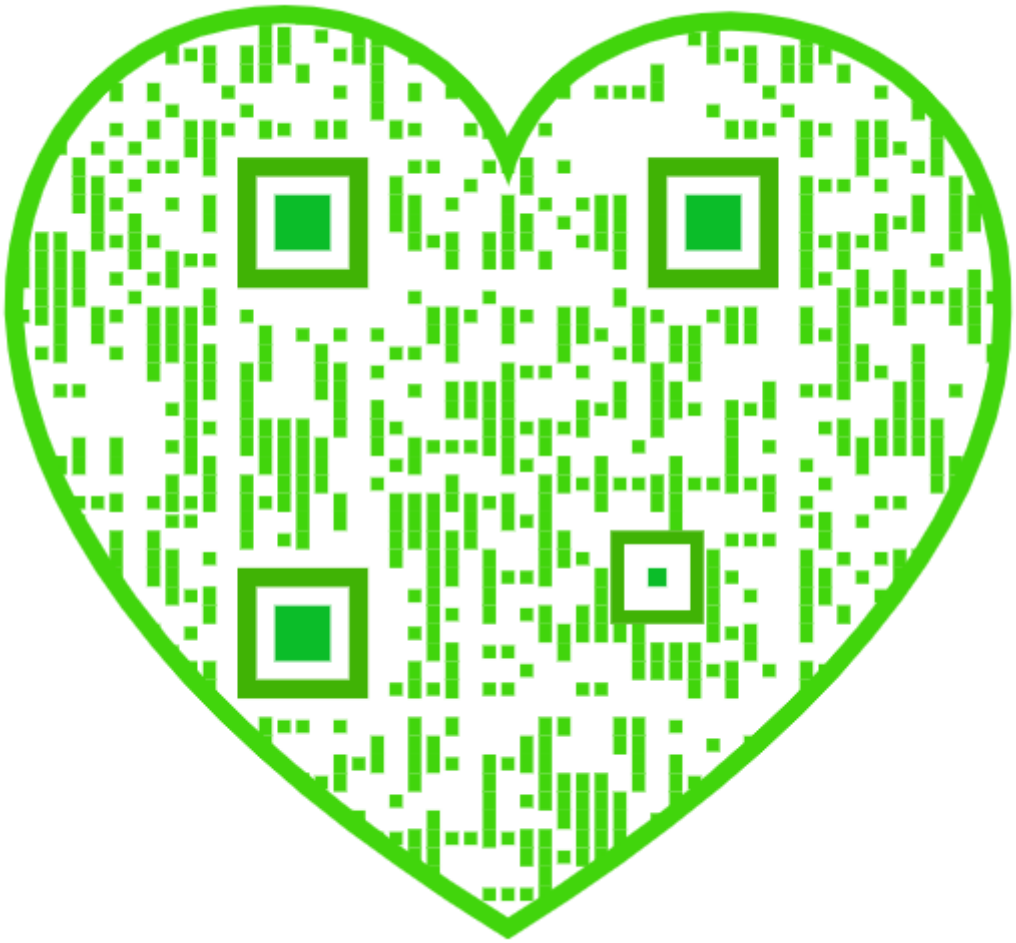
De Gids. Jaargang 38

bron
De Gids. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1874

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001187401_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS

De achtergrond der Apokalypse.

Geschichte des römischen Kaiserreichs unter der Regierung des Nero, von Hermann Schiller, Berlin, 1872.

Neutestamentliche Zeitgeschichte von Prof. A. Hausrath, 3e Theil, Erste Abtheilung, Heidelberg, 1873. - L'Antechrist par Ernest Renan, Paris, 1873.

Drie geleerden hebben in den jongsten tijd van nieuws onze aandacht gevestigd op het tijdvak van Nero, dat in het oog van den beoefenaar der nieuw-testamentische letterkunde voor een belangrijk deel den achtergrond vormt van het boek der Openbaring. De dagen zijn gelukkig voorbij, waarin men de bijbelboeken als uit de lucht gevallen beschouwde. Men rust thans niet, eer men hun ontstaan verklaard heeft uit de omstandigheden die ze hebben doen worden. Vooral ten aanzien van de Apokalypse is dit reeds volkomen gelukt. Dat werk, zoolang voor het allergeheimzinnigste gehouden, bevat thans voor wie zijne oogen gebruiken wil geene geheimen meer. Er is, ik zeg niet, slechts één enkel tijdvak, er is inderdaad, om zoo te spreken, slechts één enkel oogenblik, waarin dat boek geschreven heeft kunnen worden. Dat oogenblik valt tusschen den dood van keizer Nero en den ondergang van Israëls stad en tempel. De beschouwingen en verwachtingen, in de Apokalypse nedergelegd, konden toen alleen opkomen bij een van het Jodendom bekeerden kristen, levende op nagenoeg gelijken afstand van Rome en Jerusalem. Uit dit oogpunt boezemt ons hier de regeering van Nero belangstelling in, en wenschen wij den toestand van Rome en van Palestina, onder het bestuur van dien vorst, den lezer in de herinnering terug te roepen.

I.

In den *Britanicus*, waarin de karakterontwikkeling altijd bewondering verdient, schijnt Racine niet te ver te gaan, als

hij aangaande Nero's begin Albine de volgende bekende regelen in den mond legt:

> '..... Ah! toute sa conduite
> Marque dans son devoir une âme trop instruite.
> Depuis trois ans entiers qu'a-t-il dit, qu'a-t-il fait
> Qui ne promette à Rome un empereur parfait?
> Rome, depuis trois ans par ses soins gouvernée,
> Au temps de ses consuls croit être retournée:
> Il la gouverne en père. Enfin, Néron naissant
> A toutes les vertus d'Auguste vieillissant.'

Het is althans niet dan de korte samenvatting van wat Seneca, Nero's leermeester, omtrent zijnen kweekeling op diens achttiende jaar verzekert[1]: 'Gij hebt gestaan naar den roem van niemand te hebben beleedigd. Uwe pogingen zijn beloond. Gij kent ondankbaren noch lasteraars. Nooit was iemand dierbaarder aan het romeinsche volk dan gij het zijt. Men spreekt niet meer van Augustus noch van de eerste tijden van Tiberius. Men verwacht eene regeering die al de beloften van haar eerste jaar[2] houden zal; eene verwachting die moeilijk te vervullen zou zijn, wanneer de goedheid u niet aangeboren ware!' In zijne eerste rede aan den senaat kan de jonge vorst verklaren, dat hij bij zijne komst op den troon 'haat, wrok noch wraaklust medebracht'[3].

Toen hij op dertigjarigen leeftijd stierf, liet hij een naam in de geschiedenis achter, die de eeuwen door met dien van wreedaard één zou zijn. Van waar zulk eene verandering?

Nero, in 37 geboren, was de zoon van den nietswaardigen[4] Cnaeus Domitius Aënobarbus en Julia Agrippina, eene schoone, krachtige, eerzuchtige vrouw, eene Lady Macbeth, die niets ontzag[5], alles hopen durfde nu haar broeder keizer was geworden, maar te vroeg de hand uitstrekte naar de kroon. Medeplichtig aan eene in tijds ontdekte samenzweering tegen

1 *de Clementia*, lib. I, 1, verg. 9.
2 Juni 54 besteeg Nero den troon. Hij moest toen in december nog eerst 17 jaar worden.
3 Tacitus, *Annales*, lib. XIII, 4.
4 Suetonius, *Nero*, 5, 6.
5 'Alles gehoorzaamde aan de vrouw... het was een mannelijk bewind... in haar huis geene losbandigheid, tenzij het hare politiek diende,' zegt Tacitus van haar, nadat zij Claudius gehuwd had.

den keizer, werd zij verbannen, haren zoon, die kort daarop zijn vader verloor, achterlatende als een wees zonder vermogen, daar de keizer de geheele erfenis aan zich trok. Opgevoed in het huis zijner tante, Domitia Lepida, een vrouw even schoon maar ook even schaamteloos als Agrippina, aanvankelijk aan geene betere leiding toevertrouwd dan die van twee slaven, van wie de een in scheren, de ander in dansen zijne hoofdbezigheid vond[1], had Nero licht vergeten zijn leven kunnen slijten, indien niet Claudius, na de vermoording van zijn voorganger ten troon verheven. Agrippina, zijne nicht, onmiddellijk uit de verbanning teruggeroepen, haar eene plaats in de keizerlijke hofhouding zelve toegewezen, en daarmede aan hare eerzucht onwillekeurig een strijdperk geopend had[2]. De strijd begon terstond, gevoerd tusschen twee moeders, elk voor haren zoon. De diadeem was de prijs: Messalina was keizerin, Britannicus keizerlijke prins en vermoedelijke troonopvolger; Agrippina wilde zichzelve in de plaats van Messalina, Nero in de plaats van Britannicus stellen. Aan dit doel waren voortaan al hare gaven van geest en lichaam ondergeschikt.

Maar Agrippina wist haren tijd af te wachten. Eerst sloot zij een huwelijk met een man van jaren, die, met of zonder haar toedoen, haar weldra als weduwe met zijn zeer uitgebreid vermogen achterliet, een vermogen dat haar in staat moest stellen zich in haar worsteling met Messalina bondgenooten te verschaffen. Daarop trok zij zich van de wereld terug, om schijnbaar alleen voor de opvoeding van haar kind te leven. Die opvoeding had geene andere strekking dan Nero met bekwaamheden toe te rusten, die hem konden doen schitteren in de oogen der menigte. Met klatergoud omhangen, moest hij het licht van zijn mededinger Britannicus verduisteren. Bij de spelen van den circus[3], waar de zonen der edelen, en onder hen Britannicus en Nero, toen nog Domitius geheeten, hunne wedrennen uitvoerden, gaf het volk, zelfs onder de oogen van Claudius, de ondubbelzinnigste blijken van zijne voorliefde voor den zoon van Agrippina. Men zag er reeds een voor-

1 Men heeft in Nero te veel gesteld op rekening van Lepida en de twee slaven. Nero was eerst vier jaren oud toen zijne moeder terugkeerde.

2 Men verg., ofschoon met eenige omzichtigheid, *Bilder aus dem Alterthume* von A. Stahr, Berlin, 1867, S. 1-244.

3 Waarin hij reeds als een klein kind had moeten optreden; Suetonius, *Nero*, 7.

teeken in van zijne toekomstige grootheid, en verhaalde elkander van de wonderen die bij zijne geboorte waren geschied. Die voorliefde was nog een overblijfsel van de oude ingenomenheid met Germanicus, wiens eenige mannelijke afstammeling Nero was. Voor Agrippina zelve werd de stemming te gunstiger, naar gelang men inniger medelijden met haar had, immers haar altijd aan het gevaar zag blootgesteld van Messalina's slachtoffer te worden. Zij zou het waarschijnlijk reeds toen geworden zijn, indien Messalina destijds voor iets anders oogen of ooren gehad had, dan voor het nieuwe voorwerp van haren hartstocht, den jongen Silius, 'den schoonste der Romeinen'[1]. Hare gewone uitspattingen waren reeds te talrijk geweest om haar nog eenigen prikkel te kunnen verschaffen; reeds lang genoeg had zij de lichtekooi gespeeld. Toen ontvlamde hare verbeelding op de gedachte van nog bij het leven van Claudius met Silius een huwelijk aan te gaan. Het werd met inachtneming van alle formaliteiten voltrokken. Het schijnt eene fabel, zegt Tacitus zelf die het ons verhaalt, maar Suetonius brengt ons op het spoor van hetgeen dit huwelijk verklaren mag[2]. Eene kwade voorspelling bedreigde den 'echtgenoot van Messalina'. Het is niet onmogelijk, dat Claudius zich uit dien hoofde heimelijk van haar heeft laten scheiden en in het huwelijk met Silius bewilligd heeft[3].

Hoe het zij, dit schandaal, de reden van welks goedkeuring door Claudius in elk geval onbekend was gebleven, had het geheele hof, aan hoevele onbeschaamdheden ook gewoon, ten diepste verontwaardigd. Narcissus[4] zond twee courtisanes van den keizer naar Ostia, waar deze vertoefde, om hem de gruweldaad mede te deelen, en hem tevens te doen begrijpen, dat dit huwelijk zijn troon in gevaar bracht. Claudius, die misschien niet aan de mogelijkheid had gedacht, dat Silius, eens Messalina's gemaal, naar de heerschappij zou staan, wordt plotseling door een schrik overvallen, en vraagt, ontdaan, aan zijne omgeving of men Silius reeds tot keizer uitgeroepen heeft.

1 Tacitus, *Annales*, XI, 12; Juvenalis, X, 331.
2 Ch. Merivale, *A History of the Romans under the Empire*, V, 555.
3 Dat de legende in het geheele verhaal de hand heeft gehad, blijkt reeds uit het pluralis bij Dio Cassius: '*ἐπεθύμησε καὶ ἄνδρας, ταῦτο δὴ τὸ τοῦ νόμου, πολλοὺς ἔχειν*.' Lib. LX, 31 (ed. Sturz).
4 De keizerlijke vrijgelatene, wiens karakter door Racine zoo bewonderenswaardig geteekend, en door Francisque Sarcey voor eenigen tijd in *le Temps* niet minder bewonderenswaardig verklaard is.

Messalina, middelerwijl wilder dan ooit in de uitgietingen harer brooddronkenheid, geeft een soort van ballet in het paleis, voorstellende een wijnoogst[1]. Men drukt de druiven; de wijn stroomt; vrouwen, met diervellen bekleed, dansen in het rond als priesteressen, als waanzinnige Bacchanten. Messalina zelve, met loshangende haren, den met wingerdloof en klimop bebekransten staf schuddende in de hand, loopt door de reien, naast Silius, die den dronken Bacchus voorstelt, terwijl een luidruchtig koor ontuchtige liederen aanheft. Plotseling wordt dat uitgelaten feest gestoord door boden van Ostia. De keizer weet alles; de keizer snelt ter wraak. Messalina vlucht in de tuinen van Lucullus. Silius gaat, om zijne vrees te verbergen, zijne ambtsbezigheden verrichten op het forum. De gasten ontwijken naar alle zijden, voor zoover zij niet door de hoofdlieden der centuriën gevangen genomen worden. De keizerin verliest evenwel niet hare tegenwoordigheid van geest. Zij besluit haren gemaal te gemoet te gaan; zij gelast Britannicus en Octavia zich in de armen van hun vader te werpen; zij zendt Vibidia, de oudste der Vestaalsche maagden, om de genade van den keizer, tevens Opperpriester, in te roepen. Na te voet door de stad te zijn gegaan, in gezelschap van de drie personen, tot welke in een oogwenk haar hofstaat herleid was, neemt zij aan de poort een gewone kar, die haar naar Ostia voeren moet. Elk ziet haar gaan, maar niemand heeft medelijden.

Van zijn kant verkeert Claudius in geene mindere spanning. Wie waarborgt hem, dat de nieuwe gemaal van Messalina niet reeds de hoofdstad op zijne hand heeft? Hij vertrouwt zich nauwelijks toe aan Geta, den bevelhebber der keizerlijke lijfwacht, die even bereid is hem te dienen als hem te verlaten. Narcissus neemt het bevel over; opdat Vitellius en Caecina den keizer niet onderweg van gezindheid jegens Messalina doen veranderen, neemt hij zelf plaats in het rijtuig. Zijne vrees was niet ongegrond. Nu eens barst de keizer los in woede tegen het wangedrag zijner gemalin; dan wordt hij verteederd bij de gedachte aan hun huwelijksband en de jonkheid hunner kinderen. Vitellius en Caecina doen niets dan zuchten, zonder dat Narcissus te weten kan komen wat hen eigenlijk beweegt. Daar is ten laatste Messalina in het gezicht. Zij smeekt dat men haar, de moeder van Octavia en Britannicus, niet onge-

1 Tacitus, XI, 31.

hoord veroordeele. Zij wordt overstemd door Narcissus, die haar den naam van Silius toeschreeuwt, en 's keizers oogen van haar afwendt door hem een memorie te overhandigen, waarin al de ontuchtigheden van Messalina breed uitgemeten zijn. Eenige oogenblikken later, terwijl men Rome binnenrijdt, belet Narcissus ter nauwernood dat Claudius' kinderen zich voor hun vader vertoonen. Maar Vibidia, der Vestaalsche, gelukt het, en zij laat zich niet eerder afwijzen dan na de belofte verkregen te hebben, dat Messalina in de gelegenheid zal worden gesteld om zich te verdedigen.

Claudius heeft gedurende al dien tijd geen woord gezegd. Zwijgend wordt hij door Narcissus het keizerlijk paleis binnengeleid. Messalina had andermaal de wijk genomen in de tuinen van Lucullus. Nog hoopt zij op genade en niet zonder grond. De zwakke vorst, wiens gulzigheid bijna spreekwoordelijk is geworden[1], had intusschen het middagmaal gebruikt, waarvan hij het uur had doen vervroegen. Hij was er zachter door gestemd. De wijn had hem verhit, en nu gaf hij last dat men de ‘arme Messalina’[2] tegen den volgenden dag haar verhoor zou aankondigen. Op dat woord verlaat Narcissus, voor een geheelen omkeer in de stemming des keizers beducht, plotseling het vertrek, om de hoofdlieden van de centuriën aan te zeggen, dat Claudius beveelt Messalina te dooden. Evodus, een vrijgelatene, gaat met hen om te zorgen, dat het bevel worde uitgevoerd. Hij vindt Messalina uitgestrekt ter aarde, terwijl hare moeder Lepida naast haar zit, die, ofschoon in de dagen des voorspoeds van haar vervreemd, in dezen laatsten nood den steun van haar medelijden niet onthouden kon, en Messalina aanmoedigt om een eind te maken aan een leven dat toch onredbaar verloren was. Maar Messalina had er de kracht niet meer toe; aan ijdele tranen en klachten bleef zij zich overgeven, tot dat plotseling de deuren werden opengestooten. Kort daarop was zij een lijk.

Claudius was alweder aan tafel, toen men hem de tijding bracht. Hoe het toegegaan was, hij vroeg er niet naar; hij vroeg om wijn, en bracht zijn maal op de gewone wijze ten einde. Ook den volgenden dag was er geen enkele aandoening

1 O.a. Suetonius (ed. Roth), *Divus Claudius*, 32 en 33: ‘Dicitur etiam meditatus edictum, quo veniam daret flatum crepitumque ventris in convivio emittendi, cum periclitatum quendam prae pudore ex continentia repperisset.’

2 ‘Hoc enim verbo usum ferunt,’ zegt Tacitus, XI, 37.

op zijn gelaat te lezen. Op bevel van den senaat werd overal de naam van Messalina uitgewischt; hare standbeelden werden weggenomen.

En nu stond voor alle kuiperijen, ter vervulling van de ledige plaats, de deur wijd open; elke vrijgelatene had zijn kandidaat; onderscheidene vrouwen dongen naar de eer. Nu of nooit was het oogenblik voor Agrippina, Nero's moeder, gekomen, om het einddoel van al hare wenschen eene belangrijke schrede naderbij te geraken. Zij had twee ernstige mededingsters, Lollia en Aelia Petina, welke laatste door Narcissus begunstigd werd. Claudius kwam op het praktische denkbeeld van met de verdedigers der drie kandidaten eene samenkomst te houden. Narcissus sprak voor Petina, Callistus voor Lollia[1], Pallas voor Agrippina. Pallas wees er op, dat het huwelijk met Agrippina den kleinzoon van Germanicus in de keizerlijke familie zou brengen. Zag Claudius van haar af, dan kon Agrippina, eene jonge vrouw, welker vruchtbaarheid reeds gebleken was, den roem der Cesars op een ander huis doen overgaan, door een ander huwelijk te sluiten. Misschien zou deze overweging op zichzelve nog niet gebaat hebben; maar Agrippina, onder den dekmantel van bloedverwantschap met den keizer onophoudelijk bij hem, wist haren oom zoo te betooveren, dat zij reeds als maîtresse den invloed uitoefende eener keizerin. Nauwelijks in hare eigene oogen van haar huwelijk zoo goed als zeker, richtte zij hare gedachten terstond verder. De plaats in te nemen van Messalina, was slechts de eene helft van haar program; de andere helft, Britannicus door Nero te verdringen. Daartoe moest vooreerst leiden een huwelijk tusschen Nero en Octavia. De keizer had zijne dochter wel reeds met Lucius Silanus verloofd, maar door zulk eene kleinigheid liet eene vrouw als Agrippina zich niet ophouden, en, onder het voorwendsel eener nietswaardige beschuldiging tegen Silanus, werd het keizerlijk woord teruggenomen, zoodat nu Octavia die treurige huwelijksvereeniging kon aangaan, waarin geen dag, geen oogenblik van geluk voor haar was weggelegd.

Doch al was Agrippina inderdaad reeds keizerin, voor de wet was zij het nog niet, en het was de vraag of zij het voor de

1 Agrippina liet haar later wegens deze pretensie ombrengen. Toen zij het afgehouwen hoofd zag, erkende zij het niet terstond; zij opende den mond om de tanden te bezichtigen, die iets eigenaardigs schijnen gehad te hebben; Dio Cassius, LX, 32.

wet ooit zou kunnen worden. Een huwelijk tusschen oom en nicht was ongehoord. Claudius vreesde zich aan bloedschande schuldig te maken. Vitellius bewees hem gelukkig, dat hij den algemeenen wensch van volk en senaat geen weerstand mocht bieden. Er werd inderdaad spoedig eene demonstratrie op touw gezet. Claudius geeft zich over, en gaat zelf naar de senaatsvergadering om de afkondiging te vragen van een besluit, dat voor het vervolg huwelijken tusschen nichten en hare ooms van vaderszijde veroorloofde. Het besluit werd genomen, doch in de zeden van het romeinsche volk ging het vooreerst niet over.

Agrippina was nu keizerin. Het bestuur werd terstond anders. Er scheen eene mannelijke hand aan het bewind. De toon van het hof, onder Messalina zoo diep gezonken, werd ernstig en voornaam; het staatsbelang hield op als een spel behandeld te worden. Seneca, drie jaren te voren naar Corsica verbannen, werd teruggeroepen en de leermeester van Nero. Het was alles welberekende staatkunde. Wat onder haren invloed geschiedde, moest zoo gunstig mogelijk afsteken bij hetgeen men onder Messalina had gezien; dat was de beste wijze om de kansen voor Nero's troonsopvolging te doen stijgen. Nero, opgevoed door een Seneca; Britannicus, opgevoed door een Narcissus: hoe kon de keus van het volk tusschen deze beiden twijfelachtig zijn[1]? Bovendien liet Agrippina door dienzelfden Pallas, aan wiens voorspraak zij haar huwelijk dankte en met wien zij sedert in overspel leefde[2], Claudius bewerken, opdat deze haren zoon in het geslacht der Claudii plechtig opnemen mocht. Het geschiedde den 25sten Februari van het jaar 50[3], en bij die gelegenheid ontving hij de namen van Nero Claudius Caesar Drusus Germanicus, terwijl Octavia, om niet de zuster van haren bruidegom te zijn, door adoptie in eene andere familie overging. Bij diezelfde gelegenheid verkreeg Agrippina den titel van Augusta, en daarmede officiëel aandeel aan de regeering van het rijk[4]. Het lot van den jongen Britannicus was nu ver van benijdenswaard. Elk was er mee begaan. Het arme kind had weldra geen slaaf meer tot zijne bediening. In Nero daarentegen aanbaden allen de opgaande zon. Hoewel hij slechts

1 ‘Laetum in publicum rata ob claritudinem studiorum eius (Senecae);’ Tacitus, XII, 8.
2 XII, 25.
3 Hausrath, blz. 6.
4 Schiller, blz. 67, noot 3.

dertien jaar telde, werd hij reeds met de *toga virilis* bekleed, die de knapen anders eerst op veertienjarigen leeftijd mochten dragen. De senaat verlangde dat Nero consul zou kunnen worden op zijn twintigste jaar, terwijl men anders drie en veertig moest zijn om dat ambt te kunnen vervullen. Inmiddels ontving hij reeds de proconsulaire macht en moest hij *princeps juventutis* heeten[1]. Al wie op de hand van Britannicus is, wordt ontslagen en verwijderd. Met geld en eene schitterende parade, door Nero gekommandeerd, worden de soldaten voor den toekomstigen keizer gewonnen. Heeft Britannicus eens Nero bij zijn ouden naam Domitius durven begroeten, zoo maakt Agrippina den grootsten ophef van deze beleediging, deze ‘verachting van de plechtige adoptie’, ten einde de verbanning en den dood van de beste meesters van Britannicus te kunnen eischen, en ze door hare eigene aanhangers te kunnen vervangen, die weldra in Rome de gewichtigste betrekkingen vervullen. Niet minder op den glans dan op het wezen der macht belust, begeert en verkrijgt zij op een tweewielige karos het kapitool te mogen bestijgen, eene eer tot dusver priesters en godenstandbeelden voorbehouden, en welke het aanzien verhoogde der vrouw, die het eerst dochter zuster, gemalin en moeder van keizers was. Voor Nero worden allerlei gelegenheden uitgedacht om met zijne vorderingen in de destijds zoo geliefde rhetoriek, waarin hij uitmuntend gedresseerd was, voor volk en senaat te pralen. Bononia, door een brand, Aspamea, door eene aardbeving getroffen, roepen zijne voorspraak in: de autonomie van Rhodus verdedigt hij in eene grieksche rede; in dezelfde taal is hij de pleitbezorger der Trojanen, waarbij hij natuurlijk niet verzuimt van oudvader Pius Aeneas en de trojaansche afkomst der Romeinen op te halen. Het deelnemen aan zulke vertooningen in zijne vroegste jeugd, - Nero telde toen nauwelijks vijftien jaren, - moest hem reeds spoedig doen verleeren schijn van wezen, handigheid van ware bekwaamheid te onderscheiden. Kort daarop trad hij in het huwelijk met de ongelukkige Octavia.

De overhaasting waarmede Agrippina al die voorbereidende maatregelen voor Nero's troonsopvolging doorzette, bewijst genoeg, dat zij zich niet volkomen zeker achtte van de verwezenlijking harer vurigste wenschen. En inderdaad, zij had in Domitia Lepida, Messalina's moeder, in Narcissus, in Claudius'

1 Over de beteekenis van dit een en ander, Schiller, blz. 74.

zwakheid vijandige machten tegenover zich, die zij nu besloot in hare werking te voorkomen. Lepida liet zij door Claudius ter dood veroordeelen, en toen Narcissus, om redenen van gezondheid, zich tijdelijk uit Rome verwijderd had, nam zij het gunstige oogenblik waar, om den keizer alle gelegenheid af te snijden tot eene mogelijke herziening van zijn testament, dat geheel ten gunste van Nero luidde. Zij koos daartoe het meest afdoende middel: zij vergiftigde den keizer[1].

Reeds was hij bezweken, toen de priesters en de konsuls, van zijne krankheid onderricht, maar van zijn overlijden door Agrippina vooralsnog opzettelijk onkundig gehouden, hunne gebeden nog opzonden ten hemel voor het herstel van den vorst. In het paleis deed men alsof men hem nog verpleegde, terwijl men zijn lijk onder een hoop kleederen verborgen hield. Het bijgeloof huwde zich aan de misdaad. Naar de verklaring der astrologen moest de nieuwe regeering eerst op het middaguur aanvangen, om gelukkig te kunnen zijn. De arme keizer had dus iets te vroeg het tijdelijke gezegend. Het was Agrippina's grootste angst, dat iemand zich inmiddels van den jongen Britannicus meester maken, en hem tot keizer zou doen uitroepen. Opdat niets aan het gruwelijk tafreel van dien morgen in het keizerlijk paleis ontbreken zou, moest ook nog de huichelarij hare rol hebben. Agrippina hield Britannicus voortdurend bij zich. Als overmand door hare smart, als iemand die overal troost zoekt, klemt zij hem in hare armen; zij noemt hem het levende beeld zijns vaders; op allerlei wijzen belet zij hem het vertrek te verlaten. Dikwijls werd een bulletin uitgevaardigd waarin de beterschap des keizers als toenemende werd voorgesteld. Het uur, het gunstige uur van de astrologen, wilde altijd nog maar niet slaan.

Eindelijk worden de deuren van het paleis opengeworpen. Nero treedt te voorschijn door Burrhus begeleid, dien Agrippina nog bij het leven van Claudius tot kommandant van de garde had doen benoemen. Op zijn wenk, begroet de kompagnie, die de wacht had, den jongen keizer. Enkele soldaten, zegt men, hadden eerst nog omgezien en herhaalde malen ge-

1 Het vergif was bereid door Locusta, eene vrouw die Tacitus, met eene hier vooral aangrijpende kortheid, een van de toenmalige regeeringsmiddelen noemt (diu inter instrumenta regni habita'.) Dio Cassius (LX, 34) verzekert uitdrukkelijk, dat Claudius er ernstig aan dacht zich van Agrippina te laten scheiden en Britannicus tot troonopvolger te maken.

vraagd waar Britannicus bleef, maar, toen niemand zich voor dezen verklaarde, den stroom gevolgd. In de kaserne van de lijfwacht, werwaarts Nero zich thans begaf, bewerkten eenige gepaste woorden en geldelijke beloften alras, dat Nero tot keizer uitgeroepen werd. De senaat schikte zich naar het besluit der soldaten. De provinciën aarzelden geen oogenblik. De lijkplechtigheid was op last van Agrippina aan die van Augustus gelijk. Nero hield de lijkrede die Seneca geschreven had[1]. Het testament werd maar niet voorgelezen, om de aandacht der menigte niet al te lang te vestigen op het gepleegde onrecht.

De moeder van Nero had haar doel bereikt.

II.

Om haren zegepraal te bevestigen, liet zij nog twee slachtoffers vallen, en waarschijnlijk zou het niet daarbij gebleven zijn, wanneer Burrhus en Seneca er niet tegen opgekomen waren. Hunne vereenigde pogingen gaven de overhand aan eene minder bloeddorstige staatkunde. Bij de leiding van den jongen keizer volgden zij gelukkig geheel dezelfde inzichten; zij genoten een gelijk vertrouwen, Burrhus wegens zijne leiding der krijgszaken en de gestrengheid van zijn levenswandel, Seneca wegens zijn onderricht in de welsprekendheid en de wijze waarop hij rechtschapenheid met aangename vormen wist te verbinden. Beiden wisten den jongeling geoorloofde vermaken te gunnen, om hem voor uitspattingen te behoeden. Beiden bestreden zonder ophouden den overmoed en de heerschzucht van Agrippina, die nog altijd haren steun vond in Pallas, den vrijgelatene, een

1 Niettemin wordt aan Seneca de Apokolokyntosis, een spotdicht op Claudius' hemelvaart, toegeschreven. Het is gelukkig nog altijd mogelijk de authentie van deze laaghartige spotternij zonder smaak of geest in twijfel te trekken, vooral wanneer men bedenkt dat de inhoud der ons bekende satire volstrekt niet aan den titel beantwoordt, en dat het bericht van Dio Cassius (LX, 35) veeleer eene satire op Agrippina dan op Claudius doet verwachten. Is het waarschijnlijk dat Seneca zich zoo bloot zou gegeven hebben? Verg. Stahr, *Agrippina* (Berlijn, 1867); verg. A Riese, *Philologus*, XXVII, blz. 321 vlgg. Welk belang ter wereld kan Seneca bij het vervaardigen van dit pamflet gehad hebben, waarin men zijne *tournure d'esprit* zoo in het geheel niet wedervindt! Lezenswaard wat Teuffel schrijft, *Gesch. d. röm. Lit.*, 2e Aufl. 1872, blz. 623, ofschoon hij even als Hausrath en Schiller, de echtheid aanneemt.

man met de manieren van een parvenu en die juist daarom Nero afstootte. Het was er echter ver van af, dat Nero uit dien hoofde openlijk partij koos tegen Agrippina; hij eerde haar in het openbaar, noemde haar zelfs ‘de beste der moeders’. Over het algemeen legde hij smaak voor eene gematigde regeering aan den dag. Toen hij een doodvonnis moest onderteekenen, riep hij uit: ik wou dat ik niet kon schrijven[1]. Het was thans dat hij zich voor den senaat vrij verklaarde van allen haat en alle wraakzucht[2]. In zijn bestuur, voegde hij er bij, wilde hij vooral die dingen vermijden, die onder het vorig bewind ontevredenheid hadden gewekt: geene uitsluitend keizerlijke, geene geheime rechtspleging binnen de muren van het paleis; geene omkooperijen meer of kuiperijen. Hij zou een onderscheid weten te maken tusschen zijn huis en den staat; Italië en de provinciën van het romeinsche volk aan de gerechtshoven der konsuls, den senaat zijne oude ambtsverrichtingen teruggeven. Ook daardoor eerde hij dit lichaam, dat hij eens eene dankbetuiging der Senatoren afwees met de woorden: ‘als ik haar verdiend zal hebben’[3].

Dit was geene huichelarij; hij voegde de daad bij het woord. Zelfs in weerwil van Agrippina, kon de senaat zijne zelfstandigheid laten gelden, al moest dat lichaam dan ook vergaderen in een der zalen van het paleis, door een gordijn van het aangrenzend vertrek gescheiden, waarin Agrippina zich ophield om, zonder gezien te worden, al de beraadslagingen te kunnen volgen. Op niet onbehagelijke wijze wist Nero haar te doen gevoelen, dat hij alleen regeerde. Eens, toen hij armenische gezanten ontving, maakte Agrippina zich gereed om naast Nero plaats te nemen. Op een wenk van Seneca verliet de jonge keizer zijnen zetel, schijnbaar om zijne moeder te gemoet te gaan. Hij zette haar op hare plaats, zonder haar te beleedigen.

Zoo Nero ernstig een konstitutioneel bestuur scheen te willen, de lage vleierij, waaraan de senaat zich nu reeds ten zijnen aanzien overgaf, was niet geschikt om den jongen en onervaren vorst lang bij zijne gematigdheid te doen volharden. Toen de oorlog met de Parthen uitbrak, besloot de senaat dat er plechtige gebeden zouden plaats hebben, en dat gedurende die plechtigheden Nero het overwinnaarsgewaad zou aandoen;

1 Suetonius, *Nero*, 10.
2 Zie boven, blz. 2.
3 Suetonius, t.a.p.

dat hij op kleine schaal een zegevierenden intocht zou houden in Rome, ja, dat men in den tempel van Mars Ultor standbeelden voor hem zou oprichten, even groot als die welke de godzelf in zijn tempel bezat.

Dit kruipen van het hoogste staatslichaam voor een knaap, die nog niets voor den staat had kunnen doen, moet reeds op Nero eene noodlottige werking uitgeoefend hebben. De grondtoon van zijn karakter was niet wreedheid[1], maar scepticisme, afwezigheid van elk geloof in deugd[2] gelijk in de hoogere beteekenis van het menschelijk leven, eene afwezigheid, gevaarlijk gemaakt door eene ijdelheid, die in het groote komediespel der wereld geen begeerlijker goed kende dan de toejuichingen der menigte, en die toejuichingen tot elken prijs, zelfs tot dien der grootste gruweldaden, verkrijgen wilde. Plaats zulk een karakter op den troon van het romeinsche rijk, in een toestand derhalve waarin alle dingen mogelijk, de wildste fantasiën uitvoerbaar zijn, in een tijd bovendien zonder zedelijke grootheid, zonder gestreng of kiesch schoonheidsgevoel[3], en men begrijpt hoe Domitius Nero werd. Nu evenwel is hij nog niet de Nero der Geschiedenis. Als de senaat massief gouden en zilveren standbeelden voor hem wil doen oprichten en in het vervolg het jaar met de maand december wil doen beginnen, omdat Nero in die maand geboren is, heeft hij nog gezond verstand genoeg om die laffe eerbewijzen af te slaan. Nog leidt hem Seneca; ja als de keizer redevoeringen houdt in den senaat, is het, daar hijzelf moeilijk scheen te stellen, vaak Seneca, die spreekt door zijn mond. De invloed van Agrippina is bovendien steeds afnemende; daarentegen schijnt hij thans eene oprechte liefde te koesteren. Zijne eerste maîtresse was Acte, eene vrijgelatene, eene vrouw, van wie de legende heeft kunnen verhalen, dat

1 In dezen tijd weigert hij nog den ridder Densus te doen vervolgen, ofschoon men dezen beschuldigde van verstandhouding met Britannicus. Tacitus, XIII, 10; verg. 11, ‘clementiam suam obstringens crebris orationibus.’

2 Een merkwaardig oordeel spreekt Nero uit bij Suetonius, 29.

3 Op last van Nero in de renbaan een vierspan van kameelen; een bekende romeinsche ridder op den rug van een olifant langs een koord neerdalende. (Suetonius). Zelfs dames traden als gladiatoren op (Tacitus en Juvenalis). De tooneelliefhebberijen van het hof onderwierpen de adellijke familiën aan allerlei vernederingen (Dio Cassius). Zelfs vestaalsche maagden werden thans genoodigd tot de voorstellingen der athleten, waarvan ten tijde van Augustus nog alle vrouwen uitgesloten waren (Suetonius) Over den smaak van dien tijd in de bouwkunst, zie Suetonius (31); voor de beeldhouwkunst denke men aan den toen zoozeer bewonderden stier van Farnese.

zij tot de gemeente der kristenen behoorde; die in elk geval geene lage ziel heeft gehad, daar zij nog over zijn lijk heeft gewaakt, toen het van alle vrienden verlaten was.

Het is Agrippina's houding tegenover deze vrouw, die de betrekking tusschen moeder en zoon onherstelbaar moet bedorven hebben. Eerst gaf zij zich over aan al hare drift. Het was ondragelijk, eene vrijgelatene tot mededingster, eene slavin tot schoondochter te hebben! Aan hare verontwaardigde taal kwam geen einde. Toen dit niet baatte, speelde zij eene verfoeilijke rol. De moeder greep naar de kunsten der courtisane. Zij trachtte alleen met hem te zijn, ontblootte haar boezem, deed een aanval op de zinnelijkheid van den jongeling, gaf hem rijkelijk geld. Ook dit moet in Nero elk geloof aan iets hoogers en beters gedood hebben[1]. Het kwam toch zoo ver, dat zijne vrienden hem waarschuwden tegen de lagen, de wreedheid, de valschheid zijner eigene moeder. Als hij haar een geschenk gaf, beweerde zij achter zijn rug, dat hij haar als het ware daarmede afkocht en zich aanstelde alsof hij iets in eigendom bezat dat niet aan haar behoorde. Zulke opmerkingen werden hem natuurlijk overgebriefd, en op eene wijze die den pijl nog giftiger moest maken.

Weldra werd het tusschen moeder en zoon open oorlog. Nero gaf aan Pallas, tot hiertoe nog oppermachtig minister en de groote steun van de keizerin-weduwe, zijn ontslag, hetgeen Agrippina zich zoozeer aantrok, dat zij, die voor geen misdaad had teruggedeinsd om Nero op den troon te helpen, nu boosaardig genoeg was om plotseling zelve de partij van Britannicus te kiezen. Deze, beweerde zij, was de ware, Nero slechts de aangenomene zoon. Britannicus moest een bewind in handen hebben, waarvan Nero zich slechts bediende om zijne moeder beleedigingen toe te voegen. Van drift wist zij niet meer wat zij zeide. Zij verklaarde zelfs haar eigene misdaden, haar vergiftigen van Claudius te zullen uitbrengen, om het gezag van Nero te ondermijnen; ja zij wilde Britannicus aan de lijfwacht voorstellen, en dan zou men zien wie de soldaten kiezen zouden om de wereld te regeeren, haar, de dochter van Germanicus met den zoon van Claudius, of een indringer met den ouden, zwakken Burrhus en dien uit de

1 Suetonius beweert, dat Nero later eene maîtresse lief had omdat zij op zijne moeder geleek.

ballingschap teruggekeerden professor Seneca! En dat alles betuigde zij onder dreigende gebaren, hem met beschimpingen overladende, nu Claudius, dan de schimmen van hen aanroepende, die zij allen te vergeefs had laten sterven.

Zoo werd de vijftienjarige knaap door zijne moeder behandeld, eerst ingewijd in elke gruweldaad, nu meedoogenloos teruggestooten. Agrippina, die hem op den troon had gebracht, was machtig genoeg hem er af te werpen, en volkomen daartoe in staat, wanneer zij verwachten kon, dat Britannicus een volgzamer werktuig zou zijn in hare hand. Het volk, altijd wisselvallig, en geneigd voor den achteraangestelde partij te kiezen, had zich, naar aanleiding van eene toevallige omstandigheid, gedurende de feesten van Saturnus, weer met medelijden naar Britannicus gekeerd. Agrippina hield niet op, Nero met dien gevreesden naam te vervolgen. Dit een en ander deed het plan tot zijn eerste misdaad in hem rijpen. Britannicus, de gevaarlijke mededinger, moest uit de voeten. Onder Nero's eigene oogen bereidde men het schrikkelijk vergif. Op de verraderlijkste wijze werd het 's middags aan tafel toegediend. De aanslag gelukte. Britannicus viel terstond in hevige stuiptrekkingen, en verloor de spraak. Het was voor niemand een geheim als wiens slachtoffer hij stierf[1]. Agrippina sidderde bij den aanblik van hetgeen haar zoon bestond en misschien eens tegen zijne moeder zou beproeven. Octavia, zoo jong als zij was, verkropte al hare aandoeningen. Er was een oogenblik van diepe stilte onder de gasten. Britannicus werd weggedragen. Toen begon van nieuws de vroolijkheid van het festijn.

Agrippina, nu van een geweldig wapen beroofd, zag daarom van hare wraakzuchtige ontwerpen niet af. Hare hoop scheen thans op Octavia gevestigd. Gedurig hield zij geheime samenkomsten met hare aanhangers, en verzamelde geld zooveel zij kon, om hare partij te versterken. Nero verloor Agrippina niet uit het oog. Hij ontnam haar hare lijfwacht, verwijderde haar uit zijn paleis, en bezocht haar nooit dan kort en onder sterke militaire begeleiding. Weldra kwam hem het gerucht ter ooren, dat Agrippina een bloedverwant van Augustus van de vrouwelijke zijde voor den troon bestemde en voornemens was dien te huwen[2].

1 Volgens vele schrijvers, zegt Tacitus, XIII, 17, ‘stupro priusquam veneno pollutus’ en wel door Nero. Het is schier te afgrijslijk om geloof te vinden.

2 Nero's bitter woord over Aulus Plantius, bij Suetonius, 35.

Het was reeds laat in den nacht, toen de tooneelspeler Paris Nero dit bericht kwam brengen. Nero zat nog neder bij zijn wijn. Gewoonlijk kwam Paris op dat uur om den keizer op te vroolijken; thans vertoonde hij een treurig gelaat; al de bijzonderheden der ware of verdichte samenzweering breed uitmetende, joeg hij zijnen jeugdigen meester de vrees om het hart, zoodat nu reeds het denkbeeld van den moedermoord bij hem opkwam, en hij er in zijn angst en woede zelfs terstond gevolg aan zou gegeven hebben, indien Burrhus hem niet ter goeder ure aan den plicht van althans de beschuldigde zelve te hooren herinnerd had.

Vroeg in den morgen gaan Burrhus en Seneca naar de keizerin-weduwe, om haar mededeeling te doen van hetgeen haar te last werd gelegd. De wijze waarop zij die mededeeling ontvangt, al hetgeen zij tot hare rechtvaardiging aanvoert, maakt op hen beiden zooveel indruk, dat zij zichzelven en daarna den keizer van de onmogelijkheid overtuigen, om aan de zaak verder gevolg te geven.

Het was, gelijk men weet, slechts een uitstel. Inmiddels was, zeker ook door het gedrag der moeder, de laatste sprank van achting voor zichzelven, van het gevoel zijner waardigheid en zijner roeping bij Nero geheel uitgedoofd. Hij telt thans negentien jaren. Als slaaf verkleed, dwaalt hij des nachts door de straten van Rome, bezoekt kroegen en slechte huizen, in gezelschap van jongelieden die zich niet ontzien allerlei schelmenstreken uit te voeren. In den aanvang herkende men den keizer niet, zoodat hij eens een pak stokslagen opliep, waarvan zijn gezicht de sporen vertoonde. Toen men hem ontdekt had, viel de schande op de geheele hoogere klasse terug, en waande menigeen zich gerechtigd, aan eigene lusten de teugels te vieren. Rome geleek des nachts op eene ingenomene stad, waarin een ruwe soldateske meent zich alles te kunnen veroorloven. Aan de laffe partijschappen van den circus nam Nero geen minder ijverig aandeel, en de twisten, die daaruit ontstonden, liepen vaak zoo hoog, dat men het besluit herroepen moest, krachtens hetwelk men kort te voren de wacht bij die spelen overbodig had gekeurd.

Onder deze gemeene brooddronkenheid, waarbij de arme Acte reeds lang vergeten schijnt, geeft het bijna eenige verademing Nero weer geboeid te zien door eene vrouw, voor wie men onwillekeurig belangstelling gevoelen moet. Sabina Poppaea,

schoon, rijk, aangenaam in den omgang, niet van geest ontbloot, wist met eene weelderige zinnelijkheid een zedig uiterlijk te verbinden. Zelden vertoonde zij zich in het publiek, en dan altijd met een ten deele gesluierd gelaat, hetzij opdat men aan hare schoonheid niet gewennen mocht, hetzij omdat hare schoonheid daardoor te beter uitkwam. Haar goeden naam gaf zij met de meeste gemakkelijkheid prijs, was nooit de slavin van hare eigene of van eens anders hartstochten, en wist daarentegen hare bevalligheden dienstbaar te maken aan haar belang. Met Crispinus, een romeinschen ridder, gehuwd, leeft zij in overspel met Otho, niet uit liefde, maar omdat Otho in blakende gunst staat bij den keizer. Zij laat zich zelfs van Crispinus scheiden en treedt met Otho in den echt. Zij bereikte daarmede haar doel. Eens aan den keizer voorgesteld, weet zij hem weldra te betooveren door hem te vleien. Maar nauwelijks heeft zij hem in hare netten, of zij trekt zich terug, zij speelt de getrouwe huisvrouw, zij wil Otho niet voor het hoofd stooten; hij is zoo goed voor haar, heeft zulk eene edele ziel en zulke voorname manieren. In afgunst ontstoken, verbant Nero zijn vriend van het hof, ja verwijdert hem uit Italië door hem tot goeverneur van Lusitanië te benoemen, en Poppaea verwacht reeds, dat Nero, met keizerlijk alvermogen, alle beletselen zal doen vallen en haar de plaats van Octavia zal toekennen. Maar Nero aarzelt nog tegenover zijne moeder, tegenover zijne gemalin; tegenover de eerste vooral, die in de laatste een steun had. Poppaea houdt niet op hem in zijne eigene oogen te vernederen: hij was de meester slechts in naam; hij liep aan den leiband van anderen; zij wilde liever Rome verlaten om niet langer getuige te zijn van de smadelijke voogdij, die hij over zich liet uitoefenen, van zijne lafhartigheid.

Toen greep Agrippina andermaal naar de afschuwelijke kunsten, die zij reeds eens had aangewend. Andermaal maakte de moeder zich tot courtisane. Als Nero, na tafel, half dronken ter nederlag, kwam zij in wellustigen dos, beproeven wat hare schoonheid op zijne zinnen vermocht. Het schijnt haar te gelukken. Bloedschande staat voor de deur. In dezen uitersten nood weet Seneca, ten einde raad met zijne stoïsche wijsbegeerte, geen ander redmiddel dan Acte weer te voorschijn te brengen van uit den achtergrond, waarnaar zij reeds teruggedrongen was. Het baat. Nero vermijdt weder

om met zijne moeder alleen te zijn, ja hij krijgt eindelijk zulk een afkeer van deze walgelijke vrouw, dat hij tot haren ondergang besluit. Maar hoe haar te dooden? Tegengif heeft zij altijd bij zich. Aan niemand kon een moordaanslag worden toevertrouwd. Daar biedt Anicetus zijne tusschenkomst aan. Hij is kommandant van de vloot van Misene, een doodsvijand van Agrippina, en slaat voor, haar op een schip te lokken, dat ingericht zou worden met het doel om op een gegeven oogenblik het gedeelte waarin de keizerin weduwe zich bevond te doen zinken. Nero, tijdelijk vertoevende aan den heerlijken golf van Baiae, bij Napels, het Baden-Baden der groote wereld van Rome en veel meer dan dat[1], wendt verzoeningsgezindheid voor, en noodigt zijne moeder uit hem daar te bezoeken. Eer zij het schip bestijgt, dat onder de geheele vloot door zijne pracht uitmunt, - eene omstandigheid, die haar eene bijzondere oplettendheid moest schijnen, - gedraagt hij zich jegens haar met de grootste hartelijkheid. Bij het afscheid nemen, - was het huichelarij of verteedering bij den laatsten aanblik eener ter dood veroordeelde moeder? - is hij bewogen en drukt hij haar bij herhaling aan zijn hart.

Het plan mislukt. Agrippina redt zich door te zwemmen, vervolgens door een boot dien zij ontmoet, en komt op hare villa licht gewond, maar behouden aan. Daar de nacht bijzonder helder en kalm was, en er dus aan geen onopzettelijk ongeval gedacht kon worden, doorschouwde zij den toeleg. Zij hield zich evenwel als koesterde zij niet het minste ongunstige vermoeden, en liet haren zoon weten, dat de goedheid der Goden en het goed geluk des keizers haar gered hadden.

Nero, die eene geheel andere tijding verwachtte, is in de grootste ontsteltenis. Elk oogenblik zal zij komen om zich te wreken; de slaven, het leger in beweging zetten tegen den moedermoorder; van volk en senaat genoegdoening eischen. Wat te doen? Seneca en Burrhus, van wie het onzeker is of zij in het geheim waren, moeten thans raad schaffen. Zij staan sprakeloos. Maar Anicetus, de kommandant der vloot, zal zorgen dat Agrippina's wraak Nero niet voorkomt. Hij begint met den bode van Agrippina, die daar nog stond, een zwaard tusschen de voeten te werpen om later te kunnen ver-

1 Zie de Brieven van Seneca, uitgave van Fickert, Ep. II (51): ‘quia illum (locum) sibi celebrandum luxuria desumpsit.’

breiden, dat deze kwade oogmerken had gehad. Daarop gaat hij met eenige matrozen, ruwe, onvervaarde gasten, naar Agrippina's villa. Hij dringt door in hare woning, waaruit bijna elk vlucht. Hij komt in haar vertrek, waar een flauw licht brandt en éene enkele slavin aan de keizerin-moeder getrouw gebleven was. Ook deze verdwijnt bij het binnentreden van Anicetus en zijne lieden. Een hunner slaat haar met een stok op het hoofd; een ander trekt zijn zwaard om haar te doorsteken. Zij ontbloot zich, en, wijzende op den schoot die Nero gebaard had, roept zij uit: ‘Tref mij daar.’ Het was haar laatste woord.

Sommigen beweren, dat Nero, altijd in dienzelfden nacht, gekomen is om het lijk te zien en over de schoonheid van de onderscheidene lichaamsdeelen zijne meening uit te brengen[1]. Het laat zich kwalijk rijmen met een ander bericht, volgens hetwelk hij het verdere gedeelte van dien verschrikkelijken nacht in diepe neêrslachtigheid doorbracht, nu en dan opvliegende van schrik, den morgen verbeidende als moest die hemzelven den ondergang bereiden. Men kwam hem geruststellen, men greep hem bij de hand, men wenschte hem geluk met zijne redding uit zoo groot een gevaar. Weldra wedijveren de steden van Campanië in dankoffers aan de Goden. Maar het leidt hem niet af. Die zee, die oevers, de schoonste, de kalmste oevers die men zien kan, hij kon ze niet verdragen[2]. Van de hoogte van Misene scheen het geluid van een bazuin te weerklinken. Weeklachten huilden om het graf zijner moeder. Furiën vervolgden hem.

III.

De keizer, tijdelijk te Napels, durfde zich in Rome nog niet vertoonen, ofschoon men hem een uitnemende ontvangst beloofde. En inderdaad, toen hij eindelijk zijn intocht hield, zag hij niets dan blijde aangezichten, den senaat in feestdos, lange reien van vrouwen en kinderen, amphitheaters allerwege

1 Suetonius, 34.
2 Schoon zegt Tacitus: ‘quia tamen non, ut hominum vultus, ita locorum facies mutantur’ XIV, 10.

als bij een triomf. Met een glimlach van de diepste verachting voor de publieke karakterloosheid, besteeg hij het kapitool, bracht er zijn dank aan de Goden, en - stortte zich daarna van nieuws, en meer dan ooit, in een maalstroom van ongehoorde losbandigheden.

Het is vooral van dit tijdstip aan, dat hij komediant wordt. De wereldmonarch zal niet tevreden zijn, eer hij op de planken zijne kunsten kan vertoonen, gelijk in de renbaan. Hij ment zelf de paarden; hij draagt aan tafel, onder begeleiding van de lier, zangstukken voor. Met zijne stem schijnt hij bijzonder ingenomen geweest te zijn, en eerder op zijn bewind dan daarop kritiek te hebben kunnen verdragen. Met de lier in de hand, achtte hij zich het beeld van Apollo. In het begin werden zulke voorstellingen door hem nog niet in het openbaar gegeven. Seneca en Burrhus hadden, om erger te voorkomen, aan de overzijde van den Tiber, op het tegenwoordige St. Petersplein vóor de St. Peterskerk en het Vatikaan, een renperk doen omheinen, waar de keizer, alleen ten aanschouwe van zijn hof, zijn span kon sturen. Maar weldra werd ook de menigte toegelaten, die er zeer mede in den schik was, dat de vorst hare eigene liefhebberij verried. Zonen van verarmde edele huizen werden met geschenken omgekocht, opdat zij meê zouden doen. De *Iuvenalia*, spelen door Nero in dezen tijd gesticht, werden eene overvloedige bron van zedeloosheid in de hoofdstad. Eindelijk beklom hij zelfs het tooneel, waar hij zijne zorgvuldig ingestudeerde stukken ten beste gaf[1], aan een volk, dat zijne 'hemelsche stem'[2] wenschte te vernemen, bij citherspel of in de tragedie. Uit eene vereeniging van romeinsche ridders, Augustani geheeten[3], bestond de *claque*.

De dood van Burrhus en het daarop gevolgd zich terugtrekken van Seneca, het verdwijnen derhalve van de twee eenige mannen, die in de regeering een beginsel van deugd en welvoegelijkheid vertegenwoordigden, stond gelijk met het wegvallen van het laatste, dat Nero nog eenigszins kon terughouden op het hellend vlak, waarlangs hij afzonk in een waren poel van zedelijke verbastering. Daarentegen nam de invloed van een Tigel-

1 Suetonius, *Nero*, 20, beschrijft ons uitvoerig de zangoefeningen des keizers, diens zorg voor de stem, diens eerste optreden in Napels, toen het in Rome nog niet gewaagd werd.
2 Inderdaad was zij zwak en dof.
3 Zoo bericht Tacitus. De verklaring van den naam bij Suetonius, 25.

linus, een geest onuitputtelijk in onbeschaamde wellustigheden, met den dag toe. Nu Burrhus niet meer naast den keizer staat om er hem aan te herinneren, hoeveel hij aan het huwelijk met Octavia te danken had[1], waagt Nero het die ongelukkige jonge vrouw van zich te stooten om Poppaea te huwen[2]. Deze is ter nauwernood keizerin, of zij doet Octavia beschuldigen van in ongeoorloofde betrekking geleefd te hebben met Eucerus, een egyptischen slaaf. Ofschoon zij onschuldig werd bevonden, moet zij onder de bewaking van eenige soldaten de wijk nemen naar Campanië. Maar dit was meer dan het volksgeweten nog dragen kon. Nero was genoodzaakt haar terug te roepen, daar men een opstand vreesde. Nauw was het bevel daartoe vernomen, of, dronken van vreugd, bestormt het volk het kapitool. De standbeelden van Poppaea worden omvergehaald; die van Octavia dragen zij op hunne schouders, omkransen ze met bloemen en plaatsen ze op het forum en in de tempels. Zij willen het keizerlijk paleis binnendringen om Nero te danken, maar een troep soldaten houdt de menigte tegen, drijft haar uiteen, en herstelt de omgehaalde beelden van Poppaea. De gewezene maîtresse ziet het gevaar, en smeekt Nero op hare knieën het te bezweren. Het kon niet geschieden dan onder een schandelijk voorwendsel. Het is andermaal Anicetus, de kommandant der vloot, die uitkomst biedt. Op verzoek van Nero, verhaalt hij, dat hij met Octavia in overspel heeft geleefd. Hij wordt voor de leus gestraft en Octavia naar het eiland Pandataria verbannen. Nooit bood eene balling meelijdenswaardiger schouwspel. Men dacht aan die Agrippina die door Tiberius, aan Julia die door Claudius verstooten was. Deze vrouwen hadden althans destijds een zekeren leeftijd bereikt en vooraf eenig geluk gekend. Maar Octavia! haar huwelijksdag was reeds een dag van rouw geweest; zij was een huis ingetreden, waar alles voor haar droefheid was; haar vader gedood door vergif, daarna haar broeder; toen had zij Acte, later Poppaea hare plaats zien innemen; en eindelijk moest zij vallen als slachtoffer van den laaghartigsten laster. Kort daarop deed de keizer haar sterven. Poppaea beschouwde een wijle haar hoofd, dat naar Rome was gebracht.

1 Dio Cassius.

2 Tacitus is hier (XIV, 60) niet duidelijk; eerst: ‘Poppaeae coniungitur’, daarna: ‘movetur (Octavia) civilis discidii specie’; dan weer, na Octavia's terugroeping, zegt Poppaea tot Nero; ‘non res suas agi, ut de matrimonio certet.’

Deze ‘bloedbruiloft’ verhinderde niet, dat de senaat plechtige geloften ten hemel zond, toen Poppaea's zwangerschap een erfgenaam deed verwachten. Nadat zij Nero eene dochter had geschonken, die de keizer met buitengewone vreugde in zijne armen drukte en aan wie hij den eeretitel Augusta schonk, dien ook zijne moeder had gedragen, vervulde de senaat zijne geloften en voegde er openbare gebeden aan toe. Er werd een tempel gewijd aan de Vruchtbaarheid; er werden godsdienstige spelen gevierd. Nog andere plechtigheden waren in het verschiet, toen het kind, vier maanden oud, stierf. De vleierij hield daarom niet op. Aan de gestorvene Augusta werd god delijke eer bewezen, hetgeen Nero eenigszins mocht troosten, die in zijne droefheid over het verlies even weinig maat wist te houden als in zijne vreugd over de geboorte.

Maar de tranen, gestort bij de wieg van dit vroeg gestorven kind, werden ras vergeten, zoowel in nieuwe uitspattingen van de ergste soort, uitgedacht door de schaamtelooze vindingrijkheid van Tigellinus[1], als, en vooral, te midden van de vlammen die de bekende groote brand van Rome deed opgaan.

Die brand begon den 19^{den} Juli 64. Hij ontstond in dat gedeelte van den circus, dat aan den palatijnschen heuvel en aan den Coelius grensde, in de dichte rij van kramen die zich daar bevonden en brandstof in overvloed behelsden. Door den wind voortgezweept, hadden de vlammen weldra den geheelen circus omvat, waar niets haren loop kon stuiten. Daarop deelen zij zich mede aan de enge en kromme straten van het oude Rome. De schrik en de ontsteltenis onder de bevolking waren onbeschrijfelijk en maakten het blusschen moeilijk, dat bovendien nog verzwaard werd door den moedwil van hen, die het vuur voedsel aanbrachten in de hoop van in de verlengde verwarring gelegenheid te vinden tot het straffeloos uitoefenen van allerlei kwade praktijken. Zes dagen lang bleven de vlammen woeden, en zelfs toen konden zij niet anders tot rust gebracht worden dan door het omverhalen van onderscheidene gebouwen.

1 Tacitus XV, 37 (Dio Cassius LXII, 15), waarover men den sluier van het latijn moet laten, gelijk dien van het grieksch over hetgeen Dio Cassius verhaalt LXIII, 13, verg. Suetonius 29. Het verhaal van den laatstgenoemden schrijver kan wel aanleiding gegeven hebben tot den apokalyptischen naam van het Beest Men verg., als karakteristiek voor den tijd, de alle begrip van ontuchtigheid te bovengaande mededeeling van Seneca, *Natur. Quaest.*, I, 16: ‘Hoc loco volo tibi narrare fabellam enz.

Maar nauwlijks begon men adem te halen of de brand brak op nieuw uit. Ten slotte werden er van de veertien wijken, waaruit Rome bestond, tien in de asch gelegd. Drie van die tien waren met den grond gelijk gemaakt; de zeven overigen boden het akelig schouwspel van half verbrande ruïnen.

Tallooze huizen, paleizen en tempels gingen daarbij te gronde. De oudste godsdienstige monumenten: Servius Tullius' tempel aan Luna, de tempel door Evander aan Herkules, de tempel door Romulus aan Julius Stator gewijd, Numa's paleis, het heiligdom van Vesta met de penaten van het romeinsche volk, al die eerbiedwaardige gedenkteekenen van Rome's godsdienstig verleden werden door de vlammen verteerd, niet minder dan de schatten door zoovele overwinningen opgestapeld: heerlijke kunstwerken uit Griekenland en kostbare oude handschriften.

Deze gebeurtenis was de aanleiding tot eene andere, van nog ontzettender aard en langduriger werking.

De openbare meening, namelijk, die naar schuldigen zocht, meende ze te vinden in de jonge kristengemeente. Misschien heeft Nero zelf de opmerkzaamheid op de kristenen gevestigd. Hoe het zij,

> ‘Hij gaf, zegt Tacitus, diegenen aan de uitgezochtste straffen over, die om hunne schanddaden gehaat waren en door het volk Christiani werden genoemd. Zoo werden zij geheeten naar Christus, die, onder de regeering van Tiberius, onder Pontius Pilatus als landvoogd, zijn vonnis had ondergaan. Voor het oogenblik was daardoor dat verderfelijk bijgeloof wel onderdrukt, maar weldra brak het weder uit, niet slechts in Judea, waar het ontstaan was, maar tot zelfs in Rome[1], waar alle misdaden en schandalen elkander plegen te ontmoeten. Men begon met hen gevangen te nemen die als kristenen bekend stonden, vervolgens, op hunne aanwijzing, eene zeer groote menigte van hunne geloofsgenooten, niet zoozeer wegens medeplichtigheid aan den brand als *op grond van den haat dien zij koesterden tegen het geheele menschelijk geslacht*.’

Deze laatste beschuldiging was het gevolg van de onverschilligheid der kristenen ten aanzien van de heidensche we-

1 Holtzmann, ofschoon Schiller er niet van hooren wil, vermoedt, dat dit opnieuw uitbreken van het bijgeloof der Christiani te Rome wel eens het gevolg kan geweest zijn van de prediking van Paulus, die inmiddels in de hoofdstad aangekomen was.

reld in welker midden zij leefden, eene wereld, die den Romeinen door het keizerrijk verjongd, den kristenen daarentegen haren ondergang nabij scheen. De diepe afkeer dien de kristenen tegen de tempels en gebouwen koesterden, welke de Romeinen met zooveel eerbied beschouwden, moest een schijn van waarheid geven aan het gerucht, dat zij het waren, die een brand hadden bevorderd, waarin zoovele heiligdommen waren ondergegaan[1]. Het uiterlijke van den godsdienst werd in Rome zorgvuldig in acht genomen, en spoedig moest dus elk herkend worden, die de gewone godsdienstige eerbewijzen weigerde te geven. Misschien ontzagen de kristenen zich niet, den brand als de voltrekking van een Godsoordeel voor te stellen, hetgeen hen dan licht onder verdenking kon brengen van, zij het ook slechts door hunne gebeden[2], het aanbreken van dat oordeel te hebben verhaast. Kunnen er ook niet heethoofden onder hen geweest zijn, die, nadat toch eens de vlammen uitgebroken waren, tot het tegendeel van blusschen de behulpzame hand geboden hebben? Hoe het zij, onverstand, misverstand, vooroordeel ten aanzien der kristenen, maken het alleszins verklaarbaar, dat men, na de schrikkelijke openbaring van den toorn der Goden, waarvan Rome getuige was geweest, in den dood van de aanhangers dezer geheimzinnige en gevreesde sekte het beste zoenoffer heeft gezocht; te meer, wanneer wij mochten aannemen, dat het de Joden waren, die ten dezen de aandacht der Romeinen op de gemeente van Jezus hebben geleid. Van daar dan, dat zelfs een man als Tacitus, ofschoon hij de kristenen niet voor de brandstichters schijnt te houden, het niet verkeerd vindt, dat de policie van de gelegenheid gebruik maakte om deze zoo uiterst gevaarlijke en afschuwelijke menschen[3] op te ruimen.

Ontzettend was de straf die men hen liet ondergaan. Het lijden van ongelukkigen in een schouwspel, in eene openbare vermakelijkheid veranderd te hebben, is eene der donkerste zijden van de romeinsche beschaving. Met dierenvellen bekleed, werden de veroordeelde kristenen in het worstelperk

1 Renan, *l'Antechrist*, blz. 153 vlgg.

2 Openbaringen VIII : 5: ‘En de Engel nam het wierookvat met de gebeden der heiligen.. en wierp het op de aarde, en er geschiedden donderslagen en bliksemen en aardbevingen.’ Men denke ook aan de vreugd der Apokalypse over den brand van Babylon, zie later.

3 ‘Genus hominum superstitionis novae ac maleficae.’ Suetonius, *Nero*, 16.

gejaagd, om door honden verscheurd te worden. Anderen werden gekruisigd, weder anderen met in olie en andere brandbare stoffen gedoopte kleederen overtogen en tegen het vallen van den avond in vlam gezet, ter verlichting van het akelige feest[1]. Het was op het tegenwoordige St. Petersplein, dat die afgrijselijkheden plaats vonden, rondom dien obelisk van Heliopolis, die heden ten dage het middelpunt van dat plein aanwijst, en thans prijkt met het opschrift: *Kristus overwint, Kristus regeert*. Bij het fantastisch licht dier menschelijke fakkels, trad Nero zelf op in den circus, om door zijn wagenmennen de toejuichingen der menigte te verwerven, waaronder, gelijk Tacitus bericht, het medelijden van sommigen toch werd gaande gemaakt. Vrouwen noch maagden werden gespaard en de beleediging van haar schaamtegevoel moest de aantrekkelijkheid van het tooneel verhoogen.

Indien, gelijk het niet onwaarschijnlijk is, de apostel Paulus onder de martelingen van dien dag zijn leven eindigde, moet het hem wonderlijk te moede zijn geweest, wanneer hij in zijne laatste oogenblikken nog gedacht heeft aan de woorden, die hij eens met al dat idealisme, waarvoor zijne groote ziel vatbaar was, geschreven had aan dezelfde gemeente, die hij daar onder de oogen van Nero zag kruisigen, verscheuren en verbranden: ‘de Overheid is Gods dienaresse, u ten goede. Zij draagt het zwaard niet te vergeefs. Wilt gij nu de macht niet vreezen, doe het goede en gij zult lof van haar hebben.’

Toen de nacht gedaald en alles voorbij was, kon al wat wijs en verstandig heette gelooven, dat Rome voor goed van de Christiani was gezuiverd. Maar die vreeselijke dag had juist voor de eeuwen de *vallis Vaticana* tot de heiligste plek der europeesche kristenheid gewijd. Het heidensch Rome had zich voor altijd gebrandmerkt in de oogen van hen, aan wier godsdienst de naaste toekomst behoorde. Het had zich tot dat Babylon gestempeld, waarover weldra al de fiolen van den kristelijken toorn zouden worden uitgestort. Maar tevens was de grondslag gelegd voor een nieuw Rome, dat in dien met het bloed der Christiani doorweekten circus zijn schitterend middelpunt zou vinden. En keizer Nero, zijne handen doopende in dat bloed, had voor de jonge gemeente dat groote denkbeeld van den Antikrist doen rijpen, waardoor

1 Tacitus en Juvenalis.

de Kristus-figuur hare wereldhistorische beteekenis verkreeg, en met wiens aanstaande nederlaag de tijden vervuld zouden zijn.

IV.

Voor ons tegenwoordig doel mogen de verdere lotgevallen van Nero ons niet langer ophouden. Wij zullen later nog van de beteekenis van zijn dood moeten spreken. Om den ‘achtergrond der Apokalypse’ volledig te leeren kennen, moeten wij thans den blik richten naar Judea, waar de groote katastrofe van het jaar 70 wordt voorbereid, en waar wij Nero in het bestuur zijner landvoogden terugvinden.

Zoolang de oorlog met de Parthen, de strijd over Armenië, de romeinsche strijdkrachten in het Oosten bezig hield, hadden de landvoogden van het joodsche land de onlusten, die daar gedurig uitbraken, zoo goed zij konden moeten bedwingen en voor het bewaren der rust moeten zorgen. Dat was nog de taak geweest van de uit de Handelingen der Apostelen algemeen bekende landvoogden Felix en Festus. Maar nadat Corbulo in 63 de Parthen verslagen had, onderging de romeinsche staatkunde tegenover de Joden eene groote verandering. De komst van den landvoogd Albinus gaf daartoe het teeken[1]. Van toen aan was het er op aangelegd, dat ongelukkige volk tot den opstand te drijven, ten einde een voorwendsel te hebben om krachtig en voor goed tusschenbeide te treden.

Albinus beroofde een aantal bijzondere personen van hun vermogen, overlaadde het volk met belastingen, en liet daarentegen de bandieten, die onder zijne voorgangers in de gevangenis waren geworpen, weer in vrijheid stellen. Voor geld kon men zelfs de vrijheid van oproer te maken van hem koopen. De partij der zeloten, de heethoofden, die tot elken prijs den oorlog met Rome zochten, was zijne partij: aan hun roofzucht liet hij de gematigden en rustigen over, die zoo goed met den waren stand der zaken bekend waren, dat zij zelfs zijne bescherming niet inriepen en liever in stilte leden. Het zaad van de aanstaande verwoesting der stad werd destijds uitgestrooid.

1 Josephus, *Bellum Jud.* II, 14 vlgg.

Nog erger maakte het Gessius Florus (A°. 64)[1]. Bij hem trad die verraderlijke politiek zonder eenig masker te voorschijn. Het verscheelde weinig of hij had in het gansche land laten uitroepen, dat elk rooven en stelen mocht zooveel hij wilde, indien men slechts zorg droeg, dat de landvoogd zijn aandeel ontving van den buit. In oorlog met de bevolking, kon hij zich, om zoo te spreken, alles ongestraft vergunnen veel meer dan wanneer er een geordende toestand had geheerscht.

Eene aanleiding tot de vreeselijke onheilen, die nu los zouden breken, ontstond te Cesarea (A°. 66). De Joden in die stad hadden eene synagoog, waarvan de grond aan een Helleen toebehoorde. Reeds dikwerf hadden zij getracht door aankoop eigenaars te worden van dien grond, en zelfs onevenredig hooge sommen geboden, Maar de plaagzucht won het van de winzucht, en de Helleen, wel verre van den billijken wensch te vervullen, bouwde de plaats, waarop de synagoog stond, zóo vol, dat den Joden weldra slechts een nauwe toegang tot hunne kerk zou overblijven. Toen kochten zij Florus om, opdat hij het verder aanbouwen zou verhinderen. Zoodra de landvoogd het geld in handen had, verliet hij Cesarea, trok hij naar Sebaste, hetgeen zooveel wilde zeggen als: gij kunt u zelven recht verschaffen, en hoe eer gij, Joden, met de Hellenen daarbij handgemeen raakt, hoe liever ik het heb.

Het geschiedde spoedig genoeg. De volgende dag na het vertrek van Florus was een sabbath. Terwijl de Joden vergaderd waren in de synagoog, zette een man uit Cesarea een omgekeerden pot voor de deur en offerde daarop vogelen, het offer der melaatschen[2]. Het was natuurlijk eene beleedigende toespeling op de legende, volgens welke men de Israëlieten uit Egypte had verdreven, omdat zij door melaatschheid waren aangetast. De verontwaardiging was groot. Tusschen de opgewondenen aan beide zijden brak de strijd in de straten uit, en nadat Jucundus, de bevelhebber der romeinsche kavalerie, vergeefs getracht had den strijd bij te leggen, haalden de Joden de wetboeken uit hunne synagoog weg en namen daarna de wijk naar het naburige stadje Narbata. Eenige aanzienlijken onder hen gingen als gezanten naar den landvoogd om zijne - immers reeds betaalde - tusschenkomst in te roepen. Zij

1 Duravit patientia Judaeis usque ad Gessium Florum, zegt Tacitus.
2 Levitikus XIV: 1-9.

werden gevangen gezet wegens het wegnemen van de wetboeken uit Cesarea.

Deze voorvallen wekten te Jerusalem wel groote verontwaardiging, doch het scheen Florus tegen te vallen, dat die verontwaardiging zich niet terstond in gewelddadigheden openbaarde. Hij deed althans het mogelijke om te zorgen, dat de spanning vooral niet minder werd. Hij liet geld uit den tempelschat nemen en, toen eenigen den moed gehad hadden met zijn geldgebrek den spot te drijven, brak hij zelf met paard- en voetvolk tegen Jerusalem op. Men kwam hem in de meest onderworpene stemming te gemoet, hetgeen zijn toorn vermeerderde. Had men hem bespot in zijne afwezigheid, zoo moesten die vrienden der vrijheid en onafhankelijkheid nu onafhankelijk genoeg zijn, om hunne beleedigingen in zijne tegenwoordigheid te herhalen. Na zijn intrek te hebben genomen in het koninklijk paleis, eischte hij den volgenden dag de uitlevering der schuldigen, en toen men verklaarde aan dit bevel niet te kunnen gehoorzamen, gaf hij eenvoudig een gedeelte der stad aan zijne krijgslieden prijs, die daarin mochten moorden, ophangen en plunderen naar welgevallen. Zelfs aanzienlijken werden aan het kruis geslagen. Josephus begroot het aantal der gevallenen op dien éénen dag op 3000. Berenice zelve, Agrippa's bekende zuster[1], ontkwam ter nauwernood aan de woede der soldaten.

In het geschreeuw en geweeklaag om de dooden mengden zich stemmen, die van den diepsten haat tegen Florus getuigden. Den aanzienlijken en hoogepriesters sloeg daarbij de vrees om het hart; zij scheurden hunne kleederen en vielen sommige mannen uit het volk te voet met de bede van zich bedaard te houden en Florus niet tot nieuwe wreedheden te tergen. Deze mannen waren geneigd naar die bede te luisteren, maar een nieuwe eisch van Florus was olie in het vuur. De bevolking moest, zoo verlangde hij, twee romeinsche kohorten, die hij uit Cesarea naar Jerusalem liet aanrukken, plechtig te gemoet trekken en vriendelijk ontvangen. Eerst dan zou de landvoogd van hare goede gezindheid overtuigd zijn. Men deed het op het dringend smeeken van de gematigde, de priesterlijke partij. Toen evenwel de kohorten, gelijk Florus het had laten bevelen, de begroeting niet beantwoordden, verloren zij, die

1 Agrippa zelf was destijds in Egypte.

door de gematigden reeds met moeite tot zelfbeheersching waren overgehaald, alle geduld, en begonnen zij den landvoogd te beschimpen. Terstond hieuw de romeinsche kavalerie er op in. Men vluchtte terug naar Jerusalem, door de ruiters achtervolgd. Er ontstond een vreeselijk gedrang voor de poort. Zeer velen geraakten onder de voeten, en stierven een dood die hen onkenbaar maakte. Vele anderen werden nedergesabeld. Maar de toeleg van Florus en van de kohorten, om zich van den tempel meester te maken, mislukte. De vluchtende menigte hield namelijk stand keerde om, en vormde in de enge straten van Jerusalem een ondoordringbaren muur. Van de daken werd op de Romeinen geschoten, zoodat zij het opgaven en zich in de nabijheid van het koninklijk paleis terugtrokken. Uit vrees dat Florus bij een tweeden aanval zich van uit den burcht Antonia van den tempel zou meester maken, brak men den zuilengang af, die burcht en tempel verbond. Dit hielp. Florus ontbood de hoogepriesters en den Raad; en op hunne verzekering dat zij voor het handhaven der orde instonden, beloofde hij hun een nieuwe kohorte als bezetting der stad te zullen zenden. Met de twee kohorten, die zich al te impopulair hadden gemaakt, keerde hij naar Cesarea terug.

Toen de tempelaristokratie voor de handhaving der orde verklaarde in te staan, rekende zij ongetwijfeld op de krachtige medewerking van koning Agrippa. En inderdaad, toen deze uit Alexandrië in Jerusalem terug was en kennis had genomen van al den brandstof, die zich hier inmiddels had opgehoopt, hield hij, in tegenwoordigheid van Berenice, eene rede, die wel niet eensluidend zal geweest zijn met het uitgewerkt betoog, dat Josephus hem in den mond legt[1], maar die toch zeker den geest van dit stuk zal geademd hebben; een stuk, waarin wij het program van de gematigden mogen zoeken, die elke poging tot herwinning der zelfstandigheid waanzin, en vrijwillige onderwerping de eenige politiek achtten, welke met de waardigheid van een klein, machteloos volk overeenkwam. De kern van dat lang betoog was: waarin hoopt gij, handvol Israëlieten, beter te zijn dan de Parthen, de Grieken, de Germanen, de Galliërs, de Britten? Een toestand, dien zij zich getroosten, kunt gij u ook laten welgevallen. Het is bovendien het eenige middel om nog te behouden wat gij hebt. Wilt gij tegen Rome

1 *B.I.*, II, 16.

opstaan, verbrandt dan maar liever terstond Gods stad en Gods heiligdom, want tot het verlies van beide zal uw opstand toch ten slotte moeten leiden. Derhalve: onderwerpt u aan Rome, en hebt voor een poos geduld met Florus, die toch niet eeuwig landvoogd zal zijn. - Dit program, dat ook Josephus zelf geheel onderschreef, was dat eener wijze en wereldsche politiek, maar het hield geene rekening met de fiere hartstochten van een volk, dat, door Gods beloften sterk, aan de onoverwinnelijkheid van Sion vasthield met een geloof, waarvan de onverzettelijkheid toch zelfs den Romein ontzag inboezemde.

De oorlogspartij kon of wilde Florus niet scheiden van het bewind te Rome. Het was haar waarschijnlijk welkom een landvoogd te hebben, die door zijn wanbestuur schier elke revolutionaire handeling verontschuldigde. Toen dus Agrippa er op aandrong, dat men de gehoorzaamheid, die men in het afgetrokkene beweerde aan Rome te willen betoonen, voorloopig metterdaad aan Florus zou bewijzen, overlaadde men den koning met smaadredenen, zelfs met steenen, en dwong men hem de stad te verlaten. Daarmee was een gevaarlijk begin gemaakt, en men ging terstond verder. Men maakte zich meester van Masada, eene sterke vesting ten zuidwesten van de Doode Zee, en vermoordde de romeinsche bezetting. Merkwaardig genoeg! een groote drijver in de oorlogspartij was de eigen zoon van hoogepriester Ananias, Eleazar[1]. Ook hij had een duidelijk program. Hij noemde het ongeoorloofd, zoowel offergaven voor den tempel aan te nemen van ongeloovigen, als offers te brengen ten behoeve der heidensche overheid.

Dit werd nu het schibboleth tusschen de partij van den vrede en die van oorlog. De hoogepriesterlijke en fariseeuwsche konservatieven, versterkt door drie duizend man ruiterij van Agrippa, bezetten de bovenstad, de revolutionnairen onder Eleazar daarentegen waren meester van de benedenstad en den tempel. Na zeven dagen strijds en bloedvergietens gelukte het den revolutionnairen in de bovenstad door te dringen, waar zij het huis van Ananias, de paleizen van Agrippina en Berenice, het archief en den burcht Antonia in brand staken, den hoogepriester Ananias en zijn broeder vermoordden, ja zelfs de romeinsche bezetting neersabelden, ofschoon men haar, tegen

1 Wel een bewijs, met hoe weinig recht Josephus uitsluitend de zeloten onder de lagere volksklasse zoekt, onder hen, die niets te verliezen hadden.

overgaaf der wapenen, vrijen aftocht had toegezegd. Dit laatste greep plaats op een sabbath en verspreidde uit dien hoofde dubbele verslagenheid onder de bevolking, die nu, behalve de wraak der Romeinen wegens de trouwbreuk, ook de wraak van Jehovah wegens sabbathschennis vreesde.

Maar de verslagenheid maakte weldra voor een gevoel van onbegrensde wraakzucht plaats, toen men vernam dat op dienzelfden sabbath twintig duizend[1] Joden te Cesarea neergehouwen waren. Dit was het teeken tot een algemeen bloedbad, waarin de geheele provincie Syrië gedompeld werd. Elke stad was in twee vijandige kampen verdeeld. Elk zocht lijfsbehoud in den dood des anderen. Over dag vloeide het bloed; de nachten maakte de angst nog erger dan de dagen. Die vroeger onzijdig gebleven waren, moordden en plunderden nu uit roofzucht. Het was eene eer, den grootsten buit naar zijne woning te kunnen sleepen. De steden waren vol onbegraven lijken; grijsaards zag men uitgestrekt naast kinderen, naast vrouwen, wier schaamte zelfs niet bedekt was. De geheele landstreek was één groot tooneel van ellende en onuitsprekelijke verwarring. Ook in Alexandrië kwam het tot eene geweldige botsing tusschen de bevolking en de Joden.

Te vergeefs rukte Cestius, de keizerlijke legaat, met het volledige twaalfde legioen en nog eenige duizend man uit Antiochië op, om de omwenteling den kop in te drukken. Zoo lang hij het hart van het land niet bereikt had, ging alles naar wensch. Over Cesarea, Antipatris, Lydda, Gibeon rukte hij zegevierend nader. Zelfs Jerusalem scheen hem geen wederstand te zullen bieden. Maar de opstandelingen hadden zich in het inwendige gedeelte van de stad en in den tempel teruggetrokken. Deze wijkplaats bleek onneembaar. De Romeinen, - Josephus' verhaal is hier niet duidelijk genoeg om ons een inzicht in de ware toedracht der zaak te vergunnen - moesten langs denzelfden weg terugkeeren langs welken zij gekomen waren, maar werden nu door de Joden op zulk eene moorddadige wijze achtervolgd, dat duizenden soldaten vielen, en de overigen zich slechts redden konden door alles in den steek te laten waarvan het behoud hunne smadelijke vlucht kon vertragen.

Men begrijpt, dat eene overwinning, die zoo zeer alle verwachtingen overtrof, zoowel den opstandelingen omtrent den einde-

1 Josephus is vrij mild met zijne cijfers.

lijken zegepraal van hunne zaak, begoochelde als het romeinsche bewind op de noodzakelijkheid opmerkzaam maakte van een bekwamer persoon dan Cestius was naar het tooneel van den opstand te zenden. Keizer Nero bevond zich op dat tijdstip in Griekenland, waar hij zijne talenten liet bewonderen, die, beweerde hij, slechts door Grieken ten volle konden worden gewaardeerd Vespasianus was juist in ongenade gevallen, omdat hij voor het zingen van den keizer niet het rechte gevoel scheen te hebben. Maar dit verhinderde niet, dat, nu de romeinsche wapenen in dat kleine Judea zulk eene schandelijke nederlaag hadden geleden, zijne diensten gevraagd werden om de beleediging te wreken.

Na de vlucht der Romeinen bleven de opstandelingen niet in Jerusalem. Integendeel, geheel Palestina werd van uit de hoofdstad, zelve schier in een wapenfabriek veranderd, in staat van verdediging gesteld. Josephus, wiens geschrift de voornaamste bron is voor onze kennis van den Joodschen Oorlog, werd aangesteld over Galilea, waar hij terstond begon met de nog ongeoefende manschappen op het groote voorbeeld der romeinsche legertucht te wijzen[1]. Hij zou den eersten aanval te verduren hebben, want Vespasiaans krijgsplan was het, de omwenteling in het Noorden aan te tasten, haar eerst in Galilea, dan in Judea te verpletteren, haar op die wijze binnen Jerusalem terug te dringen, waar hij verwachtte, in den honger en in de partijschappen machtige bondgenooten te vinden.

Te Antiochië stelde Vespasianus zich aan het hoofd zijner troepen, en vereenigde hij zich met koning Agrippa, die met zijne eigene strijdmacht op de aankomst van den romeinschen veldoverste gewacht had. Van daar begaf hij zich naar Ptolomaïs, waar hij zijn zoon Titus met twee uitstekende legioenen uit Alexandrië vond, en, als gunstig voorteeken, een gezantschap uit Sepphoris[2] ontving, dat de trouw dier stad jegens den keizer kwam betuigen; eene verzekering van gewicht, daar Sepphoris de grootste stad was van Galilea en door zijne gunstige ligging een bij uitnemendheid geschikt punt kon worden vanwaar uit men de geheele landstreek kon bewaken.

En nu moeten wij ons het schoone land, gewijd door nog zoo versche herinneringen van het onderwijs van Jezus, voorstellen als aan al de ellende van den oorlog ten prooi. In Jo-

1 Hausrath, blz. 135 vlgg., beoordeelt hem niet billijk.
2 Of Dio Caesarea, even ten noorden van Nazareth.

tapata vond Vespasianus krachtiger en langduriger weerstand dan hij had kunnen verwachten. Josephus, die zelf als bevelhebber de belegerde stad verdedigde, en eindelijk door de Romeinen gevangen werd genomen, heeft ons een zeer aanschouwelijk verhaal daarvan achtergelaten, waarin al zijn talent maar ook al zijne ijdelheid aan het licht treedt[1]. Joppe wordt ingenomen. Tiberias geeft zich over; ook Tarichea, aan het zuidelijk einde van het Galileesche meer, bezwijkt. Nadat deze laatste stad gevallen was, gaven de bewoners van Galilea den strijd op en keerden zij tot de gehoorzaamheid aan Rome terug. De Romeinen konden nu alle vestingen en steden in bezit nemen. Alleen Gischala en Gamala ten oosten en de bezetting van den berg Tabor aan de westzijde van het meer hielden nog eenigen tijd vol. Maar geene enkele plaats bezweek dan na de heldhaftigste verdediging. De golven van het meer, aan welks oevers de schoone droom van het Koningrijk Gods was opgekomen, werden gekleurd met het bloed der tot in den dood getrouwe patriotten. Die oevers lagen thans vol met lijken. Eene menigte Joden trachtte zich te redden in booten; Vespasianus liet ze allen dooden of verdrinken[2]. Het overige van de bevolking werd verkocht; zes duizend gevangenen werden naar Nero in Achaïe gezonden om aan de doorgraving van de landengte van Corinthe te arbeiden, een werk dat de keizer zelf met een gouden schoffel aangevangen had[3]. De eenige overlooper was niemand anders dan Josephus, die weldra de gunst der veldheeren bezat. Eenige vluchtelingen, Johannes van Gischala aan het hoofd, wisten te ontkomen naar Jerusalem.

Daar verlevendigden zij den moed. Zij waren niet gevlucht, beweerden zij, maar hadden het nuttelooze ingezien van aan die armzalige stedekes van Galilea krachten te verkwisten, die men in de hoofdstad veel beter gebruiken kon. Toen men hen het lot der krijgsgevangenen hoorde schilderen, was de verslagenheid wel groot, maar Johannes wist toch weer de hoop op te wekken door de macht der Romeinen als zwak voor te stellen. Hadden dezen het reeds zoo zwaar gehad voor de muren van Galilea's steden, hoe zouden zij dan zonder vleugelen

1 *B.I.*, III, 7, 8.
2 Renan, blz. 278.
3 Verg. den levendigen dialoog tusschen Menecrates en Musonius, onder de werken van Lucianus.

over de muren van Jerusalem komen? Niet allen lieten zich daardoor zand in de oogen strooien; zij zagen veeleer in, wat onvermijdelijk gebeuren moest. Uit deze dubbele stemming, die in en buiten de hoofdstad de gemoederen vervulde, moest verdeeldheid ontstaan: van de éene zijde de optimisten, die de neerslachtigen van verraderlijke lafheid, aan de andere zijde de neerslachtigen, die de optimisten van niet minder verraderlijke roekeloosheid beschuldigden; stof te over tot burgertwist. Het aangewezen verschil was vaak ook slechts de aanleiding tot het uitbreken van oude veeten tusschen familiën of enkele personen.

Het kwam natuurlijk in Jerusalem tot vele beraadslagingen over de vraag wat, na het bezwijken van Galilea, te doen stond. Maar de oorlogspartij had de overhand, versterkt door allerlei gespuis, dat uit de provincie naar de hoofdstad ijlde in de hoop van bij de verwarring, die daar heerschte, zijn voordeel te doen. Roof en moord waren daar spoedig aan de orde van den dag. De aanzienlijken en rijken moesten het natuurlijk het eerst ontgelden. Levi viel en Sophas en Antipas, allen van koninklijken bloede, de laatste bovendien de bewaarder van de openbare geldmiddelen. Het voorwendsel tot moorden was natuurlijk altijd de bewering, dat de slachtoflers geheuld hadden met Rome, en al wie op eenigerlei wijze tot de aristokratie behoorde, had in het oog der drijvers met Rome geheuld. De demokratie stak dagelijks het hoofd overmoediger op. De keus des hoogepriesters uit bepaalde familiën werd afgeschaft; men zou hem voortaan bij het lot kiezen. De eerste, op wien het lot viel, was een zoo onbeschaafd persoon, dat hij nauwelijks wist waarin het ambt bestond dat hij te vervullen had. Spoedig voerden de ijveraars, de zeloten, een volkomen schrikbewind in, dat van bloedvergieten leefde. Eindelijk vat Josephus den toestand in de volgende aangrijpende woorden samen[1]: dat deel des volks dat zich tegen hen verzet had, was reeds lang opgeruimd; tegen diegenen die zich stilgehouden en geenerlei aanstoot gegeven hadden, bracht men beschuldigingen in van eigen vinding. Wie zich in het geheel niet aan hen aansloot, werd van overmoed, wie met vrijmoedigheid tot hen naderde, werd van geringschatting, wie hun het hof maakte, van verraad beticht. Op de grootste misdaden, gelijk op de kleinste vergrijpen, stond slechts éene straf, de dood; alleen zeer lage

1 *B.I*, IV, 6, 1.

geboorte of zeer diepe armoede kon iemand die straf doen ontgaan.

Een der eersten die onder dat schrikbewind den dood vonden, was de hoogepriester Hanan, zóolang het hoofd der gematigden, de zoon van den hoogepriester die het voornaamste aandeel had gehad aan den dood van Jezus. Zijn lijk bleef onbegraven liggen (begin van A^{o}. 68). Met Hanan stierf de oude joodsche priesterschap uit, een lichaam zoo nauw verbonden met de sadduceesche familiën, die zich tegen het jonge kristendom zoo hevig verzet hadden. Groot was de indruk toen men daar naakt buiten de stad geworpen zag liggen, dien men zoo kort te voren nog in al den glans van zijn priesterlijk gewaad had aanschouwd, voorgaande bij den plechtigen eerdienst, met de diepste achting behandeld door de talrijke pelgrims die van alle oorden der wereld naar Jerusalem stroomden. Wat de eeuwen heilig hadden gehouden, was ontheiligd. In den tempel, in ‘de heilige plaats’, thans in een tuighuis en lazareth herschapen, en waar men door het bloed kon waden[1], dat door de ijveraars dagelijks vergoten werd, stond ‘de gruwel der verwoesting’. De kristenen alleen vertwijfelden niet. Zij zeiden elkander, dat ‘Jerusalem van heirlegers omsingeld, hare verwoesting nabij was’, dat het ‘de dagen der wraak’ waren, waarna ‘de Zoon des menschen komen zou in een wolk met groote kracht en heerlijkheid’[2]. Daarom vluchtten zij uit de ontwijde stad: althans zoo goed zij konden, want zij werden door de Joden achtervolgd, en bereikten met moeite eindelijk het rustige Pella[3] aan de rechterzijde van den Jordaan, waar zij in stilte de wederkomst van hunnen Messias konden afwachten, en weldra zich onsterfelijk maakten door de opteekening dier woorden van Jezus, die zulk een belangrijk bestanddeel uitmaken van de synoptische evangeliën.

1 Apok. XIV: 20 (juist de lengte van Palestina).
2 Deze uitdrukkingen zijn ontleend aan Matthaeus XXIV (Markus XIII; Lukas XXI: 20-36; verg. XIX: 43, 44), een kleine Apokalypse, die niet onmogelijk in die dagen tot troost der gemeente geschreven en later in de synoptische evangeliën ongenomen werd.
3 ‘En de vrouw (de gemeente) vluchtte in de woestijn’ (Apok. XII : 6) zie later, blz. 43.

V.

Vespasianus was inmiddels op Jerusalem aangerukt[1], welke stad hij bezig was van alle kanten in te sluiten (3 Juni 68), steden en dorpen in den omtrek verbrandende, terwijl de bevolking in de vlammen of door het zwaard omkwam. Eindelijk waren alle toegangen tot Jerusalem afgesneden: een breede kring van ruïnen en soldaten omgaf de ‘heilige plaats,’ welker ondergang op handen scheen.

Vespasianus toch was reeds naar Cesarea teruggekeerd, om van daar uit met al zijne verzamelde krachten Jerusalem aan te vallen. Maar eene onverwachte gebeurtenis bracht eene groote pause te weeg, en deed twee jaar uitstellen, wat men destijds elken dag kon verwachten.

Nero was den 9^{den} Juni 68 gestorven. Versierd met de zegekransen van al de grieksche steden, had de keizer nog zijn belachelijken intocht in Rome kunnen houden. Maar het was zijn laatste triumf geweest. Aan Gallië komt de eer toe de wereld van dezen potsierlijken onmensch te hebben bevrijd. Het teeken tot den opstand werd den 15^{den} Maart 68 door Vindex uit Aquitanië gegeven, en door ondubbelzinnige demonstratiën in Rome zelf beantwoord. Eerst hechtte Nero er geen gewicht aan, en bleef hij rustig te Napels[2], maar toen ook Galba afviel en Spanje zich bij Gallië voegde, begon hij den ernst van het oogenblik in te zien. In zijne ontsteltenis en besluiteloosheid dacht hij aan allerlei plannen, het een dwazer dan het ander. Weldra was de tijd der hersenschimmen voorbij, toen namelijk ook het leger van Rome hem prijsgaf. De pretorianen riepen in den avond van den 8sten Juni Galba tot keizer uit. Nu was alles verloren. Toen hij midden in den nacht opstond, was hij reeds van allen verlaten, plunderde men reeds zijn kamer. Hij verlaat zijn paleis, gaat naar den Tiber, keert terug, weet niet wat aan te vangen. Zijn vrijgelatene Phaon biedt hem eene villa aan. Met moeite bereikt hij die laatste wijkplaats, waar hij gevangen zou zijn genomen, indien Epaphroditus, zijn sekretaris, hem niet bij tijds met

1 *B.I.*, IV, 9, 1. Den 3^{den} Juni was het hoofdkwartier te Jericho.

2 Nero ontving daar de tijding van den opstand op denzelfden dag, waarop hij zijne moeder vermoord had; Suetonius, 40.

een dolk gedood had. Hij was nog niet één en dertig jaren oud[1]. Zijne twee voedstervrouwen, Ecloge en Alexandria, en Acte, zijne eerste liefde, begroeven hem in het geheim, in een rijk wit lijnwaad met goud gestikt. Zijn lijk werd bijgezet in het graf van de Domitiussen, een groot mausoleum op den Monte Pincio. Van daar uit bleef zijn schim Rome's bevolking gedurende de middeleeuwen verontrusten; om de verschijningen te bezweren, bouwde men de kerk Santa Maria del popolo, aan den voet van den Pincio.

Deze plotselinge en geheimzinnige dood werd bij het volk, dat geene oorzaak had om Nero te haten, het uitgangspunt van eene legende. Nero was niet gestorven. Hij zou wederkeeren. Een nieuw, een oostersch, een bijna messiaansch rijk zou voor hem beginnen. Op raad van den parthischen gezant te Rome, had hij bij de Arsaciden, zijne bondgenooten, de wijk genomen, of bij dien koning van Armenië, Tiridates, ter eere van wiens bezoek in de hoofdstad, in 66, Rome de schitterende feesten aanschouwd had, die zooveel indruk hadden gemaakt op het volk. Van daar, van uit het Oosten, aan het hoofd van oostersche volken, zou hij opdagen en wederkomen om allen te straffen die hem verraden hadden. Reeds bij zijn leven had men Nero voorspeld, dat hij koning zou zijn van Jerusalem[2].

Toen sloeg den kristenen de vrees om het hart. Maar die vrees werd de moeder eener merkwaardige verwachting. Moest de ‘Antikrist’ wederkomen, het zou, het kon slechts de voorbode zijn van de wederkomst van Kristus, van diens eindelijken zegepraal, en daarmede van het einde der wereld.

Ziedaar het oogenblik in de Geschiedenis waarop de Apokalypse ontstond (tusschen half Juni 68 en einde Januari 69).

Het was een oogenblik van de hoogste spanning: het romeinsche keizerrijk, naar allen schijn zóo geschokt, dat men licht op het vermoeden van zijne geheele ontbinding kon komen; Nero, de gevreesde Nero, in de kracht zijns levens plotseling weggemaaid, provinciën in opstand, Rome zelf zoo overgegeven aan allerlei goddeloosheid, dat Gods wraak niet langer kon uitblijven, de kristenen vermoord in den circus, en eindelijk, en vooral, de heidenen omsingelend de heilige

1 Over de plaats waar hij stierf, kan men vergelijken Stahr, *Ein Jahr in Italiën*, III, blz. 134, 147.
2 Suetonius, *Nero*, 40 (‘Spoponderam *destituto*’).

stad, ja reeds zeker van haren val, maar als door den goddelijken arm teruggehouden op het oogenblik zelf, waarop elk den noodlottigen slag verwachtte.

Men voege daarbij, dat geen tijd zoo rijk was als die jaren in aangrijpende volksrampen en natuurverschijnselen. Suetonius verhaalt van een pest die, in één herfst, te Rome dertig duizend menschen wegraapte[1]. Tegen het einde van het jaar, schrijft Tacitus ter inleiding van de samenzwering[2] van Piso, onderhield men zich veel over wonderlijke voorteekenen van dreigende rampen. Nooit had men zooveel bliksemslagen gezien. Er was ook een komeet zichtbaar. Men verhaalde van menschelijke en dierlijke embryonen met een dubbel hoofd, die langs de wegen gevonden zouden zijn; van een kalf, geboren met een kop aan de dij; waarzeggers wilden dat deze kop op een anderen keizer doelde. Seneca in zijne *Naturales Questiones* maakt, bij gelegenheid van eene schudding van Pompeï zestien jaren vóor het begraven van die stad onder de lava van den Vesuvius, van herhaalde aardbevingen melding, die allerwege den grootsten schrik verspreidden en een gevoel van onzekerheid. Het vulkanisch karakter van die geheele streek tusschen Napels en Puteoli maakte een diepen indruk op den Israëliet of den uit het Jodendom bekeerden kristen, die in de laatstgenoemde plaats landde om naar Rome te gaan, vooral als hij vernam van dat weelderige Baiae, in de onmiddellijke nabijheid waar het keizerrijk al zijne lichtzinnigheid en wellusten ten toon spreidde, dansende als op den rand van een afgrond. Er was niet meer noodig om de kristelijke verbeelding, door Joël's profetie reeds voorbereid, te doen ontvlammen en te doen getuigen: ‘daar zullen teekenen zijn in zon, maan en sterren, en op de aarde benauwdheid der volken, met twijfelmoedigheid, als de zee en hare golven groot geluid zullen geven, en den menschen het hart zal bezwijken van vrees en verwachting der dingen die het aardrijk zullen overkomen, want de krachten der hemelen zullen bewogen worden’[3].

1 *Nero*, 39. Bij Nero's adoptie de hemel in vuur, bij zijn aannemen van de toga virilis eene aardbeving; zoo las Zonaras in zijn Dio Cassius, LX, 32.

2 *Annales*, XV, 47; verg. Hist., I, 3: ‘Praeter multiplices rerum humanarum casus, coelo terraque prodigia, et fulmimun motus, et futurorum praesagia, laeta, tristia, ambigua, manifesta’; vooral de 10e Januari 69. Hist. I, 18. Men verg. verder Renan, blz. 321 vlgg.

3 Lukas XXI: 25, 26 Het zijn bijna de eigene woorden van Seneca, *Nat. Quaestt.*, lib. VI, 1: ‘Quaerenda sunt trepidis solatia et demendus ingens timor. Quid enim cuiquam satis tutum videri potest, si mundus ipse concutitur et partes eius solidissimae labant?’

Geen wonder, dat in die dagen een kristelijk schrijver zich aangedreven gevoelde om uit het hart zelf van dien toestand een boek te schrijven dat zijnen broederen moed in kon spreken door hen er op te wijzen, dat al deze smarten en verschrikkingen slechts de barensweeën waren van dat duizendjarig, dat messiaansche rijk, dat met den val van Rome, van het groote Babylon, beginnen zou; geen wonder, dat hij behoefte gevoelde om lucht te geven aan al den haat, dien dat Godetergend en kristendoodend Babel in zijn hart gevoed had.

Het is zeer onwaarschijnlijk, dat de Apostel Johannes de Apokalypse geschreven heeft[1]. In elk geval was het een Boanerges, een zoon des donders: eene ziel vol gloeienden haat tegen de vijanden van Kristus, tegen alle andersdenkenden; een discipel die den Meester alle lauwen uit laat spuwen[2]; een asceet die het huwelijk onrein noemt, immers van de honderd vier en veertig duizend welke het nieuwe lied zingen voor den troon met welgevallen vermeldt, dat zij 'niet met vrouwen bevlekt zijn'[3]; een vereerder van den tempel te Jerusalem; een beslist tegenstander van Paulus[4]; uiterst gestreng voor de 'volken' over wie de bekeerde Joden heerschen zullen 'met een ijzeren staf'[5], gelijk het ook de bekeerde Joden zijn die de aanhangers van Paulus 'aan hunne voeten zullen zien vallen[6]' om vergeving te vragen voor hunne dwaling. Ook zonder deze sterke en ondubbelzinnige verklaringen ware het niet moeilijk geweest, in den schrijver der Apokalypse een kristen uit Israël te ontdekken. De heidenwereld is voor hem louter een wereld van ongerechtigheid, waarvoor hij geen goed woord overheeft. Schrijft Paulus aan zijne broederen te Rome gevestigd, dat ook de macht van het keizerrijk van God verordend is, dat zij 'Gods dienaresse is, den kristenen ten goede'; vinden wij later in de synoptische evangeliën menig woord dat van waardeering der heidenwereld getuigt, de schrijver van het boek der Openbaringen heeft zulke bittere ervaringen gemaakt, heeft waar-

1 Afdoende argumenten ten voordeele van deze overlevering vindt men niet in Renan's *Appendice*.
2 Apok. III: 16.
3 Apok. XIV: 4. Geheel anders luidt Brief aan de Hebreën, XIII: 4.
4 Apok. II: 2, 6, 9, 14, 15, 20, 24 (misschien wel een terugslag op 1 Cor. II: 10).
5 II: 27.
6 III: 9.

schijnlijk zoo zeer van nabij, en met eigene oogen, het zedebederf van de hoofdstad waargenomen, dat hij zijne vreugde over den val van Babylon niet onderdrukken kan.

Het boek der Toekomst wordt in den hemel door Kristus geopend[1], en wel bij 'het begin der barensweeën'[2] van het messiaansche rijk. Rome is uitgegaan 'overwinnende en opdat het overwon'[3], maar onophoudelijke oorlog volgt zijne schreden; 'de vrede is genomen van de aarde'[4]; Judea is in opstand; Gallië, onder Vindex, schudt het juk af; en met den oorlog is de hongersnood gekomen: 'eene maat tarwe wordt verkocht voor een penning, en drie maten gerst voor een penning'[5], terwijl die hongersnood slechts een van de vier middelen is, waardoor het den 'Dood, op het vale paard, door de Onderwereld gevolgd'[6] gegeven is, het vierde deel der aarde te verdelgen. Boven de jammerkreten van deze barensweeën uit, verneemt de Ziener het schreeuwen om wraak van de kristenen die Nero op het plein van het Vatikaan heeft laten dooden[7]. 'Hoe lange, roepen zij met groote stemme, hoe lange, o heilige en waarachtige Heerscher! oordeelt en wreekt gij ons bloed niet van degenen die op de aarde wonen?' Hun wordt evenwel aangezegd, 'dat zij nog een kleinen tijd moeten wachten, namelijk totdat het getal van hunne medeknechten en broeders', tot gelijken marteldood bestemd, 'vervuld zal zijn'[8]. En inderdaad, de tijd dier vervulling kan slechts klein zijn, want het laatste oordeel is ophanden[9]. Er geschiedt eene aardbeving; de hemel wordt zwart, de maan bloedrood, de sterren vallen af als onrijpe vijgen; koningen, rijken en machtigen verbergen zich in de spelonken. De groote dag des toorns is gekomen (dies irae, dies illa!). Wie zal bestaan?

Vier engelen scharen zich aan de vier uiteinden der aarde, en telken oogenblik verwacht men, dat zij de elementen zullen loslaten. Maar zij houden ze nog tegen, omdat eerst de 'dienstknechten Gods verzegeld moeten worden aan hunne voorhoofden.' Het zijn honderd vier en veertig duizend uitverkorenen uit al

1 Apok. V.
2 Mattheus XXIV: 8.
3 Apok. VI: 2.
4 VI: 4.
5 VI: 6. Tacitus (fames in vulgus, inopia quaestus et penuria alimentorum, *Hist.* I, 86) en Suetonius (publica fame, *Nero*, 45) spreken er van.
6 Apok. VI: 8.
7 vs. 9 vlgg.
8 vs. 11.
9 vs. 12-17.

de stammen van Israël[1]. Zij zijn bestemd, gevoegd te worden bij de groote schaar van martelaren, die in lange witte kleederen en met palmtakken in de handen[2] den lof Gods en des Lams reeds vermelden voor den troon. Zelfs nadat die verzegeling heeft plaats gehad, breekt de Voleinding der Tijden nog niet terstond aan, want er is eene indrukwekkende pause. Een half uur ademlooze stilte in den hemel gaat nog aan de ontknooping vooraf.

Het is de groote pause van de maand Juni 68, die wij reeds geschilderd hebben, en waarin eene zwoele lucht loodzwaar op de wereld scheen te rusten. Vespasianus heeft Jerusalem omgeven. De legers van het 'groote Beest' (de legioenen van Titus) zijn 'uit de zee opgekomen'[3] en staan te Cesarea, gereed den beslissenden aanval tegen de heilige stad te wagen, als de dood van Nero en de daarop volgende onzekerheid omtrent den troonopvolger alle verdere oorlogsmaatregelen vooreerst verlammen. Zoo moest het zijn, gevoelt de schrijver der Apokalypse in zijn binnenste: zoo moest het komen. Nu zal het machtige Rome inéenzinken, daar het juist bereid is, zich aan den tempel van Jerusalem te vergrijpen en daarmede de grootste heiligschennis te plegen. Nu moet het wierookvat met de gebeden der heiligen op de aarde geworpen worden, dier heiligen, die reeds zoo lang om wraak hebben geroepen, en de verhooring van wier kreten[4] 'stemmen en donderslagen[5], bliksemen en aardbeving zal doen ontstaan'. 'Hagel en vuur' dalen neder; 'het derde deel der boomen en het groene gras wordt verbrand'. De vallende sterren, de groote zonsverduisteringen van de laatste jaren[6] leenen hunne verven aan het akelig tooneel; misschien ook een plaag van sprinkhanen die destijds kan hebben ge-

1 D.i. uit de geheele kristelijke gemeente, die de schrijver zich louter uit bekeerde Joden samengesteld denkt; want men was vóor het toetreden tot de kerk òf Jood door geboorte, òf men was vooraf tot het jodendom overgegaan. Onjuist is de onderscheiding van Baur tusschen de 144,000 en de 'schare die niemand tellen kan.'

2 Apok VII: 9. Verg. Matth. XXIV: 9 *εἰς θλῖψιν*) Brief aan de Hebreën X: 33 (*θλίψεσιν θεατριζόμενοι*) en Apok. VII. 14 (*ἐρχόμενοι ἐκ τῆς θλίψεως*). Het is waarschijnlijk eenerlei verdrukking waarvan hier spraak is, die van het jaar 64.

3 Apok. XIII: 1.

4 VIII: 5.

5 De natuurverschijnselen van het jaar 68, zie boven.

6 Misschien geschreven onder den onmiddellijken indruk van dien 10^{den} Januari 69, waarvan Tacitus spreekt; zie boven blz. 38, noot 2.

woed[1], terwijl het geheel bekroond wordt met dien geweldigen inval van de oostersche volken[2], aan wier hoofd men Nero terugverwachtte[3]. 'Het getal van de heirlegers der ruiterij: tweemaal tien duizenden der tien duizenden', rukken aan. Op het voorbeeld van Judea en Gallië komen al de provinciën in opstand. In dezen krijg wordt 'een derde deel der menschen gedood', als tot waarschuwing van de overigen, indien zij zich slechts die waarschuwing ten nutte wilden maken[4]. Evenwel, onder al deze verschrikkingen blijft Jehovah's oogappel ongedeerd. De Ziener geeft toe dat Jerusalem zelve, ja dat van den tempel het zoogenaamde voorhof der heidenen door de Romeinen kan en zal worden genomen[5], maar de eigenlijke tempel, 'de tempel Gods en de altaar en degenen die daarin aanbidden'[6], blijven gespaard. Drie en een half jaar zullen de geloovigen daar eene veilige wijkplaats vinden. Inmiddels verschijnen twee getuigen, die als voor het laatst de groote prediking der profeten herhalen, om dan, als een Henoch en Elia, in den hemel te worden opgenomen[7]. Die prediking van het Evangelie onder de Joden blijft niet zonder vrucht. Eenige duizenden vergaan, die niet hebben willen luisteren, maar al de overige Israëlieten bekeeren zich en 'geven heerlijkheid aan den God des hemels[8]. Is zoo, naar de verwachting die ook aan het Paulinisme eigen was, 'gansch Israël zalig geworden', dan behoeft niets meer het aanbreken van de laatste katastrofe te verhinderen, dan 'zijn de koningrijken der wereld geworden onzes Heeren en zijns Kristus, die als koning heerschen zal in eeuwigheid'[9]. Het uur van de belooning der heiligen en de verdelging der goddeloozen heeft geslagen[10]. Het groote messiaansche ideaal, de Kristus, dien de ware gemeente Gods gebaard heeft in het aangezicht van de romeinsche macht[11], 'wordt weggerukt tot

1 Apok. VIII en IX. 'Après une pluie, les flaques d'eau qui séjournent dans les parties donnent lieu à des éclosions extrêmement rapides et abondantes de sauterelles et de grenouilles'. Renseignement de M.S. de Luca, meegedeeld door Renan, die er aan toevoegt, hetgeen ik uit eigen aanschouwing bevestigen kan: 'les sauterelles se voient en très-grand nombre dans le cratère de la Solfatare'.
2 Apok. IX: 14 vlgg.
3 Zie boven blz. 37.
4 Apok. IX: 18.
5 XI: 2.
6 vs. 1.
7 vs. 3-12.
8 vs. 13.
9 vs. 15.
10 Apok. XI: 18.
11 Van den draak met zeven hoofden (Julius Cesar, Augustus, Tiberius, Caligula, Claudius, Nero, Galba) en tien hoornen (de prokonsuls van de tien provinciën; zie Apok. XVII: 12).

God en zijnen troon'[1]; de gemeente zelve vlucht naar Pella[2]. Satan, de oude 'verklager der broederen', wordt met zijne satellieten op de aarde geworpen en, nadat hij te vergeefs getracht heeft de gemeente in hare vlucht te belemmeren, haar kind te verslinden, en de zustergemeenten te kwellen[3], vereenigt hij zijne helsche macht met die van het Beest, met die van Rome, dat nu het voorwerp wordt van de aanbidding van allen, wier namen niet geschreven zijn in het Boek des Levens[4]. 'Wie is dit Beest[5] gelijk? Wie kan het beoorlogen? Het lastert God en zijn tabernakel. Het heeft macht over alle geslacht en taal en volk'. Geen nood! Vijf keizers hebben geregeerd en 'zijn gevallen', de zevende (Galba) 'is er nog', de zesde, Nero, 'was en is niet'[6]. Doch verder dan tot dit zevental zal het Rome der zeven heuvelen het niet brengen. Met dit zevental is Rome's heerschappij ten einde. In Nero, den moordenaar van broeder, moeder en vrouw, den brandstichter, den gifmenger, den vervolger van Gods uitverkorenen, is de maat van Rome's ongerechtigheid vervuld. Hij is de ware Antikrist, de mensch der zonde, in wien zich verpersoonlijkt al wat tegenover Kristus staat en met wiens val dus het rijk van den Kristus begint. Naast den Antikrist, en bestemd met dezen te verdwijnen, staat dan het valsche profetisme, naast den Tegen-Kristus, de valsche Kristus[7], op wien evenzeer in de kleine Apokalypse van Mattheus XXIV met zooveel nadruk gewezen wordt.

De schrijver der Openbaring heeft al het mogelijke gedaan om hier misverstand te voorkomen. 'Hier is de wijsheid, zegt hij: die het verstand heeft, berekene het getal van het beest; want het is het getal *eens menschen* (het is een eigennaam), en zijn getal is 666'[8].

In het hebreeuwsch dienen de letters als cijfers. Schrijft men in het hebreeuwsch *Neron Kaisar*, dan vertegenwoordigen

1 Apok. XII. 1-5.
2 Waarschijnlijke beteekenis van vs. 6, zie boven blz. 35. Vs 13-16. alsdan toespeling op ons onbekende moeilijkheden der vlucht naar Pella.
3 Apok. XII: 17.
4 Apok. XIII: 8, de aanbidding der keizers.
5 Voor de uitlegging van dit symbool herinnere men zich wat blz. 22, noot, uit Suetonius werd meegedeeld.
6 Apok. XVII: 10 ['het zijn ook zeven koningen'] en 11, verg. vs. 8.
7 Apok. XIII: 11 vlgg.; verg. XIX: 20.
8 Apok. XIII: 18

de letters juist het getal 666. Wie den schrijver zelven niet tegenspreken en ‘van het boek zijner profetie niets afdoen wil,’ kan hier dus aan niemand anders denken dan aan Nero, volgens het volksgeloof gewond, maar genezen, en wederkomende aan het hoofd zijner getrouwen.

Nero zal evenwel slechts wederkomen om de oordeelen Gods te volvoeren, die nu zullen losbarsten. Terwijl op den berg Sion de ‘maagdelijke’ uitverkoornen het Lam omgeven en het nieuwe lied reeds aanheffen voor den troon, nadert Nero van over den Eufraat met de prokonsuls der tien provinciën[1]. Eerst voeren zij een korten oorlog tegen het Lam, maar weldra zijn zij genoodzaakt aan de bevelen van den toorn des Lams te gehoorzamen, en dientengevolge als tuchtroede te dienen tegen Rome. De Geschiedenis wordt tot profetie; die eerste brand der hoofdstad is slechts een voorspel geweest van een veel heviger vuur. Het geheim van den ondergang van het groote Babel is gevonden: Nero zal Rome andermaal doen opgaan in de vlammen.

De Ziener, die wellicht den eersten brand had bijgewoond, of ook wel getuige was geweest van den indruk door die gebeurtenis in de provincie teweeggebracht, doopt voor zijn visioen het penseel in de sombere kleuren der werkelijkheid. Hij kan zich niet langer bedwingen. Hij weidt zijne blikken aan al de bijzonderheden van het eindoordeel, dat over Rome voltrokken wordt. ‘Zij is gevallen, laat hij met eene krachtige stem een engel uitroepen, die “afkomt uit den hemel”[2], zij is gevallen, het groote Babylon. Zij is niets meer dan eene woonstede der duivelen, eene bewaarplaats van alle onreine geesten, van alle onrein en hatelijk gevogelte. Haar is dubbel vergolden naar hare werken. Hare pijniging en haar rouw zijn evenredig aan hare heerlijkheid en aan hare weelde. De koningen der aarde, die met haar geboeleerd hebben, zien den rook haars brands: de kooplieden der aarde treuren, omdat er nu niemand meer is, die hunne waren koopt, en heffen hunne weeklachten aan over de groote stad, welker groote rijkdom in éene ure verwoest is. Alle stuurlieden en al het volk op de schepen en bootsgezellen, en allen die ter zee handelen, staan van ver, en roepen, ziende den rook van haren brand: Wat

1 Apok. XVI: 12; XVIII: 12 vlgg.
2 Apok. XVII: 1 vlgg.

was deze groote stad gelijk? Zij werpen stof op hunne hoofden en bedrijven rouw, zeggende: Wee! wee!' Maar de Ziener zelf valt in: 'Bedrijf vreugde over haar, gij land! en gij, heiligen en apostelen en profeten! want God heeft uw oordeel aan haar geoordeeld! De stem der citherspelers en der zangers zal in haar niet meer gehoord worden; en geen kunstenaar van eenige kunst zal meer in haar gevonden worden, en de stem eens bruidegoms eener bruid zal in haar niet meer vernomen worden, want in haar is het bloed van profeten en van heiligen, ja van al degenen die gedood zijn op de aarde!'

Op dien overwinningskreet antwoordt de hemel zelf met een machtig Halleluja: 'De eer en de kracht zij den Heer onzen God, want zijne oordeelen zijn waarachtig en rechtvaardig. En de rook der stad gaat op in alle eeuwigheid'[1]. Inderdaad, nu 'de groote ontuchtige' gevallen is, kan 'de bruiloft des Lams' worden toebereid[2], het feest van zijn huwelijk met de gemeente, 'bekleed met het fijne lijnwaad van de goede werken der heiligen'[3]. Voor de heidenen daarentegen begint het rijk van de ijzeren roede. Onder den geweldigen schepter van hem, die, 'in een bloedig kleed gehuld, en het woord Gods geheeten, den wijnpersbak van Gods toorn zal treden, de heidenen zal slaan en heerschen zal als Koning der Koningen en als Heer der Heeren'[4], zullen de volken, geleid door Nero, gevoelen, dat zij slechts de uitvoerders zijn geweest van hoogere bevelen. Want, nadat de teruggekeerde keizer en zijne bondgenooten Rome verdelgd hebben, vereenigen zij hunne heirlegers tegen Kristus[5]. Maar Nero, de Antikrist, en het valsche profetendom, dat van hem onafscheidelijk is, 'worden gegrepen en levend geworpen in den poel des vuurs die met sulfer brandt'[6]. Hunne aanhangers doodt Kristus 'met zijn zwaard, en alle de vogelen worden verzadigd van hun vleesch'[7].

Nu blijft Satan nog over, die wel op de aarde geworpen is, maar aldaar, gelijk wij zagen, in verband met de thans overwonnene romeinsche legers, een ontzachelijke macht had ontplooid. Een Engel komt af uit den hemel, hebbende den sleutel des afgronds en eene groote keten in zijne hand. Hij werpt Satan in den afgrond en sluit hem daarin en verzegelt dien boven hem, voor duizend jaren. Gedurende dit tijdperk heer-

1 Apok. XIX 1 vlgg
2 vs. 7.
3 vs. 8.
4 vs. 13-17.
5 vs. 19.
6 vs. 20.
7 vs. 21

schen al diegenen met Kristus, die als martelaren hem beleden hebben, gelijk zij, die aan Nero de aanbidding hebben geweigerd[1], de 'medegenooten der verdrukking' waartoe ook de schrijver zelf behoort[2]. In het midden der volken[3], thans niet meer door Rome beheerscht en verleid, vormen zij een priesterlijk koningschap te Jerusalem, in de legerplaats der heiligen, in de geliefde stad'[4], die, in de plaats van het godetergend Babylon, het geestelijk middelpunt der aarde geworden is. Na deze duizend jaren worden 'de overige dooden,' die geene martelaren zijn geweest, 'weder levend'[5]. Satan wordt weder een kleinen tijd ontbonden, waarvan hij gebruik maakt om de volken tot een laatsten wanhopigen strijd tegen Kristus op te wekken. Met heirlegers, ontelbaar als het zand der zee, omsingelen ook dezen, evenals weleer de Romeinen, de heilige stad Jerusalem, maar vuur uit den hemel verslindt hen, terwijl Satan, hun aanvoerder, geslingerd wordt in dien poel des vuurs, waarin Nero en de valsche Kristus reeds zijn neergedaald, 'om aldaar gepijnigd te worden nacht en dag in alle eeuwigheid'[6].

Het groote drama der wereldgeschiedenis is hiermede voltooid, want het jongste gericht volgt onmiddellijk op deze ontzettende nederlaag van Satan. Op een grooten blinkenden troon is hij nedergezeten, voor wiens aangezicht hemel en aarde wegvlieden. De Zee, de Dood en de Onderwereld geven hunne dooden weder. Zij staan, klein en groot, voor God. De boeken worden geopend. Elk ontvangt naar zijne werken, en, wanneer iemands naam niet gevonden wordt in het boek des levens, zoo wordt hij geworpen in den poel des vuurs[7]. Na het oordeel worden hemel en aarde vernieuwd; ook daalt een nieuw Jerusalem neder, toebereid als eene bruid, terwijl eene hemelsche stem verkondigt: de tabernakel Gods is bij de menschen, en Hij zal bij hen wonen, en zij zullen zijn volk zijn, en God zal alle tranen van hunne oogen afwisschen; en de dood zal niet meer zijn; noch rouw, noch gekrijt, noch moeite zal meer zijn, want de eerste dingen zijn voorbijgegaan en God maakt alle dingen nieuw[8]!

1 Apok. XX: vs. 1 vlgg.
2 Apok. 1: 9.
3 Die er volgens Apok. XX: 3 nog zijn.
4 vs. 6 vrg. vs. 9.
5 vs. 5.
6 vs. 7-10.
7 vs. 11-15.
8 Apok. XXI: 1 vlgg.

VI.

Zoo luidde de profetie van den Ziener op Patmos, de oplossing van het wereldraadsel, die hem bevredigde, en waarmede hij zijne broederen troostte, onder den weerklank van de Bacchanaliën van Rome, van de jammerkreten der martelaren, van het wapengekletter der legioenen, die de stad Gods bedreigden. Het jaar, dat volgde op de uitgaaf van zijn geschrift[1], was, gelijk vooral Josephus het ons schildert[2], wel geschikt om aan de vervulling zijner voorspellingen te doen gelooven. Een pseudo-Nero was op het eiland Cythnos geland en had het bewustzijn omtrent den wederkomenden Antikrist verlevendigd. Galba was midden op het forum vermoord. Elke dag had de eene of andere tijding gebracht, die de naderende ontbinding van het romeinsche rijk scheen aan te duiden: Otho, Galba's opvolger, was niet in staat geweest zijn gezag door al de provinciën te doen erkennen; Vitellius had zijne aanspraken op den troon staande gehouden tegenover Rome en den Senaat. Tusschen Verona en Cremona hadden, met afwisselend geluk, zijne veldheeren tegen Otho gevochten. Otho had zichzelven het leven benomen. In de straten van Rome had het bloed gevloeid; ja, het kapitool was door de strijdenden in brand gestoken. Geen wonder, dat de verwachting op het hoogst gespannen was, die zich in de verzuchting: kom, Heere Jezus, ja, kom spoedig, op aandoenlijke wijze lucht gaf. Immers, spoedig moest de Kristus wederkeeren, om op het rechte oogenblik tusschenbeide te treden, eer de tempel door het gevreesde Beest zou worden ontheiligd.

Maar eer het tweede jaar na de uitgaaf van de Apokalypse was verloopen, had de Geschiedenis koelbloedig haren gang hervat, was Jerusalem gevallen, de tempel verbrand, Nero niet wedergekeerd, het tiental provinciën niet opgestaan, Rome niet verdelgd, en was het romeinsche rijk integendeel een nieuw tijdperk van bloei ingetreden, dank de troonsbestijging van juist diezelfde twee veldheeren, Vespasianus en Titus, die het heilige Sion aan de verwoesting hadden prijsgegeven.

1 De Engel had hem uitdrukkelijk bevolen het uit te geven, het niet te verzegelen; Apok. XXII: 10.

2 *B.J.* IV, 9.

Wachten wij ons van den Ziener van Patmos naar de mate te beoordeelen, waarin de gebeurtenissen gelijk hebben gegeven aan zijne voorspelling. Werd het hem evenmin als iemand anders vergund den sluier der toekomst op te lichten, het schaadt niet aan het indrukwekkend karakter van zijn geschrift. Des Zieners diepe belangstelling in de groote godsdienstigstaatkundige vragen van zijnen tijd; zijne opvatting van de wereldgeschiedenis als een gericht, zijne vaste overtuiging dat hetgeen hij voor het heiligste hield niet onder kon gaan; de teederheid waarmede hij liefhebben, de kracht waarmede hij haten kon, ziedaar waardoor hij ook ons nog boeit, al kunnen wij ons niet meer bewegen in den kring zijner voorstellingen. Wij rekenen het hem niet toe, dat hij Paulus heeft miskend; de heidenwereld eenzijdig naar de verbastering van het keizerlijk Rome heeft beoordeeld; te midden van al de herinneringen, aan de ‘wateren’ van Patmos verbonden, zich in zonderlinge Apokalyptische visioenen en weinig smaakvolle beelden verlustigd heeft, en een ‘ijzeren roede’ heeft gegeven in de handen van hem, die ‘zachtmoedig was en nederig van harte en zijne stem niet verhief op de straten:’ de schrijver van het Boek der Openbaring is eene persoonlijkheid geweest, een sombere heros van dat Kristendom, dat zijne zedelijke werking op ons geslacht gemist zou hebben, wanneer het niet ook met een ‘wee, wee over Babylon’ ware opgetreden. Voor het overige: indien hij den val van Jerusalem en de opkomst der flavische dynastie heeft overleefd, is ook hem wellicht vóor zijn afsterven, als aan Elia, de groote waarheid getoond: in het ruischen van eene zachte koelte komt Jehovah; niet in het onweder, niet in den stormwind!

Heidelberg.
A. PIERSON.

Naschrift Hier, waar het te doen was, niet om Geschiedenis op zichzelve, maar om den indruk, door gebeurtenissen op de verbeelding van tijdgenooten gemaakt, mochten, ja moesten, naar ik meen, de kritische vragen onaangeroerd blijven, waartoe anders sommige der door mij geraadpleegde bronnen zoo veelszins aanleiding geven.

Het landbezit op Java en de geschiedenis.

De toestand, waarin het landbezit op Java verkeert, wordt meer en meer voorgesteld als onvoldoende en als schadelijk voor alle ontwikkeling. De publieke opinie daarover is zoo eenstemmig en zoo dringend, dat men kan aannemen, dat in een niet te ver verwijderd tijdstip aan haar verlangen zal worden voldaan. Dat verlangen houdt de erkenning in van den individuëelen eigendom voor den Javaan, veelal met verwerping zelfs van het denkbeeld eener beperking om de vervreemding van den grond te voorkomen.

Het is trouwens de gang van zaken geweest in elken landbouwenden staat, dat de gemeene akker, de gemeene weide moesten wijken voor den individuëelen eigendom.

Het kan geene verwondering baren, dat voor en na het tijdperk dier verandering de geschiedenis der oeconomische verhoudingen voor alle volken dezelfde is. Eerst bij hoogere ontwikkeling toch gaan die divergeeren, als andere roersels, dan landbouw alleen, zich in de staten gaan vertoonen.

In de geschiedenis van meer ontwikkelde volken kan men daarom den tegenwoordigen toestand van het landbezit op Java terugvinden, en uit hunne historie vermag men den invloed op te maken, dien het individueel landbezit ginds op den loop der zaken hebben zal.

Overal dan ziet men zonder onderscheid den grond in privaat bezit spoedig in handen van groote landeigenaars, die de vroegere autocratische regeering in hare rechten vervingen tegenover het van zijn landbezit ontzette volk.

In eene maatschappij op een laag standpunt van ontwikkeling, waar het geheele volk landbouwend is, waar geen handel of geene industrie débouché van werkkrachten geeft, waar ieder

maakt, hetgeen hij noodig heeft, waar ieder landman tevens smid en timmerman is, en iedere vrouw weeft en potten bakt, of het graan ontbolstert, waar ieder zonder onderscheid handelt, en alle handel slechts een ruiling van eigen producten is; daar is land, bouwland, en hetgeen tot bebouwing dient de eenige rijkdom, welke rijkdom immer macht geeft, en welke macht niet op moreele, maar op physieke wijze zich openbaart.

In zulk eene maatschappij ziet men nevens de voornamen, de adellijken, zich vormen eenen stand van priesters, eerst op bescheiden voet, maar zich weldra ontwikkelend en den adel naar de kroon stekend.

Beide standen trachten naar landbezit, en beiden slagen zij daarin, al is het ook op verschillende manieren.

Inmiddels heeft eene toegenomene bevolking en eene meerdere ontwikkeling ruilingen noodzakelijk gemaakt, waaraan zich een derde stand van niet landbouwers wijden gaat. Hun invloed doet vele behoeften algemeener worden, en behalve den grond tot voeding, moet er veel meer bebouwd en ontgonnen, tot er niet meer te ontginnen valt. Land wordt duurder, en men verlaat de extensieve wijze van bebouwing.

De daartoe noodige kapitalen liggen gereed voor den Edelman en den Priester; voor den boer moeten ze gezocht worden.

Tegen afstand van een deel zijner rechten vloeien ze hem toe uit de brandpunten van nering en industrie, of hij vindt ze uit den overvloed van de Geestelijkheid.

Terwijl zijne bezitting dezelfde blijft, klimmen aanhoudend de lasten en het noodige kan hij zich slechts door verkoop van een deel van zijn erfgoed verschaffen.

Waar poorter en priester met een politiek doel den verkwistenden edelman helpen, om hem zijn eigendom te doen behouden, ontneemt men den boer alles, en hij ‘de geërfde,’ is weldra niets dan de pachter van hetgeen eens het zijne heette.

Edelman, geestelijke en stedeling, daar staande met de macht van prestige en kapitaal, zijn nu vereenigd tegen den bijna weêrlooze, die zeer nabij het punt is teruggekeerd, waar zijne voorouders zich in het laatste tijdperk der lijfeigenschap bevonden.

Beroeringen, opstanden, oorlogen komen dikwijls voor, doch die zich verzetten zijn zwak of handelen niet gezamenlijk, en een kort succes maakt hen armer, en het juk zwaarder.

De regeeringen hebben immer tegen zulke vervreemding van grond willen waken door beperkingen op den eigendom, vooral

door verbod van koop, voor wie niet tot den landbouwenden stand behoorde. Tientallen van wetten en bepalingen kan men daarover aanwijzen. Een schepen, bijvoorbeeld, die 400 jaar geleden in Holland over eene handeling stond, waarbij aan eenen geestelijke vast goed slechts in pand werd gegeven, zou ontslagen en voor onwaardig gehouden worden om ooit meer het schepensambt te bekleeden; - en toch, daarmeê gelijktijdig, staat in een officieël stuk van dien tijd de klacht, dat de kloosters huizen en erven kochten, en bouw- en weiland, waar zij het maar krijgen konden ‘wel dier veur yemant anders’.

Doch bepalingen van beperking en verbod zondigen gewoonlijk, vooreerst door te zware straf, die door de algemeenheid van het misdrijf moet onuitgevoerd blijven, en dan door zekere voorbarigheid in de uitvaardiging, als degenen, tot wier voordeel men verbiedt, nog niet overtuigd zijn van het nadeel, waarvoor men hen behoeden wil.

Het gaat er meê als met de doodstraf, die op het opium rooken in China stond: men kon geen millioenen rookers ter dood laten brengen, en de strafbepaling raakte buiten werking.

Zoo ook hier. Tegen elk verbod in, werd de boer hoe langer hoe meer ontzet van zijn bezit, en daarbij armer; - terwijl zijne werkkracht aan den grond verbonden bleef en geenen uitweg naar voordeeliger industrie kon vinden,

Verarmd en vernederd, geschopt en vertrapt werden weêr op hem de scheldnamen van ‘vilain’ en van ‘dorper’ toepasselijk, die verdrukkers in hun overmoed hadden uitgevonden; maar hij werd tevens rijp, om een werkzaam aandeel te nemen in het bereiden der catastrophes, die het land zijner inwoning zouden treffen, en die hem door bloed en geweld ontslag zouden bezorgen van feodale aanmatiging.

Ons verleden was als het Javaansche heden, en wij kunnen ons herinneren, dat na twee eeuwen het privaat bezit der massa bij ons in handen was van weinigen.

Onze geschiedenis van het landbezit had hare analogie met hetgeen er in Gallië, en weer vroeger met hetgeen er te dien opzichte in Egypte was gebeurd; - terwijl hetzelfde bestond overal om ons heen in Duitschland en Engeland, in de Noordsche rijken en in Italië, of nog bestaat overal, waar volgens Wilhelm Roscher het buskruid der boeren nog niet den adel heeft gestuit in zijne afpersingen, of waar de boekdrukkunst nog geene secularisatie heeft gebracht van het geestelijk goed.

Op gezag der wereldgeschiedenis bijna, kan men dus aannemen, dat de Javaansche grondeigenaar de pachter zal worden van hetgeen eens het zijne was.

Nu kan het ons gegeven zijn, om, als de overgang van eigendom ook op Java noodzakelijk is, dien te leiden, en den pachter niet te maken de verschoppeling van den landheer, maar degeen, die, even als in Engeland en, naar men zegt in Noord-Italië, eischt, om goed met zijn huisgezin te leven.

Willen wij zulk doel bereiken, dan mogen wij ons niet neerleggen bij het laisser-aller der orthodoxe staathuishoudkundigen, en moeten wij integendeel bepaaldelijk onzen invloed doen gelden.

Te meer nog, omdat de individuëele grondeigendom, die elders een gevolg was der ontwikkeling en door de volken zelf werd genomen, door ons aan den Javaan zal gegeven worden, even als wij hem met andere uitvloeisels van onze beschaving hebben begiftigd.

Wezenloos mag hij zien naar de resultaten der pers, naar de wonderen van stoom en electriciteit, zonder ze te begrijpen, en er zich aan gewennende, als aan het licht en de lucht, doch wij, als opvoeders, beschaafd en wel ontwikkeld, weten, dat noodzakelijk de boekdrukkunst aan millioenen geeft, wat vroeger voor enkelen was weggelegd, en dat stoom en electriciteit de motors zijn voor elke krachtige ontwikkeling.

Veilig kunnen wij hem hiermede overvallen, des noods onvoorbereid. Wij weten, dat de nadeelen aan de invoering van den machinalen arbeid verbonden, fictief zijn, en dat hetgeen men er van zeide in de tijden van Sismondi en van Malthus onwaar is, en door de gevolgen gelogenstraft.

Niet alzoo met den privaten eigendom van grond. Niemand kan zijne voortreffelijkheid bewijzen in de Javaansche maatschappij: wij allen kunnen die slechts stellen op grond van hetgeen wij om ons heen waarnemen. En dan nog, wanneer de grond eens in individuëel bezit is gebracht, kunnen wij dat niet meer beperken en uitbreiden, niet meer stellen en herstellen als eene machine.

Daarom moeten wij vooraf de gaten stoppen en de kuilen dichten in den weg, om, als vervreemding niet is te voorkomen niet tot het einddoel te geraken, met de gevaren die wij hadden te doorstaan.

Wij kunnen, als het ware, eene tweede uitgaaf bezorgen van het merkwaardigste deel van ons levensboek, met verbetering der fouten, die aan de eerste editie kleefden.

I.

Het schijnt, dat de eerste ontginningen op Java aan het Noorderstrand hebben plaats gehad, en familie'sgewijze geschiedden. In de oudste Javaansche legenden vindt men reeds, dat Kjai Boejoet in persoon de sawahs aanlegde, die hij had uitgevonden, dat Kjai Toewå en Djåkå Poering ieder voor zich werkten aan den grond, dat Kjai Kaloekoewan, slechts met de hulp zijner dochters, ploegde en oogstte. Het tooneel van die verrichtingen lag aan het strand tusschen den Selamet en den berg Praoe. Iedereen had zijnen eigen oogst, en die geen eten had, zooals Kjai Kaloekoewan, kreeg het niet van anderen, maar moest gebrek lijden.

Wat later vindt men gewaagd van Kjai Djoeroetanni, in het rijk van Mådjåpaït, die de tuinen zelfs aanlegde, welke door den reebok Lĕksånå werden vernield. Kjai Boejoot en de groote Kjai van Taroob bragten particulier de producten van hunne sawahs ten geschenke aan Vorst Bråwidjåiå. Uit een en ander blijkt, dat er in die vroegste tijden geen gemeentelijk ontginnen en bewerken van den grond plaats had, en dus ook geen gemeentelijk bezit er van; - ofschoon er wel een gemeente-leven was. Watoe Goenoeng toch (die volgens de deskundigen in 140 n.C. zou geleefd hebben) bijv. kwam in Priangan (Preanger?) en vond er een offerhande bereid, waartoe ieder het zijne bijdroeg, en gaf er zijne lessen over rijstkultuur aan menschen, die bij elkander woonden.

Met de komst der Arabieren houdt de tijd der mythe op, en reeds spoedig is een landbezit op te merken, waarin door het geweld werd geschikt en veranderd naar welgevallen. Het bekende ‘de Souverein is meester van ‘den grond’ deed een zeker deel van den oogst vergen, en dat deel stond de Vorst af aan dienaren voor hun onderhoud of verpachtte het aan Chineezen.

Zoo kwam de Compagnie. Die stelde zich overal in plaats van den Musulmanschen heerscher, en beschikte daarenboven, zooals zij goedvond, door verkoop hier, door gift weêr elders.

De Vorsten van Mataram evenwel verkochten of schonken geen grond, Wel waren er apanages voor de Vorstenkinderen en voor de hoofden, maar daarvan kon eigenlijk niet anders getrokken worden dan een min of meer willekeurig bepaald

deel van den oogst. Niet dat er geen misbruiken van allerlei aard plaats hadden, doch verkoop kwam niet voor, daar een nieuwe titularis het apanage van den vorige tot onderhoud kreeg.

Een hoofd of ambtenaar betaalde weêr zijne ondergeschikten, en zelfs de huisbedienden, met land. Men kan de kwaliteit van hen nog vinden in sommige namen van de velden, welke, zooals men weet, nooit veranderen. Namen dan als sawah Kokki (sawah voor den kok), sawah Panĕgèr (sawah voor den pikeur) enz., zijn niet zeldzaam.

Zoo zoude de Residentie Bagelen, volgens den Resident Valck, beleend zijn geweest aan meer dan 3000 zoo hoogere als lagere ambtenaren en bedienden.

Het gebeurde wel, dat de Vorst velden schonk aan iemand, voor zich en zijne nakomelingen, ter belooning van diensten aan het Rijk bewezen, zooals het temmen van een olifant, het vervaardigen van schoone krissen e.z.m., doch dan werd daartoe niet beschikt over reeds bestaande sawahs, maar kreeg een gedeelte der onderdanen den last, om de sawahs voor het apanage aan te leggen, en nog te bewerken bovendien, als er geene menschen kwamen te wonen,

Sommigen bezaten een groot aantal desa's als apanage; velen hadden met anderen de opbrengst van één dorp te deelen, waardoor eene willekeurige regeling ontstond ter inning van die opbrengst. De willekeur werd erger nog, na de verdeeling van Mataram in tweeën. Daarbij werd immers bepaald, dat al de familieleden van elk der nieuwe Vorsten zouden behooren, met hun land, tot den Sultan of den Soesoehoenan, tot wien zij in bloedverwantschap stonden. Hetgeen voor de familieleden was bepaald, strekte zich uit tot ieder van hunne volgelingen of bedienden.

Daardoor werden twee rijken gevormd zonder grenzen, die met honderde en duizende stukken in elkander grepen, en in en tusschen en door elkander lagen. Eene desa had soms 5 landheeren, van wie er nu twee tot Solo en drie tot Djokja behoorden, of omgekeerd: men kon in weinige oogenblikken tijds driemaal op Soloosch en tweemaal op Djokjaasch grondgebied zijn.

In zulke desa's werd gehaald, wat er te halen was, en geroofd en geplunderd, en het desahoofd, wiens geslepenheid in het afpersen minder was dan die van eenen anderen, werd

door den landheer afgezet en vervangen. Het afgezette hoofd nam soms geen genoegen met de ontzetting, de nieuwbenoemde wilde niet wijken, en een zoogenaamde dorps-oorlog ontstond, die tijden voortduurde, en slechts door den hongersnood der strijdenden een einde nam.

In Oost- en Midden-Java was het niet beter gesteld. Men leze de regeling van het rijstcontingent, op last van den Gouverneur-Generaal Imhoff door Vereijssel verricht, om te begrijpen hoe weinig sprake er was van de bevolking en van hare rechten.

Al wie op eenigen titel kon bogen, hoe gering ook, vond zich daardoor gesteld over eene zekere uitgestrektheid grond. Niet langzaam aan, zooals de Chineezen doen, maar met de haast, die door den nood werd ingegeven, waren de apanage-houders begonnen met de afpersingen in eens te erg te maken,

Zij hadden daardoor de bevolking gebracht in eenen toestand van ‘kaget’, van verbazing en van zucht tot lijdelijk verzet tevens, die haar allerlei listen en streken ingaven, om de gestelde eischen te ontduiken.

Het was al gebeurd in de laatste jaren der vorige eeuw, dat een Regent van Demak de knoopen van zijn buis had moeten verpanden, om genoeg rijst te hebben, daar de bevolking hem zelfs niet had opgebracht, hetgeen zij verplicht was.

Daarom ook waren zij, die land in leen hadden, het stelsel van verpachting der desa's op groote schaal gaan invoeren. Natuurlijk waren de pachters Chineezen, die de hoofden wisten te bevredigen, en den kleinen man daarom niet minder te exploiteeren.

Wie hunner het meest beloofde op te brengen, werd tevens belast met het bestuur der desa's, waartoe de landerijen behoorden, en daardoor legaal in de gelegenheid gesteld om de ongeloofelijkste heffingen te doen. Ook waar geen tolpoorten waren, moesten de voorbijgangers op de wegen wat afstaan van hetgeen zij bezaten. Beweerde iemand niets bij zich te hebben, dan moest eene belasting op de meest onkiesche manier, en waaraan mannen en vrouwen zich te onderwerpen hadden, zekerheid voor het beweren geven. Was er inderdaad niets, dan liet men cynisch weg nog ‘bokongan’ betalen (een term, waarvan wij de vertaling ter wille der kieschheid achterwege laten).

Was de afpersing volbracht, dan kreeg de inboorling, ten bewijze daarvan, eenen stempel van den pachter op zijnen rug,

met zwarte of gekleurde inkt, als een pas voor hetzelfde pachtgebied. Een andere pachter vroeg ook het zijne, en zette zijnen stempel naast dien van zijnen kollega.

Toch had de bevolking nog liever met Chineezen te maken, dan met hare eigene hoofden. Deze namen alles, en lieten niets aan den Inlander over. Zoo beklaagden zij zich bitter, bij de enquête te Demak in 1804, dat de gemeene Javaan zooveel van rijst begon te houden; - terwijl hij vroeger dat graan slechts als toespijs gebruikte en zich met obis en pataten tevreden stelde. ‘Daardoor’, beweerden die hoofden, ‘werd het als contingent te leveren deel van het gewas zoo moeiijelijk inbaar, met de voor hen gewone winst.’ Zij toch hadden de gewoonte, om het last rijst daarvoor in te nemen tegen 54 picols, en het uit te geven aan de Compagnie tegen 34 picols. De inning ging vergezeld met leveringen en douceurs voor de pakhuisbedienden en geschiedde met de gantang als maat, die onder het meten ‘werd gedraaid, geschud, viermaal geklopt, en tweemaal aangevuld; - en hetgeen aan de zijde viel van dien de rijst afmat, was voor het pakhuis’.

Ambitie was er niet meer voor den landbouw: men plantte slechts, waar men zonder planten geen voedsel vond. Men werd er evenwel toe gedwongen, vooral van rijst, ‘hoewel de cultuur van djarak en kapas veel gemakkelijker en voordeeliger was’. De Residenten uit den ouden tijd zorgden wel, dat geen jongelingen ‘bereids tot den arbeid van rijstvelden bekwaam, onder pretext van kinderen te zijn, daarvan verschoond bleven’.

In zeer grove trekken schetsen wij de toestanden in vroegere eeuwen, om aan te toonen, hoe er toen niet te denken was aan eenig geregeld landbezit. Als men grond verkocht of verpandde in dien tijd van bandelooze willekeur, dan was dat nog niet een bewijs, dat het recht er toe bestond. Doch waartoe zou men koopen, hetgeen ongebruikt overal in overvloed aanwezig was? Men kon zooveel sawahs krijgen, als men verkoos, en in Banjoewangie nog ‘ploeggereedschap en een span buffels cadeau, en de benoodigde zaadpadie, en daarenboven eene vrouw uit de desa’, als men maar padie wilde planten.

De grond kreeg waarde door de menschen, die er op woonden. Het vreemde geval kon zich voordoen, dat eene uitmuntende gelegenheid tot afvoer de waarde deed verminderen van het land. Zulke grond moest liggen aan eenen goeden land- of

waterweg, digt bij eene stad of aan de zee. Doch daar verhuisde men ook gemakkelijker en werd eerder ‘leeglooper’, zooals de officieele term luidde, ‘die tot werken een tegensin hebbende is’; - terwijl men in een meer afgelegen gedeelte zich zoo schielijk niet verplaatste.

Dat het recht van vervreemding van den grond bij de bevolking berustte, kan men aannemen, en verklaren uit de ontwikkeling van het landbezit, doch moet men niet bewijzen willen op gezag van eenig schriftuur, noch zelfs op dat der Wetboeken. Zoo gewaagt het Wetboek ‘Anggĕr sĕpoelooh’ wel van koop en verkoop en verpanding van den grond, doch de bepalingen daaromtrent zijn gemaakt waarschijnlijk onder Chineeschen en stellig onder Europeeschen invloed. In den aanhef zelfs wordt ‘de volkomen goedkeuring van de Residenten der beide hoven van Djåkjåkarta en Soerakarta’ vermeld.

De tijd, waarin de ‘Angger sepoelooh’ werd afgekondigd (1818) was een tijd van rust, waarin, bij langeren duur, zich een gewoonterecht voor het grondbezit, een ‘adat’, had kunnen ontwikkelen.

In niets is evenwel het fatale woord ‘adat’ meer misbruikt, dan in de kwestie juist van het bezit van den grond. Zoo er toevallig eens iemand was, die een erf verkocht in eene streek, waar nooit een erf nog was vervreemd, dan, zeide men, was het ‘adat’ geworden, en noemde men eene nieuwigheid dus een gewoonterecht. De Europeaan, die trouwens dikwijls het woord adat gebruikt als dooddoener voor elke bewering van het tegendeel, geeft er veel meer om, dan de Inlander: die stapt zoo licht van een groot deel zijner ‘aloude adats’ af. Doch de tijd van rustig grondbezit, zooals de Inlander goedvond, hield met 1830 op. De periode tusschen 1830 en 1860 gaf eene meer goedaardige, eene meer menschelijke herhaling te aanschouwen der ongebondenheid van de vorige eeuw in het beschikken over werkkrachten en over grond; - en de leerlingen, den meester voorbij ijlend, zooals het gewoonlijk gaat, verlaagden het kultuurstelsel tot de grofste en meest egoïstische willekeur, waarbij alle middelen werden goedgeacht, die tot eene hoogere productie van stapelproducten voerden. Ook toen werd het mijn en dijn van den grond geheel uit het oog verloren.

De Residentie P. zag al hare sawahs in communaal bezit gebracht door eenen brief van zes regels van den Resident L. Een opvolger schafte het aandeel der desahoofden af. In het

district L. der Residentie B. vond een opziener der indigokultuur het goed, om alle individueel bezeten velden bij die der gemeente in te lijven

Thans, nu de indigokultuur niet meer bestaat, nu men niet meer beschikt over bouwgrond voor koffij of kaneel, nu die uitstekend gedachte en keurig uitgevoerde normaal-regeling van de plaats van aanplant in werking is voor de suikerkultuur, nu is het anders geworden, en heeft de Inlander het willekeurig gemeen bezit gemaakt tot eene soort van ‘Markgenossenschaft’, waar bosch en weide kommunaal, en bouwland, tuin en erf individueel den dorpelingen toebehooren, met eene wijziging voor de sawah's, die door vroegere beschikkingen worden verklaard.

Het bezit is thans in substantie, zooals men rationeel zich verklaren kan dat het oorspronkelijk moet zijn geweest, in eene landstreek, waar men op zijn minst familiesgewijze aan den arbeid gaat, en waar nevens de rechten van den opgezeten als individu, voor den grond wederzijdsche verplichtingen worden geboren.

Laat ons beschrijven, hoe op Java grond wordt ontgonnen en nog heden een dorp gesticht. De ontginners zijn familieleden of door huwelijk verwant: lieden, die om eenige reden van overbevolking, van oneenigheid of van epidemie de streek van hunne inwoning met vrouw en kinderen verlaten willen, en zich daartoe onder de aanvoering stellen van den oudsten of den energieksten hunner.

De plaats der toekomende vestiging was reeds opgenomen, en de toestemming tot ontginning verkregen.

Niet veel is de bezitting, en hetgeen men heeft aan have of goed, tot zelfs aan karbouwen of ploeggereedschap, wordt te gelde gemaakt.

Een kussen en een deken, eene legmat, eenige potten en pannen, een zak rijst of maïs, zout, Spaansche peper en tabak vormen met koevoet en bijl, met spade en hakmes, ieders bagage. Daarmeê begeeft men zich op marsch, totdat de gebaande weg ophoudt, en door de vooruitloopende mannen een pad door de wildernis moet worden gekapt.

Dicht bij de plaats der aanstaande kolonie gekomen, gaat de aanvoerder vooruit, en roept Ilias, Salomo's zoon, aan, die over de bosschen heerscht, om hem zijn zegen af te smeeken. Anderen vragen heil aan Karoeng Kålå, den vorst der jagers, en den jongeren broeder van Pĕnoehoon, den koning der land-

bouwers. Het gezelschap is intusschen genaderd, en te zamen begeeft men zich naar de plek, die vroeger was opgenomen.

Geheel in weêrspraak met Ricardo's theorie, en veel eerder Carey's beweren stavend, kiest men, om er de woonplaatsen te vestigen, een hoog gelegen terrein, het minst begroeid, en dus het schraalst, maar het best verdedigbaar in de woestenij tegen den aanval der wilde dieren. Water is er gewoonlijk niet, en moet worden gehaald in het ravijn, waarheen men langs den gekozen heuvel afdaalt.

Zoowel mannen als vrouwen kappen links en rechts het struikgewas en de hooge grassen om.

Even hard werken allen meê aan het vlechten van daken uit arènblâren, ten schut tegen zon en regen, aan eene omtuining van boomvarens of van zware hooge grassen, tegen de tijgers.

Den eersten nacht heeft iedere familie reeds eene ruwe woonplaats opgeslagen.

Vooral lettende op de nabijheid hunner woningen, zoodat ze die immer in het oog kunnen houden, en dan uitkiezend, waar het bosch het minst dicht is, en dus de bewerking het gemakkelijkst wezen zal, beginnen de mannen gemeenschappelijk aan de ontginning, terwijl de vrouwen voor het schamel maal zullen zorgen.

De sterkeren hakken de boomen op stomp, de ouderen en de jongens kappen de struiken en de grassen weg. Het van hout ontdane terrein wordt onder elkander in der minne verdeeld. Die aan den kant van het bosch komt te liggen, of wiens grond het slechtst is, of die de meeste stompen van boomen er op heeft, krijgt een grooter stuk. Twist komt niet voor: ieder kiest als het ware, en als twee hetzelfde deel verlangen, zorgt de aanvoerder, de Kjai, de Archos, dat een van beiden van het gekozene afziet.

Men ontgint zooveel, dat ieders grond groot genoeg is voor de behoefte van een jaar.

Nog wordt gezamenlijk het gevelde hout, voor zoover het gaat, verbrand, terwijl de takken aan de grenzen der clairière worden opgestapeld ter omheining.

Een noodzakelijk offermaal wordt nu gehouden. De kinderen van de neêrzetting hebben de taak, om de bamboezen horden, die als etenschalen dienen, met de rijst en toespijzen te vullen. Dat de kinderen het doen verlangen speciaal de boschgeesten, wier welwillendheid men ook tracht

te winnen, ofschoon men de hulp van hun aller Heerscher reeds denkt te hebben gekregen.

Indien de plechtigheid van het ‘mĕmoele’ niet geschiedde vóór het vertrek, krijgt dit offermaal voor de ontginners nog eene bijzondere beteekenis.

Behalve tot de keuze van eenen naam, die bij acclamatie wordt aangenomen voor de neerzetting, op het voorstel van hem, die er den gelukkigsten inval toe heeft, en dus zonder dat men zich er veel aan laat gelegen liggen, wordt nu ook overgegaan tot de zegening van de dagen der Javaansche en der Mohammedaansche week, van de twaalf maanden en de acht windoejaren, van de zon, maan en sterren, en eindelijk van de werktuigen voor de ontginning noodig.

Vervolgens worden de woningen verbeterd; ieder bereidt zijn eigen huis. Men verzamelt de daartoe noodige grassen, de alang alang en de glagah, de stammen van boomvarens, en een hechtere wand, een dichter dak, eene sluitender deur worden aangebracht.

Men besteedt eenen dag tot het bezoeken van de naastbijzijnde markt, waarheen de vrouwen zich door de echtgenooten doen vergezellen, want de weg is dikwijls vele palen ver, en onveilig door het wild gedierte. Nieuwe proviand wordt er ingekocht, eenige kippen meêgenomen, ja zelfs een enkele geit aangeschaft.

Intusschen heeft het hout, dat weerstand bood aan het eerste vuur, met de grassen en blâren gelegenheid gehad verder te drogen, en wordt dat alles met de gemakkelijkst te rooien stompen en wortels verbrand, en de asch over het veld verspreid.

Dezen arbeid verricht reeds ieder individuëel, zoo als alle volgend werk; doch die hulp behoeft, wordt voor niets geholpen.

Tot het invallen der regens laat men den grond rusten. Evenwel men heeft geen tijd over.

De huizen vorderen nog veel arbeid, voordat het dak en de wanden bestand zijn tegen de regens en de winden van de aanstaande moesson.

Erven worden vervolgens om de huizen afgeperkt en beplant met pisang of ander gewas, dat spoedig vruchten draagt. De plaats der omheiningen regelen de buren weêr in der minne, en de eens gestelde paggers zullen voortaan de grenzen worden van ieders erf.

Dan vraagt het huisraad verbetering en moet zelf worden

aangemaakt, zooals de geledingen der bamboes tot watervaten, een uitgeholden boom tot rijstblok, eenige banken van bamboe tot bed, etens- en zitplaats te gelijk.

Eindelijk moet nog voorraad worden opgedaan aan zout en rijst voor het natte saisoen, als de tocht zoo moeielijk is naar de bewoonde plaatsen, en zoo zelden wordt ondernomen.

Men moet zich haasten met den aankoop van zaadpadie, want de regens vallen reeds in en de grond moet nog bewerkt worden. Die bewerking zullen we niet beschrijven. Ze geschiedt als in het noorden van Schotland, als in Rusland, in Brazilië en als overal elders, waar een oogst door eenen half wilden roofbouw aan den grond wordt onttogen.

Zoodra het zaad is uitgestrooid, kunnen de squatters eenige noodige rust genieten. Men moet ze aan den arbeid zien. Eenige uren achtereen, beurtelings doornat van het zweet en opgedroogd door den wind, zwoegend, hijgend, naar adem zoekend, met hunne slechte gereedschappen de koningen van het woud aanvallend, om er dikwijls bijl en kapmes op stomp of stuk te slaan. Eene afzonderlijke kleeding moet voor het werk worden gebruikt. De sarong, dat kleed der verwijfdheid en der langzame bewegingen, is dadelijk afgelegd, en daarvoor kwam de korte broek van drill in de plaats, terwijl eene soort van buis zonder mouwen, van bamboe gevlochten, hen om de schouders hangt.

Na den eersten oogst volgt op denzelfden grond een tweede, en dikwijls een derde. Het tweede jaar evenwel ontgint men weêr nieuwen grond, en beplant dien naast dien van het eerste jaar.

Het derde jaar ontgint men ook, en beplant tevens den grond van het tweede jaar, maar laat, als hij te schraal is, dien van het eerste jaar braak liggen, om hem na 5, 10, 15 jaar op nieuw te bewerken.

Die tijd wordt bepaald door den meer of minderen rijkdom van den grond en door de grenzen der neerzetting. De grenzen weêr worden bepaald in overeenstemming met de desa, tot wie men voortaan zal gerekend worden.

Alle woeste grond en bosch behoort onder de jurisdictie van de eene of andere desa: over den top van den berg Soembing, 10,800 voet hoog, kaal en naakt zich verheffend, zonder den mensch in iets van dienst te zijn, is, naar men zegt, eenige jaren geleden twist gevoerd tusschen twee desa's.

De grenzen weet men anders goed, zoowel van den bebouwden als van den onbebouwden grond. Mochten er twisten over komen, dan stelt men den eischer voor, tot staving van zijn aanspraak, om iets van den grond te eten. Zoo hij in zijn recht is deert het hem niet, doch zoo hij willens en wetens onwaarheid sprak, zal hij er van opzwellen en barsten. Het zonder schade iets er van inslikken is afdoende, om den eisch te doen toewijzen. De na de bewerking verlaten grond is na twee jaren tot wildernis teruggekeerd, en weldra is niets van de vroegere ontginning zichtbaar, tenzij men let op eene sneller groeiende soort van geboomte, dan er vroeger stond.

Zulke grond keert tot de gemeenschap terug. Soms evenwel beweren zij die slim zijn, dat zij er rechten van eerste ontginners op hebben, en dat niemand dien bewerken mag zonder hunne toestemming. Wij wijzen op het laatste, om de moeielijkheden, die een Europeesch aanvrager om concessie tot ontginning daarover ondervindt. De commissie toch, geroepen om over zulk eene aanvraag haar oordeel uit te brengen, is zeer dikwijls niet éénstemmig van gevoelen, of er inderdaad rechten bestaan op den verlaten grond of niet, vooral als er zich ongelukkigerwijs de een of andere boom in verheft, waarvan de vruchten worden gegeten.

Gelukkig nog, als de aanvraag tot ontginning komt, voor dat de cyclus van den roofbouw is geëindigd, en men met volle recht tot de uitgifte kan adviseeren, al groeit er ook een arèn of djengkol tusschen.

Eene ontginning in het laagland geschiedt anders, dan in het gebergte.

Ook daar kiest men niet den besten grond, maar den veiligsten tegen de wilde dieren, en den hoogsten voor den vloed. Hoewel de huizen verder van elkander afstaan dan in het bovenland, waar zij door de geringe ruimte dikwijls slechts in eene straat kunnen worden gezet, is de aanleg immer dorpsgewijze, zoodat het bouw- en weiland later niet om elk der woningen in het bijzonder komt te liggen. Eene nieuwe vestiging ziet men zelden, zooals in het zuiden van Bagelen, zich in hoeven verdeelen.

Aan ontginning van bouwgrond wordt bij eene vestiging aan het strand niet dadelijk begonnen. Den eersten tijd geneert men zich met de vischvangst en met houthakken. Dat ener-

gieke werken in het gebergte, een uitvloeisel van het vaste besluit, om zich op de uitgekozene plek voor goed te vestigen, mist men aan het strand. Men zal eerst eens zien, hoe het bevalt, hetzij door op eerlijke wijze aan den kost te komen, hetzij door roof of smokkelarij. Bevalt het niet, dan zal men elders gaan, of desnoods terugkeeren naar de plaats, waar men vandaan kwam: men heeft zich maar in de booten te begeven, die men heeft meêgenomen. De ontginningen van het gebergte ontbreken hier de twee eerste jaren. Ook zijn zij van anderen aard. Ginds wordt jaren lang niets dan droge gewassen geteeld, tot men door toegenomene bevolking de intensiever sawahkultuur moet aannemen; hier wordt onmiddellijk daarmeê begonnen. Daar hakt men bosschen om, ter ontginning; hier wordt ontgonnen, omdat er clairières zijn, ontstaan door het exploiteeren van het bosch tot brandhout: daar is landbouw hoofddoel, hier is hij bijzaak. Men maakt er dan ook sawahs, door ruwweg dijkjes op te werpen, met minder moeite dan de tipar kost, doch die om reden van hunne slechte bewerking eenen even slechten oogst zullen geven, en later, bij eene vestiging voor goed, dikwijls in tuinen of erven worden omgezet.

Daarbij, zulk arbeiden geschiedt geheel individueel, en dan slechts door enkelen der neêrzetting, door die het meeste *génie cultivateur* hebben.

Het laat zich dus verklaren, dat op zulke velden dadelijk individueele regten worden uitgeoefend, want anders zou ze niemand hier aanleggen.

Het erf en de tuin onderscheiden zich van elkander, doordat het eerste gewoonlijk in het dorp ligt en altijd met een huis is bezet, en de tuin altijd buiten het dorp ligt, en nooit een huis heeft; - maar zij komen daarin met elkander overeen, dat zij altijd door bijzonderen arbeid het aanzijn kregen, met uitzondering alleen van eene gezamenlijke eerste ruwe zuivering van boomen en struiken bij de vestiging. De tuinen in het laagland worden met klappers en vruchtboomen beplant en daartusschen, zoo lang er niet te veel schaduw is, met éénjarige gewassen; - in het gebergte worden maïs, aardnoten en tabak geteeld.

Zorgvuldig zijn zij omheind, en vooral in het gebergte door zulke breede diepe slooten met loodrechte wanden omringd, dat ze niet dan door overbrugging te bereiken zijn.

Evenals de erven behooren de tuinen aan ieder, die ze heeft

aangelegd, en mag men er naar goedvinden over beschikken. Zonder eenige verplichting tot dienst of belasting worden ze bezeten: de grijsaard behoudt ze nog, als alle andere gemeentegrond hem is afgenomen.

Slechts eene enkele verplichting rust op het genot: het wonen in de desa.

Wat geldt voor den tuin en het erf, is toepasselijk voor de eigen aangelegde sawah.

Voor het erf en de sawah daarenboven geldt de regel, dat wie er reeds een heeft, geen ander bezitten mag. Deze laatste bepaling werd noodig gemaakt door het stelsel van belasting.

Waar grond voor de ‘grande culture’ in privaat bezit is, zonder deze beperking, moet zulks uit den aard der zaak tot de grootste onrechtvaardigheid aanleiding geven, die niet wordt weggenomen door de proef van klassificatie der diensten die men heeft ingevoerd.

De belastingen toch, hetzij die in natura of in specie werden opgebracht, gingen immer vergezeld met de levering van persoonlijke diensten. De eerste soort van belasting kan naar ieders oogst, en dientengevolge naar ieders grond berekend worden, en zelfs is dat gedeeltelijk mogelijk voor arbeid aan eenen weg, aan eene brug, aan een gebouw, dus voor de zoogenaamde algemeene diensten, en ook voor de diensten in koffij- en suikertuinen, maar de berekening wordt onuitvoerlijk, waar het de zoogenaamde persoonlijke diensten betreft, en daardoor sloeg men die, en vervolgens alle andere diensten gelijkelijk over allen om, die grond bezaten voor de ‘grande culture.’ In elke nieuwe maatschappij, die van den landbouw leven moet, wordt niet meer ontgonnen, dan de behoefte vergt; - en heeft dus ieder even veel, omdat allen gelijk zijn. De omslag van den arbeid kan dientengevolge niet veel kwaad, doch wel, indien men door koop of erfenis in staat was een grooter grondbezit te krijgen. Door de bepaling in de desa, dat men geen sawah of erf kon koopen of erven, indien men er reeds een bezat, bleef de arbeid ongeveer rechtvaardig verdeeld, maar was tevens de kiem tot het gemeen bezit gelegd.

Daarbij kwam de macht, die het desahoofd over den grond kreeg, om hem de inning der belasting en de levering van het werk gemakkelijk te maken. Zijn toeleg werd, om zooveel mogelijk nieuwelingen daarvoor naar de desa te lokken. In de desa nu wordt slechts hij bekwaam geacht tot de opbrengsten,

die grond heeft, even als de meerderheid der dorpelingen, en vandaar, dat voor zoo'n nieuweling een stuk werd ontgonnen, of aan hem een erf geschonken. Wat kon gebeuren voor eenen enkele, was onmogelijk als er velen kwamen. Men reserveerde voor zulken de sawahs van die waren weggegaan, of men gaf hun vrijstelling voor een of twee jaren van alle belasting ‘pour se faire un fonds.’

Van zulk eenen toestand was de afstand niet ver tot een geheel gemeentelijk bezit, vooral toen zij, die de oorzaak daarvan waren, er meer rekening bij vonden, om allen, die in eene desa woonden, heeren- en kultuurdiensten te doen verrichten; - terwijl de onbillijkheden, waartoe de ingevoerde regeling van bezit aanleiding gaf, van zelf leidden tot het besef van de billijkheid eener jaarlijksche verdeeling.

Die verdeeling doelde, met enkele uitzonderingen voor het gebergte, alléén op de sawahs, de gronden voor de ‘grande culture.’ Thans behoudt weêr ieder zijn aandeel, en is op zeer vele plaatsen afgeschaft dat pas aangekomenen, zelfs tegen dadelijke levering van allen heerendienst, evenals de anderen een deel in de sawahs der desa krijgen.

Het aandeel van eenen nieuweling wordt gevormd uit het nagelaten aandeel van eenen landbouwer, die overleden is, of verhuisd, of wel er meê is uitgescheiden; en dan onder conditie, dat geen kind of bloedverwant hem vervangen wil, en dat de desalieden, bij ontstentenis van zulke rechthebbenden, het niet beter vinden, om het opengevallen stuk grond onder zich te verdeelen.

Men moet niet denken, dat een Javaan, al is hij te goeder naam bekend, zoo maar ergens kan binnenvallen en dadelijk een stuk sawah krijgen. De toestemming van het desahoofd en van de desagenooten is daartoe noodig, en de toestemming wordt niet gegeven, indien men niet overtuigd is van het nut der toelating. Het maakt verschil of men in de desa is geboren en daar opgevoed. Voor het oudste kind laat de vader gewoonlijk zijn aandeel achter; voor de jongeren wordt soms een aandeel gemaakt, en zelfs indien er meer adspiranten zijn, die men gaarne in het bezit van sawahs zien zou, besluit men tot eene geheel nieuwe verdeeling.

Doch de nieuwe aandeelen worden gevormd door het afsnijden der hoeken, waarmede de oude parten aan elkander grenzen, zoodat de vroegere bewerker denzelfden grond be-

houdt, en slechts een stuk er van afstaat: verwisseling heeft niet plaats, tenzij men uit eigen vrijen wil met een ander overeenkomt om te ruilen.

Nog is bezit van meer dan een aandeel niet geoorloofd. Wel mag men tegenwoordig individueele sawahs er bij koopen of erven, als men gemeentevelden bezit. Sinds de laatste jaren toch wordt door de regeering veel prijs gesteld op de feitelijke erkenning van ontginningsrechten, en over het algemeen is de bevolking daarmeê ingenomen. Daar de heerendiensten niet alléén op den grond rusten, maar ook nog op den persoon drukken, geeft de toestemming tot het gelijktijdig bezit van gemeentelijke en private sawahs aanleiding tot eene onrechtmatigheid, die vooral daarin is gelegen, dat er eene zelfde belasting zal bestaan voor verschillende uitgestrektheden grond. Koop en verkoop van sawahs schijnt zeer weinig of niet voor te komen, waar een weinig uitgebreid privaat bezit naast de gemeentesawahs bestaat. Zoo kunnen wij voor de laatste twaalf jaren er slechts een enkel voorbeeld van aantoonen in Bagelen, Pekalongan en Kediri. In streken, waar het individueel bezit algemeen heerscht, is vervreemding, al komt die voor, volgens eenen scherpzinnigen opmerker, ook niet algemeen; doch in zulk geval werken invloeden, welke ontbreken bij den onbeperkten eigendom, of wel is de grond er in zulken overvloed aanwezig, dat hij bijna te geef is te verkrijgen. Anders, zooals in Bantam, verpandt en verkoopt men hem en het irrigatiewater daarbij, en doet men er meê, als kinderen met hun speelgoed.

Wat het water betreft, met recht kan men de verwarring schromelijk noemen, die in het gebruik er van in een groot deel van Java bestaat.

Eén regel geldt: ieder is meester van het water, dat vloeit over den grond, dien hij occupeert, en met uitzondering slechts van de leidingen en kanalen door het Gouvernement gegraven, bestaat er nergens een geregeld opzicht. Waartoe zulk een toestand aanleiding geeft, blijkt uit het volgende voorbeeld.

De landhuurder van X. in de Vorstenlanden had vruchteloos getracht de desa IJ te krijgen, die beneden zijn land was gelegen. Daarom leidde hij het water af, dat over zijnen grond daarheên vloeide, en liet het nutteloos wegloopen, zoodat te IJ de velden door droogte mislukten, en de landhuurder weldra de desa onder zich had.

Dan is het nog beter op Bali, waar de vorst volstrekt eigenaar is van alle water en het kosteloos gebruik aan de bevolking alleen voor drinken en baden toestaat. Voor irrigatie is koop noodig, en worden de hoeveelheden in het ruwe toegewezen, zooals in Italië geschiedt.

Tot vergelijking met hetgeen op Java bestaat, willen wij even aanstippen, hoe het grondbezit elders in den archipel is.

Naar de weinige berichten die wij er van hebben, zou dat in het zuiden van den Molukschen archipel, in Palembang en op Halmaheira, even als op Java zijn, terwijl in de XIII Kotta's op Sumatra en op Bali onbeperkte eigendom is, behoudens de verplichtingen op het grondbezit rustende. Door ontginning zoude men overal, volgens de verslaggevers, rechten verkrijgen, overeenkomende met die voor bebouwde velden bestaan. Te Indragiri zijn, even als op Roti, alle velden van de Vorsten.

II.

Bij de algemeene erkenning van privaat grondbezit op Java zal men dadelijk dezelfde factoren aantreffen, die in Europa werkzaam waren tot ontneming van den grond aan den boerenstand, en reeds toegerust ten strijde om het bezit er van, zoodra die beginnen kan. De adel en de geestelijkheid bestaan er in denzelfden vorm, en de handelingen der poorters zullen herhaald worden door de Chineezen, die op het grondbezit eenen ontzettenden invloed kunnen uitoefenen.

De Europeanen zullen uit den aard der zaak meer hunnen invloed bepalen tot de woeste gronden, dan dien uitstrekken tot den bebouwden grond. Zoolang toch het bouwland niet en bloc is te verkrijgen, verlangen zij het niet ter exploitatie, en wat zij er van noodig hebben tot de oprichting van woonhuizen en van fabrieken, is van te weinig belang, om op de groote uitgestrektheid iets uit te maken.

Wij kunnen dus het Europeesche element buiten onze beschouwingen laten, en ons beperken tot de beschrijving van hetgeen wij boven adel, geestelijkheid en poorter op Java noemden.

Zelfs de rijkste regeering zou niet de edelen kunnen voeden,

die op Java met hebreeuwsche vruchtbaarheid bij tal van vrouwen worden verwekt. In de hoogere standen zijn twintig, dertig kinderen van éénen vader niet zeldzaam, die allen ‘lekker’ leven willen, - 't is er de term voor in hunne taal, - zooals hun vader.

De illusies van niets doen kunnen gemeenlijk niet geheel vervuld worden.

Behalve eenige uitverkorenen tot de Gouvernementsdienst, worden dan ook de meesten, na den dood des vaders, Sentånå, en vermeerderen zoo de bij- en leegloopende familieleden van het hoofd, ten wiens koste allen trachten zich te kleeden en te voeden, en met meer of minder succès, naarmate de bloedverwantschap nader of verder is. Is de relatie te ver of reiken de middelen niet toe, dan moet de Sentånå uit ‘eten zoeken,’ hetwelk alles omvatten kan, wat tot onderhoud noodig is.

Men stelle zich hem voor, onbeschaamd als een roover, met het prestige van eenen grooten naam daartoe de rondte doende, zonder vergoeding reizende en geherbergd en niet tevreden, indien de eerplaatsen hem niet worden aangeboden.

Maar die geeft men hem, zoodra hij van zijne bloedverwantschap met de hoogere hoofden gewaagt: men slacht voor hem kippen, en koopt hem opium.

De Sentånå vertelt tot dank van zijnen broeder of neef, die Regent is, van diens gewoonten en manieren, van zijne verhouding met den Kontroleur, van zijne vriendschap met den Resident. Vooral verhaalt hij van de Europeesche ambtenaren, en van hunne eigenaardigheden en gebreken.

Die wetenschap is voor de eenvoudige dorpelingen al even interessant als voor de hoofden. Zij strekt hun tot een geliefkoosd onderwerp van gesprek, waarmede zij zich uren kunnen bezighouden, en tot een richtsnoer van hunne politiek.

De Sentånå verlaat het dorp, en vraagt met goed gevolg een bos padie van den eene, een pak tabak of een mand koffij van den andere, en soms een schaap of geit, een veulen of een kalf. Trouwens alles kan hij gebruiken, en wat niet meê kan worden genomen, laat hij zich door de hulp van het desahoofd, in heerendienst of liever in gemeentedienst, thuis brengen.

Erger nog indien onze Sentånå vroeger zelf inlandsch ambtenaar was, doch door te erge knoeierij, want dan alléén treft het, moest ontslagen worden.

Door zijn ambt weleer bekend in vele dorpen, weet hij zich

schadeloos te stellen voor het traktement, dat hij missen moet door allerlei bronnen van inkomst.

Om maar iets te noemen. Van hem en zijns gelijken komen de duizende rekesten, die den Resident of Kontroleur toestroomen over zaken van landbezit, van belasting, van knoeierij der hoofden, welke op eene enkele aanklacht der zich verongelijkt voelenden zouden onderzocht en bericht zijn.

Vroeger hadden de met Europeanen gelijkgestelde klerken der Residentie-kantoren het monopolie dier verzoekschriften, doch dan moesten de aanklachten gegrond zijn, want hoe anders durfden zij hunnen naam zetten onder het kruisje, dat het teeken inhield van het niet kunnen schrijven des klagers? Nu hebben de Mas' en de Radens de clientéle, en meer nog dan de klerken deden, lokken zij de rekesten uit en schrijven ze dan met legio van arabische woorden, om den requestrant te doen begrijpen, hoe moeielijk het opstellen, hoe treffend het doel, hoe evenredig ook hunne belooning er voor wezen moet.

Bij vrije beschikking over den grond, zal het niet lang duren, of de Sentånå zal hier een stuk erf, en daar een lap sawah krijgen, en weldra van aanzienlijke uitgestrektheden meester zijn, vooral indien Regent en Wĕdånå, zijne bloedverwanten, hem helpen. En dat zullen zij zonder twijfel. Zij toch zuchten onder het geïnteresseerd familiezwak der berooide neven en nichten, die de oorzaak zijn van een noodzakelijk tekort hunner inkomsten, in weêrwil der wezenlijk ruime bezoldigingen aan hunne betrekkingen verbonden.

Zoo gaarne werden zij van hen ontslagen, doch zij deinzen terug voor het vreeselijke verwijt van ‘gebrek aan beschaving,’ hetgeen de Sentånå's voor hen zouden gereed hebben.

Al wat familelid is, behoort toch tot ‘de nutteloose Javaanse Staathouding,’ waarvoor de Gouverneur-Generaal van Imhoff reeds de Soerabajasche Regenten waarschuwde. Bij de inlandsche grooten vindt men in het klein het hof terug der Aziatische Vorsten. Evenmin als een koning of keizer daar iets van aanbelang doen zal, zonder den invloed van de tallooze leden van zijn geslacht, evenmin doet dat de Regent, en door hen omringd in overstelpend aantal, wordt zijn gedrag voor een deel het afschijnsel van hun verlangen.

Doch niet alleen de Sentånå, ook de inlandsche hoofden zouden iets van den buit willen hebben. Zij zorgen, als het geen moeite en geen geld kost, zoo gaarne voor den ouden

dag en voor de kwade tijden. En het zal hun geen moeite of geld kosten. Die hun een paard afstaat of een buffel, dien hij met vele, zelf verdiende guldens betaalde, zal veel liever hun een erf geven of een stuk sawah.

Nevens dien adel staat de priesterschap. De kloosters der middeleeuwen, in de manier van samenleving door het klimaat gewijzigd, vindt men in de kĕpoetian of merdika-desa's, en in de pesantrèns. Evenals vroeger hier, maakt men zich daar belastingvrij voor de goederen in de doode hand, en het Gouvernement staat dat toe, evenals toen de regeering hier. Slechts enkelen dier desa's kunnen hun titel aanvoeren. Hoe breiden velen reeds nu hunne bezitting uit. Hoe menige priesterverzameling tracht grond te ontginnen, en verkrijgt oogluikende vrijstelling van den Regent. Hoe stellen allen zich vrij van bedrijfs- en arbeidsbelastingen, en breiden zulks uit tot hunne kinderen en tot de nieuwelingen, die in de desa wonen gaan.

Men vindt er de woonplaatsen der Goeroes, der leermeesters in godsdienstzaken, die naar hunnen meerderen of minderen naam van fanatisme een grooter of kleiner aantal leerlingen om zich heen trekken.

Die leerlingen, onder den naam van Santri bekend, moeten leven, maar willen er liefst niet voor werken. Zij bedelen dus, en de markten in de nabijheid der priesterdesa's ondervinden hunne tegenwoordigheid: in den oogsttijd kan men ze vrouwenwerk zien verrichten: achter de buffels kan men ze zien aanloopen, evenals de kleine kinderen. De luiheid dier bedelende studenten is spreekwoordelijk bij een volk, dat door van Imhoff, Coijet, Engelhard, Raffles, Daendels en zoo velen anderen voor en na hunnen tijd, als lui is uitgemaakt. Vrijstelling van alle lasten en diensten is het eerste gevolg der erkenning als priesterdorp. Alle titels daartoe zijn goed: de mohammedaansche priesterdesa Patjalan in Madioen grondt hare kwaliteit op de haar opgedragene bewaking van het graf van zekeren Kjai Agoeng, die, naar men algemeen zegt, vóór de invoering van den Islam heeft geleefd, en die dus een heiden moet zijn geweest.

Bij het beleggen der bekende vergadering van desahoofden te Djati-Kontal in het zuiden van Bagelen werd door den Resident Valck opgave gevraagd dergenen van de westelijke Mantjå Nĕgårå, wier desa's priesterdorpen waren geweest, en

het getal der zich aanmeldenden was zoo buitensporig groot, dat de Regenten, en met name de laatste Regent van Ambal, er zich tegen verzetten, en verklaarden, dat hoewel aller titels slecht waren, velen evenwel nog valsche aanspraken voorbrachten.

Een staaltje van zeer recenten datum is het volgende. Een edelman ligt in de desa N. begraven, en zijne vrouw maakte uit haar apanage, zonder er eenig recht toe te hebben, eene stichting van 3 baoes sawah, waarvan de inkomsten zouden zijn voor hem die het graf zou schoonhouden en bewaken. Weinige jaren later komt de desa, - ze ligt in het Noorden der Vorstenlanden, - in Europeesche handen, met bepaling, dat de drie baoes voor de grafbewaking zouden afgezonderd blijven.

Maar de drie baoes waren al aangegroeid tot zes, en de priesters, die zich met de bewaking belast hadden, weigerden iets terug te geven. En, bijna ongeloofelijk, ofschoon de vrouw, die de stichting had gemaakt, nog leefde en de valschheid hunner bewering, dat de grond tot het graf behoorde, al ‘uit den ver verleden tijd,’ bewijzen kon, en ofschoon het Europeesche bestuur er zich meê bemoeide, toch moest er een voljaar verloopen, voor zij den grond teruggaven.

Het gaat met hen, als vroeger bij ons. ‘Wat in handen der geestelijkheid komt, dat blijft er,’ heette het hier, en inderdaad is geene instelling zoo lang levend, als eene priesterlijke, daar die slechts sterven kan met den godsdienst, waarvan de priester leeft. Hoewel die bovenomschreven priesterschap gerekend wordt tot de dorpsgeestelijkheid, moet men haar niet verwarren met de priesters der dorpen. Deze toch behooren, evenals in Rusland en in Abyssinië bij voorbeeld, tot het volk. De immer godsdienstige landbouwer verlangt naar hen, en zij begrijpen ook den godsdienst zooals hij, met plaatselijke meeningen en begrippen en bijgeloovigheden, en letten weinig op de dogma's van den eeredienst, wier verkondigers zij moesten wezen. Op Java zijn zij aldus leden van het dorpsbestuur, doen de gebeden in zaai- of oogsttijd, of slachten de dieren, die in het dorp worden gegeten, met de gebruikelijke ceremoniën. Nimmer zouden zij uit den aard van hunne neigingen en van hunnen werkkring bij een weinig Mohammedaansch volk te vreezen zijn, indien zij niet onder den invloed waren gebracht der moskeebesturen. Deze, door de hoogste inlandsche ambtenaren

voorgezeten, en daardoor van zooveel beteekenis, matigen zich in vele streken de benoeming aan der dorpspriesters, hetgeen een attribuut van het dorpshoofd placht te wezen, - en zij hebben van den sawahbewerker even als de andere desalieden, van den onschadelijken kippenslachter, van den naïeven voorbidder bij boedhistische gebruiken een fanatiek opvolger van voorschriften gemaakt, die hij, zonder begrip van hare beteekenis, toch gebruikt om kwaad te doen; even als in Europa de geestelijke orden den eenvoudig vromen dorpsgeestelijke in een blinden ijveraar hebben herschapen.

Nooit placht de djakat zoo streng te worden geind als tegenwoordig, nu het moskee-bestuur, door den Regent gesteund, ze voorschrijft, en ze voor het leeuwenaandeel in heerendienst of weêr liever in gemeentedienst, naar zich toe laat brengen.

Het spreekt van zelf, dat de vele bemoeienissen in godsdienstzaken, hem door zijne superieuren opgelegd, den desapriester beletten te werken, zooals vroeger.

En daar ook hij leven moet, zal ook hij trachten en hunkeren naar grond, al was het om daarmeê het veld beplant te krijgen, dat hem door het desahoofd wordt toebedeeld.

Half behoorend tot de geestelijkheid ten platten lande, en half tot de omgeving der moskeebesturen, maar geheel ten onrechte op een voetstuk geplaatst, en daardoor uitstekend boven het volk, waartoe hij behoort, treft men verder den Hadjie aan.

Het is alsof vrees, - want politiek kan het niet zijn, - vrees voor eene schim of spook, er toe medewerkt, om hem, die eene bedevaart doet naar Mekka, eene positie te geven, die nergens ter wereld er door wordt verkregen dan bij ons. Wij zagen ten minste in eene Engelsche kolonie de Hadjies in niets onderscheiden van de overige inlanders, en hunne ruggen even erg, als die der andere ‘natives,’ beploegd met de stokken van antilopenhoorns, welke de in Engelschen dienst staande ‘peons’ noodig schijnen te vinden, om de orde te bewaren, en zonder menschelijkheid gebruiken.

Wij zagen ze in een onafhankelijk Mohammedaansch land werkend en spittend en wroetend, evenals ieder ander daglooner.

Men verwondert zich in onze bezittingen ten onrechte over het toenemen van het aantal dergenen die de Mekka-reis ondernemen.

Waar vroeger aan de bedevaart meer gevaren en ontberingen waren verbonden, dan aan eenen kruistogt der Ridders naar

het Heilige Land, en men met eerbied voor zooveel moed en energie en opoffering den wezenlijken Hadjie niet als eenen gewonen Javaan beschouwen kon, voert thans eene stoomboot, al is het niet met comfort, tot op weinige uren van het doel van den tocht, terwijl de teruggekeerde bedevaartganger, door het blijven dragen van een geniaal middel ter afwering van zonnestralen, zich zelve eene wijding kan geven, die door de machthebbers in zijn land wordt erkend.

Die wijding brengt meê verheffing boven den landgenoot, en die verheffing op Java een leven ten koste van hen die beneden hem staan, natuurlijk door grondbezit.

Om en bij de hoofdplaatsen is de invloed der Hadjies bij den kleinen man minder. Ze kwamen er ook in te groot getal. Zoo veel te schadelijker zijn zij nog in de binnenlanden, waar zij eene macht kregen, die hun niet toekomt, en waaraan men zich niet onderwerpen zou, zonder de protectie van het inlandsche bestuur.

Waar zij uit eigenbelang bij den Regent of den Wĕdånå eene plaats krijgen onder de ambtenaren, daar krijgen ze van die ambtenaren zelf eenen stoel, en daar leeren de dorpelingen hen beschouwen als hooger in rang dan zij zelven.

Nu bouwgrond nog niet kan verkocht worden, huren zij de sawahs, niet omdat er sawahs te veel zijn, maar omdat zij die te huur vragen, en omdat hun die bijna voor niets in huur worden gegeven bij wijze van gift, omdat men hen ontziet. Heerendiensten leveren zij nooit, en landrente betalen zij nimmer: dat alles laten zij over aan hen, die den dienst bewezen.

Eindelijk de Chinees. Door het Nederlandsch Gouvernement tot handeldrijven gedwongen, is hij bijna overal van het grondbezit uitgesloten, maar niets kan hem er nu al van afhouden.

Hem, minder dan ieder ander, wil men het geven, omdat men uit waarachtige belangstelling in den Javaan, het landbezit der Chineezen schadelijk acht. Doch daarbij komt de haat, die men zijne geheele natie toedraagt. Het is populair, op den Chinees te schelden, en speciale namen daartoe bezitten wij even goed als de andere Saksische volken, die met hem in betrekking kwamen. Men ziet in hem de vleeschwording van hetgeen deloyaal, inhalig is, en men verwijt het zelfs den braven gestaarten zoon van het Hemelsche rijk, dat hij Chinees ‘kee,’ ‘kattekop’ is.

Ongetwijfeld ligt er veel, zeer veel jaloezie in de oordeelvelling, omdat men hem ziet slagen, waar ieder ander faalt. Hoe anders kan men het extract beschouwen uit eene nota van het Lid in den Raad van Nederlandsch-Indië Sevenhoven aan den Koning gericht.

'De Chinezen,' staat daar geschreven, 'werden ten allen tijde bij de Regering op Java als vreemdelingen beschouwd en naauw aan banden gehouden. Zij mogten niet anders dan bij elkander in een kamp wonen, en de straten, met hekken voorzien, werden des avonds gesloten, ten einde talrijke zamenscholingen te beletten. De kapiteins, luitenants en die met hen in rang gelijk waren, mogten alléén in daartoe expresselijk vervaardigde rijtuigen, zonder portieren rijden, al de anderen slechts te paard. Deze en dergelijke bepalingen hadden tot strekking om hun te doen gevoelen, dat ze alléén onder die voorwaarde gedoogd werden. Bij al die beperkingen hadden zij de vrijheid, om hunne bedrijven uit te oefenen. In de laatste 25 jaren zijn die bepalingen van lieverlede in onbruik geraakt. De Chinezen hebben zich die onachtzaamheid meesterlijk ten nutte gemaakt, en bij kleine stappen voortgaande allengskens de banden losgemaakt, welke hen van de Europeanen afscheidden, zoodat zij nu op gelijke hoogte staan met Gouvernements ambtenaren en velen hooger. Zij bedienen zich even goed van Europesche rijtuigen, bespannen met twee of vier paarden, en rijden dikwerf de Europeanen in de wielen.

Zij wonen onder en tusschen de Europeanen. Een der fraaiste tuinen was door den kapitein Chinees voor 30/m. gekocht. Men heeft hem teruggehouden daarin te wonen door bedreiging van intrekking zijner commissie.

Hoe meer zij tusschen Europeanen zullen gaan wonen, hoe meer zij ontzien zullen worden. Hun overmoed neemt zoo toe, dat hooge ambtenaren die reeds moeten ondervinden. Zij maken zich meester van vele middelen waarvan Europeanen konden bestaan. Het laat zich voorzien, dat de Chinezen de rijken en vermogenden, de Europeanen de arme en onaanzienlijke ingezetenen worden. Wij hebben den geest des tijds, die de strekking had, allen gelijke regten toe te kennen, met leede oogen zien binnendringen.'

Andere van onze staatslieden verwijten hen daarenboven vijandige gezindheid jegens het Gouvernement en zoeken te vergeefs

naar een blad in de geschiedboeken, waar van hunne hulp wordt gewaagd, als onze bezittingen in nood waren. Zonder voor de Chinezen eene lans te willen breken, kunnen wij niet nalaten op te merken, dat elk gevaar, dat ons dreigt, hen mogelijk verlichting brengen kan in de, voor hen in het bijzonder, ondragelijke vreemdelingschap.

Groote ‘mangeurs de Chinois’ zijn Raffles en van Nes. Zij zoeken de oorzaken der Cheribonsche onlusten in 1800 niet in de verbanning van den Sultan Kanoman, maar in de onberedeneerde toelating der Chineezen. Volgens den heer van Nes, die nog herinnert aan de onlusten op Borneo, Mantrado en Krawang, zouden ze niet vreemd zijn aan het ontstaan van den Javaanschen oorlog in 1825.

De vernietiging van den koop van een deel der Residentie Probolinggo in 1814 door Han Tjampit, verdedigde Raffles op dezen grond, dat het allezins onvoorzichtig en onstaatkundig was, den vreemdeling eigenaar van zulk een stuk grond te laten, alwaar hij zoowel door zijnen rijkdom, als door zijnen invloed gevaarlijk zou kunnen worden.

De ‘invoer’ van Chineesche nieuwelingen is dan eens toegestaan en dan weer verboden bij tal van plakkaten en resolutiën, en in 1820 werd den Chinezen het verblijf in de Preanger geheel ontzegd. Thans nog worden ze slechts in het binnenland gedoogd, tenzij ze, door eene bepaling van den Gouverneur-Generaal Sloet van de Beele, recht kregen, door lang verblijf ergens, om er te wonen.

Bij den Raad van Indië bestonden er in 1837 bezwaren, dat de bevolking van uitgestrekte landen zich onder het gezag van Chineezen bevinden en een nog grooter deel daarin zal komen, dat zij bij een oorlog door hun toenemend getal veel nadeel kunnen toebrengen aan de bevolking, zoo door het tegengaan van den afvoer van levensmiddelen, het leveren van volk, als anderszins; terwijl bij een aanval op Batavia de Chineezen gemakkelijk den vijand in eene landing zouden kunnen ondersteunen, in welk geval de toevoer van levensmiddelen zoowel van buiten als van binnen zoude kunnen worden afgesneden.

‘En landbezit kan hun niet onvoorwaardelijk verboden worden,’ adviseerde in 1837 de commissie, die de Raad van Indië zich in dit onderwerp ter voorlichting koos, ‘daar zonder hen het moeijelijk zou zijn de landen om de west van de hand te zetten.’ Ook de minister J.C. Baud beweerde, dat

een verbod tot landbezit in de omstreken van Batavia en Buitenzorg de waarde der landerijen met 20 pCt. zou doen dalen. Zoo is het inderdaad.

Meer dan ieder ander geeft de Chinees voor land. De weinige Chineesche suikerfabriekanten op Java hebben om en bij hunne ondernemingen eenen invloed, die zich alléén verklaren laat door de aanspraken, die zij door leening of voorschot op eene massa grond hebben.

Hoevele rechten van opstal behooren hun toe, die op naam van Europeanen staan! Hoevele erven, bij tientallen te tellen, hebben zij op de hoofdplaatsen! Zij koopen er buitendien nog altijd bij, hetzij openlijk of onder de hand. Te K. wekte het verwondering, dat een inlandsch kind zonder fortuin zoovele erven kocht, en bij nader onderzoek bleek het, dat hij die kocht van de bevolking, en weêr verkocht aan eenen Chinees, die hem ruim vergoeding schonk voor zijne ‘hulp’ in deze.

Dat de Chinees meer betalen kan dan een Europeaan, heeft verschillende redenen. Vooreerst weet hij de ontzettende exploitatiekosten te vermijden, die zoozeer op de Indische ondernemingen drukken. Dan verbindt hij aan den landbouw den alleenhandel: op een Chineesch land heeft men Chineesche karrenvoerders, lijnwaadkoopers, rijsthandelaars, opkoopers van producten met uitsluiting van alle concurrentie, en die allen werken voor rekening van den landheer. Zoo heeft de heer Nahuys van Burgst den Chineeschen landeigenaar zeer juist gekarakteriseerd als de ‘gebreveteerde monopolist’.

De Chineezen zelf vinden hunne uitsluiting onrechtvaardig.

Een hunner sprak er ons over in dezer voege: ‘Waarom toch wordt mij het bezit van land verboden? Ik verlang er naar, en kan het koopen, als het Gouvernement slechts de toestemming gaf. Vroeger heeft mijn Grootvader, toen die Regent was, de geheele streek om de hoofdplaats ontgonnen en bebouwd met eigen werkvolk en eigene middelen, en dat land is hem afgenomen. Ik geniet het vertrouwen van het Gouvernement; mijn vader was kapitein, zooals ik het ben, en drie van mijne zoons zijn luitenants. Daarenboven heb ik suikerfabrieken en ik tart ieder, mij iets ten laste te leggen, wat niet goed is in het behoorlijk bestuur er van, of in de behandeling van het volk, waarmeê ik in aanraking kom.

Ik ben gehecht aan Java, en zal er blijven even als mijne kinderen en kleinkinderen, en u gaat terug naar Holland.’

‘Waarom aan u grond, en aan mij niet?’ De beleefdheid deed een ontwijkend antwoord geven, maar toch opmerken, hoe sprekers kwaliteit van pachter der opium reeds op het bezit van grond van slechten invloed wezen zou.

‘Dunkt u,’ was het antwoord daarop, ‘dat ik uit neiging pachter ben en geld verdien op eene wijze, waar een ander den neus voor optrekt? Hoe anders nu mijne kapitalen te gebruiken? Ik geef u de verzekering, dat als ik grond mocht koopen, ik er de geheele pacht aan geven zou.’

De verzekering is wel te sterk, om die voetstoots aan te nemen, maar er blijkt uit, wat de Chinees om landbezit geeft.

Hij zou het met zijnen scherpen blik in zaken en met zijne geslepenheid eerder krijgen dan een ander. Veel beter dan ieder ander weet hij met den inlander om te gaan. Bij eene enquête in Demak, drie kwart eeuw geleden, erkenden zulks reeds de inlandsche hoofden zelven.

Zijn intermediair voor den Europeeschen importeur wordt onontbeerlijk geacht. Hij komt langzaam doch zeker tot zijn doel, en verkrijgt meer dan anderen.

‘Chineezen en Arabieren bijten ons beiden,’ zeî een Javaan, ‘maar de Arabier doet ons pijn en de Chinees niet.’

Een Javaan van B. begreep niet, hoe hij in een tijd van schaarschte in de opiumkit voor eigen gebruik rijst kon koopen beneden de waarde. De pachter toch had naar eene enkele afdeeling 10,000 picols laten brengen en met verlies doen verkoopen, ‘want,’ zeide hij, ‘een Javaan, die in druk zit, schuift niet, en die niet eenigen tijd schuift, leert het geheel af, en dan zouden wij daardoor het volgende jaar meer nadeel hebben, dan wij nu verlies lijden met de padie.’

Wij vinden in die redeneering tegelijk de verklaring van de groote aanbiedingen, inzonderheid van rijst, die in tijd van nood door de voornaame Chinezen gedaan worden, ter verlichting van den lijdenden Javaan.

III.

Ziet daar nu edelen, geestelijken en poorters op Java, allen azende op grond, zoodra hij zal te krijgen zijn.

Hun grondbezit zou even als bij ons vroeger ‘schot- en

bedevrij' zijn, of stellig niet met dezelfde belasting, die de gewone boer zal moeten dragen.

Zij zullen voor het grootste aantal niet op hunne landen of velden wonen, maar deelbouwers worden, waardoor de pachters er zooveel van zullen halen, als zij kunnen; terwijl de eigenaars zelf geen kapitaal tot verbetering van den grond zullen aanwenden.

Even als vroeger in Europa, resideeren de inlandsche landbezitters ten hove, en laten hunne bezittingen door anderen administreeren. Een bezoek op die landerijen dient zelfs niet tot eene inspectie, maar is een uitstap tot vermaak, waarheen vrouwen en kinderen worden meêgenomen, en gamêlans en bajadères.

Men ziet het nog in Solo en in Djokja, en men placht het in de vorige eeuw zelfs te Batavia te zien.

Men denke slechts aan de inlandsche Kommandanten, die, in plaats van te verblijven op de landgoederen, zich in of nabij de stad ophielden, en er wel het volk van ontboden voor particuliere diensten. Aan verbetering der landerijen werd toen niet gedacht, evenmin als nu, en al de nadeelen, aan groot landbezit verbonden, deden zich voor, zonder een enkele der voordeelen. Men leze slechts de plakkaten, die men noodig oordeelde tegen de landbezitters uit te vaardigen, onder anderen die, waarbij moesten worden afgeschaft alle servituten door usantie, of subof obreptief ingevoerd, van wat natuur en aard die ook mochten zijn, die tot last van de Javanen strekten, zooals: de levering van buffels of karren tot transport van goederen, de willekeurige oplegging van boeten, het nemen van geld van de voorbijgangers, het vergen van particulier werk en diensten en wat dies meer zij.

Het loon moest worden vastgesteld voor den inlander, te voldoen door ieder die zijn diensten begeerde, zoo voor karren en buffels als voor mansdrachten, terwijl de topbanen en de amfioenkitten langs de wegen werden verboden.

Alle heffingen en lasten moesten ieder jaar worden verrekend, en alle schulden door misgewassen van onwaarde beschouwd, tenzij er luiheid kon worden bewezen. Van het gewas mogt slechts 1/5 worden geheven, tenzij de sawahs door kostbare middelen water kregen, of het gewas door verwaarloozing mislukte.

Verder mogten geene landeigenaars zich meester maken van eene sawah, die door den planter zelf was aangelegd, en konden zij niemand binnen den huurtijd doen verhuizen of iemand verjagen, wiens product op het veld stond.

Dat zulke bepalingen, gedurende de laatste 25 jaren der vorige eeuw gesteld, niet hielpen, bewijst weêr het plakkaat van 25 Maart 1806, waarbij o.a. den Gecommitteerde tot en over de zaken van den inlander werd aanbevolen, om zoodanige landeigenaars, als hunne onderhoorigen op eene onbetamelijke wijze knevelen en uitzuigen, te bewaken, waartegen zou worden voorzien door hunne landen publiek ten hunnen voordeele te laten verkoopen, met verbod om immer weêr in deze koloniën eenige landerijen te koopen.

Laat ons nog citeeren het getuigenis van Mossel in 1740:

'Schoon de Javanen vrije menschen zijn, kunnen zij met slaven egaal worden geacht, alzoo de Regenten, die van eenig vermogen en wat snedig zijn, bij allen geld uitzetten, waarvan naar hunne rekening het kapitaal nooit ten volle inkomt, en dus blijven ze aan dezelve verbonden voor simpele kost, die ze van hunnen arbeid hebben, alzoo het overige maar toereiken kan, om de zware interessen en een deel der schulden te verevenen.

Tusschen de oogsttijden moet weêr geld opgenomen worden ter vergrooting van schuld tegen het volgende gewas, en alzoo van jaar tot jaar, terwijl ze ondertusschen voor hunne hoofden alle bedenkelijke heerendiensten moeten doen, hoofdgeld van een Spaanschen daalder per huisgezin betalen, ja zelfs van de katoenen garens en indigo weinig of niets genieten, onder pretekst dat het voor de Compagnie is, en voor de koffij en de peper worden ze ook maar matig beloond, terwijl ze van de padie omtrent de helft genieten en van het bestiaal niets, al veel zijnde, als ze het pluimvee, dat ze opbrengen, zelfs mogen nuttigen of verkoopen, om daarvoor een kleedje aan het lijf te krijgen, en wat zout, enz. voor de keuken.'

Het zou te veel plaats beslaan, uitvoerig te gewagen van de opbrengsten, die werden gevergd; trouwens velen er van zijn bekend, en daarenboven kan men ze met treffende overeenkomst vinden in de geschiedenis van het landbezit in Europa.

Zoo bestaat er nog bij ons de enquête, die bijna 400 jaar geleden gedaan werd, naar het grondbezit in Holland[1], en men kan daar lezen van het schot- en bedevrij houden van

1 'Informacie up den Staet, faculteyt ende gelegentheyt van de steden ende dorpen van Holland ende Vriesland', enz., uitgegeven door de Maatschappij van Letterkunde.

heerlijk, geestelijk of poortersgoed, van imposities, die de boeren zich lieten opleggen door ieder die machtiger was, van allerlei geknoei met hoofdelijke omslagen, van dwaze heffingen, zooals op bier dat gedronken werd, maar ook op bier dat niet werd gedronken, van belastingen op het koorn, dat met een stadsmaat moest worden gemeten tegen geld, om daarna weêr tegen retributie te worden gemeten, geheven, gestort, enz., enz.

Van dat alles vond men op Java, of vindt men het er nog, en zonder dat de Javaansche fiscus het den Hollandschen iets in vindingrijkheid behoeft gewonnen te geven.

Om der curiositeits wille het volgende staaltje, dat op gezag van een der Residenten wordt vermeld. Op Madura heft men de belasting op den uitvoer van rundvee, voor ééns ingesteld, thans driemaal: ééns als het beest staat op 's Vorsten grond, ééns als het geheschen hangt in 's Vorsten lucht, en ééns als het ter neêrkomt in de schuit, en zich bevindt op het water, dat ook voor deze gelegenheid door den Vorst voor het zijne wordt verklaard.

De grens van de belastingen wordt slechts op het punt geplaatst, waar ééne heffing meer tot verhuizing naar elders zou doen besluiten, en zulk eene verhuizing geschiedt in den regel slechts uit nood.

De sawahs zijn niet willekeurig aangelegd, waar ze nu zich bevinden, en kunnen niet even goed ergens anders worden gemaakt.

Het water namelijk kan wegens terreintoestanden dáár het gemakkelijkst door enkele of weinige vereende krachten worden heengeleid, terwijl elders de samenwerking van velen tot den bouw van groote waterwerken zou noodig zijn. Zulke waterwerken worden slechts in de periode van hooge beschaving uit eigen wil aangelegd; zij ontstaan alleen door dwang of op staatskosten, waar een volk in zijne kindschheid is.

Nu, met den gemeenen grond, zou de Staat moeten zorgen voor irrigatiewater, of te hulp komen, waar door watergebrek onheilen worden veroorzaakt; is het land bijzonder eigendom, dan gaat de zorg dezer aangelegenheid over op de bezitters, die niet dan in veel latere tijden op Java tot de daarvoor noodige maatschappen zullen komen.

Tot bevloeiing van belangrijke uitgestrektheden nieuwe sawahs zijn die waterwerken buiten den kring van het sterk bewoonde land niet aanwezig, en matiging in de bekende waterverspil-

ling bij den sawahbouw kan niet hem helpen, die daar gronden ontgint.

Daaruit volgt, dat de ontginning ten gevolge eener verhuizing tot niets anders dan tot eenen roofbouw zou aanleiding geven, waarvan de extensiviteit alleen zou moeten gematigd worden door gebrek aan woesten grond, maar die daarentegen niet intensief kan worden door den aanleg van sawahs, omdat er geen water is.

Daarom zal van zelf de Javaan met overvloed van grond blijven waar hij is, en de boschplekken voor eigene goede kultuur onaangeroerd laten.

Liever zal hij harden druk lijden in de sawahstreken, dan de ontginner der wildernissen te worden.

De goede ontginning van die streken zal ongetwijfeld afhankelijk moeten wezen van het Europeesche element, dat zijnen invloed nog buitendien zegenrijk zal kunnen maken, ter verzekering van voedsel en onderhoud aan al wie zich aanbiedt om te komen arbeiden.

Doch deze materie is te uitgebreid om hier te worden behandeld; misschien wijden wij daaraan eene andere studie.

Intusschen moet men den Javaan, ten minste in de eerste tijden, beschermen tegen vervreemding van den grond, dien hij nu bebouwt.

Verbodsbepalingen hielpen in geen land ter wereld. Zij zullen ook zonder nut zijn op Java, als de inboorling voor feesten bij huwelijk of geboorte, voor versierselen of opschik, voor alle onmiddellijk op te nemen geld, zijnen grond zal opgeven.

Wat zal het verder helpen, dat rechtbanken de overeenkomsten tot vervreemding op diverse gronden zullen nietig verklaren? Ontduiking der wetsbepalingen in deze aangelegenheid moet immer mogelijk wezen, want de begrippen van eigendom en beperking zijn te ongelijkslachtig, om ooit in harmonie te kunnen gebracht worden. Daarbij, tienduizendtallen van zaken zouden 's jaars worden aangebracht, om een volgend jaar weer door tienduizenden te worden gevolgd. Het recht in zaken van landbezit zal zoo duur worden, zoo moeielijk te verkrijgen zijn, dat men wel afgeschrikt zal worden het te zoeken.

Indien het al gezocht wordt, want nu, terwijl de rechtbanken zich als met graagte, met voorliefde op die kwesties werpen, en eene spoedige en vooral grondige afdoening zouden kunnen geven, komen er zoo weinige voor, en blijft er eene massa van ongerechtigheid in deze zaken onbekend en ongestraft.

Eindelijk, de beperkingen van aankoop zouden voor allen gelijk moeten zijn.

Bij deze kwestie denkt ieder dadelijk om de Chineezen buiten te sluiten, ja, om hunnentwil alléén zou men gaarne verbodsbepalingen maken.

Kan dat in een niet ver verwijderd verschiet? Wel bazeeren wij ons op eene verklaring der Chineesche regeering, kort na 1740 gegeven, dat zij zich niet aan den Chinees laat gelegen liggen, die buiten zijn vaderland is. Daargelaten dat die verklaring anderhalve eeuw oud is, moeten wij niet uit het oog verliezen, dat ook China, naar gelang het zich opent voor het wereldverkeer, andere begrippen zal krijgen, en al zeer spoedig eene diplomatie, die wel zorgen zal, dat, zoo wij gelijk met anderen in hun land wezen willen, de Chineezen in ons land niet lager mogen staan dan anderen.

IV.

Liever dan alle beperking, hadden wij, vóór de publicatie van een algemeen privaat bezit, eene energieke opwekking van den gemeentezin, die thans zijne uiting nog slechts heeft in den gemeentegrond, en kans heeft te sterven, indien ieder voor eigen velden te waken heeft. Wij wilden de schapen, tegen elkander gesteund, en met elkander vereend, - men vergeve de vergelijking, wij weten geene betere, - den wolf zien afwachten, in plaats van gevaar te loopen dat ieder afzonderlijk verscheurd worde.

Wij zouden willen dat de hoofden en oudsten der bevolking weder hare vrienden waren, zooals vroeger, en niet hare vijanden, zooals tegenwoordig.

Voor eene regeering, die het goede wil, klinkt het paradoxaal, dat de hoofden der desa's dikwijls de vijanden zijn der bevolking, indien zij de bevelen opvolgen van het bestuur, en dat zij de vijanden worden van het bestuur, indien zij het welzijn der bevolking ter harte nemen.

Laat ons die stellingen ontwikkelen. Door centralisatie aan de eene zijde, en door de meest uitgedrukte decentralisatie aan den anderen kant, is het oorspronkelijk zelfbestuur aan de desa's ontnomen. De regeeringswijze in Indië toch maakt van

zelf een stel van bepalingen noodig, die ieder gezaghebber voor een deel op eigene manier uitlegt.

Waar zulk eene eigene uitlegging in de hoogere rangen te verdedigen is door de verschillende toestanden in de gewesten, in vele gevallen is zij onverdedigbaar in de lagere; - en ze wordt fataal door de geheele inlandsche ambtenaarswereld heen. Voor ons, inferieure ambtenaren bij het binnenlandsch bestuur, is de subjectiviteit in het verklaren der bepalingen hoofdzakelijk onraadzaam door onze jeugd. Evenwel, ons door opvoeding ontwikkeld verstand doet ons de jeugdige voorbarigheid met vrijen wil temperen, wanneer eigene ondervinding, of die van eenen degelijken chef op de hoogte van zijnen tijd, ons wijst, waar onze theoriën met de praktijk in tegenspraak zijn; en weldra weten wij de kennis van zulke divergenties te verheffen tot eene wetenschap, welke ons geschikt maakt om opgenomen te worden in de kringen, waar subjectiviteit wenschelijk is.

Niet alzoo bij de inlandsche ambtenaren. Het verstand is onderdrukt, even als de natuurlijke aanleg, door de slechte opvoeding, zoodat van zelf kennis geheel ontbreekt.

Maar juist, omdat allen opvoeding en kennis missen, kunnen zij, en worden zij ook voor alle vakken van dienst gelijkelijk gebruikt.

Die tot heden naar koffijplanten keek, is morgen belast met de politie; die sluiswachter was, met den plant van suikerriet; die vaccineerde, met het opzicht over den sawahbouw en de koffijkultuur; die met de politie was belast, is morgen ontvanger, en die ontvanger was, weêr hulp-officier van justitie.

Hoofdzakelijk is dat alles eene kwestie van traktement. Doch hoe kort bij iets werkzaam, schroomt niet alleen de inlandsche ambtenaar niet zijne functies uit te oefenen, maar begint reeds dadelijk met het geven van bevelen, die alleen door het bewustzijn van meesterschap in het ambt zijn te rechtvaardigen. Soms is het nog erger. Verbeelden wij ons iemand zonder opvoeding, soms nauwelijks kunnende schrijven, die eensklaps Vorst wordt, al is dan ook zijne macht besnoeid door de bepalingen van het Indisch Staatsblad, 1859, n°. 102.

Dit kan een inlander overkomen. Een Mantri, een eenvoudige opzichter bij de kultures of bij de waterleidingen, wordt in ééns, zonder voorbereiding, niet door kennis, nog minder door genie, en slechts omdat hij de zoon is van een vorigen

Regent, geplaatst aan het hoofd van honderdduizend zielen, regelende en herregelende in het kerkelijke als in het maatschappelijke. Men moet ze aan het regeeren zien, die bijna onbeperkte Beheerschers van het geloof, die ‘de macht omvatten’ in het wereldlijke binnen de grenzen van hun regentschap.

Gisteren zaten zij met de andere ambtenaren, volgens landsgebruik, op den grond, en heden zijn zij ver boven hen verheven, en van mij is hij de oudere broeder, die bewerken zal, dat ik word overgeplaatst, indien ik het ongeluk heb hem te mishagen.

Dat zulke machtsverheffing zwakke hoofden niet sterker maakt, spreekt van zelf.

Hoe weinig kan de Europeesche ambtenaar, die hen leiden moet, aan hunne verbetering, hunne ontwikkeling, hunne opvoeding doen. Hoe weinig kan hij tegen de familiekabalen, tegen hunne zwakheid, tegen het schulden maken voor de inrichting hunner prinselijke woningen, tegen ‘het geld zoeken.’

Vermaningen worden gegeven en ontevredenheid wordt betuigd, doch zonder ander gevolg, dan dat de Regent de oogendienaar wordt van elken Resident, en dat hij, in plaats van te gaan arbeiden aan het welzijn van het volk, waarover hij is gesteld, bij voorbeeld, een liefhebber wordt van steenen zoeken en bergen beklimmen, als de Chef aan geologie doet, of zich draaiorgels gaat aanschaffen, als ten residentie-huize veel muziek wordt gemaakt.

Wij spreken niet over de uitzonderingen, zooals de Regent van K., die zich van alle familie-inmenging ontsloeg en orde had op zijne zaken, of de Regent, die ons zijne ontwikkeling toont in het werk, dat hij onder den pseudoniem Poerwå Lĕlånå in het licht zond, of zijn vader, de Regent van D., die in der tijd het gouvernement voor een apanage van 400 baws sawah bedankte, op grond ‘dat het geven van sawah's aan Regenten, om door de bevolking ten hunnen behoeve bewerkt te worden, een groot misbruik was, dat tot vele andere misbruiken aanleiding gaf.’

Doch het gros der Regenten neemt ongelukkig hen niet ten voorbeeld.

Het is er verre vandaan, dat wij aanvechting hadden tot het leveren eener chronique scandaleuse: wij wilden slechts wijzen op hun bestaan in verband tot het volgende.

Zoo de meester, zoo de knechten, vooral in het slechte.

Zoo de Regenten, zoo de ondergeschikten.

Even als hunne Chefs, hebben zij een tweeslachtig karakter van hoofd en van ambtenaar, en handelen als hoofd met ambtelijke bepalingen, of als ambtenaar met de prerogatieven van hoofd.

Dan nog, in plaats van de uitvoering aan de gemeenten over te laten, nemen zij die zelf over, en moeten dan werken, als het ware, met afgescheidene, zonder band staande Javanen, die men in het gunstigste geval hunne eigene hoofden tot opzichters geeft; - en groot in het kleine, maar oneindig klein in het groote, wordt geregeld en herregeld, bevolen en tegenbevolen.

Hoe schadelijk is die inmenging! Hoe ijvert er in het algemeen de Europeesche ambtenaar tegen; - hoe vruchteloos tracht hij ze af te schaffen.

Hoe menig gewas is er door mislukt! Men beveelt niet alleen den tijd van ploegen, van zaaien, maar van den oogst, en zonder van dat alles begrip te hebben.

De rijst mislukte jaar op jaar in P., en van alles beproefde men om verbetering te brengen. De hoofden hadden zich uitgesloofd, om wierook te laten branden, roode rijstepap, citroenschillen, krulvormige koekjes, vellen van witte geiten en van zwarte bokken aan te wenden, om het kwaad te keeren, doch vruchteloos. Onder de rationeele middelen, die de Contrôleur aan het Distriktshoofd in overweging gaf te beproeven, was er een om het zaad eenigen tijd in kalk en aschwater te dompelen vóór het gebruik; - en de Wědånå, die zijn best wilde doen, gaf bevel, om al het zaad, en niet eenige padie, bij wijze van proef, zooals bedoeld werd, te weeken in kalkwater met asch, 24 uur lang.

Gelukkig dat de Contrôleur het bij tijds hoorde, en de weekerij kon voorkomen.

Ieder Wědånå plant koffie op zijne manier, en zeldzaam is de residentie, waar eenheid is in die kultuur.

Tal van tuinen, die afgeschreven waren te L., werden schoongemaakt en van het rankgewas gezuiverd; - toen dat zware werk was afgeloopen, moest, op aanzegging van eenen hoogere, het volk weêr uitkomen, om de boomen op stomp te hakken; - en nauwelijks was dat geschied, of een derde ordineerde de geheele omkapping, omdat afgeschrevene tuinen niet mochten onderhouden worden.

Ieder maakt wegen, zooals hij het passend acht; en ontzettend veel arbeid kosten aan de bevolking de verschillende ideën, die hare regeerders zich van eenen goeden weg vormen.

Aanleg van kadijken, opruiming, beplanting met vruchtboomen, wegkapping, beplanting met schaduwgewas, omhakking, begrinding, bestrating met grootere steenen, beharden met grootere en kleinere steenen, vermengd met puin, overgroeiing met gras, vernietiging van het groen, enz., enz., zijn altegader dingen, welke in eenen tijdkring van enkele jaren op de meeste wegen worden beproefd. Hoe slaan de dammen weg, die een eigenzinnige Mantri of Wědånå, tegen beter weten aan der betrokken desahoofden, leggen doet!

Een andere Wědånå nog verlangt de landrente aangezuiverd lang voor den 31sten December, den termijn er voor gesteld; en verkoop van padie in den oogsttijd, of kort daarna, als die nog weinig waard is, moet daarvoor plaats hebben.

Zulke bevelen komen zoo dikwijls, elkander opvolgend in bonte mengeling, en met elkander strijdende, dat zij het volk opgewonden en zenuwachtig zouden maken, indien het de gave der kalmte niet bezat.

Kalm worden zij overgebracht en aangehoord, en al dan niet uitgevoerd. De bevolking beoordeelt meer die bevelen, dan men wel denkt, en als zij werk moet doen, dat zij onnoodig vindt, wraakt zij het desahoofd, - die weêr er toe dwingt, om niet den naam van lui en achteloos te krijgen in zijn opzichterschap.

En hoe kan hij voor de uitvoering, als hem die overgelaten wordt, zorg dragen, hij, die zoo dikwijls, even als zijne acoliten, van huis moet zijn?

Bij millioenen zijn elk jaar de nuttelooze palen te tellen, die men het desahoofd laat rijden, en de leden van het desabestuur laat loopen.

Inzonderheid voor de politie, die er niet beter om is. Een moord in een dorp kan eene soort van moord van het dorp wezen te gelijkertijd. Dat geïnspecteer van den naburigen Glondong af, langs de geheele hierarchie, tot van het Hoofd der Afdeeling toe, dat gerij en geloop ter instructie bij den Glondong, Mantri, Wědånå, Regent, Djaksa, dikwijls te vergeefs, met aanzegging om terug te komen.

Dan weêr de gang op dezelfde wijze, niemand passeerend, tot het Europeesch Hoofd van bestuur; vervolgens van voren af aan, ten gevolge der overwijzing, hetzelfde rijden en loopen tot den Omgaanden Regter; behalve nog het zoeken naar inlichtingen, soms in andere Residenties, altijd op eigene kosten,

het brengen van getuigen, altijd weêr met datzelfde gerij en geloop.

Nu de wekelijksche rapportdagen, ééns bij den Wědånå, ééns bij den Mantri, die den tocht eischen, zoo dikwijls reeds gedaan van het dorp naar de hoofdplaats: de geboorte van een kalf kan het desahoofd 100 palen rijdens kosten.

Hoewel het verboden is, volgen zij immer nog de Europeesche en inlandsche ambtenaren, vooral de hoogere, op de inspecties, al hebben zij er niets mee te maken.

Wee den Bĕkĕl, die een mooi paard heeft; als het hem niet ter berijding wordt afgeleend, dan zeker is hij uitverkoren tot de eer, om Resident of Regent te volgen, al inspecteren zij in het andere einde van het distrikt.

Het desahoofd heeft nu nog niets gedaan voor het distriktshoofd of voor de mindere ambtenaren.

Wie onzer kwam ooit bij hen binnen, verwacht of onverwacht, zonder er Bĕkĕls of leden van het desabestuur aan te treffen?

In de Afdeeling W. hadden de Wědånå's goedgevonden, om de politieagenten der desa's bij zich den dienst te laten doen van pajongdragers, en lieten daartoe, om beurten, twee hunner per dag uitkomen.

Zoo liet de Wědånå van K. boter halen, per pond tegelijk, door een desahoofd in de eerst nabijzijnde toko, die 26 paal verlag.

Zoo nam de Wědånå van B.G. twaalf hunner meê naar Sĕmarang, 80 paal ver, als volgelingen, en verkocht hunne paarden, toen hij aan reisgeld gebrek kreeg!

Wie reed er over den grooten weg, zonder ze tegen te komen met brieven, of beladen met pakjes?

Het desahoofd en de leden van het desabestuur zijn niet meer dan de zendelingen van ieder, die boven hen staat, en de wezens, die men belast met de overbrenging van bevelen aan een zeker aantal woonsteden en hoeven, bij de landsregeering als gemeente erkend.

Niet straffeloos zijn zij op die wijze gebruikt. Het onophoudelijk reizen en trekken veroorzaakt vele uitgaven, en de bij het Bestuur ingebragte desaklachten loopen immer over stukken gemeentegrond, welke de Bĕkĕl eigenmachtig heeft verhuurd aan die buiten het dorp wonen, over onrechtmatige vrijstelling van heerendiensten tegen betaling, over vee, dat hij afnam en tot eigen voordeel verkocht, over landrente, die hij te veel liet innen.

Dit alles, behalve een door hem ingevoerd stelsel van ge-

meentediensten, die zoo zwaar kunnen zijn, dat de bevolking gaarne al de afgeschafte heerendiensten zou willen doen, om van de eerste ontslagen te zijn.

Het zijn zulke stille winsten alléén, die de betrekking van desahoofd, als men jong is en sterk, nog doen wenschen. Want, waar door armoede of door mindere slaafschheid der bevolking de heffing moeielijker is, daar moet men naar aspiranten er voor zoeken. Te K. kwam een desahoofd zijn ontslag vragen; - want hij wilde trouwen en zijne Dulcinea had hem aangenomen op voorwaarde, dat hij het ontslag nam uit eene betrekking. ‘die,’ zeide zij, ‘niets dan veel moeite en arrest gaf, zonder de opbrengsten er elders aan verbonden.’ Al zeldzamer wordt het ras dier grijze Bĕkĕls, wier vaders het reeds waren, wier kinderen het zullen zijn, die de ondervinding van het volk met zich dragen, die de raadslieden waren in zaken van landontginning, die ‘schot- en botting’ inden als de Landheer ze eischten, doch die zelden om eigen ‘beden, omslagen en subventiën’ vroegen.

‘Het aloude dorpsbestuur,’ zegt Muntinghe, ‘is de eerste en ware schakel, waardoor zich het Europeesche gezag kan en behoort te brengen in aanraking met de gansche massa der Indische bevolking. Die aan de Aziatische bevolking haar dorpsbestuur verzekert, is haar vriend en gunsteling, hij zij Brit of Nederlander; die het verkracht is haar vijand, hij zij Mohammedaan of Mogoller. Die met het dorpsbestuur bekend is, en dat in zijn bescherming neemt, voert uit in drie maal vier en twintig uren onder het gejuich der menigte, hetgeen hij, die zich verbeeldt dat volstrekt gezag en volstrekte onderwerping het geheim is der Aziatische instellingen, niet kan gelooven, dat zonder het vergieten van stroomen bloeds zoude worden verkregen.’

En dat ras van hoofden der desa's wenschten we weer te zien verschijnen.

Daartoe bestaat de mogelijkheid, zoo men slechts wil.

Doch die wil kan niet alléén staan. Wij zagen het boven reeds uit de verhouding der Bĕkĕls tegenover de hoogere en lagere inlandsche ambtenaren.

Ze is onmogelijk, zoolang het bestuur van den godsdienst bij den Regent verblijft, door de zonderlinge inmenging van het moskee-bestuur in desazaken. Och, de Javaan is zoo weinig musulmansch; waarom hem dat te maken?

En de hoogere en hoofdpriesters hebben den godsdienst slechts noodig om den broode, dat zij in luiheid wenschen te verwerven, en zij geven den Imam van den roof een deel, om zijnen machtigen steun voor het innen hunner imposities te krijgen.

Niet minder dan eene reorganisatie van het inlandsch Bestuur is noodig voor het doel: de afschaffing van alle persoonlijke diensten aan wien en onder welken naam ook geleverd, en welke de Javaan met verdubbeling ten minste van zijne belastingen in geld zou willen vergoeden. Want hoe klein de statistiek ze levert, de cijfers voor persoonlijke diensten zijn zoo ontzaggelijk groot, en moeten voor het grootste deel worden gebracht op die gehate diensten in de desa bewezen.

De bevolking is op die afschaffing zoo gesteld, dat eene bekendmaking in goeden vorm reeds voldoende zou wezen, om de praestatie er van in vele streken te doen ophouden. Door de opheffing van alle persoonlijke diensten te gelijkertijd is de bevolking onafhankelijk van het desahoofd, die lichtelijk uit wraak haar elders werkzaam zou stellen voor dienstweigering aan hem zelf.

De algemeene en kultuurdiensten kunnen, indien men die behouden wil, worden omgeslagen op het bouwland, zooals bij ons in vroeger tijd, en die ze niet verrichten wil, die koope ze af en laat ze eenen anderen doen, zooals reeds gebruikelijk is.

Behalve andere zegenrijke gevolgen en mindere inmenging in desazaken, zullen de desahoofden van zelf gedwongen zijn meer in hunne dorpen te blijven, indien zij niet iedereen ten hunnent pressen kunnen voor het bekostigen en onderhouden hunner reismiddelen.

Eene vermindering, zoo niet afschaffing der rapportdagen, noodig toen niemand schreef, doch bijna nutteloos, nu elk desahoofd schrijven kan of eenen schrijver heeft, zal er veel toe bijdragen, om ze te houden, waar ze wezen moeten; terwijl eene verdeeling, en niet eene onderverdeeling, der distrikten kan helpen in het herleiden der reizen voor politiezaken tot een minimum. Deze en dergelijke hervormingen zijn noodig tot het doel van verbetering van den stand der desahoofden door reorganisatie van het inlandsch Bestuur en door afschaffing van alle persoonlijke diensten. Voorloopig voere men dan eene jaarlijksche keuze der desahoofden in, geheel volgens den wil van de bevolking, en zij ieder kiesgerechtigd of verkiesbaar, die in de desa woont en landbouwer is of een erkend bedrijf uitoefent.

Leegloopers zijn van zelf dus buitengesloten, en vergist de desa zich al eens, het volgend jaar kan zij de fout herstellen door geene herkeuze.

Men krijgt dan weêr eene bevolking met hoofden, die met haar één belang hebben, en zij zal daardoor krachtiger en meer verbonden zijn tegen aanslagen, die vooral op het grondbezit zullen gericht worden.

Liever dan door beperkingen, die tot niets leiden, bouwe men op de verkregen basis van het opgewekte gemeenteleven voort, met de hervormingen, die men oirbaar zal achten, ter ontwikkeling van den Javaan, opdat hij, met de volle kennis van het onderscheid tusschen eigendom en pacht, de gevolgen beseffen kan der vervreemding van zijnen grond. Op dit oogenblik nog en zonder die kennis zal de bijzondere eigendom hem veeleer tot verderf dan tot zegen strekken.

J.H.F. SOLLEWIJN GELPKE.

Friedrich Wilhelm IV.

Aus dem Briefwechsel Friedrich Wilhelm's IV mit Bunsen. Von Leopold von Ranke. Leipzig, Verlag von Duncker und Humblot, 1873.

De historische literatuur is kort geleden met een belangrijke aanwinst verrijkt door Ranke's mededeelingen uit de briefwisseling van Friedrich Wilhelm IV met Bunsen. De tijd is nog niet gekomen om haar geheel openbaar te maken; zij bevat natuurlijk veel, wat op nog levende personen betrekking heeft, maar hetgeen wordt medegedeeld is genoeg om in het innerlijk leven van den merkwaardigen vorst een dieperen blik te vergunnen dan tot hiertoe mogelijk was en ons met de beweegredenen van zijn doen en laten beter bekend te maken.

Het laat zich verwachten, dat geen brieven beter geschikt zullen zijn om Friedrich Wilhelm IV te leeren kennen, dan die aan zijn boezemvriend Bunsen. Zij waren door een vriendschap van dertig jaren verbonden. Reeds in 1827, toen Bunsen, die Niebuhr was opgevolgd als minister-resident te Rome, naar Berlijn werd ontboden, om een geschil met den Pauselijken stoel uit den weg te ruimen, vinden wij hen in een vertrouwelijke betrekking en in voortdurend verkeer. Inniger nog werd de vriendschap, toen de kroonprins in 1828 Rome bezocht. Later werd Bunsen, bij gewichtige vraagstukken, herhaaldelijk als raadsman naar Berlijn ontboden. In hem vond Friedrich Wilhelm, bij alle verschil, een verwante natuur, een man van een sterk godsdienstig gevoel en van een levendige belangstelling in kerkelijke zaken, een man bovendien van aesthetischen zin en van uitgebreide wetenschappelijke ontwikkeling, - eigenschappen, die hem zelf niet vreemd waren of die hij althans in anderen hoogschatte.

De briefwisseling loopt van 1830 tot 1857. Zij strekt zich uit over vele der belangrijkste gebeurtenissen en vraagstukken

in dat gewichtig tijdvak. De strijd over de gemengde huwelijken, de stichting van het bisdom Jeruzalem, de Neuchatelsche quaestie, de revolutie van 1848, het Oostersche vraagstuk, worden min of meer uitvoerig tusschen de beide vrienden behandeld. Zijn geliefdste kerkelijke en staatkundige plannen deelt Friedrich Wilhelm bij voorkeur aan Bunsen mede. De laatste brief van den koning is opgesteld weinige dagen voor hem de ziekte overviel, die zijn krachten sloopte en in het begin van 1861 een einde maakte aan zijn leven.

De brieven van den koning zijn geschreven in een volkomen natuurlijken toon; ze zijn de onmiddellijke afspiegeling van den stroom zijner gedachten en gewaarwordingen, zooals die, zonder regelmaat, opwelden in zijn bewegelijke ziel. De vorm is dikwijls grillig en slordig; menigmaal is de zin moeilijk te begrijpen. Er komen een enkele maal gelukkige grepen in voor, woorden, die van geest getuigen; maar de lof van Ranke, dat de brieven ‘een onvergelijkelijk talent voor uitdrukking en taal’ openbaren, is buiten twijfel zeer overdreven, en wanneer de beroemde geschiedvorscher in de voorrede van zijn werk schrijft: ‘ik gevoel mij gelukkig aan mijn vaderland en aan de wereld een geschenk van hooge waarde te kunnen aanbieden’, dan kan dat oordeel alleen ten aanzien van de waarde voor de geschiedenis worden toegegeven.

Ranke heeft door uitvoerige pragmatische toelichtingen het lezen der brieven gemakkelijk gemaakt.

Wij trachten het beeld van Friedrich Wilhelm, zooals het zich in de brieven vertoont, in eenige hoofdtrekken te schetsen[1].

Het begin der briefwisseling verplaatst ons in de gelukkige dagen, die Friedrich Wilhelm als kroonprins te Rome doorbracht. Het was een bodem, volmaakt geschikt om al de snaren van zijn gemoed te doen trillen, een bodem, die sterker zielen dan de zijne tot dwepen had gebracht. Hij had, verzekert Bunsen, Rome ‘met een onbeschrijfelijk enthusiasme en met het oog van een kenner gezien.’ Zijn ‘rijk gemoed was ontloken in den zonneschijn der oude wereld en zijn levendige, vatbare geest had vonkelend en stralend hare heerlijkheid door-

1 Een noodzakelijke aanvulling levert het werk: ‘Christian Carl Josias Freiherr von Bunsen. Aus seinen Briefen und nach eigener Erinnerung geschildert von seiner Witwe.’ Deutsche Ausgabe von F. Nippold, 1869.

loopen'[1]. In Duitschland teruggekeerd, blijven de herinneringen aan de eeuwige stad hem vergezellen. Hij volgt met belangstelling de topographische onderzoekingen van Bunsen en doet hem vragen, die bewijzen, dat de kennis van Rome hem tot in kleine bijzonderheden ter harte gaat. Aan de kust der Oostzee worden zijn gedachten door den aanblik van een armoedig kerkje teruggevoerd naar de basilica Ostiensis en de Liberia, 'gelijk men bij de schildering der hel zich den hemel des te levendiger voorstelt.' Bij de onderhandeling over den aankoop van een gebouw voor de Pruisische legatie verheugt hij zich bij het heerlijk vooruitzicht, wanneer de gunst van het lot hem wederom eenmaal naar Rome voert, daar een eigen haard te hebben, vrienden te vinden en te aanbidden in de *S. Salvatore sopra Giove*. Dat denkbeeld is hem een goddelijke zomernachtsdroom. Evenals Goethe, uit het Zuiden teruggekeerd, in zijn herinneringen aan Italië vergoeding zocht voor hetgeen hem in het Noorden ontbrak, zoo verdiept zich de kroonprins in de studie der oudheid, om afleiding te vinden voor hetgeen hem in zijn vaderland kwelt. Het was hem te Berlijn 'angstig en ellendig te moede.' De oorzaak is merkwaardig en verplaatst ons terstond midden in zijn antirevolutionnaire gezindheid. Hij had vernomen dat de prinsen van Orleans de voorjaarsmanoevres van het leger te Berlijn zouden komen bijwonen en ook te Weenen met open armen worden ontvangen. Dat grieft zijn legitimistisch hart, dat van alles, wat uit de revolutie is voortgekomen, den diepsten afkeer heeft. Hij zag in de Juli-revolutie 'een godsgericht over de verhardheid der menschen', een gevolg van staatkundigen waanzin. Dat inzonderheid zoovele 'geloovige Protestanten in Frankrijk in het gareel der ongeloovigen liepen, verscheurde zijn hart.' Hij beschouwde den toestand in Frankrijk als onhoudbaar en voorzag dat de nieuwe regeering niet van langen duur zou zijn. Vandaar dat hij bij het vooruitzicht eener ontmoeting met de prinsen van Orleans op weeken toon klaagt: 'het valt mij zoo zwaar, dat ik zou willen weenen.'

Weldra vond hij in zijn eigen vaderland reden tot ergernis. Tusschen de Pruisische regeering en het Pauselijk hof was, naar aanleiding van het vraagstuk der gemengde huwelijken, een geschil ontstaan, - een voorspel van de tegenwoordige

1 Zie het aangehaalde werk over Bunsen, I, p. 355, 359.

worsteling. In de Rijnprovinciën weigerden de geestelijken een gemengd huwelijk in te zegenen, wanneer niet vooraf de belofte werd afgelegd, dat de kinderen, die uit het huwelijk mochten geboren worden, in het katholiek geloof zouden opgevoed worden. In 1825 meende koning Friedrich Wilhelm III een einde aan het geschil te kunnen maken, door een regeling, die in andere deelen van Pruisen gold, ook voor de Rijnprovinciën vast te stellen. De kinderen uit een gemengd huwelijk zouden de belijdenis van den vader volgen, tenzij de ouders tot een andere schikking waren gekomen; maar bij de inzegening van het huwelijk mocht de priester geen belofte daaromtrent eischen. Het ontbrak evenwel de kerk niet aan middelen om dit verbod te ontduiken: bij twijfel aan de gezindheid van een bruidspaar werd de inzegening van het huwelijk onthouden. Die ontduiking werd de aanleiding dat het geschil overging in een heftigen strijd. De Pruisische regeering eischte van de Pauselijke, dat zij bepaald haar gevoelen zou uitspreken. Na lang dralen verklaarde de Paus in een breve van 25 Maart 1830, dat, bij een gemengd huwelijk, de opvoeding der kinderen in het Roomsch-Katholiek geloof een voorwaarde voor de inzegening was, die niet kon worden prijs gegeven; maar dat, wanneer vooraf geen belofte door het bruidspaar was afgelegd, een ‘passieve assistentie’ door den priester kon verleend worden, zoodat hij zwijgend tegenwoordig was, zonder zijn zegen te geven. Door die passieve assistentie zou aan de wettigheid van het huwelijk niet te kort worden gedaan.

De Pruisische regeering was met die verklaring niet tevreden en begon met de landsbisschoppen te onderhandelen. Het was een daad van groot gewicht, omdat daardoor aan de bisschoppen een zekere zelfstandigheid tegenover den Paus werd toegekend. De gematigde aartsbisschop van Keulen, Spiegel, was tot medewerking bereid. In overeenstemming met hem kwam, door bemiddeling van Bunsen, in 1834 een instructie tot stand, waarin werd vastgesteld, dat de priester, bij de inzegening van een huwelijk, vooraf geen belofte zou vorderen omtrent de opvoeding der kinderen; dat hij in sommige gevallen passieve assistentie zou verleenen en alleen dan, wanneer de bruid een opzettelijk, strafbare lichtzinnigheid toonde in de opvatting harer toekomstige moederplichten, zich bepalen zou tot inschrijving in het kerkregister. Die instructie, welke met de Pauselijke breve in overeenstemming werd geacht, zou geheim blijven.

Maar het geheim bleef niet bewaard. Nauwelijks was het verbroken, of een storm barstte in de Katholieke dagbladpers los. De instructie werd, in enkele bijzonderheden verminkt, maar overigens juist, door een Belgisch blad openbaar gemaakt. Te Rome wekte de geheime onderhandeling een natuurlijken toorn op. In een nota van het Pauselijk hof werd de Pruisische regeering beschuldigd de vrijheid der bisschoppen te belemmeren, en werd de toelating van een Pauselijken nuntius te Berlijn verlangd. De Pruisische regeering weigerde hare toestemming. De Paus, - zoo luidde het antwoord, - was evenzeer wereldlijk vorst als geestelijk opperhoofd der kerk; in die eerste hoedanigheid bleef hij een vreemde souverein. Zij kon niet toelaten dat een gezant van dien souverein zich te Berlijn zou komen vestigen als vertegenwoordiger van de rechten der Pruisische onderdanen bij hun eigen koning.

De strijd kwam in een nieuwe phase, toen de aartsbisschop Spiegel in 1836 was gestorven en opgevolgd door den streng katholieken Droste von Vischering. De nieuwe bisschop eerbiedigde de overeenkomst van zijn voorganger, zoolang het Pauselijk hof haar niet bepaald had afgekeurd. Zoodra die afkeuring was uitgesproken, onderwierp hij zich aan het oordeel van Rome. Het verzoeningswerk, met zooveel moeite tot stand gebracht, lag in duigen. In de Rijnprovinciën ontstond een beweging, die een bedenkelijk karakter aannam. In het belang der rust en in de zonderlinge verwachting, dat de Paus tot verzoening zou worden gestemd, besloot de Pruisische regeering tot een forschen maatregel: de aartsbisschop Droste werd gevangen genomen en naar Minden gevoerd. Maar de uitwerking was geheel anders dan men verwacht had. In plaats van een verzoenende gezindheid werd te Rome verbittering opgewekt. De houding van Droste werd in een Pauselijke allocutie als plichtmatig geprezen, de vrijlating van den aartsbisschop als eerste voorwaarde van alle verdere onderhandeling gesteld. Maar de eer der regeering gedoogde geen terugtred. Droste werd gevangen gehouden en de strijd bleef voortduren totdat Friedrich Wilhelm aan de regeering kwam.

De staatkunde der regeering tegenover Rome werd heftig door den kroonprins afgekeurd. ‘Naar mijne meening’, schreef hij aan Bunsen, ‘is de tegenwoordige behandeling der Keulsche zaak zóó slecht, zóó erbarmelijk, zóó zonder overleg en doorzicht als slechts mogelijk is’. De ministers noemt hij herhaal-

delijk *faiseurs*. Van die *faiseurs* had hij niets anders verwacht. Hij meent bovendien, dat zij zich lieten besturen door een persoonlijke antipathie, door wangunst tegen Bunsen, dien de koning met de leiding der onderhandelingen had belast.

Dat hartstochtelijk oordeel verdient opmerking. Het was geen voorbijgaande opwelling, maar kwam voort uit zijn vurige liefde tot de kerk. Die liefde was gekwetst. Hij zag in de politiek der Pruisische regeering slechts het werk van bureaucraten, die geen zin hadden voor de hooge beteekenis van het vraagstuk. Hij beschouwde de kerk te zeer als een zelfstandig organisme, om den eisch, dat zij zich aan den staat zou onderwerpen, goed te keuren. Het ergerde hem, dat in een teere kerkelijke aangelegenheid door ruwe beambten zoo forsch werd ingegrepen.

Wat de kerkelijke idealen waren, waaruit zijn verzet tegen de Pruisische politiek tegenover Rome ontsproot, heeft hij ontwikkeld in een brief, niet lang vóór zijn troonsbeklimming geschreven. De aanleiding was een werk van Bunsen over echtscheiding, dat hij in een kring van vertrouwde vrienden had bestudeerd. In eene uitvoerige schets teekent hij zijn plannen voor de reorganisatie der kerk; hij zelf noemt die plannen wederom voor een deel een zomernachtsdroom. Het uitgangspunt van zijn ontwerp is de wensch naar vereeniging der Luthersche en Gereformeerde belijdenissen; hare scheiding kwelt hem; hij hoopt een inrichting tot stand te brengen, waarbij ‘als in één stroom de verschillende bronnen zouden ineenvloeien’. Hij had uitvoerige studiën van de kerkgeschiedenis gemaakt, om bouwstoffen te zoeken voor een groot kerkelijk gebouw, dat de twee gescheiden confessies kon bevatten. Wat ‘als een spel der phantasie was begonnen, was gedurende vele jaren zijn ernstig levensdoel geworden, waarnaar hij streefde met vurig smeeken om de goddelijke hulp en den zegen des Heeren, opdat hem het rechte spoor mocht worden gewezen.’ Hij was bijna beginnen te wanhopen aan het stichten van een vereenigingsgebouw voor de verschillende belijdenissen. Eindelijk was hem een licht opgegaan, - een licht, helderder voor hem dan voor ons. Men had, meende hij, slechts terug te keeren tot het apostolisch tijdvak. Toen vormde iedere kerk, die gesticht werd, ‘een zelfstandig geheel, een eenheid’. De eene kerk was niet ondergeschikt aan de andere; alle beschouwden Christus als haar hoofd. Terugkeer tot die betrekkelijke zelfstandigheid der kerken zou dit voordeel opleveren, dat daarmee

de strijd om den voorrang werd opgeheven. Verder wil hij, in navolging der christelijke oudheid, bisschoppen aanstellen, prelaten, met een titel, die aanspraak zou geven om door de gansche Christenheid te worden erkend. Op die wijze zou zelfs met de Katholieke kerk een band worden aangeknoopt. Ook zij zou de legitimiteit der bisschoppen moeten erkennen, gelijk zij door haar theorie gedwongen is de Anglicaansche te erkennen, ofschoon zij hen feitelijk als rebellen beschouwt. Zóó cosmopolitisch is hij als Christen, dat hij geen bezwaar zou maken de Pruisische bisschoppen door een Engelschen of Zweedschen te laten wijden.

Wat de verhouding van de kerk tot den staat betreft, - hij wil zooveel doenlijk scheiding. De staat moet zoo weinig mogelijk het heilig, gewijd organisme der kerk aanraken, slechts het uiterlijke regelen, toezicht uitoefenen en misbruiken weren. Maar, bij alle erkenning van de zelfstandigheid der kerk, kan hij niet nalaten den vorst in een nauwe betrekking tot haar te plaatsen. Ook de vorst toch behoort tot de kerk en is haar zoon; maar hij is meer dan alle andere leden; hij is gekroond medelid; zijn broeders zijn tevens zijn onderdanen. Die waarheid niet in rekening te brengen, voert tot ergerlijke comediën. De vorst nu, als gekroond medelid, moet de verbinding vormen tusschen kerk en staat, haar beschermer en vrederechter zijn.

De mannen, die volgens het ontwerp van den kroonprins, in naam des konings, de ‘banden der uiterlijke orde om de kerk moeten slaan’, behooren zelf een kerkelijk karakter te dragen. Daartoe wil hij enkele bisschoppen tot metropolitaan-bisschoppen verheffen. En hier vindt hij plaats, om enkele antiquiteiten uit zijn geliefkoosd tijdvak der middeleeuwen over te brengen. Hij wenscht de metropolitaan-bisschoppen te vestigen op de oude bisschopzetels en de oude namen te herstellen. In zijn heiligen restauratieijver is hij ten eenenmale blind voor het belachelijke. De bisschop van Koningsbergen zou tot metropolitaan van Samland, - (de oude naam van den zetel), - en van geheel Oost-Pruisen worden verheven; de bisschop van Marienwerder tot bisschop van Pomesanië, - (wederom de oude benaming), - en van West-Pruisen. Ook den minister van eeredienst wordt een kerkelijk gewaad aangetrokken: hij zou tot vorst-bisschop van Maagdenburg worden verheven. En nog een anderen wensch koestert zijn romantisch

hart. Had hij macht en geld, dan liet hij een paar oude abdijgebouwen inrichten tot seminariën voor aanstaande predikanten, waar de candidaten, na het dikwijls onstuimige leven aan de universiteit, tot ernstig nadenken over hun levensdoel zouden komen en zich voorbereiden tot hun ambt.

Bij het neerschrijven van zijn ontwerp valt hem een bepaling in, zonder welke 'het opschietende zaad der kerk licht door onkruid kon verstikt worden'. De vorst, meent hij, behoort als hoofd van den staat, bij de wet te bepalen, dat ieder meerderjarige, wiens overtuiging hem verbiedt, lid der landskerk te zijn, haar verlaten kan zonder krenking van zijn burgerlijke eer en zonder schade in zijn ambt en voor zijn bevordering. Zulke afvallige leden mogen vrij kerkgenootschappen vormen, behoudens goedkeuring harer statuten. Evenwel, de kinderen dier rationalisten, pantheïsten, vrijdenkers zijn niet vanzelf leden dier genootschappen. Zij moeten gedoopt worden en onderwijs ontvangen in de landskerk. Maar vóór de bevestiging wordt hen gevraagd, of zij lid der kerk willen zijn; zoo niet, dan worden zij liefderijk ontslagen en openlijk aan de voorbidding der gemeente aanbevolen.

Dat zijn enkele trekken uit het ontwerp van het kerkelijk luchtkasteel van Friedrich Wilhelm. Tot zijn eer moet het gezegd worden, hoe hij ook met zijn plannen dweepte, hij verwachtte daarvan niet alles. Hij erkende, 'dat de slechtste kerkinrichting zegenrijk kan werken, wanneer godsvrucht en geloof algemeen zijn en dat de beste organisatie niet behoedt tegen verdooving van het heilige vuur'. Maar komt een nieuwe, frissche strooming in de kerk, dan blijkt het onderscheid tusschen een goede en slechte inrichting. Bij een goede 'vinden de wateren een regelmatige bedding, marmeren kanalen en besproeiingswerktuigen, die terstond weer in gang kunnen komen; bij een slechte vloeien de wateren wild en ongeregeld of worden tot een moeras'. - 'Dat laatste', voegde hij er bij, 'is de toestand der Pruisische kerk'.

Van zulke idealen vervuld, besteeg Friedrich Wilhelm den troon[1]. Toch was er grond om te hopen, dat met hem een andere richting in de regeering zou komen. Zijn begin-

1 7 Juni 1840.

selen waren voorzeker niets minder dan vrijzinnig; zij bevatten de voornaamste bestanddeelen van absolutisme, maar van een andere soort dan die waaronder Pruisen tot hiertoe gebukt ging. De streng behoudende theorieën van den nieuwen vorst werden in de toepassing verzacht door zijn milde persoonlijkheid. Zijn vurige, dichterlijke ziel kon geen vrede hebben met het koude, barsche despotisme, hetwelk na 1815 in Pruisen had geheerscht, dat de onafhankelijkste geesten van het staatsleven had vervreemd, de eerste mannen als verdachte personen had bespied of vervolgd en iedere vrije uiting van den geest als rustverstoring onderdrukt. Mochten ook de staatsvormen voorloopig onveranderd blijven, men kon zich vleien, dat de nieuwe koning ze met een nieuwen geest zou bezielen. En die verwachting werd aanvankelijk niet teleurgesteld. In de kerkelijke politiek der regeering kwam een verandering. De aartsbisschop Droste werd uit zijn gevangenschap ontslagen, nadat met den Pauselijken Stoel was overeengekomen, dat hij niet meer naar Keulen zou terugkeeren. De slachtoffers der vervolgingswoede in den reactietijd werden in hun eer hersteld. Arndt, die sinds 1820 als hoogleeraar te Bonn was geschorst, kreeg verlof om zijn werkzaamheden te hervatten; de beide Grimm's en Dahlmann, in 1837 uit Göttingen verdreven, werden te Berlijn en te Bonn aangesteld; de beroeping naar de hoofdstad van Schelling, Cornelius en Mendelssohn bewees, dat de koning liefde had voor het hooger leven van zijn volk.

Terstond reeds bij den aanvang zijner regeering had Friedrich Wilhelm IV gelegenheid om iets van zijn kerkelijke wenschen te verwezenlijken door de stichting van een bisdom te Jeruzalem.

Toen het Turksche rijk door de hulp van Engeland, Oostenrijk en Pruisen nog eenmaal van den ondergang was gered, waarmee het, ditmaal door den oorlog met Egypte, was bedreigd, meende de koning, dat de weldaad aan Turkije bewezen, een gunstige gelegenheid aanbood, om den toestand der Christenen in Palaestina te verbeteren en waarborgen voor hunne veiligheid te verwerven. Daarbij rees een verlangen in hem op, verwant aan dat, wat eens de kruisvaarders had bezield, - de wensch, dat het bezit der heilige plaatsen en van den berg Sion aan de vijf Christelijke mogendheden zou worden afgestaan. Maar deze waren niet voor het plan te winnen. Rusland verklaarde zich ‘pijnlijk door het voorstel aangedaan’; het vreesde, dat men een *imperium in imperio* zou stichten; ook Engeland

opperde bezwaren en meende, dat geen nieuwe waarborgen voor de veiligheid der Christenen noodig waren; Oostenrijk wilde de houding van Engeland en Rusland afwachten. Maar de hoop van den koning, dat althans iets tot stand zou worden gebracht, werd verlevendigd, toen de openbare meening in Engeland belangstelling in de zaak begon te toonen, en in het Lager- en Hoogerhuis het voorstel werd gedaan, dat Engeland zich tot beschermer van alle Protestanten in Palaestina zou verklaren. Bunsen, de vertrouwde van de kerkelijke liefde des konings, werd ontboden om te Londen te onderhandelen. Hij moest de Engelsche staatslieden bewegen, te Konstantinopel de erkenning eener Protestantsche corporatie in het Turksche rijk te bewerken en met de hoofden der Engelsche kerk geheime onderhandelingen voeren over het gemeenschappelijk stichten van een bisdom Jeruzalem. De vorm van bisdom werd noodig geoordeeld, om indruk te maken op een bevolking, aan uiterlijk vertoon gehecht. Reeds bezat een Engelsch zendelinggenootschap tot bekeering der Joden een stichting op den berg Sion: deze kon tot een algemeen Christelijk-evangelische worden gemaakt. Het was wel is waar een plan van veel kleineren omvang dan het eerst ontworpene, maar zijn wensch, om naast de banieren van de Grieksche en Roomsche kerk, de vaan van het Protestantisme in Palaestina te planten, zou althans worden vervuld.

De onderhandelingen liepen tegen verwachting gunstig. Palmerston, ofschoon voorzeker te realistisch om door godsdienstig enthusiasme zich te laten meesleepen, zag waarschijnlijk een staatkundig voordeel in een verbinding met Pruisen en maakte geen zwarigheden. De Engelsche bisschoppen werkten, ondanks de tegenkanting der Puseyisten, mede. Reeds drie maanden na zijn afreis kon Bunsen berichten, dat het plan tot oprichting van het bisdom in beginsel was aangenomen en dat te Konstantinopel de erkenning der stichting zou gevraagd worden[1].

De koning was verrukt over de uitkomst zijner bemoeiingen, al bleef zij beneden zijn oorspronkelijke wenschen. In gedachten omarmt hij Bunsen, als een man ‘wiens woorden en zendingen door God werden gezegend’. Niet om streeling van zijn eerzucht, - het is een edele trek in het karakter van den koning, - maar alleen om bevrediging van een religieus verlangen was het hem te doen. In het belang der zaak wil hij

1 Juli 1841.

dat Engeland als stichter op den voorgrond zal treden, Pruisen als medewerker achteraan komen. Hij is diplomaat uit christelijke piëteit. Hij beveelt Bunsen dringend aan voorzichtig te zijn, met het oog op de openbare meening in Pruisen en op de stemming van het, aan de kerk vreemd geworden, Duitsche publiek, dat de heilige zaak, zoodra het kon, door het slijk zou sleuren. Geen melding mag nog gemaakt worden van zijn hoop om wellicht eenmaal een kerk in Bethlehem te stichten, om niet, door te veel te eischen, alles in de waagschaal te stellen. 'Plaatsen wij ons zooveel mogelijk op den achtergrond,' schrijft hij. 'Ik wil in een zeer bescheiden rol optreden en ook voor de wereld slechts in zoover genoemd worden als onvermijdelijk is. Onze maag verdraagt nog geen stevigen kost. Ter wille van God, van het heil, van de gewijde schrift, - wees bedachtzaam'[1]! Hij vreesde, dat uit een memorie van Bunsen kon worden opgemaakt, dat hij de herstelling van het joodsche volk bedoelde. 'God in den hemel weet,' zoo verzekert hij, 'dat die hoop in het diepst mijner ziel was verborgen; maar, nadat ik mij nauwgezet onderzocht en voor God ondervraagd heb: hadt gij werkelijk de bedoeling, die Bunsen u toeschrijft? - heb ik neen! moeten antwoorden.' Maar toch 'in zalige verrukking' zag hij, hoe zijn plan was ineengeweven met een stichting voor Israël. 'Ja, ik zeg u, menigmaal was ik bij het lezen uwer brieven gedrongen mij in het stof te werpen, zóó providentieel en onverwacht scheen mij zich alles te schikken. Dat geeft groote vreugde en verootmoediging tevens en op grond van beide roep ik mij zelven onophoudelijk toe: stil! geen woorden!' Nog eenmaal volgt een klacht, dat in Duitschland lagen worden gelegd aan het heilige werk; en, met een snellen overgang van ootmoed tot grofheid, voegt hij er bij: 'Het gevaar is groot, want de leugen tracht mijn gezag in het land te ondermijnen en wij hebben vreeselijk veel gekken, die iedere logen, zelfs wanneer zij brutaal en onbeschaamd is, gelooven'[2].

Aan de stichting van het bisdom te Jeruzalem had Friedrich Wilhelm IV zich met zijn geheele hart gewijd, maar in zijn

1 Brief van 12 Augustus 1841.
2 Brief van 26 Augustus 1841.

eigen land wachtte hem een taak, die hij, waarschijnlijk meer door de noodzakelijkheid gedwongen, dan met liefde volbracht.

Bij de aanvaarding zijner regeering moest zich de overtuiging aan hem opdringen, dat het onvermijdelijk was in eenigen vorm een vertegenwoordiging van het land te organiseeren. Het vraagstuk wachtte sinds de bevrijdingsoorlogen op een oplossing. Reeds in 1810, bij den wederopbouw van den staat na de ramp van Jena, had de regeering het voornemen opgevat om de natie ‘een doelmatige vertegenwoordiging, zoowel van de provinciën als van het geheel’ te schenken. Onder den invloed der opkomende constitutioneele denkbeelden en als loon voor de offers, die het volk in den strijd tegen Napoleon had gebracht, werd in een edict van 22 Mei 1815 de toezegging herhaald, maar met de beperkende bijvoeging, dat de vertegenwoordiging des lands uit de bestaande of nieuw in te richten provinciale stenden zou gekozen worden. Van een eigenlijke volksvertegenwoordiging was dus geen sprake. Een edict van 17 Januari 1820 bepaalde, dat geen nieuwe leeningen mochten gesloten worden zonder toestemming der rijksstenden. Zoo werd het uitzicht geopend, dat geldnood vroeger of later een prikkel tot verleening van rechten aan het volk zou worden. Maar het reactietijdperk, dat weldra aanbrak, was niet gunstig voor de uitvoering van constitutioneele plannen. Men kwam niet verder dan tot de invoering van provinciale stenden en tot velerlei overleggingen, in hoever zij als grondslag eener landsvertegenwoordiging zouden dienen.

In dien toestand vond Friedrich Wilhelm IV het vraagstuk. Van hem was weinig te wachten voor een bevredigende oplossing. Hoe kon de ontwerper der kerkelijke luchtkasteelen staatkundige instellingen stichten overeenkomstig de eischen van den tijd? Hij begon in 1841 met een uitbreiding van de rechten der provinciale stenden, maar gaf terstond een vaderlijke waarschuwing, om zich niet door ‘den wind der openbare meening te laten voortstuwen.’ Hij ondervond evenwel, dat, wanneer eenmaal de geesten in beweging zijn gebracht, iedere vereeniging als middel gebruikt wordt om de algemeene wenschen te openbaren. Zoo begonnen de commissiën uit de provinciale stenden, tot een zeer beperkt doel bijeengeroepen, niet alleen openbaarheid harer zittingen, maar ook constitutioneele instellingen en een hervorming der rechtspleging te eischen. Met het verlangen naar een grondwet en een volks-

vertegenwoording stuitte men terstond op een der sterkste antipathieën van den koning. In Frankrijk meende hij het voorbeeld te zien, hoe denkbeeldig een zoogenaamde volksvertegenwoordiging was: en, werd zij ernstig opgevat, dan achtte hij haar met de rechten der Pruisische kroon onvereenigbaar en hield het voor onmogelijk de koninklijke macht ongeschonden te bewaren. Alleen tegen een algemeene vergadering, uit leden der provinciale stenden samengesteld, verzette hij zich niet. Zóó toch knoopte men aan bestaande toestanden en aan corporaties met verkregen rechten de nieuwe instelling vast. Die groote landdagen moesten slechts bij bijzondere gelegenheden samenkomen en de groote epoques van het staatsleven vormen. De voornaamste bevoegdheid, die hun zou gegeven worden, was bewilliging van nieuwe directe belastingen en van nieuwe leeningen. Intusschen zou eene commissie uit hun midden regelmatig samenkomen en vierjarige begrootingen vaststellen.

Dat waren de bescheiden instellingen, die hij aan het Pruisische volk toedacht. Het is karakteristiek voor de verhouding van de deelgenooten der heilige alliantie, dat Oostenrijk en Rusland hunne bezorgdheid over de plannen van den koning te kennen gaven en het kenmerkt den geest van het reactietijdvak, dat Friedrich Wilhelm IV, - het was voor de eerste en laatste maal in zijn leven, - onder de verdenking kwam van liberale neigingen. Metternich vreesde, en op zijn standpunt niet ten onrechte, dat de koning zich op een hellend vlak ging plaatsen en dat de vertegenwoordiging, die hij wilde scheppen, hoe beperkt ook, ten slotte tot een constitutie zou leiden. Rusland was nog ernstiger bekommerd. Maar Friedrich Wilhelm verklaarde zich onverzettelijk. In een onderhoud, dat hij in 1845 te Brühl met lord Aberdeen had, gaf hij de verzekering, dat zijne plannen zeer gematigd waren, maar tevens dat zijn besluit om het eenmaal opgevatte voornemen uit te voeren onwankelbaar was. Aan een constitutie, verzekerde hij, was niet te denken; de koning van Pruisen moest steeds vrij zijn te doen wat hij wilde; de vrees van Metternich had haar grond in wantrouwen omtrent de vastheid van zijn karakter. Maar anders was het met keizer Nikolaas. Deze kende de Germaansche toestanden niet; hij wist niet, - en Nikolaas was zeker niet de eenige onkundige, - dat Duitschland eigenlijk nooit absoluut was geregeerd en dat de Duitschers

niet als Slaven bestuurd konden worden. Hij zou zich door de bezwaren zijner bondgenooten niet laten afschrikken. Met Oostenrijk zou hij wellicht een paar maanden in een gespannen verhouding verkeeren, met Rusland een paar jaren, maar beiden zouden gerust worden gesteld en de alliantie zou geen gevaar loopen. Met de grootste energie zou hij waken, dat men niet op de baan van 1789 geraakte. Toen Aberdeen de bedenking maakte, of de nieuwe instelling het volk zou bevredigen, antwoordde de koning: neen, dat zal zij niet; hoe is het mogelijk de volken in de 19de eeuw te bevredigen? Overigens achtte hij het denkbaar, dat uit de instelling in den loop der eeuwen zich een constitutie zou vormen, met de Engelsche overeenkomende; - iets geheel anders derhalve dan het moderne constitutionalisme, dat zich wilde losrukken van het verleden en van den grond af beginnen, alsof er nog geen rechtstoestand had bestaan. - Na dat gesprek kon Aberdeen aan Metternich de geruststellende verzekering geven, dat hij volstrekt geen belder begrip had van hetgeen de koning eigenlijk wilde doen en laten, maar dat zooveel duidelijk was, dat hij zoo weinig mogelijk zou doen[1].

Ongeveer twee jaren na dit onderhoud van den koning met Aberdeen verscheen eindelijk het patent, waarbij de Vereenigde Landdag werd bijeengeroepen. Den 11den April 1847 kwam zij voor de eerste maal samen. Het was een vergadering, in haar uiterlijke gedaante, geheel naar zijn hart. In twee kuriën verdeeld, kwamen hier de ‘doorluchte, edele Vorsten, Graven en Heeren,’ de ‘waarde, getrouwe standen der Ridderschap, Steden en Landgemeenten’ bijeen. De redevoering, waarmee de vergadering geopend werd, is bekend. Ook thans weder sprak de koning in geen enkel opzicht zooals een constitutioneel vorst tot een vertegenwoordiging spreekt, maar als een vader, op vermanenden toon. Hij sprak als koning, die zijn kroon van God teleen had ontvangen en hem alleen verantwoording schuldig was. Met ‘de geheele vrijheid der onbeperkte koninklijke macht’ verklaarde hij den Landdag te hebben ingesteld. Hij herinnerde de vergadering haar karakter; de leden moesten niet vergeten, dat zij vertegenwoordigers waren van de rechten van hun stand. Verder volgde een waarschuwing tegen ongevraagde adviezen. De vertegenwoordigers be-

1 Bunsen, II, blz. 387 vlg.

hoorden nauwgezet aan de kroon den raad te geven, dien zij van hen *vroeg;* het stond hun evenwel vrij verzoeken en bezwaren, met hun werkkring in verband staande, tot den troon te brengen; maar, zoo werd er wederom vaderlijk bijgevoegd, ‘na rijpe overweging.’

De koning was overtuigd, dat zijn woorden geen algemeene goedkeuring zouden vinden. Hij schreef aan Bunsen: ‘Ik heb den Vereenigden Landdag geopend. Mijn rede zal in Duitschland door vriend en vijand verkeerd worden begrepen. Ik gevoel dat; maar ik kon niet anders; ik weet, dat de zeshonderd, die voor mij stonden, mij verstaan hebben en dat is de hoofdzaak. Nu is het oogenblik gekomen, dat vriend en vijand zich moeten scheiden en zóó slechts is regeeren mogelijk. Gij zult bij de lezing mijner rede gevoelen, dat ik moed heb en, onder zoo buitengewone omstandigheden als de onze, dien wilde en moest toonen. Ik verheug mij vooruit op Punch. Zeg hun, die mij wellicht als constitutiehater aanvallen, de zuivere waarheid’[1]. De verwachting van den koning werd, wat zijn boezemvriend betreft, niet beschaamd. Bunsen, een merkwaardig mengsel van liberale en conservatieve elementen, antwoordde na de lezing der rede: ‘Ik heb Friedrich Wilhelm IV daarbij *gezien*, met bewondering en met aandoening. Welk een oogenblik in de geschiedenis en welk een rede!’ Maar des te grooter was de teleurstelling, die de meerderheid der zeshonderd hem bereidde. Zij deelde geenszins in de verrukking van Bunsen en was niet geneigd te berusten in hetgeen de koning als een gunst schonk; zij was niet in de onderworpen stemming van gehoorzame landskinderen, die iedere gave, ook de karigste, met dankbaarheid aannemen. De geest der kritiek was ontwaakt. De instelling van den Landdag werd door de meerderheid niet als een vervulling der toezeggingen van den vorigen koning beschouwd. In het adres van antwoord werden wel is waar niet, zooals aanvankelijk het plan was, de rechten, die men verlangde, opgesomd, maar door zich tegenover het patent, waarbij de Landdag was ingesteld, ‘op den bodem van het recht’ te plaatsen, erkende men de kloof tusschen den koning en de vergadering.

Had Friedrich Wilhelm IV in zijn binnenlandsche staatkunde te worstelen met bezwaren, die uit zijn streng behoudende

1 Brief van 13 April 1847.

beginselen en uit zijn verzet tegen de billijkste eischen van het volk voortkwamen, bij zijn pogingen, om den Duitschen Bond te hervormen, stuitte hij op den onwil van de Duitsche vorsten.

Bij het begin zijner regeering werd hij door de dreigende houding van Frankrijk in de Oostersche quaestie op de noodzakelijkheid gewezen om de eenheid en weerbaarheid van Duitschland te versterken. Maar Oostenrijk was ongezind tot medewerking en de kleinere Duitsche vorsten waren door den langen vrede in een valsch vertrouwen op Frankrijk ingesluimerd. Wel verzekerde de koning aan Lord Aberdeen, dat hij besloten was, indien Oostenrijk de zaak niet ernstig aangreep, zelf het initiatief te nemen, maar hoe oprecht dat voornemen ook zijn mocht, niemand was meer dan hij van de moeilijkheid der uitvoering overtuigd en de Engelsche staatsman had bovendien ook hier aan Metternich kunnen meedeelen, dat het hem niet duidelijk was, wat Friedrich Wilhelm eigenlijk wilde. Bunsen, die sinds 1841 Pruisisch gezant te Londen was, had hem uit Engeland twee ontwerpen eener herziene bondsconstitutie gezonden, één van Prins Albert afkomstig. De Prins, ofschoon hij het heilzame eener goede verstandhouding met Oostenrijk erkende, wenschte dat Pruisen zich niet van zelfstandig handelen zou laten weerhouden. De koning antwoordde aan Bunsen, dat hij meermalen in groote en kleine aangelegenheden getoond had en in de toekomst zou toonen, daartoe den moed te bezitten, maar men had buiten Duitschland geen denkbeeld van de moeilijkheden om tot eenheid te komen. De verwachting, dat de Duitsche koningen, groothertogen, vorsten, vorstjes en steden een deel hunner souvereiniteitsrechten zouden opgeven, kon alleen opkomen bij iemand, die, op verren afstand van Duitschland, aan zijn schrijftafel plannen zat te ontwerpen. ‘Dat doen die Heeren nu eenmaal niet. Voor den Bond behoorden zij het zeker te doen, maar voor Pruisen zullen zij het niet en minder nog dan voor Oostenrijk.... Enfin c'est une utopie inréalisable. ‘Naar aanleiding van den wensch, dien Prins Albert schijnt uitgesproken te hebben, dat de koning zich tot het moderne constitutionalisme mocht bekeeren, geeft hij zijn programma. Hij wilde zich ‘aan de spits van den vooruitgang stellen, om de banier van Duitschlands onafhankelijkheid, eer en macht, de banier der oude rechtsinstellingen van het Duitsche volk te ontplooien,’ maar niet ‘ter bevorde-

ring van liberale dwaasheden, die niets, niets en nogmaals niets dan een kortstondige overgangstoestand tot het radicalisme zijn.' Met het oog op de weerbaarheid van Duitschland vooral vreesde hij verzwakking van de monarchale macht. Reeds tot den Vereenigden Landdag had hij gezegd, dat Pruisen geen constitutie, zooals andere volken, kon verdragen. 'Waarom? Werpt een blik op de kaart van Europa, op de ligging van het land, op onze samenstelling, volgt de lijnen onzer grenzen, meet de macht onzer naburen....' Thans herhaalde hij: 'In Pruisen *moet* de koning veldoverste in oorlog en vrede zijn, hetzij hij wil of niet, - of hij houdt op koning van Pruisen te zijn'[1].

Terwijl Friedrich Wilhelm IV worstelde met de constitutioneele beweging in Pruisen, werd hij in moeilijkheden gewikkeld door zijn betrekking tot Neuchatel.

Neuchatel was in een scheeve verhouding geplaatst: het was een vorstendom onder de souvereiniteit van den koning van Pruisen en tegelijk een kanton der Zwitsersche confederatie. Zoolang nu de kantons een groote mate van zelfstandigheid bezaten, waren de schaduwzijden dier verhouding weinig zichtbaar. Maar toen de liberale partij in Zwitserland de eenheid van den Bond trachtte te versterken, begon de onnatuurlijke toestand zich te wreken. Naarmate de banden der confederatie nauwer werden toegehaald, moest de souvereine macht van den koning van Pruisen in de klem geraken. Bovendien kon hij ieder oogenblik in de geschillen van den Bond worden gewikkeld. Dat laatste geschiedde, toen tusschen de vrijzinnige en katholieke partijen in Zwitserland een vijandschap was ontstaan, die tot de vorming van den *Sonderbund* aanleiding gaf. De koning van Pruisen schreef aan Neuchatel een neutrale gedragslijn voor: katholieken en liberalen beiden moesten ontzien worden. Maar die onzijdigheid was niet te handhaven. Nadat het Bondsbestuur aan den *Sonderbund* recht van bestaan had ontzegd, en de oorlog was uitgebarsten, werd van Neuchatel geëischt, dat het zijn contingent aan het Bondsleger zou leveren; het weigerde aan dien eisch te voldoen. De mogendheden namen een interventie in overweging, maar de uitvoering stuitte op bezwaren. Engeland weigerde mede te werken; het

1 Brief van 11 November 1847.

kon geen sympathie hebben voor den *Sonderbund*, die zijn zaak aan die der Jezuïeten had verbonden; Frankrijk, Oostenrijk en Rusland aarzelden. Der nog de onderhandelingen tot eenige uitkomst hadden geleid, was in Zwitserland de beslissing reeds gevallen. Den 23sten November 1847 werd de *Sonderbund* na een kort gevecht in de nabijheid van het meer van Zug geslagen. De kantons, die den afzonderlijken Bond hadden gevormd, moesten de oorlogskosten betalen; aan Neuchatel werd een geldboete opgelegd.

De koning werd door de gebeurtenissen in Zwitserland aan alle zijden zwaar getroffen. Zij waren niet alleen een verkorting van zijn vorstelijk gezag, maar zijn persoonlijke eer was er van nabij in betrokken. Hij had aan Neuchatel een neutrale houding voorgeschreven en de handelingen van het bestuur goedgekeurd; de straf, die het onderging, trof onmiddellijk hem zelf. Maar bovenal griefde het hem de overwinning te moeten aanschouwen, dier ‘secte van radicalen,’ die hij verafschuwde en waarvan hij verderf vreesde voor geheel Europa. En juist bij Engeland, de mogendheid, waarmee hij eene goede verstandhouding het vurigst wenschte, vond hij het minst steun. De Britsche staatslieden, meer door sympathie voor de liberale zaak dan door het positieve recht geleid, meenden dat de neutraliteit, die aan de confederatie was gewaarborgd, alle interventie verbood. De koning van Pruisen daarentegen beweerde, en volgens de bestaande tractaten voorzeker niet ten onrechte, dat die onzijdigheid van Zwitserland geen vrijbrief kon zijn tot schending zijner rechten op Neuchatel, die evenzeer door een verdrag waren gewaarborgd.

Toen er sprake was van de bijeenroeping van een congres, sloeg de koning voor, dat de stad Neuchatel de zetel zou zijn, om op die wijze de onschendbaarheid der hoofdplaats van het kanton te verzekeren; maar zelfs die wensch vond geen ondersteuning.

Aan Bunsen, die te Londen de onderhandelingen leidde, stortte Friedrich Wilhelm zijn hart uit. Hij mocht, zoo schreef hij in pathetischen stijl, het heldhaftig gedrag van Neuchatel niet vergeten. Het had de wereld ‘te midden van een poel van schurkerij, eerloosheid, lafheid en terrorisme’ een zeldzamen aanblik gegeven. Hij had de houding van het vorstendom bewonderd en zijn onbestreden en onbestrijdbare souvereiniteit opgeheven als een schild om het edele volk te beschermen tegen

de gemeenschap, waartoe het helaas! behoorde. Bleef hem de hulp der groote Mogendheden onthouden, dan was hij gecompromitteerd. Bunsen kreeg in last, om de Engelsche ministers in vertrouwen daarop te wijzen en er bij te voegen, dat hij zich daarheen zou wenden, waar hij bescherming vond voor Neuchatel. Maar te midden van zijn pathos bindt hij op eenmaal in en laat onmiddellijk volgen: ‘Stemmen Oostenrijk en Frankrijk met de betreurenswaardige voorstellen van Engeland in, dan doe ik het natuurlijk ook.’ Maar in dat geval vroeg hij althans dringend, dat de stad Neuchatel tot zetel van het congres zou worden gekozen[1].

De moraal der Zwitsersche gebeurtenissen was voor den koning wederom de afschuwelijkheid der radicale beginselen. Uitvoerig ontwikkelde hij zijn theorie omtrent den aard van het radicalisme. Bunsen zag in de Zwitsersche beweging louter overdreven liberalisme en beschouwde het radicalisme als slechts gradueel van het eerste verschillend. Geheel anders de koning. De radicalen vormen in zijn oog ‘een eigen school, een afzonderlijke secte;’ het zijn geen liberalen, die uit reactie tegen het katholicisme zich te ver hebben laten voeren, maar ze zijn, ‘zelfstandig ontstaan’ gelijk ‘bij Milton de zonde op het oogenblik van Lucifers afval gewapend en zwanger van den dood is geboren.’ Hij ziet in de beschouwing van Bunsen de sentimenteele opvatting van de meeste schrijvers over de Fransche revolutie, die meenen, dat de omwenteling met haar gruwelen slechts een beweging was, die haar doel voorbijstreefde en niet weten of voorgeven niet te weten, dat het monster reeds in den schoot des vredes God en Christus had verloochend. In de Engelsche staatslieden ziet hij echte, moderne liberalen, mannen die aan geen samenzwering in Europa willen of kunnen gelooven. Dat ongeloof beschouwt hij als het eigenlijke criterium van het liberalisme[2].

Van die opvatting uitgaande was hem een interventie een heilige zaak en schreef hij: In Zwitserland is het ons, is het den grooten Mogendheden volstrekt niet te doen om recht of onrecht in de confederatie, volstrekt niet om Jezuïeten of

1 Brief van 23 November 1846. Hij is geschreven op denzelfden dag, waarop het beslissende gevecht bij Gislikon, in de nabijheid van het Zugermeer, plaats had.

2 Brief van 8 December 1847.

Protestanten, niet om voorkoming van den burgeroorlog op zich zelf, maar alleen hierom, of de pest van het radicalisme, dat met bewustheid van het christendom, van God, van het bestaande recht is afgevallen, in Zwitserland zal heerschen en zoo geheel Europa bedreigen of niet. En telkens op nieuw kwam zijn vorstelijk gevoel in opstand tegen den hoon, hem aangedaan. Aan Palmerston, aan Russell, aan ‘den heerlijken Peel,’ aan prins Albert, aan de koningin moest het verkondigd worden, zoo dikwijls het voeg had, dat hij zijn vorstelijk gezag over Neuchatel niet als een scherts of als een vorm beschouwde. Hij wist dat hij, door zich in de bres te stellen voor de besluiten van Neuchatel, zich bloot gaf, maar hij wilde aan de wereld bewijzen, dat hij niet ongevoelig was voor zóó veel liefde, trouw en vertrouwen, niet ongevoelig voor de angstkreten der zijnen. - Men zou na dien forschen aanloop een krachtig besluit, een dappere daad verwachten. Maar alles lost zich op in een gevoel van martelaarschap. Wanneer ‘het machtige Engeland, het listige Frankrijk, het verre Rusland, het vurig naar ontwikkeling strevende Duitschland’ hem in den steek lieten, dan zou de schande niet hem en Neuchatel treffen: zijn smaad zou zijn glorie wezen[1].

Spoedig kwamen grootere gebeurtenissen dan de Zwitsersche de aandacht der vorsten van Europa afleiden. Een nota van Oostenrijk, Rusland, Frankrijk en Pruisen, waarin handhaving van de zelfstandigheid der kantons werd geëischt, was de laatste bemoeiing der Mogendheden[2]. Na weinige weken waren alle plannen van tusschenkomst door de interventie der Februari-omwenteling verdrongen. Onder die staatkundige stormen ging Zwitserland rustig voort met de hervorming van den Bond. In September 1848 werd de nieuwe constitutie aangenomen, waarbij Neuchatel als republikeinsch kanton bij de confederatie werd ingelijfd. Friedrich Wilhelm moest het lijdelijk aanzien, dat zijn geliefde, trouwe Neuchatellers zijn vorstelijke rechten op hun land vervallen verklaarden en den Pruisischen gouverneur verdreven. Onmachtig om alleen tusschen beide te treden, moest hij den harden slag verdragen, die een blijvende wond in zijn ziel achterliet.

1 Brief van 4 December 1847.
2 Januari 1848.

Toen de omwenteling van 1848 in Frankrijk was uitgebroken, achtte Friedrich Wilhelm zich niet alleen door een revolutie in Duitschland, maar ook door een aanval van buiten bedreigd. Hij vreesde, dat de jeugdige republiek den vrede van Europa zou bedreigen en een poging wagen om het bestaande statenstelsel omver te werpen. Maar hij was tevens overtuigd, dat een coalitie van Engeland, Rusland, Oostenrijk en Pruisen het gevaar kon afwenden. In de eerste plaats was wederom zijn hoop gevestigd op Engeland, 'van rechtswege *arbitress of Europe*.' Te Londen deed hij het voorstel een *centre d'entente* te vormen. 'Wankelt Engeland,' zoo schreef hij, - 'dan wankelt de vrede; is Engeland standvastig, dan is de vrede verzekerd; Oostenrijk is het denkbeeld genegen; keizer Nikolaas zal het zeker terstond met ijver aangrijpen.' Hij zegende de beschikking, die Palmerston juist nu aan het hoofd van het departement van buitenlandsche zaken had gesteld, omdat slechts inzicht in den toestand en veerkracht, van Engeland uitgaande, Europa en de maatschappelijke orde kon redden. Engelands eigen belang achtte hij bij dat algemeen belang betrokken. Of zou het, wanneer op het vasteland de maatschappij omver werd geworpen, alleen boven de puinhoopen blijven staan? Met de schuld zijner werkeloosheid beladen, - voorzeker niet. Wapenden zich de Mogendheden te land en ter zee, dan hadden zij gedaan, wat in hun macht was om den vrede te handhaven. Brak het woedende dier dan toch los, dan was het niet twijfelachtig, of het zou door de hooggeplaatste jagers worden geveld[1].

Terwijl die woorden geschreven werden, waren reeds de voorteekenen zichtbaar van het oproer, dat den 18^{den} Maart in de hoofdstad van Pruisen uitbarstte. Het monster van het radicalisme, dat zich tot hiertoe slechts op een afstand had vertoond, was doorgedrongen in Pruisen, in de residentie, en stond voor het koninklijk paleis. Het werd bedwongen, maar ten koste van belangrijke offers. De macht der revolutie bleek sterker dan alle plannen van verzet tegen vrijzinnige instellingen. Nog geen jaar was het geleden, dat Friedrich Wilhelm uit de hoogte van zijn theocratisch absolutisme tot den Vereenigden Landdag had gesproken: geen macht der aarde zal

1 Brief van 9 Maart 1848.

het gelukken mij te bewegen de natuurlijke verhouding tusschen vorst en volk in een conventioneele te veranderen, nooit zal ik toegeven, dat tusschen God en mijn land een beschreven blad als een tweede Voorzienigheid indringt, om met zijn paragrafen te regeeren en de oude, heilige trouw te vervangen, - of die macht der aarde *was* opgestaan; de koning had het hoofd moeten buigen.

Te midden zijner bekommeringen komt hij nog eenmaal terug op zijn theorie omtrent het radicalisme, die hij aan Bunsen had medegedeeld in de betrekkelijk kalme dagen, ‘toen zij nog gelukzalig in de schandelijke Zwitsersche quaestie zwelgden.’ Zegevierend wijst hij hem op de bloedige werkelijkheid te Berlijn. Hij vraagt hem, of hij nog ongeloovig is aan samenzwering? De koning durft het niet ontkennen, want hij heeft bij zijn vriend de duidelijkste verschijnselen waargenomen, dat hij door het liberalisme is besmet. Het liberalisme nu is een ziekte evenals ruggemergstering. Gelijk die ziekte op het lichaam werkt, werkt de vrijzinnigheid op de ziel; de zin voor realiteit gaat verloren; de duidelijkste consequenties worden ontkend. Waar de Heer gebiedt *zonde* te zien, daar spreekt men van den geest des tijds. Nog is de ziekte bij Bunsen niet ver gevorderd, maar zeker aanwezig. Slechts één geneesmiddel is er: het teeken van het heilige kruis op de borst en het voorhoofd[1]. -

Het was een hoogst onbillijk oordeel, in de Duitsche omwenteling van 1848 louter woest radicalisme en een ziekelijk verschijnsel te zien. De staatkundige beweging van '48 had in Duitschland tweeërlei karakter, - een revolutionnair en een opbouwend. Het laatste openbaarde zich in het verlangen naar eenheid, dat tegelijk met de omwenteling in volle kracht ontwaakte. Wellicht werkte bij velen het oude, machtige motief, de vrees voor Frankrijk, mede om dat verlangen te verlevendigen, maar, ook afgescheiden van alle buitenlandsche staatkunde, was het natuurlijk. Lang reeds was de wensch naar een krachtige organisatie van Duitschland door de beste patriotten gekoesterd. Kon het anders, of in een tijd, die de gemoederen zóó diep bewoog en met zoo groote, zij het ook vage verwachtingen vervulde, moest het ideaal der Duitsche eenheid in al zijne volheid verrijzen?

1 Brief van 13 Mei 1848.

Friedrich Wilhelm IV zelf greep het denkbeeld aan; zelfs liet hij zich in een oogenblik van enthusiasme ontvallen, dat Pruisen zich in Duitschland moest oplossen. Maar terstond begonnen zijn romantische, middeleeuwsche droomerijen in zijn ontwerpen wederom de hoofdrol te spelen en kreeg zijn phantasie de overhand in de zoo uiterst ingewikkelde Duitsche quaestie, die nooit zonder praktischen zin was op te lossen. Hij had een warme liefde voor Duitschland, een liefde, die hij als de erfenis zijner edele moeder, de '*mater dolorosa*' in de lijdensgeschiedenis van Pruisen in het Napoleontisch tijdvak, beschouwde; hij was bovendien doordrongen van zijn verplichting, om Duitschland in de ure van gevaar te beschermen. Maar die liefde was wederom volkomen onvruchtbaar, omdat zij verbonden was met de dwaaste, onuitvoerbaarste dweperijen. Hij wilde de oude Duitsche keizerlijke waardigheid eenigszins als een eerevoorzitterschap in het Oostenrijksche vorstenhuis herstellen. Door die waardigheid bevredigd, zou Oostenrijk, meende hij, zich van verdere inmenging in de Duitsche aangelegenheden onthouden. Voor zich zelf had hij het ideaal als Duitsch koning op te treden en te Frankfort op antieke wijze te worden gekozen, door de koningen als keurvorsten in conclave, door de vorsten, in het koor verzameld, onder toestemming van den keizer, en onder toejuiching van het volk. Maar de Duitsche koning moest ook een kerkelijke tint hebben en als *Primas Germaniae* door een toekomstigen aartsbisschop van Maagdenburg worden gekroond. Den Rijksdag wilde hij eenigszins in den stijl van den Vereenigden Landdag samenstellen: een Hoogerhuis, uit koningen, groothertogen, hertogen en de overige vorsten bestaande; een Lagerhuis uit de afgevaardigden der steden en landgemeenten en der Rijksridderschap samengesteld. De grootste moeilijkheid leverde de militaire organisatie. Met hart en ziel was de koning aan zijn leger gehecht. 'Ik ben een Pruisisch officier door en door,' had hij vroeger aan Bunsen geschreven, en eenmaal sprak hij in vervoering van zijn goddelijk 1ste Garde-bataillon. Zijn overtuiging stond onwankelbaar vast, dat de koning van Pruisen onbeperkt hoofd van het leger moest zijn, en dat, welke macht ook aan Oostenrijk werd opgedragen, aan zijne militaire waardigheid niet te kort mocht worden gedaan. Een bevredigende oplossing schijnt hij gevonden te hebben in een plan om veertien militaire districten te vormen, die den naam van hertogdommen

zouden dragen. Oostenrijk en Pruisen zouden er ieder vier uitmaken, de overige staten zes, onder de leiding van Pruisen. Bovendien verlangde hij voor zich den rang van ‘Rijksaartsveldheer.’ - Bunsen heeft voorzeker aan zijn vriend nooit een beteren raad gegeven, dan toen hij hem later waarschuwde: Uwe Majesteit moet er zich voor wachten als een antiquarisch kunstenaar te worden beschouwd, in plaats van als koning en wetgever voor het jaar 1848 en 1850, die de taal van zijn tijd spreekt. Wat ons beiden met betrekking tot den voortijd in het hart leeft, moet wel de schatkamer zijn, waaruit wij het goud halen, maar wij moeten het stempelen voor de circulatie met het oog op den tijd en de gewoonte.

De koning werd gedwongen zijn gedachten meer bij de werkelijkheid te bepalen, toen het Frankforter Parlement bijeen was gekomen. Hier kreeg de quaestie der Duitsche eenheid, hoe weinig praktische zin ook bij velen in die vergadering heerschte, een meer tastbare gedaante.

Friedrich Wilhelm IV stond, evenals al de Duitsche vorsten, in een vreemdsoortige verhouding tot het Parlement. De vorsten hadden, ofschoon gedwongen, tot de samenroeping medegewerkt, maar de betrekking van de regeeringen der verschillende staten tot het Parlement was volstrekt niet afgebakend. En de macht dier vergadering rustte alleen op den revolutionnairen toestand; haar eenige kracht was de zwakheid der vorsten. Ofschoon deze, door den nood gedrongen, haar hadden erkend, zagen zij met minachting op haar neer, als een Parlement van lage afkomst, van democratischen oorsprong. Niemand moest het meer uit dat oogpunt beschouwen dan Friedrich Wilhelm IV, bij wien de theocratische beginselen dieper dan bij eenigen vorst waren geworteld. Zijn verhoudiug tot het Parlement kon niet anders dan een aaneenschakeling van conflicten zijn.

Reeds in den aanvang kwam het tot een botsing, toen het Rijksministerie besloot, dat alle Duitsche troepen den ‘Reichsverweser,’ Aartshertog Johann, moesten huldigen en de Duitsche kleuren dragen. Dat besluit trof den koning aan een van zijn gevoeligste zijden. Zijn leger, ‘het eerste der wereld, de schepping zijner dynastie,’ zou de geimproviseerde macht van het Frankforter Parlement huldigen! Verontwaardigd verklaarde hij aan Bunsen, dat hij zich nimmer zou onderwerpen. Werkelijk bleef de huldiging achterwege: het was voor het Parlement een eerste herinnering aan het denkbeeldige van zijn

gezag. En bij iedere gelegenheid was de kloof tusschen den koning en de vergadering te Frankfort zichtbaar. In Augustus 1848 werd te Keulen de opening van den Dom gevierd, zeshonderd jaren nadat de eerste steen was gelegd. Friedrich Wilhelm, verschillende Pruisische prinsen, de Aartshertog Johann, de Voorzitter van het Parlement, - Heinrich von Gagern, - en bijna de helft der afgevaardigden waren tegenwoordig. Het was ‘het feest der patriotische eenheid, der verzoening van de confessiën en van den Pruisischen en Duitschen geest.’ De bouw van den Dom werd gevierd als ‘het symbool van den grooteren bouw der nationale eenheid.’ Men was opgetogen en vol illusiën, toen men den koning van Pruisen arm in arm met den Aartshertog Johann zag wandelen en hem hoorde verklaren, dat zijn hart steeds bij het werk der Duitsche eenheid was geweest. Maar, - reeds waren disharmonieën te hooren. De voorzitter van het Parlement meende, dat hij aan het feestmaal, dat, na de plechtigheid in den Dom, werd gegeven, ter eene zijde van den koning, de aartshertog ter andere zijde moest zitten: de koning, ingesloten door de vertegenwoordigers der nationale eenheid, - dat was de natuurlijke schikking. Maar Friedrich Wilhelm meende, dat de prinsen van het koninklijk huis niet bij den voorzitter van het Frankforter Parlement mochten achterstaan. Reeds vroeger had hij de afgevaardigden herinnerd, dat er nog vorsten waren en dat hij één van hen was; toch stelde hij een toast in op ‘de bouwmeesters aan het groote werk, de nationale vergadering te Frankfort.’

Die woorden, waarschijnlijk in opwinding gesproken, drukten de ware stemming van den koning niet uit. Dat hij de Frankforter ‘bouwmeesters’ inderdaad slechts als sloopers beschouwde, bleek na het oproer te Frankfort in September 1848. Aan Bunsen, in wien hij, ondanks zijn radicale ziekte, den uitverkorene zag, wien de oude God, die door de profeten sprak, de roeping had gegeven om aan het Parlement en aan Duitschland de waarheid te verkondigen, verklaart hij, in de gruwelen te Frankfort ‘een dier onweders te zien, bij welks bliksemstralen de ware toestand aan het licht komt.’ Houd het ‘ding te Frankfort’ een fakkel voor de oogen, roept hij hem toe, en schrik niet voor de lijkkleur, die zichtbaar wordt. Schrijf zóó, dat uw lezers huiveren bij het verlichte tooneel van ontbinding. Toon aan de wereld, roep Duitschland in de ooren, dat allen

zonder onderscheid een lang gevonnisde zonde begaan, de zonde van trouwloosheid, van eedbreuk, van de meest onduitsche gezindheid[1].

Ook de gebeurtenissen in zijn eigen staat wekten zijn diepen weerzin op. De nationale vergadering te Berlijn besloot het leger te zuiveren en de officieren, die van onvrijzinnige beginselen verdacht werden, te ontslaan. Die voorgenomen maatregel krenkte hem wederom als militair opperhoofd. Hij weigerde zijn goedkeuring en ontsloeg het ministerie, dat het besluit niet had weten te verhinderen. Aan Bunsen schreef hij in die dagen, onder den indruk van het gebeurde: 'Wij staan hier op de grensscheiding tusschen leven en dood. Moge de Heer, de vorst des levens, in genade ten gunste van het leven beslissen. En ironisch vraagt hij Bunsen, die zich, naar het schijnt, een volgeling van Schleiermacher had genoemd: Bid voor ons in deze beslissende dagen, indien het standpunt van Schleiermacher u toelaat voor zoo iets te bidden[2].

Het Frankforter Parlement worstelde van den aanvang af met de moeielijkheid, waarop tot 1866 iedere poging om den Bond te hervormen is afgestuit: de aanwezigheid van twee pretendenten voor de hegemonie in Duitschland. Een talrijke partij was terstond reeds het meest geneigd de opperheerschappij aan Pruisen op te dragen. Het was slechts de vraag of Friedrich Wilhelm IV zich tot de uitvoering van het plan zou leenen. De verwachting nu, dat hij daartoe bereid zou zijn, kon alleen op de veronderstelling gegrond zijn, dat de overtuiging en de wil van den koning gemakkelijk waren te leiden. Maar men vergiste zich in zijn karakter. Waarin ook zijn gevoelens mochten wankelen, in zijne theocratische opvatting van het koningschap niet. Het stond vooreerst bij hem vast, dat hij uit de onreine, ongewijde handen dier vergadering geen kroon mocht aannemen, zelfs niet met goedkeuring der overige Duitsche vorsten. Aan Bunsen, die vurig een ander besluit wenschte, antwoordde hij, dat een Hohenzoller slechts een kroon kon aannemen, die "den stempel Gods" droeg, geen, die *gemaakt* was door een "in het revolutionnaire zaad geschoten" vergadering. De kroon, zoo schreef hij, die de Otto's, de Hohenstaufen, de Habsburgers gedragen hebben, kan natuurlijk een

1 Brief van 13 December 1848.
2 Brief van 21 September 1848.

Hohenzoller dragen; zij siert hem met haar duizendjarigen glans. Maar een kroon, verontreinigd door de verpeste lucht der revolutie van '48, een kroon, uit slijk en leem gebakken, kan geen legitieme vorst van Gods genade, zooals de koning van Pruisen, zich laten geven, die den zegen heeft, zoo niet de oudste, dan toch de edelste te dragen, die niemand ontstolen is. “Ik zeg het u rond en open,” voegde hij er met fierheid bij, “moet de duizendjarige kroon der Duitsche natie, die 42 jaren gerust heeft, wederom vergeven worden, dan ben *ik* het met mijns gelijken, die haar vergeven zullen. En wee hem, die zich aanmatigt wat hem niet toekomt”[1]!

Maar hoe afkeerig hij ook was van het Frankforter Parlement, hij achtte het niet onmogelijk het op een legitiemen weg te brengen. Tegen het voorloopige Rijksministerie met den aartshertog Johann als hoofd had hij dit - wijsgeerig bezwaar: “het ding is totaal onorganisch.” Het denkbeeld kwam in hem op om, in de plaats daarvan, een “koningscollege” te constitueeren, dat bij de samenstelling eener grondwet het “heilig ambt van den wettigen souverein van Duitschland moest uitoefenen.” Dat vorstencollege moest een Hoogerhuis bijeenroepen, voorloopig samengesteld uit gedeputeerden, door de vorsten te benoemen. Het Frankforter Parlement kon dan in een Lagerhuis worden herschapen. Maar de keus van het hoofd van den Bondsstaat moest geheel aan de vorsten worden overgelaten. Op die wijze zou een “provisorium” worden gevestigd, dat de vorsten tijd zou geven te overleggen welke staatkundige organisatie van Duitschland zij konden toelaten[2].

Toen de Duitsche constitutie, die te Frankfort werd ontworpen, haar voltooiing begon te naderen en uit de nevelen, waarin het toekomstige opperhoofd van Duitschland zoo lang gehuld was geweest, de koning van Pruisen als de aangewezen keizer te voorschijn kwam, trachtten invloedrijke mannen Friedrich Wilhelm te bewegen de keizerlijke waardigheid aan te nemen. Arndt bezwoer hem zijn toestemming te geven en vreesde, dat een weigering tot de roode republiek zou voeren. Beckerath wees, waarschijnlijk met het oog op de theocratische bezwaren van den koning, op de zedelijke beteekenis der monarchale macht en op de noodzakelijkheid, om een troon te grondvesten,

1 Brief van 13 December 1848.
2 Brieven van 13 en 27 December 1848.

waarin het Duitsche volk tegelijk een waarborg van zijn eenheid en van zijn vrijheid kon zien. Ook Bunsen gaf de hoop nog niet op. De koning antwoordde hem: Wanneer de opdracht der keizerlijke waardigheid tot mij komt, zal ik spreken zooals het den zeventienden monarch der Hohenzollers past. Hoe? Dat weet gij; niet zooals gij het wenscht en hoopt. Ik geef er mijn kroon en mijn leven voor, een eerlijk man en vorst te blijven'[1]. En later: 'Wij staan voor een noodlottige beslissing. In Frankfort rijpt, met het gevoel van onmacht, het besluit tot stoutmoedige, onzinnige, schandelijke grepen. Gagern wenscht den oorlog met Denemarken. Welcker wil mij morgen of overmorgen tot keizer laten uitroepen. Ik verklaar den oorlog aan Denemarken *niet*. Ik neem de kroon *niet* aan. Beide weten het, - en gaan toch voort. Zij gelooven met mij te kunnen doen wat zij willen; - zij dwalen; gij moet dat weten, mijn dierbare, trouwe vriend, en daarnaar handelen en spreken'[2].

Het werk van het Frankforter Parlement was onder die omstandigheden een wanhopige arbeid, maar men was te ver op weg om aan terugkeer te kunnen denken. Bovendien, ofschoon de stemming van den koning geen geheim kon zijn, hoopte men nog steeds, dat de vertoogen der beste Duitsche patriotten indruk zouden maken. Sommigen beschouwden den koning als zóó wankelmoedig, dat er voor vrees evenmin grond was als voor hoop. Men hield bijeenkomsten, redevoeringen, toasten, de partijen waren in wisselende stemmingen, men sprak van overwinningen en neerlagen, maar bij den eenigen man, die te beslissen had, stond het besluit vast; de hand, die het moeitevolle werk in duigen zou werpen, was reeds opgeheven.

Den 28sten Maart viel de beslissing: Friedrich Wilhelm IV werd tot keizer van Duitschland verkozen. Een deputatie van meer dan dertig vertegenwoordigers ging naar Berlijn, om de kroon aan te bieden. Haar reis was voor het grootste gedeelte een triomftocht. Maar in de residentie, hoe plechtig de ontvangst ook was, begon zich een gedrukte stemming, een voorgevoel van mislukking, meester te maken van de gemoederen der afgevaardigden. Den dag vóór de beslissing werd de deputatie aan de koninklijke tafel te Charlottenburg genoodigd;

1 Brief van 11 Februari 1849.
2 Brief van 14 Maart 1849.

nog was men onzeker, maar vrees kreeg de overhand. Slechts bij den Prins en de Prinses van Pruisen, bij den vorst, die 22 jaren later de keizerlijke kroon zou ontvangen op de wijze, zooals Friedrich Wilhelm IV het verlangde, vond men een vertroostende deelneming. Op den 2^{den} April kwam een einde aan de onzekerheid. Simson, de voorzitter van het Parlement na Heinrich van Gagern, sprak, aan het hoofd der deputatie, den koning toe en verklaarde, dat het vaderland hem ‘als den beschermer zijner eenheid, vrijheid en macht tot opperhoofd van het Rijk had gekozen.’ De koning herhaalde de redenen, die hij in zijn brieven had ontwikkeld, maar ditmaal, overeenkomstig de plechtigheid, in een hoffelijken vorm gekleed. Hij antwoordde, dat hij in de boodschap der deputatie de stem der vertegenwoordigers van het Duitsche volk erkende; zijn blik werd daardoor gericht op den koning der koningen en op zijn plicht als souverein van Pruisen en als een der machtigste Duitsche vorsten. Hij dankte voor het vertrouwen, dat men hem bewees, maar hij zou heilige rechten schenden en met zich zelf in tegenspraak komen, wanneer hij zonder toestemming der gekroonde hoofden, der vorsten en vrije steden een beslissend besluit wilde nemen; aan hen stond het, eerst te onderzoeken of de constitutie paste voor de deelen en voor het geheel, of hij door de hem toegedachte rechten in staat zou zijn het lot van het groote Duitsche vaderland met krachtige hand te leiden en de verwachtingen zijner volken te vervullen. Geen afwijzing voor altijd lag daarin opgesloten, maar eerst moest een voorloopige overeenkomst tusschen de vorsten en het Parlement worden getroffen. Hij gaf de verzekering zijner toewijding aan het heil van Duitschland; in alle landen moest het verkondigd worden, dat Pruisen, ook ongevraagd, de beschermer en het schild van Duitschland zou zijn.

Nog eenmaal richtte de koning zich tot Bunsen, naar aanleiding van zijn weigering om de keizerlijke kroon aan te nemen. Hij was tot de treurige overtuiging gekomen, dat overeenstemming met zijn ouden vriend niet meer mogelijk was, dat een onverzoenlijke strijd van beginselen hen scheidde. Bunsen, meende hij, was door de revolutie van '48 bedwelmd; hij daarentegen had van den aanvang af daarin niets gezien dan afval van God. De heilige naam van Duitschland was bevlekt; het Duitschland van 1848 was een bastaard van mensch en duivel. In de aanbieding der keizerlijke waardigheid zag hij

slechts een intrige van zoogenaamde patriotten om de revolutie en de volkssouvereiniteit te bevestigen en hem den slaaf daarvan te maken. De zin zijner woorden aan de deputatie, - nu weer ontdaan van hun plechtgewaad, - was deze: ‘Ik kan u noch ja, noch neen antwoorden. Slechts een zaak, die aangeboden kan worden, neemt men aan of slaat men af; en gij hebt volstrekt niets aan te bieden; dat doe ik met mijns gelijken af; maar tot afscheid zeg ik u: tegen democraten helpen slechts militairen; adieu’[1]!

Wat hij thans nog wenschte, was, indien mogelijk en zoo spoedig mogelijk, door de koningen en vorsten tot voorloopig stadhouder van Duitschland, in de plaats van den aartshertog Johann, gekozen te worden om de orde te herstellen en dan aartsveldheer van Duitschland te worden,.... om de orde te handhaven. Dat was de eenige eerzucht, die hem overbleef. Maar zijn hart, zoo verklaarde hij, bleef aan het groote vaderland hangen, aan zijn eer, zijn roem en macht met dezelfde liefde, waarmee men aan den naam eener onvergetelijke moeder hangt. ‘En ik weet,’ voegde hij er bij, ‘wat *dat* te beteekenen heeft.’

Men kent den treurigen afloop der staatkundige beweging van 1848 in Duitschland. Friedrich Wilhelm IV, getrouw aan zijn voornemen, trachtte de Duitsche eenheid, althans ten deele, door de vorsten tot stand te brengen: ook deze poging mislukte. De oude Bond verrees uit zijn graf. Pruisen, dat de opperheerschappij in Duitschland had kunnen verwerven, eindigde met voor Oostenrijk te bukken. Diep vernederd kwam het uit den strijd na de revolutie, - vernederd door den staat, die slechts door de hulp van vreemde troepen was gered. Op de overspanning van de periode der omwenteling volgde ook in de binnenlandsche politiek van Pruisen een reactie, die vrij spel gaf aan de behoudende partijen. Men was zelfs niet gerust op het ongeschonden bezit der constitutie, de eenige vrucht, die de revolutie had opgeleverd, en twijfelde aan de trouw van den koning. In een brief aan Bunsen verdedigt hij zich tegen die verdenking, welke ook in Engeland werd gekoesterd. Zijn geweten, verklaart hij, zou hem geen ontduiking der grondwet toelaten, maar al was dat mogelijk, dan nog zou zijn belang, om met Engeland op een goeden voet te blijven, het hem

1 Brief van 7 Mei 1849.

verbieden. Maar toch erkent hij, dat hij zich niet met zijn hart in de nieuwe constitutie kon schikken en niet verder zou gaan dan de letter gebood. Hij bleef de volle overtuiging behouden, dat de uitdrukking van het moderne constitutionalisme in de grondwet de dood van Pruisen moest worden; al wat hij doen kon om ‘op constitutioneelen weg, met toestemming der beide Kamers, te verbeteren,’ - en wat hij verbetering achtte liet zich gissen, - zou hij ‘*con amore*, ja met den diepsten ernst, als een koning van Gods genade, beproeven en uitvoeren’[1].

Nauwelijks waren de angsten van het revolutietijdperk voorbij, of nieuwe zorgen waren in aantocht. Door de mededeelingen van von Sybel weten we, dat Napoleon, kort vóór den *coup d' état*, te Berlijn vergeefsche pogingen deed, om een Fransch-Pruisisch bondgenootschap tot stand te brengen, dat aan Frankrijk de vrije hand zou laten in Italië, aan Pruisen in Duitschland, en dus tegen Oostenrijk gericht was. Friedrich Wilhelm IV kon daardoor wel de overtuiging krijgen, dat de plannen van den President der Republiek niet in de eerste plaats tegen Pruisen waren gericht, maar het voorstel bewees toch, dat in Frankrijk aanslagen tegen het bestaande statenstelsel werden gesmeed. Dat hij na den *coup d'état* van 2 December 1851 met bekommering de bewegingen van Lodewijk Napoleon gadesloeg, was natuurlijk. Een voorstel van Oostenrijk om, te zamen met Rusland en Pruisen, maar zonder Engeland, den nieuwen vorm der Fransche republiek te erkennen, werd door hem verworpen. Die erkenning op zich zelf reeds kon niemand meer kosten dan hem, den strengen belijder van het beginsel der legitimiteit; maar zonder Engeland wilde hij in geen geval daartoe overgaan. Hij wenschte juist meer dan ooit overeenstemming met Groot-Brittannië, sinds Palmerston gevallen was, omdat hij, in strijd met de afwachtende staatkunde, waartoe de koningin en het ministerie besloten hadden, op eigen hand aan Frankrijk erkenning van den nieuwen staatsvorm had toegezegd. Die houding der Engelsche regeering nam zijn hart in; nú meende hij oud-Engeland weer te herkennen; hij wilde tot die mogendheid terugkeeren ‘als een vogel tot het verlaten nest’ en hoopte met ingenomenheid

1 Brief van 11 Januari 1852.

ontvangen te worden. Maar de voorwaarden, die hij stelde voor een bondgenootschap, waren te bezwarend. Engeland en Rusland moesten hem zijn grondgebied waarborgen en de drie Mogendheden zouden, volgens zijn plan, een aanval tegen één gericht, als een *casus belli* voor allen beschouwen. Op die voorwaarde wilde hij het wagen, wanneer Oostenrijk, in vereeniging met de overige Duitsche staten, de nieuwe Republiek erkende, in een geïsoleerde stelling te geraken. Tot zoover was de eisch, ofschoon onaannemelijk, van de zijde van Pruisen natuurlijk. Maar alles werd wederom bedorven door de dwaze hoop, die hij met het plan verbond, om zijn gezag in Neuchatel te herstellen. Door Engeland en Rusland gedekt, meende hij zijn Brandenburgers en Pommeranen naar Zwitserland te kunnen zenden! Evenwel, zijn volhardende, maar steeds onbeantwoorde liefde voor Engeland werd ook ditmaal teleurgesteld. De Britsche regeering was ongezind een staatkunde te volgen, die Frankrijk kon kwetsen.

Toen evenwel in het najaar van 1852 in Frankrijk aanstalten werden gemaakt om het keizerrijk te herstellen, begon de vrees voor oorlogzuchtige plannen van Napoleon zich ook van Engeland meester te maken. Van de Britsche regeering schijnt toen het plan te zijn uitgegaan om een *centre d'entente* te vormen. Van ganscher harte nam Friedrich Wilhelm het denkbeeld aan; vol vreugde zag hij, dat zijn vermaningen, die tot hiertoe ‘als het geblaf van een keffer’ waren aangehoord, eindelijk ingang hadden gevonden. ‘Het feit,’ schreef hij in November 1852 aan Bunsen, ‘dat de Mogendheden van het vasteland, door Engeland opgeroepen, op dit oogenblik te Londen onderhandelen, is van onschatbare waarde. Ik heb het u zoo dikwijls gezegd en geschreven: is er tegenover het revolutionaire Frankrijk een middel, een eervollen vrede te handhaven, zoo is het alleen de eenigheid der vier Mogendheden en de indruk, dien zij ten allen tijde op de heerschers in Frankrijk, wie ook, moet maken..... Die indruk is zeer noodig, noodiger dan de dikwijls zeer slecht onderrichte regeering der koningin misschien weet. *Wij* weten, - en dat kunt gij de koningin en hare ministers mededeelen, maar *sub rosa*, - wij weten, dat Lodewijk Napoleon met de hoofden der goddelooze pogingen tot revolutie in verbinding staat. Mazzini, Kossuth en andere waren te Parijs of in de nabijheid verscholen. Een teeken, door de incarnatie der omwenteling,

van de Tuileriën uit, gegeven, doet het oproer losbarsten in Polen, Hongarije, Italië, Zuid-Duitschland en België. In de grenslanden treedt Bonaparte dan als “Empereur de la paix’ en als ‘garant du droit de tous les peuples” op. De adressen tot inlijving van den Paltz, onze Rijnprovinciën en Belgie, zijn reeds opgesteld en ten deele afgezonden..... Dwingen wij hem nu door onze eenigheid en onze eenstemmige verklaring tot rust, zoo geraakt de goed in gang gebrachte machine in de war’.....[1].

De poging om een *centre d'entente* tusschen Engeland, Rusland, Oostenrijk en Pruisen te vormen, mislukte evenzeer als het vroegere plan van een bondgenootschap tusschen Pruisen, Rusland en Engeland. Friedrich Wilhelm zocht de schuld hoofdzakelijk bij Rusland en Oostenrijk. Wat het laatste betreft, waarschijnlijk niet ten onrechte. Althans graaf Buol, de Oostenrijksche gezant te Londen, keurde de verheffing van Lodewijk Napoleon tot keizer goed en achtte zijn binnenlandsche staatkunde in overeenstemming met de methode van regeeren in Oostenrijk. Hij zeide: ‘Enfin c'est qu'on ne vient à bout à dominer cette canaille, qu'en leur inspirant de la peur; c'est là aussi notre politique à nous, en Autriche’[2].

Evenwel, de koning van Pruisen gaf den moed niet op. Zijn geest, zoo rijk in plannen, had spoedig een derde combinatie gereed. Ditmaal was België, - ‘het eerste voorwerp, waarop de nieuwe, gekroonde roofvogel aasde,’ - het uitgangspunt van zijn ontwerp. Napoleon, meende hij, zou wel geen oorlog met dien staat aanvangen, maar een oproer uitlokken en dan wederom als ‘Empereur de la paix’ en als ‘garant de toute volonté de tous les peuples’ aan koning Leopold de onderdrukking verbieden en België bezetten. Het ‘meest voor de hand liggende, zekerste en beste middel van tegenweer’ achtte hij het sluiten van een quadruple alliantie tusschen Engeland, Pruisen, België en Nederland of een militaire overeenkomst. ‘Dat koning Leopold en de minister Thorbecke,’ schreef hij, ‘dit van ganscher harte zullen doen, weet ik. Maar nu lord Derby? Want de koningin en de Prins-gemaal denken zooals ik en koning Leopold.’ Wanneer het voorstel werd aangenomen, verbond hij zich om een leger

1 Brief van 17 November 1852.
2 Bunsen, III, p. 224.

van 100,000 man te leveren. Een volkomen stilzwijgen moest bewaard worden, totdat de overeenkomst gesloten en geratificeerd was. Hij hoopte die verrassing aan Rusland en Oostenrijk als een kerst- of nieuwejaarsgeschenk aan te bieden.

Een staatkundig plan van Friedrich Wilhelm IV stond meestal gelijk met een mislukking. Zoo ook hier: het jaar 1852 was nog niet ten einde of het ministerie Derby was afgetreden en vervangen door een kabinet Russell-Aberdeen, waarin Palmerston met de portefeuille van binnenlandsche zaken werd belast. Het deelgenootschap van den laatste, die, naar het scheen, geheel door Lodewijk Napoleon was ingenomen en openhartig zijn overtuiging had uitgesproken, ‘dat Napoleon zijn taak zou vervullen’[1], liet verwachten, dat Engeland geen vijandige houding tegenover Frankrijk zou aannemen. In het begin van 1853 was Palmerston weder op zijn natuurlijk terrein, dat der buitenlandsche zaken, aangeland; daarmeê waren alle plannen van Pruisen verijdeld.

De laatste politieke brieven van Friedrich Wilhelm IV, die door Ranke zijn openbaar gemaakt, betreffen het begin der verwikkelingen, die tot den Krimoorlog leidden. Zij loopen van April 1853 tot Januari 1854.

De koning hield zich bij zijn staatkunde in de Oostersche quaestie twee doeleinden voor oogen. Hij wenschte in de eerste plaats de integriteit van Turkije te handhaven in het belang van den vrede. Werden de Turken uit Europa geworpen, dan voorzag hij een algemeenen strijd over de nalatenschap. Maar in de tweede plaats meende hij, dat de Mogendheden een christenplicht ten aanzien hunner geloofsgenooten in het Turksche Rijk te vervullen hadden en dat zij zich tegenover den Islam als een christelijke macht moesten toonen. Vóór alles kwam het er op aan een *gemeenschappelijke* bescherming uit te oefenen; een protectoraat van Rusland alleen kon hij niet dulden. Hij was verrukt, dat Turkije dat inzag. ‘De Turk heeft gezegd, - en God zegene de Turken daarvoor, - dat hij aan Rusland afzonderlijk niet kon toestaan, wat hij slechts aan alle Mogendheden te zamen mocht verleenen’[2].

1 Bunsen, III, p. 224.
2 Brief van 3 Juni 1853.

De koning trachtte ook Rusland tot die overtuiging te brengen. Hij wilde den Czaar op deze wijze toespreken: ‘Waarde zwager, gij hebt van uwe zijde volkomen recht, de christenen, die u het naast aan het hart liggen, door een krachtigen maatregel aan de Turksche willekeur te onttrekken: gij hebt zoozeer recht, dat wij ons schamen in dezen ontwijfelbaren christenplicht door u voorkomen te zijn, maar, - beter laat dan nooit. Wij erkennen nu onzen plicht als christenen en geven u ons voornemen te kennen, om, wat gij voor ééne sekte begeert, vereenigd voor alle christenen onder de Turksche heerschappij te verlangen. Wij weten, dat wij, hetgeen u tot hiertoe niet gelukt is en u.... niet gelukken zal, zegevierend zullen doorzetten, te meer, daar de Porte zich reeds gunstig in dien zin heeft uitgelaten. Derhalve, waarde zwager, het tractaat, waaraan gij reeds wanhooptet, zullen wij te zamen voor u en onszelven ongetwijfeld verkrijgen. Wees ons dankbaar en verheug u, dat wij u de overwinning bezorgen’[1]. Wij weten niet of de omgang tusschen de beide vorstelijke zwagers zoo vrij was, dat deze toespraak keizer Nikolaas niet kon kwetsen; of zij anders geschikt was om den hooghartigen Czaar gunstig te stemmen, mag betwijfeld worden.

In den aanvang scheen de politiek van den koning gunstig door Engeland te worden opgenomen. Bunsen kon berichten, dat Aberdeen, Clarendon en de Koningin instemden met zijn bedoeling. ‘Ils aboudent dans votre sens, sire,’ schreef hij. Maar weldra bleek die instemming zóó algemeen te zijn, dat zij tegen een afdalen in bijzonderheden niet bestand was. De koning wilde, dat de Sultan aan de Mogendheden de rechten der christenen zou garandeeren; Engeland daarentegen meende, dat men Turkije zou verzwakken indien het gedwongen werd de bescherming zijner onderdanen, en dus de vervulling van een natuurlijke verplichting, aan eenige vreemde Mogendheid te waarborgen; het wenschte alleen, dat een tolerantie-edict zou worden uitgevaardigd. Ook Turkije zelf achtte het onvereenigbaar met zijn souvereiniteit aan de Mogendheden een bepaalde gedragslijn in zijn binnenlandsche staatkunde te beloven. De vreugde van den koning over de aanvankelijke harmonie was op eenmaal vervangen, eerst door ontsteltenis, later door ergernis; zijn plan om door een gemeenschappelijke

1 Brief van 16 Juni 1853.

pressie op Turkije Rusland's staatkunde te doen mislukken, was verijdeld. ‘Op deze wijze,’ schreef hij, ‘volg ik noch Aberdeen, noch Clarendon, noch geheel Engeland en zoek in de meest volstrekte onzijdigheid het heil van Pruisen.’ - Vijf maanden later scheen het alsof Engeland tot zijn inzichten begon te naderen en er in zou toestemmen om Turkije te *bevelen* de christenen te emancipeeren. ‘Jubelend en met het gevoel van iemand, wien een centenaar van de borst wordt genomen’ sloot hij zich bij dat denkbeeld aan. De bescherming zijner geloofsgenooten was hem hoofdzaak in de quaestie; het bezwaar, dat op de souvereiniteit van Turkije inbreuk zou worden gemaakt, was, met die hoofdzaak vergeleken, een nietigheid in zijn oog; zijn politiek kwam overeen met zijn geweten, zijn christelijk eergevoel en zijn voorgevoelens omtrent het goddelijk raadsbesluit over het Oosten.’ Hij was alleen niet gerust, dat Engeland door het besef van christenplicht werd bestuurd en eerlijk den vrede wilde. Maar was dat werkelijk het geval, speelde dat christelijk besef ook slechts ‘de tweede viool in het concert’ - dan zou ‘de Heer zijner kerk het besluit met duizendvoudigen zegen kronen’[1].

Intusschen was een vreedzame oplossing der Oostersche quaestie onmogelijk geworden. Het Russische leger was in den zomer van 1853 de Pruth overgetrokken en had de Donauvorstendommen bezet; in November van dat jaar werd het Turksche eskader bij Sinope verslagen. Die gebeurtenissen hadden een aaneensluiting van Engeland en Frankrijk tengevolge: het was Napoleon gelukt de aanzienlijkste staatkundige verbintenis aan te gaan, die hij kon wenschen. Voor Friedrich Wilhelm IV had daardoor een vereeniging met Engeland haar aantrekkelijkheid verloren; het was hem, den gezworen vijand van alle omwenteling, onmogelijk zich met den zoon der revolutie te verbinden. Hij werd slechts versterkt in zijn voornemen om in den dreigenden oorlog een neutrale houding aan te nemen. Maar die onthouding achtte hij een dienst, groot genoeg om als prijs te verlangen de garantie van het bezit zijner landen, de onschendbaarheid van het territoor van den Duitschen Bond en de heilige belofte om hem, bij den toekomstigen vrede, zonder voorbehoud wederom in het bezit te stellen van zijn geliefkoosd Neuchatel. Mocht Engeland ont-

1 Brief van 20 November 1853.

wijkend antwoorden, dan zou hij zich tot Rusland wenden; wanneer ook dit een onzeker antwoord gaf, dan zou hij God aanroepen om hem te sterken en zijn strijdleus zou dezelfde zijn als die van de kleine schaar van Gideon: ‘Het zwaard van den Heer en van Gideon’ of liever: ‘gelijk de Heer wil.’ Op de bedenking van Bunsen, dat geen Britsch minister de herstelling van den vroegeren toestand van Neuchatel voor zijn verantwoording zou nemen, antwoordt hij: ‘Het is mogelijk, maar vergeet het niet: er is geen koning van Pruisen, die niet de restauratie van Neuchatel tot een *conditio sine qua non* van zijn diensten maken zou.’ Hij was niet gerust, dat Engeland hem niet zou willen dwingen, om aan den oorlog deel te nemen. ‘Ik weet,’ schrijft hij, ‘dat Engeland onzen handel vernietigen kan, wanneer het mij dwingen wil. Maar ik heb de vaste hoop, dat het evangelische Engeland het evangelische Pruisen niet zal willen verzwakken..... Ik reken er op, dat Engeland aan mij geen dwaasheid en geen schanddaad begaan zal.’

Pruisen heeft in den Krimoorlog in zijn neutrale houding volhard, maar het is gebleken, dat de gevaren, die Friedrich Wilhelm IV zag dreigen, slechts in zijn verbeelding bestonden. Bij den dood van Nikolaas voelde de koning zich gelukkig, dat hij zich tegenover den keizer geen vijandschap had te verwijten. ‘Een der edelste menschen,’ schreef hij aan Bunsen, ‘een der heerlijkste verschijningen in de geschiedenis, een der trouwste zielen en tegelijk een der machtigste heerschers dezer enge wereld is van gelooven tot aanschouwen overgegaan. Ik dank God op de knieën, dat hij mij waardig gekeurd heeft bij den dood van keizer Nikolaas diep bedroefd te zijn, dat ik in den schoonsten zin van het woord zijn vriend heb mogen worden en trouw heb mogen blijven’[2].

Te midden der staatkundige zorgen bleef het hart van den koning vol van belangstelling in kerkelijke zaken en keerde hij telkens terug tot de idealen eener kerkinrichting, die hem reeds als kroonprins vervulden. Toen Gützlaff, de bekende zendeling, een reis door Europa deed om hulptroepen te werven voor de bekeering der Chineezen, werd Friedrich Wilhelm met vurigen

2 Brief van 4 Maart 1855.

ijver bezield voor de geestelijke verovering van het Hemelsche Rijk. Onmiddellijk haalde hij zijn vroegere ontwerpen eener bisschoppelijke inrichting der kerk te voorschijn, in de hoop dat ze in China bruikbaar zouden zijn. Ook hier zag hij het gevaar dreigen, dat de pas gevestigde christelijke kerk wederom in tienduizend deelen zou worden verdeeld en dat het heilige werk der bekeering in ‘zendingsjachtpartijen’ zou ontaarden. Die vrees wierp een schaduw over zijn verwachtingen. Ook in deze zaak voelde hij zich een ‘evangelisch christen, niet in naam, maar met hart en ziel,’ voor wien de eer der evangelische belijdenis een persoonlijke eer, haar schande een persoonlijke smaad was.

In de dagen der reactie van 1850 werd het gerucht verbreid, dat hij neiging had om katholiek te worden. Die verdenking kon hij in alle oprechtheid afweren. Dat hij een vurig protestant was, bewees hij, toen de onbevlekte ontvangenis der heilige Maagd tot dogma zou worden verheven. Uit een brief aan Bunsen, naar aanleiding van het vraagstuk geschreven, spreekt een oprecht verontwaardigd gemoed. ‘De arme Paus,’ schrijft hij, ‘wil zich van den hemel krachtiger bijstand voor de Roomsche kerk verwerven, dan haar tot hiertoe ten deel viel en tot dat einde de koningin des hemels winnen door haar een hoogeren rang toe te kennen. Hij wil de droomerijen van Frans van Assisi en zijn leerlingen over de *immaculata conceptio beatae Mariae virginis*.... tot kerkelijk dogma verheffen, van welks aanneming het heil of de verdoemenis der menschen zal afhangen.’ Hij wenschte, dat de evangelische kerk al haar verschillen zou vergeten, om vereenigd een groote demonstratie tegen het plan van Rome te organiseeren. Was zij niet tot een mummie geworden, dan, meende hij, *moest* zij bij deze gelegenheid getuigenis afleggen van haar geloof; zij moest het, niet slechts ‘als dochter van Luther en Calvijn, maar ook als discipelin van den Heer, als trouwe belijdster van de apostolische leer, met inachtneming van het getuigenis der Oostersche en Westersche kerkvaders, als het zuivere, niet dwalende, waarachtig katholieke deel der kerk op aarde.’ Dat getuigenis moest op iedere geoorloofde wijze in den schoot der Roomsche kerk worden geworpen; de gelegenheid tot de heiligste en rechtmatigste veroveringen mocht niet ongebruikt voorbijgaan. Maar vóór alles kwam het aan op eenheid. ‘Liever zwijgen dan afzonderlijk spreken.’

Bunsen was niet ingenomen met het plan, waarvoor zijn hulp werd gevraagd, en meende, dat het genoeg was tegen de pauselijke aanmatiging ‘een kleinen oorlog door middel van de pers’ te voeren. De koning was wederom bitter teleurgesteld. Die ‘brochuren-oorlog’ vreesde hij, zou niet eenmaal een algemeen evangelische, maar een uitsluitend Duitsche worden; het eerste was reeds verkeerd genoeg, het laatste volstrekt ondragelijk. De strijd zou misschien waardig beginnen, maar ‘het gebrek aan tact bij de Duitschers, hun plompheid, hun ongeloof, hun doctrinaire geest, het Piëtisme, Romanisme, Rationalisme, Irvingianisme, Baptisme’ zouden de heilige zaak in weinige maanden volkomen bederven en Rome ten slotte doen juichen. Zoo zou, in plaats van een indrukwekkende getuigenis van de geheele evangelische wereld, een jammerlijke reden tot ergernis te meer aan het licht komen.

In de laatste jaren zijner regeering, wisselde de koning nog herhaaldelijk brieven met Bunsen, meestal over kerkelijke aangelegenheden. Zijn wenschen omtrent een nieuwe organisatie der kerk in Pruisen waren voor het grootste deel dezelfde gebleven als die, welke den inhoud vormden van den ‘zomernachtsdroom,’ dien hij als kroonprins aan Bunsen had medegedeeld. Toen in het najaar van 1857 te Berlijn een vergadering der ‘Evangelische alliantie’ zou plaats hebben, noodigde hij Bunsen uit om ‘zijn engen kring te Heidelberg’ te verlaten en naar de hoofdstad te komen, ‘om frissche levenslucht in te ademen.... daar, waar een ongehoord groote massa der meest bezielde belijders zou samenkomen; daar, waar bijna zeker een nieuwe toekomst voor de geheele kerk en de evangelische belijdenis werd voorbereid’[1]. Het was de laatste brief, dien Bunsen ontving; het schrift droeg reeds de sporen van afnemende kracht.

De gezondheid van den koning was geschokt; hij verkeerde in een verontrustenden toestand van opwinding. Als een der oorzaken wordt beschouwd de noodzakelijkheid om voor altijd zijn rechten op Neuchatel te laten varen. Ofschoon alle banden met het Zwitsersche kanton sinds 1848 waren verbroken, had hij nooit zijn souvereiniteit opgegeven, doch slechts zwijgend in den feitelijken toestand zich gevoegd. Maar toen in 1856

1 Bunsen woonde, nadat hij zijn betrekking als gezant te Londen had nedergelegd, te Heidelberg.

de koningsgezinde partij in Neuchatel een *coup d'état* beproefde, die met de gevangenneming der voornaamste leiders eindigde, was een beslissing onvermijdelijk. De koning dacht er aan, zijn leger in Zwitserland te laten inrukken en vond steun bij de Pruisische Kamer. Maar weldra kwam hij tot het inzicht, dat een oorlog om Neuchatel, welks bezit de invloedrijkste staatslieden in Pruisen eerder als een last dan als een voordeel beschouwden, een onmogelijkheid was. In den zomer van 1857 ontsloeg hij zijn Zwitsersche onderdanen van hun eed en gaf zijn rechten op. Het verlies van het vorstendom was te veel voor zijn ondermijnd gestel. Weinige maanden later werd hij door de ziekte overvallen, die zijn geestvermogens krenkte. Nog drie jaren werd zijn lijdend leven gerekt; in het begin van 1861 overleed hij.

De brieven van Friedrich Wilhelm IV, waarvan wij den hoofdinhoud mededeelden, eischen veel van het geduld van den lezer. De onafgebroken reeks zijner onpraktische plannen, zijn voortdurend verzet tegen alle vrijzinnige beginselen laten een indruk van eentonigheid en vermoeienis achter. Toch hebben zijn romantische dweperijen, zijn zonderlinge invallen, ofschoon onbelangrijk op zichzelf, een historisch belang, omdat ze van invloed zijn geweest op de ontwikkeling van Pruisen en van geheel Duitschland.

De briefwisseling met Bunsen stelt ons uit haren aard niet tot een volledige karakteristiek van den koning in staat, maar doet toch enkele karaktertrekken duidelijk uitkomen en wijzigt in sommige opzichten de voorstellingen, die omtrent zijn persoonlijkheid in omloop zijn.

Friedrich Wilhelm IV was een oprecht godsdienstig man, met bekrompen maar innige liefde aan bijbel en kerkleer gehecht. De kerk was de sfeer, waarin hij het liefst met zijn gedachten zich bewoog. De hervorming der christelijke kerk, de bekeering der Chineezen, de strijd tegen het dogma der onbevlekte ontvangenis lagen hem blijkbaar nader aan het hart, dan de staatkundige vraagstukken, die hij in de eerste plaats op zijn weg vond; aan geen werk heeft hij met meer ijver zich gewijd dan aan de stichting van het bisdom te Jeruzalem.

Maar zijn rechtzinnigheid was van een bijzonderen aard. Dogmatische bekrompenheid was niet haar eenig karakter: ze ging gepaard met een warmte van gemoed, die somtijds den indruk van het ongerijmde zijner denkbeelden matigt. Zijn wensch naar een vereeniging van alle christelijke kerken, ofschoon volkomen ijdel, en met de vreemdste phantasieën vermengd, bewees toch dat hij een ruimer standpunt dan de meeste zijner geestverwanten innam.

Die kerkelijke rechtzinnigheid maakte hem tevens tot een onhandelbaar vertegenwoordiger van theocratische beginselen op politiek gebied, en even phantastisch als zijn kerkelijke plannen waren zijn staatkundige idealen. Op dit gebied verloren zijn dweperijen haar onschuldig karakter; zij stremden de ontwikkeling van Pruisen en waren de grond van zijn verzet tegen de rechtmatigste eischen van zijn volk. Toen het uitgebreidere politieke rechten en een vertegenwoordiging vroeg, raadpleegde hij allereerst zijn godsdienstige beginselen en gaf aan Pruisen niets anders dan de onhoudbare instelling van den Vereenigden Landdag. De volkomen natuurlijke begeerte van Neuchatel om een einde te maken aan den onnatuurlijken toestand waarin het verkeerde, beschouwde hij slechts als de vrucht van ongeloof en revolutie, en tot aan het einde van zijn leven bleef hij met de volharding van een monomaan zich aan zijn souvereiniteitsrechten op het vorstendom vastklemmen. In de groote gebeurtenissen van 1848 zag hij niets anders dan het verachtelijkste radicalisme en afval van God. Tegenover die machtige beweging, die, bij al de gruwelen die haar vergezelden, in menig opzicht de gezonde uiting was van ontwakend staatkundig leven, stond hij slechts met bekrompen gemoedsbezwaren en ongerijmde theorieën over den aard van het liberalisme, zonder eenig begrip van de behoeften van zijn tijd. Toen de keizerskroon hem door het Duitsche volk werd aangeboden en zijn wensch kon vervuld worden om zich aan het hoofd van Duitschland te plaatsen, weigerde hij de kroon aan te nemen en liet zich van het aangrijpen van het bereikbare weerhouden door het romantisch ideaal van een koningschap in middeleeuwschen trant. Zoo heeft hij, morrend over de verdorvenheid zijner tijdgenooten en met zijn gedachten verwijlend in een lang vervlogen tijdperk, de kans om de Duitsche eenheid op een betrekkelijk vreedzame wijze tot stand te brengen, verspeeld.

Het was een ongeluk niet alleen voor zijn volk, maar ook voor hem zelf, dat hij tot koning was bestemd. Aan deugden en talenten ontbrak het hem niet. Hij was een trouwhartig karakter, een man van piëteit, van wien geen lage daden, geen ontrouw aan eens gegeven beloften waren te wachten. Daarbij bezat hij, ook naar het oordeel van tegenstanders, begaafdheid voor wetenschap en kunst. Zelfs schitterende geesteseigenschappen werden hem toegekend. Maar geschiktheid tot handelen en heerschen bezat hij niet. Zijn aanleg had hem tot een bespiegelend leven bestemd; zijn eerstgeboorterecht riep hem tot den troon. Zoo werd zijn geest gedwongen in een richting, die niet met zijn natuurlijke neiging overeenstemde, en werd hij geworpen in een strijd, waartoe hem opgewektheid en kracht ontbraken. In dien strijd werd zijn weeke natuur verhard en verviel hij tot een ruwheid, waarachter wellicht menigmaal slechts een gevoel van zwakheid zich verborg. Hij was een man van te veel beteekenis en te zeer met eigen denkbeelden ingenomen om anderen voor zich te laten handelen en niet zelf het roer in handen te nemen. Maar hij stuurde voortdurend tegen den stroom op en telkens bleek het, dat alle staatsmanskunst hem ontbrak. Al zijn staatkundige plannen waren misgeboorten; in zijn binnenlandsche en buitenlandsche politiek rekende hij steeds buiten de werkelijkheid en eindigde altijd met de droevige ontdekking, dat hij alleen stond en dat zijn phantasie hem op wegen had gevoerd, waarop niemand hem kon volgen.

Zijn tijdgenooten verweten hem voortdurende wankelmoemoedigheid. Dat verwijt kan niet zijn beginselen treffen. Een man van een wankelende overtuiging was hij niet; aan zijn godsdienstige en staatkundige theorieën is hij getrouw gebleven tot aan het einde van zijn leven. Maar zijn wankelen begon, waar hij, zooals telkens het geval was, in de noodzakelijkheid kwam, de toepassing zijner beginselen op te geven en gedwongen werd in een andere richting te gaan dan met zijn wensch overeenkwam. Zoolang mogelijk bood hij weerstand; moest hij eindelijk toegeven, dan deed hij het aarzelend en met een verbitterd gemoed. Zoo was zijn besluiteloosheid geen zwakheid van overtuiging, maar het onwillig buigen voor een noodzakelijkheid, die hij steeds als verderfelijk bleef beschouwen.

Wij kunnen den onvermoeiden, maar wanhopigen strijd van den koning tegen de machten van den nieuwen tijd zelfs niet

tragisch noemen. In de worsteling van het oude en nieuwe kan ook hij, die zich aan het oude vastklemt en het met den hartstocht der vertwijfeling verdedigt, een indrukwekkende persoonlijkheid zijn, al mist hij de kracht van de voorvechters eener nieuwe richting. Overwonnen in den strijd, kan hij een tragische figuur zijn. Maar de man, die een lang verouderde orde van zaken wil restaureeren, die de werkelijkheid wil dwingen naar een grillig ideaal, opgedolven uit een ver verleden, is slechts een phantast, die alleen deernis kan wekken. Dat laatste heeft Friedrich Wilhelm IV gepoogd; vandaar dat zijn onvruchtbaar leven wel medelijden, maar geen hoogere belangstelling kan inboezemen.

Een billijk oordeel over dien vorst was uiterst moeilijk voor zijn tijdgenooten, die zijn stremmenden invloed, zijn tegenstand tegen politieke hervorming ondervonden. Voor ons, die op een afstand zijn geplaatst, en hem uit zijn brieven veelzijdiger kennen dan tot hiertoe vergund was, is het gemakkelijk hem beter te waardeeren. De slotsom, waartoe de beschouwing zijner brieven moet leiden, schijnt ons deze, dat hij als vorst volkomen verdient op den lagen rang te worden geplaatst, dien zijn tijdgenooten hem aanwezen, maar als mensch in onze schatting moet rijzen. -

Aug. 1873.

R.P. MEES R. AZ.

De versterking van Parijs.

Handel met de vreemdelingen. Eene bladzijde uit de parlementaire geschiedenis van Frankrijk.

De reusachtige onderneming om eene stad als Parijs in eene vesting te herscheppen, wekte voor ruim dertig jaren de levendige belangstelling op van alle staatslieden en krijgskundigen, en geheel Europa volgde met aandacht de langdurige beraadslagingen, welke daarover in de Fransche Kamers werden gevoerd. Het was de eerste maal, dat eene quaestie van dezen aard aldus in 't openbaar behandeld werd. Algemeen gold toen nog de regel, sedert door verschillende landen verlaten, dat een gouvernement slechts de noodige kredieten had aan te vragen voor fortificatie-werken in het algemeen, maar vrij behoorde te blijven in de wijze van besteding, In Frankrijk was, onder Louis Philippe, eene koninklijke ordonnantie voldoende om eene opene stad in de rij der vestingen te doen opnemen. Het is echter duidelijk, dat voor Parijs deze weg niet kon worden gevolgd. De hoofdstad van Frankrijk kon niet als bij verrassing in eene vesting veranderd worden. Daartoe was eene wet noodig; en zoo zijn de beweegredenen, die tot het plan der versterking hebben geleid, en de bezwaren, welke daartegen werden aangevoerd, algemeen domein geworden. Het toeval heeft gewild, dat nauwelijks het één-vierde eener eeuw na de voltooiing der werken verloopen was, of de vijand, die men vreesde, verscheen voor de poorten der wereldstad. En zoo is de inderdaad zeldzame gelegenheid geboren om de beweringen en verwachtingen van hen, die toen geroepen waren hun oordeel over de bevestiging der hoofdstad uit te spreken, met de feiten van heden te vergelijken. Zoo wij hier tot die vergelijking overgaan, het geschiedt vooral om de waarheid in

't licht te stellen hoe op staat- en krijgskundig gebied de onderstellingen, die het meest rationeel schijnen, soms door de werkelijkheid op de treffendste wijze worden gelogenstraft. Eene waarheid, die een ieder tot behoedzaamheid in het oordeelen moet aansporen, maar die inzonderheid zij niet mogen voorbijzien, die in ons land gewoon zijn alle verdedigingsplannen als even zoovele hersenschimmen van de mannen van het vak te beschouwen. Want ook in de Fransche Kamers was het getal niet gering van hen, die het plan tot versterking van Parijs afkeurden, omdat zij de verdediging van eene zoo groote stad met eene zoo onrustige bevolking eene onmogelijkheid achtten. En toch, ofschoon in vijf-en-twintig jaren de stad nog grooter en de bevolking niet rustiger geworden was, heeft Parijs zich verdedigd totdat de laatste bete broods was opgeteerd!

I.

De quaestie der versterking van Parijs kwam in 1830 voor 't eerst aan de orde. Het denkbeeld zelf was niet nieuw. Vauban had het reeds aangegeven. Napoleon had, in 1815, door den generaal der genie Haxo, uitgebreide verschansingen op verschillende punten van den omtrek der stad doen aanleggen, en meermalen betreurd, dat Parijs in 1814 niet versterkt was. Eene commissie, in 1818 benoemd, om verschillende punten, het vestingstelsel van Frankrijk betreffende, te onderzoeken, had als haar gevoelen doen kennen, dat Parijs beschermd moest worden door werken, op de beheerschende punten aan te leggen. Het permanente comité van fortificatiën, in 1825 geraadpleegd, had zich in 't algemeen vóór de bevestiging verklaard, maar geen advies uitgebracht over de wijze van versterking. De zaak was derhalve nog geenszins rijp voor beslissing, toen de gebeurtenissen van het jaar 1830 een oogenblik de vrees voor een algemeenen oorlog deden ontstaan. Louis Philippe meende toen maatregelen te moeten nemen tot beveiliging van de hoofdstad. Eene commissie werd benoemd om het vraagstuk van de versterking van Parijs te onderzoeken, maar de Minister van Oorlog, de maarschalk Soult, liet inmiddels eenige werken aanleggen tot vorming van

een verschanst kamp; geschikt om in geval van tegenspoed aan de grenzen, het leger op te nemen. Voor de plaatsing van dit kamp werden de hoogten aangewezen, die ten noorden en noord-oosten van Parijs, in de lijn S^{t}. Denis-Charenton, worden aangetroffen. Met zulk een verschanst kamp en eenige vlugtige werken op andere punten was, naar het oordeel van den maarschalk, de veiligheid van de hoofdstad voor 's hands voldoende verzekerd. In overeenstemming met deze zienswijze vroeg Soult, die na 1830 achtereenvolgens van het eene in het andere Ministerie overging, bij de begrootingen voor 1831 en volgende jaren de noodige kredieten aan tot voltooiing van het ontworpen kamp. Eene som van twee à drie millioen gulden werd van 1831-1833 verwerkt, maar toen de maarschalk in laatstgemeld jaar een meer belangrijk krediet aanvroeg, werd dit door de Kamer der Afgevaardigden geweigerd.

Wat was er geschied? De in 1830 benoemde commissie was tot geen bepaald resultaat gekomen. Daarin waren twee zienswijzen, of liever twee partijen ontstaan. De eene partij, die der militaire ingenieurs, wilde Parijs regelmatig versterken en die stad alzoo tot eene bepaalde vesting maken van het toen nog gebruikelijke modèl. Dit plan, waarbij men uitging van het denkbeeld, dat Parijs tegen een *beleg* bestand moest zijn!, droeg, naar den generaal, die het ontworpen had, den naam van *ontwerp - Valazé*. Hiertegenover stond het plan, dat naar den generaal *Bernard* genoemd werd, het plan van hen, die, meer waarde hechtende aan troepen dan aan muren, alleen forten of verschansingen verlangden langs den omtrek der stad, hoofdzakelijk slechts met het doel om de vrije en krachtige werking van het daarachter of daarbij gelegerde leger te bevorderen. Volgens dit plan, dat niets anders was dan eene uitbreiding en verbetering van het denkbeeld van den Minister van Oorlog, zou Parijs - ongeveer ter plaatse waar thans de vestingwal ligt - omgeven worden met een kring van forten, 15 in getal, waarvan de voornaamste echter tusschen S^{t}. Denis en Charenton zouden komen; voorts zou, om tegen verrassingen gevrijwaard te zijn, de zoogenaamde *mur d'octroi* hier en daar verbeterd en ter verdediging ingericht worden. De kosten van dit plan werden op 20 millioen gulden begroot. Beide ontwerpen hadden hunne voor- en tegenstanders, die elkander soms met hevigheid bestreden. De algemeene aandacht werd daardoor op de zaak gevestigd. De politiek werd daarin gemengd, en de publieke

opinie, althans de opinie van een deel van het Parijsche publiek, begon zich al luider en luider tegen de versterkingsplannen te verklaren. Dadelijk gevaar voor oorlog was er niet. Waartoe dan, riep men, vergetende dat een fort niet in één dag te bouwen is, waartoe dan die forten? Waartoe, wanneer men geene andere bedoelingen heeft, al die kanonnen, die even goed naar Parijs als naar buiten gericht kunnen worden? Weldra heette het, dat de forten slechts even zoo vele *bastilles* zouden zijn, tegen de vrijheid van de Fransche natie gericht. Publieke manifestatiën tegen het versterkings-plan werden georganiseerd, en de ontevredenheid, waar of geveinsd, bleek zoo groot te zijn, dat aan geen doorzetten van het opgevatte voornemen te danken viel. Eerst beloofde het gouvernement, op aandrang van de Kamer der Afgevaardigden, een afzonderlijk wetsvoorstel, en het diende dan ook den 3^{den} April 1833 een wetsvoorstel in van één artikel, waarbij eene som van 17 millioen gulden voor de versterking van Parijs (volgens het plan-Bernard, zijnde de *mur d'octroi* en 15 forten) werd aangevraagd. De commissie van rapporteurs bracht den 22sten April rapport uit, maar de zitting werd drie dagen later reeds gesloten en men achtte het in de eerstvolgende jaren niet raadzaam de quaestie andermaal ter sprake te brengen. Zoo bleef het geheele plan rusten tot 1840, toen nieuwe oorlogsgevaren weder op de versterking der hoofdstad bedacht deden zijn en aanleiding gaven tot nieuwe voorstellen, die ditmaal tot een bepaalde uitkomst leidden.

II.

Nog nimmer, sedert de troonsbeklimming van Louis Philippe, was voor Frankrijk het gevaar van in een algemeenen oorlog gewikkeld te worden, waarbij het waarschijnlijk alleen zou hebben gestaan tegenover geheel Europa, zoo groot geweest als in de tweede helft van het jaar 1840. De Oostersche quaestie hield reeds sedert geruimen tijd alle kabinetten in spanning. Het streven van de zoogenaamde groote mogendheden was oorspronkelijk geweest den strijd tusschen den sultan van Turkije en zijn Egyptischen vasal, Mehemed Ali, in onderling overleg, tot eene bevredigende oplossing te brengen.

Maar Rusland, Engeland, Oostenrijk en Pruisen, de bedoelingen van het ministerie-Thiers, terecht of ten onrechte, mistrouwende, scheidden zich van Frankrijk af en sloten, 15 Juli 1840, te Londen een verdrag, waarbij zij zich verbonden de integriteit van het Turksche rijk en het oppergezag van den Turkschen sultan over Egypte, des noods met geweld van wapenen, te handhaven. Frankrijk werd derhalve geheel ter zijde geschoven en de quaestie feitelijk beslist in het nadeel van Mehemed Ali, ten wiens gunste het Fransche gouvernement tot daartoe werkzaam was geweest. In Frankrijk bracht het Londensche verdrag alle gemoederen in beweging. De natie voelde zich in hare eigenliefde gekwetst. De tegenstanders van Louis Philippe maakten van de gelegenheid gebruik om de ontevredenheid tegen den ‘burger-koning’ aan te wakkeren. De eer en de waardigheid van Frankrijk waren niet veilig in zijne handen. In drie groote internationale quaestiën - de Belgische, de Italiaansche, de Spaansche - had Frankrijk zich een vernederende rol moeten getroosten. Men wilde, voor al die vernederingen, een *revanche*, en de commissie van de Kamer der Afgevaardigden, welke in 1839 verslag had uitgebracht omtrent een aangevraagd krediet van 5 millioen gulden tot uitbreiding van de vloot, was ongetwijfeld de tolk van eene vrij algemeen heerschende stemming, toen zij haar rapport met deze woorden besloot: ‘*Il faut que la France joue un rôle digne d'elle dans les affaires d'Orient; il ne faut à aucun prix que le règlement de ces grands intérêts la fasse tomber du rang qu'elle occupe en Europe. Elle ne supporterait pas cette humiliation, et le contre-coup interieur pourrait en être périlleux*.’

Thiers zelf was oorlogzuchtig genoeg gestemd en zou wellicht, had de beslissing aan hem gestaan, den strijd tegen het verbonden Europa hebben aanvaard. Maar Louis Philippe was volstrekt niet van plan zich in een onderneming te begeven, waarvan de gevolgen niet waren te voorzien en die zijne dynastie in gevaar kon brengen. Hij wilde wel eene ‘dreigende houding’ aannemen, krijgstoerustingen maken en eene vloot naar de Middellandsche Zee zenden, maar hij was geenszins voornemens de zaken tot een uiterste te drijven. De vloot werd dan ook weder teruggeroepen. Frankrijk zag lijdelijk aan, dat een Oostenrijksch-Engelsch eskader, met landingstroepen aan boord, naar de Egyptische kust stevende en

Mehemed Ali tot rede bracht, en daar deze veranderde politiek toch een slachtoffer eischte, werd het Ministerie gedesavoueerd. Het Ministerie-Thiers, dat, 1 Maart 1840, het Ministerie-Soult vervangen had, trad in October 1840 reeds weder af en werd door een Ministerie Soult-Guizot vervangen.

De koning en Thiers, beiden voorstanders van de versterking van Parijs, hadden intusschen van de gelegenheid gebruik gemaakt om de quaestie een stap voorwaarts te laten doen. Er was, in 1836, weder eene commissie benoemd om het geheele vraagstuk der defensie van Frankrijk, wat de vestingen betrof, te onderzoeken. In deze commissie was het stelsel-Bernard verworpen, of liever, zij had zich verklaard voor eene samenvoeging van de beide stelsels: een gebastionneerde vestingwal, zoodanig ingericht, dat zij weerstand kon bieden aan een geregeld beleg, en daar buiten de noodige forten. Dit plan droeg ook de goedkeuring weg van den toenmaligen Minister van Oorlog, den generaal Cubières, en nu nam Louis Philippe, weinige weken na het sluiten van het Londensche verdrag, een besluit, strekkende tot uitvoering van het volledige plan der commissie. Bij dat besluit werd alzoo bepaald, dat de stad zou worden omgeven met een gebastionneerden wal, eene gracht met gerêveteerde (bemuurde) escarp van 10 el hoogte, aarden contrescarp en glacis, voorts met gedetacheerde forten, voorzien van kazematten, eene bemuurde contrescarp en een bedekten weg; dat St. Denis, voor zoover deze stad niet door inundatiën beschermd kon worden, zou worden versterkt en dat tot uitvoering dezer werken en handhaving der orde, 30,000 man in ‘verschillende kampen om de stad gelegerd zouden worden. Bij twee andere besluiten werden ten behoeve dezer werken kredieten aan de departementen van Oorlog en Openbare werken geopend tot een gezamenlijk bedrag van zes-en-een half millioen gulden. Met de werkzaamheden werd dadelijk een begin gemaakt. En zij werden met zooveel spoed voortgezet, dat de toegestane gelden, toen de maarschalk Soult in het laatst van October optrad, wel niet uitgegeven, maar toch geheel verbonden waren; met name was de aanbesteding gegund voor den geheelen vestingwal. De maarschalk Soult, tegenstander van deze wijze van versterking, vond zich zoodoende tot zekere hoogte voor een voldongen feit geplaatst en evenzoo de Vertegenwoordiging. Optredende als president-minister kon de maarschalk, aan wien naar 't schijnt eene voorwaarde in dezen zin

door den koning gesteld was, moeilijk anders doen dan zich nederleggen bij het ontwerp van het vorige kabinet. En zoo diende hij dan, den 12^{den} December 1840, bij de Kamer der Afgevaardigden ten behoeve van de versterking der hoofdstad eene wetsvoordracht in, die met zijne inzichten slechts gedeeltelijk strookte. Daarbij werd een krediet aangevraagd voor een bedrag, met inbegrip van de reeds verbonden zes-en-een half millioen, van 70 millioen gulden. Die som werd verdeeld in twee deelen. Ongeveer 37 millioen werden aangewezen voor de meest dringend noodige gedeelten, te weten de forten op de lijn S^{t}. Denis-Charenton en den achtergelegen vestingwal, voorts het fort op de Mont-Valérien en de forten Issy, Vanves, Montrouge, Bicêtre en Ivry, allen ten zuiden van de stad. Deze werken moesten in 1843 gereed zijn. De overige millioenen zouden dienen voor de voltooiing van de enceinte en de aanvulling van hetgeen aan den kring der forten nog zou blijken te ontbreken. Het wetsontwerp werd, na zeer belangrijke discussiën, den 1sten Februari 1841 in de Kamer der Afgevaardigden, den 1sten April in de Kamer der Pairs aangenomen. Wij zullen trachten een overzicht te geven van de discussiën, die toen in de beide Kamers zijn gevoerd, daarbij als punt van uitgang het rapport nemende, dat door Thiers, als algemeen rapporteur van de commissie voor het wetsvoorstel, was uitgebracht.

III.

In de Fransche Kamers schijnt bij sommige leden de meening te hebben bestaan, eene meening, die ook wel in andere parlementen wordt aangetroffen, dat zij, die geen ingenieur of krijgskundige zijn, ook geen oordeel vellen kunnen in quaestiën van technischen of krijgskundigen aard. Eene gevaarlijke dwaling, omdat zij in den regel daartoe leidt, dat men zich ook de moeite niet geeft dergelijke vraagstukken te onderzoeken en blindelings, naarmate men tot de ministerieele of de anti-ministerieele partij behoort, vóór of tegen stemt. Thiers schijnt het noodig te hebben geacht die opvatting te bestrijden en opende daartoe zijn rapport met de volgende opmerking over de wijze, waarop de commissie getracht had zich op de

hoogte van hare taak te stellen. ‘Wij moeten,’ zeide hij, ‘vóór alles aan de leden der vergadering een woord zeggen over de méthode van onderzoek, welke wij bij de behandeling van deze quaestie hebben gevolgd. Gij hebt dagelijks, wanneer er sprake is van openbare werken van burgerlijken of militairen aard, in zuiver speciale quaestiën te beslissen, van welke men zou meenen dat zij alleen konden behandeld worden door ingenieurs voor eene vergadering van ingenieurs. Intusschen zijt gij verplicht zelf te oordeelen. Welken weg volgt gij? Gij laat bij die speciale quaestiën uw gezond verstand werken; gij tracht de voornaamste, de beslissende gronden te vatten, en gij stemt naar aanleiding dier gronden. Zoo zijn wij ook bij deze zaak te werk gegaan. Wij hebben de mannen van het vak met eerbiedige aandacht aangehoord, en toen hebben wij beslist, zooals staatslieden behooren te doen, op grond van de algemeene en beheerschende redenen, die voor ieder verstand bevattelijk zijn. Het is het resultaat van dien arbeid, hetwelk wij u komen aanbieden.’ Thiers beschreef hier meer de wijze, waarop de leden eener parlementaire vergadering, bij de beoordeeling van technische quaestiën, behooren te handelen dan de wijze, waarop gewoonlijk gehandeld wordt. Niet zonder doel echter opende hij zijn rapport met deze opmerking. Het was bekend, dat de meeningen over het wetsontwerp in de Kamers zeer verdeeld waren. De partij, die gewoonlijk het Ministerie steunde, telde onder hare leden verscheidene tegenstanders van de versterking, die ditmaal niet geneigd schenen hunne overtuiging aan parlementaire consideratiën ondergeschikt te maken. Stemde nu ook de geheele oppositie *tegen*, dan was er weinig kans op het tot stand komen der wet. Aanneming was dus alleen mogelijk, wanneer de anti-ministerieele leden zich losmaakten van partij-inzichten en de zaak uitsluitend beschouwden als eene technische quaestie, waarover een ieder naar goeddunken stemmen kon. De aansporing tot zelfstandig onderzoek, op zoo bescheidene wijze gegeven, was dus niet overbodig en schijnt als een voorbeeld te mogen gelden van parlementaire taktiek.

Het rapport trad, na deze inleiding, in uitvoerige geschiedkundige beschouwingen, de strekking hebbende om te betoogen, dat in het algemeen de *hoofdsteden* versterkt behooren te worden en dat Parijs, het hart van Frankrijk, zeer nabij de grenzen en zeer blootgesteld liggende, meer dan eenige andere hoofdstad daartoe in aanmerking moest komen: ‘maar dát

Parijs, dat hoofd van Frankrijk, dat over Europa dien stroom uitstort van nieuwe denkbeelden, uitgedrukt in eene taal, die alle volken verstaan; dat Parijs, dat de wereld in beweging brengt, dat Parijs, zoo nabij de grenzen gelegen, weinige marschen zijn voldoende om het te treffen. Welnu, wat moeten wij in zoodanigen toestand doen? Dat Parijs, dat men treffen kan, moet beschermd worden; dat doelwit van de groote invasie-oorlogen moet aan den vijand onttrokken worden door het tegen zijne slagen te beveiligen. Het doel wegnemende, doet gij alle berekeningen uiteenspatten, die daarheen gericht zijn. In een woord, versterk de hoofdstad, en gij brengt eene onberekenbare wijziging in den oorlog, in de politiek; gij maakt de invasie-oorlogen, dat is te zeggen, de oorlogen om beginselen, onmogelijk.'

In een tweede gedeelte wederlegde Thiers de bewering, dat Frankrijk niet achter wallen, maar in het open veld verdedigd moet worden. Men zegt: voor het geval de gebeurtenissen van 1792 of 1814 zich mochten herhalen, moet ons leger, hoe zwak het zij, zich niet achter muren redden, maar manoeuvreeren zooals Dumouriez en Napoleon gedaan hebben. Zeer juist, antwoordt Thiers, maar Napoleon zelf heeft altijd betreurd, dat hij, manoeuvreerende, geen versterkt Parijs achter zich had. De *Mémoires de S^{t}. Helène* leggen daaromtrent de meest stellige getuigenis af. Naar welke zijde hij zich ook wendde, rechts, links, vooruit of achterwaarts, de omstandigheid, dat Parijs onbeschermd was, ontnam hem steeds zijne vrijheid van beweging en deed ten slotte zijnen schitterenden veldtocht van 1814 mislukken. Wat volgt daaruit? Daaruit volgt, dat - aangenomen men heeft nog legers, in staat om in het open veld te strijden en bekwame generaals om ze aan te voeren - in elk geval èn manoeuvres èn versterkingen noodig zijn; manoeuvres om den vijand te verdrijven en versterkingen om die manoeuvres met de noodige vrijheid en zekerheid te doen plaats vinden. De vraag is dus niet, aldus gaat het rapport voort: òf legers, òf versterkingen; beiden zijn noodig. Laat ons zorgen voor legers, die in het open veld kunnen optreden, en voor muren, die, aan de aanvoerders alle ongerustheid ontnemende voor het punt, dat zij beschermen moeten, hun eene algeheele vrijheid van beweging schenken.

Bij de discussiën, die den 21sten Januari aanvingen, bleef

deze beschouwing van Thiers echter niet zonder tegenspraak. Lamartine, een van de eerste sprekers *tegen* de wet - in Frankrijk schrijven de sprekers zich in *vóór* of *tegen* - ontwikkelde zelfs al de kracht van zijne vurige welsprekenheid om het verkeerde en verderfelijke van de inzichten van Thiers aan te toonen. Wat, riep hij uit, gij vraagt waar de kracht van Frankrijk is en gij ziet die kracht in de hoofdstad en deze wilt gij met muren omringen. Welnu, ik heb mij die vraag ook gesteld, en ik heb mij afgevraagd, niet alleen waar de verdedigende kracht is van Frankrijk, maar de offensieve kracht, de groote kracht, het levensbeginsel van de natie? Ik antwoord met het woord van een groot koning, met het laatste koninklijke woord, dat Lodewijk XIV deed hooren op het oogenblik, toen hij, grooter in zijne tegenspoeden dan in de dagen van zijn geluk, worstelde met de fortuin, die hem begaf. Wat zeide hij tot den maarschalk Villars, die naar de grenzen snelde om het land en den troon te redden?

'"*Partez, monsieur le maréchal, quittez Paris, allez livrer bataille; et si vous êtes vaincu, je parcourrai ma capitale votre lettre à la main; j'entrainerai mon peuple et nous irons ensemble vaincre ou succomber sous les ruines de la monarchie*."'

Ziedaar, vervolgde Lamartine, de ware nationale geest, de Fransche volksgeest, sprekende uit den mond van zijnen koning en tot de Fransche natie zeggende: 'men redt zich niet achter grachten, bastions en muren; men treedt in 't volle licht, men snelt naar een slagveld, zoo ver mogelijk van de hoofdstad, zoo ver mogelijk van zijne haardsteden, van zijne vrouw, van zijne kinderen, van al wat de geestkracht verzwakken, den moed ontzenuwen kan.'

Het voorstel der Regeering miskent, zoo sprak de redenaar verder, den Franschen volksgeest en het karakter van den Franschen soldaat: de eerste soldaat van de wereld op een slagveld en zoolang hij vooruit kan gaan, maar volkomen ongeschikt voor eene angstige verdedigende taktiek, waarvoor, bij dit plan, de grondslagen worden gelegd. Dat is misschien een goed stelsel voor de Duitschers, een geduldig volk; het deugt niets voor ons, volk van enthousiasme. Het voorstel miskent niet minder den geest der tegenwoordige oorlogvoering. De methodieke oorlogen van vroeger eeuwen zijn onmogelijk. Het lot van een land wordt in een veldslag beslist. Napoleon.... maar hooren wij liever den schitterenden redenaar zelf:

'*Enfin Napoleon a mis en mouvement les masses. Et c'est pour cela qu'il a conquis le monde, et c'est pour cela aussi qu'il l'a perdu! A dater de lui, il n'y a plus que les grandes armées. Le monde se perd ou se gagne désormais, à jour dit, sur un champ de bataille, grand comme une province, peuplé comme une nation. Quand la victoire a décidé entre deux masses pareilles, où la nation a résumé toutes ses finances, tous ses armemens, tous ses soldats, tous ses canons, tous ses généraux, tout son enthousiasme, que signifient les débris? Tout est dit. Une nation n'a pas deux âmes, n'a pas deux peuples de soldats. Le sort a prononcé; il n'y a pas à y revenir. Soyons de bonne foi; avec le système des guerres de l'empire, la destinée s'explique d'un seul coup; la destinée n'a pas de lendemain. Moscou brûle, et on recule jusqu'à Leipsick; Leipsick succombe, et on recule jusqu'à Paris. Waterloo manque, et sur quoi recule-t'on? Jusqu'a Sainte-Hélène! Jusqu'à ce tombeau qui vous a rendu votre idole, et qui devrait au moins vous rendre ses leçons!*[1]'

Het is moeilijk welsprekender te zijn. Maar het is misschien niet onmogelijk meer juist te wezen. Dat er veel waars is in de redeneeringen van Lamartine; dat het, bij een oorlog, vooral op de menschen, meer dan op de muren, aankomt; dat het Fransche volkskarakter meer past voor den strijd in het open veld dan voor den vestingoorlog, en dat de Fransche soldaat meer geschikt is voor den aanval dan voor de verdediging - wie zal dit ontkennen? Dat zijn waarheden, die schier tot gemeenplaatsen geworden zijn. Maar de meening van Lamartine is veel te absoluut. Zij is eene uiterste meening, en, als alle uiterste meeningen, eenzijdig. Thiers had dit zeer goed gevoeld en deed in zijn rapport terecht opmerken, dat, welke waarde men ook aan de legers mocht hechten, die legers toch, in sommige gevallen, den steun van versterkte steden niet ontberen konden.

De herinnering is misschien niet overbodig, dat de meening, die Lamartine bij deze gelegenheid ontwikkelde, ook ten onzent, in de krijgskundige wereld. hare voorstanders heeft. Ook hier te lande heeft men - door krijgskundigen van naam - de meening hooren verkondigen, dat het eene dwaas-

1 *Ce tombeau qui vous a rendu votre idole:* men herinnere zich, dat het lijk van Napoleon kort te voren van St. Helena naar de Invaliden was overgebracht.

heid is groote sommen voor fortificatie-werken te besteden. want dat de uitkomst der verdediging toch schier uitsluitend van de levende strijdkrachten, van het gehalte des legers en den geest van het volk afhankelijk is. Die meening, een dwaalbegrip, waar het Frankrijk geldt, is dat nog veel meer voor een klein land als het onze. Zeker, de uitkomst der oorlogen hangt in de eerste plaats af van de menschen: van den volksgeest, van de waarde van de legers, van de aanvoering. En daarom is het plicht vóór alles te zorgen, dat het leger goed en het volk weerbaar zij. Maar vestingen en verschansingen zijn bijkomende hulpmiddelen van hooge waarde en van te grooter gewicht naarmate de levende krachten zwakker en onbeduidender zijn. De grootste strijdmacht, die wij, gelet op onze personeele en finantieele krachten, onder de wapenen zouden kunnen brengen, zou toch nog klein en onbeteekenend zijn in vergelijking van de legers, die waarschijnlijk tegen ons zullen optreden. Die strijdmacht aan eene ontmoeting in het open veld te wagen, ware alles op ééne kaart zetten en een roekelooze daad, die bijna zeker tot verderf en ondergang zou leiden. In Frankrijk kan en moet men, bij een verdedigenden oorlog, de leer huldigen: eerst de veldslag, en, is deze verloren, dan verdediging van het reduit: Parijs. Wij moeten met de verdediging van het reduit - de Utrechtsche linie - beginnen, in de hoop dat wij later, door bondgenooten versterkt, tot den offensieven oorlog zullen kunnen overgaan. Voegen wij er bij, om verkeerde opvattingen te voorkomen, dat de verdediging, al bepaalt zij zich tot de Utrechtsche linie, niet lijdelijk mag zijn en dat aanvallende bewegingen, hetzij uit de linie zelve, hetzij uit welgekozen flankstellingen, een noodzakelijk onderdeel van elk goed verdedigingsplan moeten uitmaken.

In het rapport van Thiers werd gesproken, en een der redenaars had dit denkbeeld nader uitgewerkt, van een tijdvak van 60 dagen als termijn voor den wederstand dien Parijs zou kunnen bieden: een tijdvak, zeide men, voldoende om de Fransche legers, die aan de grenzen geslagen mochten zijn, op Parijs samen te trekken, op nieuw te organiseeren en andermaal in het veld te zenden. Aan de mogelijkheid eener volledige insluiting werd toen door niemand geloofd; geen leger zou daartoe, meende men, in staat zijn, en het zou in elk geval niet moeilijk zijn de insluitings-linie te verbreken en

buiten Parijs, in verband met de legers in de provinciën, de kansen van den veldslag te wagen. Ook tegen dit denkbeeld kwam Lamartine op. Hij schetste den toestand zooals die zich, in 1870, werkelijk heeft voorgedaan. De Fransche legers verslagen, vernield, uiteengejaagd en de vijand, meester van het land, zich werpende op de hoofdstad om den laatsten tegenstand van Frankrijk te breken. Een toestand, door hem en door een ieder, toen slechts mogelijk geacht wanneer geheel Europa tegen Frankrijk was gecoaliseerd. Ziedaar, zeide Lamartine, de gedachte, waarvan het gouvernement en de verdedigers van het ontwerp uitgaan, en terecht, want alleen onder zoodanige omstandigheden zou een versterkt Parijs nut kunnen doen. Maar niemand uwer kan in ernst meenen, dat. als zooveel is voorafgegaan, Parijs Frankrijk redden zal: '*il n'y a pas une de vos pensées* - het Fransch van Lamartine is schier niet te vertalen, - *pas une de vos consciences qui ne dise tout bas avec moi, avant moi, plus que moi peut-être, que, dans un pareil cas, si la France, qui aurait armé huit cent mille hommes, avait perdu une, deux, trois de ces grandes journées qui décident du moral des peuples*; *que si ses armées de ligne étaient vaincues, traversées, démembrées, démoralisées au point de ne plus présenter d'obstacle solide à l'invasion du territoire, dans un pareil dénûment de forces vives, dans un pareil abandon de la fortune, si les corps d'armée ennemis de trois et quatre cent mille hommes s'avançaient par des routes diverses sur Paris et venaient se donner le terrible rendez-vous de l'Europe et de la France sous ses murs, Paris ne sauverait pas la France, Paris ne se sauverait pas lui-même; ou que si Paris voulait en effet résister quand la France aurait succombé, la France ne retrouverait pas Paris, mais un monceau de cendres et le cimetière de cinq ou six cents mille affamés*.

Vous dîtes: la France se lèverait derrière, recomposerait ses forces; une armée nouvelle sortirait de ses garnisons et de son sol et viendraît débloquer Paris. Messieurs, pensez-vous sérieusement ce que vous dites? Quoi! ce que n'aurait pu faire la force organisée du pays, son armée, son matériel, ses généraux, son gouvernement, quelque lambeaux épars, coupés, disloqués de notre population le feraient? Quoi! les membres enchaînés et brisés accompliraient ce que le corps entier, libre de ses mouvements et animé de toute son âme, n'aurait pu accomplir? Est-ce-qu'une nation a plusieurs âmes? Et

n'y-a-t'il pas des coups dont elle meurt aussi sûrement qu'un homme frappé au coeur?

Vous parlez d'une manoeuvre de flanc de notre armée qui rallierait nos garnisons éparses, qui écraserait l'ennemi entre les remparts de Paris et leurs baïonnettes; mais est-ce que l'ennemi qui, en cas de coalition, n'aurait pas moins de 800,000 *hommes et ses derrières libres, se séparerait complaisamment de sa base d'opérations, qui est votre frontière, vos places forces, et permettrait à ces tronçons de vos garnisons de sortir, de se rejoindre, de se renouer en une nouvelle armée contre lui? Ou vous le supposez absurde, ou vous le supposez plus faible après la victoire qu'avant*.'

Door een samenloop van omstandigheden, zooals in 1841 niemand zich redelijkerwijze denken kon, zijn de voorspellingen van Lamartine in den jongsten oorlog schier geheel bewaarheid geworden. Toen de Fransche legers geslagen en gevangen genomen waren, was het lot van Frankrijk beslist. De verdediging van Parijs is werkelijk, om de woorden van den generaal Trochu te gebruiken, '*une héroique folie*' geweest en de 'oorlog in de provinciën' eene roekelooze opoffering van geld en menschen. De uitkomst had echter, geen krijgskundige zal dit ontkennen, ligt eene andere kunnen wezen. Wanneer de maarschalk Mac-Mahon niet die andere '*héroique folie*' had begaan om het laatste leger van Frankrijk in de armen van den vijand te werpen; wanneer hij met dat leger tot de verdediging van Parijs had medegewerkt en Parijs zelve ware versterkt geweest op eene wijze, maar in overeenstemming met de kracht van den hedendaagschen aanval, - dan zou Parijs zeker niet ingesloten en wellicht nimmer genomen zijn geworden. Nu er, toen het beleg begon, geen noemenswaardig leger aanwezig was, en de punten, die het meest gunstig voor den aanval waren, al dadelijk in handen van den vijand kwamen, - nu kon het niet anders of de hoofdstad moest, werd zij niet door een wonder gered, na korter of langer tijd vallen. Toch willen wij daarom niet beweren, dat de verdediging van Parijs en de voortzetting van den oorlog geheel af te keuren zijn. Voorzeker de strijd kon, na Sedan, een hopelooze heeten. Frankrijk was zonder Regeering, zonder soldaten, zonder kaders, en Parijs, waar zich voor 't oogenblik alle tegenstand moest concentreeren, was in geen enkel opzicht ingericht op het doorstaan van

een beleg. Ware het alleen de vraag geweest welke gedragslijn als de meest verstandige en voordeelige was te beschouwen, Frankrijk had zich moeten haasten vrede te sluiten.

Maar overleg en koele berekening kunnen in zulke tijden niet uitsluitend beslissen. Een volk leeft niet van materieele voordeelen alleen. Het eerste gedeelte van den veldtocht was voor de Fransche natie een tijdvak van rampspoed niet alleen, maar ook in menig opzicht van vernedering en schande geweest. Niet omdat de Fransche legers geslagen en gevangen genomen waren, maar omdat uit alles van eene zorgeloosheid, eene onverschilligheid en eene desorganisatie bleek, die bij velen de vraag deed rijzen of het Fransche volk niet geheel ontaard en tot het peil van het Byzantijnsche gedaald was. Maar de oorlog in de provinciën en de verdediging van Parijs gaven het bewijs, dat aan de Franschen nog eene eervolle plaats toekomt onder de volken van Europa. Zij deden wat, onder soortgelijke omstandigheden, nog geen volk had gedaan. Zij brachten hunne hoofdstad in staat van tegenweer, tooverden nieuwe legers uit den grond, brachten geschut en geweren uit alle oorden van de wereld bijeen en organiseerden een tegenstand, die te roemrijker was naarmate de kansen op welslagen geringer waren. De gëimproviseerde Fransche soldaten van de legers in de provinciën, slecht gekleed en gewapend en onvoldoende geëncadreerd, vochten, in het barre jaargetijde, met eene volharding, die den eerbied zelfs van hunne vijanden heeft opgewekt, en die Parijsche bevolking, die te verdorven, te onrustig, te zenuwachtig heette om den vijand te kunnen weerstaan, verdroeg gedurende eenige maanden met bewonderenswaardige gelatenheid al de verschrikkingen van een beleg en van een bombardement. Een volk, dat voor de verdediging van den vaderlandschen bodem zulke krachten kan ontwikkelen, is niet ontaard of bedorven en bezit al de faculteiten om - zoo andere omstandigheden aan de geesten eene andere richting geven - een groot volk te zijn in de werken des vredes. In de volken, gelijk in de individuën, zijn altoos krachten sluimerende, waarvan zij zelven het bestaan niet vermoeden, en die, om aan het licht te komen, den schok noodig hebben van buitengewone gebeurtenissen. De heldenmoedige inspanningen en de grenzenlooze opofferingen, welke het Fransche volk zich in de jaren 1870 en '71 heeft getroost, hebben bij geheel de natie het besef verlevendigd van de groote krachten, die in

haren boezem huizen. En dat besef, die wetenschap, kan door een volk, gelijk door een individu, wellicht niet te duur worden gekocht.

IV.

Eene der gewichtigste quaestiën op het gebied der praktische oorlogvoering is die der voeding. De grootste veldheer van oude en nieuwere tijden is tot machteloosheid veroordeeld, zoodra hij aan zijne soldaten geen eten meer verschaffen kan. Het beginsel der nieuwere oorlogvoering: ‘de legers worden gevoed met de hulpmiddelen van de landstreek, waarin zij zich bevinden,’ klinkt zeer eenvoudig. Maar de praktijk? Men kan een leger niet over het land verspreiden. Het moet, vooral in de nabijheid van den vijand, bijeen blijven. De voorraden moeten dus, zij het dan ook uit nabijgelegen plaatsen, worden aangevoerd. Dit vordert voertuigen en paarden in grooten getale en die zijn niet altijd zoo gemakkelijk bijeen te brengen. Het leger verplaatst zich soms plotseling, soms zonder dat er gelegenheid is de aanvoeren anders te regelen. Het gevolg is dat de troepen zonder eten blijven of zich behelpen moeten met hetgeen nog aanwezig is. De voorraad is er dan wel, maar ze is niet daar waar ze wezen moet. Na een eenigszins langdurig verblijf in dezelfde landstreek raken daarenboven de hulpmiddelen uitgeput. Dan kan nog alleen uit verder afgelegen magazijnen in de voeding en verpleging van het leger worden voorzien. Met de verwijdering nemen de moeilijkheden van transport en geregelde uitdeeling toe, vooral wanneer het leger zich in 's vijands land bevindt en de transporten door vijandelijke detachementen kunnen worden bedreigd. Het minste nadeel, dat deze kunnen toebrengen, is oponthoud in het vervoer, maar reeds het uitblijven van transporten, die noodig zijn om een leger in 't leven te houden, kan een veldheer tot den aftocht nopen of een veldslag, die eene overwinning had kunnen zijn, in een nederlaag doen eindigen.

In de krijgskundige werken wordt over 't algemeen aan deze quaestie der voeding te weinig aandacht geschonken. De strategische combinatiën, de marschen, de gevechten, de heldendaden worden vermeld. Nauwkeurig wordt beschreven door

welke middelen de vijand bereikt en op welke wijze hij geslagen werd. Den aandachtigen lezer ontgaat het, bij de bestudeering die beschrijvingen, niet hoe menigmaal juist door door die quaestie der verpleging de bewegingen belemmerd en de plannen geheel beheerscht werden. Maar opzettelijke vermelding wordt daarvan zelden gemaakt, en te vergeefs zoekt men veelal naar eene nauwkeurige beschrijving van de wijze, waarop de verpleging geregeld was, van de bezwaren, waarop daarbij werd gestuit en van de middelen, die aangewend werden om ze weg te nemen. De reden ligt voor de hand. Het is aangenamer en dankbaarder taak van schitterende cavaleriecharges, verdelgende artillerie-vuren en heldenfeiten te gewagen dan van vleesch, dat niet ontvangen werd of van brood, dat bedorven was. Het onderwerp is te prozaïsch, te alledaagsch; het spreekt te weinig tot den geest, tot de verbeelding. En van daar ook in sommige legers, bij vele officieren, wien het overigens noch aan liefde voor hun vak, noch aan lust tot studie ontbreekt, eene zekere kleinachting voor de materieele verzorging van den soldaat, waarvoor toch een goed bevelhebber verplicht is onophoudelijk te waken. Want indien het de troepen aan het noodige ontbreekt; indien zij slecht gevoed en slecht verzorgd worden, gaat de krijgstucht te loor en verdwijnen met de physieke krachten, de moreele krachten, die in den oorlog alles zijn. Slecht verpleegde troepen zijn niet in staat tot het doen van die buitengewone inspanningen, die de oorlog soms vordert en doen, op den dag van den beslissenden strijd, de berekeningen des veldheers falen. Wilt gij, dat uwe troepen goed vechten, zoo voedt ze goed. Eene waarheid, die nimmer kernachtiger is uitgedrukt dan door dien Franschen generaal uit de dagen der eerste Republiek, die, zich beklagende over het gebrek aan levensmiddelen en de daardoor ontstane desertie, aan het *Directoire* eenvoudig deze woorden toezond: '*Mes lapins n'ont pas de pain; pas de pain, pas de lapins; pas de lapins, pas de victoires*.'

In vestingen is de quaestie van de voeding in zeker opzicht aan minder bezwaren onderhevig dan bij legers te velde, want de bezettingen verplaatsen zich niet. Geldt het eene vesting, die ingesloten kan worden, van het noodige te voorzien, dan komt het er slechts op aan zooveel levensmiddelen mogelijk binnen hare muren te brengen en de noodige maatregelen voor de goede bewaring en eene geregelde uitdeeling te treffen. Kan

de vesting niet ingesloten worden, zooals met onze liniën het geval is, die eigenlijk niets zijn als in de lengte uitgelegde vestingen, dan wordt de zaak nog eenvoudiger. Bij onze Utrechtsche linie met name zijn de aanvoeren altijd verzekerd en de eenige vraag, die zich zou kunnen voordoen, zou deze wezen of het achtergelegen land eene voldoende hoeveelheid voedingsmiddelen voor de bevolking, ook voor de gevluchte bevolking uit de buiten-provinciën, zou kunnen opleveren. Hieromtrent schijnt twijfel gëoorloofd, althans voor het geval, dat het beleg van de Utrechtsche linie, zooals mogelijk is, een zeer langdurig beleg wordt. Wel heeft de ondervinding geleerd, dat in een land, op een gegeven oogenblik, altijd nog veel meer voedingsmiddelen voorhanden zijn dan de berekeningen aangaven, maar men moet een zoo gewichtig punt niet aan het toeval overlaten. Een opzettelijk onderzoek schijnt hieromtrent noodig, waarbij dan ook de vraag behandeld zal moeten worden in hoeverre eene mogendheid, die ons aan de landzijde aanvalt, in staat zal zijn onze gemeenschap met België en met Engeland af te snijden.

In het rapport van Thiers wordt over de wijze waarop Parijs, in geval van beleg, van levensmiddelen zou moeten worden voorzien, in uitvoerige beschouwingen getreden. De commissie uit de Kamer had daaromtrent een speciaal onderzoek ingesteld. Hare berekeningen vindt men in de bijlagen van haar rapport, waarin tal van bijzonderheden worden aangetroffen omtrent de inrichting der aan te leggen werken, de wijze van uitvoering, de kosten en zoovele andere punten nog, waarvan de Wetgevende Macht hier te lande nimmer iets verneemt. Het resultaat der benoemingen wordt door de commissie aldus zamengevat. Veronderstel, dus lezen wij in het rapport, dat ten gevolge eener schier onmogelijke verrassing, Parijs plotseling werd ingesloten, dan zou de stad toch nog niet spoedig aan het gevaar van uithongering blootstaan. Aan granen of meel heeft Parijs ten allen tijde, volgens de voorschriften betreffende de broodbakkerijen en de voorraadschuren *(greniers d'abondance)*, een voorraad voor minstens 5, soms voor 6 à 7 weken. Wijn, likeuren, dranken van allerlei aard, brandstoffen en olie voor de verlichting zijn aanwezig voor 6 maanden. In Parijs bevindt zich ten allen tijde eene zeer groote hoeveelheid gezouten vleesch en eene kolossale hoeveelheid groenten. Zout, die onmisbare behoefte, is voor meer dan een jaar aanwezig. Ge-

brek is alleen te vreezen wat het versche vleesch betreft en daarop vooral moet derhalve de aandacht gevestigd worden. Op welke tijdruimte is nu, met het oog op een beleg, te rekenen? Het rapport gaat uit van de onderstelling, dat de vijand minstens 200 à 250,000 man sterk zal zijn Dat leger moet ook leven. Het kan niet uit magazijnen gevoed worden, want daartoe zouden reusachtige voorzieningen noodig zijn; met name zou er een ander leger vereischt worden om de verbindingen met de magazijnen te dekken. De belegeraar zal zich derhalve moeten voeden uit de landstreek, waar hij zich bevindt. Dit is mogelijk gedurende 30, 40, wellicht 50 dagen. Maar langer niet. De vijand kan alzoo 50, stel, om het uiterste te nemen, 60 dagen voor Parijs blijven, maar dan moet hij aftrekken. Bleef hij langer, hij - niet Parijs - zou uitgehongerd worden.

Berekenen wij derhalve, zegt de commissie, wat er noodig is om 1,300,000 menschen, het cijfer der vermoedelijke bevolking met inbegrip van de bewoners van de voorsteden en het leger, gedurende 60 dagen van levensmiddelen te voorzien. De voorraad granen en meel kan, zonder bezwaar, blijvend vermeerderd en op het cijfer gebracht worden, dat noodig is om de bevolking 60 dagen te voeden. Dit is zelfs, naar het oordeel van de specialiteiten, wier advies is ingewonnen, afgescheiden van de quaestie van een beleg, toch zeer gewenscht om administratieve en commercieele redenen, en reeds sedert geruimen tijd zijn er onderhandelingen met de broodbakkers hangende om hen te bewegen hunnen voorraad meel op 50 dagen te brengen. Blijft dus de quaestie van het versche vleesch. Om daarvan eene hoeveelheid te verkrijgen, die voor 60 dagen strekken kan, zouden nog binnen de stad gebracht moeten worden 20,000 koeijen, 150,000 schapen en 75,000 varkens. Deze kunnen in korten tijd uit de onmiddellijk aan het departement van de Seine grenzende departementen worden verkregen. Groote voorzorgen zullen noodig zijn om al dat vee behoorlijk onder dak te brengen of te parkeeren en ziekten te voorkomen. Het rapport wenscht, dat verschillende parken, eerst buiten de forten, daarna tusschen deze en den hoofdwal, vooral in het schiereiland Gennevilliers, tusschen S^{t}. Denis en den Mont-Valérien, zullen worden aangelegd. Verder wordt nog de hoeveelheid fourrages berekend, die vereischt wordt voor al dit vee en voor de aan particulieren en aan de troepen toebehoorende paarden, wier getal op 60,000 is te

schatten. Ook de fourrages zijn in de nabijgelegen departementen te verkrijgen, maar voor den aanvoer moet - als de bestellingen tijdig gedaan zijn - op 25 à 30 dagen gerekend worden. Die fourrages, zegt de commissie, vormen, met het slachtvee, de groote moeilijkheid, althans wanneer er weinig tijd tot voorbereiding is en wanneer de stad geheel ingesloten mocht worden. Maar die insluiting werd toen door velen als eene onmogelijkheid beschouwd. Geen leger, meende men, zou in staat zijn om dien geheelen kring te omvatten zonder zich bloot te stellen aan het gevaar van doorbroken te worden. ‘Men kan zich Parijs voorstellen,’ zeide de commissie uit de Kamer der Pairs, in haar verslag over dit wetsontwerp, ‘aangevallen, gebombardeerd; maar wij kunnen ons geen denkbeeld maken van Parijs omringd, ingesloten op beide oevers van de Seine.’

Wij weten thans welk antwoord de werkelijkheid op al deze beschouwingen en berekeningen gegeven heeft. Parijs is hermetisch van de buitenwereld afgesloten en alle pogingen om de insluiting-linie te verbreken, zijn mislukt. Evenzoo heeft de commissie zich bedrogen in den duur van het beleg, een gevolg van die vreemde onderstelling, dat het onderhoud van het vijandige leger hoogstens voor 60 dagen zou kunnen verzekerd worden. Zeker, men rekende toen nog niet op de spoorwegen, die thans den aanvoer zooveel gemakkelijker hebben gemaakt. Maar de ondervinding van vroegere oorlogen was toch daar om te bewijzen, dat het ook bij de bestaande wegen mogelijk was om over een afstand als van de Rijn naar Parijs al de benoodigde levensmiddelen te vervoeren. Daarentegen is het gebleken, dat het veel gemakkelijker is dan de commissie veronderstelde om de voorraden in Parijs te vermeerderen, maar in dit opzicht hebben de spoorwegen diensten bewezen, waarvan men zich toen geen denkbeeld kon maken. Ontzaggelijke hoeveelheden vee en granen zijn door den exkeizerlijken minister van koophandel, Clément Duvernois, die belast was geworden met de approviandeering der stad, in Augustus en September binnen Parijs verzameld. De heer Duvernois had nooit zijne gedachten over deze quaestie laten gaan. Maar hij was scherpzinnig, actief en ondernemend, niet licht terugdeinzende voor eenige moeilijkheid, juist de man, die hier noodig was. Zijne leus was: ‘hoe meer, hoe liever,’ en hij stapelde bestelling op bestelling van granen, brandstoffen, slachtvee bij alle kooplieden en industrieelen, die in

staat waren te leveren. Hoe groot de voorraad geweest is, die op die wijze binnen Parijs werd gebracht, zal wellicht nooit nauwkeurig bekend worden. Men vindt opgegeven dat er, toen het beleg begon, 40,000 koeijen, 220,000 schapen en 12,000 varkens aanwezig waren, voorts drie en een half millioen kilogrammen gezouten of geconserveerd vleesch, eene groote hoeveelheid groenten, vleesch en kolossale hoeveelheden granen, zout, groenten, koffij en rijst. In hoeverre die cijfers vertrouwen verdienen, is moeilijk te zeggen. Maar men schijnt toch wel te mogen aannemen, dat er voorraad genoeg geweest is om het beleg lang vol te houden en dat alleen dezelfde oorzaken die de nederlaag der Fransche legers in 1870 hebben veroorzaakt, ook hier eene vervroegde overgave der hoofdstad noodzakelijk hebben gemaakt. De oorzaken van Frankrijk's nederlagen zijn zamen te vatten in een woord: *gemis aan politieke en militaire voorbereiding*. Een gemis, dat veelal de hoofdoorzaak is van alle mislukte oorlogsoperatiën, gelijk onlangs in de zaak met Atsjin weder op nieuw gebleken is. Ook voor het beleg van Parijs was niets voorbereid. Geen maatregelen waren genomen voor eene behoorlijke parkeering, voor eene behoorlijke voeding van het vee, waarvan dan ook een groot deel door gebrek en ziekte op ellendige wijze is omgekomen. De granen en de verdere voedingsmiddelen waren in de grootste haast opgelegd in tal van groote gebouwen als magazijnen ingericht; daaraan is in eene stad als Parijs nooit gebrek. Maar de contrôle schijnt veel te wenschen te hebben gelaten, en het is zeer te betwijfelen of het gouvernement wel ooit geweten heeft hoe groot de voorraad in de magazijnen aanvankelijk is geweest en hoe groot zij, op elk gegeven oogenblik, was. Men leefde letterlijk bij den dag, de rations verminderende naarmate de voorraad verminderde en zich verdedigende zoolang er eten was. Wij willen bij dit punt niet langer stilstaan, omdat wij de geschiedenis van het beleg niet schrijven. Maar de latere geschiedschrijver zal wellicht met ons van gevoelen zijn, dat de onderhandelingen, in den aanvang van het beleg tusschen het Provisioneel Gouvernement en de heer von Bismarck gevoerd, tot geheel andere resultaten zouden hebben geleid wanneer beide partijen vermoed hadden, dat Parijs de hulpmiddelen bezat om de verdediging gedurende vier en een halve maand voort te zetten.

V.

Het gold, tot den jongsten oorlog, in de krijgskundige wereld nagenoeg als een axioma, dat men eene vesting als Parijs, van 12 uren gaans (langs de forten) in omtrek, niet kon insluiten. De kring van insluiting zou toch ligt een lengte van 20 uren gaans verkrijgen, en het vijandelijk leger dus zoo verspreid en uiteengerekt worden, dat eene doorbreking wel altijd mogelijk zou wezen. Toch hebben de Pruisen, met een niet zeer sterk leger, aanvankelijk slechts met 150,000 man, dit moeilijk problema opgelost. Moge dit eensdeels te danken zijn aan hunne talrijke ruiterij en aan de uitstekende wijze, waarop zij van de veldverschansing partij hebben getrokken, voor een groot deel is het welslagen der insluiting ook daaraan te wijten, dat de bevelhebber van Parijs eigenlijk nimmer over een leger beschikt heeft van zoodanig gehalte als noodig was om de beproefde troepen die rondom Parijs gelegerd waren, te verslaan. Dat men, in Parijs, in zoo korten tijd, talrijke legers heeft geformeerd, waarmede men het althans kon wagen naar buiten te rukken, zal wel altijd een feit blijven, dat eenig is in de wereldgeschiedenis: alleen bij het Fransche volk, dat in zoo hooge mate *le génie de la guerre* bezit, is zoo iets denkbaar. Maar legers laten zich nu eenmaal niet improviseeren, en de waarlijk groote dapperheid door de gëimproviseerde soldaten van Trochu bij verschillende gevechten, bij Champagny en Villiers, le Bourget, Buzanval, Maison Blanche en zoovele anderen betoond, heeft nimmer kunnen vergoeden wat aan eenheid, leiding, soliditeit ontbrak. De legers, waarmede Ducrot en Vinoy hunne uitvallen deden, telden wel is waar vele gewezen soldaten, die den oorlog kenden en hadden eene kern van oude troepen, maar die kern was klein en er was een zeer groot gebrek aan bruikbare officieren. Al stond dan ook in 1841 het denkbeeld op den voorgrond, dat de Fransche legers geheel verslagen moesten zijn alvorens er sprake kon zijn van een aanval op de hoofdstad, niemand stelde zich toch in die dagen eene zoo totale vernietiging van de Fransche wapenmacht voor als waarvan de tweede helft van het jaar 1870 getuige is geweest. Daarom geloofde men ook niet aan de mogelijkheid eener volledige insluiting, zooals ook duidelijk blijkt uit de redevoeringen van den Minister van Oorlog.

De maarschalk Soult nam reeds den tweeden dag der discussie het woord. Men gevoelt, dat hij, door zijne antecedenten, in eene lastige positie verkeerde. Hij had altijd behoort tot de tegenstanders van het plan, dat hij nu zelf voordroeg. Hij had, van 1830-33, steeds de leer verkondigd, dat een verschanst kamp bij Parijs voldoende was. Zijne zienswijze daaromtrent was niet veranderd. En reeds bij de indiening van zijn wetsontwerp had hij zorg gedragen dit te doen uitkomen. Na gezegd te hebben, dat hij het plan van het vorige ministerie alleen voordroeg omdat het reeds voor een deel was uitgevoerd, maar dat hij zich van elk oordeel daaromtrent wenschte te onthouden, liet hij onmiddellijk daarop volgen: ‘men geloove echter niet dat ik de zienswijze heb opgegeven, die ik geroepen ben geweest over deze zelfde quaestie der versterking van Parijs in 1831, 32 en 33 uit te brengen; maar ik heb gemeend, dat het thans het oogenblik niet was daarmede te voorschijn te komen; ook heb ik die zienswijze daarom zorgvuldig ter zijde gesteld, opdat, zooals ik reeds gezegd heb, de quaestie zuiver voor de Kamer zou komen. Maar ik ben toch aan haar en aan mij zelven verplicht te verklaren, dat ik zeer bepaald blijf hechten aan die vroegere meening, die noch de tijd, noch de omstandigheden hebben kunnen verzwakken.’ Ook in de redevoering, waarop wij thans het oog hebben, handhaafde hij deze meening, en van deze min of meer valsche stelling trok de oppositie, gelijk zich begrijpen laat, partij. Wij komen op dit punt terug bij de bespreking van de amendementen, die later werden voorgesteld en waarvan de strekking was om het plan te doen aannemen, dat de Minister van Oorlog vroeger en ook nu nog als het beste beschouwde.

Soult begon zijne redevoering met eene beschouwing over de wijze, waarop hij zich de verdediging van Parijs voorstelde. Toen ik, in 1830, zeide hij, een plan voor de versterking moest aannemen, plaatste ik mij op het standpunt van een opperbevelhebber aan wien de taak was opgedragen om Parijs te dekken en te verdedigen tegen een zegevierend vijandelijk leger, dat de stad wil nemen, en nam daarbij aan, dat ik, als opperbevelhebber, slechts kon beschikken over eene in wording zijnde legermacht of over een geslagen leger als na Waterloo.’ De maarschalk deelde daarna mede, dat hij, op dat standpunt zich geplaatst hebbende, het terrein op alle

punten had onderzocht en dien ten gevolge tot het besluit gekomen was dat het, om Parijs te dekken, voldoende was een verschanst kamp aan te leggen. De verdediging van Parijs, zeide hij, moet zoo ver mogelijk van de stad gevoerd worden. Door een kamp voorwaarts van de stad, is de vijand genoodzaakt ver verwijderd te blijven, of '*s'il osait se porter à quelque entreprise pour se porter sur Paris, il ne pourrait le faire qu'en me passant sur le corps, ce qui ne serait pas facile (Rires à gauches; au centre* TRÈS-BIEN! TRÈS-BIEN!), *en raison de la valeur des troupes et des ouvrages de fortification permanente auxquels elles s'appuyeraient, ou bien en s'étendant au loin par un grand mouvement, qui d'abord exigerait des forces considérables et ne pourrait s'exécuter sans qu'il s'exposât à voir ses colonnes coupées et enlevées en raison du détour que je l'obligerais à faire. Et s'il m'eût fallu des exemples pour m'affermir dans cette opinion, je me serais rappelé Austerlitz, où, avec* 25,000 *hommes du corps d'armée que j'avais amené de Boulogne, je traversai l'armée Russe, formée sur trois lignes, et l'ayant divisée, j'en jetai la plus forte partie dans le lac de Moenitz* (TRÈS-BIEN, TRÈS-BIEN). *Aussi je ne doutai pas que tout général d'armée, à qui l'honorable et grande mission en aurait été confiée, et qui se trouverait dans la situation que je viens d'indiquer, n'agit par lui-même d'inspiration et ne prit son exemple dans le fait d'armes d'Austerlitz*'[1].

Een ander groot voordeel van deze wijze van opstelling zag de maarschalk Soult in de zekerheid, die daardoor ontstond, dat Parijs niet kon worden ingesloten: 'de helft van den omtrek zou op die wijze vrij blijven en de vijand, hoe sterk hij mocht zijn, zou de communicatiën voor dit, gedeelte niet kunnen onderscheppen; dit verklaart ook, zeide de Minister, waarom ik niet zooveel gewicht hechtte aan de quaestie van de voeding als de geachte rapporteur (Thiers)? De maarschalk

1 Bij Austerlitz wilden de verbondenen Napoleon's rechtervleugel omtrekken, ten einde zich in den rug van zijn leger te plaatsen en hem van Weenen af te snijden. Zij ondernamen daartoe, de Franschen zwakker wanende dan zij waren, een flankmarsch langs het front van Napoleon's stelling. Soult vermeesterde toen de hoogten van Pratzen, scheidde daardoor het oprukkende Russisch-Oostenrijksche leger in twee deelen, en joeg, met Davoust, het eene deel nagenoeg geheel uit elkander. De Fransche voorstelling alsof de Russen bij duizenden in de plassen van Menitz en Satschan zouden omgekomen zijn, schijnt echter niet in te letterlijken zin te moeten worden opgevat.

trad voorts in een betoog ten bewijze, dat het zeer moeilijk zou zijn eene stad als Parijs rechtstreeks, als eene gewone vesting te verdedigen, en scheen het zich tot een bijzonder genoegen te maken, de historische aanhalingen van Thiers te kritiseeren. De man, die een groot deel van zijn leven in het oorlogsveld had doorgebracht, had blijkbaar weinig op met de krijgskundige boeken-geleerdheid van den staatsman. Gij haalt Vauban aan, zeide Soult, maar wat bewijst dit? Sedert Vauban is, op krijgskundig gebied, veel veranderd, en, wat alles afdoet, Parijs is thans viermaal zoo groot als onder Lodewijk XIV. Vauban zelf, thans levende, zou denkelijk ten aanzien der versterking eene geheel andere zienswijze zijn toegedaan. Gij spreekt van Napoleon. Maar nooit is het in zijne gedachten opgekomen, zich met een leger in eene vesting op te sluiten. Wat leest men in het 1e deel van de *Mémoires de St. Hélène* (pag. 156, édition Montholon)? Daar zegt Napoleon: '"de hertog van Lotharingen verdient geene afkeuring, omdat hij met 40,000 man de wijk binnen Praag genomen heeft, althans voor de tien eerste dagen. Dit moet beschouwd worden als het natuurlijk gevolg van het verlies van den veldslag[1]. Maar zijne onbekwaamheid werd misdadig zoodra het moreel van zijn leger hersteld was en toen hij wist, dat Frederik eene sterke afdeeling van zijn leger tegen den maarschalk Daun had afgezonden; toen had hij de vesting moeten verlaten en tot den aanval moeten overgaan."'

'Verder zegt Napoleon, op blz. 215 der Mémoires: ... ""Een leger van 40,000 man, vooral wanneer het gesteund is op eene groote vesting en eene groote rivier, moet zijn legerplaats onaantastbaar weten te maken voor een leger van de dubbele sterkte.""

In dien geest heeft de Keizer, aldus vervolgde Soult, zich ook meermalen tegen mij uitgelaten. Wanneer wij groote strategische operatiën bespraken, liet hij nimmer na, als de uitdrukking zijner innigste overtuiging, te zeggen en te herzeggen, dat hij zich niet kon voorstellen hoe een legerhoofd, staande aan het hoofd van 50,000 man, er ooit toe kon komen om zich in eene vesting op te sluiten. Volgens den Keizer, moest hij in het open veld blijven en den vijand, welke ook zijne getalsterkte was, rusteloos bezig houden. En hoe dit mogelijk was, heeft Napoleon getoond in zijne bewonderingswaardige

1 Slag van Praag, in den tweeden Silezischen oorlog.

veldtochten van Italië en later toen hij in Champagne manoeuvreerde om Parijs te redden..... erkennen wij thans, nu het uur der regtvaardigheid voor hem geslagen is, dat, zoo zijne pogingen mislukten, dit vooral aan de inwendige desorganisatie des lands moet geweten worden.'

De juistheid dezer laatste opmerking schijnt betwistbaar, althans in zooverre als daarin eene verheerlijking van den Keizer moet gezien worden; die inwendige desorganisatie, voor zooveel ze bestond, was aan niemand dan aan den Keizer en aan zijn regeeringsstelsel te wijten. Maar overigens is de verwijzing naar den veldtocht van 1814, uit meer dan één oogpunt, hier op hare plaats. Immers uit dien veldtocht blijkt het nut niet van eene vesting Parijs, maar van een versterkt Parijs, op de meest overtuigende wijze. Herinneren wij slechts in korte trekken den loop der toenmalige krijgsgebeurtenissen.

Napoleon opende in het laatst van 1814 met 40,000 man, die bij Châlons vereenigd waren, den veldtocht tegen de verbondenen, die Frankrijk waren binnengerukt. Blücher, die met het Silesische leger, vrij zorgeloos, van de Marne naar de Aube marscheerde, werd den 29sten bij Brienne aangevallen en zuidwaarts gedrongen. Maar den 1sten Februari leverden de bondgenooten, die hier 80,000 man vereenigd hadden, Napoleon slag bij la Rothière, en dwongen den Keizer, die slechts over 35,000 man beschikken kon, tot den terugtocht naar Arcis sur Aube en Troyes aan de Seine. Blücher rukte daarop met het Silesische leger door het Marne-dal rechtstreeks naar Parijs, terwijl Schwarzenberg met het Boheemsche leger, in afwachting van den uitslag van het congrès van Châtillon, eene meer lijdelijke houding zou bewaren. Napoleon, die ten gevolge van gaandeweg aangekomen versterkingen, thans over 65,000 man kon beschikken, nam eerst den schijn aan alsof hij zich tegen Schwarzenberg wilde wenden, maar wierp zich weldra - terwijl hij eene 30,000 man aan de Seine achterliet om het Boheemsche leger, dat viermaal zoo sterk was, in het oog te houden - op den linkerflank van Blücher. Hij joeg, 10 Februari, bij Champaubert een geheel Russisch legerkorps uiteen, scheidde daardoor de verschillende afdeelingen van het Silesische leger, dat veel te veel verspreid was, van elkander, sloeg het legerkorps van Sacken den 11^{den} bij Montmirail, vervolgde hem en York, die zich vereenigd hadden, tot Chateau-Thierry, bracht daar aan die vereenigde macht den 12^{den} en

13^{den} eene nieuwe nederlaag toe, en wendde zich toen weder zuidwaarts om zijn opperbevelhebber Marmont te hulp te komen. Deze had hij namelijk met 10,000 man bij Etoges en Champaubert achtergelaten, maar Blücher was nu op zijne beurt met een deel van zijn leger tot den aanval opgerukt. Doch Napoleon verscheen nog juist bij tijds in den morgen van den 14^{den} Februari met 20,000 man om Blücher te ontvangen. De Pruissische voorhoede onder Ziethen werd bij Vauxchamps schier geheel vernield; de hoofdmacht werd teruggeworpen en redde zich met groote moeite naar het bosch van Etoges. Blücher trok met zijn leger op Châlons terug. Alzoo was het Silesische leger, door wonderen van veldheerskunst en dapperheid, in weinige dagen bij gedeelten geslagen en tijdelijk werkeloos gemaakt.

Intusschen was Schwarzenberg, op de tijding van deze nederlagen, vooruitgerukt. De maarschalken Victor en Oudinot, die de Seine bij Nogent en Montereau hadden moeten verdedigen, hadden de overgangen over die rivier prijsgegeven, en waren tot nabij Parijs teruggetrokken. Het Boheemsche leger rukte voort, en de ontsteltenis en ontevredenheid die daardoor in de Fransche hoofdstad ontstonden, brachten Napoleon tot het besluit om vóór alles Schwarzenberg tegen te houden. Van de stemming van de hoofdstad kon toch, onder zekere eventualiteiten, alles afhangen, en de vijand moest dus tot elken prijs van hare muren verwijderd worden gehouden. Hadden deze overwegingen de handelingen van Napoleon niet bepaald, hij zou zeker òf de nederlagen van het Pruissische leger voltooid, òf aan zijne jonge troepen de verademing geschonken hebben, die zij zoozeer behoefden. Ware Parijs versterkt geweest, de bevolking zou zelve voor het behoud der stad hebben kunnen zorgen, en Napoleon zou vrij zijn geweest in zijne bewegingen. Nu werd hij door Parijs belemmerd, en bleef hem niets over dan zich met alle troepen, die hij bijeen kon krijgen, tegenover Schwarzenberg te stellen. Hij vereenigde 50,000 man aan de Yères, een riviertje bij Parijs, drong de vijandelijke voorhoede terug, sloeg een deel van het Boheemsche leger, onder den kroonprins van Wurtemberg, den 18^{den}, bij Montereau aan de Seine, en ging daar de rivier over. Napoleon reorganiseerde nu zooveel mogelijk zijn leger, liet een deel daarvan tegenover den weifelenden Schwarzenberg achter, en trok zelf weder Blücher te gemoet, wiens leger intusschen

tot op 55,000 man was gebracht. De maarschalken Marmont en Mortier waren vroeger ter observatie van Blücher met 16,000 man tusschen de Seine en Marne achtergelaten. Het was hun gelukt den vijand in ontzag te houden en zelfs voordeelen te behalen, zoodat Blücher, op de tijding van de nadering van Napoleon, bij Soissons over de Aisne was gegaan en achter dat riviertje stelling had genomen. Napoleon trok over de Aisne en leverde den 7^{den} Maart aan de Pruissen en Russen slag bij Craonne, waar hij, ofschoon ten koste van groote verliezen, eene overwinning behaalde. Blücher had intusschen nieuwe versterkingen ontvangen, zoodat hij ongeveer 100,000 man onder zijne bevelen had. Toch tastte Napoleon, die slechts over 35,000 man beschikken, hem reeds den 9^{den} andermaal bij Laon aan. Dien dag werd zonder beslissing gestreden, maar 's avonds vond bij Athies de bekende overvalling plaats van het bivouac van Marmont, wiens korps geheel uiteengedreven werd, en daardoor viel het geheele plan van Napoleon voor den volgenden dag in duigen. Wel nam hij den 10^{den} den slag nog aan, maar bij de groote overmacht des vijands kon de uitslag niet onzeker zijn. De Keizer trok op Soissons terug, maar, nimmer wanhopende, besloot hij, nu het bleek dat op Blücher geen beslissende voordeelen waren te behalen, zijn geluk tegen Schwarzenberg te beproeven. Doch ook tegen diens geweldige overmacht kon hij niet veel belangrijks uitrichten. Wel leverde hij, den 20sten Maart, met 41,000 man bij Arcis s./A. aan Schwarzenberg slag, maar hij mocht zich gelukkig rekenen dat hij ongestoord zijn aftocht kon volbrengen. Toen daarop den volgenden dag het Boheemsche leger nog verschillende versterkingen verkreeg, zoodat het ruim 100,000 man telde, terwijl Napoleon hoogstens slechts 30,000 man bijeen kon brengen, begreep de Keizer, dat het onmogelijk was geworden de hoofdstad rechtstreeks te dekken, en dat hij dus een ander operatieplan moest aannemen.

Met 50,000 man wierp Napoleon zich thans in den rug der bondgenooten, hopende dat zij uit vrees voor hunne verbinding met den Rijn, hunne voorwaartsche beweging staken en hem opzoeken zouden. De verbondenen lieten zich echter niet misleiden. Zij lieten eenige duizend man cavalerie aan de Marne achter en trokken met het geheele vereenigde leger den 24sten naar Parijs. Tusschen hen en Parijs stonden nu nog alleen de afdeelingen van de maarschalken Marmont en Mortier,

die te zamen over ongeveer 20,000 man konden beschikken. Napoleon, in den waan verkeerende dat hij door de bondgenooten gevolgd werd, had aan de maarschalken gelast zich bij hem te voegen. Zij trachtten aan dat bevel te voldoen, maar stuitten den 25sten Maart bij la Fère Champenoise op overmachtige vijandelijke korpsen. De maarschalken werden, na een dapperen wederstand, geslagen, en zagen zich verplicht op Parijs terug te gaan. Zij ontkwamen met moeite aan de van alle zijden op hen aandringende vijandelijke afdeelingen en bereikten eindelijk, den 29sten Maart, met nog slechts 12,000 man, in zeer uitgeputten toestand, de Fransche hoofdstad. Daar namen zij stelling ten noorden en noordoosten van de stad, op de Montmartre en de bergvlakte van Romainville, en wierpen zij, in der haast, nog eenige verschansingen op. Doch zij werden reeds den 30sten 's morgens ten zes uur aangevallen en konden zich slechts met moeite tot tegen den avond staande houden; Marmont werd zelfs bij eene laatste wanhopige poging om de Russen terug te drijven, gekwetst. Geen kans ziende verderen tegenstand te bieden, sloten de maarschalken in den nacht van den 30sten op den 31sten de bekende capitulatie, krachtens welke de verbondenen den 31sten Parijs binnenrukten. Napoleon was, zoodra hij bemerkte dat de bondgenooten niet in den val waren geloopen, maar integendeel hem misleid hadden, naar Parijs getrokken, maar hij kwam te laat om de capitulatie te verhoeden.

Het schijnt nauwelijks betoog te behoeven, dat de zaken een geheel anderen keer hadden kunnen nemen, wanneer de hoofdstad versterkt ware geweest. Napoleon zou dan waarschijnlijk den tijd hebben gehad daar met zijne 50,000 man aan te komen en Parijs zou behouden zijn gebleven. Toen de Keizer in 1815 andermaal den kamp tegen Europa waagde, was dan ook zijne eerste gedachte om de hoofdstad in staat van tegenweer te stellen. Eene vrij goed verschanste stelling werd door den generaal Haxo ten noorden van de Seine opgericht, waarin, nà Waterloo, de maarschalk Davoust met 75,000 man stelling nam. De bondgenooten geloofden echter niet aan verderen wederstand en de Pruissen trokken, zonder zich om het verschanste kamp en Davoust te bekommeren, langs de noorden westzijde van de stad, door de vallei van Montmorency, naar St. Germain en Versailles. Dit was een groot, zoo niet een onverantwoordelijk waagstuk, en Napoleon, die reeds op het

punt stond Frankrijk te verlaten, zond, zoodra hij bericht van dezen flankmarsch kreeg, den generaal Becker naar het Voorloopig Bewind met het aanbod om zich, als eenvoudig generaal, aan het hoofd van het Fransche leger te stellen, ten einde den vijand in flank en rug aan te tasten en te vernietigen. De keizer deed daarbij de toezegging, dat hij, zoodra de vijand verslagen zou zijn, het bevel weder zou nederleggen. Maar het Voorloopig Bewind, dat wellicht nog liever van den keizer dan van den vijand ontslagen was, sloeg het aanbod af. Het feit zelf is echter een bewijs welken grooten invloed een verschanst kamp buiten de hoofdstad, ook al is deze niet zelve versterkt, naar het oordeel van Napoleon, op den loop der krijgsgebeurtenissen hebben kon.

Ruim dertig jaren later gaf de maarschalk Marmont een werk uit: '*de l'Esprit des Institutions Militaires*', dat onder de vele uitmuntende werken, die wij aan de Fransche krijgskundigen verschuldigd zijn, eene eerste plaats inneemt. De versterkingen van Parijs waren toen reeds bijna voltooid. De maarschalk had dus ruimschoots gelegenheid gehad zijne denkbeelden over de quaestie der versterking te laten gaan, en, zoo iemand, dan was hij in dezen een bevoegd beoordeelaar. En nu is het opmerkelijk, dat hij zich onvoorwaardelijk met het gevoelen van den maarschalk Soult vereenigde en den vestingwal afkeurde. 'Ik beschouw dus', zoo leest men op blz. 106 van zijn werk, 'als de meest heilzame gebeurtenis voor de zekerheid en de verdediging van Frankrijk, de oprichting der gedetacheerde forten, waarvan de kring zoo uitgebreid is, dat de vijand moeilijk op verscheidene punten te gelijk met eene eenigszins aanzienlijke macht kan optreden. Maar men had Parijs niet met een vestingwal moeten omgeven; want die stad is, naar mijne zienswijze en van die van alle mannen van kennis en ondervinding, niet geschikt om weerstand te bieden aan een beleg. Het zou voldoende geweest zijn een zoodanig stelsel van verdediging aan te nemen, dat zij nooit belegerd kon worden. Met het oog op dat doel, het eenige waarop men te letten had, waren de forten voldoende en is de '*enceinte continue* overbodig; en, wat er gebeuren moge, zij zal nooit eenig nut aanbrengen.'

Twee voorbeelden werden nog door den Minister van Oorlog aangehaald ten bewijze, dat het beste middel om eene stad te beschermen niet daarin gelegen was, dat men die stad versterkte en rechtstreeks verdedigde. Het eene ontleende hij aan den oorlog

in Portugal. Wellington was na den slag van Busaco (27 September 1810) door eene beleidvolle manoeuvre van Massena, genoodzaakt in de rigting van Lissabon terug te gaan. Om die stad te beschermen, nam hij niet in hare onmiddellijke nabijheid stelling, maar in de bekende liniën van Torres Vedras, die hij, met het oog op een noodzakelijk geworden terugtocht, reeds ten vorigen jare, op een dagmarsch ten noorden van Lissabon had doen oprichten. Massena, die een leger had van 42,000 man, waagde het niet die liniën aan te vallen, en was ten slotte, uit gebrek aan leeftocht, verplicht op Santarem terug te gaan.

Toen Thiers later aan het woord kwam, deed hij echter opmerken, dat die stelling van Torres Vedras eene zoo buitengewone sterkte had gehad als een kamp bij Parijs onmogelijk hebben kon. Die stelling, zeide hij, was eigenlijk een versterkt schiereiland, aan drie zijden gedekt door de zee en door de Taag. Een keten van bergen vormde het front, en de liniën werden verdedigd door de Engelsche vloot, door 300 vuurmonden, 40,000 Engelschen en 30,000 Spanjaarden. Hadden wij bij Parijs zulk eene stelling, men zou geene muren behoeven. Maar men moet toch ook niet voorbijzien dat deze liniën niet zijn aangevallen, en ik twijfel niet of ook zij zouden veroverd zijn geworden, wanneer de maarschalk Soult, die zich te Badajoz bevond en verplicht was daar te blijven, zich met zijn leger bij Massena had kunnen voegen.

Het andere voorbeeld koos de maarschalk uit den veldtocht van 1800 in Italië. Thiers had daarop - namelijk op het beleg van Genua - reeds in zijn rapport gewezen. Genua, met 150,000 inwoners, is door Massena, had Thiers gezegd, twee maanden lang verdedigd, en wanneer het aan een Fransch bevelhebber mogelijk is geweest zich in zulk eene stad, door eene niet-Fransche bevolking bewoond, te handhaven, waarom zou dan Parijs, met zijne vaderlandslievende bevolking, niet te verdedigen zijn? Veel bewijst dit voorbeeld niet, want hetgeen mogelijk is bij eene stad met 150,000 inwoners, is het daarom nog niet bij een tienmaal grooter zielental. De Minister deed opmerken, dat de rapporteur twee onjuistheden had begaan. Hij geeft aan Genua 150,000 inwoners, en het getal zielen bedroeg slechts 75,000. Voorts had Genua niet twee omwallingen, maar slechts eene, rechts aan Bisagno, links aan de Polcevera geleund.

Interruptie van Thiers: '*Les plans existent, monsieur le Maréchal*.'

Soult, zonder zich hieraan te storen, vervolgde zijn verhaal van het beleg, waarbij hij, onder Massena, een hoofdrol speelde.

Voorwaarts van Genua bevonden zich verscheidene oude, door de Franschen meer of min opgemaakte forten; de stellingen, door die forten gevormd, waren het tooneel van de hevigste gevechten. Soult deed vier groote uitvallen, waarbij hij zich met een klein leger tot op 7 à 8, soms tot 10 uren gaans van Genua verwijderde. Bij de eerste bleef hij *vijf* dagen in den rug van het Oostenrijksche leger en bracht 6000 Oostenrijkers gevangen binnen Genua. Gelijke uitkomst werd bij een anderen uitval, door het gevecht van Monte-Faccio verkregen, waar de uitvallende troepen, om hunne gevechts-stellingen in te nemen, met behulp van ladders over afgronden moesten trekken. Bij den vierden uitval zouden de Franschen, in het gevecht bij Monte-Creto, andermaal overwinnaars zijn geweest, toen een vreeselijk onweder hen noodzaakte het gevecht af te breken. Soult zelf bleef, met een kogel in 't been, op het slagveld liggen. Op deze wijze hielden de Franschen met een gering aantal troepen een leger van 50,000 Oostenrijkers gedurende twee maanden op. De 14,000 man, die onder bevel van Soult stonden, smolten tot 2100 man in. Maar door dezen heldhaftigen wederstand werd aan Napoleon de tijd gegeven om in de vlakten van Lombardije af te dalen en de Oostenrijkers bij Marengo te slaan.

De maarschalk herinnerde daarna nog aan het laatste oorlogsfeit van het jaar 1814, toen hij, ofschoon tegenover een drie- tot viermalen sterkeren vijand geplaatst, zich niet in Toulouse had opgesloten, maar het open veld gehouden en daardoor de voortgangen des vijands vertraagd had. Daarna ging hij over tot de behandeling, men kan niet zeggen verdediging, van het voorgedragen wetsontwerp.

Niet zonder bedoeling waren wij eenigszins uitvoerig bij deze aanhalingen. Vooreerst kan daaruit blijken, dat groote vestingen of versterkte stellingen - zooals de Utrechtsche linie - niet verdedigd kunnen worden alléén door de troepen, die, als bezetting, in de verschillende onderdeelen der stelling zijn geplaatst, maar dat daarenboven een veldleger noodig is. De meening, die soms wordt aangetroffen, dat wij, blijft de verdediging tot de Utrechtsche linie en het daarachter gelegen

terrein bepaald, geen eigenlijk leger behoeven, maar met eene volkswapening en eenige technische troepen (artillerie en geniesoldaten) kunnen volstaan, is niet juist. Zulke stellingen maken een leger niet overbodig, maar zij hebben het groote voordeel, dat - terwijl het hart des lands door die stellingen gedekt wordt - het leger zich vrij bewegen en optreden kan daar waar kans is om voordeel te behalen. En dat zelfs een klein leger - een leger van jonge soldaten als dat van Frankrijk in 1814 - wanneer het slechts goed wordt aangevoerd, nog groote voordeelen kan behalen tegenover een overmachtigen aanvaller, wordt door den veldtocht van 1814 voldingend bewezen. Door sommige onzer krijgskundigen wordt echter de meening voorgestaan, dat ons leger van den aanvang af in zijn geheel buiten de Utrechtsche linie werkzaam moet zijn en blijven, en dat de verdediging dier linie aan de schutterijen, de artillerie en de genie-troepen behoort te worden overgelaten. Dit is juist en niet juist. Niet juist, naar 't ons voorkomt, met het oog op de Utrechtsche linie *zooals die is*, noch op de schutterijen, *zooals die zijn*. Het komt ons mogelijk voor eene wet te ontwerpen - en daarvoor de goedkeuring der Vertegenwoordiging te verkrijgen - waarbij aan de schutterijen zoodanige inrichting wordt gegeven, dat aan hen - met toevoeging van de technische troepen en van die infanterie-soldaten, die minder geschikt zijn voor den velddienst - de verdediging van vestingen en forten kan worden overgelaten. Maar daaruit volgt niet, dat de schutterijen, aldus ingericht, ook voldoende zijn tot de behoorlijke bezetting van de Utrechtsche linie in hare tegenwoordige gedaante. Wij verklaren ons nader.

Er is in de laatste jaren wel iets gedaan tot verhooging van het verdedigingsvermogen dier linie. De middelen tot het stellen der inundatiën zijn verbeterd; de toegangen tot Utrecht zijn door nieuwe forten beschermd; de oude forten zijn hier en daar opgemaakt en gewijzigd. Doch in verhouding tot hetgeen er te doen is om onze hoofdverdedigingslijn in zoodanigen toestand te brengen, dat zij, onder alle omstandigheden, tegen de kracht van den hedendaagschen aanval bestand zij, kan men zeggen, dat er nog niets is gedaan. Ieder Minister van Oorlog heeft hier en daar eenige verbeteringen aangebracht; de grootste gebreken, de gebreken die in 't oog sprongen, zijn weggenomen. Maar aan al die verbeteringen ontbreekt eenheid van gedachte, plan, methode. Men schijnt zich nooit te hebben afgevraagd

- te oordeelen althans naar de opgaven van aan te leggen werken, die bij de verschillende ontwerpen-vestingwet waren gevoegd - op welke verschillende wijzen de *aanval* kan geschieden, ten einde met het oog daarop, te bepalen *waar de verdedigingswerken moeten komen*. Wij betwijfelen zeer of er bij het Ministerie van Oorlog uitgewerkte plannen van fictieve belegeringen van verschillende deelen der Utrechtsche linie bestaan. Men schijnt zich daar nimmer te hebben afgevraagd: 'wat kan de aanvaller doen?' ten einde daaruit te bepalen wat wij doen moeten, maar men heeft eenvoudig, voortloopende in het oude spoor, de Utrechtsche linie genomen zooals ze voor dertig of veertig jaren werd ontworpen, en zich bepaald tot het wegnemen van de meest bekende gebreken. Die linie, zooals ze nu is, sterk te noemen, is eene gevaarlijke zelfmisleiding. De inundatiën vorderen, bij de tegenwoordige inrichting der inundatie-middelen, zelfs indien men zich met de voorloopige peilen vergenoegt, nog zeer veel tijd. Men zal dus waarschijnlijk - want geen aanvaller zal ons *weken* tijds gunnen om ons ter verdediging in te richten - in geval van oorlog eene linie hebben te verdedigen, waarvan slechts enkele gedeelten door inundatiën beschermd en de overige deelen geenszins op voldoende wijze versterkt zullen zijn. Wij hebben hierbij niet het oog op de technische inrichting der forten, die daar worden aangetroffen; die inrichting laat te wenschen over, maar zijn die forten goed bewapend, en hebben zij een bekwaam en dapper bevelhebber, dan zijn deze niet zoo spoedig te veroveren. Ons bezwaar is van anderen aard. De werken in de linie zijn allen aangelegd in de gedachte, dat overal, waar de kaarten blauwe tinten hebben, water zal zijn, waar geen levend wezen door kan. Daardoor ontbreekt alle verband tusschen die werken. Is er nu geen water, of is de inundatie sterk bevroren, dan zijn er hier en daar *lacunes*, groote uitgestrektheden terrein waarop geen vuu gebracht kan worden en die dus geheel onverdedigd zijn. Hierin zou, mochten wij met een oorlog bedreigd worden, alleen te voorzien zijn door alle man aan het werk te stellen tot het opwerpen van verschansingen voor en tusschen de bestaande werken, in den geest als de Franschen dit op zoo meesterlijke wijze bij Parijs hebben gedaan. Maar zal het daarvoor niet aan tijd ontbreken? En, gesteld die tijd werd ons gegund, dan is toch niet voorbij te zien, dat het eene

geheel andere zaak is, eene aldus ingerichte stelling te verdedigen, als eene linie van inundatiën, door permanente forten afgesloten. De stelling is dan eigenlijk een groot verschanst slagveld, en vordert ter harer verdediging goed geoefende troepen. Geen schutterij, een leger is daartoe noodig.

Maar de meening, dat de schutterijen, beter dan thans georganiseerd, voldoende zijn voor de bezetting van onze hoofdverdedigingslijn, is juist voor het geval, dat de Utrechtsche linie zelve beter wordt ingericht. Zij moet naar een vast, wel doordacht plan worden versterkt. De inundatiemiddelen moeten worden verbeterd en er moet verband worden gebracht tusschen de verschillende versterkingen in dien zin, dat het geheele terrein, voorwaarts van de werken, onder het bereik zij van ons geschut. Is dit het geval, dan hebben wij, ook bij den meest verrassenden aanval, niets te vreezen. Dan maakt de linie, wat haar hoofddoel is, het leger vrij, en kan een bekwaam aanvoerder, zich inspireerende met de voorbeelden van Napoleon in 1814 en van Soult bij Genua, zelfs een overmachtigen vijand langen tijd in ontzag houden en wellicht de kansen des oorlogs in ons voordeel doen verkeeren. Maar zulk eene uitkomst is alleen door uitstekende aanvoerders te verkrijgen; en daarom rust op de hoofden van ons krijgswezen de dure plicht, te dikwerf verzuimd, om tijdig de mannen te onderscheiden en te verheffen, van wier beleid eenmaal wellicht het lot des vaderlands afhankelijk zal zijn.

J.K.H. DE ROO VAN ALDERWERELT.

(*Wordt vervolgd*).

Van Malaga naar Napels[1].

Vroolijk verliet de *Hadriano* de haven van Malaga, en wendde rechts, om de kust te volgen en langs het panorama te varen waarin zich beurtelings Churriana, Torremolinos, Marbella en Estepona aan het oog van de opgetogen reizigers voordoen. Gelijk de zon ons koesterde, zoo wiegde ons de zee en verfrischte ons de morgenbries. Alles was overtogen met rijkdom van licht en kleur. Marbella lag daar geleund tegen den schilderachtigen *Sierra Blanco*, wiens met sneeuw bedekte top uit de blauwende vlakte schitterend te voorschijn trad. De *Sierra Bermeja* verschool den staart van zijn laatsten uitlooper in den boezem van Estepona, dat aan twee zeeën grenst, want de vlakte tusschen Estepona en San Roque is in waarheid een zandzee te noemen. Als wachters, dat ze eertijds waren, verheffen zich hier en daar op heuvels oude torens, die, naar beweerd wordt, nog van de Romeinen afstammen. Met mos en klimplanten begroeid, zijn die torens ware versieringen in het landschap dat zich over de golvende vlakte uitbreidt. Ter hoogte van Marbella is die vlakte het uitgestrektst. De aankweeking van suikerriet breidt zich van jaar tot jaar uit, en de vruchtbaarheid van den bodem schijnt onuitputtelijk. Zelfs Estepona is nog vruchtbaar en brengt er het hare toe bij om de markt van Gibraltar van groente en vruchten te voorzien.

Hoe prachtig, hoe heerlijk kwam Spanje ons voor, nu wij het uit de vrije zee aanschouwden. Het was als eene coquette, die haar minnaar door stuursche gebaren opzettelijk van zich verwijderde, om hem daarna weder door de toovermacht van haar lonken en liefkozen tot zich te lokken. Zoo ik al twijfelde of ik misschien te hard of te streng in mijn oordeel was ge-

1 Vervolg van ‘Malaga in 1872-73’. (Zie ‘de Gids’, 1873, Dl. IV, blz. 150.)

weest, ik beoordeelde in ieder geval slechts wat Malaga mij werkelijk te zien had gegeven. Alle schrijvers die ik er over raadpleegde schetsen de stad als een centrum van lediggang, speelzucht, dronkenschap. Onder alle steden van Andalousië is er geen, waarvoor de thermometer der criminaliteit zoo'n hoog cijfer aanwijst als voor Malaga. Daarbij komt nog, dat de straffeloosheid, waarmede men moorden en stelen kan te Malaga, tot een spreekwoord is geworden: '*Mata al rey, y vete a Malaga*'; die den koning heeft vermoord, heeft slechts naar Malaga te vluchten. George Borrow, de schrijver van het bewonderenswaardige boek *The Bible in Spain*, spreekt over de Andalousiers zijn gevoelen uit in ongeveer de volgende termen: 'Zij staan in geringe achting bij de overige Spanjaarden; zelfs de voornaamste onder hen hebben moeite om zich den toegang te verschaffen tot de goede kringen te Madrid, en zoo hun dit al gelukt dan worden zij er steeds uitgelachen om hunne zotte en overdreven manieren en hunne onoverwinnelijke neiging tot grootspraak en kinderachtige ijdelheid, hun wonderlijk accent en de slordige wijze, waarop zij zich in het Castiliaansch uitdrukken. In één woord, de Andalousiers staan in achtenswaardigheid van karakter zoover beneden de overige Spanjaarden, als hunne provincie in schoonheid en vruchtbaarheid boven de overige provinciën van het schiereiland uitmunt'. Deze uitspraak helpt de Andalousiers wel niet vooruit in onze waardeering, maar zij is een aanleiding voor optimisten om van de overige Spanjaarden beter te hopen. Men zij echter voorzichtig en verlange geen al te positive bewijzen voor die meerdere voortreffelijkheid, vooral niet dat zij hun ƒ 32,906,250 renten-schuld zullen betalen.

Voor het materieele leven was aan boord van de *Hadriano* gebrek aan de eenvoudigste dingen. De dames der vluchtelingen hadden zich meester gemaakt van het weinigje eetbare proviand dat een smerige kok of hofmeester, of wat 's mans titel ware, in het verwarde Malaga had opgedaan. Men kon zich laven aan wijnen en likeuren en overigens aan olie, knoflook en uien, zoodat 'de Rots in 't zicht'! behalve om 't eigenaardige gezicht zelve, ook bovendien een welkome tijding was, daar zij het vooruitzicht op een goed Engelsch middagmaal opende.

De strook lands, beter gezegd zands, die de Rots aan 't vaste land van Spanje verbindt, verheft zich maar even boven 't zeevlak, en men moet al zeer nabij zijn gekomen om haar te

kunnen zien. Vandaar dat Gibraltar een onuitputtelijke bron voor weddenschappen is tusschen stoombootpassagiers. De quaestie is, of men een geisoleerde rots recht uit zee ziet opstijgen of dat die rots Gibraltar een Kaap van Spanje is; want het hooge land van Spanje wijkt genoeg rechts van den aankomeling om oningewijden in den waan te brengen dat Gibraltar een van de Afrikaansche kust gedetacheerde voorlooper is. De rots heeft een indrukwekkenden vorm; zij laat zich naderen en slaat geen vuurtongen en nagels uit naar de dwergen die bescherming komen zoeken beneden hare reusachtige flanken. Te vijf uren in den namiddag kwam de *Hadriano* voor Gibraltar ten anker, en daar het avondschot eerst te zes uren tien minuten zou vallen, hadden wij ruim tijd om de stad in te gaan. Het openen en sluiten van de poort te Gibraltar geschiedt op bepaalde uren, zeer stipt 's morgens en 's avonds in acht te nemen; is het avondschot gevallen, dan wordt niemand meer in- of uitgelaten. De kommandant der vesting regelt die uren in verhouding tot den op- en ondergang der zon. Het bootsvolk te *Gib*, een algemeen door de Engelschen aangekomen verkorting van Gibraltar, is lastig genoeg, maar aan de kleine landingsplaats is een policiewacht; *cour d'appel* voor wie het met die *scorpions* niet vinden kan.

Alvorens de poort binnen te gaan, vervoegt men zich aan een klein kantoortje, waar een echte Engelschman uw naam en landaard opschrijft en u een briefje uitreikt dat recht geeft om vijf dagen in de stad te verblijven, zonder aan verdere formaliteiten onderworpen te zijn. Wil men zich langer ophouden, dan moet men een bewijs leveren van gevaccineerd te zijn en een Consul of bekend persoon tot borg hebben.

Er zijn drie slechte logementen. In gewone tijden is dat getal voldoende voor de behoefte, maar zoodra Andalousië in opstand is, vluchten de Spanjaarden als sprinkhanen naar Gib, om er de veiligheid te vinden die ze in hun eigen land te vergeefs zoeken. En dan nog zijn die lieden dwaas genoeg om te begeeren, dat de Britten hun de rots zullen inruimen. Dit zou gelijk staan met den ruil van een trouwen, dapperen, sterken en waakzamen New-Foundlander tegen een luien, grilligen, bangen, slanken hazewindhond.

Clubhouse is het voornaamste logement; wij kregen daar wel duur maar goed eten, zoo goed als men in de *Fonda de la Alameda* niet durfde droomen. Het wemelde er van *Mala-*

gueños, die daar onder de Engelschen ongeveer dezelfde figuur maken als bij ons de Indische familiën met *baboes* en *sapadas*, die zoo pas bij Paulez of in Brack's Doelen zijn afgestapt.

De Hollandsche consul, de heer Louis J. Power, is een ijverig consul en een uiterst vriendelijk man. Gedurende mijn verblijf te Gibraltar ondervond ik van hem en zijne familie veel beleefdheid. Zijn zoon, vice-consul, heeft zich zelfs op de kennis van onze taal toegelegd.

Velen zou het gaan zooals het mij gegaan is bij het zien van Gibraltar. Hé! dacht ik, ziet dat er zoo uit? Is dat die naakte rots? waar zijn dan die beroemde in de rots uitgehouwen galerijen? waar ligt dan die onneembare forteres? Omdat ik Gibraltar zoo geheel anders vond dan ik het mij had voorgesteld, zal ik vluchtig beschrijven hoe ik het zag en wat ik zag. Van de oostzijde langs de kust naderend, heeft men al spoedig de 1500 voeten hooge rots in het oog. Dit is dan ook het allerhoogste punt, hetwelk loodrecht uit het grondvlak aan de landzijde oprijst. De geheele lengte van de rots, van bovengenoemde landzijde tot waar zij bij Europa-punt onder water komt, bedraagt omtrent drie Engelsche mijlen. Haar omtrek is ongeveer zeven mijlen. Een tunnel, die haar over haar grondvlakte doorboorde, zou op de grootste breedte misschien drie kwart Engelsche mijl lang zijn. Van de Oostzijde gezien, vertoont de rots slechts steil opgaande kalksteenen wanden. Tot ongeveer de helft harer lengte vormt een smalle strook zand een strandje, aan welks einde een dorpje, door Genueesche visschers, onder Engelsche bescherming, bewoond. Dit plekje heet *Catalan Bay*, en er is een goed gebouwde en wel onderhouden kleine barak, waarin een wacht van een twaalftal Engelsche soldaten. De rots vandaar omvarende, komt men rond *Europa point*, en vandaar begint het karakter van Gibraltar als vesting zich te teekenen. De vuurtoren krijgt men het eerst in het gezicht, en dan eene opeenvolging van batterijen en eenige door zeebrekers kunstmatig aangelegde haventjes, die allernoodzakelijkst zijn voor de berging bij slecht weer van oorlogschepen. De oude havendam voor de waterpoort kan slechts kleine vaartuigen beveiligen. De baai van Gibraltar heeft slechten ankergrond en is tegen geen enkelen wind beschut. Er gaat een getij van ongeveer vier voeten. Naarmate men langs de westzijde der rots voortvaart, verdient zij al minder en minder den naam van naakt; want van *Europa point* tot aan

de landingsplaats ziet men een reeks van villa's, kasernen, batterijen en - o wonder! - tuinen. Ja, waarlijk, fraaie tuinen, die in het begin van Maart reeds in lentedos gehuld waren; tuinen, zoo fraai als geen Spanjaard in het vruchtbaarste gedeelte van Andalousië er een zou kunnen aanwijzen. Dat is een *Cosa Inglese*, door vlijt en voortdurenden arbeid een infame rots in een weelderigen tuin en in tuinen van weelde te herscheppen.

Op de *public gardens* volgt de *Alameda*, een heerlijk terras, aan de eene zijde begrensd door een laan. Dat is *de* wandeling, en daar zijn eenige malen 's weeks militaire concerten. Voorbij de *Alameda* komt men aan eigenlijk Gibraltar, de stad. Zoolang men op 't water blijft, krijgt men er weinig van te zien. Zij breidt zich uit langs den voet van de rots, en is achter strandbatterijen en wallen grootendeels verscholen. Van de landingsplaats geeft de waterpoort toegang tot de stad. Behalve deze heeft Gibraltar nog twee poorten, de land- en de zuidpoort. Vóór de waterpoort licht rechts de groote markt, waar alle dagen een versche voorraad van alle mogelijke eetwaren uit dier- en plantenrijk in grooten overvloed zijn uitgestald in zindelijke en overdekte loodsen, regelmatig in vierkante vakken geplaatst. Aan de overzij, links van de waterpoort, wordt de vischmarkt gehouden. Welk een onderscheid tusschen Spanje dat alles voortbrengt, en de rots die letterlijk niets oplevert. Dáár ellende, armoede en vuiligheid; hier netheid, orde en overvloed van alles wat de omringende Spaansche en Afrikaansche steden en dorpen opleveren. Men moet uit smerig, stinkend, armoedig, ordeloos Spanje komen, om zich als door een tooverslag verplaatst te gevoelen op het toppunt der voordeelen, die arbeid, orde, wettigheid en gezag aan eene maatschappij kunnen geven.

Binnen de waterpoort bevindt men zich op een ruim plein, van alle kanten door barakken, kazernen en wachthuizen omgeven; de *Mainstreet* is daarvan door palissade deuren af te sluiten. De stad is eng, de straten nauw, de huizen klein en hoogstens van twee verdiepingen. Maar niettegenstaande er meer drukte, beweging, handel en leven in het algemeen in het kleine Gib is, dan ergens in Spanje, zoo is de publieke weg, waar en wanneer men hem ziet, zindelijk en uitmuntend onderhouden. De burgerlijke bevolking, en deze is van de gemengdste soort, bedraagt 17000 zielen. Behalve de leden van

den groothandel, die op villa's buiten de stad wonen, leeft die massa dicht saamgepakt in niet voordeeligen hygiënischen toestand.

Het garnizoen bedraagt bovendien 6000 à 7000 man en is langs de Westzijde van de rots in verschillende kampementen en in de stadsbarakken en in de verschillende wachtposten over en in de rots verspreid. Zooals gezegd is, rijst Gibraltar van de noord- of landzijde loodrecht uit den zandbodem op, tot de volle hoogte van de rots. Aan die zijde zijn de beroemde in den rotswand uitgehouwen galerijen; de eerste galerij bestrijkt de geheele zandvlakte tot San Roque. Verbazend zijn de gewelven, die men door kruit in het midden van de rots gemaakt heeft; men zou meenen dat de gansche berg uitgehold is. Daar is plaats voor het geheele garnizoen en voor proviand en krijgsmaterieel in tijd van beleg. Boven die eerste galerij zijn nog twee andere, welke door middel van bedekte wentelende wegen overal te paard begaanbaar zijn. Van de landzijde kan men de wel bezette geschutpoorten, die Spanje aangrijnzen, duidelijk zien. De Spanjaarden noemen dat *los dientes de la vieja*, de tanden van de oude. Van de hoogste batterij, bijkans aan den top van de rots, komt men in een bedekten weg, in een der ruggen van de rots uitgehouwen, en vandaar verder langs de rots, naar de seinpost, waar eene woning en een wachthuis staan.

Een sergeant van de Artillerie is kommandant van die post, hij en een wacht van tien of twaalf man hebben daar de wijde wereld aan hunne voeten. Wij vertoefden er met het grootste genoegen ruim een uur. Het gezicht van die plek, waar men de twee punten of toppen van de rots onder zijn bereik schijnt te hebben, is op zich zelf reeds een voldoende belooning voor de vermoeienis van deze belangwekkende wandeling. Wij deden den tocht per ezel; goede, nuttige dieren die ezels, en meestal minder dom dan de menschen die bij hen vergeleken worden. De genoemde sergeant scheen ons in alle opzichten een ferm en bekwaam man; hij onderhield ons aangenaam met gesprek en met heerlijk brood en kaas, waarbij uitmuntende *pale ale* ons goed smaakte. Opmerkelijk is de orde en netheid die in de gansche vesting heerscht. Alle voorwerpen van staal, blank ijzer, geel koper; ieder scharnier, ieder hangslot vonkelde als waren zij zoo pas uit de magazijnen gekomen; geen verweloos plekje aan affuit, geschut of kogels, allen die als voor een tentoonstelling gereed lagen. Arm Spanje! ik heb daar

ook een citadel en oorlogstuig gezien. Verroeste kanonnen, die naast hunne affuiten in 't zand liggen. En zie die hongerlijdende Spaansche soldaten; de arme slokkers krijgen: slecht brood, 35 grammen spek, geen vleesch, gedroogde groenten, namelijk erwten en boonen. De eenige afwisseling in dit regime is dat ze soms niets krijgen. Het is bedroevend dat door onze menschelijke onvolmaaktheid legers noodig zijn, - konden wij het zonder krijgsvolk doen! - maar zoolang ze noodig zijn, moet een volk zijn strijdmacht doelmatig inrichten en goed onderhouden, of het volk, en de krijgsmacht in de eerste plaats, worden belachelijk. Gibraltar, als vesting, maakt den indruk van een machtige plaats, het herinnert de vrienden aan Engelands *respectability* en houdt de vijanden in ontzag.

Van de seinpost begaven wij ons naar de St. Michaelsgrot. Eene opening van omtrent twaalf voeten hoog en wijd grijnst den bezoeker aan. Onze gids had de moeite kunnen sparen van ons te waarschuwen, dat wij hem niet zouden volgen, want niets lokte daartoe uit. Men zag een zwarte diepte, waarin hier en daar het met moeite indringende daglicht de glinsterende stalactietzuilen flauw terugkaatste. Langs een vreeselijk steile en glibberige helling kan men tot op vijftig ellen afdalen; daar schijnt de grot te eindigen en staat men voor een afgrond, welke tot hiertoe voor onmetelijk wordt gehouden. Groot is het getal dergenen die door nieuwsgierigheid of geest van onderzoek gedreven, getracht hebben de grenzen van deze grot te ontdekken; menig slachtoffer hebben deze onderzoekingen geëischt; de eene afgrond volgt op den anderen, en links en rechts, en voor en achter in alle richtingen gapen diepten den onderzoeker aan, zoo dikwijls hij op een klip of rand langs zijn touwladder is neergekomen. De natuur schijnt de gansche rots gelijk een bijenkorf te hebben uitgehold, op zoo grootsche schaal, dat de menschen er geen maat voor hebben. Vergelijk daarmede de gangen, casematten, galerijen, gewelven aan de Noordzijde der rots, waaraan duizenden menschen gedurende een reeks van jaren hebben voortgewerkt. Hoe nietig komt u dan dit werk van menschenhanden voor. Het is alsof gij den arbeid van vlijtige mieren aanschouwt. Gemeten met de maatstaf der ontzaglijke natuur, schijnt al wat schepselen uitrichten even klein en gering.

Onze gids ontstak op een aanmerkelijke diepte rood en groen en blauw licht, waarmede hij achter een zuil van druip-

steen verscholen bleef. De uitwerking was treffend, maar heusch verschrikkelijk.

Langs Europa-punt en het zomerpaviljoen van den gouverneur van Gibraltar gingen wij weder stadwaarts, verlustigden ons in de schaduw van de *public gardens*, waar heerlijke gezichtspunten zich voordoen, en eerst laat in den namiddag kwamen wij, uiterst voldaan over onzen tocht, in het enge, woelige Gib terug.

Den avond brachten wij in den schouwburg door en genoten daar eene vertooning, zooals men er van de stijve Britten en hunne preutsche dames geen zou verwachten. 's Winters heeft Gibraltar een Italiaansche opera, maar het seizoen was voorbij en scheen financieel niet schitterend geweest te zijn; er was een deficit overgebleven en de heeren officieren van het garnizoen wilden dat door liefhebberijvoorstellingen goed maken.

De entréeprijs was dien avond tamelijk hoog, omtrent drie gulden, maar den avond te voren was dezelfde voorstelling tegen lagen prijs gegeven, en toen hadden dus de voorname tooneelisten hunne talenten ten beste gegeven voor matrozen, soldaten en wie verder in de termen vallen om van goedkoope entrée te profiteeren.

Er werden twee aardige tooneelstukjes opgevoerd door majoors en mindere officieren en hunne vrouwen. De voorstelling was zooals men dat van liefhebbers kon verwachten. De *entr' actes* werden aangevuld met grappige liedjes op zotte Engelsche wijzen, en gedurende de pauze liet zich de regimentsmuziek hooren.

De schouwburgzaal is klein, leelijk en ondoelmatig.

Onder de belangrijke hulpmiddelen om den tijd te Gibraltar nuttig en aangenaam door te brengen, behooren vooral:

1°. De militaire bibliotheek, reeds in 1793 aangelegd, en door W. Pitt op staatskosten onderhouden en uitgebreid. De zalen, waaronder ook een *lady's saloon*, waar veel gebruik van gemaakt wordt, zijn ruim en fraai. Behalve vele couranten en een massa tijdschriften, telt de goed onderhouden bibliotheek tusschen 20 en 30 duizend deelen.

2°. Op het belangrijkste *Square* van Gibraltar, *Commercial Square*, staat de beurs. De bovenlokalen, drie groote vierkante zalen, bevatten een uitmuntende handelsbibliotheek met globes en kaarten en statistische bescheiden, het eigendom van de *commercial club*.

3°. De *Gibraltar club*, tot gemak en vermaak met lees-,

speel- en eetzalen ruim ingericht, en met gelegenheid voor alles wat in een Engelsche club te doen gebruikelijk is.

Voor vreemdelingen zijn de genoemde inrichtingen licht toegankelijk.

De officieren hebben bovendien hunne *messes*, die veelal op ruime schaal aangelegd en rijkelijk gehouden worden.

Clubs voor wedrennen en vossenjachten ontbreken niet. Alzoo levert de naakte rots middelen genoeg op om er een veertien dagen aangenaam door te brengen. Zelfs zou men meenen dat men er zich gemakkelijk t'huis zou gevoelen, doch dit is toch het geval niet. Als men een eiland bewoont en langs den gewonen brievenweg tien dagen tot zijne correspondentie noodig heeft, gevoelt men zich ver van den geboortegrond en de vrienden die men er achterliet.

Het klimaat van Gibraltar wordt niet geprezen. Zoo dikwijls als de *levante* waait, hangt een mistige damp om den top van de rots, en men beweert dat die wind een schadelijken invloed heeft op het menschelijk gestel. De jeugdige mama's houden vol, dat vooral haar *babies* in de eerste tandperiode veel van die luchtsgesteldheid te lijden hebben.

Met dat al behoort het bezoek aan Gibraltar tot mijne zeer aangename reisherinneringen. Men kan van daar uit nog heel aardige uitstapjes maken. Tweemaal daags is er gelegenheid om met een kleine stoomboot de baai over te steken naar Algeciras. Twee, soms meer keeren per week gaan stoombooten naar Tanger, vanwaar men in twaalf uren te paard naar Tetuan kan rijden. Wie lust heeft het toppunt van menschelijke ellende te aanschouwen, moge naar Ceuta stoomen, het verbanningsoord voor Spaansche misdadigers.

Onderwijl nam de wanorde in Spanje nog bij den dag toe, en alle hoop om Sevilla en Cordova nog te bezoeken moest worden opgegeven. De bevolking van *The lines*, zooals de Engelschen het dorp noemen dat aan de Spaansche zijde van de grens tusschen Gibraltar en Spanje gelegen is, vierde de republiek met pistool- en geweerschoten. Te Algeciras had men de republiek geproclameerd, maar civiele en militaire ambtenaren waren terstond één van zin met de bevolking, die geen aanleiding had tot aanval of verzet.

Wij hadden ons dus, tot afscheid van Spanje, met een bezoek aan het in 1760 door Karel III herbouwde stadje te vergenoegen, dat in vroegere eeuwen door de Arabieren Jeziratu-l-Khadrá genaamd en als de sleutel van Spanje beschouwd werd.

De topographische ligging van Algeciras is veel voordeeliger dan die van Gibraltar, want door het hooge gebergte, aan welks voet het ligt, is het tegen den Noord-Westenwind beschut. Met betrekkelijk weinig moeite zou er een uitmuntende haven te maken zijn, maar nu is er nauwlijks gelegenheid om met een sloep te landen. Het voorbeeld van Gibraltar, dat de Spanjaarden sedert jaren voor oogen hebben, heeft Algeciras weinig verbeterd. De eens naakte rots schijnt daar te liggen, om het spreekwoord ‘goed voorgaan doet goed volgen,’ te logenstraffen; slechts *Guarda costas* en *Contrabandistas* profiteeren van de gelegenheid, ieder op zijn manier.

De stad heeft omtrent 15,000 inwoners, een *Alameda*, een *plaza de toros* en een *Casa de huespedes*, waar wij onzen intrek namen.

De autoriteiten waren blijkbaar in de war. De roeiers, die ons aan de stoomboot kwamen afhalen, kregen groote pakketten meê, waaruit vele kleine, inhoudende tabak, te voorschijn kwamen. Zij verdeelden die onder hun zessen en staken die pakjes, zonder er veel geheim van te maken, in hunne zakken en onder hunne hemden. De bagage droegen zij in een armzalig gebouw, maar ziende dat er niemand was om te inspecteeren, brachten zij die onmiddellijk naar ons logement over. De republiek scheen den dienst der inkomende rechten te hebben opgeheven.

De man van ons logement was getrouwd met eene Engelsche van de rots; dientengevolge hadden wij het er minder Spaansch dan wij gevreesd hadden.

Den volgenden dag reden wij uit op kleine ezels zonder teugel of beugel; de kleine dieren verdwenen bijkans onder een soort van pakzadels, waarop wij ons als *arrieros* te balanceeren moesten zetten. Al spoedig buiten de stad is weg noch steg te onderkennen. De ezeldrijver joeg onze dieren over eene met gras begroeide golvende vlakte, langs een schilderachtige oude dubbelboogige waterleiding. Het terrein werd bij het naderen van het kurk-eikenbosch minder gemakkelijk, en in het bosch zelfs zeer lastig. De voor ons nieuwe manier van rijden had ook inconvenienten, maar het landschap was ontegenzeggelijk schoon en wij legden het laatste zeer steile deel van onze wandeling tot aan een kleinen waterval in een vreeselijk woest dal, te voet af. De kurkbosschen worden ongeregeld geëxploiteerd, en zouden, als het land niet zoo uiterst schraal bevolkt was, reeds verder vernield zijn.

Het is de mode, dat touristen van Gibraltar een bezoek brengen aan Tanger. Den 25sten Februari verlieten wij des namiddags om twee uren in een fransche stoomboot de baai, en na een slechte reis kwamen wij 's avonds te zeven uren voor die Maroccaansche stad. Zij heet de voornaamste zee- en koopstad van het keizerrijk, hoewel zij er niet naar uitziet. Er is geen haven, geen dam, geen hoofd, en bij laag getij aankomende, zooals ons lot was, blijft de stoomboot ver uit den wal en de sloepen konden die niet dan tot op een Engelsche mijl afstands naderen. Een drom van half naakte negers en Arabieren waadde door modder en eindelijk tot over de knieën door de zee naar de sloepen. Met een vervaarlijk en woest geschreeuw laden zij de passagiers op hunne schouders en deponeeren hen, lang voordat zij het droge bereikt hebben, op het stinkende, glibberige strand.

Tanger is ommuurd; er worden inkomende zoowel als uitgaande rechten geheven. Met veel moeite en walging (ik moet het bekennen) gelukte het ons binnen de stad te komen. Het was nacht; eenige der zwarte gestalten, die ons met groot misbaar vergezelden, droegen lantaarns die te weinig licht verspreidden om het gaan door kronkelende, hobbelige lanen bij iets anders dan eene *promenade aux enfers* te vergelijken. *Victoria House* is 't hôtel van den *black gentleman*, zooals de neger, Mr. Martin, in die streken genoemd wordt. De hertog van Edinburgh, tweede zoon, vierde telg van koningin Victoria, nam Martin van Antigua in West-Indië onder zijne bescherming, liet hem in Engeland opvoeden en onderwijzen, en slaagde daarmeê zoo goed, dat Martin inderdaad den titel verdient dien men hem geeft.

Buiten *Victoria house* is alles in Tanger armoede, vuiligheid, diep verachtelijke ellende, zoodat het mij voorkomt, dat beschaafde menschen beter doen met er zich niet te vertoonen. Hoeveel consuls Europa te Tanger onderhoudt, durf ik niet zeggen. Tot voor korten tijd was de Spaansche consul onbetwist de eerste onder hen. Hij was een scherpzinnig man en uit genegenheid, achting of vrees werd hij als de Nestor van het consulaire corps erkend. De Spaansche republiek had echter 's mans diensten elders noodig, en zoo werd de strijd om het premierschap onder de consuls op nieuw geopend. De heeren van Italiê, Frankrijk en Engeland stelden alles in het werk om den meesten invloed bij den Keizer of Sultan van het rijk

te verkrijgen, en bezigden daartoe intrigues, listen en behendigheden, welke de Christenen niet doen rijzen in de waardeering van den muzelmanschen vorst, die overigens ook zijn zwakheden heeft, en alle dagen vergeet dat de profeet hem sterken drank verbiedt[1]. Sir John Hay was tijdens mijn bezoek aan Tanger op weg om te zegevieren; hij was niet chef van het consulaat, maar van de Engelsche *legatie*. Zijne houding bij het huwelijk van *Miss* King met den Sheriff van Tanger neutraliseerde evenwel dien hoogeren titel in het oog zijner naijverige co-diplomaten. Genoemde engelsche dame, die kennelijk tot de geëmancipeerde soort behoorde, was *à la recherche de l'inconnu* met een engelsche stoomboot op de kusten van Marocco aangeland. Weldra sloeg zij het beleg voor des Sheriff's hart en met het vuur harer schoone oogen bombardeerde zij er spoedig eene geweldige bres in. De Sheriff verklaarde haar zijne liefde, maar een fatsoenlijke, eerlijke liefde, waaraan volgens christengebruik de sanctie van het huwelijk niet mocht ontbreken. De engelsche schoone stelde de voorwaarde, waarop zij van hare overwinning zou profiteeren. Papa en mama King kwamen over en gaven tegen 25 duizend gulden comptant hunne toestemming tot het huwelijk, waardoor hunne dochter de vierde vrouw werd van een Maroccaanschen Sheriff, die echter niet genoeg achting voor de Christenen had om hunnen godsdienst tegen den zijnen te verwisselen, zoodat het huwelijk noch Presbyteriaansch, noch Episcopaalsch kon worden ingezegend.

Sir John Hay, die natuurlijk geen macht had om dit avontuur tot de waardigheid van een voor de engelsche wet geldig huwelijk te verheffen, zette een diplomatiek feest voor de gelegenheid op touw, en trachtte aan een déjeûner de consuls met hunne dames (*lady* Hay kon natuurlijk niet present zijn) te vereenigen. Over dat feest was in de consulaire wereld te Tanger meer rumoer dan over de dépêches van Benedetti in Europa. Mijnheer en mevrouw Sheriff hebben wij te paard zien uitrijden. *Miss* King in het volle genot der *primeurs* harer overwinning, scheen zich niet te bekommeren over de geringschatting der Europeesche dames; geen harer had Sir John Hay's *déjeûner* bijgewoond. Het gedrag van dien diplomaat was het onderwerp van aller gesprek en in de *Gibraltar*

1 De man is omstreeks het einde van September 1873 aan de gevolgen overleden.

Chronicle werd hem gevraagd, of hij wist, dat *Miss* King door dat quasi huwelijk hare nationaliteitsrechten verloor, en dat Mohammedaansche echtgenooten hunne vrouwen mogen slaan en wegjagen wanneer zij haar niet langer beminnen?

De Franschen zeggen soms uit aardigheid: *on ferait des bassesses pour cela*, maar de schijn van macht heeft voor vele, misschien voor de meeste menschen, zooveel aantrekkelijks, dat er laagheden en dwaasheden te over om gedaan worden. Het gehaspel der consuls te Tanger om den voorrang aan een Maroccaansch hof is in waarheid belachelijk. De Sultan en zijn volk staan ongeveer op hetzelfde peil van beschaving als die van het rijk van Dahomey. Trofeën van afgeslagen menschenhoofden, zijn ondanks de roemzuchtige Europeesche consuls, geen zeldzaamheden in Marocco. Bij zijn *cous-cous* (gierst-brij) evenwel schijnt het volk geiten- of schapenvleesch te verkiezen.

Nederland heeft geen consul te Tanger; de Engelsche *legatie* is met de waarneming der Nederlandsche belangen belast.

De Belgische consul bezit een museum van Maroccaansche kunstvoortbrengselen: aardewerk, mandjes, zadels, wapens en huisraad. Er is geen enkel voorwerp, dat men niet overal elders fraaier en beter aantreft.

Een rit naar kaap Spartel, waar Z.H. de Sultan aan de zeevarende volken van Europa genadiglijk het bouwen van een vuurtoren op hunne kosten heeft toegestaan, biedt weinig schoons. Het baken zelf en het uitzicht vandaar op den Oceaan, die bulderend tegen de rotsen opstuift, is eenigermate een vergoeding voor den slechten, vervelenden weg dien men heeft afgelegd. Sedert veertien jaren woont daar een Duitscher, die zich in 't Fransch voorstelt als *commandant du phare*. Er woont ook nog een Spaansche onderopzichter en er is een wacht van vier of zes Maroccaansche soldaten, die er uitzien als Calchas in de *Belle Hélène*.

Wij reisden naar Gibraltar terug in drie uren; wind en getij bevorderden den spoed; maar de zee was wild en wikkelde ons bootje soms in een golf, gelijk een Spanjaard zich wikkelt in zijn *capa*, mantel. Onder de passagiers waren twee Engelsche officieren, die gedurende ruim vier weken in het binnenland ter jacht waren geweest. Zij hadden gekampeerd onder tenten, ongemak en gebrek geleden, en dat voor schrale jacht-resultaten, maar hun doel was bereikt, in zooverre zij verlangd

hadden de eentonigheid van het leven op de rots voor een poos te verzetten.

De P. en O. stoomboot *Simla* werd tusschen den vierden en vijfden Maart te Gibraltar verwacht. Ik had er nog wel eenige dagen willen blijven; de rots boeide mij; door aanschouwen waren mijne verkeerde voorstellingen van dat belangwekkende plekje gerectifieerd en ik had er veel vriendelijkheid ondervonden. Maar het is goed van tafel op te staan, alvorens men oververzadigd is. De *Simla* werd om hare snelheid en goede inrichting geprezen, zoodat wij besloten met haar de reis naar Malta te aanvaarden.

Den vijfden Maart op het middaguur verlieten wij de baai van Gibraltar, en reeds den achtsten 's avonds om tien uren lag de *Simla* gemeerd in de quarantainehaven van Valletta.

De overtocht kostte $ 35 of ƒ 87,50, waarin de maaltijden begrepen zijn. De inrichting van de boot was zoo goed, het weêr zoo fraai, het gezelschap zoo aangenaam, dat wij gaarne de snelheid der boot zouden hebben getemperd.

Gibraltar en Malta, van nature beide naakte rotsen in de Middellandsche Zee, bieden geologisch maar vooral geschiedkundig meer punten van onderscheid dan van overeenkomst. Terwijl de Spaansche rots, in 1704 door de Engelschen in bezit genomen, zoo weinig werd geteld, dat Georg I die verovering bij den vrede van Utrecht in 1713 zou hebben willen prijs geven, is Malta van de vroegste tijden af een punt geweest, om welks bezit Phoeniciërs, Grieken, Romeinen, Mohammedanen en Christenen gedurende vele eeuwen heftigen strijd voerden. De ligging en de vorm van het eiland, waardoor het de prachtigste natuurlijke haven bezit, die men voor handels- of oorlogsvloot kan wenschen, verklaren uit een strategisch oogpunt de waarde, die het bezit dezer rots voor zeeschuimers, kooplieden, kruisvaarders en mogendheden ten allen tijde gehad heeft.

De glansrijkste periode van Malta's geschiedenis ligt ongetwijfeld tusschen de jaren 1516 en 1792. Keizer Karel de V, die als Karel I van Spanje het koningrijk Sicilië, waartoe Malta en Gozo behoorden, beërfde, stond Malta af aan de ridders der Orde van den heiligen Johannes. De schenkings-acte, gedateerd Castel Franco bij Bologna 23 Maart 1530, hebben wij gezien in de wapengalerij van het paleis van den Gouverneur van Malta, dat eertijds het paleis van den grootmeester der Johanniter Orde was.

In 1798 nam Bonaparte Malta in bezit en roofde, zooals de Franschen dat altijd en overal gedaan hebben, al de schatten uit tempels en hospitalen en paleizen, die kerkelijke praalzucht en weelde daar sedert twee eeuwen verzameld had. Intusschen bereikte die buit zijn bestemming niet, want het schip *Orient*, waarin hij grootendeels geladen was, ging in den zeeslag bij Aboukir te gronde.

De ridders werden genoodzaakt het eiland te verlaten, met Hompesch den laatsten grootmeester in Malta. Keizer Paul I van Rusland aanvaardde terstond het grootmeesterschap der Orde. De standaard van den heiligen Johannes werd van St. Petersburg's bastion geheschen en wappert daar tot den huidigen dag.

Malta is in alle opzichten een zeer bijzonder en belangwekkend eiland; Valletta een fraaie stad, eenig in haar soort.

Uit een luchtballon gezien, moet het eiland een dambord gelijken. Over de gansche oppervlakte, met weinig uitzondering, is de grond in min of meer vierkante vakken verdeeld. Ieder vak is een terrasje tusschen muren. De wegen slingeren daar tusschen door en verbinden de dertig steden en *casals*, dorpen, die over het eiland verspreid liggen. Geen land ter wereld is zoo sterk bevolkt, bebouwd en vruchtdragend als deze naakte rots. Uit de verte ziet men enkel steen, maar wanneer men het eiland doorkruist, dat men ook per rijtuig doen kan, bemerkt men, dat de wegen, die bijkans overal heel goed maar stofferig en verblindend wit zijn, niet meer dan de noodige plaats innemen tusschen de genoemde terrassen.

Geen bevolking is vlijtiger voor zijn akkerbouw dan de Malteesche, en als eenmaal hun grond is gereed gemaakt, dan is er ook geen bodem die den arbeid zoo rijkelijk beloont als die van Malta. In sommige gedeelten geeft koorn veertig-, soms zestigvoudig. De grond heeft nooit rust. Graan wordt in Juni geoogst en daarna zaait men, als tweede gewas, katoen meloenen, komijn, sesam en andere zaden. Geuriger en saprijker oranje-appelen dan Malta oplevert ken ik niet.

Ongeveer tachtig bronnen leveren overvloedig water. In de waterbehoefte der hoofdstad wordt voorzien door middel van een leiding, die reeds in 1610 werd aangelegd. Zij is omtrent negen en een halve mijl lang en levert aan Valletta 500 *gallons* (283 Ned. kan) water per minuut.

De bevolking van Malta wordt volgenderwijs opgegeven: Valletta

70,000 en de zeven districten te samen 61,000. Hiervan zijn tienduizend Engelschen en andere vreemdelingen. Het garnizoen, dat twee à drie duizend man bedraagt, is daaronder niet begrepen.

Dit bevolkingscijfer van Malta geeft aanleiding onder anderen tot de volgende vergelijking. Op een gegeven ruimte leven: in Engeland 152, in Frankrijk 153, in Holland 224 menschen, in Malta meer dan elfhonderd.

De heerschappij der Arabieren over Malta heeft haar onuitwischbare sporen gelaten in de taal die het volk tot den huidigen dag spreekt. Als een dialect van het Arabisch is de Malteezer taal, in de *casals* en in Gozo gesproken, zoo goed als die van eenig ander Arabisch land. De rapporten van commissiën ingesteld om te onderzoeken welke taal, met het oog op de kennis en neiging der bevolking, het gemakkelijkst tot zuiverheid zou te brengen zijn, komen altijd op het Arabisch, dat niet zooveel van den classieken vorm schijnt afgeweken.

Het volk is heel arm en uit eigen beweging niet heel zindelijk; maar de Engelsche invloed komt daaraan te gemoet, voor zooveel de openbare reinheid betreft. De boots- en zeelieden in de lage gedeelten der stad spreken een taal, waarin iedere nationaliteit iets van de hare meent te herkennen. De laatste *census* toont aan, dat het getal mannen en vrouwen ongeveer gelijk is. De Malteezer dames zijn verrassend blank van gelaatskleur; zij gaan altijd in zwarte zijde gekleed en gesluierd, en hebben daardoor het voorkomen van *réligieuses*. Dit is echter slechts schijn.

Sedert Malta aan Engeland behoort, genieten de bewoners gelijke rechten met de Britsche onderdanen. In 1847 werd de eerste civiele gouverneur aangesteld. Een generaal voert het militaire bevel. Sedert 1849 is er een *Council of Government*, bestaande uit achttien personen. Tien officieele leden worden door de kroon benoemd: de acht niet officieele leden worden voor vijf jaren door het volk gekozen.

Malta kost veel geld aan Engeland. Over het jaar eindigende Maart 1857 stond Malta, alleen voor militaire zaken, op het budget voor £ 167,671.

Het Britsche eskader, dat voortdurend bij Malta stationneert, brengt daar veel geld in omloop. De vertering van de officieren en de bemanning en de dagelijks benoodigde versche proviand voor elk linieschip, wordt begroot op eene som van tusschen £ 1000 en £ 2000 's maands, buiten de vele uitgaven voor onderhoud en herstel.

Malta bezit in de groote haven twee droogdokken en in Misidakreek, een tak van de quarantaine-haven, een hydraulisch dok, dat den 23sten Februari 1873 werd geopend en waarin schepen van 3000 ton, 360 voeten lang en 19 voeten diepgang, in 25 minuten gelicht worden.

De stad Valletta heeft drie poorten. Van de quarantainehaven kwamen wij door de *Porta Marsamuscetto*. Van de groote haven komt men door de *Porta Marina* en van de landzijde door de *Porta Reale*. Door een der havenpoorten binnenkomende, heeft men in de rots uitgehouwen tunnels door te gaan en eenige honderden trappen te bestijgen om de *Strada Reale* te bereiken. Die straat is het ruggebeen van Valletta. Aan de *Porta Reale* begint de straat van dien naam en daalt zachtkens tot aan *Piazza San Georgio*. een fraai plein, waaraan het gouverneurspaleis, de openbare bibliotheek en de hoofdwacht gelegen zijn. Aan het einde van dat plein daalt *Strada Reale* steiler en steiler en eindigt in trappen bij fort St. Elmo. Dit fort is gebouwd aan de spits van den landtong, die de haven van Malta in twee hoofddeelen splitst, de groote- en de quarantainehaven. Het is op deze landtong, dat eigenlijk Valletta gebouwd is. De straten zijn *tiré au cordeau* en het zeer bijzondere voorkomen van de stad is, dat men altijd aan het einde van iedere straat in de vrije ruimte, in den meestal helderblauwen hemel ziet.

De forten om Valletta zijn velen. De landtong van de quarantainehaven heeft fort Tigne en die van de groote haven fort Ricasoli tot terminus. Met fort St. Elmo, tusschen die twee forten in, zijn dus de openingen der beide havens uitmuntend verdedigd. Op het Lazareth eiland, in de quarantainehaven, ligt nog het fortje Manoel. Wijders zijn er nog de forten St. Angelo, St. Michael, de versterkte lijn van Floriana en vele batterijen, *sorties* en *sallies*, die Valletta onneembaar zullen maken, wanneer men soldaten genoeg heeft om al die punten te bezetten, waartoe men zegt een leger in plaats van een garnizoen noodig te hebben.

Wij logeerden in Dunsford hôtel, *Strada Reale*, waar wij het uitmuntend goed hadden. Koele vertrekken, drie rijkelijke maaltijden, lamplicht in de kamer, alles voor de matige som van acht *shillings*, ƒ 4,80, daags. Nog nooit had ik in eenig logement zooveel waar voor mijn geld.

De Hollandsche consul, de heer Golcher, is eigenlijk een

Zweed van geboorte, al sinds dertig jaren te Valletta gevestigd, en voor zooveel er nog groothandel in Malta is, heeft hij dien in. Door de wijze, waarop hij het waarneemt, vereert hij het consulaat meer dan het hem verrijkt Ik meen gehoord te hebben, dat hij als consul van Nederland in een jaar zoo omtrent tien of twaalf ponden sterling aan emolumenten trekt. Zoo dikwijls er slechts aanleiding toe bestaat, is de heer Golcher niettemin gereed om op eigen kosten telegrammen naar Holland te zenden over lands- of handelsschepen, die in of nabij Malta komen. Voor mij was hij uiterst verplichtend en gaarne maak ik daar melding van. Hij betreurde het, dat hij zoo weinig Hollanders te Malta zag, dat de Koninklijke Marine van Nederland zich zoo zelden vertoonde, terwijl toch aan de toenemende vaart door de Middellandsche Zee de handelsvloot van Holland haar bescheiden deel neemt. Een klein eskader zou Nederland als maritimen staat in aandenken houden bij de andere natiën, en steun en bescherming verleenen aan onze op die wateren varende en aan die zeeoevers wonende landgenooten.

Treurige overdenkingen zijn het waartoe de staat van onze Marine aanleiding geeft, wanneer men te Malta de scheepsmacht van Engeland ziet. Op vele plaatsen en bij vele gelegenheden, waar een Marine zich behoort te vertoonen, wordt de onze gemist. Niet in de Spaansche wateren, zelfs niet bij de feesten te Vlissingen kon men zien, dat Holland een Marine heeft. Wij zijn te klein, te arm, zoo zegt men althans.

De huizen van Valletta hebben allen platte daken; de straten zijn druk en levendig. Voor den van wandelen en kijken vermoeiden vreemdeling zijn er welingerichte burgerlijke en militaire *clubs;* ook twee théaters. Het operagebouw waarin vier keeren 's weeks Italiaansche opera gegeven werd, was prachtig. Het had £ 50,000 gekost en heeft geen tien jaren bestaan. In Mei 1873 is het afgebrand.

Zij die in studeeren of lezen tijdverdrijf zoeken, vinden daartoe uitmuntende gelegenheid in de openbare bibliotheek, een prachtig gebouw naast het paleis van den gouverneur. Er zijn 40,000 boekdeelen, meest Latijn, Fransch en Italiaansch, maar ook een uitgezochte kleine verzameling van Engelsche werken. Van die boekerij wordt vooral veel gebruik gemaakt door studenten aan Lyceum en Universiteit en door geestelijken. Er is een museum aan verbonden van oud- en zeldzaamheden,

welke in Malta en Gozo gevonden zijn, waaronder eenige merkwaardige.

De garnizoensbibliotheek heeft 5000 deelen Engelsche moderne litteratuur. Daar is even als te Gibraltar een *lady's saloon* en een zaal speciaal voor courantenlezers, waar couranten in overvloed liggen.

Voorts is er een beurs, een nieuw, fraai en doelmatig gebouw, waaraan een *Casino* verbonden is, met uiterst elegante zalen voor bals en feesten.

De markt van Valletta verdient gezien te worden. De *Halles* van Parijs zijn tot model genomen. Ruim en groot, is zij met een ijzeren dak overdekt en verdeeld in blokken en straten, waar iedere verkooper een stalletje heeft dat niet slechts zindelijk, maar met zekere coquetterie geschikt is. Er zijn vele pompen om reinheid te bevorderen. De markt heeft onder hare geheele oppervlakte kelders, die voor pakhuizen dienen.

Van kerken, kloosters, priesters en monniken is veel te vertellen. Ik moet mij in hoofdzaak vergenoegen met de vermelding van de St. Janskerk, de cathedraal, die werkelijk een der prachtige monumenten van de christenheid is. Zij bevat de geschiedenis van bijkans drie eeuwen van roem en grootheid. Uitwendig is zij zonder eenige beteekenis. Inwendig rijk aan bezienswaardige détails, maakt zij een betooverenden indruk op dengenen die er voor 't eerst inkomt. Dit is voornamelijk toe te schrijven aan den prachtigen vloer, die geplaveid is met zerken van gelijke grootte, omstreeks 1.30 bij 0.70 meter. Zij liggen volkomen vlak en gelijk, als de marmeren steenen in onze gangen en voorhuizen, en zijn ieder op zich zelf kunststukken van mozaïek. De familiewapens der ridders en andere dienaren der orde zijn in gekleurd marmer, jaspis, agaath en ander kostbaar gesteente in de wit marmeren zerken gelegd; soms prijken daarin beeltenissen en veelal lofspraken van den doode. Het effect van dien helder gekleurden vloer lokt den toeschouwer onweerstaanbaar tot nader bezien. In de zijkapellen, gewijd aan de verschillende talen[1], zijn rijke monumenten in marmer en brons voor grootmeesters. De meesten zijn overladen en theatraal; het eenvoudige wit marmeren gedenkteeken voor Prins

1 Er waren *Auberges* voor de acht talen in de orde vertegenwoordigd: Provence, Auvergne, Italië, Castilië, Frankrijk, Arragon, Engeland en Duitschland.

Lodewijk Philip van Orleans, die daar in 1808 werd begraven, komt er te gunstiger door uit.

In het oratorium is een prachtige schilderij van Michel Angelo Caravaggio, voorstellende de onthoofding van den heiligen Johannes. Het gewelf van het middenschip en de koepels der zijkapellen zijn beschilderd met épisodes uit het leven van den heilige, door Mathias Preti bijgenaamd den *Calabrais*. Ieder dier schilderijen zou wel een afzonderlijke vermelding verdienen, want teekening, kleur en ordonnantie zijn bewonderenswaard.

Behalve de St. Janskerk, zijn er nog vele andere kerken in Valletta en in de *casals* over het eiland verspreid.

In de *Strada della porta Maggiore* is het paleis van den Inquisiteur, dat tegenwoordig aan eenige officieren tot *mess* dient. De cellen die vroeger dienden tot gevangenis voor de ongelukkigen, die het heilige tribunaal in handen vielen, zijn sedert lang toegemetseld. Omtrent twaalf jaren geleden werd er bij het bouwen van een wijnkelder in een der onderaardsche vertrekken een pijnbank gevonden.

De Inquisitie zette haar eersten voetstap in het jaar 1574 op Malta's bodem. De grootmeester de la Cassiera bracht te Rome een klacht in tegen den bisschop van Malta, omdat hij zich had ingelaten met de religieuse aangelegenheden der ridders, welke steeds door een specialen raad van de orde werden geregeld. Paus Gregorius XIII maakte van deze gelegenheid gebruik om het heilige tribunaal op Malta binnen te smokkelen. Hij zond een inquisiteur, die echter niet werd toegelaten, dan nadat de paus beloofd had dat de zendeling van Rome slechts zou handelen in overeenstemming met den grootmeester, den bisschop, den prior van de St. Janskerk en den onder-kanselier der orde. Langs dezen weg ontstond een tribunaal, saamgesteld uit inquisitoren en de voornaamste staatswaardigheidbekleeders. De inquisitoren betoonden zich al spoedig met hun aandeel in deze overeenkomst niet tevreden en trachtten, onder voorwendsel van het gezag der kerk ongeschonden te handhaven, naar absolute heerschappij. Voor geen middelen deinsden zij terug; zelfs samenzweringen tegen het leven van grootmeesters der orde kwamen hun daartoe dienstig voor. De bevolking hitsten zij tot verzet tegen de regeering der orde op, en hunne aanmatiging was allengs zoo hoog gestegen dat de inquisiteur Delci in 1711 niet minder eischte dan dat het rijtuig van

den grootmeester der orde zou stilhouden bij eene ontmoeting met het zijne. Ook wilde hij het hospitaal der orde onder de jurisdictie der Inquisitie brengen, hetgeen hem echter niet gelukte.

Dezelfde Delci, de rechten van den souverein van het eiland geheel en al voorbijziende, deelde een massa *patenten* uit. Deze patenten werden door de Inquisitie uitgereikt aan ieder die zich aan het gezag der orde wilde onttrekken om slechts de autoriteit der heilige kerk te erkennen en hare bescherming onmiddellijk te genieten. Delci verklaarde in de meest absolute termen, dat de op die wijze gepatenteerden volstrekt vrij waren van gehoorzaamheid aan het wettige gezag der orde.

Eerst de komst der Franschen in Malta maakte aan het bedrijf der Inquisitie een einde. Hare bezittingen werden toen ook verbeurd verklaard.

Buiten de stad Valletta zijn velerlei, de moeite loonende touren te maken. De moeite is bovendien zoo groot niet; voor weinig geld kan men goede rijtuigen met twee paarden huren. De voornaamste touren zijn naar Citta Vechia, voormaals Citta Notabile genoemd; de Arabieren noemden haar Medina. In de nabijheid van deze stad bevindt zich de St. Pauls-grot. Westwaarts van Valletta, op tien of twaalf Engelsche mijlen afstands, ligt de St. Pauls-baai, waar men beweert dat Zijne Heiligheid indertijd gestrand is; een mijl verder westwaarts de Melleha-baai, met de grot van Calypso. Ook zonder die fabelen zijn deze baaien fraai en schilderachtig. Het paleis en de tuinen van St. Antonio met hun geplaveide lanen, een zomerwoning voor den gouverneur, zijn een bezoek waard. Boschetto is een plekje dat men moet zien. In 1586 door den grootmeester Verdala aangelegd, diende het als zomerverblijf, totdat zijn opvolger het St. Antonio-paleis gebouwd had. De tuin van Boschetto is rijk aan kanaaltjes, die uit de groote waterleiding gevoed worden, en die de oranjeboomen, oleanders, rozen en andere kleine boomen en struiken frisch houden.

Toen ik Malta den 25sten Maart verliet, was het met den wensch om het weer te zien. Maart, April en Mei zijn de geschiktste maanden om het te bezoeken; dan is het er niet zooals bij ons *nominaal*, maar werkelijk lente.

Omstreeks vier uren in den namiddag stoomden wij op de Scilla met goed weêr uit de groote haven; al spoedig verhief zich de wind en het werd in den nacht geweldig woest weêr.

Een uur na middernacht lag de Scilla voor anker in de haven van Syracuse. Te zes uren in den morgen gingen wij aan wal en gebruikten den tijd tot drie uren na den middag om deze grootste der Helleensche steden te bezien. Daar is een heele collectie van ruïnes: een amphiteater, de Latoma del Paradiso met het Oor van Dionysius, het Grieksche theater in de rots uitgehouwen, daarboven het Nymphaeum vanwaar men de straat der graven bereikt, ten slotte het fort Euryalus. Een archeoloog met rijke verbeelding kan zich misschien te goed doen aan die fragmenten van vervallen grootheid; ons leeken was het moeielijk bij twee gebroken kolommen, waarvan er een in de modder lag, ons de prachtige Agora voor te stellen. Nieuw Syracuse deed mij te veel aan arm en smerig Spanje denken.

In drie uren tijds spoorden wij onder vreeselijk onweêr naar Catania, waar wij te zes uren 's avonds afstapten in de *Grande Albergo di Catania*, een groot en nieuw hôtel, waar kost en bediening veel te wenschen overlieten. Dit is dikwijls het geval met hôtels in Italië, en met zieken, die bijzondere zorg vereischen, mag men daar wel op rekenen.

Catania is een groote en fraaie stad met omtrent 70,000 inwoners, vele Grieksche en Romeinsche oudheden en een groot deel van de oude stad onder Etna-lava begraven. Van de stad kunnen voetreizigers den top van de Etna in twaalf uren bereiken. Bädeker's ‘Zuid-Italië’ wijst den weg. Ruim een week bleven wij te Catania, op hoop van weêrsverbetering, die niet kwam. De top van den Etna was alleen 's morgens vroeg gedurende een paar uren te zien. Regen en wind bleven aan de orde, zoodat wij Taormina, beroemd om de prachtige natuurtooneelen, tot ons leedwezen voorbijspoorden op reis naar Messina, waar wij het heel goed hadden in het hôtel *La Vittoria*. Tien jaren vroeger was ik te Messina geweest, en met het grootste genoegen zag ik die plaats terug, omdat zij ditmaal zoo onmiskenbare blijken van vooruitgang droeg. Openbare en bijzondere gebouwen, straten, kaden, wandelingen, monumenten, fonteinen zagen er welonderhouden uit; en dat een waakzame policie orde houdt, is ons duidelijk gebleken. Vroeger, onder de Napelsche Bourbons, was ieder man de spion van een ander, en broeders konden elkander niet vertrouwen, terwijl om de publieke reinheid, orde en decentie niemand zich bekreunde. Thans is de pers vrij, het openbaar gezag wordt geëerbiedigd en daardoor gemakkelijker gehandhaafd. Messina

heeft een bevolking van 62,000 zielen, en met die van de omliggende *casali*, dorpen, 103,000. Vanhier uit maakt men uitstapjes naar de overzijde van den Faro, naar Reggio in Calabrië.

Zondag den eersten April des namiddags drie uren verlieten wij de haven van Messina. De *Firenze*, een kleine stoomboot, was overvol passagiers. Het aanvankelijk mooie weêr was reeds te zeven uren 's avonds in hevig onweêr veranderd. De kleine Firenze tuimelde en tolde als een bezetene; het was alsof zij sprong en viel en weer opstond om nog harder neer te ploffen. De passagiers waren daardoor grootendeels onbekwaam tot eenig goed en geneigd tot de akeligste dingen. Men zou hen in dien toestand gemakkelijk de zee voor eeuwig hebben laten afzweren. Het was een heel nare overtocht. Tegen tien uren den volgenden morgen gingen wij te Napels aan wal, onder een zware zwarte lucht met begeleiding van storm, hagel, sneeuw en regen. Als men Napels zóó voor 't eerst ziet, zou men misschien wenschen gestorven te zijn, alvorens Napels te zien. Wij bleven daar een paar weken. Al kon Napels niet bogen op een goed klimaat, men heeft er toch, zelfs in April, op veertien dagen, zeven met zonneschijn. Op zekeren avond kwam een zich noemende Hugh Darley ons na afloop van de table d'hôte voorstellen om onder zijn geleide een tour te doen naar Amalfi en Paestum. Ik ben er hem nog dankbaar voor, want zonder hem zouden wij die reis te bezwarend en te kostbaar hebben geacht. Die man is in zekeren zin een aannemer te noemen. Tegen een bepaalde som verbindt hij zich om een gezelschap te geleiden naar gegeven punten en voor hun onderhoud gedurende den tocht te zorgen. Hugh Darley doet dat zeer goed en verdient daarom aanbeveling. Ons gezelschap bestond uit twaalf personen, die 's morgens te acht uren aan hunne hôtels werden afgehaald, om per spoor eerste klasse te reizen tot La Cava, een fraai gelegen landstadje. Daar wachtten ons open rijtuigen ieder voor vier personen, waarmede wij den onvergelijkelijk schoonen weg naar Amalfi vlug en zonder eenige stoornis aflegden. In het schilderachtige Amalfi vonden wij een goed *déjêuner;* wij hadden overvloedig tijd om de plaats en omstreken te zien, bestaande in enge dalen tusschen rotsen. Te zes uren 's avonds waren wij terug in La Cava; wij vonden daar uitmuntend logies en een heerlijk *diner* in hôtel Victoria. Den volgenden dag 's morgens om acht uren, spoorden wij naar Battipaglia, waar weder drie rijtuigen gereed stonden om

ons te brengen naar Paestum, waar wij door onzen geleider vergast werden op een goed *collation*, voorgediend in den zoogenaamden tempel van Neptunus, een der oudste specimina van Grieksche bouwkunst. Wij vertoefden daar omtrent drie uren en reden onder bescherming van het militair *escorte*, dat de generaal commandant van de militaire afdeeling van Salerno gratis aan de reizigers verstrekt, naar Battipaglia terug, vanwaar de spoor naar Napels te zes uren afreed. Daar te tien uren 's avonds aankomende, vonden wij rijtuigen om naar onze hôtels terug te keeren. Wij betaalden per hoofd vijftig francs. Voor geen duizend francs, bij wijze van spreken, zou ik de aangename herinneringen van deze reis willen missen. Niet een enkele maal is iets extra gevraagd, geen fooi, niets. De militairen van het escorto, die uit eigen beweging onze wandelingen meê maakten en zich dienstvaardig betoonden, weigerden volstrekt de hun dringend aangeboden fooien en namen hoogstens een sigaar aan.

Moest men zich te Napels met de stad vergenoegen, voorwaar men zou er niet heengaan; de stad is leelijk en morsig. Maar de omgeving! o hoe prachtig, hoe heerlijk, hoe groot!

Ik houd niet van smerig volk, dus niet van Napolitanen. Maar wanneer ik hen bij de Malagueños vergelijk, dan wordt het mij klaar, dat men menschen niet moet veroordeelen, omdat zij vuil zijn alleen. De Napolitanen zijn goedgehumeurd, en met een opgeruimd gelaat en vriendelijke woorden kan men veel van hen gedaan krijgen. Zij zijn niet zoo nijdig, halsstarrig en wreed als de Spanjaarden, die hen in smerigheid zoo niet voorbijstreven, minstens gelijk blijven. Zij maken ook geen politieke revolutiën om de veertien dagen, zooals hunne collega's van het andere schiereiland.

Bij den Hollandschen consul-generaal, den heer A. Meuricoffre, tevens bankier, vond ik een aantal brieven, ook uit Spanje, die een verschrikkelijk tafereel ophingen van de gruwelen en barbaarschheden door de steeds veldwinnende onverlaten bedreven. Moord, brandstichting en plundering waren daar overal aan de orde, zonder dat eenig wettig gezag ze kon keeren. De Italiaansche couranten, hoewel natuurlijk de zijde van Amadeo kiezende, jammerden niet over den toestand van koningloos Spanje, maar lieten bij voorkeur de feiten die er voorvielen, zelve spreken. De *Pungolo*, ossendrijversprikkel, een zeer populair dagblad van Napels, bevatte den achtsten April

de vertaling van het programma van een den dertigsten Maart 1873 te Madrid voor het eerst verschenen Zondagsblad, getiteld: *Los Descamisados*, de hemdeloozen. Niet dan na veel moeite gelukte het den heer Fynje te Malaga een exemplaar van dat eerste nommer voor mij machtig te worden. Slechts twee nommers zagen het licht. Geen wonder; zelfs onder een anarchie is voor zulke taal geen genade. De figuren aan het hoofd afgebeeld, zijn voor zoo'n blad goed gekozen: twee hemdeloozen met ongekamde baarden en verwilderde haren, die elkander aangrijnzen als wilden zij elkaâr aanvliegen. Hieronder geven wij een vertaling van het programma. De vreeselijke overdrijving maakt het stuk haast burlesque, een kortswijl van zeer slecht allooi. (Zie Bijlage.)

Wat moet er van Spanje worden? De fondsenhouders mogen er in de eerste plaats bezorgd over zijn. Men heeft voorloopig nog geen betaling van het reeds te lang uitgestelde te wachten. Onder het vijfde of zesde gouvernement der federale republiek heeft men een *nationale* leening van zeven millioen ponden sterling willen sluiten. Er is voor acht duizend pond op ingeschreven. Al het geld dat de regeering kan samenrapen, heeft zij broodnoodig om Carlisten en Demagogen zoo niet ten onder te brengen, althans het hoofd te bieden.

Hoogstwaarschijnlijk zullen de Carlisten ten slotte wel wijken, maar zonder geheel te verdwijnen. Sedert 1834 zijn zij in Spanje, wat de cholera in andere landen is, een slecht element, waarvan de kiemen onder zekere voorwaarden uitspruiten.

Zoo het Castelar mag gelukken, betrekkelijke orde te herstellen, zullen waarschijnlijk de monarchalen, die ongetwijfeld de meerderheid in het goede deel der natie hebben, het koningschap trachten te herstellen, en Alfonso, Isabella's zoon, op den troon plaatsen.

Wij waarschuwen niettemin alle eerlijke lieden tegen Spaansche speculatiën: zij kunnen niets anders opleveren dan teleurstellingen, Châteaux en Espagne.

October 1873.
D.H.

Bijlage.
Vertaling.

900,000 hoofden.

Oorlog aan God verklaard! laat ons het hemelverwulf doen vaneensplijten, als ware het een papieren dak. (Studentencongres te Luik.)

Het eigendom is een diefstal. (Proudhon.)

Maatschappelijke, volkomene en algeheele gelijkstelling (ieder die geen hemd draagt).

Universeele broederschap.

Ideaal decreet: eenig artikel. Er bestaat niets meer. Niemand is belast met de uitvoering van dit decreet. (Commune van Parijs.)

Vrije liefde. (De burgeresse Guillermina.)

Welgelukzalig zij die vervolging lijden door de Justitie. (Jezus bergpreek.)

> Het volk zonder een hemd aan. Orgaan der onderste maatschappelijke laag.

Ons programma.

De oorsprong en grondsteen der Maatschappij is het verdrag, zooals de groote Rousseau zulks heeft gezegd. Van die onbetwistbare waarheid moeten wij uitgaan, om het doel en de strekking onzer publicatie te verklaren. Wij behooren tot het plebs, wij maken een deel uit van datgene wat het schuim der menschheid wordt geheeten. Het verdrag, hetwelk ons zoowel als al onze broeders in de ellende aan de maatschappij verbindt, is door en door onrechtvaardig, handtastelijk ongelijk, het is een leeuwen-contract. Wij zijn de witte slaven; werk zonder eind' is onze keten; ziekte en gebreken onze geesel; ellende altoos door, ons leven; het gasthuis ons toevluchtsoord; de smadelijke aalmoes onze verkwikking; de dood alleen onze rust. En waarom zouden wij dan nog langer zooveel hoon, zooveel beschimping verdragen?

Neen, duizendmaal neen. Wij de onterfden, de parias, de Heloten; wij die het plebs, het schuim, het uitvaagsel, de drek der maatschappij vormen; wij die geen gevoel, geene opvoeding, noch schaamte bezitten, wij verklaren dat wij het toppunt van ons lijden hebben bereikt, dat het uur der vergelding op handen is, en op het altaar van ons geweten, betuigen wij, redacteurs van dit tijdschrift, plechtiglijk, krachtens onze autonomie, dat van heden af het verdrag dat ons aan de maatschappij verbond, verbroken is, een verdrag dat een spot is onzer waardigheid en ons bestaan tot eene marteling maakt. Ja, lotgenooten, voegen wij ons te zamen, en met een verheven hoofd en onwrikbaren wil bezield, laat ons met een donderende stem uitroepen, die onze tirannen zal doen beven: wij verklaren den oorlog aan de rijken, den oorlog aan de machtigen, den oorlog aan de maatschappij.

Zoo zij het; gewaarschuwd zijt gijlieden; onze publicatie heeft ten doel ulieden een oorlog zonder bestand aan te doen; een oorlog op leven en dood verklaren wij ulieden, dom tirannenvee, domme, verraderlijke burgers, verachtelijke, pralende, snoevende apen, bloedzuigers der fortuin, vuile dieventroep die het zweet des volks steelt; gijlieden, gijlieden allen, zijt het doel onzer aanvallen, gijlieden moogt in de maatschappelijke comedie heeten hoe gij wilt, paus of keizer, prins of aristokraat of wereldling, capitalist of eenvoudige rentenier.

Maakt uwe wapenen gereed, bange zielen, wij hebben er geene; stuur uwe ellendige bloedhonden op ons af; de tijd is gekomen, dat wij niet langer

bang zijn voor het schrootvuur uwer kanonnen. Wij verachten ulieden, wij lachen over uwe woede, gij verachtelijke adders, verkleede hiënas, Caïns der maatschappij. Weet het, wij binden er geen doekje voor, onze zielswensch is de volkomene en volmaakte maatschappelijke gelijkstelling.

Om zulk een subliem idée te verwezenlijken, hebben wij volop middelen en krachten. Wij zijn zeer talrijk, ontelbaar zijn wij, oneindig meer dan gijlieden wel denkt, want te midden van uwe genoegens kunt gijlieden de jammertonen en vervloekingen niet hooren die uit de holen voortkomen, waarin gij ons hebt verbannen. Vertrouw niet op de ketens waarmede wij vastgeklonken zijn, want indien gij de geschiedenis hebt gelezen, dan zult gij u herinneren dat er in het oude Rome een geminachte zwaardvechter met name Spartacus leefde, die aan het hoofd van een handvol slaven, de machtige wereldstad deed beven. En indien gij meer voorbeelden wenscht, richt uw oog op de nog rookende puinhoopen van Parijs, die een bewijs leveren van den moed en de wilskracht van het canaille, van de hedendaagsche slaven, welke gedurende meer dan 100 dagen wederstand boden aan geharde legerdrommen in talrijke gevechten. Het ligt dan ook voor de hand, dat wanneer zulke heilige en rechtvaardige grondstellingen verdedigd worden, en er in naam van de menschelijke waardigheid en door honger en zucht naar wraak geprikkeld, wordt gestreden, geen hart voor vrees toegankelijk is, ieders ziel in geestvervoering ontwaakt.

Wat een vorm van bewind betreft, de eene komt ons nog slechter voor, dan de andere, want welke hij ook zij, ons lot was en is, steeds lijden en werken voor de rijke bandieten en tot een voetbank dienen voor de politieke ambitie, eerst aan het kanonvuur van de contra-revolutie en daarna aan dat van de overwinnende revolutie prijs gegeven. Wij zijn het verworpen voorwerp geweest, dat men met walging van zich heeft afgesmeten, na het tot zijn doel te hebben gebruikt.

De anarchie is onze eenige formule. Alles voor allen, van het bewind af tot aan de vrouwen toe. Uit deze fraaie wanorde, of liever gezegd geordende wanorde, zal de waarachtige harmonie geboren worden. Wanneer de aarde en hare voortbrengselen aan allen zullen behooren, zal de diefstal, de woeker en de gierigheid ophouden; zoodra de familiebanden zullen verbroken zijn, en de vrije liefde ingesteld, zal aan de publieke en de particuliere h..rerij een einde zijn, en het ideaal van den Griekschen wetgever verwezenlijkt zijn, die wilde, dat de jongeren de ouderen zouden liefhebben en eeren, en in ieder ouderen van jaren een' vader of eene moeder, en in elke vrouw eene zuster zouden zien. Wanneer die vogelverschrikker, dien gijlieden God noemt, ter zijde wordt gesteld en op zijn best maar dient om de kinderen bang te maken, dan zal ook een einde worden gemaakt aan de speculaties, welke godsdiensten worden geheeten, en niet anders dienen dan om den buik te vullen van die oplichters, zooals Dupuy de priesters betitelt, wier missie niet anders ten doel heeft, dan te bedriegen en domme schepsels op te lichten.

Ziedaar ons programma; alvorens het echter in practijk te brengen, moet de maatschappij gezuiverd worden, eene aderlating van belang, op groote schaal; de verrotte takken van den maatschappelijken boom moeten afgesneden worden, opdat hij krachtig en flink opgroeie.

Gijlieden kent thans onze wenschen, ons streven, met alle openhartigheid en met den moed, dien de overtuiging geeft, blootgelegd. Beef, o burgerij! uwe heerschappij is haar einde nabij, maak plaats voor het volk dat geen hemd aan heeft. De zwarte vlag is geheschen. Oorlog zij verklaard aan de familiebanden! oorlog aan het eigendom! oorlog aan God!

Los descamisados.

Bibliographisch album.

Martin Luther, ein religiöses Charakterbild, dargestellt von Heinrich Lang. Berlin, 1870.
Maarten Luther, een profetisch karakter, geteekend door H.L. Uit het Hoogduitsch vertaald door H.F.W. Grottendieck. Alkmaar, 1872.

Indien dit boek een geleerd werk was, een zuiver wetenschappelijke bijdrage tot de kerkgeschiedenis, ik zou de aankondiging er van aan bevoegder hand overlaten, en mij niet wagen op een gebied, buiten den kring mijner gewone studiën gelegen. Maar het is dat niet en wil dat niet zijn, al mag de schrijver ook verzekeren, dat het de voldragen vrucht is van veeljarige en veelzijdige onderzoekingen. Zijn doel was vóor alles een kunstwerk te leveren - ‘als 't niet te boud gesproken is’, voegt hij er bij. En 't is niet te veel gezegd! Een waarachtig en voortreffelijk kunstwerk is 't geworden. Over de gelijkenis verstout ik mij niet te oordeelen; daarvoor ben ik met het origineel te oppervlakkig bekend. Maar ik zou haast zeggen: deze beeltenis moèt gelijken; zij leeft; zij doet u den man zien, niet als een flauwe herinnering van 't verleden, maar als een werkelijkheid, den man-zelf, niet zijn beeld slechts. Dat Heinrich Lang een kunstenaar is, wisten wij reeds door zijn vroegere werken, vooral door zijn *Gang durch die christliche Welt;* maar ik geloof niet, dat hij nog ooit zulk een meesterschap heeft getoond als in dit zijn jongste werk. Er is iets van Rembrandts penseel in deze schilderij. Al het licht valt op den Hervormer, vooral gelijk hij daar te Worms staat voor den Keizer en de Grooten des Rijks, niet oorbaar achtende iets tegen zijn geweten te doen; Worms is het glanspunt, dat te helderder uitkomt, naarmate de schaduwen dieper zijn waarin de bekrompene, hardnekkige kerkstichter, de *Lutherus furiens* van de tweede periode zijns levens,

verzinkt, al worden die schaduwen dan ook een weinig verhelderd door het *chiaroscuro* van dat huiselijk leven te Wittenberg, dat zoo rein en liefelijk, zoo echt menschelijk was. Van het 'Mönchlein' te Worms zeggen wij: hij was een groot man. 'Hier sta ik, ik kan niet anders, God helpe mij'! zoo moge hij gesproken hebben, of niet[1], de daad, in die woorden zoo juist weergegeven, was een wereldhistorische. Daarin toch is Luther de tolk geweest van het ontwaakt geweten der Christenheid en heeft hij aan priesterheerschappij en gewetensdwang een wonde toegebracht, die nog niet geheeld is, al heeft hijzelf gedurende de overige jaren zijns levens alles gedaan wat hij kon, om de zegenrijke gevolgen van deze overwinning te doen verloren gaan. Van den schrijver, den dichter, den man die uit een volksdialekt een taal wist te scheppen, zeggen wij: dit is een ontzaglijk genie. Laat het een katechismus zijn of eene preek, een pamflet of een lied, een strijdschrift, waarin hij wat de hoofdzaak betreft gelijk heeft, of een waarin het hem moeite kost de onjuistheid zijner redeneering voor zichzelf te verbergen, op alles wat deze man schreef of sprak staat de stempel eener oorspronkelijkheid gedrukt, zooals zij slechts aan zeer enkelen wordt gegeven. Welk een kracht en stoutheid, niet het meest waar hij raast en scheldt en tiert en als een dolle stier op zijn tegenpartijders inloopt - de virtuositeit van schelden bezitten ook mindere genieën dan hij - maar overal waar hij zijn geloofsmoed uitspreekt in een van zijn klassieke liederen, of waar hij op den Coburg den Rijksdag der Moutturken beschrijft: een meesterstuk van humor! Maar die het edelste van Luther wil kennen, die bespiede hem in zijn huis, met zijn Katharina - *meus Ketha*, zooals hij de amazone noemde - nevens zich, spelend met zijn kinderen, omringd van zijn vrienden. Lees dien welbekenden brief aan zijn zoontje, zie hem nederknielen bij het sterfbed zijner kleine Margaretha, en gij zegt: dit is een goed man! dit is een edel hart! Het is niet waar, dat er geen groot man is voor zijn huisknecht. Zekere soort van groote mannen wordt, zoo van nabij bezien, zeer klein en onbeduidend. Menschen, die in de wereld een rol spelen en op dat groote tooneel, van verre beschouwd, een vrij indruk-

1 Aan de echtheid dezer woorden wordt getwijfeld. Zie Lang, *Anmerkung zu* S. 106.

wekkend figuur maken, verliezen al hun heerlijkheid als de hooge brozen met pantoffels verwisseld zijn en de kroon van klatergoud met een slaapmuts. Maar dat geldt niet van hen, die waarlijk groot zijn, niet van Luther. In zijn huiselijken en vriendenkring is hij 't grootst. Daar bleek, dat deze onversaagde geloofsheld, deze onverzoenlijke dogmaticus een hart had vol teederheid en liefde. Men bewondert zijn groot en machtig karakter, waarvan ook de geniale oorspronkelijkheid die zijn woorden en schriften kenmerkte een vrucht was; den huisvader en vriend heeft men lief. Ik weet niet wanneer hij verhevener is: in dat glorierijkste oogenblik zijns levens, toen hij op den Rijksdag te Worms door zijn mannelijk woord een nieuwe wereldeeuw inwijdde, of toen hij aan Hänsichen schreef over den grooten tuin, waarin kinderen die gaarne bidden en leeren en vroom zijn op gouden trompetten en fluiten mogen blazen en met zilveren handbogen mogen spelen, en waar de kleine Hans, als hij braaf was, niet alleen zelf zou mogen komen, maar ook Muhme Lene meebrengen. Dit was het groote in Luther, dat hij overal zichzelf was en den moed had zich voor iedereen te toonen gelijk hij was. Hij kon ruw en hard zijn, onmeedoogend tot wreedheid, hartstochtelijk tot blinde woede toe, maar hij kon niet veinzen.

Deze grootheid van den duitschen hervormer heeft Lang niet voorbijgezien; integendeel, hij schildert haar met uitvoeriger trekken, dan hier in deze weinige woorden geschieden kon. Nergens heeft partijdigheid voor Zwingli, die anders in den Zwitser en modernen christen zeer vergeeflijk zou zijn, hem er toe gebracht, den halsstarrigen vijand, den onrechtvaardigen kettermeester van Zwingli te miskennen. Maar hij maakt zich ook niet schuldig aan die walgelijke afgoderij, die er nog altijd met Luther gepleegd wordt, niet het minst door hen, die beter dan anderen verstaan hebben, ‘de ziel uit zijn pen te trekken’, en die den bekrompen kerkstichter naäpen zonder iets van den geest des hervormers te begrijpen. Lang durft deze duitsche ‘Bestie’ in de ‘diepzinnige oogen’ te zien. Hij vreest niet hem te dagen voor de vierschaar der historie. Hij tracht dezen boom aan zijn vruchten te leeren kennen, den Hervormer aan de gevolgen van zijn hervormingswerk; den kerkstichter aan zijn kerk en aan hetgeen deze geweest is. En hij trekt een scherpe lijn tusschen beiden, tusschen den moedigen hervormer,

die onverholen uitsprak wat zijn geweten binnenin hem getuigde, en den vreesachtigen kerkstichter, die de rede verachtte, neen! haatte, die hangend aan de letter, een noodlottige scheuring veroorzaakte en een zwaarder juk oplegde dan dat der traditie ooit was geweest, die, metéenwoord, al de heerlijke beginselen waarvoor hij in den aanvang van zijn openbare leven met zooveel standvastigheid streed, in de jaren na den Rijksdag te Worms één voor één verzaakte en te niet deed. Hij oefent een scherpe, maar ik geloof rechtvaardige en onpartijdige kritiek. Hij bewijst, dat Luther de roomsche wereldbeschouwing nooit te boven is gekomen, en dat hij in de godsdienstige praktijk en in zijn opvatting der maatschappij en harer rechten een monuik gebleven is tot het einde toe. De figuur van dezen geweldigen held, wiens opgang voor het oog der wereld zoo luisterrijk was, doch die in zulke droevige nevelen onderging, wiens mokerslagen den pauselijken stoel bijkans hadden omvergeworpen, doch die stierf met de sombere gedachte, dat zijn werk mislukt was - een mislukking waaraan hijzelf meer dan iemand schuld had - deze figuur is voor Lang een bij uitnemendheid tragische. Inderdaad, het is een drama, een tragedie, die hij met meesterhand schetste. Men leest dit boek met gretigheid, men herleest het met nieuwe belangstelling. Reeds om zijn kunstwaarde verdiende het in onze taal overgebracht en alzoo in ruimer kring verspreid te worden, dan die waar het oorspronkelijke wordt verstaan. Maar om het doel, dat de schrijver zich voorstelt, verdient het dat nog meer. Hij spreekt aan het slot der Voorrede den wensch uit, dat het iets moge bijdragen tot de godsdienstige zelfbevrijding van Duitschland. Door den gezonden, innig godsdienstigen en tevens waarachtig liberalen geest die er ons uit tegenademt, door den zedelijken moed waarvan de schrijver blijkgeeft, als hij Luthers bekrompenheid en heerschzucht, zijn dwalingen en zwakheden in het licht stelt, zonder ooit in waardeering van zijn deugden en verdiensten te kort te komen, door de scherpe onderscheiding van hetgeen in dit wereldhistorisch karakter voorbijgaand en onvergankelijk was, kan het inderdaad daartoe bijdragen. Maar het kan dat niet alleen voor het duitsche volk. Ook onder ons kan het heilzaam werken. Luther is voor ons niet, wat hij voor zijn landgenooten is. Maar sints het ook in Nederland, naar de wijs van onzen landaard om vreemde gebruiken gedachteloos

over te nemen, gewoonte is geworden, om op of omstreeks den laatsten October een eenzijdige lofrede op Luther te houden, is het niet kwaad dat wij eens de keerzijde van dit fraai tafereel te aanschouwen krijgen en vernemen hoe degeen, die als de vader der hervorming beschouwd wordt, zijn eigen kind haast vermoord heeft. Daarom ook begroet ik de vertaling van den Heer Grottendieck met vreugde[1].

Ik zal geen overzicht geven van den inhoud van dit boeiend geschrift; het moet in zijn geheel worden gelezen. Ook zal ik mij

1 Over 't geheel is die vertaling goed en heeft zij haar verdienste. Eenige bezwaren die ik tegen haar heb in te brengen, mogen in deze aanteekeningen een plaats vinden. Blz. 6 lezen wij, dat de sage er reeds vroeg in geslaagd is, eenige overeenstemming te bewerkstelligen in de omstandigheden, waarvan hunne (Jezus' en Luthers) geboorte vergezeld ging. De zin is niet slechts leelijk, maar onjuist. Het oorspronkelijke heeft, veel beter: 'in Beziehung auf die Umstände'. Ik betwijfel of 'groote redzaamheid' een goede overbrenging is van 'praktischem Geschick' (blz. 8). Hetzelfde geldt van 'het vierkant der gebouwen' voor 'das Viereck der Gebäude' (blz. 38). 'Scholieren' voor 'Schüler' (blz. 49) is wat al te erg; Luther was toch geen school, meester! 'Zijn gelaat presenteert een' slachter of een' soldaat' (blz. 77), is slaafsch genoeg vertaald. 'Iedere maal (Jedesmal) ergeren zij zich het meest aan deze wijze van doen' (blz. 91), is wel Duitsch, maar geen Hollandsch. 'Trek het u niet te zeer aan, dat gij in *hetzelfde* jaar niet aan de communie gaat' (blz. 106), zeker ook niet. Een volzin als deze: 'Zelfs voor Zwingli, dien hij gewoonlijk als een onbetwistbare prooi der hel beschouwde, vooral echter, toen hij in diens geloofsbelijdenis (na Zwingli's dood door Bullinger uitgegeven) gelezen had, dat hij de vrome heidenen zalig sprak, geloofde hij - nog aan de mogelijkheid dat God een uitzondering zou kunnen maken' (blz. 284), zulk een volzin moet wel een paar malen overgelezen worden, eer men hem begrijpt. In 't Duitsch is 't volkomen duidelijk. Ook hier, als men 'echter', in plaats van achter 'vooral', achter 'geloofde hij' zet, is veel van 't kwaad verholpen.
Ook het Hollandsch is hierendaar nog al slordig, wat niet aan de correctie kan liggen. Er wordt gesproken van een triomftocht dien 'de - vervloekten en - vogelvrij verklaarden lieveling der natie' hield (blz. 11), van 'den geloofsrechtbank' (blz. 166), van 'den bruiloft' (blz. 348) en wederkeerig van 'de kleur hunner inhoud' (blz. 350). 'Dat is een geheel anderen toon' (blz. 318) kan een drukfout zijn, maar verscheidene malen stuiten wij op accusatieven bij het lijdend werkwoord (blz. 76 'omdat daardoor nieuwen smaad zou geworpen worden'; blz. 236 'een vrijen wil gelaten werd'), die zeker niet zoo onschuldig zijn. En uitdrukkingen als deze: 'vriendschapsbetrekkingen die Luther tot Eisleben en Mansfeld onderhield' (blz. 11), 'iets dat niet opgaat in kerkelijke beschouwingen' (blz. 63), 'ondanks de klachten niet uit de lucht gegrepen waren' (blz. 165), 'de keizer, de hulp der prot. vorsten benoodigd, begreep' (blz. 316), behooren in den grooten ban gedaan te worden.
Dat Lang het bekende werk van Lecky over 't Rationalisme in 't Duitsch aanhaalt, is natuurlijk. De vertaler had dit of in 't Engelsch of in 't Hollandsch moeten doen. Ik kan niet denken, dat hij Lecky voor een Duitscher hield.

niet wagen aan een wetenschappelijke beoordeeling, waartoe ik onbevoegd ben. Ik wil alleen den inhoud weergeven, dien de lezing van het werk op mij gemaakt, en de gedachten, die het bij mij gewekt heeft.

Daar is in Luther iets onbeschrijfelijk groots, en Lang doet daaraan niet te kort. In de vorige bladzijden heb ik er reeds op gewezen, en ik zou niet gaarne loochenen dat deze geweldige man op zijn eigen tijd en op de ontwikkeling der volgende eeuwen een machtigen invloed heeft uitgeoefend. Maar is die invloed een gelukkige geweest? Met het beeld, door Lang geschetst, vóor ons, kunnen wij op die vraag geen bevestigend antwoord geven. Erkennen wij alles: zijn moed en stoutheid, zijn geloof en oprechtheid, zijn onverzettelijk karakter, dat helaas! maar al te dikwijls in stijfhoofdigheid ontaardde, zijn vromen zin en goedhartigheid tegenover degenen die hem het naast stonden, de geniale oorspronkelijkheid zijner gedachten en woorden. Erkennen wij, dat zulk een man noodig was, om Duitschland wakker te schudden en de steeds geweigerde hervorming der kerk daar tot stand te brengen en aanvankelijk te doen zegevieren. Maar dan rijst de vraag, of hij, die de hervorming daar in 't leven riep, haar in de tweede periode van zijn openbare werkzaamheid niet evenveel schade gedaan heeft, als hij haar in 't eerst had bevorderd? of hij niet met eigen hand heeft afgebroken, wat hijzelf had opgebouwd? De man, die in naam der christelijke vrijheid was opgetreden, heeft meer dan iemand die vrijheid aan banden gelegd. Aangewezen leider eener beweging, die zoowel door de redelijke als door de zedelijke ontwikkeling des tijds werd veroorzaakt, heeft hij de rede met felheid beoorloogd en als de oude vrouw Holle beschimpt; heeft hij in zijn woedenden strijd tegen hen die van hem in denkwijs verschilden, of die waagden uitvoering te geven aan zijn eigen gedachten, zonder hem daartoe vooraf verlof te hebben gevraagd, het bewijs van volslagen onredelijkheid geleverd en tevens het zedelijk gevoel gekwetst. Door zijn wreede miskenning van de zaak des volks, waarvan zijn houding in

den boerenkrijg blijk gaf, door zijn schelden en razen tegen den ongelukkigen Carlstadt, door zijn bekrompenheid en onverzoenlijkheid jegens Zwingli, door zijn hoogen toon tegenover Erasmus, heeft hij zijn beste bondgenooten van zich vervreemd, scheuring veroorzaakt waar samenwerking dringend noodig was, en zoo meer dan iemand de partij van Rome gediend. Ik wil gelooven, dat fijne pauselijke kamerheeren verschrikten van dit ‘duitsche beest,’ dezen prachtigen maar gevaarlijken stier. Streel hem, en hij is zacht als een lam. Maar terg hem niet, treed hem met in den weg; hij vraagt niet of gij een vriend, dan wel een vijand zijt, maar rent in dolle woede op u aan, en rust niet, voordat hij u geheel buiten gevecht heeft gesteld. 0! als Miltitz hem vleit, dan staat hij bijkans gereed zich deemoedig en gehoorzaam te onderwerpen aan den Paus, die gisteren nog de Antichrist in persoon was. Als Erasmus hem prijst, dan weet hij geen woorden te vinden om zijn groote gaven en geleerdheid te roemen. Maar als de groote Rotterdammer een eigen gevoelen durft uitspreken over den vrijen wil, dan is het met die betuigingen van eerbied gedaan, dan wordt hij een soort van mythisch gedrocht, een slang, met doodelijke stekels overdekt, die zich zelfs door de zachtmoedigheid van Luther - het klinkt inderdaad naïef, hem daarvan zelf te hooren spreken! - die zich door zulk een zachtmoedige weerlegging niet eens laat verbeteren. Lang heeft gelijk, als hij zegt, dat ‘deze niets ontziende kracht in den strijd tegen onware beginselen en hun vertegenwoordigers met overstelpende goedhartigheid gepaard kan gaan’, en Luther zelf verdedigt zich op zijn eigenaardige wijs: ‘Onze lieve Heer moot vooraf een goeden plasregen met een donderslag laten losbarsten en daarna fijn en zoetjes laten regenen, dan baat het wat. Item, een wilgentwijgje of een hazelaartje kan ik met een broodmes stuksnijden, maar voor een harden eik moet men haken, bijlen en mokers hebben, en kan ze dan toch nog nauwelijks vellen en splijten.’ Daar is een heilige toorn, en wee hem, die dezen nooit in zich voelde oprijzen. In den strijd tegen zulke hemeltergende misbruiken, als die waardoor Luthers verontwaardiging was opgewekt, kan men moeilijk met zoete woordjes en plichtplegingen overwinnen. Als hij, de arme monnik, hij alleen zich durft meten met den ontzaglijken reus, die de gansche beschaafde wereld geketend hield, dan is hij groot. Dan is zijn ruwheid althans vergeeflijk,

en zijn de stoute woorden, die hij spreekt, een bewijs van zedelijken moed. Maar het razen wordt hem een hebbelijkheid. De heilige toorn wordt een zeer onheilige, kleingeestige gramstorigheid. De stortbuien en donderslagen hielden steeds aan en troffen ieder, die met hem in aanraking kwam; de fijne stofregen bleef uit. Tegen gewetenlooze schurken als de aflaatkramers en tegen het stelsel dat zulke schandalen in 't leven riep, mocht men hard zijn. Maar tegen de boeren, door verdrukking tot wanhoop gedreven, tegen den niet altijd even verstandigen maar welmeenenden Carlstadt, tegen den edelen Zwingli, die het groote ongelijk had, gelijk te hebben, tegen den beleefden Erasmus?.... Indien de aansporing om de arme boeren te worgen, te vernietigen, als hellewichten, die, naar lichaam en ziel verloren, voor eeuwig des duivels zijn, niet zoo onmenschelijk, indien de vervolging van den wittenbergschen ambtgenoot niet zoo wreed, indien de weigering om den zwitserschen hervormer de hand der verzoening te reiken, niet zoo onchristelijk, indien al deze woestheden en eigenzinnigheden niet zoo diep bedroevend waren geweest, ze zouden haast belachlijk zijn. In het tweede tijdperk zijns levens is Luther even klein, als hij in het eerste groot was. Niemand was ooit zoo blind voor zichzelf als hij, niemand ooit in zoo felle tegenspraak met zichzelf. Hij spreekt van zijn zachtmoedigheid! Hij schrijft: ‘dat de sacramenten vrij moeten zijn voor iedereen; dat degeen die niet gedoopt wil zijn, het moet nalaten, degeen, die het sacrament niet ontvangen wil, daartoe in zijn recht is,’ en om de avondmaalsformule, die hij niet verstond, scheurt hij de nieuwe gemeente. Hij beroept zich van het roomsche gezag op het gezag van God in 't geweten, en hij legt in 't gezag der doode letter een zwaarder juk op, dan dat van alle pausen te zamen. Hij scheldt den rationeelen Zwingli en de Zwitsers voor dwepers uit, en hijzelf is een grooter dweper dan de ‘hemelsche profeten.’ Hij weet dat het sacrament geen offer is, maar toch wil hij 't zoo noemen, omdat Carlstadt het met hem eens: ‘omdat de God van dezen scheurmaker, de duivel, het mij wil verbieden, daarom wil ik doen wat ik niet wil, en laten wat hij wil.’ De pauselijke tirannie was hem een gruwel. Maar als men verneemt hoe de wittenbergsche heeren sidderden, toen op zekeren morgen aan den ingang van Luthers studeerkamer te lezen stond: ‘Unsere Professoren sollen examinirt werden vom

Abendmahl des Herrn', dan weet men niet waarover zich meer te verbazen, over de lafheid van protestantsche leeraars, die zich door zulke groote woorden lieten bangmaken, of over de onbeschaamdheid van zulk een aanmatiging. Men voelde 't in Luthers dagen al. 'Hij smaakt naar den paus', schreef reeds een tijdgenoot van hem. En toen Luther naar den legaat Vergerius reed en schertsend zeide: 'Zie, daar rijden nu de duitsche paus en zijn kardinaal Pommeranus!' toen wist hij niet hoe waar dit woord was.

Men is gewoon Luther te verheerlijken en te vergoden en Zwingli op den achtergrond te schuiven. Niets is onrechtvaardiger dan dat. Ik zou niet verlangen dat men het omkeerde, ik verlang voor beiden slechts waardeering. Maar dan zal men niet kunnen loochenen, dat de laatste ons veel nader staat dan de eerste. Luther - Lang heeft het zeer juist in het licht gesteld - was zijn gansche leven door in wereldbeschouwing en opvatting van den godsdienst katholiek, roomsch-katholiek zelfs, met al zijn afkeer van Rome, een man der Middeleeuwen, die overal den duivel op zijn hielen ziet en geen oog heeft voor de eischen en behoeften onzer aardsche maatschappij, omdat hij zich uitsluitend bezighoudt met de zorg voor zijn eeuwige zaligheid, dat wil zeggen: om na zijn dood in den hemel te komen. Het geloof, dat hij voor de werken in de plaats stelde, is even uiterlijk en de werking daarvan even magisch, als het drama der verlossing naar de roomsche kerkleer. Het dogma der transsubstantiatie is redelijk, vergeleken bij hetgeen hij daarvoor in de plaats stelde. Wat Erasmus zeide: 'Ubi regnat Lutheranismus, ibi litterarum est interitus', is maar al te waar. Ja, ik ga verder. In zijn haat tegen de wereld, in zijn minachting voor alles wat niet tot den godsdienst behoort, was Luther nog echtroomsch; maar een deel zijner voorstellingen wortelt dieper. Als hij den duivel in eigen persoon zijn inktkoker naar het hoofd werpt, als hij vast gelooft in tooverij, als hij met God omgaat, gelijk een regenmaker met zijn fetis, - 'Daar', zeide hij, bij gelegenheid van Melanchthons zware ziekte, 'daar heb ik het onzen Herrgott laten ontgelden, want ik zei hem kort en goed waar het op stond en wiesch hem de ooren met al zijne beloften, die ik hem uit de Heilige Schrift wist voor te leggen'; - dan is hij een oud Germaan uit den vóór-christelijken tijd, en zijn geloof niet beter dan

het animistisch bijgeloof der natuurvolken. Aardig en karakteristiek mag dit zijn, maar in de dagen van Erasmus is 't een anachronisme. Metéenwoord, Luther behoort tot het verleden. Hij heeft een groote daad gedaan, meer echter voor zijn volk dan voor de menschheid, en zelf deed hij meer dan iemand, om de zegenrijke werking van die geloofsdaad te vernietigen. Wij kunnen hem bewonderen als een grootsche figuur in de wereldgeschiedenis, maar zijn denken en gevoelen is ons vreemd geworden. De godsdienst, zooals hij dien opvatte, is de onze niet meer. Zijn leer van de rechtvaardiging uit het geloof, zijn hoofddogme, kunnen wij niet overnemen, zonder het geheel te veranderen. De kerk, die hij gesticht heeft, zou voor ons een even enge kerker zijn, als de kerk, die hij poogde omver te werpen. Zoo wij onder de Hervormers den man zoeken voor wien de kinderen van onzen tijd nog volle sympathie kunnen gevoelen, dan vinden wij dien in Zwingli. Luther mag het klooster verlaten, mag trouwen en een huisvader worden, in zijn vroomheid en wereldbeschouwing blijft hij een monnik, zijn leven lang. Zwingli, de humanist, de vriend van zijn vaderland en van de vrijheid, de staatsman en geleerde, de heldere, zachtmoedige Christen, behoort aan onzen tijd, zoowel als aan den zijnen. Zeer juist zegt Lang, dat hij maar een korte poos om zich heen had behoeven te zien, om zich onder ons geheel t'huis te gevoelen. Ik vermoed, dat Luther, als hij in onze eeuw verplaatst werd, onmiddellijk van ergernis zou sterven.

Nov. 1873.

C.P. TIELE.

***Nederduitsche gewrochten van den Nederlandschen Waal L. Jottrand, oud-lid van het 'nationaal congres' in* 1830; *gewezen voorzitter van de zoogezegde 'Vlaamsche Commissie' in* 1856. *Brussel, bij F. Claassen*, 1872.**
***Kant, Kritiek der zuivere rede. Proeve eener opheldering daarvan door Mr. Joh. Kinker. Groningen. L. van Giffen*, 1872.**

De twee geschriften, hier door mij vermeld, strekken beide ten bewijze, dat de naam van Kinker in eere blijft.

De heer Jottrand noemt zijn boek: *Nederduitsche gewrochten van den Nederlandschen Waal*. Zelf geeft hij eene breedvoerige verklaring van dien titel. Hij vertelt ons 'bij geboorte een Brabander' te zijn, 'dus in 't midden van België verwekt en opgevoed, doch in die landstreek van eeuwig, onder ons, als "het Waalsch kwartier van Braband", "le roman pays de Brabant" bekend'. Zijne moedertaal is dus het Waalsch, of, zoo men wil, 'le Wallon', 'le Bourguignon', 'le Français', gelijk men op verschillende tijdstippen gezegd heeft. Maar, door Kinker in de kennis onzer taal ingewijd, heeft hij zich haar genoegzaam eigen gemaakt om schier met evenveel gemak in het 'Nederduitsch' als in het Fransch de pen te voeren. Beurtelings heeft hij in beide talen tot de Nederlanders het woord gevoerd. Op het voetspoor van Kinker en Willems hecht hij aan het onderscheid tusschen de namen: *Nederduitsch* en *Nederlandsch*. Nederduitsch heet bij hem de taal van slechts een gedeelte, schoon zeker het grootste getal, der Nederlanders. Aartsvijand van alle overheersching en onverdraagzaamheid, keurt hij het zoo scherp mogelijk af, dat 'hedendaagsche Flaminganten' den naam: *Nederlandsche taal* trachten in te voeren. Onder de Nederlanders vindt hij, in alle perioden der geschiedenis, Walen, die Waalsch, Nederduitschers, die Nederduitsch, Hoogduitschers, die Hoogduitsch spreken; hij wil dat die drie talen, ieder op haar eigen bodem, de haar toekomende rechten genieten, en dat er, evenmin ten bate van Nederduitsch als van Fransch, tirannie worde uitgeoefend. Hij zegt: '*Aardrijkskundiglijk* bestaan de Nederlanden uit verscheidene oorden, die langs de oevers van Schelde, Maas, Rhijn en invloeiende stroomen liggen, alwaar de rotsachtige en be-

trekkelijk bergachtige landen, waar zij hunnen oorsprong hebben, een einde nemen. Germania inferior (Nederduitsch-land) is *geschiedkundiglijk* de tweede benaming van de Nederlanden, zonder onderscheid van Waalsche, Hoogduitsche of Nederduitsche spraken, die, *letterkundiglijk*, op dien bodem onheugelijk gebruikt worden. De eerste benaming was, voor het grootste gedeelte des bodems, Gallia Belgica. (Ziet Caesar.) Zoodat uit de geschiedenis dit alleen mag getrokken worden: dat ons vaderland nooit volstrekt Waalsch of Duitsch kost gehouden worden; net hetzelfde als heden nog. Ik hoef niet verder te gaan, om te doen blijken dat er nooit voor de Nederlanders eene Nederlandsche taal bestaan heeft. Waalsch (Gallisch), Hoog- en Nederduitsch werden onder de Nederlanders wederzijdsch geoefend. Neder- mag zoo min als Hoogduitsch de Nederlandsche taal heeten; en die beide spraken zoo min als het Waalsch. Ik wil alhier zelfs niet op de aanmerking van Guicciardini indringen, die betuigt dat in zijn leeftijd (drie eeuwen geleden) de zoogezegde hedendaagsche Nederduitschers en ook Hoogduitschers, langs den Midden-Rhijn, het Waalsch, ten minsten in de hoogere standen, onverschillig, met het Neder- of Hoogduitsch gebruikten. Ik neem aan, dat de Nederlanders onder drie spraken, volgens de gewesten, waar zij nu leven, verdeeld zijn. Maar dan, en daarom mag geene dier spraken de “Nederlandsche taal” heeten.’

Wij mengen ons niet in den strijd tusschen ‘Nederduitsche’ en ‘Nederlandsche’ taal. Het is ons genoeg te toonen, dat de heer Jottrand, echt vrijzinnig, tegen het misbruik van iedere spraak als werktuig van overheersching te velde trekt. Volgens zijn eigen getuigenis werd hem die vrijzinnigheid het eerst door Kinker ingeprent. ‘Kinker, gelijk Falk, die hem in onze gewesten ingebracht had,’ aldus oordeelt de heer Jottrand, ‘bezat de hoedanigheden die, ongelukkiglijk, onder alle de medewerkers van Koning Willem den Eersten, in Zuid-Nederland niet te vinden waren: buigzaamheid, niet van karakter, maar wel van geest, die het inboorlingschap aan iemand, binnen kort, in alle oorden kan verschaffen.’ Om zich gemakkelijker door de Luikenaren met zijn Nederduitsch te doen aanvaarden, getroostte hij zich de moeite het Luiksch (‘eene zeer moeilijke Waalsche spraak’) te leeren. Hij las alles wat in die zonderlinge spraak geschreven was, leerde de gedichten ten deele van buiten en ‘puttede meermaals groot vermaak uit de verbaas-

heid zijner geburen die hem - slechts als een Hollander bekend, nog onlangs uit Holland aangekomen, - met de dienstboden, de langs de straten leuterende koopvrouwen, en in derzelver eigenen tongval hoorden redekavelen'. Weldra slaagde hij in zijne pogingen 'om het Nederduitsch, zoo niet in eene Waalsche stad te verspreiden, toch bij vele studenten der Luiksche hoogeschool als eene nuttige, ja aanlokkende leeroefening te doen aanschouwen'. Vooral droeg hij veel tot de studie der Nederlandsche taal en letteren bij, door de stichting van een genootschap uit zijne meest geliefde leerlingen, onder de spreuk: *Tandem!* 'Een der rijpste vruchten, die men in Zuid-Nederland aan *Tandem* verschuldigd werd, is: '*Le cours préparatoire à l'étude de la littérature Hollandaise*, door den heer en Mr. J.W.X. Wurth, in 1823 te Luik opgesteld en uitgegeven. Dit werk door een lid van het genootschap, met de aanrading en onder het toezicht van Kinker ondernomen en vervaardigd, werd de bron waar alle jonge Zuid-Nederlanders, in dien tijd, de eerste bewijsstukken van de waarde der Hollandsche letterkunde in vonden'.

Met J.B. Nothomb, Weustenraad, Stedman, mannen, die later op staatkundig en litterarisch gebied roem hebben geoogst, was ook Jottrand lid van Tandem. Na in 1825 de hoogeschool van Luik verlaten te hebben, vestigde hij zich te Brussel als advocaat, en thans droegen 'de goede lessen van Kinker' hare vrucht, want 'zonder meer moeite dan Defacqz, Mascart en eenige andere advocaten uit Waalschen oorsprong', kon hij zich, van den beginne af, naar de besluiten van koning Willem I schikken, 'die het gebruik van het Nederduitsch in de rechtsbanken onzer dietsche gewesten, waaronder Zuid-Braband (ter uitzondering van het *Waalsche kwartier*) dringend noodzakelijk, sedert 1822, gemaakt hadden.' Als oud lid van 'Tandem' wisselde hij belangrijke brieven met Kinker, welke in het voor ons liggende boek worden medegedeeld en alle strekken tot bevestiging van het getuigenis, dat aangaande den waardigen hoogleeraar in den tijd der woelingen en daarna werd afgelegd en door Jottrand in deze woorden wordt medegedeeld: 'Hadden de raden van koning Willem, had die Prins zelf een staatkunde van geduld en van bevrediging gebruikt, gelijk die door Kinker in zijnen werkkring bestendig aangeprezen en gebruikt, zoo waren de rampen van 1830 misschien nooit ontstaan, en de mogelijkheid eener

langdurige vereeniging van Zuid- en Noord Nederland niet in twijfel getrokken'. Toen men, reeds in 1826, zich in België beklaagde over de voorkeur, die het gouvernement 'te vroeg' aan de Nederduitsche boven de Fransche taal schonk, schreef Kinker: 'Deze twee talen moeten de Belgen zoowel die van het Noorden als die van het Zuiden beoefenen.... Maar meer dan deze beide talen moeten wij den waren vaderlandschen geest in onzen werkkring aanwakkeren'. En elders klaagt hij over hen, die 'den luister des vorsten in uiterlijke praal en blinkende eerbetooning willen doen bestaan, niet gedachtig, niet in staat, zoo het schijnt, om in te zien, dat de grootheid vooral van een wettigen vorst het meeste schittert in alles wat men thans aanwendt, vooral in ons land, om het volk in al zijne standen op te voeren tot het besef van eigen menschenwaarde'. Het vertoon, waarmede men een kind, het zoontje van den kroonprins, in een hoogen rang bij het leger had ingelijfd, had namelijk in Brussel opzien en ergenis gebaard.

Als oud lid van 'Tandem' gaf Jottrand in 1827, op aansporing van Kinker, tot bevordering van de ineensmelting van Noord en Zuid, in het Fransch eene levensschets van koning Willem I vóór zijne troonsbeklimming uit; daar het hem niet om eene vorstelijke belooning te doen was, liet hij zijn werk anoniem verschijnen. Reeds lag het boek onder de pers, toen de uitgever, die den vermaarden brief van den 22sten November 1813, uit Londen door Willem aan graaf Hogendorp geschreven, in proefdruk gelezen had, vroeg of het wellicht mogelijk zou zijn de uitgave met een *fac-simile* van dien brief te versieren. Graaf Hogendorp (jammer dat Jottrand voortdurend Hoogendorp schrijft) gaf zijne toestemming, op voorwaarde dat zijne Majesteit de hare schonk. De koning wilde vooraf kennis van het boek nemen, maar dit werd geweigerd. 'Inderdaad, zegt Jottrand, ons werk zou dus niet een vrij en eigenaardig gewrocht, dat het was en gebleven is, maar eene soort van besproken en goedgekeurde lofrede geworden zijn. Willem verstond niet dat het beter voor hem was zich Belgen, als vrij en vrank, als onafhankelijk te verschaffen, dan wel ootmoedige onderdanen. Het *fac-simile* van den brief van 22 November 1813 werd met ons boek niet uitgegeven; en deze brief is er, slechts gelijk wij ze in de *Nieuwe Nederlandsche jaarboeken* van Stuart gevonden hadden, te hervinden'.

Schoon Waal, is Jottrand, getrouw discipel van Kinker, tot op den huidigen dag, aartsvijand van taaltirannie en verdediger der rechten van het ‘Nederduitsch’ gebleven. Met verontwaardiging schrijft hij op blz. 254 van het voor ons liggend boek: ‘Het feit dat, sedert meer dan een dertigtal jaren, de Fransche spraak het werktuig der regeering in onze Vlaamsche gewesten geworden is, is ontegensprekelijk. Het volk gebruikt aldaar die spraak heden zoo weinig als ooit, Waar is het, dat het in de rechtbanken, meestal in het Fransch, gevonnisd wordt; maar het verstaat zijne rechters niet; even waar, dat het onder de wapens door oversten geleid wordt, die alleen der Fransche taal redelijk meester zijn; maar het gehoorzaamt slechts ijdele klanken, die het moeilijk kan onthouden; en het wordt aan het gehoorzamen voor altijd gebonden, zonder zich tot de eer van te bevelen ooit te mogen verheffen. De opsomming der gevallen, waar zulke zwarigheden zich voordoen, moet niet gerekt worden. Zij zouden vervelend en al te lastig wezen.’ Nog ernstiger gevolgen van het Fransche taaljuk zijn volgens Jottrand: overvleugeling en langzame uitdooving van den ‘alouden Dietschen geest’ door de ‘ontzenuwende Fransche beschaving’ en onverschilligheid bij een groot gedeelte van de kern der bevolking ‘voor al wat de ware bestemmingen van het land aangaat.’ Hij erkent, dat de middelstand, in de Vlaamsche gewesten, zich de Fransche taal heeft eigen gemaakt. Maar juist om die reden is het zoo moeilijk het Vlaamsch op zijn eigen bodem aan zijn recht te helpen. Want de uitheemsche taal is voor dien middelstand ‘het werktuig eens gemakkelijken, groote winst gevenden, staatkundigen alleenhandels,’ het wapen ‘om de nederige standen van allen invloed op de openbare zaken te berooven.’ Het sap, het merg van het Vlaamsche volk zoeke men niet, zegt Jottrand, bij de hooge burgerij. Of zouden die ambachtslieden der steden, die sterkgespierde boeren, al die standvastige *Klauwaarts* van oudtijds geen deel van Vlaanderen meer uitmaken? Zijn zij de Vlamingen bij uitmuntendheid, zij, die de vaderlandsche geschiedenis meest bij Froissart, Monstrelet, Chatelain, Commines, Bentivoglio, Strada of den hedendaagschen Barante geleerd hebben; - zij, die de verwijfde en verdorvene Fransche zeden in de boeken van Dumas, Soulié, Sue enz. hebben leeren goedachten; - zij, die de kernachtige gemeentevrijheid,

onzen ouden en roemrijken beukelaar, den hedendaagschen beukelaar der Zwitsers, der Engelschen, der Amerikanen, aan die alverlammende Napoleonsche *centralisatie* (geen Vlaamsch woord voor die onvlaamsche zaak) vrijwillig opofferen?

De *mogelijkheid* bestaat, dat in hetzelfde land verschillende talen gelijke rechten genieten. Jottrand beroept zich op twee voorbeelden: de voormalige Luiksche instellingen en de tegenwoordige Zwitsersche constitutie. ‘Te Luik, alwaar elf Waalsche en twaalf Dietsche steden in de Landdagen te zamen vertegenwoordigd werden, spraken de Dietsche afgevaardigden het Dietsch, en de Waalsche het Fransch. Voor zooveel het noodig was, moesten de burgemeesters der stad Tongeren de in het Dietsch geuite gevoelens voor de Waalsche afgevaardigden vertalen. De burgemeesters van Hoei deden het tegenovergestelde voor hunne Dietsche medeleden. In Zwitserland luiden de regels aangaande de talen, in de grondwet, aldus: ‘De drie talen, die in Zwitserland gesproken worden, het Hoogduitsch, het Fransch, het Italiaansch, zijn talen des Zwitserschen verbonds. In de Landdagen spreken de afgevaardigden de taal, die zij begeeren. Er wordt in het Hoogduitsch en in het Fransch bij opvolging gestemd. Er wordt in het Italiaansch alleenlijk gestemd, als zulks door Italiaansche leden uitdrukkelijk gevorderd wordt.’ Men heeft zulke maatregelen dikwijls als vervelend, knellend en wat dies meer zij berispt. Jottrand zegt: ‘Daar ligt het vraagpunt niet. Het ligt in het recht van het volk, in de bevoegdheid, die aan ieder gedeelte eener vrije natie moet gewaarborgd blijven, om zijnen natuurlijken invloed op de algemeene belangen, met zijne eigene middelen, te doen gelden. Aldus zullen de Belgen van heden, gelijk de Belgen van eertijds, hun waar nationaal karakter mogen behouden en ontwikkelen. Zij, die de eersten in vrijheid, in kunsten, in handel en nijverheid, niet alleen onder ons, maar ook onder alle Europeanen, zoo lang geweest zijn, zullen niet meer als manke of verlamde ellendelingen op hunnen eigenen bodem aangezien worden. Men zal het vrije genot van al hunne leden hergeven aan menschen, die nu schijnen op krukken te moeten huppelen, omdat men hunne beenen arglistig vastgebonden heeft. En wij, Walen, (want ik ben geen Vlaming, getuige het mijne uitspraak en misschien ook de onvolmaaktheid van mijnen stijl) wij zullen met landgenooten mogen

wedijveren, die onze bijzondere begaafdheden zullen kittelen, onze eigenaardigheid aanprikkelen, in plaats van ze onder den verdervenden Franschen invloed te laten smoren; zoodat wij ten minsten al te samen ons eigen werk zullen kunnen voltooien, zonder de vernederende hulp, de gevaarlijke ingevingen van vreemdelingen.'

Wie het doel wil, moet het middel willen. Jottrand is hartstochtelijk genoeg om zelfs niet voor het algemeen stemrecht terug te deinzen. 'Wij durven den eersten den besten stellig uitdagen om een raadzaam middel ergens te gaan opzoeken anders dan in het algemeen stemrecht, opdat de Vlaamsche dingers, - in weerwil van rechters en advokaten - rechtsuitdeeling overal in de Vlaamsche taal mogen bekomen; Vlaamsche soldaten, - in weerwil van officieren, - op het slagveld in de taal, die zij alleen verstaan, mogen geleid worden; Vlaamsche gewesten, - in weerwil van hunne gewone hedendaagsche vertegenwoordigers, in de wetkamers, - in het Vlaamsch mogen verdedigd worden'. Grappig is het Jottrand zijn heroieken maatregel, het algemeen stemrecht, te hooren aanbevelen 'door den tegenzin van Christus' tegen 'de middelstanden', tegen 'de zaakbezorgers en schriftgeleerden' en door zijne voorliefde voor de 'armen en ongeleerden'.

Het schijnt, dat Kinker in Luik meer tot verspreiding der 'Nederduitsche' taal dan tot die der wijsgeerige studiën heeft bijgedragen. Schoon ijverig discipel en vurig bewonderaar van 'vader Kinker', is Jottrand geen groot wijsgeer. Hij vraagt, op welke wijze de verschillende talen in de wereld zijn gekomen. 'De oorzaak, zegt hij, die wij in het heilig boek niet treffen, mogen wij, zonder iemand te ontstichten, in wijsgeerige vermoedens gaan zoeken'. Verplaats u met uwe verbeelding in den aanvang der tijden. 'Daar de aarde braak en onbevolkt lag, zoo moesten alle redenen om de menschen bijeen te houden, verzwakt of zelfs vernietigd worden, ten einde de menschen des te spoediger in alle oorden te verspreiden. De menschen van een te scheiden, dit moest het doelwit van de Voorzienigheid in het begin der eeuwen zijn. De taal te verwarren, dit was het beste middel om dat doelwit te bereiken'.

De heer Jottrand schijnt niet te weten, dat een gebeurtenis slechts dan verklaard is, wanneer zij aan hare natuurlijke oorzaken is vastgeknoopt.

Gelijk men uit den inhoud van dit artikel bespeurd heeft, zijn Kinker's zending te Luik, de Vlaamsche quaestie en het algemeen stemrecht de voorname onderwerpen van Jottrand's boek. Het bestaat grootendeels uit redevoeringen, op congressen uitgesproken, en, ofschoon dezelfde geest uit alle bladzijden ademt, dagteekenen de verschillende gedeelten uit zeer verschillende jaren.

Wil men, eenigermate althans, Kinker als wijsgeer leeren kennen, zoo grijpe men het tweede boek, welks titel aan het hoofd dezer aankondiging geplaatst is. Het is eene nieuwe uitgave van een geschrift, hetwelk strekken moet, niet tot beoordeeling, maar tot opheldering van Kant's hoofdwerk: *Die Kritik der reinen Vernunft*. Reeds eenige jaren geleden heb ik een zeer gunstig getuigenis aangaande dezen arbeid van Kinker afgelegd; na vernieuwde lezing van zijn geschrift, mag ik thans herhalen, wat toen door mij gezegd werd. ‘De studie der *Kritik* is heilzaam, maar kost veel tijd en veel hoofdbreken. Kinker's “Proeve eener opheldering” daarentegen is bondig, klaar, en nogtans tamelijk volledig. De kundige lezer bemerkt terstond, dat Kinker de Kantiaansche wijsbegeerte niet slechts heeft aangeleerd maar verteerd. Het is *zijne* wijsheid geworden, een integreerend deel van zijne gedachten. Ook zou men schier vragen of zijn “Proeve” niet eer een oorspronkelijk stuk dan een verslag verdient te heeten. Echter blijft hij overal aan de leer zijns meesters ten volle getrouw. “Pravi verique tenax”, zou men als motto kunnen schrijven boven zijn boek. Zoo bespreekt hij de beroemde antinomieën op een toon, alsof aan hare juistheid door niemand kan getwijfeld worden.... Moeilijke en duistere plaatsen zijn hier door hem buiten rekening gelaten. Hij houdt den lezer van het begin tot het einde een helderen spiegel voor; er zijn geen scheuren, naden en blazen in het glas; de “Kritik” kaatst er zich in hare hoofdtrekken zoo naauwkeurig mogelijk in terug. Indien dus iemand geen tijd meent te bezitten noch lust gevoelt om uit de bronnen zelve te putten, en desniettemin een indruk van het Kantianisme erlangen wil, zoo kan hij niet beter doen dan Kinker's “Proeve” te lezen en te overdenken. De geringe inspanning zal kostelijk beloond worden. Wellicht zal de photographie opwekken om met het origineel zelf kennis temaken’[1].

1 Blz. 16 van mijn boek: ‘Mr. Johannes Kinker als wijsgeer’.

De ongenoemde uitgever heeft, naar mijn oordeel, eene nuttige daad verricht door Kinker's arbeid, welke tot dusverre in het ‘Magazijn voor de critische wijsbegeerte’ van Paulus van Hemert begraven lag, op nieuw onder de oogen van het publiek te brengen. Bij vergelijking is mij gebleken, dat hij zich de vrijheid heeft veroorloofd het laatste gedeelte van Kinker's stuk eenigermate te besnoeien; maar hij heeft dit op zoo oordeelkundige wijze gedaan, dat er van verminking geen sprake kan zijn. Over het algemeen heeft hij het werk van onzen vaderlandschen wijsgeer, door gepaste vernieuwing van stijl en taal, meer genietbaar gemaakt. Ik hoop dat deze uitgave, vooral onder de studenten onzer drie hoogescholen, talrijke koopers en lezers zal vinden.

VAN DER WIJCK.

Atchin en zijne betrekking tot Nederland, door P.J. Veth, Hoogleeraar te Leiden. Leiden, Gualtherus Kolff, 1873.

Onze geleerde en onvermoeid werkzame vriend gaf in het voorjaar het geschrift in het licht, waarvan de titel hierboven is vermeld. - Het is een actualiteitsgeschrift, en behoort te worden beschouwd en beoordeeld als alle litteratuur, aan de behandeling van de *questions brûlantes* van den dag gewijd. - Bij waardeering van de poging om zoo spoedig mogelijk het belangstellend publiek in de gelegenheid te stellen althans eenige kennis te verkrijgen omtrent het land en de bevolking, waarmede wij den oorlog hebben moeten aanbinden, mag ongetwijfeld meer dan gewone toegefelijkheid worden geoefend omtrent het onvolledige en haastige, dat dergelijke werken pleegt aan te kleven. Inderdaad heeft de heer Veth een reuzenwerk volbracht, door binnen vier weken een boekdeel van 136 groot octavo bladzijden samen te stellen van zulk een belangrijken topographischen, ethnographischen en historischen aart. Wij bewonderen niet zoozeer dien spoed, als de groote mate van belezenheid en studie, die aan het schrijven voorafging, en zonder welke het onmogelijk zou zijn geweest dit werk tot stand te brengen. Om een hollandsch spreekwoord te gebruiken: de hoogleeraar moest wel goed-beslagen ten ijs komen en niet veel tijd behoeven te besteden aan het scherpen en aanbinden zijner schaatsen, om zulk een uitgebreiden tocht in een dergelijk compas van tijd af te leggen.

De voorrede, gedagteekend 29 April, is zoo oprecht in de erkenning van de leemten, die door den spoed geboren werden, dat wij geneigd zouden zijn den auteur te verzoeken zich zelven minder hard en streng te behandelen, want, wanneer ook dit boek - eene brochure is minder lijvig - niet alles geeft, wat de geachte Schr. in de eerste plaats er van zou verlangen, het geeft voor de breede zoom van lezers, waarvoor het bestemd is, stellig genoeg.

Ook komt het ons voor, dat de Heer Veth zich nog niet behoeft te verontschuldigen, dat hij den vijand in den beginne te licht heeft geacht en eerst bij het einde van zijn werk tot de overtui-

ging is gekomen, dat hij sterk en machtig was; de tijd om daarover uitspraak te doen - over de sterkte van Atchin tijdens onzen eersten aanval - is nog niet gekomen.

Hoe lezenswaardig ook de algemeene beschrijving van het land, van den politieken en maatschappelijken toestand der Atchinezen en van hunne geschiedenis zijn moge, welke in de drie eerste hoofdstukken worden behandeld, zoo gelooven wij, dat het meerendeel der lezers met de meeste belangstelling het laatste hoofdstuk zal doorloopen, waarin de oorzaken van den oorlog worden vermeld. De rivier, de reede, de stad en kraton van Atchin behooren voorzeker tot eene juiste beoordeeling van ons plan van aanval en onze verdere operatiën - wier gelukkig en glansrijk einde wij vurig wenschen in zeer korten tijd te mogen vernemen - te worden gekend en aanschouwelijk te kunnen worden voorgesteld, maar toch zal het verhaal van de aanleiding van den tegenwoordigen oorlog, die ook naar onze meening onvermijdelijk was, bij het publiek, waarvoor dit geschrift is bestemd, het allereerst en allermeest de aandacht trekken.

Deze nieuwe bijdrage tot de kennis onzer koloniën, al dankt zij haar ontstaan aan eene gebeurtenis, welke wij hopen dat weldra tot de geschiedenis zal behooren, vinde dan ook de belangstelling, die zij verdient bij allen, die met vaderlandslievende spanning de kansen onzer wapenen op Sumatra's Noordkust volgen.

Van de bijgevoegde kaart, die werkelijk zeer onvolledig is, zullen wij zwijgen, na hetgeen daarover in de voorrede wordt medegedeeld.

Z.

De Banda-groep.

Reis naar het Oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel in het jaar 1821, door C.G.C. Reinwardt. Uit zijne nagelaten aanteekeningen opgesteld, met een levensberigt en bijlagen vermeerderd door W.H. de Vriese. Amsterdam, Fred. Muller, 1858.
Reis door de Minahassa en den Molukschen Archipel, gedaan in de maanden September en October 1855 in het gevolg van den Gouverneur-Generaal Mr. A.J. Duymaer van Twist, door P. Bleeker. Batavia, Lange & Co., 1856.
De hervorming der Molukken. In Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, 1868, Deel I, blz. 120 vv.
Insulinde, het land van den Orang-Oetan en den Paradijsvogel, door Alfred Russel Wallace. Uit het Engelsch vertaald en van Aanteekeningen voorzien door Prof. P.J. Veth. Amsterdam, P.N. van Kampen, 1870. Deel I, blz. 493 vv.
P.C. Lans. Rosengain, een der eilanden van de Banda-groep, een goudmijn in de toekomst. Plan tot ontginning en ontwikkeling van dat eiland. Rotterdam, Nijgh en van Ditmar, 1872.
Mr. H.O. van der Linden. Banda en zijne bewoners. Dordrecht, Blussé en van Braam, 1873.

Onder de aantrekkelijkste van Cooper's zeeromans behoort ongetwijfeld zijn *Mark's Reef or the Crater*. De voorvallen en avonturen, die er in worden voorgesteld, zijn, als in al zijne verhalen, wonderbaarlijk en verrassend genoeg om ook zelfs den verzadigden romanlezer nog te boeien en zijne aandacht op de uitkomst te spitsen. De eigenlijke roman heeft zeker weinig om 't lijf; hij is trouwens hier maar bijzaak. Evenzoo is het met de karakterteekening. Maar zoo veel te treffender zijn de natuurschilderingen. Gelijk de auteur in zijne *Sea Lions* ons op onovertreffelijke wijze de grootsche en ontzettende natuurtafereelen te midden der ijsbergen van de zuidpool afmaalt, zoo vinden wij in *Marks Reef* het beeld der weelderige tropische vegetatie op eene vulcanische eilanden-groep in de

Stille Zuidzee geteekend. Maar daarmede is nog eene andere afbeelding vereenigd, die van de schepping van welvaart door de hand des menschen; van de vervulling der behoefte door noesten arbeid, van de vorming en ontwikkeling eener wordende maatschappij, in hare goede, ook in hare kwade zijde. En aan het slot wordt met een forschen greep het fantasiebeeld, dat ons een tijdlang boeide, van het doek, waarop het penseel des meesters het spelend schiep, weggewischt.

Ik kan de verzoeking niet wederstaan, dat beeld in de omtrekken en hoofdlijnen na te schetsen.

Een ondernemend handelaar te Philadelphia rust een schip uit op avontuur. Het is bestemd, in de eilandengroepen van de Stille Zuidzee sandelhout te verzamelen, dit naar China ten verkoop te brengen, daarvoor thee in te ruilen en met deze kostbare lading naar Noord-Amerika terug te keeren. Aan boord van het schip, de Rancocus, is als eerste stuurman geplaatst Mark Woolston, een flinke jonge borst, zooals Cooper ze ons zoo gaarne voorstelt, zooals hij ze in zijne omgeving maar voor 't grijpen heeft. De reis is aanvankelijk zeer voorspoedig. Maar gedurende eene nachtwaak geraakt het schip onvoorziens tusschen klippen verzeild op een plek, die op geen kaart als gevaarlijk aangeteekend is. Nu stapelt zich het eene ongeluk op het andere. De kapitein valt over boord; een aantal manschappen vlucht ter sluiks in de sloep maar raakt verloren; een ander deel, met den tweeden stuurman uitgezonden om den kapitein te redden, drijft in den duister af. Mark, met den bootsman Bob Betts alleen aan boord gebleven, heeft echter het geluk, het schip door de branding heen in een veilige haven te brengen. Daar ligt nu de Rancocus, voor 't oogenblik buiten gevaar, maar volkomen ingesloten. Eerst meende Mark, dat hij binnen den uitersten cirkel van een koraalrif beland was; maar spoedig komt hij tot de overtuiging, dat hij zich bevindt te midden van een groep van klippen en rotsen, die zich boven het oppervlak der zee hebben verheven als de uiterste spitsen van een vulkanisch gebergte, dat door de ontzachelijke werking van het onderaardsche vuur omhoog gedreven is. Bij nader onderzoek ontdekt hij spoedig midden in de groep den uitgebranden krater zelven, als een cirkelvormige, afgebrokkelde muur zich verheffende en van binnen met verkoolde lava, asch en skoriën gevuld. Niet het minste spoor van vegetatie wordt op de kale toppen waargenomen: een bewijs, dat

het verschrikkelijke natuurverschijnsel, 't welk de groep heeft doen ontstaan, betrekkelijk kort geleden heeft plaats gegrepen. Treurig en troosteloos is het lot der beide mannen. Het is onmogelijk, het schip uit de kolk, waarin het ligt, weder in de open zee te boegseeren. Bovendien, hoe zouden zij het met hun beiden kunnen besturen op eene vaart van veel honderde mijlen? Maar gelukkig zijn zij ruim van levensmiddelen, drinkwater en gereedschap voorzien. En met de uiterst geringe hoop, die zij hebben, van door een ander schip verlost te zullen worden, bevroeden zij de noodzakelijkheid om zich op de plek, waar zij wie weet hoe vele jaren van hun leven zullen moeten slijten, zoo goed mogelijk in te richten en voor de toekomst te zorgen. Aardappelen en velerlei zaden, die door den bevrachter van den Rancocus waren medegegeven, worden gepoot en gezaaid in vruchtbare lavabeddingen. De varkens, die tot voeding der bemanning op het schip aanwezig waren, worden op het land gejaagd om daar voort te telen. Langzamerhand leeren de beide mannen zich in het onvermijdelijke te schikken en dragen hun lot geduldig, zelfs tevreden. Doch reeds dadelijk hebben zij het plan opgevat, een kleiner vaartuig te timmeren, waarmede zij den gewaagden tocht over den oceaan naar een bewoond oord zouden kunnen beproeven. Gelukkig wederom vinden zij in het ruim van het schip de inhouten, deelen, rondhouten, in één woord al de stukken noodig voor den bouw en de uitrusting van een kleinen kotter, welke de voorzienige zorg van den reeder met het oog op de lange en gevaarvolle reis heeft doen gereed maken. Het eenige dus, wat zij te doen hebben, is, den kotter te bouwen. Deze arbeid, hoe bezwaarlijk ook voor twee paar handen, gelukt boven verwachting. Het kleine, nette vaartuig staat gereed en zeevaardig op stapel. Morgen zal het afloopen en Betts heeft zich reeds in de kooi te slapen gelegd, terwijl Mark nog den laatsten nacht wil doorbrengen in zijn tuin in den krater, die hem lief geworden was. Daar treft een nieuwe ramp. Een woedende orkaan, in den nacht losbrekend, werpt de opgestuwde golven van den breeden Oceaan met overstelpende kracht over de lagere rotsvlakten heen. In het geweld der stroomingen wordt de kotter medegesleept, en als de dag aanbreekt, vindt Mark zich alleen, geheel alleen. Zijn makker is naar alle waarschijnlijkheid met het brooze vaartuig in de diepte verdwenen. Nu begint zijn Robinsons-leven met al de akeligheid der volstrekte een-

zaamheid. Het was een stout bestaan van den schrijver, aldus een tweeden ‘Robinson’ te durven schrijven. Maar hij doet dat met zooveel talent, met zoo frissche teekening van toestanden, met zoo fraaie voorstelling van natuurverschijnselen, van de worstelingen van den mensch met de krachten der natuur, van zijne moeiten en lasten, van zijn eindelijken triomf, dat geen oogenblik de gedachte van navolging bij den lezer opkomt. En nu opent zich een nieuw verschiet. Betts keert terug na eene afwezigheid van vele en vele maanden. De storm had hem weggesleept, maar het stevig gebouwde vaartuigje had den storm doorstaan; hij had koers kunnen zetten en was onder begunstiging van den passaat op de kust van Amerika aangeland. En met Betts komt de achtergelaten bruid van Mark in gezelschap van eenige harer verwanten, die met haar den verloren vriend willen opzoeken en bereid zijn, met haar en met hem, zich op *Mark's Reef* te vestigen. Maar ook daar is inmiddels nog iets wonderbaars gebeurd. Een nieuwe stuiptrekking der krachten in den schoot der aarde heeft den bodem opnieuw in wijden omtrek opgeheven. Niet alleen de uitgebrande krater en de omliggende klippen hebben een andere gedaante aangenomen; maar ook een klein vlak eiland, zóó laag, dat het tot nog toe buiten Mark's gezichtseinder had gelegen, is tot een rots van vele honderde voeten hoog opgedreven; en die rots is met de heerlijkste vegetatie bedekt, terwijl op eenige mijlen afstands verder een nieuwe eruptiekegel van den vulkaan in volle werking zich verheft. Zoo is voor de nieuwe kolonie een nieuwe woning bereid. En in dit ‘Eden’ viert Mark, te midden zijner maagschap en vrienden, zijne bruiloft. Hoe nu de kolonie zich uitbreidt; hoe men nieuwe *settlers* aanvoert; hoe men in strijd geraakt met wilden van naburige eilanden en met zeeschuimers; hoe men in dien strijd met moed en beleid overwint: dit alles wordt op onderhoudende wijze verteld. En intusschen groeit de welvaart. De bevolking vermenigvuldigt zich in den loop der jaren veel. De natuur levert hare onuitputtelijke schatten. De gronden worden bebouwd en leveren afwisselende oogsten; de walvischvangst in den omringenden Oceaan geeft overvloedige producten, die men met eigen schepen op de hoofdmarkten in Noord-Amerika te gelde maakt. Eigendom, recht en wet beheerschen de nieuwe maatschappij; een geregeld bestuur, aan welks hoofd natuurlijk Mark Woolston gesteld is, zorgt voor de gemeene belangen. Er zou volmaakt

geluk heerschen, zoo maar niet ook het onkruid der maatschappelijke ondeugden, hebzucht, eerzucht, naijver, twist, partijdrift, opwies. Er komen geestelijken van verschillende gezindheden om elkander te verketteren; er komen advocaten om het recht krom te maken; er komen dagbladschrijvers om de partijen tegen elkaar in het harnas te jagen. Aan Mark wordt het verblijf in het paradijs zijner schepping ondragelijk gemaakt. Met vrouw en kinderen en eenige zijner beste vrienden gaat hij op reis, met plan om na verloop van eenigen tijd nog eens terug te keeren en te beproeven of misschien de tegen hem opgejaagde hartstochten door zijne afwezigheid zouden hebben uitgewoed. Dien terugtocht onderneemt hij nog eens met zijn trouwen vriend Betts, vrouw en kinderen in Amerika achterlatende. Maar zijne kiel doorploegt ongehinderd de golven op de plek, waar zijn Eden zich had verheven. Eene nieuwe uitbarsting der vulkanische krachten, die onder den bodem der zee woelen, had alles in de diepte verzwolgen. Eén enkel rotspunt steekt nog even boven de golven uit. Aan den boomstam, die er nog op staat, herkent Mark den hoogsten top van het eiland dat hij eens zijn Paradijs genoemd had. Dat was het eenig overgebleven spoor van de eenmaal bloeiende kolonie van *Mark's Reef*.

Getrouwe teekening der natuur in hare liefelijke verschijnselen en ontzettende werkingen; getrouwe teekening van het bedrijf van den mensch in zijne worsteling met de krachten der natuur, reuzenkrachten die, bedwongen en beheerscht, zijnen arbeid honderdvoudig loonen, maar in hare vrije werking verpletterend en vernielend de brooze schepping zijner handen van het aanschijn der aarde wegvagen - dat is de verheffende indruk, die in ons gemoed na de lezing van Cooper's *Mark's Reef* achterblijft.

Alleen door ernstige studie van de werkelijkheid heeft de auteur zulk een treffend fantasiebeeld kunnen scheppen. En voor den denkenden lezer is het een genot, zijne schilderingen aan de waarnemingen van het wetenschappelijk onderzoek te toetsen. Dat genot kan ons o.a. de beschrijving van de geologische formatie van de Banda-groep schenken. Wat daarover in de reisverhalen van Reinwardt en Bleeker wordt me-

degedeeld, stemt zoo volkomen overeen met hetgeen Cooper afmaalt, dat, indien men het niet beter wist[1], het vermoeden zou oprijzen, dat de Amerikaansche romanschrijver de onderzoekingen van de Nederlandsche reizigers geraadpleegd had.

Vernemen wij, hoe de laatstgenoemde (Deel II, blz. 234 vv.) de vorming van de Banda-groep beschrijft:

'Zie hier de oudste geschiedenis van de Banda-groep, niet zooals zij te lezen is in de geschriften onzer voorzaten, maar zooals zij gegrift is in de vormen en verhoudingen en den aard harer eilanden.

De Banda-eilanden zijn de stukken van een grooten vulkaan. Toen deze vulkaan zich uit de diepte verhief, had de opening van zijn krater een middellijn van ongeveer vijf palen of 1½ geographische of Duitsche mijl. De helft van den kratermuur verzonk weder beneden de zeevlakte. Maar de andere helft bleef staande en werd slechts aan een zijner hoeken verbrokkeld. Dat is het tegenwoordige Lonthoir, met zijne verlengsels Poelo Pisang en Poelo Kapal. Door de instorting van de eene helft des kratermuurs drong de zee tot in den krater door. De vulkanische werking was echter met de vorming des vulkaans niet geëindigd. De geweldige krater bleeft zijne lava- en puinmassa uitwerpen, en zoo ontstond de thans reeds sedert onheugelijke tijden onwerkzame eruptiekegel Neira met zijne omliggende eruptieheuvels. Later verplaatste zich de vulkanische werking meer naar het westen, en bleef daar aanhouden. Daardoor ontstond de thans nog werkzame eruptiekegel Goenong-Api, die zich, de uitgeworpen massen steeds om haren krater ophoopende, thans reeds aanmerkelijk boven het geheele systeem verheft, en door zijne zich dikwijls herhalende verwoestingen de bevolking der Banda-eilanden voortdurend in bekommering houdt. De baai van Banda is een gedeelte van den bodem van den grooten oorspronkelijken krater.

Dat de buiten den kratermuur van Lonthoir gelegen eilandjes in oorzakelijk verband met den grooten vulkaan staan, is op te maken uit het feit, dat de kringen, welke men kan trekken over de eilandjes Ay en Rosengain en over Swangi, Rhun en het rif van Rosengain, éénmiddenpuntig zijn met den kraterkring van Lonthoir.

1 *Marks Reef* is door Cooper in 1847, dus vóór de uitgave van deze beide werken geschreven.

De tallooze uitbarstingen van de eruptiekegels hebben, behalve de omliggende eilanden, ook den ouden kraterbodem opgehoogd. Over alle is een dik kleed gespreid van vulkanische asch of, beter gezegd, van vulkanisch zand. De kraterbodem is thans in het engere deel der baai slechts eenige weinige vademen diep, doch daar waar de eruptiekegels verder van den ouden kratermuur zijn verwijderd, treft men in de baai, tot kort onder den wal, eene diepte aan van 60 en meer vademen, dat is de grootste diepte, welke men in de baai en zelfs tusschen Goenong-Api en Neira heeft gelood. Denkt men zich nu de watermassa der geheele baai van Banda weg, dan blijft tusschen de eilanden een uitgestrekte zandvlakte over, welke eene treffende herhaling is van de zandzee van den Tengger op Java.'

Ziehier hoe Reinwardt, die de Molukken in 1821 bezocht, de ontzettende uitwerkselen der uitbarsting, die het jaar te voren had plaats gehad, aan den voet van den Goenong-Api beschrijft (blz. 413 vv.):

'De Goenong-Api is niet slechts op zijnen top, maar ook vooral op vele plaatsen langs den voet merkwaardig. Men zal nimmer, geloof ik, duidelijker blijken en bewijzen vinden van een uit den bodem der zee opgeligt terrein, dan wanneer men den Goenong-Api rondvaart en de onderscheiden gedeelten en partijen langs zijnen voet met oplettendheid beschouwt. Hier en daar vindt men, wel is waar, langs dat strand groote blokken van lavagesteente, die waarschijnlijk van den berg zijn afgeworpen, doch het is niet minder duidelijk, dat een groot gedeelte der rotsen, die de hooge muren langs den voet van den berg uitmaken, op deze wijze niet ontstaan zijn; haar zamenhang, voeging en strekking wederlegt zulks. Daar, waar het rotsgesteente scherp afgebroken en kaal is, vertoont het zich op verschillende wijze gescheurd, gedeeltelijk in dikke, kromme of op allerlei wijze gebogen brokken, gedeeltelijk in platte lagen, die echter geenszins altijd naar het waterpas op elkander liggen, maar zeer dikwerf gebogen of door de van onder opgestuwde massa in bogen gekromd zijn. Op andere plaatsen is de druk zijdelings geweest, waardoor de lagen eene ter zijde of benedenwaarts gebogene rigting hebben bekomen, welke laatste ook ontstaan kon, doordien de opwerkende kracht zich meer tot het eene dan tot het andere punt bepaalde, en waardoor de opgeligte lagen natuurlijk ter zijde, waar zij met

minder kracht werden opgeheven, terugblijven en alzoo een naar boven openen boog moesten vormen.....

De verschillende gedaante en onderlinge plaatsing der rotsblokken levert vele treffende en bezienswaardige partijen op. Eene der merkwaardigste biedt de westkant van den Goenong-Api aan. Ook zij ligt aan den voet van den berg. Daar waar te voren, behalve eene baai van 60 vademen diepte, eene ruime en begroeide helling was, heeft zich gedurende de uitbarsting van den berg, die verleden jaar heeft plaats gehad, een uitgestrekt voorgebergte van verbazend groote, sterk uitgebrande lavablokken geformeerd, die tevens de voornoemde baai geheel opgevuld hebben. Deze liggen ten minste ter hoogte van eenige honderde voeten en over eene zoo groote uitgestrektheid verspreid, dat ik, om daarover tot daar waar deze hoop de eigenlijke helling van den berg raakt, voort te klimmen, ruim een paar uur heb moeten besteden. Deze blokken vormen verscheiden ruggen, die meestal van de zee af naar den berg oploopen.....

Wanneer men verneemt dat deze lavahoopen gelijktijdig met de laatste uitbarsting ontstaan zijn; wanneer men hunne strekking tegen het gebergte beschouwt en al verder let op de overeenkomst van deze met soortgelijke bij andere vulkanen liggende en uit den krater van deze uitgeworpen steenblokken, dan zoude men oordeelen dat ook dit voorgebergte van lavasteenen door den Goenong-Api uit den krater was geworpen. Doch alle inwoners van Banda, die de uitbarsting met de meeste oplettendheid hebben gadegeslagen, verklaren, dat deze geenszins die steenhoopen heeft voortgebragt; dat de steenen, uit den krater geworpen, volstrekt niet zoo menigvuldig noch zoo groot zijn geweest; dat zij digt bij den top zijn nedergevallen en dat slechts weinige den voet hebben bereikt; dat daarentegen de groote steenhoopen, waarvan wij spraken, onmiddellijk uit den grond zijn opgeheven. Hoewel deze plaats buiten het gezigt der bewoners van Groot Banda en Neira is gelegen en men dus de vorming dier hoopen niet aanhoudend heeft kunnen waarnemen, zijn echter verscheiden personen, den berg rondvarende, nog gedeeltelijk ooggetuigen geweest van de werking die deze hoopen heeft voortgebragt. Het zeewater was toen nabij die plaats zoo heet, dat er zich een dikke damp verhief en de warmte zich tot een aanmerkelijken afstand verspreidde. Behalve het koken en dampen

van het water heeft men ook duidelijk beweging in die steenhoopen waargenomen.'

Zoo beschrijft ons de wetenschap het ontstaan en de vorming van de merkwaardige Banda-groep, dat stipje in den Oceaan, door reizigers en dichters om strijd het Paradijs van het Oosten genoemd.

Een enkele blik op de kaart leert ons, hoe de natuur bij de schijnbaar grillige werking harer krachten tot vorming van deze groep als met passer en maatstok te werk gegaan is.

Men veroorloove mij nog een citaat[1]:

'Het voornaamste eiland der Banda-groep is Lonthoir of Groot-Banda. Het heeft eene onregelmatig halvemaanvormige gedaante en is met zijnen oostelijken hoorn naar het noorden, met zijnen westelijken hoorn naar het westen gekeerd. Zijne grootste lengte tusschen beide hoornen bedraagt 1½ Duitsche of geographische mijl, zijn grootste breedte ongeveer ⅜ mijl, terwijl zijne hoogte van ruim 100 tot 250 meters verschilt.

In de verlenging van den oostelijken hoorn van Lonthoir liggen de beide eilandjes Pisang en Kappal, het eerste bijkans ⅙ mijl lang, het laatste niet veel langer dan de romp van een groot schip.

Trekt men een cirkel, welks omtrek Poeloe Kappal en Tandjong Batoelobang, den westhoek van Lonthoir, raakt, dan ontwaart men dat Lonthoir met Pisang en Kappal juist de helft van dien cirkel vormen. De andere helft ontbreekt.

Denkt men zich dien cirkel volkomen, dan ontwaart men binnen hem drie andere eilanden, welke te zamen genomen eene eironde vlakte van het middenpunt van den cirkel beslaan.

Het meest westelijke dier eilanden is Goenong-Api, een regelmatige kegelberg, aan zijnen voet ½ mijl lang en een weinig minder breed.

Oostelijk naast Goenong-Api, en door eene smalle zeeengte, het Zonnegat, er van gescheiden, ligt Neira, bijna ½ mijl lang, en op zijn breedste gedeelte weinig meer dan ⅕ mijl breed. In het noorden en zuiden buigt het zich naar Goenoeng-Api om, en verlengt zich met zijn noordelijken

1 Bleeker, blz, 232 v.

hoorn in het eilandje Krakka, hetwelk niet veel grooter is dan het bovengenoemde eilandje Kappal.

Buiten den cirkel eindelijk, van welken Lonthoir een zoo grooten boog uitmaakt en welks middenpunt valt in het midden van het Zonnegat of de straat tusschen Goenong-Api en Neira, liggen de overige eilandjes der Banda-groep, Swangi in het noordwesten, Rhun en Ay in het westen, en Rosengain en het verder uit den wal gelegene rif van Rosengain in het zuidoosten.

Buiten Lonthoir kan men een ruimeren cirkel trekken, evenwijdig aan, of éénmiddenpuntig met den beschrevenen, welks omtrek de eilandjes Swangi, Rhun en het rif van Rosengain zal raken.

Tusschen deze beide cirkels eindelijk kan men een derden cirkel trekken, éénmiddenpuntig met de beide overige, over de eilandjes Ay en Rosengain.

Alle deze buiteneilandjes verheffen zich betrekkelijk slechts weinig boven de zeevlakte en zijn kleiner van oppervlakte dan Goenong-Api.

Men kan zich alzoo de Banda-groep voorstellen te bestaan uit drie onvolkomene cirkels van eilanden, in den binnenste van welke cirkels Neira en de nog werkzame Goenong-Api zich verheffen.'

Wel mag zij het Paradijs - d.i. Lusttuin - van het Oosten heeten, die eilandengroep, als in den Oceaan verloren, waarvan de bewoonde en bewoonbare oppervlakte nog niet twee vierkante geografische mijlen beslaat. De natuur heeft aan dezen lusttuin enkel liefelijkheden geschonken. Een voor de tropische landen gematigde en gelijkmatige temperatuur[1], een gezond klimaat, een bodem van onuitputtelijke vruchtbaarheid, een even onuitputtelijke rijkdom in de omspoelende wateren, eene prachtige vegetatie van den oever der zee af tot op de toppen der bergen

1 'Rondom van de zee omgeven en steeds aan de zeewinden blootgesteld, het land meestal aanmerkelijk daarboven verheven hebbende, lage moeraslanden missende, zou Banda naar het algemeene oordeel een niet ongezond verblijf moeten opleveren. De luchtsgesteldheid is daar dan ook vrij gematigd en tijdens wij er ons bevonden [van 18 Mei tot 26 Juni 1821] rees de thermometer niet boven de 84° Fahr. op den middag in de schaduw.' Reinwardt, blz. 420.

toe, een terrein rijk aan afwisselingen, de liefelijkste natnurtafereelen in oneindige verscheidenheid, beheerscht door de trotsche vertooning van den woesten, rook en vuur brakenden Goenong-Api, de volstrekte afwezigheid van schadelijk gedierte, alles vereenigt zich om het werkelijk leven in dit gelukkig oord te doen beantwoorden aan de verhevenste idealen welke de fantasie der dichters ooit heeft weten te scheppen. Alleen één altijd dreigend en verschrikkelijk gevaar kan de rust en onbezorgdheid van den bewoner dezer 'gelukzalige eilanden' verstoren: de hevige uitbarstingen van den steeds werkzamen vulkaan en de daarmede gepaard gaande aardbevingen en overstroomingen langs het strand waar de hoofdplaats Neira gevestigd is[1].

Maar bovenal, bij uitnemendheid rijk gezegend is deze plek door eene kostelijke gave, die de natuur haar en haar alléén geschonken heeft, haar schat en haar roem - de muskaatboom. Wel heeft men sinds eeuwen gepoogd ook andere oorden dezer kostelijke gave deelachtig te doen worden. Aanplantingen van den muskaatboom zijn beproefd op Amboina, op Java, op Sumatra, op Malacca en het nabij gelegen Pinang, op Ceylon, op Bourbon, op de oostkust van Afrika in Zanzibar, misschien ook elders. Geheel mislukt kunnen wij die pogingen zeker niet noemen. Maar nergens toch zijn zij ten volle geslaagd. De overgeplante boom is minder krachtig, meer aan ziekte en bederf door insecten onderhevig; hij leeft minder lang, en draagt minder vrucht; de vrucht zelf is kleiner van stuk en minder geurig[2]. Alleen de noot van het nabijgelegen Amboina schijnt met die van Banda te kunnen wedijveren. In één woord, de Bandagroep bezit in den muskaatnootboom een natuurlijk monopolie, dat menschelijke wetenschap noch vernuft haar tot heden heeft kunnen ontrooven.

Die kostelijke gave is door de natuur met onbegrensde mildheid over deze eilanden uitgestrooid. De oppervlakte van

1 Groote verwoestingen door aardbevingen, aschregens, enz. veroorzaakt, hebben, voor zoover de historie meldt, plaats gehad in de jaren 1586, 1598, 1625, 1629, 1632, 1683, 1690, 1710, 1743, 1749, 1751, 1775, 1811, 1816, 1820, 1852. De oorzaken der plotselinge overstroomingen, waaraan bij dergelijke uitbarstingen het stadje Neira blootgesteld is, zijn zeer duidelijk aangewezen door Bleeker, blz. 238 vv. Zijne aanwijzing bevat tevens eene wel te behartigen waarschuwing, hoe men *dit* gevaar althans kan vermijden. Voorts schijnen de verder afgelegen eilanden, Ay, Rhun en Rosengain ook van de aardbevingen en vulkanische uitbarstingen weinig te duchten te hebben.

2 Lans, Rosengain, blz. 31 vv.

Groot-Banda, Neira en Ay is geheel met tuinen bedekt, behalve de enkele plekjes, die voor de woning der menschen moesten blijven afgezonderd. Goenong-Api, de vuurberg, is voor anderen dan wilden plantengroei ongeschikt, zoo men kleine hoekjes aan zijn oostelijk en zuidelijk strand uitzondert. Pisang, Kappal, Kraka, Swangi zijn òf kale rotsen, waar niets groeit, òf te onbeduidend om voor de cultuur in aanmerking te komen. Op Rhun en Rosengain heeft de menschenhand zelve moedwillig de schatten, die de natuur haar aanbood, vernield.

Groot-Banda is verdeeld in 25, Neira (behalve de hoofdplaats van denzelfden naam, een stadje met een paar duizend inwoners) in 3, Ay in 6 notenperken of afzonderlijke eigendommen. ‘Die perken zijn prachtige bosschen, waar de muskaatnotenboom met zijnen regten kegelvormigen kruin beschaduwd is door de hooge kroonen van kanarieboomen, welke vooral te zijner beschutting zijn geplant, terwijl de bodem, zooveel mogelijk schoongehouden om de afgevallen vruchten met gemak te vinden, is als die eens tuins. Aangenaam is de wandeling in deze koele, nette, geurige wouden, aan welke het golfvormige terrein het anders bij lange wandelingen eentoonig wordende van het bosch ontneemt’[1].

Hoe gelukkig moet het leven in dit gezegend oord daarheen vlieten: ver van het gewoel en den strijd der wereld, onder een schoonen hemel, te midden der prachtigste natuur, met matigen arbeid, die overvloedige vruchten oplevert, met weinig behoeften, die gemakkelijk ruime voldoening vinden! - Helaas! ook over dit Paradijs heeft de zonde haren giftigen adem laten gaan, en het leven der bevolking wordt in alle verhalen van reizigers, die de Banda-groep bezochten, en in alle officiëele stukken van de ambtenaren die er gezag voerden, als ellendig door stoffelijke armoede, door geestelijke bekrompenheid, door zedelijk verval, voorgesteld. Die treurige toestand is niet toevallig of tijdelijk voorbijgaande; hij bestaat sinds eeuwen en heeft zich zóó diep in het volksleven ingeworteld, dat hij door gewoonte voor haar behagelijk geworden is.

Maar hier is het niet gegaan zooals Cooper het van zijne kolonie op Marks-rif schildert. Hier geen naijver, afgunst en getwist onder de leden der maatschappij; hier geen strijd over wezenlijke belangen of denkbeeldige grieven; hier geen hersen-

1 Blecker, blz. 253.

looze demagogen, die de menigte tegen een weldadig bestuur opzetten, geene kinderachtige partijschappen, geene belachelijke kerkelijke twisten over een of ander onbegrijpelijk dogma. Het is hier het alvermogend bestuur zelf, dat zijne onderdanen stelselmatig onderdrukt heeft gehouden. Het is het Nederlandsche gezag, dat de zware schuld op zich geladen heeft van de verarming en het zedelijk verval der bevolking van de Banda-eilanden, omdat het sedert meer dan twee en eene halve eeuw zijne heerschappij, door geweld verworven, met berekenende wreedheid dienstbaar gemaakt heeft aan zijne hebzucht.

Nergens in Oost-Indië heeft het winstbejag der Vereenigde Oost-Indische Compagnie zich scherper en onbarmhartiger vertoond dan in de Molukken, nergens in de Molukken scherper en wreeder dan op de Banda-eilanden. Hare gezaghebbers, en kooplieden, door de oorspronkelijke bevolking gastvrij ontvangen, als vrienden en verlossers van de Portugeesche heerschappij bejegend, hebben haar spoedig veel zwaarder juk opgelegd dan dat, waarvan zij haar kwamen bevrijden. Twisten over de levering van specerijen, allengs tot fellen strijd ontbrand, hebben aan de overmacht der Europeesche wapenen een gemakkelijken triomf bereid[1]. De verwonnen inlandsche bevolking is stelselmatig uitgeroeid of verjaagd, om plaats te maken voor de dienaren der Edele Compagnie en voor het schuim van alle Indische natiën, voor slaven elders geroofd, voor bannelingen en misdadigers van elders herwaarts overgevoerd, voor zwervelingen en avonturiers van de omliggende eilanden overgewaaid. Men moge veel of weinig waarde hechten aan de oude berichten, die verhalen dat vóor de komst der Nederlanders de Banda-

1 ‘Coen vertrok zelf op den 13den Januarij 1621 met eene vloot van 12 schepen, bemand met 1500 koppen, naar Amboina en van daar naar Banda. De uitslag dezer onderneming is bekend: de eilanden Lonthoir, Neira en Poelo-Ay waren weldra geheel en voor altijd aan de magt en het gezag der Ned. Oost-Ind. Comp. onderworpen. Met onverbiddelijke gestrengheid legde Coen de wreede bevelen van het opperbestuur in Nederland op de Bandanezen ten uitvoer. Geheel Banda werd deels door het zwaard, deels door gedwongen verhuizing ontvolkt’ enz. Jhr. Mr. J.K.J. de Jonge, De opkomst van het Nederlandsch gezag in O. I, Dl. IV, blz. CXLII. Reeds in 1608 had de Compagnie aan Admiraal Verhoeff last gegeven, de Banda-eilanden, 't zij door verdrag, 't zij met geweld, onder haar onmiddellijk gezag te brengen. Verhoeff, dezen last volbrengende, werd vermoord, terwijl hij met de hoofden der bevolking over het bouwen van een fort op Neira onderhandelde. De onderneming van Coen moest hierover straf oefenen. Verg. de Jonge, Deel III, blz. 93 vv.

groep eene welvarende, nijvere en veerkrachtige bevolking telde van meer dan 15,000 zielen, die met de producten van den bodem een voordeeligen handel dreef, die hare eigen schepen uitrustte voor vischvangst en voor het handelsverkeer met den ganschen wijden Archipel, zoo veel is zeker, dat het kultuurstelsel der Compagnie, dat omstreeks 1630 zijn beslag kreeg, aan dien voorspoed een einde heeft gemaakt. Dat stelsel was een monopoliestelsel in den meest volstrekten zin. Niet alleen eigende de Compagnie zich de natuurgave toe, waarmede deze bodem bij uitsluiting begunstigd is, maar zij trok ook den handel in noten en foelie aan zich alléén, en zocht het middel om in dien handel grove winsten te behalen in kunstmatige schaarschte van het product. Op Neira, Groot-Banda en Ay verdeelde zij den grond in perken en gaf deze ter bebouwing uit aan gunstelingen onder hare uitgediende beambten en soldaten; de perkeniers werden door haar van de noodige werkkrachten, slaven, bannelingen en andere lieden, met geweld aangevoerd, voorzien; hunne producten moesten zij tegen zeer lagen prijs aan de Compagnie afleveren, die deze naar Holland overvoerde en tegen willekeurig hooge prijzen als weeldeartikelen voor de Europeesche bevolking verkocht; zoowel om het artikel niet te overvloedig te maken, als vooral om van een lastig toezicht ontheven te zijn, vernielde zij met de uiterste strengheid alle aanplanting of natuurlijken wasdom van den notenboom op de iets verder afgelegen eilandjes Rhun[1] en Rosengain. Wanneer soms een buitengewoon voordeelige oogst in eenig jaar den arbeid der planters had gezegend, werd de overtollig geachte voorraad verbrand, opdat toch maar de prijs niet dalen zou. Natuurlijk was hier, gelijk elders in de bezittingen der Compagnie, alle bijzondere handel beide van landgenooten en van vreemden streng verboden. Maar nergens werd het verbod met scherper toezicht gehandhaafd dan hier. En zoo werd het dan ook als een van de grootste nadeelen beschouwd, die de ongelukkige oorlog met Engeland van 1780 ons berokkende, dat de Engel-

1 Het eiland Rhun was sedert 1621 een der twistappelen tusschen de beide O.I. Compagniën, de Engelsche en de Nederlandsche. Volgens den voor ons zoo schadelijken vrede van Londen in 1654 moesten wij het aan onze mededingster afstaan, maar de Hollandsche Compagnie wist de uitvoering dezer bepaling steeds te ontduiken, totdat zij bij den vrede van Breda in 1667 in het bezit van het eiland hersteld werd om - het woest te laten liggen. Verg. de Jonge, Deel V, blz. III.

schen bij den vrede van 1784 voor zich de vaart door de Molukken bedongen.

Weinig tijds daarna, in 1795, ging de Compagnie onder schulden gebogen te gronde. De Nederlandsche staat nam haar baten en lasten over; ook haar stelsel. De Britsche heerschappij van 1810-1816 duurde niet lang genoeg om dit stelsel te doen vergeten; trouwens de Engelschen zelven versmaadden de winsten niet, die het monopolie kon opleveren; en toen de Molukken met de overige bezittingen der oude Compagnie onder het Nederlandsche gouvernement waren teruggekeerd, ging dit voort ten behoeve der schatkist het monopolie der notenteelt te exploiteeren, op dezelfde wijze als de Compagnie het geëxploiteerd had en met dezelfde bedroevende uitwerking. Toen de Gouverneur-Generaal van der Capellen in 1824 dezen afgelegen post bezocht, was hij zoo diep getroffen door den jammerlijken staat, waarin hij de bevolking had gevonden, dat hij met eene plechtige proclamatie in roerende bewoordingen herstel beloofde[1]. Maar hij had meer beloofd dan de Nederlandsche regeering geven wilde. Juist in datzelfde jaar 1824 had deze in het vermaarde met Engeland gesloten tractaat over den kolonialen handel - als een meesterstuk van diplomatiek beleid - opnieuw weten te bedingen, dat de Molukken voor de vreemde handelsvaart gesloten zouden blijven. Eerst in 1854 kwam de eerste wending in deze politiek van uitsluiting. Banda werd, met andere plaatsen in den Molukschen Archipel, tot vrijhaven verklaard. Wel beteekende dit niet veel, want wat was de belofte van vrijen handel voor een oord, welks eenig uitvoer-artikel voorwerp van een ten strengste gehandhaafd monopolie bleef? Maar het was eene eerste schrede. Daarop volgde in 1860 de opheffing der slavernij, en in 1864 die van het monopolie. Door deze twee maatregelen is de vrije arbeid tegen bedongen loon, de vrije aanplant op alle eilanden en de vrije beschikking van de planters over hun product ingevoerd.

De heer Bleeker heeft in zijn reisverhaal een aantal statistieke gegevens medegedeeld, geput uit officiëele bescheiden in het

1 Men vindt ze afgedrukt bij v.d. Linden, blz. 9 vv.

Indisch archief aanwezig en door het gouvernement te zijner beschikking gesteld. Merkwaardig maar beschamend zijn de cijfers betreffende de Banda groep, die hij ons voorlegt. De bevolking is sedert den aanvang der achttiende eeuw stationnair. Werkelijk is zij achteruitgaande, want zoo de cijfers van 1700 tot 1854 steeds op dezelfde hoogte (5000 à 6000 zielen) blijven, dat is alleen te danken aan den voortdurenden toevoer van slaven, kettinggangers en ander geboefte, dat jaarlijks eerst door de Compagnie, laten door het gouvernement, wordt aangebracht om de perkeniers van de noodige werklieden te voorzien. Deze arbeiders of perkslaven maakten in 1854 nog de grootste helft der bevolking van de drie bewoonde eilanden Neira, Groot-Banda en Ay (ruim 3800 van de 6200) uit. De zoogenaamde vrije, gevestigde burgers gaan sedert het begin der eeuw in aantal steeds achteruit. In 1816 werden er geteld 3100, in 1854 2270.

Het handelsverkeer is nietig. Het monopoliestelsel heeft natuurlijk allen groothandel gedood. Maar ook het plaatselijk verkeer met de omliggende eilanden, vroeger zoo bloeiend, is te loor gegaan. De invoer bestaat voor de grootste helft uit rijst, die het gouvernement zich verbonden heeft te leveren voor het onderhoud der perkslaven, voorts uit eenige onmisbare provisiën en kleedingstoffen. De eenige uitvoer is die van den jaarlijkschen oogst van muskaatnoten en foelie, welke voor rekening van het gouvernement naar Java wordt gezonden om vandaar naar Nederland verscheept te worden. - En nu de cultuur zelve van deze producten, die Banda's rijkdom uitmaken. Ook deze is niet alleen stationnair, maar ook achteruitgaande. De heer Bleeker geeft[1] eene uitvoerige lijst van de jaarlijksche opbrengst in cijfers, die alle vertrouwen verdienen, omdat zij uit de boeken der administratie, die natuurlijk tot nauwgezette verantwoording gehouden was, geput zijn. Volgens deze cijfers bedroeg de productie in het laatst der zeventiende eeuw jaarlijks:

aan	noten c^{a}. 600,000	Amst. ℔ , aan foelie	c^{a}. 160,000	Amst. ℔ .
in 1710-1763	noten c^{a}. 704,000	Amst. ℔ , aan foelie	c^{a}. 176,000	Amst. ℔
in 1776	noten c^{a}. 483,155	Amst. ℔ , aan foelie	c^{a}. 89,047	Amst. ℔ .
1817-1819	noten gem. 390,491	Amst. ℔ , aan foelie	gem. 93,285	Amst. ℔ .
1820-1829	noten gem. 487,600	Amst. ℔ , aan foelie	gem. 121,900	Amst. ℔ .

Tusschen 1830 en 1850 wisselen de cijfers sterk af. Het

1 Blz. 271.

ongunstigste jaar was 1830 met eene opbrengst van 195,348 Amst. ponden aan noten en 58,357 Amst. ponden aan foelie; het gunstigste voor de noten 1847 met 755,252 Amst. ponden, voor de foelie 1845 met 182,270 Amst. ponden. De vier laatste jaren op deze tabel voorkomende gaven de volgende uitkomsten:

1851	noten 524,333	Amst. ℔ , foelie	117,193	Amst. ℔ .
1852	noten 562,771	Amst. ℔ , foelie	135,475	Amst. ℔ .
1853	noten 583,547	Amst. ℔ , foelie	143,688	Amst. ℔ .
1854	noten 537,861	Amst. ℔ , foelie	133,986	Amst. ℔ .

Na dezen tijd is de productie nog meer achteruitgegaan. Volgens de tabel, door den heer Lans[1] medegedeeld, bedroeg zij

1868	noten 445,405	Amst. ℔ , foelie	104,274	Amst. ℔ .
1869	noten 425,611	Amst. ℔ , foelie	124,895	Amst. ℔ .
1870	noten 463,781	Amst. ℔ , foelie	89,445	Amst. ℔ .

En wat erger is, ook het getal der vruchtdragende boomen (dat zijn die, welke boven 8 jaren oud zijn) is afgenomen. Het was in 1854 volgens den heer Bleeker nog 297,272 en in 1870 volgens den heer Lans 247,661. De laatste verzekert[2], dat nog tot 1862, twee jaren vóór de vrijlating der cultuur, op de eilanden Rhun en Rosengain de jonge notenboompjes, opgekomen uit pitten door groote duiven (zoogenaamde notenkrakers) verspreid, jaarlijks door eene commissie stelselmatig werden uitgeroeid.

Ziedaar de werking en (dat wij dit om misverstand voor te komen dadelijk er bijvoegen) de *na*werking van het monopoliestelsel op de Banda-eilanden. Doch nog hebben wij niet van den meest verderfelijken invloed, dien het heeft geoefend, gesproken, den invloed op het maatschappelijk, geestelijk en zedelijk bestaan der bevolking. Wij hebben reeds gezien, hoe de bevolking, die de Compagnie vond toen zij er meester werd, door haar werd uitgeroeid, om plaats te maken voor een mengelmoes van allerlei rassen en natiën. En ook later heeft zich onder de werking van haar stelsel van exploitatie geen zelfstandige stam van inboorlingen kunnen vormen. Alleen toevoer van buiten heeft op den duur de eilanden van bewoners voorzien. ‘Een veelsoortige bevolking (zoo schetst haar Bleeker) van

1 Lans, Rosengain, enz. Bijlage I.
2 Ibid., blz. 22.

Europeanen van verschillende natiën, van mestiezen, van afstammelingen der oude Bandanezen, van Timorezen, Tenimbrezen, Cerammers, Galelarezen, Tobellorezen en van uit de meest verschillende oorden van den archipel afkomstige slaven en boosdoeners'[1]. Uit hoe vele en velerlei bestanddeelen ook samengesteld, hoe ook onderling in klassen en standen gedeeld, die scherp gescheiden en bijkans vijandig tegenover elkander staan, heeft deze menschenhoop dit gemeen, dat allen even arm, even onkundig, even ellendig zijn.

De aristocratie bestaat uit de familiën der perkeniers, de bezitters onder contract met het gouvernement van de 34 notenperken, welke over de drie eilanden, Groot-Banda, Neira en Ay, verspreid liggen. Zij zijn de afstammelingen van zuiver of min of meer gemengd Europeesch bloed. De perken (wij houden ons nog aan den toestand vóór 1864) gaan, als waren zij eigendommen, van hand tot hand over door erfenis, door huwelijksgemeenschap, door overdracht ten gevolge van contract, altijd onder voorbehoud van de verplichtingen jegens het gouvernement. Vele worden als onverdeeld goed in gemeenschap gehouden, zoodat er soms tien of meer medebezitters van één perk zijn. Dan wordt de exploitatie aan eenen administrateur overgelaten, of ook wel wordt het perk verhuurd. De perken zijn van ongelijke grootte. Er zijn er, die niet meer dan 4000 boomen bevatten; er zijn er ook, die meer dan 25,000 tellen. De heer Bleeker geeft[2] zeer uitvoerige, en naar het schijnt, nauwkeurige berekeningen van de inkomsten, die van elk perk genoten worden. De bruto-inkomst over alle 34 omgeslagen schat hij op gemiddeld ƒ 3330; maar terwijl het grootste der perken op ƒ 8000 geraamd wordt, zijn er onder de kleinere, die nauwelijks ƒ 1100 tot ƒ 1500 opleveren. Van deze bruto-inkomsten moeten worden afgetrokken de onkosten van onderhoud der gebouwen en werktuigen, deels ook van de perkslaven, voorts bij velen hooge intresten van opgenomen gelden. Zoo blijft er dan aan nettowinst voor de meesten weinig over, gemiddeld niet meer dan ƒ1500. Zijn er ook al, die hunne winst op ƒ4000 of ƒ5000 kunnen berekenen, de meesten hebben nauwelijks ƒ 500 tot ƒ 1000. Er zijn er zelfs, die met een nadeelig saldo uitko-

1 Blz. 243.
2 Blz. 275 vv.

men. De meeste perkeniers zouden dan ook tot volstrekte armoede moeten vervallen, indien er niet nog andere inkomsten voor hen overschoten uit den verkoop van kanarie-olie, sagoweer, vruchten, groenten, visch en van een gedeelte der rijst, die zij van het gouvernement tot voeding hunner arbeiders ontvangen. Maar de meesten leven dan toch op de grens der armoede en moeten zich allerlei ontbering getroosten. Zij zijn slecht gehuisvest. Gelukkig zijn de behoeften van het dagelijksche leven weinig. Voor onderwijs, beschaving, lectuur kunnen zij geen middelen afzonderen. Toen Reinwardt in 1821 Banda bezocht, was zijne bevinding deze[1]: 'De perkeniers zijn over 't algemeen menschen van geringe afkomst; sommigen zijn soldaten of andere mindere ambtenaren geweest, en de meesten bezitten weinig beschaving; een der rijksten kan zelfs niet eens schrijven.' Dertig jaren later vindt Dr. Bleeker den toestand niet veel beter[2]. 'Indien de perkeniers,' zegt hij, 'in het algemeen meer ontwikkelde en nijvere menschen waren, zou ook thans nog een gelukkig lot hun deel kunnen zijn....'

De tweede klasse van ingezetenen op Banda zou men kunnen noemen die der 'burgers', zulken die grootendeels ter hoofdplaats Neira wonen. Hier vooral heeft men een zonderling mengelmoes: afstammelingen van Europeanen of van vreemde Oosterlingen, van perkslaven en bannelingen, die op eene of andere wijze de vrijheid en een zelfstandig bestaan verworven hebben, een laatste overschot van de oorspronkelijke bevolking, inlanders tot het Christendom bekeerd (zoogenaamde Inlandsche Christenen), of Mohammedanen. Nog treuriger is de toestand van deze lieden, nog ongunstiger het oordeel, dat over hen wordt uitgesproken[3]. 'Het lijdelijke leven der perkeniers heeft niet nagelaten zich op de vrije Bandanezen, de zoogenaamde burgers, terug te kaatsen. De vrije Bandanees is wel omringd van eene werkzame bevolking, maar zooals gezegd is, die arbeiders zijn slaven en bannelingen, en dat heeft den arbeid in het oog van den burger vernederd. In den regel werkt hij alzoo niet meer dan voor zijn dagelijksch levensonderhoud noodig is. De Bandanezen worden dan ook afgeschilderd als lui, trotsch en

1 Blz. 423.
2 Blz. 281.
3 Bleeker, blz. 257.

arm. Ter hoofdplaatse is zelfs niet eens eene markt. En toch zijn voor die kleine bevolking, welke nog geen 2000 zielen sterk is, waaronder slechts een vijfhonderdtal mannen, bronnen van welvaart in overvloed..... Een voormalig resident van Banda, R.M. Schabbingh, drukte in eene door hem nagelatene memorie, van het jaar 1829, zich omtrent den Bandaschen burger uit, dat men hem evenmin tot een nijver leven zou kunnen bewegen, als men den kasuaris den arend zou kunnen doen navliegen. Alle bevoegde beoordeelaars hebben sedert deze, zeker te sterke, uitdrukking toch in zooverre bevestigd, dat zij de Bandasche burgers, zoowel Christenen als Mohammedanen, afschilderen als in den hoogsten graad lui, trotsch, aanmatigend en bijgeloovig.' En aan eene memorie van den gouverneur der Molukken, C.M. Visser, wordt verder dit oordeel, zoowel van de perkeniers als van de burgers geldende, ontleend: 'De tegenwoordige Europeesche afstammelingen zijn, op enkele loffelijke uitzonderingen na, dan ook nog even lui en zorgeloos en verkwistend van aard, even verslaafd aan den drank, even uitgeput en zwak van ligchaamsgestel, even bekrompen van geestvermogens als hunne vaderen zulks waren, waartoe de steeds toenemende armoede, die hier oorzaak is en gevolg, het gestadig verval des handels, en de aard- en zeebevingen[1] het hunne hebben bijgedragen.'

Alleen één actief element wordt in deze populatie gevonden, ofschoon in geringe verhouding: dat der nijvere, op winst azende Chinezen. Met dezen kunnen de enkele Arabieren, die zich op Banda met vischvangst, scheepvaart en handel geneeren, gelijk gesteld worden. Deze lieden werken met ijver en overleg, hebben alles in en zijn dan ook welvarend, sommigen zelfs rijk.

Eindelijk komt de massa der arbeiders of (wij verplaatsen ons nog eens in den toestand vóór 1864) slaven en perkhoorigen. Ofschoon zij de talrijkste klasse der bevolking van de Banda-groep uitmaken, wordt in de reisbeschrijvingen en verslagen van hen nauwelijks anders gewaagd, dan in de beteekenis van werkkrachten. Naar men uit een enkel woord,

1 Hoe de aard- en zeebevingen oorzaak hebben kunnen zijn van de luiheid, trotschheid, ligchaamszwakte en bekrompenheid van geest der bevolking, is niet recht duidelijk.

hier en daar uit de pen gevallen, mag opmaken, hebben zij het niet kwaad. Hunne behoeften zijn gering, en door hunne meesters wordt er in voorzien; hun arbeid is niet zwaar; zij worden naar het schijnt over 't algemeen goed behandeld, met uitzondering van de huisslaven der ‘burgers’, die veel van de luimen hunner meesters en meesteressen te verduren hebben. Voor 't overige, uit welke bestanddeelen deze populatie gevormd is, kan het best blijken uit de volgende opgave van den heer Bleeker[1]: ‘De arbeid in de notenperken had in de vorige eeuwen van ons beheer uitsluitend plaats door slaven. Die slavenbevolking had toen, gelijk thans, aanhoudenden toevoer van buiten noodig, om op haar getal te blijven.

Toen men, na de afschaffing van den slavenhandel, geene slaven meer in voldoend aantal kon bekomen, werd in de behoefte aan handen voorzien door het aanvoeren van tot dwangarbeid veroordeelden.

Naarmate de slaven uitstierven en de bannelingen talrijker werden, begonnen de bezwaren zich te openbaren, verbonden aan het verblijf van een groot aantal misdadigers binnen de kleine perken der noteneilanden, en bragt men eene nieuwe klasse van arbeiders derwaarts over, thans onder den naam van v r i j e a r b e i d e r s of huurlingen bekend, lieden uit de heffe des volks van Java bijeengebragt.

Zooals boven is aangetoond, bedroeg het aantal der gezamenlijke slaven, bannelingen en huurlingen in 1854, 2370 mannen, t.w. 335 particuliere slaven, 406 gouvernementsslaven (perkhoorige lieden), 878 bannelingen en 751 vrije arbeiders; terwijl bovendien nog tot deze verschillende klassen van personen behoorden 800 vrouwen, 329 jongens en 313 meisjes, te zamen, mannen, vrouwen en kinderen, een aantal van 3812 zielen uitmakende. Slechts 2456 personen, mannen, vrouwen en kinderen, waren in hetzelfde jaar als arbeiders werkzaam gesteld, zijnde de overige arbeiders tot andere gouvernements- of bijzondere diensten gebezigd geworden.’

Alzoo slaven, verbannen misdadigers, huurlingen uit de heffe des volks op Java aangeworven, ziedaar de bestanddeelen

1 Blz. 310 v. Een paar fouten in de cijfers, hier door den heer Bleeker gegeven, heb ik verbeterd volgens zijne eigene opgaven op blz. 245.

der talrijkste klasse van de bevolking. Op welk een laag peil van ontwikkeling deze klasse moet staan, laat zich gemakkelijk gissen. En veel zeggend is het feit, dat, even als vroeger, ook nu nog, voortdurende toevoer van buiten noodig is om de werkkrachten voltallig te houden.

Dit is dan de toestand, waarin de Nederlandsche heerschappij in den loop van twee en een halve eeuw de bewoners van het Paradijs van het Oosten gebracht en gehouden heeft. Die heerschappij had door onze meerdere kennis, hoogere beschaving, krachtiger energie en christelijke beginselen - de voorrechten waarin de zonen van het Europeesche ras roemen - een zegen kunnen wezen. Zij is een vloek geweest. Wij hebben zwaar misdreven en wij hebben veel goed te maken.

Gelukkig is dit laatste niet alleen niet onmogelijk, maar is het ook reeds ten deele geschied. Een reeks van maatregelen, hierboven reeds aangestipt, is er in de laatste jaren genomen, tot herstel van het vroeger gepleegde onrecht, en de goede vruchten daarvan beginnen zich reeds te openbaren. De openstelling van Banda als vrijhaven in 1854 had op zich zelve zeker weinig te beduiden, maar in verband met andere hervormingen begint zij beteekenis te erlangen. Van meer onmiddellijken invloed is geweest de opheffing der slavernij in 1860 in Neerlandsch Indië. Aanvankelijk was het verlies aan werkkrachten, dat de perkeniers daardoor stonden te lijden, bedenkelijk genoeg, en niet minder bedenkelijk het middel, dat men tijdelijk ter hand moest nemen, om hierin te voorzien, versterking van het contingent der bannelingen. Maar spoedig hebben de planters zich gewend aan het stelsel van het huren van vrije werklieden op contract. En dit stelsel heeft thans reeds zooverre de overhand verkregen, dat het getal ‘dwangarbeiders’ met elk jaar sterk verminderd is. Bleeker vond nog in 1854, gelijk wij boven zagen, 406 zoogenaamde gouvernementsslaven en 878 bannelingen. De eersten zijn na 1860 geheel verdwenen, de laatsten waren in 1871 volgens het Koloniaal Verslag tot een cijfer van 338 teruggebracht, volgens dat van 1873 evenzoo geheel opgeruimd. De vrije arbeiders zijn meerendeels Javanen, die zich bij

notarieel contract voor een aantal jaren verhuren tot persoonlijken arbeid in de perken en daarvoor doorgaans ontvangen: een handgeld van ƒ 50 tot ƒ 100, bij het aangaan der huur, een loon van ƒ 6 tot ƒ 10 in de maand, huisvesting, kleeding, voeding en geneeskundige hulp[1]. Maar ook de vrijverklaarde slaven vinden nu als arbeiders voor loon hun levensonderhoud. En ‘als om te protesteeren’, zegt de heer Lans[2], ‘tegen de algemeene beschuldiging van vadsigheid, onwil en luiheid’, komen de Ambonsche christenen en andere ingezetenen van den Molukschen Archipel zelven hunne diensten aanbieden. De contracten zijn geheel vrijwillig, zonder inmenging van het gouvernement; de arbeid geschiedt, volgens alle berichten, geregeld en met goeden wille; de verstandhouding tusschen meester en werkman is zoo goed als men wenschen kan.

Maar de grootste, stoutste, en, wat men nu reeds verzekeren kan, heilrijkste hervorming is geweest de opheffing van het specerij-monopolie met 1°. Januari 1864, waardoor de perkeniers de vrije beschikking over de voortbrengselen van hun arbeid erlangden en van bezitters eigenaren van hunne gronden werden. De grootste en stoutste: zoo mag men spreken, niet alleen omdat hier gebroken werd met een stelsel, dat twee en eene halve eeuw bestaan had, niet alleen omdat het gouvernement afstand deed van eene zuivere bate die doorgaans op gemiddeld zes of zeven tonnen gouds elk jaar geschat werd[3], maar vooral ook omdat naar veler oordeel deze revolutionnaire daad geen ander gevolg zou hebben, dan de geheele ondergang der noten-kultuur. Men beweerde, dat de vadsige en onkundige planters, zoodra de hand der regeering hen losliet, noch de kennis, noch de geestkracht zouden hebben om hun bedrijf voort te zetten; dat de vrije beschikking over het product voor hen een ramp zou zijn, omdat zij de middelen en wegen niet zouden kennen, om hun product af te zetten; dat bij ontstentenis van het toezicht der

1 Lans, Rosengain, blz. 15 v. Van der Linden, blz. 45 v.
2 Ibid., blz. 11.
3 Zie de cijfers bij Bleeker, blz. 281 vv. In de laatste jaren vóór 1864 was echter de winst steeds en sterk achteruitgaande. Trouwens reeds voorlang had de heer van Hoëvell aangetoond, dat die winsten van zes à zeven tonnen gouds in het jaar denkbeeldig waren. Zie: De hervorming der Molukken, in Tijdschrift v. Neerl. Indië, 1868. Derde aflevering, blz. 184.

regeering de pluk en de bereiding met de grootste achteloosheid zouden bedreven worden, zoodat de deugdelijkheid van het handelsartikel zou achteruitgaan; dat door dit alles de planters hoe langer hoe meer tot armoede en lusteloosheid zouden vervallen, hun bedrijf zouden opgeven en hunne tuinen laten verwilderen. Werkelijk zijn er onder de perkeniers zelven geweest, die de vrijmaking der kultuur niet als een weldaad hebben beschouwd, en er aanvankelijk de voorkeur aan gaven, hunne producten op de oude voorwaarden aan het gouvernement af te staan. De uitvoering van den maatregel was geleidelijk en voorzichtig. Door het gouvernement was aan de perkeniers de keus gegeven om nog eenigen tijd geheel op de oude wijze de betrekking aan te houden of deze langzamerhand los te maken, zoodat na 1868 de levering aan het gouvernement tegen de oude conditiën geheel zoude ophouden. In 't begin waren er van de 34 perken slechts 14, wier eigenaren het laatste verkozen; die der overige 20 zagen alleen heil in het vasthouden van den ouden band. En het moet gezegd worden, de moedigsten en ondernemenden hebben aanvankelijk met vele bezwaren, teleurstellingen en verliezen te worstelen gehad. Doch spoedig zijn de wegen gevonden tot een geregelden en voordeeligen afzet van het product door den vrijen handel. De winsten, daarbij behaald, hebben ook de moedeloozen voor de vrijheid gewonnen; en in December 1871 is de laatste voorraad ‘gouvernements-specerijen’ van Banda afgescheept.

En zoo is dan ook nu reeds de opheffing van het monopoliestelsel de heilrijkste der hervormingen gebleken. Officiëele bescheiden zijn er zeker nog niet vele aan te voeren, om dit beweren te staven. Maar tal van bijzonderheden, in dagbladen en andere geschriften vermeld, kunnen het ten volle bewijzen.

Dat in de eerste plaats de perkeniers thans, nu zij geregelden en voordeeligen afzet voor hunne producten gevonden hebben, veel ruimere inkomsten genieten dan vroeger, behoeft niet te worden betoogd. De waarde der van Banda uitgevoerde specerijen was

in 1868	ƒ 668,187
in 1869	ƒ 625,552
in 1870	ƒ 1,075,349
in 1871	ƒ 1,605,916

Nu kunnen meer of minder goede oogsten en gunstige marktprijzen op deze cijfers invloed gehad hebben. In elk

geval zijn die voordeelige uitkomsten der laatste twee jaren den planters ten goede gekomen. Want terwijl in 1868 nog ongeveer 4/7 van den totaaluitvoer ‘gouvernements-specerij’ was, bestond die van 1871 bijna geheel uit ‘particulieren uitvoer.’ Al zijn nu ook de kosten voor werkloonen, voeding en levensonderhoud der vrije arbeiders en die van de bereiding, verpakking en afzending van de producten voor de planters vrij wat hooger, dan die welke vroeger voor hunne rekening kwamen, zonder twijfel zijn hunne winsten in veel hoogere mate gestegen[1]. Een getuigenis daarvoor kunnen wij ook vinden in de klimmende cijfers van de waarde der invoer-artikelen, die de Bandasche bevolking in ruil voor hare voortbrengselen heeft kunnen nemen: Deze waarde bedroeg in

1868	ƒ 571,582
1869	ƒ 531,511
1870	ƒ 707,637[2].

En de vermeerderde levendigheid des handels heeft natuurlijk ook voor de andere klassen der bevolking grootere voordeelen afgeworpen.

Van niet minder beteekenis is, dat de Bandaneezen zelven dadelijk ingezien hebben, dat zij hunne overwinsten als vrucht-dragend kapitaal, als hulpmiddel tot verwerving van nieuwe winsten hadden te besteden. Het boekje van den heer van der Linden geeft ons daarover allerbelangrijkste bijzonderheden. Een van de grootste bezwaren, waarmede de afgelegen kolonie steeds te worstelen had, was de gebrekkige gemeenschap met de buitenwereld, zelfs met de naastbijgelegen eilanden. Sterke stroomen, ongestadige, buiige winden, maakten vroeger de tochten naar Amboina, Ceram en Boeroe met de kleine vaartuigen die men bezat lastig, moeilijk, dikwijls zelfs gevaarlijk, om van de reizen naar de Zuidwester en Zuidooster eilanden, naar Timor-Laut of Nieuw-Guinea niet te spreken. Zoolang het monopoliestelsel in volle kracht was, bestond er geen aanlei-

1 Vroeger ontvingen de perkeniers als vasten prijs van het gouvernement ƒ 21.87 per pikol (= 125 Amst. Ponden) noten uit den dop en ƒ 52.50 per pikol foelie. In 1873 was de marktprijs op Neira voor de noten in den dop ƒ 110 per pikol, voor de foelie ƒ 230 per pikol. Van der Linden, blz. 15 en 23.

2 Latere opgaven zijn mij niet onder de oogen gekomen. Alleen vond ik in het Koloniaal Verslag van 1873 (blz 24) deze woorden: ‘Handel en vertier gaan in de afdeeling Banda merkbaar vooruit.’

ding voor directe gemeenschap met den zetel van ons koloniaal bestuur of met andere hoofdplaatsen, dan voor zooverre het afhalen van de specerijen, of de verplaatsing van ambtenaren, of andere eischen van den publieken dienst het noodig maakten, een schip uit te rusten. En de verschijning van Europeesch getuigde vaartuigen was in die dagen een zeldzaamheid op Banda, zelfs nadat het tot vrijhaven verklaard was. De geregelde maildienst na invoering der stoomvaart in N.I. bracht hierin wel eenige verbetering. Doch in dezen dienst wordt Banda slechts ééns in de maand door een stoomboot bezocht, die 't zij op de heen-, 't zij op de terugreis een langen omweg langs andere havens in de Molukken maken moeten. Al is ook tot heden in dezen dienst nog geene verbetering gebracht, de levendig geworden particuliere vaart komt hierin reeds vrij wel te gemoet. In een bericht van 6 Mei 1873 in de Indische bladen opgenomen leest men: ‘Dat ons kleine Banda in vooruitgang zijne wedergade zoekt, is onwederlegbaar. Niet minder dan 12 groote zeilschepen, waaronder ook twee direct uit Europa, bezochten en verlieten binnen eene maand onze reede, stilgezwegen nog van de massa kleine schoeners, jachten en inlandsche vaartuigen.’ - Maar nu hebben de Bandaneezen zelven reeds de handen aan het werk geslagen om zich zelven te helpen. In 1872 hebben zij eene reederij opgericht als naamlooze vennootschap: Banda's stoombootdienst ‘Prauwenveer.’ Het doel is in de eerste plaats verzekering van eene gemakkelijke gemeenschap tusschen de eilanden van de groep onderling, voorts de geregelde vaart op Amboina en Makasser; maar ook strekken de plannen zich reeds uit tot eene rechtstreeksche vaart op Java, Singapore en Australië.

Een ander voorwaar niet minder loffelijk gebruik hebben Banda's ingezetenen dadelijk gemaakt van de ruimere middelen waarover zij te beschikken hebben. Eene vrij belangrijke som hebben zij besteed tot het aanschaffen eener openbare boekerij, waarin op hun bijzonder verlangen de eerste plaats aangewezen is aan Engelsche en Nederduitsche geschriften over staathuishoudkunde en administratie. Te gelijk hebben zij krachtig de hand geslagen aan verbetering van het onderwijs hunner kinderen. Volgens het koloniaal verslag over 1871 telde de school te Neira drie onderwijzers, 51 betalende, 29 nietbetalende leerlingen. In 1872 zijn onderwijzers en onderwijzeressen uit Europa ontboden.

Tegelijkertijd bereidt men zich krachtig voor om de kostbare specerijkultuur uit te breiden. Hierboven moesten wij er op wijzen, dat onder den nawerkenden invloed van het kultuurstelsel het getal der *vruchtdragende* muskaatboomen, ook na 1864 nog verminderd is. Daartegenover kunnen wij hier het verblijdend feit aanvoeren, dat sedert de vrijwording der kultuur het aantal bijgeplante *jonge* boomen toenemende is. Een der perkeniers, de heer R.F.F. van Buggenhagen, had reeds in 1864 van het gouvernement machtiging gevraagd om eene aanplanting op het verlaten eiland Rhun te ondernemen. Zij werd hem verleend voor den tijd van twintig jaren, eene beperking die de gunst volkomen ijdel maakte, vermits de muskaatboom eerst op 14jarigen ouderdom genoeg vrucht begint op te leveren om den arbeid te beloonen. Hij heeft er dus geen gebruik van gemaakt, maar na de afkondiging van de agrarische wet in 1870 een erfpacht voor 75 jaren aangevraagd[1]. Eene gelijke aanvraag is in 1871 gedaan door een ander planter, den heer P.C. Lans, voor het evenzoo sinds eeuwen moedwillig onvruchtbaar gemaakte eiland Rosengain, en het zal waarschijnlijk eenigen onzer lezers niet ontgaan zijn, dat deze ondernemende man er in geslaagd is, in Nederland zelf het kapitaal bijeen te brengen voor de ontginning van dit vruchtbare eiland.

Zoo is er dan nu eene nieuwe toekomst voor de Bandagroep aangebroken.

Wat wij hier mededeelden omtrent de gevolgen van de verlossing der Banda-eilanden van den vloek, dien onverstandige hebzucht er eeuwen lang op gelegd heeft, is weinig. Maar zou het niet genoeg zijn om een zegevierend antwoord te geven op de beschuldigingen, welke men in vroegeren en lateren tijd die onderdrukte bevolking naar het hoofd heeft geslingerd en waarvan zelfs nog een nagalm gehoord wordt in een officiëel stuk, het koloniaal verslag over 1871[2], al moet ook dit van ‘vooruitgang in welvaart’ en van ‘een nieuw leven’ getuigen. De groote hervorming, op dit kleine, afgelegen plekje gronds

1 Lans, blz. 23. Het Koloniaal Verslag van 1873 vermeldt (blz. 103 en 222), dat deze aanvragen in overweging waren.

2 Verg. v.d. Linden, blz. 51.

volbracht, is, zooals de heer Veth het uitdrukt[1], ‘door de massa der bevolking van het moederland niet opgemerkt, nauwelijks door iemand betreurd en door de meesten, die eenigszins met koloniale toestanden bekend zijn, geprezen en toegejuicht.’ Waarschijnlijk zijn deze laatsten niet velen. Voor zooverre onze landgenooten hunne aandacht aan koloniale zaken wijden, is het te vreezen, dat de groote kwestiën en de groote gebeurtenissen van den laatsten tijd die aandacht zóó geheel hebben ingenomen, dat er voor deze stille omwenteling weinig is overgebleven. Toch is zij op zich zelve merkwaardig genoeg en zal zij misschien ook in hare gevolgen voor de toekomst van Neerlandsch Indië groote beteekenis erlangen.

Immers op dit beperkte en afgelegen plekje in onzen Archipel is nu de eerste proef genomen met de invoering der volkomene vrijheid op economisch gebied, vrijheid, die belemmeringen opheft, maar te gelijk hem, dien ze geschonken wordt, op eigen krachten verwijst. In beide opzichten mag nu reeds de proef welgeslaagd verklaard worden. Zij heeft de ongunstige voorspellingen, waarmede zij in den aanvang begroet werd, beschaamd. De bevolking dezer kleine kolonie, van welke het volgens alle berichten en rapporten nu eenmaal vaststond, dat zij in vadsigheid, zorgeloosheid, onwetendheid nauwelijks hare wedergade vond en dus ten eenenmale ongeschikt was, om zonder de leidende zorg en den dwang der gouvernementeele voogdij te leven, heeft getoond, dat zij die vrijheid weet te begrijpen, te waardeeren en nuttig te gebruiken. Wie het aangenaam geschreven boekje leest, waarin de heer van der Linden zijne bevindingen na een verblijf van vele maanden op Banda en omgang met alle klassen der bevolking mededeelt, krijgt een gansch anderen indruk van Banda en zijne bewoners, dan die berichten en rapporten hadden gegeven. Hij verklaart ook, hoe het mogelijk geweest is, dat vroegere reizigers, na een vluchtig bezoek, een oordeel met die ongunstige rapporten overeenstemmende, konden uitspreken[2]. ‘Voor een ander deel,’ zegt hij, ‘is het vooroordeel ontstaan door de wijze, waarop in de meeste gevallen de Banda-eilanden werden gezien. De vreemde bezoeker had doorgaans weinig tijds voor een bezoek aan Banda over. Hij kon slechts oppervlakkig waarnemen.

1 Insulinde, Deel I, blz. 504.
2 Blz. 52.

Met voorkomendheid ontvangen, werd hij over de eilanden rondgeleid, op de punten gebracht die een bijzonder fraai uitzicht aanbieden, hier en daar tot het nemen van verfrissching in de woning van eenen perkenier binnengeleid. Daarmede was doorgaans het bezoek afgeloopen. Wanneer nu in aanmerking genomen wordt, dat de geleiders bij het bezichtigen in de meeste gevallen de stellers waren van het rapport aan de Regeering, dat weder in het Koloniaal Verslag wordt teruggevonden, dan zal het ook duidelijk zijn, hoe zulk een treffende overeenstemming in beoordeeling bestaat tusschen de schrijvers over Banda en de Regeering.'

De gunstige uitkomst, die reeds verkregen is, geeft moed om voor Banda nog iets meer te doen. De bevolking, die getoond heeft, hare belangen te kennen, hare eigene zaken te willen en te kunnen behartigen, zal vermoedelijk rijp bevonden worden voor eene andere groote hervorming, waarvan de eerste proefneming eigenaardig in dezen kleinen, afgezonderden maatschappelijken kring zou kunnen geschieden. De dagbladen hebben gemeld en de heer van der Linden bevestigt het[1], dat eenige der voornaamste ingezetenen van Banda het voornemen hebben opgevat, zich tot het opperbestuur te wenden met het verzoek, dat de Banda-eilanden tot een *Gemeente* worden vereenigd met eigen plaatselijk bestuur, waarin de inwoners, door volkskeuze geroepen, zitting en stem zouden hebben. Dit is een denkbeeld, dat ernstige overweging verdient. Iedereen weet, dat een van de grootste bezwaren, welke aan de ontwikkeling van Insulinde in den weg liggen, het stelsel van centralisatie is, dat aldaar tot nog toe met de uiterste consequentie wordt gehandhaafd. Alles, alles zonder onderscheid gaat uit van en keert terug tot den Grooten Heer, die te Batavia zetelt. Geen spijker mag er geslagen, geen glasruit mag er gemaakt worden zonder dat daartoe vergunning of last gegeven is. Op politiek gebied moge nu dit stelsel van centralisatie onvermijdelijk zijn, op administratief terrein is het in de hoogste mate schadelijk en ongerijmd. Wat eindeloos geschrijf en wedergeschrijf

1 Blz. 65 vv.

dit stelsel noodig maakt, wat tijd daarmede verloren gaat, wat werkkrachten verspild worden, wat schade er door wordt geleden, hoeveel nuttige zaken er worden uitgesteld en afgesteld, is niet te berekenen. De noodzakelijkheid om met dit stelsel te breken wordt meer en meer gevoeld en erkend. De eerste schrede daartoe zoude wezen het verleenen van eene zekere mate van plaatselijk zelfbestuur in die kringen, die daarvoor rijp geoordeeld wierden. Men beweert, dat de invoering van zulk een stelsel van gemeentebestuur op de hoofdplaatsen van Java en Sumatra reeds herhaaldelijk in overweging genomen, maar telkens op allerlei zwarigheden afgestuit is. De voornaamste van deze zwarigheden is zeker geweest de juiste bepaling der grenzen, die men hier zou moeten stellen. Misschien ook wordt de wensch naar eene bescheidene autonomie bij de ingezetenen van Java's hoofdplaatsen in meerdere of mindere mate onderdrukt door de vrees, dat eene merkelijke verzwaring van belastingen tot dekking der plaatselijke uitgaven het eerste gevolg van de invoering eener gemeente-ordening zou wezen. Ook laat het zich begrijpen, dat de eigenaardige toestanden van die hoofdplaatsen, de verhouding tusschen de talrijke inlandsche en andere Oostersche ingezetenen tegenover de Europeesche bevolking, het vlottend bestaan van deze Europeesche bevolking zelve, hier moeten doen aarzelen om een ingrijpend zelfstandig gemeente-beheer te vestigen, en dat men daarom tot nog toe voor gewaagde proefnemingen is teruggedeinsd. Doch al deze bezwaren verliezen grootendeels haar gewicht, waar het de Banda-groep geldt. Inderdaad, geen plek in geheel Neerlandsch Indië is zóó voor eene eerste proefneming in deze richting als van zelve aangewezen als juist de Banda-eilanden. Nergens kan zij met meer hoop op goed gevolg, met minder vrees voor schadelijke werking worden genomen als hier. Geographisch vormt de Banda-groep een afgesloten, scherp begrensd, onderling samenhangend terrein. De verwijderde ligging, de afzondering, de moeielijke gemeenschap met den zetel van het hoofdbestuur, de gebrekkige inrichting der middelen van verkeer zelve, doen hier meer dan elders de behoefte gevoelen aan zelfstandige regeling van de dagelijks voorkomende plaatselijke belangen. De eigenaardige samenstelling der bevolking geeft waarborg, dat de elementen voor een eigen gemeentebestuur hier niet moeielijk gevonden zullen worden. Onder den invloed van den vrijen handel en bij eene daarmee

samenhangende ontwikkeling van andere takken van nijverheid moet die bevolking door nederzetting van beschaafde en energieke mannen zonder twijfel allengs toenemen, niet alleen in getal maar ook in geschiktheid en vermogen. Die bevolking zelve schijnt nu reeds vermeerdering van lasten geen te duren prijs voor het begeerde zelfbeheer te achten. En de wijze, waarop Banda's ingezetenen gebruik gemaakt hebben van de vrijheid om hunne bijzondere belangen waar te nemen, geeft de beste verwachting, dat zij ook willig en bekwaam zullen zijn hunne gemeenschappelijke belangen te behartigen.

December 1873.
S. VISSERING.

De versterking van Parijs.

Eene bladzijde uit de parlementaire geschiedenis van Frankrijk.

(*Vervolg en slot van blz.* 168.)

VI.

De algemeene beschouwingen over het wetsontwerp tot versterking van Parijs, den 21sten Januari begonnen, werden den 22sten en 23sten Januari voortgezet en den 25sten, ofschoon er nog sprekers ingeschreven waren, gesloten verklaard. Behalve de ministers Soult en Guizot hadden 14 sprekers het woord gevoerd: vijf voor de wet en negen daartegen. De laatste spreker was Garnier-Pagès, die in eene rede, tintelende van geest, Thiers, de Rémusat en andere sprekers onbarmhartig persifleerde en de beschouwingen van Guizot bestreed. De algemeene rapporteur moest nu nog, naar de gewoonte in de Fransche Kamers, zijn rapport verdedigen. Thiers deed dat den 26sten, in eene rede, die in de *Annales du Parlement français*, eene uitgave in groot-octavo, niet minder dan 26 bladzijden druks beslaat en dus zeker eenige uren heeft geduurd. Heeft hij gedurende al dien tijd de aandacht der vergadering kunnen boeien, het was dan zeker aan zijn redenaarstalent te wijten, want verschillende gedeelten zijner rede zijn moeilijk van langwijligheid vrij te pleiten.

Het eerste gedeelte is geheel gewijd aan het betoog, dat Vauban en Napoleon de bevestiging van Parijs als eene noodzakelijkheid hadden beschouwd. Daarna trad hij in een onderzoek naar de vraag of, uit een krijgskundig oogpunt, de hoofdsteden versterkt behoorden te worden. Opmerkelijk is hier zijne inleiding. ‘Overtuigd als ik ben, dat een staatsman (*un homme*

politique) zich op de hoogte moet trachten te stellen van al hetgeen op de verdediging der landen betrekking heeft, heb ik ten behoeve mijner studiën alles bijeengebracht wat over deze quaestie van de versterking van Parijs is gezegd en geschreven. Ik heb dat als een plicht beschouwd. Welnu, ik heb mij afgevraagd of er één krijgskundig schrijver bestond, die tegengesproken had, dat eene groote militaire positie noodig is, niet alleen aan de grenzen maar in de tweede linie en in het centrum'. Doch wat, zoo vervolgde hij, hebben sommige dier schrijvers en onder anderen Jomini, gewenscht? Schrijvende in een tijd, toen men 5 à 10 millioen gulden voor de versterking van eene plaats besteedde, en zich waarschijnlijk niet kunnende voorstellen dat men immer 70 millioen zou kunnen vragen voor de bevestiging van Parijs, hebben zij het denkbeeld geopperd om eene groote militaire positie elders in het midden van Frankrijk, b.v. te Orleans, te vestigen. Het verkeerde van dit denkbeeld was niet moeielijk aan te toonen, en Thiers, zich sterk voelende, liet de gelegenheid niet voorbijgaan om hier eene gemakkelijke overwinning te behalen. Wij geven het geheele betoog, dat door eene vertaling te veel verliezen zou, in het oorspronkelijke terug.

'*Maintenant je m'adresse aux hommes politiques. Concevezvous tout ce qu'il y aurait d'étrange, d'absurde dans l'idée de faire une capitale militaire qui ne fût pas Paris? Je vais vous soumettre deux ou trois considérations politiques qui vous le prouveront.* (*Ecoutez, écoutez!*)
Comment! vous reconnaissez qu'il faut porter la force au centre, avoir une deuxième et une troisième ligne, une capitale militaire, et vous la placez hors de Paris! Véritablement c'est, pardonnez-moi le mot, de la politique insensée.
M. Mauguin. *C'est celle de Napoléon.*
M. Thiers. *Nous verrons si c'est celle de Napoléon. Je l'ai lu et bien des fois. Vous allez faire d'Orléans ou de Tours, comme vous voudrez, je vous laisse le choix.....*
M. Arago. C'est en Auvergne qu'on voulait le faire.
M. Thiers. Vous allez faire une capitale militaire hors de Paris..... Ceux qui ont dit cela pouvaient être des militaires; mais ce n'étaient pas assurément des hommes politiques. Or, je demande à prendre sur eux mes avantages d'homme politique. - Comment! vous allez laisser à l'ennemi Paris avec ses immenses ressources, ses moyens de contributions, son

empire moral, et vous vous placerez à Orléans, et c'est d'Orléans que vous ferez votre capitale militaire pour imposer à l'ennemi qui sera dans Paris! Permettez-moi de pousser l'hypothèse un peu plus loin. On laissera l'ennemi à Paris! Messieurs, disons les choses comme elles sont, disons-les comme les a fort bien dites mon honorable ami, M. de Rémusat. Ce n'est pas une indiscrétion que de dire qu'il existe un prétendant: depuis 50 ans il y en a toujours eu. Eh bien! nous avons aussi le nôtre. Il s'appelle Henri V. Vous figurez-vous Henri V dans Paris à la tête des armées étrangères?.....
M. de Larcy (légitimiste). Il n'y sera jamais (Rire général. - Longue interruption). Il n'y sera jamais de cette façon-là! (Nouvelle interruption).

M. Thiers. L'interruption..... (Rumeurs diverses).
M. Sauzet, président. *Si ces interruptions se renouvellaient*.... (*Non! Non!*). *Il est impossible qu'au milieu de ces interruptions le discours de l'orateur ait toute sa suite et toute sa portée.*
M. Thiers. *L'honorable M. de Larcy me dit qu'il n'y sera jamais. Cette interruption est digne de ses généreux sentiments, que je connais bien. Il ne me reste qu'a faire un voeu, c'est que Henri V soit de son avis.....*
M. le général de la Bourdonnaie. *Je crois qu'il ne sera démenti par personne.*
M. Thiers. *C'est que Henri V soit de son avis, et que tous ses partisans en soient aussi*.... (*Très-bien! Rire d'approbation*).
M. le duc de Valmy. *Il en est.*
M. Thiers. *J'ajoute que, en renonçant à cette chance, il est d'autant plus généreux qu'il renonce à la seule que je lui connaisse*..... (*Hilarité bruyante et prolongée*).
Cependant, Messieurs, je demande à poursuivre l'hypothèse, ce n'en est qu'une. Et cette hypothèse m'est suggérée par le passé. Eh bien! je suppose que ce ne soit pas Henri V, que c'en soit un autre, n'importe lequel, un prétendant abstrait.
Je suppose les armées étrangères dans Paris, avec ce présendant dans Paris, et le Gouvernement français, le Gouvernement légal, celui auquel nous tenons tous, je le suppose, à Orléans. C'est une situation supposable un instant. Est-ce qu'on peut ainsi diviser la force, laisser la force politique dans Paris, la force morale, la force des richesses, la force de population, de contribution, pour aller placer, quoi? une malheureuse garnison

à Orléans. Permettez-moi de vous le dire, cela est ridicule et n'est pas admissible un instant. (*Très-bien!*) *Quand il faut porter la force à l'intérieur, il est bien évident qu'il n'y a pas à hésiter: c'est dans la véritable capitale politique, la capitale morale, dans la capitale des richesses et de la population, qu'il faut placer sa résidence. Car c'est tout cela qu'on veut enlever à l'ennemi*.'

Maar Parijs, zegt men, zal zich, of gij het al versterkt of niet, toch niet verdedigen. 'Ik schroom niet', zeide Thiers, 'van deze tribune te zeggen, met volle overtuiging, dat die bewering eene onwaardige verdenking tegen Parijs bevat'..... .....'Ik ben overtuigd, dat elk volk, als zijne Regeering het voorbeeld geeft, zich verdedigt; dat de massa's, goed geleid, nooit laf zijn; dat de lafaards slechts zijn de aanvoerders, wanneer zij terugblijven (zeer goed! zeer goed!). Ik weet, daar zijn van die ""*esprits forts*"", die de wereld willen vervormen naar hun beeld, die zich niet zouden willen verdedigen en die dan ook zeggen, dat Parijs zich niet verdedigen zal. Maar ik doe een beroep op de geschiedenis, op de gansche menschheid: er is nimmer een volk geweest, dat, als een groot aanvoerder, een man van karakter, het voorbeeld gaf, geweigerd heeft te volgen. Parijs zal zich verdedigen..... Ja, ik ben zelfs overtuigd, dat Parijs zich verdedigen zou, al wilden wij dat beletten'.

De '*esprits forts*' van de Fransche Kamer hebben zich in 1871 bedrogen. Parijs, de stad van weelde en vermaak, heeft zich niet alleen verdedigd, maar verdedigd onder omstandigheden, die veel ongunstiger waren dan men toen als mogelijk kon aannemen. Ook in Nederland zijn van die '*esprits forts*', die niets voor het krijgswezen gedaan willen hebben, omdat wij ons, beweren zij, toch niet verdedigen kunnen en ook niet verdedigen zullen. En het getal dergenen, die zóó denken, is grooter dan men veelal meent. Daaronder zijn menschen, die in elke quaestie, ook waar het de zelfstandigheid en de vrijheid des vaderlands geldt, slechts een vraagstuk van cijfers en van belastingen zien, en die tot de merkwaardige ontdekking zijn gekomen, dat het *goedkooper* is het land onbeschermd te laten dan zich ter verdediging in te richten. Zelfs op dit terrein ware de slag aan te nemen, en moeielijk zou het niet vallen het bewijs te leveren, dat het duurder is zich niet dan wel te verdedigen; dat het stelsel van absolute weerloosheid, als finantieele speculatie, een slecht stelsel is. Maar behalve deze men-

schen, wier bekrompen berekeningen wel niemand zullen overtuigen, zijn er andere, ernstige en verstandige mannen, die, ofschoon op andere gronden, tot hetzelfde resultaat gekomen zijn. Sceptici, aan weinig meer geloovende, het minst van alles geloovende aan de kracht en energie van ons volk en wanhopende aan de toekomst van ons land. Menschlievende geesten, hunne droomen stellende in de plaats van de werkelijkheid, die het duizendjarig rijk, terwijl de grond nog rookt van het bloed der slagvelden, reeds aangebroken wanen en geen verdediging willen, omdat krijgstoerustingen in strijd zijn met hunne algemeene humanitaire begrippen. Het meest worden die tegenstanders aangetroffen in de rijen der liberalen, en daar zijn zelfs onder hen hooggeplaatste staatslieden, die de leer zijn toegedaan: '*dat men niet kan zijn liberaal en vóór de defensie*'. Dat er door drie achtereenvolgende liberale Ministeriëen zoo weinig ter verzekering onzer onafhankelijkheid door verbetering van het krijgswezen is gedaan, is hoofdzakelijk toe te schrijven aan de omstandigheid, dat de Ministers van Oorlog, die daarin zitting hadden, minder vertrouwd waren met quaesiën van wetgeving en organisatie en zich niet genoeg rekenschap wisten te geven van parlementaire toestanden en verhoudingen. Maar de vraag schijnt veroorloofd of bij de keuze dier Ministers wel altijd met de noodige zorg is te werk gegaan en of daaruit soms niet bleek van eene achteloosheid, die genoeg bewees dat de 'quaestië der defensie' aan het gouvernement tamelijk onverschillig was? Toch zijn wij, als Thiers, overtuigd dat de groote meerderheid der natie volkomen bereid is zich te verdedigen en zich de kosten tot behoorlijke voorbereiding dier verdediging te getroosten. Maar ook voor ons land geldt wat Thiers voor Parijs zeide: het gouvernement moet vóórgaan. Het gouvernement moet de verdediging ernstig willen; dan zal de natie niet achterblijven. En zoo houden wij ons ook overtuigd, dat de Vertegenwoordiging bereid zal worden bevonden tot eene doeltreffende organisatie van ons krijgswezen mede te werken, wanneer het blijkt dat de Regeering het talent en den wil heeft om die organisatie in 't leven te roepen. Dat geheele 'militaire vraagstuk', dat reeds zooveel hoofdbrekens heeft gekost, zonder een stap nader tot zijne oplossing te komen, is hoofdzakelijk eene quaestie van personen. Het hangt nauw zamen met de vraag of het Ministerie, dat aan het hoofd van 's lands zaken is geplaatst, een sterk bewind zij of niet. Een

sterk en bekwaam gouvernement, dat is, een gouvernement, dat den ganschen omvang van zijne taak overziet en de verdediging des lands inderdaad wil organiseeren, zal wel een Minister van Oorlog vinden, die voor die taak berekend is, en zal over geene tegenwerking van de Wetgevende Macht hebben te klagen. Maar een zwak en willoos Ministerie zal, in vredestijd, even onmachtig zijn om het krijgswezen te hervormen, als het, in de ure des gevaars, buiten staat zal wezen zich aan het hoofd der beweging te stellen en de geestdrift der natie op te wekken en te leiden.

Eene andere vraag, die door sommige sprekers was gedaan: ‘Waar moet, in geval van eene verdediging van Parijs, het gouvernement blijven?’ werd door Thiers aldus beantwoord: ‘Ik weet niet wat, onder zoodanige omstandigheden, zal geschieden. Wat mij betreft, getrouw dienaar der regeering, ik zou tot haar zeggen, en het zou niet noodig zijn dat te zeggen, ik zou zeer eerbiedig zeggen, dat het de plicht is van een gouvernement dáár te wezen, waar het grootste gevaar dreigt. Ik zou dat niet alleen zeggen aan den Koning, maar aan de Kamers. Men zegt, dat een Koning en Kamers zeer hinderlijk kunnen zijn in eene stad, die hare muren te verdedigen heeft. Maar ik zou antwoorden, op de geschiedenis mij beroepende, dat dáár, waar het gouvernement in zijn geheel aanwezig is, eene gepaste en waardige houding in acht nemende, het de krachten niet verzwakt, maar verdubbelt. Indien men niet van Hannibal had gewaagd, ik zou niet tot zoover in de geschiedenis teruggaan. Maar nu wil ik toch vragen of de Romeinsche Senaat Rome verlaten heeft, omdat Hannibal voor de poorten stond? En om een voorbeeld uit den nieuweren tijd te kiezen, hebben niet de Cortès te Cadix onder het gedreun der Fransche kanonnen beraadslaagd?’

Het punt verdient ook voor ons land overweging. De raad van Thiers strikt opvolgende, zou ten onzent het geheele gouvernement zich naar Utrecht moeten begeven. Doch wij deelen eenigszins in de vrees van hen, die in de Fransche Kamer meenden, dat de aanwezigheid van al die regeeringspersonen belemmerend op den gang van zaken zou kunnen werken. Naar ons inzien is, indien wij in oorlog geraken, de plaats van het gouvernement in Amsterdam, en dat de bevolking van de hoofdstad, in de aanwezigheid van den Koning en van de Kamers, een nieuwen prikkel zou vinden om, zoo noodig,

ook daar eene krachtige verdediging te voeren, is bij ons boven allen twijfel verheven.

Wij gaan, na hetgeen wij daarover reeds gezegd hebben, de breede beschouwingen voorbij, waarin Thiers zich begaf ten bewijze, dat forten alléén niet voldoende waren, maar dat daarachter nog een vestingwal behoorde te worden aangetroffen. Hij wees daarbij andermaal op het beleg van Genua, waarover ook de maarschalk Soult reeds gesproken had, maar terwijl deze uit dat beleg had afgeleid, dat men met forten alléén kon volstaan, trachtte Thiers daaruit juist het omgekeerde te bewijzen. Hij wees ook op Oporto en Warschau; beide plaatsen waren slechts door veldwerken versterkt - hetgeen voor Parijs niemand verlangde - en beiden werden dan ook, de eerste door den maarschalk Soult, de andere door de Russen stormenderhand genomen. Al die geleerdheid, waarbij ook weder de liniën van Torres - Vedras ter sprake werden gebracht, schijnt aan de vergadering veel belangstelling te hebben ingeboezemd. Wij zouden echter meenen, dat geen dier voorbeelden iets bewijst vóór of tegen de quaestie, welke het hier gold. De val eener sterkte of verschanste stelling is schier altijd het gevolg van verschillende samenloopende oorzaken. Het verraadt eenzijdigheid van oordeel, wanneer men dien slechts aan ééne oorzaak toeschrijft, en vooral wanneer men de hoofdoorzaak zoekt in de technische inrichting der werken. Overigens zouden wij meer overhellen tot de meening van Soult dan tot die van Thiers en van de commissie van 1836. Het is onbetwistbaar, dat forten alléén niet voldoende zijn, want een stoutmoedige aanvaller zou ligt kunnen beproeven, tusschen de forten door, in de stad te dringen. De stad moet dus rechtstreeks beschermd worden, maar nu is het duidelijk, dat daarom nog geen geregelde vestingwal noodig is. Elke verschansing, sterk genoeg om een eersten aanloop af te weren, schijnt daartoe voldoende. Bij onze Utrechtsche linie zouden de Vecht, de Vaartsche Rijn en het Zederik-kanaal met hunne dijken als eene zoogenaamde *enceinte de sûreté* kunnen dienen, wanneer die dijken althans eenigermate ter verdediging waren ingericht. Bij de stad Utrecht schijnen de werken, die het meest nabij de stad gelegen zijn - de *lunetten op de Houtensche vlakte*, de forten *Vossegat, Bildtstraat, Blauwkapel* en de *Klop* - als de hoofdomwalling te moeten worden beschouwd. Deze dienen dan tot een geheel te worden verbonden. De voorwaarts

gelegen forten, die nog aanvulling behoeven in dien zin, dat de verdediging nog verder vooruit moet worden gebracht, vormen dan de ‘gedetacheerde forten’, en daarop zal de eigenlijke verdediging moeten nederkomen. Op die wijze is de stad Utrecht tegen een bombardement gevrijwaard, en zal geen vijand hier meester kunnen worden zonder een langdurig en moeilijk beleg. Zooals de Utrechtsche linie thans is ingericht, berust de geheele verdediging op enkele forten, die elkander geenszins kunnen ondersteunen. Zijn nu de inundatiën tusschen die forten niet gereed of bevroren, dan gevoelt een ieder, dat de toestand der Utrechtsche linie zeer ‘*précair*’ is. Maar hieraan schijnen onze militaire ingenieurs, voor zoover zij op de plannen voor de Utrechtsche linie invloed konden uitoefenen, niet genoeg te hebben gedacht.

Het denkbeeld om bij Parijs te volstaan met den *mur d' octroi*, die tusschen de huizen doorliep, was echter geen zeer gelukkig denkbeeld, en Thiers kritiseerde dat plan op onbarmhartige wijze. Maar hij erkende, dat men van meening kon verschillen over de vraag, of een wal als voorgesteld werd (gebastionneerde wal met gracht en bemuurde escarp) wel noodig was. Men zou, zeide hij, met een eenvoudigen muur of ligte verschansing kunnen volstaan. Maar waarom hebben de ingenieurs een muur of wal verlangd, die alleen met behulp van zwaar geschut zou zijn te overweldigen? De militaire ingenieurs wilden, aldus sprak Thiers, dat ook de hoofdwal niet zou te nemen zijn zonder beleg, dat de vijand, om dien hoofdwal te vermeesteren, een zoo kolossale belegeringstrein zou moeten aanvoeren, dat men tot de grenzen van het onmogelijke zou naderen. Om een fort te veroveren, kan hij met een betrekkelijk gering aantal vuurmonden volstaan; om de enceinte te nemen, moet hij een zeer groot belegeringspark aanvoeren. En Thiers, niet vergetende voor welke vergadering hij sprak, verzuimde niet, tusschen de technische détails, aan de politiek eene plaats te gunnen: ‘Ik verzoek u het politiek doel van de bevestiging van Parijs niet voorbij te zien. Het doel is eene zoodanige positie te scheppen, dat de vijand de hoop niet kan voeden haar te vermeesteren naar de gewone regelen der kunst, en dat hij, die hoop niet kunnende voeden omdat die verovering een zoo kolossaal belegerings-park zou vorderen, dat de aanvoer, gelet op de afstanden, in zekeren zin eene onmogelijkheid zou worden, daardoor afziet van het plan om naar Parijs te

komen. Dan zult gij dus werkelijk eene politieke handeling verricht, eene grootsche zaak tot stand gebracht hebben en gij zult invloed hebben uitgeoefend op de Noordelijke Staten van Europa'.....

.....'Ik zeg dat, zoo gij de zaak wilt, gij die niet doen moet op bekrompen, kleingeestige wijze, op de manier van menschen, die terugschrikken voor hetgeen zij doen. Gij moet ze ten uitvoer brengen volgens de regelen van het gezond verstand en in overeenstemming met de geschiedkundige feiten, die aantoonen, dat stellingen, beschermd door veldverschansingen, verloren zijn gegaan en dat stellingen, beschermd door permanente versterkingen, wanneer zij dienden tot dekking van groote steden, niet zijn vermeesterd.'

Die aanbeveling om de zaak, die men wil doen, niet uit te voeren op bekrompen, kleingeestige - wij zouden zeggen op 'krenterige' - wijze, zou ook in andere Parlementen niet zelden op hare plaats zijn. Of het daartoe echter noodig was de stad met een wal te omgeven, waarvan de kosten op verscheidene millioenen werden geraamd, schijnt twijfelachtig. Het denkbeeld zou juist zijn geweest wanneer het ware aan te nemen, dat na de verovering van eenige voorgelegen forten, de stad nog weêrstand zou bieden. Maar daarop was naar 't ons voorkomt niet te rekenen. Vooreerst niet op moreele gronden; de moreele indruk van den val der forten zou waarschijnlijk zoo groot zijn, dat de overgave der stad van zelve moest volgen. Maar daarenboven, men wilde de forten natuurlijk aanleggen op de beheerschende punten, en wat zou er dan, waren zij veroverd, van de stad worden, die als aan de voeten van den belegeraar zou liggen? Ook maakte Thiers zich illusiën wanneer hij meende, dat de aanvoer van een belegerings-park, groot genoeg om de stad te belegeren, schier tot de onmogelijkheden zou behooren. Vooreerst is het zeer de vraag of er meer geschut zou noodig zijn tot het beleg van een deel der omwalling dan tot het beleg van de forten. De eigenlijke aanval wordt niet gericht op eene geheele vesting, maar op een deel daarvan. Men kan zich ook niet bepalen tot den aanval op één fort, maar moet meestal de beide rechts en links gelegene in den aanval opnemen. Daardoor zullen de vuurmonden, voor het beleg van de forten vereischt, meestal ook voldoende zijn voor het beleg van het achtergelegen gedeelte van den vestingwal. En wat nu den aanvoer betreft van een belegerings-park, groot

genoeg om drie forten of een daarmede overeenkomend gedeelte der stadsomwalling te belegeren, dit moge bezwaarlijk zijn, ondoenlijk is het niet. De Pruissen hebben dat in 1870 bewezen. De wegen waren toen, ten gevolge van het slechte weder en van het aanhoudende vervoer van oorlogsbehoeften, in zeer slechten toestand. Van de spoorwegen waren sommigen niet of slechts ten deele bruikbaar; anderen moesten voor den aanvoer van levensmiddelen bestemd blijven. De bruggen moesten, om het zware geschut te kunnen dragen, allen versterkt worden. En van Meaux af, dat nog op 4 of 5 dagmarschen van Parijs ligt, moest alles per wagen vervoerd worden, waartoe niet minder dan 24 park-kolonnes à 40 wagens elk, werden vereischt. Bijzonder gunstig waren de omstandigheden dus niet. Toch zijn de Pruissen er in geslaagd om, het is waar ten koste van groote inspanningen en met veel tijdverlies, 300 vuurmonden met 500 schoten elk en al hetgeen tot de oprichting der batterijen noodig was, voor Parijs te vereenigen. Nu bestond wel is waar in 1841 het tegenwoordige spoorwegnet niet, maar zoo de zaak daardoor moeielijker werd, wij gelooven niet dat ze daarom onder de onmogelijkheden kon worden gerangschikt. Het verschil zou wellicht alleen hierin hebben bestaan, dat men, terwijl nu drie maanden voor den aanvoer werden vereischt, eenige weken meer noodig gehad zou hebben.

Intusschen blijft het eene waarheid, dat, zelfs als men over spoorwegen kan beschikken, de aanvoer van een belegeringspark geene lichte onderneming is. Men stelt zich in ons land de toedracht van zaken wel eens zoo voor alsof een vijandelijk leger plotseling voor de Utrechtsche linie zou kunnen staan, en dat die linie dan dadelijk verloren zou zijn. Dit zou, *zooals de toestand nu is*, het geval kunnen wezen. Eene groote mogendheid behoeft haar leger niet te mobiliseeren om ons land aan te vallen. Eenige legerkorpsen op *vredes*sterkte, die binnen weinige dagen ten oorlog kunnen zijn toegerust, zijn daartoe voldoende. En die legerkorpsen kunnen voor de Utrechtsche linie staan vóór dat er nog een zweem van inundatie is. Deze zullen dan, bij de tegenwoordige inrichting van onze defensiemiddelen, juist geen groote hinderpalen te overwinnen hebben. Dit weet men in het buitenland beter dan sommige onzer hooggeplaatste bevelhebbers.

Maar is de Utrechtsche linie goed ingericht; bestrijken de verschillende versterkingen elkander behoorlijk; is het geheele

terrein vóór die linie onder het vuur van het *zware geschut* der versterkingen, dan kan dat vijandelijk leger, dat slechts van *veldgeschut* kan voorzien zijn, tegen de linie niets, letterlijk niets uitrichten. Er moet dan een belegerings-park worden aangevoerd, dat zeer groot zal moeten zijn, en nu beginnen de moeielijkheden, De aanvoer van zulk een belegerings-park zal hier wel geen maanden tijds kosten, maar eenige weken worden daartoe allicht vereischt. Vooral wanneer onze spoorwegbruggen door forten beschermd en de spoorwegen, naar de Utrechtsche linie voerende, zooveel mogelijk vernield of onbruikbaar gemaakt zijn: een maatregel, die echter in oorlogstijd onuitvoerbaar is, wanneer daartoe niet in tijd van vrede de noodige voorbereidingen getroffen zijn. Wel is waar kan een leger, dat van de zijde van den IJssel komt, bruggen over die rivier slaan en van daar een spoorweg bouwen naar eenig punt van de dan nog bestaande lijnen, maar ook daarmede gaat veel tijd verloren, terwijl eene brug, geschikt voor het vervoer van zwaar geschut, met de middelen, waarover een aanvallende vijand beschikt, niet zoo licht te maken is. Richten wij de Utrechtsche linie dus slechts zoodanig in, dat zij niet zonder beleg te nemen is, dan zijn wij daarachter voor den eersten tijd volkomen veilig. Dan hebben wij eenige maanden voor ons; dan hebben wij tijd onze geheele verdediging verder te organiseeren; dan openen wij ook, voor eene mogendheid, die ons zou willen ondersteunen, de gelegenheid om daartoe de noodige maatregelen te treffen. Eene goede systematische versterking van onze hoofdverdedigingslijn is daarom eene dringende noodzakelijkheid, en het is niet onze minste grief tegen de mannen, die in de laatste jaren aan het hoofd van ons krijgswezen hebben gestaan, dat zij in dit opzicht zich steeds tot partieele en weinig afdoende verbeteringen hebben bepaald.

VII.

Het wetsvoorstel, door het Ministerie voorgedragen, was door de Commissie uit de Kamer in verschillende opzichten gewijzigd. De Regeering had zich met die wijzigingen vereenigd, waardoor het ontwerp, toen het in beraadslaging kwam, aldus luidde:

Art. 1. Ten behoeve van de versterking van Parijs wordt een krediet toegestaan van 70 millioen gulden.

Art. 2. De versterkingen zullen bestaan uit:

1°. Een doorloopenden aarden wal (*enceinte continue*), van gebastionneerden vorm, met een tot eene hoogte van 10 meter bemuurde escarp;

2°. Gekazematteerde buitenwerken.

Art. 3. De sommen, voor die werken bestemd, zullen zoodanig worden aangewend, dat *gelijktijdig* gewerkt worde aan de enceinte en aan de buitenwerken, en zullen, op den na te melden voet, over de verschillende dienstjaren worden verdeeld.

Art. 4. In de som van 70 millioen, bij art. 1 dezer wet toegestaan, is reeds begrepen de som van 6½ millioen, zijnde het bedrag van de kredieten, bij de Koninklijke ordonnantiën van 10 Sept., 4 en 25 Oct. jl., ten behoeve van de Departementen van Oorlog en van Openbare Werken geopend.
Van de overblijvende som van 63½ millioen gulden worden aangewezen:
17½ millioen voor de werken uit te voeren in 1841,
10 millioen voor de werken uit te voeren in 1842[1].

Art. 5. In deze verschillende kredieten zal worden voorzien door middel van de gewone en buitengewone middelen van de dienstjaren 1840, '41 en '42.

Art. 6. Bevat eene bepaling betreffende de verrekening van de 6½ millioen.

Art. 7. Bevat de bepaling, dat de wet op de verboden kringen alleen voor zoover den eersten kring betreft (250 meters) op de forten en de enceinte van toepassing zou zijn.

Art. 8. Hierbij werd bepaald, dat de grenzen van het octrooi der stad niet dan bij eene speciale wet zouden mogen gewijzigd worden. (Eene bepaling, die daarom van gewicht was, omdat vele afstanden, in de toelichtende stukken vermeld, van den *mur d'octroi* gerekend waren.)

Art. 9. Jaarlijks zal aan de Kamers verslag worden gedaan van den stand der werken, waarvan de uitvoering bij deze wet is bevolen.

Op artikel 1 werden *drie* amendementen ingediend. Een

1 De Fransche Wetgeving liet niet toe op latere dienstjaren uitgaven aan te wijzen. De sommen, na 1842 te besteden, moesten derhalve bij nadere wetten worden aangewezen.

van den heer de Beaumont, strekkende om alleen tusschen St. Denis en Charenton, dus aan de noord-oostzijde van Parijs, eenige fortificatie-werken op te werpen, waarvoor een eerste krediet zou worden toegestaan van 10 millioen gulden. Een ander, van den heer Janvier, van gelijke strekking, doch waarbij een krediet werd geopend van 27 millioen gulden. Het derde amendement, van den generaal Schneider, was van meer beteekenis en verving feitelijk de geheele wet door een andere. In ons land, waar de ongelukkige strekking bestaat om het recht van initiatief zooveel mogelijk te beperken, zou het dan ook, als de grenzen van een amendement overschrijdende, ter zijde zijn gesteld, maar in Frankrijk was men toenmaals, en is men nog, op dit punt meer rekkelijk. De generaal Schneider stelde vijf artikels voor, waarvan het eerste strekte om te bepalen, dat eene som van 40 millioen gulden zou worden besteed tot bevestiging van de hoofdstad in dien geest, dat de verdediging van Parijs in verband zou komen met de algemeene landsverdediging. Daartoe zou de *mur d'octroi* eenvoudig versterkt en ter verdediging ingericht worden, terwijl voorts, op minstens 4000 meters van dien muur, een kring van permanente werken rondom de stad zou worden aangelegd. De verdere onderdeelen van het amendement betroffen de wijze van uitvoering en van verdeeling der gelden,

Wie niet geheel vreemdeling is in parlementaire toestanden, zal gevoelen in welke kritische stelling het Ministerie door deze amendementen werd gebracht. Zij waren allen in meerdere of mindere mate de formuleering van het gevoelen, dat de Minister van Oorlog altijd ten aanzien der bevestiging van Parijs had voorgestaan. En de Minister van Oorlog was toch, als President van het Kabinet, verplicht ze te bestrijden. Deze valsche positie had reeds, bij de algemeene beschouwingen, tot een belangrijk incident aanleiding gegeven. De rede, toen op 22 Januari door den maarschalk uitgesproken, en waarvan hierboven reeds een overzicht gegeven werd, strekte inderdaad veel meer tot bestrijding dan tot verdediging van het wetsontwerp. Althans wat het eerste gedeelte betreft, waarin op algemeene krijgskundige gronden en door voorbeelden, aan de geschiedenis der Napoleontische oorlogen ontleend, het betoog werd geleverd, dat eene stad als Parijs buiten hare muren door het leger verdedigd moet worden. Doch de maarschalk had begrepen in het tweede, veel kortere gedeelte van zijne rede,

toch ook iets te moeten zeggen tot aanprijzing van zijn wetsontwerp. Terwijl hij steeds liet doorschemeren, dat zijn oude plan, waarvan de kosten slechts op 20 millioen waren geraamd, hem nog altijd voldoende toescheen, had hij toen tevens doen uitkomen, dat er tusschen dat plan en het tegenwoordige slechts een verschil was van meer of minder. Men wil mij de forten geven, die ik noodig acht en nog eenigen bovendien; ik was tevreden met een versterkten *mur d'octroi*, maar men geeft mij een geheelen vestingwal: waarom zou ik, in dien geest sprak de maarschalk, mij verzetten tegen die vrijgevigheid? '*Wie zal ooit de bruid weigeren, omdat men den bruidschat verdubbelen wil?*'

Deze rede had toen in de Kamer eene groote ontroering verwekt. Berryer, Odilon Barrot en anderen hadden schorsing der beraadslaging verlangd, totdat de Commissie van Rapporteurs in de gelegenheid zou zijn geweest met het gouvernement in nader overleg te treden. Thiers had onverholen te kennen gegeven, dat de maarschalk nu, in de Kamer, in geheel anderen zin als met de Commissie had gesproken; de rede van den Minister, zeide hij, letterlijk opgevat, is een pleidooi niet alleen tegen de *enceinte*, maar ook tegen de *forten*, en strekt tot aanprijzing van eene versterking door middel van tijdelijke werken als die van Torres - Vedras. De maarschalk, aldus aangevallen, had zich zoo goed en zoo kwaad als hij kon verdedigd, onder anderen door de vrij gezochte bewering, dat hij in het eerste gedeelte van zijne rede als krijgskundige, in het tweede als officieel persoon gesproken had. Eene ongelukkige verdediging, waarvan de oppositie zeker niet weinig partij zou hebben getrokken, wanneer niet de president, gelijk een goed president betaamt, het gevaar had afgewend door de zitting tot den volgenden dag te verdagen. En den volgenden dag werd het incident, tijdelijk, uit den weg geruimd door eene verklaring van Thiers, dat bij een nader overleg tusschen de Regeering en de Commissie, van volkomen overeenstemming (*sic*) gebleken was, en dat de maarschalk dan ook alle amendementen, die voorgedragen mochten worden, en met name het reeds ingediende amendement van den generaal Schneider, zou bestrijden. Toen echter het amendement in behandeling kwam bleek op nieuw, dat er aan die overeenstemming nog wel iets ontbrak, of liever, dat de Commissie slechts een beperkt vertrouwen had in de oprechtheid van de verzekeringen der Regeering.

De generaal Schneider bestreed de *enceinte* vooral op dezen grond, dat zij te groot van omvang was en te veel materieel en troepen vorderde. De *mur d'octroi* en de voorsteden, behoorlijk verschanst, waren zeer goed te verdedigen; Kehl, Burgos, Torgau, Wittenberg, Dresden en vooral Danzig hadden dat bewezen; de spreker zelf was getuige geweest hoe, te Danzig, in 1813, het Duitsche leger acht maanden noodig had gehad om de voorstad d'Ohra, die slechts door 900 man verdedigd werd, te nemen. Door voorts de forten, zooals het amendement bedoelde, verder vooruit te brengen, verminderde men het dadelijk gevaar voor de stad, en wanneer die forten onderling door veldwerken verbonden werden, zou de verovering groote bezwaren medebrengen. Het amendement werd door verschillende sprekers verdedigd en bestreden. Ook Lamartine brak weder eene lans voor de vrijheid van Parijs en nam tevens de gelegenheid waar om, terugtredende in de algemeene beschouwingen, nog even aan te toonen, dat het telkens herhaald beroep van Thiers op het gezag van Napoleon geheel onjuist was. Hij haalde daartoe, onder het gelach der Vergadering, een zinsnede aan uit het *Memorial de St. Hélène* aldus luidende: '*On a dit que j'avais conseillé de fortifier Paris; je n'ai jamais eu la pensée de fortifier Paris; et si on me l'avait proposé, je l'aurais refusé*.' En hij versterkte deze aanhaling nog door gezegden van Bernadotte, die de versterking eene dwaasheid genoemd en gezegd had, dat hij meer bevreesd zou zijn voor het millioen menschen in de stad dan voor de 200,000 vijanden, die er wellicht voor zouden liggen. Negen sprekers voerden achtereenvolgens het woord. Het Ministerie echter, dat beloofd had het amendement te bestrijden, mengde zich niet in de discussie. Daardoor viel de taak om het amendement te bestrijden weder alleen aan Thiers ten deel, die ditmaal zeer kort was. Hij deed eerst eenige mededeelingen uit de rapporten der vroeger voor deze zaak benoemde commissiën en met name uit het rapport der commissie die, in 1836 benoemd, in 1839 met hare werkzaamheden gereed was gekomen. Deze mededeeling moest strekken om te bewijzen, dat het wetsvoorstel niets anders was dan de letterlijke tenuitvoerlegging van de voorstellen dier Commissie. Voorts trachtte hij te betoogen, dat het amendement de versterking van Parijs onmogelijk maakte, omdat het verlangde dat de forten minstens 4000 meters van den *mur d'octroi* verwijderd

zouden blijven, terwijl de beheerschende hoogten, die bezet moesten worden, op 2500 tot 3700 meters van dien muur verwijderd lagen. Eindelijk bestreed hij de bewering, die door verschillende sprekers onder verschillenden vorm was geüit, dat de kosten veel hooger zouden loopen dan de rapporteur had opgegeven en deelde hij mede, dat de kosten voor de bewapening, door sommigen op vele millioenen geschat, niet noemenswaardig zouden wezen. Ten slotte uitte hij den wensch, dat het gouvernement, '*qui a accepté le projet de la commission, qui a déclaré qu'il partageait ses vues et qu'il combattrait l'amendement, viendra fournir à la Chambre de nouveaux motifs pour le rejeter*.'

Maar het gouvernement deed juist het tegenovergestelde. Op de bepaalde vraag van den generaal Schneider hoeveel de kosten der bewapening zouden bedragen, deelde de generaal Tugnot de Lanoye, die als *commissaris des Konings* de beraadslaging bijwoonde, aan de Vergadering mede, dat die kosten, wel verre van niet noemenswaardig te zijn, minstens zouden bedragen 21½ millioen gulden. Die verklaring werkte als olie in het vuur. Thiers vroeg dadelijk het woord om te zeggen, dat de Minister van Oorlog, bij het overleg met de Commissie, een staat had overgelegd, volgens welken die kosten slechts 15 millioen gulden zouden bedragen, maar dat daaronder tal van uitgaven begrepen waren, die toch noodig zouden zijn en dus niet als een gevolg van den voorgestelden maatregel konden worden beschouwd. Hij besloot zijne rede met te zeggen, dat het tijd werd een einde te maken aan een dubbelzinnigen toestand; dat het gouvernement verplicht was, zich duidelijk uit te spreken; dat het verklaren moest of het de wet wilde of niet en dat de wederzijdsche positiën zuiver moesten worden.

De maarschalk Soult moest nu wel het woord nemen. Hij begon met de opmerking, dat hij eigenlijk niet begreep waarom het gouvernement op nieuw in de discussie was getrokken. Mijn persoonlijk gevoelen, zeide hij, is bekend; ik heb mij steeds voorbehouden omtrent deze zaak de meening getrouw te blijven, die ik in 1830 en later was toegedaan. Ik heb ook gezegd waarom ik, nu, veel meer heb aangenomen dan ik in 1833 vroeg en toen geweigerd werd. Ik ontken, dat ik daardoor in wederspraak zou zijn met mij zelven. 'Want, eensdeels, gehoorzaamde ik, dus handelende, aan eene

eene gouvernementeele noodzakelijkheid, daar het gouvernement zich verbonden had door maatregelen, welke ik niet kon repudieeren'.... (beweging).

De heer *Odillon Barrot*. 'Wat beduidt dat?' - De heer *Laffitte*. 'Trek dan het ontwerp in.' - De heer *Piscatory*. 'Ik vraag het woord.'

De maarschalk *Soult*. 'Ik herhaal: maatregelen, welke ik niet kon repudieeren en waarvan ik, uit plichtsbesef, de uitvoering moest voortzetten; en van eene andere zijde werd mij meer aangeboden dau ik te voren had gevraagd.'

De heer *Thiers*. 'Gij hadt het zelf gevraagd.' - De heer *Piscatory*. 'Door wien *aangeboden*?'

De maarschalk Soult zette, zonder zich om die interruptiën te bekreunen, zijne rede voort. Hij herhaalde, dat hij volstrekt niet begreep waarom men zijne houding dubbelzinnig noemde. Ik keur, zeide hij, de wet goed, ofschoon ze mij meer geeft dan ik noodig acht: 'Ik leg mij bij de wet neder om dezelfde reden, waarom ik op een slagveld met dankbaarheid eene onverwachte versterking, *welke ik zou hebben kunnen missen*, zou hebben aangenomen.

In een woord, het was voor mij eene quaestie van veranderd standpunt (*une affaire de position*), waardoor mijne vroegere overtuiging volstrekt niet gewijzigd was.

Maar hierover is nu in de Kamer eene breede discussie ontstaan en de meest tegenstrijdige meeningen zijn tegenover elkander gesteld zonder dat er meer licht verkregen is. (Gelach.)

Niet vreemd. Want eene zoo gewichtige quaestie kan niet kalm beredeneerd worden, en zoo hebben dan ook personen, die zich ten eenenmale onbevoegd verklaarden, toch hun advies gegeven en aangeduid wat gedaan behoorde te worden. (Hernieuwde beweging.)

Maar daaruit is deze groote weldaad voortgekomen, waarmede ik mijn land oprecht geluk wensch, dat thans een ieder de versterking van Parijs als een maatregel van publieke veiligheid beschouwt (Ja, Ja! - zeer goed!), waaromtrent thans allen, zelfs zij die in 1833 het meest daartegen waren, wat het beginsel betreft, eenstemmig denken.

Het verschil loopt over de wijze van uitvoering en ook over de vraag aan wie de eer toekomt van het denkbeeld, dat sommigen aan Vauban willen toekennen en dat door vele personen aan andere celebriteiten wordt toegeschreven. Daar zijn

zelfs personen (dit sloeg waarschijnlijk op Thiers), die zelven op die eer aanspraak maken.

Ik ben meer bescheiden en beweer, dat de eer toekomt aan iedereen, vermits tegenwoordig de maatregel door iedereen als een nationale maatregel en een maatregel van veiligheid wordt beschouwd.

Zonder mij dan ook te laten voorstaan op hetgeen ik vroeger ten dezen aanzien heb gedacht, noch op hetgeen ik thans daarover nog denk, wensch ik alleen te herinneren, dat sedert 22 jaren twee commissiën voor de defensie al hare aandacht aan deze zaak hebben gewijd en dat eerst gisteren de geachte rapporteur ten aanzien van de denkbeelden dier commissiën eenige inlichtingen heeft gegeven, die men wellicht als onvolledig en te laat komende heeft beschouwd.' (Hevige protesten aan de linkerzijde).

De heer *Arago*. 'Maar gij zijt het, die de inlichtingen hebt geweigerd.'

De heer *Odillon Barrot*. 'Maar gij zijt het, gij zelf, maarschalk, die niet hebt willen treden in den wensch van de meerderheid der Commissie. Mijnheer de maarschalk moet zich herinneren, dat ik, in zijn bijzijn, in de Commissie den wensch heb geüit, dat aan de Kamer een uittreksel mocht worden overgelegd van de rapporten van de commissie voor de defensie. Ik heb het verzoek in zeer stellige bewoordingen gedaan. Mijnheer de maarschalk zag echter eenig bezwaar in die mededeeling en evenzoo de meerderheid der Commissie, reden waarom ik niet verder heb aangedrongen.'

De maarschalk *Soult*. 'Ik antwoord aan den heer Barrot dat er inderdaad, in den boezem der Commissie en in mijne tegenwoordigheid, sprake is geweest om openbaarheid te geven aan de beraadslagingen van de commissie voor de defensie. Ik deed echter opmerken, dat het nut daarvan twijfelachtig scheen en dat het mogelijk zou zijn, dat in die stukken opmerkingen voorkwamen, die in den tegenwoordigen stand der zaak misplaatst waren te achten. Men vroeg mij daarop: of ik die belangrijke beraadslagingen kende; ik antwoordde: zeer zeker ken ik die, en zie hier het bewijs; het bewijs is, dat, indien gij de verslagen openbaar maaktet, *de laatste beraadslagingen der Commissie zouden getuigen tegen het systeem van de wet*.'

Die verschrikkelijke openhartigheid van den Minister van

Oorlog deed natuurlijk in de Kamer een storm ontstaan. De maarschalk werd van alle zijden in de rede gevallen. Thiers riep uit, dat de maarschalk geen woord gezegd had van hetgeen hij thans beweerde te hebben geantwoord. Maar de maarschalk Soult liet zich niet van zijn stuk brengen en bracht, behendig, de discussie op een ander terrein over. Hij vatte nu de quaestie der bewapening aan en gaf, onder voortdurende interruptiën, nog eenige toelichting van de cijfers, door den Commissaris des Konings, den generaal Tugnot, medegedeeld. Daarop, den strijd tegen de Commissie van Rapporteurs voortzettende, gaf hij te kennen, dat hij gaarne een woord zoude zeggen over het amendement van den generaal Schneider, maar dat de Commissie zich dan vooraf duidelijk moest verklaren over de beteekenis van het woord '*gelijktijdig*,' voorkomende in art. 3. Dit woord kwam niet voor in het oorspronkelijke regeeringsontwerp. In eene andere phase der discussie was reeds in 't breede over den zin, daaraan te hechten, gehandeld, zonder dat de zaak tot klaarheid was gekomen. Men scheen te vreezen, dat de Minister van Oorlog, al was de wet aangenomen, toch bij de uitvoering zijn vroegere denkbeeld volgen en de *enceinte* niet aanleggen zou. De Commissie verlangde, dat te gelijk op verschillende punten van den omtrek der stad zou worden gewerkt, ten einde daardoor zekerheid te verkrijgen, dat het plan, zooals het in de bijlagen van het wetsontwerp was omschreven, in zijn geheel ten uitvoer zou worden gelegd. Om de beteekenis van den ganschen strijd over dat woord '*gelijktijdig*' wel te vatten, moet men bedenken, dat de '*enceinte continue*' vooral ook daarom in het wetsontwerp was opgenomen, omdat zij, die in het plan der versterking gevaar zagen voor de vrijheid, in den *vestingwal* een zekeren waarborg tegen de aanslagen van het despotisme geloofden te bezitten. Zoo ooit een gouvernement Parijs mocht willen dwingen met het geschut van de forten, dan zouden, meenden zij, de Parijzenaars hunne vrijheid nog kunnen verdedigen op de wallen van hunne stad. De maarschalk Soult had echter reeds in zijne rede van den 22sten Januari, die toen reeds zooveel aanstoot gegeven had, het woord '*gelijktijdig*' in dien zin verklaard, dat het gouvernement het recht zou hebben het eerst te doen werken op de meest belangrijke punten. Hij had daarbij echter zeer bepaald te kennen gegeven, dat ook aan de *enceinte* zou worden gewerkt: 'ik heb

de zaak zóó begrepen, en ik herhaal hier deze verklaring, ten einde alle dubbelzinnige opvattingen te voorkomen, dat gedeelten van het werk, met elkander in verband staande en op zich zelven een geheel uitmakende, zoowel van de *enceinte continue* als van het geretrancheerde kamp, *gelijktijdig* zullen worden uitgevoerd, dan eens op dezen, dan eens op genen oever van de Seine, al naarmate de Regeering dat het meest oirbaar zal achten.' Met die verklaring was toen echter door sommige sprekers geen genoegen genomen en daarom noodigde de maarschalk de Commissie uit haar gevoelen over dit punt te willen doen kennen.

De Kamer scheen echter in die uitnoodiging slechts een middel te zien om aan eene verklaring omtrent het amendement te ontkomen. '*Het amendement! Het amendement!*' riepen eenige leden, en Thiers, blijkbaar zich zelven niet meer meester, riep uit: '*Het is een komediespel!*' In zeer beleefde termen deed de Minister echter opmerken, dat de geeerde rapporteur, in zijne redevoering van den 23sten, dit punt in het duister had gelaten, terwijl hij eindelijk, als om de maat vol te meten, nog deed opmerken, dat de bewering van Thiers als zoude de *verwerping* van het amendement gevaarlijk zijn met het oog op den stand der publieke opinie, door het gouvernement volstrekt niet gedeeld werd. Het gouvernement, zeide de maarschalk, ontkent dat er bij het publiek, voorgelicht als het is door onze beraadslagingen, eene zoo krachtige oppositie tegen het amendement zou bestaan. Maar daarenboven, de Kamer moet zich, bij haar oordeel, alleen laten leiden door de waarde van de voorstellen, zooals zij daar liggen, en welke ook de beslissing van de Wetgevende Macht moge zijn, het gouvernement zal die eerbiedigen en dienovereenkomstig handelen. Duidelijker kon hij wel niet zeggen, dat de aanneming van het amendement hem volstrekt niet onaangenaam zou zijn.

Het hevig rumoer in de vergaderzaal belette, na die rede, de voortzetting der discussiën. Toen, na een kwartier uurs, de gemoederen bedaard waren, werd de zitting hervat en nam de Minister van Buitenlandsche Zaken, Guizot, daartoe opgeroepen door den heer Billault, lid der Commissie, het woord.

Guizot, de eigenlijke President van het Ministerie, ofschoon de Minister van Oorlog officieel als zoodanig optrad, had zich in deze discussiën nog schier niet gemengd. Hij had bij de

algemeene beschouwingen over het wetsvoorstel slechts eenmaal het woord gevoerd, vooral om te doen uitkomen, dat de voorgestelde maatregel, wel verre van een eenigszins oorlogzuchtig karakter te hebben, geheel van vredelievenden aard was; een bloote maatregel van voorzichtigheid. Opmerkelijk is in die redevoering het daarin meermalen voorkomende denkbeeld, dat Frankrijk vooral tegen Duitschland maatregelen van voorzorg te nemen had. Duitschland, zeide Guizot, '*ferme toutes ses portes; elle s'établit sur toutes les routes par lesquelles nous pourrions entrer chez elle*.' Kunnen wij, Franschen, dan minder doen? Moeten wij niet even voorzichtig, niet even krachtig, uit een defensief oogpunt, georganiseerd zijn? 'Er is in Europa,' had hij verder nog gezegd, 'eene partij, die den oorlog wil; die partij is zeer zwak en zal niet zegevieren, maar zij bestaat dan toch en men moet rekening met haar houden. De maatregel, welke thans in behandeling is, zal ten gevolge hebben, dat de gemoederen in Frankrijk gerustgesteld en in Duitschland wat ter neder gezet worden. Zij zal aan Frankrijk de zekerheid geven, die ons thans in onze gedachten ontbreekt, en schept voor Europa, wilde men ons bedreigen, moeilijkheden, waaraan het buitenland niet genoeg meer gelooft.' Deze eerste rede van Guizot werpt nog een nader licht over den strijd, die over het woord '*gelijktijdig*' werd gevoerd. Was het voorstel werkelijk geheel van vredelievenden aard, dan bestond er ook geen bezwaar om dat woord op te vatten in den zin der Commissie en de bevestiging op stelselmatige wijze, zonder te letten op het betrekkelijk krijgskundig gewicht van dit of een ander punt, voort te zetten. Maar de maatregel verkreeg een ander, een meer oorlogzuchtig karakter, wanneer men, zooals de Minister van Oorlog verlangde, eerst zou werken op de meest belangrijke punten, op die punten, waarop het, drong de vijand tot voor Parijs door, bij de verdediging het meest zou aankomen.

De rede, die Guizot thans bij de discussiën over het amendement uitsprak, strekte hoofdzakelijk om den ongunstigen indruk weg te nemen van de verklaringen van zijn ambtgegenoot voor Oorlog. Eene korte, kalme, verstandige redevoering, waarbij hij zich wel wachtte om, als Thiers, de houding van een deskundige aan te nemen, maar waarbij hij toch, door een paar aanmerkingen, aan het amendement meer kwaad deed dan vele andere bestrijders. Hij toonde vooreerst aan, dat het

getal forten, als zij zooveel verder van de stad kwamen, grooter en de uitgave dien ten gevolge veel hooger zou zijn dan in het amendement was aangegeven; daarbij deed hij opmerken dat de geheele stelling, door de groote uitbreiding, zeker niet sterker zou worden. Ruiterlijk erkende hij voorts, dat het Gouvernement, ten gevolge van de houding van den Minister van Oorlog, in eene eenigszins valsche positie verkeerde. Maar zijn dergelijke toestanden, vroeg hij, op parlementair terrein dan zóó vreemd? Pitt en Canning hebben meermalen maatregelen van het Kabinet, waartoe zij behoorden, niet alleen afgekeurd, maar bestreden. Maar Pitt en Canning '*étaient des hommes de Chambre, habiles à échapper aux difficultés d'une telle situation. M. le Président du Conseil a cherché et trouvé ailleurs sa gloire*.

'*M. le Président du Conseil me permettra, j'en suis sur, de le dire sans détour: il n'est pas étonnant qu'il n'apporte pas à cette tribune la même habitude, la même dextérité de tactique qu'il a si souvent déployée ailleurs. Il n'est pas étonnant, qu'il ne soit pas aussi exercé ici qu'ailleurs à livrer et à gagner des batailles*.'

Maar, welke ook de bijzondere meening van den Minister van Oorlog zij, aldus vervolgde Guizot, het wetsontwerp blijft in zijn geheel. Het wordt door het Kabinet gehandhaafd; het wordt gehandhaafd door den Minister van Oorlog. De Regeering weet zeer goed, dat de meerderheid, die haar twee maanden geleden, bij de behandeling van het Adres van Antwoord, zoo krachtig en met zooveel eenstemmigheid ondersteunde, ten aanzien van deze quaestie verdeeld is, en dit vormt eene tweede en zeer ernstige moeilijkheid, welke zich hier doet gelden. Het Kabinet heeft, ten einde tot overeenstemming te geraken, reeds de redactie van de Commissie overgenomen; het is bereid meer te doen en nog meer toe te geven, wanneer slechts de maatregel het groote, algemeene en nationale karakter behoudt, dat het Gouvernement daaraan gaarne zag toegekend. Maar dit amendement neemt dat algemeene karakter weg: '*l'amendement détruit en partie l'effet moral, le grand effet moral de la mesure que nous discutons. (Très bien!) Il faut que je redise encore ici ce que je disais la première fois que j'ai eu l'honneur de parler de la mesure devant la Chambre. Un de ses grands mérites à mes yeux, c'est de n'être pas une mesure de parti... (assentiment). De n'être pas votée à la suite d'une*

lutte de parti, de réunir dans cette Chambre un grand nombre de suffrages, et de suffrages appartenant à des opinions politiques différentes, de s'élèver au dessus de la politique. (Très bien!)

Je maintiens que l'effet moral de cette mesure en dehors de nos frontières.... (Adhésion générale) tient en grande partie à l'accomplissement de cette condition; l'amendement la fait perdre au projet. (Nouvelle adhésion.)'

Wie een dergelijke snaar in eene Fransche parlementaire vergadering aanroert, heeft altijd kans op succès. Daar heeft men oog en gevoel voor zulke groote, nationale maatregelen, wier grootste waarde wellicht daarin gelegen is, dat zij eene uiting zijn van nationale kracht en nationaal gevoel. Een volk. een klein volk vooral, behoort tegenover het buitenland zijne kracht te toonen in elke richting. Niet alleen dus waar het de moreele en intellectueele ontwikkeling der natie en de vermeerdering der materieele welvaart geldt, maar ook op het gebied der nationale weerbaarheid. Rijkdommen scheppen is goed, maar bescherming der verworven rijkdommen blijft noodig. Het is zeker nuttig spoorwegen aan te leggen en kanalen en havens, maar dezen geven toch ten slotte aan de natie niets dan..... geld. En een land kan zeer rijk en toch in vele opzichten zwak zijn en zeer nabij zijn ondergang. Frankrijk, door den Keizer zoo rijk gemaakt, levert ten dezen aanzien een treffend voorbeeld; de Republiek der Vereenigde Nederlanden, in de 18^{e} eeuw, een ander, dat ons meer belang inboezemt, omdat het ons van meer nabij betreft. Eene eenzijdige ontwikkeling, alleen op de vermeerdering van materieele welvaart bedacht, is doodend voor een volk gelijk voor het individu. Want alleen de minst edele hartstochten worden daardoor in beweging gebracht, en weldra gaat op die wijze alle gevoel voor hoogere belangen te loor. In ons land is voor de moreele, intellectueele en materieele belangen der belangen der bevolking, hoeveel reeds gedaan zij, nog zeer veel te doen; ook van regeeringswege. Maar wij wachten nog evenzeer, sedert jaren, niet op militaire wetten, die elkander in bonte afwisseling opvolgen, maar op eene krachtige, stelselmatige organisatie van ons gansche krijgswezen. Toch zouden ook de millioenen daaraan besteed, zoo zij geen tastbare voordeelen opleveren, hare renten ruimschoots opbrengen, want wij zouden daardoor hooger stijgen in de schatting der ons omringende natiën, en dat gevoel van zekerheid en zelfvertrouwen verwerven, dat geen

volk op den duur ontberen kan. Maar op dit gebied, gelijk op zoo menig ander, is elke stap, die gedaan wordt, slechts een nieuw bewijs van onbekwaamheid en onmacht, dat velen te treuriger stemt, mdat zij de vrees wel eens bij zich voelen opkomen dat wij alleen op zuiver materieel gebied nog tot eenige krachtinspanning in staat zullen blijken te zijn.

Het amendement - Schneider, na de rede van Guizot in semming gebracht, werd met 236 tegen 175 stemmen verworpen. Het amendement - Janvier was reeds in den aanvang der zitting ingetrokken, en dat van den heer de Beaumont verkreeg slechts een gering aantal stemmen. Het lot van de wet was nu beslist. Art. 1 werd zonder discussie aangenomen. Op de volgende artikelen werden nog verschillende amendementen, vooral de wijze van uitvoering der werken betreffende, voorgesteld. Maar zij werden ingetrokken of met groote meerderheid verworpen. Alleen werd, tusschen de artt. 6 en 8, naar aanleiding van een voorstel van den heer Lherbette, door het Gouvernement een nieuw artikel ingevoegd, aldus luidende: '*de stad Parijs zal slechts onder de vestingen kunnen worden gerangschikt krachtens eene afzonderlijke wet*.' Eene bepaling van politieke strekking, dienende om de bezorgdheid weg te nemen, dat de militaire autoriteit zich op een gegeven oogenblik een te groot gezag zou kunnen aanmatigen, maar die waarlijk niet strekte om de waarde van Parijs, als vesting, te verhoogen. De wet, daarna in stemming gebracht, werd slechts met eene geringe meerderheid aangenomen. Het getal aanwezige leden was 399; de volstrekte meerderheid 200. Vóór stemden 237, en tegen 162 leden.

VIII.

Het wetsontwerp tot versterking van Parijs, den 1sten Februari 1841 in de Kamer der Afgevaardigden aangenomen, werd den 11^{den} Februari bij de Pairs ingediend met een afzonderlijk *exposé des motifs*, voorgedragen door den Minister van Oorlog en waarbij deze duidelijk deed uitkomen, dat zijn standpunt ten aanzien van het ontwerp thans anders was dan bij de vroegere discussiën. In de Kamer der Afgevaardigden, zeide de maarschalk Soult, heb ik er prijs op gesteld mijne bijzondere

zienswijze ten aanzien van de wijze van versterking, ook tegenover het ontwerp van het gouvernement, te handhaven. Maar de quaestie is nu van aard veranderd. Wij hebben nu te doen met een ontwerp, dat door de andere Kamer is goedgekeurd, en ‘wanneer een Kabinet, van de eene naar de andere Kamer, de aangenomen beslissingen overbrengt, zonder daarbij de ongewijzigde voorstellen te voegen, zooals die aanvankelijk waren ingediend; wanneer het aan die beslissingen de sanctie geeft van de koninklijke ordonnantie, dan neemt het daarvan de verantwoordelijkheid geheel op zich, en maakt het die beslissingen tot zijne beslissingen.’ Door het aannemen van deze houding hoopte de maarschalk waarschijnlijk de herhaling te voorkomen van de lastige incidenten, waartoe zijne verklaringen in de andere Kamer aanleiding hadden gegeven. Maar dit gelukte slechts ten deele, en het ontwerp ondervond in de Kamer der Pairs eene niet minder hevige bestrijding dan in die der Afgevaardigden.

Hoe weinig sympathie de Pairs voor het voorstel hadden, bleek al dadelijk bij de samenstelling van de Commissie van rapporteurs, waarvan de meerderheid ongunstig voor het voorstel der Regeering gestemd was. In plaats van een algemeenen rapporteur als Thiers, die, het ontwerp verdedigende, voor zijn eigen werk streed, trad in dezen tak der Wetgevende Macht als algemeene rapporteur op, het eenige lid der Commissie, dat van geene versterking van Parijs, in welken vorm ook, wilde weten. De Commissie adviseerde dan ook niet tot aanneming van het voorstel, maar onderwierp aan hare medeleden een amendement, geheel in den geest van de vroegere denkbeelden van den maarschalk Soult: forten en eene ‘*enceinte de sûreté*’ langs de geheele stad. Daarvoor zou een krediet worden toegestaan van 46 millioen gulden, terwijl het regeeringsontwerp 70 millioen gulden vorderde. De Commissie van rapporteurs deed daarbij opmerken, dat een hoofdwal, zooals de Regeering bedoelde, een hoofdwal bestand tegen een beleg, naar haar gevoelen, anders ingericht moest zijn en dan ook veel meer zou kosten dan het ontwerp aangaf. Uit de toelichting van het amendement bleek, dat de Commissie geen eigenlijken vestingwal, bestand tegen eene belegering, wilde, maar slechts eene aaneenschakeling van middelen van afsluiting, hier een muur met schietgaten, daar een wal met gracht, elders eene versterkte terreinafscheiding, te zamen voldoende om een plotseling doordringen des vijands te beletten. Het gold dus

ook hier weder het ‘meerdere’ of het ‘mindere’, en daaromtrent is de keuze altijd moeilijk. Zij, die beweerden dat eene ‘*enceinte de sûreté*’ volkomen voldoende was, hadden, gelooven wij, geen ongelijk. Maar een vestingwal, ingericht tegen een beleg, is zeker nog beter. Daarentegen is hij ook twee- of driemaal zoo duur, en zoo lost zich ook deze quaestie, gelijk zoo menige andere, in eene geldquaestie op.

Een der warmste verdedigers van de wet in de Pairs was de hertog de Broglie - de vader, meenen wij, van den tegenwoordigen Minister - lid van de Commissie van rapporteurs. Hij was de eerste spreker en vond, ook na de uitvoerige debatten in de andere Kamer, nog gelegenheid iets nieuws te zeggen. Belangrijk waren de politieke beschouwingen, waarmede hij zijne rede opende, en die hoofdzakelijk strekken moesten om te betoogen, dat Frankrijk, baanbreker voor alle nieuwe politieke denkbeelden, daardoor een permanent gevaar vormde voor de min of meer absolutistische mogendheden van het vaste land. Wij loopen derhalve altijd gevaar, dus vervolgde hij, eene coalitie tegenover ons te vinden, en tegenover zoodanige coalitie zijn wij in den aanvang altijd zwak. Wij hebben wel de middelen om zelfs aan de geduchtste coalitie weerstand te bieden, maar wij kunnen nimmer zoo spoedig als onze naburen gereed zijn. ‘Bij onze naburen is alles altijd gereed: zij vormen militaire monarchiën. Als zoodanig is het krijgswezen bij hen hoofdzaak. Zij werken aan de verbetering van hunne militaire instellingen in een geest van vooruitzien en volharding, met eene eenheid van gedachte en uitvoering, die nooit bereikt kunnen worden bij Staten met een meer vrijen regeeringsvorm, wier minderheid in dit opzicht wel door andere voordeelen wordt opgewogen, maar die toch, wat dit punt betreft, onbetwistbaar in de minderheid zijn. Juist omdat wij eene vrije, parlementaire regeering hebben; juist omdat wij een regeeringsstelsel bezitten, waarbij de macht verdeeld is, waarbij de ministeriën onophoudelijk afwisselen, waarin de partijen elkander belemmeren, waarin kleine bezuinigingen soms groote quaestiën zijn, en waarin de publieke meening, de meest veranderlijke van alle zaken in de wereld, de geesten beurtelings van het eene naar het andere onderwerp drijft, juist daarom zullen wij nooit zoo goed voorbereid zijn, noch voor den aanval, noch voor de verdediging, als zuiver militaire monarchiën.’ Daaruit leidde de redenaar af, dat het Fransche leger, aan de

grenzen stelling nemende, ontwijfelbaar geslagen zou worden, en dat dan het lot van Frankrijk wellicht beslist zou zijn. Doch versterk Parijs, zeide hij; versterk Parijs zóó, dat de aanval op die stad eene reusachtige, bijna onmogelijke onderneming wordt, en de toestand wordt dadelijk eene geheel andere.' Het is dan niet meer noodig dat uw leger zich aan de grenzen late vernietigen om Parijs te dekken. De weg naar Parijs kan, zonder gevaar, open blijven. Niemand zal het wagen naar de hoofdstad op te rukken. Het leger kan zich onder bescherming van de grensvestingen opstellen, daar zijne versterkingen afwachten en zijne rekruten oefenen; het kan tijd winnen totdat het sterk genoeg zal zijn om den vijand met gelijke krachten te bekampen.

Het denkbeeld om, zoo de aanvaller veel sterker was, met het leger te manoeuvreeren en zoodoende tijd te winnen, was misschien goed; ware het in 1870 gevolgd, toen Frankrijk wel niet tegenover eene coalitie, maar toch tegenover eene geduchte overmacht stond, de uitkomst van den oorlog zou wellicht eene andere zijn geweest. Maar het is niet gevolgd, en het versterkte Parijs heeft daardoor niet het nut kunnen opleveren, dat de hertog zich in 1841 voorstelde. De Franschen konden in 1870 twee wegen volgen. Zij hadden het offensief kunnen nemen. Zij hadden in Zuid-Duitschland kunnen staan vóór dat de Duitsche legers daar vereenigd waren. Dit hebben zij niet gedaan. Maar zij hebben evenmin de temporiseerende taktiek in praktijk gebracht, die de heer de Broglie aanprees. Zij wisten eigenlijk niet of zij vooruit of achteruit zouden gaan. Zij hadden *geen* plan, hetgeen veel erger is dan een *slecht* plan. Ook ten onzent zijn, ten aanzien van den weg, die in geval van oorlog gevolgd zou moeten worden, de meeningen weifelend. Natuurlijk kan men, in vredestijd, geen plan in bijzonderheden voorschrijven: te veel hangt daartoe van de omstandigheden af. Maar wij kunnen en wij moeten als beginsel aannemen, dat eene ernstige verdediging des lands in den regel eerst zal beginnen aan de Utrechtsche linie, daargelaten wat wij later zullen kunnen doen om de buitenprovinciën weder vrij te maken. Al hetgeen de hertog de Broglie zeide omtrent den toestand van betrekkelijke zwakheid, waarin Frankrijk, in sommige gevallen, bij den aanvang van den oorlog zou kunnen verkeeren, geldt in veel hoogere mate voor ons, en daarom moet, gelijk de hertog voor Frankrijk wilde, 'tem-

poriseeren' ons wachtwoord zijn. Eene moeielijke zaak voor een Fransch legeraanvoerder, omdat het Fransche volkskarakter zich tegen die wijze van oorlogvoeren verzet; eene gemakkelijke wijze van handelen voor een Nederlandsch legerhoofd, omdat geen volk zoo gaarne als het onze elke beslissing uitstelt en men meer kans heeft onder onze legerbevelhebbers *tien* Fabiussen dan *één* Hannibal aan te treffen.

Na verder het amendement bestreden en verschillende van de bekende bezwaren tegen het wetsontwerp te hebben wederlegd, besloot de hertog met de opmerking, dat de wet geen partij-wet was, maar eene wet voor de toekomst, eene nationale wet, die dan ook in de Kamer der Afgevaardigden de stemmen verkregen had van mannen van de meest uiteenloopende politieke richtingen. Hij herinnerde, dat slechts eene enkele petitie tegen het ontwerp bij de 'Pairs' was ontvangen, en dat de inwoners zelven van Parijs elk oogenblik het bewijs gaven, dat zij het grootsche, het nationale, het vaderlandslievende van den maatregel erkenden. 'Immers de grondeigenaars,' zeide hij, 'staan hunne terreinen af zonder den prijs te bepalen; de onteigening heeft overal bij minnelijke schikking plaats; de bewoners der voorsteden, op wien de last en de gevaren vooral nederkomen, geven geen blijken van ontevredenheid, maken geen oppositie en doen alleen, met eene waardige gematigdheid, hunne rechten gelden; zij stellen zich tevreden met hetgeen hun wordt toegezegd.' Dit is een gevolg van het algemeene, het nationale karakter van de wet, dat het amendement daaraan wil ontnemen. Want het amendement rakelt den ouden strijd tusschen de forten en de enceinte weder op en beslist dien strijd in het voordeel van de forten alléén. Het amendement wordt daardoor, let men op de geschiedenis van de quaestie der forten en der enceinte, zoo het wordt aangenomen, eene overwinning van de eene partij op de andere. En de aldus geämendeerde wet wordt eene partij-wet. Zij zal daardoor naar buiten niet de beteekenis hebben, die allen daaraan geven willen. Het groote moreele effect zal verloren gaan. 'Gij wilt,' dus besloot de redenaar, 'hen ontmoedigen, die samenspannen tegen onze onafhankelijkheid: geef hun dan niet, bij de behandeling van dit onderwerp, het schouwspel van partijen, die elkander bestrijden, en van publieke machten, die onderling verdeeld zijn. In het land zelf zijn het uwe vijanden, de vijanden van alle orde en van elken goeden maatregel,

in het buitenland uwe mededingers, die het oog op u gevestigd houden. Verniel uw werk niet, alvorens het te hebben aangevangen.'

Een nog krachtiger verdediger vond de wet in den generaal Pelet, een der 'illustratiën' van het eerste keizerrijk, en die zich ook als militair schrijver, onder anderen door zijn werk over den veldtocht van 1809, een welverdienden naam verworven heeft. Daar hij een afzonderlijk geschrift tot verdediging van het wetsontwerp had doen ronddeelen, bepaalde hij zich in zijne rede tot de bestrijding van enkele deelen van het rapport der Commissie van rapporteurs. Dat rapport beriep zich, naar zijne meening, ten onrechte op het advies der Commissie voor de defensie van 1836. Die Commissie had altijd gewild, zoo geen bepaalden vestingwal, dan toch eene omwalling van veel meer beteekenis dan de '*enceinte de sûreté*' van het amendement. De generaal trachtte vervolgens aan te toonen, dat zoodanige 'enceinte' geheel onvoldoende was en niet beletten zou dat de aanvaller, 's nachts of bij mistig weder, tusschen de forten door, in de stad zou kunnen dringen. Hij bracht voorts hulde aan het Ministerie van 1 Maart 1840, dat het, op eigen verantwoording, de werken der bevestiging begonnen, aan dat van 29 October daaraanvolgende, dat het die voortgezet had. Thans, zeide hij, is de helft van den vestingwal reeds voor een groot deel voltooid, en 'wij brengen onzen tijd door met spitsvondigheden en met amendementen, waarbij de vraag behandeld wordt, of die heilzame werken voortgezet zullen worden of niet. Mijne Heeren! de hoogste wet is het behoud van het land; wij moeten den parlementairen regeeringsvorm niet onmogelijk maken of doodelijk.'

Zeer juist gezegd, wanneer men van de veronderstelling uitgaat, dat de voorgedragen wet onverbeterlijk was. Maar daarvan was iedereen niet zoo overtuigd als de generaal Pelet. En vooral de omstandigheid, dat de werken reeds zoo ver gevorderd waren, was voor velen eene reden om de wet te verwerpen. Zoo het goedkeuring verdiende, dat het Ministerie van 1°. Maart 1840, terecht of ten onrechte een oorlog vreezende, een begin had gemaakt met de versterking van Parijs, wat reden kon er zijn om, nu alle gevaar ver geweken was, zonder het votum der Wetgevende Macht af te wachten, met de werkzaamheden voort te gaan? Men zag daarin eene geringschatting van de Vertegenwoordiging, waartegen zij zich met kracht behoorde te

verzetten. Het was de begaafde Montalembert, die zich bij de behandeling der artikelen tot den tolk maakte van hen, die deze meening waren toegedaan. ‘De laatste overweging’, zeide hij, ‘waardoor mijn votum bepaald wordt, is het belang van de waardigheid van de Kamer. Men heeft haar als het ware haar recht betwist; ik smeek de Kamer daarvan gebruik te maken, vooral ten aanzien van dit Ministerie, dat de Wetgevende Macht op veel krasser wijze heeft ter zijde gesteld dan het vorige, omdat het niet, als het Ministerie van 1°. Maart, het voorwendsel had van de urgentie. En toch, op dit oogenblik, terwijl deze Kamer beraadslaagt, schrijft het aanbestedingen uit en zet het de werken voort met eene waarlijk schandelijke voortvarendheid (*une activité vraiment scandaleuse*). De Kamer stelle paal en perk aan deze minachtende wijze van handelen, en zij zal een grooten dienst hebben bewezen aan het land.’ Montalembert had geen ongelijk, maar de maarschalk Soult gaf later aan hem en aan andere sprekers terecht in bedenking of de Kamer der Pairs wel de plaats was om dergelijke beschuldigingen te uiten: ‘*la Chambre voudra bien se rappeler, d'ailleurs, que si le Ministre avait prévariqué, s'il avait pu encourir une accusation pour un acte qu'il croyait utile à son pays et dont on l'a loué dans une autre enceinte, c'est dans celle-ci qu'il aurait trouvé des juges; il ne doit donc pas y trouver d'avance des accusateurs*.’

Het ontwerp werd nog bestreden door den graaf Molé; den graaf d'Alton-Shée, den graaf democraat, die voor eenige jaren, wij meenen in de *Revue Brittannique*, eene schets van zijne politieke loopbaan gegeven heeft, die juist niet geschikt was om veel sympathie voor zijn persoon en zijn karakter te wekken; den generaal de Castellane; den generaal de Fézensac, die zulke belangrijke *Mémoires* heeft nagelaten; den baron Charles Dupin, den bekenden schrijver; de graven de Noailles, d'Harcourt en anderen. Veel nieuws werd door hen niet gezegd, en het eenige argument, dat in sommige dezer redevoeringen in 't oog valt, is de bewering, dat eene nieuwe uitvinding - de congrevische vuurpijlen - door middel waarvan eene groote stad in een oogwenk in brand geschoten kon worden, de verdediging van steden als Parijs geheel onmogelijk maakte!

Van al die sprekers schijnt de heer Dupin het meeste succès te hebben gehad, vooral door de slotwoorden zijner rede, waarin hij zijne ambtgenooten aanspoorde tot zelfstandigheid en onaf-

hankelijkheid. In een tijd, waarin het in ons vaderland als de hoogste deugd in den volksvertegenwoordiger schijnt te worden beschouwd, dat hij zwijge en blindelings medega met de regeering van zijne kleur, zal het geen kwaad kunnen de krachtige woorden van den redenaar, onveranderd, over te nemen: '*Pour vous, mes nobles collègues*', aldus besloot Dupin zijne rede, '*qui dans cette grave discussion montrez une ardeur dont le pays ne croyait pas votre maturité capable, poursuivez votre tâche. Rappelez-vous les grands noms dont l'histoire a consacré le souvenir pour l'illustration de vos familles. Rappelezvous les Pasquier, les Mathieu Molé, les Malesherbes et les d'Aguesseau; rappelez-vous les Fénélon et les Bossuet, les Catinat et les Vauban, les Beauvilliers et les Montausier, ces hommes à jamais illustres par leurs vertus et leur noble indépendance: ils faisaient la force de la monarchie, non par leur obséquiosité, mais par leur sincère courage. Sous le roi le plus révéré, le plus obéi qui fut jamais, ils faisaient pénétrer jusqu'au pied du trône les enseignemens de la vérité; ils affrontaient la disgrâce pour rester fidèles à la religion du devoir. Ils élevaient leur voix indépendante au sein des conseils du prince et jusque dans le sanctuaire de la royauté. Comme la hauteur de leur vertu trouvait noblement sa mesure dans l'âme de Louis XIV, il en résulta le règne d'un roi qui fut proclamé grand pendant sa vie, et grand encore après sa mort. Messieurs les Pairs, en reproduisant aujourd'hui cette vertu de vos ancêtrēs, procurez à la royauté moderne l'occasion de s'élever elle même à la gloire du plus illustre de ses aïeux*.'

Onder de verdedigers der wet werken wij nog op den in ons land wel bekenden maarschalk Molitor; den graaf Bresson, den Franschen gezant te Berlijn, die misschien toen reeds gevoelde dat de versterkingen van Parijs vooral tegen de Pruisische wapenen zouden moeten dienen; den generaal Cubières, Minister van Oorlog in het vorige Kabinet, dat met de bevestiging een begin had doen maken, die kort en goed sprak; den generaal de Saint Cyr, den prins de la Moskowa, den zoon van Ney, en den generaal Dode de la Brunerie, die lid was geweest van alle commissiën, die over de zaak der versterking waren gehoord. Over het algemeen waren de militaire leden vóór het ontwerp, hetgeen echter niet veel bewijst in eene zaak, waarbij politieke en sociale overwegingen meer dan zuiver krijgskundige beschouwingen den doorslag moesten geven.

De Minister van Oorlog, de maarschalk Soult, sprak ook thans reeds den tweeden dag der discussiën. Hij deelde bij deze gelegenheid de bijzonderheid mede, dat bij hem de gedachte der versterking van Parijs reeds was opgekomen in 1815, en wel in den krijgsraad, die toen te la Villette (voorstad van Parijs) gehouden werd. Men overwoog daar wat men zou aanvangen met de overblijfselen van het leger, dat te Waterloo geslagen was, en welke partij ten aanzien van Parijs zou worden genomen. De overtuiging was toen algemeen, dat aan eene verdediging van Parijs niet kon worden gedacht, en dat het leger zich achter de Loire weder formeeren moest, maar toen kwam bij mij, zeide de maarschalk, het denkbeeld op, en dat denkbeeld heeft mij niet weder verlaten, dat de versterking van Parijs van hoog belang zou kunnen zijn voor het behoud van Frankrijk. Aan dat denkbeeld heb ik uitvoering gegeven in 1830-34, maar de kredieten, die ik voor 1834 aanvroeg, werden mij geweigerd. De maarschalk verklaarde die weigering aldus: '..... *nous avons ce malheur en France, que, lorsque le danger presse, alors nous nous élançons d'enthousiasme dans les aventures* (*j'emploie à dessein le mot*), *les aventures quelquefois les plus désordonnées, quelquefois les plus contraires au but que nous voulons atteindre. Mais une fois ce danger passé, on se regarde et l'on se dit: "Nous avons eu peur peut-être; qu'est-ce que cela veut dire?"* (*On rit*). *Mais il n'y a plus de danger pour le moment et l'on se rassure. C'est ainsi que les credits de* 1834 *me furent refusés*.'

Het is niet alleen in Frankrijk, dat op zoodanige wijze gehandeld wordt. In ons land gaat het niet anders. In gewone omstandigheden dikwerf karig, beknibbelend bij alle uitgaven, die tot het krijgswezen betrekking hebben, verliezen wij, zoodra er schijn van gevaar dreigt, alle bedaardheid en werpen wij aan de regeering de millioenen toe met eene zoo groote vrijgevigheid alsof wij verschooning wilden vragen voor onze vroegere te-kort-komingen. Zooveel millioenen kan, bij eene mobilisatie als in 1870, bij een oorlog tegen Atchin, het Ministerie van het oogenblik niet vragen, of zij worden, blindelings, verleend. Zoo daarvoor nog te zeggen is, wij kunnen ons geen reden denken waarom althans later, als de toestanden weder normaal zijn, geen nauwkeurige rekenschap van het gebruik der verleende kredieten zou worden gevraagd. De ondervinding heeft de noodzakelijkheid daarvan doen kennen. De gelden

worden in zulke tijden, soms, op onverantwoordelijke wijze verspild, getuige de sommen, die in 1870 aan volkomen nuttelooze fortificatie-werken zijn uitgegeven en de kosten, die veroorzaakt zijn door het onder de wapenen houden van de militiens, lang nadat alle gevaar voor ons land reeds geweken was. Ook nu schijnt het, dat voor Atchin vele uitgaven worden gedaan, die achterwege konden blijven of voorkomen hadden kunnen worden, wanneer men in gewone tijden meer zorg aan het leger in Indië had besteed. Maar het wordt nu eenmaal als minder gepast beschouwd om op deze uitgaven streng toe te zien, en zoo worden in zulke tijden niet zelden met kwistige hand sommen uitgegeven, die, waren zij in rustige tijden toegestaan, aanmerkelijke en blijvende verbeteringen in het krijgswezen mogelijk zouden hebben gemaakt.

Twee dagen nadat de maarschalk gesproken had, vatte Guizot het woord op, alleen, zoo hij zeide, om de politieke zijde van het voorstel te bespreken. Hij gaf vóór alles zijne bevreemding te kennen over den tegenstand, dien het ontwerp juist in de Kamer der Pairs ondervond. ‘Gij, Mijne heeren!’ zeide hij, ‘beoordeelt de zaken niet op eenzijdige wijze, naar den schijn of onder den indruk van het oogenblik of van eene uitsluitende zienswijze. De meesten van u hebben geleefd, zijn opgegroeid in de behandeling van de publieke zaak; gij hebt gehandeld; gij hebt legers aangevoerd; gij hebt geregeerd. Gij zijt gewoon de zaken van alle zijden te bezien, en aan een maatregel de plaats toe te kennen, die daaraan, te midden van velerlei verwante feiten, in den algemeenen politieken toestand, waarop hij invloed uitoefent, toekomt. En nu is de groote zijde, het eigenlijke karakter van het ontwerp, dat aan uwe beraadslagingen is onderworpen, juist te zoeken in zijn invloed op de stelling van Frankrijk in Europa en onze verhoudingen met Europa’. Guizot schetste verder hoe de herinnering aan het verleden van Frankrijk, aan de gebeurtenissen van 1792 tot 1815 nog overal levendig was en een blijvend beletsel vormde tegen alle pogingen om eene werkelijke ‘*entente cordiale*’ tusschen Frankrijk en Europa te doen ontstaan: ‘*c'est-là ce qui trouble, altère, compromet souvent au dehors nos relations, notre situation, notre influence*.’ Eene enkele wet zal, zeide Guizot, ik begrijp dat, in dien stand van zaken geene verandering brengen. Maar de versterking van Parijs, ‘*une mesure de défense, de conservation, de paix*’, zal daartoe krachtig kunnen bijdragen. De grond-

gedachte van het ontwerp is: *verdediging*, en het sterkste bewijs daarvoor is wel deze omstandigheid, dat deze maatregel, zoo dikwijls reeds opgevat en weder verlaten, telkens op den voorgrond is getreden als men op eene verdedigende politiek bedacht was, telkens is verlaten als meer oorlogzuchtige denkbeelden de bovenhand hadden.

Dit thema werd, in bewoordingen, die in een Nederlandsch Parlement misschien minder goed geklonken zouden hebben, maar waarschijnlijk in eene Fransche Kamer den gewenschten indruk maakten, door Guizot nog verder uitgewerkt, totdat hij het amendement aanvatte en dat bestreed met al de hulpmiddelen van zijn streng logischen geest. Wat doen, zeide Guizot, de tegestanders van de wet? Na ons gezegd te hebben, dat deze wet gevaarlijk is voor de orde, voor de vrijheid, voor onze finantiën, voor Parijs zelf, stellen zij u voor om de '*enceinte continue*' te vervangen door eene '*enceinte de sûreté*'. Ik zou mij nog kunnen begrijpen, dat men adviseerde om de wet te verwerpen. Maar dat men, na zoovele bezwaren te hebben geopperd, ten slotte niets meer verlangt dan eene bezuiniging van eenige millioenen en de weglating van eenige bastions en eenige grachten, dat is niet verstandig en kan niet ernstig gemeend zijn. Van twee zaken eene: òf al die gevaren, die men ons schetst, bestaan werkelijk, en dan baat het redmiddel van de Commissie niets, òf zij bestaan niet, en dan is het redmiddel onnoodig.

En wat doen zij, dus vervolgde de redenaar, die verklaren voorstanders te zijn van de bevestiging van Parijs, maar die bevestiging niet willen volgens het ontwerp der Regeering? Ik zal het ronduit zeggen. Het is een teêr punt, maar het moet besproken worden. Guizot deed toen gevoelen hoeveel moeite het gekost had de wet in de andere Kamer te doen aannemen; hoe zich daar, ten haren voordeele, eene meerderheid had verklaard, die uit heterogene bestanddeelen had bestaan, en die niet zoo gemakkelijk, op elk oogenblik, zou terug te vinden zijn; allerminst voor een nieuw plan, zooals het geämendeerde ontwerp zou wezen. Of gelooft gij, vroeg Guizot, dat het mogelijk is zulk eene parlementaire worsteling zoo telkens te herhalen? 'Doch aangenomen,' sprak hij verder, 'dat de wet geen gevaar liep, weet gij wat er van haar zou geworden zijn? Zij zou ontwricht, zedelijk gedood zijn. Ik hecht natuurlijk veel waarde aan de materieele kracht van de versterkingen van

Parijs, voor het geval dat het noodig werd daarvan partij te trekken. Maar het groote gewicht dier versterkingen ligt toch in de moreele kracht, in den moreelen indruk, die al dadelijk op Frankrijk en Europa wordt gemaakt. Opdat die indruk werkelijk gemaakt worde, moeten de versterkingen zich verheffen door de samenwerking van het land en het gouvernement, nauw vereenigd, onder de hoede van alle publieke machten in den Staat.

....'Het amendement verzwakt en ontzenuwt niet alleen de wet, maar het gouvernement zelf zou verzwakt, zeer ernstig verzwakt worden in Frankrijk en in Europa'. 'Ik herhaal', zeide Guizot, ziende dat deze woorden, die het bestaan van het Kabinet aan de aanneming der wet schenen te verbinden, tot eenige opschudding aanleiding gaven, 'ik herhaal: in Frankrijk en in Europa'.

Guizot deed hier zeer goed de moreele zijde van deze verdedigingsquaestie uitkomen en zijne woorden verdienen ook in ons land behartiging. Dat wij, in de vele jaren gedurende welke de defensie-quaestie reeds aan de orde is, nog geen stap nader zijn gekomen tot verbetering onzer krijgsinstellingen, is zeker, op zich zelf beschouwd, bedroevend. Want het is meer dan treurig, dat ons leger - de quaestie van verdediging nog daargelaten - niet zoodanig is ingericht, dat wij in staat zouden zijn, deed het gevoel zich voor, aan onze verplichtingen als onafhankelijken Staat te voldoen en onze neutraliteit te handhaven; wij zouden in 1870 eene ernstige bedreiging van onze neutraliteit niet hebben kunnen beletten. Maar veel erger is de indruk naar buiten, het schouwspel, dat wij aan de wereld vertoonen van onze volkomen machteloosheid waar het geldt ons krijgswezen overeenkomstig de eischen des tijds in te richten. Wij lokken daardoor den vijand uit. Wij vestigen in Europa de meening, dat de Nederlanders van de 19de eeuw ontzenuwd, verbasterd volk zijn, slechts geschikt om op gemakkelijke wijze geld te verdienen, maar tot geene krachtsinspanning in staat en voor geen enkel denkbeeld toegankelijk, dat buiten den kring van zijne commercieele speculatiën valt. Zulk een volk kan op de achting van Europa geen aanspraak maken, en wie zal een volk ontzien, dat door andere volken geminacht wordt? Thorbecke had dit gevaar gevoeld, en bewees andermaal een waar staatsman te zijn toen hij, voor de derde maal optredende, aan de defensie eene zoo belangrijke plaats in zijn programma inruimde. Of het goed gezien was de defensie-quaestie, in ons

land, zoo geheel voorop te stellen, is eene andere vraag, die wij althans niet toestemmend kunnen beantwoorden. En zeker is het, dat hij zich bedrogen heeft zoowel in de keuze der middelen, waardoor wij tot verbetering onzer krijgsinstellingen kunnen geraken, als in de keuze der personen, die geroepen waren zijne grondgedachte: '*een geheel; een algemeen plan van organisatie onzer defensie*' uit te werken. Maar Thorbecke had, gelijk bekend is, een slecht oog op menschen, en hij deelde met de meeste onzer staatslieden sedert '48 het groote gebrek van een volslagen vreemdeling te zijn in krijgszaken, of liever van onbekend te zijn met de algemeene beginselen, waarop het krijgswezen van een land als het onze behoort te berusten. Het is niet genoeg te zeggen, dat men het krijgswezen wil hervormen, men moet ook, althans in groote trekken, weten *hoe* dat moet geschieden. En dat kan niemand weten als een staatsman, die tevens algemeene krijgskundige kennis bezit, of, wat echter even zeldzaam schijnt te zijn, een krijgskundige, die ook in politieken en economischen zin gevormd en ontwikkeld is.

Volgens de goede gewoonte van het Fransche parlement om de discussiën te sluiten als de Kamers zich genoegzaam ingelicht achten, werden de algemeene beschouwingen, na een zesdaagsch debat, den 29sten Maart, niettegenstaande het protest der nog ingeschreven sprekers, gesloten. De beurt kwam thans aan de artikelen. Vooraf nam nog de algemeene rapporteur, de baron Mounier, het woord om het debat te resumeeren.

Zijne rede was grootendeels eene verdediging van het amendement der Commissie op art. 1 van het wetsontwerp; de regel, die, terecht, in onze Kamer geldt, dat geen amendementen bij de algemeene beschouwingen mogen worden behandeld, schijnt in de Fransche Kamers niet te zijn aangenomen. De rapporteur was zeer kort. Het amendement, zeide hij, is door verschillende sprekers eenigszins uit de hoogte behandeld en voorgesteld als dwaas en weinig vaderlandslievend. Wat het eerste verwijt betreft, zal het voldoende zijn op te merken, dat een soortgelijk amendement, ofschoon van nog wijder strekking, in de andere Kamer is voorgesteld door een generaal, Minister van Oorlog in het Kabinet van 12 Mei 1839, waarvan de maarschalk Soult eveneens President was, en dat die generaal dus wel geacht mag worden beter dan iemand met de oorspronkelijke gedachte van den tegenwoordigen Minister van Oorlog bekend te zijn geweest. De Commissie, zeide de rap-

porteur, zal zich overigens tegen dat verwijt niet verdedigen, maar zij heeft het recht protest aan te teekenen tegen de beschuldiging alsof hare voorstellen minder vaderlandslievend zouden zijn dan die der Regeering: ‘een ieder kan voor zich zelf overtuigd zijn, dat zijn gevoelen het beste is; maar niemand heeft het recht zich het monopolie van vaderlandsliefde toe te eigenen, en de Commissie gelooft, dat hare leden in dit opzicht geen bewijzen meer behoeven te leveren.’ De rapporteur hield, tegenover de ontkenningen van vroegere sprekers, vol, dat de Commissie van 1836 nooit een vestingwal gewild had als thans werd voorgesteld en dat die gansche wal eene uitvinding was van het Ministerie - Thiers van 1 Maart 1840. Hij toonde aan, dat de kracht van de verdediging in de forten moest liggen en dat het denkbeeld om, waren deze genomen, de stad nog te verdedigen, zoo al uitvoerbaar, dan toch voor de stad zelve de verschrikkelijkste gevolgen hebben zou. Juist om de stad te sparen, zeide de rapporteur, en wij gelooven, dat hij de zaak goed inzag, moet zij geene vesting worden.

De discussie over de twee eerste artikelen, die het beginsel bevatten, liep nog denzelfden dag af. De Minister van Binnenlandsche Zaken, de graaf Duchatel, voerde nog het woord tot bestrijding van den markies de Dreux-Brézé, een legitimist, die beweerd had, dat deze kolossale onderneming alleen zijn ontstaan te danken had aan den wensch om kracht te geven aan eene partij-regeering, geïsoleerd staande in Europa, maar dat zij niets te maken had met de ware belangen van het land. Ook de Minister van Finantiën, de heer Humann, moest nog het woord nemen om den markies d'Audiffret, een man van gezag in finantieele vraagstukken, te wederleggen. Deze had betoogd, dat er op de gewone dienst van 1842 een tekort zou zijn van 77 millioen gulden, terwijl er daarenboven, op de post voor buitengewone uitgaven, een deficit bestond van ongeveer 475 millioen gulden. De Minister ontkende de juistheid der voorstelling niet, ofschoon hij deed opmerken, dat onder de 475 millioen de 70 millioen voor Parijs begrepen waren; hij deelde voorts mede, dat in die verschillende te-korten zou worden voorzien door gelden van het amortisatie-fonds en door de reeds aangekondigde leening, van 220 millioen voor openbare werken, voor defensie-werken en voor de zeemacht. Intusschen gaf hij toe dat de toestand moeilijk was, maar hij vertrouwde dat men die moeielijkheden zou kunnen te boven komen, lettende op de hulpmiddelen van

Frankrijk en op de groote waarschijnlijkheid, dat de vrede in de eerste jaren niet zou worden verstoord. Een Minister van Finantiën moet al-zeer onbekwaam zijn, wanneer hij niet aan eene Vertegenwoordiging eene berekening kan voorleggen, waardoor alle te-korten verdwijnen. Niets is in den regel vermakelijker dan die lange uitweidingen om te betoogen, dat men zooveel te-kort komt, die altijd onmiddellijk gevolgd worden door het bewijs, dat er eigenlijk geld over is. Maar wanneer een Minister van Finantiën den finantieelen toestand 'moeilijk' noemt, dan doet men altijd verstandig hem op zijn woord te gelooven en aan te nemen, dat de toestand wel een weinig zorgwekkend is. Met volle recht zou dan ook de Kamer der Pairs, naar 't ons voorkomt, op grond van den finantieelen toestand, de wet hebben mogen verwerpen of tot kleiner proportiën hebben mogen terugbrengen. Maar de Fransche Kamers zijn op dit gebied altijd zeer toegevend geweest en de finantieele bedenkingen schijnen slechts bij weinig leden als een bezwaar gegolden te hebben. Het amendement der Commissie, dat zich in elk geval uit een finantieel oogpunt aanbeval, verkreeg dan ook slechts 91 van de 239 stemmen, en de wet werd den volgenden dag aangenomen met 147 tegen 85 stemmen, zijnde 31 stemmen boven de volstrekte meerderheid. Zij werd den 3^{den} April 1841 uitgevaardigd.

Een bescheiden zegepraal en die toch duur gekocht schijnt te zijn, wanneer althans de verwijten gegrond waren, die op den dag der stemming door een der redenaars tot de Regeering werden gericht. De generaal graaf de Castellane toch beschuldigde het gouvernement openlijk dat het 'geen middel ongebruikt had gelaten om invloed op den einduitslag uit te oefenen, zonder zelfs die middelen te versmaden, die de drang der omstandigheden soms kan aanraden, maar die noch met de meest alledaagsche voorzichtigheid, noch met de meest gewone gebruiken zijn overeen te brengen.' 'Heeft men toch niet gezien', zeide de generaal 'dat het ministerie de gezanten van Frankrijk bij de meest verwijderde hoven naar Parijs liet komen, opdat hunne zetels in de "Pairs" bij deze gelegenheid niet onbezet zouden blijven, en heeft de Kamer niet een van deze gezanten, met de stilzwijgende goedkeuring der Regeering, van de meening hooren gewagen, die men zich in Pruissen omtrent de versterking van Parijs schijnt te hebben gevormd? Dat is de eerste maal, dat men zijn toevlucht neemt tot een dergelijk

expediënt om pressie uit te oefenen op de Kamer, en, spreker vreest niet het te zeggen, dat expediënt is Frankrijk niet waardig (*n'est pas français*)' De maarschalk Soult, de rede van den graaf beantwoordende, gaf te kennen dat hij zich diens beschuldigingen niet behoefde aan te trekken en derhalve daaromtrent het stilzwijgen meende te kunnen bewaren. De overige Ministers zwegen en dat was zeker de verstandigste en meest waardige houding. Een gouvernement kan zoodanige verwijten, zij mogen waar of niet waar zijn, slechts met stilzwijgen bejegenen, en een Minister behoort zooveel zelfbeheersching te bezitten, dat hij, om de woorden van Thorbecke te gebruiken, dergelijke aanvallen kan laten medegaan met den stroom, die deze en zoovele andere verwijten zal medenemen.

De quaestie der versterking van Parijs, sedert zoovele jaren aan de orde, was dus eindelijk tot eene beslissing gekomen. De eer daarvan komt toe aan Thiers en Guizot, terwijl ook de invloed des Konings, die grooten prijs op die versterking stelde, niet weinig tot die uitkomst schijnt te hebben bijgedragen. Met de aanneming der wet hield echter de tegenstand tegen de versterking niet op. De Kamers werden reeds in 1843 met verzoekschriften overstelpt om de werken niet alleen te doen staken, maar zelfs om de gebouwde forten weder te doen afbreken. Die oppositie kreeg nieuw voedsel toen in 1845 de Regering een krediet van verscheidene millioenen aanvroeg tot bewapening van den vestingwal en de forten. De werken naderden toen reeds hun einde en de versterking zelve was een voldongen feit. Maar velen vertrouwden noch den Koning, noch zijn Ministers, en vooral Guizot niet. Zij verdachten hen, en niet zonder grond, van weinig sympathie voor de vrijheidsgezinde beginselen, en de oude vrees dat de forten nog eenmaal zouden moeten dienen als even zoovele *bastilles*, tegen Parijs gericht, was nog lang niet verdwenen. Ongewapend, zeide men, zijn de forten zeer onschuldig en weinig gevaarlijk, maar worden zij met kanonnen bezet, wat zal de Regering beletten die kanonnen, bij zekere eventualiteiten, op Parijs te richten? Het is waar, het Gouvernement had in zijn *Exposé des motifs* bepaald verklaard, dat het materieel, voor Parijs bestemd, te Bourges zou worden opgelegd. Maar wat heeft dit, zeide men, te beteekenen? Een voorwendsel om dat materieel naar Parijs over te brengen, zal altijd licht te vinden zijn, en welke waarborgen geeft dus deze verklaring?

Het voorstel van de Regeering was eene zuivere *geld*-wet, waarbij machtiging werd gevraagd tot het doen eener uitgave van 8 à 9 millioen gulden ten behoeve van de bewapening van Parijs. Ook eene gelijktijdig ingediende wet tot verkrijging van een krediet van 9 millioen gulden ten behoeve van verschillende vestingen, had dienzelfden vorm, een vorm waartegen bij onze vertegenwoordiging, blijkens het verslag, betreffende de in 1871 aangevraagde kredieten voor artillerie-materieel, nog al bezwaren schijnen te bestaan. Het rapport, dat over eerstgemeld wetsontwerp werd uitgebracht, trad in uitvoerige berekeningen ter bepaling van het getal benoodigde vuurmonden, waarvan het resultaat was, dat voor de 94 bastions van den vestingwal noodig werden geacht 1226 vuurmonden, terwijl voor de gezamenlijke forten 982 vuurmonden werden gerekend, namelijk 117 vuurmonden voor Vincennes en bijgelegen werken, 51 vuurmonden voor elk van de 9 nieuw gebouwde 4-hoekige forten, en 68 vuurmonden voor elk van de 6 nieuw gebouwde 5-hoekige forten. De Commissie kwam alzoo tot een totaal, ongerekend de veldstukken, van ruim 2200 vuurmonden, waarmede het Gouvernement zich vereenigde. Zij bepaalde ook, in overleg mĕt de Regeering, het kaliber van de vuurmonden en zelfs het metaal, waarvan zij vervaardigd zouden worden. Zij stelde voorts eene aanmerkelijke vermindering voor in de aangevraagde munitie en bracht zoodoende het aangevraagde krediet terug tot de som van 7 millioen gulden, waarmede het Gouvernement genoegen nam. Later werd, naar aanleiding van een amendement van de Commissie van rapporteurs, nog in de wet de bepaling opgenomen, dat het materieel te Bourges opgelegd en eerst in tijd van oorlog naar Parijs overgebracht zou worden. Men ziet, die commissiën van rapporteurs hadden toenmaals in Frankrijk een aangename taak en een belangrijken werkkring. Zij hadden de zelfstandigheid, die noodig is om in overleg met de Regeering te kunnen werken, terwijl omgekeerd de Regeering ook begreep, dat zij zich, zooveel doenlijk, met de Commissie moest verstaan. En alleen op die wijze kan de parlementaire arbeid vruchten dragen. Een Minister kan werken met vijf, zes, zeven personen, niet met eene geheele vergadering. Hier te lande hebben de commissiën van rapporteurs weinig invloed; zij worden in den regel door de Kamer, die ze koos, gedesavoueerd en toch worden zij veelal voor alles aansprakelijk

gesteld. De Regeering weet nimmer waaraan zij zich te houden heeft en het gevolg is, dat er niets tot stand komt.

Bij de discussiën ondervond het wetsontwerp voor de bewapening een vrij grooten tegenstand. Vooreerst van de zijde van hen, die tegen de wet van 3 April 1841 hadden gestemd, omdat zij in de forten een gevaar zagen voor de vrijheid. Deze wilden ze nu maar liefst ongewapend laten. Maar het wetsontwerp werd ook bestreden door voorstanders van de wet van 1841, onder anderen door Odillon Barrot, die betoogde, dat het met de vrijheid gedaan was, wanneer de Kamers als onder de mondingen van het geschut beraadslagen moesten. Datzelfde thema werd nog door verschillende sprekers met groote warmte behandeld: door den generaal de Laidet, de heeren Corne, de Lasteyrie en Joly en vooral door Lamartine in eene schitterende, maar zeer hartstochtelijke redevoering, waarin hij trachtte aan te toonen hoe sedert 1830 alle handelingen van het Gouvernement op de onderdrukking der vrijheid gericht waren en dat deze bewapenings-wet de bekrooning was van dat regeeringssysteem. Zelfs beschuldigde hij, vrij onbewimpeld, de Ministers van 1841, dat zij het land bedrogen en denkbeeldige gevaren in 't leven geroepen hadden om de wet van 3 April te doen aannemen. Thiers bleef het antwoord niet schuldig en zijn antwoord was van dien aard, dat Lamartine zich verplicht achtte de quaestie op een ander, meer persoonlijk terrein over te brengen. Het incident gaf aanleiding tot eene explicatie tusschen die beide afgevaardigden en tot eene verklaring, in de zitting van 8 Mei 1845 door den President voorgelezen, waaruit bleek, dat beide partijen genoegen namen met de van weêrszijden gegeven opheldering. Oppervlakkig beschouwd schijnt het vreemd, dat de eenvoudige aanvraag van een krediet om geschut aan te schaffen, de gemoederen zoozeer in beweging kon brengen. Maar men moet zich in de denkbeelden van de toenmalige oppositie verplaatsen. Zij had, en te recht, geen vrede met het regeeringsstelsel van Louis Philippe. Zij wilde meer vrijheid, uitbreiding van het kiesrecht, eene meer zuivere volksregeering. Dat het gouvernement in dit opzicht niet zou toegeven, was, bij het onverzettelijke karakter van Guizot, te verwachten. Intusschen begonnen de gemoederen reeds zeer in beweging te geraken en was het te voorzien, dat eene botsing tusschen de Koninklijke macht en de verschillende aan Louis Philippe vijandige partijen niet lang zou uitblijven. Met het

oog daarop zag men niet gaarne die opeenstapeling van militaire krachten te Parijs. Dat materieel, dat te Bourges ligt, zal, zeide men, daar niet lang blijven. Het zal in Parijs komen en als het eenmaal daar is, dan zal men weder meer troepen willen hebben voor dat geschut, meer kazernen voor die troepen en zoo verder. Op die wijze maakt men van Parijs een groot militair centrum, dat eene gestadige bedreiging zal zijn voor de vrijheid. Dit heeft men in 1841 niet gewild. Niemand wilde eene *vesting* Parijs, zooals men de vestingen Rijssel, Metz of Straatsburg heeft, en daarom gaat ook de redeneering niet op van hen, die zeggen: nu de werken er eenmaal zijn, zou het eene dwaasheid zijn ze niet te bewapenen. Dit is juist gezien bij een fort, bij eene gewone vesting; het kan niet gelden voor Parijs: eene exceptioneele vesting. De versterking van Parijs is eene daad van buitenlandsche politiek geweest. Men wilde indruk maken op Europa, en dat doel is bereikt. De stad is versterkt, maar zij is niet gerangschikt onder de vestingen; zij is niet onderworpen aan de bepalingen, die voor gewone vestingen gelden, en het is dus niet noodig ze in tijd van vrede te bewapenen. De politieke gedachte moet op den voorgrond blijven staan en niet ondergeschikt worden gemaakt aan zuiver krijgskundige overwegingen. Zij, die zoo spraken, wilden nog wel erkennen, dat van het tegenwoordige Gouvernement geen daden van geweld te verwachten waren; hunne vrees, beweerden zij, betrof meer de toekomst. Maar anderen schenen toch minder gerust. Gij zegt, riep een der redenaars uit, dat niemand er aan denken zal Parijs te bombardeeren. Is Barcelona, is Antwerpen niet gebombardeerd? Vraag het slechts aan Willem van Holland, aan Christina van Napels, aan Espartero. Heeft deze Regeering de bestokers van Barcelona niet gedecoreerd? En gelooft gij, dat Karel X ooit naar Cherburg zou zijn vertrokken, wanneer hij kanonnen had gehad op den Mont-Valérien?

De wet werd echter aangenomen, nadat enkele leden, onder anderen de graaf Daru en de algemeene rapporteur, de generaal Allard, tot hare verdediging het woord hadden gevoerd. Die gevaren, die men vreest, zeide de rapporteur, zijn eigenlijk geheel hersenschimmig en bestaan in elk geval ook reeds nu. ‘Te Vincennes bevinden zich 500 kanonnen, die iedereen dagelijks kan zien, maar waarin tot hiertoe niemand een gevaar voor Parijs heeft ontdekt. Welnu, het gouvernement heeft slechts een dertigtal dier kanonnen, onder bescherming van

7000 à 8000 soldaten, naar de *butte Montmartre* over te brengen, en het zou van daar Parijs tot gruis kunnen schieten. Meer nog. Ik ben op de *butte* geweest, en men heeft van daar een zoo goed uitzicht op de colonnade van het paleis van de Kamer der Afgevaardigden, dat ik de onhandigste kanonnier uittart zijn eerste schot niet midden in de Nationale Vergadering te brengen.' Deze woorden verwekten eenig gemor. Men achtte de onderstelling ongepast en scheen het vreemd te vinden, dat een generaal het punt was gaan uitzoeken van waar men het best de Kamer der Afgevaardigden beschieten kon. Maar de generaal Allard zette zijne rede voort: 'Mijneheeren!' zeide hij, 'wat ontbreekt aan die beide geheel uit de lucht gegrepen hypothesen? Slechts twee zaken. Een gouvernement, onzinnig genoeg om zulke plannen te ontwerpen, en een leger, dat ze wil uitvoeren. Ik heb de vaste overtuiging, dat noch het een, noch het ander immer zal worden aangetroffen.'

Dit kernachtige slot werd levendig toegejuicht en de generaal Allard was, dus sprekende, zeker te goeder trouw. Maar het jaar 1852 bewees, dat men in Frankrijk altijd voor gouvernementen heeft te vreezen, die in staat zijn *alles* te ondernemen, en dat daar altijd een leger gevonden wordt, gereed om zulke gouvernementen te ondersteunen.

De parlementaire geschiedenis van de versterking van Parijs is vooral ook daarom merkwaardig, omdat zij op treffende wijze de bewering wederlegt, die men soms verneemt, dat bij een parlementair regeeringsstelsel groote maatregelen moeilijk tot stand zijn te brengen. Zoo ooit, dan waren hier groote moeilijkheden te overwinnen. Over de zaak zelve liepen de gevoelens zeer uiteen. De deskundigen waren meer dan gewoonlijk verdeeld. Sommigen achtten de geheele versterking onnoodig; anderen wilden alleen forten, weder anderen alleen veldwerken. De Minister van Oorlog, President van het Ministerie, dat het wetsontwerp voordroeg, was persoonlijk een voorstander van een ander plan. De finantieele toestand was ongunstig. Er was een te-kort op de jaarlijksche begrooting en een aanzienlijk deficit op de post voor buitengewone uitgaven. Het gevaar

voor oorlog, dat een oogenblik had gedreigd, was voorbij. De meerderheid, waardoor het Kabinet gewoonlijk gesteund werd, was niet gezind ditmaal mede te gaan, en velen, die overigens geen bezwaar hadden tegen het ontwerp, konden toch de gedachte niet onderdrukken, dat de forten wellicht eenmaal meer een gevaar voor de binnenlandsche vrijheid dan een waarborg tegen den buitenlandschen vijand zouden blijken te zijn.

Toch kwam de maatregel tot stand. Hij kwam tot stand omdat, zoo de bestrijding hevig was, de verdediging gevoerd werd met eene kracht en een talent, aan den aanval evenredig. Hij kwam tot stand omdat de Regeering, wel verre van op onbesuisde wijze hare eigen denkbeelden door te drijven, haar voorstel, in overleg met de Vertegenwoordiging, zoodanig had ingericht als noodig scheen om, zonder schade voor de zaak, toch de zege te verkrijgen. Eindelijk omdat Guizot, die de Regeering was, en Thiers, die hierin de Regeering ondersteunde, bekwame staatslieden en redenaars waren, met wie slechts enkelen zich durfden meten. Het parlementaire regeeringsstelsel kan slechts daar tot vruchtbare resultaten leiden, waar de Regeering, bij de kennis die noodig is om te ontwerpen, den tact en de bekwaamheid voegt, die tot de verdediging worden vereischt. Waar men klaagt over de onvruchtbaarheid van den parlementairen arbeid, daar wordt de regel miskend, dat het gezag alleen aan hen toekomt, die in staat zijn het te voeren.

10 September 1873.

J.K.H. DE ROO VAN ALDERWERELT.

Het volksonderwijs op Ceylon.

> In the self-imposed task of enlightment, we will imitate the renovating process of nature herself, silent, gradual, effective; working by common means; transforming not revolutionizing in her operations.
> For nature always loud when she destroys
> Is silent when she fashions[1].

Wat ons, wanneer wij korter of langer op Java geweest zijn, wel het allereerst treft in eene Britsche kolonie, is de algemeene verspreiding der Engelsche taal onder de inboorlingen des lands. De Siṇhalezen, die in fabelachtige vaartuigjes - kakelbont, zoo smal als uw hand - in een ommezien de mailboot omringen, zoodra zij, als het sein van haar aankomst in Point de Galle's rotsige baai, een kanonschot gelost heeft; de bonte schare op de landingsplaats wachtend; de glanzend bruine Tamil, die ons door de Hollandsche stadspoort en voorts in den lommer van waroe's langs de wallen geleidt, om straks ter linker van het Vaderlandsch kerkje de middenstraat in te slaan en ons het eveneens Hollandsch logementje te wijzen; de wisselaars van velerlei kleuren en rassen, die met luidruchtige taal hunne zilveren roepieën en kroonen in ruil voor onze sovereigns opdringen; de jongens die, uitgedost in het wit, ons wachten op den drempel der woning, waar een ‘oud ollandsch eer’ (zooals men in Lorets-Hôtel kan aangeplakt vinden) ons gastvrijheid bewijst, en een drom van Klingalezen en Mooren, Maleiers, Chetti's en Tamils hunne sierlijke waren van schildpad en goud, van kunstig gesneden ivoor, van sandel- en ebbenhout, of tal van Ceylonsche steenen, zooals robijnen en saphirs, voor het meerendeel valsch, met bedriege-

1 Report of the committee appointed for the revision of schools on the establishment of the Central schoolcommission (in Ceylon), Colombo, 10th January 1849.

lijke taal voor ons uitstallen: kortom schier allen, die we in het oude Tarsis ontmoeten, schreeuwen ons toe of plagen en vleien ons - in het Engelsch. Ja, het gebruik dezer taal is zoo algemeen, dat ze, gelijk op Java het Maleisch, de lingua franca der kolonie schijnt.

Straks de straat weder opgaand, na ons te hebben gebaad en versterkt, worden wij in die meening bevestigd. Point de Galle is een oud Hollandsch stadje. De huizen zijn er zoo dicht op elkander gebouwd, de straten zóó smal, dat wanneer onze voorouders op de breede gemetselde bank aan den voorkant der woning des avonds in gezelligen kout voor een wijle hun zwoegen vergaten - dat in die tijden, want thans ziet men die banken steeds onbezet, de overburen elkander schier met de knieën geraakt moeten hebben. Afgesloten door wallen, aan de zee- zoowel als de landzijde, vindt geen briesje in die stegen een doorgang, wordt er de zwoele, drukkende dampkring door geen zuchtje verfrischt. Wel heeft men alom het uitzicht, althans op de wallen, hetzij op de ruischende zee, hetzij op door palmen belommerde heuvels, op welke in den omtrek der veste tal van glauzende villa's en meer dan één kerkje het oog trekken; doch die aanblik verkwikt ons slechts weinig. Dra overmand door de hitte en meer nog door het verblindende licht, zien we om naar een schuilplaats. Het toeval leidt ons een schoolgebouw binnen. Een der kleine de Silva's, de Saram's of Pereira's, die, gelijk in Londen de Jones' en de Smith's, in de kuststreek van Ceylon de overhand hebben, springt met vrijmoedigheid op ons toe, gaat door zijne makkers gevolgd - het uur van gehoorzaamheid sloeg nog niet - het schoolvertrek met ons rond, toont zijne boeken en schriften, verzekert telkens op nieuw dat hij de eerste is zijner klasse, en snapt onophoudelijk voort, niet in de landstaal, die ons onverstaanbaar zou zijn - maar in het Engelsch. Onzes weegs weder gaand, valt ons achter een bouwvallig muurtje de bazaar in het oog. Nieuwsgierig treden wij binnen. Hier althans. waar de landbouwersklasse bijeenkomt, zullen de meesten - zoo dunkt ons - slechts de taal verstaan van het land. Al aanstonds worden wij echter in onze verwachting bedrogen door eenige schalksche meisjes of jongens..... meisjes of jongens, wie weet het? geen vreemdeling, die het zeer geringe verschil in dracht en kleeding niet opmerkt, kan ze wèl van elkaar onderscheiden. Hebben beiden niet dezelfde fijne gelaatstrekken,

dezelfde slanke gestalte, dragen beiden geen lang krullend haar, dat bij de vrouw op den kondeh en bij den man op de kruin door schildpadden kammen wordt samengehouden? gaan mannen en vrouwen niet beiden blootshoofds en, wat de kleeding betreft, ligt niet het eenig verschil in het baadje, dat bij de vrouw ietwat korter en van voren lager uitgesneden is? (De amuletten waarmede de vrouwen getooid zijn, merkt men zoo aanstonds niet op.) - Van hen of van haar keeren we ons tot een slangenbezweerder. Met de beenen onder het lichaam gekruist, staart de gebronsde Hindoe met den hoogrooden hoofddoek en de kleurrijke ringen als wezenloos voor zich heen. Nauw echter krijgt hij ons in het oog, of hij springt overeind met verlokkenden grijns, wenkt zijnen handlanger die een korfje ontbloot, grijpt naar een fluit welke, althans in 't geluid, veel van een doedelzak heeft, en op de eerste snerpende klanken de beste, komt uit het mandje een brilslang te voorschijn - de in het oog van den Indiër heilige cobra - die met luid gesis op ons toeschiet, ons van schrik doet terugdeinzen, doch zich ijlings op het geringste bevel van haar meester weder terugtrekt. De taal waarin de slangenbezweerder haar toespreekt, en ons smeekt om een aalmoes, is weder dezelfde als straks. Kortom, waar we den voet zetten en wat we ook hooren - we vernemen niet Kalidasa's[1] zoetvloeiende taal, we vernemen slechts Angelsaksische klanken.

We zijn reeds gereed met ons oordeel. De trotsche Brit - zoo besluiten we overhaast - dringt overal in den vreemde, waar hij door middel zijner sovereigns heerscht, den inboorling zijn moedertaal op. Hij buigt zich tot geen minder ras neder. In gebruiken en zeden, zelfs in de uiting zijner gedachten, moet het zich plooien naar hem. Of is dit niet de gewone verklaring, waarom in eene Britsche kolonie de Engelsche taal zoo algemeen wordt gesproken? En toch is, ten deele althans, die verklaring onjuist. In het tijdvak, dat aan onze overheersching op Ceylon voorafging, was 't Portugeesch de gangbare taal der maritime provincieën. En nog in het begin dezer eeuw stamelde de Siṇhalees Hollandsch. Het verschijnsel, dat de

1 Voor wie het niet weet, zij ter loops opgemerkt, dat ook Ceylon zijn Kalidasa gehad heeft. Het lijk van dien dichter is te Matara (onze voorvaders schreven Matura) verbrand.

taal van den heerscher op den inboorling is overgeplant, is dus geen kenmerk van het Engelsch bestuur. Ten allen tijde is het aan Ceylon eigen geweest.

De oorzaak daarvan is niet verre te zoeken. De Portugeezen hebben op Ceylon gruweldaden gepleegd, die, zooals zij door hun eigen geschiedschrijvers, door de Barros en de Couto, geboekt zijn, elders moeilijk haar wedergâ vinden. In één opzicht echter verdienen zij lof. Zelfzucht was niet hun eenige drijfveer. ‘Vriendschap, handel en godsdienst,’ 't was niet alleen hunne leus, maar het was hun er alleszins ernst mede, met den godsdienst niet minder dan met hunne mercantiele belangen. Men denke slechts aan den ijver, waarmede de leer der moederkerk voortgeplant werd. Men denke slechts aan het leven van eenen Vaz en zooveel geloofshelden, die, geen levensgevaar achtend, in de wildernis van het toenmaals nog zoo weinig bekende Taprobané doordrongen. De voetstappen van hunnen meester, van Xaverius, drukkend, wekten zij door hun belangeloos streven allengs het vertrouwen, de achting, de sympathie van den inboorling op; verbreidden zij, met de leer hunner kerk, alom de beschaving en zeden en - het voertuig van dezen - de taal van het moederland. Vandaar dat er schier geen voorbeeld bestaat van een volk, 't welk zoo bij uitnemendheid in het koloniseeren geslaagd is, 't welk op taal, gewoonten en zeden zulk een blijvenden invloed als de Portugeezen op Ceylon gehad heeft. Ook thans nog, meer dan twee eeuwen na hunne verdrijving, is die invloed in 't oog vallend. Niet alleen op de taal, maar vooral op de zeden. Eén voorbeeld uit velen.

Op een tocht naar Negombo viel mij, bij het overtrekken eener rivier, een met wimpels en vlaggen bont getooid vaartuig in 't oog. Eenige roeiers stuwden het voort. Viel de kleeding van dezen reeds in 't oog, in 't zonderlingst maskeradekostuum waren de lieden gestoken, die, op 't midden van het dek aan een tafel gezeten, blijkbaar als gasten of feestvierenden meêvoeren. Zij droegen, vergis ik mij niet, een blauw zijden wams; langs de hozen hingen lange rapieren, en wat wel het vreemdste was, wuivende pluimen, witte en roode, versierden hunne baretten. De bewegelijkheid zelve, sprongen deze ridderfiguren nu eens op van de tafel, waar de flesch lustig rondging, en verdrongen elkander, tierend, op 't dek; dan weder wipten zij, zwaaiend met hunne baretten, langs het touwwerk de mast op. Mij verwonderd tot den moodliar keerend, die mij op

dien tocht vergezelde, vernam ik dat het Drie Koningendag was. Trouw aan Lusitaansche gebruiken, wordt dit feest nog heden ten dage op de wijze van weleer door de Siṇhalezen gevierd.

Toen wij Hollanders, in stoutheid de Portugeezen voorbijstrevend en welhaast hun meesters, op onze beurt heerschten op Ceylon; toen, om met Baldaeus te spreken, ook ons een plaats ingeruimd werd in de breede rij van die volken, welke ter wille der Helena van Lanka: - ‘wèl te verstaan, voegt hij er op leuken trant bij, niet de beminde van Rama, maar de geurige bast van een boom’ - elkander aan deze stranden verdrongen, stonden wij tegenover eene bevolking die, beheerscht door het Roomsch Katholieke geloof, met onze voorgangers, onze vijanden heulde. Na onze vermeestering der hoofdplaats Colombo in 1656 vond een groot aantal Portugeesche familiën, zooals de krijgsman Ribeyro vermeldt, op het gebied des vorsten van Kandy een wijkplaats, en hielden in het noordelijk gedeelte des eilands, te Jaffnapatam zoowel als op Manaar, de Portugeezen nog stand. Door gemeenschap van godsdienst bleven dezen een grooten invloed op de bevolking behouden, welken zij, ook na hunne geheele verdrijving, voortdurend tegen ons aanwendden. Zoolang dus het Roomsch Katholieke geloof niet uitgeroeid, zoolang deze hefboom onzen vijanden niet uit de handen gerukt was, liepen wij telkens gevaar van door de inboorlingen te worden bestookt. ‘Het is mijne overtuiging’ - zoo luidt ongeveer eene zinsnede in de memorie van den 12^{den} Maart 1742, waarbij de gouverneur Imhoff het bestuur over Ceylon aan W.M. Bruininck overgaf - ‘het is mijne overtuiging, dat er voor de Compagnie geen heil is te wachten, zoolang niet meer geschikte geestelijken onzerzijds de plaats der Roomsche priesters zullen ingenomen hebben.’ Er bleef dus voor ons geene keus: wilden wij Ceylon behouden, dan moest de bevolking vóór alles tot de leer der Dortsche vaderen bekeerd worden.

Het onderwijs was daartoe het middel. Schier in elk kerspel werd op het zeer beperkte gebied, 't welk wij op Ceylon in bezit gehad hebben, een school opgericht. Men verbond er, naar het aantal der leerlingen, twee tot vier schoolmeesters aan, en daar het onderwijs aan het bekeeringswerk werd dienstbaar gemaakt, waren dezen in hoofdzaak cathechiseermeesters. Later werden zij tevens met het ambt van thombohouder, dat wil

zeggen, met het bijhouden der huwelijksregisters belast. De predikanten hadden, elk voor zoo ver zijne gemeente betrof, op de scholen het toezicht. En nerhaaldelijk werden tot verbetering van het onderwijs personen in commissie gesteld. Hunne verslagen berusten in het archief te Colombo[1].

Behalve de lagere scholen, richtte men nog, ter bekrooning van het werk, te Colombo een seminarium op. De jongens werden hier onderwezen in het Hollandsch, het Latijn en het Grieksch.

De ernst waarmede het onderwijs of, juister, het bekeeringswerk werd ter harte genomen, bevorderde ten zeerste de verbreiding der Hollandsche taal. En welk een gewicht aan het laatste, ter bestrijding van Roomschen invloed, gehecht werd, blijkt uit een feit, dat door Valentijn wordt medegedeeld. De ouders namelijk, wier kinderen onder de hoede van slaven gesteld waren, die het Hollandsch niet spraken, werden beboet. En slechts aan zulke slaven, die aan dit vereischte voldeden, vergunde men het dragen van lang haar. Den overigen schoor men het hoofd kaal.

Gaan we thans de oorzaken na, waarom onder het Britsche bestuur de Engelsche taal zich nog meer onder de inboorlingen verbreid heeft, dan weleer het Portugeesch en het Hollandsch. In het eerste tijdperk hunner vestiging op Ceylon lieten de Engelschen zich weinig of niet met het onderwijs in. Hunne onthouding ging zelfs in de eerste drie jaren zóó ver, dat in het geheel geen salaris aan de schoolmeesters uitbetaald werd. De gouverneur North maakte echter weldra aan dien toestand een einde. Schoon de bescheidene som van £ 4500, welke hij ten behoeve van het onderwijs aangevraagd had, door het opperbestuur te hoog werd geacht, en het toegestane bedrag in 1803 slechts £ 1500 en een aantal daaraanvolgende jaren maar £ 2000 bedroeg, slaagde hij in de

1 Wijlen Sir Emerson Tennent vergist zich, wanneer hij beweert (zie zijne inleiding tot het bekende werk: Ceylon, an account of the Island, physical, historical and topographical), dat zoo er nog iets van het Hollandsch archief te Colombo is overgebleven, dit weinige dan toch denkelijk door witte mieren verwoest en onleesbaar gemaakt is. - Sedert vóór eenige jaren eene schifting van officiëele bescheiden heeft plaats gehad, is het archief te Colombo gesplitst in: het Hollandsch en het Engelsch archief. Het eerste is in vrij goeden toestand en bevat een groot aantal stukken. Onder dezen vindt men meer dan één schoolverslag. O.a. van Smit en van der Spar, in commissie gesteld in 1731, van C. van Dam, 1751, en van Smit en Martherus, 1756.

oprichting van één honderd en zeventig inlandsche scholen. Natuurlijk echter moest North, ter bekostiging dezer scholen, expediënten te baat nemen. Door den inlandschen schoolmeester tevens notaris te maken, verviel de noodzakelijkheid grootendeels, om hem een salaris te geven.

Gelijk onder het Hollandsch bestuur, had het onderwijs op die scholen een godsdienstigen tint. De primaat der Engelsche staatskerk op Ceylon, toenmaals een aartsdeken, stond namelijk als Principal of schools and Kings Visitor aan het hoofd van het onderwijs. Voorts was de inlandsche taal het medium van onderricht; slechts op de hoofdplaatsen vond men enkele Engelsche scholen Die toestand hield aan, tot in 1830 een bij koninklijk besluit ingestelde commissie ook naar den staat van het onderwijs op Ceylon een onderzoek instelde. Het verslag, dat zij uitbracht, was verre van gunstig. Verscheidene, zoo niet het meerendeel der gouvernementsscholen, bestonden, volgens haar, slechts in naam; op meesters en leerlingen beiden bestond schier geen toezicht, en het weinige dat der inlandsche jeugd werd geleerd, verdiende den naam van onderwijs niet. Drieërlei verbetering stelde zij voor. Vooreerst, den aartsdeken als hoofd van het onderwijs te vervangen door een uit geestelijken en leeken bestaand comité; ten tweede, voortaan uitsluitend de Engelsche taal als medium van het onderwijs te gebruiken; en ten laatste, de oprichting eener hoogere school te Colombo, op den voet der Engelsche colleges; op deze zouden inlandsche knapen de gelegenheid vinden om zich te bekwamen voor 's lands dienst. Dit drieledig voorstel kreeg zijn beslag in 1834. In dit jaar werd een comité ingesteld, bestaande vooreerst uit den aartsdeken als voorzitter, en ten andere uit de geestelijken der staatskerk op de hoofdplaats Colombo, het hoofd van het departement van financiën, den chef der comptabiliteit en den gouvernements-agent (of resident) der westelijke provincie, als leden. Aan den gouverneur der kolonie werd tevens vrijheid gelaten, zoo noodig tot de benoeming van buitengewone leden over te gaan, in aantal de helft van dat der ex-officio leden niet overschrijdend. Te Jaffna, Galle, Kandy en Trincomalie, na Colombo de belangrijkste plaatsen op Ceylon, vormde men tevens sub-comité's. De gouvernements-agent, de districtsrechter en de geestelijke der kerk van Engeland waren daartoe de aangewezen personen. Zeven jaren later eindelijk, in 1841, hief het opperbestuur de anomalie op, dat slechts geestelijken

der staatskerk zitting hadden in het comité van onderwijs. Op zijn voorschrift, werd voortaan het centraal-comité uit negen leden samengesteld. Drie van dezen moesten geestelijken zijn, en wel één van de Episcopaalsche kerk, één van de Presbyteriaansche gemeente, en de derde van de Roomsch-Katholieke kerk; desnoods behoefde de laatste geen geordend priester te zijn. Later werd aan dit drietal geestelijken nog een vierde (van de Wesleyaansche secte?) toegevoegd. Dit is 'the Central Schoolcommission for the instruction of the population of Ceylon,' welke tot 1869 de teugels van het onderwijs in handen gehad heeft.

Strikte toepassing vond mede het denkbeeld, om uitsluitend het Engelsch als medium bij het onderwijs te gebruiken. De motieven daartoe waren denkelijk niet van staatkundigen aard; vermoedelijk waren zij hoofdzakelijk aan het onderwijs-zelve ontleend. Hoe het zij, het opperbestuur hield aan dit voorschrift zoo streng de hand, dat in 1841 een aanzoek van het koloniaal gouvernement, om slechts een klein gedeelte der fondsen welke voor het onderwijs toegestaan waren, te mogen besteden aan het overbrengen van schoolboeken in het inheemsch dialect, door graaf Russell van de hand werd gewezen. In overeenstemming daarmede hebben de gouverneurs der kolonie, o.a. Mackenzie bij besluit dd. 26 Mei 1841, herhaaldelijk en ten strengste verboden, zich van eene andere dan de Engelsche taal bij het onderwijs te bedienen. Spijt dit verbod, heeft de Centrale Commissie in latere jaren eenige inlandsche scholen in de westelijke provincie doen oprichten. Uit den aard der zaak was echter het aantal van dezen gering. Het Engelsch is dus tot vóór weinige jaren schier het eenig voertuig van het onderwijs geweest. - Ziedaar het verschijnsel verklaard, waarom, zoowel onder Portugeezen en Hollanders, als onder het tegenwoordig bestuur, de taal van het overheerschende ras zich in zoo ruime mate onder de inboorlingen verbreid heeft.

Voor hem, die van Java op Ceylon belandt en zich op de hoogte van het onderwijs stelt, is er nog iets, dat terstond zijne opmerkzaamheid trekt. Scholen, uitsluitend of voornamelijk voor kinderen van Europeanen bestemd, treft men op Ceylon niet aan. Volksscholen vindt men er slechts. Sedert 1849 namelijk zijn de scholen ingedeeld in een aantal categoriën[1].

1 Zie Report of the Committee appointed for the revision of schools on the establishment of the Central schoolcommission (in Ceylon), 10th January 1849.

Vooreerst in jongensscholen. En dezen in 1°. scholen, waar de inlandsche taal het eenig medium van onderwijs is (Vernacular schools); 2°. gemengde scholen (mixed or Anglo-vernacular schools), waar het Engelsch en de inlandsche taal beiden gebruikt worden; 3°. Engelsche scholen (English or elementary schools), waar men zich uitsluitend van het Engelsch bedient; en 4°. de Colombo academy, de hoogste instelling van onderwijs in de geheele kolonie. Ten tweede: in meisjesscholen.. Van dezen zijn er drie categoriën: inlandsche, gemengde en Engelsche scholen. - Welnu, op al deze scholen, van de eenvoudigste af tot de hoogste inrichting van onderwijs, de Colombo academy, toe, hebben de inboorlingen de overhand, en is het naar de behoeften van dezen, dat zich het onderwijs regelt. Deze instelling, zoo geheel verschillend van hetgeen we in onze bezittingen zien, hangt ten nauwste met de beginselen van het Engelsche koloniaal bestuur samen. In staatkundigen zin bestaat er op Ceylon slechts weinig verschil tusschen het overheerschend en het overheerschte ras. Rechten en plichten zijn bij beiden gelijk. Om een voorbeeld te geven, waaruit die politieke gelijkheid afdoende blijkt, de geboren Brit is zoowel als zijn 'fellow-subject,' gelijk de Sinhalezen en Tamils in officiëele stukken genoemd worden, gehouden tot het praesteeren van heerediensten, die echter voor allen voor een luttele som gelds afkoopbaar gesteld zijn. Uit dit oogpunt is de Sinhalees dus boven den inboorling van Java begunstigd, en bestaat er op Ceylon geen scherp afgebakende grenslijn tusschen blanken en bruinen. Uit sociaal oogpunt daarentegen is de verwijdering tusschen de verschillende rassen, naar het mij voorkomt, veel grooter. Het Engelsch adage: my house is my castle, geldt vooral in een Britsche kolonie, geldt vooral ten aanzien van oosterlingen en kleurlingen. Wie op geen zuivere Europeesche afkomst kan bogen, wordt er streng uit geweerd. Zelfs de 'burgher,' de Euro-Aziaat, vindt geen toegang tot den huiselijken kring van een Brit Doch dit onderwerp zou mij te ver leiden.

De Regeering echter, gelijk reeds gezegd is, wil geen verschil van rassen erkennen. Zij is bijgevolg bij de organisatie van het onderwijs uitsluitend met de volksbelangen te rade gegaan. Op de dungezaaide Europeesche bevolking schijnt zij te nauwernood te hebben gelet. De Engelschman, die zijne kinderen niet naar Europa ter opvoeding kan zenden, is dus ge-

dwongen, ze op dezelfde schoolbanken plaats te zien nemen, als de kinderen van Siṇhalezen, Mooren, Tamils en ‘burghers.’

Nog ééne inleidende opmerking. Met één enkel woord moet nu reeds het belangrijke aandeel vermeld worden van tal van godsdienstige zendingen in de opleiding der Ceylonsche jeugd. Dat dit aandeel zeer belangrijk moet zijn, springt reeds aanstonds op eene reis door het eiland in het oog. Op den weg van Galle naar Colombo en verder op naar Negombo, prijkt schier elk dorp van eenig belang met een kerkje en een eenvoudig schoolgebouwtje daarnaast. Het laatste, zooals de opschriften aanduiden, is in den regel, gelijk de kerk-zelve, de stichting van een godsdienstig genootschap. Het blijkt dan ook uit officiëele verslagen, dat het aantal dier scholen, zelfs van zulken alleen, die van regeeringswege subsidie erlangen, dat der gouvernementsscholen ver overtreft. In 1870 bedroeg het aantal der eersten twee honderd negen en twintig, welke gemiddeld door tienduizend kinderen bezocht werden; terwijl er in het geheel slechts één honderd en vijftig gouvernementsscholen waren, op welke men niet meer dan zesduizend acht honderd vijf en twintig leerlingen telde.

De verbreiding van het volksonderwijs moet men dus voor een zeer groot gedeelte aan den ijver dezer godsdienstige zendingen dank weten. Men zoude zich echter bedriegen, zoo men meende, dat zich daartoe hare verdiensten bepaalden. Ook de qualiteit van het onderwijs is op een aantal harer scholen uitmuntend, Het Noord-Amerikaansche zendeling-genootschap spant in dit opzicht de kroon. Met het oog op het gehalte, zoowel als het aantal der scholen, welke die zending in het Noorden des eilands - het veld dat zij sinds '45 bearbeidt - opgericht heeft en waardoor ander onderwijs aldaar overbodig gemaakt wordt, is het gouvernement dan ook tot de opheffing van het meerendeel zijner scholen in de noordelijke en oostelijke provinciën overgegaan. Na deze zending komt, ten aanzien van het gehalte der scholen, de palm toe aan de Roomsch-Katholieke kerk, die zich vooral in de kuststreken, bepaaldelijk in de westelijke en zuidelijke provinciën, heeft gevestigd. Ook de zendingen der Engelsche kerk en der Wesley'sche sekte mogen zich op verscheiden goede scholen beroemen. Doch genoeg reeds. De voorwaarden, waarop de Regeering aan deze scholen subsidie verleent, zullen later ter sprake gebracht worden.

Ik heb in het voorgaande het principiëele verschil, althans in de hoofdzaak, tusschen Ceylon en Java in den toestand van het onderwijs willen aanduiden. Met tweeërlei oogmerk. Vooreerst wilde ik den lezer, die met den toestand op Java bekend is, voor misverstand vrijwaren. Ten andere wilde ik het standpunt bepalen, waarop hij zich tot eene juiste beoordeeling van den tegenwoordigen staat van het onderwijs op Ceylon, mijns inziens, moet plaatsen.

De tegenwoordige organisatie van het onderwijs op Ceylon is eerst sedert een paar jaren in werking. Zij is niet het werk der vroeger vermelde commissie, welker voorstellen in 1834 door het koloniaal gouvernement goedgekeurd zijn, maar dankt haar ontstaan aan eene enquête, die ditmaal door een sub-comité uit den Wetgevenden Raad der kolonie ingesteld werd. De oorzaken welke dit vernieuwde onderzoek te weeg gebracht hebben, de wijze waarop het ingesteld is, de slotsom waartoe het geleid heeft, kortom, de wording der thans van kracht zijnde regeling, zal tot haar recht begrip in de eerste plaats moeten aangestipt worden.

Het eerste algemeene schoolverslag van Ceylon dagteekent van 1864. Voor het eerst werd hierbij een poging gedaan, om den staat van het onderwijs in groote trekken samen te vatten. De droevige toestand der scholen, tot dusverre als in een nevel van bijzonderheden gehuld, viel hierdoor ieder in het oog. Om slechts één enkel voorbeeld te noemen, slechts vier ten honderd van de twaalf honderd en vijftig kinderen, welke de inspecteur van het onderwijs in dat jaar ondervroeg, bleken goed te kunnen lezen. Met de schoolgebouwen en het hulpmaterieel van het onderwijs was het niet beter gesteld; slechts drie localen waren in ieder opzicht voldoende. Het overige was naar rato. Geen wonder, dat de schrijver van dat verslag, de tegenwoordige directeur van onderwijs, met nadruk op verbetering aandrong. Zijne stem vond weerklank in den Wetgevenden Raad. Ten gevolge eener motie van den heer Coomary Swammy, privaat-lid dezer vergadering, werd den 14^{den} October 1865 een sub-comité amengesteld uit drie hoofdambtenaren (ex-officio leden) en twee privaat-leden, waar-

onder de genoemde Tamil Swammy. Dit sub-comité kreeg in opdracht, een onderzoek in te stellen naar den staat van het onderwijs, om vervolgens over de middelen tot herstel advies uit te brengen. Het rapport dier enquête[1] is niet alleen het meest uitgebreide (het telt 171 bladzijden in quarto formaat), maar tevens het leerzaamste stuk over de scholen op Ceylon. Vóór alles wenschte gezegd sub-comité, zich volledig licht te verschaffen. Het sloeg derhalve den weg in, die bij parlementaire enquêtes in het moederland wordt gevolgd. Het stelde een programma van onderzoek vast, hetwelk o.a. omvatte de centrale schoolcommissie, hare werking en de wenschelijkheid van hare bestendiging òf opheffing; voorts het onderwijs zooals het tot nu toe werd gegeven en zooals het behoorde gegeven te worden; de opvoeding van meisjes; normaal- en nijverheidsscholen; schoolmeesters; schoollocalen, in één woord, het onderwijs in zijn geheelen omvang. Dit programma werd rondgezonden bij allen in de kolonie, die van nabij of van verre in betrekking tot het onderwijs stonden, of geacht werden er belang in te stellen. De uitslag daarvan is geweest, dat zeven en veertig personen, onder welken Roomschen, Protestanten en Hindoe's, Europeanen, Euro-Aziaten en Malebaren, hoogere en lagere ambtenaren, zendelingen en schoolmeesters, eene reeks karakteristieke bijdragen en in dezen den grondslag voor de tegenwoordige regeling van het onderwijs hebben geleverd.

Ik moet er van afzien, eene analyse dier stukken te geven. De slotsom waartoe zij geleid en de vruchten die zij hebben gedragen, zullen echter bij elk der onderdeelen van het onderwijs in hoofdzaak worden vermeld.

I. Algemeen Beheer. Vervanging der Centrale Schoolcommissie door een departement van onderwijs was schier de eenparige wensch van alle belanghebbenden. Geen wonder! Mocht zij al in den beginne voldaan hebben, toen het onderwijs nog van te weinig belang werd geacht om er veel aan ten koste te leggen, welhaast bleek de Centrale Commissie niet berekend voor hare taak. De negen leden, waaruit zij was

1 Report of a Sub-committee of the Legislative Council, appointed to inquire into and report upon the state and prospects of Education in the Island; the amount of success which has attended the working of the present system of Education; and any improvements that may be deemed advisable to make thereon (Colombo, 1867).

samengesteld, waren gezamenlijk verantwoordelijk, d.w.z. geen van allen was aansprakelijk. Zij waren, als lid der Commissie, onbezoldigd en bekleedden een ambt, hetwelk den meesten van hen slechts weinig tijd ter behartiging van het onderwijs overliet. Eindelijk waren vier hunner geestelijken van ten deele lijnrecht tegenover elkander staande gezindheid. De conclusie ligt voor de hand. Eénmaal 's maands moesten hunne bijeenkomsten plaats hebben. Het duurde echter niet lang, of in den regel werden eenige leden op die vergaderingen gemist. Daar het oordeel van dezen vaak onmisbaar geacht werd, om tot een beslissing te komen, ontstond er vertraging in de afdoening van zaken. In 1855 werd ter voorziening hierin de president (juister, de secretaris der commissie onder toezicht des voorzitters) met het dagelijksch beleid van zaken belast, en tevens werd hem de beslissing overgelaten, welke onderwerpen, de beginselen van het onderwijs rakend, aan de voltallige commissie ter behandeling zouden voorgelegd werden. De president, schoon niet verantwoordelijk, werd dus feitelijk oppermachtig beschikker. Dit verwekte weder naijver en wantrouwen bij de andere leden der commissie, in wier boezem ten overvloede groote verdeeldheid bestond, daar vier hunner geestelijken waren, en elkander voortdurend bekampten. Voegt men bij dit alles nog, dat de algemeene secretaris der kolonie (colonial secretary) krachtens zijne betrekking voorzitter was, en een groot gedeelte van het jaar met den gouverneur der kolonie te Kandy of elders in het binnenland doorbracht, zoodat een groot aantal zaken tot zijne terugkomst onafgedaan bleven, dan zal men lichtelijk kunnen bevroeden, dat een goed beheer onder die omstandigheden eene onmogelijkheid was, en het sub-comité tot de onverwijlde oprichting van een departement van onderwijs adviseerde. Dienovereenkomstig werd die Happy Family, de Centrale Schoolcommissie, ontbonden en op het einde van 1869 een directeur van onderwijs aangesteld. Dezen werden toegevoegd een inspecteur en een adjunct-inspecteur, en in 1870 nog twee adjunct-inspecteurs. De twee eersten houden toezicht op de gouvernementsscholen, de inspecteur op de Engelsche en de gemengde scholen, de adjunct-inspecteur op de inlandsche scholen. De andere hulp-inspecteurs zijn uitsluitend belast met het examineeren der leerlingen op de gesubsdiëerde scholen.

De kosten van het departement-zelve zijn gering. In 1870 bedroegen zij gezamenlijk 2194 pond sterling. De directeur

heeft namelijk eene bezoldiging van £ 1000, en het weinig talrijke ondergeschikt personeel, slechts commiezen en klerken, te samen £ 303. Het restant werd aan boeken en schrijfbehoeften besteed. Ook het inspecteurs-personeel wordt zeer matig bezoldigd. De inspecteur heeft £ 312.10 's jaars, de drie adjunct-inspecteurs te zamen £ 400, en hunne reiskosten met die van den directeur te zamen bedroegen nog geen £ 390. Totale kosten van het algemeen beheer in 1870 £ 3295.

II. Scholen. De tweede verbetering, welke genoemde enquête ten gevolge gehad heeft, is de vaststelling en tenuitvoerlegging van het beginsel, dat het eigenlijk inlandsch onderwijs, of zoodanig onderwijs, waarbij de inheemsche talen uitsluitend als medium worden gebezigd, in de eerste plaats moet behartigd en uitgebreid worden. Inlandsche scholen waren tot nog toe, gelijk reeds vroeger gezegd is, niet veel meer dan geduld. In de westelijke provincie werden er ettelijken, en elders ééne enkele gevonden. De massa der bevolking bleef aldus van onderricht verstoken. Want, om slechts één enkele reden te noemen, de onderwijzers gevorderd voor Engelsche scholen, waren en zijn ook thans nog te schaarsch, dan dat deze scholen zich niet tot een zeer gering aantal bepaalden. Wel is waar vindt men in de zuidelijke helft van Ceylon schier in elk dorp een pansala der Boedhisten, en in het overig gedeelte, door Tamils bewoond, Hindoesche tempels. Doch het onderwijs in dezen gegeven is schier uitsluitend van godsdienstigen aard en te zeer in verval, dan dat de bevolking er veel door gebaat zoude worden. Wat eindelijk de scholen der Christen-zendelingen betreft, ook dezen konden in de groote behoefte aan volksonderwijs slechts voor een gedeelte voorzien.

Ceylon wordt door den Engelschman-zelven eene modelkolonie genoemd. Ook in de toepassing van het beginsel, dat verbreiding van onderwijs door middel der inlandsche talen de eerste voorwaarde is voor den vooruitgang der inheemsche bevolking, is Lanka ten voorbeeld geweest. In de openlijke erkenning van dit te lang door het moederland gewraakte beginsel, moge het presidentschap van Madras zijn voorgegaan. Doch op Ceylon zijn voor het eerst - voor zoover mij bekend is - van staatswege gelden aan de eigenlijk gezegde inlandsche scholen, zij het ook ter sluiks, ten koste gelegd.

Naast den energieken gouverneur, Sir Hercules Robinson, die het volksbelang met ernst heeft ter harte genomen en wiens vertrek naar Australië in 1872 ook door Europeanen algemeen is betreurd, is de flinke tenuitvoerlegging van het daareven genoemde beginsel het meest aan den heer Walter J. Sendall te danken. Tot loon zijner erkende verdiensten, van inspecteur tot directeur van onderwijs bevorderd, sloeg hij terstond de hand aan het werk. In strijd met de verwachting van voornoemd sub-comité, dat voorloopig te nauwernood vijf en twintig schoolmeesters en schoolmeesteressen beschikbaar zouden zijn, werden reeds in het eerste jaar na zijne benoeming (1870) dertig nieuwe jongens- en zeven meisjesscholen, voor het meerendeel in de Sinhalesche districten, geopend. Over de jaren 1871 en 1872 heb ik geen statistieke bescheiden. Volgens mondelinge, in het begin van '72 door mij ingewonnen, berichten, moet het aantal der sedert dien geopende inlandsche scholen echter nog aanmerkelijk grooter zijn. Door eene verbeterde regeling der voorwaarden, waarop van gouvernementswege subsidie aan privaat- en zendingscholen verleend wordt - eene regeling die later uitvoerig zal worden behandeld - heeft de heer Sendall getracht ook *middellijk* het onderwijs te bevorderen. Hij heeft nochtans slechts de hand aan den ploeg mogen slaan, om aanstonds zijnen arbeid te staken. Zijn warme ijver heeft vroegtijdig zijne krachten gesloopt en, schoon nog op jeugdigen leeftijd, is hij onlangs naar het moederland terug moeten keeren.

Bij de oprichting van inlandsche scholen houdt men, in overeenstemming met het advies van bovengenoemd sub-comité, de hand aan het van ouds vigeerende voorschrift, dat de inlander-zelf in een eenvoudig schoollocaal moet voorzien. In een tropisch land, waar voldoend bouwmateriaal, zooals bambe, in overvloed kan worden gevonden, is die bepaling niet in het minst een bezwaar. Voorts wordt het initiatief in de oprichting van scholen voorloopig aan de bevolking zelve overgelaten. Tot tijd en wijle er geen gebrek aan onderwijzers, en bijgevolg geen bezwaar meer bestaan zal tegen de indeeling des eilands in een zeker getal schooldistricten, in welke, in verhouding tot de bevolking, het vereischte getal scholen zullen opgericht worden - tot zoo lang wacht de directeur de aanvragen af, welke hem ter bekoming van onderstand en van een schoolmeester door de gemeenten-zelve

gedaan worden. Die aanvragen zijn overigens zoo talrijk, dat er slechts ten deele aan kan voldaan worden.

Het hoofdbeginsel der tegenwoordige regeling van het onderwijs op Ceylon, te weten, dat in de eigenlijke volksscholen het zwaartepunt van het onderwijs moet worden gelegd, en de wijze, waarop dit beginsel voorshands ten uitvoer gelegd wordt, zijn hiermede ter kennis van den lezer gebracht. De scholen-zelven zijn thans aan de beurt. Brengen wij, alvorens tot een algemeene beschouwing over te gaan, vooreerst een bezoek aan een kleine inlandsche school in de afdeeling Matara. Verplaatsen we ons op het zuidelijkst voorgebergte des eilands, op Dondera-head of, zooals de inboorling zegt, Neuera-Déva.

Schooner en treffender oord dan dit Indische sunium is wellicht niet op het gansche eiland te vinden. Een smalle strook gronds, als bezaaid met fragmenten van zuilen, strekt zich bij Dondera een eindweegs in zee uit, en vormt met de fantastische rotsen, ter linker van den landtong gelegen, een dier schilderachtige baaien aan welke de kusten van Ceylon zoo rijk zijn. De daarevengenoemde verbrokkelde zuilen en den bodem waarop zij verspreid zijn noemt de Engelschman ‘The Musical Rocks.’ En werkelijk, welluidende klanken worden door de visschersknapen gewekt, die er ginds met veerkrachtigen tred overheen ijlen. Ter rechter naderen groepen van palmen tot aan den gouden zoom van het strand, en buigen de sierlijke kruinen tot over de schuimende branding. Ginds glijdt een glanzend wit zeil over het azuur der Indische zee. Waarheen zou de steven gekeerd zijn? Bij die gedachte wenden wij onwillekeurig het oog naar de hoogte welker beklimming ons rest. Het pad is niet lang en wij overzien het geheel: het pad dat naar de hoogte van Dondera leidt. Het is van het helderste rood (aan den bodem van Tâmbraparnî zoo eigen) en voert van het welluidend gesteente tot aan de poorten des tempels die op de hoogte van Néuera ligt. Zelfs meenen wij door de waaiers der palmen, die den opgang naar het heiligdom insluiten, den blinkenden tempel van Vishnoe te zien, of neen, het zijn slechts diens bouwvallen[1], welke de schitterende zon van Taprobané blaakt...

1 Ik kan der verleiding, om van het grootsche dier bouwvallen een denkbeeld te geven, bezwaarlijk weêrstaan, en schrijf derhalve uit Emerson Tennent het volgende over. Dondera Head, the southern extremity of the island, is covered with the ruins of a temple, which was once one of the most celebrated in Ceylon. The headland itself has been the resort of devotees and pilgrims, from the most remote ages; - Ptolemy describes it as Dagana, ‘sacred to the moon,’ and the Buddhists constructed there one of their earliest dagobas, the restoration of which was the care of successive sovereigns. But the most important temple was a shrine which in very early times had been erected by the Hindus in honour of Vishnoe. It was in the height of its splendour when, in 1587, the place was devastated in the course of the marauding expedition by which De Souza d'Arrouches sought to create a diversion, during the siege of Colombo by Raja Singha II. The historians of the period state that at that time Dondera was the most renowned place of pilgrimage in Ceylon, Adam's Peak scarcely excepted. The temple, they say, was so vast, that from the sea it had the appearance of a city. It was raised on vaulted arches, richly decorated, and roofed with plates of gilded copper. It was encompassed by a quadrangular cloister, opening under verandahs, upon a terrace and gardens with odoriferous shrubs and trees, whose flowers were gathered by the priests for processions. De Souza entered the gates without resistance; and his soldiers tore down the statues, which were more than a thousand in number. The temple and its buildings were overthrown, its arches and its colonnades were demolished, and its gates and towers levelled to the ground. The plunder was immense, in ivory, gems, jewels, sandelwoodand ornaments of gold. As the last indignity that could be offered to the sacred place, cows were slaughtered in the sacred courts, and the cars of the idol, with other combustible materials, being fired, the shrine was reduced to ashes. A stone doorway exquisitily carved, and a small building, whose extraordinary strength resisted the violence of the destroyers, are all that now remain standing; but the ground for a considerable distance is strewn with ruins, conspicuous among which are numbers of finely cut columns of granite. The dagoba which stood on the crown of the hill, is a mound of shapeless débris. Emerson Tennent, Ceylon, Voll. II p. 113-114.

Für zertrümmerte Grösze das hohe Gefühl,
Es ist aus dem Leben verschwunden
Der Vortheil ist nur das einzige Ziel.

Doch niet voor den Indiër. Gelijk vóór eeuwen wordt ook thans nog dit heilige oord jaarlijks door scharen van pelgrims bezocht. Thans echter verstoort niets zijne rust. Vredige stilte heerscht alom. Slechts een eenzaam dienaar van Boedha, in goudgele toga, schrijdt de oogen ter neder gericht en peinzende voort, als het ware op den weg naar het Nirwâna!

Niet ver van dit oord verrijst een hooge dagoba. Op de breede treden rondom het voetstuk zijn in half liggende houding eenige knapen geschaard. Sommigen griffelen spreuken in het pali op het blad van den lontar; anderen lezen overluid uit een handschrift. 't Is een tot gindsche wihâra be-

hoorende Boedhistische school. We gaan ze ditmaal voorbij, treden een palmentoop binnen, en zijn in het dorpje Madihi.

Een ruw gevlochten dak van kokosbladeren, op stijlen van bamboe: ziedaar de school van Madihi. Zij heeft dus geene omwanding; slechts een muurtje van leem, ter hoogte van een voet of twee, belet het binnendringen van stof. Boven dit muurtje zien we, nabijkomend, de zwartgelokte kopjes der kinderschaar uitsteken. 't Zijn allen knapen, van vijf en zes tot vijftien en achttien jaar oud. De meesten zijn slechts met een sarong gekleed en over de naakte, bronskleurige buste speelt een glans van gezondheid. De schoolmeester, die zijn opleiding in het zendelinggesticht te Cotta nabij Colombo ontving en hier van vijf en twintig pond sterling 's jaars een vrij goed bestaan heeft, schijnt bij ons binnentreden een weinig onthutst, herstelt zich echter welhaast, hangt een ruwe kaart van Ceylon over het schoolbord, vraagt links en rechts, krijgt lustige, niet in het minst schroomvallige antwoorden, neemt straks een Siṇhaleesch boekje der Christian Vernacular Education Society ter hand, laat sommigen voorlezen en anderen weder op hunne lei een vermenigvuldigingssom uitwerken. Alles te zamen maakt een gunstigen indruk, en ik ben op het punt van verder te gaan, wanneer mijn gastheer, de assistent-agent van Matara, mij staande houdt met de vraag: - En kent ge de verboden vrucht van dit oord?

Ik zie om mij heen, eerst naar de helderbruine kindergezichten en de koraalroode bloesems van een granaatboom die hier en ginds binnen het schoolvertrek dringen; dan naar het niet ver van de school onder vruchtboomen zich heenslinlingerend voetpad, waar ik een priester bespeur die in een rijk beschilderde kar zich door een naakten jongeling laat voorttrekken. Plotseling valt mij te binnen, wat ik van de Boedhisten-kloosters gehoord heb, waar wonderschoone knapen en liederlijke priesters.... genoeg, we zijn in het land der ongebondenste zeden.

- En zouden dus ook hier, in dit stille, vrome oord - voeg ik mijnen gastheer toe - de walgelijkste driften heerschen?

- Dit laat ik in het midden, wordt mij geantwoord. Maar ge verstaat me ten eenenmale verkeerd. En zich tot den schoolmeester wendend, vraagt hij, of niet een der jongens Engelsch kan *lezen?* (Engelsch *spreken* kunnen ze allen).

't Is of een glans van genoegen zich over alle gezichten verspreidt. Een aantal Engelsche boekjes komen eensklaps

te voorschijn. En nooit is voorzeker met meer opgewektheid een schoolboek gelezen!

- Heilige eenvoud! roep ik uit, is dit dan hun verboden vrucht?

- Ja, dit en niets anders, voor zoover mij bekend is althans, merkt glimlachend mijn tochtgenoot op. Om de kinderen niet velerlei, maar veel te doen leeren, is alle onderricht in de Engelsche taal op de inlandsche scholen ten stiptste verboden. Doch de zucht van den Indiër, om door de kennis dier taal de gelijke van den Engelschen burger, om Civis Romanus te zijn, is veel te groot, dan dat aan dit voorschrift de hand kan worden gehouden.

Gaan we thans een meisjesschool zien in het naburige dorpje Noopé. Het schoolgebouwtje gelijkt op dat van daareven; alleen het muurtje schijnt iets hooger te zijn. Met reden. Onder de zeven en twintig hier bij elkaâr zijnde meisjes van vijf tot vijftienjarigen leeftijd, hebben er sommigen een zeer aantrekkelijk voorkomen. Gekleed in een hagelwit, met kant omzet baadje, zijn ze ijverig aan het maken van kant. De invoering van dit handwerk is aan Engelsche dames te danken. De schoolmatrone, eene eenvoudige Siṇhalesche, die bij de zendelingen opgevoed is, verhaalt ons, dat zij van zeven tot tien ure in den voormiddag onderwijs geeft in lezen, schrijven, rekenen en aardrijkskunde. De namiddag echter, van twaalf tot twee ure, wordt aan naaldwerk besteed. Dit laatste dient vooral om de kinderen of, liever, hunne ouders te lokken, daar de kant, die door de meisjes gemaakt wordt, haar eigendom is. In het lezen en schrijven zijn ze reeds ver, verhaalt de matrone. De heuschheid verbiedt ons dit in twijfel te trekken.

Tot zooverre over het uitwendige der inlandsche scholen en de lijst waarin zij gevat zijn. Gaan we thans tot eene algemeene beschouwing der scholen of van het onderwijs over.

Al wat tot de school betrekking heeft kan tot drie categoriën gebracht worden, te weten: de werkman, het werktuig en het product, met andere woorden: de onderwijzers, het onderwijs en de onderwezenen. Elk dezer onderwerpen zij afzonderlijk in het licht gesteld.

Onderwijzers. Deugdelijk onderlegde onderwijzers, die men uit den aard der zaak meerendeels uit de bevolking zelve moet kiezen, zijn en waren steeds schaarsch. Hunne vorming is trouwens tot nog toe grootendeels aan de zendelingen overge-

laten[1]. Wel is er destijds eene normaalschool geweest, welke aanvankelijk een onderdeel der Colombo Academy uitgemaakt, en na in 1842 of 1843 van deze inrichting gescheiden te zijn, eenigen tijd op zich zelve bestaan heeft. Doch volgens het schoolverslag van 1864 behoorde in dat jaar de Native Normal school reeds lang tot het verleden. Middelen van gouvernementswege ter verbetering van het gehalte der onderwijzers, die door zendelingen- of privaat-genootschappen opgeleid waren, bleken weinig of in het geheel niet te baten. Met name, de instelling van een jaarlijksch examen, na welks gunstigen afloop een certificaat van bevoegdheid (teacher's certificate) aan den onderwijzer uitgereikt werd. In 1863 toch, het jaar waarin die examens ingesteld werden, boden zich daarvoor zeven en twintig, doch reeds in het volgende jaar slechts vier adspiranten aan. De reden ligt voor de hand. Vooreerst toch was dit certificaat geen vereischte tot het geven van onderwijs, en ten andere, hoe eenvoudig het examen ook was, bleek het inderdaad toch te zwaar, zoodat er welhaast niemand de proef van wilde doorstaan. Men heeft dit middel dus op moeten geven. Inderdaad kon men zich, volgens het oordeel van meergenoemd comité van enquête, niet genoeg haasten met de oprichting eener nieuwe normaalschool; en opdat deze eene oefeningschool bij de hand zoude hebben, zoude zij, gelijk vroeger, met de Colombo Academy vereenigd behooren te worden. Daarnevens zoude gevoegelijk eene bijzondere normaalschool, uitsluitend ten behoeve der inlandsche (vernacular) scholen, aan de op te richten industrieschool kunnen toegevoegd worden. Schoon deze voorstellen niet lettelijk opgevolgd zijn, heeft het gouvernement er toch reeds ten deele recht aan doen wedervaren. In Maart 1870 is in de Cinnamon-Gardens, een gelief-

1 Ook de Ceylon Branch of the Christian Vernacular Education Society moet in dit opzicht loffelijk vermeld worden, en ten aanzien der opleiding van schoolmeesteressen de Ceylonsche afdeeling der Scottish' Ladies Association for the Advancement of Female Education in India. Het hoofddoel van het eerstgenoemde genootschap is de opleiding van onderwijzers voor eigenlijk gezegde inlandsche scholen (Vernacular schools), en daarnevens de voorziening in schoolboeken en andere nuttige geschriften. Het gaf in 1870 voor eigen rekening uit: Engelsche en Singhaleesche

schoolboeken	34000	exemplaren of	1,351,000	pagina's
leesboeken	6000	exemplaren of	1,457,000	pagina's
periodieken	33000	exemplaren of	393,000	pagina's
tractaatjes	34000	exemplaren of	144,000	pagina's
totaal	107,000	exemplaren of	3,345,000	pagina's

koosde wandelplaats nabij de hoofdplaats Colombo, een normaalschool verrezen.

Ik bezocht deze inrichting op het einde van 1871. Wat mij in de eerste plaats in 't oog viel, was de weinige ruimte van het gebouw en de soberheid van het schoolmateriaal, in vergelijking althans met de kweekschool te Bandong. In afwachting van beter, behelpt men zich vooralsnog met de verlaten localen der voormalige industrieschool. In alles is wèl de meeste zuinigheid betracht. Zoo krijgen de kweekelingen, die zelven in hun onderhoud en huisvesting moesten voorzien, daar zij in het gebouw der normaalschool niet onder dak kunnen gebracht worden, alles te zamen tien shillings of zes gulden 's maands. Niettemin zijn er bij de opening dezer school een groot aantal candidaten geweest, welke aan het vergelijkend toelatingsexamen deel hebben genomen. De reden daarvan moet gezocht worden, vooreerst, in het vrij ruime salaris dat de onderwijzers ontvangen. Dit bedraagt namelijk voor de meeste hoofdonderwijzers op de eigenlijke inlandsche scholen, dertig, voor sommigen zestig, en voor één zelfs negentig gulden 's maands. Op de gemengde scholen is het gemiddeld salaris zestig gulden en op de Engelsche scholen (de Centrale scholen en de Colombo Academy, wier hoofdonderwijzers tot eene andere categorie behooren, uitgezonderd) honderd en honderd en twintig gulden's maands. (De onderwijzers verbinden zich echter, na het verlaten der kweekschool, voor vijf jaren dienst.) Een andere reden van den grooten toeloop bij het toelatingsexamen zal, dunkt me, hierin wel liggen, dat bij de Boedhisten uit den aard hunner leer de onderwijzersstand zeer wordt gëacht. Dit althans is eene goede zijde van het Boedhisme, dat zijne belijders niet in slaafsche aanbidding van gezag, en van gezag en macht alléén, zijn verzonken

De school is in twee klassen verdeeld. Eene lagere klasse, uitsluitend ten behoeve der inlandsche scholen, en eene hoogere, welke aan zulke scholen onderwijzers moet leveren, waar Engelsch geheel of ten deele het voertuig van onderwijs is. De eerste telt twintig, de andere slechts tien kweekelingen, en vooreerst dacht de heer Sendall het daarbij te laten. Liever een kweekbed met weinige zaailingen, dan een waar deze elkander verstikken.

Om een denkbeeld van de lessen te geven die de jongens erlangen, neem ik de Time-Table over 1871 ter hand. (Een

afschrift daarvan komt in de bijlagen voor.) Daaruit blijkt, dat in de lagere klassen onderricht wordt gegeven in: lezen, schrijven, aardrijkskunde, rekenen, stellen in de inlandsche taal, spraakkunst, geschiedenis van Ceylon, paedagogiek in hare eerste beginselen en schoolbeheer. In de Engelsche klasse, buiten die vakken, in: stellen of compositie in het Engelsch, de geschiedenis van Engeland, de beginselen van meetkunst en algebra en het teekenen van kaarten. In eene aan de normaalschool verbonden oefenings-school doen tevens de leerlingen practische kennis der onderwijzerskunst op.

Aan het hoofd der Engelsche klasse staat een Engelschman, aan het hoofd der andere een Euro-Aziaat. De eerste heeft tevens het toezicht over het geheel.

Vraagt men naar het gehalte der kweekelingen en der onderwijzers in het algemeen, dan moet ik naar het oordeel van mijnen gids, den heer Sendall, verwijzen. Na mij op het intelligente voorkomen van eenige jongens gewezen te hebben merkte hij op: - ‘Hun wil is goed; doch het onherstelbaar gemis dier eerste vruchtbaarste opleiding welke wij van onze moeders ontvangen, laat zich pijnlijk bij allen gevoelen: geen zucht naar kennis, geen zeden. En wat de onderwijzers zelven betreft, die op de zendingscholen en elders opgeleid zijn, de wijze waarop zij onderwijs geven, of juister, hun volslagen gebrek aan méthode is inderdaad deerniswekkend.’ Dat oordeel is streng. Vergeten we echter niet, dat, gelijk allen die het oog op het volmaakte gericht houden, de heer Sendall ietwat pessimistisch gestemd is.

Zijn ongunstig oordeel wordt nochtans, het moet wel erkend worden, door velen gedeeld. O.a. door een man van gezag, door Bancroft Boake. In eenen brief aan den Wetgevenden Raad, dd. 30 December 1854, haalt deze, tot staving van zijn gevoelen over de onderwijzers op Ceylon, o.a. het volgende aan. Een Siṇhaleesch meester besloot eene geographische les met de volgende toespraak: - ‘Wat ik van den omloop der aarde om de zon, volgens mijne boeken, gezegd heb, is niet anders dan humbug. Ieder, die oogen heeft om te zien, weet dat niet de aarde om de zon, maar de zon zich om de aarde beweegt.’

Nu moge eene juiste kennis van den sterrenhemel wellicht van weinig practisch belang voor de groote menigte zijn, in allen gevalle moet toegestemd worden, dat iemand, die zoo weinig ver-

trouwen in het hem gestelde onderwijs stelt, in zijne lessen aan anderen denkelijk niet veel nut zal stichten.

Stappen we hiermede, voorloopig althans, van het eerste punt van ons onderzoek af.

Onderwijs. Is het gehalte der onderwijzers nog zeer onvoldoende, met de hulpmiddelen bij het onderwijs is het, volgens de Engelsche autoriteiten zelven, niet veel beter gesteld. De schoolboeken in het Siṇhaleesch en het Tamilsch zijn voor het meerendeel door zendelingen geschreven, en hoe weinig deze overigens verdienstelijke mannen daarin geslaagd zijn, moge uit het volgende voorbeeld, door Lord Torrington aangevoerd, blijken[1]. De vertalingen die de zending der Engelsche Kerk en die der Wesley'sche secte van den Bijbel hebben geleverd (welke vertalingen beide als schoolboeken gebruikt worden), verschillen zoo hemelsbreed van elkander, dat de inlandsche knaap die in de eene onderricht heeft genoten, uit de andere niet wijs wordt. En hoe gebrekkig zijne kennis van het Engelsch ook zij, den zin der Heilige Schrift maakt hij beter op uit een Engelschen bijbel dan uit een der beide vertalingen.

Er bestaat nog een ander bezwaar dan de taal tegen het gebruik der van godsdienstige zendingen afkomstige schoolboeken. Hun inhoud is van te weinig practischen aard. De bevordering van maatschappelijke kennis is voor den zendeling uit den aard zijner roeping slechts bijzaak. Zoo vindt men op de zestien leesboeken er zeker wel zes, die uit fragmenten van den Bijbel of den cathechismus bestaan. Dezelfde grief geldt van hunne overige leermiddelen. Zoo illustreeren drie van de vijf kaarten de Heilige Schrift, en van Palaestina alléén zijn goede kaarten voorhanden.

Het gouvernement, of juister de centrale schoolcommissie, heeft nochtans vroeger en later moeite gedaan, om de hulpmiddelen bij het onderwijs te verbeteren. Zoo is in 1848, onder het bestuur van Lord Torrington, een Siṇhaleesch spelen leesboek uitgegeven. In hetzelfde jaar is, trots den verklaarden wil van het opperbestuur, de samenstelling van een Siṇhaleesch-Engelsch woordenboek, bepaaldelijk voor schoolgebruik, ondernomen. En eindelijk zijn, op het voetspoor van

1 Zie een verslag van den gouverneur Torrington in: Ceylon, Past and Present, by Sir George Barrow, Bart.

Elphinstone, die in 1825 dezen maatregel het eerst heeft aanbevolen voor het vasteland van Britsch-Indië, premiën van vrij groot bedrag uitgeloofd voor de vervaardiging van inlandsche schoolboeken. De uitkomst daarvan is geweest, dat een aantal, voor het meerendeel geheel onbevoegden, eenig knoeiwerk hebben geleverd.

De slotsom, waartoe ten aanzien van schoolboeken de ervaring op Ceylon geleid heeft, is, in weinig woorden samengevat, deze. In 't algemeen zijn slechts de inlanders zelven tot het schrijven van schoolboeken voor hunne volksgenooten bekwaam. Voorts heeft men het gevoelen van John Herschel[1] omhelsd, dat bevordering van positieve kennis, en voorloopig niets anders, met die boeken moet worden bëoogd.

Spijt de pogingen van den heer Sendall en anderen, laat de uitvoering van deze beginselen echter nog steeds op zich wachten. Inboorlingen, bekwaam en genegen tot het schrijven van schoolboeken, zijn schaarsch. Aller hoop is thans op de kweekschool voor onderwijzers gevestigd. - Wat het verschil van gevoelen betreft omtrent het dialect, waarin de schoolboeken bij voorkeur moeten worden geschreven, uit een practisch oogpnnt schijnt het beste voorschrift te zijn, om voorloopig uit de vele dialecten der kolonie het meest verbreide te kiezen.

Tot zoover over de schoolboeken op inlandsche scholen (Vernacular Schools). Op gemengde en Engelsche scholen werden tot vóór korten tijd schier uitsluitend de boeken gebruikt, welke door den Irish Board of Education geijkt en verspreid zijn. Voor zoover ik ze ken, zijn deze geschriften laf en brave-Hendrikachtig. Ten overvloede zijn ze slordig gedrukt. Pad heeft ook hierin zijn aard niet verloochend. Men is er dan ook eindelijk op de gouvernementsscholen toe overgegaan. ze ten deele te vervangen door Chambers' Standard Reading-Books. Naar aanleiding daarvan, zij een kleine uitweiding veroorloofd.

Ten einde na eene voetreis naar de stad der Robijnen (Ratnapoora) weder op adem te komen, vertoefde ik eenige dagen

1 In eenen brief over volksonderwijs aan het gouvernement der Kaapkolonie, zegt Sir John: A good practical system of education should be more real than formal, calculated to convey much positive knowledge; with as little attention as possible to mere forms.
Zie voorts over den vorm en den inhoud van schoolboeken: Adam's Report upon the state of education in Bengal.

in het stille Bentotte aan het zuiderstrand van het eiland. Ik genoot er de rust, de zeebries en keurige oesters. In het voorbijgaan zij opgemerkt, dat de rusthuizen op Ceylon zeer comfortable en net zijn. Op de wandelingen die ik des ochtends en in het avonduur maakte, begeleidde mij vaak de aratsjé (het dorpshoofd, aan welken als houder van het resthouse tevens de zorg voor de reizigers toevertrouwd is) of een zijner zonen. Onder de laatsten blonk er een zoowel door zijn uiterlijk en innemende vormen als door schranderheid uit. Abésinha - zoo heette hij, meen ik - was ongeveer veertien jaar oud, had lang krullend haar, groote oogen vol licht en, gelijk de meeste knapen op Ceylon, een fijnbesneden gelaat.

't Was een onbetaalbare gids. Soms leidde hij mij door het dorp en liet mij in den lommer van een djeroekboschje voor het schoolgebouw stilstaan, dat eertijds als kerk diende en welks opschrift A.C.S.A°. 1765 zijn Hollandschen oorsprong verraadde, of gaf mij, langs het fraaie huis van den Siṇhaleeschen notary gaande, met verwonderlijke nauwkeurigheid, gelijk van anderen op, welke inkomsten die achtbare had: een halve of soms een heele shilling per dag! Dan weder bracht hij mij naar het strand, waar het samenstel der inlandsche prauwen mij aan de Duizend en één nacht denken deed. Misschien herinnert men zich, dat Sindbad, de Arabische zwerver, schip en al op de kusten van Serendib verloor: met onweêrstaanbare kracht trok de magneetberg het aan. Om zulk een ramp te voorkomen, gebruikten Serendib's bewoners, altoos volgens den Arabischen schrijver, aan hunne scheepjes geen spijkers of bouten en in het geheel niets van ijzer. En werkelijk worden ook thans nog de dhoney's en inlandsche vaartuigen van allerlei aard, of juister, de planken waaruit zij samengesteld zijn, slechts met den bast van den klapper (coir) te zamengehouden. Eens dat ik mij bij zonsondergang in het voorgalerijtje der eenvoudige bamboezen woning van Don Adrian Amere Zakete[1], den dorpsregistrar, had nedergevleid, en met

1 In de zuidelijke en westelijke kuststreken, waar tijdens het Portugeesche bestuur een deel der bevolking tot den Christelijken godsdienst is overgegaan, dragen verscheidene inlanders voor hunnen doopsnaam den titel van Don. Dit is, zoo ik wel onderricht ben, geen adellijk praedicaat. Nochtans werd het recht om er mede te pronken door het Portugeesch bewind als loon voor bewezen diensten aan inheemsche families verleend. Vandaar dat die erfelijke titel nog steeds door den inlander als een onderscheiding beschouwd wordt. Het Britsche bestuur heeft destijds op het voeren daarvan een belasting gesteld, doch is van dezen maatregel wegens de ergernis die hij bij de bevolking verwekte, terug moeten komen.

Abésinha naar de te huis keerende visschersvaartuigen tuurde, op welker hoogoploopende uiteinden de visschers blij te moede waren samengedrongen, - viel mij een boek in de handen van mijn medgezel op. Daar ik vroeg naar den inhoud, zeide hij, dat het een zijner schoolboeken was, en drong er tevens op aan, dat hij er iets uit voor zoude lezen. Hij las con amore. Zijn zachte, doch heldere stem en zeer juiste voordracht noopten zelfs Don Zakete tot luisteren. Men kan zich mijne verrassing verbeelden, toen ik in het stuk dat hij voorlas een van Andersen's Märchen en geen minder dan das häszliche Entchen herkende..... Welk een genot en voldoening zoude het voor dien fijngevoelenden dichter geweest zijn, indien hij had kunnen vermoeden, dat eenmaal zijne in het duistere Noorden gedichte verhalen zelfs onder den schitterenden hemel van Lanka het kinderoog zouden doen stralen! - Het boek ter hand nemend, zag ik dat het bijkans geheel uit fragmenten van de beste uitheemsche, zoowel als Engelsche meesters bestond, en zoo iemand, dan zullen wel dezen in staat zijn - de opgewektheid waarmede Abésinha de vertelling van Andersen las, getuigt het - om hoofd en hart te bevruchten. Chamber's Standard Reading Books kunnen dus wellicht tot voorbeeld gesteld worden. Zij voeren in een reeks van geschriften den schoolknaap geleidelijk van het eenvoudige tot het moeilijk verstaanbare op, en zijn in allen gevalle een groote vooruitgang op de smaak en oordeel bedervende kinderverhalen, welke ook in deze kolonie een tijd lang in zwang zijn geweest.

A.W.P. VERKERK PISTORIUS.

(*Wordt vervolgd.*)

Victor Aimé Huber.

Victor Aimé Huber. Sein Werden und Wirken, von Rudolf Elvers. 2 Bände. 1872-1874.

Toen, nu tien jaren geleden, de strijd zoo heftig woedde tusschen Lasalle en Schulze-Delitzsch, was er in Duitschland een reeds bejaarde man, tot wien beide partijen met zekeren eerbied opzagen, en met wiens gezag elk der twee kampende volksleiders een oogenblik zijn voordeel trachtte te doen. Die man woonde betrekkelijk stil en afgezonderd in de Harz, bij het liefelijk Wernigerode, en was bij oud en jong daar bekend als professor Huber. Hij had onlangs in 1862 op eigen kosten - want hij scheen bemiddeld - vlak bij dat Wernigerode een flink gebouw ten behoeve van het volk laten optrekken, waarin voor onderwijs der kinderen, voor lezingen ten beste der ouderen, voor leeszaal, voor vergaderingslocaal, voor 't herbergen en huisvesten der doortrekkende ambachtslieden op ruime wijze was gezorgd. En overigens zagen de inwoners van het stadje hem altijd bezig aan den arbeid der geleerden: boeken, maar vooral brochures schrijvende, waarvan de sociale questie den inhoud uitmaakte. Hij was gehuwd, doch had geen kinderen en geen vaste betrekking: zeer gemakkelijk werd dus van tijd en wijlen de reistasch om de schouders gehangen, en - als zijn huis gesloten was - wisten de buren reeds van zelf dat de professor op verre tochten naar Engeland, Frankrijk en België was heêngegaan. Na eenige maanden toevens in den vreemde, was hij op de terugreis. Een of ander der stadgenooten mocht hem op den weg, die van Blankenburg langs bosschen en tuinen naar Wernigerode leidt, zien aankomen: reeds wenkte hem van verre het slot op de hoogte; in de notenboomen-laan voor het stadje groette ieder hem als van ouds; hij was weder t'huis, en zijn mede-

burgers zagen hem naar zijn ‘Gebouw voor 't Volk’ telkens heen en weder gaan, oplettend of alles wel met tucht en orde geschiedde en of niet afgeweken werd in gezang en onderricht van den positief christelijken grondslag. Want professor Huber was zeer conservatief en zeer orthodox protestantsch. Zijn richting was beslist tegen de liberalen op politiek en godsdienstig gebied. Hij duldde geen wereldschen zin of vrijheid die tot losbandigheid voerde. Of hij zeer bemind was, zouden wij niet durven zeggen: hij was zeer gezien en zeer geacht, en men wist dat hij met de bekendste mannen van Europa op gelijken voet verkeerde. Toen de schitterende Parijsche tentoonstelling van het jaar 1867 ook zeer begeerlijke prijzen gaf aan hen die voor het lot der arbeidende klassen hadden gewerkt, viel hem een dier groote medailles toe[1]. In Europa werd hij dus als autoriteit erkend, en zijn omgeving waardeerde dit. Doch al werkte en dacht hij steeds ten beste der arbeiders, hij miste dien eigenaardigen volkstoon, die van zelf tot vertrouwelijkheid en tot overgave van geest en hart noopte: hij was sterk bijziend en had dus iets onhandigs; de mindere man voelde zich niet op zijn gemak met hem: anderen konden gemoedelijk met de arbeiders praten, hij niet: nog veel minder wist hij opwindend hen te bezielen en tot grootsche samenwerking op te roepen: hij bleef dus voor hen de professor, de geleerde, en men zag 't hem aan, dat hij veeleer uit plichtsbesef dan wel omdat hij 't aangenaam vond, de verschillende volksvergaderingen bijwoonde. Alles geleek zoo beredeneerd aan hem. Hij scheen daarbij haast al te nauw zijn beginselen vast te houden; men wist daarvan voorbeelden te vertellen, die een bovenmatige strengheid teekenden: toen bijv. een zijner beste vrienden, de vrijheer Heinrich von Arnim, in 1848 zich liet overhalen om een ministerie in sterk liberalen zin aan te nemen, wilde Huber hem nimmer terugzien: ééns kwam hij hem weder te Berlijn op straat tegen, wandelend ‘unter den Linden’, doch Huber ging zwijgend hem voorbij: Arnim herkende hem, riep hem, liep hem na, doch Huber ontweek hem snel. Zijn omgeving kende hem dus als vrij stroef en ernstig. Bladen van het eigenaardig fijne gehalte van de Kladderadatsch hielden hem voor den gek. Weinigen wisten dat die melan-

1 Zie ook het werk: Exposition Universelle de 1867. Rapports du Jury international, publiés sous la direction de Michel Chevalier, 1868, t. XIII, p. 934.

cholieke tint, die over zijn wezen lag, vooral daaruit voortsproot, dat hij noch de conservatieve partij, noch ook anderen had weten te overtuigen, dat het slagveld der toekomst niet op de strategische terreinen der militaire topografie, maar op het veld der sociale questie zou worden gevonden. Hij toch is de eerste geweest in Duitschland die baanbrekend op het terrein der arbeidersquestie den weg wees. In 1844, toen niemand in Duitschland er aan scheen te denken, zag hij de armere klassen reeds zachtkens afglijden tot nog armer toestanden. Hij wilde dit afglijden tegenhouden voordat het te laat was. Want als het te laat was, dan zou de sociale revolutie dáár zijn met haar elementen van hartstocht en wraak. Hij kende de meer dan heidensche barbaarschheid der in onkunde verzonken en verwaarloosde lagere klassen, en hij huiverde bij de gedachte dat niets gedaan werd om het dreigend gevaar van dien kant komende te bezweren. In het laatste jaar van zijn leven (hij stierf Julij 1869) schreef hij nog woorden, die twee jaren later te Parijs zoo letterlijk zouden worden verwerkelijkt. ‘Men vergete niet, dat de roode Republiek het meest verschrikkelijke elementaire verdelgingsmiddel tot nog toe niet heeft toegepast, te weten - de brandfakkel. Waarom zou zij haar brand-gensdarmes niet gaan organiseeren?’ Hij zag dus in het verschiet de rosse vlammen reeds aan de kroonlijsten lekken van onze paleizen en museums. Daarom was hij bezorgd, en bij zulk een verschiet wekte de zuiver staatkundige politiek van Bismarck, wiens daden hij toch reeds als revolutionnair veroordeelde, niets dan wrevel bij hem op. Bismarck's schildknaap Wagener had op zijn beurt reeds ééns in het Staatslexicon opgeteekend, dat Huber het liefst den staat tot een soep-inrichting zou willen vervormen. Van weêrszijden wist men dus wat men aan elkander had. De liberalen hadden vroeger, bij monde van Varnhagen von Ense, hem een ellendeling gescholden; tusschen hen en Huber lag een diepe kloof. En de uitslag van alles was, dat Huber vrij geïsoleerd stond. Illusiën over zijn werkzaamheid kon hij wel niet veel meer hebben.....

Sinds zijn dood is toch meer nog dan vroeger op hem de aandacht gevestigd. Vier jaren zijn sedert zijn overlijden vervlogen, en thans ziet men overal in alle Duitsche economische boeken Hubers naam met ongewonen eerbied vermeld. Het zaad, door dezen oorspronkelijken man losweg en haast ongemerkt met volle hand gestrooid, is overal opgeschoten. Thans

is een biografie van hem verschenen, waarin aangetoond wordt langs hoe zonderlinge wegen soms zijn leven gegaan is. Het beloont de moeite, dat leven te ontleden; het zal ons blijken dat er in het verkrijgen en vasthouden aan zijn overtuiging over de sociale questie, werkelijk pit en sap in dien man stak, te sterker, daar zijn ontwikkeling bijna de ontvouwing is van het thema: hoe men zijn illusiën één voor één verliest.

Victor Aimé Huber was den 10^{den} Maart 1800 in Stuttgart geboren. - Zijn ouders zijn aan onze lezers misschien niet geheel onbekend. Wellicht herinneren enkelen zich toch zeker boos opstel over Caroline, in het Februari-nummer van ‘de Gids’ van 1872, waarin zij kennis maakten met een kleinen kring van bij uitstek scherpzinnige mannen en vrouwen, die omstreeks 1790-1793, de jaren der Fransche Revolutie, in Mainz een samenzijn hadden ingericht, waarvan de schikkingen iets hadden van de combinatiën in 't kaartenspel. Wij zagen er George Forster, zijn vrouw Thérèse Heyne (in 1790 25 jaar oud), met wie hij nu zeven jaren was gehuwd, verder Caroline, toen weduwe van doctor Böhmer, en Ferdinand Huber (in 1790 26 jaar), legatie-secretaris van Saksen aan 't hof van den keurvorst-aartsbisschop van Mainz. Het waren wilde dagen, die zij beleefden, en als deze betrekkelijk jonge mannen en vrouwen des avonds bij elkander zaten te praten, te lezen en te redeneeren over de koortsachtige feiten die te Parijs plaats hadden, dan was het soms alsof éénzelfde koorts zich van hen meester maakte, en het meest ongewone gewoon moest worden. Alle verhoudingen geraakten in de war. Thérèse had weldra een ‘teedere vriendschap’ voor Huber opgevat, en Forster liet alles begaan: hij was philosoof, en de nieuwe theorie bracht mede, dat men zich boven alle vooroordeelen - ook in 't huwelijk - moest verheffen. Het was daar te Mainz in 't huis der Forsters de vreemdsoortigste toestand dien men zich denken kan; des te grilliger, toen de Fransche legers zelven binnen Mainz trokken, en Forster de partij van Frankrijk koos, en hij nu in Maart 1793 als afgevaardigde van de Rijnprovinciën naar de Nationale Conventie te Parijs werd gezonden. Zijn vrouw daarentegen was met haar kinderen - onder geleide van een jongen Engelschen vriend Thomas Brand

(later Lord Dacre) - naar Straatsburg en voorts naar Zwitserland gevlucht, waar Huber weldra bij haar was. Toen Forster in Januarij 1794 stierf, werden de toestanden geregulariseerd, en huwde Thérèse met Huber. - Doch het nieuwe huishouden, dat eerst in Neuenburg in Zwitserland werd opgezet en straks naar Bôle in de Jura werd overgebracht, had het niet ruim. De diplomatieke betrekking van den legatie-secretaris was reeds lang opgegeven. Huber trachtte dus alleen van zijn pen te leven. Hij kon goed vertalen, van 't Duitsch in het Fransch en omgekeerd, daar zijn eigen vader twintig jaren in Parijs had gewoond, in de kringen der Encyclopedie had vertoefd en met een Parijsche burgerdochter was gehuwd, zoodat er later te Leipzig in het ouderlijk huis der Hubers altijd Fransch werd gesproken[1]. Voorts beminde hij hartstochtelijk litteratuur, was hij een vriend van Schiller en Körner geweest, en begon hij dus letterkundige kritiek te schrijven. Hij zette een tijdschrift op. Thérèse ging mede in dit tijdschrift werken. De schoorsteen moest rooken, want het huishouden nam toe en vertellingen werden dus door haar bedacht en opgeschreven. Zoo konden zij leven. Toen de golven der Fransche Revolutie tot bedaren waren gebracht, verhuisde het echtpaar in 1798 eerst naar Tübingen, toen naar Stuttgart, toen naar Ulm, om daar, volgens opdracht van den uitgever Cotta, werkzaam te wezen aan de redactie van een Journaal, waaruit later de Augsburgsche Allgemeine Zeitung ontsproot. Daar schenen zelfs bijna rijke tijden voor hen te dagen. Huber toch kreeg in 1803 een staatsbetrekking van Beijeren, in de afdeeling voor het schoolwezen, met ƒ 1000 tractement en eenig recht van pensioen voor zijn weduwe. Doch het geluk duurde zeer kort; hij stierf in 1804, 41 jaren oud. Bij zijn dood bleef zijn vrouw achter met twee dochters van Forster (Thérèse en Claire) en met twee kinderen van Huber, een meisje, Louise, en een zoon, Victor Aimé, het jongste kind nu vier jaar oud.

Al de geestkracht der dochter van Heyne kwam nu boven, nu zij op haar veertigste jaar alléén voor haar kinderen moest zorgen. Haar leven moge vroeger niet zonder zwakheden en

1 Deze grootvader van Victor Aimé Huber werd in 1766 Professor der Fransche taal en litteratuur te Leipzig; hij had een schoone collectie gravures, en is ons bekend uit Goethes Wahrheit und Dichtung, deel II, boek 8.

grillige schakeeringen zijn geweest, nu werd zij de ernstige opvoedster en de vlijtige kostwinster voor haar gezin. Een der dochters, Claire, huwde gelukkig spoedig met een Zwitserschen rentmeester van bosschen, von Greyerz, en voor het onderhoud der andere kinderen werd nu novelle op novelle aan de drukpers overgegeven. De taak der opvoeding werd met de grootste zorg ter harte genomen. Uitgaande van de stelling, dat al het booze den kinderen van buiten-af wordt aangebracht, werd het bijna zelf-opvoeding voor haar, om toch een goed voorbeeld te geven. Het was echter een zeer zelfstandige opvoeding; nooit werden slagen gegeven; de hardste straf was deze, dat de jonge Aimé - daar er slechts Fransch in huis werd gesproken - met *Vous* en met *Monsieur* werd aangesproken. Huber herinnerde zich later, hoe hij uren lang rood van bitter verdriet om de moeder weenend heen en weder ging, allerlei in zijn oog goede dingen deed, om eindelijk smeekend voor haar te staan: *N'est ce pas, je ne suis plus un Monsieur?* En voorts werden dan door vertellingen van de moeder de kinderen onderwezen, vertellingen uit elk gebied, behalve uit den Bijbel, want van religie wilde Thérèse niet veel weten. Huber was Roomsch Catholiek geweest, en dus werd ook Aimé voor die kerkleer bestemd, doch overigens vermeed zij elke aanraking met godsdienstige onderwerpen. Zij geloofde aan God en aan onsterfelijkheid en het Christendom was een van de vormen waarin zich die waarheid inkleedde. Zoo arm in geld, doch rijk in moed, en jong van harte, voerde Thérèse het huishouden, dat zij overbracht naar Stoffenried, dicht bij Ulm, waar von Greyerz een betrekking als opzichter der jachten en bosschen had gekregen.

Intusschen werd Aimé zes jaren, en voor grondiger onderwijs moest nu gezorgd worden. Zij herinnerde zich nu een oude bekende, een Zwitser, den heer von Fellenberg, die in het canton Bern als philanthroop zich geheel en al aan de zaken van het onderwijs had gewijd. Hij was juist van voornemen op het landgoed Hofwyl een model-inrichting voor onderwijs en opvoeding te stichten, en na eenige onderhandeling was hij bereid tegen veel geld, 25 Louis d'or per jaar, den jongen Aimé in zijn huis op te nemen. Aimé is van 1806-1816 op dit instituut geweest, en daar 't Hofwyl van Fellenberg een zekere Europeesche vermaardheid heeft gekregen, heeft Huber nog op het laatst van zijn leven (in Gelzers protestantische

Monats-Blättern van 1867) zijn ‘Herinneringen aan Fellenberg en Hofwyl’ neergeschreven. Fellenberg zelf had een uiterlijk als van Napoleon: *mais Maman, c'est donc notre général*, riep Aimé uit, toen hij hem voor 't eerst zag, en in hem 't origineel meende te zien van het portret van Bonaparte, dat in de kamer der moeder hing. Hij was rijk en van aristocratische familie, gelijk ook zijn zachte vrouw in de hooge kringen van Bern verkeerde. Hij behoorde tot het ras der plannenmakers en der wereldhervormers. Zijn gedachte was dat de menschheid en 't volk eerst tot de ware humaniteit konden gebracht worden door een in alle opzichten ontwikkelde opvoeding. Alle toekomst berustte dus op de opvoeding der jonge generaties. Wat dus zijn landgenoot Pestalozzi in deze richting reeds deed, dat ging hij ook op zijne wijze volvoeren. Bij hem stond verbinding van landbouw en onderwijs nog vaster op den voorgrond. De natuur bewerkende moest men tegelijk de inwerking der natuur ondergaan. Het landgoed Hofwyl moest dus tegelijk door en voor de leerlingen tot een economische model-pachthoeve vervormd worden. Toen dit plan nu vaststond, kwam Aimé. De maatregelen van Fellenberg waren echter uit den aard der zaak in 't begin nog meestal proeven: als het ware tastend ging hij voort. Bij dat tasten, bij dat zoeken, eer de meesters uitgekozen waren die, onder F's leiding staande, zijn patriarchale methode zoude verwerkelijken: eer de jongens gevonden waren, liefst zonen van aanzienlijke familie en van mannen van positie, die tot groote karakters konden vervormd worden, om later de denkbeelden van Fellenberg in Europa over te planten, was natuurlijk tijd en geld noodig. Men moest weten te wachten. En Fellenberg was soms ongeduldig en kon niet te lang wachten. Van zelf kwamen er dus eenige wrijvingen, waarvan Aimé het slachtoffer was. Daarbij voegde zich voor Fellenberg dan de omstandigheid dat hij veel hoop had gebouwd op deze betrekking met Thérèse's zoon. Thérèse toch was de dochter van den grooten Göttingschen professor Heyne, was zelf een vrouw van ongemeen talent, die voortdurend schreef; hij had dus gedacht dat Thérèse ook ten voordeele van zijne plannen zou willen schrijven; hij vorderde van haar bijna *reclames* die zij niet verkoos te leveren. Intusschen was na eenigen tijd het Instituut toch goed in gang gebracht. Verstandige meesters waren verkregen, zoo als Griepenkerl, Kortum, Albrecht en anderen; leerlingen uit alle landen waren

gekomen, van hooge afkomst, uit Duitschland, Zwitserland, Rusland, Italië, Engeland en Frankrijk en ook uit Nederland; sedert 1812 was het getal meestal vijftig: en een vaste methode werd nu toegepast. Boven allen stond Fellenberg zelf als een Jupiter tonans; want zijn gave om menschen te beheerschen had zich meer en meer ontwikkeld. De methode van onderwijs volgde in 't algemeen die van Pestalozzi. Het onderwijs omvatte eensdeels de gewone gymnasium-lessen, oude en nieuwe talen, waarbij dan ook Italiaansche lessen kwamen, met de Grieksche taal werd begonnen, voordat het Latijn werd aangevangen; aan de eischen der grammatica werd daarbij echter niet in alle opzichten voldaan. Doch behalve dit werd anderdeels aan de ‘realia’ een zeer groote plaats toegekend; de natuurwetenschappen werden onderwezen en practisch op het landgoed landbouw uitgeoefend. In de derde plaats werd dan aan de ontwikkeling van het lichaam en het gebruik der handen veel zorgen gewijd; reeds gaf de landbouw aanleiding op het veld als daglooner te werken; de gymnastie werd volgens een vast stelsel beoefend; handwerken werden aangeleerd, Huber leerde bijv. het schrijnwerken; en voorts werden groote tochten en wandelingen georganiseerd in 't Berner Oberland of naar de wijnbouwstreken. Op het onderwijs in bepaalde religie-leerstukken werd geringe klem gelegd; daarentegen een algemeene religieuse zin door gezang en voorlezing uit de Evangeliën opgewekt. Fellenberg zorgde er dan voor ook in dit opzicht steeds vaste, blijvende indrukken door zijn persoonlijk optreden te maken. Na een onweder, waarbij de oogst door hagelslag was vernield, zagen de leerlingen hem een oogenblik op het verwoeste veld met gevouwen handen biddend ten hemel zien, om dan tegelijk weder over te gaan tot snelle, rustige ordening van wat nu diende verricht te worden. De bedoeling van geheel de opleiding was, dat men in deze inrichting een volkomen universeel ontwikkeld mensch moest worden. De keuze van een beroep, van een speciaal vak, moest tot het achttiende jaar verschoven worden. Dit was dan in korte trekken Fellenbergs stelsel. Het genoot in Europa grooten naam. De persoonlijkheid van den ontwerper was zoo machtig, dat men hem uit alle oorden bezocht. Robert Owen, de groote socialist, bracht er zijn zoon[1]; koningen en vorsten op hun

1 Men zie het amusante werk van Owen's zoon, Robert Dale Owen. Threading my way, twenty seven years of autobiografy, 1873.

reis door Zwitserland toefden te Hofwyl. - Hoe voortreffelijk nu ook in vele opzichten het opvoedingsstelsel te Hofwyl was, heeft Aimé Huber er toch geen onvermengd aangename indrukken van gehouden. De wrijving tusschen zijn moeder en Fellenberg werd na eenigen tijd een bepaalde oneenigheid. Het is moeielijk op te geven waarom die oneenigheid, die twist zoo heftig werd. Wellicht hadden zij beiden te veel op elkander gebouwd, hadden zij te veel elkander geïdealiseerd, zoodat zij later elkander tegenvielen. Daarbij kwam, dat de moeder ten opzichte van haar zoon zich niet verantwoord achtte, wanneer zij Fellenberg alleen en uitsluitend de opvoeding overdroeg. Ook van haar zijde werd dus in brieven altijd door reeds leiding gegeven, waardoor dikwijls strijd tusschen twee verschillende opvattingen ontstond. Later werd dat verschil van zienswijze grooter, omdat de verschillende leeraars te Hofwyl toegaven aan die eigenaardige dweperij met Duitsche kracht en Duitsche trouw, waaraan de Duitschers zich dadelijk overgeven, zoodra zij Frankrijk overwinnen. Thérèse was met al haar geest daartegen gekeerd; zij had een groote vereering voor Napoleon gehad en waardeerde hoogelijk den Franschen geest. Zij poogde in haar brieven Aimé te waarschuwen voor de Germaansche ruwheid; zocht hem te bewegen zijn voordracht te verbeteren, zijn stem te oefenen, en dansen te leeren; in de liederen der Niebelungen had zij geen den minsten smaak; maar door dat alles kwam er een spanning tusschen Thérèse en Hofwyl. Nu schijnt Fellenberg in het begin gedacht te hebben dat Aimé bij zijn inrichting zou blijven, om later als leeraar hem behulpzaam te zijn; doch dit lag niet in de bedoelingen der moeder. Zelfs wilde de moeder dat hij allengs een beroep koos, tegen de grondstellingen van Hofwyl in, die hem dat verboden voordat hij 18 jaar oud was. Doch het verblijf op school kostte de moeder toch reeds veel geld en onophoudelijken arbeid voor de pers. In het jaar 1814 had zij zelve vastgesteld, zonder dat Aimé er veel in was gekend, dat hij in de medicijnen zou gaan studeeren. Het was duidelijk dat Fellenberg met dat alles geen vrede kon hebben. Na een kort verblijf bij zijn moeder, tot het bijwonen van het huwelijk van zijn zuster Louise met Herder's zoon - zijn oudste zuster Thérèse Forster was gouvernante geworden en in 1809 in Holland bij een aanzienlijke familie als zoodanig werkzaam - kwam hij wel na eenige booze brieven te Hofwyl terug. Weldra ontstond echter weder

twist, toen een belijdenis van godsdienst moest worden gedaan en de moeder verlangde dat hij uiterlijk catholiek zou worden, zooals zijn vader was geweest, iets dat Fellenberg tegen de borst stuitte. De twist werd feller. Aimé gevoelde zich zeer ongelukkig. Slechts in de vriendschap van een der medeleerlingen vond hij troost. Na een heftig tooneel verliet Aimé plotseling in October 1816 den zeer hartstochtelijk tegen hem ingenomen Fellenberg en ging naar zijn moeder, die toen ter tijde in Stuttgart was gaan wonen. De moeder werd gedwongen nog 1600 gulden als achterstallige rekening voor zijn onderwijs te betalen. Een eerste illusie, zijn geloof aan het ideaal van een door zijn persoonlijkheid krachtig werkenden man alś Fellenberg, was volkomen verstoord.

Hij was nu zestien jaren oud, had getoond veel aanleg te bezitten, voorts een vurigen waarheidszin en een talent van opmerking. Hij was uiterst gevoelig; het lot van onderdrukten nam hij dadelijk ter harte: en daar die uitingen van zijne teerhartigheid niet altijd goed werden opgenomen, kon hij tegelijk iets geslotens, ja soms iets hoekigs hebben. Nu het voorbereidend onderwijs wel wat gewelddadig was afgebroken, zou hij maar dadelijk student worden. De academie waar hij zou studeeren was van zelf voor hem aangewezen. Hij zou naar Göttingen gaan, waar alle groote namen voor hem familie-overlevering waren, waar zijn grootmoeder Heyne, stiefmoeder van Thérèse en zuster van den antirevolutionair Ernst Brandes, leefde, waar zijn oom Heeren colleges gaf, waar een andere oom Reusz bibliothecaris was, waar Blumenbach leerde, die met de zuster van zijn grootmoeder Heyne was gehuwd. Hij zou bij zijn grootmoeder Heyne inwonen en eerst de propaedeutische studiën nog wat inhalen. Later zou dan de eigenlijke medicijnen-studie beginnen. Het is een eenigszins houterig, pedant academieleven waarin hij hier wordt ingeleid. Blijkbaar heeft de Noordduitsche bejaarde vrouw veel te doen om haar Zuid-duitschen kleinzoon aan ordelijkheid en nette kleeding te gewennen. Huber kon zich niet dadelijk thuis gevoelen in dit eigenaardige Göttingsche leven, dat later zoo geestig is uitgelachen door Heinrich Heine, en zou geneigd zijn geweest om met Arndt te zeggen, dat de Göttingsche heeren zoo ‘voornaam en zoo breed van stof’ waren[1]. Ook oom Heeren wil hem maar half bevallen:

1 Zie Pertz Leben Steins, V, p. 272.

maar altijd-door in uitnemende brieven goed geraden door de moeder, begint hij zich met ijver aan de studie te wennen, en tevens, zij het slechts weinig, van het studentenleven te genieten. We zien hem in de lente en in den zomer telkens voetreizen doen met zijn vrienden, vooral naar de zoo in de buurt gelegen Harz. Zoo vliegen de maanden voorbij en moet hij al aan zijn eigenlijke vakstudie, de medicijnen, beginnen. Doch hoe hij het wendt of keert, en al volgt hij in dit opzicht uit plichtsgevoel de hierover voorgedragen lessen: vrij duidelijk is het dat zijn hart niet bij de geneeskundige zaken is. Zijn eigenlijke lievelingsstudiën zijn nieuwere taal en letterkunde. Naast de studie van het Engelsch van Shakspere wordt de op Hofwyl begonnen Italiaansche cursus voortgezet: Ariosto, Tasso en vooral Dante zijn voor hem de dichters die hij dagelijks leest. In den zomer van 1817 is hij een Spaansche grammatica meester geworden, en de studie der Spaansche letterkunde en vooral van Calderon wordt van nu af aan bijna hoofdzaak voor hem. Met de taal begint hij nu ook het Spaansche volk lief te krijgen, en met ijver gaat hij karakter en geschiedenis van die natie na. Het Spaansch voert hem tot het Portugeesch en de medische studiën dreigen zeer op den achtergrond te komen. Wel vertaalt hij reeds - hij is 19 jaar - een medisch boek, maar het liefst vertaalt hij toch Spaansche romances en gedichten, die hij aan zijn moeder toezendt. Hij verdiept zich in die Spaansche toestanden, en begint geheel en al in den geest met dit volk te leven. En toen tegen het jaar 1820 Spanje, met een beroep op de constitutie van 1812, zich begon te verheffen tegen de tyrannie van Ferdinand VII; toen Riego zich tot leider der beweging opwierp, toen vlamde een vrijheids-enthousiasme ook in de borst van den student: zoo als Armand Carrel in Frankrijk wilde Huber hier in Duitschland de zaak der Spaansche vrijheid tot de zijne maken. En daar hij ontevreden was met zijn eigen studiën in de medicijnen, met zijn scheeve positie tegenover de Kerk, sinds hij nog niet opgenomen was als zoon der catholieke kerk: ontevreden ook met de armzalige Duitsche toestanden: zoo vatte hij werkelijk het plan op naar Spanje te gaan en daar zich bij de insurgenten te voegen. De vrijheidsideeën gaven hem een lichte dronkenschap. Hij schreef een heftigen brief aan zijn moeder, waarin hij haar verklaarde dat hij geen geneesheer kon en zou worden. Doch de moeder wist

op haar kalme en helder-scherpzinnige wijze hem te-recht te zetten, hem te herinneren hoe zij altijd-door voor hem en voor zijn uitgaven hard heeft gewerkt, hoe zij dus er een zeker recht op heeft later op haren ouden dag op hem te mogen rekenen. De positie van geneesheer zou hem in staat stellen een wezenlijke goede verdienste in Beijeren te hebben, terwijl zij hem in de gelegenheid stelde waarachtig wel te doen: de moeder deed dus een beroep op zijn beter-ik en op zijn liefde voor haar. Huber gehoorzaamde. Hij bewaarde zijn vrijheidsideeën in zijn binnenste en zorgde nu allereerst den medischen graad te bekomen. Zwarte dagen, melancholieke oogenblikken gingen voor zijn ziel voorbij: doch hij zou zijn moeders wensch volbrengen. Ten einde als Beijersch geneesheer te kunnen optreden, moest hij nu een Beijersche academie bezoeken. Hij ging dus in Maart 1820 naar Würzburg. Daar werkte hij veel, en had hij zeer weinig omgang; slechts met twee mannen trad hij er in meer vertrouwelijke verbinding: vooreerst met Friedrich Julius Stahl, die later zijn groote vriend zou worden, toen met Döllinger. Weldra volgde in November 1820 de doctorale promotie in de medicijnen; hij ijlde naar Stuttgart, naar zijn moeder.

Hij bleef den winter van 1820 op 1821 bij zijn moeder, bezig met een dissertatie te schrijven, die aan de Faculteit moest worden aangeboden. Blumenbach's colleges over vergelijkende anatomie hadden hem een onderwerp aan de hand gegeven: een onderzoek over bek en snavel van de specht. Doch terwijl dit onderzoek deftig in latijn op quarto werd gedrukt, liet hij, om zijn hart lucht te geven, tegelijk een collectie van Spaansche romancen uit vroegere tijden anoniem verschijnen, en bewerkte hij een arbeid over de oorspronkelijke bewoners van Zuid-Amerika. Met dit alles hield hij zich bezig, totdat van de Beijersche regeering een reis-stipendium van duizend gulden was verkregen om zich in het buitenland voor zijn medische studiën nog meer te bekwamen. Hij verkreeg die, en in April 1821 verliet hij Stuttgart om nu te Parijs zijn studiën te voltooien. In Stuttgart was het met zijn moeder en met zijn zuster Louise, die toen gescheiden van haar man leefde, een aangenaam leven geweest. Wel was de moeder zeer

druk bezig. Zij redigeerde sinds 1819 voor Cotta het ‘Morgenblatt für gebildete Stände’ dat zesmaal in de week uitkwam: ook de zuster was onvermoeid bezig om door haar kunstige handwerken de kas van het huishouden te stijven: doch voor gezelligen omgang werd toch nog tijd gevonden, zóó zelfs, dat de beide dames met onderscheiding aan het Hof werden ontvangen en in de kringen van ministers en diplomaten zich bewogen.

En nu ging de zoon de wijde wereld in. Hij had zich nog eerst braaf geërgerd over de door de Heilige Alliantie bevolen interventie in Napels; thans zou hij met het brandpunt der Europeesche beschaving kennis maken. Hij ging naar Parijs, bezield door allerlei vrijheidsideeën, met een niet zeer groote sympathie voor Duitschland en voorts met een stille hoop om nog eens een uitstap naar Spanje te kunnen maken. Het openlijk doel waarvoor hij ging was de practische studie der medicijnen, maar men kan zich voorstellen dat hij vooral de inspraak van zijn hart volgde, en voor zaken van politiek en Romaansche litteratuur zich zou interesseeren. En zoo was het. Te Parijs gekomen, nadat het kleine kamertje in het Quartier Latin was gehuurd en betrokken - een verblijf zoo hoog, dat hij het fabelachtig getal trappen nooit heeft kunnen tellen, en zoo klein, dat de schoenmaker, die hem de maat kwam nemen, op het portaal voor de deur moest blijven staan, terwijl hij door de open deur zijn been uitstrekte - ging hij 's ochtends de klinische lessen der beroemde professoren bijwonen en vooral in de chirurgie werken. Doch hij moest telkens voor zich zelven de bekentenis afleggen, dat die soort van arbeid hem maar matig beviel, en als hij mannen leerde kennen die hem over politiek of litteratuur wisten te spreken, had hij dadelijk veel meer oor. Tot zulke kennismaking was ruimschoots gelegenheid. Alexander von Humboldt, een oude vriend van zijn moeder, was te Parijs, en introduceerde hem bij dezen en genen. Zoo leerde hij dr. Friedländer en Cuvier kennen, maar ook den schilder Gérard en anderen. Benjamin Constant, de leider der liberale oppositie, was mede een oude bekende in zijn familie; door hem kwam hij in betrekking met Lafayette, Lafitte, Casimir Périer, en vooral met het oud lid der conventie, den Bisschop der revolutietijd, Grégoire. Een breede schaar van liberalen en republikeinen ging hem voorbij, en hij kon dus aan geestdrift voor vrijheid zijn hart ophalen.

Het was echter duidelijk, dat de verwachting al te hoog gespannen was geweest: het verliezen der illusies bleef niet achter; hier in Parijs begon hij het eerst 't Duitsche element en de Duitsche gemoedelijke landslieden lief te krijgen. Hij leefde overigens wegens zijn schrale beurs uiterst sober, doch zag goed uit zijn oogen. Eens, toen de moeder uit zijn brieven opmerkte, dat Aimé er slag van had om met een enkelen trek te teekenen, wekte zij hem op om voor haar ‘Morgenblatt’ kleine schetsen uit Parijs te leveren. Zij werden gemakkelijk en licht geschreven, de ‘Guckkastenbilder,’ die waarlijk alleraardigst zijn, en een blijvenden vorm pogen te geven aan de snel wisselende en eensklaps weder afgebrokene incidenten van een golvende en zich voortstuwende stadsmenigte. Hier valt een zonnestraal en verlicht een zinrijke gelaatsuitdrukking: daar twist een naijverige voddenraper met een hond: ginds waait de ondeugende wind blad en zwartselpot omver, waarmede een schoenpoetser zich in zijn ledigen tijd oefent in het schrijven. Huber doet zijn oogen te gast en reeds ongemerkt worden het studiën op sociaal gebied: zij teekenen bijna altijd het leven der armen, en van het volk dat op straat leeft. Die beelden waren een gelukkige inval geweest, want de deftige uitgever, vrijheer von Cotta, verklaarde, na ze gelezen te hebben, zich bereid een deel der kosten van een Spaansche reis te dragen, wanneer Huber evenzoo indrukken op zijn reis wilde schrijven. Over het algemeen begon hij zich hier te Parijs behagelijker te gevoelen; die maatschappelijke gelijkheid, welke in Frankrijk regel was geworden, deed hem zoo goed en de buien van melancholie, die hem in Duitschland hadden vervolgd, liet hij varen; hij vond de menschen en de omstandigheden allengs zeer dragelijk; hij maakte zelfs plannen om zich te Neuenburg in Duitschland later als doctor te vestigen, doch eerst moest hij - dat stond vast - Spanje zien. Zoo aardig maakte hij zich diets dat dit ook voor zijne opleiding tot doctor allernoodzakelijkst was. En nu, nadat de altijd bereidvaardige Humboldt hem weder aan graaf Torreno, een der martelaren der Spaansche liberalen, te Parijs had voorgesteld, die hem met Llorente in kennis bracht en hem allerlei aanbevelingen voor Spanje gaf, verliet hij in October 1821 Parijs en ging hij op weg naar Madrid. Zijn reis-stipendium was door de Beijersche regeering verlengd; Cotta gaf een credietbrief en de moeder honorarium voor wat hij in het ‘Morgenblatt’ had geschreven.

Zoo reisde hij lustig naar zijn land der belofte, het land van zijn liefde en van zijn poëzie. Te Madrid kwam hij bij een meubelmaker in huis en in den kost, en daar hij zijn koffer voorloopig kwijt was, en dus zijn beste kleeding niet meer ter zijner beschikking had, bleef hij eerst in de kringen van den burgerstand, die van zijn huisheer. Later kwam de koffer kwamen de aanbevelingen en ging hij met de hoofden der Spaansche liberalen kennis maken. Het ging er warm genoeg toe in die liberale kringen, en Huber geloofde vast en onwankelbaar aan al hetgeen zij droomden. Hij bewoog zich nu toch in den algemeenen breeden vrijheidsstroom; hij roeide met zijne riemen mede. Toen de tijden bedenkelijk werden, liet hij zich zelfs - ter wille van de goede zaak - opschrijven in de rangen der Madridsche nationale garde, en voorts zwelgde hij in de Spaansche litteratuur, in haar kronieken en in het oude Spaansche volkslied. Het ‘Morgenblatt’ van zijn moeder bracht allerlei Duitsche vertalingen dier liederen, een gansche verzameling van Seguidilles, die in Madrid bij de guitaar gezongen werden: en een schat van materieel werd voorts door hem bijeengebracht, waarvan hij het grootste deel later aan Geibel en Paul Heyse gaf, die ze een schooner kleed aantrokken en in het Spaansche liederenboek opnamen. Hoe vreemd! voor de medicijnen gaf Madrid niet veel. Huber maakte zich dus wijs, dat hij in het Zuiden van Spanje veel meer kennis van ziekten en geneeskunde zou opdoen. Hij reisde dus derwaarts, naar Grenada, naar Malaga, naar Sevilla. Hij versmaadde, overal waar hij kon het reizen per diligence of per boot: neen, om het volk zijner liefde goed te leeren kennen, ging hij mede met de karavanen der muilezeldrijvers, of op twee-wielige karren van de ééne herberg naar de andere; 's avonds ging hij dan met zijn mand en met de olijfflesch rond in het plaatsje waar hij aangekomen was, om de ingrediënten van zijn maaltijd zelf te verzamelen en ze in de ‘venta’ te laten kooken. Eens trok hij een tijdlang voort met een reizenden goochelaar. Zoo leerde hij het volk kennen, en hoe wonderlijk het tegenwoordig klinke, zijn groote vereering voor het Spaansche volk, de Spaansche zeden en het Spaansche karakter, klom nog door de zoo vertrouwelijke kennismaking. Hij verdedigde herhaaldelijk de bewering, dat de kloof tusschen de verschillende standen in Spanje geringer was dan overal elders[1] en dat dit vooral daaruit voort-

1 Le Play - die in onzen tijd zoo scherp uit zijn oogen gezien heeft op zijn verschillende reizen om de volken te leeren kennen, - getuigt dit ook van Spanje. Zie Le Play, Reforme Sociale, III, p. 21. Hij noemt daar als kenmerk der Spaansche nationaliteit: ‘les rapports affectueux de toutes les classes de la societé, réalisation pratique de ces principes d'égalité, qui restent souvent ailleurs une théorie bruyante et stérile. Ook de markies de Custine in zijn niet onaardig boek: L'Espagne sous Ferdinand VII, 1838, t.i. p. 160 en verder, had ditzelfde opgemerkt.

sproot, omdat de lagere standen een waardigheid van toon en uitdrukking hadden, die het dadelijk mogelijk maakten met den gemeenen man om te gaan. Huber is blijkbaar verliefd op het Spaansche volk. De stierengevechten weet hij te prijzen. Hier in het Zuiden van Spanje vond hij natuurlijk voor de medicijnen ook niet veel. Daarentegen gaf Cotta hem weder geld om zijn reisberichten voort te zetten. Intusschen waren de politieke toestanden in Spanje gedurig meer gespannen geworden. Het congres van Verona had nu besloten tot de gewapende interventie door Frankrijk, en daar hij nu in Spanje toch inderdaad niets meer uitvoeren kon, en de moeder met Cotta een plan voor een reis naar Schotland in gereedheid had gebracht, verliet hij in Februari 1823 Spanje, om over Lissabon naar Edinburgh te vertrekken.

In dat Portugal verloor hij twee illusies; vooreerst moest hij daar vernemen, dat de heroieke tegenstand der Spaansche liberalen tegen het fransche leger van Angoulême op niets dan op veel wind en phrases uitliep - en voorts had hij een ongelukkige liefde. - Tamelijk droefgeestig ging hij op reis over Hamburg naar Edinburgh. Hij dacht veel aan zijn moeder en aan een vaste toekomst en poogde dus weder wat ernstiger de medicijnen te studeeren. Overigens werd hij hoe langer hoe neêrslachtiger, wijl hij overal gewaar werd dat de wereld het vrij kalm en onverschillig opnam, dat zijn lievelingsvolk Spanje aan allerlei tyrannie was overgeleverd. De nieuwe toestanden in Schotland begonnen hem echter allengs, toen hij ze wat meer leerde kennen, ook wel eenig belang in te boezemen. Hoe bleek en kleurloos hij die Schotsche kerken ook vond, vooral wanneer hij ze in gedachte vergeleek met de schitterende kleuren der zuidelijke streek die hij had verlaten: hoe arm en streng er zulk een Schotsche kerk uitzag in vergelijking met een Catholieke Spaansche cathedraal: zoo was het echter duidelijk, dat zulk een Schotsche kerk met haar instellingen wel degelijk het gansche volk had opgenomen en

daarvoor zorgde. Hij zag voor het eerst daar in 1824 - en dat alles trof hem zeer - uitingen van een practisch Christendom; het ‘Morgenblatt’ gaf nu een reeks van beschrijvingen, van reddingsinstellingen van scholen en herbergen, alles ten behoeve van het volk. En vooral imponeerde hem de machtige persoonlijkheid van den beroemden Schotschen geestelijke en economist Dr. CHALMERS te Glasgow. Hij meende in dezen Chalmers als het ware het geestelijk hoofd der natie te zien: alle draden, die de vromen van het land in hun practisch werken vereenigden, liepen in zijn hand samen en werden door hem bestuurd. De indrukken en opmerkingen over den arbeid van Chalmers werden een bepaald keerpunt in zijn leven. Wat men naderhand met het Duitsche woord ‘Innere Mission’ noemde, kwam hem nu als vaste voorstelling in zuivere lijnen voor den geest. Maar een tweede gedachte was hem ook duidelijk geworden: namelijk dat een liberale vrijheidlievende politieke constitutie voor een volk nog niet het eenige redmiddel is. Er was nog iets meer noodig. Het kwam er op aan, hoe de verschillende maatschappelijke standen tot elkander in betrekking stonden: hoe de goederen en rijkdommen onder die standen verdeeld waren, en welke de middelen waren waardoor de armoede werd tegengegaan. Met andere woorden: zijn oogen vestigden zich als van zelve meer en meer op het probleem der maatschappij, gelijk zij tot nu toe vooral op de toestanden van den staat waren gericht geweest. Wel is hij nog altijd de bewonderaar der liberaalste constitutie, - een vrije grondwet is voor hem het eenige kunstwerk, de eenige schoonheid en waarheid, waaraan allen en een ieder kan arbeiden - maar hij begint toch reeds verder te zien dan naar den staat alléén. Trouwens reeds in Lissabon was hij een weinig bekoeld in zijn geloof, dat, als men een vrijzinnige grondwet had, men reeds klaar was: het gebeurde toch - terwijl hij er in Augustus 1823 vertoefde - dat de cavallerie-kolonel Souza-Sampayo dáár de gansche heerlijkheid der vrije constitutie, waardoor volgens de redevoeringen der liberalen het Paradijs in Portugal was hersteld, omverwierp, zonder dat er verder een haan naar kraaide. In het leven der volken was dus een constitutie wel iets - maar toch niet alles! - Dezelfde opmerkingen bleven hem bij, toen hij zijn reis tot Engeland uitstrekte. Hij gevoelde zich nog weinig te huis bij de Engelschen, ware vischnaturen, zoo als

hij ze noemde. En dacht hij dan aan Spanje, dan was voor hem het contrast zoo groot. De artikelen in het ‘Morgenblatt’ werden heftig tegen dat Engeland; zelfs Oxford kon hem toen geen sympathie afdwingen. Alles scheen hem dof en vervelend toe. - In Mei 1824 begon hij den tocht naar huis. Hij zou eerst naar Göttingen gaan. Hij schreef daar een medisch boek, dat hem voor zijne verdere staats-examens in Beijeren eenig reliëf moest geven; hield zich in gesprekken met Arnswald voorts zeer bezig met de quaestie, die voor het eerst in Schotland hem nader aan 't hart was gekomen, namelijk, welke waarde dan toch eigenlijk het Christendom had; en na met alle Göttingsche vrienden van weleer nog eens een wijl goed geleefd te hebben, ging hij in den herfst van 1824 terug naar zijne moeder. De eerste groote reis in de wijde wereld was gedaan.

De moeder was intusschen naar Augsburg verhuisd. Zij verheugde zich nu meer en meer in het verschiet, dat haar zoon al zijn Beijersche staats-examen voor het uitoefenen der geneeskundige praktijk zou hebben afgelegd, om dan onbekommerd met hem altijd te kunnen leven. Dat vooruitzicht van rust op haar ouden dag had haar opgeruimdheid doen behouden onder het werken ten behoeve van den zoon. Doch zoo is 's werelds loop: nu de toekomst naderde werd het duidelijker, dat het gedroomde geluk geen geluk zou zijn. De jonge Huber had volstrekt geen liefde voor dit beroep, dat de moeder voor hem had uitgekozen; hij wilde het opgeven, doch de moeder scheen tot dat offer niet in staat. Heftige tooneelen hadden soms plaats, die daarmede eindigden, dat de zoon toch den wensch der moeder zou opvolgen. Hij ging nu naar München om zijn examens te doen; - maar de wetenschap, met zoo weinig liefde en opgewektheid beoefend, wreekte zich; kortom, Huber werd afgewezen op zijn schriftelijk examen. Nu veranderde - het was Augustus 1825 - eindelijk het inzicht van Thérése; zij begreep dat zij haar zoon op den verkeerden weg geleid had, en thans ried zij zelf dat haar zoon die medische studiën, waarvoor hij niet berekend was, zou laten varen: het besluit werd tusschen moeder en zoon vastgesteld, dat Huber, zoo als zijn vader, van letterkundigen arbeid zou trachten te leven. Zij hoopten dat de machtige Cotta, reeds de beschermer van zijn vader en van Thérése, ook den zoon zou willen helpen. En zij bedrogen zich niet. Cotta wilde een honorarium van ƒ 800 geven, indien

Huber regelmatig artikelen over Engelsche en Fransche litteratuur en over andere onderwerpen wilde schrijven. Huber bleef nu te Augsburg, waar Cotta zijn drukkerij van tijdschriften en kranten had (Cotta woonde intusschen altijd te Stuttgart) en schreef eerst artikelen voor een tijdschrift ‘de Annalen,’ dat hij met Dr. Lindner voor rekening van Cotta redigeerde, en voorts bijdragen in de Augsburgsche Allgemeine Zeitung. Hij woonde afzonderlijk op kamers, doch at des middags en des avonds bij zijn moeder; zijn leven was zeer rustig en eenvoudig. In die dagen leefde ook te Augsburg de vroegere koningin Hortense met haar zoon Louis Napoleon, die toen 16 jaar oud was, en met dezen prins, die later Napoleon III zou worden, kwam hij enkele malen in aanraking. De positie onder Cotta was echter niet altijd een der aangenaamste; Cotta was nog al stipt, en hield zijn auteurs, die hij trouwens bekostigde, in zeer afhankelijke verhoudingen. Huber was daarbij bang op dezen weg tot niets anders te kunnen komen, dan tot een krantenschrijver, en wilde van tijd tot tijd eens rust genieten. De oude lust om te reizen kwam dan soms heftig naar boven. Eindelijk werd de zaak gevonden. Er werd in Mei 1826 besloten, dat Huber voor rekening van Cotta nog eens zou reizen, en wel allereerst naar Parijs, om dan uit den vreemde berichten en beschrijvingen over te zenden. Zoo zien wij Huber ten tweede male te Parijs.

Met den schilder Rugendas en met den auteur en publicist Hermes woonde hij er meestal samen; hij zag wederom de wereld en ving aan met ijver te werken. Intusschen begon hij te bemerken, dat hij waarlijk niet de éénige auteur was, dien Cotta op dit oogenblik te Parijs had - hij was daar slechts een exemplaar (zoo als hij 't later uitdrukte) van Cotta's ménagerie; hij drong er dus zeer op aan om liever naar Londen te gaan, en toen Cotta 't weigerde, begonnen allerlei moeielijkheden. Huber zocht dus naar andere werkzaamheid; dan eens was er gelegenheid om correspondent in Spanje voor de Times te worden, en dan weder wenkte hem een positie van gouverneur bij Prins Dolgorouki; dit alles gelukte echter niet; en onderwijl maakte hij het plan om een groot werk over de geschiedenis van Spanje te schrijven. Maar door al dat onderhandelen met anderen had hij zijn betrekking met Cotta verloren. Hem bleef nu niet veel anders over, dan te trachten op eigen beenen te staan; hij zou nu beproeven ergens, bijv. te Göttingen of

te München, een duitsch correspondent voor een Engelsche krant te worden. Zoo verliet hij weldra Parijs, - waar hij niet veel aangenaams had doorleefd, al had hij Thiers, Thierry, Fauriel en anderen gezien. In die dagen - wordingsdagen voor zijn geest, waarin al de vroegere illusies zich wijzigen, en in somberen gemoedstoestand het vroegere optimisme getoetst wordt aan de werkelijkheid der dingen - valt nu een nog grooter verandering voor in zijn staatkundige ideeën, als wij vroeger op de reis in Schotland reeds hebben kunnen waarnemen. Van nabij het treurige gehaspel der Fransche kamers, het geknoei der partij-manoeuvres en de vruchtelooze pogingen ziende, die de liberalen in dat Fransche parlement deden - vullende het vat der Danaïden - werd meer en meer het denkbeeld bij hem wakker, dat de zoogenaamde vertegenwoordigende constitutiën, zoo als de overgeleverde liberale denkwijze ze vorderden, den volken toch niet helpen konden. ‘Er zijn voorbeelden genoeg - zoo schrijft hij aan zijn moeder - dat het despotisme, de grootst mogelijke politieke immoraliteit, even goed van een representatieve vergadering, als van een koning kan uitgaan. In een zoogenaamde absolute monarchie, dat is zulk eene, die geen algemeene vertegenwoordiging, maar daarvoor een gezonde gemeentelijke instelling heeft, die het te-veel regeeren verhindert, zie ik meer mogelijkheid voor de ware vrijheid dan in onze vertegenwoordigende bureaucratiën. En wat is het resultaat van alles? - *que nous marchons à la republique*. Men zal van de bureaucratiën, de ministerheerschappijën meer dan verzadigd zijn: den koning zal men ook niet langer willen hebben. En wat blijft er dan als derde over? - Overigens beken ik gaarne, dat een koning zonder macht een onding is - een ziekte - en wilt gij toch koningen hebben, zoo zullen zij alléén u goedkooper en even zoo goed regeeren, als uw verantwoordelijke ministers en kamers.’ Men ziet in die woorden een wending, een draai, die ons allengs den jongen opgewonden liberalen Huber doet verliezen en ons voert tot den zeer conservatieven stroeven Huber.

Voorloopig ging hij nu naar Engeland om werk en relatiën te zoeken; hij zag daar voor het eerst dien Lord Dacre, nu een vroeg-oud podagreus heer, en die weinig beantwoordde aan het schitterend beeld dat zijn moeder hem geteekend had van dien Thomas Brand, die in 't bangste oogenblik van haar leven haar uit Mainz had geleid. In Engeland bleef hij nu

niet lang. Het zoeken naar relatiën viel hem niet mede; toch had hij wel iets gevonden: hij ging thans eerst naar Hamburg, toen naar Göttingen, om met de pen zijn brood zelfstandig te verdienen. Te Göttingen werkte hij hard, en deed hij, 1828, het eerste deel van zijn boek, getiteld: *Schetsen uit Spanje*, het licht zien. Dit boek, waarvan later nog twee deelen verschenen, viel zeer in den smaak van het publiek: het waren kleine romans of novellen, door een lossen draad aanéén geregen, in welke kleine verhalen de eigenaardigheden van het Spaansche volksleven werden geschilderd. Land en volk werd zoo op aangename, soms humoristische wijze geteekend; het was losweg en frisch geschetst, zoo als alles duidelijk was gezien; minder kunstig toebereid dan de Alonso van de Salvandy. Het guerilla-wezen, de smokkelaars, de rooverbenden, de pronunciamento's in een politieke crisis, het werd in een kunstwerk u voorgesteld. Het boek vond overal lezers; fransche, engelsche en hollandsche vertalingen volgden elkander op[1]. Trouwens het was een deel van zijn ziel: een stuk van zijn leven; wat hij als jongeling aan het Spaansche volk had lief gehad werd daarin éénvoudig en met vaste lijnen teruggegeven. Hij verdiepte zich, na zijn succès, nog meer in die Spaansche studiën en schreef, daar hij zich bijna schaamde een roman gemaakt te hebben, een meer geleerd boek, uit de oude bronnen bewerkt, een geschiedenis van de Cid. Het boek kwam uit onder den titel van: ‘Geschichte der Cid Ruy Diaz Campeador von Vivar: nach der quelle bearbeitet von dr. V.A. Huber.

Van de liberale politieke ideeën van vroeger verwijderde hij zich intusschen hoe langer hoe meer. Hij meende dat de liberale theoriën zich allengs geheel en al gingen vereenzelvigen met de industriële denkbeelden der bourgeoisie, en dat men zich aan dit eigenaardig stelsel slechts ging vastklampen als middel tot vermeerdering der fabriek-productie en der materiële genietingen. In de voorrede van zijn Spaansche schetsen spreekt hij de hoop uit, dat voor de waarde der volken nog ééns een andere maatstaf moge ingevoerd en toegepast worden, als de ellenmaat van het katoen, dat die natiën produceeren. Het

1 Wij hebben een Fransche vertaling gezien van 1830, door Louis Levrault, en een Hollandsche onder den titel van Antonio, tooneelen uit Spanje, van 1829, uitgave van Schleyer.

sterkst spreekt hij zich uit (de voorrede is van 1828) tegen de Fransche toestanden. Hij voorziet en beschrijft reeds geheel en al de revolutie van 1830. ‘Achteruit te gaan, dat zullen wij zeker niet - maar te gelooven, dat het tegenwoordige liberalisme het doel van het menschengeslacht is, dat het 't alléén zaligmakende geloof blijft, dat bevalt mij weinig.’ Het was duidelijk, dat hij vrij wat somberder dan vroeger den loop der gebeurtenissen in Europa begon aan te zien. Ook het zwervend wisselvallig leven van een letterkundige voldeed hem niet; hij wilde zekere vastheid van bestaan om met de ouder wordende moeder te kunnen leven. Gelukkig bood zich een gelegenheid aan om hiertoe te geraken. Zijn oom, professor Heeren, stelde hem voor een betrekking aan de handelsschool te Bremen aan te nemen, waarin hij taal en geschiedenis zou moeten onderwijzen, en een salaris van ongeveer 1200 thalers zou bekomen. Hij ging in Mei 1828 zelf naar Bremen om alles op te nemen en verbond zich toen om er in den herfst van dat jaar te komen. Vooraf had hij nog een vrijen zomer, en terwijl hij nadacht hoe dien te besteden, werd hem een gelegenheid aan de hand gedaan om een melancholicus op reis naar Italië te vergezellen. Ook hiertoe was hij bereid - daar hij anders wel geen uitzicht zou hebben om ooit Italië te zien, - en slechts de voorwaarde werd door hem gesteld dat de reis over Baireuth zou gaan, waar zijne moeder nu leefde. De reis naar Italië, niet in alle opzichten aangenaam door het lastige gezelschap van den zieke, gaf hem overigens voedsel voor allerlei indrukken en opmerkingen over kunst. Het Italiaansche volk stond echter in zijn oogen lang niet zoo hoog als het Spaansche. Te Napels genoot hij intusschen veel door het samenzijn met Heinrich von Arnim, toen ten tijde weder Pruissisch zaakgelastigde. De vrouw van von Arnim was bekend geweest met Thérèse, en Arnim en Huber werden groote vrienden. Huber vond hem dadelijk een wakker man, slechts wat te éénzijdig Duitsch en Pruissisch. Op de terugreis werd Hofwyl eens bezocht, als om met alle vroegere herinneringen en indrukken af te rekenen, sinds hij een vaste positie te Bremen ging innemen. Weldra was hij, op het einde van 1828, op zijn post.

Daar in Bremen werden nu alle vroegere draden der levensontwikkeling van Huber in de eerste twee jaren tot een vaste plooi - laat ons liever zeggen tot een vasten knoop - gelegd.

Hij vond in den Gereformeerden predikant Pauli, den man die hem op al de leemten van zijn godsdienstig leven opmerkzaam wist te maken, en hem tot een beslissende keuze wist te nopen. Trouwens, zijn zeer gevoelige aard en zijn bijna vrouwelijke teêrheid, waar het de zaak van onderdrukten gold, maakten het hem tot een behoefte een vast steunpunt in den godsdienst te vinden; en nu Pauli hem wist te beduiden dat de streng orthodoxe protestantsche opvatting 't best de raadselen des levens verklaarde, toonde hij zich weldra bereid, openlijk dien vorm van godsdienst - hij was tot nu toe Catholiek geweest - aan te nemen. Te gelijker tijd vond hij te Bremen in Augusta, de oudste der twee dochters van den bemiddelden en invloedrijken senator Dr. Klugkist, de vrouw die zijn hart zoozeer wist te binden, dat hij alle gedachte aan een verder zwervend leven voor goed verbande. Zijn huwelijk was spoedig bepaald - en voor hem was het waarlijk alsof een geheel nieuw leven zou beginnen, toen het bericht hem als een donderslag trof, dat den 15^{den} Juni 1829 zijn moeder Thérèse overleden was. Een geheel tijdperk was daarmede voor Huber gesloten; later heeft hij al haar werken in zes deelen verzameld, en in die uitgave haar een gedenkboek van piëteit gesticht. Doch zijn blik was thans op de toekomst, op het nieuwe gericht. Den 7^{den} Maart 1830 had zijn huwelijk plaats, nadat 15 October 1829 het eerst de uiterlijke toetreding tot de Evangelisch-Gereformeerde kerk had plaats gehad.

Nog niet dadelijk - op zijn 30ste jaar - trad echter Huber op met zijn inzichten over staatkundige en vooral over maatschappelijke vraagstukken. Neen, terwijl die denkbeelden (waardoor hij later zulk een naam zou krijgen) langzaam in zijn brein en in zijn gemoed rijpten, zette hij eerst zijn zuiver litterarische studiën voort, waartoe trouwens zijn betrekking hem dreef. Een handboek over Engelsche poëzie, waarin veel gebruik was gemaakt van de vroeger door hem in Schotland verzamelde Jacobitische liederen, twee nieuwe deelen Spaansche schetsen[1], een Spaansch leesboek, artikelen over Spaansche

1 Het tweede deel verscheen ook onder den bijzonderen titel: Jaime Alfonso, genannt el Barbudo, Skizzen aus Valencia und Murcia, 1832. Het derde, in drie afdeelingen, had ook een eigen titel: Manuel, Skizzen aus Madrid. Lisboa und die Refugiados in London; het kwam in 1833 uit.

politiek en staatslieden, bijv. over Jovellanos, allerlei opstellen voor het tijdschrift van Brockhaus, ‘Die Blätter fur Litterarische Unterhaltung’, over litteratuur en geschiedenis; - wij noemen bijv. artikelen tegen den toon van H. Heine en Börne, en een verdediging van zijn oom Heeren tegen aanvallen uit de school van Schlosser - kwamen uit zijn zoo vruchtbare pen. Allengs ziet men de liefde voor Spanje bij hem eenigszins bekoelen: en had hij ook nog een oogenblik sympathie voor de Juli-revolutie in Frankrijk, omdat Frankrijk op die wijze gered werd van den druk der Jezuïten, en van de onwaarheid van het schijn-constitutionalisme - zoo had hij al zeer weinig op met wat er onder Louis Philippe met Frankrijk zou geschieden; neen, de Duitscher was geheel wakker geworden, en de beteekenis van Pruissen voor Duitschland werd meer en meer door hem gewaardeerd; reeds in 1831 noemde hij Pruissen het hart en de banier van Duitschland. Een Duitsche zin doordrong hem, die echter nog wonderlijk van de gewone Pruisische denkbeelden afweek, want hij was een der eersten die aan de Polen ten minste het recht niet wilde betwisten tegen de drie roofzuchtige verdeelers op te staan. Zoo gleed het leven van Huber in drukke literarische werkzaamheid, in gesprekken over politiek en gedachten over godsdienst, die een streng confessioneele tint hadden gekregen, geleidelijk voorbij: - toen hij in 1833 tot professor der nieuwe geschiedenis en der Westersche talen in Rostock werd benoemd. Dáár in Mecklenburgs hoofdstad, een Noordschen uithoek voor de geleerden, zette hij het litterarisch leven voort. De academie was zeer klein; zijn vakken niet verplichtend: al kondigde hij dus voorlezingen aan over de Nibelungen, over Shakespere, over de poezië der Romaansche volken, meestal had hij geen toehoorders. Het eigenlijk professoraat was in den regel een sinecure. Hij schreef intussschen en trachtte op die wijze nuttig te zijn: hij bewerkte een boek over de romantische school in Frankrijk, en gaf een veertiendaagsch tijdschrift uit, ‘de Mecklenburgsche bladen’, voegde zich zooveel mogelijk bij de streng geloovige Christenen, sloot zich vooral aan bij zijn collega's Elvers en Spitta, verdedigde, waar het pas gaf, de rechten der academie tegen bureaucratische willekeur, maakte zich zooveel mogelijk thuis in Mecklenburg, nam zelfs deel in het stichten van bewaar-

scholen, en wachtte voorts of een andere benoeming hem soms te beurt zou vallen. - Die benoeming zou weldra komen. Er was sprake hem te Göttingen een professoraat aan te biedendoch Gervinus was ditmaal de gelukkige; Huber daarentegen werd nu, door de bemoeiing van den Hessischen minister Hassenpflug, tot professor der Westersche litteratuur en nieuwere geschiedenis te Marburg benoemd.

Dáár, te Marburg - waar hij in 1836 aankwam - vond hij een betrekkelijk bloeijenden academischen toestand. De Hessische hoogeschool maakte door de vroegere zorgen van Hassenpflug een goed figuur; er waren veel studenten en uitstekende professoren; wij noemen slechts de namen van den philoloog Karl Friedrich Hermann, van de juristen Puchta en Vangerow en van den theoloog Julius Müller, die in 1840 met de zuster van Huber's vrouw huwde. De stad zelf ligt - zooals men weet - bekoorlijk schoon. Onze Bakhuyzen van den Brink vergeleek het vriendelijk Marburg bij ‘een wingertkrans, om een bloeienden en groenenden berg heêngeslingerd’[1]. Huber kocht er later een oud groot huis, tegen den stadsmuur aangebouwd, op een zonnige plek, met een schoon uitzicht in het Lahndal en een tuin vol oude boomen; hij gevoelde zich recht gelukkig in dit zijn bezit, en werkte meer en meer aan zijn voordrachten over de geschiedenis der litteratuur. Hij had zich in de laatste tijden met Engelsche studiën bezig gehouden. En weldra verschenen twee dikke deelen van zijn hand (uitgegeven in 1839 en 1840), getiteld: ‘Die englischen Universitäten, eine Vorarbeit zur englischen Litteraturgeschichte’. Het boek was geheel en al voor een Duitsch publiek geschreven, doch het werd in Engeland zeer opgemerkt, en later, in 1843, kwam er een Engelsche uitgave van door Francis W. Newman. Die vertaling (hoewel verkort) was in drie deelen en weelderig versierd met platen en afbeeldingen der localiteiten, kleederdrachten, personen en tooneelen uit het Engelsch universiteitsleven, welke tooi wonderlijk afstak tegen het eenvoudige Duitsche kleed. - Spaansche studiën werden door Huber niet geheel vergeten, al traden zij op den achtergrond, en dan werd dit alles als begeleid door

1 Zie ‘de Gids’, 1846, deel II, bladz. 272. (Schetsen op reis verzameld.) Men herinnert zich misschien ook de beschrijving van Jacob Grimm, in zijn kleinere Schriften, als hij in dat Marburg den toen zeer jongen professor Savigny voor het eerst een bezoek brengt.

kritieken en recensies, waaronder vooral een kritiek tegen von Raumer's England im Jahre 1835. - Zijn leven in Marburg was zeer aangenaam, al kon de periode van academischen bloei, na Hassenpflug's aftreden, zich niet handhaven: Hermann en Puchta gingen naar andere academies, en meer anderen volgden. Het was voor Huber een groot verlies, vooral daar hij zich met de conservatieve ideeën van Puchta zoo goed had kunnen vereenigen; tot zijn geestverwanten en vrienden behoorde dan ook in die jaren te Marburg vooral de bekende streng-behoudende A.F.C. Vilmar. Een gebeurtenis die in Marburg, zooals trouwens op alle Duitsche academies, de grootste beweging maakte, was de in dat tijdvak vallende afzetting der zeven hoogleeraren te Göttingen door den koning van Hannover. Het was vooral op de Duitsche academies een storm in een glas water; trouwens, de mannen die hier slachtoffers werden van de politiek, waren mannen als Dahlmann, Gervinus, de gebroeders Grimm. Huber deelde in 't begin niet het algemeen enthousiasme over de eedsweigering der professoren; hij had niet de vaste overtuiging dat koning Ernst August onbepaald aan de door zijn voorganger gegevene constitutie gebonden was, en hij betwijfelde of de stap der zeven professoren dus volkomen ‘correct’ was. Maar toen de koning den knoop doorhakte en nu de ‘zeven’ afzette en uit zijn land bande, achtte hij het een eere-schuld, mede te helpen om voor hen te zorgen. Te Marburg zocht hij door inschrijvingen hun, die nu broodeloos geworden waren, eenig geld te doen toekomen, en rusteloos was hij bezig door zijn invloed hun nieuwe benoemingen te bezorgen. In de voorrede van het tweede deel van zijn werk over de Engelsche universiteiten uitte hij nog zijn verontwaardiging over de afzetting der Grimm's en op een reis naar Berlijn, in het begin van 1838, om dáár de schatten der bibliotheek voor zijn studiën te verwerken, deed hij bij de officieele wereld - hij logeerde toen bij Heinrich von Arnim - alle moeite, juist voor de Grimm's. Bij den gouverneur van Berlijn, Müffling, en bij anderen werden bezoeken met dit doel gebracht, doch voorloopig te vergeefs. Er scheen niets aan te doen. De kroonprins van Pruissen (de latere Friedrich Wilhelm IV) ontving Huber wel op de allervriendelijkste wijze, doch ook hij vermocht onder de zeer bureaucratische regeering van zijn vader niet veel. - Huber werd overigens te Marburg en in Hessen een man van beteekenis. In 1839 werd hij

door de academie gekozen om haar te vertegenwoordigen in de Keur-Hessische kamer der afgevaardigden te Cassel; uit zijn stillen, wetenschappelijken arbeid werd hij opgeroepen en veroordeeld - zooals hij het uitdrukte - tot den dwangarbeid aan den torenbouw van het constitutioneele Babel. Hij ging dus ook naar Cassel, omdat hij van meening was geen opdracht der academie te mogen weigeren, maar veel genoegen had hij in de discussiën niet. Hij schijnt dan ook in de kamer een zeer geïsoleerde positie gehad te hebben, al wist hij zelfs zich nog al te weren in de questie, welke domeinen geheel en al en onbepaald aan den keurvorst toekwamen uit de zoogenaamde nalatenschap van Rotenburg. Overigens ging hij in Cassel vooral om met graaf Werner von Haxthausen, en met de beide broeders Grimm, die er vrij eenzaam en verlaten woonden, en voorts met enkele piëtistische families. Na eenigen tijd verdroot hem het Hessische politieke leven zoozeer, dat hij zijn mandaat van afgevaardigde neêrlegde en zich voornam zich weder geheel aan zijn litterarisch academische studiën te Marburg te wijden. Terwijl hij zich te Marburg weder aan den arbeid gezet had, kreeg hij echter in 1843 een benoeming, die aan zijn leven een geheel andere plooi zou geven: hij werd door Friedrich Wilhelm IV benoemd tot professor te Berlijn.

Wat was de reden dat de Pruissische Koning hem in zijn hoofdstad riep? Waren het alléén zijn verdiensten op het terrein van taalwetenschap en van litteratuur? Niet geheel en al. In zijn benoeming had men ook een politiek oogmerk op 't oog. Het was niet onopgemerkt gebleven dat Huber een verdediger was van een zeer strenge conservatieve politiek. Toen bij de troonsbeklimming van dien Friedrich Wilhelm IV overal de grootste verwachtingen werden opgewekt, en alle Duitsche denkende hoofden zich rekenschap begonnen te geven van de toekomst, die nu aan Pruissen en misschien ook aan Duitschland beschoren zou zijn, gaf ook Huber in het jaar 1841 een lang doordachte brochure uit, met dezen veelbeteekenenden titel: ‘Over de elementen, de mogelijkheid of noodzakelijkheid eener conservatieve partij in Duitschland’. De brochure was vooreerst een verweêrschrift tegen de jong-Hegeliaansche school en tegen organen als de Jaarboeken van Ruge; Huber trachtte aan te toonen hoe deze jong-Hegelianen inderdaad de zedelijke grondslagen

van Staat, Kerk en Maatschappij ondermijnden en al het bestaande op losse schroeven zetteden. Tegen hen riep hij allen op die het behouden en handhaven der grondslagen van ons volksleven wilden; een groote schaar van conservatieven, waartoe velen zich konden voegen. Deze conservatieven, - die waarlijk zich niet tegen ontwikkeling der vrijheid op de bestaande grondslagen zouden aankanten - moesten een eigen partij zijn; zij moesten zich niet identiek verklaren met de leus van elke eventuëele staatsmacht, maar een eigen zaak te verdedigen hebben. De verwoestende en vernielende machten moesten zij met eigen middelen en op eigen gevaar bekampen. Zij moesten dus reeds nu zelfstandig optreden; zich vormen tot een partij, hetgeen zij inderdaad niet waren. Voorloopig moest dus te Berlijn een orgaan in de drukpers gesticht worden, welk orgaan een middelpunt van alle waarachtig conservatieve, nationale, en christelijk monarchale krachten in gansch Duitschland zou vormen. - Met die brochure had hij als het ware het terrein der litteratuur verlaten, en flinkweg een programma op politiek terrein gesteld. - Als in het voorbijgaan is op te merken, dat hij, bij dit scheiden van de eigenlijk litterarische studiën, tevens de meer lichte stijlvormen verliest, waarin hij vroeger zich wist uit te drukken. Het is alsof alles zwaarder, loomer, gewrongener geschreven wordt, nu zoo positieve quaesties als de staatkundige probleemen worden ontwikkeld. Zijn stijl wordt slechter. Het werd de normale stijl der Duitsche geleerden. Daarom werd zijn brochure niet veel verkocht, doch zij had toch in enkele toongevende kringen indruk gemaakt. En in 1842 vulde hij de gedachten, daarin ontwikkeld, aan door een tweede brochure, getiteld: ‘De oppositie’. Het is een brochure, gericht tegen het streven om van de Pruissische Monarchie te maken een liberaal constitutioneel rijk, zooals Frankrijk onder Louis Philippe. Neen, Friedrich Wilhelm IV, in wien Huber het geestelijk middelpunt van alle gezonde elementen in het Duitsche staatsleven eerbiedigde, - het hoofd van een onzichtbaar Duitsch rijk - moest zijn macht niet overgeven aan een het liberalisme vertegenwoordigende rijksvergadering, welke slechts werken zou ter vernietiging en onderdrukking van al die elementen, belangen en rechten in staat, kerk en maatschappij, die op eenigerlei wijze met den zoogenaamden geest des tijds, d.i. met het liberalisme, in tegenspraak stonden. Uit de verklaringen van Friedrich Wilhelm III kon men niet

distilleeren den eisch om een constitutie te hebben. Wel moest men geheel en al de enge bureaucratische opvatting van regeeren vaarwel zeggen, zooals het onder den vorigen koning geschiedde, maar de koning moest toch het beslissende woord in Pruissen behouden; geen verdeeling der staatsmachten moest worden toegelaten; de stap van den koning, om met een vereenigde zitting der gemachtigden van de provinciale standen te beginnen, noemde Huber een begin op den goeden weg en op die basis moest verder ontwikkeld worden. - In een derde brochure, in 1843 verschenen, ontwikkelde hij dan tegenover de aanvallen van Jarcke en de Zuid-Duitsche Catholieken, dat de Protestantsche staat in het Noorden dit conservatieve werk moest doen, daar de Catholieken in het Zuiden zich al reeds door het liberalisme hadden laten overvleugelen.

Nu trof dit alles samen met de denkbeelden waarmede Friedrich Wilhelm IV in die dagen zich bezig hield. In de geschriften van von Radowitz, des konings vriend, vindt men dezelfde gedachten. De koning, die als kroonprins Huber reeds had leeren kennen, dacht er aan hem te Berlijn als professor een plaats te geven, waar hij dan tegelijk de conservatieve politieke begrippen kon verspreiden en verdedigen. Tevens werd van wege den koning het plan besproken om een orgaan, tijdschrift of blad, te vestigen. De Heer von Radowitz, die gezant te Karlsruhe was, kreeg de opdracht met Huber een onderhoud te hebben, vooral over het op te richten tijdschrift, en de minister Eichhorn deed de aanbieding van het professoraat. Huber nam alles aan. Hij werd dus benoemd op een tractement van 1800 thalers tot professor in de nieuwere philologie, litteratuur en letterkundige geschiedenis te Berlijn, en tevens werd in den ministeriëelen brief zijner benoeming gezegd, dat hij wel degelijk ook te Berlijn geroepen werd, om door zijn talent van opvatting en uiteenzetting op het terrein der politiek het publiek voor te lichten. Een politiek-litterarische werkzaamheid werd hem dus op de schouders gelegd, en in October 1843, toen hij naar Berlijn vertrok, aanvaardde hij die taak. Het leven van den stillen rustigen geleerde was achter den rug; hij stortte zich in den kamp.

Het was een betrekkelijk moeielijk leven, dat hij nu begon. Van de bedoeling, waarvan zijn benoeming was uitgegaan, was iets uitgelekt, en de ontvangst der meeste professoren was hem niet welwillend. Die het met hem ééns waren, en zijn bepaalde vrienden als de Grimm's (die nu te Berlijn aangesteld

waren) en Puchta, steunden hem, maar velen namen het terecht euvel, dat andere als wetenschappelijke verdiensten hier tot de benoeming hadden medegewerkt. Ook de studenten - die nu in hem den man zagen om den heerschenden tijdgeest tegen te treden, - kwamen niet talrijk opdagen. De wijze van in 't openbaar spreken van Huber was niet zeer gelukkig; zijn stem had geen klank en verheffing; hij moest dikwijls kuchen: en de niet verplichte colleges trokken in Duitschland toch reeds niet veel toehoorders. Hij had als professor thans een zuren appel door te bijten. Als publicist deed hij van zich hooren door het uitgeven van een reeds vroeger geschreven brochure over de Engelsche constitutie, waarin hij te velde trok tegen de Anglomanen, die een Engelsche constitutie, welke dáár uit het volksleven was opgegroeid, zoo zonder slag of stoot aan Duitschland wilden aanpassen. Doch terzelfder tijd schreef hij (Februarij 1844) een opstel, dat het PROGRAMMA geworden is van zijn lateren socialen arbeid, een arbeid die zijn naam in de toekomst zal doen leven. Het opstel wordt gevonden in de Evangelische Kirchenzeitung van zijn vriend Hengstenberg. Het was oogenschijnlijk een woord over de door den koning phantastisch ingestelde Zwanenorde. Huber ging in zijn betoog dus uit van de waarde der vrijwillige werkzaamheid en van den ridderlijken dienst, die overal naast de officieele werkzaamheden der ambtenaren moest plaats vinden. Die vrijwillig op te nemen werkzaamheid had nu in onze maatschappij een groot veld. Het voornaamste werk, ten behoeve der anderen, bestond eehter niet daarin, om de armen te ondersteunen, maar veelmeer om de honderdduizenden, die op den rand van den afgrond stonden te arbeiden, maar die bijna geen vasten grond meer onder hun voeten voelden, dáár stevig vast te houden en hen te beletten allengs af te glijden in den poel van het pauperisme. Staat en kerk moesten hier ook helpen, maar het wezenlijke werk behoorde door VRIJE VEREENIGINGEN te geschieden, waarin de beste elementen de welgestelde en der arme klassen elkander de hand zouden kunnen reiken. Wat Huber wilde, was dus een organisatie der arbeidende massaas. Een organisatie op christelijke grondslagen en op de materieele basis van een nieuw te scheppen GEMEENSCHAPPELIJK EIGENDOM. Tot dit gemeenschappelijk eigendom moesten ook de rijken en de staat bijdragen, maar de hoofdzaak moest door de arbeidende klassen van hun dagloon worden afgezonderd. Daarvoor moesten echter de arbeiders de gele-

genheid hebben om op de goedkoopste wijze in hun levensbehoeften te voorzien: de aankoop moest in 't groot voor velen worden gedaan, enz. Huber eindigde dan met de herinnering, dat, hoe wij ons ook wendden of keerden, toch op dit sociaal gebied de beslissing lag van den grooten strijd tusschen christelijke beschaving en een nieuwe meer dan heidensche barbaarschheid; de openbare meening zou weldra erkennen, dat deze quaesties nog belangrijker waren dan de zoogenaamde politieke vragen. - Men ziet, het is een sociaal programma dat aldus in 1844 door Huber werd gesteld. Zijn later leven nu zou aan de aanvankelijke verwerkelijking van dit programma gewijd zijn. Wij in onze dagen denken zelfs niet meer aan dien Huber der Spaansche schetsen, maar geen enkel economisch boek komt haast uit, dat niet in de warmste woorden de verdiensten van Huber op dit sociale veld waardeert.

Thans echter was de eerste taak om, volgens de opdracht der regeering, een conservatief tijdschrift of weekblad op te richten, voor welk blad de staatskas hoofdzakelijk de kosten zou dragen. Het plan van een twee-wekelijksch blad, onder den titel van Janus, werd dus door Huber opgemaakt, en van Mei tot Augustus 1844 een reis ondernomen, om verbindingen voor dit blad aan te knoopen, medewerking zich te verzekeren, en tevens eigen inzichten omtrent sociale toestanden in andere landen te preciseeren. Hij ging allereerst naar Engeland, waar de vertaling van zijn werk over de Engelsche Universiteiten hem tot allerlei kringen toegang gaf. Zijn indrukken zijn zeer gewijzigd bij vroeger; al komt hier en daar een Spaansche herinnering boven, in zooverre hij b.v. de stierengevechten vrij wat belangwekkender vindt dan de Engelsche Ascot-paardenwedrennen, toch beoordeelt hij de Engelsche toestanden in het algemeen veel gunstiger. Trouwens hij ziet nu alles bijzonder goed. Hij woont alles bij: parlementszittingen, vergaderingen tot afschaffing der bestaande graanwetgeving, schoolfeesten te Eton, gerechtszittingen enz, en komt in aanraking onder anderen met Carlyle, Hallam, Lockhart, Milman, Senior; maar vooral met den geestelijke MAURICE. Wanneer men zich de warme woorden van lof herinnert, die John Stuart Mill in zijn autobiography' aan dien Maurice wijdt, waar hij hem prijst als den opwekker van de Christelijke socialistische beweging[1], dan

1 Zie Mill Autobiography, p. 154, 'his noble origination of the Christian socialist movement.' Zie voorts Lujo Brentano, zur Geschichte der Englischen Gewerkvereine, p. 176 en 285.

kan men zich voorstellen, welke inwerking die edele persoonlijkheid op Huber moest hebben. Huber had behoefte om het werken van zulke Engelschen te zien, want hij was ontsteld door het reusachtig-groote spook van het pauperisme, zoo als dit in Engeland zich vertoonde. De ontzettende ellende in sommige deelen van Londen had voor hem iets verplette rends. Het contrast der weelde van enkele straten daartegenover maakte hem bang. Hij is er dan ook, in zijn reis door Engeland, slechts op uit om een helder inzicht te krijgen in de toestanden der onderste klassen der maatschappij. Hij is ontstemd dat hij nergens goede wenken kan ontvangen over den invloed, dien, naar men zich denkt, bijv. de spoorwegen op die lagere klassen zullen hebben. Hij trachtte veel om te gaan met Chadwick, de ziel van de armen-commissie, en oriënteerde zich overal. Birmingham en Manchester werden bezocht, vooral de ellende der arbeiders in deze laatste plaats gezien, ‘in hun ontzettend zwoegen, hun rustelooze worsteling, haast van de wieg tot aan het graf, om gelijken tred te houden met het reuzengroote rad, waaraan zij vastgeketend zijn.’ Hij beschrijft dit alles in den Janus, en de bladzijden daarover behooren tot het donkerste dat de sociale litteratuur kan aanwijzen. Toch verliet hij Engeland niet zonder te erkennen, dat, als men slechts vast wil, verbetering mogelijk is. Carlyle zelf bracht hem bij den zijdewever Bamford te Blakeley bij Manchester, die vroeger een der meest woelige radicalen en Chartisten was geweest, doch nu zijn best deed om zijn mede-arbeiders tot orde, vlijt en tot spaarzaamheid op te wekken. Huber zelf werd slechts versterkt in zijn denkbeelden, dat het goede geneesmiddel voor het proletariaat lag in een verstandig ingerichte associatie. - Van Engeland ging hij naar Frankrijk, waar over het algemeen zijn indrukken minder gunstig werden, en hij geringe hulp voor zijn tijdschrift op het veld der sociale quaestie verwachtte. Des te vriendelijker lachte België hem toe, waar de Vlaamsche beweging, de prediking van den nu protestantschen Maesdijk, en de practische zijden van het eigenaardig catholicisme hem boeiden. Hij vertoefde er eenigen tijd bij zijn vriend von Arnim, die in België gezant was en te Blankenbergen de zeebaden gebruikte.

Na die lange reis keerde hij in Augustus 1844 te Berlijn terug, juist eenigen tijd nadat de moordaanslag van burgemeester Tschech op den koning had plaats gehad, en thans wilde hij met ijver zijn colleges hervatten en allengs zijn blad in orde brengen. Het werk der colleges had echter geen gelukkigen uitslag; hij zou over Dante lezen, en van de 2000 studenten was er geen enkele die belang in een degelijke en ernstige behandeling van dien dichter scheen te stellen. Naar het oppervlakkig gebazel van Th. Mundt over litteratuur scheen men heen te loopen. Huber meende dus verplicht te zijn, daar hij zoo weinig de jeugd kon boeien, zijn ontslag aan te bieden. Een-, tweemalen bood hij 't schriftelijk bij den minister Eichhorn aan, doch telkens werd hij op de vriendelijkste wijze door de Regeering uitgenoodigd te blijven volharden. Hij bleef dan ook vooreerst op zijn post en in het begin van 1845 verscheen het eerste nummer van zijn ‘JANUS.’

De uitgave van den Janus werd door de staatskas betaald, en Radowitz had de ondersteuning van allerlei conservatieve krachten toegezegd. Huber zelf had ook bepaalde vrienden en zoo vinden wij als medearbeiders in het begin Stahl, von Gerlach, Heinrich Leo, voorts den dichter Geibel, leerling van Huber, en anderen: doch van zelf moest Huber verreweg 't meest en later bijna alles alléén leveren. Het werd (eerst verscheen het om de veertien, later, in 1846, om de acht dagen) geheel en al zijn eigen orgaan; niet een weêrspiegeling van de denkwijzen der Regeering, maar een zelfstandige uiteenzetting van Hubers eigen denkbeelden. Hij voldeed dan ook volstrekt niet aan de verwachting in de officiëele kringen: men vond hem te weinig partijman, vooral te weinig Pruis, en in het algemeen miste men in zijn toon den toon van een ambtenaar. De eenigen, die op den duur den Janus bleven waardeeren, waren de minister Eichhorn en de philosoof Schelling; de anderen begonnen allengs de werkzaamheid van Huber in dat blad te ignoreeren. Het aantal abonnementen was dan ook voortdurend luttel, ongeveer 174 exemplaren; de kosten waren vrij hoog en de Maart-revolutie van 1848 maakte van zelve een eind aan het blad. Toch zijn de zeven deelen, waaruit de Janus bestaat, der opmerking wel waardig. Er werden veel waarheden op sociaal gebied daarin uiteengezet, doch alles te vroeg voor de publieke opinie. Wat de eigenlijke staatkundige politiek aangaat, zoo behelsde zijn blad een voortdurende polemiek tegen de liberalen; voorts

kantte hij zich aan tegen het vervormen van Duitschland in een éénheidsstaat, verdedigde hij de inzichten van Friedrich Wilhelm IV omtrent Zwitserland, en poogde hij vooral duidelijk te maken, dat in Pruissen de koning zijn onafhankelijke positie moest blijven behouden. Hij polemiseerde in dat laatste opzicht zelfs tegen zijn vriend Stahl, die naar zijn inzicht de standen te veel het recht van meêspreken en medewerken wilde geven. Al die twistpunten zijn nu verouderd; men rakelt, door er van te spreken, slechts in de asch; het gezegde verklaart alleen, waarom de liberalen dier dagen hem meestal ‘een ellendeling’ noemen. Daarentegen zijn de opstellen van maatschappelijken aard van blijvender waarde. Hij vestigde de blikken zijner lezers op de stichting van het Rauhe Haus en op de kiemen, dáár door Wichern geplant. Hij wees op enkele onderwerpen die ten behoeve der armere standen dadelijk behoorden geregeld te worden. Bekend is het, hoe hij door zijn opstellen den stoot gaf tot het oprichten van goede ordelijke herbergen, waar de reizende gezellen des avonds een tehuis vonden, zoodat zij niet meer in liederlijke kroegen aan allerlei verleiding en onreinheid waren blootgesteld. De verschillende christelijke ‘Herbergen zur Heimath’ zijn voor een deel een creatie van Huber[1]. Hoofdzakelijk ontwikkelde hij echter in den Janus zijn plan, om de lagere standen tegen den anders onvermijdelijken val te behoeden. Het plan accentueerde zich meer en meer onder de benamingen van inwendige colonisatie en van associatie. Zijn gedachtenloop was daarbij de volgende: eerst dán zou het proletariaat weder een gezond lid van onze maatschappij kunnen worden, wanneer het christelijk familie-leven daarvan de grondslag was. Zulk een familie-leven was echter niet denkbaar zonder eenige zelfstandigheid van huishouden en eigendom. De arbeiders moesten zich dus associëeren, om zich goedkooper woningen met tuinen aan te schaffen, en dáár zich de levensbehoeften in het groot zoeken te verschaffen, zonder behulp van den tusschenhandel, die als een kanker voor hen werkte. Inderdaad waren echter de arbeiders in den toestand, waarin zij nu zich bevonden, niet rijp genoeg om zelven dergelijk een vrije associatie tot stand te brengen; op andere wijzen, van boven-af, moesten dus - voor hen, niet door hen - op onbewoonde vlakten thans groepen van nieuwe arbeiderswoningen gesticht

1 Over de beteekenis en het getal dezer inrichtingen, zie thans Gustav Augener, Die Herbergen zur Heimath, 1869.

worden, in de nabijheid van spoorwegen of omnibusdiensten, opdat deze ze dagelijks naar de arbeidsmarkt in de stad konden brengen. Hij bepleitte zoo het stichten van *cités ouvrières*, arbeiderswijken, bijv. elk voor 400 familiën, en meende, dat, als niemand zich voor die zaak wilde spannen, zelfs de staat hiertoe moest overgaan. Het waren dan binnenlandsche koloniën, die de staat inrichtte: en tegenover de naderende distructieve machten zou de staat een conservatieve daad doen, door zulk een plan uit te voeren.

In dien geest schreef hij in den Janus: en in zijn eigen kring poogde hij natuurlijk reeds practisch te werken om tot verheffing der lagere standen te geraken. Hij trachtte zooveel mogelijk spaarkassen op te richten, zich hier aansluitende aan de *Sparvereine*, door Liedke in zwang gebracht; een Christelijke handwerksvereeniging werd door hem met anderen in het leven geroepen: kortom, hij poogde ook voor zijn deel iets te doen tegen het in werkelijkheid zoo aangroeiende pauperisme. Al de middelen tegen die maatschappelijke kwalen en rangen begonnen hem des te meer belang in te boezemen, naarmate de eigenlijk politieke zaken in zijn oog slechter afliepen, omdat de conservatieve partij, bij 't bijeenkomen van den landdag van 1847, niet flink genoeg de zaken onder de oogen zag. Niet één man uit de conservatieve rangen scheen op de hoogte van den toestand te zijn, en van eigenlijke organisatie der behoudende partij scheen geen sprake te wezen. De Janus liet de echo's van dergelijke klachten en verwijten hooren. Ten einde nu weder geheel op de hoogte der maatschappelijke quaesties te zijn, en ook, om een plan te volvoeren, waardoor hij als professor zijn colleges hoopte te animeeren, - hij had namelijk het voornemen opgevat den tegenwoordigen toestand der groote cultuurvolken op zijn lessen te behandelen - ging hij in den zomer van 1847 wederom een reis naar Engeland ondernemen. In Junij ging hij op reis, om over België, waar hij voor zijn associatie-ideeën weinig stof vond, Engeland te bereiken. In Engeland trof zijn eigenlijk colonisatie- en associatie-plan zelf niet veel gehoor; maar daarentegen zag zijn oog allerlei nieuwe vormen voor zijn denkbeelden. Lord Shaftesbury (toen nog Lord Ashley) maakte hem bekend met de nieuwe goedkoope huizen (cheap lodging-houses) die men voor de arbeiders ging bouwen. De rentmeester dier huizen, Morison, stelde hem in verbinding met den rentmeester van een andere maatschappij, Lauth, die zich ten taak had ge-

steld, de verpachting van kleine stukjes grond aan arbeiders mogelijk te maken. Lauth bracht hem op zijn beurt naar den radicalen Oconnor, een der hoofden der Chartisten, die op min of meer socialistische wijze een kolonie inrichtte, waarin het bezit van land en huis en school zaak der gemeenschap was. De oude vrienden in Engeland werden natuurlijk weder door hem bezocht, en met de grootste gastvrijheid werd hij overal opgenomen. Met Bunsen, den Pruissischen gezant te Londen, sprak hij veel; doch hij achtte dien staatsman geheel en al in de strikken van het moderne liberalisme verward; ‘hij was de constitutioneele minister in petto - de arme koning!’ zoo klaagde Huber. De verhouding tot Bunsen was overigens aangenaam; ‘wij scheidden van elkander *charmant* als de beste vijanden’. In Berlijn teruggekeerd zou Huber nu al dit materiaal gaan verwerken; Janus kreeg een deel, en een ander deel werd op een college over de tegenwoordige toestanden van Engeland in den cursus 1847/1848 gegeven. Ditmaal waren er meer toehoorders, wel 40, waaronder echter veel niet-studenten, bijv. officieren. Toch had hij goeden moed en met lust werd alles gedaan - toen in Februari 1848 de Revolutie in Parijs uitbrak, die alle verhoudingen zou omkeeren. Nog bleef hij sterk het conservatieve standpunt verdedigen; hij hoopte en vertrouwde dat Pruissen hierin een bolwerk voor Europa zou zijn, toen ook te Berlijn, in Maart 1848, de omwenteling plaats greep, en van zelf de Janus, het door den staat bekostigde conservatieve orgaan, ophield.

En nu volgden voor den Pruissischen staat bange en onrustige dagen. Huber zag zijn ideaal, het machtige koningsidee, door het slijk sleuren. In al het toegeven van den koning aan liberale ideeën, zag hij slechts zwakheid. Hij dacht er over om Berlijn voor goed te verlaten, om bijv. naar Weenen te gaan, doch hij liet dit denkbeeld spoedig varen, en werkte mede om de conservatieve partij weder te organiseeren, en tevens de sociale questie aan de orde te houden. Toen de Neue Preussische Zeitung - de Kreuzzeitung - den 16^{den} Junij 1848 werd opgericht, schreef hij daarin dadelijk artikelen, en op het einde van Junij 1848 gaf hij een brochure uit (‘die Selbsthülfe der arbeitenden Klassen durch Wirthschaftsvereine und innere Ansiedlung’) waarin hij zijn colonisatie- en associatieplannen weder scherper ontleedde. Hij beschreef nader zijn plan tot het oprichten van arbeiderswijken, toonde aan hoeveel

inrichtingen van gemeenschappelijke productie en consumptie daarbij konden worden worden aangewend, en bepleitte nader het denkbeeld dat de staat voor dergelijke plannen kapitaal moest over hebben. Hij hoopte door dit schrijven vooral één zaak te verkrijgen, namelijk de conservatieve kringen voor zijne ideeën te winnen; doch meer en meer deed hij deze ondervinding op, dat juist de conservatieven het minste belang stelden in de sociale questie. Meer en meer scheidde hij zich in politieken zin van deze zijn behoudende vrienden af. Wel deed de koning in November 1848 den *coup d'état*, waardoor hij de oude orde, maar nu met een constitutie, herstelde: wel kreeg de conservatieve partij weder het roer van den staat in handen: maar zijn vriend Stahl, die nu de ziel van alles werd, huldigde gansch andere denkbeelden dan Huber. Op politiek practisch terrein wilde deze een zeer conservatief constitutioneel stelsel; een behoudende aristocratie, die koning en staat beheerschte; terwijl Huber een zuiver absolute monarchie wenschte; en wat het sociale gebied aanging, daarvan wilde Stahl eigenlijk niet weten. Vandaar zekere vervreemding in denkbeelden tusschen Stahl en Huber, al bleven zij vrienden, vooral door den omgang van hun vrouwen. Huber schreef nog wel vooreerst in de Kreuzzeitung, om zich toch met Oostenrijk te verzoenen, het werk van Frankfort niet te erkennen en niet de keizerskroon aan te nemen; schreef verder tegen de Erfurtsche plannen der Regeering en maande aan om de revisie der grondwet ernstiger op te nemen; doch allengs trok hij zich uit de politiek terug, vooral toen hij bij al die officieele kringen niets voor zijne sociale ideeën kon verkrijgen; alleen Radowitz voelde er iets voor. - Zonderling, juist bij de door hem zoo zwaar gehoonde liberalen vond hij in April 1849 veel meer weêrklank voor zijn plannen. De liberalen begonnen, onder C.W. Hoffmann's leiding, Huber's plannen over goedkoope woningen te verwerkelijken; de ‘gemeinnützige Baugesellschaft’ te Berlijn werkte in dien zin, en koos nu ook Huber in het bestuur, hetgeen hij dankbaar aannam. Toen de aristocratie ook niets voor deze bouwmaatschappij wilde doen, en over het algemeen de Kreuzzeitung zich met de sociale questie weinig wilde inlaten, brak hij met dit dagblad. Hij kwam tot de voor hem zoo treurige bekentenis, dat de conservatieven in Duitschland geen hart hadden voor het volk.

Hij zelf ging, niettegenstaande ziekte, met verdubbelde vlijt

aan deze soort van arbeid werken. Voor zijn bouwmaatschappij, voor het oprichten van bewaarscholen ontzag hij geen moeite en tijd. Het was tevens in zijn oog practische godsdienst, daar hij te oud was zich bepaald aan den dienst der kerk te wijden, waaraan hij een oogenblik in 1849 nog gedacht had. Hij stelde de oorkonde op, toen aan den bouw van het eerste arbeidershuis werd begonnen; daarin kenschetste hij het doel in de volgende woorden: ‘de vervorming van bezitlooze arbeiders in arbeidende eigenaars.’ En om aan de fragmentarische uitingen over geheel deze questie een vast orgaan en middelpunt te geven, begon hij 1 Mei 1849 een nieuw tijdschrift, CONCORDIA genaamd, voor rekening der bouwmaatschappij uit te geven. Ook ditmaal was het nog een roeien tegen den stroom. Het tijdschrift kon slechts acht maanden bestaan, en had op het laatst slechts tien abonnementen. Doch Huber vertwijfelde niet. In het organiseeren der huizen-complexen voor Hoffmann's bouwmaatschappij, zorgde hij vooral voor die inrichtingen, die het gemeenschappelijke leven en werk tot doel hadden; de bibliotheek, de bewaarschool, de spaarkas, de werkplaats, het badhuis en de waschinrichting, - weldra zou hij de geheele coöperatieve werkzaamheid onder zijn bescherming nemen, en zeer beslist medegaan met liberale bondgenooten, o.a. met het Centralverein tot bevordering van het welzijn der arbeidende klasse. Wij zwijgen van zijn arbeid op het gebied der Innere Mission: om daarvoor gelden te krijgen, nam hij weder de pen van den novellist ter hand, en schreef de *Schetsen uit Ierland*. In het Evangelisch Verein sprak hij in den winter van 1851 nogmaals over Spanje en Spaansche litteratuur; voorts bezorgde hij goedkoope, goede, religieuse prenten, naar de beste en eerste meesters, voor het volk, om tegelijk kunstzin en godsdienstige wijding te verspreiden. Het resultaat was, dat hij slechts aanstoot gaf. Als professor voldeed hij bovendien zich zelven niet, en daar ook een college over de sociale questie niet duurzaam de toehoorders wist te boeien, besloot hij, toen de dood van zijn schoonvader in Februarij 1851 hem een grootere vrijheid van beweging toeliet, te volvoeren wat hij reeds zoo dikwijls had willen doen, namelijk zijn professoraat neder te leggen, en zich zelfstandig en geheel op eigen wieken der solutie van de sociale questie te wijden. Bij koninklijke beschikking van Junij 1851 werd hem dit ontslag gegeven, met een pensioen van 900 Tha-

lers. Als afscheid aan zijn verblijf en politieke werkzaamheid te Berlijn, schreef hij nog een brochure, getiteld: Breuk met de Revolutie: waarin hij den weg aanwees om de waarachtige Revolutie duurzaam te bestrijden en te overwinnen; geen policiemaatregelen, geen routine der bureaucratie zouden hier iets helpen: neen, de aristocratie - die van den geest, van de geboorte en van het geld - moest den stoot geven opdat een reddende werkzaamheid in de maatschappij zou kunnen plaats vinden: een verzoeningswerk tusschen arbeid en bezit: want - en dit waren zijn profetische woorden - ‘het slagveld der toekomst is het veld der sociale quaesties’.

Hij zocht een plek waar hij nu ongestoord zou kunnen leven; een veilige wijkplaats, van waar hij, als hij wilde, telkens zou kunnen wegvliegen, om bij tehuiskomst zich te kunnen verkwikken aan de rust der omgeving en aan de schoone hem omringende natuur. Hij vond - daar hij te veel aan Pruissen als het ware vastgegroeid was, om naar Tirol of een andere Zuid-Duitsche bergstreek te vertrekken - dat, wat hij zocht, te Wernigerode in de Harz, waar hij dicht bij het stadje in 't Mühlenthal een huis liet bouwen en waar hij in den zomer van 1852 voor goed ging wonen. Het doel van zijn leven was voortaan, zoo als hij 't zelf noemde, een vrijwilligers-dienst op sociaal gebied. De tocht door de politiek was voor hem inderdaad een dwaalweg geweest; hier, op sociaal terrein, was hij op eigen bekend terrein. Het was zijn persoonlijk jachtveld. Hier kon hij aan anderen den weg wijzen. Zijn colonisatie- en associatie-plan kon hij nu allereerst wat breeder ontwikkelen. Want, let wel op, zijn plan voor verbetering van het lot der arbeiders was nog in de eerste stadiën, het had zelfs in 't begin nog niet duidelijk genoeg den factor opgenomen, dat de arbeiders zich ook zouden kunnen verbinden tot gemeenschappelijke productie: - neen, in 1844 en tot op 1849 was het plan, volgens Huber's denkbeelden, grootendeels slechts een associatie om goedkooper alle levensbehoeften zich te kunnen aanschaffen, en om de lagere standen uit den onreinen atmosfeer in gezonde verfrisschende woningen en omgevingen over te brengen, waardoor op het zedelijk gehalte en leven van 't volk zou worden ingewerkt. Op deze wijze wilde hij de menschenmassa's, die door de industrie langs

onorganische wijze op allerlei plaatsen waren opgehoopt, in een nieuwe en vaste organisatie verbinden en ze voor afglijding in den poel van 't pauperisme behoeden. Ten einde dit plan te verwerkelijken, ten einde zóó arbeiderskoloniën te vestigen, had hij de hlup noodig van rijken en machtigen, ja, van den staat: en tot die rijken, tot de conservatieven had hij zich gewend. Tot de arbeiders zelven had hij zich daarom nog niet gericht. De reddende daad, het vestigen van wijken, elk van bijv. 150 huizen, en het lokken der arbeiders in die buurten, moest van boven-af geschieden.

Het hoofdpunt waar het hier op aankwam was, dat Huber begreep dat men op den weg der tot nu toe gevolgde Economie politique niet verder kwam. Het stelsel van het *laisserfaire*, dat bij Bastiat vervormd zou worden tot het denkbeeld der *Harmonies économiques*, maakte de kloof tusschen de patroons en de arbeiders hoe langer hoe grooter. Die negatieve leer - die tevreden was geweest alle beletselen van den vrijen arbeid weg te nemen, en voorts alles wilde overlaten aan het onbeperkt heerschen der concurrentie - zou (hoe voortreffelijk zij ook als voorbereiding gediend had, als opruiming van het puin) nu, wanneer zij door geen positieve daden gevolgd werd tot toestanden leiden, waarin kapitaal en arbeid geheel van elkander zouden gescheiden worden. Er moest positief ingegrepen worden, om kapitaal en arbeid met elkander te vereenigen. Er moesten lijnen worden getrokken die tot een sociale organisatie konden leiden. Dit was de wending, die Huber aan de orthodoxe routine der Economie gaf, een koers die thans door bijna alle meesters in het vak wordt gevolgd, doch welke in die dagen vooral in Duitschland niet werd gevolgd en waarvoor toen geen wegwijzer daar was te vinden.

De bijkomende omstandigheid, waardoor alles betrekkelijk hooge waarde kreeg, was deze, dat het plan niet uitging van een der vele socialisten, wier stelsels toen ter tijde in de lucht zweefden, maar dat het uitging van een bij uitstek conservatief professor, een kerkelijk geloovige: een steunpilaar van troon en van kerk: die bladen uitgaf voor rekening van den bijna middeleeuwschen koning van Pruissen, die zelfs een Stahl verdacht van velleïteiten voor 't liberalisme, en die natuurlijk bij alles op den voorgrond stelde de zelfstandigheid en onafhankelijkheid van het familie-leven.

Allereerst was nu reeds te Berlijn in 1849 het plan vol-

lediger gemaakt, toen Huber in Julij 1849 een opstel in de Concordia schreef, waarbij hij de associatie der arbeiders ook ging toepassen op de productie, - en hij dus het eerst in Duitschland wetenschappelijk met den vinger aanwees, hoe de arbeiders tot kapitaalvorming konden komen, hoe er een nieuwe richting van productie was, waarbij arbeid en kapitaal in dezelfde handen zouden zijn. In het eerst was Huber uiterst behoedzaam en voorzichtig, toen hij deze laatste denkbeelden omtrent industrieele associatie ontwikkelde: het kon, volgens hem, alleen toegepast worden op zaken, die met een gering bedrijfkapitaal werden gedreven, en die een geringeren graad van technische en mercantiele vorming en opleiding vereischten; b.v. een vereeniging van zulke handwerken, die voor de dagelijksche behoeften werken: tot 't gemeenschappelijk aanschaffen van grondstoffen en tot gemeenschappelijken verkoop ried hij dus nog slechts aan. Maar hij volgde met spiedenden blik de grootsche ontwikkeling, die sinds 1850 de coöperatieve beweging in Engeland, van uit Rochdale in 1844 begonnen, nam, en kreeg hoe langer hoe meer vertrouwen in deze denkbeelden.

In Wernigerode wonende, kreeg alles nu voor hem nog een meer afgeronden vorm, omdat hij, die tot nu toe in Berlijn en elders vooral de toestanden der zoogenaamde groote industrie had waargenomen, nu ook bekend geraakte met de behoeften der eigenlijke handwerksstanden, voor wie de winkelvereenigingen der coöperatieve arbeiders van Rochdale zoo uitnemend pasten. En, ziedaar, wat Huber theoretisch had overdacht, werd nu in de praktijk in een andere kleine plaats door een anderen Duitscher uitgevoerd; wij noemen Schulze-Delitzsch. Deze had in het stadje Delitzsch, waar hij als advocaat woonde en werkzaam was, in 1852 een winkelvereeniging opgericht: zij had wel geen dadelijk gunstige resultaten; tot 1861 zou zij een kwijnend bestaan leiden, en eerst na 1860 zou de beweging van Schulze haar vlucht nemen: doch hier was een practisch begin: te opmerkelijker voor Huber, omdat het niet uitsluitend voor arbeiders was opgericht, maar ook andere standen, kleine kooplieden en ambtenaars, er aan konden medewerken. Met dien Schulze-Delitzsch trad nu Huber in correspondentie. Het waren geheel verschillende karakters en naturen. Terwijl Huber 't conservatieve standpunt sterk vasthield, behoorde Schulze tot de meest voorwaarts strevende liberalen, de mannen der latere Fortschrittspartij; terwijl Huber van een positief chris-

telijk standpunt wilde uitgaan, nam Schulze het algemeen menschelijke tot richtsnoer; terwijl Huber wetenschappelijk en nauwlettend alles overwoog, was Schulze in zijn ziel verheugd toen hij enkele waarheden had gegrepen en ze met den grondtoon zijner politieke overtuiging zoo snel mogelijk in overeenstemming had gebracht. Huber was daarbij al zijn leven door onhandig, en Schulze-Delitzsch was misschien oppervlakkig, maar vlug en gauw en toch taai in volharding zoo als geen ander. De pogingen van Schulze zijn, zooals een ieder weet, met zeer goeden uitslag bekroond; een net van vereenigingen en genootschappen breidt zich thans over Duitschland uit, waarvan de eerste knoop gelegd is in Delitzsch. Huber daarentegen heeft eigenlijk niets practisch tot stand kunnen brengen; maar dit is altijd in Huber ook door de volgers van Schulze gewaardeerd, dat hij - niet daarop naijverig dat hij zooveel eerder dan Schulze de waarheid had ingezien - Schulze's pogingen zoo loyaal mogelijk heeft ondersteund. Geen titel of jota mocht er ooit afgenomen worden, wanneer men tot Huber sprak van de groote verdiensten van Schulze. En toen later de conservatieven Schulze gingen bemoeielijken, omdat zij inzagen dat al die vereenigingen op politiek gebied der Fortschrittspartij ten goede zouden komen, toen stond de conservatief Huber op om dit streven zijner partijgenooten te beletten en juist zijn eigen partij grievend te verwijten, dat zij de schoone gelegenheid, om door zulke associaties wel te doen, hadden verzuimd, niettegenstaande zijn dringende aanmaningen van vroeger.

Hij ging uitwendig - wat ook Schulze verrichtte - zijn eigen gewonen gang en wilde op Engelsch terrein met eigen oogen de vorderingen der sociale zaak zien. In 1854 vinden wij hem dan weder op reis. Over België en Parijs - waar hij de nieuwe cités ouvrières van Napoleon III in oogenschouw nam - ging hij naar Engeland. Daar zocht hij vooral den omgang met Maurice, die ook voor zijn streven den christelijken grondslag zocht te behouden; voorts leerde hij de jonge advocaten kennen die zich te Londen aan de coöperatieve beweging hadden aangesloten, o.a. Ludlow en Hughes, den auteur van Tom Brown's schooldays. Wilsons fabrieken te Belmont werden bezocht, doch Rochdale was grootendeels het doel der reis: Rochdale, waar de *society of equitable pioneers* nu haar bloeitijd had aangevangen. Een schat van opmerkingen bracht hij mede naar huis, vooral deze, dat de gezonde ontwikkeling der as-

sociaties van den trap der geestesontwikkeling der daaraan deelnemende arbeiders afhankelijk was, en dat dus onderwijs en opleiding een noodzakelijke levensvoorwaarde voor dat alles was. Van dien tijd ziet men dan ook Huber niet alleen voor de zedelijke opheffing, maar ook voor het intellectueele onderwijs van den minderen man zorgen. Hij nam ijverig kennis van alle middelen tot opbeuring van dat onderwijs, door tentoonstellingen van hulpmiddelen van onderwijs, enz. Thuis gekomen, schreef hij al zijn ondervindingen op, ook zijn opmerkingen over de opkomende secte der Puseïsten, en zoo ontstond het in 1855 in twee deelen uitgekomen werk: REISEBRIEFE aus Belgiën, Frankreich und Engeland. Het is zeker het boek van Huber dat het meest wordt opgeslagen, en dat dan ook langen tijd de beste bron was voor de kennis van 't associatie-wezen.

Nog dikwijls ging hij sinds dien tijd op reis uit het stille en vriendelijke Wernigerode. In 1854 maakte hij een tocht om zich met Mühlhausen en met de *cités-ouvrières* van Jean Dollfus goed bekend te maken; in het voorjaar van 1856 was hij te Delitzsch bij Schulze. In den omgang met de lieden, die zich onder Schulze's leiding tot genootschappen hadden vereenigd, had hij - volgens zijn zeggen - hetzelfde gevoel alsof hij in Engeland onder de welgestelde arbeidersklasse verkeerde; hij prees zeer Schulze en zijn huiselijk leven, doch voegde er over de associaties den eigenaardigen zucht bij: ‘alles, helaas, zonder christendom, en tevens vermengd met practisch liberalisme: doch wie draagt daarvan de voornaamste schuld?’ - In 1856 zag men Huber weder in België, op 't congrès international de bienfaisance, in 1858 in Engeland nogmaals bij Maurice en zijn jonge vrienden, de advocaten, voorts in Frankrijk en in Zuid-Duitschland. Dáár, in den omtrek van Stuttgart en Reutlingen, stelde hij veel belang in de christelijk-socialistische ondernemingen van Werner[1]. In 1860, wederom op reis naar Engeland, kwam hij ook in ons land, dat hem weinig scheen te bevallen, om te zien hoe men te Harderwijk voor de uit 't buitenland komende kolonialen zorgde. Dezelfde reis naar Engeland werd nogmaals in 1862 gedaan, waar hij toen met Harrison, den bekwamen en veelbelovenden

1 Zie over Werner ook een vertaald opstel van Kambli in het Godsdienstig Album van de HH. de Keyzer en van Hamel, aflevering 3 van 't jaar 1873.

economist, en met Ellis, den verdienstelijken voorstander der scholen[1], kennis maakte. Over Parijs ging hij naar huis, waar hij veel sprak met Jules Simon en Elisée Reclus. Het was ditmaal, behoudens kleine uitstapjes, zijn laatste informatie-reis geweest.

Aldus toegerust met al de kennis, die deze buitenlandsche reizen hem gaven, maakte hij nu in schrift en woord propaganda in Duitschland voor zijn denkkeelden. Voordrachten werden door hem gehouden, als hij kon uitkiezen het liefst in christelijke kringen; op de congressen der liberalen - al ging hij derwaarts - stond hij altijd eenigszins geïsoleerd; doch overal, waar het maar mogelijk was, poogde hij het goede zaad te strooien. De lezingen werden meestal later uitgegeven, en eenigen daarvan werden ook in het orgaan van Schulze-Delitzsch ‘der Arbeiterfreund’ afgedrukt. Hij ging altijd met de liberalen, ook met de mannen der absolute handels- en industrie-vrijheid zóóver mede, als hij 't eenigszins kon doen. Hij was voor zulke opname zijner denkbeelden in bladen en tijdschriften eener andere richting steeds dankbaar, omdat hij wegens zijn geïsoleerde positie toch niet altijd overal gemakkelijk toegang vond. Groote moeite deed hij bijv. om weder in de Augsburgsche Allgemeine Zeitung te kunnen schrijven. Wat nu zijne lezingen zelve betreft, deze waren voor gezette lectuur beter geschikt dan voor het gehoor van een gemengd publiek. De meeste - hoe goed gedacht - zijn zwaar en doctrinair, wat den vorm betreft. Wij herinneren aan zijn lezing, om te voorzien in het gebrek aan goede woningen ‘zur Abhülfe der Wohnungsnoth’[2], en aan het zeer goede stuk, dat te Bonn in 1865 is voorgedragen: ‘Die genossenschaftliche Selbsthülfe der arbeitenden Klassen’. Daar hij niet altijd in zijn schrijven zich voegen wilde naar het goedvinden van vreemde redactiën, was hij in 1861 weder begonnen een eigen tijdschrift op te richten, met den ouden naam ‘Concordia’. In de acht afleveringen die daarvan zijn verschenen, plaatste hij zijn reisberichten van het jaar 1860 en allerlei opmerkelijke opstellen. Doch nog altijd moest hij strijd voeren met den smaak van het publiek. Na 1861 kon het tijdschrift, wegens gebrek aan lezers, niet

1 Over William Ellis en zijn pogingen om het onderwijs te verbeteren, zie ook John Stuart Mill, Autobiography, pag. 81.

2 In deze questie werd Huber als de meester bij uitnemendheid erkend. Zie Emil Sax, Die Wohnungszustände, 1869, p. 17.

meer verschijnen. In 1863 beproefde hij dus liever hetzelfde in een reeks van brochures, die hij onder den collectieven naam van ‘Sociale Fragen’ uitgaf; enkele van die verhandelingen zijn hoogstbelangrijk: vooral de eerste, waarin hij met Engelsche voorbeelden aantoont, hoe het associatie-wezen ook toegepast kan worden op landbouwtoestanden, en hoe dus ook voor het proletariaat op het land een betere toekomst te bereiden is[1]: - en de vierde, die in 1866 verscheen, over latente associatie, waarin hij den toestand beschrijft, wanneer een vermogend patroon of ander persoon van invloed die gansche inrichting schept en zooveel mogelijk onder zijn leiding behoudt, en op die wijze aan de totaliteit der arbeiders tegen geringe offers de voordeelen van het groote kapitaal verschaft, Nevens het bewerken dezer ‘Sociale Vragen’ was hij dan ook bezig met plannen voor een groot boek over de sociale questie, met denkbeelden om de zaak in novellen te behandelen, en met het schrijven van een tal van adviezen en geheel op zich zelve staande brochures. Onder al dit werk merken wij op een stuk over het Armwezen (1867), en een brochure (1865) over ‘Arbeiderscoalitiën’. Het laatste was oorspronkelijk een advies, dat de minister Graaf zu Itzenplitz hem vroeg, over de vraag hoe de Regeering in deze questie had te handelen; Huber sprak zich zeer beslist uit ten voordeele van het onverkort toestaan aan de arbeiders van dat coalitierecht. - Meer en meer treedt in al die geschriften het eenzijdig vasthouden aan het zoogenaamde colonisatieplan op den achtergrond. Veelmeer worden al de verschillende vormen der associatie (der Genossenschaft zeggen de Duitschers) door hem nagegaan en geanalyseerd. Die inrichting in haar velerlei schakeeringen wordt door hem als groote macht in het maatschappelijk leven erkend en gewaardeerd. Eerst had hij vooral dien vorm der associatie liefgehad en geprezen, die altijd nog een zeker patronaat der hoogere klassen toeliet, de latente associatie: maar sinds de aristocraten van geboorte of van fortuin zoo weinig begrip hadden van hetgeen zij inderdaad moesten doen, zoodat elk beroep van Huber op hun medewerking vruchteloos bleek, toen begon hij meer over te hellen tot de geheel en al democratische associatie, mits goed verstaan werd dat zulk

1 Huber had hier op het oog de pogingen die reeds in 1830 door Gurdon in Suffolk waren beproefd. Zie vooral Schäffle, Kapitalismus und Socialismus, 1870, S. 542-544. Von Thünen in Mecklenburg had vroeger mede zoo iets beproefd.

een vereeniging wel degelijk ook tot een zedelijken hefboom voor het volk moest zijn. Met nog twee andere onderwerpen, die nauw met het associatiewezen samenhangen, hield hij zich nog bezig: met de questie van het *tantième* en met de *trade-unions*. Wat het eerste punt betreft, zoo had hij er zich vroeger, in 1848, in de Kreuzzeitung zeer tegen verklaard: de nadeelen schenen hem te groot, in zooverre hier de arbeidsgevers alleen de risico droegen en de eenheid van leiding in het werk zou worden verstoord, terwijl de arbeiders altijd wantrouwen zouden hebben in de strenge juistheid der overgelegde balansen en winst- en verlies-rekeningen. Allengs was hij echter een weinig veranderd, en op het einde van zijn leven bepleitte hij sterk het aandeel dat de arbeiders in de winst moesten hebben. Wat het tweede punt betreft, hij had op zijn laatste reizen in Engeland nu ook de geheel eigenaardige organisatie der *Trade-Unions* bestudeerd, hetzij ze al of niet op een *strike* moesten uitloopen; en ook met dezen vorm van vereeniging, zoo verschillend van de hierboven beschreven ‘Genossenschaften’ maakte hij het publiek bekend; het wezen der ‘Gewerbvereine’ (zoo was de Duitsche naam der Trade-Unions), werd door hem medegedeeld, en hij was niet verrast of gedesorienteerd, toen ook in Duitschland sinds 1863 dergelijke werk-stakingen begonnen. Hier had men te doen met den oorlog, wijl men niet vroegtijdig vredes-middelen had willen ter hand nemen. Het schokte hem volstrekt niet in zijn overtuiging om het coalitie-recht aan de arbeiders te verleenen: hij wees er slechts op, dat men nu te doen kreeg met de consequentiën der valsche leer, die het arbeidsloon absoluut gelijk stelde met een koopwaar, en die nu moest gewaar worden dat dán de arbeid, zooals ieder koopwaar, stond onder de wetten van vraag en aanbod. Het versterkte hem slechts in de meening dat de patriarchale dagen in de industrie voorbij waren.

Trouwens de teekenen des tijds spraken luide genoeg. Het was het jaar 1863, en de arbeiders hadden in Ferdinand Lasalle voor een oogenblik den Duitschen leider gevonden, die hen op gansch andere wegen zou voeren dan de burgerlijke Schulze-Delitzsch. Het is niet te berekenen, wat wel de toekomst der arbeidersquestie in Duitschland zou zijn geweest, wanneer deze moderne Catilina eens was blijven leven, en niet in October, ter wille van een liefdesgeschiedenis, in duël was neêrgeschoten. Hij overreedde de massa's niet zoozeer door zijn oorspronkelijke

geleerdheid, - want, al wist hij buitengewoon veel, zoo waren zijn meeste economische stellingen aan Karl Marx ontleend - maar zijn woord werkte als een elektrieke vonk, het drong door tot alle onderste mijnlagen van het volk, en zette alles eensklaps in vuur. Hij wilde de arbeiders allereerst door den staat doen helpen, en voorts hen revolutionnair doen voortgaan. De panacée van Schulze-Delitzsch - Self-help - stiet hij met den voet omver, en door de lucht striemden zijn zweepslagen, vallende op den rug der middelstanden, die er niet tegen opzagen (niettegenstaande hun lierzangen op 't *self-help*) garantie voor hun leeningen in spoorwegmaatschappijen van den staat te vragen. Wanneer wij het programma lezen, waarmede hij voor de arbeiders optrad, dat Openlijk antwoord van 1 Maart 1863 aan het centraal comité tot oproeping van een algemeen Duitsch arbeiders-congres te Leipzig: dan treft ons nu vooral de hoffelijke wijze waarop hij telkens zich op Huber als de groote autoriteit beroept. Al wist Lasalle dat Huber het niet geheel met hem eens kon zijn, toch meende hij hem te mogen gebruiken als wapen tegen Schulze-Delitzsch. - Inderdaad waren er allengs wel punten van verschil tusschen Huber en Schulze-Delitzsch ontstaan. Huber wilde niet absoluut aannemen dat het beginsel *self-help* alléén en bij uitsluiting hielp; hij meende dat alles van de concreete omstandigheden afhing, en dat er soms gevallen konden voorkomen, wanneer werkelijk zelfs staatshulp gewettigd kon zijn: maar vooral stond hij op tegen Schulze, in zooverre deze zijn associaties aan zijn liberale Fortschrittspolitiek dienstbaar maakte, en dus de maatschappelijke vraagstukken in de hartstochtelijke atmosfeer der politiek bracht. - Lasalle wist dit alles waarschijnlijk en scheen eenigszins op Huber te rekenen. Doch het was voor Huber natuurlijk een questie van eer om zijn eigen standpunt goed en zuiver af te bakenen. Een brochure over ‘de arbeiders en hun raadgevers’ verscheen. En alhoewel hij in dat stuk Schulze toch waarlijk niet voorstond, en alle punten van verschil met dien liberaal scherp uitéénzette, zoo wees hij toch ook aan, dat hij (Huber) beslist zich tegen Lasalle moest stellen. Het middel dat de arbeiders, zonder op iets anders te letten, als het ware door een koenen sprong en greep zich van de hulp van den Staat tot elken prijs moesten verzekeren, verwierp hij geheel en al.

De brochure van Huber had een zonderlinge uitwerking.

Schulze-Delitzsch was verstoord en ontstemd ook door andere uitingen van Huber, wilde hij niets meer van hem weten[1]. Daarentegen schreef Lasalle aan Huber twee zulke streelende en vleiende brieven, en met zulke meesterschap in den vorm, als wij maar zelden in het Duitsch gelezen hebben. Hij wees in den eersten brief van 28 Juni 1863 er op, dat Huber waarlijk toch zoo in het algemeen de staats-hulp niet had veroordeeld. In den tweeden brief van 24 Februari 1864 doet hij haast nog sterker beroep op mogelijke sympathie van Huber. Hij haalt de woorden aan van keizer Nicolaas, die Huber ook voor zich dikwijls als motto nam: ‘ik begrijp de absolute monarchie, ik begrijp de republiek, maar ik begrijp niet het constitutioneele systeem.’ Welnu Lasalle is van jongs-af een republikein; Huber kon dit niet euvel duiden. En Huber kon toch waarlijk ook zijn opwekking en agitatie der massa's niet veroordeelen. Het is de eenige practische weg. ‘Inderdaad - zoo gaat Lasalle voort - hoe lang stelt gij nu reeds, met de roerendste liefde, met den grootsten ijver, het beeld voor van den Prediker in de woestijn, ten beste van uw eigen partij? Wat heeft het u geholpen? Ik en nog een paar dozijn menschen, voor wie gij juist niet schreeft, hebben u en uw schriften lief gekregen - dit was alles! Anders heeft geen mensch er kennis van genomen, en de organen van uw partij hebben u doodgezwegen. Zie mij nu aan en mijn agitatie; zij duurt slechts negen maanden; maar rechts en links en boven en beneden is de zaak tot de algemeene questie van den dag gemaakt: de geheele wereld bemoeit er zich mede: en is het nog niet tot de hersens, zoo is het reeds tot het trommelvlies van alle menschen doorgedrongen, hetgeen toch de eerste stap is: en ieder blad van uw eigen partij heeft 77 maal meer notitie van mij genomen in deze negen maanden, als alle bladen te zamen van uw werk in zooveel jaren. En waarom? Wel eenvoudig omdat ik opstond met toorn in mijn oogen en dreigend met de hand..... De mensch is veel ontvankelijker voor vrees dan voor liefde.’ - Huber had moeite zich te onttrekken aan den indruk van beminnelijkheid die van Lasalle uitging; eerst na

1 Na den dood van Huber is ook weder bij Schulze de volle waardeering gekomen van hem die vroeger zijn medestrijder was. Het monumentaal boek, dat Schulze in 1870 heeft uitgegeven: ‘Die Entwickelung des Genossenschaftswesens in Deutschland,’ en dat in zijn 697 inhoudrijke bladzijden de vroegere opstellen verzamelt van allen die in Schulze's tijdschriften tot het associatie-wezen hebben bijgedragen, begint op pag. 9-37 met Hubers opstellen.

eenige maanden begon hij zich weder tegen zijn sophismen te verzetten.

Hij zag de toekomst van Europa in Duitschland op sociaal gebied zeer donker in, wanneer men daarbij bleef, niets te willen doen. Veel illusies had hij niet meer. Zelfs in zijn woonplaats, te Wernigerode, had hij voortdurend teleurstellingen. Ondernemingen, met de beste bedoelingen op touw gezet, met groote opofferingen tot stand gebracht, gelukten hem niet altijd. Zóó had hij op eigen kosten bij Wernigerode een ‘Vereinshaus’ laten bouwen, de St. Theobaldistichting, waarin zalen voor allerlei oogmerken werden opengesteld, die strekken konden om door woord en daad het lot der lagere klasse te verbeteren; waarin vergaderingen konden worden gehouden, een bibliotheek aangelegd, en huisvesting kon worden verleend aan doortrekkende gezellen. Doch - lag 't misschien ook aan het in vormen exclusief schijnend karakter der geheele inrichting, waaraan Huber een zeer positief Christelijk merk had gegeven? - tot zijn bittere smart had de stichting iets kunstmatigs en beantwoordde zij niet aan het doel. Huber was overigens onvermoeid ook in zijn stadje werkzaam met instellingen te stichten voor het volk. Bij het oprichten van een leenbank (Vorschussverein) en van een ambachtsschool stond hij altijd op den voorgrond. Toen de Lasallianen later in Maart 1869 in Wernigerode pogingen deden om voor hun plannen aldaar leden te winnen, ging Huber met alle kracht hun te weer, al kon hij zich later ook niet vereenigen met den triomf der middelklasse, ‘de Philister’, die het aftrekken der Lasallianen beschouwden als een zegepraal op de arbeiders. Er bleef bij dit alles iets droefs, iets bezorgds zelfs in zijn optreden hier en elders. Dat de politiek van Pruissen, nu zij door Bismarck geleid werd, hem in geen enkel opzicht bevredigde, behoeven wij niet uitéén te zetten. Hij had vroeger altijd betoogd: ‘dat de positie van Pruissen daarom vol van beteekenis en vol zegen kon worden, omdat Pruissen, alléén van alle groote mogendheden, niet op de jacht van allerlei voordeelen behoefde uit te gaan, maar zonder nevenbedoelingen voor handhaving van het recht in de bres kon springen; alle overige machten hadden volgens hem ergens met een zieke plek in haar organisme rekening te houden: Pruissen niet.’ En ziedaar, nu begon een stormachtige revolutionaire politiek voor Pruissen, die met het recht al zeer weinig te maken had. Pruissen

nam openlijk het standpunt van verovering aan, en slikte doodbedaard Hannover en de overige gewesten in. Huber - die tijdens den oorlog van 1866 zich in de reien dergenen, die onder 't Roode Kruis werkten, had gevoegd, en die zelfs daarvoor, in opdracht van graaf Stolberg-Wernigerode, naar Hannover was gegaan, - dacht na den slag van Sadowa er ernstig over om op zijn beurt Pruissen vaarwel te zeggen en naar Zwitserland te trekken. Doch Wernigerode's omgeving was hem te lief geworden: hij bleef. Hij verdiepte zich nu op het eind van zijn leven in godsdienstige gepeinzen en studiën: met Döllinger, zijn ouden vriend, werden ook weder brieven gewisseld. Hij zag met smart de catholieke kerk geheel en al overhellen tot den richting der Jesuïten. Overigens had hij op alle teekenen des tijds van het religieus gebied zijn blikken gericht, o.a. op de ‘Revivals’ die toen voor een poos de gemoederen vervulden; en vooral hield hij zich bezig met de werkzaamheid der zending onder de Heidenen. Dat hij in die kringen een man was, waarop de aandacht viel, blijkt ook hieruit, dat Huber degeen is geweest, die den zooveel opspraak verwekkenden roman: ‘Eritis sicut Deus’ heeft uitgegeven; tot hem zond de anonyme schrijfster haar manuscript, en hij heeft den titel aan het boek gegeven. Hij hield weder letterkundige voordrachten, bijv. over den Cid, schreef zijn herinneringen over Fellenberg op, en las vooral zijn lievelingsdichter Dante.

Doch wat hij ook las, wat hij ook deed, de bezorgdheid voor de toekomst der sociale aangelegenheden nam de voornaamste plaats in zijn gedachte in. Vooral in Frankrijk en Duitschland vreesde hij voor naderende onheilen; in Engeland alléén scheen, volgens hem, onder de verstandige leiding der hoofden de arbeidersbeweging zich ten goede te keeren; maar in Duitschland was, na Lasalle's dood, die leiding in de handen van erbarmelijke mannen zonder beginsel gekomen: hij zag nergens een kern van degelijke koppen onder die arbeiders in Duitschland voor den dag komen. In zulk een sombere gemoedsstemming is hij in Juli 1869 gestorven.

Hoe treurig nu ook de indrukken zijn, die zulk een leven van zelf opwekt, toch is het - dunkt mij - goed, van tijd tot tijd zulk een veelszins vruchtelooze worsteling na te

gaan en te ontleden. Reeds de feiten om ons heên zouden er ons toe dringen; de uitslag der verkiezingen van deze maand Januari 1874 in het Duitsche Parlement wijst er op, dat de beweging van wraak en hartstocht tegen het egoïsme der middelklasse onder de Duitsche arbeiders toeneemt; maar bovenal: de lezing der opstellen van Huber behoedt ons voor de dwaasheid der meening, die zoolang schering en inslag was in al onze economische werken, alsof wij namelijk in de heerlijke eeuw van den vooruitgang waren, en wij niet veel meer te doen hadden dan nu dien stroom te volgen. Integendeel. Het komt ons voor dat wij in een periode van overgang verkeeren, een naamloos tijdvak - tempi bassi - waarin wij getuigen zullen zijn van den strijd der verstorende krachten tegen onze georganiseerde wereld. Het zal ons voegen, om goed toe te zien of onze organisatie werkelijk bestand is tegen den schok: en de geschriften van Huber zijn maar mijne meening een flinke toetssteen voor zulk een onderzoek.

H.P.G. QUACK.

Bibliographisch album.

Philosophische Beschouwingen, strekkende ter bestrijding van het Nihilisme. Haarlem, J. de Haan, 1873.

Wat bedoelen toch sommige schrijvers, die ons ernstig waarschuwen tegen eene levensbeschouwing en eene philosophie, die zij ‘nihilistisch’ noemen? De term klinkt vervaarlijk genoeg om er groote kinderen een schrik mede op het lijf te jagen. Wat een ‘nihilist’ ook zijn moge, de naam wijst reeds uit, dat hij een verdorven schepsel zijn moet, de oudste broeder van den ‘*Geist, der stets verneint*’.

Niets is meer schrikwekkend dan gevaren, van wier bestaan men bewust is, maar wier aard geheel verborgen blijft. Die waarheid wordt waarschijnlijk in het oog gehouden door de goede lieden, die, na zeer veel kwaad van een schrijver gezegd te hebben, de kroon op hun werk zetten door hunne verontwaardiging over zijn ‘nihilisme’ te betuigen. Want het is mij nog nooit voorgekomen, dat een der vijanden van die verderfelijke richting de goedheid had van den lezer mede te deelen, welke dan eigenlijk de denkbeelden waren, die hij onder dien naam bestreed.

De geschiedenis der philosophie vermeldt een wijsgeerig stelsel, dat werkelijk den naam van nihilisme verdient. Men leerde het te Athene, in de school van Gorgias, den sophist. In zijn hoofdwerk, dat over ‘het niet-bestaande of de natuur’ handelt, verdedigde hij de volgende stellingen: 1. Er bestaat niets. 2. Als er iets bestond, zou het niet waarneembaar zijn. 3. Indien er iets bestond, dat waarneembaar was, zouden wij onze kennis daarvan toch niet aan anderen kunnen mededeelen.

Hoewel nu de reputatie der sophisten in de laatste halve eeuw vrij wat beter geworden is dan zij vroeger was, waardeert men hen toch nog steeds uitsluitend als schrandere beoefenaars der kritiek

die de onhoudbaarheid der vroegere philosophische stelsels hebben aangetoond. Maar niemand gelooft aan hunne paradoxen. Niemand is nihilist in den zin, waarin Gorgias het geweest is of voorgewend heeft het te zijn. Wat is dan wel de leer dier andere nihilisten voor wie men ons nog in de negentiende eeuw met zooveel aandrang waarschuwt?

Ik had gehoopt, dat het antwoord op deze vraag te vinden zou zijn in het werk, dat aan het hoofd van dit opstel vermeld is. Bij het lezen van 'philosophische beschouwingen, strekkende ter bestrijding van het nihilisme' moet men toch te weten komen, wat het nihilisme is. Zoo meende ik, en mijne belangstelling was groot, daar ik sedert vele jaren te vergeefs naar de beteekenis van dat woord zoek. IJdele hoop en grievende teleurstelling! Zelfs dit boek kon mij niet brengen waar ik wezen wilde. Toen ik de laatste bladzijde had uitgelezen, wist ik nog altijd niet wat het nihilisme is, waartegen de schrijver zijne wapens richt. En ook thans weet ik het nog niet.

Trouwens, ik had ééne plaats gevonden, waaruit misschien een beter lezer dan ik het antwoord op mijne vraag had kunnen opmaken. Nadat de schrijver eerst de theorie van Darwin 'wederlegd' heeft, zoekt hij naar de 'Oorzaak van de Instandhouding der Levende Natuur op de aarde', en vindt die oorzaak in de 'wereld der onveranderlijkheid en van het algemeenste en wel van een qualitatief geheel van de menschelijke geestwerking onderscheiden er bij bestaande denking'[1]. Vervolgens trekt hij eene scherpe grenslijn tusschen instinct en verstand, en tusschen dieren en menschen, welke laatste zich o.a. zullen onderscheiden door een begrip van 'het Oneindige Ideaal'. Van dit oneindige ideaal vernemen wij, dat het 'de oneindige, onveranderlijke, en dientengevolge volmaakte oergeest'[2] is. Daarna wijdt de schrijver eenige bladzijden - naar het ons voorkomt verreweg de beste uit zijn boek - aan het betoog, dat het levensdoel van den mensch niet mag bestaan in de bevordering der belangen van staat of maatschappij, maar alleen in zijne eigene zedelijke en verstandelijke ontwikkeling. Het huisgezin, de staat, de maatschappij zijn slechts nuttig als werktuigen,

1 P.B., blz. 46.
2 t.a. p., blz. 65.

waardoor de zedelijke en verstandelijke ontwikkeling der individu's bevorderd kan worden. Naar zedelijke volmaking streven de menschen geenszins wegens de belooningen en straffen die op hunne zedelijke of onzedelijke daden volgen, maar zij worden daartoe gedreven door een ‘hun onbewusten drang’ tot geestelijke ontwikkeling. Na nog eenige onderwerpen behandeld te hebben, die wij hier niet vermelden, en waarbij het nihilisme evenmin ter sprake komt als bij het vorige, vraagt de schrijver eindelijk op blz. 151:

‘Waartoe leiden het Pyrrhonisme en de ontkenning van het Oneindige Ideaal?

Tot het ontbreken van warmte bij het gemoedsgevoel leidt nu naar ons inzien het nihilisme. Dit toch miskent de zelfstandigheid der individu's en beschouwt als zelfzucht het besef van hunne zedelijke ontwikkeling, waarin hunne deugd en liefde bevat is. Bij dit nihilisme maakt de vereering van het Oneindige Ideaal en het hiermede in verband brengen der toeneming der geestelijke ontwikkeling der wezens, plaats voor de vereering der *middelen* welke diezelfde wezens op eene min of meer directe wijze daargesteld hebben ter bevordering hunner geestelijke ontwikkeling, namelijk de maatschappij en de veranderlijke natuur.’

Uit deze plaats schijnt te volgen, dat een nihilist iemand is, die ontkent, dat het ‘Oneindige Ideaal’ ook buiten de menschelijke voorstellingen bestaat, en dat het de kracht uitmaakt, waardoor de menschheid op de baan harer zedelijke ontwikkeling wordt voortgedreven. Een nihilist zou dan iemand zijn, dien men oudtijds een ‘Godloochenaar’ zou genoemd hebben. Maar de vraag, waarmede de schrijver dit hoofdstuk begint, doet ons twijfelen, of wij met deze opvatting *des Pudels Kern* hebben gegrepen. Want als een nihilist niets anders is dan een atheïst, wat beteekent dan de vermelding van dat andere afschuwelijke *isme*, het Pyrrhonisme? Moeten wij daaruit opmaken, dat een nihilist iemand is, die aan alles twijfelt, zelfs daaraan, dat hij twijfelt? De legende verhaalt, dat Pyrrho zulks beweerde te doen, en Pyrrhonist is de naam van de hypothetische wezens, die het met Pyrrho eens zijn. Maar die Pyrrhonisten kunnen het bestaan van God niet ontkennen, daar zij zich bij dit onderwerp, gelijk bij alle andere, van een oordeel onthouden en alleen verklaren ‘niet te weten’.

Zooals men uit het medegedeelde reeds heeft kunnen bemerken,

heeft men bij den schrijver dezer Philosophische beschouwingen niet te klagen over al te groote duidelijkheid. Welke de richting is, die hij bestrijdt, komt men niet te weten. De richting, die hij zelf is toegedaan, en die hij ‘een op de kennis der wezens, benevens op die van hun leven en van de wereld berustend Theïsme’[1] noemt, is gemakkelijker te ontdekken. Hij wil bewijzen, dat de wereld onverklaarbaar en onbegrijpelijk is, wanneer wij niet gelooven aan het bestaan van een zelfbewust, persoonlijk oneindig wezen, dat een krachtigen invloed op de verschijnselen van deze wereld uitoefent. Ongetwijfeld heeft de schrijver gelijk, als hij beweert, dat de wereld onbegrijpelijk is, als men niet onderstelt dat er zulk een wezen is, waarvan ‘qualitatief geheel van de menschelijke geestwerking onderscheiden denkingen’ uitgaan. Maar hij ziet volgens onze meening over het hoofd, dat de wereld nog wel zoo onbegrijpelijk is, nadat wij die onderstelling gemaakt hebben.

Uitvoerige beschouwingen over de deugdelijkheid der gronden, waarop de schrijver meent te mogen aannemen, dat het ‘Oneindige Ideaal’ ook onafhankelijk van 's menschen denken bestaat, dat de menschelijke ziel onsterfelijk is, enz., zouden in deze aankondiging niet passen. Wij bepalen ons tot de opmerking, dat hij zeker niet vele proselyten voor zijn theïsme zal maken. Zijne zoogenaamde redeneeringen zijn alles behalve klemmend. Zoo gebruikt hij bijv. het volgende argument ter bestrijding van Darwin's leer der sexueele keus, volgens welke de schoone kleuren, die de mannetjes van vele dieren vertoonen, langzamerhand ontstaan zullen zijn tengevolge van de voorkeur, door de wijfjes aan de mannetjes gegeven, die het fraaist versierd zijn.

‘Dat echter bonte kleuren, of zelfs fraaie teekening der huid van mannetjesdieren zou maken, dat de wijfjes aan deze de voorkeur geven, komt ons, althans in het algemeen, bezwaarlijk aanneembaar voor. Die fraaie kleuren moeten toch, naar ons inzien, bij de huid der dieren wegens dezelfde oorzaak ontstaan zijn als bij de bladen der bloemen, en niemand toch zal beweren, dat de stampers van bloemen zekeren zich bewusten lust bezitten om door het stuifmeel der fraaiste en bontste mannelijke bloemen van hunne soort bevrucht te worden’[2].

1 Bericht, geplaatst voor de P.B.
2 P.B., blz. 14.

Het geheele argument komt hierop neer, dat de schrijver een ander geval heeft opgezocht, dat eene verwijderde overeenkomst heeft met het ontstaan der kleuren van de huid bij dieren, en daarna stoutweg besluit, dat eene oorzaak, die in het eene geval niet werkt, in het andere ook wel niet zal werken. Aan deze soort van sophismen zijn wij toch waarlijk ontgroeid. Wij willen niet ontkennen, dat men nog altijd in dagbladen en in debatingclubs met zulke redeneeringen eer inlegt. Maar zoo ver zijn wij toch gevorderd, dat men ze in een philosophisch werk niet meer kan aanvoeren, zonder dat het publiek lont begint te ruiken.

Ongelukkiglijk zijn nu bijna al de redeneeringen van den schrijver van dezelfde soort. Telkens wordt er een overeenkomstig geval opgespoord, waarbij de toedracht der zaken beter bekend is, en dan wordt er eenvoudig aangenomen, dat de zaken zich ook wel zoo zullen toegedragen hebben in het geval, dat verklaard moest worden. Wij bepalen ons tot nog een enkel treffend staaltje, dat geen commentaar noodig heeft. Darwin's leer van de natuurlijke teeltkeus wordt bestreden door de volgende vergelijking. De schrijver onderstelt, dat er van een manuscript een aantal afschriften gemaakt worden, en dat de afschrijvers er alleen naar streven het manuscript zoo trouw mogelijk te volgen, zonder te beproeven er fouten in te verbeteren. Van al die afschriften wordt het beste gekozen, om daarvan weder op dezelfde wijze nieuwe afschriften te maken. Van die tweede groep afschriften wordt opnieuw het beste gekozen, daarvan worden al weder een aantal afschriften gemaakt, enz. Correctie zal nooit plaats vinden, en alle afschrijvers zullen er alleen naar streven zoo nauwkeurig mogelijk te copiëeren.

‘Daar er nu hierbij nimmer iets gecorrigeerd wordt, zoo zullen klaarblijkelijk de door onoplettendheid bij het copiëeren ontstane schrijffouten bij de later gemaakte copieën meer in aantal worden, zoodat men eindelijk eene serie van copieën zal verkrijgen, waarvan zelfs de minst slechte brabbelschrift zal zijn.

Vergelijkt men nu die achtereenvolgende serieën van copieën, waarbij, door de werking van het toeval, er bij elke volgende serie afwijkingen van de beste copie der vorige serie bestaan, met de achtereenvolgende generatiën der hierboven gemelde diersoort, waarbij er insgelijks bij elke generatie toevallige afwijkingen van de best georganiseerde individuen der voorgaande generatie bestaan, zoo

zal hierbij, hetgeen met het gemis van correctie bij die serieëen van copieën vergeleken moet worden, maken dat de best georganiseerde individuen van elke generatie, in plaats van, zooals Darwin aanneemt, wat beter, wat minder goed dan de best georganiseerde individuen der voorgaande generatie zullen worden. Dit zal nu noodwendig tot gevolg hebben, dat de diersoort, die wij hierboven gesteld hebben primitief te bestaan, door overmaat van sterfgevallen boven geboorten zal uitsterven, daar toch, even als dit gemis van correctie eindelijk serieën van onverstaanbare copieën zal leveren, dit, van hetgeen in de organische natuur met die correctie vergelijkbaar is (?), zal maken dat de leden der achtereenvolgende generatiën dier diersoort steeds meer monsterachtig en minder levensvatbaar zullen worden'[1].

Een uitmuntend betoog, wanneer men maar wil aannemen, dat er in de organische natuur iets is, dat niet alleen 'vergeleken moet worden met het gemis aan correctie bij de copieën', maar dat ook soortgelijke gevolgen te weeg moet brengen. Ongelukkiglijk blijft de schrijver in gebreke ons dit 'iets' nader te leeren kennen.

Zulke redeneeringen schijnen ons alle bewijskracht te missen, en evenmin als zij ons overtuigen, kunnen zij ons vermaken. Wie behagen schept in deze soort van lectuur, doet het best zich tot Cicero te wenden, wiens philosophische werken van soortgelijke argumenten wemelen. Dat onze schrijver wel even slecht als Cicero redeneert, maar daarom toch niet even goed als Cicero schrijft, behoef ik waarlijk niet te zeggen. Wie een zoo groot vriend is van het theïsme, dat hij er niet tegen opziet 300 bladzijden te lezen, waarin tamelijk zwakke bewijsgronden in een moeielijk leesbaar Hollandsch worden uiteengezet, zal zeer verstandig doen, als hij deze Philosophische Beschouwingen koopt en bestudeert. De overige vrienden der wijsbegeerte kunnen hun geld en hun tijd beter besteden.

Utrecht, September 1873.
C.B. SPRUIJT.

1 P.B., blz. 6, 7.

***De toestand der Nederlandsche Marine in* 1873, *door een Zeeofficier. Nieuwediep, L.A. Laurey*, 1873.**
***De Indische Marine. Wederlegging der brochure van den 'onpartijdige' door* ▫ , *opgedragen aan de leden der Volksvertegenwoordiging. Nieuwediep, L.A. Laurey*, 1873.**

De twee vlugschriften, onder bovenstaande titels uitgegeven, leveren een tamelijk goed inzicht in de twee hoofdstroomingen waarin zich tegenwoordig de denkbeelden over de Marine bewegen, en zijn daarom zeer lezenswaardig. Op een punt schijnt men het eens te zijn, namelijk dat de algemeene toestand der Nederlandsche Marine tegenwoordig in vele opzichten hoogst ongunstig is; maar om haar aan hare roeping te doen beantwoorden, bestaat verschil van zienswijze. In eerstgenoemd vlugschrift gelooft de schrijver dat de Nederlandsche Marine, zonder de schatkist bovenmatig te bezwaren, behoorlijk georganiseerd zou kunnen worden: 1°. tot verdediging onzer kusten, zeegaten, stroomen en rivieren, met medewerking der kustbatterijen en andere vaste sterkten; 2°. tot het waken voor de rust en veiligheid in den Oost-Indischen Archipel, het zoo noodig kracht bijzetten aan gesloten verdragen met inlandsche vorsten, het vertoonen onzer vlag, het verrichten van hydrografische opnamen en tal van andere diensten in den archipel; en 3°. tot het vertoonen onzer vlag op alle zeeën van den aardbol tot bescherming van onzen handel, het aanknoopen van handelsbetrekkingen, stichten van consulaten, enz.

De andere schrijver ziet geen heil dan in het herstel der koloniale marine, niettegenstaande hij erkennen moet dat een zeeofficier niet langer dan hoogstens 4 jaren binnen de keerkringen aan boord behoort te verblijven.

Het komt ons voor, dat de Nederlandsche Marine nog steeds in de koloniale politiek verward zit en een krachtige hand noodig heeft om haar daarvan vrij te maken. Zoodanige hand bestuurt nu toevalligerwijze gelijktijdig de Ministeriën van Koloniën en van Marine, en wij mogen van den Minister Fransen van de Putte verwachten dat hij van die gunstige gelegenheid gebruik zal maken om de Nederlandsche Marine op te beuren en haar te doen herleven.

X.

J.W. Gunning, Hoogleeraar te Amsterdam, De beginselen der Algemeene Scheikunde. Eerste Deel. Schoonhoven, S.E. van Nooten, 1873.

Het aantal bruikbare chemische leerboeken in onze taal is op dit oogenblik vrij beperkt, en alhans niet grooter dan de behoefte. Een tiental jaren geleden was buiten kijf het ‘Leerboek der scheikunde’ van Dr. J.W. Gunning, in 1858 uitgegeven door den heer van Nooten, voor eerstbeginnenden het beste. Oorspronkelijk geschreven voor des S.'s leerlingen aan de voormalige Technische School te Utrecht, beleefde het na de invoering van de Wet op het Middelbaar Onderwijs een tweeden druk. In weerwil van de vele voortreffelijke eigenschappen van dit leerboek, was het evenwel te voorzien, dat het aan de Hoogere Burgerscholen niet lang zou gebruikt worden. De schrijver had aan zijn werk de dualistische theorie ten grondslag gelegd, die bij gebreke van eene meer bruikbare tijdens de uitgave nog algemeen bij het onderwijs gevolgd werd. Sedert bewees eene nieuwe theorie in de scheikunde, de zoogenoemde moleculaire, hare hoogere waarde zoo duidelijk en overtuigend, dat geen docent die zijne taak ernstig opvatte haar langer in zijne lessen kon ignoreeren. Thans kan men veilig aannemen, dat zij op enkele uitzonderingen na in ons land overal bij het onderwijs de dualistische theorie vervangen heeft.

Dr. G. heeft nu de verdienstelijke taak ondernomen om zijn leerboek geheel om te werken met tegrondelegging van de nieuwe theorie, maar overigens volgens dezelfde beginselen, waardoor hij zich vroeger liet leiden. Hij zelf heeft in ‘de Schoolbode’ van Mei 1870 de strekking van zijn leerboek uiteengezet. ‘Bij alle overeenkomst in titel en doel - zegt hij daar - is het verschil tusschen dit werk en het vorige in sommige opzichten zoo ingrijpend, dat ik het gepast oordeelde, met eenige woorden de onderwijzers, die tot nu toe van dit werk gebruik maakten, daaromtrent in te lichten..... De beginselen waardoor ik mij liet leiden, toen ik het voor de eerste maal waagde, iets bij te dragen tot bevordering van het onderwijs in scheikunde hier te lande, zijn volmaakt dezelfde als die, welke ik thans nog aankleef. Wat echter toen de vrucht was van slechts weinige jaren ondervinding,

is sedert in de aanhoudende practijk van het onderwijs tot eene welbewuste overtuiging geworden. Tengevolge daarvan zal men het stelsel van onderwijs, in de voorreden van de vorigen uitgaven in nog eenigszins onzekere trekken omschreven en niet overal in het werkje zelf even zichtbaar en doelmatig volgehouden, in het nieuwe duidelijker uitgesproken en consequenter toegepast vinden.

Welke is dat stelsel?

De scheikundige beschouwing der natuurverschijnselen wortelt uitsluitend in.... het beginsel der standvastigheid van het gewicht der stof. Dit is het eenige en ware scheikundig grondbeginsel.... De groote moeielijkheid nu, die het aanvankelijk onderwijs in scheikunde ondervindt, is volstrekt niet gelegen in het doen aannemen van dit beginsel als zoodanig door den leerling.... Maar het bezwaar is gelegen in het toepassen en consequent volhouden van het beginsel bij de beschouwing der stof, *wanneer zij van aard verandert*, n.l. bij de beschouwing der scheikundige verschijnselen. Die dit kan en doet, *denkt scheikundig*.... Tot scheikundig denken te brengen is de eerste eisch van het onderwijs.

.... Aan dit doel is het eerste gedeelte van het leerboek gewijd. Onder den titel *Experimenteele Scheikunde* behandelt het uit dat oogpunt een groot aantal verschijnselen van oxydatie, reductie en electrolyse.

De tweede Afdeeling heet: *Gronden der chemische leer*. Het brengt de begrippen, in de vorige Afdeeling uit de verschijnselen opgebouwd, onder wetenschappelijke uitdrukkingen en definities en het onderwijs wordt dus van nu aan dogmatisch.

.... De derde Afdeeling: *Systematische scheikunde*, behandelt de voornaamste elementen en gesystematiseerde verbindingen, zonder scheiding of onderscheid te maken tusschen z.g. anorganische en organische stoffen. Het aantal behandelde stoffen is zoo beperkt mogelijk: gekozen worden alleen die, welker kennis voor de praxis of tot richtig verstand van het systeem onmisbaar is.

In de vierde Afdeeling: *Physiologische en technische, scheikunde* worden die stoffen weder tot haar recht gebracht, die als eiwitstoffen en koolhydraten, omdat zij alsnog niet of moeielijk in het systeem eene plaats vinden, tegenwoordig soms meer of min op den achtergrond worden geschoven, ofschoon grondige kennis daarvan voor elkeen, die er mede moet omgaan, onontbeerlijk is. De fer-

mentatie-verschijnselen, eene korte schets van de physiologie der voeding bij dieren en planten, eenige technische onderwerpen: warmte- en licht-effecten bij de verbranding, gasfabricatie, zwavelzuurbereiding enz. vinden hier eene plaats.

Deze vier Afdeelingen vormen het wezenlijke gedeelte van het werk, dat op een' omvang wordt geschat niet grooter dan dien van het vorig Leerboek. De wensch bestaat echter het te laten volgen door eene Afdeeling: *Theoretische scheikunde* en eene *Analytische scheikunde*, die echter in allen gevalle niet anders dan hoofdzaken zullen behandelen.

De algemeene gang, dien ik voor het onderwijs voorstel, blijkt uit dit overzicht van den inhoud duidelijk genoeg'.

Uit het medegedeelde blijkt duidelijk dat de S. zijne taak ernstig overwogen heeft en volgens een welberaamd plan uitvoert. De eerste aflevering verscheen in 1870, de zesde, waarmede het eerste deel voltooid is, in den aanvang van dit jaar 1873. Dat eerste deel bevat de 1^{e} Afdeeling: 'Experimenteele Chemie', de 2^{e}: 'Gronden der Chemische leer', en van de 3^{e}: 'de Systematische Chemie' de beschrijving der anorganische stoffen. Men kan aannemen dat het werk ongeveer half voltooid is, en dat, zoo de S. met dezelfde snelheid doorwerkt, de vier afdeelingen, die 'het wezenlijke gedeelte van het werk vormen', niet vóor het einde van 1875 voltooid zijn. Die trage voortgang, ofschoon volkomen verklaarbaar uit de vele overige werkzaamheden van den S. en de groote zorg die hij aan de bewerking besteedt, is niettemin te betreuren. Voor onderwijzers en leerlingen is het gebruik van een half voltooid leerboek zeer onaangenaam. Ook staat het te vreezen, dat een en ander uit de eerste afleveringen reeds verouderd is, of althans aanvulling zal behoeven, nog vóor dat de laatste vellen ter perse zijn.

De methode, die de S. kiest om den leerling chemisch te leeren denken, is ongetwijfeld de ware. Wel is daartoe nog meer noodig, dan dat men hem innig vertrouwd make met het grondbeginsel van Lavoisier en hem gewent om dit steeds toe te passen, maar zeer zeker is dit eene hoofdzaak, waaraan men bezwaarlijk te veel kan hechten. De Hr. G. beschrijft het uitgaan van dit beginsel als zijn stelsel van onderwijs, maar het is duidelijk, dat het dit althans slechts zijn kan met betrekking tot de eerstbeginnenden. Hij geeft ons, strikt genomen, alleen op welke beginselen hem geleid hebben

bij het schrijven van de eerste afdeeling, niet zijne methode voor leerlingen, die reeds tot chemisch denken gebracht zijn. Maar behalve dat over deze laatste minder te zeggen valt, blijkt die reeds eenigszins uit de inhoudsopgave. Duidelijker natuurlijk uit het werk zelf, waarvan onmiddellijk de schrijftrant in het oog valt, die zeer afwijkt van dien, waarin de meeste chemische leerboeken van matigen omvang zijn opgesteld. Na eene korte inleiding geven deze veelal weinig meer dan eene droge aaneenrijging van feiten, slechts hier en daar afgewisseld door korte theoretische beschouwingen. Het is eene bepaalde onmogelijkheid om een dergelijk leerboek geregeld door te lezen, wat trouwens ook niet de bedoeling is. Het moet dienen als leiddraad bij een chemischen leercursus en geeft daarom alleen de hoofdpunten van 'tgeen in de lessen ter sprake komt, een dor geraamte dat de leerling met behulp van wat hij in de voordrachten ziet en hoort, met vleesch moet bekleeden. Zulk een leerboek kan ongetwijfeld nut doen. Maar men zou zich bedriegen, indien men meende dat allen die chemische lessen bijwonen, daaraan voor hunne studie te huis genoeg hebben. Zelfs aan onze hoogescholen komen velen, die meer behoeven. Dat meerdere kunnen zij vinden in dit boek van den hoogleeraar Gunning. Wat deze geeft is geheel iets anders. Bij hem nergens eene dorre opsomming van feiten, overal een doorloopend betoog. Zijne handleiding is meer lees- dan leerboek, zij laat zich van het begin tot het eind met genoegen lezen, en wie dat doet heeft niet in de eerste plaats zijn geheugen, maar zijn denkvermogen in te spannen. Het is den S. vooral te doen om heldere begrippen aan te kweeken en de feiten worden bij voorkeur zoo medegedeeld, dat zij, wel verre van het betoog af te breken, dit veeleer ophelderen en verlevendigen. De heer G. schrijft in één woord ongeveer, zooals een goed docent de beginselen der wetenschap voordraagt. Zijn werk geeft den leerling gelegenheid om te huis gekomen als 't ware nog eens over het gehoorde college te houden en ditmaal rustiger, daar hij overlezen kan wat hem bij de eerste lezing niet helder was. En al hoort hij het nu van een ander leermeester in andere bewoordingen en samenhang, mij dunkt dat is eer een voor- dan een nadeel. Ook zal het geen betoog behoeven, dat het werk van den heer G. uitnemend geschikt is voor zelf-studie. Het is waar dat de scheikunde niet tot de wetenschappen behoort, die zonder

persoonlijke leiding gemakkelijk zijn aan te leeren, maar wien geen andere gids ten dienste staat dan een papieren, kan daarvoor bezwaarlijk beter boek kiezen dan dit.

Uit hetgeen ik boven aan een opstel van den S. uit ‘de Schoolbode’ ontleende, blijkt dat de eerste Afdeeling van het leerboek eene belangrijke taak te vervullen heeft en dat de S. daarin n i e t dogmatisch wilde te werk gaan, maar veeleer omgekeerd, met vermijding van abstracte definities die den eerstbeginnende onverstaanbaar zijn, het onderwijs gronden op het experiment. Deze methode voor het elementair onderricht in de scheikunde uitvoerig beschreven en toegepast door Rud. Arendt in zijn voortreffelijk *Lehrbuch auf rein experimenteller Grundlage*, Leipzig 1868[1], is door den S. duidelijker geformuleerd in zijn Voorbericht, gevoegd bij de laatste aflevering en onderteekend: Januari 1873. ‘Wat men ook moge zeggen’ - zoo heet het daar o.a. - ‘nooit kan een onderwijs grondig zijn, wanneer het met eene dogmatische formulering van scheikundige verbinding, element, verwantschap en wat dies meer zij aanvangt. Dat zou zijn een miskennen van den zuiveren empirischen grondslag der wetenschap. Maar zoodanig onderwijs zoude ook niet vruchtbaar zijn.... Uit beide oogpunten is het dus noodig, dat bij het aanvankelijk onderwijs de verschijnselen niet worden opgevat als illustraties en demonstraties dier begrippen, maar als de stof waaruit zij gevormd moeten worden.’

Het was ongetwijfeld geene gemakkelijke taak om de belangrijke onderwerpen, die in de eerste afdeeling ter sprake komen, in een kort bestek (82 bladzijden) streng naar deze methode te behandelen. De S. heeft dat dan ook niet zoo consequent gedaan, als men uit zijn voorbericht zou verwachten. Op sommige plaatsen gaat hij zelfs zuiver dogmatisch te werk, d.w.z. de begrippen gaan voorop en de proeven ter toelichting volgen. Zoo leest men b.v. blz. 61: ‘Om daartoe te geraken neemt men van de ter keuze staande getallen diegene als verbindingsgewigten aan, welke tevens hoeveelheden der elementen uitdrukken, die aan elkander *aequivalent* zijn, dat is die in chemische verbindingswaarde met elkander

1 Naar aanleiding van de chemische leermethode van Arendt gaf Dr. C.B. Spruyt in dit tijdschrift (Febr. 1870) een lezenswaardig artikel, onder den titel van ‘de Scheikunde in de Volksschool.’

gelijk staan. Dit nieuwe begrip vereischt toelichting, die wij weder uit experimenten willen trachten te verkrijgen.' Hierop volgen dan voorbeelden. Op dezelfde wijze worden blz. 41 en 85 eerst stellingen geformuleerd en daarna door proeven toegelicht.

Is de dogmatische methode derhalve niet geheel vermeden in deze afdeeling, dit neemt niet weg dat zij over 't algemeen voortreffelijk geschreven is en uitmunt door duidelijkheid. Slechts zelden stuit men op min juiste voorstellingen, of op uitdrukkingen waarvan het te vreezen is, dat zij door den leerling verkeerd zullen worden opgevat. Deze kleine vlekjes worden vooral in de eerste hoofdstukken aangetroffen. Zoo wordt op blz. 1 beweerd, dat onder het woord natuur, ofschoon in zeer uiteenloopende beteekenissen gebezigd, niettemin overal waar sprake is van wetenschap, natuurkennis, natuurwetten, enz. uitsluitend verstaan wordt al datgene wat met onze zintuigen kan worden waargenomen. Het verwonderde mij die stelling te lezen. Immers gebruikt men in de natuurwetenschappen aanhoudend het bedoelde woord ook in andere beteekenissen, met name in die van a a r d , k a r a k t e r en om de onbekende oorzaak van de dingen aan te duiden. Reeds de door den S. zelve gebezigde uitdrukkingen: n a t u u r w e t e n s c h a p , n a t u u r k e n n i s , n a t u u r w e t t e n laten zich niet voldoende ophelderen, als men het woord natuur uitslnitend in den door den S. beperkten zin wil opvatten. Vermoedelijk heeft men hier met eene onduidelijke wijze van uitdrukken te doen. Althans zou ik uit het verband met het volgende afleiden, dat de S. alleen heeft willen zeggen: het zintuigelijk waarneembare is het eenige o n d e r w e r p van het natuuronderzoek.

Op blz. 6 leest men: 'wanneer de zwavelzuurfabriekant stoom in vitrioololie verandert, dan is het water als zoodanig niet meer erkenbaar'. Stoom, water derhalve, in zwavelzuur veranderen! Wie dat uitvindt, doet eene ontdekking, die de geheele scheikunde niet meer erkenbaar maken zal. Maar zacht wat, zóo is het niet bedoeld. *Verba valent usu* en elke deskundige begrijpt onmiddellijk wat de S. heeft willen zeggen. Stoom is éene van de grondstoffen, die de zwavelzuurfabrikant verwerkt en de bestanddeelen van dezen zullen met andere materie, ontleend aan de overige grondstoffen van den fabrikant (zwavel, enz.), gezamenlijk de vitrioololie vormen. Toegestemd, elke deskundige begrijpt dit onmiddellijk, maar ook

de oningewijde, die onze wetenschappelijke kunsttaal nog moet aanleeren? Had de S. zich aldus uitgedrukt in eene wetenschappelijke verhandeling, ik zou mij wel wachten daarop aanmerking te maken. Maar nu de gewraakte zinsnede voorkomt op blz. 6 van een leerboek voor eerstbeginnenden, nu is mijne opmerking geene letterzifterij. Van de tien leerlingen zullen negen uit de woorden van den S. afleiden, wat ik voorgaf er uit te lezen en er letterlijk dan ook staat.

Op dezelfde bladzijde wordt gezegd, dat steenkolen door de hitte in teer- en lichtgas worden veranderd. Waarom niet gezegd in coaks, gaswater, teer en lichtgas? Misschien om het voorbeeld niet te gecompliceerd te maken. Hoe dit zij, in elk geval is de S. consequent in zijne halfware voorstelling, want eenige regels later staat ‘dat de steenkolen even veel wegen als de daaruit verkregen teerproducten en lichtgas te zamen’. Hierop valt wel iets af te dingen. Men rekent gemiddeld dat 100 kilo steenkolen 66 kilo coaks opleveren, zoodat de verkregen teerproducten, gaswater en lichtgas niet veel meer dan ⅓ van 't gewicht der gebezigde kolen kunnen uitmaken.

Het komt mij voor, dat dit eene gevaarlijke methode is. Een voorbeeld, dat tot opheldering dienen zal, moet ook op zich zelf volkomen juist worden voorgesteld. Is het daartoe te gecompliceerd, dan trachte men niet het te vereenvoudigen door besnoeiing van de waarheid, maar kieze een ander. Ik weet wel, dat dit dikwerf gemakkelijker gezegd, dan gedaan is. Ook wil ik toegeven dat een half waar voorbeeld minder kwaad kan, naarmate de leerling verstandelijk meer ontwikkeld is. Voor een denker is de stelling hoofdzaak, het voorbeeld bijzaak. Maar voor den weinig ontwikkelde, die nog wetenschappelijk moet leeren denken, is het juist omgekeerd. Op hem maken de voorbeelden veel dieper iudruk, dan de leerstelling die zij moeten ophelderen. Hij onthoudt aanvankelijk alleen de eerste en moet ze telkens in zijn geheugen terugroepen, wanneer hij zijn nevelachtig begrip van het geleerde poogt op te frisschen. Om deze reden kunnen, vooral in de eerste lessen, voorbeelden niet met te veel zorg gekozen zijn.

Op blz. 36 leest men: ‘lichtgas bevat derhalve hydrogenium, evenwel niet in vrijen staat, maar in scheikundige verbinding met koolstof’. Dit is niet juist. Lichtgas bevat het hydrogenium g e d e e l t e l i j k aan kool gebonden, maar gedeeltelijk ook in vrijen

staat. De hoeveelheid vrij hydrogenium k a n zelfs meer dan 50 voluumprocent bedragen, en daalt wel zelden beneden de 10 pCt.

Blz. 55 staat: ‘De nadere bestanddeelen van planten en dieren (organische wezens) en de daarvan door scheikundige bewerkingen of veranderingen afgeleide producten dragen den naam van organische stoffen. Suiker zoowel als lichtgas behooren derhalve tot de organische stoffen’.

Indien dit juist ware, dan zouden ook phosphorus, jodium en ammonia recht hebben op den naam van organische stoffen, want zij worden door scheikundige bewerkingen uit de nadere bestanddeelen van organische wezens verkregen.

‘De verbranding met gebonden zuurstof in gesloten toestellen - zoo gaat de S. voort - levert het middel op om de samenstelling der organische stoffen nader te bestuderen. Daarbij is nu gebleken, dat al die stoffen zonder eenige uitzondering kool bevatten. Kool is dus het aan alle organische stoffen gemeenschappelijk element. D e z e l a a t s t e w o r d e n d a a r o m w e l e e n s k o o l s t o f v e r b i n d i n g e n of e e n v o u d i g w e g k o o l s t o f f e n g e n o e m d’. Deze expositie is m.i. niet goed te keuren. Het heeft er allen schijn van alsof de S. t w e e definities geeft van organische stoffen en alsof hij voor zich de eerstgegevene beter vindt dan de laatste. Althans uit dat w e l e e n s zou men kunnen afleiden, dat de S. het wel is waar niet verkeerd vindt, dat men de organische stoffen koolstof-verbindingen noemt, maar bepaald noodig evenmin. En dat is het toch. Want het is eene sedert lang uitgemaakte quaestie, dat de definitie: ‘organische stoffen zijn òf nadere bestanddeelen van planten en dieren, òf daaruit afgeleide producten’, om vele redenen n i e t deugt, en dat daarentegen de tweede definitie: ‘organische stoffen zijn koolstof-verbindingen’, de e e n i g e goede is. Natuurlijk weet de S. dit ook wel en is het niet in hem opgekomen om te beweren, wat ik uit zijne bewoordingen afleid. Waarschijnlijk heeft hij in dit deel van zijn leerboek alleen den o o r s p r o n g van de benaming o r g a n i s c h e s t o f f e n willen verklaren en den leerling tevens ophelderen waarom men de organische stoffen koolstof-verbindingen noemt. Maar duidelijk blijkt die bedoeling niet. In elk geval, onverschillig wat hij heeft willen zeggen, stellig had hij zich zoo moeten uitdrukken, dat hij later niet met zichzelven in tegenspraak komt. En ik vrees, dat dit nu niet te vermijden zijn zal.

Ook də volgende zinsnede op blz. 56: .... ‘de organische stoffen, die stikstof bevatten, geven bij die verbranding (d.i. met koperoxyde) dat bestanddeel in vrijen, dus gasvormigen staat af, daar stikstof langs dezen weg niet met zuurstof verbonden kan worden’; en deze op blz. 57: ‘elke koolstofverbinding, elke organische stof bevat die bestanddeelen in eene eigene gewigtsverhouding, en is daardoor van alle andere onderscheiden’, zijn niet volkomen juist. De S. zal zich genoodzaakt zien van beide beweringen iets terug te nemen, en wel van de laatste bij de behandeling der isomeere verbindingen, van de eerste, wanneer hij uitlegt waarom men bij de elementair-analyse van stikstofhoudende stoffen in het voorste gedeelte van de verbrandingsbuis metalliek koper aanbrengt.

Wellicht zal deze of gene de opmerking maken, dat ik den S. hard val om geringe onnauwkeurigheden van uitdrukking, die voor een goed deel hierop neêrkomen, dat de S. zich, ter wille van de eenvoudigheid van voorstelling, kleine onjuistheden veroorlooft, die hij volgens mijne eigene overtuiging later wel herstellen zal. Ik wil dit gaarne toestemmen, maar moet er tot mijne verontschuldiging bijvoegen, dat juist die tamelijk algemeene fout van vele schrijvers mij steeds eene ergernis is. Ik zou zelfs een beroemd landgenoot kunnen noemen, wiens talrijke fraai gestileerde geschriften voor mij totaal ongenietbaar zijn, omdat hij aanhoudend in den eenen zin terugneemt, wijzigt of verzacht, wat in den voorgaanden gezegd is. Zulke lectuur is voor mijn geest eene ware marteling, en schijnt mij een onfeilbaar middel om de humeuren te bederven van allen, die gaarne weten willen waar het op staat. Zoo erg maakt deze S. het op verre na niet: ik heb reeds gezegd dat zijn boek zich aangenaam lezen laat, en dat men slechts z e l d e n stuit op min juiste voorstellingen,.... maar *principiis obsta*. Bovendien zal ook de meest toegevende moeten toestemmen, dat dit rectificatie-stelsel nergens minder te dulden is, dan in een leerboek. Een onderwijzer moet zich zoo mogelijk steeds in dier voege uitdrukken, dat elke zin ook op zich zelf volkomen juist is.

De tweede Afdeeling (blz. 95-144) bevat de ‘gronden der chemische leer’. De hoofdpunten der moleculair-theorie worden hier op bevattelijke wijze uiteengezet. Daarbij is van het in de eerste Afdeeling geleerde doelmatig partij getrokken.

De S. huldigt, gelijk trouwens de meerderheid der tegenwoordige scheikundigen, de leer der veranderlijke valentie, en zijne denkbeelden dienaangaande schijnen mij toe het naaste te komen bij die door Blomstrand ontwikkeld in zijne *Chemie der Jetztzeit*. De stellige toon, waarop de S. dit gedeelte zijner chemische leer voordraagt, heeft mij verwonderd. Niet alleen dat er eene wel is waar kleine, maar achtbare partij nog steeds aan de onveranderlijkheid der valentie vasthoudt, ook hunne tegenstanders zijn verre van eenstemmig over de grenzen, binnen welke de valentie variëeren kan. Daarom was het m.i. beter geweest, indien de S., zonder daarom in uitvoerige discussies te treden, die in een leerboek als dit niet op hare plaats zouden zijn, had doen uitkomen, dat op dit punt verschil van gevoelen mogelijk is. De lezer, die van den S. leert dat b.v. de zwavel op zijn minst drie verschillende valenties heeft, zal vreemd opkijken, indien hij in een ander leerboek de zwavel steeds als bivalent vindt voorgesteld. Door uit den aard der zaak altijd onzekere theorieën op denzelfden beslisten toon voor te dragen, als waarop men goed geconstateerde feiten mededeelt (en de S. doet dat ook op nog andere plaatsen, b.v. blz. 349, bij de ontwikkcling der m.i. onhoudbare ferrocyaan theorie) ontstaat het gevaar, dat de leerling later tot een verderfelijk scepticisme vervalt.

De S. heeft gemeend streng te moeten onderscheiden tusschen het physisch en chemisch begrip van molecule, m.a.w. tusschen de kleinste deeltjes der lichamen die afzonderlijk kunnen bestaan en tusschen de kleinste stofdeeltjes, die aan chemische werkingen deelnemen. Aangezien er verschil is in het begrip van beide, meent hij dat men geen recht heeft om - gelijk veelal geschiedt - beide soorten van molecules voor identisch te houden. Zelfs veronderstelt hij, dat veeleer de physische molecules eene samenvoeging zouden zijn van twee of meerdere scheikundige molecules. De definitie gegeven voor de physische molecules is tevens, volgens hem, toepasselijk op molecules in 't algemeen.

Duidelijk is deze onderscheiding niet. Indien de molecules in 't algemeen de kleinste stofdeeltjes zijn, die afzonderlijk kunnen bestaan, dan zijn de chemische molecules dit ook, en dan valt het begrip daarvan samen met dat der physische, waarvan geen meer beperkte definitie gegeven wordt. Wel wordt gezegd, dat men aan de physische molecules beweeglijkheid moet toekennen, maar dat is

geen verschil, want ook de chemische molecules moeten wij ons in hooge mate bewegelijk denken. Indien verder de physische molecules uit twee of meer chemische bestaan, en de physische zijn de kleinst afzonderlijk denkbare stofdeeltjes, dan volgt daaruit dat de chemische molecules te klein zijn om afzonderlijk te bestaan. Dit laatste kan men zich moeilijk voorstellen en is ook in strijd met de definitie van molecule in 't algemeen. Bedrieg ik mij niet, dan is eene onderscheiding tusschen beide soorten van molecules vooralsnog niet goed te maken; wellicht zal men dat later kunnen doen. Want hierin heeft de S. gelijk, het physisch en chemisch begrip van molecule is oorspronkelijk niet hetzelfde.

Zeer bevattelijk en leerzaam is de wijze, waarop de S. uiteenzet hoe men tot de kennis der atoom- en moleculair-gewichten gekomen is. Zoo veel mogelijk leidt hij die uit zuiver chemische gegevens af. De hypothese van A v o g a d r o dient hem alleen tot bevestiging en de wet van D u l o n g en P e t i t (blz. 109 zonder aanduiding van naam beschreven) wordt alleen ingeval van nood te hulp geroepen. Wanneer men met den S. tusschen physische en chemische molecules onderscheidt, dan is deze methode de eenige juiste. Bovendien is zij meer overeenkomstig aan de wijze waarop de scheikundigen werkelijk tot de thans aangenomen atoom- en molekulair-gewichten gekomen zijn, dan de meer gemakkelijke maar minder leerzame voorstelling, die de meeste leerboeken hiervan geven.

De rest van het eerste deel (blz. 147-493) bevat het eerste gedeelte van de systematische chemie en wel de beschrijving der anorganische stoffen. Dit gedeelte van het werk, uit den aard der zaak het uitgebreidste, is uitnemend geslaagd. Het meest wetenswaardige over de elementen en hunne voornaamste verbindingen wordt duidelijk en toch beknopt medegedeeld. Modellen van beschrijving zijn o.a. die der natuurlijke wateren blz. 182 e.v. en die der dampkringslucht op blz. 352. Men vindt hier op voortreffelijke wijze in een kort bestek hetzelfde, als in menig uitvoerig handboek in vele bladzijden.

De orde, waarin de elementen en hunne verbindingen beschreven zijn, is terecht gekozen met het oog op het gemak der studie en over 't algemeen zeer doelmatig te noemen. Zij is deze: waterstof - zuurstof - water - halogenen - stikstofgroep - zwa-

velgroep - borium - kiezel - koolstof - dampkringslucht - Metalen in 8 groepen. In het tweede deel zal nu de organische chemie moeten volgen. De S. heeft derhalve zijn in ‘de Schoolbode’ aangekondigd plan, om in de systematische chemie een orde te volgen, zonder s c h e i d i n g te maken tusschen anorganische en organische stoffen, laten varen. Daaraan heeft hij zeer verstandig gedaan. De behandeling van bijna alle organische verbindingen onder het hoofdstuk: k o o l s t o f, zooals die in den laatsten tijd door enkele schrijvers gegeven werd, is zoo onpraktisch mogelijk. Men moet Duitscher zijn om het zich zelf en zijne leerlingen, ter wille van het systeem, zoo lastig te maken. Het zou nog iets zijn, wanneer in dit opzicht consequentie mogelijk was.

Mijne bedenkingen tegen dit gedeelte van het leerboek zijn te onbelangrijk om er bij stil te staan. Alleen over de formule van het stikstofoxyde op blz. 248 een enkel woord. Zonder opgave van redenen, wordt deze tweemaal zoo groot genomen als gebruikelijk is. Wanneer mij dat verwondert, dan is dat niet omdat de hypothese van Avogadro de formule N O eischt, want voor den S. die tusschen physische en chemische molecules onderscheidt, is dat geen reden. Maar ik doe dat, omdat ook het chemisch gedrag van het gas zich veel beter laat rijmen met de gebruikelijke formule, en dit argument voor den S. beslissend zijn moest. Bladzijde 136 geeft evenwel eene kleine opheldering. Daar wordt namelijk als eene uitgemaakte waarheid de regel medegedeeld van Williamson, volgens wien de elementen eene valentie hebben, die constant hetzij even, hetzij oneven is. Vermoedelijk heeft nu de S., ter wille van dien regel, de formule van het stikstofoxydegas verdubbeld. Maar dat zou een slecht argument zijn. De valentie moet uit de formules blijken, niet omgekeerd, en daarom is het rationeeler om de redeneering om te keeren, d.i. om uit het bestaan van het stikstofoxyde (N O) en van verscheidene andere verbindingen, die in 't zelfde geval verkeeren, te besluiten dat de regel van Williamson geen regel zonder uitzonderingen, m.a.w. geene natuurwet is.

Maar het wordt tijd om deze recensie te eindigen.

De slotsom is, dat dit nieuwe leerboek van den hoogleeraar Gunning zeer zeker zijne kleine gebreken en onvolkomenheden heeft, maar over het geheel genomen een voortreffelijk werk is, dat veel

nut kan stichten en door zijne eigenaardige inrichting, verschillend van de meeste andere leerboeken in onze taal, in eene bestaande behoefte voorziet. Het zal ongetwijfeld zijn weg wel vinden.

Druk en papier zijn goed, germanismen zeldzaam. Het ergste is g e l i j k a a r d i g voor g e l i j k s o o r t i g op blz. 168. Ook de correctie verdient allen lof. Zinstorende drukfouten zijn: blz. 110, in de noot: l o o d in plaats van k o p e r, en blz. 131, regel 4 v.b.: m o l e c u l e voor a t o o m g r o e p.

Groningen, Sept. 1873.
R.S.T.M.

De Moderne Judith, Allerhande Bundeltje, door Mina Kruseman (Stella Oristorio di Frama, Cantatrice). Dordrecht, J.P. Revers.
***Een Huwelijk in Indië, door Mina Kruseman* (*Stella Oristorio di Frama, Cantatrice*). *'s Gravenhage, Martinus Nijhoff*, 1873.**

'De Nederlanders zijn voortvarend en laten zich ongaarne ophouden met af te doen wat afgedaan moet worden.' Ziedaar wat Generaal van Swieten den Atjineezen wil doen gelooven, in den brief dien hij voor den Sultan van Atjeh heeft medegenomen, en die volgens een onlangs ontvangen bericht ongelezen in stukken gescheurd is. Is het niet terecht komen van de missive wellicht een nieuw bewijs van de bijzondere bescherming ons door de Voorzienigheid verleend, - eene herhaling in anderen vorm van de miraculeuse eb, die ons eertijds voor een Engelsche landing bewaarde? Men weet het, *le ridicule tue;* is het geheel onwaarschijnlijk, dat bij 't hooren voorlezen van dien zin, geheel het Atjineesche Hof in een schaterlach zou zijn uitgebarsten?

Mejufvrouw Kruseman heeft haar antwoord op die vraag gereed. Als zij spreekt van 'Nederland, dat zevenmaal meer tijd tot haspelen noodig heeft dan een ander land tot handelen'[1], dan weet men ten minste zeker, dat zij het met den Generaal niet eens is. En als ik haar karakterschets van onze natie volkomen juist durf noemen, dan doe ik daarmee volstrekt geen inbreuk op de achting die den grijzen opperbevelhebber toekomt; zijne positie eischte dat hij, het kostte wat 't wilde, zelfs eene dosis waarheid, de Atjineezen ontzag inboezemde, - en bij nadere overweging komt het mij voor, dat de Atjineezen niet veel zullen weten van het talmen, het in een cirkeltje ronddraaien, het krakeelen en haspelen, dat onze parlementaire geschiedenis van de laatste tien jaren zoo ongenietbaar maakt. Ook van het Museum Willem III hebben zij nooit gehoord, en van de zitting der Tweede Kamer van 4 December 1872, en van de importante maatregelen dien ten gevolge genomen.

1 De Moderne Judith, p. 33.

Mejufvrouw Kruseman daarentegen zal wel op de hoogte zijn van al wat er te dien opzichte bij ons *niet* gebeurd is; - 't is een der gronden waarop zij beweert, dat Nederland onartistiek is. Niet de eenige grond, dien zij aanvoert, voorwaar niet! - maar de eenige, aan 't bestaan waarvan niemand twijfelt. Haar overige argumenten - b.v. dat Verhulst niet meer componeert[1], of dat Multatuli niet in Nederland woont, of (climax) dat Mej. Kruseman niet in Felix heeft mogen optreden, - hebben juist die waarde, welke *men* er aan geven wil, en voor *men* heeft Mej. Kruseman niet den minsten eerbied[2]. Men zou b.v. kunnen zeggen, dat de groote componist meer zou componeeren als hij er zich toe geroepen gevoelde; dat de groote schrijver door velen steeds gaarne gelezen wordt, en overigens misschien voor ons onbekende redenen heeft om liever buitenslands te wonen, - of dat de groote, doch in ons land nog onbekende cantatrice zich vergist heeft in de keuze der concertzaal waar zij zich het eerst wilde doen hooren. Tot het al of niet artistiek zijn van Nederland doet dat weinig af. De hoofdzonde is en blijft, zoo als onze schrijfster zeer juist gezegd heeft, dat hier alles zoo geweldig langzaam gaat, niet uit weloverleggende bedachtzaamheid, die dan toch eindelijk tot een resultaat zou leiden, - maar door de vreeselijke verbrokkeling van individueele inzichten, die ieders eigenliefde voor beginselen aanziet, - door het eeuwige haspelen, dat niets hoegenaamd tot stand brengt. Zoo is op het gebied der kunst langzamerhand een toestand ontstaan, waarin 'tgeen de roem onzer voorvaderen uitmaakte, niet geëerd, - de sluimerende krachten van 't jonge geslacht niet gewekt, - de pogingen van den elders gevormden kunstenaar niet aangemoedigd worden; een toestand die wel niet anders omschreven kan worden dan met de woorden van onze schrijfster: Nederland is onartistiek. Waarbij ik echter terstond de opmerking voeg, dat de Nederlanders individueel volstrekt niet onartistiek zijn. Dat blijkt uit den steun aan zooveel nuttige inrichtingen

1 Niet zooveel als zijne vrienden zouden wenschen, zou juister gezegd zijn.

2 De Mod. Judith, p. 32: ‘Na mijne bittere ondervinding van de wereld (die zeer groot is) declareer ik Men openlijk den oorlog en houd ik Men voor valsch, telkens wanneer hij mij iets af komt raden, dat hij geen bijzondere reden heeft om mij aan te raden.’

ter bevordering der kunst geschonken, - zoodra één persoon of een gering aantal personen met een vast omschreven doel, en met den vasten wil om dat te bereiken, de hulp van het Nederlandsche publiek inriep. 't Schijnt een vloek te zijn, uit onze vroegere toestanden overgeërfd, dat de ééndracht 't laatst aankomt op de plaats waar zij 't meeste nut zou kunnen stichten, namelijk bij de wetgevende en uitvoerende machten van staat, provinciën en gemeenten.

Maar is de waarheid, dat Nederland onartistiek is, - is die, om 's Hemels wil, een reden, of een excuus, om 't publiek lastig te vallen met eenige honderden bladzijden vol couranten-critiek? Een der bewijzen namelijk die Mej. Kruseman voor die waarheid aanvoert, is de nietswaardigheid onzer dagblad-recensiën. En nu vult zij de laatste 196 bladzijden van haar bundeltje met de verslagen, die een 70tal dag- of weekbladen van hare lezingen gegeven hebben; - af en toe vindt men daaronder eenige regels of bladzijden van verontwaardigd protest, voornamelijk tegen anonieme recensenten. In de plaats van Mej. K. zou ik die laatste helft van den bundel achterwege gelaten hebben. Zal het Publiek, - waarvoor Mej. K. zulk een groote achting zegt te hebben, (blz. 334) - zal 't Publiek dien vervelenden hoop van bijna eensluidende processtukken wel willen doorworstelen? En moeten niet op het meerendeel der lezers die 196 bladz. den indruk maken dat Mej. Kruseman hare belangrijkheid wel wat overschat?

Ik geloof dat die indruk haar zeer in den weg zou staan bij 't bereiken van haar doel. Want het Allerhande Bundeltje dat mij ter ‘bespreking’ is toegezonden moet klaarblijkelijk nog uit een ander oogpunt beschouwd worden dan als een litterarische bijdrage. Het is een eerste proeve van verdediging, in afwisselenden vorm, van de denkbeelden van Mej. Kruseman omtrent de opvoeding en de sociale positie der vrouw; - eene aankondiging tevens van het boek, dat komen zou, om der menschheid te openbaren hoe slecht, hoe onmogelijk, hoe onrechtvaardig de positie der vrouw onder de tegenwoordige Bedeeling is. Dat boek is thans bij Martinus Nijhoff verschenen, en heeft den naam gekregen van *Een Huwelijk in Indië*.

Bij de beoordeeling wensch ik mij natuurlijk op het standpunt te plaatsen, dat de schrijfster daartoe aanwijst; en om dat te omschrijven zal ik wel niet beter kunnen doen dan de korte voorrede hier in haar geheel over te nemen.

‘Dit is geen boek’, zegt Mej. Kruseman, ‘vol kennis en geleerdheid, geen poëtische fictie, rijk aan stoute droomen en onwaarschijnlijkheden, geen verhaal, geen roman, geen novelle zelfs; maar alles en niets; want 't is een droeve kreet uit het werkelijke leven, een zwakke kopie van de fantastische realiteit, een greep uit de natuur weergegeven, vrij en grillig als de waarheid.’

New-York, 1871-1872.

M.K.

..... Na tweemalen het boek doorgelezen te hebben, - met bewondering voor den levendigen stijl, den boeienden verhaaltrant, de wezenlijk meesterlijke beschrijvingen van sommige episoden, als b.v. het tijgergevecht in tegenwoordigheid van den Gouverneur-Generaal, en het verhaal van Doctor Heisterman, - zet ik mij neer om het boek te recenseeren, en lees ik de voorrede nog eens over. Waarlijk, Mejufvrouw Kruseman maakt het mij niet gemakkelijk! Want wie zal ontkennen dat een roman met een anderen maatstaf moet gemeten worden dan een historische of biographische bijdrage? En hier heeft men, blijkens de voorrede, zoowel roman als geen roman; te gelijk ‘alles en niets’. Wil ik de schrijfster oplettend maken op iets dat mij onwaarschijnlijk of onwaar voorkomt, - dan antwoordt ze: ‘Dat ligt aan U, - 't is toch zoo gebeurd’ - en dan verbiedt de beleefdheid dat ik de waarheidsliefde eener dame in twijfel trekke. Vind ik in 't boek eene fout van compositie, een gebrek aan samenhang, dan hult Mej. Kruseman zich in den nevel der laatste woorden van hare voorrede: ‘Samenhang, compositie’, zegt zij, - ‘behoort in een roman t' huis. Hier hebt ge slechts te doen met “een zwakke kopie van de fantastische realiteit”’..... *whatever that may mean*.

Het is mij evenwel niet mogelijk het boek van Mej. Kruseman mooi te vinden; - en daar dat niet, gelijk ik al heb doen opmerken, aan den stijl of aan de wijze van voorstelling ligt, - ben ik wel gedwongen den inhoud nader te proeven. Zie hier in zeer korte woorden dien inhoud.

De hoofdpersoon van 't boek is Louise van Amerongen, - een bedorven kind van schatrijke ouders te Samarang, wispelturig, schijnbaar loszinnig, vroolijk van aard, maar tevens vol kracht en geestdrift voor 't goede. Op zestienjarigen leeftijd huwt zij op aandrang harer ouders met den resident te A., Stevens van Langendijk, een

man die geen hooger genieting kent dan de bevrediging zijner zinnelijke lusten en zijner heerschzucht. Zulk een huwelijk biedt weinig kans van geluk. Reeds dadelijk na hare aankomst in 't residentiegebouw, ontsnapt Louise ter nauwernood aan een moordaanslag, door een inlandsche vrouw beraamd, met wie de resident jaren lang geleefd heeft, en die thans voor de residentsvrouw de plaats moet ruimen. Mina, de verstootene, laat het moordwerktuig vallen op 't gezicht der tranen van de in gedachte gezonken Louise, - en spoedig sluiten de beide vrouwen eene vriendschap, die Mina duur te staan komt. Want kort daarop wordt Louise zwaar ziek, - Mina komt des nachts heimelijk bij haar waken, doch wordt door den resident ontdekt; in zijne woede mishandelt deze zijn vroegere beminde zoo, dat zij sterft. Louise komt dit na haar herstel te weten, en eischt nu dat de beide kinderen van Mina door den resident in huis genomen en opgevoed worden. Dit geschiedt, - maar 't duurt niet lang of de klove tusschen man en vrouw wordt wijder; kwade tongen verspreiden het gerucht dat Louise zekeren George Werner, den bezitter eener groote onderneming in de omstreken van A., bemint. Schoon op dat oogenblik ook in gedachten nog geheel schuldeloos, wordt Louise door de toomelooze drift en jaloezie van haar echtgenoot al meer en meer van hem vervreemd en naar Werner heen gedreven; plichtgevoel weerhoudt haar evenwel, - en bij 't sterfbed van een der kinderen van Mina wijst zij de liefde van Werner af. De jaloezie van den resident kent echter geen grenzen; bij gelegenheid van een bezoek bij een naburigen grondbezitter, den heer Oristorio di Frama, met wiens vrouw en dochter Louise intieme vriendschap gesloten heeft, wordt eene jachtpartij gegeven; naar 't heet toevallig, wordt George doodelijk getroffen door een kogel uit het geweer van den resident. - Bij 't lijk van haar minnaar wordt Louise krankzinnig, luide bekent zij nu hare liefde voor Werner, en haar haat tegen diens moordenaar. Noch de vriendschap van de familie di Frama, noch de behandeling van Dr. Heisterman, noch de tusschenkomst der ouders brengt eenige verandering in haar zielstoestand: eindelijk vlucht zij uit A. en wordt half dood van zwakte en uitputting nabij het graf van George teruggevonden, - en wel door Lawson, den vriend van Werner en administrateur van diens goederen, die Louise heeft leeren kennen bij Werner's sterfbed. Na een langdurige ziekte

herstelt zij lichaamlijk, doch blijft nog steeds krankzinnig: in Lawson meent zij nu haar minnaar Werner te aanschouwen, - en daar Lawson op de schoone ongelukkige jonge vrouw smoorlijk verliefd geworden is, zoekt hij deze illusie niet te verdrijven: het kind dat Louise krijgt wordt George genoemd, en tot aan 't eind blijft zij in Lawson Werner zien. Na een drietal jaren sterft Lawson, zonder laatste wilsbeschikking. Louise wordt nu teruggevonden; wegens haar slecht gedrag eischt en verkrijgt de resident echtscheiding, - Louise wordt naar haar ouders teruggebracht en van haar zoon gescheiden, die naar Holland gezonden wordt om zijne moeder geheel te vergeten. Acht jaren later, - na den dood van hare ouders, - verlaat ook Louise het land waar zij zooveel geleden heeft, om haar thans tienjarigen zoon op te zoeken. Zij vindt hem te Leiden, - maar klaarblijkelijk is George's gemoed vergiftigd; - hij wil van zijne moeder niets weten; hij heeft het mensch nooit gekend, ze is dood en begraven, laat haar rusten als je blieft..... Niets vermag, nu of later, deze ongevoeligheid te overwinnen; - noch de tusschenkomst van August van Langendijk, Mina's zoon, die in Holland studeert, en nog steeds met dankbaarheid zich de liefderijke zorg van Louise herinnert; - noch de ernstige, gemoedelijke voorspraak van Lina Wagner, die als gouvernante ten huize van den Heer di Frama de catastrophe van Louise's liefde heeft bijgewoond en die later, als moeder van 't meisje dat George bemint, met het meeste gezag eene verzoening tusschen moeder en zoon schijnt te kunnen bewerken. George blijft hardnekkig in zijn haat en zijne verachting, - en zijne moeder sterft in wanhoop en met een gebroken hart. Zij laat twee brieven na voor haar zoon; in den eersten geeft zij eene verklaring van haar gedrag, - de tweede openbaart den schat van liefde, dien haar zoon miskend en veracht heeft. Eerst door de lezing daarvan komt George tot inkeer.

Ziedaar in hoofdtrekken de geschiedenis van Louise van Amerongen. Daar die geschiedenis volgens de verklaring der schrijfster niets is dan ‘een greep uit de natuur weergegeven, vrij en grillig als de waarheid’, kan ik in sommige der meegedeelde feiten niets zien dan eene bevestiging van de bekende spreuk: le vrai peut quelquefois n'être pas vraisemblable. Waarom b.v. Louise, de aangebeden dochter van den Heer van Amerongen, Louise, die krachtige, slechts

schijnbaar loszinnige natuur (p. 93), met den resident trouwt, zoodra haar vader te kennen geeft dat hij het wenscht, en in weerwil van den zeer bepaalden tegenzin dien zij gevoelt tegen den persoon van haar minnaar: - 't zal een van die raadsels zijn, die de werkelijkheid ons soms als harde noten te kraken geeft. Voorts die liefde der heldin voor Lawson als vice-Werner, - als ze geen waarheid was, zou ik werkelijk geneigd zijn haar voor onwaarheid te houden; - en indien 't hier een roman gold, dan zou ik 't wansmaak noemen, zulk eene krankzinnigheid ten tooneele te voeren. Eindelijk is 't te betreuren dat de lezer geen inzicht krijgt in 't karakter van den zoon: want raadselachtig blijft het hoe George's hardvochtigheid tegen het aandoenlijk verhaal van 't leven zijner moeder uit Lina's mond bestand blijft, maar als sneeuw voor de zon smelt bij 't lezen van den tweeden brief zijner moeder. Wat den eersten posthumen brief betreft, - die herinnert zoo aan Victor Hugo's laatste manier, dat ik mij den geringen indruk best kan verklaren, dien hij op George maakt.

Maar het voornaamste in deze levensschets heb ik nog niet vermeld. Indien 't met de voorrede voor oogen mogelijk was te veronderstellen, dat de schrijfster een tendenz-roman heeft willen schrijven, dan zou ik zeggen dat ‘Een Huwelijk in Indië’ zulk een roman was. Nu ik echter weet dat ik hier slechts reproductie van de fantastische realiteit voor mij heb, - nu vraag ik, gelijk Martinet bij 't aanschouwen van de wonderen der schepping: Welke nuttigheid hebben deze dingen? - of in casu, welke moraal vloeit uit deze geschiedenis voort?

Ik heb lang geaarzeld eer ik daarop 't antwoord vond. Ik wist wel wat bij Mej. Kruseman 't naast aan 't hart ligt of 't eerst voor den mond komt, als zij aan sociale toestanden denkt; 't is de treurige verhouding waarin de vrouw in onze maatschappij tegenover den man staat, - de gebrekkige opvoeding die zij geniet, - de moeilijkheid der echtscheiding die voor gehuwde vrouwen het huwelijk volgens Mej. Kruseman tot eene slavernij maakt. Dat had ik ontdekt in het bundeltje opstellen, waarvan de titel hierboven staat, vooral in de daarin opgenomen *Lettre à M. Alex. Dumas fils, au sujet de son livre l'Homme-femme*[1], - en

1 Het motto van dezen brief moge als compendium van 't geen Mej. Kruseman hierover denkt, hier eene plaats vinden: ‘La femme au XIXe siècle. Un piège lui est tendu à chaque pas qu'elle fait seule. Une insulte l'attend au bout de chaque réussite. Et l'intérêt seul lui tresse sa couronne de gloire qu'il lui pose sur la tête avec un rire de mépris. Le travail l'abaisse. Le talent la déshonore. L'indépendance la dégrade. Il faut qu'elle ne soit *rien* pour être quelque chose. Ou bien qu'elle tombe pour avoir le droit de monter.’
S.O. di F.

in de Novelle: *Zusters. Een schetsje uit onze dagen*, en ik was overtuigd, dat Mejufvrouw Kruseman het met die grieven ernstig meende. Gedeeltelijk werd dat ook in het nieuwe boek bevestigd; - de opvoeding van Lina van Wageningen (later gouvernante bij de familie Oristorio di Frama), is klaarblijkelijk eene opvoeding naar 't hart der schrijfster, juist omdat ze geheel afwijkt van de gewone; Lina is, volgens de uitspraak der wereld, door die opvoeding excentriek geworden, - en naar aanleiding van die uitspraak geeft ons de schrijfster bij monde van den ouden Heer van Wageningen de volgende proeve van logischen gedachtengang: ‘Domme wereld, die een lof tot een schimpnaam maakt, zonder te begrijpen dat het toch een lof blijft. - *Niet* gewoon is buitengewoon, dus *meer* dan gewoon. - God zegene alle excentrieke menschen! enz.....’

En Mejufvr. Kruseman in de eerste plaats, om deze vernuftige uitvinding!

Maar wat de overige grieven van onze schrijfster betreft, voornamelijk die tegen de onoplosbaarheid van den band des huwelijks, - hoe 't daarmee thans staat, is mij niet zoo recht duidelijk. Wel is waar houdt Louise, het slachtoffer van het indische huwelijk, dat Mej. Kruseman beschrijft, een lange philippica tegen het ‘levenslange huwelijk’, - ‘'t is crimineel’, zegt zij, ‘'t is onverantwoordelijk! 't is de grootste zonde die de wetten plegen kunnen, want het is de moeder van alle andere zonden! Moet daarom een meisje onwetend gehouden worden? Hebt gij het recht, menschen, ouders, voogden, bloedverwanten, vrienden, wie gij ook zijn moogt, hebt gij het recht ons in domheid groot te brengen, ons vertrouwen in te boezemen en gehoorzaamheid en dankbaarheid te leeren, om ons daarna, van onze argeloosheid en van ons niets weten misbruik makende, aan ketenen te leggen die anderen voor ons smeden en die wij niet meer verbreken kunnen? - Zonde!

zonde! groote zonde!.....' En verder (ik laat zonder alinea's afdrukken, omdat de beschikbare ruimte in de Gids niet zoo groot is als bij Martinus Nijhoff): 'Eens wist ik niet, toen heb ik "ja" gezegd. - Nu weet ik, en nu zeg ik "neen". - Maar hij is uw echtgenoot. - Neen! - Hij heeft recht op u. - Neen! - Echtscheiding is zonde! - Neen! vrijheid eisch ik. - Maar de wet *gedoogt* het scheiden slechts, terwijl de kerk het laakt en de maatschappij het veracht. - De wet is slecht, de kerk is dom, en de maatschappij is schijnheilig! Coalitie die zwakheid verraadt! Vrijheid eisch ik..... Niemand antwoordt? Niemand spreekt mij tegen?....'

Aldus Louise, - en zij drukt ten volle de meening uit van de schrijfster van den brief aan Alex. Dumas fils. Maar een kleine moeilijkheid doet zich voor: op 't oogenblik dat zij zoo spreekt, is zij volslagen krankzinnig. Hoe wil ik nu weten welke de moraal van het boek in de oogen van Mej. Kruseman is? Als 't een tendenz-roman was, dan zou ik 't eene fout van compositie noemen, dat de schrijfster de verdediging harer tendenz aan een niet toerekenbaar persoon opdraagt. Hier hebben wij echter met waarheid te doen, niet met *Dichtung;* ik vraag dus ook niet naar de tendenz, maar naar de moraal van 't verhaal; - en dan ben ik niet ongeneigd als zoodanig de volgende stelling te verdedigen: Uit het boek van Mej. Kruseman blijkt overtuigend 1°. dat een meisje niet moet trouwen met iemand van wien zij een afkeer heeft, - ook al wenschen papa en mama het; - 2°. dat een jong man zonder het te willen de schromelijkste ongelukken kan veroorzaken door in een dubbelzinnige verhouding te leven met een gehuwde vrouw; 3°. dat er gevallen zijn, in de wet niet voorzien, waarin alleen echtscheiding een goede oplossing aan een onhoudbaren toestand zoude geven.

Stellingen, die niet even nieuw als gemakkelijk te verdedigen zijn. Mag ik echter verder gaan en uit de *fantastische realiteit*, door Mej. Kruseman geteekend, redenen putten om de opvoeding der vrouw een andere richting te geven dan de tegenwoordige? Ik geloof het niet. Want al valt het huwelijk van Lina v. Wageningen met den kapitein Wagner gelukkig uit, in tegenstelling van dat van Louise van Amerongen, - de opvoeding van Lina heeft daar weinig mede te doen; - zij trouwt heel eenvoudig, omdat ze verliefd is, niet

omdat haar buitengewoon ontwikkeld oordeel in Herman Wagner juist den echtgenoot κατ᾽ ἐξόχην heeft ontdekt. Van den anderen kant heeft Louise, ondanks haar ouderwetsche, of liever slechte opvoeding (zij leest -, o Hollandsche moeders! l'Orgueil van Eugène Sue reeds vóór haar huwelijk!) - heeft Louise toch genoeg oordeel om in den resident den man te zien, die haar *niet* zal bevallen; - als ze toch trouwt, dan kan dat niet aan een voor 't oordeel doodende opvoeding geweten worden.

Onder de stellingen door het boek van Mej. Kruseman bewezen of gestaafd durf ik dus geene opnemen omtrent de noodzakelijkheid van een verbeterde opvoeding der vrouw. De argumenten daarvoor zullen wij elders moeten zoeken. Ik twijfel niet of wij zullen van de schrijfster binnen kort op dit punt wel meer vernemen. Mejufvrouw Kruseman begint pas hare loopbaan als schrijfster; maar hare *allures* (ik wenschte dat wij er een goed Hollandsch woord voor hadden) geven hoop dat zij in haar ijver voor de goede zaak niet spoedig zal verflauwen.

Hoe ik aan 't idee kom, dat zij ook in staat zou zijn een goeden roman te schrijven, weet ik niet, daar het *Huwelijk in Indië* geen roman is.... maar als zij haar groote gave van opmerking en van voorstelling ook aan die taak wilde wijden, dan zou naar mijne overtuiging onze litteratuur in haar eene aanwinst begroeten, - MITS zij konde goedvinden hare ‘zending’ tot emancipatie der vrouw scherp af te scheiden van haar litterarische werkzaamheid; - mits zij zorgde, dat de oogen, waarmede zij soms zoo fijn de schakeeringen der werkelijkheid weet te onderscheiden, niet werden bedekt met die groote gekleurde bril met ronde glazen, die men tendenz noemt.

Januari 1874.
J.A.S.

Volkshuishoudkunde. Een Leesboek voor de Volksschool, door J. Waterman, Hoofdonderwijzer te Arnhem. Arnhem, J. Voltelen, 1873.

In mijne aankondiging van Mr. J. Knottenbelt's ‘Volkshuishoudkunde, een leesboek voor de leerlingen der Burgerscholen’ in het Augustus-nommer (1873) van de Gids, gaf ik mijne meening te kennen, dat dit boek, hoe verdienstelijk ook bewerkt, minder geschikt zou blijken voor het doel, waarvoor het volgens den titel bestemd was, namelijk een leesboek te worden voor de bezoekers der gewone Burgerschool. Voor deze weinig ontwikkelde klasse van lezers zou, naar mijn oordeel, dit boek te omvangrijk, te uitvoerig, te diepgaande bevonden worden.

Aan de welwillendheid van den wakkeren uitgever heb ik nu te danken, dat ik kennis heb kunnen nemen van het ‘Leesboek voor de *Volksschool*’, hierboven vermeld, en het is mij eene aangename taak, van dit boekje eene gunstige getuigenis te kunnen afleggen.

De Heer Waterman, wiens groote verdiensten als onderwijzer ook buiten Arnhem bekend en erkend zijn, heeft hier in het kort bestek van 80 bladzijden in duodecimo een werk geleverd, dat uitstekend op het doel aangelegd is. Het Engelsche werkje, Social Economy van Thorold Rogers, dat hij ten voorbeeld gekozen heeft, is mij niet bekend. Maar de Hollandsche bewerking van het onderwerp is met zooveel oordeel en takt geschied, dat wij zonder de eerlijke verklaring van den auteur aan een oorspronkelijken arbeid zouden mogen denken. De beginselen van Volkshuishoudkunde, die de schrijver zijne jeugdige lezers wil inprenten, zijn zuiver en eenvoudig; het zijn zulke leeringen, waartegen, ook bij allen strijd van scholen en richtingen op het terrein der wetenschap, niemand ernstige bedenkingen zal aanvoeren.

Beantwoordt aldus de inhoud aan de eischen, die men voor een populair en elementair schoolboekje stellen kan, niet minder lof verdient de vorm. Eenvoudig, duidelijk en beknopt wordt gezegd wat er gezegd moet worden. De ervaren onderwijzer gaat te ver noch te diep voor de bevatting zijner leerlingen. Wat hij hun mededeelt kunnen zij zonder moeite in zich opnemen en in het

geheugen bewaren. De abstracte leerstukken worden aanschouwelijk voorgesteld, en waar het pas geeft worden daarmede - zonder overlading evenwel - wenken en vermaningen verbonden, waardoor het onderwijs tevens opvoeding wordt.

Slechts hier en daar in het boekje is mijn oog op een klein vlekje gevallen, eene minder gelukkige uitdrukking, eene onjuiste voorstelling. Doch het ware niet der moeite waard, daarover hier breeder uit te weiden.

Ik wensch en verwacht, dat dit boekje in de Volksschool niet alleen, maar ook in de Burgerschool veel gebruikt zal worden.

S.V.

Natuurkundige phantasieën.

G.Th. Fechner, Einige Ideen zur Schöpfungs- und Entwickelungsgeschichte der Organismen. Leipzig, 1873.

Sedert 1859 is er zooveel voor en tegen Darwin geschreven, dat het een onbegonnen werk is die litteratuur te willen volgen. Ook verdient het als een gezondheidsmaatregel te worden aanbevolen de geschriften ongelezen te laten, waarin Darwin's leer uit algemeene gezichtspunten wordt verdedigd of bestreden. Zoo doende bespaart men zich veel tijd, veel ergernis en veel vermoeienis des geestes. De overwegende aandacht, die aan zoogenaamde *questions brûlantes* ook op zuiver theoretisch gebied géschonken wordt, werpt een eigenaardig licht op de verstandelijke behoeften van het schrijvend en lezend publiek. De aandachtige beschouwing van natuur en menschheid geeft stof tot ontelbare raadselen. Maar in elke periode trekken slechts weinige daarvan de algemeene aandacht. Zij worden met onuitstaanbare breedvoerigheid van eenige kanten bekeken. Gedurende een zeker aantal jaren is het dan, als of alle andere vraagstukken zonneklaar waren opgelost. Al de vooze pathos, waarover schrijvers beschikken kunnen, wordt gebruikt om den lezer te doordringen van het gewicht der onderwerpen, die *onze* eeuw, de eeuw van den scherpzinnigen schrijver, behandelt. Met een glimlach spreekt men over de ‘onvruchtbare strijdvragen’, waaraan vorige geslachten onverstandig genoeg waren hunne aandacht te wijden. Eenige jaren gaan voorbij, en de vraag, aan wier beantwoording het heil der wereld scheen te hangen, wordt ter griffie gedeponeerd, om alleen weder te voorschijn gehaald te worden door de schrijvers van een volgend geslacht, die willen bewijzen, hoe dwaas hunne voorouders waren in het kiezen van het voorwerp hunner belangstelling.

Er kleeft op de Darwin-litteratuur, en bepaaldelijk op de

geschriften tegen Darwin, nog een andere vlek dan de oppervlakkige klinkklank, die het eigenaardig kenmerk is van de meeste geschriften over onderwerpen, die het ongeluk gehad hebben ‘vragen van den dag’ te worden. Men is verontwaardigd, of men neemt den schijn aan verontwaardigd te zijn, omdat Darwin tusschen mensch en dier slechts een verschil in graad erkent, en aan de afstamming van den mensch uit lagere diersoorten gelooft. Het *odium theologicum*, dat bij deze verontwaardiging de hoofdrol speelt, is van alle verwonderlijke zaken het meest grillig in zijne uitingen. Vele schrijvers hebben zich schuldig gemaakt aan vergelijkingen, die, zoo de verontwaardiging tegen Darwin eenigen redelijken grond had, een veel hooger graad van verontwaardiging moesten hebben opgewekt, en zijn toch geheel vrij gebleven van de smaadredenen, die de kerkelijken over Darwin uitstorten. Ja zelfs worden zij door die lieden als voorbeelden van Christelijke en godsdienstige schrijvers vereerd, Leibnitz, de orthodoxe Leibnitz, de verdediger van de drieëenheid, beweerde, dat de menschelijke ziel eene monade zijn zou, die soortelijk gelijk is aan al de andere monaden, welke wij volgens hem in de ziel der dieren en zelfs in de eenvoudigste bestanddeelen der levenlooze voorwerpen moeten aannemen. In plaats van vrome verontwaardiging te wekken, heeft hij warme toejuiching gevonden. Toch stelde hij de menschelijke ziel niet alleen gelijk met de ziel van een aap, maar zelfs met het levensbeginsel van het onaanzienlijkst gedierte en met de onwaarneembare substantie van het stofje op het veld. Bij die allen was het blijvend bestanddeel volgens Leibnitz eene monade, even onvergankelijk als de menschelijke ziel, en evenzeer voor hoogere ontwikkeling vatbaar. Maar hij was slim genoeg noch den aap noch andere onaanzienlijke diersoorten te noemen, en de theologen namen genoegen met zijne monaden, in den gelukkigen waan, dat hij eigenlijk hetzelfde zeide als hunne orakels. *Nur mit ein bischen andern Worten*. En misschien meende Leibnitz het zelf ook.

Hoe algemeen de kwaal echter ook zijn moge, niet alle bestrijders van Darwin bepalen zich uitsluitend tot spottende minachting voor de arme vierhandige zoogdieren, die waarlijk zoo kwaad niet zijn, als men ze ons van die zijde wil voorstellen. En al deden zij het ook allen, dan zou toch Fechner eene uitzondering maken. Het is tegelijkertijd plichtmatig en verstandig, dat wij aandachtig luisteren naar wat die beminnelijke en eerbiedwaardige grijsaard

ons nog wil mededeelen. Misschien zijn het de laatste woorden die wij uit zijn mond vernemen. Want hij heeft reeds lang geleefd, ofschoon niet zoo lang, als men naar den arbeid, dien hij verricht heeft, zou gissen. Opgegroeid in de dagen, toen de natuurphilosophie in Duitschland de alleenheerschappij voerde, is hij begonnen met de abstracte philosophische studiën, waarvoor men bij ons te lande de leergrage jeugd met zoo verstandigen ijver en met zoo goed gevolg waarschuwt. Ontnuchterd door de schrale vruchten van het hooggeprezen natuurphilosophisch drijven, heeft hij op rijper leeftijd der philosophie den rug gekeerd, en haar in zijne *Atomenlehre* een formeelen afscheidsbrief geschreven. Althans zoo meende hij, en zoo meent hij wellicht nog. Aan anderen trouwens wil het voorkomen, dat zijne oude liefde nooit is uitgedoofd, en wel het allerminst in die periode, waarin hij meende, dat zij door verachting was vervangen. Hoe is het zonder die onderstelling te verklaren, dat hij een zoo grondig onderzoek gewijd heeft aan het zuiver philosophisch vraagstuk, dat in het tweede gedeelte van zijne *Atomenlehre* behandeld wordt; dat hij zijn leven lang niet alleen getrouw bleef aan zijne wijsgeerige wereldbeschouwing, die hemelsbreed verschilt van de heerschende denkbeelden, maar haar ook telkens weder uitspreekt en verdedigt; dat hij eindelijk een zoo belangrijk aandeel nam in de ontmaskering der spitsvondige haarkloverijen, die Herbart's verdienstelijke werken maar al te zeer ontsieren? Trouwens, als ernstige en vruchtbare natuurstudie gelijk staat met verachting voor de philosophie, dan heeft Fechner de duidelijkste bewijzen van die verachting gegeven. Zijne onderzoekingen op physisch en physiologisch gebied onderscheiden zich zoowel door de belangrijkheid van hare onderwerpen, als door de vlijt en de volharding, die zij vereischten. In zijne *Elemente der Psychophysik* heeft hij ons de uitkomsten medegedeeld van een arbeid van jaren lang, een arbeid, die moeielijk, eentonig en vervelend was, die hem het gezicht voor goed bedorven heeft, maar die hem dan ook in staat stelde te bewijzen, dat het meten en nauwkeurig vergelijken van psychische toestanden niet zulk een onbereikbaar ideaal is als men vroeger meende. En hoeveel andere onderzoekingen heeft hij niet gedaan, die slechts in meer beperkte kringen belangstelling kunnen wekken?

De aangename indruk, dien de werken van Fechner maken, is echter minder toe te schrijven aan zijn ijver en zijne schran-

derheid, dan aan zijne openhartigheid en beminnelijkheid, die waarlijk eenig zijn. Met welk een innige belangstelling onderhoudt hij ons in zijne *Elemente der Psychophysik* over de moeite, die hij gehad heeft om zijne theorie levensvatbaar te maken. Hij deelt ons niet alleen mede, in welk jaar hij zijne belangrijkste hypothese gemaakt heeft, maar ook op welken dag, den 22sten October, omstreeks welken tijd, 's morgens vroeg, op welke plaats, in zijn bed, ‘waar hij gewoon is over allerlei dingen te denken’. Dit alles zou zeer bespottelijk zijn in een man, die ook maar een zweem van verwaandheid of aanmatiging kende. Doch Fechner stelt een zoo hartelijk belang in de onderwerpen die hij behandelt, dat het niet in hem opkomt, dat zijne lezers misschien minder belangstellend zullen zijn. En zijne belangstelling geldt rechtstreeks het onderwerp, niet den persoon, die zooveel aan dat onderwerp gedaan heeft. Wij vernemen verder hoe hij twijfelde aan de toekomst van zijne hypothese, en hoe hij zich om raad wendde tot zijn vriend, E.H. Weber, te Göttingen. De verstandige woorden, waarin deze natuurkundige hem aanraadt, liever vele jaren aan moeielijke onderzoekingen te wijden, voordat hij zijne hypothese de wereld inzendt, worden in zijn boek afgedrukt. Wij gevoelen met Fechner, welk een strijd het hem kostte, den roem van eene groote, maar niet volkomen zekere ontdekking voorloopig op te geven, en zich te wijden aan een langdurigen en vrij vervelenden arbeid. Wij worden op de hoogte gebracht van al de schreden, waardoor hij langzamerhand het beoogde doel nadert. Met dezelfde eenvoudigheid werden ons de vele vergissingen medegedeeld, die hij op zijn weg begaan heeft. Wij hebben, misschien voor de eerste maal van ons leven, het zeldzaam genoegen, het onopgesmukt verhaal van eene groote ontdekking te hooren. Tot onze verbazing missen wij de opgeschroefde bewondering, die ons tot dusverre als een onmisbaar bestanddeel van zulke verhalen voorkwam. En toch bemerken wij op iedere bladzijde welk een gewicht de schrijver aan de ontdekking hecht, wier zekerheid hij boven allen twijfel tracht te stellen. Hoe zouden wij kunnen nalaten eene hartelijke toegenegenheid te gevoelen voor den zeldzamen man, die, ondanks zijne groote ingenomenheid met zijne eigene ontdekkingen, geen oogenblik blijk geeft van ingenomenheid met zich zelven of van minachting voor anderen, en die eene zoo gunstige meening koestert over de wereld, dat hij haar als een geschikt tooneel

beschouwt voor dergelijke vertrouwelijke mededeelingen, als wij vermeld hebben?

Deze persoonlijke mededeelingen over Fechner en over den indruk, dien zijne werken op den schrijver van dit opstel maken, mogen hier de plaats innemen van eene *captatio benevolentiae*, die aan het hoofd van een opstel over Darwin's leer waarlijk niet overbodig is. De lezer kan er op rekenen, dat Fechner een schrijver is, die zoo vrij tegenover de wereld staat, dat wij bij hem noch de vooroordeelen te vreezen hebben, die de eene helft der menschen voor Darwin doen partij kiezen, noch de vooroordeelen, die de andere helft tot zijn verbitterde bestrijders maken. Wij hebben hier iemand voor ons, die over den oorsprong der soorten zal oordeelen, als ware die oorsprong geen *question brûlante*, waarover men niet kan spreken zonder de toehoorders ter rechter- en ter linkerzijde in hun zwak te tasten. Gemeenplaatsen hebben wij evenmin te wachten als schoone redevoeringen over de voortreffelijkheid des menschen en over de nietswaardigheid van den aap. Wij vernemen eenvoudig de denkbeelden van een man, die een helder hoofd vereenigt met een hartelijk gemoed en die ten eenenmale vrij is gebleven van de besmetting der wereld.

Darwin's boek over den oorsprong der soorten is een uitvoerig betoog ten gunste van twee verschillende stellingen. De eerste en meest algemeene van die stellingen wordt gewoonlijk bestempeld met den naam van de leer der descendentie of der evolutie. Zij zegt, dat de verschillende soorten, geslachten, familiën, in 't algemeen de verschillende groepen, van planten en dieren niet onafhankelijk van elkander ontstaan zijn, maar dat wij in hen de gewijzigde afstammelingen aanschouwen van eenige weinige stamvaders, misschien zelfs van een enkelen stamvader. De verwantschap of overeenkomst, die men in meerdere of mindere mate tusschen verschillende dieren of planten vindt, is bloedverwantschap. Hoe grooter die overeenkomst, des te lager is de graad van die bloedverwantschap.

De tweede stelling, die Darwin verdedigt, handelt over de wijze, waarop, en de middelen, waardoor de verschillende soorten ontstaan zijn. Darwin's voorstelling van den loop der ontwikkeling van de organische wezens schijnt met noodzakelijkheid voort te vloeien uit de volgende drie gegevens. Ten eerste, ieder organisme toont eene zekere mate van veranderlijkheid; tusschen

de exemplaren van elke soort vindt men individueele verschillen, die wij somwijlen met den naam van toevallige verschillen bestempelen, omdat wij onbekend zijn met de wetten, die hun optreden regelen. Ten tweede, de groote meerderheid der eigenschappen van de ouders wordt door hunne jongen geërfd. Ten derde, elke diersoort en elke plantensoort streeft van nature naar de vermeerdering van het aantal harer individu's volgens eene wiskundige reeks. Ontwikkelden zich al de eieren of zaden, die eene enkele diersoort of plantensoort voortbrengt, tot volwassen organismen, welke zich even ongestoord konden voortplanten, dan zou de aarde weldra te klein zijn om de dieren of planten van die eene soort te bevatten. De waarheid van die drie uitspraken laat zich niet betwijfelen. De talrijkheid der kiemen, waaruit zich organische wezens trachten te ontwikkelen, doet natuurlijk eene mededinging ontstaan tusschen de verschillende exemplaren van eene soort, de soorten van een geslacht enz., eene mededinging, waarbij zij elkander de beperkte woonplaats, voeding en gelegenheid tot voortplanting betwisten. Die mededinging noemt Darwin den strijd voor het bestaan. Dat zulk een strijd werkelijk gestreden moet worden volgt met noodzakelijkheid uit het voorgaande. Maar ook de alledaagsche ervaring leert ons tallooze voorbeelden van een dergelijken strijd kennen, al hebben ook blinde natuurbeschouwers zijn bestaan ontkend, toen Malthus dezelfde beginselen op den mensch toepaste, die Darwin thans voor de geheele organische natuur in rekening brengt. Wie zullen in den strijd voor het bestaan de overwinning behalen? Natuurlijk de individu's, die het best geschikt zijn voor de levensomstandigheden, welke op iedere plaats eigenaardige zijn. Zoo zullen bijv. op een klein eiland als Madera insecten, die zeer goed kunnen vliegen, of die in 't geheel niet kunnen vliegen, een groot voordeel hebben boven insecten, die in dit opzicht middelmatig zijn. Want de wind zal de exemplaren uit de twee eerste afdeelingen zeer zelden, die uit de laatste zeer dikwijls in zee drijven. Bestaan er nu tusschen de afstammelingen van eenzelfden kever kleine individueele verschillen, waardoor de een beter vliegt dan de ander, dan zullen óf de kevers, die beter vliegen, óf de kevers, die minder goed vliegen, de beste kansen op levensbehoud hebben. Is de gemiddelde sterkte en bruikbaarheid der vleugels bij de geheele soort vrij groot, dan zal het eerste geval zich voordoen; is zij vrij gering, dan hebben

de slechtste vliegers een voorrecht, omdat zij zich minder aan het gevaar zullen blootstellen, Nemen wij aan, dat wij met het eerste geval te doen hebben. Dan zullen in den regel alleen de jonge kevers, die het best vliegen, zoolang aan den dood ontkomen, dat zij hun geslacht kunnen voortplanten. Gewoonlijk zullen zij hunne sterkere vleugels op hunne afstammelingen overbrengen. In het tweede geslacht zullen alweder de kevers, die het best vliegen, het langst gespaard blijven. Zoo moeten in de opvolgende geslachten hoe langer hoe meer kevers met krachtiger vleugels voorkomen, tot dat eindelijk de geheele soort zich dermate gewijzigd heeft, dat geen harer exemplaren meer gevaar loopt in zee te waaien. Is die toestand bereikt, dan zal het bezit van nog krachtiger vleugels voor de individu's niet langer een voordeel zijn in den strijd voor het bestaan, tenzij het bezit dier vleugels om andere redenen nuttig ware dan als een wapen tegen het geweld van den wind. Bestaan die andere redenen niet, dan zullen de exemplaren met krachtiger vleugels niet meer kans hebben te blijven leven dan de exemplaren met iets minder sterke vleugels, en er bestaat dan geen grond, waarom in 't volgend geslacht het aantal kevers met sterker vleugels zou zijn toegenomen.

Gelijk nu in dit voorbeeld de kevers, die het best vliegen, door de natuur zelve ter voortplanting worden uitgekozen, omdat de werking van hare wetten de kevers, die middelmatig vliegen, den dood doet vinden, voor dat zij hun geslacht hebben voortgeplant, zoo zullen in 't algemeen juist die exemplaren eener soort, welke in 't een of ander opzicht beter dan de andere geschikt zijn voor de levensomstandigheden, hun geslacht voortplanten, en de andere voor dien tijd te gronde gaan. Derhalve heeft Darwin recht in overdrachtelijken zin te zeggen, dat de natuur eene keuze uitoefent en in den regel slechts die individu's toelaat het geslacht voort te planten, welke het best bij de bestaande levensomstandigheden passen. Die keuze noemt Darwin *natural selection*. Men heeft deze uitdrukking in 't Hollandsch vertaald door natuurkeus en door natuurlijke teeltkeus. Ofschoon de eerste vertaling woordelijk is en de laatste niet, geeft de laatste Darwin's denkbeeld beter weer dan de eerste. Want juist het feit, dat door de werking der natuurwetten de beste individu's, dat zijn degene, die het meest geschikt zijn voor de bestaande omstandigheden, ter voortteling

worden uitgekozen, juist dat feit wil Darwin aanduiden, als hij van de keuze der natuur spreekt, Dit blijkt ten duidelijkste uit zijne herhaalde vergelijking van de natuurkeus met het verstandig overleg, waarmede de veefokker de meest geschikte individu's ter voortteling uitkiest, en de voortplanting der minder geschikte exemplaren belet.

Zoolang nu de bestaande levensomstandigheden volmaakt onveranderd blijven, zal de natuurlijke teeltkeus gewoonlijk niets anders kunnen bewerken dan dat ook de soort onveranderd blijft. Heeft zij zich toch eenmaal in den loop der eeuwen volkomen naar de omstandigheden gevoegd, dan zal ieder afwijkend individu minder dan de normale individu's voor de levensvoorwaarden geschikt zijn. Maar bij elke wijziging van de levensvoorwaarden zal de natuurlijke teeltkeus bewerken, dat juist die gewijzigde exemplaren bewaard blijven, welke zich in een of ander opzicht naar de veranderde omstandigheden gevoegd hebben. Eene langzame maar aanhoudende wijziging van de opvolgende geslachten moet hiervan het gevolg zijn, eene wijziging, die gewoonlijk bij verschillende groepen van individu's eene verschillende richting zal nemen, daar zij zich door allerlei veranderingen naar de levensomstandigheden kunnen schikken. Op deze wijze moeten in den loop van duizenden generaties uit de eene soort verschillende soorten ontstaan, die ieder op hare beurt weder de stamvaders van veranderde nakomelingen kunnen worden. Zoo moeten zich allengs uit voorouders, die volkomen op elkander geleken, ja misschien uit dezelfde voorouders, dieren gevormd hebben, die zooveel van elkander afwijken als het konijn en het paard, en planten, die zoover uiteenloopen als de linde en de boterbloem. Ja, wellicht zijn alle soorten van dieren en planten afkomstig van een enkelen stamvader, wiens afstammelingen in den loop van millioenen jaren door de natuurlijke teeltkeus ontelbaar vele en onoverzienbaar verschillende wijzigingen hebben ondergaan.

Dat is de tweede stelling, die in Darwin's *Oorsprong der soorten* bepleit wordt. In korte woorden uitgedrukt, komt zij hierop neder, dat de uiteenspreiding der organismen in soorten en geslachten geregeld wordt door de natuurlijke teeltkeus, die er onophoudelijk naar streeft elke kleine wijziging te bewaren, waardoor het organisme meer geschikt wordt voor de levensomstandigheden, waaronder het verkeert[1].

1 Darwin kent nog een tweeden invloed, waardoor de ontwikkeling der organische wereld bepaald wordt, de sexueele keus. In zijn *Oorsprong der soorten* komt die invloed weinig ter sprake, maar in zijne *Afstamming van den mensch* speelt hij een groote rol. De natuur bewaart niet slechts de wijzigingen, waardoor het organisme beter bestand wordt tegen de schadelijke invloeden, die er op werken (natuurlijke teeltkeus), maar ook de veranderingen waardoor het mannetje (bij dieren) beter geschikt wordt het wijfje te bekoren. Voor ons doel is het niet noodig bij de sexueele teeltkeus stil te staan.

Bij de beoordeeling van Darwin's denkbeelden heeft men gewoonlijk de twee genoemde stellingen niet behoorlijk onderscheiden. Menigeen verwierp het Darwinisme in zijn geheel, omdat hij bezwaren had tegen de leer der natuurlijke teeltkeus, schoon hij niets had in te brengen tegen de algemeene leer der afstamming, zooals ik de descendentie-leer liever zou willen noemen. Anderen weder richten hunnen aanval uitsluitend tegen de algemeene leer der afstamming, stellen Darwin op eene lijn met de vroegere vertegenwoordigers van die leer, ontkennen zijne oorspronkelijkheid, stellen zich in één woord zoo aan, dat men begint te vermoeden, dat zij nooit begrepen hebben, wat hij eigenlijk met zijne natuurlijke teeltkeus bedoelt.

Fechner bekent ons in zijne voorrede, dat hij na lange aarzeling tot de algemeene leer der afstamming bekeerd is. Wel is zij in haar tegenwoordigen vorm niet vrij van moeielijkheden, onwaarschijnlijkheden, leemten en hypothesen. Maar elke andere theorie, die men voor haar in de plaats zou kunnen stellen, lijdt aan dezelfde onvolkomenheden in veel hoogeren graad. Of, de hoogere organismen zijn door langzame ontwikkeling uit de lagere ontstaan, of elke hoogere soort is onafhankelijk van de andere uit anorganische stoffen voortgebracht. Hoe de organismen op de eerste wijze ontstaan zouden zijn, wordt ons uiteengezet in eene theorie, die zonder twijfel hare zwakke zijden heeft; de onderstelling, volgens welke zij op de laatste wijze in het leven zijn getreden, leidt tot zooveel ongerijmdheden, dat niemand beproefd heeft haar nader uit te werken. De tegenstanders van de leer der afstamming bepalen zich tot de verklaring, dat alle soorten ‘afzonderlijke scheppingen’ zijn, maar zij hebben nooit beproefd eene verklaring te geven van de vele raadselen, die bij deze onderstelling voor den kenner der organische natuur oprijzen. Bijna het gansche tweede deel van Darwin's boek is gewijd aan eene meesterlijke uiteenzetting van de groote bezwaren tegen die leer der onafhankelijke scheppingen. De ontwikkeling der embryo's, de vergelijkende morphologie, de opvolging der organische wezens in de geologische

tijdperken, de verspreiding der soorten over de aarde, het bestaan der rudimentaire deelen; al deze dingen zijn onderwerpen, waarbij de voorstanders van de leer der afzonderlijke scheppingen niets anders kunnen zeggen dan ‘Allah is groot, en wij begrijpen hem niet’! Misschien vindt men dan ook onder de natuurkundigen, de eenige, die de genoemde feiten nauwkeurig kunnen kennen, geen besliste voorstanders meer van die leer. De bestrijders van de leer der afstamming houden zich gewoonlijk niet op met de verklaring der bekende feiten, maar critiseeren alleen de theorieën van hunne tegenpartij.

Hebben wij slechts te kiezen tusschen de leer der afstamming en die der afzonderlijke scheppingen, en brengt de laatste onvergelijkelijk meer bezwaren mede dan de eerste, dan zullen wij ons zeker met Fechner, minder of meer schoorvoetend, voor de eerste moeten verklaren. Maar is er werkelijk geen derde keuze mogelijk? Heeft men niet altijd de vrijheid zijn oordeel op te schorten? Als nu beide theorieën tot onwaarschijnlijkheden leiden, moet men dan noodzakelijk de minst onwaarschijnlijke kiezen? Er zijn onderwerpen, waarbij elke theorie voorbarig is. Dat er verandering, dat er erfelijkheid bestaat, dat er een strijd voor het bestaan gestreden wordt, is boven allen twijfel verheven. Maar hoever zich de wijzigingen in de opvolgende geslachten kunnen uitstrekken, is eene vraag, die alleen de ervaring kan oplossen, en die de ervaring tot dusverre nog niet opgelost heeft. Het getuigenis der ervaring is verre van volledig en daarom lang niet onvoorwaardelijk te vertrouwen. Maar eene belangrijke zaak, die zij ons tot dus verre leerde, is voorloopig onvereenigbaar niet alleen met het Darwinisme, maar ook met de leer der afstamming in 't algemeen. Nog nooit heeft men afstammelingen van dezelfde stamouders zich in verschillende richting zoo ver zien wijzigen, dat zij ongeschikt waren vruchtbare afstammelingen voort te brengen. En de bastaarden van bijna alle echte soorten zijn onvruchtbaar. Nu moet men wel erkennen, dat de proeven over dit onderwerp zooveel tijd vorderen, dat er in de eerste jaren, of misschien eeuwen, op dit punt geen eindbeslissing te wachten is. Maar eischt de voorzichtigheid niet, dat wij, in afwachting van nadere onderzoekingen, ons onthouden van een eindoordeel over de leer der afstamming?

Ik verwacht niet, dat iedereen met mij een toestemmend antwoord op die vraag zal geven. De mensch leeft niet van

bewezen waarheden alleen, hij bezit ook overtuigingen, waarin hij gelooft, zonder te kunnen aantoonen, dat er voor zijne overtuigingen veel krachtiger gronden bestaan dan voor de tegengestelde meeningen. Hoe zou hij zijne handelwijze tegenover de wereld kunnen bepalen, als hij moest wachten op zekerheid aangaande de wetten, waardoor de loop der wereldsche zaken geregeld wordt? Die zekerheid is nooit te verkrijgen. Wie er naar streeft, moet minder geschikt worden om te handelen, daar het bewustzijn van de onvolledigheid zijner kennis hem verhindert de eene handelwijze onvoorwaardelijk boven de andere te verkiezen. Van daar de onpractische richting van philosophische naturen, die alleen ontbreekt bij de weinigen, die zooveel vertrouwen stellen in hun eigen doorzicht, dat zij meenen de zekerheid verkregen te hebben, waarnaar anderen te vergeefs zoeken. Wat zij met moeite trachten te bereiken, en dikwijls hun leven lang niet vinden, eene wereldbeschouwing, die hunne behoeften bevredigt, heeft de practische mensch door zijne opvoeding en door den invloed van zijne omgeving verkregen, zonder dat hij er ooit iets van bemerkt heeft. Nooit te twijfelen aan de juistheid van zijne denkbeelden of van zijne beginselen, is de eerste voorwaarde om in de wereld te slagen.

> Ich sag' es dir: ein Kerl, der speculirt,
> Ist wie ein Thier auf dürrer Haide
> Von einem bösen Geist im Kreis' herum geführt
> Und ringsumher liegt schöne grüne Weide.

Sommige lijders aan de zucht tot bespiegeling, die door Mephistopheles - Goethe zoo duchtig gehekeld wordt, hebben eene zoo weldoordachte wereldbeschouwing, dat zeer weinig vragen hen onpartijdig vinden. Zoo kan Fechner, die nog wel openlijk aan de philosophie den oorlog verklaard heeft, de vraag naar den oorsprong der soorten niet onbeantwoord laten. Die vraag ‘hangt met te veel andere vragen te zamen, om haar te laten rusten’, en hij kiest van de twee kwaden het minste, wanneer hij zich voor de leer der afstamming verklaart.

Maar tegen de leer der afstamming, zooals zij door Darwin voorgesteld is en door Haeckel in Duitschland gepredikt wordt, heeft hij gewichtige bezwaren. Hij verlangt in de leer der afstamming een dieper opvatting aangaande hare algemeene beginselen, eene wijziging van de denkbeelden over de eigenaardige kenmerken der georganiseerde stof en eene omwen-

teling in de voorstellingen over den oorsprong der eerste organismen. Daarbij erkent hij natuurlijk de werking der drie beginselen van Darwin's theorie, de veranderlijkheid, de erfelijkheid en de snelle vermeerdering der organische wezens, en evenzoo den invloed van den strijd voor het bestaan en van de natuurlijke teeltkeus, die de noodwendige gevolgen van die drie beginselen zijn. Maar hij houdt het voor onmogelijk, alleen uit die beginselen de ontwikkeling der organische wereld te verklaren.

De zwakke zijde van Darwin's leer vindt Fechner vooral in de afwezigheid van elke verklaring over den oorsprong der veranderingen, zonder welke de natuurlijke teeltkeus hare werking niet kan aanvangen. De natuurkeus zal er voortdurend naar streven de individu's te bewaren, die eene passende wijziging ondergaan hebben; zij zal, zooals Darwin zegt, ‘elken dag en elk uur, ja elk oogenblik, de geheele wereld doorsnuffelen, om elke wijziging, zelfs de geringste, op te sporen, verwerpende wat slecht is, en opzamelende en bewarende wat goed is’. Maar waaraan ligt het, dat er eenige *(überhaupt)* veranderingen ontstaan? Welke wetten regelen die veranderingen, door welke krachten worden zij bewerkt? Darwin hecht weinig aan de *onmiddellijke* werking der levensvoorwaarden (klimaat, voedsel, levenswijze) op de individu's. De afwijkingen schrijft hij vooral toe aan de werking der levensvoorwaarden op het voortplantingstelsel der ouders en der naaste voorvaderen in 't algemeen[1]. Daarnevens vermeldt hij den bekenden invloed van het gebruik en het onbruik der deelen, en van het raadselachtig verband tusschen verschillende organen, tengevolge waarvan eene wijziging in 't eene gevolgd wordt door eene verandering in 't andere.

Men heeft dikwijls gezegd - en ook Fechner herhaalt die tegenwerping - dat bij Darwin's leer uitsluitend *toevalligheden* de veranderingen bewerken, waaruit onder den invloed der natuurlijke teeltkeus de ontwikkeling der organische wereld ontstaat. Bedoelt men met een toeval eene gebeurtenis, wier oorzaken of in 't geheel niet of slechts in het algemeen kunnen opgegeven worden, dan is die tegenwerping niet ongegrond. Het zou zeker voor ons verstand veel meer bevredigend zijn, als Darwin eenige wetten, of liever nog eene enkele wet ge-

1 Darwin's *Oorsprong der soorten*, blz. 17, 145, 146, Dl. I van de Hollandsche vertaling.

geven had, uit welke de veranderingen in de organische wereld op dezelfde wijze konden afgeleid worden als de beweging der hemellichamen uit de theorie van Newton. De vraag is maar of het vinden van zulke wetten thans mogelijk is. Geen onderwerp is moeielijker en weinig onderwerpen zijn minder onderzocht dan de veranderlijkheid der soorten. Wij kunnen daarom bij dit onderwerp slechts regels verwachten, die zoo vaag en dubbelzinnig zijn als men ze bij Darwin vindt, regels, die aan talrijke uitzonderingen onderhevig zijn, en die den aard der verandering niet met nauwkeurigheid bepalen. Onze kennis van de geschiedenis der menscheid is veel grondiger dan onze kennis van de verandering der soorten van dieren en planten. Want die geschiedenis is veel meer bestudeerd, en wij kunnen de algemeene besluiten, die men er uit tracht af te leiden, toetsen aan onze kennis van de menschelijke natuur, die wij door waarneming van ons zelven en van anderen verkregen hebben. Bij het onderzoek naar de veranderlijkheid der soorten missen wij een dergelijk middel om de juistheid van onze redeneeringen te onderzoeken. Nu heeft men tot op heden nog een algemeen erkende beginselen gevonden, uit welke men den loop van de geschiedenis der menschheid in hare hoofdtrekken kan afleiden. Hoe kan men dan hopen, thans reeds de beginselen te ontdekken, die de verandering der soorten bepalen?

Aan den anderen kant valt het niet te ontkennen, dat de invloed van oorzaken, wier aard en wier wijze van werken geheel onbekend is, volgens Darwin verwonderlijke gevolgen moet te weeg brengen. Elk organisme is niet alleen, over 't geheel genomen, doelmatig ingericht, maar het eene organisme voorziet ook op bewonderenswaardige wijze in de behoeften van het andere. Het eerste feit laat zich eenvoudig beschouwen als een gevolg van de aanhoudende werking der natuurlijke teeltkeus, die elke nuttige verandering bewaard doet blijven. Maar de verklaring van het tweede feit is voor Darwin veel moeielijker. Want in dergelijke gevallen moet de natuurkeus eene verandering bewaard hebben, die niet uitsluitend en zelfs niet voornamelijk ten voordeele van het gewijzigd organisme strekte. En, als men overweegt, dat de naam natuurkeus overdrachtelijk gebruikt wordt, en eigenlijk niets anders aanwijst dan het bewaard blijven der bevoorrechte individu's in den strijd voor het bestaan, dan zal men inzien, dat door de natuurlijke teeltkeus onmogelijk eene wijziging van een organisme kan be-

waard blijven, die uitsluitend ten bate komt van een ander. Zoo zegt dan ook Darwin: ‘De natuurkeus kan onmogelijk eene wijziging in eene soort bij uitsluiting ten voordeele van eene andere soort doen ontstaan, ofschoon in de natuur de eene soort onophoudelijk voordeel trekt van de inrichtingen eener andere soort.... Als het bewezen kon worden, dat een deel der bewerktuiging van eene soort gevormd was uitsluitend ten nutte van eene andere soort, zou zulks mijne leer doen falen, want zulk een deel kan niet door de natuurkeus voortgebracht zijn’[1].

Zien wij nu toch in de natuur tal van organismen, die elkander in zeker opzicht aanvullen, dan moeten zij volgens Darwin onafhankelijk van elkander door de natuurkeus gewijzigd zijn, die alleen het voordeel van de veranderde soort op het oog heeft. Waren de veranderingen zelve, die de natuurkeus bewaart, reeds toevallig, d.i. werden zij voortgebracht door niet nader bekende oorzaken, de harmonie tusschen de gewijzigde organismen is eene tweede toevallige omstandigheid, die zich bij de eerste voegt. Nemen wij een voorbeeld. Vele planten hebben bloemen van zoo eigenaardigen vorm, dat slechts enkele insecten den honig uit die bloemen kunnen verzamelen en daarbij de bevruchting van de plant kunnen mogelijk maken. Het driekleurig viooltje wordt volgens Darwin alleen door bemiddeling van de aardhommels bevrucht; alleen de aardhommels kunnen het zoete sap uit het driekleurig viooltje bemachtigen. Nu is het duidelijk, dat, indien de bloem van dat viooltje haren eigenaardigen vorm had aangenomen, voordat die hommels ontstaan waren, de genoemde verandering nadeelig geweest zou zijn voor de plant en daarom niet door de natuurkeus zou bewaard zijn. Waren daarentegen de hommels ontstaan, voordat de bloem van het driekleurig viooltje haren tegenwoordigen vorm had gekregen, dan zouden zij een krachtig wapen in den strijd voor het bestaan gemist hebben, en waarschijnlijk niet bestand geweest zijn tegen de mededinging van verwante soorten. Slechts wanneer het viooltje en de hommels beide gelijktijdig door onbekende oorzaken de verandering ondergaan hebben, waardoor zij wederkeerig in elkanders behoeften voorzien, kan de verandering voor die organismen voordeelig genoemd worden. Let men nu op de talrijke voorbeelden van organismen, die

1 Darwin, *Oorsprong der soorten*, Dl. I blz. 215 van de Hollandsche vertaling.

elkander wederkeerig aanvullen, dan wordt het aantal gevallen, waarin men eene toevallige gelijktijdigheid tusschen twee geheel onafhankelijke veranderingen moet aannemen, zoo verbazend groot, dat men begint te twijfelen, of hier wel alleen toeval in het spel is, en niet een onbekend oorzakelijk verband zulke veranderingen beheerscht.

Het is vooral het ontstaan der twee sexen, dat Fechner aanleiding geeft te erkennen, dat die twijfel gegrond is. Naar de leer van het Darwinisme moeten de dieren van beide sexen op de volgende wijze uit geslachtslooze of hermaphroditische dieren ontstaan zijn. Door de eene of andere toevalligheid, m.a.w. door de werking van onbekende oorzaken, werd de organisatie van eenige individu's in dier voege gewijzigd, dat zij de kenmerken van het mannelijk geslacht begonnen te vertoonen, en derhalve minder geschikt werden om zich zonder de medewerking van andere individu's voort te planten. Door andere dergelijke toevalligheden namen andere individu's een vrouwelijk karakter aan. Beide toevalligheden deden zich toevallig voor in denzelfden tijd, en toevallig op niet al te grooten afstand van elkander. Daardoor was de paring tusschen mannelijke en vrouwelijke individu's mogelijk, en vond de natuurkeus de gelegenheid de jongen dier gepaarde individu's te bewaren, die de geslachtskenmerken van een hunner ouders hadden geërfd. Hierbij moet dan nog de onderstelling gemaakt worden, dat het voor een dier voordeelig is, als het een sexueel karakter vertoont. Zelfs wanneer die onderstelling juist is, kan de natuurlijke teeltkeus eerst de vorming van de twee sexen bewerken, als vier toevalligheden toevallig samentreffen. Twee van die toevalligheden zijn daarenboven uiterst onwaarschijnlijk. Men kan toch niet verwachten, dat op dezelfde plaats en in denzelfden tijd de geslachtslooze dieren zoowel in mannelijke als in vrouwelijke zullen overgaan, daar op dezelfde plaats in denzelfden tijd de omstandigheden gelijk zijn, en dus bij eene zelfde diersoort alleen gelijksoortige wijzigingen ontstaan zullen. Door te onderstellen, dat zulk een onwaarschijnlijke en toevallige samenloop van omstandigheden althans in den loop van millioenen of milliarden jaren wel eens of meermalen zal voorgekomen zijn, wint men volgens Fechner toch niets meer, dan dat men de alleronwaarschijnlijkste voorstelling niet onmogelijk doet schijnen. Liever moest men echter onder de mogelijke voorstellingen naar de waarschijnlijkste zoeken.

De kracht van deze redeneering is mij niet duidelijk. Het ontstaan van ongelijksoortige veranderingen in denzelfden tijd en op dezelfde plaats, dus onder schijnbaar gelijke omstandigheden, kan misschien bij den eersten aanblik eene groote moeilijkheid schijnen. Maar de ervaring toont ons zulke veranderingen dagelijks, en bewijst daarmede dat schijnbaar gelijke omstandigheden nog niet werkelijk gelijk zijn. En volgens Darwin's theorie is het optreden van die ongelijke veranderingen volstrekt niet onwaarschijnlijk, daar de wijzigende invloeden gewoonlijk niet gewerkt hebben op het dier zelf, dat zich verandert, maar wel op zijne voorouders. De opeenstapeling van toevalligheden, die Fechner bij Darwin's leer noodig oordeelt, is niet zoo verwonderlijk als hij het doet voorkomen. Bij de verklaring van het ontstaan der sexen behoeft een Darwinist niet te onderstellen, dat de mannelijke en vrouwelijke dieren toevallig nooit anders dan gelijktijdig en op dezelfde plaats ontstaan zijn. Volgens zijne theorie hebben zich ontelbaar vele malen mannelijke en vrouwelijke dieren door onbekende oorzaken gevormd. In verreweg de meeste gevallen kwamen de mannelijke individu's niet met vrouwelijke, de vrouwelijke niet met mannelijke in aanraking. In al die gevallen zijn zij, of hunne nakomelingen, te gronde gegaan, daar het uitsluitend bezit van de organen van eene enkele sexe slechts dan een voordeel kan zijn, als de andere sexe in denzelfden tijd en op dezelfde plaats gevonden wordt. Maar nu zijn er onder de vele gevallen, waarin mannelijke en vrouwelijke individu's gevormd werden, enkele geweest, waarin hun ontstaan in tijd en plaats te zamen viel. Het zou een hoogst onwaarschijnlijk toeval geweest zijn, als zulke gevallen geheel hadden ontbroken. Zoodra zij zich voordeden, hadden de sexueel gewijzigde individu's een voordeel boven de andere. Want bij hen was zelfbevruchting voortaan onmogelijk, en zelfbevruchting geeft blijkens de ondervinding minder talrijke en minder krachtige nakomelingen dan de paring van twee verschillende individu's. De snuffelende natuurkeus moest daarom de mannelijke en vrouwelijke individu's, zoodra zij eenmaal gelijktijdig en op dezelfde plaats ontstaan waren, bevoordeelen en hunne kenmerken doen overgaan op een talrijk nageslacht.

Zoo ongeveer moet naar mijn gevoelen de Darwinistische verklaring van het ontstaan der sexen uit geslachtslooze dieren luiden. Waren de oorspronkelijke dieren hermaphroditen, dan is het gelijktijdig ontstaan der twee sexen niet eens noodig,

omdat het sexueel gewijzigde dier dan in elk geval gelegenheid tot paring vindt.

Op soortgelijke wijze laten zich al de bezwaren oplossen, die men aan de omstandigheid ontleend heeft, dat zoovele organismen op onmiskenbare wijze aan elkanders behoeften beantwoorden. Of liever, al die bezwaren tegen Darwin's leer worden daardoor herleid tot de algemeene klacht over de toevalligheid der wijzigingen, die door de natuurkeus bewaard worden. Wij zagen reeds vroeger, dat die wijzigingen ons voorloopig als toevalligheden moeten voorkomen, omdat onze kennis op verre na niet uitgebreid genoeg is, om ons de wetten der verandering te doen vinden.

De gewichtigste bezwaren, die er volgens mijn gevoelen tegen Darwin's leer kunnen aangevoerd worden, zijn bij Fechner onvermeld gebleven. Verschillende natuurkundigen hebben de aandacht gevestigd op het voorkomen van organen en van wijzigingen van organen, wier nut volstrekt niet te ontdekken valt. In 't bijzonder heeft Nägeli er op gewezen[1], hoe de grootste morphologische verschillen, verschillen in den vorm, het aantal en de onderlinge verbinding der samenstellende deelen, gevonden worden bij organen, die dezelfde functie verrichten, en wier bestaan derhalve voor het organisme hetzelfde nuttig gevolg heeft. Daarom laat zich het ontstaan van dergelijke verschillen niet verklaren door de werking van de natuurlijke teeltkeus, die slechts de voordeelige wijzigingen bewaart. Het gewicht van deze bedenkingen heeft Darwin zelf met groote openhartigheid in zijne *Afstamming van den Mensch* erkend. ‘Na de verhandeling van Nägeli over planten en de opmerkingen van verschillende schrijvers ten opzichte van dieren..... gelezen te hebben, neem ik aan, dat ik in de eerste uitgaaf van mijn *Oorsprong der soorten* waarschijnlijk te veel toeschreef aan de natuurlijke teeltkunst of het overblijven van de meest geschikten. Ik had vroeger niet genoeg gelet op het bestaan van deelen, die, voor zoover wij er over kunnen oordeelen, noch voor- noch nadeelig schijnen te zijn, en ik geloof, dat dit een der grootste misslagen is, die tot dusverre in mijn werk ontdekt zijn’[2].

1 Nägeli, *Entstehung und Begriff der naturhistorischen Art*, München, 1865.
2 Darwin, *De Afstamming van den Mensch*, Dl. I blz. 187 van de Hollandsche vertaling.

Deze rondborstige bekentenis van Darwin is eene concessie aan de tegenstanders van de leer der natuurlijke teeltkeus, die de mogelijkheid openstelt om de leer der afstamming vrij wat meer bevredigend te maken dan zij in haar oorspronkelijken vorm was. Het oorspronke ijk Darwinisme van 1859, de theorie van de alleenheerschende natuurlijke teeltkeus, vertoont uit een zedelijk oogpunt een verontrustend karakter. Eene theorie over een zoo belangrijk vraagstuk en van eene zoo verre strekking behoort tot de onderwerpen, bij welke niet alleen de zuiver wetenschappelijke waarschijnlijkheid in aanmerking komt. Gelijk ik eenige bladzijden vroeger opmerkte, draagt ieder mensch eene soort van philosophie met zich, die hij al of niet met bewustheid overdacht heeft, die nooit uit bewezen waarheden bestaat, en waarnaar hij instinctmatig zijne handelingen regelt. Hoe zij denken over zich zelven, den mensch en de wereld, is aan de meeste menschen volkomen onbekend, maar de oplettende waarnemer kan het uit hunne handelingen opmaken. Die verborgen wereldbeschouwing der menschen zou men het best kunnen bestempelen met den naam van hun geloof, zoo dit woord niet bij uitsluiting gebruikt werd ter aanwijzing van de overtuiging der personen, die zich verzekerd houden dat er een persoonlijk God bestaat. Ter voorkoming van misverstand is het daarom wellicht beter aan het woord geloof zijne gebruikelijke beteekenis te laten. Behalve het woord geloof, vind ik in onze taal slechts de woorden ‘karakter’ en ‘beginselen’, om bij benadering de innerlijke overtuigingen aan te wijzen, die zich niet in woorden, maar in daden openbaren. Het woord geloof zou echter beter zijn, indien het niet altijd in eene engere beteekenis gebruikt werd.

Nu is de oorspronkelijke theorie van Darwin, naar het mij voorkomt, op den mensch toegepast, zoo stuitend voor de heiligste overtuigingen, waarin wij de edelste menschen van alle volken en tijden zien overeenstemmen, dat ik van hare zegepraal eene volslagen omwenteling in onze zedelijke denkbeelden zou verwachten. Waarin bestaat de ontwikkeling, of als men wil ‘vooruitgang’ der organische wereld en der menschheid, waarvan die theorie nog altijd blijft spreken? Alleen daarin, dat de aanwezige levensvormen onophoudelijk bezig zijn ‘zich naar de omstandigheden te schikken’. Dat moeten zij doen op straffe des doods. Voor iemand, die zich met bewustheid rekenschap tracht te geven van de waarde zijner overtuigingen

over natuur en menschheid, moet deze uitspraak noodzakelijk het uitgangspunt zijn van pijnlijke overwegingen. Wat hij tot dusverre voor vooruitgang hield, was een voortgaan in bepaalde richting, een naderen tot een einddoel, dat hij wel niet in volle klaarheid kon aanschouwen, maar dat toch min of meer gelijken moest op het ideaal, dat hij uit eigen middelen had ontworpen. Maar thans verneemt hij, dat geheel onbekende oorzaken eene zekere wisseling der ‘levensvoorwaarden’ bewerken, en dat de hooggeprezen ‘vooruitgang’ der levende wezens bestaat in den Sisyphus-arbeid van zich altijd weder te schikken naar de steeds veranderende omstandigheden. Wat heden als de grootste voortreffelijkheid beschouwd wordt, kan morgen, ten gevolge van de ‘wijziging der omstandigheden’, de schadelijkste eigenschap worden.

Toegepast op onze begrippen over zedelijkheid, heeft deze leer de gewichtigste gevolgen. Gij moogt met de Utilitarianisten alleen zulke handelingen als zedelijk beschouwen, die ten nutte van het algemeen of van het individu strekken, of wel met Kant in het onderscheid tusschen eene deugdzame en eene slechte handeling een oorspronkelijk en onveranderlijk verschil zien, dat ten eenemale onafhankelijk is van de vraag, of die daden nuttig of schadelijk zijn, in elk geval moet gij uwe moraal belangrijk wijzigen, als gij het oorspronkelijk Darwinisme aanneemt en niet terugdeinst voor zijne logische gevolgen. Kiest gij de laatste partij, dan hebt gij u zelven reeds veroordeeld, door te erkennen, dat gij niet weet en dat het u onverschillig is, of de zedelijke handelingen en eigenschappen, voor welke gij achting hebt en die gij tracht te verkrijgen, al dan niet nuttig zijn. Gij vereert waarheidsliefde en edelmoedigheid, geheel afgezien van de nuttige gevolgen, die zij misschien kunnen hebben. Maar gij weet niet, of die eigenschappen voordeelig zijn voor de individu's, die ze bezitten. Hoe voordeelig zij misschien ook voor de menschheid mogen zijn, het laat zich ten sterkste betwijfelen, of edelmoedigheid en waarheidsliefde niet nadeelig zijn voor het waarheidlievende en edelmoedige individu. Uwe zedeleer geeft haren hoogsten prijs aan eigenschappen, die misschien, ja waarschijnlijk, schadelijk zijn voor de individu's, welke ze bezitten, en wekt daardoor wellicht uwe sympathie voor lagere, wegstervende rassen. Wat baat het u, dat gij bij u zelven en bij uwe omgeving zulke eigenschappen tracht aan te kweeken? In de ideale wereld, die

uwe phantasie u voortoovert, mogen waarheidsliefde en edelmoedigheid vergefelijke zwakheden of zelfs achtenswaardige eigenschappen zijn, al naarmate uw karakter en uw verstandelijke aanleg het medebrengt. Maar in de wereld der werkelijkheid gebiedt alleen de natuurlijke teeltkeus, en zij vernietigt met ijzeren hand alle hoedanigheden, die niet voordeelig zijn voor het individu. Bewijs ons derhalve, dat uwe zedelijke eigenschappen nuttig zijn voor het zedelijke individu, met andere woorden, verloochen uwe opvatting der zedeleer, of erken dat uwe zedelijke eigenschappen slechts levensvatbaarheid hebben *buiten* deze wereld. Bestrooi uw hoofd met asch, omgord uwe lendenen met eene pij van kemelshaar, zoek uw heil in boete en kastijding des vleesches en breek onherroepelijk met eene wereld, die in het booze ligt.

Oppervlakkig beschouwd schijnt de leer van de uitsluitende heerschappij der natuurlijke teeltkeus meer bevredigend voor den aanhanger van de utilitarianistische zedeleer. Hij meent toch, dat slechts die handelingen sympathie verdienen en zedelijk mogen heeten, waardoor het geluk van de maatschappij en van het handelend individu bevorderd wordt. En de leer der natuurlijke teeltkeus verkondigt aan de heilbegeerige menschheid het nieuwe evangelie, dat de voordeelige eigenschappen bewaard blijven, ‘dat de krachtige, de gezonde en de gelukkige in het leven blijft en zich vermenigvuldigt’. De overeenstemming is echter slechts schijnbaar; het oorspronkelijk Darwinisme kan onmogelijk zijne stem geven aan de meer verheven nuttigheidsleer, die door Mill gepredikt wordt, maar alleen aan het platte utiliteitsbeginsel, dat men gewoonlijk op rekening van Epicurus schrijft. Immers het nieuwere utilitarianisme noemt vooral die daden zedelijk, waardoor de mensch het geluk van *anderen* bevordert; de natuurlijke teeltkeus bewaart alleen de eigenschappen, waardoor hij voor zijn *eigen* voordeel zorgt. Zijn de eigenschappen, die hem drijven tot welwillendheid en zelfopoffering, toevallig ook geschikt hem zelven voordeelen te verschaffen, dan zal de natuurkeus ze bewaren, alleen om de laatste, volstrekt niet om de eerste reden. De strijd voor het bestaan is hevig, ook onder menschen. Slechts wie alle toevallige omstandigheden bruikbaar weet te maken ter bevordering van zijn *eigen* belang, kan hopen in dien strijd gespaard te blijven. De utilitarianist, die zijne sympathie schenkt aan daden van welwillendheid, menschenliefde en zelfopoffering, omdat die daden

nuttig zijn voor *anderen*, geeft zijne voorkeur aan eigenschappen, zonder onderzocht te hebben of die eigenschappen wel voorkomen bij hoogere, vooruitstrevende rassen. Slechts de eigenschappen, waardoor de mensch voor zich zelf zorgt, blijven behouden in den strijd voor het bestaan. Meent de utilitarianist, dat menschenliefde, welwillendheid en zelfopoffering krachtige wapenen zijn in den levensstrijd, dat hij ze dan vereere en aanmoedige, omdat zij uitstekende middelen zijn om zich eene goede plaats in de wereld te veroveren. Dat wil zeggen, hij late zijn beginsel vallen en noeme die handelingen zedelijk, waardoor de mensch voor zijn eigen belang zorgt. Of wil hij dat niet, dan erkenne hij, dat zijne zedeleer een onding is in de werkelijke wereld, waar de natuurlijke teeltkeus alleenheerscheresse is, en bespare zijne zedekundige vertoogen voor de ongelukkige vertegenwoordigers van het wegstervend ras, dat zich hersenschimmen ontwerpt over een rijk Gods, dat niet is van deze wereld, de wereld der natuurlijke teeltkeus.

Derhalve: onze zedeleer meet zich òf bepalen tot melancholische verzuchtingen over de boosheid der wereld, zonder dat de zedelijke eigenschappen, die wij bij ons zelven en bij anderen trachten aan te kweeken, eenigen invloed hebben op het verschijnsel dat men den vooruitgang der menschheid noemt; òf onze zedelijke waardeering der eigenschappen moet overeenstemmen met de waardeering, die de natuurkeus uitoefent, en wij moeten een mensch des te meer zedelijk noemen, naarmate nij meer standvastig en ijverig zorgt voor zijn eigen belang, zonder zich door eenigerlei overwegingen van die zorg te laten aftrekken. Daarom zou òf de zegepraal van het ascetisme, òf van de meest platte utiliteitsleer het noodwendig gevolg zijn van de algemeene instemming met het Darwinisme in zijn oorspronkelijken vorm. Werd het laatste verkozen, dan zou men kunnen beproeven de hoofdstellingen der oude moraal met opoffering van haar beginsel te redden, door te beweren, dat rechtvaardigheid, menschenliefde, zelfopoffering, kortom alle hoedanigheden, die men thans als deugden beschouwt, de voordeeligste eigenschappen zijn die een mensch in zijn eigen belang onder de thans bestaande omstandigheden kan hebben. Maar, schoon die stelling door welsprekende zedeleeraars met zalving zou kunnen bepleit worden, gelijk zij vroeger met zalving bepleit is, zoo getuigt de ervaring te krachtig tegen haar, dan dat zij ooit eenigen invloed op de handelingen harer verdedigers

zou kunnen verkrijgen. Niet de voortreffelijke eigenschappen die een mensch bezit, verzekeren in de eerste plaats den voorspoed, dien hij in de maatschappij zal hebben, maar wel de slechte. Strikte rechtvaardigheid moge vereenigbaar zijn met het voeren van een voorspoedigen koophandel, groote edelmoedigheid en menschenliefde zijn het zeker niet. Eene waarheidsliefde, die zoo ver gaat, dat zij leidt tot het openhartig erkennen van vroegere dwalingen, is de meest onvoordeelige eigenschap, die een staatsman kan hebben; een hardnekkig en ongerijmd vertrouwen op eigen onfeilbaarheid de voordeeligste. Eene kinderachtige ijdelheid, die telkens weder behagen doet scheppen in het verkondigen van eigene wijsheid, is voor den onderwijzer een der meest wenschelijke eigenschappen; een bescheiden twijfelen aan de deugdelijkheid van zijne wetenschap en aan de voortreffelijkheid van zijne methode een der schadelijkste. De lijst laat zich zonder moeite verder uitbreiden. Wel moeten de oppervlakkige moralisten stekeblind zijn, die de harmonie tusschen deugd en eigenbelang bepleiten. Hoeveel nader kwam het Christendom tot de ware voorstelling, toen het sprak van ‘het koningrijk, dat niet van deze wereld is’, en toen het in de Bergrede de zaligheid toekende aan al de ongelukkigen, die de natuurlijke teeltkeus onmeedoogend verwerpt.

Men zou kunnen vragen, of het geen nuttelooze en ongepaste zaak is, op de gevaarlijke strekking van het Darwinisme in zijn oudsten vorm te wijzen, nu Darwin zelf de onhoudbaarheid van dien oudsten vorm erkend heeft. Maar men bedenke, dat de pijl niet langer aan den schutter behoort, wanneer hij eenmaal den boog heeft verlaten. Schoon Darwin zelf overtuigd is, dat waarschijnlijk niet alleen de natuurlijke teeltkeus de veranderingen in de organische natuur bepaalt, blijft toch zijn meesterlijk pleidooi voor haar alvermogenden invloed eene krachtige werking uitoefenen op de denkbeelden in deze periode. Dagelijks ontmoet men hoopvolle verwachtingen van uitstekende verbeteringen, die de natuurkeus mettertijd zal tot stand brengen. Van een ‘biologisch standpunt’ betoogt men ons bij gelegenheid van den jammerlijken Fransch-Duitschen oorlog, dat ook in de menschelijke maatschappij macht boven recht gaat, en geeft men niet onduidelijk te kennen, dat de ‘dichters, wijsgeeren en godsdienstleeraars’ hoogst onverstandig zijn, als zij niet alles goedvinden, wat de natuurlijke teeltkeus nu eenmaal verkiest te doen. De Spartanen vinden weder bewon-

deraars wegens hunne gewoonte om gebrekkige en zwakke kinderen te laten sterven. Men raadt ons wel niet aan hen na te volgen, maar men schetst ons toch met gloeiende kleuren de heilzame gevolgen, die uit zulk eene handelwijze zouden voortvloeien. Een enkele stap verder, en men roemt ons de voordeelen, die het afmaken van grijsaards, invaliden en krankzinnigen aan de maatschappij zou opleveren.

Zoo kan Darwin's uiteenzetting van de gevolgen der natuurlijke teeltkeus ons brengen tot eene ruwheid en barbaarschheid van zedelijke begrippen, die zelfs in de middeleeuwen eene diepgevoelde verontwaardiging zou hebben opgewekt. Ik acht het van belang, hierbij op te merken, dat ik wel Darwin's oorspronkelijke leer van onzedelijkheid beschuldig, maar daarmede geen enkel verwijt wensch te richten tot de verdedigers, ja zelfs niet tot de geestdriftvolle vereerders van die leer. De mogelijkheid van deze onderscheiding berust voor mij niet op de spitsvondige tegenstelling tusschen den zondaar, dien de Christen moet liefhebben, en de zondige handeling, die hij moet haten. Want, hoe gangbaar die geliefkoosde tegenstelling ook zijn moge, zij eischt eene ongerijmdheid, daar de zondige handeling - men moge haar keeren en wenden zooveel men wil - niets anders is dan de zondaar zelf in zekeren toestand. Maar ik geloof, dat personen van onkreukbare zedelijkheid de herauten kunnen worden van meeningen, die een zeer schadelijken invloed hebben op de zedelijke denkbeelden van de eerstvolgende periode. Immers, onze zedelijkheid wordt beoordeeld naar onze handelingen, en de aard van onze handelingen wordt volstrekt niet bepaald door de overtuigingen, die wij met bewustheid hebben aangenomen, en veel minder nog door de logische gevolgen, die wij uit onze ons bekende overtuigingen zouden kunnen afleiden, als wij de moeite namen ze ernstig te doordenken. Ware het anders, dan zou de schrijver van eene weldoordachte zedeleer de wereld kunnen hervormen, terwijl hij er inderdaad niet eens in slaagt zijne eigene aangeboren of verworven gebreken af te leggen. Gelijk er een hemelsbreed verschil is tusschen de abstracte, in woorden uitdrukbare wetenschap, die iemand vergaderd heeft, en de intuitieve kennis, die hem in vleesch en bloed gedrongen is en die hij bij al zijne handelingen in toepassing brengt; gelijk de abstracte schoonheidsleer niets te maken heeft met het instinctmatig schoonheidsgevoel; zoo is er ook eene diepe klove tusschen de

minder of meer volledige *zedeleer*, die iemand na rijpe overweging als de beste erkend heeft, en de *zedelijkheid*, die instinctmatig het karakter van zijne daden bepaalt. Van welk gehalte de laatste is, kunnen wij uitsluitend opmaken uit zijne handelingen. Den verdediger van de meest gevaarlijke meeningen mogen wij niet voor onzedelijk houden, tenzij wij in hem een onzedelijk motief voor die handelwijze hebben gevonden. En wordt hij door zulk een motief gedreven, dan kunnen de schoonste ontboezemingen en de nuttigste daden hem niet tot een zedelijk mensch maken.

Men zou verkeerd doen hieruit af te leiden, dat het onverschillig is of iemand meeningen verspreidt, die de zedelijkheid bevorderen of schaden, mits hij slechts zedelijk handele. Voor onze onpartijdige beoordeeling van zijn persoon behoorde dat zeker onverschillig te zijn, maar volstrekt niet voor onze waardeering van den invloed, dien zijne denkbeelden op de maatschappij zullen hebben. De zedelijke overtuigingen, onder wier leiding de menschen van de tegenwoordige generatie instinctmatig hunne handelingen bepalen, zijn volstrekt niet onverklaarbare en oorspronkelijke eigenschappen, maar gemoedstoestanden, die in den loop der tijden ontstaan zijn. Want de zedelijke overtuigingen, wier werking wij in de handelingen van het tegenwoordig geslacht ontdekken, zijn niet volkomen dezelfde als de overtuigingen, waarnaar het vorig geslacht zijne daden regelde, en verschillen zeer van den inhoud der zedelijkheid bij Grieken en Romeinen. Zooals de kinderen den vorm van hun gelaat en de eigenaardigheden van hunne verschillende organen van de ouders erven, zoo verkrijgen zij evengoed de vatbaarheid om onder bepaalde omstandigheden op bepaalde wijze te handelen. Gelijk hunne lichamelijke hoedanigheden niet alleen door de erfelijkheid te verklaren zijn, maar aan de uitwendige omstandigheden een zekere invloed moet worden toegekend, zoo is ook hun zedelijk karakter, dat zich in den aard hunner handelingen onder bepaalde omstandigheden openbaart, wel in zijne hoofdtrekken door de erfelijkheid geteekend, maar kan toch ook door de opvoeding en het leven minder of meer gewijzigd worden. Wie kan al de invloeden nagaan, waardoor die wijziging tot stand komt? Den doorslag zullen wel de belangrijkste personen geven met wie de jongeling in aanraking komt. Gelukkig voor hem, zoo hij het voorrecht heeft ter rechter tijd waarlijk onzelfzuchtige na-

turen te leeren kennen; dubbel gelukkig, wanneer het edelmoedig karakter, dat hij op zijn weg ontmoet, zich paart aan een geest, die vatbaar is voor eene niet alledaagsche opvatting van het leven. Ontbreekt toch dit laatste, dan loopt hij gevaar in de edelmoedigheid van het karakter slechts het kenmerk te zien van een bekrompen verstand. Maar, de aandoeningen van eerbied en sympathie voor indrukwekkende personen mogen het meeste bijdragen tot de vorming van het karakter bij den jeugdigen mensch, men kan toch niet beweren, dat de denkbeelden, die hij leert kennen, allen invloed missen. Hij kent zijne schrijvers gewoonlijk alleen door hunne denkbeelden, en zoo hij in de eerste periode van zijn leven geen enkel persoon ontmoet, wiens levensbeschouwing en wiens handelingen in voldoende mate naderen tot het ideaal, dat hij onbewust najaagt, dan zal hij waarschijnlijk dat ideaal minder of meer nauwkeurig in een schrijver verwezenlijkt vinden. Langs dezen weg verkrijgen de denkbeelden en ook de consequenties der denkbeelden van een schrijver een bijna even belangrijken invloed op de vorming van karakters als eigenlijk van nature en van rechtswege uitsluitend aan machtige persoonlijkheden toekomt. Hierin ligt de schadelijke werking van theorieën, die zelve of wier gevolgen strijdig zijn met de overtuigingen, zonder welke de zedelijkheid op den langen duur niet bestaan kan. Het gevaarlijk bestanddeel, dat in zulke theorieën ligt, stuit af op vleeschgeworden zedelijkheid der volwassen personen en wordt slechts gretig opgenomen door degenen, aan wie toch niets te bederven valt. Maar het openbaart zijne werking in het volgend geslacht, omdat de jeugd van nature meer toegankelijk is voor sympathie met denkbeelden, heilzame zoowel als schadelijke, edele, zoowel als lage. Misschien dat ook de ouderen, die onbesmet bleven bij de aanraking met gevaarlijke richtingen, toch op hun nageslacht eene minder strenge zedelijkheid overbrengen dan zonder die aanraking het geval zou geweest zijn. Natuurlijk is dit laatste slechts eene geheel onbewezene hypothese, die ik alleen vermeld omdat zij voortreffelijk overeenstemt met wat men bij de erfelijkheid van physische eigenschappen meent opgemerkt te hebben.

Ten aanzien van de schade, die gevaarlijke, of voor gevaarlijk gehoudene, theorieën kunnen aanbrengen, moet men zich evenzeer voor twee uitersten wachten. Het eene uiterste, waarin men de verdedigers van bestaande en vroegere toestanden maar

al te dikwijls ziet vervallen, bestaat hierin, dat zij den verspreider van eene gevaarlijke theorie zonder nader onderzoek als een onzedelijk persoon brandmerken. De tegenpartij strandt gewoonlijk op eene andere klip. Om eene theorie te vrijwaren van de beschuldiging, dat zij gevaarlijk en verontrustend is, meent men somwijlen genoeg gedaan te hebben door te wijzen op de voortreffelijke menschen, die haar hebben verdedigd. Zoo wordt de deugdelijkheid van de onafhankelijke moraal ‘bewezen’ door de vele voorbeelden van edele mannen, die als atheïsten geleefd hebben en gestorven zijn. Wij willen hier natuurlijk die vraag niet uitmaken, waarover zooveel te zeggen valt, maar merken alleen op, dat dergelijke bewijzen alle kracht missen. Want, nog eens, de handelingen van den mensch worden niet bepaald door de zedelijke denkbeelden, die hij aangenomen heeft, uitspreekt en verdedigt, maar door het zedelijk karakter, dat hij grootendeels als een erfdeel van zijne ouders ontvangen heeft, en voor een kleiner deel in den loop van zijn leven gevormd heeft. De beginselen, volgens welke hij zijne handelingen regelt, en die wij zijn zedelijk karakter kunnen noemen, worden niet in woorden geformuleerd, noch met bewustheid overdacht, en de drager van het karakter moet hunne strekking op dezelfde wijze uit zijne handelingen opmaken als zijne medemenschen het kunnen doen. Werd die vertolking van het instinctmatig gevoelde in de abstracte taal der begrippen en woorden niet door de meeste menschen verzuimd, dan zouden zij verbaasd staan over de tegenstrijdigheid tusschen de zedeleer, die zij openlijk erkennen, en de zedeleer, die zij instinctmatig volgen. Bij de meesten is de theorie veel beter dan de mensch; bij anderen de mensch beter dan de theorie. Wij willen gaarne aannemen, dat alle aanhangers van het oorspronkelijk Darwinisme in het laatste geval verkeeren.

II.

Wat Fechner ons wil geven in de plaats van het Darwinisme, dat hij verwerpt, kan geen aanspraak maken op een hooger titel dan dien van natuurkundige phantasieën, waarmede ik zijne denkbeelden aan het hoofd van dit opstel bestempeld heb.

Trouwens, het gebied, waarop hij zich beweegt, laat nog geen plaats voor strenge redeneering open. Slechts de phantasie kan zich een onduidelijk beeld ontwerpen van het gebouw, dat de strenge redeneering misschien na vele eeuwen, misschien ook nooit, op dat gebied zal doen verrijzen. Verricht zij misschien een nutteloos werk, als zij ons bezig houdt met hare onafgewerkte schetsen? Wij gelooven het niet, al meenen wij, dat het niet in de eerste plaats de natuurwetenschap is, die door zulke phantasieën gediend wordt.

Fechner's denkbeelden over de ontwikkeling der organische wereld wijken zoozeer af van alle meer bekende meeningen over dit onderwerp, dat het moeilijk is in een kort bestek eene heldere uiteenzetting daarvan te geven. In de eerste plaats ontwerpt hij eene nieuwe hypothese over de natuur der georganiseerde stof, over het eigenaardig kenmerk, waardoor zij zich van de niet-georganiseerde onderscheidt. Gewoonlijk zoekt men de kenmerkende eigenschap der georganiseerde stof en de voorwaarde van hare levensvatbaarheid in eene eigenaardige chemische samenstelling, die trouwens niet met de gewenschte nauwkeurigheid bekend is. Ik betwijfel of die opvatting zoo algemeen verbreid is, als Fechner meent; maar in elk geval vindt zij vele aanhangers. Bij ons te lande heeft Prof. Huizinga haar in twee tijdschriftartikelen als een belangrijken vooruitgang voorgesteld[1]. Volgens die leer is het leven gebonden aan de aanwezigheid van het protoplasma, eene taaie, vloeibare stof, die wij onvermengd in de kleurlooze bloedcellen en in sommige lagere dieren, de *Amoeben*, vinden, terwijl zij in geen enkele levende cel ontbreekt. Die stof vertoont al de algemeene levensverschijnselen; zij handhaaft hare zelfstandigheid tegenover de omgeving; zij groeit en zij vermenigvuldigt zich; daarenboven beweegt zij zich. Levensverschijnselen zijn verschijnselen van protoplasmawerking en anders niet.

Nu beweert Fechner, dat het eigenaardig kenmerk, ten gevolge waarvan de georganiseerde stof levensverschijnselen kan vertoonen, niet gelegen is in hare chemische samenstelling, maar in eene eigendommelijke beweging der atomen in haar molecule en der moleculen ten opzichte van elkander. Een enkel woord ter toelichting van de beteekenis waarin de natuurwetenschap in den laatsten tijd de woorden atoom en

1 Een schrede vooruit, Isis 1872; Leven, Gids 1873.

molecule gebruikt, is wellicht niet overbodig, De samengestelde stoffen kunnen natuurlijk door de middelen, waar over wij beschikken, niet tot in het oneindige verdeeld worden. Hare kleinste deeltjes, die wij niet meer zintuigelijk waarnemen, maar wier betrekkelijke grootte wij door de scheikundige werkingen leeren kennen, worden moleculen genoemd. Hoewel het molecule van eene stof niet meer te splitsen is in gelijksoortige deelen, kunnen wij het nog chemisch ontleden. Bij die ontleding vervalt het in de elementen, waaruit het samengesteld was. En daar nu de ervaring leert, dat de hoeveelheden van ieder element, die in het kleinste deeltje van elk zijner verbindingen voorkomen, alle gelijk zijn aan of veelvouden van een bepaalde gewichtshoeveelheid, zoo ziet men natuurlijk in die gewichtshoeveelheid het voor ons ondeelbare deeltje van dat element. Zulke deeltjes van elementen, die door onze tegenwoordige hulpmiddelen nog niet te deelen zijn, noemt men atomen. Het molecule van eene samengestelde stof bestaat dus uit twee of meer atomen, en door de chemische samenstelling van eene stof verstaan wij den aard, het aantal en de wijze van aaneenschakeling der atomen in het molecule. Van bewegingen der atomen is bij dit alles geen sprake.

Bij het protoplasma bepaalt zich onze kennis van de chemische samenstelling nog uitsluitend tot den aard der elementen. Noch het aantal der atomen in het molecule, noch de wijze van hunne rangschikking en onderlinge verbinding is ons bekend; alleen hebben wij redenen om te meenen, dat het aantal der atomen zeer groot, hunne onderlinge verbinding zeer ingewikkeld moet zijn. Met uitzondering van de enkele physiologen, die minder of meer openlijk voor hun geloof aan eene levenskracht uitkomen, heeft men, voor zoo ver mij bekend is, het eigenaardig kenmerk der georganiseerde of voor organisatie vatbare stof alleen in hare ingewikkelde chemische samenstelling gezocht. Fechner daarentegen zoekt het verschil tusschen de stof, die voor organisatie en levensverschijnselen vatbaar is, en de anorganische stof in den aard der bewegingen van de atomen in het molecule en van de moleculen ten opzichte van elkander. De atomen en moleculen der anorganische stoffen maken volgens zijne meening uitsluitend bewegingen van eene zekere soort, die der levende stof daarenboven nog andere. De eerste slingeren heen en weder om bepaalde evenwichtstoestanden, zonder de rangorde, waarin zij geplaatst zijn, door inwendige

krachten te verbreken. Bevindt zich een atoom of molecule *a.* tusschen twee atomen of moleculen *b.* en *c.*, dan blijft het zich daartusschen bevinden, wanneer niet uitwendige invloeden eene wijziging in de rangschikking der deeltjes bewerken. Maar ook die storing is niet blijvend: de atomen en moleculen nemen onder de nieuwe omstandigheden een nieuwen blijvenden evenwichtstoestand aan, dien zij slechts verlaten om rechts en links kleine schommelingen te maken, waarbij zij wel van onderlingen afstand maar niet van rangorde veranderen.

In de levende stof is volgens Fechner de toestand der deeltjes een geheel andere. Door het spel der inwendige krachten gedreven, wijzigen de atomen van het molecule en de moleculen onderling onophoudelijk niet alleen hunnen afstand, maar ook hunne stelling[1]. Zij beschrijven dergelijke kromlijnige banen als de lichamen van ons zonnestelsel. Als de stelling der deeltjes ten opzichte van elkander onophoudelijk verandert, kan ons begrip van chemische samenstelling, waarin ook de onderlinge aaneenschakeling der atomen is opgenomen, niet volkomen toepasselijk zijn op de levende stof. Dit is echter geen bezwaar, daar de toepasselijkheid van dat begrip op organiseerbare stoffen nog niet gebleken is, zooals reeds vroeger aangaande het protoplasma werd opgemerkt.

Ter verklaring van het ontstaan der schijnbaar onregelmatige bewegingen, die hij zich in de levende stof denkt, roept Fechner eene hypothese te hulp, die herhaaldelijk door diepzinnige natuuronderzoekers ter sprake gebracht is en aan welke hij in zijne *Atomenlehre* een afzonderlijk hoofdstuk gewijd heeft. Het is de onderstelling, dat er slechts eene enkele wet is, die de onderlinge werking der stofdeeltjes regelt, hoe groot hun aantal ook moge zijn en op welken afstand zij zich ook aan elkander mogen bevinden. Hoewel de vorming van dit denkbeeld voor de hand ligt, en het zonder twijfel bij iedereen moet oprijzen, die vooral naar eenheid in zijne natuurbeschouwing streeft, zoo doen zich bij de nauwkeurige omschrijving en bij de nadere uit-

1 Het schijnt aan Fechner ontgaan te zijn, dat men, sedert de onderzoekingen van Clausius meer algemeen bekend zijn geworden, ook voor de vloeibare en gasvormige *anorganische* stoffen dergelijke bewegingen van de moleculen aanneemt. Dat ook de atomen in het molecule der anorganische stoffen ten opzichte van elkander zulke bewegingen zouden maken, heeft men trouwens voor zoo ver mij bekend is, niet ondersteld, en het zou ook moeielijk te rijmen zijn met de heerschende chemische theorieën.

werking daarvan groote bezwaren voor, die bijna iedereen hebben afgeschrikt. Toen onze landgenoot Buijs Ballot in 1846 in zijne *Physiologie van het onbewerktuigde rijk der Natuur* aan die hypothese een wiskundigen vorm gaf, en uit haar een tal van belangrijke gevolgtrekkingen afleidde, meende hij zelfs, dat hij op dit veld nog geen enkelen voorganger had. Eerst later ontdekte hij, dat de mathematicus Boscovich bijna honderd jaar vroeger dezelfde hypothese op dezelfde wijze geformuleerd had. Fechner zelf heeft in zijne *Atomenlehre* een anderen vorm van dezelfde hypothese gegeven. Welke voorstelling nu ook de beste zij, in elk geval kunnen wij ons door deze hypothesen redelijke gronden denken voor het feit, dat deeltjes, die op grooten afstand elkander aantrekken, op kleiner afstand elkander afstooten, op nog kleiner elkander weder aantrekken, enz. En terwijl nu de bewegingen der anorganische stof, die wij als warmte zien verschijnen, volgens Fechner moeten optreden, als de stofdeeltjes van elkander verwijderd zijn op den afstand, waarbij de aantrekkende kracht in eene afstootende overgaat, zullen de bewegingen, die nevens de eerstgenoemde in de organische stof voorkomen, vooral bewerkt worden door aantrekkende krachten. Wij zien in het zonnestelsel, dat de werking van zoodanige krachten een bewegingstoestand kan voortbrengen van dezelfde soort, als die, welke Fechner zich in de moleculen der levende stof denkt.

Welke voordeelen Fechner's denkbeeld in zijne oogen boven de heerschende voorstellingen heeft, zal nader blijken uit de bespiegelingen, die hij er aan kan vastknoopen. Maar ook afgezien van die gevolgtrekkingen, schijnen hem de bekende eigenschappen der levende stof zeer goed met zijne hypothese over de beweging van hare atomen en moleculen te strooken. Die groote beweeglijkheid, die onophoudelijke vormverandering, die in 't oog vallende veranderlijkheid in 't algemeen, welke wij o.a. bij het protoplasma bemerken, zijn juist wat wij verwachten moeten daarin te vinden, als de deeltjes door inwendige krachten in de beweging verkeeren, die Fechner zich voorstelt. Hoe natuurlijk is het bij zijne hypothese, en hoe wonderlijk bij de andere, dat zich uit de eieren van verschillende dieren, die in hunnen allerjongsten toestand volkomen op elkander gelijken, zeer verschillende organismen ontwikkelen? Fechner behoeft slechts te onderstellen, dat de organische stof in ieder van de eieren in een eigenaardigen bewegingstoestand verkeert, dien zij moet behouden, althans bij benadering moet behouden,

zoolang het organisme leeft. De andere partij moet daarentegen in ieder ei naar eene eigene chemische samenstelling zoeken, wat volgens Fechner veel minder rationeel is, daar de scheikunde ons nog niets van die verschillende samenstelling weet te verhalen. Wel is waar, ook bij zijne hypothese blijft het onverklaard, hoe de werking der inwendige krachten te weeg brengt, dat de eieren, na bepaalde gedaantewisselingen te hebben doorloopen, eindigen met den vorm hunner ouders aan te nemen. Maar toch, Fechner weet ons naast zijne eerste hypothese een zeer algemeen beginsel te noemen, dat volgens hem nauwelijks eene hypothese mag genoemd worden, maar veeleer eene evidente waarheid is, en waardoor hij dit verschijnsel wel niet in bijzonderheden verklaart, maar toch min of meer begrijpelijk maakt. Dat algemeen beginsel noemt hij het beginsel van het streven der stof naar stabiliteit.

Denken wij ons een stelsel van stoffelijke deeltjes, die door krachten, van die deeltjes zelve uitgaande (inwendige krachten), gedwongen zijn zich in eene beperkte ruimte te bewegen, terwijl zij zich onder onveranderlijke uitwendige omstandigheden bevinden. In den loop der tijden zullen die deeltjes zeer verschillende stellingen ten opzichte van elkander innemen, waarin zij zich in verschillende richting en met verschillende snelheid bewegen. Zijn er nu onder al die standen sommige, die, als zij eenmaal ontstaan zijn, den terugkeer van het stelsel tot denzelfden toestand na zekere periode noodzakelijk maken, dan zal het stelsel tot een stabielen toestand gekomen zijn, zoodra de deeltjes eenmaal eene zoodanige stelling hebben aangenomen. Uit de beweging, die eerst geheel onregelmatig scheen, zal dan eene periodieke beweging ontstaan zijn, waarbij de deeltjes na bepaalde tijden altijd weder dezelfde standen aannemen, waarin zij zich met dezelfde snelheid in dezelfde richting bewegen. Alleen eene wijziging in de uitwendige omstandigheden zal den stabielen toestand van het systeem kunnen verstoren.

Fechner beweert nu, dat de natuur ons ten duidelijkste het streven der stof naar dergelijke stabiele toestanden toont. Voor zeer eenvoudige gevallen berekent de mechanica, dat de stabiele toestand weldra bereikt wordt; maar voor gevallen, die maar eenigszins moeielijker zijn, is de berekening van den loop der beweging met de bekende hulpmiddelen der wiskunde niet mogelijk. De ervaring schijnt echter de duidelijkste bewijzen voor het streven der stof naar stabiliteit te geven. De beweging der

lichamen van ons planetenstelsel is wel niet volkomen stabiel, daar het onmogelijk is, dat de planeten alle te gelijk in dezelfde standen terugkeeren, die zij eens hebben ingenomen; maar er bestaat toch een periodieke terugkeer van *bijna* dezelfde standen van twee, van drie, ja zelfs van alle planeten, en ten gevolge daarvan is er eene benaderde stabiliteit in de kleine storingen van iedere planetenbaan. De vaste deeltjes der massa van iedere planeet bewegen zich nagenoeg stabiel met betrekking tot hare omwentelingsas. De winden en de stroomingen van het water geven weinig voorbeelden van stabiliteit, maar zelfs daarbij kan men periodieke bewegingen opmerken. Ieder organisme is eindelijk een voorbeeld van den stabielen bewegingstoestand van een stelsel van stofdeeltjes; waarbij wij trouwens in aanmerking moeten nemen, dat het niet *dezelfde*, maar *aequivalente* deeltjes zijn, die in het organisme periodiek dezelfde stellingen innemen.

Ik moet het aan den lezer overlaten te beoordeelen, in hoeverre Fechner te recht meent door deze en soortgelijke voorbeelden de waarheid van zijn beginsel te hebben waarschijnlijk gemaakt, en veroorloof mij alleen de opmerking, dat dit gedeelte van zijne beschouwingen mij het zwakste voorkomt.

Behalve zijne hypothese over het eigenaardig kenmerk der levende stof en zijn beginsel van het streven der stof naar stabiele toestanden, gebruikt Fechner ter verklaring van het ontstaan en de ontwikkeling der organische wereld de bekende theorie van Kant en Laplace over de vorming van het zonnestelsel. Volgens de heerschende denkbeelden schijnt die theorie al bijzonder weinig te maken te hebben met het ontstaan en de verandering der organismen. Wij zullen weldra zien door welke stoute combinaties Fechner haar daarmede in verband brengt. Zij onderstelt, gelijk men weet, dat de massa van het zonnestelsel oorspronkelijk in fijn verdeelden toestand eene ruimte aanvulde, die zich verder uitstrekt dan de loopbaan van de verste planeet, en dat alle deeltjes van die massa, die men zich gewoonlijk bolvormig denkt, door onbekende oorzaken waren aangedaan met bewegingen in dezelfde (of verschillende) richting[1]. Werkt nu tusschen die

1 Dit is de gewone voorstelling, die ook Fechner aanneemt, maar die ik noch bij Kant, noch bij Laplace volkomen bevestigd vind. De laatste spreekt niet opzettelijk over den aanvankelijken bewegingstoestand der deeltjes, maar men zou desnoods uit zijne woorden kunnen opmaken, dat hij aan eene oorspronkelijke beweging van alle deeltjes in dezelfde richting gedacht heeft. Kant daarentegen verklaart uitdrukkelijk, dat de draaiende beweging door de bekende eigenschappen der stof van zelve moet ontstaan, als eenmaal hare verspreiding in eene onmetelijke ruimte gegeven is. Uit zijne geheele behandeling van het onderwerp bemerkt men, dat hij volstrekt niet gelooft aan eene aanvankelijke beweging van alle deeltjes in dezelfde richting (*Naturgeschichte des Himmels*, Werke VI, blz. 97, 98 der uitgave van Rosenkranz en Schubert).

deeltjes de gravitatie, dan moet zich een aanzienlijk gedeelte der stof om het zwaartepunt ophoopen, terwijl tevens aan den omtrek in de nabijheid van het vlak, dat door het zwaartepunt loodrecht op de omwentelingsas gelegd kan worden, zich achtereenvolgens ringen moeten afscheiden. Elke van die ringen heeft zich in verschillende stukken gesplitst, die ieder voor zich den bolvorm hebben aangenomen, en waarvan de grootste mettertijd al de kleinere met zijne massa vereenigd heeft. Uit de groote hoeveelheid stof, die zich om het zwaartepunt van het zonnestelsel verdicht heeft, is de zon ontstaan, uit de achtereenvolgens afgescheiden ringen de verschillende planeten. Zoo wordt de vorming van het geheele stelsel uit bekende wetten afgeleid. Slechts twee dingen blijven daarbij eenigszins raadselachtig. Vooreerst de gronden, waarom wij genoodzaakt zouden zijn de massa van het planetenstelsel oorspronkelijk in zeer fijn verdeelden en uitgezetten toestand te denken. In de tweede plaats, van waar de bewegingen ontstonden, die de deeltjes bezaten, toen de gravitatie hare werking begon. De eerste vraag wordt door Fechner niet besproken. Met vele anderen schijnt hij het oog te sluiten voor de omstandigheid, dat de gronden, die in vroeger tijd voor den oorspronkelijken gastoestand der aarde pleitten, voor een groot deel vervallen zijn, sedert de geologen niet meer zoo eenstemmig een gloeiende en gesmolten aardkern voor de verklaring der geologische verschijnselen noodig achten. Over de aanleiding tot de oorspronkelijke bewegingen der deeltjes geeft Fechner belangwekkende opmerkingen, die het min of meer bovennatuurlijk karakter dier bewegingen geheel wegnemen. Trouwens, ook in Kant's theorie schijnen die bewegingen niet zoo onverklaarbaar als zij aan Newton voorkwamen, die hierin bepaaldelijk de hand Gods meende te moeten erkennen.

Uit de omstandigheid, dat de banen der verschillende planeten een eenigszins verschillenden stand en de draaiingsassen eene verschillende stelling ten opzichte van de baan hebben, leidt Fechner af, dat de oorspronkelijke beweging der verschillende deeltjes van het zonnestelsel niet bij alle dezelfde richting had.

Desnoods zou men ook kunnen aannemen, dat de richting dezelfde was bij alle deeltjes, die thans eene planeet samenstellen en dat alleen de richting der oorspronkelijke beweging van de deeltjes der verschillende planeten uiteenliep. Veel waarschijnlijker is het echter, dat ook de deeltjes van eene enkele planeet aanvankelijk bewegingen vertoonden in verschillende richting. Dan hebben zich toch die bewegingen sedert de periode, waarin de planeet eene vaste massa is geworden, wier deelen door moleculaire krachten aaneengehouden worden, onder den invloed der gravitatie samengesteld tot eene enkele voortgaande beweging van de geheele massa, en eene draaiende beweging om eene as, die zelf weder in periodieke schommelingen verkeert. Maar voordat die toestand bereikt werd, is er eene periode geweest, waarin de deeltjes van de massa der aarde zich op afstanden bevonden, waarbij de werking der moleculaire krachten niet merkbaar is. Toen wijzigden zij hunne oorspronkelijke bewegingen, die in richting en snelheid aanmerkelijk uiteenliepen, alleen onder den invloed der gravitatie, en moeten zij voor een groot deel kromlijnige banen om het zwaartepunt der aarde beschreven hebben. Van zulk een toestand heeft men een beeld op groote schaal, als men zich de beweging der planeten voorstelt. Alleen heeft men zich het aantal der planeten veel grooter te denken dan het werkelijk is, en hare wegen veel minder eenvoudig dan de elliptische planetenbanen. Zulk een bewegingstoestand noemt Fechner kosmorganisch om de overeenkomst en het verschil uit te drukken met den bewegingstoestand, waarin hij het wezenlijk karakter ziet van de levende stof. Ook bij de laatste heeft men toch met bewegingstoestanden te doen, waarbij de deeltjes voortdurend hunne stelling ten opzichte van elkander wijzigen. Maar in de levende stof zijn de deeltjes op veel kleiner afstanden van elkander verwijderd, afstanden, waarbij de werking der moleculaire krachten zich duidelijk doet bemerken. Daarom noemt Fechner den bewegingstoestand in de levende stof moleculair-organisch, terwijl hij de beweging, die de levenlooze stof onder den invloed der moleculaire krachten aanneemt, met den naam van moleculair-anorganisch bestempelt.

De deeltjes der aarde, die aanvankelijk in kosmorganische beweging verkeerden, verdichtten zich allengs meer en meer om het zwaartepunt. Hunne afstanden werden kleiner, de moleculaire krachten begonnen te werken, de kosmorganische bewe-

ging ging plaatselijk in moleculair-organische en moleculair-anorganische beweging over. Volgens de voorstelling, die zich Fechner over den aard der krachten vormt, die tusschen stofdeeltjes werken, moet de eerste beweging vroeger ontstaan zijn dan de tweede, en is zelfs het oorspronkelijk ontstaan van organismen uit anorganische stof (d.i. stof, die in moleculair-anorganischen bewegingstoestand verkeert) lijnrecht in strijd met het beginsel van het streven der stof naar stabiliteit. Derhalve is de ontwikkeling der levende natuur begonnen met de vorming van kolossale wezens, die zich even ver uitstrekten als de ruimte, waarin de afstand der deeltjes klein genoeg was om moleculair-organische bewegingen mogelijk te doen zijn. Ja, wellicht bestond de organische wereld in hare prille jeugd uit een enkel reusachtig levend wezen, dat aarde, lucht en water vulde, of liever de plaats besloeg, die thans door deze drie deelen van onzen aardbol wordt ingenomen. Weldra echter scheidde dit eerste organisme de vaste stof af, die wij thans de aarde noemen, de vloeistof, die nu de zee vormt, en ademde het de lucht uit. Want onder den invloed van altijd nog overwegend aantrekkende krachten moest zich de stof langzamerhand om vele middelpunten samenhoopen, evenals de stof van het zonnestelsel dat onder den invloed der gravitatie gedaan heeft. Daardoor ontstond eene splitsing van de eene oorspronkelijke moleculair-organische massa in gedeelten, die ten gevolge van hun gemeenschappelijken oorsprong elkander in zekere opzichten aanvullen. Daar toch die bestanddeelen eene wederkeerige werking op elkander blijven uitoefenen, ten gevolge waarvan het geheel gedurende een zekeren tijd in tamelijk onveranderden toestand blijft verkeeren, zoo moet voor een waarnemer, die den gemeenschappelijken oorsprong der deelen niet kent, de schijn ontstaan, als zouden die bestanddeelen er op aangelegd zijn om elkanders bestaan mogelijk te maken. Zulk eene splitsing noemt Fechner *bezugsweise Differenzirung*, eene niet zeer sierlijke uitdrukking, die wij het best door splitsing in correspondeerende deelen kunnen weergeven. De eerste splitsing van die soort was de verdeeling der oorspronkelijke moleculair-organische massa in een moleculair-organisch en een moleculair-anorganisch rijk, waarvan ieder de voorwaarde was tot het voortbestaan van het andere. Beide gingen voort zich in deelen te splitsen, die ten gevolge van de wijze van hun ontstaan tot op zekere hoogte in elkanders behoeften voorzagen, zoodat het geheel door en na

iedere splitsing in een meer stabielen toestand kwam dan vroeger. De deelen behoefden niet noodzakelijk ongeveer gelijken omvang te hebben; eenige der afgescheiden bestanddeelen konden zeer klein zijn; een geval, dat Fechner als splitsing door kiemen van de splitsing door massa's onderscheidt.

De toepassing van deze beginselen ligt voor de hand. Volgens Fechner zijn de organische wezens in het leven getreden langs den weg der splitsing in correspondeerende deelen. Waarom beantwoorden de levende wezens zoo volkomen aan hunne levensomstandigheden? Omdat zij zich met de middenstoffen, waarin zij leven, uit eene gemeenschappelijke moederstof hebben afgescheiden op zoodanige wijze, dat de toestand van het geheel meer stabiel werd dan hij vroeger was. Planten en dieren, die op bewonderenswaardige wijze in elkanders behoeften voorzien, het voedingsdier en de parasiet, het mannetje en het wijfje zijn producten van eene dergelijke splitsing. ‘Hoe moeilijk valt het’, zegt Fechner, ‘zich het ontstaan van een Braziliaansch oerwoud voor te stellen, dat niet zooals onze bosschen slechts eene soort of eenige weinige soorten van boomen bevat, maar de meest verschillende door elkander, met eene verwarde massa van slingerplanten, Orchideën, enz., met apen, papegaaien, slangen, vlinders, muskieten, enz. - hoe moeielijk valt het zich dat ontstaan voor te stellen, wanneer al deze dingen uit kiemen van gelijke inrichting op denzelfden bodem, dus in hoofdzaak onder dezelfde omstandigheden, zullen ontsproten zijn; van waar zullen de voorwaarden tot zoo verschillende ontwikkeling gekomen zijn? Volgens onze opvatting is het gansche oerwoud niets anders dan een stuk van het kosmorganische stelsel, welks deelen uit elkander genomen en tot ontwikkeling gekomen zijn. In dat stelsel waren alle verscheidenheden van de genoemde wezens en van nog andere, die zich niet hebben kunnen staande houden, reeds in beginsel aanwezig, schoon zij ook voor een deel zich eerst door latere splitsing duidelijk hebben kunnen ontwikkelen.’

Darwin's beginsel van de natuurlijke teeltkens verliest bij deze beschouwingen zijne waarde niet. De wederzijdsche aanvulling tusschen de voortbrengselen van de splitsing in correspondeerende deelen is niet in elk geval even volledig, en er zal tusschen de organismen, welke door de splitsing zijn voortgebracht, een strijd voor het bestaan ontbranden, waarin de meest geschikte de overwinning zullen behalen. In plaats

van de verklaring van het ontstaan der gewichtigste verschillen te geven, wordt de natuurlijke teeltkeus alleen opgeroepen om den oorsprong der kleine wijzigingen duidelijk te maken.

Fechner leidt uit zijne theorie van de splitsing in correspondeerende deelen en zijn beginsel van het streven der stof naar stabiliteit nog verschillende minder of meer belangrijke gevolgen af. Zoo volgt uit het laatste beginsel, dat de wijzigingen der organismen, welke door de splitsing ontstaan, in den loop der tijden al kleiner en kleiner zijn geworden, omdat het geheele wereldsysteem al meer en meer tot een stabielen eindtoestand genaderd is. Zoo beproeft hij de teleogische verklaringswijze met de causale te verzoenen. De stabiele eindtoestand, en de tot stabiliteit neigende toestanden, die wij thans op aarde zien, moeten den indruk van doelmatigheid maken op den mensch die hun aanzijn ontdekt zonder de wijze te kennen, waarop zij ontstaan zijn. De werking der krachten tusschen de stofdeelen voert het heelal meer en meer tot een stabielen eindtoestand. Let men nu op het einde, waartoe al die werkingen leiden, dan kan men ze doelmatig noemen, daar het stabiele stelsel datgene is, waarin de deelen behoorlijk samenpassen, en dingen, die te zamen passen ons doelmatig ingericht schijnen. Maar dat zij ten slotte te zamen passen, wordt teweeggebracht door de werking van zuiver physische krachten, die werkzaam zijn in den zin van het streven der stof naar stabiliteit.

Het komt mij niet noodig en zelfs niet wenschelijk voor deze en andere dergelijke beschouwingen hier nader te bespreken. De uitkomsten van strenge redeneering of van empirisch onderzoek kunnen dikwijls op niet al te onnauwkeurige wijze in korte woorden worden medegedeeld. Maar met phantasieën is de zaak anders gelegen. De levenwekkende invloed, dien zij kunnen uitoefenen, gaat grootendeels of geheel verloren, als zij uit de tweede hand worden medegedeeld. Daarom zwijg ik ook geheel over het laatste hoofdstuk van Fechner's boek, dat hij *Glaubensansichte* noemt en waarin hij ons nogmaals zijne dichterlijke wereldbeschouwing voordraagt, waarvoor hij reeds zoo dikwijls eene lans gebroken heeft. De korte aanwijzing van de strekking van zijn boekje, die ik in dit opstel gegeven heb, kan haar nut hebben en de aandacht op Fechner's werken vestigen; een nauwkeurig overzicht van den inhoud zou slechts van de lezing kunnen afschrikken.

Tot het einde van dit opstel genaderd, wil ik niet nalaten

den lezer mede te deelen, dat ik niet verwacht, dat het boekje van Fechner zooveel opgang in de wereld zal maken als de theorie, die hij bestrijdt. Ik kan mij zelfs moeielijk voorstellen, dat hij een enkelen bekeerling voor zijne hypothesen zou maken. De natuurkundige lezer zal de talrijke bezwaren bemerkt hebben, die er tegen Fechner's denkbeelden zijn aan te voeren. Vele daarvan worden door hem besproken, en op minder of meer bevredigende wijze opgelost. Ik heb mij bijna geheel onthouden van de vermelding dier bezwaren, omdat eene grondige critiek van Fechner's argumenten niet op hare plaats zou zijn in dit tijdschrift, en niet noodig was voor het doel van dit opstel.

Intusschen vrees ik, dat sommige lezers nog andere bedenkingen tegen Fechner's boek zullen aanvoeren, dan dat het moeilijk is zijne denkbeelden in overeenstemming te brengen met sommige algemeen erkende of vrij algemeen erkende stellingen. Waartoe dienen zulke phantastische beschouwingen, wier onderwerp, althans voorloopig, geheel buiten het gebied der ervaring valt, beschouwingen, die ons eene eeuw of zelfs twee eeuwen terugvoeren, naar de periode toen een aantal schrijvers ieder zijne eigene cosmogenie verdedigden? Heeft de ondervinding ons niet geleerd, dat de wetenschap door zulke buitensporigheden volstrekt niet gediend wordt? Zijn zij onderhoudend geschreven, dan kunnen zij eene aangename ontspanning geven aan menschen, die meer sympathie hebben voor poëzie dan voor strenge redeneering of wetenschappelijk onderzoek. Maar dan ware het toch beter, dat de phantasie zich alleen bezig hield met de onderwerpen, die de dichterlijke geest van het volk in zijne sprookjes behandelt. Laat zij kinderen en kinderlijke menschen gelukkig maken met het verhaal der lotgevallen van koningskinderen, die leefden in den tijd, ‘toen het wenschen nog geholpen heeft’; laat zij desnoods hare beelden ontleenen aan de hedendaagsche samenleving; zij wachte er zich voor aan wetenschappelijke onderwerpen te raken. Want zij zal de studie geen stap verder brengen en verkeerde voorstellingen over die onderwerpen verspreiden.

Ofschoon ik niet wil ontkennen, dat er in deze aanmerkingen van de droge en nuchtere wetenschap eene groote waarheid ligt, moet ik aan de andere zijde opmerken, dat de mensch nu eenmaal niet alleen bij bewezen en bewijsbare waarheden leeft en zich verheugt. De phantasie is eene zoo kostelijke gave, dat wie haar bezit moeite heeft hare buitensporigheden

tegen te gaan. Zelfs hare strenge rechters veroorloven zich in alle stilte haar den vrijen loop te laten. Of zou men wellicht meenen, dat de ongemeene belangstelling, die de leer der afstamming gevonden heeft, te verklaren zou zijn, wanneer de natuurkundigen niet smachtend hadden uitgezien naar een onderwerp, waarbij zij aan de phantasie den teugel konden vieren? Zoo vele jaren lang hadden zij in het enge kringetje rondgedraaid, waarin Cuvier's prozaïsche geest hen gebannen had. Hoe volijverig zijn ook de Darwinisten in het maken van allerlei hypothesen, die nog volstrekt niet voor onderzoek vatbaar zijn? Darwin's werken zijn alles behalve vrij van natuurkundige phantasieën, al is hun meest in het oog vallend kenmerk gelegen in het combineeren van een onoverzienbaar aantal feiten. Kunnen de hypothetische geslachtsboomen, waarop Haeckel zijne lezers onthaalt, veel meer heeten dan grillige spelingen van de verbeeldingskracht? Er bestaat juist even veel grond om te gelooven, dat de *Moneeren*, waaruit Haeckel de hoogere organismen wil doen ontstaan, eenigen aanleg tot hooger ontwikkeling hebben, als dat de reusachtige wezens, waarvan Fechner spreekt, ooit op aarde hebben verkeerd, Het eene is eene bloote mogelijkheid even als het andere. Erkennen wij, dat er aan beide zijden gephantaseerd wordt, bij de aanhangers van het Darwinisme vooral niet minder dan bij zijne bestrijders. Misschien zullen wij dan leeren inzien, dat wij niet zooveel van onze voorouders verschillen in het kiezen van de onderwerpen onzer wetenschappelijke discussies, als men wel geneigd is te meenen. De strijd over de ontwikkeling der organische wereld zal even weinig practisch nut aanbrengen als de quaesties, waarmede de scholastieken zich bezig hielden, terwijl de eindbeslissing nog veel moeilijker te bereiken is. Zou het dan niet wenschelijk zijn, dat wij ook deze ‘onvruchtbare strijdvraag’ eindelijk eens lieten rusten en ons bescheidenlijk bepaalden tot proefnemingen over de veranderlijkheid der soort, het onderwerp, dat Darwin in de eerste plaats aan de orde gesteld heeft, en dat eene zeer practische strekking heeft? Het zou ons weinig baten. Binnen weinige jaren zou de menschheid zich weder in twee vijandige kampen verdeelen, naar aanleiding van een ander vraagstuk, waarvan de behandeling aan de voorstanders der nuttigheidsleer even onvruchtbaar zou voorkomen. Er zijn een tal van onoplosbare vragen, ten aanzien van welke men, zooals Kant zegt, te vergeefs onverschilligheid op wil wekken, omdat de mensche-

lijke geest met betrekking tot die vragen op den duur niet onverschillig zijn kan. Die eigenschap van den menschelijken geest is zeker zeer onvoordeelig voor het individu. De natuurlijke teeltkeus had die eigenschap reeds lang moeten doen ondergaan, indien zij behoorlijk de taak vervulde, die het Darwinisme aan haar opdraagt. Wie echter ontdekt heeft, hoe hecht de banden zijn, waardoor die belangstelling in het wonderlijke en onverklaarbare aan de voortreffelijkste eigenschappen van den mensch verbonden is, zal ook zelfs over natuurkundige phantasieën een gunstiger oordeel vellen. Zelfs waar hij veroordeelt, zal hij gewoonlijk eenige reden tot instemming vinden. Ook op den meest phantastischen Darwinist kunnen de woorden toegepast worden, die een Engelsch tijdschrift voor weinige maanden op een van hen toepaste:

> Doch sind wir auch mit diesem nicht gefährdet,
> In wenig Jahren wird es anders sein:
> Wenn sich der Most auch ganz absurd geberdet,
> Es giebt zuletzt doch noch 'nen Wein.

Laat ons hopen, dat de leer der afstamming ons mettertijd niet alleen een wijn, maar ook een goeden wijn geven moge, al stelt zij zich bij wijlen wat zonderling aan. De menschheid schijnt niet vatbaar te zijn voor de verstandige overtuiging, dat de middelweg de veiligste is. Nu eens wijkt zij af ter rechterzijde, dan weer ter linkerzijde van de richting, waarin de kortste en de gemakkelijkste weg ligt. Na zich eerst jaren lang te hebben toegelegd op de moeielijke taak om af te zien van alle belangstelling in meer algemeene vragen, zien wij haar thans weder over eene enkele van die algemeene vragen vrij ongerechtvaardigde en zonderlinge beweringen uitspreken, terwijl zij de overige nog altijd minachtend voorbijgaat. Wij verontrusten ons daarover niet, omdat de geschiedenis leert, dat slechts langs dezen weg het meer volmaakte in het leven kan treden.

Utrecht, November 1873.
C.B. SPRUIJT.

Het volksonderwijs op Ceylon.

(*Vervolg en slot van blz.* 317.)

Omtrent de vakken waarin en de hoogte tot welke onderwijs wordt gegeven, kan weinig bestemds worden medegedeeld. Eenheid van onderwijs bestaat er op Ceylon nog niet. Waar men zich moet behelpen met lieden van allerlei slag en zeer verschillenden graad van geschikt- en bekwaamheid, van kunde of onkunde, kortom met ieder die zich als schoolmeester aanbiedt, kan bezwaarlijk een standaard van onderwijs voor de verschillende schoolcategoriën vastgesteld worden. Op de eene school wordt in dit, op de andere weder in dat vak onderwezen; hier bepaalt men zich daarbij tot de allereerste beginselen, ginds klimt men veel hooger op, en grootendeels regelt zich dit naar de kundigheden der leeraars. Dit geldt althans van de hoogere, de Engelsche scholen. Op de lagere, bepaaldelijk de inlandsche scholen, waar, uit den aard der zaak, het onderwijs zeer beperkt is, laat zich op dit laatste lichter een peil trekken. Ter tegemoetkoming hierin heeft de heer Sendall mij in het bezit gesteld van een onder de bijlagen voorkomende time-table, welke de lessen, op inlandsche scholen gegeven, ten naastenbij aangeeft. Tot hoever men met het onderricht in elk onderwerp gaat, kan voorts tot zekere hoogte opgemaakt worden uit de voor gesubsidiëerde scholen vastgestelde examens. Uit een en ander blijkt, dat op de inlandsche scholen van Maandag tot en met Vrijdag (Zaterdag, vergis ik me niet, is de wekelijksche feestdag der Boedhisten), en wel van 8 ure 's voormiddags tot 1.30 's namiddags les wordt gegeven in lezen, schrijven (in de laagste klassen het schrijven van letters en cijfers op lei of ola's, in de hoogste het nauwkeurig op-

schrijven van 't geen gedicteerd wordt), rekenen (vooral het vaardig herleiden van munten, maten en gewichten), de beginselen der algemeene aardrijkskunde en de geographie van Ceylon, zoomede de geschiedenis van dit land.

Op de gemengde scholen onderscheidt het onderwijs zich in den regel slechts daarin van dat der inlandsche scholen, dat ook het Engelsch lezen en schrijven geleerd wordt.

Ten einde ons voorts van het onderwijs op de Engelsche scholen althans eenig denkbeeld te vormen, staat er geen andere weg voor ons open, dan de verslagen der Local Examinations en andere openbare examens, welke later zullen ter sprake gebracht worden, te raadplegen. Andere gegevens zijn er, voor zoover ik weet, niet. En uit de lessen op eenige weinige scholen die ik zelf heb kunnen bezoeken, tot het onderwijs op allen te willen besluiten, zoude, zooals uit het voorgaande volgt, eene ongerijmdheid zijn.

Vooraf zij opgemerkt, dat de Engelsche, of zoodanige scholen waar de Engelsche taal uitsluitend het medium van onderwijs is, zich splitsen in gewone en hoogere scholen. De laatste, centraalscholen genaamd, dagteekenen van 1841 en 1842 en zijn in het leven geroepen door de weleer aan het hoofd der scholen staande commissie, welke het onderwijs, tot dusverre gegeven, niet practisch genoeg achtte. Met hare oprichting werd dan ook bepaaldelijk opleiding voor een practisch beroep, voor handel, nijverheid of landbouw beoogd. Het tot dat einde vastgesteld schoolprogram luidde als volgt:

1. Algemeene geschiedenis en aardrijkskunde.
2. Rekenkunst, toegepast op handel en nijverheid, zooals bijv. het boekhouden.
3. Wiskunde, met inbegrip van algebra en driehoeksmeting en de toepassing daarvan op landmeten, zeevaartkunde, enz.
4. Natuur- en scheikunde, toegepast op landbouw, werktuigkunde, enz.

Gebrek aan deskundige leeraars maakte echter - gelijk te voorzien was - de opvolging van dit schema ondoenlijk. Meergenoemde enquête van 1865 bracht aan het licht, dat toegepaste meetkunde nagenoeg geheel, boekhouden en verwante vakken geheel op de centraalschool werden verwaarloosd. In de plaats daarvan werd 't Latijn (!) onderwezen. De leiders der bedoelde enquête waren van oordeel, dat de inlander met eene grondige kennis van het Engelsch konde volstaan, en

dat deze taal in zekeren zin voor hèm behoorde te zijn, wat het Latijn voor den Engelschman is. Met klem drongen zij dus de handhaving van 't oorspronkelijk schoolprogram aan. Zooveel doenlijk (straks zal men zien in hoeverre) tracht men thans aan dien wensch te voldoen. - Er bestaan drie centraalscholen, eene te Point de Galle, eene te Kandy en de derde te Colombo; op de laatste plaats is zij onder den naam van Lowerschool aan de Academy verbonden.

Strikt genomen behoort ook de Colombo Academy tot de Engelsche scholen; men doceert er althans uitsluitend door middel van 't Engelsch. In 1835 opgericht, stond zij aanvankelijk geheel op zich zelve en verschafte zij aan jongelieden uit den vermogenden stand eene nagenoeg met die op Engelsche colleges gelijkstaande opleiding. Zij bestond toen, gelijk ook thans weder, uit twee verschillende afdeelingen, namelijk eene lagere en eene hoogere school (Lower- and Upperschool). Het onderwijs, in de eerste gegeven, was slechts daarin van dat eener centraalschool verschillend, dat het tevens eene voorbereiding voor de hoogere of Latijnsche school was. De cursus, in beide klassen te zamen, vormde een in zich zelf afgerond geheel, bij welks afbakening men geen opleiding tot eene hoogere academische instelling in 't buitenland, maar uitsluitend voorziening in de uit practisch oogpunt dringendste behoeften der inheemsche bevolking en in 't algemeen der kolonie op het oog had gehad. In 1859 kwam daarin verandering. Op aansporing der hoogeschool te Calcutta werd in dat jaar de cursus in zooverre gewijzigd, dat hij eene voorbereiding tot het toelatingsexamen aan die universiteit werd. Men ging op Ceylon uit eigen beweging nog verder, en voegde in hetzelfde jaar eene hoogere klasse aan de Academy toe, onder den naam van Queen's College, waar gelegenheid werd gegeven om zich voor het examen van Bachelor of Arts te bekwamen, en dezelfde cursus gevolgd werd als op de universiteit van Calcutta, en in latere jaren, zooals uit een verslag van den directeur der Academy, dd. 29 November 1869, blijkt, als op de hoogeschool van Madras. Queen's College en zelfs de Upperschool werden echter van den aanvang af zeer slecht bezocht. Zelfs de vermogende inlanders achten in den regel de opleiding hunner zonen voltooid, wanneer dezen alle klassen eener centraalschool of, op de Colombo-Academy, der Lowerschool hebben doorloopen. De weinigen die het nut van hooger vorming en onderwijs

inzien, zenden hunne zonen op zeer prillen leeftijd of na volbrachten cursus aan de Upperschool der Academy te Colombo, naar Engeland, welks hoogescholen ook in de schatting der inlanders hooger staan dan die van het vasteland van Britsch-Indië. De verslagen der Academy maken slechts van enkele personen gewag, die, bij uitzondering, hunne studiën aan een der Indische hoogescholen voortgezet hebben. Van de Upperschool werd dus weinig, en van Queen's College nagenoeg in 't geheel geen gebruik gemaakt. Het was dan ook het eenparig gevoelen van het sub-comité uit den Wetgevenden Raad, met het instellen van meergenoemde enquête belast, dat aan het bestaan van Queen's College, en voorts aan de affiliatie der Colombo Academy met de universiteit te Calcutta onverwijld een einde diende gemaakt. Met behoud der afdeelingen Lower and Upperschool, zoude de Academy zich voortaan in hoofdzaak moeten bepalen tot het geven eener deugdelijke, practische opleiding, en ten behoeve der weinigen, die het hooger onderwijs wilden volgen, zoude de cursus in dier voege ingericht moeten zijn, dat de leerling tevens voorbereid werd voor het toelatings-examen aan eene Engelsche, niet aan eene Indische hoogeschool. De vereischten toch om op de hoogeschool te Calcutta toegelaten te worden, werkten - zooals de ervaring geleerd had - nadeelig terug op den cursus aan de Academy te Colombo. Eindeljjk stelde het sub-comité voor, door de instelling van beurzen den ijver der gymnasiasten te prikkelen. Aldus werd door de Regeering besloten. De Colombo Academy werd losgemaakt van de universiteit te Calcutta, en Queen's College afgeschaft. Voorts werd op het einde van 1869 eerstgenoemde instelling op een anderen voet gebracht. In hoofdzaak is de tegenwoordige regeling deze[1]. De Academy bestaat uit twee afdeelingen. De laagste (Lower Division) is gesplitst in vijf klassen, en de cursus van elk dezer is éénjarig. Het doel dezer afdeeling is van tweeërlei aard. Vooreerst en hoofdzakelijk, een degelijke, practische opleiding voor handel en nijverheid te verschaffen. Daarnevens moet zij voorbereidende school zijn voor de hoogere afdeeling. Deze bestaat uit drie klassen, elk met éénjarigen cursus; zoodat een knaap die op zijn elfde jaar

1 Zie Ceylon government gazette of 25th December 1869. Zoomede een Letter from Director of Public Instruction to the Honorable the Colonial Secretary, 10th December 1869.

voor het eerst op de banken der Academy plaats neemt (om er toegelaten te worden, moet men het tiende levensjaar vervuld, en het twaalfde nog niet bereikt hebben), op zijn negentiende of twintigste jaar als undergraduate aan eene Engelsche hoogeschool kan ingeschreven worden.

Ten slotte is men ter algeheele voldoening aan het verlangen van voornoemd sub-comité tot de instelling van ettelijke beurzen en prijzen overgegaan. Namelijk twee beurzen van £ 10 elk, en voor den tijd van vier jaren, waarvan er, bij den overgang van de Lower tot de Upper Division, één toegekend wordt aan hem, die het verst van zijne medeleerlingen in de zoogenaamde klassieke vakken, en de ander aan dengeen, die het verst in de mathesis blijkt gevorderd te zijn. Voorts wordt de sinds lang bestaande Turnour-prize, die ter gedachtenis van den verdienstelijken ambtenaar bij het binnenlandsch bestuur, Turnour, den ontdekker en eersten vertolker der oude kronieken van Ceylon, ingesteld is, jaarlijks aan dien leerling van de *hoogste klasse* der Academy gegeven, die het meest in klassiek gedeelte van het onderwijs (Engelsch, Latijn, geschiedenis en zedekunde) uitblinkt. En eindelijk wordt jaarlijks, ter bekostiging van het verblijf aan een Engelsche hoogeschool, eene beurs van £ 50 toegekend aan den uitstekendste onder allen.

Welke grieven er tegen de Colombo Academy[1] ingebracht zijn en steeds te berde gebracht worden, Ceylon heeft aan die instelling zeer veel te danken; o.a. hebben er een groot aantal inlandsche hoofden eene deugdelijke opleiding genoten. In het aantal harer leerlingen moge zij in den regel de centraalscholen niet overtreffen[2], ten aanzien van de uitgebreidheid der vakken waarin, en de wijze waarop het onderwijs wordt gegeven, staat zij echter veel hooger dan eenige school waarop de kolonie mag bogen.

Pogen we thans door middel van de verslagen der Local Examinations en der eerst sinds 1869 aan de Colombo Academy

1 Nog eene andere op zich zelf staande gouvernementsschool wordt op Ceylon gevonden. Te weten, the Alfred Model Farm. Bij gemis van bescheiden, moet ik echter over deze, tijdens mijn verblijf op Ceylon nog niet geopende inrichting, het stilzwijgen bewaren.

2 Zij telde op het einde van 1876 één honderd negen en veertig leerlingen, namelijk vier Engelschen, zeven en zestig Euro-Aziaten en overigens Oosterlingen. Op hetzelfde tijdstip bedroeg het aantal leerlingen op de centraal-school te Kandy één honderd en twintig, en die te Galle (de hoogere en de lagere afdeeling te samen) twee honderd en zestien.

verbonden examens voor de mathematical en Turnour-prijzen, het onderwijs op de Engelsche scholen ten naastenbij te bepalen. Uit deze stukken blijkt dat er behalve in lezen en schrijven (in 't Engelsch), zoomede de beginselen der rekenkunst, onderwijs wordt gegeven in de hieronder genoemde vakken, en dat, althans op de centraalschool, de grenzen van dit onderwijs feitelijk de volgende zijn (op de meeste Engelsche scholen blijft men beneden dit peil):

Geschiedenis	De geschiedenis van Engeland en van Ceylon.
Aardrijkskunde	In engeren, d.w.z. politieken zin, wordt de aardrijkskunde in haar geheelen omvang behandeld.
Meetkunde	Tot de lichamen, zoomede vlakke driehoeksmeting.
Algebra	Eerste beginselen.
Werktuigkunde	De leer van het zwaartepunt, de wetten der beweging, de beweging van vallende lichamen in de vrije ruimte en langs een hellend vlak

Eindelijk, landmeten en teekenen.

Van natuur- en scheikunde wordt in die verslagen in 't geheel niet gerept, wèl een bewijs, dat het onderwijs in die vakken, zelfs op de hoogere scholen, tot dusverre tot de vrome wenschen behoort. In het Engelsch brengt men op verscheiden scholen de jongens zoo ver, dat zij een redelijk opstel in die taal kunnen schrijven, en een niet te duistere passage in Milton of Shakespeare op het eerste gezicht ten naastenbij kunnen verstaan. Ziedaar het voornaamste wat zich uit de verslagen van in de kolonie gehouden examens over dit onderwerp laat samenvatten. Hoe weinig het zij, het is toch tot het trekken van den cirkel voldoende, waarbinnen het onderwijs op alle Engelsche scholen, met uitzondering der Colombo Academy, valt.

Nog één punt blijft ons onder deze rubriek (onderwijs) ter behandeling over, te weten het schoolgeld. De ervaring heeft op Ceylon geleerd, dat men in de bepaling daarvan zeer voorzichtig moet zijn. Eenmaal vastgesteld, moet het vooral niet lichtvaardig worden veranderd. Aanvankelijk werd, onder het Engelsch bestuur, een zeer gering schoolgeld geheven. Men bevond zich daar wèl bij. Het vroeger vermeld comité, dat in 1849 onder voorzitterschap van Sir Emerson Tennent, ook de tegenwoordige classificatie der scholen ingevoerd heeft,

dreef echter door, dat de scholen zich zelven zooveel mogelijk zouden bekostigen. Het schoolgeld werd dus verhoogd. Dit had ten gevolge, dat aanstonds het aantal schoolgaande kinderen met 42 pCt. afnam. En ofschoon korten tijd later het schoolgeld weder verlaagd werd, bedroeg dit aantal in 1852 nog 22 pCt. minder dan in 1846-1847[1].

Of het wenschelijk is het onderwijs, althans op de inlandsche scholen, om niet te verstrekken, daaromtrent zijn de gevoelens verdeeld. De heer Sendall, die meer dan vijftien jaren bij het onderwijs op Ceylon werkzaam geweest is, staat kosteloos onderwijs voor. Naar zijne gissing gaan er veertig op de honderd kinderen niet school, alleen en uitsluitend wegens het schoolgeld, hoewel dit op de inlandsche scholen niet meer bedraagt dan één stuiver 's maands. Volgens hem, zoude ook daarom het schoolgeld moeten afgeschaft worden, wijl het belet het onderwijs te eeniger tijd verplichtend te maken.

Anderen zijn weder van meening, dat de voordeelen, die met de heffing van schoolgeld gepaard gaan, grooter zijn dan de nadeelen[2]. Hoe het zij, op Ceylon wordt tot nog toe op alle scholen betaling gevorderd. Te weten, maandelijks, op alle inlandsche scholen, één penny of stuiver; op gemengde scholen voor jongens negen stuivers, voor meisjes zes stuivers; op hoogere scholen voor meisjes (Temale Superior Schools) 1 s. 6 d. of achttien stuivers; op lagere Engelsche scholen voor jongens (Second grade English schools) voor de eerste klasse 2 shilling, en voor de overige klassen 1 s. 6 d; op hoogere Engelsche scholen voor jongens (First grade English schools) voor de eerste klasse 2 s. 6 d. en voor de andere

1 Zie Letter on Education by E.C. Caldwell. Colombo, 1854.

2 Zij deelen het, naar 't schijnt in Britsch Indië heerschend gevoelen, uitgedrukt in een despatch from the Court of Directors of the East India Company to the governor general of India in Council, July 19th 1854, n°. 49. In ê 54 dezer depêche leest men: It has been found by experience, in this and in other countries, that not only is an entirely gratuitous education valued far less by those who receive it, than one for which some payment, however small, is made; but that the payment induces a more regular attendance and greater exertion on the part of the pupils, and for this reason, as well as because schoolfees themselves, insignificant as they may be in each individual instance, will, in the aggregate, when applied to the support of a better class of masters, become of considerable importance, we desire that grants-in-aid shall, as a general principle, be made to such schools only (with the exception of normal schools), as require some fee, however small, from their scholars.

klassen 1 s. 9 d., en eindelijk op de Colombo Academy voor de hoogste klasse (Sixth form) 20 s, voor de twee daaropvolgende klassen (upper and under Remove) 15 s., voor de vijfde en de vierde klasse 10 s. en voor de drie laagste klassen 5 shilling[1]. Het totaal van het in 1870 geïnde schoolgeld bedroeg £ 2548, of bijkans een achtste van de gezamenlijke kosten van het onderwijs in dat jaar.

Onderwezenen. Ten einde van dezen alvast een algemeen denkbeeld te krijgen, zij allereerst een bezoek aan de Centraalschool te Galle gebracht. Hier toch vindt men grooter verscheidenheid dan op eenige andere school in de rassen en nationaliteiten waartoe de knapen behooren, in den leeftijd dien zij bereikt, en in de mate van kennis die zij hebben verkregen. Laat ons echter bij dit bezoek onze aandacht niet uitsluitend tot de schooljeugd bepalen, doch over de gansche school eens het oog laten gaan; na eene inlandsche school (die van Madihi) in oogenschouw te hebben genomen, is het wellicht niet zonder belang met haren tegenhanger, een Engelsche school, van meer dan één zijde kennis te maken. In een der stegen van Galle treden we binnen een eenvoudig, denkelijk oud-Hollandsch huis, met vier ruime, op de hoogte der straat gelegen vertrekken. Het is nog vroeg in den ochtend. De kerstvacantie is gisteren geëindigd en heden, de eerste dag op welken weder een aanvang met de lessen gemaakt wordt, zullen de jongens examen afleggen, ter bepaling wie onder hen in eene hoogere klasse zullen geplaatst worden. De gelegenheid om met de schooljeugd kennis te maken is dus uitnemend. Door den stroom der jongens naar de achterkamer medegevoerd, valt ons hier de schoolmonarch 't eerst in het oog. 't Is onmiskenbaar een Hollander, of, juister, iemand van Hollandsche afkomst, in zeer verwijderden graad - de hoofdonderwijzer, die ginds tegenover den ingang op eene soort van tribune plaats heeft genomen. Door vergelijkenderwijs veel lichter gelaatskleur onderscheidt hij, en in 't algemeen zijns gelijken, zich kennelijk en gunstig (men bedenke dat in de keerkringen het teint nagenoeg de waarde eener moreele eigenschap heeft) van den Portugeeschen afstammeling, maar tevens door grooter netheid in kleeding en vooral

1 Zie Rules to be observed by schoolmasters employed under the Department of Public Instruction. Colombo, March 15, 1871.

door iets stemmigs, deftigs en plechtigs in houding, gebaren en uitdrukking. Zij, de Hollandsche ‘burghers’, worden dan ook door den Engelschman voor meer respectable gehouden, en wat henzelven betreft, zij zien met minachting neder op het Lusitaansche gebroed en zullen er zich in geen geval mede mengen. Op het gebied van het onderwijs echter reiken de Portugeesche en Hollandsche afstammelingen elkander de hand; beiden maken op de meeste hoogere scholen den onderwijzersstand uit. Engelsche leeraars vindt men bijkans uitsluitend op de Colombo Academy. - Om den lezer volledig in kennis te brengen met den hoofdonderwijzer der centraal-school te Galle, zij ten slotte vermeld, dat hij niet gelijk velen zijner ambtsbroeders op Ceylon den in het Vaderland welbekenden familienaam van Leembruggen of Tiedeman draagt, maar dien van J.E. Anthonisz *Esq*. Daar hij de eenige Euro-Aziatische schoolmeester is, aan wien het gouvernement den titel van Esquire toekent, zal hij wel een sieraad zijn van zijn stand.

De paedagoog geeft ons een minzamen wenk om ons naast hem op zijne verhevenheid neder te zetten, en terwijl hij elders ietwat schroomvallig, links en gedrukt schijnt, overziet J. Anthonisz hier kalm en gebiedend zijn drommen. Inderdaad zijn dezen een opmerkzamen blik overwaard. Jongens van zeer verschillende rassen en allerlei leeftijd, van zes jaren af tot zestien en meer jaren toe, zitten in bonte rijen bijeen. Hier nog minder dan elders schijnt de leeftijd een maatstaf van kennis te zijn, in zooverre dit laatste door de plaatsing en rangschikking der jongens aangeduid wordt. Siṇhalesche knapen, zoo licht herkenbaar aan hun helderwit buisje en sarong, en die te nauwernood zeven of acht jaren oud zullen zijn, ziet men toch op dezelfde banken geplaatst, als b.v. nagenoeg reeds volwassene (in 't algemeen wel als slimmer en sluwer, doch als minder leerzaam te boek staande) Mooren. Van het hooge en eigenaardige hoofddeksel der laatsten en hun bonte kleedij, - een blauw buis over een veelkleurigen sarong - dwaalt het oog naar de stompzinnig-weemoedige tronie van het ‘burgher’-kind af, welks schrale ledematen, hier gelijk elders, in zeer nauwsluitende, gansch en al witte kleedingstukken beklemd zijn. Wit is, gelijk in 't algemeen op de zuidkust van Ceylon, de kleur die op school in de kleederdracht de overhand heeft; de enkele purperen of blauwzijden kleedjes,

welke hier en ginds uitkomen, doen dit nog meer in het oog vallen. - Sommige knapen laten het lange krullende haar vrijelijk golven; anderen, als moesten ze naar een kinderbal gaan, hebben het opgemaakt met fraaie schildpadden kammen. Valt bij wijlen een zonnestraal door de geopende tuindeur, dan gelijkt de school op een bloemperk.

Het examen vangt aan. Het werk, dat in de vacantiedagen gemaakt is, wordt in de eerste plaats nagezien, Het blijkt een opstel in 't Engelsch over Joseph te zijn. Tot het schrijven daarvan hebben de knapen blijkbaar een vlijtig gebruik van den Bijbel gemaakt - te vlijtig wellicht, want, zooals de hoofdonderwijzer zelf meesmuilend toestemt, schier overal meent men den Bijbeltekst zelven te lezen. Van een poging om op eigen trant het gelezene weder te geven, vindt men geen spoor. Boeiend is de lectuur van die stukjes dus niet. Gelukkig doet zich eene afleiding voor. Een Sinhaleesje komt het schoolvertrek binnen, gaat bedremmeld op den schoolmeester af en zegt dezen, gehaast en verlegen, dat hij heden vrijgesteld wenscht te zijn van het schoolgaan wegens ongesteldheid of ziekte. Uit vrees dat men hem ouder gewoonte niet zou gelooven, indien hij schriftelijk die reden vermeldde, kwam hij ditmaal in persoon er kennis van geven, Bij dit verhaal komt het gelaat van den schoolmeester geen oogenblik uit de plooi. Hij heeft blijkbaar geen zin voor de naiveteit van den knaap, en verwijst hem met het gelaat van een Brutus naar zijne plaats.

Ietwat gedrukt door de majesteit van den leeraar, sluipen we naar een ander vertrek. Een doelmatige inrichting valt ons hier in het oog. Niet in rijen, vóór en achter elkander, zitten de jongens; er is slechts één enkele rij zitplaatsen, eenvoudige banken zonder lessenaar, welke in den vorm van een hoefijzer bij elkander geplaatst zijn. De jongens zijn dus voortdurend, van het hoofd tot de voeten, voor elkander en den schoolmeester zichtbaar. Slechts bij het schrijven wordt gebruik gemaakt van een lessenaar. Het is waar, dat die inrichting veel ruimte vereischt.

Het examen in deze afdeeling loopt over de Engelsche spraakleer. De inlandsche meester spreekt echter zoo zacht, dat we met de hand achter het oor vlak naast hem gaan staan, met het ongelukkig gevolg, dat hij weldra niets meer laat hooren. Is het verlegenheid of besef zijner onkunde?

We weten het niet, doch de gedachte mag ons troosten, dat ook de inspecteurs van het onderwijs vaak het slachtoffer zijn van die eigenaardigheid der inlandsche leeraars. Het behoeft te nauwernood opmerking, dat waar de meester zoo voorgaat, de jongens hem volgen. Geen mond doen zij open.

Wij gaan dus naar een ander lokaal. Een opgeschoten knaap bewijst hier vlug en vlot op het bord, dat het quadraat der hypothenuse gelijk is aan de som der overige driehoekszijden in 't vierkant. Eene kleine verandering in de figuur brengt echter den bruinen Euclides geheel van de wijs, en geen enkele onder de aanwezige jongens schijnt thans de stelling te vatten. Hebben ze echter geen inzicht in meetkunstige vraagstukken - volgens alle schoolverslagen zijn ze zwak in meetkunde beide en rekenen - zij blijken een eigenschap te bezitten, die in het practische leven wellicht evenveel waard is als de kennis van vlakken en lichamen. Fluks verdwijnen een paar hunner en keeren weldra terug, om ons met voorkomendheid een stoel en een sigaar aan te bieden.

Ziedaar alles wat ons dit schoolbezoek leert. 't Is weinig, maar wellicht voldoende, om ons van het uitwendige eener centraalschool op Ceylon een denkbeeld te vormen. Men moge er overigens vrede meê hebben, daar het slechts eene inleiding is tot de hieronder volgende cijfers.

Ten aanzien der schooljeugd is de eerste vraag die zich voordoet: tot welke rassen behooren de knapen die de scholen bezoeken, en in welke onderlinge verhouding staan deze rassen, wat hunne numerieke sterkte betreft, op de verschillende soorten van scholen? Voorts dient beantwoord, van welken leeftijd de schoolknapen zijn, en hoelang zij ter school gaan? De beantwoording dier vragen zal aanwijzen, welk deel der bevolking en voorts, in verband met het voorgaande, in welke mate dit deel der bevolking door het onderwijs wordt gebaat.

Het eenvoudigste en nauwkeurigste antwoord op de eerste der vragen, daareven genoemd, wordt door het volgende staatje gegeven. Het moge om zijne beknoptheid verschoond worden.

Op u^{o}. December 1870 telde men op Ceylon:

VOOR JONGENS.	Aantal scholen.	Aantal ingeschreven leerlingen.	Engelschen	Afstammelingen van Europeanen.	Singhalezen	Malabaren	Maleiers.	Mooren.	Andere Oosterlingen.
Engelsche scholen	14	1175	11	309	765	29	13	41	7
Gemengde scholen	26	1091	1	50	875	81	46	31	7
Inlandsche scholen	85	5159	-	42	4715	295	10	97	-
Totaal	125	7425	12	401	6355	405	69	169	14

Uit deze opgave blijkt, dat het aantal Engelsche knapen die in de kolonie ter school gaan, uiterst gering is, en dat zij, zooals zich trouwens bij voorbaat liet aannemen, schier uitsluitend de Engelsche scholen bezoeken; op de Colombo Academy vindt men de meesten, schoon op bovenstaanden datum niet meer dan vier, Verreweg de meeste Europeanen op Ceylon zenden hunne kinderen ter opvoeding naar Engeland. Voorts dat het aantal Siṇhalesche knapen bijna acht negenden bedraagt van het gezamenlijk aantal der leerlingen; dat op hen in getalsterkte volgen de afstammelingen van Europeanen en de Malabaren, en dat het zeer gering overschot voornamelijk uit Mooren en Maleiers bestaat. De laatsten stammen af van soldaten, welke destijds door de Oost-Indische Compagnie naar Ceylon gebracht zijn, en zich hier met inheemsche vrouwen gekruist hebben. Zoo vindt men aan de Zuidkust van Ceylon, te Hambangtotte bijv., verscheiden Maleische koloniën. Wat hunne beschaving betreft, worden deze afstammelingen geacht beneden de Siṇhalezen te staan, en dat zij in tegenstelling der Siṇhalezen, Malabaren en Mooren, aan de Engelsche en half-Engelsche scholen boven de inlandsche de voorkeur schijnen te geven, vindt daarin zijne verklaring, dat zij, geen landbouwers zijnde, schier uitsluitend op hoofdplaatsen wonen.

Wat den leeftijd der jongens en den korteren of langeren duur van hun verblijf op de scholen betreft, bepaal ik mij tot eenige weinige opgaven. Voor bijzonderheden kan men de bijlagen raadplegen.

Op de Engelsche scholen zijn (of waren althans in 1869) negentien pCt., op de gemengde scholen dertig pCt., en op de inlandsche scholen bijkans vijf pCt. van de jongens meer dan vijftien jaar oud.

Voor de meeste Indische kinderen is op hun vijftiende jaar de tijd om te leeren voorbij. Op de inlandsche scholen, die verreweg het meest bezocht zijn, treft men echter op elke vijf jongens, die het vijftiende levensjaar reeds vervuld hebben, meer dan acht en zeventig knapen aan tusschen het achtste en het vijftiende jaar, dus op een leeftijd, die ter erlanging van onderwijs 't geschiktst wordt geacht. Die verhouding mag dus gunstig genoemd worden. Indien men echter mag aannemen dat het eene jaar in dit opzicht niet veel verschilt van het andere, dan blijven veertig ten honderd der jongens minder dan één jaar, en slechts vijf en dertig pCt. of daaromtrent twee jaar en langer op school. En alles te zamen genomen, kan men, zonder zich aan overdreven optimisme schuldig te maken, het aantal knapen die werkelijk door het onderwijs op de gouvernementsscholen gebaat worden, niet hooger stellen dan vijftig ten honderd.

Het overzicht van de hoofdelementen der school - onderwijzers, onderwijs en onderwezenen - is hiermede geëindigd. Dat ze niet van alle zijden in het licht gesteld zijn, is slechts aan gemis van gegevens te wijten. Gedrukte noch ongedrukte bescheiden kunnen ons dezen volledig verschaffen. Voor een overzicht zal trouwens, naar ik mij vlei, het medegedeelde voldoende geacht worden. Laat ons thans de middelen in oogenschouw nemen, welke tot opbeuring der scholen door de Regeering aangewend worden.

Een voornaam middel tot opbeuring der scholen of tot verbetering van 't onderwijs, bestaat op Ceylon in openbare examens. Deze examens, drie in getal, zijn of waren van tweeërlei aard, in zooverre namelijk, dat bij twee hunner een prijs, en bij het derde slechts een diploma toegekend werd. De eersten waren de examens voor den Turnour en den Mathematical Prize, reeds vroeger vermeld, welke thans zijn verbonden aan de Academy te Colombo en dus niet meer publiek zijn. De eenige thans nog bestaande openbare examens, aan welke ieder behoudens zekere voorwaarden kan deelnemen, zijn de zoogenaamde Local Examinations. Van den beginne af hebben dezen uitmuntend voldaan. De ervaring heeft namelijk geleerd, dat zij onderwijzers en leerlingen tot krachtsinspanning, de scholen onderling tot wedijver aansporen. Voorts strekken de jaarlijks van deze examens openbaar gemaakte verslagen, de Regeering en allen die bij het onderwijs zijn betrokken, tot richtsnoer.

Zij wijzen tot zekere hoogte den toestand van het onderwijs aan, de gebreken die er aan kleven, en de middelen welke tot verbetering moeten aangewend worden. Wegens het groote nut dier examens is het dus wellicht van practisch belang, dat wij er nader kennis mede maken.

De plaatselijke examens dagteekenen van 1862. In dit jaar althans hadden zij, ingevolge een besluit van 26 November 1861, voor het eerst plaats.

Krachtens dit besluit, worden jaarlijks op de vier hoofdplaatsen (Colombo, Galle, Kandy en Jaffnapatam) en elders, indien dit wenschelijk mocht voorkomen, gelijktijdig openbare examens gehouden. Telken jare wordt het program dier op alle plaatsen volkomen gelijke examens door het Departement van onderwijs vastgesteld en tijdig ter kennis gebracht van 't publiek. Voorts is ten aanzien van hen, die aan het examen deel willen nemen, bepaald, dat zij het zeventiende levensjaar nog niet bereikt moeten hebben, dat zij gehouden zijn een getuigschrift van goed gedrag, zoomede een geboorteacte of, bij gebreke daarvan, een getuigschrift van gelijke strekking over te leggen, en eindelijk, dat zij tijdig 't Departement verwittigen zullen, in welk gedeelte van het program zij een examen doorstaan willen.

Zij die aan het examen voldoen worden, naarmate der kennis waarvan blijken hebben geven, in vier klassen gerangschikt. De drie eerste of de hoogste dier klassen zijn zoogenaamde ‘honor-classes’. Het certificaat, 't welk den geëxamineerde uitgereikt wordt, vermeldt de vakken waarin hij examen afgelegd heeft en de klasse waarin hij geplaatst is.

Wat het examen-zelve betreft, dit splitst zich in een voorafgaand en een eindexamen. Voorheen moesten dezen afzonderlijk, d.w.z. dit jaar het eene, en het volgende jaar het andere, afgelegd worden. In 1870 is hieraan een einde gemaakt, zoodat deze examens niet meer worden gescheiden. Omtrent den aard en den omvang van beiden, zal men door het hieronder volgend program van een der jongst gehouden examens voldoende ingelicht worden.

I. Voorloopig examen.

Van den candidaat wordt gevorderd:

a. dat hij een hem voorgelegde passage uit den eersten den besten classieken prozaschrijver duidelijk leest en verstaat;

b. dat hij correct en vlotweg op schrift brengt wat hem gedicteerd wordt in 't Engelsch;
c. bekendheid met de beginselen der Engelsche spraakkunst, met inbegrip van de deelen der rede;
d. geoefendheid in de beginselen der rekenkunst. Meer dan iets anders wordt dit van ieder gevorderd; wie er niet aan voldoet, wordt in geen geval toegelaten tot het eindexamen;
e. kennis der algemeene aardrijkskunde. De omtrek van een werelddeel zal den candidaat voorgelegd worden, om dien in te vullen met de voornaamste gebergten, rivieren en steden;
f. bekendheid met de geschiedenis van Engeland in hare hoofdtrekken. De opvolging der vorsten en de voornaamste gebeurtenissen welke onder de regeering van elk hunner plaats gehad hebben.

II. Eindexamen.

Het eindexamen splitst zich in zeven gedeelten of afdeelingen. In niet minder dan twee dezer zal men ter erlanging van een diploma moeten voldoen, doch in geen geval in meer dan vier afdeelingen, welker keuze aan ieder blijft overgelaten, geëxamineerd kunnen worden. De eerste is verplichtend voor ieder.

Eerste afdeeling. Engelsche taal. De candidaat zal een oorspronkelijk opstel in 't Engelsch over een hem opgeven onderwerp schrijven. Voorts zal hij ondervraagd worden over het eerste en het tweede boek van Wilson's Paradise Lost en over Trench's Study of words.

Tweede en derde afdeeling. Latijn en Grieksch. (Deze vakken behoeven slechts pro memorie te worden vermeld, daar zich niemand tot nog toe voor 't examen in 't Grieksch en slechts éénmaal een enkel persoon voor dat in 't Latijn op de openbare concoursen aangemeld heeft).

Vierde en vijfde afdeeling: Sinhalesche en Tamilsche talen.

Zesde afdeeling. Wiskunde in ruimeren zin. Wordt gevorderd grondige kennis van het eerste en het tweede boek van Euclides, zoomede van de beginselen van algebra en rekenkunde.

Zevende afdeeling. De eerste beginselen der werktuigkunde. Het parallelogram der krachten, de leer van het zwaartepunt en de mechanische krachten.

Buitendien zal men in de gelegenheid worden gesteld, om examen af te leggen in de leer van 't perspectief, en in het teekenen, zoo naar modellen als uit het hoofd.

Bovenstaand program verschilt slechts weinig van dat der voorgaande jaren, en, gelijk uit het voorgaande blijkt, heeft men bij de vaststelling dezer programma's uitsluitend de Engelsche scholen op 't oog, en inzonderheid de centraalscholen. Echter leveren niet de gouvernementsscholen-alléén candidaten voor de openbare examens. In de eerste drie jaren na de instelling der laatsten (1862-1864) waren het voornamelijk privaatscholen, door Tamils beheerd en waar uitsluitend inlanders onderricht gaven, die er aan deelnamen. In dit tijdperk bedroeg namelijk het gezamenlijk aantal der candidaten een honderd twee en twintig. Van dezen waren er twee en tachtig afkomstig van negen Tamil-privaatscholen, dus meer dan dubbel het aantal der leerlingen, die op gouvernementsscholen opgeleid waren De hoofdoorzaak daarvan moet daarin gezocht worden, dat destijds het voorloopig examen afzonderlijk afgelegd werd, en hiertoe zich verreweg de meeste candidaten bepaalden; voor het eindexamen meldden zich in den regel slechts enkele leerlingen der gouvernementsscholen aan. Een andere reden is hierin gelegen, dat de Regeering aanvankelijk de mededinging bij de openbare examens op allerlei wijs aanmoedigde. Zoo werd aan degenen, die het best bij deze examens voldeden, uitzicht op plaatsing in 's lands dienst gegeven, en werd zelfs, in 1863 en 1864, aan den uitstekendsten onder allen een beurs (the Junior Queen's scholarship) toegekend. Een en ander is tegenwoordig vervallen, zoodat een diploma en de aanbeveling die daarin zoowel voor eene particuliere als eene gouvernements-betrekking vervat is, het eenige uitmaakt wat den candidaat in uitzicht gesteld wordt. Het aantal mededingers is dientengevolge aanmerkelijk verminderd, en schier allen zijn tegenwoordig afkomstig van de Colombo Academy en de centraalscholen. Slechts ééne enkele gesubsidiëerde school, zooals de Jaffna Boy's Seminary, neemt nog nu en dan deel aan deze openbare examens. Terwijl dan ook in 1869, het laatste jaar waarin het voorloopig examen afzonderlijk werd afgenomen, nog vier en zestig candidaten zich aanboden, bedroeg hun aantal in het daaraanvolgende jaar niet meer dan zeventien, van welke geen enkele in de eerste klasse, doch twee in de tweede en even zoovelen in de derde klasse geplaatst werden.

De nuttige strekking dezer examens, in welker jaarliiks openbaar gemaakte verslagen de antwoorden der candidaten soms woordelijk worden medegedeeld, springt van zelve in

't oog. Tot nog toe hebben zij overigens de overal elders in Indië opgedane ervaring bevestigd, dat de Oostersche schooljeugd uitmunt door een zeer sterk geheugen en een zekere nabootsingsgave, doch traag in het denken en niet vlug van begrip is. Buitendien schijnt oorspronkelijkheid, waarin het ook zij, haar ten eenenmale vreemd. Zoo heeft de Siṇhalees veel aanleg voor het aanleeren van talen, zoomede voor het teekenen, zoolang zich dit tot copieeren bepaalt; in 't rekenen, de mathesis enz., brengt hij het echter in den regel niet ver.

Tot dusverre is uitsluitend over de jongensscholen gehandeld. Al het voorafgaande, met uitzondering van het schetsje der school te Noopé, heeft slechts op dezen betrekking. Thans moge het belangrijkste worden medegedeeld omtrent het onderwijs van gouvernementswege aan meisjes gegeven.

Opheffing der inheemsche bevolking tot hooger peil van beschaving moet het einddoel van het onderwijs zijn. Dit kan slechts bereikt worden door verstandelijke en zedelijke vorming der vrouw. Waar alleen voor het mannelijk deel der bevolking scholen opgericht worden, waar uitsluitend aan jongens eenig onderwijs wordt gegeven, zal men er wellicht in slagen eene klasse van schrijvers of klerken te vormen, waaraan op Ceylon gelijk in elke kolonie groote behoefte bestaat; maar het meerendeel der bevolking zal met dat onderwijs weinig gebaat zijn, men zal er hare beschaving niet veel verder door brengen. Op Ceylon wordt dit door niemand betwijfeld.

Trouwens, reeds onze voorouders waren doordrongen van de gewichtige rol, welke, in Indië niet minder dan elders, de vrouw in de samenleving vervult, en achtten reeds hare medewerking onmisbaar, waar het in slechts één der elementen van de beschaving, met name den godsdienst, eene verandering of ommekeer gold. Hunne handelingen geven er blijk van. De omstandigheden, waarin zij na de vermeestering van Ceylon geplaatst waren, drongen hen om de inheemsche bevolking, voor zooverre deze Roomsch-Katholiek was, tot den hervormden eeredienst te bekeeren. Het onderwijs, gelijk we reeds zagen, was daartoe het middel. Ten einde dit doeltreffend te maken, werd niet alleen het mannelijk deel der bevolking, althans het jonger geslacht, met zachten dwang naar de scholen gedreven, maar ook meisjes en vrouwen, en dezen overtroffen in aantal, blijkens in het archief der Wolvendahl-kerk te Colombo be-

waarde geschriften, dikwerf verre dat der jongens op de gouvernementsscholen ter hoofdplaats[1].

Sinds lang reeds is op Ceylon het onderwijs geen middel meer om propaganda te maken, en wordt met de oprichting van scholen hoofdzakelijk bevordering der stoffelijke welvaart en verbetering van het zedelijk gehalte der bevolking beoogd. Tot het laatste bestaat aandrang te over, Om slechts één voorbeeld te noemen, ook op Ceylon heeft de ervaring geleerd, dat vooral op die plaatsen, waar het Europeesch en het inheemsch element het meest en het nauwst met elkander in aanraking komen, het zedenbederf onder de inlanders hand over hand toeneemt. Op de kustplaatsen van Ceylon, gelijk op het vasteland van Britsch-Indië, op Java en waar niet in Indië, zijn het meerendeel der inlandsche vrouwen voor een weinig geld veil, en het eenige middel, 't welk tegen die voosheid en rotheid der samenleving kan aangewend worden, is de zedelijke vorming der vrouw.

Daarmede is het hoofddoel der scholen voor meisjes bepaald. De vrouw onder het oog eener bedaagde matrone van onbesproken gedrag van kindsbeen af te gewennen aan nuttige bezigheid, aan orde en tucht, aan net- en zindelijkheid, en, zoo mogelijk, aan reinheid in handel en wandel: - dit is op meisjesscholen de hoofdzaak. Het onderricht op die scholen, zooals in 't lezen, schrijven en rekenen, zoomede in naaiwerk en het maken van kant, is in zekeren zin bijzaak.

Slechts ‘zachte dwang’ - gelijk we reeds zagen - kon onder het Hollandsch bestuur den Siṇhalees tot het naar school zenden zijner dochters bewegen. Ook thans nog is zyne ingenomenheid met de meisjesscholen niet groot. Om meer dan één reden. Om een der voornaamsten te noemen, in Indië is een meisje nog vroeger dan elders van dienst in de huishouding.

1 Zoo bedroeg op de gouvernementsscholen te Colombo

	het aantal jongens	het aantal meisjes
in 1769	5284	7368
1770	5616	7802
1771	5843	8175
1772	5755	8478

Zie J. Münnich. ‘Dit deden onze vaderen in de vorige eeuw aan het volksonderrigt op Ceylon; wat staat ons, Nederlanders, thans vooral op Java te doen?’ Dit werkje is grootendeels de vertaling van een in het Journal of the Ceylon Branch of the Royal Asiatic Society for 1846 voorkomend artikel van den predikant Palm, die op zijne beurt eenige uittreksels uit de minuten der dusgenaamde Scholarchale Vergadering, onder wier toezicht het onderwijs onder het Hollandsch Bestuur stond, in het Engelsch overgebracht heeft.

Haar hulp wordt slechts noode gemist. Ter school gaande, waar geen bloote sarong zooals te huis voor hare kleeding toereikende is, kost zij buitendien meer. Ter tegemoetkoming in het laatste dezer bezwaren zou nu en dan een kleedingstuk als prijs op de scholen kunnen uitgereikt worden. Nog beter is wellicht wat tegenwoordig geschiedt, dat namelijk, zooals reeds vroeger vermeld is, aan de schoolgaande meisjes de kant, dien zij in de schooluren gemaakt hebben, in eigendom afgestaan wordt. In allen gevalle zijn soortgelijke prikkels tot nog toe onmisbaar.

Gelijk de jongensscholen, - 't is reeds vroeger gezegd - zijn de meisjesscholen verdeeld in inlandsche, gemengde en Engelsche scholen. De laatsten komen, wat het peil van het onderwijs aangaat, te nauwernood de gemengde jongensscholen nabij. Aan onderwijzeressen, die tot nog toe uitsluitend door godsdienstige zendingen en liefdadigheidsgenootschappen aangekweekt worden, is er trouwens zeer groot gebrek. Op enkele meisjesscholen is nochtans het onderwijs vrij ver gevorderd. Zoo legde in 1864 de hoogste klasse der Kandy Superior Girl's School voldoend examen af in lezen, schrijven, rekenen, de geographie van Europa, de geschiedverhalen der Evangelisten, enz.

De verbreiding van het onderwijs. van gouvernementswege aan meisjes gegeven, en de samenstelling der scholen mogen, gelijk vroeger bij de jongensscholen geschied is, in een staatje aangetoond worden.

Op ultimo December 1870 telde men op Ceylon

VOOR MEISJES.	**Aantal scholen.**	**Aantal meisjes.**	**Engelsche meisjes.**	**Euro-Aziatsche meisjes.**	**Sinhalesche meisjes.**	**Malabaarsche meisjes.**	**Meisjes van andere (Oostersche) afkomst.**
Engelsche scholen	4	281	27	212	38	3	1
Gemengde scholen	7	155	9	94	50	1	1
Inlandsche scholen	20	865	-	4	833	28	-
Totaal	31	1301	36	310	921	32	2

Dus eene gansch andere verhouding der verschillende rassen dan op de scholen voor jongens. Slechts de, op ééne na allen in de zuidelijke en westelijke provinciën gelegen, inlandsche scholen worden in grooten getale door Sinhalesche meisjes bezocht. En het aantal Engelsche meisjes op gemengde en

Engelsche scholen is aanmerkelijk veel grooter dan dat der Engelsche jongens op dezelfde categoriën van scholen. Eindelijk vindt men op elke vier jongensscholen slechts één meisjesschool, en is op de laatsten het aantal leerlingen slechts één zesde van dat der schoolgaande knapen.

Men make hieruit niet op, dat men op Ceylon zich weinig aan het vrouwelijk onderricht gelegen laat liggen. Het gouvernement geeft eer van het tegendeel blijk. Zoo werden de drie eenige, van gouvernementswege opzettelijk ten behoeve van het onderwijs opgerichte gebouwen, welke in 1864 bestonden, voor meisjes-, niet voor jongensscholen gebruikt. Voorshands is echter geen groote uitbreiding van het vrouwelijk onderwijs mogelijk. Gelukkig dat de zendinggenoot-schappen der Regeering te hulp komen, waar hare krachten te kort schieten. Op een groot aantal zendingscholen wordt onderricht aan meisjes gegeven. En ten blijke dat dit, zelfs daar waar de omstandigheden het ongunstigste zijn, niet vruchteloos is en in elk geval eenig nut sticht, moge het weinige wat over de scholen voor meisjes is medegedeeld, met eene aanhaling uit een geschrift van den heer Sendall worden besloten.

.....‘At Jaffna Mr. Kilner was kind enough to take me round to several schools recently established in different parts of the native town, for the instruction of little girls. Nothing that I saw during my stay at Jaffna gave me more pleasure than this visit. In the heart of a populous district, surrounded by dirt, ignorance and vice, a clean airy bungalow is put up for a few pounds, and all around are invited to send their children. A few accept the invitation and fifteen here, twenty there, fifty in another place, are assembled together. Of course there is not much work done that can be tabulated, parcelled out, and summed up in statistics. But there is fresh wholesome air; there is kind rational treatment; there is employment and there is amusement, and all these things must tend to humanize. There is something singularly winning and attractive in very young Tamil children. That they rapidly and permanently deteriorate, must be due to the irresistible nature of the degrading influences which surround them. Schools such as these help to counteract, or at least, to defer the vitiating process. Before they are swallowed up in the mire and slough which is their destined portion, these poor little things are permitted to pass a few years in green pastures and

beside still waters - in itself an addition to the human enjoyments which it is pleasant to think of. Singing enters largely into the business of these schools. There was something strangely affecting in the sound of quaint old Puritan hymns, in quaint old Puritan tones, sung to Tamil words by these little brown oddities, forming a combination of tones and sentiments of which that ancient language must have been considerably astonished to find itself made the vehicle, etc.

Medewerking van anderen in de verbreiding van maatschappelijk onderwijs heeft steeds bJj de Koloniale Regeering waardeering en ondersteuning gevonden. Jaarlijks zijn in den regel subsidiën aan privaat- en zendingscholen verleend. Ten aanzien der laatsten heeft de Regeering of juister het College, op welk zij hare volmacht voor zoo ver het onderwijs aangaat weleer een tijdlang heeft overgedragen - de Centrale Schoolcommissie, bedoel ik - niet van een altoos even juist inzicht, van vaste beginselen, de blijken gegeven. Zoo bepaalde zij in 1858, op grond der overweging, dat gelden, door het gansche volk opgebracht, niet mochten besteed worden aan scholen, die aan een deel der bevolking ergernis konden geven, dat voortaan geen onderstand meer aan zendingscholen zoude verleend worden. Slechts zulke scholen, welke door geen godsdienstig genootschap geheel of gedeeltelijk beheerd of in stand werden gehouden, zouden subsidie erlangen. Nog geen drie jaren later, in 1861, kwam zij terug op dien maatregel. De zendingscholen - zoo besloot zij - zouden weder in het genot van subsidie gesteld worden, mits zij zich onderwierpen aan het op alle gouvernementsscholen ten aanzien van het onderwijs in den godsdienst aangenomen beginsel. Bij minuut van 20 Mei 1841 had namelijk de gouverneur Stewart Mackenzie der schoolcommissie het volgende voorschrift gegeven. Vooreerst, dat gewaakt worden moest tegen de invoering op alle door het gouvernement bekostigde scholen van boeken of vakken van onderwijs, welke het wegblijven van leerlingen om godsdienstige redenen konden veroorzaken. En ten tweede, dat evenwel de godsdienstige opleiding van leerlingen, die den christelijken godsdienst beleden, bevorderd moest worden. Het een met het ander zooveel mogelijk in overeenstemming brengende, had de schoolcommissie besloten, dat dagelijks op alle gouvernementsscholen het eerste schooluur, en geen ander dan dit, aan het onderricht in den christelijken godsdienst besteed

zoude worden, en tevens, dat den ouders volkomen vrijheid zoude worden gelaten, hunne kinderen al dan niet van dit onderwijs gebruik te doen maken. Aan deze bepaling moesten dus, krachtens het besluit van 1861, de zendingscholen, die onderstand van gouvernementswege wenschten, zich zonder voorbehoud onderwerpen. En, als waren zij daarmede nog niet genoeg aan banden gelegd, volgens hetzelfde hier bovengenoemde besluit moest het godsdienstig onderwijs zich bepalen tot verklaring van den Bijbel en de hoofdbeginselen der christelijke leer.

Zoo vaag en onbestemd als het laatste, zoo bepaald en bestemd was het voorafgaande voorschrift, en het behoeft te nauwernood opmerking, dat het meerendeel der zendinggenootschappen om geenen prijs tot zulke voorwaarden toetreden wilde. Godsdienstige opleiding was en moest op hunne scholen hoofdzaak blijven. Zij vorderden niet, dat de kinderen die hunne scholen bezochten den christelijken godsdienst zouden omhelzen, wèl echter, uit den aard hunner roeping, dat de kinderen het godsdienstig onderwijs bijwoonden. Daarmede mocht in geen geval de hand gelicht worden. Eenige zendingvereenigingen, die van de kerk van Engeland b.v., zagen dan ook van allen gouvernementsonderstand af; anderen, zooals de Roomsch-Katholieke, namen dien, noodgedrongen, slechts voor enkelen harer scholen aan.

't Algemeen belang was hiermede geenszins gebaat. Het was namelijk in 't geheel niet uit weelde, dat de godsdienstige zendingen voor het meerendeel van onderstand afzagen. Integendeel. Bij gemis aan genoegzame fondsen gingen velen van hare scholen te gronde. En daar de ervaring geleerd had dat geldelijke ondersteuning van gouvernementswege even gewenscht of onmisbaar was voor deze genootschappen, als hun bloeiende toestand en medewerking in de verbreiding van het onderwijs voor de Regeering of, juister, voor de gansche bevolking - moest de laatste slagboom waardoor zij van het genot van subsidie werden buitengesloten, wel eerlang worden opengeworpen. Dit werd verhaast door een onderzoek, 'twelk het meergenoemd Comité uit den Wetgevenden Raad van 1865 naar de werking van het in 1854 op het vasteland van Britsch-Indië ingevoerd stelsel van onderwijs instelde, en waarbij aan het licht kwam, dat gelijk dit stelsel in 't algemeen, ook de regeling der voorwaarden waarop dáár subsidie aan privaat- en

zendingscholen verleend wordt, uitmuntend voldeed. Dit had ten gevolge, dat in 1869 op aandrang van den heer Sendall eene op gelijke leest geschoeide verordening op Ceylon van kracht werd verklaard, en daarmede alle bezwaren der godsdienstige zendingen om subsidie uit 's lands kas te ontvangen, vervielen.

De grondbeginselen dezer verordening zijn, vooreerst, dat alle scholen waar maatschappelijk onderwijs wordt gegeven, gelijkelijk recht op onderstand hebben (mits er geen godsdienst geleerd wordt, die met de goede zeden in strijd is; gelijk men weet, is dit in Indië geen overtollig beding). En ten tweede, dat de resultaten van 't maatschappelijk onderwijs op de scholen de maatstaf behooren te zijn van het subsidie, aan elk dezer te geven.

1°. Alle scholen, 'tzij door godsdienstige zendingen, 'tzij door privaat-personen, inboorlingen of vreemdelingen, beheerd, hebben gelijkelijk op onderstand aanspraak. Behoudens de volgende voorwaarden: Vooreerst, dat zij dagelijks door niet minder dan twintig jongens of meisjes bezocht worden. Ten tweede, dat zij in materiëel opzicht niet aan de eischen te kort doen, welke gesteld zijn voor de registratie onder Letter B (hierover straks nader). En eindelijk, dat minstens in twee standaarden door hare leerlingen examen afgelegd wordt. Wat men hieronder verstaan moet, zal eveneenslater aangetoond worden.

Voorts is bepaald, dat de scholen welke van gouvernementswege subsidie, of juister, eene premie ontvangen, ten allen tijde moeten openstaan voor de ambtenaren bij het departement van onderwijs; dat de beheerder der school gehouden zal zijn aan de indiening van alle verslagen, welke door genoemd departement of door het plaatselijk bestuur verlangd mochten worden, en eindelijk, dat dezelfde persoon een waarborg moet stellen voor de instandhouding der school gedurende minstens drie jaren. De laatste bepaling is niet overbodig, Er is meer dan één voorbeeld, dat eene school enkel en alleen ter verkrijging van een premie opgericht, en zoodra dit doel was bereikt, weder opgeheven is.

Tot zooverre over het eerste beginsel.

2°. Bepaling van het subsidie. De resultaten van 't maatschappelijk onderwijs, d.w.z., de vorderingen, welke de leerlingen in bepaalde vakken gemaakt hebben en het aantal der leerlingen leveren den maatstaf van het bedrag der premie voor

eenige school. Echter niet uitsluitend. Ten einde de scholen ook materieel te verbeteren, heeft men nog een anderen factor ter bepaling van dit bedrag aangenomen. Scholen, welke subsidie erlangen, worden namelijk onder letter A of onder letter B geregistreerd. Tot de eerste categorie, A-scholen, worden de scholen gerekend, van welke de inspecteur van onderwijs certificeert, dat het gebouw opzettelijk voor school ingericht, goed onderhouden, en niet door andere, den vrijen toegang van lucht en licht belemmerende gebouwen, omringd is. Voorts, dat haar materiaal, te weten, lessenaars, schoolborden, kaarten, boeken, schrijfbehoeften enz., toereikende, wat de hoeveelheid betreft, en uitmuntend van hoedanigheid is. Buitendien zijn vereischten voor A-scholen: strenge tucht, een goede methode van onderwijs, net- en zindelijkheid van de leerlingen.

Scholen welke niet aan alle, of niet geheel aan deze eischen voldoen, worden onder letter B geboekt.

Zulke scholen eindelijk, welke ten eenenmale beneden het peil der A-scholen blijven, zijn, gelijk we reeds zagen, van allen onderstand buitengesloten.

Voor A-scholen nu is de premie één zesde meer dan voor B-scholen. Met andere woorden, voor elken shilling aan eene A-school als premie gegeven, wordt onder overigens gelijke omstandigheden slechts tien stuivers aan eene B-school verleend. En dat deze maatregel zeer heilzaam werkt, blijkt uit het feit, dat een aantal vroeger verwaarloosde of ontredderde scholen sedert dien tijd door de eigenaars in uitmuntenden staat zijn gebracht.

Nog een andere omstandigheid is op de bepaling der premie van invloed. Gelijk de gouvernementsscholen worden de gesubdiëerde scholen verdeeld in Engelsche, gemengde en inlandsche scholen. Voor de eerste categorie worden veel grooter kosten voor onderwijzend personeel en hulpmiddelen bij het onderwijs, dan voor gemengde en inlandsche scholen gevorderd. Het is dus niet meer dan billijk, dat aan eene Engelsche school eene om de helft grootere premie dan aan de overige scholen toegekend wordt. De Engelsche A-school erlangt dus een premie van 1 sh. 6 d., wanneer de gemengde of inlandsche A-school slechts één shilling ontvangt. Evenzoo is de premie der Engelsche B-school 1 sh. 3 d., wanneer die der gemengde of inlandsche B-school 10 d. bedraagt. Echter wordt hetzelfde voorrecht aan gemengde en inlandsche scholen verleend, wan-

neer zij, gelijk het geval is met sommige meisjesscholen, op denzelfden voet ingericht zijn als Engelsche scholen.

De hoofdfactor ter bepaling van de subsidie, of veeleer de premie, zijn en blijven echter de resultaten van het onderwijs. Ten einde de resultaten van eenige school of de vorderingen van hare leerlingen in bijzonderheden te kunnen bepalen, heeft men voor elk der drie schoolcategoriën (Engelsche, gemengde en inlandsche scholen) een examen vastgesteld. Deze examens zijn, om mij aan de Engelsche uitdrukking te houden, in standaarden gesplitst, en dezen weder in onderafdeelingen of hoofden (heads). Het examen nu voor de gemengde en de inlandsche scholen omvat vier, dat der Engelsche scholen zes standaarden, en de hoofden van de drie eerste standaarden van 't examen voor inlandsche scholen zijn drie in getal, namelijk: lezen, schrijven en rekenen. In den eersten of laagsten standaard zijn de eischen, voor elk dezer vakken gesteld, uit den aard der zaak lager dan in een hoogeren standaard, en wordt slechts gevorderd, dat de leerling eenige weinige zinsneden uit een leesboek voor eerstbeginnenden duidelijk kan voorlezen; terwijl hij, in den derden standaard examen afleggende, in een leesboek voor meergevorderden volkomen te huis moet blijken te zijn. Zoo ook wordt, volgens den derden standaard, geoefendheid in het vermenigvuldigen en het deelen gevorderd en, volgens den eersten standaard, slechts vaardigheid in het optellen van cijfers beneden de twintig. - In den vierden of hoogsten standaard van het examen voor inlandsche scholen is bij het lezen, schrijven en rekenen nog de geographie van Ceylon gevoegd.

Gaan we thans na, hoe bij de vaststelling der schoolpremie te werk gegaan wordt. Vroeger reeds is vermeld, dat in 1870 twee adjunct-inspecteurs van onderwijs aangesteld zijn, waarvan er een met het toezicht op de gesubsidiëerde scholen in de Tamil-districten en de ander met dat der Siṇhalesche scholen belast is. Ten einde nu de resultaten van eenige school en het bedrag der subsidie waarop zij aanspraak mag maken te kunnen bepalen, gaat de adjunct-inspecteur op zijn schoolbezoek in de eerste plaats na, of de school in 't algemeen aan de eischen, die tot het erlangen van subsidie gesteld zijn, voldoet; rangschikt ze voorts onder de categoriën A of B, en gaat vervolgens over tot het examen, met inachtneming der volgende voorschriften: Vooreerst, wat de toelating tot het

examen betreft, dat zij, die aan het examen onderworpen wenschen te worden, niet jonger dan zes en niet ouder dan twintig jaar moeten zijn, Voorts, dat zij de twaalf aan het examen voorafgaande maanden op geene andere school dan op welke thans het examen zal plaats hebben, onderricht hebben genoten; de onderwijzer die b.v. slechts een paar maanden een knaap onder zijne leiding gehad heeft, zoude anders licht de premie erlangen waarop een ander grooter aanspraak mag maken. En daar de premie der school naar het aantal punten bepaald wordt dat al de jongens te zamen op het examen behalen, is mede in 't belang der onderwijzers de bepaling gemaakt, dat de jongen die zonder geldige redenen en alleen met het doel om eene school te benadeelen (zooals bijv. op Tamil-scholen meermalen plaats heeft) zich aan een examen, waar of wanneer ook, heeft onttrokken, in geen geval meer, waar hij zich daartoe ook aanbieden mocht, aan een examen zal deelnemen. Hij loopt dus gevaar, op geene school meer toegelaten te worden.

Ten aanzien van de wijze waarop het examen afgenomen moet worden, is ten slotte bepaald, dat bij een eerste examen de onderwijzer zelf de standaarden zal aanwijzen, waarin hij elk zijner leerlingen geëxamineerd wenscht te zien. Voorts dat niemand meer dan éénmaal in den eersten en den tweeden, of meer dan tweemaal in den derden, vierden of vijfden, of meer dan driemaal in den zesden standaard zal geëxamineerd worden.

De reden der laatste bepaling is deze. Bij het voor 't eerst bekend worden der standaarden wekte het algemeen misnoegen, dat slechts in elementaire vakken examen kon afgelegd worden en dus alleen aan het onderwijs dáárin een premie toegekend werd. De hoogste of zesde standaard behelst toch niets anders dan lezen, schrijven, rekenen, spraakkunst, aardrijkskunde en een weinig geschiedenis. Daaruit leidde men af, dat de Regeering afkeerig was van het onderwijs in andere of hoogere leervakken. Ten onrechte. De Regeering heeft er niets tegen, dat algebra, latijn, mathesis en zulke wetenschappen, wier weidsche naam zekere aantrekkelijkheid voor den inlander heeft, op de scholen worden geleerd. Grooter waarde hecht zij echter aan 't onderwijs in meer elementaire, meer eenvoudige vakken. Op grondige kennis van dezen komt het, haars inziens, in de eerste plaats aan. Vandaar dat zij voorshands slechts in dezen examen laat

afnemen, m.a.w., voor het onderwijs daarin eene premie verleent. Opdat echter het onderwijs in hoogere vakken uit geldelijk oogpunt niet schadelijk zij voor de school en de meergevorderde leerling bij voortduring winst voor haar afwerpe, heeft de Regeering bij nader inzien een herhaald examen in denzelfden standaard veroorloofd.

Een en ander in acht nemende, gaat de inspecteur dus over tot het examen. Van den uitslag daarvan houdt hij aanteekening op zoogenaamde report-slips, gedrukte staatjes van een vast model waarvan er één voor elken standaard van het examen gebruikt wordt. Deze staatjes behelzen in de eerste plaats eene verklaring, welke door den schoolmeester onderteekend moet worden, dat deze aan alle voorwaarden tot het erlangen van onderstand voldaan heeft en verder voldoen zal. Voorts teekent de inspecteur er de categorie, waartoe de school behoort, en haar registerletter (A of B) op aan, zoomede de namen der kinderen, en of zij voldaan hebben of niet in de verschillende hoofden van 't examen. Het aantal ‘passes’ of teekens dat zij voldaan hebben wordt vervolgens opgetrokken, en het door den inspecteur gedateerd en onderteekend staatje, gezamenlijk met de overige report-slips van ééne en dezelfde school, op den dag zelven van het examen aan het departement van onderwijs verzonden. - Hier geschiedt de herleiding der ‘passes’ in geldswaarde.

Deze reductie geschiedt op de volgende wijs. Ten einde aan elke school wat haar toekomt en den onderwijzer eene belooning te geven naar de mate der inspanning die hij zich heeft getroost, moet aan de verschillende bij het examen behandelde vakken wel eene verschillende waarde toegekend worden, Het vormen van letters of cijfers op lei of bord is wel het eenvoudigste, het meest elementaire wat op school wordt geleerd. Het wordt dan ook in zekeren zin aangemerkt als de ‘eenheid van onderwijs,’ en bij de herleiding der passes in geld door het cijfer 1 uitgedrukt. Alle andere kundigheden of vakken worden nu naar gelang hunner grootere moeilijkheid door een overeenkomstig cijfer bepaald. Zoo het lezen en het rekenen in den eersten standaard op alle scholen door 2. In den tweeden standaard echter is de waarde van een, ‘pass’ in 't schrijven 2, in het lezen en het rekenen beide 3; in den derden standaard wordt voor elk dier vakken weder een hooger cijfer berekend, 3 en 4, en in den vierden standaard voor het

schrijven en het lezen 4, voor het lekenen 5, voor de aardrijkskunde 3 (en gelijk in den derden standaard voor het vaardig afschrijven van modellen 2; dit laatste vormt echter geen afzonderlijk hoofd). - De waarde nu van de ‘eenheid van onderwijs’ of van het cijfer 1 is één shilling, en de waarde der overige cijfers naar rato. Voor elken knaap dus die op een gemengde of inlandsche A-school bij het gehouden examen voldaan heeft in elk der drie hoofden van den eersten standaard, wordt aan de school een som van vijf shilling uitgekeerd. En om nog een voorbeeld te geven: op een inlandsche A-school van vijf en veertig kinderen, waarvan er twaalf in den eersten, vijftien in den tweeden, tien in den derden en acht in den vierden standaard examen afleggen, zal, in 't geval dat er negentig ten honderd van de verkrijgbare ‘passes’ in elk der standaarden (het afschrijven van modellen daaronder begrepen) behaald worden, - de premie omstreeks twinting pond sterling of twee honderd Ceylonsche roepiën bedragen.

Voor meisjesscholen wordt op dezelfde wijs de premie bepaald. Voor elk meisje echter wordt buitendien, mits zij in lezen, schrijven en rekenen of althans in twee dezer vakken voldoet, op een A-school voor goed naaldwerk één shilling en voor uitmuntend naaldwerk anderhalve shilling toegekend; op B-scholen is dit bedrag één zesde minder. Ten slotte zij opgemerkt, dat indien de ‘passes’ minder dan vijf en veertig ten honderd van het verkrijgbaar aantal bedragen, de school hare aanspraak op een premie verliest. Dit geldt zoowel voor jongens- als voor meisjesscholen.

Eene opgave van de waarde der ‘passes’ in hoogere standaarden en andere bijzonderheden over dit onderwerp zouden, na het aantal cijfers reeds hierboven vermeld, slechts tot verwarring of misverstand aanleiding geven. Het medegedeelde is trouwens voldoende om te doen inzien, dat bij het verleenen van onderstand aan bijzondere of zendingscholen op Ceylon de meeste billijkheid in acht wordt genomen, dat ieder loon naar werken ontvangt en dat deze regeling tevens een krachtige prikkel tot verbetering is. Het is buitendien niet een harer minste verdiensten, dat zij alle bezwaren welke vroeger bestonden voor godsdienstige zendingen om onderstand uit 's lands kas te ontvangen, uit den weg heeft geruimd, zonder op eenig beginsel van goed staatsbeleid inbreuk te maken. Schier alle zending- zoowel als privaat-scholen zijn reeds het eerste jaar

volgende opdat waarin de nieuwe regeling vastgesteld is, in het genot van subsidie gesteld. Zoo erlangde in 1870 de Wesley'sche zending voor acht en vijftig scholen omstreeks £ 850, de Roomsch-Katholieke voor één en dertig scholen omtrent £ 750, de zending der Engelsche staatskerk nagenoeg £ 850 voor twee en tachtig scholen, de Amerikaansche missie £ 550 voor een en veertig scholen, en eindelijk werd in 'tzelfde jaar £ 250 aan elf privaatscholen verleend. Alleen de premiën aan privaat- en zendingscholen bedroegen dus, volgens die opgave[1], in 1870 drie duizend twee honderd en vijftig pond sterling. Dit bedrag is ongeveer een zesde van de gansche som, welke in 1870 van gouvernementswege aan het onderwijs ten koste gelegd werd. Het juiste cijfer der laatste is £ 20,555. (Hieronder is ook het schoolgeld begrepen en kleinere, uit den verkoop van boeken en andere schoolbehoeften voortspruitende inkomsten; door de schatkist werd in 't geheel slechts bijgedragen £ 17,387.) Een ander zesde dezer som, 't juiste bedrag is reeds vroeger vermeld, werd aan het algemeen beheer besteed. Voorts omstreeks drie zesden of de helft aan jongensscholen en het overschietende zesde deel aan meisjesscholen, met inbegrip der bijzondere subsidie van £ 200 aan eene geneeskundige school der Amerikaansche zending en van £ 92 aan armenscholen. De £ 10,712, welke de jongensscholen kostten, waren als volgt verdeeld: drie vijfden aan de Engelsche, een vijfde aan de gemengde en evenveel aan de inlandsche scholen. En wat de meisjesscholen betreft, de Engelsche kostten ruim tweemaal zooveel als de gemengde en inlandsche scholen te zamen.

De hierbovengenoemde som van twintig of een en twintig duizend pond sterling overtreft verre het een jaar vroeger (1869) aan het onderwijs besteed bedrag. Dit was namelijk zestien en een half duizend pond of daaromtrent. In 't algemeen zijn, behoudens enkele afwijkingen, telken jare de uitgaven voor het onderwijs op Ceylon geklommen. Zooals reeds vroeger gezegd is, bedroegen zij in het begin dezer eeuw niet meer

1 Volgens eene andere eveneens officiëele opgave, voorkomende in de Verantwoordingsstukken van het departement van onderwijs, bedroegen deze premiën nog meer,

nl. aan zendingscholen	£ 3054
privaatscholen	£ 382
totaal	£ 3436.

dan £ 2000 's jaars. In 1841 bereikten zij het cijfer van ruim £ 5000. Vijf jaren later (1846) klommen zij tot £ 10,000, weder twintig jaren later (1867) tot £ 15,000, en drie jaren later (1870), gelijk we reeds zagen, werden zij wederom met ruim £ 5000 vermeerderd. Wanneer men voorts in aanmerking neemt, dat schier telken jare door den Wetgevenden Raad een grooter bedrag toegestaan is dan men verbruikt heeft, soms twee, drie, ja vier duizend pond meer, dan moet men bij de steeds klimmende inkomsten der kolonie wel aannemen, dat de uitgaven ten behoeve van het onderwijs op Ceylon nog op verre niet haar toppunt bereikt hebben.

Ik heb mijne taak hiermede geëindigd. Ik heb den tegenwoordigen staat van den belangrijksten tak van het volksonderwijs op Ceylon, - het onderwijs dat onder rechtstreeksch beheer van het gouvernement staat, - naar mijn beste weten, naar de beste bescheiden en aan de hand der beste gidsen beschreven. Dat ik nochtans de hoogten van dit zoo weinig bekende gebied niet beklommen en mij niet in zijne diepten gewaagd heb, dat ik slechts heb vermeld wat men als op de vlakte aanschouwt: men make er mij - leek in onderwijszaken - geen grief van. Vergelijken, beoordeelen, bespiegelen - aan anderen blijve het overgelaten. Zoo ik slechts door de gelegenheid tot vergelijking open te stellen, in welke geringe mate dan ook, tot verbetering van het onderwijs in onzen Indischen Archipel heb medegewerkt, dan zal het doel, 't welk met dezen arbeid beöogd werd, bereikt zijn.

A.W.P. VERKERK PISTORIUS.

Een evangelie voor den vierden stand.

Wat dunkt u van Jezus, den zoon Davids? - Of laat mij, om duidelijker te zijn, vragen: wat dunkt u van ‘de ware geschiedenis van Jozua Davids’[1]?

Een opmerkelijk boeksken! een geschrift vol talent!

Dat geven wij allen terstond toe. Maar is het ook een goed boek? Bevat het een gezond voedsel voor verstand en hart? Gaat de schrijver uit van een juist inzicht in christendom en maatschappij? Mag, moet men het in handen wenschen ook van de eenvoudigen en minder ontwikkelden?

Op deze en dergelijke vragen luidt het antwoord zeer verschillend.

Daar zijn er, en onder hen bezadigde en wel onderwezen lieden, die ‘de ware geschiedenis van Jozua Davids’ een allergevaarlijkst boek in handen des volks noemen en niet schromen te verklaren, dat zij de vertaling en de verspreiding er van hier te lande diep betreuren. Zij zien in dit geschrift eigenlijk niet veel anders dan een talentvolle aanbeveling van socialisme en communisme, te gevaarlijker omdat zij gepaard gaat met eene waardeering van het Christendom, die er geheel op schijnt ingericht om de argeloozen te verstrikken. En wat, roepen zij uit, wat verdient strenger afkeuring dan de taktiek van dezen auteur, die Christus tot patroon der commune maakt?

1 In de onderstelling dat het bedoelde Engelsche werkje, òf in het oorspronkelijk òf in de overzetting van den heer Vosmaer aan alle lezers van dit tijdschrift bekend is, achtte ik het overbodig een eigenlijk verslag er van te geven. Wel is waar wordt de naam van Mrs. Linton als die der schrijfster genoemd; daar echter de auteur zich zelf op den titel niet bekend maakt, heb ik gemeend zijn incognito te moeten eerbiedigen, en spreek daarom steeds van *hem*, niet van *haar*. - Misschien is het aan sommigen mijner lezers niet bekend dat Jozua en Jezus twee vormen (Hebreeuwsch en Grieksch) van denzelfden naam zijn.

En niet eens nieuw mag deze manoeuvre heeten. Hebben niet reeds de sans-culotten gedweept met hun grand sans-culotte Jésus Christ? Hebben de Fransche en Duitsche socialisten sedert 1848 hetzelfde lied niet gezongen ter aanprijzing hunner avontuurlijke plannen tot hervorming der maatschappij? Onderscheidt zich de anonyme Engelsche auteur van deze zijne voorgangers, dan is het door den meer ernstigen toon, dien hij aanslaat, en den eerbied voor vrome levensbeschouwing, dien zijn boek op elke bladzijde ademt. Maar wat hebben wij hier meer dan een namaaksel van christeliike vroomheid? Deze laatste toch verdraagt zich kwalijk met de in den grond der zaak wereldsche, d.i. onchristelijke levensbeschouwing waarvoor de Engelsche schrijver propaganda zoekt te maken. Vernuftig moge het denkbeeld zijn, om in Christus' liefdeprediking de eerste kiemen te gaan opsporen van het evangelie der hedendaagsche internationalen; die combinatie is in waarheid door en door valsch, en zij die door de boeiende vormen van het verhaal betooverd, met den schrijver medegaan, maken zich schuldig aan hoon en laster van den Christus!

Terwijl dus sommigen niet nadrukkelijk genoeg tegen dezen gewaanden Messias meenen te kunnen waarschuwen, zoo zijn er anderen, die onverholen hunne instemming met de hoofdgedachte van het boek en zijne strekking uitspreken. Onder deze vrienden van Jozua treffen wij er aan, die in hem het deerniswaardig offer zien van den waan, als zou de hedendaagsche maatschappij nog iets van het christendom te hopen hebben. In een sprekend beeld, meenen zij, is hier het afdoend bewijs geleverd voor hunne geliefkoosde stelling, dat het christendom afgedaan en uitgediend heeft. De meest gemoedelijke en consequente poging om het beginsel van Jezus in onze dagen in toepassing te brengen, moet immers noodzakelijk op teleurstelling uitloopen, De arme dweper, die het mocht wagen het sociale vraagstuk te willen oplossen met Jezus van Nazareth, als Oedipus, zal bedrogen uitkomen. Ja, zoo groot is volgens dezen het antagonisme tusschen den geest dezer wereld en de adspiraties van het christendom, dat een hervormer als Jozua onvermijdelijk zijn verderf te gemoet gaat. Voor deze vrienden van Jozua is dus zijne ‘Ware geschiedenis’ eene soort van tragedie, welke hun de bron is van aesthetisch genot. De held van het drama boezemt bun levendige belangstelling in. Tot zekere hoogte kunnen zij zelfs met hem

dwepen. Maar om te doen gelijk hij deed, om, gelijk hij, voor de ellendigen en verworpelingen der maatschappij zich in de bres te stellen, zie! dit komt in hen niet op, of, zoo al, dan haasten zij zich die gedachte zoo spoedig mogelijk als eene zwakheid van zich te werpen.

Neen! zeggen anderen: dat is niet wat de auteur verlangt en waarop zijn boek aanspraak maakt. Zoo de kwalen, waaraan onze maatschappij lijdt, te genezen zijn, het moet wezen door het christendom, wel te verstaan: het echte, het oorspronkelijke, het christendom zooals het in zijn stichter was, m.a.w., door den reinen liefdegeest die hem vervulde, en die hem zelfs voor het allerergste dat hem treffen kon, niet deed terugbeven. Met waardeering der literarische verdiensten van Jozua's levensbeschrijving kunnen wij niet volstaan. Wij moeten de ernstige les ter harte nemen, die ons hier wordt gegeven: indien gij al het verheven schoon beseft eener zelfverloochenende toewijding als die van Jezus van Nazareth of van Jozua van Cornwallis, zoo gaat heen en doet desgelijks!

Een boek, dat tot zoo ver uiteenloopende oordeelvellingen aanleiding geeft; een boek, dat met zooveel warmte wordt gelaakt en in bescherming genomen, verdient wel, dat wij daaraan eenige oogenblikken onze gezette aandacht wijden. Al worden hier de vraagstukken niet op wetenschappelijke wijze behandeld; al vinden wij hier geene sporen van grondig onderzoek of degelijk betoog, ja, al kunnen wij niet beweren dat de schrijver boven het middelmatige zich verheft, wat de kennis aangaat der feiten en personen hier ter sprake gebracht: zooals het boek daar ligt, met al zijn deugden en gebreken, is het een verschijnsel, dat in een tijdschrift als de Gids niet onopgemerkt mag blijven; dit boek is eene daad, een feit van groote beteekenis en ver strekkende gevolgen voor kerk en maatschappij.

Heb ik mij te sterk uitgedrukt? Heb ik de beteekenis van dit boekske niet overschat? Is de waarde er van niet grootendeels gelegen in den indrukmakenden vorm, in het stoute van den greep, in het geniale van conceptie en combinatie, met één woord, in het literarisch artistisch karakter? En maakt met dezen aantrekkelijken vorm de inhoud niet een zeer treurig contrast?

Ik zou willen antwoorden: Naar mijne meening mag allerminst daar, waar gewichtige en diepzinnige vragen op populaire wijze behandeld worden, de vorm als bijzaak beschouwd en van den inhoud geïsoleerd worden. Zelfs voor den wetenschappe-

lijken man kan een populair boek groote waarde bezitten, omdat het hem de zaken in een ander licht doet zien dan waarbij hij gewoon is ze te beschouwen. Is er kunstinspiratie in de ‘Ware historie van Jozua Davids’, dan mag zelfs de geleerde voor zijne studie eenigen weldadigen invloed van den gloed verwachten, die den dichter bezielde bij het voortbrengen van zijn poëem.

Ik hoor echter nog eene andere bedenking tegen de waarde van het boek in kwestie. Wat hebben wij, vraagt men, toch eigenlijk aan dit geschrift? Laat het ons niet geheel onbevredigd ten aanzien van de groote vraagstukken van den dag, die de schrijver zich ter behandeling had gekozen? Is het niet vooral in een populair boek eene onvergeefelijke fout den lezer volkomen in het onzekere te laten omtrent de eigenlijke bedoeling en strekking van al het geschrevene? Wat wil dan toch deze auteur? Wil hij het Christendom in eere brengen, of als onpraktisch en onbruikbaar voor onzen tijd veroordeelen? Het schijnt bijna alsof hij zelf niet weet welke houding hij tegenover het oude evangelie moet aannemen, en de slotsom waartoe hij ons brengt, is niets meer dan eene vraag, waar wij een antwoord hadden verwacht. Is er nu wel erger fout in een populair boek denkbaar, dan dit gebrek aan positief resultaat omtrent quaesties, die, als brandende levensvragen, dadelijk oplossing, in welken zin dan ook, eischen? Zoo ergens, dan is hier het scepticisme misplaatst, en is het bijkans wreedheid te noemen, wat de schrijver zich ten aanzien van zijne lezers veroorlooft. Bij het kritisch onderzoek moge het onvermijdelijk en gewettigd zijn, twijfelingen op te werpen, ook waar ze later niet kunnen worden weggenomen, om voor zekerheid plaats te maken; wie voor het volk schrijft, brenge de dierbaarste aangelegenheden niet ter sprake zoolang het laatste woord, dat hij daarover heeft uit te brengen, niets meer is dan een vraagteeken.

Op deze bedenking past dunkt mij dit antwoord: Zien wij toe:

1°. Of niet de schrijver juist dit doel voor oogen heeft gehad, overtuigd, dat de gewekte twijfel ook voor het volk verkieslijk was boven de gewaande zekerheid waarin het zich gelukkig voelde?

2°. Of diezelfde auteur niet welgedaan heeft, zich door deze overtuiging te laten besturen.

Ik voor mij ben zeer geneigd deze beide vragen toestemmend

te beantwoorden, en wil gaarne de gronden voor dit gevoelen aan mijne lezers in overweging geven.

Als wij vragen: wat wilde de schrijver? - laat ons dan op den voorgrond stellen, dat het Engelschen waren, voor wie hij schreef; Engelschen, wier praktische aard wonderwel schijnt samen te gaan met inconsequenties op allerlei gebied; Engelschen, bij wie het protestantsch beginsel zich nooit in al zijn kracht heeft kunnen doen gevoelen, omdat zij bij het aanvaarden der hervorming met het oude, dat immers zooveel goeds bezat, niet wilden breken.

Nu weten wij dat in onze dagen in het oude Engeland aan den kerkelijken en theologischen hemel groote teekenen zich hebben vertoond. De historisch kritische beweging heeft ook dáár in het eind zijne krachtige voorstanders gevonden. De oogen gaan open voor de gebreken der staatskerk; de overtuiging wint veld, dat het heerschende formalisme met christelijke vroomheid niets te maken heeft. Inderdaad, een indrukwekkend schouwspel levert ons die worsteling tusschen traditie en vooruitgang bij dit krachtige volk; want, zoo bij eenige beschaafde natie, dan is bij deze de gehechtheid aan het bestaande uiterst groot. Bedrieg ik mij niet, dan heeft onze auteur op de logge macht van dit vooroordeel zijnen aanval gericht. Hij wilde zijne praktische landgenooten het onverdragelijke en onhoudbare hunner inconsequentie doen beseffen; hen doen inzien dat zij, vasthoudende aan hunne godsdienstige grondstellingen en premissen, hunne z.g. christelijke praktijk noodzakelijk moeten veroordeelen. Maar hij heeft terecht begrepen, dat die overtuiging niet moet opgedrongen, niet door specieuse dialectiek moet gewekt worden, zal zij de gewenschte gevolgen opleveren. Daarom betoogt hij niet, maar schildert; daarom laat hij aan zijne lezers over, de slotsommen zijner beschouwingen op te maken, ja, dwingt hij hen als het ware tot eene zelfstandige beslissing door de vragen waarmede hij van hen afscheid neemt.

Met beelden spreekt hij. En met welke? Indrukwekkend, dat spreekt van zelf, moesten ze wezen, zou het grootsche doel bereikt worden. Hier hing alles af van de vinding, het gelukkige van den greep, de plastische kracht van het ontworpene. Het is den dichterlijken schrijver gelukt in Jozua (dat is Jezus) den timmerman, den zoon Davids, een type te scheppen, die aan al de vereischten van zijn oogmerk voldoet.

Stouter waagstuk kon hij bezwaarlijk doen dan dit. Moest

hij niet vreezen, dat al zijne vrome landgenooten vol afgrijzen het hoofd zouden afwenden bij het aanschouwen van deze heiligschennende imitatio Jesu Christi? Zouden niet juist diegenen, onder wie de schrijver zijne bondgenooten te zoeken heeft, namelijk de stille, ernstige, bedaarde christenen door dit boek eer geërgerd dan gewonnen worden?

De auteur heeft het goed begrepen. Het is noodzakelijk bij elke belangrijke hervorming, dat er ergernissen komen; maar heeft niet diezelfde auteur toch tegelijkertijd de uiterste zorg gedragen om alle niet noodzakelijke ergernis te vermijden? Werd de hand, die het beeld van den hedendaagschen Jezus teekende, niet bestuurd door eenen bewonderenswaardig kieschen takt en een onmiskenbaar kunstenaarstalent? Kan de weldenkende lezer, hoezeer ook in den aanvang ontstemd bij de kennismaking met dezen Jozua, wel op den duur den ontwerper van een zoo bekoorlijk en aantrekkelijk beeld een kwaad hart blijven toedragen? Neen: ondanks zich zelven, zal hij buigen voor de kracht van waarheid en schoonheid, die hier tot hem spreekt. In spijt zijner vooroordeelen, zal hij moeten erkennen, deze fictie is niet uit den booze, en moet ik kiezen tusschen dominé Grant en zijn discipel Jozua, dan mag ik niet anders dan aan de zijde van den laatstgenoemde mij plaatsen.

Is de lezer zoo ver gebracht, dan is reeds veel gewonnen! Er is leven ontstaan in de doodsbeenderen; twijfel gewekt in zielen, die tot hiertoe in den roes van zelfgenoegzaam bijgeloof hadden voortgedommeld.

Maar dat is zeker nog niet genoeg; vooral voor den praktischen mensch bestaan er duizend middelen, om zich van die onpraktische twijfelingen te ontdoen. Waartoe, zoo kan hij vragen, dient het stellen van het alternatief: òf met Jozua òf met dominé Grant? Ik kan immers tusschen beiden doorgaan. Al verfoei ik de liefdelooze hooghartigheid van den priester, die de slachtoffers van den treurigen toestand der samenleving in al hun ellende aan den weg laat liggen, ik behoef mij daarom niet gelijk te maken aan den armen dweper, die zich tusschen de raderen van het maatschappelijk organisme werpt, om het tot stilstand te brengen, maar met geen ander gevolg, dan dat hij er door wordt verpletterd? Liever wil ik den gulden middenweg nemen. Die is breed en effen en het gezelschap van de duizenden, die hem met mij bewandelen, is mij een waarborg, dat het de rechte is, die tot het doel voert.

Zou onze auteur zijn oogmerk bereiken, dan moest hij zijnen lezers deze uitvlucht ontnemen. En hij deed het door hen in het geweten te grijpen. Waarom toch boezemt deze Jozua zooveel belangstelling in? Immers alleen omdat hij met zooveel ernst en gemoedelijkheid, met zooveel trouw en eerlijkheid de beginselen naleeft, waaraan de vrome protestanten van alle kleur en richting, in Engeland zoowel als elders, hun zegel hechten. Deze Jozua moge in enkele dingen, b.v. in zijne waardeering van de Parijsche commune, op zich zelf staan, zijne grondstelling: de christen is ten stelligste verplicht zijn leven in te richten naar het voorbeeld van Jezus, zooals het in de evangeliën is geschetst, die stelling, men zou ze kunnen noemen de leuze van Jozua's leven en streven, wordt door de massa der christenen gereedelijk onderschreven.

Neem uit deze waarachtige historie de ijzeren consequentie weg, waarmede de held deze zijne leus in toepassing brengt, en er blijft nagenoeg niets over. Want die held is het alleen door zijne consequentie. En al wil ik nu niet beweren, dat dit boek het toovermiddel zal blijken te zijn, dat de gewone christenen van hunne praktische inconsequentie geneest, toch meen ik, is de indrukwekkende figuur van Jozua, die daar staat als één uit duizenden, een doener des woords, te midden van een geslacht van naamchristenen; zulk een man uit één stuk, beweer ik, is bij uitnemendheid geschikt, om de welgezinde, maar in hunne halfslachtigheid en tweeslachtigheid voortdrijvende geloovigen uit hunne treurige slaapdronkenheid wakker te schudden.

Daartoe nu moeten ook de vragen dienen, waarmeê de auteur zijn boek besluit. Zij zijn alleen gesteld om de uit den slaap opgewekte lezers te dwingen van stonde aan zich rekenschap te geven van de richting waarin zij zich thans zelfstandig hebben voort te bewegen. Daarom staan dan ook deze vragen hier aan het eind op hare juiste plaats. Zij wijzen de stemming aan waarin de schrijver zijne lezers wilde brengen; het doel waartoe deze schoone fictie in het leven werd geroepen; het praktisch resultaat waar deze moderne profeet zijne hoorders wil henenleiden. Weg met alle halfheid! Weest wie ge zegt te zijn! Houdt op met uw christentitel te spelen! Doet wat gij doet met geheel uw hart en in overeenstemming met uw levensbeschouwing! Ziedaar de les, door het leven van Jozua gepredikt, en in de slotvragen door den auteur zijnen lezers

aan het hart gelegd. Niets anders willen die vragen dan de erkenning van dit feit: de christenen onzer dagen - en hier wordt natuurlijk in de eerste plaats door den schrijver aan zijne landgenooten gedacht - doen niet waartoe zij door hunne belijdenis erkennen verplicht te zijn, of liever: de gansche inrichting van hun leven en die der maatschappij waarin zij genoegen nemen, is in de meest stellige tegenspraak met de voorschriften van hem, dien zij als hun van God gegeven meester hulde en vereering toebrengen.

Het is op deze gronden dat ik meen de beide vroeger gestelde vragen toestemmend te mogen beantwoorden, en het voor bewezen te mogen houden, dat in het schijnbaar onbevredigend slot de schrijver zijne bedoeling ten volle uitgesproken, en aan zijn boek de behoorlijke afronding heeft gegeven.

Een andere vraag echter is het, of de persoon van Jozua naar de bedoeling van hem die deze type in het leven riep, moet dienen om het tegenwoordig levend geslacht tot consequente navolging van Jezus van Nazareth op te wekken, dan wel om de onmogelijkheid in het licht te stellen van de hervorming der tegenwoordige maatschappij door toepassing van het oorspronkelijk christelijk beginsel? Die vraag, hoezeer zij ook onze belangstelling verdient, heeft, zoo ver ik zien kan, de schrijver niet willen beantwoorden, en ik zou durven aannemen, dat hij voor zich zelf in deze nog niet tot volstrekte beslissing was gekomen. In hoever deze onzekerheid verklaard meet worden uit het onvolledige van de wetenschappelijke toerusting, waarmede de schrijver zijn taak aanvaardde, wil ik hier niet onderzoeken, maar bepaal mij tot de opmerking dat de voorstelling door hem in den persoon van Jozua van het oorspronkelijke christendom en diens stichter gegeven, wat de hoofdzaak betreft, gereedelijk kon worden geaccepteerd door het meerendeel der lezers voor wie hij schreef. Wij zien hoe bij Jozua die voorstelling zich van lieverlede wijzigde, naarmate hij zich geestelijk ontwikkelde. Maar onveranderd blijft bij hem het geloof aan de onvoorwaardelijke verplichting des christens om den Jezus der evangeliën als den leeraar der waarheid en het toonbeeld van menschelijke deugd na te volgen. En zou hierin niet in hoofdzaak het credo gelegen zijn van het gros der christenen? Men zegge niet: Maar deze Jozua is een ongeloovige, straks ook een onkerkelijk man; hij verwerpt de waarheid

der wonderverhalen, en wil zonder hulp van officieele geestelijke herders den weg ten hemel vinden! Zou dat niet genoeg zijn om elk rechtgeaard Christen eene huivering door de leden te jagen en hem met afgrijzen te vervullen voor alles wat van dezen Jozua uitgaat? Ik geloof het niet; vooreerst toch - ik heb er reeds vroeger op gewezen - het gistingsproces is thans in alle protestantsche landen in vollen gang, en ten andere, Jozua treedt in den aanvang voor de lezers op met een onverdacht wondergeloof, waarvan hij door een echt Engelsche kuur, de praktische proefneming, wordt genezen. Zijn twijfel aan de onfeilbaarheid der kerk ontstaat eerst, nadat hem de onmacht harer priesters, om de sociale vraagstukken van den dag, de ernstige conflicten tusschen christelijke theorie en praktijk op bevredigende wijze op te lossen, proefondervindelijk is gebleken. En dán eerst keert hij aan die kerk den rug toe, als hij moet ondervinden, dat hare dienaars de beschuldiging van onchristelijken levenswandel niet anders dan door zweepslagen weten af te weren. Gelijk voor Jozua, zoo is ook voor duizenden in het hedendaagsche Engeland en daarbuiten het prestige der kerk tegelijk met het geloof aan de schriftletter voor goed voorbijgegaan, zonder dat daarom de liefde voor Jezus en het heilig ontzag voor zijn gebod verkoelde. Zelfs in zijne omhelzing der commune blijft immers Jozua aan zijne eerste liefde getrouw. In zoover is hij door en door conservatief, in weerwil van al zijne radikale eigenschappen. Hij staat met alle ernstige en innige vromen onder zijne landgenooten op denzelfden bodem. Alleen door klerikale verdachtmaking wordt hunne sympathie voor hem tijdelijk in haat veranderd. Door de ‘Ware historie’ van de hand van den discipel, dien hij lief had, Johannes, zijn apostel en evangelist, zullen zij, er is geen twijfel aan, wederom voor hem gewonnen worden. Hij is vleesch van hun vleesch, been van hun been; alleen daarin van hen verschillende en boven hen verheven, dat hij, bij het Heere, Heere roepen, de christelijke daad voegt en in geheel zijn leven het beeld draagt van den goddelijken meester. Met één woord, hij is hun ideaal, hun Messias. Jozua is voor hen, wat Jezus was voor zijn volk. Of zoo hij het nog niet is, hij zal het worden; daarop kan de schrijver staat maken.

Maar, vraagt men, staat dan Jezus van Nazareth naar de overtuiging der hedendaagsche christenen (ook in Engeland) niet op te grooten afstand van alles wat naar communisme en

socialisme zweemt, dan dat zij met dezen nieuwerwetschen Jezus zouden kunnen dwepen? Ik zou willen antwoorden: zooals onze evangeliën in den regel gelezen en verstaan worden, geven zij inderdaad eenen Jezus te aanschouwen, die, leefde hij in onzen tijd, zich het lot van den vierden stand, waartoe hij, des timmermans zoon, zelf behoorde, zou hebben aangetrokken. Wat hij Mammon noemde, heet thans kapitaal. De proletariërs teekende hij in het beeld van den melaatschen Lazarus, den verworpeling der maatschappij, den vriend der hemellingen. Heeft hij voor de rijken van zijnen tijd zonder onderscheid den hemel gesloten, heeft hij, alleen omdat de vorst dezer wereld hen zoo ruimschoots van tijdelijke middelen voorzag, het ‘wee u!’ over hen uitgesproken, niet ten onrechte zoekt een man als Jozua in het woord en den voorgang van dien meester steun en aanmoediging bij zijn strijd tegen de hedendaagsche maatschappij, waarin de Mammon nog altijd den boventoon voert. Men versta mij wel. Ik zie de eenzijdigheid, de onjuistheid, waardoor zulk eene opvatting van Jezus' maatschappelijk streven wordt gekenmerkt, niet voorbij. Ik vraag slechts, is zij niet minder eenzijdig, minder onjuist dan die, welke Jozua allerwege bij de vrienden der kerk te bestrijden vindt?

Ik wil volstrekt niet uit het oog verliezen, dat het N.T. tal van Jezus-woorden bevat, waarvan de vijanden van geweldige maatregelen, de bedaarde christenmenschen, de lieden van het behoud, de vrienden van rustige rust, de voorstanders van fatsoenlijke, welgemanierde philanthropie, zich kunnen bedienen als van wapenen tegen de radikale hervormers van het slag van onzen Jozua. Maar ik vraag, is er ergerlijker en schromelijker miskenning van den Jezus der historie denkbaar, dan die wij aantreffen bij dominé Grant en consorten, welke hem maken tot een patroon van het behoud, tot een echten juste-milieu-man?

Nu het christenvolk, en daarvan niet het minst de vierde stand, genezen van de behoefte aan de maagprikkeling, die het kerkelijke dogme verschafte, en genoeg geëmancipeerd om zich zijn eigen Jezusbeeld te construeeren, zelf het N.T. in handen neemt, behoeft het maar weinig terechtwijzing, om in den man van Nazareth bij voorkeur de forsche gestalte van een volksleider te onderscheiden, en zich aangetrokken te voelen door het revolutionaire van zijn arbeid, dat hem de martelaarskroon bezorgde.

En zie hier dan ook de reden, waarom ik meende te mogen beweren, dat een boek als deze ‘ware historie’ leerrijk is voor beoefenaars der wetenschap. - Het vestigt onze aandacht op het gebruik, dat in ongeleerde kringen gemaakt wordt van de vrijheid, om de geschiedenis van Jezus als de geschiedenis van een werkelijk mensch te lezen. Wij allen, wie wij zijn mogen, lijden aan eenzijdigheid. Wij moeten elkander aanvullen. De waardeering van een hervormer, een volksvriend als Jezus, is niet bij uitsluiting toe te vertrouwen aan de geleerden van professie, evenmin als aan de zuilen der kerk. - De mannen van het vak hebben geen reden om hooghartig iemands bijstand af te wijzen bij hun streven om het volle licht der waarheid te doen opgaan over het leven van Jezus van Nazareth. Hoeveel eeuwen lang is dat leven als met opzet miskend, ja onkenbaar gemaakt! Hoe lang heeft de kerk angstvallig de resultaten van het historisch critisch onderzoek voor de schare verborgen gehouden! Nu dit eindelijk niet meer mogelijk blijkt te zijn, is het van hoog belang na te gaan welk gebruik door de eenvoudige ongeletterde vromen wordt gemaakt van hetgeen door de mannen der moderne wetenschap aangaande den historischen Jezus in het midden is gebracht. Er is, meen ik, ook in dezen zin waarheid in het ‘vox populi vox dei’, dat er een geheel eigenaardige waarde moet worden toegekend aan het, ik zou haast zeggen instinctmatig oordeel der ongeleerden over de uitkomsten van het wetenschappelijk onderzoek aangaande een onderwerp als het bedoelde. Indien ook al de mij onbekende auteur zelf niet tot het ongeletterde volk behoort, zelfstandig beoefenaar der wetenschap, waaraan hij zoo menig resultaat ontleende, was hij wel niet. In allen gevalle door zijn boek bracht hij de vraag: Wat wilde Jezus in zijnen tijd en wat zou hij in den onzen willen? voor het forum van het volk.

Zoo beschouwd, is dus het kleine boekske een belangrijk verschijnsel te noemen. Deze Jozua, zoo veel durf ik gerust profeteeren, is bestemd om de gedachten van velen te openbaren. In deze fictie zie ik eene proefneming op het christelijke volk, die dienen moet om aan den dag te brengen, hoe het denkt en gezind is ten aanzien van de geliefkoosde stelling der modernen: Jezus' waarde ligt in zijn zuiver menschelijke eigenschappen en die der christenen in de reproductie van Jezus' levensbeginsel.

Ja, eene proefneming mag dat boek heeten; eene eerste schrede op een nieuwen weg; eene krachtige poging om tal van verouderde maar toch nog niet opgeruimde denkbeelden door gezonde levenskrachtige beschouwing te doen vervangen.

Een Evangelie te geven voor den vierden stand zoo mogelijk vervat in de woorden van Jezus van Nazareth en met den stempel van zijn gezag gewaarmerkt, ziedaar wat hier werd beproefd. Van geen dogma, van geen geloof in het supranatureele, van geen ceremonieel, van geen sacrament is eenig heil meer te wachten! Lang genoeg heeft men de paria's der maatschappij zoeken te bevredigen met deze surrogaten van het echte christendom. Dat christendom veroordeelt in beginsel de ongelijkheid der maatschappelijke standen, waarmede het quasi christendom van bijna al de kerkgenootschappen vrede heeft. Laat ons zien of deze waarheid niet als met handen is te grijpen voor allen, die in hun hart met Jezus dwepen. Geven wij aan dien Jezus eene zichtbare gestalte. Dat hij optrede onder ons in al zijne beminnelijkheid ja, maar ook met al de kracht zijner overtuiging, met zijne volle minachting voor het oordeel der aristocraten en priesters. Dat hij wandele onder ons als een vriend van de verworpelingen der samenleving, omgang houdende met tollenaars en zondaressen, het verlorene zoekende te behouden, niet door nederbuigende hooghartigheid als van den meerdere jegens den mindere, maar door eene liefde, welke hare levenskracht put uit het geloof aan de waarachtige menschenwaarde van armen en onderdrukten. Met één woord, dat het idealisme van den man van Nazareth vleesch worde en onder ons woning make, en men zal zien, òf het met blijdschap ontvangen, met warmte begroet en omhelsd wordt door de zich christelijk noemende wereld, dan wel òf zij het als dwaas bespotten, als ergerlijk tegenstaan, als oproerig kruisigen zal.

Men zegge niet: maar zij is slechts eene fictie, deze ‘ware historie!’ Zoo het verdichte verhaal maar niet lijdt aan inwendige onwaarheid en onwaarschijnlijkheid; zoo maar de gecreëerde type een sterk sprekende gestalte, een eigen leven, een indrukwekkend karakter vertoont; zoo maar de lezer geboeid wordt door de schoonheid van het geschetste beeld en in dezen Jozua den echten discipel, in zijnen levenswandel de volkomen consequente navolging van Jezus kan erkennen, dan is aan de vereischten voldaan, om daarvan althans voor het oogenblik eene krachtige uitwerking te kunnen verwachten. Al

zijn er gegronde aanmerkingen te maken op de voorstelling, die hier van Jezus' persoon en bedoeling gegeven wordt; het komt er slechts op aan, of die voorstelling kan geaccepteerd worden door die lezers waarvoor het boek bepaaldelijk bestemd was. En mijns inziens kan die vraag niet anders dan toestemmend beantwoord worden.

Ondanks den schijn van scepticisme, dien de schrijver aanneemt, spreekt uit zijn boek eene warme ingenomenheid met Jezus en zijn evangelie. Er is geen twijfel aan of hij zal daardoor voor de meesten zijner lezers zich aangenaam hebben gemaakt. Gemakkelijker zal hij gehoor vinden ook voor de paradoxen, die hij verkondigt, nu zijne zucht om aan Jezus en zijn werk volkomen recht te laten weêrvaren, boven allen twijfel verheven is.

Die oprechte waardeering, die warme sympathie is als het ware de positieve grondtoon, waarin het geheele boek is geschreven en waardoor het in weerwil van al de negaties, die het bevat, een warm onthaal bij alle gemoedelijke christenen kan vinden.

Intusschen: de invloed van dit boek zal niet blijvend kunnen zijn, indien het mocht blijken, dat de schrijver in zijne opvatting van het oorspronkelijke christendom ten eenenmale het spoor bijster was. Immers op den duur moet de voorstelling welke op wetenschappelijke gronden de juistere is gebleken, doordringen ook tot die kringen, waarin de stem der wetenschap het laatst gehoord en verstaan wordt. Zeker, indien Jozua zich moest onderwerpen aan een examen in staathuishoudkunde en historische kritiek, hij zou een povere figuur maken. Het blijkt volstrekt niet, dat hij gebruik heeft gemaakt van de voorlichting der deskundigen, toen hij zich neêrzette om uit de evangeliën het beeld van Jezus te construeeren. Het blijkt zelfs niet, dat hij eenig denkbeeld had van de zeer groote moeielijkheden, die er aan verbonden zijn, om uit zulke troebele bronnen de reine historie te voorschijn te roepen. De wijze waarop hij met het verhaal der evangelisten te werk gaat, is hoogst willekeurig. Waarschijnlijk zou hij buiten staat zijn zich behoorlijk te verantwoorden, indien men hem afvroeg: met welk recht spreekt gij met zooveel fiducie over hetgeen Jezus gezegd en gedaan heeft, terwijl ge zelf erkent, dat de berichtgevers lang niet altijd te vertrouwen zijn, en met name zoo dikwijls zij aan Jezus wonderdaden toeschrijven, d.i. voor

ongeveer ¾ gedeelte hunner mededeelingen den eenvoudigen lezer geheel op het dwaalspoor brengen? Denkelijk zou hij niet anders dan zeer onvoldoende redenen tot verdediging zijner handelwijze kunnen bijbrengen. Hij zou b.v. kunnen verklaren: ons leeken wordt immers het N.T. in handen gegeven om daaruit voedsel voor onze zielen, kennis van onzen meester en zijn gebod te ontleenen. Ik ben mij zelven volkomen bewust met onpartijdigheid en oprechte waarheidsliefde de evangeliën te hebben geraadpleegd, en met geheel mijn hart den meester te eerbiedigen en lief te hebben, gelijk ik hem uit die evangeliën heb leeren kennen. Zulk eene verantwoording zou ons niet bevredigen.

Goede Jozua, zouden wij antwoorden: wij twijfelen niet aan uwe eerlijkheid, maar wel aan uwe bevoegdheid om een beslissend oordeel uit te spreken over vraagstukken tot wier oplossing wetenschappelijke krachten vereischt worden, waarover gij niet kunt beschikken. Het zijn niet alleen de mirakelen waarvan de werkelijkheid moet worden geloochend; de geoefende kritikus heeft ook in de overigens niet onwaarschijnlijke verhalen der evangelisten zeer veel ontdekt, wat hij niet voor waar kan houden, zeer veel wat wegens inwendige tegenspraak moest verwijderd worden uit de elementen van Jezus' biographie. Heeft de tegenspraak tusschen de evangelisten onderling, na de meest ernstige beoordeeling harer beteekenis, ons eerst overtuigd van de volstrekte onbruikbaarheid des vierden evangelies, om als bron te dienen voor onze kennis van de bijzonderheden uit het leven van Jezus, uit het voortgezet onderzoek blijkt meer en meer, dat hetzelfde oordeel moet worden geveld over een zeer groot gedeelte van den inhoud der drie eerste evangeliën. Gold vroeger bij de behandeling der paralelle perikopen de regel: alle tot de kleinste bijzonderheden toe, moeten als feiten worden aangemerkt; hield men zich later aan de stelling: bij opgemerkt verschil tusschen overigens gelijkluidende berichten moet de kritiek de onwaarschijnlijkste elementen afscheiden, ten einde het zuivere goud der historie in den smeltkroes over te houden; heden ten dage gelooven wij zoo spoedig niet aan de volkomen reinheid van het aldus behandelde metaal. Onze kritiek is gaandeweg scherper, strenger, consequenter, onverbiddelijker, d.w.z. grondiger en meer afdoende geworden. Wij zeggen nu niet meer gelijk voorheen in de dagen der harmonistiek onzaliger gedachtenis: waar twee evangelisten elk-

ander tegenspreken, hebben zij beiden gelijk; wij houden ons niet meer aan de later gevolgde methode om in geval van tegenspraak slechts één der zegslieden te volgen; wij zijn nu eindelijk, - waarlijk niet te vroeg - tot deze hoogst eenvoudige conclusie gekomen: waar zich op het duister gebied van Jezus' biographie twee of meer gidsen aanbieden, die ons langs verschillende wegen willen doen gaan, moeten wij beginnen met allen zonder onderscheid te wantrouwen, en dat te meer, wanneer het blijkt, dat zij allen zonder onderscheid van het land waarmede wij willen kennis maken als van een wonderland, een betooverde wereld spreken. Gold het hier iets minder dan het onderzoek naar oorsprong en stichter van het christendom, wij zouden ons sinds lang ten einde raad hebben afgekeerd van de wanhopige taak, om historie, waarachtige historie te distilleeren uit bescheiden, die zoo weinig den stempel van authenticiteit dragen. Hoe het zij, wie prijs stelt op den naam van christen, hij mag bij het raadplegen der evangeliën zich niet alleen door persoonlijke sympathie en antipathie laten leiden, hij wachte zich voor alle willekeur bij het releveeren en verwaarloozen van de trekken van het Jezusbeeld aldaar geschetst.

Het is zeer natuurlijk, dat gij, Jozua, bijzonder u aangetrokken voeldet door al zulke woorden en daden in de evangeliën aan Jezus toegeschreven, waaruit zijne anti-aristocratische gezindheid op onmiskenbare wijze zich openbaart. Wij kunnen u het recht niet ontzeggen, groote beteekenis te hechten aan het sterk gemarkeerde en scherp geaccentueerde van die Jezuswoorden in de drie eerste, het overvloedigst in het derde der evangeliën voorkomende, waarin de armen verheerlijkt, de rijken verdoemd worden. Wij geven u toe, dat het niet aangaat het naaldenoog zoo wijd te maken, dat er, zij het dan ook niet zonder moeite, een wezenlijke kemel doorheen kan; dat het geen gezonde, geen eerlijke uitlegging mag heeten, in den aanhef der bergrede naar de lezing van Lukas VI, 20 en 24, in de afwijzing van den heilbegeerigen rijke (Mattheus XIX, 16 en volg. en hetzelfde verhaal bij Markus en Lukas), in de parabelen van Verloren Zoon, Lazarus en onrechtvaardigen Rentmeester, alsmede in de schets, die ons door den auteur van het boek der Handelingen van de eerste christengemeente wordt gegeven, dezelfde minachting van wereldsche grootheid te willen miskennen. Maar toch: ontbreekt aan uw Jezusbeeld niet menige trek die op uw standpunt niet verwaarloosd mocht worden? Bij

punten van ondergeschikt belang behoeven wij niet stil te staan. Bedenk maar dit eene. Gij noemt de armen ongelukkig om hunne armoede, en wilt hun een beter lot bezorgen door hen tot hun recht op een grooter deel van het maatschappelijk kapitaal te helpen. Is dat in den geest van Jezus, die de armen als armen zalig prijst, die de zorg voor spijs en kleeding veroordeelt als beneden de waardigheid van het kind des lichts, dat zich met hoogere, met geestelijke dingen heeft bezig te houden, in het vertrouwen, dat de Hemelsche Vader in die lagere zinnelijke behoeften, voor zoover het wezenlijke behoeften mogen heeten, wel zal voorzien? Zijt gij nog niet verre van het koninkrijk der hemelen als gij den rijke om zijn rijkdom benijdt, den rijke, op wien de koninklijke meester met medelijden kon nêerzien? Voor u bestaat er geen hoogere wijsheid, geen beter middel tot hervorming der maatschappij dan het rijker maken van de armen. Jezus zou u om dien treurigen waan met deernis hebben gadegeslagen. Kon hij u ook even als den rijken jongeling liefhebben, gij zoudt evenals deze bedroefd van hem moeten henen gaan op het vernemen van des meesters eisch tot volstrekte afzwering van uw geloof aan den Mammon. Zijn onverbiddelijk ‘Niemand kan twee heeren dienen,’ geldt niet alleen de kinderen der weelde, die gekleed gaan in purper en fijn lijnwaad en alle dagen vroolijk en prachtig leven, het geldt ook hen, die deze gunstelingen der wereld in hun hart benijden en des Menschen Zoon ten hunnen bate willen maken tot rechter en scheidsman bij de verdeeling der aardsche goederen. Nog eens: Jezus zou u kunnen liefhebben om de liefde jegens uwe arme broeders, die gij in het hart draagt. Gelijk hij den barmhartigen Samaritaan tot een voorbeeld stelde voor de onbarmhartige Joden, zoo zou hij de rustelooze liefdadigheid in u, den onkerkelijke, hoog verheffen boven allen ijver voor uiterlijk christelijken vormdienst. Maar aan de onkerkelijken kan het karakter ontbreken, waardoor zij op Jezus' hoogste goedkeuring aanspraak maakt. De barmhartigheid alleen maakt den Samaritaan nog niet tot een christen. Hij wordt dit eerst als hij met Jezus tot het hoogste idealisme zich verheft, waarbij de wereld met al haar heerlijkheid niets is dan schijn en ijdelheid, en 's menschen waarde en geluk eeniglijk in het bezit zijner geestelijke voorrechten als burger van het hemelrijk moet gezocht worden. In dit geloof, in dit idealisme zag Jezus de overwinning der wereld. Immers de wereld, dat is de wereld

waarin de stof, de zinnelijkheid, het geweld, het vleesch, het goud, de onrechtvaardige mammon regeert, verliest haar macht, haar invloed als de mensch haar den dienst opzegt, niet langer gelooft aan de wettigheid van haar gezag en gedragen wordt door eene hoogere eerzucht, namelijk door het verlangen naar den hemel en de eeuwige heilgoederen aldaar voor het kind Gods te verwerven.

Zoo is er dan eene niet geringe klove tusschen Jozua's humanisme en het geloof dat volgens Jezus de wereld overwint.

Jezus zegt: ‘Werpt weg uwe aardsche schatten, zoo gij de hemelsche wilt verwerven.’

Jozua zegt: Werpt neer de hinderpalen, die de maatschappij heeft opgericht om den ellendige te belemmeren in zijn streven naar het bezit van aardsche welvaart.

Jezus wil de zijnen onafhankelijk maken *van* het kapitaal, Jozua *door* het kapitaal.

Jezus is tevreden indien hij eene kleine Gideonschaar om zich heen verzamelt, die het zwaard des geestes weet te hanteeren. Jozua zoekt overal, zij het dan ook te vergeefs naar bondgenooten in den strijd tegen de uiterlijke inrichting der samenleving.

In één woord, Jezus is een gansche idealist, Jozua slechts een halve.

Geen wonder, dat wie deze opvatting van Jezus levensplan voor juist houdt, zich geneigd voelt hem den naam van Utopist te geven. Geen wonder dat het idealisme van het Godsrijk in alle deelen door de massa van Jezus' navolgers is gewijzigd en geseculariseerd, ten einde het pasklaar te maken voor aller gebruik en naar den smaak van aller gehemelte. Wie als Jozua tot Jezus zelf wil gaan, zal moeten erkennen, dat het oorspronkelijk christelijk beginsel geen heulen met de wereld verdraagt. Maar dan, zal men zeggen, was het beginsel van Jezus ten eenenmale ongeschikt voor toepassing in het leven? dan is het meeste wat voor christendom doorgaat en ooit gegolden heeft, met Jezus' eigen bedoeling in lijnrechten strijd en hebben wij hier te doen met eene mystificatie van te langen duur en te kolossaal van afmeting om geloofelijk te mogen heeten? Is het toch niet al te onwaarschijnlijk, dat een zoo onpraktisch radikalisme, een zoo ver gedreven wereldverachting gereeden ingang zou hebben gevonden en blijvende waardeering bij millioenen?

Ik zou willen antwoorden met een wedervraag: Welke gemeenschap is er tusschen het beginsel der roomsch katholieke

kerk, en dat voor hetwelk Jezus van Nazareth in den stillen kring zijner Galileërs eene plaats zocht?

Dat de pausen zich stedehouders van Christus noemen is in de oogen der protestanten toch niet anders dan de waarheid in het aangezicht te slaan. En toch, wij weten, er zijn millioenen, die volkomen ter goeder trouw aannemen, dat de Christusgeest zich bij voorkeur van de roomsche kerkvorsten als organen heeft bediend.

Wat zullen wij dan zeggen? Hoe verklaren wij het onweersprekelijke feit, dat zich in den loop der laatste achttien eeuwen de meest tegenstrijdige elementen den christennaam hebben toegeëigend en de elkander meest vijandige machten gelijkelijk door den Christus zich aangetrokken hebben gevoeld?

Zal men zeggen: de man van Nazareth moet een zoo volkomen en zoo veelzijdig, een zoo universeel mensch geweest zijn, dat al wat mensch heet, door hem kon worden medegesleept, in hem zijn ideaal kon vinden? Maar wij hebben sinds lang ingezien, dat zulk eene verklaring, waarbij aan Jezus alles wordt toegekend, wat al zijn vereerders hem hebben toegedicht, waarbij de concreete persoon in den nevel der abstractie wordt opgelost, inderdaad niets verklaart. Ontneem aan Jezus zijne eenzijdigheid, de beperktheid zijner geestelijke en zedelijke vermogens, en gij doet wat gij den dogmaticus verwijt, gij ontrukt hem aan de werkelijkheid en ontneemt hem zijne menschelijke fysionomie. Het is even onjuist om Jezus de eer te geven van al het goede in de kerk verricht als hem aansprakelijk te maken voor al het kwaad in zijnen naam gepleegd. Als wij hebben ontdekt, wat het was, waardoor hij den stoot vermocht te geven aan de geestesbeweging in zijnen tijd, dan moeten wij voorloopig tevreden zijn. Blijkt het ons, dat de kracht, waarmede Jezus op zijne omgeving werkte, noodzakelijk samenging met zekere overdrijving, gelijk wij ze bij alle energieke mannen, bij alle profetische geesten, bij alle krachtige hervormers aantreffen, wij moeten niet trachten door spitsvondige argumenten hem van eenzijdigheid vrij te pleiten. Merken wij op, datdeze eenzijdigheid evenzeer het gevolg is van de jammerlijke kwalen en boosheden, die te bestrijden waren, als van de eigenaardige beperktheid des hervormers, we zullen ons dan te beter in staat stellen in onze verhoudiug tot Jezus de meest gewenschte klaarheid te brengen.

Toen wij, christenen, nog kinderen waren, was onze liefde

voor Jezus niet vrij van kinderachtigheid. Wij maakten ons zelven wijs, dat wij, om zoo te zeggen, geen stap konden doen, zonder daartoe eerst verlof aan Jezus te vragen. Nu wij zeggen de kinderschoenen te hebben uitgetrokken, nu moeten wij ons ook gedragen als volwassenen, wien de Christusgeest het recht en de bevoegdheid geeft, om een zelfstandig oordeel te vellen, zelfs over hem, aan wie wij het meest te danken hebben voor de vorming van ons Christusideaal.

Niet in de eenzijdigheid zelve van Jezus, dit behoeft geen betoog, ligt zijne grootheid. Toch vinden wij den grooten man ook in zijne eenzijdigheid terug. Ja, die eenzijdigheid kan zelfs het uitvloeisel van zijne grootheid wezen.

Als Jezus over de Farizeeën even als over de rijken van zijn tijd op zoodanige wijze zich uitlaat, alsof er niets goeds bij hen te vinden ware, alsof zij met het ongedierte (denk maar aan het adderengebroed van Mattheus XXIII: 33) gelijk gesteld moesten worden, dan noemen wij zeker dat oordeel bij kalme en onpartijdige beschouwing even eenzijdig, als zijn raad om geen aardsche goederen zich te verwerven en niet te zorgen voor spijs en kleeding. Maar bij nadere overweging is die eenzijdigheid het noodzakelijk gevolg van de buitengewoon innige ontferming en deernis waardoor zijn hart bewogen en tot de ellendigen van zijn tijd werd getrokken. Zijn geheele ziel kwam in opstand bij de gedachte aan de deels schandelijke, deels erbarmelijke houding, die de gunstelingen der fortuin, zoowel als de geestelijke leidslieden des volks aannamen, tegenover de onuitsprekelijke nooden van het arme volk. Zijn hart brandde in hem, om hulp en genezing voor zooveel kwalen aan te brengen. Maar dat is immers een onbegonnen werk. De rijken zijn immers de slaven van den Mammon en buiten staat den armen van het hunne meê te deelen; de godsdienstleeraars in Israël zijn blinde leidslieden van blinden en tot niets geneigd dan tot het productief maken hunner vroomheid ten eigen bate, zij het dan ook ten koste der weduwen, wier huizen zij opeten. Van waar is dan redding te hopen? Zal Jezus zich tot taak stellen, om de steenen harten zijner rijke en schijnheilige landgenooten te vermurwen? Hij kan het niet, want hij weet dat deze lieden zich niet zouden bekeeren, al stonden er ten hunnen behoeve dooden uit hunne graven op. Jezus mist het geloof in de bekeerlijkheid der rijken en aanzienlijken. Wat wil dit zeggen? Immers dit, dat hij in de

weelde des levens en in de eere bij menschen niets anders kan zien dan de middelen, waarvan zich de vorst dezer wereld bedient om de menschen af te trekken van den dienst van God. Daarom klinkt het woord van den anders zoo zachtmoedige hard en onverbiddelijk als hij met de kinderen van den voorspoed in aanraking komt. Hard en onverbiddelijk, zeide ik. Liever moest ik zeggen: hoog en koninklijk; fier en majestueus. Hij, des timmermans zoon, ziet uit de hoogte neder op die arme dwazen, die niets hebben om zich op te verheffen, niets om op te bouwen dan hetgeen morgen roest en mot zal verteren, misschien heden nacht door den dood hun zal ontnomen worden. Arme dwazen, die schuren bouwen voor hunne schatten in plaats van de gunst des hemels zich te verwerven door het wegwerpen van die armzalige goederen. Neen, van hen is niets te hopen. Wie de wereld wil hervormen moet bedenken: wat hoog is onder menschen, is een gruwel voor God. Daarom is Jezus' leus niet: van boven af; maar: van onder op. Verwacht van hem geen pluimstrijkende vleierij, om de grooten der wereld voor zijne plannen te winnen. Niet over hen zal hij het Zalig, Zalig! uitspreken. Zij moeten vernederd, de armen moeten verhoogd worden. Die armen moeten het gevoelen, dat zij niet zoo arm zijn als de rijken; dat zij alles hebben in het evangelie van het koninkrijk Gods, dat hun wordt gepredikt, terwijl de rijken met al hun geld en goed gebrek lijden aan het allernoodigste. Zijn zij als de uitgeworpenen der maatschappij zonder vrienden en beschermers, ten prooi aan minachting en ontbering, zonder hoop, zonder levenslust in de wereld, Jezus, een der hunnen, de nederige werkman, is daar, om de kwijnende vonk der hoop in hen aan te blazen, om het vertrouwen op God, het geloof in eigenwaarde, de kracht om zich zelf te helpen, in hen levend te maken. En als zij maar willen luisteren, dan zullen hunne banden verbroken, hunne zielen behouden worden. Is dat niet het evangelie van Jezus, naar één zijner meest sprekende trekken bij Matth. XI: 5 zoo eigenaardig genoemd het evangelie aan de armen gepredikt? Noem het nu eenzijdigheid, die Jezus zoo uitsluitend maakt tegenover de aardsche schatten en hunne bezitters, zoo gij maar bekennen wilt, dat het de eenzijdigheid was van een waarachtig menschenvriend, van een bij uitnemendheid groot man, geplaatst midden tusschen de teekenen eener wegzinkende en eener nieuw verrijzende wereld; en dat

die eenzijdigheid van het warme gemoed en der heilige verontwaardiging meer zal vermogen dan de meest juiste waardeering van het koele verstand, dat slechts constateeren, maar niet reformeeren kan. Zoo spreekt dan uit Jezus' eenzijdigheid de genialiteit van zijn geloof en van zijne liefde. Niets natuurlijker dan het streven der christenen om den grooten Meester na te volgen, maar tegelijk niets ongerijmder en dwazer, dan de gedachte, dat men het leven van dezen heros als middel zou kunnen gebruiken om er zijn eigen wandel naar in te richten. De geniën op elk gebied zijn niet opgetreden om nagebootst te worden, en wie het beproefden, maakten zich belachelijk. Ook Jozua had dit moeten begrijpen. Toen de berg zich niet bewoog op zijn vurig gebed, toen had hij moeten inzien, dat zijne geheele onderneming om in alles Jezus na te doen even kwalijk zou gelukken. Hoe vaak men ook de vraag stelde: Wat zou Jezus in onzen tijd leeren en doen? zij is nog nooit bevredigend beantwoord en zij zal het nooit worden, omdat Jezus ophoudt Jezus te zijn, zoodra men hem van zijn' tijd losmaakt.

En toch Jezus was groot genoeg om ook nog door ons te worden gewaardeerd en geëerbiedigd. Met dankbaarheid moeten wij opmerken, hoeveel onze maatschappij verplicht is aan de kracht van het beginsel, dat Jezus aan zijne prediking had ten grond gelegd, al is het ook dat wij dat beginsel in verband met het geloof der eerste christenen aan den aanstaanden ondergang der wereld onmogelijk meer kunnen adopteeren.

Het komt mij voor, dat zoo de schrijver van Jozua zich aan eene kapitale fout heeft schuldig gemaakt, het deze is, dat hij zijnen held door zijns gelijken laat vertrappen, en dat nog wel in onze dagen nu het vraagstuk van den vierden stand aan de orde is. Het schijnt mij toe, dat de ongelukkige reis van Jozua naar Parijs en de verheerlijking der commune alleen dienen moesten om dit tragische uiteinde te motiveeren, terwijl die ontknooping zelve geen an der doel had dan om de uiterlijke gelijkenis tusschen Jozua en Jezus van Nazareth te voltooien. Neen, een man als Jozua moet in onze dagen een beter onthaal vinden. Dank zij den invloed van Jezus' geest is de minachting voor de zoogenaamde lagere standen in beginsel veroordeeld en door de openbare meening gebrandmerkt. Het zoogenaamde sociale vraagstuk is daarmede nog wel niet

opgelost, doch allerminst heeft iemand, die deze oplossing beproeft met de bescheiden belangeloosheid en liefdevolle toewijding van een Jozua, heden ten dage den haat zijner medeburgers te vreezen. De gelijkstelling van Jozua's tijd met dien van Jezus in dit opzicht is m.e.w. volkomen onwaar. En dat wel om meer dan eene reden, vooreerst: Jezus stond met zijn geniaal beginsel en consequente toepassing er van, lijnrecht tegenover de machtigen van zijn tijd en van zijn volk. Ongehoord waren zijne uitlatingen tegen de grooten der aarde, tegen de officiëele vroomheid van zijn tijd, tegen den tempel zelf, het heilige huis Gods. De stellingen, die hij verkondigde - zoo waarschuwde het instinct van alle behoudslieden - hadden de strekking om kerk en maatschappij - en deze waren immers in dien theocratischen staat één - uit hare voegen te rukken. En onder de leus: het is beter dat er één sterve, dan dat geheel het volk (natuurlijk aristocraten en priesters in de eerste plaats) te gronde wordt gericht, sloeg men de handen aan den demagoog, ten einde zijn omwentelingsplan in de geboorte te smoren. Jozua daarentegen... maar ik heb waarlijk niet noodig op het onschadelijke en onschuldige, het inoffensieve van zijn optreden, het weinig ongewone of ongehoorde zijner stellingen te wijzen. Zoo had dan ook de schrijver het recht niet om zijnen held in zijn' dood aan den grooten martelaar gelijk te maken.

Ten andere: Is de belangstelling waarmede in onze dagen het sociale vraagstuk wordt behandeld, de ernstige wijze waarop de grieven van den vierden stand worden besproken, niet het beste bewijs, dat sedert Jezus, de tijden niet alleen veranderd, maar ook wel degelijk aanmerkelijk verbeterd zijn? En geeft de auteur van Jozua niet voedsel aan de door en door valsche gedachte, alsof de christelijke liefde onmachtig zou zijn geweest om in het lot der lagere standen eenige wezenlijke verbetering aan te brengen? Ik wil hier mij niet verdiepen in de eigenlijk gezegde sociale kwestie; alleen zou ik willen vragen: Is het billijk, getuigt het niet van grove miskenning der historie, als zij, die den vierden stand willen releveeren, het doen voorkomen, alsof de verhouding tusschen de verschillende klassen der maatschappij nooit zoo scheef, en met name alsof het lot van den werkman nooit zoo ondragelijk zou zijn geweest als in onzen tijd?

Ik vat mijne hoofdbedenkingen tegen dit Evangelie voor den vierden stand in drie punten samen:

1°. Wie zegt in Jezus' geest ‘voor het arme volk te willen arbeiden’, mag niet met Jozua, wat de waardeering van het aardsche goed betreft, zich vlak tegenover Jezus stellen.

2°. Indien wij, om christenen te zijn, geen hooger doel ons mogen stellen, dan Jezus na te volgen, in den zin van nadoen en nabootsen van hetgeen hij heeft voorgedaan, dan doen wij beter onze eerzucht elders te plaatsen. Want behalve dat wij ons zoo licht vergissen in onze voorstelling van den historischen Jezus: de stichter van het christendom stond in allen gevalle te hoog, dan dat hij door kleingeestige imitatie waardig gediend zou worden; maar hij was tevens te zeer kind van zijnen tijd, dan dat wij bij de vraag en de taak thans ons voorgesteld, genoeg zouden hebben aan zijn raad en voorbeeld.

3°. Allerminst kunnen wij met Jozua medegaan, waar hij de grootheid van Jezus beter wil doen uitkomen, door miskenning van het goede dat onder ons christenen, priesters en leeken, geleerden en ongeleerden, philanthropen en staathuishoudkundigen is aan te treffen.

Intusschen deze gebreken hangen met de opgemerkte verdiensten van het boek en het doel, dat de schrijver beoogt, onafscheidelijk te zamen. De wijze, waarop Jozua zijn christenplicht opvat, is inderdaad die van de groote massa der hedendaagsche liberale christenen. En wanneer zij deze ware historie onvoldaan uit de hand leggen, omdat de held van dit drama zelf toch eigenlijk geen vrede vindt bij het volbrengen zijner levenstaak, dan kan juist deze onvoldaanheid hun een heilzame prikkel zijn om hun eigen christelijke theorie en praktijk aan eene ernstige kritiek te onderwerpen.

Waarlijk geen te versmaden resultaat voor een auteur, wien het zoo kennelijk te doen was om de hedendaagsche christenen uit hunne zalige rust op te wekken. Hoe meer ik luister naar het schoone verhaal van Jozua, des te meer word ik getroffen en getrokken door den diep weemoedigen toon, die daarin heerscht. Wel voegt die toon in het lied waarmede de kinderen dezer eeuw hunne oude idealen ten grave dragen, niet wetende of er nieuwe voor hen zullen verrijzen, waarmede zij evenzeer zullen kunnen dwepen. Even als Jozua hebben zij het naieve geloof van vroeger moeten prijsgeven, even als Jozua hebben zij begrepen, in Jezus niet langer den wonderman, den middelaar tusschen God en menschen te kunnen zien. Gelijk hij, hebben zij het ernstig gemeend met hun wensch om in Jezus niet an-

ders dan een mensch lief te hebben en na te volgen; maar nog altijd bleef er zekere behoefte bij hen bestaan, om op dien meester te leunen, op dien raadsman te steunen bij elk moeilijk geval, dat zich aan hen voordeed. Nog altijd was het hun, alsof zij alleen in zijn gezelschap, door zijne voorlichting zouden kunnen slagen in de oplossing hunner levensproblemen. Zoo moesten zij onophoudelijk de vraag zich voorleggen: wát zou Jezus doen in mijne plaats, wat zou hij míj raden, wat kan ik van hem leeren, in dit of dat bijzonder geval? Meer en meer echter moet het hun duidelijk worden, dat op zulke vragen geen zeker antwoord is te verwachten; immers de man van Nazareth staat zoo vreemd tegenover onze sociale toestanden en vragen, die geheel onze belangstelling innemen, dat met den dag de drang zich levendiger doet gevoelen, om den ouden weg te verlaten en onze betrekking tot Jezus eene belangrijke wijziging te doen ondergaan.

Het is waar: Jozua komt nog niet tot dit besluit. Hij houdt vast aan zijn geloof: ik zal en moet er met Jezus komen. Met hem als gids zal ik den weg vinden uit den doolhof, waarin wij zijn verdwaald. Hem volgende, zal het mij gelukken, het verbroken evenwicht in de maatschappelijke orde te herstellen, en aan den vierden stand het deel der goederen, dat hem toekomt, te verschaffen. Zoo denkt, zoo doet Jozua. Maar met welk gevolg? Verkrijgen wij den indruk, alsof hij ons langs dien weg één schrede nader tot het doel heeft gebracht? Of Jozua ons al verzekert: als Jezus terugkwam, zou hij een gansch andere rol op zich nemen en ook de middelen der politiek niet versmaden, om paal en perk te stellen aan de jammerlijke verwarring en verongelijking, die de inrichting onzer maatschappij toelaat - neen! in het leven roept: niemand onzer gelooft daarom, dat Jezus werkelijk terugkomen zal. Niemand onzer zou ooit in verzoeking komen, in een politiek man het evenbeeld van Jezus te erkennen.

Zoo leert ons Jozua zelf afstand te doen van de illusie, aan wier bekoring hij te vergeefs getracht heeft zich geheel en al te ontworstelen. En al had hij ons niets anders geleerd, wij zouden hem er dankbaar voor moeten zijn. Het is niet van geringe beteekenis, ons steeds helder voor den geest te stellen, wat er ijdels was in onze vroegere verwachtingen. Ons geloof in de kracht van dat verheven idealisme door Jezus in de wereld gebracht, zal er te reiner door worden, onze betrekking tot hem

te vrijer en te inniger tevens, naarmate wij grondiger genezen worden van ons verlangen, om in hem dengene te vinden, die voor ons denkt en handelt.

Hier eindig ik, niet zonder eene heimelijke vrees, velen mijner lezers onvoldaan te hebben gelaten. Mij dunkt ik hoor hen vragen: Maar waarin bestaat dan ten slotte ons christendom? Moeten wij niet met Strauss zeggen: Wij zijn geen christenen meer? De beleefdheid verbiedt mij, den geduldigen lezer, die mij tot hiertoe met zijne belangstelling volgde, geheel zonder bescheid te laten, of ik ook niet kan verwachten hem te zullen bevredigen. Wat zal ik zeggen? m.i. heeft de scherpzinnige Strauss nooit ongelukkiger dilemma gesteld, dan in zijn bekende vraag: Zijn wij nog christenen, of zijn wij het niet? Daar zijn er, die den christennaam op hoogen prijs stellen, en zie! onze ziel walgt van het christendom waarin zij hun glorie vinden. Daar zijn er ook, wien de christentitel zoo niet onaangenaam, dan toch ten eenenmale onverschillig is, en zie! ze trekken ons aan door hunne echte humaniteit. Daarentegen hoeveel ploerten onder de verachters van het christendom, hoeveel edele en beminnelijke naturen onder de stillen in den lande, wien het christenzijn nog altijd de hoogste aanbeveling voor den mensch schijnt te wezen! Wat zullen wij dan aanvangen met een woord, dat alles en dus niets beteekent?

Intusschen, de sympathie van geen ernstig mensch is met hen, wier sympathie niet is met Jezus. Wandelende met hen, die, ik zeg niet, Jezus woord en voorbeeld in alle bijzondere omstandigheden, als hoogste wet eerbiedigen, maar even als de groote volksvriend in het vormen en nastreven van hun levensplan zich ontworsteld hebben en steeds meer zich vrijmaken van de bestaande vooroordeelen in het maatschappelijke en kerkelijke leven; met hen, die zich gaarne laten inspireeren door den man van Nazareth, omdat hij nieuwe banen voor de ontwikkeling van ons geslacht opende, en de middelen aanwees, waardoor wij menschen ons zelven steeds tot hoogere en reinere levensopvattingen kunnen verheffen; in één woord, ons aansluitende aan de schare van Jezus' vrienden, voor wie het leven eerst leven wordt, als het gedragen en bezield is door de volkomene toewijding aan het hoogste ideaal, zullen wij zeker ons in goed gezelschap bevinden, en er ons niet al te zeer over verontrusten, als ons het recht op het dragen van den christennaam bij meerderheid van stemmen wordt ontzegd.

Wie in onze dagen met vrucht wil werkzaam zijn tot beslechting van het sociaal-democratische vraagstuk, heeft zeker voor zijne voorbereiding tot die taak niet genoeg aan de lectuur der evangeliën, en toch niet zonder schade zou hij de hulp verwaarloozen, die hem van die zijde wordt aangeboden. Onder de volksvrienden van alle tijden staat Jezus bovenaan, ja, ik durf haast zeggen, hij was de eerste man uit het volk, die de volkszaak omhelsde met volstrekte belangeloosheid, met volkomen minachting voor het geüsurpeerde gezag van priesters en aristocraten, maar tevens met onverbiddelijken afkeer van alle godsdienstigheid, die met de eischen van het menschlievend hart in strijd was. Belangeloosheid, vrijheid van menschenvrees, verwerping van alle godsdienstigheid, die den dienst der menschheid in den weg staat, ziedaar, als gij wilt, louter negatieve qualificaties, maar die, in het leven van Jezus in al hare positieve kracht en schoonheid aanschouwd, elken menschenvriend tot bewondering moeten stemmen. En zoolang de beste van ons geslacht - en dat zijn immers zij, voor wie het algemeene welzijn boven alles gaat - hun hart nog van geestdrift voelen gloeien bij het aanschouwen van den grooten menschenvriend, zoolang behoeven wij ons den omgang met Jezus niet te schamen. De handhaving van ons goed recht op den christennaam tegenover de officieele christenen van allerlei kleur en kerkgenootschap kan voor ons geen hoofdzaak wezen, al is het ook dat die naam voor ons nog altoos een schoonen klank heeft, en ons doet denken aan een leven van liefde, gedragen door het vaste geloof aan menschenwaarde; een leven van onverpoosde werkzaamheid en van ongestoorde rust tevens, een leven dat een onafgebroken streven is naar een nooit te bereiken en toch nooit te vergeefs gezocht ideaal. Uit het gedegen goud van zulk idealisme, dat ik voor mijn deel nog altijd christelijk durf noemen, laat zich wel is waar niet onmiddellijk en rechtstreeks een gangbare munt slaan in den vorm van wetten en reglementen, bestemd om den arbeid en zijn loon te regelen, in het bezit van dit edele metaal zijn wij eehter gerust, wel wetende dat het voornaamste, het boven alles noodige ons niet ontbreekt.

Amsterdam, 30 Januari 1874.
A.D. LOMAN.

De rijksinstelling van onderwijs in Indische taal-, land- en volkenkunde te Leiden.

1864-1874.

Toen in het jaar 1864 de Koninklijke Akademie te Delft werd opgeheven en vervangen door een Polytechnische school, werd de gelegenheid, die daar was, tot opleiding van burgerlijke ambtenaren tot den dienst van Neêrlandsch Indië, overgebracht naar Leiden. Die Delftsche Akademie was een doorn in het oog - ik had bijna gezegd van alle weldenkenden: maar zóó erg was het niet; wel van allen die daarin een monopolie zagen zooals zich dat niet vereenigen liet met de denkbeelden die na de revolutiën van '48 algemeen waren geworden. En inderdaad, er was veel op die Akademie aan te merken; in een brochure, die ik in September '59 in het licht gaf, heb ik niet geschroomd daarover ronduit mijne meening te zeggen. Maar zonder radicale middelen was er niet meer te helpen. Het werd hoe langer hoe duidelijker, dat het zóó niet blijven kon. In het laatst van '62 begon er eenig licht op te gaan, zoodat ik in het begin van het volgende jaar, aangemoedigd door de voldoening die ik van mijn eerste schrijven gehad had, wederom de pen opvatte om nogmaals, doch nu meer met het oog op de toekomst, dat onderwerp te behandelen. Eindelijk was het oogenblik daar, zoolang door allen verbeid, die belang stelden in onze Oost-Indische koloniën; immers waar het de opvoeding gold van ambtenaren voor die gewesten bestemd, was het belang dier koloniën zelf ten naauwste betrokken; en onder het ministerie van den heer Thorbecke werd de wet voorgesteld en aangenomen, waarbij de opleiding der Indische ambte-

naren voortaan zou plaats hebben aan een opzettelijk daarvoor op te richten instelling te Leiden. Die instelling zou echter zijn een instelling voor Indisch onderwijs in 't algemeen, natuurlijk wel vooral met het oog op die ambtenaren, maar toch niet uitsluitend voor hen: ‘in Nederland,’ zoo heette het in de memorie van toelichting, ‘in Nederland, welks Indische bezittingen een zoo gewichtig deel van het Rijk, een zoo ruime bron van volkswelvaart zijn, mag de gelegenheid om kennis van Indië te verkrijgen, niet ontbreken.’ En zóó moest het zijn; op zulk een instelling had Nederland recht.

Hoe komt het nu dat tien jaren na hare oprichting de goede verwachtingen die men van die instelling koesteren mocht, zoo deerlijk zijn bedrogen? en waarom is haar toestand tegenwoordig van dien aard, dat zij, die het 't best met dat Indische onderwijs meenen, van de noodzakelijkheid eener radicale verandering dier instelling ten volle overtuigd zijn?

Op de volgende bladzijden zal ik trachten op die vraag een antwoord te geven. Ik zal aantoonen, dat niemand dan de Regeering zelf van die mislukking de schuld heeft, maar tevens dat het herstel geheel in hare hand is, mits zij niet tegen hervormingen opzie.

Vooreerst zal ik aantoonen dat de instelling inderdaad haar doel gemist heeft. Immers, zoo ik dat doel goed ingezien heb, en anderen met mij. Zoo die nieuwe naam niet maar was als een nieuwe titel voor een oud boek. Want anders heb ik niets gezegd. - Ware het alleen om ambtenaren te doen geweest, dan had zulk een instelling niet kunnen mislukken; immers dan had de Regeering slechts voor te schrijven gehad, wat zij wenschte, en kon zij hare wenschen altijd met de middelen in overeenstemming gebracht hebben, waarover zij beschikken kon, om die te bereiken. Doch in den naam, dien de Regeering voor hare instelling koos, lag meer opgesloten. Dat zij in de eerste plaats aan hare ambtenaren dacht, dat zij zonder de behoefte daaraan waarschijnlijk het initiatief niet zou genomen hebben om zulk een school in het leven te roepen - wie zal het wraken? Maar van een instelling, op een wijs aangekondigd als deze, mocht men meer verwachten. Doch wat behoef ik omtrent de omvatting van dien naam vermoedens te uiten, waar woorden spreken? Lees ik niet in de memorie van toelichting een opsomming van allerlei jongelieden, voor wie men die instelling bestemde? Rechtsgeleerden in 't

algemeen, ook die zich niet in 's lands dienst naar Indië begaven, ingenieurs voor waterstaat, mijn- en boschwezen, werktuigkundigen en architecten, en mocht zij in een akademiestad gevestigd worden, dan zou, zoo meende men, daardoor wellicht menig jong mensch worden aangespoord om bij zijne universitaire studiën ook die van Indische wetenschap te voegen, al was het niet met het uitsluitend doel om Indisch ambtenaar te worden. - Kon het doel der instelling beter uitgesproken zijn? En wanneer men nu verneemt dat in de tien jaren van haar bestaan volstrekt niemand zich op de Indische wetenschap aan de Rijksinstelling heeft toegelegd, niettegenstaande zij naast 's lands eerste universiteit gevestigd werd, geen rechtsgeleerden, die anders dan als ambtenaar naar Indië wilden, geen ingenieurs, werktuigkundigen of wie al niet, die hunne bestemming in Indië zochten, geen studenten aan deze Akademie, die van de gelegenheid gebruik wilden maken, hun hier aangeboden, om zich ook op de Indische wetenschappen toe te leggen[1], in één woord, niemand dan alleen zij die als burgerlijke ambtenaren naar Indië wenschten te gaan; - is dan het doel der instelling niet mislukt? Ja, zelfs in een druk bezoek door aanstaande ambtenaren heeft zij zich niet mogen verheugen; het aantal ingeschrevenen aan de gemeente-instelling te Delft is doorgaans veel grooter geweest dan dat aan de onze.

Van die mislukking zeide ik dat alleen de Regeering schuld heeft. Ik laat nu daar, dat zij er wel iets voor had mogen doen, wanneer zij in ernst hoopte, dat bijvoorbeeld de leerlingen der Polytechnische school, die voor Indië bestemd waren, vóór of na hunne studiën te Delft, hier te Leiden zouden komen aan de Rijksinstelling; te verwachten dat zij dit geheel uit eigen beweging doen zouden, was wel wat sterk. Doch dit laat ik daar. Ik voor mij geloof dat de Regeering zich in den beginne niet helder bewust geweest is van wat zij eigenlijk verlangde, wat dat verlangen wel insloot of - uitsloot. Zij wilde een gelegenheid openstellen voor Indisch onderwijs, waarvan allen, die dat begeerden, zouden kunnen genot hebben, maar die, wat de regeling van dat onderwijs betrof, zooals de memorie van toelichting zeide, de opleiding

1 Hier is ééne uitzondering. Er zijn studenten in de rechten aan deze akademie, die met belangstelling een college bijwonen, dat mijn collega, de de heer v.d. Lith, ten hunnen gevalle over koloniaal recht geeft.

van de aanstaande Indische ambtenaren in het oog had te houden. Dat scheen volkomen redelijk en bij de uitvoering is hierover dan ook verder niet nagedacht. En toch ware dit wel de moeite waard geweest. Daardoor zou men al spoedig tot het inzicht zijn gekomen, dat hier een conflict te wachten was, waarvan het gevolg niet kon uitblijven, gelijk het dan ook niet uitgebleven is: een conflict tusschen vrij en gedwongen, wetenschappelijk en dresseerend onderwijs, dat is, onderwijs om klaar te maken voor examens.

Alle onderwijs, dat voor de wetenschap nuttig zijn en ook vreemden, zulken die niet rechtstreeks verplicht zijn het bij te wonen, tot zich zal lokken, moet vrij zijn. De onderwijzer moet kunnen kiezen, welke wijs van behandeling van zijn vak hem het nuttigst voorkomt, bij welk gedeelte of onderdeel hij dit, bij welk ander hij dat jaar, dikwijls door de omstandigheden geleid, zijne leerlingen meer opzettelijk zal bepalen. Zoo alleen bestaat er mogelijkheid, dat hij ook uit de rijen der studeerenden in andere vakken toehoorders zal verkrijgen, of, zoo de aard van zijn vak dit aantal steeds zeer beperkt zal doen zijn, zooals bij de talen het geval is, dat dan toch de wetenschap door hem vooruit gebracht zal worden. - Doch hoe is het nu op onze instelling gesteld? De jongelieden, die er hunne opleiding ontvangen, moeten, om ambtenaren te worden, een staatsexamen afleggen, en hebben er dus recht op dat er hier, aan een instelling voor die opleiding bestemd, in de eerste plaats voor zal gezorgd worden dat zij daartoe, na volbrachte studie, in staat zullen zijn; vóór alle andere dingen moet er dus gelet worden op de eischen van dat examen en is het al dat daaronder zaken voorkomen, waaraan men bij een wetenschappelijk onderwijs niet denken zou, dan moet de wetenschap maar wat op zijde geschoven worden. Maar zoo is dan ook het onderwijs niet meer vrij en kan het niet anders of het licht der wetenschap geraakt onder den domper. Twee zaken tegelijk te willen, die lijnrecht tegen elkander overstaan, vrij onderwijs en gedwongen onderwijs, dat is een ongerijmdheid. Zonder nadenken een weg ingeslagen zijnde, die op zoo iets onmogelijks moest stuiten, heeft men zich zelf de teleurstelling, die daarop gevolgd is, te wijten, hoe goed ook de oorspronkelijke bedoeling was.

Maar ik moet meer zeggen. Ik zou gevaar gaan loopen van op den regel gewezen te kunnen worden, dat die te veel

bewijst, niets bewijst. Immers staatsexamens zijn onvermijdelijk; daar zijn er tegenwoordig zoovele als spinnewebben in het najaar en de studiën aan de akademiën, voor zoover ook die den invloed er van ondervinden, schijnen er toch niet onder te lijden? Maar, de vraag nog daargelaten of die schijn hier tevens werkelijkheid is, - alle staatsexamens zijn niet eveneens. Al moge de soort zelf niet algemeen bevallen, in hun soort zijn er zeker zeer goede; daar wil ik niet aan twijfelen. Doch tot die goede soort behoort het Oost-Indische ambtenaarsexamen niet. Dit is al zoo slecht als het zijn kan.

Laat ons zien. - Behalve de bezwaren, die er even als aan andere examens van dien aard aan verbonden zijn, heeft het nog zijn eigenaardige. Ieder staatsexamen heeft tegen zich, dat de examinandus zich zeer zelden of nooit in een normalen toestand bevindt en dat die abnormaliteit zich bij den eenen zoo, bij den anderen weêr anders openbaart, bij de meesten in groote bedeesdheid, bij anderen ook wel in meer dan gewoonlijk opgewekte vrijmoedigheid, zoodat er dus een eerste vereischte tot billijke beoordeeling ontbreekt (hetgeen van nog te grooter gewicht is, wanneer de examens vergelijkend zijn, zoo als dit bij de O.I. ambtenaren het geval is), dit namelijk, dat allen, op wie de proef van kennis moet genomen worden, zich in een toestand bevinden, waarop geen andere invloeden werken. Zoo iets mag men niet eischen, zult gij zeggen, dat is een onmogelijkheid! Zeker, wanneer men slechts een korten tijd voor het examen heeft; doch kan men de proef een geruimen tijd lang alle dagen herhalen, dan zal het gemiddelde al zeer dicht komen bij hetgeen men verlangt, hetgeen eigenlijk zeggen wil, dat zoolang men de beoordeeling van een kandidaat niet geheel overlaat aan hen, die zijn natuurlijke examinatoren zijn, te weten zijne leermeesters, men niet moet meenen tegen verkeerde beoordeeling gewaarborgd te zijn. - Die ongewone gemoedstoestand wordt echter niet door ieder staatsexamen evenzeer bevorderd. Een examen voor een klein getal examinatoren, die men voor het meerendeel kent en waarvan men omtrent de enkele andere gerust is, omdat men ze met de bekende geheel op dezelfde hoogte mag stellen; zulk een examen zal minder imponeeren en van streek brengen dan wanneer het tegenovergestelde plaats heeft. En komt er dan nog bij, dat de mislukking geen al te gewichtige gevolgen na zich sleept, zooals, bijvoorbeeld, dat het examen niet binnen

het jaar kan overgedaan worden; dan is er voor den examinandus al weder een reden te minder om er tegen op te zien. Ik ga, gelijk van zelf spreekt, van de veronderstelling uit, dat de candidaten voor hun examen goed gewerkt hebben. Want dit is ook een gevolg van niet goed ingerichte examens, en dus ook van staatsexamens, dat men candidaten voor zich krijgt, die op de fortuin rekenen - natuurlijk door de ondervinding dat de fortuin er ook bij in 't spel is, - hetgeen bij de natuurlijke examens, om ze zoo te noemen, nooit plaats behoeft te hebben.

Dergelijke bezwaren zijn dus algemeene. Maar nu de bijzondere. Andere examens loopen over een bepaalde, goed begrensde wetenschap: dat der O.I. ambtenaren niet; er bestaat geen ambtenaarswetenschap als zoodanig. Dit veroorzaakt een eerste bezwaar. Trouwens, het is gebleken dat die wetenschap niet bepaald is! Zonder de opleiding aan de voormalige Delftsche akademie meê te rekenen, waar zelfs kennis in scheikunde en waterbouwkunde tot de vereischten voor het ambtenaarsexamen behoorden, beleven wij hier te Leiden reeds ons derde programma binnen de tien jaren. Het eerste bepaalde, dat het examen moest loopen over geschiedenis, land- en volkenkunde en staatsinstellingen van Nederlandsch Indië, over de Javaansche of Maleische taal, naar de keus van den candidaat, en over een andere Oost Indische taal of over de godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken in N.I., of over landmeten en waterpassen, of over boekhouden: een dezer vier laatstgenoemde vakken insgelijks naar het goedvinden van den candidaat. Het tweede programma bevatte, behalve de drie eerstgenoemde vakken, namelijk de geschiedenis, de land- en volkenkunde en de staatsinstellingen van N.I., vooreerst de godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken, doch nu niet meer naar de keus van den candidaat, maar als verplicht vak, en verder het Maleisch, insgelijks verplicht, en het Javaansch of een andere Oost-Indische taal, ook verplicht. Doch voor dat dit programma in werking kon treden is een der eerste daden van den tegenwoordigen Minister van Koloniën geweest het door een nieuw te wijzigen, waarbij, met behoud van de vier eerste vakken, tusschen het Maleisch en Javaansch wederom aan den candidaat de keus wordt gelaten, met de bevoegdheid daar nog andere talen bij te voegen. - Men ziet het, de schoen wringt bij de talen. En inderdaad, het is

een boos ding daarmeê. De reden dat er, en te recht, aan het Javaansch zooveel gehecht wordt, is deze, dat het de taal is die op Java wordt gesproken. Doch was het nu maar de eenige taal van dat eiland; daarnevens staat echter het Soendaneesch, dat als spreektaal op Java volkomen dezelfde rechten heeft. En het Madoereesch is een derde taal op dat eiland, maar dit staat met het Javaansch in veel nauwer betrekking dan het Soendaneesch en is een graadje minder van belang dan dit, omdat het wel in Oost-Java gesproken wordt, maar naast het Javaansch, niet, zoo als het Soendaneesch in West-Java, in plaats van die taal. En toch, om de kennis van deze taal, het Soendaneesch, nu ook verplicht te stellen, dat gaat niet aan. Om dit het Javaansch te doen, vindt reeds tegenspraak; immers zij, die niet juist op Midden- of Oost-Java geplaatst worden, zullen weinig aan die kennis hebben. Daarom is er dan nu ook weer keus gelaten tusschen het Maleisch en het Javaansch en heeft men, om het Maleisch ‘wat moeijelijker te maken’ daarbij verlangd geoefendheid om zich ook in het zoogenaamde Laag-Maleisch uit te drukken. Hoe noode ook, ik onthoud mij hier van een kritiek dezer eischen, omdat die hier niet op haar plaats is. Er is evenwel ééne zaak waarop ik toch opmerkzaam moet maken, daar zij tot een voorbeeld kan strekken hoe vernietigend die examen-eischen voor de eischen der wetenschap zijn. Onder die vereischten voor het examen komt niet voor de kennis der letterkunde en, ik haast mij het er bij te voegen, te recht; mij dunkt, wat een ambtenaar daarvan te weten heeft kan hem bij de lessen over volkenkunde wel verteld worden. Dat echter de letterkunde voor de kennis van een volk van het hoogste belang is, zal niemand betwijfelen, en dat zij meer dan de spraakkunst op de gunst van een grooter publiek zou kunnen rekenen, mogen wij ook wel aannemen; in het kader der lessen aan een instelling als de onze zou zij daarom wel voegen en de wet zal dit ook wel bedoeld hebben, waar die bepaalt dat het onderwijs aan de Instelling omvat: *a.* Indische taal- en letterkunde. Voor het Javaansch en Maleisch, en ook voor enkele andere talen, zou er ook nog wel wat van te maken zijn. Maar de ambtenaren hebben het voor hun examen niet noodig en het is voor goed er meê gedaan. In het begin heb ik nog wel eens getracht van de Maleische letterkunde eenig werk te maken, maar de tijd voor de examen-studie benoodigd gedoogt zulke overtolligheden niet.

Het is niet alleen het vak der talen, waarbij een verschil van gevoelen bestaat omtrent de juiste bepaling van datgeen, wat het onderwerp van het examen zal uitmaken; ook op een ander gebied doet zich die zwarigheid voor, met name op dat van de godsdienstige instellingen. Ook in dit vak schijnen de eischen nog niet met de gewenschte vastheid en duidelijkheid bepaald, in zoover naar het gevoelen van de eenen de kennis van den echten Islam - want tot de kennis van den Islam, de Mohammedaansche godsdienst, is die der godsdienstige wetten, volksinstellingen en gebruiken in N.I. van lieverlede samengekrompen, - naar dat van de anderen, die van den verbasterden, Oost-Indischen Islam hier de hoofdzaak is. Dit zal wel tot zoolang zoo blijven, als niet een gezaghebbend handboek, zulk een dat door een der examinatoren geschreven is, die eischen bepaalt, die nu natuurlijk ook almede door de persoonlijke kennis van den examinator zullen geïnfluenceerd worden. Voor de geschiedenis en de staatsinstellingen bestaan er tegenwoordig zulke handboeken: voor de land- en volkenkunde bestaat er geen gezaghebbend en blijft er derhalve weder aan den examinator meer vrijheid overgelaten in zijn opvatting omtrent het al of niet noodzakelijke van de kennis van deze of gene bijzonderheden.

En wat nu dat alles nog veel erger maakt, dat is het groote verschil van elementen, waaruit zulk een staatscommissie voor het Indische ambtenaarsexamen is samengesteld. Waren al de leden nog maar mannen, die op dezelfde wijs uit de oogen hadden leeren zien, dan zou men vertrouwen mogen, dat alles zich nog wel schikken zou. Maar dit is het geval niet. Hij die geroepen is om een examen af te nemen aan jongelieden voor een betrekking, die hij nooit bekleed heeft, zal tot de kennis der vereischten voor zulk een betrekking op geheel andere wijs komen dan hij, die de beste jaren van zijn leven in Indië in de vervulling daarvan of althans te midden van ambtenaren heeft doorgebracht. Dezen zal geen programma overtuigen van de wenschelijkheid van deze of gene kennis bij ambtenaren, indien hij zelf het gemis daarvan nooit gevoeld heeft. Is hij bijvoorbeeld jaren lang op Java geweest zonder een woord Javaansch te verstaan en toch, natuurlijk, een goed ambtenaar geweest, dan zal hij onvatbaar zijn voor de overtuiging van de onmisbaarheid der kennis van die taal voor ieder ander ambtenaar. Wat integendeel hem individueel veel

te stade is gekomen, daar zal hij al spoedig meenen dat geen ander ambtenaar buiten kan, omdat hij niet bedenkt, dat de omstandigheden hem wel in een eenigszins exceptioneelen toestand kunnen geplaatst hebben, en zoo zal het in zijn beoordeeling van het examen, dat hij gehoord heeft, niet anders kunnen, of hij zal zich laten leiden door zijne particuliere opvatting en het met een ander, die in zijn opvatting met hem verschilt, nooit eens worden: immers, ondervinding is de beste leermeesteres, zal hij denken; en te recht: de juiste toepassing ontbreekt er maar aan. - Wat wordt er intusschen van het billijk oordeel over den candidaat?

Ziedaar nu het staatsexamen aan welks eischen de aanstaande Oost Ind. ambtenaren voldoen moeten! Uitlokkend zijn zulke examens zeker niet. En de weg er heen wordt dan ook met looden schoenen bewandeld of met bevleugelde; in beide gevallen zonder lust of liefde. Voor de candidaten is het de vraag slechts hoe zij het gemakkelijkst zullen klaar komen. Zoodra in plaats van het publieke onderwijs privaat-onderwijs gemakkelijker tot het doel leidt, of een gezaghebbend handboek dit nog gemakkelijker doet, wordt de minder gemakkelijke methode vaarwel gezegd. Niet allen die hier te Leiden voor het ambtenaarsexamen studeeren doen dit aan de Instelling. En het behoort ook zoo, dat zij daar niet toe gedwongen zijn; zien zij kans op een andere wijs, dan aan de Instelling, tot hun doel te komen, zij moeten vrij zijn dit te doen. Slechts het onderwijs aan de Instelling is niet vrij: dat moet, wil het aan de vereischten beantwoorden, dresseerend onderwijs zijn.

En het moet dit hoe langer hoe meer worden. Want het heeft een lastigen concurrent in de gemeente-instelling te Delft, die ook voor de opleiding van ambtenaren voor Oost-Indië bestemd is, juist zoo als de onze. Of eigenlijk niet juist zoo als de onze, want oorspronkelijk was dit voor de Rijksinstelling het eenige doel niet, maar voor de Delftsche is het dat altijd uitsluitend geweest. En met eere heeft zij er naar gestreefd. Zij heeft de concurrentie met de Rijksinstelling met glorie volgehouden en is, het moet gezegd worden, daaruit tot nog toe doorgaans teruggekeerd als overwinnaar. Zij heeft de meeste studenten en leverde niet alleen in absoluut aantal, maar ook in verhouding de meeste ambtenaren. Zoo heeft dan de Leidsche Rijksinstelling, terwijl zij tweederlei zaken wilde, in beide fiasco gemaakt.

Vraagt men, van waar dit verschijnsel? dan ben ik niet in staat alle oorzaken daarvan op te geven. Want er is zeker meer dan één oorzaak van. In de eerste plaats komt 't mij voor, dat het zeer verstandig geweest is om in het eerste artikel van het Reglement der Delftsche instelling haar doel duidelijk uit te spreken, als zijnde onderwijs in alles wat gevorderd mocht worden van hen, die aan het examen, vastgesteld voor de toekomstige burgerlijke ambtenaren in N.I., willen voldoen. Daar behoorde, bijvoorbeeld, in den beginne, gelijk wij gezien hebben, landmeten, waterpassen en boekhouden toe: welnu, aan de Delftsche instelling was gezorgd, dat daarin onderwijs gegeven werd. Toen er later ook op andere O.I. talen meer de aandacht werd gevestigd, was Delft de eerste om in de Soendasche taal onderwijs te verstrekken. Kortom, de instelling daar was zich haar doel bewust en voegde zich vrijwillig in het gareel dat het examen haar opleide. Wij komen schoorvoetend achteraan. Daar komt, ten andere, zeker ook bij, dat de Delftsche gemeente-instelling van den beginne af de concurrentie met de Leidsche rijks-instelling niet licht geteld heeft en verder dat Delft voor zulk een instelling ongetwijfeld beter bodem is, dan Leiden. Voeg daarbij de betere gelegenheid voor Haagsche ouders om hun kinderen naar Delft te zenden en het succes van Delft zal reeds langzamerhand minder verbazen. Het gehalte van het onderwijs blijft bij onze beschouwing geheel buiten het spel. Dit moet wel zoo, waar het doel der concurrentie het afleveren van het grootste aantal ambtenaren is. Zoolang dit zoo blijft, zoolang wij docenten van de Rijksinstelling de wetenschap boven het succes der instelling stellen en ons maar niet kunnen wringen in de banden die het noodlot ons oplegt, zoolang wij gedreven worden naar gedwongen onderwijs door de examens, en onze studenten den anderen kant uit, naar vrije studie, op hunne manier opgevat, door den invloed der hier zijnde akademie; zoolang behoeven wij het ons niet aan te trekken, zoo wij in dien wedstrijd geslagen worden.

Dat de toestand zoo geworden is, daaraan heeft de Regeering zelf schuld. Zij had in den beginne moeten toezien. Zij had, voorziende welk lot zulk een instelling boven het hoofd hing, die niet moeten in het leven roepen. En het was te voorzien. In de tweede brochure, waarvan ik boven sprak en die ik in 1863 uitgaf, heb ik drie stellingen over de opleiding van Indische ambtenaren verdedigd.

De eerste daarvan was, dat een bijzondere inrichting tot opleiding van Indische ambtenaren niet wenschelijk is. Ik zie, nu ik dat boekje weer eens opensla, dat de conclusie van dat eerste gedeelte, waarin ik die stelling verdedig, al heel treffend, thans, tien jaren later, bevestigd wordt. De woorden, die ik bedoel, zijn de volgende: ‘Daar het derhalve blijkt, dat eene bijzondere inrichting voor de opleiding van ambtenaren niet tevens aan de eischen van het algemeen belang kan voldoen, en daar het evenzeer blijkt, dat zij zonder nadeel voor de aanstaande ambtenaren kan gemist worden, wanneer er aan inrichtingen van hooger en middelbaar onderwijs gelegenheid gegeven wordt om bij het gewone onderwijs, dat zij daar tegelijk met de andere leerlingen ontvangen, ook de voor hen vereischte Indische kennis op te doen, en dat daarenboven op deze wijze tevens aan het algemeen belang kan voldaan worden; dan moet zulk eene inrichting, als zijnde niet bevorderlijk aan het algemeen belang en onnoodig voor het bijzondere belang dergenen voor wie zij dienen moet, noodzakelijk als een hors-d'oeuvre beschouwd worden en is zij derhalve niet wenschelijk.’ Zoo is het. Een instelling als de onze kan niet bloeien. De Regeering moet een anderen weg inslaan, wil zij voor het eene zorgen en het andere niet prijs geven. Ik weet het wel, onze instelling zal bij de akademie worden ingelijfd; dat was althans van den aanvang af het voornemen; het is een toeval dat het zoolang uitgesteld is. Als of zij er beter door zal worden, wanneer zij van naam verandert! Zal er het onderwijs door *hooger* te heeten meteen het vermogen verkrijgen om aan de meest tegenstrijdige eischen te voldoen? Zal het, voortaan gekroond met de lauweren van een doctoraat, daardoor ophouden onder den dwang te staan van staatsexamina als die voor de O.I. ambtenaren? Maar het lust mij niet bij zulke ijdele vragen te blijven stilstaan. Ik geef liever wat beters, in de hoop dat, zoo er toch iets anders komt, ik dat dan nóg beter zal kunnen vinden.

Ik heb steeds gemeend dat er aan een onzer hoogescholen onderwijs in Indische wetenschap behoort te worden gegeven geheel afgescheiden van dat voor de aanstaande ambtenaren. Wat ik onder die benaming Indische wetenschap versta, hoe zij aan de akademie moet worden onderwezen, daarover behoeft hier niet gesproken. Genoeg, een gelegenheid om kennis, wetenschappelijke kennis, van Indië op te doen, worde geopend

aan de akademie. De aanstaande ambtenaren daarentegen ontvangen hun onderwijs aan daarvoor aan te wijzen hoogere burgerscholen, zoo als die van de hoofdstad des rijks, van enkele provinciale hoofdsteden, van de drie akademiesteden en die waar de polytechnische of een landbouwschool gevestigd is, waar voor de Indische vakken een of twee onderwijzers zullen zijn, al naar mate het zal blijken, dat de op te dragen last voor een enkel paar schouders te zwaar is. Immers het onderwijs in de geschiedenis, de land- en volkenkunde en de staatsinstellingen van N.I. zal met vrucht aan een der reeds aanwezige docenten kunnen worden opgedragen, zoodat slechts voor de talen en de godsdienstige wetten, d.i. het Mohammedaansche recht, een afzonderlijk docent zou behoeven te worden aangesteld. - Voorts worde het programma in dien zin gewijzigd, dat de eischen voor de taalkennis, lager worden gesteld. In Indië moet namelijk op de hoofdplaatsen van eenige nader aan te wijzen residenties gelegenheid worden gemaakt om zich verder op de landtaal toe te leggen. Zoo zal iemand die tot ambtenaar op Java benoemd zal worden, eerst bijvoorbeeld te Bandong of te Solo gedurende een jaar zich op het Soendaneesch of het Javaansch moeten toeleggen; een ander, die voor het Gouvernement van de Westkust bestemd is, te Fort van der Capellen of te Siboga op het Mĕnangkabousch (d.i. het Sumatraasch Maleisch der Padangsche-bovenlanden) of het Bataksch, ten einde na dien tijd en na gegeven bewijs dat hij de landtaal goed machtig is, zijn aanstelling te krijgen. Het is echter noodig, dat de aanstaande ambtenaar, om bij zijn komst in Indië al dadelijk met vrucht aan de beoefening der landtalen te kunnen beginnen, eenig denkbeeld van de Indische talen hebbe. Dit doel zal volkomen bereikt zijn, wanneer hij het zoover gebracht heeft van met behulp van een woordenboek gemakkelijk het een of ander uit het Maleisch of uit het Javaansch of uit beide talen te kunnen vertalen. Het Javaansch is van belang om den grooteren vormenrijkdom dier taal. Een jaar heeft men om aan dien eisch te voldoen niet noodig. Overigens verlange de Regeering voor hare ambtenaren wat haar goeddunke dat zij weten. Dat moet zij zelf bepalen.

En nu onze Indische wetenschap aan de Akademie? Daarvan zal alvast het eerste voordeel zijn, dat zij geschikte docenten kweekt voor die betrekkingen aan de hoogere burgerscholen. Die daarnaar dingt behoort een kandidaatstitel te bezitten,

want voor dien van doctor moet ook eenige kennis van Sanskrit en van Arabisch geëischt worden, zonder welke de grondige beoefening der Oostindische talen, met name van het Javaansch en het Maleisch, een onmogelijkheid is.

Zoo het er ooit toe komt, dat het niet bij mijne pia vota blijft, dan, ik weet het, zal er nog veel te bespreken zijn, maar omtrent de hoofdzaak moet men het eerst eens wezen. Die hoofdzaak nader toe te lichten acht ik na het gezegde, onnoodig. Voor die haar zien kunnen staat zij in het volle licht.

Leiden, Januarij 1874.

J. PIJNAPPEL.

De Amsterdamsche stads-schouwburg.

C.N. Wybrands, Het Amsterdamsche Tooneel, 1617-1772. - Ferd. von Hellwald, Geschichte des Holländischen Theaters. - J.H Rössing, Geschiedenis der Stichting en feestelijke Opening van den Schouwburg op het Leidsche Plein. - A.C. Loffelt, Ons Tooneel en het Nederlandsch Tooneelverbond.

Tooneelspel quam in 't licht tot leersaem tijdverdrijf.

Voor het Nederlandsch tooneel schijnt een betere toekomst aan te lichten. De doodelijke onverschilligheid of sombere moedeloosheid, die nog vóór weinige jaren te zijnen opzichte heerschte, begint plaats te maken voor eenige belangstelling. Er komt leven en beweging op dit gebied. De zaak van het tooneel is niet meer zoo wanhopig. Ik erken het met vreugde en met schaamte. Met vreugde, omdat ook ik ben opgevoed in liefde voor den Nederduitschen schouwburg; met schaamte, omdat ik in die liefde ben verflauwd bij het aanschouwen van den machteloozen en kwijnenden toestand, waarin het tooneel gedurende de laatste vijfentwintig jaren heeft verkeerd; bij het verontrustend verschijnsel vooral, dat zich zoo weinig nieuwe talenten vertoonden en dat de klove hoe langer hoe wijder werd tusschen de letterkunde en het tooneel.

Ofschoon ik meende mij niet te mogen onttrekken aan de uitnoodiging van mijn vriend Schimmel om te Amsterdam eene afdeeling van het Nederlandsch Tòoneelverbond te helpen oprichten, ik deed het zonder geestdrift en zonder geloof. Mijn ongeloof schijnt gelukkig te zullen worden beschaamd, en ik ben bereid, na nog eenige bewijzen, mij te bekeeren.

Reeds het driejarig bestaan van dat verbond, het toenemend

aantal zijner afdeelingen, de meerdere opgewektheid en werkzaamheid zijner vergaderingen, de goede richting en belangrijke inhoud van zijn tijdschrift, de wakkerheid van zijn bestuur en de toewijding van zijn algemeenen secretaris zijn zoovele bewijzen, dat de belangstelling in het Tooneel in ons land wel ingesluimerd, maar niet uitgedoofd was.

Ik waardeer de pogingen van hen, die zulks hebben ingezien en begrepen. Hun taak is zwaar, maar zoo de uitkomst hen in 't gelijk stelt, zullen zij een zeer verdienstelijk werk hebben verricht.

Allereerst komt - wanneer wij ons tot de werkzaamheid der laatste jaren bepalen - aan de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen lof toe voor het verleenen van een jaarlijksch subsidie ter opleiding van tooneelkunstenaars, en voor haar besluit om een niet-onaanzienlijke bijdrage aan het Verbond aan te bieden ter stichting eener Tooneelschool. Indien ik wel ben ingelicht, heeft het Verbond die bijdrage nog niet kunnen aanvaarden, omdat het kapitaal, waarover het te beschikken heeft, op verre niet toereikend is tot verwezenlijking van het doel. Eene goede tooneelschool, in de hoofdstad te vestigen, vereischt niet alleen eene belangrijke som voor hare oprichting, maar ook voor jaarlijksch onderhoud. Localen, onderwijzers, hulpmiddelen voor het onderwijs, administratie en toezicht zouden jaarlijks vele duizenden vorderen, en het Verbond heeft het verstandige besluit genomen, in afwachting van de geleidelijke toeneming zijner financiëele krachten, zich te verbinden met de pogingen der Maatschappij om op kleiner schaal de opleiding van toekomstige acteurs en actrices door eene subsidie te bevorderen.

Maar ook op een ander gebied zijn er levensteekenen. De ontwaakte belangstelling heeft zich ook in de litteratuur geopenbaard. Wij kunnen op eenige oorspronkelijke stukken wijzen, die de hoop doen ontstaan op eene nieuwere Nederlandsche tooneel-litteratuur.

De Heer van Heyst heeft een *George de Lalaing, Graaf van Rennenberg*, geschreven. Laat hem een moderne Samuel Iperuszoon Wiselius worden! De Heer van Maurik wekt door zijn ‘Bittere Pil’ het vermoeden, dat er iets van de stof van een Breêro en Langendijk in hem schuilt, en Glanor's ‘Uitgaan’ herinnert in de verte aan de bevallige en gemakkelijke dialoog van ‘de Neven’ van Helvetius van den Bergh. - Een

oogenblik werd de vrees gekoesterd, dat de geestige en schrandere auteur op zijn ‘Uitgaan’, het ‘Thuisblijven’ zou doen volgen, en daardoor in dezelfde fout zou vervallen, die zijn voorganger in ‘de Nichten’ heeft begaan. Gelukkig melden de dagbladen, dat het tweede stuk van Glanor ‘Zijn geheim’ zal heeten. Wij eerbiedigen dat geheim.

Het is te verwachten, dat - nu de baan gebroken is - ook andere letterkundigen zullen volgen. Bovenal hoop ik, dat Schimmel, Hofdijk en Cremer op nieuw hunne talenten in den dienst van het tooneel zullen stellen. Zij behoorden vóór te gaan, en 't is wel 't minst, wat men van hen vergen kan, dat zij thans den jongeren toonen door daad en voorbeeld, wat de dramatiek ten onzent behoort te zijn.

Ik zal niet wijzen op de proeven van zoovele anderen, die met goeden wil en volharding eene eervolle plaats op dit veld kunnen veroveren. Ik noem alleen de namen van N. Donker, Martin Kalff en J.H. Ankersmit Wzn. Ook door anonieme of gemaskerde schrijvers zijn eenige veelbelovende stukken voor het nederlandsch répertoire geleverd. Ik wensch ze met open vizier in 't krijt te ontmoeten, om hen uit de *stalles* van den hernieuwden Stadsschouwburg bij hunne *premières* te kunnen toejuichen.

Want voor den bloei van het tooneel is ook dit een zeer gewichtig punt, dat zich weder een sympathiek gehoor van liefhebbers en kenners vorme, hetwelk de eerste voorstellingen bijwoont en keurt, en den toon aangeeft bij de beoordeeling van het stuk en van de uitvoering. Alleen in zulk een bevoegd en geletterd publiek zal de schrijver en de tooneelspeler een vierschaar willen erkennen, aan wier uitspraak zij zich onderwerpen, of - beter nog - wier wenken en opmerkingen zij geneigd zijn ter harte te nemen. - De amsterdamsche leden van het Tooneelverbond kunnen de kern vormen van zulk een publiek ‘des premières’.

Rijker en belangrijker nog dan de litteratuur *voor* het tooneel, is de litteratuur *over* het tooneel, welke in de laatste twee jaren is verschenen. De uitgever van het Tijdschrift van het Tooneelverbond, de Heer J.L. Beijers te Utrecht, wordt voor deze soort van letterkunde van lieverlede eene specialiteit. Met uitzondering van de historische studie van von Hellwald, zijn al de werken, aan het hoofd van dit opstel geplaatst, bij hem verschenen. De geschiedenis van het nederlandsch tooneel heeft in hooge mate in de ontwaakte belangstelling gedeeld.

Al valt er iets af te dingen op de woorden van Arent van van Halmael Jr., door den Heer C.N. Wijbrands als motto aan zijn werk ‘het Amsterdamsch Tooneel van 1617 tot 1772’ toegevoegd, toch is het niet te ontkennen, dat ons tooneel gekarakteriseerd en gekend kan worden door dat der hoofdstad, vooral in het tijdvak, door den schrijver behandeld.

Men weet, dat de Heer Wijbrands zich door eene prijsvraag van de litteraire faculteit der Leidsche hoogeschool opgewekt gevoelde, zich aan de studie van dit onderwerp te wijden. Het resultaat zijner ijverige en ernstige nasporingen heeft hij nedergelegd in een lezenswaardig boek, met het portret van den vernuftigen Dr. Samuel Coster - den stichter der Amsterdamsche Academie - en eenige afbeeldingen en plattegronden der Academie en van den ouden Schouwburg versierd. Hij heeft zich de moeite getroost al de papieren te doorsnuffelen, die in het Burgerweeshuis berusten en daaruit een rijken oogst verzameld. Ook het amsterdamsche gemeente-archief en de bibliotheek van den Heer Johs. Hilman leverden hem kostbare bouwstoffen, die hij geordend heeft en geschift met echt-historischen tact en met het noeste geduld van een bibliofiel. Ongetwijfeld is zijn werk het degelijkste en grondigste van degene, die tot dusver zijn verschenen, en zoo de Heer Wijbrands voortgaat met belangstellend kennis te nemen van elke bijdrage over zijn onderwerp, en zijne geschiedenis te vervolgen tot den dood van Andries Snoek, heeft hij goede kans de geschiedschrijver bij uitnemendheid van het Amsterdamsche Tooneel te worden.

De wensch is echter niet onbescheiden, dat met de vermeerdering zijner bronnenstudie en de uitbreiding van zijn historisch terrein eene toenemende bevalligheid en gemakkelijkheid van stijl hand aan hand mogen gaan.

Losser en aardiger is de vorm der monografie, die de Heer Rössing heeft geschreven over de ‘Geschiedenis der Stichting en Feestelijke Opening van den Schouwburg op het Leidscheplein’, een gelegenheidsstuk, met stoomspoed vervaardigd, om het licht te kunnen aanschouwen vóór de feestelijke opening van dien-zelfden herbouwden schouwburg in Februari van dit jaar.

> ‘De *Houte* Schouwburg blijft niet staan.
> Hij zal eerlang[1] hervormd in *steen*, van leest en leden

1 Dit ‘eerlang’ liet honderd jaar op zich wachten. Het is overbodig te zeggen, dat dit gerijm dagteekent van 1773, en van een tijdvak, waarin ook de *aanverwant* van den Heer W.N. Peypers, Pieter Pypers, de lier tokkelde.

Veel schooner dan hij plag, te prijk staan voor 't gezigt.
Nu als een feniks uit zijne assche weêr verrezen,
Die London nog Parijs niet zwigt.' -

Ik heb de afwisseling bewonderd, die de Heer Rössing heeft weten te brengen in zijne beschrijving van de naweeën van den brand van Mei 1772 en van de pamfletten en litteratuur waaraan die ramp het aanzijn schonk. Hij vertelt zeer boeiend de predikaties der gereformeerde predikanten; de vrome boetverzen van Mohr, de zedenzang van Betje Wolff en andere voorstanders van het tooneel, die in den brand niet het oordeel Gods konden zien. De oprichting van den schouwburg te Rotterdam onder Jan Punt; het besluit tot het stichten van een nieuwen schouwburg alhier; de gebeurtenissen tijdens den bouw en eindelijk de feestelijke opening op den 15^{den} September 1774 worden ons in de kleinste bijzonderheden medegedeeld; ik zou haast zeggen: gestaafd door de authentieke acten. Vooral geldt dit het laatste hoofdstuk, waarin wij kennis maken met de voornaamste genoodigden van dien feestavond, en met een goed deel van den inhoud van het Inwijdingsstuk, vervaardigd door Bartholomeüs Ruloffs, den orchestmeester. De lijst niet alleen der acteurs en actrices en hunner bezoldiging, maar ook der dansers, danseressen en muziekanten wordt als bijlage daarbij gevoegd, even als een afdruk van het oorspronkelijke affiche.

Zoo als men weet, werd bij die inwijding het treurspel Jacob Simonszoon de Rijk van Mevrouw van Merken vertoond.

Zijn wij in de laatste honderd jaar zooveel blijmoediger geworden, dat wij het heilig koor thans met een blijspel hebben ingewijd?

Ik heb echter een grief tegen den, niet van geest misdeelden schrijver. De wijze, waarop hij meent Ferdin. von Hellwald te moeten terechtzetten, waar hij hem nu en dan op eene onnauwkeurigheid of weglating betrapt, schijnt mij toe ruw en onhoffelijk te zijn. Een fatsoenlijk man pleegt iemand niet in het aangezicht te zeggen, dat hij eene onwaarheid spreekt; hij geeft hetzelfde op minder ploertige wijs te kennen, wanneer hij meent, dat iets niet volkomen juist is. Daar nu een man van geest zeer gemakkelijk een man van smaak en goede vormen

kan worden, vlei ik mij, dat de Heer Rössing, wanneer hij in 't vervolg weder een verdienstelijken vreemdeling ontmoet, die belang stelt in ons land, in onze letteren en onze kunst, de plichten der gastvrijheid eenigszins anders zal opvatten.

Want werkelijk is von Hellwald een verdienstelijk vreemdeling, die de moeielijke taak om met weinig gegevens eene vrij volledige en - wat meer zegt - juist karakteriseerende geschiedenis van het Hollandsche tooneel te leveren, met glans heeft volbracht. Met echt-duitsche methode geeft hij in zijne inleiding een overzicht van de wording van het geestelijk en wereldlijk tooneelspel; schetst hij den invloed der engelsche tooneelspelers, die ons land bezochten, en geeft hij een trouw beeld van onze rederijkers-kamers. Is het werk van den Heer Wijbrands uitvoeriger ten opzichte van de lotgevallen van Coster's academie en van den ouden schouwburg; de Duitscher wint het daarentegen wat de beschrijving van de persoonlijkheid der tooneelspelers, hunne positie en levensloop betreft.

De verhouding van het tooneel tot de geestelijkheid, de tooneel-gezelschappen buiten Amsterdam, de oprichting van den Rotterdamschen schouwburg - ook door den Heer Rössing herdacht - vormen in het werk van von Hellwald belangrijke hoofdstukken, die natuurlijk niet in het boek van den Heer Wijbrands kunnen worden gevonden, in zooverre de laatste alleen het oog had op de geschiedenis van het Amsterdamsche tooneel. Maar het is vooral voor het latere tijdvak van 1774 tot 1820, dat het werk van von Hellwald eene kostbare handleiding mag heeten, waarnaar later de zeer wetenswaardige geschiedenis dier tooneeljaren, der jaren van Corver en Passé, van Wattier-Ziesenis, Snoek, Jelgerhuis, Ward Bingley, Majofski en Rombach kan worden geschreven.

Ik zal mij verheugen, indien het alsdan geschiedt volgens dezelfde methode en met eene gelijke wetenschappelijkheid als waarvan het werk van den duitschen schrijver blijk geeft.

Ik heb nog een naam genoemd, dien van den Heer Loffelt, wiens belangstelling in de dramatiek reeds vroeger door menig opstel is gebleken. De brochure, die ik vóór mij heb, bevat eene warme aanbeveling aan de inwoners van Dordrecht om toe te treden tot het Nederlandsch Tooneelverbond, en die aanbeveling wordt gesteund door eene herinnering aan de pogingen, in onze eeuw geschied, tot bevordering van den bloei van het tooneel.

Prof. van Limburg Brouwer en Prof. Bosscha en later Mr. Jacob van Lennep hebben voor de goede zaak met kracht geijverd en verdienden door den Heer Loffelt te worden herdacht. Wellicht ben ik in staat, den auteur te verklaren, hoe het mogelijk was, dat een groningsch geleerde zoozeer op de hoogte bleek te zijn van al de bijzonderheden en de techniek en coulissen der Amsterdamsche tooneelwereld. Prof. van Limburg Brouwer was gehuwd met de dochter van Samuel Iperuszn. Wiselius.

De Stads-schouwburg - ik behoef wel niet te zeggen ‘de Amsterdamsche’, want er is maar één *stad* in Nederland, al het overige zijn gemeenten - de Stads-schouwburg heeft te allen tijde eigenaardige charmes gehad voor een zeker deel van het beschaafd en geletterd publiek. In weêrwil van zijn verval, van zijne vele tekortkomingen, van zijne allertreurigste galmen buldertraditiën en van zijn Leidsche-dwarsstraatsdialect, heeft het tooneel zelfs in de laatste perioden nog kunnen wijzen op een zeker aantal steunpilaren en oude liefhebbers. Zij waren niet dik-gezaaid, maar bij geen enkel speelsaizoen was er een volkomen misoogst.

Ik denk, terwijl ik dit schrijf, met een gevoel van weemoed terug aan een tijdvak, dat bijna veertig jaren achter ons ligt. Reeds als kind werd ik medegenomen naar het Leidscheplein, en maakte ik kennis met dat gilde der liefhebbers, die in de pauseering in van Bree's koffiekamer, onder den kouden punsch of den warmen bisschop het stuk en de vertooners de revue lieten passeeren, en daarvoor gewoonlijk het ballet verzuimden, al was 't Aladdin's Wonderlamp of de Ontvoering uit het Serail. Zeer weinigen zijn er nog over van die *oude* liefhebbers. Mijnheer van Lennep en Mijnheer van Hattem, Mijnheer Kerkhoven en Mijnheer C.W.M. Klijn - de vroegere stadsarchitect - en ook de voortreffelijke man, die mij in dien kring zoo vroegtijdig inleidde, zijn van het tooneel verdwenen. Mijnheer Jobs Hilman is ons nog bijgebleven en vele der jongeren, Schimmel, de Bull, Hofdijk.

Den bloeitijd, de glansperiode heb ik niet gekend. Ik ben opgetreden met het debuut van Anton Peters; ik heb Mevr. van Ollefen-da Silva, Mevrouw Naret-Koning, Mevr. Engelman-Bia; ik heb Engelman en den verrader van Ollefen en den jeugdigen komiek Stoete, allen in hun kracht gekend en natuurlijk luide bewonderd.

Was het aan de toenemende decadentie van het tooneel of

aan vroege oververzadiging te wijten, dat ik in later jaren, als anderen beginnen trouwe komediebezoekers te worden, op de houten loods op het Plein met minachting nederzag? Ik denk aan beide. Maar daar er *à tout péché miséricorde*, en meer blijdschap is over één zondaar die zich bekeert, dan over honderd zoete jongens, die altijd braaf zijn geweest, zoo zou ik zonder blozen, desverkiezende, weder mijne plaats gaan innemen in de liefhebbers-reien, als de Heeren Albregt en van Ollefen 't er naar maken willen.

Ik zou den Heer Beyers en ook alle lezers een ondienst doen, indien ik de geschiedenis van Costers Academie en van den Stads-Schouwburg in deze bladzijden trachtte te condenseeren. Voor wie er belang in stelt, is het oneindig vermakelijker haar zeer uitvoerig, met alle geuren en kleuren, in de werken van von Hellwald, Wijbrands en Rössing na te lezen, waartoe ik een ieder gaarne aanspoor.

Laat ik mij mogen vergenoegen met de bescheiden taak om de geschiedenis te overzien van den herbouwden, in *steen* opgetrokken Stads-Schouwburg, en van zijne inwijding in het begin dezer maand.

Wij hebben die herbouwing te danken aan de wilskracht en volharding van onzen stadgenoot, den Heer Joh^{s} Hilman, wiens belangstelling voor het tooneel geen oogenblik van verflauwing heeft gekend, en wiens geloof inderdaad gebleken is, bergen te kunnen verzetten.

Wie had ooit durven hopen, dat het gemeentebestuur en de Raad van Amsterdam, die vóór een twintigtal jaren het *geschenk* van een nieuwen schouwburg op de Botermarkt weigerden, welke hun door eenige kunstlievende en vermogende ingezetenen op de meest gracieuse wijze werd aangeboden, thans zouden besluiten om twee tonnen gouds ten offer te brengen, om den herbouw van den ouden schouwburg te bekostigen?

Alleen Hilman heeft dat durven doen, en hij heeft met zulk een onuitputtelijk geduld en met zooveel warme overtuiging bij onze beschreven vaderen met zijne mooie plannen aangeklopt, dat zij onder de verleiding zijn bezweken en de burgerij een offer hebben doen brengen op het altaar der kunst. Want dit is het merkwaardigste, dat de ontwerper zelf de kosten niet heeft betaald, maar de algemeene kas ze heeft gedragen. In den regel kost het iemand, die een goed denkbeeld heeft, reeds veel moeite de vergunning te verkrijgen om het voor zijne

eigene rekening of door de particuliere bijdragen zijner medeburgers te mogen verwezenlijken.

Waarlijk, de Heer Hilman is een handig diplomaat geweest en heeft zijn tijd goed weten te kiezen. Toen de gunstige wind voor kunstbevordering een weinig aanwakkerde, kwam hij met zijn plan voor den dag en sloeg zijn slag. Ongelijk aan Caesar, was zijn komen en zien niet onmiddellijk eene overwinning, maar de aanhoudende en voortdurende herhaling van zijn komen en zien bezorgde hem hetzelfde resultaat. Een knap man, die zóó zijn volk en zijn volkje kent.

De drangreden en grondslag van de tegenwoordige verbouwing zijn uit het oogpunt der kunst zuiverder dan die van de eerste en tweede stichting. Toen toch werd de bouw en herbouw bevorderd, ook om philanthropische redenen en als een middel van armenbedeeling. Bij de laatste hernieuwing werd slechts aan de waardigheid der kunst gedacht en geen ander aanprijzend motief gebezigd.

Gelijk het meer gaat, kostte ook hier de eerste stap de meeste moeite. Nadat men eenmaal besloten had, het houten bekleedsel door een steenen te vervangen, ging men er gemakkelijker toe over, de eischen in te willigen, die zich bij de verbouwing deden gelden, en het aanvankelijke budget van tijd tot tijd te verhoogen. Men heeft daaraan wél gedaan en behoort op den goeden weg voort te gaan ten opzichte van de versiering der hoofd- en zijfaçaden, het aanbrengen der beelden en *hauts-reliefs*, en de stoffeering van den *foyer*. Ik voeg er bij, dat men vooral bij de verpachting liberaal te werk behoort te gaan en daarbij alleen het belang der kunst in het oog moet houden.

De stads-architect, de Heer B. de Greeff, en zijn adsistent, de Heer W. Springer, hebben door die herbouwing een monument gesticht, dat hun naam eere aandoet. Met behoud der oorspronkelijke fondamenten, van de inwendige grootte en distributie van het tooneel en de zaal en van de zoozeer geroemde, stevige bekapping, hebben zij een sierlijk en bevallig gebouw geleverd, althans wat het hoofdcorps betreft, en een schouwburg in de hoofdstad doen verrijzen, die aan alle billijke eischen des tijds voldoet.

Hoe zouden de leden der oude Kamer ‘In liefde bloeiende’, hoe zou de wakkere Dr. Samuel Coster, hoe zouden Vondel, Hooft en Brederoo te moede zijn, indien zij hunne stukken

konden zien opvoeren in deze nieuwe, rijkvergulde, helderverlichte zaal en op dit tooneel, met zooveel ‘kunst- en vliegwerk’, zoovele schermen en decoraties, valluiken en machineriën voorzien! Maar zou hunne bewondering voor de wijze, waarop het kunstchoor door hunne naneven ingewijd werd, geëvenredigd zijn geweest aan hunne verbazing over de vorderingen van den theatralen toestel? Wij betwijfelen het.

Suffridius Sixtinus - volgens van Halmaël de Friesche dichter Sjoerd Sytzes, die het treurspel ‘*Geraert van Velsen leyende*’ schreef - leverde het inwijdingstuk voor Coster's Nederduitsche Academie in October 1617. Zooals men weet, bestond haar blazoen uit een bijenkorf, door bloemen en bladeren omgeven, en met de zinspreuk ‘IJver’. Dat blazoen droeg het randschrift ‘Fervet opus, redolentque thymo fragrantia mella’, door Sjoerd Sytzes in zijn ‘Apollo over de Inwijdinghe van de Nederlantsche Academia de Byekorf’ vertaald als:

> ‘Daer noch altijt een damp van Griecksche welspraeck sweeft,
> G'lijck d'honigh weer-reuck van de *Thymus* van hem geeft.’

en door van Lennep korter en bevalliger vertolkt in:

> ‘Hier ruischt en bruischt het dartlend rijm;
> De geurge honig riekt naar thijm.’

Na het gelegenheidsstuk werd een treurspel opgevoerd, getiteld:‘ De Moordt, begaen aan Wilhem, Prince van Oraengiën,’ vervaardigd door een krijgsman-rederijker, G. van Hoghendorp, lid der Delftsche Kamer de Raapenbloem en lijfgarde van Prins Maurits.

Bij de opening van den ‘Schouwburg’ op Zondag 3 Januari 1638 werd voor 't eerst de Gijsbrecht van Aemstel opgevoerd, door Vondel voor die plechtige gelegenheid geschreven, en bij de inwijding van de houten komedie op het Plein op 15 September 1774 gaf men - zoo als ik reeds herinnerde - Lucretia Wilhelmina van Merken's treurspel en eene allegorische voorstelling van Ruloffs. Bij beide gelegenheden kon men nog zeggen:

> ‘De bijën storten hier het eêlste datse lesen.’

Nu is de bijënkorf en zijn de bijën met den van thijmgeur doortrokken honig verdwenen, en kregen wij niet het eêlste product dier nijvere en kunstige kevers, maar het gewone pro-

duct van den niet kunstrijken Heer Peypers, ter feestelijke wijding van den hernieuwden schouwburg te genieten.

Wij weten, dat de groote moeielijkheden en vertragingen bij de verpachting ondervonden, aan de Heeren Albregt en van Ollefen slechts zeer korten tijd overlieten om zich op de plechtigheid voor te bereiden, maar was dit een reden om aan den Heer Peypers het woord te geven? Konden zij niemand anders vinden om een toepasselijk tafereel te vervaardigen? Drie tableaux, aan Coster's Academie, den Schouwburg en de houten Komedie gewijd, ingeweven in de traditioneele allegorie van Apollo en de Muzen, hadden beter dienst gedaan. Zoo ook daartoe de tijd had ontbroken, waarom dan niet de Gijsbrecht en Kloris en Roosje? Thomas-vaêr en Pieternel zouden wel een enkel passend woord voor de gelegenheid hebben gevonden.

De ‘beeldgroepen’ en ‘zinnebeeldige decoraties’ - de laatste door de Heeren J. Eduard de Vries en Grootveld vervaardigd - konden den indruk niet wegnemen van al die declameerende dames in baltoiletten en declameerende heeren in zwarte rokken en witte dassen.

De Heer Peypers is ongelukkig een modern man, die meent dat de allegorie bij de antiquiteiten geborgen is. Ik geloof, dat Kinker het beter inzag, en dit gelegenheidsstuk heeft mij in die meening versterkt. Indien de Heer Peypers zich ook maar had willen plaatsen aan den voet van den Olympus, de goden en godinnen had willen roepen, en de muzen en zinnebeelden willen noodigen om plaats te nemen in Apollo's koor, hij zou vermoedelijk dezelfde soort van verzen hebben geleverd, maar ons den aanblik hebben bespaard van een volgens de beurt reciteerend gemengd gezelschap in modern kostuum.

Ik wil den schrijver den lof niet onthouden, dat hij een vrij volledig historisch overzicht van het tooneel, zijne stichters en dichters, zijne acteurs en actrices in rijm heeft geleverd, maar ik beweer, dat symboliek en allegorie bij een dergelijk stuk beter voldoen dan eene geschiedkundige kronijk, hoe uitvoerig en getrouw zij wezen moge.

Voor de feestelijke stemming, waar het op aankomt, voegt eene ideale wereld, meer dan een reciet, en men ziet nog altoos gaarne lieve Muzen en flinke Apollo's in hun bevallige kleederdracht, die minder geserreerd is dan de tegenwoordige.

Daarbij komt het mij voor, dat de Heer Peypers bepaald

misbruik heeft gemaakt van de toegefelijke gemoedelijkheid, waarmede men gelegenheidsstukken pleegt te beoordeelen. Ik zal zijne verzen hier niet afschrijven, maar ik geloof, dat hij zelf - bij eene nauwgezette herlezing - zal bekennen, dat velen er niet dóór kunnen en hun zin aan het rijm, hunne poëzie aan de historie of de declamatie hebben opgeofferd. Ook is het inconsequent in een vijand van de allegorie, om haar de voordeur uit te werpen, en door de achterdeur binnen te smokkelen. Een stuk van den Heer Peypers had niet behooren te eindigen met eene stedemaagd, met Melpomene, Thalia, Koophandel en Zeevaart, al zijn zij stom en zwijgend, en met Genii, al doen zij niets dan bloemen strooien. Ze zijn en blijven contrabande.

Bruist en ruischt het dartlend rijm niet in de zwarterokken-poëzie van den Heer Peypers, het bevallige proza vloeit schalk en prettig, natuurlijk en fatsoenlijk in Glanor's ‘Uitgaan.’ Zijn dialoog is zijn groote verdienste, en het is eene verkwikking op het tooneel den gewonen conversatietoon te hooren. Daaraan, en aan den juisten greep uit het haagsche leven heeft het stuk zijn succès te danken, niet aan de intrigue of de handeling.

Het huisgezin van een jong hoofdambtenaar - een referendaris bij Buitenlandsche Zaken? - wordt ons voorgesteld. Het jeugdige vrouwtje vergezelt haar man niet op de soirées, die hij ex officio moet bijwonen. Hunne middelen veroorloven het niet. Het noodzakelijk toilet van Mevrouw zou hun budget overschrijden. Is het vreemd, dat zij zich soms ongelukkig gevoelt over haar thuiszitten, dat ze soms boudeert, als haar man haar 's avonds om 9 uur weêr alleen laat en dat zij begeerte gevoelt ook eens te kunnen ‘uitgaan’?

Een flauw diplomaatje meent in de eenzaamheid der jonge vrouw eene aanleiding te mogen vinden haar te bezoeken en..... te troosten, terwijl haar man afwezig is. Met edele verontwaardiging wijst zij den onbeschaamden fat af. - Maar wat gebeurt? Haar vader - een gepensioneerd kolonel - komt bij hen logeeren. De reden van zijn komst is haar verjaardag. Zij had er nauwlijks aan gedacht, maar de vader vergeet dien gewichtigen feestdag nooit. Zijn verjaarsgeschenk bestaat in eene doos, waarvan hij haar den sleutel overhandigt. In die doos zit een turksch lot. Hoeveel is een turksch lot waard, en wordt er ooit een prijs op getrokken behalve in

het stuk van Glanor? Ik ben te dien aanzien geheel onkundig. Het is een aardig denkbeeld van den kolonel, een zeer speculatief denkbeeld. Ik kan mij begrijpen, dat gepensioneerde hoofdofficieren, die van een beperkt inkomen moeten leven, in de loterij spelen en een achterdeurtje voor de fortuin openzetten, evenals de Heer Peypers het voor de geprohibeerde muzen doet. De fortuin is den liefhebbenden vader gunstig. Op het lot, aan zijne dochter geschonken, valt de hoogste prijs. Nu is zij gelukkig, nu kan zij uitgaan; nu laten hare middelen haar toe, een baltoilet bij Trippelwitz of Chazotte te bestellen. Haar echtgenoot is verbaasd en in den beginne even opgetogen als zij. Zij verschijnt in een schitterend toilet. Maar hun kind? Het kan niet worden overgelaten, als mama ook uitgaat. Er moet voor eene gouvernante worden gezorgd. Zij heeft er reeds aan gedacht; zij zal de nieuwe gouvernante aan haar echtgenoot voorstellen. Zij verlaat de kamer, treedt spoedig weder binnen, nijgt en stelt zich zelve voor die betrekking voor. - Zij heeft geen lust meer in uitgaan; zij gevoelt al het gewicht harer moederlijke plichten. Ééns heeft zij zich ‘mooi’ willen maken om haren man te doen zien, hoe zij er uit *zoude* zien, *als* zij uitging. Maar zij blijft thuis en haar kind zal er haar dankbaar voor zijn.

Voortreffelijk besluit en verstandige keuze; maar waardoor worden ze gemotiveerd? Het kan niet zijn, omdat een fatuit man haar in hare eenzaamheid een *bout de cour* heeft gemaakt. Die ervaring zou er haar toe moeten brengen, liever niet alleen thuis te blijven, maar haar man te vergezellen. Ik laat de meer voorgestelde hoeden-verwisseling op hare plaats. Getrouwde mannen zijn op het tooneel altijd zoo naief, dat zij zich gaarne laten wijs maken, dat zij slechts gedroomd hebben, wat zij werkelijk hebben gezien, *vû de leurs propres yeux*. Maar de japon van Trippelwitz? Ik vermoed, dat zij ongeveer driehonderd gulden heeft gekost, te veel voor een enkel theatraal oogenblik.

De greep is uitmuntend, maar de uitvoering is zwak. Blijkbaar wist de auteur niet, hoe hij de gedachte in beeld moest brengen, dat eene jonge vrouw, die naar uitgaan verlangt, plotseling op het oogenblik, dat zij daartoe in de gelegenheid wordt gesteld, aan de verzoeking weêrstand biedt om zich geheel, aan de zorg voor haar kind te kunnen wijden.

Het onderwerp, dat zich zeer goed leende voor een *proverbe*,

of een *lever de rideau*, werd door die onbepaalde voorstelling, in drie bedrijven uitgewerkt en verliest daardoor eenigszins van zijne dramatische intensiteit. Gelukkig voor Glanor, dat zijn gemakkelijke dialoog dezen eersteling heeft gered. Nog gelukkiger zal het voor hem zijn, indien hij in 't vervolg niet alleen daarop steunt, maar in zijne tooneelwerken eene interessante handeling, eene boeiende verwikkeling en natuurlijke ontknooping weet neder te leggen.

Tot de behagelijke stemming van den inwijdingsavond heeft zijn stuk, en de wandeling in den foyer - voor de dames een ongewoon entr'acte - veel bijgedragen. Ik ga dus van Glanor naar den foyer, een langwerpige zaal, tot dus ver wit bepleisterd, en te genaken door onmogelijke bordessen en trappen, die menigeen deden struikelen. Dit is op den duur voor den toegang tot een foyer niet wenschelijk. Misschien waren ze te glad gecireerd; waarschijnlijker echter is het, dat de treden te smal en te gebogen zijn.

Een schitterenden aanblik bood op dien inwijdingsavond de foyer van den Stads-Schouwburg aan. Er waren vele grootdignitarissen en machtigen dezer aarde en dezer stad, maar 'tgeen voor den aanblik van meer belang was, er waren vele mooie toiletten en er heerschte veel opgewektheid. Men complimenteerde en werd gecomplimenteerd, men was algemeen tevreden over de zaal en de inrichting der plaatsen; men had een gevoel van welbehagen, dat Amsterdam eindelijk in het bezit was van een steenen komedie. 't Had een weêrschijn van eene gala-representatie en 't zou er nog meer van hebben gehad, indien men had kunnen goedvinden, even als bij de inwijding van den houten schouwburg, onder het aanbieden van thee, de voornaamste en beste stellen decoraties, welke het tooneel bezit, aan het kunstlievend publiek te vertoonen.

Vóór honderd jaar onthaalde men het gezelschap op het gezicht van de nieuwe decoraties, bekend onder den naam van: de Italiaansche Straat; de Gemeene Buurt; de Tuin en Legertent. De amsterdamsche schouwburg bezit van Pfeiffer, van Plaat en de Vries genoeg doeken, die de eer eener feestelijke expositie hadden verdiend.

Zal het - zoo wij hopen - duurzame gebouw ook duurzaam den naam waardig zijn van een tempel der kunst? De toestemmende beantwoording dezer vraag ligt geheel in de macht van de tooneelspelers, van de schrijvers en van het publiek.

Men draaide vroeger in een vicieusen cirkel. Er was geen belangstellend publiek, omdat er geene goede tooneelspelers waren, en er waren geene goede tooneelspelers, omdat een belangstellend publiek ontbrak. Elk voorwendsel, aan het onbehagelijke der inrichting ontleend, schijnt mij toe thans vervallen te zijn, en het publiek is welwillend gezind en genegen den schouwburg te steunen. Ik heb reeds gezegd, welk element daarbij beter en trouwer vertegenwoordigd behoort te zijn, maar ook dat element zal zich van zelven ontwikkelen, indien het tooneel inderdaad een leerzaam tijdverdrijf, eene school voor letteren en kunst wordt. Ik spreek niet van eene school der zeden, want het utiliteitsbeginsel mag bij de kunst niet voorop staan. Ik ben overtuigd, dat het ware Schoone ook tevens het ware Goede is.

Van het *tooneel* moet het nieuwe leven uitgaan. Al wat ons vaderland goeds bezit, moet men trachten aan den Stads-Schouwburg te verbinden. Geen exclusivisme, geen kleingeestige naijver of gekrenkte ijdelheid mogen de vorming verhinderen van een tooneelgezelschap, dat de beste krachten des lands in zich vereenigt. Het moet zoowel voor de directie als voor het personeel eene eer en eene hooge onderscheiding zijn, aan den Stads-Schouwburg te zijn verbonden, aan den oudsten schouwburg, die zoo rijk is aan schoone herinneringen. Een vast emplooi aan dat tooneel moet voor den acteur de '*bâton de maréchal*' zijn. Met vereeniging ga samenwerking van alle krachten gepaard. Op het Leidscheplein moet men spelen met het oog op het *geheel*, op het *ensemble*, en mag men zich niet gerechtigd achten zijne afzonderlijke rol op te zeggen. De schouwburg bezit vele goede traditiën, maar ook vele slechte, aan de jongste generaties van tooneelspelers ontleend. Daaronder rangschikken wij de galm- en declameermethode. Met haar moet worden gebroken. Men moet natuurlijk, eenvoudig en fatsoenlijk leeren spreken en de overtuiging verkrijgen, dat ook verzen kunnen *gezegd*, en niet behoeven geschreeuwd of gezongen te worden. Men richte zich tot het publiek der *stalles*, en erkenne niet meer het souvereine volk van boven als de hoogste kunstrechters, omdat het mild is met handgeklap bij oorverdoovend bulderen en razen.

Maar de nederlandsche letterkundigen hebben voor de wedergeboorte van den Stads-Schouwburg niet minder eene roeping te vervullen dan de acteurs. Ook hier mag worden verwacht, dat de beste krachten zullen samenwerken tot opbouwing van

het tooneel. Ik weet niet, of Vondel een groot dramaticus is geweest, maar stellig hebben Hooft, Brederoo en Langendijk aardige en echt-hollandsche - ik zou haast zeggen: echt-amsterdamsche - blijspelen geschreven. Al mogen we niet geestig en humoristisch zijn, wij bezitten een kostbaren goeden luim en eene vrolijke *bonhommie*. Laten onze auteurs die niet te versmaden eigenschappen ontginnen ten dienste van het tooneel. Wij behoeven niet bij vreemden te leeren, hoe ons oorspronkelijk blijspel moet zijn. Iets anders is het, waar er sprake is van het tooneelspel en het drama. Maar heeft Shakspere, heeft Molière niet voor ons geleefd; kunnen wij niet met oordeel des onderscheids doch met vrucht ter schole gaan bij onze Fransche en Duitsche naburen?

Gelijk het voor den acteur eene onderscheiding moet zijn aan den Amsterdamschen Stads-schouwburg te zijn verbonden, zoo moge het ook voor den letterkundige tot eene hooge eere worden, zijne stukken daar te zien opvoeren. Zijn kunstwerk op de planken en waardig vertolkt te aanschouwen moet meer en meer het ideaal worden onzer auteurs, wien de gave der opmerking en der conceptie is geschonken. Maar hun stoffelijk belang - al klinkt die overweging prozaïsch - moet daarbij op vaste grondslagen geregeld, en hun *droit d'auteur* behoorlijk verzekerd worden, Eene schouwburgdirectie moet de stukken *koopen* en alsdan verzekerd zijn van haar recht tot de opvoering. Om eene geliefde moderne bankiers-uitdrukking te gebruiken, moet aan den auteur een billijk *tantième* in de opbrengst van iedere voorstelling worden toegekend.

Maar afgescheiden van dit stoffelijk belang, heb ik goeden moed, bij de ontwaakte belangstelling voor het tooneel, dat onze letterkundigen zich zullen beijveren een goede, oorspronkelijke tooneel-litteratuur te vormen en die allereerst aan te bieden aan onzen Stads-schouwburg.

Aan het publiek ten slotte stel ik drie beleefde uitnoodigingen. Ik mag niet spreken van eischen. Het zij minder onverschillig, minder mild in zijne ongemotiveerde toejuiching en het geve zich de moeite zijn smaak en kritiek te ontwikkelen.

Onder deze voorwaarden ben ik geneigd te eindigen met één enkel plagiaat aan den Heer W.N. Peypers:

> ‘Den Schouwburg heil van Amsterdam.’

JOH. C. ZIMMERMAN.

Bibliographisch album.

Dr. W.J.A. Jonckbloet, Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde. Tweede Deel. Tweede helft. Groningen, J.B. Wolters, 1872[1].

Verbeeld u eens, dat kon gebeuren, hetgeen Washington Irving in zijn *Sketch Book* vertelt[2].

Hij was eens in de leeszaal van het Britsch Museum, en zag daar verschillende schrijvers druk werkzaam met ‘the very act of manufacturiug books’, met de kunst van boeken maken. De een, kennelijk bezig met een geleerd werk, zat verdiept in wormstekige folianten; de ander, blijkbaar een auteur van ‘miscellaneous works’, fladderde als een vlinder van dit boek naar dat, van 't eene handschrift naar het andere, en zoo meer. Irving bij zich zelven nadenkende over de wijze, waarop de kennis en wetenschap der voorgeslachten wordt overgeplant in de harten en hoofden van den nazaat, was, makkelijk leunend tegen een eerbiedwaardigen foliant, hetzij door de overweldigende stilte, hetzij door de slaapwekkende uitwaseming van al die boeken om zich heen, langzamerhand aan den soes geraakt. In zijne droomerige verbeelding verdwenen de lange leestafels en werden de wijze heeren boekenfabrikanten herschapen in een drom van kale, in lompen gehulde wezens, die geen boekwerk uit de kast konden halen, of 't veranderde op hetzelfde oogenblik in een kleedingstuk van ouderwetschen of vreemden snit, waarin ze zich schenen te steken. 't Werd een potsierlijk schouwspel, dat droomgezicht, zoo wonderlijk en opgeschikt, zoo bont en veelkleurig als de meesten er uitzagen: het mocht eene litterarische maskerade heeten. Maar daar weerklonk eensklaps de kreet: ‘houd den dief, houd den dief,’ en - de aan den wand hangende portretten der oude wijzen, geleerden, kunstenaars, der

1 Zie *de Gids*, van Januari 1870, Bibl. Album, blz, 164-185; van Juli 1872, B.A., blz. 133-159.
2 Tauchnitz-editie, blz. 66 en vlgg.

schrijvers in één woord, waarvan de boeken en geschriften in de kasten stonden, kregen geest en leven. Zij kwamen - eerst het hoofd, dan de schouders, en zoo verder - als uit den muur te voorschijn. Ziedende van toorn, in woede ontstoken, daalden zij neder om elk zijn wettig eigendom terug te vorderen. 't Werd een geraas en getier, niet te beschrijven. De ongelukkige plunderaars en letterdieven trachtten te vergeefs te ontkomen. Hier was een half dozijn oude monniken bezig, een jongen professor de geleende kleeren van het lijf te scheuren; daar werd een geduchte verwoesting aangericht onder de schrijvers van dramatische poëzie. Beaumont en Fletcher, Ben Jonson - zij woedden en vochten als leeuwen; om den auteur van de ‘miscellaneous works’ werd gestreden als weleer om het lijk van Patroclus: prachtige tooneelen vielen er voor. Irving kon zich niet houden van lachen, want de een kwam er al berooider af dan de ander; hij barstte het eindelijk uit, en - verdwenen was de begoocheling; eenige boekwormen zaten hem verstomd aan te staren.....

Als onze muzenzonen eens konden opstaan uit de dooden, dan was de heer Jonckbloet in de straten der residentie zijn leven niet meer zeker. Ze zouden het hem geducht betaald zetten, dat hij niet alleen de galerij van Neerlands puikpoëten van het oud vuil hunner beelden gereinigd (blz. 391), maar zelfs de schendige hand geslagen heeft aan de sierlijke letteren, waarmede hunne namen op de gedenkzuil van Neerlands roem stonden gebeiteld. En dan de toon, waarop die heer zich soms uitlaat over mannen die indertijd bij doopmaal en verjaarfeest en bruiloft eerste vocalen waren en eerste violen speelden; die den moed hadden met geen ander voertuig dan een Hollandschen *Gradus ad Parnassum* en een handboek van Grieksche en Romeinsche mythologie den zangberg te bestijgen, en uit liefde voor de edele en schoone kunst der poëzie de uren, waarin ze niet glazen maakten, en niet kachels smeedden, en niet slijk baggerden, en niet land bouwden, zich plachten ten nutte te maken om met hun verzen een aardigen duit te verdienen.

Voorwaar, voorwaar, wel is de criticus onmededoogend, die, wanneer een baggerman of een smid zijn bundeltje komt aanbieden, bij zijn vonnis de verzachtende omstandigheid niet in rekening brengt, dat het, afgezien van al het andere, op zich zelf reeds aardig en prijselijk is, dat zoo'n man de hand aan de lier slaat en voor *zijn*

doen een lief versje maakt, zoo hartelijk immers, zoo bescheiden en zoo onbeschrijfelijk goed gemeend. Moet zoo'n man niet worden aangemoedigd met een ‘ut desint vires, tamen est laudanda voluntas’, veelmeer dan worden uitgeworpen en verbannen naar de uiterste einden der letterkundige wereld?

Zou de heer Jonckbloet bij zijne beoordeeling inderdaad wat *te* aristocratisch zijn geweest, zijne verwachting *te* hoog gespannen, zijne eischen *te* streng gesteld hebben? Wie met *Geschiedenissen* van onze letterkunde bekend is, zal veler namen in zijn boek niet aantreffen, waarom niet? Gelukkig niet: het is een zegen, dat hij den door de overlevering geijkten cataloog heeft verscheurd en velen der Nederlandsche beaux esprits eenvoudig de deur gewezen: immers het gaat niet aan een prul een kunstwerk te noemen en als zoodanig te roemen, *omdat* zijn schepper er aan placht te arbeiden met zwarte handen, een schootsvel voor en klompen aan, *omdat* het naar kruidenierswaren of naar koek riekt? Wat is dat voor een maatstaf? Evenmin als Macaulay het konde billijken, dat iemand die rood haar had, *daarom* werd uitgesloten van het parlement, evenmin was het voor den schrijver reden iemand het diploma van letterkundige verdienste uit te reiken, omdat het feit, dat hij eenig dichtstuk (van welk gehalte overigens dan ook) vervaardigd, uitgegeven en in perkamenten band geslagen had, een ongewoon verschijnsel was voor een man van *zijn* stand. Tegen zulk eene averechtsche logica is zijn werk een even gegrond als krachtig protest:

> ‘Mediocribus esse poetis
> Non homines, non dî, non concessere columnae.’

Een zeer gewenscht protest tevens. Want daargelaten, dat de gulden middelweg in het algemeen alles behalve evenwijdig loopt met de koninklijke heerbaan, in ons letterkundig verleden meer bijzonder zijn de middelmatigheden veel te lang aan het woord geweest, en hebben alzoo den zin en den smaak voor ware kunstproducten uitgedoofd en verwoest, de poëzie zelve - laten wij het onverholen bekennen - in discrediet gebracht, en haar over één kam doen scheren met saaie en vervelende rijmelarij.

‘Ik lees geen verzen’, zegt menigeen, en aan wien de schuld? Voor een goed deel aan hen, die zich als gidsen voor den modernen Helicon hebben opgeworpen. Van Hoogstraten zeide het reeds: ‘mij

de oorzaak van dezen afkeer nasporende komt niets zoo gereedt te vore, als de magtige meenigte van rijmers en krabbelaars, die, de een voor den anderen niet willende wijken, hunne vodden aen den dagh geven, en het schoone papier bemorsen en bekladden; waer door fraaie geesten, die altijdt weinig in getal zijn, geheel verdonkert en als in vergetelheit gestelt worden'; dat zijn woorden van 1714, en zijn nu onze letterkundige geschiedschrijvers (exceptis excipiundis) niet een beetje *te* goed geweest voor de dichters, een beetje *te* MENSCHlievend? Behoort niet menige bladzijde uit menige geschiedenis onzer fraaie letteren eigenlijk te huis in een werk als Dr. Schotel's *Huiselijk leven van onze vaderen?* Tegenwoordig wordt de man, die een stuk brood verdient (en de hemel weet hoe zuur) met rijmpjes voor ulevellen, toch niet dadelijk met Beets en Schaepman en Ten Kate in één adem genoemd, en een aankomend kantoorklerk, die bij gelegenheid van het zilveren feest van den patroon een versje, stel zelfs een vers, maakt, met handgeklap begroet als ware hij een Honigh: ik zie niet in, dat wij voor de XVIIe en XVIIIe eeuw een anderen maatstaf behoeven aan te leggen. Zooveel is zeker: wie naar eene tentoonstelling van schilderijen gaat met een kenner, zal veel leeren en veel genieten; desgelijks zal hij, die van onze fraaie letteren leest wat de heer Jonckbloet aanraadt, niet bedrogen uitkomen noch in de plaats van eene Juno een spiegelbeeld omhelzen.

Of het oudere geslacht nog zal worden bekeerd en teruggebracht van zijn vooroordeel, ten minste zijne onverschilligheid, tegenover de vaderlandsche letteren, is hoogst twijfelachtig, maar dat de man, die onze middeleeuwsche letteren in ons land mede heeft doen herleven, door zijn werk (waarvan de *Beknopte Geschiedenis* als handboek bij het onderwijs dienst doet) een krachtigen stoot zal geven aan de grondige, degelijke, zelfstandige en onpartijdige studie der Nieuw-Nederlandsche letterkunde bij het jonger geslacht, daarmede zou ik mij bepaald durven vleien. Met de goede voorteekens mag ik hem stellig geluk wenschen: plaudite, plaudite!

Ik zeide, dat het me bij de lezing van het IIIe Boek (waarvan de zevende paragraaf de tweede helft van 't tweede deel opent) had getroffen, dat er velen, ons van naam en faam bekend, worden gemist, en dat het een verdienste van den schrijver mocht heeten enkele dii minorum gentium eenvoudig te hebben genegeerd.

Maar Starter, de dichter van den *Frieschen Lusthof*, moet ook hem een ‘collige sarcinulas, exi, vade foras’ worden toegeduwd? Stellig niet: en toch komt aangaande hem slechts deze eene bijzonderheid in de *Geschiedenis* voor: ‘de twee volgende bedrijven (van *Angeniet*) voegde zijn (Brederoo's namelijk) boezemvriend Starter, de dichter van den *Frieschen Lusthof*, er aan toe’. De heer van Vloten zal vreemd hebben opgekeken, dat er van dien hof, ‘beplant met verscheijden stichtelijke Minneliedekens, Gedichten ende Boertige Kluchten’ met geen woord in het boek van den heer Jonckbloet wordt gerept. En toch beleefde die *Lusthof* van 1621 tot 1627[1] vier drukken, en blijven Starter's liederen ‘even zooveel voorbeelden van de wijze waarop onze taal, aan wie met hare geheimen bekend is en ze met oordeel weet te gebruiken, elke andere in zangerigheid op zijde streven kan’ (Van Lennep). Wat Starter zelf schrijft van zijn ‘blyeindich truyrspel’:

> ‘Doch ick verhope, dat hier in de welghesinde
> Gheen vreemde woorden noch geen hardicheyt sal vinden;
> Want dat sijn dinghen, die ick eeuwich heb, met vlijt,
> In alle mijn ghedicht, ghelijck de pest, ghemijt!’[2]

is volkomen waar, en daardoor ligt over zijne verzen tevens een echt Hollandsch waas gespreid. Maar er is meer, waarover ik hier echter niet verder uitweid, en verwijs naar de *Beknopte Geschiedenis* der Nederl. letteren van Starter's uitgever.

Waarom die zanger is apart gezet, weet ik niet, kan 't zelfs niet eens gissen; dat hij het is, nemen wij den heer Jonckbloet zóó lang kwalijk, totdat hem in een tweeden druk van de *Geschiedenis* zal zijn recht gedaan[3], want m.i. bekleedt Starter eene eerste plaats onder hen, die gedurende de republiek der Vereenigde Nederlanden hebben geschitterd aan onzen letterkundigen hemel.

Het IIIe Boek handelt benevens over Hooft, Vondel, Coster, Brederoo, Vos, over de andere corypheeën der XVIIe eeuw. Het lust mij niet, lang stil te staan bij de figuur - anders aantrekkelijk

1 Editie Van Vloten, Utrecht, 1864, blz. XVII.
2 t.a. pl., blz. 325.
3 In de tweede uitgave, waarvan het eerste deel bereids is verschenen, zag ik na het schrijven van dit opstel dat aan Starter is recht gedaan en de leemte aangevuld.

genoeg - van Huygens: wie aangaande zijn leven en werken meer begeert dan het vele goede, dat door den heer Jonckbloet wordt gegeven, neme de monografie van mijn vriend Theod. Jorissen[1], waarvan het eerste deel is verschenen, en waarvan wij het tweede met te grooter belangstelling te gemoet zien na de *Mémoires* en de gelukkige vonst in de boekerij der Kon. Academie van Wetenschappen. Ongetwijfeld zullen we door een en ander den man, dien wij door lezing van zijne *Sermones* en zijn *Cluyswerck* hebben liefgekregen, te beter leeren kennen en waardeeren. Wat zijne poëzie aangaat, blijft 't altijd jammer dat ze zoo duister is; en ik geloof dat ware Huygens minder grand seigneur geweest, de critiek over veel stukken van zijne hand een lager toon zou hebben aangeslagen. ‘Ut enim virtus in pulchro corpore esse videtur pulchrior, ita, quo quis honoribus est amplior, hoc saepe ingenii illius monumenta habentur illustriora’[2], zegt Peerlkamp, en is daar niet veel van aan? Hooft overdreef stellig onwillekeurig ook om die reden. Hierendaar is hij volmaakt onverstaanbaar, en als men dan nog na veel hoofdbrekens den zin raadt, althans meent te hebben geraden, blijkt vaak het beaucoup de bruit op peu de besogne uit te loopen. Het woord, dat Huygens van Donne gebruikt[3], *rhetor* namelijk, is, in den slechten zin dan, op hem zelven wel eenigszins toepasselijk. Hij is voorts epigrammatisch - iets dat hem in het didactische baat, - ook waar hij het niet mag wezen, en een onverbeterlijk liefhebber van woordenspel en woordenkoppeling. Doch zoowel om zijne satiren, een genre waarvan hij in de zoog. indirecte soort hoog staat, als om zijne beschrijvingen en sneldichten zal zijn wensch vervuld blijven:

> ‘Tu quoque, posteritas, nisi vani pascimur umbra
> Nominis, Hugeniis aliquot bene perdere nugis
> Et momenta voles, et non odisse poetam,
> Res patriae alternisque tuas, ubi posset, agentem’[4].

Pittig, puntig, geestig is hij, elegant ook, ‘quo constat neminem in omni vita fuisse elegantiorem’, schrijft Peerlkamp.

1 *Constantin Huygens, Studiën*, I^e^ Dl. Arnhem, Thieme, 1871.
2 *Constantini Hugenii de vita propria Sermonum inter liberos libri duo;* ed. P. Hofman Peerlkamp, Harl. Loosjes, 1817, p. XII.
3 *Serm.*, II, vs. 171.
4 t.a. pl., vs. 314 vgg.

Het spijt gewis velen met mij, dat ‘geen enkel staaltje, b.v. de schildering van wat er alzoo omging onder dat bladerdak (van het *Voorhout*), dat tal van geestige schetsjes van die verschillende vrijerijen’ (blz. 349) een plaatsje in de *Geschiedenis* heeft kunnen krijgen; en in het algemeen mag de opmerking gelden, dat de heer Jonckbloet de proportiën, hem door zijn bestek voorgeschreven, niet te best in het oog heeft gehouden, zoo zelfs, dat aan de nieuwere litteratuur minder ruimte naar evenredigheid wordt gegund dan aan de oudere. Ik voor mij zou eene omgekeerde verhouding hebben gewenscht.

A propos van de klucht van *Trijntje Cornelis* herinner ik aan het stukje van den heer Mees in de *Handelingen van het IX*e *congres* (blz. 188 vlgg.), ten bewijze, dat ze toch niet ongegispt is voorbijgegaan; en Huygens ‘schijnt er wel wat meê verlegen te zijn geweest’, al liet hij haar in de *Korenbloemen* niet achterwege.

Boven het achtste hoofdstuk van dit boek staat geschreven Jacob Cats. Voor iemand als de heer Jonckbloet, ‘vir hilaris atque jocosus’, moet het een heksenwerk zijn geweest den rijstebrijberg, die *Dichtwerken van Jakob Cats* heet, door te zwoegen. Er behoort inderdaad een Napoleontisch ‘je veux’ toe, een zeer sterk gevoel van plicht en roeping als letterkundige, om oogen en hersens bij de lezing van diens mans geschriften diligent te houden: het is bijkans onmogelijk. En toch heeft die man eene populariteit verworven - men behoeft slechts een bezoek te brengen aan het *Museum Catsianum* van den heer De Jonge van Ellemeet, om het te ervaren, - zooals maar weinigen te beurt valt: waardoor dan? Toch wel niet door de geleerdheid, de belezenheid althans, die op elke bladzijde van zijne werken doorstraalt; ook niet door zijne rechtskennis en staatsmanswijsheid, zijne bekwaamheid in landaanwinning en bedijking, - een Grotius, een De Witt, een Vermuyden was hij overigens niet! - evenmin door de techniek zijner verzen, die, het kan niet worden geloochend, soms de gebreken van den inhoud verbergt, maar bij hem de eentonigheid zelve is; maar waardoor dan? Cats is een rijmelaar, wiens even wulpsche als alledaagsche verbeelding, wiens, als ik het zoo zeggen mag, potten-en-pannen-fantasie, katoenen-parapluien-fantasie, warmestoven- en koperen-brillen-fantasie, tafelstoelen-fantasie, eindelijk - en last not least - catechiseermeesters-fantasie gepaard ging met

eene buitengewone mate van pruikemakers-snedigheid en barbiersvernuft[1]. ‘Cats - schrijft de heer Busken Huet in zijn bekend stuk, en dat de eer der aanhaling wel had verdiend - is van nature de minstreel der weinig of niet beschaafden’[2]: dat is m.i. volkomen juist[2]. Ik laat daar wat hij als mensch is geweest, al kan ik voor mij den femelaar en kwezel niet uitstaan; ik wil echter wel bekennen, dat ik zijne autobiografie met evenveel wantrouwen pleeg door te zwoegen als ik die van Huygens met sympathie lees; of hij een schijnheilige is geweest of niet, ik weet het niet; dat hij met alles te koop liep, met zijn geld, zijn aanzien, zijn rang, zijn overigens heel, heel bekrompen kerkgeloof, zijn geleerdheid en lectuur, wil ik niet releveeren; maar als dichter, als kunstenaar staat hij onbegrijpelijk laag. De heer Jonckbloet teekent hem, vind ik, uitmuntend, naar het leven, sprekend gelijkend: zijn essay over Cats is goud waard evenals in menig opzicht het opstel van den heer Huet. De positie van Jakob Cats wordt onhoudbaar; zelfs al is men, gelijk de genoemde critici, inderdaad billijk genoeg om van het goede eerder te veel dan te weinig in rekening te brengen bij 't opmaken van het saldo. Roem vrij de zuiverheid van zijne taal (daartoe hebt gij recht), en de echt-hollandsche tint en kleur zoowel van zijn proza als van zijne poëzie (maar het proza vooral niet te vergeten); prijs in enkele goed geslaagde stukken zijne vaak goede bedoeling; geloof des noods het getuigenis:

> ‘Dat Cats alleen door zijn gedicht
> Meer blinde zielen brogt tot licht,
> Meer dertelen tot schamen
> Dan al ons' dichters t'samen’,

zooals De Decker zingt: een andere, schooner naam dan die van ‘berijmer van stichtelijke lectuur’ komt hem niet toe.

Ongaarne schreef ik den heer Huet na: Cats ‘trivialiteit wordt geboet door iets van dat onuitsprekelijke, waaraan men overeengekomen is den naam van poëzie te geven’[3]. Het omgekeerde

1 ‘Het mangelt hem aan fantazie’: schrijft de heer Jonckbloet op blz. 377; hoe is het mogelijk? De man fantaseert altijd, edoch de modus quo, daarop komt alles aan.
2 *Litterarische Fantasiën*, I, blz. 56.
2 *Litterarische Fantasiën*, I, blz. 56.
3 *Fantasiën*, blz. 67, t.a. pl.; verg. hierbij blz. 53. ‘Hetgeen Cats tot dichter maakt’, enz. enz.

van hetgeen Victor Cherbuliez aangaande Lessing getuigt[1]: ‘j'admire moins ce philosophe pour telle ou telle de ses pensées que pour sa manière vraiment grande de penser’, mag van Cats gelden, die bovendien evenals Klopstock dacht, ‘que la poésie a charge d'âmes, qu'elle a pour mission de former des patriotes et des chrétiens.’ Tenzij door insinuaties van de soort van Hoffham als deze:

> ‘Gij die den braven Cats slechts met verachting leest,
> Wijl “*ik en weet niet wat*” in hem u kan mishagen;
> Indien die eedle Zeeuw een Franschman waar geweest,
> Gij zoudt met lof van zijn “*je ne sais quoi*” gewagen’;

is Cats niet meer te verdedigen, denk ik (verg. blz. 384-86 bij Jonckbloet), en allerminst op de gronden van Van Effen in n°. 37 van zijn *Vertoogen* (verg. n°. 3). Wil men, zooals Siegenbeek heeft gedaan, uit zijne werken eene keur van dichterlijke zedelessen[2] samenlezen, ik heb er vrede meê, mits men voorzichtig zij met zijne zeer talrijke - legio - maagdommelijke vergelijkingen en toespelingen.

> ‘Verhaal mij alles kort, en maak mij niet meer quaad’,

denk ik altijd als ik Cats lees.

Het laatste hoofdstuk handelt over de planeten, de sterren van den tweeden rang.

Met Camphuysen, Westerbaen, De Decker, Krul, Poirters[3], Anslo, Brandt, Oudaen, Vollenhove, Antonides, - ‘maer zeg waertoe die quaeje naemen’, vraagt iemand wellicht met Jochem uit *Don Quichot* - met al die heeren, die zich de een naar dezes, de ander naar genes voorbeeld hebben gevormd, en allen met meer of minder goed gevolg de groote meesters natreden, soms op eerbiedigen afstand blijvende, maken wij achtereenvolgens kennis. En met name over Krul en over onze minnezangers is de heer Jonckbloet zeer mooi en zeer leerzaam, van wege zijne critische beschouwingen over de muzenzonen zelven zoowel als over de toenmalige aesthetiek. Zoo'n volzin als die op blz. 398: ‘'t kan dan ook niet

1 *Etudes d'art et de littérature*, blz. 114 en 75.
2 Uitgegeven te Amsterdam, bij J. Allart, 1810.
3 Over wien zie *Almanak voor Nederl. Katholieken* 1872, blz. 82 volgg.

verwonderen, dat de kritiek, die het geheugen als de grootste gave van den dichter beschouwde, De Decker zeer hoog stelde', is inderdaad onbetaalbaar, en, evenals de vaak ondeugende opmerking, dat mijnheer de poëet A. of B. meer man van karakter dan van talent was, uitermate geschikt om de diepte van de letterkundige critiek dier dagen te peilen.

Bescheiden vraag ik of op den tweeden rang niet een plaatsje had verdiend Simon van Beaumont, wiens *Horae Succisivae* of *Tijdsnipperingen* der aandacht wel waard zijn. Mij dunkt, hij heeft er aanspraak op, al is er overdrijving in Van Baerle's woorden[1]:

> 'Sensit ipse navita
> Feliciores classibus portus dari,
> Turgere vela laxius, sublimibus
> Aplustre malis explicari laetius,
> Sub vate tanto',

zijne kleine stukjes zijn klein maar rein. En waren de *Kusjes* van hem, hij zou eene aanspraak te meer kunnen doen gelden, maar ik geloof met Tideman niet, dat ze aan hem mogen worden toegeschreven. En Van Paffenrode, de twaalfde (sic) druk, van wiens *Gedichten* voor mij ligt? Nu bewijst het debiet van een werkje zeer zeker niets voor zijn gehalte, maar wel voor zijne populariteit. Paffenrode is veel gelezen en moet m.i. ook wel in den smaak gevallen zijn. Zijn treurspel *Willem van Arkel* moge eene mislukte tragedie zijn - ik betwist het niet -, zijne blijspelen *De bedroge Gierigheyd ofte Boertige Comoedie van Hopman Ulrich* (turpe senex miles) en *Oud-mal ofte Boertige Comoedie van Sr. Filibert* (turpe senilis amor) zijn stelling amusant en niet van vis comica ontbloot; en - want ik ga zijne bruiloftszangen, die beneden alle critiek gemeen zijn, voorbij - zijne puntdichten loonen stellig de moeite der lezing dubbel. Met Grootvader Cats heeft hij in zoover overeenkomst, dat hij al heel veel van den sexueelen kant bekijkt: zijn calembours vallen dan ook geregeld in 't obscoene.

'Met Antonides is het tweede bloeitijdperk onzer letterkunde afgesloten: de periode van knutselarij en achteruitgang begint. De achttiende eeuw met haar weekheid en flaauwheid breekt aan'

1 Zie J. Tideman's uitgave (1843), blz. XLI.

(blz. 450). De beschouwing over Nil (blz. 453) is eene uitmuntende inleiding tot onze letterkundige geschiedenis der vorige eeuw. Van Reesema zegt[1]: ''t Was een geest van ijverige, maar geestelooze deelneming, van gemoedelijke, maar hoogst bekrompene inspanning. Het was eene stemming, welke zich vleide door onverdroten ijver, met naauwlettende opvolging van zekere regels van versbouw, maat en rijm te kunnen bereiken, wat alleen de rijkste en schitterendste gaven van geest en gevoel schenken kunnen.' Met het tooneel vooral wordt het treurig. Men moet er Langendijk over lezen: 'Zwermen van vaerzemakers, die met een ijdel gesnor, en woorden van een halven vaam den zangberg verveelen, komen genoeg te voorschijn, en vertoonen de waereld wat ze zijn, naamelijk zotten. Vitters, die de zaaken over 't hoofd zien en aan de woorden knabbelen, zijn er ook geen gebrek; maar mannen die der Nederduitsche taal kundig, de tooneeldichtkunst zelf luister bijzetten, zijn er, helaas, weinig over. Bovenal schijnt het blijspel den geest te geeven, verdrukt door eene menigte historiespelen, weinig dienende tot verbetering der zeden, 'twelk de grootste eigenschap is, die het tooneel luister bijzet. Hoe weinig dichters trachten het voetspoor van de voortreffelijke mannen naa te volgen, die de gierigaarts, verwaanden, zotte doktooren, beursschraapende advokaaten, jaloersche knorrepotten, scheinheilige bedriegers, losse minnaars en minnaressen, koppige dwarsdrijfsters, zwetsende pofhansen, doorslepen vleijers, domme boeren, geestige knechts, nijdige buurlieden, raazende geleerden, malle poëeten en meer andere eigenschappen, zo leevendig ten tooneele gevoerd hebben, dat hun naam lang door de nakomelingen zal geroemd worden'[2]. De leuze werd die van Jochem, den schoolmeester en rijmer:

> ''t Moet eerst gekorrigeerd: want ziet zen leeven is
> Een dicht terstond niet goed, dat eerst geschreven is;'

en men 'moest deernis hebben met de arme geesten, om den ongelooflijken arbeid, daar zij op Parnas toe verweezen zijn. Hoe dikwijls bijten zij alle hunne nagels af, om een rijmwoord te vin-

1 In zijne bekende *Redevoering over Dicht- en Letterkundige Genootschappen in ons Vaderland*, blz. 17.

2 *Wederzijds Huwelijks Bedrog*, Voorbericht.

den, dat aan den zin van hun voorschrift niet te kort doet'[1]. 't Vloeide over van Fransche vertalingen:

> 'Word er een nieuw stuk in 't Fransch vernoemen.
> Dan vallen er aanstonds een vijf, zes Poëeten te gelijk op, die de rijmkunst verstaan:
> En eer een ander begonnen heeft, hebben zij altemaal al gedaan'[2].

Naar aanleiding van de viering van 't honderdvijfentwintigjarig bestaan van den Amsterdamschen schouwburg, schrijft *De Denker*, een der spectatoriale geschriften, het volgende[3]: 'Is het waarlijk geen schande voor onzen landaard, wanneer Melpomene en Thalia verslag doen van de nieuwe stukken, die er sedert het eeuwfeest ten tooneele gevoerd zijn (in 1738), dat zij er, buiten de *Xantippe*, de *Vriendschap* en één of twee treurspelen, geen andere noemen kunnen dan die uit het Fransch zijn overgezet? En moet de beschouwing van alle die vertaalingen niet een yder doen denken, dat de geest van vinding geheel in onze landsgenooten is uitgebluscht?' Voordeelig steekt tegen dien zwarten achtergrond af de figuur van P. Langendijk. Deze dichter heeft altijd een goeden naam in ons land gehad, en het zou mij niet verwonderen, dat zijne stukken er veel toe hebben bijgedragen, om de bron van inkomsten voor de Amsterdamsche Godshuizen milder te doen vloeien dan in de tweede helft der XVIIe eeuw het geval was. De lof, hem kwistig toegezwaaid, is voor een goed deel verdiend. Zoo hem de eer al niet mag worden gegeven, dat zijne stukken tot de hoog-comische behooren, vroolijk en prettig, aardig en uiig, vaak geestig, is hij ongetwijfeld en even fatsoendelijk (daarom nog niet filisterachtig) van uitdrukking als onberispelijk van taal en stijl. Indien hij thans nog den lezer weet te boeien - en dat doet hij bepaald -, hoeveel meer moet hij het den toeschouwer en hoorder hebben gedaan! En daarbij denk ik niet direct aan *Don Quichot*, ook niet aan *Den Zwetser*, allerminst aan *Quincampoix* en *Arlequyn* en de *Wiskunstenaars*, maar dadelijk aan *Wederzijds Huwelijks Bedrog*, dat in tegenstelling van die andere stukken als comédie de caractère

1 *Xantippe*, Nabericht.
2 *Spiegel der kooplieden*, blz. 264.
3 S. Hartog, *de Spectatoriale Geschriften van* 1741-1800. Utrecht, 1873, blz. 211.

optreedt. Vergelijkenderwijs en niet vergelijkenderwijs gesproken, is het ook m.i. een voortreffelijk blijspel. Dat het hooger staat dan de gelijktijdige kluchten, ce n'est pas jurer gros, maar op zich zelf beschouwd is het al heel goed. Ik stem toe, de karakterteekening is niet fijn, de verwikkeling niet kunstig - niet gaarne zou ik evenwel den heer Jonckbloet nazeggen, dat ze ‘niet veel om 't lijf heeft’: - en toch is het stuk echt comisch. Had de schrijver ons nu maar verklaard wat ‘comisch’ was, we zouden er ons gemakkelijk van kunnen overtuigen.

‘Die Komödie zeigt wie das menschliche Leben eine Welt der Ungereimtheiten und Widersprüche wird, wenn Zufall und Willkür in ihm herrschen, aber sie läszt zugleich diese sich selbst und damit die von ihnen gebildete Welt auflösen, sodasz auch wider das Bestreben der Einzelnen und gerade durch ihre Verirrungen und Misverständnisse das Gute geschieht und auch ihnen zum Heile dient’[1]: zegt Carriere; met die bepaling voor ons kunnen we het bedoelde stuk van Langendijk gerust eens overlezen, hij zal er door winnen in onze schatting. ‘De situatie is ontegenzeggelijk vermakelijk, en sommige tooneelen zijn werkelijk kluchtig en getuigen van echt komisch talent’ (blz. 476): dat we zien aankomen, dat Lodewijk (de arme edelman) en Charlotte (de adellijke juffer, die ‘gort uit het water’ placht te eten) door al de middelen, die ze aanwenden om het huwelijk, waarvan ze zich gouden bergen beloven, te kunnen sluiten, al verder en verder van hun doel afraken, ja precies het tegengestelde zullen bereiken, dat is hetgeen van helder inzicht in de kunst der comedie getuigt. Ook de détails mogen op de keper worden beschouwd, de heer Jonckbloet wijst op het 9e tooneel van het 4e bedrijf; er is meer, dat de eer der aanhaling verdient, b.v. II, I, en dan kan de persoon van Klaar, de meid van Konstance en Charlotte, gerust genoemd worden. Ook ontaarden de platheden zelden of nooit in gemeenigheden: Langendijk wist zeer wel hoever hij gaan kon, al is het menigwerf op het nippertje.

Zijn *Krelis Louwen of Alexander op het Poëetenmaal* moet met ontzaglijk veel pleizier zijn gezien door - om een geliefkoosd woord van den heer Jonckbloet te gebruiken - ‘het klootjesvolk’: het spel is in hooge mate dwaas. In het geheele stuk is goede gang, een

1 *Aesthetik*, II, blz. 614. Zie ook blz. 615.

zeldzaamheid in oorspronkelijk Nederlandsche drama's, en opgewektheid en levendigheid. De reden ligt voor de hand: de dialoog is bij Langendijk inderdaad wat hij wezen moet, niet - hetgeen hij b.v. bij Vondel zoo dikwijls is - een debat over eene of andere betwistbare stelling, een verhandeling in den vorm van een tweespraak, die de handeling geen stap verder brengt, maar vertegenwoordiger, voertuig, drager der handeling, beide caracteristiek en gemotiveerd.

De bedriegerij van Cartouche, eene fransche vertaling, laat ik daar, en merk slechts op, dat Langendijk een meester is in 't vertalen; ook voor *Xantippe of Het booze wijf des filozoofs Socrates beteugeld*, zij het mij vergund te verwijzen naar blz. 480 vlgg. bij den heer Jonckbloet, met wiens oordeelvelling ik me in allen deele vereenig: het is een groot prul evenals *Papirius of het oproer der vrouwen binnen Romen. Xantippe* is niet om door te komen, zoo vervelend; en *Papirius* is flauw en onbeduidend.

Het glanspunt van Langendijk's tooneelarbeid is de *Spiegel der vaderlandsche kooplieden*, ‘het beste zijner blijspelen, eene comédie de moeurs, zooals wij er wellicht geen tweede hebben aan te wijzen,’ zegt de schrijver (blz. 485): ik heb er niets op af te dingen. Als we de woorden van Rijmer lezen:

> ‘Daar zijn evenwel Vaderlandsche Spelen, waarmede de
> Dichters lof hebben verdiend’,

en daarop Ernst antwoordt:

> ‘Dat beken ik: maar hun getal is zeer klein, mijn vriend:’

mogen we Langendijk om den *Spiegel* wel onder de uitverkorenen rekenen. En als hij niet meer comédies de moeurs et de caractère heeft gegeven, wien de schuld? ‘Aan het publiek,’ zegt de heer Jonckbloet, en ik geloof het graag, zie blz. 487 en 488, maar dan in tweeërlei opzicht. Niet alleen namelijk, omdat ‘het kluchtige geval’ zoo bijzonder in den smaak viel, maar ook omdat de kunst alles behalve eene publieke zaak, een ‘tua res agitur’ was hier te lande, althans de kunstenaar als zoodanig niet in eere: ‘honos alit artes’.

> ‘Als er een Tooneelstuk van eigen vinding word vertoond binnen
> Londen,
> Dan word' er een spel voor den Dichter gespeeld, en de voordeelen
> hem t'huis gezonden.

Dat wekt de geesten op, en maakt de Liefhebbers kloek.
Dan zouden er geen fraaye spelen half afgedaan blijven leggen in
een hoek,
En men zou zien dat onze Natie ook bekwaam was om groote geesten
aan te kweeken:'
zegt de Ernst van zoo even.

De derde paragraaf van het vierde boek heet 'Omzichtigheidspoëten', een nom parlant, dunkt me, die weinig, en dat weinigje nog minder juist uitdrukt. In de *Grenzboten* (1873, I, blz. 38) zeide Rückert van de *Geschiedenis:* 'es ist daher eine grosze aber höchst erfreuliche Kühnheit dieses Buches, dasz es diesem Aberglauben (als ware alles goud wat er hier blinkt in den letterschat), wenn gleich mit vorsichtigster Mäsziging entgegenzutreten wagt,' en zoo is het: de schrijver is er de man niet naar, om nationale ijdelheid boven de waarheid te stellen (blz. 489): men leze de paragraaf zelf. Het zou vermakelijk kunnen worden om als op oorzaken van dat bijgeloof te wijzen op de hyperbolen waarmede de tijdgenoot dichters en rijmelaars vereerde, en op de vleiende vergelijkingen waarmede hij hun eigenliefde placht te streelen, maar - mij te ver voeren.

Poot, over wien de heer Busken Huet een stuk heeft geschreven dat hier wel had mogen worden vermeld, en Huydecoper ga ik voorbij, beveel en passant § 341 ter lezing aan; ook Rotgans laat ik daar, roem hem alleen om zijn keurig Hollandsch (in den *Turnus* b.v.) en - dit geldt meer bijzonder de *Boerenkermis* - frissche natuurlijkheid en aantrekkelijken eenvoud, waardoor hij, niet als onwillekeurig en onbewust, maar met voorbedachten rade protesteerde tegen de gemaakte hoogdravendheid en de klinkklankerige gezwollenheid der geijkte Parnas-taal, - of is de parodie niet aardig à propos van 't 'knuppelen van den paauw'[1]? Precies de bombast van die dagen, het is onbetaalbaar. En dan dat rijke antwoord op de vraag van een huisman:

'Wat zegt die snaak? Ik kan hem niet verstaan.
Dit is een vreemde taal.....'

1 Editie K. Fuhri, blz. 27. Een dichter ziet dat knuppelen, en roept de tusschenkomst der godin Juno in, aan wie de pauw gewijd was: het is een echt Parnas-taaltje!

dat dus luidt:

> ‘Verstoor u niet; dat heerschap spreekt geen kwaad;
> Maar 't is niet vreemd, dat gij zijn rede niet verstaat:
> Hij voert Parnastaal, en zoo spreken de poëten.
> Zijn geest wordt vaardig en door Phebus' drift bezeten:
> Die wordt gehouden voor den leeraar van dien geest
> En andren hem gelijk: maar is er nooit geweest.
> Dat volk reist dagelijks naar Griekenland en Romen.’

Ook is zijne hekeling van de spektakelstukken (blz. 39) scherp genoeg, adres aan den *Aran en Titus*:

> ‘Is Sophocles aldus den dichter voorgegaan?’

enz. enz., zie blz. 43.

Wat betreft den *Abraham de Aartsvader* van Arnold Hoogvliet: de 288, zegge tweehonderd achtentachtig, bladzijden (ik verklaar ze *alle* te hebben gelezen!) worden meesterlijk gekenschetst door onzen schrijver; n°. 343 is een welsprekend getuigenis van beide de grondigheid en de eerlijkheid zijner critiek. Trots al de gebreken, die den *Abraham* aankleven, loont het dichtstuk de moeite der lezing zeer stellig. De Heere God manoeuvreert alleen een beetje te veel met donder en bliksem; zijne eigenschappen worden tegenover hem een beetje te kras gepersonificeerd, b.v. in de hemelraadsvergadering (Boek II), waarvan na afloop de Heer de leden deed

> ‘verdwijnen
> In enkle Godtheit van zijn onbegrijpelijk Een’;

Abraham en Sara kunnen we ons zoo heel makkelijk niet voorstellen als een

> ‘Herder met zijn Herderin in 't groen
> Op laage broosjes (sic!)’;

we missen vaak, te vaak, locale kleur, objectiviteit, epische kunstvaardigheid (blz. 117 b.v., waar de deus ex machinâ; blz. 231, waar de overweging ‘Hij zal een wonder doen’ alle spanning beneemt): en toch - ik heb me gedurende de lezing der twaalf boeken eigenlijk geen oogenblik erg verveeld.

Van verveling gesproken, die Feitama is een vervelend heer! Ik neem het den heer Jonckbloet volstrekt niet kwalijk, dat hij maar

twee oorspronkelijke stukken van Feitama noemt, en de twee andere heeft voorbijgezien (ze staan in de *Nagelaten Dichtwerken*), want die rommel is niet door te komen. De meeste zijner werken zijn, naar het oordeel van zijn biograaf De Kruyff, ‘bestand tegen den scherpsten toets des verstands, doch treffen weinig, en laten de ziel in eene zachte kalmte; zelden voelt zich de overwonnen lezer in eene streelende verrukking wegvoeren, zelden klimt de meesterlijke toon des dichters tot eene verhevene stoutheid; maar nog veel zeldzamer tevens wordt de gezonde reden het aanstootelijk slachtoffer des ongebreidelden vernufts’: veel te mooi!! Feitama verstaat uitnemend de kunst om den lezer kregelig te maken, dol bijna; als mijne vijf perkamenten quartijnen er niet zoo poesmooi uitzagen, zou ik ze als oude vodden uit mijne boekenkast verwijderen, en als bij mijn zilveren bruiloft een zinnespel wordt vertoond als dat waarmede Sybrand Feitama die van J. Beukelaar en C. Snappers opluisterde(?), den 5^{n} van Wijnmaand 1730, dan sta ik voor mezelven niet in. Zijn treurspel (evenals het pasgenoemde ook oorspronkelijk) *Fabricius* is een waar prul, waarin de verschijning van Virgenea met de ‘pook’ het werktuig waarmede ze zich wil van kant maken, niet eens meer onze lachspieren vermag in beweging te brengen, zoo hebben we ons al bij de lezing van het voorgaande verveeld tot machteloosheid toe. Hoe een man als Hoogvliet van hem kan getuigen:

> ‘Men eere Feitama als d' eer
> Der Nederduitsche Sofoklessen’,

zal wel een raadsel blijven. Gelukkig dat de *Camillus*[1] maar achterwege is gelaten; hoe minder van dergelijke letterkundige bagage hoe beter voor de eer van ons voorgeslacht!

Is het wonder, dat iemand de schrik om het hart slaat, als hij onder een lofdicht geschreven ziet: ‘studio favetur ingenium’, de zinspreuk van Feitama? Het kan den *Rottestroom* van Dirk Smits geen goed doen als die man den zang prijst, evenmin trouwens dat, zooals de poëet zelf verzekert, zijn gedicht is geschoeid op de leest van

> ‘de trotsche poëzy
> Van den Goeschen heldenzanger’[2]:

1 Zie *Nagelaten Dichtwerken*, Voorbericht.
2 Eerste Zang, blz. 8 en 9 van den *Rottestroom*.

of is de *Ystroom* verkwikkelijke poëzie? Wie durft roemen? Ik geloof inderdaad, dat wij om dergelijke gedichten te genieten het orgaan missen: ze mogen als verouderd worden ter zijde gelegd.

Om het bijgevoegde kaartje, om de aanteekeningen, om de taal mogen ze van belang blijven, aesthetisch genot.... maar het is te dwaas om van te spreken. En toch roemt Lucretia Wilhelmina van Merken Smits als: ‘Apolloos grootsten zoon’, Westerbaen (K) als een ‘Fenixgeest’; Langendijk gewaagt van zijn ‘verheven klanken’; Hoogvliet van zijn ‘vergode snaren’; Van Winter van zijn ‘toovrend kunstvermoger’: hoe is het mogelijk? ‘Daar zijn ze dichters voor’, zou Piet Paaltjes zeggen.

De heer Jonckbloet heeft gelijk met dergelijke poëtasters te laten voor wat ze zijn, en op zijne tentoonstelling niet dan een zeer bescheiden plaatsje aan hunne voortbrengselen te gunnen. Of men er één ziet of meer, het is om het even; bovendien ‘eine Null bleibt Null, mit welcher Ziffer man sie auch multiplicirt,’ zegt Julian Schmidt. Het moet eene verademing voor den schrijver zijn geweest, toen hij al den bombast en de declamatie van die woordenrijke rijmelaars, die - woorden van *De Denker*[1] - ‘al likkende de ziel uit hun verzen plachten te likken’, achter den rug had, en, na de treurspelen van mevr. van Merken te hebben doorgeworsteld, de hand kon uitstrekken naar *De Geuzen* en *Het menschelijk leven*.

> ‘L'esprit et l'art avait proscrit le sentiment’:

bij het lezen van de gedichten der Van Harens bespeurt men, dat de verbanning gelukkig slechts tijdelijk was. ‘De Geusen werpen op eenmaal de gekemde, gekuischte en verschaafde omzichtigheidspoëzie in duigen, zoowel als de meening, toenmaals aan ‘de meeste Hollanders’ eigen, dat ‘Vriesland niets dan turfboeren uitlevert’. Langzamerhand raken we ‘über die Allongeperücken, über die endlos in gerader Linie fortgehenden, beschnittenen Alleen hinaus’, en wordt ons natuur en waarheid weergegeven (Hoofdstuk V. blz. 533 vlgg.). Maar van wie? en hoe? en waardoor? Of is het genoeg te zeggen, dat Van Alphen was ‘een bewonderaar van de Hoogduitsche dichters’? In een boek als dat van den heer Jonckbloet hebben wij recht (vooral op grond van zoo menige, zoo goede, zoo fijn uitgewerkte partij

1 Bij Hartog, blz. 214.

uit vroegeren tijd) op wat meer, wat uitvoeriger bescheid, of - we moeten op het ‘dankbaar’ een ‘onvoldaan’ laten volgen. Ik zeide het reeds, dat het bestek te eng genomen was voor het werk; opgezet op breede schaal, eindigt het - ik zal niet zeggen: in eene kroniek, maar het krijgt er al meer en meer van, dat is niet te ontkennen. Blijkbaar is het bovendien overhaast afgemaakt: betrekkelijk een ander zou men de vrijheid nemen te vragen, of de auteur bij de bewerking de stof wel genoeg meester was, iets dat men bij den heer Jonckbloet natuurlijk niet eens onderstelt; maar de vele aanhalingen, waarmede, in tegenstelling van het voorgaande, de tekst allengs wordt gestoffeerd, geven toch den schijn alsof de schrijver hier minder zelfstandig geoordeeld, minder nauwgezet zelf gewikt en gewogen heeft, alsof de geesten van de laatste eeuw over het algemeen met minder zorg door hem zijn beproefd, dan die van de middeleeuwen en van het gulden tijdperk. Van een gewoon man met een alledaagsch menschenverstand is het reeds een waar geluk als hij een eind weet te vinden, en een groote zegen als hij de meest mogelijke kortheid betracht, maar den heer Jonckbloet hooren wij veel te gaarne over zaken van letterkundige geschiedenis en aesthetiek dan dat wij 't hem niet euvel zouden mogen duiden, dat hij er zich afmaakt en ons afscheept. Men is teleurgesteld, dat is gewis, en als ik bedenk, hoe flink b.v. de invloed der Fransche litteratuur op de onze vóór de renaissance, die der classieke na 1500, is geschetst, moet ik eerlijk bekennen, dat men geen ongelijk heeft. Moge hij het vleiend compliment, dat het publiek hem maakt, door *van zijne hand meer* te verlangen door hem worden beantwoord met het reëel compliment van eene veel vermeerderde uitgave of eenige afzonderlijke essays, zooals Taine dat in een vierde stuk heeft gedaan.

Om op Van Alphen terug te komen - wat zal de uitgever van zijne dichtwerken, de heer mr. J.I.D. Nepveu, wel zeggen van het luttele, nog niet eens twee sobere bladzijden, waarmede zijn held naar huis kan gaan! Het is of De Génestet voor alleensprekend rechter in het hoogste ressort moet worden gehouden, en noch Clarisse[1], noch de heer Beets[2] zich ooit over de *Kindergedichten*

1 *Over van Alphen als dichter en kinderdichter*, Rotterdam, 1836.
2 *Verscheidenheden*, III, blz. 24 vlgg.

hebben uitgelaten; of zou veeleer op diens sententie het ‘lepidius quam verius’ van toepassing zijn? En was niet Van Alphen de eerste die *Cantaten* heeft gemaakt? En zijn niet ettelijke van zijne Liederen en Gezangen door Hervormden en Lutherschen en Doopsgezinden[1] opgenomen in hunne gezangbundels? En heeft niet Van Alphen, voor zijn tijd dan, uitnemend gezorgd voor de studie der aesthetica? Mij dunkt, er was stof genoeg tot uitwerking van blz. 535 en 536: bovendien geen enkele aanhaling uit den schat der zangen van den kristen-dichter, dat kan er niet door.

Betreffende Bellamy en Nieuwland geldt m.i., hoewel in mindere mate, dezelfde aanmerking: zelfs de aanhef van des laatsten lijkdicht op zijne echtgenoot en zijn kind is achterwege gebleven:

> O Teêrgeliefde en vroeg verloren Vrouw!
> Om wier bezit ik alles gaarne geven,
> En willig goud en glorie offren zou,
> Kon ik u slechts herroepen in dit leven!

doch genoeg, ik moet mijne pen bedwingen: mijn opstel wordt anders te lang.

In het laatste hoofdstuk van het vierde boek wordt gehandeld over het proza na Hooft, meer bijzonder over onze romans en spectators. Keurig gedeelte, waarin allereerst naar eisch wordt recht gedaan aan de *Batavische Arcadia* van Van Heemskerk en hare navolgingen als de Noordhollandsche, Walchersche, Kleefsche Arcadia's; en daarna de oorsprong en de ontwikkeling van onze romantiek worden geschetst, dat wil zeggen, van de navolgingen en vertalingen uit den vreemde zoowel als van den oorspronkelijk inheemschen roman (n°s. 359 vlgg,), het zwaartepunt van dat hoofdstuk. De n°s. 359 en verder loopen over de dames Wolff en Deken, en zijn uitmuntend geslaagd.

Geeft de heer Frijlink in zijne lezenswaarde monografie[2] al eenige levensbijzonderheden meer (vooral ook in de *Bijvoegsels en Verbeteringen* van 1863 eenige alleraardigste brieven), we krijgen van onzen auteur genoeg en kunnen ook te dien opzichte tevreden

1 Zie Nepveu's *Volksuitgave*, blz. LXIX, noot.
2 *Elis. Wolff., geb. Bekker, en Ag. Deken, zoo uit hare geschriften, als uit andere bescheiden geschetst*, door H. Frijlink, Amsterdam, 1862.

zijn. Eéne opmerking: ‘Elisabeth Wolff had - schrijft de heer Jonckbloet (blz. 561) - intusschen haar fortuin verloren, en de beide vriendinnen zagen zich genoodzaakt van haar pen en de kiesche ondersteuning van een dankbaren boekverkooper te leven;’ dat is niet de geheele waarheid, want daar waren meer weldoeners, die hielpen. De nadere kennismaking met haren dichterlijken en romantischen arbeid zal niet berouwen. Slechts één kleinigheid wil ik vragen, namelijk: waarom van de vele vertalingen van mejuff. Wolff geen melding hoegenaamd wordt gemaakt (except blz. 559 't woord ‘vertaalde’; maar wat? hoe? enz. enz.): om zich van hare onverpoosde werkzaamheid een volledig denkbeeld te maken, is het noodig daar meer van te weten; uit dien hoofde is de lijst bij Frijlink, blz. 146 vlgg., een welsprekend getuigenis. En dat ook die vertalingen werden gelezen, is buiten twijfel: ‘de ongemeene drift, die men *heinde en veer* betoont om het vervolg van dit werk te lezen, is zo groot, dat om zo te spreken, ons huis niet stil staat, om te hooren *of Henry nog niet uit is*. En ik kan bijnaar niet gelooven, dat onze dochter Saartje en onze zoon Willem met meer verlangen zijn afgewacht’: schrijft Betje in de Voorrede tot Dl. III van haren *Henry* (uit het Engelsch).

Men staat versteld van beide zoo veel en zulk goed werk: ik heb op dit oogenblik voor mij staan de respectabele reeks van 31 Deelen, nog lang niet alles trouwens; en wat is er veel moois in!

‘Ik maak boeken, Mevrouw, en tamelijk goed slechte vaerzen,’ zeide Mejuff. Betje (in *Adele en Theodoor* of *Brieven over de opvoeding*) aan Mad. De Genlis: wie de bladzijden door den heer Jonckbloet aan haar gewijd leest, zal haar dat niet nazeggen; men behoeft haar portret ook maar te zien, om tegenover de schalksche vrouw op zijne hoede te wezen, en haar geen blanco-credieten te verleenen. Ze is eene biografie van een paar deelen waard, die ons Mevr. van Westhreene eens moest willen geven, zij die *Willem Leevend* met zooveel tact heeft verkort: wat zouden we genieten, want er is in de voorredenen en naredenen nog een massa bijzonderheden, waarvan partij te trekken valt. De ruimte laat niet toe in bijzonderheden te treden, noch uit een of ander Voorbericht eenige aanhaling b.v. blz. VI en volgg. van *Het Schouwtooneel* (uit het Fransch van Mad. De Genlis) af te schrijven: men zou zich anders stellig verkneukelen van pleizier.

Welk een geheel andere lucht dan de echt-hollandsche van *Willem Leevend*'[1] en *Sara Burgerhart* waait ons tegen uit *Julia* en *Ferdinand en Constantia* van Feith: zoo echt-hollandsch als die *Sara* is, zoo vreemd zijn deze twee. Maar, van wege het potsierlijke, in hooge mate vermakelijk. Ik raad elk ze te lezen: die streepjes --------, en die plaatjes met die grafzerken en die grafschriften[2] en die maantjes; die 'gevoelige harten', die 'diepe zuchten', dat 'knagende verdriet', die 'vloeden van tranen' en zoo 'heet'; dat 'doodzweet' . .. men moet 't niet na middernacht lezen! Ik althans heb er van gedroomd. En zoo aandoenlijk: 'Selinde kon niet meer. - Mellfont was geheel aandoening. - Beiden zakten ze op hunne kniën neder. - Eene uitpuilende wortel ondersteunde hunne doorëen (let wel: 'doorëen') gevlochten handen, en hun gemeenschappelijk gebed klom tot voor den troon der hoogste Liefde op'[3]. Mijn persoon is stellig niet vatbaar voor het sentimenteele, voor die 'zekere droefgeestigheid - die slechts harten van de eerste grootte gevoelen kunnen'[4]: ik moest lachen 'dat ic scudde'. En - leelijk genoeg - 'dem Unwissenden ist was das Herz des Edeln hebt, unsichtbar stets und verdeckt gewesen'[5]. Welke toestanden[6]! Welke stoute trekken[7]! Wij leven in de stad en weenen niet,

1 Betje schrijft: 'Het doet ons echter weinig vermaak, te hooren, dat men onze Burgerhart in 't Fransch vertaalt; omdat wij overtuigd zijn, dat wij voor ons land, en voor dat alléén, schrijven, en schrijven *kunnen*'. Narede op *Willem*, blz. 360.

2 Zie een staaltje in *De Hermiet* van Feith:

Hier vond een sterveling in den schoot der aarde ruste,
na zestig jaren vergeefs gezocht te hebben.
Vatbaar om den geringsten ramp te gevoelen
en met geen enkelen ramp onbekend;
Aandoenlijk voor het kleenste geluk
en geen geluk onverbitterd genietende;
twistte hij met zijnen SCHEPPER.
GOD IS GROOT: HIJ BEGREEP HEM NIET.
Aan den laatsten avond van zijn leven
Verdween de donkerheid voor zijne oogen.
Hij kende GOD
En verfoeide zich; enz. enz.

3 *Selinde*, blz. 167.
4 *Hermiet*, blz. 176.
5 *Ferdinand*, Voorbericht, blz. 3.
6 Zie b.v. *Ferdinand*, I, blz. 77, 86, 148; II, blz. 44-71.
7 t.a. pl., I, blz. 128.

jammer genoeg. Met recht schrijft de heer Jonckbloet: ‘Gevoel is een van de schoonste eigenschappen van den mensch, maar die overgevoeligheid, die overspannen toestand, dat valsche, ziekelijke gevoel, dat het wezen van het sentimenteele uitdrukt, is, als al het overdrevene, laakbaar. Geschriften, uit die opwinding geboren, kunnen op den duur niets anders dan walging of spot verwekken’ (blz. 578). Dan waarlijk bijna nog liever Fokke Simonsz., en stellig liever Bruno Daalberg's *Lektuur voor de theetafel* en *Twee-en-dertig Woorden*, die de lezing verdienen, en dat zoowel om den inhoud als om den vorm.

Gunstiger dan de schrijver zou ik denken over Van Hemert's *Lektuur bij het Ontbijt en de Theetafel*, waarin zeer veel moois en waars voorkomt; met zijn oordeel over Loosjes vereenig ik me gaarne: zoolang immers de definitie van ‘historische roman’ ietwat anders zal behooren te luiden dan romantisch verhaal met biografische en topografische curiosa, zullen zijne romans geoordeeld blijven als voortbrengselen van een hoogst gebrekkig genre.

Ik schreef nog geen woord over Van Effen, over wien in n°s. 357 vlgg. Wien, die den *Spectator* (van 20 Augustus 1731 tot in April 1735[1]) heeft gelezen, kan het verwonderen, dat, al was de opgang in het eerst gering, de belangstelling van het publiek in dàt werk steeds klimmende is gebleven? Het doel was schoon: ‘de verbetering der zeden, de afschaffing van misbruiken, de bestrijding van vooroordeelen’; het middel uitnemend; de vertoogjes toch laten zich over het algemeen aangenaam lezen. En waar hij ook over schrijft, getrouw aan zijne stelling in de vertaling van *Robinson Crusoe*[2]: ‘c'est une ridicule contradiction de se couvrir par le secours des mains, et de se découvrir par la langue. Celui qui méprise la bienséance des paroles, devroit mépriser en même temps la bienséance des habits. S'il n'y a point de mal à exprimer ce qu'il n'est pas criminel de faire, on peut dire aussi qu'il n'est pas criminel de faire voir ce qu'on peut dépeindre sans crime. Il n'y a pas plus de mal à choquer les yeux qu'à choquer les oreilles’: daaraan getrouw blijft hij altijd een doorendoor fatsoendelijk man, wien ‘sterke, op brandewijn gezette koddigheden’ in theorie en

1 Bisschop, *Justus van Effen, geschetst in zijn leven en werken*, l.l. 173, noot.
2 t.a. pl., blz. 315.

praktijk beide evenzeer mishaagden. Hier en daar is hij wat langdradig, ik geef het toe, maar de gezondheid zijner redeneering maakt alles goed. De gouden appelen van zijn verstand en zijn hart, van zijne wijsheid en zijne deugd biedt hij ons op de even keurige als eenvoudige zilveren schalen van echt Hollandsch maaksel.

Het oordeel van Van Effen's biograaf P.A. Verwer (1755) betreffende zijne geleerdheid en belezenheid is niet overdreven[1], neen, voorwaar, ‘hij had het werk van den *Spectator* niet ligtvaerdig noch vermetel ondernomen’; en de lof van een der medewerkers, P. Merkman, is niet onverdiend, zooals hij dien in een versje, geschreven in zijn exemplaar, dus formuleert:

‘Die graag, naar 't leven, elks gebreken
Door ernst en boert zag doorgestreken
En mij doorblaard, niet onbedacht,
Mag alles kwaads vrij van mij spreken,
Zoo hij niet zelf zich zelf bejammert en belacht.’

Den volzin van den heer Jonckbloet (blz. 556): ‘Wie zich een denkbeeld wil maken van den huiselijken en maatschappelijken toestand van Holland in de eerste helft der XVIIIe eeuw, zal zijn *Spectator* nooit zonder vrucht doorblaren, even als men voor de kennis van het laatste gedeelte dier eeuw zich moet wenden tot de romans van Wolff en Deken’, zou ik willen aanvullen en uitbreiden tot de *Spectatoriale Geschriften* van 1741-1800, waarover de heer Hartog eene monografie heeft gegeven, in 't begin van dit jaar verschenen, die te belangrijker is naarmate de bedoelde geschriften zelven, plus minus 30, zeldzamer voorkomen. Voor de kennis van 't huiselijk, maatschappelijk en kerkelijk leven, van den toestand van ons onderwijs, voor de historie onzer letterkunde, meer bepaald b.v. voor die van den Amsterdamschen Schouwburg en zijn répertoire is die monografie van onwaardeerbaar belang: zie b.v. blz. 218 blz. 225 voor tooneelpoëzie en schouwburgpubliek van de tweede helft der vorige eeuw.

Over ‘den nieuweren tijd’ (Boek V) zal ik kort moeten zijn: een paar bijzonderheden slechts.

De inleiding (n°. 369) neem ik de vrijheid een mager beestje te

1 Uitgave 1756, I, blz. CXXIII.

noemen (over het romantisme b.v. had ik een en ander verwacht: blz. 673 wordt eenvoudig van ‘de vaan van het romantisme’ gesproken), ook in vergelijking met de prolegomena op de XIIIe en XVIIe eeuwen, en te bekennen, dat het mij leed doet ook hier wederom het gevoelen van den heer Jonckbloet zoo vaak te vernemen bij monde van andere, zij het overigens onwraakbare autoriteiten. Over het algemeen komt de ‘nieuwere tijd’ er kaaltjes af, en geeft het laatste gedeelte van het werk, blz. 694 b.v. en 695, den indruk van een cataloog, met dit onderscheid evenwel, dat de titels der werken zelfs niet eens meer worden opgenoemd. De aesthetische beschouwingen worden beide poover en sober, behalve die over dramatische poëzie (tragedie); proefjes van dicht en ondicht beginnen allengs geheel te ontbreken; veel wordt eenvoudig bekend ondersteld, dat, ik kan het den schrijver uit ondervinding verzekeren, alles behalve bekend is. Wat het laatste punt betreft, schijnt het paradoxaal, is het echter niet, te beweren, dat de zeventiende eeuw meer bestudeerd en dien ten gevolge beter gekend wordt dan de nieuwere tijd ook zelfs door hen ‘die aan onze litteratuur doen’, zooals men zegt; daarom is het te meer te betreuren, dat de schrijver er zoo losjes over heenloopt en enkele auteurs nauwelijks meer dan de revue laat passeeren. Heeft al Feith te dien opzichte minder te klagen, Helmers en Loots zeer zeker. Van Helmers wordt zelden iets anders gelezen dan de *Hollandsche Natie* (en deze geheel?): wordt hem door den heer Jonckbloet behoorlijk recht gedaan? En aan Staring? Ik betwijfel het ten sterkste, evenmin als aan Kinker en Loots zou ik meenen. Van den eerstgenoemde worden de *Brieven van Sophie aan Mr. Rhijnvis Feith* (Amsterdam, 1807) niet eens genoemd[1], en zijn toch zeer aanbevelenswaard.

Van biografische bijzonderheden sprak ik nog niet, maar kan toch niet nalaten hierbij te voegen, dat ze meer en meer worden teruggebracht tot een bedenkelijk minimum. Ook het bibliografisch gedeelte laat te wenschen over: eene verhandeling als die van Lulofs over Staring, een opstel als dat van den heer E.J.P. Jorissen over Helmers, en dergelijke hadden wel mogen worden aangehaald.

1 In 't zelfde jaar gevolgd door *Brief van Sophia aan Mr. J. Kinker*, uitgegeven door derzelver broeder Christianus. Utrecht, 1807.

Een en ander maakt, dat het laatste boek iets onvolledigs, iets fragmentarisch heeft, en, het spijt me dat ik 't zeggen moet, onvoldaan laat. Voor een schrijver als de heer Jonckbloet ‘il n'est point de milieu du mediocre au pire;’ bij den terecht zoo hoogen dunk, dien ieder beoefenaar onzer vaderlandsche letteren heeft - en moet hebben - van zijn talent, baart teleurstelling allicht wrevel. Het doet mij genoegen, op een paar uitzonderingen te kunnen wijzen, en ik blijf daarom niet in gebreke het te doen. Tollens, Bilderdijk en De Génestet zijn con amore behandeld, maar, ik moet alweer bescheiden vragen, de beste vertegenwoordiger der zoog. ‘school van Tollens’, Bogaers ook? Wie de uitgave zijner gedichten door den heer Beets bezit, en de *Inleiding* heeft gelezen, zal dat zoo gaaf niet toestemmen, vrees ik. En Da Costa? Doch ik wil daarover niet breedvoeriger uitweiden: er is bovendien maar ééne stem over.

Ook van de taalkundige beweging na Van der Palm (blz. 688) wordt niet meer gezegd dan strikt en strikt noodig was, of, laat ik er rond voor uitkomen, eigenlijk niets van eenige beteekenis; ons proza van de XIXe eeuw is niet minder karig bedeeld. Van dit laatste gesproken: had niet de schrijver met zijne scherpzinnigheid uit den woordenschat der Nederlandsche taal een ander epitheton kunnen kiezen, om den stijl van Thorbecke te kenschetsen, dan ‘eigenaardig’ zooals in de noot op blz. 693 staat geschreven? Daar wordt gezegd: ‘Twee namen althans mogen hier niet ontbreken, die van Mr. J.R. Thorbecke, den *eigenaardigen*, en Mr. G. Groen van Prinsterer, den keurigsten der stylisten van onzen tijd.’ *Eigenaardig:* niets meer? Dat nootje maakte een pijnlijken indruk op me, evenwel niet zoo erg als de blijkbaar op Thorbecke doelende schimpscheut van blz. 646, alwaar de vraag: ‘En is niet juist hier de maxime: *Kunst is geen Regeeringszaak*, uitgevonden en vaak op de meest filisterachtige wijze in praktijk gebracht?’ *Filisterachtig* is m.i. geen term, waaronder ooit in de verste verte eenig woord of eenige daad van Thorbecke kan vallen, of - de hartstocht moet aan het woord zijn. In de uitdrukking: ‘Kunst is geen Regeeringszaak’ en dergelijke van Thorbecke, ligt wellicht meer staatsmanswijsheid verscholen dan ‘is dreamt of in the philosophy' van vele zijner politieke tegenstanders en persoonlijke vijanden: doch, hoe het zij, van de toepassing van een regeeringsbeginsel

van Thorbecke een woord te bezingen dat ‘ploertig’ beduidt, daartegen teeken ik protest aan van wege den onbegrensden eerbied, dien ik koester voor dien genialen staatsman.

Maar - waar dool ik heen? Van de politiek in de religie? Want de laatste woorden van den volzin blz. 663/4 komen me althans met het oog op den heer Beets ook zeer twijfelachtig voor.

Het *Besluit* (blz. 694 vlgg.) zal men met genoegen lezen; van het laatste gedeelte der *Geschiedenis* zullen stellig in de tweede, geheel omgewerkte uitgave, waarvan het eerste deel een paar maanden geleden is verschenen, de grenzen worden uitgezet.

Nu reeds eene tweede editie: inderdaad, de heer Jonckbloet heeft alle voldoening van zijn voortreffelijk boek, ‘in menig opzicht een meesterstuk’, zooals ik het vroeger noemde en blijf noemen. Dat de betuigingen mijner ingenomenheid geen ijdele praatjes waren, geen ‘fades compliments sur de grands mots montés’, moge de inhoud dezer aankondiging bewijzen, waaraan ik menig uurtje heb gewijd. Den schrijver toch zooveel mogelijk na te werken, ik ontveins het niet, was moeilijk , maar - even genoeglijk als leerzaam. En als ik naar het oordeel mijner lezers niet beneden mijn onderwerp ben gebleven, ben ik voorloopig heel tevreden.

Den schrijver wensch ik toe, dat hij het vaandel, waaronder hij zijne eerste lauweren heeft behaald, niet zal verlaten noch gedoogen, dat *Voorloopige Verslagen, Wetsontwerpen, Memories, Rapporten*, wat dies meer zij, al zijn kostelijken tijd in beslag nemen, en ons versteken van de vruchten van zijne degelijke geleerdheid, zijn fijn schoonheidsgevoel, zijne even grondige als eerlijke critiek.

Groningen.
'73. 9. 13.
Mr. H.E. MOLTZER.

Hoogduitsch-Nederlandsch en Nederlandsch-Hoogduitsch Woordenboek, door Dr. C.A.X.G.F. Sicherer en A.C. Akveld. - Hoogduitsch-Nederlandsch. - Leiden, Noothoven van Goor.

Het is ruim vier jaren geleden, dat ik de twaalf eerste afleveringen van dit Woordenboek in de Gids aankondigde[1]. Ik voorspelde toen, dat het eerste, d.i. het Hoogduitsch-Nederlandsch gedeelte, dat in den prospectus op 16 à 20 afleveringen berekend was, indien het op denzelfden voet werd voortgezet als het was aangevangen, 36 à 40 afleveringen zou vorderen, en dat het blijken zou dat voor de voltooiing van het geheele werk, - ik meen der beide deelen, - een veel langer tijdsverloop dan de in den prospectus geraamde drie jaren zou noodig zijn. De omvang van het thans geheel voltooide eerste deel is echter beneden mijne schatting gebleven, zonder dat, voor zoo veel ik heb kunnen bespeuren, aan de eischen van volledigheid en gelijkmatigheid van bewerking is te kort gedaan. De in het laatst van 1873 verschenen 32ste aflevering bevat met het slot van het Hoogduitsch-Nederlandsch deel, ook reeds het eerste vel van het Nederlandsch-Hoogduitsch. In 94 vel druks of 1504 bladzijden van zeer compressen druk in drie kolommen, en in den meest samengedrongen vorm die met een gemakkelijk gebruik bestaanbaar is, hebben wij dus thans een compleet Hoogduitsch-Nederlandsch Woordenboek voor ons liggen, waarvan de prijs niet ten volle ƒ12.80 bedraagt. Ongetwijfeld zal geen kooper met recht kunnen klagen, dat hem hier te weinig letters voor zijn geld geleverd zijn, want de prijs is voor de massa stof bijna fabelachtig gering. Dit zou intusschen weinig beteekenen, indien het geleverde gebrekkig was; maar nu het blijkt in schier ieder opzicht door degelijkheid uit te munten, kan ik met genoegen verklaren, dat het moeilijk probleem, waarop ik in mijne voorloopige aankondiging wees, om in een woordenboek de grootst mogelijke volledigheid en bruikbaarheid met den laagst mogelijken prijs te vereenigen, tot dusverre door geen in Nederland verschenen werk van dien aard beter is opgelost. Daarentegen heeft het lange tijdsverloop dat voor de voltooiing van dit eerste deel werd gevorderd - het

1 Zie den Jaargang 1870, Deel I, blz. 364 vv.

dubbele bijna van den tijd die voor de bewerking van het geheel noodig werd geacht - zonder twijfel vele koopers teleurgesteld, te meer daar er bijna geene soort van boeken te bedenken is waarvan het nuttig gebruik door het ontbreken van een gedeelte in die mate belemmerd wordt, als die waarin de zaken in alphabetische orde worden behandeld. Maar de klachten daarover verstommen spoedig, wanneer ten langen laatste ook de letter Z. is afgewerkt. Men denkt dan niet meer aan de teleurstellingen en verdrietelijkheden die het gebruik van het nog onvoltooide boek zoo vaak heeft opgeleverd, maar verblijdt zich, als men de voortreffelijkheid van het geleverde bij het gedurig naslaan meer en meer gaat waardeeren, dat de schrijver, in plaats van het werk af te roffelen om aan het ongeduld der koopers te voldoen, saevis immotus in undis, er juist zooveel tijd voor genomen heeft als noodig was, om het te doen worden wat het wezen moet.

Het eerste, thans voltooide deel is waarschijnlijk over het geheel genomen datgene waaraan onder ons de meeste behoefte bestaat, en vermoedelijk zullen dus ook de meeste koopers in den tragen voortgang van het tweede gedeelte met minder ongeduld berusten. Anders zou ik de schrijvers beklagen; want indien zij een goed werk willen leveren, is hier een snelle voortgang zeker nog minder dan bij het eerste deel te verwachten. Bij de bewerking van dat deel toch vonden zij in de bestaande Hoogduitsche woordenboeken een voldoenden leiddraad zoowel voor de vorming van een volledige lijst der op te nemen woorden, als voor de kennis van hun verschillend gebruik en voor de genetische rangschikking hunner beteekenissen. Maar bij de bewerking van het Nederlandsch-Hoogduitsch gedeelte zullen zij op vrij wat grooter moeilijkheden stuiten. De rijke schatten der Nederlandsche taal zijn tot hiertoe op verre na niet zoo goed geordend en te overzien als die van het Hoogduitsch. En geen wonder! Want tegen honderd die zich in Duitschland aan de beoefening der moedertaal wijden, kan het kleine Nederland er geen tien stellen; en tegen de honderd koopers van zijn werk, waarop de Duitsche uitgever rekenen mag, kan de Nederlandsche er nauwelijks op tien hopen. Ware nu ook de taalschat naar evenredigheid kleiner, dan zou dit minder bezwaar opleveren. Maar het is bekend dat de rijkdom van het Nederlandsch in woorden en spreekwijzen voor dien van het Hoogduitsch zeker

niet onderdoet. De heeren Sicherer en Akveld zullen, naar ik vrees, bij de samenstelling van hun tweede deel nergens een leiddraad vinden die geheel aan de vereischten beantwoordt. Het woordenboek van Weiland is verouderd, onvolledig, zeer ongelijk van bewerking, en geeft de beteekenis van duizenden samenstellingen en afgeleide vormen niet op. De woordenlijst van de heeren de Vries en te Winkel is - een woordenlijst, en beoogde bovendien geen volledigheid, waar omtrent de spelling geen mogelijkheid van twijfel bestaat. Van het groote woordenboek der Nederlandsche taal, h e t Woordenboek, is, helaas! nauwelijks een twintigste voltooid. Het 'nieuw woordenboek' van den heer Van Dale, door den ontijdigen dood des schrijvers onvoltooid gebleven, zal vermoedelijk wel door eene andere hand afgewerkt en geheel afgedrukt zijn, eer de heeren Sicherer en Akveld aan het thans nog niet verschenen gedeelte behoefte zullen hebben, maar zal door de menigte provincialismen, verouderde woorden en bastaardwoorden die het heeft opgenomen, de taak der schrijvers van het Nederlandsch-Hoogduitsch woordenboek weder in andere opzichten bemoeilijken. Misschien kan het Nederlandsch-Fransch gedeelte van het woordenboek van den heer Heremans hun goede diensten bewijzen; maar het is, vrees ik, niet te loochenen, dat het niet zoo goed en compleet is als het Fransch-Nederlandsch gedeelte. De heeren Sicherer en Akveld zullen dus vrij wat te doen hebben, om de Nederlandsche woorden en hunne beteekenissen behoorlijk bijeen te zoeken en te schiften, eer zij zoo ver zijn dat zij er de Hoogduitsche vertolking achter kunnen schrijven. Het staat daarom te vreezen, dat wij ook voor dit gedeelte, al brengen wij het voordeel van toegenomen geoefendheid in rekening, wel een jaar vijf, zes mogen stellen.

Maar keeren wij van het nog onder handen zijnd gedeelte, dat inmiddels reeds in een 33ste aflevering tot het woord *bezoeking* is voortgezet, tot het afgewerkte terug, waarover ik nog enkele opmerkingen, deels ook aanmerkingen, heb mede te deelen. Een recensent bewijst aan een boek slechts weinig achting, indien hij het onvoorwaardelijk prijst en aanbeveelt. Hij geeft dan den indruk van een zeer oppervlakkige kennismaking; want welk menschenwerk is zoo volkomen, dat het, goed bekeken, nergens een zwakke zijde toont? Bovendien is het billijk dat iedere beoordeelaar zijn scherfje bijdrage, opdat een mogelijke herdruk of eene latere bewerking der-

zelfde stof leemten en misslagen vermijde, die, in weêrwil der nauwlettendste zorg, in het aan zijn oordeel onderworpen werk zijn overgebleven.

Mijne eerste aanmerking is dat de titel van dit boek geen jaartal draagt, en er ook geene voorrede is die ons van den tijd der uitgave vergewist. Ook de afleveringen zijn zonder jaartal verschenen, en ik zou zelfs moeilijk nog kunnen nagaan, hoelang het onderhanden is geweest, indien ik niet reeds in het begin van 1870 twaalf afleveringen aangekondigd had. Het is zonderling, dat de uitgevers vaak eene zucht verraden om juist die werken zonder aanduiding van het jaar der verschijning in het licht te zenden, waarin die aanduiding voor de beoordeeling der waarde van het werk van het grootste gewicht is. Voor een roman, een bundel poëzij en velerlei andere geschriften doet het er dikwijls niets toe in welk jaar zij zijn uitgegeven; maar in een werk dat de resultaten van wetenschappelijk onderzoek in een bepaald vak registreert, is het van veel belang dat men dat jaar kenne, opdat men het boek goed beoordeele. Hier geldt het bekende: ‘Il faut juger les écrits d'après leur date.’ Vooral op kaarten vindt men dikwijls het jaar der uitgave niet aangeduid, misschien omdat de uitgever hoopt ze dan lang voor nieuw te kunnen laten doorgaan. Intusschen kan een kaart slechts den stand der kennis van eenig gewest aangeven op het oogenblik waarop zij wordt uitgegeven, en eene enkele wetenschappelijke reis of militaire expeditie kan daarover in weinige dagen een geheel nieuw licht doen opgaan. De onzekerheid van den tijd der uitgave benadeelt een kaart in de oogen van deskundigen; en kon men er in slagen eene reeds oude kaart voor nieuw te doen doorgaan, men zou haar blootstellen aan onverdiende kritiek. Maar hetzelfde geldt onder vele andere soorten van boeken, vooral ook van het woordenboek eener taal. Eene levende taal is een steeds doorgroeiende boom, die telkens nieuwe loten schiet. Men stelle zich voor - al is dit een onbereikbaar ideaal - dat een woordenboek op een gegeven tijdstip den stand dier ontwikkeling volkomen afspiegelt, - er zal geen jaar verloopen of er hebben zich nieuwe woorden gevormd en er zijn nieuwe spreekwijzen in gebruik gekomen. Dat die ontbreken in een woordenboek het jaar te voren verschenen, zal niemand kunnen wraken en zal ook aan de bruikbaarheid niet veel afbreuk doen; maar indien

het woordenboek zich als splinternieuw voordoet, heeft men recht dat gemis der nieuwste woorden en spraakwendingen als een gebrek te beschouwen, en de erkenning van dat gebrek zal op de verdiensten van den geheelen arbeid een donkere schaduw werpen.

Dat intusschen volstrekte volledigheid in het woordenboek eener levende taal geheel onbereikbaar is en niemand kan gewaarborgd zijn tegen de kans van nu en dan eenig woord vruchteloos te zoeken, zal wel geen deskundige ontkennen. Vooreerst zal dit woorden treffen die van localen aard en alleen in den omgang in gebruik zijn; en toch mogen zij niet ontbreken, als zij in de werken van schrijvers van naam voorkomen. Onder eene herlezing van Freytag's ‘Verlorne Handschrift’ viel het mij in naar enkele van dien aard te zoeken. De meeste vond ik, maar *Eisenbeiszer* en *unterbuttern* zocht ik te vergeefs. Vooral ook op het gebied der kunst- en bastaardwoorden zal de lexicograaf steeds groote moeilijkheden ontmoeten en bezwaarlijk vaste regelen voor opneming of verwerping kunnen stellen. Eéne vraag intusschen moet daarbij naar ik meen op den voorgrond staan. Wordt in eenige taal een bastaardwoord wel eens gebruikt, maar geheel in dezelfde beteekenis als in de taal waaruit het is genomen, dan is opneming niet volstrekt noodig; maar heeft het in de taal waarin het is overgegaan, een eigenaardig gebruik gekregen, dan mag het niet worden ter zijde gelaten. Wie b.v. in een Nederlandsch woordenboek het woord *logement* wegliet in de beteekenis waarin men in het Fransch thans slechts *hôtel* bezigt, zou een misslag begaan; maar de opneming van *logeeren* in den zin van *huisvesten* is minder noodig, dewijl dit de gewone beteekenis is van het Fransche *loger*. En zoo had ik er b.v. weinig bezwaar in gezien, wanneer de woorden *Calcul* en *calculiren* in het woordenboek der heeren Sicherer en Akveld waren weggelaten, maar ik acht het een bepaald gebrek dat het woord *Calculator* ontbreekt, 'twelk in het Duitsch, en voor zoover ik weet in het Duitsch alleen, voor personen van een bepaalden stand of bekleeders van een bepaald ambt gebruikt wordt. Zoo is b.v. in Freytags ‘Soll und Haben’ Anton Wohlfart's vader ‘königlicher Calculator’. Zelfs op dit oogenblik zou ik niet met zekerheid kunnen zeggen, welk Nederlandsch woord de kracht van dit Calculator het best teruggeeft. Dat onder de samenstellingen met het Grieksche phôs Photogen, Photoskop, Phototypie ontbreken, acht ik

zeer te verontschuldigen, daar dit bepaalde kunstwoorden zijn, die in alle talen in dezelfde beteekenis gebruikt worden, en in het Duitsch niets bijzonders aanbieden. *Photogramm* had ik evenwel gaarne, zoo goed als *Telegramm*, opgenomen gezien, omdat ik vooronderstel dat men ook in Duitschland inziet, dat het lichtbeeld zelf niet wel *photographie* kan heeten, daar dit woord eigenlijk het procédé aanduidt waardoor het lichtbeeld wordt voortgebracht. Is echter *Photogramm* in den zin van lichtbeeld in het Duitsche spraakgebruik nog geheel onbekend, en, hoewel ten onrechte, alleen photographie in dien zin gebruikelijk, dan mogen de schrijvers van het woordenboek deze laatste opmerking als niet geschreven beschouwen.

Dat bij de volksnamen van planten en dieren de wetenschappelijke Latijnsche namen niet worden opgegeven, blijf ik betreuren op de gronden in mijne voorloopige aankondiging vermeld. Ik begrijp echter dat aan dit verlangen niet meer kon voldaan worden, toen reeds twaalf afleveringen zonder die Latijnsche namen verschenen waren; maar ik hoop van ganscher harte, dat opvolgende Lexicographen de daaromtrent gemaakte opmerkingen mogen ter harte nemen, schoon ik niet ontkennen kan dat de zaak, zoowel met het oog op de zich steeds uitbreidende synonymie, als op de ruimte die er voor gevorderd wordt, hare eigenaardige moeilijkheden heeft.

Gebreken in de verklaring van enkele woorden kunnen in een woordenboek van dien omvang natuurlijk slechts bij toeval ontdekt worden. Niemand gaat zulk een boek, ook zelfs maar voor een deel, opzettelijk lezen, om na te gaan of alle verklaringen juist en duidelijk zijn. Mijn oogst is in dat opzicht niet groot, en schoon dit zeer voor het woordenboek pleit, moet ik toch vreezen dat hij misschien grooter zou zijn, indien ik het meermalen had opgeslagen. Een enkel voorbeeld slechts. *Heckgroschen, Heckgulden* (waarbij ook *Heckpfenning* en *Heckthaler* waren te voegen geweest) vind ik verklaard door *wisseldaalder*. Ik moet eerlijk bekennen dat ik in onze taal de uitdrukking wisseldaalder nooit gehoord heb, en niet weet wat zij beduidt. Moest ik de genoemde woorden in het Nederlandsch in één woord vertolken, dan zou, dunkt mij, *potstuk* het beste zijn. Intusschen ligt toch in Heckpfennig en consorten iets anders. Het is ‘ein Pfennig der andere heckt’, een geldstuk dat jongt, zooals wij zouden zeggen, hetzij dat wij hier met een wer-

kelijk volksbijgeloof, hetzij slechts met een toespeling op de goede vruchten der spaarzaamheid te doen hebben.

In mijne voorloopige aankondiging maakte ik de bedenking dat bij *Aberraut, Eberraut, Eberreisz*, eenvoudig naar *Stabwurz* was verwezen, terwijl het toch verkieslijk geweest ware de beteekenis op te geven bij het woord dat het eerst in het woordenboek voorkwam, en dan bij de later volgende synoniemen steeds daarheen te verwijzen. Die bedenking vervalt wel eenigszins, nu het geheele woordenboek voltooid voor ons ligt. Er is nu wellicht evenveel of meer kans dat men *Stabwurz*, als dat men *Aberraut* zal opslaan, en dus dadelijk zonder verder naslaan de verklaring treffen zal. Maar in de manier van verwijzing blijft iets waartegen ik bedenking heb. Er staat bij die drie eerstgenoemde woorden steeds ‘Z. (d.i. zie) Stabwurz’, maar onder *Stabwurz* wordt van die synoniemen niet gewaagd; en zoo in andere dergelijke gevallen. Men moet hieruit opmaken, dat, zonder meer, eene verwijzing met ‘Z.’ de beteekenis heeft, dat het woord waarvan verwezen wordt volkomen hetzelfde beteekent als het woord waarnaar verwezen wordt; met andere woorden dat ‘Z.’ zooveel beteekent als het teeken van gelijkheid (=), waarvan ik dan in allen gevalle het gebruik zou verkozen hebben. Maar is dit altijd werkelijk het geval? Kan zich het geval niet ook voordoen, dat het woord waarnaar verwezen wordt, verschillende beteekenissen heeft, zoodat men niet weet welke daarvan voor het waarschijnlijk slechts in ééne beteekenis synonieme woord te kiezen. Ik herinner mij bij een woord, - welk is mij ontgaan, - gelezen te hebben ‘Z. Wintergrün’; maar aan *Wintergrün* vind ik vier beteekenissen toegekend, waarvan aan het synonieme woord er denkelijk slechts ééne toekomt. Welke van de vier is nu bedoeld?

Men ziet dat ook aan dit woordenboek, gelijk aan ieder menschenwerk, eenige onvolkomenheid kleeft. Dit neemt echter niet weg, dat het oneindig hooger staat dan eenig Hoogduitsch-Nederlandsch woordenboek dat tot dusverre het licht zag, en als een groote aanwinst voor de beoefenaars der Hoogduitsche taal moet worden beschouwd. Wij mogen dus schrijvers en uitgever met de wèlvolbrachte reuzentaak geluk wenschen, en de hoop uitdrukken, dat bij het niet minder moeilijk gedeelte dat hun nog rest, zij met denzelfden moed zullen bezield blijven en niet rusten voor de eindpaal bereikt is.

P.J. VETH.

***Idealen en afdwalingen. Herinneringen uit mijne jeugd. door Dr. Karl Hase. Vertaald door H.H. van Witzenburg. Groningen, Erven B. van der Kamp*, 1873.**

Bijkans gelijktijdig hebben twee duitsche professoren, de hegeliaansche wijsgeer Rozenkranz van Koningsbergen en de godgeleerde Hase van Jena hunne gedenkschriften in het licht gegeven. Het gebeurt niet al te dikwijls dat duitsche geleerden afdalen van de hoogten der afgetrokken wetenschap. In den regel ademen zij liefst in den geleerden dampkring van het studeervertrek en schrijven hunne boeken voor mannen van het vak. Wanneer dus een paar duitsche professoren de enge perken van gehoorzaal en boekerij overschrijden, om te spreken tot het groote publiek; wanneer zij voor een poos hunne ontologische en christologische bespiegelingen ter zijde stellen om een werk te schrijven over zulk een alledaagsch onderwerp als het leven van een individu, dan mag men dat verschijnsel met eenige verbazing, maar tevens met blijdschap begroeten. Zelfs duitsche philosofen en theologen beginnen, naar het schijnt, eenige neiging te bespeuren om wetenschap en leven wat nauwer te verbinden. Twee professoren van wetenschappelijken naam gaan als grijsaards populaire werken schrijven, en rekenen het niet beneden zich om de herinneringen van hunne jeugd en jongelingstijd te boek te stellen.

Strenge geleerden zullen het er misschien voor houden, dat deze professoren op hun ouden dag aan verzwakking van geestvermogens beginnen te lijden. Lieden van de wereld daarentegen zullen meenen dat de herinneringen van een duitsch geleerde niet veel belangrijks kunnen opleveren. Gedenkschriften, zullen zij zeggen, zijn een prettige lectuur; maar dan moeten het fransche mémoires wezen. Alleen de franschen bezitten voor dit genre het eigenaardig talent; willen de duitschers hen misschien ook in de kunst van mémoires schrijven op zijde streven? Maar wie zich op dit veld wil bewegen dient zeker te zijn van een lossen en bevalligen tred. Dit genre bovenal vereischt takt, smaak, stijl en talent om over de dingen heen te glijden. Zal de ernstige, grondige, zwaarwichtige duitscher zich dat talent wel zoo gemakkelijk kunnen toeeigenen? Daarbij komt dat gedenkschriften, om belang in te boe-

zemen, geschreven dienen te zijn door menschen die òf zelve een rol van eenige beteekenis in de wereld gespeeld hebben, òf althans met degenen die zulk een rol vervulden, gemeenzaam hebben omgegaan. Gedenkschriften van een Varnhagen - daar kan men vrede meê hebben; en niet onaardig zou het wezen, indien zich aan het hof van den duitschen keizer een duitsche Saint-Simon bevond, door wiens nagelaten papieren aan een volgend geslacht de gelegenheid werd gegeven om achter de schermen te zien van dat tooneel. Maar - mémoires d'un professeur allemand - wat is daarvan te verwachten?

Het kost weinig moeite om met zulke redeneringen a priori de gedenkschriften van den duitschen professor uit de hoogte te verwerpen; maar het boek van Hase wordt door zulk een vonnis niet getroffen. Wie met Hase slechts een weinig bekend is, zal niet vreezen dat de wereld en de menschelijke zaken in zijn gedenkschriften beschouwd zullen worden uit het schoolsch en bekrompen oogpunt van den boekengeleerde. Hase behoort geenszins tot die geleerden, bij welke de mensch geheel is opgegaan in den professor. Als theoloog kan hij niet gerekend worden onder de meesters van den eersten rang, die nieuwe grondslagen leggen, nieuwe banen breken en scholen vormen. Evenmin echter onder de talrijke schaar van hen, die enkel de boekenwijsheid vermeerderen, en de wetenschap meer in omvang dan in gehalte doen winnen. Hase bezit een zekere mate van smaak en schoonheidszin, hij heeft iets aangenaams en prettigs, dat niet uit de school maar uit het leven gewonnen is; zijn geest heeft iets zinrijks en oorspronkelijks, dat op zijne wetenschappelijke werken een eigenaardigen stempel drukt. Zijne boeken hebben, om zoo te zeggen, een intellectueele physionomie, waaraan men ze aanstonds herkent, terwijl in den regel de boeken der duitsche geleerden in hun afgetrokkenheid zoo geheel verstoken zijn van eigenaardig karakter en in stijlloosheid zoo precies op elkander gelijken, dat zij allen door een en dezelfde kolossale stoom-gedachtenfabriek schijnen afgeleverd te worden. Neemt men tevens in aanmerking dat Hase zich bij voorkeur beweegt op het veld der kerkhistorie, een veld, dat nog menig plekje aanbiedt, waar het minder onstuimig toegaat dan elders, en waar men nog werken kan zonder aanstonds links en rechts aanstoot te geven, dan zal men zich niet verwonderen dat

Hase, als geleerde, zich een ruimen kring van vrienden heeft verworven, en gewaardeerd wordt door velen, die overigens zijn richting niet deelen. Deze allen zullen zijn gedenkschriften met belangstellenden ijver ter hand nemen.

Hiermede is niet gezegd dat Hase's gedenkschriften enkel voor theologen belangrijk zouden zijn. Het boek bevat weinig, voor sommigen misschien te weinig theologie. Misschien zal menigeen meer uitvoerige mededeelingen verwacht hebben over Hase's ontwikkeling als godgeleerde, over de beroemde meesters, die gedurende zijne studiejaren nog in de kracht van hun werkzaamheid stonden; over de wijze waarop hij zich, te midden van tegenstrijdige richtingen, een eigen stelsel heeft gevormd. De titel van het boek gaf tot die verwachtingen eenige aanleiding. Onder de idealen zal menigeen bij den eersten blik wel niets anders verstaan hebben dan de gewone idealen van een duitsch geleerde, die op wetenschappelijk gebied plegen te liggen. Dit is hier niet het geval. Het ideaal is in Hase's boek van meer praktischen, indirect zelfs van politieken aard. Het is de stichting van een moreele, maar tevens georganiseerde en zichtbare eenheid onder de duitsche studenten. De oorzaken, die de verwezenlijking van dit denkbeeld hebben belemmerd, liggen niet zoozeer in afdwalingen van de studerende jongelingschap, als wel in de verbitterde tegenwerking, die hare goedgemeende poging van den kant eener wantrouwende regering ondervond. De hoofdinhoud van Hase's boek ligt in hetgeen hij omtrent dit studenten-verbond verhaalt. Hij zelf heeft zich als student te Leipzig aanstonds daarbij aangesloten. Spoedig in het bestuur gekozen, heeft hij vol ijver voor de zaak gewerkt en gestreden, om eindelijk het loon voor zijn ijver te ontvangen in verbanning van drie universiteiten en ettelijke maanden gevangenisstraf. Tegen het uitvoerig verhaal van hetgeen hem als lid en medebestuurder der ‘Burschenschaft’ wedervaren is, treden de theologische aangelegenheden eenigzins op den achtergrond; niet zóózeer echter dat wij geene genoegzame mededeelingen zouden ontvangen om Hase's vorming tot godgeleerde na te kunnen gaan. Mocht de theoloog deze mededeelingen wat uitvoeriger wenschen, de leek zal niet meenen veel verloren te hebben, maar het boek zooveel te liever doorloopen, daar zijn aandacht niet te sterk gevestigd wordt op zaken die bij hem geen bijzondere belangstelling kunnen vinden.

Het studentenleven in Duitschland omstreeks het jaar twintig van onze eeuw biedt inderdaad voor ieder, die de geschiedenis niet uitsluitend op de slagvelden en in de kabinetten meent te moeten zoeken, een niet onbelangrijk schouwspel aan. Sedert Leipzig en Waterloo verkeerde Duitschland in een eigenaardige spanning. Met den staatkundigen en maatschappelijken toestand van vroeger was het gedaan. De kinderlijke gedweeheid der onderdanen tegenover hunne landsvaders was geschokt. Een zeker begrip van staatsburgerschap en politieke vrijheid was in de hoofden binnengedrongen. De mannen en jongelingen die op het slagveld de nationale onafhankelijkheid hadden herwonnen, wilden voortaan als mondige bnrgers beschouwd worden en eischten een constitutioneel staatsbestuur. Deze eisch vond tegenstand bij de regeringen, inzonderheid bij Oostenrijk, dat, onder de leiding van Metternich en in nauwe verstandhouding met Rusland en Pruisen, een beslist overwicht op alle Duitsche staten uitoefende. De regerende machten zagen in elke uiting van het vrijheidsgevoel een streven naar omwenteling, dat tot elken prijs onderdrukt moest worden, indien men niet door geheel Europa de vernieuwing wilde beleven van hetgeen vijfentwintig jaren te voren in Frankrijk was gebeurd. Dit conflict bracht een gisting der gemoederen te weeg, die, bij de betrekkelijke vrijheid van het academieleven, vooral in de studentenwereld tot uitbraak kwam. De besten en verstandigsten onder de duitsche studenten begrepen echter, dat een betere toestand niet kon geboren worden, indien er geen einde kwam aan Duitschlands inwendige verbrokkeling. Deze verbrokkeling vertoonde zich in het klein aan elke duitsche universiteit. De studenten vereenigden zich naar hunne afstamming in afgesloten corpsen (Landsmannschaften). Zoo stonden aan elke universiteit Franken, Hessen, Zwaben, Beijeren, enz. tegenover elkander. Dat die toestand tot gedurige vechtpartijen aanleiding gaf. is niet te verwonderen. Men vocht zoowel corps tegen corps, hetgeen men een strijd pro patria noemde, als man tegen man. De oprichting der ‘Burschenschaft’, van Jena uitgegaan en weldra tot de meeste duitsche universiteiten doorgedrongen, was bestemd om die verdeeldheid langzamerhand te doen verdwijnen. Men wilde een algemeen studenten-verbond tot stand brengen, dat zich over alle duitsche universiteiten zou uitstrekken enal de bijzon dere corpsen tot een hoogere eenheid zou verbinden.

Het kostte echter niet weinig moeite om zulk een verbond te organiseren tegenover de van ouds bestaande provinciale corpsen. En toen de zaak een voorspoedigen gang begon te krijgen, kwam de vervolging van den kant der regeringen tusschen beide. Metternich en de heilige Alliantie brachten de beweging onder de duitsche studenten in verband met de gelijktijdige politieke woelingen in Griekenland, Italië en Spanje, en begrepen dat het nieuwe studentenverbond zoo spoedig mogelijk onderdrukt moest worden. Een commissie van onderzoek (de ‘Mainzer Untersuchungs-commission’) werd expresselijk voor deze zaak aangesteld, en de landsvaderlijke regeringen der verschillende staten, gehoorzaam aan iederen wenk van Oostenrijk, zorgden voor de behoorlijke tuchtiging van diegenen onder hare kinderen, op wie de aandacht der commissie van onderzoek gevallen was. In Hase's gedenkschriften vindt men deze geheele zaak even helder als boeiend uiteengezet, zoodat dit gedeelte van zijn werk een kleine, maar niet onbelangrijke bijdrage levert tot de duitsche geschiedenis.

Voor zijn ijverige deelneming aan de ‘Burschenschaft’ heeft Hase herhaalde malen moeten boeten. In het voorjaar van 1821 kreeg hij te Leipzig, waar hij sedert twee jaren studeerde, eerst eenige weken carcerstraf en vervolgens het consilium abeundi. Hij begaf zich naar Erlangen, maar moest een jaar later op hoog bevel van daar vertrekken. In 1823 vestigde hij zich als privaat-docent te Tubingen. In het najaar van 1825 werd hij gevangen genomen en in de vesting Hohenasperg bij Stuttgard opgesloten. In Augustus van het volgende jaar werd hij weer vrijgelaten, maar met bevel om aanstonds naar zijn vaderland, Saksen, te vertrekken. Deze kwellingen schijnen echter aan zijne studiën niet veel afbreuk gedaan te hebben. Hase doet zich voor als iemand van een door en door gezonde natuur, die zich spoedig en gemakkelijk in elken toestand weet te schikken, die met frisch en krachtig levensgenot vlijtige studie en strengen arbeid weet te vereenigen, die zich door geen tegenspoeden uit het veld laat slaan, maar de dingen van de beste zijde opvat en onder alle omstandigheden de middelen weet te vinden om rustig voort te spinnen aan de eigenlijke levenstaak. De fortuin had hem van jongs af aan niet bijzonder zacht en toegefelijk behandeld. Zijn vader, een dorpspredikant, was hem vroeg ontvallen. Een vriend van het gezin, dat in bekrompen omstandig-

heden was achtergelaten, had de zorg voor het kind op zich genomen. Zoo moest Hase van jongs af aan de moederzorg en het geluk van een leven in eigen familie ontberen. Schoon hij dit gemis somwijlen diep gevoelde, verloor hij daardoor zijn opgeruimden aard niet. De verhalen uit den schooltijd toonen ons een wilden en levenslustigen knaap, geneigd tot allerlei guitenstreken. Voor de beminnelijkheid van het andere geslacht is hij reeds als knaap geenszins ongevoelig. Vlagen van vroegtijdige verliefdheid wisselen af met jongensdweperij in verheven godsdienstige gevoelens. Een systeem van opvoeding, dat het jeugdige brein zoo spoedig mogelijk meent te moeten opvullen met algemeene begrippen en eigenwaan, was in Hase's jeugd nog niet aan de orde. Men liet nog eenige speelruimte open voor de natuurlijke ontwikkeling, en maakte bezwaar om de kinderlijke naïveteit en oorspronkelijkheid roekeloos te onderdrukken. Zoo kon Hase tot op zekere hoogte toegeven aan liefhebberijen, die door strenge scholarchen plegen uitgeroeid te worden. Bellettristische neigingen openbaren zich bij den gymnasiast, die grieksche treurspelen metrisch vertaalt, historische tooneelstukken schrijft, en, na voorbereiding door lectuur van Milton en Klopstock, een christelijk epos vervaardigt. Zoo kwam de tijd van het vertrek naar de academie. Bekrompen geldmiddelen zijn in Duitschland geen reden om niet te studeren; en op een jaarlijksche subsidie van vijftig thaler kon Hase zich te Leipzig als jurist laten inschrijven. De neiging voor de theologie schijnt aanvankelijk bij Hase niet bijzonder sterk geweest te zijn; en het waren voornamelijk beweegredenen van praktischen aard, die hem eenige maanden later tot dit studievak deden overgaan. Hij vond te Leipzig leermeesters in Hermann, Krug, Klapproth en Winer; later te Erlangen in von Schubert en Schelling. Van zeer grooten invloed op zijn vorming was de studie van Herder. Het kwam er slechts op aan, meende hij, om de juiste uitdrukking te vinden voor hetgeen Herder in zijn beste oogenblikken met profetische bezieling had voorspeld. Reeds op het gymnasium had hij met eenige schoolvrienden gedweept voor het humaniteits-ideaal, en zich ten doel gesteld om de vrije aesthetische wereldbeschouwing der grieken met de christelijke vroomheid en de duitsche trouw en eerlijkheid te vereenigen tot een natuurlijke, waarlijk menschelijke ontwikkeling. Te Erlangen schreef hij in zijn

dagboek: ‘het schijnt dat ik krachtens mijn aanleg bestemd ben om de rationalistische denkwijze te vereenigen met levendige verbeelding en warm gevoel.’ Te Stuttgard bezocht hij op een schoonen zomeravond het atelier van Dannecker in den slottuin. De beschouwing van het pas voltooide marmeren Christusbeeld, zacht bestraald door het avondlicht, dat door het hooge koepelraam viel, bracht het denkbeeld bij hem tot rijpheid om een leven van Jezus te schrijven. Dit is bij uitstek kenmerkend voor Hase. Poëzij, kunst, de aesthetische zijde der dingen, wedijvert in zijn geest om den voorrang met de wetenschap, en een aesthetische indruk legt de kiem tot een geleerd werk. De kracht en de zwakheid van hetgeen Hase, als theoloog en als academieleeraar, heeft verricht en geleverd, vinden hier haar verklaring.

De gedenkschriften van Hase eindigen met zijn huwelijk en zijne vestiging als hoogleeraar te Jena in den zomer van 1830. Met een reis door Italië en Sicilië, in gezelschap van een trouwen vriend, die eerlang zijn zwager werd, had hij zijn jongelingsleeftijd besloten. Het verhaal van die reis is zeer fragmentarisch, en vormt het zwakste gedeelte van zijn boek. Voor het overige zal gewis niemand het werk onbevredigd uit de handen leggen, noch ongevoelig blijven voor de zeldzame frischheid van geest en gemoed, die een zeventigjarig grijsaard in staat stelde om het te schrijven.

W.F.

***Het uitdrukken der gemoedsaandoeningen bij den mensch en de dieren. Door Charles Darwin. Uit het Engelsch vertaald en van aanteekeningen voorzien door Dr. H. Hartogh Heys van Zouteveen. 's Gravenhage, Joh. Ykema*, 1873.**

In de inleiding tot zijn *Origin of Species* zegt Darwin: ‘ik kan hier in dit boek alleen de algemeene conclusiën mededeelen waartoe ik gekomen ben, slechts met eenige weinige feiten tot opheldering. Ten volle ben ik echter overtuigd van de noodzakelijkheid om ook alle feiten, waarop mijne stellingen steunen, in samenhang mede te deelen, en ik hoop dat in volgende werken te zullen doen.’

De eerste van die beloofde *pièces justificatives* dat in het licht kwam was *The Variation of Animals and Plants under Domestication*. En in de inleiding tot dat werk belooft Darwin nog twee andere boeken; een over de variatie der organismen in den natuurstaat, den strijd om 't bestaan, het beginsel van natuurkeus en de bezwaren voor die theorie. En een ander boek waarin de selectietheorie aan de feiten getoetst wordt en onderzocht in hoever zij een bevredigende verklaring voor een aantal verschijnselen geeft.

De beide laatste boeken zijn tot dusver nog niet verschenen. In plaats daarvan kwam *The Descent of Man and Selection in relation to Sex*. In het eerste gedeelte van dat werk werd de descendentieleer toegepast op den mensch, en in het tweede gedeelte de belangrijke beteekenis van de ‘sexueele keus’ nagegaan. In de voorrede daarvan zegt Darwin (p. 5): ‘Het was mijn plan om aan dit werk een verhandeling toe te voegen over de uitdrukking der verschillende gemoedsaandoeningen bij den mensch en de lagere dieren. Vele jaren geleden werd mijn aandacht op dit onderwerp gevestigd door het bewonderenswaardig boek van Sir Charles Bell, *The Anatomy and Philosophy of Expression*. De beroemde anatoom beweert daarin dat de mensch begiftigd is met sommige spieren, alleen om daarmede zijne gemoedsaandoeningen uit te drukken. Daar deze beschouwing klaarblijkelijk in strijd is met de meening dat de mensch van andere en lagere diervormen afstamt, lag het op mijn weg haar te onderzoeken. Bij dat onderzoek wilde ik tevens nagaan in hoever de gemoedsaandoeningen bij de verschillende menschenrassen op dezelfde wijze uitgedrukt worden. Maar daar dit boek (Descent of Man)

reeds tot een aanzienlijke lengte is uitgedijd, komt het mij beter voor die verhandeling, die reeds gedeeltelijk gereed is, te bewaren voor een latere afzonderlijke uitgave.'

Zoodoende verscheen één jaar later (1872) *The Expression of the Emotions in Man and Animals*. Het moet dus beschouwd worden als een aanhangsel op *the Descent of Man*, en in dien zin kan het dan ook gelden als een van de pièces justificatives voor de descendentieleer. Want de hoofdzaak van Darwin's bewijsvoering komt daarop neêr, dat het beginsel van ontwikkeling, van evolutie, bruikbaar is tot verklaring, niet alleen van morphologische, maar ook van physiologische feiten. Tot nog toe had de evolutieleer zich voornamelijk bezig gehouden met de verklaring van het ontstaan der *vormen* van levende wezens. In *The Expression of Emotions* doet de evolutieleer een schrede buiten dat tot nog toe betreden gebied en tracht ook het ontstaan van min of meer samengestelde *verrichtingen* te verklaren.

Dat is uit een algemeen biologisch oogpunt de voorname beteekenis van dit boek.

In dit bijzondere geval tracht Darwin die verrichtingen te verklaren, die met gemoedsaandoeningen gepaard gaan en als de uitdrukking daarvan beschouwd worden. Daarbij stelt hij drie beginselen op den voorgrond.

1°. Het beginsel van nuttige geassocieerde gewoonten. Zekere samengestelde handelingen zijn bij zekere toestanden van het gemoed direct of indirect nuttig, om zekere gewaarwordingen, wenschen, enz. te verzachten of te bevredigen, en zoo dikwijls dezelfde gemoedstoestand, hoe zwak ook, ontstaat, bestaat er door de kracht van gewoonte en associatie een neiging om diezelfde bewegingen uit te voeren, hoewel zij dan ook niet van het minste nut mogen zijn.

Bij voorbeeld: een zeer kenmerkende trek van woede bestaat in het optrekken der bovenlip, waardoor de tanden zichtbaar worden. Soms, vooral als de woede met honend uittarten gepaard gaat, wordt de bovenlip voornamelijk aan één zijde opgetrokken, zoodat de hoektand ontbloot wordt. Waarom dit gebaar? Heeft woede en uittarting dan iets te maken met de tanden? Bestaat er een zekere eens vooral gegeven betrekking tusschen de aandoening van woede in de hersenen en de spieren die de bovenlip optrekken? Dat laatste zou moeielijk aan te toonen zijn. Veel verklaarbaarder

wordt het gebaar, als wij met Darwin aannemen dat wij hier te doen hebben met een overblijfsel uit den tijd toen de mensch of zijne dierlijke voorouders nog met de tanden vochten. Dan is het optrekken der bovenlip een zeer natuurlijke en aanvankelijk willekeurige voorbereiding tot den strijd. Die beweging is blijven bestaan en wordt bij vijandige gemoedsstemmingen uitgevoerd, ofschoon het gebruik der tanden als wapens sedert lang is verloren gegaan.

Zijn deze en dergelijke verklaringen juist, dan volgt daaruit vooreerst: een aantal bewegingen tot uitdrukking van gemoedsaandoeningen, die thans volkomen doelloos zijn, waren oorspronkelijk willekeurige bewegingen, die met een zeker doel geschiedden. Ten anderen; die willekeurige bewegingen werden langzamerhand zoo vast verbonden aan die gemoedsaandoeningen (door veelvuldige herhaling) dat zij ook zonder invloed van den wil werden uitgevoerd. En ten derden: die associatie van zekere bewegingen met zekere gemoedsaandoeningen was erfelijk.

Zoodra voor een zekere mimische beweging, die door Darwin volgens zijn eerste beginsel is verklaard, een van deze drie zaken als onwaarschijnlijk of onmogelijk is aangetoond, dan is daarmede de verklaring zelf ook onwaarschijnlijk geworden. Werkelijk valt langs dezen weg op sommigen van Darwin's verklaringen wel wat af te dingen.

De mimische beweging wordt habitueel en erfelijk, terwijl het doel waarmede zij oorspronkelijk geschiedde, verloren gaat. Waarom blijft juist die beweging bestaan, en waarom zet zij zich vast? Schijnbaar is dat in strijd met de theorie der natuurkeus, want de natuurkeus bewaart en bevestigt alleen dat, wat dienstig is in den strijd des levens. En in welk opzicht zijn dan die mimische bewegingen dienstig op zich zelf?

Die tegenwerping kan met recht gemaakt worden. Voor zoover ik mij herinner zegt Darwin niets om haar te beantwoorden. Toch is dat antwoord wel te geven, althans eenigermate. Voorstellingen van matige intensiteit zullen, wat hare gevolgen betreft, beperkt blijven tot de hersenen. Zij zullen aanleiding geven tot andere voorstellingen en deze zullen door bemiddeling van den wil, bewegingen ten gevolge kunnen hebben. Maar is de voorstelling die in de hersenen optreedt zeer krachtig, vooral wanneer zij plotseling met groote kracht optreedt, dan heeft de door haar uitgeoefende

prikkel als 't ware een surplus van arbeidsvermogen, zij kan zich niet door voorstellingen alleen ontladen (s.v.v.), maar bewegingen moeten hierbij te hulp komen. Ieder weet hoe bij sterke aandoeningen, bewegingen ons kunnen verlichten en hoe hoogst moeielijk het valt die aanhoudend te onderdrukken. Dat krachtige voorstellingen ook zonder onzen wil buiten de spheer der hersenen op bewegingen kunnen werken, blijkt uit den bekenden invloed dien gemoedsaandoeningen hebben op de hartbeweging. In dit geval blijft de prikkel door de voorstelling uitgeoefend niet beperkt tot het eigenlijk voorstellingsorgaan, de groote hersenen, maar werkt in het verlengde merg op de zenuwen die den hartslag reguleeren en kan dien zoodoende wijzigen.

Dat een beweging die bij krachtige voorstelling optreedt dienstig kan zijn, laat zich begrijpen. Wanneer voorstelling een stoffelijk verschijnsel, een moleculairbeweging is in de hersenen, dan kan die beweging, eenmaal opgetreden, niet spoorloos verdwijnen, maar moet in andere bewegingen van denzelfden of van anderen aard worden omgezet. Is nu de oorspronkelijke voorstelling zeer intensief, dan zal het, om schadelijke overprikkeling van de hersenen te voorkomen, van belang zijn dat een gedeelte van die moleculair-beweging zich langs andere banen ontlaadt, van de hersenen (om 't zoo uit te drukken) wordt afgeleid. Dat geschiedt door dat een gedeelte van die beweging verbruikt wordt om spiersamentrekking of klierafscheiding te bewerken.

De luidruchtige droefheid tegenover den somberen rouw met onbewogen gelaat en tranenloos oog; de drift die zich uit in stampvoeten en met de vuisten slaan tegenover den opgekropten haat, die zich door geen uitwendig teeken verraadt; deze en dergelijke vergelijkingen kunnen als voorbeeld strekken, hoe hersenaandoeningen zich kunnen lucht geven, zich ontlasten door spierbeweging, tengevolge waarvan de schadelijke overmaat van hunne werking in de hersenen geringer wordt.

Zoodoende kan een beweging bij gemoedsaandoening dienstig zijn en zoo kan een beweging blijven ook wanneer het eigenlijk doel, waarmee zij oorspronkelijk werd uitgevoerd, vervalt.

Darwin's tweede beginsel is, zooals hij het noemt, het beginsel van tegenstelling. Zekere gemoedsaandoeningen leiden tot zekere habitueele bewegingen, die oorspronkelijk dienstig waren: en wan-

neer er nu een juist tegenovergestelde gemoedsaandoening ontstaat, bestaat er een sterke en onwillekeurige neiging om bewegingen van een juist tegenovergestelden aard te volbrengen, ofschoon deze nimmer in eenig opzicht dienstig geweest zijn. Zoo vertoont b.v. een hond die met vijandige bedoelingen op iemand afkomt, bewegingen en houdingen, die duidelijk in betrekking staan tot zijn gemoedsstemming, daar het allen voorbereidingen zijn tot den aanval; rechte houding, kop omhoog geheven, staart steil omhoog, haar opstaande ooren opgestoken naar voren, enz. Een hond daarentegen die toegenegenheid en onderdanigheid wil toonen, neemt in alle opzichten juist een tegenovergestelde houding aan; kruipende bewegingen, staart kwispelend, haar glad, ooren slap neerhangend, enz.

Terwijl bij deze beide eerste rubrieken willekeur en gewoonte oorspronkelijk bij het ontstaan en de bevestiging der mimische bewegingen in het spel komen, is dat bij de verschijnselen die tot de derde rubriek gebracht worden niet het geval. Darwin's derde beginsel betreft de directe, van willekeur en gewoonte onafhankelijke, werking van het zenuwsysteem op het lichaam. Als voorbeelden haalt hij o.a. aan het plotseling grijs worden van het haar dat soms na zeer sterke gemoedsaandoening waargenomen is, het beven en trillen der spieren door vrees of toorn, het zweeten van angst, enz.

Met behulp van die drie beginselen zoekt nu Darwin een groot aantal verschillende gemoedsaandoeningen te verklaren. Voornamelijk het eerste en derde komen hem daarbij te stade; van het tweede beginsel, dat der tegenstelling, maakt hij slechts in een zeer enkel geval gebruik, en daaraan doet hij wel, want het tweede beginsel is zeker verreweg het zwakste van de drie. Wanneer iemand wil uitdrukken: ‘ik kan het niet helpen; het was mijn schuld niet’ haalt hij de schouders op, buigt de ellebogen naar binnen en vertoont de binnenvlakte van de hand met uitgespreide vingers, terwijl hij het hoofd wat op zijde houdt, de wenkbrauwen optrekt en den mond half opent. Zoo iemand wil zich hulpeloos, machteloos, onderworpen voordoen, en van daar richt hij zijne bewegingen zoo in, dat zij geheel tegengesteld zijn aan de bewegingen van iemand die verontwaardigd is en zich krachtig verzetten wil. Dat contrast komt dan ook in Darwin's beschrijving en in zijne afbeeldingen zeer goed uit, maar daarmee is de juistheid van de verklaring nog niet bewezen. De bewegingen door tegenstelling zouden

diensvolgens in hooge mate willekeurig moeten zijn, daar zij plaats hebben met de bedoeling om zich op een of andere wijze voor te doen, en toch noemt Darwin ze (Hoofdstuk II) onwillekeurig. Bovendien laat deze verklaring het voorkomen alsof wij (in het besproken voorbeeld) ons eerst onderworpen voelen en dan ten gevolge van een zeker overleg de juiste bewegingen uitkiezen, om die gemoedsstemming aan anderen te openbaren. En zulk een voorstelling van den gang van zaken is in volkomen tegenspraak met het beginsel dat onze mimische bewegingen de noodzakelijke lichamelijke begeleiders zijn van onze gemoedsaandoeningen, dat zij als 't ware de physische zijde zijn van die psychische toestanden.

Wat verder Darwin's gebruik van zijn eerste en derde beginsel betreft, het schijnt mij toe dat hij het eerste wel wat veel op den voorgrond stelt ten koste van het derde. Dat een aantal mimische bewegingen oorspronkelijk willekeurig zijn geweest en door gewoonte en erfelijkheid onwillekeurig zijn geworden, kan worden toegegeven; doch van verscheidene waarvan Darwin het beweert, is het zeer onwaarschijnlijk. Dat b.v. het schreeuwen bij pijn en dergelijke gewaarwordingen oorspronkelijk een geroep om hulp zou geweest zijn, is na de ervaringen van Goltz en anderen over reflectorische opwekking van geluiden bij hersenlooze kikkers, over 't schreeuwen in de chloroformnarcose, enz. niet zeer aannemelijk. En zoo zijn er een aantal mimische bewegingen die meer als zuiver reflectorisch, dan als willekeurig moeten beschouwd worden en wier verklaring dus eerder uit het derde dan uit het eerste beginsel moet worden afgeleid.

In vele gevallen kan voor de verklaring van de uitdrukking der gemoedsaandoeningen met vrucht gebruik worden gemaakt van Piderit's beginsel: voorstellingen hebben dezelfde gelaatsbewegingen ten gevolge als zinnelijk waarneembare dingen[1]. Darwin laat dit beginsel nagenoeg geheel buiten rekening, schoon hij overigens met Piderit's boek bekend toont te zijn, en hier en daar diens opmerkingen met betuiging van instemming overneemt.

Wie Darwin's boek ter hand neemt zal er even als in elk werk van den grooten meester een schat van belezenheid en van fijne opmerkingen in vinden; hij zal er weer op nieuw de heldere en toch echt wetenschappelijke wijze van voorstelling in waardeeren.

1 Th. Piderit, Wissenschaftliches System der Mimik und Physiognomik, Detmold, 1867. Een referaat daarvan: Gids, 1869, I, 345.

En met betrekking tot het onderwerp zelf zal hij er meer uit leeren dan uit eenig ander boek over de wetenschap der mimiek. Daarmee is niet gezegd dat al de door Darwin gegeven verklaringen even aannemelijk en onweerlegbaar zijn; er zijn er sommigen, o.a. die van het blozen, waaraan het geheele 13e hoofdstuk gewijd wordt, die op geen zeer stevige grondslagen rusten en van geheel onbewezen feiten uitgaan. Doch het zou zeer ongepast zijn daarom het geheele boek te veroordeelen en tot staving van dit ongunstig oordeel op Darwin's uiteenzettingen de epitheta ‘onzinnig’ en ‘kinderachtig’ toe te passen, zooals door enkele critici, met name door Erdmann[1], gedaan is. Wie over de uitdrukking der gemoedsaandoeningen iets degelijks lezen wil, zal zich de studie van Darwin's boek niet beklagen.

Of echter de waarde van het boek uit het andere straks genoemde oogpunt, de beteekenis er van voor de evolutieleer, wel bijzonder groot is, zou ik niet zoo ronduit durven verzekeren. In dit opzicht toch komt eigenlijk alleen het eerste beginsel in aanmerking; bij de beide anderen, het beginsel van antithese en dat van de directe werking van het zenuwsysteem, speelt de evolutie geene of slechts een geringe rol, althans die rol komt in het boek weinig uit. En de reeks van mimische bewegingen, waarvan Darwin bewijst of zeer waarschijnlijk maakt, dat zij uit oorspronkelijk dienstige bewegingen zich door natuurkeus ontwikkeld en door erfelijkheid vastgezet hebben, is niet groot.

Het zou niet te wenschen zijn dat Darwin dit werk ongeschreven had gelaten; wij zouden dan een zeer nuttig leerzaam boek missen. Maar onder de pièces justificatives van het Darwinisme bekleedt het geen hooge plaats; de groote stichter der selectietheorie had zeker uit den schat zijner onderzoekingen wel iets kunnen leveren wat in dit opzicht van hoogere waarde zou geweest zijn.

De heer Hartogh Heys van Zouteveen heeft van ‘the Expression of Emotions’ een goede nederlandsche vertaling geleverd en aan het einde van ieder hoofdstuk aanteekeningen er bij gevoegd, die dikwijls niet onbelangrijke bijdragen leveren tot uitbreiding en verduidelijking van het in den tekst gezegde.

D. HUIZINGA.

1 Sitzungsberichte der naturforsch. Gesellsch. zu Halle, 1873.

Wallace's reizen door den Oost-indischen Archipel, voor jonge lezers bewerkt door Arnold Ising. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon, 1873.

Het was een gelukkig denkbeeld van den heer Ising de reizen van Wallace door den Indischen Archipel voor jonge lezers te bewerken. Wallace geeft in zijn werk niet alleen vele feiten en beschouwingen van wetenschappelijk gewicht, maar hij is tevens een hoogst aangenaam en onderhoudend verteller, die in eenvoudigen en onopgesmukten, maar toch schilderachtigen stijl de landen en volken door hem bezocht ons levendig weet voor oogen te stellen, en, zonder eenige jacht op effect, onze belangstelling weet gaande te houden voor de moeilijkheden, gevaren en ontberingen van allerlei aard, die hij zich jaren lang ten behoeve zijner geliefde studiën getroostte. Niets kan boeiender en tevens leerzamer en opwekkender voor de jeugd zijn, dan een verhaal van tochten als die van Wallace, waarin de vermelding

> of most disastrous chances,
> Of moving accidents by flood and field,
> Of hair-breadth scapes,

gedurig afwisselt met de beschrijving van

> antres vast and deserts idle,
> Rough quarries, rocks and hills whose heads touch heaven;

en wij mogen vertrouwen dat onze wakkere, levenslustige knapen evenzeer aan de lippen zullen hangen van den heer Ising, waar hij hun de lotgevallen en nasporingen van Wallace vertelt, als Desdemona hing aan de lippen van den Moor, die van zijne veeljarige trotseering van doodsgevaar en slavernij in den dienst der Venetiaansche republiek zoo welsprekend te verhalen wist.

Wij hebben trouwens niet alleen het denkbeeld te prijzen, maar ook de wijze waarop het is uitgevoerd. Wallace heeft in de twee lijvige deelen van zijn werk zijne tochten en lotgevallen in den Indischen Archipel niet naar tijdsorde verhaald, maar, daar hij nu eens op de westelijke, dan weder op de oostelijke eilanden vertoefde, en verscheidene hunner meer dan eenmaal bezocht, bijeengevoegd wat tot iedere afzonderlijke groep en ieder bijzonder eiland

betrekking heeft, en aan het slot van hetgeen hij over elke der vijf hoofdgroepen had mede te deelen, eene algemeene beschouwing der natuurlijke historie van die groep geplaatst, terwijl het gansche werk, gelijk het met eene schets der physische geographie geopend wordt, met eene ethnologische schets der menschenrassen van den Indischen Archipel wordt besloten. Al die hoofdstukken van zuiver wetenschappelijken aard heeft de heer Ising ter zijde gelaten, als minder geschikt voor de nog jeugdige lezers die hij zich voorstelt. Eveneens heeft hij de breedere uitweidingen over sommige planten en dieren, verstrooid in de andere hoofdstukken voorkomende, weggelaten of besnoeid, en de beschouwingen van politieken en economischen aard, die Wallace hier en daar invlecht, lagen natuurlijk geheel buiten zijn kader. Wat er dus overbleef, is het verhaal van des schrijvers ontmoetingen ter land en ter zee, zijne jachten en zijn verkeer onder de onbeschaafde en half-beschaafde volken van Insulinde, benevens de beschrijving der merkwaardigheden van natuur en kunst die onder het bereik zijner waarneming kwamen, in één woord het eigenlijke reisverhaal. En wat was nu natuurlijker en gepaster dan aan het werk, dus tot een eenvoudige reisbeschrijving herleid, ook geheel den vorm eener reisbeschrijving terug te geven, met andere woorden de tochten en ontmoetingen van den schrijver naar tijdsorde te rangschikken?

De reizen van Wallace in den Indischen Archipel hebben geduurd van 1854 tot 1862, en hebben zich dus uitgestrekt over een achtjarig tijdvak. Na een kort verblijf te Singapore stak hij over naar het Maleisch Schiereiland, waar hij Malakka en den berg Ophir bezocht, en kwam vandaar den 1sten Nov. 1854 te Serawak op Borneo. Langer dan een jaar vertoefde hij op dat eiland, vanwaar hij den 25sten Januari 1856 naar Singapore terugkeerde. In Mei van dat jaar was hij gereed voor den voorgenomen tocht naar Celebes, maar het schip waarmede hij de reis aanvaardde, was naar Bali en Lombok bestemd. Hij vond hierdoor gelegenheid om met deze hoogstbelangrijke eilanden, vooral met het laatstgenoemde, kennis te maken. Vervolgens stak hij na eenige weken van Ampanan naar Makasser over, waar hij den 1sten Sept. 1866. voet aan wal zette. Vandaar ondernam hij den 13^{den} December een nieuwen tocht, met een inlandsch vaartuig, naar de afgelegen Aroe-eilanden, een tocht die hem tevens een verblijf van omstreeks een week op de zoo

merkwaardige en nog zoo weinig bekende Kei-eilanden vergunde. Op de Aroe-eilanden vertoefde hij van Januari tot Juni 1857, gedurende welk tijdvak hij zich op verschillende plaatsen ophield. Den 11^{den} Juli kwam hij te Makasser terug en begaf zich toen weldra naar Maros, in de Noorder-districten, waar hij tot November vertoefde. Van hier naar Makasser teruggekeerd, ging hij in het laatst dier maand met de Nederlandsche mailstoomboot naar Amboina, om met de Specerij-eilanden kennis te maken.

Alleen van het hier omschreven gedeelte der reizen van Wallace is het verhaal in het boekje van den heer Ising bevat. Wat overblijft is niet minder belangrijk en bevat niet minder stof voor een verhaal, geschikt en aantrekkelijk voor de Nederlandsche jeugd. In de nog overige jaren bezocht Wallace eerst Banda, Amboina, Ternate en Halmaheira en vertoefde hij daarna van Maart tot Juli 1858 op Nieuw Guinea. Van hier naar Ternate teruggekeerd, bracht hij in September een tweede bezoek aan Halmaheira, en ondernam vervolgens eene nieuwe reis naar Kajoa en Batjan. Op laatstgenoemd eiland verwijlde hij van Oct. 1858 tot April 1859, waarna hij andermaal Banda bezocht, met Nederlandsch Timor kennis maakte, en zich van Juni tot Sept. 1859 in de Minahassa ophield. Van Oct. 1859 tot Juni 1860 zwierf hij rond op en tusschen Amboina, Ceram, de Goram- en Watoebella-eilanden, en van Juli tot September van hetzelfde jaar vertoefde hij op het afgelegen Waigeoe. De langdurige reis vandaar naar Ternate was vol van avonturen en gevaren. Hij bereikte dat eiland in November en begaf zich vandaar naar Portugeesch Timor, waar wij hem van Januari tot April 1861 aantreffen. Vervolgens vinden wij hem in Mei en Juni van dat jaar op Boeroe, van Juli tot October op Java, van November 1861 tot Januari 1862 in het Palembangsche op Sumatra, terwijl hij vandaar over Singapore naar Engeland terugkeerde, twee levende paradijsvogels met zich voerende, de eerste die ooit in Europa gezien waren.

Deze vluchtige schets zijner omzwervingen zal genoeg zijn om te doen inzien dat er overvloed van stof voor een tweede bandje voorhanden is. De heer Ising stelt zich voor dit te laten volgen, wanneer het blijkt dat het eerste in den smaak der jeugdige lezers valt. Het komt mij schier ondenkbaar voor, dat dit niet het geval zou wezen.

Met inachtneming der chronologische orde heeft de heer Ising in

zijne bewerking het reisverhaal van Wallace op den voet gevolgd, uitkippende wat hem voor zijn plan kon dienen, en dit meestal mededeelende in de eigen woorden mijner vertaling, soms echter met aanmerkelijke bekorting, en enkele malen met samentrekking van het bericht van verschillende gelijksoortige ontmoetingen tot een enkel verhaal, wat ik vooral opmerkte bij de behandeling van Wallace's jachten op den orang-oetan. Door deze kleine vrijheid heeft het verhaal in beknoptheid en levendigheid gewonnen, terwijl er behoorlijk zorg is gedragen, dat zij niet tot verkeerde voorstellingen aanleiding geeft. Ook is de levendigheid zeer daardoor bevorderd, dat bij het verhaal van persoonlijke ontmoetingen de vorm zoo dramatisch mogelijk is gemaakt, en het verslag van het gesprokene door het sprekend invoeren is vervangen. Hier en daar is ook het een en ander ingevlochten dat aan mijne aanteekeningen ontleend is, en ik geloof dat dit doorgaans zoo juist en oordeelkundig is gekozen, dat het boekje er onbetwistbaar winst mede heeft gedaan.

Over het geheel heeft zich dus de heer Ising van zijne, trouwens niet zeer moeilijke taak, voortreffelijk gekweten, en de aanmerkingen die ik op zijn werkje heb, zijn van zoo gering belang, dat ik ze wellicht geheel verzwijgen zou, indien ik niet meende dat zij wellicht van eenig nut konden zijn, deels voor een mogelijken herdruk, deels voor de bewerking van het vervolg. Ziehier dus wat ik vond aan te merken.

De heer Ising opent zijn verhaal met een kort levensbericht van Wallace tot op het begin zijner reis naar den Archipel, ontleend aan mijne aanteekening in Deel II, blz. 510; maar brengt, tot die reis zelve gekomen, den schrijver dadelijk over naar Serawak op Borneo, zonder van zijn voorafgaand verblijf op Singapore en het Maleisch Schiereiland te gewagen. Ik begrijp hiervan de reden niet, daar Singapore om zijn uitgebreiden handel, Malakka als oud-Nederlandsche bezitting, gewichtig genoeg zijn om er bij stil

aan, en de beschrijving van beide plaatsen en hare omstreken bij Wallace tevens kort en onderhoudend is.

Bij het excerpeeren van wat hem dienen kon, heeft de heer Ising zich naar het schijnt uitsluitend van de vertaling bediend, zonder den Engelschen tekst te raadplegen. Hieraan wijt ik de twee volgende, gelukkig niet zeer belangrijke misslagen. Bij eene ontmoeting der heeren Wallace en Ross met eenige inlandsche hoofden op Lombok (blz. 74) laat de heer Ising die heeren elkander de hand

drukken, als een uitdrukking van bekommering en spanning. Het Engelsch zegt eenvoudig: ‘we shook hands’, dat wil zeggen dat onze Europeesche reizigers de hand gaven aan de inlanders. Mijne vertaling ‘wij gaven *elkander* de hand’ heeft tot misverstand aanleiding gegeven. Op blz. 134 zegt de heer Ising dat de Aroeeilanders zich voeden ‘met groenten, pisangs, jams en bataten, met wat ruwe sago toebereid.’ Dit *toebereid*, dat juist niet van bekendheid met de inlandsche kookkunst getuigt, is een toevoegsel waartoe mijne vertaling ‘groenten, pisangs, jams, bataten, *met* (d.i. benevens) een weinig ruwe sago’ aanleiding geeft. Het Eng. heeft eenvoudig: ‘vegetables, plantains, yams, sweet potatoes and raw sago.’

In het algemeen kan ik het slechts prijzen dat de heer Ising, waar hij, op het voetspoor van Wallace, merkwaardige planten en dieren beschrijft, in een boek voor de jeugd de wetenschappelijke Latijnsche namen zooveel mogelijk heeft weggelaten. Doch dit is niet overal geschied met evenveel beleid. Op blz. 112 spreekt hij van ‘een fraaie, witte, vlindervormige bloem.’ Men zal dit natuurlijk opvatten van een papilionacee. Intusschen is de bedoelde bloem de Phalaenopsis grandiflora, eene bekende orchidee. Waarom behield de schrijver niet het woord *vlinder-orchidee*, waardoor ik Wallace's *butterfly-orchis* heb nagevolgd? Op blz. 180 spreekt de heer Ising van ‘*de* prachtige ridderkapel, een der grootste en zeldzaamste van de bekende vlinders met zwaluwstaarten’ Ik vermoed dat hier de naam dier ridderkapel, nam. Androcles, bij ongeluk is weggevallen. De heer Ising heeft te recht van ‘Papilio Androcles’ het eerste lid met *ridderkapel* vertaald, maar kan onmogelijk meenen, dat die algemeene naam der Papilio's, daarvan afkomstig dat Linnaeus aan hunne soorten de namen der Grieksche en Trojaansche ridders uit de Ilias gaf, als speciale naam van de soort Androcles kan dienen. Is het ook niet eenigszins misleidend, wanneer hij op blz. 150 van ‘koningsvogeltjes’ spreekt, en zullen zijne jonge lezers dadelijk begrijpen, dat daaronder de op blz. 127 beschreven ‘konings-paradijsvogel’ (Cicinnurus regius) te verstaan is?

Ofschoon ik over het gebruik van mijne aanteekeningen gemaakt in het algemeen zeer tevreden ben, heb ik mij op ééne plaats te beklagen, dat op mijne tegenspraak geen acht is geslagen. Wallace meent dat de Maleische volken behooren tot het Mongoolsche ras, en zegt dus Dl. II, blz. 297, dat de menschen van ‘het Mongoolsche ras van nature baardeloos zijn’, terwijl hij bepaaldelijk aan

personen van het Maleische ras denkt. De heer Ising maakt het nog wat krasser, door op blz. 161 eenvoudig ‘de Mongolen’ te schrijven, zoodat de Javaan van wien dan als een voorbeeld gesproken wordt, regelrecht als een Mongool wordt voorgesteld. Waarom schreef de heer Ising op deze plaats niet ‘de Maleiers’? Hij had nu tot verduidelijking wel aan zijne jeugdige lezers mogen vertellen dat de Javanen en andere Maleische volken in den grond Mongolen zijn; maar daarmede tevens partij gekozen in eene uiterst moeilijke quaestie, waarover ik in noot 18 en 19 op het laatste hoofdstuk van ‘Insulinde’ het een en ander in het midden heb gebracht.

Van de houtsneden in het origineele werk, ten behoeve mijner vertaling aangekocht, is ook voor deze verkorte bewerking gebruik gemaakt, zoodat zij met een 16tal met zorg afgedrukte afbeeldingen prijkt, die met het fraaie en inderdaad smaakvolle bandje veel zullen bijdragen om dit boekske tot een aantrekkelijk geschenk voor de jeugd te maken. Alleen begrijp ik niet, waarom de afbeelding van eenige merkwaardige torren van Borneo op blz. 112 midden in de beschrijving der Kei-eilanden geplaatst is, en nog minder waarom op blz. 149 de afbeelding van den standaardvleugeligen paradijsvogel gegeven wordt, die op Batjan te huis behoort, en in dit geheele boekdeeltje niet vermeld wordt, terwijl daarentegen de in Insulinde tegenover blz. 423 voorkomende afbeelding van den konings-paradijsvogel, die op blz. 127 van dit werkje beschreven wordt, is weggelaten. Deze laatste ware althans met meer recht opgenomen, al is het ook dat dezelfde plaat tevens den twaalfdradigen paradijsvogel (Seleucides alba) van Nieuw Guinea en de Papoesche eilanden vertoont.

P.J. VETH.

Twee adviezen over het Muntwezen, door N.G. Pierson. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon, 1874.

De Tweede Kamer, die tegen den 17^{den} Februari bijeengeroepen is, zal, wanneer deze aankondiging het licht ziet, waarschijnlijk reeds het wetsontwerp, dat in deze brochure voornamelijk behandeld wordt, afgedaan hebben. Het doel waarmede zij geschreven is, zal dan grootendeels bereikt zijn. Immers de aanneming der wet voor Nederland

laat voorzien, dat men den standaard in Nederlandsch-Indië onveranderd zal laten, en ook daarin het advies der Staats-commissie zal volgen.

Bij de behandeling van een zoo ingewikkeld vraagstuk, is het van groot gewicht, wanneer de bezwaren, die ontstaan en de bedenkingen, die gerezen zijn sedert het rapport der uitstekende deskundigen uit welke onze Staats-commissie was samengesteld, verscheen, door een onzer eerste staathuishoudkundigen wederlegd worden. Zijn advies kan dan eenigermate beschouwd worden als eene aanvulling van het werk der commissie. Vooral nu de Memorie van toelichting op het wetsontwerp, en de nota van antwoord van den Minister niet veel nieuw licht verspreiden. Voor hen die geroepen zijn de zaak te behandelen, is zulk eene toelichting van bevoegde zijde eene welkome aanwinst, te meer daar het een onderwerp geldt, waarover de gevoelens zeer uiteenloopen, en waarbij de ondervinding geen genoegzaam rigtsnoer aanbiedt.

Wanneer men met de ervaring raadpleegt dan gevoelt men de noodzakelijkheid uiterst voorzigtig te zijn. Immers toen wij voor ruim 25 jaren besloten tot de invoering van den zilveren standaard, meenden wij eene wijze daad verrigt te hebben. Alles pleitte voor het juiste inzigt, dat wij volgden en de aanvankelijke uitkomsten schenen onzen maatregel te wettigen. Doch omstandigheden, die wij niet voorzien hadden, deden hunnen invloed gelden op de waardeverhouding tusschen zilver en goud, en tegen wil en dank staan wij nu weder voor hetzelfde vraagstuk, en verlangt men thans afschaffing van den zilveren, aanneming van den gouden standaard.

Het behoeft dan ook geen verwondering te baren, wanneer de vertegenwoordiging huiverig is eene beslissing te nemen, te meer wanneer men bedenkt, welke onverwachte verschijnselen zich in de laatste jaren op financieel gebied hebben vertoond. Wie herinnert zich niet de vrees voor eene groote geldschaarschte, toen na afloop van den oorlog in 1871 door Duitschland aan Frankrijk eene oorlogsschatting van 5 milliard werd opgelegd? Het tegendeel vond plaats; - de milliarden veroorzaakten op de voorname geldmarkten van Europa eene ongekende ruimte, die van langen duur was Op grond van vroegere ondervinding wist men met zekerheid te voorzeggen dat Frankrijk door den geforceerden koers van het bankbiljet weldra in denzelfden toestand zoude geraken als de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, als Oostenrijk, Rusland en Italië, namelijk dat men een sterke agio op het metallieke geld zoude zien

ontstaan. Er is niets van gekomen. Toen in het vorige jaar eene gelderisis ontstond in Amerika, eene schaarschte aan greenbacks meer dan aan goud, meende men den goud-agio in korten tijd te zullen zien dalen en verdwijnen: de specie-betalingen zouden weldra hervat worden. Tot heden is er geen spoor van te ontdekken.

Wel ontvangt men, wanneer zich het onverwachte verschijnsel heeft opgedaan, aanstonds eene verklaring van zijne oorzaken. Er wordt aangetoond dat het zoo gebeuren moest en niet anders kon: men komt evenwel meestal eerst tot dit inzigt, als het evenement heeft plaats gevonden.

Het zoude onder deze omstandigheden zeer wenschelijk zijn, wanneer men den loop der gebeurtenissen rustig konde afwachten, en de oplossing van het vraagstuk aan den tijd overlaten. Ongelukkigerwijze staan wij voor een dier gevallen, in welke eene beslissing noodzakelijk is. Een voor een zien wij de ons omringende landen den zilveren standaard opgeven; en gaat het zoo voort, dan zullen wij weldra zoo goed als alleen staan. Nu mag men niet langer dralen: men moet op goede gronden besluiten bij den zilveren standaard te volharden, den dubbelen aan te nemen, of zich enkel voor den gouden te verklaren.

Niet weinig wordt de zaak nog gecompliceerd door onze relatie met Indië, waar wij hetzelfde ruilmiddel hebben. De vraag doet zich voor: moeten wij voor Indië hetzelfde doen, en op hetzelfde oogenblik?

Nu is het een gelukkig denkbeeld van den heer Pierson, de beide kwestiën tegelijkertijd te behandelen, het eerst de Indische, daarna de Nederlandsche. De brochure van den heer N.P. van den Berg, die eene overstrooming van zilver voor Indië vreest, vergezeld van eene aanzienlijke en voortdurende daling, geeft hem daartoe eene gereede aanleiding. De heer Pierson bestrijdt dit denkbeeld: de vrees voor eene aanzienlijke en voortdurende daling van het zilver, die bij de Staats-Commissie aanvankelijk nog meer op den voorgrond stond, is bij hem verdwenen, om plaats te maken voor eene verwachting van aanmerkelijke slingeringen in den prijs van het zilver. Hij komt daardoor tot de conclusie dat het zilver geschikt is om voor Indië tot standaard-metaal te blijven gebruikt worden, omdat deze schommelingen zich in Indië niet zoo sterk zullen doen gevoelen, maar dat het voor Nederland ondoelmatig wordt. De slingeringen in den prijs zouden ons onvaste wisselkoersen op het buitenland verschaffen, hetgeen voor onzen handel zeer nadeelig zou zijn. Het laatste gedeelte van het betoog van den heer Pierson is gewijd

aan den overgangskoers van zilver in goud, wanneer wij tot den enkelen gouden standaard besluiten.

Met groote helderheid en in zeer aangenamen vorm worden de moeijelijke vraagstukken een voor een in handen genomen, en wat zeker voor den lezer belangrijk is, bij elk hunner komt de heer Pierson tot eene conclusie, en wel tot dezelfde, die in den vorm eener wet aan de Staten-Generaal werden aangeboden. Moge de heer Pierson aarzelen eene meening uit te spreken over de appreciatie van het goud, eene verwachting die in den aanvang van 1873 nog van bevoegde zijde werd gekoesterd, er is geen twijfel bij hem omtrent het gebiedend noodzakelijke van den voorgestelden maatregel.

De lezing der brochure beveel ik allen, die belang stellen in het vraagstuk, ten zeerste aan. Zij levert den oningewijde een overzigt van den stand der zaak, en dengene die zich er mede heeft bezig gehouden, een uitmuntend betoog. Eindelijk geeft zij hen die geroepen zijn eene beslissing te nemen, en die in twijfel verkeeren, een aantal goede gronden aan de hand, op welke zij zich bij het rapport der deskundigen kunnen neerleggen.

Men verwachte van mij niet, dat ik den heer Pierson zal volgen in de veelheid en rijkdom van argumenten, welke hij tot zijn doel bezigt. Genoeg zij het te zeggen, dat ik mij opregt zal verheugen, wanneer zijn betoog de aanneming der wet heeft bevorderd. Het zij mij vergund op een enkel punt te wijzen, waar onze denkbeelden naar ik vermeen, uiteenloopen, terwijl ik nog eenige onderwerpen wensch aan te stippen, welke de heer P. niet of slechts met een enkel woord heeft behandeld.

In den aanvang zijner brochure wijst de heer P. op de vele voetangels en klemmen, welke de muntkwestie aanbiedt, en zeer teregt zegt hij, dat dikwijls hij, die zich volkomen veilig waant, te midden dier gevaren verzeild is geraakt.

Het argument, dat goud en zilver eene koopwaar is als elk andere, b.v. als koffij en suiker, die daarheen vloeit, waar zij de meeste waarde heeft, wordt door hem telkens onder de aandacht gebragt. Hij gelooft, op dien grond, even als de heer van den Berg, aan eene groote verzending van zilver van Europa naar Indië, met dit onderscheid, dat de laatste vreest voor eene overstrooming van den Indischen vijver, terwijl de eerste slechts aan eene kleine verhooging van het peil denkt. Geneigd als wij zijn de juistheid der berekening van den heer Pierson aan te nemen, dat de hoeveel-

heid zilver, welke ten gevolge der ontmunting in Europa zijnen weg naar het Oosten zal zoeken, gering is, vergeleken bij de onmetelijke massa, welke daar in de laatste 20 jaren is opgenomen, en dat de waarde van het zilver dus geene belangrijke daling zal ondergaan, zoo ontmoeten wij toch in zijn betoog dit bezwaar, wanneer wij de voorstellen der Staats-commissie voor Nederlandsch-Indië raadplegen.

Volgens het door deze aangeboden wetsontwerp moet in Nederlandsch-Indië de zilveren standaard onveranderd blijven. Het ontmunte zilver moet grootendeels door het Oosten worden geabsorbeerd, en dit, meent zij, kan gemakkelijk geschieden. Eene eerste gevolgtrekking zoude naar mijn inzien zijn, dat ook Nederlandsch-Indië voor den aanvoer van zilver werd opengesteld. Zal zilver beantwoorden aan het denkbeeld van koopwaar, dan moet geheel Azië daarvoor openstaan, niet alleen Britsch-Indië en China. Nu toont de heer Pierson aan, dat onder den feitelijken toestand, slechts onze Nederlandsche zilveren standpenningen naar Java zullen kunnen gaan. Zilver in baren zal men niet kunnen aanvoeren, want de eenige kooper, de Javasche Bank, zal zich daarvoor wel wachten. Zij kan dit zilver niet tot standpenningen laten slaan, omdat er geene munt in Indië is, en de munt in Nederland het te druk zal hebben met de vermunting voor Nederland. Ook is het tijd- en geldverlies bij de verzending naar Nederland voor dit doel te bezwaarlijk.

Zilver zal dus in Nederlandsch-Indië geene koopwaar zijn als elke andere. Het is blijkbaar de bedoeling der Staats-Commissie, en de heer Pierson bestrijdt dit denkbeeld niet, dat Nederlandsch-Indië zal moeten dienen om het overtollige Nederlandsch zilver op te nemen.

In stede dus van deel uit te maken van den grooten Indischen vijver, waarvan het peil verhoogd wordt, wil men voor Nederlandsch-Indië een afzonderlijk vijvertje, bestemd voor den Nederlandschen zilverstroom, met een afzonderlijk peil. Naar het mij voorkomt zoude het wenschelijk zijn, om Nederlandsch Indië niet kunstmatig af te sluiten, maar bijaldien men tot het behoud van den zilveren standaard overgaat, tegelijkertijd eene munt op Java op te rigten, welke standen negotiepenningen kan slaan, geschikt voor den omloop in het Oosten. Dit is voorzeker het beste middel om den zilverstroom ook van onze zijde zooveel mogelijk over Azië te verspreiden en te verdeelen.

Houdt men in het oog, dat zilver eene koopwaar is als elk andere, en dat de zilvermarkt in Oost-Indië onmetelijk is, dan kan er geen bezwaar bestaan om tot dien meer afdoenden maatregel over te gaan,

ten einde niet te vervallen in de voetangels en klemmen, voor welke de heer Pierson zoo nadrukkelijk waarschuwt.

Het ideaal van wijlen H.J. Lion zal dan verwezenlijkt worden onder omstandigheden, die meer voor zijn denkbeeld pleiten, dan die welke tijdens zijn leven golden.

Gelijk reeds gezegd, is het argument van groote daling van het zilver bij den heer Pierson geheel op den achtergrond getreden om plaats te maken voor dat der prijsslingeringen. Naar het mij voorkomt met volkomen regt. Wanneer het zilver ophoudt in vele landen van Europa als standaardmetaal gebruikt te worden, maar daarentegen meer wordt eene koopwaar, bestemd voor uitvoer naar het Oosten, en voor de behoeften der industrie, dan zullen zich de gevolgen van vermeerderde vraag en vermeerderd aanbod meer doen gevoelen dan thans. De rijzingen en dalingen zullen vermoedelijk plotselinger zijn.

Zoo hebben wij in de laatste dagen gezien hoe de uitvoer naar Britsch-Indië, ten gevolge van den hongersnood, eene snelle, rijzing heeft veroorzaakt, eene rijzing welke bij het ophouden dier oorzaak weder in eene daling is veranderd. Zoo zoude bij de ontdekking van mijnen van den verwachten rijkdom der Caribou-mijn eene daling in den zilverprijs kunnen ontstaan, om wederom in eene rijzing te verkeeren, wanneer bij nader onderzoek eene snelle uitputting dier schatten te gemoet gezien wordt.

Voor mij heeft intusschen een ander argument, door de Staatscommissie gebezigd, de meeste waarde: het is dat van het isolement, waarin wij zouden komen, wanneer wij den zilveren standaard behielden. Engeland heeft den gouden standaard, Duitschland gaat daartoe over, Zweden, Noorwegen en Denemarken volgen dit voorbeeld. Van de Latijnsche Unie zijn de twee aanzienlijkste bondgenooten, Frankrijk en Italië, in het bezit van eene onverwisselbare papier-circulatie. Wel hebben zij nog den dubbelen standaard, maar de zilver-aanmunting, waartoe dezer dagen besloten is, is hoogst beperkt. Onder die omstandigheden is er voor eene kleine en handeldrijvende natie gevaar bij isolement. Wij moeten ons naar onze naburen inrigten en kunnen geene andere keuze doen dan zij gedaan hebben. Volgen wij hun voorbeeld niet, dan hebben wij zelf nog de kans, het overtollige zilver van hen te ontvangen. Alle andere consideratiën daargelaten, komt mij dit argument gewigtig genoeg voor, om ons tot den stap te noodzaken, dien ik niet betreuren zal.

Tot mijn verwondering evenwel vond ik zoowel in het verslag der Staats-commissie, als in het rapport der kamer, en in verschillende over het onderwerp uitgekomen brochures, betuigingen van leedwezen, dat wij ons voortreffelijk ingerigt muntstelsel moeten verlaten. De een acht het noodzakelijk, de ander niet, maar allen betreuren het gemis van iets, dat op zich zelf zoo uitnemend is. Nu veroorloof ik mij daaromtrent van gevoelen te verschillen; ik koester niet die groote bewondering voor ons tegenwoordig wettig betaalmiddel. Het daarin toegepaste decimaal-stelsel laat ik buiten rekening, ik heb uitsluitend het oog op de bruikbaarheid onzer munt als betaalmiddel. En dan acht ik het niet te veel gezegd, als ik beweer, dat zij voor het verkeer in de hoogste mate ongeriefelijk en voor den handel als betaalmiddel feitelijk ongeschikt is. Voor het dagelijksch verkeer is onze munt alleen bruikbaar bij kleine betalingen. Het zilver is zoo zwaar, dat men er noode eenige hoeveelheid van bij zich draagt. Als u het ongeluk treft bij eene betaling in een bankbiljet van 25, 40 of 60 gulden, specie tot een bedrag van ƒ20 of meer terug te ontvangen, dan gevoelt gij daarvan onmiddellijk den last en gij zult u zoodra mogelijk van de overtollige zwarrte trachten te ontdoen. Niet altijd en overal zijn muntbiljetten verkrijgbaar, en ook deze hebben weinig aantrekkelijks. Die van ƒ50 zijn zoo onhandig gemaakt, dat elkeen aarzelt ze in betaling te nemen: zij zijn bijna geheel uit de circulatie verdwenen. Ook ons muntbiljet van ƒ10 is niet zeer gewild. Ligt het in den onbehagelijken vorm, in den onoogelijken toestand waarin zich de meesten bevinden? Of moet men de oorzaak daarvan zoeken in het gemis aan begrip bij het publiek, omtrent den grondslag waarop het muntbiljet berust? Zooveel is zeker, dat van regeeringswege weinig gedaan wordt om het populair te maken. Zoo werd onlangs eene waarschuwing tegen oude muntbiljetten in de Staatscourant geplaatst, in zoo onduidelijken vorm, dat het publiek er niets van begreep. Het maakte van de gelegenheid gretig gebruik, om zich van alle muntbiljetten te ontdoen, en bij honderden en duizenden stroomden deze naar de Nederlandsche Bank terug. Het vooroordeel is nog niet geweken.

Hoeveel ongerief de handel ondervindt van ons voortreffelijk muntstelsel, is welligt niet algemeen bekend. Een man die uitgezonden wordt om eene betaling te ontvangen, kan gevoegelijk niet meer dan ƒ 2000, hoogstens ƒ 3000 in zilver dragen. Bij speciebetalingen van eenig aanbelang moet het vervoer in karren geschie-

den. Daarbij bedenke men, dat het zilver wettig betaalmiddel is, dat een ieder u kan noodzaken het te nemen, dat gij het niet kunt of moogt weigeren. De betalingen in specie gaan voorts van het ongerief vergezeld, dat gij meestal niet in staat zijt het zilver ter plaatse waar gij het ontvangt na te tellen, uit gebrek aan ruimte of aan tijd. Zij geschieden dan ook meestal op goed geloof. Men neemt de zakken geld aan, om ze tehuis na te tellen. Allerlei reclames zijn daarvan natuurlijk het gevolg. Deze vindt een gulden te weinig, een ander eenige 2 francstukken in plaats van guldens. Het onaangename daarbij is, dat men niet kan uitmaken aan wien de schuld ligt. Voorzorgsmaatregelen, als het verzegelen en wegen van zakken, zijn niet afdoende. Het verzegelen der zakken belet niet dat zij van onderen kunnen losgemaakt en weder toegenaaid worden. Wegen bewijst u niet dat er in den zak slechts zilver is.

Genoegzame reden voor den handel, om ongaarne het zilver te ontvangen, waarmede hij zich zoo slecht behelpen kan. Het ging zoo ver, dat hij zich eer eene kleine provisie getroostte, dan met zilver opgescheept te worden. Het is van algemeene bekendheid, hoe tot voor weinige jaren de kassiers te Amsterdam aan den houder van kassierspapier, die om betaling kwam vragen, meestal zilver aanboden. Bankbiljetten konde hij slechts bekomen, wanneer hij ⅛ pCt. of 1/16 pCt. provisie wilde betalen. Het is niet waarschijnlijk, dat de kassiers hunne kassen in specie hielden, - zij mogen daarvan eenen zekeren voorraad gehad hebben, doch niet genoeg om alle betalingen daarin te effectueeren. Zij maakten eenvoudig gebruik van de ongeriefelijkheid van ons wettig betaalmiddel, om voor zich eene premie te bedingen op de betaling in bankbiljetten, wel overtuigd dat men geen zilver konde of wilde nemen.

Inderdaad heeft onze zilveren standaard gewerkt als eene premie op het bankbiljet. Wij vinden daarin een der oorzaken van de groote uitgifte van bankbiljetten. Vooral de uitgifte van enorme hoeveelheden klein bankpapier is het gevolg van ons gebrekkig muntstelsel. De circulatie van bankbiljetten van ƒ 25 is verbazend groot, en nog steeds toenemende.

Nu is het volkomen waar, dat het bankbiljet der Nederlandsche Bank zoo goed is, dat het in de leemte van ons muntstelsel bijna geheel voorziet; dat het inderdaad wenschelijker is, met het oog op de besparing van ruilmiddel, als er bankpapier in stede van metaal circuleert, doch het kan de bedoeling van onzen wetgever niet ge-

weest zijn ons een muntwezen te verschaffen, dat ons dwong een bankbiljet te gebruiken, 'twelk geen wettig betaalmiddel is.

De voortreffelijke werking en de volkomen soliditeit van het Nederlandsch bankbiljet hebben gemaakt, dat wij de lasten onzer muntwet niet zeer hebben gevoeld, maar deze is daarom niet minder gebrekkig. Ook om die reden acht ik den gouden standaard wenschelijk.

Men leze over dit onderwerp het uitmuntende artikel van den heer Victor Bonnet, ‘la question monétaire’ in den Revue des deux Mondes van 1 Nov. 1873, na. Volgens hem is de groote uitbreiding van het fiduciair papier ten gevolge van den zilveren standaard niet wenschelijk voor een land, en niet geheel zonder gevaar voor al te groote uitbreiding van het credietsysteem, terwijl het aan den anderen kant de duurte der prijzen bevordert.

Wanneer wij nu tot het aannemen van den gouden standaard overgaan, dan blijft ons de vraag, of wij bij ons zelfstandig muntstelsel zullen volharden, of dat wij ons bij een der andere bestaande zullen aansluiten.

Op den voorgrond wensch ik te zeggen, dat het vraagstuk der munteenheid mij steeds vrij koud gelaten heeft. Ware er eenige kans voor eene wereld-munteenheid, of slechts eene Europeesche munteenheid, ik konde mij voorstellen, dat onze Regeering zich voor zulk een grootsch doel last, moeite en opofferingen getroostte. Maar daarvan kan geen sprake zijn. Duitschland heeft pas begonnen met zijn markenstelsel, Engeland heeft even weinig lust om zijnen sovereign, als Frankrijk om den frank los te laten. Er kan dus slechts gedacht worden aan aansluiting aan één dier landen, waardoor wij tegenover de andere geen stap verder komen. Deze aanwinst acht ik niet bijzonder groot. Wanneer wij den gouden standaard hebben, dat is, dat wij hetzelfde metaal gebruiken als onze naburen, dan is al het overige bijzaak. De verrekening met vreemde landen gaat thans in fondsen, wissels en goud in baren gemakkelijk genoeg. Het muntloon van goud is betrekkelijk zoo gering, dat ook verzending van gemunt geld geen overwegend bezwaar oplevert.

De Staatscommissie heeft dan ook geadviseerd tot behoud van ons guldenstelsel, en ditzelfde wordt in het wetsontwerp voorgesteld. Nu zijn er verschillende denkbeelden geopperd, om ons guldenstelsel eenigermate in overeenstemming te brengen met een der stelsels in andere landen bestaande, door de aanmunting van de

eene of andere soort goud geld, dat met eene vreemde soort, hetzij in ponden, in marken of in franken gelijke waarde heeft. Het beste betoog dat geleverd is, is naar mijn inzien dat van den heer Vissering die een 12 guldenstuk wil, dat met den Engelschen sovereign overeenkomt. Vooreerst past het in ons guldenstelsel, en voorts toont de heer Vissering aan, hetgeen hij met uitvoerige cijfers staaft, dat onze betalingen gemakkelijker kunnen geschieden in 12 en 6, dan in 10 en 5 guldenstukken. Hij vergeet evenwel in aanmerking te nemen, dat in een land waar het decimaal-stelsel in alles gehuldigd wordt, ook verreweg de meeste betalingen in de veelvouden van 5 en 10 gulden plaats vinden. Daarmede vervalt de grootste kracht van zijn argument. Dat ons 12 guldenstuk in Engeland zoude circuleeren, mag men op goede gronden in twijfel trekken, wanneer men weet hoe weinig de Australische sovereign nog populair is. Wij zouden daarentegen wel gezegend worden met den Engelschen wigtigen en min wigtigen sovereign. Doch gesteld dat dit niet het geval zoude zijn, dat men voorzigtigheidshalve beide in de circulatie zoude weigeren, waar blijft dan het nut van ons twaalfguldenstuk?

Nog eenige andere denkbeelden zijn geopperd, onder anderen:

het maken van een 12 guldenstuk overeenkomende met een 20 markstuk;

een 12 guldenstuk overeenkomende met 25 franken;

een 10 guldenstuk van zoodanige waarde, dat 12 gulden gelijk zouden staan met 25 franken;

onzen gulden gelijk te maken met twee franken.

Bij al deze plannen wil men dus den gulden behouden en die om het zoo uit te drukken, wringen, tot hij in het marken- of frankenstelsel past. Het moge zijn, dat dit eenige voordeelen aanbiedt, zeer duidelijk zijn zij mij nog niet. Het tot vervelens toe herhaalde argument van gemak voor reizigers komt daarbij ter nauwernood in aanmerking. Zoolang men in elke stad, aan elk spoorwegstation, in elk hotel, van eenig aanbelang, Nederlandsch bankpapier kan verwisselen tot koersen, welke weinig verlies opleveren, is er voor den reiziger werkelijk zulk een groot ongerief niet in, dat hij zich tijdelijk van andere munt moet bedienen. Schiet zijne scherpzinnigheid daarbij te kort, dan doet hij beter te huis te blijven, want vreemde munt zal hij toch moeten ontvangen.

Dat eene dergelijke muntaansluiting den handel groote voordeelen

zoude aanbrengen, trek ik ook in twijfel. Wanneer de gouden standaard wordt aangenomen, zullen de atwijkingen der wisselkoersen zich binnen zeer enge grenzen beperken, zoodat de betaling in wissels meestal zonder nadeel zal kunnen geschieden. Bovendien bedient de handel zich bij voorkeur van wissels voor het verrichten van betalingen, omdat de wissel zelf het bewijs van betaling oplevert.

De heer van Houten stelt zich wonderen voor van eenen negotiepenning, die aan het 20 markstuk zou aansluiten. Doch deze penning zoude weder niet passen in ons guldenstelsel, en dus hier te lande zelf bij den zilveren standaard weinig of niet circuleeren. Als men dien dus voor betalingen van eenig aanbelang zoude willen gebruiken, zoude men hem daartoe opzettelijk moeten laten aanmunten. Want waar anders zoude hij in genoegzame hoeveelheden verkrijgbaar zijn? De Nederlandsche Bank zal haar voorraad wel houden in munt of muntmateriaal, en niet in negotiepenningen. Elke uitgifte van bankpapier betaalbaar in negotiepenningen, zoude op circulatie dier stukken gebaseerd moeten zijn, en dit is niet te verwachten.

Meerdere aanbeveling verdient naar mijn inzien het denkbeeld om ons guldenstelsel af te schaffen, en door een ander te vervangen. Het markenstelsel, waaraan Duitschland zich nog moet gewennen, komt daarvoor minder in aanmerking dan het frankenstelsel. Ik bedoel geen conventie met, of opneming in de Latijnsche Unie, maar eenvoudige aanneming van den frank met den enkelen gouden standaard, zoodat onze stukken van 10 en 20 franken met die der Latijnsche Unie gelijk zouden staan.

Dit zoude ons eenige tastbare voordeelen opleveren. Vooreerst eenheid van gouden munt met een groot gedeelte van Europa, en daardoor gemakkelijke verrekening. Voorts de voortreffelijke decimaliteit van den frank. De halve cent valt weg uit onze boeken, en het tienstuiversstuk uit onze betalingen, met behoud van beiden in den vorm van 1 centime en 1 frank van ongeveer gelijke grootte.

Nu wij toch tot eene algeheele vermunting overgaan, had dit denkbeeld wel eenige overweging verdiend. De bezwaren zijn evenwel ook niet gering te achten. De afschaffing van den gulden zoude ons moeten leiden tot een algeheele herziening van alle verbindtenissen van geldelijken aard. Ook zouden wij in Indië waarschijnlijk den gulden behouden en dus genoodzaakt worden met Indië in andere munt te rekenen dan wij zelf bezitten.

Ditzelfde ongerief bekomen wij niet, wanneer wij in Indië den

zilveren, in Nederland den gouden standaard zullen hebben met behoud van den gulden. De wisselkoers zal waarschijnlijk eene andere verhouding aannemen, maar daarbij zal het blijven. De Indische gulden zal zich niet veel verder van pari verwijderen dan tot dus ver, maar vermoedelijk in omgekeerde verhouding.

Welligt hebben deze consideratiën de Regeering geleid tot het besluit om den gulden te behouden. Trouwens wanneer wij slechts hetzelfde metaal gebruiken als onze naburen, dan doet het fatsoen dat wij aan ons goudstuk willen geven er weinig aan toe. Het is eene bijzaak, voor welke men zich niet warm behoeft te maken.

Een enkel woord over den overgangskoers. De Regeering stelt die voor op 1 : 15.604, dat is dezelfde verhouding, welke bij de vermunting in 1847/50 is aangenomen, een koers die vrij wel overeenstemt met de waardeverhouding in de laatste jaren, vóór de aanzienlijke daling in den zilverprijs is ontstaan.

Ik meen daarbij te mogen opmerken, dat er voor de Regeering geene noodzakelijkheid bestaat, eene andere waardeverhouding aan te nemen dan de actueele. Het is eene geheel vrijwillige opoffering harerzijds, die haar gemakkelijk gemaakt wordt door de mogelijkheid het ontmunte zilver naar Java te zenden.

Bedrieg ik mij niet, dan kan men het plan der Regeering in korte woorden dus omschrijven. De Regeering ontvangt koffij uit Oost-Indië en verkoopt die tegen goud. Het goud gebruikt zij voor de verwisseling van zilver, gulden tegen gulden. Dit zilver zendt zij naar Oost-Indië om weder koffij mede in te koopen. Schijnbaar verliest zij dus niet veel op de ontmunting.

Doch wanneer, zooals waarschijnlijk is, de wisselkoers in Indië stijgt, b.v. van 101 tot 98, dan wordt dit verlies wel geleden. Vooreerst derft de Regeering het voordeel van den wissel, ten tweede mag zij den Javaan wel zooveel meer voor zijn koffij geven, als het zilver minder waarde heeft.

Het verlies zal dan wel minder tastbaar zijn; men zal het moeten zoeken in mindere batige sloten, doch daar dit wisselvallige baten zijn, springt het minder in het oog.

Het plan is vernuftig uitgedacht. De zilveren pil wordt verguld of beter gezegd in koffij gewikkeld en zoo gemakkelijk geslikt.

De heer Pierson noemt eenige bezwaren op, welke tegen den

gouden standaard zijn aangevoerd, en wederlegt die op uitmuntende wijze. Het belangrijkste komt mij voor, dat te zijn, 't welk men oppert met het oog op onze credietmarkt.

De vele wisselingen, welke de Engelsche disconto-markt in de laatste jaren heeft ondergaan, maken sommigen beangst, dat wij bij de invoering van den gouden standaard aan dezelfde dobberingen zullen blootstaan. Die vrees deel ik niet. Men geeft zich, naar mijn inzien, niet genoegzaam rekenschap van het hemelsbreed verschil tusschen de Engelsche geldmarkt en de onze. Ook verliest men uit het oog, dat de exceptioneele toestand waarin Engeland sedert 1870 heeft verkeerd, zal ophouden, wanneer de gouden standaard in Duitschland, Nederland en een groot gedeelte van het overige Europa zal zijn ingevoerd. Wat vóór dien tijd de Fransche Bank voor Engeland was, zal dan door een aantal andere Banken worden aangevuld, en bij vraag naar goud zal het aanbod ook spoediger volgen.

Wij behoeven evenwel niet te vreezen, al zal ons dan eer goud gevraagd worden dan nu zilver, dat wij daarom in eene voortdurend gespannen credietmarkt zullen verkeeren. Onze toestanden zijn geheel anders dan de Engelsche, voornamelijk omdat de stelling der Nederlandsche Bank in onze geldmarkt eene oneindig krachtigere is, dan die der Engelsche Bank in de Britsche geldmarkt. Niet alleen door de verdeeling der Bank van Engeland in een Issue-Department en een Banking-Department. Niet alleen omdat de middelen van het Banking-Department voor een groot deel bestaan uit dezulken, welke in een tijd van crisis het eerste worden weggenomen. Maar hoofdzakelijk omdat de Bank van Engeland eene reserve heeft, die te allen tijde zeer gering is, tegenover de massa opeischbare schulden welke er ten laste van de Banken in het algemeen bestaan. De verbazende uitbreiding van het boekcrediet, de groote besparing van het ruilmiddel die daardoor ontstaat, en die in gewone tijden uiterst voordeelig is, maakt de Engelsche geldmarkt hoogst gevoelig. De Engelsche Bank heeft geen ander middel dan door snelle verhooging van disconto hare reserve te sterken en laat zich in tijden van meerdere geldruimte te spoedig verleiden om het disconto lager te stellen, dan zij gerechtigd is met het oog op hare betrekkelijk geringe reserve.

In Nederland zijn wij van die toestanden ver verwijderd. Het boekcrediet heeft hier nog slechts eene geringe uitbreiding, althans

vergeleken met het bankbiljet, dat van jaar tot jaar meer ingang gevonden heeft. Van de eene zijde is er dus het Nederlandsche publiek, dat zich door ruime kassen wapent tegen eenen aanval van buiten, van de andere zijde de Nederlandsche Bank, wier geschiedenis en traditiën eenen genoegzamen waarborg opleveren, dat zij zich eene behoorlijke reserve niet zal laten ontnemen.

Dat de verwisseling van standaard ons plotseling in eenen anderen toestand zal brengen acht ik ondenkbaar. Verandering in gewoonte kost in Nederland meer tijd. Zoo acht ik het ook onwaarschijnlijk, dat de gouden munt eenen zeer merkbaren invloed zal uitoefenen op de circulatie van bankbiljetten. Men heeft zich eenmaal zoo gewend aan het bankbiljet, zelfs aan het kleine, dat men dit bij voorkeur zal blijven gebruiken.

Wanneer er een nieuw muntbiljet wordt gemaakt, dan hoop ik dat men daaraan eenen beteren en meer behagelijken vorm zal geven. Ook acht ik het wenschelijk, dat men op in het oog vallende wijze aantoone, wie de debiteur is. Voldoet het aan den smaak van het publiek, dan is er geene reden, waarom het niet even goed zoude kunnen circuleeren naast onze gouden munt als indertijd de Engelsche £ 1 st. Note, naast den sovereign. Doch men verontruste den houder niet te dikwijls door duistere mededeelingen in officieele regeeringstaal.

Bij den geringen tijd welke mij voor deze aankondiging gelaten is, moet ik mij tot deze weinige beschouwingen bepalen.

Evenwel nog deze opmerking. Het kan zijn, dat wij over vijf, over tien of twintig jaren tot het resultaat komen, dat wij ons bedrogen hebben. Dat wij even goed den zilveren standaard hadden kunnen behouden, en dat de waardeverhouding tusschen beide metalen niet aanmerkelijk veranderd is. Dat de vrees voor prijsslingeringen, voor isolement denkbeeldig is geweest.

Maar niettemin acht ik het op dit oogenblik buiten twijfel, dat wij tot geen ander besluit mogen komen, dan ons muntstelsel te verlaten. Wanneer een gevaar u dreigt, moet gij trachten het af te wenden als dit mogelijk is. Blijkt het later, dat het ongeluk u niet zoude getroffen hebben, dan hebt gij eenige moeite en kosten voor niets gemaakt, doch gij hebt het bewustzijn gehandeld te hebben overeenkomstig uwen plicht.

Amsterdam, 21 Februari 1874.

B. HELDRING.

***La branche ainée des Bourbons, par le Comte Gruau de la Barre. Haarlem*, 1871.**

Een exemplaar van dit boek werd ons terstond bij de uitgave ter beoordeeling toegezonden. Wij waren toen echter van oordeel dat het onderwerp voor onze lezers niet bijzonder belangrijk was, en legden het daarom voorloopig ter zijde. Maar thans, nu de zaak, waarover het handelt, op nieuw voor den rechter is gebracht en in tweede instantie bepleit wordt, en nu de nieuwsbladen uitvoerig verslag van het proces geven en bij velen belangstelling wekken, schijnt het ons niet ongepast, de aandacht onzer lezers op dit jongste geschrift van den heer de la Barre, den onvermoeiden verdediger van den zich noemenden Duc de Normandie en diens erven, te vestigen; en ik maak meteen van deze gelegenheid gebruik om de historische vraag, die aan het rechtsgeding ten grondslag ligt, volgens de methode der geschiedvorsching te behandelen.

Volgens de historische methode. Hoe zeer toch verschilt die van de methode der advokaten. Bij het herlezen van de conclusie van het publiek ministerie en van het pleidooi van Mre Jules Favre, ter eerster instantie in het jaar 1851, is dat verschil mij op nieuw en scherper dan ooit in het oog gesprongen. Niet dat ik mij zou verbazen over de partijdigheid waarmee de advokaat slechts ééne zijde van de quaestie toont, of over het meten met verschillenden maatstaf, al naar dat hij zijn eigen bewijsstukken aanprijst, of die van zijn tegenpartij weerlegt; dat ligt in den aard van het beroep: hij is pleiter en niet rechter. Maar wat mij verwondert, is de eigenaardige methode van onderzoek, de zonderlinge waardeering van de bewijskracht van getuigenissen en documenten. Hoe worden hoofdzaak en bijzaken verward. Hoe pluist men kleinigheden uit, hoe glijdt men over de eigenlijke quaestie heen. Hoe hooge waarde wordt er gehecht aan geruchten en vermoedens, aan den indruk dien feiten en voorstellingen op anderen hebben gemaakt, zonder dat men zich afvraagt of op het oordeel van die anderen vertrouwd kan worden. Hoe nauw wordt er gelet op elk gebrek in den vorm der bewijsstukken. De minste afwijking van de voorgeschreven formule ontneemt aan een acte alle waarde. De kleinste tegenstrijdigheid in beuzelingen, die met de hoofdzaak weinig of niets te maken hebben, is voldoende om aan een geheele getuigenis alle

geloof te ontzeggen. Daarentegen stapt men zonder omzien heen over ongerijmdheden die, sedert de tijd der wonderen voorbij is, niet meer geloofd kunnen worden dan door kinderen en dwazen of door een advokaat voor de balie.

De vraag, waarop in dezen alles aankomt, is tweeledig: Is de ongelukkige zoon van Lodewijk XVI op tienjarigen leeftijd in den toren van den Tempel gestorven; of is hij uit de gevangenis ontkomen en na langdurige omzwerving onder den naam van Naundorff eindelijk in 1845 te Delft overleden? De aard van de vraag bepaalt van zelf den gang van het onderzoek.

Beginnen wij met ons eenige feiten, die niet in twijfel worden getrokken, te herinneren.

De daufijn of, zoo men wil, de hertog van Normandië, werd, na eerst in den Tempel in het gezelschap van zijn ouders, zuster en tante gevangen gezeten te hebben, vijf maanden na de executie van zijn vader van de zijnen gescheiden en den 3^{den} Juli 1793 onder het opzicht van den afschuwelijken Simon en zijn vrouw gesteld. Hij bleef in hun handen tot den 20sten Januari 1794, en werd sedert geheel alleen opgesloten tot op den val van Robespierre, den 9^{den} Thermidor, dat is den 27sten Juli 1794. Den volgenden dag reeds werd hij uit zijn eenzaamheid, die hem nog meer dan de mishandeling van zijn vorigen bewaker naar lichaam en ziel geknakt had, verlost en aan de betrekkelijk goede zorg van Laurent, een Jacobijn uit den aanhang van Barras, overgeleverd. Deze kreeg den 8sten November 1794 een medehelper in den menschlievenden Gomin, en werd den 31sten Maart daaropvolgenden door Lasne, insgelijks een goedaardig man, vervangen. Tijdens deze twee, Gomin en Lasne, met de bewaking belast waren, stierf de daufijn, of althans het kind dat men voor den daufijn hield, op Maandag den 8sten Juni 1795.

Den dag daarop gaf Achille Sévestre, uit naam van het Comité de sûreté général, aan de Conventie kennis van het sterven en van den loop der ziekte in deze woorden:

‘Citoyens, depuis quelque temps le fils de Capet était incommodé par une enflure au genou droit et au poignet gauche. Le 15 floréal [den 4^{den} Mei 1795] les douleurs augmentèrent, le malade perdit l'appétit et la fièvre survint. Le fameux Desault, officier de santé, fut nommé [den 6^{den} Mei] pour le voir et pour le traiter; ses talents et sa probité nous répondaient que rien ne manquerait aux soins qui sont dus à l'humanité.

Cependant la maladie prenait des caractères très-graves. Le 16 de ce mois [onjuist; het was den 13^{den}, dat is den 1sten Juni] Desault mourut; le Comité nomma [den 5^{den} Juni] pour le remplacer le citoyen Pelletan, officier de santé très-connu et [den 7^{den} Juni] le citoyen Dumangin, premier médecin de l'hospice de santé, qui lui fut adjoint. Leur bulletin d'hier à onze heures du matin annonçait des symptômes inquiétants pour la vie du malade, et à deux heures un quart après midi nous avons reçu la nouvelle de la mort du fils de Capet.

Le Comité de sûreté générale m'a chargé de vous en informer. Tout est constaté. Voici les procès verbaux qui demeureront deposés dans vos archives.

De eenige onnauwkeurigheid, die wij in dit rapport opmerken, betreft den sterfdag van den geneesheer Desault; zij zal wel daaruit moeten verklaard worden, dat de opvolger van den overledene eerst vier dagen na diens sterven benoemd werd. Hoe dit zij, het is niet wel mogelijk die vergissing ten nadeele van het overige der mededeeling uit te leggen. Maar, werpt men mij tegen, evenmin is juist wat Sévestre aan het slot zegt, dat de processen-verbaal worden overgelegd en in het archief bewaard zullen blijven; immers zij zijn in de archieven niet voorhanden. Die tegenwerping is spoedig beantwoord. Dat de verbalen werkelijk zijn overlegd, kan moeilijk betwist worden, want het rapport werd reeds den volgenden dag in den Moniteur gedrukt, en de leden der Conventie zouden dus daaruit terstond de onwaarheid bemerkt hebben, indien de verbalen *niet* ter tafel waren gebracht. Verder of zij al dan niet in de archieven te vinden zijn, is een vraag, die eerst na een gezet onderzoek met zekerheid te beantwoorden zou zijn. Intusschen bericht ons M. de Beauchesne, die een uitvoerige levensbeschrijving van den daufijn heeft samengesteld[1], dat het proces-verbaal van het overlijden, door een twintigtal burgerlijke en miltaire autoriteiten onderteekend, geboekt staat in het journaal-register van den toren van den Tempel, en hij spreekt er van als had hij dat register zelf in handen gehad. Maar gesteld, dit was zoo niet, dan zou nog het ontbreken van het stuk de waarheid van het feit volstrekt niet schaden. Hoeveel toch is er uit de archieven verdwenen, ten gevolge van slecht beheer of oneerlijkheid.

1 Louis XVII, sa vie, son agonie, sa mort. Paris, 1853. Met deze editie heb ik mij beholpen; een latere had ik niet binnen mijn bereik.

Wij bezitten bovendien de acte van aangift van het overlijden bij den burgerlijken stand. Dat stuk, sedert lang bekend, is gedateerd van den 24sten prairial, dus van vier dagen na het sterven; het is geteekend door Lasne, den bewaker van het kind, en Bigot, als commissaire civil. Tweeërlei grieven zijn tegen deze acte ingebracht: vooreerst zij is wel door Lasne maar niet door zijn ambtgenoot Gomin onderteekend; ten andere zij is eerst vier dagen na den dood gepasseerd. Toegegeven dat die grieven gegrond zijn, wat doen zij dan nog ter zake? Al zondigde de acte tegen den vereischten vorm, dan zou haar zonde toch nooit aan haar historische waarde afbreuk kunnen doen, want er is geen reden te bedenken waarom een valsch doodbericht gemakkelijker vier dagen dan een dag na het afsterven geregistreerd had kunnen worden. Doch de zonde bestaat niet; aan het slot der acte lezen wij: ‘vu le certificat de Dusser, commissaire de police, du 22 de ce mois;’ en dat certificaat is werkelijk door de Beauchesne op het Archief van het Hôtel de Ville, in het register van de commissarissen van policie, gevonden en om zijn belangrijkheid in facsimile door hem afgedrukt: het draagt nevens de handteekening van Lasne, ook die van Gomin, - en daarmee vervalt tevens de tweede grief van zelf. Nu melden de dagbladen wel, dat Favre in zijn onlangs uitgesproken pleitrede het bestaan van dit document in twijfel heeft getrokken, maar ik kan niet gelooven dat een schrijver als Beauchesne zulk een grof bedrog, dat bovendien zoo gemakkelijk nagewezen kan worden, zou gepleegd hebben, en ik verwacht dus dat de twijfel van den advokaat met de stukken weerlegd zal worden, tenzij de brand van 1870 met het stadhuis ook de archieven had vernield, wat ik niet weet. Doch zelfs al ware dat zoo niet, al had Beauchesne ons een valsch certificaat in handen gestopt, dan nog zou de acte van den 24sten prairial bewijs genoeg wezen, te meer daar de handteekening van Gomin volstrekt overbodig is, omdat hij bij elke gelegenheid, tot aan zijn dood in 1841 toe, heeft volgehouden dat de acte waarheid behelsde, en de daufijn den 20sten prairial overleden was.

Van niet meer gewicht is de laatste tegenwerping: Waarom is de acte niet geteekend door de zuster van den doode; waarom heeft men haar, die zich toch in hetzelfde gebouw bevond, niet in de eerste plaats geroepen om zich van zijn overlijden te vergewissen? Op die vraag kunnen alleen de commissarissen en de heeren van de Conventie antwoorden; maar zooveel is zeker, dat zij door den

dood van den daufijn voor zijn zuster verborgen te houden zich zelf gelijk bleven; de arme prinses wist niet wat er van haar betrekkingen sedert haar scheiden geworden was. ‘Mon plus grand malheur était (zoo schrijft zij zelf) de ne pouvoir obtenir des nouvelles de ma mère et de ma tante’. Zij hoorde later op eens hoe zij moeder, broeder en tante, al haar nabestaanden, verloren had.

Behalve de doodacte bezitten wij eindelijk nog het proces-verbaal der lijkopening, op den dag na het sterven, door de twee geneesheeren, die het laatst den patient behandeld hadden, bijgestaan door nog twee andere. Aan de echtheid van dit stuk wordt niet getwijfeld; doch het wordt zoo uitgelegd dat het niet voor maar tegen de identiteit van het doode kind en den daufijn schijnt te getuigen. De geneesheeren verklaren namelijk, dat hun een lijk is overgeleverd, ‘que les commissaires nous ont dit être celui du fils de défunt Louis Capet, et que deux d'entre nous ont reconnu pour être l'enfant auquel ils donnaient des soins depuis quelques jours’. Daaruit zal dan volgen dat zij niet durfden verzekeren, dat zij integendeel betwijfelden, of het lijk, dat zij hadden geopend, wel het lijk van den daufijn was. Maar die uitlegging gaat niet op. De heeren konden immers niet meer verklaren dan hun bekend was: de twee die over het zieke kind hadden gegaan, hadden den daufijn in vroeger dagen niet gekend - zooveel althans wordt ons toegegeven - en zij konden dus niet meer getuigen dan zij deden. Doch, zegt men, de twee andere waren juist gekozen omdat zij den daufijn wel gekend hadden, en hun zwijgen is daarom veelbeteekenend. Ja, als dat waar was, als zij uit dien hoofde gekozen waren, zou de tegenwerping van gewicht zijn. Maar dit is niet zoo. In den brief van Dumangi, van 1817, waarop men zich beroept, staat niet te lezen wat men voorgeeft; er staat eenvoudig, dat die twee geneeskundigen bij voorkeur boven andere geroepen zijn ‘sur l'observation que d'après les qualités personnelles et les rapports qu'avaient eus M. Lassus avec Mesdames de France, et M. Jeanroy dans la maison de Lorraine, leurs signatures seraient d'un tout autre poids’. Die geneesheeren stonden dus wel in zekere betrekking tot het koninklijk huis, maar dat zij den daufijn zouden hebben gekend, en wel zoo goed dat zij in staat waren om zijn lijk, na twee jaren van gevangenschap en ellende, van andere kinderlijken te onderscheiden en voor het zijne te erkennen, is een bewering die nergens op rust. Bovendien, men vergeet dat het bij

een lijkopening niet te doen is om te bewijzen dat de doode waarlijk de persoon is voor wien hij wordt uitgegeven, maar om te erkennen aan welke ziekte hij gestorven is, en in een geval als het onze ook bepaaldelijk om te onderzoeken of hij wel een natuurlijken dood is gestorven. Juist bij zulk een onderzoek verdienden geneesheeren, die met de familie bekend waren en haar vertrouwen genoten, de voorkeur boven geheel vreemde; en dat is het dan ook wat de aangehaalde zinsnede uit den brief van Dumangin wil zeggen. - Het resultaat der lijkopening was, dat alle kenteekenen wezen op ‘un vice scrofuleux existant depuis longtemps et auquel on doit attribuer la mort de l'enfant’.

Wijselijk, de tijdsomstandigheden in aanmerking genomen, vermeldden de heeren niet, aan welke oorzaken de ontwikkeling en de snelle vordering der kwaal te wijten was. Trouwens, een ieder wist dit toch reeds. De ondergane mishandeling, de verwaarloozing, de onreinheid, het gevoel van verlatenheid en ellende hadden de kiem der ongesteldheid, die anders misschien onontwikkeld zou gebleven zijn, snel en gestadig doen wassen en het jeugdige leven gesloopt. Zoo zag onder andere de zuster van het arme kind de zaak in. In het aandoenlijke verhaal van het gebeurde in den Tempel, dat zij, de latere Duchesse d'Angoulême, nog in de gevangenis opstelde, en naderhand, misschien eenigszins gewijzigd, in het licht gaf, spreekt zij aldus over de ziekte en het sterven van den daufijn:

‘Dans les premiers jours de Novembre il arriva un autre commissaire nommé Gomier (zij bedoelt Gomin) pour rester avec Laurent. Il eut un soin extrême de mon frère. Depuis longtemps on avait laissé ce malheureux enfant sans lumière; il mourait de peur. Gomier obtint qu'il en eût à la fin du jour; il passait même quelques heures auprès de lui, pour l'amuser. Il s'aperçut bientôt que les genoux et les poignets de mon frère étaient enflés; il crut qu'il allait se nouer: il en parla au comité.... Le 19 décembre le comité général vint au Temple à cause de sa maladie; cette deputation vint aussi chez moi, mais on ne me dit rien.... Pendant l'hiver mon frère eut quelques accès de fièvre, il était toujours auprès du feu.... Sa maladie empirait et ses genoux enflaient beaucoup.... Au commencement du printemps.. la maladie de mon frère empirait de jour en jour; ses forces diminuaient; son esprit même se ressentait de la dureté qu'on avait si longtemps exercée envers lui, et s'affaiblissait insensiblement. Le comité de

sûreté générale envoya pour le soigner le medecin Desault; il entreprit de le guérir quoiqu'il reconnût que sa maladie était bien dangereuse. Desault mourut; on lui donna pour successeurs Dumangin et le chirurgien Pelletan. Ils ne conçurent aucune espérance. On lui fit prendre des médicaments qu'il avala avec beaucoup de peine. Heureusement sa maladie ne le faisait pas beaucoup souffrir; c'etait plutôt un abattement et un dépérissement que des douleurs vives. Il eut plusieurs crises fâcheuses; la fièvre le prit, ses forces diminuaient chaque jour, et il expira sans agonie... Je ne crois pas qu'il ait été empoisonné, comme on l'a dit et comme on le dit encore: cela est faux d'après le témoignage des médecins qui ont ouvert son corps, où ils n'ont pas trouvé le moindre vestige de poison.'

De prinses, die den zieke geen enkele maal sedert Januari 1794 had gezien, heeft deze berichten waarschijnlijk vooral van Gomin, den vriendelijken bewaker van haar en haar broertje, vernomen; zij was over dien man en zijn gedrag jegens haar zoo bijzonder tevreden, dat zij hem uitkoos om haar tot aan de grenzen van Frankrijk uitgeleide te doen, toen zij een half jaar na den dood van den daufijn tegen eenige gevangen afgevaardigden en agenten der Republiek aan haar neef, den keizer van Duitschland, werd uitgewisseld. In alle geval loopt haar verhaal slechts over de laatste maanden voor den dood; en het is daarom een gelukkig toeval, dat wij haar beschrijving kunnen vergelijken met een verslag van den toestand, waarin het kind zich bij den val van Robespierre bevond. Lombard de Langres heeft ons in zijn Mémoires (die ook voor de geschiedenis der Bataafsche Republiek niet onbelangrijk zijn) het treurige verhaal bewaard van het bezoek dat Barras, onmiddellijk na den val van Robespierre, aan de gevangenen in den Tempel bracht. Wij weten wel niet, hoe Lombard daaraan gekomen is en kunnen dus voor de geloofwaardigheid niet instaan; maar het is nog bij het leven van Barras, en blijkbaar zonder eenige partijdige bedoeling, uitgegeven in 1823, dus voor het optreden van den pretendent, zoodat er geen reden bestaat om de waarheid ervan in twijfel te trekken.

Volgens dat verhaal dan vond Barras het kind liggende niet op zijn bed, maar in een krib, in een staat van walgelijke onreinheid en in een stemming van volstrekte apathie.

'Ne s'étant point dérangé de sa position quand on était entré,

Barras crut qu'il dormait; mais s'apercevant qu'il avait les yeux ouverts, il lui demanda pourquoi il préférait ce berceau à son lit, où il serait beaucoup mieux. L'enfant sans bouger davantage, répondit qu'il souffrait moins sur cette couchette que dans son lit. Sur la question que lui fit le général, s'il était malade et où était son mal, l'enfant, au lieu de parler, se contenta d'indiquer sa tête et ses genoux. Barras l'engagea à se lever. Il ne bougea point...'

Ik behoef niet meer af te schrijven. Het bovenstaande is toereikend om te doen zien, dat van den 9^{den} Thermidor en waarschijnlijk van nog vroeger af, de ziekte steeds dezelfde verschijnselen vertoonde en een geleidelijk verloop nam tot den dood toe. Wij zullen in het vervolg zien, waarom het van belang is dien gelijkmatigen voortgang der ziekte, gedurende zooveel maanden, niet uit het oog te verliezen.

De dood zelf en de identiteit van den doode en den daufijn is door de acten, die tot ons gekomen zijn, voldoende en meer dan voldoende zelfs geconstateerd. Ware dit met meer omhaal, met angstvalliger zorgvuldigheid geschied, dan zou men juist in zulke overdreven voorzorg een grond vinden voor achterdocht; immers men pleegt met overdadige voorzichtigheid te beschermen, hetgeen men ducht dat aan hevige aanvallen zal bloot staan.

Evenwel in strijd met de acten en bewijsstukken, die wij hebben meegedeeld, zijn spoedig twee geruchten in omloop gebracht en in sommige kringen geloofd: het eerste, dat de daufijn zijn natuurlijken dood niet gestorven, maar met vergif omgebracht zou zijn; het andere dat hij volstrekt niet overleden was, maar uit den Tempel ontvoerd, en ergens verborgen werd gehouden. Het eerste gerucht gaat ons thans niet aan. Wij hebben ons alleen met het tweede bezig te houden. Dat dit vrij algemeen verbreid was, heeft de heer de la Barre ten overvloede bewezen; het volgt reeds noodzakelijk uit den opgang dien zooveel valsche daufijns hebben kunnen maken. Want achtervolgens hebben niet minder dan vijf personen zich voor den zoon van Lodewijk XVI uitgegeven[1], en allen hebben geloof gevonden en aanhang geworven. De confrontatie van al die pretendenten onderling en de vergelijking van hun voorgeven komt

1 De lezers van 'Le mie prigioni' zullen zich een van dezen, 'l'infelice duca di Normandia', nog wel herinneren, dien Pellico in den kerker te Milaan aantrof.

bij het proces, voor de rechtbank, te pas; ik zal er mij niet mee inlaten; ik bepaal mijn onderzoek tot een van allen, den held van het boek dat ik aankondig, en dan nog wel uitsluitend tot hetgeen hij omtrent zijn ontsnapping uit den Tempel meldt. Ik zal mij niet eens begeven in het beoordeelen van zijn zedelijkheid en geloofwaardigheid, en niet vragen naar zijn antecedenten, die overigens niet voor hem schijnen te getuigen. Hij werd in 1822 te Brandenburg, waar hij woonde, beticht van brandstichting, doch ontslagen uit gebrek aan bewijs; kort daarop weer beschuldigd, thans van het in omloop brengen van valsche munt, en veroordeeld tot drie jaren dwangarbeid. Dat strekt oogenschijnlijk niet tot zijn aanbeveling; maar zijn vrienden beweren, dat hij dit alles geheel onschuldig heeft geleden: het kan zijn; mij ontbreekt het aan de stukken, waaruit de schuld of onschuld moet blijken. Ook zijn landaard is twijfelachtig. Toen hij iu 1810 voor het eerst, zooals hij beweert, in Duitschland kwam, was hij schijnbaar zoo goed Duitscher dat hij kon opgeven te Weimar geboren te wezen. Toen hij in 1832 in Frankrijk kwam, was hij daarentegen zoo weinig Franschman, dat zijn eigen advokaat verklaart: ‘cet homme, nommé Naundorff, ne parlait pas la langue francaise’; maar zijn vrienden meenen dat dit alles best te verklaren is; ik mag het lijden. In 1818 was hij te Spandau in het huwelijk getreden met een burgermeisje, in de protestantsche kerk; en bij die gelegenheid gaf hij op 40 (of 43)jaren oud te zijn, hoewel de daufijn in dat jaar niet ouder zou geweest zijn dan 33 jaar; zijn vrienden beweren dat hij daartoe goede reden had; ik zal het niet tegenspreken. Aan den anderen kant zal ik ook niet onderzoeken, hoe het mogelijk is dat hij door zoovelen, die met de jeugd van den daufijn en met het koninklijk huis van nabij bekend waren, voor den zoon van Lodewijk XVI werd erkend, als hij niet waarlijk was voor wien hij zich uitgaf. Evenmin zal ik vragen, wat wij te denken hebben van de gelijkenis van hem en zijn kinderen op de Bourbons, waarvan door zijn vrienden zoo hoog wordt opgegeven. Dat alles betreft de hoofdzaak slechts van terzijde; de officier van justitie en de advokaten mogen daarover strijden, en de rechtbank beslissen; ik haast mij terug te keeren tot mijn onderwerp, en de vraag te behandelen: zoo de daufijn niet in den Tempel gestorven is, wat is er dan met hem gebeurd en van hem geworden?

Hooren wij wat de pretendent daaaromtrent zelf bericht. Hij

zelf; want in 1836, na zijn uitzetting uit Frankrijk, heeft hij tot verdediging zijner aanspraken een ‘Abrégé de l'histoire des infortunes du Dauphin’ aan een zijner vrienden gedicteerd en in het licht doen geven. Die eerste Londensche uitgaaf is mij nooit onder de oogen gekomen, maar zij staat in het werk, dat ik aankondig, overgedrukt en daaraan kunnen wij ons veilig houden. Ten behoeve mijner lezers, die het boek niet binnen hun bereik hebben, laat ik hier een uittreksel volgen, zooveel mogelijk met de eigen woorden van den schrijver, om zelfs den schijn van onjuistheid te vermijden. Nadat hij over de ellende van zijn gevangenschap heeft uitgeweid, vervolgt hij aldus.

‘A cette époque des amis avaient formé le projet de me soustraire à mes bourreaux; on ne tarda pas à en comprendre l'impossibilité. Un seul chemin conduisait à moi, et cette unique issue était si soigneusement gardée qu'on n'eût pas fait entrer ou sortir une souris sans être aperçu.... Par conséquent, comme il était impossible de me faire évader, on résolut de me cacher dans la Tour même, pour faire croire à mes persécuteurs que j'étais sauvé.... Un jour mes protecteurs me firent avaler une dose d'opium que je pris pour une médecine, et bientôt je me trouvais moitié eveillé moitié endormi. Dans cet état, je vis un enfant qu'on me substitua dans mon lit, et moi je fus couché au fond de la corbeille dans laquelle cet enfant avait été caché sous mon lit. J'entrevoyais, comme si c'eût été un rêve pour moi, que l'enfant n'était autre qu'un mannequin dont le masqué représentait très naturellement ma figure.... Cependant j'avais entièrement perdu connaissance et lorsque je repris mes sens, je me trouvai enfermé dans une grande pièce qui m'était tout-à-fait étrangère: c'était le quatrième étage de la Tour. De vieux meubles de toute espèce encombraient cet étage, au milieu desquels on m'avait disposé un gite qui communiquait avec un cabinet, pris dans une tourelle, où l'on m'avait mis de quoi vivre. Toute autre issue était barricadée.’

In dit vlieringhok heeft het arme kind dood-alleen, en zonder vuur, den geheelen winter en het geheele voorjaar tot in Juni doorgebracht, en dat wel dien buitengewoon strengen winter van 1794 op '95, waarin de Fransche republikeinen ons land over de bevroren rivieren zijn binnengedrongen. Gelukkig dat de lijder 40 jaren later schrijven kon ‘je fis peu de cas du froid que je ressentais’. - Zijn vrienden hadden niet gedacht, dat hij zoo lang opgesloten zou moeten

zitten; zij rekenden er op dat, zoodra het bedrog met de pop ontdekt was, de bewaking van den toren minder streng en bijgevolg een ontsnapping mogelijk worden zou. Maar zij hadden buiten het comité de sûreté générale gerekend. Hooren wij verder:

'Le soir même le mannequin fut découvert, mais le gouvernement d'alors trouva bon de tenir secrète mon évasion qu'il croyait consommée.... A l'effet de masquer entièrement la vérité il mit à la place du mannequin un enfant de mon âge réellement muet, et doubla la garde ordinaire, cherchant ainsi à affermir le croyance que c'était bien moi encore.... Je ne puis me rendre compte comment, en depit de toutes ces précautions, le bruit s'est sourdement répandu que le veritable dauphin n'était plus dans la Tour. De telles indiscrétions effrayèrent les agitateurs, et l'on décida de faire mourir l'enfant muet. A cet effet on mêlait à ses alimens des substances qui le rendaient malade, et afin de détourner le soupçon d'un assassinat, M. Desault fut introduit, non pour le guérir mais pour feindre l'humanité. M. Desault visita l'enfant et vit bientôt qu'on lui avait donné une espèce de poison. Il fit préparer un contrepoison par son ami Choppart, pharmacien, en lui déclarant que l'enfant qu'il soignait n'était pas le fils de Louis XVI, qu'il avait connu auparavant. La révélation de M. Desault se répéta; les meurtriers de ma familie, pleins d'effroi, voyant que la vie du muet se prolongeait au travers de leurs tentatives d'empoisonnement, lui substituèrent un enfant rachitique tiré d'un des hôpitaux de Paris. Cette mesure les rassurait encore sur l'appréhension qu'ils avaient, que par accident on ne vint à s'apercevoir que le muet l'était réellement; et pour se soustraire à de nouvelles trahisons ils firent empoisonner Desault et Choppart. Les soins donnés au dernier substitué le furent par des médecins qui, n'ayant jamais vu ni le veritable dauphin ni l'enfant malade, crurent naturellement que c'était moi qu'ils soignaient.... Des motifs impérieux contraignirent le gouvernement à accélérer la fin de cette victime infortunée. Elle mourut, m'a-t-on dit, le 8 Juin 1795, et après l'autopsie son cadavre fut deposé dans une caisse pour être ensuite enterré. Cette caisse, ainsi que le cadavre, fut placé dans la chambre habitée autrefois par mon père. Pendant cette opération j'avais reçu une forte dose d'opium. On me mit dans le cercueil, d'où l'on retira l'enfant autopsié et le tout fut effectué presque à la même heure où on venait chercher le cercueil pour le transporter au cimetière.

A peine l'enfant mort fut-il caché au quatrième étage, lieu où j'étais, que mes amis, instruits de ce qui se passait, chargèrent dans une voiture le cercueil qui me renfermait. Certes, ceux qui ne savaient rien crurent qu'on allait m'enterrer. Mais la voiture était preparée. En allant au cimétière on me mit dans un coffre qu'on avait pratiqué au fond de la voiture, et pour laisser au cercueil le même. pesanteur on le remplit de vielles paperasses. Dès que le cercueil fut enfoui dans la fosse, mes amis rentrèrent avec moi dans Paris. Là je fus confié aux mains d'autres amis, sans que je puisse me rappeler la moindre chose à cet égard. Lorsque je me réveillai, je me trouvai dans un lit et dans une chambre fort propre, seul, avec ma garde-malade, qui était Mme ***.'

Ziedaar het verhaal. Het is goed dat wij weten, dat het van den held der geschiedenis zelf is. Want als de zaken zich werkelijk zoo hebben toegedragen, hebben wij hier een bewijs te meer voor de spreuk: dat de waarheid soms onwaarschijnlijk kan zijn. Ik acht het te eenenmale overbodig, al de onwaarschijnlijkheden op te sommen, waarvan deze vertelling wemelt. Voor het geval dat aan den lezer, die zich den aard der toenmalige regeering en het uiterst strenge toezicht op den toren van den Tempel niet bekend is, juist herinnert, de helft er van ontsnapte, zou toch de andere helft nog altijd sterk genoeg spreken. Vergeten wij daarbij niet dat, indien werkelijk twee kinderen na elkaar de plaats van den daufijn hebben bekleed, alle drie lijdende waren aan zwelling der gewrichten en inzonderheid aan de knie: Barras nam dit waar omstreeks Augustus 1794, dus aan den daufijn; Harmand de la Meuse (over wien zoo straks) in het begin van '95, dus aan den doof-stomme, en de geneesheeren bij de lijkopening aan het rachitische kind. - Doch reeds meer dan genoeg over het verhaal zelf.

Tot staving er van heeft de pretendent eenige documenten overgelegd, die daarentegen onze aandacht wel verdienen. Het zijn drie brieven van de jaren 1794 en '95; zij zijn ongeteekend en zonder adres, maar wij behoeven niemands voorlichting, om ons te overtuigen, dat zij door den gevangenbewaarder Laurent geschreven en aan een der vrienden van den daufijn geadresseerd zijn, waarschijnlijk aan den generaal de Frotté. Ongelukkig zijn de origineelen verloren gegaan, slechts copiën heeft de pretendent te voorschijn kunnen brengen, wier echtheid door geen uitwendige bewijzen gewaarborgd wordt. Waar mogen de brieven zelf gebleven

zijn? Dat blijkt niet. Eerst was gezegd, dat de pretendent ze in 1810 aan den directeur-generaal der policie te Berlijn had overhandigd. Maar dat bleek niet waar te wezen: ‘c'est un erreur (erkent de la Barre) qui aura échappé dans la discussion, mais de nulle importance, puisque nous ne pouvons pas les représenter aujourd'hui et qu'ils out disparu avec les procès-verbaux d'enlèvement.’ Van wien had hij ze dan gekregen? Ook op die vraag geen antwoord. Maar wij kunnen het wel gissen. Want bij een andere gelegenheid vernemen wij dat ‘le général de Frotté, avant de quitter Paris, confia les papiers en question (niet die waarover wij thans handelen) au marquis de Briges, duquel les reçut en dernier lieu mon fidèle ami le comte de Montmorin, qui me delivra ulterieurement tout ce que lui avait remis M. de Briges.’ Geen twijfel of te gelijk met die papieren zijn ook de brieven van Laurent aan Frotté van hand tot hand gegaan, tot zij in het bezit van den pretendent kwamen. Jammer maar, ik herhaal het, dat zij slechts in copie zijn bewaard, omdat nu de echtheid steeds betwistbaar blijft. Bij het proces van 1851 heeft het publiek ministerie, dat den pretendent op zijn woord niet geloofde, ze dan ook met minachting bejegend, en zonder er bij stil te staan, kortaf gezegd: ‘elles ont été fabriqées pour le besoin de la cause.’ Een barre uitspraak, maar die ik geen onbillijke zou durven noemen. Want werkelijk dragen zij het, aan alle geschiedkundigen wel bekende, karakter der onechtheid: zij zeggen juist wat in het belang der zaak gezegd moest worden; zij schijnen veeleer aan het hedendaagsch publiek gericht, dan aan den correspondent aan wien zij geadresseerd heeten te zijn. Maar als de schijn hier niet bedriegt, als de brieven inderdaad ‘pour le besoin de la cause’ vervaardigd zijn, dan doen zij hun maker geen eer aan. Want wat zij moesten bewijzen weerleggen zij, wat zij moesten steunen werpen zij omver. Ik wil den lezer zelf laten oordeelen.

De eerste brief dagteekent van 7 November 1794. Hij dient hoofdzakelijk om te melden: ‘que le petit muet a remplacé le D. (d.i. le Dauphin); les nouveaux municipaux ne se doutent de rien.’ Meteen vememen wij ook, dat ‘sa soeur n'en sait rien; le prudence me force de l'entretenir du petit muet comme s'il était son veritable frère.’ Dit laatste komt best te pas om te verklaren, waarom de zuster later nooit van den broeder heeft willen weten.

De tweede brief is van 5 Februari 1795, en bericht dat M.H.

(d.i. Harmand) de la Meuse op last van het Comité de sûreté générale het stomme kind is komen zien. Dat is niet zonder gevaar. Wie het kind aandachtig gadeslaat, moet bemerken, dat het ‘sourd de naissance et par conséquent naturellement muet’ is. Uit dien hoofde wil B. (d.i. Barras) ‘faire sortir notre muet et le remplacer par un autre enfant malade.’ Maar dat is niet minder gevaarlijk. ‘Substituer encore un autre à celui-là; l'enfant malade parlera, et cela perdra notre demi-sauvé et moi avec.’

Tot toelichting diene, dat het bezoek van M. Harmand sedert lang in al zijn bijzonderheden bekend was uit een brochure door hem zelven in 1814 uitgegeven. Wat hij ook bij dat bezoek gezegd en gedaan had, het was hem niet mogen gelukken een enkel woord aan den daufijn te ontlokken. Het arme kind deed wat hem bevolen of verzocht werd, maar antwoordde op geen enkele vraag. Dit kan ons niet verwonderen, als wij ons herinneren, hoe Barras eenige maanden te voren het kind had aangetroffen; het was sedert nog meer vervallen en nog meer ingezonken, maar overigens geheel hetzelfde. Zoo zouden wij meenen. Maar wij leeren uit dezen brief, dat intusschen het kind van vroeger verdwenen was en vervangen door een doof-stom kind, waarmee H. Harmand zich geruimen tijd bezig hield, zonder er iets van te ontdekken. Niet heel slim van hem. - Maar er is een bezwaar. In den tijd toen de brieven van Laurent voor het eerst aan den dag werden gebracht, nam men aan dat het bezoek van Harmand in de maand December van 1794 had plaats gehad; hij zelf kon zich den juisten tijd niet meer herinneren. Maar de Beauchesne, die bij het opstellen van zijn meermalen aangehaalde levensbeschrijving de registers van de Commune en een aantal authentieke stukken gebruikt heeft, stelt het op den 9^{en} Ventôse, dat is op den 27^{en} Februari, dus drie weken ongeveer na de dagteekening van den brief, die van het bezoek gewag maakt. Als die tijdsbepaling bij nader onderzoek de juiste blijkt te zijn, wordt derhalve de echtheid van den brief meer dan twijfelachtig.

Nog veel erger is het gesteld met den derden, van 3 Maart 1795. Hij is zoo kort, dat ik hem maar in zijn geheel zal afschrijven. ‘Notre muet est heureusement transmis dans le palais du Temple et bien caché; il restera là, et en cas de danger il passera pour le dauphin. A vous seul, mon général, appartient ce triomphe. Maintenant je suis tranquille. Ordonnez toujours et je saurai obéir.

Lasne prendra ma place quand il voudra. Les mesures les plus sûres et les plus efficaces sont prises pour la sûreté du Dauphin.'

Het eerst stooten wij ons ook hier aan de dagteekening: 3 Maart. Volgens het verhaal van den pretendent zelven heeft de verwisseling van het stomme kind met het zieke, waarvan de brief kennis geeft, plaats gehad omdat het stomme van de vergiftigde spijzen niet stierf, integendeel onder de behandeling van Doctor Desault beter werd. Nu blijkt het uit het register van den Tempel, dat de doctor den 6^{en} Mei voor het eerst zijn patient bezocht heeft. Hoe kan dan een brief van 3 Maart over de verwisseling spreken, die eerst na die komst van den doctor, dus na 6 Mei, geschied is? Nog erger. Te gelijker tijd met het verwisselen van die kinderen is Desault, altijd volgens hetzelfde verhaal, vergiftigd en gestorven; wij weten met zekerheid, dat hij overleden is op den 1^{en} Juni. Dus een van beide: of de datum van den brief is onjuist, of een groot gedeelte van het verhaal onwaar. Het zou zeker wel de eenvoudigste uitweg zijn den datum te veranderen en voor 3 Maart, 3 Juni te lezen; maar ongelukkig kan dit niet; want de inhoud van den brief stemt met de dagteekening overeen en bevestigt haar. Immers Laurent komt in den brief voor als nog in functie: thans (schrijft hij) mag Lasne mij komen vervangen zoodra hij wil. Lasne nu is Laurent opgevolgd den 31^{en} Maart. De brief kan dus van niet later dateeren, en weerlegt bij gevolg, zoo hij echt is, het verhaal van den pretendent ontegenzeggelijk. Want de doctor kan niet ontdekt hebben, dat het stomme kind een ander was dan de daufijn, daar dat kind reeds uit den toren was weggevoerd, eer hij er een voet in zette; om dezelfde reden kan hij ook niet bespeurd hebben, dat het vergiftigd was geworden, en kan hij het ook geen tegengift hebben toegediend; maar dan kunnen hij en zijn vriend Choppark ook niet vergiftigd zijn geworden om de openbaring van die ontdekkingen voor te komen. Dit alles is derhalve onwaar en verzonnen, indien de brief waarheid spreekt.

Maar de tegenstrijdigheid tusschen brief en verhaal grijpt nog dieper in het wezen der zaak in. Volgens het verhaal heeft zich de bemoeiing der royalisten bepaald tot het wegvoeren van den daufijn en het in zijn plaats stellen van de pop. Al de verdere bedrijven komen voor rekening der republikeinsche regeering; die heeft eerst in plaats van de pop het stomme kind geleverd, en vervolgens in plaats van het stomme weer het zieke kind. Maar nu schrijft

Laurent aan den voornaamsten der vrienden van den daufijn: ‘Notre muet est heureusement transmis..... A vous seul, mon général, appartient ce triomphe.’ Hoe zullen wij het een met het ander rijmen? Het is niet te rijmen, maar in onverzoenlijken strijd.

Wij zijn dus gedwongen om een keus te doen; het verhaal of de brieven, een van beide, moeten wij prijs geven. Maar wat wij ook kiezen, de uitkomst blijft altijd dezelfde: met de geloofwaardigheid van den pretendent is het gedaan. Hij is het die in 1836 het verhaal gedicteerd heeft; hij is het ook die in 1835 de brieven heeft te berde gebracht en door Bourbon-Leblanc in ‘Le véritable Duc de Normandie’ heeft laten uitgeven. Heeft hij het publiek in een van beide gevallen bedrogen, hoe zal men hem dan in het andere nog vertrouwen?

Misschien zal iemand mij tegenwerpen: de tegenstrijdigheid, hoe onverzoenlijk zij schijnt, moet toch slechts schijnbaar wezen en uit bijzonderheden, die u onbekend bleven, verklaarbaar. Immers hoe zou dezelfde persoon in een zaak, voor hem van zoo éénig belang, zoo uit twee monden hebben kunnen spreken. Ik geef gewonnen, dat de lichtvaardigheid en de minachting van het publiek, die tot zoo iets vereischt worden, niet alledaagsch zijn. Maar vooreerst, de brieven zijn zeker ruim een jaar ouder dan het Abrégé de l'histoire, en zij hebben misschien oorspronkelijk een eenigszins andere voorstelling der gebeurtenissen moeten bevestigen. En hoe onopmerkzaam leest men gewoonlijk. De tegenstrijdigheid, door mij aangewezen, hoe tastbaar ook, was tot nog toe èn aan de verdedigers èn aan de bestrijders van den pretendent ontgaan. Zullen wij ons dan zoozeer verwonderen, als het blijkt dat de pretendent zelf er niet op verdacht is geweest?

Ons onderzoek is afgeloopen; want na het gewonnen resultaat zou het noodelooze moeite zijn de rest van de autobiographie, de avonturen tusschen 1795 en 1810 en de wederwaardigheden van later jaren, na te pluizen. Ik voor mij ben ten minste voldaan. Zijn mijne lezers het nog niet, dan kan ik niet anders dan hen op nieuw naar het aangekondigde boek verwijzen.

20 Febr. 1874.

R.F.

Kritische zedeleer.

Onder de nuttige kundigheden die de lezer aan ons voorbeeldig onderwijs te danken heeft, behoort waarschijnlijk de kennis der historie van koning Romulus. Daarbij is hem alligt medegedeeld, dat die historie ontleend wordt aan de geschiedboeken van Livius en andere schrijvers van den romeinschen keizertijd. Eindelijk zal hij vernomen hebben, dat de hedendaagsche wetenschap tegenover het een en het ander een geheel andere houding aanneemt dan de geleerdheid van vroegere eeuwen. Deze toch bleef, in weerwil van het vele waarmede zij kennis maakte, op het standpunt van den gewonen goedgunstigen lezer staan. Had zij al eenig bezwaar tegen het aannemen van heidensche wonderen, dan stelde zij deze op rekening van heidensch-geloovige auteurs. Het overige stond voor haar vast; immers de ouden verhaalden het; deze konden het bij overlevering beter weten dan wij, en maakten den indruk van eerlijke lieden; en waarom kòn het zoo niet zijn voorgevallen? Geheel anders wordt dezelfde stof behandeld door een Niebuhr of Mommsen. Voor hen staat aanvankelijk niets vast, dan dat in zekere latijnsche en grieksche boeken, die op naam van Livius en anderen gesteld zijn, de historie van Romulus met deze en die bijzonderheden vermeld wordt. De vraag is nu, op welke wijze van dat onloochenbare feit voldoende rekenschap wordt gegeven. Dat is, door welken zamenloop van omstandigheden het zoover gekomen is, dat die historie in de bewuste boeken thans vóor ons ligt. Het is hun niet genoeg te bedenken, hoe het zoover heeft *kunnen* komen, en de weetgierigheid van het tegenwoordige geslacht met een aannemelijk gevoelen tot zwijgen te brengen. Neen, de verklaring die zij zoeken moet de *eenige* zijn, die overeenstemt met elk ander feit dat daarbij in aanmerking komt, en daarom ook de eenige die het verstand in allen deele en op den duur bevredigt. Gelukt het niet, deze eenige mogelijke

verklaring te vinden; blijven er twee of meer aannemelijke naast elkander staan, - dan constateren zij eenvoudig, dat het vraagstuk niet is opgelost, en de pogingen daartoe aangewend op deze en gene hinderpalen moesten afstuiten. Daar alle wetenschap uitgaat van de onderstelling, dat alle waarheden een overeenstemmend geheel uitmaken, kan het onoplosbare van het vraagstuk alleen worden toegeschreven aan het ontbreken van zekere noodige gegevens.

Bij den aanvang van dergelijk onderzoek is het volstrekt niet zeker, dat de historie van Romulus ten slotte zal moeten verworpen worden. Zoover men dan reeds weten kan, zou het zeer wel kunnen zijn, dat geene andere opvolging van zaken het bestaan van Livius' verhaal genoegzaam verklaarde dan deze alleen: Romulus heeft dien levensloop gehad, en het verslag daarvan is van zijne tijdgenooten tot op Livius getrouwelijk overgeleverd. Mogt soms het onderzoek tot dat resultaat leiden, dan zou een Niebuhr de werkelijkheid van het verhaalde evenmin betwijfelen als de gewone lezer, en deze zou al spoedig genegen zijn, hem te begroeten als zijn eigen geestverwant. Echter niet dan ten onregte. Immers de een verklaart: ‘de overlevering door Livius opgeteekend, waarborgt mij dat het verhaalde gebeurd is.’ De ander betuigt: ‘hetgeen ik in deze boeken vind, in verband met vele andere zaken, die mij insgelijks gebleken zijn, strekt mij ten waarborg 1°. van de werkelijkheid der verhaalde gebeurtenissen, 2°. van het bestaan eener getrouwe overlevering, 3°. van het opteekenen daarvan door Livius en andere schrijvers tijdens het keizerlijk bestuur. Men ziet het hemelsbreede verschil. De een neemt als feit over wat hij als lang verleden feit vindt opgegeven, - omdat hij geene genoegzame reden tot verwerpen heeft. De ander gaat uit van hetgeen hij als tegenwoordig feit vóor zich ziet, en besluit daaruit tot een langverleden feit, - omdat hij hiervoor en voor niets anders genoegzame reden tot bevestigen heeft. Het is mogelijk, dat beiden dezelfde dingen voor gebeurd houden; doch de een gelooft het, vertrouwende op getuigenis; de ander weet het op grond van dadelijke waarneming en onvermijdelijke gevolgtrekking.

Wij hadden dit voorbeeld noodig om duidelijk te maken, wat niet altijd duidelijk wordt voorgesteld: het onderscheid in beginsel tusschen een *dogmatische* en een *kritische* behandeling

van wetenschappelijke vraagstukken. Het is niet daarin gelegen, dat de een beaamt wat de ander ontkent; maar het moet hierin worden gezocht, dat de een beaamt wat *hem* aanstaat of althans niet stuit, - de ander daarentegen alles tracht te bouwen op stellingen die door een *denkend* wezen met geen mogelijkheid betwijfeld kunnen worden.

Wat iemand aanstaat of tegenstaat, hangt af van al de omstandigheden, die hemzelven tot den persoon maken die hij op het oogenblik is. Zijn aangeboren geaardheid in alle opzigten, de opvoeding die hem te beurt viel, de heerschende meeningen binnen den kring waarin hij is opgegroeid, allerhande indrukken van menschen en zaken, hebben daarmede minstens evenveel te doen als de inzigten die hij op redelijke gronden zou weten te verdedigen. Vandaar, - zoolang de dogmatische gewoonte bestaat van alle waarheid naar persoonlijk gevoelen en neiging af te meten, - ‘zooveel hoofden zooveel zinnen’; een gewoel van partijen en sekten, die om den voorrang wedijveren, en elkander dulden alleen uit voorzigtigheid en in de verwachting van betere tijden. Hieraan te ontkomen, is enkel mogelijk voor zoover men alle menschen naar één voorbeeld te fatsoeneren vermag, - wat dan ook in seminariën en dergelijke inrigtingen met volhardenden ijver beproefd wordt. Dat langs dien weg een zekere eenvormigheid inderdaad wordt verkregen, behoeft niemand te verwonderen, die zich herinnert hoever men het door soortgelijke middelen in de ooft- en veeteelt heeft gebragt; en voor hetgeen men zich zoodoende voorstelt te bereiken, is dan ook tot heden geen treffender beeld dan dat van een wijnberg of een kudde uitgedacht: kunstproducten, ter bevrediging van behoeften die volgens de meening van den bewerker bestaan.

Daartegen bestaat echter dit bezwaar, dat de kweekers en opvoeders in ons geval zelven deel uitmaken van de soort van schepselen waaraan zij een eenvormige veredeling wenschen te geven. Zoodat het niet wel anders kan, of hun persoonlijk gevoelen, d.i. hun eigen geaardheid, opvoeding en levenskring, levert hun den maatstaf van hetgeen van hunne kweekelingen worden moet. Zal hier geen willekeurige overheersching van de eene door de andere persoonlijkheid bestaan, dan moet de laatste zich kunnen beroepen op een beginsel dat boven alle persoonlijk gevoelen verheven is, en voor allen het rigtsnoer van het juiste en ware aan de hand geeft. De godsdiensten hebben hier gereed wat men behoeft: want een waar-

heid stelt men zich het gemakkelijkst voor niet als een stelling, die nog op aanvaarding of verwerping wacht, maar als het werkelijke gevoelen van bestaande personen[1]. En daarom leidt elke poging, die op dogmatisch terrein gedaan wordt om tot eenheid van overtuiging te komen, betreffende welk onderwerp dan ook, ten laatste overal tot een beroep op bovenmenschelijke personen, met wie de geestelijke leidslieden in bijzondere betrekking staan. Wij zien dit niet alleen in den boezem van eigenlijke godsdienstige vereenigingen, maar, om slechts eenige verspreide voorbeelden te noemen, hetzelfde verschijnsel keert terug in veler staats- en strafregt, in de nieuwplatonische wijsbegeerte en bij de zoogenoemde spiritisten van onzen tijd.

Geeft men dit beroep toe, dan is het blijkbaar ondoenlijk, buiten die leidslieden om tot eenige voldoende kennis van de hoogere wezens en hun verkeer met de stervelingen te geraken, en zeer natuurlijk is de verzuchting: ‘och of al het volk propheten ware!’ Zoolang dit laatste niet het geval is, blijft voor den leek de mogelijkheid open, dat hij ook in dat opzigt enkel met persoonlijke gevoelens der leidslieden te doen heeft. En waarom dan niet met hunne hersenschimmen? Deze onderstelling wordt tot stellig vermoeden, wanneer hij acht slaat op de velerhande meeningen, die hem van alle kanten onder soortgelijken waarborg ter omhelzing worden aangeboden, en waaruit het niet mogelijk is dan alweder op zuiver-persoonlijke gronden, een ieder voor zich, een keuze te doen. Heeft men dit eenmaal ingezien, dan komen de woordvoerders van een stelsel, dat langs dogmatischen weg tot stand is gekomen en zijn eigenlijken steun zoekt in *boven*-menschelijk gezag, alligt op het denkbeeld, hunne beweringen bij vreemden aan te bevelen door middel van het *algemeen*-menschelijke, dat is, door aanhaling van feiten en denkregels, die door geen redelijk wezen kunnen worden verworpen. Daarmede betreden zij echter den weg der kritische wetenschap, en onderwerpen zich, of zij willen dan niet, aan al de eischen die daar uit den aard der zaak gesteld worden. Het ligt aan den dag, dat de dogma-

1 Zoo zelfs nog Bain, the Emotions and the Will, 2d. ed., p. 265 There neither is, nor can be, any universal standard of truths, or matters wich ought to be believed. Every man is in this case a standard to himself. What he believes, be thinks that others ought to believe also. Dit laatste zou dan toch een dwaling van hem zijn! Zoo nog elders, als 261 sqq. en bij de bepaling van kennis 592-3.

tische partijen zich in zeer verschillende mate kunnen inlaten met een wijze van beschouwen die eigenlijk de hare niet is; en zoo hebben wij dan ook in werkelijkheid een onafzienbare reeks van ‘standpunten’ voor ons, waarvan, zoo wij ons enkel bij de theologen bepalen, de beide uitersten ongeveer worden ingenomen door de apologeten der strengste orthodoxie en de meest redenerende ‘modernen.’

Het laat zich uit de menschelijke natuur verklaren, dat vooralsnog de groote massa der wetenschappelijke bemoeijingen in de wereld een zoo halfslachtig karakter draagt. Aan den eenen kant gedreven door al de omstandigheden, die met onweerstaanbare magt den persoon en zijne gevoelens voortbrengen, - kan zich de mensch aan den anderen kant bezwaarlijk onttrekken aan den invloed van hetgeen zich aan allen vertoont en van het denkvermogen dat hij met allen gemeen heeft. Het een zoowel als het ander doet zich gelden, en in de meening die daaruit ontspringt, zijn de verschillende elementen vertegenwoordigd naarmate van de magt, die deze oefenen over den persoon door wien zij gekoesterd wordt. Ten gevolge hiervan wordt in de gewone, dogmatisch-kritische wetenschap op elk gebied een niet geringere verscheidenheid van ‘rigtingen’ gevonden dan onder de gevoelens van het minder nadenkend algemeen.

Dat zulk een toestand van zaken niet zeer geschikt is om ons op den duur te bevredigen, wordt vrij algemeen erkend. Wij kennen de verwenschingen en het angstgeschrei, waarmede de ware geloovigen, in hun hoedanigheid van ‘gevoelsmenschen’, ieder achtervolgen, die digter dan zijzelven nadert tot de grenzen der kritiek; en het is niet vreemd, dat zij hun positie daartegenover trachten af te bakenen door telkens scherper geteekende en krassere leerstukken en wonderverhalen. Aan den anderen kant ontbreekt het niet aan opregte en vernuftige lieden, die inzien dat geen der strijdende stelsels beantwoordt aan de vereischten van een welgegronde, zuiver-wetenschappelijke leer, en die daarom tot het besluit komen, dat zoodanige leer volstrekt onbereikbaar, het menschelijke denken tot louter meeningen beperkt, en het bestaan naast elkander van een menigte partijen met gelijke regten de natuurlijke en onveranderlijke toestand voor alle tijden is.

Tot deze *skeptische* denkwijze hebben in onzen tijd ook de vorderingen van het natuuronderzoek het hare bijgedragen. Het is bekend, dat men de belangrijke ontdekkingen op dat

terrein vooral daaraan te danken heeft, dat men zich tevreden stelde met de verschijnselen op te sporen, die zich onder zekere voorwaarden bestendig voordoen. Van typische vormen, van doeleinden, zelfs van een onderscheid tusschen gezond en ziek is daarbij geen sprake meer. Deze louter-causale beschouwing, ook elders met voordeel toegepast, is daarom door velen als de eenige juiste aangenomen. Het kon niet missen of alles, en daaronder het gevoelen dat iemand voorstaat, werd meer en meer alleen als natuurvoortbrengsel in den genoemden zin behandeld[1]. Gelijk de roos en de lelie, gelijk de zwarte lokken van den een en de blonde van den ander naast elkander bestaan, zoo het gevoelen van den eenen en dat van den anderen mensch. Dat het eene beter zou zijn dan het andere, is een meening gelijk zoovele. Terwijl dus de eene skeptische denker het zoeken naar stellige waarheid geheel opgeeft en voor zich een anderen werkkring zoekt, werpt zich de andere in de armen van de dogmatische partij die aan zijne persoonlijke neigingen meer bevrediging belooft, en tracht de oogen te sluiten voor haar leerstellig, en alles behalve skeptisch karakter.

Het skepticisme heeft deze goede zijde voor de praktijk, dat het persoonlijke vrijheid en verdraagzaamheid in hooge mate bevordert, en vrij spel geeft aan de dichterlijke verbeelding. Werd het algemeen, dan zouden geestverwanten zich eenvoudig associëren tot bevordering hunner gemeenschappelijke bedoelingen; zich zelven wetten geven volgens hunne overtuiging, en zich wachten, anderen zonder noodzaak belemmerend in den weg te treden; - gelijk wij dat om ons heen voor een gedeelte verwezenlijkt zien. Gelukte het daarbij, ook de begeerte naar de onbereikbare wetenschap en waarheid uit te roeijen, dan zou men met zulk een toestand der zamenleving eer vrede kunnen hebben dan met menigen anderen die wij kennen. Ongelukkig kan zulk een toestand op den duur niet blijven bestaan. Persoonlijke gevoelens uiten zich in handelingen; met hoeveel bescheidenheid en omzigtigheid men te werk gaat, het valt niet te vermijden, dat het eene niet dan ten koste van het andere tot zijn volle ontwikkeling komt.

1 Bijzonder duidelijk komt dit uit in een werk als het aangehaalde van Bain, waar de kennis tot voorstelling en toestemming, de waarheid tot meening wordt bepaald, en zooveel mogelijk ook op het zedelijk terrein de consequentie daarvan wordt in acht genomen.

Het zou er toegaan als onder de boomen en struiken in een wildernis, waar de uitbreiding der eene soort die van de andere al spoedig onmogelijk maakt. Nog meer: onder de vrije vereenigingen van geestverwanten komen rooversbenden, zwendelaarsmaatschappijen en dergelijke voor. Ook zijn er, die zich de omverwerping van alle orde, van den eigendom, het huwelijk en vele andere zaken ten doel stellen, waaraan de meeste anderen hooge waarde hechten. Daarnaast komen dan nog individuen voor die, zonder eenige meening van belang, zich enkel door hunne driften laten leiden. Werd aan al deze elementen uit naam der vrijheid toegelaten, te doen wat zij verkiezen, - het ware met de algemeene vrijheid, die het skepticisme verlangde, spoedig gedaan. Het despotisme van den sterkste en onbeschaamdste zou de overhand behouden, gelijk in de wildernis de sterkste en ruwste plant al de andere van den bodem verdringt. Uitgaande van het beginsel, dat elke meening gelijke regten heeft, zou men tot de onderdrukking van alle meeningen door eene enkele zijn gekomen.

De inrigting derhalve, waartoe de skeptische denkwijze in hare logische gevolgen leiden zou, en waarbij ook de meer vreedzame personen en vereenigingen naast elkander kunnen voortleven, vereischt reeds een verdedigingstoestel om de tyrannie van den sterkste af te weren. Het evenwigt tusschen de elementen der zamenleving kan enkel bewaard worden door een magt waaraan zij allen zonder onderscheid onderworpen zijn. De enkele zamenleving dient een geregelde *maatschappij* te worden. Zoo niet, dan heeft men tot op den tijd van het despotisme een strijd van allen tegen allen om den prijs van het bestaan, het vuistregt, den zoogenoemden natuurstaat, de menschelijke wildernis. Wat daarbij op het spel staat, is de vrijheid, de mogelijkheid om op de vruchten van zijn arbeid te rekenen, de verbetering van 's menschen lot, het voortwerken aan dezelfde taak door volgende geslachten, hun verheffing en veredeling, de wetenschap en kunst, alwat men onder beschaving en humaniteit verstaat. Zeer zeker maakt dat voor de causale natuurbeschouwing geen onderscheid, en door het wegblijven van dat alles wordt aan geene enkele mechanische, physische of psychische wet te kort gedaan; doch wij, die dat alles noode zouden missen, zijn wel genoodzaakt te vragen, hoe een maatschappij op den duur kan gevestigd worden.

Zal de maatschappij eenige vastheid hebben, dan kan zij niet

berusten op de overmagt van eene der meeningen die elkaar bestrijden. Een dogmatische maatschappij houdt stand zoolang de onderdrukte meeningen haar niet te magtig worden, en wordt dan (al de Bourbons kunnen het getuigen) door een revolutie omvergeworpen. Het kan gebeuren, dat eeuwen lang de groote meerderheid eener bevolking geloof hecht aan zekere dogmatiek, die dan door staatslieden met voordeel gebruikt wordt om de orde te handhaven. In hoeverre dit voordeel door nadeelen wordt opgewogen, willen wij voor 't oogenblik daarlaten. Doch dit is zeker, dat het verkregen wordt op voorwaarde, dat alle afwijkende meeningen zooveel mogelijk worden buitengesloten; waarom dan ook afzondering en clericaal onderwijs onmisbaar zijn. Ook in den best bewaakten tuin kan echter een schimmelplant indringen; een enkel denkbeeld dat van buiten komt doet ligt een minderheid ontstaan, die zoolang aangroeit totdat zij meerderheid is geworden, de oude orde als een versleten kleed weggeworpen, en het geleden geweld met geweld vergolden wordt.

Dat een skeptische maatschappij een onding is, hebben wij reeds ingezien. Waar elke meening hetzelfde regt heeft, alleen omdat zij de meening van iemand is, daar blijft niets over dan der natuur haren loop te laten, en te bedenken, dat de vijanden van alle orde evenzeer een meening hebben als de overigen. Men kan hen bestrijden tot zelfverdediging, doch dan ten koste van zijn eigen beginsel en met nog minder kans dan de dogmatische bestuurders, die ten minste een leus hebben waaronder zij met hart en ziel gezamenlijk strijd voeren.

Er blijft dus niet anders over dan gemeen overleg, voortkomende uit de overtuiging van allen, dat de algemeene vrijheid van hooger belang is dan de zegepraal van elke persoonlijke meening. Die vrijheid kan niet eenvoudig worden gelijkgesteld met de som der vrijheden van enkele personen; want deze kunnen niet naast elkaar worden uitgeoefend zonder elkander te beperken. Ook kan zij niet worden aangemerkt als de vrijheid der meerderheid, waaraan die der minderheden mag opgeofferd worden; want niet alleen dat de meerderheid een toevallige en veranderlijke is, maar waar men zich voorstelt, voor allen het bestaan mogelijk te maken, daar bereikt men het doel niet door eenzijdige onderdrukking van het eene door het andere element, een toestand die ook zonder maatschappelijke vertooning zou geboren worden.

De algemeene vrijheid waarop men prijs stelt, en waarvoor men zelf een deel zijner persoonlijke wil opofferen, dient in waardigheid en gewigt *boven* de *persoonlijke* meeningen uit te munten, en die waardigheid, dat gewigt te ontleenen aan een beginsel dat in verband staat met het wezen (de natuur, den aanleg) van den mensch, en waarvan de erkenning meer dan een persoonlijke meening is.

Het beginsel dat wij bedoelen moet dus, zal de maatschappij op den duur stand houden, erkend worden op grond van redelijk inzigt, verkrijgbaar voor een ieder die genoegzaam ontwikkeld is om na te denken, en buiten gevaar van door verder denken te worden weggenomen. Daarom moet het kunnen worden afgeleid uit ontegenzeggelijke feiten en door streng logische gevolgtrekking; kortom het moet, met de noodige inspanning, te verkrijgen zijn door kritische wetenschap. Gelukt dit, dan is de onderwerping van het redelijke individu aan de eischen der maatschappij niet meer het zwichten voor een overmagt van anderen, maar de hulde van een denkend wezen aan de waarheid die hem duidelijk is geworden. Hoewel het beginsel vast staat onafhankelijk daarvan of hij het heeft ingezien dan niet, is het thans mede een deel van zijne eigene overtuiging geworden, en het is zelfbepaling die hem in toom houdt. Daartegen verheffen zich de louter persoonlijke neigingen en gevoelens, en maken de zelfbepaling vaak moeijelijk genoeg; doch al hun magt verleent hun nog niet het regt om van den eisch tot onderwerping te worden ontslagen.

Een beginsel geschikt om aldus door middel van de verstandelijke overtuiging der menschen een maatschappelijke orde voort te brengen, kan alverder niet anders zijn dan een *verpligting*.

‘Verpligting,’ zeggen wij, en geven daarbij aan het woord een ruimere toepassing dan men gewoon is. Men beweert, en met regt, dat er een onderscheid is tusschen handelingen die *door anderen* van ons gevergd kunnen, ja moeten worden, en handelingen die allen lof verdienen, zonder dat *iemand* ze van ons vergen kan. De eerste soort heet dan in de wandeling verpligt, de andere onverpligt. Bij eenig nadenken zal men bevinden, dat een verpligting ook bij de laatste soort aanwezig is, hoewel zij hier niet zoo dadelijk in het oog springt. Immers wat beteekent de lof die aan een handelenden persoon wordt toegekend? Niet enkel, dat hij iets gedaan heeft dat

zijn beoordeelaar aangenaam aandoet; daarmede zou hij van dezen enkel persoonlijken dank en bijval verdienen. Evenmin, dat hij zedelijk gezond was toen hij zoo handelde; men prijst een gezonde niet, maar wenscht hem geluk. Maar wat men in zulk een geval bedoelt is, dat *hij* zich buitengewoon heeft *ingespannen* om werkzaam te zijn in dezelfde *rigting* waarheen ook zijne dadelijke (imperative) verpligtingen wijzen: Hij heeft *meer* gedaan dan iemand van hem eischen kon; zijn handeling was een *opus supererogatorium*, gelijk de Roomsche kerk ze aanneemt. Doch het is duidelijk, dat de *rigting* waarin iemand dadelijk verpligt is te werken, altijd uitloopt op een *doel*. Ware dit doel bereikt met enkel te voldoen aan hetgeen anderen van ons te eischen hebben, dan zou degene die meer deed, geen lof maar medelijden verdienen, en zijn overdrijving moest als verloren arbeid worden beklaagd. Daarentegen nu wij hem prijzen, geven wij te kennen, dat het eigenlijke doel van 's menschen werkzaamheid veel *verder* ligt dan de *dadelijke* verpligting aanduidt. Deze laatste geeft slechts een punt aan op den te volgen weg; zij is alleen daarom imperatief, omdat het doel niet te bereiken valt zonder langs dat punt te komen. Het zou niet gevergd kunnen worden dat hij daarlangs ging, tenzij te voren in het algemeen vast stond, dat men zich naar het einddoel behoort te bewegen. Deze beweging is dan de absolute of *algemeene pligt*, de norm voor het menschelijk handelen, waarvan èn het imperative karakter van bijzondere verpligtingen jegens personen afhangt, èn ook het loffelijke van elke handeling die verder gaat dan het voldoen aan deze laatste. In het afgetrokkene beschouwd, zou elke werkzaamheid in de rigting naar het einddoel evenzeer een verpligte zijn, en er dus voor lof en verdienste geen plaats wezen, gelijk b.v. de Calvinisten dat hebben begrepen. De beperktheid echter van het menschelijk individu maakt het billijk, de gebruikelijke onderscheiding niet te verwaarlozen. Waar een *mensch* optreedt om zijn natuurgenoot een gedragslijn voor te schrijven, en hem te dwingen die te volgen, daar dient hij zichzelven af te vragen, al is hij nog zoo zeker van het einddoel: vooreerst, tot hoever hij den weg daarheen met voldoende zekerheid weet aan te wijzen, en ten tweede, hoeveel er met eenige inspanning der aanwezige krachten voorshands te bereiken valt. Dit is een quaestie van menschenkennis en beleid, die telkens op nieuw met studie en voorzigtigheid wil behandeld wezen. Het is ge-

raden, om geene grove misslagen te begaan, telkens niet meer te eischen dan strikt noodig is om de maatschappij in stand te houden. Terwijl de *imperative* verpligtingen, waarop de overheid en de publieke meening aandringen, naar omstandigheden worden gewijzigd, blijft de algemeene, *normative*, de maatstaf voor alle menschelijke gedragingen, onveranderlijk dezelfde omdat zij in het wezen der zaak gegrond is[1].

Het komt er dus allereerst op aan, te weten, of zulk een verpligting bestaat, m.a.w. of er een *algemeen einddoel* is *voor de menschelijke werkzaamheid*, waarheen wij ons *behooren* te rigten, uit hoofde van onzen aard en aanleg.

Bestaat die verpligting niet, dan zijn de eischen die de maatschappij aan ons stelt, zoowel in de staatswetten als in de openbare meening, niets meer dan het programma eener vereeniging van meer zachtzinnige partijen, die de overhand heeft over de meer gewelddadige. Gelijk deze zich van wapentuig, valsche papieren enz. bedienen om tot haar wensch te komen, zoo bedienen zich de heerschende van wetten, strafoefeningen, betuigingen van minachting enz. Het een verdient niet meer eerbied dan het ander; hoogstens die meerdere belangstelling die wij aan het vernuftig bedachte, aan een gepanserd schip of een torpedo boven een oorlogspraauw of een slinger zouden schenken. Intusschen zou de list en behendigheid waarmede een misdadiger aan de kunstige maatschappelijke dwangmiddelen ontsnapt, onze onverdeelde bewondering gaande maken. Voor ‘regt’ moest men lezen ‘overmagt’; voor ‘ontzag’: ‘zelfbedrog’ of ‘huichelarij’. De heiligheid die men aan de verschillende wetten pleegt toe te kennen, ware verder niet dan een ongerijmdheid en een leugen. In de meeste gevallen zou het zeker raadzaam zijn, zich aan de voorschriften der magtigen te onderwerpen, gelijk het voor een legitimist in der tijd raadzaam kon wezen zich te laten indeelen bij het leger der parijsche commune, als maatregel van voorzigtigheid. Wie anders deed ware niet slecht maar dom; even dom als hij die zich bij een voorkomende gelegenheid van een winstgevend vergrijp, dat ongestraft zou blijven, weerhouden liet. - Kortom, bestaat die verpligting niet, dan is de regts- en zedeleer van

1 Zoo is het b.v. een normative verpligting op mathematisch terrein, den straal van den cirkel en de zijde van den ingeschreven zeshoek gelijk te stellen, hoewel niemand ons dat bevelen mag.

den echten tuchthuisboef de ware. Wij hebben hem, en al de vijanden der maatschappij, dan ongeveer te beschouwen als een wilden stam, waartegen wij meer beschaafden onder schoonklinkende woorden, doch enkel in het belang van onze personen oorlog voeren.

Bij een skeptische beschouwing is de absolute verpligting onverklaarbaar. Waar alle meeningen gelijke waarde hebben, daar bestaat geene verpligting, zoolang iemand ze niet vrijwillig op zich neemt. Nog meer: waar de verpligting eerst uit de persoonlijke meening ontspringt, daar vervalt zij zoo dikwijls de meening verandert. In plaats van een verpligting zou men hier enkel van een plan, een voornemen behooren te spreken, waaraan geenerlei verbindende kracht kan worden toegekend. Houdt iemand zich waarlijk overtuigd, - gelijk sommigen ons verzekeren overtuigd te zijn, - dat er niets vast staat, en alle gevoelens louter persoonlijk zijn, dan is elk bevel, elk voorschrift, elke eisch, te meer nog elke zedelijke waardering, een daad van aanmatiging die door niets geregtvaardigd wordt. Zij kan slechts daaruit voortkomen, dat iemand niet doordenkt, of dat hij op anderen invloed tracht te verkrijgen door het verdichten von grondstellingen die de zijne niet zijn. Eerst dan is het logisch juist en regtvaardig, van een ander te eischen wat deze niet uit zichzelf te voorschijn brengt, wanneer er voor dien ander een verpligting bestaat, onafhankelijk van de vraag of hijzelf haar goedkeurt en op zich neemt, en natuurlijk evenzeer onafhankelijk van het persoonlijk gevoelen van andere menschen.

Dat deze waarheid wordt ingezien, is een belangrijk voordeel voor de dogmatische partijen. Indien de verpligting niet eerst uit het goedvinden van den verpligte geboren wordt, dan ligt het voor de hand, zich te beroepen op het goedvinden van bovenmenschelijke personen. Daarbij rijst echter de vraag, die men uit eerbied meestal verzuimt te stellen: in hoeverre dit laatste van verbindende kracht kan wezen voor den mensch.

Een theologische moraal, die meer wil zijn dan de uitdrukking van een persoonlijk gevoelen en zich als de eenige redelijke doen gelden, zou moeten aantoonen 1°. dat haar God bestaat; 2°. dat hij aan de menschen zekere eischen stelt; 3°. dat de feitelijke betrekking tusschen hem en de menschen een zoodanige is, dat daaruit een verpligting voortvloeit om aan zijne eischen te voldoen.

Wat de beide eerste punten betreft, vermag men ons niet algemeen te bevredigen. Men zoekt zijn toevlugt bij gevoelens die, - getuigen reeds de geestelijke opvoedingsmethoden, - niet in klaarblijkelijke feiten en strenge redeneringen, maar in neigingen, gemoedsindrukken, gewoonten van personen hun oorsprong hebben, derhalve voor andersgezinden geene waarde bezitten. Is geloof de eenige grondslag der maatschappij, dan is het vervolgen van tegenmaatschappelijke partijen gelijk men de Internationale zegt te zijn, een geloofsvervolging zoo goed als elke andere; ja de veroordeelde dief, die den catechismus niet aanneemt maar b.v. het pantheïsme belijdt (er zijn zeer geleerde dieven), is strikt genomen te beschouwen als lid eener onderdrukte minderheid.

Laat ons echter aannemen, dat de beide eerste punten bewezen waren, dan bood ons het derde nog onoverkomelijke bezwaren. Waarom moet zulk een God gehoorzaamd worden? Men kan daarvoor drie redenen aanvoeren, die geen van drieën steek houden. - Vooreerst, de almagtige godheid straft en beloont naarmate onzer gedragingen. Daaruit volgt niet meer, dan dat het voorzigtig is zich naar haren wil te schikken, gelijk het voor den legitimist voorzigtig was zich door de commune te laten inlijven. - Ten tweede: de alwijze en algoede godheid teekent ons de gedragslijn voor, die voor onszelven de voordeeligste is. Daaruit volgt alweder, dat het raadzaam is, zich door haar te laten beduiden, gelijk het voor een reiziger raadzaam is, dat hij de hulp van kaarten en wegwijzers niet versmaadt. Of zou het soms de dankbaarheid zijn waaruit de verpligting voortspruit, om zich aan goeden raad te houden? Dan diende men ons eerst op te geven, wat ons in het algemeen verpligt, dankbaar te zijn. Bovendien, een van beiden: òf wij zien ons voordeel evenzoo in als de raadgever, en dan is deze overbodig; òf wij zoeken het in een andere rigting dan hij, en in dat geval ware het te veel gevergd, iemand die ons geluk bedoelt voor zijn welmeenendheid te beloonen, door een pad te volgen waarlangs naar onze eigene overtuiging dat geluk niet bereikt zal worden. - Eindelijk ten derde: de godheid heeft ons geschapen, en wij behooren hare geboden te houden omdat wij alles aan haar ontleenen. Uit dit laatste volgt echter nog meer, namelijk dat alle handelingen, ook die met hare geboden geheel strijdig zijn, in allen deele afkomstig zijn uit hetgeen zijzelve in de schepping heeft neergelegd. Aan haar stond

het, alles zoo in te rigten, dat aan haar zoogenoemden wil zonder uitzondering werd voldaan. Dat zij het anders gemaakt heeft, bewijst dat zij het anders heeft gewild, dan de zedewet het voorstelt die men uit haren naam verkondigt. Daarenboven, uit de schepping van een wezen door een ander kan wel zijn magteloosheid, doch niet zijn verpligting tegenover dat andere worden opgemaakt.

Het zijn wonderen van scherpzinnigheid waarmede de groote theologen deze en dergelijke bezwaren, die zij genoegzaam kennen, trachten te vermijden; doch men zal steeds bevinden, dat hier of daar de logica verwaarloosd is, en dat zij hun eigenlijken steun zoeken in de persoonlijke sympathie van den kweekeling, die uit zijne gemoedsaandoeningen en gewoonten van voorstelling verklaard moet worden.

Niet zonder deugdelijke reden heeft men das buiten het godsdienstig geloof en de heerschende neigingen naar een begrijpelijken grondslag voor de volstrekte verpligting rondgezien. Van dadelijk belang is dit voor al degenen, die hoezeer ongenegen om den nek te buigen voor priesterlijk of adellijk (aristokratisch) gezag, erkende waarheid boven eigen willekeur als rigtsnoer hunner gedragingen verkiezen. Zij noemen zich *liberalen* omdat in hunne schatting de algemeene vrijheid de voorwaarde is voor het echt-menschelijke leven. Die vrijheid is, naar wij zagen, slechts te verkrijgen in de maatschappij, en de maatschappij kan haar in waarheid niet bewerken, tenzij zijzelve gebouwd is op de volstrekte verpligting van den mensch. Dat deze enkel door kritisch onderzoek kan worden opgespoord, maakt het liberalisme en de kritische wijsbegeerte tot natuurlijke bondgenooten. Men late zich niet diets maken, dat de ontdekking van het verlangde beginsel een hopeloze taak is, omdat door liberale denkers meer dan éene theorie daaromtrent verkondigd wordt. Gelijk de dogmatische partijen zich in zeer verschillende mate inlaten met de kritische bewerking van gedachten, zoo nemen degenen die het met de kritiek houden, veelal stellingen te hulp, die zij bij zich en hunne toehoorders aantreffen, doch die eigenlijk bij een dogmatische denkwijze thuis behooren. En de groote verscheidenheid in die ontleende stellingen draagt voornamelijk de schuld van het sektenverschil onder de liberalen op wijsgeerig, politiek en zoo menig ander terrein. Van uiteenloopende zienswijze omtrent het doeltreffende en tijdige van dezen en genen maatregel hebben wij in dit verband niet te spreken.

Indien het liberalisme onder ernstige en doordenkende lieden een toekomst heeft, dan moet het, - wel verre van zich op een skeptisch standpunt te willen handhaven, - het vraagstuk van het wezen en den oorsprong der verpligting moedig onder de oogen zien, en daarvan een oplossing geven die met de theologische of clericale minstens wedijveren kan. Die oplossing is dan tevens het beginsel waarvoor de partij strijdt en dat zij overal in toepassing tracht te brengen, - zoodat er alleen over de middelen tot het doel nog beraadslaagd behoeft te worden, in welk opzigt 's werelds loop gedurig nieuwe vraagstukken aanbiedt.

Staat de verpligting vast, dan volgen daaruit in de eerste plaats algemeene regels omtrent de houding die het individu heeft aan te nemen tegenover de maatschappij; en eerst daarna bijzondere regels omtrent de houding die een staatsmagt, vertegenwoordigster van de maatschappij, tegenover het individu behoort aan te nemen. Dat is, zoodra het blijkt, welke de algemeene verpligting van ons geslacht is, zal daaruit eerst de zedeleer moeten worden afgeleid; en vervolgens de regts- en staatsleer haren oorsprong nemen uit de moraal. Want kwam zij van elders, ware zij de uitdrukking alleen van persoonlijke wenschen of belangen eener bovendrijvende partij, dan ware het begrip van regt, gelijk dat van staat, een fictie, die zich bij nadere beschouwing oploste in dat van aanstalten tot onderdrukking van lastige natuurgenooten.

Met belangstelling hebben wij dan ook kennis genomen van een boekje, dat dezer dagen te Rotterdam verscheen onder den titel: *Doel en Grondslag der Moraal. Twee Schetsen van H.B.G.* Den naam die onder die letters verborgen is, kunnen wij gissen, doch willen den schrijver niet tegenwerken in de bedoelingen die hij met zijn terughouding kan hebben gehad. Dat hij een jong man is, mogen wij verzekeren, want het blijkt genoeg uit den toon en den aanleg van zijn werk. Zoomede dat hij, met grooten ernst en de noodige begaafdheid voor een helder en geleidelijk betoog, nog niet al de zelfstandigheid paart, die wij hem mettertijd van harte toewenschen. Hij heeft zijn onderwerp niet uit het leven gegrepen, maar

het opgenomen, ontwikkeld en behandeld op het voorbeeld eener buitenlandsche liberale school. Met dat al zijn de leeringen van deze zoozeer zijn eigendom geworden, en heeft hij de hoofdtrekken zoo goed in een kort bestek bijeengebragt, dat zijn geschrift ons de meest geschikte aanleiding geeft tot eenige opmerkingen betreffende hetgeen in die school als zedeleer verkondigd, en door velen als de hoogste bereikbare waarheid in dezen aangenomen wordt.

Het ligt misschien in den aard van een handelsvolk als het onze, dat het ook zijne onstoffelijke benoodigdheden liever uit den vreemde invoert dan ze op eigen bodem voort te brengen. Men heeft hooren spreken van onze engelsch-fransche staatsregeling, onze fransche strafwet, ons fransch, duitsch en zwitsersch protestantisme, ons roomsch katholicisme, onze wetenschap en letterkunde, die van al onze buren beurtelings de kleuren dragen. De wijsbegeerte heeft ons alleen de leer van Spinoza te danken, voor zoover namelijk een Jood van de zeventiende eeuw reeds een Nederlander heeten mag. In al de anderen die haar voorstonden vinden wij blijkbaar uitheemsche rigtingen vertegenwoordigd. Er is een duitsche, fransche, engelsche, italiaansche, doch evenmin een nederlandsche als een belgische of zweedsche philosophie in de geschiedenis bekend. Toch zijn wij niet zoo in elk opzigt van een eigen karakter verstoken, dat wij geregtigd zouden zijn, op dat terrein van het zelfdenken voor altoos afstand te doen. In afwachting van een blijvende verbetering in dezen is wel het meest geraden, de stelsels die ons van buitenaf worden aangeprezen te onderwerpen aan een zelfstandig en doortastend onderzoek. Want het is niet doenlijk, zich hier tevreden te stellen met een instemming in algemeene termen, en gelijk bij een letterkundig werk, gebrekkige onderdeelen uit ingenomenheid met het voornaamste over het hoofd te zien. Zulk een stelsel wil een keten zijn waaraan het denken en doen van elk verstandig mensch kan worden opgehangen, en elke schakel daarin dient even hecht te wezen.

Daar wij niet het geschrift van H.B.G., maar de leer die hij voorstaat in hare hoofdpunten behandelen, zullen wij allerlei kleine onnaauwkeurigheden, die hier en daar voorkomen, onvermeld laten. Anders zouden wij moeten stilstaan bij meer dan eene stelling als deze: ‘Als kunst stelt (de zedeleer) regels vast voor onze handelingen,’ waar de kunstleer of theorie met de kunst-zelve wordt verward: een Rafael

of Beethoven schept werken, maar stelt geene regels vast. Wij beginnen met de mededeeling, dat de S. uitgaat van twee gegevens. In de eerste plaats neemt hij het determinisme voor den wil als bewezen aan. Elke bepaalde verbinding van bewreegredenen geeft, zoo dikwijls zij bij een persoon voorkomt, het aanzijn aan een bepaalde handeling; ware het anders, dan viel er op het menschelijke handelen geen rekening te maken, en ook de uitwerking der voorschriften die de zedeleer ons geeft, zou ten eenenmale onzeker zijn. De feitenstudie zoowel als de kunstleer op het terrein van het zedelijke leven kan enkel bestaan onder voorwaarde, dat gelijke motiven gelijke handelingen voortbrengen. Alleen moet men in het oog houden, wat onze S. niet uitdrukkelijk vermeldt, dat de kracht waarmede een motief tot de wilsbepaling medewerkt, niet afhangt van zijn redelijke of zedelijke waarde, maar van de feitelijke, ja oogenblikkelijke gesteldheid van het willende individu, die het gevolg is van zijn aanleg en zijn verkeer met de wereld om hem heen. ‘De wet der causaliteit geldt ook op het gebied van den geest.’

Het tweede vaste punt is de waarneming, dat onze handelingen ‘voorwerp zijn van een oordeel, waarbij over het goede en kwade dier handelingen uitspraak gedaan wordt,’ met dien verstande, dat het oordeel beurtelings de handelingen-zelven en hare motiven treft. De S. spreekt hierover alsof hij alleen tweeërlei beteekenis der *woorden* ‘goed’ en ‘kwaad’ voor zich had; en wij mogen hieruit te zekerder besluiten, dat hij niet bedoelt: onze handelingen zijn *regtens*, maar: zij zijn *feitelijk*, in de bestaande zamenleving, voorwerpen van goed en af keuring. Of deze beoordeeling soms op een algemeen misverstand berust, en alle handelingen, als voortbrengsels der alles beheerschende causaliteit, op gelijke lijn behoorden gesteld te worden, komt vooralsnog niet in aanmerking. Hij stelt dan ook dadelijk twee vragen, die in zijne beide schetsen achtereenvolgens besproken worden: wat is goed? en: waarom moet ik het goede doen?

De eerste vraag heeft hij ook dus geformuleerd: ‘Aan welke vereischten moet een handeling voldoen om goed te *kunnen* heeten?’ Bedoelt hij hier een vraagpunt voor het Nederlandsch Woordenboek? Of wil hij weten, wat men over het geheel als voorwaarde eener goedkeuring pleegt voorop te stellen? Blijkens het gevoerde betoog heeft H.B.G. niet daarop het oog, maar op een normalen, alleen juisten maatstaf der zedelijke

waardering. Het is hem duidelijk genoeg niet te doen om de historische kennis van een heerschend gebruik, maar om de theoretische kennis van een proefhoudenden regel voor onze gedragingen; hoewel hij de eerste, die hij wel doet met als hulpmiddel niet te versmaden, wel wat te veel als rigtsnoer behandeld heeft.

Hij onderstelt daarbij stilzwijgend, wat daareven nog onbeslist bleef, dat de goed- en afkeuring die in de wereld plaats heeft *niet* op misverstand berust; dat zij veeleer *regt* heeft van bestaan, en hoogstens van gebreken bevrijd en tot volkomenheid gebragt behoeft te worden. In deze onderstelling echter liggen drie andere opgesloten, die hij evenmin heeft aangestipt:

1°. Het werkelijk bestaan der *soort:* mensch; zoodat de overeenkomst tusschen de enkele menschen zich nog veel verder uitstrekt dan zoover wij ze bij hen een voor een werkelijk leeren kennen. Immers het ware ongerijmd, op grond alleen van de uiterlijke gelijkenis als van ligchaamsvormen, spraak, enz., waarmede wij alleen kennis maken en die volstaat om den naam: mensch aan iemand toe te wijzen, - algemeene regels te willen geven omtrent hetgeen verder in die uiterst zamengestelde schepselen omgaat. Daarmede is het nominalisme verworpen, dat door de woordvoerders van soortgelijke leer als die van H.B.G. tegelijk pleegt worden voorgestaan. Dat is, wij hebben niet enkel te doen met een aantal afzonderlijke wezens die, wegens velerhande gelijkenis onderling, gemakshalve met hetzelfde woord worden aangeduid; maar met een menigte waarin de gelijkheid veel dieper wortelt dan onze waarneming vermag door te dringen, en zich telkens door nieuwe overeenkomstige verschijnselen verraadt.

2°. Het wezenlijk onderscheid tusschen meer en minder *normale* denkwijzen zoowel als handelwijzen. Immers er wordt aangenomen, dat niet alle begrippen van goed en kwaad dezelfde waarde hebben, zoodat niet elke beoordeeling en behandeling van anderen volgens zulke begrippen onzen bijval verdient.

3°. De *bestaanbaarheid* van een *norm*, boven persoonlijk goedvinden verheven, met de algemeene *oorzakelijkheid*, die zich niet naar de normale maar naar de *werkelijke* gesteldheid der verschillende motiven bij een mensch gedraagt. Het gaat niet aan, te beweren dat de norm van elders afkomstig is dan de causaliteit; want zij ware dan een tegennatuurlijke. wille-

> keurige maatstaf, aan den mensch gelegd, wiens geheele leven toch het gevolg is van onverbiddelijke noodzakelijkheid. Men mag deze overweging trachten te ontduiken, omdat men van metaphysische stellingen afkeerig is, - zij wordt toch onvermijdelijk, zoodra men determinist wil zijn en tevens een ander aannemen dan het louter conventionele goed en kwaad.

Wij zullen den S. niet hard vallen, omdat hij niet bemerkt heeft, dat de genoemde denkbeelden bij het opzetten van zijn vraagstuk uit de gewone denkwijze zijn ingeslopen. Zijne leermeesters maken het niet beter; en zoo komt het mede, dat hun moraal een schijn van eenvoudigheid verkrijgt, die haar een grooten aanhang bezorgd heeft. Dezelfde denkbeelden intusschen, met theologische aangevuld, vormen juist de sterkte waarbinnen zich elke dogmatische zedeleer tegen de aanvallen van het naturalisme (determinisme zonder meer) verschansen kan. Heeft men zich eenmaal verzekerd, dat elke voorschrijvende moraal van die denkbeelden onafscheidelijk is, dan vormen zij tevens een gedeelte van den grondslag waarop men die leer heeft op te bouwen. Door ze voorbij te zien komt men in de noodzakelijkheid van andere gronden op te zoeken, en zich te behelpen met een theoretische ontwikkeling der moraal, die het volle daglicht niet verdragen kan. Onze schrijver, die in eerlijkheid van denken voor zijn leidsman Stuart Mill niet onderdoet, levert hiervan het vernieuwde bewijs.

Zijn vraag: wat is goed? betreft het *doel* van het zedelijk leven. Zedelijk leven toch is geen gevoelen of begrijpen maar handelen. Elke handeling heeft een doel[1]; immers wat ik onwillekeurig of bij ongeluk doe, is geene eigenlijke handeling van mij, maar een voorval waarin ik betrokken ben, en kan mij hoogstens worden toegerekend als gevolg van nalatigheid in het eigenlijke, opzettelijke handelen. Het is dus juist gezien, dat de handelingen die het zedelijk leven uitmaken, zich van alle anderen door een gemeenschappelijk einddoel onderscheiden. Nu heeft de school die door H.B.G. vertegenwoordigd wordt, om redenen die elders thuis behooren, een afkeer van het begrip van doel, en daaraan moet het misschien worden toegeschreven, dat hij (blz. 3) met Mill voor het *doel* eener handeling aanstonds stilzwijgend hare *gevolgen* in de plaats

1 Anders H.B.G. blz. 46, omdat hij het begrip naar de gewone opvatting wat ruimer neemt.

stelt[1]. Terwijl hij toch zal toegeven, dat de gevolgen die men bedoelde en kon voorzien, van de werkelijke gevolgen vaak hemelsbreed verschillen; want deze hangen mede van omstandigheden af, waarvan men te voren geen kennis droeg. Op dit verschil berust dan ook zijne onderscheiding tusschen zedelijke motiven en zedelijke handelingen (blz. 2, 29), die met zijn determinisme moeijelijk te rijmen valt. Zoo toch de handeling het noodzakelijk gevolg is van de motiven zonder meer, dan is er in de handeling niets te vinden dan hetgeen reeds in de motiven gelegen was. Zij zal toch niet van karakter veranderen, alleen omdat zij een werkelijke handeling is en niet meer in den staat verkeert eener verbinding van enkel gedachte motiven? dan zou een goed motief in geen geval tot een goede daad leiden. Of ligt de verandering soms aan het voorwerp, dat aan de handelingen een lijdend aandeel heeft? Dat voorwerp helpt de uitwerking der handeling bepalen, doch niet de handeling-zelve. Zeker, het denkbeeld van het voorwerp heeft invloed op de handeling, maar dan toch éerst op het motief. ‘Wij noemen de kettervervolgingen onzedelijk:’ zegt onze S.; ‘de motiven waarom de ketters vervolgd werden - waren niet onzedelijk.’ De kettervervolgingen maken op ons den indruk van iets onzedelijks, omdat wij bij onze wijze van denken ze enkel uit onzedelijke motiven zouden kunnen herhalen. Het is niet het contrast tusschen handeling en motief, maar dat tusschen den oppervlakkigen indruk en de uitkomst van dieper nadenken over de zaak zooals zij gebeurd is, waarmede wij hier te doen hebben. Door de gevolgen kortweg in de plaats te stellen van het doel, zou men gevaar loopen, den uitslag, het ‘succes,’ tot maatstaf der zedelijke beoordeeling te nemen, die toch enkel het werkzaam aandeel van iemand aan een gebeurtenis, derhalve tegelijk het motief en de handeling die eruit voortvloeit, treffen kan.

Doel van een handeling is altijd, een bepaalde verandering te brengen in een feitelijken toestand. Heeft dus het zedelijk leven een einddoel waardoor het zich in zijn geheel van het onzedelijke en het mogelijk onzijdige onderscheidt, dan kan dat enkel bestaan in een eindelijken toestand, waarheen al de veranderingen, door zedelijk handelen teweeggebragt, ten slotte leiden. Onze S. leert nu, op het voetspoor van Mill, dat alle

1 Beter Bentham, Works, I, 1, enz., die *the tendency* tot maatstaf neemt.

redelijke handelingen (de zedelijke daaronder begrepen) ten doel hebben het bevorderen van eenig geluk, van eenig belang: en wij kunnen dat zoo in het algemeen niet anders dan beamen. Het einddoel van het zedelijk leven drukt hij uit (blz. 24) met de beroemde formule van Bentham: 'het grootst moge lijke geluk van het grootste aantal menschen' (the greatest happiness of the greatest number). Hij is dus het *utilisme* toegedaan[1].

Vragen wij nu, waarin het verlangde geluk bestaat, dan vernemen wij (blz. 4) in een aanhaling uit Mill[2], dat geluk beteekent 'genot en afwezigheid van smart,' ongeluk 'smart en gemis van genot.' Het einddoel zou zijn 'een leven zooveel mogelijk vrij van smart en zoo rijk mogelijk aan genietingen.' De zedelijke mensch zou zulk een leven 'zooveel mogelijk aan het geheele menschdom, of liever nog, aan alle gevoelende wezens, verzekeren.' Elders (blz. 11) wordt het geluk als een 'gemoedstoestand' beschreven, als inwendige voldoening, zaligheid, waarvan geene nadere bepaling mogelijk is. Terwijl men gewoonlijk het geluk in voorspoedige levensomstandigheden plaatst, en het mogelijk acht dat iemand zijn eigen geluk of ongeluk niet beseft, wordt hier het geluk en zijn tegendeel bepaaldelijk in het *gevoel* van lief en leed gezocht.

Herinneren wij ons, dat elke redelijke handeling een of ander geluk bevordert, dan is het duidelijk, dat volgens onzen S. het einddoel van het zedelijke leven geen ander is, dan dat van het redelijke in het algemeen: aangename gewaarwordingen te vermenigvuldigen, onaangename te verminderen. Het eenige onderscheid tusschen den zedelijken en den niet-zedelijken

1 Hijzelf spreekt met Mill van *utilitarianisme* en *utilitarianisten*, onhandelbare woorden met vijf staarten, waaronder een specifiek engelsche. *Uti* gebruik maken; *utilis*, bruikbaar, nuttig; *utilitas* (*utility*), nuttigheid; *utilitarius* (*utilitary*), wat tot nuttigheid betrekking heeft, b.v. nuttigheidsleer (*utilitary doctrine*); *utilitarian* (gelijk *vegetarian, disciplinarian*), voorstander van de nuttigheidsleer; *utilitarianism*, de leer der voorstanders van die leer; *utilitarianist*, voorstander van de leer, dat de nuttigheidsleer moet worden voorgestaan! Dat echt-engelsche *ian* (vgl nog *patrician, civilian, barbarian*) behoeft althans geen algemeen europeesch eigendom te worden; en nu men eenmaal de lettergrepen der oude talen naar willekeur zamenplakt en woorden als liberalisme, militarisme, modernisme en spiritisme smeedt, kan men met *utilisme* en *utilist*, als duidelijk genoeg en reeds hier en daar in gebruik, volstaan. Anders misschien nog naauwkeuriger *hedonisme*, genotsleer; die term is echter aan den anderen kant weer al te ruim.

2 Utilitarianism p. 10: *pleasure* en *pain* als bij Bentham.

mensch is dit, dat de laatste werk maakt van zijne eigene gewaarwordingen, de zedelijke daarentegen van die van andere personen (blz. 6, 11). Hetgeen door dit utilisme als zedelijkheid wordt voorgesteld, is door anderen met een juweel van een schoolterm, *altruisme*[1], aangewezen.

Voor hem die aan een theologische, poëtische of idealistische levensopvatting gewoon is, heeft deze utilistische iets onbeschrijfelijk plats en nuchters, dat hem niet anders dan stuiten kan. Wie echter het besluit neemt om kritisch te werk te gaan, die moet zich toegankelijk stellen voor elke uitkomst van een naauwgezet onderzoek. Bevonden wij inderdaad, dat de menschelijke natuur niet geschikt is tot een hooger vlugt, dan zou er niets overblijven dan de Icarusvlerken van onze schouders te nemen en ons aan te gorden tot de taak waarvoor wij alleen berekend zijn. De tegenzin dien wij daarbij mogten gevoelen, ware dezelfde die een verwend gestel tegen een gezonden leefregel koestert, en zou bij voortgaande genezing allengs verdwijnen.

Toch zullen wij de strekking van het utilisme niet mogen verbergen achter termen waardoor aan andere leeringen een geheime concessie zou worden gedaan. Het laatste woord van het redelijke en zedelijke leven is aangename gewaarwording[2], en deze gaat te gronde met het oogenblik, en zeker met het individu waaraan zij ten deel valt. Elk wezen dat gevoel heeft is een geschikt voorwerp voor een zedelijke handeling, omdat het vatbaar is voor lief en leed; dus onder de wezens die wij kennen, menschen en dieren. Hoewel men niet vergeten mag, dat van de zoo rijke dierenwereld slechts een uiterst klein gedeelte onder het bereik der menschheid ligt, en verreweg de meeste gevoelende wezens het buiten hare zegeningen moeten stellen. Alverder is de gewaarwording iets zuiver individueels: het individu bespeurt dat het zelf wordt aangedaan op een wijze, die met zijn levensrigting in het algemeen strookt of die daartegen indruischt. Er is in zijn gevoel als het ware een nulpunt, waarboven graden van genot, en waarbeneden graden

1 Van het fransche *autrui*

2 Het sterkst komt dit misschien uit, waar Bentham in zijn nagelaten werk *Deontology*, I 78, het woord *happiness*, schoon het in zijn formule de hoofdrol speelt, ‘not always appropriate’ noemt, omdat ‘it represents pleasure in too elevated a chape.’

van smart opklimmen tot de hoogste voldoening en neerdalen tot het diepste lijden. De eigenlijke gewaarwording van lief en leed geeft niets anders dan een van deze graden aan; al de verscheidenheid die overigens in de gemoedstoestanden gevonden wordt, ligt blijkbaar aan bijkomstige verschijnselen van het zieleleven: voorstellingen van voorwerpen die het lief en leed te weeg brengen, van aanstaande gevolgen der tegenwoordige gebeurtenis, onduidelijke aanwijzingen van iets dat in het ligchaam plaats heeft en dergel. Dat bijkomstige is echter met het aangename of onaangename der gewaarwording niet eenzelvig. En daarom is het onverschillig, wanneer wij eenmaal de genietingen en de smart als het voornaamste, als het einddoel beschouwen, door welke middelen de thermometer van het gevoel aan het rijzen wordt gebragt, gelijk dat reeds door den ouden Antisthenes werd ingezien; wat op het individu in dezen den meesten invloed heeft, is altijd het beste. Evenzoo is het onverschillig, op de genietingen van wèlk individu men zich toelegt, mits de hoogste graad van genot bereikt wordt waarvoor dat individu vatbaar is. Weliswaar is de schaal van het gevoel bij een wezen met een meer ingewikkeld zenuwstelsel waarschijnlijk veel omvattender dan bij een lager bewerktuigd dier, doch dit beteekent enkel, dat het zooveel meer inspanning vereischt om het eene dan om het andere volkomen gelukkig te maken. Het beginsel van ‘het grootste geluk van het *grootste aantal* menschen (lees: gevoelende wezens)’ zou dus redelijker wijze verlangen, dat men de middelen waarover men beschikken kon, bij voorkeur besteedde aan die schepselen die het ligtst te bevredigen zijn. Want men zal toch niet de gewaarwording in zijn beschouwing willen afscheiden van het individu, en om onbekende algemeene redenen erop aandringen, dat vooral *de hoogste graad* van genot ergens in de wereld bereikt wordt? Dan ware het veeleer doeltreffend, al zijne inspanning te concentreren op de fijnstgevoelige wezens, bij wie de volkomene bevrediging op den grootsten afstand van het nulpunt ligt. De zaak is, dat de formule van Bentham *twee eischen* in zich vereenigt, die met een gegeven bedrag aan krachten slechts ten koste van elkander kunnen worden nageleefd. Met een bepaald aantal steenen kan men in de hoogte of in de breedte bouwen, doch wat in de eene rigting gewonnen wordt heeft de andere te ontgelden.

Wanneer men zich aan deze gevolgtrekkingen ergert, dan

is dat enkel omdat men er niet aan gewoon is. Zoodra men zich daarmede vertrouwd maakt zal men ontdekken, dat zij uit het hoofdbeginsel van het utilisme met logische noodzakelijkheid zijn afgeleid, en dus tegelijk daarmede willens of onwillens aanvaard worden.

Bij Mill en H.B.G. worden zij niettemin belangrijk gewijzigd door het inschuiven van een paar leerstukken, die van elders afkomstig zijn. Wij bedoelen het altruisme en de rangorde der genietingen. Op het eerste komen wij straks terug. Wat het andere betreft, wil onze S. en zijn voorganger[1] als einddoel (*ultimate end*) van de zedelijke handelingen (*morality*) en van de geheele redelijke werkzaamheid *(human action)*: een leven zooveel mogelijk vrij van smart en zoo rijk mogelijk in genietingen *(enjoyments)*, zoowel 'wat quantiteit als *qualiteit* betreft.' 'Rijk wat qualiteit betreft *(in point of quality)*', zou een zeer slechte uitdrukking zijn, indien men rijk in *qualiteiten*, en dus veelzijdigheid van geluk wilde te kennen geven. Wat men in het oog heeft is iets geheel anders. Er is een *rangorde* in de genietingen, die het gevolg is van haren verschillenden oorsprong. Wie voor een hoogere orde een lagere prijs geeft, is rijker geworden, zoowel als hij die binnen dezelfde orde de hoeveelheid van zijn genot ziet toenemen. Wat meer is, de overgang naar een hoogere orde is op zichzelf voordeeliger dan de vooruitgang binnen de grenzen eener lagere.

Dit hebben wij niet zoo te verstaan, dat de oorzaken van genot daarom van verschillenden rang zijn, omdat de eene het aangename gevoel zoovele graden hooger opdrijft dan de andere. Ware dit gemeend, dan zou men bij de toepassing van het nuttigheidsbeginsel allereerst het individu in aanmerking moeten nemen, en de rangorde ware zeer relatief. Een toonkunstenaar zal zijn middagmaal verzuimen voor een cantate van Bach; een boer wordt door deze naauwelijks, en des te krachtiger door een schotel spijs en een beker wijn aangedaan. Zoo gaat het overal in de wereld met de verhevenste genietingen. Menigeen gevoelt sterker voldoening bij het verzamelen van millioenen dan bij het bewustzijn van velen voor den nood te bewaren. Neen, de rangorde die men wil geldt voor den mensch in het algemeen. Wij hebben ons de zaak zóo voor te stellen, dat bij iederen mensch als het ware meer dan één

1 H.B.G., blz. 5. Mill, Utilit. p. 17.

peilschaal van gevoel aanwezig is, bij allen hetzelfde stel, en dat het er uit een oogpunt buiten zijn persoonlijk gevoelen meer op aankomt, dat op de eene dan dat op de andere een hoog cijfer wordt bereikt[1]. De rangorde der genietingen wordt daardoor bepaald (want zooveel doenlijk houdt men het utilistische hoofdbeginsel in het oog), dat de eerste aanleiding waaruit zij voortkomen, tevens op het genot van anderen van invloed wezen kan[2]. Het hoogst wordt gesteld 'de voldoening, die verkregen wordt door het bewustzijn, anderen gelukkig gemaakt, voor anderen gewerkt te hebben; daarna die genietingen waarin zooveel mogelijk allen kunnen deelen; het laagst die, waarbij men gevaar loopt anderen te benadeelen.' De laatste behooren dus, in het belang van het beginsel, als schadelijk verworpen te worden, in weerwil dat zij genietingen zijn. Als doel van redelijk en zedelijk handelen komen alleen de beide hoogste klassen in aanmerking; en de middelste alleen dan wanneer er voor de eerste op het oogenblik niets kan worden gedaan.

Dit toegevende, komen wij tot de volgende redenering.

Is het grootste geluk gelegen in het bewustzijn, anderen gelukkig te maken, dan zal het ware *einddoel* der zedelijkheid volgens onze utilisten daarin moeten gezocht worden, dat de zedelijke mensch den ander dat bewustzijn verschaft; derhalve dezen ertoe brengt, aan een natuurgenoot op zijne beurt het hoogste geluk te schenken. Daar ook dit geluk eerst uit de bewerking van het hoogste geluk van anderen kan ontstaan, verkrijgen wij een onafzienbare reeks van beweldadigden; en het spreekt vanzelf, dat het geluk van den vorige telkens op dat van den volgende wacht om volmaakt te zijn, naardien men zich niet tevreden stelt met het goede te hebben *gewild*, maar het bewustzijn behoeft van het inderdaad *uitgewerkt* te hebben[3].

1 Mill, Utilit. 11: Some kinds of pleasure are more desirable and more valuable than others.

2 H.B.G. blz. 24 minder naauwkeurig: 'Nu stelt de Utilitarianist de genietingen des te hooger, naarmate *zij* gunstiger werken op het geluk van anderen.' De *voorstelling* van het genot dat ik smaken *zal* bij het weldoen, kan mij tot weldoen bewegen; dan werkt in zekeren zin mijne genieting op het geluk van anderen; doch dan is de handeling geene belangeloze, gelijk onze S. dat vordert. In den eigenlijken zin volgt het genot van den weldoener eerst op de weldaad, en deze laatste is het, die op het geluk van anderen werkt. Dit erkent de S. zelf in hetgeen dadelijk volgt.

3 Wie tevreden is met het goede gewild te hebben en daarvoor werkzaam te zijn geweest ook zonder den gewenschten uitslag, heeft alleen zijn eigene zedelijke ontwikkeling en niet bovenal het gelukkig maken van anderen voor oogen gehad, waarop het hier toch zou aankomen.

Zoodat het doel waarop de oorspronkelijke zedelijke handeling gerigt was, t.w. de hoogste voldoening van het dadelijke voorwerp dier handeling, eerst dan ten volle bereikt is, wanneer eerst de laatste persoon, diensvolgens de voorlaatste in de reeks en zoo achtereen al de anderen geheel bevredigd zijn.

Een van beiden: òf die reeks loopt in het oneindige door, òf zij heeft ergens een einde. In dit laatste geval moet de laatste beweldadigde zich met een lagere orde van geluk tevreden stellen, daar immers de hoogste orde zonder een voortzetting der reeks niet te verkrijgen is. Doch dan is de finale toestand, het ware *einddoel* waartoe de zedelijke handeling ten slotte leidt, *niet* het zoogenoemde *hoogste* geluk, maar de *onschadelijke aangename* gewaarwording van een persoon, zonder meer; m.a.w. een genot van den tweeden rang. En deze uitkomst door een keten van onbaatzuchtige handelingen verkregen te hebben, maakt het hoogste geluk van al de voorgangers van dien laatsten persoon uit. Zij allen hebben hun hoogste geluk erlangd ten koste van het zijne; want zou het volmaakt worden, dan moest het zijne beneden de volmaaktheid blijven. Daarmede hebben zij hem een slechten dienst gedaan, en hadden zij dat geweten, dan was hun gedrag alles behalve zedelijk, en hun vermeende hoogste genot behoorde inderdaad tot die laagste klasse, waarbij men gevaar loopt anderen te benadeelen. Hadden zij het niet geweten, dan berustte hun geluk op een feitelijke dwaling, en is de hoogste zedelijkheid een waan, die bij voortgezet nadenken verdwijnen moet.

Nemen wij aan, dat de reeks van weldaden, waartoe de zedelijke handeling van den hoogsten rang den aanstoot geeft, zonder ophouden doorloopt. De weldaad aan den eerste bewezen is onvoltooid, zoolang niet alle volgenden gelukkig zijn; zij zal dus in dit geval tot in eeuwigheid moeten wachten, en niemands hoogste geluk wordt ooit tot stand gebragt. (Bij een eenigszins lange reeks en de kortheid van 's menschen leven geldt toch voor de meesten hetzelfde.) Men zal bij gebreke hiervan zich met de anticipatie, de stellige verwachting van dat geluk, voorondersteld dat men tot na afloop eener eeuwigheid leven kon, dienen te vergenoegen. Het is niet de hoop, die

hier betrekkelijk gelukkig maakt, want men kan weten, dat zij nooit vervuld zal worden; maar het is de *verbeelding* van het geluk dat men smaken *zou, indien* het mogelijk ware, alle anderen tot op een laatsten toe zalig te maken door het bewustzijn van hetgeen zij voor anderen hebben gedaan. Zulk een verbeelding kan ook zonder handelen, door een louter beschouwend leven in de eenzaamheid gevoed worden, en maakt, gesteld dat zij het hoogste verkrijgbare genot verschaft, afkeerig van alle redelijke werkzaamheid, die ons of anderen reële, doch veel minder aannemelijke voordeelen zou deelachtig maken.

Het utilisme dat wij voor ons hebben, zou zich kunnen redden met zijne stellingen te matigen, en gelijk men het noemt, water in zijn wijn te doen. Onder het bedeksel van eenige *loci communes*, gelijk men die overal van den grond raapt, zou het kunnen redeneren als volgt: Het einddoel der zedelijkheid is het *hoogste* geluk. Het hoogste geluk is het bewustzijn van anderen te hebben welgedaan. Doch men wachte zich, aan anderen dat hoogste geluk te willen schenken, want de praktische zedelijkheid zou daarbij in ieder geval te kort komen. Niet de zwakheid der menschen alleen maakt voor hen de hoogste zedelijkheid onmogelijk, maar het beginsel vernietigt zichzelf in de toepassing. Derhalve behouden wij het beginsel, ‘voor de leus’ en nemen een ander (b.v. het utilisme zonder de rangorde van genietingen) ‘voor het gebruik’ aan.

Het zou zoo vreemd niet zijn, indien men om zijn formule op te houden, tot zulk een maatregel besloot; een dubbele moraal van dien aard behoort in deze wereld lang niet tot de zeldzaamheden. Wijlen Mill en onzen H.B.G. houden wij, zoover wij ze uit hunne geschriften kennen, tot zoo iets niet in staat, of wij zouden ons met hen geheel niet hebben ingelaten. Voor hen blijft nog een andere uitweg open. Gesteld dat de eindelijke toestand, waarheen het zedelijke leven leiden moet, juist daarin gelegen ware, dat er een keten van weldaden als wij die zooeven hebben aangewezen, in de wereld voortloopt zoolang deze voortbestaat. Dan ware *niet* het hoogste *genot*, de gewaarwording, maar de *rigting van den wil op een werkzaamheid die wederom werkzaamheid voortbrengt*, het voornaamste belang van ons geslacht.

Dat eigen werkzaamheid het hoogste genot voortbrengt, is door hen reeds toegegeven onder een anderen vorm, toen zij

aan het hoofd hunner rangorde van genietingen het bewustzijn plaatsten van voor anderen gewerkt te hebben. Beteekent dit, dat geene andere genietingen tot een zoo hoogen graad van sterkte (intensiteit) kunnen worden opgevoerd, dan kan dit enkel daaraan liggen, dat in den aanleg van ons geslacht de behoefte aan eigen *werkzaamheid* van meer gewigt is dan die aan streelende *gewaarwordingen* van buitenaf, zoodat de bevrediging der eerste ons de meeste voldoening geeft en voor ons de grootste weldaad is. Geen wonder indien dit zoo ware. Het doet ons goed, wanneer ons de gewaarwording van gestilde behoefte aan voedsel, warmte, lucht en licht, van matige zenuwprikkeling, harmonische gemoedsbeweging, onbelemmerd leven in elken zin geschonken wordt; doch meer nog geldt voor ons de krachtige uiting van datzelfde leven, wier gevolgen zich uitstrekken tot buiten onze eigene persoonlijkheid. Dat wij vatbaar zijn voor waarachtig lief en leed en niet enkel voor zingenot, pijn en stemming; dat wij een eigen verkiezing hebben voor het een boven het ander; ligt juist daaraan, dat wij wenschende, vorderende, willende wezens zijn, meer nog dan ontvankelijke. Hoe krachtiger die wil, des te minder zullen wij genegen zijn af te wachten wat ons te beurt valt, des te meer, zelven in te grijpen in de wereld om ons heen. De aangename gewaarwordingen, die daarmede gepaard gaan, geven eenigszins de maat aan van het welslagen onzer pogingen, en worden onwillekeurig tot prikkel om ze in deze of gene rigting voort te zetten; doch de aandacht van den werkzamen mensch is niet gerigt op zijne eigene gewaarwordingen, maar op den toestand van zaken dien hij in plaats van den bestaanden met zijn handelen wil te voorschijn brengen. Daarom vinden wij juist bij de degelijkste menschen zelfvergetelheid en toewijding aan de eene of andere zaak. En terwijl elk genot dat van buiten komt op den duur verveelt, is de arbeid waardoor telkens iets tot stand wordt gebragt, het ware levenselement van den mensch, dat hem frisch en jong houdt wanneer de passive gelukkigen reeds lang van de wereld genoeg hebben.

Aan den anderen kant is het mogelijk, dat onze utilisten het werken voor anderen, afgezien van de mate waarin het ons zelven genieten doet, daarom aanprijzen, omdat het de *edelste* soort van genot ten gevolge heeft. Inderdaad hebben wij bevonden, dat hunne rangschikking zóo het voegzaamst wordt opgevat. Op zichzelf, d.i. onafhankelijk van de wijze waarop

een of ander individu het krachtigst kan worden aangedaan, is het voor hem beter dat deze, dan dat gene snaren bij hem aangeroerd worden. Beter, dat hij een geringe voldoening ondervindt van b.v. trouw te vervullen wat hij beloofd heeft, dan dat hij een leven leidt, dat van zinnelijke genoegens en uiterlijken voorspoed aaneenhangt. Deze voorstelling zou ongerijmd wezen zoo zij niet zamenging met het denkbeeld, dat het ware, het voornaamste belang van den mensch niet moet gezocht worden in het aangename van zijne *gewaarwordingen* maar in het overwigt van de eene klasse zijner *levcnsverrigtingen* over de andere. Anders gezegd, het *geluk* of *belang* dat bij de zedeleer ter sprake komt, moet niet verstaan worden gelijk nog Mill het deed, als een rijkdom van streelende *gevoelsaandoeningen*, maar als een *versterking* van de redelijke *werkzaamheid* van den mensch tegenover de natuurdrift die hem heren derwaarts slingert. Zeer stellig is daarmede groot genot verbonden, doch de zedelijke mensch is evenmin werkzaam ten behoeve van dat genot bij zich of anderen, als wij onze vertrekken verwarmen met het doel om den thermometer hooger te doen rijzen.

In dit verband komt het er weinig op aan, of iemands moeite aan zijne eigene veredeling dan wel aan die van anderen wordt besteed. De eene mensch is den ander waard, en də vraag is in elk geval alleen deze, op welk punt de krachten die ons ten dienste staan op het oogenblik met het meeste voordeel kunnen besteed worden. Al waren allen het eens, om als het volmaakte tegendeel van het egoisme het altruisme aan te prijzen, wij zouden dat moeten aanmerken als een algemeen verspreide dwaling. Zij kan hieruit ontstaan, dat de tegenstelling tusschen mij en een ander, meer in het oog valt dan die tusschen mij en het menschdom in zijn geheel, en dat het vaak de veiligste weg is om aan het egoisme (de heerschappij der natuurdrift) te ontkomen, dat men het lot van anderen tot onmiddellijk doelwit neemt.

Wij hebben getracht, het stelsel dat onze schrijver ontwikkelt logisch uit te werken, en zagen ons genoodzaakt, ter wille van de rangorde die hij met Mill in de genietingen aanneemt, het beginsel van geluk in den zin van gewaarwording op te geven. Daaruit blijkt, dat het leerstuk der rangorde werkelijk een bijmengsel is, dat in een utilistisch stelsel niet

thuis behoort. Het toevoegen daarvan was een logische fout, doch getuigt voor de waarheidsliefde van lieden die begonnen te vermoeden, dat hetgeen zij als zedelijk erkenden, uit de door hen omhelsde grondgedachte niet kon worden verklaard. Immers die grondgedachte te laten varen, kon den kweekeling van Bentham-zelven en diens vriend James Mill niet zoo ligt in de gedachte komen; evenmin onzen nederlandschen auteur, die nog onder den verschen indruk van den wakkeren John Stuart Mill verkeerde. - Voorts hebben wij gezien, dat met de strekking van dat eene bijgevoegde leerstuk het andere, t.w. het altruisme niet te rijmen is.

Met dit laatste gaat het niet beter, wanneer wij het nuttigheidsbeginsel zonder bijvoeging der rangorde in zijne gevolgen nagaan. Van sensualistischen oorsprong overal waar het zich in de geschiedenis vertoont, legt het den nadruk op de lijdelijke (receptive) zijde van 's menschen bestaan, waaraan de werkzame (spontane) als middel ondergeschikt wordt. Dat aangename gewaarwordingen in de wereld de overhand verkrijgen, is hier het normale oogmerk voor alle handelingen. Door de toepassing dier leer wordt dan ook veel leed voorkomen, en een rustig en tevreden leven bevorderd van zoovele schepselen als van de menschelijke behandeling voor een groot deel afhankelijk zijn. Te midden van den strijd om het bestaan, die in de natuur onophoudelijk voortwoedt. tracht men een klein plekje te scheppen waar de gevoeligste wezens van hun levensgenot nog eenigermate zeker zijn. Aan deze onderneming, waarvan trouwens in het gunstigste geval slechts een kleine minderheid onder de gewaarwordenden voordeel trekt, wordt alle moeite besteed. Doch ook hier weer laat zich niet ontdekken, waarom het doel beter beter bereikt wordt door voor anderen dan voor zichzelf te zorgen. Al beweert men niet met Epicurus, dat alle handelingen ten slotte op eigen genot berekend zijn, dan staat toch het genot van ieder in beginsel op dezelfde lijn.

Indien dit alles juist is, dan is het utilisme, en elk van de beide toevoegsels evenzeer, een moment in de voorstelling van het zedelijk leven, dat men ten onregte voor het hoofdmoment, voor het gronddenkbeeld gehouden heeft, ten gevolge daarvan dat het onder zekere omstandigheden het meest in het oog valt. Van al de beginselen die beurtelings aan het hoofd der moraal zijn gesteld, kan zoover wij weten, hetzelfde worden gezegd. Volstrekt onwaar zijn zij geen van alle; doch wan-

neer het éene ondergeschikte denkbeeld op den voorgrond was gesteld, dan was het natuurlijk, dat men zich niet op den duur voldaan gevoelde, en dan bij voorkeur de aandacht vestigde op waarheden die men verwaarloosd had. Op deze werd nu een tijdlang weer het meeste gewigt gelegd, totdat er een nieuwe reactie volgde. Zoo is het zuivere utilisme een reactie tegen de theologische moraal met hare nu eens mystieke, dan weer van buiten opgelegde verpligtingen, en heeft op de wetgeving in Europa een heilzamen invloed gehad. Zoo is het altruisme een reactie tegen de leer, dat de zedelijkheid opgaat in welbegrepen eigenbelang. Zoo is de rangorde der genietingen een reactie tegen de bewering, dat het enkel op de hoegrootheid van het aangename gevoel aankomt. Mill heeft het utilisme trachten te voltooijen door het opnemen van stellingen, die daarmede tegelijk niet aan het hoofd van een theorie kunnen staan, alleen omdat ook zij een deel bevatten van de volle waarheid die hij trachtte uit te drukken. De eene dier stellingen is zóo onhoudbaar; de andere, logisch ontwikkeld, dwingt tot verlating van het geheele systeem.

Of het beter gelukt, het einddoel van het zedelijk leven te vinden in *werkzaamheid die werkzaamheid voortbrengt*, zal ernstig overwogen moeten worden. Men houde daarbij in het oog, dat onder werkzaamheid niet het enkele veroorzaken van een toestand wordt verstaan. De storm veroorzaakt den val van boomen; mijn gewigt, en dus in zoover ik-zelf, veroorzaakt de zamendrukking der veeren van stoel of rijtuig, maar het zijn geene handelingen of werkzaamheden van den storm of van mij, die hier plaats hebben. Werkzaamheid onderstelt een subject, een zetel van denkprocessen, een opzet en bedoeling; zij is eigen aan een redelijk wezen. Men kan haar bepalen als een veroorzaking die uitgaat van een genomen besluit.

Houden wij nu vast aan de algemeene causaliteit, en de gevolgtrekking daaruit, het determinisme ten opzigte van den wil, dan komen wij tot deze voorstelling van zaken. In de natuur, de wereld, gehoorzaamt alles aan den regel, dat waar zekere feiten (zaken, toestanden) aanwezig zijn, zekere andere onvermijdelijk volgen. Alles verkeert in gedurige verandering. De hoeveelheid van hetgeen veranderd wordt (de ‘stof’, die in ‘toestanden’ verkeert) zoowel als van hetgeen verandering aanbrengt (de ‘kracht’ of het ‘arbeidsvermogen’) blijft altijd dezelfde; alleen

de toestand wordt telkens een andere. Nu is de algemeene verandering in de wereld niet een ordeloos dooreenwoelen van allerlei eenheden van stof en kracht, maar in den loop der tijden komen er *organismen* uit, te voorschijn, die eenigen tijd blijven bestaan. In zulk een organisme zijn stof- en krachteenheden op een eigenaardige wijze zamengevlochten, zoodat het zich tegenover de buitenwereld in mindere of meerdere mate als een eenheid gedraagt, en gebeurtenissen te weeg brengt, die zonder zijne eigenaardige inrigting niet zouden voorkomen. De elementen die daarin zijn zamengevat, worden voortdurend door andere vervangen; ook ondergaat de vorm der zamenvatting een trapsgewijze verandering, die wij de ontwikkeling noemen, en waardoor de eenheid meer en meer, tot op zekere hoogte, toeneemt. Op deze hoogte handhaaft zich het organisme een tijdlang, totdat zelfs in het gunstigste geval een periode van trapsgewijze ontbinding ten slotte aan zijn bestaan een einde maakt. Daarbij bespeuren wij, dat de organismen volgens zekere typen zijn ingerigt, en dus soorten vormen, die door voortplanting en aanhoudende omstandigheden gedurende een aantal eeuwen vertegenwoordigd blijven. Alsmede, dat allengs hoogere organismen optreden, d.i. dezulke waarin een grootere verscheidenheid van deelen tot een eenheid verbonden is. Ten slotte vertoonen zich wezens, met hetgeen wij *bewustheid* of zieleleven noemen, begaafd. Bij hen, en enkel aan henzelven openbaar, bestaan eigenaardige verschijnselen, voorstellingen genaamd, getuigenissen van voorwerpen die, volgens die getuigenissen althans, onafhankelijk van de voorstellingen aanwezig zijn. Tegenover die voorstellingen gedraagt zich het wezen in zijn geheel almede als eenheid, en oefent daarover zekere magt, om ze vast te houden, te ontleden, te verbinden en in het geheel te bewerken volgens zekere wetten, die aan een wezen van zoodanige inrigting eigen zijn. Van deze wetten hebben wij enkel de logische te noemen, volgens welke de voorstellingen tot een geheel verbonden worden, dat een zamenhangende werkelijkheid vertegenwoordigt. Onder de bewuste wezens kunnen wij ons bepalen bij den mensch, bij wien de logische werkzaamheid veel sterker dan overal elders in het licht treedt.

Bij de werkzaamheid van den mensch dan neemt de algemeene causaliteit een omweg van bijzonderen aard. Zekere feiten, omstandigheden zoowel als eigen toestanden. en de afwezigheid van zekere andere, worden door hem voorgesteld

ten gevolge van oorzaken die wij hier niet nader behoeven aan te wijzen, omdat wij de algemeene causaliteit hebben ondersteld. Hij-zelf, als eenheid (die overigens insgelijks hare oorzaken heeft), bewerkt die voorstellingen logisch zoover hij dat vermag, en komt zoo tot een besluit; dat vervolgens, door een inrigting die van hem deel uitmaakt, in de werkelijkheid wordt uitgevoerd. In dat besluit zijn veelal elementen opgenomen, die niet onder den invloed der logische bewerking (of van het denken) zijn doorgegaan, zoodat het gewoonlijk een mengsel is van hetgeen men redelijken wil noemt en van drift, d.i. veroorzaking door het organisme als eenheid zonder tusschenkomst van het denken.

Wanneer men de wereld *alleen* uit het oogpunt der algemeene oorzakelijkheid beschouwt, dan zal men het voor volmaakt onverschillig moeten houden, of het aandeel van den redelijken wil aan onze besluiten grooter wordt dan niet. Wat er gebeure, op eene of andere wijze komt het onverbrekelijk verband van oorzaak en gevolg altijd tot zijn regt. Doch dit is niet het eenige wat wij in de wereld opmerken. Onder de velerlei inrigtingen waarmede het causale beginsel, zooveel wij weten, even goed bestaanbaar zou zijn, is deze nu eenmaal de werkelijke, dat de natuur aan organismen het aanzijn geeft, en wel aan een opklimmende reeks van de allereenvoudigste tot aan het denkende en handelende wezen. Eensdeels staan deze vijandig tegenover elkaar, en verdringen elkaar uit het aanzijn even goed als de onbewerktuigde verbindingen dat doen, zoodat ook de lagere de hoogere in het minst niet ontzien; uit de algemeene causaliteit is dat genoegzaam verklaarbaar. Anderdeels heeft er in het organische een gedurige *ontwikkeling* plaats, een beweging van geringere tot meer volkomene eenheid. Wij zien dat bij het individu het duidelijkst: het kiemblaasje wordt langzamerhand een zelfstandig mensch met een vast karakter. Wij zien dat mede in de opvolging der wezens op aarde, waarbij hoogere zonder lagere niet kunnen bestaan niet alleen, maar ook op de lagere werkelijk volgen. Wordt de descendentieleer bevestigd, en moet men aannemen dat de eene soort uit de andere is voortgeteeld, dan vertoont zich hier de ontwikkeling nog in een andere gedaante. Dus ook de ontwikkeling behoort tot de natuur, en zij is het, niet de stilstand, die het organisme kenmerkt. Het eigenaardige, het wezenlijke in den mensch is de opklimming tot die eenheid, die niet

enkel in de drift, maar in de denkende zelfbepaling van zijn geheele levensgedrag openbaar wordt. Die opklimming geeft de *normale*, de typische *rigting* van zijn leven aan; een rigting die altijd zou gevolgd worden zoo er geene storingen tusschenbeide kwamen door oorzaken die in andere rigtingen werken, aan welke intusschen het wezen als geheel een zekeren weerstand biedt.

Uit dit oogpunt gezien is het niet meer onverschillig, maar van het hoogste belang, dat de redelijke wil meer en meer het hoofdelement wordt in de veroorzaking die van den mensch uitgaat, m.a.w. dat deze meer en meer werkzaam wordt. Het handelen is *hem eigen*, en het handelen dat het meest met zijn aanleg strookt kan geen ander zijn dan hetgeen de normale rigting neemt van zijn geheele leven. Wilde hij zich bepalen tot de ontwikkeling van zijn eigen persoon, dan zou de uitwerking van zijn doen met zijn leven verloren gaan, en dit kan zijn doel niet zijn. Want wat hij bij zijn handelen onderneemt, is altijd een deel der werkelijkheid, stoffen en krachten, te onderwerpen aan een redelijke orde, en in hoe grootere mate dat geschiedt, des te meer wordt er in zijne normale rigting gewerkt. Daarom beantwoordt zijn leven aan de laatste dan eerst, wanneer hij voor een bestendige en voortgaande organisatie van het bestaande in redelijken zin zorg draagt. Hij doet dit door inwerking op zijne natuurgenooten, die de onderneming kunnen bevorderen en vervolgen. Zijn gedrag tegenover hen is dan normaal, - laat ons dadelijk zeggen behoorlijk of zedelijk, - wanneer het bevorderlijk is aan (redelijke) werkzaamheid, die wederom geschikt is werkzaamheid op te wekken.

Dat met het logische het aesthetische in naauw verband staat, willen wij hier aanteekenen zonder ons daarbij op te houden. Beide zijn uitvloeisels van het organiserende, vormgevende in de natuur.

Wij hebben buiten het beginsel der strenge causaliteit geene metaphysische theorie ondersteld, maar feiten bijeengetrokken waarmede elke metaphysica rekening houden moet. Wat daarachter ligt, hoe de onloochenbare ontwikkeling met de algemeene oorzakelijkheid in den wortel zamenhangt, behoefden wij thans niet te vragen. Een godsbegrip dat men daarbij wil voegen om die vraag te beantwoorden brengt geene verandering in hetgeen reeds uit het zamenzijn van het een en het ander volgt.

En nu zijn wij door redenering uit het erkende tot een beginsel van zedelijkheid gekomen, dat, naar het ons voorkomt, aan de bekende eischen voldoet.

Wie volgens dat beginsel handelt, bevordert het belang van zijne natuurgenooten en verschaft hun ten laatste de hoogste voldoening, gelijk de utilist zich dat voorstelt. Zijn werkzaamheid heeft niet zijn persoonlijk, maar het algemeen belang ten doel[1]; hij bevordert ware humaniteit. Hij leeft overeenkomstig met de natuur gelijk de Stoicijnen willen, en met Kant moet hij wenschen dat zijn stelregel algemeen wordt aangenomen. Zijn behandeling van anderen is, naar den eisch van oudere engelsche leeraren, de meest geschikte voor wezens van hunne geaardheid. Zijn zedelijkheid heeft geen doel buiten het zedelijk leven-zelf. Hij tracht naar de volstrekte vrijheid die Fichte verlangde. Met Hegel wil hij persoon zijn en anderen als personen eerbiedigen. De gezelligheid, de solidariteit der menschen staat bij hem boven de afzonderlijkheid van het individuele leven; en hiermede zal ook een positivist vrede kunnen hebben.

Daarbij voldoet hij aan de hoogste *verpligting* die voor hem bestaat. Wij hebben vroeger bevonden, dat er zulk een *hoogste* verpligting moet bestaan zoo er van *eenige* verpligting in de wereld sprake zal zijn. Niemand heeft iets van mij te eischen, tenzij het vooraf vaststaat, dat eigen verkiezing voor mij niet de hoogste wet mag zijn. En de verkiezing van een ander kan mij eveneens slechts door geweld als wet worden opgedrongen, tenzij ik van elders de verpligting ontleen mij aan haar te houden[2]. Tevens hebben wij gezien, dat niet alleen het regt tot bevelen maar ook het regt tot zedelijke waardering een *volstrekte* verpligting onderstelt, en dat deze laatste wegens de beperktheid van elken mensch slechts in een klein gedeelte van hare gevolgen door den een aan den ander imperatief kan worden voorgeschreven. In een *louter-causale* beschouwing van het bestaande is voor een verpligting geene

1 Gelijk H.B.G. het noemt, waar hij gelijk blz. 25, het altruisme voor een oogenblik loslaat.

2 Wel noemt b.v. Bain, Em. and Will p. 274 de zedelijkheid: utility made compulsory; p. 257: an Institution of Society, maintained by the authority and Punishments of Society. Hij kent (281) alleen ‘the enactments of existing society.’ Doch hij staat geheel op een skeptisch standpunt (zie b.v. 265), en moet dus wel tot zulk een moreel conventionalisme komen.

plaats, eenvoudig omdat er *niemand* is die verpligt zou wezen (het individu is niets dan een voorbijgaande groepering), en alles datgene is wat het wezen kan en moet. Doch slaan wij acht op de *formele* schikking in de natuur, dan ontmoeten wij *denkende en handelende* wezens, de eenige voor wie een verpligting kan bestaan, omdat verpligting een denken of een handeling betreft. Van alle levensverrigtingen dier wezens is er eene waarvan het begrip van dat van het normale onafscheidelijk is, namelijk het denken. In het denken is het om waarheid te doen, en hoe men deze bepalen en waar men ze zoeken mag, men zal er steeds een *wettigen* weg van afleiding, logische *grondbeginselen*, kortom *normative eischen* bij moeten te pas brengen. Dat deze feitelijk in onze natuur zijn aangelegd, maakt het mogelijk elkander te verstaan en tot denzelfden redelijken arbeid zamen te werken. Zijn wij tot iets verpligt, dan kan dat enkel daaraan liggen, dat het *redelijker* is die handeling te verrigten dan ze na te laten. Welnu, wat zou redelijker zijn dan in een rigting te werken die daarop uitloopt, dat het redelijke leven in de wereld bevorderd wordt?

De nederlandsche schrijver dien wij meermalen hebben aangehaald kan op zijn utilistisch standpunt dit denkbeeld van verpligting niet goedkeuren[1]. ‘In de uitdrukking: gij moet, gij zijt verpligt te werken voor anderen’ door den eenen persoon tegenover den anderen, kan hij ‘niets anders zien dan een hollen klank zonder uitwerking, tenzij er slechts een emphatische uitdrukking bedoeld wordt van de algemeen erkende wenschelijkheid.’ De wenschelijkheid namelijk, ‘dat ieder subjectief zich verpligt, zich door zijn geweten gedwongen gevoele tot zelfopoffering;’ want van deze is hij-zelf vast overtuigd.

Wij hebben reeds gewezen op de noodzakelijke onderscheiding tusschen zekere afgeleide verpligtingen, die door den eenen persoon aan den ander imperatief kunnen worden opgelegd, en de oorspronkelijke, volstrekte, waaruit de andere dienen

1 H.B.G., blz. 73. Zoo reeds Bentham, Deontology, I, 10: ‘It is, in fact, very idle to talk about duties; the word itself has in it something disagreeable and repulsive;’ 31: ‘..an authoritative imposture.. it is the word *ought*.’ Doch 59: ‘Every pleasure is a *prima facie* good, and ought to be pursued. Every pain is a *prima facie* evil, and ought to be avoided.’ Vroeger (Works, I, 2): ‘It may be *convenient*, for the purpose of discourse, to *imagine* a kind of law or dictate.’

voort te vloeijen en die als normatief, regelgevend moet worden aangemerkt. Wat deze laatste betreft, komt het er niet op aan of zij door onszelven dan door anderen wordt uitgesproken, daar hare geldigheid met het onderscheid van personen niets uitstaande heeft. Ook de uitspraak van ons eigen geweten heeft niet daarom een verpligtende kracht ('dwingen' is iets anders) omdat zij van onszelven uitgaat[1], maar omdat zij een wettige gevolgtrekking uit de volstrekte verpligting naar waarheid teruggeeft, hetgeen eerst door nadenken uitgemaakt kan worden. De wenschelijkheid, dat dit overal en altijd het geval zij, geven wij den S. gaarne toe, want wij zijn immers niet doctrinair genoeg om het goede bij voorkeur van het verlichte oordeel der menschen te verwachten; doch wat ligt er in dat denkbeeld van *wenschelijkheid* opgesloten? Niet het feit alleen, dat H.B.G. zelf, of wie ook, den wensch koestert, maar dat hij den wensch als *normaal* beschouwt, als gegrond op een belang dat tot 's menschen wezen behooren zou, ook al werd het vooralsnog door niemand onzer zoo ingezien.

De normale rigting wordt, zeer in het algemeen genomen, ook onopzettelijk vrij wel gevolgd. Zonder eenig overleg zien wij door liefde in allerlei vormen tot stand gebragt wat, bij het menschdom dat wij kennen, door de klaarste overtuiging niet te bereiken valt, terwijl deze laatste niet anders kan dan het gedane volkomen billijken. De natuur, die organismen voortbrengt waarvoor onze kunstvlijt bewonderend en leergierig stilstaat, brengt reeds door hartstogten en gemoedsaandoeningen zedelijke daden te weeg, gelijk door hetgeen men geestdrift noemt, kunstwerken. Het aanschouwen daarvan wekt tot navolging, en zonder alle theorie komt zoo het menschdom reeds vooruit. Doch vergeten wij niet, dat in de zedelijke en de kunstpraktijk de voorstelling (of het denkbeeld) van het voorwerp en hetgeen daarmede gedaan zal worden een belangrijk aandeel heeft. Is deze voorstelling on waar (met de werkelijke inrigting van zaken in strijd), dan brengt wie het goede wilde alligt iets schadelijks, wie het schoone zocht alligt iets leelijks tot stand.

1 Niet geheel onjuist zegt Schopenhauer, die beiden Grundpr. der Ethik 192: 'Mancher würde sich wundern, wenn er sähe, woraus sein Gewissen, das ihm ganz stattlich vorkommt, eigentlich zusammengesetzt ist: etwan aus ⅕ Menschenfurcht, ⅕ Deisidämonie, ⅕ Vorurtheil, ⅕ Eitelkeit und ⅕ Gewohnheit.'

Wel komt de natuur hier voor een deel te hulp, en wordt het ware veelal gelukkig geraden; doch aan dwalingen ontbreekt het evenmin, en het wordt dus noodig, zich van alle middelen te bedienen waardoor de kennis van al hetgeen bij het handelen te pas komt meer en meer verzekerd wordt. De roeping eener zedeleer, afgezien van hare zuiver-wetenschappelijke beteekenis, is dan aan den eenen kant, het zedelijke leven, hoe dan ook uit de verborgen diepte der persoonlijkheid voortgekomen, betreffende zijne normale doeleinden en middelen voor te lichten; aan den anderen kant, gewoonten van denken te vestigen, die als nieuwe motiven van invloed zijn op een toenemende zedelijke bepaling van den wil. Ware de kennis op dit terrein volmaakt, dan eerst zou het verkieslijk zijn, dat het handelende leven aan de wisselvalligheden der natuurlijke aandrift geheel onttrokken en onder de heerschappij der theoriealleen kwam te staan. Vooralsnog zijn liefde en moraal bondgenooten die elkander hebben te ondersteunen.

Bij Zwolle, Augustus 1873.
J.P.N. LAND.

Een blik in het plantenleven.

Wanneer in het voorjaar de natuur begint te ontwaken, als de knoppen hunne kleine blaadjes ontplooien, en veld en bosch zich met bloemen sieren, zoodat in korten tijd het aardrijk als met een tooverstaf herschapen is, dan wordt het onbevangen oog in hooge mate geboeid door al het schoone, dat zich aan zijn blik vertoont. De zon stijgt hooger boven den horizon en blijft een grooter deel van het etmaal onze woonplaats verlichten; steeds rijker en overvloediger openbaart zich het plantenleven. Is eenmaal het toppunt bereikt, beginnen in den herfst licht en warmte allengs in hoeveelheid te verminderen, dan neemt ook het plantenkleed een ander voorkomen aan; het tooit zich met de eigenaardig schoone kleurschakeeringen der najaarstinten; vruchten en zaden rijpen, en alles wordt voorbereid tot winterrust, nadat de kiem gevormd is eener nieuwe generatie voor een volgend jaar.

Bij het zien van dit alles, rijst bij den opmerkzamen beschouwer onwillekeurig de vraag: Welke macht brengt die snelle en toch zoo geleidelijke ontwikkeling te weeg? Wat is toch dat leven, dat zich overal vertoont?

Niet minder raadselen ontmoet de man, die zijne aandacht wijdt aan het leven der dierenwereld. Ook hier vertoont zich dezelfde gang der verschijnselen: het geboren worden uit eene schier onmerkbaar kleine kiem, opnemen van voedsel, groeien tot eene voor elke soort normale grootte, instandhouden van het organisme korter of langer tijd, zorg dragen voor de vorming van nakroost, ten laatste verstoord worden van den normalen gang der verrichtingen, die eindigt met den dood van het individu.

In deze hoofdtrekken komen de levensuitingen van planten en dieren, hoe ook onderling verschillende, overeen: zij schijnen zich scherp af te scheiden van die der levenlooze voorwerpen.

Kan het dus wel bevreemden, dat men in vroegere tijden de levende wezens, opgebouwd uit dezelfde grondstoffen als de levenlooze natuur maar zoo verschillend van deze in vorm, eigenschappen en verrichtingen, door andere wetten beheerscht waande?; dat men zich eene levenskracht voorstelde, strijd voerende tegen de gewone natuurwetten en deze beheerschende, zoolang het leven niet is uitgebluscht?; dat men op grond hiervan de levende wezens buiten het gebied van het natuuronderzoek plaatste?

Deze voorstelling, al moge zij nog door sommige leeken worden gehuldigd, is echter thans in de wetenschap geen gangbare munt meer; zij is verouderd, omdat de uitbreiding onzer kennis haar onhoudbaar heeft gemaakt. Men heeft ingezien, dat het aannemen eener levenskracht het op te lossen raadsel niet verklaart en door niets gewettigd wordt.

Allerminst kan de natuurkundige van den tegenwoordigen tijd de levende wezens buiten zijn onderzoek sluiten. Reeds bij de eerste afbakening van het gebied van het anorganische is hij hiertoe gedrongen. Immers, indien er werkelijk verschil bestaat tusschen de levende en levenlooze natuur, dan moet de grens tusschen beide ergens gevonden worden. Waar echter deze grens ligt, laat zich niet zoo gemakkelijk aangeven, als men oppervlakkig wel zou meenen. De hoogere dieren en planten mogen aanzienlijk verschillen van de anorganische wereld, op den laagsten trap van het leven is een onmerkbare overgang tusschen beide Rijken. Om hier de limiet te kunnen aanwijzen, moet men eene grondige studie van beider grensprovinciën gemaakt hebben. Met andere woorden, men heeft ook voor de kennis en waardeering van het levenlooze de studie van het levende noodig.

Mocht daarentegen, gelijk velen tegenwoordig willen, de uitkomst van het onderzoek wezen, dat tusschen de natuurrijken geen scherpe grens is aan te wijzen, dan wordt hiermede ook de vroeger gemaakte beperking van het natuuronderzoek opgeheven, want zij heeft dan geen redelijken grondslag meer. Zoowel in het eene als in het andere geval wordt dus de natuuronderzoeker met noodzakelijkheid en met volle recht gebracht tot bestudeering der levende wezens uit een wetenschappelijk oogpunt.

In de latere jaren vooral is dit ook in ruime mate geschied. Een aantal verschijnselen uit het leven van planten en dieren - te veel om hier te noemen - zijn langs den chemischen en

physischen weg onderzocht, en hebben geleid tot hoogst belangrijke ontdekkingen, die een beter inzicht in sommige levensverrichtingen thans reeds geven of voor de toekomst beloven. Der scheikunde is het gelukt, niet alleen om sommige omzettingen, welke in het dierlijk en plantaardig lichaam plaats grijpen, ook buiten het levende organisme voort te brengen, maar zelfs om stoffen van tamelijk samengestelden bouw, die tot dus verre alleen in het levend wezen werden gevormd, geheel uit anorganische bestanddeelen in het laboratorium te bereiden. Eene merkwaardige overeenstemming tusschen de werkingen der zenuwdraden en die der galvanische stroomen is in verschillende richtingen aangetoond en vormt eene vruchtbare bron van nieuwe onderzoekingen. Hand aan hand gaat hiermede steeds een nader voortgezet en uitgebreid onderzoek van den fijneren anatomischen bouw der levende wezens met behulp van de voortreffelijke microscopen van den tegenwoordigen tijd. Op dit laatste gebied - evenzeer als natuur- en scheikunde een der onmisbare grondslagen voor de kennis der levende wezens - zijn in de latere jaren verrassende resultaten verkregen. Zoo heeft men o.a. de hooge beteekenis van het protoplasma voor de levensfunctiën aangetoond, en indien het later mag gelukken, om de hulpmiddelen tot het zien van uiterst kleine voorwerpen nog volkomener te maken, dan zal men wellicht nog dieper in de geheimen des levens kunnen doordringen. In één woord, overal waar men, met de noodige hulpmiddelen toegerust, het gewaagd heeft, de levende organismen aan het natuurwetenschappelijk onderzoek te onderwerpen, heeft dit onderzoek uitnemende vruchten opgeleverd en voor nieuwe ontdekkingen den weg gebaand. Den scheidsmuur tusschen het organische en het anorganische rijk ziet men allengs op verschillende plaatsen verdwijnen; ja zelfs, men hoopt (gelijk nog niet lang geleden in dit tijdschrift werd ontwikkeld) dat het eerlang gelukken moge, uit levenlooze stof levende wezens, zij het ook van den eenvoudigsten vorm, te doen ontstaan.

Intusschen, het bevattingsvermogen van den mensch is niet onbegrensd, al gaat het ook zijn macht tot handelen verre te boven. Geen menschelijke geest, zelfs niet de geest, dien La Place zich dacht als het ideaal van den mensch[1], kan

1 ‘Une intelligence,’ *zoo schrijft La Place* (Essai philosophique sur les probabilités), ‘qui, pour un instant donné, connaîtrait toutes les forces dont la nature est animée, et la situation respective des êtres qui la composent, si d'ailleurs elle était assez vaste pour soumettre ces données à l'analyse, embrasserait dans la même formule, les mouvements des plus grand corps de l'univers et ceux du plus léger atome: rien ne serait incertain pour elle, et l'avenir, comme le passé, serait présent à ses yeux. L'esprit humain offre dans la perfection qu'il a su donner à l'astronomie, une faible esquisse de cette intelligence..... Tous ses efforts dans la recherche de la vérité, tendent à le rapprocher sans cesse de l'intelligence que nous venons de concevoir, mais dont il restera toujours infiniment éloigné.’ -

zich eene voorstelling vormen van het verband tusschen het geestelijke en het stoffelijke in de levende natuur. Het ontstaan van het eerste bewustzijn in de laagste wezens blijft hem een onoplosbaar raadsel, zoo als Du Bois-Reymond in 1872 welsprekend heeft uiteengezet in zijne redevoering tot opening van de Versammlung Deutscher Naturforscher te Leipzig. Niettemin heeft zich meer en meer de overtuiging gevestigd, dat levende en levenlooze wezens beheerscht worden door dezelfde natuurwetten, en dat ook in het levende rijk de tegenwoordige toestand het noodzakelijk gevolg is van een vroegeren en de oorzaak van een lateren staat. Noch zijn '*ignoramus*,' noch zijn '*ignorabimus*' heeft Du Bois-Reymond en anderen teruggehouden, om de levende organismen binnen den kring van hun natuurkundig onderzoek te plaatsen, en niemand twijfelt thans aan den echt wetenschappelijken grondslag der *physiologie* of leer van het leven, welke men wellicht de schoonste, maar tevens de moeilijkste der natuurwetenschappen zou kunnen noemen.

Vele der uitnemendste geesten hebben aan hare studie hun leven gewijd; hunne onderzoekingen hebben reeds menig duister punt opgeklaard, van verscheiden vroeger geïsoleerde verschijnselen het verband aangetoond. De meeste dezer onderzoekingen hebben betrekking gehad op het leven van mensch en dieren, en dezen tak der wetenschap tot zoodanig aanzien gebracht, dat het publiek vaak gelooft: de physiologie omvat niet anders dan dit gedeelte. Doch ook de physiologie der planten heeft belangrijke ontdekkingen en nasporingen aan te wijzen. Er ontstaat op haar gebied eene nieuwe beweging in verschillende richtingen en ook zij gaat eene schoone toekomst te gemoet. De levensleer van mensch en dieren en die der planten zijn bestemd om nevens elkander ieder een schoon gebouw te vormen, rustende op denzelfden grondslag van natuur- en scheikunde.

Gelijk in de andere natuurwetenschappen tracht men ook hier de kennis te vermeerderen door inductie. Op waarneming en proefneming berusten de uitkomsten, maar beide vereischen hier meer voorbereiding en grooter voorzorgen dan elders, omdat men te doen heeft met een geheel van verschijnselen, teweeggebracht door zeer samengestelde stoffen op eigen wijze tot een organisme vereenigd, waarvan de normale verrichtingen zoo weinig mogelijk verstoord moeten worden. Men tracht alzoo in de eerste plaats de verschijnselen zooveel mogelijk te vereenvoudigen en zuiver te doen optreden.

Zoo als bekend is, heeft het levend organisme verschillende verrichtingen te vervullen. Bij de laagste planten en dieren geschiedt dit alles door ééne cel, hoewel in verschillende perioden van het leven en vaak op verschillende tijden van dag en nacht; bij hooger wezens echter vindt men voor elke verrichting een afzonderlijk werktuig. De arbeid wordt hier in des te hooger mate verdeeld, naar gelang het organisme volkomener is. Gelijk in eene fabriek, waarin het stelsel van verdeeling van den arbeid regelmatig is doorgevoerd, elk voorwerp of elk deel daarvan sneller, volkomener en met minder kosten wordt voortgebracht, zoo ook ziet men bij de levende wezens elke functie des te volkomener vervuld worden, naarmate het daartoe dienende orgaan meer uitsluitend voor dit ééne doel is ingericht.

In zoodanige gevallen nu tracht de physioloog den bouw en de werking van ieder orgaan of van ieder deel daarvan afzonderlijk te leeren kennen. Waar het kan, wordt het orgaan geïsoleerd; waar dit niet gaat, wordt de invloed van andere organen zooveel mogelijk onschadelijk gemaakt, of door proeven waarbij zij in tegenovergestelde richting werken moeten, de fout geneutraliseerd. Omgekeerd bestudeert men den invloed van twee organen op elkander, door de verrichtingen van beide gezamenlijk en van ieder op zich zelf zonder het andere na te gaan.

Onderscheiden omstandigheden en uitwendige invloeden wijzigen de functiën van een orgaan; warmte b.v., licht, electriciteit, beweging, enz. kunnen de levenswerkingen vertragen, versnellen, of haar eene andere richting geven. Met behulp van vernuftig uitgedachte toestellen en werktuigen worden nu in de physiologische laboratoria de levende organismen aan de meer of minder krachtige inwerking van een of meer dier agentia blootgesteld, en de veranderingen der functiën opgeteekend. Waar verschillende factoren samenwerken tot het voortbrengen

van eenige levensuiting, tracht men daarbij de werking van elk dezer te leeren kennen door beurtelings den eenen of den anderen factor te elimineeren, of door hem, zoo mogelijk, een overwegenden invloed te geven.

Op deze en dergelijke wijzen zoekt de physiologie de geheimen des levens te ontsluieren. Ik wil beproeven, daarvan aan de lezers van dit tijdschrift eene voorstelling te geven, door in de volgende bladzijden het belangrijke hoofdstuk der plantenphysiologie over de *vorming van organische stof door de planten*, naar aanleiding der onderzoekingen van de latere jaren, wat meer uitvoerig te bespreken.

Wanneer men nagaat, wat, in het algemeen genomen, geschiedt op eene oppervlakte gronds, die met groene planten is bezet, dan blijkt het, dat hier in groote mate organische stof wordt gevormd uit anorganische bestanddeelen. De ontwikkelde landbouwer heeft wel in de eerste plaats de gelegenheid zich hiervan te overtuigen. Jaarlijks brengt hij van zijne akkers een grooten voorraad organische stoffen naar huis, en wat hij aan zijn grond teruggeeft, bevat veel geringer hoeveelheid van dien aard. Sprekender voorbeelden nog zijn de rijke kleigronden, die telken jare een overvloed van gras, van graan of andere landbouwproducten afwerpen, zonder immer gemest te worden. En zien wij niet hetzelfde ook op onze zandgronden plaats hebben, waar de heideplant, schoon telkens door de schapen afgevreten, of zelfs met de bovenkorst van den grond door de plagzicht weggenomen, voortdurend de oppervlakte weer met haar bruingroen bedekt? Blijkt het niet evenzoo, waar schrale zandgronden met dennen bezaaid, na verloop van een aantal jaren, zonder ooit bemest te zijn, zware boomen dragen met duizenden kilo's organische stoffen, terwijl inmiddels de bodem zelf rijker aan diezelfde stoffen is geworden door de tallooze dennennaalden, gedurende het leven van den boom afgevallen? Eigenlijk vertoont zich overal op aarde hetzelfde verschijnsel, vorming van organische stoffen door den plantengroei. Kale rotsen bekleeden zich allengs met korstmossen, die weder plaats maken voor jonge boomgewassen en struiken, totdat het geheel dicht met planten begroeid is; de lava is ter

nauwernood bekoeld, of reeds vangt op den geheel uit mineralen saamgestelden bodem met den eersten plantengroei ook de vorming van organische stoffen aan; op de vruchtbare klei volgt het eene plantengeslacht op het andere, en zoowel hier als in het stilstaande of stroomende water, dat zich met groen gewas bevolkt, gaat de genoemde werking aanhoudend voort.

Hetgeen de aandachtige beschouwing der levende natuur den opmerkzame leert, wordt ook onmiddellijk bewezen door de proef van den plantenphysioloog. Deze plaatst het gekiemde zaad in vochtig kiezelzand, begiet dit van tijd tot tijd met eene zeer verdunde oplossing van mineraalzouten, en hij ziet achtereenvolgens de jonge plant groeien, bloeien en vrucht dragen. Om de juiste hoeveelheid der gevormde organische stoffen te leeren kennen, droogt hij de zorgvuldig uit den grond genomen plant, weegt ze en vergelijkt de verkregen hoeveelheid met het gewicht van het droge zaad[1]. Deze proef, sedert de tijden van van Helmolt talrijke malen genomen, en nog altijd gemakkelijk te herhalen, heeft zonder eene enkele uitzondering tot de uitkomst geleid, dat door den plantengroei de hoeveelheid bewerktuigde stoffen aanzienlijk vermeerderd wordt; met andere woorden: dat de groene plant organische stof voortbrengt uit de voor haar beschikbare anorganische stoffen.

Dit feit, in deze algemeene termen uitgedrukt, is tegenwoordig evident, en ook reeds lang in de wetenschap bekend. Maar toch zijn er heel wat ontdekkingen en nasporingen noodig geweest, om een juist begrip te verkrijgen van deze rol van het plantenleven, en zelfs nu nog is deze verrichting der plant niet in alle bijzonderheden volledig bekend. Nog verschijnen jaarlijks nieuwe onderzoekingen, welke hetzij van den scheikundigen aard der verrichting, hetzij van de voorwaarden en uitwendige invloeden, waaronder zij plaats heeft, hetzij van het deel der plant of van het physiologisch apparaat, dat de werking volbrengt, onze kennis moeten aanvullen. Een blik op de geschiedenis van dit belangrijke vraagstuk moge tevens dienen om de richting der nieuwe onderzoekingen op dit gebied der plantenphysiologie nader te doen kennen.

1 Dit laatste kan hij gemakkelijk leeren kennen, door een zeker aantal zaden van dezelfde soort eerst versch, daarna gedroogd te wegen, en hierdoor te bepalen, hoe groot gedeelte van het gewicht van het versche (voor de kieming gebruikte en vooraf gewogen) zaad hij als droge stof in rekening mag brengen.

In het midden der vorige eeuw deed Bonnet de waarneming, dat groene gedeelten van planten in water liggend en door de zon beschenen gasbellen vormen; hij zag tevens dat dit verschijnsel zich niet vertoonde, wanneer het water vooraf uitgekookt was. De verklaring van het feit kon hij echter niet geven, daar toen de zuurstof nog niet ontdekt was. Hoe dicht men intusschen toen reeds, ook met die gebrekkige kennis der scheikunde, bij de waarheid was gekomen, blijkt uit de belangrijke waarneming door Priestley, eenige jaren vóór zijne ontdekking der zuurstof gedaan, dat groene plantendeelen in het zonlicht geplaatst, eene door dierlijke ademhaling bedorven lucht weder voor de ademhaling geschikt maken. Hierdoor was werkelijk de wederkeerige gaswisseling tusschen dieren en groene planten zoo volledig aangetoond, als dit zonder kennis der gassoorten zelve mogelijk was. Nadat eenige jaren later de bedoelde gassen afgescheiden waren, trok die merkwaardige verrichting der planten bijzonder de aandacht. Ingenhousz deed een aantal opzettelijke proeven, waardoor hij bewees, dat de groene plantendeelen slechts in het zonlicht gedephlogistiseerde lucht (zoo noemde men toen de zuurstof) uitademen, dat zij daarentegen in de duisternis, ook bij groote warmte, ongezonde lucht van zich geven, terwijl anders dan groen gekleurde plantendeelen ook in het zonlicht geen zuurstof ontwikkelen. Onafhankelijk van Ingenhousz kwam van Barneveld op grond zijner proeven tot hetzelfde besluit in zijn bekroond antwoord op eene, nu juist eene eeuw geleden, door het Prov. Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen uitgeschreven prijsvraag. Nog een stap verder ging Senebier, die in het laatst der vorige eeuw zich de vraag stelde, waaruit dan toch de zuurstof, bij de werkzaamheid der planten vrij komende, wel gevormd werd, en daarop het proefondervindelijk antwoord gaf, dat de aanwezigheid van koolzuur eene noodzakelijke voorwaarde daartoe was. Die uitkomst van Senebier verklaarde tevens de vroegere waarneming van Bonnet, dat in uitgekookt water zich geen gasbellen vormden. Hier was namelijk door koking het in het water opgeloste (voor de ontwikkeling van zuurstof noodzakelijke) koolzuur uitgedreven.

Nu eerst werd het mogelijk, te besluiten, dat de afscheiding van zuurstof en de opneming van koolzuur door de groene plant met elkander in innig verband stonden; dat de vrij komende zuurstof een gevolg der ontleding van het koolzuur was;

dat, met andere woorden, de ontwikkeling van zuurstof een bewijs was, dat er nieuwe organische stof in de plant moest gevormd worden. Op voortreffelijke wijze werd dit proefondervindelijk aangetoond door Theod. de Saussure, die tevens de noodzakelijke medewerking van het water bij dit proces bewees.

Zoo heeft het voortgezet onderzoek van de aanvankelijk alleen staande en on verklaarde waarneming der gasafscheiding uit groene plantendeelen allengs geleid tot de kennis van eene verrichting, welke de gewichtige rol van het plantenrijk voor de organische natuur en voor de geheele schepping onthult.

Gelijk men weet, hebben namelijk menschen en dieren voor hunne ademhaling de zuurstof der lucht noodig; deze wordt in het organisme verbruikt en bij de ademhaling wordt koolzuurgas in den dampkring uitgestort, hetwelk naarmate het zich ophoopt in de atmospheer, deze minder geschikt maakt om het leven van mensch en dier te onderhouden. Nu is juist datzelfde koolzuur eene levensbehoefte voor groene planten, welke het opnemen, ontleden en als product van haren groei, d.i. van de vorming van organische stof, zuurstof uitademen. Alzoo zijn het de planten, welke het evenwicht in den dampkring herstellen en op den duur de aarde voor mensch en dieren bewoonbaar houden. Er is dus eene zekere betrekking tusschen beide levende Rijken. Het dierenrijk is afhankelijk van het plantenrijk, niet alleen omdat, hetzij rechtstreeks hetzij middellijk, alle dieren hun voedsel vinden in het plantenrijk, maar ook omdat dit laatste onmisbaar is ten einde den dampkring van het overvloedig koolzuur te bevrijden. Eindelijk blijkt uit dit alles, dat de koolstof een zeer merkwaardigen omloop heeft, zoodra zij deel uitmaakt van de organische natuur. Aan zuurstof gebonden in den dampkring aanwezig, wordt zij in de plant vastgelegd, en met deze door het dier als voedsel opgenomen. Na korter of langer toevens in het dierlijk lichaam, wordt zij op nieuw geoxydeerd, en hetzij door de ademhaling, hetzij langs andere wegen verwijderd, om eindelijk weder, als koolzuur in de lucht verdeeld of in het water opgelost, voedsel te worden voor opvolgende plantengeslachten.

Deze en dergelijke beschouwingen, welke in hoofdtrekken ook thans nog volkomen juist zijn, en waartoe de onderzoekingen van de Saussure reeds in staat stellen, werden in verschillende wetenschappelijke en ook in populaire geschriften op heldere,

boeiende wijze uiteengezet, en verruimden den algemeenen blik op de stofwisseling der organische natuur.

Aangaande de bijzonderheden van de levensverrichting, welke ons thans bezig houdt, werd echter een geruimen tijd lang de kennis niet noemenswaardig uitgebreid. De meesterlijke wijze, waarop de Saussure het vraagstuk had, behandeld, deed de meening ingang vinden, dat ten opzichte van dit onderwerp onze kennis een afgesloten geheel vormde. Eerst vele jaren later, nadat de veel verbeterde hulpmiddelen voor chemisch, physisch en anatomisch onderzoek grooter eischen van nauwkeurigheid deden stellen, dan ten tijde van de Saussure (1804) mogelijk waren, begon men op nieuw het vraagstuk ter hand te nemen, en aanvankelijk volgens eene betere methode en met meer voorzorgen de oude proeven te herhalen. Zoo bewees Boussingault in 1840 door de proef, dat de dampkringslucht, welke over eene groene plant heenstrijkt, in het zonlicht een deel van haar koolzuur verliest, welke uitkomst nog nader door Vogel en Wittwer in 1852 en door mij in 1853 proefondervindelijk bevestigd werd; zoo werden de hoeveelheden opgenomen koolzuur en afgegeven zuurstof bij eene zelfde plant in dezelfde tijdsruimte nauwkeurig vergeleken; evenzoo werd wederom de aandacht gewijd aan de gaswisseling, door groene planten des nachts, en door niet groene gedeelten der plant over dag te weeg gebracht. Vervolgens bleken de voorwaarden tot het tot stand komen van het proces niet nauwkeurig genoeg bepaald te zijn. Men wist dat licht noodzakelijk was, maar de aard van het licht moest nader onderzocht worden. Ten opzichte der warmtegrenzen, waarbinnen het plaats vond, was nog alles te doen. De toestand van den physiologischen toestel was nog tamelijk onbekend, al wist men ook dat de werking aan groen gekleurde plantendeelen gebonden was. Evenzoo eischte de nieuwere tijd een nauwkeuriger vaststellen van den chemischen aard van het proces. Men had te onderzoeken, *welke* organische stoffen door de bedoelde werking ontstaan, alle, welke in de plant voorkomen, of slechts eenige daarvan. Eindelijk werd de verrichting nog uit een ander gezichtspunt belangrijk. Men had in de natuurkunde geleerd, dergelijke werkingen onder het algemeene beginsel van het behoud van arbeidsvermogen te brengen. De geldigheid van dit beginsel moest nu ook voor dit geval bewezen worden en daartoe was het noodig, voorwaarden en uitkomst met groote zorg quantitatief te meten.

In al deze richtingen is het vraagstuk van de vorming van organische stof door de plant (of van de *assimilatie*, gelijk zij ook dikwijls genoemd wordt) gedurende de laatste 20 jaren herhaaldelijk en met vrucht onderzocht en nog heden ten dage is de reeks der waarnemingen niet gesloten. Om dus eene voorstelling te verkrijgen, gelijk onze tegenwoordige kennis veroorlooft, moeten wij het vraagstuk achtereenvolgens uit verschillende gezichtspunten beschouwen.

Beginnen wij met den physiologischen toestel. Met de oude voorstelling van groene plantendeelen kon men zich niet langer tevreden stellen. De benaming was te onbepaald en met al wat groen was, bezat daarom de bedoelde eigenschap. De plantenanatoom onderzocht verschillende planten met zijn microscoop en vond het verschil tusschen de assimileerende en de andere gedeelten der plant hierin, dat bij de eerste het protoplasma groen gekleurd was, of liever dat het chlorophyllichaampjes bevatte. Niet iedere plantencel is in staat om organische stof voort te brengen, zelfs niet, al zijn overigens alle voorwaarden tot assimilatie vervuld. Zoo zijn b.v. alle schimmelplanten daartoe ongeschikt, en evenzoo de meeste woekerplanten, gelijk het Warkruid, de Bremraap, enz., terwijl bij de meeste hoogere planten die eigenschap ontbreekt aan de in den grond verborgen wortels, aan het hout onzer boomen, enz. Daarentegen is *ééne enkele* cel, wanneer zij slechts chlorophylof bladgroenhoudend is, in staat om uit koolzuur en water organische stof te vormen. Zoo zijn er onder de groene waterplanten, b.v. in het zoogenaamde flap onzer slooten, sommige welke slechts uit ééne cel of ééne rij van cellen bestaan, en die even goed als de hoogst georganiseerde gewassen de genoemde verrichting vervullen. In het algemeen kan men zeggen, dat de chlorophylhoudende cel of de vereeniging van chlorophylhoudende cellen ook voor het ongewapend oog zich duidelijk groen voordoet - in zooverre was de oude aanduiding van groene plantendeelen in het algemeen juist, - maar toch zijn er onderscheiden planten, voor ons oog anders dan groen gekleurd, welke evenzoo het vermogen van assimilatie bezitten. Zoo kent iedereen den zwarten of rooden beuk, den zwarten

hazelaar, de roode koolplant, de Perilla's, Atriplex en anderen welke niet groen zijn; zoo vindt men onder de Algen geheele groepen, de Bruinwieren of Fucacëen en de Purperwieren of Floridëen, welke evenmin groen zijn, en toch allen op dezelfde wijze organische stof vormen en zuurstof ontwikkelen, als de groene planten. Hier heeft het microscopisch onderzoek de schijnbare tegenspraak opgelost. Het blad van beuk en hazelaar bezit namelijk bij de roode of bruine verscheidenheid even goed de gewone chlorophyl-lichaampjes, maar hunne kleur is door eene andere kleurstof, waarmede het celvocht bedeeld is, aan het ongewapend oog onttrokken. En ook bij de genoemde Algen ontbreekt het chlorophyl niet, en is slechts door een ander pigment bedekt, gelijk Rosanoff heeft aangetoond. Dat ook Edelweiss, de bladen der Abeelen en van andere planten, welke zich witachtig voordoen, geen uitzondering op den regel maken, laat zich nog gemakkelijker bewijzen. Hier liggen namelijk de chlorophylhoudende cellen onder eene dichte beharing verborgen, die menigmaal reeds met de loupe als zoodanig te herkennen is, en na welker verwijdering de deelen de normale groene kleur vertoonen.

Daarentegen hebben de groene schimmels, welke soms bedorven eetwaren overdekken en de groene bladluisjes der rozen niet het vermogen, om organische stof te vormen, want zij zijn hunne kleur niet aan de aanwezigheid van chlorophyl verschuldigd.

Ons resultaat is dus: h e t v e r m o g e n v a n a s s i m i l a t i e h u i s t i n d e c h l o r o p h y l h o u d e n d e c e l. Planten of plantendeelen waaraan dit orgaan ontbreekt, kunnen zich de organische stof niet zelve verschaffen, maar moeten hetgeen zij tot eigen onderhoud daarvan behoeven, van elders, van buiten ontvangen.

Voor den nadenkenden natuuronderzoeker rijst nu aanstonds de vraag: Waarin bestaat dan het eigenaardige der chlorophylhoudende cel? En op welke wijze heeft de vorming van organische stof in dien kleinen physiologischen toestel wel plaats? - Op deze vragen moet onze wetenschap vooralsnog het volledig antwoord schuldig blijven, hoewel reeds een aantal feiten bekend zijn, die waarschijnlijk tot eene latere oplossing van het vraagstuk zullen kunnen bijdragen.

De microscoop leert ons, dat de chlorophylhoudende cel allerlei vormen kan aannemen. Evenals andere parenchymcellen

der hoogere planten kan zij rond, elliptisch, langwerpig, betrekkelijk groot of klein zijn, en zij onderscheidt zich van deze slechts door eene wijziging in het protoplasmatisch ge deelte van den inhoud. Het is die eigenaardige, soms vloeibare, soms geleiachtige, soms korrelige stikstofhoudende stof, waarvan alle vorming van nieuwe weefsels uitgaat en waarin dus bij uitnemendheid het levensbeginsel woont, welke in de assimileerende cel eene merkwaardige wijziging vertoont. Deze stof, het protoplasma, vult bij jonge cellen nagenoeg den geheelen inhoud, bij oudere slechts een gedeelte, bij andere schijnt zij met toenemenden leeftijd geheel te verdwijnen. Gewoonlijk is zij ongekleurd, maar in de chlorophylhoudende cel zondert zich een gedeelte van het protoplasma van het overige af en omkleedt zich met eene groene kleurstof, terwijl het soms eigen vormen aanneemt. Zoo vindt men cellen, die in het ongekleurde fijnkorrelige of draderige protoplasma een grooter of kleiner aantal groene korrels of klompjes of groene banden doen zien (het laatste alleen bij Algen), gewoonlijk chlorophyllkorrels of chlorophyllichaampjes geheeten. Een klein gedeelte der cel is dan alleen gekleurd, het grootste deel van den inhoud is, even als de wand, vrij daarvan, maar het kleurend vermogen der kleurstof is zoo groot, dat, wanneer eenige chlorophylhoudende cellen tot een groep verbonden zijn, het geheel ook voor het ongewapend oog een levendig groene kleur vertoont, niettegenstaande elk der korrels dikwijls nog geen honderste deel van een millimeter in doorsnede heeft. Dit verschijnsel wordt nog treffender, wanneer men ontdekt, dat van elken chlorophylkorrel de kleurstof slechts een uiterst klein gedeelte uitmaakt. Men kan namelijk in alcohol, in ether en in andere stoffen de groene kleurstof oplossen, waarna de ongekleurde korrel overblijft, oogenschijnlijk zonder iets in omvang verminderd te zijn.

Deze oplossing der groene kleurstof heeft merkwaardige eigenschappen. Zij is uiterst gevoelig voor het licht, zoodat zij slechts in het duister eenigen tijd bewaard kan worden, terwijl zij door het zonlicht beschenen vrij snel, in het diffuse licht wat langzamer, ontleed en verkleurd wordt. In dit opzicht komt zij niet overeen met het levende chlorophyl in het blad, dat juist licht noodig heeft om te blijven bestaan en in het duister alras door ontleding verbleekt. Daarentegen zijn de veranderingen, welke de lichtstraal ondergaat, wanneer hij door de genoemde

oplossing der chlorophylkleurstof doorgelaten wordt, merkwaardig overeenstemmend met de wijzigingen van het licht, door levende bladen doorgelaten. Gelijk men weet, kan men door breking het witte licht splitsen in eene reeks van kleuren, omdat de verschillend gekleurde stralen, waaruit het witte licht is samengesteld, bij hunnen doorgang door prisma's van glas en andere brekende middenstoffen, niet alle in dezelfde mate van hun weg afgebogen (gebroken), en dus bij uittreding uit elkander geworpen worden. Men verkrijgt hierdoor, wanneer men het zonlicht door een glazen prisma laat gaan, dezelfde reeks van kleuren, welke ook de regenboog vertoont.

Gekleurde vloeistoffen, waardoor wit licht heengaat, absorbeeren een grooter of kleiner aantal dezer stralen en laten gewoonlijk voornamelijk die lichtstralen door, welker kleur overeenkomt met de kleur welke die vloeistoffen aan het ongewapend oog vertoonen, wanneer dit er door heen ziet. Sommige saâmgestelde gekleurde vloeistoffen - en daaronder behoort ook de chlorophylkleurstof - bezitten echter nog andere eigenschappen. Enkele gedeelten van verschillende gekleurde lichtstralen worden geheel of grootendeels door haar niet doorgelaten. Hierdoor vertoont de door prismatische breking gevormde kleurenreeks of het *spectrum*, gelijk het gewoonlijk heet, wanneer het door een dergelijke stof is heengegaan, een grooter of kleiner aantal zwarte of donkere strepen en banden, welke voor eene zelfde stof standvastig op dezelfde plaats voorkomen en in breedte en donkerheid toe- en afnemen met den sterktegraad der oplossing en met de dikte der laag, waardoor het licht moet gaan. Met behulp van een eigen werktuig, spectroscoop genaamd, heeft men die banden en strepen waargenomen en nauwkeurig gemeten. Uit talrijke onderzoekingen met verschillende stoffen is daarbij gebleken, dat eene zelfde stof onder gelijke omstandigheden steeds een zelfde absorptiespectrum vertoont, zoodat waar men gelijke of verwante absorptiestrepen aantreft, men het recht heeft om tot gelijke of verwante stoffen te besluiten, en dat, waar de absorptiestrepen eener stof gewijzigd worden, men verandering in de samenstelling en structuur kan vermoeden. Het is duidelijk, van hoeveel belang dit nieuwe herkenningsmiddel kan zijn, om verwantschap van verschillende stoffen en wijziging van veranderlijke stoffen te ontdekken; of wel, om langs anderen weg gevonden overeenkomst of verschil der stoffen te toetsen. Hiervan

is dan ook ruim gebruik gemaakt. In de laatste vijf jaren is alleen over de absorptiestrepen van het chlorophyl en van zijne bestanddeelen en ontledingsproducten eene geheele litteratuur ontstaan, die door het uitnemend physiologisch belang dezer stof volkomen gewettigd wordt. Het zou mij te ver afleiden - en ook voor dit tijdschrift minder geschikt zijn - om over deze onderzoekingen, welke nog niet gesloten zijn en waarbij de verschillende waarnemers nog niet tot geheel eensluidende uitkomsten zijn gekomen, verder te spreken. Het zij voldoende hierop te wijzen als op eene nieuwe bron van kennis, die ons reeds geleerd heeft, dat de groene kleurstof, welke door alcohol en ether uit de groene bladen wordt uitgetrokken, grootendeels dezelfde optische eigenschappen bezit als de groene chlorophyllichaampjes in de levende bladen, en dat het chlorophyl van geheel verschillende planten steeds dezelfde absorptiestrepen vertoont; die ons belangrijke diensten heeft bewezen ter bepaling, in hoeverre de anders dan groen gekleurde bestanddeelen, welke de scheikundige in het chlorophyl meent gevonden te hebben, met deze stof in meer of min innige verwantschap staan.

Terwijl nu sommige physiologen op de aangegeven wijze den scheikundigen en physischen aard van het chlorophyl hebben onderzocht, hebben anderen getracht, de wijze van ontstaan dier merkwaardige chlorophyllichaampjes in de plantencel te bespieden. Men vond dat zij in de daartoe bestemde cellen gevormd worden uit het protoplasma, en in samenstelling van dit weinig verschillen, dat zij, eenmaal ontstaan, door groei grooter worden en somwijlen zich door deeling vermenigvuldigen; voor hunne vorming is licht noodig. Onderscheiden ongekleurde plantendeelen worden groen, wanneer zij aan het licht komen, zoo als iedereen weet van aardappelen, die in het licht of boven den grond liggen, van aspergietoppen, die uit den bodem te voorschijn komen en niet aanstonds toegedekt worden. In duisternis wordt geen nieuw chlorophyl gevormd en het reeds in de plant aanwezige wordt bij voortdurende duisternis allengs verkleurd en ontleed. Bij de meeste planten zijn dan ook de chlorophyllhoudende cellen geplaatst nabij de oppervlakte en vooral daar, waar het licht vrijen toegang heeft. Bij de hoogere planten zijn de bladen de voorname zetel van het chlorophyl, dat, hier van alle zijden licht en lucht ontvangende, de beste gelegenheid vindt tot vervulling zijner rol in het plantenleven.

Van den waren aard dezer verrichting, van hetgeen er in de chlorophylhoudende cel eigenlijk plaats heeft bij de assimilatie kunnen wij ons echter nog geen voorstelling vormen. De groene kleurstof, welker onmisbaarheid ons bleek, is, van de plant gescheiden, onder alle omstandigheden onbekwaam om organische stof voort te brengen, en de scheikundige veranderingen die zoowel chlorophyl als protoplasma in de levende plant aanhoudend ondergaan, ontsnappen aan onze waarneming. Wij staan hier voor een raadsel, dat wel niet opgelost zal kunnen worden dan te gelijk met een ander nog grooter raadsel: de levensverschijnsel en van het protoplasma zelf.

Alvorens thans te vermelden, welke onderzoekingen in het werk gesteld zijn en worden, om de verrichtingen van den beschreven physiologischen toestel iets nader te leeren kennen, zal ik vooraf de voorname voorwaarden, waaraan de vorming van organische stof door de plant gebonden is, kortelijk beschrijven. Vooreerst kunnen de levensverrichtingen slechts plaats hebben binnen zekere *temperatuurgrenzen*, die voor de eene of de andere plant, of voor de eene of de andere functie wel een weinig verschillen, maar toch niet ver uiteenloopen. Iedereen weet, dat het leven eerst mogelijk wordt boven het vriespunt van het water. De minimumgrens zou dus 0° C. zijn, maar voor de meeste planten is eene eenigszins hoogere temperatuur noodig, om de stofwisseling te doen plaats hebben, gelijk aanstonds blijkt, wanneer men let op de voorjaarswarmte gevorderd om de zaden te doen ontkiemen en meerjarige planten nieuwe spruiten te doen vormen. Is de temperatuur van lucht en bodem, en ook die der plant hooger dan dit minimum, zoo geschieden de levensprocessen in het algemeen krachtiger en sneller, gelijk men ziet, wanneer men de vegetatie der keerkringsgewesten met die der gematigde luchtstreek vergelijkt. Doch ook die gunstige werking heeft hare grenzen. Er is evenzoo eene maximum- als een minimumtemperatuur voor den plantengroei, en in het algemeen kan men zeggen, dat geene plant op den duur eene hoogere temperatuur dan van 50° C. kan verdragen. Opzettelijke proeven van vroeger en later tijd hebben dit voldoende aangetoond. De groei der deelen van de kiem ten koste der in het zaad weggelegde

voedingsstoffen heeft, volgens de onderzoekingen van Sachs, bij tarwe en garst reeds onder 5° C. plaats, bij pronkboonen en maïs op eene temperatuur van 9°.4 C, bij Cucurbita Pepo eerst op 13°.7 C. De laagste temperatuur waarbij chlorophylkorrels groen worden ligt bij pronkboonen (Phaseolus multiflorus) en maïs boven 6° C., bij Pinus Pinea tusschen 7° en 11° C. De assimilatie van organische stoffen, herkenbaar uit de afscheiding van zuurstof, begint bij Potamogeton in water van 10° à 15^{9} C., volgens de onderzoekingen van Cloez en Gratiolet, bij Vallisneria boven 6°. Waarschijnlijk kan deze verrichting bij vele wieren, mossen en korstmossen reeds op lager temperaturen plaats hebben. Ook bij sommige zichtbaarbloeiende planten schijnt het leven op lager temperatuur te kunnen voortgaan. Althans Boussingault toonde niet lang geleden aan, dat naalden van den Larix bij 0,5° à 2,5° C. en grasbladen bij 1,5° à 3,5° C. nog koolzuur ontleden en zuurstof afscheiden kunnen. Ja zelfs er zijn voor een paar jaren waarnemingen bekend gemaakt, waaruit scheen te blijken, dat ook bij eene temperatuur van 0° C., wanneer slechts het celvocht niet bevroren was, het leven der plant nog niet ophield. Dr. Uloth zag namelijk, dat zaden van den Eschdoorn (Acer platanoides) en van tarwe tusschen de ijsstukken van een ijskelder gevallen, daar ontkiemd en met hunne wortels onderscheiden duimen diep in ijsstukken zonder spleten ingedrongen waren. Intusschen moet men voorzichtig zijn met het maken van gevolgtrekkingen uit deze waarneming. Het ijs van den ijskelder was natuurlijk omgeven van warmere stoffen (de wanden van den kelder, enz.), welke warmte uitstralen. Nu is het bekend, dat wanneer warmtestralen binnen een stuk ijs op luchtbellen of ingevroren vaste lichamen vallen, zij deze verwarmen, en het omringende ijs doen smelten. Zoo kunnen ook de zaden en de kiemwortels dergelijke warmtestralen ontvangen en dus eene hoogere temperatuur dan het ijs gehad hebben, zoodat men aangaande de juiste temperatuur dezer kiemplantjes geen voldoende zekerheid heeft.

Al laten wij nu ook, om de aangevoerde reden, deze laatste waarneming voorshands buiten rekening, zoo vinden wij echter steeds bij de verschillende planten eene uiterste grens, boven 0° C. gelegen, buiten welke geene levensuitingen meer plaats hebben. Die grens ligt bij onderscheiden planten niet juist op denzelfden warmtegraad, en evenmin is de minimumtemperatuur

voor verschillende verrichtingen dezelfde. Zoo begint de prikkelbaarheid en de periodische beweging der blaadjes van het kruidjeroer-mij-niet eerst wanneer de luchttemperatuur hooger dan 15° C. is, en die van Hedysarum gyrans eerst bij eene warmte van 22° C. Stijgt de warmtegraad boven het minimum, dan worden de levensverrichtingen aanvankelijk in dezelfde mate krachtiger en sneller volbracht. Weldra echter heeft die vermeerderde vitaliteit haar toppunt bereikt bij eene voor elke plant en voor iedere functie bepaalde temperatuur, welke men optimumtemperatuur noemt. Wordt de warmtegraad nog hooger, dan neemt de intensiteit der levensuitingen weder af, totdat eindelijk bij de bovenste temperatuurgrens stilstand der verrichtingen en hiermede de dood intreedt. Deze vermeerdering en vermindering van de intensiteit der levenswerkingen is door verschillende natuurkundigen nauwkeurig aangetoond en gemeten. Zoo constateerde Sachs een steeds snelleren groei der kiemwortels van Zea Mais bij klimmende temperatuur tot 27,2° C., van Pisum sativum, Triticum en Hordeum tot 22,8° C.; bij nog hooger temperatuur nam de groei weer af. Zoo vonden hij en anderen een steeds grooter hoeveelheid zuurstof door dezelfde hoeveelheid planten bij toenemende temperatuur tot aan het optimum ontwikkeld; zoo zag Kabsch dat de kleine blaadjes van Hedysarum gyrans bij 28 à 30° C. ééne beweging volbrachten in 180-280 secunden, bij 35° C. in 85 à 90 secunden; en hetzelfde verschijnsel heeft men opgemerkt ten opzichte der stroomingen of rondgaande bewegingen van de protoplasmalichaampjes in de cellen van Characëen en andere planten.

Wat de hoogste temperatuur betreft, waarbij nog plantaardig even mogelijk is, zoo heeft men bij verschillende planten weder zeer uiteenloopende uitkomsten verkregen. In warme bronnen van 81° C. heeft men levende Algen gevonden, en van de sporen van vele schimmels wordt beweerd, dat zij zelfs in kokend water een geruimen tijd vertoeven kunnen, zonder hun kiemvermogen te verliezen. Latere met bijzondere voorzorgen genomen proeven van Tarnowsky hebben echter geleerd, dat die vroegere opgaven overdreven waren. De sporen van Penicillium glaucum, een der meest gewone schimmelplanten, gedurende 1 à 2 uren in de lucht tot 70 à 80° C. verwarmd, kiemden slechts zeer zelden meer; aan eene temperatuur van 82 à 84° C. blootgesteld, waren zij allen gedood. In vocht verwarmd, werd het leven reeds bij 54 à 55° C. vernietigd.

Ten opzichte van vele andere cryptogamen en phanerogamen hebben talrijke proeven van de Vries, Köppen en anderen - om van de ouderen niet te spreken - aangetoond, dat de grens van het plantenleven gemiddeld bij eene temperatuur van 50° C, wordt gevonden, waarop het protoplasma zich samentrekt en de belangrijke hem toebedeelde rol niet meer kan vervullen. Zeer verschillende planten moesten een verblijf van 10 minuten in water van 45 à 46° C. met het leven bekoopen, en in de lucht konden zij eene temperatuur van 48 à 49° C. wel nog even verdragen, maar toch bij 51° C. werden zij soms reeds na 10 tot 12 minuten gedood. Nog lager ligt de maximumtemperatuur voor de eigenlijke voedingsverrichtingen. De hoogste warmtegraden, waarbij de kieming plaats vond, waren voor pronkboonen, maïs en Cucurbita Pepo 42° C., voor tarwe, gerst en erwten 37-38° C. Het groen worden van chlorophylkorrels heeft men niet boven eene temperatuur van 36° C. waargenomen; de prikkelbaarheid der bladen houdt reeds op bij 40-45° C.

Zoo blijkt, dat het leven der plant, en dus ook de vorming van organische stof gebonden is aan een zekeren warmtegraad der omgeving, welke slechts tusschen betrekkelijk enge grenzen kan veranderen, en die voor elke plant en voor elke levensuiting op een zeker punt haar optimum, d.i. hare meest gunstige werking bereikt.

Doch niet alleen de warmte, ook *het licht* is eene levensvoorwaarde voor de plant. De vorming van organische stoffen uit de elementen van koolzuur en water is aan de inwerking van licht gebonden, gelijk reeds boven werd opgemerkt. Is eenmaal eene zekere hoeveelheid geassimileerde stoffen in de plant gevormd, dan kunnen nieuwe organen ontstaan en een reeks van processen doorloopen worden, zonder inwerking van licht. Zoo vindt men, dat in de diepste duisternis zaden ontkiemen, dat knollen, bollen en wortelstokken hunne knoppen ontwikkelen, ja dat bebladerde planten nieuwe loten met bloemen en vruchten vormen kunnen zonder licht, wanneer men b.v. een tak van een buiten groeiende Oost-Indische kers of winde in eene ondoorschijnende klok buigt.

Er zijn zelfs vele chlorophylhoudende planten, welke nor-

maal een deel harer levensverrichtingen in het duister volbrengen, en alleen op bepaalde tijden hare groene bladen in het licht uitspreiden, om door assimilatie een nieuwen voorraad van organische stof te verzamelen. In dit geval verkeeren o.a. de herfst-tijdelooze, de tulp, crocus, keizerskroon, onze inlandsche Orchideen, enz. In al deze gevallen echter heeft, even als bij planten die geen bladgroen bezitten en ten koste van anderen moeten leven, de groei alleen plaats ten koste van vroeger bereide organische stof, die nu verteerd wordt. Wanneer in onze kelders de aardappel en suikerij lange stengels met een aantal kleine blaadjes gevormd hebben, dan bevat de geheele plant met wortel en knol minder organische stof dan deze laatste alleen vóor de ontwikkeling der verbleekte scheuten; en evenzoo bezit de bloeiende herfst-tijdelooze of crocus minder organische stof dan de knol alleen vóór den bloeitijd. Want in beide gevallen groeien de verschillende organen ten koste van het organisch voedsel, dat vooraf in den knol was weggelegd. Wij moeten dus wel onderscheiden tusschen den groei van verschillende organen der plant en de daarmede gepaard gaande stofwisseling en vormsverandering en tusschen vorming van organische stof of assimilatie, welke vergezeld gaat van ontleding van koolzuur en afscheiding van zuurstof. De eerste behoeft geene onmiddellijke inwerking van het licht, voor de laatste is het licht een onmisbare voorwaarde. Alleen met de laatstgenoemde verrichting, de assimilatie, houden wij ons thans bezig.

Deze noodzakelijkheid van het licht voor de assimilatie nog nader aan te toonen, mag zeker wel overbodig heeten. Indien niet de ervaring van ieder, die zich met plantencultuur heeft bezig gehouden, ja zelfs van ieder, die met onbevangen blik de natuur heeft gadegeslagen, dit reeds leerde, dan zou die noodzakelijkheid ook volgen uit het boven gezegde, waaruit bleek, dat alle groei in het duister is een verbruiken en opteren van reeds vooraf bereid organisch voedsel, even als de olie verbruikt wordt in de lamp of de steenkool in den haard. Anders echter is het met de in deze eeuw door zoovele natuuronderzoekers zoo herhaaldelijk onderzochte vraag, *welk deel van het licht vooral van invloed is op de uiting van het plantenleven, welke wij thans beschouwen*. Hierover hebben mijne lezers recht, iets naders te vernemen.

Gelijk reeds zoo straks met een enkel woord is gezegd, be-

staat het gewone, witte licht uit een mengsel van verschillende gekleurde stralen, die bij den overgang in andere middenstoffen in ongelijke mate gebroken worden. De werking dezer verschillend gekleurde lichtstralen is niet in alle opzichten dezelfde. Een deel daarvan schijnt vooral in staat om scheikundige veranderingen te weeg te brengen; een ander deel, om aan onze gezichtszenuw den indruk van licht te geven; een derde gedeelte eindelijk heeft bij uitnemendheid het vermogen om lichamen te verwarmen. De meest breekbare stralen, die op ons oog den indruk van violet maken, en ten deele niet meer ons gezichtsorgaan kunnen aandoen (de zoogenaamde violette en ultraviolette stralen) zijn het vooral, welke de scheikundige werkingen van het licht veroorzaken, en daarom *chemische* stralen worden genoemd. Aan hen is de welbekende ontleding der zilverzouten in de photographie te danken. De middelste stralen van het spectrum, oranje, geel, groen, hebben voor ons oog de grootste lichtkracht; aan deze is voornamelijk het licht dat wij zien, toe te schrijven; van daar dat zij ook wel *lichtende stralen* geheeten worden. Eindelijk de minst breekbare stralen, de roode en de onzichtbare buiten het rood gelegene, veroorzaken de warmteverschijnselen der lichamen waardoor zij geabsorbeerd worden, en heeten daarom *warmtestralen*. Intusschen kan men hier geen scherpe grens trekken. Alle lichtstralen brengen gelijktijdig zoowel chemische als licht- en warmteverschijnselen te weeg, al treedt ook bij den eenen straal de eene soort, bij den anderen eene andere soort van verschijnselen meer op den voorgrond. De zoo even genoemde indeeling heeft dan ook tegenwoordig niet meer die beteekenis, welke zij vroeger had. Door sommigen wordt zij zelfs geheel en al verworpen, en wij zullen zien, dat juist de levensverrichtingen der planten gronden geven voor deze meening, al blijven gemakshalve de oude onderscheidingen nog dikwijls in gebruik.

Dat de werking van het licht op de assimilatie der chlorophylhoudende planten, in zooverre het op deze verrichting van invloed is, eene chemische moet genoemd worden, lijdt geen twijfel. Uit de ontleding van koolzuur en water ontstaan onder afscheiding van zuurstof organische verbindingen, een waar chemisch proces alzoo. Nu werden de scheikundige werkingen van het licht die men kende, vooral de ontleding van zilverzouten voor photographische doeleinden, de verbinding

van chloor- en waterstofgas en anderen, allen te weeg gebracht door de violette en ultraviolette stralen. Het vermoeden lag dus voor de hand, dat ook de chemische werking van het licht op de plant vooral aan de zoogenaamde chemische stralen zou toekomen. Hierbij kwam dat, gelijk Helmholtz opgemerkt heeft, de laatstgenoemde stralen door de groene planten niet teruggekaatst worden, zoo als blijkt uit de photographiën van landschappen, waarin de groene bladen altijd zeer donker zijn, omdat van deze geen werkzame lichtstralen op het photographisch papier vallen. Evenmin gaan deze stralen door de bladen heen, zoo als iedereen op het voetspoor van Roscoe gemakkelijk kan waarnemen, wanneer men slechts een groen blad op photographisch papier legt en dit aldus aan het licht blootstelt. Zelfs na uren inwerkens is het papier onder het blad nog niet verkleurd. Dus de violette stralen word en door het chlorophyl niet teruggekaatst en niet doorgelaten, zij worden geabsorbeerd en strekken naar alle waarschijnlijkheid om de assimilatie te weeg te brengen.

Dit besluit, hoe gegrond het ook moge schijnen, is echter onjuist. De ervaring, die onwaardeerbare toetssteen van alle deductieve besluiten in de natuurwetenschappen, heeft het niet bevestigd. Toen men namelijk door directe proefneming onderzocht, in welke stralen van het spectrum vooral de vorming van organische stof door de planten geschiedt, was de eenstemmige uitkomst van alle natuurkundigen van vroeger en later tijd langs verschillende wegen verkregen, dat de assimilatie plaats heeft in het oranje en gele, geenszins in het violette licht. Reeds Draper heeft dit aangetoond door de planten in de verschillende stralen van het zonnespectrum of onder gekleurde klokken te plaatsen en de opneming van koolzuur en de afscheiding van zuurstof bij verschillend gekleurd licht te vergelijken. Vele anderen hebben na hem met dezelfde uitkomst die proeven herhaald, in den laatsten tijd vooral Sachs en Pfeffer. Op eene in het oog vallende wijze toonde Sachs de verschillende werking der onderscheiden lichtstralen op photographisch papier en op groene waterplanten aan. Hij liet het zonlicht gaan door oplossingen van dubbelchroomzure kali en van koperoxydammoniak, door twee cilinderglazen van ongelijke grootte in elkander te plaatsen en de ruimte tusschen beide met eene dezer oplossingen te vullen, of wel door hiermede

twee zoogenaamde dubbelwandige klokken te vullen. De eerstgenoemde vloeistof, oranjegeel van kleur, laat de minder breekbare stralen, rood, oranje, geel en een deel van het groen door, de tweede, het koperoxydammoniak, daarentegen, behalve een weinig groen, alleen blauw, violet en ultraviolet, zoodat het zonnespectrum door deze vloeistoffen gedeeld wordt in twee helften. In het door de genoemde oplossingen doorgelaten licht werden nu planten geplaatst, terwijl naast deze eenige stukken van zeer gevoelig photographisch papier werden geëxponeerd. Het resultaat der proef was, dat in het door de oplossing van dubbelchroomzure kali doorgelaten licht de assimilatie slechts weinig geringer was dan in het witte zonlicht, terwijl het photographisch papier bijna niet verkleurd werd. In het blauwviolette licht daarentegen gedroeg de plant zich bijna[1] alsof zij in het donker was geplaatst, terwijl het photographisch papier snel en krachtig werd ontleed. Sachs heeft daarbij het eerst gebruik gemaakt van eene methode om de mate der assimilatie te bepalen, welke na zorgvuldige toetsing (ook later door Pfeffer) gebleken is, voldoende nauwkeurige uitkomsten te geven, en tevens zoo eenvoudig en gemakkelijk is en zoo snel afloopt, dat het verschijnsel zelfs als een gewone collegieproef kan getoond worden. Gelijk men weet, gaat de vorming van organische stof in de plant gepaard met opneming en ontleding van koolzuur en afscheiding van zuurstof. Voor zoo verre men niet door directe analyse en weging de vermeerdering der organische stof kan aantoonen, bepaalt men de grootte der assimilatie gewoonlijk door de veranderingen in hoeveelheid van het aan de planten aangeboden koolzuur, en van de aanwezige zuurstof vóór en na de proef te onderzoeken. Deze handelwijze geeft zeer nauwkeurige uitkomsten, maar is tijdroovend en vordert groote voorzorgen en meer of min kostbare toestellen.

Bij ondergedompelde waterplanten nu is het verschijnsel veel meer in het oog vallend en gemakkelijker te meten. Het koolzuur in het omringende water opgelost, wordt onmerkbaar

1 Er is eenig verschil met geheele duisternis. Behalve een spoor van assimilatie, waarover aanstonds nader, vertoont de plant in violet licht eene sterke buiging naar de lichtzijde, zoogenaamde heliotropische kromming, welke werking bij de oranje en gele stralen geheel ontbreekt. Doch hierover te spreken, ligt buiten mijn onderwerp.

door de planten opgenomen, de door de plant afgescheiden zuurstof echter moet, als in water betrekkelijk weinig oplosbaar, in bellen oprijzen, welke uit openingen in de plant, vooral uit de snedevlakten van afgesneden takken van waterplanten ontwijken. Sachs nu heeft opgemerkt, dat deze afscheiding van zuurstof zoo regelmatig geschiedt, dat, wanneer men eene geschikte sneevlakte heeft uitgekozen, men slechts de kleine gasbellen heeft te tellen, die in een bepaalden tijd, eene minuut b.v., uit dat punt opstijgen, om daarin eene maat te hebben van de vorming van organische stof. Wanneer men b.v. in een glas met koolzuurhoudend water een tak van Elodea canadensis (de wel bekende en door velen met den naam van waterpest aangeduide plant die onze vaarwaters opvult) in het zonlicht heeft staan, welke een regelmatige reeks van zuurstofgasbellen ontwikkelt, en men bedekt het glas achtereenvolgens met klokken van mat of van verschillend gekleurd glas, waardoor de intensiteit der zonnestralen verminderd of een deel dier stralen teruggehouden wordt, dan ziet men aanstonds het aantal gasbellen verminderen of ophouden. Neemt men het lichtscherm weg, dan keeren alras de gasbellen in de vroegere hoeveelheid terug.

Op deze wijze heeft nu onlangs Pfeffer de zuurstofafscheiding in de 13 millimeters breede streken van een zeer krachtig, 230 millim. lang zonnespectrum onderzocht, nadat hij zich vooraf door opzettelijke nauwkeurige proeven overtuigd had, dat deze methode in het algemeen[1] dezelfde uitkomsten geeft als de volumenbepaling der gevormde gassen. Uit een aanzienlijk aantal metingen heeft hij de volgende gemiddelde waarden bekomen voor de zuurstofafscheiding en dus voor de assimilatie in de verschillende gedeelten van het zonnespectrum:

rood	25,4
oranje	63,0
geel	100,0
groen	37,2
blauw	22,1
indigo	13,5
violet	7,1

1 De hierbij verkregen waarden zijn gewoonlijk alle een weinig te groot, maar dit schaadt aan de algemeene uitkomst niet.

terwijl hij tevens heeft aangetoond, dat elk deel van het spectrum eene bepaalde hoeveelheid werking uitoefent op de assimilatie, welker waarde standvastig blijft, hetzij de lichtstralen van eene bepaalde kleur alleen, of met eenige anders gekleurde stralen, of met alle stralen van het spectrum gelijktijdig op de chlorophylhoudende cel inwerken.

Vergelijkt men de in bovenstaande cijfers uitgedrukte waarden met de mate van helheid, welke de verschillende stralen van het zonnespectrum voor het menschelijk oog vertoonen, m.a.w. met den sterkeren of zwakkeren indruk van licht, dien zij op ons oog te weeg brengen, dan vindt men eene merkwaardige overeenkomst tusschen beide, zoodat, wanneer men beproeft beide werkingen door kromme lijnen graphisch voor te stellen, de twee krommen elkander grootendeels bedekken.

Wel verre dus, dat het vroeger vermoeden alsof de zoogenaamde chemische stralen de onmisbare voorwaarde voor de vorming van organische stof zouden zijn, waarheid behelst, komen wij integendeel, op grond van alle nauwkeurige onderzoekingen der laatste jaren, tot het besluit, dat vooral de voor ons oog zichtbare stralen van het spectrum de ontleding van het koolzuur te weeg brengen, en dat hierbij de voor het menschelijk oog helste stralen (de gele) alleen bijna even zooveel uitwerken als alle overige stralen te samen. De meest breekbare en op chloorzilver en andere stoffen krachtig inwerkende stralen van het spectrum hebben voor de assimilatie slechts eene zeer ondergeschikte beteekenis.

Dit besluit geldt niet alleen voor de stralen der zon. Ook andere lichtbronnen (zoo als gloeiende en verbrandende lichamen) moeten, wanneer zij slechts krachtig genoeg zijn en de bedoelde lichtende stralen bevatten, dergelijke werking op de planten uitoefenen. Men kan dus verwachten, dat ook ons kunstlicht, dat in het algemeen veel gele en weinig violette stralen bevat, in staat zal zijn, om de assimilatie der planten te doen plaats hebben, indien het licht slechts krachtig genoeg is. Werkelijk is het Famintzin gelukt, om in het licht van een zeer helder brandende olie de vorming van organische stof door groene Algen waar te nemen.

Nadat men nu met zekerheid tot het genoemde besluit gekomen was wat betreft de werkzaamheid der lichtende stralen van het spectrum, bleef er nog over, de feiten te verklaren, welke mede aanleiding gegeven hadden tot het vroegere, thans

onjuist gebleken antwoord. Immers, al was ook het besluit overijld, om uit analogie met hetgeen bij de ontleding van chloorzilver en andere stoffen geschiedt, de assimilatie der planten aan de werking der zoogenaamde chemische, of violette stralen toe te schrijven, de feiten door Helmholtz en Roscoe opgemerkt dat levende groene bladen de violette stralen noch terugkaatsen noch doorlaten, blijven volkomen waar en kunnen gemakkelijk door iedereen geconstateerd worden. Waar blijft dan dit licht? Wat gebeurt er met deze violette stralen? Tot deze vragen was men volkomen gerechtigd en zij wekten levendige belangstelling, nadat men - gelijk ik aanstonds nader zal uiteenzetten - had leeren inzien, dat evenmin als er stof verloren kan gaan, ook het licht niet kan verdwijnen. zonder in eene andere kracht omgezet te worden, zonder arbeid te verrichten. Gelukkig schijnt ook dit raadsel grootendeels voor oplossing vatbaar. Vooreerst heeft Mayer door eene eenvoudige proef aangetoond, dat dit verdwijnen der meest breekbare stralen niets met de assimilatie door de chlorophylhoudende cel te maken heeft. Hij legde levende groene bladen en daaraan zooveel mogelijk gelijke, maar door indompelen in kokend water gedoode bladen op photographisch papier, volgens de door Roscoe aangegeven wijze. De afdrukken van beide soorten van bladen verkregen, waren geheel gelijk en niet van elkander te onderscheiden. Dus hield ook het doode blad even als het levende de meest breekbare stralen terug, hoewel in het doode blad geen assimilatie, geen vorming van organische stof meer plaats vindt. Aan deze laatste mag dus het verdwijnen der violette stralen niet worden toegeschreven. Wij hebben maar eene andere oorzaak van het verschijnsel te zoeken. Nu is het bekend, dat licht, hetwelk in eene middenstof intreedt, verdwijnen kan, behalve door chemische werking die het verricht, door gewone absorptie, waarbij het lichaam verwarmd wordt, en hierdoor dat de lichtstralen veranderd worden in stralen van eene andere breekbaarheid en van eene andere kleur, welke aldus gewijzigde lichtstralen dan indringen of teruggekaatst worden. Dit verschijnsel, dat bij zeer verschillende lichamen wordt gevonden, wordt met den naam van *Fluorescentie* aangeduid. Een warmer worden der levende en doode bladen door het violette licht is niet geconstateerd en ook niet waarschijnlijk, zoodat wij vooral te letten hebben op de derde mogelijke oorzaak, de verandering in breekbaarheid

en dus in kleur der lichtstralen. Deze eigenschap nu komt werkelijk ook in hooge mate toe zoowel aan het chlorophyl in de levende cel als aan de doode kleurstof, die, gelijk wij vroeger opmerkten, door alcohol en ether uit fijn gewreven bladen kan uitgetrokken en opgelost worden. Men kan die fluorescentie gemakkelijk herkennen uit de intensief roode kleur, welke de overigens donker groene oplossing bij opvallend en doorvallend licht on der bepaalde omstandigheden vertoont. Vooral duidelijk wordt die roode kleur, wanneer men een door eene lens bijeengebrachte bundel lichtstralen op de groene vloeistof laat vallen. Men kan dus, wanneer men dit in het oog houdt, het verdwijnen der violette stralen in de bladen verklaren, door aan te nemen dat zij worden omgezet in stralen van geringe breekbaarheid, in rood licht, hetwelk als zoodanig naar buiten treedt. Is dit waar, dan volgt hieruit aanstonds dat de genoemde werking den invloed van het licht op de plant moet verhoogen. Het voor de assimilatie minder geschikte licht wordt namelijk in de bladen veranderd in licht van geringer breekbaarheid, hetwelk in staat is om de vorming van organische stof te bewerken.

Waarin bestaat nu de scheikundige working, welke wij vorming van organische stof door de plant noemen? Welke stoffen worden daarbij in de eerste plaats opgebouwd? Ook op deze vragen hebben de onderzoekingen der latere jaren getracht het antwoord te geven. Daat ons zien, in hoeverre zij daarin geslaagd zijn.

Uit de oudere proeven bleek alleen, gelijk wij boven hebben opgemerkt, dat het gewicht der plant vermeerdert door opneming van koolzuur en water en onder afscheiding van zuurstof. Er moeten dus in de plant scheikundige verbindingen gevormd worden, die minder zuurstof bevatten dan een lichaam dat men zich uit de samenvoeging van de elementen van koolzuur en water ontstaan kan denken, met andere woorden, de assimilatie in de plant is een desoxydatieproces, een proces waarbij uit zuurstofrijke zuurstofarmere verbindingen ontstaan. Welke stoffen echter aldus het eerste product van het planten-

leven zijn, bleef nog onbekend. En zij konden vele wezen, want, gelijk men weet, de zoo talloos verscheidene organische stoffen, welke in de planten gevonden worden, zijn alle opgebouwd uit verbindingen van koolstof, waterstof en zuurstof, of uit deze drie elementen en stikstof in verschillende betrekkelijke hoeveelheden. Eene eerste bijdrage tot nadere kennis van de groep van verbindingen, welke door het assimilatieproces ontstaat, gaf eigenlijk reeds de Saussure, toen hij aantoonde dat de gevormde organische stof ongeveer het dubbele gewicht heeft van de geassimileerde koolstof. Hiermede is ook in overeenstemming de uitkomst van eene reeks van proeven, door Boussingault in den laatsten tijd genomen ter herhaling en toetsing van oudere onderzoekingen van gelijke strekking, welke den beroemden Franschen scheikundige leerden, dat, eenige uitzonderingen daargelaten, de volumina van opgenomen koolzuur en van afgescheiden zuurstof weinig van elkander verschillen. Berekent men namelijk, voor welke organische stoffen die uitkomsten mogelijk zijn, dan wordt men in beide gevallen gewezen op de zoogenaamde *koolhydraten*, dat zijn die verbindingen, zooals cellenstof, zetmeel, suiker, gom, waarin de elementen waterstof en zuurstof in dezelfde betrekkelijke hoeveelheden als in water worden aangetroffen.

Een grooten steun vindt deze voorstelling in de ontdekking van Hugo von Mohl, die in de chlorophyllichaampjes der meeste planten zetmeel, d.i. een zoodanig koolhydraat, aantrof en zelfs in enkele gevallen aantoonde dat deze zetmeelkorrels gevormd werden binnen in chlorophylkorrels, welke vroeger vrij daarvan waren.

Tegenwoordig twijfelt geen plantenphysioloog er aan, dat dit feit pleit voor het ontstaan van zetmeel in het bladgroen uit koolzuur en water onder afscheiding van zuurstof, maar toen von Mohl zijne ontdekking bekend maakte, werd daaraan door de scheikundigen eene andere duiding gegeven. Vooreerst werd het innig verband tusschen de ontleding van koolzuur en de afscheiding van zuurstof niet erkend. Men achtte het veeleer een vooruitgang, om die beide verrichtingen, door de ouderen in één adem genoemd, afzonderlijk te beschouwen, en sommigen meenden zelfs, dat zij niets met elkander gemeen hadden. Daarbij kwam, dat men bezwaar maakte, om aan te nemen dat het koolzuur, welks bestanddeelen zoo innig en hecht ver-

eenigd zijn, door de teedere plantencel ontleed zou worden. Men leidde de ontwikkeling van zuurstof liever af van eene ontleding van water, die toch ook moest plaats hebben, en dacht zich dan de vrijkomende waterstof in verbinding tredende met het opgenomen koolzuur, of wel, men zocht de bron der zuurstof elders en meende haar na von Mohl's ontdekking te vinden in het zetmeel zelf, dat onder verlies van zuurstof zou veranderd worden in was, hetwelk in het chlorophyl steeds wordt aangetroffen.

Volgens Liebig zou ook de organische stof niet op eens, maar allengs uit koolzuur en water gevormd worden, zoodat er eerst zuringzuur, daarna onder voortdurende afgifte van zuurstof, appelzuur, citroenzuur en andere plantenzuren, eindelijk koolhydraten zouden ontstaan. Men dacht hierbij aan de scheikundige verandering in rijpende vruchten, waar het plantenzuur allengs voor suiker plaats maakt, zonder te bedenken, dat zoodanige vruchten niet in de eerste plaats chlorophylhoudende apparaten zijn, waarin de organische stof wordt gevormd.

Deze voorstellingen zijn intusschen door de latere nasporingen niet bevestigd. Vooral het voortgezet microscopisch en micro chemisch onderzoek heeft het onhoudbare daarvan aangetoond.

Nägeli en Cramer namen waar, dat de zetmeelkorrels groeien binnen de chlorophylkorrels, waarin zij ingedoken liggen. Sachs toonde aan, dat het licht onmisbaar is voor het ontstaan van het zetmeel in chlorophyl; later gelukte het hem te bewijzen, dat het aldaar aanwezige zetmeel, wanneer de planten in het duister worden geplaatst, verdwijnt; en daarna, zoo het licht weder kan inwerken, wederom gevormd wordt: dat alzoo het zetmeel in het chlorophyl alleen ontstaat onder dezelfde omstandigheden, waaronder koolzuur ontleed en zuurstof afgescheiden worden, waaronder m.a.w. vorming van organische stof aanwezig is en door weging kan aangetoond worden. Het innig verband tusschen de zetmeelvorming in het chlorophyl en de ontleding van koolzuur en afscheiding van zuurstof, de kenteekenen der assimilatie, door Sachs voor hoogere, zichtbaarbloeiende planten aangetoond, laat zich nog veel gemakkelijker bewijzen voor de eenvoudig gebouwde chlorophylhoudende cellen der Conferven. Deze uit enkele cellen of cellenreeksen bestaande groene Algen kan men in eenige droppels water op de voorwerptafel van den microscoop laten leven en groeien, en alzoo, terwijl

de plant in natuurlijken, gezonden toestand verkeert, de vorming van organische stof met het gewapend oog bespieden. Hierdoor is het mogelijk geweest, de vorming van zetmeel als onmiddellijk assimilatieproduct nog nader te toetsen. Zoo liet zich vermoeden, dat deze werking in de verschillend gekleurde lichtstralen evenzoo gewijzigd zou worden, als wij dit boven ten opzichte van de opneming van koolzuur en afscheiding van zuurstof hebben leeren kennen. Famintzin heeft de proef genomen en gevonden dat achter de dubbelchroomzure kalioplossing, dus onder invloed der lichtende stralen, de vorming van zetmeel in het chlorophyl bij Spirogyra (eene groene Alge) plaats heeft, daarentegen niet in het blauw-violette licht door eene oplossing van koperoxydammoniak doorgelaten. In dit laatste geval zou zelfs aanwezig zetmeel weder verdwijnen. Deze laatste uitkomst rijmt niet geheel met de proeven van Sachs, Pfeffer en anderen, volgens welke ook in het licht der meest breekbare stralen van het spectrum nog eene, hoewel zeer geringe, ontwikkeling van zuurstof werd gevonden en dus ook eene geringe vorming van zetmeel mocht verwacht worden. Kraus heeft daarom deze proeven met groote zorg herhaald, en ziet, nu vond hij volkomen overeenkomst met hetgeen uit de genoemde onderstelling afgeleid was. Bij Spirogyra, bij Funaria, een loofmos, en bij Elodea, eene phanerogame plant, dus bij zeer verschillende gewassen, bespeurde hij, dat de vorming van zetmeel in het chlorophyl in het oranje-gele licht, door dubbelchroomzure kali doorgelaten, slechts weinig minder krachtig plaats vindt dan in het volle zonlicht; in het blauw-violette licht, achter de koperoxydammoniakoplossing, bleek die vorming, hoewel in geringe mate, toch ook nog plaats te hebben. Kraus heeft verder aangetoond, dat de vorming der zetmeelkorrels met groote snelheid plaats heeft. Bij Spirogyra, welke door plaatsing in het duister van al haar zetmeel beroofd was, zag hij de zetmeelkorrels in het chlorophyl ontstaan binnen 5 minuten, nadat de plant in het volle zonlicht, binnen twee uren, nadat zij in het gewone diffuse licht geplaatst was. Funaria vormde het zetmeel binnen 2 uren in het zonlicht, in 6 uren in het diffuse licht, en andere planten gedroegen zich evenzoo.

Hoe waarschijnlijk het nu, ingevolge al het bovengezegde, ook zij, dat het gevormde zetmeel moet beschouwd worden als op de plaats zelve uit onbewerktuigde stoffen ontstaan, en

niet als een gevolg van scheikundige omzetting van reeds in de plant aanwezige organische bestanddeelen, zoo wordt het directe bewijs echter eerst geleverd door de weegschaal, wanneer men namelijk kan aantoonen, dat bij de vorming van zetmeel in het chlorophyl, het gewicht der drooge stof in deze plantendeelen toeneemt. Ook dit is Kraus gelukt. Hij heeft zaden van sterrekers en van vlas laten kiemen in met zoutzuur gekookt en uitgewasschen zand (waarin dus geen organische stoffen voorhanden waren), en de plantjes geplaatst tegen den achterwand zijner kamer, op welke plaats volgens voorafgaande proeven geen spoor van zetmeel gevormd werd, maar alleen het chlorophyl groen bleef. De kiemplantjes, die steeds met zuiver water begoten werden, namen in het geheel niet in gewicht toe, en gingen steeds na eene week te gronde. Van zoodanige plantjes werden nu, ettelijke dagen na de kieming, telkens 30 paar zaadlobben met de stelen versch gewogen, daarna gedroogd en weder gewogen. Een andere pot met even oude plantjes werd, nadat de afwezigheid van alle zetmeel geconstateerd was, eenige uren in het zonne-, of in het diffuse licht geplaatst, totdat de zaadlobben rijkelijk zetmeel hadden gevormd. Daarop werd van deze een even groot getal versch en droog gewogen. De vergelijking van beide wegingen wees nu eene gewichtsvermeerdering van onderscheiden procenten aan, zoowel bij de versche als bij de droge plant. Alzoo het in zoo korten tijd gevormde zetmeel is een onmiddellijk assimilatieproduct van het chlorophyl. Menigeen, zoo besluit Kraus zijn belangrijk opstel, ‘is over deze uitkomst wellicht even zoo verbaasd als ik zelf geweest ben. Het klinkt inderdaad haast fabelachtig, dat de groene plantendeelen op het oogenblik, dat zij door een lichtstraal getroffen worden, met zulk eene kracht zetmeel zouden vormen als gevolg der assimilatie. En echter, meen ik, moest veeleer de geheele plantenwereld een wonder schijnen, wanneer de uitkomst der proeven anders was uitgevallen dan zij werkelijk is. Hoe zoude het anders te verklaren zijn, dat eene Alge in weinige weken geheele vijvers kan vullen? hoe zouden onze eenjarige planten, zooals de komkommers, de tabaksplant, gedurende den korten tijd van de weinige zomermaanden, die ontzettende massa van blad, stengel en vruchten kunnen voortbrengen en haar koolstofgehalte meer dan duizendvoud

vergrooten, wanneer der plant niet een dergelijk vermogen van assimilatie ten dienste stond?'

Andere organische stoffen, die onmiddellijk uit de ontleding van koolzuur en water in de plant zouden ontstaan, heeft men niet waargenomen. Alleenlijk heeft Boussingault in enkele gevallen eene eenigszins grooter hoeveelheid zuurstof afgescheiden gevonden, dan in het opgenomen koolzuur bevat was. Dit heeft geleid tot het vermoeden, dat in die enkele gevallen ook eenig vet (dat steeds in het chlorophyl wordt aangetroffen) als onmiddellijk assimilatieproduct zou ontstaan zijn. Doch, zoo dit vermoeden al juist moge zijn, dan heeft men hier toch slechts te doen met eene onbeduidende uitzondering op den algemeenen regel, dat zetmeel de stof is, welke onmiddellijk uit het der plant aangeboden anorganische voedsel ontstaat. Het overgroot getal van verschillende stoffen, zoowel stikstofhoudende als stikstofvrije, in de planten gevonden, moet geacht worden door secundaire werkingen, waarvan ons nog veel onbekend is, uit het eerste assimilatieproduct ontstaan te zijn. Welke rol de chlorophylhoudende cel bij dit alles vervult, is intusschen nog duister. Wij kunnen ons nog geene voorstelling vormen van hetgeen daarbij plaats heeft, en wij hebben, gelijk reeds straks is opgemerkt, geen uitzicht daartoe te geraken, alvorens ons de levensverschijnselen van het protoplasma (het levensbeginsel in zijn eenvoudigsten vorm) bekend zijn.

Een uitnemend groot belang verkrijgt de door ons beschreven levensuiting der plant, wanneer men haar beschouwt uit het oogpunt der wet van het behoud van kracht. Deze vruchtbare ontdekking der negentiende eeuw, welke op de verschijnselen uit het gebied van natuur- en scheikunde zulk een nieuw licht heeft geworpen, moet, wanneer zij het beginsel eener algemeene natuurwet bevat, ook op de levende natuur kunnen toegepast worden. Is dit werkelijk het geval? En zoo ja, wordt dan ook hier, even als op anorganisch gebied, door die wet ons inzicht in den samenhang der verschijnselen beter en ruimer? - Hierover nog een enkel woord.

Sedert de ontdekkingen van Lavoisier weten wij, dat er geen stof op aarde verloren gaat of geschapen wordt, maar dat, hoe talrijk de verbindingen en vormsveranderingen der stof ook zijn, de hoeveelheid der elementen onveranderd blijft. Wanneer wij b.v. in eene bekende hoeveelheid lucht een gegeven hoeveelheid hout verbranden, dan vinden wij in de asch, in het roet en in de gasvormige producten volkomen hetzelfde gewicht aan stoffen terug, waarvan wij zijn uitgegaan. Alleen de vorm dezer stoffen is gewijzigd, zij zijn in andere verbindingen getreden. Met dezelfde noodzakelijkheid nu, waarmede wij besluiten, dat een scheikundig element, hetwelk bij ontleding uit de eene of andere verbinding te voorschijn komt, in die verbinding aanwezig moet geweest, en bij de vorming van deze daarin gekomen moet zijn: met dezelfde noodzakelijkheid worden wij gedrongen tot het besluit, dat de kracht, welke bij eenige werking vrij wordt, reeds vooraf onder een anderen vorm aanwezig, en bij de aan deze werking tegenovergestelde verrichting gebonden is geweest. In andere woorden: overal waar wij in de natuur eenige kracht zien optreden, hetzij als warmte, als licht, als mechanische beweging, als electrische spanning, als scheikundige affiniteit, of onder welken vorm ook, daar hebben wij recht naar den oorsprong dezer kracht te vragen, omdat wij niet mogen onderstellen, dat zij op de eene of andere wijze uit het niet ontstaan zou zijn.

Passen wij dit algemeene beginsel toe op ons vraagstuk. Bij de verbranding van organische stoffen der plant komt steeds warmte vrij. Van waar komt die warmte, die kracht, of, zooals men tegenwoordig zegt, dat arbeidsvermogen? Bij de verbranding zelve kan die kracht, gelijk wij zagen, niet gevormd worden; zij moet vóór dien tijd in een anderen vorm reeds aanwezig zijn geweest. Vóór de verbranding nu vinden wij bij de organische stof en de zuurstof eene neiging om zich met elkander te verbinden; eene soort van aantrekkingskracht der kleinste deeltjes van beide lichamen, waaraan de scheikundige den naam geeft van chemische affiniteit. Aan die neiging kan eerst voldaan worden, wanneer de omstandigheden dit veroorloven (d.i. in dit geval, wanneer de stoffen tot de verbrandingstemperatuur verhit worden); die neiging blijft bestaan, zoolang de vereeniging niet heeft plaats gehad. Bij de vereeniging zelve, bij de verbranding komt die kracht vrij en

vertoont zich als warmte, welke weder beweging kan voortbrengen, en dus arbeid verrichten.

Een voorbeeld zal het gezegde duidelijk maken. De toestand, waarin de organische stof tegenover de zuurstof verkeert, is dezelfde als die van een steen, welke op zekere hoogte boven den grond opgehangen is aan een koord. Het koord verhindert den steen te vallen, maar de neiging tot vallen bestaat; zij blijkt uit de spanning van het koord, en zal zich openbaren, zoodra het koord wordt doorgesneden. Bij zijn val kan de steen een gewicht oplichten, een uurwerk drijven of anderen arbeid verrichten. Even als men nu recht heeft, om te vragen: Wat heeft den steen opgelicht? Van waar komt het arbeidsvermogen, dat bij het neervallen van den steen zich voordoet als mechanische beweging? evenzoo moeten wij onderzoeken, van waar de warmte komt, welke bij de verbranding van organische stof wordt ontwikkeld. Die warmte moet - zij het ook onder een anderen vorm - bestaan hebben vóór de vorming der organische stof en bij de wording van deze gebonden zijn, want zij is niet uit niets geboren en die organische stof heeft niet van eeuwigheid bestaan. Er moet alzoo ten behoeve der vorming van organische stof door de chlorophylhoudende cel eene kracht beschikbaar zijn, welke schijnbaar verdwijnt, maar eigenlijk in den vorm van chemische affiniteit of spankracht gebonden wordt, en eerst bij de verbranding of oxydatie der organische stof weer vrij komt. De bedoelde kracht is dus eene der voorwaarden voor het ontstaan van organische stof uit anorganische bestanddeelen.

Letten wij nu op de noodzakelijke voorwaarden voor de genoemde verrichting, welke straks vermeld zijn, dan vinden wij er slechts twee, welke die kracht zouden kunnen aanbrengen, namelijk de warmte en het licht. De warmte is echter, gelijk de onderzoekingen der natuurkundigen leeren, en hier niet nader kan ontwikkeld worden, daartoe ongeschikt. En ditzelfde leert ook de dagelijksche ervaring in onze plantenkassen. Al vermogen wij daarin de temperatuur van lucht en bodem naar willekeur te verhoogen, wij zijn niet in staat, om de intensiteit der tropische vegetatie te verkrijgen, omdat wij het zonlicht der keerkringsgewesten niet kunnen aanbrengen.

Er blijft dus alleen *het licht* over, als bron van het arbeids-

vermogen door de organische stof gebonden. Is deze onderstelling juist, dan moet de werking van het licht op de planten ook in overeenstemming zijn met de wetten, waaraan het arbeidsvermogen gebonden is. Dit nu is, voor zoover het getoetst werd, bewaarheid gevonden. Om een voorbeeld te noemen, wanneer eene zekere hoeveelheid arbeid verricht wordt, bestaat er eene nauwe betrekking tusschen de grootte der verbruikte kracht en het verkregen effect. Om een gewicht van twee pond tot eene zekere hoogte op te heffen, heeft men juist tweemaal zooveel kracht noodig als om één pond tot dezelfde hoogte op te voeren; om twee gewichtsdeelen zuurstof scheikundig af te zonderen, is juist tweemaal zooveel kracht of arbeid noodig, als om, onder gelijke omstandigheden, één gewichtsdeel zuurstof vrij te maken. Het aantal opgelichte ponden, het aantal afgescheiden gewichtsdeelen zuurstof is dus de maat der verbruikte kracht.

Voor de werking van het licht bij de assimilatie der planten geldt nu hetzelfde, gelijk de belangrijke proeven van von Wolkoff, schoon met een ander doel ondernomen, geleerd hebben. Hij plaatste groene, levende, in koolzuurhoudend water gedompelde waterplanten in eene donkere houten kast, die aan ééne zijde door een mat glas verlicht werd, en waaraan eene slede was bevestigd, ten einde de plant, welke voor de waarneming diende, naar willekeur op grooter of kleiner afstanden van de lichtbron te kunnen brengen. In verschillende standen werd gelijktijdig de intensiteit van het licht gemeten door de inwerking op photographisch papier, en de assimilatie bepaald uit het aantal gasbellen, dat binnen een zeker aantal minuten werd afgescheiden. Uit eene reeks van proeven nu verkreeg von Wolkoff steeds de uitkomst, dat de hoeveelheid gasbellen in gelijke tijden ontwikkeld, direct evenredig was aan de intensiteit van het licht.

Het licht - zoo mogen wij dus aannemen - levert den arbeid, welke voor het assimilatieproces der planten noodig is. Het wordt daarbij verbruikt en gaat over in de scheikundige affiniteit, welke de gevormde organische stof bezit ten opzichte der zuurstof. Heeft de verbinding dezer stoffen plaats, dan gaat de chemische affiniteit over in warmte, mechanische of spierbeweging, enz. Om echter uit het door de verbinding gevormde koolzuur weer nieuwe organische stof te doen ont-

staan, wordt een nieuwe hoeveelheid van licht, d.i. nieuwe arbeid vereischt, even als de steen, die op den grond gevallen is, eene nieuwe uitwendige kracht, b.v. de spierkracht van den mensch, behoeft, om weder opgelicht te worden.

De arbeid, welke op deze wijze door de zon wordt verricht, is niet gering. De zon is, ook in mechanischen zin, de bron van leven op aarde. Alle mechanische beweging, welke van levende organismen uitgaat, alle arbeid door stoommachines verricht, alle dierlijke warmte en alle warmte door verbranding van organische stoffen ontwikkeld, zij allen zijn middellijk of onmiddellijk afkomstig van den scheikundigen arbeid, welken de zonnestralen in de chlorophylhoudende eel hebben verricht en nog verrichten. Of, om de woorden te gebruiken van J.R. Mayer, den geneesheer uit Schwaben, die het eerst de wet van het behoud van arbeidsvermogen heeft uitgesproken: ‘Die Natur hat sich die Aufgabe gestellt, das der Erde zuströmende Licht im Fluge zu haschen und die beweglichste aller Kräfte, in starre Form umgewandelt, aufzuspeichern. Zur Erreichung dieses Zweckes hat sie die Erdkruste mit Organismen überzogen, welche lebend das Sonnenlicht in sich aufnehmen und unter Verwendung dieser Kraft eine fortlaufende Summe chemischer Differenz erzeugen. Diese Organismen sind *Pflanzen*. Die Pflanzenwelt bildet ein Reservoir, in welchem die flüchtigen Sonnenstralen fixirt und zur Nutzniessung geschickt niedergelegt werden.’

Dit laatste heeft Stephenson, de beroemde uitvinder der locomotieven, reeds volkomen juist ingezien. Men verhaalt van hem den volgenden trek:

Op een Zondag, toen men juist uit de kerk was gekomen, stond een groot gezelschap, en daaronder ook Stephenson en Buckland, op het terras van het kasteel Drayton te staren naar een spoortrein, die in de verte met groote snelheid voorbijvloog en een langen streep van witten rook achterliet. ‘Wel, Buckland,’ zeide Stephenson tot den beroemden geoloog, ‘ik heb eene lastige vraag voor u te beantwoorden. Kunt gij mij zeggen, welke kracht het is, die gindschen trein voortbeweegt? - ‘Ik zou meenen,’ antwoordde de geoloog, ‘de beweegkracht van een uwer groote machines.’ - ‘Nu ja, maar wat drijft de machine?’ - ‘O, waarschijnlijk een uwer geoefende machinisten uit Newcastle.’ - ‘Neen, het zonne-

licht!' - 'Hoe is dat mogelijk?' vroeg de doctor. - 'Ik zeg u, het is niet anders,' antwoordde de ingenieur; 'het is het licht, dat sedert duizenden van jaren in de aarde bewaard ligt. Het licht, hetwelk door de planten wordt opgenomen, is noodig tot vastlegging der koolstof gedurende haren groei. Nadat dit licht zoovele jaren in de steenkoolbeddingen begraven is geweest, wordt het weder te voorschijn gebracht en vrij gemaakt, zooals in deze locomotief, om voor groote menschelijke doeleinden te dienen.'

Zoo heeft het voortgezet wetenschappelijk onderzoek de vorming van organische stof door de planten leeren kennen en waardeeren als een der belangrijkste verschijnselen op aarde, waaraan zelfs het bestaan en de ontwikkeling van het menschengeslacht gebonden zijn. De krachten, waardoor ons lichaam leeft, ontleenen haren oorsprong aan het reine zonnelicht. Wij allen zijn alzoo van niet minder hoogen adel dan de groote Monarch van het Chineesche rijk, die zich Zoon der Zonne noemt. Doch wij deelen, gelijk Helmholtz terecht opmerkt, dien etherischen oorsprong met alle lagere schepselen op aarde, met schildpad en bloedzuiger, met de geheele plantenwereld en zelfs met de brandstof, die wij in onzen vuurhaard brengen.

Een paar opmerkingen van algemeenen aard ten slotte. Er is boven, blz. 47, gezegd, dat reeds in het begin dezer eeuw, toen het assimilatieproces der planten in hoofdtrekken bekend was geworden, gewezen werd op het onderling verband tusschen het planten- en dierenrijk. De chlorophylhoudende gewassen worden door het zonlicht in staat gesteld, het koolzuur des dampkrings te ontleden, de koolstof van deze voor het grootste gedeelte voor zich te behouden tot vorming van organische stoffen, en de zuurstof af te scheiden. De einduitkomst van den plantengroei is dus steeds vermindering van het koolzuur-, vermeerdering van het zuurstofgehalte des dampkrings. Dit

proces houdt ongeveer evenwicht met het daartegenovergestelde proces der ademhaling van dieren en van niet-chlorophylhoudende gewassen, zoodat planten- en dierenrijk van elkander afhankelijk zijn, daar het product van het eene juist voedsel of levensbehoefte uitmaakt voor het andere. Dit thema, hetwelk reeds vele malen met meer of minder talent in wetenschappelijke en populaire geschriften is uitgewerkt, moet in hoofdtrekken ook thans nog juist heeten.

Somwijlen echter is men in die algemeene beschouwingen nog verder gegaan, en heeft men in het eene natuurrijk een regulator willen zien van het bestaan van het andere, en uit het gelijktijdig aanwezig zijn van beide rijken de onveranderlijkheid van samenstelling van den dampkring willen afleiden. Wanneer b.v. ten gevolge van de eene of andere oorzaak het dierenrijk de overhand verkreeg, zoodat er meer organische stof verbrand, meer koolzuur in den dampkring uitgestort werd, dan zou, volgens de bedoelde beschouwing, hierdoor tevens gelegenheid gegeven zijn voor een weelderiger plantengroei, welke dan alras het evenwicht in de natuur zou herstellen. Wanneer aan den anderen kant, zoo meende men, door te overvloedige ontwikkeling van planten, het koolzuurgehalte der atmospheer eens verminderde, dan zou niet alleen de verdere plantengroei belemmerd worden, maar ook ten gevolge van den overvloed van organisch voedsel eene meer dan gewone ontwikkeling der dierenwereld volgen, zoodat in dit geval evenzoo de stoornis van het evenwicht zich zelve zou opheffen. Ten gevolge van dit alles zou de samenstelling van den dampkring, wat zuurstof en koolzuur betreft, niet noemenswaard kunnen veranderen.

Hiertegen nu heb ik bezwaar, want bij deze beschouwing is een voorname factor uit het oog verloren. Wel is het waar, dat het bestaan der dierenwereld afhankelijk is van de aanwezige hoeveelheid groene planten, dewijl de dieren alleen van deze, middellijk of onmiddellijk, hun organisch voedsel ontvangen kunnen, zoodat een ruimer voorraad planten ook gelegenheid zal geven tot grooter uitbreiding van het dierlijk leven. Maar omgekeerd kan men niet zeggen, dat de aanwezigheid van een grooter aantal dieren ook altijd een weelderiger plantengroei moet ten gevolge hebben, want deze laatste is niet alleen van het koolzuurgehalte des dampkrings, maar ook

van andere voorwaarden en bepaaldelijk ook van het beschikbare zonlicht afhankelijk. Aangenomen nu zelfs dat verschillende voorwaarden, zooals eene behoorlijke temperatuur, een vruchtbare bodem, eene voldoende hoeveelheid water aanwezig zijn, dan nog is het de vraag, of de plant genoeg licht van de zon zal ontvangen, om dien meer dan gewonen arbeid te kunnen verrichten. Dit licht toch, dat van buiten aan de aarde wordt toegevoegd, is niet, zooals de andere voorwaarden van den plantengroei (welke betrekking hebben op den omloop van stoffen op aarde), in zekere mate afhankelijk van de meer of minder krachtige ontwikkeling van het dierenrijk. Is er een ruimer hoeveelheid koolzuur beschikbaar, dan moet, om de activiteit van den plantengroei te verhoogen, ook een grooter hoeveelheid werkzaam licht aanwezig zijn. Die hoeveelheid koolzuur zonder eene evenredige hoeveelheid licht baat de plant niet. Wij hebben dus geen recht, om, zooals men soms al te voorbarig heeft gedaan, uit de thans bestaande betrekking tusschen planten- en dierenwereld te besluiten tot een gelijken toestand in vroeger en later tijden en tot eene onveranderlijke of althans slechts binnen zeer enge grenzen voor verandering vatbare samenstelling der atmospheer.

Trouwens, de geschiedenis der aarde leert ons ook het tegendeel. Er is een tijd geweest, waarin een groot gedeelte der door de planten gevormde organische stof niet ten bate kwam van de dierenwereld, maar in de aarde werd opgehoopt en slechts eene uiterst langzame en gedeeltelijke ontleding onderging, ten gevolge waarvan bijna al hare koolstof nog als zoodanig in het binnenste der aarde te vinden is. Een dergelijk proces heeft thans in het klein plaats bij de vorming van turf en bruinkolen, maar de machtige steenkolenbeddingen in de aarde verborgen, leeren ons, dat deze werkingen in vroeger perioden der aarde op geheel andere schaal moeten plaats gevonden hebben. Eene ontzachlijke hoeveelheid koolstof is hierdoor gedurende eene lange reeks van eeuwen onttrokken aan den dampkring en aan den omloop in de levende natuur, en het zijn slechts geringe gedeelten daarvan, welke wij menschen aan dien omloop teruggeven, wanneer wij steenkolen opdelven en in onze vuurhaarden verbranden.

Gesteld nu eens, dat het mogelijk ware, al die in de aarde opgehoopte koolstof in eens te verbranden, en hierdoor het

koolzuurgehalte der lucht te vergrooten, dan zou daaruit nog niet altijd volgen, dat de planten zooveel sneller zouden groeien, dat deze overmaat van koolzuur weldra verbruikt was. Evenmin is in den tegenwoordigen toestand onzer planeet de mogelijkheid buitengesloten, dat de producten der plantenwereld nog eenmaal, gelijk vroeger, in groote mate worden opgehoopt en begraven in de aarde, zonder voor menschen en dieren tot voedsel te dienen. Daardoor zou dan noodzakelijk het koolzuurgehalte des dampkrings geringer worden.

Zoowel de onderzoekingen van den nieuweren tijd als de geschiedenis van lang vervlogen eeuwen leeren dus, dat, al bestaat er ook eene innige betrekking tusschen de levende planten- en dierenwereld, deze niet zoodanig is, dat eene onveranderlijke hoeveelheid van beider organismen noch eene onveranderlijke samenstelling des dampkrings daaruit met noodzakelijkheid volgen.

Utrecht, Oct. 1873.

N.W.P. RAUWENHOFF.

Reisaanteekeningen.

Londen, 27 Mei 1873.
Mijn waarde P.

Wij hadden van Rotterdam eene voorspoedige doch tamelijk vermoeiende reis. Aan zeeziekte ontkwamen wij door onthouding van voedsel; ons gezelschap op de boot was klein en niets minder dan vermakelijk. Een onzer reisgezellen was een u bekende Rotterdammer, die mij minder aantrok dan eene hem vergezellende dame, met wie wij ons een korten tijd aangenaam onderhielden. Het overige gedeelte van den dag sleet ik met het lezen van Lasker's welbekende rede over de spoorweg-knoeierijen in Pruisen. Welk eene scherpte, gepaard aan kalmte, welke objectiviteit zonder dorheid, welk vermijden van overdrijving zonder eenige verbloeming van feiten! Wel moet die rede van den burgerman een verpletterenden indruk gemaakt hebben op het alzoo tentoongestelde jonkerdom! Wat zegt gij van de gebeurtenissen in Frankrijk en den val van Thiers? Wordt niet bijkans bewaarheid, hetgeen door sommigen voorspeld is, dat dit zoo schoone, rijke en vruchtbare land gedoemd is tot het peil van Spanje af te dalen? en welke karakters! Mac Mahon, die nog eenige weinige dagen te voren aan zijn voorganger reverentiën gemaakt heeft, verdrijft hem van het tooneel, om eene plaats in te nemen, waarvoor hij evenmin berekend schijnt als gij of ik voor schermof balletmeester. Wat moet van het land worden, waar partijzucht en egoïsme ten troon zitten en genoeg nationale ijdelheid, maar nauwelijks een sprankje vaderlandsliefde te ontdekken is? Wie zal in dien chaos licht ontsteken?

Queenstown, 1 Juni.

Wij verlieten Londen Vrijdag namiddag ten 5 ure, en stoomden naar Liverpool. Het traject is lang doch verre van vervelend. Het land is bergachtig en biedt schoone vergezichten en veel afwisseling. Bovendien is de grond harder dan die,

waarop onze stoomwagens zich bewegen, zoodat wij met gemak konden lezen.

Tegen tien uren kwamen wij te Liverpool aan, en begaven ons, na een vrij slecht souper, naar bed. Den volgenden morgen wandelden wij de stad door, die fraai en levendig is, en waarvan de haven met hare reusachtige werken en tallooze schepen, alle andere die ik vroeger gezien had, overtreft. Tegen twaalf uur gingen wij naar de stoomboot Algeria, die ons naar New-York zoude overvoeren. Dit aan de z.g. Cunard-line toebehoorende schip laat, wat zijne inrichting betreft, nauwelijks iets te wenschen overig. Het salon is bij uitstek net en zindelijk en bevat alles wat naar gemak zweemt. Het verdek is breed en ruim en levert voor alle passagiers eerste klasse, waarvan er boven de honderd zijn, zitplaatsen genoeg. Men is nauwelijks eenige weinige uren op het schip, of men heeft gelegenheid de orde en discipline te ontwaren die daar heerschen. Van den kapitein tot den minsten matroos, *every one knows and does his duty*. Van de 400 emigranten, die met ons de reis maken, bemerkt men weinig, zoo men ze niet opzettelijk opzoekt en gaat spreken. Het zijn meerendeels forsche en krachtige landbouwers of ambachtslieden, die wel verre van berooid, van genoegzame middelen voorzien zijn, om een betrekkelijk korten tijd zonder verdiensten te kunnen rondkomen. De emigratie geschiedt voornamelijk naar het westelijk gedeelte van N.-A., alwaar nog steeds land in overvloed ter hunner beschikking is. De meeste der emigranten op ons schip waren Duitschers, Zweden en Denen. Hollanders troffen wij niet aan. Overigens is ons reisgezelschap meer dan voldoende om ons genoegelijk bezig te houden. Boven anderen boezemt mij belang in zekere Dr. C - l, een Engelschman, die eenige jaren in Holland had doorgebracht en onze natie hoog waardeert. Hij schijnt meermalen met diplomatieke missiën te zijn belast geweest, en is in kennis met de meeste staatslieden van Europa, o.a. met Thiers, wiens Consulat et l'Empire hij in het Engelsch heeft vertaald. Ook is hij in vroeger jaren zeer bevriend geweest met Napoleon III, toen deze nog in Engeland verkeerde, en was hij voornamelijk opgetogen van de volgens hem verbazende vlugheid, waarmede de ex-keizer reeds toen zijne gedachten wist op papier te stellen en de voortreffelijke eigenschappen van diens stijl. Met de voormalige keizerin was hij niet bijzonder ingenomen, gebukt als zij hem scheen onder

het juk der geestelijkheid, en ook haren zoon in die ultra clericale begrippen opvoedende.

Wie ons echter de reis het meest helpt veraangenamen, is een zekere Amerikaan, Mr. Rowland Hazard, vroeger een der aanzienlijkste fabrikanten van Rhode-Island, een man verre boven de zeventig jaren, doch steeds krachtig en vol levenslust. Zonder eenige wetenschappelijke opvoeding te hebben genoten, heeft hij in het midden zijner handelsbeslommeringen, met zijn tijd woekerende, zich met wijsbegeerte en staathuishoudkunde bezig gehouden en daarover gelijk over zoogenaamde sociale quaestiën geschriften uitgegeven, waarover John Stuart Mill, wien hij bestreden had, een zeer gunstig oordeel geveld heeft, terwijl Channing in een opstel, *On selfculture*, sprekende over Hazard's *Essay on Language*, van hem zeide: 'I have known a man of vigorous intellect, who had enjoyed few advantages of early education and whose mind was almost engrossed by the details of extensive business, who composed a book of much original thought in steamboats and on horseback, while visiting his distant customers.'

Door het schoonste weder begunstigd, stoomden wij de Mercy op, en na een uur waren wij in zee. Ten tien ure den volgenden morgen waren wij te Queenstown, waar wij tot 5 uren des namiddags zouden toeven, om de Engelsche mail af te wachten. Queenstown is een stadje in het zuidelijke gedeelte van Ierland, dat vijftien jaren geleden niet meer dan 2000 inwoners bevatte. Het telt thans meer dan 12,000, dank de 9 groote Engelsch-Amerikaansche stoomschepen, die daar wekelijks landen en de welvaart bevorderen. Hoe zeer in Ierland gelegen, draagt de plaats meer een Engelsch karakter, en zijn er slechts hier en daar enkele sporen van armoede zichtbaar, zich openbarende in eenige weinige ellendige hutjes (hatches), die van een enkel nietig kamertje voorzien, nauwelijks de lichtstralen doorlaten. Overigens zijn er twee protestantsche kerken tegen één catholieke, wel een bewijs hoe hier het Engelsche element overheerschend is.

Wij maakten van deze gelegenheid gebruik om met een zoogenaamde Irish cab (een licht tweewielig open wagentje, aan welks uiterste zijden men plaats neemt) het stadje en de omstreken te bezichtigen, en dubbel loonde dit tochtje de moeite en de kosten. Aan de ééne zijde de zachtvloeiende rivier de Lee, met hare schoone oevers, aan de andere, heuvelen, dicht

begroeid met de liefelijke Blue bills en de Irish fern. Hier en daar vertoont zich een gezicht, dat, hoezeer minder majestueus, u aan den Rijn doet denken. De tijd die ons van de conversatie restte, besteedde ik aan de Kenilworth van W. Scott. Ik weet niet, welke uw indruk is. De mijne is, dat deze romanschrijver zijn weerga nog niet gevonden heeft. Welke nauwkeurigheid in de bijzonderheden, welke diepte in de karakterstudie, welke teederheid en edele pathos, en in de Kenilworth welke actie, welke vrouwenbeelden in Elisabeth, Janet en Leicester's echtgenoot. Meer en meer begin ik te gelooven, dat wij te veel lezen en tegelijkertijd te weinig het goede en degelijke bestudeeren. Doch ik eindig thans. Blijft het weer gelijk het begon, zoo wacht ons een heerlijke reis.

Aan boord de Algeria.
2 Juni.

Het weer is goed, en nauwelijks eenige schudding van het prachtige schip merkbaar. Gesprek met den heer Hazard over het protectiesysteem, nog steeds in Amerika gehuldigd. Hij beweert dat het reeds spoedig na den oorlog had behooren te zijn opgegeven. Wel is waar zijn de arbeidsloonen betrekkelijk veel hooger dan in Europa, doch zoude dit naar zijn ervaring ruimschoots worden opgewogen door het grootere arbeidsvermogen der Amerikaansche werklieden en hun meer inventieven geest. Hiertegen werd door een ander beweerd, dat juist het protectiesysteem de mogelijkheid geschapen had zulke hooge loonen te verstrekken en daardoor het arbeidsvermogen te verhoogen, en dat Amerika inderdaad niet anders handelde dan de Europische staten gehandeld hebben, toen hun industrie nog in hare kindsheid verkeerde, en aanmoediging door uitsluiting vereischte.

Onderhoud met Dr. C. en een breed geschouderden doch geestelijk weinig ontwikkelden Franschman over Fransche toestanden.

Van de politiek begrijpt deze niets, doch heeft hij den mond vol van Elzas en Lotharingen, die zij binnen drie jaren ongetwijfeld heroveren. Natuurlijk waren alle geleden nederlagen aan verraad toe te schrijven. Dr. C. meende te weten dat Pruisen reeds lang de mogelijkheid van een vredebreuk met Frankrijk voorzien had, doch niettemin bij den aanvang des oorlogs niet voorbereid was, dat de maarschalk Niel vroeger een geheel ander plan de campagne zou gehad hebben, door eenvoudig het Luxemburgsche gebied door te trekken, doch

dat dit plan uit vrees voor Engeland niet gevolgd werd; wijders dat de keizer zelf, tegen den oorlog gestemd, door den invloed der keizerin en dien der geestelijkheid, die daarop aandrong, tot het verklaren van den oorlog gedreven werd.

Na den middag hadden wij wat meer zwelling van de zee, en daardoor eene minder aangename gewaarwording. Wij begaven ons naar onze cabin en sliepen gerust.

3 Juni.

Wij stonden, hoezeer goed gerust hebbende, niet al te wel op, en konden niet ontbijten. Na verloop van een paar uren waren wij weer frisch. Ik onderhield mij met Mr. Hazard over de beweerde omkoopbaarheid van de rechterlijke macht in N.-A. Hij erkende deze alleen in den Staat en de Stad New-York, waar de meeste rechters onmiddellijk door het volk worden gekozen, en dat wel voor een bepaalden tijd, zoodat daar eensdeels partijzucht de keuzen beheerscht, niet altoos naar eerlijkheid en bekwaamheid gezien wordt, terwijl aan de andere zijde, zij die voor een betrekkelijk korten tijd gekozen worden, van dezen hun precairen toestand zooveel mogelijk trachten partij te trekken, om zich ten koste van recht en rechtvaardigheid te verrijken. In de andere staten worden de rechters door de *States* benoemd, en hoezeer formeel slechts voor één jaar, zijn echter de voorbeelden schaarsch, dat zij niet herkozen worden, dus rebus ipsis et factis voor hun leven. De hoogere rechtscollegiën met name de Superior Courts, zouden boven achterdocht verheven zijn. Later werd mij in Amerika hetzelfde meegedeeld, en bleek het mij tevens, dat de rechters in New-York, die vroeger voor vier, thans voor veertien jaren worden benoemd, een maatregel, waarvan men zich veel goeds schijnt te voorspellen. Voeg hierbij de krachtige controle van de openbare meening en de onbelemmerde vrijheid van drukpers, en gij zult bevroeden, dat het kwaad niet zoo diepen wortel schieten kan, als men zich dit oppervlakkig zoude voorstellen. Ik besprak ook met den kundigen grijsaard de Universiteiten van Rhode Island. Zij zijn, gelijk de overige in N.-A., private, van den Staat onafhankelijke instellingen, doch door bijzondere personen rijk begiftigd. Examina, zoo er zijn, hebben zelfs voor die zich aan de geneeskunde wijden, weinig te beduiden. Op mijne vraag of men niet

door kwakzalvers overstelpt werd, was het antwoord: *People has to look by themselves and usually they look right*.

Na den middag was het weer wat meer stormachtig en gingen wij naar onze cabin, die net en zindelijk is ingericht, met twee vrij ruime slaapplaatsen, een sofa, twee spiegels, twee waschtafels, twee loketjes enz.

Ten drie uren alle zeilen op. Wij gevoelden ons frisch en konden met lust deelnemen aan het diner, dat noch wat qualiteit, noch wat quantiteit betrof, te wenschen overliet. Mijn Engelsche doktor is een hardnekkige Tory. Engeland gaat volgens hem te gronde door al die noodlottige hervormingen, bepaaldelijk door die, sedert 1830 ingevoerd. De republikeinen, waarvan het aantal grooter zoude zijn dan men op het vasteland gelooft, groeien de liberalen van den ouden stempel over het hoofd, en kunnen wel eens meester van het terrein worden. De democratie wint volgens hem steeds veld door overbevolking met het daaraan gepaarde gebrek aan voedingsmiddelen, zonder dat de emigratie den stroom vermag te keeren. Ik deed hem opmerken, dat overbevolking toch grootendeels haar oorzaak vindt in het groot getal van onbedachte en roekelooze huwelijken, en deze wederom in gebrek aan vooruitzicht en beschaving; dat hij, die door onbeschaafdheid met weinig tevreden is, in het huwelijk slechts genot, geen ontbering ziet; maak alzoo uw volk verstandiger en wijzer, ontwikkel het naar lichaam en geest, het zal van lieverlede behoefte gaan gevoelen aan verhoogd levensgenot en daardoor evenzeer van onbedachte huwelijken worden afgeschrikt, als reeds nu bij de hoogere standen het geval is. Ik herinnerde hem eindelijk aan de moral check van zijn beroemden landgenoot Malthus. *Perhaps you may be right*, zeide hij, *but still whiggism will bring down England to a precipice*, een machtspreuk waartegen niet veel was in te brengen. Met dat al is mijn conservatief een man van groote ondervinding en van goeden toon, zoodat zijn gezelschap ons bijkans onmisbaar wordt.

4 Juni.

Wij hebben goed weer en kunnen rustig op dek blijven. Natuurlijk, doch niettemin treffend is het, hoe zij, die van de overige wereld zijn afgezonderd, zich onwillekeurig op het schip liefelijk vereenigen, en hoe in een betrekkelijk korten

tijd de slagboomen van geboorte, rijkdom en aristocratie verdwijnen. En al zij het, dat men als bij instinct en intuitie spoedig den man zijner keuze vindt, toch beschouwen zich allen als deelen van één tijdelijk geheel door gemeenschappelijke verlatenheid innig verbonden.

Onwillekeurig zweefde mij voor de oogen de toestand van de Israëlieten na het verlies hunner nationaliteit, toen ook zij, als op een schip dobberende en zwalkende, uitgestooten en van de overige wereld afgezonderd, zich te inniger aan huis en haard verbonden, totdat zij, dank de toegenomen verdraagzaamheid, in eene veilige haven konden binnenloopen, om zich wederom met het gansche menschdom te verzoenen en te verbroederen.

De kring onzer kennissen neemt van lieverlede toe, en gewichtig zijn dikwerf de mededeelingen, die men van de inwoners van de onderscheiden landen der aarde ontvangt.

Opmerkelijk is de onkunde van vreemdelingen omtrent ons land, ook die der Engelschen en Amerikanen. Al hebben zij het ook bezocht, hun kennis daarvan is tot in het bespottelijke oppervlakkig. Zij zien Amsterdam en het Trippenhuis, bezoeken den Haag en Scheveningen, loopen de Boompjes te Rotterdam door en vliegen als trekvogels weer heen. Mijn Engelschman Dr. C. komt weer op de Engelsche toestanden terug. Conservatief als hij is, erkent hij het groote euvel van de opeenstapeling der kapitalen in dezelfde handen door het vaste en onveranderde grondbezit. Naar zijne meening zoude een van den vorst onafhankelijk *House of Lords* kunnen worden gevestigd en zich staande houden, zonder al de nadeelen aan majoraten verbonden. De rijkdom van sommigen, en hij staafde het mij door officieele cijfers, is inderdaad fabuleus. Er zijn er b.v. meerderen, die bij hun dood aan roerende goederen (personal property) van 200,000 tot 400,000 ponden sterling hebben achtergelaten, en dat wel volgens de opgave der successiebelasting. Voeg nu hierbij wat verzwegen of ontdoken wordt, en vorm u een denkbeeld van die schatten. Is het wonder dat, waar de vermogens zoo ongelijk verdeeld zijn, bij de massa de zucht naar verandering en het streven naar een meer gelijkmatig bezit aan aardsche goederen meer en meer toenemen? Het is uit dien hoofde ook, dat volgens den heer C. het republicanisme in Engeland vasteren voet begint te krijgen, en men inderdaad Victoria geluk mocht wenschen met de po-

pulariteit die zij indertijd heroverd heeft door de gevaarvolle ziekte van den Prince of Wales.

Wij hooren gewoel en gejoel, geruisch en geraas. Alles is op de been. Een stoomboot in het gezicht! Gij glimlacht, en kunt u van dergelijke gewaarwording nauwelijks een denkbeeld maken. Als men zoo eenigen tijd buiten het gewone verkeer geleefd heeft, is de ontmoeting van een schip een evenement, waardoor men als het ware met de buitenwereld weer in aanraking schijnt te komen, en toch bleef de steamer nog twee mijlen van ons verwijderd. Wij hijschen de vlag, hij de zijne, en met deze courtoisie was alles afgeloopen.

Eer Iersch priester, die de missie heeft naar Chicago te gaan preeken, tracht aan ons gezelschap deel te nemen. Den mond vol van God en diens Zoon, schijnt hij echter, naar zijn manieren en uiterlijk te oordeelen, ook van de dochters van Eva niet afkeerig, en hoewel op het seminarium te Mainooth opgeleid, is hij dom en bekrompen en voor ons zonder aantrekkelijkheid. Daar de meeste passagiers vroolijk en van eene vrije richting zijn, wordt hij door enkelen niet weinig geplaagd en niet zonder ironie verwezen naar Bismarck, voor hem den Antichrist of het Groote Beest.

Wij dineeren vroolijk en wel. Van het eten der Engelschen en Amerikanen kan ik u niet genoeg vertellen. Voeden zij zich te sterk of wij ons te weinig? Wordt door meer doelmatige oefening en meerdere beweging hun spierkracht van de jeugd af verhoogd, terwijl ten onzent het te groote aantal schooluren en schoolvakken de lichaamskrachten ondermijnen en de kinderen tot kleine mannetjes maken, om later, mannen geworden, hen weer tot het peil van kinderen te doen afdalen? Wat daarvan zij, men begint aan boord des morgens ten acht ure met het ontbijt, bestaande voornamelijk in brood, eieren en vleesch. Ten twaalf ure lunch, soep, beafstuk, mutton, enz. enz. Ten 4 ure een copieus diner, uitnemend toebereid, gevolgd van dessert, dat elken dag verschillend doch steeds frisch en lekker is. Ten 7 ure tea, d.i. wederom mutton, beaf, en eindelijk souper ten 10 ure. Een en ander wordt steeds georberd met een smaak en gretigheid alsof men in weken niets gebruikt had. Wij waren veelal lijdelijke toeschouwers, wellicht echter niet zonder vrucht voor onze lieve telgen.

5 Juni.

Wij zijn bij goed weer voor den middag op dek. Na den middag steekt de wind op en wij begeven ons naar het salon. Niet zonder levendigheid wordt geredekaveld over de politieke emancipatie der vrouw, die in enkele streken der Vereenigde Staten hare voorstanders vindt. Er zijn die beweren, dat over der vrouwen rechten en verplichtingen niet zonder en buiten haar behoort te worden beschikt, en ook aan *hare* individualiteit alle speelruimte moet worden gelaten, terwijl hetgeen zoo dikwerf vernomen wordt omtrent den minderen aanleg of de mindere geschiktheid der vrouwelijke sekse tot de waarneming van ambten en bedieningen of tot de uitoefening van burgerlijke en staatsburgerlijke rechten, niet genoegzaam gestaafd is, en in elk geval een proef op ruime schaal moet zijn genomen, voor en aleer een juist oordeel kan worden geveld. Een tegenstander der emancipatie verdedigde de tegenwoordige beperkingen. Wanneer toch, zoo redeneert hij, de vrouw voor den man heeft te bukken, zoo is dit een eenvoudig gevolg van de wet der natuur, die wil dat de sterkere den zwakkere overheerscht, en alzoo in geval van strijd van meeningen of botsing van belangen, de stem van den eerste te langen leste moet beslissen; dat de individualiteit van de vrouw, zoo zij ze bezit, zich juist niet in staatszaken behoeft te openbaren, maar veeleer in haar huis en familie, waar zij, indien ze behoorlijk ontwikkeld is, ruimte en gelegenheid te over heeft om den stempel harer individualiteit op hare kinderen te drukken; dat het vrouwenhart in het algemeen niet ruim genoeg is om meer dan één object tegelijk te omvatten, en alzoo hare wijding aan de politiek haar noodzakelijk van de plichten van moeder en echtgenoot aftrekken, althans daaraan te kort doen moet; dat aangeboren ijdelheid en zucht tot vertoon prikkels te meer zullen zijn om een rol te willen spelen op een tooneel, waarvoor de natuur haar niet bestemd heeft; dat de taak haar opgelegd, namelijk den man het leven te veraangenamen en hare kinderen tot nuttige burgers op te leiden, gewichtig genoeg is om haar hoofd en hart alléén bezig te houden; dat eindelijk de moeders van groote mannen in de geschiedenis niet door zelf als heroën op 's werelds schouwtooneel op te treden, maar veeleer door de opvoeding en karaktervorming harer telgen haren zoo heilzamen invloed hebben uitgeoefend.

Opmerkelijk was het, dat de oude heer Hazard, hoezeer het betrekkelijk gewicht dier argumenten erkennende, onwrikbaar vasthield aan het beginsel, dat allen, die in staat zijn met oordeel hunne rechten uit te oefenen, voor de wet behooren gelijk te staan.

In Amerika aangekomen, hoorde ik dezelfde vraag van verschillende zijden bepleiten. In een der Staten werd een zekere Miss Antonia veroordeeld, wegens de uitoefening van het kiesrecht, wat men de vrouwen meende te moeten ontzeggen. Zij had zich te vergeefs beroepen op de constitutie, als had deze de vrouwen niet uitgesloten. De rechter toch besliste, dat tijdens het ontwerpen der constitutie, niemand aan de vrouwenemancipatie in de verte gedacht heeft en dat politieke rechten niet zijn natuurlijke, onmiddellijk bij de geboorte ontstane en alzoo aan een ieder per se toekomende rechten, maar veeleer zoodanige, welke door de wet uitdrukkelijk moeten worden toegekend. Voor zoo verre ik heb kunnen nagaan, heeft dit vonnis op het publiek geen ongunstigen indruk gemaakt. Men scheen er beducht voor, dat de toekenning aan de vrouwen van politieke rechten, in Amerika althans zou leiden tot wonderlijke toestanden en tooneelen, en dikwerf een last veroorzaken als eens een Romeinsche Praetor had te ondergaan, toen een zekere dame Carfania voor zijn rechterstoel als pleitbezorgster was opgetreden[1].

Ik spring den 6^{den} Juni over, een akeligen dag voor ons. Reeds vroeg in den morgen stak een hevige wind op, en ofschoon de zeelieden en ervaren reizigers slechts spraken van een *fresh breese of rather wild weather*, zoo kwam het ons tamelijk onstuimig en ruw voor, en konden wij er niet aan denken een oogenblik op dek te blijven; zelfs werden wij in onze kajuit overvallen door de waterplassen, die niet alleen langs de vensterramen heen en weer klotsten, maar zelfs tot onzen schuilhoek binnendrongen. Meer dan eens rolden wij van onze sofa af om tot het uiterste van de andere zijde te worden voortgeslingerd. Het gezicht der zee was grootsch en majestueus, doch hare Majesteit scheen toornig en verwoed,

1 L. 1. § 3. D. de postul. Dat dergelijke vrees niet hersenschimmig is, blijkt o.a. uit de onlangs ontstane *Woman whisky war*, waarover de Arnhemsche courant van 14 Maart.

meer geschikt ontzag af te dwingen, dan liefelijke of teedere aandoeningen op te wekken. Aan lezen viel niet te denken, en onze gedachten bepaalden zich tot zoovele dierbaren te huis, die ons met hunne beste wenschen vergezelden. Toch ontzonk ons geenszins de moed, al waren de zenuwen in de war en onze krachten wat verslapt. Wij wisten vooraf, dat het goede gewoonlijk niet zonder opoffering wordt verworven, en dus ook het genot onzer reis niet onvermengd zoude zijn. Met deze gevoelens bezield, begaven wij ons te ruste en sliepen ongestoord tot in den morgen. De wind was inmiddels gedraaid en de zee tot kalmte gekomen. Wij stonden op, doch konden, doordat wij in 24 uren niets genuttigd hadden, niet dan waggelend voortschrijden.

Ten twaalf ure was het tooneel geheel veranderd en kwam hare Majesteit ons als het ware liefelijk te gemoet. Het spattende witte schuim der golven, op een onafzienbaren afstand contrasteerende met de groenkleurige zee door de zon bestraald, gaf aan het geheel een schilderachtig aanzien, dat een diepen indruk bij ons achterliet en het doorgestane leed ruimschoots vergoedde. Wij gingen aan tafel en dineerden smakelijk.

Na het middagmaal polemiek over Fransche toestanden. Aan de eene zijde werd beweerd, dat een republiek in Frankrijk op den duur tot de onmogelijkheden behoorde. Het volk was te wuft, te weinig mannelijk en degelijk, te weinig met publieken geest bezield, dan dat het voor Selfgovernment rijp ware of in de eerste halve eeuw worden zou. Het had alzoo behoefte aan eene centraliseerende almacht, aan eene voor en in stede der natie denkende en handelende vorstelijke persoonlijkheid, voorzien van al den luister en bekleed met al het uiterlijke prestige, dat alleen de zoo weinig ontwikkelde massa in bedwang vermag te houden. Aan den anderen kant ontveinsde men zich deze bezwaren niet, doch meende men tevens, dat diezelfde Franschen ook waren le peuple de la phrase, dat de monarchalen, voor zoo verre zij niet door traditie of vooroordeel verblind zijn, begrepen, dat op dit oogenblik geen dynastie populair is of een groot deel van het volk aan hare zijde heeft; dat dus eene republiek met conservatieve of zelfs reactionnaire tendenzen wel kans van slagen heeft, omdat de gegoede burgerij slechts rust en stabiliteit verlangt, in welken vorm ook te verwezenlijken, en de proletaires, indien zij slechts het ‘vive la République!’ kunnen blijven

kraaien, zich voor het overige er niet veel om bekommeren of de verschillende vrijheden, als die van vereeniging, van drukpers, van godsdienst belemmerd of binnen de engst mogelijke grenzen beperkt worden.

Hiertegen werd aangevoerd, dat men rekende buiten de radicale partijhoofden, wien een conservatieve republiek een doorn in het oog is, die nooit het algemeene stemrecht zullen prijs geven of laten kortwieken en die in de meest volkrijke steden een onmiskenbaren invloed uitoefenen. Het einde zou dus wederom zijn eene militaire dictatuur gevolgd van eene monarchie, zoo niet een Deus ex machina op een andere wijze het raadsel zou ontknoopen of oplossen.

Ons damespersoneel op schip levert weinig op, dat ons boeit. Van de meeste is de bezigheid eten, drinken en spelen; sommige lezen, andere spreken over onbeduidende onderwerpen, andere zijn die zich, enkele die zich en anderen vervelen. Alleen treffen ons twee lieve en aardige Amerikaansche vrouwtjes, waarvan de eene, 25 jaren oud, reeds 6 jaren weduwe, de andere van 28 jaren, moeder van 7 kinderen is, beide, hoezeer nog sporen van vroegere schoonheid vertoonende, reeds verwelkt en als verouderd.

8 Juni (Zondag).

Wederom gunstig weer. Tegen half 10 uur worden wij opgeroepen to assist at the Sunday service. Wij begeven ons naar het salon; de kapitein zet zich in het midden der tafel neder, ontbloot het hoofd en begint met eenige psalmen op een eentonigen en afgemeten dreun voor te lezen. Daarop volgen verschillende gebeden, soms drie, vier malen herhaald, als ware onze lieve Heer stomp van gedachten of memorieloos, en hoewel wij van de preek gelukkig bevrijd bleven, ging toch met een en ander een uur heen. Weinigen kwamen mij gesticht voor: de vormelijke plicht was betracht. Wat mij bij de gebeden trof (zij behoorden tot the Book of Common prayer) was de phrase: that it may please Thee to endue the *Lords of the council and all the Nobility* with grace, *wisdom and understanding;* voor het overige deel der Natie: *that it may please thee to bless all thy people*, dus voor den adel, wijsheid en verstand, voor het volk zegen en voorspoed.

Overigens werd de zondag op echt Engelsche wijze gevierd,

dat is, men at copieuser dan gewoonlijk, men onthield zich streng van spel, doch deed zich bij wijze van compensatie aan drinken te goed.

Ik las de historische schetsen van Henry Lytton Bulwer, waarvan die over Canning en Tayllerand mij het meeste belang inboezemden. Bulwer bezit een groote mate van objectiviteit en onpartijdigheid en zijn stijl is klaar, aangenaam en dichterlijk.

9 Juni ('s morgens).

Wij zijn bij vrij goed weer op dek, vorderen wel en koesteren de niet ongegronde hoop, dinsdag land te zien en woensdag van boord te komen. Schoon vooruitzicht! na een in elk geval vermoeienden tocht. De afstand van Queenstown naar New-York is 2870 mijlen, waarvan wij bereids 2428 hebben afgelegd. Resten ons nog 442, die wij op p.m. 32 uren berekenen.

Na den middag.

De zee capricieus als steeds, begint meer te grimmen en te grijnzen. Een vrij heftige storm steekt op, dien de zeelieden met den naam van a squall bestempelen, doch die ons hooren en zien doet vergaan. Wij kunnen noch op dek blijven, noch in het salon dineeren, maar gaan naar onze cabin om wat te lezen en ons te voeden met de illusiën der naderende toekomst. Wij zijn te geruster, naarmate onze kapitein zich zeer bedaard aan tafel begeeft. Deze man, Lemesuré genaamd (nomen omen), is de type van een scheepsbevelhebber. Rond en kort, voortvarend doch tevens voorzichtig (hij verwijlde gedurende 36 uren van mistig weer onophoudelijk op dek), beheerscht hij gelijk een orchestmeester met zijn maatstok, door oog en wenk zijn onderhoorigen. De stilte, de regelmatigheid, de stiptste orde op het vaartuig, dat toch meer dan 600 menschen in eene betrekkelijk kleine ruimte opgehoopt ziet, bleven dan ook steeds onzer aller aandacht trekken.

10 Juni ('s morgens).

De zee prachtig. Een blauwe hemel, de zon statig opduikende. Mocht het weder zoo blijven, wij vertoefden gaarne een dag langer op schip. Terwijl ik bezig ben te schrijven, wordt het heugelijk nieuws aangekondigd, dat een loods nadert, het begin van het einde. Toch zullen wij vermoedelijk nog

dezen nacht op schip moeten blijven om een physieke en moreele inquisitie te ondergaan, de quarantaine en de douanen. Qui nous délivrera de ces deux maux également absurdes?

Des avonds tien uren.

Prachtig weer. Wij genieten met volle teugen de zoele warmte, in het gezicht van Sandy-Hook, de voorpost als het ware van het vaste land, daar het te laat is om naar New-York te stevenen.

11 Juni (4 uur).

Van het gezicht op de baai en haven van N.Y. kunt gij u nauwelijks een denkbeeld vormen. Niet de kunst, maar de natuur heeft hier het schoonste gewrocht. Hier Staten-Island, gelegen aan houtrijke heuvelen van eene opmerkelijke hoogte, waarop de meest prachtige villa's gebouwd zijn, daar Long-Island niet minder verrukkelijk, en eindelijk de haven zelf, die wedijverend met die van Napels en Constantinopel, wemelt van verbazingwekkende stoomschepen en van rivierbooten, waarvan meerdere 5 à 600 menschen met rijtuigen, paarden en bagage bevatten.

Welke Nederlander voelt het hart niet zwellen, als hij zich herinnert, hoe het onze schrandere voorouders geweest zijn, die een zoo begunstigde plek aan hunne belangen wisten dienstbaar te maken, al zij het ook, dat wij voor de overmacht bukkend, zoo spoedig van het door onze worstelingen verworvene, de vruchten aan anderen hebben moeten afstaan?

Ten 7 uren verschijnt de Aesculaap, die gelukkig de equipage onbesmet verklaart.

De uitermate, indien niet omgekocht, strenge douanen gaan over tot het onderzoeken der passagiersgoederen; ik vertoon de mij zoo heuschelijk door onzen Min. van Buitenl. Zaken verstrekte bescheiden en onmiddellijk roept de hoofdinspecteur het ‘all is Right’ uit en wij verlaten zonder verder gekweld te worden, ongedeerd het Custom-House.

Onze Frederik haalt ons van de boot. Ik beschrijf niet de gewaarwordingen, die ons bij deze eerste ontmoeting na 5 jaren bezielden. Gij gevoelt ze.

Wij denken nu eenige weinige dagen uit te rusten, om daarna het voor ons meest bezienswaardige te gaan zien.

New-York, Donderdag 12 Juni.

Een zekere aangelegenheid deed mij het eerst omzien naar een advocatenkantoor. Er zijn gewoonlijk, waar veel practijk is, meerdere advocaten compagnons, waarvan elk zijn eigen specialiteit heeft. Aan een o.a. is opgedragen het onderzoek naar de titels van eigendom van onroerende goederen (to make searches), waaraan zich paart het door hun tusschenkomst verschaffen van hypotheken aan kapitalisten, aan de andere zijde van geld aan hen, die het behoeven. De grootste omzet in vaste goederen, bepaaldelijk wat bebouwde eigendommen betreft, geschiedt door middel van deskundige advocaten (real estate lawyers). Van omzet van vaste goederen gesproken, hier ziet men bij tegenstelling het groote nadeel, dat door zoogenaamde overgangsrechten aan het vertier berokkend wordt, daar bij ons van omzet en ruime circulatie van vaste goederen door de gulzigheid van den Fiscus geen sprake kan zijn.

Een advocatenkantoor is overigens als een winkel. Men loopt in en uit. Men vraagt en ontvangt een zoo kort mogelijk advies, groet of groet niet en gaat weer heen om voor anderen plaats te maken. Van deftigheid geen spoor. Is het uitermate heet, dan loopen de adviseerende advocaten of zitten in hun overhemd, en zijn op een zeer gemeenzamen voet met hun cliënten. Het is als gevoelde men van beide zijden: het is toch maar de dollar die het geldt.

Wat later begeef ik mij naar een der lagere rechtscolleges (de zoogenaamde Marine Court), alwaar ik voorgesteld wordt aan den unicus judex, die mij naast zich doet plaats nemen, en op de hoogte brengt van het te behandelen geding. De procedure is geschoeid op de Engelsche. Ook de civiele zaken worden onderworpen aan eene Jury, die echter bij vele verstandige en ervaren mannen geen grooten bijval vindt, en die men gaarne door eene rechtspleging als die bij ons zoude vervangen zien, indien men het met zijn democratisch geweten zoude kunnen overeenbrengen. Zoo zeer gevoelt men ook hier, dat het zoogenaamde common sense, gelijk men zegt tot oordeelen voldoende, niets minder dan common is. Velen ook in ons vaderland mogen een beroep doen op de ondervinding bij vreemde natiën, het kan niet worden geloochend, dat waar zij bestaat, de jury verre af is van algemeene sympathie te vinden. Men gevoelt en begrijpt, dat naarmate het verkeer meer verscheidenheid

aanbiedt, en de schakeeringen zich in het oneindige vermenigvuldigen, te meer de fijne ontleding en het subsumeeren der feiten onder vaste regelen en beginselen onontbeerlijk en geenszins ieders zaak kan worden geacht. Het leven schept wel is waar, doch het is de wetenschap, die zich van zijne scheppingen heeft meester te maken, om daaraan eene vaste gedaante te geven en tevens hare plaats en grenzen aan te wijzen. Geschiedt dit niet, men heeft als bij toeval dwarrelende atomen, geen systeem of orde.

Wat aan de andere zijde de Amerikaansche gelijk de Engelsche boven de Fransche en Nederlandsche procedure gunstig onderscheidt, is de voortdurende en onmiddellijke aanraking van den rechter met de gedingvoerende partijen. In stede van onze koude, vormelijke, schriftelijke instructie, waar aan de chicane en chicaneurs de meeste speelruimte wordt gelaten, ondergaat men hier den in elk stadium van het proces zich openbarenden invloed van den rechter, die partijen ziet, hoort en ondervraagt, en de pleitbezorgers, hoe ook gezind de feiten te verdraaien of het recht te verwringen, door de macht van zijn woord en het prestige van zijn ambt in bedwang houdt en steeds tot de orde roept.

Wat mij, aan onze slepende procedure gewoon, boven alles trof, was de spoed waarmede een eerste-instantie-proces afloopt. Er worden tusschen partijen slechts twee stukken gewisseld. de eisch en de verdediging, welke beide stukken beteekend worden zonder tusschenkomst van deurwaarder, van practizijn tot practizijn. Beide partijen brengen hun getuigen voor. Deze worden door de wederzijdsche advocaten en zoo noodig door den rechter ondervraagd. Daarop volgen de in den regel korte en eenvoudige pleidooien. De rechter houdt zijne toespraak (charge) tot de jury en wijst haar op de punten waarop het aankomt; deze gaat onmiddellijk tot de beraadslaging over en brengt haar verdict uit en hiermede is de zaak geëindigd. Het proces waarbij ik tegenwoordig was, was niet zeer ingewikkeld; toch zou het bij ons drie maanden minstens gekost hebben; hier liep het in 4 uren af.

Van ceremonieel weet men weinig af. Geen bef of toga, noch eenig ander insigne bij rechters of advocaten. Zonder ruwheid of onbeschaafdheid is de toon gemeenzaam. Verbeeld u, dat vóór de ondervraging de rechter zich eenige oogenblikken met mij onderhield en wegens deze vertraging zich als het

ware verontschuldigende, de aanwezige advocaten toesprak met de woorden: ‘Gentlemen of the Bar. I have the honour to introduce to you Mr. G., Professor at the most celebrated University of Leiden.’ Onze Hoogeschool trouwens staat hier hoog aangeschreven, hoewel men noch met hare inrichting, noch met onze studie-methode bekend is, en hij, die met onzen weidschen professoralen titel zich te New-York vertoont, schaamt zich bijkans over den humbug waarmede zijn verblijf in de couranten met ophef vermeld wordt.

De kennismaking met eenige notabiliteiten van de balie en de magistratuur verschafte mij veel genoegen.

Ik dineer heden bij den Nederlandschen Consul-Generaal den heer Berlage, wiens welwillende heuschheid jegens zijne landgenooten in het algemeen, en jegens mij in 't bijzonder, ik niet genoeg roemen kan. Onze Ambassadeur Mr. Westenberg, die bij toeval zich te N.Y. bevindt, zal bij het diner tegenwoordig zijn.

12 Juni.

Wij doen een heerlijken rit in het Central Park, onlangs in de N.R.C. breedvoerig beschreven. Wat kunst betreft, staat dit park het Bois de Boulogne (dat eenigermate tot model verstrekte) waardig ter zijde; de natuur heeft het rijker bedeeld.

13 Juni.

Ik bezoek eene der openbare scholen van lager onderwijs hier ter stede, die men verdeelt in Primary-, Grammar- en Eveningschools. De eerste stemmen overeen met onze scholen van gewoon, de tweede met die van uitgebreid lager onderwijs.

Geen hoofdonderwijzer (principal), plaatsvervangend hoofdonderwijzer (vice principal), of hulponderwijzer (assistant teacher) wordt aangesteld, dan na een bewijs van voldoend examen en van zedelijk gedrag te hebben overgelegd.

Ieder hunner heeft een proeftijd van drie maanden, na welk tijdstip eerst zijne benoeming als permanent teacher volgt.

Het salaris van de onderwijzers is geëvenredigd aan het aantal leerlingen. Het minimum voor een hoofdonderwijzer bedraagt 1200 dollars, het maximum 1800, voor den plaatsvervanger van 900 tot 1200, voor den hulponderwijzer 600 dollars.

Na tien jaren tot tevredenheid van de schoolcommissie als hoofdonderwijzer te zijn werkzaam geweest, heeft hij aanspraak op het maximum.

De vaccinatie is èn voor leerlingen èn voor onderwijzers verplichtend. De vrijheid van geweten dus, zoo ergens, hier gehuldigd, wordt slechts in zoo verre geëerbiedigd als zij geen inbreuk maakt op de belangen van het algemeen.

Opmerkelijk is de bepaling waarvan wij nog onlangs het gemis hebben gevoeld, ik meen ter gelegenheid van het Van der Werfs monument. ‘No money or other things shall be in any case collected or taken from the pupils for any purpose unless previously sanctioned by the Board.’

Godsdienstonderwijs op de openbare scholen is ten strengste verboden. ‘No school, zoo luidt de wet, shall be entitled to receive any portion of the school money in which the religious doctrines or tenets of any particular christian or other religious sect shall be taught inculcated or practised.’ Alleen wordt elke school geopend met de lezing van een hoofdstuk uit den bijbel *without note or comment*. Op mijne aan den hoofdonderwijzer gemaakte bedenking, dat een dusdanig lezen zonder eene enkele opmerking of toelichting weinig vruchtdragend kon zijn voor leerlingen van dien teederen leeftijd, antwoordde hij met een schouderophalen, als het ware de stilzwijgende erkentenis, dat men hier meer toegaf aan de gewoonte en de overlevering, dan dat men eene gevestigde overtuiging had van de doelmatigheid der instelling. Het spreekt dan ook van zelf, dat noch de liberalen, noch de clericalen daarin bevrediging vinden. ‘The mere reading of the Bible,’ zoo liet zich nog onlangs een R.C. priester uit, ‘is about as instructive as it would be in a military school to only read a chapter out of the tactics without even having any drill or the chapter explained.’

Al is echter het openbaar onderwijs niet confessioneel, zoo geloove men niet, dat de godsdienstige opvoeding der jeugd verwaarloosd wordt. Neen! op de scholen hetgeen *allen* gemeenschappelijk moet worden ingeprent, zonder eenzijdige bekrompenheid of uitsluiting van wien ook; de godsdienstige opleiding naar ieders geloof of richting wordt beschouwd de zaak der ouders of die der kerk te zijn. Volkomen onderschrijf ik dan ook de woorden van Laboulaye[1], door mijne ondervinding bevestigd: ‘Si les écoles communales ne donnent pas un enseignement confessionnel, il ne faut pas croire que les enfants soient élevés dans

1 Revue des deux Mondes, 15 Oct. 1873.

l'ignorance de la religion. En fait d'éducation chrétienne, il n'est un pays qu'on puisse comparer à l'Amerique. Ce sont les écoles de Dimanche qui sont chargées de cette instruction et chaque église a ses écoles, qu'elle entoure de soins particuliers. Plus de 5 millions d'enfants y reçoivent l'enseignement religieux sous les yeux de leurs familles et y puisent les sentiments de piété et de moralité, qui sont plus nécessaires dans une république que dans une monarchie.'

De schooluren zijn bepaald van 9-12 in den voor-, van 1 - 3 uur in den namiddag. In de eerste morgenuren geeft men den leerlingen een tusschenruimte van 20 minuten. Op de scholen van gewoon lager onderwijs mag geen huiswerk hoegenaamd worden opgegeven, op die van uitgebreid lager onderwijs geen les als zoodanig, tenzij vooraf door den onderwijzer verklaard. In geen geval echter mag het huiswerk den tijd van twee uren te boven gaan; oefeningen in grammaticale analyse of vraagstukken mogen nimmer als huiswerk worden opgegeven, dan aan de leerlingen der hoogste klasse.

Het gansche onderwijs wordt kosteloos verstrekt. Wat van algemeene behoefte is, zou door het algemeen worden gedragen en niemand als weldadigheidsleerling worden toegelaten, waar zijne makkers schoolgelden betalen. In die gedeelten van het land, waar deze prikkel nog niet voldoende scheen, zooals b.v. in Massachusetts, is deze vrijheidlievende natie zelfs voor schoolplichtigheid niet teruggedeinsd. Elk jaar echter wordt door de stad New-York eene belasting geheven, gelijkstaande met het bedrag, dat voor het gemeentelijk onderwijs is vastgesteld. De zoogenaamde 'Board of Education' verdeelt de geïnde gelden over de verschillende scholen naar evenredigheid van het aantal schoolgaande kinderen. Voor het lager onderwijs alleen wordt door de stad N.Y. de som van p.m. 8 millioen gulden besteed.

Eindelijk werd ik bevestigd in de meening, die sommige leden onzer schoolcommissie gelijk ik zelf steeds hebben voorgestaan, dat namelijk de hoofdonderwijzer zelf geen onderwijs behoort te geven, en zijn taak zich tot toezicht en beheer te bepalen. Hier is zulks algemeene regel.

De cursus van de scholen van gewoon lager onderwijs is van zes klassen. Tot leering laat ik hem, gelijk hij is voorgeschreven, in het oorspronkelijke volgen, omdat de terminologie hier en daar van de onze verschilt.

Sixth Grade. (Eerste klasse)

Reading and Spelling. - Familiar words, from black board and chart; also *spelling* such words from dictation. The printed words to be associated with their meaning by means of conversations with the children,
Elementary Sounds. - Vowels and simple consonants, for training the organs of hearing and speech.
Number. - Counting and adding balls on the numeral frame, by ones to 100, and by twos and threes to 50. Also counting other objects.
Arabic figures. - From one to hundred, to be read at sight; from one to twenty to be written on slates.
Object Lessons. - Form. - Lead the pupils to observe, in various objects, the shape of the square, oblong, cube, ball, cylinder, and then to name these shapes; also, to distinguish the different shapes of corners. The Terms straight, crooked and curved to be taught by their application to objects, lines etc.
Common Objects to be shown and their most obvious parts, shapes and uses observed by the children.
Color. - The sixth principal colors, by means of color-cards and other objects.
Human Body and familiar Animals. - The principal parts; also the special organs of sense to be pointed out and named.
☛ Each exercise, in object lessons to be conducted with a view to forming habits of attention and careful observation through the use of the senses.
Drawing and Printing on Slates. - Making dots and small crosses in rows; drawing lines; and printing letters.
N.B. - The exercises should not be continued upon the same subject longer than fifteen minutes at one time.

Fifth Grade. (Tweede klasse).

Reading. - From the black-board, charts and Primer. The words to be distinctly pronounced in an easy tone of voice.
The meaning of the words. - To be made plain by conversations, and by use in short, familiar phrases or sentences.
Punctuation. - Names and uses of the period and question-mark.
Elementary Sounds. - The pupils to recognise and make

the principal vowel sounds in monosyllables, also to take the consonant sounds separately.
Spelling. - Words from the reading lessons; also other familiar words.
Number. - Counting and *Adding*, with and without a numeral frame, by threes, fours, and fives to 100; *adding*, separately, the numbers 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, to all numbers below 20; *substracting* twos, threes, fours and fives from numbers below 10.
Arabic figures. - Numbers of three figures (100 to 999) to be read at sight, without numeration; also to be written on slates from dictation.
Roman Numbers. - I, V and X, with their combinations to XXXIX; pupils to be taught how to tell the time of day from the face of the clock.
Object Lessons. - Continue the exercises of the Sixth Grade, and in *Form*, lead the pupils to observe, in various objects, the shape of the rhomb, ring, circle, and then to name these shapes; also to distinguish the ware line and spiral line.
Common Objects. - Their obvious parts, uses and shapes to be distinguished by the pupils.
Color. - The pupils to point out the six principal colors in color-cards, articles of dress, flowers and other objects.
Human Body and familiar *Animals*. - Parts and uses of the limbs; the organs of sense; the names and uses of familiar animals.
Drawing and Printing on Slates. - Connect dots with lines; draw sharp, square, blunt and round corners; also lines in given shapes. *Print* words on slates. *Write* small, simple script letters on slates.
NB. - The exercises of this grade should not be continued, upon the same subject, longer then twenty minutes at one time.

Fourth Grade. (Derde klasse).

Reading. - In a First Reader. The articulation to be distinct. The pupils to tell in their own language, what they have been reading about in their lesson.
Punctuation. - Names of the comma, semicolon, period, question-mark and exclamation-mark.
Elementary Sounds. - The sounds of letters in words of one syllable, to give flexibility to the vocal organs.

Definitions. - The meaning of words to be shown chiefly by their use in phrases or short sentences.
Spelling. - Words from the reading lessons, and others words familiar to children.
Arithmetic. - Numeration. - Reading and writing numbers, through six places (100,000); also *adding* single columns of ten figures.
Mental Arithmetic. - Adding, with and without a numeral frame, by sixes, sevens, eights, nines, and tens to one hundred; also *subtracting* twos, threes, fours and fives from numbers below thirty; also simple practical questions in *addition*.
Oral Drills for rapid combinations of two or more numbers one of which should be less than ten, the other less than one hundred.
Roman Numbers. - I, V, X, L, and C. and their combinations below one hundred.
Object Lessons. - Review the Fifth Grade, and in *Form* lead the pupils to distinguish, in various objects, and name the shapes rhomboid, semi-circle, crescent, oval, cone, sphere, and hemisphere; also the positions of lines, as slanting, vertical, horizontal, and the terms surface and face.
Objects and Qualities. - The principal parts, shape, color, and uses of common objects to be distinguished by the pupils. The terms sticky, slippery, brittle, tough, porous, transparent, opaque, etc. to be illustrated.
Color. - Primary and secondary colors to be distinguished; also shades and tints, as dark and light colors.
Human Body. - Parts of the arm, hand, foot, head, etc., and their uses.
Animals. - Those used for food; what their flesh is called; wild and tame animals to be designated.
Drawing and Slate Writing. - Straight lines to be drawn in various combinations; lines to be divided into equal parts; also plane figures to be drawn, as squares, oblongs, triangles, rhombs, and rhomboids.
Writing. Simple words, without capitals, to be written on slates.
NB. - The exercises of this grade should not be continued, upon the same subject, longer than twenty five minutes at one time.

Third Grade (Vierde klasse).

Reading. - The last half of a First Reader, or the first half of a Second Reader. The tone of voice to be natural. The pupils to tell, in their own language what they have been reading about.

Punctuation. - The uses of the hyphen, apostrophe, and quotation-marks.

Elementary Sounds. - The sounds in words of one syllable to be given, and silent letters mentioned.

Definitions. - The meaning of words to be given, chiefly, by their use in phrases or short sentences.

Spelling. - Words from reading lessons, and other familiar words; also writing short words from dictation.

Arithmetic. - Numeration through nine places; also writing numbers through 100,000,000. *Addition*, on slates, examples of two, three, four, and five lines through millions; also two, three and four columns of eight or ten figures each.

Mental Arithmetic. - Simple, practical questions in addition and subtraction.

Oral Drills for rapid combinations of numbers.

Roman Numbers. - Their combinations to 200.

Multiplication Table. - Through 6 times 12.

Object Lessons. - Review the previous grades, and add, in *Form*, parallel lines, perpendicular lines, acute angle, obtuse angle, right angle, triangles, prisms, pyramids, circumference, diameter, ellipse, plane and curved surfaces.

Objects and Qualities. - The principal parts, shape, color, uses, and materials of common objects to be distinguished. The qualities-elastic, flexible, liquid, solid, combustible, absorbent, etc., to be illustrated.

Comparative size. - The terms large and small, long and short, thick and thin, wide and narrow, deep and shallow, tall and short.

Color. - The common names of the prominent colors, shades and tints.

Human Body. - The principal bones.

Animals. - Their movements, their food; also the common classes, as beasts, birds, fishes, reptiles, insects.

Plants. - Names of common trees, plants, and flowers; also of common fruits and grains. The principal parts of trees to be mentioned.

Drawing and Writing. - Drawing plane figures, also lines in given positions; lines to be divided into three equal parts.
Writing. - Simple words; the formation of capitals; also how to write the pupil's name.
NB. - The exercises of this grade, upon a single subject, should not exceed thirty minutes at one time.

Second Grade (Vijfde klasse).
Reading. - In a Second Reader. Special attention to be given to the use of conversational tones in reading. The pupils to tell, in their own language, the subject matter of the lesson.
Punctuation. - The common use of the principal marks; also the use of *italic* letters.
Elementary Sounds. - Sounds of words in common use to be given, with exercises for correcting indistinct enunciation.
Definitions. - The meaning of words in the lesson to be given, chiefly by their phrases and short sentences.
Spelling. - Oral and written. - Words from the reading lessons; also other common words.
Arithmetic. - Addition and *subtraction*, with practical examples. *Multiplication*, with multipliers from one to twelve, inclusive.
Mental Arithmetic. - Addition, subtraction and multiplication, with practical questions. *Oral Drills* for rapid combinations of numbers.
Roman Numbers. - Completed.
Multiplication Table. - Through 12 times 12.
Common Tables. - United States Money, Time, Liquid and Dry Measures, and Common Weight (Avoirdupois) taught by illustrations, and as far as possible by the use of objects.
Object Lessons. - Review and continue the topics of the Third Grade, and add, in *Form*-pentagon, hexagon, heptagon, octagon, nonagon, decagon, arc, radius; forms to be described, also common objects, by their shape.
Objects und Qualities. - The shape, size, color, uses materials and qualities of objects, and where obtained. The qualities soluble, fusible, congealed, fibrous, pungent, astringent, odorous, fragrant, etc., etc., to be illustrated.
Size. - Measures from one inch to one yard, with exercises in judging of these lengths.

Color. - Exercises for leading pupils to notice colors that harmonize or look well together.
Human body. - Names and uses of parts of the organs of sense, also the uses of the bones.
Animals. - Where found; their uses, habits, structure and common classes.
Plants. - Their parts and uses; kinds used for food; fruits, grains and nuts used for food.
Occupations. - Trades, tools, productions, commodities, etc.
Place and Direction. - The pupils to be led to notice and describe the relative position of objects in the schoolroom.
Drawing and Writing. - Simple lessons in drawing from copies or objects.
Slate-writing. - Words and short sentences to be written from dictations; capitals to be used.
Pen-writing. - The small letters in the order of their simplicity; also simple words. Each child to be taught to write its name, age and dates.

First Grade. (Zesde klasse).
Reading. - Lessons of the grade of the last half of a Second Reader. The expression to be natural. The pupils to state, in their own language, the subject matter of the lesson.
Punctuation. - Reviewed.
Elementary sounds. - Words to be analysed by sounds; the names of sounds given; faults of enunciation corrected.
Definitions. - The meaning of words to be given, chiefly by their use in phrases or short sentences, oral or written.
Spelling. - Words of the reading lessons; also familiar words and short sentences from dictation, orally and by writing on slates.
Arithmetic. - Addition and subtraction reviewed; *multiplication* extended to multipliers of four figures; *division*, both long and short forms, with divisions from 2 tot 25. Practical examples to be given in each of the rules.
Mental Arithmetic. - Divisors; also reviews in each of the rules, with practical examples. *Oral Drills* continued.
Roman Numbers. - Reviewed.
Division Table. - Taught in connection with a review of the multiplication table.
Common Tables. - Review those of the Second Grade, and add Long, Cloth and Surface measure; also a miscellaneous table.

Object Lessons. - Review and continue the topics of the Second Grade. The shapes of objects to be compared, and their resemblances and differences stated.
Descriptions of Objects. - Objects to be described by their shape, color, and obvious qualities.
Properties of Objects. - The properties which distinguish minerals, vegetables, and animals, to be illustrated.
Human Body. - Review the lessons of the previous grades, and add parts, and uses of the skin, food, exercise, etc.
Animals. - Their habits, and the adaptation of their structures to their habits; also a simple classification of common animals by their structure, as animals with hoofs, claws, webbed feet, etc.
Occupations. - Exercises to give the pupils habits of observing and describing common productions, commodities, etc.; also to give them ideas of the exchange and sale of these.
Geography. - First, teach the points of the compass; then the location and direction of the most prominent objects near the school, and of the principal places in the city and its vicinity.
Second. - The definitions relating to the forms of land and water, from cards, black-board, and outline maps.
Third. - The name of the city, State and country in which the pupils live, and of the places in the vicinity of the city, with the location of the country shown on a globe and upon outline maps. Teach the shape of the earth, and the location of the principal countries of the world by means of a globe and hemisphere maps, and by associations with their most familiar animals, productions and inhabitants; also the warm and the cold countries.
Drawing and Writing. - Drawing continued as in the Second Grade.
Slate-writing. - Continued, with the use of capitals, period, hyphen, and question mark. Writing sentences from dictation.
Pen-writing. - Writing in books, from copies. The name of the pupil, and the date, to be written on the last line of each page as it is completed.

Eindelijk vergat ik u nog mee te deelen, dat op de scholen van gewoon lager onderwijs al de leerlingen, soms meer dan 1000 in getal, vóór de opening der lessen, uit de verschillende localen in één groot locaal op de maat van de muziek als met

den soldatenpas bijeenkomen, daar een hoofdstuk uit den Bijbel hooren voorlezen, gevolgd door een lied op de piano, door een der onderwijzeressen voor te dragen, om eindelijk wederom op de maat van de piano ieder naar zijn eigen klasse te worden terug geleid.

Zoo weet dat prozaïsche en van natuur onmuzikale volk de muziek aan een practisch -doel dienstbaar te maken, door bij den aanvang en het einde der lessen reeds dadelijk die tucht en orde te handhaven, die op zoo bevolkte scholen minder dan elders kunnen worden gemist.

14 Juni.

Bezoek op eene der openbare scholen van uitgebreid lager onderwijs (Grammar schools), tot hetwelk niet dan bij uitzondering een leerling wordt toegelaten, dan na een examen te hebben afgelegd in al de vakken voor de hoogste klasse van de scholen van gewoon lager onderwijs vastgesteld. De school die ik bezocht, bevatte 700 leerlingen, alle jongelingen (voor meisjes zijn hier afzonderlijke scholen) van 10-14 jaar, vereenigd in 18 localen, uitmuntend ingericht, goed geventileerd en voorzien van alle gereedschappen en hulpmiddelen voor het onderwijs benoodigd. Er zijn acht klassen, waar de vakken op de volgende wijze verdeeld zijn.

Eight Grade. (Eerste klasse).

Reading. - Of the Grade of a Third Reader (first half) with a review of punctuation, Roman numbers and elementary sounds; and with exercises on the subject - matter of the lessons.

Spelling. - From the reading lessons, with miscellaneous words, and words derived therefrom; also exercises in writing words and short sentences from dictation. Particular attention to be given to the use of capitals.

Definitions. - From the reading lessons, to teach the meaning of the words, with illustrations by forming sentences; *in no case to be committed to memory and mechanically recited*.

Mental Arithmetic. - As far as in written arithmetic, to include exercises in the analysis of operations and examples, and in rapid calculation without analysis.

Written Arithmetic. - Through the simple rules and Federal money, with practical examples.

Tables of weights, measures, etc., reviewed, with practical illustrations and simple applications.

Geography. - Primary Geography, including the general outlines, with definitions and illustrations, by means of the globe, of the form, magnitude and motions of the earth, zones, etc.
Elementary science. - By oral instruction in the qualities and uses of familiar objects, such as articles of clothing, food, materials for building, etc.; also a knowledge of geometrical forms, with illustrations on the black-board and by models.

Seventh Grade. (Tweede klasse).

Reading. - Of the grade of a Third Reader (latter half), with exercises as in the eighth grade.
Spelling and Definitions. - From the reading lessons, with exercises in miscellaneous words and sentences as in the previous grade.
Mental Arithmetic. - As far as in written arithmetic, with exercises in analysis and calculation.
Written Arithmetic. - A review of Federal money; common fractions commenced; simple operations to be taught, with practical applications, avoiding difficult or complex examples.
Tables of weights and measures reviewed and applied.
Geography. - Outlines of North-America, including the United States and West-Indies, with the descriptive geography of those countries; *only conspicuous or important localities to be taught*; elementary definitions and illustrations continued, with the addition of latitude and longitude.
Elementary Science. - By oral instruction; the qualities and uses of familiar objects; also an outline knowledge of zoology.

Sixth Grade. (Derde klasse).

Reading. - Of the grade of a Third Reader, with the exercises of the preceding grade; *particular attention to be given to clearness of articulation and naturalness of intonations and general style*.
Spelling. - Oral and written as in preceding grades.
Definitions. - As in the preceding grades with easy exercises on the prefixes and suffixes, and their applications.
Mental Arithmetic. - As far as in written arithmetic, with exercises as in the preceding grades; also practice in the application of the arithmetical tables.
Written Arithmetic. - Through common fractions with their simple applications; including also a review of Federal money,

and practice in the simple rules to secure rapidity and accuracy.
Geography. - Of the United States in detail: localities as in the preceding grades, with a brief description of each State and Territory.
Elementary Science. - By oral instruction. The uses and qualities of familiar objects continued, also an outline knowledge of botany, including the general structure and common uses of plants.

Fifth Grade. (Vierde klasse).

Reading. - Of the Grade of a Fourth Reader (first half), with the exercises of the prececing grades.
Spelling and Definitions. - From the reading lessons, as in the preceding grades.
Mental Arithmetic. - As far as in written arithmetic, with exercises as in the Sixth Grade.
Written Arithmetic. - Through decimals, with practical applications in both common and decimal fractions, and their conversion one into the other.
Geography. - Local and descriptive, through South-America and Europe; the topics of the preceding grades to be occasionally reviewed in outline.
Elementary science. - By oral instruction. The uses and qualities of familiar objects; also an outline of mineralogy, illustrated by specimens.

Fourth Grade. (Vijfde klasse).

Reading. - Of the grade of a Fourth Reader (latter half), *with particular attention to emphasis, intonations, and naturalness of expression*.
Spelling and Definitions. - As in the preceding grade.
Mental Arithmetic. - A review of the preceding grades, with exercises in calculation and analysis.
Written Arithmetic. - Through denominate numbers and fractions, with practical applications.
Geography. - Local and descriptive, through Asia, Africa and Oceanica; localities as in the preceding grades.
English Grammar. - To include the analysis, parsing and construction of simple sentences, and with such definitions *only* as pertain to the parts of the subject studied.
History of the United States. - The early discoveries and the outlines of Colonial History to 1753; *important events*

only to be taught, with such dates as are especially requisite for a complete understanding of the subject.
Elementary science. - By oral instruction; the topics of the preceding grades continued and reviewed, and, in addition, the simple outlines of Physiology and Hygiene.

Third Grade. (Zesde klasse).

Reading. - Of the grade of a Fourth Reader, continued, with exercises as in the preceding grades.
Spelling. - From the reading lessons, with exercises in writing miscellaneous words and sentences, and in the analysis and construction of words, according to the rules for spelling. *Definitions* from the reading lessons.
Mental and Written Arithmetic. - Commercial, through percentage, interest, and profit and loss. Problems to be chiefly such as involve the ordinary business transactions.
English Grammar. - Continued, with the analysis, parsing and construction of easy, complex and compound sentences; also, writing short compositions, under the inspection of the teacher.
History of the United States. - From 1753 to 1789; the outlines of the Revolutionary War to be taught, and the events which led to the adoption of the Constitution.
Natural Philosophy. - Including Mechanics, Hydrostatics, and Pneumatics. A simple textbook to be used.

Second Grade. (Zevende klasse).

Reading. - Of the grade of a Fifth Reader, with spelling and definitions as in the Third Grade.
Etymology. - With the analysis of words and their formation from given roots.
Mental and Written Arithmetic. - Through square root and its simple applications; problems as in the preceding grade.
Outlines of Physical Geography.
English Grammar. - Continued, with analysis, parsing and construction, and the correction of false syntax; also composition. The exercises in analysis *to be such only as are required to show the general structure of sentences*.
History of the United States. - Outlines completed; events and dates as in the preceding grades.
Astronomy, elementary. - The solar system, with an explanation of the ordinary phenomena. A simple text-book to be used.

Natural Philosophy. - Simple outlines completed, to include Acoustics, Pyronomics, Optics, Magnetism and Electricity.

First Grade. (Achtste klasse).

Reading, Spelling and Etymology. - Continued.
Arithmetic. - Mental and written, continued, with mensuration.
English Grammar. - Continued, with composition, the latter to include impromptu exercises. Practice to be afforded in letter-writing, with instruction *as to folding, directing*, etc.
Astronomy. - Outlines continued.
Algebra. - Through simple equations.
General History. - The outlines of Ancient and Modern.
Book-keeping.
Constitution of the United States.
The Rudiments of Plane Geometry. - (First Book of Legendre, or an equivalent).
Chemistry. - Elementary Principles and facts, without text-book.
Penmanship and Drawing shall be taught in each grade of the above course. Instruction in *sewing* may be given to the pupils of the Female Schools.

Such pupils as are making preparation for admission into the introductory or lowest class of the Normal College or the College of the City of New-York, shall be permitted to pursue the first grade, with such modifications as may be necessary for that purpose.

Opmerkelijk is, hoeveel meer dan bij ons werk gemaakt wordt van, en tijd besteed aan oefeningen in het spreken, lezen en schrijven van de moedertaal; zoo b.v. is bepaald:

Exercises in writing sentences, paragraphs etc. from dictation, shall be given in each grade, and the pupils *in all the grades* shall be trained in the correction of language, and taught *to avoid common errors of speech*.

Daarentegen wordt aan de overige moderne talen veel minder zorg gewijd. Duitsch en Fransch worden alleen op verzoek van een aantal belanghebbenden onderwezen, in den regel door een der voor de overige vakken aangestelde onderwijzers. Aan de andere zijde vervullen deze grammarschools door het meer uitgebreid onderwijs in de natuurwetenschappen, eenigermate de taak die bij ons voor de hoogere burgerscholen is weggelegd.

De practische zin der Americanen openbaart zich, gelijk op

elk ander, zoo ook op het gebied van het onderwijs, voornamelijk in de volgende punten:

I°. In het verschaffen van een onbekommerd bestaan aan de onderwijzers van elken rang.

II°. In de regeling der klassen, in de geleidelijke ontwikkeling der leerlingen en hunne meer geregelde opklimming van het bijzondere tot het algemeene.

Zoo b.v. begint men bij het gewoon lager onderwijs de aardrijkskunde eerst op de hoogste klasse, en wel met de aanwijzing van de voornaamste plaatsen gelegen in en nabij de stad waar het onderwijs gegeven wordt, en evenzeer wordt eerst op de hoogste klasse van *uitgebreid* lager onderwijs, de algemeene geschiedenis onderwezen, de vaderlandsche daarentegen in al de klassen naar de verschillende tijdvakken, in mijn oog eene zeer practische en doelmatige methode.

Het salaris der onderwijzers is ook op deze grammarschools verschillend naar het getal leerlingen. Voor den Hoofdonderwijzer bedraagt het van 2250 tot 3000 dollars. Voor den vice-principal van scholen van meer dan 150 leerlingen, 2000 dollars. Voor de hulponderwijzers van 1400 tot 1600 dollars naarmate er een of meerdere zijn op scholen van meer dan 150 leerlingen.

De vrouwen-onderwijzeressen genieten, niettegenstaande haar onderricht gezegd wordt geenszins bij dat der mannen achter te staan, ja, het meermalen te overtreffen, een lager salaris, een gevolg van meerder aanbod, veroorzaakt door den geest van onafhankelijkheid die de Amerikaansche meisjes bezielt om niet langer dan hoog noodig is, de ouders met haar onderhoud te belasten, terwijl zoovele andere betrekkingen en beroepen voor haar gesloten zijn.

III°. Daarin, dat het onderwijs meer op de ontwikkeling van het verstand dan op het instampen van eene zekere hoeveelheid kennis gericht wordt.

IV°. Dat het onderwijs in de regelen der Grammatica veel minder dan bij ons op den voorgrond wordt gesteld.

V°. Dat eindelijk voor de gezondheid en de lichamelijke ontwikkeling der kinderen de grootste zorg gedragen en vooral van teedere hersenen niet te veel gevergd wordt.

Nu wil ik volstrekt niet beweren, dat aan het zoo schoone programma steeds de feiten en toestanden inderdaad beantwoorden, maar wat zeker is, is dat op het edelste doel het krachtigste streven gericht wordt.

15 Juni.

Bezoek aan de Hebrew benevolent and orphan asylum society, een in het beste gedeelte der stad gelegen gebouw, op eene uitmuntende en zelfs eenigermate grandiose wijze ingericht. Er zijn daar 183 weeskinderen, waarvoor jaarlijks een bedrag van ƒ 180,000 wordt besteed, geheel door vrijwillige contributiën bijeengebracht. De weldadigheidszin der Amerikanen, en dit zonder onderscheid van geloofsbelijdenis of godsdienstige richting is inderdaad bewonderenswaardig. Duizende en honderdduizende dollars worden onafhankelijk van staat en stad door enkele individu's aangewend tot één grootsch doel, zonder dat, gelijk bij ons maar al te dikwerf het geval is, de krachten in honderde kleinigheden worden verbrokkeld. Zoo b.v., om slechts één staaltje te noemen, kocht niet lang geleden te New-York een particulier voor eene verbazende geldsom een stuk grond, bouwde daarop een kolossaal huis, dat hij voor een stads-bibliotheek liet inrichten, en schonk daarbij met de meest mogelijke vrijgevigheid al de benoodigde boekwerken.

16 Juni.

Onze Consul-generaal begeleidde mij heden in zijn rijtuig naar het zoogenaamde Packer Instituut te Brooklyn, een stad slechts enkele minuten van New-York verwijderd; zij telde 20 jaren geleden 30,000, thans 400,000 inwoners.

Het Instituut dankt zijn naam en oorsprong aan eene zekere Wed. Packer, die het grootste deel van haar vermogen wijdt aan de instandhouding en bevordering van deze instelling, waar meisjes van acht tot twintig jaren worden onderwezen in het lezen, schrijven, rekenen, aardrijkskunde, geschiedenis, mythologie, compositie en Latijnsche grammatica. Eerst nadat zij in die vakken een examen hebben afgelegd, worden ze toegelaten tot de lessen in de Fransche, Duitsche, Spaansche en Italiaansche talen. Wijders omvat het onderwijs Algebra, Natuurlijke Historie, Astronomie, Chemie, Physica, Geologie en Physiologie. Muziek wordt in alle klassen onderwezen, en ook hier wederom wordt de grootste zorg gedragen voor oefeningen in taal en welsprekendheid, waarvoor uitsluitend twee onderwijzeressen bestemd zijn. In de hoogste klasse wordt onderwijs in de Hygiene en the General Principals of *domestical Economy* gegeven. De dagelijksche schooluren zijn tot vijf bepaald.

Het Instituut heeft wijders een observatorium, een groot

aantal instrumenten, microscopes, spectroscopen, een uitgebreide bibliotheek, en een belangrijke verzameling van dieren, zoodat bijkans niets geleerd wordt, dan wat ook aanschouwelijk kan worden voorgesteld.

Voor het zoo omvattende onderwijs wordt slechts betaald van 48 tot 100 dollars jaarlijks, terwijl aan haar die proeven van buitengewonen aanleg hebben gegeven, het kosteloos kan verstrekt worden. Aan de school is een kosthuis verbonden, waar meisjes van buiten de stad zeer goedkoop worden gehuisvest onder de leiding van eene hoofdonderwijzeres. Zij moeten zindelijk en net, doch zonder eenige weelde gekleed zijn, as (opmerkelijke woorden) any attempt at fashionable display tends to counteract the best educational influences.

De godsdienst wordt ook hier geenszins verwaarloosd. Elken dag kunnen zich de meisjes in eene tot de school behoorende kerk tot bidden vereenigen: wat echter naar sectarisme zweemt, wordt ten strengste geweerd. ‘While religious instruction is given to all the members of the family, *sectarian influence is carefully avoided*. Young ladies are required to attend regulary such places of worship as their parents or guardians select.’

Nadat het onderwijs in al de klassen is doorgeloopen, wordt aan de meest gevorderde nog de gelegenheid gegeven tot de voortzetting daarvan, voornamelijk in kunst, in de oude en nieuwe talen en natuurkunde met oefeningen in een laboratorium. De onderwijzeressen in de Natuurlijke Historie worden gevormd op eene afzonderlijke Normaalschool, waarvan de beroemde Professor Agassiz aan het hoofd heeft gestaan.

Men ziet hoe men hier wederom te doen heeft met eene grootsche en veelomvattende door particuliere krachten in het leven geroepen instelling, waar niets wordt ontzien of gespaard om de opleiding der meisjes zoo op te voeren, dat haar, zoo zij ernstig willen, een onafhankelijke en zelfstandige toekomst verzekerd wordt. Gelijk ik verwachtte, zijn er onderscheiden leerlingen die noch den ganschen cursus doorloopen noch alle lessen volgen. Ieder kiest naar zijn smaak en aanleg. Toch zijn er vele, die, na den ganschen cursus te hebben bijgewoond en na het ontvangen van een eind-diploma, uit deze school tot onderwijzeressen op de openbare gemeentescholen benoemd worden.

Op het instituut zelf is het geheele onderwijs, zelfs dat in

het Latijn, aan vrouwen opgedragen. Physiologie alleen is uitgezonderd.

18 Juni.

Wij doen eene wandeling langs de fraaiste gedeelten der stad, die minder grandiose dan Londen, minder vroolijk dan Parijs, niettemin vriendelijk en lief is. Oude straten worden meer en meer afgebroken en binnen korten tijd zal men geen andere huizen zien dan moderne, alle nagenoeg naar hetzelfde model en naar denzelfden bouwtrant opgetrokken.

Enkele huizen, als dat van Stewart en dat van den pas tot dwangarbeid veroordeelden Tammannyman, Mr. Tweed, steken als zoovele paleizen boven andere uit. Van Hollandsche bouworde vindt men te New-York weinige sporen meer; zelfs de oorspronkelijke namen als b.v. de Bouwery, de Heerenstraat en andere worden door nieuwe vervangen. De winkels, vooral die van weelde, overtreffen niet alleen wat ik ooit gezien, maar wat ik mij ooit had voorgesteld. Er zijn er die een omvang hebben niet kleiner dan het ruïneplein te Leiden, voorzien van meerdere, elk eene specialiteit van goederen bevattende etages, naar welke de kooper of bloot nieuwsgierige toeschouwer met een elevator naar boven geheschen wordt.

De schatten die sommige juweliers voor hunne ramen en in hunne magazijnen ten toon spreiden, zijn bijkans ongeloofelijk.

De bevolking hier is beleefd en gastvrij. Buitengewone woest- of ruwheid ontdekte ik althans bij den middelstand niet. Wat haar kenmerkt, is de blakende zucht om binnen den kortst mogelijken tijd geld te vergaren. Dat is haar leven en streven, haar worstelen en zwoegen; aan dit doel wordt alles dienstbaar gemaakt. Een jongen van twaalf jaar heeft reeds het oog gericht op business die hem een onafhankelijk bestaan verschaffen en hem, op eigen wieken drijvend, ras losmaken zal van de ouderlijke macht, die hier nauwelijks meer dan een naam of klank is. Pas toch heeft hij begonnen te denken, of hij wil alléén dóór en vóór zich zelf denken en handelen. Elke band, hoe zacht, wordt een kluister zoodra mogelijk af te werpen, en moge er nog achting of liefde blijven bestaan, van gehoorzaamheid en ontzag is geen sprake meer.

De weelde is inderdaad buitensporig, Hollandsche huishoudelijkheid, eenvoudigheid en spaarzaamheid zoekt gij vergeefs. Het geld verdwijnt, gelijk het komt, het pas verworvene wordt spoedig weer verteerd, en niet schaars zijn de voorbeelden van hen, die gedu-

rende de laatste tien jaren zesmaal rijk en zesmaal arm geweest zijn. Dat bij zoodanigen materieelen toestand de kunst en wetenschap niet *om haar zelf* worden beoefend, ligt voor de hand, doch zij kunnen leiden tot vermogen en rijkdom en zij worden daarom gepleegd en gekoesterd, als eene melkgevende koe, die men om hetgeen zij afwerpt niet te overvloedig voeden kan. Dit neemt intusschen niet weg, dat waar eens de wetenschap, al zij het met een weinig edel doel, aangevat wordt, zij het troetelkind wordt van velen en zich niet meer beperken of in haren loop stuiten laat. Die eens vliegen geleerd heeft, kruipt niet meer, maar blijft zich boven het stof der aarde verheffen.

Des avonds hadden wij een partijtje in zeer aangenaam gezelschap. De wijze van recipieeren is nagenoeg als bij ons. Een glas wijn, wat praten en wat kout, die grootendeels de Italiaansche is; van Beethoven, Schubert en Schumann heeft men wel gehoord, doch nog weinig begrepen. Evenwel beginnen reeds de zoovele vreemde musici die hier concerten of opera's geven, den smaak te wijzigen, en weldra zal het ook op dit gebied zijn tout comme chez nous, vooral bij het heerschen en het steeds meer door- en voordringen van het Duitsche element. Niet minder toch dan 200,000 Duitschers worden gezegd in New-York gevestigd te zijn.

19 Juni.

Een mijner Amerikaansche kennissen vergezelt mij naar de in het jaar 1804 gestichte Historical Society, eene naar het schijnt eenigszins aristocratische inrichting, waar eene kleine verzameling is van boeken, portretten en andere schilderstukken, waaronder slechts weinige van waarde, enkele goede van onze classieke oud-Hollandsche school. Toen de Generaal La Fayette in het 1824 daar werd binnengeleid en tot eerelid benoemd, werd hij daar op de vleiendste wijze verrast door het gezicht van zijn eigen portret, 40 jaren te voren in 1784 voor Generaal Stevens gemaakt.

Wat deze Historical Society voornamelijk doet waardeeren is, dat gedurende den winter ééns in de week lezingen worden gehouden, uitsluitend *over de geschiedenis der stad New-York*, lezingen die uit den aard der zaak aantrekkelijk, een groot aantal ingezetenen lokken, te meer daar aan ieder der toehoorders een kop chocolade kosteloos wordt toegereikt.

20 Juni.

Wij dineerden bij den Consul-generaal zeer huiselijk in tegenwoordigheid van den Nederlandschen Ambassadeur, met wien wij ons des avonds begaven naar eene prijsuitdeeling in het zoogenaamde Packer Instituut, waarvan ik vroeger melding maakte. Daar was ik inderdaad getroffen door de ontwikkeling der meisjesleerlingen die de school hadden afgeloopen. Verschillende er van droegen uitgewerkte opstellen voor, met een zelfvertrouwen, met een aplomb, met zooveel natuurlijkheid gepaard aan de regelen der kunst, dat onze aandacht gedurende de twee uren dat de plechtigheid duurde, onafgebroken bleef voortduren. Het toeval wilde, dat een der jonge dames het beleg van Leiden besprak.

In het algemeen valt niet te ontkennen, dat de cultuur der vrouwen hier hooger staat dan die der mannen, iets hetgeen men o.a. daaraan toeschrijft, dat zij het onderwijs op de scholen in den regel langer genieten.

Dat vele meer oppervlakkig dan grondig zijn en een uithangbord vertoonen, waaraan het innerlijke niet beantwoordt, is het natuurlijke misbruik aan het gebruik verbonden. Zoo b.v. ontmoette ik eene dame, die mij in vollen ernst mededeelde dat zij met vrucht onderwijs gaf in de genees- en heelkunde, in de theologie, in de rechts- en staatswetenschappen. Dat enkele dier dames zich op hare kennis niet weinig laten voorstaan en zoo zij gehuwd zijn de maritale macht binnen de engst mogelijke grenzen trachten te beperken, laat zich gemakkelijk begrijpen als men bedenkt, dat tot voor eenigen tijd ten gevolge der immigratie, die natuurlijk meerdere mannen dan vrouwen naar de nieuwe wereld voerde, van deze eene grootere schaarschte was ontstaan, die naar den regel van vraag en aanbod ten bate van het meestgezochte geslacht moest uitvallen. De thans gewijzigde verhouding zal vermoedelijk den toon wat lager doen stemmen.

Met dat al heb ik te New-York vrouwen ontmoet van bewonderenswaardige talenten, slechts geëvenaard door eene beminnelijke bescheidenheid, die terwijl zij bekoorde, tegelijkertijd ontzag inboezemde,

Daarentegen - en zie daar nu wederom la ville des contrastes - woonde ik gisteren eene terechtzitting bij, waar twee nog al gevierde dames-auteurs terecht stonden wegens verspreiding van obscoene geschriften.

De betere opleiding en de meer krachtige ontwikkeling door onderwijs der vrouwen, brengt o.a. nog dit gevolg te weeg, dat er bij de Amerikaansche meisjes minder naïviteit en ik zou bijna zeggen minder candeur is dan bij de Europeesche. Vroeger gerijpt en op de bittere gevolgen der verboden vrucht met kieschen ernst gewezen, is haar weerstandsvermogen grooter en zijn zij, gewapend, tegen het bezwijken voor een eersten onverhoedschen aanval beter beveiligd. Vandaar, dat in weerwil van de veel grootere losheid in het verkeer en de grootere vrijheid in den omgang, die aan de ongehuwde meisjes gelaten wordt, het peil der zedelijkheid hier vooral niet lager, wellicht ietwat hooger staat dan in elke andere groote stad van de oude wereld[1].

23 Juni.

Na een paar dagen bij familie en kennissen doorgebracht te hebben, bezocht ik heden de openbare Normaalschool, ingericht tot opleiding van onderwijzeressen voor vrouwen-scholen van uitgebreid lager onderwijs en alleen opengesteld voor haar, die de hoogste klasse van de school van uitgebreid lager onderwijs hebben doorloopen. Op dit oogenblik telt zij niet minder dan 1000 leerlingen.

Het is uit deze kweekschool, dat de vrouwelijke onderwijzeressen dezer stad worden gekozen.

Verbonden aan deze school is:

I. een zoogenaamd Professor of the Theory and Practice of Teaching and of intellectual philosophy. Hij is het hoofd der inrichting.
II. Een vice-president Professor in de Engelsche taal en letterkunde en tevens in het Latijn *with a view to elucidate the derivation and construction of the English language*.
III. Een Professor in de Natuurwetenschappen, including

1 Ik maak ééne uitzondering. Namelijk de procuratio abortus door getrouwde vrouwen heeft èn in den staat New-York èn in Massachusetts schromelijke proportiën aangenomen, zoo zelfs, dat in den laatsten tijd de afneming der bevolking de aandacht van particulieren en regeering getrokken heeft. En het is niet uitsluitend de mindere maar wel voornamelijk de hoogere stand die zich bijkans zonder schaamte daaraan schuldig maakt. Ik zag o.a. te New-York in één der voornaamste straten een huis als een paleis, gebouwd en bewoond door eene vrouw, die de middelen pleegt te verschaffen. Men gaf mij als oorzaken der afschuwelijke misdaad op, eensdeels de zucht om de lichaamsschoonheid zooveel en zoolang mogelijk te bewaren, anderdeels de buitensporige weelde die het bijkans ondoenlijk maakt eene talrijke familie te onderhouden.

Elementary Geology, Botany, Natural History, Physiology, Anatomy, Hygiene and object teaching.

IV. Een Professor in de Mathesis en Physica, including Algebra, Geometry, Trigonometry, Natural Philosophy, Astronomy and Chemy.

V. Een Professor in de Fransche en Duitsche talen. Ieder der Professoren heeft assistenten, allen onder zijne onmiddellijke leiding en toezicht.

Behalve in de opgenoemde vakken, wordt onderwijs gegeven in schoonschrijven, stenographie, boekhouden, handteekenen, gymnastiek, muziek en zang.

Het algemeene beheer en de zorg voor de tucht der leerlingen zijn opgedragen aan eene dame die men Lady Superintendent noemt.

Eindelijk heeft men tot practische opleiding aan de Normaal-school verbonden eene Model-school van gewoon lager onderwijs, waar onder leiding van de commissie dier Normaal-school, onderwijs door hare leerlingen wordt gegeven.

Een zeer verstandige bepaling o.a. kwam mij hier voor, dat wanneer namelijk eene der kweekelingen tot het onderwijs op eene bepaalde school aanbevolen, daar niet slaagt, met haar eene tweede proef op eene andere school moet worden genomen (shall not be pronounced incompetent until after a fair and impartial trial).

Bij ons toch heeft zich meer dan eens het geval voorgedaan dat voor een docent, die op eene der hoogere burgerscholen in den lande mislukt was, de deur voor eene volgende benoeming versperd bleef, in weerwil van de mogelijkheid dat hij in eene andere atmospheer, onder een ander bestuur, met andere hulpmiddelen, en bepaaldelijk door ondervinding wijzer geworden, de klippen zou hebben weten te vermijden, waarop hij bij eene eerste proef had schipbreuk geleden.

24 Juni.

Ik was heden morgen tegenwoordig bij eene zitting van de Jury, waar een vadermoord behandeld werd, gepleegd onder eene eigenaardige, ik zou bijna zeggen, Amerikaansche gedaante. Een jongeling van 19 jaar, tot vóór het plegen der misdaad van onbesproken gedrag, begeeft zich naar de kamer van een hotel waar zijn vader intrek had genomen, spreekt met hem eenige weinige woorden en doorboort hem met drie pistoolschoten het hart. De moordenaar is de kleinzoon van een voormaligen

Chancellor der Vereenigde Staten, de vermoorde een bekend letterkundige. De beweegreden tot de gruwelijke daad was gelegen in voortdurende mishandelingen en kwellingen van den vader jegens de moeder, die de zoon letterlijk aanbad. Hare rechtmatige grieven hadden hem tot waanzinnige woede gebracht.

De wijze van behandeling voor de Jury was, gelijk het zich in eene dergelijke strafzaak liet wachten, ernstig en plechtig. Met waardige kalmte werden van de zijde der beschuldiging en verdediging getuigen en deskundigen zonder iemands belemmerende tusschenkomst, doch onder de leiding en het oog van een onpartijdig en bekwaam rechter, gehoord en ondervraagd. Het voorloopig pleidooi, gehouden door een beroemden pleiter in strafzaken, kon, hoewel het slechts een half uur duurde, wedijveren met het voortreffelijkste dat ik ooit in Nederland gehoord had. Natuurlijk, waardig, met gloed en warmte en toch zonder overdrijving of humbug, mocht hij er in slagen, in weerwil van de algemeene verontwaardiging, die de moord bij het volk en de groote menigte van toehoorders aanvankelijk had opgewekt, het medelijden van allen, ja de sympathie van velen, voor zijn ongelukkigen cliënt te winnen. Welke de beslissing zal zijn, kan ik nog niet voorzien. In de eerste plaats, en dit beschouw ik als een der euvels van de rechtspleging door eene Jury, is zij onder den indruk van den volkswaan van den dag, gevoed door een vluchtige en toch invloedrijke pers, en daar nu juist in den laatsten tijd vele gepleegde moorden niet gevolgd zijn van de doodstraf, zoo zijn sommigen niet verwijderd van de vrees, dat men den beschuldigde als een zoenoffer of zondebok ter dood brengen zal. Aan de andere zijde is bij mij het vertrouwen op de gezworenen hier niet onbepaald, vooral waar het geldt iemand uit den aanzienlijken stand, die niets onbeproefd zal laten om den moordenaar aan de doodstraf te onttrekken. Voeg hierbij de omstandigheid, dat in deze zaak althans de leden der Jury zich gedurende de gansche behandeling der zaak vrij blijven bewegen, zonder in de tusschenruimten bewaakt of opgesloten te worden.

Ik zeide, dat in den laatsten tijd vele moorden gepleegd waren. Naar hetgeen ik ontwaar, en door de ingezetenen zelve luid hoor uitspreken, laat de veiligheid van personen en goederen hier ter stede veel te wenschen over. Geen morgen of gij leest in de stedelijke couranten van een half dozijn moorden en van ontelbare diefstallen, zwendelarijen en bedriegerijen. Dit

verschijnsel moest natuurlijk mijn aandacht trekken en de oorzaken doen uitvorschen. Verstandige lieden verklaarden het aldus:

In de eerste plaats, zeiden ze, is New-York de verzamelplaats en het toevluchtsoord van al het lage, slechte en misdadige dat Europa uitwerpt (colluvies scelerum, sentina gentium). De goede landverhuizers, de eerlijke en flinke landbouwers vertrekken meerendeels naar het platte land en blijven niet in de steden hangen: daar is het dan ook voornamelijk, dat het Europeesche volksschuim opborrelt om de wateren te bezoedelen en te vergiftigen.

Bovendien schijnt de laatste oorlog een bij uitstek verderfelijken invloed te hebben uitgeoefend. Door het gemis aan eene staande armee, moesten alle benoodigdheden voor de meest ontzaggelijke legermacht plotseling zonder eenige orde of regelmaat, zonder controle of comptabiliteit worden aangeschaft en bijeengebracht. Sluwe handelaars en handige fortuinzoekers trokken van den neteligen toestand partij en verwierven zich ten koste van het algemeen groote rijkdommen. Deze leidden wederom tot de buitensporige weelde die thans hier heerscht (male parta, male dilabuntur); kunstmatige behoeften werden onder alle klassen der maatschappij geboren en aangekweekt en waar deze niet op rechtmatige wijze hare bevrediging vonden, waren voor misdaden de deuren en sluizen geopend. Van allen werd het brein op geld maken en levensgenot gespitst; bedrog, mits handig gepleegd, werd met toegevendheid, zoo niet met welgevallen beschouwd; van bedrog tot diefstal slechts één stap, tot moord slechts ééne schrede meer.

Voeg hierbij, dat niettegenstaande voor volksonderwijs en opvoeding zeer veel, toch nog altoos te weinig gedaan wordt, zoodat ook hier de wensch om leerplichtigheid in te voeren zich steeds luider doet hooren (compulsory education). Daardoor toch, meent men, zou het aantal dergenen verminderen, die onkundig en te vadsig om door geregelden arbeid in hunne behoeften te voorzien, tot misdadige handelingen hunne toevlucht nemen.

Voorts koestert men de hoop dat de toenemende kultuur onder de hoogere klassen en de verontwaardiging door de menigerlei gepleegde diefstallen en zwendelarijen ontstaan, van lieverlede zooal niet tot een zuiver begrip van zedelijkheid, althans tot meerdere omzichtigheid en tot grooter ontzag voor recht en wet zullen leiden en daardoor als van zelve het zedelijkheidsgevoel zal worden opgewekt en versterkt. Vooral zal dit het geval zijn nadat de zaken eindelijk geheel tot den vroe-

geren normalen toestand zullen zijn teruggekeerd, de buitensporige en plotselinge winsten zullen ophouden en alleen in het zweet des aanschijns de bete broods zal kunnen worden verdiend. Hoe lang of kort dergelijke wijziging in zeden en begrippen zich zal laten wachten, is moeielijk te voorspellen. In de geschiedenis der menschheid zien wij de gevolgen de oorzaken dikwerf lang overleven en de voegen eens uiteengezet worden niet zoo licht meer verbonden.

De toestand der werk- en ambachtslieden hier is, afgezien van tijdelijke crisis, zeer gunstig en het lichtpunt van Amerika. Een gewoon timmermans- of metselaarsknecht verdient van zes tot zeven gulden, een meer ontwikkelde tien gulden daags en leeft alzoo, zoo hij zich niet aan sterken drank te buiten gaat, zonder zorg of kommer. Hij eet zijn vleesch, drinkt zijn bier, kleedt zich en de zijnen fatsoenlijk, en zendt bovendien zijne kinderen kosteloos ter school.

Nu moge de waarde van een dollar daar niet hooger zijn dan die van een gulden in Nederland, zoo is toch onmiskenbaar zijne verhouding tegenover onze werklieden eene hoogst gunstige. Ook het lot van den dienstbode is alles behalve beklagenswaardig. Hij gevoelt zich meer mensch dan bij ons, en heeft het innig besef dat hij niet minder dan zijn meester een onontbeerlijk rad is in de zich bewegende wereldmachine. Nog dezer dagen verhaalde mij een geneesheer, hoe hij zijn koetsier op een eenigszins verbolgen toon een wenk gegeven hebbende om wat voorzichtiger te rijden, begroet werd met de woorden: ‘Sir! I know very well how to ride. If you don 't think it so, you may do it yourself.’ De man, zoo vervolgde hij, was mij onmisbaar, ik speelde chapeau bas.

Al wat men overigens van volkomen gelijkheid van standen in het maatschappelijk verkeer opdischt, is niets minder dan overdreven. Er heerscht in New-York wel is waar geen geboorte-aristocratie, om de eenvoudige reden, dat verreweg de meesten uit het nederigste stof zijn voortgekomen en slechts enkelen hunne ouders, veel minder hunne voorouders kunnen noemen, maar er vertoont zich eene andere aristocratie, verschillend van die der geboorte, namelijk die van het geld, te meer ondragelijk naarmate het dikwerf op zoo apocryphe wijze verworven is. Aan de andere zijde moet dit ter eere van de Amerikanen gezegd worden, dat niettegenstaande zij zich naar den maatstaf van

den dollar classificeeren, de eerlijke handwerker niet alleen goed beloond, maar meer dan bij ons geëerd wordt, al zij het ook als de dollarshefboom of als eene onmisbare productieve kracht. In elk geval wordt het welbegrepen eigenbelang aan dat van anderen dienstbaar gemaakt.

25 Juni.

Onze Consul-generaal had mij ten zijnen huize te Brooklijn op een diner uitgenoodigd, waar onze Ambassadeur tegenwoordig was, een Nederlander van ziel en hart, die met te grootere liefde voor onze wetenschappelijke instellingen en Hoogescholen is bezield, naarmate hij andere op een geheel verschillende leest geschoeid, had leeren kennen. Voorts ontmoette ik notabiliteiten van de balie en behalve nog een landgenoot, eenige andere belangwekkende personen. De eerste toast werd op mij ingesteld als burger van een land dat zoo innig met den oorsprong en de geschiedenis van New-York verbonden is. Het kostte mij eenige inspanning, in zuiver en vloeiend Engelsch zoo te antwoorden, dat ik niet een al te dwaas figuur zou maken, doch ik troostte mij met de gedachte dat ik het in elk geval beter in het Engelsch, dan zij in het Hollandsch zouden doen. Onze Ambassadeur sprak in bezielde taal en met steeds klimmende geestdrift over onze universiteiten en den geest van vrijheid, die daar voorzat. Hij liet vooral niet na, onze Amerikaansche dischgenooten te herinneren, hoe de vrijheid van geweten en de godsdienstige verdraagzaamheid waarop zij zoozeer boogden, zoovele planten waren op Nederlandschen bodem gegroeid en aangekweekt en van daar ook over de nieuwe wereld verspreid, en hoe wij eindelijk onder de zoo populaire dynastie van het huis van Oranje, in het bezit waren van alle zegeningen die ooit eenige regeringsvorm kon aanbieden. Zijne woorden brachten hem zelf en ten laatste ook ons zoozeer in vervoering, dat wij eindigden met aan de oevers van den Hudson ons geliefd Iö Vivat te doen weerklinken, een lied dat de Amerikanen niet zonder welbehagen aanhoorden.

Bij deze gelegenheid bleek mij reeds dadelijk, dat wij in de theorie van de wetenschap, althans der rechtswetenschap, zoo ver boven, als wat het volksonderwijs aangaat, beneden hen staan. Zoo b.v. werd hier door rechtsgeleerden gesproken over het recht van *gratie*, waarvan, naar het schijnt, door de Gouverneurs van sommige staten, door wie het wordt uitgeoefend, schromelijk misbruik scheen te worden gemaakt. Het grondbeginsel echter

van de gratie bleek mij door niemand hunner juist te zijn opgevat; men begreep in de verte niet dat het recht van gratie niet was buiten of boven, maar veeleer een onontbeerlijk aanvulsel van het recht, daartoe strekkende om, waar in bijzondere gevallen, ten gevolge van eene disharmonie tusschen recht en billijkheid, het evenwicht verbroken was, dit weer te herstellen, en alzoo het als het ware hoekige recht weer gelijk en effen te maken (aequitas).

Toen ik hun de natuur en het wezen van de gratie op mijne wijze had verklaard en ontwikkeld, schenen zij als getroffen en erkenden zij, dat zij de zaak nooit uit dit oogpunt hadden leeren beschouwen, en toch was het denkbeeld niets minder dan nieuw, maar veeleer het resultaat van de moderne wetenschap, waarmede bereids onze studenten plegen te worden bekend gemaakt.

26 Juni.

Voorzien van een uitnemenden gids, den heer Werner, als professor aan deze instelling verbonden, bezocht ik heden het zoogenaamde College of the City of New-York, eene inrichting die in het jaar 1872 900 leerlingen bevatte, en bestemd is kosteloos onderwijs te verschaffen aan hen, die op de scholen van lager onderwijs, hetzij op openbare, hetzij op bijzondere, gedurende een door het bestuur te bepalen tijd hebben doorgebracht. Zij staat zoo wat in het midden tusschen onze Hoogere Burgerscholen en Gymnasia. Aan de oude talen en classieke studiën wordt minder, daarentegen aan de beoefening der natuurwetenschappen meer tijd en zorgen gewijd. Opmerkelijk en eene voldoening tevens was het mij te vernemen, hoe deze school hare werking en haren weldadigen invloed uitoefent ook op hen, die niet alle klassen doorloopen. Minder dan bij ons (hoezeer geheel in den geest van mijn hooggeachten ambtgenoot Rijke en mij zelf) wordt het oog gericht op het Eind-Examen, meer op de algemeene verlichting en ontwikkeling van de massa der burgerij. ‘One,’ zoo leest men in een deswege uitgebracht rapport van het jaar 1878, ‘of the most valuable features of this Course, is that it makes provisions not only for the few, who have the ability and perseverance to complete it, but also for the many, who remain as long as circumstances permit, and whose accumulated knowledge and *mental training have proved an inestimable addition* to the

intellectual wealth of the Community. The pupils thus partially educated in the college, are already to be counted by thousands and it is through their widely diffused agency, that popular education has reached a higher standard, that public sympathy is enlisted in the cause of learning, and that high mental improvement is more generally looked upon as a certain mains, whereby to attain an honourable position. Many of our most valued and influential citizens owe all their success in life to the early advantages thus liberally extended to them, advantages, which few would have accepted as *charity scholars* in institutions where others pay.'

Men ziet hieruit hoe het eigenlijke doel der Hoogere Burgerscholen beter dan bij ons gekend en gewaardeerd is. De cursus van dit college is van vijf jaren. Zij, die tot op het eind de lessen hebben gevolgd, ontvangen een diploma, hetzij van bachelor of art, hetzij van bachelor of sciences, naarmate zij ook in de oude of alleen in de moderne talen gegradueerd zijn. Het streven echter blijft *general training;* 'collegiate education, wordt in het aangehaalde verslag gezegd, aims at preparing students for every sphere in life and not for any one in particular, nor can it profitably do so, since no young student can tell what duties he may be called upon to perform afterward or what may be his future business! Any college therefore that attempts to teach specialities, goes beyond its proper scope and fails to accomplish its purpose.'

Tot deze inrichting behooren: I. een bibliotheek, bevattende p.m. 20,000 boekwerken, II. een physisch, III. een chemisch laboratorium, een en ander, naar men zegt, volledig en naar den geest des tijds ingericht.

Het salaris der aan de instelling verbonden professoren, waarvan er 15 zijn, bedraagt 4750 dollars, dat der overige docenten, waarvan er 21 zijn, van 1700 tot 2500 dollars. De directeur (president) geniet als zoodanig 8750 dollars. Deze betrekking wordt thans bekleed door den heer Alexander Stewart Webb, een man die in den laatsten oorlog als generaal een glansrijke rol vervuld heeft, een man van groote zaakkennis, gepaard aan uiterst beschaafde en hoffelijke manieren. Zijne heusche aanwijzingen waren mij van groot nut. De vakken, die op dit college onderwezen worden, zijn:

I. De Fransche, Spaansche en Duitsche taal- en letterkunde.
II. Geschiedenis.
III. Meetkunde in haren ganschen omvang.

IV. Chemie en Physica.
V. Beschrijvende Meetkunde en Rechtlijnig teekenen.
VI. Werktuigbouwkunde.
VII. Natuurlijke Historie en Physiologie.
VIII. Mechanica, Astronomie, enz.
IX. Bespiegelende Wijsbegeerte.
X. Latijn en Grieksch (hierin echter schijnen de leerlingen niet verder te komen dan bij ons op de 3^{e} klasse van de gymnasia), terwijl er eindelijk nog een afzonderlijke onderwijzer is aangesteld voor welsprekendheid.

De stad New-York offert voor deze inrichting een bedrag van ƒ 375,000 jaarlijks.

Op nagenoeg denzelfden rang als dit free college in New-York, staat het zoogenaamde Columbia College, dat eene *bijzondere* inrichting is van een eenigszins meer aristocratischen-sectarischen aard, waar èn schoolgelden betaald worden èn van de classieke studiën meer werk wordt gemaakt.

Meer en meer alzoo is mijn eerste indruk versterkt, dat men voor volksopvoeding veel meer dan hier te lande doet, en dat haar wezen, karakter en belang beter gewaardeerd worden. Zoo, b.v., om hiermede het openbaar onderwijs te eindigen, wordt de grootste zorg gewijd aan de ontwikkeling van jeugdige arbeiders, die niet in de gelegenheid waren de gewone dagscholen op gewone dagen en uren bij te wonen. Zoo zijn in de stad New-York tweeërlei avondscholen; van de lagere klasse, 15 voor jongens en 13 voor meisjes, en de zoogenaamde hoogere avondscholen, waar in de volgende vakken onderwezen wordt: in het lezen en schrijven, in de Engelsche taal en compositie, in het boekhouden en rekenen, algebra en meetkunde, physica, chemie en astronomie, geschiedenis der Vereenigde Staten, gronden der staatsregeling, beginselen van staats- en volkenrecht en mechanica, terwijl, wanneer door meer dan twintig leerlingen daartoe aanvrage wordt gedaan, ook in het Fransch, Spaansch en Duitsch onderricht moet worden gegeven. Ook deze scholen zijn ingericht op een schaal, die, wat plaatsruimte en hygiëne betreft, weinig te wenschen overlaten, gelijk ook hier het streven meer op de ontwikkeling van het verstand is gericht, dan op de opvulling van het hoofd met een bont allerlei. Op dusdanige wijze dan heeft men trachten gevolg te geven aan de woorden die Washington in zijn roerende afscheidsrede tot het Amerikaansche volk gericht heeft, toen hij zeide: ‘Encouragez comme un objet de la plus haute importance les institutions destinées à propager les lumières: plus l'opinion

publique tire de force de la nature des gouvernements, plus elle doit être éclairée[1].

En welke zijn reeds nu de vruchten van al deze zorg en belangstelling? Deze: dat althans in de door mij bezochte steden en streken bij den burgerstand algemeene kennis veel meer dan ten onzent verspreid is. De loonarbeider, de winkelier en kleinhandelaar heeft geleerd, althans kunnen leeren zijn denkvermogen te ontwikkelen en zich behoorlijk voor te bereiden tot de uitoefening van het beroep dat hij zich gekozen heeft. Goed lezen, schrijven en rekenen zijn het deel van bijkans een ieder, en nauwelijks blijft iemand, die de gelegenheid niet moedwillig heeft laten ontglippen, onbekend met de wetten der natuur die hem omringt, met de instellingen aan welke hij als burger onderworpen is, met den regeeringsvorm, waaronder hij leeft, met de grenzen aan de openbare machten gesteld.

En moge men nu de oogen niet kunnen sluiten voor de ondeugden en gebreken die de Amerikaansche natie aankleven moge men niet dan met minachting neerzien op de individu's, en op enkele bewindslieden die niet geschroomd hebben hun geweten aan den Moloch te offeren, moge men niet dan met walging aanschouwen en het anathema uitspreken over partijen of liever partijschappen, als zoovele bronnen van intrige, kuiperij en omkooping, toch heb ik het volk lief dat opvoeding en onderwijs, verlichting en vooruitgang op zijne banieren heeft geschreven. Een zoodanig volk kan tengevolge van verschillende samenloopende omstandigheden, door epidemische ziekten van geld- en hebzucht, van weelde en buitensporigheid tijdelijk worden aangetast, ja zelfs voor den oppervlakkigen beschouwer uiterlijk den schijn van verrotting vertoonen; ondergaan kan het niet meer; kennis toch moet eindigen met de zielen te verheffen, de harten te veredelen, de gemoederen te reinigen.

Over het Hooger Onderwijs schrijf ik u nader alsook omtrent hetgeen door particuliere krachten hier beproefd en bereikt wordt.

27 Juni.

Wij hebben heden voor het eerst eene echt Amerikaansche hitte, zesennegentig graden in de schaduw. Gelukkig heeft zij ons gestel niet aangedaan. Wij deden van morgen een heer-

1 Histoire de Washington, par de With Ecl. p. 466.

lijke rit langs de nieuwe nog niet geheel voltooide Boulevards, gelegen aan de Harlemer, tusschen de East en Hudson-rivier. Wat kunst aan natuur paren kan, vindt men hier bijeen. Heuvelen, dalen, rivieren, meren, beken, woningen en villa's in al haren luister en pracht. Wij ontbeten recht prettig in een der hotels en brachten met rijden, varen en wandelen den dag door.

28 Juni.

Nog steeds aanhoudende warmte. Wij lezen, schrijven, eten en drinken en laten het ons wel zijn, vooral daar wij in gezelschap verkeeren van hen, die ons meer op de hoogte brengen van het Amerikaansche volksleven.

Een karaktertrek die mij trof, was dat de verstandige Amerikanen, hoe fier op hetgeen zij zijn en tot stand hebben gebracht, niet zoo ijdel zijn als ik ze mij had voorgesteld, ja zeer goed inzien wat hun ontbreekt en wat zij van de oude wereld te leeren hebben wat cultuur en vorming betreft. Vandaar dat velen die het vermogen, hunne kinderen voor langeren of korteren tijd naar Europa zenden, in de overtuiging dat eene opvoeding aldaar, bijdraagt tot beschaving en verzachting der zeden, zonder het eigenaardig volkskarakter in al te hooge mate te wijzigen. Een dergelijk inzicht in hetgeen bij hen onvolkomen is, bewijst voor hun practisch verstand en doet hen in dit opzicht vooral boven de Engelschen stellen.

30 Juni.

Ik besteedde eenige dagen om tegenwoordig te zijn bij het gerechtelijk onderzoek over den vadermoord, waarover ik u vroeger schreef. In het voorbijgaan merk ik op dat hier omtrent vadermoord geen ander recht geldt dan omtrent elken anderen moord, bepaaldelijk niet het voorschrift: le parricide n'est jamais excusable, m.i. te recht. Hoe gruwelijk toch het objectieve feit, er kunnen zich in het leven omstandigheden en schakeeringen voordoen, er kan eene dusdanige provocatie hebben plaats gegrepen, dat de gruwel het gruwelijke verliest, althans het strenge recht tempering eischt. De pleiter voor den beschuldigde beriep zich: I. op diens waanzinnigheid, welke zoude zijn veroorzaakt geweest door aanvallen van epilepsie, waaraan hij vroeger geleden had, II. op voorafgegane bedreigingen of nooddwang, III. op het

gemis aan premeditatie. Zoowel van de zijde van den openbaren aanklager (public persecutor) als aan die van den verdediger mocht ik waardeeren de kalmte, het beleid en de nauwgezette behandeling der zaak, waarvan de leiding door den voorzittenden rechter zich kenmerkte door eene humaniteit en bezadigdheid, waarbij (is het zoo steeds ten onzent?) geen oogenblik uit het oog werd verloren dat men nog slechts met een beschuldigde, niet met een veroordeelde te doen had. Groot was de belangstelling van aanzienlijke magen en vrienden die den beklaagde omringden en vertroostten, groot de spanning van het tegenwoordige publiek. De hoofdverdediging was toevertrouwd aan den beroemdsten advocaat van New-York Mr. Ch.O. Connor, een reeds bejaard man, doch om kennis en karakter bij en boven allen geëerbiedigd. Hij nam het woord onmiddellijk na het getuigenverhoor, pleitte drie uren achtereen, zonder een reepje papier voor zich, in de meest gekuischte hartroerende taal, die de toehoorders tot tranen bewoog. Nu volgde de Districtsattorney (wij zouden zeggen de ambtenaar van het O.M.) die in eene rede vol gloed en warmte, uitgesproken met eene stem die als de donder het luchtruim vervulde, en tevens met eene onweerstaanbare logica, het fijn gesponnen net der verdediging zoo aan flarden scheurde, dat hij de sympathie die het publiek blijkbaar nog kort te voren voor den moordenaar gekoesterd had, als met één ruk op het slachtoffer overbracht en het hooggespannen auditorium tot eene goedkeuring uitlokte, die niet dan met moeite kon worden onderdrukt. Zoo machtig is hier het woord en inderdaad staan wij in dit opzicht verre achter de Amerikaansche sprekers.

Te vroeg toch met vreemde talen overladen, leeren wij niet onze rijke moedertaal gebruiken, en noch op de lagere noch op de middelbare scholen wordt de noodige zorg besteed aan spreeken stijloefeningen. Op de zoo welsprekende pleidooien dan volgde de charge van den voorzittenden rechter. Zij bestaat, gelijk bekend is, in de toelichting aan de Jury te geven omtrent de rechtspunten en wijders in de opsomming der feiten van beide zijden te berde gebracht.

Na deze charge echter hebben de verdedigers de bevoegdheid van den rechter te vorderen, enkele door hem voorbijgegane punten nog aan het oordeel der Jury te onderwerpen, waarover echter behoudens hooger beroep de beslissing aan hem is overgelaten. In de zaak die het hier gold was des

rechters charge *grondig* en *onpartijdig*, doch saai en langdradig. Zij duurde niet minder dan 3½ uur. De Jury verwijderde zich om te beraadslagen, en keerde na verloop van vier uren terug. Zij had eenparig (ook hier toch wordt gelijk in Engeland eenstemmigheid vereischt) beslist, dat van de beweerde krankzinnigheid niets gebleken, evenmin als van voorafgegane bedreiging of nooddwang, daarentegen de premeditatie niet bewezen was. Zij sprak derhalve het schuldig uit aan moedwilligen manslag (murder in the second degree) en de rechter veroordeelde dientengevolge den moordenaar tot eeuwigdurenden dwangarbeid. Aan de verwijdering van dit element der premeditatie had, ten gevolge van eene voor hem gelukkige toevallige omstandigheid, de veroordeelde zijn levensbehoud te danken. Terwijl immers volgens het vroegere Amerikaansche recht *the intention to kill* onafhankelijk van het opzet, voor de daad genomen, met de doodstraf bedreigd werd, was weinige weken voor het plegen van den moord de wet gewijzigd en wordt nu nog maar alleen moord, (murder in the first degree) met den dood gestraft.

De beslissing, gelijk de toepassing der straf, schenen mij volkomen gerechtvaardigd, en zij zou bij ons niet anders zijn uitgevallen. Toch zou ik de Jury niet gaarne in Nederland ingevoerd zien.

In de eerste plaats immers zou men onze Jury moeielijk naar een hooger census kunnen samenstellen dan die b.v. geldt voor de kiezers van de Tweede Kamer, en is nu, vraag ik, het rechtsbewustzijn bij onze natie zoo levendig en opgewekt, dat men met gerustheid en zonder vrees voor ingenomenheid voor of tegen personen of zaken, aan meerdere door een blind toeval gekozen en samengekoppelde burgers de uitspraak over vrijheid, eer en vermogen zoude kunnen toevertrouwen? Naar mijn inzien eischt ook de beoordeeling van bloote feiten, oefening, ervaring en kennis, een en ander voorwaar niet ieders zaak. Bovendien zal de uitspraak der gezworenen maar al te dikwerf een weerklank zijn harer eigen subjectieve opvatting omtrent de meerdere of de mindere doelmatigheid der wet, en zal niet meer deze, naar haren geest en ten grond liggende beginselen toegepast, maar veeleer naar eene aequitas cerebrina verwrongen en verdraaid worden. De rechter oordeelt volgens de wet, de Jury, vrees ik, zal het doen over de wet. Voeg hierbij dat de gezworenen staan onder eenen vierdubbelen gevaarlijken indruk, nl. dien van het lichtvaardig

oordeelvellend publiek, van de niet altoos onpartijdige pers, van de niet altoos nauwgezette pleiters, aan wier spitsvondige argumenten en drogredenen, met eene vurige welsprekendheid voorgedragen, zij veel moeielijker dan een koel en in rechtzaken doorkneed rechter kunnen weerstand bieden, en eindelijk onder den indruk van de politiek, die zoo licht, uit partijzucht, zich personen en belangen aantrekt buiten haar eigen gebied gelegen. Ook schijnt het mij nog niet uitgemaakt of, waar een Jury bestaat, zij het publiek een zooveel grooter vertrouwen inboezemt dan onze rechtskundige rechters. Althans las ik in een der beste hier uitkomende couranten omtrent de hiervoren vermelde beslissing de volgende beteekenisvolle woorden, dat *de Jury displayed* in this case *an unjurylike Intelligence*.

Wij gaan heden voor een paar dagen op reis, om op een badplaats wat van het buitenleven te genieten.

4-8 Juli.

Wij hebben vier dagen genoegelijk in Longbranch doorgebracht. Longbranch ligt p.m. 10 mijlen van New-York, vlak aan den Atlantischen Oceaan, zoodat wij des nachts op onze legerstede de golven hoorden klotsen. Terwijl te New-York de hitte 96 graden bereikt had, ademden wij hier de meest verfrisschende lucht en gevoelden wij ons opgewekt en krachtig. Wij logeerden in een uitnemend hôtel, dat niet minder dan 700 vertrekken bevatte en doelmatig was ingericht. Wij stonden zeer vroeg op, deden een rit langs het strand, totdat wij het ontbijt gingen nuttigen, dat ons op zijn Amerikaansch, dat is, in bespottelijken overvloed werd voorgezet. In het voorbijgaan zij gezegd, dat men hier te lande van dezelfde spijs zooveel op zijn bord of schotel krijgt dat men er bijkans van walgt. Na het middagmaal werd dagelijks muziek gemaakt, gebiljart, gekegeld, geschermd, geschoten en in den avond gedanst. Wedrennen met de hen vergezellende buitensporige weddingschappen hadden in onze onmiddellijke nabijheid plaats. Ik bezondigde mij daaraan evenmin als ooit aan onze Hollandsche harddraverijen.

Longbranch is eigenlijk geen badplaats voor de gezondheid, maar een toevluchtsoord, waarheen men zegt te gaan om de

stedelijke hitte te ontvlieden. De President der republiek heeft hier zijn villa, die alles behalve prachtig, ja veel eenvoudiger is dan die onze Amsterdamsche kapitalisten er op nahouden. Hem zelf kunt gij in een gewoon rijtuig met twee paarden in burgerkleeding dikwerf met een cigaar in den mond, en van niemand vergezeld zien uitrijden. Naar hetgeen mij ter oore kwam is zijn naam als staatsman geenszins geëvenredigd aan zijn oorlogsroem, en zoude hij zijn grootste kracht vinden èn in het weinige vertrouwen dat in anderen gesteld wordt, èn in eene zekere achterhoudende stilzwijgendheid die hem voor velerlei dwaasheden behoedt.

Onder de gasten, met welke wij kennis maakten, waren slechts enkelen die in staat waren mij Amerikaansche toestanden grondig te doen kennen, nog minder wier verkeer mij tot aansluiting uitlokte. Het grootste gedeelte hunner bestond uit rijk geworden parvenus, die, in weerwil van hunne fraaie villa's en sierlijke equipages, maar al te zeer hun oorsprong verrieden. Ook het weelderig toilet der dames stond in omgekeerde evenredigheid tot goeden toon en smaak. Parijs had wel is waar het voorbeeld gegeven, hoe men in betrekkelijk korten tijd een fortuin zoek kan maken, maar de vormen van den beau-monde en de elegante Fransche manieren waren nog niet aangeleerd.

Ik heb gedurende deze vier dagen gelegenheid te over gehad over politiek te spreken en te denken, en na hetgeen ik ook hier heb gadegeslagen, is het mij meer en meer gebleken, dat behoudens zeer eigenaardige en bijkans nergens zich voordoende toestanden, in den republikeinschen regeeringsvorm op zich zelf niet alle heil te zoeken, niet de hoogste zegen gelegen is, ja wat meer is, dat er velen zelfs in Amerika zijn, die dien regeeringsvorm moede, hem niet ongaarne door een monarchie wenschten vervangen te zien. Ja, zoo spreken zij, in het Amerika van vroegeren tijd, toen het leven eenvoudiger, de zeden reiner waren, toen het staten-gebied kleiner, het handelsverkeer weinig omvangrijk, de betrekkingen met het buitenland veel minder dan thans te beduiden hadden, toen men eindelijk met een onbezweken burgermoed zich aaneen moest scharen om grond en bodem te verdedigen tegen een buitenlandschen vijand, wien men de vrijheid en onafhankelijkheid te ontworstelen had, ja bij dien staat van zaken had de republiek haar reden van bestaan en kon alleen onder haar banier van gelijkheid en broederschap, die geestdrift ontvlammen, die zooveel groots en

goeds tot stand zou brengen, maar hoe heeft zich sedert dien tijd alles gewijzigd! Nu men niet meer een buitenlandschen vijand te bestrijden heeft, nu de uitgebreidste wereldhandel en de nog steeds toenemende productiviteit van het land schatten te voorschijn brengt, die tot de meest overdadige weelde en de meest blakende zucht tot levensgenot moeten leiden, en de weelde wederkeerig eene gouddorst heeft in het leven geroepen die zonder paal of perk is, wat is er overgebleven van reine deugd, van zuivere vaderlandsliefde, van ontzag voor de wet, van eerbied voor de overheid, zonder welke een republiek heilloos of liever een onding is? En wat zijn de zoogenaamde partijen thans? Niet de edele dragers of vertegenwoordigers van verschillende beginselen van staatkunde, als waarover eens een Washington en Jefferson gekampt hebben, maar veeleer zoovele tegenover elkander staande groepen, onderling wedijverende wie het grootste gedeelte van den buit, wie het meeste erts uit de mijn der schatkist graven zal.

Hoe eindelijk zal ééne hand, hoe sterk en machtig, al die deelen kunnen omklemmen die door voortdurende aaneenhechting tot een zoo kolossalen klomp zijn aangegroeid, zonder dat het zwaard zijn gewicht zal moeten doen gevoelen en alzoo van zelf de baan tot eene militaire dictatuur en van deze tot eene monarchie zal gelegd zijn?

Maar er is meer. Hij die zich van het oppergezag wil meester maken, behoort als van zelf tot eene bepaalde partij, die hij naar de oogen te zien, van wie hij alles te hopen en te vreezen heeft, zoodat hij niet alleen zich onderwerpt aan een zeker hetzij uitdrukkelijk, hetzij stilzwijgend vooraf gesteld regeeringsprogramma, waaraan hij ook na zijne door de practijk gewijzigde overtuiging vastgeklonken blijft, maar tevens de begunstiger en beschermer, de dienaar en de slaaf moet zijn van al diegenen, welke hem door hun wil en invloed de hoogste ladder hebben doen beklimmen. Naarmate - ik spreek van gewone tijden, niet van die van oorlog of waarin, gelijk b.v. bij de slavernijquaestie levensbeginselen in het spel zijn - naarmate nu van den candidaat minder zelfstandigheid, meerdere meegaandheid, mindere standvastigheid, meerdere plooibaarheid, minder karakter, meerdere toegeeflijkheid gewacht worden, zal zijn verkiezing eene kans van slagen hebben geëvenredigd aan de hoop van zoovelen, die naar de regelen van het *do ut des* op de vervulling van gedane beloften aandringende, zich uit de ruif van den Staat zullen willen voeden, en daar het der-

halve niet te doen is om beginselen, maar veeleer om een persoon die naar boven geholpen moet worden, zal dikwerf niet de meest edele of de uitstekendste uit het volk, want de nivelleerende republikein is wantrouwend en jaloersch, maar de meest buigzame middelmatigheid den hoogsten prijs behalen. En nu moeten wederkeerig met den overwinnaar, zijne helpers naar boven geholpen worden, o.a. de hoogere en lagere ambtenaren, die met de eigenlijke politiek niets gemeen hebben, als b.v. een hypotheekbewaarder, en deze, zichzelf bewust, dat zij hun ambt niet aan hunne verdiensten, maar aan toeval en gunst te danken hebben en dat de duur daarvan hun alleen verzekerd blijft, zoolang degeen die hen daarmede begunstigde aan het roer blijft, maken natuurlijk van dit mogelijk korte hun aangewezen tijdstip gebruik, om zich ten koste van het publiek vet te weiden! Is het bij dit alles wonder, dat kuiperij, omkooping en afpersingen aan de orde van den dag zijn en corruptie van boven af neerdalende, alle deelen en poriën van het lichaam doordringt? Is het, zeg ik, wonder, dat bijkans alles voor geld veil is, soms de justitie niet uitgezonderd? En nu vragen velen: wat toch heeft de republiek voor bij eene getemperde monarchie? Is ook bij haar geen plaats voor individuëele ontwikkeling? Breekt zich ook daar het genie geen baan? Worden daar ontluikende talenten gesmoord, of is het niet veeleer het streven dier zoo gezegende republiek, om allen zoo mogelijk op hetzelfde lage peil te houden, althans den meest uitstekenden van zijn piedestal af te rukken of van zijn invloed en prestige te berooven?

Wat velen tot aanbeveling der republiek in den mond hebben is, dat een ieder in de gelegenheid moet zijn door talent en deugden den hoogsten trap te bereiken; de regeering van een land, zegt men, mag niet van het toeval der geboorte afhankelijk zijn. Doch weegt in de schaal van het algemeen belang dat voordeel op tegen de partijschappen, woelingen en de zoo gevaarlijke wisselingen aan tijdelijke volkskeuzen eigen? En is de volkskeuze niet evenzeer dikwijls de keus van het toeval, of heeft Amerika steeds den besten harer burgers tot President gehad? Wanneer eindelijk door enkelen in mijne tegenwoordigheid geboogd werd op den eenvoud en de weinige kostbaarheid van de republikeinsche regeering, in vergelijking van hetgeen een Hof met zijn nasleep verslindt, zoo kon ik nauwelijks een glimlach onderdrukken, als ik dacht aan de millioenen schats die de burgermannen der Republiek aan staat en land hebben weten te

ontroggelen en waarvoor de aan een hofluister gepaarde gelden inderdaad een zeer geringe compensatie opleveren.

Slaat men met eenige aandacht den gang der zaken gade, zoo moet men zich verwonderen, hoe de algemeene toestand in weerwil van die aangewezen kwalen betrekkelijk zoo gunstig is en blijft, en toch de redenen zijn niet ver te zoeken.

N.-A. bezit en geniet voorrechten en vrijheden, die als zoovele steunsels en stutsels het gebouw schragen en het instorten beletten. Ja, er is omkooping; ja, er zijn kuiperijen en afpersingen, ja, er is verdraaiing van het recht; aan de schatkist en aan de individu's wordt roof en plundering gepleegd; maar aan den anderen kant, er is een degelijk volksonderwijs, dat leidt tot de kennis van het raderwerk en de wetten van den staat; er is eene algemeene deelneming in de openbare aangelegenheden die belangstelling wekt en levendig houdt; er is eindelijk eene machtige aan geene banden gelegde pers, die, hoe dikwijls oppervlakkig, eenzijdig, overmoedig en vermetel, niettemin de meest heilzame breidel is, waarmede geen ander kan worden vergeleken, en zoo komt de tijd dat de volksgeest ontwaakt, dat de goeden en vroeden uit de burgerij zich vereenigen en de wapenen aangorden om strijd te voeren voor zedelijkheid en orde, tegen misbruiken die als een kanker aan het lichaam knagen. Zoo b.v. heeft men langs dezen weg te New-York belangrijke diefstallen jegens de stad gepleegd, opgespoord en ontdekt en de daders streng gestraft, om eindelijk een spaarzame en eerlijke administratie te hebben, die weinig meer te wrenschen overlaat. Doch het kwaad ligt te diep, dan dat men ten allen tijde, hetzij in de wakkerheid van het volk, hetzij in de deugdzame belangeloosheid van velen, genoegzame waarborgen zoude kunnen vinden. Alleen door de oorzaak weg te nemen geneest men de kwaal, en die oorzaak ligt, dunkt mij, grootendeels hierin, dat er niets is, wat niet op de meest verderfelijke wijze aan politieke partijschap, in den minst edelen zin van het woord opgevat, wordt dienstbaar gemaakt en opgeofferd.

Opmerkelijk is het wijders, hoe men reeds nu (dat is drie jaren te voren) begint te spreken en te schrijven over eene mogelijke derde candidatuur van Grant voor het Presidentschap; en hoezeer vele oprechte republikeinen hierin zouden zien een crimen affectati regni en een inbreuk op historie en de traditie door den grooten Washington gevestigd, zou ik niet durven verzekeren dat eene dergelijke gebeurtenis niet zoude kunnen

plaats grijpen, of dat zij, plaats grijpende, op den duur algemeene verontwaardiging zou opwekken. En zou niet eene zoodanige derde verkiezing slechts den schijn van de Republiek redden?

Ik sprak van de macht der drukpers, die, hoe groot ik ze mij had voorgesteld, nog mijne voorstelling te boven ging. Ligt het toch in den aard der zaak, dat zij bij elk gerucht dat tot haar komt, ten spoedigste de klok luidt en met de meeste voortvarendheid hare mededeelingen doet, zij is het tevens die elk gerucht onmiddellijk doet controleeren door tusschenkomst van de zoogenaamde reporters der dagbladen, die zich beijveren, zoo ras mogelijk bij de ambtenaren en de betrokken autoriteiten de vereischte inlichtingen te verkrijgen, welke hun, zoo niet het belang der zaak voorloopig geheimhouding eischt, welwillend verstrekt, althans niet geweigerd worden, zonder algemeene verontwaardiging te weeg te brengen; en niet alleen omtrent hetgeen geschied *is*, maar ook omtrent wat behoort te geschieden, oefenen de dagbladen te New-York, ten minste, een onmiskenbaren invloed uit. Zoo b.v. aarzelen de vertegenwoordigers der drukpers niet, als een epidemische ziekte dreigt uit te breken, hetzij het plaatselijk bestuur, hetzij de gezondheids-commissiën af te vragen welke maatregelen tot voorkoming of stuiting reeds genomen zijn of genomen zullen worden. Is er een misdaad gepleegd, die in eenig opzicht meer dan gewone belangstelling heeft opgewekt, de rechterlijke ambtenaar met de instructie belast, wordt verzocht inlichtingen te geven omtrent het feit, de vermoedelijke daders, de medeplichtigen, den loop der instructie, enz. Wederkeerig worden van hare zijde wenken verschaft betreffende de oordeelvellingen van het publiek, waarmede zij is bekend geraakt, en alzoo de autoriteiten op de hoogte gebracht van vele feiten, waarvan de kennis anders wellicht zou verborgen zijn gebleven. Zoo bewijst de drukpers, in weerwil van de gebreken die haar aankleven, onwaardeerbare diensten, terwijl zij eensdeels in zekeren zin preventieve en repressieve politie uitoefent en tegelijkertijd zorg draagt, menig verspreid gerucht niet dan gefiltreerd en gezuiverd tot de kennis van het publiek kan doordringen.

13 Juli.

Wij doen een tochtje naar New-Brighton (Staten Island) een paar mijlen van N.-Y., om een bezoek te brengen aan een onzer vrienden, bij wien wij verzocht zijn te dineeren. Onze

gastheer is een hier gevestigd Duitscher, die zonder middelen, maar met veel handelskennis naar Amerika gekomen, thans bezitter is van een groot vermogen. Het is inderdaad opmerkelijk, hoe onze landgenooten, voor zooverre zij geen landbouwers zijn, hier zoo weinig slagen. Het schijnt hun te ontbreken aan kennis en energie en voornamelijk aan de volharding, welke de Duitschers kenschetst. Een Hollander, die zich bij zijn komst in de nieuwe wereld wat moet behelpen, acht zich weldra ellendig, wordt al ras wanhopend en eindigt met, in plaats van aan zich zelf, aan het vreemde land zijne hulpeloosheid te wijten.

Het gesprek aan tafel begint als gewoonlijk met de vraag: ‘How do you like America?’ eene vraag, die èn om hare onnoozele algemeenheid steeds doet glimlachen, èn om de fierheid waarmeê zij wordt gedaan, tevens de gelegenheid aanbiedt, om zonder onbescheidenheid zijn hart lucht te geven wegens het een of ander wat men minder voortreffelijk of laakbaar acht. Trouwens ik was voorzichtig genoeg om niet een al te hoogen toon aan te slaan, wilde ik mij niet blootstellen aan de klemmende repliek die men bij de hand heeft: Wij zijn jong en hebben al de gebreken der jeugd eigen, maar zoudt gij het in dien tijd beter gedaan hebben?

Niagara, 15 Juli.

Wij varen met eene der fraaiste booten de Hudsonrivier op. Deze rivierbooten zou ik met den naam van rivierpaleizen of waterkasteelen willen bestempelen. Ik overdrijf niet, wanneer ik zeg dat, er duizend menschen met ons op het schip waren, en toch was er ruimte te over om te zitten en te wandelen, terwijl letterlijk niets ontbrak wat tot gebruik of genot dienen kon. Een ameublement bijkans vorstelijk, kolossale spiegels, sofa's en tapijten van de kostbaarste stof, net ingerichte badkamertjes, barbiers- en parfumeriewinkels, couranten eindelijk en boeken. Ook het eten en de bediening laten niets te wenschen over, en voor zooverre middelmatige muziek u bekoren kan, wordt gij ook daarop vergast. Bovendien kan men tegen betaling van 5 dollars daags een afzonderlijk salon afhuren, alwaar men, van de overige passagiers gescheiden, den dag als in familie doorbrengen en ongestoord genieten kan.

En nu de Hudsonrivier zelf, wel mag deze den naam van den Amerikaanschen Rijn dragen. Inderdaad verbeeldt men zich hier en daar, als b.v. te Westpoint, waar de Militaire Aca-

demie gevestigd is, den Rijn te bevaren, en als in de nabijheid van Coblentz door de reusachtige bergen te zijn ingesloten.

Uitgezonderd de oude historische monumenten, is hier alles even grootsch en majestueus, ja wint het de Hudson in verscheidenheid van natuurtooneelen, die u telkens op nieuw in opgetogenheid brengt en tot bewondering wegsleept.

Geen wonder dat wij van 's morgens 9 tot in den namiddag 4 uren in extase bleven en niet dan met weerzin het einde van onzen tocht zagen naderen!

Tegen zes ure verlieten wij de boot, om te Albany af te stappen. Daar bleven wij tot des nachts één uur. De stad, gelegen aan de boven-Hudson, is alles behalve fraai en nauwelijks den naam van Hoofdstad van een staat als N.-Y. waardig; zelfs de openbare gebouwen, als o.a. dat der Statenvergadering, leveren niets opmerkenswaardigs op, behalve dat men er eenige weinige sporen vindt van Hollandsche bouworde.

Nadat wij te Albany gesoupeerd hadden, vertrokken wij naar Niagara met een der nachttreinen. De waggons hier zijn ruim, hoog en zindelijk en bevatten niet minder dan 60 plaatsen, waar men twee aan twee op kleine sofa's zit. Men wandelt van den eenen waggon naar den anderen ruim en vrij en vindt er vele gemakken, over welker gemis hier te lande niet ten onrechte geklaagd wordt. Hoezeer er in naam slechts één klasse voor passagiers is, kan men toch tegen extra-betaling een gereserveerde waggon verkrijgen die van sierlijker meubelen dan de overige voorzien is. Des nachts worden bedden opgemaakt, waar men zonder schroom op rusten en de plaats zijner bestemming verbeiden kan. De prijzen van vervoer zijn naar het schijnt voor de mingegoeden te duur; althans wordt daarover ontevredenheid geuit. Wanneer men echter ten aanzien der spoorwegen van Amerikaansche roekeloosheid spreekt, zoo moet ik erkennen, dat ik daarvan weinig gemerkt, gehoord of gezien heb. Bij elk station worden de wagens en machineriën met zorg bekeken en onderzocht, en niettegenstaande wij zonder overdrijving van Albany naar Niagara meer dan 100 treinen op het dubbele spoor ontmoetten, was er geen de minste onregelmatigheid of stoornis te bespeuren. In dat opzicht althans is Engeland, met veel minder spoorwegen, vrij wat ten achter. Dat ons intusschen eene spoorreis van 12 nachtelijke uren vermoeide, kunt gij licht beseffen, zoodat wij blij waren tegen 1 uur des namiddags te Niagara aan te komen.

Van de Niagara-Falls u eene aanschouwelijke beschrijving te

geven is mij althans onmogelijk. Die ze niet met eigen oogen aanschouwd heeft, kan ze zelfs met de vleugelen der stoutste verbeelding niet omvatten. Laat het u voldoende zijn als ik zeg dat, indien wij van geheel Amerika niets anders hadden mogen zien dan deze watervallen, wij volkomen bevredigd naar huis gekeerd waren. Denk u wat verbazing- en schrikwekkend, wat grootsch en majestueus is, gepaaard aan de meest liefelijke romantische tinten en kleuren. Denk u de klotsende wateren, die elk uur, gelijk men zegt, een millioen tonnen in de Niagara werpen met een geraas en geschuim als die van den bulderenden donder; denk u die klotsende golven weerkaatst door de liefelijke zonnestralen die de schoonste regenbogen vormen, terwijl diezelfde watervallen in de verte aanschouwd, een water afwerpen, dat dan eens doet denken aan de kleur van een wit satijn kleed in al zijn fraaiheid, dan eens aan het vroege zomergroen in al zijn zachtheid! Doch ik ben noch genoeg geoloog om dit verschijnsel te ontleden of wetenschappelijk te verklaren, noch genoeg dichter om door verbeelding aan te vullen wat mij aan kennis ontbreekt. Ik was slechts mensch om te gevoelen en als in verrukking uit te roepen: ‘O, natuur! hoe groot zijn uwe werken.’

Zoo niets in den weg komt, vertrekken wij morgen naar Saratoga, van waar wij u nader zullen schrijven.

Boston, 26 Juli.

Ik eindigde mijn vorigen brief met de mededeeling dat wij weldra Saratoga zouden gaan bezoeken. Saratoga is eene kleine van springbronnen voorziene badplaats, in de Amerikaansche geschiedenis bekend om de nederlaag in 1777 door het Engelsche leger geleden en die eindelijk tot de onafhankelijkheid van de Vereenigde Staten geleid heeft. De badgasten die daar vertoeven en waarvan het grootste gedeelte niets minder dan ziek is, behooren tot verschillende klassen der maatschappij. Er zijn hooge ambtenaren, officieren van zee- en landmacht, renteniers, deftige kooplieden enz. De parvenus zijn hier minder vertegenwoordigd dan in Longbranch; overigens ademt hier alles levendigheid en vroolijkheid. Muziek, dans en andere vermakelijkheden wisselen elkander aangenaam af, zonder dat men gehinderd wordt door de roulette of rouge noir die in de Europeesche badplaatsen ons het genot der natuur bederven (al-

hoewel er in de nabijheid van de stad een gamblinghouse wordt aangetroffen, wat echter het groote publiek niet schijnt aan te doen). Daar het weder ons niet begunstigde, hebben wij van de schoone omstreken weinig kunnen zien en waren wij genoodzaakt den meesten tijd in ons hotel door te brengen. Daar knoopte ik met onderscheidene Juristen kennis aan, o.a. met een der rechters van de Supreme Court, een bejaard en ervaren man, die op grond van zijn veeljarige ondervinding ons geluk wenschte, dat wij ons van de rechtspleging der Jury hadden losgemaakt. Ons hôtel, een der grootste, zoo niet het grootste in N.-A., in eigendom toebehoorende aan den schatrijken Steward, die daaraan het vorige jaar niet minder dan 50,000 dollars ten koste gelegd had, bevat niet minder dan 840 kamers, waarvan een, de zoogenaamde danszaal, 400 voet lang en 200 voet breed is. Zij is voorzien van een ameublement, hetwelk met dat van koninklijke paleizen kan wedijveren. Voorts heeft men er een voortreffelijke leeskamer, met allerlei brochures en dagbladen, een post- en telegraafkantoor, een biljartkamer, een scherm-, schiet- en kegelkamer, een bad- en scheervertrek. In het voorbijgaan zij gezegd, dat de N.-Amerikanen in het algemeen door zindelijkheid en reinheid uitmunten, ja, wat betreft de zorg aan lijf en lichaam besteed, doen zij mij denken aan de weelde, door de oude Romeinen ten dien opzichte ten toon gespreid.

Ook hier zijn de voedingsmiddelen degelijk en overvloedig. De bediening geschiedt, gelijk bijna overal in den Staat New-York, door Ieren of Negers, die van het Zuiden komende, gedurende den winter deze streken met de plaats hunner afkomst verwisselen. De onafhankelijkheid van den vrijgeboren Amerikaan doet hem een beroep verafschuwen, dat onbepaalde gehoorzaamheid en slaafsche onderworpenheid eischt. De weinige dagen, dat wij te Saratoga waren, werd de tafel door niet minder dan 144 negers bediend, die allen als gentlemen uitgedost, met de meest mogelijk orde en voortvarendheid hun plicht vervulden. Voor alles te zamen genomen, de wijn natuurlijk niet mee gerekend, die wegens de inkomende rechten zeer duur is, betaalt men, gelijk in de meeste andere groote hôtels, 5 dollars daags, hetgeen naar evenredigheid tot hetgeen men verorbert en geniet en in vergelijking met Europa volstrekt niet te duur is.

Wij verlieten Saratoga Zaterdag des namiddags ten 12 ure om na twaalf uren stoomens Boston te bereiken. Deze lange

reis verveelde ons geenszins, om de voortreffelijke gezichten en de voortdurende afwisseling van bergen, dalen en rivieren, langs een streek die overal de sporen van noesten arbeid, welvaart en vruchtbaarheid vertoonden. Gedurende den overtocht knoopten wij kennis aan met zekeren te Worcester praktizeerenden geneesheer, die zijne wetenschappelijke leiding te Weenen ontvangen had en dientengevolge met de Europeesche hospitalen en leesinrichtingen zeer vertrouwd scheen. Hij deelde ons mede, dat een groot aantal medici hunne studiën in Europa volbrengen en dat, hoewel eene menigte kwakzalvers de praktijk uitoefent, het volk in het algemeen goed weet te kiezen en in te zien quid distent aera lupinis, en dat bepaaldelijk de doctorale titel aan eene bekende hoogeschool verworven, op hoogen prijs gesteld wordt.

Wij kwamen na den middag gelukkig te Boston aan, waar wij onzen intrek namen in het uitmuntende Parkers-house, dat zoowat de ruimte van ¼ van de Hooigracht inneemt. Boston, de bekende hoofdstad van Massachusetts, bevat ± 300,000 inwoners, en is, vooral wat het nieuwe gedeelte der stad betreft, bij uitstek fraai en voorzien van pleinen en parken, waarvan enkele die van New-York overtreffen. Onmiddellijk bij het bezoeken der stad treft u het kenmerkend verschil tusschen het moderne Amerika, in New-York vertegenwoordigd, en het oudere element te Boston zichtbaar. Dáár alles leven, beweging, verscheidenheid, voortdurende gedaanteverwisseling. Hier alles eenvoudig en eenvormig, statig en deftig. Heeft New-York allerlei uitheemsche elementen in zich opgenomen, die het oorspronkelijk volkskarakter bijna tot onkenbaarheid gewijzigd hebben, in Massachusetts is het zuiver Engelsche puriteinsche leven nog de grondtoon der maatschappij. Ontelbaar dan ook zijn de kerken, waarvan wij des Zondags enkele opgepropt zagen met menschen, wier ernstige gelaatstrekken de stichting verrieden, waarmede zij den dienst bijgewoond en den indruk dien zij ontvangen hadden. Trouwens, de wijze waarop te Boston de Zondag wordt gevierd, is niet alleen streng, maar aan tiranny grenzend. Dat aan theaters en concerten niet gedacht wordt, kunt gij gereedelijk beseffen, maar zelfs het verkoopen van bier en andere onschadelijke dranken en alle openbare vermakelijkheden zijn bij de wet verboden. Ja zelfs, zoo verhaalde men mij, is de private woning niet tegen den bespiedenden blik van politieagenten, die tegen de Zondagsovertredingen te waken hebben, beveiligd.

Denk u nu een stad van 300,000 zielen, den ganschen dag verstoken van elk geoorloofd lichamelijk genot! Zal eindelijk niet het ongeoorloofde en zedelooze heimelijk binnensluipen en wellicht grootere verwoesting aanrichten dan de getemperde vrijheid zou kunnen doen? Handelt men bovendien billijk jegens den middel- en arbeidersstand, wien, terwijl zij de gansche week hebben te werken en te wroeten en te zwoegen, zelfs het bescheiden deel van één dag levensgenot onthouden wordt? en klaagde niet reeds lang en terecht Engelands groote wijsgeer[1]: ôter au peuple un jour de la semaine des plaisirs reconnus innocents, c'est lui ôter une portion de son bonheur. Car si le bonheur n'est pas composé des amusements, de quoi donc est-il composé? Comment peut-on justifier la sevérité du legislateur, qui sans necessité vient enlever à la classe laborieuse les petites jouissances, qui adoucissent la coupe amère de ses travaux, et la forcer à la tristesse ou au vice sous un prétexte religieux.

28 Juli.

Wij bezichtigen Boston met de haven en omstreken, en meer en meer word ik bevestigd in mijn eersten indruk, dat wij in een echt Amerikaansche stad vertoeven. Hier draagt alles een meer nationaal dan kosmopolitisch karakter, hier meer eenvoud, minder weelde, minder windhandel en buitensporige speculatiezucht, en, naar men ons meedeelde, meer trouw en eerlijkheid dan te New-York en in sommige nieuwere steden der Vereenigde Staten. Onder veel dat onze belangstelling wekte, is Bunker-Hill, dat is, de heuvel, waar in 1775 de eerste ernstige slag werd geleverd tusschen de Engelschen en de Amerikanen, die toen wel is waar een nederlaag ondergingen, doch tegelijkertijd hunne krachten leerden kennen, en Washington den vreugdekreet ontlokten: ‘Thank God! the liberties of the country are safe!’

Gij weet, men noemt Boston dikwerf het Amerikaansche Athene, wegens hare groote belangstelling in de volksopvoeding en de hoogte waarop daar het onderwijs gevoerd is geworden. Geen geld, geen moeite wordt ontzien, noch door de regeering, noch door de individu's, om het volk te verlichten en tot het hoogst mogelijke peil van beschaving te brengen, en aan dit

1 Bentham, Traité de legisl. civ. et pen., T. I, p. 179.

doel wordt alles, zelfs de vrijheid in zekeren zin, ondergeschikt gemaakt. Eensdeels toch hebben de ouders om straf te ontgaan, te bewijzen dat hunne kinderen onderwijs ontvangen, terwijl het den fabrikanten verboden is, kinderen, die niet behoorlijk onderwezen zijn, in hunne werkplaatsen op te nemen.

Daarenboven is elke gemeente in Massachusetts door de wet gemachtigd om jaarlijks eene zekere som tot vestiging en het onderhoud van een volksbiliotheek op haar budget te brengen, welker bedrag - gewoonlijk niet groot - met de meeste vrijgevigheid door particulieren wordt aangevuld. Zoo bezocht ik te Concord, eene gemeente van 2500 zielen, een gebouw voor eene dergelijke volksbiliotheek bestemd, waartoe door één ingezeten niet minder dan 50,000 dollars waren bijgedragen.

De lagere en middelbare scholen te Boston konden, daar het vacantie was, door mij niet bezocht worden. Daarentegen verlangde ik iets te vernemen omtrent de Harvard University die èn in Amerika èn ook elders zekere reputatie heeft, en wellicht van alle dergelijke instellingen onze Hoogescholen nog het meest nabij komt.

De Harvard University is gevestigd te Cambridge ongeveer een uur van Boston in een bij uitstek schoone streek. Zij onderscheidt zich van onze Academiën in drieërlei opzicht. Vooreerst vindt gij hier dezelfde vermenging van gymnasiaal en Universiteits-onderwijs dat in Amerika bijna overal wordt aangetroffen. In de tweede plaats houdt na het propaedeutisch onderwijs elk verband tusschen de faculteiten op en is er nauwelijks meer sprake dan van scholen, en eindelijk zijn in elk opzicht nog de sporen zichtbaar van het oorspronkelijke kerkelijke karakter der instelling. Zoo o.a. hebben de studenten die alle onder een zekere discipline staan, dagelijks in een kapel godsdienstige plechtigheden bij te wonen (devotional service) en des Zondags minstens eenmaal de kerk te bezoeken, en is ook het zegel der Universiteit: ‘Christo et Academiae’.

Bewonderenswaardig is hier wederom de mildheid, waarmede particulieren de instelling begiftigd hebben en nog begiftigen. Er zijn niet minder dan 78 beurzen, elk een jaarlijksch inkomen opleverende van 40 tot 300 dollars, ten behoeve van studenten die met goeden aanleg begaafd doch niet met middelen gezegend zijn. Zoo b.v. een stichting tot uitdeeling van boeken (distribution of books called Deturs) aan hen, die zich gedurende een jaar aan de inrichting hebben verdienstelijk gemaakt, een

andere van James Baudouin tot belooning voor antwoorden op uitgeschreven prijsvragen, prijzen van Boyltson voor welsprekendheid, van Lee for excellence in reading aloud English prose. Dat schijnbaar zoo eenvoudig goed proza lezen wordt aangemoedigd door prijzen van 15 tot 25 dollars elk.

Om tot Harvard college (wij zouden zeggen de propaedeutische studiën) te worden toegelaten, wordt vereischt behalve een bewijs van goed gedrag, een zoogenaamd admissie-examen in de oude talen, meetkunde, algebra, geschiedenis en aardrijkskunde. De cursus zelf wordt verdeeld in 4 klassen. De eerste (Freshman class), die in het jaar 1872 176 studenten bevatte, ontvangt onderwijs: I. in de oude talen; II. meetkunde en algebra; III. Duitsch; IV. zedekunde (Champlins principles of Ethic, Bulfinch's Evidence of Christianity); V. anorganische scheikunde.

In de tweede klasse (Sophomore class) van 166 studenten wordt onderwijs gegeven in: I. het Duitsch; II. rhetorica; III. welsprekendheid; IV. geschiedenis; V. physica; VI anorg. chemie. In de derde klasse (Junior class) met 162 studenten wordt onderwijs gegeven: I. In de logica en metaphysica en physica; II. staathuishoudkunde en de staatsregeling der Vereenigde-Staten; III. physica en meetkunde; IV. rhetorica.

In de 4de klasse (131 studenten) in mechanica, optica, acoustiek, electriciteit en magnetisme.

Behalve deze gedwongen lessen (required studies) kan elk student na behoorlijke voorbereiding een of meer liefhebberijcolleges hooren (elective studies). Daartoe behooren o.a. de elementen van het Romeinsche recht, het Hebreeuwsch en Sanskriet, Angelsaxisch, Normaansch, Italiaansch, Spaansch en Provinciaalsch, de logica en metaphysica, de physiologie, de wijsbegeerte van Descartes, Kant en die der moderne Duitschers, Romeinsche, middeleeuwsche en nieuwe geschiedenis, staathuishoudkunde en integraalrekening, aequatieleer, analytische mechanica, mathematische astronomie, astronomie en acoustiek, undulatie-theorie, electriciteit en magnetisme, beschrijvende chemie, mineralogie en meteorologie, botanie, vergelijkende anatomie en physiologie, zoologie, historische geologie, theorie van muziek.

Een dergelijk programma klinkt inderdaad voortreffelijk, doch het aantal vakken daarop voorkomende, boezemt mij eenig wantrouwen in. Ik kan mij nauwelijks voorstellen, hoe hier zoovele

docenten voor dit alles berekend worden aangetroffen, waar wij ouderen van dagen nauwelijks voor enkele dier vakken eene specialiteit kunnen meester worden. Ik vrees dus maar al te zeer, dat oppervlakkigheid den boventoon voert en grondigheid aan bonte verscheidenheid wordt opgeofferd.

Hoe dit zij, nadat de voorbereidende cursus is afgeloopen, kan men na een afgelegd examen, met of zonder lof, *ordinary* degree, degree with distinction (cum laude), den titel van bachelor of arts verkrijgen, die ontheft van een admissie-examen tot de verschillende faculteitsscholen, waaraan andere onderworpen zijn. Deze faculteitsscholen zijn: I. de zoogenaamde Divinity school; II. Law school; III. Lawrence scientific school, ingericht tot het geven van practische educatie in Civil Topographical Engineering, in Chemistry, in Mining Engineering, in Natural History, or in Mathematics, Physics, and Astronomy; IV. School of Mining and practical Geology; V. Medicalschool; VI. Dentalschool; VII. School of Agriculture and Horticulture; VIII. Episcopal Theologicalschool; voorts heeft men een Observatorium, een Hortus Botanicus en Herbarium, een school voor het mijnwezen en practische geologie, een museum van Amerikaansche archaeologie en ethnologie, tweeërlei bibliotheek, eene algemeene, ten gebruike van de gansche Universiteit, en een bijzondere, verbonden aan de verschillende scholen en geplaatst in de daarvoor bestemde gebouwen. Het getal boekwerken in zijn geheel bedraagt 198,000.

U zal natuurlijk de medische faculteit het meest interesseeren, en daarom geef ik u van haar alleen een schets in de oorspronkelijke taal. Zij heeft behalve den President, een Professor of clinical Medicine; II. Prof. of Morbid Anatomy, and Curator of the Anatomical Musaeum; III. Professor of Anatomy; IV. Prof. of the Theory and practice of Physic; V. Prof. of Surgery; VI. Prof. of Hygiëne; VII. Prof. of Mental Disaeses; VIII. Prof. of Obstetrics, and Medical Jurisprudence; IX. Prof. of Ophtalmology; X. Prof. of Dermatology.

Bovendien heeft men nog Assistent Professors en Instructors, en Demonstrators in Physiology, Materies Medica Larynxoscopy, Ontology, syphilis, application of Electricity en nervous diseases, Percussion and Auscultation, enz., enz. Het getal medische studenten was in 1872 p.m. 170. De cursus in de medische faculteit is van drie jaren, verdeeld als volgt:

Eerste jaar Anatomy, Physiology and General chemistry,

Tweede Jaar, Anatomy, Theory and Practice of Medicine, clinical Medicine, Surgery and clinical Surgery.

Derde jaar. Pathological Anatomy, Theraeutics, Obstetrics, Theory and Practice of Medicine, clinical Medicine, Surgery and clinical Surgery.

De lessen in de Medische faculteit worden niet gegeven te Cambridge, maar te Boston, ‘in order to secure those advantages for clinical Instruction and such study of Practical Anatomy, *which are only found in large cities*.’

Het practisch onderwijs te Boston heeft plaats:

I. In the Massachusetts General Hospital, waar gedurende het laatste jaar behandeld werden 1300 gevallen in the wards, and 9500 in the out-patient departments. In dit hospitaal worden de patienten van al de Vereenigde Staten opgenomen.
II. The City Hospital. Daar waren gedurende het laatste jaar 2500 patienten in the wards en 11000 in the out-patient departments. In beide hospitalen wordt het getal chirurgicale operaties op 2000 berekend.
III. The Massachusetts charitable Eye and Ear infirmery, met p.m. 3000 patienten jaarlijks.
IV. Het Marine Hospital ontvangt from the shipping of the port a large number of patients, who furnish examples of the diseases of foreign countries and of distant parties of the United States. Many cases of venerical diseases in its various stages are treated annually.
V. The Boston dispensary, waar niet minder dan 30,000 patienten kosteloos gedurende het laatste jaar werden opgenomen. Bij het einde van elk studiejaar wordt examen afgenomen in de vakken gedurende dien tijd onderwezen. Zij zijn gedeeltelijk mondeling, gedeeltelijk schriftelijk, in de cliniek aan het ziekbed.

Na de verdediging eener these verkrijgen de studenten den graad van Doctor of Medicine.

Voor hen die na het afgelegde examen hunne studiën willen voortzetten, of wel bepaaldelijk zich op een speciaal vak willen toeleggen, bestaat een cursus, ad hoc ingericht, karakteristiek uitgedrukt *as a substitute in a part for the opportunities therefore sought for in Europe;* dus niet zoozeer om de wetenschap is het te doen, als wel om te voorkomen dat rijke jonge Amerikanen hun geld buiten 's lands verteren. Het is deze indruk, dien ook de medische inrichting op mij gemaakt heeft. Het is

waar, menig vak staat op het programma, waarin aan onze Hoogescholen geen onderwijs gegeven wordt, het aantal Professoren is groot, en het onze voorzeker te klein, en gaarne wil ik gelooven dat ook hier enkele uitstekende mannen worden gevonden (wie denkt niet aan den pas overleden Agassiz?) en toch doet mij het uitgebreide programma voor het universitair onderwijs gelooven dat het ja, op papier staat, maar inderdaad niet opgevolgd wordt. Vooreerst toch pleit hiervoor, dat zoo weinige studenten in de medicijnen te Harvard hunne studiën volbrengen, en zoo onnoemelijk velen zich met dat doel naar Frankrijk, Duitschland of Oostenrijk begeven, terwijl in de tweede plaats met ernstige studiën en ernstige examina in een zoo groot aantal vakken nauwelijks bestaanbaar is de onderstelling, waarvan men hier uitgaat, dat men op zijn 21ste jaar den doctoralen graad kan meester worden.

En vraagt gij mij nu mijn indrukken omtrent het Amerikaansche Hooger Onderwijs in het algemeen, zij zijn in geenen deele gunstig. Hier houdt de lof op, om plaats te maken voor eene meer milde waardeering van eigen toestanden. Hetzij men het begrip en het wezen van H.O. niet gevat of miskend, hetzij men daaraan eene verkeerde richting gegeven hebbe, dit is zeker, het voldoet niet aan de eischen, die men aan eene zoo groote natie, in het bezit van zoo onmetelijke hulpbronnen en middelen, stellen kan. Het is nauwelijks noodig er op te wijzen hoe het lager onderwijs bestemd is tot vorming en opleiding van de volksmenigte, het Middelbaar Onderwijs grootendeels strekt tot voorbereiding voor bepaalde vakken of beroepen, daarentegen het H.O. zich een meer verheven doel voor oogen stelt. Hier behoort de beoefening der wetenschap niet te zijn middel, maar doel. Hier geldt het niet binnen den kortst mogelijken tijd eene zekere hoeveelheid leerstof te vergaren, ten einde zich daarmede een middel van bestaan te verschaffen, maar veeleer de wetenschap om haar zelf en om haar zelf alleen. Hier geldt het niet den omvang der kennis, maar veeleer het onderzoek van de methode en de bronnen waardoor men tot kennis geraakt. Hier geldt het om, onafhankelijk van de materiëele resultaten, door te dringen tot de diepste schuilhoeken der natuur en de meest ingewikkelde wetten der samenleving; hier geldt het de eenheid op te sporen die alle takken der wetenschap verbindt en aan ieder de plaats aan te wijzen die haar in het gansche systeem toekomt. Hier eindelijk

geldt het niet het bestaan van zoovele verschillende verzamelplaatsen, waar ieder opraapt, wat hem later in zijn kraam mocht te pas komen, maar veeleer het bezit van algemeene brandpunten van beschaving, die op elk bijzonder deel van menschelijke kennis hunne lichtstralen werpen.

'The proper function of a University, zegt Mill[1], in national education is tolerably well understood. It is not a place of professional education. Universities are not intended to teach the knowledge required to fit men for some special mode of gaining their livelyhood. Their object is not to make skilful lawyers, or physicians or engineers, but capable and cultivated human beings[2]. Men are men before they are lawyers, or physicians, or merchants, or manufacturers; and if you make them capable and sensible men, they will make themselves capable and sensible lawyers or physicians. What professional men should carry away with them from a University, is not professional knowledge, but that which should direct the use of their professional knowledge, and bring the light of general culture to illuminate the technicalities of a special pursuit.'

Voldoen de inrichtingen van H.O. in Amerika aan dezen eisch? Ik zal mij niet vermeten een oordeel over alle te vellen, veel minder eene veroordeeling uit te spreken, waar het geldt vakken, die niet de mijne zijn. Toch schroom ik niet de gestelde vraag ontkennend te beantwoorden, indien ik, op wat andere takken van wetenschap aangaat, analogice mag toepassen, hetgeen ik ten aanzien van de rechtsstudie heb waargenomen.

De zoogenaamde Harvard University, die met die van Yale college gehouden wordt voor eene der beste Universiteiten van N.A., heeft een zoogenaamde Law-school, waarvan het doel onomwonden en zonder omwegen in het programma wordt beschreven: 'to afford such a *training* in the fundamental principles of English and American Law, as will constitute the best preparation for the *practice* of the profession in any place, where that system of law prevails.

Met het oog uitsluitend op dit doel gericht, heeft men èn de vakken van onderwijs vastgesteld èn den duur van den cursus tot

1 Dissertations and Discussions, IV, p. 334.
2 Op dit gezonde begrip steunt het pas ingediende ontwerp door den Minister Geertsema van de wet op het Hooger onderwijs.

slechts twee jaren bepaald, inderdaad een korten tijd. Wat wonder? Van wijsbegeerte van het recht, van rechtsgeschiedenis, van encyclopaedie of methodologie geen sprake. Pandecten een gesloten boek; zelfs de colleges over de beginselen van het R.R. zijn liefhebberij, geen gedwongen colleges.

De lessen gedurende twee jaren hebben tot onderwerp een deel van het zakenrecht, contracten en delicten, strafrecht, het civiele en het strafproces. Daarentegen laat men reeds het eerste studiejaar schriftelijke rechtsadviezen door studenten geven en hier en daar pleidooien houden voor een zoogenaamde *Professor of Pleading*. Men ziet gereedelijk hoe men hier te doen heeft niet met een degelijk onderwijs, dat ook echte rechtsgeleerden vormt, maar met eene vak- of professioneele school, bestemd om handige praktizijns en vlot sprekende pleitbezorgers af te richten en binnen den kortst mogelijken tijd aan de maatschappij af te leveren. Met deze zuiver materieele strekking is alles in harmonie. Zoo b.v., niettegenstaande met veel ophef verkondigd wordt, that the Library at Harvard among libraries belonging to Law-schools has no rival, en verder: in the departments of Civil and Foreign Law it is believe to stand at the head of all libraries in the country, heeft het mij niet mogen gelukken over het R.R. werken te vinden jonger dan de 18de eeuw, en geen editie van het Corpus Juris later dan die van Gothofredus. De gevolgen eener dergelijke opleiding blijven niet uit. Op enkele eervolle uitzonderingen na, vindt men in N.A. practisch geoefende welsprekende advocaten, doch weinig ontwikkelde rechtsgeleerden[1]. Men kent de wetsartikelen, niet de rechtsbeginselen waarop zij steunen. Men kent de instellingen, niet haar oorsprong en geschiedenis. Men kent eindelijk de vormen en formulieren, doch deze zijn voor hen die ze dagelijks bezigen, dikwerf een doode letter zonder zin of beteekenis.

In één woord, wat op de Hoogeschool als professie geleerd wordt, wordt later als professie uitgeoefend. Is het bevreemdend, dat de rechtspraktijk door velen niet beschouwd wordt als een geheiligd priesterschap van het recht, maar veeleer als een nering uitsluitend op winstbejag berekend? Is het wonder, dat het gros der advocaten niet zijn de Jurisconsulti van

1 Een advocaat van drukke rechtspraktijk vroeg mij in allen ernst, of ik ooit de twaalf tafelen van Tribonianus gelezen had. Ik antwoordde natuurlijk ontkennend.

Ulpianus, ‘Justitiam colentes, boni et aequi notitiam profitentes, aequum ab iniquo separantes, licitum ab illicito discernentes, veram philosophiam non simulatam affectantes, maar veeleer mannen zonder waardigheid, zonder het besef en gevoel van eene hoogere roeping, verkoopers van adviezen, handelaren in processen, die hun bedrijf met dezelfde koortsachtige gejaagdheid uitoefenen als de koopman ter beurze zijne speculatiën verricht? Is het eindelijk wonder, dat zelfs hij, die op de wetenschappelijke ladder eene hoogere sport bereikt had, een schrijver niet zonder verdiensten en niet zonder vermaardheid, gevraagd, hoe hij er toe gekomen was om een meer populair dan wetenschappelijk werk uit te geven, zonder blozen en als ware het de natuurlijkste zaak van de wereld, durft antwoorden: We only write books, what sell? Dit alles intusschen is het gevolg daarvan, dat men reeds gedurende de studiejaren dit weinig verheven doel den leerlingen voor oogen gesteld, het feu sacré bij hen uitgedoofd, het verschil tusschen professioneel en hooger onderwijs miskend heeft.

Zal deze toestand in Amerika blijven voortduren, of zal ook daar een betere dageraad aanbreken? Het is gewaagd in de toekomst te willen lezen. Het is waar, tot nu toe staat de mighty dollar op den voorgrond; algemeen is het jagen naar rijkdom en levensgenot; naar het ideale wordt slechts door enkelen gestreefd. Hier staat echter tegenover, dat waar zoovele schreden op de baan van vooruitgang zijn gezet, eene verstandige natie niet ten halve blijft staan. Wat uit noodzakelijkheid is voortgesproten, wordt van lieverlede instinct en gewoonte en eindelijk met liefde gekoesterd. Voeg hierbij de nationale ijdelheid om toch vooral in geen opzicht bij de Europeesche natiën achter te staan en eindelijk de offers tot welke men bereid is, waar het geldt de bevordering van groote nationale belangen, en tot wanhopen is geene reden.

30 Juli.

Bij onze terugreis van Harvard namen wij de gelegenheid te baat om Mr. Parson, vroeger aan de Universiteit als Hoogleeraar verbonden, en door zijne geschriften over Handels- en Assurantierecht ook in Europa gunstig bekend, op zijne in de nabijheid gelegen villa te bezoeken. Niettegenstaande zijn gevorderden leeftijd - hij telt 75 jaar - is de eerbiedwaardige grijs-

aard nog krachtig naar lichaam en geest en vol ijver en vuur als hij over zijn lievelingsvak begint te spreken. Hij ontving mij met de meest mogelijke gastvrijheid en verlangde zeer van onze beroemde Leidsche Universiteit, gelijk hij ze qualificeerde, iets nader te vernemen. Beminnelijk en bescheiden prees hij zijne natie met geestdrift en vaderlandsliefde, zonder evenwel blind te zijn voor hare feilen en gebreken noch voor de vorderingen en de verdiensten van anderen. Ik deelde hem mijne bedenkingen mede wegens den in mijn oog onsystematischen en weinig geleidelijken gang der rechtsstudie aan de Hoogescholen in N.A., wees hem op de moeielijkheden, die het ons zoude baren, als wij jongelingen, in de eerste beginselen van het recht niet ingewijd, zonder voorbereiding, zonder vaste algemeene grondslagen te hebben gelegd, onmiddellijk in de bijzondere deelen zouden hebben in te leiden; hoe ik mij eindelijk verbeelden kon, dat men b.v. niet de zakelijke rechten of verbintenissen kon behandelen, zonder vooraf de rechtssubjecten en objecten te hebben besproken.

Mr. Parson beaamde mijne opmerkingen volkomen, doch gaf mij oprecht te kennen, dat het weinig verwondering kon baren, indien, zoolang er zoo veel geld langs den practischen weg te verdienen viel, men dit als hoofddoel voor oogen bleef houden, en als ware het tot bevestiging daarvan gaf hij mij als herinneringsgeschenk een door hem uitgegeven rechtsboek voor kooplieden met formulieren, een boek dat - ik durf het zonder onbescheidenheid zeggen - door ieder civilist aan een onzer rechtsgeleerde faculteiten binnen zes maanden zou kunnen worden samengesteld. Welnu, dit boek, verhaalde hij mij zonder eenige terughouding, leverde hem reeds verschillende jaren ƒ 30,000 jaarlijks op. Zoo eindelijk, verzekerde hij mij, nog onlangs wegens een weinig gemotiveerd advies over een handelszaak, onder dankbetuiging met ƒ 1500 te zijn beloond geworden. Is het bevreemdend, zoo besloot hij, dat ieder jong mensch alhier draaft en jaagt om het eindpaal van den weg, die tot fortuin en tot schatten leidt, binnen den kortst mogelijken tijd te bereiken.

Quid non mortalia pectora cogis auri sacra fames? Na den geleerde, dien ik waarschijnlijk niet weer terug zou zien, een hartelijk vaarwel te hebben toegeroepen, verliet ik zijne woning om naar Boston terug te keeren.

1 Augustus.

In Boston wensch ik gebruik te maken van eenige brieven van introductie aan Amerikaansche notabiliteiten ons uit Holland toegezonden. Twee hunner waren in Europa en konden dus door mij niet worden bezocht. Intusschen viel mij het geluk te beurt, kennis te maken met een man, die deze teleurstelling mij zooveel mogelijk vergoedde, n.l. Mr. Hoar, onder Grant den eersten Districts Attorney (zooveel als bij ons Procureur-Generaal) van de Vereenigde Staten, bovendien Lid van de commissie van Washington, die de arbitrage van Genève had voorbereid, en wiens naam toen genoemd werd onder de candidaten voor de betrekking van Chief Justice, na het presidentschap de meest gewichtige en de meest eervolle in den lande.

Mr. Hoar woont te Concord (omstreeks 1½ uur van Boston) op een schoon doch eenvoudig ingericht buiten, omringd van eene allerliefste familie en als een waar patriarch onder zijne dorpsgenooten geëerd en bemind. Voor mij was hij de volmaakte type van een Amerikaansch republikein zooals ik mij in mijne gedachten de mannen van 1775 had voorgesteld, innig gehecht aan de republiek en daarvoor goed en bloed veil hebbende, doch aan de andere zijde bevreesd voor hare ontaarding, al wanhoopte hij ook niet aan haar voortdurend bestaan. Hij beschouwde het denkbeeld van een derde verkiezing van den tegenwoordigen President als een ijdele hersenschim, als een bloot middel van de democratische partij om hem in de oogen der natie verdacht te maken en zijne regeering te dwarsboomen. Wat een Washington en Jefferson niet gewild hadden, zou geen ander sterveling *durven* willen; het gold eene traditie, waaraan te raken heiligschennis ware.

Ook hij vereenigde zich met mijne opmerkingen over het minder doelmatig ingerichte onderwijs in de rechtswetenschap, doch verwachtte ook op dit gebied een betere toekomst.

Republikein in merg en been, paart hij aan den meest burgerlijken eenvoud eene beschaafdheid in houding en manieren, die in geen opzicht voor die onzer edellieden behoeft onder te doen. Men heeft hier in één woord te doen met een volksman door beginselen, met een aristocraat door vorming, talent en geboorte. Niet zonder fiere zelfvoldoening mocht hij ons wijzen op het portret van zijn beroemden grootvader Adams, die door woord en daad het noblesse oblige in zoo hooge mate betrachtte.

Ons gesprek met hem gedurende een ganschen voormiddag liep over de meest belangrijke onderwerpen van den dag, en het was vooral bij de behandeling van de finantieele Amerikaansche aangelegenheden, dat hij toonde even goed oeconoom als civilist te zijn. Alleen trof het mij in hem, gelijk in vele andere Amerikanen, hoe weinig zij zich trachten bekend of vertrouwd te maken met hetgeen op het gebied van recht elders plaats vindt, of met de wetgevingen en literatuur van andere groote Staten, waar dezelfde vraagpunten, die hier de hoofden en gemoederen bezig hielden, waren voorgekomen en beslecht. Waar het b.v. gold de zoo moeielijke vraag over den invloed van den veranderden muntstandaard en de daardoor gewijzigde verhouding tusschen den schuldeischer en schuldenaar, had Mr. Hoar zeer juiste en heldere begrippen, maar moest hij door mij gewezen worden op art. 1895 van den C.N. en zijne uitgebreide literatuur en op hetgeen door Savigny reeds in 1851 en in 1868 door Prof. Goldsmith in zijn Handelsrecht was aangevoerd.

Het valt niet te ontveinzen, dat men door zich met hetgeen anderen gedaan hebben of doen weinig te bemoeien, eene alleszins te waardeeren frischheid en oorspronkelijkheid van gedachte behoudt, en tevens minder gevaar loopt te worden geleid door een overdreven zucht tot navolging, die verschillende toestanden met gelijken maatstaf meet. Toch is het aan den anderen kant waar, dat men door een dusdanig isolement eensdeels licht tot eenzijdigheid vervalt en bovendien bij het steeds toenemend internationaal verkeer den invloed miskent, dien vooral de handelswetgeving van de verschillende staten in en buiten Europa daarop kan uitoefenen.

Nadat wij ons in finantieele, oeconomische en juridische quaestiën verdiept hadden, reed onze gastheer ons in zijn rijtuig (even eenvoudig als al het overige) het dorp en zijne omstreken door, toonde ons de ook door zijn invloed gestichte dorps-bibliotheek en eindelijk het monument te Lexington, de plek waar de eerste slachtoffers van den Amerikaanschen vrijheidsoorlog gevallen en begraven waren. Niet weinig trotsch was hij op de autonomie der gemeenten in N.A., waarvan hij ons verhaalde, dat eene door hem aan een Franschen Graaf gegeven schets den zoozeer aan centralisatie gewenden Franschman bijkans tot vervoering gebracht had.

Na dit tochtje werden wij in tegenwoordigheid van de meest beminnenswaardige familie onthaald op een uitnemende lunch,

waarna wij Concord verlieten in de aangenaamste gewaarwording en met de dankbaarste herinneringen aan hetgeen wij dien dag genoten hadden.

Wij keerden naar Boston terug om per spoortrein naar New-Port te vertrekken.

New-Port is eene aan den Oceaan in Rhode-Island gelegen stad, oorspronkelijk door de in Engeland vervolgde Quakers bewoond. In het bezit van een voortreffelijke haven en begunstigd door een goed klimaat, nam het ras in bevolking en handel toe, doch daalde ten gevolge van den onafhankelijkheidsoorlog meer en meer, zonder zich ooit weer tot eene groote stad te hebben kunnen verheffen. Thans is zij eene badplaats van bijzonderen aard en karakter. Hier toch ziet gij niet zoozeer de tijdelijke en wisselende heen- en weer trekkende badgasten uit het volk, als wel het centrum van de aristocratie die daar hare buitens en villa's bezittende, den zomer als te huis doorbrengt. De natuur heeft hier met kwistige handen hare bekoorlijkheden tentoongespreid, en rijkdom en cultuur hebben het hunne gedaan om de natuur te hulp te komen en de plaats te maken tot het meest gezochte lustoord van de beste klasse der Amerikaansche maatschappij.

Eene Israëlietische Synagoge, in 1762 gebouwd, was naar men mij verhaalde, gedurende een geruimen tijd de eenige plaats in New-England waar de Joodsche eeredienst werd uitgeoefend. Daar er thans geene Joden meer wonen, zoo wordt zij niet meer gebruikt, maar evenals hunne schoone begraafplaats onderhouden door middel van een fonds, indertijd gesticht door zekeren Abraham Touro, die, gelijk zijn zoon Juda Touro, aan verschillende plekken en weldadige stichtingen der stad zijn naam verbonden heeft. Gij kent wellicht de novelle van Dr. Philipson, waarvan Juda Touro de held is.

Voorts vindt men hier eene goede stadsbibliotheek en een gemeentehuis, dat alleen bezienswaardig is wegens het daarin zich bevindende levensgroote portret van Washington door Stuart geschilderd, dat met het volste recht de algemeene aandacht trekt. Eindelijk zijn hier eenige monumenten, naar men zegt, van Indiaanschen oorsprong.

Bij onze aankomst te New-Port, ontmoetten wij onzen voormaligen reisgenoot Dr. C., die in eene alles behalve vroolijke luim verkeerde en met een bekrompen vooroordeel bijna alles verafschuwde wat hij in Amerika gezien, gehoord en on-

dervonden had. In hem bleek het mij wederom duidelijk, hoe nationale antipathie, eens wortel gevat hebbende, alles als door een gekleurden bril doet aanschouwen, en hoe weinige vruchten, het met zoo groote vooringenomenheid bezoeken van vreemde landen opleveren moet. Ook ik dweep volstrekt niet met alle Amerikaansche instellingen en toestanden; ook ik zie het allerminst laag op ons geliefd vaderland neer en prijs het veeleer gelukkig, dat het tot nog toe vrij is gebleven van gebreken, waarmede andere landen behebt zijn, van ondeugden waardoor Amerika bezoedeld is. Toch kan ik de oogen niet sluiten voor zooveel kracht, zooveel energie, voor zooveel volharding betoond door eene natie, die nog als in hare kindsheid verkeert en waar nog zoovele heterogeene elementen gistende zijn, dat niemand hare toekomst met zekerheid voorspellen kan, terwijl ik niet dan met bewondering blijf staren op de zoovele en grootsche pogingen, die onophoudelijk worden aangewend om de volksopvoeding in al hare richtingen te verbeteren en ze te verheffen tot een peil, dat door menigen staat van Europa en bepaaldelijk door het trotsche Albion nog op verre na niet bereikt is geworden. Een staat waar het *knowledge is power* zoo diep tot alle standen is doorgedrongen, is in mijn oog, wat men er ook van zegge, een groote en machtige staat.

Zoo bleven wij dan eenige dagen te New-Port om weer naar New-York, zetel van ons verblijf, terug te keeren. Hier denken wij nu tot ons vertrek bij de familie te blijven, met uitzondering van een uitstapje naar Washington, waar ik eenige openbare gebouwen, die hoog geroemd worden, wensch te bezichtigen. In N.Y. zelf valt voor ons niet veel meer te zien. Aan historische monumenten van eenige waarde ontbreekt het bijkans geheel; bibliotheken zijn voor ons, aan betere gewend, van weinig belang; de scholen hebben vacantie en de theaters zijn gesloten. Mocht mij nog iets merkwaardigs voorkomen, zoo schrijf ik u nader.

New-York, 3 Augustus.

Treffend is het, als men hier een blik werpt op velen, wier hart zoo warm klopt voor de toekomst van het opgroeiend geslacht, dat zij voor zijn vorming en ontwikkeling een groot deel van hun vermogen en al hunne krachten veil hebben en moet ik, hoe onaangenaam het zij, erkennen, dat wij Neder-

landers, die in menig opzicht met recht op andere natiën neerzien, verre bij hen achterstaan. Niet alsof de zin voor weldadigheid bij ons zwak of uitgedoofd zij, maar wij gaan aan twee euvels mank, door in de eerste plaats te zeer te steunen op den rug van den staat, om van dezen alleen, zonder individueele krachtsinspanning, initiatief en impulsie te ontvangen, terwijl wij in de tweede plaats lijden aan het gebrek, wellicht aan alle kleinere staten eigen, van namelijk, in stede van onze aandacht op één groot doel te vestigen en daaraan onverdeeld onze krachten te wij den, deze te zeer te versnipperen en te verspreiden, zoodat wij *magni* in minimis, veel kleins, weinig groots tot stand weten te brengen. Ik zou dit mijn verwijt door een tal van voorbeelden kunnen staven; ik ga ze voorbij; niet om te kwetsen, maar om leering is het te doen.

In N.A. stelt zich een door de fortuin gezegend burger één groot doel voor oogen; daaraan uitsluitend wijdt hij gedachte, tijd en vermogen, om eindelijk een plan te verwezenlijken, geëvenredigd aan de groote middelen door hem aangewend. Zoo geschiedt het in zaken van kerk en eeredienst, zoo in handel en nijverheid, zoo in wetenschap en kunst, zoo eindelijk waar het geldt volksopvoeding en volksonderwijs. Van daar, dat op dit terrein nauwelijks eene leemte gevoeld wordt, of zij wordt langs dien breeden koninklijken weg aangevuld, totdat ten laatste een volkomen stel, een afgerond geheel u voor de oogen staat.

Ik geef één voorbeeld ten beste, dat ik met onderscheidene andere zou kunnen vermeerderen. Zekere Peter Cooper te New-York, een man die zijn loopbaan als eenvoudig handwerksman begonnen, doch door ijver en volharding zich een groot fortuin heeft weten te verwerven, peinst er over, dat de lagere scholen de tot den arbeidersstand behoorende leerlingen slechts tot op hun 13de of 14de jaar kunnen behouden, zoodat de groote menigte hunner deze inrichtingen verlaat, zonder eenige practische technische applicatie in het vak, waarvan zij later een levensberoep zullen maken, terwijl het zoo algemeene gebruik van machinerieën de oude wijze van zich bij een baas of in een winkel als leerling te bekwamen, bijkans geheel dreigt uit te sluiten. Vele arbeiders, zoo redeneert hij, brengen het uit dien hoofde niet verder dan tot een slaafschen, mechanischen, weinig bevredigenden en weinig opleverenden arbeid, zoodat zij, ontevreden met hun nederig loon en lot, eindigen

met meegesleept te worden in den maalstroom van ondoordachte roekelooze bewegingen, werkstakingen en revolutie. Welk eene ellende bij eene bevolking, waarvan het getal steeds is toenemende, zonder dat de fakkel van kennis en wetenschap in dezelfde mate meer licht verspreidt. Twee vragen alzoo stelde zich Cooper ter oplossing voor:

I. Hoe behooren onder een republiekeinschen regeeringsvorm, in een tijd dat de nijverheid zulke gewichtige wijzigingen heeft ondergaan en het ruwe werk der handen voor het verfijnde machinewezen heeft plaats gemaakt, de arbeiders te worden opgeleid, wil men hen voor de maatschappij en de maatschappij tegen hen behouden en redden?
II. Wat behoort er gedaan te worden, om hen die reeds arbeiders zijn, zonder stoornis te brengen in de door hen opgevatte levenstaak, op te voeren tot een hoogeren graad van volkomenheid, overeenkomstig hunnen natuurlijken aanleg?

Aan de oplossing dezer vragen wijdde de voormalige werkman zijne gedachte, en nauwelijks was de gedachte tot rijpheid gekomen of hij stelde tot oprichting van het zoogenaamde Cooper-Instituut zijne kolossale hem in eigendom toebehoorende erven en gebouwen beschikbaar, bedragende de som van 600,000 doll. in kapitaal, en jaarlijks aan renten afwerpende 48,485 doll., p.m. ƒ 121,000.

Dat Cooper-Instituut, dat algemeen gehouden wordt voor een der meest vruchtbare instellingen van onderwijs in de Vereenigde Staten, heeft:

I. Een avondschool voor wetenschappen en kunst, die de strekking heeft, aan hen die gedurende den dag tot arbeiden genoopt, de dagscholen niet meer kunnen bijwonen, tot verdere opleiding de gelegenheid aan te bieden. Zij omvat twee afdeelingen. In de eene daarvan worden onderwezen Algebra, Plane, Solid Descriptive and Analytic Geometry, Plane and Spherical Trigonometry, Theoretical and practical Mechanics, Natural philosophy, Elementary, Organic and Analytic chemistry.
   In de tweede afdeeling (Art Department) wordt onderwijs gegeven in Drawing in all its branches; Architecture, Mechanical, Free Hand Drawing and Drawing from Cart and Life, Painting, Modelling in clay, Perspective. Aan deze twee afdeelingen zijn gedurende zes avonden der week 23 onderwijzers werkzaam. Het getal leerlingen bedraagt 2100.
II. Een school voor kunst ten behoeve van meisjes. Im-

> mers de eigenaardige toestand van het Amerikaansche volksleven doet de vrouw spoediger dan bij ons omzien naar een zelfstandig bestaan buiten de familie. Terwijl echter voor eene zekere klasse gewone handenarbeid in hare behoeften voorziet, is er eene andere, die door opvoeding en aanleg geroepen schijnt eene andere taak in de maatschappij te vervullen. Aan de voorbereiding daartoe wordt het Cooper-Instituut dienstbaar gemaakt door het onderwijs dat daar gegeven wordt, behalve in de reeds genoemde vakken, in de photographie en al hare vertakkingen als kunst, in graveer- en schilderkunst, in teekenen in den uitgebreidsten zin van het woord.

In het jaar 1872 is deze school door 196 leerlingen bezocht geworden, en is uit haar bereids een groot aantal onderwijzeressen voortgekomen, die met vrucht aan de openbare scholen werkzaam zijn.

Wijders is aan deze instelling verbonden het onderwijs in de Engelsche taal met zoogenaamde Oratory and debating classes. In de eerste daarvan heeft een der leerlingen, elke maand *door zijne medeleerlingen* te kiezen, eene rede te houden over eenig door hen te kiezen en in de registers in te schrijven onderwerp.

De President en Secretaris bij deze lezingen moet elke maand op nieuw worden gekozen. I require, zegt de practische man, that frequent change as I believe it to be a very important part of the education of an American citizen to know how *to preside, with propriety a deliberative assembly*.

Ten aanzien van de Oratory and debating class, schrijft Cooper voor, ‘that all these Lectures and Debates shall be exclusive *of Theological party Questions* and shall have for their constant object the causes that operate around and within us and the means necessary and most appropriate to remove the physical and moral evils that affect our city, country and humanity.’ Als waarborg eindelijk dat naar deze zijne liberale en onbekrompen inzichten ook in de toekomst zou worden gehandeld en door een later te kiezen bestuur daarop geen inbreuk zou worden gemaakt, verzuimde hij niet in de constitutieve acte in te lasschen: Neither the Board of Trustees nor any member thereof shall in any way *take into account any religious tenet or opinion*[1] of any Professor or teacher or of any candidate for any office in said institution or any appointement to or removal

1 Adres aan onzen geachten volksvertegenwoordiger Mr. C. van Nispen.

from such office nor of any student applying for admission into said institution or competing for any of its honours and advantages, nor shall they permit any Professor or Teacher to make any discrimination among the Students on account of *their religious tenets or opinions;*' en toch is Peter Cooper geen godsloochenaar, maar een geloovig Christen!

III. Een school van telegraphie voor meisjes, waarvan in vier jaren tijds uit dit instituut 107 aan de telegraafkantoren geplaatst zijn.

Het onderwijs is ook hier kosteloos; alleen worden kleine kosten berekend voor enkele boeken, voor schrijf- en teekenmateriaal, in te koopen op de school tegen den inkoopsprijs in den handel. Aan de instelling is verder verbonden eene bibliotheek, bevattende 10,000 boekwerken, 280 tijdschriften, kaarten, teekeningen en de opgaven van merkwaardige waarnemingen te Washington gedaan. Gedurende het jaar 1872 werd de leeskamer bezocht door 397,728 personen, dus door ± 1100 dagelijks.

Eindelijk worden nog in datzelfde gebouw vrije volksvoorlezingen gehouden, die gedurende het laatste jaar door 1500 tot 2500 toehoorders werden bijgewoond.

Daar echter de voor de physische lezingen benoodigde instrumenten wat al te kostbaar schenen, drukte de Commissie voor de lezingen de hoop uit, niet van den Staat of de Stad hulp te zullen erlangen, maar to secure *from some public spirited citizen* an endowment for this special object.

Had Cooper met zijne 15 tonnen gouds genoeg gedaan? Ieder geloofde het, hij zelf niet. De edele grijsaard viert zijn 80sten verjaardag, en wat doet hij bij deze gelegenheid? Gij denkt wellicht dat hij, gelijk bij ons weleens regenten van weeshuizen, enz. doen, de leerlingen op wat krentebroodjes, chocolade of een stuk gebraden vleesch tracteert. Neen! dat doet hij niet, maar hij doet wat anders. Hij schrijft aan de Commissie van de instelling den volgenden brief.

'New-York, February 12 th. 1871.

'To the Trustees of the Cooper Union for the Advancement of Science and Art:

Gentlemen!

'Having this day completed my eighttieth year, I am admonished of the uncertainty of life, and of the propriety of

doing what I can while I have health, to promote the substantial welfare of this Institute. To accomplish this purpose, I have set apart, and hereby give to the trustees of the Cooper Union $ 100,000. The trustees are hereby requested to keep the said fund securely invested, and to use one half of the interest arising therefrom for the formation of a reference and lending library for the use of all classes of working men and mechanics of the city. The other half of the interest arising from this fund may be used for any purpose, which the trustees believe will more effectually promote the highest good of this Institution.

Thereby further I authorise the trustees of the Cooper Union to draw on me, or, in the event of my death, upon my legal representatives, for the further sum of $ 50,000, as soon as they can wisely use this amount, in the formation and arrangement of this library.

Peter Cooper.'

Behoef ik hier nog iets bij te voegen?

New-York, 6 Augustus.

Ik heb eenige weinige hospitalen bezocht, die, wat getal en verscheidenheid van ziekten en zieken aangaat, natuurlijk de onze overtreffen, doch voor zooverre ik als leek daarover oordeelen mag, in orde en regelmatigheid met ons of liever met *uw* Nosocomium niet kunnen wedijveren. Onder anderen zag ik er geen afzonderlijke lokalen voor besmettelijke ziekten. Voor den gezondheidstoestand der stad in het algemeen wordt hier veel gedaan. Vooral werken, daar de gezondheidscommissiën met te meer voortvarendheid en kracht, naarmate zij niet alleen van raad en advies dienen, maar veeleer onder bijstand van bestuur en politie, zelf de noodige maatregelen beramen en uitvoeren.

Ook heb ik een kijkje genomen in een der gevangenissen, gelegen op een bekoorlijk Island, Blackwell geheeten, alwaar zich p.m. 1100 gevangenen bevinden. De indruk, dien ik van hare inrichting ontving, met uitzondering van de ligging in eene schoone met de fraaiste boomen voorziene laan, die het gebouw omringt, was niet gunstig. Men huldigt daar het Auburnsche stelsel van eenzame opsluiting bij nacht en gemeenschappelijken arbeid bij dag. En van daar de gebreken aan de niet cellulaire

gevangenissen eigen, als: de groote niet te overwinnen moeielijkheid van de handhaving der tucht, de voortdurende conspiratiën voor den tijd der vrijheid en als gevolg het groote getal recidivisten. Een der opperste beambten verhaalde mij dan ook, dat juist den dag van mijn bezoek zestien nieuwe sujetten waren aangekomen, waarvan hij onmiddellijk zeven als oude bekenden kon begroeten. Ook bemerkte ik bij de gevangenen weinig besef van hun toestand of eenig teeken van neerslachtigheid. Eenige honderden zag ik van de plaats waar zij gearbeid hadden, opgewekt en in eene vrij vroolijke stemming naar het gebouw der gevangenis als gewone werklieden terugkeeren.

New-York, 8 Augustus.

Wij vertrekken met den nachttrein naar Washington, eene stad, die hoezeer verre van fraai, niettemin om hare historische en politieke beteekenis als om hare openbare gebouwen mij aantrekken moest. En inderdaad was ik niet teleurgesteld. Het zoogenaamde Kapitool is eene groote natie volkomen waardig. De ligging aan de oevers van de Potomak is zoo onbeschrijflijk schoon, dat Alex. von Humboldt verklaard heeft, nimmer een vergezicht zoo te hebben bewonderd. In het gebouw zelf vindt gij de in den meest grootschen stijl ingerichte lokalen voor the House of Representatives en den Senaat, behalve onderscheidene andere vertrekken voor den openbaren dienst aangewezen. Alles is gebouwd van het meest uitgezochte marmer en de meest kostbare materialen, zoodat tot nu toe (en het geheel is nog niet voltooid) het bedrag der kosten reeds tot 3,000,000 dollars is gestegen. Aan het kapitool is verbonden eene voor de congresleden ingerichte doch voor het publiek toegankelijke boekerij, bevattende 200,000 boekwerken uitsluitend aan het recht en de geschiedenis gewijd. Haar gedrukte catalogus van acht quarto deelen in marokijn leder gebonden en waarvan het systeem door onzen bibliothecaris du Rieu zeer geroemd wordt, werd mij ten behoeve van onze Leidsche bibliotheek ten geschenke gegeven, met verzoek dien der onze als tegengeschenk te mogen ontvangen. Gelukkig dat het slechts een verzoek, geen voorwaarde der schenking was. Hoe zou ik er aan hebben kunnen voldoen? Na het Kapitool bezocht te hebben, ging ik naar de Patent office, een gebouw met acht parallel loopende vertrekken en waarvan u het practische nut in het oog zal springen

als ik u meedeel, dat een ieder die in de Vereenigde Staten op eene uitvinding octrooi vraagt, daarvan een model of exemplaar inzenden en in het, om het zoo uit te drukken octrooienbureau voor altoos deponeeren moet, in dier voege, dat al die ingezonden voorwerpen ten nutte van het publiek, bepaaldelijk ten nutte van de mechanici en arbeiders, steeds daar kunnen worden bezien, onderzocht en beoordeeld, en daar nu met het verleenen van octrooien nog al kwistig wordt omgesprongen, begrijpt gij gereedelijk, wat daar in elk vak van nijverheid gevonden en welk een uitgebreid veld voor kennis en wetenschap hier geëxploiteerd wordt

In het oog loopend is de tegenstelling tusschen het Kapitool, als het ware het paleis der Natie, en het White House, de verblijfplaats van den President, die schittert door hare edele eenvoudigheid en u onmiddellijk den indruk geeft, dat hier niet een koning bij de gratie Gods, maar de eerste ambtenaar van het volk zijn zetel heeft gevestigd. Onder de verschillende gebouwen zagen wij ook dat van de Treasury met de daartoe behoorende schatkamer, waar het niet onmiddellijk voor den staat benoodigde goud en de staatspapieren bewaard worden. Het was daar dat ik verscheidene dames bureauwerk verrichten zag.

Na den middag reden wij een paar uren door een nieuw aangelegd park, waar van de koopprijs ad 50,000 dollars door den verkooper besteed is geworden tot den aankoop en de inrichting van een gebouw ten behoeve van de in den oorlog gewonde soldaten.

Daar ik slechts een korten tijd te Washington blijven kon en het bovendien vacantie was, kon ik slechts met weinige personen kennis maken, waaronder de Attorney van de United States Mr. Williams, een man die in mijn oog als rechtsgeleerde in Amerika te laag geschat wordt, zoodat zijne benoeming door den President als Chief Justice, door den senaat werd afgekeurd.

Ik had eene gunstiger meening van hem opgevat wegens een door hem gegeven advies, ter gelegenheid van de volgende internationale quaestie, die u, hoezeer geen Jurist, wellicht eenig belang zal inboezemen.

Zekere Karel Voogt, een Pruis van geboorte, beschuldigd in België van moord en brandstichting te hebben gepleegd, vlucht naar New-York. Pruisen, tusschen hetwelk en Amerika een tractaat van uitlevering bestaat, eischt hem op, op grond dat de beschuldigde is zijn onderdaan, die een misdaad heeft gepleegd, in Pruisen zelf strafbaar, en dus vallende onder *zijne*

jurisdictie. N.-A. weigerde uit dien hoofde, dat, hoezeer Voogt een Pruisisch onderdaan was, de misdaad echter gepleegd was in een vreemd land, waarover Pruisen geene territoriale jurisdictie had en dat alleen deze door het in het tractaat voorkomende woord *jurisdictie* bedoeld was.

Deze vraag nu, voor het internationaal recht van gewicht en tot welker in zijn geest gunstige beslissing Pruisen alles op haren en snaren gezet had, werd door Mr. Williams met veel bon sens en met niet minder rechtskennis behandeld, en zijne meening heeft in het hoogste ressort, in weerwil van den sterken Pruisischen aandrang, gezegevierd.

Ik had voorts een onderhoud met den Secretaris-generaal van Binnenlandsche Zaken, die mij vereerde met eene in drie deelen in quarto gedrukte statistiek van N.-A. (census) van het jaar 1870.

Wij hebben alzoo 24 uren in de hoofdstad nuttig en aangenaam doorgebracht. De eenige keerzijde was, dat wij hier, waar het duurder dan elders schijnt (wij betaalden o.a. voor een flesch goeden Rijnwijn 6 dollars), veel verteerd hebben, doch wij hebben genoten.

Nu, waarde vriend, hopen wij den 16^{den} de terugreis te aanvaarden. De sombere gedachte, een innig beminden zoon en broeder te verlaten, wordt alleen opgewogen door het blijde vooruitzicht u en de uwen weldra te omhelzen.

Londen, 30 Aug.

Na een afscheid, waarvan wij den schok twee dagen gevoeld hebben, overigens met goed weder en onder gunstige voorteekenen, verlieten wij New-York met de tot de Cunard line behoorende Stoomboot ‘de Samaria’.

Kleiner, minder snel en van minder gemakken voorzien dan de Algeria, waarmede wij de heenreis hadden gemaakt, ging zij echter (quite steady) als met vastberaden stap geregeld haar gang.

Daar het reissaizoen reeds ver gevorderd was, hadden wij slechts weinige reisgezellen, waarvan er voornamelijk twee voortdurend tot onzen meer intiemen kring bleven behooren. De eerste was een Engelsch geestelijke, een flink, gespierd, vroolijk en opgewekt man, die voor ons alleen deze schaduwzijde opleverde, dat hij geleid werd door eene bijna ondragelijke bekeeringszucht, welke mij, uit hoofde van 's mans gemoede-

lijken ernst, noopte van tijd tot tijd in theologische discussiën te treden, te minder welgevallig, naarmate hij geheel tot de onde theologische school behoorende, niet dan met bewijsgronden voor den dag kwam, die voor mij reeds lang la grace de la nouveauté verloren hadden. Toch leerde ik hem gedurende die tien dagen kennen als een man die niet alleen geloofde, maar ook naar de voorschriften van zijn geloof handelde. Steeds vond hij er behagen in, ons allen, door woord en daad van dienst te zijn, terwijl hij de enkele lijdenden die zich op het schip bevonden, niet alleen troostredenen toesprak, maar ook voor hen gelden inzamelde, en zelf door niet onbelangrijke bijdragen een opwekkend voorbeeld gaf.

Den tweeden Zondag dat wij op schip waren, vervulde hij in stede van den kapitein, die het hem gaarne scheen over te doen, den dienst en hield hij voor den middag, waarschijnlijk met het oog op mij, eene predikatie over de lotgevallen van het volk Israëls en zijne toekomst en na den middag over Jonas in den walvisch, ten betooge dat er in het bijbelsche verhaal niets gelegen was, in strijd met de wetten der natuur. Daar de goede man zich evenmin aan de logica bezondigde, als door welsprekendheid uitblonk, vrees ik, dat zijn indruk op de ontwikkelde toehoorders niet in evenredigheid geweest is tot de ernstige pogingen door hem aangewend om ons te overreden en te bekeeren.

Een ander onzer reisgenooten was Mr. Young uit Salt Lake city, in Utah, een der 45 kinderen van der Mormonen profeet, Mr. Brigham Young. Bezield aanhanger van zijn geloof, trachtte hij mij in zijne dogmata in te wijden en van hunne waarheid te overtuigen. Spoedig natuurlijk kwam het gesprek op de polygamie, en hoezeer hij zelf slechts met ééne vrouw gehuwd was, verdedigde hij ze met een vuur, eene betere zaak waardig. Aan haar schreef hij toe, zoowel de toeneming der bevolking in hoogere mate dan elders het geval is, als het minder voorkomen van overspel, prostitutie en wat van onzedelijkheid meer zij. Niet zonder rechtmatigen trots wees hij op zooveel wat zijn vader door eene weergalooze energie had tot stand gebracht, op de stoffelijke welvaart die in het gebied van Utah heerschte, op den algemeenen godsdienstzin, op het groot aantal scholen en het daarop gegeven onderwijs, hetwelk met dat van elken anderen staat kan wedijveren. Op de door mij tot hem gerichte vraag, of niet de natuurlijke naijver tus-

schen de vrouwen en de daaruit ontstaande wrevel en oneenigheid noodzakelijk het huiselijk leven moesten verbitteren en vergallen, antwoordde hij, dat vooreerst het trouwen van meer dan ééne vrouw een godsdienstige plicht was, waarin een ieder begreep te moeten berusten, dat tot het aangaan van een tweede huwelijk de toestemming van de eerste echtgenoot vereischt en in den regel gevraagd werd, dat eindelijk het afzonderlijk wonen van elke vrouw en de verschillende taak aan elk harer opgedragen (zoodat b.v. de een de huiselijke werkzaamheden verrichtte, de andere zich uitsluitend met de opvoeding der kinderen belastte), de botsingen deden vermijden, die anders ontegenzeggelijk zouden ontstaan.

Het valt niet te ontkennen, dat de polygamie onder den invloed van Christelijke elementen, in een staat als Utah, waar de arbeid niet alleen gewaardeerd, maar door allen als de eerste plicht op den voorgrond wordt gesteld, waar aan het volksonderwijs de hoogste zorg wordt besteed en alzoo de fakkel der beschaving haar krachtig licht begint te verspreiden, dat daar, zeg ik, de polygamie eene gansch andere gedaante aanneemt, dan in het vadsige Oosten, waar zinnelijke lusten, door niets getemperd of gelouterd, elk hooger ideaal uitsluiten en den mensch allen zielenadel ontnemen. In weerwil echter van dit alles, blijf ik gelooven, dat, zoo ooit, op het huwelijksleven van toepassing is het: qui dividit corrumpit, dat alleen eene onverdeelde liefde en eene wederkeerige gansche overgave naar lichaam en naar ziel aan de vereeniging tusschen man en vrouw de wijding kunnen geven, die haar heiligt en den band vestigen die haar tot hoeksteen maakt van de maatschappij. Voeg hierbij, dat, wat men er ook van zegge, de aangeboren zucht om boven anderen te behagen, de wedijver in het geven van uiterlijke teekenen van liefde en het uitsluitend beheerschen van den geslingerden echtgenoot, de onvermijdelijke aanleiding moeten zijn tot een samenweefsel van intriges en zoovele verderfelijke kunstgrepen, dat tegen dit venijn zelfs het Christendom geen genoegzaam krachtig tegengif biedt.

Dat de polygamie op den duur geene vorderingen zal maken, hiervan houdt ieder die inzicht en ervaring heeft, zich overtuigd. Het vele goede dat de Mormonenstaat oplevert, grijpt plaats niet *ten gevolge* van haar bestaan, maar *in weerwil* van die heillooze instelling, en naarmate een zuiverder begrip van

godsdienst en de zegeningen der beschaving zich meer zullen verspreiden, zal zij van lieverlede wegkwijnen, om eindelijk voor goed ook uit dezen haren schuilhoek te worden verdrongen.

Overigens leverde onze reis weinig of geen incidenten op, indien ik althans daartoe niet breng het overlijden van een der passagiers, die echter reeds bij zijn vertrek uit New-York de kiemen van den dood met zich had omgedragen. Daar wij de kusten van Ierland genaderd waren, werd zijn lijk niet als gewoonlijk over boord geworpen, maar zou de weduwe, wederom door de weldadige pogingen van onzen Engelschen predikant, de troost eener fatsoenlijke begrafenis van haren echtgenoot te Queenstown te beurt vallen.

Het weder bleef ons steeds gunstig. Nauwelijks echter waren wij te Liverpool geland, of er stak een hevige storm op, van welks onaangename gevolgen wij dus gelukkig bevrijd bleven.

J.E. GOUDSMIT.

Uit mijn werkkring.

Dagen van spanning.

Op ons dorp moest in eene vacature worden voorzien. De vorige predikant had in de lente zijné echtgenoote te ruste gelegd in de schaduw der eiken. Daarna was hij op reis gegaan, om, geholpen door nieuwe tooneelen en oude betrekkingen, zich boven zijn leed te verheffen, doch te midden van die poging had ook hij de oogen voor altijd gesloten.

Wel was het ‘jaar van gratie’ ten behoeve der ouderlooze kinderen nog niet verstreken, maar men vond het algemeen dienstig, om bij tijds te zorgen voor een opvolger. Niet, dat het onaangenaam was, elken Zondag een ander ‘op stoel’ te zien. Integendeel, dit was opwekkend, het trok de menschen aan en werkte gunstig op den staat der armenkas. De opmerkzamen hadden er bovendien genoegen in, om het verschil na te gaan en met elkander te bepraten, dat er in de gevoelens der onderscheidene sprekers heerschte. Menigmaal - we schreven 1861 - menigmaal ‘was 't 'n wonder, zooas 't uut ien leup.’

Men was echter eenstemmig van oordeel, dat de jeugd er ‘veule bij tekort kwiem.’ Dat er bij begrafenissen en bij andere plechtige gelegenheden niet immer een gepast woord werd gesproken, vond men ook ‘niet oarig.’ Nog kwam er bij, dat de ledige pastorie een ongezellig gezicht opleverde, de meester zijn buurman miste en men in het algemeen het ledig in de organisatie der dorpswereld gevoelde.

Dus werd er vergadering van den kerkeraad gehouden, ten einde een begin te maken met den gewichtigen arbeid. De leden nu vonden terstond aanleiding om zich te verwonderen. Want de fungeerende voorzitter zeide, dat als hij zich niet bedroog, er omtrent één punt verschil van gevoelen bestond: er moest allereerst worden uitgemaakt, of men een predikant dan wel een proponent zou beroepen.

‘Wa 's dat nou veur 'n nijigheid?’ vroeg er een niet zonder eenige nijdigheid.

‘Dat zegge 'k mit oe!’ viel een tweede bij. ‘Wijluden hebben hier altied 'n domeneer 'ekeuzen, en de gemiente is 'r ook groot genoeg veur.’

‘De gemiente groot genoeg,’ antwoordde snedig een derde, die het wel weten wilde, dat hij de man van deze nieuwigheid was, ‘de gemiente groot genoeg, moar 't traktement te klein.’

‘Mien lieve,’ riep verbaasd een oud man uit den kring, ‘te klein? Negenhonderd en vieftig gulden an geld, 'n mooie pasterije, en 'n hof van drie en veertig en 'n halve roê laand!’

Het is eene eigenaardigheid van onze landlieden, althans in Gelderland, Drenthe en Overijssel, dat zij zich over het geheel geen begrip kunnen vormen van de uitgaven, die voor een gezin van min of meer deftigen stand noodig zijn. Behalve aan het verschil van behoeften ligt dit ook aan de omstandigheid, dat de boer zelf betrekkelijk zoo weinig geld uitgeeft. Hij brengt rogge van zijn land bij den bakker, die tegen eenig arbeidsloon hem daarvoor brood levert. Als het slachtmaand is, voorziet zijn eigen vee hem van spek en vleesch. Voor melk en boter heeft hij natuurlijk geene uitgaven te doen. Zelfs is de wol zijner schapen de grondstof van een deel zijner kleeding, en voorzien zijne bosschen of de wallen om zijne landerijen hem van het noodige brandhout.

‘Heur 'reis,’ zoo luidt dan ook het advies van een onzer vergaderden, ‘heur 'reis, volk, dat proat mien gien minse uut 't heufd: as de domeneer 'n vrouwe hef, is 't genog, en is hie 'n minse allienig, nou dan holt ie d'r van over.’

De nieuwigheidsman wilde antwoorden. Doch ‘stemmen moar!’ zei een ander, die zich sterk genoeg achtte om geene nederlaag te vreezen. Men stemde, en de meerderheid hield zich aan den ouden gang van zaken, ‘Zie zoo!’ zei met lachende zelfvoldoening een der overwinnaars, terwijl hij met zijne vingers een zegeroffel op de tafel trommelde.

Doch die vóórlacht zal niet nalachen. Men benoemde eene ‘kemissie van heurders.’ Op de rapporten door deze uitgebracht deed men een beroep: - het werd afgewezen; en een tweede, dat evenzoo afliep, terwijl de gekozenen niet onduidelijk te kennen gaven, dat de bezoldiging onvoldoende was. Daarom had men geen moed, om eene derde proef te nemen, on er zat niets anders op dan tot het verworpen voorstel van

vroeger de toevlucht te nemen. Men deed het echter ongaarne. ‘Joa dan moar!’ zei knorrig een der kerkeraadsleden, toen de zaak in omvraag werd gebracht. Een ander sprak met zichtbaar welbehagen in het vernuftige van zijn woord: ‘Ik *binne* d'r tegen, moar ik *stemme* d'rveur.’ Nu kon op zijne beurt de nieuwigheidszoeker niet nalaten, om triomfantelijk te zeggen: ‘Nou draeit 't dan toch op mien zeggen uut!’, waarop een der ouderlingen boos werd. Maar een gulhartige sprak opgeruimd: ‘Kom, Joapik, zet nou moar niet zoo'n zunig gezichte, wijluden hebben 't mit glaans verleuren.’

En nu men dan tot de ‘candedoaten’ wilde overgaan, behoefde men niet verlegen te zijn. Reeds had, om in elk geval tijdig er bij te zijn, een zoo groot getal zich aangemeld, dat men eerder in den rijkdom der keuze verward geraakte. Toen op eene vergadering al de brieven der aspiranten waren ter tafel gebracht, geviel het dat men het terstond eens was over een elftal uitverkorenen. Van dézen toch ‘hadde de burgemeister 'n groot woord 'edoan.’ Van génen had ‘mieneer Wolters uut de stad 'ezegd, dat hie dan miseroabel preken kos.’ Omtrent den een had ‘Mevrouw van den vrederechter jongens, jongens, zoo'n mooie brief 'eskreven.’ En van den ander had ‘de meister van Oostveene 'ezegd: “As ieluden die kriegen, nou dan verzeker 'k oe dat 'r de kiek af is.”’

Doch elf was geen rond getal. En ten aanzien van geen der overigen had men inlichting ontvangen. ‘Nou, dan stelle ik veur, om d'r zoo moar iene uut te griepen, en die 't dan is, die is 't,’ en de spreker lichtte zijne meening toe door op goed geluk een brief uit den hoop, die op de tafel lag, in de hand te nemen.

‘Wacht 'reis effen,’ sprak een ander kerkeraadslid, eveneens met een brief in de hand, ‘wacht 'reis, hier hebbe 'k 'r iene, die wat bezunder is. Kiek 'reis, ik wete niks van den man af, moar hij schrieft zoo kort, zoo zonder ommespul. D'aeren gebruken nog al wat mooie woorden, moar hij vroagt zoo moar vlakkeweg om 'n beurte. As ieluden 'r ook zoo over denken, dan is dit onze man.’ Men had er niet op tegen. Wel zei er een zeer verstandig, dat alles maar afhing van ‘de oorzaeke, woaruut de kortheid vortkwiem.’ Maar het betrof slechts de aanvulling van het twaalftal, en elk had er vrede mee.

Men kan nagaan, hoe in onze dorpswereld aller denken en spreken zich bezig hield met de jonge mannen, die weldra hunne gaven zouden ten toon spreiden.

‘Wat zeg ie d'r van, Jannes,’ vroeg een boer, die met zijn buurman in een bolderwagen van eene naburige botermarkt kwam, ‘wat zeg ie d'rvan? Mien dochte, zukke minsen moe'n toch mit vreeze d'r op ofgoan. 't Is toch altied iene van d' eerste reizen, da' ze op stoel komen.’

‘Wel neen-ik,’ zei buurman, zijn ‘ik’ op eene vreemde wijze in de zaak mengende, ‘wel neen-ik, zie hebben vrogger al veur de perfester 'epreekt.’

‘Jongens, wat zeg ie?’ sprak de eerste, terwijl hij verwonderd de pijp uit den mond nam en zijn nevenman aankeek. ‘Is dat zóó 't gebruuk, och, kom wat zeg ie!’

‘En ik hebbe wel 'heurd,’ vervolgde Jannes, door die verbazing aangevuurd, ‘ik hebbe wel 'heurd, dat doar de heele akkademie an te passe komp. Van zoo'n preke mag iederiene zeggen wat hie wil, en is 't al te wied mis, dan zeggen ze moar kortof: moatien (maatje), dat mag ie nog 'reis overdoen.’

‘Wel, wel, wat heure 'k doar toch nije van op. Zie verstoan doar gien gekheid an zoo'n schoele, da' begriepe 'k 'r uut.’

‘Gekheid? nou' dan moe' je 'reis heuren, hoe 't mit de jonge heeren goat, die veur dokter stedeeren. As ze veur 't eerst in de snijkaemer komen, willen ze wel 'reis flauw vallen....’

‘Dat doet mien gien nije,’ betuigde met hartelijk hoofdknikken Jannes' buurman.

‘Goed, moar wat doen ze dan? Zie brengen 'm uut de kaemer, holden 'm wat azien onder de neuze, en dan weêr noa binnen, vort er mit!’

‘Nou moar, as 't 'r zoo toegoat, dan is 't ook wel te begriepen, da' zukke jonge domeneers niet verveerd stoan, as ze veur 'n gemiente op stoel komen. Zie hebben dan almeer achter de ploeg 'eloopen, watte?’

Weldra was de groote wedstrijd in vollen gang. Door statelijke brieven uitgenoodigd, lieten elken zondag twee proponenten zich hooren. Na afloop van elke godsdienstoefening werd hij, die zijne beurt vervuld had, bij den onderwijzer op een kopje koffie of thee genoodigd, opdat de kerkeraadsleden in de gelegenheid zouden zijn, ook door persoonlijke kennismaking zich licht te verschaffen.

En de uitslag van het onderzoek?

N°. 1, een forsch man met een paar ferme bakkebaarden, beval zich volgens het algemeene oordeel aan ‘deur dat hie zoo deftig van wezen was, op 't ooge 'n petente domineer.’ Doch men deed eene verrassende ontdekking. Vóór zijn optreden kwam hij bij den onderwijzer, tevens organist, waar hij een paar gemeenteleden aantrof. En nu zag men, hoe ‘butengewoon zenigachtig’ hij was. De man ‘hadde zoo'n ongestoadigheid bij 'm, dat hie niet kos blieven zitten, en 't was krek of hie niet heurde, wat 'r 'eproat wordde.’ En in de kerk ook was het duidelijk te zien. Hij zag doodelijk bleek en sprak zoo snel, dat ‘fij, fij, 't heufd er oe van soesde.’ Men onderhield zich dan ook wel met hem bij den onderwijzer, men was vriendelijk en had medelijden met hem, maar dit belette niet, dat 's mans lot beslist was. - Dienzelfden dag stond een oud man met een stok in de hand voor zijn huis. Een bekende trad op hem toe en vroeg hem: ‘Nou, wat zeg ie van 'm?’

‘Wat ikke van 'm zegge? As doar zien naeme stoat - sprak hij kortaf, naar den grond wijzende tusschen hem en den vrager - “as doar zien naeme stoat, doe ikke d'r zóó mit!” En hij trok met zijn stok een streep in het zand.

Van n°. 2 zeide men, dat hij “'n doanig vlugge kerel” was. De woorden rolden hem uit den mond; en “'t goeng alles zoo moar uut 't heufd.” Ook in den omgang beviel hij zeer. Zijne gevatheid was van dien aard, dat men, met hem sprekende, moest “oppassen.” Daarbij was hij zoo grappig en deed zooveel kluchtige verhalen van ontmoetingen, die hij op zijne reizen naar andere gemeenten had gehad, dat alle deftigheid uit het gezelschap week en sommigen uit den raad de tranen over de wangen liepen. Dit nu vond men wel aardig, maar de slotsom was toch: “de man is te drok!” - Als een boer van iemand zegt, dat hij een “bedaerd minse” is, bedoelt hij daarmede eene sterke lofspraak. En nu is het wel mogelijk, dat onze tweede aspirant wat al te zeer zijn luim botvierde. Maar toch verdient hij medelijden; omdat zijn jeugd en levenslust, met den bekrompen maatstaf der dorpsbedaardheid gemeten, verwerpelijk werden geacht.

Wat n°. 3 betreft, hij wekte ieders sympathie. Hij was, 'minnig van persoon, moar de goedigheid kiekt 'm de oogen uut. Dat mannegien is nou alles broafheid en eerlijkheid, wat 'r an is. Zoo ienvoudig en zoo vlak, ik geleuve hij holdt de heele wereld veur broaf!’ En toch bestond ook hier een overwegend bezwaar. Dit bleek toen een der kerkeraadsleden te-

huiskwam en tot zijne huisgenooten sprak: ‘Heur 'reis, volk, 'n best ventien, deur en deur, moar als te goed geleuvig. Onze gemiente is groot en 'r is allerhaande slag van minsen. En doarveur is hie te goed van vertrouwen, de luden zullen 'm te glad en te gaauw wezen.’ Zoo luidde zijn oordeel, dat weldra het eenparig gevoelen werd.

En nu n°. 4! Ook hij werd afgekeurd, doch waarom? Men zou *nu* zeggen: om zijne richting. Maar onze boeren drukten dat toen zoo niet uit. Wellicht heeft een enkele onzer lezers reeds ongeduldig gevraagd, van wat kleur de uitverkorene moest zijn. Doch het is zeker, dat men met die vraag onze boeren zeer in verlegenheid zou gebracht hebben. Zij konden wel bij benadering de richting aanduiden, maar haar ook slechts eenigszins scherp afbakenen niet. En die er hen om veroordeelt is er ons niets te liever om.

Men had ten slotte slechts één bepaald kenteeken, en dit noemden ze, toen ze op n°. 4 aanmerkten, ‘dat hie 't te drok hadde over de verdoemenisse - en zoo, - en dat zien meniere van preken niks niet opgeruumd was.’ En de opzieners voegden er bij: “'t Haegt de gemiente niet, doar ku' je van op an, de geest van de minsen is meer an 't liberoale toe.’

Toen later een uit de twaalf aspiranten de pastorie had betrokken, en ook hij bleek ‘an 't liberoale toe te wezen’, bemerkte hij tot zijne verrassing, dat niet weinigen gunstig gestemd waren jegens zijne zienswijze, en een ingezetene van ons dorp legde hem dit volgenderwijs uit: ‘Hier is noa minsengeheugen gien domeneer 'ewest, die an 't uterste van de letter hong. Veur oe was 'r iene, die'n ieselijk zachte opvattinge had, en nóg vrogger hadden we hier joarenlaank d'olde domeneer Wentink: Nou, hoe die d'r over dochte, da' kan 'k oe loaten heuren. 't Is meer as dartig joaren 'eleden, dat mien vaeder mit nog aeren in de pasterije op besiet (visite) was. 't Was op 'n Zundag noademiddag. En toe zeg mien vaeder, 'n broaf verlicht man veur zien tied: “Domeneer, zeg hie, 'k wol oe wat vroagen.” Nou was d'olde heer 'n vroolijk man. “Kom d'r maar meê voor den dag, Lubbert!” zeg hie. “Nou, zeg mien vaeder, 't is mien niet meug'lijk om te geleuven, dat de slange in 't Paredies, of de ezelinne van Bileam 'espreuken hef, en zol dat nou zunde wezen?” En zoo maar in 't volle gezelskop zeg d'olde Wentink: “Wel, Lubbert, zeg hie, ik hoop dat je nooit grooter zonde zult doen.” Nou, kiek 'reis,

zoo eindigde de verhaler, kiek 'reis, as zóó 't fundement was, dan ku'je noagoan hoe 't huus is.'

De lezer zal het ons ten goede houden, misschien er zelfs dankbaar voor zijn, dat wij hen die op n°. 4 volgden, stilletjes hunne gaven laten ten toon spreiden en koffiedrinken in het kostershuis. Slechts dit zij vermeld, dat anderen meer genade vonden in de oogen onzer dorpsbewoners dan de allereersten, en dat ten slotte de liefde der kerkeraadsleden verdeeld was tusschen een viertal hunner, welke uitverkorenen men verzocht om zich ten behoeve der definitieve keuze nogmaals te doen hooren.

Intusschen heerschte allerwege eene geduchte spanning. 's Zondag gebeurde het, dat een der achtbare hoofden in het 'deuphuusien' zich omkeerde, de talrijke scharc overzag en tot een der ambtgenooten zeide: 'miseroabel veule minsen, niet?,' waarop de ander ook eens de kudde opnam en in verbazing betuigde: 'joa, 't is 'n schrik!' 's Zondag-avonds kwam men in alle buurtschappen bijeen, om elkander zijne opmerkingen mede te deelen. 'Zien stemme, zien wezen, (voorkomen), zien redevoeringe, zien uutsproake; of hie 't uut 't boekien of dat hie 't uut 't heufd dede,' alles kwam ter sprake. En ieder achtte zich gelukkig, die voor een oogenblik zich gewichtig kon maken in zijn' kring, door ten aanzien der beoordeelde personen en hun werk iets in het midden te brengen, dat de aandacht trok.

Van sommige der sprekers had men met afkeuring opgemerkt dat zij de *n* aan het slot van een woord niet uitspraken. De Overijsselaars, die zelven deze letter sterk doen hooren, ergerden zich, en terecht, aan de hebbelijkheid van enkelen om te zeggen: dade, woorde, enz.

Men verwonderde zich zeer, toen een der heeren verzuimde om de inzameling voor de armen te doen plaats hebben. 'Moeder,' zeiden zelfs aankomende jongens, toen zij tehuiskwamen, 'moeder, hij vergat de buûl!' De verwondering naderde echter de grenzen der verontwaardiging, toen een ander bij het uitspreken van het Onze-Vader eene der beden oversloeg. Sommigen achtten de zaak geene aandacht waardig, maar anderen zagen er iets bedenkelijks in, en er waren ouders, die min of meer driftig zeiden: 'Da's joa toch te arg; onze kiender zeggen 't Onze-Vaeder zonder mankeeren op.'

Ook was er eens op een namiddag een oogenblik van groote zenuwachtigheid. Een der heeren had de eerste helft van zijne rede uitgesproken, en stond, toen het gezang der gemeente ein-

digde, gereed om het vervolg te doen hooren. Het orgel zweeg, een aantal hoeden werden opgezet, enkele aanwezigen gingen staan, anderen namen zittende eene aandachtige houding aan - en alles wachtte. Blijkbaar wilde de spreker beginnen, maar - hij keek eerst naar boven, toen naar beneden, kuchte, dronk eens, zette zich op nieuw in postuur, maar ja wel! hij moest met een verschoten gelaatskleur - en men kon wel een speld hooren vallen! - zijn handschrift uit den zak halen, het openen en inzien, eer hij kon voortgaan. ‘Ik wordde d'r zóó verlegen mit, dat mien 't harte van ontsteltenisse sloeg,’ zei later menigeen, vooral onder de hoorderessen. Ook over dit ongeval werd verschillend gesproken. De grappenmakers legden 't aldus uit: ‘hij wol 't ook uut 't heufd doen, moar hij kos niet.’ De bedaarde lieden echter vergoêlijkten, dat het den beste gebeuren kon ‘van de text te raeken.’ Het stond alleen wat kinderachtig, zeiden ze, om zoo ‘in 't boekien te kieken.’

De zaak naderde hare beslissing en de spanning nam toe. Had men tot nu toe met de meeste onpartijdigheid de twaalf sollicitanten één voor één zien komen en gaan, nu de aandacht tot een viertal beperkt werd, vormden zich partijen, die elk haren candidaat voorstonden. Bovendien werd er nu invloed van buiten aangewend. Met name begon ‘de stad 'm 'r mit te bemeuien.’

Ten gunste van den een werd aangevoerd, dat hij ‘verkeeringe’ had en zijne aanstaande vrouw in het bezit was van nog al eenig fortuin. Ten voordeele van den ander, dat hij van eene deftige familie was: ‘van older tot older allegelieke domeneers, zeg mieneer Gloasius.’ Van dezen vreesde men, dat hij niet recht gezond was: beide reizen toch had hij 'n klein glassien aptekersgoed’ bij zich gehad; terwijl tegen genen werd aangevoerd, dat hij ‘gien vrouwe op zicht had.’ ‘Kom an’, zei de stad, ‘kom an, nou zu' je de slacht hebben, of ie hebben proaters, of willen nóa de karke 'reis koffiedrinken in de pasterije, en dan gien domeneersjufvrouw, da's joa niks niet oarig.’ Doch wat de stad betreft, haar ijver bleek te groot te zijn en tot verzet te prikkelen. Toen later de door de stedelingen vooral voorgestane candidaat niet werd gekozen, zeiden de wijsgeeren van onze gemeente: ‘De stad hef zien eigen glaezen inegooid.’

Intusschen traden de jonge strijders nogmaals in het krijt.

Alsof het toeval het zoo wilde, trokken ook nu weder de twee die het eerst verschenen, het minst de aandacht. Voorzichtigheidshalve verklaarde men wel, na er het meest mogelijke van gezegd te hebben, dat men er nog niets van zeggen wilde. Vooral die van den kerkeraad verborgen zich, als hun gevoelen gevraagd werd, achter een ondoorgrondelijk gelaat en een diep geheimzinnig: ‘As 't tied is, za 'k spreken.’ Maar algemeen begreep men, dat de kansen dier beide slecht stonden.

Nu werd de derde verwacht. Hij kwam, doch - men merkte het aanstonds op - zijn hoed was nu omwouden met het teeken van diepen rouw. Het was nog geene veertien dagen geleden, sinds hij zijn' vader ter laatste rustplaats had gebracht. Deze omstandigheid wekte terstond belangstelling en sympathie. En toen hij nu des daags na zijne aankomst optrad, en - het was op een heerlijken Decembermorgen - sprak over vergankelijkheid, was dit zoo goed in overeenstemming met zijne omstandigheden en den tijd des jaars, en zoo zeer ook naar het hart van het landelijk gehoor, dat men algemeen goedkeurend elkander toeknikte bij het naar huis gaan.

‘Natuurlijk,’ zegt misschien deze of gene onzer lezers, ‘natuurlijk, als men den boeren behagen wil, kan men niet beter doen dan met dood en eeuwigheid hunne verbeelding verschrikken.’ Den lezer echter, die dit ruwe oordeelt velt, stellen wij ons tot zijne verontschuldiging liefst voor als jong en onervaren. Wordt hij ouder en maakt hij ernstiger kennis met het leven, zoo zal hij zijn uitval terugnemen. Hij zal leeren inzien, dat Vergankelijkheid eene groote, eene ontzettend groote rol speelt in onze lotgevallen en dat zij niet het minst er toe bijdraagt om bij het toenemen onzer jaren aan schier al onze herinneringen een tint van diepen, weemoedigen ernst te geven. En de tijd zal komen, waarin hij er zich niet meer over verwondert, dat de menschen gaarne vernemen: Er is wat de tijd u ontrooft, er is ook, wat niets u ontnemen kan.

‘Hij wordt 't’, zei nu op stelligen toon de een.

‘Wisse wordt hie 't’, viel de ander met nadruk bij.

‘D'aere kan gerust mit zien botter van de maark blieven,’ meende een derde.

Maar de laatste loodjes wegen het zwaarste. De volgende Zondag kwam, en daarmede het slottooneel van den grooten wedstrijd. De belangstellende menigte was ook nu weder uiterst talrijk. En ofschoon velen zich met eene onaangenaam kleine

zitplaats moesten behelpen, andere aanhoudend stonden en slechts door de vriendelijkheid van een zittenden vriend of kennis een oogenblik genoten van een warm plekje op eene bank, heerschte in het kerkgebouw de diepste stilte. Het was duidelijk, dat het gehoorde aller aandacht innig boeide. En aan het einde der godsdienstoefening barstte eene algemeene verbazing in woorden los.

‘Volk, volk! wat hef dat mannegien de woorden tot zien wille,’ zei er een lachend en hoofdschuddend van genoegen.

‘'n Kwoa' kerel, da' zegge 'k oe!’ antwoordde een tweede met den meesten nadruk.

Een boer, die met zijn vrouw naar huis liep, hield zijne wederhelft een oogenblik staande en vroeg met een raadselvol gelaat:

‘Begriep ie wel, Femmegien, wat de darde van de morgen edoan hef?’

‘De darde?’ vroeg verwonderd de boerin, ‘wat mien ie doarmit?’

‘De darde hef 't van de morgen verspeuld!’ zei hij op een toon, die geen twijfel gedoogde, en het echtpaar ging verder.

‘Nou buur,’ vroeg iemand die een in gepeins voortgaanden man inhaalde, ‘nou buur, stoan ie nou nóg zoo vast in de schoenen as de veurige weke?’

‘Proat 'r niet van,’ Garriet, was het antwoord. ‘Proat er niet van. Ik binne bliede, da 'k niet iene van de karkeroad binne - fij, fij! - want de veurige weke zol 'k 'ezegd hebben: dit is mien man! - en nou bolde 'k 't weêr mit die van van daege, fij toch!’ En de man kreeg het blijkbaar warm en benauwd bij de gedachte aan de moeilijkheid der keuze.

Doch wij willen nu bij deze laatste gelegenheid eens als ongenoodigde gasten mede op de koffie gaan ten huize van den onderwijzer. De visite was ditmaal buitengewoon groot. Immers men had, opdat ook zij hunne meening eens zouden zeggen, een tweetal kerkvoogden er bij gevoegd. Men zat in een breeden kring om de kachel, en de vrouw des huizes beheerde in het midden van het vertrek eene groote koffiekan, die onvermoeid de ledige kopjes telkens weer vulde. De kamer was vol van tabaksrook en het gerucht der verschillende stemmen.

De candidaat was met drie of vier der aanwezigen, die het dichtst bij hem zaten, in gesprek. Een dezer plaagde den ander en zeide, dat hij nog wel eens placht te slapen onder de godsdienstoefening, maar dat hij zich in de laatste weken zeer goed had gehouden.

‘Joa, mieneer,’ wendde een ander zich schertsend tot onzen proponent. ‘ie meugen 'm de lesse wel 'reis lezen, want in 't deuphuusien te zitten en dan zoo'n sloapert te wezen, da's 'n skaande.’

‘Nu,’ antwoordde de toegesprokene lachend, ‘stel mij dan maar in de gelegenheid dit later te doen. Maar dan moet gij mij waarschuwen, als hij geslapen heeft, want ik zie te slecht, om het op te merken.’

Dit laatste gezegde werd, ten gevolge van het gedruisch in de kamer, slechts half door de anderen verstaan. Het was dus ook, naar het scheen, bestemd om onopgemerkt voorbij te gaan. Het gesprek werd voortgezet, en onze jonge man had het weldra over gansch andere zaken. Doch ziet, schuins tegenover hem zat een bejaarde boer met eene lange pijp in den mond en den hoogen hoed op het hoofd. Hij scheen sinds geruimen tijd den proponent tot voorwerp van eene nauwlettende studie gemaakt te hebben. Zich niet in het gesprek mengende, luisterde hij aandachtig naar hetgeen er vooral door dezen gezegd werd. En ofschoon ook hij die woorden van zoo even niet ten volle verstaan had, waren zij hem toch opgevallen. En hij greep spoedig een oogenblik van stilte aan om op argeloozen toon te vragen:

‘Moar, mieneer, wat heb ie doar straks 'ezegd van oe gezichte? Deur al de proat hebbe 'k 't niet verstoan.’

En het antwoord, terstond met de grootste gulheid gegeven, luidde: ‘O, ik heb gezegd, dat ik bijziende ben. Ja, dat ben ik zelfs vrij erg. Er zou alles in de kerk kunnen gebeuren, zonder dat ik het bemerkte, zóó slecht zie ik.’

Geene Jobstijding had het gezelschap stiller kunnen maken, dan deze bekentenis deed. Het was een pijnlijk oogenblik. Men keek verrast elkander aan, en om geen aanstoot te geven even spoedig weder van elkaar af. De een kuchte, de ander bracht er uit: ‘Jongens, wat zeg ie?’ Een derde: ‘Wel, wel, da's toch broaf lastig.’ De ongelukkige zelf trachtte door er mede te schertsen, de zaak als eene kleinigheid te behandelen. ‘Och’, zei hij met een glimlach, ‘'t is soms wel eens goed, dat men alles maar zoo scherp niet ziet.’ Maar het bleek eene onmogelijkheid voor het gezelschap, om zich aan den indruk der mededeeling te onttrekken. Het luidruchtig gesprek was eensklaps op het droge geloopen, en men kon het niet meer vlot krijgen.

De huisvrouw van den onderwijzer was zelfs niet bij machte

om op haar post en der koffiekan getrouw te blijven. Zoolang zij nog in het vertrek was, wist zij zich gelukkig te beteugelen. Met gemaakte onverschilligheid stond ze langzaam op en schijnbaar bedaard verliet zij de kamer. Maar niet zoodra had zij de deur achter zich gesloten, of zij snelde den gang door naar de keuken, waar hare dochter was. En met van zenuwachtigheid omhoog geheven handen kwam zij hier binnen en riep uit: ‘Groote goedheid, wat hef de man 'm doar verproat!’

Binnen werd weldra het sein gegeven tot vertrek. Aan de deur der onderwijzerswoning gaf men elkander de hand. ‘Nou 't beste en wèl thuus! Smaekeljke middag!’ Van den proponent, die nog dienzelfden dag de terugreis wilde aannemen, nam men mede hier afscheid. En de oude man met den hoogen hoed op kon niet nalaten, hem wat forscher nog dan anders de hand te drukken, en met iets als medelijden in zijne stem te zeggen: ‘Mieneer, gezondheid en 'n goê reize, en ik hope, da' je gelukkig meugen wesen!’

Het slechte nieuws ging dien dag van mond tot mond, en menigeen schudde het hoofd, alsof hij voor den bijzienden proponent het ergste vreesde.

Door eene zelfde behoefte aan overweging en beraad gedreven, kwamen 's avonds bij een der kerkeraadsleden al zijne ambtgenooten op één na te zamen. Zoodra men gezeten was, stelden een paar der aanwezigen voor, het ontbrekende lid te laten roepen. Dit geschiedde. En nu was het kluchtig om op te merken, dat er inmiddels geen woord over de zaak in kwestie werd gesproken. Alsof ieder huiverig was om er van te beginnen, praatte men over koetjes en kalfjes, alsof er niets bijzonders aan de hand was. Weldra trad de laatste man binnen, ging zitten en stak zijne pijp aan. Algemeene stilte.

‘Bij oe an huus alles goed, Berend?’ vroeg de gastheer na eene poos den pasgekomene.

‘Mien vrouwe is miseroabel verkolden, aers is alles goed.’

Stilte op nieuw. De vrouw des huizes kón zich niet langer stilhouden en sprak nu op een opgewekten toon, alsof zij eenig onbeduidend nieuwtje ophaalde:

‘Spietig niet? van dien mieneer van der Oorde, da' zien gezichte zoo minnig is.’

‘Wisse is 't spietig,’ zei iemand met eene bescheiden zucht.

‘Spietig is 't,’ sprak nu een dappere met onnatuurlijke stemverheffing, waaraan men zijne strijdvaardigheid bemerkte, - ‘spietig is 't, da' sprek as 'n boek. Moar hef de man er schuld an? En kan hie doaromme gien fikse domeneer wezen?’

‘Kom, Kloas, hold ons nou niet veur onneuzel. Zol iene van ons willen zeggen, dat het de man zien schuld is?’

‘Nou, as de man om zien gezichte ofekeurd wordt, joa, dan liekt 't toch wel, dat .....’

‘Heur reis, volk,’ liet nu een jonge boer zich hooren, ‘loa' we de waegen op den weg zien te halden. 't Is moar de vroage, of 't gezichte den man ook in zien wark hinderen zal, joa ofte neen?’

Zie zoo, dat hielp. Terstond zei nu een der anderen flinkweg: ‘Nou a'je dan zóó willen, dan zeg ikke: Neen, we moe'n 'em niet hebben. 't Spiet mien om den man, en.....’

‘Joa, spieten! Moar doar moe'je nou moar van zwiegen. Ieder minse moet zien eigen kruus draegen, is 't woar of niet?’

‘En ik zegge dan, dat 't er niks toe doet, of hie 'n weinegien last hef van 't gezichte. Wat kan 't 'm letten in zien wark? Kan hie d'r niet omme stedeeren, niet omme preken of de minsen bezuken?’

‘Kom, mannen,’ sprak er een, die het geval eens grondig behandelen wilde, - ‘kom mannen, loa' we de zaeke reis nemen, zoo as 't is. Zoo wonderboarlyk as hier de huzen en de buurten verspreid liggen over uren goans, mit paeden over heidevelden en mit vonderties over gruppen en slooten - de man past hier niet. Even vaeke verdwaelt hie as dat hie terechte komp. En as hie reis van wied weg 's oavens in de donkerte noa huus goat, loopt 't nog op 'n ongeluk uut. En butendat, volk, 't is hier 'n groote gemiente; d'r komen vaeke veertig tot vieftig kiender in de vroagen, en dan holde ik er van dat de domeneer 't jonge goed allegelieke scharp zien kan. Da's mien gevulen.’

‘Glad mit oe iens, Joapik. De man is mien best, doarvan niet; zien preke, zien ommegaank, zien proat - alle gelieke meer as goed. Moar 't gezichte .....’ En hij voegde met opgeheven vinger en op kluchtig galmenden toon er bij: ‘Eéne dooje vliege doet de zalve des apothekers stinken, zegt Salemo.’

Nu nam voor een oogenblik de vroolijkheid de overhand, en allen barstten in lachen uit. Maar terstond kwam de ernst weer boven, toen er een boos zei:

‘Dus de zaeke is al uut. Kiek moar, 't is viere tegen twee, en ....’

‘'t Is ommers moar 'n proatien onder menaere (malkander),’ waagde een ander te zeggen.

‘Da's 'n proatien van óe,’ luidde 't vinnige antwoord. ‘Je twiefelen er krek zoo weinig van as ikke. 't Is uut, zegge 'k, 't is uut!’

‘Ik geleuve 't ook,’ stemde de gastheer zacht en benepen toe.

‘Nou, dan moe 'k oe zeggen, dat ieluden fikse kerels bint. Fikse kerels! Van de morgen uut de karke was hie de beste van de koppel, gien iene zoo goed. En nou is 't krek aersomme. Da's kienderwark, kienderwark is 't, da' zegge 'k oe in 't gezichte. Wat weêrlich, ieluden draeien as 'n weerhaene!’

‘En ie binnen kribbig as 'n kemphaene!’ zei de man, die er zooeven Salomo bij te pas bracht.

Maar de ander deed er het zwijgen toe. Reeds had hij met eenig geweld zijn stoel tegen het houten beschot geplaatst. ‘'k Goa vort, goa' je mit, Kloas?’ En zonder als naar gewoonte den kring rond te gaan en ieder de hand te reiken, stapten de twee leden der oppositie met een stug ‘Nachtsaemen!’ de deur uit.

Een paar dagen later bleek het in de beslissende vergadering, dat in weerwil van veel, dat er intusschen nog was gepraat, aan- en afgeraden, de stemming niet veranderd was. En weldra zat in de mooie kamer van de kosterie de bejaarde onderwijzer - gevolg gevende aan eene afspraak - neder, met de koperen bril op den neus, de pen in de hand, eenige velletjes schoon papier voor zich en den plechtigsten glimlach op het gelaat, die ooit eene hoog gewichtige bezigheid vergezelde. Voor het eerst van zijn leven schreef hij een telegram. Het meldde in den vorm van een brief aan N°. 3, dat hij het niet ‘verspeuld hadde.’

Tot nu toe heeft schrijver dezer regelen zichzelven buiten de zaak gehouden. Doch zal hij nu ook het slot dezer historie mededeelen, dan kan hij dit moeilijk langer doen. Immers hijzelf was de gelukkige N°. 3, die eindelijk zegevierde. En ook voor hem waren die dagen, en niet minder de daarop volgende, dagen van spanning; meer nog, heilige dagen.

Hij herinnert zich, alsof het gisteren gebeurd was, den schemeravond, waarop hij, het ouderlijk huis binnenkomende,

het telegram van ‘den meister’ vond, door vriendelijke handen gevouwen als een knoopbriefje van een of anderen bekende; hoe hij het een poos lang ongeopend in de hand hield, het eindelijk losmaakte en - van blijdschap juichte.

Hij herinnert zich, hoe hij, eer er zich voor goed te vestigen, nogmaals het dorp bezocht; eerstens om in eene rookvolle en deftige vergadering van kerkeraad en kerkvoogdij eenige schikkingen te treffen; vervolgens om, geholpen door een paar vriendelijke boerinnetjes, dochters van toekomstige buren, de maat te nemen van vensters en vloeren, en - hoe poëtisch al dit proza was.

Hij herinnert zich den dag, waarop hij zijn werk begon; den dag, die gezegend werd door moederlijke beden en de wenschen van bloedverwanten en vrienden, en die eindigde met eene talrijke en blijde bijeenkomst van boeren en boerinnen, die even hartelijk waren als ze gul aten en dronken; den dag waarop hij niet moede werd en niet eindigen kon van zich af te vragen: zal ik glimlachen of zuchten, nu eene taak zoo edel en zoo moeilijk aan zulke jeugdige krachten wordt toevertrouwd? Zal ik toegeven aan mijn gevoel van fierheid en moed, of aan de gedachten, dat ik minder, veel minder ben dan de eischen van mijn werk?... Dagen van spanning en heilige dagen!

Met fierheid wordt hier geen trots bedoeld. Tot het laatste trouwens - de lezer heeft uit den loop der zaak de overtuiging kunnen putten - bestond geene aanleiding. En zoo er aanleiding toe ware geweest, zij werd ruimschoots opgewogen door eene ontmoeting, die schrijver dezes in den beginne te beurt viel. Binnenkomende bij een praatlievend gemeentelid, hield deze over al het gebeurde de volgende nabetrachting.

‘Za'k oe nou 'reis zeggen, hoe 'k 't miene? Die liekpredikoasie op oe vaeder, doar was 'k dan daenig mit in schik, en van dien Zundag af bin ie mien man 'eweest. Moar om oe de woarheid te zeggen, is 't mien toch uut de gis 'eloopen. Toe die twaelf begosten te preken, toe docht mien zoo, en 'k hebbe 't ook 'ezegd, ik zegge: ‘Jongens, onze volk, let op: nou zal 'r iene by wesen, die al de aeren de boas is. En die zullen we dan allegelieke willen hebben. Zoo'n bovenste beste, mit 'n fikse stemme, 'n vlugge redeneeringe en 'n geleerd veurkomen. Moar doarin was 'k toch mis. Zoo'n iene was 'r niet onder.’

Cheribon.

P. HEERING.

Bibliographisch album.

Spâss an Ierscht. Liddercher an Gedichten fum M. Lentz. Dem Letzeburger Land zóerkant. - Letzebureg. Drock a Verlag fum V. Buck. 1873.

Èch hun och des Tèn gesongen,
An de Weltakord eràn:
Spâss an Iérscht an Héméchsweisen
Klénken aûs dem Hiêrz mer drân.

Luxemburg heeft in letterlijke beteekenis zijn volkszanger gevonden. In het kleine ‘Letzeburger Land’ hoort men tegenwoordig door het volk in zijn eigen dialect de liederen aanheffen, waarvan de melodieën voor een groot deel door den dichter zelf zijn landgenooten zijn voorgezongen. ‘*Spâss an Iérscht*’, Ernst en Luim, gelijk wij met omzetting van beide woorden zeggen, zoo luidt de titel van de verzameling liederen en gedichten, die onlangs volledig het licht heeft gezien, nadat er reeds velen met ingenomenheid ontvangen en van mond tot mond waren gegaan.

In een dubbel opzicht is deze bundel liederen en gedichten merkwaardig. De tijd is nog niet zoolang voorbij, dat men algemeen in het gevoelen der spraakkunstmakers berustte, die alleen de zoogenaamde beschaafde taal, de eigenlijke boekentaal (door hen vaak in een knellend keurslijf van strenge en willekeurige regels gesnoerd) de aandacht der wetenschap waardig achtte. Men sprak weleer van Plat-Duitsch, van Patois of iets dergelijks, dat als gemeen en onbeschaafd zooveel mogelijk moest verdrongen worden en plaats maken voor hetgeen men DE taal noemde, waarvan alle andere vormen slechts ontaarding en verbastering waren, die aan tucht noch regels gebonden, slechts hoe eer hoe beter moesten worden uitgeroeid, naar men meende. Alsof niet Dante, bijvoorbeeld, zijn *Commedia* in een taal geschreven heeft, die nog niet zoo heel lang vóór hem als een verworpen straat- en marktdialect beschouwd werd; alsof

niet het Nederlandsch van Vondel grootendeels uit den mond der Amsterdamsche burgers, aanzienlijk en gering, was opgevangen! Alsof bijgevolg niet iedere beschaafde schrijftaal indertijd evenzeer een bepaald dialect is geweest, dat in geen enkel opzicht de meerderheid bezat op de daarnaast staande dialecten! Dat alle verschijnselen op het gebied eener taal door de wetenschap verdienden waargenomen te worden, daaraan dacht men toen bijna niet. Werkelijk bestond er dus geen taalwetenschap vóór men den dialecten, - het zoogenaamd plat-*dit* of *dat*, een of ander *patois* - hun volle recht van bestaan had toegekend, vóór men in de kennis daarvan een gewichtigen tak van taalstudie en daarin een rijkdom van verrassende verschijnselen had opgemerkt, die aan de waarneming niet mochten ontsnappen, zoo er van grondige wetenschap sprake zou kunnen zijn. Vandaar het belang voor de wetenschap in de verschijning van een of ander idioticon gelegen; vandaar de dubbele beteekenis van dichtbundels en andere geschriften, die in een volksdialect geschreven zijn en, behalve een dikwijls eigenaardig kunstgenot, oneindig veel meer voor de taalstudie geven dan bijv. een vertaling van ‘de Verloren Zoon’ of zelfs van een heel bijbelboek, waarmeê men zich soms behelpt om eenig dialect te leeren kennen. Ook uit het oogpunt der wetenschap is dus bovengenoemde bundel een belangrijke bijdrage tot de kennis van een der Duitsche dialecten, waarom hij allen taalvorschers kan worden aanbevolen als een van de hulpmiddelen bij vergelijkende taalstudie. Het glossarium aan den dichtbundel toegevoegd, kan daarbij goede diensten doen, schoon het voor den gewonen lezer wel wat uitvoeriger had moeten zijn. Tal van woordvormen toch zijn op het eerste gezicht niet zoo gemakkelijk te herkennen, en zouden dus in de woordenlijst een plaatsje moeten hebben. Nog een andere opmerking knoopt zich hieraan vast. Het groote struikelblok voor hen, die in een bepaald dialect schrijven, dat zich in veel opzichten van de gewone schrijftaal onderscheidt of zelfs een afzonderlijke taal kan genoemd worden, ook al is het in zijn hoofdbestanddeelen en vormveranderingen tot een groep te brengen, die onder één algemeenen naam wordt aangeduid, - het groote struikelblok, zeg ik, is dat men alle mogelijke nuancen van klank door teekens wil aanduiden. Zulks doen wij in de gewone schrijftaal volstrekt niet. Onze zes-en-twintig letters van het alfabet moeten een veel grooter getal van klanken

voorstellen; slechts de gewoonte doet ons onder het lezen bijvoorbeeld *bot* van *pot, dol* van *tol* onderscheiden, wat het verschil van klank betreft. Daar nu een dialect, dat nog geen gewone schrijftaal geworden is, het conventioneele mist, wat anders aan iedere letterkundige taal eigen is; daar men bovendien voor hen, die het dialect niet kennen en niet spreken, toch gaarne ieder verschil van klank aanschouwelijk wil voorstellen, zoo stuit men op een bezwaar, dat schier onoverkomelijk is. Men neemt dan meestal de uitspraak der letterteekens van de eene of andere bekende schrijftaal tot grondslag, en tracht dan verder door hulpmiddelen, waartoe men den lezer vooraf den sleutel moet geven, alle nuancen van de gebruikelijke klanken aan te duiden. Ook de dichter van bovengenoemden bundel geeft zulk een sleutel op de door hem gebezigde hulpmiddelen. Men vraagt echter daarbij onwillekeurig, of hij wellicht niet wat al te nauwgezet is geweest, of hij niet hier en daar door een eenvoudiger middel een letterklank had kunnen voorstellen, daar hij een aantal teekens bezigt, die aan enkele woorden een zonderling voorkomen geven. Zoo plaatst hij dikwijls onder en boven enkele consonanten dwarsstreepjes, al naar de wijziging, die een letter in de uitspraak ondergaat. Doch genoeg hiervan.

Mijn doel is thans voornamelijk op den inhoud van den bundel te wijzen. Wat is het toch, dat een dichtwerk in eenig dialect geschreven, dikwerf zooveel aantrekkelijks geeft? Gelijk ook bij dezen bundel het geval is, moet men het voornamelijk zoeken in den eenvoud en de natuurlijkheid, in den gemoedelijken humor, gepaard aan een bijzondere mate van naïveteit. Gewoonlijk bevatten gedichten of prozastukken in een of ander dialect ook de schilderingen van toestanden, die ons betrekkelijk vreemd zijn en daardoor nieuw; zij zijn meestal ontleend aan die klasse, welke wij wel eens met den naam van HET volk aanduiden, en dan nog in het bijzonder uit een landstreek, wier bevolking zich door zeden en gewoonten eigenaardig en meestal zeer in het oog vallend onderscheidt. Somtijds zelfs brengen zij ons in de verbeelding naar een uithoek, die weinig bezocht wordt, waar wij van een samenleving getuigen zijn, die geheel van de ons bekende maatschappij verschilt. Vandaar de frischheid en oorspronkelijkheid, die meestal dergelijke gedichten en verhalen kenmerkt. De personen, wier denken en gevoelen zich daarin uit, bewegen zich in een beperkten kring en treden bijgevolg

op in al hun nuchterheid, met al hun vooroordeelen, met hun neuswijsheid en zonderlinge wijze van doen, doch tevens in al hun natuurlijke goedhartigheid en vaak onbedorven gemoedsaard. Hun invallen zijn beurtelings verrassend dom en verrassend gevat, ook wel eens oolijk ondeugend. De personen zijn geen vertegenwoordigers van standen in een zoogenaamd beschaafde maatschappij, die zich kenmerkt door gejaagde werkzaamheid, in een maatschappij bewogen door den hartstochtelijken strijd bij de vraagstukken van den dag en beroerd door driften of lijdende aan de kwalen, die zich afwisselend in het leven der menschheid voordoen; het zijn menschen, zooals men zegt, van zeer gewoon slag. Vandaar dat de dialect-lectuur, de volksletterkunde bij uitnemendheid, zich niet verheft tot het stout verhevene, zich niet in heroïsche en hoog dramatische kringen beweegt. Zij levert meestal wat men zou noemen genre-stukjes, waarin het zacht aandoenlijke, het eenvoudig treffende afwisselt met de schildering van komische toestanden, of gekleurd wordt door beminnelijken humor. Onwillekeurig denk ik hier aan de te weinig gewaardeerde geschriften van de beide Halbertsma's, den schoonen bundel '*Leed in Wille*' onder anderen, zonder nog van buitenlandsche schrijvers gewag te maken. Natuurlijk is hieruit niet af te leiden, dat ik het Friesch voor hetgeen men zoo gewoonlijk dialect noemt, wil aangezien hebben.

Een dichter nu, die in een of ander dialect optreedt, is meer dan eenig ander de woordvoerder van de volksklasse, de stem van dat deel des volks, dat hij met liefde heeft bestudeerd, in al zijn eigenaardigheden heeft waargenomen en waaronder hij van jongs af geleefd heeft. Ook hier is de taal gansch het volk zelf. Vandaar dat zijn gedichten, waarin hij de mond van het volk is, een geest ademen van eenvoud en kinderlijken zin, die ons goed doet, en waaraan wij ons, in oen andere omgeving geplaatst en aan een andere taal gewoon, dikwerf recht verkwikken. Zulke gedichten in de algemeene schrijftaal, in de boekentaal over te brengen, is hoogst moeielijk, bijna onmogelijk. Van alle vertalingen moet de zoodanige wel het meest onbevredigend zijn, wel het meest het oorspronkelijke onrecht aandoen. Ik kan mij eer het geval voorstellen, dat sommige dier gedichten, mits door een meesterhand overgebracht, in een vreemde taal niet alle karakter verliezen. Enkele gedichten van Burns bijvoorbeeld in onberispelijk Engelsch overge-

bracht, zouden al hun bekoorlijkheid missen, schoon ik mij verbeeld, dat ze in het Hollandsch of Hoogduitsch vertaald, een indruk kunnen teweegbrengen, die den indruk van het oorspronkelijke nabijkomt. De reden daarvan zal wel zijn, dat men in een vreemde taal gelijksoortige grepen en wendingen, - *equivalenten* wil ik ze eens noemen - van het oorspronkelijke kan treffen, terwijl de gewone schrijftaal, die nààst het dialect staat, meestal niets anders dan een deftig woord, een boeken-uitdrukking in de plaats kan stellen.

Uit dien eenvoud, dien onbedorven en kinderlijken zin, waar de volksdichter zich bij voorkeur in vermeit, is het ook te verklaren, dat hij zonder te ergeren veel meer kan zeggen dan een beschaafde boekentaal toelaat, dat bij onderwerpen durft kiezen, waarvan wij de wedergade zelden bij dichters en schrijvers in de gewone taal zullen vinden. Bekend zijn Burns' gedichten van dien aard, zooals zijn *Mountain Daisy*, zijn *To a Mouse on turning her up in her nest with the plough;* en zelfs een Engelsche dame zal zonder ergernis glimlachen bij zijn *Verses to a Louse, on seeing one on a lady's bonnet at church*, en bij tal van andere losse stukjes, waarvan de enkele titel soms een bedenkelijk gezicht zou doen zetten. Ook bij onzen Luxemburgschen volksdichter vindt men dergelijke uitingen van een ‘schalksche muze’. Onder de schoonste en aardigste voorbeelden daarvan noem ik slechts: *‘Aan een Mug die zich op het mondje van een slapend kind had gezet;’ ‘De stoute bengel aan zijn pias;’ ‘Verzuchting van een eindje cigaar;’ ‘Een meisje bij de kooi aan het stadhuis;’* enz. Ik ben er zeker van, dat ieder ze om de naïveteit en geestigen toon roemen zal.

Niet minder opmerkelijk is het sterke nationaliteitsgevoel, dat zich in zulk soort van poëzie lucht geeft. Ook hierbij denkt men onwillekeurig aan Burns en zijn patriottische liederen en ontboezemingen. De Luxemburgsche dichter geeft niet minder blijk van innige liefde tot zijn vaderland, gelijk in zoo menig lied en zoo menige strofe merkbaar is. Daaronder vinden wij een eigenaardig voorbeeld van de wijze, waarop het echte volkslied, de ware *national hymn* ontstaat. ‘Het echte,’ zeg ik; niet datgene wat als antwoord op een prijsvraag wordt ingezonden en het volk door zijn schoolmeesters en overheden geleerd wordt, maar het lied dat het volk bij de eene of andere gelegenheid opvangt, dat het aangrijpt om het niet weder los te laten en zich toeëigent als zijn zang bij

uitnemendheid. Toen de Luxemburgsche spoorweg geopend werd, zong de dichter op eigen melodie zijn volk een lied toe, waarvan sedert enkele strofen, vooral om het refrein, geliefd bleven en bij iedere feestelijke gelegenheid gezongen worden. Het volk heeft ze tot een nationaal lied gestempeld, bekend onder den veelbeteekenenden naam van *De Feierwon*, de Locomotief. Toen in 1867 het staatkundig gehaspel, dat de couranten de Luxemburgsche kwestie noemden, alles in het kleine land in rep en roer bracht en er van Frankrijks kant al het mogelijke gedaan werd om vooral het meer aanzienlijke deel der bevolking tot zijn voordeel te stemmen, toen klonken als uit één mond onder burgers en boerenstand de tonen van *de Feierwon*, en de geestdrift, die zij opwekten, was onbeschrijfelijk. Dat lied, zoo zegt iedere Luxemburger thans, dat lied heeft ons gered. Wij halen er een drietal strofen van aan.

Mir hale fèst un onser Scholl,
Fu lèft fir d' Land sin d' Hierzer foll;
Wa mir och kèng Millionen zielen,
Dir get ons uôchter d' Welt ze wielen,
Mir rufen all aûs èngem Monn:
Kê bèssert Land beschéngt jo d' Sonn!

Komt hier aus Frankreich, Belgie, Preisen,
Mir wellen iech ons Hémécht weisen:
Frot dir no alle Seiten hin,
Wè mir e-so ze-fri-de sin.

An d' Folk a mèngem Héméchsland
Huôt gènt all Mensch d' Hierz op der Hand;
Sèng Freiheit det em d' Ae blenken,
An d' Trei de det sèng Wirder klenken;
Seng Sproch mat hire friemen Tèn,
D' Gemitlechkèt dè mécht se schèn.
Kommt hier, etc.

An huôt dîr dan de Wiert erkant
Fum klènge Letzeburger Land,
An dir musst fort 'rem fun ons goen,
Da kennt dîr an der Hémécht soen:
'T as d' Grésst net grad, dè Gléck bedeit,
Wèll an dém Land si glécklécb Leit!

Kommt hier aus Frankreich, Belgie, Preisen,
Mir kennen iech ons Hémécht weisen;
Frot dîr no alle Seiten hin:
Mir welle bleiwe wat mer sin![1]

Die laatste regel: ‘Wij willen blijven wat wij zijn!’ is het wachtwoord van iederen Luxemburger, sedert de dichter het 't eerst uitsprak. Nog een ander geliefd volkslied heeft als laatste strofe:

O Dû do uowen, dem sèng Hand
Durch d' Welt d' Nationе lêd;
Behit Dû d' Letzeburger Land
Fum frieme Joch a Lêd!
Dû huos ons all als Kanner schon
Dé freie Gêscht jo gin,
Losz firu blénken d' Freiheitssonn,
Dè mir so lang gesin.[2]

Geen wonder dat na de gebeurtenissen van 1867 het volk zich met innige verknochtheid om het regeerend stamhuis schaarde, welks vertegenwoordiger het bovenal in Prins Hendrik ziet. Ook wijlen Prinses Hendrik genoot de liefde van het kleine Letzeburger volk in bijzondere mate en haar overlijden werd door allen oprechtelijk betreurd. De schoone gedichten in dezen bundel aan haar nagedachtenis gewijd, zijn werkelijk de weerklank van de gevoelens, die het hart des volks vervulden. De dichter die aan zulke gevoelens woorden gaf en immer zoo den echten volkstoon wist te treffen, is den Prins dan ook volstrekt geen onbekende. Het strekt den laatste gewis tot eer, dat hij den man weet te waardeeren, wiens woorden en liederen het volk verheffen en veredelen. De

1 Met de vertaling van de volgende woorden zal het oorspronkelijke geen zwarigheid meer overlaten. Met de cijfers worden de regels aangeduid. 1) *Mir*, Wij. *Scholl*, plekje gronds. 2) *Lèft*, Liefde. 3) *Wa*, ofschoon. *Zielen*, tellen. 4) *Uôchter*, onder, *parmi*. 5) *Monn*, mond. 8) *Hémecht*, geboorteland. 9) *Frot dir*, vraag. 11) *Mèngem*, mijn. 12) *Gent*, jegens, tegenover. 13) *Ae*, oogen. 15) *Friemen*, vreemden. *Tèn*, toon. 17) *Wiert*, waarde. 20) *Soen*, zeggen. 21) *Grèsst*, grootte. 22) *Wèll*, enz. Want in dit land (Lux.) zijn, enz. 24) *Iech*, u, *euch*.

2 1) *Uowen*, boven, *oben. Dem sèng*, wiens. 5) *Kanner*, kinderen. 6) *Gêscht*, geest. 7) *Firu*, voortaan, steeds.

bewijzen van persoonlijke genegenheid zijn den dichter meermalen gebleken, onder anderen ook in de benoeming tot ridder van de orde der Eikenkroon.

Als een staaltje van dien echten volkstoon halen wij nog een paar coupletten aan uit een lied van 1867.

D' Regéronk mécht ons spuorsam ons Geschèften,
E weise Prenz wacht em ons spét a frè;
Kèng Steier fresst dem Folek Muorg a Kreften,
Dreihonnert Man dat as ons ganz Armê.
Mir si glécklécH, mir si frei,
A mir wellen 't bleiwen,
Mir si glécklécH, mir si frei,
Klèng, ma rèng derbei!

Ons Politik as dè fu Millionen:
Hal was de huôs, huol net de Schiéd fir d' Sâch,
Well besser as, sêt d' Weishêt den Nationen,
D' Mesch an der Hand as wè èng Dauf um Dâch.
Mir si glécklécH, etc.[1]

En ten slotte nog enkele regels van ‘Mei Land’, een stem tot den vreemdeling.

‘Kuck, Friemen, op d' Kart an da fens du e Land,
'T stét Letzebur'g driwer geschriwen’;

zoo begint het gedichtje, waarin de heerlijkheden van het kleine land, - de schoone natuur, de meisjes, de volksfeesten en de volksdrank (een soort van most), bezongen worden. ‘Dohém’, zoo luidt het onder anderen:

Dohém do sin d' Meddercher trei ewè Gold,
A fresch ewè Rosen se bléen;
Ech hun an der Friemd och kèng Freiesch gewolt,
Am Héméchsland muss ech èng kréen.
Ech hun um Ierdbuodem, 'so weit as ech gin
Nach kèng eso artelech Kanner gesin.

1 2) *Frè*, vroeg. *Prenz* (Prins Hendrik). 3) *Kèng*, geen. 10) *De huós*, gij hebt. *Net*, niet. *Schied*, schaduw. 11) *Well*, want. *Sêt*, zegt. 12) *Mesch*, musch.

Ferstés du nun, Frieme, fir wat as ech oft
'So hem un dat Letzebur'g denken?
Dè Leit, dè lèf Kanner, dè Gréchen, dè Loft,
Du gléfs net wè ech do un henken:
Well 't kann um Ierdbuodem kèn Eckelche gin,
Wo ech 'we dohém eso gléckeléch sin![1]

Doch wij behoeven niet uitsluitend bij de vaderlandsche liederen stil te staan. Menig ander gedicht heeft een populariteit verworven, die benijdbaar is. Zoo is er een getiteld: *D' Wokanz as do!* ('t Is vacantie!) en opgedragen aan de jongens van het gymnasium; het heeft zich ook buiten de schoolwereld na zijn eerste verschijnen kunnen staande houden, zoodat het bijna geen burger van Luxemburg onbekend is. Waar met zoo weinig inspanning het oorspronkelijke te verstaan is, behoeven wij er geen flauwen weêrklank in een vertaling van te geven.

1.

‘Den Tedeum as gesongen
An ons Scholen hun en Ènn;
D' Freihêt rift ons, sangt dir Jongen
An nach èmol get iech d' Henn:
Vivat d' Fréd, d' Wokanz as do,
Eddé Bicherkrom a Plo!
D' Broscht de schlèt erem mè frei,
D' Benkeretschen as ferbei;
Eddé Zwank a Schreiwerei,
Mam Zilenz a Kwellerei!
Vivat d' Fred, d' Wokanz as do,
Eddé Bicherkrom a Plo!

2.

Op d' Professre loszt mer drenken,
De Pedèll erlabt ons dat,
An da fort wo d' Bierger blenken,
Fort dan aus der enker Stad!
Vivat d' Fred, etc.

1 1) *Meddercher*, meisjes. 3) *Freiesch*, liefste 6) *Kanner*, kinderen. 7) *Ferstés* verstaat. *Frieme*, vreemdeling. 9) *Leit*, lieden. *Lèf*, lieve. *Gréchen*, most, een volksdrank. 10) *Gléfs*, gelooft. *Henken*, hang.

3.
An d' Natur gi mir stodéren
Wat se léert iweral,
An op Blume'benken héren
Mir hirt Wurt am weide Sal.
Vivat d' Fred, etc.
4.
Loszt den Cesar d' Feind zerfetzen,
D' Gallier al no Noten ha'n,
Loszt den Cicero schè schwetzen,
An den Horaz Spasse ma'n.
Vivat d' Fred, etc.
5.
Grossen Homèr, Sengerkéser,
Henk deng Leier un de Nol:
De lang sengt, dé krit den Héser,
Du alt Haus do, rascht emol.
Vivat d' Fred, etc.[1]
6.
All dir Ixen, A'n a Béen,
Dir sit ons so lang wè Brét;
Rond'len a Figuren dréen,
Dat huôt ons genog gesét.
Vivat d' Fred, etc.
7.
Wifill Leit zu Pekeng wunnen,
Wat der Gukuk leît ons drun;
Mat Wandalen oder Hunnen
Hu mer och neischt mè ze dun.
Vivat d' Fred, etc.
8.
Wohier d' Elefante stamen,
Wat en Donnerwieder as,
Domit wart bis am Examen,
Haut kèng Fro wèll mir si las.
Vivat d' Fred, etc.
9.
Sin dè frèlèch Dég fergangen,
An dè wesche 'we de Wand,

Da get fresch 'rem u'gefangen:
D' Ro dè stierkt de Gescht an d' Hand.
Vivat d' Fred, etc.[1]

De groote verscheidenheid van liederen en gedichten ons in dezen bundel medegedeeld, is wel een bewijs van 's dichters vruchtbaarheid en den rijkdom zijner gave om het poëtische overal op te merken en in harmonie met het onderwerp weder te geven. De gebeurtenissen van den dag, zoo in zijn naaste omgeving als die, welke betrekking hebben op zijn vaderland en volk, het menschenleven gelijk het zich overal en in stad en land van het kleine Groot-Hertogdom aan zijn oog vertoont, het kinderleven met zijn lief en leed, de natuur in al haar liefelijkheid en schoone tooneelen, de dierenwereld met haar verschijnselen, dat alles wisselt af met de luimige invallen of ernstige ontboezemingen van den dichter. Ook het volksverhaal en de fabel vinden wij hier vertegenwoordigd; zelfs een enkele bekende fabel wordt met zooveel frischheid opnieuw in het eigenaardig dialect van den dichter vertolkt, dat zij onder de gelukkigste proeven kan geteld worden. Nog een enkel lied deelen wij hier mede als een proeve, hoe de dichter het volk laat denken en spreken.

Fir d' geld.
Gedanke fun èngem altflecker.

1.
Dat Geld, o dat Geld, dat ongléckelecht Geld,
Dat as den Tyran an de Gott fun der Welt.

1 De cijfers duiden de coupletten aan, waarin de volgende woorden voorkomen. 1) *Hun en Ènn*, hebben een einde. *Sangt dir*, zingt gij. *Get iech*, geeft elkaar. *Henn*, de handen. *Fred*, vreugde. *Eddé*, adieu. *Bicherkrom*, boekenkraam. *Plo*, plaag, kwelling, ernstige studie. *Erem mè*, wederom meer. *Mam*, met den. 2) *Da fort*, vanhier, weg. *Bierger*, bergen. *Enker*, enge. 3) *Gi mir*, gaan wij. *Héren*, hooren, luisteren. *Hirt Wurt*, enz., haar woorden in de wijde zaal, ruimte. 4) *No Noten ha'n*, spreekwoordelijke uitdrukking, er langs krijgen. *Schè*, mooi. 5) *Sengerkéser*, zangerkeizer. *Nol*, nagel, spijker. *Héser*, heeschheid. *Alt Haus*, spreekwoordelijk voor: oudje, oude heer. *Rascht emol*, rust eens. 6) *Ixen*, enz., toespeling op de Algebra. *Huôt*, heeft. *Gesét*, gezaagd, verveeld. 7) *Leit*, lieden. *Hu mer*, hebben wij. 8) *Domit wart*, wacht daarmeê. *Haut*, enz. Thans geen vragen meer, want wij zijn los, vrij. 9) *Dég*, dagen. *An de*, enz. En die vlieden als de wind. *Ro*, rust. *Gescht*, geest.

Ech aremer Deiwel, meng Tèsche sin eidel,
Et klenkt net en Deitche mé a mengem Beidel,
Ech schost're met Mé mir meng Suorgen ewech,
Au dach leien ech bis un d' Oren am *Pech*.
Dat Geld, etc.

2.

Fir d' Geld muss ech flecken âl Stiwlen, âl Schlappen,
Ech kommen zum Karle, ma selten zur Schappen;
Sin ech unne Geld, sin ech unne Kitt,
Dan huôt mei Gesicht net en Hoer Kredit.
Dat Geld, etc.

3.

Fir d' Geld gi fill Bicher a Lige geschriwen,
A muonchem seng Frechhèt mat Tente ferdriwen,
A d' Spetzbowereien dè kommen un d' Licht,
Dè muoncher fir d' Geld huôt am Stelle gesticht.
Dat Geld, etc.

4.

An d' Lèft dè huôt haut och e Sack an den Hènnen,
Nom Geld kukt dir si nemmen d' Aen hiwennen,
Si set: Huôs de Geld, komm da bas de mer lèf,
Du sefs nun e Schèlem, du sefs-nun en Dèf.
Dat Geld, etc.

5.

Do kuk d'n Afekot den am Hoffert spadzeert,
En huôt alt fir d' Geld all dè Kniffe stodeert,
An nemme fir d' Geld hien sech iergert a lèt,
Fir d' Geld hien dem Recht alt seng Niesche ferdret.
Dat Geld, etc.[1]

6.

Dè Domm si gescheit a gebild a geleert,
De Spetzbof 'we'n erleche Man get geért,
Dè Greislech si schén, dè Geboklech si richt,
Wan zweschen de Fangren de Su hinne licht.
Dat Geld, etc.

7.

Fir d' Geld huôt muonch Joffer geholl schon en Alen,
Den hir unne Geld net èng Gretz kont gefalen,
Eng al Suol um Schong as jo besser 'we kèng,
Et as 'so ferdresslech ze liewen elèng,
Dat Geld, etc.

8.
De Rentié fir d' Geld muss sech ploen an denken,
An durech èng Bankrut seng Burs sech oft krenken,
De Geizhals dè wacht, op der Kescht ugenelt,
En zielt an en zielt, op ken Zantim him félt.
Dat Geld, etc.
9.
Ech wess net, meng Dreppchen dè Welt mer net smachen,
Fir d' Geld huôt de Wirt fleicht a Spâss mer wolt machen, -
En huôt menger sex se mat Wasser gemescht,
A mech fir mei Geld, fir mei Kittchen erwescht.
Dat Geld, etc.
10.
En huôt jo net nedrech mech och ze bedréen,
Eng Konn ewe ech dè as net ze ferschméen;
Dach d' Geld dat huôt Sand em an d' Ae gestret,
Hie recht mir meng Dreppche mat Wasser a set:
So weit 'we d' Sonn schéngt dét sech Alles fir d' Geld,
Et as den Tyran an de Gott fun der Welt.[1]

Door de mededeeling in het oorspronkelijke is het den lezer tevens mogelijk geworden zich eenig begrip van het Luxemburgsch taaleigen te vormen, dat reeds meermalen door Duitsche geleerden tot een onderwerp van opzettelijk onderzoek is gekozen. Moge ook uit het oogpunt der wetenschap het werk van den dichter gewaardeerd worden.

Roermonde, Nov. 1873.

A.S. KOK.

1 De cijfers duiden de coupletten aan. *Altflecker*, schoenlapper. 1) *Mé*, moeite. *Pech*, pik, fig. ongeluk. 2) *Al Schlappen*, oude stoffen. *Ech kommen*, enz., ik kom tot een kwartpintje, maar kan mij zelden de weelde van een heele pint veroorloven. *Unne*, zonder. *Kitt*, duit. *Hoer*, haartje. 3) *Bicher a Lige*, boeken en leugens. *Tente*, inkt. *Am Stelle*, in stilte. 4) *Lèft*, liefde. *Hennen*, handen. *Nom*, naar het. *Nemmen*, slechts. *Aen*, oogen. *Bas de*, zijt gij. *Lèf*, lief. *Du sefs*, al zijt gij ook. 5) *Afekot*, advokaat. *Hoffert*, hoovaardij. *En*, hij. *Kniffe*, knepen, kunstgrepen. *Lèt*, liegt. *Seng Niesche ferdret*, het recht bij den neus genomen. 6) *Si*, zijn. *Greislech*, leelijken. *Su*, stuivers, *sous. Licht*, blinkt. 7) *Geholl en Alen*, een oude, een grijsaard gepakt. *Gretz*, zier. *Al Suol*, enz., oude zool aan den schoen. *Liewen elèng*, alleen te leven. 8) *Ploen*, plagen, kwellen. *Kescht*, kist. *Ugenelt*, vastgenageld. *En zielt*, hij telt. *Op ken*, of geen. *Zantim*, centime. 9) *Fleicht*, wellicht. *Menger sex*, uitroep zooveel als: verduiveld. *Erwescht*, bij den neus genomen. 10) *Konn*, klant. *Ae*, oogen, *Recht*, reikt. *Dreppche*, borreltje. *A set*, en zegt.

***Regeerings- en Volkszaak. De stem eens Roependen in de Woestijn? Amsterdam, C.M. van Gogh*, 1874.**

Ten einde, zoo mogelijk, bij te dragen tot eene ontkennende beantwoording van bovenstaande vraag, vestigen wij de aandacht op deze kleine brochure, waarin de belangen der kunst met warmte en oordeel worden bepleit, naar aanleiding ook van het voortreffelijke artikel van den Heer de Stuers in dit tijdschrift.

Het eigenlijke doel van den Schrijver is eene opwekking tot ondersteuning der pogingen van het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap. Ook wij wenschen aan dat Genootschap van ganscher harte den besten uitslag toe en hopen, dat het weldra in het bezit zal worden gesteld van de noodige fondsen voor den bouw van een Oudheidkundig Museum en voor de verrijking zijner thans reeds vrij belangrijke kunstschatten. De groote diensten, die het nu reeds aan de kunst en archaeologie in Nederland heeft bewezen, geven het aanspraak op den krachtigen bijstand van allen, wier maatschappelijke positie en vermogen hun de benijdenswaardige roeping opleggen, als bevorderaars van kunsten en wetenschappen op te treden.

Maar niet alleen de archaeologie en de producten onzer vroegere kunstindustrie hebben aanspraak op onze goede zorgen en onze bescherming; in gelijke mate verdienen onze oude schilderijen, etsen en gravuren in de algemeene belangstelling te deelen.

Het geldt voornamelijk hun behoud. Hun behoud in dubbelen zin. Men zorge, dat niet alle kunstwerken uit kwalijk geplaatste zuinigheid of winzucht langzamerhand ons vaderland verlaten, om hunne plaats te gaan innemen in buitenlandsche verzamelingen, en men verbinde aan het behoud dier schatten een oplettend toezicht op de goede conservatie en zoo noodig op het herstel der oude doeken en prenten.

Terecht wijst de Schr. op het treurige verschijnsel, dat zoovele meesterstukken, die vroeger een sieraad uitmaakten onzer kabinetten en familie-galerijen, naar den vreemde zijn verhuisd; dat zoo menige schilderij van historische beteekenis, zoo menig familieportret voor betrekkelijk geringen prijs aan het buitenland is verkocht. Hij trekt met verontwaardiging te velde tegen die kleingeestige en materialistische geldzucht, welke onze natie drijft om zich van voor-

werpen van kunst te ontdoen, ook zelfs al zijn aan die voorwerpen, behalve hunne aesthetische en historische waarde, nog familieherinneringen verbonden; - hij wijst op den bedroevenden uitslag van de meeste onzer kunstveilingen, op het gering aantal nieuwe verzamelaars, dat zich die kostbare gelegenheden ten nutte maakt om de kern te vormen van nieuwe, belangrijke kabinetten.

De klacht is volkomen gegrond, maar toch schijnt ons dat gemis aan eene jongere generatie van kunstminnaars, genegen en bij machte om de goede voortbrengselen onzer oude schilderschool voor ons land te behouden, niet geheel onverklaarbaar. Wij gelooven, dat, hoewel het algemeene peil van welvaart en gegoedheid bij ons misschien hooger staat dan in andere landen, toch het aantal en de omvang der *groote* fortuinen in Nederland geen gelijken tred heeft gehouden met die onzer naburen.

Het moge vreemd klinken, maar het is onze overtuiging, dat in dezen tijd niet alleen in Engeland en Amerika, in Parijs, Berlijn en Weenen, maar zelfs in Brussel, Frankfort, Keulen en Hamburg grootere fortuinen en in ruimeren getale worden aangetroffen dan in Nederland.

De kolossale vermogens, zoowel in het bankwezen, in ‘de haute finance’, als in mijnen, industrie en grondeigendommen in de laatste vijfentwintig jaren elders verdiend, vinden in ons land slechts enkele evenknieën. Het is hier de plaats niet, de oorzaken daarvan na te gaan. Voor een deel mag het worden toegeschreven aan een gelukkigen karaktertrek onzer natie, om zich met een bescheiden *aisance* tevreden te stellen. Laat ons hopen, dat de rijke suiker- en tabaksplanters van Java, bij hun terugkeer in het moederland, de kern mogen helpen vormen van een nieuw geslacht van vermogende kunstminnaars en stichters van voortreffelijke verzamelingen.

Wat ons in de brochure van den ongenoemden Schr. zeer heeft toegelachen, is zijn beroep, niet alleen op de *regeering*, maar op het *volk*. Het volk moet op krachtige wijze doen blijken van zijne belangstelling in de kunst en in het behoud onzer meesterwerken, en wanneer zijn stem luide weêrklinkt en zijne belangstelling zich in daden openbaart, dan kan en zal de regeering niet achterwege blijven met hare hulp.

Aan de regeering verblijft de taak der stichting van een waardig kunstmuseüm; het is een onafwijsbare eisch, die alleen door haar

kan worden vervuld, en welks vervulling reeds te lang op zich doet wachten.

Het is meer dan tijd, dat eindelijk de bouw van een flink en grootsch museüm van schilderijen en prenten in de hoofdstad ter hand genomen en eene keuze gedaan worde omtrent terrein en bouwplannen, opdat de vereischte sommen aan de wetgevende macht kunnen worden voorgedragen. Die zaak *mag* niet langer worden verschoven. De Minister van Binnenlandsche Zaken zal - wij zijn er van overtuigd - zelf inzien dat langer uitstel doodelijk zou worden.

Te vaster is onze overtuiging te dien opzichte, omdat de Heer Geertsema werkelijk hoog te waardeeren blijken heeft gegeven, dat het hem ernst is met de behartiging van de belangen der kunst. Met ingenomenheid is voorzeker het besluit van 8 Maart begroet, waarbij eene commissie van adviseurs wordt ingesteld, om, gevraagd of ongevraagd, aan de regeering advies uit te brengen omtrent de maatregelen, vereischt tot het behoud van gebouwen en voorwerpen, welke voor de vaderlandsche goschiedenis of kunst belangrijk zijn, zoodanige voorwerpen op te sporen en daarvan, voor zooverre zij aan openbare instellingen behooren, een inventaris op te maken en verder aan de regeering de noodige voorstellen te doen omtrent de historische en kunstverzamelingen van het rijk. Die adviseurs zijn tevens geroepen hun oordeel uit te brengen over de plannen tot oprichting of herstelling van gebouwen, geheel of gedeeltelijk ten koste van het rijk.

Wij zien in dit besluit de eerste schoone vrucht van de wenken van den Heer de Stuers en verwachten daarvan, bij eene onbekrompen toepassing en eene juiste keuze van personen, de heilzaamste gevolgen voor de monumenten onzer kunst en historie.

Omtrent de stichting van een Rijks-Museüm te Amsterdam is echter reeds voldoende geadviseerd. Eenstemmig is de noodzakelijkheid dier stichting door het geheele kunstlievende Nederland erkend en ernstig aangedrongen. Moge het uur der verwezenlijking thans gekomen zijn.

JOH. C.Z.

Jan van Venray (*Johannes Ceporinus*) *en de wording en vestiging der Hervormde gemeente te Zalt-bommel, door dr. J.G.R. Acquoy, predikant aldaar. 's Hertogenbosch, G.H. van der Schuyt*, 1873.

Een hervormingsgeschiedenis van Bommel te schrijven scheen wel een hopelooze taak: niemand onder onze vroegere schrijvers had er zich ooit aan gewaagd; het oude stadsarchief werd in 1831 geheel vernietigd; de kerkeraadsnotulen vóór 1620 ontbreken; nauwelijks was er in druk iets meer over te vinden, dan een paar losse aanteekeningen van Henricus Caesarius in zijn dankpreek voor het twaalfjarig bestand (1609) en enkele hier en daar verspreide bijzonderheden door G. van Hasselt te boek gesteld. Maar dit weinige schrikte den auteur niet af, wiens werk aan 't hoofd dezes vermeld staat. Berichtte Caesarius, dat de Hervormde gemeente van Bommel Joannes Ceporinus in 1573 als haren *eersten* predikant beriep, doch dat deze reeds in 1566 daar met ‘yver en hartelijke devocie’ het evangelie verkondigd had, - de schr. rustte niet, eer hij iets naders omtrent dit vroegere verblijf van Ceporinus te weten kwam. Hij begon zijn ontdekkingstocht door archiefstukken en oude bescheiden; hij spoorde de schatten na van het Brusselsche rechtspaleis; hij dook te Arnhem en te Nijmegen nieuwe bouwstoffen op; hij bemachtigde een deel der adversaria van Joannes Smetius: - welhaast kwam de Ceporinus van 1566 voor 't licht, al was het onder een anderen naam[1], maar toch licht herkenbaar, en - zóó zeer groeide de stof aan, dat over een onderwerp, vroeger nauwelijks rijk genoeg om drie bladzijden te vullen, een boek van meer dan driehonderd pagina's ontstond. Nieuw bewijs, hoe zorgvuldige, onvermoeide archiefstudie licht kan doen opgaan over gebeurtenissen en toestanden, die tot nog toe met een geheimzinnig duister bedekt waren, mits deze studie op de rechte wijze aangevat worde en de gave, om de eene ontdekking aan de andere vast te schakelen of hare onderlinge verwantschap te doen uitkomen, den arbeid vrucht-

1 Het huis of de landhoeve te Venray, waar Ceporinus geboren werd, droeg (gis ik) den naam van '*t hof;* hij heette daarom bij zijn dorpsgenooten *Jan van 't Hof*, d.i. in een gelatiniseerd Grieksch overgezet: Joannes Ceporinus. Maar in 1556 noemde hij zich, iets minder deftig, naar het dorp zijner afkomst, eenvoudig Jan van Venray.

baar make. Levert dit werk hiervan een overtuigend blijk, 't is ongetwijfeld voor den schr. de grootste voldoening, die de moeite aan zijn nasporingen besteed verre te boven gaat, en voor de lezers de krachtigste drang, om hulde te brengen aan zijn bekwaamheid en hem dank te zeggen voor den treffelijken dienst, aan de beoefening der vaderlandsche kerkgeschiedenis bewezen.

Er is echter aan zulke studiën een eigenaardig gevaar verbonden, dat slechts weinigen weten te ontwijken. Bij het raadplegen van archiefstukken doet zich veel en velerlei voor, dat aanvankelijk de belangstelling van den onderzoeker levendig opwekt en door hem zorgvuldig afgeschreven wordt, maar later minder oplevert dan het scheen te beloven en niet dan in de verte betrekking heeft op 't gekozen onderwerp of althans weinig meer dan een zeer vluchtige vermelding verdient. Groot is evenwel dan de verzoeking, om het toch in al zijn breedte en lengte niet achterwege te laten, om den geheelen voorraad der gemaakte aanteekeningen of afschriften mede te deelen en, ten einde zich daarvoor de gelegenheid te verschaffen, de grenzen van het onderwerp al verder en verder uit te breiden. Is de schr. voor die verzoeking bezweken? ik geloof van ja. Ik stel mij toch voor, dat hij oorspronkelijk alleen bedoelde een levensschets te geven van Jan van Venray, den eersten predikant der Hervormde gemeente te Zalt-Bommel, d.i. wat nu van blz. 11-56 en van blz. 174-213 voorkomt; maar onder 't verzamelen der bouwstoffen daarvoor, vond hij, buiten zijn hoofdpersoon om, zóó veel belangrijks betreffende de Hervormden te Bommel, dat hij er een dertigtal bladzijden (blz. 56-86) en nog eens evenveel ruimte voor negen archiefstukken (blz. 222-253) aan wijdde, doch zich nu ook gedrongen zag een tweeden titel aan den eersten: *Jan van Venray* toe te voegen nl. *en de wording en vestiging der Hervormde gemeente te Zalt-Bommel*. Bovendien: meer nog trof hij aan op zijn ontdekkingstocht, - veel dat licht verspreidt over het aandeel van Bommel in den opstand tegen Spanje en de verhouding der stad tot de Unie, in één woord over hare staatsgeschiedenis van 1572 af, tot op de eerste jaren der zeventiende eeuw. Ook dit alles gaf de schr. ten beste; zelfs beslaat deze afdeeling niet minder dan 87 bladzijden tekst en 30 bladzijden bijlagen, derhalve meer dan een der beide onderwerpen op den titel vermeld. Had het ook daar niet genoemd moeten worden? Ik merk dit te eer op, omdat mogelijk deze of

gene, die zich weinig aangetrokken gevoelt tot een man zoo luttel bekend als Jan van Venray of een onderwerp zoo kerkelijk als de wordingsgeschiedenis eener Hervormde gemeente, het boek lusteloos ter zijde kon schuiven, zonder te vermoeden, welke kostbare bijdragen 't bevat voor de kennis van een der belangrijkste tijdperken uit de geschiedenis des vaderlands.

Met dit al, door de gulheid waarmeê de schr. alle uittreksels en afschriften mededeelt, die hij van archiefstukken maakte, heeft zijn boek in zoo ver iets gewonnen, als het meer bevat en op grooter dank van den lezer aanspraak mag maken, dan wanneer hij trouw aan den titel gebleven was, - maar toch 't heeft aan den anderen kant veel verloren, wat eenheid en schoonheid van vorm betreft. Terwijl hij verzuimde de drie onderwerpen samen te vatten onder één hoofddenkbeeld, zijn er drie afzonderlijke stukken ontstaan, die hij wel zoo goed mogelijk aan een hechtte, 't eerste met het tweede door een overzicht van de gebruikte bronnen, dat derhalve (vreemd genoeg!) midden in 't boek voorkomt, het tweede met het derde door een ‘algemeene beschouwing naar aanleiding van het tot dus ver behandelde’, maar - de naden zijn te duidelijk zichtbaar, hier en daar vallen zelfs de tornen te zeer in 't oog, dan dat de lezer 't gemis van eenheid niet zou bemerken.

De inleiding (blz. 1-10) wijst op de sporen van ketterij, die zich vóór 1566 te Zalt-Bommel vertoonden: wat daar voorkomt omtrent den eersten tijd, vóór 1531, stemt overeen met hetgeen ik in mijne *Geschiedenis der Hervorming* blz. 449 berichtte, zelfs meer dan de schr. meent. Immers, wanneer hij 't blz. 5 twijfelachtig noemt of de rector Dirk van Munster wel reeds te Bommel de Katholieke kerkleer verzaakte en van mij onderstelt: ‘hij dacht er niet aan, dat dit tot twijfel aanleiding geeft’, - dan ziet hij voorbij, dat ook ik met vollen nadruk een *misschien* bij mijn mededeeling plaatste en er op volgen liet: ‘dezelfde onzekerheid, die slechts gissingen toelaat en verhindert op stelligen toon te spreken, heerscht enz.’ Alleen ten aanzien der Arnhemsche martelaren (blz. 4) verschillen wij. Op grond van 't bericht in het *Archief* van Kist en Moll IIIe Dl., blz. 115 neem ik aan, dat in 1529 werden ter dood gebracht de rector Arnoud van Kuyck, een ongenoemde Karthuizer en de kapellaan Arnoud; op grond eener mededeeling in dat zelfde *Archief* IIe Dl., blz, 275, dat den 22sten October 1526

een ongenoemde priester uit Deventer wegens ketterij terecht stond. Daarentegen houdt dr. Acquoy, zonder nader bewijs, den Deventerschen priester van 1526 en den Arnhemschen kapellaan van 1529 voor denzelfden persoon, en acht dat ‘hiermede mijn ver gezochte gissing vervalt.’ Misschien brachten hem zijn eigen noten (3 en 4), die in omgekeerde orde hadden behooren te staan en een andere nommering eischten, in de war. Met volle recht maakte hij intusschen blz. 7 bekend, dat ik door *zijne* schriftelijke mededeeling den juisten dag van Selcoert's marteldood te weten kwam: ik verzweeg dit t.a. pl., in de onderstelling dat het hem niet aangenaam zou wezen, bekend te staan als berichtgever van 't geen daar omtrent het Bommelsche archief gezegd wordt, doch gaarne neem ik nu de gelegenheid waar, om hem voor zijne inlichting openlijk dank te zeggen.

De stijl is geleidelijk en duidelijk, maar doorgaans slepend en zwaar, door gemis van levendigheid, afwisseling en verheffing. Niet dan al te veel wordt kort achtereen 'tzelfde woord gebruikt, b.v. blz. 168: ‘*men* had schijnbaar niets gewonnen en veel geld verloren. Toch was *men* inderdaad een groote stap verder. *Men* was het eens geworden over de methode, die *men* volgen wilde.’ Blz. 135: ‘Ofschoon Zalt-bommel in 1572 de zijde van den Prins *had* gekozen en zich openlijk voor den Gereformeerden godsdienstvorm *had* verklaard; ofschoon het in 1574 de benauwende insluiting der Spanjaarden *had* doorgestaan en de onberekenbare schade van eene onderwaterzetting zich getroost *had*.’ Geheel onjuist is de woordvoeging blz. 85: ‘hij werd veroordeeld tot verbeurdverklaring van al zijne goederen.’ Aan de taal heeft de schr. meer zorg besteed, dan menigeen in dezen tijd noodig acht. Wel offerde ook hij aan den tijdgeest, toen hij uit het tegenwoordige pamfletten-Nederlandsch *primitief, chaotisch, positie, energisch, brutaal* en vele andere dergelijke basterden overnam, of den schooljongensterm *flauw* voor *flauwmoedig* gebruikte, of de beteekenis van 't modewoord *ietwat*, d.i. *iets*, tot *eenigszins* (*iets of wat*) verhaspelde, of zich verlustigde in 't wanluidende *datgene wat*, waar 't eenvoudige '*tgeen* of *wat* geheel voldoende was, - maar zijn zondenlijst in dit opzicht is niet groot. Vreemd acht ik het, dat hij nog verslaafd genoeg is aan den ouderwetschen kanselstijl, om als hij van zichzelven spreekt het dwaze majesteitsmeervoud *wij* en *ons aangaande* te bezigen, of de leeuwen

in overeenstemming met 1 Petr. V: 8 laat *brieschen*, al *brullen* ze nu reeds tweehonderd jaar lang. Ik heb nog meer ‘taalbedenkingen’, maar - ik durf nauwelijks ze mededeelen. 't Gebruik van woorden als *mild* voor *zachtzinnig*, van *minstens, overigens, tijdens, betwijfelen, voorliefde, omgeving, uit den vreemde, voormalig, zin* voor *gezindheid, breken met Spanje*, voor *den band der getrouwheid aan Spanje verbreken*, - 't gebruik van al die woorden, ook bij dezen schr. te vinden, is zóó algemeen dat al wat de pen voert in Nederland mij voor een pruik zal uitschelden, als ik er 't banvonnis over uitspreek en dit Bismarckiaansche gebroed niet *annexiren* wil. Ik vrees evenzeer voor een ongeloovig schouderophalen, wanneer ik verklaar, dat het geen Hollandsch is te spreken (zoo als hier op blz. 55, 153, 57 en 46 gedaan wordt) van een *onhoudbaren toestand*, een *blijvenden doorslag*, een *krijgskundige sterkte* of een *geliefkoosde aardigheid*, ... 't laatste vooral zal wel juist zijn, daar ik toch dezer dagen in de *Geïllustreerde Encyclopedie* van *geliefkoosde hammen* las - - wat men al in onze dagen liefkoost!

Maar - ik keer terug tot mijn boek. Ik doe het, niet alleen om de nauwkeurigheid van 't register te prijzen, die nogtans grooten lof verdient, maar om den lezer, eer ik afscheid neem, te verzekeren dat de aanmerkingen, door mij tegen vorm of inkleeding gemaakt, niets te kort doen aan het degelijke, uitnemende en belangwekkende van den inhoud, en volstrekt niet verhinderen, dat ik met groot verlangen de vervulling van des schrijvers belofte te gemoet zie, die ons uitzicht geeft op twee nieuwe geschriften van zijn hand: de *Bomeliana* en de *Geschiedenis van de Hervorming in de Bommelerwaard*.

Januari 1874.

DE HOOP SCHEFFER.

De strijd om het recht.

Dr. Rud. von Jhering, der Kampf um's Recht. Dritte veränderte und vermehrte Auflage. Wien, 1874.
Dr. Rud. von Jhering, de strijd om het recht; naar de derde uitgave, vertaald door Mr. G.A. van Hamel. Leiden, bij W.T. Werst, 1874.

De leeken in de rechtswetenschap maken met het privaatrecht bijna niet anders kennis dan door een proces, dat zij hebben te voeren en dat hun natuurlijk eer lastig dan aangenaam is, of door processen van anderen, waarvan zij lezen of hooren spreken. Die kennismaking werkt dikwijls niet gunstig op hunne achting voor de rechtswetenschap terug. Dat iemand, die vol vertrouwen op zijn advocaat een proces aanvaardde en dat verliest, niet bijzonder veel op heeft met recht en rechtspraak, laat zich verklaren: van hem kan men zelfs geen billijke waardeering van het bestaan der rechtsinstellingen verwachten. Hij ziet licht voorbij, dat haar bestaan reeds op zich zelf vele onrechtmatige daden en aanspraken voorkomt of afwendt. Ook is het te begrijpen dat eerlijke gemoederen in opstand komen, wanneer men leest of hoort van rechtsaanspraken, die met alle recht en billijkheid in strijd zijn, vooral wanneer zij niettemin in een rechtsgeleerde een verdediger vinden. De ware rechtsgeleerde zal zich verheugen over dien weêrzin tegen het onrecht. Maar dat een hoogst beschaafd en wetenschappelijk man den indruk van de rechtspraktijk terug geeft in de stelling, dat een jurist als jurist dingen kan verdedigen, waarvoor die jurist als fatsoenlijk man niet zou durven opkomen, dat is voor den rechtsgeleerde zeker minder stichtelijk om te vernemen. Wat er van dat oordeel over de rechts*praktijk* al of niet op de rechts*wetenschap* terugvalle, hooge ingenomenheid, ware achting kunnen er onder zoodanige indrukken wel niet worden gewekt. En, al deelen ook andere

wetenschappen in hetzelfde lot, dat soms de handelingen van hare beoefenaren den leeken een vrij ongunstig oordeel over haarzelve in den mond leggen, dit geeft aan de rechtswetenschap de achting niet terug, welke zij behoeft in het belang van het gezag dat rechtspraak en recht noodwendig moeten hebben.

Zou niet eene andere beschouwing kunnen leiden tot eene billijker waardeering van die handelingen, waarin de rechtswetenschap als recht en wet in het leven optreedt? Indien men eens wat minder hechtte aan enkele hoe sterk ook sprekende uitwendige verschijnselen, en in plaats van alleen naar den schijn te oordeelen dien enkele sterk sprekende gevallen voor oogen stellen, in het wezen der zaak trachtte door te dringen? Zouden niet recht en wet, en daarmede ook de rechtswetenschap, beter op hunne juiste waarde worden geschat, indien de overtuiging bestond, dat het voeren van een proces nog veel minder een recht en eene bevoegdheid is dan een *plicht*, een plicht jegens ons zelven, een plicht ook jegens de maatschappij? Zou dan niet een ieder zich verplicht moeten achten, om de vraag, of hij een proces voeren mag en moet, naar de uitspraak van zijn eigen geweten te beantwoorden, zonder dat hij de verantwoordelijkheid daarvoor van zich zou mogen afschuiven, noch alles zou mogen laten aankomen op de vraag: of hij naar het gevoelen van een praktizijn *kan beweren* recht te hebben, onverschillig op welke wijze dit voor den rechter moet worden verdedigd of waar gemaakt zal worden? Zou eene beschouwing die tot het daar zooeven bedoelde resultaat leidt niet beter vruchten dragen beide voor den burger en voor de burgerlijke samenleving?

Welnu, ik geloof dat de denkbeelden door Prof. Jhering, in de aan het hoofd van dit opstel vermelde verhandeling ontwikkeld, op dien weg kunnen leiden, en ik wensch er de aandacht van de lezers van dit tijdschrift op te vestigen, opdat zij die denkbeelden aan hun rechtsgevoel en aan hunne levenservaring ter toetse mogen brengen.

Ofschoon reeds de derde druk van het werkje verscheen, laat het zich toch vermoeden, dat vele lezers van de ‘Gids’, bepaaldelijk zoovelen als er niet tot de rechtsgeleerden behooren, nog geen kennis daarmede zullen hebben gemaakt. Vooreerst toch is die derde druk op den eersten reeds binnen een jaar gevolgd, ten anderen plegen in eene vreemde taal geschreven werken, welke blijkens hun titel tot een bepaald vak van weten-

schap schijnen te behooren, niet gereedelijk in handen van de leeken in zoodanige wetenschap te komen. Om die reden vooral heb ik gewenscht dat eene vertaling van Jhering's geschrift mocht uitgegeven worden, opdat te duidelijker zou blijken dat men hier niet met een uitsluitend voor rechtsgeleerden belangrijk werk te doen heeft. Het komt mij voor dat de heer van Hamel in den niet gemakkelijken arbeid uitnemend is geslaagd en ik hoop dat het doel daarmede zal bereikt worden. Want het is een gewichtig vraagstuk dat hier behandeld wordt, en het is volstrekt niet uitsluitend van juridieken aard. Het beweegt zich op het gebied der rechtsfilosofie; het is voorts niet minder een vraagstuk van socialen en zedelijken aard. De wijze, waarop het door Jhering behandeld wordt, geeft aan zijn geschrift ook eene groote letterkundige waarde. Zij trekt den lezer aan door oorspronkelijkheid en frischheid, door de diepte der gedachte die wedijvert met eene helderheid van voorstelling, waaraan onze oostelijke naburen ons niet al te zeer plegen te verwennen.

Ik kan den inhoud in korte trekken teruggeven; door een enkel citaat een denkbeeld geven van de wijze van behandeling. Doch daar blijft een genot over, dat de lezing van het boek alleen kan verschaffen; dit kan ik in mijn opstel niet geven; het strekt dan ook veeleer om tot de lezing zelve op te wekken.

Het denkbeeld dat door Jhering wordt ontwikkeld heeft hij kort en scherp uitgedrukt in den titel: *De strijd om het recht*. In het begrip van recht zijn vrede en strijd onafscheidelijk verbonden. De vrede is het doel, de strijd het onontbeerlijk middel om dat doel te bereiken. Alle recht is door strijd ontstaan of verkregen. Ieder algemeene rechtsregel moest als veroverd worden op degenen die zich tegen zijne vaststelling verzetten; het aan ieder volk, aan ieder individu toekomend recht is afhankelijk daarvan dat men op ieder oogenblik tot zijne handhaving gereed sta.

De weegschaal en het zwaard door de Gerechtigheid gedragen drukken dit beteekenisvol uit. Een volkomen rechtstoestand is eerst daar aanwezig, waar de kracht met welke de Gerechtigheid het zwaard voert, de vaardigheid evenaart, waarmede zij de weegschaal in evenwicht houdt. Dat strijd de arbeid van het recht is, en dat die strijd, zoowel in betrekking tot zijne practische noodzakelijkheid als ten aanzien van zijne zede-

lijke waardeering, geheel op eene lijn staat met wat de arbeid is bij den eigendom - dit is ten slotte de rijke gedachte, welke door Jhering uitvoeriger wordt uiteengezet.

Hij heeft zich *vooral* ten taak gesteld het denkbeeld, dat strijd tot het wezen des rechts behoort, met toepassing op het aan ieder toekomend, op het *subjectieve* recht, te ontwikkelen, doch vooraf wijst hij ook, doch beknopter aan dat, ten aanzien van het *objectieve* recht, ten aanzien van het *samenstel der rechtsbepalingen welke de rechtsbetrekkingen beheerschen*, hetzelfde geldt. Ik begin dan ook met hem te volgen in de ontwikkeling van het minder uitvoerig behandelde punt en knoop daaraan vast eene enkele bedenking, die het daaromtrent door Jhering -beweerde bij mij deed ontstaan. Zij kan ook strekken om zijn stelsel duidelijker te doen kennen.

Dat de handhaving van de rechtsordening in den staat van wege den staat niets anders is dan een onophoudelijke strijd tegen de wetsovertreding waardoor die rechtsordening geschonden wordt, behoeft geen betoog. Anders is het evenwel met dat dagelijks onder onze oogen plaats hebbende proces, waardoor het recht ontstaat of zich ontwikkelt. Hier komt het denkbeeld van strijd volgens Jhering in conflict met de heerschende theorie. Die theorie, voornamelijk door v. Savigny en Puchta in het licht gesteld, leert dat het recht van een volk zich even ongemerkt ontwikkelt als zijne *taal*. Volgens de corypheeën der historische rechtsschool komt hier geen worsteling, geen strijd te pas, ja, volgens hen, behoeft men naar het recht niet eens te zoeken; want het is de in stilte werkende kracht der waarheid, die, zonder geweldige inspanning, langzaam maar zeker, zich een weg breekt; het is de macht der overtuiging waarvoor de gemoederen zich allengs openen en waaraan het volk door zijne handelingen uitdrukking geeft.

Deze theorie moet, volgens Jhering, opgegeven worden. Al dadelijk stelt hij in een van die voorbeelden, welke hij zoo treffend en geestig als uit het leven weet te grijpen, de reden tot twijfel in een schel en grillig licht, waar hij opmerkt: ‘De bepaling van het oudromeinsche recht, welke aan den schuldeischer het recht geeft om zijn onvermogenden schuldenaar als slaaf in vreemde dienstbaarheid te verkoopen, of die andere, welke den eigenaar het recht toekent om de hem toebehoorende zaak van iederen derde op te eischen bij wien hij haar vindt, zouden zich, naar die theorie, in het oude Rome nauwelijks

op eene andere wijze ontwikkeld hebben als de regel dat *cum* den ablativus regeert'!

Wel moge het waar zijn, dat de menschelijke geest, als hij onbewust aan de taal zijn boetseerwerk verricht, geen geweldigen tegenstand ontmoet; ook heeft de kunst geen anderen bestrijder te overwinnen dan haar eigen verleden: den heerschenden smaak. Geheel anders is het evenwel met het recht. Houdt men het doel in het oog dat het recht heeft te bereiken, let men er op hoe het geplaatst is te midden van de verward door elkander woelende verlangens en belangen der menschen, dan ziet men, hoe het voortdurend moet rondtasten en zoeken naar den rechten weg, en wanneer het dezen gevonden heeft, den tegenstand moet omverwerpen, om er op voort te kunnen gaan. Want met het bestaande recht hebben zich in verloop van tijd de belangen van duizende individuën en van geheele standen zoodanig verbonden, dat het niet veranderd of afgeschaft kan worden zonder die belangen op het gevoeligst te treffen. 'Met het voorstellen van veranderingen in bestaande rechtsbepalingen of instellingen' zegt onze schrijver 'verklaart men den oorlog aan alle belangen die zich daaraan vastklampen; liet is alsof men een poliep gaat losscheuren die zich met duizend armen heeft vastgehecht'.

Het kan ons, wanneer wij het oog vestigen op hetgeen in ons kleine land op wetgevend gebied voorvalt, wanneer wij denken aan dien moeilijken arbeid van de steeds in barensnood verkeerende en zoo dikwijls avorteerende wetgevende macht - het kan ons waarlijk niet moeilijk vallen, met deze beschouwing van Jhering in te stemmen en met hem tot het besluit te komen: 'de geboorte van het recht is gelijk die van den mensch zelven, geregeld verzeld gaan van hevige weeën.' Of zou het niet waar zijn dat, om slechts een voorbeeld te noemen, het bedroevend groot aantal van mislukte ontwerpen op de rechterlijke organisatie veel meer nog het gevolg is van al die locale, provinciale en individueele belangen, die zich als zoovele poliepen aan den bestaanden toestand hebben vastgehecht, en die door een nieuwe regeling gewelddadig moeten losgescheurd worden, dan van onkunde van Ministers, onhandigheid eener Tweede Kamer of van de zoo groote verscheidenheid in de meeningen der rechtsgeleerden? En de hervorming van ons belastingstelsel, van ons kiesstelsel, die van ons defensiewezen, is het zoo moeilijk om het groote struikelblok,

dat ook daaraan in den weg gelegd wordt, naar diezelfde aanwijzing te vinden? Ja, zelfs, waar Jhering nog toegeeft, dat eene onbewuste, eene stille organische ontwikkeling, als die van de taal, op het gebied van het recht kan aangenomen worden, waar de autonomie van 't maatschappelijk verkeer de regelen voor de contracten ontwikkelt, of de wetenschap de door haar uit het bestaande recht afgeleide abstractiën, consequentiën en regelen tot algemeen bewustzijn brengt, ook daar zien wij bij ons te dikwijls dat door de organen der wetgevende macht een *absoluut behoudende* strijd tegen het algemeen bewustzijn dat om hulp roept, gevoerd wordt; dat er dus strijd moet worden gevoerd om dit ook hier door de wet te doen erkennen. Levert niet de herziening der wetgeving betreffende het pandrecht, een treffend voorbeeld van den nood door het algemeen rechtsbewustzijn luide geopenbaard, dat verzuchten moet onder de hairkloverijen van politiek en rechtsgeleerdheid?

Zullen wij evenwel, bij de waarheid van dit alles, met Jhering tot het besluit moeten komen, dat de geheele theorie door von Savigny met zooveel opgang verkondigd, en die zoo grooten aanhang verwierf, moet opgegeven worden? Zullen wij met hem moeten instemmen, dat zij als theorie valsch, doch niet gevaarlijk, als politiek beginsel eene der noodlottigste dwaalleeren bevat, die zich laat denken, omdat zij den mensch op een gebied, waar hij *handelen* moet en in het helder bewustzijn van zijn doel, *met alle krachten* handelen moet, daarmede troost, dat alles van zelf komt, en dat hij het best doet de handen in den schoot te leggen en vol vertrouwen af te wachten wat er uit dien bronader van het recht: de nationale rechtsovertuiging, zoo voor en na voor den dag zal komen?

Ik kan mij klaar begrijpen, dat een man als Jhering, bij wien de natuur en het leven in al zijne rechtsbeschouwingen op den voorgrond staan, die zijne theorie van den *strijd om het recht* niet onduidelijk aan de natuurhistorische theorie van den *strijd om het leven* ontleende, geen vrede langer kon hebben met de beschouwingen der *historische* school, die *hij* even goed, eigenlijk liever nog, de *romantische* wil noemen. Ik kan mij begrijpen, dat toen de geniale opvatting, welke hij in deze verhandeling mededeelt, bij hem tot rijpheid was gekomen, hij toen geheel brak met die theorie, niettegenstaande hij haar zelf indertijd van de collegiebanken had medegenomen en op den katheder overgebracht. Doch zal het ook

ons zoo moeten gaan; zoovelen als wij er zijn, die in dit opzicht met Jhering gelijk staan, en ook onder den invloed der Savigniaansche theorie hebben *geleerd* in ééne of in beide de beteekenissen van dit woord?

Het valt niet te ontkennen, dat de oorspronkelijke theorie door von Savigny in 1814, in zijn voortreffelijk geschrift: *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtwissenschaft*, het eerst in 't licht gesteld, onder den invloed van Puchta zich ietwat in het spiritualisme heeft verloopen, waarvan zij terecht door Unger en anderen is teruggebracht. Maar hare grondgedachte blijft m.i. waar.

Het komt mij voor, dat Jhering, in zijne voorstelling en bestrijding, niet van overdrijving en eenzijdigheid is vrij te pleiten, die men hem evenwel, om de frischheid en kracht zijner voorstelling, gaarne vergeeft.

Is werkelijk de verwantschap der historische school met de romantiek in de poëzie zoo groot, dat zij zich verder uitstrekt dan een gelijktijdig ontstaan, en dat ook voor de rechtsschool van von Savigny de naam van *romantische* school beter zou passen, dan die van *historische*? Jhering is niet de eerste, die het beweerd heeft. Oprechte aanhangers der historische school hebben toegegeven dat er eenige gelijkenis bestond. Want ook zij schijnt aan het verledene eene bewondering te schenken, te grooter, naarmate het tegenwoordige hare volgelingen minder scheen aan te trekken. Doch - en hierin kwam het verschil zooveel te sterker uit - terwijl de romantische poëzie zich in wolken en nevelen verloor, en de schoonheid zocht in de misgeboorten eener grillige phantazie, bleef de veelomvattende en vaste historische stof van het Romeinsche recht het veld voor den arbeid van de historische rechtsschool. Voor Jhering evenwel ligt hare romantiek niet in dat veld van haren arbeid, maar in hare theorie zelve. Het is eene in waarheid romantische voorstelling, zegt hij, eene voorstelling die op een valschelijk idealizeeren van vervlogene toestanden berust, dat het recht, zonder smart, zonder moeite, zonder arbeid, zich ontwikkelt als de bloem des velds. De ruwe werkelijkheid leert ons het tegendeel, en von Savigny's leer moge blijven gelden voor het vóórhistorisch tijdperk, waarvan wij niets weten, maar ook daar laat het zich vermoeden, dat het er geheel anders zal uitgezien hebben als die fantazieën der historische school ons zouden willen doen gelooven.

In deze voorstelling wordt even wel m.i. de theorie van de historische school onrecht gedaan. Daarbij wordt over het hoofd gezien, dat de kern van de leer van v. Savigny is gelegen in dit nog met wederlegd beginsel, dat het recht *niet* wordt gemaakt *door de willekeur des wetgevers*, noch van de willekeur van wien ook afhankelijk is, maar dat het als de taal met het volk ontstaat en zich ontwikkelt. Zegevierend is hij met die gedachte, die men wel eens eene openbaring heeft genoemd, opgetreden tegen de oudere school, die in *de willekeur des wetgevers* de *eenige* bron zag voor het recht en die in 't gewoonterecht eene usurpatie zag tegenover des wetgevers almacht. Die usurpatie mocht uit noodzakelijkheid zijn toe te laten waar de wetgeving bij een eenhoofdig gezag berustte; waar dit niet het geval was, werd het gewoonterecht tot den algemeenen staatswil teruggebracht en als een uitvloeisel daarvan beschouwd. Altijd bleef men in het gewoonterecht eene afwijking zien van den natuurlijken toestand.

Nu moge v. Savigny, vooral onder den invloed van Puchta, de werking van het rechtsbewustzijn, de rechtsovertuiging van het volk, bij het ontstaan van het recht, veel te hoog gesteld hebben; het moge waar zijn dat zij daardoor bepaaldelijk aan het gewoonterecht een veel te ruime plaats in de rechtswording hebben toegekend, zij mogen in hunne karakteristiek van dat gewoonterecht zelf de reactie tegen de vroegere leer te ver hebben gedreven en de kracht der gewoonte, van de handelingen zelve, voor het ontstaan van het recht hebben miskend, de grondtoon van de leer door von Savigny verkondigd is en blijft de natuurlijke en geleidelijke, of - gelijk hij het met eene aan de natuur der plant ontleende qualificatie gaarne uitdrukt, - de *organische* ontwikkeling. Deze stelt hij tegenover het gewelddadig en willekeurig ingrijpen in den bestaanden toestand, tegenover het revolutionneeren, dat inderdaad ook eerst dan wordt opgeroepen, en niet uitblijft wanneer in den stroom der natuurlijke en geleidelijke ontwikkeling, willekeurig een dam wordt gelegd. Maar of die natuurlijke ontwikkeling met of zonder soms moeielijken strijd zou plaats hebben, daarover laat v. Savigny zich eigenlijk niet uit. Hij heeft, ik erken 't, meer het oog gehad op die gevallen, waarin het maatschappelijk verkeer van zijne autonomie gebruik makende, of de wetenschap in hare vreedzame deductiën, de ontwikkeling des rechts leiden, maar hij heeft den strijd niet ontkend. En kon hij dit, die

zelf zoo merkwaardig een strijd had te voeren om zijne theorie ingang te doen vinden? Of ligt inderdaad die ontkenning in zijne vergelijking, of, wil men, in zijne gelijkstelling van de wording van het recht met die van de taal of van de kunst? Zeker wordt, bij de ontwikkeling der kunst, de strijd op eene andere wijze en met andere wapenen gevoerd, maar is het dan geen strijd, die een Richard Wagner op het gebied der toonkunst heeft te voeren gehad en met zijne steeds talrijker wordende adepten nog voert om zijne muziek tot de muziek der toekomst te maken? Gaat ook de ontwikkeling op het gebied der taal wel zoo ongemerkt haren gang, wanneer wij zien, hoe veel strijd zelfs eene weinig omvattende verandering der spelling bij ons uitlokt, al is de strijd zelf een andere? Of is hier niet dikwijls een passieve tegenstand veel moeielijker te overwinnen, en eischt deze niet dikwijls veel langer volharding, dus strijd, dan een actieve? Maar, ik herhaal het, met hoeveel juistheid en met hoeveel recht Jhering op dien strijd, als tot het wezen des rechts behoorende, heeft gewezen, van hoeveel invloed zijne opvatting kunne zijn op de waardeering van de plaats aan de *wet* op de wording van het recht toe te kennen, het lag niet op den weg van de door Savigny aan het licht gebrachte theorie deze al dadelijk naar die zijde te ontwikkelen; haar hoofdmoment lag in *de bestrijding van de willekeur als bron van recht;* dit hoofdmoment wordt door Jhering's theorie niet omvergeworpen. Mij komt het althans voor, dat ook zijne theorie van *strijd* zich daaraan uitnemend kan aansluiten.

Het grootste gedeelte van de verhandeling, in welke ons het recht als een voortdurende strijd wordt voorgesteld, is gewijd aan de toepassing van die gedachte op het *subjectieve* recht. Dit is het eigenlijke of liever het hoofdonderwerp der verhandeling. De ontwikkeling van dit punt komt mij voor de belangstelling vooral ook van niet-rechtsgeleerden in hooge mate te verdienen. In mijn overzicht zal ik hier betrekkelijk korter kunnen zijn, want ik heb tegen dit gedeelte voorshands geene bedenkingen mede te deelen. Ik nam er met te meer ingenomenheid kennis van, omdat de overweging van hetgeen hier ontwikkeld wordt tot zooveel betere waardeering van het recht en de rechtswetenschap ook door niet-juristen kan leiden.

Wanneer ik in mijn recht word verkort door iemand, die, zich van zijn onrecht bewust, mij opzettelijk onthoudt of wil ontnemen wat mij toekomt en ik van mijn goed recht overtuigd ben, moet ik het dan handhaven door mijn tegenstander in rechte te betrekken of mij tegen hem te verdedigen? Wat zal mijn *plicht* zijn; zal ik door den strijd te aanvaarden den vrede aan het recht, of door te berusten het recht aan den vrede moeten opofferen?

Men moet, zoo zullen velen zeggen, de beslissing eenvoudig laten afhangen van deze andere vraag, welk offer het gemakkelijkst zal blijken te dragen te zijn, nadat men zorgvuldig een balans van de geldelijke voor- en nadeelen van het eene of andere besluit zal hebben opgemaakt. Zoo gaat het toch in de werkelijkheid niet altijd. Zal men dan iemand, die aan een proces over een onderwerp van gering geldelijk belang groote onkosten waagt, als een dwazen of nijdigen strijdlustige veroordeelen, of hem die in 't hem aangedaan onrecht berust, verdedigen met de stelling dat dit eenvoudig een zaak van smaak of temperament is; dat de eene mensch strijdlustiger is dan de ander en dat ten slotte het recht aan ieder vrij laat om over zijn recht naar goedvinden te beschikken?

Als men de oplossing der gestelde vraag op het gebied van het privaatrecht, 't zij materieel of formeel, wil zoeken en de wetgeving raadpleegt, dan komt men licht tot eene bevestigende beantwoording dier vraag, welke ik deed in geene andere onderstelling dan dat zij ontkennend beantwoord zou moeten worden.

Wanneer men nagaat op hoe ontzachlijk groote onkosten een proces kan te staan komen, zoodat velen zelfs de goede zijde daarvan hierin willen zien, dat die kosten een uitstekend middel opleveren om van processen af te schrikken; wanneer men verder ziet, dat de wetgever, hoezeer volstrekt niet zonder grond, eene in zijn oog meer volkomene procesvoering, een deugdelijker onderzoek der gedingen, van eene zekere *geldelijke waarde van het voorwerp des geschils* afhankelijk stelt, en wil dat de pleiter zich voor een *minder geldelijke waarde* met eene *min deugdelijke rechtspleging* tevreden stelle (‘pour peu de chose, peu de plaid’) - dan geeft dit alles wel aanleiding om de beslissing der vraag: moet ik strijden of toegeven? tot niet anders dan een rekeningsvoorstel terug te brengen.

Wanneer het privaatrecht leert, en ook de wetgever alles-

zins terecht de leer huldigt, dat ieder burger de vrije beschikking heeft over zijne rechten, en dat niemand mag *gedwongen* worden om er een proces over te voeren, dan sluit die leer licht den mond aan alle verwijten, die men anders aan een strijdlustigen of een vreesachtigen zou willen maken.

En toch zou dit besluit verkeerd zijn. Het zou onze handelingen in strijd brengen met een zedelijken en een socialen plicht, die hooger staan dan de straks herinnerde regelen des privaatrechts, welke niet bestemd zijn om deze vraag te beslissen. Ons besluit ware met het innigste wezen des rechts in strijd. Want wanneer hier alles afhankelijk gemaakt wordt van die vrije en willekeurige beschikking der bijzondere personen, dan kan daarmede ook verdedigd worden de *laffe vlucht* voor het onrecht, terwijl het recht, zal het bestaan blijven, mannelijken *tegenstand* tegen het onrecht vereischt.

En daarom zegt Jhering: Weerstand te bieden aan het onrecht, m.a.w., het voeren van een proces tot handhaving van zijn recht, is *plicht. Plicht* van den rechthebbende jegens zich zelven, want het is een eisch van zedelijk zelfbehoud; *plicht* jegens de maatschappij voor en tegenover allen, want hij moet, zal zijne vervulling gevolg hebben, door een ieder worden vervuld.

Waarom is de strijd voor het recht een plicht van den rechthebbende *jegens zich zelven?* Omdat ieder in zijne rechten de voorwaarden verdedigt van zijn zedelijk bestaan: in zijn eigendom zoowel als in het huwelijk, in het gesloten contract zoo goed als in zijne eer. Laat hij die rechten los, waar zij door willekeurig gepleegd onrecht worden gekrenkt, hij geeft een deel van zijn bestaan prijs.

Wat *weten* de rechthebbenden, wat *weet* het volk hiervan? zal men vragen. Al *weet* het volk niet, zegt Jhering, dat in eigendom of obligatie eene voorwaarde van het moreel bestaan der persoonlijkheid ligt, het *gevoelt* dit, en daar komt het op aan. Dat nu ieder rechthebbende inderdaad in zijne rechten de voorwaarden verdedigt van zijn moreel bestaan, dit kan ons duidelijk worden, wanneer wij er op letten, hoe bij personen van verschillenden stand, het rechtsgevoel het fijnst, het meest prikkelbaar is juist op die punten, welke de eigenaardige levensvoorwaarde van hun stand uitmaken. Of is niet bijv. de militaire stand het gevoeligst op het punt van krenking der

eer? Waarom is de officier hierop gevoeliger dan de burger, die toch ook het zich ten plicht rekent zijne eer te verdedigen? Jhering antwoordt: ‘Omdat hij terecht beseft, dat de moedige handhaving der persoonlijkheid juist voor hem eene onontbeerlijke voorwaarde van zijne geheele stelling is, dat een stand, die naar zijnen aard den persoonlijken moed te vertegenwoordigen heeft, geene lafheid onder zijne genooten dulden kan, zonder zich zelven prijs te geven. Stel daartegenover onzen boer, die met de meestmogelijke hardnekkigheid zijn eigendom verdedigt; waarom doet hij hetzelfde niet met opzicht tot zijne eer? Juist omdat ook hij een juist besef heeft van datgene wat de eigenaardige voorwaarde uitmaakt voor zijn bestaan. Zijn beroep drijft hem niet tot moed, maar tot arbeid; zijn eigendom nu is niet anders dan de zichtbare gestalte van wat zijn arbeid wrochtte. Een luie boer, die zijn akker niet onderhoudt of lichtzinnig zijn goed er doorbrengt, is bij zijne beroepsgenooten even veracht als een officier die niet aan zijn eer hecht bij zijns gelijken, terwijl geen boer aan een ander er een verwijt van zal maken dat hij om eene beleediging niet gevochten heeft of er geen proces om begonnen heeft, geen officier aan den ander zal verwijten dat hij niet goed op zijne zaken past. Voor den boer is het land dat hij bebouwt, en het vee dat hij fokt, de grondslag van zijn geheele bestaan, en tegen den buurman die hem enkele voeten grond heeft afgeploegd, of den veehandelaar die hem het geld voor zijn os onthoudt, gaat hij op zijne wijze, d.i. door een met hartstochtelijke verbittering gevoerd proces, geheel denzelfden strijd voeren om zijn recht, dien de officier met den degen in de vuist uitmaakt. Beide offeren zich daarvoor op, zonder om te zien - de gevolgen komen voor hen in het geheel niet in aanmerking. En zij moeten het doen; beide gehoorzamen zij daardoor slechts aan de eigenaardige wet waarvan hun zedelijk zelfbehoud afhankelijk is.’

Gelijk de fijnheid van het rechtsgevoel voor sommige standen en onder bepaalde omstandigheden in een verhoogden graad kan bestaan, zoo kunnen gelijke oorzaken ook in tegenovergestelden zin werken. Zij kunnen het gevoel voor eer, voor eigendom verzwakken, en een proces betreffende dit laatste bijv. als een zuivere geldquaestie doen beschouwen. De praktische levensfilosofie, welke dan den raad geeft om uit gemakzucht den strijd voor het recht te ontwijken, zoover de geldelijke waarde der zaak dien strijd niet aanraadt, is niet anders dan

de politiek der blooheid. Ook de bloodaard, als hij uit den slag wegloopt, redt wat anderen opofferen; hij redt zijn leven, maar hij redt het ten koste van zijne eer! Alleen de omstandigheid dat de anderen stand houden, beschermt hem in het algemeen tegen de anders onvermijdelijke gevolgen zijner handelwijze; dachten allen als hij, zoo waren allen verloren. Ditzelfde geldt van dat prijsgeven van zijn recht door den bijzonderen persoon. Als slechts één het doet, dan is die handeling vrij onschadelijk in de gevolgen; wordt zij het algemeene richtsnoer voor velen, het recht zelf moet er onder te gronde gaan.

De innige verbinding van het recht met den persoon zelven, geeft aan alle rechten, van welken aard ook, die onschatbare waarde, welke, in tegenstelling van de zuiver geldelijke waarde die zij hebben uit het oogpunt van het belang, hunne *ideale* waarde mag heeten. Dat deze op prijs gesteld wordt, is alleen maar ook voor een ieder afhankelijk van de *gezondheid van het rechtsgevoel*. Deze drijft den uitsluitenden maatstaf van het *nut* op den achtergrond, en de strijd om het recht wordt een strijd voor eene idee. Het recht wordt uit de proza van het nut overgebracht in de poëzie van het ideale; de strijd voor het recht is in werkelijkheid de poëzie van het karakter.

Die gezondheid van het rechtsgevoel is afhankelijk van twee momenten. Zij doet zich kennen vooreerst aan zijne *prikkelbaarheid*, d.i. aan de vatbaarheid om de pijn eener rechtskrenking te voelen, en ten andere aan zijne *werkdadigheid*, d.i. aan den moed en de vastberadenheid om zich tegen de krenking te verweren. De prikkelbaarheid van het rechtsgevoel is verschillend bij volkeren zoowel als bij individuen; ook is zij ten opzichte van alle rechten niet dezelfde. Het hangt er van af, in hoeverre dit of dat recht bij dezen of genen individu, bij dit of dat volk, meer of minder als voorwaarde van zijn moreel bestaan aangemerkt wordt. De werkdadigheid van het rechtsgevoel is blootelijk een quaestie van karakter. Het komt hier niet op de heftigheid maar op vastberadenheid aan, en daarom vermindert ook die werkdadigheid niet met vermeerdering van beschaving. Ook hangt zij niet van rijkdom of armoede af. Niet *wat* men in eigendom heeft, maar *waarnaar* men de waarde van zijn eigendom afmeet, naar bloot nut en geldelijk belang, of ook naar de ideëele waarde van het recht, daarvan hangt die werkdadigheid af. Laat mij met de woorden van Jhering dit te beter doen uitkomen, door de mededeeling van

het bewijs dat hij daarvoor aan eene vergelijking tusschen den Engelschman en den Oostenrijker ontleent.

‘Het beste bewijs daarvoor,’ zegt hij ‘levert het engelsche volk; zijn rijkdom heeft aan zijn rechtsgevoel geen afbreuk gedaan en met welk een energie zich dat rechtsgevoel zelfs in zuivere eigendoms-kwestiën vertoont, daarvan hebben wij op het vasteland gelegenheid genoeg ons te overtuigen, door de tot een type geworden persoonlijkheid van den reizenden Engelschman, die zich met een manmoedigheid verzet tegen de afzetterij, welke logementhouders of huurkoetsiers hem zouden willen aandoen, als gold het het recht van oud-Engeland te verdedigen. Men ziet hem des noods zijn vertrek uitstellen; dagen lang blijft hij op dezelfde plaats en geeft het tienvoudig bedrag uit van hetgeen hij weigert te betalen. Het volk lacht daarom en begrijpt hem niet. Het ware beter, als het hem verstond. Want in den enkelen gulden waarvoor die man hier strijd voert, steekt inderdaad oud-Engeland, en ginds in zijn vaderland begrijpt ieder hem en waagt men het dan ook niet zoo spoedig hem te bedriegen. Ik heb geen plan u leed te doen (dus gaat Jhering voort tot de Weener vergadering waarin hij zijne verhandeling voordroeg), maar de ernst der zaak dringt er mij toe eene paralel te trekken. Ik verplaats een Oostenrijker van denzelfden maatschappelijken stand en van hetzelfde fortuin in dienzelfden toestand; hoe zal hij handelen? Wanneer ik mijne eigen ervaring op dit punt mag vertrouwen, dan zullen er van de honderd geen tien zijn, die het voorbeeld van den Engelschman volgen. De overigen zien op tegen het onaangename van een proces, het opzien dat het baart, de mogelijkheid waaraan zij zich blootstellen om verkeerd beoordeeld te worden, een verkeerde beoordeeling welke een Engelschman in Engeland in het geheel niet te vreezen heeft en die hij bij ons bedaardweg op den koop toe neemt: om kort te gaan, zij betalen. Maar in den gulden, dien de Engelschman weigert en de Oostenrijker betaalt, ligt een stuk Engeland en Oostenrijk, daarin liggen eeuwen van hun beider politieke ontwikkeling en van beider maatschappelijk leven’.

En wij Nederlanders, hoe is 't met ons op dit punt gesteld? Lachen wij ook om den Engelschman, of wekt de Oostenrijker een gevoel van onbehagelijkheid in ons op?

De strijd voor onze rechten is ook een plicht *dien wij*

jegens de *maatschappij*, tegenover *het algemeen*, ‘das Gemeinewesen’, zegt Jhering, te vervullen hebben.

Bij de overweging hiervan dient men niet te blijven staan bij de eenzijdige beschouwing, volgens welke het subjectieve recht tot het objectieve in deze verhouding staat, dat het laatste de voorwaarde is van het eerste, dat een recht ons eerst dan toekomt wanneer de voorwaarden aanwezig zijn onder welke de algemeene regel, de wet, het ons toekent. Hoe waar dit zij, 't is niet de geheele wraarheid. Het concrete, het subjectieve recht *ontvangt* niet alleen leven en kracht van de wet, maar *moet* dit ook aan de wet *teruggeven*. De praktische kracht, het werkelijk bestaan van de wet komt eerst dan uit, doet zich eerst dan gevoelen, wanneer men de rechten welke men aan de wet ontleent, doet gelden; laat men dit rusten, om welke reden ook, dan is daarmede de wet die den regel stelde verlamd. Gelijk het ‘to be or not to be’ van de regelen van het publieke recht afhankelijk is van de trouwe plichtsbetrachting der ambtenaren, aan wien de handhaving der wetten is opgedragen, zoo hangt het bestaan van het privaatrecht af van de werkzaamheid der drijfveeren, welke de bijzondere person en tot handhaving van hunne bijzondere rechten nopen. Is het rechtsgevoel mat en verstompt, is het belang niet machtig genoeg om de gemakzucht en de afkeer van twist en strijd en de vrees voor een proces te overwinnen, dan is 't gevolg eenvoudig dit, dat de wet niet in toepassing wordt gebracht.

Welnu, vraagt wellicht iemand, en wat zou dat dan nog? Wat dat zou? Niets, als één het doet, maar als allen, als de meerderheid eens zoo ging denken? Of meent iemand dat hij met de verdediging van zijn recht, welke de staat aan hem overliet, omdat hij van het eigenbelang de handhaving der wet kon verwachten, dat hij met *zijn* recht, ook niet *het* recht in stand houdt? En dat heeft niet alleen eene ideale beteekenis, - waarop een scepticus zou kunnen verwijzen met de vraag: wat gaat mij, voor *mijn* deel, de autoriteit en de majesteit van de wet aan? - maar dat heeft eene hoogst praktische, eene voor ieder voelbare beteekenis. Wat dunkt u? Wanneer een meester 't niet meer waagt de toepassing der wet ten aanzien van onwillige of ontrouwe dienstboden te vragen, wanneer de kooper niet meer op gewicht let, zou dit geen den minsten invloed hebben op de orde in de burgermaatschappij? zou het geheele credietsysteem daarmêe aan niet het minste gevaar blootstaan? Niemand die

het zal durven beweren. Vergeten wij daarenboven niet hoedanig, in zulk een toestand, de positie wordt van dengene die, nu bij uitzondering op den regel, de toepassing van de wet verlangt! Immers hij moet een martelaar worden voor de handhaving van zijn recht! Zou er dan niet ten slotte eene groote verantwoordelijkheid nederkomen, niet in de eerste plaats op hen die de wetten overtreden, maar vooral op hen die den moed niet hebben om die wetten door de handhaving van hunne rechten te doen eerbiedigen?

Zal men, dit alles overwegende, niet moeten zeggen: dat de verdediging van het gekrenkte recht ook een plicht is van den rechthebbende jegens het algemeen? ‘Indien het waar is’, zegt Jhering, ‘wat ik aangetoond heb, dat hij met *zijn* recht tegelijk de wet en met de wet tegelijk de onontbeerlijke ordening van de maatschappij verdedigt, wie zal dan ontkennen, dat hij daarmede tegelijk een plicht jegens de maatschappij vervult? Indien deze laatste het recht heeft hem op te roepen tot den strijd tegen den buitenlandschen vijand, tegenover welken hij lijf en leven voor haar moet opofferen, waarom dan niet ook tegen den binnenlandschen vijand, die hare orde niet minder in gevaar brengt dan de buitenlandsche? En indien in genen strijd de laffe vlucht als verraad van het gemeenschappelijk belang beschouwd wordt, kunnen wij haar dan hier dien naam onthouden? Neen! recht en gerechtigheid kunnen in een land daardoor alleen niet bloeien, dat de rechter altijd klaar zit op zijn rechterstoel en dat de policie hare dienaren uitzendt, maar ieder moet voor zijn deel daartoe medewerken; ieder is geroepen en verplicht de hydra van de willekeur en van de wetteloosheid, waar zij den kop durft opsteken, dien af te houwen.’

Ik laat het aan mijne lezers over, om het bij Jhering zelven te lezen, hoe hij deze stelling in al haren rijkdom in de volgende bladzijden nader ontwikkelt, en er op wijst, hoe met deze beschouwing het ideëele toppunt van den strijd voor het recht is bereikt. Van het lage standpunt, waarop de drijfveer voor het geldelijk belang ons plaatst, heeft hij ons opgevoerd tot het gezichtspunt dat ons den strijd doet zien als een strijd voor ons moreel zelfbehoud, en van daar zijn wij met hem opgeklommen tot de medewerking aan die schoone taak, dien verheven plicht, het in het leven overbrengen van de idee des rechts.

Wellicht zal na de lezing van het voorafgaande bij velen de vraag ontstaan: Is die schoonschijnende, ja zelfs hartverheffende theorie, inderdaad voor praktische toepassing vatbaar? Zal zij niet het voor de maatschappij allernoodlottigst gevolg hebben, dat de zucht tot procedeeren op eene bedenkelijke wijze wordt aangewakkerd en de processen nog meer zullen ruïneeren dan thans reeds het geval is? Jhering zou daarop antwoorden: indien het zoo ware, ik gaf mijne theorie daarom nog in het allerminst niet als eene dwaling op. Het zal toch wel beter zijn dat het *recht* zegeviere, al koste het een proces, dan dat er geen proces gevoerd worde en het onrecht zegeprale. Eene amputatie is voorzeker even weinig aangenaam als een proces, maar, waar zij noodig is, altijd nog beter dan koud vuur en de dood. Amputatiën en processen zijn middelen tot het doel; zijn zij noodig, dan is het altijd nog beter zich daaraan te onderwerpen, dan uit angst daarvoor zijn leven en zijn goed recht prijs te geven. Het kan niet de vraag zijn hoe ze te vermijden waar zij eenmaal noodzakelijk zijn, maar het is plicht aan den eenen kant de aanleidingen er toe zooveel mogelijk voor te komen en aan den anderen kant de voorwaarden waaronder zij als noodzakelijk aangewezen zijn, wetenschappelijk nauwkeurig vast te stellen. Dit heeft Jhering inderdaad in zijn geschrift gedaan, meer dan ik noodig achtte het hier aan te wijzen. Maar ook de leer die hij predikt: dat het moedig staan op zijn recht de krachtigste en zekerste waarborg is tegen willekeur, geeft daarvan getuigenis. En ik geloof dat hij recht heeft tot de stelling, dat de algemeene en energieke opvolging van zijne leer, in stede van het getal rechtskrenkingen door plegen van onrecht en daarmede het aantal processen te vermeerderen, ze omgekeerd op den duur verminderen zal. Zal evenwel die leer met goed gevolg in praktijk worden gebracht, dan moet vóór alles afstand gedaan worden van de ook in ons land al te veel gevolgde gewoonte om de richting en werking van het individueele rechtsgevoel door anderen, met name door de rechtsgeleerde praktizijns te laten bepalen. Geen burger, die op den naam van een goed huisvader wil aanspraak maken, zal voorzeker een proces aanvaarden zonder den raad van een rechtsgeleerde te hebben ingewonnen over de vraag of hetgeen hij beweert zijn recht te zijn, recht is naar de wet; ook is voor de beslissing der vraag of hij een proces zal voeren, het overleg met een rechtsgeleerden raadsman allezins aanbevelenswaardig,

waar het alleen en op niets anders dan op eene quaestie van geldelijk belang aankomt, gelijk in vele gevallen plaats heeft. Maar hier houde het consult van den rechtsgeleerde als zoodanig op! Waar het gekrenkt rechtsgevoel moet werken, daar moet ieder zijne eigene overtuiging, de inspraak van zijn eigen geweten, volgen; hij toetse die des noods aan de overtuiging van een vertrouwd vriend, maar hij ga daarvoor met te rade bij een rechtsgeleerden raadsman *als zoodanig!*

Gaat de theorie van Jhering op, hare toepassing kan van grooten invloed zijn op de samenleving in de maatschappij van volkeren zoowel als van individuën. Ook op de wetgeving op privaatrechtelijk gebied. Hier kan zij de eene instelling, naar welker afschaffing men streeft, nog weleens niet zoo verwerpelijk doen vinden, als dit wel pleegt voorgesteld te worden, voor eene andere zal zij de noodzakelijkheid van wijziging of hervorming, van weder andere de wenschelijkheid harer afschaffing aantoonen.

Zou de theorie van den strijd, op de verhouding der volkeren toegepast, niet eenigszins anders over den oorlog moeten doen oordeelen dan dit door sommige absolute voorstanders van den vrede gedaan wordt? Opmerkelijk is het, hoe Jhering juist in zijne inleiding tot de behandeling van het hoofdonderwerp van zijn geschrift, - om aan te toonen, hoe onrechtvaardig men naar de theorie van de procesziekte den boer beoordeelt die om een klein stukje grond dat zijn buurman hem ontneemt, hardnekkig procedeert, - er op wijst dat niemand het volk zal veroordeelen, dat om een vierkante mijl lands een oorlog onderneemt die aan duizenden het leven kost, kommer en ellende in hutten en paleizen verspreidt en millioenen schats kan verslinden. Want een volk dat men ongestraft een vierkante mijl kan afnemen, zal men ook het overige ontnemen, totdat het niets meer over heeft en als staat heeft opgehouden te bestaan. En dan verdient het niet beter. Zou de theorie verwerpelijk zijn om deze consequentie welke den oorlog in bepaalde gevallen noodzakelijk maakt en rechtvaardigt?

Vraagt men naar eene instelling, die werkelijk reeds in de grootere rijken van Europa's vasteland, in Frankrijk, Oostenrijk, Duitschland, is afgeschaft, en welker afschaffing alzoo in den geest des tijds schijnt te liggen, dan wijs ik op den *lijfsdwang*.

Ook Jhering zal daaraan wel gedacht hebben, toen hij schreef,

dat men in den nieuweren tijd ijverig is voortgegaan op den door Justinianus reeds ingeslagen weg van barmhartigheid jegens den schuldenaar. De schuldenaar, zegt hij, wekt sympathie op, niet alzoo de schuldeischer; liever doet men honderd schuldeischers een schreeuwend onrecht aan, dan dat men gevaar zou willen loopen van een schuldenaar te streng te behandelen. Met recht althans had hij daarbij aan de afschaffing van den lijfsdwang kunnen denken. Op eene andere plaats maakt hij op ironische wijze gewag van den roem welken Napoleon III zich verwierf, omdat hij het eerst op den troon den lijfsdwang in al zijne afschuwelijkheid ten toon gesteld en van het standpunt der humaniteit onmogelijk verklaard heeft. Want van het standpunt der theorie van den strijd wordt eene geheel andere beschouwing gerechtvaardigd.

Allerbelangrijkst zijn de beraadslagingen, welke aan de wet tot afschaffing van den lijfsdwang in den noord-duitschen rijksdag zijn voorafgegaan. Op meesterlijke wijze is daar de lijfsdwang o.a. bestreden door Reichensperger. Met instemming heb ik indertijd van het in den Rijksdag verhandelde en het door Reichensperger gesprokene een kort verslag gegeven. Inderdaad werden alle voor den lijfsdwang aangevoerde argumenten bij die beraadslagingen zegevierend weêrlegd.

Wanneer de verdedigers van den lijfsdwang uitgaan van de stelling dat iedere verbintenis, welke op het vermogen des schuldenaars drukt, eene verbintenis van zijne persoonlijkheid in zich sluit, zoodat indien de persoon niet betaalt, het recht vordert, dat hij in zijne vrijheid worde verkort, dan weêrlegt Reigensperger dien grondslag der geheele redeneering volkomen met de opmerking dat het recht den persoon buiten den handel plaatst, dat het alzoo verbiedt dat hij zelf als een vermogensbestanddeel, als eene *zaak*, behandeld worde en dat hij zich zelven zou verkoopen of verpanden. Vandaar werd dan ook in geene moderne wetgeving de lijfsdwang als een normaal middel van executie opgenomen, en wordt de vrijwillige onderwerping van den schuldenaar aan dit middel uitdrukkelijk verboden. Daarin ligt duidelijk opgesloten dat de lijfsdwang niet een door den wetgever erkend, maar een uitsluitend door den wil des wetgevers geschapen recht des schuldeischers is. Meent men echter voor de toepassing van den lijfsdwang een onderscheid te moeten maken tusschen bedriegelijke, lichtzinnige en ongelukkige schuldenaren, dan is eene wet, welke dat onderscheid niet maakt, reeds daar-

door veroordeeld. Doch de wet kan dat onderscheid niet maken, omdat men dan tot 's rechters willekeur de toevlucht zou moeten nemen, om de toepassing der onderscheiding mogelijk te maken en daarmede de deur zou openzetten voor allerlei willekeur. Waar men met bedriegelijke schuldenaren te doen heeft moet de strafwet hen kunnen bereiken. Het middel van lijfsdwang kan niet anders worden opgevat dan als eene *straf* en dan kan het niet aan de bijzondere personen worden overgelaten om de toepassing daarvan te verlangen; dan is ook de toepassing op eerlijke zoowel als op oneerlijke schuldenaren niet te verdedigen. Het kan evenwel ook worden opgevat als een middel om te beproeven of de schuldenaar geene tot zijn vermogen behoorende zaken in zekerheid heeft gebracht, maar dan moet men den schuldeischer ook niet anders toelaten om de toepassing van den lijfsdwang te vorderen dan op kosten van ongelijk, als 't mocht blijken dat de schuldenaar werkelijk niets heeft. Daarmede zouden echter de wettelijke bepalingen omtrent den lijfsdwang tot een doode letter worden. En zoo is de lijfsdwang naar alle zijden veroordeeld.

Is er evenwel naar de theorie van den strijd niet een derde beschouwing mogelijk, die zich aan de door Reichensperger van zijn standpunt goed uit den weg geruimde onderscheiding tusschen bedriegelijke, lichtzinnige en ongelukkige schuldenaren vastknoopt? Niet licht toch zal de strafwet hier kunnen voldoen, al gaat zij zoover als het strafwetboek, waarop R. zich kon beroepen, volgens hetwelk als strafschuldig wegens bedrog kan beschouwd worden de schuldenaar welke crediet zoekende te verkrijgen, valschelijk voorgeeft dat hij in staat is te betalen. Bovendien, lichtzinnigheid valt altijd buiten bedrog, hoe wijd het ook genomen wordt. Doch moet dan een schuldeischer het lijdelijk aanzien, dat zijn recht door den bedriegelijken of lichtzinnigen schuldenaar wordt verkort, zonder dat aan het recht eenige voldoening gegeven worde: moet hij het zelfs lijdelijk aanzien, dat een vonnis van den rechter door hem verkregen tot niet anders kan leiden, dan dat de veroordeelde schuldenaar hem nog op kosten jaagt bovendien? Vertoont zich daarin niet eene machteloosheid van de wet, die het gevaar doet ontstaan dat de eerbied voor de wet wordt vernietigd en dat het rechtsgevoel des volks verstompt? En welk ander middel kan hier dan gevonden worden dan de lijfsdwang, om de rechtskrenking, welke er ontegenzeggelijk heeft plaats gehad, te beteren?

Uit deze beschouwing moge voortvloeien dat de bestaande wetgeving op den lijfsdwang niet deugt, dat deze van verkeerde beginselen uitgaat; doch zijne opheffing wordt er in het geheel niet wenschelijk door gemaakt. Integendeel zijn behoud, maar regeling op andere grondslagen zal noodzakelijk zijn, waarbij alle denkbeeld van vervreemding of verpanding der persoonlijkheid zelve vervalt. Het mag niet zijn eene berooving der vrijheid om tot betaling te dwingen, ook dan wanneer dit geheel onmogelijk is. Of gij niet kunt of niet wilt betalen, moet niet de vraag zijn; dwang tot betaling staat niet op den voorgrond; maar gij betaalt niet terwijl gij 't moest en moest kunnen doen, en daarom behoort gij voldoening te geven aan het opzettelijk door u gekrenkte recht des schuldeischers. Daartoe is de lijfsdwang het eenige middel.

Er is eindelijk nog eene allergewichtigste vraag met welker beantwoording onze auteur zijne verhandeling besluit. Hij vraagt in hoeverre de bestaande wetgeving en rechtspraak voldoening schenken aan de eischen, welke hij stelt voor dien strijd om het recht. Hij beantwoordt haar alleen met het oog op het hedendaagsche romeinsche recht, het gemeene recht in Duitschland, en wijst aan, dat het daarmede troosteloos op dit punt gesteld is. Gaan wij ten slotte aan zijne hand na, hoe hare beantwoording moet zijn met het oog op onze wetgeving en rechtspraak, dan kan deze niet veel opgewekter uitvallen. Wij zullen de gelegenheid hebben ten opzichte van enkele instellingen te doen uitkomen, hoe de toepassing der door Jhering ontwikkelde theorie tot wijziging of hervorming van de eene, tot afschaffing van eene andere instelling moet leiden.

De eenvoudige maar verhevene en rijke gedachte, dat het bij eene rechtskrenking niet alleen op de geldswaarde, maar ook op voldoening van het gekrenkte rechtsgevoel aankomt, is uit de wetgeving en rechtspraak, om zoo te zeggen, geheel weggevallen. De maatstaf die daar gebruikt wordt, is die van het platste materialisme. Dat kon aanleiding geven tot handelingen, als waarvan Jhering vertelt, dat nl. een rechter, om zich van een lastig proces over een gering geldelijk bedrag af te maken, den eischer uit eigen zak betaalde, en zich niet kon begrijpen, dat de man daarvoor bedankte; dat hij niet alleen geld, maar ook recht verlangde. Dat ging het begrip van den wetenschappelijk gevormden rechter te boven! De wetgeving nu brengt den wetenschappelijk gevormden rechter

in die stemming. Want waar schadevergoeding gevraagd wordt, daar moet de *geldelijke schade* tot op den laatsten cent bewezen worden. Een eigenaar verhuurt een huis; voordat degene, aan wien hij 't verhuurde, het betrok, verhuurt hij 't aan een ander die er in gaat wonen, en de eerste moet zich gedurende een half jaar met de ellendigste woning behelpen, totdat hij een ander huis vindt. Vraagt men welke schadevergoeding hij zal krijgen? In Frankrijk gaat de rechter over de wet heen; hij weet ook ideëele schade in geld te doen vergoeden; bij ons zal men, - en aan den eisch *der wet* wordt daarmede beter voldaan, - met den duitschen rechter zeggen, dat onaangenaamheden als deze, al waren zij nog zoo lastig, zich niet op geld laten begrooten. - In nauw verband staat hiermede de omstandigheid, dat de privaatstraffen, zooals ook de Romeinen die kenden, uit onze wetgeving zoo goed als verdwenen zijn. Een trouwelooze bewaarnemer of lasthebber loopt tegenwoordig van infamie vrij, en de grootste schurkerij, die door de mazen van het net der strafwet weet heen te kruipen, heeft op privaatrechtelijk gebied niets te vreezen. Alleen op objectief, niet op subjectief onrecht wordt op dat gebied gelet. Geen onderscheid wordt er gemaakt tusschen den schuldenaar die het ter leen ontvangen van het geld, dat men van hem terugvordert, schaamteloos ontkent, en den erfgenaam des oorspronkelijken schuldenaars, die dit doet te goeder trouw; geen onderscheid tusschen den lasthebber die zijn lastgever bedroog en hem die zich eenvoudig vergiste.

Is het wellicht de op zich zelf zoo heilzame en in hare voornaamste gevolgen zoo gewichtige onderscheiding tusschen publiek- en privaatrecht, die ons hier het slachtoffer deed worden van een steil doctrinarisme, dat met zijn systematizeeren en formuleeren in vele gevallen eer dood dan leven wekt, en de voor het oog onzichtbare levenszenuw in blinden ijver doorsnijdt, om streng en steil in zijne abstracte consequentiën te zijn? Is dat het ook, wat de lijfsdwang als een executiemiddel, een middel om betaling te krijgen, deed beschouwen, en elke andere strekking, als in strijd met zijne privaatrechtelijke natuur, deed verwerpen, waardoor men consequent tot zijne afschaffing besloot? Ik beslis niet, maar een *amplius deliberandum* zou ik aan mijzelven en aan allen, die in de gezondheid van ons rechtsleven belangstellen, willen aanbevelen.

Staat ook niet de geheele regeling van de kosten der pro-

cessen den edelen strijd voor het recht armzalig in den weg? Vooreerst de uit die regeling voortvloeiende kostbaarheid der processen. Zullen de kosten ooit zoo laag kunnen gesteld worden, dat men bij het voeren van een proces ze buiten rekening laat, of ze althans niet meer op den voorgrond zal stellen om zich van de vervolging van zijn goed recht tegen een opzettelijke verkorting te laten afschrikken? Ik durf het niet beslissen. Het is een oud spreekwoord: ‘Wie pleiten wil om eene koe, die geve liever er een toe.’ Men moet daarmede rekenen, met die nuchtere opvatting des volks welke daarin wordt uitgedrukt; maar te ontkennen is het niet, dat het voorwerp van het pleit, dat het spreekwoord vermeldt, zijn oorsprong verraadt en doet denken aan de dikwijls overdreven halstarrigheid waarmede wel een boer om eene koe pleegt te pleiten. In ieder geval is het de nuchtere opvatting van het zuiver geldelijk belang, die zich vermaakt in 't leed van hem, die een ideëel standpunt durfde in te nemen. Licht ook gaf de te groote kostbaarheid der processen waarover voortdurend geklaagd is, juist de aanleiding en grond tot het rijmpje. Hoe die te verminderen? Het middel is bekend en er is daarover al vrij wat overeenstemming tusschen de juristen ontstaan, dat de samensmelting van de avocatie met het procureurschap een afdoend middel zou zijn. Ik geloof, dat het het meest afdoend is na de afschaffing der zegel- en registratierechten, waaraan echter moeilijk te denken valt. Deze beide middelen zijn daarom afdoende, omdat er niet licht iets anders voor in de plaats kan komen. Met vereenvoudiging der procedures door afschaffing van formaliteiten is dit zoo zeker niet. Want zelfs zonder verandering der wetgeving konden de procedures min kostbaar zijn; wanneer men slechts dit bedenkt, dat er veel meer in schrift gesteld wordt dan de wet vordert en eene behoorlijke instructie en uitwijzing der processen noodig maakt.

De kostbaarheid der processen is evenwel niet het eenige struikelblok. Maar het wordt grooter door de bepaling der wet, welke de in het ongelijk gestelde partij in *al* de kosten van het proces wil veroordeeld hebben. Heeft ook hier niet het grofste materialisme zijn invloed doen gelden en zich gedekt met den juridieken noodleugen, die wil, dat het rechterlijk gewijsde voor waarheid zal gehouden worden? O zeer zeker, die leugen is op zich zelve noodzakelijk, zal er eens een einde komen aan het procedeeren. Dan moet wat eens in het hoogste

ressort werd beslist, niet op nieuw twijfelachtig gemaakt worden door het nog eens en zoo in het oneindige aan de beslissing des rechters te onderwerpen. Maar het blijft een *leugen*, omdat ook na die beslissing in het hoogste ressort, na de meest volkomene instructie van het proces, de mogelijkheid van dwaling bij den rechter niet boven allen twijfel gesteld kan worden. En daarom is diezelfde noodleugen eene slechte rechtvaardiging, of liever het is in het geheel geene, van de veroordeeling der in 't ongelijk gestelde partij in de kosten. Hoe dikwijls kan het niet gebeuren, dat in een rechterlijk collegie de stemmen verdeeld zijn, zoodat eenige van de rechters, al maken zij de minderheid uit, van oordeel zijn, dat de in 't ongelijk gestelde partij groot gelijk had om te procedeeren; hoe dikwijls kan 't zelfs niet gebeuren, dat, niettegenstaande de rechters eenstemmig zijn in hun oordeel, zij toch moeten erkennen, dat de in het ongelijk gestelde partij niet onrechtmatig handelde met zijn recht te vervolgen of zich tegen den ingestelden eisch te verdedigen? Hoe dikwijls denkt een hooger rechter anders over de zaak dan een lager, ook wanneer beide naar geheel dezelfde gegevens te oordeelen hebben? Wanneer in zoodanige gevallen de partijen zich niet in der minne hebben kunnen verstaan, dan zal gewoonlijk moeten erkend worden, dat de noodzakelijkheid van een proces voor beide evenzeer bestond. Zij konden het betwiste recht niet anders dan door een rechterlijke beslissing doen uitmaken. Beider aanspraak deed voor beide een twijfelachtig recht ontstaan, veroorzaakte alzoo voor beide eene ziekte in de beurs; zou 't zoo onbillijk zijn als ieder de kosten voor zijne genezing betaalde? Zoo was 't althans in onze oudhollandsche praktijk, welke een veel ruimer macht liet aan den rechter om de kosten te compenseeren, zooals het heet, en waardoor elk der partijen hare eigene kosten draagt. Niet alleen kon bloedverwantschap tusschen de partijen daartoe aanleiding geven, zooals ook thans nog bij ons, in welk geval de onderstelling tot grondslag ligt, dat niet eene opzettelijke rechtskrenking het proces deed ontstaan. Maar buiten dat geval was 't volstrekt niet noodig, zooals bij ons, dat ieder op enkele punten in het ongelijk gesteld werd om de kosten te compenseeren. Neen, ook de twijfelachtigheid der zaak, bepaaldelijk om 't gezag der rechtsgeleerden, waarop de in het ongelijk gestelde partij zich kon beroepen, kon daartoe grond geven. De veroordeeling in de kosten werd eerst dan

uitgesproken; ‘zij pleeght,’ gelijk de vertaler van Willem de Groot's Inleyding tot de Practijck het zegt , ‘gedecerneert te werden als een van beyde de contendenten *notoirlyk* verstaen werdt *een quade saecke* te hebben gehanthaeft.’ Waarom zou men deze beoordeeling en beslissing niet aan den rechter overlaten? Zal men mij ook hier afschepen met de absolute toepassing der uitspraak: ‘optima lex quae minimum relinquit arbitrio iudici?’ Maar dergelijke uitspraken zijn voor geen absolute toepassing vatbaar. Zeker is in het algemeen het vaste, van geen rechterlijke willekeur afhankelijke, voor allen gelijk werkende voorschrift der wet boven 's rechters willekeur te verkiezen. Maar, wanneer er nu a priori geen algemeene regel te stellen is, die in de toepassing rechtvaardig werkt, of wanneer, gelijk hier, de a priori door de wet bepaalde regeling in verre de meeste gevallen hoogst onbillijk en onrechtvaardig werkt? Zal men dan zich aan de in 't afgetrokkene streng logische consequentie houden en niet letten op het leven waarin de regel werken moet? Deze vraag beantwoordt voorzeker zichzelve.

Zoo heb ik op enkele punten in onze wetgeving gewezen, op welker regeling de door Jhering ontwikkelde theorie een gewichtigen invloed zou hebben. Reeds daaruit zal, naar ik meen, gebleken zijn, dat zij den rechtsgeleerde veel te onderzoeken en te overwegen geeft, maar tevens, dat die theorie overwaardig is om ook door niet-rechtsgeleerden gekend te worden, opdat zij haar aan hunne levenservaring en aan hun rechtsgevoel ter toetse brengen.

‘Even waar als de uitspraak is,’ zoo besluit Jhering zijne geniale verhandeling: ‘*In het zweet uws aanschijns zult gij uw brood eten*,’ even waar staat daarnaast deze andere: ‘*In strijd zult gij uw recht vinden*!’ Van het oogenblik af, dat het recht het opgeeft om gereed te staan ten strijde, geeft het zich zelf op. Want voor het recht geldt de spreuk des dichters,

> ‘Das ist der Wahrheit letzter Schluss:
> Nur Der verdient sich Freiheit wie das Leben,
> Den täglich sie erobern muss.’

Januari 1874.

VAN BONEVAL FAURE.

Aanteekeningen.

Blz. 207. *Oprechte aanhangers hebben toegegeven*. Zie bijv. B. Windscheid, in *Recht und Rechtwissenschaft*, Eine Universitäts Festrede. Greifswald, 1854, blz. 18.

Blz. 219. '*Allerbelangrijkst zijn de beraadslagingen*'. Zij werden afzonderlijk uitgegeven door den rapporteur in den Rijksdag, onder den titel: *Die Verhandlungen des nord-deutschen Reichstages über die Aufhebung der Schuldhaft*. Mit Bemerkungen herausgegeben von Th. Lesse. Berlin, 1868. Ik kondigde het werkje met instemming aan in de Nieuwe Bijdragen voor Rechtsgeleerdheid en Wetgeving van 1870 (Dl. XX), blz. 401 vv., en maakte daarbij melding van de verdediging der instelling door Mr. A. de Pinto, in het Weekblad van het Recht, en Mr. Eyssel, in de Themis van 1869, waar hij blz. 187-211 *Eenige opmerkingen* geeft *over burgerlijke rechtsvordering naar aanleiding der openbaar gemaakte ontwerpen*. Ook in het ontwerp van een Wetb. v. Burg. Regtsv. werd de instelling behouden, en de Kamers van Koophandel lieten zich voor haar behoud hooren. Als een tegenstander van de instelling deed zich kennen Mr. J.P. Verloren, in hetzelfde deel van de Themis, maar vooral Prof. T.M.C. Asser, in zijne verhandelingen in 'de Gids', Oct. 1866 en 1871, getiteld: *Geld en vrijkeid. Beschouwingen over den lijfsdwang*.

Blz. 223. '*de samensmelting van de avocatie met het procureursambt een afdoend middel*'. De overeenstemming onder de juristen over dit punt kwam duidelijk aan het licht in de adviezen voor de juristenvereeniging daarover uitgebracht en in de debatten en stemmingen in de vergadering van 1872 te Arnhem gehouden. Zie Handelingen 1871, I, en 1872, II.

Ibid. '*dat er veel meer in schrift gesteld wordt*'. Ik wil op een voorbeeld wijzen, dat tevens aantoont, hoe gemakkelijk eene om hare kostbaarheid afgeschafte formaliteit op andere wijze werd vervangen, zoodat de proces voerenden er niets bij wonnen. In art. 62 van het Wetb. v. Burg. Regtsv. wordt bepaald, dat de expeditie van een vonnis moet bevatten de *conclusiën van de partijen*. Het was de wil des wetgevers, dat die in haar geheel werden overgenomen, en daarvoor bestond een goede grond. Intusschen leerde de praktijk dat de expeditiën daardoor een te grooten omvang kregen, te groot omdat de kosten voor de noodige zegels, belooning van griffier, en afschriften door procureurs te leveren, niet in verhouding stonden tot het nut. Daarom maakte de wetgever van de gelegenheid, welke de vaststelling van het tarief der justitiekosten hem aanbood, gebruik om, in verband met het schrijfloon, dat den griffier toegekend wordt van alle stukken door hem uitgegeven, te bepalen: 'de gronden en motieven van de door partijen genomene conclusiën worden, evenmin als die van het openbaar ministerie, in de grossen en afschriften van vonnissen en arresten overgenomen'. Zijn de expeditiën er nu korter en dus minder kostbaar door geworden? Lang niet bij alle rechterlijke colleges. Bij sommige krijgen de vonnissen eene onbehoorlijke lengte door vermelding van zeer veel wat er niet in behoort of althans overbodig is; bij anderen, door eene herhaling van de feiten der procedure in anderen vorm,

en bij nog anderen heeft men er op uitgevonden om de conclusiën der partijen met de gronden en motieven in extenso over te schrijven in het vonnis zelf zooals het uitgesproken wordt. Op deze wijze komen die conclusiën dus, na de eene deur uitgezet te zijn, er door eene andere weer in. Ik vestigde hierop de aandacht in het Rechtsgeleerd Bijblad, behoorende tot de Bijdr. voor Regtsg. en Wetg. voor 1870, blz. 558. Een ander voorbeeld, nauw aan het gegevene verwant, levert de wijze van procedeeren in cassatie op. Het is niet te ontkennen, dat de praktijk soms de wet aanvullen moet. Dit was bijv. het geval bij de door den Franschen Code de proced. voorgeschreven summiere behandeling, waaromtrent eigenlijk niets bepaald was. Maar niet altijd is datgene wat de praktijk, onder voorwendsel van bestaande leemten, invoert, noodzakelijk, niet eens nuttig. Men denke aan de conclusiën in cassatie, ingevoerd in lijnrechten strijd met art. 415 Wetb. v. Burg. Regtsv., hetwelk geene andere schrifturen toelaat dan de memorie van den aanlegger en het antwoord van den gedaagde. En wat nut hebben zij? Mr. A. de Pinto noemt ze, in zijn werk over de Burg. Rechtsv., II, blz. 554, eene overtollig weelde, die het cassatieproces met aanzienlijke en volkomen noodelooze kosten (minstens ƒ 100) bezwaart. Voordeel dus alleen voor de praktizijns en de griffier. Zoo begint men te gelooven, wat door wijlen den Gentschen hoogleeraar Allard werd opgemerkt in zijn Examen critique du Code de proced civ. du Royaume d'Italie: ‘Introduire l'avoué dans la procédure, c'est introduire le loup dans la bergerie. On ne peut lui en vouloir: sa destinée est de vivre de la formalité et rien que de la formalité: Il doit donc s'ingénier à la rendre la plus fructueuse qu'il lui est possible, et quand la loi fait une simplification d'un côté, l'avoué cherche à se rabattre sur un autre point moins bien défendu.’

Ibid. ‘*De bepaling der wet, welke de in het ongelijk gestelde partij in al de kosten veroordeeld wil hebben*’. Deze bepaling is zeker niet billijker geworden, nadat de wetgever, in afwijking van den franschen, voorschreef, dat de kosten van advocaat even goed als die van den procureur in de kosten begrepen zijn, waarin de tegenpartij veroordeeld wordt. Men bedenke dat alleen de bijstand van den procureur verplicht is; niet alzoo die van den advocaat. Toch is die bepaling niet ondoordacht en niet zonder veel discussie tot stand gekomen. In 1844 kwam de wetgever bij de vaststelling van het tarief, art. 41 en 42, er gedeeltelijk doch op onvoldoende wijze op terug. Op de onrechtvaardigheid van den regel, dat de in 't ongelijk gestelde partij in de kosten moet veroordeeld worden, wees Mr. W.S. van Reesema in Brieven over de Burgerlijke Rechtsvordering - o.a. opgenomen in de Nieuwe Bijdr. voor Rechtsgel. en Wetg., III, (1853), bl. 187-189. Men verg. ook Bilderdijk's Aanmerkingen over Weber's leer van het *damnum injuria datum* als grondslag van de veroordeeling in de proceskosten, in zijne Briefwisseling met Prof. H.W. Tydeman (uitgegeven door H.W.T. Tydeman, Sneek, 1866, I, blz. 93-102). Het nieuwe ontwerp van Burg. Regtsv. maakte omtrent de kosten geene verandering. Verg. daarover mijne aanteekening in Nieuwe Bijdr., XVI, (1866), blz. 271.

Blz. 224. ‘*de vertaler van W. de Groot*’. Het werk van dezen laatsten werd door hem geschreven onder den titel: Isagoge ad praxin fori batavici. Het werd uitgegeven ‘illustrata paraphrasi ac supplemento auctore Abr. de Pape, J.C.’ Lugd. Bat. 1693. De hier bedoelde plaats wordt aangetroffen Lib. II, cap. 7, § 13.

Determinisme en zedelijkheid.

H Thoden van Velzen. Proeve van onderzoek naar de vrijheid van den mensch. Heerenveen, N.A. Hingst, 1873.

Het is nog maar weinig jaren geleden, dat het vraagstuk van den vrijen wil bij ons te lande eene zekere mate van algemeene belangstelling wekte. De theologen hadden het tot onderwerp van eene discussie gekozen, die niet altijd van hartstochtelijkheid vrij bleef. Een groot deel van het publiek, dat gewoonlijk bereid is zijne kerkelijke leidslieden zoo goed mogelijk te volgen, zag zich in de lastige noodzakelijkheid gebracht van te beproeven, of het ook niet achter het fijne van de zaak kon komen. Want nu was het deze, dan weer gene leidsman, die nieuwe mededeelingen over den stand der quaestie kwam doen. Er was iets in den geestelijken dampkring, dat velen tot partij kiezen bracht, die in hun hart moesten instemmen met de Génestet's verzuchting:

> Had ik een vrijen wil ('t kontrarie is gebleken!)
> 'k Zou met dees quaestie nooit mijn sterflijk hoofd meer breken;
> Doch, wat ik wil of niet, zij laat mij nimmer rust....
> Is geen Pelagiaan, wien 't lust.

Die tijden zijn voorbijgegaan. De leergrage schaar, die zich aan de voeten van den ‘Theologus triumphans’ kwam neerzetten, is schrikkelijk gedund. Wie spreekt er nu nog van het ‘Boek’, waarin het ‘Groote Raadsel’ opgelost heette te zijn? De strijd, die voor ruim twintig jaren op wijsgeerig gebied begonnen is, wordt thans in de consistorie-kamers gestreden. In de zwoele atmospheer, die daar heerscht, moest natuurlijk de quaestie van den wil zich niet op hare plaats voelen. Zij heeft het veld geruimd voor vrij wat gewichtiger onderwerpen. Het ‘beheer der kerkelijke goederen,’ de ‘samenwoning der verschillende richtingen in de Kerk,’ ziedaar

vragen, die aan het tegenwoordig kerkelijk publiek vrij wat meer belang inboezemen dan het determinisme. Zoo die naam nog ooit genoemd wordt, dan is het alleen, omdat men de tegenpartij daarmede eene wond denkt toe te brengen. Maar men moet verscheidene jaren teruggaan om eene wetenschappelijke discussie over dat onderwerp te ontmoeten.

Nu de heer Thoden van Velzen beproefd heeft eene nieuwe oplossing van het oude vraagstuk te geven, kan het niet overbodig genoemd worden kortelijk na te gaan, hoe de zaak stond, voordat hij zijne argumenten in de schaal legde. Eerst daarna kunnen wij beslissen, in hoeverre het menschelijk geslacht hem dankbaar moet zijn voor zijne bemoeiingen.

De consequente verdedigers van de wilsvrijheid beweren, dat de mensch het vermogen heeft in elk oogenblik van zijn leven al of niet te willen, dit te willen of iets anders te willen. Daarom is het volgens hen eene onmogelijkheid te voorspellen, hoe iemand onder bepaalde omstandigheden zal willen en handelen. In de stoffelijke natuur heerscht noodzakelijkheid. Een steen, die zich op zekere hoogte boven den grond bevindt, *moet* vallen, of *kan niet* vallen, al naarmate hij niet of wel ondersteund wordt. Met een mensch is het geheel anders. Onder welke omstandigheden hij ook geplaatst wordt, zijn wil kan zich naar verschillende richtingen wenden. Stelt men hem op 't oogenblik voor eene wandeling te doen, dan kan hij op hetzelfde oogenblik even goed willen wandelen als niet wandelen.

De ervaring, die wij ten aanzien van de handelingen van onze medemenschen opdoen, is sedert langen tijd als een der gewichtigste argumenten tegen die leer aangevoerd. Wij vinden in die handelingen zooveel regelmaat, dat wij op haren loop in vele gevallen even vast rekenen als op de beweging der hemellichamen. Er zijn zeer veel daden, die wij nooit aan onze medemenschen zullen voorstellen, omdat wij zeker zijn, dat zij ze niet zullen willen doen. Niemand krijgt het in zijn hoofd aan een ander te vragen, of deze hem de helft van zijn vermogen wil afstaan. Maar als de mensch op ieder oogenblik evengoed het eene kan willen als het tegendeel daarvan, dan moest de man even weinig bezwaar maken zijn geld af te staan als het te behouden. Niemand verwacht, dat een zelfzuchtig mensch ooit iets zou willen, wat tegen zijn vermeend belang strijdt. En even als er vele daden zijn, die wij volstrekt niet

kunnen verwachten, zijn er ook vele andere, op welke wij met gerustheid staat maken. Bij elk plan, dat wij ontwerpen, rekenen wij niet alleen op de toekomstige natuurverschijnselen, de wisseling der seizoenen, het op- en ondergaan der zon, enz., maar wij rekenen evenzeer op toekomstige menschelijke handelingen. Het hangt af van den wil van honderden personen of de straten eener groote stad des avonds verlicht zullen zijn. Maar onder gewone omstandigheden verwacht men evengoed, dat de lantarens zullen branden als dat de zon zal ondergaan. Niemand vindt het waarschijnlijk, dat de directeur der gasfabriek dezen avond de stad in het duister zou willen laten of dat zijn ondergeschikt personeel zijne bevelen niet zou willen opvolgen. Men neemt aan, dat het uiterst waarschijnlijk is, dat hun wil en hunne handeling zich in eene bepaalde richting zal uiten, en houdt het voor zeer onwaarschijnlijk, dat zij de tegengestelde richting zal nemen. Hoe zou men aan die meening komen, als de ondervinding leerde, dat er geen regelmatige opvolging bestaat tusschen de omstandigheden, waarin een mensch verkeert, en zijne wilsuitingen? Van die regelmatigheid zijn wij zoo vast overtuigd, dat het ons moeite kost ons voor te stellen, wat het tegendeel eigenlijk beteekent. Bestaat die regelmatigheid niet, dan moeten wij gelooven, dat ieder mensch op elk oogenblik zonder eenige reden in staat is eene handeling na te laten, die hij ook evengoed kan verrichten. De directeur der gasfabriek, die iederen dag de noodige maatregelen neemt om de stad te verlichten, zou dan ook zonder eenige reden die maatregelen heden en morgen en op andere dagen kunnen achterwege laten. *Zonder eenige reden*, want zoodra er een grond voor zijne nalatigheid wordt aangenomen, gaat men buiten de onderstelling van de leer der wilsvrijheid, die vordert, dat de mensch *in denzelfden toestand* dezelfde handeling al of niet kan willen. Als men de regelmatigheid der menschelijke handelingen ontkent, en de leer der wilsvrijheid verdedigt, dan beweert men niet, dat iemand van zijne gewone handelwijze kan afwijken, als hij er eene reden voor heeft, maar dat hij er van kan afwijken, zonder dat eenig motief hem drijft. Wie deze onderstelling voor waar houdt, doet eene dwaasheid, wanneer hij eenige verwachting voor de toekomst uitspreekt, wanneer hij eenig plan voor de toekomst vormt. Want zoodra hij dit doet, moet hij op honderden dingen rekenen, die bij zijne onderstelling juist even goed kunnen uitblijven als plaats

vinden. Hij wil uit de stad gaan en begeeft zich tegen acht uur naar het station, omdat hij op zijn spoorbriefje vindt, dat er op dat uur een trein zal vertrekken. Daardoor geeft hij te kennen, dat hij verwacht, dat de spoorwegdirectie niet met opzet verkeerde vertrekuren zal hebben gepubliceerd, dat de uitgever van zijn spoorbriefje niet met opzet de uren verkeerd zal hebben overgenomen, dat de stationchef op het vastgestelde uur een trein zal willen laten vertrekken, en vele andere dingen meer, die allen op zijn standpunt zeer onwaarschijnlijk zijn. Want de spoorwegdirectie was volgens zijne leer even vrij verkeerde uren op te geven als juiste; de uitgever kon van zijn vrijen wil gebruik maken om foutieve opgaven in het spoorbriefje te brengen; de stationchef kan even goed de treinen op dien dag laten stilstaan als rijden, enz. Wie de wilsvrijheid erkent, moet aannemen, dat al deze dingen juist even waarschijnlijk zijn als het tegendeel.

Daar nu iedereen zijne plannen maakt voor de toekomst, waarbij hij sommige menschelijke handelingen met zekerheid verwracht en aan andere grooter of geringer waarschijnlijkheid toekent, bewijst de ervaring, dat niemand zich in zijne overwegingen door de leer der wilsvrijheid laat leiden. Ieder gedraagt zich, alsof hij van de regelmatigheid der menschelijke handelingen overtuigd is. Ieder gelooft met de deterministen, dat een gegeven persoon onder gegeven omstandigheden slechts op eene enkele wijze kan handelen, zoodat zich die handelingen laten voorzien met eene waarschijnlijkheid, die grooter of kleiner is naarmate van onze kennis van den persoon en zijne omstandigheden en naar gelang van de betrekkelijke sterkte der verschillende werkende motieven.

De reden, waarom ook de voorstanders der wilsvrijheid haar in de practijk hardnekkig verloochenen, is hierin gelegen, dat zij in strijd is met een der beginselen, die ons verstand niet vermag te ontkennen. De wilsvrijheid is een onding, omdat zij onbestaanbaar is met de stelling, dat ‘niets geschiedt zonder eene oorzaak, waarom het geschiedt’, eene stelling, die wij niet kunnen ontkennen, zonder met ons zelf in tegenspraak te komen. Men moge nu de ‘oorzaak’ zoeken in eene verandering, die de veroorzaakte gebeurtenis voorafgaat, of wel in een ding, een voorwerp, dat zekere werking of invloed uitoefent; bij beide opvattingen, wier betrekkelijke waarde wij hier niet kunnen onderzoeken, is de leer der wilsvrijheid eene ongerijmd-

heid. Zoekt men de oorzaak van eene gebeurtenis in eene voorafgaande verandering, dan volgt daaruit onmiddellijk, dat alle veranderingen volgens vaste, onveranderlijke wetten plaats vinden, waarop in geen geval inbreuk gemaakt kan worden. Want kan bij een gegeven systeem van wezens en omstandigheden nu eens deze en dan weer eene andere verandering optreden, dan zou de latere verandering met de vroegere vergeleken eene wijziging (d.i. eene verandering) vertoonen zonder oorzaak. Het resultaat zou dan gewijzigd zijn zonder verandering in de voorafgaande omstandigheden, d.i. zonder oorzaak. Zoekt men de oorzaak in een wezen, dat eene werking, een invloed uitoefent, dan moet men evenzeer tot de overtuiging komen, dat alle verschijnselen volgens vaste wetten plaats vinden. Kon toch dat wezen onder zekere omstandigheden dezen. en later onder dezelfde omstandigheden, en zonder zelf veranderd te zijn, genen invloed uitoefenen, dan zou de wijziging der werking van dat wezen eene verandering zonder oorzaak zijn.

Nu maakt men gewoonlijk de tegenwerping, dat de noodzakelijkheid der verschijnselen alleen geldt op stoffelijk, maar niet op geestelijk gebied. Dit kan men echter alleen beweren, als men gelooft, dat de stelling ‘Niets geschiedt zonder oorzaak, waarom het geschiedt,’ op geestelijk gebied niet geldig is. Want in die stelling ligt, gelijk wij zagen, het bestaan opgesloten van onveranderlijke wetten, die de veranderingen beheerschen. En nu kan men wel zeggen - de woorden zijn geduldig - dat iets op geestelijk gebied geschieden kan zonder oorzaak; maar men kan dat niet doen zonder met zijn eigen woorden en daden in strijd te geraken. Want men kan niet nalaten bij de beoordeeling van menschelijke handelingen van beweeggronden te spreken en ijverig naar beweeggronden te zoeken. Beide handelwijzen zijn ongerijmd, wanneer het eigenaardige van de menschelijke daden hierin bestaat, dat zij nooit een oorzaak hebben. Zijn er slechts enkele onveroorzaakt, en wordt de vrije wilsuiting tot bijzondere gevallen beperkt, dan laat het zich rechtvaardigen dat men van motieven spreekt; maar niet dat men ze ook in die gevallen zoekt, waar zij niet in het oog vallen. Het zijn echter juist zulke gevallen, waarin ieder met groote belangstelling naar de motieven zoekt, schoon de indeterministen moesten meenen, dat zij hier waarschijnlijk niet-veroorzaakte handelingen voor zich hadden. Nemen wij bijv. het geval, dat een mensch, die zich in zeer geluk-

kige omstandigheden schijnt te bevinden, zich van het leven berooft. Al de motieven, die gewoonlijk tot zulk eene daad voeren, ontbreken. Wel verre van hierin een schitterend bewijs te zien voor het bestaan van niet-veroorzaakte handelingen, tracht iedereen, die in de zaak belang stelt, de redenen te vinden of althans te gissen, die den overledene tot zijne handeling hebben gedreven.

Ieder, die de zaak onpartijdig beoordeelt, moet erkennen, dat een mensch evenmin zonder motief van zijn stoel kan opstaan, als een bal zich bewegen kan, zonder dat hij gestooten of getrokken wordt. Maar daar zulk eene handeling gewoonlijk niet zeer belangwekkende gevolgen heeft, denkt men volstrekt niet over de reden, waarom men haar gedaan heeft, en is dikwijls reeds na weinige seconden niet meer in staat om te zeggen, waarom men eigenlijk van zijn stoel is opgestaan. Daarom kan het bij eene oppervlakkige beschouwing schijnen, dat die handeling zonder eenig motief geschiedde. Want wij kennen dat motief niet langer, of hebben misschien ook op het oogenblik der handeling niet geweten, welk motief ons dreef. Zoodra echter eene weinig beteekenende handeling een belangrijk gevolg gehad heeft, laat ieder zijn geloof aan de onmisbaarheid van motieven blijken. Is iemand door eenig ongeval getroffen op het oogenblik, dat hij van zijn stoel opstond, terwijl hij ongedeerd zou gebleven zijn als hij was blijven zitten, dan wordt dadelijk de vraag gesteld, wat toch den man kan bewogen hebben zijne ongelukkige daad te doen.

De nieuwere verdedigers van de wilsvrijheid erkennen dan ook gewoonlijk, dat de mensch niet willen kan zonder een motief om te willen, wat hij wil. Maar zij beweren, dat hij vrij is uit de verschillende beweegredenen, die bij hem werken, het motief te kiezen, dat zijne wilsuiting zal bepalen. Zoo spreekt o.a. de Bonner hoogleeraar Bona Meijer, die onlangs in zijne *Philosophische Zeitfragen* eene lans voor de wilsvrijheid gebroken heeft[1]. ‘Van de redeneeringen, die (tegen de wilsvrijheid) worden aangevoerd, is er zonder twijfel een gegrond, dat namelijk geene uiting (*Aeusserung*) van onze ziel zonder aanleiding, zonder motief geschiedt.’ Maar onze voorstellingen zijn als zoodanig nog geen motieven; zij worden dat eerst door hare betrekking tot de bepaalde prikkelbaarheid, die onze ziel

1 J. Bona Meijer, *Philosophische Zeitfragen*, 1870, S. 237, 238.

op een gegeven oogenblik vertoont. - Natuurlijk, want de voorstelling, die ons vroeger bewoog, laat ons thans koud. ‘Alzoo is de eigenlijke vraag, of de daad, waarbij onze ziel zich tot eene voorstelling wendt om haar tot een motief te maken, als eene vrije daad kan gedacht, of als gedetermineerd beschouwd moet worden.’ En die daad, waardoor zich de ziel haar motief kiest, is volgens Bona Meijer vrij.

Dezelfde schrijver heeft echter eene halve bladzijde vroeger erkend, dat geene uiting der ziel zonder motief kan geschieden. Nu is de daad, waarbij de ziel het motief zal kiezen, dat haar tot eene wilsuiting moet bepalen, toch zonder twijfel eene ‘uiting’ van de ziel. Derhalve moet Bona Meijer gelooven, dat er ook een motief is, waarom de ziel juist dat motief kiest en geen ander. Werkt dat tweede motief met noodzakelijkheid, dan moet hij de leer der wilsvrijheid ontkennen. Kan de ziel ook het motief kiezen, waardoor zij zich wil laten determineeren tot de keuze van het eerste motief, dat den wil bepaalt, dan moet er alweder een motief zijn, dat haar tot de keuze van het eerstgenoemd motief drijft. De redeneering laat zich gemakkelijk voortzetten. Nu werkt òf een van al de onderstelde motieven, waartoe die redeneering ons leidt, met noodzakelijkheid - maar dan is de wil niet vrij; òf de ziel heeft een oneindig aantal keuzen te doen, voordat zij haren wil kan bepalen - maar dan kan zij in 't geheel niet willen. Zoo blijkt de bewering, dat de ziel het motief kiest, waardoor zij zich wil laten bepalen, slechts eene nietsbeteekenende uitvlucht te zijn.

Als nu iedereen overtuigd is van de waarheid, dat de handelingen der menschen bepaald worden door de gegeven omstandigheden in verband met hun karakter; als iedereen er stilzwijgend op rekent, dat voor elk individu onder bepaalde omstandigheden slechts ééne enkele daad mogelijk is; waaraan kan het dan liggen, dat zoo velen zich geen rekenschap geven van die overtuiging? Hoe komt het, dat het zelfbewustzijn aan een ieder schijnt te leeren, dat zijne handelingen niet gedetermineerd worden door de omstandigheden en door zijn karakter? Niet alleen de menschen, die nooit ernstig over het onderwerp hebben nagedacht, maar ook wijsgeeren als Descartes en Reid, beroepen zich eenvoudig op de uitspraak van hun bewustzijn om te bewijzen, dat zij onder gegeven omstandigheden even goed deze als gene handeling hadden kunnen doen. Daaruit leiden zij het besluit af, dat de menschelijke handelingen niet

op dezelfde wijze als de natuurverschijnselen door voorafgaande invloeden gedetermineerd zijn, en dat het onmogelijk is toekomstige menschelijke handelingen uit de motieven en het karakter te voorspellen. Zoo ontleenen zij aan de uitspraken van het zelfbewustzijn eene stelling, die in openbaren strijd is met de gedragslijn, die zij voortdurend volgen.

De illusie, die hen zoo doet spreken, wijkt eerst, wanneer men de beteekenis der woorden wil en vrijheid nauwkeurig nagaat. Zoo lang men geen helder inzicht verkregen heeft in het verschil tusschen het willen aan den eenen kant en het wenschen, begeeren, verlangen aan den anderen, zal men ten aanzien van de wilsvrijheid niet tot eene vaste overtuiging geraken. Er is slechts een middel om dat inzicht te verkrijgen. Dat middel is zich zelf waar te nemen, als men wil, en als men wenscht begeert of verlangt, en die waargenomen toestanden met elkander te vergelijken. Bij zulk een onderzoek blijkt het volgende. Wilsuitingen zijn de psychische toestanden, die, als het lichaam in den normalen toestand verkeert, onmiddellijk gevolgd werden door (of liever gepaard gaan met) spiersamentrekkingen, die eene handeling uitmaken. Die psychische toestanden vormen eene goed gekarakteriseerde klasse, op welke het woord wilsuiting volkomen toepasselijk is. En wil men verwarring vermijden, dan mag men dat woord niet gebruiken ter aanwijzing van andere toestanden, die niet gevolgd worden door (of liever samengaan met) spiersamentrekkingen. Dit doet men in het dagelijksch leven. Men gebruikt het woord wil in zoo uitgebreiden zin, dat het bijna samenvalt met wensch of begeerte. Zoodoende verwart men begrippen, die onze taal ons vergunt duidelijk te onderscheiden. Dat er geen diepzinnig nadenken noodig is om die onderscheiding te maken, moge uit de volgende voorbeelden blijken. Van een zieke, die door dorst gekweld wordt, maar die niet drinkt, omdat hij weet dat het hem kwaad zou doen, kan men zeggen, dat hij begeert, of wenscht te drinken, maar dat hij het toch niet doen wil. Toen Abélard of Galileï hunne beweringen moesten herroepen, wenschten of begeerden zij zeker niet de woorden te spreken, die daartoe vereischt werden, maar door nood gedwongen, wilden zij het wel. Hunne herroeping was *willekeurig;* zij geschiedde niet tegen de bepaling van hun *wil;* maar zij was niet door hen *gewenscht*. Zoo kan men dus willen, wat men niet wenscht, en omgekeerd wenschen wat men niet wil.

Is de wilsuiting of wilsbepaling de eigenaardige psychische toestand, dien wij beschreven hebben, de wil is niets anders dan de eigenaardigheid van den mensch, waardoor hij vatbaar is voor zulke toestanden, of, als men wil, het vermogen van den mensch om in zulke toestanden te geraken, die men wilsuitingen noemt.

De bovenstaande bepaling van de wilsuiting, die overeenstemt met de denkbeelden van Schopenhauer en Spencer, is in strijd met de leer van vele andere deterministen. Zeer dikwijls vindt men de bewering geuit, dat onze wil lichamelijke veranderingen kan *veroorzaken*, en dat zij ook aan onze gedachten eene bepaalde richting kan geven, dat zij de eene of andere voorstelling in onzen geest kan oproepen. Beide deelen van die uitspraak schijnen mij onjuist te zijn. De wilsuiting *veroorzaakt* geen physische handeling maar *begeleidt* alleen haar ontstaan en evenmin is zij in staat bepaalde gedachten op te roepen. De ongerijmdheid van het laatste denkbeeld blijkt dadelijk, als men overweegt, dat men om zekere gedachten te willen vormen, die gedachten reeds moet hebben. Dus moet het resultaat, dat men door de wilsuiting denkt te bereiken, reeds verkregen zijn, voordat de wilsuiting gevormd kan worden. Dat de wilsuiting de physische handelingen niet veroorzaakt, maar alleen haar ontstaan begeleidt, is niet met weinig woorden aan te toonen. Wie belang stelt in die quaestie, kan eene beknopte maar vrij volledige uiteenzetting daarvan vinden in l'Ange Huet's *Nieuwe oplossing van een oud vraagstuk*[1].

Evenmin kan ik mij neerleggen bij de denkbeelden over den aard der wilsuiting, die de hoogleeraar Scholten in zijn ‘Vrije wil’ uitvoerig toelicht[2] en ten slotte in de volgende formule uitspreekt: ‘Willen is zelfbepaling, het besluit om hetgeen het verstand mogelijk acht, of de rede bij hooger ontwikkeling goedkeurt, uit te voeren.’ Die bepaling is aan de eene zijde te ruim, aan de andere zijde te eng. Te ruim, omdat men het besluit om eene daad te doen nog geen wilsbepaling mag noemen, daar men nooit met zekerheid kan weten, of niet een sterker motief de uitvoering zal verhinderen. Zulk een besluit behoort nog altijd tot de *wenschen;* het kan een krachtige, een onwrikbare wensch zijn, maar eene wilsuiting wordt het eerst, wanneer de daad er mede samengaat. Aan de andere zijde is

1 l'Ange Huet, t.a.p. blz. 76-79.
2 Scholten, *De vrije wil*, blz. 87-102.

Scholten's bepaling te eng. Wanneer men, zooals Scholten wil doen en meent te doen, alleen vraagt wat de ervaring leert, en geen theologische en philosophische begrippen vooropstelt, dan is er geen enkele grond om het willen uitsluitend te zien in zulke zelfbepalingen, waarbij het verstand of de rede hunne stem hebben uitgebracht. De gronden, waarop de hoogleeraar tot die meening komt, zijn dan ook uitsluitend speculatieve. Hij gaat uit van eene tegenstelling tusschen zinnelijkheid en rede, waarvan de eerste aansprakelijk gesteld wordt voor al het kwaad, dat de mensch doet, terwijl de laatste als de bron van alle deugd vereerd wordt. ‘De door de zinnelijkheid beheerschte mensch *begeert* het kwade, ofschoon hij het met zijne rede moet afkeuren en naar zijne zedelijke natuur niet *willen* kan’[1]. Zelfs wordt de zinnelijkheid, ook wel natuurdrift of dierlijk leven genoemd, ons voorgesteld als iets, dat eigenlijk niet tot 's menschen wezen behoort. ‘Die wil (namelijk de wil volgens Scholten's definitie) *wordt* niet bepaald door iets, dat eigenlijk niet *Ik* is, b.v. de zinnelijke natuur of de hartstocht, maar door een hooger vermogen, door hetgeen des menschen eigenlijk *Ik* is,’....[2]. Dit en veel andere dergelijke dingen, zegt een schrijver, die eenige bladzijden vroeger de empirische methode bij dit vraagstuk voor de ‘eenig ware’ verklaard heeft[3]. Zoo ooit, dan wordt men bij zulke feiten herinnerd aan het versje:

> Men heeft de empirische en de bespieglende methode
> Ook die van Bosco is bijzonder in de mode.

Wie kent toch niet die dramatische voorstelling van den zedelijken mensch als een ruiter, die met moeite zijn lastig paard, d.i. zijne zinnelijkheid, in bedwang houdt? Wij weten hoe zij het eerst verschenen is aan den dichterlijken geest van Plato, hoe zij vervolgens is overgegaan op zijne aanhangers, hoe zij door Paulus haren weg in het Christendom gevonden heeft, hoe het spiritualisme van Descartes de lijnen van de teekening nog wat scherper heeft getrokken.... Wij weten dat alles, maar wij zoeken te vergeefs naar de *ervaring*, die ons zulk eene analyse van den mensch zou hebben gegeven. Wij meenen zelfs dat de ervaring in openbaren strijd is met

1 Scholten, t.a.p. blz. 90.
2 Scholten, t.a.p. blz. 93, 94.
3 Scholten, t.a.p. blz. 65.

's hoogleeraars denkbeelden over zedelijkheid en zonde. Denken wij slechts aan die hartstochtelijke beminnaars van de eene of andere wetenschap, die hun genoegen uitsluitend in het beoefenen van die wetenschap zoeken, die hunne aandacht van de wereld en van hunne medemenschen afwenden om haar uitsluitend op hunne boeken te vestigen. Hunne sympathie voor anderen gaat niet zoo ver, dat zij ooit een uur van hun kostbaren tijd opofferen om het voor anderen te besteden. Ofschoon zulke menschen zonder twijfel in den regel onzedelijk handelen, zou het toch al te dwaas zijn, wanneer men zeide, dat de zinnelijke natuur in hen de rede overheerscht. Zelfs wanneer niet uitsluitend liefde tot de wetenschap maar vooral eerzucht hen drijft, wat zeker het gewone geval is, kan men hunne handelwijze niet aan zinnelijkheid toeschrijven, zonder dat begrip in zoo ruimen omvang te gebruiken, dat het elke beteekenis verliest. Nog minder is dit geoorloofd in het meer zeldzame geval, dat de eerzucht nagenoeg ontbreekt en het volslagen gemis aan sympathie met den naaste alleen gepaard gaat met het onvermoeid bestudeeren van de eene of andere soort van geleerdheid. Voor den een is de zinnelijke lust, voor den ander de eerzucht, voor een derde de hartstocht der verstandelijke werkzaamheid, voor een vierde de sympathie voor bijzondere personen de drijfveer, die hem onzedelijk doet handelen.

Intusschen willen wij hiermede aan niemand het recht betwisten van zich den mensch als ‘half dier, half engel’ voor te stellen, indien hij dat noodig acht. Mits hij slechts erkenne, dat hij dan redeneert als een speculatief wijsgeer en niet als een empirist. De tegenstelling tusschen zinnelijkheid en rede, tusschen vleesch en geest, is ontleend aan eene oude philosophie, wier waarde ik volstrekt niet wil ontkennen. Maar zij heeft met alle ware wijsbegeerte het kenmerk gemeen, dat zij beweringen uitspreekt, op wier waarheid de ervaring haar zegel niet gedrukt heeft. De ervaringswetenschap van den menschelijke geest, wier eerste voortbrengselen wij in de leer der ideënassociatie bij de Engelsche psychologen, in Fechner's Psychophysik, in de statistiek der zedelijke feiten, in de nieuwere leer der zintuigelijke waarneming vinden, deelt ons het een en ander mede over de vaste regels, volgens welke onze zielstoestanden op elkander volgen, maar waagt zich niet aan hypothesen over den aard der krachten, die in den geest werken, en zal zich wel nooit wagen aan het onderzoek naar de ware

natuur van des menschen ‘eigenlijk Ik.’ Bij het begin van het onderzoek naar de wilsvrijheid behoort men alleen te vragen, wat de ervaring dienaangaande leert, en daarom kan ik den hoogleeraar Scholten niet volgen op den weg, dien hij inslaat door reeds zijne bepaling van den wil op wijsgeerige overtuigingen te laten berusten. Eerst als men aan de ervaring de volle vrijheid gelaten heeft om hare onvervalschte uitspraken mede te deelen, moet de vraag gesteld worden, of eenig redelijk wezen zich bij hare gegevens kan nederleggen.

Ook de bepaling van vrijheid, die wij bij sommige deterministen vinden, schijnt mij op het empirisch standpunt ongerechtvaardigd. Zoo beteekent volgens Schopenhauer het woord vrijheid de afwezigheid van alles, wat hindert of belemmert; volgens Scholten is vrijheid ‘de toestand, waarin een wezen door niets verhinderd of belemmerd wordt om, wat het volgens zijn aard, aanleg en bestemming is, te verwezenlijken’[1]. Hoe groot ook de overeenstemming tusschen deze twee bepalingen is, zoo verschillen zij toch hierin, dat Scholten het bestaan van een ‘aanleg en bestemming’ der wezens in de definitie ondersteld heeft. Die aanleg en bestemming doen later uitstekende diensten, als het er op aankomt het determinisme met de zedelijkheid te verzoenen. Maar zij passen niet in de definitie. Wij spreken van vrije lucht en van vrije electriciteit. Zeker niet in dien zin, dat dergelijke lucht of dergelijke electriciteit niet verhinderd worden te verwezenlijken, wat zij volgens haren aanleg en bestemming zijn, maar alleen omdat die lucht of die electriciteit niet belemmerd worden werkzaam te zijn op dezelfde wijze als wij hen gewoonlijk zien werken. Het begrip van aanleg en bestemming wordt in de dingen gelegd door den individueelen mensch, die aan zich zelven, aan zijne medemenschen, aan de wereld eischen stelt, waaraan hij verlangt dat zij zullen beantwoorden. Maar het gaat niet aan van den aanleg en de bestemming der wezens te spreken, alsof die begrippen zekere eigenschappen van de dingen voorstelden, die, even als hunne zwaarte en hun vorm, door elk waarnemer op dezelfde wijze moeten waargenomen worden. Wat hij zich onder den aanleg en de bestemming van den mensch zal denken, hangt geheel af van de hoedanigheden van het waarnemend individu. Voor den een beantwoordt de mensch aan zijne bestemming, die met

1 Scholten, t.a.p. blz. 88.

antipathie tegen den godsdienst vervuld, zijn leven wijdt aan de belangen der menschheid, zooals bijv. Proudhon en Mill gedaan hebben. Voor den ander hebben die twee mannen niet gehandeld volgens hunnen aanleg en hunne bestemming, omdat zij den godsdienst versmaad hebben. Onder den aanleg en de bestemming van een wezen van zekere klasse verstaan wij de hoedanigheden, die wij in wording en ontwikkeld vinden bij de individu's dier klasse, welke wij als de normale individu's beschouwen. In dien zin kunnen wij zeggen, dat iemand, die zijn vader vermoordt, niet beantwoordt aan de bestemming van den mensch. De handelwijze van zulk een man is in strijd met de eischen, die wij aan een normaal mensch stellen. Maar plaatsen wij ons op een zuiver empirisch standpunt, dan mogen wij alleen aan de natuur zelve overlaten ons te openbaren, wat de bestemming is niet van *den* mensch, maar van de verschillende menschen. En dan moeten wij zeggen, dat de eene mensch bestemd was om zijn vader te vermoorden, de ander om zich voor zijn vader op te offeren, de een om duizenden in het verderf te storten, de ander om velen met weldaden te overladen. Wij hebben dan het woord bestemming in een anderen zin gebruikt dan zoo even, maar de laatste beteekenis alleen is op empirisch standpunt verdedigbaar. Want de natuur toont ons, dat de levensloop der verschillende menschen zoo was, als wij hem hebben beschreven. En welk recht hebben wij om te zeggen, dat de een aan zijne bestemming heeft beantwoord en de ander niet? Willen wij daarmede te kennen geven, dat de eene mensch gelijkt op den idealen mensch, wiens beeld wij in ons leven trachten te verwezenlijken, dan kan niemand ons van dwaling overtuigen. Mits wij maar erkennen, dat de ervaring ons dat niet geleerd heeft, die onslaat zien, dat de menschen langs verschillende wegen hun levensloop voleinden, zonder dat de natuur zich ooit een oordeel aanmatigt over hun gedrag. Het is slechts de individueele mensch, het zonderlinge wezen, dat zich als rechter opwerpt over de geheele natuur, het is slechts de individueele mensch, die op hoogen toon zijne afkeuring durft te kennen geven en te spreken van menschen, die hunne bestemming missen. Zoo volmondig als wij erkennen, dat hij het recht heeft en verplicht is zulks te doen, even zoo vreemd schijnt ons de bewering, dat de ervaring hem eenig recht zou geven om zoo te handelen.

Schopenhauer's definitie spreekt alleen van belemmeringen,

zonder te vermelden, wat eigenlijk belemmerd wordt. Vrijheid, zegt hij, is de afwezigheid van alles, wat hindert of belemmert. Dat deze definitie onvolledig is, kan men over het hoofd zien, omdat zij zoo abstract is. Vragen wij echter: wanneer is een wezen volgens Schopenhauer vrij?, dan moet het antwoord zijn: Een wezen is vrij, als niets verhindert of belemmert, dat.... De zin is onvolledig; Schopenhauer heeft verzuimd te zeggen, wat eigenlijk niet verhinderd of belemmerd zijn mag, als een wezen vrij zal zijn. Als men beproeft zijne definitie aan te vullen, zal men terug moeten komen op die, welke door Scholten gegeven wordt.

Willen wij de fout vermijden, waarin Scholten vervallen is, en die Schopenhauer niet dan ten koste der verstaanbaarheid heeft kunnen ontgaan, dan moeten wij niet beginnen met te vragen: Wanneer noemt men wezens of dingen vrij?, maar in de eerste plaats nagaan, wanneer men menschelijke handelingen vrij noemt. Het antwoord is niet moeilijk te vinden. Een mensch handelt vrij, als niets hem verhindert te doen, wat hij verkiest. Zoo wordt de vrijheid bepaald door Locke in zijn voortreffelijk hoofdstuk '*on Power*,' waarin hij veel heeft bijgedragen tot de opklaring der nevelen, die over de vraag der wilsvrijheid hingen. Deze definitie beantwoordt volkomen aan het gewone spraakgebruik, wat die van Scholten niet doet. Zoo zal men een woedend mensch, die op het punt is eene misdaad te doen en door anderen vastgehouden wordt, op dat oogenblik onvrij noemen. Hij wordt verhinderd te doen wat hij verkiest. Maar men zou zich minder juist uitdrukken, als men zeide, dat hij op dat oogenblik belemmerd wordt, te verwezenlijken, wat hij volgens zijn aard, aanleg en bestemming is. Een dronkaard, dien men belet naar de herberg te loopen, is niet vrij. Niets verhindert hem echter 'te verwezenlijken, wat hij volgens zijn aard, aanleg en bestemming is,' tenzij men den aanleg en de bestemming van den man hierin wil zoeken, dat hij zich bedrinkt. Leent men echter een zoo gewillig oor aan de uitspraken der ervaring, dat men deze opvatting van het woord bestemming goedkeurt, dan moet men ook een stap verder gaan en erkennen, dat 's mans bestemming op dit oogenblik medebracht, dat hij gedwongen werd niet naar de herberg te gaan. Zoo gaat bij Scholten's definitie het verschil tusschen vrijheid en gebondenheid geheel verloren, als men de ervaring wil laten uitmaken, wat de bestemming van dezen of genen

mensch was. Locke's definitie beantwoordt daarentegen altijd aan het spraakgebruik, zoolang dat over de vrijheid van menschelijke daden handelt.

Vrij is dus de mensch, die doen kan wat hij verkiest. Daar men ook bij dieren duidelijke bewijzen opmerkt van hunne voorkeur voor sommige handelingen, heeft men het begrip vrijheid op dieren overgedragen. De analogie tusschen dieren en planten heeft er toe geleid, dat men ook spreekt van eene plant, die vrij kan groeien of die zich vrij kan vermenigvuldigen. Hierbij is trouwens het denkbeeld van keuze verloren gegaan. Nog meer is dit het geval, wanneer het begrip vrijheid wordt toegepast op levenlooze wezens, zooals wanneer men spreekt over lucht, die zich vrij kan uitzetten, over water, dat zich vrijelijk kan verspreiden. In deze gevallen zou het woord elke beteekenis verliezen, als men niet stilzwijgend onderstelde, dat zekere bepaalde toestand voor de planten of de levenlooze wezens de meest passende, de natuurlijkste was, de toestand, dien zij zouden kiezen, als zij konden kiezen. De jeugdige menschheid, die de taal gevormd heeft, zag in alle voorwerpen van de natuur wezens met menschelijke voorstellingen en menschelijke begeerten. Daarom moest zij het begrip vrijheid ook over alle wezens uitstrekken. Wij, die aan de planten en aan de levenlooze wezens geen keus meer toekennen, zouden er nooit toe komen van de vrijheid van water, van lucht, van een boom te spreken; wij kunnen in zulke uitdrukkingen slechts beeldspraak zien, wier ontstaan wij echter zeer goed begrijpen.

Nu zegt het zelfbewustzijn aan iedereen, dat hij vrij is, dat hij doen kan wat hij verkiest. Hij kan zijne hand een half uur lang in het vuur houden, indien hij dat verkiest; hij kan morgen de wereld ingaan en nooit terugkomen, indien hij dat verkiest. Op grond van deze uitspraak van het bewustzijn proclameeren de tegenstanders van het determinisme de wilsvrijheid. Maar het is duidelijk, dat het zelfbewustzijn niets anders zegt dan: Ik kan doen wat ik wil, terwijl de vraag, die beantwoord moest worden, deze is: Kunt gij ook willen wat gij verkiest? De mensch, die niet gevangen, niet gebonden, niet physisch belemmerd is, hij is vrij; hij kan doen, wat hij wil. Maar is ook zijn wil vrij? Reeds Locke heeft opgemerkt, dat die vraag, in den letterlijken zin genomen, absurd is. De wil is het vermogen om wilsuitingen te vormen, de vrijheid het vermogen om te doen, wat men verkiest. Hoe kan nu het laatste vermogen een

vermogen zijn van het eerste vermogen? Uit den aard der zaak volgt, dat een vermogen slechts de eigenschap kan zijn van een handelend wezen. Zegt men, dat de wil vrij is, dan maakt men den wil tot een handelend wezen, en tevens tot eene eigenschap van een ander handelend wezen, den mensch. En dat iets tegelijkertijd een handelend wezen en een eigenschap van een handelend wezen zijn zou, kunnen wij evenmin gelooven, als dat eenzelfde ding te gelijker tijd is en niet is.

Heeft nu de mensch, die vrij is om te doen wat hij wil, ook de vrijheid om onder bepaalde omstandigheden al of niet te willen? Neen, zegt Locke; hij moet altijd de eene of andere wilsbepaling vormen. Aan iemand, die eene wandeling doet, stelt men voor te gaan zitten; dan moet hij of gaan zitten of niet gaan zitten; *tertium non datur*. Eene wilsuiting is in elk geval noodig, als hij de vraag gehoord en begrepen heeft. Hij heeft niet de vrijheid al dan niet te willen; ten dien aanzien is hij niet vrij te doen wat hij verkiest. Want hij moet of willen gaan zitten, of willen voortwandelen, blijven staan, in 't algemeen niet gaan zitten.

Maar, zoo vraagt Locke verder, kan hij ook willen wat hij verkiest, beweging of rust? Kan hij in het algemeen kiezen wat hij willen zal? Dit wordt eigenlijk bedoeld, wanneer men vraagt of de wil vrij is[1]. Maar die vraag is even onverstandig als de andere. Om dit aan te toonen gebruikt Locke een argument, dat ons wel niet onjuist voorkomt, maar waartegen toch bezwaren kunnen ingebracht worden, die een zekeren schijn voor zich hebben. Ook die schijnbare bezwaren vermijdt men, naar het mij voorkomt, als men de ongerijmdheid van de bedoelde vraag op de volgende wijze aantoont. De keuze, waardoor de mensch zijne wilsuiting bepaalt, zou zelve weder eene handeling zijn, waarvan men vragen kan of zij vrij dan wel

1 De heer Thoden van Velzen hecht veel gewicht aan zijne opmerking, dat men vroeger gewoonlijk onderzocht heeft, of de wil vrij is, terwijl men moest onderzoeken of de mensch vrij is. Het eerste onderzoek noemt hij - taalkundig minder juist, maar toch niet onverstaanbaar - ‘eene gronddwaling, die de meeste gedachten over den vrijen wil geschreven beheerscht.’ Uit Locke's opmerkingen kan hij zien, dat men reeds voor twee honderd jaren die ‘gronddwaling’ als eene dwaling erkend heeft. Onder de latere schrijvers over de wilsvrijheid is er mij geen bekend, wiens ‘meeste gedachten’ beheerscht worden door de gronddwaling, waarvoor reeds Locke gewaarschuwd heeft.

gedetermineerd is. Was zij gedetermineerd, dan is de wilsvrijheid opgeheven; was zij vrij, dan is er eene vroegere keuze noodig geweest om de keus van de wilsuiting te bepalen. Want vrijheid onderstelt keus. Wie niet in de gelegenheid was twee of meer handelingen te doen, wie niet tusschen twee of meer handelingen kon kiezen, was niet vrij. De voorafgaande keus, waardoor de keus der wilsuiting bepaald werd, was nu òf gedetermineerd, maar dan is de wilsuiting niet vrij; òf zij onderstelde weder eene vroegere keus. Zoo komen wij tot hetzelfde dilemma, waartoe Bona Meijer's tegenwerping ons reeds vroeger gebracht heeft. Of, eene der uitingen van de ziel, waardoor zij de keus bepaalt, die eerst vele andere keuzen en ten slotte de wilsuiting na zich sleept, was gedetermineerd, maar dan is die wilsuiting zelve evenzeer gedetermineerd. Want 's menschen vrijheid bestaat hierin, dat hij doet, wat hij kiest; de eerste (gedetermineerde) keus bepaalde de tweede, de tweede de derde, enz, totdat de laatste eindelijk de wilsuiting bepaalde. Dan heeft de mensch gehandeld *met keuze*, zooals ook de deterministen erkennen, dat hij doet, maar al de keuzen, die hij deed, waren gedetermineerd. Of, geen enkele keus is gedetermineerd, maar dan is er voor iedere keus eene vroegere noodig, en de mensch zou oneindig veel keuzen moeten doen, voordat hij eene wilsuiting kon vormen. Volgens die voorstelling zou hij een oneindig langen tijd noodig hebben, voordat hij kan willen en handelen. Nu wil hij en handelt hij echter oogenblikkelijk, zoodra hij in de gelegenheid is iets te verkrijgen, wat hij lang en vurig begeerd heeft. Dus bestaat dat oneindig aantal keuzen niet in de werkelijkheid, maar alleen in de verbeelding der tegenstanders van het determinisme.

De reden, waarom men zulke onverstandige vragen doet, ligt voor de hand. Het komt den wandelaar voor, dat hij even goed had kunnen rusten als voortwandelen. Wel heeft hij het laatste gekozen, maar hij had zich toch ook de voorstelling van het eerste gevormd, en hij ziet geen enkele reden, waarom hij zijne voorstelling niet zou hebben kunnen verwerkelijken. Wat meer is, als iemand tot hem zegt, dat hij niet anders heeft kunnen doen dan hij gedaan heeft, neemt hij er bij eene volgende gelegenheid de proef van en bewijst u metterdaad dat hij zijne wandeling ook wel kan staken. Op die wijze meent hij een proefondervindelijk bewijs te geven van zijne stelling, dat hij willen kan wat hij verkiest te willen. Hij bemerkt

niet dat de wensch om zijne vrijheid te toonen het motief geweest is, waarom hij de tweede maal anders kon en anders moest willen dan de eerste maal.

Het is merkwaardig na te gaan, hoe de groote wijsgeer, die zooveel heeft bijgedragen ter verdrijving van het misverstand, in het vervolg van zijn hoofdstuk zelf daarin terugvalt. Na opgemerkt te hebben, dat het verkeerd is te vragen, of men kiezen kan, wat men willen zal, gaat Locke over tot de vraag: Waardoor wordt de wil bepaald? Het juiste antwoord op deze vraag is volgens hem: 'Door den geest.' Vindt men dit antwoord te algemeen en te onbepaald, dan is de beteekenis der gestelde vraag: Wat determineert den geest om onder bepaalde omstandigheden zijn vermogen om te willen op deze of gene beweging of op het nalaten van deze of gene beweging te richten? Waarop hij antwoordt: het motief, waarom wij in zekeren toestand willen blijven, is altijd onze tevredenheid met dien toestand: het motief tot verandering is altijd het een of ander gevoel van onlust. Daarna zet hij uiteen, dat begeerte altijd een gevoel van onlust is en betoogt verder, dat de wilsuitingen niet bepaald worden door het grootste positieve goed, dat verkrijgbaar is, maar uitsluitend door het een of ander gevoel van onlust, waarvan men zich zoekt te bevrijden. Onder al de onaangename gewaarwordingen is het gewoonlijk 'de meest dringende,' die den wil bepaalt[1]. Maar, zoo gaat hij voort, in sommige gevallen heeft de mensch het vermogen de voldoening van zijne begeerten uit te stellen, en de voorwerpen, die hij begeert, met elkander te vergelijken. 'In de meeste gevallen heeft de mensch niet de vrijheid eene wilsuiting na te laten;... Doch er is één geval, waarin hij vrijheid heeft met betrekking tot den wil, en dat ééne geval doet zich voor bij zijne keus van een verwijderd goed als het doel van zijne handelingen'[2].

Het komt mij voor, dat men den laatsten volzin niet schrijven kan zonder te onderstellen, dat de mensch althans in sommige gevallen het vermogen heeft te kiezen wat hij zal willen. Het geval van den mensch, die een vluchtig genot vergelijkt met de moeite, aan het verwerven van een verwijderd goed verbonden,

1 Zou niet de onaangename gewaarwording, die den wil bepaalt, juist om die reden als 'de meest dringende' beschouwd moeten worden, zoodat het woord 'gewoonlijk' in den bovenstaanden volzin moet wegvallen, en de geheele opmerking ons niets verder brengt?

2 Locke, *Essay on human Understanding*, Book II, Chap. 21 § 56.

en die na rijp beraad net laatste kiest, staat volkomen gelijk met het geval van den wandelaar, die te kiezen heeft tusschen het staken en het voortzetten van zijne wandeling. Alleen heeft men in het oog te houden, dat zijne voorkeur voor den moeilijken arbeid zich niet openbaart in eene enkele, maar in vele wilsuitingen. Telkens wordt hem een vluchtig genot aangeboden. Dan is hij volgens Locke niet vrij al of niet te willen; hij moet dat genot kiezen of het laten voorbijgaan. Te vragen of hij naar verkiezing het genot kan willen genieten of afslaan, is de quaestie te stellen, of hij kan kiezen, wat hij zal willen, eene quaestie, die Locke zelf voor eene ongerijmdheid verklaard heeft. Hij moet onder de gegeven omstandigheden voor het genot bedanken en zich aan den arbeid wijden. Ware hij een ander mensch geweest, dan zou hij wellicht anders gehandeld hebben. Maar ook dan zou hij altijd gedetermineerd zijn door het sterkste motief. Misschien heeft Locke het ook zoo bedoeld, maar dan heeft hij zijne bedoeling niet duidelijk laten blijken[1].

In onze voorafgaande beschouwingen hebben wij reeds kennis gemaakt met de omstandigheid, waaruit het misverstand ten aanzien van de wilsvrijheid voortvloeit. Naarmate de mensch ouder en wijzer wordt, denkt hij meer over de gevolgen van zijne daden. Voordat hij handelt, pleegt hij zich de verschillende handelingen, die hij doen kan, voor te stellen, en hare gevolgen zoo ver mogelijk na te gaan. Onder die mogelijke handelingen zijn er sommige, wier gevolgen hem zeer aangenaam zouden zijn; het is voor hem een genoegen zich eene dier handelingen en hare waarschijnlijke gevolgen voor te stellen. Weldra ontdekt hij echter de keerzijde van de medaille. Het komt hem voor den geest, dat de handeling, die hij overdenkt, strijdig is met zijne begrippen van zedelijkheid, of dat zij ook onaangename gevolgen hebben kan, en hij deinst terug voor zijne eigene wenschen. Voor het oog van zijn geest rijst eene tweede mogelijke handeling op. Ook zij heeft haar voordeelen. Maar weldra ontwaart hij de schaduwzijde van zijn nieuw plan en hij ontwerpt zich een derde. Na alle mogelijkheden, die

1 In de latere editie's van zijn *Essay* deelt Locke den lezer mede, dat hij iu de eerste uitgaaf een ander gevoelen over de wilsvrijheid heeft uitgesproken dan in de latere voorkomt. In den tekst is alleen gelet op Locke's later gevoelen, waarbij hij gebleven is. De eerste uitgaaf van zijn boek is mij onbekend.

hij kent, doorloopen te hebben, keert hij op zijne schreden terug om ze nog eens bedaard te overwegen. Altijd begeleidt hem de gedachte: Gij kunt, als gij wilt; gij hebt maar voor het kiezen; uwe armen en beenen zullen de verschillende bewegingen, die voor die handelingen vereischt worden, alle even goed ten uitvoer brengen. Eindelijk is de tijd gekomen, waarop de strijd der motieven geëindigd moet zijn en het handelen aan de beurt komt. Nu kiest de mensch eene der verschillende handelingen, die hem voor den geest hebben gestaan; zijn wil bepaalt zich tot eene reeks van daden. Maar hij blijft gewoonlijk bevangen in den waan, dat hij evengoed eene andere gedragslijn had kunnen kiezen. In den regel weet hij zelf niet welke motieven eindelijk zijn keus bepaald hebben. Zelf kennis is nog veel zeldzamer dan men gewoonlijk meent. Het komt hem voor, dat hij vele andere handelingen had kunnen doen. Maar het ‘zelfbewustzijn,’ dat hem die meening opdringt, bedriegt hem evenzeer, als wanneer het hem allerlei voortreffelijke eigenschappen toeschrijft, die niemand anders in hem kan ontdekken. Dat het zelfbewustzijn ons niet zou kunnen bedriegen is eene bewering, die men wel dikwijls hoort uiten, maar die bij nader onderzoek volkomen ongegrond blijkt te zijn. Al de meeningen, die iemand over zich zelf koestert, zijn uitspraken van zijn zelfbewustzijn. Maar ieder weet, dat die meeningen in den regel valsch zijn, en dat iemand heden een geheel ander oordeel over zich zelf kan vellen dan hij morgen doen zal. De uitspraken van ons ‘zelfbewustzijn’ mogen even als de uitspraken van ons ‘bewustzijn van andere dingen’ slechts dan voor waarheid gelden, als zij de vuurproef hebben doorstaan, die het menschelijk geslacht van alle meeningen vordert voordat het ze als waarheden erkent.

II.

De grootste aanleiding tot het misverstand der bestrijders van het determinisme ligt in hunne verwarring van de werkelijke veelheid der mogelijke wenschen en voornemens met de veelheid der mogelijke wilsbepalingen, die alleen in hunne verbeelding bestaat. Maar zij worden in hunne overtuiging bevestigd door de algemeen gangbare opvatting van verschillende begrippen, die betrekking hebben op menschelijke handelingen.

Hunne begrippen van schuld, verantwoordelijkheid, berouw, plicht en vele andere zouden alle beteekenis verliezen, indien het determinisme door hen als waar erkend werd. En daar nu iedereen, ook de determinist, erkennen moet, dat het gevoel van schuld, van verantwoordelijkheid, van berouw, van plicht, werkelijk bestaande gemoedsaandoeningen zijn, wier onvermijdelijkheid ieder mensch ondervindt, zoo meenen zij, dat de handelingen en de meeningen der menschen, uit dit oogpunt beschouwd, even sterk tegen het determinisme getuigen, als hunne berekeningen voor de toekomst, de waarde, die zij aan de opvoeding hechten, hun geloof aan den invloed van de bedreigingen der strafwet en zooveel andere dingen vóór het determinisme pleiten.

Laten wij een enkel voorbeeld nemen en nagaan, welke beteekenis men op deterministisch standpunt aan het begrip van plicht kan hechten. Indien ik erken, dat ik plichten heb, die ik volbrengen moet al mogen zij mij nog zoo vele onaangenaamheden baren, dan geef ik daarmede te kennen, dat ik er naar moet streven mijn gedrag te doen gelijken op eene ideale handelwijze, die door den inhoud dier plichten nader omschreven wordt. Nu moge de indeterminist, die het gebied van het menschelijk handelen niet beschouwt als een deel der natuur, waar de noodzakelijkheid haren scepter zwaait, zulk eene overtuiging koesteren; voor den determinist - zoo kan men beweren - is zij eene inconsequentie. Want elk erkent, dat in de (stoffelijke) natuur alles is, zooals het wezen moet, om de eenvoudige reden, dat het niet anders zijn kan, maar het noodzakelijke product is van voorafgaande omstandigheden, die even noodzakelijk waren. Als wij somwijlen de bewering uiten, dat de een of andere toestand in de natuur niet is zooals hij zijn moet, dan geven wij aan onze menschelijke, onvolledige en oppervlakkige opvattingswijze het recht een oordeel uit te spreken over het groote geheel, waarin wij niets meer zijn dan een droppel in den Oceaan. Een boom, die krom gegroeid, een dier, dat verminkt, een kind, dat blindgeboren is zullen ons misschien als ‘wanklanken in de harmonie der schepping’ voorkomen. Maar bij nader inzien moeten wij toch toestemmen, dat dit alleen zoo is, omdat wij uit onze onvolledige ervaring zekere voorstelling van den normalen boom, het normale dier, het normale kind gevormd hebben, en ons de vrijheid aanmatigen met dezen maatstaf de natuur te be-

oordeelen, in plaats van onze voorbarige wijsheid naar hare lessen te verbeteren. Is niet het kind, dat wij in onzen eigenwaan verminkt noemen, volgens dezelfde onveranderlijke wetten met dezelfde noodzakelijkheid zoo geworden, als een ander, wiens gestalte onze kortzichtige bewondering opwekt? Onvolmaaktheid bestaat in de natuur evenmin als volmaaktheid; niets kan anders zijn dan het is. Wij menschen zijn het, die deze begrippen in de natuur leggen, en die onverstandig genoeg zijn van te meenen, dat zij beantwoorden aan werkelijk bestaande eigenschappen in de dingen buiten ons.

Wie nu in de menschelijke handelingen slechts natuurverschijnselen ziet - zoo kan de tegenstander van het determinisme voortgaan - moet dezelfde beschouwing ook op menschelijke handelingen durven toepassen. Ook daarbij mag geen sprake zijn van volmaaktheid en onvolmaaktheid, want zij zijn alle juist zooals zij noodwendig zijn moeten. De handelingen van alle menschen worden gedetermineerd door voorafgaande invloeden, en de ervaring toont, dat zij bij verschillende menschen eene verschillende richting nemen. Maar hoe kan de ervaring ons op het denkbeeld brengen, dat wij er naar moeten streven juist eene van die richtingen, en geen andere, in te slaan? Zoo even vernamen wij, dat het alleen de onvolledige kennis van den mensch is, die hem in de natuur volmaaktheid en onvolmaaktheid doet zien. Maar als nu de menschenwereld niets anders is dan een stuk natuur, dan is het ook alleen zijne onvolledige kennis van de menschheid, die er den mensch toe drijft de begrippen volmaaktheid en onvolmaaktheid op de menschenwereld toe te passen. Ook daar is niemand iets anders dan wat hij zijn moet. Als wij onze verontwaardiging niet kunnen bedwingen over den man, die met voorbedachten rade zijn weldoener vermoordt, dan ligt dat uitsluitend aan de verwaandheid, waarmede wij wijzer willen zijn dan het groote geheel, waartoe wij behooren. De plicht - aldus zou de indeterminist zijne rede kunnen besluiten - de plicht moet derhalve voor den determinist een oud vooroordeel zijn uit de periode, toen men nog geloofde, dat de mensch tegenover de natuur staat in plaats van tot haar te behooren. Is de mensch niets anders dan een deel der natuur, dan is het stellen van een idealen maatstaf voor het menschelijk handelen niets anders dan eene dwaze aanmatiging van personen, die hunne geliefkoosde vooroordeelen hooger stellen dan de waarheid.

Daar het mijn doel hier niet zijn kan het vraagstuk van den wil uit te putten, maar alleen de verschillende gezichtspunten aan te geven, waaruit men het kan beschouwen, is het niet noodig uiteen te zetten, hoe ook het berouw, het schuldgevoel, de toerekenbaarheid en vele andere zedelijke begrippen voor den determinist eene geheel andere beteekenis moeten verkrijgen dan zij volgens de gewone opvatting hebben. Het is de vraag of die begrippen, ook na de wijzigingen te hebben ondergaan, die het deterministisch standpunt noodig maakt, voort kunnen gaan met hun heilzamen of liever onmisbaren invloed op ons zedelijk leven uit te oefenen.

Ten aanzien van deze vraag is het gevoelen der verschillende deterministen niet volkomen overeenstemmend. Sommigen beantwoorden haar bevestigend; zij beweren, dat de erkenning van het determinisme niet anders dan voordeelig kan zijn voor de zedelijke energie, en dat alleen het geloof aan de wilsvrijheid schadelijke gevolgen kan hebben. Anderen gaan niet zoo ver, maar erkennen, dat de zedelijke begrippen van het determinisme lichtelijk zoo kunnen opgevat worden, dat de zedelijke waarde van den mensch er op den duur onder moet lijden.

Er is misschien geen schrijver te vinden, die het eerste gevoelen met zooveel aandrang verdedigd heeft als de hoogleeraar Scholten in zijn boek over den vrijen wil. Ik kan hier niet ingaan op de bijzonderheden van zijne redeneeringen, wier bespreking tamelijk veel plaats zou vereischen. Maar ik wil de reden aangeven, waarom hij, volgens mijn gevoelen, tegelijkertijd velen tot zwijgen gebracht en weinigen overtuigd zal hebben. Wij zagen vroeger, dat hij uit eene ouderwetsche psychologie de splitsing van den mensch in zinnelijkheid en rede overneemt, die hij ook wel in bijbelsche termen vleesch en geest noemt, en dat hij op die splitsing zijne definitie van de vrijheid doet berusten. In verband hiermede beweert hij, dat de aanleg en de bestemming van den mensch is de idee der menschheid te verwerkelijken. En wanneer is de idee der menschheid in hem verwerkelijkt? Wanneer het hoogere vermogen, de rede, de lagere begeerten aan haar gezag heeft onderworpen[1]. Voorts

1 ‘De ervaring leert, dat de mensch een zinnelijk wezen is, maar toegerust met een redelijk vermogen, dat in deszelfs ontwikkeling *bestemd* is om wetgevend op te treden en de lagere driften en begeerten aan zijne heerschappij te onderwerpen. Waar die heerschappij van den *geest* over het *vleesch* op zedelijk gebied niet bestaat, of ook, waar de vereischte evenredigheid ontbreekt tusschen de rede en het vermogen des gevoels, daar is de mensch niet, wat hij naar *aanleg* en *bestemming behoort* te zijn, daar is de *idee* niet *verwezenlijkt* en bestaat een toestand, dien wij zonde, *ἁμαρτία*, d.i. *afwijking van de idee*, afdwaling van het zedelijk ware, d.i. van het goede, noemen.’ Scholten, de Vrije Wil, blz. 178. Ik heb hier en daar gecursiveerd, om duidelijker in 't oog te doen vallen, wat de *ervaring* ons al zoo volgens den heer Scholten zal leeren.

verzekert hij ons, dat het kwaad of de zonde slechts iets negatiefs is, waaraan geen *zijn*, als aan iets positiefs kan worden toegekend. Het merkwaardige van de zaak is, dat hij in vollen ernst meent al deze stellingen aan de ervaring ontleend te hebben, en voortdurend spreekt van het empirisch standpunt, waarvan hij heet uit te gaan. 'Wordt de ervaring geraadpleegd,' zoo zegt hij, 'dan is deugd de toestand van den mensch, die op zedelijk gebied de idee van mensch verwezenlijkt'[2]. Op dezelfde bladzijde berispt hij den heer Hoekstra, omdat deze 'aprioristisch' redeneert uit een begrip van deugd, in plaats van empirisch te onderzoeken, wat deugd is. Zoo spreekt hij van eene 'empirisch geconstateerde leer; dat al wat *positief* en *wezenlijk* is ook *goed*, alle kwaad negatie, en de zonde geen beginsel, maar beginselloosheid is'[3]. Natuurlijk moeten zijne redeneeringen, waardoor hij op grond van deze en dergelijke stellingen, de harmonie van determinisme en zedelijkheid wil bewijzen, alle waarde missen voor personen, wier ervaring hun niets van de waarheid dezer stellingen geleerd heeft, en die met hem de overtuiging deelen, dat het empirisch standpunt bij deze vraag het eenig ware is, waarvan men in geen geval mag afwijken. En het is niet moeilijk in te zien, dat de ervaring ons niets kan leeren over de verheven denkbeelden, die de heer Scholten aan haar wil te danken hebben.

Willen wij weten, wat het zegt zich door de ervaring en door niets anders dan door de ervaring te laten leiden, dan moeten wij het oog vestigen op de natuurwetenschappen in den nieuweren tijd. Te vergeefs zoeken wij in die wetenschappen naar eene behandeling van de ideën, die zouden verwerkelijkt moeten worden in de voorwerpen of verschijnselen, waarmede zij zich bezighouden. De botanicus kent geen idee van een eikeboom, waarvan de verschillende werkelijke eiken onvolmaakte nabootsingen zouden zijn. De natuurkundige heeft nooit gedacht over eene idee van de magneetkracht, waarvan de magneetkracht, die wij kennen, slechts het onvolledig beeld

2 Scholten, t.a.p. blz. 170.
3 Scholten, t.a.p. blz. 109.

zijn zou. De ervaringswetenschappen beschrijven alleen de voorwerpen, die bestaan, en de verschijnselen, die plaats vinden. Zij vatten het overeenstemmende in de voorwerpen tot algemeene begrippen, het overeenstemmende in de verschijnselen tot natuurwetten samen. Dat is haar eenig doel, en wanneer zij niet schromen het bestaan van onwaarneembare dingen en van onwaarneembare krachten te onderstellen, dan is het toch alleen, omdat zij slechts op deze wijze tot de hoogste algemeene begrippen en tot de algemeenste wetten kunnen geraken. Sedert langen tijd hebben zij opgehouden te spreken over ‘ideën, die zich in de natuur verwezenlijken,’ over ‘een wezen der dingen, dat zich achter hunne eigenschappen verbergt,’ omdat de ondervinding haar geleerd heeft, dat de wetenschap door zulke beschouwingen volstrekt niet gediend wordt.

Evenmin ziet de natuurwetenschap een dergelijk verschil tusschen positieve en negatieve toestanden, als de heer Scholten doet. In de natuurwetenschap zal men van positieve en negatieve toestanden spreken, zoodra twee eigenschappen waargenomen worden die in zekere opzichten tegengesteld zijn. Maar welke van die toestanden men positief en welke men negatief zal noemen, is volmaakt onverschillig en louter eene zaak van onderlinge overeenkomst. Zoo noemt men de glaselectriciteit positief, de harselectriciteit negatief, maar men zou even goed die termen kunnen omkeeren. Zoo kan een natuurkundige, van koude sprekende, zeggen dat zij niet anders is dan negatieve warmte of eene negatie van de warmte. Maar hij kan even goed zeggen, dat de warmte slechts eene negatie is van de koude. De eigenschap, die door den natuurkundige als de negatieve beschouwd wordt, bestaat even goed, bestaat op dezelfde wijze als de positieve eigenschap, die er tegenover staat. Ik mag daarom, van de ervaring uitgaande, de zonde eene negatieve eigenschap noemen en in de deugd iets positiefs zien. Maar ik kan even goed in de zonde eene positieve eigenschap, en in deugd iets negatiefs, een niet-zonde, erkennen. Welke terminologie ik ook wil volgen, het blijft eene waarheid, dat ik volmaakt door dezelfde middelen en op dezelfde wijze de goede en de slechte eigenschappen waarneem, en dat ik aan beide eene zelfde soort van werkelijkheid moet toekennen, als ik niets meer wil zeggen, dan waartoe de ervaring mij gemachtigd heeft.

De hoogleeraar Scholten doet juist hetzelfde, wat hij in zijn antagonist veroordeelt. Terwijl hij herhaaldelijk verklaart, dat

hij alleen van de ervaring wil uitgaan, redeneert hij van het begin tot het einde als een speculatief wijsgeer. Hoe hij aan de zonderlinge meening is gekomen, dat zijne weldoordachte wijsbegeerte, waarin de invloed van Spinoza en Hegel niet te miskennen is, zich beter zou voordoen of meer ingang zou vinden, als hij haar in een lappendeken van vermeende ervaring hulde, is meer dan ik vermag te verklaren. Maar zeker is het, dat hij door zoo te doen, natuurlijk geheel ter goeder trouw, zijnen lezers een rad voor de oogen gedraaid heeft. Want zij moeten na ernstig onderzoek toestemmen, dat op zijn standpunt het determinisme niet schadelijk is voor de zedelijkheid, en het indeterminisme wel. En hij heeft hen in den waan gebracht, dat zijn standpunt dat van den empirist is, het standpunt van iedereen, die zich nooit bezig gehouden heeft met wijsgeerige vraagstukken. Zij bemerken niet zoo gemakkelijk, dat hij bij het wegnemen van hunne bezwaren tegen het determinisme zijne wapens ontleent aan eene wereldbeschouwing, die onze onvolledige ervaring evenmin kan bevestigen als wederleggen. De zwakke zijde van zijne denkbeelden is niet gelegen in zijne kritische beschouwing van de zedelijke begrippen, die meesterlijk is, maar in de philosophie, waarop die beschouwing berust. Die philosophie blijft echter geheel op den achtergrond en hare stellingen worden ons eenvoudig als uitspraken van de ervaring opgedrongen. Het is zeker met vele lezers van zijn werk gegaan, zooals de Génestet ons in zijne Leekedichtjes van zich zelven verhaalt. Men gevoelde zich ‘het hoofd duizelen,’ men moest erkennen, dat al de bezwaren niets beteekenden. Maar toch reeds na weinige dagen kwam men weer tot de overtuiging:

> 't Schijnt me, of 't raadselvolle leven
> Droevig lacht met elk systeem.

Alleen omdat men niet onderzocht had op welke fundamenten het systeem berust; omdat men vertrouwd had, dat de schrijver het wel weten zou, die ons deze fundamenten als de onloochenbare gegevens der ervaring wil doen voorkomen. 't Raadselvolle leven moest iedereen weldra overtuigen, dat er een krachtig geloof noodig is om den aanleg en de bestemming des menschen in een leven van zelfverloochening te zoeken, en in zonde en smart slechts *on*volmaaktheden te zien. De jammerlijke ervaring schijnt zoo duidelijk tegen dergelijke beweringen te pleiten.

In Mill vinden wij een der uitstekendste vertegenwoordigers van de deterministen, die niet blind zijn voor den ontzenuwenden invloed, dien de leer van de noodzakelijkheid der menschelijke handelingen hebben kan. Geen wonder, want hij doet in den regel werkelijk, wat Scholten alleen *meent* te doen, en bepaalt zich tot de lessen der ervaring. ‘De deterministen ondergaan werkelijk,’ zoo verzekert ons Mill, ‘in vele gevallen de deprimeerende gevolgen, die hunne bestrijders verkeerdelijk aan de leer zelve toeschrijven.’ Hij voegt er bij, dat hij daarmede zijne persoonlijke ervaring mededeelt. Nog duidelijker is de volgende plaats. ‘Omdat de leer van den vrijen wil dat gedeelte der waarheid in het oog heeft gehouden, wat door het woord “noodzakelijkheid” verborgen wordt, namelijk het vermogen van den geest om mede te werken tot de vorming van het eigen karakter, heeft zij aan hare aanhangers eene practische overtuiging (*practical feeling*) gegeven, die veel nader bij de waarheid komt dan de meening, die voor zoover ik zien kan gewoonlijk bij de deterministen bestaan heeft. De laatsten mogen een krachtiger bewustzijn gehad hebben van den invloed, dien menschelijke wezens op de vorming van elkanders karakter kunnen uitoefenen; maar de leer van den vrijen wil heeft volgens mijn gevoelen vooral onder hare nieuwere verdedigers een veel krachtiger streven naar eigen ontwikkeling in het leven geroepen’[1].

De deprimeerende invloed, waarvan Mill spreekt, en wier bestaan Scholten geheel schijnt te ontkennen, is niet moeilijk te ontdekken. Zij bestaat in de fatalistische levensbeschouwing, die zich nu en dan in het gevolg van het determinisme vertoont. ‘Een fatalist,’ zegt Mill, ‘gelooft, of gelooft ten halve (want niemand is een consequente fatalist), dat niet alleen alles, wat gebeuren zal, het onvermijdelijk gevolg zal zijn van de oorzaken, die het voortbrengen - wat de ware leer van het determinisme is - maar ook, dat het niets geeft er tegen te strijden; dat het gebeuren zal, hoezeer wij ook ons best doen om het te voorkomen.’ De determinist, die in onze daden de noodwendige gevolgen ziet van ons karakter en onze omstandigheden, heeft een grooter kans om tot fatalisme over te hellen dan hij zonder zijn determinisme zou gedaan hebben. Immers, hij kan zich overtuigd hebben, dat zijn karakter niet

1 Mill, *A System of Logic*. Sec^{d}. Ed. Vol. II, pag. 493.

door hem zelven, maar *voor* hem, door anderen en door de omstandigheden gevormd is. Daaruit kan hij afleiden, dat zijn wensch, dat het anders mocht zijn, een ijdele wensch is; dat hij niet in staat is zijn karakter te veranderen. Nu zullen deze overwegingen hem wel nooit tot consequent fatalisme leiden. De consequente fatalist zou overtuigd moeten zijn, dat zijne eigene werkzaamheid niet den minsten invloed heeft op den loop der dingen; hij zou in volslagen werkeloosheid moeten afwachten, dat de zorgen des levens hem dwingen in strijd met zijne philosophische overtuiging de hand aan het werk te slaan, of dat de dood een einde maakt aan zijn treurig bestaan. Maar reeds de overhelling tot fatalisme, het denken over den determineerenden invloed, dien duizenden kleinigheden op 's menschen handelen kunnen hebben, heeft eene uiterst verderfelijke werking, die vele deterministen, even als Mill, bij ervaring zullen kennen. Wel is waar laten zij zich niet tot fatalistische berusting verleiden onder omstandigheden, waarin hunne handeling weinig moeite kost, en haar aard door de natuur der omstandigheden van zelve is aangewezen. Zij zullen op een kouden winterdag niet lijdelijk afwachten, dat de natuurlijke loop der dingen hen verwarmt, maar zij leggen een kachel aan. Zij wachten er niet op, dat de loop der omstandigheden hun de gebraden duiven in den mond voert; maar zij begeven zich naar de plaatsen, waar zij hun honger kunnen stillen. Doch wanneer de handeling, van wier plichtmatigheid of wenschelijkheid zij overtuigd zijn, een werk is van langen adem en groote moeite; wanneer het niet geheel zeker is, dat het verlangde doel die handeling onvermijdelijk vordert; wanneer dat doel zelf hun wel begeerlijk, maar toch lang niet onmisbaar voorkomt, dan kan het gebeuren, dat hunne overhelling tot het fatalisme hen een ander besluit doet nemen dan zij zouden genomen hebben, indien zij geloofd hadden aan de vrijheid van den wil. Bij de vele motieven, die hen doen aarzelen den langen en moeilijken weg in te slaan, dien plicht of welbegrepen eigenbelang hun wijzen, voegt zich dan de jammerlijke overtuiging, dat het streven des menschen een ijdel en wanhopig streven is, daar de loop van alle verschijnselen, ook der menschelijke handelingen, met volstrekte noodzakelijkheid door de voorafgaande invloeden bepaald wordt. Zoo wordt het determinisme, op zekere wijze opgevat, de aangewezen verontschuldiging voor de traagheid en levert het den

bodem, waarop die treurigste der menschelijke hartstochten zich weelderig ontwikkelt.

Wie aan zulke overwegingen invloed geeft op zijne besluiten, handelt zonder twijfel zeer verkeerd en zeer onverstandig. Want, indien hij den moed en de kracht had gehad om door te denken, zou hij bemerkt hebben, dat dezelfde overweging hem in elke handeling eene dwaasheid moest doen zien. En er is volstrekt geen vrees voor, dat hij dan zijn leven naar de slotsom van zijne overdenkingen zou inrichten. De natuur is altijd sterker dan de leer. Maar het is eene geheel andere vraag of Mill's wijsbegeerte, meer bepaaldelijk zijn determinisme in verband met zijne overige denkbeelden, niet met noodzakelijkheid tot die gevolgtrekking voert. Dat het fatalisme alle handelen tot eene ongerijmdheid maakt is zeker een voldoende reden om het fatalisme te verwerpen. Maar er volgt niet uit, dat het fatalisme niet de noodzakelijke consequentie is van Mill's determinisme. Van die quaestie maakt Mill zich vrij gemakkelijk af. Hij meent den determinist, die er over twijfelt, of hij-zelf wel eenigen invloed kan hebben op den loop der dingen en bepaaldelijk op de vorming van zijn eigen karakter, een bevredigend antwoord te geven door te zeggen: ‘Wij zijn juist even goed in staat om ons eigen karakter te vormen’ (of in 't algemeen om invloed op de dingen uit te oefenen) ‘als anderen, *indien wij maar willen*.’ En als nu de fatalist, of halve fatalist, dien hij sprekende invoert, hierop antwoordt: ‘Zeer goed, maar die woorden *indien wij maar willen* maken de geheele zaak uit, daar onze wilsuiting niet door ons eigen bedrijf tot stand komt, maar door omstandigheden, die wij niet kunnen veranderen,’ dan erkent Mill de juistheid van deze opmerking, draait vervolgens een paar maal om de vraag heen en laat haar rusten. ‘Het is een heel ander ding,’ zegt hij, ‘of ik denk, dat ik buiten staat ben mijn karakter te veranderen, of dat ik denk, dat ik mijn vermogen om dat te doen niet gebruiken zal, voordat ik een motief heb om het te doen’ ... ‘Een mensch, die zijn karakter niet wenscht te veranderen, kan niet de persoon zijn, die verondersteld wordt verontrust of verlamd te zijn door de gedachte, dat hij niet in staat is dat te doen. De verlammende invloed van het fatalisme kan alleen gevoeld worden, waar de wensch bestaat om te doen, wat die leer voor eene onmogelijkheid verklaart.’ Dit is volkomen waar, maar men kan het toestemmen zonder het

fatalisme te laten varen. Stellen wij ons voor, dat onze fatalist, die niet tevreden is met zijn karakter, overtuigd is, dat hij zijn karakter kan veranderen, indien hij het maar ernstig genoeg wil. Dan staat hij op hetzelfde standpunt als Mill. Heeft hij daarmede zijn fatalisme overwonnen, zooals Mill gelooft? In het minst niet. Want hij vraagt zich af: Hoe kom ik aan dat vaste voornemen ter verbetering van mij zelven, dat mij tot een ander mensch zal maken, als ik er lang genoeg bij blijf volharden? En het antwoord moet zijn: Dat vaste voornemen hebt gij te danken aan den invloed der omstandigheden op het karakter, dat gij een oogenblik te voren bezat. Personen, voor wie gij hoogachting koestert, hebben u ernstig gewaarschuwd; gij zijt bekend geworden met de levensbeschouwing en het karakter van den een of ander, die in hooge mate uwe bewondering opwekt, en uw eigen karakter was op dat oogenblik van dien aard, dat gij zeer toegankelijk waart voor die invloeden. Maar welke waren de invloeden, die in u op dien tijd dat karakter hebben doen ontstaan? De omstandigheden, werkende op het karakter, dat gij vroeger bezat. En dat vroegere karakter was weder een even noodzakelijk product van de werking der omstandigheden op uw karakter in eene nog vroegere periode. Steeds verder vragende komt hij tot de slotsom, dat zijne geheele individualiteit, zijn wensch tot verandering daaronder begrepen, het product is van den invloed, dien de levensomstandigheden achtereenvolgens hebben uitgeoefend op zijn aangeboren karakter. En dan moet eindelijk deze gedachte bij hem oprijzen: ‘Is het de moeite waard vele lusten op te offeren en vele bezwaren op zich te nemen om aan een wensch te voldoen, die in mij ontstaan is door de samenwerking van de zielshoedanigheden, die ik mede ter wereld gebracht heb en de omstandigheden, waaronder ik opgegroeid ben? Waren of mijn aangeboren karakter, dat door geheel onbekende invloeden gevormd is, of mijne levensomstandigheden anders geweest, ik zou met dezelfde energie het tegendeel gewenscht hebben van wat ik nu wensch. Door de verhindering of bevordering van eenige gebeurtenis aan *mijne* werkzaamheid toe te schrijven, geef ik mij zelven eene eer, die mij niet toekomt. Alleen dan zou ik aan mij zelven een invloed op de dingen mogen toeschrijven, als ik mocht aannemen, dat de kern van mijne individualiteit niet *ontstaan* is, maar sedert alle eeuwigheid bestaat en dus geen noodzakelijk product is van

voorafgaande invloeden.’ Ontkent men echter, zooals thans bijna iedereen doet, dat de mensch reeds bestaan heeft voordat hij geboren werd, dan kan men het fatalisme alleen bestrijden, zoolang de fatalist onnadenkend genoeg is om over het hoofd te zien, dat het streven, wat hij het zijne noemt, een eindresultaat is van millioenen invloeden, die geen van allen tot zijne ikheid behooren. Ofschoon die overweging natuurlijk niet ten gevolge zal hebben, dat hij aan zijne werkzaamheid eene andere richting geeft, zoo is zij toch alleszins geschikt den ijver en de volharding te verminderen, die hij aan zijn streven wijdt.

Men versta mij wel. Ik wensch niet te betoogen, dat men aan zulke overwegingen invloed moet toekennen op zijne handelingen; ik heb integendeel reeds hierboven aangewezen, dat men daardoor een bewijs zou geven van onnadenkendheid. Het is nog altijd dezelfde redeneering, die, consequent voortgezet, den mensch tot een staat van werkeloosheid, van lethargie moet voeren, dien de natuur onmogelijk gemaakt heeft. Maar ik vraag alleen, of zeker soort van determinisme, en bepaaldelijk het determinisme van wijsgeeren zooals Mill, die niets anders willen doen, dan aanteekening houden van wat de ervaring hun mededeelt - of zulk een determinisme een deugdelijk antwoord kan geven aan iemand, die zoo redeneert, zonder hem te verwijzen naar de ongerijmdheid der consequentie's van zijne leer. Kan het dat niet, dan valt de blaam, die op den fatalist geworpen wordt, op zulk een determinisme terug. Is er in zijne redeneeringen geen fout aan te wijzen, maar moet zijne conclusie alleen verworpen worden om de ongerijmdheid en de onmogelijkheid harer toepassing op de practijk, dan is de absolute werkeloosheid de consequentie van dat determinisme, en de veelgesmade fatalist onderscheidt zich van den veelgeroemden determinist uitsluitend door de bijzonderheid, dat de eerste in het doordenken een stap verder gekomen is dan de laatste.

De hoogleeraar Scholten ziet in de beschouwing, wier noodlottigen invloed wij hierboven erkenden, een bewijs van ‘verregaande gedachteloosheid en zedelijke laagheid.’ ‘Zal hier alleen’ - zoo vraagt hij - ‘de overtuiging, dat het niet of nog niet volkomen zedelijk goed zijn, bij de uitwendige omstandigheden en inwendige toestanden, waarin wij verkeerden, iets noodzakelijks was, den mensch, met het objectief goede voor oogen, en met de bewustheid van, ofschoon zondaar, toch goed te kunnen worden, onverschillig kunnen laten omtrent

het bezit van het goede'[1]? De schrijver zou zich waarschijnlijk veel minder sterk hebben uitgedrukt, als hij bedacht had, dat de determinist, die niet slechts in naam, maar inderdaad, uitsluitend met de ervaring te rade gaat, noodzakelijk twijfelen moet aan de objectiviteit van wat Scholten het goede noemt. Dat iemand het *objectief goede* voor oogen zou hebben, is in elk geval eene vrij wonderlijke uitdrukking. De dingen en hoedanigheden, waarnaar hij streeft, of liever *zou wenschen te streven*, zijn voor hem de goede. Maar een ander streeft naar andere, of wenscht naar andere te streven. Zijn determinisme overtuigt hem, dat het van allerlei omstandigheden afgehangen heeft, dat hij in zijne tegenwoordige richting streeft; ware hij onder andere omstandigheden opgegroeid, hij zou geheel andere dingen en eigenschappen goed genoemd hebben. Kan men het dan wel verregaande gedachteloosheid en zedelijke laagheid noemen, als hij begint te twijfelen of er wel iets bestaat, dat objectief goed is, iets, waarnaar iedereen moet streven of althans wenschen te streven, zoodra hij het leert kennen? Want hierin zal toch wel het kenmerk liggen, waardoor het objectief goede van het subjectief goede onderscheiden wordt. Zoolang hij werkelijk op het empirisch standpunt staat, dat de hoogleeraar Scholten meent in te nemen, is die twijfel volkomen gerechtvaardigd; slechts de godsdienst of de speculatieve philosophie kunnen hem doen gelooven aan het objectief goede.

Wat nu den godsdienst aangaat, zoo beweert men, dat hij naast het determinisme eene plaats kan vinden, of zelfs dat het determinisme eerst waren godsdienst mogelijk maakt. Bij de beoordeeling van deze uitspraken, komt het geheel aan op de beteekenis, die men aan de woorden 'godsdienst' en 'waren godsdienst' verbindt. Tot op den jongsten tijd heeft de godsdienst voor de personen, in wie hij eene levende kracht was, bestaan in het geloof aan eene liefderijke, almachtige Voorzienigheid, voor wie zij onder gelukkige omstandigheden dankbaarheid konden gevoelen en tot wie zij in den nood hunne toevlucht konden nemen. Zooals ieder weet is dit niet de eenige vorm van den godsdienst, wiens openbaringen even zoo verscheiden zijn als het menschelijk leven, waarvan hij een zoo belangrijk verschijnsel uitmaakt. Maar het is de vorm, waarin

1 Scholten, t.a.p. blz. 183.

hij zich in het historische Christendom vertoond heeft, en waarin ieder hem bij een zeker aantal van beminnelijke en eerbiedwaardige personen heeft leeren kennen. Logisch gerechtvaardigd en consequent is dat geloof nooit. Want de liefderijkheid wordt zonder spoor van bewijs aangenomen; elk geluk heet eene weldaad, elke tegenspoed is met de beste bedoelingen opgelegd; en men ziet over het hoofd, dat men met evenveel recht de zaak kan omkeeren en in elke ramp eene pijniging, in elken voorspoed een valstrik kan zoeken. De almacht wordt door allerlei uitzonderingen beperkt. Niemand gelooft bijv., dat God den dag van gisteren kan doen terugkomen, of maken, dat twee maal twee vijf is. Maar hoe onlogisch en inconsequent dat geloof ook zijn moge, het is eene bron van wonderlijke kracht, onvermoeide hoop en innige liefde.

Nu kan de determinist, die den godsdienst behouden wil, den naam van God niet langer geven aan zulk eene Voorzienigheid, omdat zijn verstand al te groote bezwaren tegen haar bestaan inbrengt. Hij draagt den Godsnaam over op een soort van Spinozistisch Al-leven, of op den geest, of op de persoonlijkheid, die ondersteld wordt dat Al-leven te bezielen. Hij kan, even als de oude Christenen, zonder eenig bewijs aannemen, dat die geest of die persoonlijkheid met de liefderijkste bedoelingen vervuld is. Even als de oude Christenen moet hij Gods almacht beperken, maar op eene geheel andere wijze. Zijn God is alleen almachtig, omdat hij de eene natuurkracht is, die alles volgens vaste wetten voortbrengt. Maar die God is onmachtig af te wijken van de orde der dingen, die door zijne eigene natuur is voortgebracht. Dit spreekt op deterministisch standpunt van zelf, en het tegendeel is eene ongerijmdheid.

Kan nu het geloof aan een dergelijk wezen dezelfde godsdienstige aandoeningen wekken als het geloof aan de oud-Christelijke Voorzienigheid, die handen had om te helpen, die ingrijpen kon in den natuurlijken loop der gebeurtenissen? Die Voorzienigheid noemde het oude Christendom God, en sommige deterministen noemen de kracht, de persoonlijkheid, den geest van het heelal ook God. Maar men kan toch niet meenen, dat het overnemen van dien naam met een tooverslag de oude gewaarwordingen zal opwekken, die niet de oude naam, maar de oude beteekenis van den naam in het leven riep. De ouderwetsche godsdienstige mensch heeft God lief, vertrouwt op

God, bidt tot God. Kan ook de nieuwerwetsche liefde koesteren voor of vertrouwen hebben op, of bidden tot een wezen, waarvan hij niets anders weet, dan dat het zich openbaart in de noodzakelijkheid, die de stoffelijke en de geestelijke natuur beheerscht? Die noodzakelijkheid lief te hebben, op haar te vertrouwen, tot haar te bidden zou onzinnig zijn. Maar is het veel minder onzinnig zich te richten tot het volmaakt onbekende, dat zich achter die noodzakelijkheid zal verbergen?

Voor het gevoelen dat deze handelwijze niet onzinnig, maar integendeel de hoogste wijsheid, het eene noodige is, pleit maar een enkel argument, dat echter afdoende zou zijn, indien ik er de kracht aan kon toekennen, die men er gewoonlijk aan toeschrijft. Zeer vele personen, aan wier verstand wij evenmin kunnen twijfelen als aan hunne eerlijkheid, verzekeren ons, dat zij van hunne godsdienstige aandoeningen niets verloren hebben, toen zij het geloof aan de wakende, zorgende, ingrijpende Voorzienigheid hebben verwisseld met het geloof aan den onbekende van het determinisme. Wij hebben geen reden aan de juistheid van deze mededeelingen te twijfelen. Maar uit hare waarheid volgt niet, dat het geloof van den determinist in staat is die aandoeningen op te wekken. Dat zij ondervonden worden door personen, die het oud-christelijk geloof met het nieuwere hebben verwisseld, is wellicht alleen te verklaren uit de omstandigheid, dat een zoo samengestelde zielstoestand als het godsdienstig gevoel niet onmiddellijk verdwijnen kan, wanneer men den wortel heeft afgesneden, waaruit het zijn voedsel ontving. Het gevoel van dankbaarheid onder gelukkige omstandigheden, van berusting in tegenspoed, van vertrouwen en hoop bij onzekerheid, zou niet eens spoedig verloren gaan, wanneer men de levensbeschouwing, die deze gevoelens rechtvaardigde, verwisselde met eene andere, die ze tot ongerijmdheden maakt. En de godsdienstige determinist gelooft niet, dat hij zulk een ruil doet; hij is overtuigd, dat ook zijne nieuwe levensbeschouwing plaats laat voor den godsdienst, anders zou hij haar niet hebben aangenomen. Waren de godsdienstige indrukken, die hij in zijn vroeger leven ontvangen heeft, zeer krachtig, dan moeten ze ook bij zijne nieuwe wereldbeschouwing telkens ontstaan, wanneer de invloeden weder werken, die ze vroeger opwekten. Dit is een bekend gevolg van de kracht der gewoonte, die ons handelingen doet verrichten, ook als zij geheel doelloos geworden zijn, en die in ons bij zekere gele-

genheden aandoeningen opwekt, alleen omdat zij vroeger bij soortgelijke gelegenheden in ons ontstaan zijn. Heeft zeker voorwerp gedurende langen tijd telkens wanneer wij het zagen het vooruitzicht op onaangename gewaarwordingen bij ons opgewekt, dan kunnen wij het ook later niet terugzien zonder nogmaals die onaangename gewaarwordingen in zwakkeren graad te gevoelen. Als wij de plaatsen weder bezoeken, waar wij vroeger zeer gelukkig geweest zijn, gevoelen wij ons weder gelukkig, schoon ons daar thans niets aangenaams te wachten staat. Zoo moeten ook personen, die in hunne jeugd godsdienstig geweest zijn, dankbaarheid blijven gevoelen bij voorspoed, berusting in tegenspoed, enz., ook wanneer bij hunne rijpere levensbeschouwing zulke aandoeningen niet voor het eerst zouden kunnen ontstaan. Daarom mag het onloochenbaar feit, dat vele aanhangers van het determinisme hunne vatbaarheid voor godsdienstige indrukken niet verloren hebben, volstrekt niet beschouwd worden als een bewijs, dat het determinisme het ontstaan van die aandoeningen niet in den weg staat. Eerst wanneer de geheele maatschappij gedurende eenige geslachten de nieuwere wereldbeschouwing had aangenomen, en het godsdienstig leven zich toch even krachtig bleef openbaren als in het oude Christendom, zou het determinisme daardoor kunnen aantoonen, dat het zeer goed vereenigbaar is met den godsdienst. Nu heeft de godsdienst in den loop zijner ontwikkeling eene zoo verwonderlijke elasticiteit bewezen, dat wij het niet onmogelijk durven verklaren, dat ook eene deterministische maatschappij godsdienstig zou kunnen zijn. Maar hare godsdienst zou in elk geval zooveel verschillen van wat men tot nog toe onder dien naam heeft begrepen, dat het slechts tot verwarring aanleiding zou kunnen geven, als men die onbekende aandoeningen uit de toekomst met denzelfden naam wilde bestempelen als den godsdienst van het verledene. Hechten wij dus aan het woord de beteekenis, die het in de laatste eeuwen heeft verkregen, dan moeten wij zeggen, dat de godsdienst onvereenigbaar is met het determinisme. Slechts wanneer wij den godsdienst opvatten in den zeer algemeenen zin van aandoeningen, in den mensch opgewekt door het bewustzijn van onbekende machten, kunnen wij volhouden, dat de godsdienst waarschijnlijk ook met het determinisme vereenigbaar is.

Wie nu voor zich zelven in zulk een godsdienst geen middel ziet om de lethargie te bezweren, die het determinisme over zijne

zedelijke energie dreigt te brengen, kan alleen bij de wijsbegeerte naar eene meer bevredigende levensbeschouwing zoeken, dan de ervaring hem geven kon. Men vat hare taak te eenzijdig op, wanneer men die alleen bepaalt tot het onderzoek naar den aard en de beteekenis van de grondbeginselen van het menschelijk denken en van de menschelijke ervaring. Zooals haar naam aanduidt, heeft zij haar ontstaan te danken aan de begeerte naar wijsheid, die iets geheel anders is dan wetenschap. Wijs is de mensch, die zijne daden regelt naar vaste beginselen, die hij na ernstig onderzoek voor goed bepaald heeft, en waarvan geen voorbijgaand genot of voordeel hem kan doen afwijken, maar alleen een besluit, dat op even rijp beraad berust. Zulke vaste beginselen kunnen den mensch alleen gegeven worden of door den godsdienst of door de speculatieve philosophie. Zij spreken een oordeel uit over de waarde der doeleinden, waarnaar de mensch kan streven; zij verkondigen hun gevoelen over de beteekenis, die het individu in de wereld heeft. Wie op deze vragen een bevredigend antwoord heeft verkregen, behoeft den verlammenden invloed van het fatalisme niet te vreezen. Zijn levensdoel is voor goed gekozen, en hij gelooft dat zijne individualiteit niet maar een collectieve naam is, dien men gemakshalve aan een systeem van samenwerkende krachten geeft, maar een werkelijk wezen, dat invloed uitoefent op den loop der dingen. Maar tot welke wijsgeerige school moet hij zich dan met die vragen wenden? Zoo zal menigeen denken, die wel wijsgeerige stelsels ziet, maar niet de eene wijsbegeerte waarbij ieder zich kan neerleggen. Hij kan evengoed tot de eene gaan als tot de andere. Mits hij maar eene levensbeschouwing machtig wordt, die zijn streven naar wetenschap niet belemmert en zijn verlangen naar wijsheid bevredigt, is het eene zaak van ondergeschikt belang of hij die levensbeschouwing heeft leeren kennen in de school van Aristoteles of van Plato, bij Leibnitz of bij Spinoza.

Het is er echter ver vandaan, dat de philosophie, die wij bij de meeste deterministen vinden, zulk eene harmonische en bevredigende levensbeschouwing zou geven. Bij allen, voor wie de philosophie evenzeer eene ervaringswetenschap is, als bijv. de scheikunde, kan een kritisch onderzoek naar de waarde der verschillende doeleinden, die men in het leven kan najagen, slechts door eene gelukkige inconsequentie mogelijk zijn. Is ook de leer van het zedelijk leven uitsluitend ervaringswetenschap, dan moet zij zich even als de andere ervaringsweten-

schappen, tevreden stellen met te constateeren wat de natuur ons toont, en kan zij niet vragen, naar wat *behoorde* te zijn. Zij kan ons dan mededeelen, dat de eene mensch naar rijkdom, de ander naar eer, een derde naar eigen ontwikkeling streeft, terwijl een vierde alleen leeft om anderen gelukkig te maken. Maar van waar ontleent zij het recht om te beweren, dat de derde of de vierde handelt, zooals hij behoort te handelen, en de twee eerste niet? Men zou het in den natuurkundige belachelijk vinden, als hij, na bewezen te hebben, dat een voortgeworpen kogel een parabool beschrijven moet, zich verontwaardigd toonde, omdat die baan een parabool is en geen cirkel. Maar de empirische wijsgeeren vinden er niets belachelijks in te verklaren, dat vele menschen niet leven zooals zij behooren te leven. Van waar ontleenen zij den maatstaf, waarnaar zij den mensch beoordeelen? De wetenschap kan hun dien maatstaf niet geven, want zij bemoeit zich alleen met datgene, wat is, en vraagt niet naar wat zou behooren te zijn. Het is alleen de nawerking van den godsdienst of van de speculatieve philosophie, die den empirist tot zulke beweringen drijft.

Ook in het ontkennen van de werkelijkheid van het individu zijn vele deterministen zoover gegaan als men met mogelijkheid gaan kan. Zoo vindt men bij Herbert Spencer de volgende merkwaardige beschouwing: ‘De illusie’ (van de indeterministen) schijnt hoofdzakelijk daarin te bestaan, dat zij onderstellen, dat het ik op ieder oogenblik *nog iets meer is dan de samengestelde bewustzijnstoestand, die dan bestaat*. Een persoon, die na den aandrang ondervonden te hebben, uitgeoefend door verschillende bestaande en ‘wordende’ (*nascent*) psychische toestanden, eene zekere daad verricht, beweert gewoonlijk, dat hij besloot die daad te doen en haar deed onder den invloed van dien drang. *Door van zich zelf te spreken alsof hij iets anders was dan de groep van psychische toestanden*, die den aandrang uitmaken, vervalt hij in de dwaling van te onderstellen, dat het niet de aandrang alleen was die de handeling determineerde. Maar de geheele groep van psychische toestanden, die het antecedent van de handeling uitmaakte *stelde ook hem-zelven op dat oogenblik te zamen - vormde zijn psychisch ik*[1]. Hier wordt dus het individu tot een samenstel van verschillende psychische toestanden verklaard: d.w.z. houdt op individu te zijn. Spencer heeft zich, voor

1 Herbert Spencer, *Psychology*, 1855, blz. 617, 618.

zoo ver mij bekend is, nergens uitgelaten over de vraag, of onze meening, dat wij nog steeds dezelfde personen zijn, die wij voor een uur waren, ook eene illusie is. Uit deze plaats volgt echter met zekerheid, dat hij die meening voor eene illusie moet houden, want wij ondervonden toen (of waren) een geheel ander samenstel van wordende psychische toestanden dan wij thans doen (of zijn). De wonderlijke gevolgtrekkingen, die onmiddellijk uit deze ontkenning der persoonlijke identiteit voortvloeien liggen voor de hand. Zoo mag ik met evenveel recht zeggen, dat Pius IX voor een uur mijne lamp heeft aangestoken, als dat ik het gedaan heb, schoon ik Pius IX nooit heb gezien en het mij duidelijk voor den geest staat, dat ik zelf mijne lamp heb aangestoken. Want ‘ik’ ben de wordende psychische toestanden, die op 't oogenblik.... ik mag niet zeggen door ‘mij’ gevoeld worden, want daarin zou de meening liggen opgesloten, dat ‘ik’ nog iets anders ben dan die toestanden.... maar die ergens samenwerken om eene zekere daad te veroorzaken. Geheel andere psychische toestanden veroorzaakten voor een uur het aansteken van mijn lamp. Waaruit blijkt, dat die eerste psychische toestanden en de latere toestanden zijn van eenzelfde wezen? Daarvoor is werkelijk geen bewijs te vinden en daarom noemt Spencer de meening, dat het toch zoo is, eene illusie. Ieder bemerkt echter, dat die illusie eene zoodanige is, aan wier waarheid niemand kan twijfelen, en die juist daarom volgens het eerste beginsel van Spencer's eigen philosophie de hoogste zekerheid heeft. Ontkent men dat het individu eene eenheid is, die zich achtereenvolgens in verschillende toestanden vertoont, dan worden herinnering en redeneering tot onverklaarbare dingen. Want beide onderstellen, dat het subject, dat thans zekeren toestand vertoont, hetzelfde subject is, dat vroeger in andere toestanden verkeerd heeft.

Mill gaat niet zoo ver als Spencer, maar heeft er een duidelijk bewustzijn van, dat bij de vraag der individualiteit zijne philosophie voor een afgrond staat, dien zij niet kan overbruggen. Als hij in zijn boek over Hamilton tot de slotsom komt, dat de geest niets anders is dan eene reeks achtereenvolgende psychische toestanden (*feelings*), dan voegt hij er bij, ‘maar eene reeks, die van zich zelf bewust is.’ En hij laat er op volgen, dat eene reeks, die niets anders is dan eene reeks, moeielijk van zich zelf bewust kan zijn.

Zoo vinden wij, dat bij vele deterministen eene philosophie

ontbreekt, die het determinisme opneemt in eene wereldbeschouwing, waarbij de mensch kan leven, werken en zich verheugen. Daarom blijft de quaestie der vrijheid of noodzakelijkheid van den wil nog altijd een der vragen, die belangstelling kunnen wekken, en wier oplossing waarschijnlijk nooit op zoodanige wijze kan gegeven worden, dat zij iedereen ten volle bevredigt. Steeds meer tot de ware oplossing te naderen, hoe langer hoe meer de verschillende fouten te vermijden, die vroegere onderzoekers begaan hebben, dat is alles wat er voor ons mogelijk is, en wat wij van den schrijver over zulke onderwerpen kunnen eischen.

III.

Heeft de heer Thoden van Velzen aan die voorwaarden voldaan, toen hij zijn lijvig boekdeel over de vrijheid van den mensch in de wereld zond? Vinden wij daarin nieuwe gezichtspunten op het oude vraagstuk geopend? De schrijver schijnt het te meenen. Reeds dadelijk merkt hij op, dat men vroeger verkeerdelijk onderzoek gedaan heeft naar de vrijheid van een wil, ‘die als zoodanig op zich zelf niet bestaat,’ terwijl men verzuimd heeft te onderzoeken of de mensch vrij is. Men heeft geen recht den mensch te verdeelen in iets, dat wil, iets, dat gevoelt, iets, dat denkt, enz. Want de mensch is een ondeelbaar geheel. En de vraag, die beantwoord moet worden, is deze: ‘Kan de geheele geestelijke mensch willen en handelen, zonder door omstandigheden gedetermineerd te worden, of wordt hij door de buitenwereld rondom hem gedetermineerd?’[1].

De mensch is vrij, antwoordt de schrijver op deze vraag. En wat verstaat hij door vrijheid? ‘Het begrip vrijheid is deels positief, deels negatief. Positief is zij een vermogen of phase van den mensch, om te willen en te handelen, en negatief zonder door banden van buiten belemmerd te worden’[2]. Zulk eene vrijheid is volgens den schrijver eene onloochenbare eigenschap van den menschelijken geest. Zijn boek bevat een kort betoog van de stelling, dat die vrijheid bestaat, en

1 H. Thoden van Velzen, *Proeve van onderzoek naar de vrijheid van den mensch*, blz. 21.
2 H. Thoden van Velzen, t.a.p., blz. 22.

eene uitvoerige beschouwing van het verband tusschen die vrijheid, zedelijkheid en godsdienst.

Wie de voorafgaande bladzijden gelezen heeft, zal inzien, dat de schrijver in zijne definitie van vrijheid twee zeer verschillende dingen opneemt. Vrijheid is volgens hem het vermogen of de phase (een zonderling woord) van te *willen* of te *handelen*, zonder door banden van buiten belemmerd te worden. Dat de mensch gewoonlijk het vermogen heeft om te *handelen* zooals hij wil, zonder dat de uitwendige omstandigheden hem dat beletten, wordt door iedereen toegestemd. Hij heeft dat vermogen (of verkeert in die phase) zoo dikwijls hij niet gebonden, niet gevangen, in één woord, niet physisch belemmerd is in zijne lichaamsbewegingen. Maar wat hebben de ‘banden van buiten’ met zijn willen te maken? In den letterlijken zin genomen, kunnen ‘banden van buiten’ alleen lichaamsbewegingen, d.w.z. handelingen, belemmeren. Wat de banden van buiten in figuurlijken zin kunnen beteekenen, zullen wij straks nagaan.

De voorbeelden, waardoor de schrijver ons wil aantoonen, dat de menschelijke vrijheid, volgens zijne opvatting van het woord, bestaat, bewijzen alleen de vrijheid om te handelen, zooals men verkiest.

‘De wet beveelt den mensch niet te dooden. De mensch overtreedt de wet en wordt dus niet door de wet genoodzaakt, maar handelt tegen deze in’[1].

Dat wil zeggen, hij kan doen wat hij wil. Maar is zijne wilsuiting ongedetermineerd?

De schrijver bemerkt zelf, dat zijne voorbeelden niet genoeg bewijzen. Daarom gaat hij voort:

‘Zoo was er dus geen dwang van buiten. Dwang van binnen bestond ook niet. De geest immers is op ieder oogenblik des levens een ondeelbaar geheel, een ik. Hij is vrij. De willende, gevoelende, denkende, de geheele mensch heeft gekozen, of ook de keuze met de daad achtervolgd, en was dus vrij, ongebonden in eigenlijken zin’[2].

Die laatste redeneering komt bij den schrijver altijd weder terug. De mensch is eene eenheid, dus bestaat er geen ‘dwang van binnen’. Voordat wij de waarde van dit argument beoordeelen, moeten wij onze aandacht wijden aan den ‘dwang van buiten’,

1 t.a.p., blz. 24.
2 t.a.p., blz. 24.

in den overdrachtelijken zin, dien de schrijver aan deze uitdrukking geeft. Uit zijn voorbeeld blijkt duidelijk dat de schrijver in ‘de wet’ een dwang van buiten ziet, en dat wij dus bij zulk een dwang niet uitsluitend of voornamelijk aan physischen dwang, aan den weerstand van touwen of kettingen hebben te denken. Indien wij daaraan het eerst dachten, dan was het omdat alleen die stoffelijke dwang te recht tegenover den innerlijken dwang gesteld kan worden. Een touw, een keten, een ding dat stoffelijk dwingt, is een dwang van buiten, die handelingen belemmeren kan, ook zonder dat de mensch het waargenomen heeft, reeds voordat hij bemerkt heeft dat het bestaat. Het belemmert zijne spiersamentrekkingen. Maar de wet, die buiten den mensch is, kan niet op deze wijze den mensch in zijne handelingen belemmeren. Zal zij invloed uitoefenen op zijne daden, dan is het noodig dat hij haar kent. Het is alleen zijne kennis van de wet, de voorstelling, die hij van haren inhoud heeft, die volgens de deterministen invloed kan hebben op zijne handelingen. Die invloed zou volgens de spreekwijze van den heer Thoden van Velzen, ‘dwang van binnen’ zijn. Evenzoo is het met alle zoogenaamd uitwendige invloeden, die niet rechtstreeks op spiersamentrekkingen werken, maar die, volgens de opvatting der deterministen, eerst eene voorstelling wekken, die den wil bepaalt. De voorwerpen der buitenwereld worden nooit als zoodanig motieven voor den geest, want zij werken niet op ons, zij wekken evenmin onze begeerte als onzen afschuw, zoolang wij ze niet kennen. Niet de dingen buiten ons, maar onze voorstellingen van de dingen buiten ons zijn het, die volgens de deterministen invloed kunnen hebben op onzen wil en onze daden. Op den wil kan alleen ‘dwang van binnen’ werken, en als die dwang onmogelijk is, zooals de heer Thoden van Velzen ons herhaaldelijk verzekert, dan is de menschelijke wilsuiting in geen enkel opzicht gedetermineerd, dan is zij ‘ongebonden in den eigenlijken zin’.

Maar waarom is eigenlijk die ‘dwang van binnen’ eene onmogelijkheid? Omdat de geest een ondeelbaar geheel is, zegt de schrijver. Het komt mij voor, dat die ondeelbaarheid van den geest bij nader beschouwing blijkt niets te maken te hebben met den inwendigen dwang. De geest is een ondeelbaar geheel, maar dat ieder oogenblik van toestand verandert. Op dit oogenblik ontvang ik een brief, ik breek hem open, lees

hem en spring dadelijk op, want er blijkt mij, dat mijne tegenwoordigheid op eene andere plaats dringend noodig is. Mijn een en ondeelbare geest heeft achtereenvolgens de voorstelling gehad: daar komt een brief, daarna gedacht en gevoeld op verschillende wijze. Of wil de heer Thoden van Velzen zeer streng vasthouden aan de ondeelbaarheid van den geest, dan mag ik niet zeggen, dat mijn geest die voorstelling gehad heeft. Want daarin schijnt de onderstelling te liggen, dat mijn geest nog iets anders is dan mijne voorstelling. Ik moet zeggen, dat mijn geest eerst niets anders was dan de voorstelling: Daar komt een brief; daarna was mijn geest niets anders dan de psychische handeling, die het openbreken van den brief begeleidt, enz. Wij vervallen op die wijze tot dezelfde ongerijmdheden, die wij hierboven in Spencer's denkbeelden vonden. De twee tegengestelde eenzijdigheden, waarvan de schrijver en Spencer uitgaan, leiden ons tot dezelfde onmogelijkheden.

Wij kunnen niet beslissen, hoe de heer Thoden van Velzen de ondeelbaarheid van den geest heeft opgevat. Of hij heeft gemeend, dat de geest eene ondeelbare eenheid is, die achtereenvolgens verschillende toestanden kan vertoonen; maar dan moet men toch noodzakelijk een onderscheid maken tusschen datgene, wat de eenheid van den geest uitmaakt en zijne achtereenvolgende toestanden. Of hij heeft gemeend, dat de een en ondeelbare geest niets anders is dan de reeks der achtereenvolgende zielstoestanden, wat zeker eenigszins zonderling zou zijn. Wij kiezen in de volgende redeneering de spreekwijze, die aan de eerste opvatting beantwoordt, welke ons de meest rationeele toeschijnt, maar merken op, dat de kracht van die redeneering niet van de gebruikte spreekwijze afhangt. Mocht de heer Thoden van Velzen, om de eenheid van den geest volkomen te doen zijn, de tegenstelling opheffen tusschen den ondeelbaren geest en zijne toestanden, en den geest alleen zien in zijne achtereenvolgende toestanden, m.a.w. de eenheid van den geest volkomen prijs geven, dan blijft de volgende beschouwing hare waarde ook op dat standpunt geheel behouden, als men slechts aan enkele uitdrukkingen eene kleine wijziging doet ondergaan.

Wij vragen dan, met het oog op het gekozen voorbeeld: Waarom kan de aankomst van den brief, of juister gezegd, mijn bewustzijn dat er een brief komt, niet de dwang geweest zijn, die mij tot het openbreken determineerde? Is de ondeel-

baarheid van den geest een grond om te ontkennen, dat een eerste toestand, waarin de geest verkeert, met noodwendigheid een tweeden na zich sleept? De heer Thoden van Velzen schijnt reden te hebben om het te meenen; want telkens als de vrije wil bedreigd wordt, komt de ondeelbaarheid van den geest als een *Deus ex machina*, om ons te overtuigen, dat 'dwang van binnen' onmogelijk is. De stellingen 'de geest is ondeelbaar' en 'inwendige dwang op den geest is onmogelijk' zijn toch niet identisch, zoodat de tweede bewezen is, als men de eerste uitspreekt. Daar de schrijver ons den gedachtengang niet mededeelt, die hem van de eerste stelling naar de tweede geleid heeft, kan ik alleen gissen wat die gedachtengang geweest is. Waarschijnlijk was het de volgende valsche redeneering:

Om dwang mogelijk te maken, moeten er twee dingen zijn, een dat dwingt, en een dat gedwongen wordt. Nu is de geest echter geen *tweeheid*, maar eene *ondeelbare eenheid;* ergo bestaat er in den geest geen dwang.

Dat die redeneering valsch is, blijkt reeds hieruit, dat zij ons even gewillig dient om het tegendeel te bewijzen. Immers, om vrije keuze mogelijk te maken, moeten er minstens drie dingen zijn, een die kiest, en minstens twee, waaruit gekozen wordt. De dingen, die buiten den geest zijn, kunnen niet direct op den geest werken, daar zij allen invloed missen, wanneer zij den geest onbekend zijn. Het zijn de voorstellingen van de dingen, die de geest bij vrije keuze met elkander zou moeten vergelijken en waaruit hij zou moeten kiezen. Nu kunnen er echter in den geest geen drie dingen zijn; hij is eene eenheid. Twee verschillende voorstellingen en een derde ding, dat tusschen beide kiest, kunnen niet in den geest bestaan; dus kiest de geest niet met vrijheid.

De fout van de redeneering is hierin gelegen, dat er ondersteld wordt, dat het dwingende en het gedwongene gelijktijdig aanwezig moeten zijn, wat in den geest, wiens toestanden alleen op elkaar volgen, niet kan voorkomen. De redeneering laat de mogelijkheid open, dat de voorafgaande toestand den volgenden determineert. En hierin is juist de 'dwang van binnen' gelegen, dien de heer Thoden van Velzen zoo luchtig wegphilosopheert. Eerst voel ik de warmte van het vuur en dan trek ik mijne hand weg. Dit is 'dwang van binnen', want niet het vuur, maar de pijn, die ik voel, determineert mij. Maar een dwang van binnen, die volstrekt niet strijdt met de eenheid

en ondeelbaarheid van mijn geest. Want mijne ondeelbare geest heeft eerst een gevoel van pijn gehad en een oogenblik later de psychische handeling verricht, waarmede het wegtrekken van mijne hand samengaat.

Voor zoo ver mij bekend is, moet het bewijs voor de vrijheid van den mensch uit de eenheid en ondeelbaarheid van zijn geest als iets nieuws beschouwd worden. Maar ik kan er alleen eene nieuwe dwaling in ontdekken. De schrijver heeft blijkbaar in dat denkbeeld een middel gezien, waardoor hij aan de quaestie van het determinisme een geheel ander aanzien kon geven. Overtuigd, dat zijn stokpaardje bij elke gelegenheid bruikbaar is, en dat de geheele vraag eigenlijk op eene halve bladzijde beslist kan worden, bestijgt hij weldra den rechterstoel om het vonnis uit te spreken over eenige ongelukkigen, die gezondigd hebben tegen de eenheid en ondeelbaarheid van den geest. Kant en Schopenhauer zijn de meest bekende van de schuldigen, aan wie de heer Thoden van Velzen hunne welverdiende straf toedeelt. Om te laten uitkomen, hoe grondig hij hunne dwalingen onderzocht heeft, en hoeveel schranderheid hij bij zijn oordeel gebruikt, moge een enkel voorbeeld dienen. De schrijver geeft eene kritiek van de wijze, waarop Kant en Schopenhauer beproefd hebben de vrijheid te redden. De menschelijke handelingen zeiden deze wijsgeeren, zijn gedetermineerd; bij het handelen, het *operari*, kan van vrijheid geen sprake zijn. Wij kennen echter den mensch en de wereld niet, zooals zij werkelijk *zijn*, maar alleen zooals zij ons door de inrichting van ons kenvermogen met noodwendigheid moeten *toeschijnen*. De wetenschap vordert alleen, dat wij overtuigd zijn van de noodzakelijkheid der menschelijke handelingen, voor zoo ver zij een bestanddeel uitmaken van de wereld, die wij door ervaring kennen, de wereld der *phaenomena*. Daar achter moet zich eene wereld verbergen van dingen, die niet verschijnen, en die wij dus niet kennen, van dingen, die alleen *zijn*, maar niet waargenomen worden, in één woord, eene wereld der *noumena*. Indien wij nu gelooven dat het determinisme, op zich zelf beschouwd, onbestaanbaar is met eene krachtige zedelijkheid - zooals Kant en Schopenhauer meenden - dan belet ons niets te onderstellen, dat de mensch als *noumenon* een vrij handelend wezen is, schoon al de handelingen, die wij waarnemen, gedetermineerd zijn. De vrijheid ligt dan in het *esse*, in het zijn, maar niet in het *operari*, in het handelen.

Daar de kritiek, die de schrijver van deze geheele leer geeft, te lang is om haar hier te citeeren (zij loopt van blz. 119 tot blz. 126) bepalen wij liever de aandacht bij zijne beoordeeling van de uitbreiding, die Schopenhauer aan Kant's leer gegeven heeft door zijne bewering, dat het *esse*, het intelligibel karakter van den mensch, onveranderlijk zijn moet.

'Tot zulke onzinnige voorstellingen komen de wijsgeeren, wanneer zij de werkelijke vrijheid ontkennen.'

Vóór de motieven geeft de schrijver ons zijn verpletterend vonnis. Zijne bedoeling bij deze ongewone handelwijze was waarschijnlijk den lezer te stemmen tot eene onpartijdige beoordeeling der gronden, waarop het vonnis berust.

'Was 't waarheid, wat Schopenhauer meent, dan moest het pasgeboren kind evenzeer als de volwassen mensch zich in dezelfde omstandigheden op dezelfde wijze openbaren. Immers tot het *esse*, het karakter van den mensch wordt niets toegedaan, en daarvan wordt niets afgetrokken. Dan zou de moordenaar in beginsel reeds in den moederschoot verborgen zijn. Dit druischt echter in tegen alle ervaring'.

Hoe onpartijdig en welwillend de lezer ook gestemd moge zijn, na deze dingen gehoord te hebben moet hij toch uitroepen, dat de onnoozelheid van dien Schopenhauer alle perken te buiten gaat. De man moet blijkbaar in den waan verkeeren, dat pasgeborenen zich bedrinken, overspel bedrijven, in een woord, dezelfde dingen doen als volwassen menschen. Maar wat nog sterker voor zijn onverstand pleit, is zijne naieve meening, dat moederschooten 'moordenaars in beginsel' kunnen bevatten. Hoe kan hij over 't hoofd zien, dat de ervaring ons leert, dat de moordenaars nooit uit moederschooten voortkomen? De heer Thoden van Velzen had hiermede zijne redeneering moeten besluiten; de stumper dien hij onder handen heeft, ligt reeds te zieltogen. Doch hij gaat voort:

'Bovendien zou men het *esse* nooit kunnen leeren kennen dan uit het *operari;* en indien het *esse* niet gelijken tred hield met het *operari*, zou er geene kennis van het *esse* mogelijk zijn.'

Inderdaad meenden de twee schuldigen, dat er ook geen kennis van het *esse* mogelijk is. Zoo ziet men dat ook de billijkste rechter zich vergissen kan.

'Neen, dan liever het woord van den diepsten menschenkenner tot het onze gemaakt: aan de vruchten kent men den boom, dat is: aan alle vruchten, niet alleen de uitwendig open-

bare, maar ook de inwendig openbare; en dan liever boven het hoofd der kinderen geschreven: ‘derzulken is het koningrijk der hemelen’[1].

Indien ik niet vreesde met Kant en Schopenhauer te worden gerangschikt onder de bokken, die zich vergrepen hebben tegen de eenheid en ondeelbaarheid van den geest, zou ik zeggen, dat de schrijver in de laatste zinsnede te veel invloed heeft toegekend aan zijne persoonlijke sympathie, waar alleen het verstand moet beslissen. Maar ik bedenk nog ter rechter uur, dat ik door te spreken van sympathie en van verstand, mij wagen zou aan die ontleedkunde des geestes, waarvan de schrijver de verschrikkelijke gevolgen zoo zonneklaar aantoont.

Vestigen wij het oog op een paar andere bewijzen van den ernstigen arbeid, dien de schrijver aan zijne vraagstukken wijdt. Er is sprake van zekere theorie, die de schrijver ‘phrenologie’ noemt, en ‘volgens welke het geestelijk leven eene functie der hersenen is.’ Die ‘phrenologie’ wordt door den schrijver kort en bondig wederlegd op de volgende wijze.

‘Hier in de hersenen werd een zetel opgericht voor het gevoel, ginds voor den wil. Zeker knobbeltje scheen de vaardigheid voor rekenen te bewijzen; maar behalve dat de ervaring haar (de phrenologie) geloochenstraft heeft, *is zij van den troon der wetenschap vervallen verklaard* (Jhr. B.H.C.K. van der Wijck, Zielkunde)’[2].

Zeer wijselijk stapt de schrijver hiermede van de ‘phrenologie’ af. De ongelukkige is natuurlijk verslagen. Wie kan het overleven vervallen verklaard te worden van den troon der wetenschap?

Een ander voorbeeld. De schrijver zal ons uiteenzetten waarom het geloof aan eene zorgende Voorzienigheid, die op den natuurlijken loop der dingen ‘inwerkt’, onmogelijk eene ‘algemeene dwaling’ kan zijn, zoo als sommigen beweren.

‘Eene tweede tegenwerping is deze, dat gelijk voorheen algemeen geloofd werd, dat de zon op en onderging, ook het geloof in de Voorzienigheid eene algemeene dwaling zou zijn. Maar

1 t.a.p., blz. 51, 52. Wat zijn Hollandsch aangaat, is de heer Thoden van Velzen een der neefjes van Multatuli, ‘die spelfouten maken.’ Hij schrijft gewoonlijk voor *het* woord 't woord, voor *het* zijn 't zijn, enz. Daar mij die letterbesparing even onnoodig als leelijk voorkomt, heb ik mij de vrijheid veroorloofd vele van zijne '*t 's* door *het 's* te vervangen.

2 t.a.p., blz. 16, 17. De cursiveering is van mij.

die eerste dwaling sproot voort uit een optisch zinsbedrog; uit een optisch zinsbedrog is het geloof in de Voorzienigheid niet te verklaren. Bovendien heeft Copernicus de meerderheid der ontwikkelden van het tegendeel overtuigd, de loochenaars van het wonder als inwerkende daad van hoogerhand hebben daarentegen slechts weinigen kunnen overtuigen'[1].

Hiermede eindigt het antwoord van den schrijver op de 'tweede tegenwerping', en gaat hij over tot de behandeling van nog eenige andere, die natuurlijk het ongelukkig lot van de tweede en van de phrenologie deelen. Tegen zulk eene ongekunstelde logica is niets bestand. Zoo ziet men hoe nadeelig dat deerniswaardige ongeloof op de verstandelijke vermogens der loochenaars van de Voorzienigheid werkt. Die ongelukkige lieden hebben niet eens bedacht, dat zij noodzakelijk ongelijk moeten hebben, vooreerst, omdat dwalingen nooit anders dan uit een optisch zinsbedrog kunnen ontstaan en de Voorzienigheid niet aanschouwd wordt met de oogen des lichaams; ten tweede, omdat zij weinigen hebben kunnen overtuigen. Het moet voor den heer Thoden van Velzen eene verdrietige taak geweest zijn menschen te bestrijden, die blind genoeg zijn de kracht van zulke argumenten niet zonder zijne hulp te kunnen vatten. Bewonderen wij de soberheid, waarmede hij er zich toe bepaalt zijne klemmende redeneering neer te schrijven, zonder lucht te geven aan de verbazing en het medelijden, die de dwaasheid zijner tegenstanders natuurlijk bij hem moest opwekken.

Het boek van den heer Thoden van Velzen is evenmin misdeeld van belangwekkende nieuwigheden, als van aandoenlijke verhalen. Twee en twintig bladzijden worden bestemd om te bewijzen dat de Grieken, de Romeinen en andere volken aan Goden geloofd hebben; zes en twintig bladzijden aan wonderverhalen uit den ouderen en nieuweren tijd. Sommige van die geschiedenissen zijn zoo treffend, dat het mij eenige moeite kost ze aan de lezers van *de Gids* te onthouden. Doch ik bedwing mij. Wie die geschiedenissen lezen wil, moet het boek van den heer Thoden van Velzen koopen. En als hij na het belangwekkende verhaal uit Elberfeld (blz. 218 en 219) gelezen te hebben, nog langer betwijfelt, dat de Voorzienigheid nu en dan hare bijzondere gunstelingen bij de hand neemt en hen redt

1 t.a.p., blz. 193, 194.

uit bangen nood, dan moet hij een hardnekkig ongeloovige zijn. Maar is die geschiedenis wel authentiek? Ongelukkige twijfelaar, verneem dan, dat de predikant Krummacher haar heeft bijgewoond en de predikant Seelbach haar verhaalt!

Welke nieuwe zaken echter het boek van den schrijver brengen moge, iets bruikbaars over ‘den wil’ brengt het niet. Daarom moet ons de bekentenis van het hart, dat het boek, hoe dik het ook zijn moge, en hoeveel arbeid de schrijver er blijkbaar aan besteed heeft, een zeer onbevredigend boek is. De treffende geschiedenissen die er in voorkomen, zonden ‘tusschen peer en kaas’ met genoegen worden aangehoord. De gemoedelijke ontboezemingen, waarvan het wemelt, zullen door velen met stichting kunnen gelezen worden. Maar in een wijsgeerig onderzoek passen noch de geschiedenissen, noch de ontboezemingen. Zij kunnen het boek niet redden.

Moet de omstandigheid, dat dit werk als een academisch proefschrift de wereld wordt ingezonden, voor de critiek geen reden zijn om het zoo nauw niet te nemen? Ik erken gaarne de aanspraken op toegefelijkheid, die zulke academische voortbrengselen kunnen doen gelden. Maar zij verliezen die aanspraken, zoodra men ze in den handel brengt. Dan onderwerpt men ze niet alleen aan het oordeel van de academische rechters, wier gestrengheid in den regel niet ondraaglijk is, maar men geeft te kennen, dat men iets te zeggen heeft, dat belangrijk is voor ieder, die over het onderwerp heeft nagedacht. Is dat onderwerp de vrijheid van den mensch, dan verlangt men daardoor stilzwijgend de strengste kritiek. De diepzinnigste denkers van ons geslacht hebben hunne krachten aan die vraag beproefd; zij is zoo oud en zoo veelbesproken, dat men bijna zou moeten gelooven, dat zij nu eindelijk van alle zijden bezien is. De man, die thans een boek over den vrijen wil durft te schrijven, geeft daarmede te kennen, dat hij van dat onderwerp meer meent te weten dan de schrijvers die hem zijn voorafgegaan. Is zijn werk zwak en onvoldoende, dan is het hoogst noodzakelijk, dat zijne dwalingen worden aangewezen, en zijne overschatting van eigen krachten veroordeeld. Wie die onaangename taak op zich neemt, gebruikt het eenige middel, waardoor men voorkomen kan dat de slechte boeken den goeden nog meer in het licht staan dan zij reeds van nature doen.

B.

Armenzorg en nijverheid.

De Noord-Nederlandsche Landbouw-koloniën. Eene studie over de Maatschappij van Weldadigheid, door A.F. Eilerts de Haan. Amsterdam, D.B. Centen. 1872.

De Maatschappij van Weldadigheid werd opgerigt in 1818, ten einde de tot eene ongekende hoogte gestegen armoede tegen te gaan, en de gevaren, welke daaruit de maatschappij dreigden, te voorkomen.

De armoede zoude worden tegengegaan door de oorzaak der armoede, gebrek aan arbeid, weg te nemen. De Maatschappij zoude hiertoe eene kolonisatie in het leven roepen, welke, de armen tot landbouwers vormende, werk verschaft aan ongebruikte arbeidskrachten, niet ontgonnen land vruchtbaar maakt en de armoede uitroeit.

Naar het plan bestond de kolonisatie in het koopen en gereedmaken van niet ontgonnen grond ter ontginning; den bouw van woningen; het overbrengen van arme huisgezinnen die werken kunnen, op dien grond; het verschaffen der middelen aan de gezinnen om zich te vestigen en den grond te bebouwen; zoodat men koloniën zoude verkrijgen, bestaande uit hoeven met circa drie hectaren grond, bewoond door huisgezinnen, welke in verschillenden vorm, hetzij als gewone arbeiders, hetzij, wanneer zij den landbouw geleerd hadden, hetgeen echter slechts bij uitzondering geschiedde, als pachters tegen eene pacht van ƒ 50, het land der Maatschappij zouden bebouwen.

Het was niet eene vestiging van kolonisten die te zamen eene kolonie uitmaken, het was de vestiging eener onderneming welke haar land door kolonisten in verschillenden vorm deed bearbeiden.

Deze kolonie moest na 16 jaren zich zelve onderhouden, zij moest zóó voortbrengend zijn, dat de kolonisten in eigen onderhoud zouden voorzien, de kolonie uit zich zelve bestaan en

bovendien aan hare productiviteit de middelen ontleenen kon tot gestadige uitbreiding en tot voortzetting van het werk der armenzorg ook buiten de koloniën der Maatschappij. De Maatschappij zoude niet alleen zich zelve onderhouden, maar ook belangrijke voordeelen afwerpen[1].

Niet ontgonnen land zoude dus vruchtbaar worden, ongebruikte arbeidskrachten arbeid vinden, de armoede worden uitgeroeid, en dit alles door eene productieve, voordeelen afwerpende armen-inrigting.

Dergelijk plan met dergelijke vooruitzigten, na de tijden welke men doorleefd had, ontworpen door een krachtig man, van den Bosch, moest instemming vinden. Publiek en regering ontvingen het met gretigheid; warm met het doel ingenomen, onderzocht men niet zeer, of de voorwaarden van slagen aanwezig waren en de middelen tot het doel leidden. De medewerking in onderscheiden vorm, door toetreding als lid, door bijdragen, door giften, was ongemeen ruim.

De Maatschappij ving hare werkzaamheden aan, de eerste kolonie kwam tot stand. In één jaar tijds had men eene bloeijende ruim producerende kolonie gesticht, waren landbouwers gevormd en gezinnen in staat gesteld ruimschoots in eigen onderhoud te voorzien. Men had dus niet te veel voorspeld. Een spoorslag tot eene overmatige uitbreiding, zonder veel ervaring of overleg.

Het bleek echter spoedig dat hiermede het schoonste tijdvak achter den rug was. De uitkomst was voor de Maatschappij, gelijk die voor de heide is, welke door overvloedige bemesting, in één jaar in welig weiland herschapen, terstond weder in den schralen, doch thans nog erger, toestand vervalt. Hoe kunstmatiger de uitkomst werd te voorschijn geroepen, hoe sterker de reactie, daar de gang der natuurkrachten door de kunst is verstoord.

De verwachte uitkomst werd niet verkregen. De grond werd niet zóó vruchtbaar, de kolonisatie vormde niet zulke landbouwers, dat in de opbrengst kolonie en kolonisten het onderhoud en de middelen tot gestadige uitbreiding, benevens belangrijke voordeelen konden vinden. Toen de 16 jaren verloopen

1 Zie: Verhandeling over de mogelijkheid, de beste wijze van invoering, en de belangrijke voordeelen eener algemeene armeninrigting in het rijk der Nederlanden, door het vestigen eener landbouwende kolonie in deszelfs noordelijk gedeelte, door Js. van den Bosch, generaal majoor, ridder der derde klasse van de militaire Willemsorde. Amsterdam, Johannes van der Hey, 1818. Tweede druk, blz. 175 vlg.

waren en de tijd der wording van de Maatschappij verstreken was, kon kolonie noch kolonist zich onderhouden, kon aan uitbreiding of voortzetting der armenzorg ook buiten de koloniën niet worden gedacht, was de Maatschappij integendeel niet in staat hare schulden te betalen of hare andere verpligtingen na te komen.

Overal, bij een ieder, in elk middel, zocht de Maatschappij hulp. Behalve de bijdragen en giften harer leden en vrienden gebruikte zij de opbrengst van leening op leening om in de behoefte van den dag te voorzien. Toen het publiek zich afwendde, sprak zij de regering aan, van welke zij groote subsidiën verkreeg, in geld, in hooge prijzen verre boven haar middelmatig fabrikaat, in voortdurende betaling der vestigingkosten voor de door de regering geplaatste behoeftigen, ook nadat de bij overeenkomst bedongen vestigingkosten waren afbetaald. Nu eens dreef de Maatschappij landbouw, dan weder moest zij dienstbaar worden aan de overzeesche bezittingen, vervolgens, wanneer de kans op winst daar beter scheen, werd de fabrieknijverheid hoofdzaak. Steeds geslingerd, steeds de middelen tot herstel en slagen daarbuiten zoekend, zonder vast plan of koers aan eigen inzigt ontleend, elken tegenspoed aan vreemde oorzaken wijtend, leidde zij een kwijnend leven van den dag op den dag.

Eindelijk ving de Maatschappij aan in eigen boezem te tasten: zij vond zich ziek. Zij veranderde hare levenswijze, bespaarde, veranderde haar bestuur, scheidde zich van de bedelaarsgestichten, reorganiseerde zich, terwijl al hare schulden werden afbetaald; veranderde, verbeterde, bespaarde nogmaals. Ook deze halvering, verjonging, zuivering, welke uitnemende verbeteringen zij ook bezorgde, schonk aan de Maatschappij de middelen van bestaan niet. Tot dat in 1864, naar het schijnt, de teerling geworpen werd. Toen begaf men zich, welbewust, op den weg, welke er toe leidt, der Maatschappij de voorwaarden, waaronder haar voortdurend bestaan verzekerd is, te verschaffen.

Het doel dezer beknopte beschouwing is na te gaan, aan welke oorzaak de aanhoudende tegenspoed der Maatschappij van Weldadigheid te wijten is. Geene uitweiding dus over het voortreffelijk oogmerk van oprigters en bestuurders der Maatschappij, over de wijze waarop de Maatschappij hare taak als armeninstelling opgevat en vervuld heeft, evenmin over den aard der betrekking tusschen den staat en de Maatschappij en de vraag

hoe de laatste oeconomisch heeft gewerkt, of de armoede door haar toedoen al dan niet verminderd is. De grenzen van dit onderzoek zijn veel bescheidener. Het kan niettemin leerrijk genoeg zijn. Het kan, al ware het slechts dit, de ware oorzaak der ziekte in het licht stellende, daarmede tevens de middelen tot herstel aanwijzen, en de vraag doen beantwoorden, of men zich thans op den regten weg bevindt.

I. Welke is de oorzaak van den tegenspoed der Maatschappij van Weldadigheid?

Men zocht ze in verschillende omstandigheden. Zoo schreef men de zwakheid der Maatschappij toe aan de afwijking van het oorspronkelijk plan, alleen aan die behoeftigen arbeid te verschaffen, die tot werken in staat waren. Bij het plan en in het reglement was bepaald dat slechts de armoede uit gebrek aan werk zoude worden ondersteund. Men week hiervan spoedig af. Het rijk, de gemeentebesturen, bijzondere personen, die het regt tot plaatsing en vervanging van behoeftigen tegen eene bepaalde som verkregen hadden, zonden ook ‘invaliden’ op. De Maatschappij, in stede van af te wijzen, nam ze op, en ondervond hierdoor natuurlijk schade, daar de invaliden niet het werk van de validen verrigten kunnen en toch hetzelfde onderhoud behoeven.

Deze afwijking van het oorspronkelijk plan verklaart den aanhoudenden tegenspoed der Maatschappij niet.

Vooreerst is hier slechts sprake van de ‘*invaliden*’, van hen die niet werken kunnen, niet van de *ongeschikten*, twee categoriën welke men niet verwarren moet. Ten andere bestond het overgroot aantal der invaliden, vooral bedelaars, uit bestedelingen van het rijk. De schade nu door de invaliden van wege het rijk geplaatst, geleden, is aan de Maatschappij steeds door het rijk vergoed. Spoedig nadat het rijk met opzending ook van invaliden een aanvang had gemaakt, vroeg de Maatschappij schadevergoeding. Men kwam overeen die schadevergoeding voorloopig op eene zekere som per hoofd te bepalen, en de juistheid daarvan gedurende een proeftijd van drie jaren te onderzoeken. Toen de proeftijd verstreken was, verklaarde de Maatschappij de overeengekomen som voldoende, welke ook steeds geregeld door het rijk is uitbetaald. De tegenspoed der

Maatschappij zoude dus veroorzaakt moeten zijn door de schade op de overige invaliden geleden. In deze betrekkelijk geringe schade op een in verhouding zoo klein aantal invaliden als door afdeelingen en bijzondere personen werd opgezonden geleden, kan de tegenspoed der Maatschappij hare verklaring niet vinden.

Na de reorganisatie in 1859 werd ook de schade welke door deze laatste categorie veroorzaakt werd, gebragt ten laste der afdeelingen, welke ze geplaatst hadden, en werden geene invaliden meer opgenomen. Toch duurde de zwakheid voort. De oorzaak ligt dus elders.

Eene andere afwijking van het oorspronkelijk plan en reglement. Het reglement schreef voor, en het lag in de bedoeling van den stichter, dat de Maatschappij slechts naar verdiensten beloonen zoude. De behoeftige die niet arbeidt, moest dus niet verpleegd worden; die wel arbeidt, moest verpleegd worden naar gelang zijner verdienste. Deze bepaling werd niet in praktijk gebragt, evenmin in 1859, toen men op nieuw de aandacht op dit punt vestigde.

De afwijking was onvermijdelijk. De Maatschappij van Weldadigheid is eene instelling tot verpleging van behoeftigen; zij neemt hare bestedelingen geheel voor hare rekening, zij verbindt zich die lieden te verplegen. Armenzorg heeft den arme te verplegen, omdat hij arm is, zonder te vragen of hij arbeidt. De Maatschappij kon zich dus uit krachte van haar beginsel en karakter, en van hetgeen zij op zich genomen had, aan verpleging niet onttrekken ook van hen die het niet verdienden. Deze afwijking ligt in het karakter der Maatschappij. De oorzaak is dus hooger gelegen.

Men heeft, in de derde plaats, de oorzaak gezocht in de opneming van bedelaars, en dit punt zeer uitgemeten. De Maatschappij van Weldadigheid, zoo betoogde men[1], is door de opneming van bedelaars van aard veranderd. Van preventief werd zij repressief, zij nam hiermede politiezorg op zich, hield op eene bijzondere instelling te zijn, en vervreemdde het publiek van zich.

Aan de opneming der bedelaars, waartoe de Maatschappij reeds

1 Bij de hervorming van 1859, meende men, door de scheiding der bedelaarsgestichten, den meest afdoenden maatregel tot herstel te hebben genomen. Zie ook een opstel in de Economist, December 1859, van Mr. J.K.W. Quarles van Ufford: ‘De Hervorming der Maatschappij van Weldadigheid’.

in 1820 overging, heeft zij niet haar grootste verlies te danken. Wat zij op de bedelaars verloor, is haar steeds naar een door haar goedgekeurd tarief door het rijk vergoed. Het rijk betaalde niet alleen ieder jaar vergoeding voor de schade door de invaliden veroorzaakt, het keerde de vestigingkosten, die in 16 jaren volgens de overeenkomst afbetaald zouden zijn, ook na dien tijd, telken jare, tot het laatste toe uit. Blijkens een rapport van 1842[1], werd door het rijk bij de vervulling van opengevallen plaatsen meer aan zoogenaamde vervangingskosten betaald, dan de Maatschappij daarvoor behoefde uit te geven. Het rijk moest volgens de overeenkomst, wanneer het aantal zijner bestedelingen boven zeker minimum bleef, steeds voor 9200 hoofden, ook wanneer het aantal verpleegden veel geringer was, betalen. Daar nu het aantal in den regel aanmerkelijk geringer was, heeft de Maatschappij hiervoor steeds eene hoogere som ontvangen. Het verlies op de bedelaars, op zulke voorwaarden verpleegd, kan dus zoo bijzonder groot niet zijn.

Maar, zegt men, de Maatschappij hield op eene bijzondere instelling te zijn, zij nam politiezorg op zich. Is dit juist? In zekeren zin is de geheele armenzorg publieke zorg; dit neemt niet weg dat bijzondere krachten, met behoud van hun karakter, aan de verpleging der armen dienstbaar kunnen worden gemaakt. In elk geval betrad de Maatschappij, door de opneming van bedelaars, dien weg niet verder, dan zij dit reeds deed door de verpleging geheel naar willekeur van andere behoeftigen, welke zij geheel voor hare rekening nam.

Doch de gevolgtrekking? Hierdoor zoude de belangstelling van het publiek zich hebben afgewend. Het publiek en de staat stooten elkander niet overal af, waar zij zich ontmoeten. Wanneer het publiek den staat in zijn kring krachtig handelen ziet, zal het zich veeleer opgewekt gevoelen, den staat daarin behulpzaam te zijn. De opmerking is in het algemeen niet juist. De afnemende belangstelling van het publiek vindt buitendien eene veel betere verklaring in de teleurstelling door de Maatschappij opgewekt, in hare onverstandige maatregelen, haar werken in duisternis, in hare zwakheid en gemis aan zelfvertrouwen. Behoeft men bij eene zoo natuurlijke verklaring deze nog in de hulpverleening van den staat te zoeken?

1 Dit rapport is geresumeerd in het Verslag der Staatscommissie aan den Koning, van 15 November 1842, te vinden in de Staatscourant van 16 Januarij 1843.

Ook de verpleging der bedelaars is de ware oorzaak niet. Toen in 1859 de bedelaarsgestichten van de Maatschappij werden afgescheiden, moest het zich uitwijzen. De toestand bleef ook na de afscheiding onvoldoende. Nog eene nadere hervorming bleek noodig.

Allerhande verschillende gebeurtenissen en omstandigheden worden aangevoerd, om den teruggang der Maatschappij te verklaren. De verwijdering van van den Bosch, misrekeningen, slechte oogsten, ziekte, hooge prijzen, oorlogen, staatkundige gebeurtenissen.

Grijpe men hieruit een enkele. De verwijdering van van den Bosch. Men stelde daarbij op den voorgrond: de Maatschappij is eene onderneming van nijverheid. Zulk eene onderneming kan niet dan voltooid, slagen. De verwijdering van van den Bosch verhinderde deze voltooijing.

Van den Bosch werd inderdaad door den koning in 1827 naar West-Indië en vervolgens naar Oost-Indië gezonden. Hij beschouwde zich als den eenigen man die dergelijke zaak leiden kon; hij droeg aan het bestuur op, de zaak niet verder uit te breiden, maar te consolideren. Zijne verwijdering was echter niet de oorzaak van den tegenspoed. Deze dagteekende reeds van vroeger. In 1834 teruggekeerd, verkreeg hij in 1836 geld van de regering tot uitbreiding van den landbouw, om aan de voortdurende verliezen een einde te maken; de uitslag was, dat de landbouw, uithoofde van verliezen, in 1842 als hoofdzaak ruim baan had gemaakt voor het fabriekwezen. Steeds bleven de jaarlijksche verliezen aanhouden.

Misrekeningen, b.v. van de kosten van bemesting. Men heeft ongetwijfeld meer moeten uitgeven aan mest, dan waarop men gerekend had. Ten deele was dit gevolg van misrekening, ten deele van uitputting van den grond veroorzaakt door verkeerde behandeling. Doch met de betaling eener welligt hooge som is men dergelijk nadeel te boven. Herhaaldelijk werden hooge sommen voor bemesting uitgegeven. Dergelijke misrekening in de kosten van vestiging kan een tijdelijk nadeel veroorzaken, niet een aanhoudenden achteruitgang. Van slechte oogsten[1] en andere dergelijke omstandigheden moet hetzelfde ge-

1 Karakteristiek voor de geschiedenis der Maatschappij is het volgende. Het bestuur der Maatschappij vroeg den 11den Mei 1831 aan de regering ƒ 200,000, omdat de Maatschappij in hoogst ongunstigen finantiëlen toestand verkeerde, waarvan de oorzaken waren 1°. langzame betaling van door de regering verschuldigde gelden; 2°. de mislukking van den oogst in 1828, 1829 en 1830, en 3°. de sterfte onder het vee. Wanneer de oogst van 1831, voegde de permanente commissie er bij, gelijk het zich liet aanzien, gunstig mogt wezen, dan zou de Maatschappij in staat zijn door eigen middelen in de behoefte van hare bevolking te voorzien, en zich te herstellen van den geleden tegenspoed. Het jaar 1831 gaf een goeden oogst. Het onderhoud kon men evenwel niet bestrijden, de verliezen niet dekken; men vroeg integendeel reeds in November van dat jaar ƒ200,000. Eilerts de Haan, blz. 79.

zegd worden. Vele daarvan zijn verschijnselen van den slechten toestand, doch zij wijzen de oorzaak niet aan. Een ligchaam dat ter verklaring van zijnen slechten toestand alle mogelijke omstandigheden en gebeurtenissen en steeds weder andere oproept, heeft, dit kan men met vertrouwen aannemen, de ziekteoorzaak in eigen ingewanden, terwijl het tevens het vermogen mist dit waar te nemen.

De organisatie der Maatschappij van Weldadigheid was vroeger niet uitnemend. Verklaart dit den aanhoudenden tegenspoed?

De organisatie van de Maatschappij van Weldadigheid leefde mede met haren tijd. Vóór 1848 op lagen trap staande, werd zij later van hooger gehalte.

Volgens de oude organisatie was het bestuur bij twee commissiën, waarvan de eene, de Commissie van weldadigheid, het bestuur, de andere, de Commissie van toevoorzigt, het toezigt had[1]. De Commissie van weldadigheid, bestaande uit een voor het leven benoemden voorzitter, twee jaarlijks aftredende assessoren, niet ongelijk aan verantwoordelijke ministers van den president, en 12 leden. De president werd door de leden levenslang benoemd. Hij koos uit de leden twee assessoren, terwijl voor de te vervullen plaatsen in de commissie een lid der Maatschappij door den President werd voorgedragen, door de Commissie van weldadigheid goedgekeurd en door de Commissie van toevoorzigt bekrachtigd[2]. De Commissie van toevoorzigt, uit 24 leden bestaande, werd benoemd door kiezers, die op hunne beurt voor drie jaren, op elk honderdtal één, door de leden der Maatschappij gekozen werden[3]. De leden der Commissie van weldadigheid zaten 12 jaren, die der Commissie van toevoorzigt een jaar.

1 Reg.ement, art. 12, Verzameling van reglementaire en organieke wetten en verordeningen der Maatschappij van Weldadigheid, te Amsterdam, bij Johannes van der Hey, 1820, blz. 21.
2 Reglement, art. 14-23.
3 Reglement, art. 24-27.

De bevoegdheid der Commissie van weldadigheid strekte zich over het bestuur in ganschen omvang uit[1]. Zij was verdeeld in vier afdeelingen, finantiën, onderwijs, correspondentie en werkzaamheden[2], de laatste, de zoogenaamde Permanente Commissie, was de voornaamste. Omtrent de bevoegdheid van elk dezer afdeelingen behelsde het reglement niets verder. De Commissie van toevoorzigt vergaderde eenmaal in het jaar om rekening en verantwoording te ontvangen der gedane ontvangsten en uitgaven, om den staat der Maatschappij te onderzoeken of te laten onderzoeken, om de Commissie van weldadigheid van hare verantwoordelijkheid te ontlasten, óf de overtreders voor de regtbanken te vervolgen[3].

Het schijnt klaar, dat, bij deze organisatie, aan de Maatschappij de voorwaarden ter behoorlijke vervulling harer taak niet geschonken waren.

Vooreerst bleef menige daartoe, naar het schijnt, geroepen kracht, waarover de Maatschappij beschikking had, buiten elke deelneming aan het bestuur. De leden der plaatselijke afdeelingen, waarin de Maatschappij verdeeld was, hadden geen invloed op de zamenstelling van het bestuur der afdeelingen. Evenmin hadden de leden der Maatschappij wezenlijken invloed op de zamenstelling van het algemeen bestuur der Maatschappij. De Commissie van weldadigheid, de assessoren, de levenslange president, werden benoemd bij coöptatie. Alleen de Commissie van toevoorzigt werd bij wege van keuze in trappen benoemd, op eene wijze dus welke het kiesregt voor den kiezer belang en waarde doet verliezen. Vergaderingen der leden waren geheel onbekend. Alleen bij voorgestelde veranderingen in het ‘reglement’ werd de stem der leden door briefjes aan de huizen opgehaald. Er bestond geen zelfstandig bestuur van het koloniaal huishouden. De koloniën, landbouw en fabriekwezen, werden van uit den Haag door de Permanente Commissie bestuurd, dat wil zeggen door een bestuur niet in het bezit der kennis en der middelen, en ook niet daartoe geroepen, om het koloniaal huishouden naar eisch te leiden.

De Maatschappij moest dus de toevoer van kracht, uit de vermeerderde belangstelling der leden, uit de juistere zamen-

1 Reglement, art. 12.
2 Reglement, art. 19.
3 Reglement, art. 36.

stelling en de veerkrachtige opwekking van een bestuur dat zich in het ligchaam geworteld gevoelt, welke met deelneming der leden aan het bestuur, en de opwekking van leven op elk punt, gepaard gaat, ontberen.

Ten andere leverde deze organisatie niet de waarborgen voor eene juiste, op het belang der Maatschappij gerigte, werking van de verschillende deelen van het bestuur.

1°. De bevoegdheid was niet juist omschreven. Welke was de bevoegdheid van de geheele Commissie van weldadigheid tegenover den president en hare afdeelingen, welke die van de afdeelingen onderling en van den president?[1] Het gevolg was dat de zelfstandigheid en dus de goede werking van elk deel van het bestuur niet verzekerd was. De een trad op het gebied van den ander. Alles kwam ten slotte neêr op de Permanente Commissie, welke slechts wat zij goed vond overliet aan de overige afdeelingen en aan de Commissie van weldadigheid, en in die Permanente Commissie op het lid daarvan, van den Bosch. Zeer spoedig dreef dan ook de geheele Maatschappij van Weldadigheid op dien eenen man. Er was een tijd dat men de meeste zoo niet alle zaken zonder vergadering afdeed[2]. Toch werd steeds gehandeld namens de Commissie van weldadigheid. Toen van den Bosch ontbrak, verkeerde de Maatschappij in den toestand van een vaartuig, zonder stuurman en ballast aan weer en wind prijs gegeven.

2°. Er was geene openbaarheid noch verantwoordelijkheid. De Commissie van toevoorzigt was belast met het toezigt, maar zij miste de middelen dat toezigt uit te oefenen. Er was geene openbaarheid, alles bleef in het duister, zelfs de toestand der Maatschappij ook voor de meest ingewijden[3]. Het reglement

1 De president heeft het ‘oppertoezigt’, a 18; belegt de vergadering, a. 16; de Kommissie van weldadigheid is belast met ‘alle de werkzaamheden’, a. 12; de Kommissie ‘wordt in vier afdeelingen verdeeld’. ‘De aard hunner overige werkzaamheden wordt bij nadere reglementen geregeld’, a. 19.

2 ‘De wijze, waarop de zaken behandeld werden, bragt, volgens de Permanente Commissie, het houden van vergaderingen niet mede.’ Verslag der Staatscommissie van 15 Nov. 1842, blz. 9, 23. Staatscourant van 14 Jan. 1843.

3 Er was niet eens eene behoorlijke boekhouding. Jaren lang werd de achteruitgang der Maatschappij, wat hare finantiën betreft, niet opgemerkt. Toch zeide v.d. Bosch in 1838: ‘die administratie is, dit durf ik gerustelijk beweren, door jaren ondervinding tot eene volkomenheid gebragt, die niets te wenschen overlaat, en die ik voor mij als een meesterstuk van juistheid en eenvoudigheid beschouw.’ Verslag der Staatscommissie van 15 November 1842, blz. 24. Staatscourant van 16 Jan. 1843.

behelsde niet de juiste voorschriften, krachtens welke men ter verantwoording roepen kon[1]. De Commissie van toevoorzigt vergaderde slechts eenmaal in het jaar. Dan had zij enkel een oordeel uit te spreken over hetgeen men haar wel wilde mededeelen, en was zij tot niets anders bevoegd dan om de overtreders voor de gewone regtbanken te vervolgen. Er bestond geene individuële verantwoordelijkheid tegenover de Commissie van toevoorzigt. De Commissie van weldadigheid trad haar overal tegemoet. Wat heeft men aan dergelijke collectieve verantwoordelijkheid, en nog wel van een bestuur dat gedurende 12 jaren zitting had?

Het is duidelijk dat dit geen werkelijk toezigt, noch werkelijke verantwoordelijkheid heeten mogt. Dit onverantwoordelijk lichtschuwend bestuur deelde dan ook ruimschoots in de eigenschappen, welke dergelijk bestuur pleegt te bezitten. Zonder vast stelsel, zonder vertrouwen op eigen kracht, zonder veerkracht, slaaf van hebbelijkheid en sleur, toonde het zich over elke kritiek geraakt en aan eigen denkbeelden onverzettelijk gehecht, gelijk ieder die zijne eigen zaak meent te besturen. De rapporten en missives van dit bestuur behelzen slechts zeer zelden eene eenvoudige uiteenzetting van feiten en gronden aan de waarheid getrouw. Meerendeels zijn zij pleidooijen, met later gezochte gronden; met de ongeloofelijkste verblindheid wordt te midden der volledigste mislukking en van jarenlangen achteruitgang nog verklaard, dat het doel der Maatschappij volkomen bereikt is, dat de Maatschappij en de kolonist zich kunnen onderhouden uit eigen kracht, en dat de tegenspoed waarmede de Maatschappij te worstelen heeft, aan oorzaken buiten de Maatschappij moet worden toegeschreven[2].

1 Bij artt. 33 en 34 alleen worden de assessoren persoonlijk verantwoordelijk gesteld wanneer gelden, voor een bijzonder doel bijeengebragt, daartoe niet besteed worden, en de tweede assessor dáárvoor dat ‘geen besluit, waarbij beschikking over penningen plaats heeft, worde uitgevoerd, hetwelk niet door den eersten assessor gekontrasigneerd is.’

2 ‘De Permanente Commissie leidt uit eenen ander’ (de finantiële resultaten der kolonisatie) ‘de gevolgtrekking af, dat eene valide bevolking, in de koloniën gevestigd, door middel van derzelver arbeid, kosteloos kan worden onderhouden, al wilde men daaraan ook een vierde of zelfs een derde gedeelte aan invaliden toevoegen. Wanneer, zegt zij, deze uitkomsten verkregen zijn, ondanks zoo vele zwarigheden, op wat grond kan men dan het bestuur der Maatschappij van misrekeningen beschuldigen?’ Verslag der Staatscommissie van 15 November 1842, blz. 16, Staatscourant van 16 Januarij 1843, Dit werd gezegd in eene nota der Permanente Commissie van 11 April 1842. op een tijdstip toen van de geleende ƒ 5,580,000, welke toen behoorden afgelost zijn, slechts ƒ 1,950,000 afgelost waren, en dus nog ƒ 3,629,000 af te lossen bleven. Buiten deze schuld bedroeg die aan den staat ƒ 3,604,000. Ondanks buitensporige winsten op de fabrieken door bescherming, de voortdurende onverschuldigde betaling der vestigingskosten ad ƒ 222,000 door het rijk, de bijdragen, giften, en een jaarlijksch tekort, bedroeg dus de schuld ƒ 7,200,000 Eilerts de Haan, blz. 78 volg. en bijlage III. Contract 9 Junij 1843 gesloten tusschen den staat en de Maatschappij, art. 2. Eilerts de Haan, bijl. IV, blz. 381.

In 1859 werd de Maatschappij gereorganiseerd[1]. Men riep de leden der Maatschappij tot deelneming aan het bestuur, door de keuze van het bestuur hunner afdeeling en door verkiezing van afgevaardigden voor de algemeene vergadering. Een zelfstandig bestuur voor het koloniaal huishouden werd ingesteld. De bevoegdheid werd beter omschreven. Men vestigde een zelfstandig eenhoofdig bestuur onder toezigt van commissarissen voor het dagelijksch beheer, zamenwerkende met de algemeene vergadering voor zooverre het aangelegenheden van hooger belang betreft De regels waarnaar het bestuur verantwoordelijk zoude zijn, en de middelen om de verantwoordelijkheid tot eene werkelijkheid te maken, werd en gegeven. Openbaarheid, individuele verantwoordelijkheid, bevoegdheid aan commissarissen om steeds te vergaderen, den directeur te schorsen, - eene snellere afwisseling door beperking van den duur der zitting: de afgevaardigden werden voor een jaar, de commissarissen voor vijf jaren gekozen.

De vruchtbare gevolgen dezer betere organisatie werden spoedig merkbaar. Toch bleef de Maatschappij niet van tegenspoed vrij. Wel waren de verliezen geringer, bevonden landbouw en fabriekwezen zich in een beteren toestand, doch in haar bestaan kon de Maatschappij ook na de reorganisatie niet voorzien. De verkeerde organisatie bleek dus evenmin de oorzaak van den tegenspoed der Maatschappij te zijn. Eene nadere hervorming bleek steeds noodig.

II. De ware oorzaak van den aanhoudenden tegenspoed der Maatschappij van Weldadigheid is eene andere. De aanleg der Maatschappij, de gedachte en grondslag, was ondeugdelijk; haar karakter was kunstmatig en tweeslachtig.

1 De statuten zijn opgenomen in de Staatscourant van 16 Julij 1859.

De Maatschappij van Weldadigheid moest zijn eene onderneming van nijverheid. Men ga het plan slechts na. In zijne verhandeling zegt van den Bosch[1]: ‘Dit hulpmiddel’ (afzet aan de voortbrengselen der op te rigten onderneming te verschaffen, door overeenkomst met nemers) ‘echter, hetwelk inderdaad alleen *auxiliair* is en niet dan tijdelijk werken kan, moet geenszins beschouwd worden als geschikt, om eene duurzame verbetering in het lot der armen te wege te brengen. Hiertoe wordt niet enkel vereischt, dat dezen gedurende eenigen tijd gevoed worden door eenen arbeid, dien de welwillendheid van anderen meer mogelijk, dan behoefte aan denzelven noodzakelijk maakt, en die dus op zijn best een toevallig bestaan verschaffen kan; neen, dit doel vereischt een krachtiger, uit zijnen aard *productief*, en dus in zich zelve standhoudend middel, dat, als het ware, de natuurlijke en duurzame bronnen van bestaan verzekert aan eene zoo talrijke klasse van menschen, als ons armwezen inderdaad oplevert: met andere woorden, het ontginnen, vruchtbaar maken en bebouwen eener zoodanige uitgestrektheid van gronden, als noodig is, om allen te voeden en te doen bestaan; en op welke achtervolgelijk al onze, voor werken vatbare, armen, naar gelang der voorhanden zijnde middelen kunnen worden overgebragt.’ In overeenstemming hiermede was het plan. De Maatschappij zoude tegen eene overeen te komen som behoeftige gezinnen plaatsen op hoeven ter ontginning van niet ontgonnen land. Die som zoude worden afbetaald in zestien jaren met de renten. Daarmede zoude de Maatschappij de gelden, die zij voor koop en in gereedheid brengen van grond ter ontginning, bouw van woningen, inrigting en vestiging der gezinnen, opgenomen had, terugbetalen en het onderhoud gedurende dien tijd voor zooveel noodig, bestrijden.

Na deze zestien jaren, de tijd van wording der Maatschappij, zoude de kolonist landbouwer geworden zijn, en de grond den kolonist voeden. De hoeven zouden dan zooveel opbrengen dat 1°. ƒ 50 aan pacht, vertegenwoordigende de rente van het kapitaal voor koop van grond en bouw der woning opgenomen, aan de Maatschappij kon worden voldaan, 2°. de kolonist het hem voorgeschotene voor kleeding; huisraad, gereedschappen en onderhoud met de rente kon teruggeven, 3°. dat

1 Blz. 140.

hij zijne hoeve en gezin kon onderhouden, het bedrijfskapitaal uit zijne inkomsten vinden, en een batig saldo overhouden.

De berekening voor iedere hoeve was als volgt:

De plaatsing van een behoeftig huisgezin kost ƒ 1700	
Voor aankoop van grond	ƒ 100
Gebouwen	ƒ 500
Ontginning	ƒ 391
Kleeding	ƒ 133
Huisraad en gereedschappen	ƒ 126
Koeijen	ƒ 150
Voorschotten	ƒ 50
Spinnerij	ƒ 200
Algemeene voorschotten	ƒ 50
	ƒ 1700[1]

De opbrengst van iedere hoeve zou bedragen ƒ 573	
De uitgaven hiertegenover voor pacht, onderhoud, bedrijfskapitaal	ƒ 473
Overschot	ƒ 100
	ƒ 573[2]

De Maatschappij zoude dus in de productiviteit der koloniën de middelen vinden tot onderhoud der kolonie, waaronder de algemeene uitgaven begrepen: tot voortdurende uitbreiding, ja tot bestrijding der armoede in steeds uitgeb reider kring ook buiten de koloniën der Maatschappij.

Dit alles zoude verkregen worden met het kapitaal voor oprigting benoodigd en om de kolonisatie in gang te brengen. Voor onderhoud en voor uitbreiding was geen kapitaal voorhanden. De middelen daartoe zoude de productiviteit der onderneming verschaffen. Het was dus eene productieve onderneming, eene onderneming van nijverheid. Aan dit denkbeeld hield men vast, ook nog lang nadat het vermogen om in eigen onderhoud te voorzien afwezig bleek te zijn[3].

1 Verzameling van reglementaire en organieke wetten en verordeningen, Amsterdam, Joh. v.d. Hey, blz. 118 vlg. Eilerts de Haan, bijlage I, blz. 376.
2 Verzameling enz., blz. 167.
3 Zie o.a. Eilerts de Haan, blz. 133.

Nu is iedere onderneming van nijverheid kunstmatig, welke niet uit de eigen vrije werking der nijverheid voortkomt. Wanneer eene onderneming eene voordeelige besteding is van kapitaal,

wanneer zij is in het belang van voortbrenger en gebruiker, dan trekt het kapitaal er van zelf heen, wordt de voortbrenger gevonden en is de afzet zeker, dan rust zij op algemeene behoefte, maar ontstaat en bestaat dan ook uit de vrije werking der nijverheid.

Is de onderneming daarentegen enkel in een bijzonder belang van een bepaalden tak van nijverheid, van voortbrenger, b.v. arbeider, of van gebruiker, en rust zij dus niet op algemeene behoefte, dan wordt kapitaal, voortbrenger, gebruiker niet van zelf gevonden, de onderneming ontstaat en houdt zich niet staande in vrijheid, er is hulp van elders noodig om de onderneming in het leven te roepen en te houden, dan is zij kunstmatig.

Eene kolonisatie om aan behoeftigen arbeid te verschaffen komt niet uit de vrije nijverheid voort en houdt zich in vrijheid niet staande. De kolonisatie geschiedt niet, omdat zij eene zoo voordeelige besteding is van kapitaal, omdat voortbrenger en verbruiker daar zoo groot belang bij hebben, omdat er behoefte bestaat aan het product dat, en gelijk zij het voortbrengt, neen de hoofdbehoefte die haar in het leven roept, is die der armenzorg. De kolonisatie rust dus niet op algemeene behoefte in den kring der nijverheid, zij komt niet voort uit den boezem der vrije nijverheid, zij komt voort uit een vreemden kring, beantwoordend aan eene vreemde behoefte, zij is eene kunstmatige nijverheid.

Eene nijverheid door kunst in het leven geroepen, moet door kunst in stand worden gehouden. Haar ontbreken de noodzakelijke voorwaarden om te slagen. Gedrukt onder haren oorsprong, is zij reeds daarom wisselvallig, omdat haar bestaan afhankelijk is van de duurzaamheid der opoffering, waarmede zij in stand gehouden wordt; omdat zij gedrongen wordt van dien kant, waar het kapitaal, door haar verspild, meer vruchtbaar kan worden besteed.

Van den Bosch had tegen dergelijke werkverschaffing ook wel bezwaren, hij kende de ervaring met nijverheid om arbeid te verschaffen opgedaan. Hij meende echter, dat alle moeijelijkheden te vermijden waren, indien de werkverschaffing slechts met evenredige vermeerdering van levensmiddelen gepaard ging, wanneer de nijverheid slechts niet door de overheid in het leven geroepen was en de afzet niet kunstmatig, b.v. door overeenkomst van nemers, verkregen werd. Daarom stond hij eene kolonisatie van landbouw voor. Niet opgerigt van

overheidswege, brengt zij levensmiddelen voort, waarvan de afzet door het verbruik der kolonisten zelve is verzekerd[1].

Het schijnt echter duidelijk, dat eene nijverheid om werk te verschaffen, al is zij niet van overheidswege opgerigt, al ga zij gepaard met eene evenredige vermeerdering van levensmiddelen, al zoeke zij haar afzet niet in overeenkomst van nemers, daarom niet eene in vrijheid ontloken, op algemeene behoefte steunende nijverheid wordt.

De nijverheid van overheidswege is niet daarom af te keuren, omdat zij juist van overheidswege is, maar wijl zij uit een kring en behoefte vreemd aan de nijverheid ontstaat. Dit is evenzeer het geval bij nijverheid uit armenzorg. Ook hier is de behoefte en de kring welke de onderneming doet geboren worden, eene andere dan de nijverheid.

Eene gelijktijdige vermeerdering van levensmiddelen ontneemt

1 V.d. Bosch zegt in zijne Verhandeling. blz. 8 der inleiding, het volgende:
'Omtrent deze laatste soort van armoede' (die uit gebrek aan arbeid) 'echter, schijnt mij het gezag, zoowel van het gouvernement, als der bijzondere gemeente-besturen, weinig te vermogen, hoewel derzelver regelende en hulpbiedende invloed ook daarop altijd van wezenlijk belang blijft. - Het is toch hier geenszins voldoende, dat aan deze talrijke klasse van behoeftigen, gedurende eenigen tijd, arbeid verschaft worde, om het even welke dan ook, en daarom dikwerf voor de maatschappij niet noodzakelijk, zelfs voor andere arbeidende standen schadelijk; neen, zal in dezen het bedoeld oogmerk bereikt worden, dan moet de verschafte arbeid wezenlijk *productief*, van alle kanten voordeelig, en van dien aard zijn, dat een geregeld en zeker vertier van deszelfs voortbrengselen op den duur kan verwacht worden; en dit laatste kan maar zeldzaam door maatregelen van gezag worden daargesteld, zonder andere gewigtige belangen, b.v. de burgerlijke vrijheid, handelsaangelegenheden, eene algemeene *industrie*, enz., te krenken: het kwijnend lot van zoo vele, anders wel berekende en wel bestuurde armen-inrigtingen strekke daarvan ten bewijze.'
'Eene vrijwillige overeenkomst van een aanmerkelijk getal leden der maatschappij, om aan werkeloozen arbeid te verschaffen, en om de voortbrengselen van dezen arbeid bij voorkeur te gebruiken, zou hier van betere uitwerking kunnen zijn. Dan, zelfs deze maatregel, die, gelijk wij nader zien zullen, zonder de vereischte voorzorgen dikwerf schadelijk in deszelfs werking is, bezit ook nog dit gebrek, dat dezelve doorgaans, aan de zijde dergenen, die zich daartoe vrijwillig verbinden, van hunne luim en andere toevalligheden afhankelijk is, en in alle geval eene zekere opoffering met zich brengt, welke met het heerschend zelfbelang geenszins strookt.'
Op bladz. 31 vlg. en 107 vlg. wordt betoogd, 'dat alle mogelijke arbeid in eene talrijke maatschappij bepaald wordt door de hoeveelheid van levensnoodwendigheden, voor de arbeidende klassen verkrijgbaar, en dus ook, dat, daar deze schaarsch zijn, en de arbeid in overvloed aanwezig is, de vermeerdering van arbeid alleen door eene vermeerdering van levensmiddelen kan worden voortgebragt.'

evenmin aan de onderneming haar kunstmatig karakter. De nijverheid, zegt van den Bosch, wordt bepaald door de verkrijgbare hoeveelheid levensbehoeften voor de arbeidende klassen. Al moge het juist zijn, dat de nijverheid niet buiten alle verhouding tot de verkrijgbare hoeveelheid levensmiddelen kan worden uitgebreid, omdat de arbeid slechts om de ruiling van het voortbrengsel geschiedt, daarom is niet elke nijverheid productief, wanneer zij slechts gelijken tred houdt met de hoeveelheid beschikbare levensmiddelen. Integendeel zij kan, ook in dat gezelschap, zeer improductief zijn. Het komt niet dáarop aan, doch wel hierop, dat de nijverheid ruste op algemeene behoefte. In dit geval zal de productie van levensbehoeften, al mogt zij iets ten achter zijn, toenemen. De nijverheid daarentegen, welke niet op algemeene behoefte rust, kapitaal verspilt, slecht en duur of met verlies voortbrengt, zal, hoe groot de verkrijgbare hoeveelheid levensbehoeften ook zij, hare producten niet met voordeel daartegen kunnen inruilen. Welk nut heeft de nijverheid dan van deze vermeerdering van levensbehoeften, hoe groot ook, eene productie, die met de hare toch slechts evenwijdig blijft? De nijverheid zelfs welke levensmiddelen produceert, kan ten hoogste improductief zijn. Nog eens, het komt er niet op aan, welk bepaald product wordt voortgebragt, maar of de productie, gelijk zij geschiedt, beantwoordt aan eene algemeene behoefte. Men kan levensmiddelen slechter en duurder voortbrengen, dan zij verkrijgbaar zijn. Zulk eene voortbrenging beantwoordt niet aan eene algemeene behoefte en is niet productief.

De geschiedenis der Maatschappij van Weldadigheid is de beste bestrijding dezer leer. Vóór dat 25 jaren voorbij waren gegaan, moest de landbouw, productie van levensmiddelen, als hoofdtak van bedrijf der Maatschappij voor de productie van katoenen stoffen en koffijzakken wijken. In 1842 werd ƒ 450,000 aan arbeidsloon in de fabrieken uitbetaald. De leer heeft de proef dus niet doorstaan; zelf gaf men ze op.

Van den Bosch wilde geen kunstmatigen afzet door overeenkomst met nemers. Hij koos daarom eene kolonisatie, welke voorbrengt hetgeen de kolonisten verbruiken. Alsof deze afzet niet evenzeer kunstmatig is. De kolonist is niet verbruiker uit eigen verkiezing, omdat hij elders niet beter en goedkooper teregt kan, maar, hetzij uit overeenkomst, hetzij

omdat hij niet anders nemen mag of krijgen kan. Zijn verbruik staat vooraf en onder alle omstandigheden vast, onverschillig of het product al dan niet even goed en goedkoop zij als elders. Dit is eene kunstmatige markt, waarvoor de nemers kunstmatig geworven zijn.

Men kan zich, naar het schijnt, weinig meer kunstmatig denken, dan de gedachte, waarop dergelijk plan van kolonisatie rust. Eene kolonisatie, die zelve alles voortbrengt wat zij verbruikt. Men wil niet meer of minder dan zich buiten de beweging der wereld plaatsen, men wil van de wereld afzonderen een klein deel dat zich zelf genoegzaam is en de wereld niet meer behoeft. Alsof men den zamenhang, die elk deel met de andere deelen en met het geheel verbindt, *kan* verbreken. Het deel dat zich afzondert, kan, beperkt in verscheidenheid en hoegrootheid van kracht, en dus in de algemeene ontwikkeling niet deelende, het op den duur niet houden, want deel te hebben in de ontwikkeling wordt gaandeweg levensvoorwaarde. Dit zal zich op onderscheidene wijzen kenbaar maken; de afgezonderde onderneming kwijnt en gaat achteruit; wie kan, zal zich van haar losmaken; dan zal de onverbroken zamenhang zich openbaren in de hulp welke het kwijnend lid bij het geheel zoekt.

De onderneming was niet alleen, gelijk de gedachte waarop zij steunde, kunstmatig, haar karakter was tweeslachtig.

De Maatschappij van Weldadigheid is eene inrigting van armenzorg. Het besef, dat de schrikbarende toeneming der armoede en de hieruit dreigende gevaren maatregelen van voorziening behoefden, deed tot de oprigting der Maatschappij besluiten. De Maatschappij had hoofdzakelijk bestrijding van armoede ten doel; men leest het op elke bladzijde van de geschriften van van den Bosch en van de Maatschappij uitgegaan[1], in het reglement[2], in het adres aan den Koning waarin

1 De Star. Tijdschrift uitgegeven door de Permanente Commissie van weldadigheid. Verzameling van reglementaire en organieke wetten en verordeningen der Maatschappij van Weldadigheid.

2 Art. 8; ‘Het doel der Maatschappij is hoofdzakelijk om den toestand der armen en lagere volksklassen te verbeteren.’ Art. 10: ‘Het onderhoud, dat den armen verschaft wordt, zal alléén gegeven worden in vergelding van arbeid, en nimmer zal men trachten dit oogmerk door liefdegiften te bereiken.’

de vergunning tot oprigting der Maatschappij werd gevraagd[1]. Onder deze vlag werd zij en de kolonisatie bij het publiek ingeleid, het kapitaal opgenomen, de bijdragen, giften en medewerking verkregen, de overeenkomsten gesloten. De koloniën zijn dan ook steeds aan de armenzorg dienstbaar geweest, de armen werden door het rijk, gemeentebesturen, afdeelingen en particulieren geplaatst.

De Maatschappij moest echter, gelijk straks werd opgemerkt, ook onderneming van nijverheid zijn. Zij bezat dus een dubbelzinnig, tweeslachtig karakter: instelling van armenzorg, onderneming van nijverheid.

Aan dit kunstmatig, tweeslachtig karakter is de mislukking der Maatschappij te wijten; zóó aangelegd moest zij mislukken.

Het is een algemeen beginsel, dat elk in eigen kring zijne taak, beter dan ieder ander, vervullen kan. Men moet dus aan een iegelijk overlaten, naar zijn eigenaardig beginsel, zijn doel naar eigen regels en met eigen middelen te bereiken. Beweegt zich eene onderneming in tweeërlei onderscheiden kring, dan ontstaat er verwarring en botsing van voorwaarden, regels en middelen, en hetgeen eene zelfstandige kracht, daartoe geroepen, in deze kringen bestemd en in staat is tot stand te brengen, komt niet tot stand.

De Maatschappij van Weldadigheid bewoog zich in tweeërlei onderscheiden kring. Armenzorg en nijverheid hebben elk hun eigen gebied. Zij vereenigen zich, gelijk alle levenskringen, in eene hoogere eenheid; dit sluit hunne individualiteit niet uit, welke verbiedt, dat zij zich in elkander oplossen. De armenzorg heeft bestrijding van armoede ten doel; voor zooverre deze bestrijding in werkverschaffing bestaat, is het haar om arbeidsverschaffing te doen. Het doel der nijverheid is niet de arbeid, maar hetgeen door den arbeid verkregen wordt. Het is klaar, dat met dit doel, voorwaarden, middelen en regels van beiden verschillen.

De nijverheid behoeft om productief te zijn, om zoo goed en goedkoop als anderen voort te brengen, om mede te dingen dus, de beste en goedkoopste productiemiddelen welke de markt oplevert.

1 Staatscourant 16 Jan. 1843. Verslag der Staatscommissie van 15 Nov. 1842, bl. 1.

De nijverheid welke aan armen door kolonisatie werk verschaft, kan over de beste en goedkoopste middelen niet beschikken. Zij moet aan armen werk verschaffen en beschikt dus slechts over de arbeidskrachten, welke de armoede oplevert. Zij moet haar arbeid laten verrigten door menschen, welke in den regel voor dien arbeid ongeschikt zijn; zij moet die arbeiders nemen uit een kring, welke op den duur stellig niet de beste beschikbare arbeidskrachten oplevert. Er mogen zich op een gegeven oogenblik, in tijden van groote rampen, onder de armen genoeg geschikte arbeiders bevinden, om eene groote onderneming van nijverheid te doen werken, het kan slechts een tijdelijk verschijnsel zijn, een verschijnsel van ziekte. Want een volk, waar zulk een ziekteverschijnsel zich normaal voordoet, is zijn ondergang nabij.

De nijverheid, welke haar arbeid door armen moet doen verrigten, is met een kostbaar aanhoudend toezigt en administratie belast; zij moet den arbeid voornamelijk door menschenhanden doen verrigten, daar werkverschaffing haar oogmerk is; zij kan zich dus niet van goedkoopere werktuigen bedienen; evenmin kan zij zooveel arbeid, als wel wenschelijk is, doen verrigten door paarden en vee; de arbeidersbevolking wisselt af; wanneer de arbeider aanvangt eenige geschiktheid te verkrijgen, wanneer hij zich te midden van een door hem aangenomen arbeid bevindt, verlaat hij niet zelden de koloniën; het gevolg van een en ander is, dat de productiekosten aanmerkelijk hooger zijn dan bij eene vrije onderneming.

De Maatschappij van Weldadigheid heeft met ongeschikte arbeiders en kostbare productiemiddelen steeds te worstelen gehad. Men mogt willige armen opnemen die tot werken in staat waren, voor den te verrigten arbeid waren zij ongeschikte arbeiders. Het waren meestal stedelingen; deze moesten landbouwwerk verrigten. Die ongeschiktheid heeft zich steeds vertoond, vooreerst voor den landbouw, maar later, toen men zich op fabriekarbeid toelegde, vooral omdat de ongeschikte arbeiders in fabrieken meer bruikbaar waren, ook voor fabriekarbeid. De ongeschiktheid der arbeiders vereischte daarenboven eene kostbare administratie en toezigt. Terwijl de verpligting om hoofdzakelijk handenarbeid te bezigen in stede van werktuigen, de productiekosten aanmerkelijk vermeerderde. Alle hervorming en verbetering vóór en na 1859, en er werd vóór en na 1859 veel hervormd en verbeterd, kon dit kwaad niet verhelpen. De arbeiders

waarmede men werken moest, bleven armen, meestal stedelingen, dat wil zeggen, ongeschikte arbeiders. Het toezigt en beheer, hoe men ook bezuinigde, was niet zoo eenvoudig en spaarzaam als bij de vrije nijverheid; de verpligting om meer handenarbeid dan werktuigelijken arbeid te bezigen, bleef bestaan

De klagten hierover worden gehoord zoolang de Maatschappij bestaat. In het verslag der Staats-commissie van 15 November 1842 wordt als het gevoelen van den rapporteur Worp van Peyma medegedeeld: ‘De weinige geschiktheid der arbeiders brengt niet alleen schade toe aan de hoeveelheid, maar ook aan de hoedanigheid der producten’[1]. ‘Nadeelig is het, dat vele bewerkingen door handenarbeid, in plaats van door de hulp van werktuigen geschieden’[2]. In de verslagen van Commissarissen van den laatsten tijd[3], na de hervorming in 1859 en de verbeteringen die daarop volgden, vindt men de klagt op nieuw. In de toelichting van het voorstel van Commissarissen in de crisis van 1863 gedaan, rekenen de Commissarissen tot de gebreken der Maatschappij: ‘1°. de voor arbeid ongeschikte bevolking,’ ‘2°. dure bewerking van het land door middel van handenarbeid in plaats van werktuigen’[4].

De nijverheid moet haren eigen weg bewandelen. Zij alleen is in het bezit der organen en der middelen om den juisten weg en de juiste middelen te kiezen. De nijverheid, dienstbaar aan armenzorg, wordt mede door de eischen der armenzorg gedreven, en in de keuze van haren weg en middelen geleid. De armenzorg behoorende tot een anderen kring, met ander doel en middelen, kan die taak voor de nijverheid niet naar eisch vervullen. De nijverheid wordt van haren eigen weg afgeleid.

De nijverheid welke uit armenzorg gedreven wordt, laat zich door de eischen der armenzorg verleiden die productie ter hand te nemen, niet waaraan de meeste behoefte bestaat, maar welke de meeste middelen verschaft, om voor het oogenblik de armen te onderhouden.

De Maatschappij van Weldadigheid legde zich in den aanvang toe op landbouw. In 1836 werd ingevolge het voorstel van

1 Blz. 13. Staatscourant 16 Jan. 1843.
2 Blz. 13, 14, van dat Verslag.
3 Eilerts de Haan, blz. 204, 205.
4 Eilerts de Haan, blz. 210, 211.

van den Bosch besloten om de koloniën dienstbaar te maken aan de overzeesche bezittingen door de opleiding van kinderen voor den militairen dienst aldaar en het zenden van kolonisten naar Sumatra, - terwijl het departement van koloniën dan kon belast worden met de uitgaven, door het rijk aan de Maatschappij ter leen verstrekt ƒ 1,300,000, eene subsidie van ƒ 200,000 gedurende vier jaren geschonken, met bepaling, dat de landbouw zoude worden uitgebreid. Geen jaar daarna werd dit plan wederom vaarwel gezegd, vroeg en verkreeg van den Bosch eene subsidie voor de oprigting eener stoom katoenspinnerij en weverij, terwijl aan de uitbreiding van den landbouw geenerlei gevolg was gegeven[1]. Hierop legde men zich in hoofdzaak op de fabrieknijverheid toe.

De Maatschappij nam de eene of andere productie ter hand. naar gelang zij hierdoor tijdelijke voordeelen behalen kon, welke haar veroorloofden haren kostbaren improductieven arbeid voort te zetten. Zij produceerde katoen om hierdoor de winst, welke de bescherming van het rijk verschafte, te genieten; de productie werd het middel om subsidie en bescherming te ontvangen. Merkwaardig is het oordeel te dien aanzien in het verslag der Staatscommissie van 15 November 1842 uitgesproken: ‘De hoop op een voortdurend ruim debiet bij het departement van koloniën, en zulks tegen hooge prijzen, kan alleen aanleiding tot de oprigting dezer fabriek hebben gegeven, want noch de aard of het oorspronkelijk doel der Maatschappij van Weldadigheid, noch de localiteit, noch hare bevolking, noch de gesteldheid der katoenindustrie in het algemeen, moesten deze speculatie als voordeelig doen voorkomen’[2].

De kolonisatie kan eerst dan gelukken, wanneer met het uiterst overleg en beleid, iedere schrede op grond der ervaring welke reeds werd opgedaan, wordt gezet. De kolonisatie der Maatschappij werd plotseling, naar de eischen der armenzorg, zonder wezenlijke ervaring, roekeloos, verre boven de krachten uitgebreid. Toen de eerste kolonie gesticht was, op vrij goeden grond, met huisgezinnen welke verre boven het gehalte waren, als gemiddeld bij de maatschappij arbeid zouden vinden, werd

1 Verslag der Staatscommissie van 15 Nov. 1842, blz. 6 en 7. Staatscourant 16 Jan. 1843.
2 Blz. 11, 12. Staatscourant 16 Jan. 1843.

op de uitkomsten van zulk een schijnproef tot de uitbreiding besloten. Men wilde aan de armeninstelling krediet verschaffen; dit doel was slechts te bereiken wanneer men de overgroote toen heerarmoede eenigszins wezenlijk bestreed; daarom spoedig zooveel mogelijk armen verzorgd. Men stichtte onmiddellijk onderscheidene nieuwe koloniën. Men bedelde om armen, ja de drift werd zoo groot dat men vondelingen, weezen en bedelaars tot zich trok. Men zie de circulaires van de Commissie van weldadigheid van Augustus 1819[1], waarin op spoedige plaatsing van armen, van vondelingen en weezen wordt aangedrongen, en het adres aan den Koning in 1819 ter verkrijging van terrein om bedelaarsgestichten op te rigten[2].

De ontginning is eene hoogst teedere plant. Men wekke de krachten der aarde, doch om aan deze het overige zelve over te laten. De ontginning, welke geschiedt, om aan armen werk te verschaffen, wil resultaten zien; zij heeft niet steeds den tijd, en dwingt de aarde. Zoo werd ook de ontginning, mede geleid in overeenstemming met de eischen der armenzorg, gedwongen. Of men teelde vruchten op mest en putte den grond uit, of wel men het den grond liggen. De gestadige voorzigtige behandeling, alleen door het belang der ontginning ingegeven, ontbrak.

Het koloniaal huishouden was niet ingerigt, gelijk dit bij eene productieve landbouwonderneming behoort. Het land was slecht verdeeld; de arbeid werd niet, ook binnen de grenzen waarin dit hier geschieden kon, door werktuigen verrigt; de gebouwen waren niet talrijk genoeg, de communicatiemiddelen gebrekkig, de krachten niet vereenigd op het punt waarop het behoorde, de landbouw niet op de betere, de houtteelt niet op de schralere gronden; de vruchtwisseling, de bemesting, de veeteelt lieten te wenschen over. In 1844 en in 1846[3] spraken bevoegde beoordeelaars eene scherpe kritiek daarover uit. En die kritiek vindt men in het verslag van Commissarissen van 1863 herhaald[4]. Niet enkel de geheele onderneming, ook de enkele arbeider werd in de vrije

1 Verzameling van reglementaire en organieke wetten en verordeningen der Maatschappij van Weldadigheid. Amsterdam, Joh. v.d. Hey, 1820, blz. 153 vlg.
2 Verslag der Staatscommissie van 15 Nov. 1842, blz. 1.
3 W.C.H. Staring en J.K.W. Quarles van Ufford, De koloniën der Maatschappij van Weldadigheid in 1846. Arnhem, 1847, blz. 8.
4 Eilerts de Haan, blz. 210 vlg.

keuze van zijn weg en middelen belemmerd. De vereeniging van armenzorg en nijverheid leidde de armenzorg te ver. Zij bepaalde er zich niet toe den arbeider de voorwaarden te verschaffen, om zijn eigen weg te gaan, zij bragt hem op dien weg en koos dezen voor hem uit. Een natuurlijk gevolg van eene armenverpleging welke in kolonisatie bestaat, die den arme geheel voor eigen rekening neemt, te meer, wijl de kolonisatie hare middelen van onderhoud zelve opbrengen moet.

Veel van dit alles was stellig aan verkeerde organisatie en bestuur te wijten; niet alles sproot voort uit het karakter der Maatschappij. Er werd dan ook voor en na de hervorming van 1859 ontzaggelijk veel verbeterd. Doch, hoezeer ook verminderd, de storende invloed van de armenzorg op de nijverheid bleef zich doen gelden; de vrijheid van andere ondernemingen van nijverheid bezat zij niet.

De nijverheid moet, om productief te zijn, om te kunnen mededingen, alle krachten waarover zij beschikt, inspannen. In het bezit van dat vermogen, is zij er dus op aangelegd deze krachten in werking te brengen, en kan alzoo zonder deze hare taak niet naar eisch vervullen. Zij moet hare krachten onverdeeld op die vervulling rigten. Alleen dan is zij in staat zoo goed als anderen voort te brengen, die hunne geheele kracht ontwikkelen en onverdeeld aan de vervulling hunner taak wijden.

Het eigenbelang alleen kan deze volledige krachtsinspanning in het leven roepen. Wanneer de nijverheid door bescherming de zekerheid erlangt van hetgeen zij anders niet dan met de volledigste krachtsinspanning verkrijgt, laat zich haar eigenbelang niet meer hooren, dan blijft de ontwikkeling der geheele kracht achterwege, zij zoude krachtsverspilling zijn. Dientengevolge echter ontwikkelt de nijverheid zich ook niet in dio mate als zij dit vermag, want daartoe is leven en beweging noodig, welke bij beschermde slapende krachten niet aangetroffen wordt.

De nijverheid dienstbaar aan armenzorg verkeert ten deele in den toestand van beschermde nijverheid. De armenzorg is uit haren aard besteding van kapitaal, zij brengt niet voort, zij steunt op middelen van buiten om in haar onderhoud te voorzien. Al zijn de middelen, welke zij van buiten ontleent onvoldoende, zij steunt nooit op eigen kracht. De nijverheid,

welke aan armenzorg dienstbaar is, deelt onvermijdelijk in dit karakter. Ook zij is, al moge het onvoldoende zijn, gesteund van buiten, zij gevoelt zich althans gesteund en rekent op dien steun; zij behoeft hare krachten niet ten volle in te spannen, of meent dit althans; bij haar spreekt het eigenbelang niet zoo luide als bij de vrije nijverheid. Het gevolg is, dat zij hare kracht niet geheel ontvouwt en die niet onverdeeld aan de vervulling harer taak wijdt. Maar tevens lijdt hare ontwikkeling hieronder, en wordt haar het vermogen onthouden der mededinging het hoofd te bieden.

Hetgeen van eene onderneming van nijverheid, welke aan armen werk verschaft, geldt, is van toepassing op den arbeider in dergelijke onderneming. Eene nijverheidsonderneming is goed georganiseerd wanneer men het eigenbelang der arbeiders heeft weten te vereenigen met, en te rigten op het belang der onderneming. Het eigenbelang leidt den arbeider tot ontvouwing zijner geheele kracht, en deze komt aan de onderneming ten goede. In eene nijverheidsonderneming, welke aan armen arbeid verschaft, kan het eigenbelang niet zóó worden gewekt en op het belang der geheele zaak worden gerigt als bij de vrije nijverheid. De armen-instelling is verpligt den behoeftige, welken zij opneemt, geheel voor hare rekening te nemen; zij heeft zich tot verpleging verbonden en is daartoe ook reeds uit krachte van haar karakter verpligt, ook dan wanneer de behoeftige het niet verdient. De behoeftige arbeider heeft dus de zekerheid dat hij wordt onderhouden. Waartoe zal hij dan den vollen rijkdom en de verscheidenheid van kracht ontwikkelen, welke hij welligt in staat is te ontvouwen? Het eigenbelang zet hem daartoe niet aan. De gewillige arbeider wordt daarenboven door het voorbeeld van den onverdiend onderhouden luijaard bedorven.

In deze omstandigheden kan men wel de maatregelen nemen welke elders het eigenbelang wekken, zij zullen hier niet de uitkomst opleveren, welke zij elders hebben.

De Maatschappij van Weldadigheid was en is niet eene onderneming van nijverheid, welke hare hoogste kracht inspande. Welk eene zwakheid, welk gemis aan zelfvertrouwen; steeds zocht zij elders steun, in subsidie, giften, bescherming, bij het publiek, bij de regering. Ook in den laatsten tijd, hoe ook hervormd en vooruitgegaan, zoekt zij nog steeds de middelen van bestaan buiten eigen kracht. Wie zal haar daarvan, van

hetgeen natuurlijk voortvloeit uit haar karakter, eene grief maken? Vóór en na de hervorming van 1859 geraakte zij ongetwijfeld tot meerdere krachtsinspanning. Maar tot de volle, rijke krachtsontwikkeling en onverdeelde toewijding aan de vervulling der taak van de vrije nijverheid is zij ook toen niet gekomen.

De Maatschappij van Weldadigheid was verpligt op grond van het gehalte van de meerderheid harer arbeiders, en ten gevolge van de vereeniging van armenzorg niet nijverheid, de arbeiders op te voeden en geheel voor hare rekening te nemen. Die mate van zelfstandigheid kon dus niet aan elken arbeider worden geschonken, welke hij behoeft, opdat hij zich naar zijne eigenaardigheid ontwikkele en opdat het eigenbelang spreke. Uitzigt op grondbezit kon den kolonist niet worden geopend, hoogstens kon hij vrijboer worden. De Maatschappij kon niet naar verdienste beloonen, vooreerst omdat zij den arme, omdat hij arm was, moest verplegen, en zij den onwilligen arbeider, dien zij naar de koloniën overgebragt had, niet plotseling zonder eenige verpleging kon laten, ten andere wijl hare geldmiddelen niet veroorloofden de volle verdienste aan de goede arbeiders uit te betalen[1]. De kolonist moest hetgeen hem voor kleeding, huisraad, gereedschappen voorgeschoten was, teruggeven. Zijne hoeve werd voor die schuld gedebiteerd. De hoeve bleef met de schuld belast, ook wanneer de kolonist ze verliet en een ander hem verving, zoodat de verdiensten van den nieuwen kolonist wegens de schulden van zijn voorganger werden ingehouden[2].

Onder de kolonisten werd meer luiheid en slapheid aangetroffen dan volledige en veelzijdige krachtsinspanning. De maatregelen tot opwekking van eigenbelang troffen geen doel. De kolonisten werden uiterst zelden tot vrijboer verheven, in den regel bleven zij gewone arbeiders; tot vrijboer verheven, geraakten zij niet uit hunne schulden, droegen geen zorg voor hunne hoeven, ja lieten ze niet zelden geheel vervuild achter[3]. Tegen wil en dank werd na 1859 een aantal tot vrijboer bevorderd.

Er is na 1859, en vooral na 1864, stellig in dit opzigt

1 W.C.H. Staring en J.K.W. Quarles van Ufford, De koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid in 1846. Arnhem, C.A. Thieme, 1847, blz. 61.
2 t.a.p., blz. 57, 59.
3 t.a.p., blz. 64.

veel tot stand gebragt. Men heeft zooveel mogelijk het eigenbelang bij de kolonisten opgewekt. Doch in die mate en met dat gevolg als bij de vrije nijverheid, los van armenzorg, heeft het niet kunnen geschieden[1]. De zekerheid, welke de verpleging schenkt, doodt het eigenbelang en leidt niet tot eene krachtsontwikkeling in dien vollen rijkdom en verscheidenheid, welke de vrije nijverheid ook bij den enkelen arbeider weet te wekken.

In het algemeen: de Maatschappij van Weldadigheid moest als onderneming van nijverheid in hare productiviteit de middelen van bestaan en ontwikkeling vinden, terwijl zij door hare zamenkoppeling met armenzorg de voorwaarden en middelen om eene productieve nijverheid te zijn, ontbeerde. Zij was, bevangen in een vreemden kring, niet in staat noch vrij den weg en de middelen te kiezen, zonder welke eene krachtige nijverheid niet bestaan kan.

De Maatschappij produceerde dan ook slechts duur en weinig. Zij was nooit productief. Zij kon niet in eigen onderhoud voorzien, evenmin als ieder kolonist. De middelen daartoe werden niet aan de productiviteit, maar van buiten ontleend. Men leende, ontving bijdragen, giften, legaten, subsidiën, deed collecten, werd beschermd in den meest onderscheiden vorm. In vroeger of later tijd, in meerdere of mindere mate, bleef het steeds dezelfde toestand.

Klagten over slechte voorbrenging en over het onvermogen zich te onderhouden, vindt men in menigte in de stukken van en over de Maatschappij van Weldadigheid.

Volgens het verslag der Staatscommissie van 15 November 1842, verklaarde de eerste door de regering benoemde Commissie om verslag over den toestand der Maatschappij te doen, den 24sten December 1832: ‘dat de geldelijke verlegenheid der Maatschappij haren oorsprong niet vond in eenigerhande buitengewone omstandigheid van het oogenblik, maar dat dezelve integendeel, met de daad, reeds sedert lang had bestaan.’ Deze Commissie ‘onderzoekt wijders of de oorzaak daarvan werkelijk, gelijk het bestuur van de Maatschappij destijds opgaf, gelegen zijn in: 1°. de nadeelen, welke de Maatschappij geleden heeft door de wijze, waarop het gou-

1 ‘In den boezem der bevolking is op verstandige wijze lust tot self-help aangewakkerd. In dit opzicht is 't onderscheid tusschen haar en de gewone maatschappij niet groot meer.’ Eilerts de Haan, blz. 353.

vernement de contracten ten uitvoer gelegd heeft; 2°. eenige misrekeningen in de ramingen, welke tot grondslag der daarstelling en het onderhoud en van de vinding der fondsen tot aflossing en rentebetaling gestrekt hebben; en 3°. in geheel onvoorziene rampen en tegenspoeden van hooger hand.

Dit onderzoek heeft de Commissie geleid tot het besluit, dat de benarde toestand der Maatschappij niet aan de eerst opgegeven oorzaak, maar hoofdzakelijk aan de tweede, hoezeer ook aan de derde oorzaak is toe te schrijven. Misrekeningen, niet alleen in de kosten van daarstelling, maar voornamelijk in die van onderhoud, alsmede in de hulpbronnen, welke de kolonisatie aan de hand zou geven, en eindelijk de middelen welke men gekozen heeft om in de teleurstellingen, waarbij ook tegenspoeden kwamen, te voorzien; ziedaar, volgens die Commissie, de redenen van den achteruitgang'[1].

De volgende Commissie, den 8sten Julij 1834 verslag doende, 'vereenigt zich geheel met het rapport van 24 December 1832'[2].

'De beide Hoofd-commissiën der Maatschappij van Weldadigheid, blijkens missive der Permanente Commissie, dd. 8 Januarij 1841, geheim, aan den Minister van Binnenlandsche Zaken verklaarden het voortdurend bestaan der Maatschappij niet als mogelijk te beschouwen, wanneer ten minste de vijf volgende bepalingen niet werden aangenomen, namelijk:

a. De ontheffing der rentebetaling wegens de door de regering reeds ter leen verstrekte gelden;
b. de uitbetaling van ƒ 125,000;
c. de voortduring ten minste op den bestaanden voet der levering van katoenen stoffen en koffijzakken aan het departement van koloniën;
d. de voortdurende betaling, ook na het bij de contracten overeengekomen tijdstip van 1 Junij 1842, der ƒ 222,000, wegens bestedingskosten, en
e. de voldoening eener jaarlijksche bijdrage van ƒ 100,000'[3].

In het verslag van 15 November 1842 wordt gezegd: 'Wij houden het er voor, dat bij den aanvang het product van den arbeid te hoog en de kosten van het onderhoud van elk kolonist te laag zijn geraamd, waardoor jaarlijks een tweeledig

1 Staatscourant van 16 Jan. 1842, blz. 4.
2 t.a.p., blz. 5.
3 t.a.p., blz. 8.

tekort is ontstaan, dat eerst door leeningen en later door bijdragen van het gouvernement is gedekt'[1].

Een sterk voorbeeld van de slechte productie: In het jaar 1841 werd eene winst van 30 pCt. behaald op de katoenen. De heer Mahieu onderzocht dit en bevond, dat de regering in dat jaar voor de katoenen ƒ 100,120 meer had betaald dan de marktprijzen hier te lande bedroegen. De winst bedroeg volgens de rekening der Maatschappij slechts ƒ 56,298. De Maatschappij had dus inderdaad geproduceerd met een verlies van ƒ 44,000[2].

Terwijl alle opgenomen gelden volgens het plan in 1842 behoorden te zijn afgelost, was in dat jaar van de opgenomen ƒ 5,580,000 slechts ƒ 1,950,000 afgedaan. Er bleef dus af te lossen over ƒ 3,629,000. De schuld aan den staat bedroeg toen ƒ 3,604,000. Ondanks enorme hooge winsten, hoewel buiten verhouding tot eene nog meer buitensporige bescherming, op de fabrieken, - in 1841 ƒ182,000 - de onverschuldigde voortbetaling van de vestigingskosten door het rijk jaarlijks ƒ 222,000, de bijdragen, giften, legaten, leeningen, bedroeg dus de schuld der Maatschappij in 1842 ƒ7,200,000, terwijl telken jare nog verlies geleden werd.

Na 1843, toen een nieuw contract met den staat gesloten werd ging het niet beter, gelijk blijkt uit de verslagen van het bestuur der Maatschappij. In het verslag van 1847 zegt de Commissie: 'zonder de krachtdadige hulp der regering, waardoor wij in staat zijn gesteld den geregelden gang van zaken te verzekeren, zouden wij inderdaad aan het voortdurend bestaan der Maatschappij hebben moeten wanhopen'[3].

In 1845, ondanks leeningen en subsidiën, luidt het verslag: 'De blijvende duurte van de verschillende behoeften der huishouding moet echter noodwendig de verhouding tusschen de lasten en inkomsten verbreken, en een jaarlijkschen achteruitgang te weeg brengen, en het zoude onverantwoordelijk zijn dien staat van zaken te laten voortduren'[4].

De Permanente Commissie had in de laatste jaren beweerd dat de treurige finantiële toestand veroorzaakt werd, omdat het rijk te weinig betaalde voor bedelaars en de prijs der koffijzakken

1 t.a.p., blz. 2
2 t.a.p., blz. 13.
3 Eilerts de Haan, blz. 147.
4 Eilerts de Haan, blz. 149.

was gedaald[1]. De Staats-commissie, welke de hervorming van 1859 voorbereidde, betoogde de ongegrondheid dezer bewering; zij kwam tot de slotsom dat de jaarlijksche tekorten niet zijn ontstaan omdat aan de Maatschappij onthouden is, wat haar billijk toekwam, maar omdat op den bestaanden voet de zaken der Maatschappij met geen gunstigen uitslag zijn te voeren[2].

In 1859 werden de bedelaarsgestichten door het rijk overgenomen en de schulden der Maatschappij afbetaald: zij reorganiseerde zich, veranderde haar bestuur, bragt landbouw en fabriekwezen op een gansch anderen voet, bespaarde en verbeterde ongemeen veel; toch werd de Maatschappij niet productief en kon uit eigen kracht niet bestaan. Het fabriekwezen gelijk de landbouw gaf verlies[3]. De voorzitter van Commissarissen rapporteerde over den landbouw van 1861:

'De winsten waren minder bevredigend. Onder de oorzaken hiervan behooren:

3°. Dat de Maatschappij den landbouw steeds met minder voordeel drijven zal, zoolang zij aan den arbeid van ongeschikte menschen moet bezigen; met trekvee en doelmatige werktuigen zou men beter slagen'.

Post alia: 'Die oorzaken kunnen moeijelijk worden opgeheven..... Zij vinden haren oorsprong in de inrigting der Maatschappij zelve. C'est dans la nature des choses. Het bevorderen van kolonist-arbeider tot vrijboer blijft onzes inziens het eenige rationele middel, om de Maatschappij voor ondergang te behoeden, en te korten te voorkomen'[4].

In het verslag over 1862, in 1863 uitgebragt, wordt gezegd:

'De uitkomsten van den landbouw zijn in 1862 weinig bevredigend geweest, nog minder dan in 1861. Bijna alle rekeningen, daarop van betrekking, toonen verlies aan. Dit resultaat kan niet bevreemden, als men let op de redenen, reeds in ons vorig verslag als hoogst nadeelig aangewezen.

Wij merken hier alleen op, dat het verlies op den landbouw slechts ten deele aan de slechte opbrengst kan geweten worden, maar grootendeels veroorzaakt is door de hooge onkosten van bewerking en bemesting'[5].

1 Eilerts de Haan, blz. 151.
2 Eilerts de Haan, blz. 155.
3 Eilerts de Haan, blz. 200.
4 Eilerts de Haan, blz. 203.
5 Eilerts de Haan, blz. 204.

In 1863 bevond zich de Maatschappij ten gevolge van voortdurenden achteruitgang wederom in eene crisis. Als oorzaken werden door eene commissie in 1868 genoemd, 1°. het fabriekwezen, 2°. de uirgaven ter vestiging van vrijboeren, 3°. de landbouw[1].

Het blijkt dus dat de Maatschappij, hoe ook hervormd, gezuiverd en hersteld, onbezwaard, zonder schulden, verrijkt met eene ervaring van 40 jaren, het nooit kon brengen tot productiviteit, tot een bestaan uit eigen kracht.

In de laatste jaren werd, bij zuinig beleidvol beheer, bij inkrimping[2], bij de vermeerdering der inkomsten van de Maatschappij het jaarlijksch tekort geringer, ja een enkele maal leverde een enkele post geen verlies. Een gevolg niet van werkelijke productiviteit maar van vermeerdering van inkomsten uit de bezittingen der Maatschappij en vermindering van uitgaven. Eene vermeerdering van langzamerhand verkregen inkomsten, welke aan den omvang van het kapitaal en der bezittingen van de Maatschappij, buiten verhouding tot de eigenlijk gezegde onderneming[3], toe te schrijven is, en dus met de productiviteit der onderneming niet mag worden verward.

De ware oorzaak van den aanhoudenden tegenspoed ligt alzoo in het kunstmatig, tweeslachtig karakter der Maatschappij, welke armenzorg en nijverheid wilde vereenigen.

III. De kennis van de oorzaak der kwaal wijst tevens den weg tot herstel.

Wil men den tegenspoed der Maatschappij doen ophouden,

1 Eilerts de Haan, blz. 208.

2 Tot de maatregelen van inkrimping behoort 1°. de niet vervulling van *alle* openvallende plaatsen en plaatsing van een geringer aantal huisgezinnen, 2°. de verheffing tot vrijboer. Met den vrijboer wordt met eene woning en een perceel grond in eens afgerekend. Al is hij een slechte arbeider, de Maatschappij behoeft hem geen arbeid te verschaffen.

3 Het kapitaal der Maatschappij heeft zich langzamerhand vermeerderd, zoowel in hoegrootheid als hoedanigheid, terwijl de onderneming op kleiner voet is gebragt. Een groot deel van het kapitaal en van de inkomsten is dus beschikbaar geworden om in de kosten van onderhoud te voorzien. Dit mag geene productiviteit heeten, dat is voortbrenging in evenredigheid tot de middelen aangewend om de voortbrenging te verkrijgen.

men neme de oorzaak daarvan weg, men ontneme der Maatschappij haar dubbelzinnig karakter. Zij houde op, half instelling van armenzorg, half onderneming van nijverheid te zijn. Zij worde zuiver eene instelling van armenzorg. En de voorwaarden van slagen, d.i. van duurzaam bestaan zullen aanwezig zijn.

De Maatschappij zal eene zuivere instelling van armenzorg gevonden zijn, wanneer zij in het bezit der middelen is gesteld om zich te onderhouden, wanneer zij deze niet meer aan hare productiviteit ontleenen moet. Het is onverschillig, op welke wijze zij zich de middelen van duurzaam onderhoud verschaft, door inkrimping, door vermeerdering der waarde en inkomsten van hare bezittingen, dan wel door het bijeenbrengen van een afzonderlijk kapitaal voor onderhoud. Mits zij de middelen van onderhoud niet meer in hare productiviteit behoeft te zoeken. Dit laatste toch is het kenmerk eener onderneming van nijverheid.

De Maatschappij, welke niet in hare productiviteit doch, elders de middelen van onderhoud vindt, is geene onderneming van nijverheid. Zij leeft niet op de voorwaarden, naar de regels en met de middelen der nijverheid, want zij behoeft niet productief te zijn; zij is dan in het bezit der voorwaarden voor het bestaan eener instelling van armenzorg, - kapitaal van oprigting en kapitaal voor onderhoud - en kan daaraan hare krachten onverdeeld wijden.

De hervorming van 1859 bereidde den eersten stap op den weg, die hierheen leidt, voor. Van af dat tijdstip verzamelt de Maatschappij de middelen van onderhoud. De schulden werden toen af betaald, de uitgaven verminderd, de Maatschappij verkreeg het vrij bezit der koloniën en van al hetgeen daartoe behoort, de waarde der bezittingen werd langzamerhand zeer verhoogd, vooral ook door de kapitalen, welke men uit giften, legaten, collecten ontving, tot verbetering daarin te steken, de houtteelt werd zeer uitgebreid, er werden groote boerderijen opgerigt, om den landbouw naar de nieuwste verbetering te drijven. Aan den anderen kant bezorgden de hervorming, het brengen van landbouw en fabriekwezen op een gansch anderen voet, de inkrimping der onderneming, aanmerkelijk geringer verliezen. De omvang der onderneming werd dus langzamerhand in overeenstemming gebragt met de beschikbare middelen van onderhoud.

Toch werd in 1859 de weg tot herstel niet vierkant, niet

met klaar besef, ingeslagen. Wel werd bepaald, dat de verliezen over de afdeelingen zouden worden omgeslagen, een niet zeer ernstig gemeend, in de praktijk onuitvoerbaar gebleken voorschrift, het blijkt echter niet dat men elke gedachte aan productiviteit opgegeven had.

De hervorming van 1859 gold meer de scheiding der bedelaarsgestichten, de vrijmaking der Maatschappij van schulden en hare reorganisatie. Daarmede meende men in hoofdzaak de middelen tot herstel te hebben gevonden[1]. Uit de getroffen maatregelen na die hervorming blijkt ook niet boven allen twijfel, dat men het vaste plan had om niet langer op productiviteit te steunen, maar den omvang der onderneming in overeenstemming te brengen met de middelen van onderhoud waarover zij beschikte. Men bevorderde een groot aantal kolonisten tot vrijboer, een middel om ongeschikte arbeiders aan zich zelf over te laten; men wilde den regel invoeren: geen belooning dan naar verdienste; men voedde de illusie het fabriekwezen te kunnen doen mededingen met de nijverheid; men trachtte dus nog, en rekende daarop nog, de Maatschappij productief te maken.

Eene nieuwe reeks verliezen, op de crisis van 1864 uitloopende, dwong de overtuiging op, dat men het halfslachtig stelsel verlaten moest. Het bestuur stelde voor, op grond dat de Maatschappij, wanneer zij bleef hetgeen zij was, jaarlijksche tekorten opleveren moest, de Maatschappij te herscheppen in eene zuivere onderneming van landbouw: de ongeschikte gezinnen weg te zenden; de onbezette hoeven publiek te verhuren; den landbouw, naar het meest verbeterd stelsel, met werktuigen te drijven en zes groote boerderijen te bouwen[2]. Een tot onderzoek van dit voorstel benoemde Commissie raadde de aanneming niet aan, zij stelde het nemen van andere maatregelen voor, welke, door inkrimping en besparing en vermeerdering van inkomsten, den omvang der onderneming in overeenstemming zouden brengen met de beschikbare middelen van onderhoud.

Het bestuur stelde dus voor, de armenzorg vaarwel te zeggen, de Commissie wilde de armenzorg behouden en de nijverheid ter zijde stellen. Het klaar besef dat men met het tweeslachtig

1 Verslag der Staatscommissie van 1856. Eilerts de Haan, blz. 156. J.K.W. Quarles van Ufford, De hervorming der Maatschappij van Weldadigheid, Economist., December 1859.

2 Eilerts de Haan, blz. 213 vlg.

stelsel moest breken, had zich dus in het algemeen van de hoofden meester gemaakt.

Men besloot met het voorstel der Commissie mede te gaan; zonder de reden van bestaan en de verpligtingen der Maatschappij te verloochenen, ging dit ook niet anders. En van dien tijd af 1864, schijnt men elk steunen op productiviteit vaarwel te hebben gezegd. Men legt er zich op toe door inkrimping der kolonisatie en besparing van uitgaven, door vermeerdering van inkomsten, den omvang der onderneming in overeenstemming te brengen met de middelen van onderhoud, waarover zij beschikt. De Maatschappij komt dus in het bezit der middelen, om voortdurend te bestaan, niet door hare productiviteit, maar langs een anderen weg, door uit haar groot kapitaal, buiten verhouding staande tot de eigenlijk gezegde onderneming, een kapitaal van onderhoud als het ware te doen voortkomen.

De Maatschappij leunt daarom niet op hare productiviteit, even weinig als andere armeninstellingen, die in het bezit der middelen voor haar onderhoud zijn. Productief is eene onderneming, niet wanneer zij de middelen tot onderhoud bezit, maar wanneer zij die ontleent aan eigen voortbrengende kracht, aan voortbrenging evenredig aan de middelen, gebezigd om de voortbrenging te verkrijgen en ze beloonend. De Maatschappij, ten gevolge van inkrimping, besparing, vermeerdering van inkomsten in haar onderhoud kunnende voorzien, produceert daarom nog lang niet in evenredigheid met het kapitaal besteed om haar te doen werken.

De Maatschappij is dus op den weg om in het bezit te geraken der middelen van onderhoud, d.i. der voorwaarde voor het bestaan eener armeninstelling. En hiermede legt de Maatschappij van Weldadigheid, het steunen op productiviteit vaarwel zeggende, het karakter eener onderneming van nijverheid, en tevens haar kunstmatig, tweeslachtig karakter, af.

W. THORBECKE.

De Kroostwijk's.

't Zal omstreeks 't jaar 184. geweest zijn, toen de firma Kroostwijk en C^{o}. te Amsterdam hare betalingen staakte. Het staat mij nog voor, hoe mijn vader begaan was met 't ongeluk van zijn jongen vriend Kroostwijk, dien de slag het hardst trof, daar hij degeen was wiens geld bij 't faillissement bleek te zijn verloren. Zijn associé had zijn geld niet verloren, om de goede reden dat hij nooit iets bezeten had; hij heette Krähe, was op een stroowisch den Rhijn afgezakt, - om 't figuurlijk uit te drukken, - en om zijne vlugheid en zijn goed begrip van zaken door Kroostwijk's vader eerst tot procuratiehouder, later tot deelgenoot in de firma bevorderd. Waarschijnlijk uit gehechtheid aan de zaak die hem zoolang den kost gegeven had, nam Krähe, toen de boel in 't honderd liep, de contanten en verkoopbare papieren mee en maakte zich uit de voeten. Kroostwijk was 't jaar te voren gehuwd en zijne vrouw stond op 't punt van te bevallen toen de slag viel. Algemeen werd geloofd, en 't bleek ook bij de liquidatie der gefailleerde firma, dat de schuld geheel aan de zijde van den afwezigen Krähe was, - behalve in zoover Kroostwijk zich te weinig met de zaken en vooral in 't laatste jaar meer met zijne vrouw bemoeid had; - voor die onachtzaamheid, die overmaat van goed vertrouwen, boette hij nu zwaar. Want met opoffering van al wat hij bezat gelukte het hem nauwelijks een accoord aan te bieden dat zijne crediteuren aannemelijk vonden. Iedereen betuigde de grootste achting te hebben voor de eerlijkheid en de goede bedoelingen van den gefailleerde, maar niemand kwam hem in 't minst tegemoet; en ten laatste zou 't wel tot eene insolventie zijn gekomen, indien niet een paar oude vrienden, waaronder mijn vader, bijgesprongen waren om 't aantal uit te deelen percenten wat te verhoogen.

Tot die misschien overdreven vrijgevigheid (mijn vader was ontvanger der directe belastingen, en dat is geen baantje waarbij men rijk wordt), werd de man voornamelijk aangespoord door de betreurenswaardige omstandigheden waarin Mevrouw Kroostwijk haar eerste kind ter wereld bracht. Twee dagen vóór de bevalling had de inventarisatie van den inboedel plaats gehad. Volkomen objectief beschouwd, zou wellicht die omstandigheid niet als een droevige aangemerkt kunnen worden; immers, de wet zelve belette door die inventarisatie, dat voorwerpen, bij de ontvangst van een jeugdig wereldburger vereischt, werden weggenomen, en verleende dus een bizondere bescherming aan moeder en kind. Mevrouw Kroostwijk en haar man zagen dat anders in; de geboorte van Gerrit wekte bij hen steeds een sombere herinnering, ook in de dagen toen alles hun meeliep. En mijn vader, die vooral van Mevrouw Kroostwijk veel hield (ik heb half en half een vermoeden dat hare moeder eigenlijk mijne moeder had moeten zijn, - of om het duidelijker uit te drukken, ik geloof dat mijn vader vroeger verliefd was geweest op de moeder van Mevr. Kroostwijk) mijn vader rustte niet, voordat de crediteuren tot rust gebracht waren, - met opoffering zelfs, gelijk ik gezegd heb, van een vrij aanzienlijk deel van zijn eigen bijéén gespaarde penningen.

De toekomst van 't jonge huisgezin was intusschen met al die hulp nog lang niet verzekerd. Gelukkig trad op 't oogenblik toen de nood het ergst was, een *deus ex machina* te voorschijn: de Minister van Financiën van die dagen, die, gelijk met alle Ministers van Financiën 't geval behoorde te zijn, te Amsterdam geboren was en lang gewoond had, had in die praeministerieele periode Kroostwijk leeren kennen als een man van groote kunde in den fondsenhandel en in 't wisselvak, en daar 't schijnt dat het Ministerie van Financiën ook daarmede te doen heeft, vond hij 't niet ongeraden een adviseur, met zulk eene kennis toegerust, aan 't Ministerie te verbinden. De omstandigheid, dat Kroostwijk's eega van verre vermaagschapt was met de vrouw van den Minister, deed natuurlijk niets af tot de keuze van den nieuwen adviseur. Toch was dit de eenige beweegreden welke de oppositiebladen voor de benoeming wisten te vinden; had men, zoo vroegen die bladen, niet adviseurs bij de vleet kunnen vinden in den Haag, mannen van ancienniteit, van rijpe bureau-ervaring, mannen die nimmer gefailleerd waren, mannen die veel liever ƒ 3000 dan ƒ 1500 wilden verdienen?

Wat kon men van een Minister verwachten, die met bankroetiers heulde? Konden de maatregelen, die hij voorstelde, wel tot iets anders leiden dan tot ondergang van onze finantiën, tot verrijking van enkelen ten koste van 't geheele land, enz. enz.! De Minister en Kroostwijk lieten de couranten maar praten. Toen de eerstgenoemde een jaar later aftrad, kon Kroostwijk zich verheugen, dat zijn beschermer althans iets blijvends had gesticht; het adviseurschap bleef bestaan totdat hij er voor bedankte, - en wie weet hoeveel van de Muntwet van 1847 wij aan Kroostwijk te danken hebben?

Een tweede theatergod deed later nog veel grooter wonderen voor de familie Kroostwijk. 't Was een oude oom van Mevrouw, die jaren lang in de Oost gewoond had. Met een matig fortuintje, naar 't heette, van daar teruggekeerd, leefde hij zeer bedaard te Velp op een kleine villa, in gezelschap van een achternichtje, wier ouders beiden gestorven waren, en van een fransche gouvernante. Toen de firma Kroostwijk en C^{o}. failleerde was de Heer Bondam nog in Indie; hij had destijds geen teeken van leven gegeven, en toen hij in 1847 terugkwam, vergenoegde hij zich aan zijne nicht in den Haag een bezoek te brengen. De Kroostwijk's zagen den ouden Heer hoogst zelden; eens in 't jaar gingen zij hem te Velp bezoeken, en werden daar altoos vriendelijk en gul ontvangen; maar in geen van beiden kwam de gedachte op dat er van dien ouden man iets te halen viel. Voor hen stond het vast, dat Cilia Randorp de aangenomen dochter was van oom, en dat die het geld van oom wel zou krijgen.

Op een mooien dag in October, - toen Gerrit ongeveer twaalf jaar oud was, kwam het bericht van ooms overlijden; - en geen drie dagen later ontving Kroostwijk een brief van een Arnhemschen notaris, waarin hem werd te kennen gegeven:

1°. dat de voogdij over Mej. Randorp aan hem was opgedragen;

2°. dat Mevrouw Kroostwijk en Mej. Randorp ieder voor de helft benoemd waren tot erfgenamen van den ouden Heer Bondam.

Die mededeeling verrastte den waardigen adviseur niet weinig, en, laat mij er terstond bijvoegen, terecht. Want de tendenz van dit verhaal is volstrekt niet, te bewijzen dat men eene erfenis het best najaagt door volkomen stil te zitten. Ik vertel slechts, ik schrijf niet om te bewijzen. Maar wat nog verrassender bleek, was dat het fortuin van oom Bondam buiten alle verhouding stond tot de voorstelling die men er van had. Uit

de helft die aan zijn vrouw toekwam betaalde Kroostwijk al zijn vroegere crediteuren ten volle uit, en hield toen nog ruimschoots over om te Amsterdam te gaan wonen en er paarden en rijtuig te houden.

Want, - het besluit, den Haag metterwoon te verlaten was al spoedig genomen.

- U begrijpt, Mevrouw, vertelde hij aan mijne moeder, u begrijpt, dat ik in mijne tegenwoordige omstandigheden weinig pleizier heb, mij voor een paar ellendige duizenden gulden in een ondergeschikte betrekking af te sloven. En zonder bezigheden in den Haag te blijven wonen, daarin heb ik weinig lust. De groote lui willen toch niet met ons te doen hebben, - en mijns gelijken in de ambtenaarswereld zullen mij thans nog veel minder vergeven dat ik rijk geworden ben, dan zij voor twaalf jaar mij mijne benoeming vergeven hebben.

- Maar uw zoon, hernam mijne moeder, ik meende dat die zoo goede vorderingen maakte. Betsy heeft mij verteld, dat zij zoo tevreden was met de school van Bosgoed, - en is 't nu niet jammer, Gerrit daar af te nemen?

- Och Mevrouw, wat zal ik u zeggen? Betsy is misschien wel wat al te toegevend voor onzen eenigen zoon; ik voor mij vind Gerrit voor zijne jaren niet zoo ver gevorderd. 't Is een beste en een vlugge jongen, maar hij heeft, niet hard geprofiteerd. Mijn plan is, hem een Zwitserschen gouverneur te geven; hij heeft iemand noodig, die zich den ganschen dag met hem bezig houdt, - en hij moet vrij wat inhalen, als hij op zijn tijd naar de academie wil gaan.

- Wat, gaat Gerrit studeeren? vraagt zeker twintigjarig student, die bij dit gesprek aanwezig is.

- Ja, Hector, - als 't een beetje wil, dan gaat Gerrit studeeren. U zult mij toegeven, Mevrouw, dat ik van den handel niet juist de aangenaamste ondervinding heb opgedaan. Mijn zoon heeft thans veel betere vooruitzichten dan ik, toen ik begon; - maar, om de waarheid te zeggen, vind ik een jongen met gezond verstand en veel geld voor dat treurige kantoorleven veel te goed. Ik zou dus veel liever een advocaat of een geleerde van Gerrit zien worden dan zoo'n beursman, - en ik denk bij u wel geen tegenspraak te zullen vinden, vooral niet in tegenwoordigheid van mijn vriend hier' - en meteen klopte hij mij hartelijk op den schouder, - en mijne moeder lachte toestemmend en keek mij met trots aan. Ik ben evenwel

overtuigd, dat zij de vergelijking tusschen Gerrit Kroostwijk en haar zoon belachelijk vond.

Meneer Kroostwijk had van den Haagschen dampkring, dien hij verliet, nog meer overgehouden dan dezen afkeer van 't kantoorleven. Hij begreep even goed als elk Amsterdammer, dat een leven zonder beroepsbezigheden voor een jongraensch verderfelijk was: maar daarom was 't nog niet zijn voornemen om werkelijk zijn zoon in 't gareel van een advocaten- of van een doctorspractijk te doen loopen. Op de Witte Sociëteit was hij jaren lang omgegaan met eenige kamerleden, wier gesprekken hem meer en meer overtuigd hadden van 't voortreffelijke van een leven aan de publieke zaak gewijd. Machtig was de indruk op hem gemaakt door het gezag van die mannen, door het gewicht der met hen gevoerde gesprekken, door de besluiten, in dien kring genomen en die - tot heil des lands - dikwijls op de stemmingen in de Kamer van invloed waren. Zulk een man kon en moest zijn zoon ook worden! Dit was de geheime wensch van zijn hart, dien hij slechts zeer zelden en in oogenblikken van groote vertrouwelijkheid openbaarde. Ik zelf ben er eerst veel later achter gekomen. De studie der rechten, waartoe hij zijn zoon opleidde, was dus slechts een eerste voorbereiding, eene poort, waar Gerrit doorheen moest om zich later te wijden aan de publieke zaak, eerst van de gemeente, daarna van de provincie, eindelijk van den geheelen staat!

Ik heb dikwijls betwijfeld (- om de waarheid te zeggen, betwijfel ik nog), of Meneer Kroostwijk wel een zeer heldere voorstelling had van 't geen onder het woord studeeren wordt verstaan, - zoo ook, of hij bevroedde, welk verband er tusschen de studie in de rechten en het publieke leven bestaat. Op dat oogenblik trouwens wist ik er zelf weinig van en brak ik mijn hoofd goddank nog niet veel met plannen voor mijne toekomst - laat staan voor die van Gerrit Kroostwijk. Ik was zeer in mijn schik met mijn nieuwe kennis, die mij als een heer behandelde en er op aandrong dat ik hem jij en jou zou noemen, ofschoon hij op zijn minst een jaar of acht en-dertig oud moest zijn.

Minder aangenaam was de indruk dien Gerrit op mij maakte, toen hij mij 't eerst werd voorgesteld, ofschoon ik moet bekennen dat het een prachtig mooie jongen was; ik meende terstond alle uiterlijke kenmerken van een bedorven kind in hem te ontdekken, en ik zag dat het voor den gouverneur een moei-

lijke taak zou zijn, dien jongen op zijn achttiende jaar voor de Universiteit klaar te maken.

Die gouverneur was er toen nog niet; wel de gouvernante van Mej. Randorp, een statige matrone van ruim vijftig jaar, met een fieren adelaarsblik en dito neus, aan wie ik als een oud vriend der familie werd voorgesteld. Zij ontving mij met een dienares die mij confuus maakte: ik had nog nimmer zoo iets deftigs gezien, behalve op het tooneel, - en het fransch, dat ik anders vrij rad sprak, wilde dien dag volstrekt niet vlotten. Cilia Randorp zelf was een alleraardigst ding van elf jaren, dat volstrekt niet bang scheen, noch voor mij, noch zelfs voor Mad^{elle} Dupupet, want onder dien liefelijken naam stond de gouvernante bekend. Later vertelde mij Kroostwijk, dat deze een der meest vermaarde opvoedsters van jonge dames was die men voor geld of goede woorden kon verkrijgen. Zij had, geloof ik, al zes of zeven exemplaren afgeleverd, die op de proef gebleken waren van de allerbeste qualiteit te zijn: zijnde de proef natuurlijk de kortheid van tijd die tusschen de aflevering en 't huwelijk der jonge dame verliep.

Eindelijk, of liever in de eerste plaats, maakte ik ook nog kennis met Mevrouw Kroostwijk, die ik bijna vergeten had te noemen, - waarschijnlijk omdat de indruk van Mej. Dupupet's persoonlijkheid bij dat eerste bezoek de persoonlijkheid van Mevrouw Kroostwijk geheel deed verdwijnen. 't Was een teer, zwak persoontje, die er veel jonger uitzag dan ze was, zeer langzaam en zacht sprak en in elken zin een vleiend woordje wist in te lasschen.

Ik was toen eerst twintig jaar oud, en mijn oordeel draagt wellicht de kenmerken van de voorbarigheid der jeugd: maar ik dacht terstond, - en deelde 't zelfs aan mijne moeder mede, toen ik t'huis kwam: ‘Mevrouw Kroostwijk zal een harden dobber hebben met dat zeeschip van een gouvernante’ - eene uitdrukking die mijne goede moeder veel te studentikoos vond, en die zij toeschreef aan mijne intimiteit met zulke vrienden als Jelgersma, die dominé moest worden en niets van theologie wilde weten.

De vorderingen van Gerrit lieten, zooals ik gezegd heb, in de oogen van papa Kroostwijk nog al te wenschen over. En deze had volkomen gelijk: ik geloof niet, dat er veel jongens

in dien stand waren die op twaalfjarigen leeftijd zoo weinig wisten als Gerrit. Meester Bosgoed in den Haag had daar weinig schuld aan; alleen zou hij beter gedaan hebben met de verantwoordelijkheid van deze opvoeding binnen 't eerste halfjaar van zich af te werpen. t'Huis kreeg de jongen meestal zijn zin, en als hij 't minste scheeve gezicht zette of over pijn klaagde werd hij van schoolgaan verschoond; het schoolwerk dat hij medekreeg kwam om dezelfde reden bijna nooit af. Wel vond Kroostwijk dat volstrekt niet goed, als hij er aan dacht namelijk, - maar dat gebeurde niet veel; en dan had hij een vreemde manier om zijne afkeuring kenbaar te maken. Hij begon met zijne vrouw ernstig onder 't oog te brengen, dat zij Gerrit bedierf, - daarin zag hij verwaarloozing van een heilig pand hun toevertrouwd, - en noodigde haar voorts uit zich aan hem te spiegelen. Als Gerrit dan van de school terugkwam en aan tafel zijn bloeienden eetlust ging verzadigen, dan begon papa met hem te ondervragen over 't geen hij dien dag geleerd had: antwoordde de zoon niet goed, gelijk meestal geschiedde, dan werd de vraag wat moeielijker gesteld; - kwam ook daarop geen antwoord, dan begon papa de wenkbrauwen te fronsen en zoontje te huilen, - en na 't derde onvoldoende antwoord werd Gerrit naar bed gestuurd, waar mama hem al spoedig kwam troosten en met lekkers voorzien. Den volgenden dag was alles weer bij 't oude; papa ging naar zijn bureau, van daar naar de Witte, kwam 's middags weer t'huis, vond er mama en Gerrit in 't beste humeur van de wereld, deelde zelf die gelukkige stemming, en voldeed aan alle invallen van het kind. Langzamerhand leerde Gerrit dan ook de kwade luimen van zijn vader als een noodzakelijk kwaad beschouwen, - als eene *conditio sine qua non* van het heerlijke leventje dat hij anders t'huis genoot; ongeveer zooals de inwoners van Torre del Greco de uitbarstingen van den Vesuvius.

Te Amsterdam begon de opvoeding van Gerrit op nieuw en volgens een geheel nieuwe theorie, die evenwel in de practijk zoo heel veel niet bleek te verschillen van de tot dusver gevolgde. M. Rondelot, de nieuwe gouverneur, die eenige jaren te Lausanne als theologant gestudeerd had, was - althans zoo vertelde hij bij herhaling aan Mevr. Kroostwijk - een vijand van allen dwang. De menschelijke natuur was te goed, te voortreffelijk (behoudens de erfzonde) om zich onder dwang te kunnen ontwikkelen. En daar nu Gerrit onder de jongelingen van zijne jaren uitmuntte door gelukkigen aanleg en goed-

aardig karakter, stelde M. Rondelot voor, zooveel mogelijk de inwendige roeping van den leerling te bespieden, en, was die eenmaal ontdekt, vooral aan die vakken zorg te besteden, die ter bevordering van die roeping zouden strekken. Mevrouw van Kroostwijk beviel die opvoedingsmethode bij uitnemendheid; zij zou juist passen, meende ze, voor zulk een vluggen, leergierigen knaap als Gerrit.

En toch, - toen M. Rondelot drie jaren later een beroep aannam in een achterhoek van het Waadtland, waren de resultaten bij den discipel niet schitterend. Wel had deze in sommige vakken van kennis vrij goede vorderingen gemaakt: voor de studie der geschiedenis onder anderen scheen hij een groot talent te hebben, - vooral voor de geschiedenis van de tijdvakken van verval als die der Romeinsche Keizers of die van Lodewijk XV. De opvolging der diverse dames die onder dien veelgeliefden Koning invloed hadden op den gang van zaken, kende hij op zijn duimpje; de lotgevallen van vorsten als Hendrik VIII, Caesar Borgia, Katharina II, trokken hem levendig aan, en M. Rondelot kon daarvan niet genoeg vertellen of te lezen geven. 't Is jammer dat Gerrit voor de studie der beginselen van 't latijn minder opgewektheid toonde; met zijn gelukkigen aanleg zou hij 't anders wellicht ver gebracht hebben, vooral in de lectuur der erotische dichters. Ook voor aardrijkskunde toonde hij veel talent te bezitten; althans voor het onderdeel van die wetenschap dat men de Amsterdamsche topographie noemt. Geen straat, geen steeg, geen gang, geen slop, of hij wist er naam, karakter en ligging van. Door een gelukkige overeenstemming van neigingen werden beiden, leerling en leermeester, onweerstaanbaar gedreven tot het onderzoeken van 'tgeen binnen het bereik hunner opmerking viel, en zoo geschiedde het, dat zij op lange wandeltochten de machtige oude stad in alle richtingen doorkruisten. M. Rondelot hield er van zich bij die gelegenheden door zijn leerling te doen inlichten omtrent de beteekenis van vele ongekunstelde uitdrukkingen die hij uit den mond des volks opving, en trachtte langs practischen weg hem de eerste beginselen bij te brengen van 't edele biljartspel; zoo strekte de omgang tusschen discipel en leermeester tot wederzijdsche leering.

Over het algemeen evenwel kon men niet zeggen dat Gerrit veel geprofiteerd had, toen M. Rondelot vertrok. Dit bleek de overtuiging te zijn o.a. ook van de docenten aan 't Amster-

damsche Gymnasium, die Gerrit in de tweede klasse wilden plaatsen, terwijl hij al in de vierde meende te zullen zitting nemen. Mevrouw Kroostwijk begreep er niets van.

- Ik wenschte wel te weten, zoo klaagde zij, waarom Gerrit dan niet knap genoeg is. Is hij niet ten minste even goed als Jan van Meers en als Klaas Gerrits? en die zijn beiden in de vierde klasse geplaatst?

- Och vrouwtje, merkte de Heer Kroostwijk op, - ik heb je al zoo dikwerf gewaarschuwd, dat die manier van opvoeding niet deugde; - en ik wil best gelooven dat onze Gerrit niet op de hoogte is van 'tgeen hij na zooveel jaren geleerd te hebben, moest weten. Had je mijn voorbeeld maar gevolgd, en hem wat strenger gehouden! Het wordt wezenlijk tijd dat hij wat begint uit te voeren, - want al behoeft hij niets voor den kost te doen, - een man die niets uitvoert en niets kan uitvoeren is een last voor anderen en een vloek voor zich zelf. Ik zal Gerrit weer eens onderhanden nemen.

Die operatie geschiedde dienzelfden middag aan tafel, toevallig in mijne tegenwoordigheid, want ik kwam nog steeds dikwijls bij Kroostwijk aan huis.

- Gerrit, begon papa met een ernstig gezicht, 't is een ware schande, dat je niet op de vierde klasse van 't Gymnasium kunt geplaatst worden. Drie jaren heb je nu al grieksche en latijnsche lessen gehad; vóór dien tijd heb je, ik weet niet hoe lang allerlei vakken geleerd, die je nu op je duim moest kennen, - en toch schijn je zoo wat niets te weten. Hoe komt dat?

- De vragen waren zoo moeilijk, papa....

- Nu, welke vragen dan wel?

- Och, over 't latijn vooral; - allerlei kleinigheden die ik nooit van M. Rondelot geleerd had; - en dan over de hollandsche taal....

- Nu, en ken je dan je eigen taal niet meer, dat is nog te grooter schande! 't Is zonde van het kostelijke geld dat er aan jou opvoeding is besteed. Noem eens zoo'n vraag op waarop je niet hebt kunnen antwoorden.

- Zij hebben mij o.a. gevraagd wie de grootste Romeinsche redenaar was en wanneer die leefde....

- Wat, en wist je dat niet eens, domoor? 't Was immers Cicero....

- Ja maar, papa, weet u ook wanneer die leefde?...

- ...Heh?... wat?... wanneer die...; zit ik hier om door jou geëxamineerd te worden, jou ondeugende vlegel? Ik zie wel, dat jij heel anders moet aangepakt worden, dan tot dusver, - en ik zal mijne maatregelen wel nemen. Ga jij nu voorloopig maar naar boven, - en blijf daar totdat je geroepen wordt.

De maatregelen bepaalden zich tot het engageeren van een aantal huisonderwijzers, want Gerrit was al te oud om nog in de tweede klasse van 't Gymnasium te gaan zitten. Maar de huisonderwijzers vonden bij den jeugdigen erfprins slechts dan gehoor, als deze het hun vergunde. Papa bemoeide zich voor zoover ik weet verder niet met de opvoeding.

Hij had trouwens genoeg afleiding. Zoodra hij met zijn nieuw vermogen weer te Amsterdam was komen wonen, had hij tal van kennissen gevonden, oude en nieuwe. Wel was men zeer verbaasd geweest over de nauwgezetheid van een man, die niettegenstaande hij in 't bezit was van een finale décharge, nu nog zijn oude crediteuren liet opsporen om hun de volle 100 pCt. uit te betalen. Een van hen had dat zelfs een kale bluf genoemd, - maar die had ook maar elf honderd gulden te vorderen. Over 't algemeen vond men het nog al mooi. De goede, trouwe vrienden, wien het in der tijd zoo gespeten had, geen maand uitstel te kunnen geven, ten einde Kroostwijk voor faillissement of liquidatie te behoeden, - thans waren ze weer even gul als ooit te voren met hunne dienstaanbiedingen. Uitnoodigingen voor allerlei feestelijkheden volgden elkander op den voet, en het visitekaartentafeltje van Mevrouw liep over van de meest geziene namen uit Neêrlands hoofdstad. Men rustte ook niet eer men den ex-adviseur lid gemaakt had van verschillende besturen, waarvan de titularissen tot de eerste kringen behooren moesten. Och, 't was zulk een drukte, - en bovendien, - Gerrit deed zich immers goed voor, en wat kon het eigenlijk schelen of een jongen, die eenmaal schatrijk zou zijn, al zoo bijzonder geleerd was?

Schatrijk... zei ik daar. Ja, - en Mevrouw Kroostwijk's moederhart huppelde van vreugde, als zij er aan dacht, hoe goed zij hare maatregelen genomen had: ja, - Gerrit zou schatrijk worden: - want toen hij zijn achttiende jaar bereikt had, was 't zoo goed als zeker, dat hij op zijn nichtje Caecilia, en deze op hem verliefd was, - en als dat huwelijk doorging, dan kwam het vermogen van den ouden Heer Bondam immers weer in ééne hand! - Wel was papa Kroostwijk nog niet zoo

zeker van de zaak. - Gerrit is nog veel te jong, zeide hij, om ernstig aan het trouwen te denken. Laat hem maar eerst een jaar of wat te Leiden doorbrengen, en laat ons dan nog eens over de zaak spreken.

- Wat, manlief! is Gerrit niet in ernst?... wat noem je dan ernst? Hij heeft mij zelf gezegd dat hij Cilia zoo dol lief vindt, - en als hij t'huis zit, dan laat hij zich niet van haar afslaan... en weet je wat er gebeurd is? Sht...! vertel het vooral niet verder... Maar jufvrouw Dupupet heeft mij gisteren gezegd dat zij op hare kamer zat te lezen en dat zij, daar de deur op een kiertje stond, duidelijk in den gang een zoen heeft hooren geven, en toen is zij opgevlogen om te zien wie zich zoo onbehoorlijk gedroeg, en toen heeft ze aan den eenen kant de deur van Cilia's kamer hooren toeklappen; terwijl jonker Gerrit heel permantig en bedaard de trap afstapte.

- Wat, en duldt jij zulke dingen in huis, Betsy? Is mijn huis dan een...

- Hemel beware, schat! ik heb Gerrit ernstig onder 't oog gebracht hoe schandelijk zijn gedrag was, - en toen heeft hij mij verzekerd, - ja met tranen in de oogen verzekerd, dat het nooit meer zou gebeuren, - en dat hij zoo smoorlijk verliefd was op Cilia, en hij vroeg mij zoo smeekend, of ik er haar niets van zou zeggen, - want het was wezenlijk haar schuld niet.... en... in één woord, hij was zoo oprecht bedroefd, dat ik hem beloofd heb, dat Cilia er niet van zou hooren.

- Nu, daar je je woord daarop gegeven hebt, zal ik er ook niets van zeggen; maar ik vind het niettemin al heel erg, dat zulke dingen hier in huis gebeuren, en ik zou grooten lust hebben, Gerrit eens onder handen te nemen. In alle geval moet hij nu maar zoo spoedig mogelijk naar Leiden: als hij over een jaar of wat nog even verliefd blijft, en Cilia het ook goed vindt, laat ze dan voor mijn part trouwen, - maar vóór dien tijd wil ik geen schandalen in huis hebben.

Eene verklaring waaruit men niet moet opmaken dat Kroostwijk na dien tijd wel schandalen in zijn huis wilde hebben. Maar de man had nooit het romeinsche recht bestudeerd, en was niet zoo kieskeurig in zijne uitdrukkingen als een meester in de rechten behoort te zijn.

Ten einde nu bij den lezer geen pijnlijken twijfel aan de ingetogenheid van Mej. Caecilia Randorp te laten bestaan, wil ik hier wel terstond te kennen geven, dat de waarnemingen

van Mej. Dupupet juist, - maar de gevolgtrekkingen slechts gedeeltelijk juist waren. Zij had den kus gehoord; - die was ook gegeven; zij had de deur van Mej. Randorp's kamer hooren toeslaan; - ook dat was gebeurd: maar nu had zij geconcludeerd dat de persoon die die deur achter zich toesloeg, Mej. Randorp zelve was: en daarin had zij 't mis. - Mej. Randorp zat, toen dat gebeurde, al sedert een geruimen tijd te schrijven aan hare vriendin Henriëtte van Rooven, die toen op reis was[1], en keek zelf niet weinig verwonderd op, toen de deur van hare kamer plotseling en met groot geweld werd opengeduwd, Betje, de kamenier, hijgend en rood binnenvloog, zich omkeerde en de deur op slot deed.

- Wel, Betje, vroeg Cilia, wat zijn dat voor manieren?...

Steeds nog bleef Betje hijgen, en kuchen, en werd zij al rooder en rooder.

- Och, jufvrouw Cilia, - weet u, - ik stond daar in den gang, - en Willem, de knecht, kwam juist naar boven, en toen hield ik een praatje met hem... en toen is de jufvrouw plotseling achter ons gekomen... en toen ben ik zoo geweldig geschrokken, - ziet u. En....

- Er is zeker wel wat meer gebeurd, anders zou je niet zoo geschrokken zijn...

- Och, jufvrouw, - 't is toch wezenlijk niet anders; - en de jufvrouw heeft altoos iets tegen mij gehad, - en ze is zoo lastig voor de booien, en vertelt alles over aan Mevrouw, en daarom ben ik bang geworden toen ik haar hoorde aankomen. Och jufvrouw Cilia vertel het toch niet aan Mevrouw!

Nu dient gezegd te worden, dat Mej. Randorp het ook zoo heel erg niet vond, hare geëerbiedigde opvoedster af en toe eens te dwarsboomen. Elk rechtgeaard meisje gevoelt zich tegenover hare gouvernante als een volkomen souvereine macht, die slechts door geweld in een afhankelijke verhouding is gebracht. Dat neemt wel niet weg, dat zij van die gouvernante veel kan houden; maar die gehechtheid treedt meestal eerst op den voorgrond als de opvoeding voltooid en de gouvernante vertrokken is. Iets soortgelijks deed zich voor bij onze voorouders en den hun opgedrongen Koning Lodewijk Bonaparte.

Mejufvrouw Dupupet had ontegenzeggelijk alle aanspraak op

1 Ik heb in een vorigen jaargang van dit tijdschrift medegedeeld wat op die reis al zoo voorviel.

Cilia's eerbied: ook omdat zij als het ware een legaat was van oud-oom Bondam; als zoodanig was ze na diens dood met Cilia naar de woning van Meneer Kroostwijk verhuisd. Deze bemoeide zich even weinig met de opvoeding van zijne pupille als van zijn zoon; ook Mevrouw Kroostwijk het Melle Dupupet maar begaan, - behalve geheel in den aanvang, wanneer Cilia eens hare lessen niet goed gekend had, en de gouvernante haar met langdurig naaiwerk of andere pijnigingen wenschte te straffen. Mevrouw Kroostwijk, tegenover kinderen al te weekhartig, was steeds geneigd, eene straf te streng te vinden voor het gepleegde vergrijp; in 't geval van Cilia te meer, daar zij destijds al eenige schemerachtige plans koesterde ten voordeele van Cilia en van Gerrit. Zij had dus, in den beginne althans, gepoogd Melle Dupupet tot zachtere maatregelen over te halen; maar deze had zich met romeinsche statigheid in den mantel harer ervaring gehuld, en geweigerd een duimbreed af te wijken van 't geen zij '*les principes moraux*' noemde. Zij had daarop een uitgewerkte schets gegeven van het gebied waarop Madame Crostvic en van dat waarop zij zelve naar hare meening oppermachtig moest zijn: Madame zou het huishouden regelen precies zoo als zij het goed vond, Madame had aanspraak op de onvoorwaardelijke gehoorzaamheid van de dienstboden, - Madame mocht en kon ook rekenen op '*le profond respect*' van Melle Dupupet, - en deze zou alles doen wat zij kon om de autoriteit van Madame in 't huiselijke te handhaven: maar dan moest men haar ook de vrijheid laten om op haar gebied (hetgeen zij nader omschreef als '*la formation d'une âme*') te doen en te laten wat overeenkwam met haar langdurige ervaring en hare kennis van 't karakter van Mademoiselle Randorpe. Er schoot voor Mevrouw Kroostwijk niets over dan, waar zij dat ongemerkt kon doen, Cilia door medelijdende liefkoozingen en door geschenken voor de harde tucht der gouvernante te troosten. Cilia had te veel opmerkingsgave, om niet te zien dat Melle Dupupet haar zin doordreef, en dat zij in hare aangenomen moeder weinig steun zou vinden. Zij had zich dus zoo goed mogelijk in haar lot geschikt, en Melle Dupupet was over het algemeen zeer ingenomen met de vorderingen en de houding harer leerling, die een nieuwe parel beloofde te worden aan de opvoedkundige kroon der gouvernante.

Men stelle zich dus hare verontwaardiging voor, toen zij de ontdekking meende te doen, waarover ik gesproken heb.

Haar eerste beweging was geweest, de toegeklapte deur van Cilia's kamer te openen. Doch zij had zich weerhouden. De stemming waarin zij verkeerde was niet overeenkomstig de hooge waardigheid harer roeping.

- Ah! le petit serpent! - zuchtte ze, ah! la coquine!... quelle hyprocrisie, quelle impudicité,... Mon Dieu... faut-il qu'une âme que j'ai formée soit perdue sans retour...!

Zij had de behoefte gevoeld zich eerst wat te kalmeeren. Daarna had zij, voornamelijk ter stipte uitvoering van haar contract met de vrouw des huizes, en ook om den hoofdschuldige zoo mogelijk te straffen, - daarna had zij haar rapport aan Mevrouw Kroostwijk gedaan, en deze, tot hare verbazing, veel minder verontwaardigd gevonden dan zij verwachtte. Doch voor hetgeen haar bijzonder departement aanging zou zij zelve wel zorgen; en na 't onderhoud met Mevrouw Kroostwijk richtte zij hare schreden terstond naar de kamer van Cilia.

Cilia was nog steeds met haar brief bezig. De irruptie van Betje en 't gesprek met deze hadden haar een tijdlang opgehouden, maar tevens het voordeel geboden, dat zij nu wel stof had voor ten minste zes nieuwe bladzijden, niet juist vol lof van de onvergelijkelijke Juf, zoo als zij ze noemde. Doch daar stond de Juf zelve voor haar, met onheilspellende blikken haar in de oogen ziende, en met de armen op de borst gekruist.

- Cécile, vous êtes perdue!

In de positie van Cilia was er reden genoeg om dezen aanhef met sprakelooze verbazing te bejegenen.

Die verbazing verminderde niet, toen zij uit de verdere verwijten der gouvernante bespeurde dat zij en haar neef van iets verdacht werden, van wat, wist ze niet..... daar de kuische Juf slechts onverstaanbare toespelingen gebruikte; zij kreeg eerst licht, maar te weinig nog, toen Melle Dupupet goed vond van den verwijtenden tot den zelfverheerlijkenden toon over te gaan; 't geen zij aldus deed;

- Mais, Dieu merci! j'étais là tout près; et c'est moi qui ai découvert la conduite honteuse de M. Gérard, - et qui vous ai fait prendre fuite dans cette chambre. Oui, Cécile, c'est moi qui veillais sur vous....

Nu had Cilia aan Betje beloofd dat zij niets zou zeggen van haar gesprek met Willem den knecht, - 't geen zij wel vermoedde dat niet zoo onschuldig was geweest als Betje beweerd had. Maar de zaak stond nu geheel anders. Willem de knecht

bleek er volstrekt niet in betrokken te zijn; - zij daarentegen wel, en haar neef Gerrit. Het fijne van de zaak begreep zij wel nog niet, maar toch zooveel, dat de Juf haar van iets verdacht, waaraan zij niet - en Betje waarschijnlijk wel schuldig was, en dat toch ook niet zoo heel erg kon zijn, want Gerrit had er aan meegedaan, en Gerrit had zij nooit anders leeren kennen dan als een vroolijken jongen, die er dol van hield te lachen en pret te maken, - zoolang hij zijn zin kreeg. Met groote vlugheid kwamen al deze omstandigheden en waarschijnlijkheden onze jonge dame voor den geest: haar besluit was, voorloopig zich niet te disculpeeren, - maar de Juf alles te laten gelooven wat zij verkoos. Zoodoende zou zij haar woord houden, aan Betje gegeven, - en tevens een wapen hebben dat te zijner tijd met vrucht tegen de Juf zou kunnen gericht worden.

Zij antwoordde dus volstrekt niet, of hoogstens met onverstaanbaar gemompel, op het peremptoire bevel van Melle Dupupet, dat zij toch zou bekennen. Zij liet zich een ongehoorde straf opleggen, bestaande in 't van buiten leeren van een geheel hoofdstuk van den Télemaque - zij lachte zelfs hard op, toen de Juf, door haar stilzwijgen al meer en meer getergd, hare boetpredicatie plotseling afbrak, zich met een al te majestueusen zwaai omkeerde en bij die gelegenheid een kleinen bloemenstandaard, die binnen 't bereik harer rokken stond, omverwierp: en toen de verontwaardigde gouvernante de kamer verlaten, en zich in haar eigen vertrek teruggetrokken had, sprong Cilia op en klapte in haar handen met eene vreugde zooals alleen een heetbevochten overwinning voor een rechtvaardige zaak kan veroorzaken.

Die overwinning bleek echter nog gewichtiger in hare gevolgen, dan Cilia toen dacht. Onze stadhouder Willem III heeft den naam van groot veldheer minder te danken gehad aan zijne overwinningen dan aan zijn talent om geleden nederlagen onschadelijk te maken. Dat talent nu bezat Melle Dupupet klaarblijkelijk niet. Na zich eenigen tijd in hare kamer opgehouden te hebben, om wat tot bedaren te komen, deed zij een stap, die haar nog meer nadeel berokkende, dan al wat de vijand op dat oogenblik had kunnen doen: zij liet bij Mevr. Kroostwijk een oogenblik gehoor vragen, en ging.... hare hulp inroepen tegen Cilia. Indien ooit de macht van een beginsel getoetst werd aan het gevaarlijke van de afwijking, dan geschiedde 't hier. Mevrouw Kroostwijk had haar zoon beloofd, dat Cilia niets van het geval zou vernemen; zij vond het op

zich zelf al zeer onaangenaam, dat Melle Dupupet zich met de zaak bemoeid had: maar volgens den eenmaal aangenomen *modus vivendi* behoorde de moreele leiding van Cilia tot de competentie der gouvernante; Mevrouw Kroostwijk had dus over niets te klagen. Maar nu kwam de gouvernante zelve met eene bekentenis van onmacht voor den dag. Welk een heerlijke gelegenheid, om ongezocht tot uitbreiding van invloed te geraken! Niets dan eene verklaring van incompetentie was daartoe noodig: die gaf Mevrouw Kroostwijk zonder de minste aarzeling:

- Maar, ma chère Melle Dupupet, hoe kunt u denken, dat ik mij tusschen u en Cilia zal gaan plaatsen? Zij is immers bij u in zulke goede handen!.... en u pleegt hare gehoorzaamheid in de laatste jaren steeds zoo te roemen.

- Mevrouw, ik heb ook in de laatste tijden geen reden tot klagen gehad;..... maar het gruwelijke feit, dat ik heden ontdekt heb, doet mij zien, dat *ik* zelve uwe aangenomen dochter niet kende. En hare houding op dit oogenblik is zoodanig, dat ik er geen termen voor weet te vinden....

- 't Spijt mij wezenlijk, mademoiselle, maar ik herhaal, dat ik mij in dezen moeilijk met uw verzoek kan inlaten. Bovendien, - uw invloed is zoo groot.... en Cilia houdt zooveel van u, dat ik niet twijfel, of zij zal u graag toegeven als u 't haar vriendelijk vraagt.

Dit was al erger en erger: zij, Melle Dupupet, zou als een gunst moeten vragen wat zij 't recht had te eischen?... Neen, dan liever..... Maar zij had tijd noodig om zich in deze moeilijke omstandigheden te bedenken en een besluit te nemen.

Dit besluit kwam den volgenden dag ter kennis van Meneer en Mevrouw Kroostwijk in den vorm van een brief, waarin Melle Dupupet haar ontslag vroeg, daar zij, zoo drukte zij zich uit, niet meer de noodige autoriteit scheen te hebben over hare pupille, en van den kant van Mevrouw niet dien steun vond, waarop zij meende te moeten rekenen.

- Hoe denk jij er over, Betsy? - vroeg Kroostwijk: - moeten wij nog eene poging doen om de zaak bij te leggen? Ik zou zeggen ja: want eigenlijk heeft 't mensch volkomen gelijk, - er is een schandaal in ons huis gebeurd, en de schuldige moest gestraft worden, - meer verlangt zij niet...

- Och kom, manlief! - men zou wezenlijk zeggen, dat er geen grooter zonde op aarde bestond; Gerrit en Cilia zijn immers zoo goed als geëngageerd, - en is dan een zoentje in 't voorbijgaan zoo heel erg? Daar dacht je vroeger heel anders over.... Maar wat jufvrouw Dupupet betreft, - als zij er zoo'n leven van maakt, dan moest ze ten minste zorgen, dat zij de middelen had om zich door Cilia te doen gehoorzamen: hoe is 't mogelijk, dat Cilia ontzag voor haar houdt, als ik telkens tusschen beiden moet komen?

- Ja, daarin heb je gelijk, Betsy. Maar hoe komt het toch, dat Cilia, die anders zoo gehoorzaam placht te zijn....

- Och, man, - Cilia is zeventien jaar oud, en dan laten wij dames ons niet meer zoo ringelooren door eene gouvernante. - Buitendien, zij is nagenoeg uitgeleerd, - en als jufvrouw Dupupet thans haar congé niet krijgt, dan krijgt ze 't toch over een half jaar. Ik zou 't haar nu maar geven...

- Ja, maar dan met zooveel menagementen als mogelijk. We mogen niet vergeten, Betsy, dat zij toch wezenlijk een uitstekende gouvernante is, die al een menigte wel opgevoede meisjes heeft klaargemaakt.

- O, wees jij zoo beleefd als je wilt, engel! Beleefdheid, daar heb ik niet tegen.

En zoo geschiedde het, dat mademoiselle Dupupet hare leerling verliet om een kus dien deze niet gekregen had.

Kort daarop begon Gerrit zijne academische loopbaan te Leiden, voorloopig zonder admissie-examen; dat zou hij later wel doen, tegen den tijd, dat hij voor het klein-mathesis klaar zou zijn.

Of hij een groote leemte achterliet, toen hij vertrok? In den aanvang zeker: zijne moeder miste hem zeer, al kan men niet zeggen, dat hij bijzonder veel moeite deed om haar 't leven aangenaam te maken. Maar moeders zijn nu eenmaal zoo, - en meten hunne liefde voor hare zoons volstrekt niet af naar de mate van verdiensten, die een onverschillig toeschouwer bij die zoons opmerkt. Gerrit was in haar oog een knappe, flinke, hartelijke jongen, - en al had hij wat lessen verzuimd, al liep hij wat veel op straat, al kwam hij niet rond met zijn weekgeld, - welnu, dat behoorde bij zijn leeftijd! Soms zelfs vond zij eene soort van genot er in, als hij 't een of ander misdreven had, omdat hare hulp dan steeds ingeroepen werd

om 't bij papa weer goed te maken: en als Gerrit, na zijn misdrijf bekend te hebben, eindigde met ‘toe moesje, u moest nu maar maken, dat papa 't niet te weten komt,’ - of ook: ‘Och mama, ik zal het wezenlijk niet weer doen!’ dan kon hij vrij zeker zijn, dat de gevreesde gevolgen van zijn wangedrag achterwege zouden blijven. - Daar zijn vertrek echter samenviel met dat van Melle Dupupet, werd zijne afwezigheid eenigszins vergoed door Cilia, die nu Mevrouw Kroostwijk voortdurend gezelschap kon houden.

De gesprekken tusschen de beide dames liepen in den aanvang meestal over Gerrit's doen en laten: dat spreekt van zelf, en ik, die er zelden of nooit bij tegenwoordig was, zou het toch geweten hebben, ook al had ik het niet gehoord van een intieme vriendin van mijne vrouw, die dikwijls als vriendin van Cilia het huis van Kroostwijk bezocht. Henriette van Rooven hield ons goed op de hoogte, en 't is o.a. door haar dat ik de reden te weten gekomen ben, waarom Jufvrouw Dupupet het slagveld had moeten ruimen. Zij wist daar zelfs meer van dan Mevrouw Kroostwijk, die nog steeds Cilia voor een der twee personen hield welke in het liefdestooneeltje op de trap eene rol hadden gespeeld. Tegenover hare vriendin had Cilia de geheele waarheid en niets dan de waarheid bekend, voor zoo ver zij die namelijk zelf kende, - en de beide ondeugende meisjes hadden ontzaglijk veel pleizier over de nederlaag aan de Juf toegebracht. Maar dat veranderde spoedig.

- Wel, lief ding, zei Mevr. Kroostwijk op een mooien dag aan Henriette, - kijk, dat is aardig, dat je juist van daag aankomt. Ik heb daar net een brief van dien goeden Gerrit uit Leiden gekregen, waarin hij mij vertelt, dat hij van de Hooge Woert verhuisd is naar den Nieuwen Rhijn, - ...die beste jongen,... de kamers op de Hooge Woert schijnen vochtig geweest te zijn, en 't uitzicht op den Rhijn is veel vroolijker. Ik heb altoos gedacht, dat hij wel een verzetje mocht hebben als hij eens van zijne boeken opkeek.

- Och, Mevrouw, dat zal zoo erg noodig niet zijn. De heeren studenten zorgen wel, dat zij zich niet te veel inspannen.

- Ja, dod, wat ze gewoonlijk doen, - daarover kan ik niet meepraten. Maar van Gerrit weet ik wel beter: vooreerst weet je, dat hij eigenlijk vroeger naar Leiden gegaan is dan strikt genomen behoorde. Hij wil zijn admissie-examen met

glans doorstaan, en stelt het daarom uit totdat hij tegelijkertijd mathesis of propaed... hoe heet dat malle ding toch? ik bedoel het volgend examen kan doen. Het admissie-examen doet hij nu in Januari. Hij heeft de handen dus vol werk. En dan komt er nog bij, dat hij zoo gauw mogelijk wil afstudeeren, omdat.... Niet waar, poes?

En de gelukkige moeder lachte hare pleegdochter met een veelbeteekenenden blik toe.

- Watblief, mama? antwoordde deze.

- Kom, kom, engel, houd je maar niet zoo dom..... Je weet best waarom Gerrit zich zoo zal haasten!

- Wel, omdat papa zulke groote plans met hem heeft, denk ik.

- Nu, ik begrijp je al... Wel Henriette, wat heb je daar een allerliefste japon, - 't is wezenlijk snoepig!... enz., enz.

Toen Henriette vertrokken was, volgde een explicatie.

- Maar zeg eens, mijn kind, vroeg Mevrouw Kroostwijk, - waarom hield je je zoo dom, toen ik naar de plans van Gerrit vroeg? Weet Henriette er dan niet van? En ik die dacht, dat je zoo intiem met haar waart.

- Maar, mama, ik begrijp nog niet waar u heen wilt. Ik weet van geen plans van Gerrit....

- Kindlief, maak mij toch niet boos...

- U boos maken, mama, wie denkt er aan?

- En die goede Gerrit, die zoo veel van je houdt,... die mij van daag nog schrijft, hoe gelukkig hij is als hij aan jou denkt..... die mij belooft, als een paard te zullen werken, omdat hij dan te spoediger.... Maar weet je dan niets van dat al?

- Ha, ha, ha, ha! schatert Cilia het uit. Maar dan is Gerrit volgens u verliefd op mij, mama? Dat is aardig!

En als een kind springt ze in 't rond, roepende: Ik heb een vrijer, ik heb een vrijer!

Cilia's lachen was eerst niet tot bedaren te brengen. Ze had zoo'n schik in het denkbeeld van een vrijer, - waaronder zij zich iemand voorstelde met een glimmenden hoogen hoed, bonte das, grijze garen handschoenen, een dikken sigaar, en een parapluie met een koperen knop, - dat zij nog geruimen tijd geen verstandig woord kon uitbrengen.

- Maar waarom heeft hij er mij nooit iets van gezegd? vroeg zij eindelijk.

- Wel, kindlief, - nooit iets van gezegd? en die keer toen Jufvrouw Dupupet u beiden op 't portaal betrapte, en zoo'n leven er van maakte, dat Gerrit u...

Plotseling werd Cilia ernstig en zette zulke groote oogen, dat Mevr. Kroostwijk onwillekeurig ophield.

't Was voor 't eerst, dat het meisje de gevolgen inzag van haar stilzwijgen. Zij had gezwegen, deels om Betje niet in verlegenheid te brengen, deels uit ondeugendheid tegenover hare gouvernante; verder had ze niet doorgedacht.

Dat Mevrouw Kroostwijk nog geen andere voorstelling van 't gebeurde had, dan die haar door de gouvernante was gegeven, - dat Gerrit, die toch wel beter wist, zijne moeder op dat punt niet betér ingelicht had, - voor het eerst werd het haar nu duidelijk, en zij had berouw over haar stilzwijgen, maar een berouw, niet onvermengd met zekere vroolijke herinnering aan 't laatste bezoek van de juf op hare kamer en aan den omgevallen bloemenstandaard.

- Mama, begon zij, u moet niet boos op Betje worden, en ook niet op mij, - want als ik het u nog niet vroeger gezegd heb, dan is 't omdat.... omdat ik het Betje beloofd had, - maar.....

- Maar wat doet Betje hierbij, om 's Hemels wil, Cilia...

- Ja, mama, dat is juist de vergissing van jufvrouw Dupupet. - Ik zat bij die gelegenheid op mijne kamer en ik weet volstrekt niet wat Gerrit op 't portaal aan Betje heeft kunnen zeggen, - behalve dat Betje erg bang scheen te zijn, dat jufvr. Dupupet of u het zou te weten komen.... Maar toe, mamaatje, word nu weer goed,.... en laat vooral Betje er niets van merken, want ik heb haar beloofd....

- Dus jij waart het niet, dien Gerrit een zoen gegeven heeft?... vraagt Mevr. Kroostwijk.

- Een zoen?..... heeft Gerrit een zoen gegeven aan een dienstmeid? foei, hoe gek!

Tableau. Een geheel luchtkasteel, door Mevrouw Kroostwijk op het fundament van een verdichten kus gebouwd, stort inéén. - Erger nog, - haar lieveling, haar oogappel, Gerrit heeft haar misleid, niet alleen, - maar heeft zich geëncanailleerd met eene dienstmeid...

De teleurgestelde moeder had zich evenwel kunnen troosten met de voorbeeldige reinheid van gedachte door haar zeventienjarige pleegdochter in dezen aan den dag gelegd. Klaar-

blijkelijk zag Cilia op dat oogenblik in Gerrit's ontmoeting met Betje niets dan iets heel raars, iets geks, - een jongeheer die erg familiaar was met een dienstbode, - meer niet. O mejufvrouw Dupupet, wel moogt ge trotsch zijn op de door u gevormde ziel, wel moogt ge genoemd worden een luchtdichte scherm, die de teedere bloesem beschut tegen den verpestenden adem der zonde!

Maar - er is een maar achter elke affirmatie in dit tranendal, - Cilia kwam toch ook niet lang daarna tot andere gedachten. Den volgenden dag reeds bekende zij aan hare vriendin Henriette, dat ze 't erg laf vond van Gerrit, dat die zoo over haar durfde spreken, - en nog wel tegenover zijne moeder, - en dat mama toch wel betere gedachten van haar had kunnen hebben; zij was toch geen kind meer, zeide ze, - en toen had zij tranen in de oogen gekregen.

Toen ik 't geval van mijn vrouwtje vernam, die een dag of wat later een bezoek van Henriette van Rooven had ontvangen, - meende ik een onwederlegbaar iets te zeggen:

- Ja, ja, een meisje van zeventien jaar moest nog niet aan dergelijke dingen denken.

- Zoo, geloof je dat, wijsneus? En wanneer moeten we dan beginnen? - is 't antwoord van mijn lieve Hermine.

Ik ben niet van plan eene beschrijving te geven van Gerrit's leven als student te Leiden. Daarvoor heb ik een geldige reden. *Pour savoir une chose, il faut l'avoir apprise*, - en waar zou ik die wetenschap erlangen? Van mijne tijdgenooten aan de academie, ook van hen die ik weinig zag, zou ik veel meer kunnen vertellen, dan van een beste kennis, stel een broeder of een neef, die een jaar of wat later ging studeeren. 't Is een openhartig wezen, zoo'n student: - maar alleen onder zijns gelijken. Is er iemand hier ter stede die werkelijk meent te weten wat zijn zoon of zijn jongere broeder te Utrecht of te Leiden, of zelfs te Amsterdam uitvoert? Sommige vaders hebben dien waan, - maar dan zijn 't zelf zeker geen ‘gestudeerde’ mannen.

- Mijn goede Drilman, zei Kroostwijk eens toen Gerrit al een jaar of drie te Leiden was geweest, - nu zal ik je toch eens vreemd doen opkijken: Gerrit heeft zijn mathesis-examen gedaan, en nog wel met den eersten graad. Dat is nu al het

tweede examen dat hij doet. Waar blijf je nu met je voorspellingen, dat er niets goeds van kon komen, als Gerrit zonder admissie-examen naar de academie ging?

- Wel, dat doet mij pleizier..... Heeft hij 't je zelf geschreven?

- Ja, - en tegelijkertijd voegt hij er eene bekentenis bij, die mij minder aangenaam aandoet. Hij zegt, dat hij zoo'n groote kleerenmakers- en boekverkoopersrekening van verleden jaar heeft overgehouden, die hem erg in de maag zit. Welnu, - dat een student meer verteert, dan hij mag, vind ik wel heel erg - maar 't schijnt zoo te behooren.

- En natuurlijk is papa's hart zoo gelukkig over 't examen van zoontje, dat de noodige credieten per ommegaande zijn verleend, misschien zelfs onder bijvoeging van een extra-douceur?

- Neen, - dat heb je mis. Ik heb Gerrit een lang niet malschen brief geschreven en hem 't onverantwoordelijke van zijne verkwistingen onder 't oog gebracht. Natuurlijk wil ik niet hebben, dat de leveranciers op hun geld blijven wachten, want die doen hunne leverantiën in 't goed vertrouwen, dat papa de bestellingen van den minderjarigen zoon goedkeurt. Maar een extra-douceur, 't zou wat moois wezen! Mijne vrouw was er wel voor, maar die is altoos zoo zwak, waar 't Gerrit geldt - en ik heb haar ronduit gezegd, dat zij daar niet mee moest aankomen.

- En heb je verder goede berichten omtrent je zoon? Want neem het mij niet kwalijk - maar als Gerrit in verhouding even veel tijd besteedt aan zijn overige examens als hij voor zijn mathesis noodig heeft gehad, dan...

- Ja, 't is erg genoeg! Maar die eerste studiejaren zijn, naar ik altoos gehoord heb, een gevaarlijke proef voor een jongen, die niets gekend heeft dan de strenge tucht van 't ouderlijk huis. En dan weet je, hoe veel lief hebberijen Gerrit altijd gehad heeft. Muziek, paardrijden, biljarten, enz., enz. - wat al afleiding moet hem dat gegeven hebben!

- Je weet, Kroostwijk, dat ik veel van jou en je geheele familie houd. En je zult het mij dan ook niet kwalijk nemen, als ik je voor een te groot optimisme waarschuw. Muziek, paardrijden en biljartspelen zijn zeer onschuldige bezigheden. Maar als je daarmee genoegen neemt als verklaring van een driejarige voorbereiding voor een prul-examen als het kleinmathesis bij Prof. van Cosijnen te Leiden, - ik kan er van

meespreken, want ik heb er ook een eersten graad gekregen, - hoe, mag God weten!

- Drilman, ik dank je voor je goede bedoelingen, - maar je zult het mij niet kwalijk nemen als ik je bezorgdheid overdreven vind. Vooreerst heb ik dit voor boven menig an der vader, dat mijn zoon mij alles vertelt, wat hem op 't hart ligt. Je ziet het aan de rekeningen die hij bekent niet betaald te hebben. En bovendien, - hoe dikwijls heb ik je niet hooren zeggen, dat het groote voordeel van 't student zijn daarin bestond, dat den jongeling de gelegenheid werd gegeven om eenige jaren lang zich geheel vrij te ontwikkelen, - zelfstandig te onderzoeken en te beoordeelen wat in zijne maatschappij omgaat, - hoe dikwijls ben je niet opgewonden geraakt over die heerlijke ‘Flegeljahre,’ waar je zoo'n aangename herinnering van hebt? Waarom zou ik mij dan ongerust maken, als Gerrit zich den tijd gunt, - te meer daar, gelijk thans blijkt, bij hem van uitstel geen afstel komt. En dan, - juist voor de loopbaan, die voor Gerrit bestemd is, ben ik van gevoelen, dat overhaasting in de studiejaren een slechte voorbereiding zou zijn: wat zou hij er aan hebben, binnen vier of vijf jaren zich met geleerdheid vol te proppen, - ten einde dan als een volkomen onbruikbaar mensch in de groote maatschappij op te treden in betrekkingen die vóór alles, menschenkennis en zelfstandigheid vereischen?

Daarop volgde uit den mond van den gelukkigen vader de bekentenis van de eerzuchtige voornemens, die hij voor Gerrit's toekomst koesterde; - ik deelde ze reeds vroeger mede. Onder 't spreken over die toekomst groeide 's mans optimisme, dat ik had pogen te besnoeien, zoo welig op, dat hij zijn zoon al Minister, of ten minste Commissaris des Konings zag worden.

Toen ik later nadacht over 't geen ik had kunnen zeggen, kreeg ik eenig berouw, dat ik den vader niet de oogen geopend had omtrent de betrouwbaarheid der berichten door zijn zoon gegeven. A priori vind ik het al weinig waarschijnlijk, dat een student ongevraagd en zonder geheime oogmerken, zal vertellen, dat hij ‘beren’ heeft. Tegelijk kwam mij de geschiedenis voor den geest van den kus, waaruit zich Gerrit ten koste van Cilia, - of althans ten koste der waarheid gered had. Ik had er sedert niets meer van vernomen, - behalve dat Mevrouw Kroostwijk kort na de ontdekking van hare vergissing, een andere kamenier in dienst genomen had, -

't geen evenwel bij haar man werd gemotiveerd door de slofheid en de slordigheid van Betje. Meneer Kroostwijk had tot dusver geen reden om de oprechtheid van zijn zoon in twijfel te trekken. Moest *ik* zijne achterdocht wekken? Mijn eerste beweging was geweest, hem alles te vertellen. Mijne vrouw, - die ik dikwijls in zulke delicate punten consulteer, want vrouwen komen door gevoel tot veel betere resultaten dan wij door redeneering - ried het mij af. - Wat kan 't jou schelen, vroeg Hermine, hoe die Kroostwijk over zoo'n leugenaar als zijn zoon denkt? Van dien jongen komt toch nooit wat te recht, en beter verdient dat malle mensch van eene moeder ook niet. Is dat eene houding voor eene moeder, - blijd te zijn zoolang zij zich verbeeldt, dat haar zoon zich tegenover een fatsoenlijk meisje onfatsoenlijk gedraagt, - en later, als ze de vergissing ontdekt heeft, een ongelukkige dienstbode daarvoor te doen boeten!...'

Om deze afdoende redenen bleef Meneer Kroostwijk in den waan verkeeren, dat zijn zoon te Leiden wel wat lang en wat duur studeerde, maar toch studeerde, en ik moet bekennen, dat de houding van Gerrit, als hij af en toe het ouderlijke huis bezocht, geen aanleiding gaf om hem te wantrouwen.

Wel vertoonde hij zich niet dikwijls; maar dat ligt in den aard der zaak, en Gerrit wist zoo vele redenen bij te brengen, die hem beletten meer over te komen, dat Mevrouw Kroostwijk althans de weinige bezoeken van haar zoon als een bewijs van buitengewone hartelijkheid beschouwde.

Hoe Cilia destijds over haar neef dacht, - wie zal het zeggen? Is er voor een man iets ter wereld moeilijker dan het oordeel van een twintigjarig meisje over dezen of genen ongetrouwden heer te weten te komen? Een zeer zeldzame uitzondering zou ik kunnen maken voor enkele zusters, die ten behoeve van enkele broeders wel eens een tipje van den sluier lichten, die hun oordeel over jongeheeren pleegt te bedekken. Dat wordt later alles anders, als 't meisje getrouwd is: eigen ondervinding en 't geen ik van mijne vrienden hoor leeren mij, dat tusschen man en vrouw geen verbloeming van gedachten plaats vindt, behalve in fransche romans, - en daardoor wordt het mogelijk, ook voor een jonggezel, om de gedachten van een getrouwde vrouw te bespieden. Voor deze periode in Cilia's leven ontbreekt mij derhalve die juiste kennis, zonder welke ik in dit waarachtige verhaal niets durf affirmeeren. Zelfs Henriette van Rooven, de gemeenschappelijke vriendin van Cilia en van

mijne vrouw, de geleiddraad als 't ware van den stroom der kennis tusschen de dames in 't huis van Kroostwijk en in 't mijne (hierbij zij terstond gezegd, dat die geleiding niet door mij geprovoceerd maar een natuurlijk gevolg was van de verhouding tusschen de drie dames, - men mocht anders denken, dat ik een geheime politie in de huizen mijner vrienden er op nahoud!), zelfs Henriette van Rooven kon in dezen geen uitsluitsel geven. De eenige ongetrouwde heer, omtrent wien Cilia tegenover Henriette een oordeel uitsprak, was al vrij oud, - en wat meer zegt, hij stond juist op het punt (althans zoo 't heette) zijne gulden vrijheid aan een rijke, welgedane weduwe van veertig jaar te verpanden.

- Meneer Bernard Koster, o dien vind ik alleraardigst! had Cilia eens gezegd. In 't begin was ik wel wat bang voor hem, want hij ziet er altoos uit als of hij je voor den gek hield, - maar van nabij beschouwd is 't een dood goede man.

- Ik begrijp maar niet, merkte Henriette op, waarom hij op zijn leeftijd nog aan 't trouwen denkt: hij heeft het immers best met zijne huishoudster, die hij altijd zoo prijst.

- Ja, en dan met zoo'n dikke Mevrouw te trouwen als die Mevrouw Suijcker! Meneer Koster is aardig genoeg om, als hij wil, een veel betere vrouw te krijgen.

- Ha, ha! lachte Henriette, mijn lieve Cil, heb jij ook plans? - daar valt misschien nog wel wat aan te doen. De man van Hermine kent Meneer Koster heel intiem, en als hij hem een wenk gaf, dat jij....

Een vinnig tikje op de hand deed haar ophouden.

- Ik geloof, Henriette, dat jij het er op zet mij altoos boos te maken. Ik kan toch wel zeggen, dat Meneer Koster te goed is voor Mevr. Suijcker, zonder nog...

- Toe, toe, kindlief, houd je maar kalm. Ik weet immers wel beter. A propos, hoor je nog wel eens van de plannen van je mama? of zijn die sinds de explicatie tusschen u in de doos geraakt?

- Ik heb er nooit meer van gehoord, antwoordt Cilia, - en na een vrij lange pauze herneemt ze aarzelend:.. Eigenlijk spijt het mij, Henriette,.... dat mama ooit op het ongelukkig idee gekomen is....

- Ja, dat vind ik ook. Alsof die Gerrit voor jou zoo'n prachtstuk was van een man...

Maar 't schijnt dat de voorbarige Henriette zich vergist had. Althans Cilia kreeg een kleurtje, - en zei haastig:

- Och neen! - ik meen dat mama er mij niet over had moeten spreken..... He, Henriette, - ben je al klaar met je toilet voor morgen?

Want men moet weten, dat er den volgenden dag een groot bal zou gegeven worden bij den Heer Mijnlieff, den grooten consortium-kapitalist; en algemeen liep het gerucht, dat het engagement van Bernard Koster Jr. dien dag publiek zou worden, en dat hij op dat bal voor 't eerst met zijn weeuwtje te voorschijn zou komen. De lezer van dit tijdschrift zal weten, dat dat gerucht onwaar bleek te zijn, en dat Bernardus Koster Jr. in December van 't jaar 1872 nog een oud-vrijer was[1]. Het weeuwtje is dan ook lang met iemand anders getrouwd en woont niet meer te Amsterdam. Dat gaat ons te dezer plaatse niet aan, - ofschoon het te begrijpen valt, dat Cilia's belangstelling in Bernard Koster zich ook uitstrekte tot het bal waar zulk een gewichtig feit in diens leven zou geschieden. Intusschen werd daardoor aan 't gesprek tusschen de beide vriendinnen eene wending gegeven, die mij alle kans ontnam om Cilia's oordeel over Gerrit te leeren kennen.

Indien overigens Cilia hare pleegmoeder indiscreet vond, - mij verwonderde 't niet. Welke verhouding tusschen de beide dames, - sedert Cilia's onverschilligheid omtrent Gerrit zoo duidelijk aan den dag gekomen was? Mevrouw Kroostwijk had er niet meer van gerept, vertelde Cilia: neen, dat zal wel uitkomen! Als iemand in eigen oogen ooit een zot figuur heeft gemaakt, dan zal 't wel Mevrouw Kroostwijk bij die gelegenheid geweest zijn. Er was eene oorzaak van terughouding ontstaan tusschen pleegmoeder en pleegdochter, die voor het vertrouwelijke karakter der laastgenoemde hoogst onaangenaam moest zijn.

Mijne vrouw dacht daar echter geheel anders over. Uit het gesprek dat Henriette haar in alle kleuren en geuren had medegedeeld distilleerde zij een vermoeden, dat mij zeer onwaarschijnlijk voorkwam. ‘Als 't zotte kind, zoo sprak zij, niet *meer* dan goed voor haar is aan dien mallen aap van een student denkt, dan weet ik het niet, - Cilia is enkel boos omdat zij te weten gekomen is, wat voor een losbol haar neef is, en ze neemt het Mevr. Kroostwijk kwalijk dat die haar ingelicht heeft. Ziedaar alles! Jou veronderstellingen raken kant noch wal! - En ik

1 Zie Jaarg. '73 van dit tijdschrift, Dl. I, blz. 157.

wed, dat Mevr. Kroostwijk weer even hard als ooit te voren aan 't intrigeeren is voor Gerrit.

- Nu, vrouwlief, antwoordde ik, wij zullen zien.

Want ik houd van huiselijken vrede en zal niet licht in discussie treden over zulke nietigheden als deze, vooral niet met mijne vrouw, die in sommige omstandigheden voor overtuiging minder vatbaar is. Maar ik durf iedereen vragen, of mijne exegese van de woorden van Cilia niet oneindig beter den toets eener aprioristische critiek kan doorstaan dan die van Hermine?

Het bal bij den Heer Mijnlieff liep kalm af, gelijk ik gezegd heb. Het engagement van Bernard Koster Jr. werd niet publiek, - evenmin als eenig ander engagement. Trouwens, 't was nog Januari, en vóór half Maart mag geen engagement in 't Amsterdamsche *high life* publiek worden, behalve juist van zoo'n zestigjarig oud-vrijer. Dat heeft zijn goede redenen. De twee gelieven hebben elkaar vóór Januari meestal nog nimmer gezien, dan op de wandeling, wanneer geen woorden tusschen hen gewisseld mogen worden. In Januari ontmoeten zij elkaar (stel) achtmaal, in Februari evenveel keeren, tot 15 Maart nog eens viermaal, - op bals, soupers, of diners. Nu eischen de moraliteit en de publieke opinie bij ons dat twee menschen, die hun geheele volgend leven voor lief en leed verbonden zullen zijn, niet als in Frankrijk, na een enkele ontmoeting en door een *actum inter alios* aan elkaar gecopuleerd worden; zij moeten elkaar door en door kennen, zij moeten weten wat zij aan elkaar hebben eer zij zich engageeren. Daar nu die kennismaking met vrucht alleen op feesten kan geschieden, heeft zich stilzwijgend de *usus* ingeworteld, dat men aan een twintigtal feesten moet deel genomen hebben eer men met fatsoen met zijne liefde voor den dag kan komen; - en daar dat getal festijnen gewoonlijk eerst tegen midden Maart wordt bereikt, is een engagement vóór dien tijd als iets clandestiens te beschouwen.

Behalve, - gelijk ik opmerkte, - in 't geval van een oudvrijer van zestig jaar. Van zoo iemand verwacht de publieke opinie geen malle coupen, - en begaat hij er een, welnu, er is aan zoo'n oud-vrijer weinig verloren; aan zorgzame moeders

kan zulk een geval zelfs een welkome gelegenheid aanbieden om hare zoons voor 't lang ongehuwd blijven te waarschuwen.

Uit de stipte betrachting van deze gewoonte laat het zich verklaren, waarom wij evenals de Engelschen kunnen beweren dat huwelijken in den hemel gesloten worden.

Maar deze uitweiding brengt mij geheel van mijn stuk. Ik begon met den kalmen afloop van 't bal bij Mijnlieff, - en had het voornemen als tegenstelling iets zeer ontroerends mede te deelen. Dat stylistische effect is nu niet meer te bereiken, en ik zal nu eenvoudig moeten verhalen dat Mevrouw Kroostwijk bij het t'huis komen van 't bal een brief vond van Mevrouw van Kieuwen, de huisbazin van Gerrit, meldende dat deze ziek was, en dat zij gaarne de verantwoordelijkheid der verpleging aan anderen wenschte over te dragen. Den volgenden dag vertrok Mevrouw Kroostwijk naar Leiden, - en daar 't geval zeer ernstig bleek te zijn, werd ook Meneer overgetelegrafeerd, - en Cilia, die toch niet alleen in huis kon blijven, te logeeren gestuurd bij de familie van Rooven.

Ziehier wat er met Gerrit op den dag vóór 't bal bij Mijnlieff gebeurd was. De bijzonderheden dienaangaande komen grootendeels uit den koker van Mevrouw van Kieuwen en van den officier van Justitie te Leiden, die..... maar daarover later.

Tegen een uur of tien was een der beste vrienden van onzen student bij hem op de kamer gekomen; - Gerrit had hem ontvangen met de woorden:

- Den ouwe is over de brug gekomen, Piet. Kijk, - daar hebje ƒ 600 - die hij mij stuurt voor Jongmans en Hazenberg - en nog ƒ 100 van mama, - omdat ik een eersten graad gekregen heb op mijn mathesis.

- Jongens, jou oude lui zijn gemakkelijk te bedotten. Is dat maar zoo zonder moeite gegaan? Ik wou dat mijn pipa ook zoo stom was!

- Ja, hij heeft mij wel een langen brief er bij geschreven waarin hij ontzettend soept over schulden en over 't lange studeeren. Maar 't voornaamste is, dat hij mij geld stuurt, omdat hij eene notie heeft, dat zoo'n ploert betaald moet worden als hij wat levert. Met zevenhonderd gulden kan ik een heelen tijd uitzingen, dat is 't voornaamste. Daar mag wel een flesch op staan!

En metéén haalde hij er drie uit eene wandkast en zette ze met twee glazen op zijne tafel.

- Ik vind het toch niet slim, dat je met je mathesis gemanoeuvreerd hebt, zegt de voorzichtige Piet. Als den ouwe dat merkt, dan is 't voor goed met je uit, of hij moest nog onnoozeler zijn dan hij is.

- Hoe zou hij 't merken? Hij heeft geen de minste betrekking met de professors hier, en in Amsterdam gaat hij alleen om met ploerten. En dan, mathesis is zoo'n heksenwerk niet, of ik kan 't nog wel vóór de groote vacantie er inpompen, - dan kan later het propaedeutisch nog dezelfde diensten doen.

Niet zonder bewondering voor zulk een geniale conceptie zegt Piet:

- Als je je mathesis doet, - dan heb ik er niets tegen, maar dan moet je je toch reppen. - A propos, krijg ik nu ook mijn duiten van je?

- Bliksems, wat hebje een haast! laat mij dan toch een oogenblik het genoegen van ƒ 700 op zak te hebben.

Piet Vilthuyzen was een uitstekende jongen in zijne soort, maar voor Gerrit had men betere vrienden kunnen wenschen, Zijne hoofddeugd was, dat hij alles goedvond wat men hem voorstelde; beviel 't voorstel hem niet, dan had hij de voortreffelijke gewoonte een straatje om te loopen, anders gezegd, zijn eigen gang te gaan; toch behoorde hij niet tot het ellendige ras der brekespellen, want het eenige waarvan hij niet hield was werken.

Hij drong dan ook niet aan op de contante betaling der som die hij van Gerrit te vorderen had, maar vergenoegde zich met de solvabiliteit van zijn vriend in ruime teugen van diens Bordeaux te vieren. Of hij aan die solvabiliteit nog dacht toen hij het gesprek hervatte, weet ik niet.

- A propos, Gerrit, hoe staat het toch met je trouwplannen, - daar heb ik al lang niets van vernomen.

- Ik ook niet, daar is voorlopig geen haast bij.....

- Nu, ik zou zoo gerust niet zijn. Zoo'n meisje met geld is niet alle dag te krijgen en er zijn allicht kapers op de kust.

- Och, Piet, je weet immers, dat de oude lui niets liever willen dan dat ik met het kind zal trouwen. 't Is hun zaak te zorgen, dat alles in statu quo blijft, totdat de tijd daar is. Men kan toch niet vorderen, dat een man zijne vrijheid al zoo vroeg opoffere.....

Gerrit stond met zijn rug naar de kachel gekeerd, en tegenover hem hing een groote spiegel met vergulden lijst op een

wit marmeren trumeau met vergulden voet, en in dat kader vormden zijn slanke gestalte, zijn chique, doch smaakvolle kleeding, zijn zwarte oogen en zijn aankomende baard een lang niet verwerpelijk portret. Wel was de kleur zoo frisch niet als men bij een een-en-twintigjarig jongeling had mogen verwachten; - maar dat had zijne redenen, en Gerrit zelf zag het niet, misschien uit gewoonte. Een weinigje bleekheid kan trouwens geen kwaad, ten minste tegenover meisjes met gevoelvolle zielen,

- Bovendien, zoo ging hij voort, ik kan je geruststellen. Want verleden winter is zij al eens ten huwelijk gevraagd, - en toen heeft ze, zonder zich in 't minst te bedenken, den pretendent bedankt. Iedereen weet trouwens, dat wij voor elkaar bestemd zijn. Maar kom, 't is half twaalf. Laat ons naar de kroeg gaan, - daar zal 't een mooie beestenboel zijn. Je weet dat Allewelt zijn canditaats gedaan, en een diner gegeven heeft. Ze hadden plan later op de kroeg te komen.

- Uitstekend! zei Piet.

Op de kroeg was het, gelijk Gerrit voorzien had, dol prettig. Al dadelijk bij 't binnenkomen werden de twee vrienden met een hoeraatje ontvangen en door Allewelt in persoon uitgenoodigd om een teug op zijne gezondheid te drinken, - en daar de knecht niet spoedig genoeg glazen bracht, 't geen een welkome gelegenheid bood voor eene uitbarsting van vloeken, kregen Gerrit en Piet ieder eene flesch aan den mond, - waaruit beiden een krachtigen heildronk op den jubilaris deden.

Daarna ging het aan 't spelen, - aan 't zingen en aan 't joolen, - totdat er een op de gedachte kwam, om eens naar zeker café-chantant te gaan, alwaar een nieuwe zangeres dien nacht moest debuteeren. Met gejuich werd dat denkbeeld ontvangen en ten uitvoer gelegd, en spoedig zaten de hoopvolle *alumni* voor de estrade, waar Mejufvrouw Kate Rosa, te midden van een kring van verlepte minstreelen en van overrijpe schoonheden, hare bekoorlijkheden ten toon spreidde. Op ongekunstelde wijze gaven de meesten der toeschouwers hunne bewondering te kennen. Gerrit was hier volkomen op zijn terrein. Want de natuur had dien jongeling toegerust met eene groote indrukkelijkheid, - indien ik dat twijfelachtig hollandsch woord mag gebruiken, - voor de schoonheden der betere helft van 't menschdom. Opgewonden door sympathie voor het succes van zijn vriend Allewelt, en door het gebruik van drie of vier flesschen wijn, gaf hij zijne be-

wondering lucht, met een recht beminnelijke openhartigheid, - die Allewelt in de donkerste schaduw liet staan, al was die ook een der knapste en tevens vroolijkste studenten aan de academie. Mejufvrouw Kate Rosa bleek - hoe kon het anders? - niet bestand tegen de verlokkingen van zulk eene bewondering, die zich o.a. kond deed in de bestelling van een onbeperkt aantal glazen punch; en spoedig stond Gerrit naast haar op de estrade en nam de partij op zich van den tenor in een duet, waarvan de voorname *pointe* was dat de twee uitvoerders elkaar aan 't eind van elk couplet omhelsden. Zoo muzikaal was hij wel dat hij althans dit deel der compositie naar eisch voordroeg.

Maar er komt een einde aan alles; - terwijl Gerrit zich aan die eenvoudige genoegens overgaf, begon onder twee der andere studenten eene gedachtenwisseling, die al spoedig tot het werpen van stoelen, borden, bierglazen en andere harde werptuigen aanleiding gaf. De vredeminnende eigenaar van 't lokaal riep eenige meer bedaarde toeschouwers te hulp, zette de schuldigen op straat, kwam vervolgens weer binnen en begon de gazlichten een voor een uit te draaien. Zelfs voor den oningewijde is zulk eene handelwijze een duidelijk teeken dat de pret uit is. Gerrit nam dan ook een teeder afscheid van Mejufvrouw Rosa, na vooraf vergunning verkregen te hebben tot een bezoek in hare apartementen.

Wat hem verder overkwam, heeft hij zich later nimmer herinnerd. Geloofwaardige getuigen verzekeren dat hij met zijn vriend Piet min of meer zwaaiende de Haarlemmerstraat opwandelde, in de richting der Mare.

Een uur later ongeveer liepen twee nachtwachts in de Breestraat, in nauw verstaanbaar gebrom de hardheid van hun lot beklagende. Een ongewoon verschijnsel trok plotseling de aandacht van een hunner.

- Kaik, Kees, daar bij Voossen op de stoep - wat leit daar?

Naderbij komende vonden zij twee jongelieden op de stoep liggen van de parapluiewinkel van Voossen; de een lag voorover met het gezicht naar het huis gewrongen. De andere lag op zijn rug schuins over den eerste heen met het hoofd naar de straatzijde; in zijne rechterhand hield hij een rooden en witten parasol, die klaarblijkelijk als uithangteeken gediend had voor den winkel, en met geweld van den ijzeren stang was afgerukt die ter zijde van den ingang uitstak.

- Is dat nou g..... geen schande! Kaik me zulke

bliksemsche kale spoelhonden 'reis aan! was de eerste uitroep van Kees, - en meteen schudde hij den bovenliggenden student vrij ruw aan den arm, waarop deze een diepen zucht slaakte, maar verder geen teeken van leven gaf.

- Dat is Kroostwijk, dien ken ik wel, - hij woont op de Nieuwe Rhijn bij van Kieuwen, een scharrelaar, niet zuinig, hoor!

- Ja, en de ander is Vilthuyzen, die woont ook in die buurt. Maar ze zijn beien lijk, - me motten ze maar naar 't bureau brengen.

Lijk waren ze ontegenzeggelijk; maar de onderliggende bleek ook nog in een anderen zin lijk te zijn. Want toen zij Kroostwijk opgelicht en in half zittende houding tegen het huis hadden áangeleund, - en nu ook den tweeden opbeurden, zagen ze dat deze met den linker slaap gevallen was op den voetschraper naast de deur; uit de vreeselijke wond had zich een kleine bloedstroom een kuiltje gegraven in de sneeuw, die den vorigen dag gevallen was, - en waartegen de thans half gestolde plas in 't heldere maanlicht scherp afstak.

Ziedaar in hoofdtrekken de bijzonderheden, die de nachtwachts een dag of wat later aan Mevrouw Kroostwijk mededeelden. De veronderstelling die zij er bij voegden was, dat de twee vrienden in den noodlottigen nacht, belust op 't bezit van het uithangteeken dat echter te hoog hing om van den grond bereikt te worden, met elkaar overeengekomen waren dat Vilthuyzen voorover, met de handen op de knieën, zou gaan staan, - dat Gerrit vervolgens op den rug van Piet geklommen was, en met eenige forsche rukken den parasol losgemaakt, doch daarbij zijn evenwicht verloren had en achterover gevallen was, in den val den jongen man onder hem voorover duwende, die dan zoo ongelukkig op de scherpe kant van den voetschraper was komen te vallen. Waarschijnlijk heeft zich 't geval wel zoo toegedragen; zekerheid zal daaromtrent wel nooit te krijgen zijn, daar Gerrit zich, gelijk ik gezegd heb, nimmer iets te binnen kon brengen van 'tgeen gebeurd was na zijn vertrek uit het café-chantant.

In bewusteloozen toestand was hij naar zijne woning teruggebracht, en 't duurde lang eer hij tot bezinning kwam. De val achterover, de tijd dien hij in dien kouden nacht met het hoofd op de steenen had doorgebracht, in verband waarschijnlijk met de zeer wilde en ongeregelde levenswijze die hij achter den rug had, berokkenden hem een langdurige en hoogst gevaar-

lijke ziekte, - en nauw begon hij weer eenigzins bij te komen of de onvoorzichtigheid van een medestudent, die hem bericht gaf van de vermoedelijke oorzaak van Vilthuijzen's dood, deed hem weer instorten. Dagen lang bleef hij zweven tusschen leven en dood, en menigmaal werd alle hoop opgegeven.

Gedurende de eerste weken had Mevrouw Kroostwijk bijna zonder verpoozing bij 't bed van haar zoon gezeten. Dadelijk na ontvangst van den brief uit Leiden was zij derwaarts heengegaan, en begon nu Mevr. van Kieuwen te tyranniseeren totdat deze een bed voor haar deed zetten in Gerrits zitkamer. Misschien voorzag Gerrit's huisbazin (die de weduwe was van een gewezen tandmeester), dat Mevrouw Kroostwijk er weinig gebruik van zou maken, en had ze daarom zooveel tegen den wensch der Amsterdamsche dame in te brengen. Toen de Heer Kroostwijk na eenige dagen weer eens overkwam, schrikte hij zoodanig van 't afgematte gezicht van zijne vrouw, dat hij terstond eene ziekenverpleegster uit Amsterdam ontbood, die dan afwisselend met Mevrouw de bewaking van den zieke waarnam.

Intusschen, niet enkel vermoeienis had Mevr. Kroostwijk zoo aangegrepen. Onverstandig, overdreven mocht hare liefde voor Gerrit ons toeschijnen, juist die overdrijving had haar tot dusver blind gemaakt voor de gebreken van haar zoon. Nu was 't moeilijk die blindheid te bewaren tegenover de volledige informatiën van Mevrouw van Kieuwen, die, dank zij haar kinderloozen weduwenstaat, niets ter wereld te doen had dan hare commensalen in hun doen en laten na te gaan. Zoo was reeds bij de officieuse instructie die de angstige moeder in 't werk stelde naar de oorzaken van Gerrits ziekte, het hierboven meegedeelde gesprek tusschen de beide vrienden ter kennisse van Mevrouw Kroostwijk gekomen. Zij had den onaangenamen indruk daarvan trachten te neutraliseeren, door Mevrouw van Kieuwen te doen gevoelen dat zij dat bespieden en beluisteren van haar zoon zeer ongepast vond. De brave weduwe liet zich daardoor niet ontmoedigen.

- Heift Mevrouw goed geslapen? was de eerste vraag waarmede zij den volgenden dag het gesprek hervatte.

- Och, u weet, juffrouw, antwoordde Mevrouw Kroostwijk, dat ik niet veel kan slapen, als ik Meneer telkens zijn drankje moet toedienen. En dan is een vreemd bed voor mij nooit erg aanlokkelijk.

Twee beleedigingen telde Mevrouw van Kieuwen in deze repliek: 1°. den titel van juffrouw, 2°. den smaad, haar bed aangedaan.

- 't Is anders tegenwoordig zoo rustig hier. Ik ben 't zoo geheel anders gewend.
- Wat, is er dan gewoonlijk zooveel leven op straat te Leiden?
- Gut neen, Mevrouw! maar als Meneer wel is, dan wil 't hier wel eens raar toegaan.
- Hoezoo? zeker wat veel pret en leven, niet waar? Och, mijn beste juffrouw, dat is nu eenmaal niet anders. Jonge menschen zijn jonge menschen, en die houden van luidruchtigheid. Daar zult u toch ook wel aan gewend zijn, vooral als u kamers verhuurt.
- Och ja, Mevrouw, ik heb zelf een zoon, die is eerste luitenant bij de mariniers, Mevrouw, - en die was wat een pretmaker in zijn tijd, - maar altoos bleefie fassoendelijk...
- Wat, - durft u zeggen dat mijn zoon...
- Ik zeg niks, Mevrouw Kroostwijk; een arme weduwe als ik zou 't niet durven wagen iets te zeggen, al was 't ook nog zoo!...
- Maar wat bedoelt u dan? - 't Kan wel gebeuren, dat mijn zoon een enkele maal wat veel wijn gedronken heeft, en dan misschien onbeleefd is geweest, - ofschoon ik tot nu toe nog nooit zoo iets van hem gemerkt heb.
- Och, Mevrouw Kroostwijk, zoo meen ik het volstrekt niet. Een pretje is een pretje, niet waar? - en ofschoon het wel eens al te erg kan worden, moet men zoo wat niet te nauw nemen. Mijn man zaliger placht altoos te zeggen, als dat een droppie te veul een menschenkind niet bederft. Maar als het zoo 'n vaste gewoonte wordt, elken avond dronken t'huis te komen...
- Hemel, mensch, je wilt toch niet beweren dat mijn zoon...
- Och, Mevrouw, - ik ben wel maar een minsch, zoo als u zeit, - maar als het dat alleen maar was... Ik heb altoos gezegd als dat een dronkenlap...
- Juffrouw, ik verkies niet aldus over mijn zoon te hooren spreken, - zegt Mevrouw Kroostwijk, met een stellige wending naar de welbekende politiek van dien vogel, die meent ongemerkt te blijven als hij zelf niet waarneemt.
- Och, Mevrouw, ik zal de laatste zijn om wat van Meneer te zeggen; - maar een weduwe, die 't niet ruim heeft, zeg ik maar altoos, moet zorgen dat haar huis een goeden

naam houdt, en als ik geen fassoendelijke dienstmeid meer kan krijgen, omdat Meneer zi...

- Wat zegt u, juffrouw? Dat is schandelijke laster, hoort u, juffrouw, - schandelijke laster! Mijn zoon is altoos rein geweest, als een engel.

- Nou, ik zeg niks; Mevrouw weet het zeker beter, en een arme weduwe heeft niets ter wereld in te brengen. Maar als mijn man nog leefde, die een fassoendelijk man was, en bij de eerste families prakeseerde; - want hoe dikwijls werd hij niet bij de freules van der Hop geroepen, die om de drie weken kiespijn hadden, en zich nooit een tand wilden laten trekken, - en toch zijn dat rijker minschen dan u en ik, Mevrouw... maar als mijn man nog leefde, dan zou zoo iets geen tweemaal in een fassoendelijk huis zijn gebeurd.

- Maar, om Godswil, juffrouw!... is het dan werkelijk waar, dat mijn zoon...

- Och, Mevrouw, ik zeg immers niks. Ik ben wel gewend Mevrouw genoemd te worden, - maar ziet u, 't is allegaar ijdelheid... en als mijn man nog leefde...

En zoo zeurde de brave weduwe voort, zich steeds verder inwerkende in die ideëele wereld, waar zij den gewezen tandmeester herboren zag. In werkelijkheid was zij bevreesd voor de reputatie, die de jonge Gerrit aan haar huis bezorgde. Nu hij daarenboven erg ziek geworden was en haar daardoor het bezoek van zijne moeder had berokkend, zocht Mevr. van Kieuwen volstrekt niet meer den wensch te verbloemen, hem zoo spoedig mogelijk te zien vertrekken. Mevrouw Kroostwijk trachtte eerst alle geloof te ontzeggen aan de insinuatiën, die zij hoorde. Maar de telkens hervatte gesprekken hadden steeds dezelfde strekking, - de omstandigheden waaronder Gerrit naar huis was gebracht, lieten geen twijfel over, of althans op dien avond moest hij erg dronken geweest zijn, - eindelijk liet hij zich in sommige oogenblikken van ijlende koorts woorden ontvallen, die zijne moeder, in verband met 't overige, maar al te goed deden begrijpen, dat er althans grond was voor verdenking.

Gelijktijdig werd ook van wege het Openbaar Ministerie een onderzoek ingesteld naar de oorzaken van den dood van Vilthuyzen. De beginselen van 1789, in onze diverse grondwetten overgenomen, brengen de volkomen gelijkstelling mede van allen voor de wet. Ik veronderstel dus, dat men de zaak wegens

gebrek aan bewijs liet rusten, want Gerrit is nooit lastig gevallen wegens het aandeel dat hij aan den dood van Piet kan gehad hebben.

't Is maar gelukkig ook, - en verstandig van Mevrouw Kroostwijk, dat zij hare ontdekkingen niet aan haar man mededeelde, want deze kwam van zijn kant ook eenige dingen te weten, die hem niet minder griefden. In de dagen die hij te Leiden doorbracht, werd hij op een der sociëteiten geïntroduceerd, en maakte daar kennis met personen die wel niet zoo volkomen op de hoogte waren als Mevrouw van Kieuwen, maar die toch ook het een en ander konden vertellen. De mythe van 't examen werd het eerst weerlegd, en wel door professor van Cosijnen zelf, die betuigde de eer nimmer gehad te hebben van den jongen heer Kroostwijk te zien. Ik heb zelden iemand zoo ontroerd gezien als den vader, toen hij mij deze tijding overbracht.

- De jongen is een leugenaar, Drilman, - en een dief, - het geld dat ik hem gestuurd heb voor zijne leveranciers, dat wilde hij voor zich houden, - en hij vroeg het alleen met dat doel; want hij heeft nog een menigte onbetaalde rekeningen, waarover hij niet sprak, ook van zijn eerste jaar te Leiden, voor zoover ik weet nog wel voor drie, vier duizend gulden. Maar dat kan mij nog minder schelen, dan dat hij mij bedrogen heeft, willens en wetens bedrogen heeft, om aan geld te komen... Hemel, waarmee heb ik dat verdiend, dat mijn eenig kind een dief is, en een leugenaar!

Een man te zien weenen, heeft voor mij altoos iets hinderlijks gehad. Jean Paul's helden vind ik daarom dikwijls ziekelijk, vooral als ze uit vriendschap, of uit ‘Sehnsucht’ aan 't schreien gaan, of omdat het mooi weer is. Mijn vriend Kroostwijk nu was diep ongelukkig, en daarom nam ik hem zijne zwakheid minder kwalijk. Eenige woorden van troost meende ik verplicht te zijn hem toe te voegen:

- Och kom, zoo heel erg is het toch ook niet, mijn waarde Kroostwijk. Gerrit is wezenlijk de eerste niet, die t'huis een andere reputatie had dan die hij verdiende. - En dan de rekening waarvoor hij geld vroeg, wie weet of hij niet wezenlijk van plan was die te betalen! In alle geval moet je een student naar een anderen maatstaf beoordeelen dan een ander mensch: bij hem wordt allicht iets als eene aardigheid beschouwd, dat in de groote maatsch...

- Drilman, zoo wil ik je niet hooren spreken. Met eer-

lijkheid valt niet te schipperen. Iemand die zich geld tracht toe te eigenen, dat hem niet toekomt, is een dief... hij moge student zijn of niet.

Mijne tusschenkomst had althans het voordeel gehad, dat Kroostwijk nu niet meer tranen in de oogen kreeg. Ik behoef overigens niet te doen opmerken, hoe weinig de laatstelijk door hem uitgesproken woorden te rijmen zijn met de algemeen aangenomen beginselen 1°. van positief strafrecht; 2°. van financiën en bankwezen. Het eerste kon ik hem nog vergeven, daar hij niet in de rechten had gestudeerd. Maar hoe weinig paste zulk eene levensbeschouwing op financieel gebied in 't kader van onzen tijd! Want men zal mij toegeven, dat, indien het zich toeëigenen van vreemd geld *per se* als diefstal moet worden aangemerkt, tal van dieven in onze maatschappij niet alleen losloopen, maar zelfs hoogelijk geëerd worden. Kroostwijk deed zelf aan die vereering mede, want een man als Mijnlieff, op wiens bals de familie Kroostwijk nooit gemist werd, zou, met dien maatstaf gemeten, toch ook onder de maat gebleven zijn. Ik, die mij evenveel zedelijke ontwikkeling toeken als elk ander, - ik zal mij wel wachten, het moderne financiedom voor een dievenboel uit te maken. We betalen genoeg voor onderwijs en ontwikkeling van 't algemeen, om te kunnen eischen dat ieder voor zich toezie, of een financieele onderneming wel vertrouwen verdient. - Zoo dus de oude heer Kroostwijk zoo verbolgen was op zijn zoon, dan kon ik hem toegeven dat Gerrit een leelijke streek, een soort van oplichterij begaan had, - maar daarom was hij in mijn oog nog evenmin een dief als de makelaar die mij onnoozele in 1872 honderd balen Bengaal in de maag stopte.

Intusschen, mijn vriend was en bleef ontoegankelijk voor mijne argumenten. Gerrit had het in zijne oogen geheel verkorven: hij had zich schuldig gemaakt aan iets, dat voor zijn vader gelijk stond met de onvergefelijke zonde. Stipte, nauwgezette, absolute eerlijkheid scheen den ouden Heer het ééne noodige toe; wie zich daartegen vergreep, roerde de eenige snaar aan, die pijnlijk bleef doortrillen in een gemoed, dat in andere opzichten maar al te spoedig vrede had met 't geen er in de wereld omging.

Of hij zich daarvan bewust was, dat zijne nalatigheid in de opvoeding van zijn zoon tot deze treurige uitkomst had bijgedragen? Ik geloof het niet. Juist de hem eigene neiging, van

het beste te denken, niemand te wantrouwen, en de rechtschapenheid van zijn inborst hadden hem verhinderd bij anderen minder nauwgezetheid te vreezen dan hij zelf bezat. Evenmin als hij vóór 't faillissement der firma Kroostwijk en C^{o}. zijn deelgenoot had gewantrouwd, - evenmin had hij zijn eigen zoon tot eene oneerlijkheid in staat geacht. Van 't tegendeel plotseling overtuigd, beschouwde hij 't geval als eene enormiteit, als een geheel tegennatuurlijk iets, dat hem trof als een slag van 't noodlot, niet als een gevolg of eene straf van gepleegd verzuim.

Hij bleef dan ook onverzoenlijk. Zoolang Gerrit's ziekte duurde, ging de oude Heer zijne vrouw af en toe te Leiden bezoeken, doch de gesprekken tusschen hen en hun zoon bepaalden zich dan uit den aard der zaak tot vragen en antwoorden omtrent den toestand van den zieke. Op den dag toen de student volkomen hersteld naar Amsterdam terugkeerde, had er op de kamer van den vader eene explicatie plaats die zeer stormachtig geweest moet zijn. De zoon verscheen noch dien dag, noch de volgenden in den familiekring; - en de eenige keer dat Cilia Randorp hem te zien kreeg, was toen hij het huis en de stad voor goed verliet.

Hij ging toen evenwel niet naar Leiden terug. Met het studeeren was het voor goed uit.

In den laatsten tijd had ik minder vertrouwelijken omgang met den ouden Heer gehad; - diens strenge zienswijze werd door mij niet gedeeld, en daar wij dat beiden wisten, was er iets gedwongens in de verhouding tusschen ons gekomen. Ongevraagd deelde hij mij nu mede, dat hij zijn zoon van de academie had afgenomen, - omdat hij overtuigd was dat die daar nimmer iets zou uitvoeren, en dat de verleiding voor iemand als Gerrit te sterk was; hij had hem aanbesteed bij den Burgemeester der gemeente Driekerken, in 't Overijsselsche, dien hij als een streng en braaf man kende, - daar zou hij op de gemeente-secretarie werken, - en dan zou er, zoo God wilde, misschien nog iets van Gerrit te recht te brengen zijn.

- Maar mijn waarde Kroostwijk, zeide ik, door deze vertrouwelijke mededeeling aangemoedigd, - zal het onderscheid niet wat heel sterk zijn voor een jongen, die zoo verwend is als Gerrit? Zou 't verblijf te Amsterdam, onder 't oog van zijn vader...

- Neen, dat kan niet, - antwoordde deze droogjes weg.

- Ik zou toch meenen, waagde ik het nog eens te zeggen, dat voor een jong mensch van een-en-twintig jaren, die zoolang aan 't stadsleven gewend is geweest, het verblijf op een achterafgelegen oord...

- Drilman, ik weet dat jij 't goed met ons meent, - en daarom zal ik je iets zeggen, dat ik aan niemand anders zou bekennen, - zoo schaam ik er mij over. Je moet weten, dat Gerrit op den dag van zijne terugkomst alhier, de onbeschaamdheid heeft gehad mij te verklaren, dat hij Cilia Randorp bemint, - en dat heeft hij durven doen, een oogenblik nadat ik hem ernstig onder 't oog gebracht had hoe schandelijk zijn handelwijze geweest was. Hebje een begrip van zulk een impudentie?

- He, - maar ik dacht dat daar vroeger wel eens meer sprake van was geweest?...

- Och ja, mijne vrouw heeft het zich weleens verbeeld, - maar al een jaar of drie geleden heb ik er een stokje voor gestoken, en sedert dien tijd had ik er nooit meer van gehoord. Dat iemand, die zich pas zoo gedragen heeft als die kwajongen, iemand die eigenlijk een jaar of vijf cellulair diende te zitten...

(Men ziet, dat mijn vriend uiterst zwak bleef in 't strafrecht) ....dat zoo iemand mijn pupil ten huwelijk durft vragen; - 't gaat mijn begrip te boven! Welk denkbeeld moet hij wel hebben van mijne verantwoordelijkheid? In alle geval is 't geheel onmogelijk Gerrit in dezelfde stad te laten wonen als Cilia, ook al huurde Gerrit kamers buiten mijn huis. Maar van den anderen kant is toezicht het eenige dat Gerrit nog kan redden, - en zoolang ik hem in mijne macht heb, zal ik wel zorgen, dat het hem aan toezicht niet zal ontbreken. Ik heb daarom aan mijn ouden vriend van Wolderen, die dertig jaar militair geweest is en alzoo discipline geleerd heeft, de meest uitgestrekte macht over hem verleend, - en totdat hij meerderjarig is, moet en zal hij daar blijven. Ik geef hem ƒ 600 in 't jaar, daar kan hij niet veel kromme sprongen mee doen, - en als hij zich te Driekerken verveelt, welnu des te meer tijd heeft hij om over zijne slechtheid na te denken.

Er was klaarblijkelijk weinig aan te doen; zoo zorgeloos de vader vroeger tegenover zijn zoon geweest was, zoo streng en onverzettelijk toonde hij zich nu.

Op mijne vraag, of hij Cilia kennis gegeven had van Gerrit's aanzoek, kreeg ik alleen tot antwoord: - Natuurlijk niet.

Ik had de vraag op de lippen, of Mevrouw er eveneens over

dacht als hij? Maar ik begreep dat die vraag geheel overbodig was, - daar de man met al zijne goedhartigheid en zorgeloosheid t'huis toch doorgaans de baas was, en hij in alle geval in eene zaak die hem zoo scheen aan te grijpen als het huwelijksaanzoek door Gerrit gedaan, de tegenwerking van zijn zwakke vrouw niet zou dulden.

Bij mij aan huis vormde de inhoud van bovenstaand gesprek het onderwerp van een langdurige discussie tusschen Hermine en mij. Mijne vrouw vond het gedrag van Meneer Kroostwijk in allen deele verstandig; voor Gerrit koesterde zij den diepsten afkeer, en mijne uit menschen- en studentenkennis geputte vergoelijking van diens gedrag ging bij haar volstrekt niet op. In dat gedrag was echter voor mij nog één punt raadselachtig; hoe kwam het dat de verloren (en helaas! onboetvaardig terugkeerde) zoon zoo onverwachts met liefde behebt geworden was voor Mej. Randorp? Was dan gedurende zijne ziekte Gerrit plotseling tot bewustzijn gekomen van een gevoel dat hij vroeger alleen had voorgewend om zich uit een onaangename positie te redden?

- Weet je wat, manlief? was 't antwoord van Hermine op deze door mij geopperde veronderstelling. Je redeneert weer zonder de minste kennis van de vrouwen.

- Dank je, lieve, - maar waarom leer jij ze mij niet kennen?

- Ik doe elken dag mijn best, maar 't geeft mij niet veel. Luister nu eens heel oplettend, mischien word je dan wat wijzer. In der tijd heb ik je al eens uitgelegd, dat Cilia op dien naren neef van haar verliefd was, of op 't punt stond verliefd te worden. Welnu, denk je dat Mevrouw Kroostwijk dat niet gemerkt heeft?

- Och kom, blijf je nog steeds bij die onwaarschijnlijke uitlegging van eenige dubbelzinnige woorden van Cilia? Ik dacht, Hermine, dat je verstandiger waart.

- Hector, Hector, wees toch niet voorbarig! die onwaarschijnlijke uitlegging is heel eenvoudig de ware, en dat weetje zelf ook. Of heb ik je niet verteld, hoe Cilia zich aangesteld heeft tijdens de ziekte van haar neef? Je weet dat zij in den eersten tijd bij de van Roovens logeerde, - en Henriette heeft zoo goed als eene bekentenis uit Cilia's eigen mond opgevangen. 't Was op den dag toen de tijding aankwam, dat het gevaar geweken was. Tot dien tijd toe was Cilia bleek, stil, afge-

trokken geweest, - zij at niet, antwoordde verstrooid, nam geen deel hoegenaamd aan 't geen om haar heen gebeurde. Van dat oogenblik af is zij weer opgefleurd; zij sprong van haar stoel op toen zij het telegram doorgelezen had, en stortte de kamer uit, - en toen Henriette haar kort daarop achterna kwam, is zij haar om den hals gevlogen en heeft toen een heelen tijd staan schreien. Henriette heeft mij er zelf bij gezegd, dat zij 't nog al ‘awkward’ vond, die mededeeling te ontvangen, want zij is evenmin in staat de volmaaktheden van den uitverkorene te doorgronden als ik. Ben je nu overtuigd?

- 't Is gelukkig, lieve, dat jij geen lid bent van 't Hof van Noord-Holland; het zou er raar uitzien met de rechtspraak als dat op zulke losse aanwijzingen het schuldig uitsprak. Zijn er niet honderd andere redenen die een meisje van twintig jaren.....

- Kom, kom, - wees nu maar niet koppig, manlief. Absoluut gelijk te willen hebben, staat je niet mooi, leer dat van mij.....

Tegen zulke argumenten is niets bestand. Ik haalde de schouders op en zweeg.

- Welnu, zoo betoogde Hermine verder, Mevrouw Kroostwijk heeft natuurlijk al lang gemerkt dat Cilia niet onverschillig meer is voor haar zoon. 't Malle mensch is dus allengs tot haar oude plannen teruggekomen. En zoo heel mal is ze toch ook niet, - want de eenig overblijvende kans voor Gerrit is, een verstandige vrouw te krijgen, die hem fatsoenlijk houdt. Zoo zie je, hoe de vork in den steel zit.

- Ik zie nog heel weinig: o.a. nog niet hoe Gerrit plotseling verliefd geworden is, en dat is de vraag die ik stelde...

- 't Is toch raar, zoo onbegrijpelijk als de mannen zijn; men moet hun alles zeggen, ze kunnen nooit iets aanvullen. Is Mevrouw Kroostwijk niet zes weken te Leiden geweest, - meestal alleen met haar zoon? en waarover zal ze in die zes weken, - of laat mij met jou precies zijn, - in de vier weken, sedert Gerrit weer bij kennis is geweest, waarover zal ze gesproken hebben, dan over Cilia, en over de goede kans die Gerrit zou hebben als hij haar ten huwelijk vroeg?

- Al dat is zeer mogelijk, mijn beste Hermine, maar het verklaart nog niet hoe Gerrit van zijn kant verliefd geworden is. Daar wilde ik je hebben.....

- Heb ik je ooit gezegd dat Gerrit werkelijk verliefd is?

Hoe kan zoo'n egoïst verliefd zijn? Juist omdat het zoo niet is, vind ik het zoo verstandig van Meneer Kroostwijk, dat hij niet van een huwelijk tusschen zijn zoon en Cilia wil hooren.

En voor zulk een mager resultaat hadden wij een half uur gediscuteerd? Gevraagd werd het bewijs van Gerrit's verliefdheid: aangenomen werd, dat hij niet verliefd was, en dat papa Kroostwijk hem dus niet mocht laten trouwen.

- Was je daarmee maar begonnen, Hermine, dan hadden we zoolang niet behoeven te praten. Ik zeg immers ook niet anders, dan dat Gerrit's verliefdheid mij raadselachtig voorkomt.

- Och, manlief, wat doet die er eigenlijk toe? De questie is, of Cilia en hare pleegmoeder het huwelijk willen, - Gerrit komt pas in de tweede plaats in aanmerking en die is al gewonnen. Nu blijft de oude Heer nog te overwinnen, - en ofschoon ik zijne handelwijze tot dusver hoogelijk moet prijzen, - durf ik wedden, dat Gerrit vroeg of laat met zijn nichtje trouwt. 't Spijt mij voor het arme schaap! - en een diepe zucht ontvlood de borst der medelijdende vrouw.

Ik stond niet weinig verbaasd over de zekerheid waarmede Hermine gesproken had. Kalm voor zich uitkijkende, terwijl zij een sinaasappel in vieren sneed, sprak zij haar vonnis uit, als of het op onveranderlijke natuurwetten berustte, als of het een wellicht door zwakke stervelingen te betreuren, maar desniettemin onherroepelijke uitspraak was.

En 't is geschied zoo als mijne vrouw voorspelde. Twee jaar later is Gerrit Kroostwijk met Cilia Randorp getrouwd, *met* goedkeuring van den voogd natuurlijk, want Cilia was toen nog minderjarig, - en thans wonen zij in een mooie villa in den Haag.

Hoe dat in zijn werk gegaan is? vraagt men. Daargelaten de questie, of mijne vrouw gelijk heeft in haar onvoorwaardelijk geloof aan de waarheid van 't spreekwoord: *Ce que femme veut Dieu le veut*, - was er veel te zeggen voor de waarschijnlijkheid, dat het huwelijk door zou gaan. Gerrit had nu eenmaal, verliefd of niet, het plan opgevat om met zijn nichtje te trouwen, en de rustige rust waartoe hij te Driekerken veroordeeld was, de verveling van een dorpsleven, het voor den gewezen student zoo vernederende gevoel van afhankelijkheid van een persoon

die niet zijn vader was, - alles moest hem al meer en meer in de overtuiging versterken, dat geen schooner toekomst voor hem denkbaar was, dan het huwelijk met zijne nicht. - Maar bleef die overtuiging alleen op berekening gegrond? Wie durft het verzekeren? Want één- voor allemaal zij gezegd, dat de theorie van Hermine, alsof liefde en egoïsme niet met elkaar te rijmen zijn, er bij mij niet in wil. Dat Gerrit een egoïst was, niemand die 't gereeder erkent dan ik; maar hoevele millioenen mannen zijn 't niet evenzeer? En zijn dan die millioenen mannen allen ongeschikt om liefde te gevoelen, die *conditio sine qua non* van een gelukkigen echt? Van waar dan de bloeiende staat van 't huiselijk geluk in de meeste Germaansche landen van Europa?

Maar ook die questie kan ik gerust ter zijde stellen.

In 't geval, dat ons bezig houdt, was het de vraag, hoe de oude Heer er toe zou komen, zijne vergunning te geven tot een huwelijk dat hem tegenstond. - Ontegenzeggelijk moet ik Hermine toegeven, dat de pressie door Mevrouw Kroostwijk op haar man uitgeoefend, hierbij in aanmerking komt, ofschoon ik reeds gezegd heb, dat Mevrouw volstrekt niet de baas was. Meneer Kroostwijk had echter een veel betere reden, om in 't huwelijk zijner pupille toe te stemmen, eene reden die hij mij pas later openbaarde.

- Als ik niet had toegestemd, vertelde hij mij een jaar geleden, - weetje wat er dan gebeurd zou zijn?

- Neen.

- Wel, dan hadden ze gewacht tot dat Cilia meerderjarig geworden was, - en dan had Gerrit haar heel eenvoudig geschaakt.

- Och kom, Kroostwijk, geschaakt? Dat gebeurt immers niet meer.

- Meer dan je denkt. Maar ik heb er de bewijzen van. Van Wolderen, - je weet wel, de burgemeester bij wien ik Gerrit had aanbesteed, - heeft mij destijds zelf geschreven, dat mijn zoon, wiens vertrouwen hij geheel gewonnen had, hem zijn voornemen had medegedeeld, om Cilia, 't kostte wat het wilde, te trouwen. Hij schreef haar ook gedurig brieven, - die op de een of andere slinksche wijze tot haar kwamen, want ik had het natuurlijk verboden, - en Cilia, 't ondankbare kind, antwoordde niet minder druk. Ik wist dat niet, - want in mijne tegenwoordigheid werd nimmer over Gerrit ge-

sproken; eerst van Wolderen stelde mij op de hoogte. Je begrijpt dat ik woedend werd....

- Ja, op jou standpunt, maar je weet...

- Ik weet, mijn beste vriend, dat als jij zoo handelt als je spreekt, je zoons en dochters je spoedig de baas zullen zijn. Welnu, mijn eerste beweging was natuurlijk, Cilia over dat feit te interpelleeren; zij bekende terstond dat zij brieven kreeg van Gerrit en zij wist best, dat ik dat niet goed vond en te gelijk keek het brutale ding mij zonder blikken of blozen in de oogen. Je zult mij uitlachen, Drilman, maar.... bij geen mogelijkheid kon ik boos op haar worden. Ik kon evenwel met mijne verantwoordelijkheid als voogd niet laten spotten: hoe zwaar 't mij ook viel, ik zag mij verplicht haar de reden onder 't oog te brengen, waarom ik Gerrit van de academie had afgenomen. Welnu, die kende ze al lang, - maar denk je dat ze zich daar in 't minst om ergerde? Ze was nog erger dan jij destijds. - ‘Och papa,’ zegt ze, ‘je neemt alles ook zoo kwalijk. Heeft Gerrit nooit iets ergers gedaan dan dat? Ik dacht ten minste, dat hij een moord begaan had! En als u wist, hoe goed hij is, en hoeveel ik van hem houd....’ Wat moest ik doen?....

- Wel, wat je gedaan hebt. *Faire bonne mine à mauvais jeu*, en je vergunning geven.

- Juist, dat heb ik ook gedaan. Ik houd volstrekt niet van schandalen in huis, heb ik altoos gezegd, en zooals de zaken toen stonden was ik lang niet gerust. Want Cilia heeft altijd een eigen wil gehad, - en wanneer men zoo'n meisje tegenspreekt, dan is 't gevaar groot dat zij haar zinnen juist op datgene zet wat men wil voorkomen....

- En dan, waarde vriend, woog het zeker ook wel eenigszins bij je, dat je iedereen in je omgeving tevreden maakte..... niet waar? en dat je de behoefte gevoelde, om weer op een goeden voet te staan met je zoon. Beken het maar, dat je wat heel ver ging met Gerrit om een studentengrap een dief te noemen.

- Drilman, daarover worden wij het nooit eens. Eerlijkheid is eerlijkheid en wie niet eerlijk is, noem ik een dief. -

Deze paraphrase van 't bekende vers van Boileau deed mij inzien, dat mijn vriend op dit punt nog even Puriteinsch was als vroeger; 't is dan ook verklaarbaar, dat ik eenigszins verwonderd vroeg: - Maar waarom heb je dan?....

- Ik zou dan ook nooit toegestemd hebben, zoo ging hij voort, als ik mij niet overtuigd had, dat Gerrit oprecht berouw gevoelde over het gepleegde misdrijf. Eerst daarna heb ik gemeend niet tegen mijn plicht als voogd te handelen, door aan mijne pleegdochter mijne toestemming te geven.

(Hm! dacht ik - die overtuiging....?)

- Zoo, zoo, zeide ik hard op, - ik verheug mij maar, dat alles weer in orde is. En de beide jongelui zijn gelukkig, niet waar?

- O, zoo gelukkig! 't Is gedurig feest bij hen, en er is in geheel den Haag geen huis waar men liever komt dan bij hen. Op dit oogenblik natuurlijk is 't vrij wat rustiger...

- Wanneer wordt het evenement te gemoet gezien? vroeg ik.

- Eerstdaags. Mijne vrouw is al naar den Haag en ik ga haar rejoigneeren.

Men moet namelijk weten, dat ik Meneer Kroostwijk in een wagon van de Hollandschen IJzeren Spoorwegmaatschappij had aangetroffen; hij vertelde mij nu, dat zijne vrouw het oppertoezicht op zich zou nemen van de ceremoniën en usantiën bij de verwachte aankomst van haar eerste kleinkind: ceremoniën en usantiën, die volgens den deftigen oud-Amsterdamschen en niet volgens den wuften Haagschen stijl moesten geregeld worden.

Een geruimen tijd bleven wij vervolgens stil; maar beider gedachtengang schijnt dezelfde richting aangenomen te hebben. Ik was ten minste juist van plan te vragen of Gerrit zich een werkkring had weten te vormen, toen Kroostwijk weder begon:

- Het eenige wat mij nog hindert is, dat mijn zoon zoo weinig te doen heeft. Niettegenstaande al hare liefhebberij voor pretjes, is Cilia een beste huisvrouw voor hem, en zij houden dol van elkaar. Maar ik zou toch wel wenschen dat hij iets anders te doen had dan 't huis romannetjes te lezen, of met zijn vrouwtje te vrijen, vervolgens wat paard te gaan rijden en dan op de sociëteit te zitten praten.

- Och kom, je maakt je daar noodelooze angsten; dat komt van je Amsterdamsche opvoeding. Als men geld heeft en een lieve vrouw, dan kan men 't lang uithouden zonder zich te vervelen, - te meer nog als er kinderen komen. Die kosten heel wat tijd; - daarvan weet ik mee te praten.

- Misschien hebje gelijk, en hecht ik nog te veel aan een vasten werkkring. Trouwens, nu de zaak er eenmaal toe ligt,

en 't noodlot gewild heeft, dat Gerrit niet zou afstudeeren, - is het leven in den Haag misschien nog de beste voorbereiding die te vinden is voor een publieke loopbaan.

Ik keek eenigszins verwonderd op. Dacht hij nog steeds aan die toekomst voor zijn zoon! Hij bespeurde mijne verwondering echter niet, want hij keek naar den anderen kant heen, waar het Huis den Bosch zijn onsierlijken koepel boven het in frisch lentegroen prijkende woud verhief, en sprak half in gedachten:

- Want men moet even als ik den Haag kennen, om te weten hoe levenwekkend en ontwikkelend de omgang is met die mannen, welke door hunne medeburgers als de besten van allen zijn afgevaardigd, om in de Eerste en Tweede Kamer 's Lands belangen waar te nemen. Geen onderwerp waarover men onder die leiding geen oordeel kan vormen, - geen vraag van publiek belang, die niet in hunne gesprekken veelzijdig wordt toegelicht. Ik heb door mijne introducties gezorgd, dat Gerrit in die kringen kwam; hij is er wel opgenomen, in weerwil van zijn jonge jaren, en ik twijfel niet of die omgang zal hem de ruimte van blik en de zekerheid van oordeel geven, die bij de behandeling der publieke zaak eerste vereischten zijn. En als dan later behoefte bestaat aan nieuw bloed in de Kamer, dan...'

- Den Haag! roept de conducteur.

Wij nemen hartelijk afscheid van elkaar, - en ik werp mij in stomme verbazing achterover in mijn hoekje van den wagon, en blijf daar ineengedoken zitten, tot Schiedams geestrijke atmosfeer mij omgeurt, waar ik een dreigend proces heb te schikken.

April 1874.

H. DRILMAN.

Bibliographisch album.

Woordenboek der frequentatieven in het Nederlandsch, door Dr. A. de Jager. Gouda, van Goor & Zonen. 2 *Afl*., 256 *kol*.

Er liggen vóór ons twee afleveringen van bovengenoemd werk, dat volgens raming in 16 afleveringen voltooid zal wezen. Het is de rijpe vrucht van veeljarige studie, want de frequentatieven zijn altoos lievelingen van Dr. de Jager geweest, en met onverdroten ijver heeft hij meer dan dertig jaren van zijn leven aan 't samenstellen van 't woordenboek besteed. We mogen dan ook gerust de verzekering geven dat dit woordenboek blijvende waarde heeft.

De bronnen waaruit Dr. de Jager geput heeft, zijn de bestaande Noord- en Zuidnederlandsche[1] woordenboeken en de vaderlandsche schrijvers in dicht en ondicht. In de laatsten heeft Dr. de Jager eene verbazende belezenheid, en al bevatte het woordenboek niets anders dan de tallooze aanhalingen uit allerlei schrijvers der 16de, 17de en 18de eeuw, zelfs dan zouden we 't nu verschijnende werk eene belangrijke aanwinst voor onze lexicographie achten. Maar de Schrijver heeft zich niet beperkt tot de nieuwere tijdperken onzer taal: ook van de middeleeuwsche letterkunde is behoorlijk partij getrokken. Daarenboven zijn de gewestelijke woordenboeken van verwante Duitsche talen ijverig geraadpleegd, hetgeen een ieder kan toejuichen, ook al vindt hij de redenen die Dr. de Jager daarvoor opgeeft, wel wat gezocht. In 't Prospectus toch heet het:

'De meeste onzer frequentatieven zijn ontstaan in den mond van het volk, en nergens meer dan in *zijne* taal, de taal des gemeenen levens, of liever der onverbasterde uiting van het gevoel of

1 De Schrijver zegt: Vlaamsche. Wij houden dat woord voor een Gallicisme, als daardoor de Dietschsprekende Belgen moeten aangeduid worden. De gewone Hollandsche term is Brabantsch, de deftige Zuidnederlandsch.

de meening, blijkt de verwantschap van 't nederlandsch met de verschillende tongvallen der hoogduitsche, engelsche en andere spraken[1]. De behandeling der frequentatieven stelt, door de gedurige vergelijking van al die dialecten in het licht, dat de geest der taal bij het eigenlijke volk overal dezelfde is.'

Als deze woorden gelukkig gekozen zijn, kunnen ze kwalijk iets anders bedoelen dan dat uit de overeenkomst der frequentatieven, in zwang onder Nederlanders, Duitschers en Engelschen, beter de stamverwantschap dezer volken blijkt dan uit het gemeenschappelijk bezit van andere woorden en uit den grammatischen bouw der talen. Zou Dr. de Jager meenen dat de overeenkomst van onze woorden *man en wijf* met het Engelsche *man and wife*, 't Hoogduitsche *Mann und Weib*, en van honderden andere woorden, al zijn het geen frequentatieven, de taalverwantschap minder helder in 't licht stelt? Het is heel goed en nuttig dat degene die de Germaansche talen bestudeert ook de frequentatieven leert kennen, want de kennis daarvan is een deel zijner taak, doch altoos een deel, dat, vergeleken bij 't onnoemelijk aantal der punten van gemeenschap, een bescheiden rol speelt.

Bij 't vergelijken van verwante talen heeft de Schrijver de Skandinavische dialecten niet opgenomen. Wij moeten zulks billijken, omdat het een ijdel vertoon van geleerdheid is woordenboeken aan te halen van talen die noch de schrijver, noch de meesten zijner lezers verstaan. Niettemin mag het wel uitdrukkelijk gezegd worden dat ter verklaring der oudere bestanddeelen in alle Germaansche talen de Noordsche dialecten, IJslandsch, enz., vooral niet minder nuttig zijn dan Hoogduitsch, Platduitsch en Engelsch, niettegenstaande de veel nauwere verwantschap onzer eigene taal met de laatste. Waar iemand hoofdzakelijk de verschillende opvattingen van een woord in 't spraakgebruik tracht te doen uitkomen - en dat is o.i. de eigenlijke taak van den lexicograaph - doet hij misschien beter, de vergelijking niet al te ver uit te strekken, doch als hij lust gevoelt den oorsprong, of beter gezegd: de oudere beteekenis[2] der woorden op te sporen, zal

1 Wij zouden zeggen *taal*.

2 De oorsprong der woorden is zelden, wellicht nooit, op te sporen; het ontbreekt ons daarvoor aan de noodige historische bescheiden. Iets anders is het, de oudste voorkomende beteekenis op te sporen.

hij niet licht ongestraft een enkel der bestaande gegevens verwaarloozen.

Over 't algemeen heeft Dr. de Jager de woordenboeken der talen en tongvallen waarover hij zijn onderzoek uitstrekte, zorgvuldig geraadpleegd. Meermalen zijn de verwijzingen en aanhalingen overvloedig; hier en daar echter schaarsch, zonder dat we de reden er van kunnen bevroeden. Zoo vinden we onder *gremelen, gremen* (N°. 2) wel gewag gemaakt van 't bij Plantijn en Kiliaan vermelde *gremen*, treurig zijn, maar geene poging om 't overeenkomstige woord in een der dialecten op 't spoor te komen. Stilzwijgend wordt verondersteld dat de *e* in *gremen* dezelfde is als b.v. in *nemen*. Nu is dat wel mogelijk, maar zoolang de vervoeging niet meêgedeeld wordt, geheel onzeker. In zin is 't Nederlandsche *gremen* gelijk aan 't Middelhoogduitsche *gremen*, Oudhoogduitsche *gramian*, droevig zijn, hetwelk afgeleid is van *gram*, een woord wel is waar verwant, maar niet identisch met *grim*. Het bij Schuurmans opgegeven *gremmen* is bepaaldelijk de tegenhanger van 't Middelhoogduitsche *gremen*. Bij dezelfde gelegenheid wordt door den Schrijver uit het Brem. Nieders. Wörterbuch aangehaald dat het Hoogduitsche (lees: Nederduitsche?) *grinen* zoowel lachen als weenen[1] beteekent. Volgens den schrijver van 't Brem. Nieders. Wörterbuch, wiens gevoelen Dr. de Jager met instemming vermeldt, ware de eigenlijke beteekenis van *grinen* ‘het vertrekken der gelaatstrekken.’ Zóó uitgedrukt, is 't gevoelen zeker onwaar of maar half waar. Bij ons *grijnen*, in 't Geldersche *greenen*, Angelsaksische *grânian*, staat het geluid op den voorgrond; zoo ook in 't frequentatieve *grinniken*. Trouwens de bewijzen hiervan kan men bij Dr. de Jager zelven vinden, onder *grijnzelen*. Het Angelsche *grânian* is ook en gewoonlijk zelfs ‘morren, brommen’; 't Middelhoogduitsche *grînen* vereenigt de beteekenissen van ‘brommen, knorren, schreieu’ in zich; insgelijks 't substantief *grîn;* o.a. van een paard wordt er gezegd: ‘daz ors erhuop einen so hôhen grîn.’ Het verwante Angelsaksische *grimetan* is ook al ‘grominen, brullen.’ Doch genoeg; het is klaar dat het geluid waarmee 't schreien vergezeld gaat, onafscheidelijk met *grijnen, greenen*, enz. in de voorstelling verbonden is. Aan den samenhang tusschen *schreeuwen* en *schreien, krijten* en *kreet* en dergelijke behoeft

1 Hiermeê zal wel bedoeld wezen: schreien, of zooals de Hollanders zeggen: huilen.

wel niemand herinnerd te worden. Is het nu niet wel wat gewaagd, zoo maar met een pennestreek uit te maken dat ‘het vertrekken van 't gelaat’ de oorspronkelijke zin van *grijnen* is? In allen gevalle heeft de Duitsche schrijver de beteekenissen van *grijnen* niet volledig gekend, of eene willekeurige keuze gedaan. We ontkennen niet dat men bij *grijnen* en verwante woorden ook aan de zichtbare teekenen van 't schreien en schreeuwen denkt, maar daaruit volgt nog niet dat we de oorspronkelijke beteekenis van 't woord kennen. Er is een verschijnsel dat men bij tal van woorden terugvindt, namelijk dit, dat zij niet slechts eene bepaalde, vooral heftige beweging uitdrukken, maar ook den klank waarmede zoo'n beweging vergezeld gaat. Men denke b.v. aan *ploffen, botsen, knakken, knappen, dreunen*, enz.

Bij *grijmen, begrijmen*, ‘met rookzwartsel bevlekken’, kol. 162, had 't Engelsche *begrime*, ‘met roet zwart maken’, en wat er meê samenhangt, wel eene vermelding verdiend.

't Engelsche *to groan*, kol. 174, wordt ten onrechte gelijkgesteld met Kiliaans *groonen, gronen*. Het is het Angelsaksische *grânian*, en zou bij ons luiden *greenen*. Dat de woorden in de verte met elkaar verwant zijn, doet niets ter zake.

Ten onrechte wordt er op de Bo's verklaring van *hindselen* (kol. 213) door Dr. de Jager aanmerking gemaakt, en beweerd dat het ‘regelmatiger’ kan afkomen van het Zwabische *hinz*. Nu gebeurt het wel dat het Hoogduitsch eene *z* heeft waar onze taal eene *s* heeft, maar regelmatig moet men zoo iets niet noemen. De zaak is, dat de beteekenissen van de suffixen *ti* en *sa* in de Duitsche talen vermengd zijn geraakt; een Zwabisch *hinzen* zou in 't Nederl. luiden *hinten*. Zoo is de regelmatige Nederl. vertegenwoordiger van 't Hoogd. *grunzen* een in *gruntelen* te herkennen *grunten*, Engelsch *grunt*, waarvoor we gemakshalve naar kol. 174 verwijzen. De beteekenissen der twee suffixen, gelijk boven opgemerkt is, vloeien inéén. Ter loops zij het ons vergund op te merken dat Dr. de Jager van het Hoogduitsch eigenaardige voorstellingen schijnt te hebben. Zoo wordt door hem in kol. 6 beweerd dat in 't uit Kiliaan geputte *ackelick* de korte *a* eene Hoogduitsche verharding is van de uitspraak. Alsof de rekking eener oorspronkelijke korte *a* in open lettergrepen niet even goed in het heerschende Hoogduitsch regel ware als in 't Nederlandsch.

We kunnen niet nalaten ook op te komen tegen 't misbruik door Dr. de Jager gemaakt van den term ‘volkstaal’. Het woord *hekel* wordt door hem genoemd een woord van de volkstaal. Wie is er in ons land, hij zij minister of professor of matroos of boer, die 't woord *hekel* niet gebruiken zou? Op eene andere plaats, kol. 191, vernemen we van *hokken* dat het in de ‘volkstaal’ nog wel gehoord wordt voor ‘stuiten, een hinderpaal ontmoeten.’ Men kon even goed beweren dat het woord *paard* tot de ‘volkstaal’ behoort.

Uit den aard der zaak levert een woordenboek overvloedig stof tot aanmerkingen, want geen mensch kan het, zelfs na lange jaren van harden arbeid, zoover brengen dat hij geheel meester wordt over zijn materiaal. Ook 't voor ons liggende woordenboek der frequentatieven is niet vrij van gebreken, maar het verheugt ons te kunnen zeggen dat ze in de schaduw gesteld worden door de talrijke deugden. Wil iemand zich van 't voortreffelijke van dit boek overtuigen, hij sla slechts naar verkiezing eenige artikels op en leze die. Na lezing zal hij moeten erkennen dat hij veel nieuws en wetenswaardigs geleerd heeft. Zoo is het ons gegaan bij 't doorbladeren van deze twee afleveringen, en we twijfelen niet of de volgende afleveringen zullen van hetzelfde gehalte zijn.

De grootste en blijvende waarde van dit woordenboek ligt in den overvloed van aanhalingen uit onze oudere en nieuwere schrijvers. Daarom is 't werk onmisbaar voor alle die zich op de beoefening onzer letterkunde toeleggen, en levert het bruikbare bouwstoffen voor Germanisten. Met volle overtuiging dus bevelen we dezen 't woordenboek aan, terwijl we den verdienstelijken schrijver onverminderde kracht en lust toewenschen om zijn belangrijk en nuttig werk gelukkig te voltooien.

Leiden, Febr. 74.

H. KERN.

Op reis. Bladen uit de Portefeuille van J.J. van Oosterzee. Leiden, A.W. Sijthoff, 1873.

In niet aangenaam formaat en met te kleine letter en te langen regel om gemakkelijk gelezen te worden, heeft de heer Sijthoff de door hem aangekochte Bladen uit de reisportefeuille van den hoogleeraar van Oosterzee, op nieuw uitgegeven. De reiziger beweert in de voorrede, dat ‘deze kinderen van het oogenblik hem schier ten eenenmale ontgaan waren’, maar toch nam hij de herziening en zelfs de aanvulling van den bundel op zich en reisindrukken, van welke de eerste bijna het vierde eener eeuw oud zijn, worden ons hier weer aangeboden.

Toch zal hij, die het boek daarom verouderd noemt en het ongelezen ter zijde schuift, onbillijk handelen. Want niet ‘een Baedeker en een Murray overbodig maken’ wil de reiziger, niet nauwkeurig opteekenen wat hij al zoo gezien heeft en waar hij al zoo geweest is, maar de indrukken weergeven welke de natuur in Zwitserland en Oostenrijk en Noordelijk Italië en Engeland en het Noorden op hem gemaakt heeft en zijne ontmoetingen mededeelen met personen, die, door hun bekendheid, wereldburgers mogen genoemd worden. 't Is dan ook daaraan, dat het boek zijn blijvende waarde te danken heeft. Bijna echter zou men tot de onderstelling komen, als had de schrijver maar tot een zeer klein gedeelte van ons publiek het woord willen rigten. Immers dat tot in 't hinderlijke en wansmakelijke toe vergeestelijken van alles wat hij ziet en ondervindt en ontmoet, kan gelukkig maar zeer enkelen van ons beschaafd publiek aangenaam zijn. Wanneer van een moeielijken of gemakkelijken weg, van een goede of slechte herberg, van een veiligen of weinig betrouwbaren gids sprake is, ja zelfs van een eenvoudig kruis op een berg, tot herinnering aan 't een of ander historisch feit, dan wordt zoo iets dadelijk op godsdienstige wijze ge- of liever verdraaid. Wordt daardoor de indruk weggenomen van 't geen de reiziger vertellen wil, ook den geloovige moet 't pijnlijk aandoen dat zijn voorganger zulke hulpmiddelen moet te baat nemen om een woord van ernst te spreken, want blijkbaar wordt hem dat afgedwongen en 't vloeit hem niet van het hart op de lippen. Met studie worden die geloovige woorden

telkens aangebracht. Nauwelijks toch heeft men in waarheid den reiziger aardig hooren vertellen, of de prediker begint zijn zalvende stem te verheffen; en blijft de eerste eens wat lang aan 't woord, dan valt de andere hem soms onverhoeds in de rede, als ware hij bang dat zijn beurt hem ontglippen mocht. Hoe jammer van dit anders inderdaad zoo aangename boek. De schrijver is te zeer kunstenaar en heeft een te open oog en oor voor alles wat goed is en wèl luidt, hij heeft te veel poëzie ook in 't harte en te veel smaak, dan dat 't hem zelven niet hinderen zou een werk te leveren, waarvan de éénheid kunstmatig verbroken is. Wij hebben in ons kleine landje veel te weinig aardige en bekwame reizigers, veel te weinig personen ook in ons midden wier maatschappelijke betrekking hen met de groote mannen van kunst en wetenschap in het buitenland in aanraking brengt en die op onderhoudende en beschaafde wijze rekenschap weten te geven van 'tgeen zij aldaar zagen en hoorden, om er bij een man als Oosterzee niet over te klagen, wanneer hij den vroolijken en levenslustigen en tevens bekwamen toerist gedurig reistasch en wandelstok laat wegwerpen en dan met toga en bef te voorschijn roept. Dat verdriet den toeschouwer al zeer spoedig, want niemand kan 't lang dulden nooit een flinke, zelfstandige persoonlijkheid voor zich te zien.

Maar lees het boek, zoo ik hoop met dezelfde ingenomenheid als ik dat mocht doen, en ik ben overtuigd dat velen met mij zullen instemmen dat Oosterzee te hoog staat voor een zoo tweeslachtig werk, omdat 't den kunstenaar evenmin kan bevredigen als den geloovige van harte. Alles en een ieder op zijn plaats. Niet in de kerk verwachten wij den kellner, noch den voorzanger aan de table d'hôte, hoe onmisbaar ieder van hen daar zij, waar zijn eigenaardige betrekking hem roept.

Ook het andere boek dat ter aankondiging voor mij ligt:

***Chrystabel, naar het Engelsch van Emma Jane Worboïse. Amsterdam, W.H. Kirberger*, 1873,**

is in een streng godsdienstigen toon geschreven, ja met die gemeenzaamheid der Engelsche methodisten met hoogere magten, als waren deze hunne huisvrienden, waarmede zij gewoon zijn dagelijks op den meest vertrouwden voet om te gaan. Maar toch stuit ik hier niet op dat ziekelijke vergeestelijken van alles wat ons omringt.

Ik moet echter onderstellen dat alleen die hoog godsdienstige toon van het boek tot de vertaling gelokt heeft, want het verhaal van het jonge meisje, dat van aangenomen kind eene rijke dame wordt, is evenmin boeiend als aardig verteld. De schrijfster is gestrand op de gevaarlijke klip, waarop vele beginnende auteurs schipbreuk lijden. Zij heeft te veel op eens willen geven, zonder den tact te bezitten haar overvloed gelijkmatig te verdeelen. Van daar armoede hier en overdaad elders. Daarenboven daalt zij gedurig tot détails af, die te onbeduidend zijn voor den druk, en zij weet vooral geen maat te houden in haar edelmoedigheid. Wanneer zij van geschenken rept, dan zou men bijna denken eensklaps in de schatkameren van den Schah van Perzië verplaatst te zijn.

Moeten de godsdienstige bespiegelingen het boek redden, dan waag ik het toch 't zonderling ja 't weinig waardig zelfs te noemen, die bij voorkeur in een romantisch pakje te steken. Immers 't is dikwijls moeielijk ernstig te blijven, wanneer men een kind van dertien en een meisje dat een jaar of twee ouder is preken hoort houden, die zelfs in den mond van een bejaard geestelijke vreemd zouden klinken, en stellig vervelend.

Misschien had een vloeiende vertaling het boek nog kunnen helpen, maar de taal is stijf en de gesprekken zijn in onmogelijke termen. Dan klinkt 't voor een ieder die Londen zelfs maar een weinig kent bijna belachelijk, te lezen van den heuvel van Primrose, de heide van Hampstead, enz. Hoe zou dan de Engelschman die een Hollandsch boek vertaalde, Kraantje-lek bijv., moeten weergeven?

Daarentegen ligt nog een ander boek voor mij, 'tgeen juist door zijn meesterlijke vertaling uitmunt, die waarlijk zoo goed is, dat men het onbeduidende van den inhoud er bijna door vergeet. Immers

***Uit de Oude Doos. I. Zigeuner Mieke, van Joachim Mähl. Uit het platduitsch vertaald door T.H. de Beer, met medewerking van Dr. E. Laurillard. Zalt-Bommel, F.J. Brunings*, 1874,**

een boerenverhaaltje, in 't platduitsch geschreven, is meer ruw dan eenvoudig. Het heeft weer een zonderling toeval noodig om de hoofdpersoon ten tooneele te doen verschijnen, en maakt er dan onmiddellijk zoo'n echt Duitsche '*Tugend*' heldin van, terwijl het overige personeel meer uit overleg dan uit gemoedelijkheid handelt.

Ik zou dit stukje dan ook met gaarne vergelijken met hetgeen Auerbach en Herman Schmid ons uit de boerenwereld hebben verteld. Want die trouwe hartelijkheid en dat meer onbewust dan opzettelijk leepe, 'tgeen zij ons van die Zuid-Duitsche boeren laten zien, is vrij wat aangenamer dan het plompe van deze lui. Maar de vertaling is al zeer gelukkig. Ik wil de quaestie daarlaten of de vertolker met regt een lans breekt voor het schrijven in een bepaald dialect, ook dan wanneer het niet onmisbaar blijkt om personen en gewoonten en denkbeelden weer te geven, welke alleen aan een zeer beperkte omgeving eigen zijn. Anders toch wordt 't eenvoudig een proef van de handigheid van den schrijver, een kunststuk, om met letters woorden te spellen, welke men tot nu toe alleen voor de tong bruikbaar achtte. En ik wil 't daarenboven gevraagd hebben, of Auerbach en Herman Schmid de waarde van hunne verhaaltjes iets zouden verhoogd hebben indien zij met de technische vaardigheid gepronkt hadden, om de boeren in hun eigenaardigen tongval te laten spreken. Ook mag ik toch wel een groot onderscheid maken tusschen het platduitsch, waarin de Grimms vele hunner Märchen hebben laten drukken, de taal die ieder Duitscher verstaat, en het uitsluitend Mecklenburgsche dialect van een Fritz Reuter bijv. Maar de vertaler zelf bewijst het onnoodige van het dialect tot goed verstand van den lezer. Anders toch zou dit verhaal onvertaalbaar geweest zijn. Want niet in een provinciaal dialect brengt hij het over, maar eenvoudig in onze spreektaal.

Met die vertaling wensch ik hem geluk. Naar mijn overtuiging heeft hij dat uitmuntend gedaan en het bewijs geleverd dat de stijve taal, welke onze schrijvers zelfs onzen tooneelspelers in den mond leggen en die dan tot het ernstigste woord toe maar al te dikwijls den lachlust der toehoorders doet opwekken, eenvoudig te wijten is aan de onhandigheid van den auteur, maar geenszins aan onze taal zelf.

De heer de Beer heeft een goed voorbeeld gegeven en ik wensch van harte dat het navolging vinde. Ik hoop ook dat het volgend stukje van Joachim Mähl mij ook voor den schrijver gunstiger zal stemmen.

M.

***Historisch-geographische Atlas der Algemeene en Vaderlandsche geschiedenis. Vijfde druk, herzien door Dr. W.J.A. Huberts, Directeur der Rijks Hoogere Burgerschool te Zwolle. Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink*, 1873. (*Vroeger te 's Gravenhage bij de Erven Thierry en Mensing*).**

Geene recensie; ook geene aanbeveling: eenvoudig eene aankondiging. Dat deze Atlas een vijfden druk beleeft, pleit voor zijne bruikbaarheid; dat deze vijfde druk is bewerkt onder toezicht van Dr. Huberts geeft een sterk vermoeden voor zijne deugdelijkheid. Eene vergelijking met vroegere drukken zal dan ook vele en belangrijke verbeteringen aanwijzen.

De keus van hetgeen in een historischen atlas zal worden opgenomen, is zeer ruim, bijkans onbegrensd, en daarom uiterst moeielijk. De gebeurtenissen brengen voortdurend veranderingen aan in den politischen toestand van landen en werelddeelen, soms - ofschoon zeldzamer en op veel beperkter schaal - wordt ook de physische gesteldheid der landen gewijzigd. De groote kunst is hier nu, de gewichtigste momenten in deze herscheppingen te vatten en aanschouwelijk voor te stellen. Neem eens tot voorbeeld de uitbreiding van Rome's heerschappij, eerst over Italië, daarna over de kustlanden der Middellandsche zee, eindelijk over nagenoeg geheel Europa en een deel van westelijk Azië; of wel, ga de eindelooze veranderingen van de grenzen der Europeesche staten in de drie jongste eeuwen na. Wat zal men hiervan opnemen, wat laten liggen, om eene al te omslachtige en kostbare overlading te vermijden en toch zooveel mogelijk volledigheid te betrachten? Soms zijn er ook betrekkelijk ondergeschikte zaken, die evenwel niet mogen ontbreken, zal het werk niet zijne bestemming missen. Zoo vinden wij (om een voorbeeld aan dezen Atlas zelven te ontleenen) op de XII^{de} kaart afgebeeld een platte grond van Athene, twee van Rome uit verschillende tijden, twee van het Forum Romanum, in zijn oudsten bekenden en zijn lateren toestand, en eindelijk een kaartje van de omstreken van het oude Rome. Niemand zal ontkennen, dat de keuze dezer cartons van veel takt getuigt. Even gelukkig schijnt ons de keuze in 't algemeen van de vijftig kaarten, waaruit de Atlas bestaat. Alleen zouden wij willen vragen: wat doet hier de zeer gewone, bijna

blinde kaart van Amerika in zijn tegenwoordigen politischen toestand, zonder éénige aanwijzing van historische momenten (b.v. de voormalige verdeeling der Europeesche heerschappij over dit werelddeel)? en waarom ontbreekt een overzicht van de ontdekkingen en kolonisatiën in Australië?

Aan de lithografische uitvoering mag men in het beknopt bestek van dezen Atlas niet al te hooge eischen stellen. Niet altijd is zij even fraai en duidelijk. Hier ware wat meer soberheid wel wenschelijk, vooral met het oog op de bestemming van dezen Atlas als hulpmiddel bij het onderwijs. De leerlingen onzer hoogere burgerscholen en gymnasiën zullen, b.v., bij het bestudeeren van N°. III (Palestina), van n°. IX (de Middellandsche Zee met de omliggende rijken 300-60 v. Chr.) of van n°. XI (Gallië en Germanië omstreeks de 12^{e} [?] eeuw na Christus) groot gevaar loopen hunne oogen te bederven. Waarom niet bij alle kaarten het eenvoudige plan gevolgd van n°. XIV (Europa omtrent 500 n. Chr.) of althans van n°. XVIII (Duitschland omstreeks de 10^{e} eeuw)? Den leerling, die meer detailkennis behoeft, zou men dan zonder bezwaar naar andere uitgaven op grootere schaal kunnen verwijzen.

S.V.

Repertorium annuum literaturae botanicae periodicae curavit J.A. van Bemmelen, Custos bibliothecae societatis Teylerianae. Tomus primus, MDCCCLXXII. Harlemi, Erven Loosjes*, 1873. 8°. xvi *et* 223 *pag.

Het is een verblijdend teeken des tijds, dat in alle beschaafde landen de wetenschap een aantal beoefenaars telt, die de uitkomsten hunner nasporingen bekend maken, en ieder naar vermogen bijdragen tot vermeerdering onzer kennis. Het getal feiten van meer of minder beteekenis is hierdoor in de laatste jaren op ontzachwekkende wijze toegenomen; het onderling verband tusschen de verschillende natuurwetenschappen is meer dan vroeger gewaardeerd, en de toepassing van de resultaten der eene wetenschap op het gebied der andere heeft soms tot verrassende uitkomsten geleid. Met rusteloozen ijver gaat men voort, oude en nieuwe provinciën der wetenschap te doorzoeken en bijna geen dag gaat voorbij, die

niet eene mededeeling, zij het ook eene voorloopige, van verkregen uitkomsten brengt. Want het zoo versnelde verkeer doet zich ook in de wetenschap gelden, en ieder haast zich om de vruchten van zijn onderzoek zoo spoedig mogelijk bekend te maken, ten einde zich de eer der ontdekking niet door een ander mede-arbeider ontnomen te zien. Later volgt dan op de voorloopige mededeeling het omstandig verhaal der genomen proeven, met de bewijzen voor de vroeger min of meer aphoristisch uitgesproken resultaten, die somwijlen inmiddels reeds door anderen getoetst en bevestigd of bestreden zijn.

Dit alles, ik herhaal het, is een verblijdend teeken des tijds, want het getuigt van krachtig leven op wetenschappelijk gebied, en al wordt ook nu en dan het aloude voorschrift: ‘nonum prematur in annum’ te weinig in het oog gehouden, de grootere publiciteit van den tegenwoordigen tijd maakt die overijling minder schadelijk, aangezien alleen hetgeen de vuurproef der kritiek kan doorstaan, blijvende waarde heeft.

Intusschen, ook dit voordeel heeft eene schaduwzijde. De van verschillende kanten aangebrachte bouwsteenen liggen ordeloos verspreid over een uitgestrekt gebied; sommigen zelfs zijn in een weinig bekenden of slechts voor enkelen toegankelijken hoek verscholen, zoodat het voor den bouwmeester vaak onmogelijk is, om tijdig kennis te verkrijgen van al de reeds aanwezige, en geheel of gedeeltelijk afgewerkte steenen. Met andere woorden, de toenemende beoefening der wetenschap op verschillende plaatsen en de zucht, om de aanvankelijk verkregen uitkomsten aanstonds in engeren of wijderen kring bekend te maken, veroorzaken jaarlijks de verschijning van een zoo groot aantal opstellen, dat het den beoefenaar hoe langer hoe meer onmogelijk wordt, die allen te bestudeeren of zelfs van allen kennis te nemen. Belangrijke opstellen en mededeelingen zijn verspreid niet alleen in afzonderlijke werken en geschriften, aan ééne taak van wetenschap gewijd, maar ook in periodieke geschriften van gemengden aard en in verslagen en werken van de talrijke geleerde genootschappen en Academiën, die niet in ieders bezit of overal te verkrijgen zijn. Die mededeelingen worden niet meer, gelijk vroeger, gegeven in de klassieke taak der geleerden, maar in de volkstaal van den onderzoeker, ten gevolge waarvan de bijdragen der kleine natiën, welker taal niet algemeen verstaan wordt,

dikwijls minder dan zij verdienen, bekend worden. Dit alleen heeft reeds voor onderscheidene jaren er toe geleid, om voor sommige natuurwetenschappen eene jaarlijksche revisie te houden van de verschenen bijdragen.

De hoofdinhoud dezer bijdragen, naar de onderdeelen der wetenschap behoorlijk geordend, werd tot één geheel samengesteld, en somwijlen zelfs met eene critische beschouwing, afzonderlijk in het licht gegeven onder den titel van ‘Jahresbericht’. Zoo bezit de scheikunde reeds sedert vele jaren dergelijke overzichten. In vroeger tijd die van Berzelius, welke door zijne meesterlijke critiek groote waarde hadden, in lateren tijd die van Liebig, Kopp, Wöhler en anderen, welke, gelijk thans veelal geschiedt, meer groote volledigheid dan critiek zich ten doel stellen. Zoo heeft men eveneens voor Physica, voor Chemische Technologie, voor Pharmacie, voor Agriculturchemie en voor onderscheidene andere wetenschappen meer of min volledige ‘Jahresberichte’, welke den beoefenaar dier wetenschappen een overzicht der jaarlijksche aanwinsten aanbieden en hem daardoor de gelegenheid tot verdere nasporingen gemakkelijk maken.

Van dit voorrecht is in de laatste 25 jaren de Plantenkunde verstoken geweest. Over 1837-39 bezitten wij de Jahresberichte voor physiologische botanie van Meijen, welke tot 1845 door Link, en bepaaldelijk voor plantengeographie tot 1853 door Grisebach zijn voortgezet. Bovendien heeft Wikström voor de Zweedsche Akademie van Wetenschappen een dergelijke arbeid over de jaren 1839-42 geleverd. Sedert heeft het verschijnen van een Jahresbericht voor de Botanie tot de pia vota behoord en is de kruidkundige genoodzaakt geweest door eigen adversaria zoo veel mogelijk deze leemte aan te vullen, aangezien de inhoudsopgaaf van eenige periodieke tijdschriften, als Repertorium bij de Regensburger Flora gevoegd, en enkele andere geschriften van gelijke strekking hiertoe ontoereikend waren. Terwijl de wetenschap der planten in ieder harer provincien aanzienlijk in omvang toenam, zoodat systematiek, anatomie, physiologie, cryptogamen, enz. ieder afzonderlijke beoefenaars tellen, scheen niemand opgewektheid te gevoelen, om de minder schitterende dan moeilijke en nuttige taak op zich te nemen, het verspreide materiaal te ordenen en daardoor bekend en bruikbaar te maken.

In dezen stand van zaken begroeten wij daarom het verschijnen van het werk, waarvan de titel aan het hoofd dezer aankondiging is afgeschreven, als eene belangrijke aanwinst voor de studie der Botanie. Dit werk is wel geen Jahresbericht, gelijk ik er zoo aanstonds eenige noemde. De 224 bladzijden waaruit het bestaat, bevatten (met uitzondering van het laatste twaalftal, waarin eene alphabetische naamlijst der auteurs plaats vindt) niets dan titels van grooter of kleiner opstellen over botanische onderwerpen in de laatste twee à drie jaren verschenen. Maar door de goede indeeling der stof en door nauwkeurige bewerking en volledigheid vormt het met recht een Repertorium, dat den onderzoeker uitnemende diensten kan bewijzen, en waardoor de schrijver, de Heer van Bemmelen, alle botanisten aan zich verplicht heeft.

Het werk is in het Latijn geschreven, zoodat het voor kruidkundigen van verschillende natiën gelijkelijk verstaanbaar is. Na eene inleiding waarin de schrijver met groote bescheidenheid wijst op de bezwaren aan het samenstellen van zijn boek verbonden en de gebreken welke daaruit voortvloeien, volgt eene alphabetische lijst van de periodieke werken door hem geexcerpeerd, eene lijst, welke niet minder dan 19 zuiver botanische, 20 tijdschriften van gemengden inhoud, en 54 werken van geleerde genootschappen bevat.

De indeeling der verschenen botanische opstellen in verschillende hoofdstukken is ontleend aan de nieuwste uitgaaf van Sachs Lehrbuch der Botanik, buiten kijf het voortreffelijkste en het meest wetenschappelijke der tegenwoordige handboeken over Botanie. Zij omvat: 1°. *Algemeene morphologie*, waarin afzonderlijk worden opgenoemd de opstellen, die betrekking hebben tot de morphologie der cel, de morphologie der weefsels en die der opperhuidsorganen. 2°. *Bijzondere Morphologie*. Hier zijn telkens bijeengevoegd de verhandelingen die op eene zelfde plantenfamilie betrekking hebben, terwijl voor de begrenzing en rangschikking der familiën in deze afdeeling en in die der Monographiën het werk van Dr. Pfeiffer (Synonymia botanica locupletissima generum, sectionum et subgenerum) gevolgd is. Behalve voor de Cryptogamen, aan welker afdeelingen alleen 25 bladzijden gewijd zijn, vindt men hier voor 108 familiën van Phanerogamen de aanwinsten van elke op morphologisch gebied afzonderlijk geboekt. 3°. *Physiologie*, waaronder de opstellen welke behooren tot het gebied van de moleculaire krachten in de plant, tot dat van

de scheikundige verrichtingen, de algemeene levensvoorwaarden, de wetten van den groei, de periodische en door uitwendige prikkels voortgebrachte bewegingen, de sexualiteit, en de morphogenie of de leer van het ontstaan der plantenvormen, in even zoovele afdeelingen zijn gegroepeerd. 4°. *Monographiën*, vooreerst van Cryptogamen, dan van Phanerogamen, op dezelfde wijze als in net hoofddeel over bijzondere Morphologie, naar familiën gerangschikt. De onderzoekingen, onder dit hoofd genoemd, zijn andere dan die bij dezelfde familiën in het 2de deel vermeld, en zelfs de verhandelingen, die tot beide afdeelingen betrekking hebben, worden in den regel (vermoedelijk om aan het werk geen te groote uitbreiding te geven) slechts éénmaal opgegeven. Men doet dus wel, om hetgeen voor de monographische behandeling van een bepaald plantengeslacht geleverd is, in beide afdeelingen te zoeken. Op Monographiën volgen de *Flora's*, wat Europa betreft die der landen afzonderlijk. Eindelijk vermeldt van Bemmelen nog onder den titel van *Opera argumenti mixti et generis universalis* hetgeen in het genoemde tijdvak is aangebracht op het gebied van geographie der planten, van palaeontologie, van bijbelsche planten, van beschrijving van botanische tuinen en musea, van handboeken, herbaria, van microscopie, bibliographie, levensberichten van botanisten, geschiedenis der botanie en toegepaste kruidkunde, en wel voor elk der genoemde onderwerpen afzonderlijk.

Bij schatting kan men het aantal verhandelingen en opstellen in van Bemmelen's werk vermeld, wel op 3000 stellen, en dit betreft dan nog alleen de oorspronkelijke stukken, niet de vertalingen, uittreksels of beoordeelingen, die evenzeer aangeduid worden. Onze schrijver heeft namelijk steeds met de letter *d* aangegeven de oorspronkelijke verhandeling, zooals zij door den schrijver is opgesteld; met de letter *r*, het authentiek verslag van de in vergaderingen gehouden voordrachten of mededeelingen. Daaronder heeft hij geplaatst de ter zijner kennis gekomen vertalingen of uittreksels, de bloote vermeldingen en recensiën van zoodanige verhandeling in andere tijdschriften, respectievelijk met de letter *v, t* of *c* geteekend. Ten gevolge dezer loffelijke aanvulling kan de lezer, zoo het oorspronkelijke niet binnen zijn bereik is, aanstonds den weg vinden om althans den hoofdinhoud van het bedoelde stuk te leeren kennen.

Het medegedeelde kan voldoende geacht worden om overtuigend

te doen blijken, dat de Heer van Bemmelen niet alleen een moeitevollen en omvangrijken, maar ook een zeer verdienstelijken arbeid heeft volbracht. Evenals Pritzel van zijne betrekking aan de beroemde Berlijnsche bibliotheek ten dienste der wetenschap heeft gebruik gemaakt, door ons in zijn Thesaurus en zijn Iconum Index een schat van literatuur op botanisch gebied te geven, even zoo heeft de geachte Custos der rijke bibliotheek van Teylers genootschap de kruidkundigen aan zich verplicht door hun in een goed geordend geheel de schatten aan te wijzen, welke door de vrijgevigheid van bestuurderen van het genootschap zijn samengebracht.

De schrijver geeft in zijne voorrede het voornemen te kennen, om in een volgend jaar een tweede deel van zijn Repertorium uit te geven. Hartelijk wenschen wij, dat de Heer van Bemmelen hiertoe moge opgewekt en aangemoedigd worden door het succes en de waardeering, welke het verschenen boekwerk gewis bij alle kruidkundigen zal vinden. Met te meer aandrang spreek ik dezen wensch uit, omdat dezer dagen de aankondiging verschenen is van een werk, dat allicht den Heer van Bemmelen kan doen aarzelen of hij met het zijne wel zal voortgaan. Er bestaat namelijk het plan, om, te beginnen met September 1874, een ‘Botanischer Jahresbericht’ uit te geven. Dr. Leopold Just, Docent in botanie te Carlsruhe, die zich met de Redactie daarvan zal belasten, deelt eene lange lijst van medewerkers mede, die elk een deel der wetenschap zullen bewerken, en verzoekt alle schrijvers om toezending van een exemplaar hunner in 1873 verschenen geschriften.

Hoe gewenscht nu ook zoodanig jaarbericht zijn moge, zijn verschijnen maakt den arbeid van van Bemmelen niet overbodig. Integendeel, beide werken kunnen elkander aanvullen, en vermoedelijk kan het Repertorium eer dan het Jahresbericht gereed zijn, zoodat het steeds de eerste bode van de nieuwe aanwinsten der wetenschap kan worden. Wij hopen nog dikwijls het Repertorium als zoodanig te mogen begroeten.

Utrecht, Dec. 73.

N.W.P. RAUWENHOFF.

E.G. Bulwer Lytton, Biografie en Kritiek, door Dr. Jan ten Brink. Haarlem, Erven F. Bohn, 1873.

‘Een groot talent’, noemde mijn vriend Boissevain in het Maartnommer van verleden jaar den man, wiens beeld zoo juist en met zooveel nauwkeurigheid is weergegeven in het boekske, hetwelk ik reeds te lang verzuimde hier aan te kondigen. En geen grooter eernaam kent deze schrijver hem toe. Te recht, zou ik meenen, roemt ook hij hem geen genie. Vraagt ge mij welk onderscheid ik maak tusschen genie en talent, dan zij 't den zoon vergund met de woorden van zijn vader daarop te antwoorden, niet alleen om daardoor met zekere - maar immers verklaarbare? - ingenomenheid te doen uitkomen, hoe juist de toenmaals bijna zeventigjarige man nog wist te oordeelen, maar ook wel degelijk omdat ik niet duidelijker zou weten te zeggen, 'tgeen toen zoo helder door hem geformuleerd werd. In het Levensbericht van den hoogleeraar Matthys Siegenbeek, 'twelk professor Samuel Muller in het jaar 1855 uitgaf, lees ik het volgende:

‘Op het gebied van wetenschap en kunst bekleeden enkele mannen eene zoo hooge plaats, dat zij niet aan hunne natie, maar aan de menschheid behooren, en niet alleen hunnen leeftijd met een helder licht bestralen, maar door alle eeuwen heen, als sterren van de eerste grootte schitteren. 't Zijn dezulken, die als door een hooger geest aangeblazen, de leemten en gebreken van het tegenwoordige doorzien en met een adelaarsblik de behoeften d e r toekomende dagen doorgronden en nieuwe wegen openen om z e te vervullen. Oorspronkelijkheid noemen wij het merk dat zij op de gewrochten van hun vernuft zetten, stoutheid het kenteeken dat wij bewonderen in al wat zij denken, ontwerpen en tot stand brengen. Zij staan als bakens op de fel beroerde zee van meeningen en stelsels. Van hen dagteekenen nieuwe tijdperken in de geschiedenis der beschaving, en zij blijven nog heerschen door hunnen geest, nadat hun stof reeds lang is vergaan.

Die lofspraak komt toe aan het *genie*, in enkele stervelingen gelegd, waardoor zij, de tegenstrijdigste eigenschappen tot één harmonisch geheel vereenigende, in staat zijn alléén te volbrengen wat de gezamenlijke arbeid van velen òfniet, òf nauwelijks vermag.

Verbazend en wijdstrekkend is de kracht die van het genie uitgaat. Het schept licht in de duisternis, maar het bepaalt de rigting der afzonderlijke stralen niet die het verspreidt. Anderen zijn geroepen dien stroom van licht te verdeelen en te leiden, ter bevordering van leven en vruchtbaarheid; hun is de taak aangewezen om toe te passen wat het genie heeft vermoed, gedacht en gevonden; 't zijn de mannen van *talent*.

Dat vermogen, ofschoon met het genie verwant, is er nogtans van onderscheiden. Het openbaart zich in eene bepaalde rigting der scheppende kracht van den geest; het eigent zich met zelfstandigheid toe wat het genie heeft voortgebragt; het behandelt en verwerkt de gegeven stof naar eigen vrije opvatting; het verruimt en verrijkt de bijzondere vakken van wetenschap en kunst, en het moge al niet geheel nieuwe dingen te voorschijn brengen, het legt op het bestaande den nog ongekenden glans van regelmatigheid en schoonheid en breidt de nuttige werking er van uit.'

De onpartijdige lezer zal het weergeven dezer woorden zeker ook nog om andere redenen gewettigd noemen, dan om die van mijne zoo natuurlijke kinderlijke piëteit alleen! Immers de oorspronkelijkheid, welke daarin gezegd wordt het genie te ijken, te vergeefs zoekt ge die bij Bulwer, terwijl ge juist in hooge mate in alle zijne werken het talent ontmoet. Het harde, maar toch zoo ware slotwoord van Dr. ten Brink, verklaart dat ook voldingend. 'Het ontbrak Bulwer aan overtuiging', zoo luidt de laatste zinsnede van dit boek. En wie kan zich den levenwekkenden adem van het genie voorstellen zonder de meest krachtige overtuiging zelfs!

Bulwer is naast Dickens, hier te lande zeker de meest gelezene van alle Engelsche schrijvers. En dat zegt ontzaggelijk veel. Immers in geen enkel beschaafd gezin ten onzent zult ge volslagen onbekendheid vinden met den een of anderen roman althans van onze ook op dat gebied zoo ijverige naburen, terwijl daarentegen tal van de hoogst ontwikkelden onder ons nauwelijks zelfs den naam kennen van de eerste novellisten van Duitschland. Treurig zult ge met mij dat verschijnsel noemen, al wordt het ook eenigermate verklaard door de weinige sympathie welke ons volk van oudsher voor zijn Germaanschen nabuur gevoeld heeft, en die, helaas, in onze dagen van ruimer blik en meer onbevangen oordeel niet vermeerdert, omdat het isolement, waarin zoo vele der hier te lande

toch tot voorspoed gekomen Duitschers volharden, menigeen stuit. Maar vooral is dat feit treurig, wanneer men daarnaast, in de deftigste huizen niet alleen maar tot onder de oogen van de aanzienlijkste juffers zelfs, door leeskringen Fransche romans gebracht ziet die zoo afzichtelijk ja zoo ongekend zedeloos zijn, dat gelukkig de meerderheid van ons lezend publiek 't nauwelijks gelooven zou dat zulke horreurs gedrukt worden en onder ons lezeressen vinden. Ook Bulwer heeft in maar al te vele zijner romans wandaden tot onderwerp gekozen, maar nooit heeft hij de zeden gekwetst. Eer zou men hem zelfs van zekere preutschheid en stijfheid kunnen beschuldigen. Ik ben 't dan ook volkomen eens met den recensent van d'Israeli, dat de tegenwoordige Premier van Engeland vrij wat gelukkiger is in zijn weergeven van het leven in de groote wereld, dan Bulwer. De heer van Knebworth was nauwelijks te naderen, zoo hoog gevoelde hij zich; maar juist die plechtige trots verwacht men eer bij den rijk geworden bankier dan bij den zoon van oud adellijken huize. De gemakkelijkheid in den omgang die toch alle gemeenzaamheid stilzwijgend belet en welke den waren edelman kenmerkt, ze ontbrak Bulwer in het dagelijksch leven, allen die hem ontmoet hebben kunnen 't getuigen; en ze ontbreekt ook aan zijne hoofdfiguren. In alles blijft een zekere gemaaktheid heerschen, die soms tot stijfheid overslaat. Bemind was hij dan ook niet. Wat al schotschriften heeft hij geschreven en verwekt, hoe veel meer bewondering afgedwongen dan liefde gewonnen. Beminnelijk zijn ook maar weinige zijner personen, en blijvende type is bijna geen enkele. Maar juist zijn voorbeeld, dat hij bij al het gemis van dat bezielende toch als DE groote romanschrijver van Engeland in geheel de wereld geroemd wordt, bewijst de waarheid der woorden welke ik hierboven aanhaalde, om de grens tusschen genie en talent duidelijk te trekken.

Op onderhoudende wijze gaat de schrijver de verschillende werken van Bulwer na, teekent met vluchtige trekken den tijd waarin ze geboren zijn, en geeft kortelijk de redenen op van zijn meer of mindere ingenomenheid met elk dier boeken. Geen wonder dat ook hij over the Coming Race, met bewondering spreekt. Maar zijn lof over Kenelm Chillingly komt mij vreemd voor. Immers het onmogelijke van den hoofdpersoon en van den reizenden zanger moet het boek veroordeelen, hoe uitnemend Mivers en Lily ook ge-

teekend mogen zijn. En nu te meer ben ik verlangend naar zijn oordeel over the Parisians, 'tgeen wel degelijk een geheel uitmaakt en waarin dezelfde karakters voorkomen, maar waarin elk van die karakters op meesterlijke wijze tot zijn vollen eisch komt in die omstandigheden welke het zelf schijnt te doen ontstaan, en die tevens een zoo duidelijke afbeelding geven van de Parijsche wereld der laatste jaren, dat velen deze romanhelden van Bulwer onmiddellijk bij hun waren en welbekenden naam noemen.

Owen Meredith noemt, in de voorrede der Parisians, den eersten roman van zijn vader een protest tegen maatschappelijke aanmatiging, - de drie laatste een waarschuwing tegen zekere sociale en politieke theoriën van onzen tijd. The Coming Race a fancy, Chillingly a romance, the Parisians a novel; fancy, sentiment and observation, combine to promote one and the same object. Meer aardig dan juist, meen ik. Ik heb gelukkig een aangenamer en weldadiger denkbeeld gewonnen van fancy, romance and novel, dan dat juist die woorden mij voor den geest zouden komen bij het lezen van dit drietal - hoe ook merkwaardige boeken. Niet toch bij het snerpen der geeselriemen waarmede een ieder en alles getuchtigd wordt, zoo als daar het geval is, wellen de aangename gedachten bij mij op, welke ik aan die woorden verbind.

Maar heeft misschien die piëteit voor den vader, welke mij verleidde tot het oprakelen van woorden, twintig jaar gesproken naar aanleiding van zeker een gansch andere persoonlijkheid dan die van Lord Lytton, hier den zoon bewogen om zijn vaderlijke herinnering in een liefelijk beeld te hullen? Ik gevoel mij te gelukkig nog niet als hij van ‘een verscheidene’ te moeten spreken, dan dat ik den waarachtigen poeët van de Fables and Songs daarover anders dan prijzcn kan. Veeleer ben ik hem dankbaar voor dat zoo welgeschreven woord over zijn vader! En ik beveel met warmte de lectuur van deze studie van Dr. ten Brink aan omdat ze zoo uitmuntend den man teekent, die waarlijk in ons land geen vreemdeling kan genoemd worden.

M.

***Epistolae Burmanorum ad amicos; ou collection de lettres inédist est de quelques membres de la famille Burman publiée par J.G. Burman Becker. Copenhagen*, 1873. (*Op den Omslag: Utrecht. J.L. Beijer*, 1873.) 98 *blz. in* 8°.**

De heer Burman Becker, door zijne moeder een kleinzoon van Nicolaas Lanrentius Burman, die van 1771 tot 1793 aan net Amsterdamsche Athenaeum plantenkunde onderwezen heeft, deelt in dit boekje eenige brieven van zijne voorouderen Frans, Petrus en Johannes B. (blz. 1-21), en van zijn grootvader aan Thunberg, Linnaeus en Pallas mede (blz. 21-82). Dat hij daardoor aan hunne nagedachtenis een dienst bewezen of de wetenschap bevorderd heeft, zouden wij niet durven verzekeren. 't Is mogelijk dat de botanici hier een of ander vinden, dat verdient gekend te worden; maar overigens is de inhoud zoo schraal, de taal en stijl zoo gebrekkig, dat wij de lezing niet durven aanbevelen. N.L. Burman moge een goed botanicus geweest zijn, zekerlijk was hij een slecht Latinist. Maar de overige genoemden hebben stellig beter latijn geschreven, dan ons hier uit hunne brieven wordt aangeboden. Zelfs de jonge Frans Burman, die in 1690 negentien jaren oud en een leerling van Graevius was, kan geen onzin als *de ulla mea rerum veratione cogitare*, geen *est illi quod in sina gaudent - vident quod*, geen *conspicuisse*, zooals hem hier blz. 8 en 9 toegedacht wordt, geschreven hebben. Er is geen buitengewone mate van scherpzinnigheid noodig om deze en soortgelijke flaters te verbeteren. Maar de uitgever had althans zooveel eerbied voor zijne voorouders moeten hebben, dat hij eene betere kopij op de drukkerij bezorgde, of hij had beter voor de correctie der drukproeven moeten zorgen. Een hollandsch briefje van neef Graafland had veilig ongedrukt kunnen blijvcn, en uit een Franschen brief van den oversten Burman (blz. 81-87) leeren wij dezen ons onbekenden Burman als een even miserabel stilist als staatsman kennen. Eenige fragmenten uit brieven van Mevrouw de weduwe Burman aan hare dochter Becker te Kopenhagen (blz. 88-96) zijn niet in staat om ons oordeel gunstiger te stemmen.

J.B.

Uit Nero's tijd.

De schrijver van de Apokalypse heeft in Rome niets en niemand gezien dan Nero, en in Nero enkel den Antikrist. Zijne eenzijdigheid is even verklaarbaar als weinig navolgenswaard. Nu het onderzoek van de raadselen van dat bijbelboek ons genoopt heeft uitsluitend bij het zedebederf van het ‘groote Babylon’ te verwijlen, om ons rekenschap te kunnen geven van den diepen weerzin dien de hoofdstad aan een kristelijk schrijver dier dagen moest inboezemen, verhindert ons toch ons historisch gevoel het daarbij te laten, en verlangt dat gevoel dat wij den lezers van den ‘achtergrond der Apokalypse’[1] ook eene andere zijde van het romeinsche leven in het begin onzer jaartelling voor den geest roepen. Tegenover het zedebederf van dien tijd staan de zedeleeraars, de mannen die òf dat bederf hebben willen schilderen en reeds daarmede een dienst bewezen, òf zelfs ernstig gepoogd hebben te vermanen en te verbeteren. Ik vestig achtereenvolgens de aandacht op Phaedrus, Seneca, Epictetus, Persius en Petronius.

I.
Phaedrus.

Phaedrus, van wiens leven wij zeer weinig weten[2] en wiens FABELEN naar alle waarschijnlijkheid eerst onder de regeering van Nero's voorganger in haar geheel uitgekomen waren, erkent zelf dat hij zijne vertellingen ten beste geeft niet enkel om te

1 Zie *de Gids* van Januari 1874, blz. 1 vv.
2 Hij was een vrijgelaten slaaf, geboortig uit Pierië. Voor zijne levensbeschrijving vormen zijne gedichten de eenige bron.

vermaken, maar ook om levenswijsheid te prediken[1]. Het is daartoe dat hij den ouden Esopus plundert[2], en het kan niet anders of bij zijne keus van de grieksche zedespreuken moet hij ook door de waarneming van de gebreken zijner eeuw geleid zijn. Vaak schildert hij eenvoudig[3], zonder met zoovele woorden te willen leeren. In *de Wolf en het Lam*, uit Lafontaine's bewerking zoo algemeen bekend, en *de Kikvorschen die een koning vragen*, wordt het lijden onder een dwingeland, wien elk voorwendsel tot onderdrukking goed genoeg is, geestig gesteld tegenover de dwaasheid van hen, die het bezit van een onbeteekenenden maar tevens onschadelijken koning niet op prijs weten te stellen. Het willen pronken met geleende vederen, het najagen van een denkbeeldig goed ten koste van het goed dat men werkelijk in handen heeft, het gevaarlijke van een bond te sluiten met hen, die sterk genoeg zijn om voor zich het leeuwenaandeel te eischen, dit een en ander vormt achtereenvolgens het onderwerp van fabelen, die dan weder door korte zinspreuken worden afgewisseld. Het aantrekkelijke en zelfs hier en daar het aandoenlijke van fabelen ligt in die zekere gelatenheid, waarmee zij de menschelijke verkeerdheden niet gispen of hekelen, maar vertellen. De fabeldichter schijnt ons telkens te zeggen: ween of lach er om, dat moet gij weten, maar het is niet anders; zoo gaat het toe in de wereld. Als de kraanvogel[4] zijn langen hals in de keel van den wolf steekt, om er een been uit te halen, en daarna om belooning vraagt, krijgt hij ten allen tijde tot antwoord: belooning? gij moogt wel dankbaar zijn dat gij er heelshuids afgekomen zijt. Als de vos van diefstal wordt beticht, houdt niemand hem voor onschuldig[5]. De magere pooten van een hert ontrukken hem aan den dood, dien zijn fraai geweide hem juist berokkent[6]. Tegen macht geldt geen recht[7]; ook een ezel durft een schop geven aan een afgeleefden leeuw[8]; louter eigenliefde is vaak al die zoogenaamde toewijding aan het openbaar wel-

1 Prologus van Boek I en II.
2 Lib. I, Prologus, Lib. IV, XIX, verg. evenwel Lib. II, Prologus; Lib. IV, Prologus; Lib. V, Prologus (waar hij zich met beeldhouwers en schilders vergelijkt, die beroemde namen onder hunne eigene werken plaatsten). Ongeveer 30 fabelen zijn van Esopus.
3 Vitam et mores hominum ostendere. Lib III, Prologus.
4 Lib. I, Fab. VIII.
5 Fab. X.
6 Fab. XII. Verg. Lib. III, Fab. XVII.
7 Fab. XIX.
8 Fab. XXI.

zijn[1]. Als Sokrates eene kleine woning laat bouwen, is hij nog niet eens zeker, dat hij haar met ware vrienden kan vullen[2]. Wees geloovig of ongeloovig van aard, in elk geval loopt gij kans van bedrogen te worden: Hippolytus kwam om, omdat hij vertrouwen schonk aan zijne stiefmoeder, Troje omdat het vertrouwen weigerde aan Cassandra[3]. In zulke algemeene waarheden ligt eene levenswijsheid, die de mensch te dikwerf geneigd is te vergeten. In haar te ontdekken, steekt misschien juist die echte humor, die aan de besten van ons geslacht slechts zelden ontbroken heeft. Er zijn er die om troost vragen; er zijn er die in hoogdravende woorden troost beloven. Niemand moge hun dien rooven. Maar anderen verlangen bij bittere levenservaring niets dan de zekerheid, dat zij de speelbal van geene enkele begoocheling zijn gebleven, dat zij het leven kennen gelijk het is. Hun is het genoeg, met den fabeldichter de som op te maken van de verschillende gewaarwordingen die het bonte spel der menschenwereld hen doet ondervinden[4], om ten slotte in al hetgeen hun wedervaart, slechts de werking van eene koelbloedige natuurwet te erkennen. Zij klagen niet meer over het onvermijdelijke; zij worden niet meer teleurgesteld door hetgeen zij niet anders verwacht hadden. Daarom zijn die kleine vertellingen hun lief, waarin de wijze met een glimlach in enkele trekken de werkelijkheid samenvat, zonder verwondering, zonder bitterheid. En wij kunnen ons voorstellen hoe velen er in Rome zullen geweest zijn, die, dagelijks getuigen van misbruik van macht, van ondankbaarheid, onrechtvaardigheid, lafhartigheid en baatzucht, elk geloof aan de mogelijkheid van iets beters opgegeven, en bij de vertolking van Esoops levenswijsheid een stil genot gezocht en gevonden hebben. Een en hetzelfde is niet geschikt voor allen, en destijds evenmin als nu kon iedereen zich bevredigd gevoelen door de visioenen van het naderend Godsgericht dat wraak zou uitoefenen over de ongerechtigheid der wereld. De overspanning van den apokalyptikus zou niets dan verachting hebben overgehad voor die kalme wijsheid van den fabulist, die toch ook hare waarde heeft en haar recht van bestaan. Gene hoopt op eene toekomst waarin alle tranen van de oogen zullen worden afge-

1 Fab. XXII.
2 Lib III, Fab. IX.
3 Lib. III, Fab. X.
4 Parce gaudere oportet, et sensim queri,
Totam quia vitam miscet dolor et gaudium. Lib. IV, Fab. XV.

wischt, deze verhaalt in *Asinus et Galli*[1] van die onterfden van het geluk, die, onder een kwaad gesternte geboren, tot na hun dood door de ongunst van het lot vervolgd worden. Priesters van Cybele gaan met een ezel rond, die hunne pakken draagt, terwijl zij offergaven verzamelen. Het arme beest sterft, doodgeranseld, doodgeloopen. Nu villen zij hem en maken trommels van zijn vel. Kort daarop vroeg hen iemand wat zij met hun ouden kameraad gedaan hadden: 'Hij dacht, was het antwoord, rust te hebben na zijn sterven; maar nu hij dood is, regent het op hem nog slagen als voorheen.'

Dit is niet dichterlijk, niet verheffend, zoo men wil, maar is er niets van aan?

Er ligt ongetwijfeld iets bevredigends in den schamperen lach waarmee wij zulk een fabel lezen, evenzeer als die van den man die een slang in zijn boezem koestert en meedoogenloos door diezelfde slang gedood wordt[2]; van dien kaalkop, die heel wat bijzonders denkt te vinden en ten slotte niets opraapt dan een haarkam[3]; van dien ouden hond, die altijd trouw voor zijn meester heeft gejaagd, maar door dezen gescholden wordt, als zijne tanden het wild niet meer kunnen vasthouden[4].

Een andere zijde van deze kalme levenswijsheid, nauw aan de eerste verwant, is die zachte ironie, die opmerkt hoe zekere ongelukkige toestanden het voordeel opleveren van geene plaats meer over te laten voor de vrees. Een vreesachtige grijsaard, verschrikt door het gedruisch van vijandelijke wapenen, noodigt zijn ezel uit met hem te vluchten. Maar het beest gevoelt er geene behoefte aan: hij zal toch nooit meer dan één pakzadel tegelijk behoeven te dragen[5]. Niet minder en geen boosaardiger ironie spreekt uit dat antwoord van het lam, waaraan het hert koren vraagt, terwijl hij den wolf als borg aanwijst; de wolf, zegt het lam, pleegt te nemen wat hem goeddukt, en gij, hert, kunt u snel genoeg uit de voeten maken[6]; of uit dat antwoord van den hond, dien de krokodil gerust wil stellen: ik zou heel gerust zijn, wanneer ik niet wist dat gij zoo dol veel houdt van mijn vleesch[7].

De fabeldichter blijft evenwel bij deze, in elk geval troostelooze, wijsbegeerte niet staan. Er zijn enkele zijner fabelen

1 Lib. IV, Fab. 1.
2 Fab. XVII.
3 Lib. V, Fab. VI.
4 Fab. X.
5 Lib. I, Fab. XV, verg. Lib. II, Fab. VII.
6 Lib. I, Fab. XVI.
7 Fab. XXV.

waaruit het geloof omtrent eene hoogere wereldorde spreekt, de overtuiging, dat er toch gerechtigheid is en vergelding. De hond vraagt aan het lam een stuk brood terug, dat hij beweert aan het lam in bewaring gegeven te hebben. De wolf, als getuige gedaagd, bevestigt die verklaring, en het lam moet betalen. Maar na eenige dagen ziet het den wolf in een kuil liggen, en kan het uitroepen: zoo beloonen de Goden de leugen[1]. De gevangen panther, die door sommige herders geslagen, door anderen met brood gevoed wordt, weet bij zijne bevrijding een onderscheid te maken tusschen zijne vijanden en zijne weldoeners[2]. De dichter Simonides, door de menschen onrechtvaardig bejegend, wordt door de Goden voor een dreigend gevaar behoed[3].

Straalt reeds in dit een en ander behoefte door aan iets meer dan bloot onpartijdige waarneming der werkelijkheid, van sommige fabelen kan men niet ontkennen, dat zij een bepaald didaktisch doel hebben, dat zij iets willen leeren. *Frater et Soror*[4] verhaalt van een vader, die eene leelijke dochter had, en daarentegen een zoon, die op schoonheid mocht bogen. Beiden zien in den spiegel. De zoon wordt ijdel, de dochter boos op haren broeder. De vader sluit beiden in zijne armen; van beiden verlangt hij dat zij dagelijks den spiegel gebruiken, de zoon om te waken dat een slecht gemoed zijn schoon uiterlijk niet bederve, de dochter om niet te vergeten dat zij haar gebrek aan schoonheid door edele hoedanigheden te vergoeden heeft. - Eene waarschuwing is evenzeer de inhoud van *Equus et Aper*[5]: een paard, door een wild zwijn gewond, roept, om zich te wreken, de hulp in van een man, die op den rug van het paard gaat zitten, het helpt, maar nu ook heeft geleerd hoe het beest hem dienen kan. - Wordt men niet aan den balk en den splinter van het Evangelie herinnerd, wanneer men in *de Vitiis hominum*[6] leest van de twee zakken die Jupiter den mensch om den hals gehangen heeft: een van achteren, voor onze eigene, een van voren voor de gebreken van den naaste bestemd, van waar het komt, dat wij schier uitsluitend de laatsten waarnemen. - Ook op *Vulpis et Drago*[7] zouden wij kunnen wijzen, als op eene vermaning tegen de gierigheid, niet veel

1 Fab. XVII.
2 Lib. III, Fab. II.
3 Lib. IV, Fab. XXIII.
4 Lib. III, Fab VIII.
5 Lib. IV, Fab. IV.
6 Lib. IV, Fab. X.
7 Lib. IV, Fab. XVIII.

verschillende van de parabel diens rijken, die niet wist dat zijne ziel in den nacht van hem geëischt zou worden, na den dag waarop hij besloten had dat zijne ziel genieten zou van de met moeite opgestapelde goederen. Maar wat geheel ongewone diepte van zin betreft, spant *Fur aram compilans*[1] de kroon: een dief besteelt den tempel van Jupiter bij het licht van een lamp, die hij aan het eigen vuur van Jupiter's altaar aangestoken heeft. Het valt slechts te bejammeren, dat de dichter de aantrekkelijkheid van dit stuk, - eene fabel is het niet, - eenigszins bedorven heeft, door er een vrij uitvoerigen kommentaar aan toe te voegen.

Naar een zedelijk oogmerk staat Phaedrus dus ontegenzeggelijk, en dat niet slechts in het algemeen, maar ook in onmiddellijk verband met gebeurtenissen en personen van zijnen tijd. Bij gebrek aan voldoende kennis van bijzonderheden, kunnen wij dit slechts, maar dan ook met volkomene zekerheid, bij gevolgtrekking opmaken uit de vele klachten in zijne fabelen verspreid over vervolging, over de ongunst van enkele machtigen en zelfs van het publiek. Waaraan anders kan hij die te danken hebben gehad dan aan moedige toespelingen of aanvallen op hetgeen hem in zijne omgeving laakbaar voorkwam? Al verzekert hij zelf uitdrukkelijk, dat men vaak meer achter zijne woorden zocht, dan hij er in had willen leggen[2], hij had reeds van te voren die verzekering minder geloofwaardig gemaakt door den oorsprong van de fabel te zoeken, niet in een spel der verbeelding, maar in de behoefte van onder een dwingeland ongestraft te kunnen zeggen, wat het gemoed beweegt. Aan die behoefte had hij, gelijk de uitkomst bewijst, voldaan. Sejanus had althans den schoen, die hem paste, aangetrokken[3], maar ongestraft was Phaedrus niet gebleven[4], want de minister liet den dichter in de gevangenis werpen, waar deze vermoedelijk het derde van de vijf Boeken zijner fabelen schreef. Ook Tiberius schijnt aan de pijlen van den

1 Lib. IV, Fab. XI. Wij hebben, gelijk men bespeurt, de fabelen van Phaedrus eenigszins gerangschikt. Volledigheidshalve noem ik nog Lib. I, Fab. XVIII, Lib. II, Fab. II, Lib. III, Fab. III en VI, als kleine gedichten die geenerlei strekking hebben en eenvoudig aardig zijn.

2 'Neque enim notare singulos mens est mihi'. Lib. III, Prologus.

3 Lib, I, Fab. VI.

4 '.... Servitus obnoxia
Quia, quac volebat, non audebat dicere,
Affectus proprios in fabellas transtulit'. Aldaar.

dichter niet ontkomen te zijn[1]. Zelfs onder Caligula was het uur der verlossing nog niet voor hem aangebroken[2]. Er is dus geen twijfel aan of Phaedrus is de martelaar geweest van zijne vrijmoedigheid. Al kunnen wij niet meer nauwkeurig bepalen wat de Regeering hem euvel heeft geduid; al heeft hij niet zonder klagen geleden, wij mogen ook in hem iemand begroeten, dien het zedebederf van het Rome zijner dagen niet onaandoenlijk heeft gelaten. Wij gunnen hem te eerder dezen lof, daar uit het oogpunt van goeden smaak en juist oordeel op zijne fabelen vrij wat aan te merken valt[3]. Dikwerf heeft hij geen oog gehad voor de fijnere schakeeringen van het oorspronkelijke dat hij navolgde.

II.
Seneca.

Oneindiger rijker oogst bieden voor ons tegenwoordig doel de werken van dezen merkwaardigen schrijver (geboren in het jaar 4 voor, gestorven in 65 na Kristus). Hij was de zoon van Annaeus Seneca, uit Corduba in Spanje, een streng vader, geheel van de oude school[4]. Lid van den Senaat onder Caligula; onder Claudius, op aanstoken van Messalina, naar Corsica verbannen[5], werd hij, na een achtjarig verblijf op dat eiland, door Agrippina teruggeroepen, met de opvoeding van haren zoon belast, en tot Pretor benoemd. Konsul onder Nero (in 57) en een tijd lang de eigenlijke bewindvoerder in den staat, werd hij, na zich reeds van de regeering teruggetrokken te hebben[5], beschuldigd van medeplichtigheid aan de samenzweering van Piso tegen keizer Nero, en uit dien hoofde tot zelfmoord genoodzaakt. Hij zag den dood onvervaard onder de oogen,

1 Lib. I, Fab. II.
2 Verg. *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*, von Ersch u. Gruber, 3te Section, Dl. 41, blz. 463 vlgg.; en Nisard, *Études sur les poëtes latins de la décadence*, I, blz. 8 vlgg.
3 Wien het onderwerp belangstelling inboezemt, zal de kritiek, die Lessing over Phaedrus heeft uitgeoefend, niet ongelezen laten. Vóor hem had reeds Gaspar Scioppius verwijten gedaan aan onzen dichter.
4 Ad Heluiam (ed. Fickert), XVI, 10.
5 Zie *de Gids* van Januari 1874, blz. 10. Verg. Teuffel, *Gesch. der röm. Literatur*, blz. 616.
5 Zie *de Gids* van Januari 1874, blz. 10. Verg. Teuffel, *Gesch. der röm. Literatur*, blz. 616.

daardoor ook praktisch eene overtuiging aan den dag leggende, die hij in zijne geschriften meer dan eens uitgesproken had.

Die geschriften zijn talrijk, verdienen belangstelling, en zijn, - een zeker ongeduld niet medegerekend, veroorzaakt door de langdradigheid van menig gedeelte, - niet onaangenaam om te lezen. Evenmin als bij Phaedrus zullen wij ons hier met vragen inlaten, die de letterkundige kritiek raken. Het is ons uitsluitend om de wereld- en levensbeschouwing van Seneca te doen. Wat heeft hij gedacht van de menschelijke natuur? Welke red- of hulpmiddelen aan de hand gedaan aan onze zwakheid? Welken troost geboden aan ons lijden, welke uitzichten bij den naderenden dood?

Hebben wij het antwoord gevonden voor Seneca, zoo bezitten wij het tevens voor een zeker niet onbelangrijk gedeelte der Heidenwereld gedurende de eerste vijftig of zestig jaren na Kristus. Want heden ten dage behoeft de meening niet meer wederlegd te worden, die aan Seneca, bij uitzondering van de meesten zijner tijdgenooten, bekendheid met het Kristendom toeschreef. Die meening was het gevolg van een zeer natuurlijk optisch bedrog. Het Kristendom was *de* waarheid. Bij Seneca vond men veel waarheid. Hij leefde gelijktijdig met Kristus en de Apostelen: van dezen moest hij dus zijne wijsheid geleerd hebben. Ook bleef men niet halverwege staan; men maakte zelfs eene briefwisseling tusschen Seneca en Paulus, waarvan het slechts te bejammeren is, dat zij zoo hoogst onbeduidend is uitgevallen. Aan hare onechtheid valt niet te twijfelen[1]. Het krachtigste

1 Men mag dit verzekeren na het afdoend kritisch onderzoek van Baur in Hilgenfelds *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie*, 1858, blz. 161-246, 441-470. Bewijsvoering en uitkomst wil ik hier zoo kort mogelijk samenvatten. De Franschen (Troplong, Schmidt, Amedée Fleury), meestal zeer behoudend in hunne kritiek, hebben nog in de laatste jaren de oude, van Hieronymus dag teekenende, overlevering omtrent eene betrekking tusschen Seneca en Paulus gehuldigd. Natuurlijk niet zonder eenigen grond. Seneca spreekt (Lib. I, *Epist.* VI) van eene plotselinge verandering in zijn binnenste. Paulus was ‘overgegeven aan den overste des legers’ (*Handel.* XXVIII vs. 16), en deze was geen andere dan Burrhus (zie *de Gids* van 1 Jan. 1874, blz. 11). Hij had terecht gestaan voor Gallio, Seneca's broeder (*Handel.* XVIII vs. 12); had vrienden ‘uit het huis des keizers’ (*Philipp.* IV vs. 22). Daar staat tegenover, dat men onder de uitdrukking ‘uit het huis des keizers’ wel bedienden, moeilijk een eersten minister verstaan kan. Is bovendien de brief aan de Philippensen echt? Maar grooter bezwaar biedt het slechte latijn en de onbeteekenende inhoud der briefwisseling. Eerst wederkeerige komplimenten! Mededeeling van Seneca, volgens welke hij brieven van Paulus aan Nero zou getoond en den keizer eene betuiging van ingenomenheid daarmee ontlokt zou hebben. Klachten van Seneca over Paulus' gebrekkigen stijl. Toezending (in verband hiermede?) van een boek *de verborum copia* (een woordenschat). Nieuwe en laffe plichtplegingen over de wijze waarop Paulus zijne brieven aan Seneca adresseert. Weeklachten over de vervolging der kristenen na den grooten brand van Rome, over den omvang van welke verwoesting Seneca in deze brieven zeer slecht onderricht schijnt. Nieuwe aanmerkingen op den stijl van den Apostel. Wel mag Baur besluiten: ‘Die rein fingirte Situation dieser Briefe liegt in ihrem ganzen Inhalt klar vor Augen. Hätten die beiden Freunde sich nichts Besseres zu sagen gewusst, als diese Briefe sie sagen lassen, so könnte man sich auch nicht einmal die Möglichkeit denken, dass sic überhaupt von einander angezogen wurden.’ Amedée Fleury verdedigt de echtheid dan ook niet en houdt dus als steun van de OverleveriDg niets anders over dan zulk eene overeenstemming tusschen de kristelijke zienswijze en die van Seneca, als alleen uit bekendheid des laatsten met het Evangelie te verklaren zou zijn. Wat er van deze overeenstemming aan is, zal den lezer uit ons onderzoek blijken.

bewijs tegen de bewering, dat de romeinsche wijsgeer den invloed van den kristenapostel zou ondervonden hebben, is gelegen in het geheel van Seneca's denkwijze. Wij willen haar thans ontvouwen.

Het lijden van den vrome, die groote vraag, die in het boek Job zulk een verheven antwoord heeft gevonden, is ook voor Seneca de aanleiding geweest om zijne gedachten over de Voorzienigheid, over het Godsbestuur uiteen te zetten.[1] Hij gelooft niet aan toeval; eene eeuwige wet regelt de verschijnselen van hemel en aarde; die wet is niet uit de bewegingen van de stof voortgekomen, en werkt niet zonder doel. Er is Een, die het heelal in stand houdt. Seneca neemt dit als gegeven, als toegestemd aan, daar hij niet zoozeer voornemens is twijfel aan, dan wel klachten over de Voorzienigheid te bestrijden. Hij wil zijn vriend Lucilius, aan wien zijn geschrift gericht is, met de Goden verzoenen, en verzekert tot dien einde, dat er tusschen hen en den rechtvaardige een band van vriendschap is, door de deugd gelegd. De rechtvaardige is met God verwant, Hem gelijk, is Gods leerling, navolger en kind. Maar nu moet het kind zich laten welgevallen, dat de Vader het met gestrengheid opvoedt. God kan den rechtvaardige niet zacht behandelen. God beproeft en hardt hem, en voedt hem op voor Zich. Laten tegenspoeden hem treffen, hij gevoelt ze wel, maar hij komt ze te boven, nadat hij er tot zijne oefening mede geworsteld heeft gelijk een athleet in het strijdperk. Niet of, maar hoe men lijdt, is dus de hoofdvraag. God schept behagen in het aanschouwen van de veer-

1 Opera III (ed. Fickert), blz. 3 vgg.

kracht die wij daarbij ontplooien. Maar bovendien wil Hij, door dien tweestrijd tusschen onzen geest en de smart, ons genezen gelijk men lijders geneest door eene pijnlijke operatie. Daarom is hij ongelukkig, dien het ongeluk nooit bezocht, en gelukkig hij, die het geluk niet noodig heeft; het zijn de vulgaire zielen, wie het altijd medeloopt. Hen, die God liefheeft, beproeft, oefent, staalt Hij[1]; die Hij daarentegen met toegevendheid behandelt, laat hij ten prooi aan toekomstige stormen. Aan de dappersten in het leger worden de gevaarvolste ondernemingen toevertrouwd; en geen van hen die aldus uitgezonden worden, beweert dat zijn generaal hem slecht behandelt. Terwijl ontuchtige vrouwen in vadsige rust gedompeld nederliggen, moeten de edelste jonkvrouwen des nachts opstaan om de heilige plechtigheden te vervullen. Hoe moedig was het woord van Demetrius tot de onsterfelijke goden: 'Wilt gij mijne kinderen? Voor u heb ik ze opgevoed. Wilt gij mijn leven? Ik geef het willig terug aan degenen van wie ik het bezit.'

Aan het slot dezer verhandeling voert Seneca God sprekend in: In welk opzicht hebt gij u over mij te beklagen, gij die het goede volgt? De anderen heb ik met valsche goederen opgesmukt, hun binnenste is onrein. U gaf ik het blijvende, waarvan gij hoe langer hoe meer de waarde zult leeren kennen. Uw schat is binnen u. Daar ik u de smart niet sparen kon, heb ik uwe zielen gewapend tegen haar. Duldt haar met moed; daardoor zult gij mij nog overtreffen: ik sta buiten de smart, gij staat er boven. Voor het overige, niemand kan u tegen uw wil in het leven houden; de deur der gevangenis is licht te openen. Den uitgang van het leven heb ik niet zoo moeilijk als de ingang gemaakt.

Deze toespeling, in den mond der Godheid, op de altijd openstaande mogelijkheid van den zelfmoord[2], is niet het

1 Quos amat indurat. Seneca zegt ons niet hoe de leer der Voorzienigheid, die hij hier huldigt, door hem in overeenstemming wordt gebracht met de stelling, aan den aanvang verkondigd, volgens welke alles naar vaste wetten geschiedt. Men zou het te liever weten, daar hij, *De Ira*, Lib. II, 27, uitdrukkelijk verzekert dat wij niet het doel zijn van de schepping. Hij schijnt evenwel het optimisme te huldigen en te gelooven, dat zooals alles is ingericht, het ons van zelf voordeelig is.

2 Ondubbelzinnig predikt hij nog den zelfmoord *De Ira*, Lib. III, 15: Waar uwe oogen zich wenden, overal is het eind van uwe rampen. Van dien steilen rots stort men zich in de vrijheid; aan de takken van dien boom hangt de vrijheid enz. Evenzoo *Ep.* 58. 'Indien ik weet dat mijn lijden ongeneeslijk is, loop ik er uit;' verg. den geheelen brief 70; dan *Ep.* 77, waar zelfs voorbeelden van zelfmoord door kinderen met lof worden aangehaald, en die besluit met de vergunning: 'Quocumque voles desine (breek het leven af waar gij wilt) en *Ep.* 117.' *Ep.* 104 stelt het evenwel tot plicht in weerwil van alles te blijven leven, wanneer men daarmede het belang of het geluk der zijnen bevorderen kan.

minst karakteristieke in dit geschrift. Maar tevens heeft men uit onze aanhaling kunnen opmaken in welk eene nauwe betrekking voor Seneca de mensch zich tot God bevindt: leerling, navolger, kind[1].

Wie is die God aan wien de mensch zich zoo nauw verwant mag gevoelen? Seneca is de eerste om de ontzagwekkende moeilijkheid van die vraag te erkennen. Wij kunnen niet weten wat het wezen is zonder hetwelk niets bestaat. God blijft ons verborgen[2]. Maar het mysterie ligt daarin, dat wij zoo gebrekkig met de natuur bekend zijn, want het goddelijk wezen maakt deel uit van de natuur. Natuur is slechts een ander woord voor God[3]. Wat is de natuur anders dan God, de belichaamde goddelijke Rede? Gij kunt Hem noemen zooals gij wilt: Jupiter Optimus Maximus, Jupiter Tonans, Jupiter Stator, of ook Fatum, want het fatum is slechts het onverbrekelijk verband van oorzaak en gevolg, en God is de eerste Oorzaak van alle dingen. Gods namen zijn even talrijk als zijne weldaden. Waar gij uwe oogen wendt, overal ziet gij Hem u te gemoet treden; geen plaats waar Hij niet is; Hij vervult zelf geheel Zijn werk.

Het is dus volstrekt geene volslagene onkunde waarin wij, volgens Seneca, ten aanzien van God verkeeren. Niet minder dan Gods Alomtegenwoordigheid is Zijne Onveranderlijkheid boven allen twijfel verheven[4]; onveranderlijk is dus de openbaring van Zijnen wil, onveranderlijk het plan van het wereldbestuur, in welk plan wij met onze behoeften opgenomen zijn, zoodat hetgeen God ons in overeenstemming met dit plan laat toekomen, Hem aanspraak geeft op onze dankbaarheid. Wij mogen daarom met recht van Zijne Voorzienigheid spreken,

1 Evenzoo *Ep.* 124.
2 *Natur. Quaest.*, Lib. VII, 31.
3 *De Beneficiis*, Lib. IV, 7, 8; *Nat. Quaest.*, Lib. I, Prologus; *de Vita beata*, 8. Elders (*Ep.* 65) wordt de betrekking tusschen God en de natuur gelijk gesteld met die welke bij ons tusschen ziel en lichaam aanwezig is.
4 *De Beneficiis*, Lib. VI. 23; *Ep.* 77 en *Natur. Quaest.*, Lib. II, 36; Lib. V, 18.

want God zorgt voor de wereld en wij leven van Zijn ademtocht[1]. Wij zijn gerechtigd Hem onze nooden bekend te maken, al behooren wij ook zoo ‘met God te spreken,’ dat wij Hem eerst om geestelijke goederen, om ‘de gezondheid der ziel’ smeeken en geene zelfzuchtige gebeden tot Hem richten[2]. Hoe schoon is het, elken slechten wensch te onderdrukken en naar die deugd te staan, die ons voor de kennis van het hemelsche voorbereidt en ons met God in gemeenschap[3] brengt.

Wat het gebed onderstelt, Gods Alwetendheid wordt bovendien uitdrukkelijk door Seneca geleerd. Wat baat het, voor de menschen iets te kunnen verheelen? Voor God is niets gesloten; Hij is aanwezig in onze ziel, in onze overleggingen, die nooit buiten Zijn medeweten omgaan[4]. Hoe, o mensch, zou het anders kunnen zijn? God is nabij u, is met u, is in u. Een ‘heilige geest’ woont in ons, die onze verkeerdheden gadeslaat, en over onze deugd waakt. Niemand, die goed is, is zonder God. Wie zou zonder Zijne hulp zich boven het lot kunnen verheffen? Wie die God is, is onzeker, maar zeker dat er een God in ons woont, en dat Hij ons onze goede voornemens ingeeft[5]. De gemeenschap is zoo innig, dat wij zelven Goden kunnen worden[6]. Immers door de beoefening der deugd kunnen wij tot God naderen, ofschoon daardoor niet alleen; neen, Godzelf reikt ons de behulpzame hand en laat ons tot zich komen. Verwonder u dus niet, dat de mensch tot God kan gaan. God komt tot, ja God komt in den mensch. Hij woont in den reine. In het menschelijk lichaam is een goddelijk zaad uitgestrooid, waarvan een goed hovenier zich een gelukkigen oogst mag beloven[7].

Men ziet, dat Seneca niet schroomt betrekkelijk veel omtrent God te bevestigen. Zelfs acht hij dat de dienst van God bestaat in God te kennen[8]. Voor dezen dienst heeft de mensch nooit genoeg gedaan, zoolang zijn geest niet God begrijpt gelijk Hij is, namelijk alles bezittende, alles gevende om

1 *Natur. Quaest.*, Lib. II, 45.
2 *Ep.* 10.
3 ‘Consortium’; *Natur. Quaest.*, Lib. I, *Prologus*; *Ep.* 90 wordt echter het bezit der deugd niet onmiddellijk aan God toegeschreven.
4 *Ep.* 83.
5 *Ep.* 41.
6 *Ep.* 73. Zoo zegt Bossuet in een zijner Leerredenen: ‘Soyons des dieux! Il nous le permet par l'imitation de sa sainteté.’
7 *Ep.* 87 en 73.
8 *Ep.* 95.

niet[1]. Maar het is een kennen met het hart: de dienst van God is allereerst te gelooven, dat Hij bestaat; dat Hij majesteit en goedheid is, want zonder majesteit is er geene goedheid; het is te gelooven, dat Hij alles door Zijne kracht regeert en Hij zich bijwijlen aan de menschheid laat gelegen liggen. Nooit zendt Hij het kwade, want Hij heeft het niet, maar vaak kastijdt Hij, somtijds zelfs onder den schijn van geluk over ons te beschikken[2]. Wie zich de gunst van God wil verwerven, zij dus goed. Diegene dient God genoeg, die Hem navolgt[3]. En dit navolgen moet niet geschieden uit dwang. Ik gehoorzaam niet aan God, verzekert Seneca[4]; ik vereenig mij met Zijn wil. Hij alleen heeft eene groote ziel, die zich aan God overgeeft, zich niet aan een onvruchtbaren strijd met Hem waagt en liever zichzelven dan Gods bestuur verbetert[5]. Wat ons in dat bestuur vreemd toeschijnt, is onze schuld, het gevolg van het misbruik dat wij maken van Gods gaven. Hij heeft bijvoorbeeld de winden gegeven om eene gelijkmatige luchtgesteldheid in stand te houden, om het ons mogelijk te maken, dat wij vreemde landen leeren kennen, en dat de voortbrengselen van de verschillende wereldstreken allen toegankelijk zijn. Maar wij hebben die winden gebruikt om legers en de moorddadigste wapenen naar andere volken over te brengen[6]. Er is geen enkele gave Gods die wij niet bedorven hebben door onze schuld.

God schijnt hem door deze opmerkingen geheel gerechtvaardigd. In een fragment dat ons alleen bij Hieronymus bewaard is gebleven[7], roept Seneca uit: God is groot, grooter dan wij kunnen bevatten, die God, aan Wien wij ons leven toewijden; het is Zijne goedkeuring die wij moeten verwerven. En elders: Kunt gij u niet een God denken, Wiens grootheid door Zijne goedheid geëvenaard wordt, vriend van de menschen, altijd aan hunne zijde, die geene offeranden of stroomen bloeds van onschuldige dieren verlangt, maar goede gezindheden en

1 Aldaar.
2 Aldaar en *Ep.* 110.
3 *Ep.* 95.
4 *Ep.* 96.
5 *Ep.* 107.
6 *Natur Quaest.*, Lib. V, 18. - Waar spraak is van Seneca's theodicee mag niet onvermeld blijven, dat het denkbeeld, uitgedrukt Exodus XX: 6, hem niet vreemd is geweest; zie *De Beneficiis*, Lib. IV, 32: ‘Het is waarschijnlijk, dat God sommigen genadiger behandelt wegens hunne ouders en - voorouders.’
7 *Adversus Jovin.*, Lib. I.

eene reine ziel. Hij heeft geene tempelen noodig uit hoog opgestapelde steenen gebouwd; elk moet Hem een heiligdom wijden in zijn hart.

Deze beschouwing der Godheid is verheven, en wel in staat ons de overgeleverde opvatting van het eigenlijk karakter der Openbaring, die wij aan het Kristendom verschuldigd zijn, meer met het getuigenis der geschiedenis in overeenstemming te doen brengen.

Laat ons zien welke beschouwing van den mensch er aan beantwoordt.

Al gelooft Seneca in geenen deele, dat de menschelijke natuur oorspronkelijk slecht is, zoo kan men toch niet beweren, dat hij voor de zeer donkere schaduwzijden van haren toestand geen oog heeft gehad. Wat is de mensch? Een broos vat, antwoordt hij[1], dat de minste schok omverstoot, verbrijzelt; er is waarlijk geen zware storm toe noodig. Wat is de mensch? Een zwak en naakt wezen, zonder natuurlijke verdediging, onbekwaam het buiten de hulp van anderen te stellen, mikpunt van al de aanvallen van het lot, prooi van het eerste wilde dier het beste, gekneed uit gebrekkelijkheid. Wat zorgen, om een ademtocht terug te houden, die telkens schijnt te willen ontsnappen! Weenend treedt hij het leven in. Hij wordt geboren om onder te gaan, om zijne en anderer rust te verstoren, om den dood te vreezen en te wenschen, en, hetgeen het ergste is, zijn waren toestand nooit te kennen[2]. Brengt hij kinderen voort, wat weet hij of hij er vreugd van zal beleven: onder hen kan zich even goed de redder als de verrader zijns vaderlands bevinden[3]. Ach, het zal ons eerder aan tranen dan aan oorzaak tot tranenvergieten ontbreken[4]. Wij willen leven noch sterven. Het leven haten, den dood vreezen wij; er is geen geluk dat onze geheele ziel vervullen kan[5]. Elke dag, elk uur toont ons dat wij niets zijn[6]. Over het leven te willen beschikken? hoe dwaas is dit in hem die zelfs niet meester is van den dag van morgen! Wat maken wij plannen! Alles gaat ons tusschen de vingers weg[7].

Aan het besef onzer broosheid huwt zich bij Seneca een

1 *Ad Marciam, de Consolatione*, 11.
2 *Ad Marciam*, 17.
3 Aldaar.
4 *Ad Polybium*, 23.
5 *Ep.* 74.
6 *Ep.* 101.
7 Aldaar.

diep gevoel van zonde. Aller gedrag is verkeerd[1]. Is er één beschuldiger zonder schuld? Wij hebben allen gezondigd, de een meer, de ander minder, deze opzettelijk, gene verleid. Tot aan ons levenseind zullen wij falen, en niemand bereikt de heiligheid dan door de zonde heen[2]; alle kiemen van zedelijk bederf zijn in ons; wij hebben alle ondeugden, al treedt de eene sterker aan het licht dan de andere[3]. Zelfs wanneer wij ons eens overwinnen, is er waarlijk geen reden onszelven te bewonderen omdat wij juist niet gelijken op de allerslechtsten. Wij zijn dan nog altijd maar de sterkste in eene ziekehuis[4]. En het pijnlijkste is, dat de bron van alle zedelijk kwaad in onszelven gezocht moet worden. Het komt ons niet van buiten ons toe; het is in ons, het zetelt in onze ingewanden, terwijl wij het gedurig op rekening van de omstandigheden willen schuiven[5]. In mijn borst, roept Seneca uit[6], hebben de booze sappen zich opgehoopt; in mijn binnenste is de etterbuil. Ook kan men nergens dat inwendig bederf ontvluchten. Geene reis brengt u zoover, dat gij buiten uwe begeerlijkheden komt. Nooit laten zij u los; zij zullen in alle landen en op alle wateren hare voortvluchtige prooi verscheuren, zoolang gij het beginsel van het kwaad in u draagt. Het booze, dat gij meent te ontvluchten, gij neemt het mee, gij draagt het bij u; geen wonder, dat gij er niet aan ontkomt[7]. Wij wonen altijd in een vermolmd huis[8].

Seneca maakt deze opmerkingen niet enkel om te toonen hoe scherp hij de menschelijke natuur heeft waargenomen, maar veeleer omdat hij met Epicurus ‘in de kennis der zonde het begin van ons behoud’ ziet[9]. Hoe streng hij onze verdorvenheid ook beoordeelt[10], hij wanhoopt geen oogenblik aan

1 *Natur. Quaest.*, Lib. IV, *Praefatio*.
2 *De Clementia*, Lib. I, 6 (‘peccavimus omnes’). - Een kommentaar op deze verhandeling was, gelijk men weet, Kalvijn's eerste geschrift.
3 *De Beneficiis*, Lib. IV, 27.
4 *Natur. Quaest.*, Lib. I, *Prologus*.
5 *Ep.* 50.
6 *Ep.* 68. De dood is ook in zijn oog straf der zonde. *Natur. Quaest.*, Lib. II, 59 (‘in omnes constitutum est capitale supplicium et quidem constitutione iustissima’).
7 *Ep.* 104 en 28.
8 *De Ira*, Lib. II, 28.
9 *Ep.* 28 (Initium est salutis notitia peccati.)
10 Hij doet het niet slechts in het algemeen; hij geesselt scherp het zedebederf van zijn tijd; zie *De Brevitate Vitae*, 12; *De Beneficiis*, Lib. I, 9; Lib. III, 16; *Ep.* 95; *Natur Quaest.*, Lib. III, 18; Lib IV, 13; VII, 31; hetgeen te meer beteekent, daar hij geen lofredenaar is van den goeden ouden tijd, zie *Ep.* 97.

de menschelijke natuur. Het goede is het natuurlijke. Om in ons hart het kwade te doen plaats vinden, heeft daarin het goede eerst gewelddadig uitgeroeid moeten worden[1]. Het is het vleesch, dat ons neerdrukt, ketent, den geest bezoedelt, en ons voortdurend in een tweestrijd dompelt[2]; maar zooals God hem gemaakt heeft, is de mensch goed; hij moet zijne geboorte verloochenen om slecht te zijn[3]. De wreedheid, bijvoorbeeld, is niet het menschelijke, maar het dierlijke in ons, want zachtheid ligt op den bodem onzer ziel[4]. Er zijn zelfs gemoederen die met schier onmerkbare leiding ten goede geleid kunnen worden; van een paard, waaraan dit beeld ons denken doet, zou men zeggen: zacht in den bek[5]. Beweert Epicurus, dat niets van natuur goed is, Seneca haalt die uitspraak slechts aan, om haar als stellig onwaar te brandmerken, en hij geeft als bewijs, dat niemand het kwaad kan doen met een gerust geweten[6]. Het terugkeeren tot het goede is juist daarom mogelijk omdat het een terugkeeren is tot de natuur[7]. Ja, hij heeft van de menschelijke ziel zulk een hoog denkbeeld, dat hij haar 'iets groots en edels' noemt. Zij heeft geene andere grenzen dan God, geen vaderland dan het heelal[8].

Welk eene lichtzinnigheid zou het dus zijn, haar te verwaarloozen! In levensernst wenscht Seneca daarom voor niemand onder te doen. Gaarne, zegt hij, zou ik mij tot den eersten den besten grijsaard wenden, en hem toeroepen: ziedaar u aan het eind van het leven; geef u rekenschap van uw verleden. Hoe vele ijdelheden hebben het niet ingenomen! En tot allen spreekt hij: Gij leeft, alsof gij altijd moest leven; het oogenblik waarop gij tot uzelven inkeeren, uzelven toebehooren zult, stelt gij altijd uit, terwijl het geheele leven niet toereikend is om de groote levenskunst te leeren; verkwist daarom niet uwe dagen, over welker klein aantal gij u voortdurend beklaagt. Indien gij wist hoe weinige jaren gij nog te leven hadt, gij zoudt er van ontstellen. Wat zal er van u worden? Onder uwe ijdele bezigheden ijlt het leven voort;

1 *De Ira*, Lib. II, 12.
2 *Ad Marciam*, 24 ('cum hac carne gravi certamen est.')
3 *Ad Helxiam*, 5.
4 *De Clementia*, Lib. 1, 24.
5 *De Beneficiis*, Lib. V, 25.
6 *Ep.* 97.
7 *Ep.* 41.
8 *Ep.* 102.

elk oogenblik kan de dood aankloppen; of gij wilt of niet, gij moet hem binnenlaten. Hij alleen kan gerust op het verleden terugzien, die in alles naar de uitspraken van zijn geweten gehandeld heeft[1]. Aan zijn vriend Lucilius schrijft hij: breng al wat gij leest in verband met uwe zedelijke ontwikkeling, houd uwe ziel wakker, voer onophoudelijk oorlog tegen uwe eigene gebreken en tegen de gebreken uwer eeuw. Zelfs aan die het niet hooren willen, zal ik zeggen wat hun nuttig is[2]. Niet lang, maar lang genoeg te leven, zij uwe zorg[3].

Ernstig niet slechts, somber moet in menig opzicht Seneca's levensopvatting heeten. Zijne wijsbegeerte is eene ware overdenking des doods. Het geheele leven moet dienen om te leeren sterven[4]. Men moet inzien dat men alle dagen sterft[5]. Wij zijn altijd even ver van den dood verwijderd[6], daar hij telken oogenblik komen kan. Onder alles wat wij doen, behooren wij steeds aan den dood te denken[7]. Indien wij waarlijk gelukkig willen zijn en rustig ons leven willen slijten, even gelukkig als de Godheid, zoo moeten wij onze ziel voortdurend reisvaardig houden[8]. Het ongeluk, de onrust die ons kwelt, ligt juist daaraan, dat wij hetgeen wij bezitten niet aanmerken als het eigendom van wezens, die bestemd zijn voor den dood[9]. Slecht leeft hij die niet weet te sterven[10].

Dit een en ander brengt van zelf de vraag op de lippen: wat Seneca dan den mensch aan te bieden heeft, waardoor deze van zijne zedelijke ellende bevrijd kan worden? Waartoe zouden al deze ernstige vermaningen kunnen dienen, hoe onbarmhartig zou het zijn den mensch zoo aan zichzelven te openbaren, indien er geen kracht ware, die den zwakke oprichten, geen redmiddel dat den kranke genezen kon! Seneca is niet in gebreke gebleven, om die kracht, dat middel aan te wijzen, waarvan hij de kennis natuurlijk alleen uit zijne wijsbegeerte putten kan.

Hij is de eerste om niet meer van haar te verwachten dan zij kan geven, en om te erkennen, dat de wijsgeeren, die haar

1 *De Brevitate Vitae*, passim.
2 *Ep.* 89; verg. *Ep.* 108.
3 *Ep.* 93 verg. *Ep.* 123 en *Ep.* 22. Het geheele geschrift *de Brevitate Vitae* is een doorloopend bewijs van het hier aangevoerde.
4 *De Brevitate Vitae*, 7.
5 *Ep.* 1.
6 *Ep.* 30.
7 *Ep.* 114.
8 *Natur. Quaest.*, Lib. VI, 32.
9 *Ad Marciam*, 9.
10 *De Tranquillitate Animi*, 11.

tot aanbeveling moeten verstrekken, dikwijls ver zijn van aan hun eigen ideaal te beantwoorden. Niet slechts verzekert hij dit in het algemeen[1], maar hij verhaalt bijvoorbeeld van zichzelven[2], hoe hij, zich voorgenomen hebbende eene eenvoudiger levenswijs te volgen, eene kleur krijgt, wanneer hij met zijn bescheiden voertuig een schitterender span tegenkomt dan het zijne, ja hij acht zichzelven gedompeld in allerlei ongerechtigheid[3]. Maar dit neemt niet weg, dat hij eene hooge gedachte heeft van de raadgevingen en vermaningen die de wijsbegeerte kan uitdeelen. Zij mag zich daarom niet ophouden met beuzelarijen en spitsvondigheden, want zij moet de stem hooren van de ongelukkigen die haren troost inroepen; schipbreukelingen, gevangenen, kranken, veroordeelden te hulp schieten. Van alle kanten heft men de handen tot haar omhoog en roept men haar toe: red ons, breng ons te recht, toon ons de fakkel der waarheid. Met kinderachtige sofismen en onvruchtbare onderzoekingen kan zij ons niet baten. Zij moet mij aan God gelijk maken, dat heeft zij beloofd, daartoe heeft zij mij uitgenoodigd, daarvoor ben ik tot haar gekomen. Dat zij woord houde! De dood is op mijne hielen, het leven ontsnapt mij; zeg, leer mij iets in het aangezicht van dezen nood[4]! - Op een ander oogenblik is het hem dan weder, alsof al wat die wijsbegeerte te leeren heeft niet voldoen kan. Te midden van ons diep bederf, zegt hij, zou men toch iets krachtigers begeeren dan de bekende geneesmiddelen om de ingewortelde kwalen uit ons te verdrijven, en hij verwacht dit van het veldwinnen van algemeene zedelijke beginselen die onherroepelijk vaststaan[5], maar ook vooral, - en hij komt daarop gedurig terug, - van het zich geheel vereenzelvigen met iemand die voor ons het volkomene beeld der heiligheid vertegenwoordige. Had Seneca de geschriften van Paulus gekend, om geen woord zou hij dezen meer benijd hebben

1 *De Vita Beata*, 20.
2 *Ep.* 87.
3 *De Vita Beata*, 18, verg. ook § 17 geheel.
4 *Ep.* 48 en 49, verg. de geheele *Ep.* 94, waarin hij het nut van voorschriften en vermaningen tracht aan te toonen. Aan het slot van *Ep.* 106 leest men het verwijt: non vitae, sed scholae discimus. *Ep.* 108 geeft hij ons de geschiedenis van zijne eigene zedelijke ontwikkeling en toont hij den invloed aan dien raadgevingen op hem gehad hebben.
5 *Ep.* 95. Hij vergelijkt de beteekenis van eene vaste zedelijke overtuiging voor geheel het zedelijk leven met de beteekenis die aan het hart toekomt voor ons lichamelijk leven. Ook *Ep.* 120 beveelt hij vastheid van karakter aan.

dan om dat apostolische: Kristus leeft in mij, of liever: het is ondenkbaar dat Seneca, had hij het Evangelie gekend, niet met beide handen het beeld van den Menschenzoon had aangegrepen. Men mag zeggen: geheel zijne ziel riep om den Kristus. Zijne uitdrukkingen, die dit staven, heeft men slechts voor het grijpen, en telkens is het ons als ontbrak slechts de gezegende naam van Jezus. Zijnen bedroefden vriend moet Cesar de geheele ziel vervullen[1], op Cesar moet deze de oogen laten rusten, zoo vaak zij zich met tranen vullen[9]. Maar weldra is Cesar hem niet meer genoeg. Wij moeten, schrijft hij aan Lucilius, - en hij bidt hem dezen raad in zijn hart te graveeren, - wij moeten een deugdzame uitkiezen en dien gedurig voor oogen houden, opdat wij als 't ware in zijne tegenwoordigheid leven en handelen als onder zijn oog. Laten wij een gids zoeken voor ons inwendig leven, een man dien wij vereeren, wiens gezag onze geheimste gedachten reinigt. Gelukkig hij, wiens tegenwoordigheid, neen, aan wien te denken reeds beter maakt. Kies Cato, of, is hij te streng, kies Lelius, kies den man wiens leven u het meest aantrekt, kies hem tot censor of tot voorbeeld. Men heeft, ik herhaal het u, iemand noodig, naar wien onze zeden zich vormen. Onze verkeerde neigingen zijn anders te sterk[3]. Aan den invloed van ons onverstand kunnen wij ons zelven niet onttrekken, wij missen daartoe de noodige kracht. Er moet iemand zijn, die ons de hand reike, die er ons uit helpe. Veracht den man niet, die alleen met de hulp van een ander behouden kan worden. Het is reeds veel behouden te willen worden[4]. Zij die ons zijn voorgegaan op den goeden weg, verdienen daarom dat wij hen eeren gelijk de goden[5]. Versterkend is het, tot zichzelven te kunnen zeggen, dat er van al de moeilijkheden, waarmede wij te worstelen kunnen hebben, geene is, die niet reeds door anderen overwonnen werd[6]. Ofschoon Seneca hier en elders

1 *Ad Polybium*, 26 (‘omnia in te Caesar tenebit’).
3 *Ep.* 11 verg. *Ep.* 25. Men behoeft hier te minder aan een weerklank van kristelijke overtuigingen denken, omdat Epicurus reeds hetzelfde gezegd had.
4 *Ep.* 52.
5 *Ep.* 64. Behalve Cato en Lelius noemt hij hier nog Sokrates en Plato, Zeno en Cleanthes. ‘Tantis nominibus semper adsurgo,’ zegt hij schoon. Verg. *Ep.* 94 tegen het einde.
6 *Ep.* 98. Verg. de laatste zinsnede van *Ep.* 102.

de namen noemt van hen die hij zich tot voorbeeld stelt, is het toch duidelijk, dat geen van hen nog beantwoordt aan het hooge ideaal dat hij in zijn binnenste draagt en naar het aanschouwen van welks verwezenlijking hij met zijne geheele ziel verlangt. Aan dat ideaal denkt hij, waar hij uitroept: Indien het ons gegeven ware het hart voor ons open te zien liggen van den rechtvaardige, welk heerlijk schouwspel, welk eene heiligheid en kalme grootheid zouden ons tegenstralen! Gerechtigheid en matiging zouden wij daarin opgewogen zien door omzichtigheid en kracht. Zelfbedwang, gelatenheid, toegevendheid, vriendelijkheid, menschelijkheid, die zeldzame deugd, alle deze hoedanigheden zouden haren glans bijzetten aan het geheel, waaraan vooruitzien, aangename manieren en, om alles te kronen, de hoogste grootmoedigheid, adel en gezag zouden verleenen: wonderlijke mengeling van gratie en waardigheid, die al onze liefde en onzen eerbied op zou wekken. Bij den aanblik van die onvergelijkelijke figuur zou men, als bij de ontmoeting eener Godheid verpletterd, haar zacht smeeken om het voorrecht van haar ongestraft aan te mogen staren. Ja, aangemoedigd door de beminnelijkheid, die op haar wezen lag uitgedrukt, zou men zich verstouten om haar te aanbidden en haar aan te roepen, en na lang beschouwd te hebben die verhevenheid, die alles overtreffende grootheid, dien blik zoo verwonderlijk zacht en schitterend niettemin van den levendigsten glans, zou men in diepe godsdienstige vereering met Virgilius uitroepen:

> ‘o Red mij, wie Ge ook zijt, en lenig Gij mijn smart!’

En die heerlijke figuur zou medelijden met ons hebben, indien wij haar wilden eeren. Geene vette runderen, geen bloedig vleesch, geene offers van goud en zilver, geene gaven in een tempelschat gestort eeren haar, alleen een vroom en rechtvaardig hart. Neen, niemand die niet in liefde tot haar zou ontgloeien, indien het ons gegeven werd haar te aanschouwen[1].

Doch dit zijn slechts hulpmiddelen. Zelf moet de mensch zich ten slotte beter maken[2], en wij hebben thans na te gaan wat Seneca omtrent deze opvoeding van onszelven heeft mede

1 *Ep.* 115.
2 *Ep.* 104 (‘Te igitur emenda’).

te deelen. De ziel, zegt hij, moet hard behandeld worden[1]. Zij moet zich dagelijks aan een streng zelfonderzoek onderwerpen en zich afvragen of zij eenige vordering heeft gemaakt[2], maar tevens moeten wij haar rust schenken en wel in de overdenking der zedewet[3], waarbij steeds in het oog moet gehouden worden, dat de weg, door de groote menigte betreden, niet de weg der Rede is, en wij slechts genezen kunnen worden op voorwaarde van ons van de menigte af te scheiden[4], welker verachting wij dan ook niet moeten vreezen[5]. In stede van haar te volgen, moet de ziel, gelijk een dapper soldaat stervend nog zijn veldheer zegent voor wien hij sneuvelt, dat oude voorschrift in zich gegrift hebben: *Volg God*, en in de gehoorzaamheid aan God de ware vrijheid vinden[6]. Het gedurig aanbevelen van het zoeken der eenzaamheid[7] is bij Seneca slechts de keerzijde van dat waarschuwen tegen den breeden weg. Behoefte aan afleiding is een slecht teeken, en vaak is het niet anders dan afleiding wat wij van eene ingespannen werkzaamheid verlangen. De mensch die zichzelven niet in rust kan laten is als een die een wond heeft, waarvan hij met de hand niet af kan blijven. Het zijn niet de gezonden, die het meest woelen op hunne legerstede[8]. Seneca is evenwel te veel menschenkenner om tegen alle verstrooiing te zijn. Hij herinnert aan Sokrates die met kinderen speelde[9], aan Cato, die zelfs bij den beker verpoozing zocht; Scipio versmaadde niet den kunstigen dans. Na vier uren in den namiddag, werkte Asinius Pollio niet meer, opende hij zelfs niet meer zijne brieven. Eene wandeling, eene kleine reis, eene kleine roes zijn welkome versnaperingen, het laatste naar het bekende *dulce desipere in loco*. Maar deze vergunning ontneemt niets aan de strengheid, die hij voor de ziel als leefregel onontbeerlijk acht. Tegenover onze verkeerdheden kunnen wij, naar zijn oordeel, niet te gestreng zijn. Ik bid u, schrijft hij aan Lucilius, vervolg ze zonder ophouden, want zij laten u evenmin rust. Verjaag uit uw hart die roofvogels die het verteren, ja, als gij ze er anders niet uitrukken kunt, ruk dan liever het

1 *De Ira*, Lib. II, 26.
2 Lib. III, 36.
3 Aldaar, 41.
4 *De Vita Beata*, 1.
5 *Ep.* 71.
6 Aldaar, 15.
7 Zie o.a. *De Otio*, 28 (ofschoon als korrektief, *Ep.* 10 ‘attende, ne cum homine malo loquaris’).
8 *De Tranquillitate Animi*, 2.
9 Aldaar, 15; Seneca is in het algemeen geen asceet, *de Vita Beata*, 22.

hart mede uit. Verban vooral de wellusten; zij gelijken op die egyptische roovers die iemand omarmen om hem te doen stikken[1].

Ook in de studie, de geheel onbaatzuchtige studie, wil hij de kracht putten tot opvoeding en verheffing der ziel. Ik bestudeer, getuigt hij in een zijner brieven, mijzelven en het heelal. Al de vragen die mij daardoor ter behandeling voorkomen, maken het mijne ziel, gedrukt door den last van het stof, lichter de vleugelen te ontplooien. Dit lichaam is inderdaad een last en eene kwelling voor de ziel; zij is er door in boeien, wanneer de studie haar niet ter hulpe komt, die, de natuur ontsluitende, haar aandrijft het aardsche te verlaten voor het goddelijke. Zoo kunnen de wijze en hij die de wijsheid najaagt met het beste deel van hun wezen zich van de stof losmaken, en al hunne gedachten richten op hooger sfeer[2].

En van welken aard is nu die zedelijke volkomenheid, waarvoor Seneca wil dat de mensch zich zooveel moeite getroosten zal?

Hij stelt haar zoo hoog, dat hij de tegenwerping van hen voorziet, die hem beschuldigen zullen van onpraktisch te zijn, van meer te verlangen dan de menschelijke natuur kan volbrengen. Dezen hebben gelijk, antwoordt hij, wanneer men slechts op het lichaam let; maar laat hen het oog vestigen op de ziel: *het is aan God dat wij den maatstaf van den mensch ontleenen*[3]. Wij willen, schrijft Seneca elders, minder onze individuëele krachten dan die van de menschelijke natuur raadplegen, en ons een beeld van zedelijke grootheid ontwerpen, dat de uitnemendsten niet zouden kunnen verwezenlijken. Welaan dan! Het aanschouwen van den dood zal mij niet meer ontroeren dan zijn naam. Ik zal gelaten blijven onder de grootste beproevingen; mijn geest zal de steun zijn van mijn lichaam. Rijkdommen zal ik verachten, hetzij ik die bezit of niet; ik zal niet treuren als ik ze bij anderen zie, niet hoovaardig worden, wanneer zij mijzelven omringen met hunnen glans. Of de fortuin komt of gaat, ik zal het niet

1 *Ep.* 51.
2 *Ep.* 65. Elders (*Ep.* 84) noemt hij het lezen een middel om te verhinderen, dat men met zichzelven tevreden, met zijne eigene denkbeelden te veel ingenomen blijve.
3 *Ep.* 71. Het herinnert aan Mattheus V, 48. Evenzoo *Ep.* 92 (‘de ziel van den wijze moet zijn gelijk God’).

bespeuren[1], Ik zal leven als een die voor zijn naaste geboren is en dank weten aan de natuur die mij zulk eene heerlijke roeping heeft toevertrouwd. Mij heeft zij aan allen, allen mij gegeven. Wat ik ook bezitte, zal ik noch bewaren als een gierigaard noch wegwerpen als een verkwister; niets zal ik achten zoo goed te bezitten dan hetgeen ik op verstandige wijze weggegeven heb. Ik zal mijne weldaden tellen noch wegen. Ik zal niets doen om den dunk der menschen, alles voor mijn geweten. Welwillend jegens mijne vrienden, handelbaar voor mijne vijanden, zal ik vergeven, eer men mijne vergeving inroept, en elk gewettigd verzoek voorkomen. Ik zal bedenken, dat de wereld mijn vaderland is, dat de Goden die wereld besturen, dat boven mij en om mij die gestrenge rechters waken over mijne woorden en daden. En wanneer ook de natuur mijn leven terugeischt, of de rede mij noopt dit aardsch bestaan te verlaten, zal ik heengaan terwijl ik mij het getuigenis kan geven van een goed geweten te hebben liefgehad[2]!

Omtrent den grondslag en de beweegredenen der deugd ondervragen wij Seneca evenmin te vergeefs. Den grondslag vormt bij hem een diep gevoel van de solidariteit van het geheele menschelijke geslacht. De mensch alleen is hulpeloos in onderscheiding van het dier, dat zichzelf verdedigen kan; en dit te beseffen, wekt in ons de behoefte aan gemeenschap[3], allereerst tusschen de zonen van hetzelfde vaderland, tusschen welke eene gelijke harmonie moet heerschen als tusschen de leden van hetzelfde lichaam[4]. Maar er is een hooger gemeenebest, dat wij liefde moeten toedragen: het omvat alle goden en alle menschen, het is niet tot een stad beperkt, het is zoo uitgestrekt als de loopbaan der zon[5]. Het vormt één geheel. Wij zijn allen leden van één groot lichaam. De natuur heeft ons allen tot bloedverwanten gemaakt, uit hetzelfde en tot hetzelfde geschapen. Zij heeft ons wederkeerige liefde ingeboezemd en ons tot wezens gevormd, die in eene maatschappij moeten leven. Een mensch ben ik en niets menschelijks acht ik mij vreemd[6]. Verheugt u daarom in het geluk van al de

1 Evenzoo elders (*Ad Serenum: Nec iniuriam nec contumeliam accipere sapientem*, 15): ‘voor den wijze bestaat de beleediging niet.’
2 *De Vita Beata*, 20. Eene andere, maar minder volledige beschrijving van de zedelijke volkomenheid kan men vinden *Natur. Quaest.*, Lib. III, *Praefatio*.
3 *De Beneficiis*, Lib. IV, 18.
4 *De Ira*, Lib. II, 31.
5 *De Otio*, 31.
6 *Ep*. 95.

anderen; laat u door hun ongeluk waarschuwen[1]. Dit gemeenschapsgevoel verhoogt tevens onze verantwoordelijkheid, want men kan niet vallen zonder anderen in zijnen val mede te sleepen[2].

De beweegreden tot de deugd wordt op de volgende wijze kort en kernachtig uitgedrukt: den mensch behage wat God behaagd heeft[3]. Eene gedachte aan belooning blijft streng uitgesloten[4].

Bij dit een en ander moeten wij nog doen opmerken, dat de eenheid van het natuurlijke en het geestelijke, waarvan de klassieke oudheid eens zoo diep overtuigd was, voor Seneca geheel verdwenen is. Virgilius, verklaart bij uitdrukkelijk, doet er niet wel aan met te onderstellen, dat schoonheid des lichaams de betoovering der deugd kan verhoogen[5]. Ja, Seneca neemt een strijd aan tusschen vleesch en geest. Wie het lichaam dient, kan niet vrij zijn[6]. Hij gaat zelfs zoover van in de liefde tot lichamelijke schoonheid een vergeten van de rede te zien, dat aan waanzin grenst; eene vernederende zwakheid, die aan eene gezonde ziel niet voegt[7].

Ten slotte mogen hier nog eenige aanhalingen eene plaats vinden, die ons Seneca's opvatting van enkele bijzondere deugden doen kennen.

Liefde triumfeert over elke andere overlegging[8]. Zij openbaart zich ook in onuitputtelijke vergevingsgezindheid, gesteund door zelfkennis[9] zoowel als door menschenkennis[10], en in goedertierenheid[11]. Deze laatste hoedanigheid zal het eerst den ongelukkige haren zegenrijken invloed doen ondervinden, al wil Seneca niet dat het medelijden in weekelijkheid ontaarde[12]. De ongelukkige is hem heilig[13]. Zelfs de vele ondankbaarheid, die men inoogst, mag ons weldoen niet doen verflauwen, uit kracht

1 *Ep.* 103.
2 *De Vita Beata*, 1.
3 *Ep.* 74. Over het ontstaan der zedelijke denkbeelden verg. men *Ep.* 120 in het begin.
4 *Ep.* 7 (slot); *Ep.* 113 (tegen het einde); *de Beneficiis*, Lib. IV, 1; 3; 12.
5 *Ep.* 66.
6 *Ep.* 92.
7 Fragment, bewaard bij Hieronymus, *t.a.p.*
8 Het blijkt uit het aandoenlijke, met welgevallen door hem overgenome n e , verhaal *De Ira*, Lib. II, 33.
9 Aldaar, II, 28.
10 Aldaar, 30.
11 Zie zijne boeken *de Clementia* en *de Beneficiis*.
12 *de Clementia*, Lib. II, 5.
13 'Res est sacra miser,' in een zijner kleinere gedichten.

van de overweging, dat God niet ophoudt ons, ondankbaren, te zegenen[1]. Ook verliest men er niet bij; want wie verliezen kan, moet vooruit kansen berekend hebben[2]. De weldaad bestaat niet in hetgeen, maar in de gezindheid waarmee men geeft[3], in de aandrift van het hart[4]. Geven, verstandig geven, is waarlijk bezitten; onze aalmoezen vormen een onverderfelijken schat[5]. Maar op het verstandig geven valt de nadruk: veel moet er uit de beurs gaan, maar niets er uit vallen[6]; kieschheid de hand besturen[7], en de ware liefde bedenken, dat zij ook moet kunnen weigeren[8].

De menschlievendheid heeft bij Seneca geene grenzen in stand of volk. Ook de slaven zijn er niet van uitgezonderd. Kan een slaaf zijn meester eene weldaad bewijzen? Zeg liever: een mensch aan een mensch[9]. Want, waarin verschilt een slaaf van iemand, die niet dezen onteerenden naam draagt? Wij hebben allen denzelfden oorsprong: niemand is, anders dan door zijn karakter, edeler dan zijn naaste. Kan men een lange geslachtslijst toonen, men bewijst daarmee eenvoudig, dat men tot eene bekende familie behoort. Het heelal is onzer aller vader; langs blinkende of morsige treden keert elk daartoe terug. Veracht niemand. Wie uit een slaaf geboren is, kan tot den waren, den hoogsten adel komen. Het staat u fraai, iemand een slaaf te schelden, daar gijzelf de slaaf zijt uwer wellusten![10]. Van Lucilius verneemt Seneca met genoegen, dat deze met zijne slaven als met zijne huisgenooten omgaat, en hij geeft hem dezen raad: leef zoo met uw mindere, gelijk gij zoudt willen, dat uw meerdere met u leefde[11].

Door zulke raadgevingen niet achterwege te houden, kwam hij wel eenigszins in strijd met hetgeen hij elders voor een der kenmerken van den wijze verklaart. Hij herhaalt namelijk gedurig, dat deze niet ergeren, geen aanstoot geven moet[12].

1 *De Beneficiis*, Lib. I, 1.
2 Aldaar, 2, verg. Lib. II, 10.
3 Aldaar, 5.
4 Aldaar, 6.
5 Aldaar, Lib. VI, 3. (‘Hoc habeo quodcumque dedi’).
6 *De Vita Beata*, 23 (aan het slot).
7 *De Beneficiis*, Lib. II, 2.
8 Aldaar, 14.
9 *De Beneficiis*, Lib. III, 22. Daar en in de onmiddellijk volgende paragrafen worden voorbeelden van aanhankelijkheid bij slaven jegens hunne meesters medegedeeld.
10 Aldaar, Lib. III, 28; verg. *Ep.* 44.
11 *Ep.* 47.
12 Zie o.a. *Ep.* 103; sterker nog *Ep.* 14, en in een fragment bij Hieronymus, gelijk in een bij Augustinus.

Doch zijn eigen moedig uitkomen voor beginselen, die in zijn tijd nog niet algemeen aangenomen waren, bewijst dat hij vermocht te handelen naar den regel dien wij in een zijner brieven lezen: deugt de oude weg niet meer, weet u een nieuwen weg te banen[1].

Nu blijft eindelijk nog eene belangrijke vraag over, waarop wij Seneca's antwoord wenschen te vernemen: Welk is het uitzicht van den rechtvaardige[2]? Is de strenge zedeleeraar in staat, na den ernstigen strijd waartoe hij den mensch oproept, eene palm der overwinning te beloven?

Raadpleegt men sommige zijner uitspraken, zoo schijnt de troost der toekomst geheel te ontbreken. Ik heb het oog op die plaatsen in zijne geschriften, waar hij zegt dat door den dood alles vernietigd wordt[3], en dat het beste van alles wezen zou, niet geboren te worden[4]. Maar hier staan andere uitspraken tegenover, èn talrijker èn ondubbelzinniger dan de eersten; zij geven ons het recht aan te nemen, dat Seneca bij oogenblikken van de hoop des eeuwigen levens innig doordrongen was. Het was eene hoop, meer dan eene overtuiging. Bij dit vraagstuk staat het voor en tegen hem zeer duidelijk voor den geest, en hij zegt ons zelf ergens, dat zijn onsterfelijkheidsgeloof ook wel anders had kunnen uitvallen[5]. Soms is evenwel van zijne onzekerheid niets te bespeuren, en laat hij zich geheel medesleepen door zijne profetische beschrijving van eene oneindige toekomst.

Het is hem reeds een troost te weten, dat afgestorvenen weggenomen kunnen zijn voor den dag des kwaads[6], maar met dit negatieve stelt hij zich niet tevreden. Ween niet, roept hij Polybius toe, om het geluk van een broeder; hij rust, hij is eindelijk vrij, eindelijk eeuwig; uit eene lage streek heeft hij zijne vlucht genomen naar dat oord, dat de zielen, van hare boeien bevrijd, in zijn gelukzaligen schoot opneemt. Hij heeft het levenslicht niet verloren; hij heeft nu een licht, dat niet verduisterd kan worden. Hij heeft ons niet verlaten; hij is ons voorgegaan[7]. Van Scipio Africanus, wiens graf hij

1 *Ep.* 33.
2 De vraag is te gepaster, wanneer men let op *Ep.* 82.
3 *Ad Marciam*, 19 (‘omnia in nihilum redigit’),
4 Aldaar, 22.
5 *Ep.* 102.
6 *Ad Marciam*, 20.
7 *Ad Polybium*, 29. Evenzoo *Ep.* 99. De uitdrukkingen zijn zeer onbepaald, vooral als men verg. *Ep.* 74, waar de bron der deugd, waaruit de deugdzamen in hun leven geput hebben, het eenig blijvende schijnt te zijn.

bezocht heeft, durft hij verzekeren, dat zijne ziel, als loon voor hare matiging en vaderlandsliefde, naar haar vaderland, den hemel, is teruggekeerd[1]. Hij acht zich gerechtigd, Lucilius toe te roepen: Wanneer de dag gekomen zal zijn, die dit mengsel van goddelijk en menschelijk vanéen scheidt, zal ik mijn lichaam hier achterlaten, waar ik het gevonden heb, en mijzelven teruggeven aan de Goden. Ook nu ben ik niet zonder hen, maar ik word teruggehouden in deze aardsche gevangenis. Een andere geboorte, een andere toestand wacht ons. Wij zouden nog niet in staat zijn den hemel anders dan op een afstand te aanschouwen. Beschouw dus zonder vreezen dat beslissend uur, het laatste, niet voor uwe ziel, maar voor uw lichaam. Zie al wat u omgeeft aan als den inboedel van een herberg: gij moet verder reizen. De natuur jaagt er ons uit, gelijk wij er ingekomen zijn. Wij kunnen niet meer medenemen, dan wij ingebracht hebben.... Eens wordt deze duisternis verdreven, en omgeeft u van alle kanten een helder licht. Deze gedachte laat niet toe, dat er iets onreins, laags of wreeds in de ziel overblijve[2]. Wanneer zal ik, na het beteugelen van al mijne hartstochten, kunnen uitroepen: Ik heb overwonnen![3]. Er zal een nieuwe schepping zijn, en de aarde zal den mensch wederzien, vrij van zonde en onheil[4].

Ga, zoo troost hij eene bedroefde moeder[5], ga niet naar het graf van uw zoon. Daar ligt het overschot dat hem eens tot last was, en niet meer tot het wezen van Metilius behoorde dan zijne kleederen. Zonder iets dat waarlijk zijn eigendom was op deze aarde te hebben achtergelaten, is hij ontvloden, en na eenigen tijd boven onze hoofden te hebben vertoefd, den tijd die noodig was om zich te reinigen van de verkeerdheden, die elke sterfelijke natuur aankleven, en hare lange bezoedeling af te leggen, is hij tot de hoogste hemelen opgestegen, waar hij onder de gelukkige geesten vertoeft en toegelaten is in de heilige gemeente der Scipioos, der Catoos, dier groote verachters van het leven, die de dood, hun weldoener, is komen bevrijden. Daar, ofschoon de betrekking tusschen allen even nauw is, vereenigt

1 *Ep.* 86.
2 *Ep.* 102. Men denkt aan de woorden: ‘Wie deze hoop op hem heeft, reinige zich van alle ongerechtigheid.’
3 *Ep.* 71.
4 *Natur. Quaest.*, Lib. III, 30.
5 *Ad Marciam*, 25, tot aan het einde.

uw vader zich nog inniger met zijn kleinzoon, en legt dezen den loop der naburige sterren uit; niet langer naar gissingen, maar volgens de waarheid maakt hij den jongeling bekend met de geheimen der natuur. Samen richten zij den blik naar de verre aarde, en smaken er genoegen in, van uit de hoogte hunner heerlijkheid neer te zien op hetgeen zij verlaten hebben. Bij al wat gij doet, bedenk, dat gij onder de oogen van een vader en een zoon zijt, niet gelijk gij ze gekend hebt, maar thans volmaakte wezens, burgers van den hemel; schaam u over elke lage en gemeene gedachte; schaam u, hunne gelukkige gedaanteverwisseling te beweenen! Hoor zijne stem, die u toeroept:..... Hier vormen wij allen slechts éene ziel, en buiten den dichten nevel geplaatst, die u omringt, zien wij in, dat niets bij de menschen is gelijk zij het wanen; niets zóo begeerlijk, zóo verheven, zóo prachtig als zij het zich inbeelden: alles is daar laagheid, smart en benauwdheid: en wat klein deel ziet men daar van het licht, waarin wij ons hier verheugen. Hier geene oorlogen, geene gerechtshoven; hier niets verborgens, de gedachte heeft geen sluier, het hart geene schuilhoeken, het leven geene kronkelwegen; wij omvatten verleden en toekomst... Eens zal de geheele schepping vergaan, om zich te vernieuwen. Dan zullen ook wij in den schoot der oorspronkelijke elementen terugkeeren. Gelukkig uw zoon, die dit alles reeds weet!

In duidelijkheid, in bepaaldheid laat dit een en ander te wenschen over, maar in het algemeen zou men bij Seneca te vergeefs naar een welgesloten en juist omschreven stelsel zoeken. Hij is rhetor, hij is dichter, hij laat zich kennelijk meesleepen door zijn stijl, hij heeft vermoedens en voorgevoelens; doch dezen zijn van de edelste soort, en zijne schriften hebben voor ons de groote waarde van de spiegel te zijn der denkbeelden en behoeften, die de eeuw vervulden waarin het Kristendom optrad, wanneer men althans die eeuw wil afmeten naar hare beste vertegenwoordigers.

Zoo onmiskenbaar het is, dat eene wijsbegeerte als die van Seneca talrijke aanknoopingspunten met de levensbeschouwing van het Evangelie oplevert, en daarom voor deze in menig opzicht den weg moest bereiden; zoo sterk door onze aanhalingen de eenzijdigheid van dien priester Johannes in het oog valt, die in zijne Apokalypse de Heidenwereld met al wat goddeloos is vereenzelvigt, en, minder toegevend dan weleer aarts-

vader Abraham tegenover Sodom en Gomorrha, in Rome niet naar de tien of vijf rechtvaardigen zoekt, om wier wille de stad gespaard had kunnen worden, zoo duidelijk is het tevens, dat wij hier niet een flauwen weerklank van de kristelijke overtuigingen vernemen, maar inderdaad iets anders dan het Kristendom voor ons hebben. Het is veeleer de voortzetting, het is een der laatste loten van het Heidendom. De nieuwe geest ontbreekt. Met het polytheïsme wordt hier niet in beginsel gebroken. De leer der goddelijke genade als eenige bron van ons zedelijk leven wordt gemist, gelijk alles wat in verband staat met de beteekenis die, naar het Kristendom, den persoon van Jezus voor dat leven toekomt. Ook ontbreekt die toon van innige liefde voor het verlorene, gelijk van onuitsprekelijke dankbaarheid voor hetgeen de Allerhoogste tot onze redding deed, die uit de meeste schriften van het nieuwe testament ons tegemoet komt. Hierin zou men wellicht alles kunnen samenvatten: het kenmerkend onderscheid tusschen het Evangelie en Seneca's wijsbegeerte bestaat daarin, dat slechts het Evangelie weet te spreken van een groote daad Gods, waardoor de verlossing van het menschelijk geslacht gegeven, gewaarborgd is, eene daad welker waarachtigheid het geloof slechts te omhelzen, en die het in eene gebeurtenis van het innerlijk leven om te zetten heeft.

III.
Epictetus.

Dat men onder de wijzen van Nero's tijd aan zulk eene bijzondere en buitengewone daad Gods geenerlei behoefte gevoelde, blijkt recht duidelijk uit de *Gesprekken* van Epictetus.

Geboortig uit Phrygië, woonde hij onder den zooeven genoemden keizer te Rome, dat hij onder Domitianus voor Nikopolis verliet. Onder de regeering van Trajanus schijnt hij gestorven te zijn[1]. Hij was een slaaf van Epaphroditus, den bekenden vrijgelatene van Nero; leed aan lichaamszwakheid en was zelfs lam, hetgeen Celsus toeschrijft aan de mishandeling die Epictetus van zijnen meester ondervonden zou hebben. Hij

1 *Philosophie der Griechen in ihrer Entwicklung*, von Dr. E. Zeller, 3e Deel (2e Uitg.), blz. 660.

leefde in diepe armoede, nadat hij opgehouden had slaaf te zijn. Onder keizer Domitianus moest hij met de overige filofen de hoofdstad verlaten.

Wij bezitten geene schriften van zijne hand. Zijn vereerder Arrianus heeft; zooveel mogelijk met de eigene woorden van den meester, het een en ander opgeteekend, en wel in het Grieksch, van hetgeen hij Epictetus had hooren zeggen. Arrianus dacht oorspronkelijk bij dat opteekenen slechts aan het nut dat hij er persoonlijk van zou kunnen trekken. Maar hetgeen hij geschreven had, zag buiten zijn medeweten het licht, waarom hij besloot er zelf eene uitgave van te bezorgen.

Juist omdat het gesprekken en geene verhandelingen zijn, is de toon van Epictetus frisscher dan die van Seneca. Het blijkt reeds terstond uit het eerste hoofdstuk van het eerste Boek, waarin wij tevens de bevestiging vinden van hetgeen ik zooeven deed opmerken. Een buitengewone daad Gods tot redding van den mensch is niet noodig, want God heeft ons toegerust met al de krachten die vereischt worden voor de vervulling van onze taak. Op de volgende wijze voert hij Jupiter sprekende in: ware ik er toe in staat geweest, Epictetus, ik zou ook uw klein lichaam onafhankelijk hebben gemaakt. Maar bedenk, dat het u niet toebehoort, het is niets dan kunstig bewerkt leem. Daar ik het niet vrij heb kunnen maken, heb ik u een gedeelte van onszelven gegeven.... Indien gij daarin uw waar eigendom ziet, zult gij nooit ongelukkig zijn. Epictetus is van oordeel, dat deze goddelijke kiem in ons een niet geringe schat is, en dat de ontwikkeling daarvan onze eigenlijke bezigheid behoort te zijn, waarvan wij ons niet mogen laten aftrekken door de beslommeringen des levens. Dezen zijn en blijven toch nutteloos, daar het ons niet gegeven is aan den loop der natuur iets te veranderen. Laat ons dus tot volkomenheid brengen al wat van onszelven, van onze inspanning afhangt, en het overige nemen gelijk het komt. En hoe komt het? Gelijk God wil.

Al zijn wij allen met de noodige krachten toegerust, wij bezitten ze niet allen in gelijke mate. Er zijn uitgelezene naturen, die een hooger besef hebben van hetgeen zij aan zichzelven, aan hare waardigheid verschuldigd zijn, die een aandrift in zich ontdekken om het ongewone te volbrengen. Van waar, dat bij het naderen van den leeuw alleen de stier de kracht in zich gevoelt en den lust om voor de geheele kudde in de

bres te springen? Hij heeft het bewustzijn van zijne meerderheid[1]. Dat bewustzijn zal ook ons niet ontbreken, indien wij inderdaad tot de uitgelezenen behooren. Het betoonen van onze meerderheid geschiedt evenwel niet zonder voorafgaande zware oefening, waarin juist de ontwikkeling van den voortreffelijken aanleg moet bestaan.

Omgekeerd mogen zij, die niet tot de uitnemenden behooren, zich niet laten afschrikken. Ook zulk eene natuur, die zich met een ondankbaren bodem laat vergelijken, is het waard dat wij er alle zorg aan besteden. Ik behoef niet juist de zekerheid te hebben van een Cresus te zullen worden, om mijn vermogen met nauwgezetheid te beheeren[2]. Waren wij slechts overtuigd van de waarheid dat wij allen kinderen Gods zijn, wij zouden nooit te gering van onszelven denken[3]. Als Cesar ons als zoon aannam, zouden wij onuitstaanbaar zijn van trots. Zullen wij er ons dan niet op verheffen, nu wij weten dat wij kinderen Gods zijn? Doch aan deze onze waardigheid laten wij ons gemeenlijk weinig gelegen liggen. Datgene waarin wij verwant zijn met den dood, houdt al onze aandacht bezig; wat blijft er over voor datgene waarin wij met de godheid verwant zijn? Dan roept men in vertwijfeling uit: wat is de mensch? en klaagt over het zwakke vleesch, maar gij hebt iets beters dan dat vleesch; wat laat gij u daardoor boeien om het andere te verwaarloozen[4].

De vrucht van dit geketend zijn aan het sterfelijke in ons is onrust, gelijk omgekeerd de ware vooruitgang, die aan de deugd te danken is, in den toenemenden vrede der ziel gelegen is, in het onafhankelijk worden van de uitwendige dingen. Want dat alleen kan ons rust geven, wat niet denkbeeldig, wat overeenkomstig is met onze natuur[5]. Maar Epictetus gelooft niet met Seneca, dat wij dit waarachtig natuurlijke zonder de hulp der goden ontdekken. Integendeel hij spoort zijne toehoorders aan tot dankbaarheid jegens God voor elken gids, dien Hij ons geeft op het gebied der waarheid[6]. Dit onderstelt reeds, dat er waarheid is, en dat zij voor den mensch toegankelijk mag heeten. Epictetus is dan ook volstrekt geen

1 Verg. Lib. I, c. 24, in het begin.
2 Lib. I, c. 2.
3 Aldaar en c. 9; evenmin als van anderen. C. 13 heeten ook de slaven uitdrukkelijk kinderen Gods.
4 C. 3.
5 C. 4.
6 Aldaar.

skeptikus; geen man die stelselmatig de onbetrouwbaarheid aanneemt van verstand en geweten. Hij gelooft aan eene verstandelijke en zedelijke evidentie, en acht versteend of dood het innerlijk leven van elk die het bestaan van zulk eene evidentie loochent[1].

Deze zijn afkeer van de twijfelzucht heeft tot tegenhanger een vast geloof aan de Voorzienigheid, aan zulk een wereldbestuur als waarin alles niet liefde en wijsheid geregeld is. De aanwezigheid van zoo velerlei als met dit geloof onbestaanbaar schijnt, hindert niet, en vermelding verdient de opmerking waarmede hij het kinderachtig gedrag van hen in het licht wil stellen, die door de wederwaardigheden van het leven hunne overtuiging omtrent de Godsregeering aan het wankelen laten brengen. Hij, wien het gegeven is, een beeld van Phidias te aanschouwen, stoort zich niet bijvoorbeeld aan de ongunstige weersgesteldheid, waarvan hij misschien op dat oogenblik den onaangenamen invloed of de lastige gevolgen ondervindt. Welnu, wij zijn geroepen, neen, het wordt ons vergund, de heerlijke openbaring van Gods wijsheid en liefde in Zijne schepping te aanschouwen: wat zullen wij ons dan gelegen laten liggen aan zekere uitwendige moeilijkheden waarmee wij daarbij te worstelen hebben, moeilijkheden die daarenboven nog een onontbeerlijke spoorslag kunnen zijn tot ontplooiing van alle onze veerkracht. Zonderling mag het volgens Epictetus heeten, dat wij wel een oog hebben voor het lijden dat ons wordt opgelegd, maar inmiddels die gaven en krachten voorbijzien, waardoor God ons in staat heeft gesteld, dat lijden te dragen of er ons boven te verheffen[2]. Onder deze gaven behoort ook die des verstands, ja die der redeneering, om welke reden het een plicht voor ons is, haar te ontwikkelen en tot een zekeren graad van volkomenheid te brengen, aangezien vele misstappen het gevolg zijn van een gebrekkig of traag werkend oordeel[3]. Epictetus is evenwel de eerste om toe te geven, dat men van het nut der logika geene te hoog gespannene verwachtingen koesteren mag[4].

1 C. 5. Eene wetenschappelijke wederlegging van het skepticisme, door lateren vaak herhaald (o.a. nog in Ritters *Encyclopedie der Phil. Wissenschaft*) wordt beproefd Lib. II, c. 20, ofschoon daar tevens (tegen het slot) op de praktische gevolgen van die richting gewezen wordt.
2 C. 6. Zeer populair wordt dit denkbeeld ontwikkeld Lib. II, c. 16.
3 C. 7.
4 C. 8.

Gebrek aan moed bij het torschen van den last des levens, waarvan hij met Seneca en de geheele stoïcijnsche school de zwaarte sterk gevoelt, wordt voortdurend door hem gelaakt, en, in onderscheiding van Seneca, bestrijdt Epictetus zelfs den zelfmoord als middel om zich van dien last te ontdoen. Wanneer zijne discipelen tot hem komen en zeggen: ‘Epictetus, wij hebben genoeg van de ketenen van dit lichaam,.... de dood is immers geen onheil; zijn wij niet aan God verwant? niet van Hem uitgegaan? Laat ons dus tot onzen oorsprong wederkeeren, en onze booien losmaken,’ dan antwoordt Epictetus: ‘wacht op God! wanneer Hij u uit dezen dienst ontslagen zal hebben, dan kunt gij tot Hem gaan; vooralsnog, blijft geduldig op de plaats waarop Hij u gesteld heeft. Uw verblijf alhier is kort... Wat kan hij nog duchten, die dit lichaam heeft leeren verachten? Blijft dus en denkt niet aan een vertrek, dat in tegenspraak zou zijn met de rede’[1].

Zoo verlangt Epictetus, dat de menschen leven naar den wil en voortdurend als onder het oog van God, van wiens alwetendheid en alomtegenwoordigheid hij den diepsten indruk heeft, al neemt hij ook aan, dat Gods werking op ons vaak door tusschenkomst van een Genius geschiedt, aan wien elk als aan zijn beschermengel is toevertrouwd. Dit komt in mindering van hetgeen wij vroeger deden opmerken omtrent het toereikende van onze natuurlijke hulpmiddelen. Epictetus heeft zelf de tegenstrijdigheid gevoeld, waarin hij vervalt. Ofschoon Jupiter ons met verstand heeft toegerust, zegt hij, zoo werd niettemin een Genius ons ter zijde gesteld, die van sluimeren noch dwalen weet. Wanneer gij dus uwe deur gesloten hebt, en er geen licht meer is in uwe kamer, denk er dan aan, nooit te zeggen: ik ben alleen, want gij zijt niet alleen. God is in uw vertrek, en uw Genius evenzeer. Zij hebben geen licht noodig om te zien wat gij doet.

Aan dien God moet gij trouw zweren, zoo gaat Epictetus voort, trouw gelijk de soldaten aan Cesar, wiens zaak zij beloven voor alles te doen gaan. Zult gij weigeren hetzelfde te beloven, na al de heerlijke gaven die gij van Hem ontvangen hebt? Of, als gij God trouw zweert, zult gij uwen eed niet gestand doen? En wat zult gij nu beloven, wat anders dan dat

1 C. 9. Zie daarentegen het slot van c. 24. Over die verachting, waarvan in den tekst spraak is, handelt uitvoeriger c. 12.

gij aan God zult gehoorzamen, Hem nooit eenig verwijt zult doen, u nooit zult beklagen over iets van hetgeen Hij u toebeschikt, het onvermijdelijke altijd gelaten zult doen en ondergaan[1].

Het is er echter ver van af, dat hij zich God uitsluitend onder het beeld van een overste denkt, aan wiens bevelen wij onderworpen zijn. Gods grootheid ziet hij allereerst in Gods goedheid[2], en hij is zoozeer daarvan doordrongen, dat volgens hem de lof van God niet van onze lippen mag wijken. Wij moesten Hem loven voor al de aardsche zegeningen, maar bovenal voor het vermogen dat Hij ons geschonken heeft om ons rekenschap te geven van Zijne gaven en om er een verstandig gebruik van te maken. Ik, oude en kreupele, zegt Epictetus van zichzelven, wat kan ik anders doen dan Gods lof bezingen? Ware ik een nachtegaal, ik zou doen wat eens nachtegaals was. Ik ben een redelijk wezen; ik moet dus God verheerlijken. Dat is mijn taak en ik vervul haar; ik zal er nooit in te kort schieten, en ik noodig u allen uit om met mij aan te heffen. Het redelijke is in zijn oog het onschatbare Godsgeschenk. Niemand, zegt hij, kan ons verhinderen, aan de waarheid onze toestemming te geven, niemand ons dwingen het valsche als waarheid aan te nemen. Daarin bestaat onze vrijheid. Zelfs indien wij iets doen tegen onzen wil, geschiedt dit toch altijd door middel van ons oordeel. Worden wij, bijvoorbeeld, door vrees voor den dood tot iets gedwongen, zoo doen wij dat inderdaad, omdat het te doen, volgens ons oordeel, beter is dan te sterven. Het is dus ten slotte onze vrije keus die ons handelen bepaalt; want, voegt Epictetus er bij, indien God toegelaten had, dat aan hetgeen Hij als een deel van zichzelven in ons heeft nedergelegd door Hem of anderen geweld kon worden aangedaan, zou Hij ophouden God te zijn en niet langer zorg voor ons dragen, gelijk Hij het behoort te doen[3].

1 C. 14.

2 Tegenover de raadselen van het wereldbestuur heeft hij (Lib. III, c. 15) eene wending, die vermelding verdient. Na den moord van Galba, vroeg iemand aan Rufus of hij nu nog geloofde dat er eene Voorzienigheid was, waarop deze antwoordde met de wedervraag of hij zich ooit van het bestaan van Galba bediend had om de Voorzienigheid te bewijzen. Eene echt stoïcijnsche proeve van theodicee vindt men aldaar, c. 17.

3 C. 17. Zie over de waarde en het gebruik van onze zedelijke vrijheid o.a. Lib. III, c. 3 en 8.

Hangen onze daden van ons oordeel af, zoo getuigen verkeerde daden van een oordeel dat zich bedriegt, en Epictetus stelt deze waarheid in het licht, om er uit af te leiden, dat wij misdadigers niet met verachting maar met medelijden bejegenen moeten, hetgeen ons te gemakkelijker zal vallen, naarmate wij zelve minder gewicht hechten aan wat misdadigers ons ontnemen of bederven kunnen[1]. Want tot onafhankelijkheid, tot het uitoefenen van heerschappij zijn wij geroepen[2]. Al wat bestaat is Gods werk, maar niet al wat bestaat is geboren om te heerschen, daar niet alles een deel van de Godheid is. Gij, o mensch, zijt daarentegen bestemd om te bevelen, omdat gij een deel van Gods wezen in u hebt. Waarom miskent gij dus uwen edelen oorsprong? Weet gij niet van waar gij gekomen zijt? Zult gij het niet bedenken, als gij aan tafel zit, wie gij zijt, die aan tafel zit, en wien gij in u voedt? In uw omgang met uw vrouw, wie gij zijt, gij, die dien omgang hebt? Overal draagt gij een God bij u om, en gij weet het niet, ongelukkige! Meent gij, dat ik hier spreek van een God van zilver of goud? Neen, die God is binnen in u, en gij bezoedelt Hem door uwe onreine gedachten en uwe schandelijke handelingen[3]. In de tegenwoordigheid van een Godenbeeld zoudt gij niets durven doen van hetgeen gij doet; waarom schaamt gij u dan niet voor dien God, die alles ziet en hoort?... Indien er een wees aan uwe zorg ware toevertrouwd, gij zoudt hem niet verwaarloozen. Welnu, God heeft u aan uzelven toevertrouwd. Draag dan zorg voor uzelven. Gij zijt mensch, doe wat eens menschen is[4].

1 C. 18. C. 28 komt hij op het denkbeeld terug, dat wij niets kunnen doen dan in overeenstemming met ons eigen oordeel, en haalt daarbij Plato aan, volgens wien de menschelijke ziel zich altijd in weerwil van zichzelve van de waarheid spenen moet.

2 Lib. II, c. 8. Hoever die onafhankelijkheid in de school der Stoïcijnen ging, zien wij o.a. uit Lib. II, 17 (naar aanleiding van Medea's kindermoord; verg. c. 18 en Lib. III, c. 10 tegenover de verleidingen der zinnelijkheid), waar tevens de middelen worden aangewezen, waardoor wij in die onafhankelijkheid vorderingen kunnen maken.

3 Ook lichamelijke reinheid behoort tot Epictetus' zedeleer, verg. Lib. IV, het kurieuse hoofdstuk 11.

4 Lib. II, c. 10. Dit apostrofeeren, zeer gewoon bij Epictetus, was bij hem niet slechts eene oratorische vorm. Hij sprak (zie Lib. II, c. 12 aan het einde), - en had daarbij de overtuiging dat God door hem sprak (zie Lib. III, c. 1), - in Rome gaarne zelfs hooggeplaatsten op straat aan, om zich naar hunne ziel te informeeren. Er is toch niets nieuws onder de zon. Dr. Malan's ‘Êtes-vous converti’, had zijn voorbeeld reeds onder Nero. Naderhand liet Epictetus het evenwel na, toen hij er namelijk eens een pak slaag mede opgeloopen had.

En dit, wat eens menschen is, vat Epictetus elders samen in de navolging van God[1].

IV.
Persius en Petronius.

A. Persius Flaccus, van wiens levensgeschiedenis ons weinig bekend is, die, in 34 n.C. geboren, reeds op acht en twintigjarigen leeftijd overleed, behoort als satirisch dichter tot dezelfde stoïcijnsche school, waaruit wij bij monde van Seneca en Epictetus reeds zoo menige belangrijke uitspraak vernomen hebben.

Slechts zes hekeldichten bleven ons van hem bewaard. Ofschoon zij niet allen op godsdienst en zedelijkheid betrekking hebben, behoeven wij toch niet verder te gaan dan tot het tweede, om hem den geessel te zien zwaaien tegen elken geveinsden of bloot uitwendigen godsdienst. Hij doet het bij gelegenheid van een verjaarsgroet aan zijn vriend Macrinus, dien hij vooral gelukwenscht, nu deze zijn godsdienst niet waarneemt uit baatzucht. Weinigen zijn er in de heiligdommen der Goden, die overluid zouden durven bekennen, wat zij in stilte van de Goden vragen. Of liever: overluid bidden zij om rechtschapenheid, een goeden naam en deugd, opdat de buurman het hoore, maar in het binnenste vormt men allerlei hebzuchtige wenschen. Zoo is men zonder schaamte voor Jupiter. Omdat Hij ons niet treft door Zijn bliksem, waant men dat Hij ons vergeeft. Niet zelden vraagt Hem de mensch datgene, waarvan hij dan zelf de vervulling onmogelijk maakt, eene gezondheid bijvoorbeeld, die men straks door eene onmatige levenswijs vernietigt!

Hij laakt het, dat men de Godheid door goud en zilver

1 C. 14. Ditzelfde denkbeeld wordt zer uitvoerig behandeld, Lib. IV, c. 1; verg. c. 4.

trachte te winnen. Zij, die dat beproeven, zijn zielen, gebogen naar de aarde en niet vervuld met het goddelijke; ja zijn afkeer gaat hier zoover, dat hij zelfs het liefelijk gebruik hekelt, dat de jonge meisjes bij de intrede in het huwelijk hare pop aan Venus offeren liet. Perseus vraagt zeer prosaïsch, wat Venus daaraan heeft? Hij wil aan de Goden niets anders geofferd hebben dan een in tucht gehouden hart.

Dezelfde gestrenge beschouwing vinden wij terug in de satire over de Opvoeding. Een goeverneur treedt tegen het middaguur de kamer van zijn kweekeling binnen en vindt hem nog te bed. Behoorlijk bepreekt, is het jonge mensch weldra aan den arbeid; hij zit althans neder voor zijne boeken, maar zijn schrijfgereedschap is niet in orde, niets wil vlotten, alles wordt voorwendsel tot uitstel van de zoozeer geduchte inspanning, die de knaap bovendien uit hoofde van zijne adellijke geboorte meent nooit te zullen behoeven, vergetende wat hij voor nabestaanden en vaderland moet willen overhebben, wat God van hem verlangt, en welke plaats hij inneemt in de menschelijke maatschappij.

Met de satire over het Staatsbeleid treden wij uit den kring der algemeenheden, en hebben wij gelegenheid in Persius den zedelijken censor te hooren van de uitspattingen en ongeregeldheden, waaraan wij, in ons artikel over den achtergrond der apokalypse, den jongen keizer zich zagen overgeven. In dit hekeldicht voert, het is waar, Sokrates[1] het woord tot Alcibiades, maar het lijdt geen twijfel, of Sokrates is hier Persius, en Alcibiades Nero. Nero houdt hij voor, hoe deze in weelderigheid het hoogste goed schijnt te zoeken, in schaamtelooze ontucht zijn tijd verdartelt[2], en, wel verre van slechts als een boetprofeet gebreken te wraken, roept hij hem den beroemden regel toe:

> ‘Tecum habita, et noris, quam sit tibi curta supellex’,

Keer tot u zelven in, en zie hoe armoedig het in uw binnenste gesteld is.

1 ‘Magister... sorbitio tollit quem dira cicutae’.

2 Aan de verzen ‘at si unctus cesses’ enz. kan men althans niet het verwijt richten van de dingen niet bij hun naam te noemen. Met Casaubonus mag men zeggen: Probe vero norat Persius, quum ad hanc satiram scribendam se accingeret, quantam rem et quam periculosam moliretur.’

Persius had niet tot de school van Seneca en Epictetus moeten behooren, om ons niet den lof te zingen der zedelijke vrijheid en het geluk van een trouwen raadsman gevonden te hebben, die ons tot die vrijheid heeft gevoerd. Deze dienst werd hem bewezen door Cornutus, die, zoodra hij aan de kinderschoenen was ontwassen, hem opgenomen, den hartstocht tot de rede teruggebracht, en hem zelfbeheersching geleerd heeft. Want daarin bestaat, volgens Persius, de ware vrijheid, die met de waarheid samenvalt.

Wat zullen wij eindelijk van Petronius zeggen? Het grootste gedeelte van zijn *Satyricon* is voor mededeeling volstrekt onvatbaar[1]. Al is het ver van zeker, dat de schrijver die Petronius zij, die aan het hof van Nero den rechter van den goeden smaak, *arbiter elegantiae*, heette, zijn werk schijnt niettemin uit den tijd van dien keizer te dagteekenen, ofschoon men toe moet geven, dat slechts de inwendige kritiek dit waarschijnlijk maakt. Met de uitwendige bewijzen staat het niet gunstig geschapen.

Wij willen slechts op den aanvang wijzen, het eenige gedeelte waarin eene zedelijke kritiek van de toestanden in Rome duidelijk zichtbaar is. Evenals Persius in zijne eerste satire, komt Petronius hier op tegen die valsche, gezwollene, onnatuurlijke welbespraaktheid, die rhetoriek, die inderdaad een zedelijk kwaad is, immers den geest ongeschikt maakt om schijn van wezen te onderscheiden. In ons vorig artikel hebben wij reeds gezien, hoe zeer die ijdele, rhetorische opvoeding aan het karakter van Nero geschaad heeft. - Na met een kort woord de goocheltoeren van de priesters aangeroerd te hebben, komt hij terstond op de praalvertooningen der redenaars, op hunne zinledige frasen en afgezaagde, kunstmatige wendingen. Hunne opgeschroefde taal kan niemand den weg der welsprekendheid wijzen, maar alleen jongelingen opgeblazen maken en hen in eene onwezenlijke wereld doen leven. Petronius somt eenige van die staande uitdrukkingen en wendingen der redenaars op, en beweert te recht, dat de jeugd er evenmin wijsheid uit leeren kan, als hij een aangenamen reuk kan verspreiden, die altijd in de gaarkeuken is. De rhetoren hebben volgens hem den ondergang der ware welsprekendheid bereid, en haar tot een

1 De betoovering der lektuur ligt alleen in het latijn *en negligé* dat men bij Petronius zooals bij niemand vindt.

lichaam zonder ziel gemaakt. Zij versmaadt alle blanketsel gelijk eene schoone vrouw, die om te behagen zich enkel op hare schoonheid verlaat.

De lafheid van de rhetoren vindt evenwel in zijn oog eene verontschuldiging in de wuftheid der ouders, die inderdaad voor hunne kinderen niet dan eene oppervlakkige opvoeding verlangen.

Wat er ook verder stichtelijks of onstichtelijks in Petronius moge te lezen staan, het is onmiskenbaar, dat hier de toon niet slechts der letterkundige, maar ook der zedelijke beoordeeling wordt aangeslagen, en hij dus eene kleine plaats verdient in te nemen[1] in de rij dergenen, die in het goddelooze Babylon der Apokalypse de stem tegen het bederf van karakter en smaak moedig verhieven, en daarmede het bewijs leverden, dat te dien tijde in de Heidenwereld volstrekt niet alle zedelijk gevoel was uitgeschud.

V.

Men herinnert zich nog hetgeen tot deze geheele studie aanleiding gaf.

In ons opstel over den ‘achtergrond der Apokalypse’ hebben wij een zekeren Johannes al de fiolen van den kristelijken toorn over Rome zien uitstorten; in datzelfde opstel hebben wij uit Tacitus en anderen medegedeeld wat de verontwaardiging van het Boek der Openbaringen veelszins rechtvaardigt. Maar daarom juist drong ons, gelijk wij reeds zeiden, een zeker his-

1 Bijvoorbeeld naast het fragment van Turnus, dat in dit mijn opstel niet geheel onvermeld mag blijven, een fragment dat de dichters geesselt, die Nero durfden toejuichen:

> ‘Ergo, re bene gesta, et letho matris ovantem,
> Maternisque canent cupidum concurrere diris,
> Et diras alias opponere et anguibus angues,
> Atque novos gladios, peiusque ostendere lethum!...
> Saeva canent, obscena canent, foedosque hymenaeos
> Uxoris pueri, Veneris monumenta nefandae!

Of, indien niet hij, maar J.L.G. Balzac, die ze uitgaf, ze ook gemaakt heeft, zoo zijn toch van hem de Schol. Iuv. 1,71 aangehaalde twee hexameters op het ‘instrumentum regni’ Locusta, zie *de Gids* van 1 Januari '74, bl. 10.

torisch gevoel ook datgene in herinnering te brengen wat die verontwaardiging als eenzijdig stempelt.

Eene groote en heilzame gebeurtenis in de Geschiedenis oefent licht een invloed uit die tot onbillijke beoordeeling van hetgeen er aan voorafging onwillekeurig en onvermijdelijk aanleiding geeft. Men stelt zich zoo gemakkelijk den nieuwen toestand als in elk opzicht nieuw, den ouden toestand als in elk opzicht verouderd voor[1]. Men laat zoo gaarne telkens eene geheel nieuwe jaartelling aanvangen. Alle politieke wijsheid dagteekent van de fransche Omwenteling; alle kristelijk leven in de kerk van de Hervorming; alle waarheid en ernst van de stichting van het Kristendom. Gedurig heet het: het oude is voorbijgegaan, ziet, het is al nieuw geworden.

Toch behoeft men gelukkig niet blind te zijn voor het waarachtig nieuwe in het Kristendom, om het ontstaan en de snelle verbreiding van dien godsdienstvorm vóor achttienhonderd jaren met hetgeen destijds hoofden en harten vervulde in het nauwst verband te brengen en zelfs voor een aanzienlijk gedeelte daaruit te willen verklaren. Bij Seneca en Epictetus hebben wij al vele van de denkbeelden teruggevonden, die aan de kristelijke levens- en wereldbeschouwing ten grondslag liggen, en de denk-

1 Zoo ten aanzien der fransche omwenteling. A. de Tocqueville maakt daaromtrent de volgende behartigenswaardige opmerking: (*Correspondance et Oeuvres posthumes*) ‘Quand on étudie, comme je le fais à Tours, dans les Archives d'une ancienne généralité, le détail des affaires administratives avant la révolution de 1789, on trouve mille nouveaux motifs de haïr l'ancien régime, mais peu de raisons nouvelles pour aimer la révolution, car on y voyait que l'ancien régime s'affaissait de lui même et rapidement sous le poids des années et par le changement insensible des idées et des moeurs, et qu'avec un peu de patience et de vertu on aurait pu le transformer sans détruire tout à la fois ce qu'il contenait de détestable et de bon. Il est curieux de voir à quel point le gouvernement de 1780 est déjà différent de celui de 1750. Ce sont les mêmes lois, ce sont en apparence les mêmes règles, ce sont abstractivement les mêmes principes, c'est le même aspect à la surface. Au fond, ce sont déjà d'autres méthodes, d'autres habitudes, un autre esprit. Gouvernés et gouvernants ne sont déjà plus reconnaissables. *On n'est pas tombé de l'excès du mal en révolution, mais du progrès en révolution*. Arrivé au milieu de l'escalier, on se jette par la fenêtre pour être plus tôt arrivé au bas. Ce n'est presque jamais quand un état de choses est le plus détestable qu'on le brise, mais lorsque, commençant à s'améliorer, il permet aux hommes de respirer, de refléchir, de se communiquer leurs pensées et de mesurer par ce qu'ils ont déjà l'étendue de leurs droits et de leurs griefs. Le poids, quoique moins lourd, parait alors plus insupportable.’ Uit de studiën, die de Tocqueville hier treffend samenvat, is vervolgens geboren zijn werk over *l'Ancien Régime et la Révolution*.

beelden die bij hen ontbreken, zouden wij ook licht vinden, wanneer wij nog de nieuw-platonische wijsheid dier dagen raadpleegden. Zooveel is in elk geval duidelijk geworden, dat de tijd, waarin het Kristendom optrad, door allerlei vragen en zedelijke behoeften werd gekweld, waaraan juist de door Paulus en anderen vertolkte godsdienst van Jezus antwoord en vervulling beloofde. In geen tijd was de beschouwing van het leven zoo somber, het gevoel van zonde zoo diep, het verlangen naar zedelijke bevrijding zoo krachtig. De schoone droom der oudheid, de droom van de volstrekte eenheid van het zinnelijk en het geestelijk leven, was voor altijd vervlogen, en in het menschelijk bestaan een strijd opgenomen, die niet dan in het geloof aan een lijdenden en stervenden Godmensch zijne verzoening heeft kunnen vinden.

Die strijd was in Griekenland reeds lang vóor Kristus begonnen. Sokrates en Plato behooren tot de groote schuldigen, die de naïveteit van het antieke natuurleven voor goed bedorven hebben. Ook de treurspeldichters der Grieken hebben er hun deel aan. De geheele beteekenis van den platonischen Sokrates ligt daarin, dat hij zijne tijdgenooten heeft willen nopen tot nadenken over hunne ziel. ‘Een God heeft hem de taak opgelegd van zichzelven en anderen te onderzoeken,’ zoo lezen wij in Sokrates' Verdedigingsrede, die wij danken aan Plato's hand: ‘Indien gij, sprak in de maand April van het jaar 399, de zeventigjarige wijze tot de rechters, die hem straks, met eene geringe meerderheid van stemmen, ter dood zouden veroordeelen, indien gij lieden ook al zeidet: Sokrates, wij spreken u vrij, op voorwaarde, dat gij uwe gewone onderzoekingen staakt; maar, vervalt gij er weer in, dan zult gij sterven, zoo zou ik zonder aarzelen antwoorden: o Atheensche mannen, ik eerbiedig u en ik heb u lief, maar ik zal God meer gehoorzamen dan u, en zoolang ik leven zal, zal ik niet aflaten, u, naar mijne gewoonte, over uzelven te onderhouden, en, wanneer ik u ontmoet, tot ieder van u te zeggen: hoe, gij, een Athener, burger van de eerste stad der wereld, schaamt gij u niet, enkel aan het verzamelen van rijkdommen te denken, enkel aan het verwerven van vertrouwen en eereposten, en inmiddels de schatten van waarheid en wijsheid te veronachtzamen, en niet te arbeiden om uwe ziel zoo goed te maken als zij zijn kan? En wanneer iemand mij dan ontkent, dat hij zich aan dat veronachtzamen schuldig maakt, dan zal ik hem niet op die eenvoudige betuiging ver-

laten, maar ik zal hem ondervragen, ik zal hem uitvorschen, ik zal zijne argumenten wederleggen; en indien ik hem niet deugdzaam vind, maar zich tevreden stellende met den schijn, dan zal ik hem te schande maken, dat hij aan zulke lage en vergankelijke dingen de voorkeur geeft boven hetgeen de hoogste waarde bezit. Zoo zal ik spreken tot jong en oud, tot burger en vreemdeling, maar tot mijne medeburgers het eerst, omdat die mij nader aan het hart gaan. Want weet, dat dit het is, wat de Godheid mij beveelt; en ik ben overtuigd, dat aan uwe stad nooit iets beters wedervaren is, dan mijn voortdurend dienen van God. Al mijne bezigheid is het, u te overtuigen, grijsaards en jongelingen, dat men zich niet zooveel moet bekommeren om zijn lichaam, om rijkdommen, om alle andere dingen, niet zooveel als om zijne ziel. Spreekt mij dus vrij, of spreekt mij niet vrij, ik zal nooit iets anders doen, al moest ik duizend dooden sterven. Weest verzekerd, dat, indien gij mij doet sterven, gij uzelven meer kwaad zult doen dan mij. Ben ik eens niet meer, zoo zult gij, o Atheners, niet licht een ander vinden, dien God aan uwe stad heeft vastgehecht, als een ruiter aan een edel paard, edel maar traag wegens zijne eigene zwaarte, en dat daarom een prikkel noodig heeft die het opwekt en aanvuurt. Het schijnt mij toe, dat God mij verkozen heeft om u op te wekken, om u te prikkelen, om u elken dag te vermanen zonder u ooit aan uzelven over te laten.’

Zoo laat Plato zijnen leermeester spreken. Men ziet, dat hier een zaad wordt uitgestrooid, dat later vruchten heeft gedragen.

Merkwaardig is het bij dienzelfden wijsgeer te zien, hoe vinnig hij die naïve natuurlijke wereld van Homerus aanvalt. In zijn werk over de Republiek, ontziet Plato zich niet eene doorloopende kritiek van den homerischen godsdienst te geven. Hij wil niet, dat die godsdienst nog langer aan de kinderen zal onderwezen worden. Hij, de anders zoo dichterlijke geest, spreekt hier gelijk een katechizeermeester. De dichters, zegt hij, moeten ons God voorstellen gelijk hij is. (Geene kleinigheid!) Zij moeten ons Hem voorstellen, als in Zijn wezen goed, en niet als met Zijn gunst dezen, met Zijn ongunst een ander treffende. Evenmin mogen de dichters zeggen, dat diegenen ongelukkig zijn die God straft: de goddeloozen zijn wel te beklagen, inzoover zij straf noodig hebben, maar de straffen, die God hun zendt, zijn voor hen een weldaad. Indien dus

iemand zegt, dat God, die goed is, den mensch kwaad berokkent, zullen wij ons met alle kracht daartegen verzetten. En dan, moet men God beschouwen als een toovenaar die duizend verschillende gedaanten aanneemt, en die ons soms zoo begoochelt, dat wij Hem lichamelijk tegenwoordig wanen?.... Af te keuren is het dus, wanneer Homerus zegt: onder verschillende vormen verscholen gaan de Goden overal van stad tot stad. Onwaarheid is het, wat ons verhaald wordt van de gedaanteverwisselingen van Proteus en Thetis. Laat men ons geene leugens van dien aard meer diets maken. Laat de moeders niet langer met die dichterlijke verzinsels hare kinderen bang maken..... Wij zullen het Homerus dus ook niet vergeven, wanneer hij zegt, dat er een onverdoofbaar gelach bij de Goden losbarstte, toen zij Vulkaan hinkend met den beker zagen rondgaan, of wanneer hij de liefdesgeschiedenissen der Goden verhaalt. Wij zullen niet toestaan, dat zij ons de Godenzonen voorstellen, als schuldig aan allerlei schandelijke daden; want, staan zij daaraan schuldig, dan zijn het geene Godenzonen.

Deze kritiek is zwaar op de hand; zij werkt met mokerslagen. Wij hebben slechts met een enkele proeve onze meening willen toelichten: de antieke wereld- en levensbeschouwing heeft niet op het Evangelie gewacht om te verdwijnen. Zij heeft zichzelve vernietigd. De beoordeeling waaruit wij het een en ander hebben medegedeeld, eene beoordeeling die geheel die vroolijke mythologische wereld aan den maatstaf van zedelijkheid en waarheid en praktisch nut onderwerpt, werd niet geschreven door een Justinus Martyr of een Arnobius, maar door een der eerste geesten der oudheid. Plato is niet minder gestreng geweest voor de grieksche dan bijvoorbeeld Kalvijn voor de Roomsch-Katholieke mythologie. Zoo zien wij in het hart van de grieksche beschaving die sombere richting ontstaan, die eerst op Golgotha rust zou vinden, of in den zelfmoord uitkomst zoeken zou[1].

Opmerkelijk mag het zeker heeten, dat op hetzelfde oogenblik Seneca en Paulus zich te Rome bevonden, zonder elkander te kennen, vervuld van dezelfde denkbeelden en behoeften, beiden geesten van godsdienstigen aanleg, beiden innig door-

1 Men kan verg. mijne artikelen over den kerkelijken Kristuskop en over Eskulapius in *Onze Tolk*, N°. 19 en N°. 23.

drongen van de waarheid hunner levensbeschouwing, maar beiden het aangezicht naar verschillende zijden gekeerd, voorts, op geringen afstand, de Ziener der Apokalypse, beiden miskennende. Niet dikwerf biedt de Geschiedenis zulke ontmoetingen aan van personen, in wie Verleden en Toekomst zich op aantrekkelijke wijs afspiegelen, en in wier ziel wij niet kunnen lezen, zonder hen gelijkelijk lief te hebben en tusschen dat Verleden en die Toekomst het hart op zonderlinge wijze als verdeeld te gevoelen.

Heidelberg.
A. PIERSON.

De ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst en de hypotheze waarvan zij uitgaat.

De toepassing van de Ontwikkelingstheorie niet aantebevelen voor de Geschiedenis der Godsdiensten. Redevoering, gehouden door J.I. Doedes, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid. Utrecht, Kemink & Zoon, 1874.

Op den jaardag der Utrechtsche Hoogeschool heeft de Hoogleeraar Dr. J.I. Doedes, als aftredend Rector Magnificus, een Redevoering gehouden, waarin hij het gevoelen verdedigt dat de toepassing van de Ontwikkelingstheorie niet is aan te bevelen voor de geschiedenis der godsdiensten. Misschien zou ik, ook al had de redenaar mij niet rechtstreeks betrokken in den strijd, in elk geval gepoogd hebben de door hem aangevallen hypotheze te verdedigen. Geen wonder dus dat ik daartoe thans de pen opvat, nu mijn geachte ambtgenoot mij de eer heeft gedaan zijn zwaarste batterijen tegen mij te richten. Ik haast mij te zeggen, dat dit ‘mij’ eenvoudig ‘het door mij geschrevene’ beteekent. Prof. Doedes heeft van de zaak noch een personeele, noch een partijquaestie gemaakt, en spreekt van den arbeid zijner tegenstanders met volkomen waardeering. De dogmatiek blijft buiten spel; het debat beweegt zich geheel op wetenschappelijk gebied. Ik wensch niets liever dan dit voorbeeld te volgen, en verheug mij over deze aanleiding om mijn vroeger uitgesproken gevoelen nader toe te lichten en te rechtvaardigen.

Vooraf een paar woorden over mijn *plan de campagne*. Het wordt bepaald door de tactiek van mijn bestrijder. Die tactiek verraadt den geoefenden veldheer. Vooreerst tracht hij mij te lokken op voor mij onzijdig gebied, en mij te wikkelen in een

oorlog dien hij voert tegen een mogendheid, met wie ik in 't geheel geen of- en defensief verbond heb gesloten. Ten andere neemt hij 't niet op voor 't geen ik bestrijd, maar laat de door mij belegerde vesting eenvoudig over aan haar lot, en tracht van een andere zijde een inval te doen in mijn gebied. Tot het eerste laat ik mij niet verleiden en tegen het laatste zal ik pogen mij te verdedigen.

Ik verklaar mijn bedoeling. Toen ik van Prof. Doedes' Rede nog slechts den titel kende, had ik reden te meenen, dat ik in de zaak die hij behandelde slechts van ter zijde betrokken was. ‘De toepassing der ontwikkelingstheorie op de geschiedenis der godsdiensten’ - ik zou haar evenmin aanbevelen als de Utrechtsche Hoogleeraar. Ik heb er altijd tegen gewaarschuwd. Bij de beoefening van de geschiedenis der godsdiensten moeten wij niet van theorieën, maar van kritisch onderzoek der bronnen en overleveringen uitgaan. Ook zou ik nog niet van een ontwikkelingstheorie durven spreken, slechts van een hypotheze. Een hypotheze is nog geen theorie, al moet zij het worden: maar wij zijn nog zoo ver niet. Slechts waar wij de geschiedenis van den godsdienst - en zij is nog iets anders dan die der godsdiensten - willen beschrijven, hebben wij behoefte aan een hypotheze, en deze moet de vrucht zijn van hetgeen de historisch-kritische studie der godsdiensten ons leerde. Hier moeten wij uit het bekende tot het onbekende besluiten. Hier moet gevraagd worden: ontwikkeling of verbastering, vooruitgang of achteruitgang, of stilstand misschien, eeuwige herhaling van 't zelfde in verschillende vormen? En het antwoord moet een wettige gevoltrekking zijn uit hetgeen wij door het voorafgaand onderzoek weten. Ik beveel dus iets anders aan dan wat Prof. Doedes, naar den titel zijner Rede te oordeelen, meent te moeten ontraden. Uit de Rede zelve echter blijkt, dat juist die methode, die ik de ware acht, met grooten nadruk door hem wordt bestreden. Vanwaar dit misverstand? Ware 't alleen het gevolg eener onjuiste formuleering, ik zou er niet bij stilstaan. Maar het is vrij wat meer. Dr. Doedes schrijft mij een geheel andere bedoeling toe, dan die werkelijk de mijne is. Hij zegt (blz. 16 vg.): ‘het komt in hen, die de geschiedenis der godsdiensten als eene ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst voorstellen, niet op in vollen ernst te meenen, dat een zuiver historisch onderzoek, afgezien van de genoemde hypotheze, reeds recht geeft, om de Geschiedenis der

godsdiensten als zulk een Ontwikkelingsgeschiedenis voortestellen. Door het te hulp roepen van de ontwikkelingshypotheze; door uit het historisch bekende volgens de ontwikkelingstheorie tot het niet historisch bekende te besluiten; door het historisch bekende, maar dat geen geregelde ontwikkelingsgeschiedenis te zien geeft, zoo door gissing aantevullen, dat er eene ontwikkelingsgeschiedenis gevormd wordt, trachten zij de Geschiedenis der godsdiensten tot Geschiedenis der ontwikkeling van den godsdienst te verheffen. Maar zoo erkennen zij dan toch, dat de geschiedenis der godsdiensten, zuiver historisch beschouwd en nog niet naar de ontwikkelingstheorie bewerkt en aangevuld, zulk eene ontwikkeling niet te zien geeft. Anders behoefden zij er de ontwikkelingstheorie niet op toe te passen. Gaf de geschiedenis der godsdiensten werkelijk zulk eene ontwikkeling te zien, als men onder de leiding dier theorie zal schetsen, dan kon men de ontwikkelingshypotheze wel terstond haar afscheid geven, want dan was zij natuurlijk overtollig.' Natuurlijk niet. Altijd en overal waar men van ontwikkeling spreekt, bedient men zich van een hypotheze, of, als het onderzoek reeds verder gevorderd is, van een theorie. Tot driemalen toe verzekert Prof. Doedes dat de geschiedenis der godsdiensten als zoodanig zulk een ontwikkeling als de voorstanders der door hem bestreden hypotheze aannemen 'niet te zien geeft', ja, herhaaldelijk zegt hij, dat deze laatsten dat zelven erkennen. Letterlijk gesproken erkennen zij dat zeker. Ontwikkeling wordt nooit gezien. Verschijnselen worden waargenomen, die wij onder het begrip van ontwikkeling samenvatten en waarvan wij op goede gronden onderstellen, dat zij aan bepaalde wetten onderworpen zijn. Neemt men echter het 'te zien geven' van ontwikkeling in dien zin, dan erkennen wij volstrekt niet, wat Dr. Doedes beweert. Want verschijnselen, waaruit wij tot het bestaan van ontwikkeling ook op dit gebied besluiten, levert de geschiedenis der godsdiensten in grooten getale op. Moeten wij nu daarom onze hypotheze als overtollig haar afscheid geven? Maar de geschiedenis der godsdiensten heeft haar grenzen; daar zijn godsdiensten geweest waarvan geen geschiedenis bewaard is; in de historie van de meeste godsdiensten kunnen wij slechts tot een tijdperk opklimmen toen ze reeds sints lang bestonden, en van den oorsprong dier godsdiensten weten wij dus uit zekere bronnen niets; hier hebben wij de hypotheze noodig, om hetgeen wij waarnemen, te verklaren,

en ons van het onbekende een waarschijnlijke voorstelling te vormen. Hoe scherpzinnig Prof. Doedes ook zij, van hetgeen wij willen en pogen heeft hij geen juist begrip. Hij zegt (blz. 12), dat onze beschouwing slechts een onderstelling, ‘niet het resultaat van zuiver historisch onderzoek is’; alsof het een het ander uitsloot. Hij spreekt (blz. 17) van een bewerken en aanvullen van de geschiedenis der godsdiensten naar de ontwikkelingstheorie. Hij gewaagt meermalen van *de*, of de welbekende, ontwikkelingshypotheze, die één en ondeelbaar is (blz. 22), en is overtuigd dat wij die van de natuurkundigen, met name van de Darwinisten, overgenomen en haar formuleering ‘opzettelijk vernieuwd en gewijzigd’ hebben, ‘met het doel om (haar) bruikbaar te maken voor de Geschiedenis der godsdiensten’ (blz. 27). Doch dit is een geheel scheeve voorstelling. De hypotheze, dat de godsdienst zich ontwikkelt, is veel ouder dan het Darwinisme en niet van de natuurwetenschap geborgd, maar uit de studie der godsdiensten zelve geboren. De Heer Doedes, die de tijdsorde zoo gaarne in aanmerking neemt, zal wel weten, dat Benjamin Constant reeds in 1824 de eerste deelen uitgaf van zijn werk: ‘De la Religion considérée dans sa source, ses formes et *ses développements*’. De onderstelling die wij moeten staven, is eenvoudig deze: In den godsdienst ontwikkelt zich het hoogere uit het lagere. Naar den oorsprong van den mensch, naar sporen van het godsdienstig leven bij de dieren, zelfs naar den oorsprong van den godsdienst behoeven wij daarbij niet te vragen. Deze vraagstukken zijn zeer belangrijk en kunnen aan het onze worden vastgeknoopt, maar mogen er niet mee worden verward. Dit kan onafhankelijk daarvan voldoende behandeld worden. Wij kunnen voorshands in 't midden laten of de mensch een nieuwe schepping dan of hij uit een hoogere diersoort geworden is, en behoeven ons nu ook niet te verdiepen in een onderzoek naar het ontstaan van den godsdienst. De vraag is nu slechts hoe de hoogere godsdiensten met de lagere samenhangen, of zij daarvan een ontwikkeling dan wel een verbastering zijn, en of er grond is aan te nemen, dat de oudste menschheid in het bezit was van een zuivere en geestelijke godsvereering, die later bijkans geheel verloren ging, dan wel van een ruwen natuurdienst, waarvan de godsdiensten der wilde volken en der onbeschaafde standen de minstontwikkelde afstammelingen zijn. Bij die vraag zullen wij ons bepalen. Dit bedoelde ik, toen ik zeide, dat

ik mij door mijn geachten bestrijder niet zal laten lokken op een gebied, dat voor mij onzijdig gebied is en blijven moet.

Met de vesting, waarvoor wij het beleg hebben geslagen en die Prof. Doedes aan haar lot schijnt over te laten, meende ik natuurlijk de oude verbasteringshypotheze. Acht hij haar verloren, een post dien men prijsgeeft om gewichtiger punten te redden? Of wil hij haar slechts een tijdelijke afleiding bezorgen, om haar later te hulp te snellen? Het blijkt niet. Men kan niet bemerken of Dr. Doedes tot haar voorstanders behoort, ja dan neen. Wanneer hij met zekere warmte het gevoelen verdedigt, dat bijvoorbeeld het Monotheïsme en het Christendom als geheel nieuwe scheppingen moeten aangemerkt worden, dan zou men het eerste; wanneer hij den vooruitgang in de geschiedenis der menschheid ‘de wereldhistorische resultante’ noemt, en daarvan den godsdienst niet uitzondert, dan zou men het laatste vermoeden. Maar wij blijven in het onzekere. Zeker is alleen, dat onze taak daardoor zeer vereenvoudigd is. Wij hebben niets anders te doen dan te verdedigen.

Onze hypotheze is niet een uit de lucht gegrepen gissing; zij heeft in de geschiedenis der godsdiensten zelve haar grond. De Hoogl. Doedes ontkent dit. Hij overziet ‘als in een vogelperspectief het heirleger der voornaamste godsdiensten’, en komt dan tot de slotsom dat zulk eene beschouwing dwingt de ontwikkelingshypotheze af te wijzen. Maar al bezat men den blik eens adelaars, een vogelperspectief is niet zeer geschikt voor nauwkeurige waarneming. Dat men op zulk een afstand, op zulk een vluchtigen en ordeloozen tocht, niet veel anders dan een bont gewemel bespeurt, kan niemand bevreemen. Maar zelfs bij zulk een snel overzicht wordt de aandacht reeds hier en daar getrokken door verschijnselen, die de gedachte aan ontwikkeling wekken. Prof. Doedes zelf kan er de oogen niet voor sluiten. Dat de godsdiensten der Grieken, Romeinen, Kelten, Germanen, Skandinaviërs en Slaven, met dien der oude Aryers in engeren zin, schoon zelfstandig ontwikkeld, evenzoovele loten zijn van een vóor-historischen, reeds lang gestorven stam, zal zeker thans door niemand worden ontkend. Prof. Doedes stemt dan ook toe, dat zij in verband beschouwd moeten worden met een ouderen godsdienst. Afstammen van een ouderen godsdienst, zouden wij eenvoudig zeggen. Maar het hooge woord wil er bij den Redenaar niet

uit. Het blijft bij het algemeene, onbepaalde: ‘in verband beschouwen met.’ Wat hij er bijvoegt om het gewicht van deze erkentenis een weinig te verzwakken, kan daartoe niet dienen. ‘Wij zouden niet mogen voorbijzien’, schrijft hij (blz. 29 volg.), ‘dat zich bij het ontstaan van deze godsdiensten ook nog andere dan Aziatische invloeden hebben doen gelden.’ ‘Bij het ontstaan’ zal wel ‘bij hun latere ontwikkeling’ moeten wezen. Maar de macht van vreemden invloed wordt, zoover ik weet, door geen voorstander der ontwikkelingshypotheze geloochend, althans door mij niet. Integendeel, de ontwikkeling wordt daardoor, meer dan door iets anders, bevorderd. Dat de egyptische godsdienst met de semietische verwant is, kan Prof. Doedes niet toegeven. Er staan hier nog te veel vraagteekens. Maar dat de babylonisch-assyrische godsdienst ‘aan Fenicië doet denken’, en dat de karthaagsche over Fenicië naar Babel en Assur ‘verwijst’, erkent hij. 't Is weer hoogstvoorzichtig uitgedrukt. Men zou meenen dat de nauwe verwantschap van al de semietische, bijzonder van de noord-semietische godsdiensten, nu genoegzaam bewezen was om ze tot éen familie te brengen, zoodat ze ons niet maar aan elkander deden denken, op grond van zekere toevallige gelijkenis, maar ons noodzaakten ze als naaste maagschap te beschouwen..... dan, wij zijn geneigd ons met weinig tevreden te stellen. Zoo is het al veel, dat de vedische godsdienst, ook volgens Dr. Doedes, ‘is voortgekomen’ uit den oud-arischen, ofschoon het Brâhmanisme, naar zijn inzien, niet uit eerstgenoemden godsdienst, noch het Buddhisme uit het Brâhmanisme is gesproten. De godsdienst der vedische periode ‘baant wel den overgang’ tot het Brâhmanisme, maar dit is er geen ontwikkeling van, ‘indien namelijk bij ontwikkeling ook aan vooruitgang moet worden gedacht.’ Het Buddhisme is iets nieuws. Dat dergelijke beweringen moeten rusten op misverstand van 't geen wij met ontwikkeling bedoelen, zal straks duidelijk worden. Maar dat het Brâhmanisme, met al zijn ziekelijke verschijnselen, met al zijn formalisme, een hooger godsdienstvorm is dan de vedische en rechtstreeks uit dezen is voortgekomen; dat zijn godsbegrip, waarvan de kiemen reeds in den Veda zich vertoonen, verhevener en zedelijker is dan het vedische[1]; dat zal wel boven allen gegronden twijfel verheven zijn.

1 Dr. J. Muir heeft in het IVe deel zijner *Original Sanskrit Texts*, dat een vergelijking van de vedische met de latere voorstellingen van de voornaamste hindusche goden bevat, overtuigend bewezen, dat Brahmâ zich uit de vedische goden Viçvakarman, Daksha, Aditi, Hiranyagarbha, Skambha, Prajâpati, Purusha en Nârâyana, Vishnu, zich uit den god van dien naam, die in den Veda een ondergeschikte rol vervult en Çiva of Mahâdeva zich uit den vedischen god Rudra ontwikkeld heeft.

Het Buddhisme is een reactie, althans ten deele. Maar voortuitgang door reactie is een van de hoofdwetten der ontwikkeling, en het is naar vorm en wezen van het Brâhmanisme een wettige spruit. Bij nader onderzoek zou ons blijken, dat Prof. Doedes behalve dit in de geschiedenis der godsdiensten nog veel meer over het hoofd ziet, wat voor ontwikkeling pleit. De nauwe verwantschap der turanische godsdiensten, namelijk die der Finnen, Lappen, Tataren, Mongolen en Japannezen, waarbij nu ook de akkadische of protobabylonische moet worden gerekend, en waartoe de chinesche waarschijnlijk in dezelfde verhouding staat als de egyptische tot de semietische, een verwantschap die evenzeer als bij de arische en semietische godsdiensten recht geeft tot gemeenschappelijke afstamming van één ouden turanischen godsdienst te besluiten, is hem ontgaan. Hij ziet evenmin hoe de godsdiensten der Mexikanen en Peruanen, vergeleken met die der minder beschaafde amerikaansche stammen, inzonderheid van die welke hun 't naast verwant zijn, sprekende voorbeelden van ontwikkeling leveren. Van den chineschen rijksgodsdienst en van den Islâm, evenzeer als van het monotheïstische Mozaïsme en het Christendom ontkent hij dat zeer bepaaldelijk. Ook het Mazdeïsme is, naar hij meent, niet uit den ouden erânischen godsdienst gesproten. Zeer mogelijk. Spiegel althans is ook van dit gevoelen. Hij noemt de ziel van het Mazdeïsme semietisch, het lichaam alleen arisch of indogermaansch; met andere woorden, Zarathustra heeft volgens hem godsdienstige begrippen, aan de Semieten ontleend, in erânische vormen gegoten. Ik geloof niet, dat Spiegel zijn stelling bewezen heeft. Maar al ware het zoo, dan is de Mazdadienst toch altijd een spruit van den een of anderen semietischen godsdienst, die, door middel van Zarathustra's prediking, bij de Erâniërs tot een eigenaardige ontwikkeling is gekomen, evenals het spijkerschrift der Babyloniërs en Assyriërs of der Elamieten door de Perzen is overgenomen, vereenvoudigd en bruikbaarder gemaakt. Bij den chineschen rijksgodsdienst staat Prof. Doedes opzettelijk stil, om aan te toonen,

dat die niet door Kong-tse hervormd, dat dus het Confucianisme daarvan geen ontwikkeling maar slechts een restauratie is. Immers, Kong-tse heeft het zelf gezegd. ‘Het was hem naar zijne stellige verzekering alleen te doen om de oude leer, den ouden godsdienst weder in eere te brengen.’ Maar is dat een reden om hem op zijn woord te gelooven? Alle hervormers hebben ongeveer zoo gesproken en het in oprechtheid geloofd, maar zij hebben zichzelf onrecht gedaan. En in China, onder een volk dat zoozeer aan zijn traditie, of liever aan het oude, gehecht is, was zulk een verzekering de eenige voorwaarde om te slagen. Zonderling! Jezus zegt uitdrukkelijk, dat hij de wet en de profeten niet wil afschaffen maar voltooien, en de twee groote grondbeginselen zijner leer: de liefde tot God en tot den naaste, ontleent hij woordelijk aan het Oude Testament. Nochtans ziet Prof. Doedes in het Christendom een geheel nieuwe schepping. Verdient Kong-tse meer geloof dan Jezus? Ik heb van den godsdienst der Chinezen nog geen zelfstandige studie kunnen maken. Maar mannen van gezag op dit gebied, zooals Plath, onderscheiden den ouden rijksgodsdienst zeer bepaald van het Confucianisme, al is het laatste uit den eersten voortgekomen, en Pfizmayer ziet in de secte der Tao-sse, die zich, zonder hem te begrijpen, volgelingen van Lao-tse noemen, juist de aanhangers van dien ouden maar hervormden volksgodsdienst, die dezen in het stelsel van Lao-tse beter weergegeven achtten dan in dat van Kong-tse, 't geen eigenlijk alleen voor de hoogere standen geschikt was.

Zullen wij nu aantoonen, dat ook het ontstaan van den Islâm, het mozaïsche Monotheïsme en het Christendom met de ontwikkelingshypotheze niet in strijd is, dat deze daarop niet slechts kan worden toegepast maar er zelfs door wordt gestaafd? Men kan dat hier niet verwachten. Zulke vraagstukken worden niet in een paar volzinnen uitgemaakt, en voor een volledige uiteenzetting is hier de plaats niet. Allerminst zal Prof. Doedes haar van ons eischen. Hij brengt ‘oprechte hulde aan de geleerdheid en nauwkeurigheid, waarmede men in den laatsten tijd getracht heeft, het ontstaan van het Monotheïsme in de menschheid, of meer bepaald onder Israël, geheel natuurlijk uit ontwikkeling te verklaren’. Maar hij meent, dat wij daardoor nog niet veel verder zijn gekomen. Hij verklaart zich door die nauwkeurige en geleerde bewijsvoering nog niet overtuigd. Niemand zal hem het recht ontzeggen, haar te verwerpen.

Niemand zal er hem een verwijt van maken, dat hij haar in een akademische Rede niet opzettelijk weerlegd heeft. Maar zoolang dit niet geschied is, kunnen wij volstaan met te verwijzen naar de bekende geschriften waarin zij geleverd is, en tegenover zijn verklaring de onze te stellen, dat naar onze overtuiging het historisch-kritisch onderzoek over de oorsprongen van het Mozaïsme, het Christendom en den Islâm reeds genoeg licht verspreid heeft, om ook deze godsdiensten aan de groote wet der ontwikkeling onderworpen te achten.

'Maar het Monotheïsme is toch niet door ontwikkeling uit een anderen godsdienst ontsproten', beweert de Hoogl. Doedes; 'het is voor iets oorspronkelijks op het gebied van den godsdienst te houden.' De geschiedenis levert verscheiden voorbeelden van monolatrie, vereering van één god met uitsluiting van alle andere, wat, ik erken het, nog geen monotheïsme is, omdat die god dan wel als de eenig vereerenswaardige, doch niet als de eenig bestaande erkend wordt, maar er toch zeer nabij komt. Apepi, de Herderskoning, die niemand dan Sutech (Çedeq) vereerde en alleen om politieke redenen aan den thebaanschen koning Raskenen Ta I voorstelde, om voortaan in Egypte slechts de aanbidding van den genoemden god en van den thebaanschen Amun-ra te dulden; Chunaten (Amunhotep IV), die zijn god Aten-ra voor den eenige van geheel Egypte verklaarde en elke andere godsvereering hardnekkig vervolgde; de prefect van de assyrische residentie Kalach, Bel-hasçi-iluma, die onder de regeering van Yav-nirari (Binnirari) op een standbeeld van den god Nabu deze woorden liet beitelen: 'Wie gij zijt die na mij zult leven, heb vertrouwen in Nabu, en vertrouw niet op een anderen god!' behooren tot de treffendste onder deze voorbeelden[1]. Zuiver monotheïstische uitspraken uit de werken van godsdienstige en wijsgeerige denkers der oudheid zijn aan het licht gebracht, en hoe de hoogere godsdiensten zich steeds in monotheïstische richting ontwikkeld hebben is herhaaldelijk aangewezen. Het monotheïsme, als het in Israël tot den grondslag van een bepaalden godsdienst gemaakt wordt, is volstrekt niet nieuw, maar, gelijk het ligt op den bodem van ieder godsdienstig gemoed, de min of meer heldere

1 Zie over Apepi mijn *Vergelijkende Geschiedenis der egyptische en mesopotamische godsdiensten*, blz. 171 vg.; over Chunaten ald. 191 vgg.; over Bel-hasçi-iluma *West* (*?*) *As. Inscr.* I, pl. 35 n°. 2, vertaald bij Ménant, *Annales des Rois d'Assyrie*, 128.

overtuiging van de denkenden althans onder de beschaafdste volken geweest. Het nieuwe was inderdaad slechts, dat er een godsdienstige gemeenschap op gebouwd werd. Nu is dit wel een belangrijke stap vooruit, maar een waartoe men als 't ware logisch gedwongen wordt. Is het nu iets anders dan willekeur, dit laatste alleen voor een zoo genialen greep te verklaren, dat wij hier voor een ondoorgrondelijk mysterie staan? De Hoogl. Doedes wil onderscheiden ‘tusschen het echte monotheïsme, dat slechts een éenig God, het boven de natuur verheven geestelijk Opperwezen erkent, en het pseudo-monotheïsme, dat er misschien wel eenigszins op gelijkt, maar wat de hoofdzaak betreft het toch volstrekt niet is.’ Hij wil dat men, om alle verwarring te voorkomen, alleen daar van monotheïsme spreke, ‘waar gelijk bijv. in het Christendom geenerlei godheid naast of onder het eenige geestelijke Opperwezen wordt erkend’ (blz. 37). Het ontstaan van dit monotheïsme, zegt hij later (blz. 72), ‘is het doorbreken van het licht, het ontsloten worden van het oog voor eene onmogelijk door redeneering te vinden waarheid.’ Ik moet erkennen, dat mijn oog nog gesloten is voor de waarheid van deze redeneering. Vooreerst zie ik niet in, dat het monotheïsme als zoodanig, zelfs in den zin zooals Dr. Doedes het opvat, reeds verkieslijk zijn zou boven alle polytheïsme. Dit laatste is onlogisch, onredelijk; reeds vroeg wordt dat gevoeld en worstelt de denkende geest om er aan te ontkomen. Maar het is althans niet exclusief, het omvat al wat goddelijk is, al heeft het nog niet de macht dat tot een eenheid samen te voegen, en geeft daardoor een hoogere wijding aan al wat waarachtig menschelijk is. Het monotheïsme dat op een bekrompen godsbegrip steunt daarentegen, zooals dat van sommige israëlietische profeten en christelijke secten of dat van den Islâm tot zijn uiterste consequentie gedreven, is steeds gebleken een belemmering voor veelzijdige ontwikkeling, een hinderpaal op den weg van den vooruitgang te zijn. Doch, al ware 't zoo niet, al stond het monotheïsme altijd, uit zijn aard, ver boven het polytheïsme, er zou daarom nog geen gegronde reden zijn, om het in de sfeer van het bovennatuurlijke te plaatsen en het als een ondoorgrondelijk mysterie voor te stellen, waarvan de sluier niet mag worden opgelicht. Leerde ons de godsdienstgeschiedenis niets anders kennen dan de scherpe tegenstelling van veelgodendom en geloof in eene godheid, wij zouden misschien moeten op-

geven het laatste uit het eerste te verklaren. Maar nu er zooveel en zulke geleidelijke overgangen zijn; nu wij hier de vele goden in ordeningen gerangschikt (hierarchisch polytheïsme of mythologie), dáar allen zoozeer aan één hoogsten god ondergeschikt zien, dat ze alle te zamen niet zooveel vermogen als hij alleen (monarchisch polytheïsme), elders weder afgedaald tot den rang van dienende geesten, die met den waarlijk eenigen god moeten strijd voeren tegen een boos wezen, dat geen god is omdat het niet wordt aangebeden, maar hoe machtig ook bestemd is, om eenmaal met zijn trawanten zich aan den dienst van de hooge godheid te onderwerpen (dualistisch monotheïsme); nu wij meermalen pogingen zien aanwenden, om de vereering van één god met uitsluiting van alle anderen in te voeren, iets wat hier en daar ook werkelijk gelukt (monolatrie), en het monotheïsme bij een aantal bijzondere personen of kleine gemeenschappen in het midden der zoogenaamde heidenwereld feitelijk aantreffen, zoodat het polytheïsme voor hen slechts in het spraakgebruik voortleeft en de verschillende goden der vaderen niets meer dan manifestatiën of gestalten van den Eenen en Eenigen zijn; nu hebben wij schakels genoeg die polytheïsme en monotheïsme verbinden. Dit alles als pseudo-monotheïsme tegenover dat van Israël, als het echte, over te stellen is onrecht doen aan de grootschheid van deze concepties. Ik blijf zeggen: nog éene schrede en wij hebben het laatste. Dien stap moge men den beslissenden noemen omdat hij de laatste is, hij is zeker niet de wijdste. Het gold hier alleen, een idee, in den geest der ontwikkeldsten gerijpt, tot een dogme en zoo tot den grondslag eener godsdienstige gemeenschap te maken. Verdienstelijk mag dat zijn, maar het is ook zeer natuurlijk. Ideën moeten eindelijk een gestalte aannemen in het leven. En wanneer wij nu dat echte monotheïsme hooren bepalen als de erkenning van het boven de Natuur verheven Opperwezen, dan denken wij onwillekeurig aan de bekende woorden van Bunsen (in de engelsche uitgaaf van zijn ‘God is History’): ‘The God of the Israelitish and Christian Judaisers, from Ezra to Moses Mendelssohn, is the so-called “personal God” or “Supreme Being,” consequently a being, like other beings. They may contrive as many fine phrases as they will to designate God as the Spirit; their God is still, only in the highest conceivable sphere, a venerable, corporeal patriarch, who dwells outside the universe, though he is called the all-pervading

Spirit; severed by an impassable gulf from the universe and from the human spirit which he is yet said to inhabit; not distinguished from the universe, as the Infinite from the Finite, but as mutual exclusives, like the watch-maker and the watch; out of space, and therefore banished from the universe, or else dwelling in a space by himself, as the soul does, according to the views of certain psychologists.' Trouwens, indien de meerdere of mindere zuiverheid van het monotheïsme de waarde van een godsdienst bepaalt, dan staat het heerlijke Hellenisme beneden den godsdienst van een barbaar als Apepi of van een halven razende als Chunaten, dan staat het Christendom beneden den Islâm en doen wij best Mohammedanen te worden.

Maken wij nu de slotsom op uit de ervaringen, verworven op den langen tocht door de godsdienstige wereld, waarbij we den Hoogl. Doedes nareisden, dan is zij deze: Veel wat daar voor ontwikkeling van den eenen godsdienst uit den anderen pleit, zag hij over het hoofd, en wat hij daarvan niet loochenen kon, liet hij niet tot zijn recht komen. Het Confucianisme slechts de restauratie van een godsdienst, welks oorsprong zich in de nevelen der vóorhistorische periode verliest! Het Brâhmanisme geen ontwikkeling van den vedischen godsdienst, noch het Buddhisme van het Brâhmanisme. Wat ze dan zijn, wordt in het midden gelaten. Omtrent den Islâm, het Jodendom en het Christendom verkeeren wij in dezelfde onzekerheid; slechts wordt ons gezegd, dat dit laatste, evenals het Mozaïsme, een nieuwe schepping is, met welk beroep op het bovennatuurlijke, op het wonder, alle pogingen tot verklaring worden afgesneden. Maar al houden wij niets anders over dan hetgeen Dr. Doedes ons laat, al stemt hij ons niets anders toe dan dit, dat alle indo-europesche en de meeste semietische godsdiensten uit een ouderen godsdienst, den oorspronkelijken algemeen arischen en den oorspronkelijken semietischen, en dat de vedische en vóor-zarathustrische erânische uit een ouden indo-erânischen godsdienst zijn voortgekomen, dan hebben wij in deze onloochenbare feiten in de geschiedenis der godsdiensten zelve een steunpunt, een bodem, vast en breed genoeg om onze hypotheze op te bouwen. Vruchteloos poogt men dien grondslag te ondermijnen. Vruchteloos poogt men het gewicht van deze feiten door het bezigen van algemeene termen te verzwakken. Indien ergens dan heeft hier ontwikkeling van het een uit het ander plaats gehad; hier zijn verschijnselen die zóo alleen kunnen worden verklaard.

Prof. Doedes richt soms onbillijke eischen tot ons en maakt het zichzelf intusschen al te gemakkelijk. Zoo vordert hij van ons, dat wij o.a. van het Mazdeïsme, den rijksgodsdienst der Chinezen en den oud-arischen godsdienst ‘historisch-duidelijk aanwijzen, dat zij uit eenen anderen godsdienst ontkiemd of voortgesproten zijn.’ Kunnen wij dit, dan belooft hij zich daarnaar te zullen schikken. Zoo niet, dan weigert hij bepaald, ‘bij die godsdiensten aan ontwikkeling uit een anderen godsdienst te denken’ (blz. 41). Dit is natuurlijk geen ernst. Een geleerde als Doedes weet zeer wel, dat men zich omtrent den oorsprong van het Mazdeïsme slechts gissingen kan vormen en dat de rijksgodsdienst der Chinezen en de oud-arische godsdienst tot het vóorhistorisch gebied behooren, zoodat daar van geen historisch-duidelijke aanwijzingen sprake kan zijn en het onmogelijk is aan zijn eisch te voldoen. Nu, wij kunnen wel tegen een grapje. Dat verlevendigt de discussie. Slechts zullen wij zorgen er niet in te loopen. Want wij weten wel wat onze geachte bestrijder zeggen zou, indien wij beproefden in allen ernst aan 't betoogen te gaan. ‘Vrienden!’ zou hij zeggen, ‘als gij 't zoo zeker weet, dan kunt gij uw hypotheze haar afscheid wel geven.’

Doch, zoo hij het onmogelijke vordert, zichzelf stelt Dr. Doedes al te lichte eischen. Hij meent dat het ter bestrijding van de ontwikkelingshypotheze genoeg is, bij elken godsdienst alleen te vragen, van welken anderen godsdienst deze een spruit is. Of een godsdienst, eenmaal ontstaan, zich niet meer en meer ontwikkeld heeft, is, zegt hij, hierbij natuurlijk in het minst niet de vraag. Het tegendeel is waar. Dat is wel degelijk de vraag. Indien wij binnen de grenzen van de bijzondere godsdiensten ontwikkeling waarnemen, dan is dit strikt genomen geen bewijs dat die godsdiensten zich ook uit anderen ontwikkeld hebben, maar dan wettigt dat de wetenschappelijke gissing: hetgeen de wet blijkt te zijn voor de verschillende deelen, zal waarschijnlijk ook de wet zijn voor 't geheel. Het verschil tusschen het ontstaan van den eenen godsdienst uit den anderen en van de eene richting in denzelfden godsdienst uit de andere, is niet wezenlijk, maar slechts gradueel[1]

1 Ik moet mij bedwingen, om dit niet in een enkel treffend voorbeeld aan te toonen. Het zij mij vergund hier met een paar woorden aan de ontwikkeling van het Hellenisme te herinneren. De vergelijkende Mythologie heeft. Willen bewezen, dat de oudste grieksche godsdienst van dezelfde soort moet geweest zijn als de oudste vedische, of liever als de indo-erânische. De homerische godsdienst staat echter reeds veel hooger. Hij is geen zuivere natuurdienst meer, al wortelt hij daarin De olympische goden zijn niet meer beperkt tot een enkel gebied, Zeus en Athene beiden zenden een gunstigen wind, Zeus en Poseidon beiden veroorzaken onweder. Zij leven en werken zelfstandig, zijn niet meer aan de natuur gebonden maar in menig opzicht haar meesters en volkomen persoonlijke wezens. De macht van Zeus overtreft die van alle goden te zamen en hij behoeft slechts de wenkbrauwen te fronsen om den Olympus te doen sidderen. Tegen de Moira, de Aisa vermag hij niets, maar herhaaldelijk is reeds sprake van *Δίος αἶσα*. Nochtans, hoe machtig zij zijn, hun vermogen en weten is beperkt; rechtvaardig zijn zij, doch niet zonder willekeur en lang niet heilig, onsterfelijk, doch door de ambrosia. Bovendien, zonder lichaam kunnen ze nog niet gedacht worden, en zij zijn daarom aan 't lijden onderworpen. Met één woord de voorstelling die men zich van hen vormt, is nog zeer anthropomorfisch en anthropopathisch. Het is de eerste overgang van 't Naturalisme in 't Ethische, en beide worden nog gebrekkig verbonden.
Doch vergelijk nu met die homerische ontwikkeling van den helleenschen godsdienst, wat die onder de leiding van Pindaros en de atheensche Tragici geworden is; want noch de hesiodische, noch de orphische theologie vertegenwoordigen een wezenlijken vooruitgang, al heeft de laatste den weg tot hooger beschouwing gebaand. Pindaros is de profeet van 't zedelijke in den godsdienst. Het wonderbare hindert hem niet, hij neemt het geloovig aan. Maar de mythen, die iets onzedelijks van de goden verhalen, verzwijgt hij, zooals de moord der Danaïden en de echtelijke tooneelen tusschen Zeus en Hera, of wijzigt hij geheel, zooals die van Pelops en van den strijd der goden. De goden zijn bij hem nog wel in menig opzicht aan de menschen gelijk, maar zij staan toch veel hooger. Zij weten hoeveel bladeren de boomen bedekken en hebben de zandkorrels der zee geteld. Hun gerechtigheid en liefde voor de goede menschen treden zeer op den voorgrond. Zelfs offeren zij zich op voor de

wij dus onderzoeken of de geschiedenis der godsdiensten vóor of tegen ontwikkeling getuigt, dan beantwoorden wij dit toestemmend: vooreerst en vooral, omdat de nauwe verwantschap

menschen. Wordt op een paar plaatsen nog van den nijd der goden gesproken, het schijnt daar slechts een oude uitdrukking te zijn voor hun straffende gerechtigheid, die den overmoed treft. De theologie van Pindaros is bijna monotheïstisch. Zijn god is een persoonlijke, de eene en eeuwige Zeus, tegenover wien de anderen geheel in de schaduw treden, zoodat ook in den regel *θεός* en *δαίμων* in algemeenen zin en in 't enkelvoud gebruikt worden.
Dezelfde godsdienstige richting openbaart zich gelijktijdig in de atheensche tragedie, bijzonder bij Aeschylos, den dichter wiens levensadem men terecht de vroomheid genoemd heeft, en die ook de mythen niet verwerpt noch als voortbrengselen der verbeelding beschouwt, maar hervormt en zuivert. Als de meeste hervormers houdt ook hij zich overtuigd, dat hij niets nieuws leert, maar slechts het oorspronkelijke herstelt. Uit de zedelijke wereldorde, hem openbaar in 't lot en geweten der menschen, put hij zijn godskennis. Zeus, dien hij ‘met niets dan zichzelf vergelijken’ durft, de god in uitnemenden zin, de alziende, almachtige, albeheerscher en voleinder, heeft zelf de wetten voor de Aisa vastgesteld. De begrippen: goed en godgevallig, slecht en goddeloos vallen bij hem samen. Indien hij niet door vrome vereering voor de overlevering weerhouden werd, zou hij tot zuiver monotheisme gekomen zijn want hij is er slechts een kleine schrede van verwijderd. Bij Sophokles vinden wij denzelfden geest.
Nu zegge men niet: dit is geen ontwikkeling van den helleenschen godsdienst, dit zijn de eigenaardige beschouwingen van bijzondere personen. Niet alleen het gelijktijdig verschijnen van Pindaros in Boeotië en Aeschylos en Sophokles in Attika bewijst het tegendeel, maar ook dat Xenophanes van Kolophon die vóor hen dezelfde denkbeelden uitsprak, als een ketter vervolgd werd. Dat hij verworpen werd, Pindaros en Aeschylos daarentegen instemming vonden, toont een wezenlijken vooruitgang in den godsdienst des volks.
Men vergelijke, behalve Nägelsbach's *Homerische* en *Nachhomerische Theologie*, Hartung, *Religion und Mythologie der Griechen*, I, 90 vgg. en Buchholz, *Die sittliche Weltanschauung des Pindaros und Aeschylos*, 69 vgg. en 170 vgg.

van vele godsdiensten zelfs onze tegenstanders dwingt die als zelfstandig ontwikkelde loten van denzelfden stam te beschouwen, en bovendien omdat ook in den boezem der bijzondere godsdiensten zelf de hoogere vorm, de redelijker beschouwing, de verhevener opvatting steeds uit hetgeen voorafgaat ontspruiten. Men kan daartegen niet inbrengen, dat wij dan in alle godsdiensten zulk een ontwikkeling zouden moeten aantoonen, terwijl toch zeer vele op een laag standpunt blijven staan, andere zelfs verbasteren. Want gelijk alle ontwikkeling, zoo hangt ook deze van uiterlijke omstandigheden af en is zij aan bepaalde voorwaarden en wetten gebonden. Worden die voorwaarden niet vervuld, die wetten niet opgevolgd, dan blijft zij natuurlijk uit[1].

Maar er is meer. Er is nog een andere grond voor onze hypotheze. In de hoogere godsdiensten merkt men steeds een tal van voorstellingen en gebruiken op, die eigenlijk niet meer voegen in het stelsel waarin zij zijn opgenomen en niet op het standpunt dat die godsdiensten bereikt hebben, maar alleen in de lagere t'huis behooren. In deze laatste vindt men ze dan ook weder, en zij zijn daar gansch in overeenstemming met het geheel. Zij worden er anders dan in de hoogere godsdiensten gemotiveerd, maar bij eenig nadenken bemerkt men al spoedig dat die motiveering er veel eenvoudiger en oorspronkelijker is. Ook gelijken de godsdienstige begrippen der lagere standen, der achterblijvers onder de beschaafde volken, al heeten zij uiterlijk belijders van den onder deze heerschenden godsdienst, volkomen op die van de onbeschaafde, hetzij bar-

1 Zie dit aangewezen in mijn Opstel: *Over de wetten der ontwikkeling van den Godsdienst*, in 't *Theol. Tijds.*, Mei, 1874, blz. 225 vgg.

baarsche, hetzij wilde volken. En dit vindt men overal, zelfs waar van overneming geen sprake kan zijn. Dit alles kan hier slechts worden aangestipt. Maar het moest herinnerd worden om te doen zien, dat de beschouwing van de zoogenaamde natuurgodsdiensten als overblijfselen van een vroeger algemeenen toestand en van de hoogere godsdiensten als uit dergelijke natuurgodsdiensten opgegroeid, op een vasten grond rust, en dat er in de geschiedenis der godsdiensten vrij wat meer voor ontwikkeling pleit, dan een overzicht uit het vogelperspectief zou doen denken.

‘Maar,’ zal de Hoogl. Doedes zeggen, ‘dat alles, gesteld dat wij het aannamen, bewijst nog niets meer dan dat er in de geschiedenis der godsdiensten vooruitgang is waar te nemen, geenszins dat daar ook ontwikkeling plaats heeft.’ Het woord vooruitgang, door hem (blz. 70) als juister dan ontwikkeling aangeprezen, verklaart niets. Het is juist de vraag, waaraan die vooruitgang te danken is. Daarvoor kunnen slechts twee verklaringen worden gegeven: door ontwikkeling of door wonderbare inwerking eener hoogere macht. Beide verklaringen zijn hypothezen, de eene een wetenschappelijke - en de eenig wetenschappelijk mogelijke, - de andere een theologische (in den ouden zin). Van bewijzen in de strenge beteekenis des woords kan hier geen sprake zijn. Wij kunnen niets anders doen dan de historische feiten bijeen te verzamelen, die naar ons oordeel alleen door het onderstellen van ontwikkeling kunnen verklaard worden, en waaruit wij meenen het besluit te mogen trekken, dat de wet, wier erkenning door het historisch gegevene gepostuleerd wordt, ook daar geldt waar die gegevens ontbreken. Wij moeten de keus tusschen onze verklaring en de andere aan ieders oordeel overlaten. Maar hetzij men de theologische kiest, hetzij men met het woord: ‘Mysterie!’ elke poging tot verklaring der waargenomen verschijnselen wil afsnijden, in beide gevallen wordt de geschiedenis der godsdiensten aan het wetenschappelijk onderzoek onttrokken, dat alleen door onze hypotheze mogelijk wordt.

Als wij van ontwikkeling spreken, dan bezigen wij beeldspraak, natuurlijk! Dan ontleenen wij niet een hypotheze aan de natuurwetenschap, om haar op de onze toe te passen, want onze onderstelling is zelfstandig ontstaan en rust op haar eigen gronden, maar wij gebruiken een duidelijk verstaanbaar woord

in figuurlijken zin. Onze bedoeling is alleen, dat op intellectueel, op geestelijk gebied een wet heerscht analoog met die, wier werkingen op stoffelijk gebied worden waargenomen. Op dezelfde wijze spreekt men van den groei of de ontwikkeling der taal, der kunst, des rechts, der wetenschap, der zedelijkheid. Wij meenen, dat dit ook van den godsdienst mag worden gezegd. De Hoogl. Doedes ontkent dat; ik zal hem het recht niet betwisten om onze onderstelling te bestrijden, al komt het mij voor, dat hij de gronden die voor haar worden aangevoerd, veel te licht heeft geteld. Maar wij mogen er aanspraak op maken, dat ons gevoelen juist wordt voorgesteld, en dat heeft onze geachte bestrijder - onwillekeurig, ik ben er van overtuigd - niet gedaan. Misschien hebben wij ons niet duidelijk uitgedrukt, zeker is het, dat hij niet begrepen heeft wat wij eigenlijk willen. Ik wil trachten ook dit aan te toonen.

Met een belijdenis van schuld moet ik beginnen. Sprekende over de plaats der Natuurvolken in de Godsdienstgeschiedenis, had ik de ontwikkelingshypotheze aldus bepaald: ‘De godsdiensten der Wilden zijn niet de meest verbasterde, maar de minst ontwikkelde spruiten van een oorspronkelijk nog ruweren godsdienst, die moet hebben beantwoord aan hetgeen wij van de oudste beschaving weten, en waaruit alle godsdiensten, rechtstreeks of middellijk, door natuurlijken wasdom of door het werk van hervormers, zijn voortgekomen.’ Ik voegde er tot opheldering bij, dat ik met deze laatste woorden het oog had op hetgeen men onbewuste en bewuste ontwikkeling zou kunnen noemen, waarvan de eerste als van zelf en onwillekeurig geschiedt, de laatste door den invloed van hervormers wordt veroorzaakt. Mijn bedoeling met deze bijvoeging was, te doen gevoelen, vooreerst, dat onze onderstelling den invloed der individuen, der godsdienstige karakters niet buitensluit, ten andere, dat ook de godsdienstige bewegingen, door hervormers in 't leven geroepen, evenzeer aan de algemeene wet der ontwikkeling onderworpen zijn als die, welke men de anonyme zou kunnen noemen. Maar ik was in de keus mijner uitdrukkingen niet gelukkig. De tegenstellingen: ‘door natuurlijken wasdom of door het werk van hervormers’, ‘hier onwilllekeurig en van zelf, elders door den invloed van menschen’, waren niet juist. Het had den schijn of het werk van hervormers den natuurlijken wasdom uitsluit, terwijl ik juist het tegendeel

bedoelde, en of bij onwillekeurige ontwikkeling aan geen menschelijken invloed mag worden gedacht, hetgeen ik waarlijk niet zou willen beweren. Dit is den scherpen blik van Prof. Doedes niet ontgaan. Alles wat hij daarover op blz. 26 en 27 zijner Redevoering gezegd heeft, beaam ik ten volle. *I plead guilty*. Wat den goeden Homerus wel eens overkwam, is mij, die geen Homerus ben, hier helaas! ook gebeurd.

Maar al wat Doedes verder tegen de aangehaalde woorden inbrengt, kan ik niet toestemmen. Een bijzondere formuleering der hypotheze zou onnoodig zijn geweest. In betrekking tot de godsdienstgeschiedenis in het algemeen moge dat zoo wezen, in betrekking tot het bepaalde onderwerp dat ik hier behandelde: de plaats van de natuurgodsdiensten in die geschiedenis, was zij gebiedend noodig. In de hypotheze zou ik niet behoeven te spreken over het bestaan van twee soorten van godsdiensten, dat de geschiedenis ons leert kennen, en dat dus niet behoeft te worden ondersteld. Ondersteld is duidelijk, niet het bestaan dier soorten, maar dat beide soorten zich ontwikkeld hebben uit ruwere natuurgodsdiensten. Ik zou eindelijk - en dit is 't voornaamste - het woord ontwikkeling in dubbelen zin hebben gebezigd, en dus zou mijn formuleering niet deugen. De Hoogl. Doedes meent, als ik hem wel begrijp, dat ik zulk een formule voor de ontwikkelingshypotheze heb uitgedacht, om haar voor de geschiedenis der godsdiensten bruikbaar te maken, ofschoon ik erkennen moet, dat de ontwikkeling daar niet altijd op dezelfde wijze plaats heeft; zoodat ik ongeveer aldus zou hebben geredeneerd: De wet der ontwikkeling geldt ook voor de godsdiensten, want sommige godsdiensten ontwikkelen zich van zelf uit andere, sommige godsdiensten worden door hervormers ontwikkeld. Inderdaad, dat zou een fout zijn. Maar ik heb zoo iets in de verte niet bedoeld. Ik heb niet gespeeld met de tweeërlei, de onzijdige en bedrijvende, beteekenis van het woord Ontwikkeling. Ik heb juist willen zeggen, dat óok de godsdiensten wier zoogenaamde stichters wij kennen, zich uit vroegere godsdiensten, en middellijk, door verschillende stadiën heen, uit een oorspronkelijken natuurgodsdienst ontwikkeld hebben.

Maar is er tusschen die onzijdige en bedrijvende ontwikkeling wel een wezenlijk verschil? Als ik zeg: Het verstand van het kind heeft zich ontwikkeld, dan laat ik nog in het midden of dit geschied is zonder dat iemand zich daarvoor eenige

moeite gegeven heeft dan de knaap zelf, dan of hij dit had te danken aan de leiding van anderen, die zich deze ontwikkeling ten doel stelden. In 't laatste geval kan ik ook zeggen: De onderwijzer heeft het verstand van het kind ontwikkeld, maar ik bedoel daarmee immers niets anders dan dit, dat het onderwijs het natuurlijk ontwikkelingsproces gemakkelijker gemaakt, bevorderd, versneld heeft, niet dat het daarvoor in de plaats is getreden. Als ik spreek van den weelderigen groei der boomen in het maagdelijk woud en der boomen in mijn hof, gebruik ik dan het woord groei in een dubbelen zin, omdat de eerste niet, de laatste wel geplant zijn en gesnoeid en gekweekt worden? In 't godsdienstige geldt hetzelfde. De zoogenaamde bedrijvende ontwikkeling is daar ook niet anders dan een hulpmiddel voor de onzijdige, maar vervangt haar niet. ‘Hervormers ontwikkelen den godsdienst’, is slechts een andere uitdrukking voor: ‘de godsdienst ontwikkelt zich (op geheel natuurlijke wijs) onder den invloed van personen, die in godsdienstige ontwikkeling een hooger standpunt bereikt hebben dan hun tijdgenooten.’ Ook zij kunnen aan 't gemoed van anderen niets meedeelen, wat daar in kiem niet reeds aanwezig was. Bovendien, zijzelven zijn van de algemeene wet niet uitgezonderd. Hun zuiverder en verhevener begrippen en gevoelens zijn niet iets absoluut nieuws, maar een hoogere en geheel natuurlijke ontwikkeling van den godsdienst die hun werd overgeleverd, en die in hun gemoed slechts een rijker, gunstiger bodem vond. Ziedaar wat de voorstanders der ontwikkelingshypotheze met betrekking tot de godsdienstgeschiedenis bedoelen en wat de Hoogleeraar Doedes niet juist heeft verstaan. Het kan zijn, dat zij zich niet duidelijk genoeg hebben uitgedrukt. Ik geloof dat het nu ondubbelzinnig is.

Heeft de Hoogl. Doedes onze meening niet gevat, wat de hoofdzaak betreft, het gevolg daarvan moest wel zijn, dat hij ons ook verkeerd begreep, waar het de uitwerking onzer hypotheze in bijzonderheden gold. Het grootste deel zijner redeneeringen, tegen die ondergeschikte punten gericht, vervalt van zelf door een juister opvatting van onze onderstelling, en wordt ook door mijn boven aangehaald Opstel over de wetten der ontwikkeling van den godsdienst in het *Theologisch Tijdschrift* reeds bij voorbaat weerlegd. Ik mag hier naar dat Artikel, dat reeds een jaar geleden ontworpen, en voordat Dr. Doedes zijn Redevoering uitsprak, ter perse was gelegd,

kortheidshalve verwijzen. Een paar punten vereischen echter nog eenige toelichting.

Meermalen spreken de voorstanders der ontwikkelingshypotheze van een onderstelden oudsten godsdienst der menschheid, waarin de latere hun oorsprong vinden. Prof. Doedes meent dat wij daartoe geen recht hebben. Er moeten ten minste wel twee oorspronkelijke godsdiensten geweest zijn, meent hij, en dan heeft men ‘met de ontwikkelingstheorie het trojaansche paard ingehaald, dan is het onmogelijk, de geschiedenis der godsdiensten tot geschiedenis der ontwikkeling van *den* godsdienst in de menschheid te verheffen’ (blz. 47). En hij verbaast zich over de wonderbare verblinding van Prof. Pfleiderer, die in een oorspronkelijken godsdienst gelooft, waaruit de overige zouden voortgekomen zijn, en tevens ‘onderscheidene autochthonische aanvangen van het menschelijk geslacht in verschillende gedeelten der aarde’ niet onmogelijk rekent, terwijl hij tegenover mij het bewijs tracht te leveren, dat ikzelf genoodzaakt ben, althans twee oudste godsdiensten, die nevens elkander bestonden, aan te nemen. Twee? Honderd, of duizend, wat mij betreft. Is het Dr. Doedes niet in de gedachte gekomen, dat wij met dien oudsten godsdienst niet een zekere, ook uitwendige eenheid, zooals een volks- of staatsgodsdienst of godsdienstige gemeenschap bedoelen; dat wij daarvan spreken zooals wij spreken van den godsdienst der Negers of der Roodhuiden, al hebben die nooit een eenheid uitgemaakt, zooals wij spreken van De Hervorming, al is die in verschillende landen van Europa tegelijkertijd zelfstandig ontstaan? En nergens hebben wij meer recht zulk een collectivum te gebruiken, dan waar er sprake is van den vroegsten ontwikkelingstoestand. Ik ben het volkomen eens met Pfleiderer, dat ‘de geslachten der menschen in de vroegste tijden elkander in de hoogste mate vreemd’ moeten geweest zijn en in den regel vijandig tegenover elkander moeten hebben gestaan. Wij besluiten dat uit hetgeen wij nog altijd onder de wilde en onbeschaafde volken waarnemen. Maar wat zien wij nu bij die zoozeer verdeelde, door eindelooze vijandschappen verscheurde Wilden op intellectueel en godsdienstig gebied? Bij alle verschil van namen en vormen zijn de begrippen en voorstellingen, de gevoelens en gezindheden overal dezelfde. De afrikaansche en amerikaansche Wilden staan historisch in geen betrekking tot elkander, en tot nog toe laat zich niet bewijzen dat zij genealogisch verwant zijn.

Dit geldt ook van hun godsdiensten, en toch gelijken deze in karakter en begrippen meer op elkander dan die van twee beschaafde volken, welke ook, zelfs al zijn dezen elkander ten nauwste vermaagschapt. De gevolgtrekking ligt voor de hand, dat dit in een tijdperk van nog primitiever beschaving, zelfs bij nog grooter verbrokkeling des menschdoms, en hoe de nog meer verstrooide en verdeelde stammen ook ontstaan mogen zijn, nog veel meer het geval moet zijn geweest. Onder den naam van ‘godsdienstig Animisme’ vatten wij al de godsdiensten der Wilden die wij kennen samen, met den term van oudsten godsdienst - een meer bepaalden naam durven wij hier, waar wij geen historische gegevens bezitten, niet kiezen - duiden wij al die godsdiensten aan, die, in aard zeker weinig verschillend, aan al de bekende godsdiensten voorafgingen, en waarvan sommige zich tot niets hoogers dan natuurgodsdiensten, andere van lieverlede tot groote volksgodsdiensten, godsdienstige gemeenschappen en wereldgodsdiensten ontwikkeld hebben. Wij beweren volstrekt niet, dat, evenals de arische van één voorarischen, de noord- en zuid semietische van één oorspronkelijken semietischen, alle godsdiensten van één bepaalden oudsten godsdienst afstammen. Het is mogelijk. Een voortgezet onderzoek zal misschien waarschijnlijk maken, dat de menschheid eens binnen zeer enge grenzen beperkt, ook slechts één godsdienst bezat. Maar wij laten dat voorshands in 't midden. Al wat wij meenen op goede gronden te kunnen staande houden is, dat al de godsdiensten die wij kennen een toestand van ontwikkeling achter zich hebben, waarop die der natuurgodsdiensten het meest gelijkt. Wij nemen alzoo verscheiden stroomen van ontwikkeling aan. En het is dus ook niet vreemd, noch met onze hypotheze in strijd, zooals Dr. Doedes beweert, dat wij de drie wereldgodsdiensten naast elkander stellen, al vloeit een daarvan, het Buddhisme, voort uit een geheel anderen stroom dan de twee overige, en al zijn deze laatste althans zelfstandige takken van denzelfden stroom. Wanneer men 't zoo voorstelt, als meenden wij dat elke hooger ontwikkelde godsdienst zijn oorsprong rechtstreeks moest ontleenen aan den hoogstontwikkelden godsdienst, die toen hij in het leven trad bestond, dan teekent men, zonder het te weten of te willen, van ons gevoelen slechts een caricatuur.

Aan datzelfde misverstand zal het ook wel zijn toe te schrijven, dat de Hoogl. Doedes bezwaar heeft tegen hetgeen ik

omtrent het Christendom in verband met het Mozaïsme en het oorspronkelijk Christendom van Jezus en de Apostelen gezegd had. Ik had het laatste als den overgang tusschen het tweede en het eerste voorgesteld, maar tevens ‘de volrijpe vrucht en de hoogste ideale uiting van den mozaïschen godsdienst’ genoemd. En gij spreekt hier nog van ontwikkeling? vraagt Prof. Doedes. Verder dan een volrijpe vrucht en de hoogste ideale uiting kan zij toch niet gaan! Al aanstonds zou ik vragen: Waarom niet? Er is ontwikkeling in de hoogte en in de breedte. Ook kan de hoogste ideale uiting van het eene, onder gunstige omstandigheden, het begin, het aanvangspunt worden van het andere, van een nog hooger ontwikkeling; de rijpe vrucht van een bijzonderen volksgodsdienst kan de kiem bevatten van een univerzeelen godsdienst, die, ook naar mijn overtuiging, bestemd is de godsdienst der menschheid te worden. Is het inderdaad zoo onzinnig te zeggen: de volksgodsdienst van Israël, die in den persoon van Jezus zijn hoogste openbaring bereikte en in den akker van zijn rein gemoed tot den edelsten individueelen godsdienst opwies, heeft zich door den invloed van zijn geest in het Christendom tot den voortreffelijksten der wereldgodsdiensten ontwikkeld? En had ik in de door Dr. Doedes gewraakte woorden wel inderdaad iets anders gezegd? Trouwens, in de gelijkenis van het mosterdzaad ligt al voor een deel hetzelfde besloten.

Al ware 't dus, dat ik mij geheel vereenigen kon met de gewone voorstelling, dat het Christendom de wereldgodsdienst is die zich door Jezus uit het Jahvisme ontwikkeld heeft, dan zouden de door mij gebezigde uitdrukkingen reeds voldoende gerechtvaardigd zijn. Maar in het jongste November-Nommer van het *Theol. Tijdschrift* (1873, blz. 587), in een artikel ‘Over de geschiedenis der oude Godsdiensten, haar methode, geest en belang’, dat Dr. Doedes bekend is, heb ik de meening uitgesproken, dat het historische Christendom als een ontwikkeling van de arische of indo-europesche godsdiensten beschouwd moet worden, door de prediking van Jezus' Evangelie veroorzaakt. Ik zal dit gevoelen hier noch uiteenzetten, noch verdedigen. Het moet nog nader getoetst worden. Maar dit is zeker, dat iemand die zich het historische of europesche Christendom niet voorstelt als in de rechte lijn afstammende uit het Mozaïsme en het oorspronkelijke Christendom van Jezus en de Apostelen slechts als den voornaamsten factor waardoor op een

andere ontwikkelingsrij hervormend en herscheppend werd gewerkt, dat oorspronkelijke Christendom zeer goed de volrijpe vrucht en hoogste ideale uiting van het Mozaïsme kan noemen, zonder met zichzelf in tegenspraak te komen en aan de ontwikkelingshypotheze ontrouw te worden.

'Maar in elk geval zal een classificatie der godsdiensten naar de ontwikkeling nooit den naam van geschiedenis van den godsdienst mogen dragen'. Zoo meent Prof. Doedes, en ziedaar het laatste zijner bezwaren dat nog een opzettelijke beantwoording vordert. Otto Pfleiderer heeft beproefd zulk een geschiedenis te leveren. Ik zal niet beweren dat hij in ieder opzicht gelukkig is geslaagd. Dat hij het zoogenaamde Fetisisme en Shamanisme in een aanhangsel na de godsdiensten van barbaarsche en beschaafde volken behandelt, zou natuurlijk mijn goedkeuring niet wegdragen. Zijn schema, hoe vernuftig ook, komt mij niet geheel juist voor. Ik kan dus de verdediging van zijn werk moeilijk op mij nemen; slechts wil ik herinneren, dat de verkeerde toepassing van een beginsel nog niet tegen dat beginsel zelf getuigt. Maar na Pfleiderer kom ik aan de beurt. Een paar woorden, door mij ter loops over de ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst geuit, geven mijn geachten bestrijder aanleiding tot groote verbazing.

'Is ons doel', zoo schreef ik, 'een ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst te geven, dan moeten wij beginnen met het opsporen van den oudsten, tevens laagsten godsdienstvorm, zooals die in de godsdiensten der Natuurvolken nog gebrekkig voortleeft, om vandaar, zonder op de tijdsorde te letten of de verwantschap der volken in aanmerking te nemen, steeds hooger op te klimmen'.

In het verband, dacht mij, zijn deze woorden duidelijk genoeg. Met den laagsten godsdienst, zooals die in de godsdiensten der Natuurvolken nog gebrekkig voortleeft, te beginnen, is 'niet op de tijdsorde te letten', en met de hoogste, bijv. het Buddhisme, den Islâm en het Christendom te besluiten, is 'de verwantschap der volken niet in aanmerking te nemen' en is bovendien ook met de tijdsorde niet geheel in overeenstemming. Maar de Hoogl. Doedes kan zijn oogen niet gelooven. Hij meent, dat hij zich vergist. Ik kan dat niet in ernst gezegd hebben. Een *ontwikkelingsgeschiedenis* van den godsdienst, *zonder op de tijdsorde te letten*, maar dat is immers onmogelijk! En een schrijver in *de Hervorming* - toevallig is het een *kroniek*schrijver,

de Heer Mackenstein - noemt dit de Achilleshiel van de ontwikkelingstheorie, het punt waarop hij meent dat de Hoogl. Doedes mij een doodelijke wonde zal toebrengen, indien ik mij niet bijtijds weet te verdedigen. Hij weet er geen weg mee, betuigt hij.

Gelukkig, ik wel. Want al glimlacht de Hoogl. Doedes over een geschiedenis, waarbij op de tijdsorde niet gelet wordt, en al vraagt hij wat de geologen er wel van zeggen zouden, in de zekere overtuiging, dat zij zoo iets al heel absurd zouden vinden, ik neem van hetgeen ik over dit punt schreef, ook na vernieuwd en rijp overleg, niets terug. De uitdrukkingen, die ik bezigde, verklaarde ik reeds. Men kan, vooral wanneer men spreekt over iets dat slechts even in 't voorbijgaan mag worden aangestipt - ik handelde niet over de geschiedenis van den godsdienst, maar over die der godsdiensten - niet ieder woord zoo uitvoerig omschrijven. Uitgaande van de eenigszins waarschijnlijke hypotheze dat ik geen baren onzin zou schrijven en met behulp van 't bekende greintje zout, was 't zoo heel moeilijk niet achter mijn meening te komen. Ook werd die in een paar volzinnen van hetzelfde opstel, volzinnen door Prof. Doedes aangehaald, genoegzaam verklaard, naar ik meende. Ik ben echter, zoo 't schijnt, niet duidelijk genoeg geweest, want anders zou een zoo scherpzinnig man als Doedes mij niet zoo geheel verkeerd hebben begrepen. Want dat doet hij inderdaad. Waarom, zegt hij, begonnen met het *opsporen* van den oudsten, tevens laagsten godsdienst, en dan ook niet met het *beschrijven* daarvan, om zoo vervolgens *chronologisch* voort te gaan? Maar het spreekt immers van zelf, dat opsporen en - althans zooveel mogelijk - beschrijven hier samenvalt. Dan, de duidelijkste en veelvuldigste sporen van dien oudsten godsdienst zijn te vinden, niet in de godsdiensten waarvan de oude geschiedenis bekend is - ofschoon ook daar - maar in de godsdiensten der Wilden, die wij slechts kennen in hun tegenwoordigen vorm of uit berichten die niet hooger opklimmen dan een drietal eeuwen. In een ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst moeten deze dus het eerst behandeld worden, in verband met en aangevuld door hetgeen wij gelijksoortigs in andere vroegere en latere godsdiensten vinden, om daaruit met waarschijnlijkheid af te leiden welke de godsdienst der oudste menschheid was. Het spreekt van zelf, dat de redenen, die tot het volgen van zulk een methode bewogen, daarbij tevens ontvouwd moeten worden - hetgeen trouwens

reeds meermalen is geschied. Als ik verder in een paar voorbeelden aanwijs, in welke volgorde hier de godsdiensten moeten behandeld worden, dan roept de Hoogl. Doedes (blz. 85) uit: Wij zien het, de godsdiensten worden op eene lijst geplaatst naar het eenmaal vastgestelde begrip van meerdere of mindere, hoogere of lagere ontwikkeling, zonder dat de zuiver historische weg wordt gevolgd'. Ook hier komt mijn ware bedoeling niet tot haar recht. Eerst een begrip van meerdere of mindere ontwikkeling vast te stellen, dan de godsdiensten naar dat begrip op een lijst te plaatsen en dit dan eindelijk een geschiedenis te noemen - ik heb aan zoo iets zeker niet gedacht. Wat ik dan wil? Ik ga het verklaren. Vooraf echter nog een paar opmérkingen.

Het is toch niet overbodig in 't voorbijgaan even te herinneren, vooreerst, dat een kroniek niet juist het ideaal eener geschiedenis mag worden genoemd; ten tweede, dat wij hier met eene algemeene geschiedenis te doen hebben; een bijzondere geschiedenis te schrijven, ik bedoel die van een volk, een kerk, een gemeenschap, zonder allereerst op de tijdsorde te letten, is onmogelijk, maar bij elke algemeene geschiedenis moet verdeeld en gerangschikt worden, en zelfs bij die der godsdiensten kunnen de tijdsorde en de verwantschap der volken slechts gedeeltelijk in aanmerking komen; eindelijk, een ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst is geen verhaal van gebeurtenissen, geen onderzoek van feiten, geen beschrijving van de godsdiensten als zoodanig; zij moet daarvan uitgaan, daarop rusten, maar het ligt achter haar, het behoort tot de algemeene geschiedenis der godsdiensten die steeds vooraf moet gaan en die haar de bouwstoffen levert; daarom mag zij aan de chronologie in den gewonen zin niet zoo gebonden worden, dat zij over de godsdienstige verschijnselen slechts zou mogen spreken in de orde waarin zij zich op het gebied der wereldgeschiedenis vertoonen. Hier heeft de wasdom sneller plaats dan elders, de eene godsdienst of godsdiensten-familie treedt vroeger, eeuwen vroeger soms dan de andere, een hooger periode van ontwikkeling in; beschrijven wij nu de historie van dien eenen godsdienst, dan kunnen wij ons aan de tijdsorde houden en tevens een ontwikkelingsgeschiedenis leveren; is daarentegen ons doel een ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst der geheele menschheid te geven, dan moeten wij een anderen weg inslaan.

Twee wegen staan ons hier open, twee methoden waarvan

wij eene moeten kiezen, doch die beide hebben wat ze aanbeveelt. Men kan - niet naar een vooruit vastgesteld begrip van ontwikkeling, iets wat ten hoogste is af te keuren, maar voorgelicht door hetgeen de geschiedenis der godsdiensten, de algemeene hierographie, en de vergelijking der godsdiensten met elkander leerde - stadiën of graden van ontwikkeling afperken, bijvoorbeeld zooals ik dat in mijn schets van den gang der godsdienstige ontwikkeling[1] aangaf, en de godsdiensten daarnaar indeelen. Deze methode heeft dit voor, dat zij instaatstelt de godsdiensten, die ongeveer hetzelfde standpunt van ontwikkeling bereikt hebben, gemakkelijk met elkander te vergelijken; haar gebrek is, dat hetgeen rechtstreeks uit elkander is voortgekomen, noodwendig gescheiden wordt, waaraan echter gemakkelijk kan worden tegemoetgekomen door een korte herinnering van 't geen in het voorafgaande tot dezelfde ontwikkelingsreeks behoort. Zoo klimt men op van de animistische of stamgodsdiensten tot de mythologische of volksgodsdiensten, van deze tot de godsdienstige gemeenschappen of godsdiensten der wet, van deze weder tot de wereldgodsdiensten. En men zegge niet, dat dit eene willekeurige en kunstmatige rangschikking, maar geen historie is. Deze stadiën van ontwikkeling zijn inderdaad perioden, die elkander geregeld opvolgen, waar ook ontwikkeling plaats heeft, al vangen de hoogere perioden voor sommige volken niet, voor anderen eerst veel later aan, omdat sommige zich geheel niet, andere veel langzamer dan gelukkiger en begaafder natiën ontwikkelden. Chronologisch in den engeren zin behooren de godsdiensten der Wilden tot de levende of hedendaagsche, de volksgodsdiensten der Egyptenaars, der Grieken en andere tot de doode godsdiensten, tot die des verledens. Inderdaad echter behooren de eerste, niet slechts tot een lageren trap maar tot een vroegere periode, de laatste tot een jongere periode van ontwikkeling, die voor de eerste nog niet aangebroken is en misschien nooit aanbreken zal, indien ze vóor dien tijd te gronde gaan. De eerste, ofschoon ze nog bestaan, zijn antiek, de laatste, al bestaan ze niet meer, zijn daarmee vergeleken modern. Bovendien, elk van die perioden is een werkelijkheid. Eens waren er niets dan stamgodsdiensten, toen vormden zich volksgodsdiensten, en zoo voorts. De geschiedenis

1 Zie het artikel Over de Wetten der Ontwikkeling van den Godsdienst, *Theol. Tijdschrift*, Mei 1874, blz. 226 vgg.

der godsdiensten leert dit overtuigend. De lager ontwikkelde religiën van onzen tijd zijn vertegenwoordigers, levende overblijfsels van een vroeger tijdperk. Zij zijn de oudere, elders door jongere vervangen. Zij zijn de blootliggende lagen der vroegste formaties, elders door jongere formaties bedekt, zoodat ze daar moeten opgedolven worden. Wat zouden de geologen hiervan zeggen? Ik denk, dat zij onze methode al vrij analoog met de hunne zouden vinden.

Men kan echter ook een andere methode kiezen. In plaats van naar de stadiën of perioden van ontwikkeling, kan men de geschiedenis van den godsdienst ook naar de stroomen van ontwikkeling indeelen. Ook daar moet met de godsdiensten der Wilden begonnen worden, omdat ze zich onafhankelijk van de andere en het minst ontwikkeld hebben. Dan volge men tot het einde toe den stroom van ontwikkeling, die zich in den voorhistorischen tijd in de twee hoofdtakken der Turanische en Chinesche godsdiensten verdeeld heeft, godsdiensten die men naar hun karakter misschien de patriarchale zou kunnen noemen. De theokratische godsdiensten komen dan aan de orde, wier oudste vorm in Arabië tot Mohammed voortleeft en alleen in Yemen, misschien door assyrischen invloed, een hoogeren trap van ontwikkeling bereikt, terwijl de jongere vormen bij Chamieten en Noord-Semieten gevonden worden en zich in het Mozaïsme tot een godsdienstige gemeenschap, een wetgodsdienst, in den Islâm tot een wereldgodsdienst verheffen. Ten laatste de theanthropische of indo-europesche godsdiensten. Hier verdeelt zich de indo-germaansche stroom in de oud-arische (die zich weder in den vedischen en den oud-erânischen splitst), de slavonische of wendische, de keltische, de germaansch-skandinavische, de romeinsche en grieksche takken. Twee dezer godsdiensten, de vedische en oud-erânische, welke laatste nog duidelijk in den godsdienst van Zarathustra overleeft, vormen zich tot wetsgodsdiensten: het Brâhmanisme en het Mazdeïsme, en onder den invloed van de prediking des Evangelies ontstaat uit de europesche godsdiensten het Christendom, wereldgodsdienst in kiem, maar bij de meeste christenvolken nog niet hooger dan tot wetgodsdienst of secte geklommen. Hier is alleen nog de vraag, of men, in 't belang der vergelijking, de drie wereldgodsdiensten te zamen vereenigd aan het slot zal behandelen. Zoo niet, dan moeten de Islâm de theokratische, het Christendom de theanthropische reeks bekronen, en moet het Buddhisme, als wereld-

godsdienst geheel turanisch en chineesch geworden, bij de turanisch-chinesche godsdiensten worden gevoegd. Het voordeel van deze methode is, dat men hier beter kan nagaan, hoe het een uit het ander voortkomt; het nadeel, dat hetgeen in ontwikkeling en dus in oudheid bij elkander behoort vaneen gescheiden wordt en een zekere herhaling niet gemakkelijk te vermijden is. Misschien zou de Hoogl. Doedes deze laatste methode verkieslijk achten, omdat zij het genealogische en morphologische vereenigt, en zou hij aan een behandeling der godsdiensten in deze orde zelfs den naam van geschiedenis niet ontzeggen[1].

En waarom zou men met minder recht van een geschiedenis van den godsdienst spreken, dan van een geschiedenis der kunst, een geschiedenis der beschaving, een geschiedenis van het recht? Zijn de kunst, de beschaving, het recht niet evenzeer abstracties, als hier de godsdienst dat is? En is bijvoorbeeld - ik grijp het eerste wat mij in de hand komt - Lübke's *Kunstgeschichte* dien naam onwaardig, omdat hij als *Anfänge der Kunst* o.a. de monumenten der peruviaansche en mexicaansche bouwkunst en zelfs de beginselen der grieksche kunst, en dan daarna de veel oudere egyptische en babylonische gedenkteekenen beschrijft? Het is zoo, nog veel blijft er te onderzoeken over, nog veel vraagteekens blijven staan, maar men zou blind moeten zijn, om niet te zien, hoe het onderzoek der laatste jaren ook over den gang der ontwikkeling van den godsdienst een helder licht heeft verspreid. Daarom wanhopen wij niet, dat weldra een ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst kan worden geleverd, die aan billijke eischen voldoet en niet een rangschikking naar willekeurigen maatstaf, maar een vrij getrouwe afspieling van de werkelijkheid is. Misschien is het misverstand van den Hoogl. Doedes voor een deel daaraan toe te schrijven, dat hij in de meening verkeert, als zouden wij de algemeene geschiedenis der godsdiensten, de hierographie, door de ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst willen vervangen. Dat mag nooit geschieden en is althans mijn bedoeling nooit geweest. Nauwkeurig, onbevooroordeeld onderzoek moet voorafgegaan en moet steeds worden voortgezet. De ontwikkelingsgeschiedenis van den godsdienst is een vrucht van de geschie-

1 Ik heb getracht in een kleine synoptische tafel aan het eind van dit opstel de beide methoden aanschouwelijk voor te stellen.

denis der godsdiensten, en, hoewel zij inderdaad geschiedenis, hoewel zij de beschrijving moet zijn van een ontwikkeling die werkelijk zoo en niet anders geschied is, de beschrijving van perioden of formaties, die op elkander gevolgd en uit elkander voortgekomen zijn, vormt zij den overgang tusschen de geschiedenis der godsdiensten en de wijsbegeerte van den godsdienst, tusschen hierographie en hierologie, en behoort zij reeds eenigermate tot de laatste.

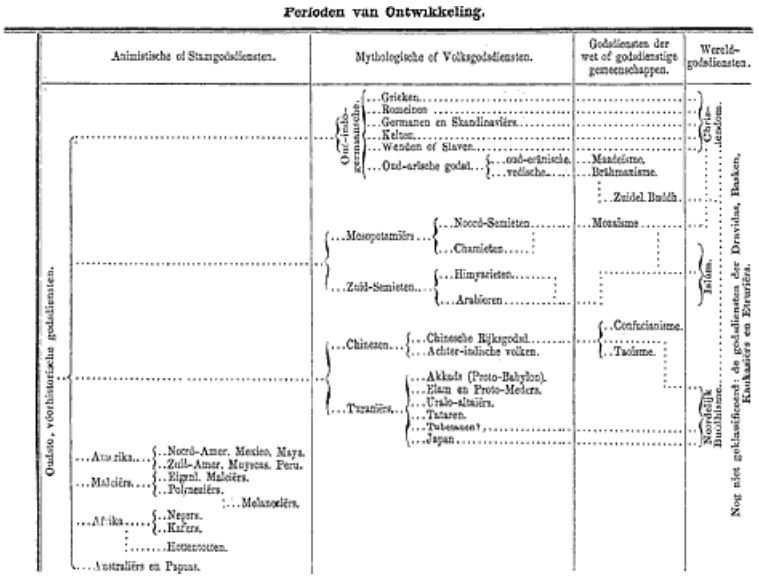
Ik eindig met de verzekering, dat de tegenspraak van Prof. Doedes, die zelf erkent dat de ontwikkelingshypotheze op het onderzoek der godsdiensten een gunstigen invloed heeft uitgeoefend, mij zeer verblijd heeft, omdat zij mij een ongezochte gelegenheid aanbood tot nadere toelichting en rechtvaardiging mijner beschouwing, en ik hoop, dat de ernst en nauwgezetheid waarmede ik zijn bezwaren gewogen heb, hem daarvan zullen overtuigen. De vraag, of ook in den godsdienst de groote wet der ontwikkeling heerscht, is in mijn oog van zoo groot belang, omdat van haar beantwoording afhangt, of ook de godsdienst als psychologisch en ethnologisch verschijnsel een voorwerp van wetenschappelijk onderzoek kan zijn, ja dan neen.

Mei 1874.

C.P. TIELE.

Synoptische Tafel der twee Methoden besproken op blz. 448 noot[1].

Stroomen van Ontwikkeling.

Een handelsverslag.

‘Waar vind ik. een juister type van den echten koopman onzer dagen, in Franz Otto's Boek van beroemde handelsmannen, of in het welbekende Groot Tafereel der Dwaasheid’, zoo vroeg mij onlangs een vriend die zich voordeed, als ware hij geheel vreemd op de beurs. Toch bleek die vreemdelingschap waarlijk niet uit zijn vraag! Maar het antwoord lag voor de hand. Natuurlijk luidde dat: in beide. Sla het eene of het andere boek op, onverschillig welk, en op elke bladzijde bijna zult ge portretten vinden die ge, om hunne photographische getrouwheid, voor afbeeldingen van tijdgenooten zoudt houden. Geen wonder ook. Mogen al de gebruiken van den handel veranderd zijn door geheel nieuwe toestanden, wijsheid en dwaasheid zijn daardoor evenmin van de beurs verdwenen als van elk ander terrein, waar de mensch handelend optreedt.

Maar het onbevredigd gelaat van mijn vriend bewees ook al spoedig dat zijn vraag niet zoo onschuldig geweest was, als ze oppervlakkig scheen. Door de inkleeding reeds had hij getoond, wel degelijk het onderscheid te kennen tusschen die tijden waarin de handelaar het bewijs geeft van wakkerheid en lust om nieuwe elementen van verkeer naar zijn markt over te brengen, en tusschen die andere tijden, waarin alleen de brutale begeerte naar winst, onverschillig hoe die verkregen wordt mits ze maar groot zij en spoedig binnenkome, hem voortdrijft. Voor den Nederlandschen handel althans waren het einde der zestiende en het begin der achttiende eeuw tijdvakken van een zoo geheel verschillend karakter, dat men in waarheid geen man van het vak behoeft te zijn om in het eene of in het andere, de meeste gelijkheid met het heden te ontdekken.

Toch zal bij menigeen het antwoord van mijn vriend eerder op de lippen spelen, dan dat hij 't waagt het er van te laten afglijden. Doordrongen van de waarheid der zoo nuchtere bewering van den Amerikaanschen redenaar, dat de man, die een

ieder ongevraagd en onbeschroomd mededeelde hoe hij over hem dacht geen vijf minuten heelshuids over de straat zou kunnen loopen, is men niet zoo ligt geneigd onmiddellijk Quincampoix uit te roepen, zoodra een ander het woord van beurs laat hooren. Ik geloof echter dat mijn vriend heimelijk hoopte mij op die onvoorzichtigheid te betrappen, en juist daarin zou hij zich bedrogen vinden. Maar is niet meestal het oordeel van hen het meest beslissend, die de minste kennis hebben van de zaak welke zij vonnissen?

Niet op deze veroordeeling kan dit nu welhaast versleten beweren van toepassing zijn, hoor ik mompelen. Maar ik zou dat wel degelijk meenen. Al sta ik lijnrecht tegenover degenen die met genot bijna, het roekelooze spel aan de beurzen der Oude en Nieuwe wereld zien en het aanwakkeren door hun hulp, en al weet ik voor dat haast misdadig bedrijf geen woord te vinden 't welk voegzaam eene zoo onvoegzame zaak uitdrukt, zoo verraadt men toch een groote mate van onkunde als men de speelwoede onzer dagen gelijk stelt met die, toen Quincampoix het Eldorado der dobbelaars was. Immers het groot verschil tusschen dat verleden en ons heden ligt daarin, dat al worden nu ook soms dezelfde, ja nog veel sluwer praktijken dan vroeger uitgedacht, en schaamteloos aangewend, om winst te behalen, toen het verkrijgen van die winst, hoe ook, het éénig doel der beweging was, terwijl tegenwoordig, in verreweg de meeste gevallen, de werkelijke behoefte aan kapitaal voor werken van openbaar nut, voedsel of liever aanleiding geeft tot beursspel.

Hij die in deze bewering de heimelijke verdediging van het beursspel meent te ontdekken, leest verkeerd. Of zou hij misschien meenen dat ik ook de bloote Credietinstellingen onzer dagen, onder de werken van openbaar nut rangschik! Dat vele van die instellingen weldadig hebben gewerkt en langzamerhand onmisbaar geworden zijn voor handel en nijverheid, erken ik gaarne. Onze steeds klimmende nijverheid zou onmogelijk die reusachtige proportiën kunnen aannemen, zonder de zekerheid van beschikking over de noodige kapitalen, zoodra de toebereidselen van het groote werk die eischen. De hulp, die de handel reeds sedert jaren van de met vaderlijke zorg door de regeeringen bevoorrechte banken geniet, en welke men in dezen tijd terecht ook aan den arbeider door voorschotbanken verstrekken wil, die hulp heeft de groote nijverheid eindelijk ge-

wonnen door de Credietinstellingen, welke, als net product van het laatste vijf en twintigtal jaren, door den een geroemd en door den ander veroordeeld worden. Maar onder die Credietinstellingen schuilen er maar al te vele, die geen ander doel hebben dan het beursspel aan te wakkeren, en over de zoodanigen, dat beken ik volmondig, kan ik zelfs niet vergoêlijkenderwijze spreken. Frankrijk en België en Duitschland en Oostenrijk vooral, hebben 't ons al voor jaren en nog voor korten tijd geleerd, hoe wij al die groote woorden van bevordering der nijverheid en aankweeking der nationale volksvlijt, welke zulke corporatiën op listige wijze in de banier voeren, moeten verstaan. Neen, ik wensch voor niemand onder te doen in afkeuring van het gedrag dergenen, die behendig koopers hebben weten te lokken voor datgene waarvan zij de waardeloosheid kenden. Maar ik verheug er mij over, dat de industriëele richting onzer dagen gedurig weet te beletten dat de speelzieke menigte de fortuin alleen bezweert door de grillige wenteling der dobbelsteenen, en dat zij de massa dwingt, althans een gedeelte der kapitalen welke roekeloos op 't spel gezet worden, te doen strekken ten bate der nijverheid. Die richting is zoo krachtig, dat ze het geweten des volks heeft wakker gemaakt. Men begint er toch tegen op te zien, zoo openlijk aan de groene tafel het bewijs te leveren van zijn hartstocht dikwijls meer nog voor het spel dan voor het goud, ja, de publieke conscientie was eindelijk niet gerustgesteld eer kaartenpak en roulette, van overheidswege, verbannen werden uit die vergulde zalen vol gemaskerde booswichten. En als ge mocht willen beweren dat tegenwoordig dikwijls op kantoor en markt en beurs datzelfde spel, maar onder gewijzigde vormen, wordt voortgezet, erken dan tevens, dat ook daar thans veelal loffelijke ondernemingen het onderwerp der speculatie uitmaken, zij 't ook omdat de in waarheid speelzuchtige toch de behoefte gevoelt te kunnen wegschuilen achter een goed doel, alzoo toonende het vonnis der openbare meening te wachten en te duchten. De groote onderneming van nijverheid, en daarvan de spoorweg vooral, moge tegenwoordig aan velen een even gereede gelegenheid geven tot spel als vroeger de meest beruchte bank, ja evenveel duizenden winst beloven als de roulette weleer honderden, toch zal een ieder 't dankbaar waardeeren dat althans een werkelijk nuttige zaak ontstaan is door die overdrijving der begeerte naar voordeel, een eigenschap van den mensch, die dan toch wel niet in

beginsel af te keuren is. Ik geef gaarne toe, dat hij die de geldelijke middelen voor die groote werken van openbaar nut verstrekt, dat niet doet om als de weldoener van het publiek op te treden, maar eenvoudig om er winst door te behalen. Maar alles wat wij rondom ons zien als het product van menschelijke vlijt, tot het huis dat wij bewonen en het kleed dat wij dragen toe, is immers de vrucht van die hoop op voordeel? Alleen de wilde werkt, even als het dier, enkel om honger en dorst te stillen. Waardoor zou die weldoener ook de middelen verkregen hebben om zijn mildheid te oefenen, indien hij vroeger geen winsten gemaakt en die bespaard had? Zeer goed ook weet ik, dat gewoonlijk de eerste en groote geldschieter geenerlei plan heeft zijn onderneming langer te steunen, dan totdat de laatste schuldbrief daarvan opgehouden heeft zijn eigendom te zijn. Hoogst ongaarne verwisselt de groote geldman zijn rol, met de in zijn oog zooveel bedenkelijker rol van aandeelhouder. Maar al die overwegingen veranderen het feit niet dat de speelwoede onzer dagen geleid en gestuurd wordt tot uitkomsten, die gelukkig zijn voor het algemeen. Betreur met mij de handelingen van den verkwister, maar liever toch zult ge zien dat hij zijn vaderlijk erfdeel verspeelt aan de vorming van een voor hem veel te kostbaar kabinet van kunst, dan in dwaze weelde en in overdaad. Liever aanvaard ik als desolaten boedel van den speler den spoorweg, die vroeger ontoegankelijke streken bewoonbaar maakt, dan een bak met de prachtigste tulpen. En op dit verschil wensch ik te wijzen.

In vroegere jaren was de beursspeculant bijna geheel beperkt tot staatsfondsen. Ook de kapitalist, die zijn geld niet door eigen arbeid vruchtdragend wilde maken maar op de rente rekende welke de gebruiker er hem voor betalen zou, moest zijn geheele bestaan toevertrouwen aan de eerlijkheid en goede trouw van allerlei vorsten. Men moest toen zijn geld wel geven tot voor allerlei oogmerken toe, die men eigenlijk verfoeide, meestal voor het voeren van oorlog, met al den nasleep van ellende daaraan verbonden en met al de tyrannij die er bijna altijd het gevolg van is. De wakkere apostel van de meest liberale beginselen in zijn eigen land, stelde door zijn vermogen den vreemden dwingeland in staat om bij zijne onderdanen tot de minst liberale uiting zelfs, onmiddellijk te fnuiken. Want als rentenier lette hij wel op de vruchten welke

zijn kapitaal hem leverde, niet echter op het gebruik dat er van gemaakt werd. Langzamerhand heeft menige staat evenwel op gevoelige wijze aan die renteheffers het bewijs geleverd, dat de tyran niet de beste financier is, niet de meest betrouwbare schuldenaar ook. Allengs leenden vele regeeringen toen tot voorwaarden die zelfs den meest bedachtzamen rentenier een oogenblik moesten doen watertanden, maar al spoedig bleek dat lokaas van hooge rente natuurlijk niets anders te zijn dan het meest gewone boerenbedrog. ‘Hooge rente is eenvoudig een ander woord voor sleeht onderpand’, zei de hertog van Wellington al voor jaren, en met welk een ijver hebben regeeringen van groote en kleine en van vertrouwde en gewantrouwde staten zich gehaast, om die uitspraak als volkomen juist te ijken. Later heette 't, dat de groote nijverheid zeer goed hooge rente betalen en toch voldoende zekerheid voor het kapitaal geven kon. Maar toen de kapitalen daarheen vloeiden, en de industrieële ondernemingen door vermeerdering in aantal ook in onderlinge mededinging toenamen zoodat de voordeelen weldra op het gemiddeld peil daalden, toen begonnen al spoedig de beheerders van wankele werken van betwistbaar nut het voorbeeld te volgen van regeerders op wankele tronen en beloofden wel hooge rente, maar betaalden die niet lang. Uit welke bron ook zouden zij die putten?

En die vraag moeten allen stellen, eer zij schuldbrieven, van welke onderneming ook, koopen. Wat al kreten zijn er in de jongste dagen alom in den lande opgegaan over de schromelijke misleiding, waarvan ongelukkige koopers van allerlei fondsen de slachtoffers beweren te zijn. Maar waagt men 't de opmerking te maken dat de meesten van hen eenvoudig maaien wat zij zelf gezaaid hebben, zoodat het woord ongelukkig, juister door een ander maar minder vleiend moest vervangen worden, dan verschuilt men zich achter de beloften en voorspiegelingen door anderen gegeven, die men echter nooit had moeten gelooven en waaraan men ook op geen anderen grond zoo gretig het oor verleende, dan omdat men er zijn hebzucht door geprikkeld gevoelde. Hoor die wijzen en vroeden spreken over alles en over allen, en bewonder hun helderen blik en hun schrander beleid, zoolang de kansen hunner onderneming schoon staan. Nauwelijks echter breekt de zeepbel, waarvan de eenvoudige man juist den langen duur met zooveel verbazing heeft aangestaard of die hoogwijze barst in jammerklachten

los, want hij, de pas nog zoo boven allen uitmuntende door scherpzinnigheid en verstand, hij is nu de misleide onnoozelheid en op de eenvoudigste wijze gefopt. Alsof niet dezelfde man op zijn voetstuk van grootheid zou gebleven zijn, indien hij maar een enkelen dag vroeger zich ontdaan had van de schuldbrieven derzelfde onderneming, waarvan hij nu het slachtoffer heet! Hoe ware vooral dan de juistheid van zijn blik geroemd, zelfs den dag te hebben voorzien van de in storting dier luchtkasteelen! Niemand zou 't dan wagen hem het verwijt toe te voegen, dat een man als hij, nooit of nimmer door deelneming in een dergelijke blijkbaar weinig betrouwbare zaak anderen, minder verheven van geest dan hij, op een dwaalspoor had mogen lokken. Neen, eere den handigen man, maar schande over den leider der onderneming welke later den eenvoudigen van hoofd en hart in 't ongeluk stort, zoo heet 't, al wordt die leider tot zijne laakbare handelingen juist in staat gesteld, ja daartoe als geprikkeld door de speelwoede van hen, die 't eerst den steen op hem werpen.

Hooge rente, buldert men u in het rechter oor. Maar hachelijk onderpand, fluisteren anderen u in het linker. Onmiddellijk drukt ge 't laatste met den vinger toe totdat de bom losbarst, en dan laat ge hoog het verwijt klinken, waarom men u met zoo luid geraas het voordeel en met zoo zachte stem het nadeel meldde. Alsof ge die fluisterende stem niet volkomen duidelijk verstaan en ook begrepen hadt! En alsof ge niet met een geheimzinnigen blik, vol van diepe beteekenis, uw waarschuwenden vriend zoudt hebben doen verstaan dat gij alles kendet van die zaak, het hachelijke en misschien zelfs het bedriegelijke vooral, en juist daarom wel zorg zoudt dragen er niet langer in betrokken te zijn dan gedurende die enkele dagen waarin de rijzing moest plaats hebben. Dan toch zoudt ge onmiddellijk verkoopen wat ge heden door uw inkoop niet alleen mede hielpt opdrijven, maar waaraan ge zelf ook juist door uw deelgenootschap vertrouwen bijzette! Fraaie redenering, fraaier handeling nog! Het muntstuk alzoo, waarvan het slecht allooi u volkomen bekend was, gaaft ge toch weder uit aan den goedgeloovige die zoo dwaas was het aan te nemen! Maar hoe met die handelwijze uwe verontwaardiging te rijmen over den koopman die u het stuk 't eerst verkocht, en die zich vooraf niet eens zoo nauwkeurig van het goed gehalte overtuigde omdat hij het eenvoudig beschouwde als handelswaar, terwijl 't voor

niemand een geheim was dat hij er een bestaan van maakte heden met winst te verkoopen, wat hij gisteren, op hoop van die winst, kocht? Want dat feit vergete men niet. Zoo menige schuldbekentenis van gekroonde- en van spoorweg-koningen, die in den laatsten tijd van hand tot hand gegaan is en aan elken wisselenden houder voordeel bezorgd heeft totdat ze aan den laatsten houder, op pijnlijke wijze, haar totale onwaarde toonde, ze had toch wel degelijk waarde toen de eerste verkooper het stuk veilde. Niet evenwel die waarde welke hij er vooral aan trachtte toe te kennen door er een hoogen prijs voor te eischen, beweren velen. Volkomen juist. Maar in dat verwijt ligt de bekentenis opgesloten, dat het publiek dus zeer goed inziet dat hooge rente en lage verkoopwaarde, nooit met een betrouwbaar onderpand vereenigd kunnen zijn, Toch kocht men wel degelijk en gretig ja bij voorkeur zelfs die stukken, welke een ongekend hooge rente gaven. Niet echter om ze te behouden, luidt al te dikwijls het antwoord, maar om ze onmiddellijk te verkoopen zoodra dat met voordeel mogelijk was. En al weder herhaal ik, dat dit met andere woorden is deelnemen aan dat spel ter beurze hetwelk ge afkeurt met den mond, maar aanwakkert met de daad. Den koopman, die u schuldbrieven verkocht heeft welker onwaarde later gebleken is, vonnist ge, zonder het bewijs te leveren dat hij die onwaarde bij den verkoop kende of vermoedde, maar zelf prikkelt ge hem tot die handeling door uw kooplust, en zelf verkoopt ge, zonder blikken of blozen, datgene wat ge erkent te wantrouwen. Toch zal de groote hoop u een eerlijk man blijven noemen, misschien wel een bekwaam man zelfs, indien ge maar zorgt succès te hebben niet alleen maar ook te behouden, wat veel moeielijker is. Hem te verontschuldigen, die als goede waar onderpanden rondventte waarvan hij het wankele of onvoldoende kende, wie die 't waagt! Maar onbillijk noem ik 't een ieder van boos opzet te betichten die als goede waar verkocht wat hij ook in gemoede onderstelde goede waar te zijn, terwijl toch het ondeugdelijke er van later bleek. En dat noem ik vooral onbillijk in een land als het onze, alwaar het aantal van hen die medeplichtigen zijn aan het fondsenspel ter beurze, veel en veel grooter is dan ergens elders. Niet den kleinen rentenier, die rustig en stil leeft van de matige maar volkomen zekere rente welke zijn al voor jaren belegd kapitaal hem opbrengt, vindt ge in onze binnensteden en ten platten

lande, maar den rentenier in naam en den speler in de daad. Of zou de effectenmarkt der hoofdstad zoo groot en zoo woelig kunnen zijn, aan zoo velen een meer dan voldoend bestaan verschaffen en dat zonder zelfstandig leeningen uit te geven, indien niet geheel het land, op werkelijk onverklaarbaar edelmoedige wijze, aan al die hoofden en handen volop werk en aan al die monden overvloedig brood bezorgde! Men kome er openlijk voor uit, ons volk is, ten spijt van dat overdreven bedachtzame en kalme 'twelk de buitenlander er in meent te zien, verre van voorzichtig en rustig zoodra 't zijn voordeel geldt. Het heeft een moed om de kansen der beurs te loopen die men - gelukkig? - niet bij vele onzer naburen vindt. Of noemt ge 't geen moed wanneer de man, wiens geheele bestaan afhangt van de stipte rentebetaling zijner fondsen, zijn gansche vermogen steekt in schuldbrieven wier lage prijs reeds het weinig betrouwbare daarvan ten duidelijkste bewijst? Wanneer die lang gewantrouwde regeering eindelijk ophoudt aan hare verplichtingen te voldoen, dan zijn duizenden in het land ongelukkig en de gebrekkige schuldenaar wordt verfoeid, terwijl die regeering toch in waarheid eerst nu tot een handeling overgaat, welke de eenvoudige prijscourant reeds lang met volkomen duidelijke en voor een ieder verstaanbare letteren, als onvermijdelijk, had voorspeld. Ongelukkig Spanje, is nu de meest gewone klacht die men hoort, nooit is dat land rustig, nooit kan dat volk tot welvaart komen, zoolang ieder soldatenhoofd er revolutiën wekt en de priesters er groot en klein overheerschen. En evenwel geeft men gretig zijn geld voor de schuldbekentenissen van dat land, zelfs zij die hier te lande leden zijn van vredebonden en liberalen, die beweren dat het priesterdom de kanker is die aan onze maatschappij knaagt! Toch zal wel niemand in den tegenwoordigen tijd durven zeggen dat de rentenier nog, als vroeger, geen keus heeft voor de belegging zijner gelden. Maar ook hier weer is 't, niet de hooge rente alleen verlokte den kooper-rentenier, maar de lage prijs, die het voordeel van elke wisseling van koers zoo ontzaggelijk groot maakt. Alweer de daad dus van den speler, alweer dus de moed om groote kansen van winst en verlies te wagen, hoewel toch het matige fortuintje soms, ja dikwijls, geen enkel verlies lijden kan, omdat nu reeds de bescheiden rente niet dan een sober leven toelaat.

Erken 't, de behoefte aan de emotiën van het spel is groot

bij ons volk. En die behoefte wordt gekend en gewekt en geprikkeld door het buitenland. Want dat buitenland wil groote oorlogen voeren of ruime havenwerken bouwen, het wil tot den versten hoek toe van zijn land in gemeenschap brengen met de rivieren en zeeën opdat het zijn handel kunne uitbreiden, en het vraagt de kapitalen daarvoor van hen die rentegevend papier verkiezen boven renteverslindende fabrieken en werktuigen, en die minder nauw letten op de zekerheid van het onderpand dan op die andere zekerheid, dat de waarde van dat onderpand rijzen en dalen en dus uitnemende beurskansen opleveren zal. Ga de ellenlange lijst van Amerikaansche spoorwegfondsen na, welke dagelijks in onze nieuwspapieren te vinden is; vergelijk de rente die zij beloven met den prijs waartoe zij geveild worden, en erken dan dat alleen de man van het vak, en nog wel enkel de uitnemendste en meest bekwame, bij machte is om over de waarde of onwaarde van ook maar een klein onderdeel dier massa ondernemingen een betrouwbaar oordeel te vellen. Toch blijkt 't uit het dagelijks weder verschijnen van die lijst dat zij die er belang in stellen, niet maar tot de zeer enkelen beperkt zijn. Of zoudt ge misschien uw nationalen trots gestreeld gevoelen, dat zoo velen uwer landgenooten eene zoo deugdelijke kennis hebben van dat groot Amerika en al zijne ondernemingen, een kennis die immers vereischt wordt om ook zelfs maar den loop dier spoorwegen te kennen en daaruit op te maken dat deze streek overvloed van middelen heeft om de lijn te voeden, terwijl gene daarentegen weinig kansen aanbiedt, om den aanleg van zulk een kostbaren weg te wettigen. Dwaasheid! Hoe weinigen kunnen u zelfs op de kaart aanwijzen, waarheen zij hunne zoo angstvallig bespaarde en de voor hen zoo onmisbare penningen gezonden hebben. De zoodanigen handelen als de werkman, die met zijn zuur verdiend loon den kastelein rijk maakt en zelf den bedelstaf opneemt. Maar neen, niet om kastelein of Yankee rijk te maken gaven zij hun geld, en zullen zij 't hem en ieder ander heden en morgen en overmorgen weer en in dubbele hoeveelheid geven, maar om te voldoen aan hun begeerte naar de kansen van het spel, nu aan de beurs, vroeger aan de roulette en weleer tot in tulpen toe. Hoe juist teekent Hamerling hen in zijn Sieben Todsünden. Kent ge die regels? Ze zijn der kennismaking overwaard, meen ik. Oordeel zelf.

Seht ihr die goldne,
Die gleissende Kugel?
Das ist die goldne Kugel Fortunas.

Da rollt sie hin,
Wir wollen sie haschen
Zu reichem Gewinn.

Seht wie sie zanken,
Wie sie sich balgen
Wie sie sich blauen,
Blut ist geflossen,
Jeder will greifen,
Jeder der Erste,
Die gleissende Kugel.
Wer ihr am nächsten kommt
Kollert darüber,
Und wer die haschet
Heisset ein Schuft!
Schleunig, mit Fäusten,
Wird er gepufft.
Bis die Kugel, die glatte
Der Händen entschlüpft
Und weiter hüpft
Und hinter ihr drein
Die Menge tollt.

Uitnemend geteekend, dunkt mij, dat vechten om den rollenden gladden gouden kogel. Men ziet hen worstelen, vallen en opstaan, struikelen en buitelen om dat begeerlijke goud te winnen, en men hoort hen jubelen:

Sweeter than honey,
Is other man's money.

Wanneer men de geschiedenis van den handel opslaat dan zal men telkens op tijdvakken stuiten, waarin de begeerte naar snel verkregen rijkdom, onverschillig op welke wijze, zich krachtiger uit dan gewoonlijk. 't Schijnt wel dat wij weder zulk een tijdvak doorleven, misschien weldra doorleefd hebben. Immers 't is nu al twee en twintig jaar geleden sedert het Credit Mobilier het publiek ingeleid heeft tot de kennis der

geheimenissen van de fortuin. Welk een omkeer heeft die enkele instelling onmiddellijk gebracht in de gebruiken van den handel en in het vermogen der nijverheid. En toch, zelve heeft ze maar korten tijd mogen schitteren en al spoedig, zonder roem of eer, zonder op groote voordeelen of zelfs op de vestiging van nuttige inrichtingen te kunnen wijzen, zich in de rij harer meer bescheiden zusters moeten terugtrekken. Haar geheim bestond in de vereeniging van kapitalen. Wat de honderden individueel, maar op kleine schaal deden, dat zou de Kolos alléén en beter doen. Toch heeft ook hier de berg een muis gebaard. Twee bestaande maatschappijen te vereenigen, ziedaar haar geheele victorie. Maar wel heeft ze den stoot gegeven tot het tegenwoordige spel ter beurze. - Intusschen zal toch niemand die onpartijdig oordeelt kunnen ontkennen, dat de gemakkelijker beweging welke het crediet door haar verkregen heeft, een voordeel is geweest voor den arbeider, 't zij hij hoog of laag gezeten is. Immers de middelen om grootsche plannen ten uitvoer te brengen, ze werden niet langer te vergeefs gezocht, en de vindingrijkheid van velen als gewekt, zoodra de gelegenheid daar was om te verwezenlijken wat men als mogelijk wel lang ondersteld had, maar niet aan de ervaring had kunnen toetsen. Kleine besparingen, belegd in de aandeelen van groote maatschappijen, hebben die machtige kapitalen gevormd wier invloed in den handel en in de nijverheid zoo heilzaam is geweest; want de vereeniging van krachten heeft in een omzien tot stand gebracht wat het individu wel begeerlijk achtte, maar als onbereikbaar moest opgeven.

Toch heeft diezelfde vereeniging van krachten ook tot nadeelen geleid, die niet licht te tellen zijn. Het individu is maar al te veel opgegaan in de maatschap, en hij die vroeger alleen voor eigen voordeel, maar dan ook uitsluitend onder eigen verantwoordelijkheid werkte, beheert nu de kapitalen van anderen, niet dan voor een gering deel genietende van de lusten of lijdende door de lasten van zijn arbeid. Klaagt de arbeidsman dat de kleine baas verdwenen is, en daarmede tevens die zoo wenschelijke, ja onmisbare verstandhouding tusschen meester en knecht; acht hij dan ook de oplossing der zoogenaamde sociale quaestie eene onmogelijkheid, omdat de vereeniging van kapitalen onverbiddelijk leidt tot steeds grooter vereeniging van kracht in ééne hand, zoodat het aantal werkgevers al kleiner wordt, maar het aantal der werkenden onder één hoofd al grooter,

ook de handelaar klaagt over dat verschijnsel. Immers ook in den handel wordt de macht van den enkelen al zwakker en beperkter, omdat de vereeniging van kapitalen ook daar gebiedend optreedt en, zij 't dan ook maar tijdelijk, aan een ieder de wetten stelt. Wisselingen van prijzen vinden naar willekeur plaats, heden rijzing en morgen en overmorgen en nog ettelijke dagen en weken langer altijd nog hoogere prijzen, totdat het eensklaps der groote maatschap goeddunkt plotseling een daling te weeg te brengen. 't Is zoo, honderden en duizenden die in den beginne huiverend en toen, na eenig voordeel, met meer vertrouwen, maar eindelijk, na voortdurend succès, met volle overtuiging den stroom gevolgd hadden, ze worden daardoor onverbiddelijk ten val gebracht, maar.... het vereenigd kapitaal heeft de menigte eerst verlokt en toen verschalkt, en zijn doel, om grove winst te maken, volkomen bereikt.

Vooral de zaken op groote schaal gedreven, ziet men gedijen, en allengs gewoonten invoeren van koopen en verkoopen op ver verwijderden termijn, die meer doen denken aan een handel van speculatie dan van werkelijke behoefte. Kapitaal is voor die zaken onnoodig, want men verkoopt weer, eer de tijd van levering gekomen is. Enkel om een immers onmogelijk verlies te dekken, zou men eenig vermogen wenschelijk kunnen achten; maar de credietinstelling zoekt gretig de gelegenheid om den tijdelijk verlegene te helpen. En schiet die hulp te kort, dan, ja dan treft men een schikking met zijn schuldeischers, en blijft immers volkomen eerlijk man, omdat men gewillig alles geeft wat men heeft! En de beurs blijft steeds geopend ook voor de gebrekkige betalers. Dat de handel op die wijze een te speculatief karakter aanneemt, bevreemdt niemand voorzeker. Een gevoel van onzekerheid bevangt daardoor echter den koopman. Handigheid en kapitaal kunnen hem elk oogenblik parten spelen, waartegen hij niet opgewassen kan zijn. Zoo ontvalt dan ook gaandeweg menig handelshuis van goeden naam en van den echten stempel aan de beurs, waar de drukte en het gewoel en gejoel wel grooter zijn, maar waar de winsten meer en meer aan eenige weinigen ten deel vallen, terwijl de menigte morgen dubbel aan allerlei gewaagde en mislukte speculatiën verliest, wat ze er heden aan gewonnen had. Vereeniging van kapitaal is een weldaad, overal, waar het individueel vermogen ontoereikend is voor het doel, maar ze werkt verlammend ja doodend, zoodra ze die grenzen overschrijdt. Onver-

biddelijk doemt ze dan door haar overmacht den arbeidwillige tot werkeloosheid, en ze maakt van hem, die door eigen arbeid honderdvoudige vruchten van zijn vermogen had kunnen oogsten, den renteheffer, den ledigganger, die lijdelijk afwachten moet wat den eerlijken of oneerlijken beheerder van zijn fortuin goeddunkt hem jaarlijks aan inkomsten toe te kennen.

Is 't wonder, dat onder zulke omstandigheden de speler gevormd wordt?

De guitige vraag van mijn vriend heeft van mijne lippen niets dan een ontwijkend antwoord kunnen afpersen, ik bekende 't hierboven volmondig. Toch mag ik niet ontkennen, dat zijn vraag wel degelijk een woord op zijn pas mocht genoemd worden. Men moge het meer en meer veld winnend stelsel van vereeniging van kapitaal toejuichen of afkeuren, en liever nog de nadeelen er van dragen dan ook maar gedeeltelijk de voordeelen er van te missen of wel omgekeerd, toch zal een ieder erkennen dat daaraan vooral die grooter bewegelijkheid der kapitalen te danken of te wijten is, naar men wil, welke het beursspel, zoo al niet wekt, dan toch prikkelt en aanmoedigt. En op zulk een hervorming van den handel moet de aandacht gevestigd worden, omdat ze in waarheid niet licht te tellen is. Tot nu toe hebben de groote maatschappijen, die het drijven van den waarachtigen groothandel ten doel hadden, alleen zoolang iets meer dan een gewone rente geleverd voor de aandeelhouders, als ze door den staat bevoorrecht werden. Neem die privilegiën weg, en ge ontneemt aan die maatschappijen de levenskracht. Immers er is bijna geen enkele onderneming denkbaar op het gebied van den eigenlijken groothandel, welke de kracht van het individueel kapitaal overschrijdt; de groote Engelsche huizen bewijzen dat dag aan dag. Maar de nieuwe richting van den handel ligt vooral in de tijdelijke vereeniging van kapitalen, om telkens, zooals de gemeenzame spreekwijze het kernachtig noemt, ‘een grooten slag te slaan,’ zoodra de omstandigheden daarvoor gunstig schijnen. In den fondsenhandel vormt men dan een syndicaat, een vereeniging van kooplui, die gezamenlijk de geheele schuld of het geheele kapitaal van eene regeering of eene nijverheidszaak overneemt en met winst aan het groote publiek tracht af te zetten. Het misbruik daarvan gemaakt door hen, die ondernemingen wisten uit te denken waarvan het doel inderdaad den schijn van nut

had terwijl ze toch in werkelijkheid enkel moesten dienen om den lichtgeloovige te verschalken, moge groot geweest zijn, groot is ook ongetwijfeld het voordeel van die kapitaalsvereeniging geweest voor menige onderneming, van onbetwistbaar belang voor het algemeen. Wanneer het publiek maar niet zoo vele spelers telde, die gretig elke snipper papier oprapen om die als dobbelsteenen te gebruiken, dan zou de sluwe uitvinder van zulke verleidelijke schijnbeelden wel spoedig van de eereplaatsen die hij nu soms inneemt, verjaagd worden naar die plekken, welke de toenemende beschaving onzer dagen nog niet ontvolkt heeft, en waar tegenwoordig de mannen van beschaving helaas! minder zeldzaam worden. - Maar in den geldhandel richt het vereenigd kapitaal ook die instellingen van crediet op, welke een zegen zijn voor elken nijvere, omdat ze ook den kleineren kapitalist in staat stellen zijn talenten te ontwikkelen en die winsten af te dwingen. Alweer is het noodlottig gevolg der gelijksoortige instelling, maar die alleen beursspel tot doel heeft, geen reden om elke inrichting van dien aard af te keuren, want alweer is het de speelzucht van het publiek, die aan zulke kankers voedsel geeft. Maar juist het feit, dat de vereeniging van kapitaal in den tegenwoordigen tijd de hoofdrichting der handelsbeurzen mag genoemd worden, en dat die vereeniging alleen mogelijk is door het vermeerderen der reeds zoo kolossale hoeveelheid van rentegevend of winstbelovend papier, en het daaruit onvermijdelijk voortspruitend andere feit, dat voortdurend andere en nieuwe koopers moeten gezocht worden voor dat steeds groeiend tal van schuldbrieven, hetgeen met andere woorden een steeds sterker prikkel tot beursspel mag heeten, dat wekt de bezorgdheid van velen hier en elders. En nu vraag ik, te recht dan wel te onrechte: Hebben zij in waarheid gelijk, die u de beurs voorstellen als dat groote gebouw, alwaar de bezoeker geen andere keus heeft dan

> D'être ruiné par la perte
> Ou déshonoré par le gain,

en zijn ze gewettigd die woorden van:

> L'espoir, l'infamie et la mort,

welke volgens hen op de drie poorten te lezen staan, zoo dat er werkelijk geen tusschenweg is, en 't voor iederen beursbezoeker geldt:

C'est par la première qu'on entre,
Par les deux autres que l'on sort.

Ik kan noch mag die uitspraak billijken. Wie echter spreekt hier een woord van bemoediging, van beslissing zoo mogelijk?

En op die vraag behoeft, naar mijne overtuiging, het antwoord niet ontwijkend te zijn. Meer dan 't wenschelijk heeten mag, heeft het wèl of wee van den handel in den laatsten tijd overal een grooter invloed geoefend op het wèl of wee van tallooze gezinnen die de beurs als gebouw, het onbekend oord blijven noemen, maar als bron van geluk of ongeluk, die verkeerde woorden voor rijkdom en armoede, hun paradijs of hun kerker. Die menschen hebben gedroomd van gouden ketenen, en zij zuchten onder het gewicht van ijzeren boeien. Hen de oogen te openen, hen er op te wijzen dat dwaze begeerlijkheid hen ten val heeft gebracht, het voor hen duidelijk te maken dat even als de wet steler en heeler beide straft, zoo ook het publiek de schuldige en medeplichtige wordt aan het kunstmatig beursspel, hetwelk het afkeurt indien het er door verliest, maar dat het aanvuurt zoodra het er door wint, mij dunkt als met den vinger wijst een ieder aan, wie die taak te vervullen heeft. Want de groote voordeelen der nieuwe beweging moeten helder in 't licht treden, opdat het misbruik te scherper uitkomt en gevonnisd wordt tot behoud van het nut. Met een zonderlingen ijver hebben in den laatsten tijd maar al te velen het bewijs geleverd, dat niet een ieder de bevoegde is om aan het hachelijk bedrijf ter beurze deel te nemen, zonder de minste opleiding, kennis of ervaring. Welnu, de handelsman verdedige thans de eer van zijn terrein tegen de aanvallen waaraan het bloot staat, maar vooral..... door het vrij te houden van alles wat het dreigt te ontsieren.

't Is dus de Kamer van Koophandel, zou ik meenen, die hier de woordvoerder moet zijn. Vooral in den tegenwoordigen tijd mag men het van haar vergen als zoodanig op te treden, nu ook zij door den bezielenden adem der nieuwere tijden is gebaat. Immers sedert de kiezers grooter ingenomenheid met haar arbeid betoond hebben, door trouwer ter stembus op te komen zoodra er gelegenheid was haar nieuw bloed bij te zetten, en sedert zij zelve de deuren harer vergaderzaal wijd opengezet heeft opdat het publiek, door de pers vooral, ken-

nis mocht verkrijgen van hare beraadslagingen, sedert dien tijd rusten op haar nieuwe verplichtingen. Waar de koopman, en ook waar het publiek, voorlichting vraagt in zaken van handel en nijverheid, daar is zij de bevoegde en gerechtigde om die te verstrekken, ja zelfs, - het woord zij hier met eerbied uitgesproken en met verschooning opgevat, - haast verplicht daartoe. Geen raad, geen waarschuwing wacht ik van haar, maar een zoo trouw relaas van datgene wat in den laatsten tijd op haar terrein voorgevallen is, dat ook hier de schijnbaar zoo eenvoudige verhaler van het verledene, in waarheid, en juist door zijn eenvoud, de profeet is van de toekomst.

Al mijmerende over de moeielijke vervulling dier taak, moeielijk voor den penvoerder vooral, zoowel om de noodige soberheid te betrachten bij den rijkdom van bouwstoffen hem door de meest ervaren mannen van de beurs om strijd toegeworpen, als om van dat vele het zoo ondeelbaar geheel te maken hetwelk onmisbaar is indien het indruk maken en dus invloed oefenen zal, bracht ik onwillekeurig, ja haast werktuigelijk, het bovenstaande op het papier. 't Scheen wel als verkeerde ik al onder den indruk der lectuur van zulk een verslag van den handel over het afgeloopen jaar, en als zag ik in mijne verbeelding reeds gedrukt voor mij, wat ik zoo vurig wenschte dat geschreven zou worden.

Juist toen reikte een vriendelijke hand mij het Verslag toe over den Toestand van Handel, Scheepvaart en Nijverheid te Amsterdam in 1873. Uitmuntend, riep ik in gedachten uit; ziedaar dus mijn begeerte werkelijk vervuld. Want indien ééne Kamer van Koophandel in ons land de bevoegde mag heeten voor zulk een arbeid, dan is het wel die van de hoofdstad. Daar toch zijn de grootste kapitalen vereenigd, daar stroomen allen heen die van de kansen der beurs heil verwachten, daar juist worden al de combinatiën gevormd, wier invloed in de laatste jaren zoo overwegend groot geweest is op het lot van duizenden en tien duizenden onzer landgenooten.

Heeft de inhoud mij bevredigd? Hebben de begeerige blikken waarmede ik elke bladzijde vragend heb aangestaard, voldoening gevonden? - Hoe gaarne zou ik daarop volmondig een toestemmend antwoord geven. Dan toch zou niet eenvoudig een wensch van mij vervuld, maar naar mijne innige overtuiging ook een werk geleverd zijn, welks heilzame inhoud algemeen

invloed geoefend, en... overal waardeering zou hebben gevonden. Intusschen gaat 't niet aan, ook al een ontwijkend oordeel uit te spreken over eene zaak als deze. Men heeft het recht hier een open en duidelijk woord van mij te eischen. En ik kom er dan ook rond voor uit, dat dit verslag mij heeft teleurgesteld, en voor dat gevoelen zal ik mijne redenen geven. De Kamer zelve maakt mij dat gemakkelijk. Immers blijkbaar met opzet heeft zij juist datgene uit haar verslag gebannen wat ik daarvan een bepaald onmisbaar deel, ja het hoofdelement beschouw, en wat ik er dus zoo begeerig in zocht. Dat ik hier van den invloed der vereeniging van kapitalen spreek, begrijpt een ieder die mij tot dus ver wel heeft willen volgen. Juist in dit gedrukt verslag der Kamer had ik daarover een krachtig woord gewenscht, omdat ik meen, dat meer hier nog dan in Engeland het woord van d' Israëli waarheid mag heeten: ‘The press is a more truly representative institution, than the House of Commons.’

Maar het verslag spreke.

Algemeene Beschouwingen, zoo is hoofdstuk één getiteld. ‘Het jaar 1873 zag de volle reactie van 1871 plaats grijpen,’ lezen wij hier met betrekking tot den goederenhandel, en ‘op het gebied van den fondsenhandel was hetzelfde waar te nemen. De hooggestemde verwachtingen omtrent menige *speculatieve geldbelegging*’ - de druk met curcijf is van mij, - ‘werden in 1873 in vele opzichten droevig te leur gesteld.’ Voor de bijzonderheden worden wij verwezen naar de hoofdstukken, welke speciaal aan die onderwerpen gewijd zijn. Wenschen, dat het Noordzeekanaal voltooid mogt zijn, sedert jaren al geuit, en de aankondiging van nieuwe havenwerken aan het IJ; de zeer juiste bewering, dat een enquête over den toestand onzer koopvaardijvloot weinig ander nieuws zal opleveren dan nog dringender de behoeften te doen uitkomen aan die groote middelen van verkeer te water en te land, welke naburige Staten overal aanleggen; juichtonen over de afschaffing der differentiëele rechten in Indië, over de Rotterdamsche stoomvaart op Amerika en de opening der havenwerken te Vlissingen, ze steken zoo aardig af tegen de uitdrukking welke dan volgt: ‘dat onze tegenwoordige Regeering de zorg tot verbetering van onze gemeenschapswegen *niet geheel uit het oog* verliest,’ - alweer is de druk van het curcijf van mij. - Uitmuntend! Dat is een van die grepen welke een steller eer aandoen, want de opmerking

is juist. Of heeft in de zaak van het Noordzeekanaal elk opvolgend Minister niet getoond, hoe hem het ontwijken van moeielijkheden met ontwerpers veel meer ter harte ging dan de spoedige voltooiing van een werk waaraan Amsterdam niet alleen dringend behoefte heeft, maar waarvoor het ook gewillig millioenen ten offer bracht. Anderer bekrompen eigenbelang, dat het brengen van een offer evenmin vermag te waardeeren als te begrijpen zelfs, moge den Minister in deze zaak verschalkt hebben, geene verontschuldiging van dien aard geldt voor den blijvend treurigen toestand waarin onze Rijnvaart verkeert, hoewel men 't niet waagt het onhoudbare daarvan te ontkennen. Toch zal men wel toegeven, dat onze havenwerken en spoorwegen hun leven moeten ontvangen van ons verkeer met Duitschland vooral, zoodat 't wel duidelijk uitkomt dat niet de belangen van eene enkele stad, maar de belangen van geheel het land hiermede gemoeid zijn. Maar met hier past de behandeling dezer zaak; onwillekeurig alleen stipteik ze aan, getroffen door de schalkschheid van den steller. En misschien ook wordt door de Regeering met opzet veel van het dringend noodzakelijke ongedaan gelaten, opdat er iets te wenschen overblijve en het gevoel van verzadiging ons niet doe indommelen. Ons nageslacht, hetwelk mogelijk in de hoofdstad een rijksmuseum van schilderijen noodig zal achten en er dan een ontwerpen en allicht zoo stout zal zijn zelfs tot den bouw daarvan over te gaan, - van de toekomst kan men zoo gemakkelijk het voor ons bijna ondenkbare onderstellen! - het kan dan uit de onverschilligheid waarmede wij uitsluitend de groote zaken bejegenen, het karakteristieke ontdekken van dezen tijd. - Maar ter zake, en alleen nog gewezen op de vraag der Kamer voor den handel naar goedkooper en spoediger recht, gelukkig zonder bemiddeling van Rechtbanken van Koophandel en de, - helaas sedert verijdelde, - wensch naar de aanneming der muntwet, en daarmede zijn de door mij met zooveel gretigheid gevolgde Algemeene Beschouwingen,... gesloten! Veel belangrijks vond ik er in, niet echter wat ik er in zocht. Maar ik moet immers de oorzaken der reactie van 1872 bij de behandeling der speciale onderwerpen zoeken? Dat gedeelte dus opgeslagen, hoewel ik toch moeielijk mijne bevreemding kan onderdrukken over algemeene beschouwingen waarin gezwegen wordt over datgene, wat juist het eigenlijk karakter der zaak moet genoemd worden.

Hoofdstuk twee alzoo gelezen. Handel. 't Ging niet gun-

stig met de meeste stapelartikelen in 1873. Alleen koffie en tabak maakten een uitzondering. Koffie rees bijna voortdurend, en wel van vijftig tot zes en zestig cents. ‘De oorzaak hiervan was de slechte oogst van Brazilië,’ volgt onmiddellijk daarop. - Hoe nu? De algemeene beschouwingen verwijzen mij naar de speciale artikelen, wanneer ik iets naders omtrent den handel van het afgeloopen jaar wensch te vernemen, en nu wordt mij daar de verrassende rol, welke een hoofdartikel van den wereldhandel op alle markten van binnen- en buitenland gespeeld heeft, verklaard in één enkelen regel druks en door ééne enkele oorzaak! Algemeen was men tot nu toe van meening, of, om mij nu natuurlijk juister uit te drukken, algemeen verkeerde men tot nu toe in de dwaling, dat die kleinere oogst van Brazilië meer als middel gebruikt werd om die machtige maatschap te vormen, welker taktiek de eigenlijke ware oorzaak der zoo groote prijsverhooging was. Dat dwaze publiek, blijkbaar vertrouwen schenkende aan praatjes van den dag, wist zelfs bijzonderheden van die tijdelijke vereeniging van kapitalen te vertellen, en het was in den aanvang der rijzing zelfs zóó bijgeloovig, dat het met zekere naïeve volgzaamheid op het voetspoor liep van personen, die zij als de leiders dier tijdelijke maatschap met den vinger dorst aan te wijzen en bij name te noemen. Want zóóver ging men in zijn geloof aan het bestaan van zulk een vereeniging.

Zou echter de Kamer van Koophandel van Amsterdam het stilzwijgen over eene zaak van zooveel gewicht bewaard hebben, indien ze in werkelijkheid bestaan had! Geloove wie 't wil, niet ik, tenzij, en reeds hierboven wees ik er op, de Kamer er met opzet geen melding van maakte. Maar dan vraag ik naar de redenen, die haar daartoe bewogen. Indien in waarheid eene vereeniging van kapitalisten als de nu door velen onderstelde, bestaan en invloed geoefend heeft op den loop van een zoo belangrijk handelsartikel als de koffie, dan kan een verslag van het verkeer over dat jaar niet juist genoemd worden, als dat feit er in wordt gemist. Mijn wensch, dat het nuchtere verhaal van het gebeurde de profetie zij van de toekomst, blijft dan onvervuld. En zoolang de redenen van dat opzettelijk stilzwijgen niet bekend zijn, kan niemand er in berusten.

Wekte het beweerde omtrent het artikel koffie mijn twijfel aangaande de openheid en het volledige van dit verslag, ook wat ik over een ander stapelartikel lees, bevreemdt mij. Ik zie

daarin, dat de invoer van katoen in het jaar 1873 niet meer dan ongeveer twee vijfde bedroeg van 't geen Amsterdam een jaar vroeger daarvan ontving. Is voor dat inderdaad zeer opmerkelijk verschijnsel, bij een artikel van algemeen gebruik en waarvoor men bezig is hier een markt te vestigen, niet een bepaalde reden bij te brengen? Mij dunkt, de handelsmannen die in de Kamer zitting hebben, moeten den sleutel van dat raadsel kennen. Wel lees ik ‘dat de bijna voortdurende flauwte oorzaak was van den beperkten handel,’ maar mij dunkt, dat oorzaak en gevolg hier verward worden. Immers een markt noemt men flauw, zoodra er geen omzet is door gebrek aan koopers. Want bij dalende prijzen, kan de handel toch groot zijn. Juist het artikel katoen zou kunnen getuigen van kolossale koopen en verkoopen, bij een aanzienlijke verlaging der waarde. Ook hier spreekt het publiek van grooter zaken van speculatieven aard, dan de eigenlijke goederenhandel tot nu toe zag en begeerde; maar ook daar is de massa dan blijkbaar alweer op het dwaalspoor geraakt en het heeft de sprookjes uit den mond der menigte opgevangen en voor waarheid aangenomen. Of, en dan kom ik alweer met mijn vraag naar de reden van dit opzettelijk stilzwijgen, de Kamer glijdt heen over het haar bekende, maar zij onthoudt aan het publiek de redenen waarom zij het in den blinde laat rondtasten. Toch koos dat publiek, met ingenomenheid zelfs, juist die mannen, omdat het hoopte in het licht dat zij ontsteken zouden, met vertrouwen te kunnen wandelen. En dat 't bij de pogingen om hier een markt te vestigen van een zoo gewichtig handelsartikel als de katoen is, een zaak van aanbelang mag heeten de oorzaken te kennen, waarom de toevoeren in plaats van te vermeerderen, zoo als men zou mogen verwachten, eensklaps tot minder dan de helft van het vorig jaar verminderden, wie zal dat ontkennen. Begeerlijk toch is de vestiging alhier van die markt in hooge mate; en is 't dan niet te verwachten dat de Kamer van Koophandel zelfs de kenteekenen van gevaar voor verijdeling van die rechtmatige begeerte onmiddellijk onderzoekt en, indien zij de oorzaak er van ontdekt, het publiek mededeeling daarvan doet, opdat een ieder wete wat hij doen of laten moet, tot bereiking van het doel. Niet een raad, niet een waarschuwing, maar het eenvoudig en nuchter verhaal van het gebeurde wordt daartoe vereischt.

Ik ga artikelen als tin en petroleum voorbij, omdat bij de granen het woord termijnhandel mijne aandacht trekt. Zeker, indien er-

gens, dan is dat woord daar op zijn plaats, want de zaad- en oliehandel ontleenden al sedert jaren aan het gedobbel waartoe die leveringhandel aanleiding geeft, hun grootste beteekenis. De laatste tijd heeft den treurigen invloed van dat spel aan de graanmarkt helaas op nieuw bewezen. Juist echter omdat velen thans ook op andere artikelen dien leveringhandel willen toepassen en de Kamer er juist hier met zekere ingenomenheid van spreekt, getuige de bewering, dat ‘de tarwehandel *bevorderd* wordt door de invoering van den termijnhandel’, bevreemdt mij haar stilzwijgen daarover elders. Ligt 't aan mij, die verre ben van te dwepen met alles wat op die zaken op levering lijkt, ja die 't zelfs betreur dat het stelsel meer ingang vindt en, wat nog sterker is, behalve medewerkers zelfs openlijk verdedigers vindt, dat ik mij over het hooghartig voorbijgaan hier tegenover het steken van de loftrompet elders, verbaas? Maar alweder schort ik mijn oordeel op, totdat hoofdstuk vijf opengeslagen voor mij ligt. Want daarboven staan die letters waaruit het publiek nu eenmaal goedgevonden heeft het woord goudmijn te spellen, hoewel ze voor den onbevangen lezer eenvoudig luiden als geld- en fondsenhandel. En nu 't juist over dien handel is, dat de menigte in de laatste maanden op nog heviger en hartstochtelijker wijze klaagt en jammert en schimpt en scheldt, dan het een jaar vroeger daarover juichte en jubelde en als een half bezetene mede ronddanste in den kring die zich onmiddellijk om elk nieuw aangekomen afgodsbeeld vormde, nu mag ik wel verwachten dat het trouw relaas daarvan de onthulling zal bevatten der geheimenissen, waarom tien menschen schatrijk en de tienduizenden doodarm zijn geworden.

Vroolijk luidt de aanhef niet, dat erken ik. Luister slechts. ‘Verre van rooskleurig staat dit jaar in de geschiedenis der financieele wereld aangeteekend en het heeft dan ook in het fortuin van groote en kleine kapitalisten een belangrijke schade aangericht. Menige hoop vervloog in rook, en menig gebouw op crediet en vertrouwen gevestigd, stortte ineen. Lang nog zullen de naweeën gevoeld worden.’ De korte schets van den loop der staatsfondsen die nu volgt, vertoont ook zeer weinig lichtende punten. Of intusschen het woord teleurstelling juist mag heeten voor onze kapitalisten en ‘kleine renteniers’, dat Spanje in zijne verplichtingen te kort schoot, daaraan waag ik 't te twijfelen. Immers teleurstelling is niet, als straf, het gevolg van eigen schuld, en de kleine rentenier is niet de kapitalist,

maar de man die een beetje vermogen heeft, genoeg om een werkeloos leven te leiden mits hij sober en matig zij en aan de wereld niet dan zeer bescheiden eischen stelt, en die dan ook zelfs voor zijn dagelijksch brood van dat weinigje geld geheel afhankelijk is. Wanneer nu zulk een man de roekeloosheid heeft zijn geheele bestaan toe te vertrouwen aan een staat als Spanje, welks schuldbrieven reeds ettelijke jaren lang door hun lagen prijs en dus hooge rente het kenmerk dragen van weinig betrouwbaarheid, dan waarlijk mag ik het immers door dien prijs zoo openlijk en zoo volkomen onbetwistbaar voorspelde feit van eindelijke wanbetaling, niet, onder het vergoelijkende woord van teleurstelling, voor hem een ongeluk noemen. Juist omdat lang te voorzien was wat nu eindelijk gebeurd is, waagden de verstandigen zich niet aan het gevaar, eenige jaren achtereen veel, maar later geenerlei rente te genieten, en vergenoegden zij zich liever op den duur met een matiger en zekerder inkomen. Niet teleurstelling dus trof hen, die zich lange jaren in een weelde verkneukelden welke anderen wel even begeerlijk vonden, maar, als te hachelijk, angstig ontweken, toen de verwachte bankbreuk kwam. Zoo'n Peruaansche schuld, die in een jaar twintig percent daalde, of de Grenadasche, die geen rente betaalde, misschien ook wel een fonds als dat van Venezuela, 't welk weer anders geregeld moest worden, of een Ecuador, dat ‘niets van zich heeft laten hooren,’ zou men ten slotte den kleinen rentenier nog wel als geldbelegging aanraden en dan den dwaas nog beklagen, indien hij er al spoedig ongelukkig door werd. Van onze eigene spoorwegen luidt het verslag gunstig, met uitzondering alleen van Boxtel-Goch; maar de woorden ‘dat de eerste uitloting van obligatiën achterwege is gebleven zal wel niemand verwonderen’ zijn te afdoend, dan dat wij hier onze verbazing over dat feit zouden kenbaar maken. En de toestand van al onze binnenlandsche credietinstellingen schijnt toen gelukkig nog helder geweest te zijn.

Maar eindelijk zijn wij dan toch daar aangeland waar onze weetgierigheid bevrediging zal vinden, bij de buitenlandsche industriëele, financiëele en spoorwegwaarden. ‘Ze hebben niet weinig stof tot onrust gegeven,’ lezen wij daar: ‘De paniek ter beurze van New-York bleef niet zonder heilloozen invloed op de onze. De belangrijke vermindering van het nationaal vermogen door deelneming in slechte fondsen, waarschuwt tot voorzichtigheid bij belegging te meer’ - en op deze opmer-

kelijke woorden hier ter plaatse wijs ik met nadruk - ‘nu onze over het algemeen welvarende bevolking voor hare beschikbare en gespaarde gelden de voorlichting eener onafhankelijke pers veeltijds mist.’ Daarmede is echter ook die rubriek ten einde, waarin ik ten slotte dan toch iets over het karakteristieke van het handelsjaar 1873 niet alleen hoopte, maar ook stellig verwachtte te vinden. Want hoe belangrijk de stukken ook zijn die nu volgen, ze passen niet in mijn kader. Mijn zoeken is alzoo, helaas, te vergeefs geweest, omdat de Kamer het stilzwijgen bewaarde over datgene, waarover ik onderstelde dat juist zij begeerig zou zijn een ernstig woord te spreken.

En dat betreur ik, om de redenen hierboven al telkens en telkens weer herhaald. Ik betreur 't omdat ik tevens de richting betreur, welke onze handel in de laatste jaren genomen heeft. Om die richting echter met juistheid te schetsen, moet men op meer dan een enkel gebied van den handel volkomen burger zijn, en dat is deze Kamer bij uitnemendheid, omdat hare leden alle schakeeringen van het koopmansbedrijf vertegenwoordigen. Nu moge 't der Kamer goeddunken jaarlijks geen overzicht van den handel uit te geven, hoewel juist zij daartoe zoo bevoegd is, niemand voorzeker die haar daarin de wet kan voorschrijven, maar zoodra zij die taak eens aanvaard en volvoerd heeft, dan ja dan mag de handelaar daaraan ook de eischen stellen dat het verslag, trouw als een spiegel, de volle waarheid geve.

‘Helaas, onze bevolking mist bij haar beleggingen veeltijds de voorlichting eener onafhankelijke pers’, roept de Kamer uit. En op het oogenblik dat zij die klacht uit, maakt zij zelf gebruik van die pers, en bewaart zij zelf dat stilzwijgen, 't geen zij zoo zeer betreurt. Toch is er wel geen onafhankelijker pers denkbaar, dan die waarvan zij zich bedient. Woekert een afhankelijke pers onder ons, een pers waarvan de sluwe speler zich bedient om der goedgeloovige menigte zijn scheurpapier als de uitnemendste belegging voor den huisvader en voor weduwen en weezen aan te prijzen, waarom dan niet voor die pers gewaarschuwd? En waarom niet met luider stem een ieder uitgenoodigd om onze onafhankelijke pers in staat te stellen het groote publiek volkomen juist en ter gezetter tijd in te lichten, door haar deelgenoot te maken van datgene wat men op markt en beurs en kantoor, en dus door de ervaring, heeft leeren kennen? Dan, maar ook dan alleen, kan en zou

onze pers zeker volgaarne het gemis aanvullen, waarover de Kamer terecht haar leedwezen betuigt.

Zal nog ten slotte iemand de vraag tot mij richten, welke mijne meening is over die vereeniging van kapitalen in den handel? Mij dunkt ik heb die meening hier reeds herhaaldelijk en volkomen duidelijk uitgesproken. Ik waardeer de voordeelen der vereeniging van kapitalen in 't algemeen zoo hoog, dat ik er de nadeelen misschien zelfs te licht door tel. Want ik zie door die vereeniging de grootsche kunstwerken van onzen tijd tot stand komen, en het vindingrijk vernuft van den man van frissche en oorspronkelijke gedachten als aanvuren om telkens stouter en machtiger plannen te ontwerpen, nu hij weet dat de middelen niet langer ontbreken om die denkbeelden te verwezenlijken. De vele kapitalen verrichten dan een werk, hetwelk de macht van het enkele kapitaal verre overschrijdt. Ik zie die vereeniging van kapitalen de spaarpenningen van enkelen verzamelen en die uitleenen aan de velen, wier arbeidswillige hand werkeloos wachtte op de stoffelijke middelen om aan de zoo vurig begeerde taak te beginnen, en ik verheug mij, dat daardoor de voortbrengende kracht van het volk is vermeerderd, ten zegen van een ieder. Het enkele kapitaal zou, bij de minste staking van den arbeid, al spoedig uitgeput zijn en nooit de verliezen kunnen dragen, welke de maatschap, door tal van winsten, spoedig heeft gedekt. Ik zie het vereenigd kapitaal vruchtdragend aanwenden en weldadig werken als waarborg, dat groote rampen den enkelen niet te gronde zullen richten; en al moge men op dezen weg nog weinig meer dan eene eerste schrede gezet hebben, ik ben overtuigd dat allengs vooral dit stelsel groote uitgebreidheid zal verkrijgen. Maar juist om al die voordeelen welke de vereeniging van kapitalen daar schenkt waar wij haar bijna reeds onmisbaar durven noemen, betreur ik het misbruik 't welk van haar gemaakt wordt. En dat misbruik zie ik overal waar men het vereenigd kapitaal diensten laat doen, voor welker vervulling het individueel kapitaal volkomen toereikt, of wel, en daarop vooral vestig ik de aandacht, waar het alleen aangewend wordt om kunstmatig de waarde van de een of andere zaak te doen rijzen of dalen en de menigte alzoo te verlokken of tot spelen, of haar te verleiden datgene te koopen, waarvan men zelf de waardeloosheid volkomen kent. Dat misbruik zie ik dus ook in die tijdelijke vereeniging van kapitalisten, wier eenig doel is: spel, en ik vraag niet waar het

zich vertoont en waar het toepassing vindt, maar ik wijs op de gevolgen, die heilloos zijn.

In het buitenland zijn de namen van Gründer en Consortium household words geworden, maar met een verre van vleiende beteekenis. De ware Gründer, zoo beweert men, heeft voor niets ter wereld grooter angst, dan voor eene ook maar iets langer dan zeer tijdelijke deelneming in de door hem zelven gestichte zaak. En al wildet ge tegenwoordig ook voor de meest ernstige zaak ter wereld kapitalen bijeenbrengen en het woord Consortium ontviel u daarbij in een onbewaakt oogenblik, dan zou oogenblikkelijk een ieder u glimlachend aanzien en nauwelijks gelooven aan het oprecht gemeende van uw plan. Zoover is men hier te lande daarmede gekomen, want dat uitheemsche ras der Gründer is bij ons nog maar niet inheemsch kunnen worden, evenmin als het Consortium zich onder ons tot een begeerlijke instelling heeft kunnen verheffen. Maar toch heeft menig Consortium aan onze beurzen tijdelijk grooten invloed geoefend, en ik vraag aan onze Kamer van Koophandel waar en wanneer, en met welken uitslag voor handelaar en voor niet-handelaar?

Onze credietinstellingen leverden geen stof tot breede betoogen, zagen wij uit het verslag. Toch hebben ze zich ontwikkeld en uitgebreid, en ze doen haar invloed in al wijder en ruimer kring gevoelen. Maar niet alle hebben hetzelfde doel, en daarom vooral mag 't belangrijk heeten ook hier, juist door de kennis van dat doel en van de middelen waardoor zij het trachten te bereiken, eenige voorlichting te verkrijgen, opdat men door zekere feiten de goede kunne onderkennen van de slechte. Volbrengen zij in waarheid die zegenrijke taak, om den arbeid te steunen door het kapitaal van den werkeloozen bezitter, of trachten misschien enkele ook, in navolging van het buitenland, juist het vermogen van dien laatsten te lokken door de organisatie van een geregeld stelsel van spel en weddenschap, onder commercieele vormen? Onze in geheel de wereld zoo gunstig bekende staat heeft natuurlijk de altijd kostbare hulp van die lichamen niet noodig om de kapitalen te vinden voor den aanleg onzer groote werken van openbaar nut, en met welke gevaren concessiën dreigen, dat weet men hier bij ervaring; maar blijkt het voldingend dat die instellingen zich onmisbaar hebben weten te maken voor hen, die de uitvoering van zoo menig grootsch plan onzer dagen op zich genomen hebben?

Geen raad alweer vraag ik, maar een trouw en nuchter relaas van het gebeurde op dit gebied, 't welk der Kamer natuurlijk overbekend is, opdat de onpartijdige dan zelf kunne oordeelen, of in werkelijkheid deze instelling eene soliede mag genoemd worden, en of men allicht verstandiger doet bij gene, ten spijt van haar weidschen tooi, te vreezen voor een wolf in schaapskleederen.

Maar vooral over den goederenhandel vraag ik dat open woord der Kamer. Ik waardeer hoog de voordeelen van den geldhandel voor ons land, want ze is als het brood van alle bedrijf, het onmisbare middel om de nijverheid tot werken in staat te stellen, en ze heeft ongetwijfeld aan geheel ons volk die zucht tot orde en vrede bijgezet, welke den mensch onmiddellijk kenmerkt zoodra hij de voorrechten van eenig bezit heeft leeren waardeeren, soms, ik erken 't, tot in het verdoovende toe. Maar nog krachtiger wekt de goederenhandel mijne sympathie, omdat die minder van grillige kansen afhangt en nooit gedreven kan worden zonder over geheel de wereld tal van handen in beweging te brengen, 't geen met andere woorden zegt, tal van monden met een eerlijk verdiend stuk brood te voeden, tenzij ze afdwale naar de markten van den geldhandel en de speculatieve gewoonten van daar aanneme. En nu beweer ik, dat die gewoonten in den laatsten tijd wel degelijk reeds meer ingang gevonden hebben bij den goederenhandel dan wenschelijk mag heeten, al moge de Kamer in dat gevoelen niet deelen, of liever, er het stilzwijgen over bewaren. Juist daarom echter spreek ik er hier over. 't Wil er bij mij nog maar niet in, dat het publiek werkelijk dwaalde toen het van een groote maatschap sprak, welke den loop der prijzen van een onzer hoofdartikelen langen tijd naar willekeur regelde, en ik moet er nog eens op terugkomen, dat het stilzwijgen der bevoegde vierschaar daarover, voor mij onverklaarbaar ja bijna onduldbaar is. Ik kan 't mij zelven niet opdringen dat men juist ziet, wanneer men de vestiging der markt van een belangrijk handelsartikel beweert te kunnen bereiken door het organiseeren en aanwakkeren van groote speculatiën daarin, omdat het gewone einde van dergelijke kunstmiddelen is dat eenige zeer weinigen, die zich juist bij tijds terugtrekken, rijk worden, terwijl de overgroote meerderheid morgen dubbel verliest wat ze heden won. De kleine winst wordt gretig genoten, maar het kleine verlies te dragen, dat acht men in den beginne onnoodig en later, als het grooter

is geworden, niet gewettigd, totdat de waarheid te duidelijk spreekt, en de nog pas zoo gehate dagen der eerste daling eensklaps tot die gelukkige oogenblikken gerekend worden welke men zoo vurig wenscht nog eens te mogen doorleven. De geregelde handel, op behoefte rustende, wekt deelhebbers; ze doet het aantal van koopers en verkoopers toenemen, ze vermeerdert den toevoer op de markt alwaar ze ijverig binnen de zoo gemakkelijk te herkennen perken blijft arbeiden, ze verspreidt welvaart en verhoogt dus de algemeene koopmacht en daardoor weer de vraag welke het aanbod lokt, en de voortbrengende kracht van geheel het volk prikkelt en aanvuurt. Want in dien handel is niet de winst van den een het verlies van den ander, maar allen kunnen er door winnen, omdat de een voorziet in de behoeften van den ander. De speculatiehandel daarentegen maakt den enkele rijk en de velen arm; van de aanvankelijk talrijke deelhebbers blijven al spoedig maar weinigen over; en nauwelijks heeft de kortstondige rijzing op nieuw deelgenooten gelokt of ook de plaatsen van die nieuwelingen zijn weldra ledig, zoodra de daling weer komt en hen buiten staat stelt langer mede te vechten om het bezit van dien glibberigen ‘Kugel Fortuna's’.

Raadpleeg uw eigen ervaringen en erken, dat elk jaar van opgewondenheid spoedig gevolgd wordt door vele jaren van stilstand en moedeloosheid, zoodat wel een nieuw geslacht mag opstaan, eer de vroeger zoo dichte gelederen weer aangevuld zijn. Drijf dien speculatiehandel in goederen op de vroegere maar nu verouderde wijze, door het gekochte te betalen en des noods te verpanden, totdat de verkoop u wenschelijk of geraden voorkomt, en de omvang daarvan zal nooit zeer groot zijn, omdat er dan werkelijk kapitaal voor noodig is. De uiterste grenzen van dat kapitaal, zijn dan tevens de limietpalen van die zaken. Drijf dien handel echter meer overeenkomstig de eischen van onze nieuwere gewoonten, op levering en termijn en zeilende, of wel als de oogst dien men hoopt dat eenmaal groeien zal, en ge hebt een bijna onbeperkt terrein voor u, indien ge slechts de handigheid hebt uwe ondernemingen op zoo grootsche schaal te drijven, dat een ieder duizelt van uw wakkerheid en verwonderlijken koopmansgeest. Want dan kunt ge ook uwe betalingen op termijnen regelen en over tallooze beurzen van Europa verdeelen, omdat uw handteekening het tooverwoord is waarmede ge in een oogwenk tonnen gouds voor u doet verschijnen. En is de fortuin u niet

genegen, wil zij zelfs u, haren vurigsten aanbidder en trouwsten dienaar, niet overladen met hare schatten, welnu, wat ze u hier onthield gunt ze u allicht elders. Ge kunt u daarenboven met een zeker welgevallen troosten, dat ge zelf althans lang zoo veel niet door uw val verloren hebt als de anderen, die u dwaselijk vertrouwden. Aan moed ontbrak 't u nooit, ge toondet dat, welaan, met nieuwe opgewektheid de poging gewaagd om vasten voet te krijgen op dien zoo lastig en verraderlijk wentelenden kogel!

Zulk een handeldrijven wordt echter meer een wedstrijd, dan een beroep. De beurs blijft dan niet langer een werkplaats, maar ze wordt een renbaan. Op de woelige markt kunnen voortbrenger en verkooper en kooper en verbruiker alle winners zijn door een en denzelfden koop; maar in wedstrijden en op renbanen winnen slechts eenige zeer enkelen, en bij uitsluiting de allervlugsten en handigsten den prijs, terwijl al de nietwinners, tot hunne inleggelden toe verliezen. Reeds zien wij dat verschijnsel op onze beurzen. Hier en elders trekken oude huizen zich terug, zonder dat hunne ledige plaatsen altijd worden aangevuld. Verblijden jonge firma's ons soms door hun aankomst op het handelsgebied, hoe kort duurt dan bij velen haar verblijf aldaar, en dat enkel en alleen, omdat zij meenen voor die ouderwetsche manier van koopen en verkoopen een vrij wat beter taktiek in de plaats te kunnen stellen. De eenvoudige boer moge zijn land eerst beploegen en bezaaien en vervolgens wieden, en dan maanden lang rustig wachten op het rijpen van den korrel, en de ouderwetsche koopman moge eerst trachten betrekkingen aan te knoopen en hen van zijn ijver en kennis en goede trouw de bewijzen geven, terwijl hij van den tijd de waardeering en belooning wacht van zijn arbeid, niet alzoo menig jong koopman. De tijd is voor allen dezelfde, de gelegenheden welke gindsch huis in een enkel jaar tonnen gouds hebben doen winnen, ze staan ook voor hem open; en zoo treedt hij het handelsgebied op met de stellige overtuiging waarlijk niet noodig te hebben geduldig een langzaam rijpen van den oogst af te wachten, maar onmiddellijk met kloeke hand de gouden aren te kunnen grijpen. Hij zal het inderdaad verrassende schouwspel vertoonen, te zaaien en te maaien te gelijkertijd. Met welken uitslag meestal, dat zien wij. Maar wat wij niet zien, dat is die breede schaar van jonge lieden met kennis en fortuin, die door het ongelukkige voorbeeld dier

overmoedigen huiverig worden in den handel een werkkring en een bestaan te zoeken, en die zich dan òf vergenoegen met een schraal bezoldigd en geestdoovend baantje, òf in loonarbeid een wijkplaats meenen te vinden voor verliezen. Hoe de laatsten zich bedriegen, dat weet de koopman. Het treurige gevolg van een overdreven speculatiehandel, gemakkelijk gemaakt omdat ze als weddenschap geregeld is en dus geen klinkend kapitaal eischt, 't ligt dan ook wel degelijk daarin, dat ze onze beurzen en markten, welke wij door het bijbrengen van nieuwe handelsartikelen trachten te verlevendigen en vooral meer te bevolken, juist ontvolkt. De fabel van den boer die de kip met het gouden ei slacht, ze mocht wel met gouden letteren boven onze beursgebouwen geschreven worden.

Wat al klachten tegenwoordig over den toestand van onzen handel. De geldmannen beweren, dat het publiek met evenveel dwaasheid nu tot zelfs de meest uitnemende vreemde spoorwegwaarden schuwt, op een enkele nauw verklaarbare uitzondering na, als waarmede men voor ettelijke maanden de minst betrouwbare aan elkander ontrukte. En in den goederenhandel klaagt men over groote verliezen, bij een volslagen gebrek aan kooplust. Toch is de algemeene welvaart overal toegenomen, en de breede schaar van verbruikers heeft door hoogere belooning van den arbeid een veel grooter koopvermogen, dan ooit vroeger. De nijverheid heeft meer behoefte aan arbeiders dan aan arbeid, en het eene groote werk van openbaar nut verrijst naast het andere, waardoor de middelen van gemeenschap der menschen onderling, al gemakkelijker en talrijker worden. Van waar dan de klachten over stilstand bij hen, die juist de voeders mogen genoemd worden van de algemeene bedrijvigheid?

Het antwoord ligt voor de hand. Het vertrouwen in den handel is geschokt. Men heeft op kunstmatige wijzen in korten tijd die winsten trachten te behalen, welke, even als de oogst van den landbouwer, eerst langzamerhand en op natuurlijke wijze te verkrijgen zijn. Maar het kaartenhuis is ingestort, de zeepbel is gebarsten. Wat zilver was, moest goud schijnen en als zoodanig dienst doen, maar de eerlijke huid drong al spoedig door het verguldsel heen, en toen eerst zag de dwaze kooper dat hij bedrogen was. Lang scheen het dat wij allen rijk zouden worden, indien wij maar gauw een plaatsje zochten in dien al grooter en grooter wordenden kring, welke zich onmiddellijk om het afgodsbeeld van den dag vormde, maar de

opgewondenheid is te woest geworden. Enkele dansers sloegen in hun wilden roes al ras tot razernij over, en de straks nog zoo vroolijk jubelende schaar is nu ontaard in gindschen scheldenden en twistenden en vechtenden hoop volks, welke al menigeen onder den voet geworpen en voor zijn leven lang verminkt heeft.

Ik geloof niet dat ik de speculatiewoede onzer dagen te donker geschilderd heb; de speculatiewoede welke men den koopman verwijt, en waarvan de burger en boer de medeplichtigen zijn; de speculatiewoede die onzen handel met kwijning en ontvolkte beurzen en onze landgenooten met armoede en gebrek bedreigt; die speculatiewoede eindelijk, waarover de Kamer van Koophandel van Amsterdam liefst, schoon onverklaarbaar, het stilzwijgen bewaart, en dat hoe juist zij ook de klacht laat hooren, dat onze welvarende bevolking bij hare beleggingen de voorlichting mist eener onafhankelijke pers!

Mag 't dan wel onbescheid gescholden worden, indien ik hier op nieuw de al telkens en telkens tot haar gerichte vraag naar de verklaring van dat stilzwijgen herhaal, en besluit met dat enkele maar veeleischende woord: Waarom?

P.N. MULLER.

Björnstjerne Björnson's bruidsmarsch.

Een lief vriend in een' nieuwen kring binnen te leiden, moge eene aangename taak zijn, niet altijd blijkt ze even gemakkelijk. Men zou zooveel van hem willen vertellen, van zijne uitstekende hoedanigheden, van zijne groote begaafdheden wellicht, en men moet meestal volstaan met eenige algemeenheden. Gelukkig, dat die vriend, zoo onze genegenheid voor hem op goede gronden steunt, door zijne eigen persoonlijkheid weldra onze onvolkomen voorstelling zal weten aan te vullen, veel beter dan wij 't ooit vermochten. Zij ook eene eerste kennismaking niet altijd in staat den vollen omvang der gaven van hoofd en hart in hem te doen waardeeren, zij laat reeds vermoeden, hoeveel genot er in zijn gezelschap bij vertrouwelijker verkeer te smaken valt.

Zoo ongeveer gaat 't ons, nu wij den Noorweegschen dichter, wien elk beoefenaar der Scandinavische litteratuur zooveel uren van letterkundig genot dank weet, aan den ruimen kring der lezers van dit tijdschrift willen voorstellen. Wij zouden wenschen, dat Björnstjerne Björnson voor 't Nederlandsch publiek reeds een vertrouwd bekende mocht heeten, maar kunnen 't vermoeden niet weren, dat de enge grenzen, waarbinnen de taal, waarin hij schrijft, beperkt is, - misschien ook nog wel iets anders - de erkenning van zijne uitstekende talenten in ons vaderland in den weg staat. Terwijl we ons daarom gelukkig achten, door de vertolking zijner jongste novelle den dichter voor zich zelven te laten spreken, willen we met enkele woorden ons van den plicht der introductie kwijten.

't Is ruim een-en-veertig jaar geleden, dat den predikant Björnson te Kvikne, in 't stift Kristiania, een zoon werd geboren, die bij den doop den naam van Björnstjerne ontving. Het eerste onderricht ontving de knaap wellicht van den vader zelf, later bezocht hij de school te Molde. 't Schijnt, dat de dichter, indien hij zijne schooljaren mocht herdenken, aanleiding zou vinden om met Poot te zeggen: ‘De meester was wel goed, maar 't leeren stond mij tegen.’ Hoe dit zij, overeenkomstig den wensch zijns vaders, die

hem voor den predikstoel bestemde, kwam hij eenige jaren later te Kristiania om in de theologie te studeeren. Maar mocht de leeraar van Kvikne ook droomen van den tijd, dat zijn zoon den kansel zou beklimmen, hij zag zich bitter teleurgesteld. Wel werkte de jongeling ijverig, maar in plaats van der godgeleerdheid, wijdde hij al zijne liefde der litteratuur en schreef al vroeg beoordeelingen van boeken niet alleen, maar zelfs - wat den ernstigen, ja door harde ervaringen vaak somberen vader nog meer moest mishagen - van tooneelstukken en theatervoorstellingen!

Nauwelijks twintig jaar oud namelijk leverde hij als correspondent van Drammens's Blad, gedurende meer dan twee jaren, eene reeks van artikelen, die hem gelegenheid mochten schenken zijn' stijl te oefenen, maar zeer zeker, door de scherpte zijner kritiek, hem den haat van menigeen op den hals haalde. Bekrompen eigenwaan, die 't minst een' aanval kan verdragen, waarin geest schuilt, sloot voor den jongen schrijver zelfs de deuren van 't Letterkundig Genootschap der hoofdstad. Niets kon Björnson daarom welgevalliger zijn dan de uitnoodiging, door milde vrienden gedaan, naar Kopenhagen te komen, ten einde zich daar onverdeeld aan zijne geliefde studiën te wijden. Zoo kwam hij op vier-en-twintigjarigen leeftijd naar Denemarken.

Schreef hij vroeger naar lust en luim hem ingaven, thans begon hij zich strenger eischen te stellen, en niet zonder worsteling veroverde hij zich langzamerhand die eigenschappen van stijl en composite, dien nationalen toon vooral, welke hem tot den populairsten schrijver van Noorwegen hebben gemaakt. In zijne eerste vertelling, Thrond, oorspronkelijk niet voor den druk bestemd, maar later in zijne Smaastykker (Kleine Stukjes) opgenomen, maakt hij ons, onder den sluier der verdichting, tot getuigen van deze periode zijner letterkundige ontwikkeling. Behalve Thrond bevatten de Stukjes vier kleine vertellingen - waarvan de laatste reeds enkele meesterlijke trekken vertoont, - en eene boeiende dramatische schets uit de dagen van Koning Sverre.

In 1850 was de stad Bergen door den ijver van Ole Bull in 't bezit gekomen van een' nationalen schouwburg. Eene commissie van aandeelhouders had 't bestuur daarvan op zich genomen en benoemde in 1851 Henrik Ibsen tot artistiek directeur. Zes jaren later werd deze dichterlijke pessimist tot dezelfde betrekking bij 't Noorsche theater te Kristiania geroepen, en zoo goeden klank bezat toen reeds de naam van Björnson in zijn vaderland, dat de vijf-entwintigjarige auteur tot Ibsen's opvolger werd gekozen. Na gedurende een paar jaar zich met ijver aan deze taak te hebben gewijd, deed hij, door 't Storthing daartoe in staat gesteld, eene reis naar Italië; tot in de lente van 1861 bevond hij zich te Rome.

Intusschen was 't theater van Bergen te niet gegaan. De ‘Noorsche dramatische school’ der hoofdstad had de beste krachten der zusterstichting allengs aan zich weten te trekken, zonder daarom zelf groote levensvatbaarheid te toonen. Integendeel - in 1862 moest ook de nationale schouwburg te Kristiania wegens geldgebrek worden gesloten, en men vond alleen uitkomst in zijne vereeniging met 't sinds jaren bestaande Deensch theater. Niemand in Noorwegen - Ibsen had 't vaderland verlaten - was beter in staat de leiding der nieuwe inrichting op zich te nemen, dan Björnson. Men stelde hem dan ook tot haren directeur aan en tot op dit oogenblik is de dichter als zoodanig werkzaam. Een besluit van 't Storthing - dat van zekere in Nederland berucht geworden stelling niets schijnt te willen weten - verzekerde hem eene jaarlijksche toelage ‘in zijne qualiteit van dichter’ en zoo kan Björnson, in 't genot eener tamelijke mate van onafhankelijkheid, met ijver arbeiden aan de taak waartoe hij vooral is geroepen: de Noorweegsche litteratuur te verheffen tot eene waarlijk nationale kunst.

't Zijn geen omvangrijke boekdeelen, die den roem van Björnson tot ver buiten de grenzen van zijn vaderland hebben verbreid. Een tiental boekskes - ziedaar, wat dezen dichter niet alleen den eersten rang onder de letterkundigen van zijn vaderland doet innemen, maar hem ook eene eervolle plaats in de Europeesche litteratuur verzekert. Met een helder inzicht van den aard zijner gaven koos hij zich bijna uitsluitend 't gebied van vertelling en drama ter bearbeiding. In den zomer van 1858 schreef hij in 't heerlijke Romsdal zijne eerste grootere novelle, Arne geheeten; iets later: Hulda de kreupele, een drama in drie bedrijven en een ander, mede in drie bedrijven, waarin hij zich op nieuw de nobele figuur van Koning Sverre tot hoofdpersoon koos. Vooral 't laatste dezer voortbrengselen, en wellicht meer nog de schoone trilogie, Sigurd Slembe getiteld, die hij te Rome schreef, getuigen van Björnsons uitnemend talent als dramaticus. Ontleende hij de stof voor deze drama's aan de middeleeuwen van zijn vaderland, in zijn Maria Stuart in Schotland wendde hij zich tot de krachtige gestalten der verwante Schotten, terwijl hij in de Jonggehuwden een' half komischen, half tragischen toestand uit het moderne leven behandelde.

Maar hoeveel voortreffelijks deze werken ook bevatten, de grootste verdienste van Björnson schijnt ons te schuilen in zijne schilderingen uit het Noorweegsche volksleven. Daarin vereenigt hij den hoogsten eenvoud met de grootste aantrekkelijkheid van voorstelling; eene liefdevolle studie van de zeden en 't karakter des volks met dien dichterlijken blik, die ook 't schijnbaar lage en onbeduidende weet te verheffen en te bezielen. Behalve Arne schonk de dichter ons zijne beide meesterstukken in dit genre: Synnöve Solbakken, de

zonnige vertelling van 't meisken op den zonneheuvel, en 't Visschers meisje, waartoe zijn verblijf te Bergen hem de stoffe had geboden. Eénmaal leverde Björnson een episch verhaal in den trant van Tegnér's Frithiofssage, Arnljot Gelline, waarin hij de zegepraal des christendoms in Noorwegen op de hardnekkige aanhangers van Odin schilderde, en in 1870 verzamelde hij de liedekens, door de meeste zijner vertellingen heen gevlochten, met een aantal andere voortreffelijke verzen tot een' bundel Dichten en Zangen.

Eene dorre opsomming van Björnson's werken kan niet de pretentie koesteren van eene bijdrage te leveren ter waardeering zijner talenten en is evenmin in staat de plaats te bepalen, welke den schrijver in de litteratuur van zijn land toekomt: ecne veel uitvoeriger beschouwing, ook in verband met de geschiedenis der Noorweegsche letterkunde sedert 1814, zou daartoe onmisbaar zijn. Slechts ééne opmerking sta hier ten slotte, die in de eerste plaats van toepassing is op zijne novellen.

Björnson's geschriften vorderen bij den lezer een' eenigszins ontwikkelden kunstsmaak. Schoon zij volstrekt niet lijden aan de gedrongenheid van Staring's verzen, kan men er toch van zeggen, wat Beets van deze laatste opmerkte: ‘Zij vereischen eene oplettendheid, die zij ten volle waardig zijn en bij elke herlezing met de ontdekking van nieuwe schoonheden beloonen’. Bovenal onderstellen zij een' zin voor reinen eenvoud en naïeveteit, die ook diepte van psychologische opvatting en aanschouwlijkheid van voorstelling weet te waarderen. Wie de waarde van een romantisch verhaal afmeet naar den graad van gejaagdheid, waarmee bij het slot tracht te bereiken, kan de kennismaking met Björnson's novellen gerust achterwege laten. Maar wie zich den tijd gunt, nu en dan in gedachte een vouwtje te leggen bij 'tgeen hij leest; wie een oog heeft voor sobere en toch keurige vormen; voor eene nederige werkelijkheid, overgoten met den goudglans der poëzie: hij zal vooral die schetsen uit het Noorweegsche volksleven niet ter hand nemen zonder telkens de rijke talenten des dichters te bewonderen.

In den winter van 1872 bezocht Björnson, die ook de gave eener uitstekende voordracht bezit, de voornaamste steden van Denemarken en Zweden om er 't publiek te onthalen op de lezing van verschillende fragmenten uit zijne werken. Oogstte hij hoogen lof in voor de wijze, waarop hij menig bekend en geliefd tafreeltje wist weer te geven, de toejuiching steeg ten top op den avond, toen hij zijne jongste, nog onuitgegevene vertelling ‘de Bruidsmarsch’ voordroeg. Die vertelling laten we hier volgen.

T. TERWEY.

Daar leefde voor vele jaren in een der groote steden van Noorwegen een speelman, wiens leven tot op zekere hoogte in het rijk der sage is overgegaan. Eene menigte deuntjes en liedjes worden hem toegeschreven; sommige had hij, volgens de overlevering, geleerd van de onderaardsche machten; één van den duivel zelven; een ander had hij gemaakt om zijn leven te redden, enz. Een van zijne deunen is bovenal beroemd geworden; want de geschiedenis daarvan eindigde niet met zijn leven, maar begon met recht na zijn' dood.

De speelman Ole Haugen, een arme pachter, die aan de helling van een' berg woonde, had eene dochter, Aslaug geheeten. Zij bezat den knappen kop van haar vader en ook diens muzikale talenten, zoo niet in 't spel, dan toch in al haar doen; want haar spreken, haar zingen, haar gaan, haar dansen, alles was even vlug en liefelijk en zij had, als heel hare familie, eene wonderbuigzame stem. Eens kwam daar een jongeling terug van eene lange reis: het was de derde zoon van de aanzienlijke familie op Tingvold. Twee broeders, ouder dan hij, waren beiden bij eene overstrooming verdronken, en hij zou nu de landhoeve erven. Hij ontmoette Aslaug op eene groote bruiloft en werd op haar verliefd. In die dagen was 't nog ongehoord, dat een jongeling van zulk een voornaam en oud geslacht ging vrijen naar een meisje van Aslaug's nederigen stand. Maar deze knaap was lang van huis geweest, en hij beduidde zijn' ouders, dat hij elders wel middel zou vinden om te leven, - en kon hij 't thuis niet naar zijn' zin krijgen, dan gaf hij geen zier om de hoeve. Men voorspelde hem algemeen, dat zulk eene onverschilligheid jegens zijne familie en de oude bezittingen van zijn geslacht niet ongestraft zou blijven, en men voegde er bij, dat Ole Haugen hem had verleid; - misschien wel daarin geholpen door iemand, voor wien elk behoorde te gruwen.

Ole Haugen zou namelijk, zoo lang de strijd tusschen den jongeling en zijne ouders duurde, in een' buitengewoon goeden luim zijn geweest. Toen echter de zege behaald was, had hij gezegd, dat hij reeds een' bruidmarsch voor het paar had gemaakt; deze zou altijd in de familie Tingvold moeten blijven; maar, had hij er bijgevoegd: ‘God zij de bruid genadig, die niet even blijde, onder de muziek van dien marsch, ter kerk

rijdt, als 't pachtersmeisje van Haugen!' - Hierin had 't volk den invloed van den Booze meenen te bespeuren.

Zoodanig luidt de sage, zonderling als zooveel andere. Maar zekerder dan de sage is dit, dat nog op den huidigen dag in dat dal, even als in vele andere, een levendige zin voor muziek en zang bestaat, en in den tijd, waarvan wij spreken, moet die nog grooter zijn geweest. Zulk een zin kan niet blijven bestaan, zonder dat van tijd tot tijd iemand den overgeërfden schat opgraaft en blinkend maakt, en Ole Haugen schijnt daarin een meester te zijn geweest.

De sage verhaalt verder, dat, evenals Ole Haugen's bruidsmarsch de verrukkelijkste was, dien men ooit had gehoord, zoo ook had men nooit gelukkiger bruidspaar gezien, dan dat voor de eerste maal onder zijne tonen naar huis reed, door hem ter kerk geleid en na de trouwplechtigheid door hem werd begroet. En ofschoon de Tingvolds altijd een knap slag van menschen waren geweest, en ook later dien roem handhaafden, vertelde de sage uitdrukkelijk, dat dit paar in schoonheid den prijs wegdroeg boven allen.

Wij komen nu uit 't gebied der sage op vaster bodem, want met Ole Haugen sterft de overlevering en begint de historie. Deze verhaalt, dat de marsch een erfstuk werd, verschillend van zooveel andere, die nooit gebruikt worden; want *hij werd* gebruikt: de marsch werd op Tingvold geneuried, gefloten, geblazen, gespeeld, in kamer en stal, op veld en akker; met behulp van den marsch werd 't eenige kind, dat Aslaug kreeg, in slaap gewiegd en gedodijnd in de armen van moeder, van vader, van 't kindermeisje en de overige dienstboden, en 't eerste, wat het zelf leerde, na de eerste kunstjes en woorden, was de bruidsmarsch. Het kind heette Astrid. Daar leefde een zin voor muziek in de familie, en niet 't minst in dat kleine, levendige wicht, die maakte, dat 't spoedig den marsch kon zingen, die de zegezang was harer ouders, de hoop van haar geslacht.

't Was daarom ook zoo'n groot wonder niet, dat Astrid, ouder geworden, zelf over hare hand wilde beschikken. Misschien overdreef ze wel wat op dit punt; maar, hoe dit zij, 't rijke meisje, met haar innemend uiterlijk, werd ruim drie-entwintig jaar en was nog niet verloofd. Eindelijk ontdekte men, wat daarvan de reden was! Hare moeder had, vele jaren geleden, een' vluggen knaap om zoo te zeggen van de straat

opgenomen. 't Was wel geen vondeling, maar de menschen noemden hem toch zoo, en - niet 't minst de moeder, toen zij bespeurde, dat Astrid en hij 't met elkander eens waren en zich verloofd hadden buiten op 't veld, en sinds elkaar den bruidsmarsch toekweelden: zij beneden uit de keuken, en hij boven van de berghelling. De knaap was er slecht aan toe, want het bleek nu, dat niemand strenger was op 't punt van ‘afkomst’ dan 't voormalige pachtersmeisje. En de vader dacht aan de voorspelling, die hem gedaan was, toen hij zelf de oude familiezeden verzaakte; - zijne eigene dochter wou nu reeds beginnen met iemand, die van de straat was opgeraapt, te huwen: - waar moest dat heen? Het dorp oordeelde niet zachtmoediger. De vondeling - Knut heette hij eigenlijk - had zich op den handel toegelegd, bepaaldelijk op den handel in vee, en was bij iedereen bekend. Hij was de eerste daar in 't dorp en in den geheelen omtrek, die groothandel dreef. Hij had zich daartoe den weg gebaand en verschafte zoo aan de omliggende dorpen betere prijzen voor het vee en aan menigen boer kapitaal. Maar 't was niet verborgen gebleven, dat hij soms bij drinkgelagen en vechtpartijen tegenwoordig was geweest, en daarvan alleen sprak men; want wat hij als koopman beteekende, dat begreep men nog niet. Daar Astrid drie-en-twintig jaar was, stond het intusschen te voorzien, dat de hoeve in handen van eene andere familie zou overgaan, of Knut moest haar man worden; de ouders hadden door hun eigen huwelijk de zedelijke macht verloren, die Astrid misschien had kunnen dwingen. Zoo kreeg zij haar' zin; de wakkere, flinke Knut reed op een' mooien dag van een' buitengewoon grooten stoet verzeld met haar ter kerk. De bruidsmarsch der familie, grootvaders meesterstuk, wierp een' blijden glans op elks gelaat en de beide gelieven zaten wis zachtkens mee te neuriën, zóó gelukkig zagen zij er uit. De menschen verwonderden er zich over, dat ook de ouders zoo vroolijk waren. Zij hadden toch zoo'n langen en hardnekkigen tegenstand geboden.

Na de bruiloft nam Knut de hoeve over, en de ouders ontvingen eene lijfrente; maar de som, die daarvoor betaald werd, was zoo groot, dat niemand begreep, hoe Knut en Astrid 't zouden maken. Wel was de hoeve de grootste in 't dorp, maar zij was slecht onderhouden; en, of dit niet genoeg ware, het aantal arbeiders werd verdriedubbeld en alles moest op eene nieuwe wijze en met ongehoorde kosten worden verricht. Men

voorspelde Knut een' zekeren ondergang. Maar de ‘vondeling’ - zooals hij nog steeds genoemd werd, - was altijd vroolijk en zijne opgeruimdheid bleek weldra ook op Astrid overgegaan. Het vroeger zoo stille en tengere meisje was nu eene levendige, gezonde huisvrouw geworden. Ook hare ouders waren tevreden. Eindelijk begrepen toen de menschen, dat Knut op Tingvold had gebracht, wat niemand te voren daar had bezeten: bedrijfskapitaal! Tevens had hij er zulk eene rijke ervaring mede gebracht uit zijn zwervend leven, zulk eene bekwaamheid in 't omzetten van waren en gelden, en zulk een tact om arbeiders en dienstboden in welwillende, opgeruimde stemming te houden, dat binnen een dozijn jaren 't oude Tingvold niet meer te herkennen was. De gebouwen waren geheel veranderd, het vee en de akkergereedschappen verdriedubbeld en Knut zelf zat 's avonds in zijne nieuwmodische jas, met de meerschuimen pijp in den mond, onder een glas brandewijn, te kouten met den kapitein, den predikant en den burgemeester. Astrid bewonderde hem als den verstandigsten en knapsten man ter wereld, en ze vertelde zelf, dat hij in zijne jonge jaren wel eens wat veel pret gemaakt en gedronken had, alleen opdat men over hem spreken en haar bang maken zou; ‘want, o, hij was zoo'n schalk’. Zij volgde hem in alles na, uitgezonderd alleen in kleeding en huiselijke gewoonten; hierin hield zij zich aan boerenzeden en boerendracht. Knut liet elk zijn wijs en zoo bleef de eensgezindheid bewaard. Hij volgde zijne eigene gewoonten en Astrid kwam hieraan vol liefde te gemoet. Toch leidde hij een zeer eenvoudig leven, want hij was te schrander, om een' grooten staat te voeren of veel kosten te maken. Sommigen beweerden zelfs, dat hij bij 't kaartspel zoowel als bij de betrekkingen, die hij aanknoopte, steeds zorg droeg minder te wagen dan te winnen; maar dit was louter kwaadsprekendheid.

Zij hadden verscheidene kinderen, wier geschiedenis ons niet ter oore kwam; maar de oudste zoon, Endrid, die de hoeve moest erven, zou ook den roem daarvan verhoogen. Hij had een hupsch voorkomen, als de heele familie, maar tamelijk alledaagsche vermogens, zooals men meer ziet bij kinderen van heel knappe ouders. Zijn' vader ontging dit niet, en hij trachtte door eene uitstekende opvoeding dit gebrek zooveel mogelijk te verhelpen. De knaap kreeg daarom huisonderwijzers, en toen hij wat ouder geworden was, zond men hem naar eene

der landbouwscholen, die toen juist meer in zwang kwamen, en vervolgens naar de stad. Hij kwam thuis als een bescheiden, vrij wel ontwikkeld jongeling, met minder steedsche manieren, dan men gedacht en zijn vader gehoopt had. Endrid was over 't geheel niet zeer aannemelijk.

Op dezen jongeling bouwden zoowel de kapitein als de predikant hunne plannen; want zij hadden beiden een huis vol dochters; maar - zoo dit de reden was van de steeds grooter opmerkzaamheid, die zij Knut bewezen, dan bedrogen zij zich deerlijk; Knut achtte een huwelijk met eene arme kapiteinsof predikantsdochter, die in 't geheel niet de noodige kennis bezat om eene groote hoeve te besturen, zóó dwaas, dat hij 't zelfs niet de moeite waard rekende zijn' zoon er voor te waarschuwen. Hij behoefde 't ook niet te doen, want Endrid zag even goed als zijn vader in, dat hun geslacht zich opnieuw moest trachten te verheffen, niet door rijkdommen, maar door eene verbintenis met eene oude en aanzienlijke familie. Maar nu wilde het ongeluk, dat Endrid wat onhandig was, als hij dit plan ten uitvoer zocht te brengen, zoodat men zijne bedoelingen begon te bespeuren. Weldra gaf men hen na, dat hij een voornaam huwelijk naliep, en wat opspraak verwekt schuwt de boer, zegt het spreekwoord.

Endrid zelf bemerkte dit spoedig; want, was hij niet bijzonder scherpzinnig, hij was, als ter vergoeding daarvan, zeer fijngevoelig. Hij begreep, dat zijne steedsche kleedij en manieren hem mede geen goed deden in de oogen zijner dorpsgenooten. En daar er in den grond iets degelijks school in den jongeling, maakte de krenking, waaraan hij bloot stond, dat hij langzamerhand zijne nieuwmodische kleeding en taal aflegde, en op de uitgestrekte goederen zijns vaders als arbeider ging dienen. Knut begreep alles, - zelfs eer zijn zoon 't vermoedde; - en hij verzocht zijne vrouw niets te laten merken. Zij spraken daarom hun' jongen niet meer van trouwen; en 't eenige blijk, dat zij de verandering, welke met hem plaats vond, gadesloegen, bestond hierin, dat zijn vader hem telkens met meer hartelijkheid raadpleegde in zijne zaken en weldra 't bestuur daarvan grootendeels aan hem overliet. Hij had er geen spijt van.

Zoo ging 't met den jongeling, tot hij een-en-dertig jaar oud was; hij vergrootte steeds zijn vaders vermogen en zijne eigen ervaring en geschiktheid. In al dien tijd had hij niet

de minste neiging getoond om een meisje in of buiten het dorp te vrijen, en zijne ouders begonnen ernstig te vreezen, dat hij dit geheel uit zijn hoofd had gezet. Maar zij bedrogen zich.

Op eene naburige hoeve leefde in goeden doen eene familie, die onder de eerste van 't dorp werd geteld, en zich ook meermalen vermaagschapt had met 't oude geslacht op Tingvold. Daar wies een meisje op, dat Endrid genegen was geweest van hare jeugd af aan. Waarschijnlijk had hij haar reeds lang in stilte uitgekozen, want een half jaar na hare bevestiging als lidmaat der kerk vroeg hij hare hand. Zij was toen zeventien en hij een-en-dertig jaar oud. Randi, zoo heette 't meisje, wist niet dadelijk wat ze zou antwoorden; zij raadpleegde hare ouders, maar dezen lieten alles aan haar over. Zij oordeelden, dat Endrid een braaf man was, en dat zij, wat vermogen betrof, nooit beter huwelijk kon doen. 't Verschil in ouderdom was groot, en of zij, zoo jong, niet opzag tegen 't besturen der groote hoeve en de geheel nieuwe omgeving, welke haar daar wachtte, dit moest zij zelf uitmaken. Zij kon wel bespeuren, dat hare ouders liever wilden dat zij ja dan neen zou zeggen; maar zij dorst nog geen besluit nemen. Daarom ging zij naar Endrids moeder, van wie zij altijd veel had gehouden. Zij meende, dat deze met de zaak bekend was, maar ontdekte tot hare verwondering het tegendeel. Astrid was er echter onmiddellijk zoo zeer mee ingenomen, dat zij al hare overredingskracht te hulp riep, om Randis toestemming te verkrijgen.

‘Ik zal u helpen’, zei ze. ‘Vader zal geen lijfrente eischen, hij bezit genoeg en wil niet dat zijne kinderen naar zijn' dood zullen verlangen. We zullen spoedig alles verdeelen, en 't weinige, waarvan wij later leven, kan verdeeld worden na onzen dood. Ge ziet dus, mijn kind, dat ge niet in moeilijkheden tegenover ons kunt komen.’ - Ja, Randi wist wel dat Astrid en Knut beste menschen waren. - ‘En onze jongen’, ging Astrid voort, ‘is braaf en zachtmoedig.’ - Ja, hiervan hield Randi zich overtuigd, zij was ook niet bang dat hij geen goed man zou wezen, - als zij zelve maar niet te kort schoot!

Een paar dagen later was alles beklonken, en, was Endrid blij, niet minder zijne ouders; want Randi behoorde tot eene geachte familie en 't meisje was zoo lief en verstandig, dat Endrid wellicht in 't gansche dorp geen beter huwelijk had kunnen doen. De ouders der verloofden kwamen overeen, dat

de bruiloft nog vóór den oogsttijd zou gevierd worden; men behoefde toch nergens op te wachten.

In 't dorp werd intusschen 't bericht der verloving geheel anders opgenomen dan door de belanghebbende partijen. Men beweerde, dat 't schoone jonge meisje ‘zich verkocht’ had. Zij was nog zoo jong, dat zij ternauwernood kon weten wat trouwen was, en de sluwe Knut had zijn' zoon aangedreven haar te vragen, eer iemand er nog aan dacht naar haar te vrijen. 't Jonge meisje vernam hiervan wel 't een en ander, maar Endrid beminde haar hartelijk, en toonde zijne liefde op zulk eene bescheidene, men zou haast zeggen: ootmoedige wijze, dat zij haar best deed niet aan den laster te denken; toch scheen zij soms wat koel tegenover haar minnaar. De wederzijdsche ouders bespeurden ook wel, dat er iets haperde, maar deden of alles in orde ware.

De bruiloft zou met groote staatsie gegeven worden, misschien juist om de praatjes der menschen te trotseeren, en om dezelfde reden was ook Randi er mee ingenomen. Knuts kennissen, de predikant, de kapitein, de burgemeester met hunne talrijke familie, waren mede uitgenoodigd en zouden den bruidsstoet uitmaken. Uit dien hoofde wenschte Knut, dat er geen speelman zou voorafgaan; - dat was te ouderwetsch en te boersch; maar Astrid stond er op, dat de familiemarsch hen ter kerk en van daar naar huis zou geleiden. Die marsch had hun' eigen trouwdag zoo gelukkig gemaakt, en de bruiloftsdag hunner lieve kinderen moest daarvan het evenbeeld zijn. Knut bemoeide zich niet veel met muziek en die soort van dingen; hij liet ten slotte alles aan zijne vrouw over. Men gaf alzoo den ouders der bruid een' wenk, dat er speellui konden besteld worden, en de oude marsch, die een tijdlang had geslapen, daar de tegenwoordige leden van 't geslacht zonder gezang hadden gearbeid, werd op nieuw in dienst gesteld.

Maar helaas, de bruiloftsdag bracht een' zwaren, aanhoudenden zomerregen met zich. De speellieden moesten de vedels bergen, toen de stoet zich pas op weg had begeven, en haalden ze niet weer te voorschijn, eer men de tonen der kerkklok kon hooren. Een knaap moest toen achter op den wagen staan om een' regenscherm boven hun hoofd te houden, en daaronder zaten zij, tegen elkaar aangedrongen, maar flauwtjes te vedelen. Zoo als te verwachten was, klonk de marsch treurig in 't nare weder, en de bruidsstoet, die achter hem aankwam, zag er ook

alles behalve lustig uit. De bruidegom zat met den bruigomshoed tusschen de beenen en een' zuidwester op 't hoofd; over zich heen had hij eene groote ruige jas en hij hield eene paraplu boven 't hoofd der bruid, die, met den eenen zakdoek over den anderen, om hare bruidskroon en overige sieraden te sparen, meer op een natte hoop hooi dan op een mensch geleek. Zoo kwam de eene wagen na den anderen aan; de mannen druipende, de vrouwen in allerlei hulsels gedoken: 't geheel scheen een betooverde stoet, waarbij men geen bekend gezicht kon ontdekken, niets dan eene gekreukte, samengepakte wol- en pelsmassa. De groote volksmenigte, die den rijken stoet opwachtte, liet eerst een half bedwongen gegiggel hooren, dat met iederen wagen luider werd en eindelijk in een' schaterlach overging. Bij 't groote huis, waar men moest afstijgen, om alles voor den kerkgang in orde te brengen, stond een marskramer, een dwaze kerel, Aslak geheeten, op een' hooiwagen, welke in een' hoek bij 't afdak was gezet. Juist op 't oogenblik dat de bruid uit den wagen werd getild, riep hij: ‘Neen, drommels, als Ole Haugen vandaag zijn' bruidsmarsch liet klinken, dan was hij wel stapelgek!’

De menigte lachte, en al trachtten de meesten dit te verbergen, juist daardoor gevoelde men te pijnlijker, wat allen dachten en waarvoor niemand wilde uitkomen.

Toen men de bruid van haar hulsel ontdeed, zag men, dat zij zoo bleek was als een doek. Zij schreide, beproefde te lachen, borst weer in tranen uit en - weigerde op eens ter kerk te gaan. In de ontsteltenis, die hierop volgde, moest zij in een zijvertrek te bed gebracht worden, want zij was door zulk eene heftige vlaag van droefheid overvallen, dat men werkelijk bang voor haar werd. Hare waardige ouders stonden bij haar, en toen zij hen smeekte haar niet ter kerk te laten gaan, antwoordden zij, dat Randi haar' eigen zin moest doen. Toen bemerkte zij Endrid. Zóó ongelukkig, ja zóó wanhopig had zij nooit iemand gezien, want voor hem was hun voornemen heilige ernst geweest. Naast hem stond zijne moeder, zij zeide niets en haar gelaat was onbewegelijk. Maar traan op traan trilde langs hare wangen en haar oog hing aan dat van Randi. Toen richtte 't meisje zich op, staarde een poos strak voor zich uit, en terwijl zij naar adem snikte, riep zij uit: ‘ja, ik ga ter kerk.’ Opnieuw wierp zij zich achterover en schreide eenige oogenblikken bitter; toen stond zij op. Zij gaf nu te kennen,

dat zij van muziek niets meer wilde weten, en 't geschiedde, zooals zij begeerde. Maar de speellui, die hun afscheid bekomen hadden, maakten de historie niet beter, toen zij onder de menigte kwamen.

't Was een droeve bruidstoet, die nu ter kerk toog. De regen gaf wel aan bruid en bruidegom gelegenheid hun gelaat voor de nieuwsgierigheid der menigte te verbergen; maar zij voelden, dat hun aangezicht gloeide, en tevens, dat de vele vrienden, die hen volgden, kwalijk te moede moesten zijn over hun deelnemen aan den bespottelijken optocht.

De vermaarde speelman Ole Haugen was vlak bij de kerkdeur begraven. Stilzwijgend had elk zijne laatste rustplaats geëerbiedigd en iemand van de familie had een nieuw houten grafteeken aan 't hoofdeinde geplaatst, toen 't oude vergaan bleek. Het had van boven den vorm van een rad; zóó had Ole zelf 't verordend. Het graf stond op eene zonnige plek; eene menigte wilde bloemen waren er opgeschoten. Al wie de kerk bezocht en slechts éénmaal bij dat graf gestaan had, wist van den een' of anderen kennis, dat een man, die op staatskosten bloemen en kruiden in 't dal en op de bergen rondom had verzameld, op Ole's graf bloemen had gevonden, welke uren in den omtrek niet voorkwamen. Dit maakte, dat de boeren, die anders weinig oog hadden voor wat zij ‘onkruid’ noemden, ondanks zekere schuwheid, zich toch door deze bloemen voelden aangetrokken; sommige er van waren ook buitengemeen schoon. Maar toen het bruidspaar daar voorbij ging, voelde Endrid, die Randi bij de hand leidde, dat zij sidderde; zij verbeeldde zich namelijk op eens, dat Ole Haugen zijn graf had verlaten, en in hare nabijheid rondwaarde. Nu begon zij op nienw te schreien, kwam schreiende in de kerk en werd schreiende naar hare zitplaats gevoerd. Zóó was bij menschenheugenis nimmer eene bruid binnen de wanden van deze kerk gezien.

Toen zij hare plaats had ingenomen, voelde zij, dat haar gedrag een' sterken klem moest geven aan de geruchten, die er omtrent haar verspreid waren. De vreeselijke schande, welke hierin voor hare ouders lag opgesloten, gaf haar kracht zich een oogenblik kalm te houden en hare tranen te bedwingen. Maar voor 't altaar hernieuwde eene of andere uitdrukking van den geestelijke hare ontroering en straks borsten alle aandoeningen, welke zij dien dag had doorleefd, weder los; 't was

haar een oogenblik, of ze nimmer weder de menschen in de oogen zou durven zien, en allerminst hare ouders.

Zoo bleef 't den ganschen dag met haar gesteld, en daarom zij hier alleen verhaald, dat zij niet in staat was aan 't middagmaal deel te nemen, en toen men haar aan den avonddisch had getroond, maakten de uitbarstingen harer droefheid, dat de gasten spoedig vertrokken en zij zelve weer naar bed werd gebracht. De bruiloft, die verscheidene dagen had moeten duren, eindigde nog denzelfden avond. ‘De Bruid is ziek geworden’, heette het.

Schoon niemand van hen, die dit zeiden of hoorden zeggen, het geloofde, was het toch maar al te waar. Zij was ziek en bleef ziek. Geen wonder, dat haar eerste kind mede een teer ziekelijk schepseltje was. Maar moesten de ouders zich zelven ook beschouwen als de oorzaak van 't lijden huns kinds, zij trachtten door dubbele teederheid hunne schuld te boeten. Nimmer verlieten zij 't een oogenblik; ter kerk kwamen zij niet; de menschen ontweken zij. Twee jaar lang liet God hen gelukkig zijn door hun kind; toen ontnam hij hun ook die vreugde.

Hunne eerste gedachte, toen zij na dien slag weer tot zich zelven kwamen, was deze, dat ze te veel van hun kind hadden gehouden. Daarom hadden zij 't moeten verliezen. En toen hun op nieuw een kind werd geschonken, was 't of geen van beiden den moed had het te beminnen. Maar dit wicht, dat aanvankelijk ook ziekelijk scheen, werd weldra krachtig en gezond en veel levendiger dan 't vorige, zoodat de ouders niet langer den aandrang van hun hart konden weerstaan. Zij smaakten eene nieuwe, reine vreugde; zij konden vergeten, wat er gebeurd was, wanneer zij bij hun kind zaten. Toen het twee jaar oud was, nam God ook dit kind tot zich.

Sommige menschen schijnen uitverkoren tot dienaren van den rouw. En in den regel zijn 't dezulken, die deze dienstbaarheid 't minst behoeven. Maar ook juist zij weten 't moedigst de vuurproef van vertrouwen en zelfverloochening door te staan. De beide menschen, waarvan wij spreken, hadden reeds vroeg te zamen God gezocht; voortaan ontmoetten zij elkander alleen in Zijne tegenwoordigheid. Men had op Tingvold lang een stil leven geleid; nu was het er geworden als in eene kerk op 't oogenblik, dat de priester er binnentreedt. De arbeid ging er ongestoord zijn' gang, maar tusschen de uren aan 't werk besteed, genoten de ouders eene pooze van opbouwing

en troost in 't samenzijn met hunne kinderen daar boven. Hierin kwam geen verandering, toen Randi, kort na 't jongste verlies, eene dochter kreeg; de twee dooden waren knaapjes geweest en een meisje was hun om die reden alleen reeds minder gevallig. Daarenboven wisten ze niet, of ze haar zouden mogen behouden. Maar de gezondheid en vroolijkheid, die de moeder vóór 't verlies van haar tweede zoontje had genoten, was 't kind, haar thans geschonken, te stade gekomen; 't bleek weldra een buitengewoon levendig meisje met moeders lief gezicht in den dop. De eenzame ouders voelden zich aangegrepen door de verzoeking om zich met dit kind over te geven aan hoop en vreugde; maar het onheilspellende tweede jaar was nog niet voorbij; en toen het om was, scheen 't hun, dat ze slechts uitstel hadden bekomen. Die vrees was overbodig.

De oude luidjes hadden zich zooveel mogelijk uit den weg gehouden, want de stemming, waarin hunne kinderen verkeerden, schuwde alle troost en blijdschap van anderen. Knut was daarenboven te levenslustig om lang in een klaaghuis te toeven of bestendig tot troost of moed te vermanen. Daarom verhuisde hij naar eene hoeve, die hij tot nu toe had verpacht. Daar liet hij alles zoo netjes en keurig voor zijne dierbare Astrid inrichten, dat deze, die liever op Tingvold geweest was, bij haar man bleef en met hem lachte, in steê van met hare kinderen te weenen.

Op zekeren dag bevond Astrid zich bij hare schoondochter. Zij bemerkte spoedig, hoe verlaten de kleine Mildrid stond in 't huis harer ouders; de moeder dorst zich nauwelijks met haar kind bemoeien, en toen de vader binnenkwam, bespeurde Astrid dezelfde zwaarmoedige terughouding tegenover zijn eigen, eenig kind. Zij liet niets blijken, maar thuis gekomen bij haar' besten Knut, legde zij hem uit, hoe verkeerd de zaken op Tingvold gingen: dáár was thans hunne plaats. De kleine Mildrid moest iemand hebben, die eens recht blij met haar dorst wezen; er wies in dat kind zulk een heerlijk schoone telg op voor hun geslacht! Knut werd door hare levendige belangstelling meegesleept; de oudjes braken hun huishouden op en betrokken weer de voorvaderlijke hoeve.

Mildrid kwam nu van tijd tot tijd bij hare grootouders, en dezen leerden haren ouders hun kind lief te hebben. Maar toen zij vijf jaar oud was, kreeg zij een zusje, dat Beret geheeten werd, en dit maakte, dat Mildrid den meesten tijd bij de oude lieden doorbracht.

Nu mochten de vreugdschuwe ouders weer vertrouwen stellen in 't leven! Hiertoe droeg de veranderde stemming om hem heen niet weinig bij. Na 't verlies van hun tweede kind zeiden de menschen altijd, dat zij *hadden* geschreid, maar nimmer, dat zij schreiden: zij treurden in stilte.

Het kalme, godvruchtige leven op Tingvold boeide de onderhoorigen aan de hoeve; louter woorden van lof over Endrid en Randi werden van hen gehoord. En de achting der dienstbaren bracht de achting van anderen met zich. Familie en vrienden begonnen hen op te zoeken en bij hen te verwijlen, ook al werd hunne heuschheid niet op dezelfde wijze beantwoord.

Maar ter kerk waren zij niet geweest sedert den dag van hun huwelijk. Het avondmaal vierden zij te huis en des zondags stichtten zij elkander. Toen echter hun tweede dochtertje geboren was, wenschten zij 't zelf ten doop te houden en nu waagden zij zich voor de eerste maal weder in de kerk. Daar bezochten zij te zamen de graven hunner kinderen; daar gingen zij te zamen voorbij het graf van Ole Haugen, kalm en zwijgend, en de vergaderde menigte week eerbiedig ter zij. Maar hunne levenswijs veranderden zij niet, en eene vrome stilte zweefde boven hun huis.

Op zekeren dag, toen Mildrid bij hare grootmoeder was, zong zij den bruidsmarsch. Ontsteld hield Astrid met haar werk op en vroeg, waar ter wereld zij dien geleerd had. ‘Van grootmoeder zelf,’ antwoordde het kind. De oude Knut, die juist binnenkwam, schaterde het uit, want hij wist wel, dat Astrid altijd den marsch neuriede, wanneer zij stil aan haar werk zat. Maar nu verzochten beiden de kleine Mildrid ernstig nooit die wijs te zingen, wanneer hare ouders 't konden hooren. Een kind vraagt gaarne: ‘Waarom?’ Maar op hare vraag kreeg Mildrid geen antwoord. Daar hoorde zij op een' avond, dat de nieuwe geitenhoeder den marsch zong, terwijl hij hout hakte. Zij vertelde het aan grootmoeder, maar deze zei slechts: ‘O, *hij* zal hier nooit oud worden!’ - en werkelijk moest hij den volgenden dag vertrekken. De reden vernam hij niet: hij kreeg zijn loon en kon gaan. Thans werd Mildrids nieuwsgierigheid zoo geprikkeld, dat grootmoeder wel moest beproeven haar de geschiedenis van den bruidsmarsch te verhalen. De achtjarige kleine vatte de historie zeer goed, en wat zij nu nog niet begreep, helderde zich later voor haar op. De vertelling had den gewichtigsten invloed op haar kinderleven; zij

bepaalde de betrekking, waarin zij voortaan stond tot hare ouders.

Kinderen hebben vaak een' onbegrijpelijk snellen blik en innig meegevoel voor het leed van anderen. Mildrid begreep, dat hare ouders de stilte liefhadden, en 't viel haar niet moeilijk, hierin aan hunne begeerte te voldoen, want zij waren zoo goed en vertelden haar zoo vaak op zachten toon van den kindervriend in den hemel, dat er voor haar een tooverglans scheen in hunne kamer, die haar in stille verrukking bracht. Van den anderen kant had de geschiedenis van den bruidsmarsch haar een' aandoenlijken blik doen slaan in 't lijden harer ouders. Vol ernst liet zij die droeve herinneringen voorbij het oog van haren geest trekken, en openbaarde eene beschroomde, maar innige genegenheid voor al wat zij met hare ouders mocht deelen: hunne godsvrucht, hunne oprechtheid, hunne stille smart, hunne werkzaamheid. En later, toen Beret ouder werd, leerde zij dat ook aan deze; want hare roeping als opvoedster ontwaakt bij de vrouw reeds als kind.

Bij de grootouders vlamde het leven op, dat bij vader en moeder verscholen moest blijven. Hier werd gezongen en gedanst, hier werd gespeeld en vertelde men sprookjes. De jeugd der zusters werd verdeeld tusschen de teedere liefde voor hare zwaarmoedige ouders in de stille huiskamer en het prettige leventje bij de grootouders; maar zóó billijk wisten zij hare dagen te verdeelen, dat de ouders haar dikwijls opwekten om zich bij grootvader en grootmoeder wat te gaan vermaken, en dat dezen haar even vaak aanspoorden om naar binnen te gaan en ‘heel lief te wezen.’

Als een meisje van twaalf tot zestien jaar eene zuster van zeven tot elf tot hare vertrouwde vriendin maakt, zal zij daarvoor beloond worden met eene hartelijke genegenheid. Maar de jongere wordt daarbij wel eens wat al te spoedig *groot*. Mildrid daarentegen deed winst voor zich zelve met de omstandigheden, want zij leerde zachtmoedig, vertroostend, vertrouwelijk, fijngevoelig te zijn en werd de vreugde van ouders en grootouders.

Daar valt nu niet meer te vertellen, vóór Mildrid vijftien jaar werd; toen stierf Knut, schielijk en zacht. Zoo even nog zat hij te schertsen in zijn woonvertrek, en 't volgende oogenblik was hij een lijk.

Voortaan bestond er voor grootmoeder geen hooger genoegen,

dan Mildrid op 't bankje aan hare voeten te zien zitten, zoo als zij reeds deed, toen zij nog klein was, en dan zelf van Knut te vertellen of Mildrid den bruidsmarsch te hooren neuriën. Uit de tonen van dit lied dook voor Astrid het krachtig, gebruind gelaat van den vriend harer jonkheid weer op; haar oog volgde hem weer langs de berghelling boven de hoeve, waar hij den marsch floot, toen hij nog geitenhoeder was; zij reed weer ter kerk aan zijne zijde: - in dien marsch herleefde voor haar het gansche beeld van den vroolijken kloeken man! Maar op Mildrids ziel begon langzamerhand de marsch eene geheele nieuwe werking uit te oefenen. Terwijl zij voor grootmoeder zat te zingen, vroeg zij zich zelve: ‘Zal hij ook eens voor mij gespeeld worden?’

Van 't oogenblik af, dat deze vraag bij haar was opgerezen, wies zij aan in kracht, en de marsch werd voor haar overgoten met een' zachten glans van geluk. Eene schoone bruidskroon blonk in dien zonneschijn; eene lange heldere toekomst deed hij voor haar opgaan. Zestien jaar, - en zij vroeg zich af: ‘Zal ik - ja, zal ook ik eens zoo ter kerk rijden, met vader en moeder achter mij, voorbij eene menigte, die *niet* lacht; zal ik *vroolijk* van den wagen stijgen, waar moeder weende, en langs Ole's graf naar 't altaar gaan, zóó gelukkig, dat vader en moeder hun verdriet vergeten?’

Dit was de eerste gedachtenreeks, die zij niet aan Beret toevertrouwde. Sinds kwamen er meer. Beret, die nu twaalf jaar zou worden, bemerkte wel, dat zij minder gezocht werd dan voorheen, maar begreep toch niet recht, dat men haar missen kon, eer een ander in hare rechten was getreden. Die andere was de achttienjarige, onlangs verloofde Inga, haar nichtje van de naburige hoeve. Wanneer Beret ze beiden, zooals jonge meisjes gaarne doen, arm in arm zag gaan over de velden, fluisterend en lachend, dan kon ze zich soms op den grond werpen en in tranen van jaloerschheid uitbarsten.

Mildrid bereidde zich voor belijdenis te doen van haar geloof. Zij kwam daardoor in aanraking met jongelieden van haren leeftijd, en enkelen daarvan kwamen des Zondags naar Tingvold. Verder dan het erf rondom de hoeve of grootmoeders kamer zag men hen echter niet. Tingvold was altijd voor de jeugd eene hoopvolle, maar tamelijk afgezonderde plek geweest. Ook nu kwam er niemand, dan die stil en rustig van aard was; want 't viel niet te ontkennen, dat er bij Mildrid

eene zekere schuchterheid gevonden werd, die slechts enkelen aantrok.

In dezen tijd werd er veel gezongen onder de jongelieden van 't dorp. Zoo iets geschiedt nooit toevallig, maar toch enkel op zekere tijden; en dan vindt men er ook altijd, die vol ijver de anderen voorgaan. Onder dezen bevond zich, merkwaardig genoeg, weder een lid van de familie Haugen. In een geslacht, waarvan eenmaal, zij 't ook honderden jaren geleden, bijna elke man en vrouw in het lied de uitdrukking heeft gezocht en gevonden voor zijn innigste leven en denken, - daarin kan de kunst nooit uitsterven; in den een' of anderen vergeten hoek zal zij nog voortleven, en waar men niets meer van haar bespeurt, is eene kleinigheid voldoende haar op eens aan den dag te brengen. In het dorp nu was sedert onheuglijke tijden veel gedicht en veel gezongen: niet toevallig en niet te vergeefs was Ole Haugen juist hier geboren. En thans had zijn kleinzoon de gave der tonen ontvangen. - Ole Haugen's zoon was zóóveel later geboren dan de dochter, die in de familie op Tingvold kwam, dat deze hem ten doop had gehouden. Na vele wederwaardigheden was hij op gevorderden leeftijd in 't bezit gekomen van de hoeve zijns vaders aan de berghelling, en toen eerst had hij zich eene vrouw gezocht. Hij kreeg verscheidene kinderen, en daaronder een knaap, die Hans geheeten werd en die zijns grootvaders talenten scheen geërfd te hebben, minder in 't vioolspel - schoon hij soms ook speelde -, dan wel in 't zingen van oude en 't maken van nieuwe deuntjes. En de aantrekkelijkheid van zijne wijsjes bleek te grooter, naarmate hij minder bekend was. Ja, schoon hij midden onder hen leefde, waren er velen, die hem nooit hadden gezien.

Zijn vader was namelijk jager geweest, en nauwelijks konden zijne zoontjes een geweer hanteeren of de oude nam hen mee naar 't gebergte om hen te leeren mikken en schieten. Wat was hij blij, toen zij 't zoover hadden gebracht, dat zij 't kruid en den hagel konden verdienen, die ze verschoten! Hij mocht zich echter niet lang verheugen in hunne vorderingen. Kort na hem stierf ook de moeder, zoodat de kinderen voor zich zelven moesten zorgen en dat deden zij ook. De knapen gingen op de jacht, terwijl de meisjes de boerderij bezorgden. Zóó zelden kwamen zij in 't dal, dat 't opzien baarde, wanneer ze zich daar eene enkele maal vertoonden. En geen wonder. 's Winters

was de weg naar 't dorp bijna onbegaanbaar, zoodat zij er dan alleen heentogen, wanneer er wild moest verkocht of verzonden worden, en des zomers trokken zij met de reizigers 't gebergte door. De boerderij lag 't hoogst van alle hoeven; zij was beroemd geworden door de zuivere berglucht, die men er inademde, en daar deze 't beste geneesmiddel bleek voor borst- en zenuwlijders, kwamen er elk jaar eene menigte menschen uit de steden en zelfs uit 't buitenland dáár herstel zoeken voor hunne kwalen. Er werden verscheidene vertrekken bij de hoeve aangebouwd en deze waren des zomers gewoonlijk alle bezet.

Uit eene armoede, die aan kommer grensde, hadden de broeders en zusters zich zoodoende weten op te heffen tot een' aardigen trap van welvaart. De omgang met zooveel vreemdelingen had bovendien een eigenaardig merk gedrukt op al hun doen, schoon ze weinig van de vreemde talen verstonden. Hans had voor vele jaren de hoeve van zijne boeders en zusters gekocht, zoodat alles op zijn naam werd gedreven. Hij was thans achten-twintig jaar oud.

Bij de familie op Tingvold had niemand van hen ooit een' voet gezet. Endrid en Randi hadden hun wel nooit den dorpel ontzegd; maar zij duldden evenmin, dat er over de Haugens werd gesproken, als zij den bruidsmarsch mochten lijden. De vader der kinderen had dit, bij zekere gelegenheid, duidelijk bespeurd en Hans had zijn' broeders en zusters verboden hunne verwanten op Tingvold te bezoeken. Maar Mildrid en hare zuster, die zoo gaarne zijne liedjes zongen, wenschten niets liever dan hen te leeren kennen, en schaamden zich, dat hunne ouders dezen tak der familie steeds hadden verloochend. Onder de jongere bewoonsters der hoeve werd over niets méér gepraat dan over Hans Haugen en zijne broeders en zusters. In dezen schoonen tijd, zoo rijk aan gezang en vriendschap, werd Mildrid lidmaat der kerk; zij was nu ongeveer zeventien jaar oud. De laatste weken waren zeer stil voorbijgegaan en ook nu, na hare bevestiging, gleden de dagen rustig voort. Maar als 't voorjaar of liever zomer werd, zou zij, als alle meisjes, die belijdenis hadden gedaan, de hut in 't gebergte gaan bewonen, om daar 't vee te weiden. Hoe haar 't vooruitzicht reeds deed juichen! En hare vriendin Inga zou een hut in de nabijheid betrekken.

Beret zou mee mogen gaan naar de zomerhut en Mildrids verlangen trok haar al sterker daarheen. Maar toen zij de hut hadden betrokken, en Beret telkens opgetogen stond over al 't

vreemde, dat zij zag, kon Mildrid nog altijd de oude kalmte niet hervinden. Zoo lang zij rusteloos bezig was met 't vee en de melkbereiding ging 't goed, - maar den langen tijd, die haar overbleef, kwelde zij voortdurend zich zelve. Uren lang kon zij bij Inga zijn en met haar spreken over den minnaar harer vriendin, en dan weer wilde zij haar dagen achtereen niet zien. Kwam Inga bij haar, dan was zij blijde en hartelijk, alsof hare onverschilligheid haar rouwde, maar spoedig weer was zij Inga's gezelschap moe. Met Beret sprak zij zelden, en wanneer deze haar iets zeide, kreeg ze vaak geen antwoord dan ja of neen. Beret ging dan schreiende naar 't vee en trachtte zich met de geitenhoeders te vermaken. Mildrid voelde wel, dat er iets bij haar was gebroken, maar met den besten wil slaagde zij er niet in de stukken weer samen te voegen.

Zoo zat zij op zekeren dag in de nabijheid der zomerhut. Eenige geiten hadden haar kans waargenomen om een slaapje te doen en zij moest dus bij de beesten blijven. Het was nog vóórmiddag, maar reeds zeer warm; zij zat in de schaduw van eene berghelling, met kreupelhout berken bewassen; zij had haar jakje uitgeworpen en hield zich bezig met breien. Zij wachtte Inga. Op eens hoort zij een geritsel achter zich. ‘Daar komt ze,’ denkt ze en ziet op.

Maar de stap, dien zij verneemt, is zwaarder dan die van Inga; het kreupelhout wordt met kracht weggeduwd en neergetrapt; Mildrid verbleekt en springt op: - zij bespeurt een kroezig voorwerp en een paar schitterende oogen: stellig de kop van een' beer! Zij wil om hulp roepen, maar kan geen woorden vinden; zij wil vluchten, maar staat als aan den grond geboeid. Daar heft de gedaante zich op: 't is een lang, breedgeschouderd man, met eene pelsmuts op 't hoofd en een geweer in de hand. Hij staat midden in 't kreupelhout stil en ziet haar een oogenblik aan met een' scherpen blik, dien hij echter spoedig weer neerslaat; - hij doet eenige schreden naar voren, een' sprong, en staat op 't veld naast haar.

Daar raakte iets haar been aan; zij gaf een' lichten schreeuw; 't was zijn hond, dien zij nog niet had opgemerkt.

‘Oef!’ zei ze, ‘ik meende, dat 't een beer was, die 't kreupelhout vertrapte, daardoor ben ik wat geschrokken’. Hij beproefde te lachen. ‘Toch hadt ge 't niet geheel mis’, antwoordde hij, - en hij sprak opmerkelijk zacht -, ‘Kvas en ik waren juist een' beer op 't spoor, maar nu hebben wij

't verloren; - als er een “vardöger”[1] is die mij volgt, dan moet 't wel een beer zijn’. Hij glimlachte. Zij zag hem aan. Wie zou hij toch zijn? Eene rijzige gestalte, breedgeschouderd; - in de oogen kon ze hem niet zien, want telkens sloeg hij ze neder; - zóó stond hij voor haar, als uit den grond opgerezen met geweer en hond. Zij gevoelde neiging om te zeggen: ‘Ga weg van mij’! maar in plaats daarvan trad zij zelve een paar schreden terug en vroeg: ‘Wie zijt gij?’ - want zij was werkelijk bang.

‘Hans Haugen’, antwoordde hij verstrooid, want hij lette op de bewegingen van zijn' hond, die duidelijk het spoor van den beer had teruggevonden. Hij wendde zich haastig tot haar, om haar vaarwel te zeggen,..... maar zie, daar stond het meisje met een' diepen blos op de wangen, die zelfs haren hals en boezem kleurde. ‘Ja, zoo’, zeide hij verwonderd. Mildrid wist niet wat te doen: zou zij wegijlen, zich omkeeren of weer gaan zitten? ‘Wie zijt gij?’ vroeg hij. Daar stroomt een nieuwe blos over hare wangen: want hem te zeggen, hoe zij heette, was immers te bekennen, hoe zeer hij hare gedachten had bezig gehouden! ‘Wie zijt gij?’ herhaalde hij; - 't was de natuurlijkste vraag ter wereld en die een antwoord verdiende; - en al kon zij zich niet verhelen, dat zij schaamte voelde over haar zelve, schaamte ook over hare ouders, die hunne eigen familie hadden verloochend, toch kon de naam niet verzwegen worden. ‘Mildrid Tingvold’, fluisterde zij en barstte in tranen uit.

't Was waar: een' Tingvold zou hij met den besten wil maar noode gegroet hebben, maar aan zóó iets had hij niet gedacht, - en met een paar groote oogen zag hij haar aan. Daar herinnerde hij zich, wat men vertelde van hare moeder: hoe bitter deze geschreid had in de kerk op den dag van haar huwelijk. Misschien zit 't in de familie, dacht hij, en wenschte, dat hij weg was. ‘Vergeef me, zoo 'k u leed heb gedaan’, zeide hij en volgde zijn' hond, die den berg opgesneld was.

Toen zij 't waagde op te zien, had hij juist den bergtop bereikt. Hij poosde en keek op naar de plek, waar zij stond. Een oogenblik slechts, want daar blafte zijn hond naar den anderen kant: voort snelde hij en was verdwenen. Mildrid staarde

1 Het oude volksgeloof, dat ieder mensch gevolgd wordt door zijn' vardöger (een onzichtbaar dier, dat zijn eigenlijk karakter uitdrukt), wordt nog tegenwoordig veelvuldig onder de boeren [in Noorwegen] aangetroffen.

nog naar 't punt, waar hij had omgezien, toen een schot haar deed schrikken. Zou dat den beer gelden? Zou deze zoo dicht bij haar geweest zijn? IJlings beklom zij de hoogte, die hij zoo even had beklommen en stond op de plek, waar hij had gestaan. Zij bracht de hand aan 't voorhoofd om tegen de zon in te kunnen zien en - ja wel, half achter de struiken verscholen lag hij over een' grooten beer gebogen! Eer zij 't zelf wist, was zij bij hem; hij lachte haar toe en vertelde, maar altijd op zachten toon, bijna fluisterend, dat hij niet begreep hoe zij 't spoor hadden kunnen verliezen; hij legde haar uit, waarom de hond den beer eerst had geroken, toen hij hem zoo dicht was genaderd, en - ondertusschen was zij hare tranen en hare verlegenheid vergeten en had hij zijn mes getrokken, want hij wilde den beer dadelijk stroopen. 't Vleesch was niets waard; dat zou hij begraven, maar de huid wilde hij medenemen. Hij verzocht haar niet dadelijk heen te gaan, en zij bleef zonder zelf te weten wat ze deed. Hij stroopte de huid af. Toen snelde zij naar de hut om bijl en spade voor hem te halen, en, schoon zij bang was voor beren, en schoon deze allerakeligst riekte, toch bleef zij hem helpen, tot de huid geheel was afgestroopt.

Intusschen was 't reeds namiddag geworden en hij verzocht met haar te mogen eten. Hij wiesch zich en reinigde de huid, - wat geen gemakkelijk werk was, - en toen kwam hij bij haar zitten in de keuken, want - hoe zij zich schaamde! - zij was nog niet gereed. Hij keuvelde over dit en dat, gemakkelijk en prettig, maar altijd heel zachtjes, zoo als men meer opmerkt bij menschen, die veel alleen zijn. Mildrid's antwoorden waren zeer kort; maar, toen zij tegenover hem aan tafel zat, kon zij in 't geheel niet meer praten en evenmin eten, zoodat er vaak geen geluid werd gehoord. Toen de maaltijd was afgeloopen, keerde hij zich om op den kleinen stoel zonder rug, stopte zijn pijpje en stak het aan. Ook hij was minder spraakzaam geworden en welhaast stond hij op.

‘Ik ben een heel eind van huis’, zei hij en terwijl hij Mildrid de hand reikte, voegde hij er nog zachter bij: ‘Zit ge elken dag, waar ge vandaag zat?’ Hij hield hare hand een ommezien in de zijne, als wachtte hij op antwoord. Maar zij dorst de oogen niet opslaan, noch hem antwoorden. Toen voelde zij, hoe hij snel haar de hand drukte: ‘heb dank voor vandaag’, fluisterde hij, en eer ze nog tot zich zelve kon komen, zag zij

hem met den berenhuid over den schouder, het geweer in de hand en de hond aan zijne zij over 't veld gaan. Zijne gestalte teekende zich af tegen de lucht, want de rotsen lagen ter zijde van zijn' weg; zijn lichte veerkrachtige stap voerde hem snel henen en Mildrid ging naar buiten en oogde hem na, tot zij niets meer van hem kon bespeuren.

Nu eerst bemerkte zij, dat haar hart hevig klopte; zij drukte beide handen tegen haren boezem om het te doen bedaren. Een oogenblik later lag zij op het grasveld met 't gezicht op den arm geleund, - en overpeinsde nog eens al wat er dien dag met haar was gebeurd. Zij zag hem verschijnen in 't kreupelhout boven haar; zij zag hem daar voor zich staan, nu eens haar oplettend aanziende, dan weer snel de oogen neerslaande; zij herinnerde zich zijne flinkheid en hare vrees en de tranen uit schaamte geschreid; zij zag hem op den bergrug: zij hoorde 't schot; zij boog zich bij hem neer, terwijl hij met den beer bezig was; zij hoorde weer elk woord, dat hij had gesproken, en zijne zachte stem, die zoo vertrouwelijk klonk, dat zij er nog door verrukt werd; zij vernam die stem weer van den stoel, toen zij bij den haard stond te koken en over de tafel, terwijl zij zaten te eten; zij herinnerde zich, dat ze hem niet in de oogen had durven zien, maar ook, dat hij ten laatste verlegen was geworden: toen hadden ze beiden gezwegen. Zij hoorde hem weer tot haar spreken, terwijl hij hare hand vatte; zij voelde zijn' handdruk: - 't ging haar nog door al de leden! Zij zag hem wegsnellen over 't gebergte, weg, weg! - zou hij ooit terugkeeren? Terwijl zij zich zoo dwaas had aangesteld? - onmogelijk! Wat toonde hij zich in alles sterk, heerlijk en kloek! En zij - ze had hem niets laten zien dan wat dom en kinderachtig was! Ja, kinderachtig was ze geweest: van den eersten schreeuw om den hond tot den blos van schaamte en hare tranen, van de plompe hulp, die zij hem had geboden, tot het eten, dat niet in tijds klaar was!

En dat ze niets had weten te antwoorden; zelfs niet, toen hij haar aankeek; - en ten slotte, toen hij vroeg, of ze elken dag aan de helling zat, dat ze toen niet ‘neen’ had gezegd: want ze zat daar immers niet iederen dag! Lag er in haar zwijgen geen bede aan hem om nog eens terug te komen? En moest heel hare jammerlijke onbeholpenheid niet eveneens in haar nadeel worden uitgelegd? - - Ach! wat schaamde ze zich! Alles gloeide aan haar, maar allermeest hare wangen,

die ze al dieper in 't gras verborg, - en dan riep ze alles op nieuw voor haar geest terug, zijn mannelijk gedrag en hare eigene kinderachtigheid, en nieuwe schaamte overtoog haar gelaat.

Nog lag zij in 't gras, toen de klokjes meldden, dat 't vee aankwam; zij sprong op en spoedde zich naar de hut. Beret bespeurde weldra, dat er iets aan haperde; Mildrid was zoo kortaf, en stelde zich over 't geheel zoo dwaas aan, dat hare zuster haar meer dan eens vol verbazing aankeek. En toen ze 't avondeten zouden gebruiken, en Mildrid zeide, dat zij onmogelijk kon eten, en buiten ging zitten, toen had Beret slechts de ooren behoeven op te steken, en ze zou precies een' jachthond geleken hebben, die wild ruikt!

Beret at, ontkleedde zich en ging naar bed. De meisjes sliepen in dezelfde bedstede, en daar Mildrid niet kwam, stond Beret meer dan eens op, om te zien of hare zuster nog buiten zat en of ze alleen was. Ja, ze zat daar nog en was alleen! 't Werd elf uur, 't werd twaalf, één uur, en Mildrid zat buiten en Beret kon niet slapen. Wel hield ze zich of ze sliep, toen hare zuster eindelijk binnenkwam, en Mildrid deed alles zoo stil, zoo stil, - maar toch hoorde Beret haar duidelijk zuchten, toen ze zich nederlegde; zij hoorde haar de gewone avondbede met moeite uitbrengen en fluisteren: ‘Ach, help mij toch, lieve, lieve Heer!’ ‘Waarom moet onze lieve Heer haar toch helpen?’ dacht Beret. Geen slaap look hare oogen, en ook Mildrid legde zich te vergeefs nu op de eene, dan op de andere zijde, om te slapen. Eindelijk zag Beret, hoe zij zich oprichtte om de gordijnen toe te schuiven, en met de handen onder 't hoofd en wijdgeopende oogen voor zich uit bleef staren. Meer zag of hoorde zij niet, want nu viel zij in slaap.

Toen zij den volgenden morgen wakker werd, was Mildrid reeds opgestaan. Zij sprong uit 't bed; de zon stond hoog aan den hemel; 't vee was reeds lang op de weide. Zij vond haar ontbijt gereed staan, gebruikte 't haastig, trad naar buiten en vond Mildrid aan den arbeid; maar zij zag er zeer afgemat uit. Beret zeide haar, dat zij spoedig 't vee zou opzoeken en voor haar medegaan. Hare zuster antwoordde niet, maar zag haar aan met een' dankbaren blik. Beret stond een oogenblik te peinzen en ging toen heen.

Mildrid keek rond; ja, zij was alleen. Toen maakte zij schielijk de melkvaten in orde, met de rest mocht 't gaan, zoo 't best kon. Zij wiesch zich en snelde naar haar vertrekje,

om van kleederen te verwisselen, nam haar breiwerk in de hand en sloeg den weg in naar de berghelling.

De nieuwe dag had haar geen nieuwe krachten geschonken, want zij had bijna niet geslapen en sinds een etmaal niets gegeten. Zij liep voort als in een' droom, en 't was haar, of ze daaruit niet zou ontwaken, eer ze zich op de plek bevond, waar zij gisteren had gezeten.

Maar nauwelijks had ze zich daar nedergezet, of ze dacht: als hij eens kwam en mij hier vond, wat zou hij dan wel denken? Onwillekeurig rees zij op. Daar zag ze zijn' hond op de hoogte; 't beest stond eensklaps stil en keek haar aan, sprong naar beneden en kwam kwispelstaartend tot haar. Al haar bloed hield van schrik op te vloeien! Daar, daar stond hij met 't geweer in de hand, juist als gisteren; hij was een' anderen weg langs gekomen! Hij glimlachte tegen haar; een ommezien poosde hij; toen klom hij den bergrug af en stond voor haar. Een lichte kreet ontsnapte haar, en ze zeeg in 't gras neder. Met alle kracht beproefde zij op te staan, maar zij kon niet; haar breiwerk was gevallen; zij keerde haar gelaat af. Hij sprak geen woord. Maar zij bemerkte, dat hij zich naast haar in 't gras nederwierp, met den blik naar haar opgeheven; aan den anderen kant lag de hond met de oogen op zijn' meester gericht.

Ofschoon ze zich van hem afgekeerd had, voelde zij, dat hij den blos op hare wangen moest zien. Zijne gejaagde ademhaling deed ook de hare versnellen; zij meende zijn' adem over hare hand te voelen gaan, en toch dorst zij zich niet verroeren. Zij hoopte niet, dat hij zou spreken, en toch was zijn zwijgen verschrikkelijk. Hij moest immers begrijpen, waarom ze hier zat, - en ze bezweek haast van schaamte!

't Was toch ook niet goed van *hem*, dat hij was gekomen, en nog minder, dat hij nu bij haar bleef zitten. Daar wordt hare eene hand gegrepen en vastgehouden; toen de andere; nu moest zij zich wel een weinig omkeeren, en warm en krachtig trok hij haar weldra geheel naar zich toe met oog en hand. Zij gleed naast hem op 't gras neder, zoodat haar hoofd op zijne borst rustte. Zij voelde, hoe hij met de hand over heur haren streek, maar zij waagde 't niet tot hem op te zien. Had zij zich niet heel onwaardig aangesteld? - en weer borst ze in tranen uit. ‘Ja, als gij schreit, moet ik lachen,’ zeide hij, ‘want wat ons beiden is gebeurd, daar kan men om

lachen en schreien!' Maar zijne stem trilde. En nu fluisterde hij haar toe, hoe hij gisteren, nadat hij vertrokken was, zich telkens dichter bij haar had gevoeld, ja, zoo sterk had zij hem tot zich getrokken, dat hij, bij zijne berghut gekomen, niet anders kon, dan den Duitscher, met wien hij 't gebergte bereisde, aan zijn lot over te laten en alleen te gaan ronddolen. Zoo had hij den ganschen nacht deels gezeten, deels op 't hooggebergte omgezworven; daarop was hij naar de hut gegaan om te outbijten, en toen weer vertrokken. Hij was acht-entwintig jaar oud en dus geen kind meer, maar dit voelde hij: Mildrid moest de zijne worden, of 't liep mis met hem. Hij was den weg ingeslagen naar de plaats, waar zij gisteren had gezeten; hij had niet gemeend haar hier te vinden: hij wilde er slechts eenige oogenblikken uitrusten. Toen hij haar zag, aarzelde hij niet, maar begreep spoedig, dat 't met haar evenzoo moest gesteld zijn als met hem, en nu had hij schielijk besloten 't maar te wagen. En daar hij zag, dat 't werkelijk met haar zoo was als met hem, moest.... ja, moest.... en hij tilde haar hoofd op en zij schreide niet meer; en zijne oogen schitterden, zoodat zij er wel in *moest* zien; en zij bloosde weer en boog zich voorover om haren blos te verbergen. Maar hij ging voort tot haar te spreken met zijne zachte, fluisterende stem. De zon vergulde de boomtoppen langs de helling; een zacht windje deed het berkenloof trillen, en 't gekweel der vogels vermengde zich met 't murmelen van een beekje tusschen de steenklompen aan hunne zijde. Hoe lang ze zoo bij elkander zaten, wisten ze geen van beiden; de hond deed hen eindelijk opschrikken. Hij had verscheidene malen om hen heen geloopen, en was telkens weer op zijne plaats gaan liggen; nu snelde hij blaffende naar beneden. Op sprong het paartje en stond een oogenblik te luisteren. Maar zij hoorden of zagen niets. Weer keken zij elkander aan en op eens tilde hij haar op zijn' arm. Men had haar niet gedragen sinds hare kinderjaren; 't was of zij hare vroegere hulpeloosheid voelde terugkeeren. Hij was nu haar steun, hare toekomst, hare zaligheid; - en ze gaf zich over aan hare zoete aandoeningen. Hij hield haar en zij hem vast. Hij ging met haar naar de plek, waar zij eerst had gezeten; daar zette hij zich op 't gras en vlijde haar voorzichtig naast zich neder. Zij boog 't hoofd, als wou ze 't verbergen, opdat hij niet zou zien, hoe ontroerd zij was. Juist wilde hij haar iets toefluis-

teren, toen er vlak voor hen, op verrasten toon, werd geroepen: ‘Mildrid!’ Het was Inga, die den hond gevolgd had. Mildrid sprong op, zag haar één oogwenk aan, snelde naar haar toe, legde den arm om haren hals en leunde met 't hoofd tegen haren schouder. Inga sloeg de armen om haar heen. ‘Wie is hij?’ fluisterde zij en Mildrid voelde hoe zij beefde. Maar er kwam geen antwoord. Inga wist wel wie hij was, want zij kende hem; maar zij dorst hare oogen niet gelooven! Toen trad Hans naderbij. ‘Ik meende, dat gij me kendet,’ zeide hij: ‘ik ben Hans Haugen.’ Toen Mildrid zijne stem hoorde, hief hij 't hoofd weer op. Hans reikte haar de hand, zij vatte die en zag hare vriendin aan, blozende van schaamte en geluk!

Hans nam zijn geweer en zei de meisjes vaarwel, terwijl hij Mildrid in 't oor fluisterde: ‘Ge begrijpt, dat ik nu spoedig terugkom!’ Beider blikken volgden hem; hij ging in dezelfde richting als gisteren. De meisjes oogden hem na zoolang zij konden, Mildrid leunende tegen Inga, die begreep, dat zij zich niet verroeren mocht en geen woord moest zeggen. Maar toen Hans verdwenen was, zonk Mildrid's hoofd op den schouder harer vriendin; ‘vraag mij niets’, zei ze, ‘want ik kan u niets vertellen’. Zoo stonden ze nog eene poos en gingen toen naar de hut. Daar bedacht Mildrid, dat er nog niets gereed was en nu hielp Inga haar aan 't werk. Zij spraken niet heel veel met elkander en wat zij zeiden, betrof alleen hare bezigheden.

Mildrid bereidde een en ander voor 't middagmaal, maar kon er zelf weinig van gebruiken, schoon zij behoefte voelde aan spijs zoowel als aan slaap. Inga verliet haar, zoo spoedig zij kon; zij begreep, dat 't beste was voor Mildrid alleen te zijn. Toen zij vertrokken was, legde Mildrid zich dan ook te bed, of ze den slaap mocht vatten. Maar eerst wilde zij, onder al wat er dien dag was gebeurd, aan *iets* denken, dat hij had gezegd en dat zij 't heerlijkst van alles had gevonden. En nu vroeg ze zich af, wat ze daarop had geantwoord. Neen! ze herinnerde 't zich duidelijk: geen enkel woord had zij gezegd; onder hunne geheele ontmoeting - geen enkel woord! Zij richtte zich op in haar bed. Gewis zou dit ook hem ingevallen zijn, toen hij was heengegaan, - en wat zou hij nu wel van haar denken? Dat zij een kind was, dat niet wist, wat het deed. Hoe kon hij toch naar haar verlangen? Maar ja, eerst toen hij vertrokken was, had hij bij zich zelven ontdekt, hoe hij van haar hield; -

en zij beefde voor de ontdekking, die hij thans zou kunnen doen. Weer ging zij buiten zitten evenals den vorigen dag.

Mildrid was steeds gewoon zich zelf nauwkeurig gade te slaan. Daarom vond zij in alles, wat zij sinds gisteren gedaan had, bedachtzaamheid noch overleg, ja nauwelijks eerbaarheid! Boeken of omgang hadden haar nooit zulk een' toestand leeren kennen: zij bekeek zich zelve met de oogen eener boerin, - en strenger rechters vindt men nergens. Het is voegzaam voor een meisje hare aandoeningen te onderdrukken; het is eerbaar, wanneer zij zoo lang mogelijk draait met voor haar gevoel uit te komen. Zij, die altijd dezen plicht had betracht, en daarom ieders achting had genoten, zij had in één' enkelen dag zich weggeschonken aan een' man, dien zij nooit te voren had gezien! Eigenlijk moest *hij* 't diepst van allen haar verachten! Wat zij niet eens dorst vertellen, zelfs niet aan Inga, zou dat ooit goed kunnen heeten?

Toen Beret tegelijk met het vee naar de hut terugkwam, vond zij hare zuster als levenloos op den grond liggen. Zij bleef voor Mildrid staan, tot dat deze genoodzaakt was het hoofd op te heffen en haar aan te zien. Mildrids oogen waren roodgeweend en haar geheele voorkomen sprak van lijden. Maar die uitdrukking maakte plaats voor schrik, toen zij Beret in 't gelaat zag, want deze zag er vreeselijk opgewonden uit! ‘Wat scheelt u?’ vroeg Mildrid snel. ‘Niets’, antwoordde Beret en bleef met onafgewende blikken op hare zuster staren, tot deze de oogen nedersloeg, opstond en aan haar werk ging. Zij zagen elkander eerst terug aan den avonddisch; toen zaten zij tegenover elkander. Daar Mildrid zelf niet meer dan een paar lepelsvol kon eten, keek ze nu en dan half in gedachte naar de anderen, maar meest naar Beret, die nooit genoeg scheen te krijgen. Zij at niet maar verslond de spijzen als een uitgehongerde dog.

‘Hebt ge den heelen dag niet gegeten?’ vroeg Mildrid. ‘Neen’, antwoordde Beret en at voort. Na eene poos vroeg Mildrid weer:

‘Zijt ge niet met de geitenhoeders mee gegaan?’ ‘Neen’, antwoordden zoowel zij als de beide jongens. In 't bijzijn der laatsten wilde Mildrid niet verder vragen, en toen zij later alleen waren, gevoelde zij zich niet in staat een nader onderzoek te beginnen. Berets terughoudendheid schrikte haar af en haar eigen lijden had haar zoozeer uitgeput, dat haar de kracht ontbrak van hare zusterlijke bezorgdheid te doen blijken. Dat zij

dien plicht had verzuimd, vergrootte nog de reeks van bittere verwijten, die zij zich één voor één deed, toen zij dien avond en dien nacht op hare plaats voor de hut zat te peinzen.

Weer zat ze daar in de bloedroode avondschemering in den grauwen kouden nacht. Geen vrede daalde er in hare ziel en geen slaap zonk op hare oogleden. Het arme kind had zich nooit zoo ongelukkig gevoeld. O, wat bad zij lang en ernstig! Soms hield zij op, maar straks begon ze opnieuw; ze zei de gebeden op, die men haar had geleerd, en ze gebruikte woorden van haar zelve, - en uitgeput zocht ze eindelijk haar leger op. Daar trachtte zij nog eens haar gansche gemoed uit te storten, maar de krachten begaven haar; zij kon slechts herhalen, nu luid dan zacht: ‘Help mij, lieve, lieve Heer, o, help mij toch! - Zoo worstelde zij met haar hart, of 't hem mocht loslaten of niet.

Op eens gaf zij een' gil van schrik: Beret was half overeind gevlogen en boog zich over haar heen. ‘Wie is hij?’ fluisterde zij; hare groote oogen schoten vonken, en hare gloeiende wangen en gejaagde ademtocht bewezen, welk een storm er woedde in haar binnenste. Mildrid, krachteloos door hare zelfkwelling, uitgeput naar lichaam en ziel, was niet in staat te antwoorden; zij was zoo geschrokken, dat zij op 't punt stond in tranen uit te barsten. ‘Wie is hij?’ vroeg Beret weer op dreigenden toon, terwijl ze zich nog verder naar Mildrid overboog: ‘'t baat u niet het langer te verbergen; ik heb u den heelen dag bespied!’ Mildrid strekte de armen uit als om zich te beschermen; maar Beret duwde ze weg. ‘Wie is hij, zeg ik?’ - en ze keek haar met scherpe blikken aan. ‘Beret, Beret,’ klaagde de ander, ‘was ik niet altijd goed voor u, reeds toen ge nog een klein kind waart? Waarom zijt ge dan zoo boos op mij, nu ik zoo ongelukkig ben?’ Beret liet de armen los, want hare zuster schreide. Maar haar adem gloeide en ze hijgde naar lucht, of ze dreigde te stikken. ‘Is 't Hans Haugen?’ fluisterde zij. Eene ademlooze stilte volgde. ‘Ja,’ bracht eindelijk Mildrid snikkend uit. Weer boog Beret de opgeheven armen ter zijde om hare zuster in de oogen te kunnen zien: ‘Waarom hebt ge mij dat niet gezegd, Mildrid?’ vroeg zij met 't zelfde vuur. ‘Ik heb 't zelf niet geweten, Beret,’ hernam de ander; ‘ik zag hem gisteren voor het eerst. Maar nauwelijks had ik hem gezien, of ik heb mijn hart aan hem geschonken, en dit kwelt mij zoozeer, dat

't mij is of ik zal sterven!' - 'Hadt ge hem werkelijk nog nooit gezien?' borst Beret uit op een toon, waar verrassing en wantrouwen in lag. 'Neen, nooit,' antwoordde Mildrid; 'kunt ge u grooter schande denken, Beret?' Maar zie, - daar viel Beret hare zuster om den hals en kuste, en kuste haar nog eens. Zij trilde van blijdschap: 'O, wat is dat heerlijk,' juichte zij, en bedekte haar weer met kussen; 'en ik zal zwijgen, Mildrid!' - en zij wierp zich op nieuw aan hare borst. Toen richtte zij zich op: 'Gij hebt zeker gedacht, dat ik niet zwijgen kon,' viel ze plotseling uit. 'Ik niet zwijgen, als er iets is, dat u betreft, Mildrid!' en zij schreide. 'Waarom hebt ge mij den laatsten tijd vergeten? Waarom hebt ge Inga voorgetrokken? Ach, wat hebt ge mij een verdriet gedaan! Als ge eens wist, hoeveel ik van u houd, Mildrid!' en zij verborg haar gezicht aan Mildrids boezem. Maar nu was de beurt aan deze, om hare zuster te omhelzen en te kussen, en haar te verzekeren, dat zij nooit had vermoed, hoeveel leed ze Beret aandeed, en dat ze haar nooit meer bij anderen achter zou stellen; dat ze haar integendeel alles zou toevertrouwen, want ze was zoo lief en zoo oprecht, - en ze streelde Berets wangen, en deze liefkoosde haar weder. Beret rees overeind; zij moest hare zuster in de oogen zien bij 't licht van den zomernacht, dat de morgen reeds aanving te kleuren. - 'Mildrid, wat ziet hij er kostelijk uit!' was haar eerste juichende uitroep. En toen: 'Waar kwam hij vandaan? Waar zaagt ge hem 't eerst? Wat zeide hij? Hoe ging 't toch toe?' - En wat Mildrid weinige uren te voren aan niemand had durven meedeelen, dat vertelde ze nu aan hare zuster. Soms wel moest zij haar verhaal afbreken, daar Beret zich over haar heen wierp en zich aan haar hart drukte; maar Mildrid kreeg daardoor te meer schik in 't vertellen. Ze lachten en ze schreiden; aan slapen dachten ze niet meer, en zoo verraste hen de morgen: de een half liggende, half op den arm geleund, weggesleept door haar eigen verhaal; de ander op de knieën voor hare zuster, met open mond en tintelende oogen, en nu en dan zich jubelend in de armen dier zuster werpende. Samen stonden ze op, samen deden ze haar werk, en toen ze hiermee gereed waren, en slechts voor den schijn hadden ontbeten, kleedden zij zich voor de samenkomst met Hans. Hij zou immers spoedig komen! In haar' zondagstooi gedost, zetten ze zich aan de helling van den berg neder, en

Beret wees hare zuster, waar *zij* den vorigen dag had gezeten; de hond was meer dan eens bij haar geweest. Beider vertellingen wisselden elkaar af. 't Was mooi weer; men zag nauwelijks een wolkje aan den hemel. Eer ze 't zelven wisten, was 't uur reeds voorbij, waarop ze Hans hadden verwacht. Hij kwam nog niet. Zij gingen voort met keuvelen, en vergaten een ommezien, dat hij er reeds behoorde te zijn, om er straks weer aan te denken en 't dan weer te vergeten. Een paar malen sprong Beret den bergrug op, om te zien waar hij bleef; maar zij zag of hoorde niets naderen. Nu werden ze beiden ongeduldig, en Mildrid op eens zóó erg, dat ze Beret ongerust maakte. Beret trachtte haar te beduiden, dat Hans zijn eigen meester niet was; twee dagen had de Duitscher alleen moeten jagen en visschen en het eten bereiden: 't ging niet aan, dit vandaag al weder te vergen, en Mildrid vond, dat zij niet geheel ongelijk had. - ‘Wat denkt ge, dat vader en moeder er van zullen zeggen?’ vroeg Beret een oogenblik later, om de gedachten harer zuster wat afleiding te bezorgen. Maar zoodra zij 't gezegd had, berouwde 't haar. Mildrid verbleekte en staarde haar zóó angstig aan, dat ook zij van kleur verschoot. Had Mildrid daaraan in 't geheel nog niet gedacht? Ja, maar zooals men denkt aan iets, dat ver verwijderd is. De vrees voor wat Hans van haar mocht denken; de schaamte over hare eigen zwakheid en domheid hadden zoozeer hare geheele ziel ingenomen, dat zij al 't andere op zij had geschoven. Nu ging het juist andersom: hare ouders vervulden op eens al hare gedachten! - Beret beproefde op nieuw haar te troosten. Wanneer zij *hem* zagen, zouden zij Mildrid gelijk geven; zij zouden haar toch niet ongelukkig willen maken, haar, die hun altijd tot vreugd was geweest; grootmoeder zou haar wel helpen; niemand wist iets op Hans Haugen te zeggen, en hij zou 't nooit opgeven! - Dit alles suisde Mildrid voorbij de ooren, maar zij dacht aan iets anders, en om hierover rustig te kunnen nadenken, bad zij Beret het middagmaal te willen klaar maken. Beret verwijderde zich langzaam, maar zag nog verscheidene malen naar haar om.

Mildrid peinsde over de vraag, of zij alles dadelijk aan vader en moeder zou vertellen. Opgewonden door de vreeselijke spanning, waarin zij reeds zoolang had verkeerd, rees deze vraag als een berg voor haar op. Zij vond nu, dat zij zonde zou doen met Hans af te wachten. Zij had haar hart niet

moeten wegschenken, zonder de toestemming harer ouders, en toch - dat zij 't had gedaan, was hare schuld niet! Nu 't echter gebeurd was, moest zij onverwijld naar hare ouders. Zij stond op: 't was of alles helderder werd om haar heen. Wat recht was, moest geschieden. Als Hans weer hier stond, moest zij met hare ouders hebben gesproken. ‘Niet waar?’ vroeg zij overluid, en 't scheen, dat er, ‘ja!’ geantwoord werd, schoon er niemand bij haar was. Zij snelde naar de hut om alles aan Beret te zeggen. Maar Beret was in de keuken noch in de gansche hut te vinden. ‘Beret!’ riep zij, ‘Beret, Beret!’ De echo gaf haar antwoord van alle kanten, maar Beret niet. Nu naar buiten om daar hare zuster te zoeken. Straks was zij opgewónden, nu huiverde zij van angst; Beret's groote oogen en hare vraag: ‘Wat denkt ge, dat vader en moeder er van zullen zeggen?’ werden steeds grooter en luider. Beret zou toch niet naar huis zijn gegaan? En zou dit zoo vreemd wezen? Met haar' driftigen aard had ze zeker onmiddellijk de zaak willen afdoen om Mildrid te troosten. Ja, stellig was zij er heengegaan! - Maar indien Beret haar vóór was, zouden hare ouders de zaak verkeerd opvatten - en schielijk sloeg zij den weg in naar 't dorp. Eenmaal op weg, ijlde zij al sneller voort, gedragen door altijd stijgende spanning; zij merkte 't niet; slechts suisde 't in haar hoofd; zij voelde hare borst samenpersen en de ademtocht begaf haar. Zij moest een weinig gaan zitten om uit te rusten. Maar 't zitten schonk haar geen verademing: zij moest liggen. Zij wierp zich neder met 't hoofd op den arm, en onmiddellijk sliep zij in. In twee dagen en nachten had zij nauwelijks geslapen of gegeten, en hoe grooten invloed beide oefenden op ziel en lichaam van een kind, dat zich in 't ouderlijk huis steeds kalm en geregeld aan spijs en slaap had verkwikt, dat had zij niet begrepen.

Maar Beret was niet naar huis gegaan; Hans Haugen wilde zij opzoeken! Zij had een' langen, grootendeels onbekenden weg te gaan, eerst langs den rand van een bosch en daarna hooger op over bergvlakten, waar soms, zooals nog onlangs was gebleken, wilde dieren huisden. Toch ging zij voort, want Hans moest komen, anders zou 't verkeerd afloopen voor Mildrid: reeds nu immers was zij zoo geheel anders dan voorheen!

Zij was opgeruimd en vroolijk: de liefde harer zuster sprong haar huppelend na. Hans Haugen was de voortreffelijkste man in de heele wereld, en Mildrid was den voortreffelijksten waard!

't Was in 't geheel geen wonder, dat Mildrid hem zoo in eens haar hart had geschonken en evenmin, dat hij dadelijk verrukt had gestaan over Mildrid. Wilden vader en moeder dit niet vatten, dan mochten ze doen, wat ze wilden: maar Hans en Mildrid moesten volhouden, evenals overgrootvader en grootvader gedaan hadden en - op eens hief zij lustig den bruidsmarsch aan. Jubelend stegen de tonen op boven de woeste vlakte en stierven weg in het donkere woud. Toen zij boven gekomen was, bleef zij staan en riep luide: Hoera! Niet meer dan eene streep van 't meest verwijderde en hoogste gedeelte van 't dorp was voor haar zichtbaar; aan deze zijde zag zij den rand van 't bosch, hoogerop heideplanten en op de plek waar zij stond, slechts steenhoopen, als verstijfde golven opeengestapeld. Voort snelde zij weer in de klare, ijle berglucht. Zij wist, dat de hut van Hans moest liggen in de richting van den besneeuwden top, die boven alle andere uitstak, en na een uur geloopen te hebben, begreep zij, dat de hut niet ver meer verwijderd kon zijn. Om zich daarvan te vergewissen klom zij op een' grooten, lossen steen en zag toen een' rotswand, die zich vlak beneden haar uitstrekte. Of 't eene hut was of een steen, wat daar beneden aan den oever van 't meer lag, kon zij niet onderscheiden; nu eens leek 't haar 't een, dan weer het ander. Maar de hut moest toch bij een' rotswand liggen. Ja, stellig was zij het, want daar kwam eene boot de landspits om. Twee mannen zaten er in; gewis hij en de Duitscher. Zij naar beneden. Maar wat zoo nabij scheen, was ver weg en Beret liep en liep, of er geen einde aan zou komen. 't Was geene kleinigheid Hans Haugen op te zoeken!

Hans Haugen zat rustig met den Duitscher in de boot, onbewust van al de zorg en onrust, die hij had gesticht. Hij zelf had nooit angst of vrees gekend en zat thans vroolijk een liedje te dichten voor den bruidsmarsch. Hans was geen poëet van den eersten rang; toch had hij spoedig eenige regelen bij elkander over zijn' toekomstigen bruidstocht, afgewisseld door een refrein, waartoe zijne ontmoeting met Mildrid in 't bosch de stof bood. Hij floot en vischte en vermaakte zich uitstekend; de Duitscher vischte ook en liet hem voor 't overige met vrede.

Daar hoorden zij een stem en zoowel hij als de gebaarde Duitscher keken op en bemerkten een meisje, dat wenkte. Zij spraken een oogenblik met elkander en roeiden naar land. Hans sprong

't eerst uit de boot, legde die vast en nu klommen beiden met hun jacht- en vischtuig den berg op. De Duitscher sloeg dadelijk den weg naar de hut in, maar Hans kwam met zijn' last op Beret toe, die wat verder af op een' steen stond. ‘Wie zijt gij?’ vroeg hij haar. ‘Beret, Mildrid's zuster’, zeide ze. Hans kleurde en zij niet minder. Maar op eens verbleekende riep hij: ‘Is er iets gebeurd?’ ‘Neen, maar ge moet dadelijk komen. Zij mag nu niet alleen zijn’. Hij stond een ommezien stil en keek haar aan. Toen knikte hij en ging naar de hut. De Duitscher was nog bezig met 't vischtuig op te hangen; Hans deed hetzelfde, terwijl zij met elkander spraken. In de hut waren twee honden op Beret's geroep uit alle macht beginnen te blaffen. Nauwelijks was de deur geopend en traden beide mannen naar binnen, of de beide honden stormden naar buiten, maar werden op strengen toon teruggeroepen. 't Werd nu stil en het duurde een' geruimen tijd, eer Hans weer buiten kwam. Hij had nu andere kleederen aan en geweer en hond bij zich. De Duitscher volgde hem. Vóór de hut reikten zij elkander de hand, alsof zij voor eene lange poos afscheid namen. Spoedig was Hans bij Beret. ‘Kunt ge goed loopen?’ vroeg hij. ‘Of ik!’ was 't antwoord. En hij begon den tocht en zij bleef hem wakker ter zijde; de hond liep vooruit.

Hans had er geen oogenblik aan getwijfeld, of Mildrid moest dezelfde kalme blijdschap over hunne verloving gevoelen als hij zelve; door Beret's boodschap werden geheel nieuwe overleggingen in hem gewekt. Natuurlijk, zij was ongerust over 't geen hare ouders zouden zeggen! Zij was nog ontsteld door de snelheid, waarmee alles was geschied: natuurlijk! Hij begreep dat alles thans zoo goed, dat hij zich hierover 't meest verwonderde: dat hij niet alles dadelijk zoo had ingezien, - en hij versnelde zijne schreden. Zelfs hem had 't plotselinge der ontmoeting met Mildrid in 't eerst verrast; wat moest zij dan niet gevoelen, 't stille meisje, dat altijd in afzondering had geleefd en nu zoo schielijk door den storm was overvallen! En hij versnelde zijne schreden.

Op hun' vliegenden marsch was Beret naast hem voortgesprongen, steeds haar best doende hem in 't gelaat te zien. Nu en dan had hij als door een' nevel hare groote oogen en gloeiende wangen opgemerkt; maar zijne gedachten deden zijne blikken schemeren; eindelijk zag hij haar in 't geheel niet meer. Hij keerde zich om; zij was een heel eind achter hem, maar

spande alle krachten in om hem te volgen. Zij was te trotsch geweest om te bekennen, dat hare krachten voor zulk een' marsch te kort schoten. Hij bleef staan en wachtte haar af. Toen zij eindelijk hijgende aankwam, stonden haar de tranen in de oogen. ‘Loop ik te hard?’ vroeg Hans, en reikte haar de hand. Zij snakte naar lucht en kon niet antwoorden. ‘Laat ons wat gaan zitten,’ zeide hij en trok haar naar zich toe; ‘kom!’ en hij zette haar naast zich neder. Haar gloeiende wangen bloosden nog sterker; zij dorst hem niet aanzien, maar hijgde naar adem, of ze zou stikken. ‘Ik heb zoo'n dorst,’ was 't eerste, wat zij kon uitbrengen. Zij stonden op en Hans keek rond, maar er was geene beek in de nabijheid. ‘Wij moeten nog wat wachten; straks komen we aan eene beek. 't Zou ook niet goed zijn nu dadelijk te drinken.’ Hij ging weer zitten en Beret zette zich neder op een' steen voor hem. ‘Ik heb den heelen weg langs in een' draf moeten loopen,’ volgde er een oogenblik later. Maar in plaats van deelneming te toonen, vroeg Hans snel: ‘Dan zal Mildrid evenmin gegeten en misschien ook niet geslapen hebben?’ - ‘Ach, neen, Mildrid heeft den geheelen nacht niet geslapen, en,’ - zij dacht een oogenblik na - ‘neen, nog nimmer heeft zij in zoo langen tijd niet gegeten.’ - ‘Ik dacht het wel.’ En hij greep haar bij de hand; de gejaagde marsch begon op nieuw. Spoedig bemerkte Hans, dat zij 't op deze wijs niet kon volhouden; daarom trok hij zijn wambuis uit, gaf haar dat, nam haar op en droeg haar voort. Wel had Beret eerst geweigerd, maar hij had haar opgetild, of ze een veertje was, en nu hield ze zich maar vast aan zijne kleederen; hem zelf aanraken dorst ze niet. Na eene poos verklaarde zij uitgerust te zijn; nu kon ze wel weer loopen. Hans zette haar neder, nam zijn wambuis, hing het over zijn geweer, en daar ging het weer heen. Bij de beek hielden ze stil en rustten een weinig uit, terwijl Beret dronk. Toen zij opstond, glimlachte Hans tegen haar en zeide: ‘Gij zijt een moedig kind!’ De avond was reeds aan 't vallen, toen zij bij de hut kwamen. Te vergeefs zochten zij Mildrid hier op 't veld; hun geroep stierf weg in de verte, en reeds maakte de angst zich van hen meester, toen Hans opmerkte, dat de hond iets besnuffelde. Zij liepen er heen: 't was Mildrid's zakdoek. Dadelijk gaf Hans den hond een teeken, dat hij de eigenares van den zakdoek moest opzoeken en - voort snelde 't dier. Zij volgden 't over den berg heen naar den

anderen kant en dus in de richting van Tingvold. Zou zij naar huis zijn gegaan? Beret vertelde van hare onvoorzichtige vraag en de gevolgen daarvan, en Hans antwoordde, dat hij alles begreep! Beret stonden de tranen in de oogen. Zouden zij haar spoor verder volgen of niet? Beret riep: ‘ja, ja?’ - zij was buiten zich zelve van angst. Eerst moesten zij echter aan de naaste hut om hulp vragen: 't vee moest toch in den stal gebracht worden. Terwijl zij hierover nog spraken, altijd den hond volgende, zagen zij 't dier plotseling stil staan en kwispelstaartend naar hen omkijken. Zij ijlden toe en daar lag Madrid!

Ze lag op haren arm geleund, met 't gelaat half tegen den grond. Zachtkens kwamen zij naderbij; de hond likte hare hand en wangen, zij bewoog zich even en streek met de hand over 't gezicht, maar sliep voort. ‘Laat haar slapen,’ fluisterde Hans, ‘en ga gij heen en breng het vee binnen: ik hoor de bellen.’ Toen Beret heensnelde, volgde hij haar; ‘breng wat eten mee, als gij terugkomt,’ zeide hij. Nu zette hij zich op eenigen afstand van Mildrid neder, wenkte den hond, gebood hem stil te zijn en hield hem vast, opdat hij niet zou blaffen, wanneer hij een' vogel of ander dier opmerkte.

De lucht was betrokken; de rotsen en bergvlakten vertoonden eene grauwe kleur; alles in 't rond was stil: geen enkele vogel liet zich hooren. Hans zat of liever lag met de hand op den hond. Wat hij zou zeggen, als Mildrid ontwaakte, had hij spoedig overdacht. Zijne toekomst was helder; onbekommerd keek hij naar de wolken aan den hemel. Hij wist, dat hunne ontmoeting een wonder was; God zelf had hun gezegd, dat zij te zamen door 't leven zouden gaan. Weer neuriede hij den bruidsmarsch; hij moest de vreugde, die in zijne ziel leefde, bedwingen; allerlei liefelijke beelden legde hij weg in zijn hart.

't Was reeds over achten, toen Beret terugkwam; zij bracht eten mede. Mildrid was nog niet ontwaakt. Beret zette haar' last neder, zag Hans en Mildrid een oogenblik aan en ging toen zitten, maar op eenigen afstand. Langer dan een uur was alles weer stil; meer dan eens moest Beret zich oprichten om niet in slaap te vallen. Tegen tien uur werd Mildrid wakker. Zij bewoog zich eenige malen, sloeg eindelijk de oogen op, bemerkte waar zij lag, rees op en zag de beide anderen. Zij was nog half dronken van slaap en begreep niet recht waar ze was en wat ze zag, totdat Hans opstond en glimlachend nader kwam;

toen reikte zij hem beide handen toe. Hij zette zich naast haar neder. ‘Gij hebt geslapen, Mildrid’. - ‘Ja, ik heb geslapen.’ - ‘En ge hebt honger.’ - ‘Ja, ik heb honger.’ Beret kwam met het eten. Beurtelings keek zij Hans en hare zuster aan: ‘heb ik lang geslapen?’ vroeg zij. ‘Ja, ja, 't zal wel negen uur zijn: - zie maar eens naar de zon’. Eerst thans scheen ze zich alles te herinneren. ‘Hebt gij lang hier gezeten?’ - ‘O neen, maar eet nu iets.’ Zij begon. ‘Ge waart zeker op weg naar 't dal?’ vroeg Hans zacht, terwijl hij zich tot haar overboog. Zij bloosde. ‘Ja,’ fluisterde zij. ‘Morgen, als ge goed uitgeslapen zijt, zullen we er samen heengaan.’ Zij zag hem aan, eerst vol verwondering, daarna met een' dankbaren glimlach, maar zeide niets. Langzamerhand werd ze nu levendiger; zij vroeg Beret, waar deze was geweest, en Beret vertelde haar, hoe zij Hans was gaan zoeken, en Hans zette haar verhaal voort. Mildrid at en luisterde, en men kon zien, hoe een glans van stille verrukking zich allengs over haar gelaat verspreidde. Zij lachte vroolijk, toen zij hoorde, dat de hond haar had gevonden en haar 't gezicht en de handen had gelekt, zonder haar wakker te maken. De hond zat bij haar en keek begeerig naar iederen beet, dien zij in den mond stak; weldra begon zij de spijs met hem te deelen.

Zoodra zij verzadigd was, ging men langzaam op weg naar de hut, en nauwelijks had men die bereikt, of Beret begaf zich naar bed. Mildrid en Hans gingen buiten de deur zitten. Het begon te stofregenen, maar zij waren daartegen beschut door 't vooruitspringend dak. Rondom hen droppelde de regen neder; zij zaten als binnen een' tooverkring. De lucht was tamelijk donker. Als van zelf begonnen zij zachter te spreken en telkens werd hun toon vertrouwelijker. Voor de eerste maal konden zij nu eens samen praten. Ernstig vroeg hij haar vergiffenis, omdat hij er niet aan had gedacht, dat zij onmogelijk even kalm kon zijn als hij en hare ouders moest raadplegen. Zij bekende hare vrees en zeide, dat zij sedert het eerste oogenblik hunner ontmoeting zoo ontroerd was geweest, dat ze zelfs hare ouders had vergeten; - zij had vast nog meer te zeggen, maar verder kwam zij niet. 't Was ook niet noodig: terwijl hunne harten trilden van blijdschap, waren woorden overtollig; zelfs de zachtste ademtocht was welsprekend.

Zoo begon voor Hans en Mildrid die onmerkbare wisseling van twee zielen, welke bij anderen meestal voorafgaat en 't eerste

omhelzen voorbereidt, maar die hier den eersten kus volgde. Licht als 't avondkoeltje, zacht als dons zweefden hunne vragen en antwoorden elkander tegen.

Nu eerst kreeg Mildrid moed om fluisterend te stamelen, of hij niet vond, dat ze zich dikwijls wonderlijk had aangesteld. Hij verzekerde, dat hij er niets van bespeurd had, neen, geen enkele maal! Of hij niet had opgemerkt, dat zij gisteren, terwijl hij bij haar was, geen enkel woord had gezegd! Neen, hij had 't niet opgemerkt. Of hij niet gedacht had - lang aarzelde zij, maar eindelijk bracht ze 't uit fluisterend en met afgewend gelaat - dat zij wel wat schielijk klaar was geweest? Neen, hieraan alleen had hij gedacht, dat alles zoo heerlijk was afgeloopen. Maar wat dacht hij wel, toen zij de eerste maal zoo schreide? Ja, toen begreep hij haar niet, maar thans kon hij 't zeer goed begrijpen, - en hij was blijde, dat zij zóó en niet anders was. Al deze antwoorden maakten haar zoo gelukkig, dat zij behoefte gevoelde om alleen te zijn. En alsof Hans dit had geraden, stond hij zachtkens op en bad haar te gaan slapen. Ook Mildrid stond op. Hans knikte haar toe en ging langzaam naar den koestal, waar hij den nacht zou doorbrengen; Mildrid snelde naar binnen en ontkleedde zich, en zoodra zij zich ter rust had gelegd, bracht zij haren dank aan God. O, hoe vurig dankte zij Hem! Zij dankte Hem voor Hans, voor zijne liefde, zijne zachtmoedigheid, zijne mannelijke flinkheid..... zij kon geen woorden genoeg vinden, daarom dankte zij God voor alles, alles te zamen; ook voor de smart, die zij had geleden; want juist daardoor was hare blijdschap te grooter geworden! Zij dankte voor de eenzaamheid op 't veld en bad den Hemelschen Vader haar te vergezellen, als zij naar hare ouders ging..... en toen keerden zich hare gedachten weer tot Hans en opnieuw dankte zij voor hem, zoo vurig als zij nog nooit had gedankt!

Toen zij 's morgens buiten kwam - Beret sliep nog - stond Hans op het erf; de hond had slaag gekregen, omdat hij een woudhoen had opgejaagd; nu had zijn meester hem vastgebonden en lag hij rustig, Zoodra Hans Mildrid zag, maakte hij zijn' hond los. Het beest sprong beurtelings op tegen hem en tegen haar, het blafte of 't hun zijn' morgengroet bracht en was het levend beeld van beider jonge vreugde. Hans hielp Mildrid en de knechts aan 't gewone werk van den ochtend, en toen zij eindelijk aan tafel zaten om te eten, was ook Beret opgestaan. Telkens als Hans het oog op Beret sloeg, bloosde deze en toen

Mildrid na 't morgenmaal bij hem stond te praten en met zijn horlogeketting speelde, was Beret plotseling verdwenen. Zij was nog niet terug, toen Hans en Mildrid zouden vertrekken; men zocht haar overal, maar geruimen tijd duurde het, eer men haar had gevonden.

‘Luister eens, Mildrid,’ zeide Hans, toen zij een eind weegs gegaan waren; - hij kwam nader bij haar en vertraagde zijn' stap - ‘ik heb daar aan iets gedacht, dat ik u gisteren niet kon zeggen.’ Zijne stem klonk zoo ernstig, dat zij opmerkzaam naar hem opkeek. Hij sprak langzaam en zonder haar aan te zien. ‘Ik wilde u smeeken, dat ge - als God wil, dat we elkander krijgen, - na de bruiloft mij volgt naar mijne woning.’ Zij bloosde en antwoordde ontwijkend: ‘Wat zullen vader en moeder daarvan zeggen?’ Hij deed eenige schreden, voor hij hernam: ‘Ik meende, dat 't op uwe ouders minder aankwam, als wij tweeën 't eens zijn.’ Dit was de eerste maal, dat hij iets zeide, wat haar pijn deed. Zij gaf geen antwoord. Hans scheen hierop te wachten en voegde er eindelijk zachter bij: ‘Ik wenschte, dat wij voor elkander zouden leven, - aan elkander zouden gewennen.’ Zij begon hem nu beter te begrijpen; maar nog kon zij niet antwoorden. Met langzamen tred ging hij weer voort, zonder haar aan te zien; hij zeide niets meer. Zij voelde zich beklemd en wierp van ter zijde een' blik op hem. Wat zag hij bleek! ‘Maar, Hans!’ riep zij uit en bleef plotseling staan, zonder 't zelf haast te weten. Ook hij stond stil, zag haar even aan en keek toen naar zijn geweer, dat hij had neergezet en nu ronddraaide. ‘Kunt gij mij niet volgen naar mijn huis?’ Zijne stem klonk dof, maar zijn blik was op eens helder en vast. ‘Ja, dat kan ik!’ antwoordde zij schielijk. Kalm zag zij hem aan; een blos vloog over hare wangen. Hij nam 't geweer in de linkerhand en reikte haar de rechter. ‘Heb dank!’ fluisterde hij en drukte haar warm de hand. Zij gingen verder.

De vraag van Hans had bij Mildrid ééne gedachte opgewekt, die alle andere verjoeg; eindelijk kon ze haar niet langer verzwijgen. ‘Gij kent mijne ouders niet,’ zei ze. 't Duurde eene poos, eer hij antwoordde: ‘Neen, maar als gij met mij gaat, naar mijn huis, heb ik den tijd hen te leeren kennen.’ - ‘Zij zijn zoo goed,’ ging zij voort. ‘Dat heb ik iedereen hooren zeggen,’ zeide hij verzekerd maar koel.

Eer Mildrid nog meer kon denken of zeggen, begon Hans

te vertellen van *zijn* huis, van *zijne* broeders en zusters; van de armoede, waaruit zij zich hadden opgewerkt; van de reizigers en de drukte, die zij aanbrachten; van de boerderij en vooral van de nieuwe woning, die hij nu wilde bouwen, en die voor hen beiden zou wezen; van 't opzicht, dat zij zou krijgen over alles, maar ook van de hulp, die men haar zou bieden; want - op de handen zou men haar dragen en hij niet 't minst. - Terwijl hij sprak, verhaastten zij onwillekeurig hunne schreden: Hans sprak met vuur, hij kwam steeds dichter naast Mildrid en ging ten slotte met hare hand in de zijne gedrukt.

't Was waar: zijne liefde voor het zijne en de zijnen maakte indruk op haar, en 't onbekende verschiet was aanlokkelijk; maar toch voelde zij iets, dat van onrecht sprak, haar' lieven ouders aangedaan. Daarom hernam zij weer: ‘Hans, moeder en vooral vader zijn bejaarde menschen; zij hebben veel verdriet gehad, - nu hebben zij behoefte aan hulp; zij hebben altijd hun best gedaan, en,’ - zij wilde meer zeggen, maar de woorden begaven haar. Hans vertraagde zijn' stap en keek haar glimlachend aan. ‘Gij bedoelt, Mildrid, dat zij de hoeve voor u bestemd hebben?’ Zij kleurde, maar antwoordde niet. ‘Nu ja, komt tijd, komt raad. Willen zij later, dat wij de hoeve overnemen, dan moeten *zij* dit *ons* verzoeken.’ Hij zeide dit op liefdevollen toon, maar zij begreep, hoeveel er in die woorden lag opgesloten. Voorzichtig en gewoon de gedachten van anderen te peilen of 't hare eigene waren, boog zij onderworpen het hoofd. Spoedig waren zij nu zoover gekomen, dat zij Tingvold aan hunnen voet zagen liggen. Mildrid keek eerst naar de hoeve en toen naar Hans, alsof zij wilde zeggen: Tingvold zal wel voor zich zelf spreken. De uitgestrekte lichtgroene grasvelden, door een' ring van donkere bosschen omgeven, de hoeve zelf, half in de schaduw verscholen, maar groot en stevig gebouwd: alles zag er zoo kostelijk uit. Daar beneden lag het dal, waar de rivier bruisend doorheen kronkelde; hoeve aan hoeve vertoonde zich daar en op de tegenovergestelde berghelling, hoeve aan hoeve ook aan dezen kant, maar niet ééne zooals Tingvold, niet ééne zoo vroolijk gelegen, zoo welvarend, zoo eenvoudig en toch alle andere overtreffend. Toen zij zag, dat 't gezicht van Tingvold indruk maakte op Hans, bloosde zij van vreugde. ‘Ja,’ zeide hij als een antwoord op hare stilzwijgende vraag, ‘ja, 't is waar, Tingvold is eene heerlijke plaats; men zou niet licht haarsgelijke vinden.’

Hij glimlachte en boog zich tot haar over: ‘Maar van u houd ik toch nog meer, Mildrid, dan van Tingvold, - zoudt gij ook niet meer van mij houden dan van de hoeve?’ - Ja, als hij zoo begon, was 't best te zwijgen. Zij zag hem aan: de blijdschap straalde hem uit de oogen! Hans ging zitten, en Mildrid zette zich naast hem. ‘Nu wil ik wat voor u zingen,’ fluisterde hij. Dat was eene blijde verrassing: ‘ik heb u nog nooit hooren zingen,’ zeide ze. ‘Neen, dat hebt ge ook niet; maar, al geven de menschen er hoog van op, ge moet niet denken, dat 't zooveel bijzonders is; ik zing nooit, dan wanneer ik voel, dat ik *moet* zingen.’ En toen hij een poosje had zitten nadenken, begon hij zijn bruiloftslied op de wijs van den bruidsmarsch. Hij zong heel zacht, maar zulke jubelende tonen had zij nog nimmer gehoord! Daar voor hen lag de hoeve, van waar de bruidsvaart zou aanvangen; hare blikken volgden den weg naar de brug over de rivier; zij volgden hem langs den anderen oever tot aan de kerk in 't berkenboschje op den heuvel en de hoeven daar rondom. Geen zonneglans bescheen dien weg, want de lucht was bewolkt: maar zóó juist paste hij 't best bij de weemoedige stemming, welke allerlei herinneringen bij haar opwekten: hoeveel honderden malen had ze dien weg in hare gedachten afgelegd, zonder nog te weten met wien! 't Was of de tonen van zijn lied haar betooverden; de eigenaardige warme, zachte stem van Hans lokte de innigste aandoeningen, waarvoor zij vatbaar was, uit haar gemoed; hare oogen stonden vol tranen; toch schreide zij niet, maar zij lachte evenmin. Met zijne handen in de hare zat ze daar en blikte nu eens naar Hans en dan weer naar de hoeve, en toen de rook, die uit de schouw opsteeg, haar vertelde, dat men te huis begonnen was het middagmaal te bereiden, keerde zij zich tot Hans en wees hem de blauwe wolkjes. Juist had hij zijn lied geëindigd; hij bleef zitten en keek en keek....

Eene poos later waren zij weer op den weg, die door 't berkenbosch naar beneden voerde, en Hans had heel wat moeite om den hond stil te houden. Mildrid's hart begon te kloppen. Hans sprak met haar af, dat hij in hare nabijheid zou blijven; maar zij moest alleen naar huis gaan. Hij droeg haar over een paar moerassige plaatsen heen, en toen voelde hij, dat hare hand klam was. ‘Denk er maar niet over, wat gij zult zeggen,’ fluisterde hij, ‘laat 't gaan, zoo als 't best wil.’ Zij kon niet antwoorden, maar staarde voor zich heen. 't Bosch

bestond hier uit groote, ernstige pijnboomen; onwillekeurig werden hunne schreden langzamer, terwijl Hans fluisterend vertelde van haar overgrootvaders vrijage met overgrootmoeder Aslaug: oude, wonderlijke verhalen, die zij maar half verstond, maar die haar toch schenen te sterken. Toen zij uit het woud traden en tusschen de akkers en weiden doorgingen, zweeg ook Hans stil. Weer zag Mildrid hem aan, en de angst, die nu op haar gelaat stond te lezen, was zoo groot, dat Hans verbleekte. Hij wist geen woord te vinden om haar te bemoedigen; want was hare zaak niet de zijne? Zij gingen zij aan zij; eenig struikgewas, dat voor het huis stond, verborg hen voor de bewoners. Toen zij ter plaatse waren gekómen, waar Mildrid, naar Hans meende, alleen verder moest gaan, floot hij zacht den hond; zij wist, dat dit het teeken was tot scheiden. Zij bleef staan en zag er zoo ongelukkig en beangst uit, dat Hans haar toefluisterde: ‘Ik zal voor u bidden, Mildrid, ja, dat zal ik! - en als ge mij noodig hebt, dan ben ik bij u.’ Zij dankte hem met de oogen zoo goed ze kon; want ze wist nauw, wat ze zag. Zoo ging ze heen.

Toen ze om de bosschage heen was gegaan, kon zij in 't woonvertrek - ja zelfs er doorheen zien; want de kamer had aan beide zijden vensters, die naar beneden op 't dorp en naar boven op 't bosch uitzagen. Hans zette zich achter de naaste struik neder, met den hond aan zijne zijde; zoo kon ook hij alles in 't vertrek zien; nu was het ledig. Bij de schuur gekomen, zag Mildrid om; Hans knikte haar toe. Zij sloeg den hoek om - en was nu op 't erf.

Hier stond alles op de gewone plaats; men hoorde er niets. Eenige hoenders gingen heen en weer voor de schuur over een bruggetje, dat naar binnen leidde. Tegen den wand van 't kookhuis, ter linkerzijde, was sedert haar vertrek eene soort van droogschuur aangebracht; overigens was alles 't zelfde gebleven. Zij wilde naar den rechterkant der hoeve gaan naar grootmoeders woning: in haren angst wenschte zij de ontmoeting met hare ouders zoo lang mogelijk te verschuiven. Maar midden tusschen de beide vertrekken bij 't hakblok zag zij haren vader bezig een' steel aan eene bijl te bevestigen. Hij stond in zijn hemdrok met de draagbanden er overheen. Hij was blootshoofds; de wind, die juist over 't dak heenstreek, deed de lange dunne haren om zijne slapen fladderen. Hij zag er goed uit; de arbeid scheen hem zelf opgeruimd gemaakt te hebben, zoodat

Mildrid weer moed begon te vatten. Hij bemerkte haar niet, zoo stil en voorzichtig trad zij over 't steenen voetpad. Fluisterend zei Mildrid hem goeden dag. Hij keek verwonderd op: ‘Kind, zijt gij dat? - Is er iets gebeurd?’ voegde hij er haastig bij en zag haar uitvorschend aan. ‘Neen,’ luidde 't antwoord en een licht blosje vloog over hare wangen. Hij trachtte in hare oogen te lezen; maar zij bleef voor zich neerzien. Hij zette de bijl neder. ‘Laat ons in huis gaan, naar moeder,’ zeide hij. Onderweg vroeg hij allerlei bijzonderheden aangaande de berghut; alles ging daar zooals 't behoorde. Nu ziet Hans ons naar binnen gaan, dacht Mildrid, toen zij bij 't steegje kwamen tusschen de schuur en 't kookhuis aan de andere zijde. In 't woonvertrek gekomen, opende vader de keukendeur. ‘Kom eens binnen, moeder,’ riep hij, ‘Mildrid is thuis gekomen.’ - ‘Is er iets gebeurd, beste?’ klonk het uit de keuken. ‘Neen,’ antwoordde Mildrid, die achter haren vader stond. Zij ging nu de keuken binnen en op hare moeder toe, die voor den haard gezeten bezig was met 't schillen van aardappelen. Ook moeder wierp nu een' uitvorschenden blik op Mildrid en die blik had op haar dezelfde uitwerking van straks. Randi stond op, na de vaten te hebben weggezet; zij ging naar de deur aan de andere zijde, die open stond, gaf daar hare bevelen aan de dienstboden, keerde terug, wierp haar voorschoot af, wiesch zich de handen en kwam bij de anderen; allen traden het huisvertrek binnen. Mildrid kende hare ouders genoeg, om te weten, wat al deze voorbereidselen beteekenden: zij verwachtten eene ongewone mededeeling. Straks reeds was haar moed niet heel groot; thans zonk hij haar geheel in de schoenen. Vader zette zich aan 't hooger einde der tafel en dus vlak bij 't laatste venster, dat op 't dorp uitzag. Moeder had reeds op dezelfde bank plaats genomen, maar nader bij de keuken. Mildrid ging op de lange bank zitten, die voor de tafel was geplaatst. Daar kon Hans haar zien. Ook vader kon hij in 't gelaat zien; maar moeder vermocht hij slechts van ter zijde waar te nemen.

Evenals vader vroeg thans ook moeder nadere berichten omtrent de berghut; zij kreeg 't zelfde bescheid, maar vernam meer bijzonderheden, daar zij nauwkeuriger onderzoek deed. Schoon 't duidelijk bleek, dat beide partijen 't gesprek trachtten te rekken, was 't onderwerp spoedig uitgeput. Allen zwegen nu; weer zagen de ouders hunne dochter aan. Mildrid ontweek hunne blikken en vroeg naar nieuws uit 't dorp. Ook dit on-

derwerp werd zoolang mogelijk gerekt; maar ook daaraan kwam een einde. Dezelfde stilte, dezelfde blikken vol verwachting op Mildrid gericht. Deze had niets meer te vragen; zij begon nu met de vlakke hand over de bank te strijken, waarop ze zat. ‘Zijt ge bij grootmoeder geweest?’ vroeg moeder, voor wie 't stilzwijgen benauwend werd. Neen, dat was zij niet. In dat antwoord lag opgesloten, dat Mildrid dan toch eene bepaalde boodschap voor hare ouders had, en nu moest zij wel haar stilzwijgen afbreken. ‘Daar is iets, dat ik u moet zeggen,’ begon zij eindelijk, terwijl ze beurtelings bleekte en bloosde en de oogen hield neergeslagen. De ouders zagen elkander met bekommering aan. Mildrid hief 't hoofd op en wierp hun een' smeekenden blik toe. ‘Wat is er toch, mijn kind?’ vroeg de moeder angstig.

‘Ik ben verloofd,’ zei Mildrid, boog het hoofd en borst in tranen uit.

't Was of een vreeselijke slag plotseling hen allen had bedwelmd. Bleek en zwijgend staarden de ouders elkander aan. De bedaarde, zachtmoedige Mildrid, voor wier voorzichtigen en gehoorzamen aard zij God zoo vaak hadden gedankt, had zonder hun' raad, buiten hun medeweten zelfs, den gewichtigsten stap haars levens gedaan, een' stap, die ook scheiding moest maken tusschen 't verleden en de toekomst harer ouders. Mildrid gevoelde wat er omging in hunne ziel, en de angst weerhield hare tranen. Vriendelijk en langzaam vroeg haar vader: ‘En met wien, mijn kind?’ Na een oogenblik zwijgens bracht Mildrid fluisterend uit: ‘Met Hans Haugen.’

In geen twintig jaar was er in dit vertrek over de Haugens gesproken; hun naam zelfs was er niet genoemd. Vader en moeder hielden zich overtuigd, dat de Haugens niets dan onheil over de hoeve hadden gebracht. Mildrid begreep, dat zij hieraan dachten; zij zat onbewegelijk en wachtte haar vonnis af. ‘Wij kennen dien man niet - uwe moeder noch ik. En wij wisten ook niet, dat gij hem kendet.’ ‘Neen, ik kende hem evenmin,’ zeide Mildrid. Vol verbazing keken de ouders elkander aan. ‘Hoe is 't dan toch toegegaan?’ Nu was 't moeder, die vroeg. ‘Ja, dat weet ik zelf niet,’ luidde 't antwoord. ‘Maar, kindlief, men moet toch weten, wat men doet.’ Mildrid zweeg. ‘Wij meenden,’ voegde vader op zachten toon er bij, ‘dat wij op u konden vertrouwen, Mildrid.’ Mildrid bleef zwijgen. - ‘Maar, hoe ging 't dan toch toe?’ herhaalde moeder driftiger, ‘dat zult gij wel weten.’ - ‘Neen,

ik weet 't niet - ik weet alleen, dat ik er niets tegen kon doen, - neen, niets.' Zij moest zich met beide handen vasthouden aan de bank, waarop zij zat. 'Goede hemel, wat is dan toch met u gebeurd?' - Mildrid gaf geen antwoord. Vader matigde weer de heftigheid, waartoe Randi dreigde te vervallen. Met zijne gewone kalmte vroeg hij: 'Waarom hebt ge niet eerst met een van ons gesproken, mijn kind?' Ook moeder hernam thans op zachten toon: 'Ge weet, hoeveel we van onze kinderen houden, wij, die altijd zoo eenzaam hebben geleefd en - wij mogen 't wel zeggen, - 't meest van u, want gij waart ook 't meest voor ons.' - 't Was Mildrid of de bank onder haar zou wegzinken. 'Neen, wij hadden niet gedacht, dat ge ons zóó zoudt verlaten.' 't Was vaders stem, die dat zeide; de woorden werden op zachten toon gesproken, maar deden niet minder pijn. - 'Ik wil u niet verlaten,' stamelde zij. 'Dat moet ge niet zeggen,' antwoordde hij, en zijne stem klonk ernstiger: 'want ge hebt ons reeds verlaten.' Mildrid gevoelde, dat er waarheid school in die woorden, en toch kon zij 't niet toegeven; de twijfel overmeesterde haar.

Moeder zeide: 'Wat heeft het nu gebaat, dat we onze kinderen in liefde en godsvrucht hebben opgevoed? Bij de eerste proef' - ter wille harer dochter ging zij niet voort. Maar nu kon Mildrid 't niet langer uithouden. 'Ik wil u niet verlaten, ik wil u geen verdriet doen - maar ik kan niet - neen, ik kan niet anders!' Zij wierp zich met 't hoofd op den arm voorover op de tafel neder en snikte.

Endrid noch Randi hadden den moed door woorden van verwijt 't berouw te vergrooten, dat hun kind bleek te voelen. 't Was weer doodstil in 't vertrek. Die stilte had lang kunnen duren, maar Hans Haugen begreep, dat men thans zijne hulp behoefde. Zijn jagersoog had gezien, hoe Mildrid's hoofd op de tafel zonk; hij sprong op en spoedig hoorde men zijn' veerkrachtigen stap in den gang. Hij klopte aan, maar niemand riep: 'Kom binnen!' Mildrid was half opgerezen; zij bloosde door hare tranen heen. Daar werd de deur geopend en Hans, met geweer en hond bij zich, stond bleek maar kalm midden in 't vertrek; hij keerde terug en sloot de deur, terwijl de hond kwispelstaartende op Mildrid toeging. Hans was te zeer met zijne eigen gedachten bezig geweest om te bemerken, dat zijn hond hem volgde.

'Goeden dag!' zeide hij. Mildrid zonk weer op de bank

neder, haalde diep adem en zag hem toen met vrijmoedigen blik aan: de angst en wroeging was geweken; zij had immers gelijk, ja zij had gelijk, - nu mocht er gebeuren, wat God wilde! - Vader noch moeder hadden den groet van Hans beantwoord; geen van beiden ook noodigde hem uit nader te treden. ‘Ik ben Hans Haugen,’ zei hij zacht, zette 't geweer neder en bleef staan. Nadat de ouders een paar malen een' blik gewisseld hadden, ging hij voort, - maar zijne stem trilde: - ‘Ik ben Mildrid hierheen gevolgd, - want indien zij verkeerd gehandeld heeft, is 't mijne schuld.’ Iets moest er toch gezegd worden; moeder zag vader aan en deze zeide eindelijk, dat alles buiten hun weten was geschied, en dat Mildrid hun in 't geheel niet kon verklaren, hoe alles in zijn werk was gegaan. Hans antwoordde, dat hij evenmin die verklaring kon geven. ‘Ik ben geen kwâjongen,’ zeide hij, ‘want ik ben acht en twintig jaren en toch - ik, die mij nooit om een meisje bekommerde, ik kon aan niets anders denken, sinds ik haar had gezien. Indien zij “neen” gezegd had, - ja, ik weet 't niet - maar dan was 'k vast geen oortje meer waard geweest.’

De bescheiden, oprechte toon, waarop hij dit zeide, maakte een' goeden indruk. Mildrid beefde, want zij gevoelde, dat thans de zaak een ander aanzien kreeg. Hans had den hoed op 't hoofd gehouden, want 't was geen gewoonte in 't dal dien af te nemen, wanneer men ergens binnentrad; maar nu nam hij hem onwillekeurig af, hing hem aan den loop van zijn geweer en lei de handen er over heen. Daar was iets in 't voorkomen van den jongeling, dat tot heusche bejegening noopte. ‘Mildrid is nog zoo jong,’ zeide Randi, ‘en daarom konden wij niet denken, dat zij thans reeds zoo iets zou beginnen.’ - ‘'t Mag waar zijn, maar ik ben zooveel ouder,’ antwoordde hij, ‘en 't bestier van mijn huis is niet zoo moeielijk, - en hulp heb ik genoeg.’ De ouders keken beurtelings elkander en dan weer Hans en Mildrid aan. ‘En dus zou ze u volgen naar *uw* huis?’ vroeg de vader op een' toon, waaruit wantrouwen, ja bijkans verachting sprak. ‘Gewis,’ zeide Hans, ‘ik vrij niet om de hoeve.’ Een blos vloog over zijn gelaat; ook Mildrid kleurde.

Indien de hoeve eensklaps in den grond ware gezonken, konden de ouders niet meer verbaasd gestaan hebben, dan nu zij bemerkten, dat hunne rijke bezittingen versmaad werden.

En daar Mildrid zweeg, begrepen ze, dat zij 't geheel met Hans eens was. Intusschen waren door de vastberadenheid der jongelieden de rollen geheel verwisseld: thans voelden de ouders zich verootmoedigd. ‘En ge zeidet, dat ge ons niet woudt verlaten,’ hoorde Mildrid zacht verwijtend uit den mond harer moeder. Die woorden deden pijn. Hans kwam haar te hulp. ‘U verlaten? Ieder kind dat huwt, moet immers zijn ouders verlaten.’ Hij glimlachte en ging vriendelijk voort: ‘De afstand is niet zoo groot; Haugen ligt slechts drie kwartier van Tingvold.’ Maar woorden beteekenen onder omstandigheden als deze bitter weinig; zij kunnen de eenmaal opgewekte gedachten niet verdrijven. Mildrid's ouders voelden zich door 't besluit der jongelieden verlaten, ja 't was hun of dezen verraad jegens hen hadden gepleegd.

Dat er welvaart heerschte op Haugen, wisten ze zeer goed; de hoeve had door de reizigers zelfs eene zekere vermaardheid verkregen; meer dan eenmaal was haar naam in de nieuwspapieren genoemd, maar toch - Haugen bleef Haugen, en dat nu Mildrid, hun liefste kind, de familie de vernedering zou aandoen van Haugen boven Tingvold te kiezen, dat was te erg! Anderen zouden nu, onder zulke omstandigheden, in toorn zijn ontvlamd, maar Endrid en Randi plachten liefst in alle stilte den last, die hen drukte, van hunne schouders te laten glijden. Zij wisselden daarom een' blik van verstandhouding en vader zei op welwillenden toon: ‘'t Is al te veel op eenmaal, wij kunnen nog geen bescheid geven.’ ‘Neen,’ voegde moeder er bij, ‘wij hadden niet gedacht zulk gewichtig nieuws te hooren - en dat op deze wijze.’ Hans aarzelde een ommezien, maar gaf weldra ten antwoord: ‘'t Is zoo, Mildrid had eerst haar ouders moeten vragen. Maar wanneer wij nu geen van beiden er iets van begrepen, eer het te laat was? Inderdaad, zoo is het gegaan. Wat bleef ons dus over, dan hierheen te komen, zoodra 't geschied was? En dat hebben we beiden gedaan. - Gij moet 't niet al te straf opnemen.’ Na deze opmerking viel er inderdaad niets meer op hunne handelwijs te zeggen, en de kalme houding van Hans moest de ouders nog te meer van zijne oprechtheid overtuigen. Vader merkte wel, dat hij tegen Hans niet was opgewassen, en de beschroomdheid, hem eigen, deed hem naar 't einde van dit pijnlijk onderhoud verlangen. ‘Wij kennen u niet,’ zeide hij, zijne vrouw aanziende, ‘wij moeten tijd hebben om ons te bedenken.’

‘Ja, dat is wis 't beste,’ meende Randi, ‘want wij dienen den man toch te kennen, aan wien wij ons kind geven.’ Mildrid gevoelde al 't vernederende in deze woorden, maar zag Hans met een' smeekenden blik aan. ‘'t Is waar,’ antwoordde deze, terwijl hij met de eene hand het geweer ronddraaide, ‘ofschoon ik niet geloof, dat er velen in 't dorp beter bekend zijn dan ik. Maar misschien heeft iemand iets kwaads van mij gezegd?’ Hij zag hen aan. Mildrid keek verlegen voor zich, om den wille harer ouders, en dezen voelden zelf, dat zij 't wantrouwen van Hans hadden opgewekt, en dat wilden zij niet. ‘Neen, wij hebben niets verkeerds van u gehoord,’ vielen beiden tegelijk in, en moeder voegde in haren ijver er bij, dat zij hem inderdaad niet kenden; zij hadden zich zoo zelden met de Haugens bemoeid. Zij bedoelde volstrekt niets kwetsends, maar nauwelijks waren de woorden over hare lippen, of ze voelde, dat ze zich niet zeer gelukkig had uitgedrukt, en bespeurde aan haar man en Mildrid, dat dezen evenzoo dachten. 't Antwoord liet zich een oogenblik wachten. ‘Dat de familie op Tingvold zich niet met de Haugens heeft bemoeid, is niet *onze* schuld; tot voor weinige jaren waren wij arm.’ Daar lag in deze weinige woorden een verwijt, waarvan allen de waarheid voelden en dat hen diep trof. Nog nimmer was 't dezen menschen, die in hunne afzondering steeds met hunne eigen zorgen hadden gekampt, ingevallen, dat zij hier een' plicht hadden verzuimd; nimmer hadden ze er aan gedacht, dat hunne arme verwanten op Haugen niet hadden behooren te boeten voor de onheilen, die hen troffen; ze waren er immers onschuldig aan.

Verlegen keken zij eerst elkander aan; toen sloegen beiden de oogen neder en de schaamte sloot hun den mond. Op ernstigen maar bescheiden toon had Hans gesproken, schoon Randi's woorden zijne drift moesten geprikkeld hebben. Zij voelden, dat daar een braaf jongeling voor hen stond en dat zij hier in dubbele mate iets goed hadden te maken. Zoo kwam het, dat vader zeide: ‘Ge moet ons wat tijd gunnen, kunt ge hier niet blijven en van middag met ons eten? Dan kunnen wij nog wat praten.’ - ‘Ge behoeft daar niet te blijven staan, ga zitten,’ voegde moeder er bij. Beiden stonden op. Hans zette zijn geweer met den hoed er op in een' hoek, en trad op Mildrid toe. Dadelijk stond het meisje op; zij wist zelf niet waarom. Moeder zei, dat ze eens in de keuken zou gaan zien en ver-

liet het vertrek. Vader scheen haar te willen volgen; maar Mildrid schroomde met Hans alleen te zijn, zoolang hare ouders hunne goedkeuring niet hadden geschonken. Zij ging daarom de andere deur uit. Vader en Hans zagen, dat zij zich over 't erf naar grootmoeders verblijf begaf. Nu kon Endrid Hans toch niet alleen laten; hij keerde dus terug en ging weer zitten. De mannen spraken eerst over alledaagsche dingen: over de jacht, 't leven op 't gebergte en de zomerhutten, de verdiensten enz. Toen viel 't gesprek op Haugen en de reizigers, die daar logeerden, op den wasdom daar boven, en alles gaf Endrid den indruk, dat er tegenwoordig welvaart heerschte op Haugen en er heel wat te doen viel. Moeder liep af en aan met de toebereidselen voor 't middagmaal; meer dan eens bleef zij staan luisteren en men kon merken aan de oudjes, dat zij langzamerhand vertrouwelijker werden; hunne vragen toonden telkens grootere belangstelling.

't Was opmerkelijk hoe welgemanierd Hans bleek aan 't middagmaal. Hij zat met den rug naar 't venster tegenover moeder en Mildrid; vader zat aan 't hooger eind van den disch. De dienstboden hadden reeds in de keuken het middagmaal gebruikt; men placht anders met hen te eten, maar vandaag liet men die gewoonte na ter wille van Hans. Telkens als Hans tegen haar lachte, voelde Mildrid dat moeders oogen op haar gevestigd waren. 't Gelaat van Hans teekende ernst, maar een' ernst, die aantrekkelijk werd, wanneer er een glimlach om zijn' mond speelde.

Deze en dergelijke opmerkingen verzamelde Mildrid bij zich zelve om het beeld te voltooien, dat zij zich van Hans had ontworpen. Maar hoeveel genot zij daarin ook vond, de toon, die bij allen heerschte, was nog te gedwongen; zoodra de maaltijd was afgeloopen, haastte zij zich weder naar grootmoeder. De mannen gingen een kijkje nemen van de landerijen, die bij de hoeve behoorden; zij vermeden echter de plaatsen, waar 't werkvolk bezig was, of waar grootmoeder hen kon zien. Daarna zochten zij weer 't huisvertrek op, en toen moeder met haar arbeid gereed was, zette zij zich bij hen neder. 't Gesprek werd allengs vertrouwelijker en eindelijk - maar niet vóór de avond reeds was gevallen, kwam moeder zelfs met 't verzoek voor den dag, dat Hans haar mocht vertellen, hoe alles toch in zijn werk was gegaan. Mildrid was hun 't antwoord op die vraag schuldig gebleven. Misschien was 't meest vrouwelijke

nieuwsgierigheid, die haar tot dat verzoek dreef, maar voor Hans was het niettemin uiterst welkom.

Van hunne eerste ontmoeting sprak hij niet; daartoe was hij niet in staat; maar omstandig en met innig genot vertelde hij van 'tgeen er den vorigen dag was geschied, van Beret, die in vliegenden ren hem was komen opzoeken, omdat Mildrid zoo beangst was voor hare ouders, en toen sprak hij van Mildrid zelf: hij schilderde hare vlucht naar 't dorp en hoe zij, afgemat naar lichaam en ziel, was neergevallen en ingeslapen, verlaten en ongelukkig. Ja, de ouders herkenden in dat verhaal hun kind en vooral moeder begon te gevoelen, dat zij al te streng was geweest. Maar terwijl Hans van Mildrid verhaalde, sprak hij, zonder 't te weten, tevens van zich zelven. Uit elk zijner woorden blonk zulk eene hartelijke liefde voor Mildrid, dat hare ouders steeds opgeruimder werden. Hans moest dit eindelijk wel opmerken en zijn toon werd al vroolijker. Endrid en Randi die nooit zooveel eenvoud, met zooveel levenslust en moed vereend, hadden gekend, voelden zich thans werkelijk gelukkig. Geheel weggesleept door zijn verhaal riep Randi onwillekeurig uit, terwijl zij glimlachte: ‘Ge hebt wis met uw beidjes den trouwdag reeds bepaald - eer ge er aan dacht ons te vragen?’ Ook vader lachte, als om Hans tot een antwoord aan te moedigen, en deze, die nu gelegenheid zag een' enkelen regel van den bruidsmarsch te pas te brengen, neuriede zachtkens:

‘Speelman, rep u, want haast vangt de bruiloft aan’ -

en hij lachte, maar was bescheiden genoeg, dadelijk 't gesprek op iets anders te brengen. Toevallig zag hij Randi aan: zij was zoo bleek als een lijk! Onmiddellijk voelde hij, dat hij heel dom had gedaan met juist op dit oogenblik aan den bruidsmarsch te herinneren. Endrid keek met angstigen blik zijne vrouw aan; hare ontroering werd steeds heviger en eindelijk was 't haar onmogelijk langer in 't vertrek te blijven; zij stond op en ging naar buiten.

‘Ik geloof dat ik zeer onvoorzichtig ben geweest,’ zei Hans verschrikt. Endrid antwoordde niet. Geheel terneergeslagen stond Hans op om zich bij Randi te gaan verontschuldigen; hij aarzelde echter en ging weer zitten, terwijl hij verzekerde volstrekt niets kwaads te hebben bedoeld. ‘Och neen, gij kondt dat ook zoo goed niet weten,’ antwoordde Endrid. - ‘Zoudt

gij haar niet willen opzoeken en 't weer goed maken?' Zulk een groot vertrouwen stelde Hans reeds in dien man, dat hij hem dit dorst verzoeken. Maar Endrid antwoordde: 'Neen, 't is beter, dat zij alleen blijft: ik ken haar.'

Hans, die zich zooeven nog vleide, 't doel zijner wenschen bereikt te hebben, voelde zich thans neergestort in eene diepte van mismoedigheid, waaruit 't Endrid niet mogelijk scheen hem op te heffen, met hoeveel geduld hij daarnaar ook streefde. Gelukkig kwam de hond hem te hulp; Endrid deed allerlei vragen omtrent het trouwe dier en vertelde daarop van een' hond, dien hij voorheen had gehad en waaraan hij zeer gehecht was geweest.

Randi was naar buiten gegaan en had zich daar op eene steenen bank neergezet. 't Voornemen harer dochter maakte, dat de bruidsmarsch haar thans nog veel pijnlijker had aangedaan dan ooit te voren. Zij immers had niet zoo als Mildrid hare hand geschonken aan een' man, dien zij beminde! De schande, die haar had getroffen op weg naar de kerk, was welverdiend geweest, want met een geveinsd gemoed had zij naast haren bruidegom gezeten. De schaamte en de zorgen, die haar hadden neergedrukt, het verlies harer kinderen, de lange jaren van lijden en strijd: 't stormde alles in dit oogenblik met verdubbelde kracht op haar los. Wat baatte 't haar thans, dat zij zoo vaak troost had gezocht bij God, dat zij zoo vurig had gebeden? Vertwijfeling maakte zich van haar meester en wroeging doorpriemde hare borst. Weer voelde zij den hoon der dorpsgenooten over hare geveinsde liefde; weer verweet zij zich hare erbarmelijke zwakheid, waardoor zij toen hare tranen en thans hare herinneringen niet had kunnen weerhouden. Had zij niet door hare eigenzinnigheid een' schandelijken argwaan verwekt tegen hare ouders, haar eigen levensgeluk verwoest en daardoor hare kinderen vermoord; en had zij bij dat alles niet eene vroomheid gehuicheld, die zij thans wist dat zij niet bezat? Zij huiverde bij de gedachte, waartoe ze nog had kunnen vervallen! Zóó slecht, zóó ellendig voelde zij zich, dat zij 't niet waagde op te zien tot God; had zij ook Hem niet als zich zelve bedrogen?

Maar waarom, zoo vroeg zij, waarom drukte haar thans juist zoo zeer de onoprechtheid, die haar gemoed had misvormd? Was zij jaloersch op Mildrid? Op haar eigen kind? Neen, jaloersch was zij niet, dat voelde ze, en de last, die haar neder-

boog, werd lichter. Eene heerlijke gedachte schoot haar door de ziel: haar kind zou de zonde uitdelgen, die zij had bedreven! Of dit mogelijk ware? Ja, even zeker als kinderen alles wat zij zijn, danken aan hunne ouders. De reinheid en oprechtheid van Mildrid's hart waren immers door haar, hoe gebrekkig ook, gekweekt en gekoesterd? Maar zou zij in de deugd van haar kind de verzoening vinden voor hare schuld, dan moest zij zelve daartoe medewerken door berouw en dankbaarheid! En eer Randi 't wist, kon zij weer bidden: in diepen ootmoed en verslagenheid zich nederbuigen voor den Heer, die haar op nieuw had bewezen, dat zij niets vermocht buiten Hem. Zij bad om genade als een, die om 't behoud van zijn leven smeekt, en zij voelde, dat een nieuw leven haar doorstroomde.

Was 't haar ook ontzettend zwaar gevallen, de laatste boete te voldoen, thans was hare schuld voor goed uitgewischt! En terwijl hare tranen nog stroomden, stond zij op; zij was een nieuw mensch geworden, want daar was er Eén, die hare smarten had weggenomen. Had zij dit nimmer te voren gevoeld? Neen, nooit zoo als op dit oogenblik; thans eerst was de zege behaald; thans had zij zich zelve teruggevonden. De banden waren gesprongen, die haar steeds hadden benauwd; zij was weer vrij naar lichaam en ziel! En moest zij, naast God, hare redding dank weten aan haar kind, dat kind moest ook deelen in de zaligheid, die hare ziel vervulde! Zij trad den gang in, die naar grootmoeders vertrek leidde, maar niemand hoorde hare schreden. Zij lichtte de klink op, opende de deur, maar bleef staan, alsof zij een vreemde was. ‘Kom hier, Mildrid’, zei ze, en Mildrid en grootmoeder zagen elkander aan: hoe was zij veranderd! Mildrid snelde naar haar toe: wat zou 't toch zijn? Daar greep moeder haar bij den arm, sloot de deur achter haar toe, zag rond of zij alleen waren en wierp zich toen aan den hals van haar kind; en terwijl de tranen haar over de wangen stroomden, omhelsde zij Mildrid met een vuur en eene zaligheid, welke deze, gedragen door hare liefde, zoo goed in staat was te beantwoorden. ‘God zegene u duizend-, duizendmaal, mijn kind!’ fluisterde Randi.

Vader en Hans zagen beiden hand in hand over 't erf aankomen, en wel met zooveel spoed, dat zij een blij voorgevoel niet onderdrukken konden. De deur werd geopend en de vrouwen traden binnen. Maar in plaats van Mildrid terstond naar Hans te voeren of iets tot dezen of haar man te zeggen,

drukte zij Mildrid nogmaals aan haar hart, en door nieuwe aandoeningen overweldigd, trilde 't weer van hare lippen: ‘God zegene u duizend-, duizendmaal, mijn kind!’

Eene poos later zaten alle vier in grootmoeders kamer. De oude vrouw was gelukkig. Sinds lang reeds wist zij door de jongelui van 't dorp, wie Hans Haugen was, en zij begreep dadelijk, dat 't pas gesloten verbond haar' zoon en hare schoondochter moest verzoenen met 't verledene. En wat de vroolijke grootmoeder nog meer goed deed, was, dat Hans er zoo wakker uitzag.

Allen bleven bij haar, en toen vader 's avonds 't gebedenboek had opgezocht, las hij de plaats voor, die dus aanvangt:

> ‘De Heer is in ons huis geweest.’

Uit het verder leven van Hans en Mildrid zal ik slechts twee dagen vermelden, en daarvan niet meer dan enkele oogenblikken.

De eerste is de trouwdag der jongelieden. Inga, Mildrid's nicht, nu zelf reeds gehuwd, was gekomen om Mildrid aan haar' bruidstooi te helpen. De plechtigheid had plaats in 't zijvertrek; de oude kist, waarin de bruidskleinoodiën der familie: de kroon, de gordel, de borst- en halssieraden en de ringen werden bewaard, was hierheen gebracht. Den sleutel er van had grootmoeder; zij kwam haar zelf openen en Beret volgde als adjudant. Mildrid had de bruidskleeren reeds aangetrokken en alle versierselen aangelegd, die haar eigendom waren, toen 't blinkende zilverwerk. door Beret en grootmoeder de vorige week nog gepoetst, voor den dag werd gehaald. 't Eene stuk na het andere werd aangepast. Beret hield den spiegel voor de bruid en grootmoeder vertelde, hoevelen in de familie reeds dit zilver op haren trouwdag hadden gedragen; maar geene van haar was daarbij zóó gelukkig geweest als hare eigene moeder, Aslaug Haugen.

Op 't zelfde oogenblik weerklonken buiten de tonen van den bruiloftsmarsch; allen stonden stil, luisterden en snelden toen naar de deur, om te zien wat 't was. De eerste, dien zij zagen, was Endrid, de vader der bruid. Hij had Hans Haugen met zijne broeders en zusters zien aankomen, en - wat

maar zelden gebeurde - hij had een' gelukkigen inval gehad: op eens bedacht hij, dat de Haugens met den familiemarsch behoorden ingehaald te worden. Hij riep de speellui naar buiten, en gaf bevel om te spelen; daar stond hij nu zelf bij hen met eene zilveren schenkkan in de hand, gevuld met bruiloftsbier. Hans en zijne verwanten reden in twee wagens het erf op, en men kon 't hun aanzien, dat zij getroffen waren door de ontvangst, die hun te beurt viel. Een uur later werd de marsch natuurlijk weer aangeheven; toen traden de bruid en de bruidegom, de ouders der bruid, grootmoeder, Beret en de broeders en zusters van den bruidegom, paar aan paar naar buiten en bestegen de wagens. - In sommige oogenblikken van ons leven schijnt zelfs de natuur met ons mee te gevoelen; zoo was 't ook thans: 't prachtigste voorjaarsweer vergezelde den bruidsstoet van Tingvold naar de kerk. Hier stond zulk eene groote schaar hen op te wachten, als niemand zich herinnerde ooit gezien te hebben. En daar was er niet één onder de toeschouwers, of hij kende de geschiedenis der familie en wist hoe nauw deze verbonden was met den marsch, die nu jubelend opsteeg naar den onbewolkten hemel en 't bruidspaar met zijn' blijden stoet bezielde. En opdat aller gedachten elkander op één punt zouden ontmoeten, had de predikant voor de trouwplechtigheid een' tekst gekozen, die hem gelegenheid gaf de waarheid te ontwikkelen, dat onze kinderen de kroon zijn van ons leven, eene kroon, die blinkt door onze deugd, onze zorgen, onzen arbeid.

Toen zij uit de kerk kwamen, stond Hans een oogenblik stil en fluisterde zijne bruid iets in 't oor. In hare meer dan aardsche blijdschap hoorde Mildrid nauwelijks wat hij zeide, maar toch volbracht zij zijn' wensch. Hij wilde, dat zij naar Ole Haugen's graf zou zien, dat daar voor hen lag, met een kleed van heerlijke bloemen getooid. Zij deed het, en zóó dicht traden zij er langs, dat haar kleed het houten grafteeken aanraakte. De ouders volgden hen.

Het andere oogenblik van hun leven, dat ik moet vermelden, is het eerste bezoek van Endrid en Randi, nadat zij grootouders waren geworden. Hans had 't namelijk door-

gezet, dat de jonggehuwden op Haugen gingen wonen, schoon hij had moeten beloven, Tingvold over te nemen, wanneer vader en moeder 't niet langer konden of wilden besturen. De oude grootmoeder was gestorven. Van 't geheele bezoek zal hier echter slechts één trek verhaald worden. Toen Randi na de hartelijke ontvangst en onder 't gul onthaal, het lieve wicht harer dochter op den schoot had genomen, begon zij 't zachtkens in hare armen te wiegen, en neuriede daarbij - den bruidsmarsch! Vol verbazing sloeg Mildrid de handen in elkaar, maar zij wist zich te bedwingen en zweeg. Hans noodigde Endrid uit nog eens te drinken; deze bedankte, maar bij beiden was 't slechts een voorwendsel om een' beteekenisvollen blik met elkander te kunnen wisselen.

Bibliographisch album.

Staats-onderwijs. De inrigting en werking van dit onderwijs in de Kazerne, met het oog op niet militaire lezers beschreven door L. Tissot van Patot. Leiden, Kooyker, 1873.

Zooals gedeeltelijk uit den titel blijkt, is het doel van deze brochure in de eerste plaats, om het niet-militaire publiek beter bekend te maken met de militaire inrigtingen van onderwijs, zijne schijnbare onverschilligheid daarvoor in belangstelling te veranderen, en zoodoende tot verbetering te geraken.

S. geeft tot dat einde een beknopt overzigt der verschillende trappen van dat onderwijs, en vestigt verder meer bepaald de aandacht op de belangrijkheid en den toestand van de militaire lagere school (huishoudelijke school, kazerne-onderwijs); een tweede geschrift zal op dezelfde wijze en uitgaande van het algemeen overzigt, inrigtingen en werking van het uitgebreid lager en middelbaar onderwijs (voorbereidende cursus, en cursus) behandelen, en besloten worden met een kort overzigt van het onderwijs in andere legers.

Tot het bespreken van dit onderwerp is S. bovendien overgegaan omdat hij van oordeel is dat, uitgezonderd voor het onderwijs aan de Militaire Akademie, later bij de wet geregeld, de proeftijd ten einde spoedt voor de ministerieele voorschriften die het overige onderwijs, nu 4 a 5 jaar geleden, opnieuw hebben geregeld, en hij, bij het bestaande verschil omtrent de doelmatigheid van die voorschriften, gedachtenwisseling daarover wenscht uit te lokken.

De veranderingen door die voorschriften in het leven geroepen, resumeert hij als volgt:

‘Verpligt en kosteloos sckoolbezoek voor alle militiens’; lees: kosteloos huishoudelijk onderwijs, leerpligt voor alle militiens;

‘feitelijke overeenstemming der indeeling van het onderwijs (op cursus, huishoudelijke school, enz.) met die van het niet-militair

school-onderwijs, namelijk verdeeling in gewoon lager, uitgebreid lager en middelbaar; vermeerdering van het aantal te onderwijzen vakken en uitbreiding der leerstof in reeds bestaande;'

'invoering van het houden van populaire voordragten door officieren, voornamelijk over geschiedkundige gebeurtenissen.'

Volgens S., nu hebben die voorschriften, in weerwil van den voortdurenden ijver van vele, soms zeer kundige officieren, tot nu toe niet het wezen, doch alleen, en soms ten nadeele van het onderwijs, den uiterlijken vorm iets veranderd. Voorgelicht door eene veeljarige ervaring, en gesteund door hulp en voorlichting van kamaraden en niet-militairen, wil hij daarom eene poging doen tot meer radicale verbetering, en - zooals reeds gezegd is - meer de algemeene belangstelling opwekken voor eene zaak 'die de zaak van het publiek is, en slechts die van den militair in zoo ver hij als Staatsburger tot dat publiek behoort.'

Wij hebben dus vooreerst hoofdzakelijk te maken met het gewoon lager onderwijs, anders gezegd met de 'huishoudelijke school', waarvan men er, bij een genoegzaam aantal leerlingen, in elke Kazerne minstens eene telt: eigenlijk dient elk baltaljon er eene te hebben. Op deze scholen moet, volgens een voorschrift van 1841, onderrigt worden gegeven in lezen, schrijven, rekenen, en in eenige militaire zaken als: menage-rekening en het opmaken van dienstrapporten. Volgens het voorschrift van 1868, is het bijwonen van deze scholen vergund aan ieder militair, doch verpligtend voor vrijwilligers en korporaals die tot den graad van korporaal en onderofficier worden opgeleid, zoo mede in den regel voor alle militiens, en zal dit onderwijs kosteloos worden verstrekt. Het wordt in den regel gegeven van 1 November tot 1 April, van 5-7 uur 's avonds, door onderofficieren hiertoe niet speciaal opgeleid, onder den luitenantadjudant als directeur, en het toezigt eener commissie voor het militair onderwijs, gewoonlijk bestaande uit den Bataillons-Kommandant en een paar kapiteins of luitenants.

Vernemen wij nu eerst wat het Regeerings-verslag voor 1870/71 van dit onderwijs zegt:

'Zoowel het groot aantal leerlingen in de verschillende klassen van het onderwijs als hunne vorderingen getuigen van de groote belangstelling en de ijverige bemoeijingen der hoofd- en verdere officieren in deze gewigtige aangelegenheid.

De populaire voordragten over onderwerpen aan de Vaderlandsche en de krijgsgeschiedenis ontleend, meestal door luitenants in verhalenden trant gehouden, brengen in het onderwijs eene gewenschte en nuttige afwisseling.

Wederom is het gebleken dat, sedert de kosten van het onderwijs door het Rijk en niet meer door de leerlingen worden gedragen, het schoolonderwijs telken jare meer leerlingen trekt.

Gedurende dezen cursus werd toch aan 2068 volwassen personen, die niet of slechts hoogst gebrekkig lezen en schrijven konden, en die vermoedelijk anders nimmer onderrigt zouden hebben genoten, onderwijs gegeven, terwijl 6500 anderen, welke die kundigheden bij hunne aankomst reeds bezaten, verdere ontwikkeling verkregen.

Het gezamenlijke getal leerlingen bedroeg dit jaar derhalve ruim 8500 tegen 7100 in het vorige jaar.'

Na aanhaling van deze beknopte mededeeling, geeft S. te verstaan dat ook hier nog al verschil bestaat tusschen de officieele waardeering uit de rapporten van de chefs geput, en eene die op eigen waarneming berust; en om dit te doen uitkomen laat hij ons kennis maken met eene huishoudelijke school die hij gedurende den ganschen winter bijna dagelijks bezocht, 'eene die blijkens opgedane ervaring wel niet juist de eerste, maar toch ook lang niet de minste onder hare gelijken kon genoemd worden.'

Tot het houden van die school, die aanvankelijk 73 en na 1 Januarij nog slechts 58 leerlingen telde, waren twee ineenloopende maar door geene tusschendeur gescheiden kamers, met steenen vloeren, aangewezen, voorzien van smalle schooltafels met daaraan verbonden banken, naar het oude stelsel ingerigt en als schrijftafels bijna onbruikbaar; voorts vier petroleum hanglampen, twee verplaatsbare schrijfborden, eene wandkaart van Nederland, eene kagchel voor beide lokalen, en twee kastjes tot wegsluiting van schoolbehoeften. Zeker geene weelde, en dat zoowel verwarming en verlichting als het verdere materieel te wenschen overlaten, zal een ieder den S. wel gereedelijk toegeven.

Uithoofde van de vele verschillen in kennis van de leerlingen moesten dezen verdeeld worden in minstens vier klassen. Hiervoor had men met veel moeite en inschikkelijkheid drie onderofficieren gevonden, waarvan slechts een, lang geleden, korten tijd tot de tweede klasse van den cursus had behoord; de vierde klasse werd

om beurten door eenige korporaals-leerlingen waargenomen[1]. Tot het houden van populaire voordragten hadden drie officieren zich bereid verklaard: een hunner hield twee voordragten; een tweede eene voordragt; de derde werd daarin verhinderd. In den staat, waaraan wij sommige van deze bijzonderheden ontleenen, deelt S. verder mede: de sterkte van de verschillende klassen; de kennis der leerlingen op 1 November, waaruit wij mogen afleiden dat van de (?) militiens 21 lezen noch schrijven konden; de indeeling van het onderwijs; de leer- en leesboeken. En zonder meer, komt hij dan tot de conclusie: dat indien men het onderrigt in de reeds genoemde militaire onderwerpen buiten beschouwing laat, ‘het overige, als vrucht van een geheelen wintercursus, naar het oordeel van het niet-militaire en van het militaire publiek, niet anders dan *hoogst onbeteekenend* genoemd kan worden’.

Mogt S. hiermede het publiek in het algemeen bedoelen, dan kunnen wij vooreerst niet met hem instemmen, of beter gezegd: wij willen wel aannemen dat zijne gevolgtrekking juist is, maar wij moeten ons onthouden, omdat hij ons de noodige gegevens onthoudt, om over de resultaten van dat onderwijs eenigzins te kunnen oordeelen, als: de kennis der leerlingen op 1 April, het totaal van de schooluren, idem voor ieder van de leerlingen, de overgangen tot eene hoogere klasse, de bevorderingen tot korporaal en onderofficier, enz. Wel deelt hij ons later (blz. 78) iets mede omtrent schoolverzuim, ontstaan door afwezigheid met verlof, dienstbeurten, straf of ziekte, waaruit blijkt dat ieder leerling gemiddeld slechts 83 van de 115 lessen bijwoonde, doch dit geldt eene andere huishoudelijke school, En verder: in welken zin moet men dat ‘hoogst onbeteekenend’ opvatten? Hoogst onbeteekenend met het oog op tijd en middelen, of wel in den volstrekten zin met het oog op

1 S.'s klagte betreft hier ook het getal der onderwijzers. Welnu, in de tabellen, voorkomende in het adres van Jhr. van Beyma thoe Kingma aan de leden der Staten-Generaal over ‘het volksonderwijs in 1872’ (Heerenveen: Hingst, 1873), vinden wij slechts zeer enkele scholen van de sterkte der door S. bedoelde met 1 hulponderwijzer of 1 kweekeling; daarentegen legio scholen van gelijke of aanzienlijk meerdere sterkte, zonder hulp; in Friesland werden toen scholen boven de 200, ja zelfs van 300 leerlingen gevonden, waar het onderwijs was opgedragen aan één hoofdonderwijzer met één of zonder hulponderwijzer: 't is waar, er bestonden toen ook in die provincie 60 vacaturen van hulponderwijzer (Adres, blz. 13).

hetgeen het eind-resultaat van een goed lager onderwijs behoort te zijn? De indirecte redeneering van S. (blz. 50-53) doet ons onderstellen, dat hij den volstrekten zin bedoelt, en dat zóo het verschil mag worden verklaard tusschen zijne waardeering en die van het Regeerings-Verslag.

S. gaat vervolgens de oorzaken na van dat hoogst onbeteekenend resultaat, en bespreekt daartoe:

A. *Het onderwijzend en toezigt houdend personeel.*

Hij wijst er op, dat men zich moet behelpen met onderwijzers, aan wie ‘men geen enkelen eisch (van geschiktheid voor het onderwijs) heeft kunnen stellen, en die soms prat zijn op de moeite tot hunne toetreding aangewend’. Later deelt S. mede, dat hun ook slechts eene geldelijke belooning te wachten staat van nog geen 10 gulden voor het geheele saizoen.

Ter verbetering van het onderwijzend personeel stelt hij voor: 1°. de oprigting eener kweekschool; 2°. het partij trekken van de beschikbare onderwijskrachten, thans buiten de kazerne voorhanden.

Met dit laatste middel, zou men meenen, bedoelt hij het employeren van burger-onderwijzers bij de huishoudelijke school, vooral als men weet wat er van die beschikbare onderwijskrachten aan is. Dit is echter slechts incidenteel zijne bedoeling; meer bepaaldelijk bedoelt hij, om burger-onderwijzers tot het in dienst treden onder gunstige voorwaarden aan te moedigen, eene militaire klasse van onderwijzers te creëeren. Welke nu die voorwaarden zouden kunnen en moeten zijn, de bespreking hiervan acht hij dat in zijn geschrift misplaatst zou wezen (?), en hij bepaalt zich te dier zake tot eenige algemeene wenken.

Door gunstige bepalingen dan zou men burger-onderwijzers moeten zien aan te moedigen om als plaatsvervanger of vrijwilliger in dienst te treden, en wel in die mate dat daaruit geene belemmering voor het niet-militaire onderwijs ontstaat, maar toch wel invloed wordt uitgeoefend op het vraagstuk der lotsverbetering van den onderwijzer: dus geen concurrentie met de volksschool, en toch wel concurrentie. Daargelaten de voorregten die men hun zou willen toekennen in zake van vrijheid (?), militie en schutterpligt, de bepalingen te maken omtrent hunne huisvesting, bediening (?) en voeding, en het vooruitzigt op eene bevordering tot korporaal, onderofficier, ja bij

langere dienst tot officier - hetzij als directeur eener huishoudelijke school, hetzij in eene andere militaire betrekking of wel in de gelederen, - zou die categorie van onderwijzers, voor het tijdelijk nadeel hun door een verblijf in militaire dienst veroorzaakt, voor namelijk vergoeding moeten vinden ‘in eene ruimere gelegenheid tot eigen studie’.

S. meent dat eene regeling op dergelijke grondslagen, zonder verhooging van het budget van oorlog, ‘misschien zelfs naar sommiger oordeel, indien dit toch noodig werd bevonden, mét verhooging van dat budget’ op veelzijdigen bijval en op veler medewerking zou kunnen rekenen. - In het laatste geval ongetwijfeld op meer bijval, en wij zien niet in, hoe de zaak zonder dergelijke verhooging zou zijn te verwezenlijken. Het ontbreekt toch de onderwijzers, hier bedoeld, niet aan gelegenheid tot eigen studie, maar wel aan een voldoend inkomen. Daartoe is de gewone soldij onvoldoende, vooral als men lotsverbetering beoogt; dus, toelage. Voor zooveel die onderwijzers een graad mogten bekleeden, zouden zij bovendien moeten rekenen boven de organieke kader-sterkte, die nu reeds zwak genoeg is, en zeer incompleet. Anderzijds zal S., die aan het schoolonderwijs zijn eisch wil geven, zeker ook geen graad willen toekennen, tenzij de titularis aan de militaire verpligtingen van dien graad kan voldoen; en wat zal er dan worden van die ruimere gelegenheid tot eigen studie die den onderwijzer moet schadeloos stellen? En welke zal, zonder den graad, de positie zijn van den militair-onderwijzer tegenover de korporaalsen onderofficieren-leerlingen?

Die regeling, zegt S. verder, ‘zou hun de gelegenheid openen tot het ontgaan der kosten van plaatsvervanging’: - zeer zeker, want zij zouden zelven in dienst treden. - ‘Zoo mede, tot het gemakkelijk verwisselen van de aanvankelijk gekozen betrekking, wanneer door de ondervinding ongeschiktheid voor het onderwijs mogt blijken.’ Wij hebben dus hier te denken aan twijfelaars, aan onderwijzers wier geschiktheid voor het onderwijs nog moet blijken; zal de huishoudelijke school met dergelijken gebaat zijn, terwijl S. eischt ‘dat hij, die anderen in de vlakte of tot het beklimmen van den berg der wetenschap ten gids moet strekken, eerst zelf den berg tot op zekere hoogte beklommen, en vandaar af berg maar ook vlakte bestudeerd moet hebben’.

Alles te zamen genomen, kunnen wij ons met deze militaire klasse van onderwijzers, of onderwijs-specialiteiten in militaire dienst, van een militair standpunt niet vereenigen. De twijfelaars ter zijde latende, zouden zij eene klasse van bevoorregten boven hunne dienstdoende kamaraden van gelijken graad uitmaken, en daarop ook wel eens ‘prat’ kunnen zijn; eene soort tweeslachtige wezens, militair en niet-militair, combattanten of non-combattanten; iets anders dan korporaals en onderofficieren die hun graad langs den gewonen weg hebben verkregen, en tijdelijk bij de huishoudelijke school worden geëmployeerd. Doch wij moeten niet vergeten, dat S. ijvert voor het zuiver school-onderwijs.

Later (blz. 67) geeft hij nog andere middelen in overweging om de onderwijzersplaatsen meer gewild te maken, als: ‘het voorregt van te mogen trouwen, dat van het bekomen eener meer voordeelige militaire of niet-militaire betrekking, zoo mede de toestemming om zich bij afwezigheid aan officieren in de lesuren kleine vrijheden (?) te mogen veroorloven’. Het voorregt van te mogen trouwen! Hoe velen zijn er reeds in de gelederen die onder de gevolgen van dat voorregt diep gebukt gaan, omdat zij van hunne karige soldij met hun gezin gebrek moeten lijden; zonder meer, is dat voorregt in den regel eene bittere belooning. En het vooruitzigt op eene meer voordeelige betrekking? Aan zeer velen wordt het voorgespiegeld, maar slechts zeer weinigen zijn uitverkoren; en wie in werkelijke dienst zijn moeijelijken pligt jaren lang getrouw vervulde mag, onzes inziens, wel het eerst in aanmerking komen.

Hoe de kweekschool voor onderwijzers zou dienen te worden ingerigt, laat S. in het midden.

Ter zake van het toezigthoudend personeel wenscht S., in plaats van den luitenant-adjudant die reeds met werkzaamheden overstelpt is, een ander officier als directeur te zien optreden. Deze zou daartoe een examen moeten afleggen voor eene commissie aanvankelijk en ten deele uit niet-militaire deskundigen zamengesteld, en tevens in eene aan de huishoudelijke school toe te voegen klasse als onderwijzer kunnen optreden in zulke vakken, dat daardoor aansluiting tusschen lager- en uitgebreid lager onderwijs verkregen werd. Verder kon hij belast zijn met de opleiding van onderwijzend personeel voor de lagere klassen, of wel met die van niet-militaire onderwijzers in die militaire zaken wier kennis voor hen, bij het geven van ka-

zerne-onderwijs, van belang wordt geacht. Ziedaar een wezenlijk directeur, maar ook een officier meer in speciale dienst of buiten de gelederen, die betaald moet worden; en zonder toelage, zullen stellig niet velen voor dergelijke betrekking, waaraan een examen verbonden is, te vinden zijn. De luitenant-adjudant zou bovendien toezigt moeten blijven houden over de adspiranten voor de graden van korporaal en onderofficier.

Ook de commissie van toezicht zou, volgens S., ingeval van hervorming, tijdelijk en gedeeltelijk uit niet-militaire deskundigen kunnen zijn zamengesteld.

B. *Schooluren en schoolverzuim; belooning en bestraffing van leerlingen.*

Het weinige dat S. van het getal schooluren zegt, geeft ons den indruk dat hij, even als wij, overtuigd is van de onmogelijkheid om dit noemenswaardig te vermeerderen, zonder aan de eischen van de militaire dienst te kort te doen; en om dezelfde reden, van de onmogelijkheid om 's zomers eenigszins geregeld school te kunnen houden: 's zomers zouden speciale onderwijzers voor de huishoudelijke school dan ook geen eigenlijken werkkring hebben. En wat nu het schoolverzuim betreft, waaromtrent hierboven een cijfer is meêgedeeld, de meeste van de oorzaken waaruit het ontstaat, zijn niet weg te nemen; S. maakt echter tevens gewag van onwettige vrijstellingen, zelfs door onderofficieren verleend, hetgeen zeker niet zou pleiten voor ernstige contrôle en toezigt van de zijde der chefs.

Ter aanmoediging van de leerlingen stelt S. voor, om behalve eenig boekwerk, prijzen te geven, bestaande in geld en getuigschriften, in verlof op tijdstippen niet voor onderwijs bestemd (dus 's zomers ten koste van het hoofddoel, de praktische oefeningen), in vervroegd ‘uit dienst treden voor militiens’ (vertrek met groot verlof?); en daartegenover als straffen, in vervanging van de militaire straffen: het bijwonen van buitengewone lessen, het onthouden van permissie (buitengewone op Zon- en feestdagen?), en bovenal geen groot verlof of ontslag uit de dienst, tenzij de belanghebbende ‘à quelque cathégorie qu'il appartienne’ bewezen heeft te kunnen lezen, schrijven en rekenen. Wij weten of vernemen niet hoe dit laatste middel, aan België ontleend, daar wordt toegepast en werkt. S. beschouwt 't als het krachtigste, en dat tevens het bezoeken van

de volksscholen sterk zou doen toenemen en meer vruchtbaar maken. De diensttijd van de militie echter bij de grondwet vastgesteld zijnde, kan het definitief ontslag niet worden vervroegd of tegengehouden; en voor de vrijwilligers is het engagement van gelijke zedelijke kracht. Wanneer de Staat vrijwilligers aanneemt die niet kunnen lezen of schrijven, kan hun te dier zake ook nimmer eene straf worden opgelegd. Alleen op de militiens zou men het terughouden van het groot verlof tot zekere hoogte kunnen toepassen, mits wijziging van de artikels 123 en 124 der militie-wet, en waardoor het daar bepaalde cijfer van 1/7 van het bedrag der vijf ligtingen, dat boven de ligting die het eerst dient, onder de wapens kan worden gehouden, belangrijk zou worden overschreden; in gelijke mate zou weêr het oorlogsbudget moeten worden verhoogd. Afgescheiden van andere consideratiën, vragen wij of het wenschelijk is, de bevordering van dat volksbelang langs dien omweg te beproeven? Wij zullen daarop straks antwoord geven.

C. *Schoolmaterieel, leermiddelen, onderwijsstelsel, beheer en regeling van het onderwijs.*

Met het oog op den leeftijd der leerlingen en op het geringe aantal beschikbare lesuren, wenscht S. dat er een onderzoek worde ingesteld naar de doelmatigste veranderingen in de Prinsen'sche methode aan te brengen, of wel naar eenige methode die aangenamer en bevattelijker, op meer ontwikkelende wijze en bovenal sneller tot het hoofddoel kon voeren, en doet te dier zake eenige aanwijzingen.

Even zoo wenscht hij doelmatiger leesboeken dan de thans in gebruik zijnde, leesboeken ‘die in de eerste plaats de strekking hebben den geest der leerlingen zooveel doenlijk te verrijken met zoodanige kennis, als voor ieder mensch in elken levenstoestand noodzakelijk of hoogst wenschelijk is, en waartoe men algemeen rekent te behooren: kennis der aarde; kennis van ons land, waarbij niet te vergeten die van het schoone en nuttige in verschillende landstreken aangetroffen, zoo mede die van handel en bedrijf, van zeden en gewoonten der onderscheidene provinciën en steden, en die van onze staatsinrigting; kennis van staathuishoudkunde; kennis van het menschelijke ligchaam; kennis van scheikunde; ten laatste kennis van natuurkunde, van natuurverschijnselen en van het heelal’;... ‘boeken in denzelfden trant geschreven als vele werken der maat-

schappij tot nut van 't algemeen’. Ten dienste van den onderwijzer moeten bovendien op de school meer uitgebreide en zoo geschreven werken wezen, ‘die zelfs (?) door hem gemakkelijk te begrijpen zijn’; en ter toelichting noemt S.: ‘de natuurkunde van Tyndall; de sterrenhemel van Ule of ook van Delaunay (indien deze vertaald was) over hetzelfde onderwerp; ons Voorgeslacht, van Hofdijk; de staathuishoudkunde van de Bruyn Kops; ons staatsbestuur van Lenting, en meer anderen; of ook zou men hem een handboek kunnen geven, dat even als het handboek van kolonel van Willis (v. Willes) voor militaire onderwerpen, het voornaamste bevatte wat hem bij het onderwijs kan dienstig zijn, te beginnen met de verklaring der methode die men door hem verlangt gevolgd te zien’.

Bij veel van dit alles vraagt men zich af, of men hier nog te denken heeft aan eene lagere winter-avondschool in de kazerne, dan wel aan een programma voor eene hoogere burgerschool met driejarigen cursus; en komt ons onwillekeurig voor den geest Figaro's vraag tot den graaf Almaviva: ‘aux vertus qu'on exige dans un domestique, votre excellence connaît-elle beaucoup de maîtres qui fussent dignes d'être valets?’ Door overdrijving wordt de beste zaak benadeeld.

Doch wij moeten op nog een zeer gewigtig verschil wijzen. Boeken ‘tot aankweeking van die eigenschappen, welke voor den militair in het bijzonder worden vereischt’, wil S. van de school verbannen naar de ‘theoriën’ en de bibliotheek. Wij zijn van meening, dat het leger woekeren moet met alle middelen om in den korten tijd die gegeven is, althans de kiem van die militaire eigenschappen in het gemoed van den militien te leggen, en dat de leesboeken van de huishoudelijke school, door den onderwijzer sprekend gemaakt, daartoe moeten medewerken. Indien S. enkel de militaire reglementen op den index geplaatst had, dan zouden wij in zoo ver met hem kunnen instemmen, maar hij bedoelt ook letterkundige werken over militaire onderwerpen, en spreekt van het aankweeken van militaire *eigenschappen*, dat nog iets anders is dan militaire *kennis*. En nu toch het verschil tusschen militair onderwijs en militaire opvoeding is aangeraakt, willen wij, ook met het oog op ruimer kring dan die van de huishoudelijke school, er op wijzen, dat het juist de militaire opvoeding is die meer behartigd moet worden, die hoofdzaak is. Ter vermijding van wijdloopigheid, zullen

wij ons bij een voorbeeld bepalen. Zoo b.v. behandelt men wel het reglement (wet) van krijgstucht, maar doorgaans alleen naar de letter, niet naar den geest. De ware beteekenis van ondergeschiktheid, van eerbied voor meerderen en ouderen in rang, van kamaraadschap, eensgezindheid, korpsgeest, de verpligtingen jegens ondergeschikten, de strengere eischen van orde en tucht en eergevoel aan den militair gesteld, de roeping van den krijgsmansstand, het geheele veld nagenoeg van de militaire zedenleer laat men doorgaans braak liggen, en de in hare eenvoudige taal zoo verheven inleiding tot genoemd reglement, wordt even werktuigelijk afgehandeld als de aard en de soort van de straffen of de bevoegdheid tot het opleggen daarvan. Waar o.a. zulke onderwerpen tot populaire voordragten als het ware zich zelven aanwijzen, behoeft de officier niet lang in verlegenheid rond te tasten.

Kortom. Kennis is veel, opvoeding is meer; en al brengt men het zoover, dat ieder korporaal de differentiaal- en integraalrekening kent, dan geeft dit volstrekt geen waarborg dat men een goed leger heeft, en zonder militairen geest en de noodige militaire vorming zullen die geleerde korporaals toch onbruikbaar zijn.

Billijker zijn de wenschen van S. naar hulpmiddelen tot meer aanschouwelijk onderwijs, als: schoolkaarten, volledig stel van maten en gewigten, platen met afbeeldingen van allerlei zaken enz.; naar beter en gezelliger lokalen met planken vloeren (zeker nu reeds de regel), met eene behoorlijke verwarming, eene voldoende gasverlichting (ook reeds in vele kazernen aanwezig), gemakkelijker tafels, lokalen die ook na schooltijd konden beschikbaar blijven tot het lezen van boeken, het schrijven van brieven, teekenen, of het afmaken van schoolwerk. - Hier betreden wij het gebied van goed ingerigte cantines, die ook niet meer tot de zeldzame uitzonderingen behooren.

Met het voorafgaande hebben wij genoegzaam den aard en de strekking doen kennen van de hervormingen die S. bij de huishoudelijke school wenscht in te voeren, en onze bedenkingen tegen sommige van zijne voorstellen. Hij wil niets meer of minder dan een nieuw gebouw, waarmede zonder twijfel en op den duur belangrijke geldsommen zouden gemoeid zijn. Nu zouden wij, die

van het nut en de noodzakelijkheid van een goed onderwijs insgelijks doordrongen zijn en het gebrekkige van de huishoudelijke school erkennen, gaarne tot hare hervorming willen medewerken, indien wij ten opzigte van die school niet op een geheel ander standpunt stonden als S. Hij, namelijk, ziet in die school een integrerend deel van het korps-, van het militair onderwijs; eene school die dienen moet tot ‘verspreiding der noodzakelijkste kennis onder ongeveer 11,000 onzer medeburgers per jaar’, en ‘als herhalingscursus, zelfs al werd het zoover gebragt, dat voortaan ieder 19jarig burger minstens lezen, schrijven en rekenen kon’; hij wil dus de lagere school bij het leger bestendigen, inheemsch maken; voor hem is die school doel. Wij daarentegen zien in die school slechts eene treurige noodzakelijkheid, een noodzakelijken doch tijdelijken lastpost voor het leger, het gevolg van schoolverzuim en onvoldoend schoolonderwijs buiten de gelederen; eene taak die de zijne niet is, en die door het leger nooit anders dan gebrekkig vervuld zal kunnen worden, omdat, afgescheiden van de eigenlijke middelen, de leeftijd van de leerlingen, de eischen van de militaire dienst, de korte tijd dien de militiens in de gelederen doorbrengen enz., even zoovele hinderpalen zullen blijven tegen het verkrijgen van degelijke resultaten. In het leger behooren eigenlijk alleen vakscholen te huis, althans zeker niet de lagere school. Dit heeft de wetgever zoo begrepen voor de militaire akademie, en 't is te hopen dat men voor alle trappen van het onderwijs dien weg eenmaal zal kunnen volgen. Zich voor te stellen dat het tijdstip waarop dit mogelijk zal wezen nabij is, zou eene niet te regtvaardigen illusie zijn, allerminst te regtvaardigen ten opzigte van een leger, waarin de plaatsvervanging welig tiert, en dat zich nog steeds met den zelfkant der natie moet behelpen. Eene oppervlakkige kennisneming van het reeds genoemde adres van Jhr. van Beyma thoe Kingma over den toestand van het volksonderwijs in 1872, zou trouwens voldoende zijn om van dergelijke illusie volkomen te genezen. Wij gelooven met hem, dat alvorens aan het invoeren van leerpligt te denken valt, eerst de volksschool in voldoenden toestand moet worden gebragt, en dat de hoofdgebreken die haar aankleven, zijn: de lage jaarwedden der onderwijzers, en het ontoereikend personeel. Ook tot verbetering hiervan zal veel geld noodig zijn, en zoolang de volksschool zelve niet in dien voldoenden toestand is, zou het,

onzes inziens, verkeerd zijn om belangrijke middelen aan haar surrogaat in het leger, de huishoudelijke school, te besteden.

Wil dit nu zeggen dat deze school inmiddels maar moet blijven wat ze is, of dat men ze, ‘althans voor niet zuiver militaire zaken’, zou moeten opheffen, zooals, volgens S., vele officieren wenschen? Geenszins. Het leger moet zich tot neventaak blijven stellen ‘d'améliorer son contingent annuel, et de répandre, *dans les limites de ses moyens*, de plus en plus l'instruction dans les masses’[1]; en het moet van die school zooveel mogelijk partij blijven trekken, tot opwekking van militairen geest, tot militaire opvoeding. Doch tevens moet het die verbeteringen invoeren die binnen zijn bereik liggen, en met het doel van de school strooken. Verbeteringen nu in de methode van onderwijs, in de leer- en leesboeken; aanvulling van de middelen om het onderwijs meer aanschouwelijk te maken en van het eigenlijke materieel; het opdragen van het dagelijksch toezigt aan een officier die daartoe meer tijd heeft dan de luitenant-adjudant: dergelijke verbeteringen zijn gaande weg tot stand te brengen, en vallen, voor zooveel er gelden meê gemoeid zijn, binnen het bereik der sommen, voor het onderwijs en de kazernering op het budget toegestaan; even zoo kleine belooningen voor de leerlingen, ruimer belooning en verlof voor de onderwijzers. Verder mag men niet verzuimen voor de huishoudelijke school partij te trekken van plaatselijke middelen en gelegenheden, waar eigen middelen ontbreken of te kort schieten[2]. S., die over de resultaten van die school zoo ongustig denkt, zal denkelijk van dergelijke maatregelen geen noemenswaardig heil verwachten. Wij echter, die insgelijks op grond van ervaring, die resultaten gunstiger beoordeelen, wel[3]. Doch hoe dan ook, wanneer men aan

1 Woorden van den Belgischen generaal Guillaume, door S. aangehaald; wij onderstrepen.

2 Zoo gebruikten wij in 1852, als detachements-kommandant te Philippine, de middelen van de dorpsschool tegen eene kleine vergoeding.

3 Bij het 4e regiment infanterie telden de huishoudelijke scholen van 1869/70 524 leerlingen, of nagenoeg de helft van de presente sterkte. Onder de militiens van Z.-Holland waren bijna 11, van N.-Holland ruim 14, van Friesland 18 à 19 pCt. die geen onderwijs hadden genoten, terwijl het cijfer van hen die slechts een zeer gebrekkig onderwijs ontvingen, mede zeer aanzienlijk was. Voor zooveel nu de 2 bataillons betreft, te Leiden in garnizoen, kon ik mij persoonlijk overtuigen dat de gemaakte vorderingen zeer bevredigend waren, ‘dank zij de groote belangstelling en de ijverige bemoeijingen der hoofd- en verdere officieren’, zeg ik met het regeerings-verslag over 1870/71, maar ik voeg er bij: dank zij vooral het geduld, den onbezweken ijver, de toewijding van de onderwijzers, onder-adjudanten en verdere onder-officieren, nederige doch verdienstelijke mannen, niet genoeg gekend, niet genoeg gewaardeerd.

die kazerne-school tot criterium wil stellen het eind-resultaat van een goed lager onderwijs, dan zou zelfs eene school naar S.'s voorstellen ingerigt, te kort schieten, en blijken niets meer te zijn dan een herdruk, veel vermeerderd en weinig verbeterd. Onzen grond voor dergelijke uitspraak hebben wij reeds doen kennen.

Hiermede zijn wij gekomen aan het einde van de taak, die wij op uitnoodiging van de Redactie op ons namen. Doch wij zouden deze eenzijdig vervullen, indien wij ten slotte niet een woord van hulde bragten aan den Heer Tissot van Patot, voor de goede bedoeling waarmede hij de pen opvatte. Door zijn geschrift over de huishoudelijke school heeft hij zich doen kennen als een man van studie, als een begaafd woordvoerder, als een warm voorstander van het onderwijs, zoo vol ijver voor dat gewigtige volksbelang dat hij, officier, het militaire belang daaraan te veel dienstbaar wil maken, aan het leger overdreven eischen stelt. Intusschen zal zijn arbeid er ongetwijfeld toe medewerken om de algemeene belangstelling in het militair-onderwijs te verhoogen, en dit, zooals wij met hem hopen, meer en meer te verbeteren.

's Hage, Februarij 1874.

P.G. BOOMS.

***Dr. H. Cretier, Handleiding voor analytische Chemie, ten gebruike bij het M(iddelbaar) O(nderwijs). Eerste stukje. Deventer, Jac. van der Meer*. 1873.**

Ten aanzien van de practische oefeningen in het laboratorium zijn de leeraren aan de hoogere burgerscholen eenigermate gebonden door eene bepaling van het Koninklijk Besluit van 10 Maart 1870 (Staatsblad N°. 49) tot vaststelling van een algemeen Reglement voor de eindexamens der hoogere burgerscholen. In het Programma, dat als bijlage bij dat Reglement gevoegd is, en waarin ‘de omvang der kennis, die in elk vak van de candidaten kan worden gevorderd, is aangewezen’, vindt men toch opgegeven, dat ‘eenige practische bedrevenheid in de qualitatieve ontleding van anorganische verbindingen tot aanbeveling strekt.’ Wil de leeraar zorgen dat zijne leerlingen die bedrevenheid verkrijgen, dan moet hij hen bij de practische oefeningen voornamelijk met de qualitatieve chemische analyse bezig houden.

Het is niet waarschijnlijk, dat deze bepaling van het Reglement vele leeraren zal gedwarsboomd hebben in hun streven om de practische lessen in de scheikunde voor de leerlingen zoo nuttig te doen worden, als zij onder de gegeven omstandigheden zijn kunnen. Want van de verschillende werkzaamheden, die in een laboratorium verricht kunnen worden, is er moeilijk een te noemen, die op den duur voor de leerlingen der hoogere burgerschool geschikt is, behalve de aanvankelijke beoefening der qualitatieve analyse. De overige gedeelten der analytische chemie, zelfs de maat-analyse, vereischen gewoonlijk meer handigheid dan men van eerstbeginnenden kan verwachten, en de operaties vorderen meestal eene liefst onafgebroken werkzaamheid, die langer duurt dan de twee uur, welke men op de hoogere burgerschool wekelijks aan de practische oefeningen in de scheikunde kan besteden. Bij de kunstmatige bereiding van chemische verbindingen, het maken van zoogenaamde praeparaten, vervalt men in hetzelfde bezwaar. Zeer zelden zal zulk een praeparaat in eene of twee lessen bereid kunnen worden; somtijds zullen de leerlingen veel meer lessen daaraan moeten besteden. En het is te betwijfelen, of zij dien tijd niet beter kunnen gebruiken dan tot het eindeloos wachten bij het uitwasschen van een neerslag

of bij het indampen van eene oplossing, of bij eene andere dergelijke langdradige bewerking, zooals er bij het maken van praeparaten zoo veel voorkomen. Hiermede wordt niet beweerd, dat het verkeerd zou zijn de leerlingen nu en dan een eenvoudig praeparaat te laten maken, en eene maat-analyse, misschien ook zelfs eene gewichts-analyse, te laten doen. Locale omstandigheden moeten dat beslissen. Maar op den duur zal men de laboranten, naar het mij voorkomt, vooral met de qualitatieve analyse moeten bezig houden.

Dat deze meening echter niet algemeen gedeeld wordt, blijkt uit het Rapport der Commissie uit de Vereeniging van Leeraren bij het Middelbaar Onderwijs, die een onderzoek heeft moeten instellen naar de middelen, waardoor eene inkrimping van den omvang van het eindexamen zou kunnen verkregen worden. Die commissie achtte toch de geciteerde bepaling minder wenschelijk, en wilde haar liever vervangen zien door de volgende:

‘Eenige practische bedrevenheid, hetzij in de bereiding van eenvoudige scheikundige verbindingen, hetzij in de qualitatieve analyse, zal tot aanbeveling strekken.’

Ofschoon ik niet geloof, dat vele leeraren in de scheikunde het met de commissie eens zouden zijn, dat de bereiding van eenvoudige scheikundige verbindingen op den duur voor de leerlingen der hoogere burgerschool eene even nuttige bezigheid is als de beoefening der qualitatieve analyse - wat het motief geweest moet zijn, waarop haar voorstel berust - zoo kan hare afwijkende meening een nieuw bewijs geven voor de waarheid, dat het minder wenschelijk is de vrijheid der leeraren door een reglement voor de eindexamens te beperken. Zulk een reglement moge meer overeenstemming brengen in de eischen, die bij het afnemen dier examens gesteld worden, en daardoor ook eene zekere mate van eenvormigheid in den cursus der verschillende hoogere burgerscholen ten gevolge hebben, het staat altijd te vreezen, dat de docent zich door de eischen van het reglement verhinderd ziet te onderwijzen, wat hij oordeelt het beste te zijn.

Bij de practische lessen in de scheikunde moet zich die schadelijke invloed echter zeer zelden hebben doen gevoelen, omdat de meeste leeraren ook wel zonder de bepaling van het reglement de leerlingen vooral met de qualitatieve analyse zouden bezig gehouden

hebben. Om de leerlingen die redzaamheid, handigheid en netheid te geven, waarop men bij de hedendaagsche opvoeding nog zoo weinig gewicht legt, en die toch in het leven van zooveel belang is, kunnen alle practische oefeningen in de scheikunde in meerdere of mindere mate strekken, maar de qualitatieve analyse staat voor eerstbeginnenden in dit opzicht met de andere werkzaamheden minstens gelijk. En zij overtreft verre alle andere werkzaamheden, die voor eerstbeginnenden mogelijk zijn, ten aanzien van het tweede, niet minder belangrijk doel, dat men door de practische lessen in de scheikunde kan willen bereiken. Dat doel is de leerlingen te gewennen zich nauwkeurig rekenschap te geven van de verschijnselen die zij waarnemen. Ook de leerling, die bij de mondelinge lessen over natuur- en scheikunde de slechte gewoonte heeft aangenomen van in de proeven niets anders te zien dan kleine amusementen ter verlevendiging van het onderwijs in droge vakken; die wel opmerkt dat er nu en dan een licht gezien of een knal gehoord wordt, maar die er liefst niet over nadenkt, wat er nog meer gebeurt, en welke physische of chemische waarheid de leeraar heeft willen duidelijk maken, toen hij dat lichtverschijnsel of dat geluid liet waarnemen; ook die leerling kan bij de practische beoefening der qualitative analyse gedwongen worden om bij de chemische verschijnselen niet alleen waar te nemen, wat zichtbaar is, maar ook te denken over de veranderingen, die hij niet ziet. Reeds bij het reageeren zal dikwijls een onvoorzien verschijnsel, dat ten gevolge van de eene of andere onachtzaamheid ontstaat, hem noodzaken zich nauwkeurig rekenschap te geven van de omzettingen, die plaats gehad hebben in de stoffen, waarmede hij werkt. En als hij de samenstelling van eene hem onbekende stof tracht te bepalen, dan zal de practijk hem nog duidelijker leeren, dat oplettendheid en nadenken volstrekt noodig zijn, als men de geheimen der natuur wil ontdekken. Die uitdrukking moge wat deftig schijnen voor den arbeid, waardoor de leerling der hoogere burgerschool de samenstelling van een zout tracht te vinden; die leerling doet werkelijk de eerste stappen in het beoefenen van een onderwerp, dat men met meer recht de ‘methode der natuurwetenschap’ mag noemen dan de algemeenheden, die Mill met al te grooten ophef onder dien naam heeft te boek gesteld. Hij leert methodisch, oplettend, nadenkend en handig vele hem bekende waarheden toepassen bij eene schei-

kundige bewerking, waardoor hij iets vindt, dat hem tot dusverre onbekend was. Hij oefent zich juist in dezelfde bekwaamheden, die meergevorderde onderzoekers tot ontdekkingen leiden, die niet slechts voor den ontdekker maar voor iedereen nieuw zijn. Weet men hem zoo ver te brengen, dat hij hooge eischen stelt aan zijn eigen werk, en niet tevreden is, zoolang de uitslag van zijn onderzoek nog de geringste mogelijkheid van twijfel overlaat, dan zullen de uren, die hij op het laboratorium heeft doorgebracht, den heilzaamsten invloed hebben op de nauwkeurigheid, waarmede hij in zijn volgend leven vrij wat belangrijker zaken beoordeelt dan zijne eenvoudige chemische onderzoekingen.

Maar het is niet gemakkelijk alle leerlingen zoo ver te brengen, dat zij hooge eischen stellen aan hun eigen werk. Velen vinden het wel niet onaangenaam chemische proeven te nemen, maar hebben er weinig mede op zich rekenschap van die proeven te geven. Heeft de docent vele laboranten om zich heen, dan is het voor hem uiterst vermoeiend zich te overtuigen, dat al zijne laboranten niet alleen ‘werken’, maar ook nadenkend en oplettend werken. De schrijvers van de meeste handleidingen voor qualitatieve analyse beproeven niet den docent bij dit belangrijkst gedeelte van zijne taak te helpen. Als hunne handleidingen goed zijn, geven zij een beknopt, duidelijk en nauwkeurig voorschrift van de bewerkingen, die de laborant doen moet, en beschrijven zij de verschijnselen, die hij zien moet, als hij zijne bewerkingen goed gedaan heeft. Daarna voegen zij er gewoonlijk bij, welke scheikundige veranderingen bij de reactie hebben plaats gevonden. De leerling kan die beschrijving lezen of overslaan, haar begrepen hebben of niet begrepen hebben. Om zich daarvan te vergewissen, moet de docent met den leerling een geruimen tijd spreken over de reactie, die hij gedaan heeft. Die tijd is zoo groot, dat het in den aanvang hoogst bezwaarlijk is met meer dan vijf of zes laboranten te werken en behoorlijk na te gaan of ieder goed begrijpt, wat hij doet en wat hij ziet.

In de Handleiding van Dr. Cretier, waarvan tot dusverre slechts het eerste stukje verschenen is, wordt eene poging gedaan om de taak van den leeraar gemakkelijker te maken. Aan deze poging is veel zorg besteed, en het boekje dankt aan die zorg voortreffelijke eigenschappen, welke men bij andere handleidingen voor dezelfde zaak te vergeefs zoekt. Bij de beschrijving van de reactie's

der lichamen, met wier onderzoek de leerling zijn cursus begint, is Dr. Cretier zeer uitvoerig, zooals volstrekt noodzakelijk is, wanneer men den leeraar de moeite besparen wil van elken laborant bij tal van kleinigheden terecht te helpen. Den leerling brengt hij in de noodzakelijkheid om iets meer te doen dan alleen de zichtbare veranderingen waar te nemen, waartoe zijne proeven leiden, door hem ‘vragen’ te stellen, die hij alleen kan beantwoorden, als hij gedacht heeft over de scheikundige omzettingen, die de zichtbare veranderingen vergezellen. Het beoogde doel zou mijns inziens nog beter bereikt zijn, als die vragen onmiddellijk volgden op de reactie's, waarop zij betrekking hebben, en niet aan het einde van het hoofdstuk, waar Dr. Cretier ze geplaatst heeft. Bij de lichamen, wier reactie's later beschreven worden, is de schrijver natuurlijk minder uitvoerig, en bestaat er minder aanleiding om den leerling af te vragen, waarom deze of die bewerking juist zoo en niet anders gedaan moet worden. Maar daarbij gebruikt hij een ander middel, waardoor de docent zich vergewissen kan, of de leerling werkelijk gezien heeft, wat hij moet zien, als hij de proef goed neemt. Zoo zegt de schrijver bijv. niet, dat zwavelammonium uit eene oplossing van aluminiumsulphaat wit aluminiumhydroxyde neerslaat, terwijl er zwavelwaterstof ontwijkt. Maar hij laat het aan den leerling over om in zijn boek zoowel de kleur en den aard van het ontstaande neerslag als den aard van het ontwijkend gas in te vullen. Die methode maakt het voor den leeraar veel gemakkelijker om te weten te komen, of de laboranten de reactie's goed gezien en begrepen hebben. Reeds het eerste kost gewoonlijk vrij wat moeite. Als de leerling verklaart, dat hij die en die reactie's gedaan heeft en daarbij op geen bezwaren gestuit is, die de voorlichting van den docent noodig maken, dan blijft het nog altijd de vraag of hij werkelijk de reactie's zoo gezien heeft, als zij in zijn boek beschreven staan, dan wel of hij alleen *gemeend* heeft dat te zien, schoon hij werkelijk geheel andere verschijnselen voor zich had. Hoe wonderlijk het ook schijnen moge, het laatste geval doet zich zeer dikwijls voor. Zeer velen zullen er vollen vrede mede hebben, dat hun neerslag van aluminiumhydroxyde geel ziet, ofschoon er in het boek staat, dat het wit moet zijn. Niet een van de drie neemt de kleine moeite, die noodig is om zich te overtuigen, dat hij te veel zwavelammonium toegevoegd en daardoor zijne vloeistof geel gekleurd heeft.

Want de meeste menschen willen, ook in kleinigheden, wel weten, wat waar is, maar willen zich volstrekt geen arbeid getroosten om dat te weten te komen.

Het is jammer, dat de handleiding van Dr. Cretier nevens vele goede eigenschappen ook eene slechte heeft. Men vindt daarin de oude nomenclatuur en de nieuwe, thans nagenoeg algemeen gebruikelijke, schrijfwijze der formulen. De systemen van chemische nomenclatuur, die men heeft voorgeslagen, sedert de hypothesen gevallen zijn, waarop de oude nomenclatuur berust, zijn zoo onlogisch en inconsequent, dan men niemand hard mag vallen omdat hij zich bij de oude houdt. Maar dit neemt niet weg, dat zij in een leerboek bij den tegenwoordigen toestand der wetenschap toch minder gepast is dan eenige andere, tenzij men ook de oude hypothesen en de oude schrijfwijze der formulen in dat leerboek wilde behouden, wat Dr. Cretier niet doet. Zelfs het groote voordeel, dat de oude nomenclatuur in zoo verre aanbiedt, als zij ons in staat stelt in den aanvang van den cursus niets anders dan zuiver of nagenoeg zuiver Hollandsche namen te gebruiken, terwijl men bij de nieuwere zijn eigen ooren en die der leerlingen dadelijk met allerlei *barbarica* moet pijnigen - zelfs dat groote voordeel kan in mijn oog niet opwegen tegen het groote nadeel, dat het denkbeeld, door den ouden naam van eene verbinding opgewekt, in strijd is met het denkbeeld, dat men thans over de samenstelling van die verbinding heeft en in de formule uitdrukt.

C.B. SPRUIJT.

***Leerboek der Cosmografie, door Dr. J.L. Hoorweg, Leeraar aan de R.H.B.S. te Utrecht. Met* 40 *houtsneefiguren in den tekst. Utrecht, Gebr. van der Post*, 1874. 194 *blz. kl.* 8°.**

Onder de vruchten, die de wet op het middelbaar onderwijs, gedurende haar bijna dertienjarig bestaan, heeft opgeleverd, nemen de leerboeken voor verschillende vakken van wetenschap eene niet geringe plaats in. De schrijvers, meest alle leeraars aan hoogere burgerscholen, vonden zich somtijds genoopt, reeds kort na hun optreden, eene handleiding samen te stellen voor de beoefening van het vak, dat zij onderwezen, omdat er geen bestond, dat paste in het kader hunner lessen; of wel leerden zij, bij ondervinding, de leemten en gebreken kennen van de leerboeken, die zij aanvankelijk hadden ingevoerd, en sloegen zij de hand aan den arbeid, om zelve iets te leveren, dat, beter dan het bestaande, de behoeften hunner leerlingen kon vervullen.

Waar kennis van het vak, een helder inzicht in de eischen van het onderwijs, eene goede methode, de vrucht van nadenken en ondervinding, de pen bestuurden, en het den schrijver niet ontbrak aan de gave van voorstelling, waren de gegevens voorhanden voor het gelukkig slagen der opgenomen taak.

Intusschen, wie geen vreemdeling is in de litteratuur van het m.o., weet, dat onder zoo gelukkige omstandigheden lang niet alles is ter wereld gebracht, wat op de boekenlijsten ten dienste van dat onderwijs voorkomt. Onder het masker der behoefte aan een leerboek is ook de speculatie opgetreden, en heeft trachten gebruik te maken van de stijgende vraag, om producten te fabriceeren, die als surrogaten voor betere waar, nog aftrek vinden, gesteund vooreerst door het gedwongen debiet aan de leerlingen van den schrijver en soms door zijn titel en positie.

Het komt mij wenschelijk en zelfs noodig voor, dat in het publiek, en meer dan thans geschiedt, de bestaande leerboeken aan kritiek worden onderworpen, onverschillig of schrijver en uitgever die al of niet inroepen. Daardoor zal menige slechte keuze voorkomen worden, en zal de heilzame vrees voor eene ernstige beoordeeling vaak beletten, wat door het schooltoezicht alléén kwalijk kan worden geweerd.

Met dat doel wensch ik met mijne lezers een werk te beschouw en, dat nog juist vroeg genoeg in dit jaar is uitgekomen, om in eenig programma voor den volgenden cursus eener h.b.s. te worden opgenomen, en wel het Leerboek der Cosmografie van Dr. J.L. Hoorweg.

De schrijver heeft het blijkbaar niet noodig geacht, over doel of inrichting van zijn werk den lezer vooraf in te lichten. Een voorbericht of inleiding ontbreekt.

Een enkel woord op blz. 162, waar over *een mate van wiskundige kennis* gesproken wordt, *verre boven het bereik der leerlingen eener burgerschool*, mag tot de onderstelling leiden, dat het voornamelijk voor deze bestemd is.

'La régularité du plan, l'exactitude des définitions, la justesse des pensées et la correction du style': ziedaar eischen, die door het Comité voor openbaar onderwijs in Frankrijk, in 1793, aan een goed leerboek der jeugd gesteld werden, zooals onlangs de heer Roorda van E. in den Spectator herinnerde.

Die eischen gelden even goed thans als toen.

Het zou ons te ver leiden en bovendien nutteloos zijn, het geheele werk van Dr. H. daaraan te toetsen. Indien een aantal, een groot aantal feiten kan worden aangevoerd, waaruit overtuigend blijkt, dat in het *Leerboek* nauwkeurigheid, juistheid, een dragelijke stijl en zelfs het in acht nemen van de eenvoudigste regels der spraakkunst ontbreken, terwijl daarbij van een goed gevormd en uitgewerkt plan geen sprake is, dan moet dat *Leerboek* veroordeeld worden.

Die feiten nu liggen voor de hand, van de eerste bladzijde tot de laatste.

Wat den S. bewogen heeft, om geene bepaling van de Cosmografie te geven, is moeielijk te gissen. Zoo ergens, dan is hier beperking noodig. Het woord toch omvat, door zijne samenstelling, alles wat bestaat. De conventioneele opvatting daarvan is minder uitgebreid.

Den schrijver thans het woord gevende, onderstreep ik wat hij mededeelt, onder zorgvuldig behoud zijner spelling en interpunctie.

Men weet nu immers dat men op allerlei wijzen de aarde rond kan gaan, zoodat men op hetzelfde punt weder terecht komt. De aarde is dus een lichaam dat vrij in de wereldruimte zweeft (blz. 1).

Op allerlei wijzen: te voet en te paard? De S. zal 'in alle richtingen' bedoelen, maar weet hij, dat, in alle richtingen, reizen om de aarde volbracht zijn?

Zeker niet, doch dan vervalt zijn besluit. Wat de *aarde rond kan gaan* is, laat zich wel raden.

Bij deze reizen heeft men nooit uitstekende kanten of spitsen aangetroffen. Wel vindt men hier en daar hooge bergen, enz.

Geen *uitstekende kanten of spitsen*, maar toch wel *hooge bergen*. Hoe is dat te rijmen?

In volle zee ziet men de ver verwijderde schepen uit den cirkelvormigen horizon oprijzen.

Toch niet de schepen, die zich van den toeschouwer verwijderen.

Op de vraag, wat de schijnbare horizon is, vindt men het antwoord op blz. 4, en eene bepaling van den waren horizon op blz. 24, maar geen van beide is de horizon van blz. 1. Wat daar met dien naam bedoeld wordt, is de kim. Van de kim geeft de S. echter nergens eene bepaling. Toch stijgt, op blz. 36, *de zon loodrecht uit de kim*, en, op blz. 58, wordt van kimduiking gesproken, doch zonder bepaling, en alleen met verwijzing naar de nevensstaande figuur.

Ook de afwisseling van dag en nacht wordt door de omwenteling der aarde 't eenvoudigst verklaard. Alsdan nl. keert de draaiende aarde telkens andere deelen naar de zon, die haar verlicht.

Op welken tijd heeft dat *alsdan* betrekking?

Plaatsen die dezelfde breedte hebben, maar 180° *in lengte verschillen, noemt men omwoners* (blz 4).

Wie noemt *plaatsen omwoners?*

De slingerproef van Foucault besprekende (blz. 8), zegt de S.: *Schommelt dus een slinger, wiens vlak wegens bovenstaande eigenschap alleen evenwijdig aan zich zelven kan verplaatst worden*, enz. Wat die eigenschap is, staat op blz. 7. *Evenzoo is het ook met den slinger, die eenmaal in een vlak aan 't schommelen gebracht, zal trachten daarin te blijven*.

Ik laat dat persoonlijke *trachten* ter zijde, - de S. houdt van metaphoren, - maar vraag, of het slingervak aan den evenaar evenwijdig aan zich zelf blijft. Het geheele bewijs van Dr. Hoorweg gaat mank, daar hij verzuimt op den voorgrond te stellen, dat het slechts voor eene oneindig kleine plaatsverandering doorgaat. Het is toch blijkbaar onjuist, dat, bij verplaatsing van den slinger door de aswenteling der aarde, het slingervlak evenwijdig aan zich zelf blijft, daar het steeds door het middelpunt der (bolv.) aarde gaat. In plaats van een oneindig kleinen tijd, neemt de S. ééne seconde,

maar blijft nu in gebreke aan te toonen, wat in de volgende seconden gebeurt.

Op blz. 10 behandelt de S. de graadmetingen, en zegt: *Meet men derhalve den afstand tusschen 2 punten die op een grooten cirkel, b.v. op een meridiaan één graad van elkander liggen, dan moet die lengte overal even groot gevonden worden*.

Hoe echter van 2 punten, hetzij buiten, hetzij zelfs op denzelfden meridiaan gelegen, bepaald kan worden, dat zij *één graad van elkander liggen*, is volstrekt niet aangewezen op ééne der 9 vorige blzn. Zou Dr. H. ook wel 2 punten op een bol kunnen aanwijzen, die niet in den omtrek van een grooten cirkel liggen?

Onvergeeflijk is het, dat de S. den 'E r a t o s t h e n e s B a t a v u s' van 1617 onvermeld gelaten heeft. Van graadmetingen te spreken, en dat tot Nederlanders, en Willebrord Snellius te ignoreeren, is wat sterk.

Op blz. 11 wordt gezegd, dat uit de niet volkomen overeenstemming van de waarde van *g*, uit slingerproeven afgeleid, met die, welke uit de formule voor eene bolvormige aarde berekend wordt, *de afplatting der aarde nu duidelijk wordt*.

Hoe deze dáárdoor alleen duidelijk wordt, is niet te vatten. Dat de berekening der afplatting uit graadmetingen en die uit slingerproeven, ondanks alle hulpmiddelen der wetenschap, tot nog toe uitéénloopende waarden hebben opgeleverd, wordt door den S. met geen woord vermeld. Hij beweert voorts, dat de parallellen *geene zuivere cirkels zijn, maar de gedaante van een ellips hebben*. Die laatste, zoo bepaalde uitkomst is inderdaad nieuw, zoowel als het verschil tusschen *cirkels* en *zuivere cirkels*, en tusschen *ellipsen* en *lijnen, die de gedaante van een ellips hebben*.

Op blz. 13 reeds wordt de massa der aarde behandeld en daarbij o.a. gezegd: *Plaatst men dus twee schietlooden aan weêrskanten van den berg, dan zijn die niet meer evenwijdig. De geheele aarde trekt nl. het schietlood naar het middelpunt, de berg daarentegen naar zijnen eigen zwaartepunt*.

In *niet meer evenwijdig* ligt opgesloten, dat, zonder berg, de schietlooden op beide plaatsen evenwijdige richtingen zouden aanwijzen, d.i., dat evenwijdige lijnen elkander zouden snijden. Verder leidt de S. de massa van den berg af uit *hoogte, oppervlak en vorm, en uit den aard der gesteenten, waaruit hij bestaat*. Mijne lezers zullen

wel met minder tevreden zijn, althans aan *hoogte, oppervlak en vorm*, ter berekening van den inhoud, te veel of te weinig hebben.

Bij de beschrijving der methode Michell-Wollaston-Cavendish, hangt de S. *een dunnen stang aan een zijden draad*. Echter berust de proef op de wringings-elasticiteit van een metaaldraad, die dus noodzakelijk den zijden draad van Dr. H. zal moeten vervangen. Op blz. 15 zegt de S.: *Schommelde dezelfde stang in een verticaal vlak onder de werking der zwaartekracht, dan zou hij veel meer schommelingen per minuut verrichten*.

Neen! Onder de werking der zwaartekracht zou *dezelfde stang* geen enkele *schommeling verrichten*.

Bij de beschrijving der jaargetijden op blz. 16, verklaart de S., op zijn manier, waaraan het verschil in duur van dag en nacht moet worden toegeschreven, en zegt o.a.: *dan is op 't Noorder halfrond dus de nacht langer dan de nacht en derhalve zomer*.

Ja, *dan is zomer* of lente, maar dat en hoe de grootere intensiteit van licht en warmte op ieder deel van dat halfrond ook van de helling der lichtstralen op het oppervlak afhangt, verneemt de lezer van het *Leerboek* niet.

Werkelijk vindt men op die breedte (66½°) *het verschijnsel, zoo even genoemd, en omgekeerd heeft men daaruit bepaald, dat de helling van de as der aarde juist* 66½ *bedroeg*.

Wat dit verschijnsel is, zegt de vorige alinea in deze woorden: *Voor de plaatsen der aarde, op* 66½° *breedle gelegen, zal de zon* (*éénmaal 's jaars*) *gedurende* 24 *uur schijnen en slechts eens aan den horizon raken*.

Naar Lapland dus of elders in 't hooge Noorden moest de waarnemer gaan, om éénmaal 's jaars gelegenheid te vinden tot het zoeken van een plaats, waar *het verschijnsel gevonden wordt*. Bepaalde hij dan later de breedte dier plaats, dan was de zaak klaar, denkt Dr. Hoorweg.

Of het ooit iemand in het hoofd gekomen is, die methode te volgen, is niet twijfelachtig. Dat de besproken *helling juist* 66½° is, berust ook bloot op het zeggen van den doctor, die, door zijne redeneeringen een vreemd inzicht in astronomische waarnemingen verraadt.

Bij de aberratie van het licht, op blz. 21, wordt gezegd: *als volgens onze veronderstelling de aarde in een kring om de zon draait*,

dan moet ook de verschuiving der sterren telkens naar andere kanten plaats hebben en zoo alle sterren in den tijd, dat de aarde eens rondgaat, een kringetje beschrijven, waarvan de spherische straal door den hoek a wordt gemeten.

Het *kringetje* blijkt dus een cirkeltje te zijn, en de afstand van de ster tot de ecliptica schijnt daarop geen invloed te hebben, zoodat ook eene ster in de ecliptica haar *kringetje* beschrijft. Ofschoon de S. zegt, dat *Bradley werkelijk dat verschijnsel geobserveerd heeft*, zal hij wel geen geloof vinden.

Onder de 8 vragen, aan het einde van hoofdstuk I geplaatst, komen er een paar voor, die aan de leerlingen van Dr. Hoorweg heel wat hoofdbrekens kosten kunnen en die ze vooreerst wel niet zullen beantwoorden.

N°. 5 vraagt: *Indien de omtrek van den evenaar en de afplatting der aarde gegeven zijn, hoe vindt men dan den omtrek van een meridiaan?*

Hoe leerlingen eener hoogere burgerschool de vergelijking der ellips moeten vinden, die daarna differentieeren, en, door integratie, $s = a \int_0^{\varphi} \sqrt{(1 - e^2 \sin^2 \varphi)}\, d\varphi$ ontwikkelen, zonder van dit alles iets geleerd te hebben, is een raadsel, dat slechts Dr. H. kan oplossen.

Vraag 8. *Hoe zou het met de jaargetijden zijn, indien de as evenwijdig aan de ecliptica ware?*

Ook dit is moeielijk te zeggen, en dat wel niet alleen voor leerlingen eener hoogere burgerschool. Terwijl de ecliptica het vlak is, waarin het middelpunt der aarde blijft bij hare wenteling om de zon, vraagt de S. eigenlijk naar hetgeen gebeuren zou, als dat middelpunt tevens in en buiten dat vlak lag. Ik weet het niet. Wat zou er gebeuren, als 2 × 2 = 5 werd? Dat weet ik ook niet, maar ik geloof, dat we allemaal krankzinnig zouden worden.

Aan het einde gekomen der 22 eerste blzn. van het *Leerboek*, gevoel ik, dus niet verder te kunnen gaan, zonder al mijne lezers te verliezen. Uit de 172 overige blzn. dus nog slechts enkele v a r i a , zoo maar voor de hand opgeraapt. ‘J'en passe et des meilleurs’.

Op blz. 24 vindt men: ♈ (*Aries, ram*) en ≙ (*Wega, Weegschaal*). (*Wega, Weegschaal*), wat is dat? Op blz. 34 en 76 weêr *Aries en Wega*. Wega is altijd een ster in de Lier geweest.

'Ah!', zal Dr. Hoorweg met Sganarelle zeggen: 'cela était autrefois ainsi, mais nous avons changé tout cela'. En hoeveel heeft hij al niet veranderd!

Op blz. 21 *heeft de aarde* 366,2563835 *sterredagen noodig om de zon weder met dezelfde ster te zien overeenkomen;* en op blz. 45 *doet de aarde over eene wenteling om de zon:* 366,242217 *sterredagen*.

Wat een cijfers! Welk een nauwkeurigheid! Zeker in compensatie voor de 66½ van boven. Eerst op blz. 46 echter wordt van het verschil tusschen een siderisch en een tropisch jaar gesproken.

Toonbeelden van nauwkeurigheid zijn nog:

Men stelt den kijker in den meridiaan b.v. met magneten. - Volgens de Juliaansche tijdrekening worden enkele schrikkeljaren van 366 *dagen ingevoerd. - Twee plaatsen op verschillende lengte gelegen hebben zooveel verschil in tijd als het* 15e *deel van het verschil in lengte bedraagt*.

Uit de ongelijkheid van de schijnbare middellijn der zon volgt dat de afstand van de aarde tot de zon bij hare beweging verandert, dat de aarde dus geen cirkel doorloopt (blz. 61).

Uit die ongelijkheid alléén is dat besluit niet te trekken. Daaruit alléén zou volgen, dat de zon niet in het middelpunt van een cirkel staat, waarvan de aarde den omtrek doorloopt, wat, op mechanische gronden, ongerijmd zou zijn.

Het perihelium valt ongeveer op 21 *December, het aphelium op* 21 *Juni* (blz. 62).

Het bestaande verschil van 10 dagen tusschen deze opgave en de werkelijkheid verklaart, wat de S. door *ongeveer* verstaat.

Op blz. 64 *liggen zon, maan en aarde in den regel niet op een rechte lijn, en alleen dan, wanneer bij volle maan de maan juist in de lijn der knoopen is, d.i. in die lijn volgens welke beide vlakken zich snijden zal er eene maansverduistering plaats grijpen*.

Door deze onjuiste beperking zouden maansverduisteringen al bijzonder zeldzaam worden.

Van den maancirkel heeft Dr. H. een geheel verkeerd begrip. Hij noemt dat: *het tijdvak van* 19 *jaar, binnen welke ieder punt van de maanbaan op zijn beurt in de lijn der knoopen geweest is*.

De maancirkel heeft met de knoopen niets te maken. 19: 235 is de benaderde verhouding van eene synodische maand tot een tropisch jaar.

Op blz. 77 is *Newton tot de ontdekking gekomen van de algemeene*

wet, welke de beweging der hemellichamen beheerscht en te gelijk de oorzaak is van de zwaartekracht.

De wet van Newton is de oorzaak der zwaartekracht!!!

Een parabool is een lijn die in plaats van in zich zelve weder te keeren, twee takken heeft die in 't oneindige doorloopen (blz. 80). Keurige definitie!

Daaruit volgt natuurlijk, *dat een parabool door één gegeven bepaald wordt* (blz. 81). ‘C'est clair comme du chocolat!

Is Venus in of nabij een der knoopen van hare loopbaan dan bevindt zij zich met de zon en de aarde in één vlak en moet de zonneschijf passeeren (blz. 89).

Aan Dr. Hoorweg kan tot oefening worden opgegeven, een stand van de middelpunten van drie hemellichamen uit te denken, waarin zij niet in één plat vlak liggen.

Bij de jaarlijksche parallax eener vaste ster (blz. 104) wordt eenvoudig vergeten te zeggen, dat uit de ster lijnen getrokken worden naar de uiteinden van die middellijn der aardbaan, welke loodrecht staat op de lijn, die de ster met de zon vereenigt, en weer, ten onrechte, van een *kringetje* gesproken.

Op blz. 78 wordt eene merkwaardige eigenschap der stof verkondigd, waaraan ik voorstel den naam van WET VAN HOORWEG te geven. Die wet luidt als volgt:

Alle moleculen van de zon werken aantrekkend op alle moleculen van een planeet, en omgekeerd; 't gevolg is dat beide lichamen gaan draaien om 't gemeenschappelijk zwaartepunt.

In dezelfde alinea *draaien de planeten in gesloten kringen om de zon. Alle planeten bewegen zich in directe richting om de zon maar de kometen storen zich daaraan niet*. - Mooi!

Op blz. 103 wordt de massa der maan gevonden, of liever, niet gevonden, door toepassing eener benaderingsformule, die juist voor onze maan, wegens hare aanmerkelijke massa in verhouding tot die der aarde, niet geldig is.

Nog een voor gewone menschen onoplosbaar vraagstuk vindt men op blz. 107.

N°. 4. *Uit de grenswaarden van de schijnbare middellijn der maan haren afstand tot de aarde in die twee posities te berekenen*.

Een voorbeeld van buitengewone scherpzinnigheid levert blz. 63. *Zien wij de onverlichte helft der maan, dan is het natuurlijk nieuwe*

of donkere maan. De nieuwe of donkere maan echter kunnen wij niet zien, en daarmede vervalt dus het aangegeven kenmerk.

Schijngestalten vertoonen de buitenplaneten niet, zegt de S. op blz. 148. Kaiser is van een ander gevoelen. ‘Bij Mars loopen bij het gebruik van een goeden kijker, die schijngestalten zeer sterk in het oog.’ (*Sterrenhemel*, I, blz. 123).

Tot nog toe behandelde ik hoofdzakelijk wat wel in het *Leerboek* staat. Wat er in gemist wordt, zou nog eene geheele rubriek kunnen innemen. Daartoe behooren o.a.: Oostelijke afwijking der lichamen bij den val, - perigeum en apogeum der maan, - onmogelijkheid eener ringvormige maansverduistering, - definitie van schemering, - vervroeging en vertraging van vloed en eb door de gecombineerde aantrekking van zon en maan, - haventijd, enz.

Voor het doorloopen van de 90 laatste bladzijden, met de pen in de hand, voel ik waarlijk geen lust meer. Het gaat mij met het *Leerboek*, zonder verdere vergelijking natuurlijk, als *den beroemdsten wiskundigen* van Dr. H., die op blz. 163 gezegd worden *op het vermaarde vraagstuk der drie lichamen hunne krachten te hebben uitgeput*. Van mijne uitputting is het *Leerboek* schuld.

> ‘Es wird mir bei alledem so dumm,
> Als ging mir ein Mühlrad im Kopf herum.’

Men zou er de Cosmographie haast door afleeren.

Nog een woord over een drietal afbeeldingen, die ook weêr verraden, met hoeveel lichtvaardigheid het *Leerboek* gefabriceerd is.

Op blz. 28 zijn twee groote cirkels van een bol voorgesteld. De lijn, die de snijpunten der omtrekken vereenigt, en natuurlijk door het middelpunt van den bol moest gaan, loopt dat mis, en deelt eene der stralen van den bol in twee ongeveer gelijke deelen.

Op blz. 40 wordt tweemaal de ecliptica, uit de aarde gezien, als een kromme lijn voorgesteld.

Op blz. 17 en 18 komen afbeeldingen van den aardbol voor, waarop eenige parallellen zijn geteekend. In de figuur nu keeren van al die parallellen de zichtbare deelen hunne holle zijde naar de N. Pool, met uitzondering van den Z. Poolcirkel, die juist andersom geteekend is.

Wat stijl en taal betreft, leveren bovenstaande aanhalingen ongezocht genoeg illustratiën van het talent van den S. Let men

echter voornamelijk dáárop, dan vindt men nog zonderlinger afwijkingen van goeden smaak, gebruik en regel.

Voor eene verdere kennismaking met de eigenaardigheden van Dr. Hoorweg's taal en wijze van voorstelling moge nog de volgende ‘pot-pourri’ dienen:

Ontzettend veel grooter dan de verbazende snelheid, - eene ster, die verbazend ver weg is, - wil de verlichte helft juist diegene zijn welke wij zien, - er zal maansverduistering plaats grijpen, - opgevallen zijn, - rond de tafel loopen, - evenwijdig van zich zelf, - hemelbol, die hoewel slechts schijnbaar aanwezig, als werkelijk bestaande mag aangenomen worden, - de ligging eener ster ondubbelzinnig bepalen, - wij weten dat de aarde al om de zon loopt, - een kometenstaart, die niets meer of minder is dan de ophooping van een soort van lichtenden damp, - krachten, die afzonderlijk werken zonder op anderen te influenceeren, - onbewoonbaarheid van de maan voor schepsels der aarde, - het gebrek aan een atmospheer op de maan, - eene overlangsche schommeling, voor delibratie in lengte van de maan, - *de telescoop doet bijna elk jaar meer dan een vinden, - een zonnestelsel dat zich zelf vernietigt, - een directe invloed is hier moeilijker merkbaar en zullen wij niet nader onderscheiden, - aërolithen die door een ster buiten haar domein geslingerd zijn, - complimentaire kleuren, - weinig aanzienlijke sterren, - verder bleek, dat in het meteoorijzer altijd een groote massa waterstof bevat was, veel meer, dan wij in staat zijn kunstmatig daarin op te sluiten, - het bijzondere hooge belang, - het geheele heelal, - hieruit leide men af dat zij* (de komeet) *geheel of gedeeltelijk door de aarde is heen gegaan, - het verschieten der sterren is van ouds opgemerkt, - de richting verlengen, - niet mede doen aan de draaiende beweging der aarde, - dit komt dat iedere straal eene andere afwijking verkrijgt, - men behoeft slechts een hemelglobe te zien, om verbaasd te zijn over den rijkdom van sterrenbeelden, - helften der maan, die elkander rechthoekig snijden*, - enz. enz.

Van fouten tegen verbuiging en vervoeging is hier, wegens hare ontelbaarheid, geen notitie genomen. Dat bovendien de correctie ellendig is, zal wel geen nadere aanwijzing behoeven.

Uit al het aangevoerde zal wel ieder, behalve de S. misschien, het besluit trekken, dat het *Leerboek* onbruikbaar is.

Utrecht, April 1874.

P.J.H. BAUDET.

Inventaris van het oud archief der stad Middelburg*, 1217-1581, *door Mr. J.H. de Stoppelaar, gemeente-archivaris. Middelburg, J.C. en W. Altorffer*, 1873, 3 *st.

Men begint allengs het nut in te zien dat in de kennis der oude archieven gelegen is, zoowel voor de administratie zelve als voor de wetenschap. Is de geschiedenis van een lateren tijd niet te begrijpen, zonder de kennis van hetgeen voorafging, ook de tegenwoordige rechten moeten niet zelden uit oude documenten bewezen worden, en het gebeurt meermalen dat men zijne wettige aanspraken moet prijsgeven, omdat in het ongeordende archief de bewijzen niet te vinden zijn. De voornaamste steden onzes lands doen dan ook thans hare archieven door deskundigen beschrijven en doen die beschrijving het licht zien. Onder dezen bekleedt Middelburg een aanzienlijken rang, als de oudste en sedert eeuwen de hoofdstad van Zeeland, de zetel der provinciale collegiën en van eene rijke abdij en burgernering. In zoodanige plaats kan men natuurlijk een belangrijk archief verwachten. De heer de Stoppelaar, die zich reeds ten aanzien der geschiedenis van Zeeland verdiensten verworven had, nam de taak der beschrijving op zich en daarvan liggen thans de drie tot nog toe verschenen stukken voor ons.

De inhoud is inderdaad belangrijk. Men vindt hier de oude handvesten en privilegiën der stad, de oude Keuren, uitgegaan van den magistraat, rekeningen, gildebrieven en andere dergelijke stukken, voor de kennis van den vroegeren toestand en het burgerleven onontbeerlijk, onderhandelingen met andere plaatsen over handels- of waterschapsbelangen en daaronder menig stuk dat meer dan stedelijk belang heeft.

Maar met den vorm, waarin die voorraad opgedischt wordt, kan ik mij, tot mijn leedwezen, minder vereenigen; die vorm is de streng chronologische, waardoor bescheiden van allerlei aard door elkander geworpen worden en alleen het jaartal de plaats in den inventaris beslist. Zoo vindt men b.v. eene rekening der kwartiermeesters over 1435 op blz. 48 en na eenige geheel andere stukken de volgende op blz. 49. Zoo worden de seriën die bij elkander behooren geheel uiteengerukt en het doen van nasporingen in het archief zeer bemoeilijkt. Een methodieke inventaris naar den inhoud gerangschikt

(ik kan dit bij ondervinding getuigen) is verre verkieslijk, namelijk eerst de handvesten en andere stukken van het landsbestuur afkomstig, dan de resolutiën, keuren en rekeningen der stad met hare bijlagen en eindelijk de bijzondere administratiën. Een enkel woord tot toelichting van hetgeen in elk dier reeksen te vinden is, kan des noodig het zoeken gemakkelijker maken. Ik hoop dat het alphabetisch register dat aan het einde van het werk beloofd wordt, zooveel mogelijk aan dit bezwaar zal te gemoet komen, maar wensch dat dit voorbeeld geene navolging moge vinden, al doe ik gaarne hulde aan de nauwkeurigheid waarmede de archivaris zich van zijne taak gekweten heeft.

L.PH.C.B.

Gezworenen en Schepenen.

Dr. Heinrich Brunner. Die Entstchung der Schwurgerichte, 1871.
Dr. S. Mayer. Geschwornengerichte und Schöffengerichte, 1872.
Dr. J. Glaser. Anklage, Wahrspruch und Rechtsmittel im englischen Schwurgerichtsverfahren, 1866.
Denkschrift über die Schöffengerichte, ausgearbeitet im Königlich Preussischen Justiz-Ministerium, 1873.
Jhr. Mr. O.Q. van Swinderen. Het leekenelement in de strafregtspleging, 1873.

I.

‘De rechtsgeschiedenis kent geen tweede instelling, die in zoo korten tijd een zoo groote uitbreiding heeft verkregen, en op het gebied der meest verschillende rechten zoo krachtig wortel heeft geschoten, als de rechtspleging met geworenen. Vóór het laatste tiental jaren der vorige eeuw nog tot het Engelsche recht en de rechten van Engelschen oorsprong beperkt, is zij sedert nagenoeg een instelling van wereldrecht geworden, en de tijd schijnt niet verre meer, waarin men de Jury als een werkelijk kenmerk der Europeesche beschaving zal kunnen beschouwen.’

Het is met deze woorden, dat Heinrich Brunner zijn belangrijke geschiedkundige nasporingen over het ontstaan der Jury aanvangt. En voorzeker, hetzij men al dan niet geneigd zij deze uitspraak van overdrijving te beschuldigen, te ontkennen is het niet, dat wij hier te doen hebben met een merkwaardig en, in zijn soort, eenig verschijnsel, dat de aandacht verdient van allen, wier oog voor de hoogste belangen der maatschappelijke orde niet is gesloten. De vraag toch, wie geroepen zullen zijn tot de rechtspraak mede te werken, is voor de maatschappij van zoo overwegend belang, dat het inderdaad te verwonderen is, waarom zij nog altijd door zoovelen met onverschilligheid wordt bejegend, als betrof het hier een onder-

werp, waarover alleen rechtsgeleerden van beroep de bevoegdheid tot medespreken en gedachtenwisseling zou zijn toegestaan, en als voegde het allen anderen zich daaraan te onttrekken, als aan een zaak, die hun niet aangaat. En die verwondering mag vooral daar niet ongegrond geacht worden, waar het een instelling betreft als de rechtspleging met gezworenen, die op het beginsel berust, dat naast den rechtgeleerden rechter, ook aan leeken, d.i. aan niet noodzakelijk rechtskundig gevormde personen, in het belang eener goede rechtspleging invloed en medewerking bij het tot stand brengen van rechterlijke beslissingen behoort verleend te worden. Wanneer wij tevens bedenken, dat dit beginsel in de rechtspleging van bijna alle beschaafde volken van onzen tijd, in ruimeren of meer beperkten zin, ingang heeft gevonden, en zich met als 't ware aanstekelijke snelheid van het eene volk tot het andere heeft overgeplant, dan mag het voorzeker niet geheel overbodig geacht worden, dit verschijnsel in zijn oorsprong en ontwikkeling na te gaan en te onderzoeken of het inderdaad aan een in het wezen der rechtspleging zelve liggende behoefte beantwoordt.

Vooral in de laatste jaren is de gedurende eenigen tijd verflauwde belangstelling in dit onderwerp op nieuw levendig geworden door de verrijzing van een nieuwe phase van het leekenelement in de strafrechtspleging. Wij bedoelen de beweging, die zich sedert eenigen tijd in Duitschland heeft geopenbaard voor de invoering van zoogenaamde Schepenenrechtbanken (*Schöffengerichte*), die dan ook naast de Jury in sommige Duitsche staten zijn ingevoerd, doch wier voorstanders meerendeels van meening zijn, dat zij de Jury behooren te vervangen. De strijd heeft daardoor een eigenaardig karakter gekregen. Op enkele uitzonderingen na, wordt hij toch niet meer gevoerd over de vraag of het leekenelement in de strafrechtspleging aanbeveling verdient, want over de bevestigende beantwoording *dier* vraag zijn beide partijen het eens. Het verschil betreft veeleer uitsluitend de wijze van toepassing, de keuze van den vorm, waarin de samenwerking van leeken met rechtsgeleerde rechters de beste vruchten zal afwerpen. De éene partij nu ziet die samenwerking het doelmatigst verwezenlijkt in de instelling der Jury, d.i. dien vorm, waarbij de leeken niet een eigenlijk gezegd deel uitmaken van het rechterlijk college, maar veeleer daarnaast staan, in dier voege, dat gezworenen en rechters ieder verschillende functies uitoefenen, en als 't ware afzon-

derlijke factoren uitmaken, die zich bij de eindbeslissing tot één geheel vereenigen. De andere partij daarentegen wil een zeker aantal leeken (schepenen) met de rechters tot één college vereenigd zien, maar verschilt dan weder over de vraag of aan deze schepenen in alle opzichten gelijke bevoegdheid als aan de rechters moet worden toegekend. Ik zal nader gelegenheid hebben een en ander toe te lichten. Voor het oogenblik zij het voldoende op dezen strijd te hebben gewezen en er aan herinnerd te hebben, dat de beweging op het gebied der strafrechtspleging in onze dagen een meer samengesteld karakter heeft aangenomen dan in vroegere jaren. *Toen* was het strijdperk verdeeld tusschen de voorstanders der Jury en hen die aan een rechtspraak door uitsluitend rechtsgeleerde rechters de voorkeur gaven; zij, die *toen* de Jury verdedigden, schenen zich (althans in de strafrechtspleging) geen andere openbaring van het leekenelement te kunnen voorstellen dan deze instelling, en waren ook zij hiet onderling over den vorm niet eens, dan betrof toch het verschil alleen een vergelijking tusschen de Jury, zooals die in Engeland gevonden werd, en de wijze waarop zij in Frankrijk en Duitschland was ingevoerd. *Thans* werd ook aan hen, die door de Jury onder geenerlei vorm de vereischten eener goede rechtspraak (althans buiten Engeland) zagen gewaarborgd en toch bezwaren hadden tegen uitsluitend rechtsgeleerde colleges, de gelegenheid geopend in de Schepenenrechtbanken zich met een van de Jury afwijkenden vorm van het leekenelement te vereenigen. Het vraagstuk heeft dus ook op praktisch gebied grooter verhoudingen gekregen dan vroeger, en hij die een overzicht van den tegenwoordigen stand der quaestie wil geven, zal met die uitbreiding te rekenen hebben. Wordt de taak daardoor niet gemakkelijker, zij verliest zeker niet in aantrekkelijkheid. Want de strijd, die tegenwoordig over dit onderwerp in Duitschland gevoerd wordt, levert merkwaardige gezichtspunten en niet te versmaden bijdragen voor de juiste kennis en beoordeeling van het onderwerp in 't algemeen. Veelzijdigheid van onderzoek wordt daardoor zonder twijfel bevorderd, en wie zal ontkennen dat bij een vraagstuk, dat niet alleen uit rechtskundig, maar ook uit maatschappelijk oogpunt zoo gewichtig mag geacht worden, zulk een onderzoek in de eerste plaats vereischt wordt?

Ik wensch in de volgende bladzijden, naar aanleiding van de

jongste resultaten der wetenschap, een schets te leveren van de geschiedenis der Jury, en wel in de eerste plaats na te gaan, hoe zij in Engeland (het moederland der tegenwoordige Jury) is ontstaan en zich in den loop der tijden heeft ontwikkeld, en hoe zij van daar zich op het vasteland van Europa heeft overgeplant, waarbij van zelf aanleiding zal bestaan op de punten van overeenkomst en verschil opmerkzaam te maken. Een overzicht van de beweging ten gunste der Schepenenrechtbanken in Duitschland zal zich daaraan aansluiten, terwijl ik het geheel hoop te besluiten met eenige beschouwingen over het leekenelement in 't algemeen en met een vergelijking tusschen de vormen, waarin het zich in deze eeuw heeft geopenbaard. Sommigen mijner lezers zullen in mijn arbeid ongetwijfeld weinig ontdekken dat hun niet reeds bekend was; op volledigheid maak ik daarenboven bij een onderwerp van zoo grooten omvang geen aanspraak. Misschien echter mag het mij gelukken een althans in de hoofdtrekken vrij getrouw beeld van een der belangrijkste verschijnselen in de rechtsgeschiedenis te ontwerpen, en daardoor bij te dragen tot de opwekking van grooter belangstelling dan gewoonlijk in Nederland aan dit onderwerp te beurt valt. In Nederland toch wordt niet alleen in geenerlei vorm het leekenelement in de rechtspraak aangetroffen, maar is, behoudens eenige op zich zelven staande uitzonderingen, ook van belangstelling in een zaak, die overal elders in de beschaafde wereld zooveel hoofden heeft bezig gehouden en zooveel pennen in beweging gebracht, weinig of geen sprake. Ik beoordeel thans dit feit niet; ik wijs er alleen op dat het bestaat, en ik kan niet ontkennen, dat de overweging daarvan mij geruimen tijd heeft doen aarzelen, alvorens de pen op te vatten.

De Engelsche jury.

Zoo het geoorloofd is het gewicht eener instelling eenigszins af te meten naar de litteratuur, die over haar bestaat, dan levert voorzeker alles wat over de Jury in 't algemeen en over de Engelsche Jury in 't bijzonder geschreven is, het bewijs dat het hier een instelling betreft, die in het rechtsleven der volken een veelbeteekenende plaats inneemt. Buitengewoon talrijk toch is het aantal werken van historischen of kritischen inhoud, die

over de Jury zijn verschenen, en die vereenigd een niet onaanzienlijke bibliotheek zouden uitmaken. Rechtsgeleerden onder de meest verschillende volken hebben den oorsprong, de ontwikkeling en het wezen der rechtspleging met gezworenen tot een voorwerp van onderzoek gekozen, en ten deele met veel kennis en scherpzinnigheid behandeld. Zoo ergens, dan kan hier sprake zijn van een litteratuur, die den stempel van het kosmopolitisme draagt. Dat evenals bij alle belangrijke zaken, ook bij deze, de gevoelens uit elkander liepen, ligt in den aard der zaak. Dat in de oudste tijden bij alle natiën het volk op de een of andere wijze aan de rechtspleging deel had, stond vast, maar op welke wijze was nu die geheel bijzondere vorm van medewerking, welke in de Jury haar uitdrukking vond, in het leven getreden? Ziedaar een vraagstuk waarvan de oplossing geruimen tijd even moeielijk beschouwd werd, als de losmaking van den Gordiaanschen knoop, en waaraan men even als bij den laatsten, niet zelden met aanwending van geweldige middelen trachtte te hulp te komen. Ook de *plaatselijke* oorsprong der Jury leverde een ruim veld op voor hypothesen van zeer verschillenden aard. Buiten twijfel moest in Engeland de bakermat der tegenwoordige Jury gezocht worden. Maar hoe kwam zij in Engeland? Was ze een zuiver-Engelsche instelling, of moest haar oorsprong buiten Engeland gezocht worden, en zoo ja, bij welk volk? Moeielijke vragen, omdat men bij de beantwoording tot een tijdperk der rechtsgeschiedenis moest opklimmen, waarover nog veel duisters verspreid was. Niet zelden ook leed de zuiverheid van het wetenschappelijk onderzoek door den invloed van nationale ijdelheid. Over de plaats, waar de Jury ontstaan is, heeft zich een strijd ontwikkeld niet geheel ongelijk aan dien, welke in de oudheid over de geboorteplaats van Homerus gevoerd werd. Nog heden zelfs is bij het Engelsche volk de voorstelling in omloop, als zou Koning Alfred de Jury hebben ingevoerd. Rechtsgeleerden van naam, deze meening terecht verwerpende, hebben niettemin de kiemen der Jury in het Angelsaksische recht meenen te ontdekken. Allengs kreeg echter het gevoelen de overhand, dat de Jury van buiten in Engeland was ingevoerd. Terwijl eenigen (o.a. Blackstone en Montesquien) beweerden, dat de Angelsaksers bij hun verhuizing naar Engeland, onder meer andere instellingen, ook de Jury in haar oorspronkelijken vorm uit de Germaansche wouden in Engeland hadden overgeplant, en dat die

instelling, na bij de overige Germaansche stammen allengs ten onder te zijn gegaan, zich uitsluitend in Engeland verder had ontwikkeld - waren daarentegen in onze eeuw vele rechtsgeleerden (o.a. Biener[1]) van oordeel, dat de Jury uit het Noordsche Recht moest worden afgeleid (waarin ook werkelijk een eenigszins daarmede verwante rechtspleging te vinden was), en dat zij door de Noormannen eerst naar Frankrijk en vervolgens naar Engeland was overgebracht. Ook aan zeer avontuurlijke beschouwingen ontbrak het niet. Sommigen gingen zoover het ontstaan der Jury in Engeland als een overblijfsel der Romeinsche rechtspleging te beschouwen, waarmede zij toch kennelijk niets te maken had. Onze landgenoot J.D. Meijer verdedigde zelfs de gissing, dat Azië het vaderland der Jury zou zijn, en meende haar oorsprong te vinden in de wetgeving van het door de Kruisvaarders gestichte koninkrijk Jeruzalem, van waar zij door Engelsche deelnemers aan den kruistocht, naar Engeland zou zijn overgeplant; een meening, wier ongegrondheid later door hem zelven is toegegeven, waarna hij echter in een niet minder groote dwaling verviel, door zich nl. aan te sluiten aan het gevoelen van een Slavisch rechtsgeleerde, Maciejowski, die, als pleitbezorger voor *zijn* volksstam optredende, beweerde dat aan de Slavische rechtsinstellingen de eer van het vaderschap toekwam.

Het is hier de plaats niet over deze en andere dergelijke theoriën in bijzonderheden te treden, en evenmin de wijze na te gaan, waarop verschillende rechtsgeleerden de Engelsche Jury met het oude procesrecht der verschillende volken in verband hebben gebracht, ten einde niet alleen den plaatselijken, maar ook den juridischen oorsprong der Jury op te helderen. Ook wensch ik mij niet te begeven in een overzicht der onderscheiden stelsels, waarmede vooral Duitsche geleerden de beginselen, waarop de rechtspleging met gezworenen berust, langs philosophischen weg hebben trachten te verklaren. Men mag toch de hoop voeden, dat na de verschijning van Brunner's uitnemenden arbeid, de vroegere verscheidenheid van meeningen in de toekomst grootendeels als alleen van antiquarisch belang zal beschouwd worden. Brunner heeft in zijn *Entstehung der Schwurgerichte*, - het resultaat eener jarenlang met verbazend

1 In zijn (1852-1855) verschenen belangrijk werk: Das Englische Geschwornengericht.

geduld voortgezette studie, waarbij hem voor een groot deel nog niet gebruikte rechtsbronnen ter beschikking stonden, - aangetoond, dat de tot nog toe gangbare voorstellingen omtrent het ontstaan der Jury op dwalingen berustten, al kwamen enkele daarvan der waarheid nabij. Zijn beschouwingen hebben tot nog toe geen tegenspraak ondervonden, en bedrieg ik mij niet, dan kan met dit klassieke (trouwens alleen voor rechtsgeleerden genietbare) werk het zoolang gevoerde proces over den oorsprong der Jury geacht worden beslist te zijn. Voegt men naast Brunner's uitvoerige onderzoekingen over dit bijzondere punt, den arbeid van andere rechtsgeleerden[1] over de verdere ontwikkeling en den tegenwoordigen toestand van de Engelsche rechtspleging met gezworenen, dan is daarmede het materiaal gegeven voor de schets, die ik mij heb voorgenomen te leveren.

Wanneer van de Jury sprake is, zijn de meesten gewoon eenig en alleen te denken aan de Jury in strafzaken en wel in 't bijzonder aan de oordeelende Jury op dat gebied, gelijk die in Frankrijk bestaat, en van daar op het vaste land van Europa is overgegaan. Die voorstelling is zeer verklaarbaar, omdat op het vaste land de Jury alleen in de strafrechtspleging bij de beslissing over de schuld, een factor der rechtspraak uitmaakt, en omdat de Engelsche toestanden minder algemeen bekend zijn. Ook *ik* zal mij, zooals uit het vervolg blijken zal, het meest op dat gebied, als zijnde buiten Engeland van meer publiek belang, bewegen. Intusschen is het ter voorkoming van onjuiste denkbeelden over de wijze, waarop de instelling in Engeland wordt opgevat, noodig van den aanvang af, er aan te herinneren, dat de grondtype der Engelsche Jury, niet in de Strafjury, maar in de zoogenaamd Civiele jury gevonden wordt, welke nog heden ten dage een voorname rol in het Engelsche procesrecht ter beslissing over geschillen van burgerlijk recht, vervult. Het is in de burgerlijke rechtspleging, dat de medewerking van gezworenen in Engeland het eerst is ontstaan, en het is de civiele Jury, welke daar te lande

1 Onder welke, aan Biener, Mittermaier en den tegenwoordigen Oostenrijkschen Justitieminister Glaser een voorname plaats toekomt.

als voorbeeld heeft gediend voor de Jury in het strafproces, die zich eerst later uit de eerste heeft ontwikkeld in haar twee meest bekende en aan verschillende phasen van het proces beantwoordende vormen: de Jury van aanklacht of beschuldiging (de groote Jury), waarbij men nog de Coroners-Jury kan voegen, en de strafjury (kleine Jury, oordeelende Jury), die in het eindgeding over de schuld of niet-schuld uitspraak doet. Zóó is de civiele Jury in Engeland, de moeder geweest van de Jury in strafzaken; op haar moet dus in de eerste plaats de aandacht gevestigd zijn van hen, die den oorsprong der instelling willen nagaan. Het is er overigens verre van af, dat de Jury, gelijk wij haar in haar verschillende hoofdvormen tegenwoordig in Engeland in werking zien, ook in den aanvang hetzelfde karakter zou hebben vertoond, als thans. Een proces van eeuwenlange ontwikkeling is aan het heden voorafgegaan, en reeds à priori laat zich licht begrijpen, dat de Jury onder de Normandische koningen en onder de Plantagenets, van anderen aard was dan in de dagen van koningin Victoria.

De Jury was gedurende den geheelen loop der Middeleeuwen, niets anders dan een bewijsmiddel. Niet als in lateren tijd werden de bewijsmiddelen (getuigen enz.) voor haar gebracht en aan haar beoordeeling onderworpen, om vervolgens een uitspraak over de zoogenaamd feitelijke vraag te vellen. Neen; de gezworenen grondden hun verdict op de buiten rechten door hen zelven verkregen kennis van de feiten, waarover tusschen partijen geschil was, en zonder dat eenige bijbrenging van bewijs voor hen plaats had. Tegenwoordig nemen op de banken der Jury plaats zij, die in den regel persoonlijk geheel onbekend zijn met de te behandelen zaak, en hun nauwere bekendheid daarmede kan zelfs een reden van wraking opleveren. Vroeger daarentegen koos men als gezworenen juist hen, bij wie men kennis van de feiten en omstandigheden, welke tot het proces aanleiding hadden gegeven, kon onderstellen, d.i. personen, die men thans als getuigen zou oproepen, waarbij zich echter dit kenmerkend onderscheid met de tegenwoordige getuigen openbaarde, dat de gezworenen niet alles persoonlijk behoefden te hebben waargenomen, maar dat het voldoende geacht werd, dat zij, op welke wijze dan ook, kennis van de feiten droegen, zelfs door die van anderen te vernemen. Ook gaven de gezworenen althans in lateren tijd hun verklaring collectief af. Die verklaring drukte dan de overtuiging uit, die in de gemeente

over de waarheid van de beweringen der partijen bestond. Van daar den naam *verdict vere dictum*. Zoo was de Jury een bewijsmiddel in de hand des rechters, terwijl zij *thans* een oordeel uitspreekt over hetgeen als bewijs bij haar is aangevoerd. Vroeger *bewijsjury*, is zij eerst allengs tot haar tegenwoordigen staat van *oordeelende Jury* overgegaan, maar de sporen van den vroegeren toestand zijn in het hedendaagsch proces nog niet geheel verdwenen. Hoe trad echter die oorspronkelijke toestand in het leven, en hoe heeft zich daaruit het vervolg ontwikkeld? Naar de jongste en, naar ik geloof, in hoofdzaak onbetwistbare resultaten der wetenschap, op de volgende wijze.

De bewijsjury, zooals wij haar gedurende de Middeleeuwen in Engeland waarnemen, is haar oorsprong verschuldigd aan een processueele instelling van het Frankische Rijksrecht, waarvan men de sporen 't eerst op duidelijke wijze in de rechtsbronnen van het Karolingische tijdvak aantreft, en wier ontstaan als een door de omstandigheden noodzakelijk geworden reactie tegen de beginselen van het Oud-Duitsche volksrecht is te beschouwen. Het Oud-Duitsche en met name het Frankische en Noord-Germaansche proces had een zeer streng *formeel* karakter. Het liet aan de overtuiging des rechters bij de beoordeeling der geschillen, weinig of geen ruimte. De rechter *moest* de beweringen eener partij als waar aannemen, indien zij op bepaald voorgeschreven wijze volgens den maatstaf van zekere uitwendige kenmerken door die partij werden gestaafd. Omgekeerd had de geringste fout in de bepaalde formaliteiten het gevolg, dat de bewering der tegenpartij geacht werd waar te zijn. Ook hier droeg het recht den stempel, dien het in zijn kindschheid schier overal vertoont. Geen voorstelling toch is onjuister, dan dat in den aanvang der rechtsgeschiedenis de geschillen op patriarchale wijze met inachtneming der billijkheid voor ieder bijzonder geval, werden uitgemaakt. Integendeel kenmerkt zich het recht in zijn aanvang door een angstvallig hechten aan voorgeschreven vormen, en door streng *letterlijke* opvatting en uitlegging van hetgeen als recht erkend wordt. Eerst in een latere periode wordt het recht, om het zoo uit te drukken, meer buigzaam, en wint aan diepte, zoowel als aan omvang, maar daartoe wordt reeds een graad van ontwikkeling vereischt, dien men bij ruwe en onbeschaafde volken niet kan onderstellen. Met name is dit van toepassing op het recht der Germaansche volksstammen. Strijdlustig van aard

was de Germaan van nature geneigd zijn geschillen door het zwaard te beslissen, en zoo hij zich, tengevolge van het gemeenschappelijk leven, genoodzaakt zag de heerschappij van vaste regelen te erkennen, het was niet dan ter noode en altijd onder voorbehoud, dat het laatste woord aan het zwaard zou blijven. Zoo droeg het recht in zijn oorspronkelijke gedaante bij de zonen van het Noorden den stempel van strijd in de ware beteekenis van het woord. Elk geschil werd beschouwd als een persoonlijke zaak tusschen hem, die zich in zijn recht gekrenkt achtte en den beleediger; en die zaak moest tusschen hen beiden worden uitgestreden. Godsdienstige begrippen waren hierbij tevens van invloed. De kinderlijk-naieve voorstelling der oude volken, dat hoogere machten, van wie zij zich afhankelijk gevoelden, bij den strijd over het recht tusschen beiden zouden treden, en den rechthebbende zouden doen zegevieren, gaf, hoe bekrompen zij ook wezen mocht, aan het tweegevecht het karakter eener hoogere wijding. De Godheid zou niet dulden, dat hij, die gelijk had, in den strijd bezweek; de overwinnaar werd dus geacht het recht aan zijn zijde te hebben[1]. Zoo werd het tweegevecht een Godsoordeel. En diezelfde voorstelling leidde er toe, om waar het tweegevecht moeielijk uitvoerbaar werd, het Godsoordeel onder een anderen vorm, b.v. van de bekende vuur- of waterproef, in te roepen.

Het Godsoordeel, in zijn verschillende vormen, was echter reeds bij de Germanen het uiterste middel. De hoofdrol in de bewijsvoering der partijen werd ingenomen door den eed dier partijen. Het kinderlijk geloof aan de kracht van den vorm (de geringste afwijking toch van de voor den eed voorgeschreven woorden en van de daarbij te vervullen formaliteiten, maakte alles nietig en van onwaarde) vereenigde zich hier met een sterk ontwikkeld gevoel van individualiteit; het woord van den vrijen Germaan mocht niet op de weegschaal gelegd worden. In zijn eigen persoon drong zich de bewijsvoering als 't ware samen; bewijzen van buitenaf aangevoerd, hadden geen kracht. Het getuigenbewijs, in den zin van het Romeinsche en later van het Kanonieke Recht, was dan ook aan het Germaansch

1 Het tegenwoordig bij onze zoogenaamd beschaafde klasse nog niet geheel in onbruik geraakt duël, is een wegstervende reminiscenz dier kinderlijke voorstelling; alle andere argumenten voor het duël aangevoerd, bewijzen slechts de taaiheid, waarmede verouderde vooroordeelen en wanbegrippen hun leven trachten te rekken.

proces onbekend. De eed der partijen kon versterkt worden door dien van eenigen zijner stam- of familiegenooten[1] (eedshelpers), wier bijstand echter geen ander doel had dan om de geloofwaardigheid van den gezworen eed te versterken, zonder dat zij ondervraagd werden over de materieele waarheid der bezworen feiten. Deze eedshelpers konden dan ook niet tot bijstand *genoodzaakt* worden, maar eenmaal den eed aanvaard hebbende, konden zij niet anders zweren, dan dat partij de waarheid had gesproken. En, waar bij uitzondering getuigen werden toegelaten, wat in strafzaken in 't geheel niet plaats had, waren het gewoonlijk slechts zulke personen, die op verzoek der partijen vroeger bij het aangaan der rechtshandeling, waarover nu geschil was, waren tegenwoordig geweest, en ook hun getuigenis werd niet naar aanleiding van gestelde vragen over de waarheid der feiten, afgelegd, maar bevatte slechts de algemeene verklaring, dat deze of gene partij zich in haar recht bevond. Niet zelden gebeurde het ook, dat wanneer een eedshelper of getuige van meineed werd beticht, het tweegevecht of Godsoordeel over de waarheid zijner verklaring moest beslissen.

Het gerecht (de gemeente, markt, stam of eenige uit hen aangewezen personen: Dingleute, Schepenen[2], door een voorzitter, die gewoonlijk *Graaf* geheeten werd, geleid) had bij dezen geheelen strijd een zeer beperkte rol te vervullen. Op den voorgrond stond, dat het onderwerp van den rechtsstrijd tusschen partijen zelven, volgens de door het gebruik aangewezen regelen, werd vastgesteld en desnoods uitgevochten. Het vonnis trad dan ook niet in een beoordeeling van de innerlijke waarde der bewijsvoering, maar bepaalde voor ieder bijzonder geval, hoe die bewijsvoering zou plaats hebben[3], terwijl het reeds vooruit verklaarde, dat wanneer b.v. de eed of eeden waren afgelegd, de zaak ten gunste van deze of gene partij

1 Ook deze wijze om zijn recht te handhaven, is met het karakter van een strijd in overeenstemming. Evenals in den oorlog, werd ook in den rechtsstrijd de Germaan door zijn stam of familie bijgestaan.

2 Op de schepenen, als phase van het leekenelement komen wij later meer uitvoerig terug.

3 Hierover bestonden bij de verschillende stammen verschillende regelen, waarover ik ter dezer plaatse niet kan uitweiden. Er waren gevallen, waarin geen andere uitweg dan een Godsoordeel openstond, b.v. indien een partij slecht ter naam bekend stond, in welke onderstelling hij niet tot den eed en tot de bijbrenging van eedshelpers werd toegelaten.

beslist zou zijn. Het vonnis waarbij het bewijs in een of anderen vorm werd opgelegd, was dus tegelijk eindvonnis[1]. De geheele rechtsverhouding, b.v. of de tienden aan een klooster verschuldigd waren, of iemand terecht als slaaf werd opgevorderd, werd daarbij reeds voorwaardelijk beslist. Verder bleef de rechter lijdelijk. En zóover werd het geheel persoonlijk karakter van den rechtsstrijd getrokken, dat niet zelden de partij, die in het ongelijk werd gesteld, den rechter of een der oordeelvinders (gelijk het luidde) als tegenpartij op zijn beurt voor het gerecht riep. Bij deze soort van appèl in zijn ruwsten vorm (*Urtheilschelte*) werd niet de zaak meer in proces gebracht, ook niet beweerd, dat des rechters meening onjuist was, maar alleen volgehouden, dat de rechter een onrechtvaardig oordeel met opzet had uitgesproken. Het appèl was dus niet tegen de meening des rechters, maar tegen zijn kwade trouw gericht, en hierover kon dan weder een afzonderlijk geschil tusschen den rechter en den verongelijkte ontstaan, waarmede de vroegere tegenpartij niets te maken had.

Deze rechtstoestand moge thans als vreemd en zelfs barbaarsch worden aangemerkt, hij was echter voor dien tijd, bij een in zijn kindsheid verkeerend volk, niet geheel verwerpelijk. De eenvoudigheid van het recht, en van de toestanden waarop het werd toegepast; de bekendheid van de gemeentegenooten in hun beperkten kring met alles wat er omging; de solidariteit, die tusschen hen bestond; de daardoor ontstaande moeielijkheid om voor de geheele gemeente een leugen vol te houden; het geloof aan de heiligheid van den eed en aan het ingrijpen eener hoogere macht - dit alles had ten gevolge, dat het streng formeel en uiterlijk karakter van het oude recht niet zooveel afbreuk deed aan het vinden der materieele waarheid, als wij ons thans zouden voorstellen. Het behoeft echter geen betoog, dat zoodra het staatsbegrip zich meer ontwikkelde, en een diepere opvatting van recht en onrecht begon door te dringen, men zich niet langer met deze rechtspleging en rechtspraak kon behelpen. Gaandeweg werden dan ook, vooral onder den invloed van het Christendom, min of meer belangrijke wijzigingen in het procesrecht gebracht. Maar hoe ook getemperd, toch bleef het Oud-Duitsche bewijsrecht in beginsel gehandhaafd en als volksrecht bestaan. Het is de groote verdienste

1 Van daar dat het ook *tweetongig, zweizüngig* genoemd wordt.

geweest van de Frankische koningen uit het Karolingische tijdperk, dat zij, de behoefte aan verbetering inziende, daarin door de invoering van een nieuw bewijsmiddel hebben trachten te voorzien, dat, in den aanvang slechts als uitzondering aangemerkt, langzamerhand meer en meer is aangewend, en eindelijk een herschepping van het oude formeele proces heeft ten gevolge gehad. Analogie met den ontwikkelingsgang van het Romeinsche recht is hier onmiskenbaar. Gelijk in Rome het oorspronkelijk streng formeel volksrecht (*jus civile, jus strictum*) allengs getemperd en hervormd werd door den invloed der Praetoren, die de door de behoefte van het maatschappelijk verkeer noodig geworden wijzigingen aan het oude recht vastknoopten (*jus honorarium, jus aequum*), zoo zien wij ook in het oude Frankenrijk naast het formeel volksrecht, onder den invloed der koninklijke beambten, langzamerhand een billijker en aan de eischen der rechtsontwikkeling beter beantwoordend recht ontstaan, dat gaandeweg het vroegere recht in zich opnam en verdrong. De aanleiding daartoe lag voor de hand. Afgezien van de omstandigheid, dat een proces voor strijders, gelijk het Germaansche proces werkelijk was, voor hen, die niet in de wapenen waren bedreven, geen voldoende waarborgen opleverde, hadden ook de Frankische koningen er groot belang bij, dat zij bij de telkens voorkomende geschillen, vooral over rechten op den grond, tusschen de koninklijke schatkist[1] en de ingezetenen, van geen nadeeliger toestand werden dan de laatstgenoemden. Toch deed dit gevaar zich in het gewone proces voor. Wanneer hij, die den fiscus een recht betwistte, volstaan kon met zich op zijn eigen eed, desnoods versterkt door dien van zijn uit den aard der zaak partijdige vrienden, te beroepen, terwijl de fiscus zelf moeielijk eedshelpers onder het volk kon vinden, dan lag het voor de hand, dat hij meestal het onderspit zou delven, temeer daar aan een beroep op een Godsoordeel door den vorst of zijn vertegenwoordigers moeielijk te denken viel. Het streven der Frankische koningen was dus, om in een proces, waarbij de vorst zelf door zijn vertegenwoordiger partij was, grootere waarborgen voor een rechtmatige beslissing te verkrijgen. Zij trachtten dit doel te bereiken, niet alleen door het spannen der vierschaar meer en meer aan hun

1 Het onderscheid tusschen staatsdomein en privaat vermogen van den vorst werd toen nog niet gemaakt. De fiscus omvatte en vertegenwoordigde beiden.

rondreizende beambten (*missi dominici*), die als voorzitters daarbij fungeerden, op te dragen en op die wijze de rechtsmacht in hun handen (met hooger beroep op hun Rijksgerecht (*Curia Regis*) te centraliseeren, maar ook door ten behoeve van den fiscus, dezen een geprivilegieerde plaats in het proces te verzekeren, zoodat de uitslag van het proces niet meer geheel aan de regeling der partijen was overgelaten, maar ook de rechter daarop invloed kon uitoefenen. Als middel daartoe, werden de koninklijke beambten gemachtigd, bij processen over onroerend goed, uit de gemeente waarin dat goed gelegen was, een zeker getal mannen[1] op te roepen, die na beëedigd en aan hun eed als leenroerige onderdanen herinnerd te zijn, cn na bezichtiging van het goed in geschil (*visus terrae*), verplicht waren alles op te geven, wat hun over het goed en over de rechten daarop, bekend was. De rechter zelf koos dus bij deze wijze van procedeeren, die personen uit, welke naar zijn meening 't best met den toestand bekend waren en de meeste waarborgen voor onpartijdigheid opleverden; hij zette hun de zaak, waarover het proces liep, uiteen; hij was bevoegd hen te ondervragen, en indien zij niet met de zaak bekend waren, hen zoo noodig door anderen te vervangen. Meestal gaven de gezworenen hun uitspraak overeenkomstig het oude volksrecht over het geheele recht in quaestie; dikwijls werden zij ook over afzonderlijke feiten gehoord; nu eens gaven zij hun verklaring collectief af, dan weder ieder persoonlijk; alles schijnt ten dien opzichte te hebben afgehangen van de leiding des rechters.

Men noemde deze wijze van ondervraging van ambtswege, *inquisitio*[2]; zij had in het openbaar voor rechter en schepenen plaats; was zij eenerzijds een reactie tegen het formeel volksrecht, zij sloot zich in zoover daarbij aan, dat aan de gemeente zelve door de haar vertegenwoordigende getuigen invloed op de beslissing werd toegekend; de beslissing geschiedde door schepenen, maar de uitspraak der gezworenen werd daarbij in aanmerking genomen, evenals ook in die zaken, welke aan het oordeel van het Koningsgerecht bleven voorbehouden.

1 Dit getal wisselde naar omstandigheden; men vindt gevallen, waarin 7, 8, 11, 13, soms meer dan 50 personen werden opgeroepen.

2 Niet te verwisselen met het later inquisitoriaal proces, waarbij de getuigen afgezonderd van elkander en niet in het openbaar door den rechter ondervraagd werden; en nog minder met het later zoo beruchte ketterproees van dien naam.

Allengs werd deze wijze van procedeeren, die oorspronkelijk alleen als een prerogatief der kroon werd beschouwd, uitgestrekt tot die gevallen, waarbij corporatiën of personen betrokken waren, die bij het volksproces weinig kans bezaten hun recht volkomen te handhaven. In de eerste plaats kwamen hiervoor de kerken en kloosters in aanmerking; vervolgens ook weduwen en weezen, joden enz. In overeenstemming met de ontwikkeling der staatsidee, werden deze allen geacht onder de schaduw van het koninklijk gezag bescherming te moeten vinden. Eindelijk kregen ook de voorzittende rechters volmacht om aan elke procesvoerende partij die zich op deze wijze van procedeeren beriep, door een schriftelijk bevel het genoemde privilegie te verleenen.

Dat ter deze plaatse het ontstaan en de ontwikkeling der *inquisitio* als bewijsmiddel slechts in enkele korte trekken is kunnen geschetst worden, ligt in den aard der zaak. Men stelle zich ook niet voor, dat het oude volksrecht zelfs in die processen, waarbij de *inquisitio* plaats kon hebben, terstond werd verdrongen. Bij het volk was, althans in den aanvang, de tegenstand tegen het nieuwe bewijsmiddel dikwijls zeer heftig[1]. Vandaar dat het oorspronkelijk proces nog lang zich tegenover de *inquisitio* handhaafde, en daarmede zelfs geruimen tijd nog op een of andere wijze verbonden bleef, zoodat o.a. wanneer een herhaalde *inquisitio* geen voldoend resultaat opleverde, men tot het vroegere proces en zelfs tot het tweegevecht terugkeerde. Een groot en belangrijk deel van Brunner's werk is aan een nauwkeurige uiteenzetting van dit verband tusschen volksrecht en ambtsrecht, en aan de verschillende daardoor ontstane overgangsvormen gewijd. Hoe onvolkomen echter ook geregeld, en aan hoeveel beperkingen ook onderworpen, zooveel is zeker, dat reeds onder de Karolingische koningen de *inquisitio* vooral als middel om het tweegevecht

1 Zoo ontstond er bij een in de 9e eeuw voorgenomen *inquisitio* over een proces met eene kerk in Zwaben, een zoo groote ontevredenheid over de uitspraak der gezworenen, dat van weêrszijden de zwaarden getrokken werden. Zoo beklaagden zich op een plechtige door Lodewijk II in 856 te Pavia gehouden Hofzitting, vele onderdanen over de overbodige *inquisitiones*, waarop de koning hun toezeide, dat deze voortaan tot het noodigste zouden beperkt worden. Zoo was ook *Lodewijk de Vrome* niet bij machte om, gelijk hij verlangde, aan de kerk een *algemeen* privilegie in dit opzicht te verleenen. Op den Rijksdag te Worms (829) verkreeg zij het *jus inquisitionis* eerst dan, wanneer zij zich op een dertigjarig bezit kon beroepen.

te voorkomen, goede diensten bewees, en een beter middel ter opsporing der waarheid opleverde, hoewel zij van de andere zijde door de macht, die zij den rechter verleende, ook tot partijdige uitspraken kon leiden. Aan dit laatste gevaar is dan ook zeker voor een deel het verzet tegen dit bewijsmiddel toe te schrijven, waarvan men telkens in de rechtsbronnen gewag vindt gemaakt.

De Noormannen vonden dezen rechtstoestand bij hun vestiging in Frankrijk (912). Tot een stam behoorende, die met de deelneming van het volk in de rechtspleging, zij 't ook in anderen vorm, zeer vertrouwd was, namen zij des te eerder met taal en godsdienst, ook de Frankische rechtsinstellingen over, omdat de overheerschte bevolking door haar hoogere beschaving een groot overwicht op hen bleef uitoefenen. Ook zagen hun vorsten in de hervormingen door de Karolingers in het rechtswezen aangebracht, een uitnemend middel om hun eigen gezag te handhaven en uit te breiden. Zóo werd ook weldra de *inquisitio* een wezenlijk bestanddeel van het Normandisch proces. Nagenoeg onafhankelijk en slechts in schijn het oppergezag hunner zwakke leenheeren erkennende, regelden de Normandische Hertogen het bestuur huns lands geheel naar eigen goedvinden, en het is dan ook onder hun heerschappij, dat het middel der *inquisitio* meer en meer bevestigd en aan vaste regelen onderworpen werd. Het Normandische recht vormde op die wijze den overgang tusschen de Frankische *inquisitio* en het Anglo-Normandische proces, dat zich na de verovering in Engeland ontwikkelde. Het is de hoofdverdienste van Brunner's arbeid dit punt in een helder licht te hebben gesteld, en naar men mag vertrouwen, onomstootelijk vast te hebben aangetoond, dat de latere Engelsche bewijsjury haar oorsprong niet aan specifiek-Noordsche instellingen, maar aan de Frankische *inquisitio*, bevestigd en ontwikkeld door de Noormannen, is verschuldigd.

Zoo werden na den slag bij Hastings (1066), waardoor het Angelsaksische rijk aan den vreemdeling werd onderworpen, Normandisch recht en Normandische rechtsinstellingen ook in Engeland binnengeleid. Vooral aan de krachtige hand van Hendrik II, den eersten der Plantagenets, is Engeland op het gebied van het procesrecht veel verschuldigd. Hij was het, die, nog als Hertog van Normandië, aan de *inquisitio* (in Normandië *recognitio* geheeten) bij eigendoms- en bezitsactiën een

vasten vorm gaf (1150) en die haar als een gewoon bewijsmiddel een plaats in het proces aanwees. Vele omstandigheden werkten samen om aan deze instelling weldra in Engeland het burgerrecht te verzekeren. Eensdeels was zij in de hand der veroveraars een niet te versmaden middel om orde en recht te handhaven en een waarborg dat in den rechtsstrijd, de aanvankelijk gehate vreemdeling tegenover den ingezetene niet noodwendig zou verslagen worden; terwijl tevens de met haar verhonden ontwikkeling en consolideering van het geheele procesrecht een dam opwierp tegen de aanmatigingen der Kerk, die, ook in Engeland, zich beijverde de rechtspleging geheel aan zich te trekken, en door de toepassing van Romeinsch-Kanonieke rechtsbegrippen, het volksrecht te verdringen. De betrekkelijk geringe invloed, dien het Romeinsche recht in Engeland heeft uitgeoefend, en de zelfstandige ontwikkeling, die het Engelsche recht sedert heeft verkregen, zijn dan ook voor een groot deel aan het krachtig verzet van Hendrik II tegen de Kerk toe te schrijven. Anderdeels ontstond bij de Angelsaksers weldra ingenomenheid met de nieuwe instelling, omdat in de *inquisitio*, hoewel oorspronkelijk in het belang der Kroon ingevoerd, toch tegelijker tijd een beschermend element tegen de willekeur der koninklijke beambten[1] gelegen was, en omdat de vereischte medewerking van de getuigenis der gemeente een uitvloeisel was van hetzelfde beginsel, dat ook aan een Angelsaksische instelling tot grondslag strekte. Bij de Angelsaksers namelijk was het volk verdeeld in kleinere of grootere kringen van vrije mannen, die in het Graafschap als eenheid zich vereenigden, en wier deelgenooten verplicht waren collectief voor ieder in hun kring gepleegd misdrijf in te staan, m.a.w. den overtreder aan te wijzen en uit te leveren, bij gebreke waarvan zij zelven verantwoordelijk waren[2]. De toepassing van dit stelsel moest van zelf het volk tot belangstelling in de vervolging

1 Dit was des te meer van belang, omdat de Frankische schepenen-instelling bij de Angelsaksers onbekend was, althans in de lagere jurisdictie. Alleen in de Curia Regis te Westminster hadden ook bijzitters uit de wijste mannen gekozen, plaats. Vandaar de naam *Wittena Gemote:* d.i. vergadering van wijze mannen, die den koning ter zijde stond, en de voorlooper was van het latere Parlement.

2 Dit stelsel van *Franeplegium: Gesammtbürgschaft* of *Freipflege*, zooals de Duitschers het noemen, was wel is waar niet van speciflek-Angelsaksischen oorsprong, maar een Germaansche instelling, die echter haar hoogste ontwikkeling bij de Angelsaksers schijnt verkregen te hebben. Tien vrije mannen vormden een *friborg* of *tienschap;* tien friborgen een *honderdschap* (*centena*) en verscheiden dezer laatsten weder de *Gau* of *Graafschap*, die onder het bestuur van een Sheriff (*sciregerefa, vicecomes*) stond.
Ook den Noormannen kwam deze instelling zeer te stade ter beteugeling van de aanvallen waaraan zij van de zijde der onderworpen bevolking bloot stonden. Dat de Jury van aanklacht zich uitnemend hierbij aansloot, zullen wij later zien.

van begaan onrecht, en in de rechtspleging aansporen, en de *inquisitio*, als getuigenis der gemeente, was daarmede in volkomen harmonie. Voeg hierbij, dat bij de meer vredelievende Angelsaksers (wier procesrecht overigens nauw verwant was met het oud-Duitsche) het tweegevecht gehaat was, waardoor zij tegenover de meer in de wapenen bedreven Noormannen van ongunstiger toestand werden, zoodat de *inquisitio*, die de strekking had dit geheele formeele bewijsmiddel te voorkomen of althans het gebruik daarvan te verminderen, hun ook daarom niet onwelkom was. En toen nu in 1219 het verbod der Godsoordeelen[1] door de Kerk ook in de Engelsche rijkswetgeving ingang vond, moest daardoor van zelve de aanwending van het nieuw bewijsmiddel veelvuldiger worden.

Niet zonder invloed op de ontwikkeling der Jury in Engeland, was ook de omstandigheid, dat na de verovering door de Noormannen, de samenbotsing van twee elkaâr in den aanvang vijandige volken en van verschillende rechtsinstellingen op één bodem, een krachtdadige bemoeiing van het staatsgezag met de rechtspleging hier meer dan elders noodzakelijk maakte, terwijl het tevens, ook wegens de hooge kosten, niet mogelijk was een aan de behoeften beantwoordend talrijk rechterspersoneel aan te stellen. Een sterke centralisatie der magistratuur werd daardoor noodzakelijk, en deze was op hare beurt slechts uitvoerbaar door de bevolking zelve tot medewerking bij de rechtspleging op te roepen, zoodat de taak der door Hendrik II ook in Engeland aangestelde rondreizende rechters op die wijze aanmerkelijk verlicht werd, aan wie thans slechts de voorbereiding van- en het toezicht op de beslissing, alsmede, waar zij dit noodig achtten, ook het rechtspunt, bleef voorbehouden,

Al deze omstandigheden bevorderden de opneming der *inquisitio* (*recognitio*) in het Anglo-Normandisch procesrecht, waarin zij den naam van *Assisa*[2] aannam. Iedere partij, die in pro-

1 Dit verbod had echter alleen betrokking op de Godsoordeelen in engeren zin (vuur- en waterproef enz). Het tweegevecht werd bij de Angelsaksers niet in eigenlijken zin als Godsoordeel beschouwd.

2 *Assisa* beteekent oorspronkelijk eene vergadering, die besliste of recht sprak; die benaming werd allengs overgedragen op 't geen in die vergadering verhandeld werd, het geding en het oordeel zelf.

cessen over land en bodem betrokken was, kon van de koninklijke kanselarij, niet meer als een privilege, maar als een recht, een verlof (*breve*) verkrijgen, om het bestaande geschil langs den weg der *inquisitio* te doen uitmaken. In die *breve* werd het onderwerp van den rechtsstrijd omschreven, en de gezworenen (*recognitores*) legden den eed af de waarheid daaromtrent te zullen meêdeelen. Naast en ten deele uit de *recognitio*, ontwikkelde zich allengs in Engeland een analoge instelling, waarbij de gezworenen niet meer aan den letter der *breve* gebonden waren, en aan den rechter een vrijere opvatting van het te leveren bewijs was toegestaan. Men noemde deze instelling, wier oorsprong eenigszins duister is, *Jurata*, en zij schijnt 't meest te zijn voorgekomen in den vorm van een werkelijke of door rechtsfictie aangenomen overeenkomst der procesvoerende partijen, waarbij zij zich aan de uitspraak der *Jurata* over een of ander feit onderwierpen, wanneer het in den loop van het proces bleek, dat de woorden der oorspronkelijke *breve* het onderwerp van den strijd te scherp afbakenden en geen genoegzame ruimte lieten om de verschillende beweringen der partijen daaronder samen te vatten[2]. De *Jurata* verschafte dus de gelegenheid tot een vrijere bewijsvoering dan bij de oorspronkelijke *recognitio* mogelijk was, en de eed, dien de gezworenen vooraf moesten afleggen, hield dan ook slechts in 't algemeen de verklaring in, dat zij op de hun door den rechter gedane (en naar de omstandigheden geformuleerde) vragen naar waarheid zouden antwoorden, terwijl bij de Assisa hun vooraf het onderwerp van den rechtsstrijd, zooals dat in de *breve* was omschreven, werd meêgedeeld. Het is hier niet de plaats in een nadere uiteenzetting der punten van verschil tusschen *Assisa* en *Jurata* te treden. Genoeg dat de *Jurata* in Engeland het middel is geweest om den kring van geschillen, die voor de gezworenen werden gebracht, meer uit te breiden en allengs de bewijsjury bij de meeste processen in te voeren. Door haar kreeg het nieuwe bewijsmiddel eerst die buigzaamheid en ontwikkeling, waardoor het aan de toenemende behoeften der praktijk kon beantwoorden. Door haar kreeg de Jury het karakter

2 Men denke slechts aan de verschillende exceptiën en andere incidenteele geschilpunten, die zich bij voortschrijdende rechtsontwikkeling meer en meer moesten voordoen.

eener algemeene, aan vaste regelen onderworpen processueele instelling. De Sheriff, bijgestaan door vier andere kiezers, wijst de gezworenen aan uit de mannelijke ingezetenen der gemeente. Vrije onbesproken mannen, meestal ridders, komen daarbij in aanmerking. Onderstelde bekendheid met het onderwerp in geschil staat op den voorgrond. Nabuurschap wordt daarom als vereischte gesteld. Wraking wordt wegens verschillende redenen toegestaan. Werden vroeger de gezworenen, die niet tot eenstemmigheid konden geraken, met anderen aangevuld, sedert het einde der 13° eeuw, vindt men reeds als regel dat de gezworenen, twaalf in getal, zoolang te zamen blijven, totdat zij een eenstemmig verdict uitbrengen. Zij beraadslagen afzonderlijk en zoolang hun beraadslaging duurt, worden ze van alle gemeenschap met de buitenwereld afgesloten. Lijdt hun verdict aan onduidelijkheid, of wordt het van valschheid verdacht, dan heeft de rechter de bevoegdheid hen zelfs één voor één naar de gronden der uitspraak te vragen. Zij zijn dus verantwoording verschuldigd, en kunnen in veel gevallen wegens meineed vervolgd worden. Dikwijls wordt ook de oproeping eener nieuwe Jury gelast (*attainte*). Zoo werd reeds in de Middeleeuwen door den rechter een werkzaam toezicht op de gezworenen uitgeoefend; de Jury was het bewijsmiddel, ontleend aan de getuigenis der gemeente, dat den rechter ter zijde stond en door hem werd geleid en gecontroleerd.

Op die wijze is tegen het einde der Middeleeuwen de bewijsjury als een bestanddeel van het gewone Engelsche proces[1] erkend. Dat ook hierbij langzame en bijna onmerkbare overgangen plaats grepen, ligt in den aard der zaak. Nog lang bleef het oude volksproces strijd voeren tegen het nieuwe bewijsmiddel. Ook in Engeland was aanvankelijk het bij de Noormannen geliefde tweegevecht nog het middel, waarop onder zekere omstandigheden een beroep was toegelaten. Sporen van het oude proces zijn nog zelfs heden ten dage in de Engelsche rechtspleging overgebleven. En als een opmerkelijke bijdrage tot de kennis van den gang der Engelsche rechtsont-

1 Het *gewone* proces. Want de kerkelijke rechtspraak, op het Kanoniek-Romeinsche recht steunende, kende, voor zoover zij zich in Engeland vermocht te handhaven, de Jury niet. Vandaar dat in *the eourts of equity*, door den Lord Chancellor (vroeger steeds een geestelijke) voorgezeten, nog heden ten dage zonder Jury wordt geprocedeerd, waarop echter thans ook reeds uitzonderingen voorkomen.

wikkeling, mag het feit dienen, dat het gerechtelijk tweegevecht in Engeland wel langzaam in onbruik is geraakt, maar eerst in 1819 door een parlementsakte is afgeschaft, en wel naar aanleiding van een strafproces in 1817 tegen zekeren Thornton wegens moord gevoerd, waarin de beschuldigde zijn aanklager tot een tweegevecht had uitgedaagd[1].

Op den grondslag der Frankische *inquisitio* en der Normandische *recognitio*, is dns gedurende de Middeleeuwen de Engelsche bewijsjury verrezen, en uit deze instelling ontwikkelde zich weder de tegenwoordige *oordeelende* Jury. De oorsprong der verandering schijnt de volgende geweest te zijn. Onder een weinig ontwikkelden rechtstoestand mocht een bewijs op de wetenschap en overtuiging der naburen berustende, aan de behoeften hebben voldaan, toch moest bij de toeneming van het maatschappelijk verkeer en der rechtsbetrekkingen, het gebrekkige en onvoldoende dezer instelling meer en meer in het oog springen, en begon men in te zien, dat de zoogenaamde bekendheid der gezworenen met het geschil, veel te wenschen overliet. De eerste aanleiding om hiertegen een hulpmiddel te vinden, schijnt deze geweest te zijn, dat er in een proces door een der partijen dikwijls een beroep op schriftelijke akten werd gedaan, terwijl het bestaan dier akte of de waarheid van het daarin vermelde door de andere partij betwist werd. In zulke gevallen nu kon het voor de gezworenen zeer moeielijk, zoo niet onmogelijk worden, naar eigen wetenschap of overtuiging uitspraak te doen. Vandaar sloop allengs de gewoonte in, dat men in die omstandigheden de getuigen, die bij het opmaken der akte waren tegenwoordig geweest, opriep, en hen

1 *Thornton* was door de Jury vrijgesproken. De broeder der vermoorde, zich beroepende op een statuut van Hendrik VII, dat in een dergelijk geval aan den erfgenaam binnen het jaar de bevoegdheid verleende om, met voorbijgang van het verdict der Jury, met de actie van het oude proces (*appeal*) de zaak op nieuw te doen behandelen, had van die bevoegdheid gebruik gemaakt. *Thornton* beriep zich toen, eveneens overeenkomstig het oude proces, op het tweegevecht, waartegen formeel niets was in te brengen, hoewel sedert 1638 in Engeland van dit middel geen gebruik meer was gemaakt. Men wist echter de zaak op de lange baan te schuiven en diende inmiddels de bovenvermelde wet bij het Parlement in.
Dat nog in Shakspeare's tijd het gerechtelijk tweegevecht in Engeland niet ongewoon was, blijkt uit de beschrijving daarvan in zijn Henry VI, 2, Act. 1.

aan de oorspronkelijk opgeroepen gezworenen toevoegde; het verdict werd dan door de gezworenen, met deze getuigen gezamenlijk uitgebracht. Eenmaal nu tot de erkentenis gekomen zijnde, dat de onvolledige wetenschap der gezworenen door getuigen, wier verklaringen op eigen waarneming berustten, behoorde te worden aangevuld, lag het voor de hand, dat men allengs een stap verder ging en de getuigen van de gezworenen begon te scheiden. De eersten legden nu hun verklaringen af in tegenwoordigheid der gezworenen, en deze laatsten alleen deden vervolgens uitspraak. Deze gewoonte werd dan allengs uitgebreid ook tot andere zaken, waarbij geen schriftelijke akten in het spel waren. In het jaar 1460 zien wij dezen overgang van de bewijsjury tot de oordeelende Jury (die de haar voorgebrachte bewijzen beoordeelt), reeds sterk op den voorgrond treden[1]. Toch duurde het nog geruimen tijd eer deze gewichtige verandering haar volkomen beslag kreeg. Nog lang gold de regel dat de gezworenen wel bevoegd, maar niet verplicht waren, zich het bewijs te laten voorleggen, en dat zij nog altijd alleen op hun eigen wetenschap hun verdict konden gronden. Eerst in 1650 werden bij Parlementsakte de hoedanigheden van gezworene en getuige onvereenigbaar verklaard. Van dien tijd af dagteekent de *oordeelende* Jury in haar tegenwoordigen vorm. De uitspraak der gezworenen nam het karakter aan van een oordeel en verloor dat van een getuigenis; de door hen af te leggen eed luidde dan ook voortaan, dat zij overeenkomstig het aangevoerde bewijs naar waarheid uitspraak zouden doen. Dientengevolge verdween ook de bevoegdheid des rechters om de gezworenen afzonderlijk over de gronden van hun verdict te ondervragen. Tevens werd nu ook niet meer gevorderd, dat de gezworenen hunne woning in de nabuurschap hadden[2]. De strafrechterlijke verantwoordelijkheid der gezworenen hield tevens op te bestaan. Maar het toezicht des rechters bleef onder andere vormen standhouden. De thans meer zelfstandig geworden gezworenen vervullen voortaan in het proces deze functie, dat zij het product van het, door hen als 't ware, verwerkte bewijsmateriaal

1 Deze overgang werd ook daardoor bevorderd, dat de gezworenen allengs als regel hun uitspraken *collectief*, als het resultaat eener gemeenschappelijke beraadslaging, den rechter meêdeelden. De naam *Jurata* duidt dit collegiaal karakter reeds genoegzaam aan.

2 Uitdrukkelijk werd dit vereischte eerst in 1825 bij Parlementsakte opgeheven. Feitelijk was het echter reeds lang in onbruik geraakt.

aan den rechter overleveren, maar (en wij komen daarop nader terug) de rechter oefent door zijn leiding, op hun beslissing, althans voor zoover daarbij rechtsvragen ter sprake komen, een grooten, ja overwegenden invloed uit, en kan zelfs onder zekere voorwaarden hun verdict buiten werking laten.

Inquisitio (in Normandie *recognitio*), bewijsjury en oordeelende Jury zijn derhalve als de drie ontwikkelingsphasen der Engelsche Jury, en wel in de eerste plaats der Jury in burgerlijke geschillen (civiele Jury), te beschouwen. Nauw daarmede verwant is de ontwikkeling van de rechtspleging met gezworenen in strafzaken, zooals reeds daaruit kan worden opgemaakt, dat de scherpe grenzen tusschen privaat recht en strafrecht, gelijk men die thans trekt, in de oudste perioden der rechtsgeschiedenis niet gevonden werden, en zelfs nog lang daarna niet zelden ineenvloeiden. Zoo zijn dan ook de kiemen der tegenwoordige Jury van beschuldiging en der oordeelende Jury in strafzaken met zekerheid in het oud-Duitsche proces na te sporen. Evenals de bewijsjury in burgerlijke zaken ontleenen ook deze instellingen hun oorsprong aan de Frankisch-Normandische inquisitio. Ook in strafzaken is de bewijsjury aan de oordeelende Jury voorafgegaan en heeft zich naar analogie van de civiele Jury ontwikeld, terwijl de prototype der Jury van beschuldiging of groote Jury te vinden is in het Frankische, eveneens op het beginsel der inquisitio berustende, zoogenaamde *Rügeproces*. De volgende toelichting, waarbij wij met de groote Jury aanvangen, zal een en ander wellicht duidelijk kunnen maken.

Het strafproces der oude Duitsche volksstammen berustte op de toepassing van het accusatoir beginsel in den strengsten zin van het woord. Evenals in burgerlijke zaken werd het gevoerd tusschen twee partijen: de beleedigde persoon of zijn erfgenamen en den beleediger. Een vervolging of tusschenkomst van staatswege was onbekend. Zonder een persoon, die de aanklacht instelde en doorzette, was geen bestraffing van misdrijven mogelijk. En de procesregelen waren dezelfde als in het civiel proces, ja de uitsluiting van het getuigenbewijs werd in strafzaken nog veel strenger toegepast. Vandaar speelden ook in dit proces de zuiveringseed, versterkt door de verklaringen der eedshelpers, een voorname rol, terwijl in laatste instantie een beroep op het tweegevecht of op een godsoordeel in engeren zin, overbleef. Weldra bleek die toestand onvoldoende. Be-

straffing van ambtswege vond evenwel, geruimen tijd lang, niet anders plaats dan bij betrapping op heeter daad. Daarmede echter was nog veel te weinig gedaan. Er moest een middel gevonden worden, om ook in andere gevallen, althans waar het belangrijke inbreuken op de rechtsorde gold, voor de handhaving van orde en veiligheid te zorgen, ook dan als geen privaat aanklager opstond. Doch ook hierbij moest de schijn van willekeur vermeden en de volksinvloed op de rechtspleging geëerbiedigd worden. Alleen toch op die wijze was hervorming van het volksproces mogelijk, zonder dat men een hevig verzet behoefde te vreezen. Ook hierbij nu trad de inquisitio beschermend tusschen beiden. De Graven (*Comites*), die als rechters bij de volksgerechten voorzaten, of wel de door den Koning afgevaardigde reizende rechters (*Missi*), namen aan een grooter of kleiner aantal ingezetenen van een district of gemeente, den eed af, dat zij alle misdaden, die hun ter oore waren gekomen, zouden kenbaar maken. Men noemde deze wijze van procedeeren *Rüge* (in Vlaanderen, waar dezelfde instelling zich analoog ontwikkelde: *veritas, verité, franche vérité, coye vérité, stille waarheid*, genoemd). De *Rüge*, als getuigenis der gemeente, verving derhalve de ontbrekende aanklacht door een bijzonder persoon. Het gewicht dezer instelling, hoe groot ook, moet echter niet te hoog worden aangeslagen. Want de *Rüge* had oorspronkelijk geen ander gevolg, dan dat hij, wien zij trof, als verdacht werd beschouwd, evenals dit het gevolg was eener aanklacht van de beleedigde partij zelve. Zij opende de mogelijkheid dat de misdadiger voor het gerecht werd gesteld, doch overigens bleven de oude procesvormen gehandhaafd en kon de verdachte zich door eed, tweegevecht of Godsoordeel zuiveren. De Rüge-getuigen zelven (*Juratores*) konden, indien zij door valsche aangiften of verzwijging de verdenking van meineed op zich laadden, aan het tweegevecht of Godsoordeel onderworpen worden.

Deze instelling nu, hoe gebrekkig ook in den aanvang, werd evenals de gewone inquisitio, waarvan hierboven melding werd gemaakt, in den loop der tijden meer ontwikkeld en aan vaste regelen gebonden. Ook de geestelijke gerechten, het voorbeeld der wereldsche rechtspleging volgende, namen haar over. Zij werd ook in Normandie ingevoerd en vandaar in Engeland overgeplant. Hier vond zij, evenals de inquisitio van het burgerlijk proces, een vruchtbaren bodem. Zij was daar reeds

voorbereid door de bij de Angelsaksers zeer ontwikkelde instelling der *Gesammtbürgschaft*, hierboven besproken, waarvan het denkbeeld dat de volkskring, waartoe de misdadiger behoorde, voor diens overtreding aansprakelijk was, ten grondslag lag. In dat stelsel moest de Rügejury, de vervolging *fama publica* bijzonder goed passen. En tevens vonden de eerste Engelsch-Normandische koningen in deze instelling nog meer dan in de gewone inquisitio, een gewenscht middel om, met eerbiediging van den volksinvloed, de vooral toen zeer talrijke daden van verzet tegen het nieuwe bestuur te beteugelen. Vandaar dat deze Jury door de veroveraars in den aanvang vooral werd aangewend ter ontdekking van de ontduiking der rechten van de koninklijke schatkist. De thans nog in Engeland niet ongewone benaming der Groote Jury, als *Jury des Konings*, in tegenstelling met de Kleine Jury, als *Jury des Lands*, duidt het gewicht aan, dat deze instelling oorspronkelijk voor het staatsgezag had, gelijk dan ook de Groote Jury dezen haren oorsprong nog thans duidelijk verraadt en geenszins, gelijk men zich weleens voorstelt, is ingesteld om tot bescherming van den verdachte te dienen. Ook hierbij was het weder Hendrik II., die als hervormer optrad, en vaste regelen invoerde, zoodat wij reeds in 1164 gewag vinden gemaakt van een uit 12 personen bestaande Rügejury. Van een verhoor van den verdachte is daarbij, evenals ook nog heden, geen sprake. De gezworenen geven hun verklaring collectief; de verklaring zelve wordt reeds *presentment* of *indictment* genoemd. De beschuldigde (*publicatus, rectatus, indictatus*) kan zich, zoolang de Godsoordeelen nog zijn toegelaten, daarop beroepen.

In de 14^{e} eeuw vinden wij de Rügejury weder gewijzigd: zij draagt thans den naam van *Grand Enquest* en wordt samengesteld uit 24 (later 23) gezworenen, die niet meer als vroeger uit een engen kring, maar uit het geheele Graafschap worden opgeroepen en die met minstens twaalf stemmen beslist. Langzamerhand verdwijnt nu het karakter der vroegere Rüge. Had zij vroeger voornamelijk ten doel in het gemis eener private aanklacht te voorzien, later besloot zij na verhoor van den aanklager en diens getuigen over de vraag of aan de schriftelijk ingediende aanklacht (*Bill of Indictment*) gevolg kon worden gegeven; een overgang, die zich daardoor laat verklaren, dat reeds in de Middeleeuwen de aanklager, die wegens de gevaren (o a. een vervolging wegens meineed) waaraan het

oude proces hem blootstelde, niet in persoon[1] als partij wilde optreden, niet zelden de tusschenkomst der Rügejury, aan wie hij zijne bezwaren kenbaar maakte, inriep, welke gewoonte allengs tot regel werd verheven. De bevoegdheid der Rügejury, om ook zonder voorafgegane aanklacht misdaden op te sporen en kenbaar te maken, is echter nimmer opgeheven, zoodat nog heden ten dage de Groote Jury desverkiezende iemand zonder aanklacht in staat van beschuldiging kan stellen, in welk geval haar uitspraak als van ouds den naam van *presentment* draagt, terwijl de benaming *indictment* thans uitsluitend voor de gewone gevallen, waarin zij na ontvangen klacht beslist, wordt gebezigd. Van die bevoegdheid der oude Rügejury wordt echter heden zelden of nooit meer gebruik gemaakt.

Was dus de Jury van aanklacht oorspronkelijk bestemd een leemte in het oude proces aan te vullen en de wijze van procedeeren bij *appeal* overbodig te maken, ook de vroegere bewijsjury in strafzaken, waaruit even als in het civiel proces de oordeelende of kleine Jury is voortgesproten, sloot zich als een door de omstandigheden geboden hervorming nauw hierbij aan. Onjuist is de gewone voorstelling, alof de bewijsjury in de strafrechtspleging tegelijk met de opheffing der Godsoordeelen (1219) zou zijn ingevoerd, want zij werd reeds vóor dien tijd, hoewel in beperkte mate, aangewend. Analogie met de ontwikkeling der bewijsjury in het civiel proces, die van oudere dagteekening is dan haar tweelingzuster, is hier niet te miskennen. Allengs en als 't ware onmerkbaar sloop de bewijsjury in het strafproces binnen, en de wijze waarop zij zich een weg baande, schijnt ontleend te zijn aan de vrijere opvatting der inquisitio, die wij hierboven onder den naam van *Jurata* hebben leeren kennen. Ook in het oude strafproces waren dikwijls exceptiën uit te maken, b.v. als de beklaagde partij beweerde physiek onbekwaam te zijn tot het voeren van een tweegevecht, of wel aanvoerde dat de aanklager geen bloedverwant van den verslagene was, en dus de bevoegdheid miste om als kampvechter voor hem op te treden. In zulke gevallen nu vestigde zich allengs het gebruik, dat de aanklager (eischer) de voorafgaande uitspraak eener Jurata over die betwiste punten vorderen kon,

1 Deze oorspronkelijke wijze van procedeeren, waarbij de vormen van het oude volksproces in acht werden genomen (*appellum, appeal*), werd bij wijze van uitzondering het laatst ingeroepen in 1817, ter gelegenheid van het proces *Thornton*. Zie boven, blz. 21.

waarbij dan de rechter, even als dit in processen over bezit en eigendom geschiedde, een grooter of kleiner aantal geloofwaardige mannen uit de nabuurschap als gezworenen opriep[1]. Langzamerhand breidde zich deze bevoegdheid der partijen om zich ter beslissing van tusschengeschillen op een Jurata te beroepen, uit tot exceptiën, die meer onmiddellijk, op de schuldvraag betrekking hadden, b.v. of een alibi bewezen was enz. Waren dus reeds de kiemen der bewijsjury vóor de opheffing der Godsoordeelen voorhanden, ontegenzeggelijk is het dat de tegenstand, die dit laatste bewijsmiddel meer en meer ondervond, krachtig de opkomst der bewijsjury in de hand werkte, en dat na het verbod door de kerk over de Godsoordeelen uitgesproken, deze geheel door de bewijsjury verdrongen werden, die nu haar verdict over het bewijs der schuld zelve gaf (utrum sit culpabilis vel non). Wat vroeger uitzondering was en even als de recognitio in burgerlijke zaken, aanvankelijk slechts bij wijze van gunst door middel eener koninklijke *breve* en tegen betaling van *leges* was toegelaten, nam nu het karakter aan van een recht, waarop de partijen zich kosteloos konden beroepen[2].

Door de ontwikkeling der bewijsjury in strafzaken, werd dus de leemte aangevuld, die uit het onvoldoende der Godsoor-

1 De door Brunner meégedeelde en in akten uit het laatst der 12e eeuw voorkomende formule bij dergelijke gevallen luidde o.a. ‘ut inquiratur per sacramenta 24 militum comprovincialium, utrum *A* habeat morbum caducum, et utrum R. et W. parentes ejus sint vel non.’

2 Eerst werd de *breve* als een recht toegestaan aan ieder die haar verlangde; later kon men volstaan met zich eenvoudig op de Jury te beroepen. De erkenning van het recht vindt men reeds duidelijk uitgesproken in caput 36 der Magna Charta (1215): ‘Nihil detur vel capiatur de cetero pro brevi inquisitionis (ab co qui inquisitionem petit) de vita vel de membris, sed gratis concedatur et non negatur.’
Daarentegen heeft, gelijk reeds vroeger door Biener is aangetoond, de zoo dikwijls aangehaalde zinsnede (caput 29) der Magna Charta: ‘Nullus liber homo capiatur vel imprisonetur.... nisi per legale judicium parium suorum vel per legem terrae’, geen andere strekking dan om in 't algemeen willekeur bij de strafvervolging uit te sluiten, geenszins om, gelijk niet zelden beweerd is, de oordeelende Jury in te voeren, die toen nog niet eens in Engeland bestond. Het *judicium parium suorum* heeft alleen betrekking op het geprivilegieerde forum der Engelsche Baronnen (Peers), die voor huns gelijken (later het *House of Lords*) krachtens een bijzondere procesorde terecht stonden, even als nog heden bij zeer belangrijke misdrijven (*treason*, of *felony*) het geval is.
De *Lew terrae* beteekent eenvoudig het gewone recht, *common law*, naar welks regelen de strafvervolging van alle andere vrije mannen, die geen Pairs waren, plaats had.

deelen en uit het langzaam verdwijnen van dit bewijsmiddel allengs was ontstaan. Opmerking verdient het, dat bij de toepassing, het beginsel van vrijwillige onderwerping des beschuldigden aan de uitspraak der bewijsjury op den voorgrond trad. Hierdoor alleen kon een gewelddadige breuk met het volksrecht worden vermeden. Het oude proces toch bracht mede dat hij, die 't zij door een private aanklacht, 't zij door de *fama publica* der Rügejury van een misdrijf werd beticht, niet *genoodzaakt* kon worden zich door eed of in laatste instantie door een Godsoordeel te zuiveren. Vrijwillig moest hij een beroep doen op die bewijsmiddelen. Was hij echter daartoe niet genegen, dan werd hij een man zonder recht, d.i. hij werd uit de gemeenschap zijns volks uitgestooten, en als vogelvrij, van alle bescherming, die het recht verleende, verstoken. Het kwam dus niet tot een beslissing over het proces zelf, en al was ook het indirect dwangmiddel sterk genoeg om den verdachte zich meestal bereid te doen verklaren den rechtsstrijd te aanvaarden, zoo bleef echter het beginsel zelf, dat hij als vrij man zich daaraan al dan niet kon onderwerpen, gehandhaafd. Analoog werd dit beginsel na de hervorming van het oude proces ook op de bewijsjury toegepast. In den aanvang, toen zij nog als uitzondering naast dat proces stond, werd zij alleen toegestaan, als de verdachte verklaarde zich aan haar uitspraak te onderwerpen[1]. Later, toen zij als normaal bewijsmiddel gold, zocht men naar een dwangmiddel om het beginsel althans formeel in stand te houden, en bracht het gebruik mede, dat de rechters de bevoegdheid hadden den verdachte, die weigerde de uitspraak der Jurata in te roepen, zoolang in strenge gevangenis te houden, totdat hij zich daaraan onderwierp. Deze dwang ontaardde, 't eerst in Normandië, in een foltering, in de rechtsbronnen *peine forte et dure* geheeten, die nog langen tijd, hoewel meer in naam dan inderdaad, in het Engelsch proces bekend is gebleven. Dat proces huldigt zelfs nu nog het gemelde beginsel van onderwerping, hoewel het thans geheel het karakter eener fictie heeft aangenomen[2]

1 Zoo heet het bij een beslissing over een *alibi*, dat de beklaagde ‘salva defensione sua, *se ponit super juratam patriae*’.

2 Bij de toepassing der *peine forte et dure*, werd de verdachte in een on deraardsche gevangenis opgesloten, met den blooten grond voor slaapstede, terwijl hem beurtelings den eenen dag een stuk slecht brood, en den anderen dag een dronk vuil water werd gereikt. Ook vindt men melding gemaakt van zware ijzeren gewichten, die op de borst van den gevangene werden geplaatst, en wier zwaarte men vermeerderde, totdat hij eindelijk zich op de Jury beriep of -stierf. De ‘*bons juges de Normandie*’ voerden, volgens de meêdeelingen in de Coutumes, deze en andere folteringen in, omdat de langdurige gevangenhouding anders te kostbaar werd! Een sterk gekleurde schildering der *peine forte et dure* vindt men in Victor Hugo's roman; *L'homine qui rit*.
Hoewel feitelijk sedert lang niet meer toegepast, is de *peine forte et dure* eerst in de vorige eeuw onder de regeering van George III wettig afgeschaft. De formule, waarmede de beschuldigde, die zich *not-guilty* verklaart, aan de Jury wordt overgeleverd, berust, blijkens de woorden, dat hij *has put himself upon his country*, echter nog heden op de fictie der vrijwillige onderwerping.

De Jurata in strafzaken volgde overigens denzelfden loop, als de bewijsjury in het civiel proces. Even als deze, bereikte zij haar volle ontwikkeling eerst in Engeland, waar zij door de Noormannen was overgeplant. Allengs, hoewel later dan de civiele Jury, verloor ook zij haar karakter van bewijsmiddel, en werd het van elders aangebrachte bewijs aan haar beoordeeling onderworpen. De parlementsakte van 1650 erkende even als bij de civiele Jury dit veranderde karakter. Sedert is van de vroegere bewijsjury ook in het strafproces geen sprake meer.

Terwijl in Engeland de uit Normandië overgebrachte en op oud-Frankische instellingen berustende Jury meer en meer naar de behoeften des tijds werd vervormd en geregeld, zien wij in Frankrijk, merkwaardig genoeg, het tegenovergesteld verschijnsel. De geschiedenis der rechtspleging splitst zich als 't ware in twee stroomen, die in verschillende richting worden voortgestuwd. In Engeland werd, gelijk wij zagen, de invloed van het leekenelement versterkt en uitgebreid. Het Engelsche volk erkende in de inquisitio en in haar verdere ontwikkelingsvormen een wélbegrepen verbinding van volksrecht en beambtenrecht. Aan den rechter werd ruimer gelegenheid gegeven om tot de kennis der waarheid te geraken, dan het formeele volksproces aanbood. Zijn macht en invloed werden uitgebreid, maar daarnevens stond het getuigenis des volks, het *judicium patriae*, vertegenwoordigd door de uitspraak der gezworenen, waarop de rechter door het aanzien, dat hij genoot, en door de wijze, waarop hij dezen hun taak uiteenzette, wel invloed kon uitoe-

fenen, maar zonder wier medewerking hij toch geen beslissing kon vellen. Was dus eenerzijds in deze wijze van rechtspleging eenige toenadering tot de beginselen van het Romeinschkanoniek proces zichtbaar, waarin het onderzoek van ambtswege alles beheerschte, anderzijds was de bewijsjury, gepaard met openbare behandeling, een waarborg tegen 's rechters willekeur en tegen miskenning van het rechtsbewustzijn des volks. De eigenaardige zucht naar *selfgovernment*, waardoor de Engelsche natie zich steeds heeft gekenmerkt, bracht het hare er toe bij, om de nieuwe instelling zich zegevierend te doen handhaven. Met juisten takt hebben de Engelsche koningen deze volksneiging geëerbiedigd, en ingezien dat ook de Jury een niet te versmaden middel was om natie en koningschap hecht te vereenigen. Van daar dat het leekenelement in Engeland, door alle stormen der politieke partijschappen heen, zijn gezag heeft weten te behouden, en dat het Engelsch proces, in weerwil van al zijn gebreken, een getrouwe afspiegeling vertoont van de verhouding tusschen staatsgezag en volk, zooals die in Engeland wordt begrepen, en zooals die als 't ware is samengegroeid met Engeland's geheele staats- en maatschappelijke geschiedenis.

Een geheel andere richting kreeg de overhand in Frankrijk, vooral sedert Normandië, het moederland der bewijsjury, door Philips August onder de heerschappij der Fransche koningen was gebracht (1206). De band tusschen het volksrecht en het Romeinsch-kanoniek proces, werd hier allengs losgemaakt en eindelijk ten nadeele van het eerste geheel verbroken. Het streven der Fransche koningen was op absoluut gezag gericht. De inquisitio, hoewel aanvankelijk de strekking hebbende hun gezag te verhoogen, wierp echter tevens een dam op tegen vorstelijke willekeur, en beperkte de macht van 's konings beambten te zeer, dan dat deze wijze van samenwerking met het volkselement op den duur in den smaak van Frankrijk's beheerschers kon vallen. Het Romeinsch recht, dat reeds in verschillende deelen van Frankrijk heerschappij voerde, en volgens 't welk de wil van den vorst als hoogste wet gold, kreeg allengs grooteren invloed en werd, verbonden met het kanoniek recht, in de handen van geslepen rechtsgeleerden het middel om de rechtspraak geheel in de macht der koninklijke beambten te brengen. Deze reactie dagteeként hoofdzakelijk sedert 1260, toen Lodewijk IX in zijn ordonnantie, bekend onder den naam

van *Établissements de Saint Louis*, voor de koninklijke rechtbanken een andere wijze van procedeeren invoerde, geheel berustende op de beginselen van het geheim, schriftelijk proces. Vooral de strafrechtspleging verkreeg sedert een andere richting. De *loyal enquête* van de oude *Rüge* werd vervangen door een geheime ondervraging der afzonderlijke getuigen voor een daartoe benoemden commissaris en door een beslissing op grond der geschreven akten. De enquête verliest haar vaste vormen; de bewijsvoering steunt grootendeels op vermoedens, dikwijls van zeer gering gehalte, en op de bekentenis. Werd de onderwerping aan de uitspraak der bewijsjury in Normandië en in Engeland aanvankelijk door dwangmiddelen verzekerd, men strekte in Frankrijk deze praktijk (die slechts ten doel had zich door een fictie aan het oude proces aan te sluiten en feitelijk weinig te pas kwam) uit tot een afpersing der bekentenis, indien vermoedens van schuld uit de geheime ondervraging der getuigen konden worden afgeleid. Zoo werd de pijnbank een wezenlijk bestanddeel van het strafproces, terwijl in Engeland de ontwikkeling der Jury de rechtspleging voor de invoering van dit afschuwelijk middel heeft bewaard[1]. Wel duurde het eenigen tijd eer al deze ingrijpende veranderingen in het Fransche proces volkomen haar beslag hadden gekregen. Het oude volksrecht, in de coutumes uitgedrukt, bood nog lang tegenstand. Velen zagen, en niet ten onrechte, in de invoering der geheime enquête de toepassing van dezelfde beginselen, die de vrijheid des volks met den ondergang bedreigden. Reeds tegen het einde der 13^{e} eeuw vinden wij het uitgedrukt in de dichterlijke klacht van een Fransch ridder:

> Gens de France, mult estes ebahis.
> Jo dis a tous ceux, qui sont nez de fiefs,
> Si m'aït Dex, franc estes vous mes mie.
> Mult vous a l'en de franchise esloigniez,
> Car vous estes *par enquête jugiez*.

Maar het mocht niet baten. Alles werkte in Frankrijk, evenals ook in Duitschland, mede, om door de invoering van het inquisitoriaal proces den invloed des volks op de rechtspleging geheel

1 Wanneer niettemin ook in Engeland de pijnbank somtijds is toegepast, dan geschiedde dit als inbrenk op den gewonen gang der Justitie. Het gewoon Engelsch proces heeft de pijnbank nooit erkend.

te verdringen[1]. Het volk geraakte allengs aan den nieuwen toestand gewoon. Wegstervende sporen der bewijsjury worden nog langen tijd aangetroffen, maar verdwijnen eindelijk geheel. In 1577 kan de Ordonnance de Blois reeds zonder tegenspraak verkondigen, dat de Jury is ‘hors d'usage, et peu ou point entendu des habitans du pays.’ En in 1667 wordt ook de laatste herinnering aan de bewijsjury, de zoogenaamde *enquête par turbe*[2], opgeheven. De scherpe grensscheiding tusschen het Engelsch en het Fransch proces is daarmede voltooid.

Keeren wij thans tot Engeland terug. Ook daar te lande verliep nog eenige tijd, voór dat de gezworenen, die na den overgang der bewijsjury tot oordeelende Jury, inderdaad rechters waren geworden, die onafhankelijkheid hadden verkregen, welke zij voor de uitoefening van hun gewichtig ambt behoefden. De oude voorstelling, dat de gezworenen alleen een bewijsmiddel waren in de handen des rechters en voor de gronden hunner uitspraak verantwoording waren verschuldigd, behield nog lang nadat de verhouding veranderd was, merkbaren invloed. Nog in de 17^{e} eeuw onder het despotisch bestuur van Jakob II, veroorloofden gewetenlooze rechters zich, gezworenen, die een met 's rechters meening strijdig verdict hadden gegeven (zelfs in geval zij een beschuldigde hadden vrijgesproken), met hooge boeten, ja met gevangenis te straffen. In de handen van den beruchten Opper-rechter Jeffreys waren de gezworenen niets anders dan een gedienstig werktuig om politieke processen ten voordeele der Kroon te beslissen, en aan de veroordeeling van onschuldigen hun sanctie te verleenen. Maar een betere dageraad brak weldra aan. In het beroemde proces tegen de Engelsche bisschoppen (1688), door Macaulay met onvergankelijke kleuren geschilderd, hadden de gezworenen den moed, tegen het uitdrukkelijk verlangen der Kroon, het *niet-schuldig*

1 De schepenen waren in Frankrijk ook weldra verdrongen en door rechterlijke beamten vervangen.

2 Men verstond daaronder de oproeping van een aantal getuigen, die over het bestaan van een betwisten regel van het gewoonterecht, eene collectieve verklaring aflegden. Ook in onze oude rechtsbronnen vindt men menigmalen van dit middel gewag gemaakt. In Engeland wordt het nog heden ten dage in den vorm eener afzonderlijke Jury toegepast.

uit te spreken. Na de troonsbestijging van Willem III, waarmede een nieuw tijdperk in Engelands constitutioneele ontwikkeling aanbreekt, steeg het aanzien der Jury en het vertrouwen des volks in haar uitspraken. De onafhankelijkheid der rechterlijke macht, in de dagen der Stuarts maar al te zeer een aan de Kroon ondergeschikt lichaam[1], werd tevens door parlementsakten zoodanig gewaarborgd, dat geen land ter wereld een tweede voorbeeld daarvan kan aanwijzen. Van dien tijd af dagteekent die opmerkelijke vereeniging en samenwerking van onafhankelijke staatsrechters met het volkselement, op welke het wezen der tegenwoordige Engelsche Jury en het vertrouwen, dat zij geniet, berusten, maar waaraan tevens - wij stippen het reeds hier aan - althans voor een deel, is toe te schrijven, dat de navolging der Engelsche Jury in de rechtspleging van andere volken, maar al te dikwijls slechts een zwakken familietrek met het oorspronkelijk beeld heeft aan het licht gebracht.

De samenwerking dezer twee factoren der Engelsche rechtspraak: rechters en gezworenen, staat in nauw verband met het zoo dikwijls besproken onderscheid tusschen *feit* en *recht*. Het is hier de plaats dit punt althans eenigermate toe te lichten, daar omtrent de wijze, waarop de gezworenen in Engeland hun functies uitoefenen, en over hun verhouding tot den rechter, nog altijd bij velen groot misverstand heerscht. In de vroegste tijden der rechtsgeschiedenis, waarin de rechtsbetrekkingen zeer eenvoudig waren, en de daarop toe te passen rechtsbeginselen veel meer dan later het product waren eener gemeenschappelijke volksovertuiging, was het onderscheid tusschen het *feit* dat het onderwerp van den rechtstrijd uitmaakte en het *recht* dat daarop toepasselijk was, weinig of niet ontwikkeld, zooals uit de geheel formeele wijze van bewijsvoering volgens het oude proces genoegzaam blijkt. Aan de latere bewijsjury in

1 Aan deze verlaging der magistratuur mag men voor een groot deel den ongeoorloofden invloed, dien b.v. een Jeffreys op de Jury uitoefende, toeschrijven. Uit de zwakheid en corruptie der toenmalige gezworenen een argument tegen de instelling zelve af te leiden, zou even onjuist zijn, als wanneer men de geheele instelling der rechterlijke macht af wilde keuren, omdat monsters als Jeffreys en anderen deel van haar hebben uitgemaakt. Zor der de medewerking der Jury zou de beslissing door serviele rechters tot dezelfde of nog erger uitkomsten geleid hebben. Hoe men ook over de Jury moge oordeelen, zooveel is zeker, dat zij nimmer goed zal werken, indien de rechterlijke macht zelve geen besef heeft van haar roeping. Ontaarding van het éene orgaan der rechtspraak, sleept die van het andere onvermijdelijk met zich.

haar oorspronkelijke vormen was eveneens het onderscheid vreemd; de bewijsvoering omvatte zoowel het recht als het feit en bepaalde zich b.v. tot de vraag: ‘of zeker stuk land aan X. toebehoorde.’ In strafzaken gold hetzelfde beginsel. De waardeering der subjectieve momenten, die tot het bewijs der schuld moeten samenwerken, was aan het oude recht onbekend. Kwamen zij ook allengs in aanmerking, dan geschiedde dit langs den weg der koninklijke genade.

Bij toenemende rechtsontwikkeling werd echter ook de bevoegdheid des rechters om de gezworenen voor te lichten en hun uitspraken te controleeren, uitgebreid. Bij de oorspronkelijke bewijsjury, waarbij de gezworenen niets meer waren dan een bewijsmiddel, door den rechter geraadpleegd, kreeg allengs de laatste op hen grooten invloed. Hij kon hen, zooveel hij verkoos, ondervragen en onderrichten. Zij waren toen van hem veel afhankelijker dan later. Ook de hervorming der *recognitio* door de *jurata*, hierboven aangeduid, maakte de splitsing tusschen de functies van rechters en gezworenen gemakkelijker, door de meer vrije bewijsvoering die daarvan het gevolg was, en de bevoegdheid om in den loop van het proces den gezworenen, naar gelang dit te pas kwam, over een of ander punt of naar aanleiding eener ingebrachte exceptie, afzonderlijke vragen te stellen. Zoo ontwikkelde zich langzamerhand de regel dat de gezworenen over de feiten, de rechters over de rechtsvragen hadden te oordeelen.

Moeielijker werd de verhouding toen in vervolg van tijd de vroegere bewijsjury veranderde in eene oordeelende Jury en de verhouding van de Jury tot den rechter van zelfstandiger en onafhankelijker aard werd. Ook toen echter bleef de zooeven aangehaalde regel gehandhaafd en vond zijn scherpste formuleering in de bekende uitspraak van Lord Coke (in de 17^{e} eeuw): ‘sicut ad questionem facti non respondent judices, ita ad quaestionem juris non respondent juratores. Ongelukkig echter heeft deze uitspraak maar al te dikwijls tot misverstand aanleiding gegeven. Ten gevolge van oppervlakkige kennis der Engelsche rechtstoestanden is hare beteekenis veelal onjuist opgevat, en het is voor een groot deel aan deze verkeerde opvatting toe te schrijven, dat men bij de overplanting der Jury in strafzaken op het vasteland van Europa, zich heeft voorgesteld, dat het onderscheid tusschen feit en recht ook in het strafproces bij de vragen, die aan de Jury werden voorgelegd,

scherp kon en moest worden in acht genomen, en dat men dien ten gevolge vele hopelooze pogingen heeft aangewend om de schuldvraag in al haar elementen te ontleden, waardoor men dan, naar men zich vleide, tot het volkomen zuiver resultaat zou geraken, dat de gezworenen alleen over de feiten, de rechters alleen over het recht zouden hebben te oordeelen. Men vergat daarbij slechts éene zeer belangrijke zaak, die bij nadere overweging noodzakelijk tot de gevolgtrekking had moeten leiden, dat men niet tot een juist inzicht in het Engelsche recht was doorgedrongen. Het is deze, dat in Engeland de aan de gezworenen voorgelegde vraag in een strafproces, de *geheele* schuldvraag omvat, en dat de taak der gezworenen daar te lande in 't algemeen deze is: uit te maken of de beschuldigde al dan niet schuldig is aan het misdrijf hem bij de aanklacht te laste gelegd'[1].

Daarmede is evenwel niet het onderscheid tusschen feit en recht opgeheven. Men heeft alleen begrepen dat in het strafproces dit onderscheid geen invloed mocht hebben op de door de Jury te beantwoorden vraag over de schuld; men heeft ingezien dat het meestal onmogelijk is bij de beoordeeling der schuld, de zoogenaamde feitelijke vraag van de rechtsvraag geheel zuiver te scheiden, en dat elke poging om een deel van de uitspraak over de gegrondheid der aanklacht aan de Jury te onttrekken, in den regel ten gevolge zou hebben dat de zaak uit haar verband gerukt en de beslissing zelve minder zuiver werd. En men heeft terecht zoo geoordeeld, met het oog op den bijzonderen aard van het strafproces.

In het strafproces toch dringt alles zich in deze eene vraag te samen: is de beklaagde *schuldig?* Niet als op het gebied van het civiel recht is daarbij sprake van eene beslissing over betwiste rechten tusschen twee partijen, die al naar gelang van de, door den rechter te onderzoeken, juistheid der wederzijds gevoerde beweringen,

1 Wel is waar worden ook in Engeland dikwijls afzonderlijke vragen tot de Jury gericht. Maar dan hebben zij meer de strekking om de aandacht der Jury op bijzonderheden te vestigen; het bindend formeel karakter, dat zij op het vasteland bezitten, is aan het Engelsch proces vreemd. De Engelsche Jury beslist in den regel eenvoudig *guilty* of *not-guilty* (volgens de aanklacht). Zijn de gezworenen echter van meening, dat de beschuldigde zich aan een minder zwaar misdrijf heeft schuldig gemaakt dan hem bij de aanklacht is te laste gelegd, dan nemen zij dit in hun verdiet op; b.v. schuldig aan *doodslag*, in plaats van *moord.* Over het *special verdict* straks nader.

nu eens ten gunste der eene, dan weder ten gunste der andere kan luiden; - neen, alles groepeert zich als 't ware om één punt: de persoonlijkheid van den overtreder der strafwet, zoodat dan ook de uitspraak *niet-schuldig* geen nadeelige rechtsgevolgen voor den aanklager medebrengt, maar op een eenvoudige negatie der schuld berust. Daar het verder in het strafrecht nimmer de vraag is, of de schuldige een feit heeft gepleegd, maar steeds of er een *strafbaar* feit is begaan, omvat de schuldvraag in algemeenen zin niet alleen het onderzoek naar de subsumtie der te laste gelegde feiten onder de regelen der strafwet, maar tevens naar den onderstelden *wil* des overtreders bij het plegen dier feiten; de dader moet, zal hij schuldig verklaard worden, niet alleen bij de strafwet omschreven feiten hebben gepleegd, maar hij moet ook den vereischten strafbaren *wil* daarbij aan den dag gelegd hebben. De wil nu is voor geen ontleding in verschillende bestanddeelen vatbaar, en hij is daarenboven meestal zoo samengeweven met de feiten en omstandigheden van het beweerde te laste gelegde misdrijf; hij doordringt die als 't ware zóo geheel, dat men wel is waar in één strafbare handeling verschillende feiten kan onderscheiden (een onderscheiding, die bij de beraadslaging zelve van groot nut kan zijn), maar dat de *geheele* handeling zich niet in een serie van feiten laat *oplossen*, omdat zij zonder de gelijktijdige aanwezigheid van den strafbaren wil, niet als strafbaar kunnen worden aangemerkt. Iemand, b.v., die in zijn woning oude papieren willende opruimen, deze in brand steekt, maar met het oogmerk tevens om het vuur terstond weder uit te dooven, is, ook al ontstaat daardoor brand, niet schuldig aan brandstichting. De wil om het vuur aan te leggen, en de wil om het weder uit te dooven, laten zich daarbij niet splitsen, omdat juist in de eerste wilsuiting, verbonden met de bedoeling om daardoor brand te doen ontstaan, het strafbaar opzet is gelegen. Stelt nu de rechter aan de gezworenen alleen de vraag: heeft de beklaagde vuur ontstoken, dan is de beantwoording dier vraag (misschien door den beklaagde zelven niet betwist) volkomen zonder beteekenis, en kon haar eenige beteekenis worden toegekend, dan zou zij de veroordeeling van een onschuldige ten gevolge hebben. Zoo is ook het wegnemen van een anders goed op zich zelf geen diefstal, maar wordt dit eerst wanneer het gepaard gaat met de strafbare bedoeling om eene zaak, die, naar de dader weet, hem niet toebehoort, zich toe te eigenen. Stelt

men nu ook een vraag betreffende die bedoeling, dan zoude, om consequent te zijn, ook deze laatste weder in concrete elementen moeten worden opgelost, omdat strafbare bedoeling in 't algemeen ook een rechtsbegrip is. Hoe moeielijk dit zou zijn en hoe willekeurig een dergelijke ontleding meestal zou zijn, kan ieder die er over nadenkt, zich gemakkelijk voorstellen. Maar hetzelfde geldt van iedere poging, om de kenmerken eener strafbare daad, zooals die in de wet omschreven is, in bloote feiten, aan de in behandeling zijnde zaak ontleend, op te lossen. Nu eens zal men op die wijze te veel, dan weder te weinig geven. Het zou zijn, alsof men den indruk van een schilderstuk terug willende geven, in een uitvoerige omschrijving van alle détails trad, en daarna vroeg: welken indruk maakt nu dit kunstgewrocht op u? Gelijk hij, die om over de waarde van een schilderstuk te oordeelen, dit in zijn geheel voor zich moet zien, en de harmonie van het geheel dikwijls juist ontdekt in omstandigheden, die aan het oog van anderen ontsnappen, zoo moet ook in het strafproces de onverdeelde aandacht op de zaak in *haar geheel* gevestigd blijven, en die aandacht behoort, als men op een juiste beslissing prijs stelt, niet door een opeenstapeling van verschillende vragen, naar den maatstaf eener niet zelden willekeurige ontleding opgemaakt, van het hoofdvoorwerp van onderzoek, de schuld in 't algemeen, te worden afgeleid.

Dat het onmogelijk is bij de beoordeeling der schuld de rechtsvraag van het bloote feit zuiver te onderscheiden, volgt verder hieruit, dat de opneming van uitdrukkingen en kenmerken in de strafwet reeds van zelve daaraan een juridisch karakter geeft. Zelfs schrijnbaar eenvoudige uitdrukkingen als *inklimming, inbraak, wegneming, doodslag* kunnen tot verschillende wijzen van beschouwing aanleiding geven, en daardoor rechtsvragen worden; al zijn nu deze rechtsvragen doorgaans van oneindig minder ingewikkelden aard dan die, welke in een burgerlijk proces zich voordoen, en al is de beste en zekerste uitlegging die, welke (voorzoover de strafwet niet ondubbelzinnig, zij 't ook geheel onjuist, het tegendeel wil) overeenstemt met de beteekenis die in het dagelijksch leven door het gewone verstand daaraan gehecht wordt, het zijn en blijven, juist omdat het *op de waardeering van de beteekenis*, en niet uitsluitend op de *vaststelling* van een materieel feit aankomt, altijd in meerdere of mindere mate rechtsvragen. Wilde men nu bij de be-

slissing over de schuld het oordeel over elk punt, waarmede een rechtsvraag gemengd is, aan de uitspraak der gezworenen onttrekken, en alleen voor de beantwoording van door den rechter geformuleerde bloot materieele feiten hun medewerking inroepen, dan zou men de geheele rechtspleging met gezworenen tot een parodie verlagen, en zouden de gezworenen eigenlijk niets anders zijn dan een overbodig vijfde rad aan den wagen; de gewichtigste punten, waarvan de beslissing afhankelijk is, zouden aan hun beoordeeling onttrokken zijn; de samenhang van het voor de beslissing noodige materiaal zou verbroken en de medewerking van het leekenelement zou op die wijze tot een minimum of tot niets zijn teruggebracht.

Het beginsel dat de Jury bevoegd moet zijn de schuldvraag in haar geheel te beantwoorden, heeft echter niet zonder tegenstand in het Engelsche proces de overhand verkregen. Bijzonder belangrijk is in dit opzicht de geschiedenis der rechtspleging over misdrijven met behulp der drukpers begaan (*Libell-processen*). Onder de regeering van George III in de vorige eeuw, waren deze processen aan de orde van den dag. Er waren geschriften verschenen, waarin hevige aanvallen tegen het gouvernement werden gericht en ieder, die in de Engelsche geschiedenis niet geheel vreemdeling is, weet dat daaronder vooral de beroemde brieven van *Junius* een groote rol speelden. De regeering was onverstandig genoeg uitgevers en schrijvers ter dier zake streng te vervolgen. En nu beweerden de Engelsche rechters en met name Lord Mansfield, dat de gezworenen alleen het feit te beoordeelen hadden, of een zeker geschrift door een zeker persoon was geschreven en verspreid, doch dat de beoordeeling of dit feit strafbaar was, m.a.w. of het een *Libell* volgens het Engelsche strafrecht opleverde, uitsluitend aan den rechter was overgelaten. Een groot beginsel stond hier op het spel: de vraag, hoever de drukpers bij beoordeeling van regeeringshandelingen mocht gaan. Vooral bij dergelijke processen behoort de beslissing afhankelijk te zijn van de strafbare bedoeling, en het onderzoek daarnaar hangt weder van zooveel omstandigheden af, en staat in zoo nauw verband met den graad van politieke ontwikkeling, dat ieder, die de strafwet in gezonden zin wil uitleggen, daarmede heeft te rekenen. Instinctmatig gevoelde het Engelsche volk, dat zoo ergens, hier althans de Jury des lands het recht had van medespreken, en dat de vrijheid van drukpers gevaar liep, indien een te enge

juridische uitlegging der strafwet de overhand behield. Toch werd in het door de Engelsche rechters verdedigde stelsel de Jury niets meer dan een bloote formaliteit, want het sprak van zelf, dat de rechter de vraag over het meestal niet eens betwiste feit der publicatie niet aan de Jury zou stellen, indien bij hem de strafbaarheid daarvan niet vast stond. Hevig was de strijd; in vele gevallen wilde de Jury zich niet onderwerpen, maar sprak eenvoudig vrij. Ook in het Parlement werd de meening van Lord Mansfield met vuur bestreden. Burke beweerde te recht, dat als deze leer opging, de Jury ook bij de beslissing over *moord* of *diefstal* niet mocht oordeelen over de premeditatie of arglist, gelijk toch geregeld plaats had. Het gevolg was ten slotte, dat de overwinning aan de Jury verbleef. Erskine's schitterend pleidooi in het proces van Stockdale (beschuldigd wegens de uitgave eener verdediging van Warren Hastings 1789) deed in de praktijk het gevoelen zegevieren, dat de Jury het *Libell* in zijn geheel moest beschouwen, en bevoegd was de bedoeling van den schrijver of verspreider te onderzoeken. Daarop volgde de bekende *Libell-bill* door Fox voorgesteld, waarbij in den vorm eener afkeuring van het inconstitutioneele der tegenovergestelde leer, het ware beginsel voor goed werd vastgesteld. Met deze *bill*, die in 1792, na eenigen tegenstand, ook bij het Hoogerhuis doorging, was het pleit ten gunste der Jury beslist.

Er bestaat op dezen regel, dat de Jury over de schuldvraag in haar geneelen omvang uitspraak doet, een uitzondering, waardoor de regel zelf bevestigd wordt. Ik bedoel het zoogenaamd *special verdict*. De Jury (en dit geldt ook in het burgerlijk proces) is namelijk bevoegd, om zoo zij meent de haar gestelde vragen niet voldoende te kunnen oplossen, een verdict uit te spreken, waarbij zij zekere uit het proces gelichte feiten als bewezen verklaart, maar de eindbeslissing aan den rechter overlaat. Van deze bevoegdheid wordt echter zelden gebruik gemaakt, daar in het algemeen het *special verdict* in Engeland met geen gunstig oog wordt aangezien. Men beschouwt het namelijk als een niet aanbevelingswaardig middel voor een zwakke Jury, om de verantwoordelijkheid van zich af te wenden en op den rechter over te brengen; tevens is het niet te ontkennen, dat de Jury op die wijze zich van een deel der beslissing over de feiten zelven kan afmaken. De mogelijkheid toch bestaat, dat 's rechters overtuiging, in de einduitspraak geformuleerd,

voor een deel berust op feiten, die de Jury niet in den kring harer beschouwingen heeft opgenomen.

In het civiel proces is de taak der Jury, voorzoover deze door de partijen wordt ingeroepen, eenigszins anders. De beweringen der partijen worden hierbij zooveel mogelijk teruggebracht tot vragen over enkele betwiste feiten, van wier beantwoording de eindbeslissing afhangt. Men noemt deze vragen *issues in fact*, terwijl de vraag in het strafgeding met den naam van van *general issue* bestempeld wordt. Ook bij de eerste echter is in de beslissing over de feiten, dikwijls die over belangrijke rechtsvragen opgesloten. Van een meer uitvoerige uiteenzetting zal ik mij onthouden, omdat dit geheele onderwerp zóo nauw samenhangt met den zeer eigenaardigen toestand van het Engelsch privaatrecht en proces, dat het niet mogelijk is daarvan in een kort overzicht een duidelijke voorstelling te geven. Daarenboven is vooralsnog de instelling der civiele Jury op het vaste land van Europa onbekend en zal dit waarschijnlijk vooreerst nog blijven, daar zij, hoe men ook over haar moge oordeelen, in den van Engeland verschillenden rechtstoestand en met name in de mechaniek van het proces, niet passen zou. Met strafrecht en strafrechtpleging, als dragende een meer algemeen en eenvoudiger karakter, is het daarentegen in dit opzicht geheel anders gesteld[1]. Ik acht het daarom ter dezer plaatse voldoende er aan te herinneren, vooreerst dat ter beslissing van civielrechterlijke geschillen, waarbij de beweegredenen der partijen een zeer ondergeschikte rol spelen, en waarbij de beweringen door partijen wederzijds gevoerd, eene splitsing in verschillende vragen mogelijk maken, de Jury een andere taak heeft te vervullen, dan in het strafproces, waarbij het onderzoek naar den onderstelden wil des daders alles beheerscht en de schuldvraag in haar geheel moet worden beantwoord; ten andere dat de bijzondere aard der ontwikkeling van het Engelsch privaatrecht en niet het minst een, aan het Romeinsch recht herinnerend, scherp geformuleerd actiënstelsel, in Engeland bij het stellen der vragen aan de Jury, vele moeielijkheden doet verdwijnen, die, althans nu nog, bij andere volken nagenoeg onoplosbaar zouden zijn.

Maar (en ik kom hiermede terug op het punt, waarvan ik ben uitgegaan: de verhouding tusschen rechter en gezworenen)

1 Later kom ik nog op dit onderwerp torug.

is op die wijze de Jury, althans in de strafrechtspleging, niet almachtig, of zoo deze uitdrukking te sterk mocht geacht worden, is dan toch, waar zooveel aan de uitspraak der Jury is overgelaten, de invloed des rechters, zelfs waar het de beslissing van rechtsvragen betreft, niet te beperkt, en meer schijn dan werkelijkheid? Wie zóo vragen mocht, zou daarmede slechts het bewijs leveren eener zeer oppervlakkige opvatting van het wezen der Engelsche rechtspleging. Ook thans nog geldt de regel, dat de gezworenen over de feiten, de rechters over de rechtsvragen hebben te oordeelen. Maar die regel, ik herinnerde daaraan reeds vroeger, heeft een anderen zin dan die daaraan door velen gehecht wordt. Men wil daarmede niet uitdrukken, dat in ieder proces scheiding van feit en recht als 't ware langs mechanischen weg mogelijk is. Men erkent integendeel, dat in het strafproces de juistheid der beslissing over de schuldvraag gevaar loopt, als die vraag niet in haar geheel en verbonden met daarvan onafscheidelijke rechtsmomenten, aan dezelfde personen ter beantwoording is overgelaten. Men geeft toe, dat zelfs in het civiel recht de splitsing in veel gevallen wel gemakkelijker, maar toch ook niet altijd uitvoerbaar is. Het staat dan ook vast dat in de uitspraak der Jury dikwijls de beslissing over belangrijke rechtsvragen is opgesloten. Maar - en hierin ligt het praktische gewicht van den meermalen genoemden regel - de Jury wordt verplicht geacht de instructie van den voorzittenden rechter te volgen, omtrent die punten, welke hem toeschijnen rechtsvragen te bevatten. En de rechter is zelfs in 't algemeen bevoegd, de uitspraak der Jury aan rechtsregelen te toetsen, en waar hem dit noodig voorkomt, verschillende door het Engelsche recht aangegeven middelen ter verbetering dier uitspraak aan te wenden.

Ieder die met de Engelsche rechtspleging, 't zij door persoonlijke waarneming, 't zij uit de vele geschriften die daarover bestaan, bekend is, weet dan ook dat de Engelsche rechter, wel verre van een ondergeschikte plaats in te nemen, integendeel een zeer gewichtige en invloedrijke taak heeft te vervullen. Aan hem is de leiding van het rechtsgeding opgedragen. Waar het zuiver rechtskundige vragen betreft, die met de aan de Jury te stellen vragen in geen verband staan, beslist de rechter alleen. Men denke slechts aan processueele quaesties, geschillen over onbevoegdheid, en over de ontvankelijkheid der aanklacht (wegens gebreken in den vorm, verjaring der vervolging enz).

De rechter beoordeelt verder de vraag of de toelating van een aangevoerd bewijsmiddel in overeenstemming is met het Engelsche bewijsrecht. Blijkt hem gedurende het debat, dat de aanklacht (in civiele zaken de eisch) reeds terstond op rechtsgronden afstuit, dan heeft hij zelfs de bevoegdheid het debat te sluiten *(to stop the case)* en na zijn meening aan de Jury te hebben uiteengezet, terstond een verdict van haar te verlangen. Is de geheele bewijsvoering afgeloopen, dan geeft hij zijn instructie *(charge)* aan de gezworenen. Om den aard dezer instructie of toespraak juist te beoordeelen behoort men in aanmerking te nemen, dat in Engeland zich een, grootendeels op de praktijk der gerechtshoven *(precedents)* steunend, aanzienlijk aantal bewijsregels *(rules of evidence)* heeft ontwikkeld, aan vroegere gevallen ontleend; de rechter nu vat in zijn instructie al hetgeen in iedere bijzondere zaak tot bewijs is aangevoerd, samen; hij toetst de kracht van dat bewijs in 't algemeen; hij zegt aan de gezworenen niet: ‘gij moet zóo of anders beslissen;’ maar hij zegt hun: ‘als gij bevindt, dat deze of geene bewijsmiddelen aan de door het rechtsgebruik vastgestelde eischen voldoen, waaraan ik u herinnerd heb, behoort gij ze als zoodanig aan te nemen, of zoo niet, te verwerpen; de subjectieve waardeering omtrent de geloofwaardigheid en de toepassing op het bijzondere geval dat thans voor u ligt, wordt overigens geheel aan u overgelaten.’ Hij treedt verder, naar gelang dit noodig is, in rechtsbeschouwingen over de kenmerken van het ten laste gelegde misdrijf. Hij onthoudt zich overigens zooveel mogelijk van het uitspreken zijner subjectieve meening over de in behandeling zijnde zaak[1]. Hij objectiveert, en herinnert zelfs uitdrukkelijk aan de gezworenen, dat zij op eigen verantwoording moeten onderzoeken en beslissen. Alleen dan, als op rechtsgronden kennelijk een vrijspraak moet volgen, geeft hij (voorzoover hij niet reeds van zijn bevoegdheid *to stop the case*, gebruik heeft gemaakt) den gezworenen den raad vrij te spreken.

1 Dat hiertegen echter wel eens gezondigd wordt, kan men zich licht voorstellen. Zoo was in het proces Müller, waarover nader, de charge des rechters kennelijk partijdig. Of over 't geheel ook de charge in het monsterproces Tichborne wel aan het vereischte van onpartijdigheid voldeed, zou ik betwijfelen. Over het geheel is ten dezen opzichte echter een groot verschil met het *résumé* van den Franschen rechter, waarover later meer. Reeds de omstandigheid, dat het *résumé* niet in rechtsbeschouwingen treedt, maar een zoogenaamd feitelijk overzicht over de zaak behelst, geeft van zelve tot meer partijdige voorstelling aanleiding.

Men kan dus de charge van den Engelschen rechter beschouwen als het verschaffen van materiaal voor de (objectieve) motiveering van het door de gezworenen uit te spreken verdict. Als zoodanig vervangt de charge in zekeren zin de ondervraging der vroegere bewijsjury door den rechter, naar de gronden hunner uitspraak. Daardoor werd *toen* in de samenwerking van rechter en Jury voorzien. Thans geschiedt dit door de charge. Ook hierbij kan trouwens een onderhoud nog heden tusschen rechter en gezworenen voorkomen, daar de laatsten bevoegd zijn aan den eersten omtrent een of ander punt nadere ophelderingen te vragen en ook de eerste somtijds nadere verduidelijking van het verdict aan de laatsten verzoekt. De vooral in Frankrijk geldige opvatting, dat de gezworenen aan hun uitspraak geen bepaalde motieven behoeven tot grondslag te leggen, maar naar hun zoogenaamde *intime convictie* (zonder zich behoorlijk duidelijk te maken, waarop die steunt), uitspraak doen, is dan ook (en terecht) aan de Engelsche rechtspleging vreemd gebleven. De Engelsche gezworenen worden door de geheele wijze van behandeling der zaak onophoudelijk er aan herinnerd, dat zij zich niet uitsluitend door den indruk van het oogenblik mogen laten leiden, maar integendeel, al wordt het verdict ook zonder bijvoeging van motieven uitgesproken, toch op die motieven behoorlijk acht moeten slaan.

De scheiding tusschen feit en recht, slechts in zooverre opgeheven, als dit voor de éenheid der beslissing vereischt wordt, vindt derhalve weder haar erkenning in de charge van den Engelschen rechter. In dien zin kan men dus ook thans nog zeggen, dat de rechter het rechtskundig element, de Jury het feitelijk element vertegenwoordigt. De rechter stelt de algemeene regelen, ook wat betreft de juridieke waarde van het geleverde bewijs; de Jury maakt de fijnere toepassing op ieder individueel geval; des rechters taak is van meer objectieven, die der Jury van meer subjectieven aard[1]. Daardoor is natuurlijk de moeielijkheid van een juist onderscheid tusschen feit en recht niet opgeheven; die moeielijkheid doet zich trouwens overal voor, 't zij men al of niet de Jury in de rechtspleging toelaat; zij is nu eenmaal aan alle rechtspraak inhaerent. De

1 De rechter zegt als 't ware tegen de gezworenen: ‘ik heb u het recht uiteengezet, geef mij nu de uitspraak,’ *Dedi tibi jus, da mihi judicium.*

vraag is slechts of de bezwaren, die daaruit tegen de medewerking van het leekenelement kunnen ontleend worden van zoo overwegenden aard zijn, dat men het geheel er aan moet opofferen, en of de uitsluiting van dat element niet weder even groote bezwaren van anderen aard medebrengt. Het antwoord op die vraag blijve tot later bewaard. Voor het oogenblik is het voldoende, dat men in Engeland in de meêgedeelde samenwerking tusschen rechters en gezworenen een waarborg voor juiste beslissingen ziet. De gezworenen daar te lande schijnen *in 't algemeen* den juisten takt te bezitten, die voor een goede samenwerking noodig is. Het gebeurt dan ook zelden, dat de Engelsche Jury een verdict geeft, waarbij de rechtsinstructie des rechters uit het oog wordt verloren. Is dit echter het geval, dan staan, gelijk ik reeds deed opmerken, den rechter middelen ten dienste om het verdict der Jury te doen verbeteren. In de burgerlijke rechtspleging vooral zijn die middelen van verscheiden aard; in het strafproces zijn zij meer beperkt. Om een juist inzicht te geven in de wijze, waarop door den rechter die rechtsmiddelen worden aangewend, en waarop zij werken, zou ik in uitvoerige en ter dezer plaatse overbodige uitweidingen over het raderwerk van het Engelsche proce[s] moeten treden. Het zal daarom met betrekking tot het strafproces voldoende zijn te zeggen, dat in 't algemeen over rechtsvragen, de rechter, alvorens met inachtneming van het verdict der Jury uitspraak te doen (in strafzaken dus alvorens, na schuldigverklaring door de Jury, de straf uit te spreken) een beslissing van het Hof van Appèl (*Court of criminal appeal*), samengesteld uit de drie Westminster Gerechtshoven[1], en met minstens vijf leden rechtsprekende, kan inroepen. Hij kan zelfs vooraf in alle gevallen, het nader onderzoek van een of andere rechtsvraag aan het Hof behouden, en stelt dan óf zijn eigen uitspraak uit, óf schorst de uitvoering daarvan. Die schorsing kan ook plaats hebben, als de rechter gronden vindt den veroordeelde tot het verleenen van gratie, aan de Kroon voor

1 Waartoe trouwens de eerste rechter zelf behoort, voorzoover het een zaak voor de Assisen geldt (die in Engeland door rondreizende rechters der Westminster Hoven gepresideerd worden). In den regel wordt in een aangewezen district één rechter met de strafzaken, één met de beurgerlijke zaken belast. Ook thans nog (vroeger geschiedde dit meer) bestaat de gewoonte, dat de rechter over een twijfelachtige rechtsvraag, die hij bij zijne charge wil toelichten, vooraf met zijn collega beraadslaagt.

te dragen. Somtijds kan ook een nieuwe behandeling der zaak voor andere gezworenen (*motion for new trial*) gelast worden, eene wijze van procedeeren, die echter zelden plaats heeft en meestal slechts dan, als de zaak oorspronkelijk voor het Gerechtshof der Queens Bench in London is behandeld[1]. In vele bepaald omschreven gevallen kan ook de veroordeelde partij zelve met inachtneming van zekere formaliteiten een eisch tot nietigverklaring van het vonnis (*writ of error*) geldig maken bij een gerechtshof, samengesteld uit de leden van die twee Hoven, waartoe niet de rechter zelf, die het vonnis heeft gewezen, behoort.

Dit alles geldt echter in strafzaken slechts dan, als de Jury het *schuldig* heeft uitgesproken. Daarentegen blijven alle rechtsmiddelen, waarmede in strafzaken de uitspraak der Jury kan worden verbeterd, buiten toepassing, indien het verdict luidt: *niet schuldig* (hetzij dan dat de beschuldigde door bedriegelijke middelen, als b.v. omkooping, deze uitspraak mocht verkregen hebben). Men kan zeggen, dat dit beginsel zijn bedenkelijke zijde heeft, daar op die wijze een onjuiste rechtsopvatting der gezworenen, zelfs in strijd met 's rechters instructie, niet meer kan hersteld worden. Daartegenover staat echter, dat de afzonderlijke gronden, waarop de uitspraak der gezworenen steunt, aan de waarneming ontsnappen; de mogelijkheid toch is steeds aanwezig, dat de Jury niet in de rechtsvragen heeft misgetast, maar in haar uitspraak geleid is door de overweging van verscheiden omstandigheden, vooral betrekkelijk de bedoeling des daders. In geen geval is dit juist uit te maken, en wilde men het, men zou gevaar loopen dat de rechter, zonder dat hiertegen iets te doen was, van het gebied des rechts op dat der feiten overging. Het ligt verder geheel in het wezen van de instelling der Jury, dat als eenmaal de Jurata patriae verklaard heeft geen schuld in den dader te ontdekken, het ook daarbij blijven moet, daar zulk een verklaring toch, op 't minst genomen, twijfel aan de schuld doet ontstaan en die twijfel steeds ten gunste van den beschuldigde behoort te komen. Aan de handhaving van dit beginsel hecht men in Engeland

1 Dit gerechtshof, waarin zich de Engelsche crimineele rechtsspraak als 't ware concentreert, heeft nl. de bevoegdheid de behandeling van iedere strafzaak, zoo het dit noodig acht, onmiddellijk aan zich te trekken.
In Noord-Amerika is het rechtsmiddel van *new trial* meer toegepast en ontwikkeld dan in Engeland.

meer gewicht dan aan enkele nadeelige gevolgen, die het nu en dan in de toepassing met zich kan brengen. Men kan dus (en hiermede stap ik van dit punt af) het Engelsche stelsel der rechtspleging met gezworenen in strafzaken aldus omschrijven. dat voor eene *schuldig*verklaring overeenstemming tusschen rechters en gezworenen gevorderd wordt, in zoover de rechter, waar de Jury zijne instructie niet heeft gevolgd, aan haar verdict geen gevolg behoeft te geven; m.a.w. zal iemand veroordeeld kunnen worden, dan moeten zoowel de rechtsvraag als die over de feiten ten zijnen nadeele beslist zijn. Voor eene *niet-schuldig*verklaring daarentegen is het gevoclen van slechts één der beide factoren beslissend; van den rechter, daar hij de onjuistheid der aanklacht inziende, terstond de debatten kan sluiten en de zaak aan de Jury ter vrijspraak kan verwijzen; van de Jury, die, ook al is de rechter van de schuld overtuigd, het *niet-schuldig* kan uitspreken.

De competentie der Jury in strafzaken is in Engeland veel uitgebreider dan op het vaste land van Engeland, waar, gelijk bekend is, alleen bij de zwaarste zaken (volgens eene, althans in Frankrijk, willekeurige onderscheiding) de medewerking eener Jury wordt ingeroepen. Niettemin zou men zich vergissen, indien men meende, dat in Engeland alle of nagenoeg alle strafprocedures aan de beslissing eener Jury worden onderworpen. Het tegendeel is het geval. De regel is, dat zaken van eenigszins belangrijken aard steeds voor een Jury worden gebracht, maar dat een zeer groot aantal minder gewichtige overtredingen der strafwet op summiere wijze zonder Jury door de vrederechters of de policierechters worden beslist. Ook hier is het niet mogelijk in weinig woorden de bepalingen samen te vatten, waarnaar de competentie of uitsluiting der Jury zich richt. Met wetenschappelijke scherp begrensde classificaties houdt het Engelsche recht zich weinig op, en men zoude dus, om zeker te weten, welke zaken al dan niet voor een beslissing der Jury vatbaar geacht moeten worden, een lijst van verschillende misdrijven moeten samenstellen, die, 't zij door rechtsgebruik, 't zij krachtens aanwijzing door Parlementsacten, zonder Jury berecht worden. In 't algemeen (want het blijft altijd zeer gevaarlijk ten dezen opzichte wegens den geheel verschillenden

toestand van recht en wetgeving vergelijkingen te maken), kan men zeggen, dat de kring der misdrijven, bij wier berechting geen Jury wordt ingeroepen, uitgebreider is dan die waarover in Nederland de Kantonrechter oordeelt; terwijl omgekeerd niet alleen over de overtredingen der strafwet, die in ons land onder den naam van misdaden aan de rechtspraak der Hoven zijn onderworpen, maar tevens ook over een groot deel der zoogenaamd correctioneele misdrijven, in Engeland met medewerking der Jury wordt rechtgesproken[1].

Van de strafzaken nu, die met een Jury berecht worden komen in den regel de minder zware in behandeling bij de *Quarter-Sessions* of vierendeeljaarszittingen der gezamenlijke vrederechters van ieder graafschap[2] terwijl de zwaardere ge-

1 Op de uitsluiting der Jury wanneer de beschuldigde zich vóor den aanvang der behandeling *schuldig* verklaart, zal ik in 't vervolg terugkomen.
Bij eenvoudige diefstal (*lareeny*), die vroeger steeds met een Jury berecht werd, is sedert eenige jaren als regel ingevoerd, dat indien de verdachte reeds in het voorloopig onderzoek voor den vrede- of politierechter zijn schuld erkent, de behandeling der zaak, *mits hij daarin toestemme*, zonder medewerking der Jury plaats heeft.
Hetzelfde geldt bij enkele misdrijven, door personen beneden 16 jaren oud, gepleegd, onverschillig of zij al dan niet in het vooronderzoek bekend hebben.
Door deze en andere uitzonderingen is in 't algemeen het aantal misdrijven, aan wier behandeling de Jury deelneemt, aanmerkelijk beperkt geworden. Besparing van kosten en van tijd schijnt daarbij op den voorgrond te staan. Ook in eiviele zaken heeft die beperking plaats gehad sedert de invoering der Graafschapsgerechten (*County Courts*), wier competentie in 1865 zeer is uitgebreid, en die, *als beide partijen hunne toestemming daartoe geven*, zonder Jury rechtspreken, terwijl meer belangrijke eiviele processen voor de Assisen komen. Dat mede in civiele zaken bij de zoogenaamde *Courts of Equity*, in tegenstelling van de *Courts of common Law*, geen Jury wordt ingeroepen, is aan den eigenaardigen oorsprong dier rechtspraak toe te schrijven, waarbij het Kanoniek-Romeinsch Recht, dat overigens in Engeland weinig invloed heeft gehad, een geheel anderen vorm van procedeeren heeft ingevoerd. Niettemin bestaan er middelen om over enkele te beslissen punten de zaak uit de *Equity Cöurts* voor den gewonen rechter, bijgestaan door een Jury, te brengen. In hoever de in 1873 tot stand gebrachte vereeniging der verschillende Hoven op de competentie der Jury in burgerlijke zaken van invloed is, heb ik niet kunnen nagaan.

2 Minstens twee van deze moeten tegenwoordig zijn. In de Quarter-Sessions wordt tevens (zonder Jury) kennis genomen van het hooger beroep der daarvoor vatbare uitspraken, in kleinere zaken door de enkele vrederechters geveld.
Niet zelden wordt het voorzitterschap der Quarter-Sessions opgedragen aan een ervaren en bekwaam rechtsgeleerde, die daarvoor bezoldiging ontvangt, en de meestal niet rechtskundige vrederechters ter zijde staat.
In de steden nemen de *Aldermen* de functies der vrederechters waar, onder voorzitterschap van den *Recorder* (die een rechtsgeleerde moet zijn).

bracht worden voor de *Assisen*, die onder het voorzitterschap van een der rondreizende Westminster-rechters tweemalen in het jaar gehouden worden, in de hun aangewezen districten (*circuits*), ter afdoening van de zaken (zoowel civiele als crimineele) die op hun beslissing wachten[1]. Belangrijke misdrijven door Pairs begaan, komen voor het Hoogerhuis in behandeling, en wel voor het *plenum* van dat Huis, indien de behandeling gedurende den zittingstijd plaats heeft; in dat geval zijn alle Pairs rechters, zoo over rechtspunten als feiten. Buiten zittingstijd (en dit is het gewone geval) komt de zaak voor een commissie van minstens 24 leden, wier functiën nagenoeg met die der gezworenen overeenkomen, terwijl de *Lord High Steward* als rechter het debat leidt[2]. De Pairs genieten dus het voorrecht eener bijzondere rechtspraak, waarbij de gewone regelen omtrent de samenstelling der gezworenenlijsten enz. niet van toepassing zijn.

Met betrekking tot de samenstelling dier lijsten, waaruit blijken moet welke personen als gezworenen kunnen worden opgeroepen, geldt in Engeland niet het door velen op het vasteland gehuldigd beginsel, dat ieder staatsburger, behoudens enkele uitzonderingen, *recht* heeft als gezworene dienst te doen. De uitoefening der functies van gezworene wordt in Engeland (even als ook de politieke kiesbevoegdheid) aangezien als de vervulling van een door den staat opgedragen ambt, en de verplichting dat ambt op zich te nemen, is afhankelijk van een census, welks bedrag verschillend wordt geregeld, en 't zij in een zeker inkomen, 't zij in een bepaald minimum van bijdrage

1 Voor Londen en omstreken is een afzonderlijk Crimineel Gerechtshof (*the Central Criminal Court*) opgericht sedert 1834, samengesteld ten deele uit de rechters der drie Westminster-Hoven, ten deele uit andere rechterlijke ambtenaren. Het houdt minstens 12 zittingen in het jaar.
Verdere bijzonderheden omtrent de samenstelling en onderlinge verhouding van het personeel der Engelsche magistratuur, hoe belangrijk ook op zich zelve, mogen hier met het oog op de beperkte plaatsruimte en omdat zij niet in onmiddellijk verband met ons onderwerp staan, voorbijgegaan worden. *In den regel* is in Engeland bij de verhandelingen voor de Jury, het rechtsgeleerd element door *een* rechter vertegenwoordigd. Niettemin bestaan hierop uitzonderingen. In het proces Tichborne, dat voor Queensbench gevoerd werd, hadden drie rechters zitting, met inbegrip van den presideerenden Opperrechter (*Chief Justice*). Dergelijke behandeling heet in Engeland *trial at Bar*, en heeft meestal plaats bij processen van grooten omvang en langen duur.

2 De bijzondere hoogste jurisdictie van het Hoogerhuis (of feitelijk van de rechtsgeleerde leden daarvan) ook in vele andere gevallen, zij hier slechts in 't voorbijgaan vermeld. Zij wordt trouwens zelden toegepast.

in de armenbelasting wordt gevonden[1]. Ook de plaatselijke gesteldheid is hier van invloed. In Wales, b.v., is de census veel lager, in Londen veel hooger gesteld. De gezworenen moeten verder hun vaste woonplaats hebben in het graafschap waarover de lijst wordt opgemaakt, en mogen niet jonger dan 21, en niet ouder dan 70 jaren zijn, terwijl ieder die den leeftijd van 60 jaren heeft bereikt, zich kan verschoonen. Ook bestaan er verschillende redenen van uitsluiting, als: veroordeeling wegens sommige misdrijven of waarneming van zekere beroepen of betrekkingen, die met den gezworenendienst onvereenigbaar worden geacht, terwijl tevens het Engelsche recht vele gronden van wraking kent. De voorloopige lijsten der gezworenen worden jaarlijks door de plaatselijke beambten (besturen van het kerspel en armenopzichters) opgemaakt en daarna door de vrederechters herzien, en na onderzoek der reclames als anderszins, vastgesteld en aan den secretaris of griffier der Quarter-sessions verzonden, die voor de inschrijving der aangewezen personen in een register, volgens alphabetische rangorde der plaatsen opgemaakt (*the Jurors' Book*), zorg draagt, en ze vervolgens aan den Sheriff[2] van het graafschap zendt. Deze ambtenaar (of zijn plaatsvervanger the Under-Sheriff) kiest uit de aldus vastgestelde lijsten een zeker aantal gezworenen om bij de aanstaande zittingen en Assisen dienst te doen[3] (*select the*

1 De regel schijnt tegenwoordig te zijn, dat bij eigenaars van land een zuivere opbrengst van 10 £, bij pachters, van 20 £ uit dat land wordt gevorderd, terwijl de overigen (*houscholders*) op een som van 30 £ voor de armenbelasting moeten geschat zijn. Zie het aanbevelingswaardig werkje: *How we are governed, or the Crown, the Senate and the Bench*, waarvan in 1868 een herziene en verbeterde uitgave het licht heeft gezien.

2 Het ambt van Sheriff is van zeer oude dagteekening en wordt wegens de aanzienlijke daarmede verbonden uitgaven als een eereambt beschouwd, De Sheriff, die telkens voor een jaar door de Kroon wordt aangesteld, heeft nog heden ten dage zeer gewichtige functiën te vervullen, vooral van administratieven aard; *facto* worden ze echter meestal waargenomen door den Under-Sheriff. Hij is het ook, die in de Graafschappen de verkiezingen voor het Parlement uitschrijft. De uitgestrekte politiemacht, vroeger door den Sheriff uitgeoefend, is, hoewel in naam nog bestaande, in de praktijk zeer ingekrompen.

3 Daarbij wordt zorgvuldig acht geslagen op gestadige afwisseling, ten einde den gezworenen hunne tijdroovende taak niet te zwaar te doen vallen. Een gezworene, die gedurende een der Quartaal-zittingen of een der Assisen, als zoodanig gefungeerd heeft, kan dan ook vorderen, dat hij niet dan na verloop van zekeren tijd weder wordt opgeroepen, welke tijd, voor het grootste deel van Engeland, op twee jaren is bepaald.

panel), en geeft tevens aan de gekozenen kennis, dat zij op een bepaalden dag tegenwoordig moeten zijn, op verbeurte eener geldboete bij afwezigheid (*summon the Jury*). Voor de Jury van beschuldiging wordt een afzonderlijke lijst door den Sheriff opgemaakt, meestal bestaande uit een aantal van ± 40 gezworenen, die uit de aanzienlijkste bewoners van het graafschap worden gekozen, zoodat deze Jury daardoor een meer aristokratisch karakter verkrijgt dan de kleine of oordeelende Jury, waarbij niet of minder op aanzien of vermogen gelet wordt[1], en waarvan de lijst naar gelang van omstandigheden, een grooter aantal gezworenen bevat, waaruit dan, gedurende den tijd der terechtzittingen, het vereischte aantal voor iedere zaak wordt gekozen. Het ambt van gezworene wordt kosteloos uitgeoefend, behalve in enkele gevallen, waarin een zoogenaamde *Special-Jury* wordt samengesteld, wier leden in den regel ieder één guinea per dag als schadeloosstelling ontvangen. Van deze eventueel (alleen bij de kleine Jury) als *special-jurors* op te roepen personen, wordt door den Sheriff een meer beperkte lijst opgesteld; doorgaans worden zij uit de meer vermogende klasse gekozen. Het doel dezer instelling, die van het jaar 1671 dagteekent, schijnt te zijn, om bij processen, wier beoordeeling kundigheden van meer bijzonderen aard vereischt, te kunnen beschikken over gezworenen, bij wie men grooter ontwikkeling kan onderstellen dan bij hen, die uit de gewone lijst worden gekozen. Meestal wordt zij dan ook aangewend in civiele processen, zelden bij strafzaken[2]. Over 't algemeen is men in Engeland met deze instelling niet bijzonder ingenomen, vooral niet, omdat zij vroeger tot veel misbruiken aanleiding gaf, en de kroon, bij processen die van haar uitgingen, en bij welke vooral *Special-juries* in zwang waren, verdacht

1 In Schotland is de wijze van samenstelling der gezworenen lijsten anders. Er worden daar twee lijsten opgemaakt. Eén voor gezworenen met lageren census (*Common Jurors*) en een tweede van meer vermogende grondeigenaren (*Special Jurors*). Daar in Schotland de kleine Jury uit 15 personen is samengesteld, worden voor *elke* zaak 10 gezworenen van de eerste en 5 van de tweede lijst aangewezen. Men wil op die wijze bewerken, dat de Jury zooveel mogelijk uit verschillende elementen zal bestaan.
Eene dergelijke regeling is in 1873 ook in Engeland voorgesteld; het ontwerp schijnt echter niet in ernstige behandeling te zijn gekomen, on is althans niet tot wet verheven.

2 In het bekende proces Tichborne was een Special-Jury waarschijnlijk ook met het oog op den langen duur der behandeling.

word grooten invloed op de samenstelling der Jury uit te oefenen[1].

Een bijzondere samenstelling der kleine Jury kan verder dán plaats hebben, indien een vreemdeling wegens misdrijf vervolgd wordt; in dit geval heeft de beschuldigde het recht een zoogenaamde Jury *de medietate linguae* te verlangen, d.i. hij kan vorderen, dat de Jury voor de helft zal bestaan uit vreemdelingen, die echter niet landslieden van den beschuldigde behoeven te zijn. Oorspronkelijk was deze instelling alleen bij civiele processen gebruikelijk; later vond zij ingang in de strafrechtspleging, terwijl zij voor civiele rechtszaken werd opgeheven. Daar het voor een vreemdeling dikwijls onmogelijk is, aan de vereischten van den census te voldoen, behoeft de Sheriff bij de oproeping daarop niet te letten. Het doel is, den beschuldigden vreemdeling een waarborg van onpartijdige beoordeeling te geven, door den onwillekeurigen invloed van nationale antipathiën te breken. Geheel overbodig kan die waarborg, zooals de ervaring leert, niet geacht worden te zijn. Kan men hem in de meeste gewone gevallen ontberen, er zijn voorbeelden van *causes celèbres*, waarin de ijverzucht tusschen twee volken (ook dan als overigens hun verhouding van vredelievenden aard is) van nadeeligen invloed kan zijn op de onpartijdigheid der justitie[2].

1 In handelszaken wordt door partijen meermalen een Special-Jury verlangd. Waarschijnlijk is dit één der redenen, waarom in Engeland tot nu toe geen handelsrechtbanken bestaan, op wier invoering echter in den laatsten tijd zeer wordt aangedrongen.

2 Opmerking verdient in dit opzicht het proces tegen den Duitscher Müller, in 1864 voor het Centraal Crimineel Geregtshof te Londen gevoerd. Müller was beschuldigd van een gruwelijken moord, in een spoorwegrijtuig gedurende het traject gepleegd op den 70jarigen Mr. Briggs, een man, die algemeene achting genoot. De openbare meening, door de pers aangevuurd, maakte van dit proces als 't ware een nationaal vraagstuk. Een dagblad ging zelfs zoo ver te verklaren, dat tot nog toe, den Hemel zij dank, geen Engelschman zich ooit aan een zoo afschuwelijk misdrijf had schuldig gemaakt; alleen van een Franschman of Duitscher kon men zoo iets verwachten. De uitspraak was als 't ware reeds zeker, voór dat nog de Jury haar verdict van *schuldig* uitsprak. Zelfs de rechter was blijkbaar onder den indruk van vooringenomenheid. Müller had zich *niet* op een gemengde Jury beroepen. Ware dit geschied, dan kan ik het vermoeden niet onderdrukken, dat de uitspraak wellicht anders zou geluid hebben. Het verslag toch van dit proces (zeer uitvoerig en nauwkeurig meêgedeeld in: *der noue Pitaval*, 3^{e} Folge, XII, S. 1-116), toont, dunkt mij, duidelijk aan, dat zeer gewichtige gronden van twijfel omtrent Müller's schuld aanwezig waren.

Staan wij thans eenige oogenblikken stil bij de wijze van procedeeren voor de Jury van beschuldiging of Groote Jury. Deze instelling staat in nauw verband met het in Engeland aangenomen stelsel van aanklacht. Hoewel daar te lande de vervolging der misdrijven in abstracto geacht wordt van de kroon (vertegenwoordigster van het staatsgezag) uit te gaan[1] is echter in de uitvoering dit beginsel aanmerkelijk verzwakt, daar in den regel geen vervolging ex officio plaats grijpt, maar aan de benadeelde of belanghebbende personen of corporatiën is overgelaten. De instelling van een Openbaar Ministerie is dan ook in Engeland onbekend. Slechts in enkele gevallen gaat de *Attorney-General* (Procureur Generaal) tot vervolging ex officio (*Information*) over, in welk geval de zaak terstond voor het Gerechtshof der Queensbench wordt gebracht[2]. Dat deze toestand gebrekkig is en verbetering behoeft, wordt ook in Engeland door velen erkend. De overleveringen van het oude proces, dat van elke inmenging in den strijd tusschen beleediger en beleedigde afkeerig was, schijnen ten dezen opzichte nog invloed behouden te hebben, waarbij zich de vrees voegt, dat van de toevertrouwing der vervolging aan een hierarchisch geregeld corps staatsambtenaren, overdreven ambtsijver te verwachten is. Niettemin is reeds telkens in Engeland van bevoegde zijde op de invoering van een Openbaar Ministerie aangedrongen, gelijk dat ook in Schotland bestaat[3]. Feitelijk geschiedt thans de vervolging voor een groot deel door politieagenten, of door vertegenwoordigers van gemeenten en andere corporatiën. Zoo hebben o.a. de Munt, de Brievenpost en dergelijke inrichtingen hun eigen beambten, die met de aanklacht belast worden. Dat nu de instelling der Groote Jury in haar oorspronkelijken vorm als Rüge Jury in het gemis eener

1 Alle strafprocessen toch worden blijkens de gebruikelijke formulen gevoerd tusschen Our Sovereign Lady the Queen en den beschuldigde.
De aanklager krijgt dan ook in de meeste gevallen, zelfs al wordt de aanklacht ongegrond bevonden, de gemaakte kosten terug. De rechter echter kan hierop uitzonderingen toelaten.

2 Ook zonder dat, kan hij een ingediende aanklacht van belangrijken aard overnemen, zooals o.a. in het proces Müller geschiedde.

3 Echter verschillend van den aard der instelling op het vasteland. In Schotland worden in de verschillende districten advokaten onder het oppertoezicht van den Procurator Fiscal, met de vervolging belast. Zij zijn dus niet uitsluitend staatsambtenaren en genieten ook geen vaste bezoldiging, maar eene soort *leges* voor iedere zaak, die zij behandelen. Daarnaast is in subsidium ook de private aanklacht toegelaten.

private aanklacht moest voorzien, hebben wij vroeger vermeld, en eveneens dat langzamerhand die Jury niet zelve meer het initiatief nam, maar de bij haar ingekomen klachten onderzocht, en beoordeelde. Zoo werd zij meer en meer als een, naar men meende, onmisbaren waarborg beschouwd, dat, althans bij belangrijke misdrijven, aan geen lichtvaardige private klachten zonder kennisneming van de Jury, verder gevolg zou worden gegeven. Zij ontvangt thans de aanklachten (Indictments[1]), die in den regel door het voorloopig onderzoek der politie en der vrederechters reeds zijn toegelicht[2], en onderzoekt dan, of de bezwaren van dien aard zijn, dat zij tot een terechtstelling behooren te leiden. Door hare goedkeuring van het indictment eigent zij zich als 't ware de aanklacht toe, en kan dus als een zwak equivalent voor de vervolging van het Openbaar Ministerie beschouwd worden, in dien zin namelijk, dat zonder haar toestemming geen verdere vervolging plaats vindt. In Schotland, waar de instelling van het O.M. gevonden wordt, is dan ook de Groote Jury, uitgezonderd bij beschuldigingen, tegen Pairs, en wegens hoog verraad, niet bekend. Dat deze opvatting van het wezen der Groote Jury juist is, blijkt ook daaruit, dat de vroegere bevoegdheid om onafhankelijk van eenige aanklacht, misdrijven op te sporen en de daders terecht te stellen, hoewel facto in onbruik geraakt, toch nimmer wettig is opgeheven[3]. Ook is

1 Het indictment is een stuk, op welks nauwkeurige redactie veel aankomt. Doorgaans laat de aanklager het door den Griffier der zitting opstellen. Vroeger had de geringste vergissing in inhoud of vorm van het indictment, de nietigheid der geheele aanklacht ten gevolge. Tegenwoordig is de beoordeeling eenigszins vrijer en mag zelfs de Groote Jury, zoo dit noodig schijnt, wijzigingen in het indietment brengen. Het indictment levert den grondslag voor de geheele verdere behandeling, en bevat na een nauwkeurige omschrijving van de toedracht der zaak, aan het slot reeds de geanticipeerde schuldigverklaring door de gezworenen.

2 *In den regel*, want overeenkomstig de oude tradities kan nog heden een aanklacht nauwelijks voor de Groote Jury gebracht worden, zonder het stadium van voorloopig onderzoek doorloopen te hebben. Dit is een groot misbruik, dat niet zelden tot volkomen ongegronde aanklachten geleid heeft, alleen met het doel om den quasi-schuldige (die, daar hij niet voor de Groote Jury verhoord wordt, niet eens kennis van de zaak krijgt) geld af te persen of in zijn goeden naam te benadeelen. In de laatste jaren is echter dit misbruik door de daartegen uitgevaardigde strenge strafbepalingen, zeer verminderd. Ook is bij een wet van 1859 ten aanzien van verscheiden misdrijven (voornamelijk die, welke als betreffende geïmputeerde onzedelijke handelingen, het meest tot *chantage* aanleiding geven) een voorafgaande instructie uitdrukkelijk voorgeschreven.

3 Zooals ik vroeger herinnerde, noemt men dezen vorm van aanklacht; presentment. Ook waar het geen vervolging van een bepaald persoon betrof, was de Groote Jury steeds bevoegd in den vorm van een presentment opmerkingen over wenschelijke verbeteringen in aangelegenheden van algemeen belang mede te deelen. Van *deze* bevoegdheid maakt zij zelfs heden niet zelden gebruik.
Zoo zijn er voorbeelden dat de Groote Jury zich beklaagt over den slechten en gevaarlijken toestand van straten en woningen. Zoo voegt zij bij de goedkeuring van een indictment niet zelden een beklag over gebreken in de wetgeving. Het zonderlingste voorbeeld van een presentment in den genoemden zin, is zeker de verklaring van een Groote Jury te London in 1864, waarbij zij zelve de wenschelijkheid harer opheffing uitsprak, althans in die plaatsen, waar, gelijk in de groote steden, het vooronderzoek voor vaste politierechters plaats heeft.

daarmede in overeenstemming, dat wanneer de Attorney-General bij wijze van *information*, ex officio vervolgt, geen onderzoek bij een Groote Jury plaats heeft[1]. Dat bij deze instelling overeenkomstig haar vroeger meêgedeelden oorsprong, nog heden de belangen der vervolging uitsluitend op den voorgrond treden, blijkt ook uit de volkomen miskenning van het recht van verdediging (dat alleen bij het vooronderzoek voor vrede- of politierechter in uitgebreiden zin wordt gehuldigd). De Groote Jury toch hoort alleen den aanklager en de door hem medegebrachte getuigen in persoon; de beklaagde zelf verschijnt voor haar niet, evenmin als getuigen ter zijner ontlasting, terwijl de verhooren niet in het openbaar (gelijk bij het vooronderzoek), maar in het geheim plaats hebben.

De Groote Jury bestaat gewoonlijk uit 30, minstens uit 23 personen, en niemand kan in staat van beschuldiging gesteld worden, tenzij althans 12 gezworenen het eens zijn.

Zij, die de Groote Jury bij de Assisen of Quarter-Sessions zullen uitmaken, worden door den Sheriff tegelijk met de Kleine Jury opgeroepen; hun namen worden dan in een bus geworpen en een beambte van het Gerechtshof trekt daaruit het vereischte aantal (*empanel the Jury*). Even als de Kleine Jury, kiest ook de Groote zelve haar voorzitter (*foreman*). Door den voorzittenden rechter worden de gezworenen vervolgens beëedigd

1 Dit geschiedde o.a. in 1677 in het bekende proces tegen de Bisschoppen.
Het Engelsche recht kent daarenboven ook nog gevallen, waarin de aanklacht van een privaat persoon door tusschenkomst van een hooggeplaatst ambtenaar (*The Master of the Crown Office*) terstond voor Queensbench gebracht wordt, welk Hof dan bevoegd is de machtiging tot verdere vervolging te verleenen of te weigeren. Ook dán komt de zaak niet voor een groote Jury. Alleen in het geval dat de machtiging geweigerd wordt, blijft de aanklager nog steeds bevoegd de gewone wijze van procedeeren voor de Groote Jury te volgen.

en hun de aanklacht met de daarbij behoorende bescheiden overgegeven, waarna de rechter zijn toespraak tot hen houdt en zij zich vervolgens in het voor hen bestemde vertrek verwijderen, om aanklager en getuigen te hooren en vervolgens te beraadslagen. Meestal worden zij daarbij door een Griffier (*Clerk*) bijgestaan. Alle schriftelijke aanteekeningen door de gezworenen gemaakt, moeten echter aan het einde van iederen dag vernietigd worden. Het resultaat der beraadslaging wordt in het openbaar in tegenwoordigheid des rechters voorgelezen. Vindt de Jury grond voor de terechtstelling, dan schrijft haar *foreman* de woorden *a true bill* op het indictment, en wordt de verdachte alsnu naar de Kleine Jury verwezen. Meent zij echter dat geen gronden voor verdere vervolging aanwezig is, dan wordt op het indictment geschreven: *no true bill*, of *not found*. In dit geval wordt verdachte, zoo hij zich in hechtenis bevindt, in vrijheid gesteld. Het Gerechtshof heeft echter de bevoegdheid voor de volgende Assise of Quartaal-zitting een nieuw onderzoek te gelasten en tot zoolang den verdachte in hechtenis te houden. In allen gevalle is de aanklager bevoegd in die volgende zitting een nieuwe aanklacht in te brengen.

In het Engelsche strafproces is gedurende het voorbereidend onderzoek nog een instelling bekend, die, als op hetzelfde beginsel (de getuigenis des volks) berustende, met de Groote Jury nauw verwant is. Ik bedoel het onderzoek voor de *Coroner's Jury*. De Coroner, wiens ambt reeds zeer oud is, en die tegenwoordig in de meeste plaatsen door de Graafschapsrechters wordt aangesteld, is een ambtenaar, die, onder vele andere hem opgedragen werkzaamheden, belast is met het onderzoek van alle sterfgevallen, waarbij een vermoeden van gewelddadigen dood bestaat. Bij dat onderzoek wordt hij bijgestaan door een Jury van minstens 12 door hem aangewezen personen, die in de nabijheid der plaats, waar 't vermoedelijk misdrijf is gepleegd, moeten wonen. Ten overstaan dezer Jury heeft dan de lijkschouwing plaats, en worden alle verdere inlichtingen, gewoonlijk in het openbaar, ingewonnen. De Jury geeft vervolgens haar verdict over de oorzaken van den dood, en wijst, zoo die aan een misdrijf moet worden toegeschreven en er gegronde redenen van verdenking bestaan, tevens den persoon van den vermoedelijken dader aan. De Coroner's Jury heeft echter heden niet meer hetzelfde gewicht als vroeger. In den regel toch (althans bij belangrijke zaken) wordt aan het vooronderzoek der politie-en

vrederechters door het verdict dezer Jury geen afbreuk gedaan. En terwijl dit verdict oorspronkelijk, met voorbijgang der Groote Jury, als een goed- of afgekeurd indictment *kon* gelden, heeft echter het gebruik medebracht dat, ook na de uitspraak der Coroner's Jury, de zaak nog zelfstandig voor de gewone Groote Jury wordt gebracht, en dat de uitspraak der laatste, waar zij van die der Coroner's Jury afwijkt, gevolgd wordt[1].

Groote Jury en Coroner's Jury beiden, worden tegenwoordig door velen in Engeland als verouderde instellingen beschouwd, die zoo al niet opgeheven, dan toch aanmerkelijk gewijzigd en verbeterd behooren te worden. Inderdaad is het ook moeielijk in te zien, hoe de thans nog bestaande toepassing dier instellingen verdedigers kan vinden. Wat de Groote Jury betreft, levert de door haar gevolgde wijze van procedeeren al zeer weinig waarborgen voor den verdachte op. De geheime behandeling, het zeer onvolledig summier onderzoek[2], de mogelijkheid, dat men ook na de uitspraak dezer Jury, andermaal aan vervolging blootstaat - dit alles bewijst, dat de instelling, zooals zij thans nog in Engeland is geregeld, niet den lof verdient, dien velen haar hebben toegezwaaid en dat de reden waarom zij niet zóoveel nadeel teweeg brengt, als men geneigd zou zijn te onderstellen, vooral daarin gelegen is, dat zij, na voorafgegane instructie door de vrede- of politie-rechters, in veel gevallen niet anders is dan een tamelijk overbodige formaliteit. In 1849 is dan ook reeds een bill bij het Parlement ingediend, waarbij als proefneming werd voorgesteld de Groote Jury bij het Centraal Crimineel Hof te Londen in de meeste gevallen door andere inrichtingen te vervangen. Een uitvoerige enquête werd over dit onderwerp ingesteld, en het verslag der daarmede belaste

1 Ook de Coroner's Jury voegt dikwijls bij haar verdict wenken en opmerkingen over gebreken in de wetgeving. Zoo werd o.a. in het proces Müller het slechte toezicht op de spoorwegen streng door haar gegispt.

2 In de straks te noemen enquête vindt men vermeld dat de Groote Jury somtijds in één uur 20 zaken afdeed!
Een zóo summier onderzoek beteekent zeker weinig of niets. Overigens kan ook aan de andere zijde te veel geëischt worden. Het onderzoek ten fine van terechtstelling mag niet al te omslachtig zijn. Is het dit, dan prejudicieert het licht de latere openbare en mondelinge behandeling der zaak, en dit gevolg kan vooral dan ontstaan, indien, gelijk op het vaste land, hetzelfde college (zij 't ook in verschillende Kamers) over de terechtstelling en over de daarop gevolgde openbare behandeling oordeelt. De middenweg verdient althans hier aanbeveling.

commissie bevatte dan ook een wezenlijk zondenregister der Groote Jury. Het is waar dat de meeste aangevoerde grieven niet zoozeer de instelling zelve, als wel haar tegenwoordige regeling betroffen[1]; niettemin ontbrak het ook niet aan stemmen die de geheele instelling wilden opgeheven zien, omdat naar men meende, het volkselement voldoende door de Kleine Jury werd vertegenwoordigd, aan wie dan toch de eindbeslissing bleef, terwijl men het oordeel over de in-beschuldiging-stelling gerustelijk aan daartoe aangewezen rechters kon overlaten. Doch hoe dit zij, het wetsontwerp met de daarin door de Commissie gebrachte wijzigingen, schijnt niet verder in behandeling te zijn gekomen; evenmin schijnen na dien tijd andere voorstellen dienaangaande te zijn ingediend. Waarschijnlijk is hierbij vooral van invloed geweest de vrees, dat men de Groote Jury opheffende of aanmerkelijk wijzigende, het geheele strafproces aan een herziening zou moeten onderwerpen, en daarbij zich op een gladde baan zou begeven. De genoemde instelling toch staat in zoo nauwen samenhang met het geheele raderwerk der Engelsche procedure, en vooral met het in Engeland gevolgde stelsel van aanklacht, dat aan ingrijpende verandering van een enkel deel, zonder daarmede gepaard gaande wijzigingen van het geheel, moeielijk kan gedacht worden.

Ook over de Coroner's Jury is meermalen niet ten onrechte een afkeurend oordeel geveld. Vrij algemeen wordt erkend dat deze instelling, bij het onderzoek juist van de zwaarste misdrijven (moord of doodslag), gebrekkig werkt, zoodat in 't algemeen de vaststelling van het *corpus delicti*, b.v. of de dood aan toegebracht geweld of vergiftiging is toe te schrijven, veel te wenschen overlaat. Het later gevolgde vooronderzoek door den rechter is dan meestal niet meer bij machte, de in den aanvang begane misslagen te herstellen. Vooral op het platteland, waar het dikwijls moeielijk is, coroners, gezworenen en deskundigen te vinden, die voor hun taak berekend zijn, doet zich deze leemte het sterkst gevoelen, en kan ook op de terechtzitting door het hooren van getuigen en deskundigen

1 In N.-Amerika is dan ook de Groote Jury op eene wijze ingericht, waardoor veel misbruiken voorkomen worden. OOk de verdachte en zijn getuigen worden daar verhoord. Opmerking verdient, dat in verscheiden N.-Amerikaansche staten tevens de instelling van het O. Ministerie gevonden wordt.

dikwijls niet meer behoorlijk worden aangevuld. Ook ontbreekt het bij de Coroner's Jury aan de anders steeds vereischte contrôle van den rechter, daar de Coroner, krachtens de historische antecedenten dezer betrekking, een zelfstandig optredend beambte is, die zelf het onderzoek zijner Jury leidt. Men voege daarbij, dat niet zelden wegens gemis aan nauwkeurige afbakening hunner bevoegdheid, de Coroner in botsing komt met den vredeof politierechter. Ook in dit opzicht ware dus de invoering van een Openbaar Ministerie gewenscht. Krachtige en spoedige opsporing der sporen van een vermoedelijk misdrijf, en éenheid in de behandeling zouden daardoor veel meer gewaarborgd worden, dan onder het tegenwoordige te weinig samenhangende stelsel. Men zou daarbij of de Coroner's Jury kunnen opheffen, en de Schotsche inrichting[1] van het Openbaar Ministerie, die zonder Coroner werkt, kunnen invoeren, of des noods de Coroner's Jury kunnen behouden, doch ze in verband brengen met het O.M., zooals in verscheiden N.-Amerikaansche staten geschied is. Het onderwerp staat overigens in te nauw verband met de geheele inrichting van het Engelsch voorbereidend onderzoek der strafzaken, dan dat ik thans in verdere bijzonderheden daarover kan treden. In het algemeen kan men echter naar mijn meening gerustelijk zeggen dat de Engelsche inrichting, zooals zij thans, met haar historischen nasleep van Grooteen Coroner's Jury, nog bestaat, niet onvoorwaardelijk aanbeveling verdient, al erken ik ook gereedelijk, dat de wijze waarop het onderzoek voor den politie- of vrederechter daar te lande gevoerd wordt, in zijn hoofdbeginselen zeer veel goeds bevat[2]. De hoofdgrieven tegen het Engelsche stelsel

1 In Schotland geschiedt de gerechtelijke instructie door den Sheriff, op aanklacht en onder medewerking van de ambtenaren van het O.M. Eigenaardig is verder de Schotsche inrichting in zóover, dat gemelde ambtenaren tevens beslissen, of de gehouden instructie genoegzame bezwaren oplevert om den verdachte terecht te stellen. De verantwoordelijkheid der tercchtstelling wordt dus geheel door het O.M. gedragen, en van een verwijzing door den rechter of door een Groote Jury is geen sprake. Voor en tegen dit stelsel, dat in Schotland gunstig schijnt te werken, valt vrij wat te zeggen. Over 't geheel is de Schotsche procedure buiten af te weinig bekend en heeft aanspraak op meer belangstelling, dan haar gewoonlijk te beurt valt.

2 Ik heb hierbij vooral het oog op de bevoegdheid van den verdachte bij de getuigenverhooren tegenwoordig te zijn; op de voorloopige in-vrijheid-stelling onder borgtocht (waarop ik reeds vroeger in dit Tijdschrift, Jaargang 1870, IV, p. 24 vlg., de aandacht trachtte te vestigen) en op de openbaarheid der *verhooren* (*niet*, gelijk men 't wel eens doet voorkomen, van alles wat in het eerste stadium der zaak ter opsporing wordt aangewend). Een uitnemende bijdrage tot juiste waardeering der hoofdbeginselen van het Engelsch proces, en tot wegneming van de verkeerde voorstellingen dienaangaande, werd onlangs door *Gneist* geleverd in zijn *Vier Fragen zur Deutschen Strafprocessordnung*.

zijn, dat de noodige éenheid en gelijkmatigheid in de vervolging en verdere behandeling worden gemist, en dat gedurende het onderzoek niet volledig genoeg alles geconstateerd wordt, wat later als grondslag der behaudeling vooz de kleine Jury zal dienen. Zondigt het Fransche stelsel door een te omslachtige inquisitoire behandeling en door het te groote gewicht dat aan de geheime schriftelijke instructie gehecht wordt, waardoor het mondeling eindgeding ter openbare terechtzitting, hoe dramatisch ook opgevoerd, een groot deel van zijn wezenlijke beteekenis verliest; in Engeland vervalt men volgens de tegenwoordige inrichting, niet zelden in de tegenovergestelde fout. Het moet echter worden toegegeven, dat een doorzeilen tusschen die twee klippen, een taak is, die verre van gemakkelijk is te beschouwen.

Ik ben thans genaderd tot het rechtsgeding voor de Kleine Jury, waarover ik in een volgend artikel nader hoop te spreken.

Arnhern, April 1874.
D.J. MOM VISCH.

De Katholieken in Nederland in 1874.

Wie zich de dagen, waarin de Grondwet van 1848 werd voorbereid, voor den geest brengt, zal ontwaren dat de stand der partijen geheel veranderd is. Aan de eene zijde heeft de destijds zoo machtige conservatieve partij zich vereenigd met de eenmaal bestreden beginselen in de Grondwet neergelegd. Aan den anderen kant zijn velen van hen, die luide de hervormingen toejuichten en die wakker hebben medegewerkt om ze tot stand te brengen, thans veranderd in vinnige bestrijders der beginselen in de Grondwet aangenomen, en toonen zich vijanden van den modernen Nederlandschen staat. Wie had zich kunnen voorstellen, dat de regelen van staatsbeleid, die een Philips II bezielden, ooit in de 19^{e} eeuw hier te lande aanhangers konden vinden, en dat heden leerstellingen zouden gepredikt worden, die, konden zij zegevieren, geheel de tegenwoordige maatschappij zouden omverwerpen en ons vijf eeuwen terugvoeren?

Ieder weet dat de Katholieken hier te lande na 1795 in den regel bondgenooten waren der liberale partij.

In 1830 betuigden niet weinigen, en meer bijzonder de geestelijkheid, sympathiën voor de Belgische omwenteling en de vrijzinnige Belgische constitutie.

In later dagen waren in Frankrijk een Lacordaire, een de La Mennais, een de Montalembert, onvermoeide voorvechters der vrijheid, en het zal de onvergankelijke roem zijn van Pius IX, dat van hem de beweging is uitgegaan voor de vrijmaking van Italië.

Bij de omwentelingen in 1848 werd de nieuwe orde van zaken door de geestelijkheid vrij algemeen met juichtonen begroet; tot zelfs de naam van ultramontaan werd toen met verontwaardiging afgewezen.

Wat is er toch gebeurd, dat die eenmaal geprezen beginselen van vrijheid nu, van het Vaticaan af tot op den kansel in het nederigste dorp, worden veroordeeld en vervloekt?

Zijn hier die beginselen dan veranderd?

Niemand zal het kunnen beweren: elders moge men den naam van liberaal misbruiken en de voornaamste voorschriften, in het vrijheidsbeginsel opgesloten, miskennen, hier te lande werden ze niet verloochend, en niemand, (zelfs niet degenen die openlijk verkondigden de onverzoenlijke vijanden te zijn van het liberalisme) wordt teruggewezen om de zegeningen der hier gehuldigde vrijheid en gelijkheid te genieten.

Het treurig verschijnsel dat zich tegenwoordig in de geheele wereld openbaart, het verschijnsel namelijk, dat een groot deel der geestelijkheid van de Roomsch-Katholieke kerk vrijandig optreedt tegen de bestaande maatschappij en die tracht te overheerschen, doet zich ook in ons vaderland voor. Het schijnt hier zelfs dat de geestelijkheid en haar handlangers, dus optredende, de gezindheid der overgroote meerderheid van de Katholieken uitspreken. Niet weinigen verkeeren in den waan, dat die schijn waarheid is, en toch niets is onjuister.

Zeer vele Katholieken en stellig de meerderheid der meest ontwikkelden, hoewel niet vervreemd van de kerk, betreuren den strijd die thans gevoerd wordt, en ergeren zich dat een overmoedig en heerschzuchtig deel der geestelijkheid het doet voorkomen alsof het alle Katholieken vertegenwoordigt, wanneer het den oorlog verklaart aan alles wat den denkenden mensch heilig is, wanneer het de roemrijke geschiedenis van Nederland, die ook hunne geschiedenis is, met voeten treedt, wanneer het eene breede klove wil openen tusschen zonen van hetzelfde vaderland.

De eerste verstoring der goede verstandhouding was de invoering der kerkelijke hiërarchie.

De Katholieken hadden volkomen recht op eene vrije regeling hunner kerkelijke aangelegenheden, maar zeker is het, dat de woorden der Pauselijke breve, waarbij zelfs de naam van Nederland werd geïgnoreerd, grievend en beleedigend waren.

Het vermoeden rijst op, dat een stuk, dat kort na 1830 ter executie van het concordaat van 1827 was opgesteld, wederom uit het stof der cancellerij werd te voorschijn gehaald.

In plaats dat met de invoering der bisschoppelijke hiërarchie ook de Katholieken dezelfde onafhankelijkheid bekwamen tegenover den Pauselijken Stoel als in andere landen bestaat, bleef Nederland nog ten deele onderworpen aan de congregatie *de propaganda Fide*; om eene vergelijking te maken, in dezelfde verhouding als vroeger de Generaliteitslanden tegenover de Zeven Vereenigde Gewesten.

De opgewondenheid der Protestanten werd op handige wijze door het ministerie van Hall bedaard, en de met zooveel ophef aangekondigde wet tot regeling van het toezicht op de kerkgenootschappen (14 Sept. 1853, Staatsbl. n°. 102) beteekende eigenlijk niets[1].

Ook de zending van Mr. Ligthenveld naar Rome leverde geen tastbaar resultaat op; hij werd overstelpt met Italiaansche beleefdheden en verliet Rome onder de levendigste verzekeringen van welwillendheid.

Had de Regeering toen maatregelen tegen het Hof van Rome willen nemen, zij had voldoening kunnen vragen aan de curie voor de beleedigende uitdrukkingen in een officieel stuk neergelegd, en bij weigering om aan dien eisch te voldoen, den Nederlandschen gezant onmiddellijk moeten terugroepen en den pauselijken nuntius zijn paspoort zenden. Het bleef dan eene zuiver politieke quaestie met eene buitenlandsche mogendheid, en het kerkelijk gebied bleef ongeschonden. Voor maatregelen tegen de Katholieken zelve was geen grond.

Reeds spoedig na de oprichting der bisdommen openbaarde zich de werking van het ultramontaansche element bij de regeling der inwendige kerkelijke aangelegenheden, voornamelijk bij de samenstelling der reglementen op de kerk- en armbesturen. Alle macht werd overgebracht bij de geestelijkheid, en aan de gemeenteleden alle invloed ontnomen.

De beide Kamers der Staten-Generaal telden toen nog slechts enkele weinige leden, die als zuivere organen van het ultramontaansche element konden doorgaan. Bij de beraadslagingen over de wet op het lager onderwijs werd door de Katholieken dan ook niet die toon aangeslagen, welke later, na de uitvaardiging van het bekende mandement der bisschoppen tegenover het openbaar onderwijs, zoo algemeen werd.

1 Geestig zeide van Hall: ‘Ik ben verplicht u een slag te geven, doch ik zal zorgen dat die niet gevoeld worde.’

Doch de strijd tegen de beginselen van den modernen staat begon zich vooral meer en meer ook hier te lande te teekenen, toen de syllabus en het Vaticaansch concilie den openbaren oorlog aan de beginselen van den modernen staat aanzegden.

Vóór dien tijd had de geestelijkheid zich òf geheel van politieke bemoeiingen onthouden, òf de liberale partij meer gesteund dan bestreden.

De vorming der ultramontanen tot eene krachtig aaneengesloten partij dagteekent van den tijd van het ministerie Heemskerk. De minister Borret schijnt de man te zijn geweest, die bemerkte, welke kracht zijn geestverwanten konden ontwikkelen en hoe het ministerie zich die ten nutte konde maken.

Aanvankelijk meenden de liberalen in de katholieke kiesdistricten, dat het eene quaestie van personen gold; zij zagen bij de eerste verkiezingen dan ook vrij onverschillig toe; ze deden zelfs bij eenige nieuwe keuzen van bepaalde instemming blijken. Weldra bleek echter waarom het eigenlijk te doen was.

De ultramontanen, uitstekend gedisciplineerd, wisten zich op behendige wijze van het terrein meester te maken, de leiding der partij was in geheel Nederland, en meer bijzonder in de katholieke kiesdistricten, in de hand van eenige weinigen die hun wil met onwrikbre kracht doordreven. Over de keuzen werd niet beraadslaagd - gedweeë gehoorzaamheid was alleen noodig.

Dit alles was geschied, vóór dat de liberalen er aan dachten in overleg te treden; hunne nederlaag was volkomen. De gevolgen bleven niet uit. Velen onder de liberaalgezinde Katholieken waren geheel ontmoedigd: zij werden in hun handel of nering bedreigd; de biechtstoel werd te baat genomen, om door vrouwen of moeders of dochters ten minste onthouding te verkrijgen.

Anderen, die vroeger nooit reden hadden gehad zich openlijk te verklaren en met hunne politieke gevoelens voor den dag te komen, waren huiverig zich thans aan den hoon en aan de openlijke verdachtmaking der clericalen bloot te stellen. Zooals het veelal gaat, waren er niet weinigen, vroeger onder liberale vlag gekozen, die vreesden dat openlijke belijdenis hunner beginselen hen bij latere verkiezingen onmogelijk zou maken. Zij wachtten af welke partij de sterkste zou zijn en zwegen. Eenigen zijn onbeschaamd met pak en zak overgeloopen, zoodra hunne tegenpartij hen candidaat stelde; zij verkregen of behielden wel hunne plaats - doch verloren hunne onafhankelijkheid.

Slechts weinigen hebben de banier van het liberalisme omhoog gehouden; schier geen hunner had genoeg politieken invloed, om de leider en het erkende hoofd der partij te zijn; de meesten wenschten liever in het geheel geen rol te spelen; en (het mag niet verzwegen worden) onhandige bondgenooten deden meer kwaad dan eenig vijand.

Algemeen hooggeachte vertegenwoordigers, wier eenige zonde was, dat zij onafhankelijk en eerlijk liberaal waren, die door kunde en rijke ondervinding een sieraad der vertegenwoordiging waren, en beter dan wie ook, voor de belangen hunner kiesdistricten konden optreden, - mannen als Jespers, Guljé, van Meeuwen, van der Maesen, Beens, - werden vervangen door vreemden, door lieden, wier eenige aanbeveling was: het bevel der geestelijkheid om hen te kiezen. Het verdient opmerking, dat zoovele beschermelingen der ultramontanen lieden zijn van minder dan gewone bekwaamheid, en sommigen zelfs in de plaats hunner inwoning niet met onbepaalde hoogachting worden bejegend. Eenige waren destijds handlangers der beruchte maatschappijen van Langrand Dumonceau. Hetzelfde geldt ook voor de gekozenen voor de provinciale staten en gemeenteraden; ook daar zijn nagenoeg zonder uitzondering onafhankelijke mannen geweerd.

Wel was hierbij de overwinning minder gemakkelijk; hier en daar zelfs zegevierde een tegenstander. Merkwaardig en verblijdend is het dat in schier elke gemeente zich een kern van verzet tegen de kerkelijke heerschzucht openbaart. Het is evenwel niet tegen te spreken, dat thans in Noord-Brabant en Limburg de ultramontanen volslagen meester zijn van de verkiezingen. Doch een groot deel der bevolking kan niet met die heerschappij gediend zijn, en spoediger dan men zou durven hopen, is er uitzicht op verbetering van den toestand, Volstrekte onthouding der liberalen is misschien op het oogenblik het meest aan te raden. Tweespalt bij hunne tegenstanders kan niet uitblijven. Het is buitenaf niet genoeg bekend, welke geweldige middelen moeten aangewend worden om meester te blijven, en hoeveel aanhoudende krachtsinspanning hiervoor vereischt wordt.

De biechtstoel en de invloed der geestelijken op de vrouwen wordt in dit opzicht het ergst misbruikt. Overal zijn ter bereiking van dat doel in de kerken vereenigingen van vrouwen opgericht, waarbij de mannen geen toegang hebben. Overal

wordt van den predikstoel uitgevaren tegen de verfoeielijke liberalen, en ten hunnen aanzien de hatelijkste laster verspreid. Men ontziet zich niet de meest ongerijmde beschuldigingen ingang te doen vinden. Den eenvoudigen landlieden is wijs gemaakt dat de Nederlandsche liberalen minstens met communards gelijk te stellen zijn, dat de inlijving door den Romeinschen staat bij het koningrijk Italië en de kerkvervolging in Duitschland hun werk is. Hoe onbegrijpelijk het hun ook moge schijnen, de brave lieden durven het niet betwijfelen.

Alleen zij, die in de zuidelijke provinciën bekend zijn, weten welke jacht daar op de onafhankelijke dagbladen wordt gemaakt. Het bezoek der herbergen, waar die couranten ter lezing liggen, wordt verboden, en aan de post bespied welke personen die dagbladen ontvangen. De afschrik laat zich begrijpen. Een onafhankelijke taal, die aan het woord der geestelijken zou kunnen doen twijfelen, mag nergens gehoord worden. Meer dan eens werd als afschrikwekkend voorbeeld op den kansel verhaald, dat twee hooggeplaatste geestelijken, om op de hoogte der polemiek te zijn, zich hadden geabonneerd bij de *Indépendance* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*; na korten tijd bemerkten die mannen, steunpilaren hunner partij, tot hun schrik, dat zij onwillekeurig gingen deelen in de verderfelijke moderne beginselen, in die dagbladen gepredikt. Onnoodig te verhalen dat het abonnement werd opgezegd!

Het is thans de geschikte tijd om eenige beschouwingen te geven over den rechtstoestand der Katholieken in ons land, en na te gaan of zij rechtmatige grieven hebben. Hiermede in verband zal worden onderzocht, of het staatsgezag, even als in andere landen, zich feitelijk verzetten moet tegen de aanmatigingen der kerk, of wel dat volledige vrijheid moet gelaten worden, voor zooverre niet gehandeld wordt tegen de bestaande wetten? Het antwoord kan een Nederlander niet moeielijk zijn; ook hier moet vrijheid gelaten worden zelfs aan hen die het meest die vrijheid bestrijden; hun mag geen gelegenheid gegeven worden Neêrland's liberalen te verwijten, dat zij hun beginsel verzaken, en dat zij hunnen tegenstanders de vrijheid weigeren, die zij overal voor zich zelven vorderen. De ultramontanen moeten zich niet als martelaars kunnen voordoen. Niets zou

toch meer welkom zijn, dan eene kleine vervolging. Merkwaardig is het, dat in Duitschland en Zwitserland de voorrechten van godsdienstvrijheid en van scheiding van kerk en staat met den meesten aandrang worden ingeroepen juist door degenen, die deze beginselen als verfoeielijke dwalingen fel bestrijden. Niets voorwaar bewijst meer voor de waarheid en deugdelijkheid dier beginselen.

Exceptioneele wetten zijn bij ons niet noodig; zij kunnen niet anders dan nadeelig werken. Vrijheid moet aan iedereen, zelfs aan de ergste vijanden der maatschappij, gewaarborgd blijven. De toepassing van dien regel brengt intusschen niet mede, dat de ultramontanen zich boven de wet mogen stellen, of zich door haar niet gebonden rekenen. Integendeel 's lands wetten zijn voor ieder, die zich in Nederland bevindt, verbindend; geen partij mag boven de wet staan, al valt de wet ook niet in haar smaak.

Dit beginsel moet bijv. gelden bij de toepassing van de wet op het lager onderwijs, welke vrijheid van onderwijs huldigt, behoudens waarborgen van kunde en zedelijkheid der onderwijzers. Streng behoort nu te worden toegezien, dat onder het diploma aan één persoon verleend, niet verschillende onbevoegden onderwijs geven; dat alle geestelijke scholen, voor lager onderwijs ingericht, aan het staatstoezicht onderworpen blijven. Het mag ernstig betwijfeld worden, of de geestelijke scholen te Katwijk, Oudenbosch, Ruwenberg, Sittard en Rolduc waar ook kinderen worden onderwezen, behoorlijk onder toezicht en of al de leeraren in het bezit zijn der vereischte stukken tot het geven van onderwijs. Bij de keuzen van hen, aan wie het schooltoezicht is opgedragen, behoort daarom ook bijzonder gelet te worden, dat de gekozenen geheel onafhankelijk zijn en niet gevaar loopen te bukken onder den machtigen invloed der geestelijkheid. Het moest niet kunnen gebeuren, dat een schoolopziener door een hooggeplaatst geestelijke werd berispt, omdat geestelijke broeders of nonnetjes bij een examen afgewezen zijn. Dit *is* geschied. Het peil van het Roomsch-Katholiek bijzonder onderwijs zou merkelijk rijzen, indien de wet zonder aanzien van partijen gelijkelijk werd toegepast. Mocht de belangstelling in het bijzonder onderwijs, waarvan de troonrede van 1873 gewaagde, zich op die wijze openbaren, dan zou men reden hebben om de Regeering voor hare goede zorgen te danken. Zouden echter de vertegenwoordigers, die

zoo hevig opkwamen tegen den minister, en hem gebrek aan zedelijken ernst verweten, wel ingenomen zijn met zoodanige belangstelling? Bij eene herziening der wet op het lager onderwijs zou de vraag alleszins overweging verdienen, of het niet wenschelijk ware, de examina door ééne commissie voor het geheele land, niet voor elke provincie afzonderlijk te doen afnemen. Alle schijn van bevoorrechting van zekere klasse van examinandi zou dan toch verdwijnen. De wet op de nationale militie en op de schutterij behoorde stipt en voor ieder gelijkelijk te worden toegepast. Vrijstelling voor de bedienaren van den godsdienst wordt bij de wet verleend; dit behoeft niet uitgebreid te worden tot hen, die niet in de erkende seminaria hunne opleiding hebben genoten en leden worden van geestelijke orden, nog minder voor zoogenaamde geestelijke broeders, die voorzeker toch nooit dienstdoende geestelijken worden.

Bij belastingen, meer bijzonder bij gemeentelijke omslagen, behooren de leden van geestelijke orden geen vrijdom te hebben, evenmin vrijdom van grondbelasting voor de woningen der Bisschoppen te worden toegekend; er zou reeds veel gewonnen zijn, wanneer voor dergelijke gevallen hooger beroep bij den Koning ware toegelaten. Niemand kan in ernst beweren, dat de overgroote meerderheid der geestelijke orden rechtspersoonlijkheid bezit[1]. De leden der orde moeten geacht worden in hun privé eigendom te bezitten; zij behooren dus te betalen als ieder gewoon burger, en toch nergens geschiedt dit.

Toen het corps pauselijke zouaven werd opgericht, bleek het dat er eene leemte in de wetgeving bestond, die het aanwerven van vreemde legercorpsen verbood. Terecht zag men in, dat er geen maatregelen te nemen waren tegen de personen die in vreemden krijgsdienst wilden treden. Het zoude toen doelmatig zijn geweest de bevolking te wijzen op de gevolgen die het in krijgsdienst gaan bij eene vreemde mogendheid na zich sleept. Thans schijnen er wederom aanwervingen te geschieden voor Don Carlos; het toelaten dier wervingen kan het land in moeielijkheden wikkelen met vreemde mogendheden.

Het was eene fout, dat de regeering de zouaven na hun terugkeer in Nederland als vereeniging erkende. Te veel op

1 Vóór de wet van 22 April 1855 waren die vereenigingen ongeoorloofd; na de invoering der wet erlangden slechts eenigen rechtspersoonlijkheid.

effect berekende betuigingen van offervaardigheid en openlijke manifestatie tegen eene bevriende mogendheid, kunnen ons aan onaangename verwikkelingen blootstellen. Bij eene algemeene herziening van het wetboek van strafrecht, zou eene bepaling, welke het aanwerven van troepen voor vreemde mogendheden en het zich openlijk en corps vertoonen in vreemde uniform, welke dan ook, verbood, alleszins aanbeveling verdienen.

Het houden van processiën en bedevaarten wordt hier te lande, even als elders, bijzonder aangewakkerd, en de regeering doet wijs om, tevreden met de handhaving der bestaande wetten, geen nadere maatregelen van repressie voor te dragen. Het doen dier tochten blijve ieder vrijgelaten; openlijke organisatie daarvan is af te keuren, en kan leiden tot overtreding der wet; de groote toeloop van bedevaartgangers, die niet altijd de juiste grenzen kennen van hetgeen de wet toelaat of verbiedt, zou allicht betreurenswaardige botsingen kunnen teweeg brengen. De drijvers dezer vertooningen, die rustig te huis blijven, spelen heir gevaarlijk spel. Niet zelden worden zulke tochten louter uit zucht tot winstbejag bijzonder aangemoedigd door de verschillende spoorweg- en stoombootmaatschappijen.

Hoe noodig scheiding van kerk en staat ook moge zijn, en hoe wenschelijk het ook zij, dat aan ieder kerkgenootschap geheele vrijheid van inwendige regeling en de benoeming van godsdienstleeraren verzekerd blijve, toch wordt door velen betwijfeld, of de geheele afschaffing der Fransche wetten op het beheer der Roomsch-Katholieke kerk, meer bijzonder van de wet van 18 Germinal an X, wel goed te keuren is. De staat toch heeft werkelijk belang bij een richtig beheer der kerkelijke goederen en inkomsten, en ook eenig recht van toezicht, zoolang de geestelijken uit 's lands kas bezoldigd of kerken en kerkelijke inrichtingen op eenige wijze ondersteund worden.

Tusschenkomst der regeering kan ook niet worden afgekeurd als het is om baldadige vernieling van voorwerpen van kunst in kerken tegen te gaan.

Door de reglementen op de parochiale kerkbesturen in de verschillende bisdommen hier te lande is de pastoor en de bisschop oppermachtig; het leekenelement, hoe gedwee dit ook zal zijn, want het is door den bisschop benoemd, heeft geen invloed op het beheer. Het gevolg hiervan is dan ook, dat het in de meeste gemeenten euvel wordt geduid, indien

men het waagt de rekeningen na te gaan. Op verschillende plaatsen heeft dergelijk volslagen gemis van controle er dan ook toe geleid, dat door de belegging van gelden in de pauselijke leeningen, in de maatschappijën van Langrand Dumonceau, of zelfs in de Amerikaansche spoorwegondernemingen, aan de kerkgemeenten niet weinig schade berokkend werd.

Volgens het canonieke regt is een pastoor in eene gemeente onafzetbaar, behalve in eenige weinige gevallen; ten gevolge hiervan is in vele landen de lagere Roomsch-Katholieke geestelijkheid vrij onafhankelijk. Hier hebben de bisschoppen van het begin af, in strijd met het gewone kerkelijke recht, slechts benoemingen van pastoors tot wederopzegging toe gedaan, zoodat er nu zeer weinigen voor hun leven zijn aangesteld.

Dit moet nadeelig inwerken op de onafhankelijkheid der geestelijkheid; de oude pastoors, die zeer bepaald gestemd waren tegen de nieuwigheden die in het gevolg van de bisschoppelijke hierarchie werden ingevoerd, verdwijnen langzamerhand; hun invloed is weinig beduidend meer. Maar, zooals wij reeds zeiden, het is de zaak van den staat niet, zich met de reglementen van een kerkgenootschap in te laten; de vereeniging moet vrijheid hebben die aangelegenheid naar goedvinden te regelen. In Duitschland en Zwitserland ziet men, welke gevolgen inmenging van den staat in de zaken der kerk oplevert. In het begin was er ten noorden van den Moerdijk een lij - delijk verzet, dat bij de nieuwe kerkvoogden veel kwaad bloed zette. Er bestaat ook nu nog in den boezem van de kerk-zelve een strijd, waarvan men zich over het algemeen moeielijk rekenschap kan geven, maar die zich toch nu en dan in enkele verschijnselen openbaart. Menig feit, waarvan men de oorzaak niet kent, blijft onverklaarbaar, wanneer men het bestaan van zulk een strijd niet aanneemt. Wie kan b.v. de reden aangeven, waarom bij de invoering der hierarchie of later niet tot bisschop werd benoemd een man, die door zijne uitstekende kunde, welsprekendheid en humaniteit bij een ieder als de meest waardige bekend stond? Waarom werden de pogingen om te's Hertogenbosch een afzonderlijken bisschop te doen benoemen en dit bisdom van dat van Utrecht af te scheiden, telkens onderdrukt, zoo dikwijls men ze beproefde? Waarom werd plotseling, zonder dat iemand er meer om dacht, den bisschop van 's Hertogenbosch het beheer van het aartsbisdom Utrecht ontnomen en aldaar een aartsbisschop benoemd?

Het is mij een geheim, waarom de pauselijke nuntius Vecchiotti destijds eensklaps naar Rome werd teruggeroepen en in ongenade raakte - en ook waarom de (niet geheel verborgen gebleven) pogingen der Jesuïten om inrichtingen in Noordbrabant tot stand te brengen, telkens werden gefnuikt. Niet minder zonderling is het, dat in een der bisdommen de syllabus en de andere nieuwe leerstellingen nooit zijn afgekondigd en dat de meest invloedrijke der Nederlandsche bisschoppen uit vrees voor ongesteldheid tijdig uit Rome huiswaarts keerde en alzoo niet in de gelegenheid was op het Vaticaansch concilie *over* de pauselijke onfeilbaarheid te stemmen. Men zegt dat de beroemde kardinaal Antonelli - ook ten gevolge eener ongesteldheid - opmerkelijk toevallig - verhinderd is geweest aan die stemming deel te nemen. Zij, die in den laatsten tijd de politieke geschiedenis van ons land oplettend plegen te volgen, weten daarenboven, dat er een opmerkelijk verschil van politieke richting bestaat tusschen de leden der Tweede Kamer, die meer bepaald de beginselen van Mgr. Zwijsen, bisschop van 's Bosch (de overige bisschoppen volgen zijne leiding), zijn toegedaan en Mr. Heydenrijck die vroeger werkend lid was der orde van Loyola, doch eenige jaren vóór zijne verkiezing tot volksvertegenwoordiger het kleed der orde aflegde.

De ex-Aartsbisschop van Utrecht, thans nog bisschop van 's Hertogenbosch, Mgr. J. Zwijsen, is een merkwaardige figuur; zijn hooge gestalte, het doordringende grijze oog, de welgevormde neus, de geestige doch imperieuse trekken om den scherpgeteekenden mond toonen reeds, dat hij geen gewoon man is. En inderdaad, hij is iemand, van wien de helm en het harnas den vroegeren krijgslustigen kerkvoogden niet zou misstaan hebben, en die in die dagen moedig het krijgszwaard zou hebben gehanteerd. Uit de mindere klassen gesproten, heeft hij het begin van zijne carrière aan Willem II te danken. Toen deze na 1831 over het leger in Noordbrabant bevel voerde, kwam hij menigmaal met den geestelijke in aanraking. Door zijne bemiddeling werd Mgr. Zwijsen vicaris-generaal van den toenmaligen bisschop in partibus infidelium.

Nadat hij zich te 's Hertogenbosch had gevestigd, zocht hij in de samenleving den omgang met meer ontwikkelde, veelal liberale Katholieken; maar na 1868 hield dit eensklaps op. Hij toonde zich een aangenaam man met hoofsche vormen, doch ongedwongen en jegens ieder bijzonder welwillend. Zuiver ker-

kelijke onderwerpen roerde hij zelden aan, maar deed hij dit, dan besprak hij die met vrijmoedigheid. Met geestelijke plechtigheden van uiterlijk vertoon laat hij zich niet in; hoogstens een paar malen 's jaars bezoekt hij zijne cathedraal; het verrichten der plechtigheden laat hij aan zijn vicaris over. Volstrekt geen dweper, doch een uitstekend leider zijner politieke partij, heeft hij zijne geestelijken onder een ijzeren tucht en duldt van die onder hem staan, of die hij meent in zijn macht te hebben, geen tegenspraak. Zelf bijzonder eenvoudig en matig, vordert hij dat zijne geestelijken ook in eenvoud en matigheid het voorbeeld geven.

Hij is niet alleen in zijn bisdom, doch ook daarbuiten, degeen die het wachtwoord aan zijne partij geeft. Onlangs bleek dit in Limburg; de bisschop van Roermond en vele geestelijken waren zeer welwillend gezind jegens een der aftredende liberale leden der kamer, doch op een bevel, vermoedelijk van 's Bosch uitgegaan, heeft de geestelijkheid op het laatste oogenblik alle krachten ingespannen den liberalen candidaat te weren, en dit is dan ook gelukt. Een zeer invloedrijk pastoor te Breda ontving bij de laatste verkiezingen te Tilburg het bevel om de heeren Verheijen en Luyben niet verder te bestrijden, en hij gehoorzaamde onmiddellijk. Toch heeft mgr. Zwijsen lang geaarzeld over de te kiezen richting, en niet onwaarschijnlijk ziet hij nu reeds in, hoe zijne berekeningen gefaald hebben. Meer bijzonder in den strijd tegen het onderwijs mag men niet zonder goede gronden veronderstellen, dat hij eenig leedwezen koestert dien strijd aanvaard en geen gebruik te hebben gemaakt van de bepaling voorkomende in de laatste zinsnede van art. 23 der wet in 1857, welke vrijheid laat om in de tusschenuren op de school godsdienstonderwijs door geestelijken te doen geven. Hij ziet te laat in, dat hij zich met de antirevolutionairen en conservatieven nooit zal kunnen verstaan over eene wijziging van de wet. Deze willen subsidie, geen verlaging van het peil van het onderwijs, en gene verlangt juist het laatste en vóór alles afschaffing of verlichting der examina. Over subsidiën bekreunt men zich niet, want aan stoffelijke middelen ontbreekt het nooit.

Opmerking verdient het, dat meer bepaald in Noordbrabant de oude geestelijke orden zich zoo weinig uitbreiden, terwijl overal kloosters verrijzen van nonnen of broederen, die geheel onderworpen zijn aan den bisschop, en niet zoo als de oudere orden

volgens het canonieke recht een zekere onafhankelijkheid hebben.

In schier elke gemeente verrijst een klooster met geestelijke zusters; dra wordt het bezoeken der openbare school aan de meisjes verboden, en niet zelden kent een gedwee gemeentebestuur, onder den naam van subsidie voor de bewaarschool, een verholen subsidie aan die bijzondere school toe. Het onderwijs heet kosteloos te zijn voor de minder gegoeden, doch onder den naam van kachelgeld, bijdragen voor leerbehoeften, boeken en papier, wordt hier en daar een niet onaanzienlijk schoolgeld gevorderd; het gebeurt zelf wel, dat de armenfondsen dit verholen schoolgeld betalen voor de armen. Het onderwijs is zoo beperkt mogelijk: lezen, schrijven, een weinig rekenen en de eerste beginselen der Hollandsche taal. Zoodra het kind die eenigszins machtig is, wordt bijna de geheele schooltijd besteed aan het aanleeren van vrouwelijke handwerken; deze worden in den regel goed onderwezen, en leveren niet weinig voordeel aan het gesticht op, daar veelal het werk ten voordeele van het klooster komt en de kinderen in de school niet voor hunne ouders werken. Men mag niet ontkennen, dat het onderwijs in vrouwelijke handwerken zeer nuttig is en dus in de meeste openbare scholen daarvan veel te weinig werk wordt gemaakt.

Het onderwijs op de scholen voor jongens door geestelijke broeders, is in den regel van minder allooi dan dat voor meisjes. Het onderwijzend personeel der vrouwen is veelal zeer beschaafd; van de mannen is dit niet te zeggen. Het staat in het algemeen verre beneden het openbare onderwijs; op ontwikkeling van het oordeel der leerlingen wordt niet gelet; vaderlandsche geschiedenis wordt schier niet geleerd, en in het geheel niet op de school voor minvermogenden. Het is een treurig teeken des tijds, dat daar wel allerlei liedekens ter eere van heiligen, doch zelden of ooit de vaderlandsche liederen door de kinderen worden gezongen. Bij vele inrichtingen zou één, hoogstens twee onderwijzers of onderwijzeressen voldoende zijn, doch in den regel zijn zij zes in getal; dikwerf gebeurt het dan ook, dat onbevoegden mede onderwijs geven.

De meeste kloosters, voor het geven van onderricht bestemd, worden opgericht door de kerkelijke gemeenten. Dezen moeten zorgen voor het onderhoud der kloosterlingen en voor elk lid jaarlijks eene zekere som aan den Bisschop betalen. Hij beschikt over enorme kapitalen; in het begin, toen het getal

kloosterlingen gering was, werden dienstboden en minder gegoeden tot het klooster toegelaten; voor vrouwen is dit nu eene uitzondering; men neemt thans zelden iemand aan, die niet eene tamelijk aanzienlijke geldelijke bijdrage stort. Is de familie niet bemiddeld, dan maakt men eene overeenkomst, waarbij tegen dadelijke betaling eener gestelde som van een te wachten onderlijk erfdeel ten gunste van het klooster afstand wordt gedaan. Is de familie vermogend, dan geschiedt dit niet, doch dan wordt door de novice aan de kerkelijke overheid onbepaalde volmacht verleend om hare belangen waar te nemen. Onmiddellijk moet er een testament gemaakt worden, dat den bisschop, den pastoor of een der geaffilieerden tot universeel erfgenaam aanstelt; aan de familie komt zelden iets van het patrimoneele goed terug. Juist in den laatsten tijd is de intrede van zooveel meisjes, die tot de meest bemiddelde Katholieken behoorden, in kloosters die onder direct beheer van de bisschoppen staan, bevorderd. Ontvangt de familie niets - de fiscus evenmin. Het bestuur der registratie weet al te goed, hoe bij erfenissen van kloosterlingen nagenoeg altijd eene negatieve memorie van successie wordt ingeleverd, want ten aanzien van het successierecht heerscht, zoo het schijnt, voor velen een gansch bijzonder dogma.

Bij de oude geestelijke orden golden geheel andere regels.

Bij de intrede in het klooster betaalde men eene zekere som, doch de gelofte van armoede werd in zooverre streng opgevat, dat men afstand deed ten behoeve zijner familie van zijn overige goederen, zelfs van toekomstige erfenissen. Het beheer der kloostergoederen was geheel bij de kloosterlingen, en de bisschoppen hadden zich daarin niet te mengen; nog minder mochten zij over de goederen der kloosters beschikken.

Bij de nieuwe geestelijke vereenigingen is dit alles veranderd; de bisschop is onbeperkt beheerder en meester der goederen. Belofte van armoede wordt door de kloosterlingen afgelegd, doch niet ten voordeele der familie, maar enkel ten voordeele van het klooster. Niet te begrooten zijn de sommen die alzoo in handen der kerk komen; ieder katholiek kent in zijne omgeving meisjes, die tonnen gouds aanbrachten, en weet welke verontwaardiging soms de beroofde familie aangreep. Sommigen worden uit eerbied voor de nagedachtenis van overle-

denen, anderen om ergernis te vermijden, of uit vreeze voor bedreigingen der geestelijkheid, van rechtsgedingen teruggehouden. Niet weinigen echter, die hiermede dreigden, werden door transactie bevredigd. Merkwaardig genoeg zijn de hevigste clericalen juist het moeielijkst te bevredigen, zoodra zij zelf de slachtoffers zijn[1]. Het is wenschelijk, dat de wet die toestanden beter regele, dan nu het geval is. De vrijheid van vereeniging moet geëerbiedigd worden; heeft men lust in kloosters te leven, dan moet de staat zich daarin niet mengen. Zelfs Jesuïten mogen niet geweerd worden; zij moeten in het vrije Nederland toegelaten blijven en de bevoegdheid behouden om zich te verdiepen in bespiegelingen over den toestand waarin zij hier te lande zouden geraken, als de staat niet zorgvuldig van de kerk gescheiden bleef. Vrijheid van vereeniging brengt echter geen rechtspersoonlijkheid mede, en maar zeer weinige kloosters zijn er, die de bevoegdheid hebben om als rechtspersonen op te treden. Dat van Oosterhout was het o.a. van ouds en aan eenige weinigen is sinds 1855 vrij onvoorzichtig rechtspersoonlijkheid voor niet minder dan 30 jaren verleend. Stellig zal geen jurist kunnen aannemen, dat vereenigingen, die geen rechtspersonen zijn, eigendom kunnen hebben, veel minder nog erfgenaam worden of schenkingen aannemen. Alle erfenissen of schenkingen ten hunnen behoeve door middel van tusschen beide komende personen zijn volstrekt nietig. Rechtsgedingen over deze punten zijn in België en Frankrijk bij honderden voorgekomen en altijd ten voordeele der familie tegen de kloosters uitgewezen. Het verdient overweging, of onze wetgever niet wel zou doen dien rechtstoestand duidelijk te regelen, door de belofte van armoede der kloosterlingen te erkennen en werkelijk tot waarheid te maken. Zoodra men kloosterling is, heeft men feitelijk geen wil meer en mag men niet meer over zijn goederen beschikken.

Even als voor minderjarigen, krankzinnigen en afwezigen kon voor iemand, die zich in het klooster begaf, een bewindvoerder worden benoemd om zijn goederen te beheeren, en (onder aftrek van eene ruime uitkeering voor levensonderhoud aan het

1 In de laatste tijden zijn er hier te lande niet weinig gevallen voorgekomen, dat de geestelijkheid veelal door tusschenkomst van gedienstige derde personen zich van de nalatenschap van kinderlooze, vooral ongehuwde vrouwen meester maakte, soms ten nadeele van zeer behoeftige familiebetrekkingen.

klooster) de inkomsten te beleggen. Na den dood der kloosterlingen zou het goed vervallen aan de wettelijke erfgenamen. Verliet iemand voor goed het klooster, dan bekwam hij onmiddellijk het beheer zijner goederen terug. Deze regeling zou erkennen, hetgeen feitelijk bestaat, de opheffing van den vrijen wil, die kloosterlingen zich opleggen; zij zou de heiligste belangen der familiën behartigen en de ontzachelijke uitbreiding der goederen in de doode hand beteugelen.

Thans zijn er eene menigte kloosters zooals men vroeger nooit zag. Op verre na niet allen stichten eenig maatschappelijk nut. Waar scholen, gestichten of gasthuizen zijn, is het getal kloosterlingen te dikwerf veel grooter dan noodig is.

Men wijze niet op de soeurs de charité, die in andere landen met verheven zelfopoffering zulke uitstekende diensten bewijzen! In een groot gedeelte van Nederland zijn die schier niet bekend; van de misschien tweeduizend nonnen, die in Noordbrabant onder de bevelen der bisschoppen staan, mag niet ééne in de provincie, tenzij bij uitzondering, zich toewijden aan ziekenverplegingen buitenshuis. Hiervan zijn uitgezonderd eenige gestichten, waarin zieken worden opgenomen. Het is te wenschen, dat in dien toestand, welke dagelijks het meest betreurd wordt door die vrouwen zelven die zich van de wereld afzonderen, ten spoedigste door het geestelijk gezag verandering worde gebracht. Bijzonderen lof verdienen ook de geestelijke broeders en zusters, die in verscheiden gestichten van Noordbrabant en Limburg met prijzenswaardige toewijding krankzinnigen verplegen; zij zijn meestal uit België afkomstig.

Van opheffing van kloosters, en verbod om in kloosters samen te wonen, zooals sommigen eischen, behoort geen sprake te wezen; het zoude een geweldige greep zijn in het door de grondwet erkende recht van vereeniging, die niet te rechtvaardigen en ook geen nut zoude hebben. Geene exceptioneele wet dus, want hier als overal zou vervolging slechts dienen, om hen, die men wil treffen, nog sterker te maken. Ook hier moet de vrijheid gehandhaafd blijven.

Maar op voorrechten hebben de kloosters geen aanspraak. Eene beslechting der bekende quaestie over de goederen van St. Agatha moet niet langer achterwege blijven. Het zou eene onnoodige kwelling zijn, het klooster zelf te verkoopen; het is gebouwd, vergroot en onderhouden door de kruisheeren. Tegen betaling van de waarde van den grond kon het aan de

individueele leden der vereeniging worden afgestaan, evenzeer als de overige kloostergebouwen in de voormalige landen van Cuyk, Boxmeer, Ravestein en Megen. Doch het genot van uitgestrekte landerijen, die het klooster met groote winst aan anderen verhuurt, behoeft niet tegen den luttelen pachtprijs in stand gehouden te worden.

Het is hier de plaats niet het goed recht van den staat breedvoerig te ontwikkelen; genoeg zij het te herinneren, dat die geestelijke goederen door het recht van verovering, bekrachtigd hij den Munsterschen vrede, aan de Prinsen van Oranje zijn vervallen. Later zijn zij aan de Bataafsche republiek afgestaan, terwijl eindelijk - ook al kon de vroegere verbeurdverklaring niet gelden - door de invoering der Fransche wetten, de eigendom der geestelijke goederen aan het domein gekomen is. Het concordaat met Napoleon I had dien toestand gewettigd. De kruisheeren hebben het recht van den staat dan ook nooit betwist, maar het integendeel altijd erkend. Trouwens zij kunnen ook niet beweren, ooit als rechtspersonen die goederen te hebben bezeten, want eerst in 1855 zijn de wetten, die kloosters beschouwden als verboden vereenigingen, afgeschaft.

De onderwijsquaestie blijft voor de ultramontanen eene onuitputtelijke bron van vermeende grieven.

De strijd tegen het openbaar onderwijs is grootendeels een middel om agitatie gaande te houden; men had gehoopt hierbij bondgenooten te zullen vinden en zooveel mogelijk *het* onderwijs te beperken. Dit is het eenige doel; de aantijgingen tegen het openbaar onderwijs zijn toch geheel overdreven; en bestaat er hier of daar al een grief, dan is ieder in de weer om die misbruiken, zoodra ze opgemerkt worden, tegen te gaan. Het openbaar lager onderwijs *is* goed; het eerbiedigt waarlijk elke godsdienstige overtuiging. Wat heeft toch de godsdienst uit te staan met lezen, schrijven en rekenen? En hoe zou de toestand der Katholieken zijn in die gemeenten waar de middelen om eene secteschool in stand te houden ontbraken? Men zou dan alle onderwijs missen. In gemeenten waar sectescholen zijn, is het alleen de noodzakelijkheid om niet te ver bij het openbaar onderwijs achter te staan, die een daling van het

onderwijs tot een zeer laag peil kan tegenhouden. En hierbij komt dan nog deze vraag: welke zou onder omstandigheden als wij hier bedoelen, de toestand zijn van hen, die wel openbaar onderwijs verlangen? Het ideaal der drijvers toch is geen onderwijs; doch hoe gedwee het volk ook moge zijn, het vordert thans onderwijs, en dit is niet te keeren. De tegenstanders vergeten ook, dat geheel het tegenwoordig geslacht zijn opleiding op diezelfde gehate openbare school ontvangen heeft; veel scholen hadden onder de wet van 1806 zelfs eene protestantsche richting. Zij zullen niet kunnen beweren, dat hun godsdienstzin daaronder heeft geleden. Ziet Spanje! Ziet Italië! daar ontving het thans levende geslacht uitsluitend onderwijs op geestelijke scholen, en de leerlingen, tot mannen opgegroeid, hebben het vroeger bestaande omvergeworpen en de tegenwoordige toestanden in het leven geroepen. Niemand zal toch de godsdienstzin in die landen tot voorbeeld willen stellen: en toch zoude het stelsel van uitsluitend geestelijke scholen hier wel eens dezelfde vruchten kunnen afwerpen. In Frankrijk en België heeft de geestelijkheid een overwegenden invloed op de school, en die landen zijn evenmin als de bovengenoemde toonbeelden van vroomheid en rechtzinnigheid; de overgroote meerderheid der Katholieken, zelfs van de zoogenaamde Katholieke partij, '*ne pratique pas*.'

Sinds eenigen tijd wordt ook het middelbaar en hooger onderwijs openlijk bestreden. Aan een groot deel der katholieke bevolking, dat gedeeltelijk uit overtuiging, doch nog meer uit vrees en zedelijken dwang, aan eenige woelzieke leden der geestelijkheid gehoorzaamt, is ten stelligste het bezoek der hoogere burgerscholen en nog veel meer dat der Nederlandsche universiteiten verboden. In geheel Limburg, te Tilburg, Helmond en in vele steden der Noordelijke provinciën staan de hoogere burgerscholen onder interdict. Men schijnt niet te willen inzien, dat eene wetenschappelijke opleiding thans ook tot ontwikkeling van stoffelijke welvaart noodig is en dat men door het bezoek dier scholen te verbieden, katholieke jongelingen niet alleen in industrieele ondernemingen bij beter ontwikkelden achterstelt, maar ook voor hen met opzet den weg verspert voor eene menigte ambten en betrekkingen, die niet bij keuze vergeven, maar verkregen worden door deelneming aan vergelijkende examina; immers zij, die den raad der drijvers volgen, kunnen bij dergelijke examina nooit mededingen.

Voor rechterlijke betrekkingen is promotie een noodzakelijk vereischte, en hoe weinige Katholieken bezoeken onze hooge scholen! Opmerkelijk is het, dat het bezoek der kweekscholen voor onderwijzers streng wordt verboden en dat men de ouders op vele wijzen terughoudt, er hunne kinderen heen te zenden. De door de geestelijkheid gepatroneerde scholen voor middelbaar onderwijs en hare kweekscholen voor onderwijzers kunnen in geen geval met de openbare inrichtingen op ééne lijn worden gesteld. Of de onlangs te Amsterdam opgerichte Hoogere burgerschool voor Katholieken betere uitkomsten zal opleveren moet de toekomst uitwijzen. Onder deze omstandigheden is de klacht over ongelijke verdeeling van ambten en bedieningen niet geheel billijk. Men lokt zelf die ongelijkheid uit, die hoe langer hoe erger dreigt te worden. Hier en daar mag al een ambtenaar, die voordrachten moet doen, de billijkheid eens uit het oog verliezen; men zal moeten erkennen, dat de regeering, als ze behoorlijk ingelicht wordt, steeds tracht onpartijdig te zijn en bij benoemingen niet op godsdienst let.

Men kan het slechts betreuren, dat de geestelijkheid, wier invloed zoo machtig is, door lijdelijk verzet of volslagen onverschilligheid ook zoo weinig doet om de ontwikkeling der bevolking te bevorderen. Zij vooral zou dronkenschap krachtig kunnen tegengaan; toch vindt het matigheidsgenootschap bij haar niet de minste ondersteuning. Spaarzaamheid wordt in het geheel niet aangewakkerd; men kent de zoo ongunstige statistiek der spaarbanken in de katholieke provinciën; waar die inrichtingen bestaan, zijn zij nagenoeg altijd opgericht door de Maatschappij tot nut van het Algemeen, eene maatschappij, waarvan het lidmaatschap op veel plaatsen aan Katholieken verboden is. Ook die spaarbanken worden nog dikwerf in verdenking gebracht.

Credietvereenigingen, ziekenfondsen voor arbeiders, ontbreken nagenoeg geheel in Noordbrabant en Limburg. Ontzachelijk is de schade, welke aan de algemeene welvaart onder de Katholieken berokkend wordt door de gedwongen viering van een menigte feestdagen, die men schier nergens anders als hier te lande met onthouding van werken herdenkt.

Behalve de zoogenaamd erkende christelijke feestdagen (Nieuw-

jaar, tweede Paasch- en Pinksterdag, Hemelvaart des Heeren), gaan daarmede nog *tien* dagen verloren; in de eene provincie komt er nog een dag bij, of gaat er een af[1].

Behalve dat die dagen aanleiding geven tot uitspattingen en drinkgelagen, die helaas hier te lande op iederen zon- of feestdag plaats hebben, gaat daarmede een groot kapitaal aan niet gebruikte krachten te loor; meerdere armoede is hiervan het onvermijdelijk gevolg.

Men heeft de winstderving uit die gedwongen werkeloosheid op heilige dagen op ruim twee millioen gulden in het jaar geschat, en die berekening is niet overdreven. De katholieke bevolking van Nederland bedraagt ruim 1,300,000 zielen, waaronder 650,000 personen, die om hun leeftijd in staat zijn eenig werk te verrichten. Toegegeven dat van de helft, ongeveer 325,000 vrouwen, 125,000 geen verdiensten hebben, en dus ook niets verzuimen kunnen, dan mag men de verdiensten der 200,000 overigen wel op ƒ 0.25 per dag stellen, dat is ƒ 50,000 × 10 dagen of ƒ 500,000 in het jaar. De 325,000 mannen mogen wel gerekend worden allen ƒ 0.50 daags te verdienen, hetzij aan lichamelijk, hetzij aan intellectueel werk; dit is ƒ 162,500 per dag, of ƒ 1,625,000 per jaar!

Eene studie van Bastiat's economische pamfletten: ‘Ce qu'on voit et ce qu'on ne voit pas’, zou niet te onpas komen aan hen, van wie het zoo geheel afhangt dit nuttelooze vieren van feestdagen af te schaffen[2].

Op vele plaatsen werkt de armenbedeeling der kerkelijke armeninrichtingen zeer verkeerd; te dikwerf wordt hij, die het meest de kerk bezoekt, het best bedeeld; huichelarij en luiheid wordt hierdoor aangemoedigd. Ongelukkig zijn er voorbeelden, dat bedeeling strekt, om proselietenmakerij te bevorderen; ook aan hen wier kinderen openbare scholen bezoeken, wordt dikwerf bedeeling onthouden.

Nog voor weinige jaren bemoeide de geestelijkheid zich niet met de verkiezingen, maar in den laatsten tijd is haar bevolen zich met staatkunde in te laten, en hun invloed is bij de

1 Die dagen zijn: Driekoningen, O.L. Lichtmis, O.L. Boodschap, H. Saeramentsdag, H. Petrus en Paulus, O.L. Hemelvaart, O.L. Geboorte, Allerheiligen, O.L. Ontvangenis, St. Stephanus (2^{e} Kerstdag).

2 Het is hier de plaats niet om uit te weiden over de alleen nog in Nederland zoo talrijk bestaande vastendagen. Men moet waarlijk gaan gelooven dat alleen uit heerschzucht hierin niet wat meer toegevendheid wordt betoond.

meerderheid onwederstaanbaar. Gelukkig, dat een machtige nabuur, die te recht of ten onrechte verdacht wordt begeerige oogen op ons land te slaan, eene den ultramontanen vijandige politiek volgt. Immers nu is er geen gevaar dat zich hier eene partij vorme die vreemden steun zoekt. Men herinnere zich slechts wat in 1830 en in 1848 in Limburg is voorgevallen, en zal dan zeker gaarne erkennen, dat vrees voor vreemden invloed zoo ongegrond niet zoude wezen.

Het is geen overdreven bewering, dat de beginselen, in de grondwet neergelegd, in de clericalen vijanden vinden. Openlijk wordt dagelijks geleeraard, dat die beginselen *principieel* verderfelijk zijn. Nu mag men zeggen dat de grondwet geëerbiedigd wordt en de wetten trouw en eerlijk worden nageleefd, - het zou waarlijk moeielijk zijn de wet niet na te leven, - doch dit belet niet, dat, als er kans bestond van slagen, de beginselen die men zoo verderfelijk acht, uit onze wetten geweerd werden.

Immers vrijheid van gedachten, vrijheid van het woord, vrijheid van godsdienst, vrijheid van drukpers, zijn volgens de ijveraars voor den Syllabus verderfelijk, en zoo het eenigszins uitvoerbaar is, moeten die verkeerdheden tegengegaan worden. Niet het gewone burgerlijk recht, doch het canonieke recht moet gelden in betrekkingen tusschen geestelijken en leeken. Zoodra doenlijk moest het burgerlijk huwelijk, de burgerlijke stand afgeschaft worden. De tienden of een equivalent daarvan moesten voor de geestelijkheid wederom in het leven worden geroepen. Dit is geen ijdel schrikbeeld: thans wordt nog door sommigen beweerd, dat tienden krachtens goddelijk recht en het concilie van Lateranen aan de geestelijkheid verschuldigd zijn.

Nu reeds mogen geestelijken, zonder bijzonder verlof van hun bisschop, niet in rechten verschijnen, zelfs niet als getuigen verklaren. Zoodra daartoe mogelijkheid bestond, zou wel eene afzonderlijke geestelijke rechtspraak hersteld worden. Vrijstelling van belastingen wordt nu reeds zooveel doenlijk in praktijk gebracht in streken waar de partij meester is. Betreurenswaardig is het te moeten opmerken, hoe sommige drijvers het ontduiken van 's lands wetten, vooral als het belastingen geldt, niet afkeuren, en dit, juist omdat aan hun oordeel zooveel gehecht wordt, op die wijze bevorderen. Vindt zelfs de inquisitie geen verdedigers meer in onze dagen? Het betwisten van de bevoegdheid, aan de kerk toekomende, om

haar eigen strafrecht toe te passen, is immers, zoo zegt men, in strijd met den Syllabus?

Hoe de ultramontanen over Israëlieten oordeelen, kan men leeren uit de redevoeringen der heeren Haffmans en Heydenrijck. Men kan zich voorstellen, hoe goed de godsdienstvrijheid zou gewaarborgd zijn, als zij ooit in Nederland tot het bestuur konden geroepen worden.

Ieder die onze instellingen liefheeft, moet met alle kracht hen bestrijden, die onze wetten met de staatkundige leeringen van den Syllabus in overeenstemming willen brengen. En zelfs onwillekeurig zal de eerlijke ultramontaan hiernaar moeten streven, al verklaart hij ook de grondwet niet te willen afbreken en die naar letter en geest toe te passen.

De verzekering, gegeven door de *Civilta Cattolica*, het bekende orgaan van generaal Bekx, eene verzekering waarop Mr. Heydenrijck zich in den *Wachter* beroept, dat men trouw wil vasthouden aan de grondwet, zal voor velen al een zeer schrale waarborg zijn[1]. Als men de ultramontanen hoort over hunne liefde voor de grondwet, komt onwillekeurig in de gedachten het lied van Heine, als hij van zekere lieden van het geslacht der vertrouwde dienaren des sultans zingt:

> ‘Sie sangen von Liebessehnen,
> Von Liebe und Liebeserguss;
> Die Damen schwammen in Thränen
> Bei solchen *Kunst*genuss!’

Elke regeering behoorde dan ook scherp toe te zien, dat ieder ambtenaar stipt zijn plicht doet. Zij die zich openlijk verbonden hebben de bevelen der ultramontanen boven de Nederlandsche wetten te stellen, moesten zonder aarzelen verwijderd worden. In de zuidelijke provinciën zijn kiesvereenigingen die alvermogend zijn en die verkondigen dat hetgeen zij de belangen der religie noemen, boven alles moet behartigd worden. In het bestuur der provinciën en der gemeenten zijn zij meester. De regeering dient daarom te waken dat alle besluiten van lagere besturen, in strijd met de wet genomen, worden vernietigd; dat alle inmenging van de geestelijkheid in wereldsche zaken,

1 Bij de beraadslaging over de begrooting van 1874 werd het gevoelen der bevriende dagbladen door dien afgevaardigde geheel anders bejegend.

iedere poging tot bevoorrechting of verholen subsidie aan kerkelijke instellingen, iedere verdrukking van de rechten der minderheid onverbiddelijk worde tegengegaan; dat ieder ambtenaar, die daaraan medeplichtig is, worde afgezet. De regeering moet stellig kunnen rekenen op hen, die de belangen van den staat behooren te handhaven; dit moeten onafhankelijke mannen zijn. Er heerscht te veel overmoed bij de ultramontaansche partijgangers, en de goê gemeente gelooft dat zij straffeloos zijn en boven de wet staan.

Op het platteland is in vele opzichten een soort van schrikbewind; bij de verkiezingen gaat de pastoor of een kapellaan openlijk huis aan huis bevelen geven wie men kiezen moet; op den predikstoel wordt hierop bijzonder aangedrongen; aan de stembus wordt gecontrôleerd, wie het gegeven bevel al of niet naleven. Den hoofden der gemeentebesturen of den raadsleden wordt aangezegd, wat er moet voorgesteld, hoe er gestemd moet worden. Aan velen ontbreekt de moed, zich daartegen te verzetten, omdat zij niet verzekerd zijn bescherming te vinden tegen dergelijke ongeoorloofde inmenging. Die vreesachtigen moesten zeker zijn nooit steun te zullen missen, als zij rechtmatige klachten hebben.

Een dure plicht rust op de regeering bij de herziening der kieswet; verandering van de grenzen der kiesdistricten is dringend noodig. De steden moesten niet door het platteland overstemd kunnen worden. Waarom is een gedeelte van Noord-Brabant bij Limburg gevoegd? Waarom is het land van Heusden met het kiesdistrict Gorinchem, niet met dat van 's Hertogenbosch verbonden? Waarom maakt Breda met het land van Zevenbergen niet een enkel kiesdistrict uit?

Dan zouden niet uitsluitend ultramontaansche afgevaardigden in Noord-Brabant gekozen worden; de minderheid zou dan ook eenigszins vertegenwoordigd zijn. Verlangt men dit inderdaad, dan zal men in de genoemde provinciën meerdere enkele kiesdistricten in de plaats moeten stellen van de dubbele, welke nu bestaan.

Te dikwerf wordt beweerd, dat het Christendom, en meer bijzonder de katholieke godsdienst, in strijd is met de beginselen, waarop de hedendaagsche maatschappij rust; dat zij in strijd is met alle begrip van vrijheid. Vooral de ultramontanen zijn er op uit, om die leer dagelijks van de daken te verkondigen.

Zonderlinge beweringen!

Juist het Christendom heeft de erkenning van vrijheid van den mensch geheel ontwikkeld. Tegen het einde der middeleeuwen, toen de katholieke godsdienst uitsluitend beleden werd, hadden de Vlaamsche, Brabantsche en Hollandsche gemeenten reeds de meeste burgerlijke en politieke vrijheden veroverd. De Nederlanden waren meer dan eenig ander land, Engeland niet uitgesloten, in het genot van de meest vrijzinnige instellingen, de godsdienstvrijheid uitgezonderd, waarvan uit den aard der omstandigheden eerst met de hervorming de groote waarde meer algemeen werd begrepen.

In de worsteling tegen de tirannie van Philips II, waren het evenzeer de Katholieken die voor de handhaving der privilegiën streden; die bij de pacificatiën van Gent en Brussel vrijheid van godsdienst voor beide gezindten bedongen.

Diep te betreuren is het dat Holland en Zeeland de verdraagzaamheid van den grooten Zwijger niet konden deelen en geen vrijheid van godsdienst en gelijkstelling der verschillende belijdenissen wilden toestaan.

In Frankrijk werd toch godsdienstvrijheid gehuldigd, meer dan in onze republiek of in Engeland, totdat Lodewijk XIV zijne schandelijke vervolgingen aanving.

En vanwaar zijn later de beginselen van vrijheid, ook van godsdienstvrijheid, voor het grootste gedeelte van Europa uitgegaan?

Uit het katholieke Frankrijk, waar althans ‘la religion catholique est celle de la majorité des Français.’ Frankrijk! Het was het land, waarheen gedurende de laatste eeuw alle verdrukten hunne oogen wendden en hulp zochten. Aan die thans zoo verguisde Franschen hebben Noord-Amerika, Griekenland, België, Neufchâtel hunne onafhankelijkheid te danken; zij hebben Italië gemaakt wat het thans is. Heeft Italië opge houden katholie te zijn, nu het ideaal van al zijn groote mannen is verwezenlijkt? Welk volk wordt (niet zonder overdrijving en onbillijkheid jegens anderen) steeds als toonbeeld van een vrij volk aangehaald? het katholieke België. Zijn het niet de Katholieken van Duitschland, die daar, ook voor den thans heerschenden strijd, het meest in de weer waren om vrijheid te verkrijgen? Welk katholiek volk is, ten spijt van den Syllabus, niet in het bezit van hetgeen men eens genoemd heeft de noodzakelijke vrijheden? Waar worden de zuiver ultramontaansche leerstellingen in praktijk gebracht? Nergens. - Maar neen - in het zoo geprezen Ecuador en in het leger-

kamp van Don Carlos kan men die praktijk waarnemen. Neen, de katholieke godsdienst is niet vijandig aan de vrijheid. Met hetzelfde recht zou men dit kunnen beweren van het protestantisme. Zijn hier te lande en in Engeland de Katholieken. de Remonstranten en andere dissidenten niet vervolgd? Werd in Duitschland niet zelfs tot in deze eeuw in protestantsche staatjes de schromelijkste verdrukking gevonden? Stonden die staatjes niet in allen deele ten achteren bij het Nederland van 1500?

Geen vorm van den Christelijken godsdienst is uit zijn aard der vrijheid vijandig; geen vorm verhoedt noodzakelijkerwijze onderdrukking.

Wel leert de geschiedenis, dat als de godsdienst gemengd wordt in louter wereldsche belangen, dit altijd tot nadeel van den godsdienst leidt, en dat hetgeen alsdan de geestelijkheid - van welke secte ook - verkondigt als stelregel voor staatkunde en oeconomie, in strijd is met de eenvoudigste regelen van staatsbeleid en staathuishoudkunde. Overal, en niet het minst in geheel katholieke landen, worden de politieke stellingen van den Syllabus, die niet als geloofsartikelen te beschouwen zijn, doch voor een beoefenaar van staatsrecht eer als eene merkwaardige verzameling van staatkundige paradoxen, niet alleen door de overgroote meerderheid der katholieke leeken, maar ook door een deel der lagere geestelijkheid zelve bestreden, zij het dan ook alleen door lijdelijk verzet, als het op toepassing aankomt. In Frankrijk zijn nog altijd de bekende artikelen der declaratie van de geestelijkheid van 1682 van kracht. Het beweren dat Bossuet en al degenen die vroeger of later zich met die declaratie vereenigden, geen Katholieken zijn, is te ongerijmd om weerlegging te behoeven.

Meer dan in eenig ander land is daarom in Nederland de strijd van de tegenwoordige meerderheid der Katholieken tegen het constitutioneele stelsel en de bestrijding van alle door de grondwet gehuldigde vrijheden, diep te betreuren.

Het toevallige verbond met de conservatieven en antirevolutionairen kan op den duur niet blijven bestaan, en het optreden van Dr. Kuyper in de Tweede Kamer is een verblijdend verschijnsel, omdat het de eigenaardigheid der verschillende partijen zuiver doet uitkomen.

Juist het isolement der ultramontanen zal doen zien, hoe onmachtig zij zijn, hoe zij, als waren zij vreemden in Neder-

land, te vergeefs al wat Nederlandsch is bestrijden en de geschiedenis onzer roemvolle republiek verguizen; het volksgeweten zal ontwaken en hen uitstooten; de meerderheid der Katholieken zal inzien, hoe zij door eenige heerschzuchtigen is misleid, toen men haar trachtte mede te voeren op een weg die tot vernietiging onzer nationaliteit, tot het verlies van alle vrijheden moet leiden. De aanvoerders zelven moeten gaan beseffen dat zij meer dan drie eeuwen te laat komen. De meer bezadigden, die aanvankelijk medegesleept zijn, beginnen te zien dat de partij te ver gaat; bij eenige leden der vertegenwoordiging is dit reeds merkbaar. Het valt, helaas! niet te ontkennen, dat de woelingen en uittartingen der ultramontanen eene hevige verbittering hebben teweeggebracht, zoodat er sommigen zijn die voor krachtige repressie niet zouden terugdeinzen; de scheiding tusschen Katholieken en Protestanten wordt dagelijks grooter en grooter, en ongelukkig worden te dikwerf alle Katholieken voor ultramontanen gehouden. Moge spoedig de tijd komen, dat die Katholieken, die tevens *voor alles* Nederlanders willen zijn en blijven, zich vereenigen tegen hen, die den heilloozen godsdienststrijd in ons gezegend vaderland aanwakkeren; mogen allen beseffen, dat zij zich moeten scharen om de roemvolle vaan der vrijheid, de trouwste beschermster der godsdienst!

X

Een tooneelstudie.

Het Amsterdamsche Tooneel van 1617-1772. Bewerkt naar meerendeels onuitgegeven, authentieke bescheiden, door C.N. Wijbrands. Bekroond met de koninklijke gouden medaille door de faculteit van bespiegelende wijsbegeerte en fraaie letteren der Leidsche Hoogeschool. Utrecht, J.L. Beijers, 1873.

Het Schouwtooneel is een School der Zeden.

August Wilhelm von Schlegel was niet de eerste, die in zijn bekende vertoogen deze waarheid uitte; het is een eeuwenoude spreuk, die ook in onzen tijd nog niets van haar kracht verloren heeft, al mogen sommige naties, waaronder vooral de onze, zich ook de onvergefelijke verwaarloozing dier invloedrijke school tot aankweeking van kunstzin, beschaving en goede zeden te verwijten hebben.

Wij zullen de oorzaken dier verwaarloozing niet opsporen, doch haar slechts betreuren. In den laatsten tijd begint de Nederlander meer en meer uithuizig te worden. Bierhuizen en cafés chantants vermeerderen, vooral in onze groote steden, op schrikbarende wijze. Ach! dat een Van Effen opstond, een moderne Spectator, een vriend die ons onze feilen toonde, en op geestige, doch tevens krachtige wijze onze gebreken hekelde. Wij hebben dat noodig. Er moge nu en dan in ons land iets tot stand komen waarop wij met rechtmatigen trots kunnen wijzen, er is veel meer dat van stagnatie of bederf getuigt, zoowel op maatschappelijk als staatkundig gebied.

Zelfs de oud-Nederlandsche betrouwbaarheid, immer een onzer meest geprezen deugden, heeft in den laatsten tijd een gevoeligen knak gekregen, en wat in de dagen van John Law en Langendijk een tijdelijke dolheid, een aberratie van den geest was, vertoont zich thans maar al te dikwijls onder den naam van deftigen handel.

Een school der zeden, die tevens beantwoordt aan de eischen

van kunst en goeden smaak, is dus heden evenmin misplaatst of overbodig als in vroegere tijdperken van ons volksbestaan.

Indien de nakomeling in onze tooneelletterkunde zal zoeken naar de sporen eener tweede Mississippi-campagne, zal hij niets vinden; waarlijk een treffend bewijs, dat ons tooneel als element in ons volksbestaan en volksleven dood is.

Het Schouwtooneel ‘whose end, both at the first and now, was and is, to hold, as 't were, the mirror up to nature; to show virtue her own feature, scorn her own image, and the very age and body of the time his form and pressure’, zooals Shakespeare in zijn Hamlet zoo juist zegt, is in ons land niet meer onafhankelijk. De schouwspelers zelf hebben niet het geringste begrip meer van hun roeping en van de even aangename als belangrijke rol, die zij op het tooneel der wereld kunnen vervullen. Geen prins van den bloede zal hen meer bij zich nooden, herbergen en zijn kamerheer den raad geven, goed toe te zien ‘dat de schouwspelers goed verzorgd worden; want zij zijn het kort begrip en de beknopte kronieken des tijds. Het ware u beter, na uwen dood een slecht grafschrift, dan in uw leven hun schimp te hebben’[1]. Het onafhankelijkheidsgevoel, dat het hoogste goed van den schouwspeler dient te zijn, is bij onze tooneeldirecties ontaard in een ziekelijke begeerte om nooit iemand te kwetsen. Men is huiverig op het tooneel iemand een kruis te doen maken, of, indien in een stuk een Israëliet voorkomt, dien persoon den eigenaardigen spreektrant, aan het ras eigen, in den mond te leggen: een zeer dubbelzinnig bewijs van verdraagzaamheid! Een nationalen karaktertrek, of een ontaarding onzer goede zeden te gispen, daaraan wagen zij zich nog veel minder. Valsche beschaving en verkeerd begrepen eigenbelang zijn oorzaken van die fijngevoeligheid onzer tooneeldirecties.

Den breeder wordenden stroom der uithuizige bevolking een degelijker richting te geven, dan die naar bier- en grogpaleizen of cafés chantants leidt, is een taak, die zelfs door Staatsen Stadsbesturen niet gering mag worden geacht, en die ieder staatsburger ter harte moet gaan. *Public-spirit*, volksgeest, bezit onze natie weinig, doch men zorge, dat in de toekomst geen *Public-spirit* ontsta in den vorm van holle declamatiën, geuit door kroeg-politici.

1 Shakespeare, *Hamlet*, t. II, 2.

Wie zal dus niet met vreugde de tooneelbeweging hebben begroet, die zich in den laatsten tijd, zooal niet immer even practisch en krachtdadig, dan toch algemeen openbaart? Want behalve den onmiddelijken invloed dien het Tooneel uitoefent, wekt het ook letterkundig leven op, en smaak in minder materieele en ijdele genoegens, dan die, welke de samenleving dikwijls oplevert.

Een der weinige resultaten onzer letterkundige congressen, het Nederlandsch Tooneelverbond, belooft een vereeniging te worden, die in de voornaamste steden haar vertakkingen heeft, en die, indien de besturen hun taak slechts ernstiger opvatten, dan, helaas! tot heden in sommige plaatsen het geval is, van onberekenbaren invloed kan zijn op ons Tooneel en dus op onzen nationalen geest, op ons volksbestaan. Het Tooneelverbond wake echter tegen een kwaal, van welke zoo vele Nederlandsche Vereenigingen de kiem in zich dragen, en die, eens voet hebbende, sneller en sneller voortwoekert, en met haar killen adem de bloeiendste organismen, de schoonste idealen vernietigt. Ik bedoel die ziekte, voor welke een geestig schrijver mij een naam aan de hand doet; - ik zou haar willen noemen ‘verslikdorping.’ Gebrek aan actie, rustige rust, is de oorzaak der kwaal.

Voortdurende pogingen tot bevordering der goede zaak, streven naar het hoofddoel, zijn de nimmer falende middelen bij het bestrijden der ziekte. Men moet het ijzer smeden terwijl het heet is. Op dit oogenblik is de belangstelling in het Tooneel wakker, en het uur misschien geschikt, om bij de regeering aan te kloppen. De Kunst, die lang miskende Asscheposter, begint weer hoop te koesteren uit het slijk opgericht te worden, waarin zij door eenzijdig regeeringsbeleid geraakt was. De lang vergeten waarheid, dat vooral een kleine natie in de bevordering en bloei van Kunsten en Wetenschappen een hechter bolwerk bezit tegen vreemde overheersching, dan in een staand legertje, vindt meer en meer ingang. Voor enkele duizenden het eenige middel te beproeven, om op den duur een goed Nationaal Tooneel te verkrijgen, zou waarlijk geen verkwisting zijn. Een tooneelschool is dat middel, want zonder nieuwe kern van spelers, zal ons Tooneel dieper en dieper vallen. Een nieuwe scheuring, die dezer dagen plaats greep, en die de goede elementen nog meer verbrokkelt, verergert den toestand. Op nieuw heeft zich een troepje gevormd, dat slechts drie vrij goede artisten telt, waaronder nog maar één een onmisbaar emplooi kan vervullen.

Door een deerniswaardig misverstand zijn wij verder van een verbeterden toestand, dan ooit. Zij die uit onhandig eigenbelang, of lust tot baasspelen, tot deze scheuring aanleiding gaven, zullen er spoedig de wrange vruchten van plukken. Reeds zie ik de Amsterdamsche en Rotterdamsche schouwburgen verlaten door hen, die in het laatste drietal jaren belang in het Tooneel stelden en het een periode van bloei bezorgden. Van de tegenwoordige directies en leden van het personeel is zoo goed als niets te verwachten in het belang der Kunst, zij hebben hoofdzakelijk een geopend oog voor het drijven der zaken, en behooren - enkele gelukkige uitzonderingen niet te na gesproken - eer tot de industrieelen, dan tot de kunstenaars.

Alleen een Tooneelschool kan op den duur baten. Wanneer men op het Tooneel zuiver Nederlandsch spreekt, goede manieren aan den dag legt, en kernachtige stukken opvoert, zal de schouwburg in onze volksbeschaving en in onze uitspanningen een heilzame rol spelen en goede vruchten voor de toekomst afwerpen. Den werkkring van het Tooneelverbond en van een Tooneelschool te omschrijven ligt niet op mijn weg. Het tijdschrift door het verbond uitgegeven, bevat wat op dit onderwerp betrekking heeft[1].

Niets zou onbillijker zijn, dan te beweren, dat alles wat gedurende het laatste drietal jaren ten gunste van ons Tooneel verricht of geschreven werd onmiddellijk voortvloeide uit het Tooneelverbond. Genoemde vereeniging is één der uitvloeisels van het meer en meer veldwinnend begrip, dat ons Tooneel schandelijk veronachtzaamd wordt, en daardoor slechts wrange vruchten oplevert, verspreiding van valschen smaak en kwetsing der goede zeden. De gunstige verandering die langzamerhand merkbaar wordt, zullen wij niet omschrijven, noch alleen aan het Tooneelverbond wijten. Ook bij de bevordering van het goede zijn oorzaak en gevolg niet immer gemakkelijk na te speuren. De vraag wat eerst ontstond, de kip of het ei, zullen wij dus in het midden laten.

Heeft de regeering van Amsterdam de eer van Neêrlands grootste koopstad dezer dagen opgehouden in den herbouw van den schouwburg, en voor een oongenblik getoond de beteekenis van het devies *Noblesse oblige* te gevoelen, een niet

1 Zie ook de brochure *Ons Tooneel en het Nederlandsch Tooneelverbond* (Utrecht, Beyers), waar ik getracht heb in korte trekken het belang van een goed Tooneel en het doel van het Tooneelverbond te schetsen.

minder waardige bijdrage tot de verheffing van ons Tooneel hebben wij te danken aan de Leidsche Hoogeschool, die als prijsvraag uitschreef: de Geschiedenis van het Amsterdamsche Tooneel tot aan den Brand in 1772. Brengen wij voor de oprichting van het steenen gebouw hulde aan de architekten, de heeren de Greeff en Springer, en den belangloozen ijver van den heer Hilman, niet minder verdient de heer Wijbrands onzen warmen dank voor zijn papieren, en toch minder vergankelijk monument, de beantwoording der prijsvraag. Het is naar aanleiding van deze verblijdende verschijning op letterkundig gebied, dat ik den lezer een blik zal doen slaan op het verledene van Amstels schouwtooneel.

Reeds het kleed, waarin het boek van den heer Wijbrands gehuld is, heeft voor den bibliophile iets aanlokkelijks. Een smakelijke elzevier-letter, een photo-lithographische afdruk van een oud portret van dokter Samuel Coster vallen ons reeds dadelijk in het oog. In den tekst zelf nu en dan een geleerd brokje, of kernachtig citaat uit een lang vergeten boekske, en tot slot eenige authentieke bescheiden uit het stof der eeuwen opgedolven, en die sedert een paar honderd jaren waarschijnlijk wel door den boekworm doorknaagd, doch niet door menschenoogen gezien werden.

Hoeveel sympathie wij voor Neêrlands oudheid hebben, was toch niet alles goud dat er blonk. Monopoliezucht was ook iets, dat onze zeventiende eeuw ontsierde. De dagelijksche omgang met zooveel oude documenten schijnt op den heer Wijbrands niet geheel zonder invloed te zijn geweest, en hem blind te hebben gemaakt voor het dubbelzinnige, dat in den lof steekt, dien hij den regenten van het Burgerweeshuis toezwaait. Hij bedankt namelijk voor het persoonlijk recht, hem uitsluitend verleend, van het archief van het Burgerweeshuis te mogen raadplegen, en die stukken welke betrekking hebben op den Schouwburg in druk uit te geven. Gesteld, dat omstandigheden den heer Wijbrands in de toekomst verhinderden zijn onderzoekingen met dezelfde kracht voort te zetten, dan zou door die doemwaarde monopoliezucht onze letterkunde verstoken blijven van de vruchten welke andere leden van Jong Amsterdam, belangstellende in het Tooneel, in dat archief zouden kunnen plukken. Vrije handel en concurrentie, ook op het gebied der letteren,

kan op den duur slechts baten. Wij mogen echter den heer Wijbrands daarover niet te hard vallen, want ontdekkers en uitvinders genieten gaarne octrooi voor een gelukkige vondst, en zijn maar al te geneigd om in den roes der overwinning persoonlijk genot op den voorgrond te stellen, en het heil der goede zaak in 't algemeen uit het oog te verliezen. Dat is zuiver menschelijk.

Inderdaad heeft de heer Wijbrands een vrij belangrijke ontdekking gedaan. Het is van algemeene bekendheid, iedere schooljongen weet het, dat voorheen een deel der opbrengsten van de Amsterdamsche schouwtooneelen aan ‘den ouden stok’ of aan de weeskinderen verviel, en de besturen dier godshuizen dus in nauwe betrekking stonden met de administratie en de lotgevallen, hetzij van Camers, Akademie of Schouwburg. Men zou vermoeden, dat de schrijvers der geschiedenis onzer Nederlandsche Letterkunde reeds vóór jaren op het denkbeeld waren gekomen de archieven van het Oudemannen- en Vrouwenhuis en het Burgerweeshuis te raadplegen. Die stap zou zoo geleidelijk en natuurlijk geweest zijn als..... de verrichting van Columbus met het ei! En toch heeft niemand die archieven vóór Wijbrands met hetzelfde doel doorsnuffeld. Die trek uit de geschiedenis der ontdekking van Amerika verklaart alleen, hoe 't mogelijk is, dat mannen als Van Lennep, Jonckbloet, Van Vloten, of anderen, die zooveel licht over de geschiedenis onzer letteren of het Amsterdamsche Tooneel verspreid hebben, nooit op het denkbeeld zijn gekomen de archieven der genoemde godshuizen te raadplegen. Hoe verklaarbaar en eenvoudig de stap van den heer Wijbrands a posteriori schijne, wij zijn hem dank verschuldigd en mogen de anecdote van het ei van Columbus niet uit het oog verliezen bij onze waardeering van het feit, en het succes, dat den bekroonde is ten deel gevallen. Niet minder dan 64 stukken uit het archief van het Burgerweeshuis heeft de heer Wijbrands bij het schrijven zijner verhandeling geraadpleegd.

Jammer dat het archief van het Oudemannenhuis zoek is geraakt. De bedoelde 64 stukken omvatten het tijdperk van 1617, het jaar der stichting van Costers Akademie, tot 1770 of twee jaren vóór den Brand. Bovendien hadden eenige stukken uit het Amsterdamsche en het Rijksarchief betrekking of het Amsterdamsche Tooneel. De heer Wijbrands heeft echter zijn geheele *treasure trove* in de bedoelde verhandeling niet verwerkt. Het

komt ons voor, dat de belangrijkste vondsten van weinig invloed geweest zijn op het bewuste werk, en nog op bewerking wachten. Zoo heeft b.v. de schrijver in ‘het Nederlandsch Tooneel’ een stuk medegedeeld, waarin de namen der tooneelspelers en speelsters worden opgegeven, die in het seizoen 1658-59 aan den Amsterdamschen Schouwburg verbonden waren; de namen van al de stukken gedurende die periode opgevoerd; de rolverdeeling; de verdiensten der artisten; de opbrengst van ieder spel. Dit stuk is een belangrijke bron voor de geschiedenis van onze dramatiek en onzen kunstsmaak in die dagen, en werpt in mijn oog een helderder licht op onze Tooneelgeschiedenis, dan de documenten bij de samenstelling van Wijbrands hoofdwerk gebruikt. Ook de ‘Dietsche Warande’ gaf onlangs van de hand des heeren Wijbrands een lijst der opvoeringen van Vondels stukken, van 1638-1678; een allermerkwaardigste gids voor de geschiedenis der populariteit van Vondel en zijn kunstrichting.

Dit brengt ons van zelf op de algemeene aanmerking, die wij op Wijbrands boek te maken hebben. Het komt ons voor, dat hij het woord ‘Tooneel’ te beperkt heeft opgevat; er te veel den zin van ‘Tooneelgebouw’ aan heeft toegekend. Het beheer en de lotgevallen der stichting in haar verschillende phasen zijn te veel op den voorgrond gesteld. Wij hadden gaarne wat meer van den geest der stukken, de comedianten, de verschillende richtingen van den kunstsmaak gehoord. Toch mogen wij den heer Wijbrands geen verwijt maken, daar zijn opvatting van het woord Tooneelgeschiedenis, ofschoon te scherp afgebakend, daarom niet minder juist is. Vooral door de genoemde bijdragen in ‘Het Nederlandsch Tooneel’ was ons verlangen naar Wijbrands boek zoo sterk, en onze verwachting zoo hoog gespannen, dat een teleurstelling niet kon uitblijven.

Wij hopen, dat de schrijver lust en kracht zal hebben zoo spoedig mogelijk met de mededeeling zijner belangrijke vondsten voort te gaan. Mogt hij het plan hebben een vervolg op zijn werk uit te geven, handelende over ons tooneelspel en onze tooneelspelers, dan wenschen wij hem een even goeden uitslag, als die welke zijn eerste pogingen bekroonde.

Ik ben het geheel eens met 's schrijvers denkbeeld in de voorrede, dat een volledige Geschiedenis van het Amsterdamsche Tooneel niet gemakkelijk te schrijven is; maar zulks ‘in de tegenwoordige omstandigheden’ voor ‘onmogelijk’ te houden neem ik niet aan. Met recht zegt Wijbrands: ‘hoeveel behoort

er nog opgehelderd te worden, dat nu nog in het duister ligt. Om een enkel voorbeeld te noemen, wijs ik op de onbekendheid met de beteekenis eener menigte grootere en kleinere geschriften, pamfletten, enz., die in meerdere of mindere mate betrekking hebben op ons onderwerp. Wij weten hoe moeielijk het vaak valt de aardigheden te begrijpen van een nummer van “Punch” van twee jaren geleden: hoe veel te moeielijker moet het dan niet zijn de juiste bedoeling te vatten der kwinkslagen en zinspelingen van voor twee honderd jaar;’ doch hij besluit valschelijk, dat ‘moeielijk’ en ‘onmogelijk’ eenerlei beteekenis hebben. Een volledige geschiedenis van ons Tooneel behoeft niet noodzakelijk een samenvoegsel van bekende bouwstoffen te zijn. Het is zeker waar, dat over onze Tooneelgeschiedenis een veel dichter sluijer ligt dan de litteratuur over dit onderwerp doet vermoeden. Men behoeft slechts enkele lagen onzer oude tooneelspelen en pamfletten te doorgraven, om overtuigd te worden, dat allermerkwaardigste vondsten voor de kennis van ons tooneelleven, en dus van onze letteren, te doen zijn, want ‘c'est la littérature en action, qu'une pièce de théâtre’, zegt mevrouw De Stael te recht. Het is nauwelijks te veel gezegd te beweren, dat de geschiedenis onzer Tooneellitteratuur nog zoo goed als braak ligt, en den nijveren beoefenaar onzer vaderlandsche letteren een rijke oogst wacht, wanneer hij dit veld wil ontginnen. Voor 't oogenblik vult Ferdinand von Hellwalds *Geschichte des holländischen Theaters*, mede een uitvloeisel onzer hedendaagsche Tooneelbeweging, een leemte aan in onze letterkunde. Ofschoon men aan dat werkje niet de blijvende waarde kan toekennen, die het boek van Wijbrands bezit, zoo is het toch voorloopig een handig vademecum, een behagelijke gids voor den belangstellende in onze vaderlandsche letterkunde, en zijn wij den schrijver dank verschuldigd. Bronnenstudie mocht men van den schrijver, die in Weenen woont, niet verwachten, daar hij moeielijk kennis kon nemen van onuitgegeven stukken, oude tooneelspelen, contemporaire pamfletten, enz. Hellwalds boek is dan ook meer een talentvolle samensmelting van de meer bekende bronnen, wier fouten en leemten zoowel als deugden in het nieuwe worden bestendigd. De omstandigheid echter, dat de heer von Hellwald een in onze letterkunde belangstellend vreemdeling is, waarlijk een verblijdend feit! moet ons het geschonken paard niet te scherp in den bek doen zien. Buitenlanders zijn in den regel zoo weinig op de hoogte van Nederlandsche toestanden

en beoordeelen de verdiensten en de ontwikkeling onzer natie zoo scheef en krom, dat een bewijs van oprechte belangstelling een aangename afwisseling is[1].

Wijbrands opvatting van het woord 'Tooneel', en de beperking, die hij zich bij zijn studie gesteld heeft, blijkt zeer helder uit de verdeeling van zijn werk. Niet den heerschenden letterkundigen smaak heeft hij als basis bij de behandeling van zijn onderwerp aangenomen; niet de perioden der Rederijkers, Romantieken, Klassieken, Fransch-klassieken vormen de onderdeelen van zijn werk, doch hij verdeelt zijn studie in: 1°. 1617-1664, de periode van het onbeweegbaar decoratief: 2°. 1665-1708, het Tooneel met beweegbaar decoratief tot aan het jaar waarin aan den Schouwburg het monopolie gegeven werd der tooneelvoorstellingen in Amsterdam; 3°. 1708-1772, van laatstgenoemd tijdstip tot aan den Brand.

Wij zullen, gedeeltelijk onder geleide van den heer Wijbrands, een blik werpen op het verleden van ons Tooneel, en hopen nu en dan in staat te zijn bijzonderheden mede te deelen, die tot heden onbekend waren, opdat ook dit artikel een steentje moge zijn voor den bouw onzer Tooneelgeschiedenis.

Een korte terugblik op wat voorafgaat aan de stichting van Costers Akademie is onmisbaar.

Omtrent den oorsprong van het zichtbaar voorstellen eener gebeurtenis of fabel bij de volken der nieuwe geschiedenis, zijn de denkbeelden verschillend. Sommigen beschouwen het modern tooneelbedrijf als een uitvloeisel der mysteriën, die in overoude tijden door de geestelijkheid, bijgestaan door leeken, vertoond werden ter verklaring en mededeeling van de geheimenissen

1 Een bewijs van de moeielijkheden waarmede een vreemdeling bij de behandeling onzer taal, letteren en historie te kampen heeft, geeft de heer Hellwald in een der noten. In *Het Nederlandsch Tooneel* werd hij hard gevallen, omdat hij Prof. Francius leermeester had genoemd van den acteur Germez, terwijl juist de laatste leermeester van den eerste geweest was. Terecht merkt de heer Hellwald nu op, dat, wanneer men in een vreemde taal leermeester met leerling verwart, men dit zoo zwaar niet op moet nemen. Niet alleen ten opzichte van woorden, doch ook van persoonsnamen en historische feiten betreedt de vreemdeling dikwijls een glibberig pad. In het *Athenaeum* van 1871 b.v. beweert de heer von Hellwald, in een *review* onzer Nederlandsche Letterkunde van het afgeloopen jaar, dat Dr. Acquoy een allerbelangrijkste studie heeft geschreven over de 'celebrated Dutch naval hero, Herman de Ruyter.'

van den Christelijken godsdienst en de bijbelsche geschiedenis aan het onontwikkelde volk.

De geestelijkheid kan op dat denkbeeld gekomen zijn door haar kennis van Rome's en Griekenland's letteren, en dus zou ons Modern Tooneel middelijk verwant zijn aan het Tooneel der klassieke wereld. Daar in de middeleeuwen de kloosters de voorname zetels van geleerdheid en beschaving waren, heeft deze afleiding veel voor. Een andere stelling is, dat de '*sprekers*' of '*sprooksprekers*', die tot dezelfde familie behooren als de *trouvères, troubadours, minstrels*, etc., bij hun verhalen gebaren maakten, en trapsgewijze op het denkbeeld kwamen, 't geen zij te vertellen hadden, plastisch voor te stellen. De sprekers zouden zich later tot troepjes vereenigd hebben, zoodat, volgens deze theorie, ons Wereldlijk Tooneel niets met het Kerkelijk Tooneel zou uit te staan hebben. Op het voetspoor van Jonckbloet en anderen neemt Wijbrands de tweede stelling aan. Zij moge vooral in ons land streng wetenschappelijke verdedigers hebben[1], die op deze wijze aan ons Nederlandsch Tooneel een geheel anderen oorsprong toekennen, dan b.v. de Engelsche en Duitsche geleerden aan het hunne, toch geloof ik dat ook hier de waarheid in het midden ligt en wij verplichting hebben aan geestelijkheid en sprooksprekers beiden. Het Tooneel der geestelijken en dat der leeken is onmogelijk haarfijn te scheiden, en daarom nemen wij vooralsnog liefst aan, dat de eersten de stichters zijn van 't modern Tooneel, omdat zij de oudste brieven bezitten. Met de priesters een loopje te nemen, behoorde tot de eerste behoeften van den ontluikenden volkszin. De *ghesellen*, even als de sprooksprekers, zullen ongetwijfeld dien lust botgevierd hebben, doch zouden dan de priesters ooit de kunst dier gezellen begunstigd hebben? Indien ons wereldlijk Tooneel vóór het kerkelijk bestaan had, zouden de priesters dan ooit dat onheilige middel te baat hebben genomen, om het volk te onderwijzen? Zij zouden hoogstwaarschijnlijk reeds veel vroeger als vijanden van het Tooneel opgetreden zijn. Indien men nagaat hoe in het Engelsch wereldlijk tooneelbedrijf de *clown* in rechte lijn afstamt van den duivel in het mysteriespel, verwerpt men de

1 Ik noem den voornaamste slechts, nl. Jonckbloet, wiens oordeel dat der anderen merkbaar beheerscht. Ten gunste der eerste opvatting pleiten Thomas Warton, Magnin, More, Ulriei en anderen.

oude theorie ongaarne ter wille van minder klaarblijkelijke bewijzen. Wat van één land zoo goed als bewezen is, is van andere - vooral in de middeleeuwen, toen de zeden, gewoonten en voortbrengselen van letterkunde zoo in elkaar vloeiden, dat men dikwijls niet weet wat navolging, wat oorspronkelijk is - minstens waarschijnlijk.

De mysteriën werden meestal vertoond bij gelegenheid van een of ander kerkelijk feest, b.v. met Kerstmis, Paschen of Pinksteren. Van de bijzonderheden dier vertooningen in ons vaderland is weinig bekend, doch wij mogen veilig aannemen, dat de merkwaardigheden van dergelijke opvoeringen in den vreemde opgeteekend, niet ver zullen afwijken van gelijktijdige Nederlandsche toestanden. Even als tegenwoordig het mysteriespel te Ober-Ammergau verscheiden dagen in beslag neemt, zoo kon men vroeger niet op een enkelen namiddag de Schepping der Wereld, den Val van het eerste Menschenpaar, de Geboorte van Christus, de Kruisiging en den Dag des Oordeels vertoonen. De opvoering duurde dikwijls tal van dagen. Het nut dezer feesten werd zoo hoog gesteld, dat, volgens een handschrift in de Harley-verzameling, ieder bezoeker der mysterievertooningen te Chester van den paus een aflaat van duizend dagen ontving. De zoogenaamde *Chester-Mysteries*, waarschijnlijk omstreeks 1300 te boek gesteld, behooren tot de oudsten, die tot ons gekomen zijn. Tot 1577 werden zij, behoudens enkele uitzonderingen, geregeld 's jaarlijks tegen Pinksteren opgevoerd. Van één dier feesten, toen de acteurs reeds uitsluitend tot de burgers en niet meer tot de geestelijken behoorden, weet men de rolverdeeling. De Schepping werd vertoond door het Lakenkoopersgild, de Zondvloed door de Verwers, Abraham, Melchisedech en Loth door de Baardschrappers, de Purificatie door de Grofsmeden, het Avondmaal door de Bakkers, de Opstanding door de Vilders, de Hemelvaart door de Kleêrmakers. Tooneel en decoratief waren natuurlijk vrij onbeholpen, en het is moeilijk ernstig te blijven bij de beschrijvingen, die tot ons zijn gekomen van die primitieve toestanden der tooneelspeelkunst. Volgens een dier oude aanteekeningen bestond het tooneel uit drie verdiepingen. Op de hoogste zat God de Vader, omringd door zijn engelen; op de middelste waren de Heiligen en de Zaligen; op de laagste bewogen zich de gewone stervelingen. Aan ééne zijde der *belétage* was een donker hol, dat nu en dan vlammen braakte en

waaruit het vreeselijk gehuil en gejammer vernomen werd, dat de ongelukkige zondaren uitten onder de kwellingen hun door duivels aangedaan[1]. Die gapende klove was niet alleen stichtelijk, doch ook komisch, want nu en dan kwamen er duivels uit te voorschijn, behoorlijk toegetakeld met horens, momoakken met wijden mond en grooten neus, rollende oogen, rooden baard, bokspooten en krullenden staart. Zij waren gewapend met stevige knodsen[2] en voerden allerlei grollen uit. Wij mogen die middeleeuwschen duivel gerust beschouwen als den stamvader van onzen clown of komische figuur op het Tooneel. Alleropmerkelijkst zijn de aanteekeningen, die in oude rekeningen van mysterievertooningen gevonden worden. In een Engelsche rekening van 1490 zien wij onder de costumes vermeld een ‘Peruke for God, 2 perukes for Jesus and Peter, God's coat of white leather, faulchion for Herod!’ Wat de kosten betreft, zoo verdiende hij, die voor ‘Pater Coelestis’ speelde, twee Engelsche schellingen, de duivel en Judas te zamen achttien stuivers. Zelfs de Heilige Geest werd plastisch voorgesteld. De meest dichterlijke opvatting was zeker een duif, doch somtijds schijnt hij grootere afmetingen te hebben aangenomen; ten minste in een dier rekeningen leest men ‘paid for the spirit of gods cote’, d.i. betaald voor de jas van den geest Gods, 2 shillings; voor het maken van die jas 8 stuivers. Terecht merkt William Marriott in de voorrede zijner verzameling *myracle-plays* op, dat de toeschouwers van hun prille jeugd af gewoon waren aan bedoelde vertooningen, en er dus het heiligschennende en onkiesche niet van gevoelden. Onkiesch konden die oude vertooningen inderdaad zijn. Wij behoeven slechts aan te stippen de vischvrouwentaal, die Noachs vrouw haar ega toeduwt, wanneer hij haar buurvriendinnen niet in de ark wil toelaten; of wanneer in een tooneelaanwijzing van den Val van 't eerste Menschenpaar te lezen staat: genitalia sua cum foliis. Niet te verwonderen, dat bij de vertooningen somtijds ernstige ongelukken geschiedden of dreigden te geschieden. In 1437 was bijna een oude heer, Monsieur Nicholas Neuchatel, te Metz aan het kruis dood gebleven. Hij vervulde de rol van Jezus Christus, en men had de kruisiging te realistisch voorgesteld. Daar hij te zwak was geworden om

1 Strutt, *Manners and Customs*.
2 Sharpe, *Diss. on the Coventry Mysteries*.

een nieuwe proef te ondergaan, figureerde hij eerst later weder in de Opstanding, en vervulde toen verder zijn rol onberispelijk. Een ander geestelijke, Jean de Nicey, stelde Judas voor. Terwijl hij aan een boom hing, glipte het touw te ver, en slechts door tijdige afsnijding ontkwam hij aan den dood.

Die eerste Bliscap van Maria, is de titel van een Nederlandsch mysteriespel, dat in 1444 te Brussel vertoond werd. Alleen de tooneelaanwijzingen bewijzen reeds, dat het een stuk van ouderen datum is, of aan andere stukken ontleend werd. Even als een oud Engelsch mysteriespel bevat ook het Midden-Nederlandsche deze tooneelaanwijzing: ‘Adam sal comen met eenen blade gedect en Yeve oeck’. Wanneer *Lucifer* later zegt:

> Sijt blide en vro! Helle maect feest:
> Het wert al onse, beide minste en meeste!

volgt de tooneelaanwijzing: ‘Groet gerommel ende geruusch salmen in de helle maken met alrehande geruchte’.

Geschiedden de voorstellingen oorspronkelijk in kerken, en waren de priesters, koor- en schoolknapen de voornaamste vertooners, spoedig werd de toeloop zoo groot - waarschijnlijk omdat het bijwonen der mysteriespelen als een vroom werk beschouwd werd - dat de kerkhoven nauwlijks ruim genoeg waren om de menigten te bevatten. De vertooningen werden ook meer en meer door de leeken gegeven; door gilden, *companies, corporations et confréries*, of hoe men die vereenigingen ook noemen moge. Spoedig vormden zich gezelschappen, die van tooneelspelen hun beroep maakten. Men noemde ze ‘ghesellen van den Spele’. Volgens sommigen ontstonden ze geheel onafhankelijk van de kerkelijke vertooningen, en waren slechts een uitbreiding der menestreelen en sprekers. In 't begin der vijftiende eeuw ontmoet men de eerste rederijkerskamers; vereenigingen, die op de ernstige ontwikkeling van ons Tooneel niet minder dan op den godsdienst en het politiek leven dier tijden zulk een gewichtigen invloed hebben uitgeoefend. Het is onbetwistbaar waar, dat de voorstellingen der Rederijkers in die dagen nauwer verwant waren aan de mysteriën, dan de ‘Abele Spelen’ der ‘Ghesellen’, die meer aan onze middeleeuwsche epiek herinneren. Daar echter de verdere ontwikkeling van ons Tooneel meer punten van aanraking heeft met de Rederijkers, dan met de rondreizende ‘Ghesellen’, goochelaars en muziekanten, kan men moeielijk het nauwe ver-

band loochenen, dat tusschen ons tegenwoordig wereldlijk Tooneel en de oude kerkelijke uitvoeringen bestaat.

De oudste Rederijkerskamers in de Nederlanden waren die van Iperen en Middelburg. Zij ontstonden reeds in 't begin der vijftiende eeuw. De kamer, genaamd ‘Bloeyende Eglentier’, of ‘de Eglentier onder de Doornen’, meer bekend bij haar devies ‘In Liefde Bloeyende’, was waarschijnlijk het oudste, zeker het voornaamste Rederijkersgenootschap van Amsterdam. De Kamers zochten de stof voor haar opvoeringen minder in de bijbelsche- en kerkgeschiedenis, dan wel in de moraal, een wijziging van smaak, die ook in andere landen plaats greep.

De zinnespelen der Nederlanders vinden hun pendanten in de *moralités* en *moralities* van Frankrijk en Engeland. Verpersoonlijkte deugden, ondeugden, afgetrokken denkbeelden treden handelend of liever sprekend op, al zijn de bijbelsche personen der mysteriën niet geheel verbannen. Geleidelijke overgang kenmerkt alle letterkundige ontwikkeling; zoo behielden later de klassieke stukken van Hooft weder overblijfsels van het zinnespel. In zijn *Gerard van Velzen* b.v., staan Bedrog, Eendracht, Trouw, e.a. nog op de personenlijst. In 1615 werd op kermis ‘ghespeelt op de Loterij van 't Oude Mannen ende Vrouwen-huys binnen Amsterdam’, het ‘spel van de Rijcke-Man’, door Dr. Samuel Coster, waarvan de personenlijst een denkbeeld geeft van wat men toen onder een zinnespel verstond. ‘*Personagiën van dit spel:* Amstel-God, Amsterdam, Vaderlycke zorch, Dichter, Waerheidt, Rycke-man, Wellust, Overdaet, Onnutte zorch, Ghemeene Man, Eerzucht, Eyghen-baet, Armoede, Ouderdom, Lazarus, Rey der Enghelen, Rey der Maechden, Doctor, Quade Gheest. *Stommen:* Goodsdienst, Gherechticheyt.’ Dit stuk van Coster is een der laatste zinnespelen, die zich onmiddellijk aansluiten aan het mysterie-spel. Voor politieke allegoriën werd het zinnespel, als kunstvorm, nog veel later gebruikt. In het stuk van Coster ziet men als het ware de elementen van het mysterie-spel (*Lazarus, Rey der Enghelen*), het zinnespel (de verpersoonlijkte begrippen) en het wereldlijke drama (*Doctor, Meyster Berendt, Heyden, Ysbrandt, Wouter*)[1] vereenigd. In Engeland geschiedde de overgang van mysterie-spel op moraliteit en van hier op de ‘interlude’ en eindelijk op 't wereldlijke

1 Deze staan niet op de personenlijst, ofschoon *Meyster Berendt* niet alleen in de losse klucht, doch ook in 't stuk zelf optreedt en een gesprek voert met *Rycke Wreek, Wellust, Overdaedt en Onnutte Zerch*.

drama mede trapsgewijze. De populaire figuur van den duivel werd op de *morality* overgeplant, want dit komische element wilde het volk noode missen. *Vice*, de verpersoonlijkte endeugd, kreeg mede een grappige rol, en de grollen die *de Duivel* en *Vice* te zamen uithaalden waren de meest geliefkoosde gedeelten dier zedeprekende vertooningen. Gewoonlijk werd de ondeugd na allerlei worstelingen door den duivel overwonnen, en in de rookende hel geduwd. Alleropmerkelijkst is de volgende passage uit Costers *Rycke-Man*, want zij stemt nog volmaakt overeen met het Middeleeuwsche drama, zoowel het Engelsche als het Nederlandsche:

De *Rycke-Man* is overleden, en terwijl de doctor aan zijn doodbed staat, vertoont zich plotseling de *Quade Gheest:*

‘Benedyctus! God seghen ons, wat sel hier ghebeuren?
Hoe popert mijn gat, mijn gat, mijn oogen zin hondert cleuren,
Mijn hart dat clopt, mijn darmen rammelen, mijn broeck raeckt vol,
Ja wel lieven Heer wat raet helpt my hier van daen of ick wordt dol;
Dats immers geen spokeri, dat ziec voor mijn oogen, je my wat een gheflicker,
Och, och, och, waer loop ick heen, de nicker, de nicker, de nicker.

Quade Gheest.
Soo zeer haet ick het licht dat tot mijn zoore huyt,
Nu my de dach beschijnt, 't sweet breeckt van bangheyt uyt,
Lijck wel hoe kommerlijck wy Gheesten van beneden,
Hier in de Sonne schijn der aerden kloot betreden,
En vint men ons nochtans int schoonst des daechs niet traech,
Om een vervloeckte ziel te halen, die wy graech
Van hier vervoeren nae den afgrond van der Hellen.
Daer wy ghestaech met lust de zielen pijnlijck quellen.
En senghen haer in vuyr dat nimmermeer en blust.
'k Maeck oock dat haer gemoet altijd is ongherust.
Ick druck int hert een onverganckelijke wroeging.
Ick ben der menschen vloeck, 't heb anders gheen misnoegingh,
Dan an de salicheydt van 't menschelijck gheslacht.
'k Heb anders gheen vermaeck, dan dat ick graech verwacht
En grabbel in de vlucht so veel heyloose zielen,
Die zielen die door quaet leven aen my vervielen.
'k Wangun den mensche rust', 'k tracht maer na sijn bederf
Door duysent middelen. Duysent mael duysent werf

Versoeck ik hem des daechs, en stuur hem aen mijn boden
Wellust en hoverdij, die pacht voor aertsche Goden.
Dan niemant heb ick die den Mensche so verleyt
Als eene loose Teef, dat is de gierichеyt,
Die blijft den Mensche by als and're hem begheven,
De Mensch blijft ook by haer met schriften na sijn leven.
Waer is de rijcke wreck, vat aen den gier'ghen Mensch,
Die nimmer en komt tot voldoeningh van sijn wensch,
Maer wiens begeert men met de veelheyt op siet wassen,
Vervloekte Doodt komt hem op 't onverwachtst verrassen,
Omdat hy niemant goedt en deed' dan slechts sich self,
Daerom ick hem nu inder Hellen gloet bedelf.'

Hier werd de *Rijcke Wreck* waarschijnlijk door den *Quaden Gheest* in de Hel gesleept, even als in 't oude mysteriespel, want er volgt een nieuwe *uitkomst* of tooneel, maar de *Rijcke Wreck* in 't vuur ligt te blakeren en uitroept:

'Ick smoor.
Hier leg ick pijnelijck in 't helsche vuyr ghebonden,
O grouwelijcke straf. Vergeldingh van mijn zonden,
Harde belooning van mijn wellust en begheer.
O Vader Abraham seyndt Lazarus toch neer
En laet hy 't uyterste sijns vinghers maer eens doopen
Int koele water en mijn tongh daer me bedroopen,
Hoe komt de Godtheydt op den sondaer toch so gram,
Want siet ick sengh in onuytblusselijcke vlam.'

Het is opmerkelijk dat in 1648 op den Amsterdamschen Schouwburg nog een zinnespel vertoond werd, dat door den Dordrechtschen conrector Lambert van den Bosch uit het Engelsch was vertaald, en wel op verzoek van Martin Kretzer, regent van den Schouwburg, die hem 'een geruymen tijd geleeden eenige Engelsche Commediën vertoond, en met eenen verzocht ze eens over te willen zien, of er iets onder was waerdig vertaeld te zijn.' Dit stuk was een komisch zinnespel, getiteld *Lingua: ofte strijd tusschen de Tong, ende Vijf Zinnen, om de Heerschappij*. In 1607 was dit stuk waarschijnlijk door Anthony Brewer in 't Engelsch uitgegeven.

De scherpe grenzen, die de studie der letteren ongetwijfeld zouden vereenvoudigen, bestaan meer in de verbeelding, dan in

de werkelijkheid. Indien men wèl aanneemt, dat de Rederijkers zinnespelen uit de *mysteriën* ontstonden, waarom zouden dan de *abele spelen*, onder welke zich een zinnespel bevindt, n.l. het *abele spel vanden Winter ende Somer*, niet evenzeer door trapswijze ontwikkeling uit het kerkelijk tooneel ontstaan zijn?

De ‘bloeyende Eglentier’ was waarschijnlijk de oudste Rederijkerskamer van Amsterdam. Reeds in 1496 was zij bij een Landjuweel te Antwerpen tegenwoordig. Dit valt zeker moeielijk te paren aan het alom verspreide en ook door Wijbrands medegedeelde bericht, dat zij in 1517 opgericht werd. Een voorspel van den pastoralen tooneeldichter Krul geeft eenig licht in de duisternis[1]. In 1623 werd zijn Diana opgevoerd in de *Eglentier* en *Apollo*; een personaadje in 't voorspel, getiteld *Liefdbloejens Offerhande*, spreekt aldus:

> Liefd-bloeyend, eed'le Maegt, die *hondert dertig jaren*
> Uw spruyten hebt gequeeckt met hulp van dees u scharen;
> De wangunst heeft al lang uw ondergangh gesocht,
> Het werk daertoe begost, maer nogh niet uitgewrocht.

Verder blijkt dat haar ‘stam geplant werd door Karels wetten’ en dat ‘de Vorst van 't Roomse Rijck’ haar ‘den grooten adelaar’ vereerd had. Hier wordt blijkbaar mede bedoeld, dat Karel V haar wetten bekrachtigd had, en zij nog vroeger vergunning kreeg, waarschijnlijk van Maximiliaan, ‘den grooten Adelaar’ te dragen. Dit vermoeden wordt bevestigd door het kleine wapentje in 't midden van den arend, dat volmaakt overeenstemt met dat onder Visschers portret van Maximiliaan te vinden, en niet met dat van Karel V door denzelfden grooten meester. Adelaar en Kroon hadden beiden gemeen[2].

Onder het blazoen, dat op den rug van het titelblad van Ridder Rodenburgs spelen gevonden wordt, staat echter het jaartal 1528. Op welke gebeurtenis in verband met de Kamer dit jaartal doelt is mij onbekend. Volgens Krul zou de Kamer dus omstreeks 1493 opgericht zijn. In een Amsterdamsch regeeringsbesluit van 1518 vindt men vermeld, dat de kosten

1 De heer Rössing maakte mij op deze plaats opmerkzaam, en bracht mij bereidwillig in kennis met het stuk.

2 Zie het *voor* en *teyen* in deze quaestie in de tot heden verschenen Nommers van den *Kunstbode*, geschreven door de heeren De Vries, Rössing, Horsthuis en anderen.

van inrichting en huur eener vergaderplaats boven de Waag uit de stadskas voldaan werden. Later vergaderden de leden in de Nes boven de Vleeschhal. Dat de vereeniging een eerste plaats onder de Nederlandsche kamers innam, vindt men zeker bewezen in de vele prijzen, die door de Eglentieren op de rederijkersfeesten behaald werden. In 1561 droegen zij vijf prijzen te Rotterdam, in 1616 vier prijzen te Vlaardingen weg. Krachtiger bewijs van de uitstekendheid der Kamer en de belangrijke rol, die zij heeft gespeeld in de ontwikkeling onzer taal en letteren, vinden wij in de werken harer leden. Alleen de namen van een Coornhert, Spieghel en Roemer Visscher, en die van de tijdelijke leden Vondel, Hooft, Brederoo en Coster, zijn zoo vele herinneringen aan de schitterende rol, die de *Eglentier* in onze letterkunde gespeeld heeft. Behalve op taal- en dichtkundige werkzaamheden, legden de leden zich voornamelijk toe op het samenstellen en opvoeren van tooneelwerken. In de eerste jaren der zeventiende eeuw behoorden de stukken van Brederoo, Coster en Ridder Theodoor Rodenburg tot de meest geliefkoosde vertooningen, die de Eglentieren ten beste gaven. ‘Ten beste’, want de opbrengst der vertooningen was voor ‘den ouden stok’ bestemd.

Dat iedere periode van bloei de kiem van verval in zich draagt en ‘niets bestendig is hier beneên’, bleek op nieuw uit de lotgevallen der Kamer. Verschil in stand, niet alleen wat maatschappelijke positie, doch voornamelijk wat ontwikkeling of kunstrichting betreft, schijnt reeds omstreeks 1613 oorzaak tot twist en tweedracht in de Kamer te hebben gegeven. Is de brief, dien Hooft aan Joh. ten Grotenhuys schreef, met juistheid geschikt in de verzameling der brieven door prof. van Vloten bezorgd, dan werd reeds in 1610 of 1611 den krachtigen arm der wet ingeroepen, om ‘den onnutten en ongebondenen, die alleene tegen de geregeltheid schoorvoeten’, te gelasten zich ‘der Camere te onthouden’. In 1613 ontwierp Hooft een nieuwe ‘Schick van de Dichterschool In Liefd Bloeijende’, waarin hij voorslaat dat ‘het *lichaem* des dichterschools bestae uit *stemmaetighe* ende *stemmeloose* scholieren’. De strekking dier wet was klaarblijkelijk het bestuur der Kamer in handen te geven van hen, die zich uitsluitend de aristokraten des geestes waanden. In 1616 riep Brederoo, waarschijnlijk met Nieuwjaar, ‘den Broeders In Liefde Bloeijende’ bedroefd toe:

‘Ach! Camer, Camer! Ach! als ick u nu bekijck,
Hoe seer zijt ghy, Helaas! u zelven onghelijck.
U bloeyende ghedaant, daer ick met plach te brallen,
Is door 't twisten des tijts, becans en al vervallen.’

Verder wees hij er op hoe:

‘Voormaels naer out ghebruyck koosmen tot d'hooghste staet
Een gheleert, treff'lijck Man, of eener uyt den Raet,
Die door ghewoont' en kunst, ghehouden werd Raedt-salich,
En heerschten wijsselijck, ontsich'lijck en lief-taelich.’

Hoe geheel anders, meent hij, is het nu:

‘Besiet de Caerten self, en over-leest de Namen
Van over twintigh jaar, ghy sult schrickend u schamen
Dat ghy nu met dit schrijven sout comen hier ten pronck
Of in de Schou-plaets daer eerst niet dan Gout en blonck.
Wanneer men nu verkiest, siet men te samen rotten
Het stoffe van de Maats, een deel neuswijse Sotten,
Ja wiens gemeyne roep dan maken eenen Man
Die na haer sinlijckheyt de Rollen gheven can,
Hy door het lief gecoos, let niet eens op 't behooren,
Soo gaern heeft die Man dat toeten in sijn ooren,
Want daer Pluymstrijckerij, goetdunckentheyt vermeert,
Daer vonnist 't onverstant de dingen al verkeert;
Sy maackt Coning, of Prins, die Boer te zijn behoorden,
Die best de stomme speelt, gheeft sy een sack vol woorden.’

Tot hoofd had men gekozen ‘een lantaarn zonder licht’, die alles naar zijn hand zette.

Vraegt ghy wien? de Dragers Heerschap van de Coorn-marckt.
Sijn grove botte tongh en hout niet op van schelden
Van sijn voornaemste Knechts of alderbraefste Helden,
Hy met al sijn aenhangh sullen door trotsche spijt,
De Camer eer yet langh, soo gy er niet voor sijt,
Veel helpen int verderf, of in eeuwighe schanden,
De School des Kunstenaers, en Lust-hof der verstanden,
De Suygh'lingen mijns Borsts wijcken vast daeghlycx af,
In 't goede Coorens plaets hout ghy 't onnutte Kaf,

Een onbesnoeyden hoop in stee van goe Ghesellen,
Die men met alle recht een neus-dwangh op sou stellen,
En breydelen haer mont, met eenen Muyl-bant strengh,
Op dat haer fel ghebit gheen schade meer en brengh.

Tengnagel[1] noemt, onder een honderdtal grootere en kleinere Amsterdamsche dichters uit 't begin der zeventiende eeuw, zekeren ‘Klaes Pels, de Korendrager’. 't Is niet onwaarschijnlijk, dat Brederoo dezen letterheld op het oog had. Zooveel is zeker, dat in lateren tijd, toen de verschillende vereenigingen reeds tot één versmolten waren in den ‘Schouwburg’, deze koorndrager van die inrichting ongeveer het volgende zei:

‘'t Is een tempel van de guyten,
Opghebout met weese duyten,
Diese prachen by de buurt,
Daer met schennis en met logen,
Wort de Kerck haer recht ontogen,
Door een volck om gelt ghehuurt’[2].

De oude wrok der vroegere Kameristen schijnt hier gesproken te hebben. Doch laat ons tot Brederoo's verzuchting terugkeeren.

Het ‘dragers-heerschap van de Koorenmarkt’ en zijn partij schijnen stelselmatig tegengewerkt te hebben, wat in anderer oogen schoon was:

Want brengt men hier wat schoons, iets vermaarts of wat goets,
Het wert schendich verlamt van dees waan-wijse bloets:
Dit wraackgoet, dit uytschodt, dees onwetende Buffels.

Brederoo hoopt dat

Campen, Lambert, Hooft en Samuel sal 't gheschil,
Wel slechten met voorsicht, soo ick dat hebben wil.

Die hoop werd, helaas! niet bevredigd, en in 1617 ontstond een scheuring. Aan 't hoofd van hen, die zich afscheidden, stond dezelfde Samuel Coster van wiens politiek beleid Brederoo zulke goede verwachtingen gekoesterd had.

Tot vóór korten tijd werden die toespelingen op ‘onwetende

1 Zie zijn: *Amsterdamsche Lindebladen*, anno 1639.
2 Zie: *De Geest van Tengnagel bij de verstorvene Poëten*. Pels uitte die woorden, volgens T., omdat men zijn stuk *Trineus* verbande, ter wille van Voskuyls *Hillebranden*.

buffels' en 'een hoope Moolicken die haer 't onrechte Rederijckers noemen', door de schrijvers der geschiedenis onzer letterkunde zeer eenzijdig opgevat, en het *audi et alteram partem* uit het oog verloren. De oorzaak lag wel daarin, dat zij al hun aandacht en studie wijdden aan de lotgevallen der nieuwe stichting, Akademie genaamd, door Coster, en daardoor vergaten, dat de oude Eglentier nog gedurende een twintigtal jaren welig bloeide.

In den Nederlandschen Spectator van 21 Juni 1873 waagde ik de aandacht te vestigen op het vraagstuk, of ook niet verschil in richting en kunstsmaak een belangrijke factor geweest zal zijn bij de twisten, die eindelijk een scheiding ten gevolge hadden. Immers 'indien de Kamer ontaard geweest ware in een troep dronkaards en rabauwen, zouden niet mannen als de Fonteyns, van Campen, Bont, Ewoutz, enz. bestuurders of leden gebleven zijn'[1]. Het komt mij voor, dat zij die leden der Kamer bleven, en vooral zij die daar den hoofdtoon voerden, een romantisch-stichtelijke richting voorstonden, in tegenstelling van die broeders, welke in 1617 de Kamer vaarwel zeiden, en die in hun werken, wat den vorm betreft, meer orde en regelmaat aan den dag legden en zich bewonderaars en navolgers der oude klassieken toonden. De platte kluchten van Brederoo en Coster zouden, oppervlakkig geoordeeld, eerder thuis hebben behoord bij wat de Akademisten noemden het 'wraakgoed', de dronkemans en het klootjesvolk der Kamer, dan tot de - zooals men meende - deftige luiden, die zich afscheidden. Het blijkt echter, dat juist die Kamerbroeders kuischer en kiescher in woorden en vertooningen waren, dan de scheurmakers, die zich op Aristophanes en de klassieken beriepen, en dien 'onwetenden buffels' maar niet aan 't verstand konden brengen, dat hun comedies geen 'kuf en bordeeltaal' bevatten. De richting der Akademisten was een klassieke, geschoeid op Amsterdamsch-realistische leest.

Wij hadden gehoopt, dat het boek van Wijbrands licht over die quaestie zou hebben geworpen. Zij komt ons voor minstens even belangrijk te zijn, als die van het successievelijk beheer van den schouwburg, waaraan de schrijver zijn beste krachten besteed heeft. Doch ook hier bleef hij zijn opvatting van 't woord Tooneel getrouw. Nieuwe gezichtspunten op richting en

1 *Nederlandsche Spectator*. Bredero's Liefde en zijn Medeminnaar de Spaansche Brabander, blz. 197.

kunstsmaak geeft de schrijver ons niet; hij herhaalt slechts het bekende en niet immer juiste. Liever dan in een bescheiden noot de mededeeling te vinden, ‘dat in den *Nederlandschen Spectator* niet onaardige opmerkingen gemaakt werden,’ hadden wij die opmerkingen onderzocht en gestaafd of weêrlegd gezien. Wij hadden recht van den schrijver, die zich sedert eenigen tijd zoo geheel bewogen had in die sfeeren, meer te verlangen dan die verwijzing. *Du choc des opinions jaillit la vérité!* - en om waarheid alleen is het immers den ernstigen beoefenaar der letteren te doen.

Indien men bedenkt, dat Brederoo, Coster, Hooft en Vondel de steunpilaren der nieuwe Akademie waren, en men behalve hun namen bijna geen anderen vermeld vindt in de geschiedenis der letteren van die dagen, moet men zich verbazen, dat het Eglantiertje nog bijna 20 jaren bloeide. Coster was politiek genoeg geweest om Brederoo mede te troonen, want ‘in de drie jaren tijds of daeromtrent, die Brederoô by de Camer gheweest (was), had de Camer meer inkomst gehad, als in alle voorgaende jaren;’ dit getuigt Coster zelf. Wie waren dan toch de mannen, die de Oude Camer nog 't hoofd boven water deden houden? Van zedelijken steun, zagen wij, was de Camer niet ontbloot. In 1618 was Mr. J. Sybrantsz De Bont Prins der Kamer, Cornelis van Campen haar President en Dr. Johan Fonteyn haar Facteur. Zelfs nog in 1632 was Steven Jacobsz. Vennekool bewindhebber der Kamer. Doch wie waren haar Brederoos, Costers, Vondels? Zelfs de namen dier mannen zijn aan weinigen bekend, om de eenvoudige reden, dat hun werken niet uitmunten in fraaiheid van vorm. Het aroma, dat den tijdgenoot kon bekoren, was niet besloten in een vaas, fraai genoeg om ook de aandacht der nakomelingschap te trekken.

De meest geleerde werken over onze letterkunde leveren het bewijs, dat zelfs zij, die van onze letteren een hoofdstudie maken, nooit een tooneelstuk *gezien* hebben van Ridder Rodenburgh, Voskuyl, Struys, Van Arp, Van der Eemd, etc. Krul is de eenige kampvechter van de Oude Camer, dien men een plaatsje in ons pantheon heeft ingeruimd, doch dit meer naar aanleiding van zijn minnedichten, dan van zijn dramatische werken[1]. De dragers der bovenstaande namen waren de

1 Voornamelijk Jonckbloet heeft aan Krul een belangrijke studie gewijd in zijn Geschiedenis der Ned. Letterkunde. Hoe verward de denkbeelden zijn omtrent *Akademie* en *In Liefde Bloeyende* blijkt o.a. uit het volgende. Schotel zegt in zijn werk over de Rederijkers, dat in Costers stichting de stukken van Rodenburg, Coster, Vondel, Brederoo vertoond werden. Ten Brink gaat zoo ver van te beweren dat Coster zich ‘verstond met den bloem der Oude Camer: Starter, Vondel, Krul en Ridder Herman (?) Rodenburg;’ men bedenke dat Rodenburg en Krul tot aan hun dood gezworen vijanden van de Akademie bleven! Hellwald, die minder gemakkelijk de bronnen kon raadplegen herhaalt: ‘Er (Coster) setzte sich deshalb mit Hooft, Starter, Vondel, Krul, Roodenburg und seinem Freunde Brederôo im Einvernehmen.’ Het is een verblijdend vooruitzicht, dat Jonckbloet in de nieuwe uitgaaf zijner Geschiedenis onzer Letterkunde de twist tusschen Camer en Akademie, die allerbelangrijkste bladzijde in onze tooneelgeschiedenis, aan een onderzoek wenscht te onderwerpen. In de eerste uitgaaf heet het nog: ‘Het groote publiek kwam vooral om te zien, minder om te hooren. Dit bleek reeds in de Akademie, waar de zes-en-twintig stukken van Ridder Roodenburg veel volk lokten.’

voornaamste schrijvers aan wier geestesvruchten de bezoekers van *In Liefde Bloeyende* zich vergastten. Hoe hoog de stichters en beschermers der Akademie ook stonden, zoowel op den maatschappelijken ladder, als op 't gebied van kunstvaardigheid en geleerdheid, toch bleef van ouds *De Eglentier* nog een twintigtal jaren bloeien; nu eens met zijn ‘looverkens en rooskens’ pronkende en een zoete reuk verspreidende, dan weder met zijn scherpe doornen ‘de bitsighe zoilisten en benijders’ dapper van zich werende:

> Ich steche dich
> Dasz du ewig denkst an mich

moest menig belager van de eer der Kamer ondervinden.

Van die twisten getuigen verscheidene tooneelstukken van die dagen, en zelfs in Commelins Geschiedenis van Amsterdam leest men, dat de ‘twee Camers gestadig bezig waren om elkanderen ondersteek te doen, door beloften en gaven de beste tooneel-speelders malkander onttrekkende, zoo dat nu d'een, dan d'ander met braaf te spelen, onder en boven lag.’ Wèl een bewijs, dat in Commelins tijd die letterkundige strijd nog niet vergeten was.

De steunpilaar der Oude Camer, de man die haar vaandel hoog hield en de eer van haar blazoen met hand en tand verdedigde, somtijds met de lachverwekkende en blinde ostentatie van een Don Quichot, was Ridder Theodore Rodenburg. Hij was een man van goede Amsterdamsche burgerafkomst en verwant aan de geslachten Betz en Spieghel. Van zijn levensloop of levensbijzonderheden is weinig met zekerheid bekend. Zijn

werken bieden wel is waar op verschillende plaatsen uitlokkende gezichtspunten aan, die tot belangwekkende gissingen aanleiding kunnen geven, doch en de persoon van den Ridder, èn zijn werken, zijn zulk een mengelmoes van *Wahrheit und Dichtung*, dat het bijna ondoenlijk is te beslissen waar hij fantaseert, waar hij op feiten zinspeelt. Gelijk de sonnetten van Shakespeare op vererlei wijzen verklaard kunnen worden, zoo bieden Rodenburgs werken den criticus een allervruchtbaarsten bodem voor het telen van commentaren[1], Pleit die eigenaardigheid ten gunste van de subjectieve dichtsoort van Shakespeare's sonnetten, het tegenovergestelde is waar ten opzichte van dramas, wier grootste verdienste immers objectiviteit is. De voorreden van Rodenburgs spelen bieden eenige zekere gegevens voor zijn levensgeschiedenis. Als afgezant of diplomatiek agent had hij veel tijd doorgebracht aan vreemde hoven. In Spanje was hij tot ridder van den huize van Bourgondië verheven, een waardigheid waarop hij trotsch was, want op het titelblad van de meeste zijner spelen wordt die bijzonderheid medegedeeld, en vóór een zijner werken bevindt zich zijn portret in spaansche kleederdracht en versierd met de insigniën zijner waardigheid. In brommende en snorkende lofverzen verkondigen zijn aanbidders zijn grootheid en zijn gaven. Hij had zes vorsten in hun eigen taal toegesproken! Dat hij inderdaad *le don des langues* bezat, blijkt uit zijn *Melibea*, een omvangrijk drama in drie deelen of tien bedrijven, bij gedeelten in een half dozijn talen opgesteld, en voorafgegaan door lofdichten op den maker, mede in verschillende talen en waarschijnlijk door hem zelf vervaardigd. In 1632 woonde hij, blijkens de opdracht van *Sigismund en Manuella*, ‘op 't slot van Nassau buyten Brussel,’ en teekende zich toen: ‘Teodore Rodenburg, Chevailler, Conseiller et Legat ordinaire du Sr. Duc de Holstein etc: President de l'estat ansiaticque d'Allemagne, et agent de la Républicque de Hambourg pres son Alteze Prince Cardinael Infant d'Espagne a Bruxelles.’ Zijn ongeveer 20 gedrukte spelen, de tafelspelen niet medegerekend, werden op een drietal na van 1616-19 geschreven en opgevoerd; het een zoowel als het andere te Amsterdam. Wij mogen veilig

1 De hypothese door mij in den Nederlandschen Spectator geopperd, als zouden Brederoo en Rodenburg dezelfde dame bemind hebben, komt mij, na eenige bereidwillig medegedeelde opmerkingen van den heer Jonckbloet, niet langer voor juist te zijn.

vaststellen, dat hij van 1615 tot 1620 onafgebroken in Amsterdam verblijf hield, en een ijverig medelid der Oude Camer was Vóór dien tijd moet hij ook reeds zeer veel gedicht en geschreven hebben, volgens de verzekering van den uitgever van het oudste zijner gedrukte stukken. Deze, genaamd ‘Porcevant Morgan, boeckdrucker, woonende inde Calverstraet by de Bagine Steegh naast de blaauwe Koe,’ zegt in de voorrede van het *Batavierse Vrijagie-spel*, dat hij dit reeds vroeger te 's Gravenhage vertoonde spel gekozen heeft uit andere gedichten, vervaardigd ‘ten tijde als de bloeijende jeughde eens leergierighe Bataviers lenten geneughte raepte in Redenrijcs oeffeningh.’ Hiermede bedoelt hij niemand anders dan Ridder Rodenburg, wiens wapen en devies op het titelblad prijken. In 1613 bevond hij zich reeds een drietal jaren aan het hof te Madrid. De zinspeling van Morgan op R's vroegere werken doet ons vermoeden, dat hij in 1616 niet jong meer was. Omstreeks 1600 vertoefde hij in Engeland, blijkens de opdracht zijner *Trouwe liefd van Cypriaen en Oriana* aan zijn zuster Anna Rodenburg in 1617. ‘'t Boeck’ verhaalt haar iets van zijn ontstaan ‘ten tijde als uE. liefde uw Rymert verzelde in Albeonsche Islingtouwn als de Paragonne Elisabeth heur scepter zwaayden (doch nu in triumphe der Elisesche gheweste) en Jacob zijn wel-waarde en eygen-erf-deel-rijck bekroonde 't Waelsche princenshooft, voor wien uw lievert vaecken knielden.’ Verder noemt het boek zich: ‘een zestien-jaren-verledene-tijdverdrijf.’ Uit die voorrede spreekt R's warme liefde voor Engelands frisch natuurschoon.

De ridder was een even vlug als vruchtbaar schrijver. Zijn bewonderaars en hij zelf vestigen daarop telkens de aandacht. Zijn treur-blij-einde-spel *Alexander* draagt op het titelblad de mededeeling: ‘in vier en veertigh uren gherijmt.’ Van zijn *Historisch-spel Hoecx en Cabeliauws, ofte Hartoch Karel den Stouten en Bataviana* geeft hij aan 't slot het aantal regels op, dat 2936 bedraagt. Zooveel is zeker, dat Rodenburg een geboren dichter was, die, indien zijn drukke werkkring hem vergund had meer zorg aan den vorm zijner scheppingen te wijden, de grondvester van een nationaal-romantisch tooneel had kunnen worden. Het veronachtzamen van den vorm is de voorname reden der totale vergetelheid waarin R. tot vóór korten tijd gezonken was. De navorscher der geschiedenis onzer letteren mag zich echter niet door dat gebrek aan schoon-

heid laten afschrikken, en, als van Lennep[1], zijn geweten paaien met het rijmpje van Tengnagel:

> Nu om 't oordeel kort te vellen,
> Lust het iemand dat ik 't vel,
> Al zijn zesentwintig spellen
> Zijn niet waardig eene spel.

Die lichtvaardigheid deed Van Lennep beweren: ‘Ik zet het ook den geduldigste er een van uit te lezen’, en deed hem tevens niets, dan de uitspraak van Tengnagel, den dichter der Amsterdamsche *chronique scandaleuze*, onderschrijven. Hij matigde zich dus een oordeel aan, zonder zelf het geduld te hebben genomen R's spelen aan een ernstig onderzoek te onderwerpen. Daardoor stelde hij Rodenburg niet alleen veel te laag, maar miste ook den toen nog verborgen ader in de geschiedenis onzer letteren, dien het hem bij uitstek gegeven ware geweest om bloot te leggen en in een pikant daglicht te stellen. De heer Wybrands schrijft het oordeel van Van Lennep weder af en noemt den invloed van Rodenburgs stukken zelfs ‘nadeelig,’ tegelijk erkennende, dat ‘de meerdere levendigheid en boeiender intrigue dezer stukken het volk zoo aantrok, dat er schier niemand was, die grooter naam bij zijn tijdgenooten maakte.’ Vraag: indien de richting van een tooneelschrijver zedelijk is, en de inhoud zijner stukken levendig en boeiend, hoe kan zijn invloed dan tegelijkertijd ‘nadeelig’ genoemd worden? De heer Wybrands zegt vervolgens: ‘de bloeitijd van ons nationaal Tooneel - wat het ernstige betreft - moest dan ook nog aanbreken: Vondel had zijn meesterwerken nog niet geschreven.’ Dit is de eerste maal, dat wij hoorden verkondigen, 1°. dat wij eens een nationaal Tooneel bezaten, 2°. dat Vondel een nationaal tooneeldichter was!

Het kenmerk van Rodenburgs muze is een ten deele romantische, ten deele stichtelijk-sentimenteele richting. Was der Akademisten programma blijkbaar streeling van den volkssmaak voor ruwe scherts, en uitoefening van politieken invloed. Rodenburg was het te doen het volk te veredelen, te beschaven, tot deugd op te wekken, desnoods met veronachtzaming van den kunstvorm.

In de voorrede zijner *Melibea*, een Nieuwjaarsgift aan de

1 In zijn uitgaaf van Vondel.

Kamer, legt Rodenburg een belijdenis af van zijn credo als tooneelschrijver, met zijdelingsche toespelingen op zijn tegenstander Coster:

‘Niet dat ick mij zelven bekleede met de glorieuse naam van Poëet, want tot die volmaecktheyt gebreeckt mij veel: niettegenstaende datter in ons eeuwe Poëten grimmelen, doch onrechtvaardich hun met die tytel bekleeden.... Alleenlijck zal ick zegghen dat de Rijmkunsts eygenschap vereyscht: leerlycke voorbeeldinghen, stichtighe aenwyzinghe, ghelardeert met Godsalighe spreucken aenlockende de Jeughd tot deughd door heuschelycke berispinge vande misbruycken: waer na ick immer heb ghetracht, is 't niet zo kunstich gherijmt ghelyck anderen (*wiens hoofden wel gelauriert mogen wezen, en my, helaes, de rechte voet en moet van een wel-klinckende vaers wel mochten leeren*, dien ick zeer graeghlyck buyghe (jae als een A B C klerckxken)[1] onder hun wijze, vroede, gezifte, en over dubbele wijze verstanden), 't is ten minste een gering proefken van een ijverige wil.’ Verder over de roeping des tooneeldichters sprekende, hoopt hij immer de ‘eewich duurende deughden af te beelden, 't welck door stichtende Toonneel-spelen vermaeckelyck geschieden kan, en oock gheschiet: behoort dan de Rijm-kunst niet hoogh gheacht te zijn, waer men voor ooghen steldt de deughdens heylzaeme vruchten, en daerteghen de ondeughdens schadelycke bittre naesmaeck; de loosheyt van de wulpze minne; de lagen van vleesch-lustens-hertens-tochten; de standvastige eerbaerheyt, de deuch-lievende-reynheyt; de trouwe liefde uyt Godzalighe neygingh, daerteghen de ontrouwe minne; de schadelycke wraeck-giericheydt; de bevaynsde vriendschap; en de trouwhartighe stantvasticheyt.’

Ik kon niet beter doen, dan deze woorden, uit 's ridders eigen pen gevloeid, mededeelen; zij geven een juist denkbeeld aan van hetgeen in zijn werken te vinden is, en welke zijn richting was. Die hoedanigheden van Rodenburgs muze, hoe prijzenswaardig ook, zouden nooit voldoende zijn geweest, om het volk te trekken. Hij paarde echter aan zijn zucht tot stichting een praktischen blik op tooneeleffect. Zijn spelen zijn vol intrigue,

1 R. tracht hier zijn tegenstander Coster met hoogmoedige nederigheid te verbitteren. R. was als ridder en dichter dubbel gelauwerd; Coster, voor zoover wij weten nooit, en toch had de laatste R. in een epigram verweten, dat hij van voet noch maat verstand had, en zijn A B C evenmin kende. Hierover later.

afwisseling en actie. De inhoud wordt niet verhaald, zooals bij de klassieke tooneelschrijvers, doch in den meest strikten zin des woords vertoond. Dit schonk hem de populariteit, welke den Akademisten een doorn in 't oog was en aanleiding gaf tot den tooneelstrijd waarop men in de tooneelstukken dier dagen zoo vele toespelingen vindt. Indien *De Eglentier* een minder invloedrijke vereeniging ware geweest, zouden de Akademisten de leden dier vereeniging, die zich zoo weinig met Grieksch en Latijn bemoeiden, zeker met een *noble dédain* beschouwd hebben. Te oordeelen naar de wapenen, die beide partijen kozen, om elkander te bestrijden, zou men denken dat *De Eglentier* menigmaal de sterkere was. De Akademisten namen somtijds hun toevlucht tot persoonlijke beschimpingen en grove beleedigingen, terwijl *In Liefde Bloeijende* haar devies gestand deed en haar kracht zocht in een voortgaan op het ingeslagen pad, nl. ‘de jeugd tot deugd aan te porren,’ en verder in openlijke concurrentie. De heer Wybrands verhaalt ons iets van een onderlingen strijd of naijver tusschen *De Witte Lavendelbloem*, d.i. de Brabantsche kamer, *De Eglentier*, en *De Akademie*, aan den dag gelegd bij gelegenheid van de straatvertooningen ter eere van Prins Maurits' intocht in 1617. De geheime geschiedenis van dien strijd, en de belangrijke plaats die hij inneemt in het tooneelleven dier dagen heeft hij niet vermoed. Die bladzijde in onze letterkunde moet nog geschreven worden. Wij willen trachten den grondsteen aan te brengen, waarop toekomstige beschrijvers der bewuste overgangsperiode in ons tooneelleven kunnen voortbouwen.

Wat is natuurlijker, dan dat Coster zijn *jalousie de métier* en burgerlijken afkeer van den gelauwerden ridder Rodenburg ook overplantte op Brederoo, die in den vollen zin des woords Costers rechterhand genoemd mag worden? In de voorrede van Brederoo's *Griane* wordt gesmaald op dramatische dichters wier personen philosopheeren van ‘overtreffelijke verholentheden: hetzij van de bewegingen der sterren ofte van de drift des hemels, oft van de grootheyt der sonne, oft andere schier onuytdenkelijke saecken.’ Jonckbloet beschouwt dit als een aanmerking aan het adres van Hooft, doch wanneer men bedenkt, dat op dit tijdstip - Brederoo schreef zijn voorrede in 1616 - de Akademie en de Oude Camer in scherp afgebakende kampen tegenover elkander stonden, en de leden beider vereenigingen van partijzucht blaakten, kan men moeilijk aannemen, dat

Brederoo zijn medestander Hooft in een openbaar geschrift zou aanranden en ongunstig kritizeeren. Bovendien was hij een man tot wien Brederoo met eerbied en achting opzag. Op niemand zijn echter die aanmerkingen gemunt, dan op Ridder Rodenburg, die zóó gaarne allerlei ‘overtreffelijke verholenheden’ in zijn stukken te pas bracht, dat zijn *Keijzer Otto den Derden en Galdrada* (Amst. 1616) overvloeit van bespiegelingen over planeten, hemelbewegingen, etc. en zelfs versierd is met astronomische afbeeldingen. Een Nieuwjaarsgedicht, toegewijd aan de Camer in 1619, bestaat uit een gesprek tusschen een ‘Sterrekenner’ en een ‘Leergierigert.’ Al kon Brederoo ook dit laatste werk niet op 't oog hebben, zoo ondersteunt het toch de stelling dat de Ridder veel met ‘verholentheden’ op had. *Keizer Otto* werd gespeeld en gedrukt in 1616, hetzelfde jaar waarin Brederoo de voorrede der *Griane* schreef. In dat laatste, ietwat spotachtige stuk vraagt hij op ironischen toon, om vergeving voor den eenvoud, welke hem er toe bracht een ‘boer boerachtig te doen spreken.’ Het in veler oogen platte realisme van Brederoo en Coster schijnt toen als nu zijn tegenstanders te hebben gehad. Rodenburg was juist de man, die, hoe verliefd en speelsch ook van natuur, zijn dramatische personen nimmer grofheden in den mond legt. Dit is een kenmerkend verschil tusschen hem en Brederoo en Coster, een verschil dat bij velen zwaar woog. In een lofdicht ‘Aenden ghelaurierden Poët, D'Edelen, Erentfesten Heere, Myn Heer, Theodore Rodenburgh, Ridder van d'Ordre vanden huyze van Bourgongiën’ leest men:

> Ick merck en sie van u een zeer verscheyden oordeel,
> 'k Hoor tot uw nadeel veel, maer zie meer tot uw voordeel:
> En die uw rijmeryen oock en achten niet,
> Ick zweer dat u van hun groot ongelijck gheschiet.
>
> Maer uwe wercken zijn uytmuntende in re'en,
> Vermits dat uw vernuft veer overtreft 't ghemeen,
> *Al spreeck ghy juyst niet plat na d'Amstels volck'rens wijze*,
> Ghy doet uw zuyv're gheest so hoogh, en vloeyend rijzen,
> Dat yder zegghen moet een Hemelycke gheest,
> U ziel in-luystert 'tgheen men in uw rijmen leest,
> So dat ghy door uw aenghebooren hoogh vernufte
> U haters seylt verby, g'lyck of zy drullich zuften.

Verder troost die lofdichter hem met de opmerking, dat de bliksem gewoonlijk de hoogste boomen, de steilste spitsen treft, en dat zijn haters niets tegen zijn vele deugden vermogen. Hij verzekert den ridder, dat alleen een ‘Romeyns ghemoed’ als het zijne in staat is zijn haters te laten keffen en blaffen, en zich niet op hen te wreken. Verder aan 't adres van Coster, zooals wij nog dikwijls zullen zien:

> O hatert! die hem haet,
> Wyckt hem, wyckt *Rodenburgh*, die u te boven gaet.
> Wyckt voor zijn *Doornenburgh*, en laet het schimpich spreken,
> Op zijne *Eglentier*, heur dorens mochten steken.
> Veer best is 't, *Ridder*, dat ghy zwyghend' alles lijdt,
> Vermits het niet-weer-spreken is de grootste spijt.

Een ander bewijs, dat het platte realisme van Coster en Brederoo - dat ook wij meer waardeeren als bron voor de kennis van het volksleven dier dagen, dan als model van ontwikkelenden of beschavenden tooneelstijl - reeds een steen des aanstoots was in zake Oude Camer en Akademie, bewijst de epiloog van Rodenburgs *Rodomont en Isabella*. Dat stuk stuk werd opgevoerd door *Eglentier* en *Lavendelbloem*, die toen blijkbaar op vriendschappelijken voet leefden, elkaar hou en trouw hadden gezworen en te zamen de Akademie bestreden. In dat naspel voeren de beide kamers en ‘de Vrese Gods’ een gesprek; de laatste steekt hun een hart onder den riem, en verzekert hun, dat de toekomst helder is en zij hun vijanden zullen overwinnen, zoolang zij zich door ‘de Vrese Gods’ laten leiden:

> Myn kracht uw willen stuur, en zo ghy my bemickt,
> Uw wille nimmer voor uw haters schreumt, noch schrickt:
> 't Is glory dat ghy zijt ghehaet, vermits uw deughde,
> En dat ghy immer in deughdsoeffeningh verheughde:
> Dit sal vermeeren doen de haet, van die u haet:
> Maer blyft ghy met het goet, en laet hun met het quaet.
> Wij immer zaghen dat die waer in deughd beheerden,
> En d'Heylheydt mynes aerts door stichticheyden leerden
> Op 't vinnighst zijn ghehaet: maer weet ghy wien het doet?
> Die nicker, die 't quaedt lieft ghelyck hy haet het goet.
> Hout zeker dat so ghy deughd niet had aen uw zijden,
> Dat niemant u zoud' haten, schempen, noch benijden.

De beste proef die ghy ter wereld hebben kundt,
Is dat de nickers haet, u uwe deughd misgunt.
Godlozen aldermeest tot hate hun beweghen,
Als zij zien 't gheen ghy doet zij zelfs niet kunnen pleghen.

De duyvel haet de deughd, zijn onderdaen volght nae,
Tracht ghy te blyven die ghy zijt, volght 'tgheen ik rae:
Blyft ghy met *Vreze Gods*, zo ken u niemant hind'ren,
De Godeloozers haet ken u eer niet vermind'ren.
Sticht ghy steets met uw kunst op 't Redenrijck Tooneel,
En maeckt van uw Theatrum geen kuf noch bordeel:
Uw oude redeneringhs wetten wilt niet breken,
Maer spreeckt zo heusch'lijk dat elck een u na mach spreken.
Dus zo ghy Vrese Gods altydt voor ooghen hout:
Ghy vrye-Kamers zijt ghewis, en vast vertrouwt
Dat die u haeten zelfs hun zelven wel verdrijven,
En ghy ghelyck ghy zijt, in stant en plaets zult blijven.
Lyd al hun schemp, en spot, het zij hoe vuyl, hoe snood,
Want haet in 't eynd ghewis die loopt heur zelven dood.
De heylheydt mijnes aerts ken u schoot-vry borstweren,
Ja dat de haet, en nijd, in 't minst u niet ken deeren,
Laet strijven hem die tracht uw eer mocht zijn gherooft,
Want d'eerverliezingh hangt hem zelven boven 't hooft.
Bedaerdelycke zwyght, en toont u niet spraeckvaerdigh,
Want een vermeet'le zot en is gheen antwoord waerdigh.

Het is zeker opmerkelijk, dat de overblijvende leden der Oude Camer juist zij, die tot heden beschouwd werden als tot het kaf en wraakgoed te behooren, bij hun tooneelarbeid in kuischheid van taal en zeden hun kracht zochten. Die scheuring in 1617 mag men dus niet langer toeschrijven aan de beschaving der vertrekkende en de ruwheid der blijvende leden. Er was ongetwijfeld verschil van richting in 't spel: een didaktisch idealisme bij Rodenburg, een in ruwheid en platheid ontaardend realisme, en zucht naar invloed op aangelegenheden van Kerk en Staat, bij Coster.

Zelfs op praktisch terrein schijnt de Akademie in Rodenburg

een krachtig tegenstander te hebben gevonden. Dit blijkt uit de woorden van Commelin[1] en uit een versje van Coster:

Op een rol van den Ridder Dirk Rodenburgh, ghegheven aan Thomas Gerritsen de Keizer.

> ‘Leert eerst uw A.B. ter deghen,
> Zoo ghy dan noch blijft geneghen
> Om iet by gheschrift te stellen,
> Leer dan eerst vooral wel spellen,
> Jouw syntax moet ghy oock weten
> Daer ghy veel van hebt vergheten.’

Het schijnt dat Coster hier woedend is, omdat Rodenburg hem den uitstekendsten acteur dier dagen afhandig had gemaakt. Dit is de eenige plaats, voor zoover mij bekend is, waar een vijand bij den naam genoemd wordt, in de geheele omvangrijke tooneelliteratuur van dat tijdperk; doch wij hebben geen directe aanwijzigingen noodig, nu eenmaal de verloren schakel in onze tooneelgeschiedenis is aangetoond.

Rodenburg maakt in die zijner geschriften, welke na Costers uitval verschenen, menige toespeling op bewust epigram van zijn tegenstander. Ironisch verzekert hij in de opdracht zijner *Melibea* (1617) ‘dat hy zich graegh'lyck buyghe (jae als een A.B.C. klercxken) onder (zijn) wyse, vroede, gezifte, en overdubbele wyze verstanden.’ Die opdracht was gericht aan de Beheerschers, en Vaderlycke Zorgh-dragers van 't Oude Mannen ende Vrouwen Aelmis-huys der Stede Amsterdam. De *Melibea* was een ‘Nieuwe-Jaers-gift.’ In een ode aan Rodenburg vóór 'tzelfde stuk te vinden, roept een zijner vereerders, die de woorden van Coster hoogst belachelijk scheen te vinden, spottend uit:

> Wat wil 't klercxken doch al wroeten?
> Want hy rymt toch niet een beet
> Aerdig, g'lyckmen ziet en weet,
> Best hy leert de maet en voeten.

Een bewijs dat de *Eglentiers* Costers smaad volstrekt niet telden, en niet schuwden zijn eigen woorden ironisch te herhalen, daar zij den maker in het oog der weldenkenden meer ver-

1 Zie blz. 108.

oordeelden, dan den dubbel gelauwerden dichter wien ze golden. Als ware die dubbele toespeling nog niet genoeg, eindigt een ‘klinck-dicht,’ dat hetzelfde stuk vergezelt:

> Want hy de Phoenix is, en 't alderwaerdste deel,
> Die mild'lyck deeldt aen *In Liefd' bloeijende* zijn gaven,
> Ken hij geen A.B.C. hij ken wel moy boeckstaven;

woorden, die natuurlijk aan het adres van den schrijver der *Melibea* gericht zijn.

De respectieve aanvoerders mengden blijkbaar in hun intrigues allerlei hooggeplaatste en machtige personen, indien dit tot de glorie hunner vereeniging kon bijdragen. In 1618 werd, dank zij de protectie van Hooft, den voorstander der klassieke Akademie, ‘opden huyse tot Muyden in de groote zaal, tot onthaal van zijn Excell. Prince van Orangen’ Costers *Isabella* opgevoerd, en in 1619 droeg Rodenburg zijn verhandeling over aesthetica, getiteld: *Eglentiers Poëtens Borst-weringh*, aan prins Maurits op. Dit merkwaardige boek, het eerste in zijn soort in onze letterkunde, ontleende hij voor een groot deel aan Sidney's beroemde *Apologie for Poetrie*, voor 't eerst in 1595 in Londen verschenen. Waarschijnlijk had R. dit werk leeren kennen toen hij in ‘Albeonsche Islingtouwn’ woonde ten tijde ‘als de Paragonne Elisabet haer scepter zwaaide’[1]. De Ridder was niet zoo eerlijk van te erkennen, dat hij met vreemde veêren pronkte. In die dagen had men echter gansch andere begrippen van navolging en oorspronkelijkheid, waarom het zeer moeilijk is den invloed van buitenlandsche letteren op de onze na te gaan, want zoo goed als nimmer noemde een schrijver zijn bron.

Het stuk van Coster, waarvan Prins Maurits op Hoofts kasteel de eerste opvoering bijwoonde, verscheen in 1619, verrijkt met een voorrede, die zoo merkwaardig is voor de kennis van den tooneelstrijd, en tevens zulk een allergunstigste proeve geeft van Costers prozastijl, dat wij een der meest gekruide gedeelten zullen opdisschen. Na te hebben medegedeeld, dat hij de stof aan den Italiaan ontleend heeft, doch overigens

1 Zie de voorrede zijner *Cypriaen en Oriana*, 1618. Dit stuk verscheen in 1617 onder den naam *Anna Rodenburgs Trouwe Batavier;* - hij had het stuk aan zijn zuster opgedragen en de eerste uitgaaf naar haar genoemd.

Aristoteles' regelen heeft betracht, en 't stuk ‘op één tooneel en op één tijd’ speelt, vervolgt hij, met het oog op andersdenkenden, die niet bij de klassieken zweren: ‘Ick zoude de onwetende in 't maken van Treurspelen wel wat onderrechts doen, dan zal 't laten uyt vrese van haat en ondanck daarmede te behalen, en dat voornamelyck bij die luyden, die daar niet afwetende, het alderbest wanen te weten. Mijn Heeren, dit Spel heet *Isabella*, en daar wort niet meerder in vertoond als hij stelt dat op eene tijt, en op eene plaats geschiet is: de lydende persoon is onnosel, daar wort niet in gerevekalt van bijzinnigen die tegen hare schaduwe schijnen te spreken; nocht an de andere zijde snorcken de ontsinde dollen, gene an den andere hangende redenen; elck spreect gangbare tale, sonder dat de Hollantsche met het lenen van uytheemsche woorden onteert wort; de waardij van yder is niet geheel, maar so veel als den Poeët doenlick geweest is, waar genomen. Die weten wil waarom dat op alle dese dinghen wel te letten is, die leze Aristotelem, Horatium, Schaligerem, Danielem Heynsium, voortreffelicke mannen, in wysheyt en in allerleije wetenschappen, die 't de moeiten waardt ghedacht heeft wel ernstlick haar werck daar af te maken, om te beschrijven wat in 't toestellen van treurspelen waargenomen moet worden; alhoewel het de onwetende uit onwetenheyt, ende de overdwaalsche laat-dunckende uit kleinachtinge versuymen, zo geven nochtans die hare vaste regelen sulcken glans an de gedichten in de ogen der wetenden aanschouweren, dat se walgende het hooft ommekeeren van onse hedendaachsche vodden; veel waarder achten een goet vaars daar een geheele maant over gebloct is, als sommige duysenden van beuselinghen in weynich uren bij den anderen gekrabbelt, die zo vol letter falen, boeck-staaf falen, en koppelfalen zijn, dat, al was het geheele Oceanus Juris wit papier, so soudet noch niet ghenoech zijn om alle de misslagen met hare ontwerringen te begapen. Ick weet wel dat ordeloose menschen, ja die de naam oock voeren van geleert, noch evenwel met hare Latijnsche knippel-veerskens zeer loffelick daarvan spreecken, 't ooch hebbende alleen op het snel, en niet op het haar onbekende wel. Ick segge mijn meeninghe, sonder dat ick yemande maat ofte wet begheer te stellen wat dat hem zal moeten behaghen: Neen, dan wyse maar alleen de misbruycken aan, daar inne de dosynwerckers, haar zelven kittelende dat-ze moeten lachen, zoo reuckeloos vervallen, dat-ze de slechten met een zeeckere op-

gheblaesentheijdt haere leuren voor wat wonders inde handen moffelen. Ziet eens, is 't niet een groote zotterny die meest ous alle plaacht, dat wij de overschoonste schepselen, hups op hare leden, wel in 't vleysch, fris van verwe met een gemeen ooch alleenelyck beschouwen? en dat wij, als er in de kramen, een misdracht sonder beenen, met twee hoofden, de neus op 't voorhooft, de oogen in de neck te kycken is, aan zodanige wanschapene dutten des natuurs met groote verwonderinge tydt en ghelt nieuwsgierich verspillen? Even alleens worden de luyden getrocken tot verscheyden spelen, achtende, bij gebreck van verstand, 't goet voor quaat, en 't quaat dat niet een lit aan 't lyf en heeft dat na een spel gelyckt, voor vry wat puycx; daar ick niet garen met de Gember, die in de peperhuiskens van dat bekladde papier gehaalt wort, de soppe over mijne schaaps-hoofden bereydt zoude willen hebben, vresende voor opbreken. Dat sy so het wil, men lake 't goede en men love het quade, ick zal door het ghesnater van een hoop klootjes volck der ouden goeden voorgang na te treden nimmer laten, maar een eenige gesonde oordelaar ten gevalle, pogen te doen als men doen moet, en niet gelyck het een kudde van weetnieten garen hadden.'

Die opmerkingen over het verzuimen der regels van Aristoteles, de duizenden beuzelingen in weinig uren bij elkaar gekrabbeld, de koppelfalen (waarin Rodenburg zeer ver was, want hij beroemde er zich op zijn zaligen bloedverwant Spieghel na te volgen), de Latijnsche lofdichten die ordelooze[1] menschen op sommige vodden maken, zijn even zoo vele zinspelingen op Ridder Rodenburg.

De 'paragon' der Eglantieren nam den handschoen op, dien Coster hem zoo onzacht in de voorrede zijner *Isabella* in 't aangezicht had geworpen. Hij wreekte zich, en..... behandelde dezelfde stof, die Coster in Ariosto's *Razenden Roeland* gevonden had! Rodenburg schreef zijn *Rodomont en Isabella*, als wilde hij toonen, dat men ook zonder 'kuf en bordeeltaal' te gebruiken het volk kon boeien en tegelijk stichten.

Dit verrassend kijkje in het kamp der oorlogvoerende partijen schenkt ons de beruchte Mattheus Gansneb Tengnagel, waar hij, sprekende over Rodenburg, verhaalt:

1 *Ordeloos* in hun schrijven, niet in hun gedragingen.

Even op alzulck een wijze
Maekt' hy ook zijn Isabel
Tegens Kosters, waert om prijzen,
Die om wel schreef, niet om snel[1].

De *Rodomont en Isabella* was dus de vrucht van 's dichters wraak. Er schuilt waarlijk iets flinks, iets ridderlijks in de wijze waarop R. zijn ruwen, en in stijl vrij onbeschoften tegenstander Coster bestrijdt. Nimmer betaalt hij de eene grofheid met de andere. Noemt de Medicus hem een prul-poëet, die zijn A.B.C. nog niet kent, - best, zegt de Ridder in een voorrede, ik matig mij dien naam ook niet aan, doch tracht met mijn spelen te stichten, en de kijkgrage gemeente iets anders te doen hooren dan ‘kuf en bordeeltaal’. Namen noemen doet Rodenburg niet, doch dat hij den in zijn oogen burgerlijken en goddeloozen Coster en Brederoo bedoelt, is niet aan den minsten twijfel onderhevig. Hij verwijt hun voornamelijk den misplaatsten haat, dien zij koesteren tegen hem die het goede beoogt. Het gesprek tusschen *In Liefde Bloeyende, Uyt Levender Jonst* en *vrese Gods*, het epiloog van R.'s *Isabella*, is als het ware de repliek op Costers kernachtige maar allerruwste, echt zeventiende-eeuwsche beschimping, zoo even medegedeeld. *Vrese Gods*, zooals wij gezien hebben, spoort de Camer tot verdraagzaamheid aan en volharding in het goede:

Lijd al hun schimp, en spot, het zy hoe vuyl, hoe snood,
Want haet in 't eynd ghewis, die loopt heur zelven dood.

Verder heet het: ‘Laet kaeckelen 't ghespuys, en toont ghy wie ghy zijt,’ en ‘de honden die meest keffen die en bijten niet.’ In dat naspel, hierboven reeds uitvoeriger besproken, ziet men een klaar bewijs dat de Akademie alles behalve in den reuk van heiligheid stond. Een medicus, in 't oog van velen *per se* een heiden, een verloopen schilder en eenige aanbidders van de goddelooze Grieksche en Latijnsche poëten waren juist een gezelschap, dat in de oogen der goê-gemeente allicht een onzalige bende moest schijnen. Daarbij kwam, dat van den kansel waarschijnlijk reeds toen menige bliksem ge-

1 *De Geest van Mattheus Gansneb Tengnagel. In d'andere werelt by de verstorvene Poëten*. Rotterdam, 1652. Dit boekje verscheen reeds een tiental jaren vroeger.

slingerd werd tegen de libertijnen, die de macht der orthodoxe en heerschzuchtige geestelijken wilden fnuiken. De geestelijkheid was wel is waar tegen het Tooneel in 't algemeen, doch in dit geval zal zij haar felste schichten wel in het kamp der Akademisten geslingerd hebben. Rodenburg was echter evenmin als Coster een vereerder der geestelijkheid. Men zou zich vergissen, indien men meende, dat de ridder aan vroomheid en idealisme priestervergoding paarde en misschien daarom een doorn in 't oog was van den realistischen dokter. Rodenburg had te veel van de wereld gezien, om niet te weten, dat oprechte priesters stokebranden zijn, en zooveel mogelijk buiten staats- en stadsbestuur gehouden moeten worden, en hun invloed zich moet bepalen tot de herderlijke uitoefening van onbekrompen philanthropie. In een Nieuwjaarsgedicht, den broeders van *In Liefde Bloeyende* toegezonden, waarschijnlijk in 1619, doet hij deze bekentenis aan zijn vrienden:

> Ick die ghepilgrineert
> Heb door Euroops ghedeelt, en in d'hoven verkeert,
> En na mijn gh'ring vernuft ghelet op d'heerschappijen
> Van staet, waer ick bespeurt heb veel veraderijen,
> In weesens onghelijck; maer hoe 't ook was beleydt,
> 't Was daer ghelijck 'thier is, dat's door de geestijckheyt.
> De geestlijckheyt, Ick zegh, en zeght ook zonder schromen,
> Ja so ghy wilt sal ick u noch wat nader komen.
> En zeg, dat groot ghevaer loopt 't rijck oft republyck
> Waer dat de gheestlijckheydt tracht na de polityck:
> Want als de leeraers hun met staetsbeheersch bekomm'ren,
> Ja hoe de staet oock is verwerdt, zij 't meer beslomm'ren.

Geen partijgeest dus op politiek of kerkelijk gebied, doch een quaestie van kunstsmaak, zedelijkheid en, *last, but not least*, concurrentie jaagde de puikpoëten der beide vereenigingen zoo in 't harnas. Er is iets verleidelijks in, aan te nemen, dat, gelijk Rodenburgs *Isabella* uitgelokt werd door Costers *Isabella*, dit laatste stuk een poging was van den Medicus, om iets in den trant van den spektakel-minnenden Ridder te schrijven, ten einde zoo doende de Oude Camer haar publiek te ontnemen. In de *Isabella* heeft Coster gepoogd een onbereikbaren *tour de force* uit te voeren: de vereeniging van het melodramatische en het plat-realistische in het keurslijf der Aristote-

lische regels! Wilde men Coster beoordeelen naar zijn *Isabella*, dan zou men den staf moeten breken over zijn kennis der klassieke aesthetica en over zijn scheppend vermogen. Hij smaalt op Rodenburg, die de regelen van tijd en plaats veronachtzaamt, en begaat dezelfde veel grooter fout tegen de wenschen ‘Aristotelis en Danielis Heynsii’ met in een treurspel een klucht te mengen. Indien Coster getracht had ‘den onwetende in 't maken van treurspelen wat onderricht te doen’, zooals hij in de voorrede zijner *Isabella* bijna van plan was, zou een aesthetica voor den dag zijn gekomen even gedrochtelijk als zijn kunstwerk *Isabella* zelf. Costers aesthetiek en zijn treurspel *Isabella* zijn niet beter te kenmerken, dan met zijn eigen woorden aan Rodenburgs adres: ‘een misdracht zonder beenen, met twee hoofden, de neus op 't voorhoofd, de oogen in de neck’, ware ‘wanschapen dutten’ van zijn geest en pen.

Alleen bleef Coster steeds zijn beginsel getrouw, van zoo plat mogelijk te zijn. Legt Ridder Rodenburg zijn ‘slechten’ burgerlui te dichterlijke en sentimenteele taal in den mond, Coster is er steeds op uit zijn meest verheven personagiën een alledaagschen stijl te geven, en vlecht daarenboven een komisch intermezzo van een *Doctor, Boer, Boerin, Jan Hen* en *Labbe-Kack* door 't stuk, dat aan platte, vieze Amsterdamsche praatjes rijk is. 's Ridders tegenstuk moest aantoonen, hoe hij-zelf die stof van Ariosto wilde bewerkt hebben, en dat men 't publiek kan bekoren ook zonder ‘kuf en bordeeltaal’.

Een vergelijking tusschen Sidney's *Apologie for Poetrie* en Rodenburg's *Eglentiers-Poëetens Borst-Weerinyh* doet ons het standpunt van den laatste volkomen kennen, want die vragen welke in verband staan met zijn verhouding tot de Akademie, worden uitgesponnen, of somtijds geheel onafhankelijk van Sidney's boek ingelascht. Wij zullen den lezer een blik gunnen op een paar passages in de merkwaardige *Borst-weeringh*, alleen die woorden cursief schrijvende, welke letterlijk aan Sidney ontleend zijn.

‘*Onze stoffe*[1] *is, quod libet, maer zekers qualyck werdt ghevolght, Ovyds vaers: Quicquid conabor dicere, versus erit. Nimmer houdende in 't rechte spoor, jae so verwaent, dat de lezer qualyck weet begin noch eyndt te vinden, want verandert men de vaerzen in proos, vermidts dat alle vaerzen goet proos*

1 Namelijk de stof van den dichter.

behooren te wezen, zo bevind men dat het eene vaers het andere heeft geteelt, en zonder datmen stof noch begrip daer uyt kan begrijpen, doch wel het geluyd van 't rijm, maer geen besluyt van den zin. Ten anderen werdender vaecken op de toonelen zo onstichtelijcke jae oneerlijcke kluchten, en wangelaten zotticheyden (doch de vaten gheven uyt wat zy inne hebben) ghebruyckt, die de wulpze zinnen tot meer wulpsheyt terghen, ghelijck zy de eerbare ghemoeden ontstichten, en wars maecken hun spelen te zien, vermits de ongheschicktheyt een afkeer veroorzaeckt. Daer beneven, verschelen de Poëten in de wijze van handelinghe van hun Treur- en Blij-spelen, want *waer het toonneel behoordt maer een plaets af te beelden, en oock alle hun bedrijven (na Aristoteles leere) te gheschieden in een dachs-werck, zo werdender vaecken ghebruyckt op het Toonneel veel bezondere plaetzen, en daer beneven veel daghen en langhe tijdt. Men ziet dat het toonneel eene zijde afbeelt Asia, en d'andere zijde Africa, jae ander Coninghrijcken, zo dat de Toonneel-speelder zelven moet zeggen waer hy is, of d'aenzienders verwerren in d'uytkomste*. Met redenen machmen dit berispen, zomen zich bindt aen Terens en Plaut. Den treffelycken Poet Lope de Vega Carpio (in zijn boecxken, ghenaemt: Arte nuevo de hazer comedias en este tiempo) zeyt: dat hy Terens en Plaut uyt zijn ghedachten stelt, als hy zijn voorgenomen werken wil rijmen: daer by voegende, dat hy zich aen geen tijdt bindt, maer voorzichtelijck zijn bedrijven verdeeldt, en meest handelende yets 't gheen Historiael is, oordelende dat het bevallycker voor de aanschouwers is, het begin en 't eyndt van alle de ghevallen af te beelden. 't Zelve ghebruycken oock alle Poëten in Engelandt. Zomen oock wel let op den Italiaen, Ridder Battist Guaryn, zeer qualijck kanmen ghelooven dat alle de handelinghe van zijn *pastor fido* in een dach, twee noch drie ge schiet kan wezen, 't zelfde bespeurt men ook in de wercken van Robert Gernier, Ollenix du Montsacré, en veel anderen, doch ick prijs 't noch berispt niet, maer zegghe, dat het werck van een dach of twee (Terens en Plauts leere volghende) treffelijck, en lof-waerdich is. Ick laet een yeder in 't verkies van zijn eighen zinnelyckheyt. Wenschende dat alle poëten, oft poësie-lievende-rijmers alleenelijck letten willen hun oog-mick wesen mach, berispende de misbruycken, en leerende de deughde, opdat zo loffelijcken wetenschap niet geheel in verachtinge geraecke.'

De verdediging van het romantische tooneelspel lascht Rodenburg in, daar waar Sidney er zoo geestig den draak mede steekt wanneer hij zegt: ‘ordinary it is that two young Princes fall in love. After many traverces, she is got with childe, delivered of a faire boy, he is lost, groweth a man, falls in love, and is ready to get another child, and all this in two hours space’, etc; een duidelijk bewijs, dat Rodenburg zich rekenschap gaf van zijn richting, en bepaaldelijk lijnrecht tegenover Coster staat, die bij ‘Aristoteles en Heynsins’ zweert. Men begaat dikwijls de fout Coster voor te stellen als den banierdrager van het romantische drama, als wettigde de vermenging van het komische en *would-be* tragische in sommige zijner stuken tot die uitspraak. Die vermenging is echter in Costers stukken geheel iets anders, dan het aantrekkelijke en eigenaardige, die het romantische tooneelspel kenmerken. Costers komisch element hangt in de lucht, en maakt ongeveer denzelfden indruk als een zotskap op het hoofd van een aanspreker. In dat opzicht staat de medicus-theater-directeur bij zijn tijd ten achter, en herinnert aan de ‘ghesellen van den spele.’ Op zeer onhandige wijze brengt hij ‘de sotte cluyt’ in verband met het ernstige stuk, in plaats van een komische, humoristische ader los en ongezocht door zijn scheppingen te doen loopen.

In de *Borstweeringh* toont Rodenburg zich, b.v. waar hij spreekt van de kritische denkbeelden van Lopez de Vega, ‘de poëten in Engelandt’ en Italië, een man van groote belezenheid, die tevens veel van de wereld gezien en goed gezien had. Is het niet opmerkelijk, dat hij Sidney niet onvoorwaardelijk als evangelie aanneemt, doch ons zelfs mededeelt, dat in Engeland de dichters zich niet aan Aristoteles houden, maar denken als Lopez de Vega en zijn eigen persoon? Niet minder vrijzinnig en ridderlijk is zijn besluit ‘een yder in 't verkies van zijn eyghen zinnelijckheyt te laeten’ indien zij slechts in hun spelen ‘misbruycken berispen en deughd leeren’.

Hoe meer men de werken van Rodenburg van nabij beziet, zoo meer komt men tot de overtuiging, dat hij en niet Coster de man was, die ons een nationaal tooneel had kunnen bezorgen. Indien Rodenburg Vondels of Hoofts macht over de taal bezeten had, zouden wij ons zoo goed als Engeland en Spanje op onzen Shakespeare en Calderon kunnen verheffen. De romaneske ridder had een warm hart voor de natuur, een rijke fantasie, groote kennis en geleerdheid en een wijsgeerigen blik op het

verband tusschen geest en lichaam, welke laatste gaaf vooral blijkt uit sommige bladzijden zijner *Borst-Weeringh*. De Akademisten daarentegen brachten ons verder dan ooit van den zoo dikwijls gewenschten toestand: een tooneel waar vaderlandsche zeden en gewoonten, ook zonder platheid en ruwheid, den volke voor oogen werden getooverd.

Rodenburgs aesthetica gunt ons ook een blik op de verdiensten der acteurs: ‘de hoedaenicheit des spelende reden-rycker, welcker volkomentheydt schaers is te vinden, dien niet tegenstaende mach de Kamer *In Liefd bloeyende* met reden bogen, van zo treffelijcke Jonghe mannen verzien te zijn, als immer op Toneel ghezien zijn geweest zonder eenichzins te misdoen den Italiaen, Spangiaert, Vranck oft Enghelsman. Ghelijck die Brabantsche helden oock uytmunten, desghelijckx de lof-waerde *Academie*, na ick onderricht ben (want ik niet kan spreken van ghezien, maar gehoord te hebben)..... 't Is waer dat sommighe niet ontzien op hun tooneelen aen te rechten vreemde grillen, als zy daer door de ghemeene aanhoorders maer kunnen doen juyghen en schat'ren..... My is van bezondere treffelijcke mannen te hooren ghekomen, wiens Dochteren ghezien hadden zo ontuchtighe voorbeelden op zommige tonneelen, dat zy hun Kinderen ernstich verboden die plaetsen te schuwen’. Men ziet hoe de verhouding tusschen Oude en Brabantsche Kamer hier nog voortreffelijk is, en de schrijver zich zelfs moeite geeft zich op een onzijdig standpunt te stellen ten opzichte van de Akademie, het laatste gelukt hem niet volkomen: want, na den lezer wel degelijk te hebben medegedeeld, dat hij, Rodenburg, Ridder van den huyze van Borgongiën, nimmer die lof-waarde(!) Academie bezocht had, komt hij wêer op zijn verwijt van ontucht neder.

Staat de oningewijde in onze zeventiende-eeuwsche zeden en beschaving verbaasd bij de gedachte, dat ten huize van een verfijnd *gentleman* als Ridder Hooft, een stuk werd opgevoerd, doorspekt met de flauwe en vieze praatjes van een *Labbekak c.s.*, welke opvoering nog wel dienen moest ‘tot onthaal van zijne excell. Prince van Orangien’, evenzeer zal hij, die met onze toenmalige beschaving en letteren bekend is, en weet, dat de galante Hooft een *Warenar*, en de aan hoven verkeerende Huygens een *Trijntje Cornelis* schreef, zich verwonderen, dat reeds toen zulk een kordaat uitgesproken verschil van opinie bestond ten opzichte van de slecht-rechte ruwheid in vele onzer Nederlandsche tooneelspelen.

Wij behooren niet tot hen, die den staf breken over het ruwe in onze zeventiende-eeuwsche letteren, noch tot hen die gelooven, dat onze zedelijkheid heden hooger ontwikkeld is of onze gedachten reiner zijn, maar toch daalt onze achting niet voor ons roemrijk tijdvak nu we weten, dat reeds toen in Amsterdam een krachtig element bestond, dat zich wist te vermaken, ook zonder grofheid en in den regel zoutelooze platheden. Voor sommigen leeft het oude blijspel ‘zoolang onze oude Stadhuizen met hunne dood eenvoudige regentenstukken prijken; zoolang van de Doelentorentjes onzer Doelens het smalle vergulde vaantje wappert; zoolang Amsterdams Oude Zijde overeind staat, om ons door hare karakteristieke kleur te boeijen; zoolang in onze kunstverzamelingen de Jan-Steens en Ostades, ondanks al onze *pruderie*, eene taal tot ons spreken, waarvoor onze ooren nog niet ten eene male zijn verdoofd’. Gaarne onderschrijven wij die woorden van Bakhuizen van den Brink, maar beweren tevens, dat zij de argumenten van anderen niet ontzenuwen, waar deze meenen, dat Brederoo en Coster in hun spelen voor ons dood zijn. De Nederlandsche natie bestaat niet uit geschiedvorschers en antiquaren, die zich in lang vervlogen tijden weten terug te denken, en voor wie geschriften als de bedoelde het verledene doen herleven. Kennis en sympathie zien in die vruchten van 't verledene meer, dan in de woorden zelf besloten ligt. De beschaafde, doch niet bepaald geleerde lezer beschouwt ze met een geheel ander oog, en zoekt bevrediging van gevoel of verstand, iets dat de lektuur van Brederoo slechts nu en dan, en die van Coster zoo goed als nooit schenkt. Voor de kennis van 't maatschappelijk leven dier dagen, en den wakkeren geest, die onze natie toen bezielde, zijn diezelfde geschriften echter onwaardeerbare bronnen, die den geschiedvorscher en den wijsgeer een waar genot verschaffen.

Iedere poging om werken als die van Brederoo, Coster en anderen aan de vergetelheid te ontrukken, en in ruimer kring te verspreiden, moeten wij toejuichen, want zij werpen veel meer licht over den gang onzer volks-ontwikkeling dan staatsstukken en folianten van deftige geschiedschrijvers. De tooneelwerken die wij op het oog hebben, zijn ook verre van onzedelijk. Een vergelijking met sommige stukken van Molière, die in menige *drawing-room* gevonden worden, kunnen ze glorievol doorstaan, want, luchthartig spotten met de heiligheid van het huwelijksleven doen zij zelden. De platheid en vuilheid onzer toenma-

lige blijspeldichters zijn slechts een vergrijp tegen den thans heerschenden smaak. Woorden en uitdrukkingen, die in de eene eeuw geduld worden, vindt men in een andere onkiesch. Wat men heden onverbloemd bij den naam noemt, eischt morgen een kieskeurige omschrijving. Ofschoon we de platheden van Brederoo en Coster, Hooft en Huygens gaarne door de vingers zien, en hun er geenszins een verwijt van maken, verge men echter niet van ons die eigenaardigheden onder de schoonheden te rangschikken. In hun platte vuilheid schuilt slechts hier en daar ware geestigheid. Gaarne zouden we hun een tienmaal grootere onkieschheid vergeven, indien ze slechts gepaard ging met meer geest en humor. De *clowns* van Shakespeare zal men zeker niet van ergerlijke onkieschheid in taal en gedachte willen vrijpleiten, maar welke gevatheid gaat er mede gepaard, en welke diepe levens- en wereldwijsheid ligt dikwijls in hun woorden besloten!

Wij behoeven nauwelijks te zeggen, dat we de woorden van J.P. van Cappelle, door Wijbrands als gezaghebbend aangehaald, niet onderschrijven. Wij nemen volstrekt niet aan dat Coster ‘ingewijd was in de geheimenissen van den goeden smaak’ en daarom ‘de zedespelen der rederijkers niet kon gedoogen’. Coster heeft zich zelf aan het schrijven van sommige oprechte rederijkersstukken schuldig gemaakt, terwijl hij in andere tooneelspelen geen meerdere ontwikkeling aan den dag legt, dan de schrijvers der *abele spelen en sotterniën*. De goede smaak treedt in de stukken, die in de eerste jaren door de Akademie opgevoerd werden, niet meer op den voorgrond, dan in de tooneelspelen onder ‘het lommer van het Eglentierken’ vertoond; het tegenovergestelde is eer waar. Verre van de stichting der Akademie in de geschiedenis onzer letteren met vreugde te begroeten, maakt zij op ons den indruk van de doodsklok, die het overlijden aankondigt van een onvoldragen wicht, genaamd ‘Nationaal Nederlandsch Tooneelspel.’ De Akademie kan men de eer toekennen van de jeugdige spruit in een klassieke vaas op sterk water te hebben gezet. In den loop der tijden zou nu en dan een man verschijnen, ontdaan van klassieke toga en baret, en trachten het verschrompelde lijkje door middel van uitheemsche geneesmiddelen nieuwe levensgeesten in te blazen, doch te vergeefs.

Wij hebben nu gezien dat Ridder Rodenburg een geheel andere richting toegedaan was, dan de plat-realistische leiders der Akademie, die zoo sterk waren in ‘kuf en bordeeltaal’. Ofschoon in 's Ridders werken geen onvertogen woordje te vinden is, was

hij toch bij uitstek populair en had een machtige partij vrienden en bewonderaars, die gaarne zijn spelen zagen opvoeren en hem steunden en bewierookten. In 1663 en 1666 verschenen nog herdrukken van enkele zijner spelen, en in 1720 schreef Bidloo in zijn *Panpoëticon Batavum*, dat hij in zijn jeugd ‘met algemeen behagen’ *Celia en Prospero* had zien vertoonen. Bidloo is vol lof voor Rodenburg en noemt hem den ‘reuse-rederijker.’ In 1671 roept de schrijver van een *Nieuwe-Jaers-Gift aen Nil volentibus arduum en E.B.J.S.K.A.* den tijd terug, toen er nog echte poëten waren, en de puristen en fransch-klassieken van *Nil Volentibus* den Parnas nog niet bestormd hadden: ‘Herleef eens jij Brabantsche en Duytsche Kameristen, die soo meenigh eerlyck clauseltje boven de Hal en op het Rockin, daer nu een fijn collegie gehouden wert, voor een dubbeltje hebt opgesneden, en kijck een reys watte bloetbeulingen jij bij deze leverworsten bent geweest: ghij ginght nae 't speelen noch wel na de kerck; maer dese lachen met de Kerck, en achten genoegh gedaen te hebben als sij seggen dat zij van *Nil Volentibus arduum* zijn. Sie Rodenburgh, Krul, Roelants, Struys, Starter en andere vroome borsten, daer ick hier geen oplees-rol van maken mach, doet je ooghjes open, siet dit is Poëets.’ Wel een bewijs, dat de romantische school van Rodenburg, dien hij het eerst noemt, verre van vergeten was, en door velen teruggewenscht werd, die de oppermacht van Pels en Meiyer c.s., aanvoerders van *Nil Volentibus* - en weldra regenten van den Schouwburg - verfoeiden.

Dat vroeger - omstreeks 1640 - zelfs de liederlijke Tengnagel, die zooveel mogelijk de verdiensten van Rodenburg in de schaduw zoekt te stellen, uitroept:

> Maer wie zie ick daer zo eeren,
> Yder, 't schijnt, draegt voor hem zorg,
> Wil zijn bijzijn niet ontbeeren.
> 'T is de Ridder Rodenborg,

is een krachtig bewijs van den invloed, dien Ridder Theodoor uitoefende.

Die kalmte van Rodenburg, den man die immer de deftigheid in acht neemt, nooit tegen zijn bestrijders uitvaart, slechts de grootere kuischheid van *In Liefde Bloeyende* in 't licht stelt, en bijna betreurt dat er andersdenkenden bestaan, die daarenboven alle hoffelijkheid uit het oog verliezen, die hoofsche

kalmte moest den slecht-rechten Amsterdamschen libertijnen, die een kind bij zijn naam noemden, vreeselijk hinderen. Rodenburg behandelde de Akademisten de *haut-en-bas*, gedeeltelijk als zondaars, gedeeltelijk als onmondigen en *roturiers*. Van het laatste zullen we straks in de proloog van het *Wraeckgierigers Treurspel* een vermakelijk staaltje aanwijzen. Waarschijnlijk zou een woedende tegenstander, die hen met gelijke munt betaald en met scheldwoorden overladen had, minder geërgerd hebben, dan die halfbloed-Amsterdammer met de hebbelijkheden van een Spaansch Hidalgo. Uit 's ridders werken, de begeleidende lofverzen, de mededeelingen omtrent zijn verheven werkkring en omgeving blijkt, dat een stille en vrome, maar niet minder buitensporige hovaardij zijn hoofdkaraktertrek was. Ook zijn portret, gevoegd vóór zijn gedicht *Geboorte Christi*, sterkt ons in die karakterbeoordeeling. Zijn verwaande houding grenst aan het hoog-komische. In zijn gebloemd Spaansch manteltje, breeden, hoogen kanten kraag en manchetten, vijfdubbelen gouden ridderketen en medaillon, met de hand op 't gevest van zijn rappier, schijnt ‘Theodorus Rodenburch, Eques Auriatus Ordinis Domus Bourgondiae’, zeer met zich zelf ingenomen te zijn. De persoonlijkheid van den ridder in verband met den twist tusschen Camer en Akademie, en met de voorrede, etc. van Brederoo's *Spaanschen Brabander*, bracht mij op het denkbeeld dat onze blijspeldichter met *Jonker Roderigo* niemand anders bedoelde dan Ridder Rodenburg, en dat de *Spaansche Brabander* dus een persoonlijke satyre was op den tegenstander van de Akademie[1].

Toen Brederoo zijn spel deed opvoeren, was de twist in vollen gang. Straks wezen we reeds op een toespeling in de *Griane*, die bepaaldelijk op Rodenburgs bespiegelingen ‘over overtreffelijcke verholentheden’ in zijn *Keizer Otto* moet slaan. Een ander bewijs door mij destijds aangevoerd voor Rodenburgs *Spaansche-Brabanderschap*, was de bijzonderheid, dat een zijner lofdichters van hem getuigt:

> ‘'t Scheep-rijcke Schelde roemt datz' eerst uw traentjes zach.’

1 Naar aanleiding van een correspondentie met Dr. Jonckbloet, die het verband tusschen Brederoo's M.S. en Rodenburg's Maria Steenburen in twijfel trok, heb ik die quaestie aan een nieuw onderzoek onderworpen, en ben ook ik tot het besluit moeten komen, dat zij niet één en dezelfde dame waren. Voor mijn hoofdstelling heb ik echter nieuwe bewijzen gevonden, zooals uit dit stuk blijkt.

Mocht uit de geboorteregisters blijken, dat de ridder in Amsterdam 't eerste levenslicht aanschouwde, wat zeer waarschijnlijk is, dan zou deze omstandigheid nog meer vóór dan tegen mijne stelling pleiten; immers, de ridder was dan zoo weinig Amsterdammer, en schijnbaar zoozeer Brabander, dat een lofdichter zijn wieg in Brabant plaatst! Zijn langdurig verblijf aan vreemde hoven, vooral aan het Spaansche hof, zijn Spaansche kleeding en ridderschap zullen hem daarenboven een sterk sprekende Kastiliaansche kleur gegeven hebben. Indien iemand de aangewezen persoon was, om te midden van den fellen tooneelstrijd een lans voor de Akademie te breken, dan was het Brederoo, Costers rechterhand.

De stof voor zijn werk ontleende Gerbrand aan Mendoza's roman *Lazarillo de Tormez*, een werk, dat gericht was tegen de sentimentaliteit en de gekunsteldheid der ridder- en herderromans, toen zoozeer in zwang[1]. Indien ook Brederoo's stuk een protest tegen een dergelijke richting hier te lande was, dan kon het tegen niemand beter gericht zijn, dan den sentimenteelen, pastoralen idealist Rodenburg, die later in dat genre zou worden opgevolgd door Krul, mede uit beginsel een heftig tegenstander van de plat-realistische Akademie.

In 1618 gaf Brederoo zijn stuk in druk uit, om redenen die hij in een woord ‘Tot den Leser’ vermeldt: ‘Het heeft eenighe rechtsche of averechtsche geleerde Doctoren, met sommige hypocrytesche schijn-heylighe ghelieft, onse Spaensche Brabander in sijn eere te spreken, sonder dat sy de man ghesien noch gehoort hebben. Daer over hebben wy besloten dat wy hem in 't licht wilden laten gaen, op dat hy hem by al de werelt, en insonderheydt mocht verantwoorden teghen de ghenen, die met een gheveynsde suyverheydt, hem van te schandelijcke oneerlijckheydt by elck een verdacht ghemaeckt hebben, op dat hare logens en sijne vromigheyt, sich openbare.’ Verder verhaalt hij, dat juist zij die ‘op straat, binnenshuys en elders (God betert) daeglijcx veel ergher hooren en doen’, aanstoot in zijn stuk hadden gevonden, doch, vervolgt hij, ‘sulcke en dierghelijcke schurfde schapen blaten aldermeest van de onreynigheyt, andere al te barmhertighe, en mogen niet veelen dat men de Godloose vinders van bedrogh en schalckheyt, wat over den hekel haelt.’ Het schijnt, dat men inderdaad ook

1 Zie o.a. Verwijs' uitgaaf van den *Spaanschen Brabaader*.

persoonlijke toespelingen in zijn werk had gevonden, ofschoon hij ‘een ander tijdt (had) genomen, opdat men te minder beduydenisse op de tegenwoordighe levende soude maken, ghelijck ick oock niet ghedaen en hebben.’ Bijna zou ik durven aannemen, dat bij de opvoering van den *Spaanschen Brabander* menige karaktertrek en hebbelijkheid van den hoofschen ridder scherp in 't licht werd gesteld, die Brederoo later in het gedrukte spel schrapte. Zooveel is zeker, dat men reeds toen ‘met kleedt, of gang, of woorden’ bepaalde personen op het Tooneel nabootste. Dit leert ons een passage in Costers gelegenheidsstuk *Duytsche Academie, tot Amsterdam ghespeelt*, 1619. Rodenburgs karakter en sommige plaatsen in zijn geschriften doen ons tevens vermoeden, dat zijn schatkist, even als die van *Jonker Roderigo*, vrij berooid was, en in geen geval in overeenstemming met de *airs* van Kastiliaansche grootheid, die hij zich wist te geven. In zijn *Poëtens Borstwehring* komt een brief voor aan een dame, met wien hij vijf jaren verloofd was geweest, en die hij, na wat geld verzameld te hebben, gehoopt had te huwen. Die brief is gedateerd ‘Madrid 1613’, en bevat een verwijt aan zijn ontrouwe schoone, ter wille van wie hij 37 maanden in Spanje vertoefd had, ten einde zijn ‘qualiteit en middelen’ te vermeerderen, en dus in staat te geraken haar te huwen. Hij eischt nu van haar terug de ‘juweelen, gelt en anders 't gheen ick u gesonden hebbe als aan mijn huysvrouw’, en deelt mede, dat hij zijn vader en broeder te Amsterdam volmacht had gegeven, om alles van haar te ‘vervorderen’, er bijvoegende: ‘wilt het hun leveren, en levert uw lichaem aen die ghy 't gunt.’ De dame had hem bedrogen, en was op 't punt zich met een ander in den echt te begeven. In tegenstelling met 's Ridders hooghartigheid, straalt uit dien brief een ploertengeest, die bij hem gevolg van bekrompenheid van tijdelijke have zal geweest zijn. Hij zegt o.a.: ‘mijn ooghen zullen nimmer zien, dat, die met u verzaemt ghenieten zoude mijn ghelt, juweelen en anders.’ Op de berooidheid van den ridder schijnt Coster te zinspelen in zijn *Duytsche Academie* (1619). Van *Juffrou de Eer* sprekende, zegt hij: ‘Zij ist die geleertheyt doet bloeyen, dwingende de eergierge schrijvers veel eerder aen de steen, aen 't graveel, podagra, jicht, etc. te sterven, als de onsterfelijckheyt van haar te verzuymen, die, zoze meenen, met schrijven en wrijven te eeuwighen is. Ja hare aardicheyt en behendicheyt is zo groot, en zo weetze

te leven, datze een deel arme neskebollen zo veel windts int hooft blaast, als in twee van de grootste blasen mach..... *En het dunckt haar een gheweldige deun te wesen, alzulcke luy, in plaats van Poëten, een blickaars op het vlugghe paart van Pegasus gaan rijen, die beter een paartje schijt ghelt onder haar gat dienden*. Ist niet een groote sotticheyt, een wonderlijcke vreucht, een ongehoorde blijtschap dieze weet te storten int harte van een koterus, die zich zelven kan wijs maken, dat Salomon by hem zijn hooft niet op steken durft uit vreese van een kap? en dat Demosthenes, bij hem geleken, maar een hoddebeck en Cicero een stamerbout is? en dat alsser quaestie was tusschen hem en Virgilius, wie Pegasus eerst voor zijn poort zoude kussen, dat hem de voortocht toe behoort, en arme bloet, Demosthenes heeft hij noyt ghekent, Cicero noyt verstaan, Virgilius noyt gesproken, zulcks dat hy daar pas zo veel af weet, als twee stomme zegghen dat redelijck is.' Dat Costers hoofd ook hier geheel vervuld was van den romantischen Don Quichotte Rodenburg, en hij op niemand dan hem zinspeelt, bewijzen de onmiddellijk aansluitende regels: Voorwaar 't zijn onnatuurlijcke dingen die me Juffrou de Eer weet aan te rechten, met doen spreken en schrijven, boecken int licht te brengen, oorlogen te bestemmen, schanzen te besteken, boecken pampiers te beschrijven van *forten, bolwerken en borstweeren, gelijck als wijder haast een uut den pars verwachten, daar de Poëten achter bewaart zullen weezen, niet anders als ofze met een borstlap van een boeckede koeck gheharnast waren*.

Als een Jupiter op zijn troon bleef Ridder Rodenburg kalm neêrzien op de burgerlijke Amsterdamsche Akademisten, die hij waarschijnlijk van te lage geboorte achtte, om openlijk met hen in 't strijdperk te treden. *Nobilitas sola est atque unica virtus* is zijn geliefkoosde spreuk, die op het titelblad van ieder zijner spelen gevonden wordt boven een afbeelding, voorstellende een ridder, die door twee engelen gekroond wordt met een ridderkroon en lauwerkrans, zinspelingen op zijn adel en dichttalent. *Chi sara sara* luidt zijn tweede lijfspreuk; hij behoefde dus den lompen Coster niet te woord te staan! Hij zal zijn knevel eens opgestreken en zich in postuur gezet hebben, even als *Jonker Roderigo*, dien de dichter deze woorden in den mond legt:

> 'Och het staat so wel dat men parmantigh en gacelycken gaet,
> En korrompeert u trony niet, houtet in die form, daar 't ou in staet.'

Een merkwaardig staaltje van 's Ridders karakter en den indruk, dien Coster en Brederoo's ongezouten ruwheid op hem maakte, geeft zijn proloog van het *Wraeckgierigers Treurspel*. 't Is een gesprek tusschen *Horatius* en *Mr. Adolf, schermmeester*, beiden zinnebeeldige personen, die de Ridder woorden doet uiten, welke een echo zijn van zijn eigen gevoelen betreffende de aanranders zijner eer. Het voorspel heeft letterlijk niets uit te staan met het stuk zelf, dat een vertaling is uit het Engelsch van Cyril Tourneur's *Revenger's Tragedy*, misschien opzettelijk bewerkt, om de aanleiding die het hem gaf, zijn persoonlijke veete ter sprake te brengen. De wraak, hoe menschelijk en rechtvaardig ook dikwijls, is niet christelijk, en iedere vijand is niet goed genoeg om kennis te maken met onzen degen, - ziedaar de moraal, die in het bewuste voorspel ligt opgesloten. De meest kenmerkende regels zullen wij mededeelen.

***Horatius*.**
Waerom is 't, Meester, dat wij de scherm-kunst leeren?

***Mr. Adolf*.**
Maer om voor ongheval u zelven te verweeren,
Doch niemandt schaden.

***Horat*.**
Niemant? dat's te veel gezeyt.
Zo deze fielt nu lagchen na mijn eere leyt,
Hoe? Zoud' ick dat niet wreken?

***Mr. Adolf*.**
Neen, maer duldich lijden.

***Horatius*.**
Ick lijden?

***Mr. Adolf*.**
Lijden, want gy door 't beloop der tijden
Zult zien, dat by aldien ghy gantsch onschuldich bent,
Dat die d'oneer u op-leydt, zelfs zijn schuldt bekendt.

***Horat*.**
't Is wel te zegghen, Meester.

***Mr. Adolf*.**
Noch moet ick u zegghen,
Hoe dat, men my onlanghs verleen, te last ging legghen,
Dat ick in mijne kunst was een A.B.C. klerck,
En dat ick voet noch maet en hadd' in al mijn werck.

***Horat*.**
Hoe! zegt men dat van u?

***Mr. Adolf*.**
Ja dursten 'l oock wel schrijven,
Opdat het immer in gheheugenis mocht blijven,
Ghelijck 't oock blijven zal, want ick vergheet niet haest,
Doch die 't my schreef, zo 't schijnt, die reutelt, of die raest.
En dunckt u niet, als ick dit zegghen dus most hooren,

Dat hy wel waerdich was, dit lemmet om zijn ooren

Te hebben?

Horat.
Dubbel over.

Mr. Adolf.
En 't is niet gheschiet,
Vermits het moed'ghe Paert en acht de keffingh niet
Van blaffers, want blaffers eynd'lijck moede werden,
En 't Paert in moedicheyt, ken hun wel overherden.
Maer weet ghy wel waerom de blaffert duerich keft?
Omdat hij 't Peerdens moed tot toren niet verheft!
En bruizen doet van spijt, mits hy 't Paert tracht te bijten,
Maer 't stil-staen van het Paert, kent 't blaffen wel verslijten:
Horatius zo heb ick oock met hem ghedaen,
En treck my zijn ghekakel oock in 't minst niet aen.

De *Schermmeester* slaagt er niet volkomen in *Horatius* tot kalmte te brengen, en noodigt hem daarom uit mede te gaan naar de Camer, waar ‘al wederom’ een nieuw spel wordt opgevoerd, op deze regels:

De dulle woeste mensch,
Die al zijn leet wil wreken,
Blijft inde nickers wensch,
Ellendelijcke steken.

Horat.
't Is waer, 't is wel gheseydt, want dit ghebeurt zo vaeck,
Het schijnt dat ick hier door oock t'eenemael ontwaeck.
Maer weet ghy oock waer op dat zy dit Treurspel gronden?

Mr. Adolf.
'k Heb door een van de Kamer het inhoudt ghevonden.

Horat.
Ick bid u deeldt my meed.

Mr. Adolf.
d'History is te langh,
Maer laet ons na de Kamer nemen onze gangh,
En alles zult ghy daer na 't levens beeld zien spelen;
Ick weet oock dat het u in 't minst niet zal vervelen.

Horat.
Wat geeft men voor 't in-gaen?

Mr. Adolf.
Drie stuyvers aen de door.

Horat.
En aen de Rederijckers?

Mr. Adolf.
Niet als goet ghehoor.

't Was daar straks als zagen we Ridder Rodenburg, alias *Jerolimo Roderigo*, in levenden lijve, slaande op 't gevest van zijn ‘lemmet’, dat in zijn oog te edel was om Coster en de zijnen mede om de ‘ooren’ te geven. Bij die vergelijking tusschen ‘het moed'ghe Paert’ en ‘keffers’ streek hij zelfbehagelijk zijn knevel en wierp het hoofd in den nek! Dat dit voorspel inderdaad op den ruwen medicus zinspeelt, lijdt geen twijfel; immers de oude grief, Costers epigram op het ‘A.B.C. klerksken’, wordt op nieuw te berde gebracht.

Na al het hierboven aangevoerde zal men moeten toestemmen, dat, indien de *Spaansche Brabander* een persoonlijke satyre is, gelijk Brederoo zelf in zijn voorrede doet vermoeden, er groote waarschijnlijkheid bestaat, dat niemand anders dan Ridder Theodoor Rodenburg de bedoelde persoon was. De overeenkomst der namen *Rodenburg* en *Roderigo* kan een toevalligheid zijn, even als de bijzonderheid, dat Rodenburg in nauw verband stond met de *Brabantsche* Camer[1], toch zijn die toevalligheden opmerkelijk. Van meer gewicht voor de stelling zijn die gegevens, welke ons tevens een blik gunden op het karakter van den Ridder en zijn merkwaardige rol in het tooneelleven dier dagen. Waarlijk, Mevrouw de Stael heeft gelijk:

> C'est la littérature en action, qu'une pièce de théâtre.

Alvorens voor goed van den Ridder afscheid te nemen, nog een paar mededeelingen omtrent zijn verder leven en streven. In 1628 schijnt hij nog steeds de wrijfpaal der andere partij te zijn geweest:

> Ofschoon de Haet en Nijd met last'ren en met tieren
> Uitbraeckt hun boos vergift, en willen met ghewelt
> Bemorsen uwen roem, die tophoogh is ghestelt
> In d'Hersenen meest van manhafte Batavieren;
> In spijt van die 't benijdt, u Faem zal altijdt zwieren
> Op vlercken vant gerucht int wijde werelts velt,

zingt een kunstbroeder hem toe in een sonnet, geplaatst vóór zijn spel *Hoecx en Cabeliaws*. Blijkens de voorrede zijner *Sigismund en Manuella*, waarin dezelfde stof wordt behandeld als in Calderon's *Leven een Droom*, woonde hij in 1632 ‘op 't Slot Nassau buyten Bruysel’.

De opdracht van *Vrou Jacoba* (even als het voorlaatst genoemde een ‘Historiael’ spel) aan Michael Le Blon, is gedateerd 22 Januari 1638 ‘op 't Slot Nassau’. Hij teekent zich daar met de volgende weidsche titels: ‘Theodore Rodenborg, Chevailler, Conseiller et Legat ordinaire du Sr. Duc de Holstein etc.: Resident de l'estat Asiaticque d'Allemagne, et Agent de la Republicque de Hamborg pres son Alteze Prince Cardinal Infant d'Espagne à Bruxelles.’

1 Men herinnere zich de opvoering van *Rodomont en Isabella*, een manifestatie der beide Kamers tegen de Akademie.

Zijn laatste werk bestaat uit drie stichtelijke gedichten, in 1639 te zamen in 't licht gegeven bij Houthaeck. Die bundel was zijn afscheid aan de wereld, waarom hij zeker die overpeinzingen en bekentenissen - getiteld: *Geboorte Christi, Ecce Homo* en *Aendachtigheyt op Doods Ghedachtens Zoetheydts Redeneringhe* - van zijn afbeelding, waarschijnlijk naar een veel vroeger geschilderd portret gegraveerd, vergezeld deed gaan. ‘Ten aansien, dat mijn jaeren rijsen, so verhooght oock het afkeer van Wereldsche handelinghe’, erkent hij in de opdracht van zijn stichtelijk klaverblad aan de huisvrouw van Michel Le Blon. In 1638 was hij dus op gevorderden leeftijd gekomen, doch het juiste jaar van zijn geboorte of overlijden vind ik nergens vermeld. Waarschijnlijk zal hij omstreeks 1570 geboren zijn. Den 20sten Februari 1621 werd te Delft acte afgegeven om te mogen trouwen ‘d'Ed. Heer Theod. Rodenburg, Ridder van de ordre van den Huyze van Borgogniën, ende Juffr. Anna Notelmans tot Delft’[1]. Van het leven en de diplomatieke beteekenis en werkkring van Rodenburg is ons overigens niets bekend geworden. Tot heden werd zijn naam slechts in 't voorbijgaan en misplaatst in de geschiedenis onzer letteren genoemd. Zijn gedrukte werken vormen vier lijvige kwartijnen. Als proeve van zijn lyrisch talent deelen wij een gedichtje mede uit zijn rederijkers-kunststuk *Melibea*, een blijspel, dat broksgewijs in 7 verschillende talen geschreven werd. Wij geven de voorkeur aan een paar Nederlandsche ontboezemingen. *Toris* die zijn geliefde *Melibea* met ongeduld wacht, zingt:

D'uuren schijnen duyzend' Jaeren
Die op zijn geliefde wacht,
Yder oogenblick men acht
Of het langhe eeuwen waeren.
Spoedt u vlugghe suelle tijdt,
Mits ghy my te loome zijt.
Lieve stonde wilt ghenaken

1 Deze bijzonderheid werd mij bereidwillig medegedeeld door den heer Rössing te Amsterdam, wiens aandacht ook gevallen is op het belangwekkende hoofdstuk onzer letterkunde: de geschiedenis van het Nederlandsche Tooneel. Reeds schonk hij ons een behagelijke monografie getiteld: *Geschiedenis der Feestelijke Opening van den Schouwburg op het Leidsche Plein te Amsterdam in* 1774, en verscheidene losse opstellen in *Het Nederlandsch Tooneel*, getuigende van ernstige bronnenstudie zonder verwaarloozing van den vorm.

Dat ick Melibé mag zien;
Laet die gunste nu geschien,
Waer mijn hert en ziel na haecken.
Gheeft mijn oogen 't Hemelsch licht
Van 't ghetintel heurs ghezicht.
Liefde, waer uyt is 't ghereezen
Ghy de uuren qualyck teelt?
Ziet hoe veel de tijdt verscheeldt
In het af-zijn en 't bij-wezen:
In het bij-zijn snelle gangh,
In het af-zijn veel te langh.

In het tweede gedeelte van hetzelfde spelt zingt *Melibea:*

Pluym-ghedierte dat in 't woudt
Wooningh houdt,
Hoe gelukkigh is uw leven!
Tierelierend na uw lust
In de rust,
Op het telgsken hoogh verheven.
Die met reden is begaeft,
Stedich slaeft,
Hold en zold met naere duchten,
Mocht ick, laes, een diertjen zijn
In de schijn;
't Wout ik vulde met mijn zuchten,
'k Schrilde uyt mijn herts ghesteen,
En 't gheween;
'k Deed de stomme lommer spreken;
All' der beecxkens strominghs vloed
Met mijn bloed
Zoud' ick hunne vlietingh breken;
Dorren zoud' ick al het gras,
Waer ick was;
En het vee deed ick verschricken
Door mijn bitt're hertens rouw;
Door mijn droef ghemurmureer
Vielen neer
Al de bladerkens ter aerde;
En de loveren des velds
Door 't geweld

Ick verwelckte al ter vaerde; -
Ja, de zonne en de maen
Deed ick gaen
Recht verkeert na hun nature:
Mits het my al teghen gaet
En my haet
Het gheluck van 't Avonture.

Zeker behooren deze ontboezemingen niet tot de poëzie van den eersten rang, doch zij zijn zoetvloeiend, en hier en daar zelfs oorspronkelijk gedacht. Bepaaldelijk weêrleggen zij Van Lenneps oordeel, dat Rodenburgs poëzie ‘de ellendigste rijmelarij is, welke men vinden kan.’ Evenzeer weêrspreken zij de enkele regels, die Wybrands aan zijn nagedachtenis wijdt, besluitende met ‘thans is de schrijver bijkans[1] vergeten, en niet ten onrechte.’ Jammer, dat de schrijver hier zijn *dictum* wettigt met de woorden van een ander aan te halen, in plaats van met eigen oogen te zien, zooals hij bij de geschiedenis van bouw en beheer van den Schouwburg gedaan heeft. Indien hij de werken van Rodenburg aan een onderzoek onderworpen had, zou hij den nu ontbrekenden schakel, dien wij in de laatste bladzijden hebben aangewezen, zelf hebben kunnen vinden, terwijl nu een bevooroordeeld lezer, het boek van den heer Wybrands ten onrechte naar deze leemte beoordeelende, zou kunnen uitroepen:

‘Et c'est ainsi qu'on écrit l'histoire!’

Ongetwijfeld verloor de Oude Camer haar besten strijder, toen Rodenburg, haar *chevalier sans peur et sans reproche*, zich bij Brussel vestigde. Wel had zij in Jan Hermansz Krul een nieuwen kampvechter gevonden, toen deze in 1623 zijn *Diana In Liefde Bloeyende* op liet voeren, doch zijn persoonlijke invloed - Wagenaar ten minste vertelt, dat hij smid van beroep was - kon haar die glorie niet bijzetten, waarmede de *would-be* Hidalgo haar omgaf. De macht der *réclame* zal toen wel reeds geheerscht hebben, en Rodenburg schijnt haar gewaardeerd en begrepen te hebben.

Even als Rodenburg liet Krul geen gelegenheid voorbijgaan om de oude grieven der Camer op den voorgrond te stellen,

1 ‘Geheel en al vergeten’ zou juister geweest zijn.

op haar vroegere grootheid te ‘brallen,’ haar tegenwoordige uitstekendheid aan te prijzen en op haar eeuwigen bloei te hopen. In de kunst van met verachting en op deernisvollen toon te spreken over de tegenstanders der Kamer, evenaarde hij den Ridder:

> Liefd-Bloeijend (door myn gunst) in liefde bloeijen sal,
> Al waer 't dat haet en nydt uytspogen bitt're gal,
> Noch sal u Eglentier door mijne zegen groeyen,
> Liefd-bloeyend, eed'le Maeght, gy sult in liefde bloeyen,
> Ghy zijt, en blijft in gunst van Aertsch en Hemels Goon,

verzekert *Apollo* in Kruls *Liefdbloeijende Offerande*; waarop *Pallas* antwoordt:

> Noyt sterffelycke nijdt en sal lief-bloeyend doon,
> De wangunst nimmer sal vernielen, noch verdelghen
> De spruyten van u stam, de groente van u telgen,
> De bloeysem van u struyck, de bladers van u groen,
> Ghy zijt Liefd-bloeyend, en je blijft in eelen doen,
> U haters haet is windt, u nijders nijdt maer spoken,
> En vruchtloos zij 't vyer van u verderven stoken.

Ondanks die hoopvolle voorspellingen naderde de Oude Camer haar ontbinding. Wij mogen niet aannemen, dat de talenten der kunstbroeders in verval waren geraakt en de Camer in achting gedaald was; immers wij zagen, dat in 1632 een voornaam burger lid van het bestuur was. Andere tijden, andere zeden en ook andere eischen, is een waarheid, die ook tooneellichamen en letterkundige genootschappen ondervinden. Die voortdurende verbrokkeling van krachten, gepaard aan allerlei twisten en geharrewar, bracht de burgervaders van Amsterdam er toe de tooneelquaestie te vereenvoudigen. Zij stond in verband met stedelijke belangen door het aandeel, dat de godshuizen in de winst der tooneelopvoeringen genoten. Burgemeesters konden dus een groot gewicht in de schaal leggen. De ‘twee Camers,’ zooals Commelin schrijft, die ‘gestadig bezig waren om elkandren ondersteek te doen door beloften en gaven, de beste tooneel-speelders malkander onttrekkende, zoo dat nu d'een, dan d'ander met braaf te spelen onder en boven lag,’ werden den 7^{den} Juli 1632 vereenigd. Om zoo min mogelijk naijver op te wekken, zou de zinspreuk der gecombineerde

kamers luiden: ‘Door Yver in Liefde Bloeyende.’ Costers stichting werd het hoofdkwartier der saâmgevoegde vereenigingen. Ik gebruik hier opzettelijk het woord ‘hoofdkwartier,’ omdat ik geneigd ben te gelooven, dat de ineensmelting niet volkomen was. Al werden ook de tooneelopvoeringen in de Akademie gegeven, zoo schijnt het mij toch toe, dat vele Eglentierbroeders bleven samenspannen waar en hoe zij konden. Jonckbloet[1], de eenige die Kruls beteekenis in onze tooneelgeschiedenis heeft omschreven en verklaard, deelt mede, dat in 1634, dus na de ineensmelting, een prul-poëet nog zong:

> Hoewel sy niet en leeft, nochtans niet is ghestorven,
> Maer met een slaep'rich nat ten delen is bedorven,
> Of soo ick het recht segh, volkomen is ghe-*Bolt*
> Van Midas vuyl ghebroet.

Omstreeks dien tijd schijnt Krul zelfs pogingen in 't werk te hebben gesteld de *Eglentier* weder een onafhankelijk bestaan en nieuwen bloei te verzekeren. Hij richtte een ‘Amsterdamsche Musyck Kamer’ op, onder de zinspreuk ‘Je blijfd in Eele Doen.’ Sommigen zijner spelen werden daar vertoond, met begeleiding van muziek en zang. De taal dier stukken moge gemakkelijk vloeien, slechts zelden treft ons een meer dan alledaagsche gedachte of uitdrukking. Kruls talent lag meer op lyrisch, dan op dramatisch gebied, dat hem waarschijnlijk deed besluiten een belangrijk muzikaal en vocaal element bij de opvoering zijner stukken te gebruiken. Men zou hem niet ongepast den vader van het Nederlandsche Zangspel kunnen noemen, dat hier te lande echter nooit tot ontwikkeling geraakte. Krul was als tooneelschrijver ongetwijfeld de leerling van Rodenburg, dien hij in *De Minne-Spiegel ter Deughden* terecht zijn ‘Bataefschen Apollo’ noemt. De taal en stijl van Kruls tooneelwerk staan boven die van Rodenburg, doch hij mist het begrip van de eischen, die het publiek stellen mag aan een dramatische vertooning, een gaaf die Rodenburg bij uitstek bezat. In Rodenburgs stukken is veel meer intrigue, leven en oorspronkelijkheid. Hoelang de Muziek-Kamer in stand bleef valt moeielijk te zeggen; zeker niet langer, dan een drietal jaren. Waarschijnlijk was zij nimmer een openbare

1 Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde, II, 406.

vermakelijkheid, want, indien de burgervaders daarin toegestemd hadden, zouden allerlei nieuwe moeielijkheden, in verband met de voordeelen der godshuizen, ontstaan zijn. Krul steunt mij in dit denkbeeld waar hij zegt:

> Dit kunst-thooneel gesticht om kunsten t'exerceeren,
> En niet voor het gemeen, maer die de kunst hanteeren,
> Te pleghen tot vermaeck, en eerelycke vreucht,
> Musyck met Rethorijck vermenght in alle deught.

In hoever Ridder Rodenburg de hand had in deze dubbelzinnige houding der Oude Camer - want feitelijk was die Muziek-Kamer het *Eglentiertje*, en niets anders - valt moeielijk uit te maken. Schijnbaar berustte hij in de officieele vereeniging met de Akademie, en schreef zelfs op het slot van Nassau bij Brussel een paar tooneelstukken, die in de vereenigde kamers opgevoerd mochten worden. Een Amsterdamsch patriciër, Steven Vennekool, had den Ridder verwittigd ‘dat de leergierighe aenhoorders een gunstich wel ghevallen betoonen der In Liefd-Bloeyende-Yver-Toonneel-bedrijven’[1]. Men ziet, dat Rodenburg hier het vereenigd devies gebruikt. Een paar jaar later zond hij zijn spel *Mays* ‘op versoeck van de lofwaerde, kunst-rycke, Mercuur-lieverts, beheerschers der Gildebroeders-Kamer *In Liefd-Bloeyende Yver*.’ Blijkbaar verzet Rodenburg zich hier zwijgend tegen den naam Akademie. Het stuk is opgedragen aan zijn broeder Bets Rodenburg, door wiens bemiddeling het verzoek om een stuk gedaan was. Het werd den 11^{den} Juni 1634 op de ‘Amsterdamsche Kamer’ gespeeld. Die titel werd bij voorkeur aan de gecombineerde kamers gegeven.

Opmerkelijk is, dat de Muziek-Kamer de zinspreuk voerde *Je blyfd in Eele Doen*, een anagram, zooals ik destijds in den Nederlandschen Spectator mededeelde, door Rodenburg ontdekt in de woorden *In Liefde Bloeyende*, met welke uitvinding hij in 1617 de kamerbroeders getroost had, meenende dat hierin een geruststellende profecie voor de Oude Camer lag. Misschien deed de Ridder twee koorden aan zijn boog, en zou hij, indien Krul geslaagd ware, met vernieuwde kracht de glorie der *Eglentieren* hebben opgehouden. Zooveel is zeker, dat Krul en Rodenburg groote vrienden waren en bleven, en

1 Zie opdracht zijner *Sigismund* en *Manuella*, 1632.

elkaar om 't zeerst in dichtmaat bewierookten. Het laatste geschrift van Rodenburg, gaat nog vergezeld van een aanprijzend sonnet door Krul. De *Minne-Spieghel ter Deughden* van laatstgenoemden dichter wordt begeleid door een zeer lang lofvers van den Ridder, getiteld: '*Rodenburgh aen zijn Gildebroeder J. Krul*,' en gedateerd '*op 't slot van Nassau, den* 23 *October* 1638.'

Uit de hier boven genoemde bijzonderheden blijkt dus, dat de vereeniging der kamers in 1632 meer een officieele daad van gezag was, dan het sluiten van een hechten vriendschapsband. Een geheel nieuwe toestand was noodig, waarin de oude veeten, jaloeziën en partijbelangen beider vereenigingen op onzijdig terrein opgelost werden. Die gelegenheid bood zich van zelf aan. De Brabantsche Camer, die gedurende een tijd één lijn gespannen had met den *Eglentier* had zich eindelijk vereenigd met de Akademie. De geheime geschiedenis van die fusie moet nog geschreven worden. Wie weet, welke vreeselijke vechtpartijen en verborgen diplomatieke handelingen die ineensmelting vooraf gingen[1]! Nu ook de Oude Camer en de Akademie tot één vereenigd waren, moest het geheele kijkgrage publiek zich verzamelen in één lokaal. De inrichting der Akademie was veel te klein, om de liefhebbers te kunnen bevatten. De stedelijke regeering en de regenten der godshuizen sloegen de handen ineen; er werd afgebroken, nieuw terrein gekocht, gebouwd, en onder toezicht van Raadsheer Nicolaas van Kampen, die 'niet onbedreven in de bouwkunst' was, verrees een nieuw gebouw, dat Zondag 3 Januari 1638 onder den weidschen naam van Schouwburg geopend werd. Vondels *Gijsbrecht van Aemstel* werd voor het eerst ten tooneele gevoerd, en het geheele bestuur der stad woonde de voorstelling bij. Bij iederen mokerslag, die Costers Akademie slechtte, verdween als het ware een oude grief der twistende partijen, en het cement voor den 'Schouwburg' was een hechter band voor *Akademisten* en *Eglentieren*, dan het besluit van burgemeesteren dd. 7 Juli 1632.

In de opvoering van *Gijsbrecht van Aemstel* lag echter een profecie, die toen nog niet met weemoed opgemerkt kon worden. Het klassicisme stak met nieuwe kracht het hoofd op, en met

1 Van Lennep deelt in zijn Vondel de titels van een aantal pamfletten mede, die inderdaad aan een bloedig slagveld doen denken.

een man als Vondel tot hoogepriester moest dit den groei van het romantische drama belemmeren. Gedurende een dertigtal jaren bleef aan het laatste nog wel een plaats ingeruimd, want de zuurdeesem van den *Eglentier* en zijn romantiek had het Amsterdamsche publiek diep doordrongen, doch, toen eindelijk een nieuwe klassieke bende met Pels, Meyer en Vincent aan het hoofd den Parnas bestormden, was het laatste uurtje voor het oude romantische drama geslagen en de hoop vervlogen ooit een Nederlandsch nationaal-romantisch tooneelspel te zullen bezitten. Indien Vondel zich zelfstandig ontwikkeld, of Rodenburg het talent van Vondel bezeten had, zou onze zeventiendeeeuwsche tooneelliteratuur een eervolle plaats verworven hebben naast die van Engeland en Spanje.

Dordrecht, Maart 1874.
A.C. LOFFELT.

Een didactische roman.

De Kinderen der wereld, door Paul Heyse. Drie deelen. Leiden, D. Noothoven van Goor. 1874.

Paul Heyse, die in dit werk voor het eerst als romanschrijver optreedt, bezit sedert geruimen tijd een welverdienden naam als een der eersten onder de duitsche novellisten. Nu schijnt het, dat bij menigen novellist vroeg of laat de neiging ontwaakt, om het enge kader van de novelle met het ruimere van den roman te verwisselen. Zulk een overgang van een genre, waarin de schrijver zich reeds een zeker meesterschap had verworven, tot een ander, dat hem tot nog toe vreemd bleef, is zelden zonder gevaar. Natuurlijk moet de kans op welslagen, waarvan de schrijver in zijn eigen genre nagenoeg zeker was, wederom twijfelachtig worden. Wat mag het zijn, dat den novellist beweegt om die kans te trotseeren? Men zegge niet, dat novelle en roman nauw verwante genres zijn, dat de roman niets anders is dan een uitgebreide novelle. Heyse zelf denkt daar anders over. In de inleiding tot de verzameling van duitsche novellen, door hem en Kurz uitgegeven, beweert hij, dat het onderscheid tusschen roman en novelle veel verder gaat. Het oogmerk van den romanschrijver is een ander dan dat van den novellist. De roman geeft ‘ein Cultur- und Gesellschaftsbild im Groszen, ein Weltbild im Kleinen.’ In den roman moeten ‘verschiedene Lebenskreise sich concentrisch umschlingen oder gruppenweise in einander greifen.’ De omvang van den roman biedt gelegenheid aan, ‘um Lebens- oder Gewissensfragen der Menschheit von allen Seiten erschöpfend zu beleuchten.’

Vinden wij hier misschien een antwoord op de vraag van daareven? De taak, in de aangehaalde woorden omschreven, moet voor een schrijver, die zich van eenig talent bewust is, veel aantrekkelijks hebben. Als een levens- en gewetensvraag

van het menschdom van alle kanten in een helder licht is gesteld, dan zal zij hare oplossing vrij nabij zijn. Indien nu zulk een toelichting den romanschrijver gelukt, dan heeft hij een werk volbracht van geen geringe beteekenis. Hij houdt dan op slechts een schrijver te zijn, die met min of meer onderhoudende vertellingen het publiek den tijd helpt verdrijven. Hij mag aanspraak maken op hoogeren rang en de hoop koesteren van meêgeteld te worden in de rij der dichters en wijzen. Door zulk een edele eerzucht gedreven, verlaat de novellist zijn beperkt terrein om op ruimer veld naar dien hoogen prijs te dingen.

Men kan voor die eerzucht sympathie gevoelen, zonder zich evenwel te ontveinzen, dat zij eenig gevaar van zelfbegoocheling en teleurstelling met zich voert. De verhaler, om het even dichter of prozaïst, novellist of romanschrijver, heeft aan de volle kracht van zijn geest en gemoed juist genoeg om zich te verdiepen in de personen, karakters, toestanden en lotgevallen, die hij wil afschilderen. Als hij meent een overschot van kracht te kunnen sparen voor de oplossing van levensvragen, dan loopt hij groot gevaar om te kort te komen voor zijn eigenlijke taak. Als dichters en romanschrijvers van den eersten rang iets hebben bijgedragen ter oplossing van gewetensvragen, dan hebben zij dat gedaan in naieve argeloosheid. Toen Milton zich ten doel stelde om Gods wegen voor de menschen te rechtvaardigen, daalde de dichtkunst eenige trappen naar beneden van de hoogte, die zij met Shakespeare had bereikt.

Van Milton naar Paul Heyse is geen kleine sprong; maar tusschen hen beide bestaat dit punt van overeenkomst, dat ook Heyse met zijn roman een zekere bedoeling heeft. Hij wil de wegen rechtvaardigen van ‘de kinderen der wereld.’ De titel van den roman is ontleend aan zekere welbekende teksten. In het nieuwe testament worden de menschen verdeeld in kinderen Gods en kinderen der wereld. De benamingen doelen op een radikaal verschil in de zedelijke beginselen, wier invloed zich over het geheele leven uitstrekt. Bij Heyse hebben echter de benamingen een anderen zin. Het kenmerk, waardoor zijne kinderen der wereld van de kinderen Gods onderscheiden zijn, is zuiver theoretisch. Zijne kinderen der wereld zijn het niet eens met het eerste artikel van de apostolische geloofsbelijdenis. Kortom, de nieuw-testamentische termen beteekenen bij hem: theïsten en atheïsten. De zedelijke tegenstelling is terugge-

bracht tot een verschil van meening. Welke van beide meeningen de voorkeur verdient - ziedaar de levensvraag, die door Heyse's roman moet worden toegelicht. De lezer heeft reeds begrepen, hoe Heyse dat zal aanleggen. Hij zal eenige atheïsten en eenige theïsten ten tooneele voeren, en zijne atheïsten zullen deugdzamer, verstandiger, talentrijker en genialer zijn dan de theïsten. Als de romanschrijver verwacht, dat zijne lezers, aan het eind van het boek gekomen, concludeeren zullen ten voordeele van het atheïsme, dan rekent hij bij hen te veel op de gebrekkige logica: cum hoc, propter hoc. Het zou kunnen gebeuren, dat zij vroegen of zijne manier van betoogen wel klemmend is, en of het bewijs niet ontbreekt, dat de hoogere voortreffelijkheid der personen het rechtstreeksch en noodzakelijk gevolg is van hun atheïstische theorie. Maar die gebrekkige manier van betoogen komt in den didactischen roman meer voor. Een ruime twintig jaar geleden verscheen er in Duitschland een roman, die grooten opgang maakte, maar thans in hopelooze vergetelheid is weggezonken. In dat boek werd Heyse's levensvraag in tegenovergestelden zin toegelicht. In ‘Eritis sicut Deus’ werden de atheïsten zwart gemaakt. In de ‘kinderen der wereld’ worden zij weer schoon gewasschen. Tot nog toe is niet gebleken, dat er met zulk zwart maken en schoon wasschen over en weer veel gewonnen wordt. Als een romanschrijver een betoog van eenige beteekenis ten voordeele van het atheïsme wilde leveren, dan zou hij een persoon moeten schilderen, die zijn theïstische overtuiging, na veel strijd en arbeid en nadenken, voor de atheïstische, als de betere, moet prijsgeven, en bij wien die overgang een aanmerkelijke verhooging van alle zedelijke en geestelijke krachten te weeg brengt.

Heyse's geest bezit meer klaarheid dan diepte. Hij is een schrijver van fijne en sierlijke vormen. Zijn wijze van uitdrukking is gekuischt en sober. Zijn stijl bezit de deugden van den goeden franschen prozastijl. Het is kenmerkend voor zijn talent, dat zijne novellen in Frankrijk bijval hebben gevonden, en in het fransch vertaald konden worden zonder veel te verliezen. De buitenzijde der dingen weet Heyse met bijzondere levendigheid op te vatten en in woorden terug te geven; niet door gerekte beschrijving maar door weinige karakteristieke trekken. Het zou gemakkelijk zijn in zijn roman een groot

aantal bladzijden aan te wijzen, die, in juiste voorstelling van de buitenzijde der dingen, op fijn geschilderde kabinetstukjes gelijken. Een romanschrijver behoort echter nog iets meer te zijn dan kabinetschilder. In de literatuur zijn in zekeren zin de overige kunsten begrepen. De romanschrijver behoort een zeker architectonisch talent aan den dag te leggen. Zijn werk moet gelijken op een gebouw, welks verschillende deelen onderling in juiste evenredigheid staan en te zamen één gesloten geheel vormen. Dit talent schijnt Heyse minder eigen te zijn. Zijn roman bestaat uit twee hoofddeelen, die niet al te wel aaneensluiten. De twee eerste deelen omvatten een samenhangende reeks van gebeurtenissen. Tusschen deze en die van het derde deel ligt een tijdruimte van vier jaren. De gebeurtenissen van den tusschentijd worden of verzwegen of slechts even aangeduid. Daardoor ontstaat een gaping, die het gebouw ontsiert. De gebreken in het samenstel strekken zich echter nog verder uit.

In een goeden roman groepeeren zich al de personen om één hoofdpersoon. Tot hem staan allen in zekere betrekking, en hunne lotgevallen zijn met de zijne zoo dooreengeweven, dat het verhaal één gesloten geheel vormt. In Heyse's roman wordt de hoofdrol vervuld door Edwin Walter, een privaatdocent in de philosofie. Edwin vat een hartstochtelijke liefde op voor eene jonge dame van buitengewone schoonheid. Het meisje, Toinette Marchand genaamd, blijkt later de natuurlijke dochter te zijn van een Duitsch vorst. Zij beantwoordt Edwin's liefde niet, en huwt een schatrijken graaf; waarop Edwin, van zijn hartstocht genezen, half uit achting, half uit genegenheid, een huwelijk sluit met een ander meisje, Léa Koning, die een tijdlang zijn leerling is geweest. Vier jaren later ziet Edwin de gravin, zijn voormalige beminde, terug. Thans ontbrandt bij haar de vlam der hartstochtelijke liefde. Edwin biedt weêrstand en ontvlucht het grafelijk slot, even als Tannhaüser de grot van Venus. Maar hij wordt door zijne godin vervolgd en in zijn eigen huis opgezocht. Toevallig is hij afwezig en de gravin vindt, in plaats van hem, zijne vrouw. Toinette, door Léa's aanblik getroffen, komt tot inkeer, doet edelmoedig van Edwin afstand, en treedt terug. Maar Léa is op hare beurt getroffen door de innemende manieren en de buitengewone schoonheid van de gravin. Zij wanhoopt er aan om met zulk eene vrouw om den voorrang bij Edwin te kunnen wedijveren.

Zij besluit om aan Edwin de vrijheid terug te geven en maakt zich gereed om voor altoos Edwins woning te verlaten. Van dit besluit wordt zij echter door een vriend teruggebracht. Intusschen keert Edwin, die insgelijks door toespraak van een vriend tot bedaren is gebracht, naar zijne woning terug. Er volgt een huiselijk tafereel: wederzijdsche biecht, absolutie, omhelzing en vernieuwing van het eenmaal gesloten verbond van echte liefde en trouw. Eenige dagen later ontvangen de echtgenooten het bericht, dat de gravin ten gevolge van een ongelukkig toeval op de jacht het leven verloren heeft. Het noodlottig toeval is door haar zelve te weeg gebracht; en door haren dood is de onweerswolk van Edwin's en Léa's echtelijken hemel verdwenen. De knoop van den roman is opgelost.

Met dit hoofdonderwerp staan de overige deelen van den roman in geen zeer innig verband. Het verhaal splitst zich in een zeker aantal bedrijven, die tamelijk wel op zich zelve staan. Een tweede bedrijf speelt tusschen Christiane Falck, Heinrich Mohr en Johannes Lorinser. Christiane, een muziek-onderwijzeres, is reeds tamelijk gevorderd in leeftijd, van een zeer vastberaden karakter en een eenigszins mannelijk voorkomen. Door treurige ervaringen is haar gemoed verbitterd. Zij bewoont een paar vertrekken in hetzelfde huis, waar Edwin Walter, met een jongeren broeder, Balder genaamd, zijn intrek heeft genomen. Zij koestert een hopelooze liefde voor haren huisgenoot, den philosoof,.Mohr., een dilettant-componist, die zijne vrienden, Edwin en Balder, komt bezoeken, wordt door haar klavierspel betooverd. Hij zoekt kennis met haar te maken, maar wordt tamelijk norsch afgewezen. Het resultaat is, dat hij een ernstige liefde voor haar opvat. Intusschen leert ook Lorinser, een schijnheilige candidaat in de theologie, haar kennen, en ontbrandt aanstonds in hevigen hartstocht. Behendiger en onbeschaamder dan Mohr, weet hij zich bij haar in te dringen. Daar zij hem beslisten afkeer blijft toonen, neemt hij eindelijk zijne toevlucht tot geweld. Hij sluipt op zekeren avond haar vertrek binnen, zoodat zij bijkans het slachtoffer wordt van een schaamteloos attentaat. Zich onteerd achtend en walgend van de wereld en het leven, werpt Christiane zich in het water. Halfdood opgehaald wordt zij, door tusschenkomst van Mohr, in het leven teruggeroepen. Haar gemoed is echter niet genezen, en na eenigen tijd verdwijnt zij op nieuw zonder het minste spoor achter te laten. Mohr geeft het echter niet op,

en, daar hij inmiddels de oorzaak van hare vertwijfeling is te weten gekomen, begint hij met Lorinser te tuchtigen en voor het vervolg onschadelijk te maken. Vervolgens gaat hij Christiane zoeken, en vier jaren later vinden wij hem en haar terug als gelukkig echtpaar en ouders van een alles belovenden zoon. Hoe het aan Mohr is gelukt om Christiane's wanhoop en tevens hare liefde voor Edwin te boven te komen, blijft een onopgelost probleem. De lezer moet zich met de feiten en resultaten tevreden stellen.

Een derde bedrijf speelt tusschen Balder, den dichterlijken broeder van Edwin, Franzelius, een dweepziek sociaal-democraat, en Regine, de zeventienjarige dochter van den schoenmaker Feyertag, in wiens huis Edwin en Balder een kamer bewonen. Als de lezer weet, dat Balder en Franzelius boezemvrienden zijn, dat Balder sterft aan de tering en aan harteleed, en dat Franzelius Regina huwt, dan kan hij den overigen inhoud van dit bedrijf wel raden. Eindelijk speelt er nog een klein bedrijf tusschen den schilder Koning, Edwin's schoonvader, en mevrouw Valentin, een professors-weduwe, Koning's eerste liefde. Koning is weduwnaar en gevoelt zich na het huwelijk van zijn dochter zeer eenzaam. Niets natuurlijker dan dat de weduwe hem de hand reikt, waarmeê aan beider eenzaamheid een eind wordt gemaakt. Kortom, in dezen roman zit de stof van drie of vier novellen, en zeer waarschijnlijk zou de bewerking in afzonderlijke kleine verhalen betere resultaten hebben opgeleverd dan de samenstelling tot één groot verhaal.

Voor de gebreken in de compositie zou een rijke inhoud van zuiver gehalte den lezer schadeloos kunnen stellen. Daar Heyse zelf aan den roman zijn taak en strekking heeft voorgeschreven, kan zijn werk naar zijn eigen theorie worden beoordeeld. De roman geeft ‘ein Cultur und Gesellschaftsbild im Groszen, ein Weltbild im Kleinen.’ Deze korte en bondige definitie zal ongeveer aldus omschreven kunnen worden. ‘De romanschrijver moet het leven van zijn tijd afbeelden. Hij kiest derhalve een zeker aantal personen van verschillenden stand en rang, van hoogeren en lageren trap van beschaving. Terwijl hij deze personen met elkander in verband brengt en hunne lotgevallen verhaalt, toont hij de onderlinge verhouding en de wederzijdsche werking tusschen de verschillende afdeelingen der maatschappij. Hiermeê levert hij een “Cultur- und Gesellschaftsbild im Groszen.” Wanneer nu zijne figuren ware

menschen zijn, wanneer men in hen, bij de bijzondere en eigenaardige trekken die het karakter van den tijd aanduiden, tevens datgene aantreft, wat overal en altoos de natuur en het wezen van den mensch uitmaakt, dan zal de romanschrijver een “Weltbild im Kleinen” tot stand hebben gebracht.’

Heyse's roman speelt grootendeels te Berlijn. In een stad als deze vindt men nagenoeg al de bestanddeelen der moderne maatschappij bijeen. Geeft ons nu zijn roman een beeld van het hedendaagsche leven, zooals zich dat te Berlijn vertoont? Om hierop toestemmend te kunnen antwoorden zou de schilderij van Heyse meer karakteristiek moeten zijn en grooter verscheidenheid van personen en karakters moeten aanbieden. Dat wij ons te Berlijn bevinden, merken wij voornamelijk aan eenige namen van straten en uitspanningsplaatsen. In de personen van den roman, in hunne karakters, omstandigheden en lotgevallen vindt men niets dat bepaaldelijk aan Berlijn eigen is. Met verandering van een paar eigennamen kan het tooneel naar elke andere duitsche hoofdstad verplaatst worden. Men zou kunnen zeggen, dat de moderne beschaving de hoeken en punten heeft glad geslepen; dat in de hedendaagsche maatschappij het eigenaardig karakter nagenoeg is uitgewischt; dat de bevolkingen van groote steden, inzonderheid de min of meer beschaafde middelklassen, vrij wel op elkander gelijken. Maar die gelijkvormigheid ligt aan de oppervlakte en valt slechts zoolang in het oog als men de dingen zeer uit de hoogte beschouwt. De blik van den dichter of romanschrijver gaat dieper, en ontdekt spoedig het eigenaardige en individueele. Het ligt aan henzelve, indien zij dit in het hedendaagsche leven niet even goed en even overvloedig vinden als hunne voorgangers het in vroegere tijden gevonden hebben. In de romans van Dickens zijn de personen en karakters, de gesprekken en voorvallen londensch, en kunnen niet naar een andere hoofdstad verplaatst worden. Heyse vertoont ons van Berlijn enkel de buitenzijde. Zijne afbeeldingen van sommige deelen der stad, b.v. van de buurt aan de Spree waar de schilder Koning woont, zijn onverbeterlijk. Maar aan dat uiterlijke beantwoordt het innerlijke niet. Zijne personen zijn als bewoners van Berlijn gecostumeerd, maar staan overigens met hun omgeving in geen noodzakelijk verband.

De karakterteekening bepaalt den rang en de waarde van een roman, en levert den voornaamsten maatstaf voor de diepte en

den omvang van den geest des schrijvers. Hoe prettig en onderhoudend een romanschrijver ook wete te vertellen, door welk een bonte reeks van voorvallen hij de aandacht van den lezer wete te boeien; duurzame belangstelling zal hij niet wekken als hij geen rijke verscheidenheid van karakters weet te scheppen en zijne figuren niet met een krachtig leven weet te bezielen. ‘Weltbild im Kleinen’ wordt de Roman door de karakterteekening. In Heyse's roman verraadt de karakterteekening geen grooten rijkdom van vinding. In het personeel van den roman is weinig verscheidenheid. Terwijl een maatschappij als de hedendaagsche, met hare talrijke klassen en rangen, en met dien verbazenden afstand tusschen de hoogste en de laagste, de rijkste verscheidenheid van personen en karakters aanbiedt, wordt die rijkdom in Heyse's roman slechts voor een klein gedeelte afgespiegeld. De wereld in 't groot schijnt aan Heyse zeer onvolledig bekend te zijn. In zijne karakterteekening beweegt hij zich binnen een zeer beperkten kring. Zijn personeel bestaat uit geleerden, schrijvers, schilders, virtuosen, componisten, kortom uit meesters of liefhebbers in een of ander vak van wetenschap. Zijne helden hebben de universiteit bezocht, een graad verworven, een prijsvraag beantwoord; zij doceeren wijsbegeerte of mathesis, maken verzen, componeeren, of schrijven brochures over de sociale kwestie; zijne heldinnen zijn door eigen studie een eind ver gevorderd in de philosofie of ten minste in de literatuur, zij hebben Balzac en Goethe gelezen, of zijn zelfs tot Schopenhauer doorgedrongen en hebben de geschiedenis der wijsbegeerte bestudeerd, te beginnen met Thales van Milete. Niemand behoeft te vragen hoe Heyse aan die personen komt. Zij zijn ontleend aan den kring van kunstenaars en letterkundigen, waartoe hij zelf behoort. Heyse teekent naar het leven, en kiest zijne personen uit den kring dien hij het meest van nabij kent. Aan deze omstandigheid danken zijne personen een zekere mate van realiteit. Daar zij echter slechts een bepaalde klasse vertegenwoordigen, geeft zijn roman een zeer onvolledig beeld van de hedendaagsche samenleving. Eerst in het laatste gedeelte van den roman krijgt het personeel eenige uitbreiding en wordt de lezer een nieuwen kring binnengeleid. Heyse schildert het gezellig leven op een grafelijk slot. De personen die het gezelschap uitmaken zijn hier van dien aard, dat niemand ze in de werkelijkheid gaarne ontmoeten zou. De graaf, schatrijk en van de fijnste uiterlijke

beschaving, maar voor het overige een onbeduidend wezen, is hartstochtelijk verliefd op zijne vrouw, Toinette, die niets van hem wil weten en reeds geruimen tijd alle echtelijk verkeer afgebroken heeft. De graaf zoekt verstrooiing in wijn, spel en jacht. Onder de personen die zijn dagelijksch gezelschap uitmaken vindt men een tafelschuimer, een valschen speler, een intrigant, een paar half simpele landjonkers en nog eenige anderen, niet veel beter dan de genoemden. Later wordt het gezelschap nog vermeerderd door een duitsch vorst, Toinette's broeder van vaderszijde, en zijne echtgenoot. Deze beide hooggeborenen worden ons voorgesteld als piëtisten en dilettanten in de theologie, die zich laten leiden en misleiden door den schijnheiligen Lorinser, in wien zij een onnoozel vertrouwen stellen. Indien de zeden en karakters van dit adellijk gezelschap ook naar het leven geteekend zijn, zullen wij het er voor moeten houden, dat Heyse hier slechts één kant heeft willen zien.

Heyse's bedoeling met dezen roman was een apologie van het atheïsme. Bestond er voor die apologie een voldoende reden? Heeft het atheïsme het tegenwoordig zoo hard te verantwoorden, dat een schrijver van naam de publieke opinie door een roman van drie deelen moet bewerken en tot toegeeflijkheid voor die denkwijs moet zoeken te stemmen? Is de intolerantie tegenover deze richting in het vaderland van Feuerbach en Vogt, van Schopenhauer en Strausz zoo bijzonder groot? Het antwoord kan aan Heyse's roman zelven ontleend worden. De hoofdman der atheïsten, Edwin Walter, wordt om zijn denkwijs niet noemenswaard bemoeilijkt. Integendeel, zijn kritiek der bewijzen voor het bestaan van God wordt met goud bekroon, en een ander werk van hem vindt in de beschaafde wereld grooten bijval. Terwijl hij als privaat-docent te Berlijn ongehinderd arbeidt, biedt een andere hoogeschool hem een gewoon professoraat aan. Later vinden wij hem als leeraar in de mathesis aan een gymnasium in een kleine stad, waar hij, niettegenstaande zijn bekende gevoelens, algemeen geacht en bemind is. Wel is waar ondervindt hij zoowel, als de andere atheïsten in den roman, nu en dan kleine tribulatiën. Van tijd tot tijd verschijnt er een persoon in 't zwart, die of openlijk hun gevoelen als gevaarlijk voor de maatschappij dénonceert, of in 't geheim tegen hen intrigeert. Meestal echter wordt die tegenstander door de publieke opinie spoedig gedwongen tot

een aftocht met stille trom. Ook wordt Edwin door eenige vrienden van een bekrompen theïsten-verstand een tijd lang gewantrouwd; maar later komen zij van zelf bij, en een van hen geeft hem zelfs zijn eenige dochter ten huwelijk. Heyse's atheïsten ondervinden geen andere tegenkanting, dan die in het algemeen tusschen personen van verschillende richting over en weer ondervonden en uitgeoefend wordt. Het ligt in de natuur van den mensch, dat hij gelijk wil hebben en niet velen kan dat een ander niet van zijne meening is. Deze zucht verbindt zich met andere hartstochten en ontaardt somwijlen, als het meeningen geldt van algemeen belang, hetzij godsdienstig of staatkundig, in woedende dweepzucht. Hieraan valt waarschijnlijk niet te veranderen; en het is zelfs de vraag of radikale verandering wenschelijk zou wezen. Onze deugden zijn aan onze ondeugden zoo nauw verwant. Het punt waar warmte van overtuiging in onverdraagzame dweepzucht overgaat, valt niet met juistheid aan te wijzen.

Die bepaalde bedoeling nu om het atheïsme te verdedigen heeft in onzen roman op de karakterteekening niet gunstig gewerkt. De karakters zijn naar een te voren vastgesteld schema ontworpen en gegroepeerd. De hoofdpersonen vertegenwoordigen deels de atheïstische, deels de theïstische denkwijze. De eerste groep is de talrijkste. Hoofdman en aanvoerder van deze schaar is Edwind Walter. Naast hem staat Toinette Marchand. Deze figuur is met bijzondere zorg bewerkt en schijnt als gepersonificeerd argument tegen het theïsme te moeten dienen. Toinette is opgevoed in een omgeving, waartegen zij van jongs af aan een onverklaarbaren en onoverkomelijken weerzin heeft gevoeld. Zij gaat door voor de dochter van een balletmeester, totdat zij, kort voor haar huwelijk, hare ware afkomst verneemt. Zij verhaalt die aan Edwin's broeder in de volgende woorden.

‘De balletmeester was mijn vader niet; mijn vader was de vorst, en de vrouw, die ik moeder noemde, was mij geheel vreemd. Mijne moeder was een arm meisje, schoon en ongelukkig, nog veel ongelukkiger dan hare dochter. Zij had een braaf jongeling lief, die te arm was om haar te trouwen. Toen kwam de vorst, die zijne gemalin niet lief had en zich op zijn slot verveelde, naar Berlijn, zag het jonge meisje op straat en volgde haar. Zij wilde niet van hem weten; zijn rang en rijkdom kon haar niet verleiden; zij wenschte niets anders dan

haren minnaar trouw te blijven, al bleef zij daardoor haar leven lang doodarm. Maar hare moeder - kunt gij u verbeelden, dat eene moeder het hart van haar eenig kind kon breken? Zij heeft het echter gedaan. Zij is dood, hare dochter is dood, en het kind van die dochter, die zich zonder liefde aan het geweld moest overgeven, dat kind des ongeluks en van den vloek, leeft en moet de zonde zijner ouders boeten, en een hart ronddragen, dat niet lief kan hebben! O Balder! wat gebeuren er toch voor verschrikkelijke dingen in de wereld. Men kwelt zich over zijn noodlot en weet niet eens, waarom men zoo lijden moet. Sedert ik weet, waarom ik zoo ben, en weet, dat alles heel natuurlijk toegaat, kan ik mij ook niet meer verwonderen, dat ik tot nog toe niet gelukkig was en niemand gelukkig maken kan, en weet ik tevens, dat mij alle hoop benomen is, dat het ooit anders met mij worden kan of zal.'

De geschiedenis klinkt aandoenlijk, maar zou meer indruk maken, als de lezer niet merkte, dat Toinette Marchand eigenlijk slechts het naieve, instinktmatige, onbewuste atheïsme vertegenwoordigt en tevens dienen moet als feitelijk bewijs tegen het theïsme. De redenering en gevolgtrekking, die de lezer wordt uitgenoodigd te maken, is ongeveer deze: had het theisme gelijk, dan zouden menschen als Toinette, en een levensloop als de hare, niet mogelijk zijn; dat zij bestaan is derhalve een instantie tegen die hypothese. Het behoeft niet gezegd te worden, waarom dit alles den theïst in zijn overtuiging niet zal schokken. Daarenboven gaat Heyse's redeneering verder dan hij zelf bedoelt, en zou, indien zij iets bewees, in de eerste plaats bewijzen tegen zijn eigen optimisme.

De overige personen van deze groep zijn ons bekend: Balder, Mohr, Franzelius, Christiane en Léa. Tot hen behoort nog een geneesheer, Marquardt, die echter een onderschikte rol vervult. Al de genoemde personen zijn menschen van de voortreffelijkste inborst. De twee broeders, de wijsgeer en de dichter, zijn ware idealen van onbaatzuchtige liefde en goedheid: Edwin, mannelijker en krachtiger, Balder, meer vrouwelijk zacht en teeder; maar beiden even volmaakt in zelfbeheersching en vastheid van wil. Mohr en Marquardt geven zich wel is waar, de eerste voor egoist, de andere voor epicurist uit, maar handelen als het er op aankomt, met evenveel onbaatzuchtigheid en zelfopoffering als de beide broeders. Evenzoo de andere personen, inzonderheid Toinette, die ten slotte vrijwillig van het

wereldtooneel verdwijnt, deels wel is waar uit levenszatheid, maar tevens omdat zij zich edelmoedig wil opofferen voor Edwin en Léa, en alle verstoring van beider echtelijk geluk onmogelijk wil maken.

De theïstische denkwijze wordt door een kleiner aantal personen vertegenwoordigd. Een van hen is echter in boosheid en schurkerij mans genoeg om voor drie te gelden. Terwijl Heyse al zijne atheïsten als kinderen des lichts afschildert, teekent hij den candidaat Lorinser (of Lorensen of Moser, want de man komt nu en dan in de noodzakelijkheid om van naam te veranderen) met de zwartste inkt die hij uit zijn inktkoker heeft kunnen scheppen. Onze candidaat is een schijnheilige van de ergste soort, een oplichter, verleider en erger nog, die zijn waren aard achter het masker van ideale vroomheid verbergt. Kortzichtige theïsten worden natuurlijk door hem misleid, de atheïsten daarentegen erkennen onmiddellijk zijn waar karakter. Zijne wandaden zijn echter zoo grof, dat men niet recht begrijpt, hoe zulk een wezen, in een staat waar justitie en politie haren plicht vervullen, geruimen tijd ongestoord zijn bedrijf kan uitoefenen. De auteur heeft effect willen maken door een scherp contrast tusschen den edelaardigen Edwin en den laaghartigen Lorinser. De kunstgreep is Heyse's talent onwaardig. Overigens schijnt het Heyse's bedoeling te zijn om Lorinser's huichelarij te laten werken als argument tegen het theïsme. De argumentatie zou niet opgaan. De omstandigheid dat een wolf nu en dan de schapenvacht omhangt, bewijst niet, dat de schapenvacht niet deugt.

Aan de figuur van Lorinser zijn alle donkere kleuren verbruikt; de overige theïsten zijn minder slecht; zij zijn slechts onbeduidend. De schilder Koning is een man, even bekrompen van talent als van verstand; een goedhartig optimist, die vast gelooft, dat God in 't eind alles ten goede zal wenden. Mevrouw Valentin is van hetzelfde geloof, maar slaat tevens de handen aan het werk en zoekt de wending ten goede te bevorderen door een philanthropisch naaikransje.

Heyse noemt zijne helden en heldinnen ‘kinderen der wereld.’ Indien hij zijn boek rondweg ‘de atheïsten’ gedoopt had, dan zou hij een contradictie vermeden hebben. In welken zin men die benaming ‘kinderen der wereld’ ook neme, zij past op zijne personen al heel weinig. De nieuw-testamentische beteekenis komt natuurlijk in het geheel niet in aan-

merking. Gewoonlijk verstaat men echter onder ‘kinderen der wereld’: menschen, die met en voor de wereld leven, verkeer met menschen en arbeid in vereeniging met anderen zoeken, afzondering schuwen en een eenzaam leven niet verdragen. Nu wordt wel is waar doctor Marquardt voorgesteld als iemand, die een drokke praktijk heeft, Franzelius als een getrouw bezoeker van sociaal-democratische vergaderingen, en Toinette Marchand als een dame, die gaarne de opera bezoekt; maar de overige personen zouden eerder anachoreten dan kinderen der wereld moeten heeten. Edwin zit, te midden van zijn boeken, verdiept in een kritiek der bewijzen voor het bestaan van God. Balder is van jongs af aan zwak en teringachtig en verlaat de kamer nooit, waar hij, voor zoover zijne krachten het toelaten, aan de draaibank werkt, of in den rusttijd zijn dichterlijke opwellingen in woorden brengt. Mohr leeft voor zich zelven, componeert een paar maten aan een ironische symphonie, die nooit afkomt, of houdt zijn vrienden, Edwin en Balder, gezelschap. Christiane en Léa schuwen de samenleving en beminnen de eenzaamheid. De eerste geeft hare muzieklessen en fantaseert aan haar klavier, of leest Schopenhauer en geraakt in exstase voor Edwin's portret. De laatste schildert bloemen op porselein, neemt les bij Edwin, en bestudeert in hare vrije uren de geschiedenis der grieksche wijsbegeerte, waarbij zij echter, zooals later blijkt, meer aan haren leermeester dan aan Thales en Anaxagoras denkt. Al deze kinderen der wereld leiden derhalve een leven, zooveel mogelijk buiten de wereld om.

Het ligt in den aard van den didactischen roman, dat de dialoog nu en dan gebezigd wordt ter beredeneering van de gestelde vraag. De auteur verdedigt zijn stelling door den mond van zijn hoofdpersoon en laat een der andere personen tegenwerpingen maken. In dat geval wordt de dialoog een soort van solo-schaakpartij, die door wit gewonnen moet worden, omdat wit zelf aan zwart de zetten voorschrijft. Aan het slot van het eerste deel komt een samenspraak voor, waarin de apologetische strekking van den roman haar volledige uitdrukking vindt. Edwin verdedigt tegen mevrouw Valentin het goed recht van het atheïsme en zet de redenen uiteen, waarom deze meening, even goed als elke andere eerlijke overtuiging, toegelaten behoort te worden.

In een goeden roman zullen dialoog en verhaal met de ka-

rakterteekening een streng gesloten geheel vormen. Uit de karakters moeten de gesprekken en gebeurtenissen zich ontwikkelen. Dat de aard en inborst van den mensch zich verraadt in zijn uiterlijk, in elken blik, beweging en gebaar, en het meest in zijn spreken, wordt algemeen toegestemd. Maar ook de levensomstandigheden en lotgevallen teekenen in breedere en grovere trekken 's menschen inborst. Zijn lotgevallen hangen af van zijn eigen doen; en de daden zijn evengoed als de woorden de uiting van het karakter. Hoeveel speelruimte men ook voor toeval en fortuin, voor indrukken en invloeden van buiten, moge openstellen, het karakter werkt op al die dingen terug, en wijzigt ze naar zijn aard; of, waar die terugwerking zwak is, of zelfs geheel schijnt te ontbreken, daar wijst die omstandigheid zelve een gebrek in het karakter aan. Bij den romanschrijver dient de overtuiging: dat een ieder zich zijn eigen lot smeedt, vast te staan als een muur, indien hij een duurzaam werk, een beeld in 't klein van de wereld, wil leveren. Die overtuiging moet hem zoozeer in merg en been zitten, dat hij volgens haar denkt en schrijft, ook al is hij zich zelven in het afgetrokkene van die overtuiging niet eens bewust. De meesterstukken der oudere en nieuwere roman-literatuur zijn van den eersten tot den laatsten regel naar dit beginsel geschreven. In deze werken vormen de dialoog en het verhaal het zichtbare lichaam, waaraan zich, in elken trek en in elke beweging, de ziel en het karakter der personen openbaart. Er heerscht in deze werken een psychologische ontwikkeling; de karakters zijn niet van aanvang afaan kant en klaar, en openbaren dan in een zeker aantal voorvallen hun onveranderlijken aard; maar zij ondergaan, onder het beloop der handeling, zekere wijzigingen. Verborgen kiemen ontwikkelen zich, eenzijdig gekweekte loten worden besnoeid en teruggedrongen. Achtereenvolgens treedt al het inwendige te voorschijn, de trekken worden allengskens meer krachtig en sprekend, het geheel krijgt vastheid en ronding, en aan het slot van den roman staat de persoon vóór u, een andere, en toch dezelfde, als aan het begin. In zulk een roman zijn dan ook de deelen van het verhaal onderling nauw verbonden; de gebeurtenissen ontwikkelen zich met innerlijke noodzakelijkheid; de lezer krijgt aan het slot den indruk alsof alles juist zóó heeft moeten geschieden.

Heyse besteedt veel zorg aan de teekening van het uitwendig voorkomen zijner personen. Balder's fraaie lokken, Mohr's

geschonden gezicht, de harde trekken van Christiane, het zomerpakje van Edwin, het rijpaard en rijkleed van de gravin, haar rijtuig en lakei met gele liverij, witte das en hooge boorden, worden den lezer in duidelijke trekken voor oogen gesteld. Van psychologische ontwikkeling is minder te bespeuren. De personen worden ons aanstonds onder zekere bepaalde trekken voor oogen gesteld; trekken, die in den loop van het verhaal van tijd tot tijd terugkeeren. Aan het slot van den roman zijn de personen niet noemenswaard veranderd, behalve dat zij van den célibatairen tot den gehuwden staat zijn overgegaan. Zij hebben, na eenige stormen, rust gevonden in de veilige haven van een gelukkigen en met kinderen gezegenden echt. Die verandering van toestand heeft trouwens ook op de karakters eenige uitwerking. Zij matigen hunne hartstochten, leggen hun dweepzucht af, en komen terug van alle buitensporigheid. Behoorlijk gekalmeerd worden zij meer bruikbaar voor de maatschappij en de samenleving. Zoo krijgt de roman, die eerst een vrij hooge vlucht naar de sferen der wijsbegeerte en dichtkunst scheen te zullen nemen, een recht huiselijken en burgerlijken afloop. De schilder Koning met zijn huisbakken optimisme behoudt ten slotte gelijk. Met het oog op dien vreedzamen afloop, kan Heyse's roman, niettegenstaande de gevaarlijke strekking, die misschien eenige theologen in 't harnas zal jagen, gerustelijk aan alle huisvaders en huismoeders aanbevolen worden. Zijne personen doen zich wel is waar voor als hemelstormende Titanen, maar zijn inderdaad zoo erg niet. Hun hemelstormerij is een rol die ze spelen; in de werkelijkheid zijn het rustige burgerlieden.

Met het gemis aan diepte in de karakterteekening staan zekere leemten van het verhaal in verband. Boven werd gewezen op een zeer in het oog loopend gemis aan samenhang in de geschiedenis van Mohr en Christiane. Die gaping hindert zoo veel te meer, omdat juist deze geschiedenis tot de aantrekkelijkste partijen van den roman behoort. Mohr is een der best geteekende en meest belangwekkende figuren. Een man van karakter en aanleg; maar een aanleg, niet oorspronkelijk en krachtig genoeg om zich baan te breken. Traag in het voltooien, blijft hij steeds in ontwerpen steken. Een helder oordeel en een hart, trouw als goud, maken hem geschikt om een rol van eenige beteekenis te vervullen; maar door een zekere ruwheid en hoekigheid, door zekeren trots en overmoed wekt

hij allerwege wantrouwen en tegenstand. In Christiane leert hij eene vrouw kennen, genoeg boven het alledaagsche verheven, om aan zijn ideaal te beantwoorden. Voor haar is echter het leven en de wereld nog harder geweest dan voor hem. In hare wanhoop staat zij op het punt om zich zelve te gronde te richten. Haar te redden, haar op nieuw voor het leven en de wereld te winnen en zoo mogelijk, gelukkig te maken, wordt thans zijn taak. Hiermede heeft zijn leven, dat tot nog toe in onvruchtbaren arbeid en half uitgevoerde ontwerpen verbeuzeld werd, een vaste richting en een bepaalden inhoud gekregen. Terwijl hij zijn doel met volharding najaagt en met overwinning van alle hinderpalen bereikt, redt hij in 't eind zoowel Christiane als zich zelven. Van dit onderwerp zou, wel is waar geen roman, maar een interessante novelle te maken zijn. In die novelle zou echter aan datgene, wat in Heyse's roman voorbij wordt gegaan, de voornaamste plaats ingeruimd moeten worden. De strijd, door Mohr ter wille van Christiane ondernomen, en de uitwerking van zijn doen op beider gemoed en karakter, zouden uitvoerig verhaald en met psychologische nauwkeurigheid geschilderd moeten worden. Overigens zou voor den walgelijken Lorinser een meer menschelijk wezen in de plaats moeten treden en de figuur van Christiane zou wat vrouwelijker, wat zachter en innemender moeten worden. Alle bijoogmerken om het theïsme verdacht te maken en het atheïsme te verheerlijken zouden in de novelle, wegens gebrek aan ruimte, van zelf wegvallen, waarbij het werk niets verliezen, maar veel winnen zou.

In het bedrijf van den roman, dat door Balder, Franzelius en Regina gespeeld wordt, sluit het verhaal beter ineen. Men behoeft slechts den inhoud met weinig woorden terug te geven om te zien, dat men ook hier wederom een novellen-onderwerp voor zich heeft. Twee boezemvrienden beminnen hetzelfde meisje; de een bezit hare genegenheid; de ander, die zich een poos met een ijdele hoop had gevleid, ontdekt toevallig de waarheid. Hij bestrijdt en overwint zijn hartstocht; maar die strijd verteert zijn zwakke levenskrachten en sleept hem ten grave. Er ligt over dit gedeelte van het verhaal een zeker waas van weeke sentimentaliteit. De best geteekende figuur is Regina, een aardig kind uit het volk, wier naieve bewondering voor haren held, Franzelius, en argelooze koketterie, met sprekende trekken zijn afgebeeld, ofschoon de auteur soms een weinig in het triviale valt. Balder en Franzelius daarentegen wekken weinig

belangstelling. De laatste, typograaf van beroep, is een dweepziek sociaal-democraat, die zich in zijn goedhartige onnoozelheid verbeeldt, dat hij voor de hervorming der maatschappij gaarne zijn leven zou opofferen; een ijverig redenaar in arbeiders vergaderingen en woordenrijk bestrijder van het vuige gebroed der Lorinsers; maar veel te kortzichtig en te weinig ontwikkeld om ook maar een flauw begrip te hebben van hetgeen tot de verbetering der maatschappij vereischt wordt; kortom, een persoon die eerst door het gezond verstand van zijn jong vrouwtje tot een bruikbaar mensch wordt gemaakt. Balder is wel is waar met aetherisch-ideale kleuren geschilderd, maar desniettemin zal het hem niet gelukken de genegenheid van vele lezers te winnen. De figuur is te fraai om waar te kunnen zijn. Zijn optimisme en zijn berusting zijn geforceerd. Deze arme jongen, die van de wereld niets anders kent, dan zijn broeder en een paar vrienden, die van jongs af aan door zwakke gezondheid aan de kamer is gekluisterd, die eenige oogenblikken van geluk smaakt door een illusie die hem aanstonds ontnomen wordt, en die desniettemin hymnen aanheft op de heerlijkheid van de wereld, wekt een glimlach in plaats van bewondering. Balder is dichter en wij ontvangen een paar proeven van zijn talent. Het moeten ontboezemingen zijn van een ongodist, maar Balder's atheïstische oden zijn blijkbaar onecht. Zijn atheïstische melodiën zijn gezet in de toonaard van het evangelische gezangboek. Echte atheïstische poëzij klinkt eenigszins anders.

In het hoofdbedrijf van den roman valt weinig waarheid in de karakterteekening of samenhang en consequentie in het verhaal te ontdekken. Edwin, de atheïsten-chef, wordt ons voorgesteld als een grondig en diepzinnig wijsgeer; maar zijn wijsbegeerte is evenmin echt als de poëzij van Balder. Zijn kritische verhandeling wordt wel is waar door competente beoordeelaars bekroond, en zijne boeken worden door de uitgelezenen onder de beschaafden hoog gewaardeerd. Maar schrijven, studeeren, bekroond en gewaardeerd worden zijn wederom van die trekken, aan de buitenzijde der dingen ontleend, waaraan Heyse al te dikwerf voor zijn karakterteekening genoeg meent te hebben. Tot het karakterbeeld van den wijsgeer worden nog andere, minder aan de oppervlakte liggende trekken vereischt. Edwin's ascetisme valt niet te rijmen met de hevigheid en duurzaamheid van zijn hartstocht voor Toinette; de echtheid van dien hartstocht zelven wordt twijfelachtig doordien

hij, in zijn verliefdheid, te veel met zich zelven koketteert en zijn eigen toestand beredeneert; zijn gedrag tegenover Toinette is geheel anders dan men verwachten zou van iemand die de wereld en de vrouwen niet uit ervaring kent. In het verhaal van zijn wedervaren worden de voornaamste wendingen door een toeval teweeggebracht. Het is noodeloos om in bijzonderheden te treden, daar de situatie in haar geheel zoo bij uitstek onwaarschijnlijk en tegenstrijdig is. Een wijsgeer, om wiens bezit twee vrouwen, beide van buitengewone, schoon verschillende schoonheid, een strijd voeren op leven en dood, twee vrouwen, van wie de eene nog wel voorgesteld wordt als een meisje van zeer wereldsche neigingen, dat niets hooger schat dan uitwendigen glans en een weelderige omgeving; een wijsgeer, voor wien daarenboven een derde vrouw, een geniale toonkunstenares, geruimen tijd in stille, hopelooze liefde brandt - ik twijfel of er in de authentieke biografiën der wijsgeeren wel een enkel kapittel wordt aangetroffen, waaruit Heyse zoo iets kan geput hebben. Evenwel zal Heyse zich door een aanwijzing van tegenstrijdigheden niet zoo licht uit het veld laten slaan, en zijn vernuft heeft voor elke bedenking van dien aard een antwoord gereed. Hij heeft al die bedenkingen reeds van te voren afgesneden. ‘Wie het onderneemt,’ zegt hij, ‘eene ware geschiedenis te verhalen, wie het leven voorstelt, zooals het *doorleefd*, niet *verdicht* is, moet zich wapenen op allerlei tegenspraak. Het is genoegzaam bekend, dat het onwaarschijnlijke juist datgene is wat het meeste gebeurt, en daarom vindt wederom niets minder geloof, dan hetgeen niemand betwijfelt, namelijk: dat er uitzonderingen op den regel zijn.’ De auteur is dus overtuigd, dat zijn verhaal door en door waar is. Wij zullen die overtuiging eerbiedigen, en kunnen dat ook meestal met een gerust geweten doen, voor zoover als die waarheid tot de buitenzijde der dingen betrekking heeft. Maar zelfs in dit opzicht vergt de auteur nu en dan van zijn lezers een geloof, dat minstens even sterk behoort te zijn als dat van mevrouw Valentin aan het eerste artikel. Als b.v. Christiane zich bij zekere gelegenheid voor een oud klavier zet en begint te fantaseeren; als haar spel, dat voortvloeit uit een gemoed, vervuld van hartstocht en smart, al wilder en stouter en schooner wordt, zoodat Mohr, die ademloos zit te luisteren, verklaart dat de grootste meesters daarover opgetogen zouden zijn; als er dan achtereenvolgens drie snaren springen zonder dat het spel

er in het minst onder lijdt, totdat eindelijk de vierde snaar springt en er een scherpe dissonant volgt; dan is dat meesterlijke spel op een klavier met drie gesprongen snaren een vrij wat grooter kunststuk dan het spel van Paganini op één vioolsnaar. Wie minder opgewonden is dan Mohr, zal het er voor houden, dat het verschijnsel in het gewone klaviermechanisme geen verklaring vindt, en dat de dissonant verscheiden maten te laat komt.

Een goede roman is nauwelijks denkbaar zonder zeker wijsgeerig gehalte, dat wil zeggen: zonder zekere zedelijke grondstellingen en overtuigingen, die bij den auteur vast blijken te staan en in zijn werk doorstralen, ook zonder dat zij bepaald geformuleerd worden. Zulk een gehalte is ook in Heyse's roman aanwezig, maar het is te weinig gezuiverd om den roman groote waarde bij te zetten. Als zedelijken grondregel verkondigt Heyse de leer: dat de mensch zich zelven getrouw moet blijven. Sedert Rousseau wordt dat lied in tallooze variatiën gezongen. ‘Wees mensch, wees oorspronkelijk, imiteer niet, stoor u niet aan conventie, volg uw eigen karakter, wees u zelf.’ De regel kan eerst in de toepassing waarde krijgen, en vereischt dan ontwikkeling en nauwkeurige bepaling van zijn inhoud. Zoo in het algemeen heeft men er weinig aan. De mensch is een zoo bij uitstek samengesteld wezen, en de draden waaruit hij geweven is zijn zoo subtiel door elkaâr gevlochten, en daarbij van zoo verschillende stof, dat het noch in 't algemeen, noch bij ieder in 't bijzonder zoo maar aanstonds klaar en uitgemaakt is, waarin eigenlijk zijn ‘menschheid,’ zijn ‘karakter,’ zijn ‘zelf’ bestaat. Daarenboven is het de vraag of dat karakter zelf niet geleid en gevormd, misschien betengeld en geregeld, kortom op de een of andere wijs bewerkt moet worden, voordat men roepen mag: volg uw karakter en wees u zelf. Overigens blijkt uit Heyse's roman, dat de auteur onder den invloed van Schopenhauer heeft gestaan. Het atheïsme, waarvoor de roman propaganda maakt, heeft enkel door Schopenhauer zulk een grooten opgang gemaakt onder de kunstenaars en letterkundigen van Duitschland. Daar echter andere stellingen van Schopenhauer, die met zijn atheïsme in eenig verband staan, in Heyse's roman verworpen, en door de tegenovergestelde vervangen worden, sluiten de wijsgeerige bestanddeelen van den roman niet al te wel in elkander. Schopenhauer's atheïsme wordt overgenomen, maar het absolute pessimisme van Schopenhauer wordt ver-

worpen en zonder veel complimenten, vervangen door een allerbeminnelijkst optimisme. Met dit optimisme echter vallen wederom de zelfmoorden niet te rijmen, die in den roman nog al een enkelen keer voorkomen. Bij Toinette wordt daarenboven de zelfmoord door Heyse als een hoogst zedelijke daad voorgesteld. De auteur geeft haar het getuigenis, dat zij, door zich zelve van het leven te berooven, zich zelve getrouw is gebleven tot in den dood. In dit geval krijgt derhalve de grondstelling: wees u zelf, ongeveer deze beteekenis: als gij uw doel niet bereiken, uwen hartstocht niet bevredigen, en niet leven kunt zooals gij zoudt wenschen, werp dan het leven weg. Hier houdt nu echter alle overeenstemming met Schopenhauer op. Deze immers leert, vooreerst: dat de zelfmoord een instantie is tegen het absolute optimisme die behoorlijk uit den weg geruimd dient te worden, voordat men er toe overgaat om die theorie te omhelzen; en ten andere: dat de zelfmoord, gepleegd uit wanhoop aan levensgeluk, een daad is, die met de zedelijkheid niets te maken heeft. Bij Schopenhauer begint de zedelijkheid eerst, waar eigen levensgeluk ophoudt drijveer en bedoeling te zijn. Overigens is het vreemd, dat Heyse niet schijnt te bespeuren, hoe zeer hij, door zoo luchthartig met den zelfmoord om te springen, zich zelven in de wielen rijdt. Hij bedoelt met zijn roman een verdediging en aanbeveling van het atheïsme. Voor het meerendeel zijner lezers zal de omstandigheid dat zijn atheïsten zoo gemakkelijk tot zelfmoord overgaan, het tegendeel van een aanbeveling wezen.

Heyse's eerste schrede op het terrein van den roman is, mijns inziens, geen gelukkige geweest. Hij heeft zich illusiën gemaakt omtrent den aard en den omvang van zijne krachten. Het ‘Cultur- und Gesellschaftsbild im Groszen’ is het veld niet waarheen zijn talent hem wijst. Dat talent is zeer wezenlijk en zeer degelijk, maar tevens binnen zeer bepaalde grenzen besloten. Levenslustig van aard en van jongs af aan door de fortuin begunstigd, is Heyse een geboren optimist. Voor de zonnige zijde van de wereld en het leven is zijn oog geopend. Hij bemint de heldere en schitterende kleuren die de omtrekken der dingen scherp en zuiver doen uitkomen. Maar de donkere diepten van het leven te peilen zal hem minder goed gelukken. In zijn gemoed is plaats voor droefgeestige gewaarwordingen, mits zij niet al te lang duren; maar niet

voor de echte en diepe melancholie. Zijn opgeruimde geaardheid doet hem met de luchtigste sprongen over elken afgrond heenvliegen. Gelukkig in zekeren zin voor hem, dat hij dat kan: maar de duistere diepten van het leven blijven daarom niettemin bestaan. Voor het beperkte kader en de fijne teekening van de novelle is zijn talent juist berekend: en op dat terrein is het succes hem verzekerd, mits hij onderwerpen kieze, waarbij hij zijn heldere en zonnige tinten naar hartelust kan aanbrengen, en mits hij de ambitie onderdrukke om ingewikkelde levensvragen ‘erschöpfend von allen Seiten zu beleuchten.’ Een historieschilderij in grooten stijl zal hem waarschijnlijk nimmer gelukken, maar zooveel te beter het genrestuk in miniatuur.

W.F.

Bibliographisch album.

Dr. S. Stratingh Tresling, Het bouwen van Arbeiderswoningen. Verhandeling met goud bekroond door en uitgegeven van wege de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid. Haarlem, de Erven Loosjes, 1873.

Van den beginne af, dat de sociale quaestie de belangstelling maar van enkelen heeft gaande gemaakt, heeft zich tweederlei richting geopenbaard in de beschouwingen van hen, die trachtte een weg te vinden om te gemoet te komen aan al de rampen en ellenden, wier verwijdering men het oplossen der sociale quaestie pleegt te noemen.

Aan den eenen kant zien wij een streven om door eene inrichting der maatschappij op geheel andere dan de thans bestaande grondslagen, en het doen ingang vinden van de eene of andere van een aantal verschillende, zeer uiteenloopende theoriën, aan den vierden stand verbetering van zijn lot te verschaffen.

Aan de andere zijde vinden wij hen, die alle bespiegelingen van dien aard voor het oogenblik althans ter zijde stellende, de middelen trachten te ontdekken, die er toe kunnen leiden om ook bij de bestaande inrichting der menschelijke samenleving tot beter toestand te geraken; - het zijn diegenen, die meenen, dat ook zonder ingrijpende politieke en maatschappelijke veranderingen reeds door beter voeding, beter kleeding en beter huisvesting eene zeer groote schrede kan worden voorwaarts gedaan tot verheffing der zoogenaamde lagere standen; - volksgaarkeukens, winkelvereenigingen en arbeiderswoningen zijn de uitingen van die overtuiging.

Het werk, waarvan de titel aan het hoofd van dit opstel geschreven staat, beweegt zich op het terrein van laatstgenoemde richting, - en het is ten volle de aandacht waard van allen, die aan die beschouwing een warm hart toedragen.

Dat toch de quaestie van huisvesting voor het volk van overgroote beteekenis is, zal wel niemand loochenen, en dat dus een werk, dat tot titel draagt: ‘het bouwen van arbeiderswoningen’, met vreugde moet worden begroet, - vooral door hen, die zich theoretisch of practisch met dat onderwerp inlaten, - behoeft geen lang betoog, - al had men gaarne gezien, dat eindelijk ware gebroken met de oude gewoonte, om bij uitsluiting den zoogenaamden ‘arbeider’ met die verbeterde woning te willen bevoorrechten; - zoo gaarne toch zoude men die in gebruik zien bij een elk wiens maatschappelijke positie hem dwingt zich te behelpen in de holen, die heden ten dage nog dienst moeten doen als woningen voor het volk[1].

Het bedoelde werk is zijnen oorsprong verschuldigd aan eene prijsvraag door de ‘Maatschappij ter bevordering van Nijverheid’ uitgeschreven en door Dr. S. Stratingh Tresling beantwoord, - welke verhandeling, nadat zij door die Maatschappij met goud was bekroond, van harentwege is uitgegeven.

Beide, Maatschappij en Schrijver, hebben zich daardoor hoogst verdienstelijk gemaakt; - de literatuur toch over bedoeld onderwerp was in het buitenland rijk genoeg, maar in ons vaderland nog uiterst schraal, - en geen wonder, want bij het zoo beperkt debiet, dat vooral aan wetenschappelijke werken, in onze taal geschreven, te beurt valt, zijn in den regel noch schrijvers, noch uitgevers genegen om werken van den aard als de hierbedoelde voor eigen rekening in het licht te geven.

Alleen de steun van een lichaam als de Maatschappij van Nijverheid heeft deze uitgave mogelijk gemaakt en wij zijn er haar dankbaar voor. Vroeger bestond als overzicht van wat er op dit gebied in ons vaderland is verricht, niet veel anders dan het bekende artikel door den Heer J. Boissevain in den jaargang 1865 van het Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje geplaatst; - hoe verdienstelijk die arbeid ook was, hij konde uit den aard der zaak

1 Indien wij in den loop van dit opstel nu en dan nog gebruik maken van de uitdrukking ‘arbeiderswoning’, dan geschiedt dit omdat zij een technische term is geworden voor woningen met een huurprijs loopende tot ongeveer ƒ 3 of ƒ 4 's weeks toe, geenszins omdat wij eene verbeterde woning alleen aan den fabrieksarbeider of den handwerksman toewenschen.

niet zoo uitvoerig zijn als het thans verschenen werk; - dit is voor een ieder, die eenige studie van deze quaestie maakt, een onontbeerlijk handboek, dat vooral groote waarde ontleent aan den keurigen atlas plattegronden, opstanden, enz. die er aan is toegevoegd.

Overeenkomstig toch met de eischen door de prijsvraag gesteld, levert de verhandeling van Dr. Stratingh Tresling in de eerste plaats een overzicht van wat er op dit gebied in ons Vaderland bestaat. Het eerste hoofdstuk is geheel daaraan gewijd en met veel zorg en groote uitvoerigheid zijn daarin vele gegevens bijeengebracht omtrent alle behandelde bouwvereenigingen, - zoodat de vergelijking mogelijk wordt tusschen hetgeen in de verschillende steden van ons vaderland is geleverd - zoowel uit een financiëel-economisch als uit een bouwkunstig oogpunt.

Het verdere gedeelte is gewijd aan een overzicht van het buitenland, evenwel met voortdurenden terugblik op ons vaderland, zooals ook de prijsvraag bedoelde, die in haar tweede lid de vraag behelsde: ‘in hoeverre verdienen de verschillende beginselen in het buitenland toegepast, bij ons navolging?’

Wenden wij ons dan in de eerste plaats tot het overzicht over Nederland en vragen wij of de uitvoering van dat gedeelte in alle opzichten aan onze wenschen voldoet, - dan vergunne men ons - bij de meest mogelijke waardeering van het geheel - eenige beschouwingen omtrent enkele punten in het midden te brengen.

Vooreerst dan zal het elken lezer treffen, dat terwijl de uitgave van het eerste gedeelte heeft plaats gehad in Juli 1872, de opgaven van den heer Stratingh Tresling niet verder loopen dan hoogstens tot 1870, een feit, dat vooral voor een handboek te betreuren is, dat toch reeds binnen zoo korten tijd een deel van zijne waarde verliest en dus wel nagenoeg tot den dag der uitgave dient te zijn bijgewerkt. Voor een groot deel zal de reden, dat een werk in 1870 geschreven (dit althans maak ik op uit de mededeelingen op blz. 17, al. ult., op blz. 30 al. 6 en op den staat tegenover blz. 64) eerst in 1872 is verschenen, wel daarin te zoeken zijn, dat het is geschreven ter beantwoording eener prijsvraag en dus aan al de oponthouden van inzending, beoordeeling en wie weet wat andere nog meer, heeft blootgestaan. Maar dit alles zoude toch o.i. geen onoverkomelijk bezwaar voor den schrijver hebben opgeleverd, om nog

vóór het afdrukken, daar waar het pas gaf, de laatst bekend geworden cijfers in den tekst in te lasschen.

Intusschen zouden wij dit punt wellicht niet hebben aangeroerd, indien wij daaraan niet hadden behoeven vast te knoopen de opmerking, dat - ook al denken wij ons terug tot in het tijdperk, waarin de schrijver zijne verhandeling opstelde, - de opgaven in dat eerste hoofdstuk ons toch nog niet in allen deele bevredigen; - ook maar tot 1870 is het niet overal bijgewerkt en wij vinden veel oudere opgaven dan toen reeds verkrijgbaar waren; - zoo vinden wij b.v. op blz. 30 als laatste cijfer van wanbetaling bij de 's Gravenhaagsche Vereeniging dat van 1868, terwijl op dezelfde bladzijde al. 6, de brutohuur over 1869 wordt opgegeven; - zoo wordt op blz. 12, bij het opsommen van de werkzaamheden van de Vereeniging voor de Arbeidersklasse te Amsterdam gezegd, dat: ‘die Vereeniging heeft aangekocht 108 eigendommen en daarvan nu (1865) zijn gesloopt 65;’ - zoo wordt eindelijk ‘voor overzigt van het terrein en de werkzaamheid van de oude Utrechtsche Maatschappij en den stand der door haar gevorderde huren’, in dit boek, geschreven in 1870, uitgegeven in 1872, medegedeeld de staat der huren in 1863.

Blijkbaar heeft S. met zeer veel ijver de bronnen bestudeerd, die hem ten gebruike stonden, maar des te meer is het te betreuren, dat hij niet geheel denzelfden ijver heeft besteed aan het bijeenzamelen van de allernieuwste gegevens, die te verkrijgen waren. - Vooral is dit te bejammeren, omdat het zoo bijzonder gemakkelijk is, zich die te verschaffen; - S. dezes kan daaromtrent uit ervaring spreken; - toen hij voor het Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje voor 1872 een vervolg op het artikel van den Heer J. Boissevain wenschte gereed te maken, heeft hij zich schriftelijk gewend tot alle vereenigingen in ons land, die hem bekend waren, en bijna zonder onderscheid van alle de meest uitvoerige en volledige inlichtingen ontvangen, dikwijls met groote moeite door Voorzitter of Secretaris uitgewerkt[1].

1 Tot staving van ons beweren, dat eenerzijds door den S. alle *gepubliceerde* bronnen zijn gebruikt en anderzijds het middel van private correspondentie is verwaarloosd, wijzen wij er op, dat hij zijne gegevens omtrent de Bouwkas te Amsterdam ontleent aan het Dagblad van Z.-H. en 's Gravenhage van 8 en 9 Augustus 1869. - Eéne enkele aanvrage en met genoegen hadden de bestuurders dier Maatschappij aan den Heer Tresling nog veel uitvoeriger en in alle gevallen authentieker cijfers medegedeeld.

Had S. zich meer in correspondentie gesteld met de verschillende vereenigingen, wellicht had ook het lijstje van Vaderlandsche Vereenigingen tegenover blz. 64 nog volledіger geweest dan het nu reeds is; - daarop ontbreken toch:

ééne van de twee Hilversumsche Vereenigingen;

de Vereeniging te Utrecht, onder den naam van: ‘Vereeniging tot aanbouw en aankoop van woningen voor mindermogenden der nederduitsch Hervormde Gemeente’;

voorts die te Nijkerk, opgericht in 1867, en die te Hengelo, opgericht in 1868.

Die te Zutphen, die te Leeuwarden onder de zinspreuk ‘Help U Zelven’, en die te Arnhem onder den naam van ‘Nijverheidsstichting’, zijn eerst in 1871 opgericht, doch hadden gemakkelijk nog vóór het afdrukken kunnen worden opgenomen.

Daarentegen zijn door den S. gememoreerd enkele vereenigingen, die aan den heer Boissevain en aan den ondergeteekenden onbekend bleven; - t.w. die te Groningen en die te Sneek, - terwijl aan Rotterdam door hem is recht gedaan, - in zoo verre, dat de daar bestaande ‘Maatschappij voor Burgerwoningen’ is opgenomen in zijn overzicht; - de ondergeteekende was door den naam ‘Burgerwoningen’ misleid geworden, - een naam die in Amsterdam aanduidt woningen met huurprijzen van ƒ 500 tot ƒ 900 's jaars, en had dientengevolge Rotterdam opgenomen onder die gemeenten, waar niets was gedaan ter voorziening in de behoefte aan woningen als diegene, waarop thans het oog gericht is.

Ten slotte betreuren wij het, dat aan het werk geen register is toegevoegd: - de bruikbaarheid ware daardoor zeer verhoogd geworden. Waar zoovele verschillende - zoowel binnen- als buitenlandsche ondernemingen worden genoemd, is het moeielijk er ééne bepaalde terug te vinden, waar register noch bladwijzer wordt gevonden.

Vooral is dit moeielijk, omdat de S. - en te recht - geen dorre geographische of zelfs alphabetische volgorde heeft aangenomen, maar zeker systeem heeft in zijn werk gelegd, volgens hetwelk hij de verschillende gevallen heeft gegroepeerd.

Vooral komt dit bij het buitenland uit. Het schijnt ons toe, dat

het voornemen aanvankelijk heeft bestaan eene bepaalde geographische indeeling in de verschillende hoofdstukken te doen heerschen, maar dat langzamerhand de S. bij het behandelen van de stof - die hij volkomen meester was - in elk land een of ander beginsel heeft zien op den voorgrond treden, dat hij dan in al zijne details behandelt en waarbij hij als van zelf ter sprake brengt de enkele analoge gevallen uit andere landen.

Het eerst wendt S. zich naar Engeland, - en geen wonder, want het is daar, dat het eerst de gedachte schijnt te zijn ontkiemd om te voorzien in den woningsnood der zoogenaamde arbeidende klasse; - reeds in 1841 werd de ‘Metropolitan Association for improving the dwellings of the Industrious Classes’ te Londen opgericht. Daarenboven heeft de practische en vindingrijke geest der Engelsche natie ook op dit onderwerp zijn stempel gedrukt; - zoowel ten aanzien van de algemeene inrichting der gebouwen als van de kleinere details van bouw vinden wij bij hen de meest leerrijke voorbeelden; - meer dan anderen hebben zij naar methodes gezocht om door vereenvoudiging van constructie en ingenieuse aanwending van bouwmaterialen eensdeels tot goedkoopen, anderdeels tot doelmatigen bouw te geraken. In het hoofdstuk aan Engeland gewijd, worden dan ook bijna alle quaesties betreffende den besten en tevens minst kostbaren vorm der arbeiderswoning behandeld.

In de eerste plaats komt natuurlijk de strijd tusschen het caserneen het cottage-systeem ter sprake; - die vraag wordt met groote kalmte en zonder vooringenomenheid besproken; - over het algemeen helt S. over tot de alleenstaande woningen, doch hij erkent ten volle de belangrijke bezwaren, die in groote steden met hare dure bouwterreinen aan die methode zijn verbonden en doet buitendien met nadruk uitkomen hoe in blokwoningen veel kostbaarder en ingrijpender maatregelen kunnen worden genomen ter bestrijding van vochtigheid, ter bevordering eener goede ventilatie, enz. enz. Vooral wordt dit op den voorgrond gesteld bij den Familistère te Guise, eene der allerbeste blokwoningen, die met hare onder het gansche gebouw doorloopende sousterrains, met hare overdekte binnenplaats, met hare inrichtingen tot verversching en afkoeling der atmospheer in het gansche gebouw, wel als model voor dit soort van woningen kan dienen.

Ook de groote quaesties van constructie worden uitvoerig behandeld en achtereenvolgens worden wij bekend gemaakt met de verschillende systemen, die reeds zijn aanbevolen om de vele uiteenloopende eischen te bevredigen, die voor woningen als de bedoelde moeten worden gesteld.

Geheel verschillend toch zijn de oplossingen voorgesteld

door Henry Roberts in Engeland, die uitsluitend holle steenen wil gebruiken, en in plaats van vloeren vlakke gewelven evenzeer van hollen steen legt;

door Stanislas Ferrand te Parijs, die de geheele constructie doet bestaan uit een geraamte van gegoten ijzeren kolommen aangevuld door twee zeer dunne muurtjes, waartusschen een spouw;

door Hoffmann van Neustadt, die zoowel hout als ijzer verbant en alleen baksteen bezigt;

door een aantal andere bouwmeesters eindelijk, die alle heil zoeken in het uitsluitend gebruik van beton, hetzij dit als te Parijs met de inrichtiug van Joseph Tall op de plaats zelve tot muren worde gegoten, of wel als bij Nicoll's patent in den vorm van platen aan een ijzer geraamte worde vastgehecht.

Eindelijk wordt de lezer bekend gemaakt met tal van hygienische en andere bijzonderheden van inrichting, die alle voor de doelmatigheid der woning van groot belang zijn; - dat daarbij ventilatie en afvoer van faecalien eene groote rol spelen, spreekt van zelf, maar evenmin worden vergeten: de ‘open staircases’, in Engeland vrij algemeen in gebruik, - de vraag of de trappen van steen of van hout behooren te worden gebouwd, - de meerdere of mindere voortreffelijkheid van dubbele ramen, vergeleken met enkele ruiten van dik glas, - de ‘Washable wall’ van Stanislas Ferrand en anderen, - de strijd tusschen porceleinen- en ijzeren kagchels en andere stookinrichtingen, - gaspitten op trappen eindelijk, asch- en vuilniskokers, gootsteenen, waschkuipen, etenskasten, badhuizen en tal van andere bijzonderheden.

Dat het niet overbodig is de aandacht onzer bouwmeesters nog eens te bepalen bij het vele, dat in het buitenland in deze richting is geleverd, - zoowel ter navolging als ter waarschuwing, - weet een ieder, die bekend is met de arbeiderswoningen hier te lande bestaande. Gaarne willen wij aannemen, dat wij in onze baksteenen een bouwmateriaal bezitten, dat niet licht door een

ander zal worden overtroffen, en dat menige doelmatige inrichting vooralsnog moet achterwege blijven, omdat zij geld kost en de tegenwoordige toestand der huren niet toelaat het bouwkapitaal te bezwaren met iets, dat naar luxe ook maar zweemt, - toch wijst niet ten onrechte eene van de twee stellingen, waarmede de heer S.T. zijn uitvoerig en belangrijk Hoofdstuk II besluit, op: ‘de noodzakelijkheid van ijveriger en nauwgezetter studie onzer bouwmaterialen.’

Om de arbeiderswoningen op Steinwärder, de fabriekswijk van Hamburg, groepeert S. zijne beschouwingen omtrent de middelen, die der arbeidersklasse ten dienste staan om langs den weg van zelfhulp tot het genot van betere woningen te geraken. In Hamburg is de zaak door de werklieden zelve begonnen, doch hebben deze zich ter verkrijging van het noodige kapitaal moeten wenden tot een aantal hun welgezinde kapitalisten; - deze hebben aan de vereeniging door de werklieden gevormd, tegen solidaire aansprakelijkheid van ieder lid en storting van eene soort van waarborgkapitaal, de noodige som verstrekt om voor ieder van de leden der vereeniging eene woning te bouwen. Het is duidelijk, dat deze vorm van zelfhulp alleen in toepassing kan komen in vrij exceptioneele omstandigheden, waar men met zeer uitnemende werklieden te doen heeft, die in het bezit van eenig vermogen zijn en door het verdienen van zeer hooge loonen eenigen waarborg van permanente solvabiliteit opleveren; - zoo niet, dan ontaardt de zaak in philanthropie.

Anders is de zaak opgevat door de Engelsche ‘land and building companies’. Dit zijn eigenlijk spaarbanken, die hunne kapitalen besteden voor het aankoopen van groote uitgestrektheden land, dit parcelleeren en verkoopen en voorschot verleenen voor het bouwen van huizen op die kleine stukjes, alles echter onder behoorlijke waarborgen voor de zekerheid hunner schuldvorderingen. Dat ook hier wederom niet kan worden gedacht aan den eenvoudigen arbeider, die van het gewone loon moet leven, en buitendien niets bezit, volgt daaruit, dat het voorschot in den regel niet hooger klimt dan ¾, en nooit overtreft ⅘ van de waarde van het huis. Intusschen zal men de ontzachlijk groote beteekenis dezer maatschappijen, al is het dan ook met het oog op een ietwat hooger

stand, niet ontkennen, wanneer men nagaat, dat er in Engeland reeds meer dan 3000 dergelijke vereenigingen bestaan, met een totaal inkomen van 10 millioen pond sterling, die aan ongeveer 100,000 gezinnen een eigen haard hebben bezorgd[1].

De vereenigingen te Kopenhagen, te Goes en te Amsterdam staan op ander terrein en vertoonen meer zuiver het karakter der coöperatieve zelfhulp; - daar hebben de deelhebbers hunne geringe wekelijksche bijdragen laten oploopen, totdat de noodige sommen waren bijeengebracht om enkele woningen te bouwen, die daarna onder de deelhebbers zijn verloot.

Op deze wijze gedreven, heeft de zaak weinig of geen gevaar en juichen wij haar integendeel zeer toe, - doch bezwaarlijk wordt zij uit een finantieel oogpunt, wanneer op de basis der toekomstige contributiën crediet wordt gevraagd, zooals de Maatschappij voor Eigen Woningen te Amsterdam heeft gewaagd; - dit is alleen mogelijk, wanneer de deelhebbers zich - zooals te Kopenhagen - voor een zeker aantal jaren verbinden, - terwijl ook dan het innen der contributies aan groote bezwaren zoude onderhevig zijn.

Aangezien intusschen de eigen middelen onzer arbeidende klasse nog zeer beperkt zijn, hebben wij van den bouw van huizen bij wijze van *coöperatie*, eigenlijk juister *opsparing*, vooralsnog weinig resultaten te wachten[2].

Een andere weg, reeds op zeer veel plaatsen gevolgd, is het zoogenaamde systeem van Mühlhausen, m.a.w. het bouwen van woningen door het kapitaal en het verkoopen daarvan tegen zeer geringe en dus op zeer langen termijn loopende aanuiteiten.

Zooals voor de hand ligt, wordt dit stelsel door den schrijver voornamelijk in Frankrijk en België, waar het geboren en opgegroeid is, bestudeerd en voert hij ons langs Mühlhausen, Guebwiller en Verviers, ten einde ons in kennis te brengen met verschillende toepassingen van het beginsel, die volgens hem eene reeks vormen, waarin met steeds grootere zuiverheid en juistheid het grondbeginsel op den voorgrond treedt.

Want terwijl nog in Mühlhausen ten deele staatshulp is verleend voor het tot stand brengen der groote ‘Cité ouvrière’, heeft dit te

1 Zie blz. 170.
2 Zie Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje, 1872.

Guebwiller volstrekt geen plaats gehad, - en terwijl aldaar alles uit eigen middelen is verricht, heeft men toch een gunstiger finantieel resultaat weten te bereiken; - er wordt op de aandeelen 1 pCt. meer uitgedeeld dan te Mühlhausen. De zaak te Guebwiller staat dus reeds op industrieel terrein, maar toch niet zoo gedecideerd als de ‘Société Verviétoise pour la construction de maisons d'ouvriers.’ Deze heeft geheel het philathropisch terrein verlaten, - zij verkoopt hare huizen ook door middel van annuiteiten, maar nadat een interest is genoten van 6 pCt., - eene rente, die zeker voldoende is om bij de groote securiteit der belegging, kapitaal te trekken.

Dat de reeks hierboven geteekend, door den schrijver wordt beschouwd als zich in de goede richting te bewegen, kenschetst zijn standpunt in dit opzicht voldoende, en inderdaad is ook het geheele werk van begin tot einde als doortrokken van zijne voorliefde voor de industriëele richting in dezen en van zijne volstrekte afkeuring van al wat bij het bouwen van arbeiderswoningen ook maar zweemt naar philanthropie. Het zoude onmogelijk zijn alle bewijsplaatsen hiervoor aan te halen, - bijna elke bladzijde levert er eene. Hetzij hij prijst de vereeniging te Groningen, omdat hare oprichters van den beginne af aan het oog gevestigd hielden op het uitkeeren van een behoorlijk dividend, of wel van de Leeuwarder Vereeniging: ‘Eigen brood bovenal’ verklaart, dat toen zij de beperkingen van het dividend ophief, voor haar ‘de kans van slagen niet alleen grooter, maar haast zou ik zeggen, eerst mogelijk geworden is’, - of wel de enorme resultaten der Londensche Maatschappijen alleen aan die finantieel juiste inrichting toeschrijft, steeds komt hij terug op hetgeen hij op blz. 159 in groote letters laat afdrukken: ‘het beginsel van vereenzelviging der belangen van huurder en verhuurder.’

Zoo gaarne reiken wij hier den schrijver de hand; - het is onze innige overtuiging, dat alleen het industriëele standpunt recht heeft van bestaan; - wij meenen nog steeds, ‘dat niet enkele tonnen gouds uit welwillendheid bijeengebracht aan de vraag het hoofd kunnen bieden, - maar dat alleen de millioenen, die de prikkel van het eigenbelang weet te doen vloeijen, hier iets tot stand kunnen brengen’[1].

Inderdaad, die waarheid kan niet genoeg worden herhaald en

1 Zie Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje, 1872.

met waar genot lazen wij dan ook Hoofdstuk IV, waarin de ‘Berliner gemeinnützige Baugesellschafft’ en de Alexandra-Stiftung, beide te Berlijn, worden behandeld. Beide hebben eerst warme sympathie van het publiek en zelfs vorstelijken onderstand genoten; toch hebben zij betrekkelijk geringe resultaten opgeleverd, - eenvoudig omdat zij op philanthropische basis rustten en men halsstarrig weigerde de uit te keeren dividenden in overeenstemming te brengen met den gewonen, algemeen geldenden rentevoet.

‘Duitschland,’ zegt de schrijver, ‘toont ons hier duidelijk, op welke wijze eene oplossing van het vraagstuk *niet* te verwachten is.’

O.i. is deze zienswijze de eenige ware en moet ten eenenmale worden gebroken met de wijze van beschouwen, die wij ontmoeten in de volgende zinsnede, ontleend aan een brochure, kort geleden hier ter stede verschenen[1]; - de S. beweert, dat er van gemeentewege gronden voor den bouw van arbeiderswoningen moeten worden disponibel gesteld, ten einde: ‘de plankjescasernes onmogelijk te maken, waarmede enkele “Menschenbeglücker” de quaestie der arbeiderswoningen slechts in zooverre oplossen, dat zij, voor zich zelve - onder schoonschijnenden naam - in den beginne redelijke en later door huuropslag (welk middel zij geenszins versmaden) goede rente maken.’

De eerste stelling laten wij in het midden; tegen de laatste beschouwing meenen wij ten ernstigste te moeten opkomen.

Heette het vroeger ‘point d'argent, point de suisses,’ nog veel meer geldt het heden: ‘geene voldoende rente, geen kapitaal.’ Deze wet is onomstootelijk, en wij verheugen er ons dan ook in, dat meer en meer de overtuiging veld wint, dat ook ondernemingen als deze niet straffeloos op andere basis kunnen worden gegrondvest dan op de zuiver economische.

Vooral in Amsterdam trad die overtuiging langzamerhand op den voorgrond. De Bouwkas opgericht in 1867 gaf den stoot; - zij stelde in haar prospectus voorop, dat zij eene naamlooze vennootschap zoude zijn, berustende op het beginsel, dat de aandeelhouders eene behoorlijke winst moeten genieten van hun kapitaal.

1 J. Gosschalk, Eenige kantteekeningen op de voordracht van B. en W. over de verbetering der Water- en Landwegen naar en door Amsterdam, blz. 24.

Nagenoeg gelijktijdig daarmede ging ook de vereeniging voor de arbeidersklasse er toe over de bepaling uit hare Statuten te schrappen, volgens welke niet meer dan 3 pCt. mocht worden uitgedeeld. Intusschen heeft zij nog steeds moeite geheel op industrieel terrein te komen; - de huren, die zij vordert, getuigen nog steeds van den zuurdeesem van philanthropie, waarvan zij doortrokken is; - zelfs het dividend-over 1873 ad 4½ pCt. - het hoogste, dat zij nog uitkeerde, - toont er de gevolgen van; - het heeft niets aanlokkelijks voor den kapitalist.

Had zij vroeger kunnen goedvinden als huur te vragen, wat konde verkregen worden, zij had oneindig veel grooter resultaten kunnen bereiken dan thans; - nu moeten nog steeds de enkele tonnen gouds, die zij van tijd tot tijd verbouwt, nagenoeg worden bijeengebedeld, - men denke zich wat zij met hare machtige vrienden en soliede basis had kunnen verrichten, hoe het kapitaal haar zoude zijn toegevloeid, indien zij eens 6 of 7 pCt. had uitgedeeld; - zij had dan geld kunnen krijgen, zooveel zij had gewild, te meer omdat bij dergelijke uitbreiding hare aandeelen beurswaarde hadden erlangd; thans behooren zij tot de geheel incourante effecten.

Daarenboven heeft hare wijze van handelen bij het publiek de meening doen ontstaan, dat *blokwoningen*, de door haar aangenomen vorm van verbeterde arbeiderswoningen, tevens moesten zijn *goedkoope woningen* en is daardoor het bouwen van woningen van dien aard voor hen, die dit als industrieele onderneming beschouwden, moeielijker in stede van gemakkelijker geworden. Het kapitaal is afgeschrikt, niet aangetrokken, omdat de huurders er aan gewenden duur te betalen voor slechte en weinig voor goede woningen.

Men vermenge toch niet twee zaken; - wil men philanthropie uitoefenen, - men schenke dan ook de huur geheel: - men bouwt dan echter hofjes.

Op zuiver industrieel terrein heeft zich eerst de onlangs opgerichte ‘Woningmaatschappij’ geplaatst, die ruim 240 woningen op Oostenburg heeft gebouwd en wier bestuurders, overeenkomstig het door hen gegeven prospectus, voornemens zijn de hoogst mogelijke huur te vorderen, ten einde aan hunne aandeelhouders goede dividenden te kunnen uitkeeren, om op die wijze tot snelle uitbreiding hunner Maatschappij te geraken; - zij meenen, dat alleen op die wijze het aanbod van woningen eenigszins belangrijk kan worden

vermeerderd, en gelooven buitendien, dat het voor den bewoner een verheffender gevoel is, wanneer hij weet, dat hij den juisten marktprijs betaalt, dan wanneer hij gevoelt, dat hem uit philanthropie een deel van den huurprijs wordt kwijtgescholden; - de laatste meening wordt ook door Dr. Stratingh Tresling ten volle gedeeld; - zie b.v. blz. 298.

De oprichters dier Maatschappij hopen, dat het hun zal gelukken te bewijzen, dat de zinsnede waarmede S. zijn boek besluit, niet meer ten volle juist is; - zij luidt: ‘Voor Nederland is de tijd nog niet daar, om het voorbeeld van Verviers te volgen; maar het voegt voorzeker eene stem te meer bij al diegene, welke zich reeds in dit overzicht uit het buitenland hebben doen hooren, om het industrieele element *zooveel maar immer mogelijk* op den voorgrond te stellen, *waardoor alleen* de mogelijkheid wordt gegeven om met rasscher schreden tot een afdoende oplossing van het vraagstuk der arbeiderswoningen te naderen.’

In hoeverre hun dit zal gelukken, ligt nog in den schoot der toekomst verborgen, doch zij voelen zich gesterkt in hun vertrouwen wanneer zij de machtige blokken aanschouwen, die de heer J.F. Schutte voor eigen rekening aan de Marnixkade deed verrijzen, waarlijk niet uit philanthropie, maar uit welberekend eigenbelang.

Slechts in één opzicht voldoet de Woningmaatschappij nog niet aan haar programma, hierin namelijk, dat de Directie tot nu toe onbezoldigd is; - in dit opzicht is Rotterdam vooruit; in de Maatschappij voor Burgerwoningen geniet niet alleen de Directie salaris, maar worden zelfs uit de overwinst boven 5 pCt., tantièmes aan de commissarissen uitgekeerd. Daarmede is dan ook ten volle het terrein der industrie betreden.

Hiermede besluiten wij dit overzicht en spreken alleen nog den wensch uit, dat Dr. Stratingh Tresling onze literatuur over dit en dergelijke onderwerpen nog met menige pennevrucht moge verrijken en dat, mocht zijn arbeid ook nog zoo volumineus worden, steeds eene Maatschappij van Nijverheid moge bereid gevonden worden om het resultaat zijner studiën voor het publiek bereikbaar te maken.

C.A. CROMMELIN.

Wilhelm III von Oranien und Georg Friedrich von Waldeck. Ein Beitrag zur Geschichte des Kampfes um das europäische Gleichgewicht von Dr. P.L. Müller. Erster Band, 1679-1684. *Haag, Martinus Nijhoff*, 1873.

Een echt Hollandsch boek in een vreemd gewaad, het werk van een landsman, van een schrijver, die ten onzent reeds eene welverdiende reputatie geniet. Terecht heeft Dr. Muller zich in dit geval van eene andere taal dan de Nederlandsche bediend. Deze toch, gelijk hij zelf in de inleiding opmerkt, is te weinig bekend, wordt door te weinig personen buiten ons vaderland goed begrepen, dan dat men niet zijne toevlucht tot eene andere zou nemen, zoodra het de beschrijving van personen en zaken geldt, die ook voor het buitenland van groote beteekenis zijn. De persoonlijkheid van Willem III behoort zoozeer tot de algemeene geschiedenis, dat eene bijdrage tot de kennis zijner werkzaamheid terecht in eene taal gesteld wordt, die meerderen verstaan en begrijpen. Dat juist de keuze van den Schrijver op de Duitsche taal gevallen is, ligt hierin, dat de hoofdpersoon van het werk, George Frederik von Waldeck, een Duitscher was.

Het mag een gelukkig denkbeeld heeten dien vorst, wiens werkzaamheden tot nu te weinig gekend en wiens verdiensten te laag geschat werden, ten tooneele te voeren. Wij leeren hem uit des Schrijvers werk kennen in het streven, dat hem, evenals Willem III, bezielde, om Europa tegen de aanmatiging en de gewelddadige handelingen van Lodewijk XIV te beschermen. De Schrijver heeft, om de handelingen van Waldeck in een duidelijk licht te plaatsen, de beste bron gebruikt, die te vinden was. Het vorstelijk familiearchief te Arolsen heeft het grootste gedeelte van het materiaal geleverd. Geen wonder dan ook, dat de bijlagen eene zoo groote plaats, bijna twee derden van het werk, innemen. De opheldernde tekst bovendien is, gelijk uit den aard der zaak volgt, grootendeels op den inhoud der bijgevoegde stukken gebaseerd. Die omstandigheden maken de taak van hem, die over het werk een oordeel vellen zal, niet gemakkelijk. Aangenamer bezigheid is het, in het kort den inhoud daarvan te vermelden.

Het deel, dat voor ons ligt, is, blijkens den titel, het eerste van

een boek, dat de verrichtingen van Waldeck, voornamelijk met betrekking tot en in samenwerking met Willem III, gedurende een tiental jaren, van 1679 tot 1689, omvatten zal. Het verschenen deel leidt ons tot het jaar 1685.

In het eerste hoofdstuk verhaalt ons de Schrijver de geboorte en de lotgevallen der jeugd van Waldeck. Zijne eerste levensjaren waren vrij wel aan die van zoovele andere kleine Duitsche vorsten uit dien tijd gelijk. Door zijn huwelijk geraakte hij in verbintenis met het huis Nassau, door het graafschap Kuilenburg, dat aan de kinderen van zijn broeder, wier voogd hij was, toebehoorde, in aanraking met onze republiek. Mocht echter de eerste aangenaam zijn, de laatste was dit somtijds minder. Men denke slechts aan de onaangenaamheden, die de schaking eener Haagsche dame tusschen de regeering der republiek en den bezitter van Kuilenburg in het leven riep.

Op ongeveer dertigjarigen leeftijd werd voor Waldeck een schitterend vooruitzicht geopend. De militaire loopbaan gekozen hebbende, trad hij met een hoogen rang in Brandenburgschen dienst. In een duidelijk licht stelt de Schrijver, hoe Waldeck en Frederik Willem beiden van hetzelfde plan zwanger gingen, al had de eerste daarbij het belang van Duitschland, de tweede dat van Brandenburg, zijn eigen belang, voor oogen. Beiden streefden er naar, den Protestantschen vorsten, die de Keizer ter wille zijner geloofsgenooten terugzette, eene hunner waardige plaats te bezorgen. Misschien ware reeds toen, onder de leiding van den grooten keurvorst met een wakker man als Waldeck tot rechterhand, eene groote schrede gedaan, om aan Brandenburg de hegemonie in Duitschland te verschaffen, doch de tijden waren daarvoor niet rijp. Nog ruim twee eeuwen zouden moeten verloopen, voordat het denkbeeld van Frederik Willem en Waldeck verwezenlijkt werd.

De Noordsche oorlog stuitte hunne plannen, redde de positie des Keizers en maakte de houding van Waldeck tegenover den keurvorst onhoudbaar. Na zeven jaren Brandenburg gediend te hebben, zag hij zich door de omstandigheden gedrongen zijn afscheid te nemen en elders zijne fortuin te zoeken. Korten tijd was hij in Zweedschen dienst en wendde zich daarop tot den Franschen koning, om een post te verkrijgen. Te trotsch evenwel om zich tot de positie van een afhangeling van Lodewijk te vernederen,

kon hij den koning niet bevallen, die hem onverrichterzake terugzond. Lodewijk besefte niet, welk een vijand hij zich door die handelwijze maakte, een vijand, die alles in het werk zou stellen, om Duitschland, dat hij liefhad en groot wilde zien, tegen Frankrijk, welks macht hij had leeren kennen, te verdedigen. Welk grievend leed voor Waldeck, te bemerken hoe de Duitsche vorsten uit afgunst tegen elkander oneenig waren en hoe sommige van hen zich niet ontzagen, door hunne toetreding tot het Rijnverbond, Lodewijk tot arbiter van hun gezamenlijk vaderland te maken. Van het verblijf in Frankrijk dagteekent het keerpunt van Waldecks politieke inzichten. Had hij vroeger Oostenrijk als den tegenstander van de Protestantsche Duitsche vorsten beschouwd, thans begon hij Frankrijk als den vijand van het geheele Duitschland, van het evenwicht in Europa aan te merken.

Nadat hij den Turkenoorlog medegemaakt had, bracht hij een zevental jaren in dienst der Lunenburgsche vorsten door. Toen brak het merkwaardige jaar 1672 aan. Door den prins van Oranje naar de Nederlanden geroepen om aldaar den post van veldmaarschalk te aanvaarden, nam hij die uitnoodiging aan. Voorwaar eene daad van edelmoedigheid, indien men de hoogst moeilijke omstandigheden, waarin de republiek verkeerde, in aanmerking neemt. Van dien tijd dagteekent de vriendschap, die tusschen Willem III en Waldeck geheerscht heeft.

De Schrijver, uit de bronnen zelven puttende, brengt groote hulde aan Waldecks administratieve talenten als legerhoofd en wijst er op, hoe voornamelijk door zijne bemoeiingen de verzorging der troepen, en in het bijzonder die der zieken en gekwetsten, verbeterd werd.

Eene verpoozing in Waldecks militaire loopbaan gedurende de zes jaren van den oorlog leverden eenige diplomatische zendingen, vooral die naar Weenen in 1675, welke echter, niettegenstaande al zijne pogingen, slechts een middelmatig succes opleverde. In het algemeen werden de handelingen van Waldeck slechts zelden door het geluk bekroond. Als veldheer voerde hij den oorlog niet voorspoedig; als diplomaat mocht het hem meestal niet te beurt vallen, een gewenscht gevolg te bereiken.

Die jaren kunnen niet onder de gelukkigste van Waldecks leven geteld worden. Oneenigheden onder de bondgenooten over aller-

hande quaesties, voornamelijk over de telken jare terugkeerende van de winterkwartieren, hunne lauwheid, die de voortvarendheid van Lodewijk XIV maar al te zeer in de hand werkte, en huiselijk leed over het afsterven van zijn eenig overgebleven zoon en van een geachten schoonzoon berokkenden hem veel verdriet. De vrede van Nijmegen, dien de republiek zich genoodzaakt zag te sluiten, omdat zij zoo weinig ondersteuning van hare bondgenooten ondervond, toonde hem en Willem de macht van Frankrijk, doch versterkte hen tegelijk in hun vaste voornemen, alles in het werk te stellen om Lodewijk in toom te houden.

In de vier jaren, die door den schrijver in het tweede hoofdstuk behandeld worden en waarmede het eigenlijke werk begint, ziet men dan ook Waldeck onvermoeid bezig met pogingen, om de Duitsche vorsten tot eenheid te brengen en hen daardoor tegen Frankrijk bestand te maken. Het was vooruit te zien, dat dit geene gemakkelijke zaak zou zijn. De Duitsche vorsten gevoelden zich te zwak om aan de macht van Lodewijk, welke door den vrede van Nijmegen zoozeer versterkt was, wederstand te bieden, en wat het treurigste was, de machtigste van hen, de keurvorst van Brandenburg, toonde groote toenadering tot Frankrijk. Ook onder de overige vorsten van Europa heerschten groote oneenigheden, die het nemen van krachtige maatregelen beletten.

De staat van verdeeldheid, waarin Duitschland verkeerde, maakte het Lodewijk mogelijk, door de chambres de réunion verschillende gedeelten van het Rijk in bezit te nemen. Bij dien ongelukkigen toestand kwam nog, dat de kleine rijksvorsten ontzaggelijk veel door inkwartieringen van troepen der grootere leden. Om aan dit laatste paal en perk te stellen werd te Frankfort, voornamelijk door bewerking van Waldeck, tusschen eenige vorsten en graven eene unie gesloten, die ten doel had door het gezamenlijk bijeenbreugen van een leger verdere inkwartiering van vreemde trroepen te beletten (19 Sept. 1679). Kort daarop haalde Waldeck den landgraaf van Hessen-Kassel over, met de Unie een verbond te sluiten, welk voorbeeld door Keulen gevolgd werd. Tot zoover ging alles vrij goed, ofschoon zich als naar gewoonte onder de deelnemers aan de Unie allerlei quaesties, vaak over de nietigste onderwerpen, voordeden. Toch werd de Unie door de bemoeiingen van Waldeck uitgebreid, zoo zelfs dat zij den argwaan van het Keizerlijke hof,

dat tot nu toe zich jegens haar vrij welwillend betoond had, opwekte. Zoowel echter de overredingen van Waldeck als de indruk, dien de inbezitneming van Straatsburg door Lodewijk maakte, waren oorzaak, dat de Keizer zich met het doel der Unie meer en meer verzoende.

Te vergeefs poogde Waldeck ook andere Duitsche vorsten te bewegen, zich aan het bestaande verbond aan te sluiten. Vooral Brandenburg toonde zich onwillig en wees op het gevaar, dat er in lag, den toorn van Frankrijk door het nemen van maatregelen van tegenweer op te wekken. Beter onthaal vond Waldeck te Weenen. Het gelukte hem, niettegenstaande vele moeilijkheden, den Keizer tot het teekenen van het Laxenburger reces te bewegen (10 Juni 1682), dat ten doel had zich tegen een mogelijken aanval van Frankrijk te vereenigen. Grooten steun zou het gegeven hebben, indien ook Frederik Willem zich aan het reces had willen aansluiten, doch deze bleef hardnekkig. Hij verkoos den vrede, al liet die ook de vrije hand aan Lodewijk, boven een oorlog, die, vreesde hij, door het reces in het leven geroepen zou worden. In het antwoord dat hij op de uitnoodiging tot deelneming gaf, straalde maar al te zeer door, hoe hij zich nog altijd gekrenkt gevoelde door den spoed, waarmede men te Nijmegen een smadelijken vrede gesloten had, die allerlei quaesties had laten bestaan, ter zake waarvan men thans het Rijk in een oorlog wilde wikkelen.

Nadat Waldeck, die tot belooning voor zijne verdiensten door den Keizer in den vorstenstand verheven was geworden, het Laxenburger reces tot stand had gebracht, gelukte het hem, ofschoon niet zonder vele bezwaren, te bewerken, dat de deelnemers hunne verplichtingen nakwamen. Bovendien smaakte hij het genoegen, dat eenige vorsten, zelfs Beijeren, zich aansloten. De stand der zaken was derhalve gunstig. Daar brak de Turkenoorlog uit. De Keizer was, ofschoon het gevaar reeds eenigen tijd dreigend was geweest, onvoorbereid en zijn leger was zeer zwak. Weenen zelfs geraakte in grooten nood. Thans was goede raad duur. Waldeck zag zich genoodzaakt, de troepen der bondgenooten, welke eigenlijk tot verdediging van den Rijn moesten strekken, tot het ontzet van Weenen aan te wenden. Wel is waar werd de benauwde stad gered, maar ondertusschen had Lodewijk vrij spel gehad. Zonder met Spanje in oorlog te zijn bezette hij verschillende steden, welke aan

die mogendheid toebehoorden, en in het Rijk wist zijn gezant te bewerken, dat de rijksstenden, de een vroeger, de andere later, de door den koning gepleegde rooverijen goedkeurden. Daarmede had het Laxenburger reces al zijne kracht verloren.

Zeer bedroevend was voor allen, die Frankrijks macht vreesden, het besluit der rijksvorsten tot billijking van Lodewijks handelingen. De Schrijver handelt over den ongelukkigen toestand, die nu volgde, in het derde hoofdstuk, het laatste van het werk, zoover het tot nu toe verschenen is.

Lodewijk zette zijne onrechtmatige handelingen voort. Hij maakte van de weerloosheid der Spaansche Nederlanden gebruik en deed een inval, die onze republiek tot het zenden van 8000 man, bij tractaten beloofd, verplichtte. Spanje, door zulk eene handeling van den Franschen koning tot het uiterste gebracht, verklaarde hem den oorlog. Willem III drong thans op de versterking van het Nederlandsche leger aan. Zijne politieke tegenstanders zagen daarin het voornemen om oorlog te voeren. Wat echter Dr. Muller reeds vroeger gezegd had, dat het in de bedoeling van den prins lag, niet om Lodewijk te beoorlogen, maar om hem door machtsvertooning in toom te houden, geldt zeker voor geen tijdstip meer dan voor het tegenwoordige. Frankrijk was één en machtig. De republiek bezat geene bondgenooten. De Keizer had genoeg met den Turkenoorlog te doen, de Duitsche vorsten waren lauw, Engeland was aan Frankrijk verknocht. Wat er overbleef bepaalde zich tot Zweden, dat door Brandenburg en Denemarken in toom gehouden werd, en tot het zelf hulp behoevende Spanje.

Niets kon Lodewijk beter te stade komen dan de oneenigheid, die in onze republiek heerschte. Volkomen overtuigd van de machteloosheid der mogendheden waagde hij het de sterke vesting Luxemburg, waarop hij niet het minste recht had, aan te tasten. Tevergeefs poogden Willem III en Waldeck tot tegenstand aan te sporen. De laatste deed zijn uiterste best, om de troepen der Duitsche vorsten te doen marcheeren, terwijl de eerste den wederstand zijner politieke tegenstanders zocht te breken. Niets mocht baten. Lodewijk veroverde Luxemburg na een niet langdurig beleg. De val dezer vesting versterkte de anti-stadhouderlijke partij. De provincies die den prins vijandig waren, wisten door te drijven, dat er met Frankrijk een tractaat gesloten werd, waarbij de republiek op zich

nam, Spanje tot het aannemen van een twintigjarigen wapenstilstand te bewegen, gedurende welken Lodewijk Luxemburg zou behouden.

Geen geringeren indruk maakte de verovering dier stad in Duitschland. De Keizer, die met den Turkenoorlog de handen vol had, neigde tot den wapenstilstand. De rijksstenden vreesden de macht van Frankrijk. In die omstandigheden kon het niet anders, of ook Spanje en het Rijk moesten den door Lodewijk aangeboden wapenstilstand aannemen (15 Aug. 1684). Daarmede was voor het oogenblik het werk, dat Willem en Waldeck tot stand hadden willen brengen, in duigen gevallen.

Hier eindigt het eerste deel van Dr. Mullers lezenswaardig werk. Het is eene uitnemende bijdrage tot de kennis van de geschiedenis dier tijden. Men leert daaruit kennen, hoe ellendig de toestand van Duitschland was, dien de schrijver zelfs met de zoo vernederende jaren 1801 en 1806 op ééne lijn stelt. Men ziet daaruit, hoe alle maatregelen van Waldeck tot beteugeling van Frankrijks macht afstuitten op de lauwheid en de oneenigheden der Duitsche vorsten, op de machteloosheid en de weifelende houding des Keizers. Na de lezing van het boek moet men sympathie gevoelen met een persoon, die zich door geene teleurstellingen liet afschrikken en die onvermoeid voor een eenig doel werkzaam was, en moet men zich bedroeven, dat zoovele bemoeiingen, zoovele pogingen met geen gunstiger gevolg bekroond werden.

De bijlagen zijn met zorg bewerkt. De gissingen en aanvullingen, die op niet weinig plaatsen der brieven noodig waren, zijn, zoover beoordeeld kan worden door iemand, die de origineele stukken niet onder de oogen gehad heeft, zeer gelukkig.

Moge de ingenomenheid met den persoon van Waldeck, welke zoozeer in het eerste deel doorstraalt, den schrijver bewegen, ons spoedig ook het tweede deel te schenken en daarin aangenamer tijden en omstandigheden te beschrijven.

Januari 1874

MR. F. DER KINDEREN FZN.

***Gedwarsboomd. Naar het Engelsch van Florence Montgomery. Amsterdam, W.H. Kirberyer*, 1874.**
***De Tweede Vrouw. Naar het Hoogduitsch van E. Marlitt. Haarlem, Erven F. Bohn*, 1874.**

‘Il se trouve malheureusement encore des peuples impuissants à créer leur art, des esprits qui aiment à vivre d'émanations étrangères’, klaagt Ch. Potvin in zijn Corruption Litteraire en France. Heeft hij ons land daarmede bedoeld, omdat nergens zeker zoo vele vertalingen verschijnen van alles wat het buitenland maar goedvindt te laten drukken en uitgeven? Bijna zou men 't denken ja 't wenschen haast, indien de onderstelling mocht blijken onjuist te zijn. Want dat onze letterkunde lijden moet onder het overmatig gebruik van ons lezend publiek van al dat vreemde rijp en groen, daaraan twijfelt wel niemand. Zoodra een schrijver in 't buitenland maar iets goeds geleverd heeft 'twelk ook bij ons een gunstig onthaal vond, dan is die enkele proeve van zijn bekwaamheid een voldoende waarborg dat voortaan elke letter welke hij de wereld instuurt, ook door onze pers wordt overgenomen. En nu moge zijn tweede of zesde of twaalfde boek nog zoo gebrekkig en leelijk of vervelend zijn, toch vindt het bij ons publiek een goede ontvangst, want wij, kinderen van de zee, letten vooral op de vlag waaronder de vreemdeling onze havens binnenzeilt en stellen aan de lading dikwijls geen hooger eischen, dan dat die gemakkelijk verkoopbaar zij. Zoo heeft Florence Montgomery een inderdaad wèl verdienden naam bij ons gewonnen door haar Verkeerd Begrepen, een van de liefste boekjes welke ik in jaren gelezen heb. Maar toen haar Bijeengebracht verscheen, mocht ik de oogen niet sluiten voor het zooveel mindere gehalte van die tweede pennevrucht. En nu is deze, helaas! mag ik wel zeggen, alweer gevolgd door een derde, welke weer zooveel afsteekt bij de tweede, dat 't mij bijna onaangenaam is ze alle drie onder een naam te noemen.

Is er dan toch niet veel aardigs in? vraagt men alligt. En dan antwoord ik onmiddellijk en gaarne zelfs, geheel toestemmend. Maar ook voeg ik er dadelijk bij, dat Miss Montgomery ons door haar eerste werk het recht gegeven heeft lang geen gewone eischen

aan haar te stellen, omdat zij getoond heeft, verre verheven te zijn boven de meeste harer medepenvoerders. Haar eerste boekje kenmerkte zich door een eenvoud en door een natuurlijkheid die zoo groot waren, dat men onwillekeurig denken moest aan het bekende ‘ich *muss* nun einmal singen.’ Zwijgen, was der schrijfster blijkbaar onmogelijk, en de liefelijke beelden welke voor haar fantasie waren opgerezen, die moest zij tot levende en sprekende en werkende en gevoelige personen maken, opdat ze niet alleen in haar verbeelding, maar in het hart van geheel het publiek een woning mochten hebben. Misunderstood en Florence Montgomery zijn dan ook voor goed, tot één denkbeeld zamengesmolten. Bijeengebracht had weer allergelukkigste beelden en tafereelen, maar toch miste het den eenvoud die als onwillekeurig het hart van den lezer verovert. Maar Gedwarsboomd draagt zoo geheel en al het kenmerk van een boek dat gemaakt en niet als opgeweld is, het is zoo kunstig bedacht en bewerkt, dat zelfs het gemoedelijke wat er in is nog den indruk mist door dat gekunstelde geknutsel. Had de schrijfster zich niet zoo gehaast boekske op boekske te laten verschijnen, had zij veeleer rustig gewacht totdat haar blijkbaar rijke en gelukkige fantasie haar nieuwe beelden had voorgetooverd, zij zou gelukkiger geslaagd zijn en haar naam zóó hoog gehouden hebben, als zij dien door haar Verkeerd Begrepen heeft weten te verheffen. Minder schrijven zou bij haar met beter schrijven eensluidend zijn.

Maar vooral geldt dat van Ed. Marlitt. Haar Goud-Elsje vond ik een zoo welgeslaagde figuur, en het talent der schrijfster om in wijden kring vrienden te vinden voor dat eenvoudige meisje, waarvan het beminnelijk beeld langzamerhand in haar gemoed een gestalte had verkregen, zóó groot, dat ik hier ter plaatse de sympathie voor dat boek trachtte te wekken. Minder natuurlijk was haar Oude Jufvrouw, maar toen haar Rijksgravin Gisela en vooral haar Heideprincesje verschenen, bleef 't voor niemand langer een geheim, dat hier een inderdaad groot talent in voelschrijverij dreigde onder te gaan. Wanneer ge mij naar een oordeel vraagt over de Tweede Vrouw, ja, dan moet ik guluit bekennen dat boek niet te hebben kunnen lezen zonder een hartelijk gelach om de vele dwaasheden, waartoe die heillooze zucht naar effect de schrijfster vervoerd heeft. In dit gansche boek komt bijna geen enkel mensch voor, die gewoon spreekt en denkt en handelt. 't Zijn alle opgeschroefde wezens

die voortdurend in zulk een spanning verkeeren, dat 't den lezer telkens verbazen moet hoe ze nog een geheel blijven en niet van woede barsten. Die hoogaristocratische maar arme gravin met haar gouden vlechten, met welken haardos de schrijfster, zeker in navolging van Sue, tot in 't wansmakelijke toe coquetteert, ze moge ontzettend verstandig zijn, ze is ook ontzettend weinig beminnelijk en, gelukkig, weinig vrouwelijk ook. De verzoening met haren onuitstaanbaar pedanten Apollo leest men wel, maar ontstaan ziet men die waarlijk niet. De oude man is niets dan een belachelijke charge, en de beide knapen, waarvan zelfs met een weinig gevoel en bekwaamheid zoo veel had kunnen gemaakt worden, ze zijn totaal verwaarloosd. Dan die dwaze geestelijke, wiens liefde voor de gravin eensklaps opdoemt en die, hoewel hij nog wel voorgesteld wordt als een der Jezuiten die zoo gevaarlijk zijn door hun tact en sluwheid, de vrouw des huizes toch vlak bij het kasteel in een vijver gooit, waarlijk, dat geheimzinnige Indische huis, waarin een Hindoesche schoone jarenlang even onbewegelijk voortsoest als een slang achter de spiegelruiten van Artis, het was hier niet eens noodig, om de maat der onwaarschijnlijkheden vol te meten. Het boek moet natuurlijk werken op den kerkelijken strijd in Duitschland, even als de Oude Jufvrouw de rechtzinnig geloovigen moest veroordeelen. Maar ik twijfel er aan, of de heeren bisschoppen zich wel veel zullen bekommeren om een strijd met zulke kling-klangwapenen van den schouwburg gevoerd. Hoe jammer van het onmiskenbaar groot talent der schrijfster, dat herhaal ik met volle overtuiging. Indien het bekende: il n'y a qu'un pas du sublime au ridicule, nog bevestiging noodig had, dan waarlijk was die hier uitstekend geleverd. Geen wonder dan ook dat de tooneelschrijvers van beroep als gierige raven op de jongste romans van Ed. Marlitt aanvallen. - Maar waarom de schrijfster niet liever gespaard en dit boek onvertaald gelaten?

Hoe weldadig is het gevoel, wanneer men na de lezing van dit spektakelstuk

***Walfried, door Berthold Auerbach. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon*, 1874.**

opneemt. Lang nog blijft men onder de betoovering van het eerste deel vooral. Gelukkig land, dacht ik bij mij zelven, hetwelk onder moeielijke omstandigheden zulke schrijvers telt, die in den beha-

gelijken en innemenden vorm van den roman het groote nationale vraagstuk van den dag, geheel in den geest van de meerderheid des volks behandelen. Auerbach's laatste roman is echter even eenzijdig een roman met een bepaald doel, een tendenzroman, als het jongste boek van Marlitt. De Duitsche eenheid, dat is de zaak die hij bepleit, en hij doet dat met een warmte en met een overtuiging die hem zelfs den tijd niet gunnen zóóveel zelfbeperking te oefenen, als de kunst en het geduld van een beschaafd publiek toch van iederen schrijver mogen eischen. Immers een aanmerkelijke bekorting van het eerste of liever van het tweede derde deel vooral, zou de waarde van het geheel zeer verhoogen. Maar wij weten 't bij ervaring, zoodra Auerbach op zijn geliefkoosd stokpaardje van dat Al geklommen is, draaft hij tot in 't eindelooze toe door. Irma's dagboek is daar zeker het beste bewijs van, beter nog dan de juist ook niet zeer bondige redeneeringen van den tugendheld Erich. Intusschen is de draad hier soms meer te lang gesponnen door de haast te gerekte reeks van episoden uit den oorlog van 1870, dan door beschouwingen. Toch is zijn bekende godsdienstige overtuiging de eigenlijke spil waarom geheel het boek zich beweegt. Een moet het vaderland zijn, maar met behoud van de onderdeelen, want die deelen gevoelen dat zij juist hun bestaan en kracht aan dat Al te danken hebben. Datzelfde beginsel wordt dan toegepast op den godsdienst en de secten, op het geheele volk, met zijne individuele gezinnen en weer op die gezinnen met hunne afzonderlijke leden; alle werken en bewegen zich in hun eigen kring, maar toch altijd ten behoeve en onder den invloed van dat Al, hier het ééne Duitschland. Soms worden de vingeren van den vertooner wel eens wat te duidelijk door het publiek bespeurd en dat vooral, zoodra de dweper voor een beginsel, 't den kunstenaar aan invloed afwint; maar over 't geheel toch is die wel wat eenzijdige richting, hoe zichtbaar ook, niet hinderlijk. Zoo weinig invloed als ik van Marlitts boek verwacht op den strijd tegen de geestelijkheid, zoo groot schat ik den invloed van Auerbachs boek ter bevordering van de waardeering der Duitsche eenheid, ook buiten de grenzen van Duitschland.

Het onderwerp van den roman is weer met grooten tact gekozen en met een echt kunstenaarstalent behandeld. Eenvoudig en sober en zoo waar en overtuigend tevens is geheel het verhaal, dat de lezer zich al dadelijk gelukkig gevoelt deel uit te maken van dat

eenvoudig gezin. De man is zoo'n echte gemoedelijke Duitscher, die eerst als opgewonden knaap gestreden en geleden heeft voor de vrijheden van zijn volk, en die nu, met de bekentenis op de lippen dat hij in 1866 te kortzichtig was om de noodzakelijkheid van dien oorlog in te zien, juicht in de glorie van zijn land, en die zich maar niet kan voorstellen dat er een enkele eerenaam in de wereld hooger klinken kan, dan dien, zich Duitscher te mogen noemen. De vrouw is het toonbeeld van een huismoeder. Bedrijvig en wakker en toch opgeruimd en vroolijk zelfs, een echtgenoote die alle waardeering van haren man niet dadelijk ten offer brengt aan de reeds dierlijke liefde der moeder voor hare kinderen, hoe uitstekend een moeder zij ook voor die kinderen mocht zijn, de zon van het gezin, niet alleen omdat onder haar vriendelijk en koesterend oog alles ontluikt en welig opschiet, maar ook omdat zij overal vreugde en blijmoedigheid weet te brengen, zelfs al schijnt menig gemoed soms weg te duiken onder de schaduwen van 's levens bekommernissen, 't is een liefelijk beeld. De eene zoon, een echt Duitsch geleerde, arm maar knap, de andere een echt Duitsch koopman, welvarend en altijd wat wetende te verdienen, de derde eindelijk, die in Amerika fortuin had gemaakt, maar die, hoewel flinker en cordater en vrijer geworden door zijn Yankee-omgeving, toch dezelfde Duitscher gehleven is, van top tot teen, als de meeste van zijn landgenooten, die wel overal leven maar nergens burger worden, en voor wie de verre woonplaats levenslang het land der vreemdelingschap blijft. Maar ook in dat gelukkig gezin ontbreekt de spelbreker niet, wiens weinig behagelijk beeld echter geheel op den achtergrond gedreven wordt door dien trouwen knecht, een type van gehoorzaamheid en van aanhankelijkheid tevens aan hem, wiens brood hij eet. Uitstekend echter is vooral die arme weduwe, wier man een dronkaard en losbol was, van wien zij niets dan verdriet beleefde, maar dien zij toch blijft vergoden, omdat hij ook veel te mooi was voor zulk een onaanzienlijk persoontje als zij! Aandoenlijk is haar gehechtheid aan dat ééne kind 't welk haar trouw blijft, en waarlijk niet minder de zoo ongekunstelde zorg en teederheid van dien kloeken zoon voor zijn slovend moedertje. Martella is wel wat veel Walpurga, en die zoogenaamd aangeboren wereldwijsheid, is ook hier weer wel wat kunstmatig. Daarentegen is die ontevreden pastoorsche naar het leven geteekend, en die levenslustige Annette evenzeer een model van oppervlakkig-

heid en goedhartigheid, als de vrouw van Ludwig hinderlijk is door haar slaafsch opzien tot haar man. En dat zonderling verschijnsel komt nog wel uit Amerika, het Eldorado der vrouwen met rechten zonder plichten! - Maar de eenheid van het verhaal en der verschillende personen is uitnemend bewaard in het boek, 't welk de Duitsche éénheid bepleit, en ik herhaal 't, gelukkig het land dat in zijn meest begaafde schrijvers de dragers vindt van zijn nationale idealen. Reeds als een teeken des tijds acht ik dit boek een opmerkelijk verschijnsel, terwijl het daarenboven een der liefelijkste scheppingen genoemd mag worden van den genialen en gemoedelijken Auerbach.

Ik wenschte dan ook wel dat de schrijver van

***de Jonker van Adrichem. 's Hertogenbosch, Gebroeders Muller*, 1874,**

en van

1572, *door G. van den Berg. Amsterdam, K.H. Schadd*, 1872,

wiens onmiskenbaar talent uit deze beide werken blijkt, evenzeer de dagen die wij beleven tot een onderwerp van zijne dichtingen koos, in plaats van zich te bepalen tot de tijden van onzen opstand tegen Spanje. Reeds op onze scholen leeren de kinderen weinig anders van onze geschiedenis dan 'tgeen in die dagen voorviel, terwijl de gebeurtenissen van den tijd dien zij beleven, hun geheel vreemd blijven. Vraag hun naar de oude geschiedenis of naar Karel V of Philips II, naar Lodewijk XIV en de Fransche Omwenteling, en zij zullen u geen antwoord schuldig blijven. Maar hoe Napoleon III op den troon gekomen is en Isabella en Amadeus er afgeraakt zijn, of waardoor de oorlog van 1866 en die van 1870 ontstaan is, ja, zoo ver zijn zij nog niet gekomen en zullen zij op school ook wel nooit komen. Laten wij dat treurig gebrek der school niet ook op onze literatuur overbrengen en 't liever van Auerbach leeren, hoe uitnemend ook de hedendaagsche gebeurtenissen de lijst kunnen uitmaken van de dichtingen onzer romanschrijvers en novellisten.

Intusschen neme de heer van den Berg deze aanmerking vooral niet op als een verwijt, maar integendeel als een hulde die ik aan zijn talent breng. Juist omdat hij zulke uitnemende proeven geleverd heeft van 't geen hij ons door zijn pen weet te geven stel

ik met opzet aan hem den eisch, liever voor de dagen die wij beleven wat meer sympathie te wekken en daarin wat meer poëzie te brengen, dan zich te beperken tot die hoe ook glorierijke tijden der zestiende eeuw. Zijn studie, om tot zelfs den vorm der spreekwijze van die dagen weer te geven moge tot goede resultaten geleid hebben, liever zag ik die studie gewijd aan de kennis onzer tijdgenooten, wier denk- en handelwijze zulk een gewichtigen invloed oefenen op ons eigen lot en leven. En de schrijver kan dat. Zijne jonkers van Adrichem en van Buttingen en zijne jonkvrouwen van Binkhorst en d'Oulnis mogen wel wat veel op elkander lijken, liefelijk zijn ze en met een gelukkige pen geteekend. 't Is mij inderdaad een aangename plicht, twee Hollandsche romans warm bij ons publiek te mogen aanbevelen. Met glorie handhaaft de schrijver daardoor den naam van ons land tegen de klacht van Ch. Potvin, waarmede ik dit opstel begon.

M.

Het Oosten vóór de komst der Portugeezen.

Het land dat Vasco da Gama en de zijnen den 17^{den} Mei 1498 met vreugde begroetten[1] zou hun een onbekende wereld, een wereld van wonderen onthullen. Maar één ding wisten zij: de vijanden van hun geloof, de volgers van Mohammed en zijne ‘helsche leer,’ die ‘pest van volk,’ wier bestrijding hun reeds zoo vele offers gekost had, zouden zij hier terugvinden. De macht van dien aartsvijand te fnuiken, hem de voordeelen te ontwringen die naar de ordening Gods het deel moesten zijn van de ware geloovigen, dit zou de taak zijn die zij hier te vervullen hadden.

Hoever, en op welke wijze had die macht zich in het Oosten uitgebreid? Om het optreden en de staatkunde der Portugeezen aan die verre kusten te begrijpen is het noodig dat wij ons daarvan eene voorstelling vormen. Helder kon die voorstelling niet worden indien daarbij te groote beknoptheid in acht werd genomen. Ik heb daarom, vooral waar het de handelsgeschiedenis gold, die nog zoo weinig is toegelicht, dikwijls in bijzonderheden moeten treden. Korter kon de schets zijn van de veroveringen der Muzelmannen in Indië, die wij aan een onderzoek naar hun vreedzamer verspreiding door handel en scheepvaart in de wateren van het Oosten laten voorafgaan.

I.

Toen het krachtige, strijdlustige ras der Arabische nomaden

[1] Zie mijn opstel ‘De Portugeezen op weg naar Indië’ in ‘De Gids’ 1873, n°. 8.

in het geloof aan Allah en zijn Profeet een vereenigingspunt had gevonden en tevens eene leus om aan rijker maar door wanbestuur en weelde verzwakte volken hun sterken arm te doen gevoelen, had in korten tijd het uitgestrekte rijk der Sâsâniden, van den Eufraat tot aan den Oxus, voor hunne wapenen moeten bukken. Langzamerhand had ook de godsdienst der overwinnaars het Pârsisme, dat reeds lang in verval geraakt en met vele vreemde bestanddeelen vermengd was, vervangen, en verkreeg de leer van Mohammed in de Perzen zelfs ijverige voorstanders. Door hen ‘werd het Islamisme een kracht in de wereld, wat het door de Arabieren nooit zou geworden zijn’[1].

Weinige jaren later waren de Arabieren door de Perzische woestijn reeds tot het oostelijke bergland der Balûtsjen doorgedrongen en hadden zich van hun hoofdstad Kelât meester gemaakt (661). Hier stonden zij voor den Bholân-pas, een der weinige toegangen van het Westen naar het rijke Indië.

Voor een leger was de weg die van Perzië door het woeste Mekrân naar Indië leidde, bijna onbruikbaar. Dit had Alexander de Groote op zijn terugtocht moeten ondervinden; dit hadden ook Arabische legerafdeelingen ondervonden die onder de eerste chaliefen daarheen waren uitgezonden. Ook weigerde chalief Abdalmelik aan zijn stadhouder in Irâk zijne vergunning tot zulk eene bezwaarlijke onderneming, al was de aanleiding tot een oorlog met den koning van Sindh, wiens rijk het gebied van den Beneden-Indus en een deel van den Pandjâb omvatte, spoedig gevonden. Zijn opvolger Walîd I maakte minder bezwaren. Het plan werd doorgezet, maar met een te geringe troepenmacht en zoo het schijnt met te weinig voorzorgen. De woestijn eischte ook nu hare slachtoffers, en de onderneming mislukte. Thans werd een tweede aanzienlijker legermacht uitgerust; na een langdurigen marsch bereikte de energieke Mohammed ibn-Kâsim met zijne Arabische ruiters de grenzen van Sindh (711), en in weinig tijds was het gebied van den Indischen vorst eene provincie van het rijk der chaliefen geworden, en waren op vele plaatsen n a a s t de Indische tempels moskeën verrezen, - een bewijs, dat het de Arabieren reeds nu niet meer om uitroeiing van den heidenschen godsdienst te doen was.

Doch het was niet van hieruit dat Indië zich zou openen

1 Dozy, het Islamisme, blz. 128. Vgl. Weil, Gesch. der Chalifen, II, 83.

voor den Islâm. In het Oosten stond de Indische woestijn zijn verdere verbreiding in den weg, en zoo als wij zagen was de toegang van Perzië door Mekrân te bezwaarlijk om langs dezen weg aan de Mohammedanen in Indië gedurige versterking te doen toekomen. Ook de zeeweg werd gevaarlijk geacht, en de scheepsbouw was nog te weinig gevorderd voor het vervoer van groote legerafdeelingen. Enkele scheepstochten door de Muzelmannen naar Indië ondernomen bleven dan ook zonder gevolg.

Langzamerhand liepen verschillende oorzaken samen om het rijk der chaliefen, dat alleen onder een krachtig bestuur zijne eenheid kon bewaren, ten val te brengen. Eene opeenvolging van zwakke vorsten, wier heerschappij van het goedvinden eener lijfwacht van Turken afhing, moest de zucht tot afscheiding in alle deelen des rijks aanwakkeren. Sinds het begin der negende eeuw maakten zich verschillende provinciën onafhankelijk, en zelfs het gebied dat den chaliefen overbleef, beheerschten zij ten laatsten slechts in naam; hunne legerhoofden, bekend onder den naam van Emîr al Omarâ, regeerden in hunne plaats.

In de Perzische provinciën wisselden verschillende dynastieën elkander af. De Samaniden, een Perzisch stamhuis heerschten een tijd lang (9^{e}-10^{e} eeuw) in Chorasân en Transoxanië; hun zetel was Bochârâ. Een hunner, Abdalmelik, had een Turksch bevelhebber in zijn dienst, Alptekîn, die van slaaf tot de hoogste staatsambten was opgeklommen. Bij zijns meesters dood en de verkiezing van zijn opvolger dolf de kandidaat van Alptekîn het onderspit; beducht voor zijn leven nam de Turk met zijne aanhangers de wijk naar het weinig toegankelijke Afghaansche hoogland, en stelde zich in het bezit van de vesting Ghazna, die aan zijn stamhuis den bijnaam van Ghazneviden verschafte.

Zijn opvolger Sebektegîn (975) en diens zoon Mahmûd onderwierpen de Afghaansche stammen, die hunne heerschappij niet erkend hadden, en breidden ten koste der Samaniden hun rijk naar het noorden en westen uit. Het hoogland Chôrasân, door Perzen bewoond, die aan een ruw bergklimaat gewend hun kracht en gehardheid bewaard hadden, en Blakh, het oude Bactriana, de voormuur van Indië aan den kant van Turân, voor een deel door Turken bewoond, kwamen op die wijze in hun bezit, en daarmede de groote doortocht van Turân naar Perzië en van Perzië en Turkestân naar Indië. Een blik op de kaart van het land zal ons dit verduidelijken.

De groote uitgestrektheid land, die wij Voor-Indië noemen, bestaat uit twee vrij gelijkmatige deelen, een noordelijk laagland, het gebied van twee rivieren: Indus en Ganges, dat aan de eerste zijn naam Hindustân ontleent, en een hoogland, dat aan zijne zuidelijke ligging den naam Dekhân te danken heeft. Om het laagland heen vormen hooge gebergten een natuurlijke scheidsmuur. De toegang is overal bezwaarlijk, op een enkel punt slechts voor groote menschenmassa's geschikt, en nog is dit punt, de Chaiber-pas, die door het dal van den Kabûl van Perzië naar Indië leidt, op sommige plaatsen slechts zes of zeven schreden breed. Waar de Kabûl de engte verlaat en in den Indus stroomt, is de laatste rivier doorwaadbaar; hooger wordt deze door het gebergte ingesloten. Aan het hooger einde van het Kabûl-dal ligt de stad van dien naam. Van hieruit is de toegang naar het Noorden niet met groote bezwaren verbonden: verschillende passen leiden over den Hindukusj naar Turân. Doch van Kabûl naar Perzië leidt slechts één groote weg: het is die over Ghazna en Kandahar. ‘Van den oudsten tijd af,’ zegt Abulfazl[1], ‘heeft men Kabûl en Kandahar voor de poorten van Hindustân gehouden; de een verleent den toegang van Turân, de ander van Irân; en indien beide behoorlijk bewaakt worden is het uitgestrekte rijk van Hindustân voor de invallen van vreemdelingen veilig.’ Ook heeft de handel ten allen tijde dezen weg gevolgd. Wie van Herât rechtstreeks over het gebergte naar Kabûl wilde trekken, zooals Baber met zijne legermacht[2], moest de onbegaanbaarheid van dien bergweg tot zijne schade ondervinden. Voor een veroveringstocht naar Indië was dus het bezit der genoemde plaatsen een eerste vereischte.

Het bergland dat Indië van Perzië scheidt en waarlangs die weg heenleidde, werd bewoond door een ruw maar krachtig en dapper volk. De Perzen noemden hen Afghanen. Zij zelven noemden zich, en noemen zich nog Pasjtûn of Pakhtûn (meerv. Pasjtaneh), van waar de naam Patanen afkomstig is, waaronder zij in Indië bekend zijn. Hoewel zij door hunne Perzische

1 Ayeen Akbery, translated by F. Gladwin (London 1800), Vol. II, p. 165.

2 ‘Entre Zemeh-Yakhchi et Menâr nous eumes à supporter un froid comme j'en avais rarement éprouvé dans le cours de mon existence... Entre Menâ et Kaboul la neige montait jusqu'aux genoux des chevaux et était très-compacte,’ etc. Mémoires de Baber, trad. sur le texte djagatai par A. Pavet de Courteille (Paris 1871), Tome I, page 450, 451. Vgl. Ritter, Erdkunde, VIII 137 vv.

naburen als barbaren beschouwd worden, behooren zij, ook blijkens hun taal, tot denzelfden stam; maar hunne verschillende levenswijze, zoovele eeuwen lang, in hun ongenaakbaar gebergte, had hen de oude fierheid en dapperheid doen behouden, terwijl de Perzen, bij groote beschaving en weelde, voor een goed deel die oude deugden niet meer bezaten. Het is zeer waarschijnlijk, dat het Islamisme hier reeds voor de komst der Ghazneviden ingang gevonden had[1]. Onder hun bestuur werd het er voor goed gevestigd.

Toen ook Kabûl, dat nog in dien tijd de zetel was van een Indisch vorst, aan Sebektegîn in handen viel, stond Indië voor hem open, en nu was het te verwachten, dat het land, waarvan men reeds op herhaalde strooptochten den rijkdom had leeren kennen, zijn langste rust genoten had. Was men er daar op voorbereid om den vreemden veroveraar weerstand te bieden?

Hindustân was sinds het verval der Gupta-dynastie, wier gebied zich nog in 't midden der vijfde eeuw van de Himâlaja tot bezuiden het Windhja-gebergte (dat Dekhân van Hindustân scheidt) uitstrekte, in verschillende rijken verdeeld. De meeste stonden onder de heerschappij van Râdjaputras[2], oude geslachten van krijgslieden, die in de plaats van de vroegere kaste der Ksjatrija getreden waren[3], zich blijkens hun naam een vorstelijken oorsprong toeschreven, en langzamerhand de vroegere vorstenhuizen verdrongen hadden. Tot hen behoorden de dynastiën der Râshtrakûta aan den Ganges, der Prâmâra in Mâlawa, der Tjâhumâna te Adjmîr, der Solanki en Tjâlukja in Gudjerat, eindelijk die der Tomâra te Delhi en in den Pandjâb, wier gebied zich thans over het grootste deel van Kabûlistan uitstrekte, en die dus het eerst met de Ghazneviden in aanraking kwamen. Sindh was, zoo als wij straks gezien hebben, in 't begin der 8e eeuw door de Muzelmannen veroverd. Toen de macht der chaliefen in verval geraakte, hadden ook hier hun stadhouders de betrekkingen met het moederland afgebroken, en zoo heerschten thans te Multân en te Mançâra (bij Brûhmanabâd) onafhankelijke emîrs.

Er bestonden verschillende redenen waarom een volk van geharde

1 Zie: Mahomed Kasim Ferishta, History of the rise of the Mahomedan power in India, transl. by John Briggs (London 1829), Vol. I, p. 500.
2 De Engelsche Rajpoots en de Raspoeten van onze oude reizigers
3 Lassen, Indische Alterthumskunde, III, 969 ff., IV 788.

strijdlustige soldaten, en daarbij ervaren ruiters, voor de bewoners van Hindustân geducht moest worden. Vooreerst was van de laatsten slechts eene enkele kaste aan den krijg gewend; de lagere kasten mochten daaraan geen deel nemen. Men miste dus bij hen dat gevoel van gemeenschap, dat in onze maatschappij, als het vaderland in gevaar is, alle standen bezielt. En wat de soldaten betreft, door den invloed van hun mild, subtropisch klimaat, konden zij in kracht en gehardheid niet met Afghanen en Turken wedijveren. Het ontbrak de Râdjaputras evenwel niet aan dapperheid, noch aan oefening in den krijgshandel; de voortdurende oneenigheden tusschen de verschillende vorstenhuizen hadden die moeten onderhouden. Als dus de vorsten slechts eenig gebleven waren tegenover den gemeenschappelijken vijand, en de ijver om vaderland en godsdienst te verdedigen bij alle standen grooter geweest was, dan kon het bijkans niet anders of bij hun groote overmacht - Hindustân was en is nog een van de dichtst bevolkte landen van de wereld - zouden zij den vreemdeling, althans veel langer dan nu het geval was, het doordringen in hun heerlijk land belet hebben. Zij bukten echter niet dan na een hardnekkigen strijd, en staken telkens het hoofd weder op. In sommige gewesten hebben zij het bestuur der Muzelmannen overleefd.

Het is hier de plaats niet om dien strijd uitvoerig te verhalen. Wij moeten volstaan met de voornaamste momenten aan te roeren.

Voorziende dat de Muzelmannen zijn rijk niet met rust zouden laten, nam Djajapâla, de vorst van Delhi, het moedig besluit, om hen op hun eigen gebied te bestoken. Hij trok met een aanzienlijke legermacht den Indus over en het Kabûl-dal in, maar Sebektegîn was op zijne hoede, en noodzaakte hem tot den aftocht. Een tweede poging, waarbij andere Indische vorsten den koning van Delhi bijstand boden, eindigde met een volslagen nederlaag en met den afstand van geheel Kabûlistan aan den Ghaznevide.

Sebektegîn werd door zijn zoon Mahmûd opgevolgd (997), die in ondernemingsgeest en onversaagdheid niet voor hem onderdeed. Hij had op de veldtochten van zijn vader Indië reeds leeren kennen, en toen hij zijne bezittingen in Perzië tegen andere mededingers beschermd had, lag zijn oude vijand Djajapâla aan de beurt. Reeds bij hun eerste treffen, in den om-

trek van Pesjâwar, werd de Indische vorst verslagen en een rijke buit gemaakt. Daaronder, zoo verhaalt Ferisihta, bevonden zich zestien halskettingen met juweelen ingelegd, en waarvan er een die aan den koning had toebehoord, door de juweliers van dien tijd op 180,000 dînârs (omstreeks anderhalf millioen) geschat werd[1].

Het kan ons dus niet bevreemden dat Mahmûd, even belust op buit als zijn soldaten, zijn plundertochten weldra verder voortzette. Of de zucht om den Islâm verder te verbreiden daarbij een groote rol heeft gespeeld hebben wij reden om te betwijfelen. Mahmûd heeft veel tempels verwoest en godenbeelden neêrgehaald, maar juist in die tempels waren door de vroomheid der geloovigen sinds eeuwen schatten opeengetast, en de beelden behoorden dikwijls tot het kostbaarste dat de tempels bevatten[2]. Zonder twijfel waren er fanatieke Muzelmannen onder zijn soldaten, en Mahmûd wist zelfs, als de nood aan den man was, den godsdienstijver bij hen op te wekken, maar hij zelf was een twijfelaar. Eens werd hem aangebracht dat een schatrijk inwoner van Nîsabûr den Profeet niet erkende. Mahmûd liet hem voor zich verschijnen en verweet hem zijn ongeloof. ‘O, koning,’ antwoordde de man, ‘ik ben ongeloovig noch afvallig; maar ik bezit rijkdom; neem mijn eigendom, maar doe mij niet het dubbele onrecht aan, om mij van mijn geld en mijn goeden naam te berooven.’ De koning vond dat de aangeklaagde gelijk had; hij ontnam hem het zijne en schonk hem een certificaat, onder koninklijk zegel, van de zuiverheid zijner godsdienstige overtuiging.

Op zijne latere tochten drong Mahmûd hoe langer hoe verder, tot in het hart van het oude Arjavârta door. Sthaneswara, waar zich een van de beroemdste heiligdommen van Wisjnu bevond, de oude koningssteden Kanjâkubdja (Kanodj) en Mathurâ, en verscheidene andere werden door hem ingenomen, geplunderd en weder verlaten, want hij zag wel in, dat zijn macht in Perzië er onder lijden zou, als hij zich hier wilde staande houden. Zijn merkwaardigste onderneming was wel die naar Somanâtha (1024) aan de zuidkust van het schiereiland Gudjerat, niet ver van Diu, waar wij later de Portugeezen zullen ontmoeten.

1 Ferishta by Briggs I, 38. De dinâr schat B. op 9 sh.

2 In de tempels van Mathurâ vond men o.a. vijf gouden beelden, waarvan de oogen, die uit robijnen bestonden, alleen 50,000 dînârs waard geweest zouden zijn. Ferishta by Briggs, I, 59. Dit is slechts één voorbeeld uit vele.

Ook hier was het om een rijken Sjiwatempel te doen, een pelgrimsoord, waar uit alle deelen van Indië de geloovigen heentrokken. Dit heiligdom zou niet minder dan tienduizend dorpen in eigendom bezeten hebben, en van zijn rijkdom aan juweelen worden fabelen verteld. Het steenen beeld van den god, dat voor het grootste in geheel Indië doorging[1], werd dagelijks met water uit den verafgelegen Ganges gewasschen en met bloemen uit de vallei van Kasjmîr getooid. Elken dag werd de dienst verricht door duizend Brahmanen; onder het overige dienstpersoneel bevonden zich vijfhonderd dansmeisjes, en verscheidene vorsten rekenden het zich tot een eer daartoe hunne dochters af te staan.

In het vooruitzicht op dien buit namen een aantal vrijwilligers, jongelieden uit Turkestân en andere deelen van Mahmûds rijk, zonder soldij, deel aan den verren tocht. Het leger nam den weg over Multân, dat reeds vroeger voor den Ghaznevide had moeten bukken, en door de Indische woestijn, waar twintigduizend kameelen, met levensmiddelen beladen, de troepen vergezelden. Bij zijne onverwachte komst te Djasalmîr[2] nam de Indische vorst die daar verblijf hield, de vlucht. Hetzelfde had plaats te Analawâta (Narwala), de residentie van den vorst van Gudjerat. Mahmûd hield zich in beide steden slechts zoo lang op als men noodig had om ze te plunderen, en spoedde zich toen naar Somanâtha. De stad lag op een klein schiereiland aan zee en was sterk bevestigd. De muren waren weldra door Mahmûds boogschutters van verdedigers gezuiverd, en onder het krijgsgeroep *Allah akbar*, ‘God is groot,’ beklommen. Maar de Indiërs verdedigden hun heiligdom met zulk eene woede, dat de Muzelmannen moesten terugtrekken. Den volgenden dag konden zij het verloren terrein niet herwinnen. Daags daarna kwam de vorst van Gudjerat met een leger tot ontzet opdagen. Mahmûd besloot onmiddellijk tot een aanval, maar de krijgskans was de Indiërs gunstig en de vreemdelingen begonnen te wijken. Op dit oogenblik steeg de Ghaznevide van zijn paard, en ‘nederknielende voor Allah, riep hij Zijne hulp in.’ De geestdrift van de zijnen werd daardoor op nieuw op-

1 Hoewel van den *neus* en den *buik* van het beeld gesproken wordt, schijnt het slechts een groote steen geweest te zijn, de ‘linga’ van Sjiwa, die voor een deel in den grond stond.

2 Ferishta (I 69) zegt te Adjmîr, maar het is niet waarschijnlijk, dat het leger zulk een omweg maakte.

gewekt: een woedende aanval op de vijandelijke liniën bracht deze aan het wijken, en na een vreeselijk bloedbad werden zij op de vlucht geslagen. Nu stond de zaak der verdedigers hopeloos. De Muzelmannen waren weldra meesters van de vesting; de tempel werd door de Indiërs met verachting van alle doodsgevaar verdedigd, maar te vergeefs; slechts weinigen hunner redden zich door de vlucht over zee.

Toen Mahmûd bevel had gegeven om het groote beeld van Sjiwa te verbrijzelen, zouden (indien wij 't verhaal gelooven mogen) de overgebleven Brahmanen hem een groote som geboden hebben, indien hij de bron van hun rijkdom wilde sparen. Velen uit zijn gevolg gaven hem den raad om dit aanbod niet af te slaan, want het geld was hun liever dan de stukken van een afgodsbeeld. Maar Mahmûd antwoordde: ‘Als ik op den dag van de opstanding word opgeroepen dan verlang ik niet de woorden te hooren: Waar is Mahmûd die de beelden verkocht heeft? maar wel deze: Waar is Mahmûd die de beelden heeft vernield?’ Misschien had vroegere ondervinding hem wijs gemaakt, want men vond binnen in het beeld aan juweelen en robijnen de honderdvoudige waarde van hetgeen de Brahmanen er voor geboden hadden. Ook in de schatkamer van den tempel werd een rijke buit aan kleine gouden en zilveren godenbeelden gevonden, denkelijk vrome geschenken van bedevaartgangers. Een gouden ketting, waaraan de bel hing die de geloovigen naar den tempel opriep, zou bij de 200 kilo gewogen hebben.

Met schatten beladen nam het leger van den veroveraar den terugtocht aan. De vorst van Gudjerat, die hem bij het beleg van de tempelstad veel afbreuk gedaan, en meer dan drieduizend geloovigen van het leger afgesneden had, werd uit de vesting waarin hij zich had teruggetrokken, verjaagd. Daarop trok Mahmûd de hoofdstad Analawâta binnen, en plaatste een afstammeling uit een vroeger vorstenhuis op den troon, natuurlijk onder voorwaarde van schatplichtigheid. Kort na Mahmûds vertrek kwam echter de oude dynastie weder aan de regeering.

Mahmûds krijsmacht was zoo het schijnt te veel verzwakt om op nieuw een Indisch leger, dat de vorst van Gudjerat met behulp van dien van Adjmîr en anderen had bijeengebracht, het hoofd te bieden, en om hen te ontwijken koos de Ghaznevide een zuidelijker weg door de woestijn dan waarlangs hij gekomen was, en die waarschijnlijk op Mançûra uitliep. Door Indische gidsen misleid (volgens de overlevering wraak-

zuchtige priesters van Somanâtha) geraakten zij van het spoor, zoodat vele soldaten van de hitte en dorst omkwamen. Eindelijk, na vele wederwaardigheden bereikten zij den Indus, maar hier wachtten hen de Djat[1] die Mançûra veroverd en den emîr gedwongen hadden het Islamisme af te zweren. Zij beroofden het terugtrekkende leger van een groot deel van den gemaakten buit, zoodat Mahmûd niet dan na vele verliezen en met groote moeite Ghazana weder bereikte. De deuren van den tempel van Somanâtha prijkten daar tot in onzen tijd als getuigen van dezen avontuurlijken tocht[2].

Men heeft uit het voorgaande verhaal het karakter van Mahmûd's veldtochten in Indië genoegzaam leeren kennen om in te zien, dat hij op die wijze geen rijk in Indië kon stichten. Zijne strooptochten dienden slechts om hem in staat te stellen zijne macht in Perzië te bevestigen en uit te breiden. Na zijn dood (1030) bleven alleen de Pandjâb, met de hoofdstad Lahôr, en Sindh aan de Muzelmannen onderdanig, en het kostte zijne opvolgers, die hun rijk in Perzië tegen de Seldsjukken te verdedigen hadden, nog groote moeite zich te Lahôr staande te houden. In het midden der twaalfde eeuw werden de Ghazneviden verdrongen door de vorsten van Ghôr, Afghanen evenals zij en hunne vroegere vasallen. Shihâb-eddîn, meer bekend onder den naam van Mohammed Ghûrî, maakte zich in 1186 meester van Lahôr, het toevluchtsoord van den laatsten Ghaznevide. Daar zijn broeder, de troonsopvolger te Ghazna, voor de verdediging van het rijk in Perzië zorgde, kon hij aan de uitbreiding der monarchie in Indië zijne krachten wijden.

De eerste Indische vorst met wien hij in aanraking kwam was Prithwîrâdja uit het stamhuis der Tjahumâna, aan wien de rijken van Delhi en Adjmîr en een deel van Marwar en Malawa onderdanig waren[3]. Mohammed werd herhaalde malen door den Indischen koning geslagen, maar hij was de man niet om daardoor den moed te laten zinken. Een jaar lang bracht

1 De Djat waren nakomelingen van het Tibetaansche volk der Jueitji dat tot het begin van de zesde eeuw de Induslanden beheerscht had.

2 Ik heb dit verhaal ontleend aan de oude schrijvers vertaald door H.M. Elliot, The history of India as told by its own historians. The Muhammedan period. Vol. II (London 1869), pag. 192 vv., 468 vv., Vol. IV (1872), pag. 180 vv., voorts aan Ferishta, ed Briggs, I, 68 vv.; Mirchond, Historia Ghaznevidarum, ed F. Wilken (Berol. 1832), pag. 209 seqq.; Lassen, Ind. Alterth., III, 559 ff.

3 Lassen, III, 944 vv. Vgl. Ferishta, I, 172 vv.; Ayeen Akbery, II, 97.

hij in zijn stamland door met het aanwerven eener geduchte legermacht, die uit 120,000 uitgelezen ruiters, Turken, Afghanen en Perzen, bestond. Het leger dat Prithwîrâdja tegen hem te velde bracht zou o.a. 300,000 man paardenvolk en meer dan 3000 olifanten geteld hebben. De legers ontmoetten elkander bij de Saraswatî, de grensrivier van het oude Indië, NW. van Delhi, aan wier westelijken oever in den klassieken tijd het land der barbaren een aanvang nam. De fiere Râdjaputras vermaanden in 't gevoel hunner meerderheid den Muzelman tot den aftocht. ‘Als gij uw eigen bestaan moede zijt,’ heette het, ‘heb dan medelijden met uwe troepen, die misschien nog denken, dat het een geluk is te leven.’ Mohammed antwoordde deemoedig dat hij de beslissing van zijn broeder afwachtte, maar maakte intusschen aanstalten tot den aanval, en trok des nachts, toen de Indiërs er het minst op verdacht waren, met zijn leger de rivier over. In weerwil van den plotselingen aanval stelden de Indiërs zich heldhaftig te weer, maar het krijgsbeleid van den Afghaanschen veldheer bereidde hem eene schitterende overwinning. Zij besliste het lot der Indische monarchieën. Prithwîrâdja werd gevangen genomen en gedood, en Adjmîr ingenomen (1193). Delhi volgde spoedig en werd van nu af de zetel van het Mohammedaansche bestuur.

Het rijk van Djajatjandra, uit het geslacht der Râshtrakûta, toen de machtigste vorst van Hindustân, wien alle anderen hulde bewezen, lag nu voor den aanval der Muzelmannen open. De Indische vorst bracht een aanzienlijk leger bijeen, maar het was tegen den vijand niet bestand. Hij werd door Mohammed's veldheer, den dapperen Kutb-eddîn, verslagen, zijne hoofdstad Kanodj en de heilige stad Benares ingenomen, waar de Mohammedanen in meer dan duizend tempels de godenbeelden vernielden (1194). Bihâr en Bengale moesten hierop voor Kutb-eddîn bukken, en ook Gudjerat werd aan den Ghûride onderworpen, maar slechts tijdelijk. Indische vorsten uit het stamhuis der Baghela handhaafden zich hier nog een eeuw lang.

Toen Mohammed Ghorî te Ghazna stierf, waar hij zijn broeder was opgevolgd, viel zijn groot rijk uiteen. In Perzië maakten de vorsten van Chowarezm zich weldra van zijne staten meester; in Indië wist Kutb-eddîn zich als onafhankelijk vorst te doen gelden en in het door hem veroverde gebied te handhaven. Zijn schoonzoon en opvolger (1211) Sjams-eddîn breidde dit

nog verder uit. De vorsten uit het stamhuis der Prâmâra werden door hem voor goed uit Gwalior en Malawa verdreven.

Geheel Hindustân was thans aan de Muzelmannen onderworpen, wier hoofdzetel Delhi bleef, ‘maar de gehoorzaamheid der verschillende deelen van het rijk wisselde af van geheele onderworpenheid tot zeer onvolkomen afhankelijkheid, en deze toestand bleef voortduren tot het einde van het rijk der Mogols. Als verscheidene krachtige monarchen elkander opvolgden, waren de stadhouders of kleinere vorsten, die in de provinciën het gezag in handen hadden, natuurlijk het gehoorzaamst; maar twee of drie zwakke heerschers brachten alles weder in verwarring; nieuwe vorstjes stonden op, en de oude werden weerspannig, tot in vervolg van tijd een krachtige monarch weer beginnen moest met zijn gebied bijkans op nieuw te veroveren’[1].

Tijdens Sjams-eddîn en zijne opvolgers werd Azië overstroomd door de Mongolen, die zoo als bekend is overal eene vreeselijke verwoesting aanrichtten. Ook Indië werd nu en dan door eene afdeeling van die barbaren bezocht, maar het had betrekkelijk weinig van hen te lijden, daar zij zich meestal lieten afkoopen.

Met Djalâl-eddîn Ghildjî kwam in 1288 eene nieuwe dynastie aan de regeering. De stam der Ghildji, waarschijnlijk van Tataarschen oorsprong, had zich eeuwen geleden in Afghanistân neêrgezet en met de bewoners van dat land vereenzelvigd; zij waren aan de Ghazneviden onderdanig toen deze Indië binnentrokken. Vooral de tweede vorst uit dit stamhuis, Alâ-eddîn (1295-1315), gaf aan het rijk van Delhi eene groote en gewichtige uitbreiding.

Drie eeuwen langer dan Hindustâu was Dekhân voor de overheersching der Muzelmannen gespaard gebleven, dank zij den scheidsmuur dien het Windhja-gebergte tusschen Noord- en Zuid-Indië vormt, en die op merkwaardige wijze met de scheiding door den keerkring in een subtropische en tropische luchtstreek samenvalt. Toen in ouden tijd de Ariërs de vruchtbare vlakte van Hindustân in bezit namen werd dit zuidelijk gebergte, dat zich niet door zijne hoogte maar door zijne ontoegankelijkheid onderscheidt, een toevluchtsoord voor de vroegere

1 Mountstuart Elphinstone, The History of India. The Hindú and Mahometan periods (London 1857), pag. 320.

bewoners. Nog heden zijn in de wildernissen van Gondawana sommige stammen vreemd gebleven aan alle beschaving. De meer toegankelijke gedeelten wisten de Ariërs aan zich te onderwerpen; hier, in hunne bergvesten, op steile rotsen, door de natuur daartoe als 't ware aangewezen, konden zij veel lichter dan in de vlakte tegen de Muzelmannen stand houden; ook zijn zij hier nooit geheel door hen onderworpen.

Dekhân is een onafgebroken hoogland, stijgende naar het Westen, waar de zoogenoemde Ghattas (eig. passen) zich tot eene aanzienlijke hoogte verheffen, en steil naar den zeekant afdalen, waar slechts een smalle kustzoom overblijft; aan de Oostzijde is de daling geleidelijker en het laagland breeder. Zoowel hier als in Hindustân vermengde zich de bevolking met binnentrekkende Ariërs, maar in eene geheel omgekeerde verhouding. In Hindustân hadden de Ariërs de meerderheid en daalden de oude bewoners tot de lagere kasten af; de taal werd daar uitsluitend Arisch; in Dekhân daarentegen brachten de Brahmanen wel hunne beschaving en godsdienst, en kwamen ook verscheidene gewesten onder de heerschappij van Arische geslachten, maar de latere aankomelingen bleven weinig in getal; van daar dat het volk zijn taal, en voor een deel zijne instellingen en gebruiken behield, en dat het Brahmanisme hier, evenals het Christendom in Europa, veel van den vroegeren godsdienst in zich moest opnemen.

Ook in Dekhân even als (zoo als wij vroeger zagen) in Hindustân hadden de Râdjaputras groote rijken gesticht. Vooral het stamhuis der Jadawa had zich hier groote macht verworven. Een tak dezer dynastie heerschte in Mahârâshtra, het westelijk bergland ten zuiden van de Tapti, dat door den Arischen stam der Mahratten bewoond werd (die in lateren tijd zulk een groote rol zou spelen) en in Konkana. Hun hoofdstad was Dewagirî, het latere Daulatabâd. Een andere tak, de Ballâla-Jadawa, had in Karnata, het zuidelijker hoogland[1], een rijk gesticht, met de hoofdstad Dewapattana. De laatsten hadden in het begin der dertiende eeuw zelfs de kleinere zuidelijker gelegen rijken der Tjola en Tjera en het aloude rijk der Pândia (Madhurâ) aan hun gezag onderworpen, maar vóór de komst der Mohammedanen hadden dezen zich weder onafhan-

1 Waar in later tijd het rijk Maisûr (Mysore) ontstond; dus niet te verwarren met het tegenwoordige Karnataka (Carnatie).

kelijk gemaakt en was de macht der Ballâla-vorsten aan het afnemen. In Gudjerat was de dynastie der Tjâlukja door die der Baghela vervangen. Ook Malawa was destijds nog onafhankelijk.

Wij keeren tot Ala-eddîn Ghildjî terug. Reeds bij het leven van zijn oom Djalâl-eddîn vatte deze eerzuchtige prins het plan op om in Zuidelijk Indië eene monarchie te stichten. Met toestemming van dezen vorst, bij wien hij het deed voorkomen alsof hij slechts een plundertocht op 't oog had ‘in landen waar vrede en veiligheid heerschten en men dus niet op troepen uit Delhi bedacht zou zijn,’ - derhalve eene in zijn oog onschuldige onderneming, die aan het gezag van zijn oom geen afbreuk kon doen en een Muzelman tegenover Heidenen volkomen vrijstond, bracht hij een uitgelezen troep ruiters bijeen, en trok met hen het gebergte over, waarbij hij opzettelijk alle vijandelijkheden vermeed en voorgaf dat hij van den koning afkeerig geworden, en op weg was om een der vorsten van Telingana zijne diensten aan te bieden. Zoo kwam hij over Ellitjpûr te Dewagirî, de residentie van koning Râmadewa, die volstrekt niet op zulk een vijand verdacht was en zich in allerijl in de vesting terugtrok, terwijl de Muzelmannen de benedenstad uitplunderden. Hierop werd de vesting omsingeld, en de toevoer afgesneden. Râmadewa bracht den belegeraar op de fiere wijze der Indische vorsten aan het verstand, dat het in zijn eigen belang was om spoedig af te trekken voordat er hulp voor hem opdaagde, en verklaarde zich bereid daartoe een ‘matige som’ te betalen. Alâ-eddîn zag wel in, dat hij zich hier met zijn kleine macht niet zou kunnen staande houden, en nam het voorstel aan, maar intusschen was een zoon van Râmadewa met een leger aangerukt dat de Muzelmannen driemaal in getalssterkte overtrof. De koning gaf zijn zoon kennis van de gesloten overeenkomst, en verlangde dat hij de Mohammedanen, ‘een ondernemend en krijgszuchtig ras, met wie het beter was in vrede te leven dan oorlog te voeren’ veilig zou laten aftrekken. Maar de jonge prins vertrouwende op zijne overmacht en op de hulptroepen der naburige Indische vorsten, die in aantocht waren, zond Alâ-eddîn een brief van dezen inhoud: ‘Als gij iets aan uw leven hecht, geef dan den buit dien gij gemaakt hebt terug en verheug u, dat gij in veiligheid naar huis kunt wederkeeren.’ Woedend over dit trotsche en minachtende schrijven, tastte het Afghaansche krijgs-

hoofd het Indische leger aan, maar werd aan alle kanten teruggeslagen. Gelukkig kwam eene afdeeling die hij voor de vesting had achtergelaten, tot zijn hulp opdagen; de stof verhinderde de Indiërs te zien uit welk eene kleine bende die hulptroepen bestonden, en de meening dat het de legermacht was van den Koning van Delhi, waarvan Alâ-eddîn verspreid had dat hij slechts de voorhoede uitmaakte, bracht in hunne rijen een panischen schrik te weeg, zoodat zij in verwarring geraakten en op de vlucht sloegen. Het gevolg was dat Alâ-eddîn van Râmadewa, die gebrek aan levensmiddelen had, nog gunstiger voorwaarden wist te bedingen; onder het losgeld dat de Indische vorst betaalde zou zich de ongeloofelijke hoeveelheid van 5 à 600 ℔ paarlen bevonden hebben. Ook moest hij Ellitjpûr aan de Muzelmannen afstaan.

Omringd door vijanden nam Alâ-eddîn met zijn kleine leger den terugtocht aan, maar hij wist onder zijn soldaten zulk een orde te bewaren en hen zoo gesloten bijeen te houden, dat de Indiërs hem weinig afbreuk deden, en hij veilig het Gangesgebied weder bereikte, waar men in maanden niets van hem vernomen had[1].

Ik heb bij dezen eersten Dekhânschen veldtocht der Muzelmannen stilgestaan, om te doen zien met welk een stoutmoedigheid en beleid die Afghaansche krijgsoversten te werk gingen, en hoe de Indische vorsten, aan zulk oorlogvoeren niet gewend, zelfs tegenover een veel geringer krijgsmacht in de minderheid bleven. Mijn bestek laat niet toe ook over de latere veldtochten van Alâ-eddîn, na zijne troonsbeklimming - hij liet zijn oom uit den weg ruimen - in bijzonderheden te treden. Onder zijn bestuur werd Gudjerat, dat reeds dikwijls van invallen der Mohammedanen te lijden had gehad, aan het rijk van Delhi onderworpen (1297); de rijke handelsstad Kambaja leverde een buitengewonen buit. Ook Malawa werd grootendeels veroverd, maar waar het sterke bergvestingen gold schoot de krijgskunst der Muzelmannen dikwijls te kort. Sedert zijn eersten gewaagden inval in het Zuiden had Alâ-eddîn een leger, zoo het schijnt door Orissa, naar Telingana afgezonden, het land der diamantmijnen, een verleidelijk lokaas voor den hebzuchtigen Muzelman, maar deze tocht mislukte; waar-

1 Zie het verhaal bij Ferishta, I, 305 vv., en vgl. Barnî by Elliot, III, 149 vv.; Lassen, IV, 148 vv.

schijnlijk verhinderde de vorst van Orissa hun verder voordringen. Eerst toen Râmadewa in 1306 vazal van het rijk van Delhi geworden was, werd de verovering der zuidelijker gewesten hervat. Ladaradewa, de vorst van Telingana, die te Warangol (bezuiden de Gôdâwarî) zijn verblijf hield, werd in 1309 schatplichtig gemaakt. Een jaar later drongen de Muzelmannen nog verder door. Zij versloegen den vorst van Karnata, den laatsten uit het stamhuis der Ballâla-Jadawa, en veroverden zijne hoofdstad Dwârasamudra of Dewapattana. Vervolgens trokken zij naar de Oostkust, plunderden daar een rijken Hindoetempel en drongen zelfs tot Mathurâ door, dat door den Pândja-vorst verlaten was[1]. Zij zouden tachtig duizend pond goud naar Delhi medegebracht hebben. Op een vierden tocht in 1312 werd een deel van westelijk Dekhân geplunderd, de koning van Dewagirî, die de schatting geweigerd had, ter dood gebracht en zijn rijk bij dat van Delhi ingelijfd.

Ala-eddîns veroveringen werden evenmin als die zijner voorgangers ondernomen met het doel om den Islâm uit te breiden, maar hoofdzakelijk om zijne naburen van de zorg voor hun overtolligen rijkdom te ontheffen. Ook had eerzucht er deel aan: de vorst van Delhi droomde zich zelfs in 't begin van zijne regeering de loopbaan van een Alexander. Maar op 't punt van den godsdienst nam hij 't zoo nauw niet; zelfs kwam het plan bij hem op om een nieuwen godsdienst te stichten, want het strenge Mohammedanisme stond hem, evenals aan Akbar, die in later tijd denzelfden troon zou bekleeden, bij zijne regeeringsplannen in den weg.

Opmerkelijk is een gesprek dat hij daarover hield met een Mohammedaansch wetgeleerde[2]. Hij had den Kâdhî verschillende vragen voorgelegd, die deze naar waarheid volgens den Korân moest beantwoorden, en het gevolg was, dat de meeste handelingen van den vorst met de Wet in strijd werden be-

1 De uitvoerigste berichten omtrent dezen tocht geeft Amîr Khusrû by Elliot, III, 85 vv. De bewuste tempel was misschien, zooals Ferishta vermeldt, het beroemde heiligdom op het eiland Rameswâram tegenover Ceylon. In elk geval is met Maâbir of Ma'bar hier de kust van Koromandel bedoeld en niet die van Malabaar, zooals Briggs (Ferishta, I, 373 aant., vgl. 423) en Lassen (IV, 134, 156 aant.) meenen. Bij Wassâf (Elliot, III, 32) en andere schrijvers van dezen tijd wordt door Ma'bar de zuidkust van Kollam ten W. tot Nellûr (Nellore) ten O. aangeduid. Zie ook Marco Polo, ed. by Yule (London 1871), II, 268, 359

2 Medegedeeld door Barnî by Elliot, III, 183 vv.; Ferishta, I, 348 vv.

vonden. De Kâdhî was zeer bevreesd dat hij zijne oprechtheid met zijn leven zou moeten boeten, en Alâ-eddîn was ook inderdaad zeer uit zijn humeur; maar den volgenden dag liet hij den wetgeleerde bij zich komen, gaf hem een kostbaar geschenk en zeide: ‘Ik heb niet in boeken gestudeerd zoo als gij,’ - men zegt dat hij niet lezen of schrijven kon - ‘maar ik ben toch een geboren Muzelman. Om oproeren te voorkomen waarbij duizenden het leven verliezen, vaardig ik bevelen uit, die ik begrijp dat voor den staat dienstig en voor het volk heilzaam zijn. Wie die bevelen in den wind slaat ben ik gedwongen streng te straffen. Of dit wettig of onwettig is weet ik niet, maar wat ik meen dat goed is voor den staat of raadzaam in de gegeven omstandigheden, dat gebied ik.’

Alâ-eddîn was een geboren heerscher, een Oostersch despoot, niet schroomvallig waar het op het ombrengen van eenige duizenden oproerlingen aankwam, maar overigens een vorst van groote bekwaamheid. Een geschiedschrijver die hem volstrekt niet spaart[1], zegt dat gedurende zijne regeering ‘vele dingen plaats hadden, waarvan men nooit te voren gehoord had en die men waarschijnlijk ook nooit weder zien zou.’ Hij rekent daaronder de goedkoopheid van levensbehoeften en kleederen; de verdrijving der Mongolen die in massa's Indië binnenstroomden; het onderhouden van een groot leger met geringe kosten (dank zij de plundertochten in Dekhân); de veiligheid der wegen; de eerlijkheid der handelaars (die zeker in Indië voor een goede politie getuigt); de zorg voor openbare werken enz. Maar zoo als van zelf spreekt bij een despotisch bestuur: alle goede maatregelen bleven slechts van kracht zoo lang de vorst ze verkoos te handhaven; Alâ-eddîn nu verviel hoe langer hoe meer tot schraapzucht; hief onbillijke belastingen, en nam zonder vorm van proces het eigendom van vele zijner onderdanen in beslag. Ook liet hij zich in 't laatst van zijn leven door een gunsteling beheerschen, een gewoon gebrek van zwakke despoten, en dat ook zijn zoon en opvolger Mobârik, een wellusteling en wreedaard, in hooge mate aankleefde. Bij diens dood kwam met Ghiâth-eddîn, een nieuw geslacht, dat der Toghlukiden, aan het bestuur (1321).

Ghiâth-eddîn, die onder Alâ-eddîn het stadhouderschap te Lahôr bekleed had en de schrik der Mongolen geweest was,

1 Barnî by Elliot, III, 206.

regeerde te kort om zich als vorst te onderscheiden. Zijn zoon Mohammed Toghluk (1325-51) regeerde daarentegen lang genoeg om door allerlei onverstandige maatregelen den ondergang van het Rijk van Delhi voor te bereiden. Hij nam door overmatige belastingen en het invoeren van kopergeld tot een fictieve waarde, het volk, - en door de verplaatsing der hoofdstad van Delhi naar Daulatâbâd (het oude Dewagirî) ook zijne geloofsgenooten tegen zich in. Delhi was onder de Muzelmannen een wereldstad geworden, een tweede Baghdâd, een verblijf dat hun dierbaar was en dat zij met smart verlieten. ‘In den ganschen omtrek van Dewagirî, dat een heidensch land is,’ zegt een gelijktijdig geschiedschrijver, ‘zag men de graven van Muzelmannen verrijzen.’ Maar het bleef niet bij deze dwaasheden. Mohammed was een pedant, in verscheidene wetenschappen ervaren, maar zoo overmatig ijdel, dat hij eens voor een tand, die hem getrokken was, eene graftombe oprichtte. Hij maakte nu eens het plan om Perzië, dan om China te veroveren, maar die plannen kwamen nauwelijks tot een begin van uitvoering en het uitrusten van de groote legers die daartoe bestemd waren putte de schatkist uit. Met dat al wist hij zijn eigen rijk zoo weinig te regeeren, dat de eene provincie voor, de andere na, van hem afviel. Bengale scheurde zich van het groote rijk af, en bleef sedert (1340) een onafhankelijke monarchie onder Mohammedaansche vorsten. Kort daarna ging het grootste deel van Dekhân voor het rijk van Delhi verloren. De Hindoe-vorsten van het Zuiden vereenigden zich tegen de Muzelmannen en verdreven hen uit hun land (1344). In Karnâta kwam eene dynastie aan het bewind, die, hoewel uit eene lage kaste van Telinganen gesproten, haar afkomst aan het Râdjaputra-geslacht der Jadawa toeschreef. Zij vestigden hun zetel te Widjajanagara (bij de Mhmd. Bidjnagûr), en breidden hun gebied weldra zuidelijk uit. Op 't einde der veertiende eeuw waren de vorsten van Tjola en Tjera en de Pândia te Mathurâ hunne vazallen geworden. Aan hunne noordelijke grenzen bleef het gebied tusschen de rivieren Krishnâ en Tungabhadrâ een voortdurende twistappel tusschen hen en de Bahmanî, eene Mhmd. dynastie, wier stichter, een stadhouder van het rijk van Delhi, zich eveneens onder Mohammed Toghluk onafhankelijk verklaarde en te Kûlbarga zijn zetel vestigde. Zijn oostelijke nabuur, de vorst van Telingana, moest aan zijn opvolger de vesting Golkonda afstaan.

De Toghlukiden, die Mohammed op den troon van Delhi opvolgden, waren te zwak om het verloren gebied te herwinnen. Wat meer is, onder Mahmûd Toghluk (1394-1414) vielen ook Gudjerat, Malawa en Khandes van het groote rijk af. De Mohammedaansche dynastieën, die hier aan het bewind kwamen, bleven tot den tijd van Akbar hunne onafhankelijkheid behouden. Opstanden waren in het eens zoo machtige Mohammedaansche rijk aan de orde, toen Timur met zijn horden Tataren en Mongolen over Kabûl Indië binnentrok, Delhi veroverde (1398) en de groote koningsstad leegplunderde, uitmoordde en aan de vlammen prijs gaf. ‘Het was de wil van God,’ schrijft de beruchte veroveraar in zijne autobiographie, ‘dat deze ramp aan de stad zou overkomen. Hij wekte bij de ongeloovige inwoners een geest van wederstand op, die het onvermijdelijke noodlot over hun hoofd bracht.’

Timur hield zich slechts korten tijd in Indië op om daarna zijne woeste horden naar Westelijk Azië te leiden. Na zijn vertrek en den dood van Mahmûd Toghluk heerschte in Delhi de dynastie der Sajjât of Sadât (1414-1450), maar van een r i j k van Delhi was nauwelijks meer sprake: de laatste vorst uit dit geslacht had niet veel meer dan de stad zelve in bezit. Ook deze moest hij afstaan aan Behlôl Khan (1450-1488) uit den stam der Lôdi-Afghanen, die zich in het bezit had weten te stellen van den Pandjâb. Bahlûl en zijn opvolger Sekander Lôdi (1488-1516) breidden hun rijk weder langzamerhand tot Bengale uit, maar hun macht was niet groot genoeg om voortdurende opstanden te voorkomen of sterke plaatsen zoo als Gwalior aan de Hindoe-râdja's te ontwringen. Overigens wordt Sekander als een verstandig en rechtvaardig vorst geschilderd, maar tevens als een ijverig Muzelman, die een aantal Hindoe-tempels door moskeën deed vervangen en zelfs de pelgrimstochten naar heilige plaatsen belette. Zijn zoon Ibrahîm (1516-1526), de laatste der Lôdi-Afghanen, was een wreed despoot, die iedereen mistrouwde en zijne eigene stadhouders verraderlijk liet ombrengen. Het gevolg was een algemeene opstand. De stadhouder van den Pandjâb riep de hulp in van den ondernemenden Baber, die zich reeds in het bezit had gesteld van Kabûl, en weldra was Hindustân in het bezit der Timuriden.

Doch wij hebben het tijdstip van de komst der Portugeezen in Indië reeds overschreden. Baber's verovering van Hindustân

en de stichting van het rijk der Groot Mogols behoort tot een volgend tijdvak. Thans zullen wij de Muzelmannen langs vreedzamer weg hunne macht in het Oosten zien vestigen.

II.

De oudste, eenigszins uitvoerige berichten, die wij van den zeehandel in het Oosten bezitten, dagteekenen van de negende en tiende eeuw. Abû Zaid Hasan van Sirâf heeft deze zoo 't schijnt uit den mond van Perzische kooplieden die tot in China gereisd waren, opgeteekend[1]. Van vroeger tijd zijn de berichten schaarsch. Zoo veel blijkt intusschen, dat de groote vaart tusschen de Perzische golf en China reeds twee eeuwen vroeger in handen was van de Chineezen. Met hunne groote djonken, die met vier of zes masten voorzien waren, niet minder dan twaalf zeilen konden bijzetten, en somtijds met duizend personen bemand waren, waarbij vierhonderd soldaten, een noodzakelijke voorzorg tegen de zeeroovers, doorploegden zij de Indische zee. Cosmas, een koopman van Alexandrië, die in 't begin van de zesde eeuw het Oosten bereisde en later als monnik zijne reizen beschreef, verhaalt ons, dat hij op het eiland Ceylon de kostbare waren leerde kennen, die daar uit China en den Indischen archipel waren aangebracht. Veel vroeger zal die rechtstreeksche vaart van China op Indië niet begonnen zijn[2]. In het reisverhaal van den Chineeschen pelgrim Fa Hian, die in de eerste jaren van de vijfde eeuw de heilige plaatsen van het Buddhisme in Indië en op Ceylon bezocht, en van daar te scheep naar zijn vaderland terugkeerde,

1 Ze zijn uitgegeven door Reinaud in: Relation des voyages faits par les Arabes et les Persans dans l'Inde et à la Chine etc. Paris 1845. Vergelijk Quatremère in het Journal des Savants voor 1846, Dulaurier in het Journal Asiatique voor 1846, en Reinaud in zijne Géographie d'Aboulféda, Introduction générale (Paris 1848).

2 Hetgeen Reinaud vermeldt (Relation des voyages, p. xxxv), van schepen, die in de vijfde eeuw v a n C h i n a te Hira aan den Euphraat voor anker kwamen, is onjuist. Noch Maçûdi, noch Hamza (zijne zegslieden) vermelden schepen van China. De eerste spreekt van ‘schepen beladen met koopwaren van Sind en Hind,’ war alleen op Indië betrekking heeft. Het bericht bij Plinius (Hist. nat. lib. VI, cap. 22) omtrent het verkeer der bewoners van Taprobane met de Seres is te onbestemd om hier in aanmerking te komen.

is althans nog geen spoor te vinden, dat hij hiertoe van djonken gebruik maakte. Hij moge met een dergelijk vaartuig van Java naar Canton zijn teruggevaren, de bemanning bestond evenwel niet uit Chineezen maar uit Brahmâdienaars, denkelijk Javanen[1].

Waagden de Perzische en Arabische vaartuigen, die minder geschikt waren om zee te bouwen, zich niet verder dan tot Bengale, of uiterlijk misschien tot het schiereiland Malakka, dit was geen reden, zooals wij aanstonds zien zullen, dat de handelaars van die natiën geen voornaam aandeel zouden nemen aan het handelsverkeer met China. De vaart op Indië en de Oostkust van Afrika was reeds in de eerste eeuwen onzer jaartelling in hunne handen. Cosmas vond op Ceylon en de kust van Malabaar gemeenten van Perzische Christenen (Nestorianen), en uit zijne mededeelingen blijkt, dat de Perzen op verschillende plaatsen aan de Indische kust handel dreven. Ook hadden zich toen reeds Joodsche kooplieden te Kotjin en Kranganoor gevestigd.

Wat de Indiërs betreft, reeds Heeren heeft opgemerkt, dat het karakter van land en volk moest samenwerken om hun handel tot een meer passieven dan actieven te maken. ‘De voortbrengselen van Indië waren steeds in het Westen gezocht; zij behoefden ze dus niet daarheen te brengen, en konden wachten totdat men ze kwam halen. Hun karakter mist de geestkracht die tot buitengewone ondernemingen drijft. Zij hebben het avontuurlijke lief.... in hunne legenden, maar geven aan eene rustige werkzaamheid, aan landbouw en nijverheid, de voorkeur.’ Wij zouden er kunnen bijvoegen, dat hunne zelfgenoegzaamheid, hunne minachting van al wat aan hun wereld vreemd was, tot de oorzaken gerekend mag worden van de ondergeschikte rol die zij in het wereldverkeer vervulden.

Men moet dit evenwel, zoo als Heeren er te recht bij aanteekent, slechts van de Indiërs in het geheel genomen verstaan. De vroege verbreiding van hun godsdienst en beschaving naar de eilanden van het Oosten en sommige sporen van hun handelsverkeer met het Westen[2], om niet te spreken van de

1 Zie: Foë Kouë ki ou Relation des royaumes bouddhiques, trad. par A. Rémusat, Paris 1836, p. 360. - De beweringen van Dulaurier (Journal asiat. 1846, II, p. 140, 156) omtrent de scheepvaart der volken van het Oosten komen mij voor allen grond te ontberen.

2 Zoo als hunne vestiging op het eiland Sokolora (de naam is aan het Sanskriet ontleend), waar de schrijver van den Periplus maris Erythraei (1e eeuw na C.) hen nog aantrof.

overleveringen van zeereizen in hunne oude heldendichten, bewijzen dat de scheepvaart hun nooit geheel vreemd geweest is. Ook in de Middeleeuwen bleef de kustvaart tusschen de Indische havens voor een deel in hunne handen. Prakramabâhû de groote, de beroemde vorst van Ceylon in de twaalfde eeuw, zou met een vloot van vijfhonderd schepen, waarover een Malabaar het bevel voerde, een krijgstocht ondernomen hebben naar de westkust van Achter-Indië. De Indische kustvaarders zullen te williger aan zulk een tocht hebben deelgenomen, omdat zeeroof aan velen hunner niet vreemd was. Vooral de westkust van Voor-Indië, met hare talrijke bochten en insnijdingen, was daarvoor gunstig gelegen, en van vroegen tijd af werden van daar uit de vreedzame handelsvaartuigen overvallen en geplunderd.

Dat ook vele Indiërs zich als handelaars in andere landen vestigden, bewijst de algemeene verspreiding der zoogenaamde Banianen, kooplieden van Gudjerat en elders, die thans nog in Arabië den handel beheerschen, en zich daar reeds voor eeuwen gevestigd hebben.

Wij komen thans tot de berichten van Abû Zaid en willen daarmede andere mededeelingen van denzelfden of iets later tijd in verband brengen. Vooral de reiswijzer van Ibn Khordadbeh, een Pers, die onder chalief Motamid (870-892) het toezicht had over het postwezen in een groot deel van het rijk; het encyclopedische werk van Maçûdi, die in de eerste helft van de tiende eeuw het Oosten bereisde, en de geografie van Edrisi, die wel later leefde (omstr. 1150), maar voor de streken die hij zelf niet bezocht had uit oudere bronnen putte, zullen ons hierbij van dienst zijn[1].

In den bloeitijd van het rijk der chaliefen was Basra aan

1 Ibn Khordadbeh, Le livre des routes et des provinces, publié, traduit et annoté par C. Barbier de Meynard, Paris 1865; Maçoudi, Les prairies d'or. Texte et trad. par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, Paris 1861, Tome I; Edrisi, Geographie, trad. par A. Jaubert, Paris 1836. Ook Kazwîni, een schrijver van de tweede helft der dertiende eeuw, doch die oudere bronnen gebruikte, is door mij geraadpleegd (Scriptorum Arabum de rebus Indicis loci, rec. J. Gildemeister. Bonn 1838). - Voorts heeft mijn geachte vriend, Dr. M.J. de Goeje, de welwillendheid gehad mij eenige plaatsen uit andere Arabische schrijvers zoo als: Isthakhri, Ibn Haukal, Mokaddasi en Jakut aan te wijzen en voor mij te vertalen.

de Sjatt el-Arab, waarin Tigris en Eufraat hunne wateren vereenigen, de voorname stapelplaats van de Oostersche waren. Ook het oudere Obollah, iets lager aan de rivier gelegen, nam een aanzienlijk deel aan den zeehandel. Hier werden volgens al-Jakûbî (omstr. 890) schepen getimmerd, die men voor den Chineeschen handel gebruikte[1], en sedert Ibn Khordadbeh begaven de Joodsche kooplieden, die toen de voorname bemiddelaars waren van den handel tusschen Oost en West, zich hier of te Djeddah te scheep naar Indië en China. Wij zullen dit, daar ons elders verzekerd wordt, dat alleen Chineesche schepen de zee van China bevoeren, en daar ook Abû Zaid alleen djonken vermeldt, waarop de handel naar het Hemelsche rijk gedreven werd, zóó moeten verstaan, dat de Arabische vaartuigen de kooplieden en goederen naar eenig tusschenstation vervoerden, waar zij in de djonken overgingen. Zoo zullen zij zich van Aden, dat ook reeds in dezen tijd een stapelplaats genoemd wordt van Indische en Chineesche waren, naar Ceylon of de kust van Malabaar begeven en daar de djonken ontmoet hebben, die hun de goederen uit China en den Indischen archipel aanbrachten.

Het laatste station dat de djonken naar de beschrijving van Abû Zaid aandeden, was Sirâf, aan de Perzische kust. Van hier moesten de waren te land of in kleine vaartuigen naar Basra gebracht worden, omdat de verdere vaart in de Perzische golf voor de djonken moeielijkheden opleverde. Sirâf werd daardoor, zooals een Arabisch schrijver het uitdrukt, het ‘voorportaal van China;’ de bevolking nam in korten tijd zoodanig toe, en de weelde was zoo groot geworden, dat men somtijds 30,000 dinârs (drie ton) voor een huis besteedde. ‘De Sirafensers,’ verhaalt Istakhrî, ‘wijden zich zoo uitsluitend aan den handel, dat zij soms hun geheele leven op zee doorbrengen. Van een hunner werd mij verteld, dat hij in veertig jaar niet aan land geweest was, maar als zijn schip ergens voor anker lag, liet hij een zijner medgezellen aan wal gaan om de zaken af te doen, en als zijn schip hersteld moest worden, ging hij aan boord van een ander over. Zij zijn dan ook zoo rijk geworden, dat een vermogen van vier millioen dinârs (veertig millioen van ons geld) geen zeldzaamheid is.’ ‘De Perzen,’ voegt hij er bij, ‘kunnen het in den vreemde lang uithouden,

1 De Goeje, Descriptio Al-Magribi, sumta e Libro regionum Al-Jaqubii Lugd. Bat. 1860. pag. 136.

wegens hun zucht naar rijkdom, en waar zij zich ook bevinden weten zij schatten te verzamelen. Ik ken geen land- of zeestad waar Perzen wonen, of zij zijn er de rijksten en voornaamsten.' De schepen, ook vele Chinavaarders, voeren voor hun rekening; dat zij in China hunne kantoren hadden, zal ons aanstonds blijken.

Hoe lang Sirâf de stapelplaats bleef van de waren uit het verre Oosten is niet met zekerheid te bepalen. Abû Zaid verhaalt, dat het rechtstreeksche verkeer tusschen China en het rijk der chaliefen door onlusten in het Hemelsche rijk op het einde van de negende eeuw werd afgebroken. Van toen af kwamen de djonken slechts tot aan een tusschenstation, waarschijnlijk aan de kust van Malakka, en van daar werden de goederen, hetzij rechtstreeks door Perzische en Arabische, hetzij van Ceylon en Voor-Indië af, door Indische vaartuigen afgehaald. Sommigen meenen, dat eerst na de verovering van China door de Mongolen, dat is op het einde der dertiende eeuw, de djonken zich op nieuw in de Indische wateren vertoonden[1], maar de berichten bij Edrisi (twaalfde eeuw), die verschillende Indische havens vermeldt, waar schepen uit China kwamen, zouden dan wel zeer verouderd moeten zijn. Zeker is het, dat Mokaddasî (einde der tiende eeuw) Çohâr, de toenmalige hoofdstad van Omân, 'het voorportaal van China en het magazijn voor het Oosten, Irâk en Jemen' noemt. Daar hadden zich toen de voornaamste Perzische handelaars gevestigd. Aden en Çanâ (in Jemen) dreven toen vooral handel op de oostkust van Afrika. Çohâr was reeds door Abû Zaid als een tusschenstation van de djonken vermeld, en ook Edrisi deelt ons mede, dat vóór zijn tijd hier schepen naar China werden uitgerust. Het later zoo bloeiende Maskât op dezelfde kust was toen slechts een pleisterplaats waar de schepen zich van drinkwater voorzagen, maar nam toch weldra in aanzien toe, want Edrisi noemt het reeds een volkrijke stad.

Sirâf werd in de eerste helft der twaalfde eeuw nog tot de bloeiende handelssteden gerekend, maar toen Jakût (die in 1229 stierf) haar bezocht, vond hij slechts weinige verarmde inwoners. De handel in den Perzischen zeeboezem had zich in zijn tijd verplaatst naar het eiland Kîs tegenover Sirâf, vroeger een nest van zeeroovers, die den handel veel schade toebrachten,

1 O.a. Peschel, Geschichte des Zeitalters der Entdeckungen, S. 20.

en hunne plundertochten tot Indië en Zanzibar uitstrekten. Kîs werd nu een tijd lang de groote haven en stapelplaats voor Indië en China. Ook Hormuz, de oude stad namelijk die op het vasteland lag, was toen reeds een welvarende handelsplaats. ‘Ik kwam daar,’ zoo verhaalt de epitomator van Ibn Haukal, ‘in 539 (115?) ‘en vond er vele rijke kooplieden, o.a. Hasan ibno'l-Abbâs, van wien vele schepen op Achter-Indië en China voeren.... Hij had slaven uit Zanzibar, die vijfmaal daags aan de deur zijner moskee de taptoe sloegen, en men bracht dit aan bij den vorst van Kermân, Mohammed ibn Arslân Sjâh, doch deze zeide: ‘Al wilde hij vijftig taptoe's voor zich laten slaan, dan zou ik er mij niet tegen verzetten. Wat? Een man uit wiens schepen jaarlijks 100,000 dinârs in mijne schatkist vloeien, zou ik met hem twisten over wat wind en geraas?’

Van Aden spraken wij reeds. In den bloeitijd der zeerooverij van de bewoners van Kîs verplaatste de handel zich geheel hierheen; later moest het dien weder deelen met de havens in de Perzische golf. Het vervoer van pelgrims naar de heilige plaatsen dat met de uitbreiding van het Islamisme natuurlijk meer en meer toenam, kwam de havens in de Roode Zee ten goede, want de meeste pelgrims namen tevens deel aan den handel; door den verkoop van waren uit het land hunner inwoning moesten zij de kosten van hun pelgrimstocht bestrijden, en daar de vaart op de Roode Zee voor grootere schepen gevaarlijk was, werden passagiers en goederen te Aden ontscheept om met kleinere vaartuigen naar Djedda (de haven van Mekka) en andere plaatsen, ook naar de havens van Egypte vervoerd te worden. Het vervoer der Oostersche waren over Alexandrië naar het Westen werd eerst later belangrijk.

Vóór wij de djonken op hun verdere reis naar het Oosten vergezellen, moeten wij melding maken van de voornaamste Indische havens, waar toen de tusschenhandel door Perzen en Arabieren gedreven werd. Hiertoe behoorde vooreerst Dibal aan den mond van den Indus, dat na de verovering van Sindh door de Muzelmannen zeer in aanzien was toegenomen. Edrisi verhaalt, dat ook hier waren uit China en Indië werden aangevoerd en door rijke kooplieden in het groot opgekocht, om ze na het vertrek van de schepen met groote winsten in de binnensteden van de hand te zetten. Veel aanzienlijker handelsstation was echter Kambaja. De vorsten van Gudjerat, tot wier rijk deze

stad behoorde, en dien de Muzelmannen nog Balharâ noemden, hoewel het stamhuis der Ballabhi-râdja's reeds lang was uitgestorven[1], waren de belijders van den Islâm zeer gunstig gezind en vergunden hun vrije godsdienstoefening en eigen rechtspraak. Ook Barôtj, het oude Barygaza, waar de Chineesche pelgrim Hiûën thsang in de zevende eeuw veel handel vond, behield zijn aanzien nog langen tijd. Edrisi vermeldt het als handelsstation van de schepen die uit China komen, en voegt er bij, dat de kooplieden, die hier woonden, gaarne verre ondernemingen op touw zetten. In eene andere havenstad, Çaimûr, misschien het latere Chaûl, vond Maçûdi niet minder dan tienduizend Muzelmannen uit Sirâf, Omân, enz. zonder de kinderen van Muzelmannen, die daar geboren waren, mede te rekenen. Op de kust van Malabaar bloeide in dezen tijd als handelsstad Fandaraïna[2], waar de djonken voor anker kwamen, en vooral Kollam (Quilon), aan het zuidelijk uiteinde van het peperland, het vaste tusschenstation voor de vaart tusschen China en de Perzische golf. De djonken betaalden hier duizend dirhems (ongeveer vijfhonderd gulden) tolgeld, de kleinere schepen van een tot tien dinârs[3].

Ook op het eiland Ceylon werd veel handel gedreven. Zelf rijk aan kostbare voortbrengselen, was het tevens de plaats waar goederen van Oost en West werden aangebracht en omgeruild. De scheepvaart der Perzen en Arabieren strekte zich zoo als wij zagen hoogstwaarschijnlijk niet veel verder uit dan dit eiland; hier kwamen dus van de havens in de Perzische golf, van Aden en ook van de Oostkust van Afrika de Muzelmannen om zich de producten die van China en den Archipel werden aangebracht te verschaffen. De handel in edelgesteenten, waaraan Ceylon zoo rijk was, hadden zij reeds van vroeg af in handen, zoodat deze in China den naam droegen van ‘Mohammedaansche steenen’[4]. Ook vele Joodsche handelaars woonden op Ceylon

1 Zie Lassen, Ind. Alterth., IV, 917.

2 Het Pandarani der Portugeezen. Zie voorts: Yule, Cathay and the way thither, London 1866, Vol. II, p. 453.

3 Hetgeen bij Portugeesche schrijvers en in ‘Tohfut-ul Mujahideen, edited by M.J. Rowlandson’ (London 1833), een Arabisch werk uit het laatst der zestiende eeuw, omtrent de vestiging der Muzelmannen aan de kust van Malabaar, en de stichting van Kalikût verhaald wordt, is legendair. Kalikût wordt bij de oudere Arabische schrijvers niet vermeld en werd dus eerst in later tijd een aanzienlijke handelsstad.

4 Emerson Tennent, Ceylon, London 1859, Vol. I, p. 615. Tennent heeft de conjecturen van Bertolacci (zie Ritter, Erdkunde, VI, 38) weerlegd, maar zijn vermoeden dat Kalah bij Abû Zaid Point de Galle zou zijn berust op even zwakke gronden. Waarschijnlijker is het, dat Point de Galle door de Arabieren met den naam Horkand of Herkend werd aangeduid. Zie: A. Sprenger, Die Post- und Reiserouten des Orients (Leipzig 1864), S. 84.

zoowel als aan de kust van Malabaar, en Nestoriaansche Christenen hebben wij er reeds vroeger aangetroffen. Het vertelsel van Edrisi dat de vorst van dit eiland zestien viziers had, vier van zijn eigen geloof, vier Christenen, vier Muzelmannen en vier Joden, pleit althans voor de verdraagzaamheid der Singhaleezen jegens de vreemdelingen.

De berichten bij Arabische schrijvers vóór de veertiende eeuw omtrent de kusten en eilanden aan gene zijde van Ceylon zijn schaarsch en verward; velen hebben getracht de raadselen te ontwarren, maar er heerscht over die plaatsnamen nog veel verschil van gevoelen. Zoo wordt Kalah of Kila vermeld als een stapelplaats voor den handel, ‘halverwege tusschen Omân en China,’ maar deze vage aanduiding geeft ons weinig licht. Kalah was in de negende eeuw het uiterste punt waar de djonken kwamen en behoorde toen tot het gebied van den vorst van Zabedj of Djaba. Van Kollam daarheen was een maand reizens. Verschillende schrijvers vermelden dat er tinmijnen gevonden werden, en sommigen zeggen uitdrukkelijk, dat de plaats op het vasteland gelegen was. Hoogstwaarschijnlijk hebben wij haar op het schiereiland Malakka te zoeken. Voorts is uit al wat ons van de eilanden van den Archipel wordt medegedeeld het gevolg te trekken, dat ze vóór de dertiende eeuw zelden door Muzelmannen bezocht werden. Dat op Zabedj of op Djaba een machtige vorst zijn verblijf hield, die over vele eilanden heerschte en den titel droeg van Mahârâdja[1], wordt reeds door Ibn Khordadbeh en Abû Zaid vermeld, en is door de lateren misschien aan hen ontleend. Maar dat met Zabedj *het eiland* Java bedoeld wordt, is evenmin bewezen als dat wij onder Djaba of Djawa in dezen tijd Sumatra moeten verstaan. De oorsprong van den naam Java is nog zeer onzeker, maar dat daarmede verschillende eilanden werden aangeduid en somtijds de geheele Archipel, is reeds voorlang aangewezen. Was het de naam der Hindoes, die in ouden tijd de beschaving van Voor-Indië naar den Archipel overbrachten, en hebben wij hier aan Yavana's te denken, die van Orissa uit naar den Archipel

1 Sommige Arabische schrijvers noemen den vorst zelven Djaba of Zabedj.

emigreerden? Hoe het zij, de volken van Maleischen stam tot wie de Hindoe-beschaving doordrong, eigenden zich dien naam toe; van daar dat zij aan het eiland, dat wij thans Java noemen, ook het meest eigen zal geweest zijn[1]. De latere Arabische schrijvers, zooals Ibn Batûta, geven den naam Djawa, zoo als wij straks zien zullen, wel bepaaldelijk aan Sumatra, maar bij de vroegeren denkt men somtijds eerder aan het eiland, dat thans nog Java heet. Ook is het zeker, dat het eiland waar de beste kamfer (fansûrî) groeide, wat wel niet anders dan Sumatra kan zijn, door sommigen met den naam er-Ramni of Rami wordt aangeduid[2]. Wij wagen ons niet aan gissingen omtrent de overige eilanden, - alleen iemand met een uitgebreide taalkennis toegerust zou daarover meer licht kunnen verschaffen[3], - maar volgen de djonken thans naar China.

De reis ging van Kalah om de zuidpunt van Malakka en langs de kusten van Achter-Indië, waar men Komâr (Khmer, d.i. Kambodja), Senf of Tsjanf (Tsiampa, het tegenwoordige Annam) aandeed, beiden om aloë-hout in te nemen, en dan Lûkîn of el-Wakîn bezocht, het eerste station in China en een havenstad waarvan de ligging onzeker is, en van waar men ter zee in vier dagen, te land in twintig dagen, Khanfû bereikte.

Khanfû aan den mond van de Tsiën-tang was de haven van de groote handelsstad Hang-tsjëû in de provincie Tsji-kiang. De Arabische schrijvers van den vroegeren tijd noemen alleen de haven, maar wat zij daarvan vertellen is veelal op de stad zelve, die op een korten afstand van zee gelegen was, toepasselijk. Hang-tsjëû was het middelpunt van den handel met het buitenland. De Muzelmannen hadden er zich in grooten

1 Zie behalve de vroegeren: H.N. van der Tuuk, Taalkundige aanteekeningen op het Bataksche leesboek (Amst. 1862), blz. 43; J. Pijnappel Gz. en H. Kern in de Bijdragen tot de taal-, land en volkenkunde van N. Indie, IIIe Volgreeks, Dl. 5, 6 (1870, 1872); W.W. Hunter, Orissa (London 1872), vol. I, p. 216, 217. Het woord Yavana wordt volgens Hunter in het dialect van Orissa *Javan* (Djavan) gespeld. Tegen zijne conjectuur pleit, dat de Yavana's Buddhisten waren, terwijl de Chineesche pelgrim Fa Hian in 't begin van de vijfde eeuw geene Buddhisten op het eiland Java aantrof.

2 Eene poging om dien naam te verklaren doet Yule in zijn Marco Polo, II, 243.

3 Prof. Pijnappel heeft in de Bijdragen bovengenoemd, Dl. 7 (1872) de verklaring van eenige namen beproefd. Van sommige conclusies van dezen geleerde heb ik gemeend te moeten afwijken.

getale gevestigd en bezaten eigen rechtspraak. Ook vond men er in de negende eeuw vele Christenen, Joden en Pârsis. Over de plundering dezer stad door Chineesche rebellen, die eene tijdelijke staking van de groote vaart naar het Westen ten gevolge had, heb ik reeds boven gesproken.

Ibn Khordadbeh vermeldt nog twee Chineesche kustplaatsen die noordelijker gelegen waren. Hij noemt ze Djânfû en Qântû. ‘Wat verder ligt is niet bekend. Tegenover Qântû verheffen zich hooge bergen. Het is het land van Sila, waar men overvloed van goud vindt. De Muzelmannen die er zich heen begeven, vestigen er zich voor goed om de voordeelen die het oplevert.’ Dan volgen verschillende producten van het land Sila, maar ik vermoed dat hier de voortbrengselen van China bedoeld worden, daar deze anders in het geheel niet vermeld zouden zijn. Ook de oudste zegsman van Abû Zaid zegt: ‘Aan de zeezijde is China begrensd door de eilanden van al-Syla; het is eene blanke bevolking, die met den keizer van China in vrede leeft, en zich verbeeldt, dat indien men hem geen geschenken zond, de hemel zijne wateren niet meer over hun grond zou uitstorten. Overigens heeft geen onzer landgenooten hen bezocht.’ Maçûdi, die het bericht van Ibn Khordadbeh herhaalt, voegt er bij, dat de bewoners van es-Syla waarschijnlijk van hetzelfde ras zijn als de Chineezen. Ook Edrisi heeft de eilanden van Sila ‘die in grooten getale zijn en dicht bij elkander liggen,’ en ‘waar het goud in zoo groote hoeveelheid gevonden wordt, dat men van dit metaal zelfs de de kettingen voor de honden en de halsketenen voor de apen maakt’[1] niet onvermeld gelaten.

Ziedaar de oudste berichten van J a p a n bij Arabische schrijvert. Men weet dat tot vóór de openstelling van het land voor vreemdelingen het goud er eene geringe waarde bezat.

Wat wij hierboven van den handel in het Oosten hebben medegedeeld is meerendeels afkomstig van schrijvers die in de negende en tiende eeuw geleefd hebben. Van de drie volgende eeuwen zijn geene of weinig beteekenende berichten tot ons gekomen. Met die schaarschheid van berichten staat zonder twijfel

1 Dezelfde bijzonderheid deelen Ibn Khordadbeh en Kazwînî mede van de eilanden Wakwak, waarvan de ligging zeer onzeker is of waarmede dan eens deze, dan die eilanden bedoeld worden,

eene kwijning van den handel in verband, door de overstrooming van geheel Azië door Tataren en Mongolen veroorzaakt. Men weet, dat Djenghiz Khan en zijne nakomelingen zich ook van het vroegere Chaliefenrijk voor het grootste deel meester maakten, en op 't laatst van de dertiende eeuw geheel China aan hunne macht onderworpen hadden. Deze heerschappij van hetzelfde geslacht van den Donau af tot aan de zee van Japan was een tijd lang den handel te land zeer bevorderlijk; zij bracht vele ondernemende Muzelmannen in China, en zelfs Europeesche zendelingen en handelaars drongen tot in het hart van Azië door, en hunne reisverhalen ontsloten aan hun geloofsgenooten een onbekende wonderwereld.

Geen van hen heeft de aardrijkskundige kennis van zijn tijd meer verrijkt, dan de Venetiaansche handelaar Marco Polo, die door een gelukkig toeval met de Mongolen het tot dien tijd nagenoeg onbekende China kon binnentrekken, en wiens reisverhaal voor ons van bijzonder belang is, omdat hij te scheep de terugreis deed van China naar Perzië, in het gevolg van een gezantschap van den grooten Kublai aan zijne bloedverwanten. ‘Messer Milione,’ Meneer Millioen, zooals zijne stadgenooten hem spottend noemden[1], moest door hen wel van overdrijving verdacht worden als hij hun verhaalde van het onmetelijke gebied der Mongolen, en van de zeden der bewoners van het Hemelsche rijk, zoo vreemd aan hunne Westersche begrippen, en van die wonderschoone Indische eilanden, waarvan zij nauwelijks het bestaan kenden, en van al den rijkdom en de weelde van Indiërs en Perzen. Maar het nageslacht, beter ingelicht en in staat om zijne berichten aan de werkelijkheid te toetsen, heeft den wakkeren man volle recht laten wedervaren.

Een halve eeuw na onzen Venetiaan (omstreeks 1350), deed Ibn Batûta een reis door het Oosten. Berber van oorsprong, maar als man van opvoeding en beschaving, en rechtzinnig Mohammedaan niet minder geacht dan een geboren Arabier, was hij aan alle hoven, waar dezelfde godsdienst beleden werd, welkom, en werd hij door zijne geloofsgenooten overal met open armen ontvangen. Ook hij deed een zeereis naar China en bezocht den Indischen archipel.

1 Men kan dien bijnaam zelfs in de registers van de Signoria terugvinden. Zie de curieuse plaats in Yule's Marco Polo, II, 439, waar als borg voorkomt ‘M a r c h u s P a u l o M i l i o n.’

Nog andere schrijvers hebben wetenswaardige bijzonderheden voor ons opgeteekend. Marino Sanudo, een Venetiaansch edelman die in het begin van de veertiende eeuw een deel van het Oosten bereisde, schreef een uitgewerkt plan voor een nieuwen kruistocht tegen de ongeloovigen, en betoogde dat de Christenen met wat moeite den Oosterschen handel aan de Muzelmannen zouden kunnen ontwringen. Zijn wensch zou eerst later verwezenlijkt worden, maar zijn arbeid is voor de toestanden van dien tijd van waarde. Een enkele maal kunnen wij ook de geschriften der Christen-zendelingen van dien tijd met vrucht raadplegen, en de berichten die Poggio Bracciolini uit den mond van den Venetiaanschen reiziger Nicolò Conti voor ons heeft opgeteekend. Onder de Oostersche schrijvers hebben wij Wassâf en Rasjîd-eddîn, tijdgenooten van Marco Polo, en Abd er-Razzâk, een Pers van aanzien die zijn bezoek aan het hof van Widjajanagara als gezant van Sjah Rûkh (omstr. 1440) beschreef, met vrucht geraadpleegd[1].

Onder het geleide van deze gidsen zullen wij thans een overzicht nemen van het handelsverkeer in het Oosten in de beide eeuwen, die aan de komst der Portugeezen voorafgingen.

Wij begeven ons dan eerst naar China, en wel naar Hang-tsjëû, dat wij zoo straks verlaten hebben. Marco Polo noemt die stad Kinsay - Kingsse beteeekent hoofdstad; - de haven heet bij hem Ganpu, het Khanfû der Muzelmannen. Kinsay, zegt hij, was de schoonste en edelste stad van de wereld, met kanalen doorsneden en geheel bestraat, ook hadden de straten voetpaden aan weerszijden en het water werd afgevoerd naar riolen, die onder de straat doorliepen; voordeelen waarop in dien tijd zeker weinige Europeesche steden zich konden beroemen. Er heerschte bij de groote kooplieden zulk een weelde, dat zij, evenmin als hunne vrouwen, zelf eenig werk zouden

1 Ibn Batoutah, Voyages, traduction de C. Defrémery et B.R. Sanguinetti (Paris 1863-59); Marino Sanudo, in zijn ‘Liber secretorum fidelium crucis’ uitgegeven door Bongars achter de Gesta Dei per Francos (Hanovine 1611); verhalen en brieven der zendelingen Odorico van Pordenone en anderen in: Cathay and the way thither, by Henry Yule (London, for the Hakluyt Society 1866); Nicolò Conti o.a. in ‘India in the fifteenth century’ etc. edited by R.H. Major (London, for the Hakluyt Society 1857); Wassâf en Rasjîd-eddîn by Elliot, a.w. vol. I, III en Yule, Cathay, vol. II; Abd er-Razzak vertaald door Quatremère in: ‘Notices et extraits des mss de la Biblioth. du Roi’ etc. Tome XIV (Paris 1843).

verricht hebben, maar even kostelijk leefden als vorsten en vorstinnen. De schepen konden de rivier van de haven af opvaren tot vóór de stad.

Het getuigenis van onzen Venetiaan omtrent de grootheid van Hang-tsjëû wordt door alle reizigers, die de stad in dien tijd bezochten, bevestigd. ‘Ik heb nooit,’ roept Ibn Batûta uit, ‘grooter stad op de oppervlakte der aarde gezien. Zij is drie dagreizen lang, zoodat een reiziger, die er door trekt, halten moet houden.’ De voorsteden zullen hier wel bij gerekend zijn. Een van dezen was alleen door Muzelmannen bewoond en bevatte verscheidene moskeën; eene andere door Joden, Christenen en Parsîs, die er eveneens hunne bedehuizen hadden.

Ook in de provincie Fukiën, van oude tijden beroemd door hare zeevaarders, vond men aanzienlijke havensteden, die door schepen van Indië komende, bezocht werden. Te Fu tsjëû werd inzonderheid handel gedreven in paarlen en edelgesteenten, maar vooral Tsëu thung (Zayton of Zeitûn bij de vreemdelingen), het tegenwoordige Tsiûën tsjëû, was toen in vollen bloei en de groote haven voor Indië. Hier kwamen de Chineesche kooplieden de Indische waren opkoopen om ze door het geheele rijk aan den man te brengen. Polo verhaalt, dat de inkomende rechten tien ten honderd bedroegen, en de vracht van Indië tot China van 30 tot 40 percent, alleen van peper 44 percent. Als hij verzekert, dat tegen één scheepsvracht peper die Europa verorbert, honderd scheepsvrachten te Zeitûn aankwamen, zal hij wel niet van overdrijving zijn vrij te pleiten.

Zeitûn was zoowel fabriek- als handelstad. Hier werden fluweelen en satijnen stoffen geweven, waarvan de laatsten, bekend als ‘zeitûniyyah,’ den naam van de stad voor goed aan dit voortbrengsel harer nijverheid verbonden hebben. De Muzelmannen hadden ook hier een afzonderlijke wijk. Ibn Batûta ontmoette er verscheidene aanzienlijke Perzen. Ook Genueesche kooplieden bezochten Zeitûn in de veertiende eeuw, misschien door de verhalen van onzen Polo (die langen tijd te Genua gevangen zat) daarheen gelokt. De Christen-zendelingen zouden er drie kerken hebben laten bouwen.

Van Canton, de groote handelstad van later tijd, maakt Polo geen melding; de berichten omtrent vroegere nederzettingen van Arabieren en Perzen te dier plaatse zijn onzeker, hoewel Canton reeds eeuwen lang een bezochte havenstad was vóór zij als zoodanig aan het Westen bekend werd. ‘De eerste stad,’

verhaalt Odorico van Pordenone ‘waar ik in dit land (China) aankwam, heette Censcalan; zij is driemaal zoo groot als Venetië en ligt op een dagreis afstand van zee, bij den mond van een zekere rivier. Deze stad heeft zulk een uitgebreide scheepvaart als men bijna niet gelooven zou. Geheel Italië heeft zooveel schepen niet als zij alleen’[1]. Van Ibn Batûta vernemen wij: ‘Sîn-calân is een der grootste steden en die de schoonste markten bezit. De porceleinmarkt is een der voornaamste; men voert het porcelein van hier uit naar de overige steden van China, naar Indië en Arabië.’ Ook vond hij er eene voorstad voor de Muzelmannen, die hier eigen rechtspraak hadden. De groote djonken voor den handel met Indië werden hier en te Zeitûn gebouwd.

Het is zeer waarschijnlijk, dat met dit Censkalan of Sîncalân, dat elders Cynkalan en Chîn-Kalân heet, geene andere stad bedoeld wordt dan Canton.

Van Japan weten ons de schrijvers van dezen tijd nog weinig te berichten. Marco Polo kent het reeds bij zijn Chineeschen naam Jîh pan kwe (koningrijk Japan) bij hem Cipangu (spreek uit Tsjipangoe), en geeft ons een verhaal van de vergeefsche tochten op last van Kublai ondernomen om dit land, dat volgens de traditie zoo rijk zou zijn aan goud en andere kostbaarheden, te veroveren. Ook bij Rasjîd-eddîn komt het onder denzelfden naam voor.

Toen Marco Polo zich te scheep van China naar Indië begaf, deed hij even als de vroegere reizigers de kust van Tsiampa aan. De vorst van dit rijk, dat later bij de Portugeezen Cochinchina heette[2], zond in dien tijd aan den keizer van China

1 Deze uitspraak stemt volkomen overeen met die van onzen Linschoten omtrent Canton (Itinerarium, blz. 28): ‘Want affirmeren dat alleenelijck inde Haven ende Rivier van Canton zijn meer Schepen ende Barcken als in geheel Spaengien.’ Eene andere bijzonderheid die Odorico van ‘Censcalan’ vermeldt is, dat de ganzen, eenden en kippen er zoo groot en goedkoop zijn. Linschoten zegt van Canton sprekende: ‘Gansen, Hoenders, Eyndtvoghelen ende dierghelijcke sijnder seer abondant.’ Hetzelfde getuigt reeds Ibn Khordâdbeh van Qantû, dat hij evenwel in het Noorden plaatst, tegenover het land Sila (zie hiervóór blz. 211). Vergelijk ook M. Polo, edited by Yule, II, 159.

2 De afleiding van den naam Cochinchina van Kûe-tsjen-tsing bij Ritter (Erdkunde, IV, 954, herhaald bij Lassen, IV, 420), komt mij gezocht voor. De Barros, die Cochinchina onmiddellijk aan China laat grenzen, zegt dat dit rijk dour de inwoners Cacho genoemd wordt. Daar de namen der hoofdplaatsen op de rijken werden overgedragen, hebben wij dus misschien aan Ke-sjo of Ka-sjo, de hoofdstad van Tungking te denken. Zie in verband daarmede de kaart bij Linschoten waar zoowel de stad als het land Cochinchina voorkomen en aan de Chineesche provincie Kuangsi grenzen; eveneens bij Ortelius en Mercator, en daarenboven heeten daar stad en land C a c h u c h i n a . Tegen mijne conjectuur pleit echter, dat Camõs de golf van Tungking nog onbekend schijnt te noemen (‘E de Aiñao vê a incognita enseada.’ Os Lusiadas, Canto, X, est. 129). - Als Ritter evenwel meent, dat onze Valentijn reeds met de door hem geopperde afleiding bekend was, doet hij hem te veel eer aan, want Valentijn dacht bij de spelling Coetsjientsijna zonder twijfel evenals de Portugeezen aan ‘’t Chineesche Coetsjien,’ daar hij ook Kotsjîn aan de Malabaarkust op dezelfde wijze spelt.

een jaarlijksch geschenk van olifanten. In de tweede helft der vijftiende eeuw werd het door den vorst van het noordelijker Tungking veroverd; de inwoners vloden voor een deel naar de zuidelijkste provincie, die sedert met den naam Tsiampa werd aangeduid. Het vorstenhuis van dit oude rijk stond zooals ons uit de Javaansche kronieken blijkt, in de veertiende en vijftiende eeuw in familiebetrekking tot dat van Madjapahit.

Marco Polo bezocht Java niet, maar vermeldt het als het verblijf van een machtig en onafhankelijk vorst aan wien het geheele eiland onderworpen was. De Venetiaansche reiziger meende, evenals de Arabische schrijvers die van Java melding maken, dat hier de specerijen groeiden, een bewijs, dat ze er in zijn tijd verhandeld werden. Vele kooplieden, zegt hij, begeven zich hierheen en doen er goede zaken, want ‘inderdaad, de rijkdom van dit eiland is niet te beschrijven.’ Wij weten uit Chineesche bronnen, dat zich reeds onder de dynastie der Tang (618-905) Chineesche kooplieden uit de provincies Fûkiën en Canton op Java gevestigd hadden[1]; zij dreven er van dien tijd af een aanzienlijken handel met hunne landgenooten. Eenige jaren na Polo's vertrek werd van China uit een krigstocht tegen Java ondernomen, volgens sommige berichten op last van Kublai, den Mongoolschen veroveraar zelven, volgens anderen, zonder zijn weten, door eenige grooten van Tsiûën tsjëû, de beroemde handelsstad die wij hebben leeren kennen[2]. De Chineezen landden te Toeban op de noordkust, maar de Javanen stelden zich zoo dapper te weer, dat zij moesten afdeinzen en met groot verlies naar hun land terugkeerden.

De Muzelmannen schijnen in de veertiende eeuw nog weinig rechtstreeksch verkeer met Java gehad te hebben. Er wordt

1 Zie: ‘Iets omtrent de betrekkingen der Chinezen met Java vóór de komst der Europeanen,’ door G. Schlegel, in: Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde, Dl. XX (Batavia, 1873), blz. 11 en Bijlage, blz. II-IV.

2 Vergelijk het opstel van den heer Schlegel, blz. 12, en Bijlage blz. VIII; voorts Wassâf by Elliot, III, 27; Odorico van Pordenone by Yule, Cathay, I, 87.

ons wel verhaald van kooplieden uit Gudjerat, die vóór de stichting van Malakka de specerijen rechtstreeks van Java kwamen halen en hun weg namen bezuiden Sumatra om, door straat Sunda[1], maar zoo ver ik weet, wordt dit niet door andere berichten bevestigd. Ook is hetgeen Ibn Batûta van Mûl-Djâva (eigenlijk of oorspronkelijk Java, in tegenoverstelling van Sumatra) verhaalt, in veel opzichten zoo onjuist, dat men zelfs getwijfeld heeft of hij er wel Java mede bedoeld kan hebben[2]. Toen evenwel in de vrijftiende eeuw de Islâm tot Java doordrong, en eindelijk (1478) de Mohammedaansche vorst van Demâk het vroeger zoo machtige Madjapahit veroverde, moest ook het verkeer met de geloofsgenooten van het Westen toenemen. Het schijnt evenwel, dat de tusschenhandel tusschen den Indischen archipel (Sumatra uitgezonderd) en Malakka, thans, zooals wij aanstonds zien zullen, de stapelplaats van het Westen, tot de komst der Portugeezen grootendeels in handen bleef van de Maleiers. Van de Molukken vinden wij bij Arabische schrijvers geen duidelijke vermelding, en op de globe van Martin Behaim (1492) wordt uitdrukkelijk gezegd, dat de bewoners van Java de specerijen van daar haalden en naar Malakka brachten[3].

Dat de Maleiers geoefende zeevaarders waren, blijkt in de eerste plaats uit hunne zeewetten, die wel van jonger dagteekening zijn dan men vroeger beweerde, maar waaraan toch een langdurige ondervinding ten grondslag ligt. Ibn Batûta keerde met een djonk, door Maleiers bemand, van Zeitûn naar Sumatra terug en noemt hen onder de handelaars die te Kalikût kwamen; ook vond hij aan de kust van Bengale Maleiers, die zich daar gevestigd hadden. Abd er-Razzâk trof zelfs Maleiers aan te Hormûz. De namen die wij aan de landen van Achter-Indië geven, zijn voor een groot deel aan het Maleisch ontleend, wel een bewijs voor hunne bekendheid met de kusten van Oost-Azië.

Met Sumatra hadden de Muzelmannen, de Perzen vooral, reeds sinds vroegen tijd rechtstreeksch verkeer. Ook heeft het

1 Sommario de' regni etc. by Ramusio, I, 328.

2 Zie Yule, Cathay, II, 518. Ik behoef nauwelijks op te merken, dat de gevolgtrekkingen van Lassen (IV, 940 vv.) onjuist zijn. Djâva bij Qazwîni is blijkbaar Java niet, misschien Sumatra.

3 C.T. von Murr, Histoire diplomat. de M. Behaim. IIIe édit. augm. Strasbourg, 1802, p. 139.

Islamisme er zich vroeger gevestigd dan op Java. Marco Polo, die dit eiland bezocht, dat bij hem Klein Java heet - ‘maar met dat al is het niet klein’ zegt hij, - verhaalt, dat de bewoners van Perlak aan de noordoostkust door de handelaars tot ‘de wet van Mohammed’ bekeerd waren. In het rijk van Samudra (bij hem Samara), dat tusschen Pasei en kaap Tandjong Perlak (de diamantkaap) gelegen was[1], vond hij slechts heidenen, maar de vorst ging kort daarna tot den Islâm over. Ibn Batûta bracht eenigen tijd aan zijn hof door en trof daar Perzische wetgeleerden aan. Hij schildert dien vorst als een bekwaam en machtig regent, die met goed gevolg zijne naburen beoorloogde, en dus veel tot de verbreiding van het Mohammedanisme op Sumatra zal hebben toegebracht.

De djonken die hun tocht naar het Westen vervolgden zonder den archipel aan te doen, zeilden, na op Pulo Condore water te hebben ingenomen, westwaarts naar het schiereiland Malakka. Van Siam vernemen wij weinig. Polo noemt een koningrijk Locac, waar men veel goud en brazielhout, olifanten en wild vond, en dat voor vreemdelingen niet zeer toegankelijk was; en daar Sien-Lo-Kok de Chineesche naam voor Siam schijnt te zijn, hebben wij hier waarschijnlijk aan dit rijk te denken.

Van Locac dan zuidwaarts zeilende, kwam men volgens Polo aan het eiland Pentam (Bentam of Bintang, waarvan wij onder de Portugeezen meer zullen hooren), en iets verder aan ‘een eiland dat Malaiur genoemd wordt. De bewoners hebben een eigen koning en een eigen taal. De stad is fraai en er wordt veel handel gedreven. Alle soorten van specerijen en levensbehoeften worden hier gevonden.’ Ook Edrisi spreekt reeds van een eiland Malai, dat een eigen koning heeft, die veel troepen, olifanten en schepen bezit, en waar veel handel in specerijen gedreven wordt. Dit eiland is zeer uitgestrekt en wordt door twee zeeën bespoeld. Het woord e i l a n d wordt door Middeleeuwsche schrijvers dikwijls voor schiereiland ge-

1 Dulaurier in ‘Journal Asiatique,’ 1848, I, p. 93; Veth, Atchin, blz. 25. De stad komt bij Rasjîd-eddîn (1310) voor als Sûmûtra; bij Odorico van Pordenone (1320) als Sumoltra; bij Conti (1425) is Seiamuthera reeds de naam van het geheele eiland, de ‘inlandsche’ zoo als hij zegt, wat waarschijnlijk heeten moet: de naam dien zijne Perzische reisgenooten er aan gaven; hij zelf noemt het eiland Taprobane. Toen Ceylon dezen naam verloren had ging hij op Sumatra over.

bruikt, en zeer waarschijnlijk is dit hier het geval, en wordt met Malai of Malaiur die uitgestrekte landtong van Achter-Indië bedoeld, die wij Malakka noemen. Of Polo meer bepaald de stad Singapura (Singapore) op het oog heeft, die in dien tijd een stapelplaats van den handel zou geweest zijn als wij de oude berichten door Portugeesche schrijvers[1] opgeteekend vertrouwen mogen, durf ik niet beslissen. In de eerste helft der vijftiende eeuw zou zich de handel van daar naar de stad Malakka verplaatst hebben, die omstreeks 1400 door Javaansche emigranten van Palembang moet gesticht zijn. Door Perzische en Indische handelaars (van Gudjerat) werd het Mohammedanisme hier ingevoerd en sedert naar verschillende eilanden van den Archipel overgebracht. Toen de Portugeezen in Indië kwamen, was Malakka de stapelplaats geworden tusschen Indië en China. De djonken gingen toen niet verder dan de kusten van Achter-Indië, maar de Muzelmannen, die zich in Voor-Indië gevestigd hadden, kwamen de waren daar afhalen.

Maar deze wijziging in den zeehandel had eerst in den loop der vijftiende eeuw plaats gehad. Thans kunnen wij de djonken nog op hun verdere reis vergezellen. Ceylon, zoo vol heilige herinneringen voor de vereerders van Buddha, werd voortdurend door Chineesche pelgrims en meermalen door gezantschappen van het Hemelsche rijk bezocht. In 1405 gebeurde het, dat een Singhaleesch vorst, die het Brahmanisme begunstigde en de Buddhisten niet genegen was, ook de pelgrims die van China kwamen beleedigde en ter nauwernood toestond naar hun land terug te keeren. De Chineesche keizer Kienwen, de tweede van de Ming-dynastie, die toen op den troon zat, zond hierop een oorlogsvloot naar het eiland af, en het gelukte den Chineeschen bevelhebber de hoofdstad te veroveren en den koning gevangen weg te voeren. Een ander vorst werd in zijn plaats gesteld, en vijftig jaar lang moest Ceylon aan China schatting betalen en beschouwde de keizer het eiland als zijn wingewest[2]. Toen de Portugeezen op Ceylon kwamen, vonden zij nog zooveel sporen van de betrekkingen die tusschen Ceylon en China bestaan hadden, dat zij aan de Singhaleezen een Chineeschen oorsprong toeschreven.

1 De Barros, Da Asia, Dec. II, Liv. 6, cap. 1 (Lisboa, 1778, IV, 1 vv.): Commentarios do grande Afonso d'Alboquerque (Lisboa 1774), III, 85 vv.

2 Emerson Tennent, Ceylon, London 1859, I, 416, 622 vv.

Een der voornaamste bedevaartsplaatsen van de Buddhisten was, zooals men weet, het afdruksel van Buddha's voet op den top van den hoogen berg dien de Portugeezen Pico de Adam noemden en die sedert den naam van Adamspiek behouden heeft. Deze naam is ontleend aan de Arabische traditie, die in het afdruksel den voet van Adam meende te zien en daar zijn graf aanwees, zoodat de berg ook door Muzelmannen als pelgrimsoord bezocht werd. 'Van wien het graf werkelijk is,' roept Marco Polo uit, 'weet God! Maar volgens de Heilige Schrift is het graf van Adam niet in dat deel van de wereld.' Een Portugeesch schrijver is de meening toegedaan, dat de bewuste voetstap wel kon zijn van den gelukzaligen apostel S. Thomas, wiens knieën op andere steenen, te Colombo en te Meliapur, eveneens indruksels hadden achtergelaten[1].

Ibn Batûta, die de bedevaart naar de reliquiën van Adam niet verzuimde, teekent ook het een en ander van het eiland op. Het noordelijk gedeelte was in zijn tijd (1350) geheel in handen der Tamilen. Hun vorst, die te Patalam aan de westkust zijn verblijf hield, bezat een groot aantal schepen die zich aan zeeroof schuldig maakten, en den handel der vreemdelingen ook op de kust van Koromandel afbreuk deden. Colombo, de zetel van een stadhouder van den Singhaleeschen vorst, die te Gampola (in de nabijheid van Kandy) zijn verblijf hield, was toen reeds een groote en schoone stad. Een Mohammedaansch handelaar, die te Galle woonde, bracht den reiziger op zijn vaartuig naar de kust van Koromandel.

Dat zich reeds vroeger aan de kusten van Ceylon Perzische en Arabische kooplieden gevestigd hadden zagen wij straks. Eerst na het bezoek van Ibn Batûta, toen het Singhaleesche rijk zich in verscheidene kleine vorstendommen oploste, schijnen de Muzelmannen in de havensteden machtiger geworden en door tal van geloofsgenooten van de Malabaarsche kust versterkt te zijn. Inzonderheid zal dit geschied zijn na het vertrek der Chineezen, wier rechtstreeksche vaart op Indië, zooals wij reeds hebben opgemerkt, kort na de stichting van Malakka ophield[2].

Van de handelsplaatsen aan de Oostkust van Voor-Indië

1 Diogo de Couto, Da Asia, Dec. V, Lib. 6, cap. 2 (Lisboa 1780, p. 17).
2 Duarte Barbosa in 'Collecção de noticias para a historia e geografia das nações ultramarinas que vivem nos dominios Portuguezes' (Lisboa 1867), II, 350.

vernemen wij weinig. Polo, die het rijk van Mathurâ bezocht, verhaalt dat daar een groote invoer van paarden uit Arabië en Perzië plaats had. De havenstad waar die handel gedreven werd was Kâyal aan de golf van Manaar, in de nabijheid der parelvisscherijen; de rijkdom van Dekhân, toen nog niet door de Muzelmannen van het Noorden geplunderd, was de handelaars borg, dat zij hier hunne waar met voordeel van de hand konden zetten. Volgens Wassâf, Polo's tijdgenoot, gold elk paard gemiddeld 220 ‘dinârs van rood goud,’ eene waarde vertegenwoordigende van omstr. 4400 gulden. Dezelfde schrijver deelt ons mede, dat Maäbar, d.i. zooals wij zagen de ZO. kust van Voor-Indië, in zijn tijd de sleutel was tot de schatten van Indië, en dat hier voortdurend djonken aankwamen beladen met de merkwaardigheden van China en de voortbrengselen van de Indische landen[1].

Ibn Batûta die eenigen tijd in Maäbar doorbracht, spreekt van de groote en schoone havenstad Pattan, die een steenen moskee bezat; misschien is zij niet van Kayâl onderscheiden. Er lagen bij zijne aankomst acht schepen zeilreê naar Jemen.

Van noordelijker havensteden aan de kust van Koromandel zullen wij eerst door de Portugeezen iets vernemen. Pâlikata bezat bij hun komst een grooten handel in edelgesteenten, die uit Pegu hierheen gebracht werden, en in geverwde katoenen stoffen, waarvan Koromandel geheel Indië voorzag,

De zuidelijkste zeehaven aan de kust van Malabaar, Kollam, leerden wij reeds vroeger kennen. Het was nog in de veertiende eeuw eene belangrijke handelsplaats. ‘De kooplieden van China, Arabië en de Levant,’ zegt Polo, ‘komen hier met hunne schepen en hunne waren en maken groote profijten met hetgeen zij in- en uitvoeren.’ Onder de bewoners vindt hij Christenen en Joden. ‘Kollam,’ lezen wij bij Ibn Batûta, ‘is een der schoonste steden van Malabaar. Het heeft prachtige markten, en de kooplieden zijn zeer rijk. Er wonen vele Muzelmannen, die hier hoog in eere staan. Ook de meeste Chineesche kooplieden komen hierheen.’ De zendeling Giovanni de' Marignolli, die in denzelfden tijd Kollam bezocht, dat bij hem Columbum heet, getuigt, dat de gansche wereld hier van peper voorzien werd.

Eene mededingster in dien wereldhandel vond Kollam toen

1 Wassâf by Elliot, III, 33. Vgl. M. Polo edited by Yule, II, 285.

reeds in Kalikût (Kalikodu). Ibn Batûta is de eerste die ons over deze stad eenige bijzonderheden mededeelt[1]. Haar haven was een der grootste van de wereld; er lagen bij zijne komst dertien Chineesche djonken. Men trof hier handelaars aan van Oost en West, ook uit den Indischen archipel. De vorst droeg den titel van Sâmudrin (beheerscher der zee). De sjâhbandar (havenmeester) was even als te Kollam een Muzelman.

Abd er-Razzâk, die hier een eeuw later een groot aantal vaartuigen vond van de Oostkust van Afrika, verhaalt, dat dè bewoners van Kalikût stoute zeevaarders waren, zoodat de zeeroovers hen niet aandurfden. Men noemde hen daarom Tjinibetjigan (zonen van China): wij zien hieruit, welk een naam zich de Chinezen door hunne zeetochten gemaakt hadden. Indien wij een Indisch handelaar gelooven mogen, van wien ons een reisverhaal is bewaard gebleven[2], waren de Chineezen door zekeren Sâmudrin slecht behandeld; zij zonden hierop een eskader (misschien tijdens hun krijgstocht naar Ceylon) naar Kalikût, richtten onder de bewoners een groote slachting aan en keerden sedert aan de kust niet terug.

Ook verscheidene andere steden aan de kust van Malabaar waren in de veertiende en vijftiende eeuw door handel bloeiend. Ibn Batûta maakt van twaalf ‘heidensche’ vorsten melding, die ze in bezit hadden, en waarvan sommigen 50,000 man in 't veld konden brengen, anderen niet meer dan 3000. Zij schijnen tot in den tijd der Portugeezen schatplichtig geweest te zijn aan de naburige vorsten van Karnata die te Bidjnagar (Widjajanagara) hun zetel hadden[3]. Van deze zeehavens werden buiten Kollam en Kalikût in de veertiende eeuw ook Fandaraina (zie vroeger) en Hîli (Ely bij Polo; bezuiden kaap Dilli) door Chineesche djonken bezocht, die in de eerstgenoemde plaats gewoon waren te overwinteren, dat is den regentijd door te brengen. De zendeling Odorico vond er eenige Joden en Christenen, die altijd overhoop lagen. Aan de geheele kust van Malabaar waren de Muzelmannen zeer talrijk. Te Mangalore alleen vond Ibn Batûta er vierduizend.

De noordelijkste stad van Malabaar was Sendabûr of Sintapûr.

1 Vergelijk hiervóór blz. 218, aant. 3.
2 Joseph van Cranganore, in Novus Orbis (Basil. 1555, p. 208). Vgl. Yule's M. Polo, II, 327.
3 Zie hiervoor blz. 210 en vergelijk Ferishta ed. by Briggs, IV, 531; Abd er-Razzâk in Notices et extraits, XIV, 442.

Iets zuidelijker lag Hinaûr (Onor), waar een Mohammedaansch stadhouder van den vorst van Karnata het bewind voerde, toen Ibn Batûta het bezocht. Hij vergezelde dezen sultan (zooals hij hem noemt) op een veroveringstocht naar Sendabûr, maar toen de verdreven beheerscher eenige maanden later de stad in het nauw bracht, maakte onze Berber dat hij uit de voeten kwam. Dit Sendabûr lag niet verre van het door de Portugeezen zoo beroemd geworden Goa[1], dat eerst weinig tijd voor hun komst in grooter aanzien kwam door een voorval dat ons door hun geschiedschrijver De Barros wordt medegedeeld[2]. De vorst van Karnata voerde oorlog met zijn noordelijken nabuur den sultan van Bidjapûr en had daartoe paarden noodig, die te Onor en te Batikala, zijne havensteden, werden ingevoerd. Maar de Muzelmannen die dezen handel dreven, gunden de paarden liever aan hun geloofsgenooten en verkochten ze ter sluik aan den sultan, terwijl de heidensche vorst hetgeen er overbleef zeer duur moest betalen. Het gevolg was, dat hij alle Mohammedanen uit zijn havens liet wegjagen en velen liet ombrengen, en dat de vluchtelingen zich te Goa vestigden waarheen zich toen de paardenhandel verplaatste.

De kust van Konkana, tusschen Malabaar en Gudjerat, was berucht door de zeeroovers, die zich hier nestelden, zelfs te Tana, waar een vrij aanzienlijk handelsverkeer plaats had. Het was hier, dat in 1322 twee Christen-zendelingen door de Muzelmannen ter dood gebracht werden. Konkana maakte toen nog, evenals Gudjerat, deel uit van het groote rijk van Delhi, maar kwam weinig tijds later in het bezit der Bahmanî-dynastie te Kûlbarga. Tjaul en Dabul waren bij de komst der Portugeezen voorname havenplaatsen aan deze kust.

Tot Gudjerat behoorde Kambaja, een der hoofd-stapelplaatsen van den handel der Muzelmannen. Zij hadden zich hier groote rijkdommen verworven en wedijverden met elkander, zoo verhaalt Ibn Batûta, in het bouwen van fraaie woningen en

1 Op de kaart bij Linschoten komt zoowel ‘Cintapor’ als Goa voor: ook op die bij Valentijn vind ik een ‘Cetapoer’ tusschen Dabûl en Goa. - Goa is niet het Kâwy van Ibn Batûta; dit lag tegenover Kambaja ten Z. van de Mahi; maar wij vinden in denzelfden tijd Goa toch genoemd als een zeehaven van beteekenis, die kort vóór 1400 in handen kwam van de Mohammedaansche dynastie der Bahmanî. Zie Ferishta, edited by Briggs, II, p. 337, 368. Vgl. ook Yule's aanteekeningen op Rasjîd-eddîn in het Journal of the R. Asiatic Society, N. Series, Vol. IV (1870), p. 343.

2 Dec. I, Liv. 8, cap. 10 (Vol. II, p. 279).

grootsche moskeeën. ‘Het grootste deel der specerijen en andere handelswaren die de verschillende landen van Indië voortbrengen,’ zegt Marino Sanudo (1306), ‘wordt vervoerd naar de beide havens Mahabar (?) en Cambeth en van daar weder ingescheept naar de havens van Perzië en Arabië.’ Ook op het laatst der vijftiende eeuw was dit nog het geval. De kooplieden uit Gudjerat hadden in alle voorname handelsplaatsen van het Oosten hunne kantoren; te Malakka alleen woonden er duizend, en drie à vierduizend anderen waren steeds op reis tusschen die beide havens. Malakka kon niet bestaan zonder Kambaja, om den rijkdom harer handelaars en de gezochtheid van de waren die zij aanbrachten, en Kambaja niet zonder Malakka, omdat daar hare beste waren gesleten werden[1]. Ook de inlandsche kooplieden van Gudjerat, de Banianen, dreven een uitgebreiden handel. ‘Zij zijn,’ schrijft De Barros, ‘de slimste kooplieden die wij kennen, behalve de Chineezen.’

Kambaja was tevens de haven van Noordelijk en Midden-Indië voor het verkeer met den vreemde, waar een van de groote wegen op uitliep; eerst in later tijd begon Bengale daaraan deel te verkrijgen. Voor de schepen, die van elders kwamen, was echter het inloopen van de golf van Kambaja niet zonder gevaar, zoodat zij in later tijd aan Diu op de zuidkust van het schiereiland als haven de voorkeur gaven.

Voor wij Indië verlaten, moeten wij twee kleine eilandgroepen gedenken, die reeds vroeg door de Muzelmannen bezocht werden en tot de scheepvaart in bijzondere betrekking stonden, ik bedoel de Malediven en Lakkediven. Hier werd van de bastvezels der kokosnoot het koir geweven dat tot scheepstouw diende, en voor den scheepsbouw onontbeerlijk was, want de planken werden met dit touw, dat eene groote elasticiteit bezit, samengevoegd; eerst in later tijd is men zich van spijkers gaan bedienen, maar dit gebruik is bij kleinere vaartuigen nog lang niet algemeen. Ook vond men hier de kauri, kleine schelpen die op verschillende plaatsen in Indië als pasmunt golden. De bewoners kochten er, zooals Ibn Batûta vermeldt, rijst voor van de Bengaleezen; de Arabische schippers kochten ze voor ballast, maar wisten er een behoorlijke winst van te maken, want genoemde reiziger vond ze reeds aan den Niger in gebruik, waar men 1150 van die schelpjes verkocht voor een

1 Sommario de' regni bij Ramusio, I, 328.

gouden dinâr. Later brachten Europeesche vaartuigen ze naar de kust van Afrika.

Wij begeven ons thans naar de stapelplaatsen van de zeehandel aan het westelijk uiteinde der door ons bevaren watervlakte. Wij zagen vroeger, dat het eiland Kîs en de stad Hormûz op het vasteland in 't begin der dertiende eeuw dien handel in de Perzische golf, en Aden dien naar de Roode Zee aan zich getrokken hadden. Toen Marco Polo het Oosten bereisde was deze toestand nog dezelfde: ook Basra was toen nog een aanzienlijke handelsstad. Hetzelfde vernemen wij van Marino Sanudo, maar hij voegt er eenige belangrijke bijzonderheden bij. ‘Vroeger,’ zegt hij, ‘placht het grootste deel der Indische waren, die naar het Westen vervoerd werd, zijn weg te nemen over Bagdâd naar de havens van Syrië en Klein-Azië; toen ter tijd waren zoowel de specerijen als andere Indische producten overvloediger en goedkooper dan tegenwoordig (omstr. 1300). Door het meerdere gemak voor de scheepvaart of de behendigheid der Muzelmannen worden nu de waren van Indië grootendeels te Aden ontscheept en van daar naar Alexandrië vervoerd; op die wijze vloeit een derde van de waarde in de schatkist van den sultan van Egypte. De winsten langs dezen weg komen alleen ten goede aan de Arabische kooplieden, want de sultan staat niet toe, dat een Christen door zijn gebied naar Indië reist.’ Daar Perzië in dien tijd door Mongoolsche vorsten beheerscht werd, die de Christenen niet vijandig waren, wilde Sanudo, dat de betrekkingen met Egypte werden afgebroken om den handel van de Perzische golf uit te verlevendigen. Daar werden in zijn tijd ontscheept de lichtere en kostbaarder waren zooals cubeben, nardus, kruidnagelen, muskaatnoten, foelie en dergelijke; de zwaardere en mindere kostbare, zooals peper, gember, wierook, kaneel enz., gingen in grooter hoeveelheid over Aden, maar de gember en de kaneel, die over Aden kwamen, waren wel 10 à 20 pCt. lager in prijs, omdat de betere soort langs den anderen weg vervoerd werd.

Wat Hormûz betreft, die stad was niet slechts stapelplaats voor het Westen, maar voor een groot deel van Azië. Als haven van Kirmân waar de wegen naar Irâk, Chorasân en Sedjestân samenliepen en waar een uitgebreid handelsverkeer plaats had, stond zij in verbinding met het uitgestrekte gebied der Mongolen. De sultan van Hormûz had dan ook in M. Polo's tijd reeds macht genoeg verworven om zich van de tegenover-

liggende kust van Omân meester te maken. Hij nam zoowel van Hormûz als van Çohâr uit (de oude hoofdstad van Omân) een aanzienlijk deel aan den paardenhandel naar Indië. Maar zijn gebied op de Perzische kust was voor de Mongolen niet veilig. Kort na het bezoek van Polo werd de stad door woeste horden overvallen en verwoest. Toen besloten de bewoners zich op het kleine eiland Djerûn tegenover de oude stad te vestigen, waar nu het nieuwe Hormûz verrees, dat in aanzien weldra het oude overtrof. Het duurde nu niet lang of de vorst van Kîs, die tot dien tijd de scheepvaart in de Perzische golf beheerschte, werd met zijn mededinger in een oorlog gewikkeld, die met den ondergang van Kîs eindigde[1]. Toen Abd er Razzâk in 't midden der vijftiende eeuw Hormûz bezocht, vond hij er kooplieden uit alle deelen der aarde, die er een gelijke bescherming genoten, zoodat de stad den bijnaam had gekregen van ‘Dâr-al-amân,’ het oord der veiligheid. Men kon er alles vinden wat men verlangde, want van alle kanten, ook van China en den Indischen archipel, werden hier de voortbrengselen bijeengebracht. De sultan bezat aanzienlijke havens op de kust van Omân zooals Kalhât (het Calaiate der Portugeezen) en Maskat, en de meeste eilanden in de Perzische golf, ook Bahrein, door zijne parelvisscherijen eene kostbare bezitting, behoorden tot zijn gebied.

Aden was in de vijftiende eeuw, door het groote vervoer over Egypte naar het Westen, hoofdzakelijk een stapelplaats geworden voor Indische waren. Hier kwamen tal van schepen van verschillende Indische havens, wier lading door Egyptische kooplieden werd opgekocht. De in- en uitvoerrechten die hier geheven werden door den vorst van Jemen, waren niet gering en hadden wel eens eene tijdelijke verplaatsing van den handel naar andere havens in de Roode Zee ten gevolge, maar de ligging van Aden was, zooals wij reeds vroeger opmerkten, te gunstig, en de vaart op de Roode Zee voor grootere vaartuigen te bezwarend, dan dat de handelaars zich daarvoor niet eenige offers zouden getroosten. Daarenboven hadden zij ook in de andere havens van afpersingen te lijden.

Na al het medegedeelde kan men zich echter voorstellen, dat die waren, vooral die uit de verstafgelegen landen moesten

1 Zie Pedro Teixeira, Relacion de los reges de Harmuz, in zijne Relaciones, Amberes 1610, II, p. 20 vv., en De Barros, Dec. II, parte I, p. 108 vv.

komen en in het Westen het meest gezocht waren, door een aantal handen moesten gaan voor zij hare bestemmingsplaats bereikten. Van de specerijen moesten b.v. eerst winsten gemaakt worden door de Maleiërs, die ze van de Molukken naar Java en van daar naar Malakka brachten: door de kooplieden die ze van daar haalden en naar Ceylon of Kalikût of Kambaja vervoerden; wederom door de handelaars, die ze daar opkochten en óf te Hormûz óf te Aden ter markt brachten voor het vervoer naar het Westen; eindelijk door de opkoopers, die ze in de havens aan de Middellandsche Zee aan de Europeesche handelaars sleten. Voeg daarbij de hooge rechten van in- en uitvoer, die in de meeste havens betaald moesten worden en de willekeurige maatregelen, die somtijds door de vorsten ten opzichte van den transitohandel genomen werden, en eindelijk de winsten die de Europeesche handelaars genoten en de rechten die ook zij in de plaats hunner inwoning en in de landen waarheen zij de waren brachten te betalen hadden, en men zal zich niet meer verbazen, dat de specerijen in Europa de tienvoudige waarde hadden van de tegenwoordige, en dat men in Europa, eenmaal daarop opmerkzaam gemaakt - en de schaarschte van het geld, door den uitvoer van edele metalen naar het Oosten ontstaan, moest die duurte dubbel doen gevoelen, - een korter handelsweg hoe langer hoe noodzakelijker begon te achten. En zeker heeft niemand er meer toe bijgedragen om de kennis te verbreiden, die tot dat inzicht leiden moest, dan Marco Polo, de Venetiaansche reiziger, en verdient ‘Messer Milione,’ aan wien wij voor ons overzicht zoo menige belangrijke bijzonderheid ontleend hebben, een hooger plaats dan vele zijner tijdgenooten hem toekenden.

III.

Wij willen ten slotte den staatkundigen toestand van het Oosten bij de komst der Portugeezen in vluchtigen omtrek samenvatten.

In Egypte en Syrië neigde de heerschappij der Mamlûken ten ondergang. De regeering was geneel in handen der soldaten, en hunne hoofden, naijverig op elkanders macht, deden alles om hen te winnen en op die wijze voor een poos het

opperbestuur in handen te hebben. Voortdurende opstanden in verschillende deelen van het rijk konden met moeite bedwongen worden, en hadden het dermate verzwakt, dat het aan een stouten veroveraar weinig tegenstand zou kunnen bieden, want het volk zelf was de knevelarij en onderdrukking zijner despoten moede. Die veroveraar stond reeds op de grenzen: het waren de Osmanen, die zich reeds in het bezit hadden gesteld van geheel Klein-Azië, en in Europa hunne veroveringen meer en meer uitbreidden.

Voor het oogenblik echter waren de Sultanen van Egypte nog machtig genoeg om in West-Arabië als het noodig was hun oppergezag te doen gelden; de sjerifs van Mekka en Medina regeerden slechts met hun goedvinden. In den westhoek van Zuid-Arabië regeerde de vorst van Jemen nog onafhankelijk, maar zijne macht was gering. Tot zijn gebied behoorde Aden. De havens aan de zuidkust, zooals Sjihr, Fartak en Thafâr, door den uitvoer van wierook en van Arabische paarden belangrijk, zoodat zich hier vele Indische kooplieden gevestigd hadden, stonden onder sjeichs, waarvan die van Fartak de voornaamste schijnt geweest te zijn. De kust van Omân behoorde, zooals wij vroeger opmerkten, evenals de meeste eilanden in de Perzische golf, aan den vorst van Hormûz.

Perzië, op het einde der veertiende eeuw door Timûr veroverd, bleef slechts een halve eeuw eene bezitting van zijn stamhuis. De vorsten der nomadische Turkmanen wisten een tijd lang hun gezag te doen gelden, totdat Sjâh Ismael, uit een oud Perzisch geslacht (naar den stamvader Safiden, bij verbastering Sofi's genoemd), zich in het begin der vijftiende eeuw van geheel Perzië en het Arabische Irâk meester maakte.

Hoe het Mohammedaansche rijk van Delhi in dezen tijd nog slechts een schaduw van zijne vroegere macht had behouden hebben wij gezien. Verscheidene vroegere provinciën, zooals Gudjerat, Malawa, Khandês en Bengalen, vormden thans onafhankelijke rijken onder het bestuur van Muzelmannen, en op sommige plaatsen hadden inlandsche vorsten (Râdjaputras) de vreemde indringers weder verjaagd. Ook in Dekhân was het rijk der Bahmanî, dat zich reeds in het midden der veertiende eeuw van Delhi had afgescheiden[1] in de tweede helft der vijftiende eeuw uiteengespat. De kleinere Mohammedaansche rijken

1 Zie hiervoor blz. 210.

die daaruit ontstonden, zullen wij later in hunne verhouding tot de Portugeezen leeren kennen.

De Indische bevolking was in die rijken, welke onder Mohammedaansch bestuur kwamen, slechts voor een gering deel tot den godsdienst der beheerschers overgegaan. De meesten verkozen liever de belastingen te betalen, waaraan niet-Mohammedanen onderworpen waren, dan een godsdienst aan te nemen, die met hunne begrippen en zeden geheel in strijd was. Ook thans nog, na den dwang door latere despoten op het volk uitgeoefend, is nauwelijks een zesde van de geheele bevolking van Voor-Indië Mohammedaansch, zelfs als men er die van Sindh en den Pandjâb, die nooit rechtzinnig brahmaansche Hindoes geweest en van ouds met andere stammen vermengd zijn, en waaronder de Arabieren reeds vroegtijdig proselieten maakten, bijrekent. Ook de grondslag der oude staatsinstellingen van Indië was onder de Muzelmannen blijven bestaan, het kastenwezen en de dorpsindeeling. De voorrechten die de verschillende kasten genoten, en op wier instandhouding zij zeer naijverig waren, hadden dit voor, dat zij het despotisme van vreemde heerschers, die er belang bij hadden om de inboorlingen te vriend te houden, eenigszins beteugelden. De dorpsverdeeling bleef de grondslag voor de uitoefening der policie en de inning van belastingen, meestal onder inlandsche hoofden (Zemindârs); alleen bij het leger werden de hoogere betrekkingen uitsluitend aan Muzelmannen toevertrouwd[1].

Enkele gewesten van Dekhân waren tot nog toe van de heerschappij der Muzelmannen verschoond gebleven: Orissa, Gondawana, en een deel van Telingana, in het Noordoosten van Dekhân en het geheele zuidelijk gedeelte beneden de Krisjnâ, dat aan den vorst van Widjajanagara (bij de Muzelmannen Bidjnagar, bij de Portugeezen Bisnaga) onderworpen of schatplichtig was. De kleine vorstendommen aan de kust van Malabaar, waar de Muzelmannen evenals in de Ceyloneesche kustrijkjes grooten invloed hadden, stonden onder zijne suprematie, en eveneens de oude rijken van Madhurâ, Tjola en Tjera aan de zuidoostpunt van het schiereiland.

Ook aan de Oostelijke grens van Bengale bestond nog in de zestiende eeuw een klein Hindoe-rijk, namelijk dat van Tripura; zijn vorst wist zich zelfs in 1512 van de druk

1 Zie o.a. Lassen, Indische Alterthumsk., III, 1153 vv.

bezochte havenstad Tjatigan (thans Islaâmabâd), meester te maken.

Aan Tripura grensde het rijk Arakan (Rakhaing), naar de hoofdstad dus genoemd. Het omvatte in ouden tijd ook het naburige Mranma (Barma), welks inwoners tot denzelfden stam behooren, maar dezen hadden zich sinds lang onafhankelijk gemaakt. De beschaving der Arische Indiërs had hier geen grooten invloed uitgeoefend; in de vierde eeuw evenwel werd het Buddhisme en daarmede het Pâli (de taal waarin de heilige boeken geschreven waren) van Ceylon naar Arakan gebracht, en sedert over geheel Achter Indië verbreid, met uitzondering van Annam, dat geheel onder Chineeschen invloed gebleven is.

Arakan was ten zuidoosten begrensd door het rijk der Môn of Talaing, dat de Portugeezen naar de hoofdstad (Bagôh) Pegu noemden. Het behoorde nog in Marco Polo's tijd tot Mranma, maar scheidde zich later af. Door zijne ligging was Pegu voor den handel belangrijk, want de monden van twee groote rivieren, de Irawadî en de Saluën, behoorden tot zijn gebied. Daar waren dan ook twee groote steden, Pegu en Martaban, verrezen[1].

Mranma, dat (eveneens naar de hoofdstad) bij de Europeërs het rijk van Ava heette, werd hoewel binnenslands gelegen. veel door Muzelmannen bezocht, wegens zijn rijkdom aan edelgesteenten.

Het machtigste rijk van Achter-Indië was toen, zooals thans nog, dat der Thai of Sjan, door de Portugeezen in navolging der Maleiers Siam geheeten. Tot het gebied van Siam behoorden reeds in de veertiende eeuw Tavoi en Tenasserim op de Westkust en het geheele schiereiland Malakka; ook het naburige rijk der Laos en dat van Khmer (naar de hoofdstad Kambodja genoemd) waren reeds voor een deel bij Siam ingelijfd. In de westelijke havens, vooral Tenasserim, kwamen vele Muzelmannen handel drijven, maar in Siam zelf was deze grootendeels in handen der Chineezen. Aan de zuidpunt van het schiereiland waren in de vijftiende eeuw en misschien reeds

1 Giovanni di Empoli (1517) roemt de kooplieden te Martaban, ‘che son pure gentile,’ als ‘lieden bedreven in alle zaken, en zeer groote handelaars, groote rekenmeesters, die hunne rekeningen boeken evenals wij.’ (Archivio storico Italiano, Append. Tomo III (Firenze 1846), p. 80). Over Martaban zullen wij van latere reizigers meer bijzonderheden vernemen. Over Pegu en Ava kort vóór 1500 zie Hier. da Santo Stefano bij Ramusio, I, 339.

vroeger kleine Maleische rijken ontstaan onder Mohammedaansche prinsjes, die zich om den koning van Siam weinig bekreunden. Daarvan was Malakka door den handel gewichtig geworden[1].

Het zoogenaamde Cochinchina stond in 't begin der zestiende eeuw onder Tungking. Beide vroeger gescheiden rijken werden echter door 't zelfde volk bewoond, de Annamieten, die meer dan eens voor hunne onafhankelijkheid tegen China te kampen hadden. Tsiampa was toen een klein zelfstandig rijk in den zuidoosthoek van het schiereiland, grenzende aan Kambodja.

Het aandeel dat de volken van Achter-Indië aan het wereldverkeer namen was gering. Het gebrek aan geestkracht dat hun eigen is en het volstrekte despotisme waaraan zij zich onderwerpen, waren oorzaak, dat de zin voor groote en verre ondernemingen bij hen geen voedsel kon vinden. De rijkdom van Achter-Indië aan voortbrengselen van waarde lokte echter Chineezen en Maleiërs in grooten getale daarheen, die ze voor den uitvoer naar het Westen hoofdzakelijk te Malakka ter markt brachten.

China begon in dezen tijd de nadeelige gevolgen te ondervinden van eene beschaving, die zich zelve genoegzaam acht, die te veel van eigen voortreffelijkheid overtuigd, wars is van het opnemen van vreemde bestanddeelen. China sloot zich onder de zwakke vorsten der Ming-dynastie, die op haar eerste in menig opzicht voortreffelijke vertegenwoordigers gevolgd waren, hoe langer hoe meer van het verkeer met vreemdelingen af. Geen Chinees mocht zich meer in andere landen neêrzetten, of langer dan een jaar zijn land verlaten; het bouwen van schepen voor de groote vaart werd verboden; vreemdelingen werden met aarzeling toegelaten, het verblijf in het Hemelsche Rijk werd hun nauwelijks vergund, de handel met hen slechts oogluikend toegelaten, want vreemde handelaars moesten den schijn aannemen alsof zij als gezanten in China kwamen om aan den vorst der vorsten de schuldige schatting op te brengen. Maar de Chineezen waren geboren handelaars en voor een deel geboren zeevaarders; en de uitvoer naar den vreemde bood te groote voordeelen aan, dan dat zij niet binnen de gestelde perken den zeehandel zouden hebben voortgezet. Een gevolg echter

1 Wat den Indischen archipel betreft, kan ik voorloopig volstaan met eene verwijzing naar het uitmuntende werk van Jhr. J.K.J. de Jonge, ‘De opkomst van het Nederl. gezag in O. Indië,’ Dl. II (1864), blz. 128 vv.

van die beperkende maatregelen was dit, dat de zeeroof aan de kusten meer en meer toenam; in vervolg van tijd zou de keizer van het grootste rijk der wereld openlijk door zeeroovers getart worden. Vreemde handelaars schijnen echter door de moeielijkheden die zij in China ondervonden afgeschrikt te zijn. Althans na de veertiende eeuw vernemen wij niets meer van Mohammedaansche kooplieden in China.

Wij kunnen thans eenigszins voorbereid de Portugeezen te Kalikût zien landen. Hunne vestiging in Indië zal het onderwerp van mijn volgend opstel uitmaken.

P.A. TIELE.

De scheikunde bij het middelbaar onderwijs.

Dr. J.E. Enklaar, Leerboek der anorganische Scheikunde, op proefondervindelijken grondslag. Deventer, Jac. van der Meer, 1873.

Zoo het eene onaangename bezigheid is het eind-examen der hoogere burgerscholen af te leggen, dat examen af te nemen kan moeielijk aangenamer taak zijn. Vele candidaten te examineeren zonder hen te ergeren en zich over hen te ergeren zal wel altijd een onbereikbaar ideaal blijven. Te examineeren in de warme Juli-maand, als het uur der vrijheid voor zooveel anderen slaat, is een werk, dat zijne minder aangename zijde zou hebben, ook wanneer de uitslag van het examen alleen aanleiding gaf tot opwekkende beschouwingen. Maar in dien tijd van het jaar, en zoo lang te examineeren, en zooveel stof tot aanmerkingen te vinden, als de commissie's ter afneming van de eind-examens gewoonlijk doen, is eene pijniging, die eenige overeenkomst heeft met de kwalen van Tantalus en van Sisyphus beide.

Ook voor die beklagenswaardige commissie's ontbreken de lichtpunten niet geheel en al. Wel maakt de groote omvang van het examen het bijna onvermijdelijk, dat ieder candidaat in enkele vakken een ‘minder bevredigend’ examen doet. Wel schijnt er op sommige vakken een *fatum* te rusten, waardoor de vorderingen van een groot deel der candidaten in die vakken als ‘onvoldoende’ moeten veroordeeld worden. Maar er laten zich toch ook andere onderwerpen noemen, die door de leerlingen met zooveel lust en ijver beoefend worden, dat de gevreesde commissie's in den regel tevreden zijn. Tot die onderwerpen behoort de scheikunde. Zelfs Dr. Naber, die zooveel moeite gedaan heeft om uit de verslagen der commissie's voor

de eind-examens te bewijzen, dat hij een profetischen geest had, toen hij reeds voor acht jaren voor het middelbaar onderwijs waarschuwde - zelfs Dr. Naber heeft niets anders te zeggen, dan dat ‘de beoefening der scheikunde scheen te wenschen over te laten in Noord-Holland, Friesland en Groningen’. Voor den oplettenden lezer ligt in die woorden de uitspraak opgesloten, dat het oordeel der commissie's over 't algemeen gunstig moet geweest zijn. Wie de verslagen der commissie's in de verschillende jaren nagaat, vindt dan ook, dat die uitspraak waarheid bevat. Dat Dr. Naber haar niet opzettelijk vermeldt, maar den lezer overlaat haar tusschen de regels te lezen, is waarschijnlijk toe te schrijven aan de omstandigheid, dat hij alleen verstaan wilde worden door zeer nadenkende en zeer oplettende lezers.

Dat het onderwijs in de scheikunde aan de hoogere burgerscholen goede resultaten zou geven, was zeker niet voorzien door ieder, die de scheikunde kent. Van menig wetenschappelijk man heb ik de opmerking gehoord, dat het onmogelijk moest zijn aan jongens belangstelling in te boezemen voor eene zoo droge wetenschap als de scheikunde. Zij mist de aantrekkelijkheid die de mathesis, de mechanica, en tot op zekere hoogte ook de physica voor de kleinste helft der leerlingen hebben. Het aaneenschakelen van redeneeringen, waardoor men uit gegeven stellingen eene reeks van gevolgen afleidt, komt toch in de scheikunde weinig te pas. En zij mist evenzeer de aangename zijde, die de studie der natuurlijke historie voor de meeste jonge lieden vertoont, en die hierin bestaat, dat deze wetenschap zich alleen bezig houdt met zichtbare dingen. Wel is waar hebben de scheikundige werkingen zichtbare verschijnselen ten gevolge, maar juist die zichtbare verschijnselen zijn niet het eigenlijke onderwerp van de scheikunde. Die wetenschap bespreekt alleen de onwaarneembare werkingen, waarvan die zichtbare verschijnselen de gevolgen zijn. Daarom is zij abstract, even als de wiskunde en de natuurkunde, schoon niet in zoo hoogen graad. Maar haar ontbreken de voordeelen dier abstracte wetenschappen, het afleiden van een tal van bijzonderheden uit weinige algemeene stellingen. Menigeen zal zich dan ook herinneren, welk eene overwinning hij op zich zelven heeft moeten behalen, voordat hij eene ernstige poging waagde om een overzicht te verkrijgen van hare meest belangrijke feiten, en voordat hij zijne aandacht kon wijden aan de rudimenten van hare theorie, waarvan inconsequentie en tegenstrijdigheid de hoofdelementen schenen te zijn.

De personen, die zoo oordeelden, hadden in hunne waardeering van de scheikunde niet geheel ongelijk, maar zij gingen uit van de meening, dat het onderwijs in die wetenschap op de middelbare school zou geschoeid moeten worden op de leest van het hooger onderwijs. Bij dit laatste begint men dadelijk, of bijna dadelijk, met de uiteenzetting en toelichting van de zeer abstracte theorie, die bij alle wetenschappelijke beschouwingen van de tegenwoordige scheikundigen ondersteld wordt. Daarop laat men een systematisch overzicht volgen, waarin de physische eigenschappen en het chemisch karakter der elementen en hunner belangrijkste verbindingen besproken worden. Men onderwijst in één woord de wetenschap volgens de synthetische methode. Uitgaande van de meest algemeene beginselen, waartoe het voortgezet onderzoek geleid heeft, daalt men van deze af tot minder algemeene stellingen, om eindelijk te komen tot de verklaring van het bijzondere, wat de natuur ons uitsluitend toont. Bij de synthetische behandeling van de scheikunde moet de atoomtheorie het eerste onderwerp zijn, dat besproken wordt. Dan volgt de studie der elementen en die van hunne verbindingen, eerst de meer eenvoudige, later de meer samengestelde. Die methode draagt ons de wetenschap voor in den welgeordenden toestand, waarin zij zich behoort te bevinden in het hoofd, dat haar machtig is. Zij deelt den leerling geen enkel feit mede, zonder hem tevens de verklaring van dat feit te geven, voor zoover die bekend is. Om beide redenen is zij voor oudere personen, die zelfbedwang genoeg bezitten om veel tijd en moeite te geven aan studiën, die op zich zelve niet aangenaam zijn en wier nut niet rechtstreeks in het oog valt, de eenige methode, die op den duur bruikbaar is. Misschien is het echter ook voor zulke beoefenaars der scheikunde niet kwaad, als eene andere behandelingswijze den cursus opent, en hen reeds van verre een uitzicht geeft op het einddoel, waartoe hunne tijdroovende studiën moeten leiden. Het kan toch gebeuren, dat de leerling, die volgens de synthetische methode in de scheikunde wordt binnengeleid, maanden lang voortwerkt voordat hij de verklaring verneemt van een der scheikundige werkingen, die hij vroeger in de natuur heeft waargenomen. Gedreven door den lust om kennis te maken met eene nieuwe *natuur*wetenschap, heeft hij verwacht, dat die wetenschap hem iets nieuws zou leeren over de natuur, die hij vroeger kende. Doch hij ziet zich aanvankelijk rondgeleid in eene wereld, die wel in zekeren zin tot de natuur be-

hoort, maar die toch eerst door menschelijke kunst bij de hem vroeger bekende natuur gevoegd is. Hij verneemt het een en ander over waterstof, over chloor, over bromium, altemaal stoffen, waarvan hij erkennen moet dat zij te bereiden zijn uit natuurproducten, en dat zij werkelijk de eigenschappen bezitten, die de docent zoo zorgvuldig opsomt. Maar van de scheikundige geschiedenis van die natuurproducten weet hij nog niets, en hij ziet volstrekt niet in, waartoe die conscientieuse optelling van de eigenschappen der elementen eigenlijk moet dienen. Hij wil den leeraar gaarne gelooven, als deze hem vertelt, dat een liter chloor zoo en zoo zwaar is, dat chloor oplosbaar is in water, dat het niet brandt, enz. Hij heeft er zoo weinig bezwaar in deze waarheden te erkennen, dat hij het eenigszins vreemd vindt, dat de leeraar ze hem maar niet eenvoudig mededeelt, en er eenig gewicht aan schijnt te hechten ze hem zelf te laten zien. Maar het is hem lang niet duidelijk, hoe al deze onbetwijfelbare waarheden in betrekking staan tot de kennis van de natuur, die ieder mensch omringt. Het kan zelfs gebeuren, dat hij begint te vermoeden, dat de scheikunde niet handelt over *die* natuur, maar over eene andere, die alleen in de chemische laboratoria te vinden is.

Zulk eene behandeling van de scheikunde zou zeker bij de jeugd op de middelbare scholen weinig sympathie wekken. Een zuiver synthetisch onderwijs in de scheikunde is op de hoogere burgerschool reeds hierom onmogelijk, omdat de leerlingen, die den cursus over scheikunde beginnen, volmaakt ongeschikt zijn om zich bezig te houden met zoo abstracte begrippen als de atomen en de moleculen der hedendaagsche scheikunde. Bij het begin van den cursus moet de leeraar aan de leerlingen een zeker aantal scheikundige verschijnselen laten zien. Dan moet hij hunne aandacht vestigen op de onzichtbare veranderingen, die bij eene scheikundige werking de zichtbare veranderingen der stof begeleiden. Zoo moet hij hen brengen tot het vormen van de begrippen van verbinden en ontleden, van samengestelde stof en element. Daarna moeten die begrippen toegepast worden op een aantal scheikundige verschijnselen, waarbij de leeraar van het eenvoudige tot het meer samengestelde opklimt, en den leerling in de gelegenheid stelt de begrippen van substitutie, dubbele ontleding, zuur, basis, zout, radicaal, enz. met de zichtbare verschijnselen of voorwerpen te verbinden, die voor de wetenschap de aanleiding geweest zijn om die begrippen te vormen.

Dan eerst is de tijd gekomen, waarop de leerling Dalton's atoom-theorie en hare toepassing kan begrijpen. Dan eerst bestaat er kans hem te doen inzien, dat het spreken over atomen en moleculen niet eene onbegrijpelijke monomanie der scheikundigen is, maar dat de waarneembare feiten hen met onweerstaanbare kracht tot zulke begrippen drijven. Trouwens, de vraag, hoe men het betrekkelijk gewicht van die hypothetische atomen en moleculen bepaalt, blijft ook dan voor den leerling een ondoorgrondelijk raadsel, waarover de leeraar wel zeer wetenschappelijk kan spreken, maar waarbij de scholieren hem niet kunnen volgen. Maar de leerling kan ten minste met juistheid vatten wat men met de woorden atoom en molecule bedoelt. Hij kan in het vervolg het teekenschrift gebruiken, dat de duidelijke voorstelling en het onthouden van scheikundige reactie's zoo veel gemakkelijker maakt. Maar hij moet zijne kennis van scheikunde en natuurkunde nog vrij wat uitbreiden, voordat hij komen kan tot de beoefening van het onderwerp, waarmede eene synthetische behandelingswijze van de scheikunde begint, eene nauwkeurige schets van de chemische theorie.

Volgens deze laatste beginselen is het leerboek der anorganische scheikunde bewerkt, waarin Dr. Enklaar het bekende boek van Dr. Arendt[1] van verre gevolgd heeft. Hij heeft zijn onderwerp willen behandelen volgens de ‘heuristische methode’, wier belangrijkste kenmerk hij daarin zoekt, dat de leerling zelf uit de ‘leerstof’, die de leeraar voordraagt, de hoofdbegrippen afleidt, waarvoor die stof de gegevens levert. Ik geloof met hem, dat alleen zulk eene behandeling van de scheikunde bij het middelbaar onderwijs op hare plaats is. Als men de groote massa der geleerdheid overziet, waarin de leerlingen der middelbare scholen onderwijs ontvangen, dan begrijpt men en waardeert men de ongerustheid van vele welwillende vrienden der jeugd, die eene ernstige vrees koesteren voor de gezondheid der jeugdige hersenen. Die welwillende vrienden verkeeren toch in den waan, dat de jeugdige hersenen al de geleerdheid moeten *weten*, die op het programma voorkomt. En het is niet onmogelijk, dat sommige onverstandige vrienden van het Middelbaar Onderwijs, misschien ook wel sommige leeraren of leden van examen-commissiën, hun aanleiding gegeven hebben tot die vrees. Wie

1 Dr. Rudolf Arendt, Lehrbuch der anorganischen Chemie. Leipzig, Leopold Voss, 1868.

echter de zaak ernstig overdenkt, moet inzien, dat de bedoeling van het middelbaar onderwijs niet zijn kan den leerling te voorzien van de nuttige kennis, die hij in zijn volgend leven zal kunnen gebruiken. Want er is geen vak te noemen, dat niet aan dezen of genen mensch te pas komt. Hoe uitgebreid het programma der hoogere burgerscholen ook zijn moge, als die scholen aan de leerlingen al de waarheden moesten mededeelen, die zij in hun volgend leven kunnen noodig hebben, dan zou dat programma nog veel te beperkt zijn. De vakken, waarin onderwijs gegeven wordt, moeten voor den leeraar niets anders zijn dan de middelen, waardoor hij den leerling oefent in eigen werkzaamheid, in het zien met eigen (lichamelijke) oogen, in het denken met eigen hersenen. Kent de leerling aan het einde van den cursus weinig waarheden, maar is hij krachtig vooruitgegaan in de drie genoemde bekwaamheden, die waarschijnlijk bedoeld worden, als men van ‘algemeene ontwikkeling’ spreekt, dan mag men hem geluk wenschen met zijn welbesteden tijd. Wie heeft leeren studeeren, leeren waarnemen, leeren denken, kan zelf alle waarheden en alle feiten vinden, die hij op zijn levensweg noodig heeft.

Daarom moet ook de leeraar in de scheikunde het eene zaak van ondergeschikt belang achten, of de leerlingen wat meer of minder feiten kennen, en of hunne kennis van de scheikunde in eenigszins hoogere mate onvolledig is dan zij uit den aard der zaak op de middelbare school altijd blijven moet. Zijn onderwijs behoort, even als dat van alle andere leeraren, voornamelijk te dienen om den leerling de gelegenheid te geven om te werken, te zien, te denken. Dat hij scheikundige waarheden moet mededeelen, dat hij de leerlingen een blik moet doen slaan op de eigenaardigheden van chemische onderzoekingen, is niet het wezenlijk karakter van zijn onderwijs; het is niets meer dan eene bijkomende omstandigheid.

Hoe zal men nu het onderwijs in de scheikunde zoo inrichten, dat zijn hoofdkenmerk niet bestaat in de mededeeling van scheikundige waarheden, maar in eene opleiding van den leerling tot werken, waarnemen en denken? Zeker niet door eene synthetische behandeling, waarbij men de wetenschap voordraagt in den vorm, waarin zij zich thans in de hoofden van hare beste vertegenwoordigers geordend heeft. Want men behoeft wel niet zelf een dier uitstekendste vertegenwoordigers te zijn, maar men moet toch eene uitgebreide kennis van de scheikunde bezitten,

om de redenen in te zien, waarom juist die bepaalde opvattingswijzen ingang gevonden hebben, die men thans aanneemt. Die redenen leert men alleen kennen door de historie der wetenschap. Geloovig aan te nemen, dat alles in de hedendaagsche scheikundige theorie onbetwistbare waarheid, en niets dwaling is, moge eene zeer voortreffelijke handelwijze zijn voor iemand, die langs den kortst mogelijken weg de scheikunde wil leeren kennen, om haar practisch te gebruiken. Maar op de middelbare scholen, waar de scheikunde een middel ter opvoeding en ontwikkeling zijn moet, slaat men den verkeerden weg in, zoo dikwijls men verlangt, dat de leerlingen iets zullen aannemen, waarvan zij niet erkennen moeten, dat het hoogstwaarschijnlijk zoo en niet anders is. Niets is meer doodend voor het eigen denken dan het opgedrongen geloof aan beweringen, voor wier waarschijnlijkheid men geen enkelen grond kan ontdekken. Niets is heilzamer ter bevordering van het eigen denken dan met helder bewustzijn de redeneeringen te maken, waardoor de natuurkundigen uit de bijzondere verschijnselen de zeer algemeene en zeer abstracte stellingen hebben afgeleid, die bij eene synthetische behandeling als de eerste beginselen van de wetenschap worden vooropgesteld.

Hoe heilzaam die methode ook zijn moge, voor den leeraar in de scheikunde biedt zij eigenaardige en groote bezwaren. De jongste omwenteling in de scheikundige theorieën, die aan redeneering en bespiegeling eene zoo ruime plaats geschonken heeft in eene wetenschap, welke zich vroeger zoo angstvallig aan het zinnelijk waarneembare vastklemde, maakt het geven van een ‘heuristisch’ of ‘analytisch’ middelbaar onderwijs in de scheikunde tot eene uiterst moeielijke onderneming. Er zijn gewichtige gronden aan te voeren voor de meening, dat die methode bij den tegenwoordigen toestand der scheikunde, op die wetenschap even weinig toepasselijk is als op de mechanica[1].

1 In het vorig jaar heeft zich een verdediger van analytisch (of inductief) onderwijs in de mechanica opgedaan in de persoon van den heer A. Huet. Men leze de merkwaardige recensie, door dezen heer in *de Gids* van September 1873 over van de Sande Bakhuyzen's Mechanica gegeven. Zou de onderstelling te gewaagd zijn, dat de heer A. Huet de analytische methode bij het onderwijs in de mechanica aanbeveelt, om te voorkomen dat de leerlingen spoedig ‘rijk worden in de wetenschap?’ ‘Spoedig rijk te worden in de wetenschap’ is toch volgens de meening van den Delftschen leeraar een der grootste ongelukken, die een jong mensch kunnen treffen. Wij vermelden deze opinie om der curiositeit wille, maar bestrijden haar even weinig als de openbaringen van den geest Anselmus.

Maar terwijl de mechanica, synthetisch behandeld, een uitmuntend middel is om de leerlingen te oefenen in het maken van abstracte redeneeringen, wier onderwerp eenvoudig genoeg is om door hen begrepen te worden, in het toepassen van algemeene stellingen op bijzondere gevallen, in het vinden van den algemeenen regel, waaronder het bijzonder geval behoort, heeft de scheikunde al deze voordeelen slechts in veel geringer graad en alleen voor personen, die meer scheikundige feiten kennen, dan men van het gros van de leerlingen der middelbare scholen kan verwachten. Daarom moet men óf de scheikunde analytisch behandelen, óf, als dit onmogelijk is, voorstellen haar zoo spoedig mogelijk van de lijst der vakken te doen verdwijnen en in afwachting daarvan de uren verminderen, die men aan haar besteedt.

Indien er voor het mondeling onderwijs in de scheikunde slechts drie of vier uren 's weeks in den geheelen cursus voorkwamen, zou men de klippen der abstracte theorie kunnen ontzeilen, en zich tevreden stellen met den leerling die scheikundige begrippen te geven, welke de kennis der atoomtheorie niet vooronderstellen. Maar nu er zeven of acht uur aan de scheikundige lessen gewijd worden, en nog twee of vier uren aan de practische lessen in het laboratorium, kan men zich niet tot eene zoo elementaire behandeling bepalen. De oude scheikundige theorie, die voor het elementaire onderwijs groote voordeelen aanbood, omdat zij zich gevormd had naar aanleiding van de allereenvoudigste chemische reactie's, die men zonder moeite aan de leerlingen kan laten zien, is onder het gewicht van hare inconsequenties en tegenstrijdigheden zoo onherroepelijk bezweken, dat het niet aangaat de leerlingen der middelbare school met haar bezig te houden. Nu er bijna geen scheikundige werken meer verschijnen, waarin die theorie gehuldigd wordt, laat het zich niet langer verdedigen de jeugd op die verouderde denkbeelden te onthalen. Voor eenige jaren achtte ik dit uit een didactisch oogpunt voorloopig nog niet zoo verwerpelijk als vele anderen. Maar ik erkende toen reeds, dat mijn standpunt slechts een voorloopig standpunt kon zijn, en thans komt het mij niet langer raadzaam voor dien weg te volgen. Hoe gaarne de leeraar ook aan zijne leerlingen van veertien of vijftien jaren de kennismaking met dergelijke *abstracta* als atomen en moleculen zou besparen, daar is nu eenmaal niet aan te doen, en hij moet zien, hoe hij zich er doorheen redt, zonder

dat de leerlingen hem in stomme verbazing aanstaren, omdat zij niets begrijpen van de hooge wetenschap, die hij hun mededeelt, en zonder dat zij hem geloovig napraten, volslagen onbekend met de beteekenis der geleerde volzinnen, die hun zoo vlug van de tong rollen. Het schijnt, dat niet ieder die zaak zoo zwaar inziet, als de schrijver dezer bladzijden. Dat hij echter ook lotgenooten heeft, die het met hem eene zeer moeielijke zaak achten de leerlingen de hoofdbegrippen der atoom-theorie uit de verschijnselen te doen afleiden, blijkt uit de zorgvuldigheid en de uitvoerigheid, waarmede Dr. Enklaar dit gedeelte van zijne taak bewerkt heeft. Ook Gunning heeft ons in zijne ‘Beginselen der algemeene scheikunde’ getoond, dat hij eene studie van weken en maanden noodig acht, voordat de leerlingen zich aan die afleiding kunnen wagen. En dat werk is niet eens geschreven met het oog op het Middelbaar Onderwijs. Vele bijzonderheden bewijzen, dat Gunning zich lezers voorstelde, die ouder en meer ontwikkeld zijn dan de knapen, die op de middelbare school den cursus over scheikunde beginnen.

Vestigen wij onze aandacht op de wijze, waarop Dr. Enklaar het moeielijkst gedeelte van zijne taak vervuld heeft. Eerst geeft hij een aantal voorbeelden, waaruit de leerling kan te weten komen, wat de scheikundige verstaat onder verbinding en ontleding, onder oxydatie en reductie, onder eene samengestelde stof en een element, onder chemische verwantschap. Behoudens enkele kleinigheden, die de moeite van het vermelden niet waard zijn, is er niets, dat mij in dit gedeelte misplaatst voorkomt, dan alleen de schets van de ‘methode der natuurwetenschap’, die reeds op blz. 25, en op eene halve bladzijde, gegeven wordt. Deze schets, die in een leerboek over logica op hare plaats zou zijn, is voor de leerlingen veel te geleerd, en hare vermelding te dier plaatse strijdt tegen de heuristische methode van den schrijver. ‘Heuristisch’ of ‘analytisch’ zal men toch de methode der natuurwetenschap wel alleen kunnen leeren kennen, door de verschillende deelen van die wetenschap te bestudeeren, maar niet door een enkel natuurverschijnsel, bijv. de oxydatie der metalen in de lucht, nader te leeren kennen en daarop de beschrijving te lezen van de methode, die de natuurwetenschap in 't algemeen volgt.

Overgaande tot het tiende hoofdstuk, waarin de *salto mortale* naar de atomen en de moleculen zal gewaagd worden, stuiten wij weldra op eene onjuiste bewering, waarvoor echter niet Dr.

Enklaar alleen aansprakelijk is, maar die tot de vooroordeelen behoort, wier verspreiding onder wetenschappelijke mannen zoo algemeen is, dat het onbeleefd is aan hunne waarheid te twijfelen.

'Hij (Lavoisier) vestigde de aandacht op het hoogst belangrijk beginsel, dat de stof niet vernietigd kan worden. Hoewel deze waarheid ons tegenwoordig bijna een axioma schijnt te wezen, kostte het Lavoisier langen strijd vóór hij zijne tijdgenooten van de juistheid zijner stelling overtuigd had'.

Wie de moeite neemt de zaak te onderzoeken, zal bevinden, dat de stelling 'de substantie blijft onveranderd, en slechts de eigenschappen (*accidentia*) wisselen', eene bewering is, die men niet alleen bij een tal van schrijvers vóór Lavoisier vermeld vindt, maar waaraan niemand ooit heeft kunnen twijfelen. Want onder de 'substantie' verstond men altijd juist het blijvende in de dingen, van welks bestaan wij overtuigd zijn, zonder dat de waarnemingen er ons eenig recht toe geven. En als de substantie van de stoffelijke dingen heeft men sedert Descartes algemeen de stof (materie) aangenomen. Het groote beginsel, dat Lavoisier het eerst ondersteld en aanvankelijk door de proef bevestigd heeft, is iets geheel anders. Het is zijne onderstelling, dat het *gewicht* eene blijvende en standvastige eigenschap der stof is. De vroegere scheikundigen zagen in het gewicht eene dergelijke wisselvallige hoedanigheid als de kleur is, die bij eene zelfde stof zeer verschillend kan zijn onder verschillende omstandigheden, die afhankelijk is van den graad van verdeeling, van de verlichting, enz.

Na vermeld te hebben, dat Lavoisier de aandacht der scheikundigen op de wenschelijkheid van quantitatieve onderzoekingen gevestigd heeft, laat de schrijver de wet der standvastige verhoudingen volgen Daarna geeft hij op, hoeveel waterstof, koolstof, zwavel, kwik, enz. zich met 16 gewichtsdeelen zuurstof verbinden, en zegt vervolgens, dat juist dezelfde hoeveelheden waterstof, koolstof, kwik, enz. zich ook verbinden met 32 gewichtsdeelen zwavel, d.w.z. met 'de hoeveelheid zwavel, welke zich met 16 gewichtsdeelen zuurstof vereenigt'.

Ik ben te goed bekend met de bezwaren, waarop men stuit, als men dit onderwerp voor jeugdige toehoorders duidelijk wil uiteenzetten, om den schrijver hard te vallen, wanneer hij zich minder juist uitdrukt. Maar hij zal mij de opmerking ten goede houden, dat hij reeds hier, om door de leerlingen verstaan te worden, eens de helft van de waarheid verzwijgt en eens eene

kleine onwaarheid mededeelt. Immers, 16 gewichtsdeelen zuurstof verbinden zich niet alleen met 2 gewichtsdeelen waterstof, maar ook met 1 gewichtsdeel waterstof, niet alleen met 12 gewichtsdeelen koolstof, maar ook met 6. Dat er gewoonlijk meer dan eene verbinding van twee elementen bestaat, is opzettelijk verzwegen om de zaak eenvoudiger voor te stellen, dan zij werkelijk is. En wat de kleine onwaarheid betreft; er bestaat geen verbinding van 16 gewichtsdeelen zuurstof met 32 gewichtsdeelen zwavel, zooals de schrijver den argeloozen leerling wil doen gelooven. Wel zijn er verbindingen bekend van 16 gewichtsdeelen zuurstof met 16 gewichtsdeelen zwavel en met 10⅔ gewichtsdeelen zwavel. Dat weet Dr. Enklaar natuurlijk even goed als ik, maar hij moest het verzwijgen en iets anders zeggen, om het begrijpen van de regelmatigheid, die de gewichtsverhoudingen bij chemische werkingen vertoonen, voor zijne leerlingen niet te moeielijk te maken. Neemt men in aanmerking, dat er meer dan eene enkele verbinding van twee elementen bestaan kan, dan kan men niet zeggen, dat de hoeveelheden der elementen, die zich met 16 zuurstof verbinden, dezelfde zijn als de hoeveelheden, die zich met 32 zwavel verbinden, maar men komt tot een regel, wiens beteekenis men niet zonder veel moeite aan jongens van veertien of vijftien jaar zal doen begrijpen. In zijn algemeenen vorm wordt die regel wellicht nog het duidelijkst op de volgende wijze uitgedrukt:

De hoeveelheden van twee elementen A en B (bijv. zuurstof en zwavel), die zich met dezelfde hoeveelheid van een derde element C (bijv. met 1 gewichtsdeel kalium) verbinden, zijn in 't algemeen niet aan elkander gelijk, maar staan in zekere verhouding *p*. De hoeveelheden van dezelfde elementen A en B., die zich met eene zelfde willekeurige hoeveelheid van eenig ander element D (bijv. met 1 gewichtsdeel natrium, baryum, enz.) verbinden, staan òf in de verhouding *p*, òf in de verhouding $\frac{m}{n} \times p$

, waarin *m* en *n* kleine geheele getallen zijn.

Wil men aan de leerlingen dezen regel besparen, die van hunne ongeoefende hersenen vordert, dat zij zich de voorstelling van ‘verhoudingen van verhoudingen’ vormen, dan moet men de zaak eenvoudiger voorstellen dan zij werkelijk is. Tot dit middel zagen wij dan ook Dr. Enklaar zijne toevlucht nemen. Ik durf niet in 't algemeen te beslissen of hij daaraan verkeerd doet. Maar dat hij reeds bij den aanvang tot zulke

maatregelen genoodzaakt is, geeft ons eene kleine voorproef van de moeilijkheden, waarop hij later zal stuiten.

De volgende stap, waardoor de schrijver zijn doel nadert, bestaat in de vergelijking der gewichten van gelijke gasvolumina van verschillende verbindingen. Dan stelt hij het gewicht van een cubieken decimeter waterstof gelijk 2, en vindt daardoor voor het gewicht van een cubieken decimeter van de verschillende verbindingen in den gastoestand de bekende cijfers, die men in de chemische handboeken voor de moleculairgewichten vindt opgegeven.

Het komt mij twijfelachtig voor of de leerlingen wel weten wat zij doen, als zij den leeraar bij dezen stap volgen. Die leerlingen moeten natuurlijk weten, wat men door de dichtheid van een gas verstaat. Maar dit is geen onoverkomelijk bezwaar; men kan hen door sprekende proeven in de gelegenheid stellen dit te begrijpen. Doch, wat erger is, die leerlingen moeten ook weten, dat de dichtheid van een gas, en van een damp bij aanmerkelijk hoogere temperaturen dan het kookpunt, onder verschillende drukking en bij verschillende temperatuur even groot blijft, behoudens de kleine afwijkingen van deze wet, die elk gas en elke damp vertoont. De leeraar in de scheikunde of in de natuurkunde heeft hen duidelijk doen inzien, hoe de dichtheid van kooldioxyde of van waterstof bij normale temperatuur en drukking bepaald wordt. Hij heeft waarschijnlijk die bepaling, zoo nauwkeurig als het in eene les gedaan kan worden, voor hunne oogen verricht. Zij weten dan, wat het beteekent, als hij zegt, dat de dichtheid van kooldioxyde onder de gewone omstandigheden van temperatuur en spanning 1.529 is. Nu kan men echter niet al de gasvolumina bij de gewone temperatuur en spanning vergelijken. Om te vinden, dat de dichtheid van de waterdamp 0.625 is, kan men geen volumen waterdamp van 0° C. en 760 mm. drukking afwegen. Want waterdamp van 0° C. kan geen spanning hebben van 760 mm. Dat cijfer 0.625 wordt alleen verkregen door het gewicht van een volumen waterdamp van aanmerkelijk hoogere temperatuur dan het kookpunt bij de gegeven drukking te deelen door het gewicht van een gelijk volumen lucht van gelijke temperatuur en drukking. Daarom moet de leerling, die begrijpen zal, dat men ook de gewichten van dampvolumina met die van gasvolumina vergelijken kan, bekend zijn met de omstandigheid, dat de wetten van Boyle en van

Gay-Lussac nagenoeg volkomen gevolgd worden door onverzadigde dampen. Om die omstandigheid te kennen, moet hij die twee wetten goed begrepen hebben, en weten wat onverzadigde dampen zijn. Maar die wetten en hunne toepassing op dampen kent hij niet, voordat hij de grootste helft van den tweeden cursus over natuurkunde achter den rug heeft, en misschien eerst veel later.

Hoe helpt zich Dr. Enklaar uit deze moeilijkheid? Hij doet het voorkomen alsof men alle gassen en dampen vergeleek bij eene temperatuur van 0° C. Hij verzekert ons dat een cubieke decimeter waterdamp van 0° C. onder 760 mm. drukking 0.801 gram weegt, ofschoon hij natuurlijk wel weet, dat dit niet waar is. Ik wil er al weder geen aanmerkingen op maken. Want het is uiterst moeilijk jongens van veertien of vijftien jaren een helder inzicht te geven in de feiten, waarop de chemische theorie berust. Wil men dat doen, dan kan men haast niet vermijden de natuur wat eenvoudiger voor te stellen dan zij werkelijk is. Maar als nu de schrijver eens geïnterpelleerd wordt over zijn waterdamp van 0° door een van die denkende leerlingen, wier vragen zoo lastig kunnen zijn, wat zal hij dan antwoorden? Hoogst waarschijnlijk weet die leerling nog zeer weinig van natuurkunde en dan gelooft hij niet, dat waterdamp van 0° bestaan kan. Tracht men hem juister denkbeelden te geven, dan zal hij, als de leeraar daarin gelukkig geslaagd is, zonder moeite berekenen, dat de waterdamp, die bij 0° C. en 760 mm. drukking in een liter lucht kan voorkomen, veel minder weegt dan 0.801 gram., terwijl onvermengde waterdamp van 0° C. en 760 mm. drukking niet bestaan kan. Is er geen enkele leerling in de klasse, die zulke aanmermerkingen maakt, dan volgt er alleen uit, dat de geheele klasse niet wist wat zij deed, toen zij den leeraar op zijn weg volgde. Dan hebben de leerlingen niet begrepen wat de leeraar hun vertelde en wat zij hem in 't vervolg zullen navertellen.

Na de cijfers vermeld te hebben, die het gewicht van een cubieken decimeter van verschillende verbindingen in gastoestand voorstellen, als het gewicht van een cubieken decimeter waterstof gelijk 2 gesteld wordt, berekent de schrijver de hoeveelheden van verschillende elementen, die in een cubieken decimeter hunner verbindingen (in gastoestand) voorkomen. Uit die berekening volgt, dat de waterstof in een cubieken decimeter van elke waterstofverbinding $n \times 1$ weegt, waarin n een

geheel getal is, de zuurstof in een cubieke decimeter van elke zuurstofverbinding *n* × 16, waarin *n* een geheel getal is, enz.

Hiertegen is niets aan te merken, en geen leerling, die het voorgaande begrepen heeft, kan aarzelen den schrijver in die berekening te volgen en zich met hem te verheugen over de eenvoudige uitkomst.

Thans moet echter weder eene kleine onjuistheid volgen. Om van de vergelijking der voluumgewichten tot de vergelijking der moleculairgewichten te komen, zou de wet van Avogadro besproken moeten worden. Deze wet, of juister uitgedrukt, deze 'onderstelling' zegt, dat in gelijke volumina van verschillende gassen en dampen, onder de omstandigheden, waarbij zij de wetten van Boyle en Gay-Lussac nauwkeurig opvolgen, het aantal moleculen gelijk is, wanneer de drukking en de temperatuur gelijk zijn. De schrijver heeft waarschijnlijk gemeend, dat het wat moeilijk voor de leerlingen zou zijn op deze hoogte van de redeneering hunne aandacht plotseling bij die wet te bepalen, welke met het voorgaande niets te maken heeft. De vernuftige wijze, waarop hij ook deze moeielijkheid ontzeilt, verdient bewondering, zelfs als men haar niet wil navolgen.

'Noemen wij een cubieken decimeter van eene stof, in den gasvormigen toestand verkeerende (bij eene temperatuur van 0° en eene drukking van 760 mm.), het *molecule* van die stof, dan blijkt dat....'

Dan blijken natuurlijk verschillende dingen. Vooreerst wordt het moleculairgewicht van de gasvormige verbindingen en elementen dadelijk bekend. Ten tweede is het gemakkelijk in te zien, dat in het 'molecule' van elke waterstofverbinding *n* x 1/2 molecule waterstof, in het molecule van elke stikstofverbinding *n* x 1/2 molecule stikstof voorkomt, enz., waarin *n* een geheel getal is.

Die halve moleculen waterstof en stikstof, waarvan er een geheel getal in het molecule van elke waterstofverbinding of van elke stikstofverbinding voorkomen, worden nu door den schrijver *atomen* genoemd. In het algemeen verstaat hij onder een atoom 'de gewichtshoeveelheid van (een element), voorhanden in een molecule van eene verbinding, die er het minste van bevat'. De *salto mortale* is gelukkig volbracht; de schrijver heeft de moleculen en de atomen aan zijne leerlingen gepresenteerd.

De kleine onjuistheid, waarop ik zooeven zinspeelde, bestaat

natuurlijk hierin, dat de moleculen en atomen, die de schrijver invoert, niet zijn de moleculen en atomen van de hedendaagsche scheikunde, maar moleculen en atomen van zijn eigen maaksel. Zeer hinderlijk is die onjuistheid niet, mits de schrijver slechts consequent blijft, en voortaan altijd hetzelfde onder molecule en atoom verstaat. Maar het is duidelijk, dat hij niet consequent kan blijven. Noemt men een cubieken decimeter van eene stof in gasvormigen toestand het molecule van die stof, dan moet men zeggen, dat de zeer talrijke stoffen, die niet vluchtig zijn, *geen moleculen hebben*. De schrijver spreekt echter dikwijls van het molecule van dergelijke stoffen. Zoo spreekt hij bijv. op blz. 92 over het molecule van natriumhydroxyde, en zegt dat ‘men moet aannemen, dat een cubieke decimeter natriumhydroxyde-gas 40 maal zooveel weegt als een halve cubieke decimeter waterstofgas’. Als de denkende leerling van zooeven bij deze woorden vraagt, waarom men dat moet aannemen, zou het den schrijver uiterst moeielijk zijn hem een bevredigend antwoord te geven.

Intusschen is reeds vóór blz. 92 gebleken, dat de medegedeelde definities van moleculen en atomen slechts voorloopige definities waren. In het elfde Hoofdstuk wordt eerst besproken, hoe eenvoudig de voluumverhoudingen zijn, waarin de gassen zich chemisch verbinden. Dan volgt de wet der veelvoudige verhoudingen. Daarna geeft de schrijver eene beknopte schets van de atoomtheorie, om dan de juiste definitie van moleculen en atomen te laten volgen. Hierbij wordt de onderstelling van Avogadro gebruikt, maar zonder dat er met een enkel woord vermeld wordt, waarom die hypothese veel waarschijnlijker is dan eenige andere onderstelling, die men over hetzelfde onderwerp zou kunnen maken. Heeft de schrijver de argumenten voor de waarheid van Avogadro's hypothese verzwegen, omdat hij meende, dat zij voor de leerlingen te hoog zouden zijn? In dat geval zijn wij het volkomen met hem eens. Maar uit die overtuiging zouden wij afleiden, dat ook de hypothese zelve in een heuristisch leerboek hier nog niet vermeld had moeten worden.

Na deze uitbreiding van de voorloopige beschouwingen over moleculen laat het zich verdedigen, dat de schrijver over moleculen van stoffen spreekt, die niet in damptoestand bekend zijn. Maar het blijft voor den leerling geheel onbegrijpelijk hoe men er toe komt het moleculairgewicht van die stoffen te bepalen. De schrijver heeft deze groote leemte nergens aangevuld, en ook

voor zoover ik heb kunnen nagaan, den leerling nergens op haar bestaan gewezen. Als den grond, waarom het waarschijnlijk is, dat het molecule van natriumhydroxyde 40 weegt, vermeldt de schrijver, dat men voor de dichtheid van natriumhydroxydedamp het cijfer 20 moet aannemen. Maar hij weet toch wel, dat de zaak zich juist andersom toedraagt. Men houdt het voor waarschijnlijk, dat de dichtheid van natriumhydroxydedamp, als die damp bestaan kan en hare dichtheid mettertijd eens bepaald wordt, 20 zal blijken te zijn, omdat men langs een anderen weg gevonden heeft, dat het molecule 40 moet wegen. De zuiver scheikundige methode ter bepaling van de moleculairgewichten wordt door Dr. Enklaar met stilzwijgen voorbijgegaan. Later volgt nog eene zeer juiste, maar voor de leerlingen wel wat abstracte uiteenzetting van de leer der valentie, welke wij hier niet verder zullen bespreken. En daarmede eindigt het theoretisch gedeelte van zijn werk, het gedeelte, waarin de heuristische methode ons het bewijs moest leveren, dat zij opgewassen is tegen de eigenaardige bezwaren, die de theoretische chemie haar aanbiedt.

Overtuigd, dat de methode van den schrijver de eenige is, die bij het middelbaar onderwijs in de scheikunde mag gebruikt worden, als men zich niet in de eerste plaats de verspreiding van scheikundige waarheden maar de ‘ontwikkeling’ der leerlingen ten doel stelt, heb ik met groote belangstelling zijne poging gevolgd om die methode in een bruikbaren vorm te brengen. Aan een helder inzicht in de bezwaren van zijne taak heeft het hem evenmin ontbroken als aan schranderheid in het wegnemen van die bezwaren. Toch kan ik blijkens het voorgaande niet meenen, dat hij in zijne behandeling van het onderwerp ten volle geslaagd is. Hier en daar moest de geheele waarheid verzwegen worden, om de leerlingen uit de halve waarheid (soms ook uit halve onwaarheid) te doen ‘vinden’, wat de waarheid lang zoo gemakkelijk niet vinden laat. Op andere plaatsen, bijv. bij de wet van Avogadro, moesten de leerlingen niet analytisch ‘vinden’, maar dogmatisch en synthetisch ‘gelooven’ of ‘aannemen’, wat de docent hun mededeelt. Dat ik die zwakke punten opzettelijk heb aangewezen, en over het voortreffelijke in het boek in algemeene bewoordingen ben heengegleden, ligt waarlijk niet aan den lust om op den schrijver te vitten, die eene moeielijke taak met veel ijver en schranderheid heeft ten einde gebracht, maar uitsluitend aan mijn wensch

om te doen uitkomen, hoe moeielijk de heuristische of analytische methode bij het onderwijs in de scheikunde is.

De bezwaren, die men te overwinnen heeft, als men de leerlingen op den weg wil brengen om zelf de begrippen en de stellingen der theoretische chemie uit de gegeven waarnemingen te vinden, worden door velen niet in hunne ware grootte gekend. Dr. Enklaar heeft ze helder ingezien, en daardoor onderscheidt zich zijn Leerboek, even als dat van Arendt en van Gunning, voordeelig van de meeste andere. Men meent aan de heuristische methode alle eer gegeven te hebben, die haar toekomt, wanneer men de eerste bladzijden van het leerboek met de beschrijving van eenige proeven vult, om dan dadelijk in al de *abstracta* te vervallen, die de synthetische methode vooropstelt Zoo worden bijv. in de Hollandsche vertaling van het leerboek van Roscoe, dat op de middelbare scholen het meest gebruikt wordt, reeds op blz. 13 de chemische formules ingevoerd met de volgende beschouwing:

'Deze teekens (O, Cl, enz.) duiden echter niet alleen den naam van het element aan, maar tevens eene bepaalde hoeveelheid daarvan (zie de lijst der enkelvoudige stoffen). De getallen, die aldaar achter den naam van het element gedrukt staan, geven de gewichtsverhoudingen aan, waarin de elementen zich onderling verbinden en worden daarom *verbindingsgewichten* genoemd. Zij dragen ook wel den naam van *aequivalentgetallen* om uit te drukken, dat die hoeveelheden der elementen dezelfde waarde in verbinding hebben en elkander dus in die verhouding in verbinding kunnen vervangen. De laatste naam is echter minder juist, omdat niet alle elementen elkander in verbinding kunnen verplaatsen'[1].

Welke 'bepaalde hoeveelheden' de teekens voorstellen, is natuurlijk voor den leerling een ondoorgrondelijk raadsel, O is 16 gewichtsdeelen, maar hoe groot zijn die gewichtsdeelen? Leerlingen, die de goede gewoonten hebben den leeraar eene nadere verklaring te vragen, zoodra hij iets vertelt, wat zij niet begrijpen, kunnen niet nalaten die vraag te doen. Zegt men tot hen: 'die gewichtsdeelen hebben eene willekeurige grootte', zooals men op deze hoogte van het onderwijs nog zou kunnen doen, dan vragen zij, hoe eene gewichtshoeveelheid te gelijker tijd 'bepaald' en 'willekeurig' kan wezen. Op die vraag is wel

1 Roscoe, Leerboek der Scheikunde, vrij bewerkt door H.J. Menalda van Schouwenburg, 2de Druk, blz. 13.

een antwoord te geven, maar dat antwoord onderstelt de behandeling van vele zaken, die bij Roscoe eerst later volgen. Het juiste antwoord - ‘die gewichtsdeelen stellen het gewicht van een atoom waterstof voor’ - kan door de leerlingen volstrekt niet begrepen worden, zoolang er niet over atomen gesproken is, die in het boek veel later behandeld worden.

De namen verbindingsgewichten en aequivalentgetallen, die hier op de *atoomgewichten* worden toegepast, zijn niet alleen minder juist om de reden, die de schrijver opgeeft, maar volkomen strijdig met de heerschende chemische beschouwingen. Deze fout is zonder twijfel alleen toe te schrijven aan den wensch om den leerling de atoomgewichten te laten gebruiken in eene periode van den cursus, waarin hij de beteekenis van het woord nog niet begrijpen kan. Dat de elementen zich ook in gewichtsverhoudingen kunnen verbinden, die door de veelvouden der (zoogenaamde) verbindingsgewichten worden uitgedrukt, wordt hier opzettelijk verzwegen. Dit geschiedt zeker met de goede bedoeling om het den leerling niet moeilijk te maken. Maar op de volgende bladzijde wordt de formule van kaliumchloraat gegeven, waaruit ieder lezer kan bemerken, dat de elementen zich ook nog wel in andere verhoudingen kunnen verbinden dan door de zoogenaamde verbindingsgewichten worden uitgedrukt. Wie nadenkt over wat hij leest, keert het blad om en overweegt, dat òf de formule van het kaliumchloraat verkeerd moet zijn opgegeven, òf de schrijver zich in de geciteerde woorden niet juist heeft uitgedrukt. Wie de tegenwerping maakt, dat de leerlingen op de middelbare school zoo nauw niet zien, zegt iets, dat wel in vele gevallen waar zal zijn, maar dat toch niet waar *behoorde* te zijn, en vergeet, dat het zeer verkeerd is, aan de slechte gewoonte van oppervlakkig denken voedsel te geven, door dingen te vermelden, wier tegenstrijdigheid in het oog moet vallen, zoodra men ze nauwkeurig beziet.

De merkwaardige bijzonderheid, dat eene zelfde lijst de gewichten der elementen voorstelt, die of wier kleinste veelvouden zich verbinden met 16 gewichtsdeelen zuurstof of de kleinste veelvouden daarvan, met 32 zwavel of de kleinste veelvouden daarvan, met 35.5 chloor of de kleinste veelvouden daarvan, enz., ligt wel in de woorden van den schrijver opgesloten, maar de leerling moet een zeer opmerkzaam lezer zijn om er zijne aandacht op te vestigen. Om den leerlingen spoedig

de vaardigheid in het behandelen van chemische formules te geven, die onmisbaar is als hunne feitenkennis eenigszins uitgebreid zal worden, glijdt de schrijver over al de belangrijke ontdekkingen en hypothesen heen, die de scheikundigen door hun teekenschrift uitdrukken.

Doch hij zal dit verzuim later goedmaken. Naar aanleiding van de verbindingen van stikstof en zuurstof wordt de wet der veelvoudige verhoudingen besproken. Dan komt eene korte schets van Dalton's atoomtheorie. Daarbij wordt van den leerling niet alleen gevorderd, dat hij de onderstelling zal begrijpen, dat er voor de deelbaarheid der stoffen eene grens is, die bij scheikundige werkingen niet overschreden wordt, zonder dat de stof chemisch verandert, en dat de ‘kleinste deeltjes’, waarop die grens wijst, bij eene zelfde stof alle aan elkander gelijk zijn. Dit is onvermijdelijk noodig, schoon de schrijver het laatste niet opzettelijk vermeldt. Maar daarenboven verlangt hij, dat de leerlingen zullen aannemen, ten eerste, dat niet slechts de samengestelde stoffen, maar ook de elementen moleculen hebben, die men van de atomen onderscheiden moet, ten tweede, dat Avogadro zijne onderstelling te recht gemaakt heeft, ten derde, dat de moleculen van de meeste enkelvoudige stoffen uit twee atomen bestaan[1]. Daardoor moet de leerling een denkbeeld verkrijgen van de wijze, waarop de scheikunde komt tot de moleculairgewichten en de atoomgewichten, die hij in 't vervolg voortdurend zal gebruiken. Maar die leerling ziet geen enkele reden, waarom men ook bij de elementen van moleculen zou moeten spreken; hij is volkomen ongeschikt om te beoordeelen of de onderstelling van Avogadro op eenigen redelijken grond steunt; hij kan volstrekt niet vermoeden, waarom men aanneemt dat de moleculen van de meeste elementen twee atomen bevatten. Van hem te vorderen, dat hij zich zal neerleggen bij de uitkomsten, die hij door de toepassing van dergelijke stellingen verkrijgen kan, is hem oefenen niet in het denken, maar in het gelooven op gezag. Als de leeraar, die zulk eene methode volgt, later, tegen het einde van den cursus, de gronden tracht aan te geven voor de beweringen, die hij in het begin heeft aangenomen, zooals ook Roscoe doet, dan spreekt hij voor zeer onwillige ooren. Zijne toehoorders hebben nu eenmaal geloovig en vertrouwend aangenomen, dat

1 Roscoe, t.a.p., blz. 41-43.

het atoom chloor 35.5 weegt, het molecule chloorkwik 271. Zij zijn daar even zeker van, als dat chloor groen is en sublimaat wit. En zij begrijpen den leeraar niet, die hun wil duidelijk maken, waarom zij er van overtuigd mogen zijn. Zij krijgen den indruk, dat hij zich veel onnoodige moeite geeft om te pleiten voor eene zaak, die toch onwankelbaar vast staat. Gelukt het hem eindelijk hun onwankelbaar geloof in de theoretische meeningen, die zij hebben aangenomen, te schokken, dan is het tien tegen een, dat zij tot volslagen scepticisme vervallen. De leeraar heeft hun eerst verzekerd, dat het moleculairgewicht van ammonia 17 is. Dit zouden zij gelooven, zelfs al stond het niet in hun boek, aan het hoofd van al de onbetwistbare feiten, die daarin over de ammonia worden medegedeeld. Een half jaar later blijkt hun echter, dat het moleculairgewicht van ammonia alle dan 17 moet zijn, als deze en die en die onderstelling te recht gemaakt is. Hoe meer de leeraar zich beijvert hen van de waarschijnlijkheid dier onderstellingen te overtuigen, des te meer trekt het hunne aandacht, dat hij sommige dingen, die hij vroeger als waarheden heeft medegedeeld, slechts met grooter of kleiner waarschijnlijkheid kan vermoeden. De weg, waarlangs zij in de scheikunde zijn binnengeleid, heeft hen niet kunnen doen bemerken, dat de hypothese in het arsenaal der natuurwetenschap het nuttigste wapen is. Tot dusverre meenden zij alleen volstrekte waarheden te kennen. Wel zouden zij bij nader overdenking moeten inzien, dat men de eigenschappen van atomen en moleculen niet met dezelfde zekerheid kan kennen als die van zichtbare dingen. Maar wie kan verwachten, dat schooljongens ernstig zullen nadenken over dingen, die hun weinig belang inboezemen, als men ze niet in de noodzakelijkheid brengt het te doen? Met het geloovig vertrouwen, dat den mensch in het algemeen en den schoolknaap in het bijzonder kenmerkt, als hij hoort spreken over dingen, die hij maar ten halve of in het geheel niet begrijpt, hebben zij de gansche chemische theorie voor eene volstrekte waarheid aangezien. Tracht men hen later aan het verstand te brengen, dat die theorie wel een zekeren graad van waarschijnlijkheid bezit, maar in geen enkel opzicht volkomen zeker, in sommige opzichten vrij onzeker is, dan loopt men groot gevaar hen de geheele wetenschappelijke scheikunde onder de willekeurige verzinsels te doen rangschikken. Want men heeft de gelegenheid verzuimd hen te doen inzien, dat

verzinsels niet altijd willekeurig zijn, en dat een met beleid gekozen verzinsel, eene hypothese, eene uiterst belangrijke zaak zijn kan, al is zij nooit volkomen zeker, zoolang zij hypothese blijft.

Waaraan kan het liggen, dat de leerboeken over de scheikunde bijna allen volgens de synthetische methode zijn ingericht, die, als zij bij het onderwijs gebruikt wordt, veel minder geschikt is om den leerling te leeren denken, en veel meer om hem in korten tijd met vele chemische feiten bekend te maken? Volgens mijn gevoelen ligt de oorzaak van dit verschijnsel vooral hierin, dat het volgen van de synthetische methode in een *leerboek* groote voordeelen heeft, die bij het mondeling onderwijs wegvallen. In zulk een leerboek vindt de leerling alle bijzonderheden, die op eene stof betrekking hebben, bij elkander, terwijl zij een analytisch leerboek heinde en verre verspreid zijn. Dit laatste is voor een boek, dat bij het classicaal onderwijs zal gebruikt worden, een overwegend bezwaar, waarin de onderwijzer moeilijk kan voorzien. Daarentegen kan hij aan de onvolkomenheden van een synthetisch leerboek door zijn onderwijs tegemoet komen. Desnoods kan hij zijn onderwijs zuiver analytisch inrichten, en de leerlingen hun synthetisch leerboek alleen laten gebruiken ter herhaling van het vroeger behandelde, waarvoor het altijd verreweg de voorkeur verdient. Daarom bevreemdt het mij niet, dat de synthetische leerboeken in het algemeen, en Roscoe's leerboek in het bijzonder, veel gebruikt worden. De beknoptheid en de duidelijkheid, waarmede de voornaamste feiten in dat boek vermeld worden, zijn eigenschappen, die het in de oogen van ieder docent eene hooge waarde moeten geven. Meent hij door zijn onderwijs de gapingen te kunnen aanvullen, die de uiteenzetting der chemische theorieën daarin vertoont, dan zal hij niet gemakkelijk een tweede leerboek vinden, dat zoo geschikt is om het overzicht over vele belangrijke chemische feiten voor de leerlingen gemakkelijk te maken.

Een analytisch leerboek daarentegen maakt niet alleen het overzien der feiten voor de leerlingen veel moeilijker, maar heeft nog eene andere zwakke zijde. De schrijver heeft daarin de methode geschetst, volgens welke hij zijne leerlingen de gegevens der ervaring leert ‘analyseeren’. Maar de meeste onderwijzers, die, even als hij, hunne leerlingen willen laten ‘analyseeren’ en ‘vinden’, kunnen geen vrede hebben met den weg, waarlangs hij zijne leerlingen leidt. Synthetisch kan

de wetenschap slechts op eene enkele wijze voorgesteld worden; men kan in kleine bijzonderheden van den gebaanden weg afwijken, maar het schema van een synthetisch leerboek is uit den aard der zaak in elke periode nauwkeurig aangewezen. Gebruikt men de analytische methode, dan kan men niet één, maar vele wegen volgen, en welken weg men bewandelen wil, hangt af van de individualiteit van den leeraar. Daarom zal een analytisch leerboek bij het classicaal onderwijs alleen gebruikt kunnen worden door den schrijver zelf en de weinigen, die niet slechts volgens de analytische methode willen onderwijzen, maar dat ook nagenoeg op dezelfde wijze willen doen als de schrijver. De anderen zullen liever bij hun analytisch onderwijs den leerling een synthetisch leerboek in handen willen geven dan een analytisch leerboek, waarin niet de weg gevolgd wordt, dien zij den besten achten. Want heeft hij het eerste, dan kan de leerling zijn boek gebruiken om zijne kennis van feiten op gemakkelijke wijze te onderhouden, terwijl hij in het tweede de feiten, die bij elkander behooren, niet dan met groot tijdverlies kan bijeenzoeken. En beide brengen den leeraar evenzeer in de minder wenschelijke noodzakelijkheid de volgorde der behandelde onderwerpen bij zijn onderwijs geheel anders te doen zijn dan in het boek, dat de leerlingen gebruiken.

Men mag daarom bij leerboeken, als dat van Dr. Enklaar, slechts op een tamelijk beperkt aantal verbruikers rekenen. Volgens mijne meening zou dat aantal echter iets grooter kunnen zijn dan het thans worden zal, als de schrijver bij de bepaling der atoomgewichten en moleculairgewichten de hypothese van Avogadro niet vooropgesteld had. Hoe verdienstelijk die hypothese reeds bij haar ontstaan geweest zijn moge, hoe uiterst waarschijnlijk zij door de latere onderzoekingen geworden is, zij verdient mijns inziens de eereplaats niet, die men haar in de theoretische scheikunde geeft, en bij den aanvang van het middelbaar onderwijs in de scheikunde moet zij niet alleen de eereplaats aan andere dingen afstaan, maar moet zij liefst in 't geheel niet vermeld worden. Zij brengt ons toch alleen tot de kennis van het moleculairgewicht van gassen en van vluchtige stoffen, indien men namelijk wil aannemen, dat het onderscheid, door sommige scheikundigen tusschen physische en chemische moleculen gemaakt, op geen deugdelijke gronden berust. Zelfs wanneer men dit aanneemt, blijven de moleculen der

stoffen, die niet vluchtig zijn, even onbekend, nadat de wet van Avogadro besproken is, als voor dien tijd. En die stoffen zijn zeer talrijk. Scheikundige beschouwingen zijn noodig om het gewicht harer moleculen te vinden. Het moleculairgewicht van chloorammonium en van vele andere verbindingen, o.a. van al degenen, waarin de elementen der stikstofgroep door vele scheikundigen als quinquevalent beschouwd worden, geeft nog andere bezwaren, die men slechts ontgaat door te veronderstellen - wat trouwens zeer waarschijnlijk is - dat zulke stoffen niet in den volkomen gastoestand bestaan kunnen. Maar dan zijn alweder scheikundige beschouwingen noodig om de gewichten van zulke moleculen te bepalen. Is het dan niet beter de moleculairgewichten en de atoomgewichten van alle lichamen alleen uit de zuiver scheikundige waarheden af te leiden, en eerst later te vermelden, dat die bepalingen eene onverwachte bevestiging verkregen hebben door de wetten van Avogadro en van Dulong en Petit? Zoo volgt men in de uiteenzetting van de hedendaagsche wetenschap den loop der geschiedenis. De wet van Avogadro heeft weinig invloed gehad op de vaststelling der moleculairgewichten en der atoomgewichten, die men thans aanneemt. Geheel andere beschouwingen hebben tot het vaststellen van die cijfers geleid. Bij het onderwijs een anderen weg te volgen dan waarlangs de scheikunde werkelijk gegaan is, zou alleen raadzaam zijn, als die andere weg aan de leerlingen veel onvruchtbare en onnoodige moeite bespaarde. Dit kan voor personen, die de natuurkunde kennen, werkelijk het geval zijn, als men de wet van Avogadro vooropstelt. Daarom hebben A.W. Hofmann en Lothar Meyer dien weg gekozen in de werken[1], waardoor zij zoo veel hebben bijgedragen tot de verspreiding der nieuwere chemische theorieën. Trouwens ook voor zulke leerlingen blijft het bezwaar bestaan, dat de moleculairgewichten der niet-vluchtige stoffen door andere beschouwingen gevonden moeten worden, waardoor zij in dezelfde moeielijkheden vervallen, die men hun wilde besparen. De voordeelen van deze methode bestaan echter voor de leerlingen

1 A.W. Hofmann, *Inleiding tot de nieuwere Scheikunde* (bewerkt door H.F.R. Hubrecht). Utrecht, Greven, 1866. Ik ben niet in de gelegenheid den titel van het oorpronkelijk werk op te zoeken.

Lothar Meyer, *die modernen Theorien der Chemie*, Breslau 1864. Eene tweede, zeer vermeerderde, uitgaaf van dit voortreffelijk werkje is in 1872 verschenen.

der middelbare scholen in het geheel niet. Tijdens den eersten cursus is de hypothese van Avogadro voor hen eene bewering, wier beteekenis zij moeielijk kunnen vatten, en men kan er niet aan denken hun de feiten en de redeneeringen mede te deelen, welke die hypothese zeer waarschijnlijk maken. De toepassing van de hypothese ter bepaling van de moleculairgewichten en atoomgewichten vordert van hen eene bekendheid met de eigenschappen van gassen en dampen, die men hoogstens tegen het midden van den tweeden cursus mag onderstellen. Veel gemakkelijker nog begrijpen zij de chemische gronden voor de vaststelling der moleculairgewichten en atoomgewichten. Het is niet zoo bijzonder moeielijk hun aan het verstand te brengen, dat de waterstof in het zoutzuur nooit anders dan in haar geheel, in het water voor de helft of in haar geheel, in de ammonia voor ⅓, ⅔ of in haar geheel gesubstitueerd wordt. Hebben zij dit begrepen, dan behoeven zij alleen de onderstelling te maken, dat de gelijksoortige deeltjes, waarin eene weegbare hoeveelheid van eene verbinding zich bij scheikundige werkingen splitst, alle aan elkander gelijk zijn, om het begrip van moleculen te vatten en tevens in te zien, hoe men tot de kennis van het aantal atomen in het molecule komt. Het geloof aan die onderstelling zou ik hun gaarne besparen, zooals ik hun gaarne alle autoriteitsgeloof besparen zou. Maar ik zie er geen kans op, en het is dan ook de eenige zaak, die zij gelooven moeten, terwijl zij daarenboven zelf moeten erkenen, dat er op hun standpunt even veel reden bestaat om te onderstellen, dat die deeltjes gelijk als dat zij ongelijk zijn. Is het begrip molecule eenmaal gevat, dan zijn zij het voor hen zoo onverkwikkelijk gebied der *abstracta* te boven gekomen. Hun verdere weg leidt hen vooreerst langs de lachende velden van het zinnelijk waarneembare.

De weg, dien ik zou willen inslaan, wordt grootendeels gevolgd in het leerboek, waaraan Prof. J.W. Gunning - helaas, nu reeds sedert bijna vier jaren - werkt. Daarom bejammer ik het des te meer, dat zijne *Beginselen der Algemeene Scheikunde* blijkbaar niet met het oog op de middelbare school geschreven zijn. Stijl en schrijfwijze, het gebruik van woorden, die voor de leerlingen der middelbare school onverstaanbaar zijn, enkele voorbeelden van onvastheid in de toepassing van de nomenclatuur, dit alles wijst ten duidelijkste aan, dat de schrijver zich oudere en meer ontwikkelde lezers

voorstelde dan de leerlingen op den derden cursus der hoogere burgerschool zijn. Daarenboven brengt hij in zijne ‘Gronden der Chemische leer’ zeer spoedig het verschil tusschen physische en chemische moleculen ter sprake, dat volgens zijne opvatting bestaan moet of althans bestaan kan. Zoo de wetenschappelijke strengheid dit onverbiddelijk vorderde, het strekt niet om het begrijpen voor den jeugdigen lezer gemakkelijk te maken. Eindelijk is het aantal feiten, die medegedeeld worden in het gedeelte van het werk, dat tot dusverre verschenen is, veel te groot voor de middelbare scholen. In het bijzonder maakt de uitvoerige behandeling der verbindingen van sommige zeldzame elementen het voor den leeraar, die het boek in de hoogere klassen gebruiken wil, noodzakelijk groote gedeelten daarvan over te slaan. En ook bij de andere gedeelten moet hij de leerlingen meer op zijn mondeling onderwijs doen steunen dan hij anders in de hoogere klassen wenschelijk zou vinden.

Ten aanzien van het onderwijs in de scheikunde is er behalve de methode nog een tweede punt, dat de aandacht van ieder verdient, die, zonder hoofdzakelijk scheikundige te zijn, in het middelbaar onderwijs belang stelt. Het is de vraag of er op de hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus niet te veel tijd aan de scheikunde besteed wordt. Als men de leerboeken doorbladert, die bij dat onderwijs gebruikt worden, dan voelt men zich gedrongen die vraag bevestigend te beantwoorden. Het boek van Dr. Enklaar is in dezen minder geschikt om als maatstaf gebruikt te worden, omdat het alleen de anorganische chemie behandelt, en waarschijnlijk vooral met het oog op de scholen met driejarigen cursus geschreven is. Toch kan ook zijn tweede deel dienen om een bevestigend antwoord op die vraag uit te lokken. In dat tweede deel vinden wij bijna niets anders dan eene optelling van de bereidingswijze en de eigenschappen der belangrijkste zouten en zuren, met eene tamelijk uitvoerige beschrijving van de kenmerkende reacties der belangrijkste bases en zuren. Dit laatste heeft zeker met het oog op de practische oefeningen in het laboratorium zijne nuttige zijde. Maar ik zoek te vergeefs naar de eigenlijke bedoeling, waarmede Dr. Enklaar in zijn voorrede aangaande dat tweede deel schreef:

‘In de eerste zestien hoofdstukken van mijn boek vindt de leerling tal van voorbeelden, die hem met inductieve redenee-

ring vertrouwd zullen maken, terwijl hij vooral aan de vele op zich zelf staande verschijnselen, die in het tweede deel beschreven zijn, zijne eigene kracht kan beproeven.'

Welke inductieve redeneering de leerling zal kunnen maken nadat hij de bereidingswijze en de eigenschappen van enkele zouten van het een of ander metaal heeft leeren kennen, is mij volkomen duister. Men kan toch niet meenen, dat hij de inductieve redeneering zou kunnen maken, waardoor de theoretische chemie tot de eigenschappen der atomen en der moleculen, bepaaldelijk tot de valentie der eersten[1] en de constitutie der laatsten opklimt. Die inductieve redeneeringen zijn juist in de scheikunde der metalen in hooge mate onvolledig en zij vereischen de kennis van veel meer feiten, dan Dr. Enklaar mededeelt, en de leerling der burgerschool zou kunnen onthouden. Of is de bedoeling misschien alleen, dat de leerling zelf de karakteristieke reacties der *groepen* zal weten te vinden, als hij die van de leden der groep gezien heeft? In dat geval is de naam van inductieve redeneering voor die verstandelijke operatie al te deftig. Kent de leerling de reacties der afzonderlijke stoffen, dan bemerkt hij oogenblikkelijk welke bij alle dezelfde zijn; kent hij ze niet, dan is hij buiten staat 'zijne eigene kracht te beproeven.' Waarlijk, Dr. Enklaar heeft het beste deel gekozen, toen hij de heuristische methode in de zestien eerste hoofdstukken toelichtte, en het aan den leerling overliet zijne krachten te beproeven aan de 'vele op zich zelf staande verschijnselen' uit het tweede deel.

Wordt er in de verschillende studiejaren te zamen acht uur aan het mondeling onderwijs in de scheikunde besteed, dan moet de docent er toe komen nu en dan 'vele op zich zelf staande verschijnselen' te beschrijven, bij welke de leerling niet veel anders kan doen dan getrouwelijk op te nemen, wat de leeraar voordraagt, en waarbij zijne eigene werkzaamheid bijna uitsluitend bestaat in het aanschouwen van de proeven en het onthouden van de feiten. Sommige van die op zich zelf staande verschijnselen hebben een groot practisch belang, hetzij wegens hun algemeen voorkomen in de natuur of omdat zij den grondslag uitmaken van gewichtige takken van nijverheid. Daarom

1 Zoo men namelijk met de minderheid der scheikundigen de grootte der valentie als eene standvastige eigenschap der atomen beschouwt. In het tegengesteld geval worden de vereischte redeneeringen al te eenvoudig om hier bedoeld te zijn.

kunnen zij bij het onderwijs in de scheikunde niet geheel gemist worden. Maar hun aantal moet zoo klein zijn, als het bij mogelijkheid gemaakt kan worden. Het onderwijs in de scheikunde verliest het grootste deel van zijne waarde, als het voornamelijk bestaan moet in het mededeelen van chemische waarheden, die den leerling niet kunnen leiden tot nieuwe chemische begrippen. Daarom moet de scheikunde der metalen op de middelbare school zoo beknopt mogelijk behandeld worden. Ook dan zal het den leeraar eenigszins moeilijk vallen te voorkomen, dat de ingenomenheid, waarmede de scheikunde in den eersten cursus ontvangen is, in den tweeden cursus bij sommige leerlingen voor afkeer plaats maakt. De organische chemie levert weder de gelegenheid om den leerling bekend te maken met verschillende chemische begrippen, die niet zoo duidelijk en niet zoo ongekunsteld uit de anorganische scheikunde kunnen afgeleid worden. Dat het begrip van constitutie wel degelijk in de feiten gegrond, en niet zooals men vroeger meende, eene vrij willekeurige voorstelling is, zal den leerling eerst blijken bij het bestudeeren van de verschillende omzettingsproducten, die eene zelfde organische verbinding onder verschillende omstandigheden kan geven. Meer dan iets anders is de scheikundige geschiedenis van het azijnzuur de geschikte gelegenheid hem te doen inzien, dat het begrip constitutie niet in de lucht hangt, maar door de combinatie der bekende feiten noodzakelijk ontstaan moet. Wel is het niet onmogelijk den leerling dat begrip uit de anorganische scheikunde te laten afleiden; maar zijne onvermijdelijkheid springt daar niet zoo in het oog. De ‘constitutie’ van eene anorganische verbinding kan voor den leerling, dien men niet met de beschrijving van al te veel reacties kan overladen, lichtelijk eene conventioneele schrijfwijze van de formule worden. In de organische scheikunde daarentegen voert de beschouwing der scheikundige werkingen, die men ook op de middelbare school bespreken moet, van zelve tot de oplossing van het molecule in zijne samenstellende deelen. De isomerie en hare verklaring, de gisting en hare practische toepassingen, de belangrijkste natuurproducten uit het plantenen dierenrijk zijn onderwerpen, die het wenschelijk maken de organische scheikunde iets uitvoeriger te behandelen dan de scheikunde der metalen. Maar ik geloof dat men de waarde overschat, die de scheikunde als opvoedingsmiddel kan hebben,

wanneer men voor haar gedurende den geheelen cursus meer dan 5 of 6 uren mondeling onderwijs en 2 of 4 uur practische oefeningen eischt. Dit is te weinig, wanneer men verlangt dat de leerlingen de grootste helft der feiten zullen kennen, die in het meest gebruikelijke leerboek, dat van Roscoe, vermeld zijn. Vooral in de organische chemie zouden zij aan dien eisch op verre na niet kunnen voldoen. Hoe beknopt echter dat boek ook zijn moge, de massa feiten, die het bevat, is voor den niet-scheikundige een te groote ballast, om hem in zijn volgend leven mede te dragen. Het mondelinge onderwijs in de scheikunde heeft alles gedaan, wat het doen kan, als het den leerling, vooreerst, beter heeft leeren opmerken en waarnemen, ten tweede, zijne aandacht gevestigd heeft op de scheikundige verschijnselen in de natuur en in de nijverheid, en hem het begrijpen van die verschijnselen mogelijk gemaakt heeft, en als het, ten derde, den leerling een inzicht gegeven heeft in de wijze, waarop de scheikunde uit de gegevens der ervaring hare abstracte theorie opbouwt. De feitenkennis, die het daarenboven mededeelt, moge niet nutteloos zijn, zij kan niet in vergelijking komen met het voordeel, dat de leerling zou kunnen trekken uit het onderwijs in sommige vakken, die in de hoogere klassen van de middelbare scholen wat al te stiefmoederlijk bedeeld zijn.

C.B. SPRUIJT.

Over vrijheid.

Reeds te dikwerf heb ik over wenschelijke beperking van individueële vrijheid, niet slechts ter wille van de veiligheid onzer personen en goederen, maar ook en inzonderheid ter wille van onze beschaving mijne denkbeelden als in het voorbijgaan geuit; die denkbeelden hebben van achtenswaardige zijde te veel werspraak ontmoet, dan dat ik mij niet gedrongen zou gevoelen op dit belangrijk onderwerp met eenige meerdere uitvoerigheid terug te komen, niet om ten slotte praktische maatregelen voor te slaan, maar om een vraagstuk toe te lichten, dat in onzen tijd meer dan ooit aan de orde is.

Ik meen dit niet beter te kunnen doen dan wanneer ik de argumenten naga, die John Stuart Mill in zijn bekend en bijna klassiek geworden geschrift *on Liberty* ten voordeele van de gewone liberale beschouwing heeft aangevoerd. Zoo doende, zal de schrijver dezer regelen althans niet beschuldigd kunnen worden van zich de taak te licht te maken, noch ook van zich op een gebied te begeven, bijvoorbeeld dat der politiek, waarop hij niet te huis behoort. Mill heeft niet als praktisch staatsman; hij heeft als wijsgeer geschreven. Met zijn geschrift aan de logika te toetsen, houd ik mij aan mijne leest. Om een bepaald besluit zal het mij ditmaal niet te doen zijn. Het zal voldoende wezen wanneer het blijken mag, dat de verdedigers van het Staats-laisser-aller tegenover allerlei zuiver theoretische meeningen naar betere redenen zullen hebben om te zien dan die Mill hun verschaft, en waarmede hij hunne scherpzinnigheid eene wellicht te voorbargie rust heeft bereid.

I.

De vrijheid, waarover hier gehandeld zal worden, heeft eene zeer bepaalde beteekenis, en zou met één woord de leervrijheid

kunnen genoemd worden, indien dit woord niet in den laatsten tijd uitsluitend op kerkelijk gebied was gebezigd. De vraag waaraan wij onze aandacht wijden is namelijk deze: moet de moderne, dat is de tegenover alle kerkgenootschappen gelijk tegenover elk dogmatisch godsdienstig geloof geheel zelfstandige, Staat aan allen de vrijheid laten om zijnen burgers of hunnen kinderen in te prenten wat men goedvindt? Of behoort de Staat die vrijheid te beperken, en het leeren van die denkbeelden te verbieden welke de waarachtige beschaving van den menschelijken geest, hetzij tegenwerken, hetzij bemoeilijken? Het kenmerk van hetgeen aan die beschaving vijandig of hinderlijk is, kan dan juist gezocht worden in hetgeen het bestaan van den modernen Staat, in den reeds omschreven zin van dit woord, in gevaar stelt of daaraan schade toebrengt.

Er is eene liberale orthodoxie in welker oog het opwerpen van zulk eene vraag reeds eene ketterij is. Maar wie kan verlangen, dat men zich van de kerkelijke rechtzinnigheid hebbe losgemaakt om voortaan een zeker politiek Credo als onfeilbare waarheid blindelings aan te nemen? Of iets al dan niet liberaal is, behoort den onaf hankelijken denker volkomen onverschillig te zijn. Ook het liberalisme heeft zijne Synagoge uit welke hij uitgeworpen kan worden, zonder dat hij noodig heeft zich dit juist als oneer aan te rekenen. Trouwens, gelijk de kerkelijk rechtzinnigen allerlei dingen doen die met hunne leer in het geheel niet stroken, zoo heeft ook, blijkens de ervaring, de liberale orthodoxie op staatkundig gebied niet altijd hetzelfde geleerd als gedaan, met andere woorden in de theorie vaak eene vrijheid verkondigd, die in de praktijk niet zelden verloochend werd, ja deze inkonsekwentie tot eene hoogte opgevoerd, die bij den tegenstander het ondeugend vermoeden wekte, dat het liberalisme minder in het geven dan in het beloven der vrijheid bestond.

Wat hiervan zij, het wordt tijd, dat wij ten aanzien van de vraag, die ons hier zal bezig houden, uit het gebied der algemeenheden komen, welke niemand aantasten mag. De leer van het onvoorwaardelijk laisser-aller van de zijde van den Staat tegenover de openbaring van elken geest, moet, als elke leer, op stevige gronden rusten, en het loont dus de moeite, te onderzoeken of een man als John Stuart Mill zulke gronden daarvoor heeft aangevoerd.

Gelijk het bij een denker, op wien wij zulke banden van

geestelijke verwantschap gevoelen, te verwachten was, brengt hij de kwestie terstond op een gebied waarop wij hem ontmoeten kunnen. Dat een volk in een toestand van beschaving kan verkeeren, laag genoeg om in de Regeering zelfs eene zeer groote beperking van de individuëele vrijheid niet slechts te verontschuldigen, maar te rechtvaardigen, wordt door Mill onbewimpeld toegegeven:

(Blz. 6)[1]. 'Over himself, over his own body and mind, the individual is sovereign. It is perhaps hardly necessary to say that this doctrine is meant to apply only to human beings in the maturity of their faculties. We are not speaking of children, or of young persons below the age which the law may fix as that of manhood or womanhood. Those who are still in a state to require being taken care of by others, must be protected against their own actions as well as against external injury. For the same reason we may leave out of consideration those backward states of society in which the race itself may be considered as in its nonage.... A ruler full of the spirit of improvement is warranted in the use of any expedients that will attain an end, perhaps otherwise unattainable. Despotism is a legitimate mode of government in dealing with barbarians, provided the end be their improvement, and the means justified by actually effecting that end. *Liberty, as a principle, has no application to any state of things anterior to the time when mankind have become capable of being improved by free and equal discussion*. Until then, there is nothing for them but implicit obedience to an Akbar or a Charlemagne, if they are so fortunate as to find one. But as soon as mankind have attained the capacity of being guided to their own improvement by conviction or persuasion (a period long since reached in all nations with whom we need here concern ourselves), compulsion.. for non-compliance is no longer admissible as a means to their own good and justifiable only for the security of others.'

Reeds uit deze aanhaling is duidelijk, wat door Mill buitendien nog uitdrukkelijk verzekerd wordt, dat hij de vraag niet in het afgetrokkene maar alleen uit het oogpunt der nuttigheid wil behandeld hebben. Zelfs despotisme kan in zijne schatting een geoorloofde regeeringsvorm zijn, namelijk onder barbaren,

1 Ik volg de People's Edition van het jaar 1867.

die niet geacht kunnen worden te weten wat hunnen geest voorof nadeelig is. Het recht op vrijheid is geen zoogenaamd natuurlijk of aangeboren recht; het behoeft eerst verleend te worden zoodra een volk in staat is eene eigene overtuiging te koesteren die zijnen vooruitgang bevorderen kan.

De eenige vraag voor Mill, waar hij ten bate der vrijheid in de bres springt, is derhalve deze: zijn de volken ten wier behoeve hij schrijft; dus: zijn de europeesche volken ‘capable of being guided to their own improvement by conviction or persuasion?’ Zoo niet, dan zijn wetten à la Charlemagne alleszins geoorloofd. ‘There is nothing for them than implicit obedience to a Charlemagne, if they are so fortunate as to find one.’

Om de zeer wijde strekking van deze laatste uitspraak te meten, brenge men zich onder anderen de strenge besluiten van Karel den Groote uit het jaar 785 te binnen, die tot ons zijn gekomen onder den titel van het capitulare van Paderborn.

De doodstraf wordt gezet 1° op het verzuimen van den vastentijd voor Paschen en op het gebruik van vleeschspijzen wanneer dit geschiedt uit verachting van het Kristendom; 2° op het dooden van een bisschop, priester of diaken; 3° op het verbranden van lijken naar heidensch gebruik; 4° op elk die in het geheim heiden wil blijven en weigert zich te laten doopen; 5° op elk offer aan de afgoden; 6° op elk verbond aangegaan met heidenen tegen kristenen. - Op het niet laten doopen der kinderen binnen het jaar, stond eene boete even als op heidensche geloften. Indien iemand het Onze Vader en de Twaalf Artikelen niet wilde van buiten leeren, moest hij òf geslagen worden òf alleen water drinken, totdat hij ze kon opzeggen; bleef hij weigeren, zoo moest hij voor den Keizer worden gebracht. De vrouwen moesten met zweepslagen en met honger gedwongen worden. - De kommissarissen des keizers werden uitdrukkelijk gelast voor de naleving dier bepalingen te zorgen.

Wanneer men bedenkt, dat slechts éene eeuw later een saksisch dichter, een monnik, Karel als den grootste der menschenkinderen en die in den hemel het dichtst bij de Apostelen zal staan, prijst en bezingt, dan is de lof dien Mill aan Karel geeft zeker des te opmerkelijker. Mill keurt hier godsdienstvervolging goed en wel om dezelfde reden waarom die saksische monnik haar goedkeurde, namelijk omdat zij onvermijdelijk was,

wilde men de Germanen op een hoogeren trap van beschaving brengen, waarbij natuurlijk stilzwijgend aangenomen wordt, dat de Germanen nog niet waren ‘capable of being improved by free and equal discussion.’

Men zou wel gaarne willen weten, hoe Mill zich van dat onvermogen der germaansche volken in de achtste eeuw na Kristus overtuigd heeft, tenzij het zooeven aangehaalde lied van dien monnik hem bekend zij geweest en hij diens verzekering op goed geloof aangenomen hebbe[1]. Men zou het te liever willen weten, nu het blijkt, dat hij de bevolking van het geheele romeinsche rijk tijdens Marcus Aurelius wèl vatbaar heeft geacht voor overtuiging. De godsdienstvervolging onder dien keizer noemt hij ‘one of the most tragical facts of all history.’ Maar de hoofdzaak blijft, dat Mill zich geenszins in beginsel tegen godsdienstvervolging heeft verklaard. Waar het doel, dat deze zich stelt, langs een anderen weg te bereiken valt, daar en dáar alléen keurt hij haar af.

Nadat de schrijver eens deze zuiver uitilistische beschouwing op den voorgrond had gesteld, ware het, dunkt mij, wilde hij waarlijk met zijn betoog eene strenge methode volgen, zijn eerste plicht geweest, te bewijzen, dat heden ten dage de europeesche volken inderdaad vatbaar zijn ‘of being improved by free and equal discussion.’

Wordt dit bewezen? Wordt er een poging toe in het werk gesteld? Mill denkt er niet aan. Hij bevestigt eenvoudig, dat het zoo is. ‘De periode dezer vatbaarheid, verzekert hij, is sedert lang aangebroken voor al de volken met welke wij hier te rekenen hebben.’ Ik wil het gelooven, maar het ware leerzaam geweest van Mill te vernemen, naar welke kenteekenen hij het al of niet bestaan dezer vatbaarheid meent te kunnen konstateeren. Het gaat toch niet aan, onderdrukking der vrijheid te wraken uitsluitend op grond van de vatbaarheid der europeesche volken voor overtuiging, en dan geen woord te zeggen ten bewijze voor de stelling, dat die vatbaarheid hier werkelijk aanwezig is. Dit gaat te minder aan, nu hem elders in zijn geschrift een oordeel over die zelfde europeesche volken ontvallen is, dat men met dien gunstigen dunk kwalijk rijmen kan:

‘We must expect to see the disposition of mankind increase, to

1 ‘Qui bello premeret, QUOS NON RATIONE DOMARET
Sicque vel invitos salvari cogeret ipsos.’ In de *Monumenta* van Pertz.

impose their own opinions and inclinations as a rule of conduct on others,' en deze gezindheid neemt hij waar bij regeering en onderdanen.

Indien nu overtuigingsvatbaarheid eene zoo in het oog vallende eigenschap van de europeesche volkeren is, dat zij geen bewijs behoeft, van waar dan dat Mill verwacht, eene 'disposition' te zien toenemen, die waarlijk voor het aanzijn dezer vatbaarheid niet pleit. Immers, had men algemeen de overtuiging: mijne medemenschen zijn voor redelijke overtuiging vatbaar, waartoe zou men het dan nog noodig achten hun zekere 'opinions and inclinations' op te dringen? Dat men daaraan en steeds meer daaraan denkt, doet onderstellen hoe zeer elk vreest: wat ik niet met geweld, met opdringen verkrijg, verkrijg ik in het geheel niet.

Men gevoelt zich zoer geneigd te vermoeden, dat Mill deze zijne optimistische beschouwing van de thans levende europeesche volken slechts heeft uitgevonden *pour le besoin de la cause*. Als Benthamiet, als utilist kon hij de vrijheld niet anders dan om nuttigheidsredenen aanbevelen. Zou hij echter die nuttigheid voelbaar maken, dan moest hoog opgegeven worden van de overtuigingsvatbaarheid dier volken. Dus: die kostelijke eigenschap bij brevet hun toegekend, zonder de ervaring, ja.. zonder den eigen indruk te raadplegen, dien Mill zelf van die volken ontvangt zoodra hij niet langer aan die *besoins de la cause* denkt en integendeel aan zijn engelsch spleen toegeeft. Dan toch schrijft hij liefelijkheden van deze soort:

(Blz. 12). 'The public is that miscellaneous collection of a few wise and many foolish individuals'[1].

Is dit in onzen tijd de juiste beschrijving van het publiek, dan komt het mij voor, dat het niet zoo heel veel verschillen kan van het publiek der achtste eeuw. Of waren toen niet, maar zijn nu wel 'many foolish individuals capable of being improved by free and equal discussion?'

Men raakt inderdaad in de war, wanneer men eenig verband poogt te ontdekken in de wijze waarop Mill zijn brevet van overtuigingsvatbaarheid uitdeelt. Het publiek der achtste eeuw (a few wise and many foolish individuals) ontvangt het niet;

1 Elders, blz. 39, spreekt hij van 'present low state of the human mind;' blz. 48 verzekert hij, dat 'the present generation is lamentably deficient in goodness and wisdom.'

het publiek der negentiende eeuw (a few wise and many foolish individuals) ontvangt het wel. Dit zou men nog kunnen doen rijmen door te onderstellen, dat Mill de wijsheid der weinig talrijke wijzen in onzen tijd hooger aanslaat dan die der even weinig talrijke wijzen welke Karel de Groote beoorloogde. Maar zie, daar kent hij zelfs aan de Sepoys van Indië het vermogen toe ‘of being improved by free and equal discussion.’ Immers hij gruwt van het denkbeeld, dat Engeland hun kristelijk onderwijs zou opdringen:

Blz. 18: ‘The ravings of fanatics or charlatans from the pulpit may be unworthy of notice; but the heads of the evangelical party have announced as their principle for the government of Hindoos and Mahomedans, that no schools be supported by public money in which the Bible is not taught and by necessary consequence that no public employment be given to any but real or pretended Christians. An Under-Secretary of State, in a speech delivered to his constituents on the 12^{t} of November, 1857, is reported to have said: “Toleration of their faith, the superstition which they called religion, by the British Government has had the effect of.... preventing the salutary growth of Christianity”... I desire to call attention to the fact, that a man who has been deemed fit to fill a high office in the government of England under a liberal Ministry, maintains the doctrine that all who do not believe in the divinity of Christ are beyond the pale of toleration.’

Toen Karel de Groote dezelfde leer in praktijk bracht, die de straks bedoelde ‘Undersecretary of State’ slechts verkondigde, was hij een weldoener der menschheid, wien allen onvoorwaardelijk te gehoorzamen hadden. Zal het zoo verschillend uitgevallen oordeel over Karel en dien Staatssekretaris niet door innerlijke tegenspraak tot onzin worden, dan kan dit alleen liggen aan het hemelsbreed verschil dat Mill tusschen de Germanen van de achtste, en de Indische Sepoys van de negentiende eeuw meent te moeten aannemen. Ziedaar dus, gelijk ik zeide, die Sepoys herschapen in waardige medeleden van een debating-club. Ik zou hen wel eens willen waarnemen op het oogenblik dat zij aan hunnen vooruitgang arbeiden ‘by free and equal discussion.’

Men bemerkt, dat Mill zijnen utilistischen maatstaf bij het oordeel over de beperking van individuëele vrijheid en

godsdienstvervolging niet vasthoudt; of, zoo wij hem hier geene inkonsekwentie te laste mogen leggen, hij ons duidelijk had moeten zeggen, op welken grond hij volken al dan niet voor geschikt houdt om door debatten vooruit te komen. Nu heeft hij den schijn van willekeur op zich geladen, ja zelfs den schijn van aan het gewone populaire euvel te lijden, dat bestaat in het dulden op een afstand van hetgeen men, zoodra het in de onmiddellijke nabijheid komt, ondragelijk noemt.

Wij willen evenwel eens aannemen, dat bijvoorbeeld Engelschen en Sepoys bij uitstek veel profijt kunnen trekken van eene wetenschappelijke woordenwisseling; Mill, anders de groote meester der logika, heeft, zelfs wanneer wij hem dit toegeven, niet getoond te beseffen al wat voor eene wetenschappelijke bewijsvoering vereischt wordt. Naar onze onderstelling heeft hij nu bewezen, dat Engelschen, Sepoys enz. vooruit *kunnen* komen door diskussie, doro geheele vrijheid van onderzoek. Maar dit is dan ook het eenige dat hij bewezen heeft Vraagt men: kunnen Engelschen, Sepoys enz. door beperking der vrijheid even goed of misschien nog beter vooruitkomen dan door diskussie, zoo geeft Mill geen antwoord. Deze vraag heeft hij zelfs niet onderzocht, het grootere nut der vrijheid dus volstrekt niet bewezen. Mill schijnt stilzwijgend van de onderstelling uit te gaan, dat wanneer iets èn door vrijheid èn door dwang te bereiken is, aan het eerste middel onvoorwaardelijk de voorkeur toekomt, want zoo dit zijne onderstelling niet ware, zou hij het gewis de moeite waard hebben geacht te onderzoeken of dwang ook sneller doet verkrijgen en zekerder doet behouden wat, in het afgetrokkene, dwang zoowel als vrijheid te geven hebben. Indien in deze twee opzichten het gebruik maken van dwang ook slechts een zeer gering voordeel opleverde, zou Mill, naar de kracht van zijn utilistisch beginsel[1], dwang boven vrijheid moeten verkiezen. Om de mogelijkheid van dit voordeel heeft hij zich niet bekommerd, en daarmede getoond hier aan de vrijheid, waar zij verleend kan worden, eene *volstrekte* waarde toe te kennen, de vrijheid lief te hebben *om haarzelfs wille*, wat evenwel voor het utilisme natuurlijk louter senti-

1 Blz. 6 'I forego any advantage which could be derived to my argument from the idea of abstract right (of liberty), as a thing independent of utility. *I regard utility as the ultimate* appeal on all ethical questions, but it must be utility in the largest seuse, grounded on the permanent interests of a man as a progressive being.' Verg. het slot van dit artikel.

mentaliteit is. Vrijheid en dwang zijn in dit stelsel eenvoudig middelen. Treft het tweede beter doel dan het eerste, zoo is het tweede goed-, en het eerste af te keuren.

Had Mill dus ten gunste der vrijheid iets willen leveren, dat niet naar eene gemoedelijke uitboezeming, maar naar een wetenschappelijk betoog geleek, zoo ware er slechts éene methode voor hem te volgen geweest. Volgens die methode had hij na elkander deze drie stellingen moeten bewijzen:

1°. De europeesche volken en de stammen van Britsch-Indië zijn in staat door vrijheid vooruit te gaan;

2°. Door vrijheid wordt voor hen die vooruitgang òf uitsluitend, òf sneller verkregen dan door dwang;

3°. In het laatste geval blijkt de vooruitgang, die door vrijheid verkregen werd, van duurzamer aard te zijn dan de vooruitgang waaraan dwang ten grondslag ligt.

Nu Mill daarentegen geheel zonder methode te werk is gegaan, moet zijn prijzen van Karel den Groote naast zijn laken van dien Onder-Sekretaris van Staat, zijn geringe meening van de Saksers der achtste eeuw en zijn verheffen van de beschaving der Sepoys niets dan willekeur heeten, en op rekening worden gesteld van eene zekere instinktmatige voorliefde voor de vrijheid, die in zichzelve evenveel bewijskracht heeft als bijvoorbeeld Rome's instinktmatige voorliefde voor het onderdrukken der geesten.

Het volgen van eene strengere methode had bovendien noodzakelijk gemaakt, dat Mill met het bewijzen van nog eene vierde stelling begonnen ware. Wij hoorden hem reeds zeggen, ‘that the only purpose for which power can be rightfully exercised over any member of a civilised community, against his will, is to prevent harm for others.’ Dit beginsel schreef hem van zelf voor te betoogen, dat volstrekte leervrijheid in den Staat nooit iemand nadeel kan toebrengen of althans nooit zulk een nadeel als waartegen de Staat gehouden kan zijn, de burgers te beschermen. Ook aan dit betoog heeft Mill niet gedacht.

Uit deze mijne dubbele opgave van hetgeen hij had moeten bewijzen, blijkt reeds dat het beginsel, ‘to prevent harm for others,’ gelijk het door Mill werd geformuleerd, niet het allergeringste nut kan hebben. De vrijheid van het individu is nooit dan bij uitzondering om eene andere reden beperkt geworden dan ‘to prevent harm for others.’ Mill valt Caiaphas hard wegens zijne veroordeeling van Jezus, en de Roomsche

Kerk wegens haar verbranden van Hus. Maar Caiaphas en het koncilie van Constance hebben eenvoudig en uitsluitend willen ‘prevent harm for others.’ Jezus beleed beginselen waarmee de Joodsche, Hus beginselen waarmee elke maatschappij onbestaanbaar was: en geheel bezijden de geschiedkundige waarheid zou het zijn, Hus door de Vaders van Constance te laten verbranden omdat hij niet wilde gelooven wat zij geloofden. Zal men dus het recht hebben op Caiaphas en het genoemde koncilie als op onderdrukkers der vrijheid neer te zien, terwijl men zelf de vrijheid rechtmatig beperkt acht zoodra zij anderen schaden zou, zoo moet men bewijzen òf dat denkbeelden van welken aard ook niemand schaden kunnen, òf dat het verhinderen van eene schade, die door denkbeelden kan worden aangebracht, niet tot de redenen mag behooren, die beperking der individuëele vrijheid wettigen. Met andere woorden, het beginsel ‘to prevent harm for others’ beteekent hoegenaamd niets, zoolang de beteekenis van het woord ‘harm’ niet vaststaat, hetzij in het algemeen, hetzij met betrekkking tot de tusschenkomst van den Staat ten koste der individuëele vrijheid.

Na al deze nalatigheid, betoond in de preliminairen der verdediging die Mill voor de vrijheid geschreven heeft, kan het niet anders of die verdediging zelve boezemt ons reeds veel minder belangstelling in. Toch willen wij haar op den voet volgen, om ons in geen enkel opzicht de taak lichter te maken.

De vrijheid die Mill gehandhaafd wil zien omvat (blz. 7):

1°. Gewetensvrijheid (d.i. ‘absolute freedom of opinion and sentiment and of expressing them on *all* subjects.’)
2°. Vrijheid van het leven in te richten geheel naar eigen goedvinden (‘even if our fellow-creatures should think our conduct foolish, perverse, or wrong.’)
3°. Vrijheid van associatie tot elk doel (‘not invloving harm to others.’)

Geen staat is vrij, volgens Mill, waarin deze drie vrijheden niet geëerbiedigd worden; geen staat geheel vrij, waarin deze vrijheden niet zonder eenig voorbehoud worden toegestaan.

Argument I. ‘Each is the proper guardian of his own health, whether bodily, or mental and spiritual. Mankind are greater gainers by suffering each other to live as seems good to themselves than by compelling each to live as seems good to the rest.’

Hier zijn twee argumenten voor één, en die, zonder nadere

toelichting, volstrekt niet hetzelfde zeggen. Het eerste argument luidt: Each is the proper guardian of his own health. *Proper* heeft twee beteekenissen, die hier in het afgetrokkene in aanmerking kunnen komen: *natural* en *fit*. Volgens de eerste zou elk de natuurlijke verzorger van zijn lichamelijk en geestelijk welzijn wezen. Deze beteekenis is in een boek van Mill uitgesloten ten gevolge van zijn louter empirisch standpunt. Mill heeft dus moeten bedoelen, dat elk de geschikte verzorger is van zijn lichaam en geest; verder is *de* geschikte hier, gelijk van zelf spreekt, zooveel als de in waarheid geschikte. Zeide ik: each is the proper interpreter of his own words, zoo zou ik geacht moeten worden te belijden: elk is in staat te zeggen wat hij heeft gemeend. Mill leert dus hier: elk is in staat voor zich zelven te zorgen in elk opzicht. De stelling bevreemdt reeds in hooge mate wanneer men aan die ‘few wise’ en die ‘many foolish’ denkt, waaruit, volgens Mill, het geëerde publiek bestaat. Hoe iemand èn ‘foolish’ zijn, èn de bedoelde geschiktheid hebben kan, is meer dan ik bij machte ben te vatten. Maar wij nemen het aan. Indien wij nu slechts zeker bleven, dat het Mill met het toekennen dezer geschiktheid ernst is. Het is echter duidelijk dat hij reeds bij den volgenden zin gevoelt, te ver te zijn gegaan, ten gevolge waarvan hij in de logische fout vervalt van in zijn tweede argument te vergeten wat te bewijzen was. Zonder ons te waarschuwen verandert hij van batterij, en terwijl eerst elk mensch *geschikt* heet om voor zich zelven te zorgen, heet het nu dat hij daartoe *geschikter* is dan iemand anders. Dit toch ligt opgesloten in dat: ‘Mankind are *greater* gainers enz.’ Nu, geschikter kan natuurlijk ook beteekenen minder ongeschikt dan iemand en sluit dus geene positieve geschiktheid in. Indien ik zelf mijn vermogen beheerende door eigene slordigheid een derde, het aan een ander toevertrouwende door zijne slordigheid een tweede mijner penningen verlies, ben ik in het eerste geval ‘een greater gainer’ zonder dat daarmede nog bewezen is, dat ik in staat ben mijn fortuin te administreeren. Uit dien hoofde beweerde ik, dat zonder nadere toelichting het eerste argument niet noodzakelijk hetzelfde zegt als het eerste.

Hoe weinig die (onbewezene) geschiktheid van elk om voor zich zelven te zorgen een argument opleveren kon ten gunste der vrijheid, hebben wij reeds gezien: bovendien leert elke wetsbepaling ter bescherming der openbare gezondheid, dat men niet algemeen de waarheid erkent van een argument, dat Mill boven

elken twijfel verheven acht. Geen wonder. Is elk ‘his proper guardian’, dan moet ook elk het best bekend zijn met de voorwaarden van zijne lichamelijke en geestelijke gezondheid. De ervaring leert het tegendeel, leert namelijk dat het met de gezondheid veel slechter geschapen staat, wanneer de staat geene wetten van hygiëne geeft. Onkunde en godsdienst verhinderen de meesten ‘proper guardians of their bodily health’ te zijn. Bij analogie kunnen wij gissen hoe goed elk voor zijn ‘mental health’ zorgen zal. Dit een en ander is zoo bekend, dat ik schier beschaamd ben het te herhalen. Maar waarom was Mill dan ook onbeschaamd genoeg om het te vergeten!

Hiermede is tevens zijn tweede argument vervallen. Het is blijkens diezelfde ervaring, waarop ik zoo even zinspeelde, stellig onwaar, al noemt Mill het ook een ‘truism’, dat ‘mankind are greater gainers by suffering each other to live as seems good to themselves, than by compelling each to live as seems good to the rest’. Het is zeker eigenaardig, Mill onder de tegenstanders bijvoorbeeld van eenige wet te vinden die tot inenting verplicht. Hoe goed de menschen voor hunne gezondheid en die hunner kinderen zorgen, bleek mij nog onlangs uit een mededeeling van mijn kollega Moos over het kretinisme. Sedert in zeker dorp van Zwitserland een ziekte in de druiven gekomen is, had het kretinisme, dat er vroeger zeer verbreid was, nagenoeg opgehouden. Het bewees dat dronkenschap bij de voortteling eene der oorzaken was van het kretinisme. Geen van al die ‘proper guardians’ was toch nog ooit op het denkbeeld gekomen dat zij het liefst wat zij hadden tot kretinen doemden! Het is verdrietig, bij iemand als Mill, die zich voor een empirist uitgeeft, zooveel apriorisme, zoo gebrekkige waarneming van de werkelijkheid te vinden, en bij den leeraar der logika zooveel verwaarloozen van de eischen van een bewijs. Indien hij slechts eerlijk wilde zijn en ons zeggen: ‘Lieve vrienden, ik ben een liberaal, ik voer dus de vrijheid in mijn schild; met mijne argumenten moet gij het zoo nauw niet nemen en in de praktijk zullen wij elkander wel verstaan,’ dan wisten wij waaraan ons te houden. Maar waarom zich aangesteld alsof hij een zuiver wetenschappelijk vraagstuk zuiver wetenschappelijk behandelde!

Van eene wetenschappelijke behandeling is echter hier zoo weinig sprake, dat zelfs nauwkeurigheid van taal, zonder welke er geene wetenschap is, gemist wordt. ‘Mankind are greater gainers by suffering each to live as seems good to themselves

than by compelling each to live as seems good to the rest'. Is er een volzin denkbaar die minder nauwkeurig uitdrukt wat hij eigenlijk uitdrukken wil? Zoo als hij daar ligt, zou men er volkomene wetteloosheid mee kunnen rechtvaardigen.

Over het algemeen is het, verder, de fout van dit eerste argument, dat het te veel, te uitsluitend met het belang van het individu rekent en daardoor de strekking van het vraagstuk, dat ons bezighoudt, miskent. Ware de mensch louter individu, dit geheele vraagstuk zou niet bestaan. Het wordt eerst geboren, zoodra men op een Staat, op een Maatschappij let. Om deze reden komt het mij voor, dat geen argument ten bate of ten nadeele der vrijheid eenige waarde heeft dat het eigenlijke terrein, waarop het vraagstuk eerst ontstaat, uit het oog verliest. De vrijheid waarover wij handelen en waarover het alleen de moeite waard is te handelen, is de vrijheid, die *in een Staat* en *in een maatschappelijken toestand* kan vergund worden. Wordt dit in het oog gehouden, dan verliezen opmerkingen als die van Mill: 'each the proper guardian of himself' elke beteekenis, zoolang wij niet weten of de zorg van elken mensch voor zijne eigene lichamelijke en geestelijke belangen den bloei van Staat en Maatschappij bevordert. Het kan best zijn, dat alle individuën, zuiver als individuën gedacht, wel zouden varen bij onbeperkte persoonlijke vrijheid, maar dat de betrekking die er tusschen de individuën aanwezig behoort te zijn (Staat en Maatschappij) er onder lijden zal. Ik zeg niet dat het zoo is, maar dat het, indien het niet zoo is, bewezen had moeten worden, en dat Mill, met zulk een bewijs overbodig te achten, eene der belangrijkste voorwaarden van zijn probleem verwaarloosd heeft. Dit treedt evenzeer aan het licht bij

Argument II: 'The peculiar evil of silencing the expression of an opinion is, that it is robbing the human race; posterity as well as the existing generation; those who dissent from the opinion, still more than those who hold it. If the opinion is right, they are deprived of the opportunity of exchanging error for truth: if wrong, they lose, what is almost as great a benefit, the clearer perception and livelier impression of truth, produced by its collision with error'.

Ook hier, gelijk men bespeurt, hebben Staat en Maatschappij geen woord mede te spreken, en wordt de vraag der leervrijheid geheel buiten hen om behandeld en beslist. Vreemd, dat Mill niet heeft ingezien, hoe overtollig zijne pleitrede wordt

nu hij zich vergist in den rechter voor wien die pleitrede moest uitgesproken worden. Wie ter wereld zal ontkennen, dat ‘silencing the expression of an opinion is robbing the human race’ zoolang ik in het menschelijk geslacht louter de individuën zie. Ik kan dan echter ook even goed zeggen: het verhinderen van de herhaling eener daad is ‘robbing the human race’. Want òf de daad was goed en dan beroof ik de menschheid van een opwekkend, òf de daad was slecht en dan beroof ik de menschheid van een afschrikkend voorbeeld. Ik heb aan de akademie iemand gekend die te veel dronk om anderen afkeer in te boezemen van de dronkenschap. Ik heb wel eens getracht hem van zijne dwaling te genezen. Zoo dikwerf ik het deed, heb ik, volgens Mill, een roof gepleegd aan de menschheid. Immers: ‘if wrong, they lose, what is almost as great a benefit, the clearer perception and livelier impression of virtue, of temperance, produced by its collision with crime, with intemperance’.

Doch de lust tot ironie vergaat onder het ongeduld over zulk een erbarmelijk sofisme. Denk ik mij een kring van zwijgende filosofen peinzende over de betrekkelijke voordeelen van de matigheid en van de dronkenschap, dan zeker zou ik mij kunnen voorstellen dat ik zeide: laat hen eens een beschonkene zien. Maar leef ik in eene maatschappij, dan kan ik toch waarlijk niet wachten totdat de beschonkene als afschrikkend voorbeeld ‘a clearer perception and livelier impression of moral truth’ heeft te weeg gebracht, want inmiddels, heeft hij mijne vensters ingeworpen en mijn kind een wonde toegebracht met zijn mes[1]!

Of heb ik wellicht het recht niet, eene daad met eene meening gelijk te stellen? Bewijs mij dan eerst dat eene meening in hare schadelijk gevolgen met eene daad niet gelijk kan staan! Bewijs mij bovenal, dat, wanneer dit het geval is, de Staat, de Maatschappij het recht heeft, ter wille van dat ‘helderder inzicht’ in de waarheid dat ten slotte uit de dwaling *kan* geboren worden, de slechte gevolgen lijdelijk aan te zien, die er èn zekerder èn spoediger uit zullen voortvloeien. Wat kan voor het dulden van eene meening aangevoerd worden, dat niet evenzeer voor het dulden van een daad pleit? De meening, die men wil supprimeeren, zegt Mill, kan waar zijn. Zeer

1 Mill wil den beschonkene eerst straffen wanneer het gevaarlijke van zijne dronkenschap bij eene vroegere gelegenheid reeds gebleken is!

juist, maar de daad, die men wil supprimeeren, kan goed zijn. Zij, die de meening willen straffen, zegt hij verder, zijn niet onfeilbaar. Neen, doch zij, die eene daad willen straffen, zijn het evenmin. Zich onfeilbaar te wanen tegenover meeningen noemt Mill een vergeten van de omstandigheid dat hetgeen wij voor waarheid houden door een ander geslacht, in een ander land als dwaling geldt. Terecht, maar hetgeen wij voor deugd houden wordt elders als zonde gebrandmerkt!

Mijn recht, tegenover Mill daad en meening gelijk te stellen, blijkt ten overvloede zonneklaar uit de kritiek die gericht moet worden tegen zijn

Argument III: ‘The preponderance among mankind of rational opinions and rational conduct is owing to man's errors being corrigible. He is capable of rectifying his mistakes by discussion and experience’.

Waaruit dan natuurlijk de onmisbaarheid van geheel vrije diskussie afgeleid wordt. Wie ziet echter niet in, dat de onmisbaarheid van geheel vrije ‘experience’ er met dezelfde noodwendigheid uit voortvloeit? Ontbreekt ‘experience’, dan zal de diskussie weldra in redekavelen ontaarden. Vergeten wij daarbij niet, dat Mill in de zedelijkheid uitsluitend het utilisme huldigt. Goed is derhalve wat nuttig is. Maar hoe zal de nuttigheid van eene handeling spoediger en volledіger blijken dan wanneer ik haar in hare gevolgen kan waarnemen. Al het filosofeeren over hare mogelijke gevolgen zal nooit kunnen opwegen tegen het voordeel dat verwacht mag worden van eene herhaalde en wetenschappelijke waarneming harer werkelijke gevolgen. Dus Messieurs les communards et Mesdames les pétroleuses, aan het werk, als het u belieft. Nadat ik het voor en tegen van het socialisme heb bediskussieerd in alle vrijheid, wil ik het voor en tegen van het socialisme evenzeer eens ervaren in alle vrijheid. Gij, Staat, maakt dat onmogelijk? That is robbing me! Ik verklaar u dat ik mij geene gezonde meening van dit nieuwe verschijnsel vormen kan, zonder ook proefondervindelijk te werk te zijn gegaan, en de heer Mill verzekert, dat het laten tot stand komen van gegronde meeningen of althans het begunstigen daarvan de hooge roeping is van den Staat! Leert de Staat, om zich te dekken, dat het socialisme louter naar de deduktieve methode moet behandeld worden, en experimenteeren hier dus niet te pas komt, dan heeft de Staat de meening van hem die hier experimenteeren wel degelijk

noodig acht, beleedigd en praktisch hare vrijheid belemmerd. Of zal men zich van experimenteeren in het belang zijner wetenschap te onthouden hebben, alleen omdat de Staat goed vindt onze wetenschap voor zuiver deduktief te verklaren?

Niets is duidelijker dan dat Mill de zaak op een geheel verkeerd terrein heeft gebracht, waar hij wel genoodzaakt is toegang te verleenen aan zulke dwaze redeneeringen, als ik daar zooeven over het nut der dronkenschap hield. En door haar op een verkeerd terrein te brengen, doet hij meer kwaad dan goed aan zijne zaak. De bestrijders der vrijheid moeten toch nieuwen moed scheppen, wanneer zij ten haren gunste zelfs een man als Mill zulke zwakke gronden zien aanvoeren. Zijn fout ligt natuurlijk daarin, dat hij zijn betoog voor de vrijheid doet uitgaan van eene beschouwing die van te voren alle vrijheid onmogelijk kan maken. In het hier reeds aangevoerde gelijk in het geheele hoofdstuk over *the Liberty of Thought and Discussion* is de gang van het betoog deze:

Geene kennis van waarheid mogelijk zonder volstrekte vrijheid van diskussie.

Een Staat, die deze vrijheid verkort, verhindert de kennis der waarheid.

Derhalve heeft de Staat deze vrijheid te verzekeren.

Hoe kan het nu aan iemand als Mill ontgaan zijn, dat dit geheele betoog de juistheid onderstelt van eene leer, die, zonder eenig sofisme, tegen alle gewetensvrijheid gericht kan worden! Zijn sluitrede kan namelijk niet waar zijn, wanneer niet oók waar is, dat de Staat de kennis der waarheid mogelijk moet maken. Beweert iemand, dat het den Staat volkomen onverschillig kan zijn of al dan niet kennis der waarheid mogelijk wordt, zoo verliest Mill's syllogisme al zijn kracht. Doch ziet nu eens welk een allergevaarlijkst beginsel Mill der tegenpartij als een wapen in de handen speelt! De Staat moet de kennis der waarheid mogelijk maken: uitstekend! Maar eilieve! wie zal nu bepalen wat kennis der waarheid mogelijk maakt? Mr. John Stuart Mill? Dat ware vermakelijk! Maar wie dan? De godsdienstig rechtzinnigen zullen Mill voor zijn beginsel innig dankbaar zijn, het terstond van hem overnemen, en, nadat zij er zich eens van bemachtigd hebben, met eene beleefde buiging hem zeggen: de roeping van den Staat hebt gij uitnemend begrepen, maar arme wijsgeer, gij wist natuurlijk niet, dat vrije diskussie geenszins het middel is waardoor de kennis

der waarheid mogelijk wordt gemaakt. Daarvoor is een beter middel dan uwe blinde wijsheid vermoedt: het inprenten van de onfeilbare goddelijke openbaring, welker tolken wij zijn. En dat middel is niet het beste, maar het eenige!

Mill kan zich tegen de gevolgen van zijn beginsel niet anders vrijwaren dan door liberale willekeur. Als hij, Mill, vrijheid eischt van den Staat, op grond daarvan dat de Staat de kennis der waarheid mogelijk moet maken en vrijheid daartoe het eenige middel is, acht hij dit volkomen in de orde; maar als een man van de *Evangelical party* het ongeluk heeft, in Indië ondersteuning enkel van bijbelsch onderwijs te eischen van den Staat, op grond daarvan dat de Staat de kennis der waarheid mogelijk moet maken, noemt Mill dit een ‘imbecile display’ van godsdienstige onverdraagzaamheid.

Hij heeft niet bespeurd, dat zijn sluitrede eene cirkelredeneering was. Waarheid neemt hij namelijk stilzwijgend in één bepaalden zin, en wel in een zin die de bemoeiing van den Staat ten voordeele van het mogelijk maken van hare kennis reeds van te voren aannemelijk doet schijnen. Geeft men aan het woord waarheid eene andere beteekenis, hetgeen Mill hier niet wraken mag, dan kan zelfs Z.H. de Paus Mill's syllogisme gebruiken. Men neme er slechts de proef van:

Geene kennis van waarheid mogelijk zonder uitsluitend priesterlijk onderwijs.

Een Staat die dit onderwijs beperkt, verhindert de kennis der waarheid.

Derhalve heeft de Staat het onderwijs alleen aan priesters op te dragen.

Dus: òf Mill laat in het midden wat waarheid beteekent, maar dan kan hij ons ook onmogelijk zeggen wat ons tot kennis van waarheid in staat stelt; òf hij kan ons dit laatste mededeelen, maar dan huldigt hij ook de ultramontaansche leer van den Staat, volgens welke deze de kennis mogelijk moet maken van hetgeen het een of ander individu, Mill of de Paus, voor waarheid houdt, en zulk eene opvatting van de waarheid moet tegengaan, als het een of ander individu, Mill of den Paus, niet behaagt.

Tusschen zijne leer en die van de Ultramontanen kan ik geen wezenlijk onderscheid ontdekken. Mill acht de waarheid van dien aard, dat men haar alleen naderen kan door een onderzoek hetwelk nooit als afgesloten wordt beschouwd, en *op dien*

grond wil hij dat de Staat vrijheid van diskussie zal toelaten. Werd dus morgen in zijn oog de waarheid iets dat eens voor goed kon worden vastgesteld, dan zou er voor hem geen grond meer aanwezig zijn om de vrijheid van diskussie te handhaven. Hij heeft die vrijheid lief, niet om haar zelfswille, niet uit eerbied voor de overtuiging van anderen, maar ter wille van het denkbeeld dat hij zich vormt van het karakter der waarheid welker kennis voor den mensch is weggelegd. Nu mag hij dat denkbeeld niet voor onfeilbaar houden. Hij kan het den Paus dus niet euvel duiden, dat deze het karakter der waarheid anders begrijpt. Heeft de vrijheid echter slechts dan beteekenis wanneer ik den aard onzer kennis juist zoo opvat als Mill dit doet, dan zal men toegeven, dat het recht der vrijheid in het algemeen, afgescheiden van elke wisselvallige psychologische theorie, bij Mill al op een zeer zwakken grondslag rust. Bij de bekende dogmatische richting der menschheid, is hier reden om voor de toekomst der vrijheid te vreezen, wanneer niet een betere grondslag gevonden wordt.

En toch dweept Mill sterk met zijn zwakken grondslag. Het is bij hem een recht ‘vivent les principes et périsse le monde’, hetgeen in zulk een verklaard utilist als hij dubbel bevreemdt. Men oordeele:

(Blz. 12) ‘However positive any one's persuasion may be, not only of the falsity but of the pernicious consequences of an opinion... if he prevents the opinion from being heard in its defence, he assumes infallibility.’ En daar dit te doen een zotheid is, acht Mill tegelijk de stelling bewezen, dat de Staat nooit eene meening onderdrukken mag welker gevolgen hij voor verderfelijk houdt; immers de Staat kan zich vergissen. Om recht voelbaar te maken, dat de Staat zich in het beoordeelen van het gevaarlijk karakter van meeningen vergissen kan, voert hij de - zeker niet nieuwe - voorbeelden van Sokrates en Kristus aan, maar vooral verwijlt hij bij hetgeen Marcus Aurelius met de vervolging van de kristelijke gemeente overkomen is:

(Blz. 14) ‘Let us add one more example, the most striking of all... If ever any one, possessed of power, had grounds for thinking himself the best and most enlightened among his contemporaries, it was the Emperor Marcus Aurelius.... He failed to see that Christianity was to be a good and not an evil to the world, with his duties to which he was so deeply

penetrated. Existing society he knew to be in a deplorable state. But such as it was, he saw, or thought he saw, that it was held together, and prevented from being worse, by belief and reverence of the received divinities. As a ruler of mankind, he deemed it his duty not to suffer society to fall in pieces... No one plea wich can be urged for punishing anti Christian teaching, was wanting to Marcus Aurelius for punishing, as he did, the propagation of Christianity.' De moraal is natuurlijk: heeft deze keizer zich zoo deerlijk vergist, hoe zullen dan staatslieden, veel minder goed en wijs dan Marcus Aurelius, op de onfeilbaarheid aanspraak maken, die zij toch moeten bezitten om het recht te hebben meeningen te onderdrukken, die zij voor gevaarlijk houden?

Men wanhoopt aan zijne eigene logika, wanneer men onder dit povere argument den beroemden naam van Mill vindt, den schrijver van *A Treatise of Logic*.

Laat ons eerst ons helder voor den geest brengen wat te bewijzen was. Zie hier de stelling:

Meeningen, van welker noodlottige praktische werking de Staat overtuigd is, mag de Staat nogtans niet onderdrukken. En nu het bewijs:

A

1°
a. Wie meeningen onderdrukt, houdt zich voor onfeilbaar.
b. Wie zich voor onfeilbaar houdt, stelt er zich aan bloot, door de Geschiedenis gelogenstraft te worden.
c. Het onderdrukken van meeningen kan er dus toe leiden, dat men door de Geschiedenis gelogenstraft wordt.

2°
d. Marcus Aurelius was wijs en goed en heeft zich bij het onderdrukken van meeningen vergist.
e. Elke staatsman is waarschijnlijk minder wijs en goed dan M. Aurelius.
f. Elke staatsman zal zich dus waarschijnlijk bij het onderdrukken van meeningen vergissen.

3°
g. Een staatsman, die M. Aurelius navolgt, kan niet zeker zijn, dat hij zich niet vergist.
h. Een staatsman moet zeker zijn, dat hij zich niet vergist.
i. Een staatsman moet M. Aurelius dus niet navolgen.

4°
k. M. Aurelius onderdrukte meeningen die hij voor verderfelijk hield.
l. Een staatsman moet M. Aurelius niet navolgen.
m. Een staatsman moet dus geene meeningen onderdrukken, die hij voor gevaarlijk houdt.

Het is zeker een wonderlijke keten van syllogismen, maar ik zie geen anderen weg om te komen tot hetgeen te bewijzen was. Want beschouwt Mill, hetgeen hij van Marcus Aurelius verhaalt, niet als een bewijs, maar eenvoudig als een voorbeeld, dan houdt hij enkel syllogisme n°. 1 over, en wie kan daaruit het *quod erat demonstrandum* te voorschijn tooveren? En syllogisme n°. 1 moest zoo gesteld worden, daar toch in elk geval tusschen Mill's bewijs en zijn voorbeeld eenig verband moet bestaan. Laat men dat verband buiten rekening, dan moet Mill zoo geredeneerd hebben:

B. 1°. *n*. Wie meeningen onderdrukt, houdt zich voor onfeilbaar.
o. Een Staat mag zich niet voor onfeilbaar houden.
p. En Staat mag dus geene meeningen onderdrukken.

Wat wij onder A. en B. gegeven hebben, zijn dus de twee eenig mogelijke bewijzen. Maar nu legge men eens A. 3°. *h*. naast B. 1°. *o.!* Dáar: Een staatsman moet zeker zijn dat hij zich niet vergist! Hier: Een Staat mag zich *niet* voor onfeilbaar houden; een Staat mag dus *niet* zeker zijn dat hij zich niet vergist! Vermakelijke tegenstrijdigheid! Dus: òf het voorbeeld van Marcus Aurelius bewijst niets en waartoe het dan aangevoerd? òf het heeft bewijskracht, maar dan heeft het die alleen door ergens in een keten van syllogismen een minor aan te nemen, die vlak het tegendeel zegt van den minor, dien Mill moet stellen, wanneer hij onafhankelijk van dat voorbeeld zijne thesis bewijzen wil.

Dit is geen chicane. De fout van Mill's betoog ligt inderdaad daarin, dat hij eene Regeering verwijt èn dat zij zich onfeilbaarheid toekent, èn dat zij niet onfeilbaar is. Ook hier heeft Mill de vraag verward gemaakt, door de kwestie van de onfeilbaarheid er bij te brengen, die er volstrekt niets mede te maken heeft. Wij zouden inderdaad lang kunnen wachten op een rustig leven, indien de Staat niets mocht doen dan hetgeen waarvan de deugdelijkheid boven allen twijfel verheven is. Mill heeft weder de ervaring verwaarloosd, en daardoor een logische konklusie opgedrongen aan personen die haar in de werkelijkheid niet aanvaarden. Voorzeker, indien iemand eene meening onbepaald afkeurt, kan men hem logisch bewijzen, dat hij zich voor onfeilbaar houden *moet*, maar daarmede is nog niet aangetoond, dat hij zich nu ook werkelijk voor onfeilbaar houdt. In het geval, dat wij bespreken, zou elke praktische staatsman antwoorden: of ik al dan niet onfeilbaar ben, is een vraag waar-

over zij mogen twisten, die niets beters te doen hebben, maar een ding weet ik, dat mijn verstand en mijn geweten het mij eenvoudig onmogelijk maken iets toe te laten, waarvan ik de vaste overtuiging heb èn dat het schadelijke vruchten moet dragen, èn dat ik de macht bezit om het langs wettigen weg te verhinderen. Zie ik dat schadelijke en kan ik het verhinderen, dan zou ik eenvoudig toonen geen karakter te bezitten, wanneer ik mij van een krachtig tusschenbeide komen liet weerhouden door de vrees, dat de Geschiedenis de waarheid der overtuiging, waarvan ik uitga, misschien eenmaal logenstraffen zal. Van de Geschiedenis begeer ik het getuigenis niet van onfeilbaar, maar van aan mijne overtuiging getrouw te zijn geweest; niet van in een bovennatuurlijk licht, maar van in het licht gewandeld te hebben dat mij werd verleend.

Ik kan dan ook geenszins met Mill in het voorbeeld van Marcus Aurelius iets bijzonder tragisch vinden. Dwalen is menschelijk. Heeft Marcus Aurelius dus werkelijk gedwaald, dan heeft hij het gemeene menschelijke lot gedragen, zonder dat dit lot voor hem verzwaard wordt door de omstandigheid dat degenen, die hij veroordeeld heeft, ten slotte gebleken zijn de mannen der toekomst te zijn geweest. Komt dien keizer werkelijk de lof toe van bijzondere wijsheid en deugd, dan wordt het waarschijnlijk, dat hij zich met de kristenen te dien tijde te vervolgen niet vergist heeft. Men heeft althans geen recht, zonder eenigen vorm van bewijs het tegendeel te stellen, en uit de omstandigheid, dat het kristendom in menig opzicht zegen heeft verspreid, terstond te besluiten, dat de geheel onbelemmerde uitoefening van dien godsdienst voor het romeinsche rijk onder Marcus Aurelius voordeelig zou zijn geweest, en dat rijk niet vroeger zou hebben ondermijnd. Marcus Aurelius had niet uit te maken wat de beste godsdienst, maar wat voor zijn rijk het voordeeligst was, en hierover heeft hij gewis beter kunnen oordeelen in zijn tijd en in zijne positie, dan zijne bedillers van de negentiende eeuw het thans kunnen doen. Doch als hij zich heeft vergist, dan laken wij hem niet, omdat hij een godsdienst heeft vervolgd, die meer waarheid bevatte dan die van het romeinsche volk, maar enkel en alleen omdat wij dan moeten aannemen dat hij de voorwaarden heeft miskend, waarop de stoffelijke en zedelijke welvaart van zijn volk verzekerd kon worden.

Hoe heeft Mill kunnen voorbijzien, dat, indien zijn argu-

ment iets bewijst, het veel meer bewijst dan in zijne bedoeling kan liggen! Wat heeft Marcus Aurelius onderdrukt? Enkel meeningen? Natuurlijk ook daden of het verzuimen van zekere handelingen. Reeds dit leert ons, dat elk argument van Mill tegen het onderdrukken van meeningen evenzeer geldt tegen het onderdrukken van daden, die zeer dikwerf het uitvloeisel van meeningen zijn. Mag de Staat daarom aan geene meeningen, die hij voor gevaarlijk houdt, het stilzwijgen opleggen, omdat hij zich geene onfeilbaarheid toekennen mag, dan moet het den Staat evenmin geoorloofd zijn, daden te keeren, want keert hij een daad, zoo doet hij dit volgens eene wet. Eene wet drukt evenwel eene bepaalde meening uit. Wordt die wet gedurende langen tijd toegepast, dan moet daarvan het gevolg zijn, dat de meening, welke tegenovergesteld is aan de meening waarop de wet rust, meer en meer uit het volksbewustzijn verdwijnt. Door eene wet te maken en toe te passen tegen zekere daden, ondermijnt de Staat derhalve eene zekere meening, of een zeker stel van meeningen; verhindert hij dat die meening of dat stel van meeningen zoovele en zoo warme verdedigers vinden als zij anders gevonden hadden. Daardoor wordt fakto eene meening onderdrukt. Doch dit is ‘robbing humanity’ en ‘assuming infallibility’; volgens Mill almede het ergste waaraan een Staat zich schuldig kan maken.

Kiezen wij slechts éen voorbeeld. Er is eene meening, volgens welke het burgerlijk huwelijk eene goddeloosheid is. Laat nu, gelijk bij ons, de wet sedert meer dan eene halve eeuw het burgerlijk huwelijk verplichtend hebben gemaakt, zullen er dan nog vele verdedigers van die meening aangetroffen worden? Bij ons is er geen enkele vrome die het burgerlijk huwelijk veroordeelt; in Pruisen daarentegen, waar de ‘Civilehe’ eerst wordt ingevoerd, zijn de vromen talrijk die haar veroordeelen. Zijn nu de vromen in Holland zooveel verlichter dan de vromen in Pruisen? Het ware dus belachelijk te beweren, dat eene wet niet de strekking heeft eene meening feitelijk te onderdrukken.

Derhalve: òf op grond van Mill's betoog mag de Staat geene enkele wet maken, waarmede dit het geval is, òf Mill moet bereid zijn te zeggen, dat de Staat wel eene meening onderdrukken mag, mits het slechts geschiede - in het geniep! Een fraaie leer inderdaad! o Indien de Staat verbood de meening omtrent de goddeloosheid van het burgerlijk huwelijk te verkondigen, hij zou eene meening onderdrukken, hij zou de

kennis der waarheid onmogelijk maken, hij zou de menschheid bestelen. Maar als de Staat eene wet uitvaardigt, waarvan het verdwijnen dier meening het onvermijdelijk gevolg is, dan is er geen reden om voor het eigendom der menschheid in de bres te springen. Ik mag u niet bestelen, o foei, neen! maar ik mag wel, hetgeen gij bezit, doen verdwijnen! Escobar heeft geen prachtiger onderscheiding uitgevonden. Het *distinguo* is toch waarlijk van alle tijden, en wanhopig sofistisch blijkt de aanleg van den menschelijken geest.

Er zou tegen de noodlottige werking van sommige wetten ten aanzien van sommige meeningen slechts één middel zijn, en het zou mij niet verwonderen indien Mill bereid ware geweest het aanwenden van dat middel goed te keuren. Mij dunkt, de Staat moest er eenige dwaalleeraars op nahouden, die er voor zorgden dat geene meening, hoe ongerijmd ook, verloren ging. ‘The peculiar evil of silencing the expression of an opinion is, that it is robbing the human race... If the opinion is right, they are deprived of exchanging error for truth; if wrong, they lose, which is almost as great a benefit, the clearer perception and livelier impression of truth, produced by its collision with error.’ De wetten, die vooral in staat zijn ‘of silencing the expression of an opinion’, zijn die welke betrekking hebben op het volksonderwijs. De Staat laat het volk bepaalde meeningen inscherpen op hoogere en lagere scholen. Welk een roof! Maar, gelijk ik zeide, het ware te vinden indien de Staat eenvoudig een dubbel stel van leeraren bezoldigde, die elkander tegenspraken; of, nog beter: zoovele beschouwingen als van een zaak mogelijk waren, zoovele leeraren moesten er zijn, van welke ieder éene beschouwing vertegenwoordigde. Wetenschappelijk onderwijs in eene bepaalde richting is toch bij uitnemendheid geschikt om niet éene, maar tal van meeningen tot ‘zwijgen te brengen’.

Om nog eens op het voorbeeld van Marcus Aurelius terug te komen, ook dat bewijst, indien het iets bewijst, te veel. Het zal een waarschuwend voorbeeld zijn, omdat M. Aurelius zich zoo blijkbaar heeft vergist. Wij mogen formeel de vervolging van kristenen door den grooten Antonijn volkomen gelijk stellen met de vervolging van de communards door Thiers. Indien Thiers in 1871 Mill's geschrift *On Liberty* gelezen had, hij had misschien tot zichzelven gezegd: ik kan geen sterker beweegreden hebben om de *commune* dan die romeinsche kei-

zer had om de kerk te vervolgen. De kerk had leeringen en daden, de *commune* evenzeer; de kerk scheen ten hoogste gevaarlijk voor de romeinsche, de *commune* schijnt ten hoogste gevaarlijk voor de fransche maatschappij. Toen keerde zich de publieke opinie tegen de kerk, nu keert zij zich tegen de *commune*. Maar ik zal mij wel wachten haar te onderdrukken. Want M. Aurelius heeft zich vergist; men zou zichzelven wijzer en beter dan die keizer moeten achten, om tegenover dit verschijnsel, mij even nieuw als hem het kristendom was, repressieve maatregelen aan te wenden. Wie weet of het niet een toekomst heeft, gelijk aan die van de eens zoo verachte kerk!

Zoo had Thiers in 1871 moeten spreken, indien hij een volgeling van Mill ware geweest. Het is echter zeker dat hij, ware in dien geest door hem gesproken, als hoofd van den Staat zijn plicht op de schandelijkste wijze had verzuimd. Maar welk eene onpraktische wijsbegeerte dan, die beginselen vaststelt, naar welke geen staatsman, zonder plichtverzuim, zich gedragen kan! In beide gevallen hebben Marcus Aurelius en Thiers zich natuurlijk moeten afvragen, niet of hun onderdrukken hetzij van meeningen hetzij van daden naar een onfeilbaar, maar of het naar hun beste weten geschiedde, niet of het misschien ‘een roof was aan de menschheid’, maar of het uit de wereld hielp wat naar hunne overtuiging zeker een roof was aan de maatschappij, die zij geroepen waren te beschermen.

Zooveel zal dus gebleken zijn, dat, wie met Mill den Staat het recht ontzegt om de menschheid één denkbeeld (éene mogelijkheid van de waarheid te vinden) armer te maken, den Staat insgelijks het recht ontzeggen moet om éene enkele daad te onderdrukken, waaruit een denkbeeld geboren worden of nieuw voedsel ontvangen kan. Of is het dooden van een mannelijk wezen ongeoorloofd, maar geoorloofd het dooden van de moeder, die een mannelijk wezen in haren schoot draagt?

Mill had op zijn utilistisch standpunt dien geheelen omhaal over het nut der vrije diskussie niet noodig gehad. Nadat hij het recht van den Staat had erkend om ter wille van zelfbehoud de vrijheid van het individu te beperken, was de weg dien zijn onderzoek had in te slaan van zelf aangewezen. Hij had behooren te onderzoeken 1°. of in meeningen ooit een gevaar kan liggen voor den Staat; 2°. zoo ja, of het afwenden van dit gevaar den Staat ook wellicht aan een nog grooter gevaar blootstelt. Zoo waren wij bevrijd gebleven van al zulke

redeneeringen als eerst waarde zouden erlangen, wanneer het vaststond dat de Staat niets anders is dan het bestuur van een - debating-club.

Immers het onderdrukken van meeningen of daden door den Staat is geenszins een partijkiezen voor de *waarheid* van deze of van die meening, waarbij hij aanspraak maakt op onfeilbaarheid. Bleek het bijvoorbeeld aan de nederlandsche Regeering, dat de vrije uitoefening van den kristelijken godsdienst in Indië het bestaan der indische maatschappij op een gegeven oogenblik bedreigde, dan zou die Regeering natuurlijk haar plicht vervullen met die vrije uitoefening te schorsen en de overtreders te vervolgen. Maar zou die Regeering daarmede geacht willen worden het Boeddhisme en Mahomedanisme voor waarheid te houden en het kristendom voor leugen? Zij zou kunnen zeggen: het kristelijk geloof is waar, maar het andere geloof is nuttig (voor de rust natuurlijk van de indische maatschappij).

Deze onderscheiding baat u niets, antwoordt Mill blz. 12. ‘Those who thus satisfy themselves, do not perceive that the assumption of infallibility is merely shifted from one point to another. The usefulness of an opinion is itself matter of opinion: as disputable, as open to discussion, and requiring discussion as much, as the opinion itself. There is the same need of an infallible judge of opinions to decide an opinion to be noxious, as to decide it to be false, unless the opinion condemned has full opportunity of defending itself.’

Dit is weer een argument, dat het daglicht niet kan velen.

Zijne stelling luidt: om eene meening als *schadelijk* te mogen onderdrukken moet ik niet minder onfeilbaar zijn dan om haar te mogen onderdrukken als volstrekt *onwaar*. Mill vergist zich. Immers, eene meening schadelijk noemen is een oordeel uitbrengen over de betrekking waarin zij zich bevindt tot iets dat volgt; eene meening onwaar noemen is haar beoordeelen in betrekking tot iets dat voorafgaat.

Het onderscheid kan eerst aan het licht treden, wanneer men duidelijk voor oogen heeft wat het groote doel van alle menschelijke wetenschap is. De Ouden noemden het: *rerum cognoscere caussas*. De nieuwere tijd heeft terecht gezegd: neen, het hoofddoel van alle menschelijke wetenschap is niet: van gegeven gevolgen de oorzaken, maar van gegeven oorzaken de gevolgen op te sporen.

Niets natuurlijker of rechtmatiger: ware het oude doel nog ons doel, dan zou onze wetenschap op honderd gevallen misschien slechts een enkele maal hare eigenlijke taak kunnen vervullen, aangezien in negenennegentig gevallen de oorzaak, die men niet anders dan deduktief kan gevonden hebben, buiten dát gebied ligt, waarop het deduktief gevondene voor verifikatie vatbaar is; dit zal namelijk altijd plaats hebben, zoo vaak wij met de oorzaak van een verschijnsel in het metafysische aanlanden. Omgekeerd zal de wetenschap met vrucht kunnen arbeiden, waar zij uit eene gegevene of onderstelde oorzaak waarschijnlijke gevolgen poogt af te leiden. Bij dezen arbeid staan haar allerlei hulpmiddelen: direkte waarneming, proefneming, opmerken van analogiën, enz. ten dienste.

Keeren wij nu tot Mill's stelling terug. Wat doe ik wanneer ik eene meening als volstrekt onwaar en wat, wanneer ik haar als schadelijk brandmerk? In het eerste geval beweer ik: er is geene stelling (oorzaak) denkbaar waaruit die meening (gevolg) zou kunnen voortvloeien; of ook die meening (gevolg) heeft geen logische oorzaak. Hier klim ik dus van gevolgen tot oorzaken op. In het tweede geval beweer ik: uit deze meening (oorzaak) zal dit of dat nadeel (gevolg) voortvloeien. Hier daal ik dus van de gegevene oorzaken tot de gevolgen af.

Een voorbeeld; de stelling: er zijn groene raven, is volstrekt onwaar. Waarom moet ik nu onfeilbaar zijn om dit met recht te kunnen zeggen? Omdat die stelling het al of niet bestaan van eene oorzaak raakt. Ik stel toch met andere woorden dit: er is geen oorzaak denkbaar die aan een raaf een groene kleur kan hebben gegeven. De dwaasheid dezer stelling valt in het oog, zoodra men mij vraagt: wat weet gij er van? De stelling daarentegen: groen gras te zien is heilzaam voor de oogen, eischt in hem, die het recht zal hebben om haar uit te spreken, geene assumptie van eigene onfeilbaarheid, omdat hij hier uit een gegeven oorzaak (de groene kleur van het gras) een gevolg afleidt (het gespaard blijven der oogen), en dat mag doen, zoodra hij er zich van bewust is, bij het afleiden die methode in acht te hebben genomen, welker betrouwbaarheid reeds in honderd en duizend gevallen gebleken is proefhoudend te zijn. Onfeilbaarheid matigt zich aan, wie de waarheid predikt van eene stelling welke uit haren aard onbewijsbaar is, aangezien dan voor die waarheid geen andere waarborg bestaan *kan* dan de onfeilbaarheid van hem die haar uitspreekt. Onfeilbaarheid

matigt zich *niet* aan wie de waarheid predikt van eene stelling welke voor bewijs vatbaar is, aangezien dan de waarborg juist ligt in het bewijs, welks juistheid elk deskundige kan kontroleeren.

De volstrekte waarheid of onwaarheid van eene meening is nooit voor bewijs vatbaar, daar de ondenkbaarheid in het afgetrokkene van eene stelling, waaruit die meening al of niet zou kunnen voortvloeien, voor geen bewijs vatbaar is. Met uitzondering toch van hetgeen zichzelf als tegelijk ja en neen omtrent dezelfde zaak aankondigt, is niets a priori ondenkbaar. Niemand is er dieper van overtuigd dan Mill zelf. Houden wij deze onderscheiding vast, dan zullen wij ons door Mill's vereenzelviging van oordeelen die de onwaarheid, en oordeelen die de schadelijkheid eener meening uitspreken, niet in de war laten brengen. Wij zullen namelijk al onze oordeelen beperken tot zulke oordeelen die handelen over de betrekking van iets tot iets anders dat er op geacht wordt te *volgen;* oordeelen, die een kategorische uitspraak behelzen over de betrekking van iets tot zijn *antecedens*, alleen dan toelaten wanneer men weer terstond van dit *antecedens* tot het *consequens* besluiten kan.

Voor waarheid hebben wij telkens volstrekte waarheid geschreven. Wij deden Mill geen onrecht. In het gedeelte dat wij juist besproken hebben, gebruikt hij zelf ergens de uitdrukking: belief contrary to truth. Hier wordt dus waarheid in den traditioneelen zin als iets objectiefs genomen. Bovendien, spreekt Mill niet van de *volstrekte* waarheid van eene meening, dan kan hij in het geheel niet de waarheid eener meening koördineeren, b.v. met de schadelijkheid eener andere meening, daar in dat geval eigenlijk niet van de waarheid eener meening, maar enkel van die der premissen gesproken wordt. Eene betrekkelijk ware meening is slechts een besluit uit zekere als waar erkende gegevens; van een besluit zegt men niet dat het waar of onwaar, zegt men alleen dat het wettig of onwettig is. Zal dus waarheid praedikaat van eene meening zijn, dan drukt het uit, dat het tegendeel van die meening ondenkbaar, derhalve dat zij *volstrekt* waar is, en hiertegen geldt dan onze kritiek, volgens welk een oordeel dat iets verklaart omtrent een metafysische oorzaak wèl, een oordeel dat iets verklaart omtrent een praktisch gevolg niet de assumptie insluit van onfeilbaarheid.

Deze zuiver logische onderscheiding tusschen oordeelen en

oordeelen geeft ons tevens aan de hand wat een Staat beslissen of niet beslissen kan, zonder zich als onfeilbaar, d.i., zonder zich belachelijk aan te stellen. Een Staat kan namelijk juist dezelfde soort van meeningen bevestigen of ontkennen, die een verstandig man bevestigen of ontkennen kan, hetgeen niet meer dan natuurlijk is, aangezien een Staat, op het oogenblik dat hij iets bevestigt of ontkent, gelijk is aan eene vereeniging van verstandige mannen. Wie, eenigszins bekend met den eisch die aan elke meening gesteld mag worden, zal zich ooit over de volstrekte waarheid of onwaarheid van wat dan ook uitlaten; zal, met andere woorden, ooit beweren, dat er eene metafysische oorzaak is, die het een of ander of zijn tegendeel ondenkbaar maakt? Maar, is *dit* niet te doen verstandig, in de hoogste mate onverstandig zou het zijn, op grond van dit inzicht, zich nooit te wagen aan het bepalen van de gevolgen die uit de eene of andere oorzaak zullen voortvloeien. Zoo kan ook de Staat gevolgen bepalen, zonder den Paus te spelen, en zeggen: uw meening, waar of niet waar, leidt tot dit of dat resultaat.

Hier komt een van Mill's eigene definitiën ons te hulp. Hij laat een zijner tegenstanders uitroepen: hoe, ik zal niet zeker kunnen zijn van de waarheid van Gods bestaan, zonder daarmee mijne eigene onfeilbaarheid te bevestigen? en antwoordt dan:

(Blz. 14) ‘I must be permitted to observe, that it is not the feeling sure of a doctrine (be it what it may), which I call an assumption of infallibility. It is the undertaking to decide that question *for others*, without allowing them to hear what can be said on the contrary side.’

Volkomen juist, maar dan blijkt ook het radikale onderscheid tusschen het onderdrukken van een meening als onwaar, en het onderdrukken van eene meening als onschadelijk. Onwaar is = ondenkbaar: ondenkbaar is = hetgeen door niemand kan gedacht worden; hier beslis ik dus ‘the question for others’; maar schadelijk noem ik iets op grond van mijn eigen inzicht, en erken terstond dat iemand, die geheel tegenovergestelde belangen behartigt, heilzaam zal achten, wat ik schadelijk noem; hier beslis ik dus de kwestie juist *niet* ‘for others’. Ik kan dus, zelfs volgens Mill, zonder assumptie van onfeilbaarheid, een meening schadelijk noemen, want hetgeen ik dan, als Staat, voor anderen beslis, is niet de kwestie, maar uitsluitend hun gedrag, namelijk het *verkondigen* van schadelijke meeningen.

Dat het verkondigen van schadelijke meeningen door den Staat gestraft mag worden, wil Mill geenszins in het afgetrokkene ontkend hebben.

(Blz. 32): ‘Even opinions lose their immunity, when the circumstances in which they are expressed are such as to constitute their expression a positive instigation to some mischievous act. An opinion that corndealers are starvers of the poor, or that private property is robbery, ought to be unmolested when simply circulated through the press, but may justly incur punishment when delivered orally to an excited mob assembled before the house of a corndealer, or when handed about among the same mob in the form of a placard.’

Van dit voorbeeld keert Mill aanstonds tot het geven van algemeene regels terug:

‘Acts, of whatever kind, which *without justifiable cause*, do harm to others, may be, and in the more important cases absolutely require to be, controlled by the unfavourable sentiments, and, when needful, by the active interference of mankind. The liberty of the individual must be thus far limited; he must not make himself a nuisance for other people.’

Is het de moeite waard, vraag ik, een boek over Vrijheid te schrijven, als men ten slotte voor de beperking der Vrijheid regels geeft zoo willekeurig of zoo algemeen, dat elke dwingeland ze gebruiken kan?

Uit het voorbeeld van dien korenhandelaar spreekt willekeur. Eene opgewondene menigte is verzameld voor zijn huis. Daar roept iemand: ‘Corndealers, starvers of the poor’. De politie ziet Mill aan; deze knikt toestemmend. De man wordt opgepakt, naar de voorschriften der wetenschap. Voor den rechter bekent hij de frase uit een boek herhaald te hebben. De schrijver wordt gedaagd. Mill is zijn advokaat en eischt vrijstelling.

Waarom? De schrijver bewerkte den spreker, de spreker bewerkte de menigte en de menigte (willen wij onderstellen) stak het huis in brand. Wie stak nu het eerst het huis in brand? Natuurlijk de schrijver.

Mill's fout ligt daarin, dat hij omstandigheden, van welker bestaan hij niet onderricht is, ook niet aanwezig acht. Het eenig verschil toch tusschen dien schrijver en dien spreker hangt daaraan, dat Mill van den eerste niet, van den tweede wel weet, dat hij zich bevindt ‘in circumstances in which the expression of an opinion constitutes a positive instigation to

some mischievous act.' Inderdaad bevond ook de schrijver zich in zulke omstandigheden, gelijk de uitkomst heeft geleerd. *Nu hij zulke lezers had*, waren zijne woorden een *instigatie*, even als de woorden van den spreker eene instigatie waren, *nu hij zulke hoorders had*. Toen de schrijver zijn boek uitgaf, wist Mill niet, dat het zulke ontvlambare lezers zou vinden, en daarom gaf hij de vrijheid het te drukken. Wat doet deze onkunde ter zake?

Mill's voorbeeld, maar dan ook zijn regel, blijkt dus de willekeur zelve, tenzij hij bereid zij, van achterna ook den schrijver te straffen, namelijk zoodra de ervaring bewezen heeft dat hij werkelijk onder de hierboven bedoelde omstandigheden schreef.

Men moet zelfs den schrijver veel strafbaarder noemen. De man uit het volk kan zich wellicht verontschuldigen met te zeggen: ik wist niet dat die woorden zulk eene werking zouden uitoefenen. Maar van iemand, ontwikkeld genoeg, om over 'corndealers', d.i., in het algemeen over maatschappelijke vraagstukken te schrijven, mag geëischt worden, dat hij zich nauwkeurig genoeg met de stemming des volks bekend make, om te beoordeelen of de omstandigheden van dien aard zijn, dat het uitspreken zijner meening 'constitutes a positive instigation to some mischievous act.'

Mill heeft, gelijk uit onze gevolgtrekking blijkt, de kwestie weer op een verkeerd terrein gebracht. Moet de strafbaarheid van eene meening enkel afhangen van de omstandigheden waaronder zij uitgesproken wordt, dan moeten die omstandigheden ook van achterna in rekening worden gebracht, wanneer de uitkomst hare gevaarlijkheid heeft bewezen. Wordt dit erkend, dan geeft Mill de vrijheid der pers, die hij zegt te verdedigen, handen en voeten gebonden prijs aan de willekeur van de overheid, en niemand onzer, tenzij hij schrijve over het systeem van Pythagoras, kan zeker zijn, dat niet het een of ander gebeurt waardoor die overheid zich gerechtigd acht ons wegens het uitgeven van eenig geschrift te achterhalen, omdat die gebeurtenis haar getoond zal hebben, dat ons geschrift in gevaarlijke omstandigheden uitgegeven was. Bovendien, zijn er zulke omstandigheden ook voor een geschrift denkbaar, dan verzuimt diezelfde overheid haren plicht, wanneer zij zelve niet beoordeelt of zij op een gegeven oogenblik aanwezig zijn. Toen dat plakaat (in Mill's voorbeeld) met de woorden 'corndealers are starvers of the poor' onder de menigte rondging, was er nog geen op-

roerige daad geschied; bij wijze van preventieven maatregel werd de schrijver van dat plakaat, *uit hoofde van de omstandigheden*, onder Mill's goedkeuring gevangen genomen. Maar dan moet hij ook goedkeuren, dat, *uit hoofde van gelijke omstandigheden*, de schrijver van het boek evenzeer bij wijze van preventieven maatregel gevangen worde gezet. Welken waarborg biedt hij ons dan voor de drukpersvrijheid?

Om alle misverstand te voorkomen, zij hier nog eens herhaald, dat ik niet aanval wat Mill verdedigt, maar alleen het volstrekt onvoldoende van de meeste zijner argumenten in het licht wil stellen, opdat men niet insluimere in het geloof dat hij bewezen heeft wat hij inderdaad geenszins heeft bewezen.

Even willekeurig als de regel die met zijn voorbeeld samenhing, even onbeteekenend is de tweede regel dien hij vaststelt: ‘Acts of what ever kind enz’.

Die handelingen zijn strafbaar, die anderen schaden ‘without justifiable cause’. Wie zal uitmaken of de reden ‘justifiable’ is?

De strafbaarheid dier handelingen is ‘absolutely required in the more important cases’. Wie zal uitmaken, of de gevallen meer of min belangrijk zijn?

De straf dier handelingen zal bestaan in ‘being controlled by the unfavourable sentiments, and, *when needful*, by the active interference of mankind’. Wie zal uitmaken wanneer het ‘needful’ is?

De vrijheid van het individu moet beperkt worden, wanneer het is ‘a nuisance to other people’. Wie zal uitmaken wat een ‘nuisance’ is?

Daar deze vier gewichtige vragen onbeantwoord blijven, noem ik Mill's algemeenen regel volkomen onbeteekenend. Ik zou wel eens willen weten welke daad van gouvernementeele willekeur zich tot hare rechtvaardiging niet op Mill's regeling zou kunnen beroepen. Het is een vreemd geschrift voor de vrijheid dat regelen stelt, die Bismarck en de Broglie zouden kunnen onderschrijven, maar vreemder nog dat zulk een geschrift het vademecum der liberalen is geworden.

II.

Een nieuwe reeks van argumenten belooft ons het derde Hoofdstuk, dat de voordeelen uiteen moet zetten, die de maatschappij

bij de grootst mogelijke ontwikkeling van individüeele vrijheid vinden zal. Dat de individualiteit zoo weinig bevorderd wordt, ligt volgens Mill daaraan, dat men hare waarde gering schat. Hij beklaagt het, dat 'individual spontaneity' niet reeds op zich zelve als een onschatbaar goed wordt aangemerkt, ja zelfs geen bestanddeel uitmaakt van het ideaal dat hervormers op zedelijk en maatschappelijk gebied najagen. Aan zulk eene minachting maakt Mill zich evenmin schuldig als Wilhelm von Humboldt, uit wiens bekend geschrift over Grens en Taak van het Staatsbestuur[1] Mill de volgende woorden met onverdeelde instemming aanhaalt:

(Blz. 33) 'The end of man, or that which is prescribed by the eternal or immutable dictates of reason, and not suggested by vague and transient desires, is the highest and most harmonious development of his powers to a complete and consistent whole'.

Deze woorden behelzen drie stellingen: 1°. de mensch heeft eene bestemming; 2°. de volledigste individuëele ontwikkeling is die bestemming; 3°. hare kennis wordt geput uit de eeuwige en onveranderlijke voorschriften der rede.

Deze stellingen zijn in de geschriften van een man als W.v. Humboldt geheel op hare plaats. In 1803 schreef hij uit Rome aan Schiller: 'der Maszstab der Dinge in mir bleibt fest und unerschüttert: das Höchste in der Welt bleiben und sind die Ideën'. Deze stellingen zijn meer bijzonder op hare plaats in een geschrift als het aangehaalde, dat geene andere strekking heeft dan om te betoogen, dat elke positieve zorg van den Staat voor het welzijn der burgers schadelijk en slechts de negatieve zorg voor hunne veiligheid noodig en goed is.

In het voorbijgaan mogen wij, - de humor heeft in de Geschiedenis ook zijne rechten, - wel opmerkzaam maken op de zonderlinge inkonsekwentie waarin Humboldt verviel toen hij met deze zijne 'Ideën' over staatszorg in het algemeen, hij, die zelfs tegen staatszorg in zake van het onderwijs geschreven had, in het begin van 1809 de leiding 'des Cultus und Unterrichtswesens', en dat nog wel in Pruisen, op zich

1 De in de engelsche overzetting, naar Mill's aanhaling te oordeelen, niet volledig uitgedrukte titel luidt: 'Ideën zu einem Versuche, die Grenzen der Wirksamkeit des States zu bestimmen'. Het geschrift is te vinden in W.v.H's W.W., Bd. VII.

nam, en niemand zou zeker van een zoo warm verdediger van den zoogenaamden politie-staat verwacht hebben, dat zijn grootste verdienste eens gelegen zou zijn in de stichting van - de universiteit van Berlijn; ja, dat hij, gedreven door zwakheid en vrees, medegrondvester zou worden van - den duitschen Bond, die, naar het schijnt, er niet juist op aangelegd was, om ‘de volledigste ontwikkeling’ van elk duitsch individu te bevorderen.

Maar wat hiervan zij, onze verwondering kent nauwelijks grenzen nu wij de drie stellingen van Wilhelm von Humboldt bij Mill terugvinden, en wel als het door hem hooggeloofde uitgangspunt van het geheele betoog. Om den lezer, die met Mill's overige geschriften niet bekend mocht zijn, die groote en billijke verwondering duidelijk te maken, zal ik naast elke stelling van Humboldt de stelling plaatsen, die het gevoelen uitdrukt dat in al die overige geschriften van Mill verdedigd wordt.

Leert Humboldt, dat de mensch eene bestemming heeft, overal, behalve in *On Liberty*, is Mill zuiver empirist en bekent dus dat wij van zulk eene bestemming niets hoegenaamd kunnen weten, evenmin als van die van elken bijzonderen eikel, elken bijzonderen zaadkorrel.

Leert Humboldt, dat het individu de bestemming heeft zichzelven op het schoonst en volledigst te ontwikkelen, Mill is overal, behalve in *On Liberty*, utilist, en zou dus, vergunde zijn empirisme hem van eene bestemming te gewagen, niet in den enkelen mensch zelven, maar in het geheel waarvoor hij leeft, de reden van diens bestaan moeten zoeken.

Leert Humboldt, dat de rede ons iets voorschrijft, aan Mill kan de rede niets voorschrijven. Zij is in zijn oog slechts een middel, waardoor wij uit de waarneming putten.

Leert Humboldt eindelijk, dat de voorschriften der rede eeuwig en onveranderlijk zijn, als empirist kan Mill niets wat wij door middel van de rede weten, eeuwig en onveranderlijk achten.

Het maakt geen gunstigen indruk, dat Mill een betoog van zooveel belang aanvangt met eene stelling die bij hem geen redelijken zin oplevert, en zonder eenige opmerking, toelichting of waarschuwing overneemt eene terminologie, waarvoor hij, wil hij eerlijk zijn, de diepste verachting moet koesteren. Wij kunnen eenvoudig, maar moeten dan ook met grooten nadruk verklaren, dat het citaat uit Humboldt Mill niets baat, en voor hem, gelijk voor al zijne volgelingen, louter

onzin behelst. Mill moet dit zelf gevoeld hebben, want hij was veel te scherpzinnig om niet te zien, dat Humboldt's woorden, indien zij iets bewezen, alles bewezen en dus alle verder betoog overbodig maakten. Immers, staat het werkelijk vast, dat, naar een eeuwig en onveranderlijk voorschrift der rede, 's menschen bestemming in zijne volledige en harmonische individueele ontwikkeling ligt, dan behoef ik waarlijk geen lang hoofdstuk meer te schrijven, ten bewijze dat in het afgetrokkene ‘individuality is one of the elements of well-being.’

Na deze opmerkingen zal ik niet noodig hebben te zeggen, dat Mill, op zijn empirisch-utilistisch standpunt, met geheel die in het individu zelf gezochte bestemming van den mensch niets van doen heeft. Vindt de maatschappij baat bij ‘individual spontaneity’, dat is de eenige vraag die Mill belang had behooren in te boezemen, en waarop hij ons een antwoord had behooren te geven.

Hij heeft het zelfs niet beproefd. In zijn oog is het volgende, geloof ik, iets dat van zelf spreekt:

(Blz. 36) ‘In proportion to the development of his individuality, each person becomes more valuable to himself, and is therefore capable of being more valuable to others.’ Toch is er niets dat mij toeschijnt minder van zelf te spreken. Vooreerst spreekt het niet van zelf, dat ‘a person becomes more valuable to himself, in proportion to the development of his individuality,’ wanneer wij althans onder dit laatste met Humboldt, en dus ook met Mill, ‘the highest and most harmonious development of his powers’ te verstaan hebben. Met de hoogst mogelijk bereikbare ontwikkeling van een enkelen ‘power’ zal ik wellicht gelukkiger zijn voor mijzelven en hoogst waarschijnlijk veel meer waarde hebben voor de maatschappij dan wanneer ik mijzelven in alles waarvoor ik aanleg heb harmonisch ontwikkel[1]. Er is een groot verschijnsel in de maatschappij, dat Mill hier niet had mogen veronachtzamen: het reeds gebleken nut van de verdeeling van arbeid. Het had wel de moeite geloond ons te zeggen, hoe wij dit onloochenbaar resultaat der ervaring met Humboldts theorie van de hoogste en meest harmonische ontwikkeling van al onze vermogens in verband moeten brengen. Op zichzelf doet het nut van de

1 Men verg. het daaromtrent opgemerkte in de *Kritische Zedeleer* van Prof. Land, *Gids* van April.

verdeeling van den arbeid ons het nut van kolossale eenzijdigheden vermoeden, en wij kunnen dit vermoeden, dat ons zoo gegrond schijnt, niet laten varen voor het volgende quasi-argument van Mill:

(Blz. 36) ‘There is a greater fullness of life about man's own existence (namelijk: in consequence of the development of his individuality), and when there is more life in the units there is more in the mass which is composed of them.’

Niet onvermakelijk zou het zijn, het algemeene beginsel in dit quasi-argument vervat, en dat Mill zoo onfeilbaar schijnt te dunken, eens toe te passen op een ander samenwerken van individuën dan ons in de maatschappij tegemoet treedt, bijvoorbeeld op een koncert of een leger. Wanneer elk instrument zijne eigene individualiteit op het hoogst ontwikkelt, zal er een ‘greater fullness’ van geluid in elk instrument zijn, en ‘when there is more sound in the units there is more in the mass which is composed of them.’ Ongetwijfeld; maar of het kon cert er bij winnen zal, staat te bezien. Of ook: wanneer elk veldoverste, om niet te zeggen elk soldaat, zijne individualiteit op het hoogst ontwikkelt, zal er een ‘greater fullness’ van zelfstandige strategie in elk veldoverste zijn, en ‘when there is more strategy of their own in the units there is more in the mass which is composed of them.’ Volkomen toegestemd, maar v. Moltke had, gelijk men weet, in het begin van den laatsten oorlog bijna de ongelukkige gevolgen van die ‘greater fullness’ ondervonden.

Het is merkwaardig, dat Mill de maatschappij een ‘mass of units’ heeft kunnen noemen, zoodat, wat voor die eenheden wenschelijk is, ook daardoor reeds begeerlijk kan heeten voor de maatschappij. Voor de ‘unit’ is het zeker zeer wenschelijk, dat hij zijn eigen eten niet behoeft te koken en dus onafhankelijk zij van deze noodzakelijkheid. Nu zou men toch bezwaarlijk kunnen beweren, dat de massa = de maatschappij er beter bij varen zou, hoe grooter ‘fullness of independence’ er bij de eenheden in dit opzicht gevonden werd. Juist omdat de maatschappij niet de som is van eenige eenheden, is Mill's argument eigenlijk beneden alle kritiek. Eene wetenschappelijke behandeling van de vraag, die Mill heeft bezig gehouden, had behooren te onderzoeken: 1°. of de hoogste individuëele ontwikkeling zelfs reeds voor het individu wenschelijk is, van het oogenblik dat het zich in een maatschappij geplaatst vindt,

waarin hij toch iets presteeren wil; 2° en vooral: of hetgeen misschien van het individu geldt ook nog geldt van die bepaalde samenleving en samenwerking der individuën, die in eene maatschappij tot stand komt.

Of Mill dan nog zijne leer van de ‘units and the mass’ had kunnen volhouden, mag men te eerder in twijfel trekken, wanneer men ziet, dat hij, na haar blz. 36 verkondigd te hebben, haar blz. 41 reeds weer verloochenen moet. Daar toch lezen wij: ‘The greatness of England is now all collective: individually small, we only appear capable of anything great by our habit of combining.’ Wie had verwacht, dat bij Mill de massa iets kon bezitten, wat naar zijn eigen getuigenis de ‘units’ ontberen?

Eindelijk willen wij nog doen opmerken, dat Mill ook in dit gedeelte van zijn werk een dier eischen van elk wetenschappelijk onderzoek verwaarloosd heeft, die hem beter dan iemand bekend zijn, den eisch namelijk van uitsluitend zulke woorden te gebruiken welker beteekenis nauwkeurig omschreven is. In den reeds meer dan eens aangehaalden volzin is aan dien eisch niet voldaan. In een duitsch boek over spekulatieve filosofie zou ons zulk een volkomen duistere term als ‘Lebensfülle’ niet eens meer treffen, maar wat geeft Mill, den empirist, het recht van ‘fullness of life’ te gewagen?

Over het algemeen heeft hij in dit geschrift veel te veel en in elk geval te onbewust den duitschen invloed ondervonden, gelijk die invloed nog werkte tusschen de jaren 50 en 60 dezer eeuw. Mill, die in theorie de betrekkelijkheid van al ons weten toegeeft, spreekt over het voordeel der individuëele ontwikkeling op eene wijze alsof die ontwikkeling niet slechts uit een bepaald gezichtspunt, maar eene volstrekte, waarde had, terwijl het voor elken kritischen blik toch duidelijk is, dat die waarde alleen voor den Germaan van voor '66 on betwistbaar was. Mill heeft lang genoeg geleefd om waar te kunnen nemen, dat Duitschland dat uiterste van individualisme slechts zoolang gehuldigd heeft als het geen staat vormde, terwijl het denkbeeld van den modernen staat in de beste geesten van Duitschland geen post heeft kunnen vatten, zonder dat de dweepachtige ingenomenheid met die hoogste individuëele ontwikkeling aanmerkelijk is bekoeld.

Het is juist dit denkbeeld van den modernen staat, dat in Mill's geschrift niet tot zijn recht komt. De begrippen: staat,

maatschappij, publiek verwisselt hij voortdurend met elkander' ten gevolge waarvan zijn geschrift, ofschoon nog geen twintig jaren geleden geschreven, reeds in een zeer belangrijk opzicht als geheel verouderd te beschouwen is. Het eigenlijke vraagstuk, dat met de individuëele vrijheid gemoeid is, is voor hem nog nauwelijks aanwezig, daar hij in den staat niet veel anders ziet dan de politie van de maatschappij. Dat de staat eene zelfstandige roeping kan hebben; met andere woorden, dat de staat een vorm, en wellicht de hoogste vorm kan zijn, waarin het verstandelijk en zedelijk leven van de beste individuën van ons geslacht zich wenscht te openbaren, zich een uitdrukking, een lichaam wenscht te geven; dat het doen ontstaan en het volmaken van dien levensvorm een onschatbaar goed kan zijn en het eenige middel om den vooruitgang van waarachtige beschaving te bevorderen; dat men dat goed het hoogste acht en er dus veel van de individuëele vrijheid, die op zichzelve ook een waarachtig goed is, willig aan ten offer brengt; dat de geschiedenis deze gezindheid zou kunnen rechtvaardigen en eene ingenomenheid met individualisme en politie-staat gelijk Mill aan den dag legt zou kunnen wraken, dit een en ander is geheel buiten Mill's gezichtskring gebleven. Al waren dus de argumenten die hij heeft bijgebracht even proefhoudend als zij nu onbeteekenend zijn, zouden wij voor het politieke en sociale vraagstuk dat thans aan de orde is toch weinig aan zijne uiteenzetting hebben, aangezien hij dat vraagstuk niet eens in zijne ware termen heeft gesteld. Dat de liberale theorie, de theorie van het *laisser-faire*, de ware niet is, heeft mijne kritiek natuurlijk volstrekt niet bewezen, maar, wanneer zij zich niet in allen deele vergist heeft, moet het haar gelukt zijn den steun van Mill's *On Liberty* voor goed aan deze theorie te ontnemen.

Die kritiek, wanneer zij gegrond zal worden bevonden, helpt tevens Mill's wetenschappelijke persoonlijkheid kenschetsen.

Hoe men dit geschrift ook beschouwen mag, zeker is het, dat het zich schier op elke bladzijde in tegenspraak bevindt met de beginselen of de voorschriften die hij in zijne hoofdwerken, in zijne *Logic*, zijne *Principles of political Economy* (3de uitgave), zijn boek over *Utilitarianism*, zijne *Examination of Sir W. Hamilton's Philosophy* heeft nedergelegd. Dit artikel zou geheel ongepaste evenredigheden moeten aannemen wanneer ik deze stelling naar behooren wilde toelichten. Maar

ik beroep mij met eenig zelfvertrouwen op het oordeel van allen die bekend zijn met Mill's wijsbegeerte zoowel als op de enkele punten waarop ik in den loop dezer kritiek de bedoelde weerspraak reeds aangewezen heb. Eindelijk wil ik hier nog enkele opmerkingen laten volgen, die vooral jeugdige beoefenaars der wijsbegeerte kunnen oriënteeren, wanneer zij opgewektheid mochten gevoelen om zich van Mill's geheele zienswijze eene voorstelling te maken[1].

Het zal hun dan blijken, 1° dat Mill is utilist, dat is: in het nuttige van onze gezindheden en handelingen den eenigen maatstaf zoekt van hare zedelijkheid. Met dit utilisme schijnt het geheel onvereenigbaar de bestemming van den enkelen mensch in den enkelen mensch te vinden. Zal het zeker vrij duistere woord *bestemming* eenigen zin hebben, dan zal het toch wel met *reden van bestaan* in beteekenis moeten samenvallen. Ligt nu de reden van mijn bestaan ten slotte in mijzelven, dan kan de verhevenste vorm van mijn bestaan, mijn zedelijk leven, niet in iets buiten mij gegrond zijn, hetgeen toch het geval is, wanneer dat leven slechts zedelijk mag heeten in zoover het nuttig is. Men behoeft volstrekt niet te ontkennen, dat eene zekere ontwikkeling van de individualiteit, ook naar utilistischen maatstaf beoordeeld, zedelijk kan zijn, maar dat dit evenzeer kan gelden van hare hoogste en meest harmonische ontwikkeling schijnt moeilijk aan te nemen en kan in geen geval aangenomen worden zonder streng bewijs. Zelfs bij de onderstelling, dat Mill dit bewijs geleverd had, zou hij daarmee toch nog niet gevrijwaard zijn tegen de beschuldiging van aan de methode ontrouw te zijn geworden, die het utilisme hem voorschreef. Niet aan ‘de eeuwige uitspraken der rede,’ maar aan het nut dat onze individuëele vrijheid oplevert had hij de argumenten moeten vragen om die vrijheid te verdedigen.

2°. Blijkens de derde uitgave van zijne Staathuishoudkundige Beginselen helt Mill tot een zeker socialisme over. Maar is eenige vorm van socialisme bestaanbaar met die groote liefde tot de zelfstandige ontwikkeling van het individu, die Mill in zijn werk *On Liberty* aan den dag legt? Merkwaardig is het ook, dat zijn afkeer van alle staatsalvermogen hem niet ver-

1 Mijn opstel in *de Tijdspiegel* N°. 7 over Mill's *Logic* kan hun daarbij van dienst zijn.

hinderd heeft, wetten van den Staat te verwachten die de huwvrijheid beperken.

3°. Blijkens zijne *Logic* en zijne Kritiek van Hamilton, inzonderheid blijkens dit laatste geschrift, is Mill het empirisme met groote beslistheid toegedaan. Nu schijnt hij, en het pleit zeker niet voor zijn nadenken, zich nooit afgevraagd te hebben: hoe gaan mijn ijveren voor de empirie en mijn ijveren voor de vrijheid samen?

Toch is er onmiddellijk verband tusschen onze opvatting van de wijze waarop de mensch aan zijne kennis komt, en ons oordeel over het waarschijnlijk nut der vrijheid. Eene der grondstellingen der empirische methode is het bloot empirisch karakter van alle denkbaarheid of ondenkbaarheid. Denkbaarheid beteekent eenvoudig mogelijkheid van associatie van denkbeelden; ondenkbaarheid het tegendeel. Die mogelijkheid hangt uitsluitend af van hetgeen de waarneming ons te zien en de op die waarneming steunende ervaring ons te besluiten geeft, terwijl slechts eene zeer hoog ontwikkelde kritische wijsbegeerte in staat is om hetgeen waarneming en ervaring altijd verbonden hebben, als gescheiden, hetgeen zij steeds gescheiden hebben, als vereenigd zich voor te stellen. Maar wanneer het nu blijkt, dat de groote menigte zich met al hare denkbeelden onder de heerschappij van die groote empirische macht bevindt, kan men dan intellektuëelen vooruitgang, die toch grootendeels in nieuwe associatie of dissociatie van denkbeelden bestaat, van iets anders verwachten dan van eene daad van zeker geweld, namelijk van zulk eene kracht als vrije diskussie nooit, als hoogstwaarschijnlijk alleen wetgeving uit kan oefenen? Ziedaar eene hoogst belangrijke vraag die Mill niet had mogen verwaarloozen. Gegeven: het vermogen waarmee denkbeelden in eene bepaalde generatie met elkander samenhangen = 10, het vermogen der vrije diskussie om die denkbeelden in een gegeven tijd te dis jungeeren = 9, het vermogen van eene wet om in denzelfden tijd hetzelfde te bewerken = 11, dan verdient op empiristischutilistisch standpunt de wet, het verbod, de voorkeur boven de vrije diskussie. Kiezen wij bijvoorbeeld de associatie van deze twee denkbeelden: heiligheid van het huwelijk en uitsluitend kerkelijke voltrekking van het huwelijk. De vooruitgang, neem ik aan, eischt de ontbinding van die twee denkbeelden. Zij kan plaats hebben ten gevolge van vrije diskussie. Maar het is de vraag of, wanneer de staat dekreteert: van nu aan geen uit-

sluitend kerkelijke voltrekking van het huwelijk meer, de bedoelde en als wenschelijk aangenomene ontbinding niet veel spoediger tot stand zal komen.

Tegen deze geheele methode van redeneeren kan elk groot, mag Mill evenwel niet het minste bezwaar hebben.

Het is goed onszelven er aan te herinneren, op welke wijze Mill het onderzoek had behooren in te richten, indien hij aan de methode, die hij zelf ons voorgeschreven heeft, getrouw gebleven ware. Juist uit zijn voorbeeld blijkt, hoe groot de verleiding is, om aan onze eigene wijsgeerige beginselen ontrouw te worden. En dat voorbeeld staat waarlijk niet op zich zelf. Er is bijna geen wijsgeer dien men niet op zulk eene ongelijkheid aan zichzelven betrappen kan. Het valt betrekkelijk licht in het afgetrokkene eene streng wetenschappelijke methode vast te stellen, volgens welke men met de gewone weekhartige en gemoedelijke wijze van redeneeren of niet redeneeren ten eenemale breekt; maar moeilijker valt het in de praktijk het *odium*, den smaad van zulk eene methode moedig op zich te nemen en voor het publiek te durven verschijnen als een dien dat publiek een man moet schelden zonder hart, zonder zin voor hoogere ideën enzoovoort. Toch is de verstandelijke vooruitgang van ons geslacht aan het toenemend bezit van dien moed gebonden; en vooral zij zullen zich dit hebben te zeggen en te herhalen, die zich uit volle overtuiging aan Mill's empirische school hebben aangesloten. Deze school kan men niet in oprechtheid volgen, zonder, gelijk de zaken nu nog staan, bijna op alle punten hen voor het hoofd te stooten, die bij uitnemendheid voor de vertegenwoordigers gelden van verlichting en beschaving. Op het gebied der geestelijke wetenschappen is de stroom niet gunstig voor de richting die Mill's Logika ons heeft getoond. Het is een richting van kritiek, eene richting van niet weten, eene waarbij men in het oog der wereld verre achterstaat bij zoovelen, kerkelijken en onkerkelijken, die den ganschen dag overdadiglijk leven in de weelde van het bevestigen. Het is eene richting van wetenschappelijke zelfverloochening en nederigheid, waarin dagelijksche oefening niet te veel is. Maar de lust daartoe vergaat hem niet, die ooit bij andere, niet-kritische, niet-empirische richtingen ter school is geweest, en niets daarvan heeft medegebracht dan teleurstelling.

Heidelberg.

A. PIERSON.

Scheepsmeting.

Den 6den October des vorigen jaars werd te Constantinopel de eerste zitting gehouden van eene commissie, wier werkzaamheden ten volle verdienen door al wat met handel en scheepvaart in betrekking staat, met aandacht gevolgd te worden, met het oog op de ingrijpende belangen, verbonden aan de vragen die men haar ter beantwoording had voorgelegd.

Wij bedoelen de ‘Commission internationale pour le tonnage’, waarin alle zeevarende mogendheden van Europa zich op uitnoodiging van de Porte deden vertegenwoordigen. De reden harer bijeenroeping was in korte woorden de volgende.

Het Kanaal van Suez, in 1869 voor de scheepvaart opengesteld, had aan de aandeelhouders der Compagnie Universelle geen reden gegeven zich over de aanvankelijke finantieele resultaten der onderneming te verheugen. Waren de kosten van den aanleg der werken ruim 50 pCt. boven de oorspronkelijke raming gestegen, de inkomsten bleven gedurende de eerste jaren verre beneden de verwachtingen, door de Lesseps bij zijne becijferingen omtrent de rentabiliteit der onderneming gekoesterd.

De oorzaken lagen voor de hand.

De handelsvloot moest, om van den nieuwen waterweg gebruik te kunnen maken, eene geheele hervorming ondergaan en zich van stoomkracht voorzien; eene noodzakelijkheid, waarmede de ontwerper van het Kanaal vroeger niet genoeg rekening schijnt gehouden te hebben.

Dat bij den twijfel van vele zijden omtrent het tot stand komen van het Kanaal geopperd, en rekenende op de vertraging in het gereed komen van dergelijke werken zoo menigmaal ondervonden, de meeste reederijen huiverig waren zich een kostbaar materieel aan te schaffen, voor zij de zekerheid bezaten er onmiddellijk gebruik van te kunnen maken, zal niemand verwonderen. Zelfs de groote stoomvaartmaatschappijen

waren in den aanvang er niet op ingericht de nieuwe route te volgen.

De inkomsten der Suez-maatschappij bestaan hoofdzakelijk uit de scheepvaartrechten van 10 franc per ton; en dat recht mag, ingevolge art. 17 harer acte van concessie, niet verhoogd worden. De opbrengst van dat recht kon natuurlijk eene vermeerdering ondergaan, wanneer het aantal tonnen, dat de maat van elk schip aangaf, op eenen aannemelijken voet kon worden vergroot.

Dit hulpmiddel was te eerder te beproeven, daar ten opzichte der beteekenis van het woord *ton*, als maat voor een schip, reeds sinds eeuwen eene groote verwaring van denkbeelden had bestaan; eene verwarring niet verminderd door een aantal termen ter verduidelijking aan het woord ton toegevoegd, doch die geen van allen juist omschreven of algemeen erkende maten aangaven.

De acte van concessie bevatte de uitdrukking *tonneau de capacité*; maar wat zeide die term in tegenstelling met *tonneau de jauge, tonneau officiel, tonneau de volume, d'encombrement, d'arrimage*, om van den *tonneau de poids* en den *tonneau de frêt* niet te spreken.

Was de meetwijze van dien *tonneau de capacité* wettig bepaald, of stond het aan de tolheffende maatschappij de voorschriften dier meting nader vast te stellen?

Op deze vragen zullen wij later gelegenheid hebben terug te komen; voor het oogenblik willen we allen in herinnering brengen, dat de maatschappij tegen 1 Juli 1872 den vroegeren grondslag der heffing van hare rechten wijzigde; dat de handel, niet dan onder protest, de zeer verhoogde rechten betaalde; en dat men eindelijk langs diplomatieken weg herstel zocht te krijgen van grieven, die de hoogste rechterlijke macht in Frankrijk ongegrond had verklaard.

Het turksche gouvernement noodigde toen de mogendheden uit tot eene internationale conferentie, die 1°. voorstellen zou doen tot vaststelling eener unificatie van de scheepsmeting en 2°. de vraag zou beantwoorden, of de Suezmaatschappij bij het heffen van hare scheepvaartrechten, gebleven was binnen de limieten van hare bevoegdheid.

De commissie was uitsluitend adviseerend, en hoewel bij het opmaken harer besluiten de leden stemden naar de instructiën hunner regeeringen, moesten de genomen resolutiën steeds het karakter van aanbevelingen en raadgevingen blijven dragen.

Het is niet wel mogelijk het in de commissie verhandelde op zijne juiste waarde te schatten of zelfs eene goede definitie van de scheepston te geven, zonder een kort overzicht van de geschiedenis der scheepsmeting te doen voorafgaan. Dit is te eerder wenschelijk, daar men zelfs meermalen in twijfel heeft verkeerd omtrent de vraag of de ton een inhoudsmaat was dan wel eene uitdrukking voor gewicht; om niet te spreken van de bewering, eenmaal in onze Tweede Kamer vernomen: dat de tonnemaat van een schip de verhouding zou zijn tusschen waterverplaatsing en laadvermogen.

Wij zullen trachten in de volgende bladzijden ons zooveel mogelijk van het gebruik van technische termen te onthouden, en den lezer niet meer dan onvermijdelijk is, met cijfers lastig te vallen: Ons onderwerp vordert eene meer uitvoerige bespreking van de geschiedenis der hollandsche, fransche en engelsche meetwijzen; terwijl het voldoende zal zijn in een beknopt overzicht den toestand in andere landen aan te geven.

Nederland. - Het oudste bekende hollandsche document waarin over de scheepsruimte wordt gesproken, is eene ordonnantie van Karel den vijfde van het jaar 1549, reeds zeven jaar vroeger in Spanje afgekondigd, en handelend over de grootte, uitrusting en bewapening der zeeschepen voor verschillende reizen bestemd. In die stukken wordt niet van tonnen, doch van vaten (bariques) gesproken; in het spaansche van 1642 vindt men *toneles machos*; die maat schijnt nagenoeg gelijk te zijn geweest aan de latere spaansche ton[1].

Dezelfde benaming wordt nog gebruikt in eene ordonnantie van Filips II van 1563. Omtrent de wijze van berekening dier tonnemaat ontbreken ons evenwel de gegevens.

Uitvoeriger wordt de scheepsmeting behandeld in een keur van de Stad Amsterdam van het jaar 1558, waar het meten van alle schepen met een zelfde eenheid van maat, het *last*, berekend naar de lengte, wijdte en holte van het scheepsruim wordt voorgeschreven.

Dat last was het *roggelast* of *koornlast*, inhoudende 36 zakken of 108 schepel, welke hoeveelheid rogge kon geborgen worden in eene ruimte van 125 cub. Amst. voeten. Daar nu de inhoud van het scheepsruim tot een paralelepipedum met de lengte, wijdte en holte van dat ruim tot ribben ongeveer in verhouding

1 Don José Vestia, Nort du constructeur.

stond als 0.625:1, zoo was het aantal lasten van onze graanschepen in dien tijd gemiddeld gelijk aan het tweehonderdste deel van het gedurig product der hoofdafmetingen van het ruim in Amsterdamsche voeten genomen[1].

Men mat slechts het ruim of hol van het schip, waar toen alleen de lading werd geborgen, en liet alle andere gedeelten van het schip, voor huisvesting van bemanning, victualie, zeilkooi en kabelgat bestemd, buiten rekening. Welk een groot deel van den scheepsinhoud daardoor ongemeten bleef, zal ieder beseffen, die ook maar oppervlakkig met onzen zestiend'eeuwschen scheepsbouw bekend is en de bemanningslijsten heeft ingezien van die kleine vaartuigen die zich gerust met goed bewapende kapers konden meten.

De onderlinge verhoudingen van de afmetingen der schepen liepen nog niet veel uiteen; was het hol met rogge geladen dan droeg het schip een wicht, waarmede het volkomen zeewaardig was; terwijl het in den regel niet veel meer kon laden zonder zijne goede eigenschappen als zeeschip te verliezen.

Uit het voorafgaande zien wij: *a*. dat de oude amsterdamsche meting eene vrij nauwkeurige aanwijzing gaf van den cub. inhoud van het belaadbare gedeelte van het schip (het ruim), *b*. dat de eenheid het last (of dubbele ton) een inhoudsmaat was, groot 125 cub. amst. voeten; *c*. dat zoolang er in den bouw der schepen geen groote wijzigingen gebracht werden, de tonnemaat ook dienen kon om de belaadbaarheid of het draagvermogen van een schip aan te geven.

Immers een last rogge woog 4250 amst. pond (2098 kilogram) en een met rogge geladen schip was, ten opzichte van het wicht zijner lading, doelmatig bevracht; zoodat men bij zwaardere of bij gemengde lading door eenvoudige becijferingen, uit de meting kon nagaan hoeveel de bodem zou kunnen innemen.

Dit laatste was echter een der oorzaken van groote verwarring omtrent de beteekenis van het woord ton. Men hechtte aan eene benaming welke een inhoudsmaat uitdrukte, al spoedig het denkbeeld van gewicht; ja wij vinden later soms den inhoud van de schepen becijferd naar den last dien men meende dat zij konden dragen. Onze tegenwoordige nederlandsche scheeps-

1 Deze koorn- of roggelasten, waren even groot als de zoutlasten van St. Ubes. Een ton zout was gelijk 6 brouages.

meting geeft, zooals wij zoo aanstonds zien zullen, van die begripsverwarring nog de treurigste bewijzen.

Zoodra de officieele maat der schepen als basis werd aangenomen voor de heffing van scheepvaartrechten, inning van tolgelden, bepaling van vrachtloon of andere berekeningen van finantieëlen aard, zette men natuurlijk eene premie op de vervalsching van die maat, en was het den reeder niet onverschillig het aantal tonnen òf hooger òf lager te doen noteeren.

Het eerste vorderde zijn belang bij de verhuring van vaartuigen naar hunnen inhoud (b.v. aan den Staat voor transporten te water ten behoeve van het leger), het laatste was in des reeders voordeel, wanneer het de betaling van de Sondtol of andere uitgaven betrof.

Uit dergelijke vervalschingen sproten dan ook meermalen moeielijkheden voort met Denemarken, dat van de hollandsche schepen, die in Noorwegen hout haalden, meer tol eischten dan die bodems volgens de hun uitgereikte zeebrieven schuldig waren, op grond dat deze laatsten onjuiste cijfers inhielden.

(Alstoen was van kracht de ‘Ordre op het stuk van d'IJkinge van de Schepen’, gearresteerd bij den Raad van State 14 Junij 1631, en geamplieerd 21 Januarij 1636.)

Een traktaat op 12 Februarij 1647 met Christiaan IV gesloten moest aan de wederzijdsche klachten een einde maken. Het bepaalde de meetwijze van de schepen en nam daarvoor aan ‘la mesure d'Amsterdam’. In art. IV werden van 30 typen van vaartuigen lengte-, wijdte- en holtemaat met de daarvoor aangegeven maat in lasten vermeld. Schepen die niet juist met een dier typen overeenkwamen, werden door de beëedigde scheepsmeters in verband met die typen getaxeerd.

De plaatsen waar lengte, wijdte en holte gemeten werden, zijn nauwkeurig aangegeven. Van de aldus gevonden maat in roggelasten of zoutlasten werd ⅕ afgetrokken om tot houtlasten te geraken; omdat hout onvoordeelig stuwt, en de tol, blijkens den verderen inhoud van het traktaat, geheven werd van de koopmanschap die het schip geacht werd te vervoeren en niet als een scheepvaartrecht drukte op de capaciteit van den bodem.

Met dit traktaat waren echter de moeielijkheden nog niet opgeheven: Denemarken klaagde al spoedig dat men in de Nederlanden schepen ging bouwen die door hunnen vorm veel meer konden laden dan de staalkaart der typen voor hun hoofdafmetingen aanwees; waartoe ondanks het protest der

Staten wel eenige grond kan bestaan hebben. Eene nieuwe overeenkomst op 15 April 1658 was er het gevolg van.

Kort daarop ging men er toe over eenige ledige schepen van uiteenloopenden vorm met ijzer geschut op hun' last te brengen, en uit de aanteekening van het daartoe noodige gewicht de maat van die vaartuigen af te leiden. De verhouding tusschen het aantal tonnen gewichts en het aantal cub. voeten verkregen door het gedurig product der hoofdafmetingen van het ruim werd voor elke type van vaartuig als constant aangenomen, en naar aanleiding daarvan voor iedere benaming van schip vastgesteld hoeveel voeten van het paralelepipedum met de hoofdafmetingen van het ruim tot ribben men voor een last zou rekenen. Die cijfers liepen van 170 tot 240 en werden herhaalde malen weder gewijzigd[1].

Het veranderen nu van enkele kleinigheden aan aftimmering of toetuiging, kon er toe leiden een schip onder eene andere benaming te rangschikken dan de vorm van den romp eigenlijk aangaf.

Bij al de genoemde regelingen stelde men zich steeds ten doel, naar den ouden regel, alleen den inhoud van het hol of ruim van het schip te berekenen en liet men het tusschendeks, den overloop, enz. ongemeten.

Doch welke resolutiën men omtrent den ijk der schepen ook nemen mocht, zij konden slechts strekken om de verwarring nog te vermeerderen, zoolang men niet overging tot de invoering van den eenig zuiveren maatstaf, het meten van den werkelijken inhoud der belaadbare ruimte.

Dat het niet aan pogingen daartoe ontbrak, bewijst o.a. eene voor de Oost-Indische Compagnie in 1686 met veel zorg bewerkte memorie over de stuwing harer schepen in O.I., waarin voor berekeningen dier ruimte zeer nauwkeurige mathematische becijferingen worden opgegeven. Die pogingen hebben evenwel voor de officieele scheepsmeting, zooals die in de scheepspapieren werd vermeld, geene vruchten gedragen.

Omtrent den stand van het vraagstuk in de tweede helft der vorige eeuw ontbreken ons voor het oogenblik betrouwbare ge-

1 Hoe weinig zekerheid die officieele voorschrijften overigens aanboden, moge blijken uit eene resolutie van 25 Februarij 1673, waarin men achter de opgave van den deeler leest: ‘een weinig meerder of minder naar considerant.’

gevens; en dit doet ons te meer leed, daar zij misschien eenig licht zouden kunnen werpen over den oorsprong der bepalingen, vervat in de Instructie der IJkmeesters en Scheepsmeters van 20 October 1819. Naar die voorschriften toch (art. 24) wordt nog steeds de tonnenmaat van onze koopvaardijvloot becijferd.

Hoewel het aantal tonnen daarbij gelijk wordt gesteld aan twee derden van het product der hoofdafmetingen van de schepen, schijnt het de bedoeling te zijn geweest, den werkelijken inhoud te meten, door voor die hoofdafmetingen de gemiddelden te nemen van een aantal maten die van den vorm der schepen afhankelijk zijn.

De Instructie van 1819 is op vele plaatsen onverstaanbaar, en het is daarom lichtelijk te begrijpen, dat zij door de verschillende scheepsmeters op onderscheidene wijzen wordt toegepast. Wij gelooven b.v. niet dat het ooit mogelijk geweest is de lengte op te nemen, zooals dat wordt voorgeschreven; daargelaten nog dat de veranderde bouw de toepassing zou verbieden van de bepalingen die ruim een halve eeuw geleden werden gemaakt.

De verstaanbare termen der Instructie leveren den scheepsbouwer de beste gelegenheid om een gering aantal tonnen op de scheepspapieren vermeld te krijgen, zonder nadeel voor den werkelijken inhoud.

Wanneer men nu nog bedenkt, dat voor alle zeeschepen, fregatten en kotters, klippers en bommen, de maten naar dezelfde regels worden gecombineerd, zal het niemand bevreemden dat de officieele nederlandsche tonnemaat tot de ruimte in de schepen voorhanden, in geen het minste verband staat.

Wij zullen de analyse niet verder voortzetten, doch stippen alleen nog aan, dat de nederlandsche zeeton gezegd wordt te zijn: een gewicht van 1000 kilogrammen, vertegenwoordigd door anderhalf maal den teerling van de nederlandsche el. Dat een *gemeten* ton ook eene uitdrukking voor *gewicht* kan wezen, zal men, hopen we, thans aan een leerling der lagere school moeielijk meer wijs kunnen maken.

Wat nu die inhoud van 1.5 M^3 aangaat, de Commission europeënne du Danube heeft na meting van een groot aantal schepen onder nederlandsche vlag, bepaald dat het aantal tonnen in ned. zeebrieven vermeld, door vermenigvuldiging met 0.89 kan herleid werden tot eng. tonnen van 100 cub. voet of

2.83 M^3. Hieruit zou volgen, dat de ned zeeton thans ruim 2.5 M^3 vertegenwoordigt.

De bepalingen in 1819 vastgesteld voor de zeilschepen, moeten tevens den bruto inhoud der stoomschepen aangeven. Een besluit van 15 Sept. 1837 bepaalt hoeveel er voor de machinekamers en kolenhokken mag worden afgetrokken. Die reductie bedraagt voor zeeschepen vier negenden van het product van lengte, wijdte en holte dier ruimten, en daar het product nagenoeg den werkelijken cub. inhoud aangeeft (ja die soms nog overtreft), drukt het verkregen cijfer eenheden uit van ongeveer 2.25 M^3.

Frankrijk. - In Frankrijk trachtte het eerst Colbert een einde te maken aan de verwaaring en stelselloosheid die er in de meting der schepen op verschillende kustplaatsen heerschte. In zijne Ordonnance sur la marine van 1681, wordt bevolen den inhoud te berekenen van het scheepsruim in cub. fransche voeten, en elke 42 voet gelijk één ton te stellen. Omtrent de grondslagen waarop het voorschrift berustte, verschillen de lezingen. Bouguer (Traité du navire, Paris 1746) zegt dat sommigen meenen dat vier vaten wijn van Bordeaux, die een ton gewichts of 2000 livres representeerden, de bedoelde ruimte van 42 voet innamen. Deze meening is met de bekende afmetingen dier wijnfusten niet geheel te rijmen, en B. gelooft dan ook dat zij berust op eene ongegronde, mondelinge overlevering.

Anderen hebben ondersteld dat dewijl 1°. de lading die een schip dragen kan tot de waterverplaatsing van het toegeladen schip, ongeveer in verhouding staat als 2:3; 2°. de inhoud van het scheepsruim (ten minste tijdens Colbert) nagenoeg met de waterverplaatsing overeenkwam, en eindelijk 28 cub. fr. voeten zeewater een gewicht van 2000 livres vertegenwoordigden, het cijfer 42 moet beschouwd worden als 28 × 3/2.

Wij vermelden Colbert's ton, omdat die in de latere discussiën over het onderwerp een zeer belangrijke rol heeft gespeeld, en men later groote waarde heeft gehecht aan de maat van 42 voet of 1.44 M^3, die door reederijen in vele gevallen als eenheid van bevrachting gebezigd werd.

Ondanks Colbert bleef in de praktijk alles bij het oude; bijna elke fransche haven behield zijne eigene meting, en alleen de rouaansche ton kwam met de wettelijk voorgeschrevene overeen. Op sommige plaatsen berekende men 54 voet van het

ruim voor een ton; elders daarentegen mat men het paralelepipedum omgeschreven aan de waterverplaatsing en bezigde als deelers 56, 60 of 80.

Die toestand bleef bestaan, tot bij art. 24 van het décret de la Convention, dd. 27 Vendemaire an II, de invoering werd bevolen van de engelsche methode (old builders measurement, waarover later), waarbij evenwel de deeler 94 werd vervangen door 95. Ook dat decreet bleef een doode letter; want reeds den 12^{den} Nivose deszelfden jaars bepaalde eene nieuwe wet dat de tonnemaat der schepen zou zijn 1/94 van het product der afmetingen van het ruim in voeten.

Die laatste wet was gebaseerd op de ordonnance van Colbert, zijnde de ton gelijk 42 voeten, terwijl naar de berekeningen, die men aan den wiskundige Legendre toeschreef, de inhoud van het ruim tot het omgeschreven paralelepipedum in verhouding stond als 0.446:1. Op de juistheid dier verhouding viel zeker veel af te dingen, en men tast dan ook weinig mis, door aan te nemen dat de gemeten scheepston bij die gelegenheid met een vierde werd vergroot, en dus de maat der schepen ± 25 pCt. vermindering onderging.

Door eene dergelijke handigheid reduceerde Frankrijk, met het oog op de rechten door zijne schepen in Engeland en de Vereenigde Staten te betalen, nogmaals zijn tonnemaat bij de wet van 28 November 1837. Deze wet beval de afmetingen der schepen in meters uit te drukken en stelde den deeler 3.80 in plaats van 94. Om dezelfde ton te behouden had men het cijfer 3.228 moeten aannemen.

Stoomschepen werden naar de wet van 8 Augustus 1821 als zeilschepen gemeten, na eerst de lengte te hebben verminderd met den afstand tusschen de voorste en achterste schotten van machine- en kolenruimen. Men kwam daarop in 1839 terug en stelde de totale reductie voor de ruimten door werktuigen, ketels en brandstof ingenomen (men bezigde nog slechts raderbooten) op 40 pCt. van de brutomaat.

Eindelijk heeft Frankrijk bij wet van 24 December 1872 geheel met het oude vicieuse stelsel gebroken, door invoering van de meting der werkelijk belaadbare ruimte zooals die is neergelegd in de engelsche Merchant Shipping Act van 1854, gegrond op het stelsel van Moorsom, waarmede wij ons nog herhaaldelijk hebben bezig te houden.

Engeland. - Geen slechter meetwijze is zeker denkbaar dan

die welke in 1773 onder de regeering van George III in Engeland werd ingevoerd en, onder den naam van Old Builders Measurement bekend, ook in Amerika lange jaren de oorzaak is geweest van den bouw van menig slecht gevormd en onzeewaardig schip.

Hoe vreemd het moge schijnen voor eene groote zeevarende mogendheid, er bestond vóór dien tijd in Engeland geen verordening op de geheele handelsvloot van toepassing en betreffen alle vroegere wetten en besluiten slechts de maat van vaartuigen voor speciale diensten, b.v. kolenvervoer en dergelijke bestemd.

De berekening van het aantal tonnen werd bij de O.B.M. gegrond op de onderstelling dat de diepte of holte van een schip steeds de helft van de wijdte zou bedragen. Die laatste maat kwam daarom tot de tweede macht verheven in de formule voor, en oefende dus op de uitkomst der becijfering eenen overwegenden invloed. De formule toch luidde: vermenigvuldig de *lengte voor de tonnemeting* in eng. vt. met de wijdte, daarna met de halve wijdte en deel het product door 94. De lengte voor de tonnemeting was gelijk aan de lengte aan dek, tusschen stevens, verminderd met drie vijfden der wijdte. De wijdte werd genomen op het grootspant vermeerderd met tweemaal de dikte der huidplanken.

Onmatige vergrooting van de holte der schepen gepaard aan geringe wijdte, gaf dus bij belangrijke ruimte een klein aantal gemeten tonnen, en daardoor besparing aan loods-, haven-, lichtgelden enz. Deze finantieele beschouwingen brachten een heirleger wanstaltige bodems in de vaart en leidden tot directe verliezen voor den fiscus en indirecte voor de reederijen, door slechte bezeildheid, langer duur der reizen en vermeerdering van zeegevaar. De schade daardoor teweeggebracht is onberekenbaar.

In 1836 moest de New Measurement de zaak verbeteren. Zij was ongeveer op dezelfde leest geschoeid als onze nederl. instructie van 1819; hoewel zij getuigde van vooruitgang erkende men al zeer spoedig hare gebreken, voerde haar nimmer in, en bleef de officieele maat steeds naar de O.B.M. bepalen. Wij gelooven daarom ons van verdere bijzonderheden te kunnen onthouden en over te mogen gaan tot de Merchant Shipping Act van 1854, welker bepalingen (zij het ook met wijziging van onderdeelen) zijn overgenomen in bijna alle latere tonnenwetten van andere natien.

Die wet (naar den ontwerper ook meermalen Moorsom's law

genoemd) huldigt het stelsel van nauwkeurige meting van den inhoud van elke overdekte ruimte bruikbaar voor het vervoer van goederen, passagiers, behoeften enz., waardoor men de *gross tonnage*, de bruto tonnen bekomt, en staat de deductie toe van de ruimten voor berging van stoomtuigen, brandstof en scheepsbemanning, om tot de *net tonnage* te geraken. De wijze van meten is gebaseerd op de wiskunstige benadering van den inhoud van lichamen met onregelmatig gebogen oppervlakken; zij geeft voor de praktijk voldoende nauwkeurigheid. De ton, *Register ton*, is gelijk aan 100 cub. eng. voeten of 2.83 M^3.

De Merchant Shipping Act bracht in het totaal van de tonnen der eng. koopvaardijvloot geen belangrijke wijziging; in de evenredige verdeeling van de maat naar den werkelijken inhoud der schepen en den gelijkmatigen omslag der lasten daaruit voortvloeiende, werd door die wet voorzien. Dit laatste geldt echter alleen voor de *gross tonnage*; want met betrekking tot de deducties voor stoomschepen zijn tegen de billijkheid der bepalingen rechtmatige bedenkingen aan te voeren, zooals nader uit de eenvoudige mededeeling zal blijken.

Voor raderschepen trekt men voor werktuigen en brandstoffen 37 pCt. van de bruto tonnen af, tenzij de ruimte, door de werktuigen ingenomen, meer dan 30 pCt. of minder dan 20 pCt. van de bruto maat mocht bedragen, in welk geval de korting op anderhalfmaal den inhoud van het machineruim wordt berekend.

Bij schroefschepen vermindert men de bruto tonnen met 32 pCt.; valt de maat van het machineruim buiten de grenzen van 13 pCt.-20 pCt. dan wordt eene vermindering met een en driekwart maal het werkelijke cijfer toegepast.

Het bezigen van machine- of kolenruimen, waarvan de maat in rekening is gebracht, tot berging van lading wordt met boete bedreigd. Het arbitraire van de bepalingen voor de stoomschepen springt in het oog.

Geladen schepen kunnen niet naar Moorsoms stelsel gemeten worden. Voor deze geeft de Merchant Shipping Act eene empirische benaderings-formule, waarin lengte, buitenwerksche wijdte en omtrek van het grootspant de voornaamste factoren zijn.

Ten opzichte van de scheepsmeting der overige natiën gelooven wij ons te kunnen bepalen tot het mededeelen van het thans bestaande, daar die meetwijzen geen van allen op de Suez-kwestie hebben geinfluenceerd of geacht kunnen worden voor de internationale regeling van het vraagstuk van belang te wezen.

Oostenrijk-Hongarije nam in 1871 in principe het stelsel Moorsom aan, en liet het vroegere, aan het fransche van 1837 herinnerende, varen.

Duitschland deed hetzelfde, voor zooveel de brutotonnen betrof; het wijzigde (en verbeterde in menig opzicht) de netto maat.

Noorwegen nam die meting aan in het vorig jaar en Zweden zal weldra volgen. Denemarken ging reeds voor.

Italië, dat zich in 1862 naar de regelen van Frankrijk voegde, nam sedert in hoofdzaak de eng. meting over.

In Spanje is zij door eene Staatscommissie aanbevolen. Het behelpt zich thans, na herhaalde wisseling van stelsel, nog met de voorschriften van 1844, die, grootendeels op empirische formules van 1613 gegrond, voor de tegenwoordige schepen alle waarde missen.

Voor België is de nieuwe meting nog een onderwerp van studie. De regeling der dok- en havengelden voor Antwerpen schijnt de zaak nog te bemoeielijken.

Rusland, dat in 1868 zijn oude tonnemaat (de O.B.M.) afschafte, bezit eene meting, waarvan het last = 2 ton, de eenheid is. Men vindt het aantal lasten der zeilschepen door de lengte van het dek met de wijdte op het grootspant onder het dek en de holte aldaar te vermenigvuldigen en het product te deelen door 280 verminderd met een vierde der scheepslengte; alle maten te nemen in eng. voeten. Bij stoomers wordt voor den deeler 280 min een vijfde der lengte gebezigd. Den inhoud van getimmerten aan dek berekent men uit het product der hoofdafmetingen door 180 gedeeld; terwijl de reductie voor stoomschepen gevonden wordt uit den inhoud van machinekamer, kolenruim en tunnel der schroefas, gedeeld door 200.

Dat zulk een empirische regel, die met latere wijzigingen in den vorm der schepen geene rekening houdt, weinig aanbeveling verdient, zal ieder toestemmen.

Turkije heeft in beginsel het stelsel Moorsom aangenomen, terwijl Griekenland zich nog behelpt met de fransche methode van 1837.

Wie tot hiertoe de geschiedenis van de scheepston heeft gevolgd, zal ontwaard hebben dat elke officieele scheepsmeting ouder dan die van Moorsom, zich bepaald heeft tot eene min of meer grove schatting van den inhoud der schepen, nu eens naar de hoofdafmetingen van dat deel van den romp dat de

lading moest bevatten, dan weder naar de vermoedelijke waterverplaatsing van het schip berekend.

Verder zag men dat de meeste dier metingen, hoe groot ook hare nauwkeurigheid hij de invoering mogt zijn, ongeschikt waren om bij belangrijke wijzigingen in de afmetingen der bodems of aanmerkelijke veranderingen in hun samenstel en verband, langer bruikbare resultaten te leveren.

Ook merkten we op dat sommige natiën van tijd tot tijd de eenheid van maat, bij behoud van dezelfde meting, wijzigden, om aan hunne schepen in vreemde havens vermindering van scheepvaartrechten te verschaffen.

Ten slotte behoeven we hen, die met de gebruiken van den handel bekend zijn, er zeker niet op te wijzen, dat de tot nu toe besproken (de *officieele* of *gemeten*) ton, niet dezelfde is die bij het sluiten van bevrachtingsovereenkomsten gebezigd wordt. Vracht toch wordt soms naar het gewicht der goederen, andere malen naar de ruimte die zij innemen, berekend; terwijl ook voor die ruimtemaat verschillende eenheden in gebruik zijn.

Wij kunnen hiermede onzs algemeene beschouwingen over de scheepston besluiten, en zullen bij de verdere behandeling van het onderwerp minder in herhaling behoeven te vervallen.

Zooals boven reeds gezegd werd, wenschte de Porte aan de *Commission internationale pour le tonnage* twee onderwerpen ter behandeling aan te bieden. Het eerste betrof de vaststelling van eene universeele scheepsmeting en het bepalen van een standaard-ton (tonneau type), die, zoo mogelijk, ook als eenheid voor handelstransactiën te bezigen ware.

Die ton zou dan, des noods na herleiding, als grondslag voor de berekening der scheepvaartrechten van het Kanaal van Suez gebezigd worden.

Dat de beslissing omtrent dit eerste punt reeds vóór de samenkomst der Commissie, eenigermate te voorzien was, behoeft, na hetgeen wij omtrent de geschiedenis der scheepston weten, weinig betoog. De grootste zeevarende mogendheid, Engeland, welks aandeel in de vaart door het Kanaal van Suez 70 pCt. van het geheel vertegenwoordigt, bezat in Moorsom's ton eene scheepsmaat, die om hare goede hoedanigheden in de laatste jaren, zij het ook met geringe wijzigingen, in vele andere landen en nog onlangs in Frankrijk, was ingevoerd. Het was dus niet te verwonderen, dat onmiddellijk na de vast-

stelling van het huishoudelijk reglement, het voorstel werd gedaan te verklaren: ‘dat de *bruto tonnemaat* der schepen, the gross tonnage, zonder eenige vermindering, het best wordt bepaald door het stelsel van Moorsom, zooals dat is neergelegd in de engelsche Merchant Shipping Act van 1854 (art. 20, 21).’

Dat voorstel ging uit van den eersten gedelegeerde van Nederland, den kapitein ter zee (thans staatsraad) M.H. Jansen, die geassisteerd door den heer Keun, ons land op zoo uitnemende wijze te Constantinopel vertegenwoordigde. Een overzicht van de geschiedenis der tonnemaat ging aan zijn voorstel vooraf.

Wij betreuren het, dat de processen-verbaal van de zittingen niet algemeen zijn verspreid, daar elk Nederlander er met rechtmatigen trots uit zou ontwaren dat de voornaamste vragen door Neêrlands vertegenwoordiger bij de Commissie werden ingeleid en hare belangrijkste besluiten op diens voorstellen werden genomen.

Dat Frankrijk, hetwelk Moorsom's stelsel nog zoo kort geleden en na eene ernstige studie van het vraagstuk (want door hoevele commissiën deed het zich niet voorlichten?) had ingevoerd, dat Frankrijk zich tegen het voorstel zou verzetten, kon eenige bevreemding wekken. Men bedenke evenwel dat de Suez-maatschappij eene fransche onderneming is, wier belangen meer gewicht in de schaal wierpen dan die der fransche reederijen, en nu vreesde men blijkbaar, dat door de voorafgaande bespreking van den tonneau type, het licht dat bij de behandeling der zaak in de Commissie zou opgaan, het lot van de Suez-kwestie beslissen zou, nog vóór die laatste in werkelijkheid op het tapijt werd gebracht.

De tweede fransche afgevaardigde, de heer Rumeau, had dan ook, bij de vaststelling der orde van werkzaamheden, reeds getracht voor de behandeling der zaken van het Kanaal de prioriteit te verkrijgen.

Zonder nu de grondslagen van Moorsom's systeem aan te tasten, wilde de heer Rumeau den bekenden deeler van het stelsel, 100, daarvan losmaken, en poogde hij, wat meer is, te bewijzen, dat Moorsom zelf eene andere eenheid dan de inhoudsruimte van 100 cub. eng. voeten had voorgestaan, en dat de voorgestelde ton veel grooter was dan de vroegere engelsche of fransche maat. Zelfs de fransche ton zou, naar zijn zeggen, in den loop der tijden wel de dubbele grootte hebben verkregen, en de tonnemaat dus eene vermindering met ongeveer 50 pCt. hebben ondergaan.

Terugkeerende tot de verwarde en verwarrende voorstellingen van vroeger tijd, werden de tonneau de frêt en de tonneau de poids beurtelings met de tonneau van Colberts ordonnance als eene zelfde eenheid genoemd. Ten slotte drongen de fransche afgevaardigden (de eerste was bn. d'Avril, president der Donaucommissie) er op aan, de *capacité utilisable*, dus de netto tonnemaat, in de eerste plaats te bepalen, bewerende dat zulks overeenkwam met de orde van werkzaamheden, aangegeven in de instructie der turksche gedelegeerden. Van die regeling der discussie maakte Frankrijk ten laatste alle verdere deelneming aan de beraadslagingen afhankelijk.

Het hielp niet of men er op wees dat de gewichtston bij eene rationeele behandeling van de zaak onaangeroerd moest blijven, daar voor vergelijking van de grootte der schepen slechts gebruik gemaakt kon worden van hetgeen voor onmiddellijke vergelijking vatbaar was, nl. de aanwezige ruimte; terwijl de belastbaarheid afhankelijk is van den aard der reis, haar vermoedelijken duur, het jaargetijde waarin zij ondernomen wordt en den te volgen weg.

Dat de grootte van de scheepston thans nominaal meer bedraagt dan in vroeger eeuwen, is tot op zekere hoogte juist; doch men bedenke daarbij dat de oude metingen alleen het ruim als belaadbaar aannamen, terwijl een zeer groot deel, van het toen veel kleinere schip, voor de talrijker bemanning en hare behoeften moest gebezigd worden. Die vroegere schepen zouden dan ook bij eene belasting van 2000 livres per 42 cub. fr. voet over hunne geheele inwendige ruimte berekend, veel te zwaar beladen zijn geweest en ongeschikt om zee te bouwen.

Tot de erkenning dat in werkelijkheid de vroegere (gemeten) ton door de Merchant Shipping Act niet merkbaar was vergroot, kon men Frankrijk niet bewegen; hoewel er op gewezen werd dat de meting van 200 fransche schepen naar de engelsche wijze, voor de gelijkheid van den gemiddelden inhoud pleitte.

Dat de beste wijze om tot de *capacité utilisable* te geraken, bestond in het meten van het geheel en het later aftrekken van de toegestane déducties, waardoor de eenvormigheid der meting het best bevorderd werd, gaf Frankrijk niet toe.

Vergeefs putte de engelsche afgevaardigde Colonel Stokes het arsenaal zijner bewijzen uit en bestreed de heer Jansen den heer Rumeau met zijn eigen wapenen, door herhaalde citaten uit diens vroegere adviezen.

Toen de behandeling van de *capacité utilisable* verschoven werd tot de beslissing omtrent de bruto tonnen gevallen zou zijn, trok Frankrijk zich terug, en nam geen deel meer aan de beraadslagingen der commissie, waarvan het de volgende zittingen niet meer bijwoonde. Het onthield zich dan ook van de stemming over het voorstel van den heer Jansen, dat zonder verdere tegenkanting eenstemmig werd aangenomen. Rusland alleen reserveerde zijne stem, vreezende anders de vrije bespreking van de netto ton te benadeelen.

Wij zullen hier natuurlijk de voorschriften voor de uitvoering der meting niet overnemen, daar deze alleen voor technici van aanbelang zijn, en de bepalingen van art. 20 en 21 van de Merchant Shipping Act hun niet onbekend zullen wezen. Deze bepalingen werden woordelijk overgenomen, met de bijvoeging alleen dat de inhoud der dwarsdoorsneden ook mocht berekend worden door middel der polaire coördinaten, welke meting trouwens in de voorschriften van enkele natiën reeds was opgenomen.

Het stelsel waarnaar men de bruto tonnemaat meten zou was dus vastgesteld; de vraag bleef: welke ruimten in de berekekening van die maat moesten worden bevat. Zij werd uitgewezen in dezen zin, dat ‘de bruto tonnemaat zou omvatten: elke ruimte onder het bovenste dek, en elke blijvende, afgedekte en besloten ruimte daarboven.’

Het meten van den deklast, waarop meer dan eens voor fiscale doeleinden was aangedrongen, werd door die beslissing, en terecht, ter zijde gesteld, als niet passend in het aangenomen stelsel, dat op de berekening van eenen bestaanden *inhoud* was gegrond.

Dat men niet toestond eene of andere ruimte ongemeten te laten, geschiedde om mogelijke wetsontduiking te voorkomen. Was men verplicht in de scheepspapieren de bruto tonnen te vermelden en voor de netto maat aanwijzing te doen van de afgetrokken ruimten en haren inhoud, dan kon men daardoor een voldoend toezicht op de juiste toepassing der voorschriften uitoefenen.

Nam de commissie voor de wijze van meten en de eenheid van maat, de regels van de Merchant Shipping Act over, bij de vaststelling van hetgeen in de *netto* tonnemaat zou worden begrepen, sloeg zij eenen anderen weg in, dan door den engelschen wetgever was gevolgd.

De bezwaren door eene bijna twintigjarige ervaring ondervonden, bleven niet onbesproken; terwijl de omstandigheid, dat nagenoeg alle natiën, die Moorsom's stelsel hadden ingevoerd, omtrent de regeling dezer onderdeelen verschillende inzichten gevolgd waren, het onmogelijk maakte tot eenvormigheid te komen, zonder in de meeste staten tot wijziging van de bestaande wetten over te gaan.

De ruimten van de bruto tonnen af te trekken, of de kortingen welke die maat ondergaat, om tot de *net tonnage* te geraken, laten zich splitsen in:

a. kortingen aan alle schepen gemeen,

b. kortingen bijzonder aan stoomschepen eigen.

Om de ons toegestane ruimte niet te overschrijden, zullen wij ons bepalen tot de opsomming der kortingen, zooals die achtereenvolgens door de Commissie werden aangenomen en daarbij in hoofdtrekken aangeven wat er voor en tegen de de beslissingen mocht pleiten.

Men stelde als algemeenen regel, dat korting zou worden toegestaan voor elke ruimte die niet dienstbaar kon gemaakt worden tot het opbrengen van vracht. Wij zullen al dadelijk zien dat het onmogelijk was dat beginsel zuiver toe te passen, omdat het een wijde deur zou openzetten tot ontduiking van de bepalingen, aan welk gebrek juist het meerendeel der tonnewetten mank gingen.

Kortingen aan alle schepen gemeen.

1°. Het *volkslogies* en de *hutten der scheepsofficieren* worden afgetrokken; de kajuit en de hut van den kapitein niet. Tot het laatste vond men aanleiding in de onmogelijkheid om na te gaan of de kajuit ook vracht kon opbrengen, door het vervoer van passagiers of het opnemen van een deel der lading. De voorwaarden waaraan het volkslogies moest voldoen om voor de korting in aanmerking te komen, nam men uit de engelsche wet niet over, daar zij in de wetten op de huisnouding en tucht der koopvaardijschepen beter op haar plaats zijn;

2°. de *latrines* voor de bemanning bestemd, hetzij boven- of onderdeks aangebracht;

3°. alle besloten ruimten op het dek, uitsluitend ingericht tot bergen en behandelen van de stuurtoestellen, de spillen en het ankertuig, zoomede de kaartenkamer en bergplaats van zeeinstrumenten. Al deze kortingen te zamen mogen niet meer bedragen dan 5 pCt. van de bruto maat.

Het was natuurlijk, dat er in het aangenomen stelsel geen spraak kon wezen van korting voor logies van passagiers of inrichtingen gevorderd voor hun gemak of berging van hun voedsel gedurende de reis.

Anders evenwel is het gesteld met de ruimten op de zeilschepen, benoodigd voor zeilkooi en kabelgat en voor de berging van andere scheepsbehoeften. Door het weigeren van die korting, heeft men de zeilschepen benadeeld tegenover de stoomvaartuigen, waarvan de machinekamers en kolenruimen niet mederekenen in de netto tonnemaat, eene benadeeling waarvoor geen andere grond bestaat, dan de misbruiken die uit het toestaan der korting konden voortvloeien. Om dezelfde reden wordt in de lijst der kortingen ook de ruimte voor de kombuis bestemd, gemist.

Het toepassen eener percentsgewijze korting voor alle zeilschepen, werd ook besproken doch afgewezen; primo, omdat daardoor feitelijk de inhoud van de scheepston eene vermindering zou ondergaan; secundo, omdat voor schepen van uiteenloopende grootte en bestemd voor verschillende vaart, in billijkheid niet hetzelfde aantal percenten kon worden vastgesteld.

Kortingen alleen aan stoomschepen eigen.

De korting op de tonnemaat van stoomschepen toegestaan, is in elke wetgeving op eene andere wijze geregeld. Het stelsel van Moorsom vordert de nauwkeurige becijfering van den kub. inhoud der ruimten, geschikt om vracht op te brengen, doch de engelsche wet van 1854 heeft het zich ten opzichte der stoomschepen, met de toepassing van dat stelsel zeer gemakkelijk gemaakt, door het voorschrijven eener korting op de bruto maat naar vaste percenten. De tegenstrijdigheid die daardoor in de wet heerscht, behoeven wij niet nader aan te toonen.

Andere wetgevingen bevelen het meten van de bestaande machinekamers en kolenruimen, die dan ook in den aanvang eene bepaalde afmeting bezaten. Bij de invoering van stoomvaart op langere lijnen door schepen, die niet voor geregelde pakketvaart bestemd waren, had men natuurlijk nu eens meer, dan weder minder brandstof voor de reis noodig en bleef er dus omgekeerd minder of meer ruimte voor goederenvervoer beschikbaar.

Welk deel van het schip kon men nu als vrachtvoortbrengend beschouwen?

De moeielijkheid om die vraag te beantwoorden, had er in enkele gevallen toe geleid, tusschen machinekamer en kolenruimen eene onveranderlijke evenredigheid aan te nemen; deed men dit niet, dan was de reeder in staat de machinekamer noodeloos te vergrooten en de overschietende ruimte later tot berging van vrachtgoederen te bestemmen.

Eene tweede billijke oplossing meende men te vinden in eene berekening naar het vermogen van de stoomwerktuigen; maar de veranderlijke verhouding van werkelijk en nominaal vermogen was een hinderpaal.

Ook het roosteroppervlak der stoomketels stelde men als maatstaf van kolenberging voor: doch de invoering zou een rijke bron voor knoeierijen worden.

Bracht men de werkelijke maat van de kolenruimen in rekening, dan was het noodig om door (steeds moeielijk toe te passen) strafbepalingen het bergen van lading in de ruimen tegen te gaan.

De *Commission Européenne du bas Danube* had daarom eene meting aangenomen voor zoogenaamde kolenhokken met beweegbare schotten; zij deed nauwkeurig den inhoud van machine- en ketelruim nagaan, deze vermeerderen met de ruimten, noodig om licht en lucht in de machinekamers toe te laten en met die van den tunnel der schroefschepen. De som dezer ruimten vermeerderd met 50 pCt. voor raderbooten en met 75 pCt. voor schroefschepen, werd door haar als korting op de maat der stoomschepen toegepast.

Het in rekening brengen van eene vaste korting vond eenparig afkeuring; tusschen het meten van de verschillende ruimen en de regels van den Donau, was de keuze moeielijk en men besloot daarom tot de aanbeveling van beide stelsels gedurende zekeren proeftijd; aan de reederijen de keuze van het stelsel voor elk bijzonder geval vrijlatende. De totale korting voor de stoomschepen als zoodanig, zou niet meer dan 50 pCt. van de bruto tonnen mogen bedragen, welke grens voor stoomsleepers evenwel kon worden overschreden. Als vaste kolenruimen gemeten en afgetrokken waren, en later tot berging van lading of logies van passagiers gebezigd, zouden die ruimten bij de netto tonnen worden gevoegd, en daarvan nimmer weder worden afgetrokken.

Ten slotte besloot de Commissie voor te stellen, dat in landen waar Moorsom's stelsel voor gross tonnage gevolgd werd, aan

de schepen certificaten zouden uitgereikt worden, die de netto maat vermeldden naar bovengenoemde regelen berekend; terwijl die landen, welke het voornemen hadden dat stelsel aan te nemen, doch zulks nog niet hadden gedaan, de gross tonnage zouden bepalen naar Rule II van de Merchant Shipping Act van 1854 voor geladen schepen. De netto tonnen in die additioneele certificaten vermeld, zouden dan de officiëele maat voor het internationaal verkeer aangeven, en de schepen die van zulke papieren waren voorzien, in den vreemde aan geen nieuwe meting onderworpen worden.

Wij hebben thans kennis gemaakt met de uitkomsten die het eerste deel van de taak der Commissie heeft opgeleverd en kunnen naar aanleiding daarvan de volgende opmerkingen niet achterwege houden.

De Commissie ging uit van het juiste standpunt, dat de tonnemeting de uitdrukking moet zijn van de inwendige ruimte der schepen. Haar stelsel vindt voor de bruto tonnen door het meten van alle afgesloten en overdekte ruimten eene volledige toepassing.

Voor de netto tonnemaat wordt gevorderd het meten van de inwendige scheepsruimte, geschikt tot het verdienen van vrachtpenningen door het vervoer van goederen of passagiers. Dat men er niet geheel in geslaagd is aan dezen eisch te voldoen, zal ieder toegeven. De onmogelijkheid om voor de berging van vele zaken, noodig tot onderhoud van de bemanning en voortstuwing van het schip, vaste ruimten aan te wijzen, en de moeielijkheid om ontduiking der te geven voorschriften te beletten, waren oorzaak, dat vele gedeelten van den romp, ongeschikt om er winst mede te behalen, toch werden opgenomen in de netto tonnemaat.

Het daaruit voortvloeiend bezwaar zou zeer gering zijn, wanneer de vermeerdering der netto tonnen evenredig over alle schepen verdeeld was; doch het doet zich ten eerste voor schepen van geringen inhoud in de grootste mate gevoelen en ten tweede brengt het de zeilschepen in ongunstige verhouding tegenover de stoomers. Deze laatsten toch worden vrijgesteld van de betaling van scheepvaartrechten, voor de ruimten door hunne werktuigen ingenomen, terwijl voor zeilkooi en behoeften voor het tuig der eersten geen reductie is toegestaan. En wat de verhouding voor het zeilschip nog ongunstiger maakt, is de uitbreiding, die, ter beveiliging eener versnelde en vermeerderde

vaart, allerwege aan havenwerken, kustlichten en wat dies meer zij, moest gegeven worden; eene uitbreiding die de zeilvloot voor een deel had kunnen ontberen, doch waarvan zij gedwongen wordt, onder verschillenden vorm, de kosten mede te dragen.

De bevoorrechting van het stoomschip dagteekent uit den tijd, dat men het noodig oordeelde op het gebruik van stoom eene premie te stellen; over de wenschelijkheid, om dat voorrecht in stand te houden, zijn de meeningen verschillend. Hoewel zich voor de afschaffing reeds meerdere en invloedrijke stemmen hebben verheven, gelooven wij niet, dat men in de naaste toekomst haar kan te gemoet zien, en de bruto ton de eenige uitdrukking voor de officiëele maat der schepen worden zal.

Het tweede punt waarover het oordeel van de internationale commissie was verlangd, betrof de vraag of de Suez-maatschappij bij het vaststellen der acte van scheepvaart dd. 4 Maart 1874 en het heffen van rechten op dien voet, gebleven was binnen de perken harer bevoegdheid. De grenzen dier bevoegdheid zijn omschreven in art. 17 van de acte van concessie. Genoemd artikel bepaalde o.a., dat de heffing van rechten voor alle natiën op denzelfden voet zou geschieden en dat het maximum voor het scheepvaartrecht (droit de navigation) 10 franc *par tonneau de capacité des navires* zou bedragen.

Hoe door de Porte, bij de goedkeuring van de acte, dat artikel verstaan was, werd uiteengezet in twee brieven van den grootvizier aan den Khedive, waaruit men ziet, dat het in de bedoeling had gelegen eene heffing toe te staan op de *capacité utilisable*.

Bij de opening van het kanaal had de maatschappij, in afwachting van de vaststelling eener internationale scheepsmeting, de netto tonnen, zooals die in de scheepspapieren van elke natie vermeld waren, voor de heffing in rekening gebracht. De Lesseps zelf achtte het toen billijker de engelsche net tonnage als maatstaf aan te nemen. Ziehier zijn eigen woorden: ‘La jauge officielle française serait sans contredit tout à l'avantage de la compagnie, mais peut-être donnerait-elle lieu à de justes réclamations. Le tonneau officiel anglais parait se présenter comme un excellent terme moyen.’ Vergelijken wij deze verklaring met zijne latere gewrongen redeneeringen, dan schieten ons als van zelf de woorden te binnen: Défiez-vous du premier mouvement, car c'est le bon.

Met 1 Julij 1872 regelde zich de heffing voor engelsche

stoomers naar de gross tonnage, voor engelsche zeilschepen naar de officieele maat met 30 pCt. vermeerderd.

Bij schepen onder andere vlag werd op den voet van de verhoudingstafel voor den beneden-Donau de tonnemaat tot de engelsche eenheid herleid en paste men verder bovengenoemd tarief toe. Daarenboven behield de maatschappij zich uitdrukkelijk het recht voor, als het haar goeddacht later andere bepalingen omtrent de scheepsmeting te geven.

De meeste reederijen betaalden onder protest. De Compagnie des messageries maritimes daagde de kanaalmaatschappij voor de rechtbank van koophandel van de Seine, eischte uitkeering van de te veel betaalde gelden en kreeg den 26sten October 1872 een gunstig vonnis, dat evenwel den 11^{den} Maart des volgenden jaars door het parijsche Hof van Appèl werd vernietigd.

Het heeft den lezer misschien verwonderd bij de opsomming der verschillende scheepstonnen de egyptische niet besproken te vinden, daar de ton geldig in het land waar de acte van concessie geteekend werd, omtrent de bedoeling van den gebruikten term het best licht kon verschaffen. De reden is eenvoudig deze, dat in Egypte de scheepsmeting eene nog onbekende kunstbewerking was. Daar nu niemand er aan zal twijfelen, dat in de acte van concessie van eene bestaande en duidelijk omschreven maat sprake moest zijn, heeft men zich dus naar Frankrijk (het land van den concessionaris, die zelf het concept der acte had ontworpen) te wenden, en in Frankrijk werd, zooals men weet, toen nog de meting van 1837 gevolgd.

In den term *tonneau de capacité des navires* sluiten de drie eerste woorden elke gedachte aan een gewichtston uit en geeft het laatste deel duidelijk aan, dat het recht van het bevattingsvermogen van het schip en niet van de lading zou geheven worden.

Bedenkt men nu, dat de vaststelling der scheepsmeting in alle landen, en met name ook in Frankrijk, immer onder de regalia heeft behoord, dan klinkt het zeker bij uitstek vreemd, dat het hof van appèl aan de Suez-maatschappij het recht toekent er zelf eene vast te stellen. Ook de bewering in 's hofs arrest, dat de afmeting van de scheepston na de ordonnance sur la marine van Colbert, dus na het jaar 1681, nimmer aan verandering onderhevig is geweest, is, als boven aangetoond, geheel onjuist. Dat het hof het gebruik van Colberts ton van

42 voet *met* eene inhoudsberekening systeem Moorsom billijkt, toont dat het hoog noodig geweest ware zich door deskundigen te doen voorlichten.

Een groot gewicht werd ook in de schaal gelegd door de verklaring van den heer Ruyssenaers, nederlandsch consul-generaal in Egypte, die tot de redactie van de acte van concessie namens den Khedive had medegewerkt, welke verklaring luidde: ‘Cette expression (tonneau de capacité des navires) m'a paru indiquer la capacité réelle du navire, le complet chargement qui pouvait y être placé, c'est le sens qui j'y donnais dans ma pensée.’ Ook hier heerscht begripsverwaaring. Zeker, de heer Ruyssenaers heeft gelijk als hij zegt, dat de uitdrukking *tonne de capacité* de *capacité réelle* aangeeft, maar *le complet chargement* heeft met de capacité niets te maken, tenzij elke scheepslading hetzelfde onveranderlijke soortelijk gewicht mocht bezitten.

Het is zeker niet noodig in uitgebreide beschouwingen te treden om aan te toonen, dat alleen naar de fransche *tonneau officiel* gerekend had mogen worden en men nog billijker deed, door de netto engelsche ton, die grosso modo gelijk stond met de fransche, doch op rechtvaardiger wijze werd berekend, als grondslag aan te nemen. De geschiedkundige herinneringen die voorafgingen, toonen dit in het breede aan. In alle geval had *en* bij de aanneming *en* bij de latere wijziging van het stelsel, het gouvernement dat de concessie gaf, geraadpleegd moeten worden.

Het kon wel niet anders of de internationale commissie moest over de handelingen van de Suez-maatschappij een afkeurend oordeel vellen; zulk een uitspraak werd dan ook voorgesteld en alle deelen van den considerans nagenoeg unaniem aangenomen. Tot eene eindstemming geraakte men echter niet; want terwijl een nieuw onderwerp, het aangeven van eenen maatregel tot tijdelijke voorziening in den finantieelen nood der maatschappij, aan de commissie ter behandeling werd opgedragen, onttrok men de beoordeeling van het verleden aan hare verdere beraadslagingen.

In zooverre Turkije behoefte gevoeld had omtrent de zaak meer licht te ontvangen, was het dat rijk zeker onverschillig de officiëele uitspraak te vernemen van het oordeel, dat tevens stilzwijgend getuigenis aflegde van zijne eigenezwakheid, Frankrijk spande, door Rusland ondersteund, alle krachten der diplomatie in, om die uitspraak te voorkomen. Ook de overige mogend-

heden wilden door het officieel constateeren van de onrechtmatigheid der heffingen van de Suez-maatschappij, er niet toe medewerken haar te ruïneeren op hetzelfde oogenblik waarop men zich bezig ging houden met de vraag hoe haar het best te helpen.

De nederlandsche afgevaardigden alleen protesteerden tegen het ter zijde stellen van de kwestie. De heer Jansen was van oordeel, dat eene afkeuring van het vergrijp waaraan de maatschappij zich had schuldig gemaakt, de aanmatiging van souvereiniteitsrechten, aan elke te gemoetkomende regeling moest voorafgaan. Door die veroordeeling zou eene transactie met de maatschappij, op mildere voorwaarden gebaseerd, nog in waarde winnen; sprak men haar niet uit, dan kon elke nieuwe overeenkomst een reden tot nieuwe verwikkeling opleveren.

De verdere gebeurtenissen hebben de juistheid dier meening maar al te zeer bevestigd, en Turkije kan het zich eerlang misschien beklagen, dat het den steun, dien het krachtig uitgesproken oordeel der internationale commissie haar zou gegeven hebben, heeft afgewezen.

Al had Frankrijk sinds geruimen tijd aan de werkzaamheden van de commissie geen deel genomen, het had zich met den gang der zaken niet minder ijverig bemoeid. De Suez-maatschappij had geen voldoende bronnen van inkomsten en het was niet mogelijk die ruimer te doen vloeien, zoolang het gebruik van het kanaal gemaakt, geen aanmerkelijke uitbreiding onderging. Doch het ging niet aan, de maatschappij welker aandeelhouders in het algemeen belang zooveel risico hadden geloopen, in haren tijdelijken nood zonder hulp te laten; er moest dus raad geschaft worden. Na langdurige officieuse onderhandelingen met de fransche gedelegeerden, waaraan de meeste leden der internationale commissie deelnamen, geraakte men tot een ontwerp-overeenkomst, die in hoofdzaak de goedkeuring van de verschillende mogendheden kon wegdragen; en toen ten laatste door een schrijven van den grootvizier, de kwestie officieel bij de commissie aanhangig werd gemaakt, verkeerde zij eigenlijk reeds in staat van wijzen. Hare verdere behandeling in de commissie, waartoe ook Frankrijk thans zijne medewerking verleende, betrof dus alleen den vorm.

Het volgende werd overeengekomen.

De Suez-maatschappij zou hare rechten heffen naar de netto

tonnen, berekend op de wijze als de internationale commissie had vastgesteld.

Zoolang het totaal der tonnen van de schepen die het kanaal passeeren, minder bedraagt dan 2,100,000, wordt behalve het recht van 10 franc een *surtaxe* van 3 franc per ton geheven. In het jaar, volgend op dat waarin het genoemde cijfer bereikt is, vermindert die surtaxe tot 2.5 franc; en telkens wanneer het tonnental der doorvarende schepen weder met 100,000 aangroeit, neemt de surtaxe met 0.5 franc af, zoodat als men eenmaal tot het cijfer 2,600,000 is gekomen, de surtaxe geheel vervalt om nimmer weder geheven te mogen worden.

De commissie verbond aan die regeling eene premie op de invoering van de unificatie der scheepsmeting, door te bepalen dat de eerste surtaxe (van 3 franc) 4 franc zou bedragen voor:

a. schepen waarvan wel de bruto tonnen naar Moorsoms systeem gemeten waren, doch waarvan men de *netto* tonnen niet had berekend op een der wijzen door de commissie vastgesteld.

b. voor schepen gemeten naar elk ander dan Moorsoms stelsel.

De bruto tonnen van de scheepspapieren dezer laatsten worden naar de herleidingstafel voor den Donau tot engelsche tonnen teruggebracht en de netto ton op de engelsche wijze bepaald.

Al deze voorstellen verwierven de eenstemmige goedkeuring der mogendheden, na de verklaring van Turkije, dat:

1°. door hunne aanneming de vroeger door de Porte toegestane surtaxe van 1 fr. verviel, en

2°. noch in de scheepvaartrechten, noch in de sleeploonen, anker- of loodsgelden van het kanaal wijzigingen gebracht zouden worden, buiten goedkeuring van de Porte, die op hare beurt geene beslissing zou nemen, dan na zich met de voornaamste belanghebbende mogendheden te hebben verstaan.

De aangenomen regeling berust niet op eenig recht der maatschappij, maar op het besef dat het billijk was, haar voor de bewezen diensten eene matige remuneratie toe te kennen. Men was van oordeel dat eene recette van ruim 26 millioen francs aan scheepvaartrechten daartoe volstaan kon. Het spreekt van zelf dat de meening van de Lesseps niet gehoord behoefde te worden, daar het hier alleen een gunst gold die aan zijne aandeelhouders werd toegestaan.

Over de verdere houding van de Lesseps en diens pogingen om zich tegen de besluiten der mogendheden te verzetten en zijne latere onderwerping met protest, zullen wij in geen verdere

beschouwingen treden; dat alles ligt nog te versch in ieders geheugen om nadere herinnering noodig te maken, en de telegraaf heeft den lezer daaromtrent voldoende op de hoogte gebracht.

De taak die wij ons hadden gesteld, het leveren van een kort overzicht van de verrichtingen der *commission internationale pour le tonnage* is hiermede dus afgedaan. Wij willen evenwel de pen niet nederleggen zonder met een zeer natuurlijke vraag te besluiten. Zij is deze. Welke uitkomsten heeft de conferentie te Constantinopel voor ons land opgeleverd?

Wanneer men alleen let op de houding door Nederland bij de behandeling van het internationale vraagstuk aangenomen, dan heeft men voorzeker alle reden om zich te verheugen over de wijze waarop ons land er werd vertegenwoordigd, over den invloed welken het op de beslissing van de zaak heeft uitgeoefend; en de ingenomenheid door de Kamers betoond bij de behandeling van het begrootingswetje dat op die vertegenwoordiging betrekking had, zal zeker nog stijgen indien men met de verslagen van de zittingen der commisie zal hebben kennis gemaakt. Maar hoeveel prijs wij ook stellen op bevestiging of vermeerdering van ons nationaal prestige, wij zouden het betreuren indien dat resultaat het eenige bleve, waarop men te wijzen had.

En toch zien wij helaas voor het oogenblik nog niets meer. Van een voornemen om tot de unificatie van de scheepsmeting anders dan op het papier mede te werken, heeft men nog niets vernomen. Den 18^{den} December werd het eindverslag der commissie geteekend en thans, vijf maanden later, is er, voor zoover wij weten, in het openbaar nog geen enkele stem opgegaan, om aan te dringen op de afschaffing onzer verouderde en onhoudbare tonnemeting.

De geschiedkundige gegevens die men hierboven aantreft, toonen anders duidelijk genoeg aan dat Nederland niet bevreesd behoeft te wezen, door de verwerping van zijn onbruikbaar stelsel een gevaarlijken stap te doen; waar het wel voor te zorgen heeft, is dat het niet geheel achteraan kome, en het heeft daarop groote kans, waar het de behartiging geldt der belangen van zijne handelsvloot.

Was in vroeger jaren een talmen misschien verklaarbaar uit de moeielijkheid die het doen eener keuze kon opleveren, door mogelijk gebrek aan de noodige voorlichting, thans heeft men de gegevens slechts voor het grijpen en is het maken eener

vertaling, het eenige werk dat van den wetgever zal gevorderd worden. Wij weten zeer wel dat men ons zal tegenwerpen dat de tonnemaat in te veel belangen ingrijpt, om zoo op eenmaal gewijzigd te kunnen worden, dewijl hare verandering op de opbrengst van haven-, sluis- en kanaalgelden, dokhuren, sleeploonen en zoovele andere zaken haren invloed zou doen gevoelen; doch dat bezwaar kan niet zoo ernstig gemeend zijn, want eene wijziging in de tarieven waarnaar een en ander berekend wordt, zal elke veranderde meting na zich sleepen, men moge daarmede dan langer of korter wachten.

De eenheid van maat, de grootte van de aan te nemen zeeton, staat reeds vast; wij kunnen zonder ons geheel te isoleren geen ander aannemen dan die van 2.83 M^3 of 100 eng. voeten. Omtrent de wijze van meten heeft men geen verschil van meening meer te duchten. Moorsoms methode geeft den juisten inhoud van de schepen aan, voor zoover men namelijk in staat is eene wiskundige formule in de praktijk toe te passen. Alle thans geldige tonnewetten van jongeren datum stemmen in deze twee hoofdzaken overeen.

Het eenige cardinale punt dat onze wetgever zal hebben te beslissen, betreft de bepaling van de netto tonnen en voornamelijk de reductie voor stoomschepen toe te staan. Wanneer men nu de engelsche wet, die algemeen en ook in Engeland zelf afkeuring ondervindt, buitensluit, blijft de keuze beperkt tusschen het duitsche systeem en het stelsel door de commissie van den Donau gehuldigd. Beiden vereenigd zijn opgenomen in de te Constantionopel aanbevolen regeling. Wil men, omdat de invoering wenschelijk is van een gelijke maat voor allen, aan de reederijen de keuze *niet* vrijlaten van die meting, welke in elk bijzonder geval haar het meeste voordeel aanbiedt, dan zal de wet zelve de keus moeten bepalen. Aanneming van het stelsel van meting naar den werkelijken inhoud van machineen kolenruimen, met 50 pCt. van de bruto tonnen als maximum, geeft het voordeel van onmiddellijke aansluiting aan de duitsche, oostenrijksche en italiaansche methoden en kan aanleiding geven om in de havens dier rijken en waarschijnlijk ook in de engelsche, gelijkstelling van vlag te vragen[1].

Zoolang men Moorsom's systeem van meten niet als uitgangs-

1 De duitsche meting geeft voor stoomschepen in den regel een grooter aantal tonnen dan de regels voor den Donau.

punt voor onze tonnewetten aanneemt, blijven onze schepen in het Kanaal van Suez aan de verhoogde surtaxe van 4 frs. onderworpen; de bloei en ontwikkeling van onze stoomvaart op Indië zijn dus onmiddelijk bij de zaak gemoeid, en het gaat niet aan, door het oogluikend toestaan eener afwijking van de voorschriften der bestaande meting, tot de opheffing van het nadeel daaruit ontstaan, de hand te leenen.

Mogelijk maakt men de opmerking, dat wanneer werkelijk onze scheepsmeting zoo slecht ware, als wij haar schilderden, het te verwonderen is, dat niet reeds voorlang uit den handel stemmen zijn opgegaan om op hare verbetering aan te dringen, en wij moeten erkennen dat daarvoor eenige grond schijnt te bestaan. Wij gelooven evenwel voor die schijnbare tegenstrijdigheid eene verklaring te kunnen geven. De ton, die de handel kent, omdat hij er dagelijks mede omgaat, is de bevrachtingston, die, zooals in het breede werd aangetoond, niets te maken heeft met de officieele nederlandsche zeeton, zooals de instructie van 1819 die doet vinden, omdat laatstgenoemde in geen constante verhouding staat tot de bevrachtbare ruimte van de schepen. De gelijkheid van naam moest er toe leiden, beiden als identiek aan te nemen, en daar het aantal bevrachtingstonnen de aanwijzing der officieele maat verre overtrof, kon allicht de gedachte ingang vinden, dat elke wijziging in de scheepsmeting, waardoor beter de inhoud van de vaartuigen werd uitgedrukt, tot eene vermeerdering van lasten voor de scheepvaart voeren zou. Tot bestrijding van genoemde dwaling, waar zij bestaan mocht, zal, hopen wij, dit opstel kunnen medewerken. De eenheid van bevrachtingsovereenkomsten is nu eens de maat, als bij lichte goederen, dan weder het gewicht, voor de zwaardere. De eenheid van elke officieele scheepsmeting daarentegen is een cubieke inhoud; zij bedraagt voor Moorsom's ton 2.83 M^3 of 100 cub. eng. voeten. Voor onze nederlandsche zeetonnen (die officieel 1.5 M^3 vertegenwoordigen) is de *gemiddelde* inhoud 89 eng. voeten, of ruim 2.5 M^3; doch zij kan voor elk schip een andere maat bezitten. Invoering van Moorsom's ton zal het totaal van de bruto tonnen onzer vloot dus doen dalen. Dat het algemeen belang medebrengt den druk der belastingen, die voor de scheepvaart naar de gemeten ton wordt berekend, gelijkmatig te verdeelen, behoeft geen betoog.

Naar aanleiding van het te Constantinopel verhandelde, poog-

den wij een beknopt overzicht te geven van de geschiedenis der scheepsmeting en enkele belangen daarbij betrokken; mochten wij de overtuiging hebben doen veld winnen, dat zoowel het belang als de eer van ons land, gebiedend de verwerping vorderen van zijne onbruikbare, onbillijke en verouderde meetwijze. Men zal Nederland zeker niet van overijling kunnen beschuldigen, wanneer het een onderwerp, dat in den vreemde genoegzaam in staat van wijzen verkeert, ook eindelijk eens aan de orde stelt.

Mei 1874.
C.L. LODER C.LZ.

Bibliographisch album.

Dr. W.L. van Helten, Fünfzig bemerkungen zum Grimm'schen Wörterbuche. Rotterdam, J.H. Dunk; Leipzig, Richter & Harrassowitz. 1874. *Kl.* 8°; 86 *blz.*

Een strijd tusschen Prof. Hilderbrand, een der voortzetters van 't woordenboek der gebroeders Grimm, en Dr. Leo Meyer, over de rechte wijze van etymologiseeren, heeft den schrijver, zooals we uit de voorrede vernemen, aanleiding gegeven tot het mededeelen van 50 etymologische verbeteringen op gezegd woordenboek. Hij komt op tegen het stelsel van den heer Hildebrand, keurt tevens de etymologische manier van den heer Leo Meyer af, en roemt daarentegen Moritz Heyne. Op den lof aan den laatste toegebracht wil ik niets afdingen; sommige onbekookte etymologieën van Dr. Leo Meyer zal ik niet verdedigen, doch ten aanzien van Prof. Hildebrand eischt de billijkheid op te merken, dat deze geleerde de etymologie te recht als een ondergeschikt deel der lexicographie beschouwt en den billijken eisch stelt, dat men, om Duitsche woorden etymologisch op te helderen, in de eerste plaats met de naastverwante Germaansche talen te rade moet gaan. Dit laatste gedeelte van de theorie des Heeren Hildebrand is gansch niet kwaad, mits men zich ook de moeite geve om de onderlinge betrekking en geschiedenis der Germaansche talen des te nauwkeuriger na te gaan, en de beginselen van de leer der woordvorming niet verachte. Men heeft alleen maar zoo'n artikel als *gänserich* te lezen, om te bevroeden in hoeverre Prof. Hildebrand aan de door hem zelven gestelde eischen beantwoordt. In menig opzicht is de kritiek van Dr. v. Helten gerechtvaardigd.

Beschouwen we de verbeteringen, die Dr. v. Helten op vijftig etymologieën in 't D.W. voordraagt, dan moet gezegd worden, dat hij meestal te recht gegispt, en hier en daar iets beters in plaats

gesteld heeft. Een van de beste paragraphen is de allereerste over *asch*. Op 't spoor gebracht door eene gissing van Grimm, toont hij aan, hoe woorden voor *asch* ontstaan zijn uit zoogenaamde wortels waarin 't begrip van ‘branden, lichten’ ligt. Wel is waar bewijzen de aangehaalde woorden niet geheel en al wat hij er mee bewijzen wil, want van *pal* komt ook ons *vaal;* van denzelfden stam als 't Latijnsche *cinis* is Skr. *çiti*, zwart; met *eysi* is het eenigszins anders gesteld, doch dat beteekent dan ook bepaaldelijk gloeiende asch. Dan, in welken zin *asch* oorspronkelijk ook opgevat zij, als witte, of als grauwe, dezelfde stammen die een blinken aanduiden, beteekenen ook schemering, en zelfs een donkeren gloed, zoodat *asch* met volle recht gebracht wordt bij een of anderen wortel waarin 't begrip van blinken of iets dergelijks lag. Of nu 't in de Indische werkwoordlijsten opgegeven *as, ash* in de taal werkelijk bestond, is vooralsnog niet met voorbeelden uit te maken, doch ik voor mij kan uit zulk een omstandigheid geen reden putten om bezwaren te opperen[1]. De schrijver brengt verder 't een en ander bij, om de verhouding van Got. *azgo* tot Ohd. *asca* in 't licht te stellen. Het door hem aangevoerde draagt wel iets ter opheldering bij, maar zoolang de Arische vorm van 't suffix in *razda*, enz. niet bepaald is, ontbreekt er iets aan de verklaring. Ten einde niet het verwijt op mij te laden, dat ik grooter lust heb in afbreken dan in opbouwen, wil ik een vermoeden omtrent de verhouding van Got. *azgo* tot *asca* hier niet achterhouden. Het Skr. *asita*, grauw, waarmede *âsa*, stof, en ons *asch* stellig stamverwant is, vertoont den opmerkelijken vrouwelijken vorm *asiknî*. Hieruit volgt met waarschijnlijkheid 't bestaan van een Arischen bijvorm *asika;* een zwak fem. *asikân* kan in 't Gotisch eerst *azigo* worden, omdat achter korte klinkers een Arische *k* in 't Gotisch en de overige Germaansche talen meestal in *g* overgaat, in spijt van de klankverschuiving. Uit *azigo* of *azĕgo* verdween de accentlooze klinker, en zoo ontstond *azgo;* op dezelfde wijze is *gulth* = skr. *harita* of *harĕta*, welk laatste tot *hâṭa*(*ka*) vervormd werd; uit *apatara* kwam Got. *aftara;* uit *api-*

1 De ondervinding heeft mij geleerd niet zoo laag op de Indische opgaven neêr te zien als menige Indologen met meer kritisch gebaar, dan kennis, plegen te doen. Maar Dr. v. Helten maakt er op blz. 41 Heyne een verwijt van, dat deze een wortel aanhaalt welke niet ‘belegt’ is, en daarom veroorloof ik me deze aanmerking.

tama op gelijke wijze *iftuma*, enz., enz. In Ohd. *asca*, enz. was de *i* of *ĕ* vermoedelijk vroeger uitgevallen dan in *azgo*, vóórdat de *k* in *g* was overgegaan; zoodra de *k* onmiddellijk achter de *s* kwam te staan, bleef ze van de klankverschuiving vrij. Ter zijdelingsche bevestiging der bewering dat *azgo* en *asca* uit een ouder *asikân* of *asĕkân* gesproten zijn, verwijs ik naar een met *asita* synoniem woord, nl. *palita*, waarvan 't vrouwelijk ook *paliknî* luidt. Het beteekent grijs; grijze haren; gloed; vuil. Het is bekend dat het Grieksche *πολιός* van denzelfden stam is, evenals Oudnoordsch *föl*, ons *vaal;* On. *fölskvi;* en andere te veel om te noemen.

Minder bevredigend is § 3 over *balths*, ons *boud*. Dit wordt afgeleid van eenen wortel *bhal*, dat vermoedelijk 'gaan' of 'snel gaan' zou beteekend hebben. Waartoe het noodig is zulk een onbekende beteekenis aan *bhal* toe te schrijven, blijkt niet.

Geheel mislukt is de etymologie van *koen* in § 33, waarnaar we in § 3 verwezen worden. De schrijver doet te recht opmerken, dat *kôni, kônia*, ons *koen*, ook de beteekenis had van knap. Als iemand zulks weet, is het schier onverklaarbaar hoe het hem ontgaan kan, dat *koen* 't naamwoordelijke praedicaat of attribuut is, terwijl (hij) *kan* of *kent* 't werkwoordelijk gezegde uitmaakt. Met andere woorden *koen* is 't adjectief beantwoordende aan 't werkwoordelijke *kunnen* en *kennen*. Wie niet door stelselzucht verblind is, begrijpt ook zonder moeite dat *koen*, behoudens een verklaarbaar verschil in 't suffix, hetzelfde is als Lat. *gnavus*, vlak het tegendeel van *ignavus*[1]. Om de beteekenis van zoo'n woord als *koen* en 't Lat. *gnavus* in den geheelen omvang te voelen, moet men eene voorstelling hebben van hetgeen Skr. *jan* uitdrukt. Zij die zich verbeelden, dat Skr. *jan*, op zich zelf staande, kunnen of kennen aanduidt, vergissen zich. Alleen dan wanneer zekere bestanddeelen

1 Ik zeg verklaarbaar, omdat ook in 't Germaansch naast *kânia* een *kĕnavia* = *knâvia* moet bestaan hebben, zelfs indien men Ags. *onâvan, onêv* buiten rekening zou willen laten. Als curiositeit deel ik meê, dat een uit alle Germaansche talen verdwenen woord voor 'boek,' uit *knavi* afgeleid, voortleeft in 't Hongaarsche *könyv* (voor *knevia*); men heeft dit afgeleid van 't Slavische *kniga*, hetgeen mij slechts half waar schijnt; *kniga* zelf moet uit het Germaansch genomen zijn; in vorm hangt het met een derde thema samen, namelijk Oudnoordsch *knega, knâtti* (voor *knahti*), enz. Het Hongaarsche woord is dus een bijvorm van *kniga* of *kŭniga*, maar kan zich nooit daaruit ontwikkeld hebben.

aan *jan* zijn toegevoegd, of wanneer het gereduplicеerd is, kan het complex het begrip kunnen of kennen uitdrukken. Bijv. in 't Skr. heeft men *jânâ*, ontstaan uit *jânaya;* dit is de versterkte vorm van *jânî*, d.i. *jânia*. Zoogevormde stammen duiden een agens aan; voegt men achter bijv. *dhâraya*, versterkten vorm van *dhâri*(*a*) 'houdende, houder', persoonsuitgangen, enz., dan wordt het wat men heet een werkwoord. Dus *jânâ* + *ti*, hij (zij, het) ken*t*; doch als adjectief neemt zulk een agens naamvalsuitgangen, geslacht, enz aan; als adjectief nu leeft 't Arische *gânia* voort in ons *koen;* als werkwoord in Skr. *jânâti, jânîte*. Wat beteekent dan *jan*, zoo op zich zelf? Iets wat men zoo ongeveer kan weêrgeven met 'voor den dag komen, verschijnen.' Van daar dat *jâyate* bet. 'vertoont zich, komt in 't aanschijn, wordt geboren;' *janayati* 'doet geboren worden.' De begrippen van aan 't licht komen, verschijnen, geboren worden, zal men èn in de Arische èn in andere talen in één woord of stam vereenigd vinden. Hoe voorts de begrippen verschijnen, schijnen, lijken, en zien, inzien, dunken, denken, weten samenhangen, zullen we wel niet behoeven uit te werken. - In 't Oudnoordsch bediende men zich van *knâr* en *knâlegr*, strenuus, zooals van zelf spreekt behoorende bij 't werkwoord *knâ*.

Als van zelf komen we naar aanleiding van 't bovenstaande tot het in § 48 behandelde *kunder*, monster en dier. Met volle recht heeft de Heer Hildebrand het vergeleken met *monstrum* en ten onrechte wraakt de schrijver zulks, klaarblijkelijk omdat hij meent, dat *kan* skr. (*jan*) 'kennen' beteekent, en een Latijnsch *mone*(*re*), met den wortel *mon* verwart. *Mone*, versterkte vorm van *moni*, bet, aantoonen, enz., maar *mon* is 't intransitieve, of passieve daarvan[1]. *Monstrum* is niet 'quo monentur homines,' want dat ware *monetrum* of *monitrum*, maar 'dat wat zich vertoont.' Schier alle woorden voor *portentum*, vooral duidelijk in 't Sanskrit, drukken op zich zelf niets anders uit dan verschijning, wat voor den dag komt; bijv. *rûpa, adbhuta, linga, utpâta*, enz. Dat ook Lat. *monstrum* niets anders is dan wat men spectaculum, spectrum, phaenomeen, zou kunnen heeten, blijkt uit *monstrare*. Wijders is het iets zeer gewoons, dat een stuk vee, en in 't algemeen een individu, in 't Skr. *rûpa*,

1 Passief te nemen in den eigenlijken zin van lijdelijk, niet-bedrijvend; bijv. in *de vruchten rijpen* is *rijpen* lijdelijk.

vyakti, d.i. species, heet. Het springt in 't oog dat *kunder* als ‘vee, stuk vee, dier,’ eenvoudig synoniem is van *rûpa*. In de opvatting van portentum komt *kunder* ook in 't Skr. voor, in den verwanten vorm van *janyam*, eig. ‘wat zich vertoont, phaenomeen.’ Vgl. in 't Lat. *spectrum* met *species*.

Beter geslaagd dan de twee laatst vermelde etymologieën van den schrijver, zijn die, voorgedragen in § 5, over *beker*, hoewel ondergeschikte punten aan bedenking onderhevig zijn. Ter verduidelijking van de overgangen der beteekenissen ‘buigen, bedekken, omringen,’ enz., had de schrijver m.i. beter gedaan, indien hij eenvoudig gezegd had, dat *vr* alles uitdrukt wat ons bijwoord *om*, *omheen* te kennen geeft. - Zeer lezenswaard is § 6 over *blasz*.

Over 't algemeen zal men in verschillende paragraphen 't een en ander aantreffen, wat tot nadenken uitlokt, en daardoor aanspraak heeft op de belangstelling van den lezer. Aan den anderen kant stuit men telkens op enkele lievelingstheorieën die volstrekt onaannemelijk en uit den tijd zijn. In de eerste plaats reken ik daartoe des schrijvers denkbeelden omtrent de klankverschuiving. Bijv. in § 11 wordt beweerd, dat Skr. *t* ‘im anlaut wenigstens, immer zu *th* wird.’ Uit die toevoeging van ‘im anlaut wenigstens,’ maak ik op, dat de schrijver zich niet recht bewust is van de heele reeksen van bijzondere regelen, die de klankverschuiving kruisen en wijzigen. Te beweren dat *t* in 't midden of aan 't einde der woorden regelmatig *th* of *dh* wordt, is niet eens nauwkeurig. In tal van gevallen beantwoordt aan Skr. *t* in de Germ. talen eene *d*, Hoogd. *t*. Bijv. *pitar* is Got. en Os. *fadar*, Ang. *faeder*, Hoogd. *vater;* zoo ook met *mâtar;* enz. Blijkens de overeenkomst tusschen Gotisch, Ohd., Ags., Os. gaat de Arische *t* evenzeer in *d* over, als in *th* of *dh*. Dezelfde beperkingen gelden van de Arische *k* en *p*. Zelfs aan 't begin der woorden blijft de Arische tenuis in eene reeks van gevallen staan, of, voorzichtiger uitgedrukt, beantwoordt aan de Arische tenuis eene Germaansche. Het ware ongerijmd te beweren, dat het Germ. *klank* niet identisch zou wezen met *κλαγγη*, of *kring* voor in oorsprong verschillende te houden van *hring*, Lat. *circus*, Skr. *çrnkhala*. Even oppervlakkig ware het te beweren, dat *week*, Got. *viko*, tot een anderen stam behoort dan Lat. *vices;* of dat het On. *speki*, wijsheid, geen afleiding is, evengoed als *spâ*, van een Arisch *spak*, Skr. *spaç;* dat *op* en *over* niet bij elkaar behooren; enz. enz.

Waartoe de verkeerde toepassing van den regel der klankverschuiving leidt, zien we ook bij onzen Schr. op blz. 35, waar 't Nederl. *plek* met de meeste argeloosheid uit het Lat. *plaga* wordt verklaard. Bij geen mogelijkheid evenwel kan een Latijnsch *plaga* een Nederl. thema *plaki* of *plakia* opleveren. Zoo er iemand mocht wezen die zulke taalmirakelen als den overgang van een Latijnsch *plaga* in Nederl. *plek*, waarnaast NB. *vlek* staat, mogelijk acht, zij hij verwezen naar 't Geldersche *plagge*, dat in 't IJslandsch *flaga* luidt. Van overname uit het Latijn kan hier in de verste verte zelfs geen sprake zijn. Evenmin bij ons *pad*, Engelsch *path*, waarbij tevens ook daarom niet aan verschuiving kan gedacht worden, omdat er in 't Arisch geen wortels met *b* beginnende bekend zijn.

Het is niemand euvel te duiden dat hij niet de formule vinden kan die een reeks van gevallen omvat, maar men mag wel zeggen dat hij die voor feiten de oogen sluit omdat ze niet in zijn stelsel passen, nimmer de formule zal vinden. De klankverschuiving, hoewel niets nut voor de verklaring der klankovergangen, is een voortreffelijk regulatief, een huismiddeltje, dat, met mate gebruikt, onwaardeerbare diensten gedaan heeft en nog dagelijks doet, maar in te groote dosis gebruikt, heeft ze eene bedwelmende en verdoovende kracht.

Had Dr. van Helten niet alleen 't nut, maar ook de ontoereikendheid der klankverschuiving ingezien, hij zou in § 31 over *koopen* waarschijnlijk anders gesproken hebben. Dat *koopen* uit het Latijn ingedrongen is, zou ik voor mij niet stoutweg durven beweren, maar nog veel minder zou ik de driestheid hebben om de verwantschap tusschen *caupo* en *kaupôn* te loochenen. De schrijver had behooren aan te toonen hoe het komt dat de vorm van 't werkwoord zoo volmaakt beantwoordt aan dien van 't naamwoord *caupo;* want van een naamw. stam *kaupan* komt regelmatig een werkwoord *kaupon*, in den zin van ‘een *kaupa* zijn, als *kaupa* handelen.’ Ten andere had hij moeten trachten op te sporen hoe het komt dat in alle Germaansche talen de grondvorm van *koop* en *koopen* ontbreekt. Het is klaar dat hij de moeielijkheden licht geteld of ontweken heeft. Ze blijven desniettemin halstarrig en onverzettelijk in den weg staan.

De afleiding van 't Sanskrit *kûpa*, put, uit zekeren wortel *kup* ‘krommen’, op blz. 51 is zeer aan bedenking onderhevig. Voor-

eerst beteekent in 't Sanskrit *kup* niets wat op krommen lijkt. Ten andere is het, mij ten minste, vooralsnog duister hoe uit *kup* een naamwoord *kûpa* zou kunnen komen; 't Skr, namelijk is in 't gebruik van lange en korte klinkers bij afleidingen zeer precies. Eindelijk zie ik niets onaannemelijks in de afleiding door Böhtlingk opgegeven: gelijk uit *anu*, langs, en *ap*, water, komt *anûpa* 'land langs 't water, mars'; zoo van *ku*, waar, en *ap, kûpa* 'plaats waar water is'. Indien men met alle geweld *kûpa* van Skr. *kup*, waarin 't begrip van koken, in beroering komen, ligt, wil afleiden, ware het eenvoudiger *kûpa* te vergelijken met *born, bron*. In 't voorbijgaan zij gezegd dat in Skr. *guḍa* de ḍ eene Noordindische schrijfwijze is om de linguale (ook Hollandsche) *l* uit te drukken; vaak schrijft men ook *gula*. In de Zuid-indische HSS. wordt nauwkeuriger *guḷa, goḷa*, e.dgl. geschreven. Het woord is verwant met ons *kul*.

In § 28 worden bedenkingen geopperd tegen vroeger beproefde afleidingen van *hoofd* en *caput;* deels gegrond, deels ongegrond. De bewering van den schrijver, dat de *h* in 't oudere Germaansch tusschen klinkers nooit uitvalt, schijnt een *lapsus calami* te wezen. In Oudhoogduitsch, Oudsaksisch, Oudnoordsch, Angelsaksisch, is de uitstooting van zulk eene *h* schering en inslag, zoo als ieder weet, en zoo als ieder die het niet weet, in Grimm kan vinden. Ook in 't Gotisch kan de *h* uitvallen, blijkens *favs*, hetzelfde woord als Lat. *paucus*. Volkomen analoog is *navs* voor *nahvs*. Dat in 't Oudsloveensch ook *navĩ* voorkomt, is opmerkelijk genoeg, maar bij den vloed van Germaansche woorden in die taal niets bewijzend. De meeste andere Slavische talen kennen 't woord niet eens. Op grond van dat Oudsloveensche *navi* een wortel *nu* te veronderstellen, die in geen enkele Arische taal voorkomt, dan in een geheel anderen zin, is meer dan gewaagd.

Ter loops herinner ik den lezer, dat én in 't Gotisch én in alle overige Germaansche talen, niet alleen de *h*, maar ook de zoo nauw met *h* verwante *g* herhaaldelijk wegvalt. Bijv. Got. *mavi* staat voor *magvi;* dat weet men, niet alleen op grond dat het 't vrouwelijke is van *magus*, maar ook, omdat de nominatief niet *magvi* zou luiden, ware er niet eene letter vóór *v* uitgevallen. Er is één duidelijk woord, waarin òf *g* òf *k* is uitgevallen,[1] namelijk *mais*,

1 Al naar gelang de letter vóór of na de klankverschuiving is weggevallen.

ons *meer*, Lat. *magis*. In oorspronkelijk gereduplicеerde vormen, vooral werkwoordelijke, is de uitstooting van allerlei medeklinkers waarlijk niets zeldzaams.

Ter wille van den schrijver maak ik hem opmerkzaam, dat Skr. *naghamâra* niet ‘schurft’ beteekent. Hij heeft stellig vertrouwd op Dr. Fick, en ik acht me verplicht juist bij gelegenheid van dit woord een staaltje te geven van de wijze waarop die autoriteit te werk is gegaan. Daaruit zal blijken dat Dr. Fick niet eens zich de moeite gegeven heeft, Duitsch te verstaan. Sla op in 't Petersb. Woordenboek *naghamâra*, dan zult ge daarachter zien staan: ‘*nagha*, viell. eine best. Krankheit + *mâra;*’ adj. oder m. Bez. der Pflanze *kus ̣tha*,’ Dan volgt aangehaald de eenige plaats uit den Atharvaveda, waar 't woord voorkomt. Onmiddellijk daarop volgt het artikel *naghârisha:* ‘(*naghâ* + *risha*) adj. als Beiwort von Pflanzen; Artharvav. 8, 2, 6; 7, 6; 19, 39, 2. Vgl. das vorhergehende Wort’. Natuurlijk hebben de bewerkers noch *mâra*, noch *risha* vertaald, daar iedereen voor wien 't woordenboek bestemd is, de beteekenis er van kent. Het vermoeden van Roth dat *nagha* zekere ziekte beteekent, is ten naastenbij gegrond; daar de plant *costus* allerlei ziekten verdrijft[1], heet ze *naghamâra* ‘euveldoodend’, en *naghârisha* euvel vernietigend. *Nagha* is buiten de opgegeven samenstellingen nog niet gevonden, doch dat beteekent weinig; het- is duidelijk een bijvorm van *agha*, euvel. Immers alle stammen waarin een nasaal voorkomt, bezitten afleidingen, waarin de nasaal nu eens voorop, dan weer op de tweede of derde plaats staat. Derhalve van *anakti, ankte*, komt *aktu* zoowel als *nakta*, en ook *nagna* bloot; *ança, açnoti, nakshati, ἦνεγκον*, enz. behooren alle tot denzelfden stam. Zoo ook *agha* bij *anghu, anhas*, enz. Het ware dus reeds hierom waarschijnlijk dat *nagha* en *agha* varieteiten zijn, maar wij kunnen nog verder gaan; er bestaat in 't Skr. een *nigha* = *agha;* dit *nigha* is regelmatig ontwikkeld uit *nĕgha*. Indien Dr. Fick gezegd had dat *nagha* schurft beteekende, dan zou er een schijn van grond voor bestaan, maar door de beteekenis van schurft toe te kennen aan een woord dat in geen geval iets anders dan ‘schurft vernietigende’ zou uitdrukken, heeft hij ons een kostelijk staaltje gegeven van zijne kennis en nauwgezetheid.

In een tijdschrift als de Gids mag ik niet in meer bijzonderheden

1 Niet alleen de schurft.

treden; het wordt dus tijd dat ik mijn oordeel over 't geschrift van Dr. van Helten samenvat. Ik herhaal wat ik reeds gezegd heb: er is veel in wat tot nadenken uitlokt en tot onderzoek aanspoort. Menige goede opmerking is er in te vinden, die getuigt van scherpzinnigheid en onbevangen oordeel. Dr. van Helten pleegt zijn gevoelen openhartig uit te spreken, ook tegenover mannen van gezag, en dat is in mijn oog beter dan te groote slaafschheid. Moge hij zich meer en meer vrijmaken van stelsels, niet alleen van anderer stelsels, maar ook, en vooral, van zijne eigene. Ik wensch hem onverflauwden lust toe en twijfel niet of hij zal, indien hij 't *nonum prematur in annum* indachtig wil zijn, nog veel nieuws en bruikbaars ontdekken.

April 74.
H. KERN.

Dr. J.J. Kroon, Mythologisch Woordenboek. Eerste en Tweede Aflevering. Arnhem, D.A. Thieme (1874).

De uitgever van dit werk heeft verlangd, dat de arbeid van Dr. J.J. Kroon in ‘de Gids’ zou worden aangekondigd en aan dat verlangen kan lichtelijk voldaan worden.

Wat ons hier aangeboden wordt, is niet een in allen deele oorspronkelijk werk. De heer Thieme was eigenaar geworden van Terwens Handwoordenboek der Mythologie en verzocht den heer Kroon de zorg voor eene nieuwe bewerking op zich te nemen. Deze heeft hieraan voldaan, maar met wijziging van het plan van den eersten ontwerper. ‘Vooreerst’, zegt hij zelf in de voorrede, ‘is de wetenschap zeer vooruitgegaan, sinds de heer Terwen zijnen arbeid in het licht zond, en is niet alleen in de methode van behandeling eene groote wijziging tot stand gekomen, maar ook de voorraad van kennis met eene ruime stof vermeerderd. Dat de omvang van het werk daardoor moest toenemen, spreekt van zelf. - Maar bovendien bleek bij de bewerking al dadelijk de noodzakelijkheid van eene geheel nieuwe verdeeling der stof. Alles zoo door elkander te plaatsen als in de vorige uitgave was geschied, gedoogde de tegenwoordige toestand der mythologische wetenschap niet. Deze gebiedt te verdeelen, zoo men haar wil beheerschen. Vandaar dan

ook de splitsing van dit woordenboek in drie deelen.' Op deze wijze zullen er drie woordenboeken in plaats van één ontstaan, één voor de Oostersche mythologie, een tweede voor de Grieksche en Romeinsche en eindelijk een derde voor de Germaansche en Noordsche. Dat de heer Kroon de uitgave begint met het tweede gedeelte, dat over de Grieksche en Romeinsche mythologie, waaraan hij meent dat op het oogenblik vooral behoefte bestaat, is aan geene bedenking onderhevig.

Bij het doorbladeren der beide reeds verschenen afleveringen, welke tot even in de letter H reiken en door nog twee andere moeten gevolgd worden, kreeg ik den indruk, dat de heer Kroon zijne taak met groote zorg heeft op touw gezet en ten uitvoer gebracht. Het lust mij niet angstvallig na te gaan, of er soms nog enkele vlekjes kunnen worden aangewezen, daar deze bij slot van rekening aan de bruikbaarheid van het boek toch weinig afbreuk zullen doen. Er schuilt, naar mijne bescheiden meening, een ander bezwaar, dat gewichtiger is dan enkele en zelfs talrijke vergissingen in bijzonderheden zouden zijn. Ik wil niet verbergen, dat ik geene sympathie heb voor het denkbeeld, om de mythologie voor het zoogenaamd beschaafd publiek in den vorm van een Woordenboek te behandelen.

'De mythologie', zegt de heer Kroon, 'is in de allereerste plaats die wetenschap, welke het mogelijk maakt, ook voor leeken, een diepen blik te slaan in het leven der oudheid.' Ook voor leeken? Zullen deze werkelijk door handleidingen in dezen trant een diepen blik slaan in het leven der oudheid? Ik durf het betwijfelen. Al wil ik toegeven en wellicht gaarne toegeven, dat boeken als die van Preller of Stoll ook voor den gewonen lezer aanbevelenswaardige en nuttige lectuur zijn, dan meen ik toch te moeten ontkennen, dat op soortgelijke wijze ook woordenboeken aan de verspreiding van grondige kennis zouden kunnen worden dienstbaar gemaakt. Gelijk men de taal in de eerste plaats leert uit eene spraakkunst, zoo ook de mythologie in de eerste plaats uit eene systematische handleiding. Dat geldt zoowel voor litteratoren van beroep als voor ieder ander, die een meer of minder 'diepen blik wil slaan in het leven der oudheid'.

Mijn bezwaar geldt de alphabetische volgorde zelve. In een Mythologisch woordenboek moet òf telkenmale hetzelfde herhaald

worden, òf men maakt door het onophoudelijk verwijzen naar vroeger en later den lezer ongeduldig. Om een voorbeeld te noemen: zou men geen beter overzicht verkrijgen van den Trojaanschen oorlog, als deze in geregelden samenhang behandeld werd, dan wanneer de beschrijving wordt stukgehakt tot een twintigtal korte biographiën, die nu van A Achilles tot U Ulysses door het geheele boek zullen verspreid staan? Eene andere bedenking weegt bij mij nog zwaarder. In ieder deugdelijk handboek voor mythologie vindt men, voor zoo ver het uitvoerbaar is, onderscheid gemaakt tusschen het eigenlijke dusgenaamd volksgeloof en die andere tallooze verhalen, welke door de ongebreidelde phantasie van vroegere en latere dichters achtereenvolgens zijn voortgebracht. Blijft hier dikwijls veel niet genoegzaam opgehelderd, in ieder geval krijgt de lezer bij de ordelijke behandeling der afzonderlijke goden, eene eenigermate historische voorstelling van de wijzigingen, die de godsdienstige begrippen der ouden in den loop der eeuwen ondergaan hebben. Zoo zullen b.v. de leerstellingen der Orphici ongetwijfeld streng worden afgescheiden van de meer eigenlijk dusgenaamde mythologie. Op deze wijze mag men inderdaad hopen een diepen blik te slaan in het leven der oudheid. In een woordenboek staan noodwendig al die ongelijksoortige bijzonderheden door elkander: al wat tot schifting van het onderling heterogene noodig is, kan niet telkens en telkens weder herhaald worden. Men voegt er dus, en zoo zal ook de heer Kroon doen, eene Inleiding aan toe: maar ware dan een gewoon handboek, waar alles op zijne plaats staat, natuurlijk met volledigen Index, niet verreweg verkieslijk? Men wil grondige kennis verspreiden: daartoe behoort, dunkt mij, dat men bij zijne mededeelingen nog eene andere orde in het oog houde dan de alphabetische, welke zich alleen door eene toevallige en uiterlijke omstandigheid van volslagen wanorde onderscheidt.

Onjuist schijnt mij ook een ander beweren van den heer Kroon: ‘Het is niet alleen onmogelijk, niet slechts de vertalingen van oudere dichters, die gelukkig meer en meer in onze beschaafde kringen hunnen (haren?) weg weder te vinden, zonder kennis der mythologie te verstaan, maar de bewering is voorwaar niet te stout, dat b.v. Schiller, Goethe en Shakspear zonder die kennis een gesloten boek moeten blijven.’ Laat het waar zijn, dat die vertalingen

tegenwoordig te onzent veler leeken belangstelling wekken - veel verder dan Homerus en de Antigone gaat die belangstelling evenwel niet -, dan kunnen zij de lectuur toch eerst met vrucht aanvangen, na zich eenigermate in de oude wereld te hebben georienteerd. Eene vertaling van Homerus dient wel van eene passende inleiding vergezeld te zijn, waarin juist datgene moet gevonden worden, wat de heer Kroon met veel meer moeite uit zijn boekje wil laten bijeenzoeken. Wat het andere betreft, dat zonder die kennis Schiller, Goethe en Shakespeare gesloten moeten blijven, wat heeft, in der Muzen naam, Shakespeare met de Grieksche mythologie te maken of Schiller en Goethe met de Oostersche? Eerlijk gezegd - en waarom zou ik het niet eerlijk zeggen - ik had liever gezien, dat de talentvolle vervaardiger het samenstellen van een dergelijk geschrift, als men dan volstrekt meent, dat aan zoo iets behoefte bestaat, had overgelaten aan andere landgenooten, wellicht uiterst verdienstelijk, maar van wie men geen recht heeft een arbeid te verwachten, waardoor onze kennis der oudheid wezenlijk gebaat en de wetenschap uitgebreid wordt.

De plaatjes, die dit boek versieren, zijn gedeeltelijk uit het boek van Terwen overgenomen, gedeeltelijk nieuw bijgevoegd. Verschil zal men tusschen beide categoriën niet bespeuren: de afbeeldingen zijn altegader volkomen mislukt. Als caricaturen hebben zij wellicht eenige waarde voor de redactie der *Fliegende Blätter*.

Amsterdam, 15 April 1874.
S.A. NABER.

J.H. Gallée. Bijdrage tot de geschiedenis der dramatische vertooningen in de Nederlanden gedurende de middeleeuwen. Academisch Proefschrift. Haarlem, A.C. Kruseman.

‘Beter te laat dan nooit’, zegt wellicht de heer Gallée als hij nu eerst zijn academisch proefschrift in dit Tijdschrift ziet aangekondigd. Dat zeg ik ook, en daarom verheugt het me dat mijn uitstel geen afstel is geworden. Overigens moge tot mijne verontschuldiging dienen, dat tijdsgebrek de eenige reden van het ‘te laat’ is geweest:

Gelukkig, dat de dissertatie een boek is dat reeds de aandacht van deskundigen - getuige Von Hellwald, blz. 2 - heeft getrokken, en langer zal leven dan den dag harer verdediging: in geen geval kan alzoo uitstel van aankondiging kwaad hebben gedaan.

Met groote belangstelling en ingenomenheid zal dan ook de lezer met het geschrift van den heer Gallée kennis maken, dat durf ik gerust verzekeren. Lokt de titel reeds dadelijk aan, vooral in onze dagen, nu het tooneelvraagstuk eene question brûlante is geworden (wie had 't ooit kunnen denken!) en onze tooneel-litteratuur op allerlei wijze wordt verrijkt, - wie, daarop afgaande, van den inhoud kennis neemt, zal niet bedrogen uitkomen, de lectuur loont gewis. Het onderwerp is kennelijk con amore behandeld, en - met uitzondering van de *Inleiding*, welke ik iemand, die niet in het onderwerp te huis is, zet mij na te vertellen - goed uitgewerkt. Van oorsprong, karakter en geschiedenis der drie soorten van dramatische vertooningen in het Nederland der middeleeuwen, te weten: de zuiver wereldlijke spelen, het uitsluitend kerkelijk drama en de half kerkelijke, half wereldlijke stukken, geeft de schrijver eene duidelijke voorstelling, die zich bovendien aangenaam laat lezen. Voor een juist inzicht in het letterkundig leven en de letterkundige beweging dier tijden, vooral in den ontwikkelingsgang van de dramatische kunst; voor de kennis van het verband en den samenhang der dramatische verschijnselen, die op zich zelf beschouwd en geisoleerd even onbelangrijk als onbegrijpelijk voorkomen; voor het recht verstand van veel gewoonten van dramatischen aard, die nog lang na de hervorming en de renaissance zijn blijven voortbestaan, stemmen

uit den voortijd als het ware, kan de *Bijdrage* uitnemende diensten doen. En zijn betoog, kortelijk geformuleerd in deze twee stellingen: 1°. het kerkelijk mysteriespel heeft zeer weinig of geen invloed gehad op het later tooneel; 2°. de vereenigingen, welke zich ten doel stelden de 'edele conste van esbattemente' te beoefenen, en de geestelijke broederschappen die met hare spelen de processiën opluisterden, hebben de grondslagen gelegd voor de rederijkkamers, en als zoodanig krachtig gewerkt voor de vorming van ons nationaal tooneel; - daarin ontbreekt het waarlijk niet aan afdoende gronden, helderheid en consequentie. Van vele goede bronnen heeft de auteur m.i. een goed gebruik gemaakt.

Het eerste hoofdstuk handelt 'over de ontwikkeling van het dramatisch element in onze letterkunde en onder het volk', meer bepaald over de vastenavondspelen, de *winter- en zomer*stukken, de *abele spelen* en de *sotternien*. Over het algemeen kan ik me met den inhoud zeer goed vereenigen: alleen zou ik meenen, dat, waar sprake is van den oorsprong der rederijkkamers (blz. 15 b.v.), de schrijver lang niet stellig en beslist genoeg op de 'ghesellen van der consten' als op een, zoo niet *den*, hoofdfactor wijst. 'Dit is waarschijnlijk - zegt hij - eene der oorzaken (de omstandigheid namelijk, dat de kunstbroeders zich nauwer aaneensloten) van het ontstaan van de dichtlievende genootschappen, welke later, toen zij in navolging der vereenigingen, welke zij om zich zagen, vaste wetten kregen en door het stadsbestuur erkend werden, den naam van *gilde van der consten* kregen': mij dunkt, de heer Gallée had zich minder weifelend mogen uitdrukken, gelijk dan ook blz. 46 inderdaad door hem geschiedt. Maar ik kom op die bijzonderheid te liever, omdat ik nog dezer dagen in het overigens zeer verdienstelijk en nuttig boek van den heer Vander Straeten, *Le théâtre villageois en Flandre*[1], las: 'selon toute apparence, les chambres de rhétorique en Flandre ont une double origine. Elles procèdent à la fois des cérémonies liturgiques et des sociétés de tir. Les premiéres engendrèrent les mystères, les deuxièmes donnèrent naissance aux jeux de moralité': blz. 14, en wat verder blz. 18, noot 1:

1 *Histoire, littérature, musique, religion, politique, moeurs*. D'après des documents entièrement inédits. Tome premier. Avec planches et table alphabétique. Bruxelles, F. Claassen, 1874.

‘zij (de tooneelmaetschappyen) ontstonden, naer alle waerschynlykheid, uit schuttersgilden wier geheelen inrigtingvorm zy overnamen’: passages, waarin onze goede oude ghesellen bepaald miskend worden.

Of verder de *abele spelen* en de *sotternien* zóó tegenover elkaar mogen worden gesteld als de heer Gallée blz. 45 doet, betwijfel ik ten sterkste, te meer, omdat in de bedoelde drama's zelven geen de minste aanleiding te vinden is voor eene dergelijke op verschil van oorsprong gegronde schifting (verg. blz. 49).

Eindelijk had blz. 16 vlgg. melding kunnen zijn gemaakt van het zoogenaamd *Koningsspel*, en insgelijks aldaar het vreemd klinkende woord ‘esbattement’ wel eenige verklaring mogen hebben, een commentaartje b.v. als dat van Cornelissen: ‘il signifie, que les rhétoriciens de plusieurs localités se réunissaient, dans les grandes solennités et dans les fêtes publiques, et, sur un sujet tantôt choisi tantôt imposé, se provoquaient, *s'esbattaient*, faisaient des efforts pour vaincre’.

Dan, zooals elk bespeurt, het zijn kleinigheden: liever wil ik nog uitdrukkelijk doen uitkomen, dat beschouwingen als die van den heer Gallée uitermate dienstig zijn, om ons een even flink denkbeeld te geven van den oorsprong van ons eigen tooneel in de middeleeuwen als wij plegen te krijgen van het Grieksche, benevens van zijne ontwikkeling, met welk een en ander wij al weder winst kunnen doen bij de waardeering der dramatische voortbrengselen quâ kinderen hunner eeuw.

Het tweede hoofdstuk, ‘het kerkelijk tooneelspel’ inhoudend, is zeer goed geschreven beide voor wie wel en voor wie niet van het onderwerp af weet: de laatste zal er veel uit leeren, de eerste, bij kennisneming van enkele nieuwe bijzonderheden, het oude bekende met genoegen herlezen. Onder de blz. 120 vlg. medegedeelde litteratuur van het onderwerp der dissertatie, mis ik het gulden boekske van Dr. Karl Hase, *das geistliche schauspiel*, Leipzig, 1858. Slechts één opmerking betreffende den blz. 71 voorkomenden volzin: ‘dat er echter niet zoo op eens een einde aan (namelijk de mysteriën) kwam, kan men begrijpen, wanneer men bedenkt, hoe sterk het volk en de geestelijkheid aan deze vertooningen gehecht waren. In 1265 vertoonden de jongere monniken van Corvei nog een mysteriespel, doch werden hierover door de ouderen streng berispt’: het

jaar 1265 is zoo heel laat niet. Van Even bericht van de mysteriën: ‘en Belgique cependant, elles furent maintenues jusqu'au XVe (lees XVIe) siècle’. En door de stadsrekeningen bij Vander Straeten (blz. 28 vlgg.), in verband met de Hoofdstuk VIII opgenoemde *Pièces*, zelfs al is men geneigd de stelling over te nemen dat ‘beaucoup de tragédies qu'on prend aujourd'hui pour d'anciens mystères transformés, n'ont point d'autre origine’ (namelijk dan de jezuieten-colleges) - zie blz. 189 vlg., - wordt Van Even's bewering vrij waarschijnlijk. Dat voorts bij de opvoering van mysteriën in later tijd de stichtelijkheid soms te kort kwam even als vroeger, toen satan wel eens ‘s'est brûlé le cul’ (Gallée, blz. 44), wordt in *Le théâtre villageois* (zie b.v. blz. 252) met aardige bewijzen gestaafd. Doch genoeg van dat aantrekkelijk onderwerp der mysteriën.

Het processiespel is het onderwerp van het laatste hoofdstuk. Den schrijver komt de lof toe van - na het onderscheid tusschen *mysterie-* en *processie*spel kort en klaar te hebben uiteengezet - het laatstgenoemde in heidenschen oorsprong, kristelijk-kerkelijke ‘Deutung’, heidensch-kristelijke ontwikkeling en voortgang met vaste hand geschetst, en den loop van *dumb show* en *drame muet* tot eigenlijk dramatische voorstellingen als *Maria-bliscap* en *Van den heiligen Sacramente van der Nieuwervaert* nauwkeurig aangewezen te hebben. Daar heeft de schrijver inderdaad alle eer van.

Twee zaken bleven hem duister in de processie: het paard Beyaard en het rad van avontuur. Het laatste laat ik aan zijne plaats, maar wat Beyaard betreft, dat kan, dunkt mij, geen bezwaar opleveren. Waar bij feestelijke omgangen (als te Mechelen, te Dendermonde, te Leuven, enz. enz.) de Vier Heemskinderen niet ontbreken, of ontbraken, en de thaumaturg Reinold dienst moest doen, daar kon het wonderpaard toch niet achterblijven. Als in één adem werden zij, ruiters en rol, genoemd in het door den heer Alberdingk Thym blz. 367 der *Karolingische Verhalen* medegedeelde versije:

> Wie kan vier gebroeders dwingen,
> Wel gewapend op een paerd,
> Het kan dansen, het kan springen,
> Het kan vliegen door het zand;

en was niet het edele dier zoo al niet opgestaan uit den waterdood dan toch zóó wonderdadig van den dood gered, dat het daardoor

wel eenige aanspraak had verkregen op aandeel in de vereering van den heiligen Reinout en zijne broeders? Het beest had het stellig verdiend.

Moge de heer Gallée het bij dezen eersteling niet laten; de eerste kennismaking toch is alles behalve tegengevallen, integendeel. Ik raad hem alleen, aan de taal en vooral aan den stijl zijner stukken in het vervolg vooral niet minder zorg te besteden dan aan die van zijn academisch proefschrift; dat zal geen kwaad kunnen.

Groningen, 1874, 6, 5.

MR. H.E. MOLTZER.

***Lt. Col. Van de Velde, Tactique appliquée au terrain. Bruxelles, Muquardt*. 1873.**

In bovenstaand werk, geschreven door den Belgischen luitenantkolonel Van de Velde, wordt de volgende bewering aangetroffen:

'La Néerlande, qu'on considère généralement comme grandement favorisée par la nature pour résister à une invasion, est, au contraire, une contrée difficile à défendre. - Ses eaux intérieures, le Zuyderzee, la Haring-Vliet, le Hollandsch-diep, etc., etc., accessibles par une multitude de passes, en rendent la défense maritime si compliquée, que la commission de 1864 désespère presque de la possibilité de pouvoir contenir une invasion maritime, en admettant même qu'on établisse les nouveaux travaux de défense qu'elle a proposés. Par terre, sa frontière à l'est, d'une étendue de 300 kilomètres, est accessible partout. Les lignes de Grébe et d'Utrecht sont également trop étendues pour bien les défendre avec *une petite armée*.'

Dit leger wordt door den schrijver op 60,000 man geschat, maar wij zijn in 1870 in de gelegenheid geweest, om ons te overtuigen, dat het in de werkelijkheid slechts 50,000 (het hoogste mij bekende cijfer) man sterk is.

Wanneer wij ons tevens herinneren, wat de commissie, die in 1864 een rapport over de middelen tot 's lands verdediging aan de zeezijde heeft uitgebracht, aan het slot van dat rapport zegt, dan leest men daar: 'Wanneer haar aangegeven stelsel in zijn geheel wordt aangenomen, moeten het gouvernement en de natie

niettemin eene zeldzame energie aan den dag leggen bij een aanval van zee. - De verdediging van Nederland zou eene illusoire zaak zijn, niettegenstaande alle opofferingen (de commissie vroeg 38 millioen) van het land, wanneer op het oogenblik van gevaar, het niet dezelfde volharding en heldenmoed toònde als onze voorouders in de 16^{e} en 17^{e} eeuw.'

Dit leger van 50,000 man heeft dus de taak, om het moeielijk te verdedigen grondgebied tegen den vijand te bewaken. Op hulptroepen, als schutterij, valt toch niet te rekenen, daar, om de woorden van den almanak van Gotha aan te halen, de Nederlandsche schutterij de slechtste van geheel Europa is.

Het staat dus alleen en heeft een verhevene taak te volvoeren. Maar is het er toe in staat? Onderzoeken wij dit eerst, om daarna de middelen, in zooverre het niet aan de vereischten voldoet, aan te geven.

Het is natuurlijk een eerste vereischte, dat het personeel aan de eischen, die door de militaire wetenschappen gesteld worden, voldoet.

Zoo wordt door de tegenwoordig zeer gevierde Duitsche militaire schrijvers von Scherff, Boguslawski, Verdy du Vernois, Perizonius en anderen tot hoofdvoorwaarde gesteld: dat van den bevelhebber af tot den minsten soldaat toe, door allen gedacht, geweten en begrepen wordt.

Dit zou men in twee deelen kunnen splitsen; in het denken, weten en begrijpen van officieren en in dat van mindere militairen.

Het heeft tot nog toe niet ontbroken aan personen, die zich genegen toonden, om voor de tegenwoordige bezoldiging als officier op te treden, zegt de minister in het voorloopig verslag op de memorie van toelichting voor 1868. Zou de tegenwoordige minister dat nog kunnen zeggen, of is er een bewijs van het tegendeel te vinden? De militaire akademie te Breda kan geen enkel officier voor de infanterie en een zeer klein aantal voor de andere wapens dit en het volgende jaar aan het leger toevoegen. De cursussen te 's Bosch en te Maastricht kunnen niet in de daardoor ontstane behoeften voorzien; alzoo zal er spoedig een te kort zijn, dat moeielijk is aan te vullen. Als palliatief zou men meerdere onderofficieren aan de verlichte examens kunnen laten deelnemen, waardoor men wel personeel zou krijgen, maar is dit personeel geschikt om als officier op te treden?

De kolonel de Weiss zegt in zijne Principes philosophiques: ‘qu'il ne suffit pas, que le soldat soit intrépide, mais qu'il faut encore, qu'il soit honnête homme.’

Hoe veel meer is dit waar voor den officier, die de manschappen moet leiden en voorgaan. De officier heeft eene moraliteit noodig, die hem zijn prestige geeft en doet gehoorzamen. Daarom meen ik, dat al heeft deze of gene zooveel wetenschappelijke kennis, dat hij aan het verlichte examen kan voldoen, hij nog geene geschiktheid heeft om als officier op te treden.

Men zou meenen, dat een chef dat wel zou kunnen bemerken, voordat hij de voordracht deed, maar ik voer daartegen aan, dat, wanneer het gouvernement meerdere personen tot het verlichte examen vraagt, op deze hoedanigheden minder gelet zal worden, omdat men officieren noodig heeft.

Wil men officieren hebben, die zoowel wetenschappelijk als moreel ontwikkeld zijn, dan moeten de tractementen, de loonen verhoogd worden, waardoor ook den ouders eene belooning gegeven wordt voor de zorgen, die zij aan de opvoeding hunner kinderen besteed hebben, - eene belooning zoo groot, dat de kinderen in hunne hoogst eervolle betrekking niet meer op de ouders behoeven te steunen.

Er zijn nog andere gronden, waarom het tractement moet worden verhoogd.

Bij de tegenwoordige slechte loonen is de officier niet in staat, om zich die werken aan te schaffen, die voor hem noodzakelijk zijn, waardoor het officierskorps in 't algemeen niet op de hoogte is van de militaire wetenschappen, terwijl de geringe middelen hem beletten eenige uitspanning te genieten, ten gevolge waarvan de zoo noodige frischheid bij velen, die geene eigene middelen bezitten, ontbreekt.

Bij betere bezoldiging kunnen de chefs ook meer verlangen en met meer grond dan nu hunne minderen wijzen op het nut, om gemengde kringen te bezoeken. Dit zal dan ook veel bijdragen tot de beschaving van het officierskorps en zeer voordeelig terugwerken op den soldaat.

Gaan wij nu over tot het onderzoek van den militair beneden den rang van officier.

Het kader is samengesteld uit personen, die naar den officiersrang dingen en uit anderen, die dezen rang niet begeeren.

Het eerste gedeelte is zeer jong, wijdt zich geheel en al aan de militaire studie, wordt na vier of zes jaren officier of verlaat den militairen dienst na dat tijdvak bij niet slagen.

Over het algemeen is dit kader te jong om gezag uit te oefenen. In het geestige werk van Jules Noriac (le 101e régiment) wordt van dit kader terecht beweerd:

'Dans la nouveauté de sa superiorité relative il éprouve un besoin immodéré de faire de l'autorité, il tracasse le soldat.'

Het andere gedeelte is van een gehalte, dat toelaat, dat het den gewonen loopenden dienst verricht. Maar ook niets meer dan dat. Het ontbreekt hun geheel aan verstandelijke ontwikkeling, lust en geschiktheid om in tijd van oorlog als onderofficier te kunnen optreden.

En niets is natuurlijker dan dit. Zij toch zijn voor 't grootste deel voortgekomen uit onze vrijwilligers, en hij, die onze vrijwilligers kent, zal mij toestemmen, dat in dit korps geen stof aanwezig is voor *goed* kader.

Ook heeft de toestand van 1870 dit ten volle bewezen. Op oogenblikken, dat men meende op hen te moeten vertrouwen, was het niet zeldzaam, ze in beschonken toestand te zien en feiten te zien plegen, die de militaire eer buitensluit.

Ik zou nog meer kunnen aanhalen, en de treurige toestand schetsen van het kader met betrekking tot het incompleet. Wel is door den minister zooveel mogelijk gezorgd om daarin te voorzien, maar niettegenstaande dit, is het niet aan te vullen.

Wij zien bij de infanterie tegenwoordig vrijwilligers ook tot korporaals aanstellen, die zeker dien militairen graad niet zouden ontvangen, wanneer er op andere wijze in te voorzien was.

Dat die personen een graad krijgen, werkt bepaald ongunstig, want zij missen alle gegevens, om als *meerdere* te kunnen optreden. Zoowel als het goede voorbeeld gunstige gevolgen geeft, wekt een onbeschaafd en veelal immoreel gedrag tot immoraliteit en dit zouden de strafregisters kunnen bewijzen.

Eindelijk hebben wij gewag te maken van de vrijwilligers en rekruten.

Vraag tegenwoordig aan een goed werkman of aan een moreel persoon, of hij soldaat wil worden; - de man zal u antwoorden, dat hij den soldatenstand ver beneden zich acht. Deze meening

is niet overdreven. Iedereen kan het waarnemen, als hij de exercitieplaatsen bezoekt en dan het toeschouwende volk ernstig gadeslaat. Uit de opgevangene woorden zult gij hooren, dat zij den soldatenstand minachten en uit hunne blikken ontwaren, dat zij de gegradueerden oneerbiedig aanstaren. Zij moesten eens beseffen, welke zware taak op hen rust. Dus komen alleen vrijwilligers, die in den burgerstand geen brood vinden. Dit gebeurt tegenwoordig bij het algemeene gebrek aan werkvolk niet dikwijls, zoodat de geachte lezer ook wel zal begrijpen, dat degene, die zich als vrijwilliger aanmeldt, tot het laagste peil van menschenklasse behoort.

Onze militiens zijn, voor zooverre zij niet uit de groote steden komen, goede, gewillige jongens. Die der steden zijn moeilijker te disciplineeren en maken zich veel aan misdrijven, die met provoost gestraft worden, schuldig.

Maar wat het intellectuëele aangaat van beide soorten, - dit is uiterst gering, zoo gering, dat bijv. bij de infanterie onder hen meermalen geen genoegzame stof te vinden is voor het vastgesteld aantal militien-korporaals.

Ik heb lang genoeg bij het personeel verwijld, om hiervan een volkomen begrip te geven, en ga nu over tot een vroolijker tafereel, namelijk, hoe het zal zijn, wanneer de persoonlijke dienstplicht zonder bijzondere privilegiën is ingevoerd.

Dat de persoonlijke dienstplicht, dat is, het opnemen van de krachten van het volk in het leger, dringend noodzakelijk is, is reeds zoovele malen in couranten, tijdschriften en voorlezingen aangetoond, dat ik dit met stilzwijgen voorbijga.

Ik onderstel nu, dat de persoonlijke dienstplicht bestaat, dat de militiens onder de wapenen komen, en in de eerste tijden allen op dezelfde wijze worden onderwezen. Het kan niet anders of eene zoo spoedig door jonge menschen aangeknoopte band komt ook hier terstond te voorschijn. Degenen, die op een hooger moreel standpunt staan, krijgen spoedig een prestige bij hunne kameraden; dit ziet men in de maatschappij altijd gebeuren. Die personen krijgen na verloop van zekeren tijd een graad, die door hunne minderen erkend wordt, reeds vóórdat zij de strepen hadden.

Ik geloof, dat het die menschen gemakkelijk zal vallen, moreelen invloed uit te oefenen op hunne minderen en dat zij met gemak (omdat er een band van kameraadschap bestaat) de minderen zullen ontwikkelen.

Maar ook voor de meerderen ligt er een zeer groot voordeel in. Deze zullen veel menschenkennis opdoen, die hen in hunne verdere loopbaan zeer ten dienste zal zijn.

Ik zou wenschen, de welsprekendheid van Cato te hebben om, even als hij het Romeinsche volk aansprak, het Nederlandsche volk elken dag te wijzen op het dreigend gevaar. Ik zou het dan toeroepen: Persoonlijke dienstplicht of wij zijn verloren!

Wanneer dan eindelijk (God geve, dat het niet te laat is) het Nederlandsche volk is wakker geschud en het begrepen heeft, dan zal de Nederlandsche officier ook met meer lust en ijver werken, voor zich zelven en voor zijne minderen, om ook bij hen de dapperheid, krijgstucht en kennis aan te kweeken, die zoo noodzakelijk zijn voor een goed leger. Ik herhaal het, de Nederlandsche officier zal dan met meer lust en ijver werken, omdat hij weet, dat zijne lessen heil aan het vaderland brengen.

Nu, zooals de toestand is, kwijnt het leger en ook de officier.

De Amersfoortsche Courant heeft voorgesteld om ter gelegenheid van de 25jarige regeering van Z.M. den Koning een geschenk, waartoe het geheele Nederlandsche volk moet bijbrengen, aan te bieden. Datzelfde blad geeft, bij wijze van voorbeeld, een gouden kroon als geschenk aan.

Ik had liever aan het Nederlandsche volk voorgesteld, Z.M. den Koning als bewijs van gehechtheid aan zijn persoon en aan het Oranjehuis aan te bieden ‘den persoonlijken dienstplicht’, ten einde zijn troon beter te kunnen beschermen, dan het leger nu bij een eventuëelen oorlog in de gelegenheid is te doen.

Het volk zou dan hebben getoond, meer dan goud voor zijn bestier over te hebben, want met de invoering van den algemeenen dienstplicht geeft het volk zijne beste krachten, zijn bloed.

Is deze maatregel genomen, dan zullen de andere gebreken in het leger ook verholpen worden, omdat het volk dan meer belang zal stellen in alles, wat het leger aangaat, waar zijn eigen bloed mede gemoeid is.

Dan zullen de gelden gevonden worden tot het bouwen van betere kasernes, dan zullen de magazijnen beter gevuld zijn dan in 1870, toen ons leger den lachlust van ieder bevoegden beoordeelaar opwekte. De toenmalige minister heeft in 1871 in zijn critisch rapport aan de Tweede Kamer zelf erkend, dat het leger in vele opzichten ontbrak, wat het hoogst noodig had.

Deze toestand is na het bekend maken van het bedoeld rapport bijna dezelfde gebleven.

Nog hebben wij geen wet op den aankoop van paarden bij het uitbreken van den oorlog; om u aan te toonen hoe noodig het is, om daarvoor in tijd van vrede te zorgen, verwijs ik naar het Officieller Bericht über die Kriegsereignisse zwischen Hannover und Preussen im Juni 1866 (Wien 1866), en daaruit voornamelijk das Bericht des Oberst von Stoltzenberg über die Seitens der hannoverschen Artillerie im Juni 1866 bis zum Ausmarsche der Armee aus Göttingen zur Ausrüstung der Feld-Artillerie ausgeführten Arbeiten (Anlage 7).

Wij hebben het tronwens in 1870 ook kunnen waarnemen. Toen gingen onze batterijen ten laatste ook met tant soit peu gerequireerde paarden op marsch, en menig artillerie-officier zou u merkwaardige verhalen kunnen doen over de uitrusting der bespanningen, over voorvallen gedurende uitgevoerde marschen. Gelukkig was alles maar voor de grap.

Maar laten wij vooral bedenken, dat deze grap eenmaal ernst kan worden, en wanneer wij dan niet de ernstige zijde te voren gevat hebben, dan zal het Nederlandsche volk meer moeten offeren, dan de som, waarvoor het nu huivert.

In dat geval zal de natie het leger zeker niet euvel duiden, wanneer het slechts eene zwakke verdediging voert en het leger zal het volk toeroepen: Tu l'as voulu, George Dandin. Laten wij echter niet ridiculiseeren, maar wijzen wij op de geschiedenis, die groote leermeesteres, die steeds dezelfde feiten onder dezelfde omstandigheden met dezelfde gevolgen beloont of bestraft. Welnu, de geschiedenis leert ons, dat het Pruisische leger in 1806, de tijden in aanmerking genomen, in even vervallen toestand was als ons leger nu is. Dat leger was niet gewoon om te vechten, het onze evenmin; dat leger was niet gewoon te strijden onder de nieuwste vormen, ons leger past ook den gulden regel van Boguslawski in zijne Ausbildung und Berichtigung geuit (gestaltet eure Uebungen möglichst kriegsgemäss), niet toe; dat leger had verouderd materieel, ook ons leger bezit dit; hunne generaals hadden geene gelegenheid om zich te bekwamen, ook onze hoofdofficieren zijn daartoe weinig in de gelegenheid.

De Franschen trokken Pruissen binnen; aan de Saale vochten de Pruissen dapper, maar dit kon niet beletten, dat zij bij Jena en

Auerstadt den 14^{den} October van hetzelfde jaar zoo geslagen werden, dat, niettegenstaande de aanrukkende Russische troepen, het geheele land bezet werd en de vrede van Tilsit Pruissen als het ware annexeerde bij Frankrijk.

Maar wij hebben liniën, zal misschien deze of gene meenen, en wij vechten niet in het open veld. Ik antwoord, dat ook de Denen in 1864 zich veel voorstelden van hunne Danewirke, maar dat deze illusie spoedig verdween, toen de Pruissen er voor kwamen. Onze liniën zijn ook niet in orde, hetgeen zoo helder en klaar in gezonde taal door den kapitein der genie Rooseboom in een brochure is aangetoond.

Wij zijn echter in gelukkiger toestand dan de Denen, want wij hebben geld, onze fondsen staan boven pari, geen land ter wereld heeft zooveel vertrouwen als het onze bij het buitenland.

Wat kan het ons schelen, honderd millioen te leenen; in tien jaren tijds lossen wij ze af: en onze liniën zijn in dit tijdsverloop werkelijk door den vijand gevreesde versterkingen geworden en ons leger is in een frisschen toestand gebracht.

Dan hebben wij geen 50,000 man, maar met eene goede organisatie volgens Pruissisch systeem 130 à 150,000 *soldaten*. Dan gevoelt zich het leger in staat zijne plichten te doen en daarmede verheft het volk fier zijn hoofd.

Sedert 1815 hebben wij geen ernstigen oorlog gehad, dus bijna 60 jaren hebben wij gerust, en daar tot nog toe niemand aan den eeuwigen vrede gelooft, zou het mogelijk kunnen zijn, dat de oorlog niet meer ver verwijderd is. De feiten volgen elkaar tegenwoordig zoo snel op. Laten wij ons dus haasten.

Persoonlijke dienstplicht of wij zijn verloren!

De Fransche soldaten riepen in 1870 hunne officieren toe: Nous sommes trahis; ditzelfde zou het Nederlandsche leger het Nederlandsche volk kunnen toeroepen, wanneer de toestand blijft, zooals die tegenwoordig is. Verrader wil het Nederlandsche volk, gedachtig aan de tijden van Willem I, Maurits en den stadhouder en koning Willem III, niet zijn; dien smet werpt het ver van zich af; 't is meer een slaap, waaruit het moeielijk is te ontwaken; maar in Gods naam, word toch wakker; de waarschuwende stem hebt ge al menigmalen gehoord, en wordt het te laat - dan hoor ik toch aan de ontwaakte natie toeroepen, ja, uitgalmen: ‘verraadster!’

Mocht ik met dit opstel mijn doel bereikt hebben: aan te toonen, dat ons leger in zeer vele opzichten dringende verbeteringen behoeft om aan zijn moeielijke taak te voldoen, dan zou ik mij hoogst gelukkig achten.

November 1873.

Een Nederlandsch officier.

***Francisca Galle, De ziel van Wilg en Beek*. 2 *dln. Arnhem, J. Heuvelink*, 1872.**
***Vorst en Burger. Een Roman naar het Hoogduitsch van H. Schmid*. 3 *dln. Alkmaar, P. Kluitman*.**
***Nog maar eens en andere verhalen, door de schrijfster van 'Mary Powell', enz., vertaald door Ella. Veenendaal, Le Cosquino de Bussy*, 1872.**
***Op eigen wieken drijven. Novellen uit het Hoogduitsch door Agatha. Schiedam, van Dijk & Co*., 1872.**
***De IJzeren Graaf. Geschiedkundige roman uit den laatsten tijd. Naar het Hoogduitsch van George F. Born*. 2 *dln. Kampen, K.v. Hulst*, 1872.**

***Donkere Paden, door Harmelijn Smith. Naar het Engelsch*. 2 *dln. Deventer, A. Tjaden*, 1872.**
***Dezelfde en toch eene andere. Roman van G. Raimund. Vertaald door F.G. Lagers*. 2 *dln. Amsterdam, G.L. Funke*, 1873.**
***Hagar Winter, naar het Engelsch door W.N.S. Heerenveen, N.A. Hingst*. 2 *dln.* 1873.**
***Judith. Een verhaal door Justin Mc. Carthy, vertaald door C.v.d. Lane*. 2 *dln. Amsterdam, de Erven H. van Munster & Zoon*, 1873.**
***Eene dochter Heths. Uit het Engelsch van William Black. Amsterdam, P.N.v. Kampen*, 1873.**

Mag ik u verzoeken, geachte lezers en lezeressen, een klein uitstapje met mij te maken naar Berlijn, niet naar de tegenwoordige keizersstad, maar naar het meer nederige Berlijn van vorige dagen, een tiental jaren ongeveer geleden.

Treden wij aan één der hoofdstraten de poort van een hoog en

kolossaal huis in. Bij de tweede deur ter linkerzijde in den gang kloppen we even aan en als 't ‘herein’, dat zich niet lang laat wachten, door ons gehoord is, treden wij binnen en zijn aanstonds waar we wezen moeten. Het is een ruim bijna vierkant vertrek. Een houten schot ter zijde van de deur verhindert den bezoeker aanstonds de geheele ruimte te overzien. Wie echter als wij onmiddellijk zonder aarzelen vooruitstapt, ontvangt stellig een prettigen indruk van 't geheel. Drie vensters aan uwe rechterhand bij het binnenkomen, hebben uitzicht op de cour of open plaats; wat daar wellicht min aangenaams te aanschouwen is, wordt bedekt deels door de zware damasten overgordijnen, deels door de bloemen en kamerplanten, die in sierlijke groepeering voor de ramen zijn geplaatst. Aan den zijwand, recht tegenover de deur, staan een paar keurig bewerkte boekenkasten, die door glazen deuren gelegenheid geven een kijkje van den inhoud te nemen. In een der uiterste hoeken aan dienzelfden kant is kruiselings een piano geplaatst. Ter zijde van 't straks genoemde schot, bijna in 't midden van 't vertrek, staat een schrijf-bureau en overigens is de ruimte gevuld door enkele easy-chairs en gewone stoelen van allerlei vorm en bekleeding. Het geheel is smaakvol en met zeker comfort; ordelijk in den strengen zin des woords mag het niet heeten. Den juisten indruk weet ik niet beter weer te geven dan door het te kenschetsen als behagelijke nonchalance. Overbodig mag het haast heeten te zeggen, dat de eentonigheid der wanden gebroken wordt door beelden, platen en schilderijen; deze toch kunnen in zoodanige omgeving onmogelijk gemist worden. Voor den gewonen bezoeker is deze beschrijving van den inventaris voldoende, niet alzoo voor ons. Ik moet u namelijk opmerkzaam maken op nog een meubel dat tegen den wand is geplaatst, die zich uitstrekt van de deur naar de vensters en wel zeer digt bij de laatstgenoemden. Vier pooten daarvan zijn zichtbaar, maar niet het bovenstel, wijl dat bedekt is door een met groene stof bekleed scherm. Edoch raadt ge lichtelijk, dat daar mede een schrijftafel staat. Terecht! Het was in den nazomer van 186.. dat schrijver dezer regelen op zekeren schoonen morgen aan die tafel zat met een boek in de hand, getuige van hetgeen daar voorviel in die kamer, maar zelf door het scherm aan anderer oog onttrokken. De eigenaar dezer woning, één mijner bekenden, wien ik u straks zal voorstellen, had den geheelen morgen druk bezoek

gehad, van dames zoowel als van heeren. Er waren heel wat woorden gewisseld, soms was er gezongen, een enkele maal iets voorgedragen, ja! laat ik niet vergeten te zeggen, dat ook aan de pianino nu en dan tonen ontlokt waren. Wat er dan hier geschied was, zeg ik u straks; thans alleenlijk dit: alle bezoekers en bezoeksters hadden iets vleiends in hun spreken tegen mijn bekende. Bij 't heengaan had ik soms een geluid gehoord, als werd er met geld gerammeld. Mijn gastheer was onder dit alles niet rustig gebleven; nu had hij hier, dan daar plaats genomen, om straks zich heen en weder bewegen door 't vertrek. In zijn toon en zijn gang was bij tijd en wijlen iets dat zeker ongeduld verried. Om geen stoornis te weeg te brengen en mijne tegenwoordigheid niet te verraden, had ik mij natuurlijk doodstil gehouden, en schijnbaar in lektuur verdiept, menigmaal met belangstelling het discours gevolgd. Tegen 12 uur werd de deur van binnen afgedraaid en ik uit mijn schuilhoek te voorschijn geroepen, met den niet zeer opgewekten uitroep: ‘zie zoo! dat is weer een vervelende morgen achter den rug’. Voordat wij verder gaan, wil ik u voorstellen aan mijnen bekende en zoodoende tevens op de hoogte brengen onzer omgeving. Wij zijn hier in een theater-bureau, een kantoor voor de tooneel-wereld, waar contracten worden gesloten met acteurs en zangers van beiderlei geslacht en met 't geheele personeel, dat aan een theater verbonden is, een theater-bureau, dat ook een theater-courant uitgeeft, wier bureel edoch in een ander lokaal gevestigd is onder redactie en hoofd-contrôle van mijn bekende den theater-agent, aan wien ik de eer heb u bij deze voor te stellen. Hij was een student in de medicijnen, wien het aan de noodige middelen ontbrak, om zijne studiën voort te zetten. Ten einde die bijeen te brengen en dan later zijn eigenlijk levensdoel te vervolgen, had hij dit bureau opgericht en door zijne connecties de agentuur van een nieuw gebouwd theater te Berlijn verkregen. Als iemand van veelzijdige kennis en vlugge bevatting, die in geenen deele verstoken was van spirit, zoodat de redactie van de ‘Kladderadatsch’ in hem een wakkeren mede-arbeider erkende, had hij zich spoedig in zijne nieuwe carrière ingewerkt, al stuitte zij hem ook in menig opzicht tegen de borst. Het geld intusschen verzoette den arbeid, omdat hij zoodoende 't uitzicht had op 't voortzetten zijner geliefkoosde studiën. Immers de bedoelde werkzaamheid is in den regel zeer lucratief, te meer wan-

neer men belast is met het engageeren van een geheel nieuw personeel, zooals ter oorzake van de straks gemelde reden bij hem 't geval was. De toestand is in Duitschland zoodanig, dat allen, die tot de tooneelwereld behooren, maar vooral zij wier loopbaan begint, er belang bij hebben, zich dezen of genen theater-agent tot vriend te maken. Is zoodanig agent een man van veel invloed, zooals blijkt uit de omstandigheid, dat hem de agentuur van een bepaald voornaam theater werd opgedragen, dan zoekt men natuurlijk nog te meer zijne gunst te winnen, om reputatie te erlangen, of om de verkregene uit te breiden. Daartoe worden beleefdheidsvisites, gepaard met vleiende bewoordingen en soms ook met klinkende attenties, gebezigd. In 't bureau van den agent wil men dan soms ook zijne gaven doen hooren, vooral als er uitzicht bestaat op 't sluiten van een nieuw en voordeelig contract. Degelijke acteurs ergeren zich aan deze instelling, maar erkennen in den regel ze niet te kunnen missen; flinke agenten verachten deze schijnbare omkooperij, maar zien zich daartoe als huns ondanks genoopt, voor een deel ook om de kosten goed te maken, die aan 't bureau en de courant moeten besteed worden. Gelukkig zoo beide partijen daarbij hun karakter niet inboeten. Laat mij onmiddellijk verklaren, dat zij niet te vergeefs gezocht worden: onafhankelijke kunstenaars zoo min als onpartijdige, eerlijke agenten. Die agentuur is zoo ongeveer de makelaardij der tooneelwereld; voor 't heden schijnen beide nog niet te kunnen gemist worden.

Na deze toelichting vat ik den draad van mijn verhaal weder op.

‘Een vervelende ochtend!’ was mijn antwoord op den bovenvermelden uitroep van den theater-agent, ‘hoe kunt gij dat zeggen? Mij dunkt, dat het nog al amusant is en de voortdurende afwisseling in elk geval de verveling buitensluit. Ik voor mij ten minste beklaag het in geenen deele, uwe noodiging, om hier eens getuige te wezen van uwe bemoeiingen, te hebben opgevolgd. Zoo gij het mij vergunt, wil ik meermalen uwe werkzaamheden op die wijze bijwonen’. ‘Mij goed’, klonk zijn wederwoord. ‘Waart ge echter in mijn plaats en niet lijdelijk toeschouwer of belangeloos getuige, uw oordeel zou anders wezen. Gij moet geen hart hebben, om deze mijne werkzaamheid met ingenomenheid waar te nemen; want wie iets anders zoekt dan bevrediging van spotzucht of winstbejag, is hier niet op zijne plaats. Telkens en telkens wederom gevoel ik het onhoud-

bare van mijne positie; heden oordeelt mijn verstand 't hart en morgen is het omgekeerd. O! ge weet niet in welk een tweestrijd ik telkens verkeer. Ware ik kunstrechter alleenlijk, ik zou een schoone taak hebben; doch de kunstrechter, die weet dat hij 't lot van velen door zijn kritiek beslist, heeft een moeielijke, ik zou haast zeggen te moeielijke roeping. Daar hebt gij sommige jeugdige adepten, die tot mij komen; moet ik hen afschrikken of aanmoedigen? Hoe menigmaal schuilen verborgen talenten in hen! Hoe vaak ook drijft de harde noodzakelijkheid tot een roeping, die schijnbaar niet begeerd, toch in en door den heeten strijd, *de* roeping blijkt te wezen! Een luchtig heengeworpen, geschreven of gesproken oordeel is van grooten invoed op hen, en doet dikwijls zooveel kwaad. Ook weegt de gedachte zwaar bij mij, dat mij meestal tijd en gelegenheid tot gezet oordeel ontbreekt. Het een toch verdringt het ander. Ge moet rusteloos voort, terwijl ge zoo gaarne zoudt wikken en wegen; als ge pas ontvangen indrukken wenscht te verwerken, nemen nieuwe u in beslag. De kritiek is een nuttig, maar ook een gevaarlijk wapen, te gevaarlijker, omdat zoo menig onwaardige en lichtzinnige het hanteert, die niet bedenkt welk spel hij speelt'. Ik herkende mijn joligen levenslustigen bekende haast niet meer, zoo ernstig waren beide gelaat en stem. 'Daarom', zoo ging hij na eenige oogenblikken zwijgens voort, 'heb ik mij tot taak gesteld, slechts bij uitzondering streng te wezen en in den regel mijne eischen te matigen. Wanneer naar mijne innige overtuiging niets te wachten is, dan zoek ik hem of haar, die zich op de gladde baan gewaagd heeft of wagen wil, met alle mij ten dienste staande middelen, te bewegen om zich terug te trekken. Is ook maar één vonkje van talent merkbaar, dan moedig ik dat aan. Mijn kritiek strekt doorgaande daartoe, om het goede zooveel mogelijk op te merken en te doen uitkomen'. Door tal van voorbeelden uit zijn betrekkelijk korte kritische loopbaan, voorbeelden aan ervaring en waarneming ontleend, trachtte mijn bekende het goed recht van deze zijne methode te staven. Hij zou dan ook, naar hij verzekerde, vollen vrede daarmede hebben, indien de kunstrechter in hem niet van tijd tot tijd met kracht zich verzette tegen zoodanige wijze van doen. Daar was een stem, die hem nu en dan toeriep, dat hij zich zijne taak al te gemakkelijk maakte. Van daar zijn tweestrijd; van daar het onbevredigende van zijne positie, dat hij zelf

gevoelde en hem nu en dan de klacht op de lippen bracht, die ik u straks deed hooren.

Ik wil dien tweestrijd thans niet trachten op te lossen; ik kies nu geen partij voor of tegen de methode van mijn bekende. Trouwens ook hij is dien te boven en beweegt zich, na eenige moeielijke jaren doorgeworsteld te hebben, in den begeerden werkkring. Menigmaal echter komt het gesprek van dien morgen mij voor den geest en wel voornamelijk dan, als ik geroepen ben zelf kritiek te oefenen. ‘Zou het’, zoo heb ik mij zelven meermalen afgevraagd, ‘niet wenschelijk zijn, dat wij in den regel bij onze beoordeeling wat meer leerden letten op het aanwezige goede en ook de aandacht van anderen daarop trachtten te vestigen? Is kritiek niet te veel in vit- en hekelzucht ontaard?’ Welk antwoord daarop ook gegeven moet worden, zooveel is zeker, dat de taak van den recensent volgens de gangbare meening in 't maken van aanmerkingen bestaat, en dat de houding van menigen kritikus voedsel geeft aan dit denkbeeld. Dit is te meer 't geval, omdat zoo menige onbevoegde hand het wapen der kritiek hanteert en door hatelijkheid en brutaliteit zoekt te vergoeden wat aan bekwaamheid ontbreekt. Het schild der anonymiteit, waarachter vele recensenten zich verbergen, geeft hun te over gelegenheid daartoe; uit den verborgen schuilhoek wordt met veel gemak een giftige pijl afgeschoten, en hoe ongepast of onbillijk de aardigheid ook zij, men heeft allicht tal van lachers aan zijn kant. In plaats van zich in te denken in 't standpunt des auteurs en zoo tot erkentenis van het wezenlijk goede te komen, scheppen vele recensenten er een zeker genoegen in, goedkoope aardigheden te tappen, geestige zetten te debiteeren, en den titel van a f m a k e r te verdienen.

Op mijn schrijftafel liggen een aantal geschriften, bijna alle van vreemden oorsprong, die reeds lang op aankondiging wachten. Allerlei bezigheden hebben zulks vertraagd. De kennismaking geschiedde niet onder gunstige omstandigheden; want ik was juist geruimen tijd verdiept geweest in Eliot's laatste kunstproduct ‘Middlemarch’. Kan het anders of alles viel mij tegen, en moest een ongunstigen indruk op mij maken? Aanvankelijk gevoelde ik grooten lust, verschillende geschriften aan de uitgevers terug te zenden met de mededeeling, dat zij geene bespreking verdienden, of wel ze duchtig onder handen te nemen, door ze te toetsen aan

het uitnemende boek, dat mij zooveel te genieten gaf. Gelukkig herinnerde ik mij te goeder ure het straks besprokene, en kwam daardoor tot de erkentenis, dat het een zoowel als het ander onbillijk zou wezen: onbillijk het eerste, omdat ik de boeken zoo lang onder mij gehouden had; onbillijk het tweede, omdat niet allen sterren van de eerste grootte kunnen wezen.

Een boek als Middlemarch zal altoos een zeldzame verschijning op 't gebied der roman-literatuur zijn. Bij nader inzien begreep ik, in deze de methode van mijn duitschen vriend, den theater-agent te moeten volgen, te eerder omdat er tijd noch gelegenheid was alles behoorlijk te verwerken en de indrukken elkander noodzakelijkerwijze moesten verdringen. Om kort te gaan: ik besloot in de gegeven omstandigheden de verschillende geschriften vluchtig aan te stippen, het goede zooveel doenlijk op te merken en aan te wijzen, en wel zonder verschooning, maar niet met gestrengheid te werk te gaan. Ik zal dus voor ditmaal het meeste licht op de deugden doen vallen, zonder daarom geheel te zwijgen van de gebreken. Uit hetgeen geschreven en uit hetgeen verzwegen wordt, kan mijn lezer of lezeres dan zelf beslissen, of de nadere kennismaking met de besproken geschriften hem al dan niet aantrekkelijk voorkomt.

In het tijdschrift ‘Los en Vast’ werd eenige jaren geleden een uitvoerige beschouwing gegeven van ‘Agnes’, de eersteling van Francisca Gallé. Het schijnt, dat de schrijfter bij het samenstellen van ‘de Ziel van Wilg en Beek’ van de in dat tijdschrift geleverde kritiek geen notitie heeft genomen, hetgeen voor haar zelve en voor haren arbeid zeer te bejammeren is. Immers de waardeering, die deze beoordeeling uitsprak, moest haar hebben doen zien, dat de feilen haar door een vriend werden onder 't oog gebracht, een vriend wiens wenken een beter lot verdienden dan hooghartig stilzwijgen. Ik denk echter, dat Francisca Gallé geen gelegenheid gehad heeft, om van de vriendschappelijke raadgeving gebruik te maken, want ‘de Ziel van Wilg en Beek’ is de eersteling spoedig opgevolgd. Ook hierin doet de schrijfster zich kennen als iemand die talent bezit, maar tevens als eene die wat haastig en ongeduldig is in het publiceeren van haren arbeid. Kind van dezen vluchtigen tijd schijnt zij zich geen rust te gunnen voor studie en behoorlijk overleg; het ‘nonum prematur in annum’ is hare leuze niet. Meer nog dan in ‘Agnes’ verraadt dit boek zekere slordigheid in taal en stijl beide,

of zachter uitgedrukt, bepaald gemis aan zelfbeheersching bij de schrijfster. Trouwens zij openbaart dat gebrek ook in een ander opzicht. Haar bezielt zekere afkeer van het would-be emancipatiestreven, dat in onzen tijd bij sommigen gevonden wordt. In plaats van deze verkeerdheid naar behooren ten toon te stellen, parodieert Francisca Gallé de geheele vrouwen-quaestie op dwaze en overdrevene wijze. De voorstanders der emancipatie, die zij teekent, zijn karikaturen, die zoo min ter eener als ter anderer zijde iets bewijzen. Ik zou haast willen vragen, of de auteur iets van dit streven begrijpt, wat trouwens geen verwondering behoeft te wekken, als men bedenkt, dat zij zoo ongeveer alle quaestiën van onzen veelbewogen tijd tegelijkertijd aanvat, om daarover haar licht te doen opgaan. Het is eigenlijk hetzelfde gebrek, waarop ik straks wees: gemis aan zelfbeheersching, Kan zij tot erkentenis daarvan komen, en dat gebrek trachten te overwinnen, strenge studie zou 't aantal harer geschriften zeker doen afnemen, maar tot winst van 't gehalte. Ja! ik aarzel niet als mijne overtuiging uit te spreken, dat Francisca Gallé in het laatstgenoemde geval eene terecht gevierde schrijfster ten onzent zou worden. Zoo niet, dan zal zij ondergaan in veelschrijverij.

Van meer studie getuigt 't boek, welks titel in de tweede plaats genoemd werd: Schmid's ‘Vorst en Burger’. Een waar kunstwerk mag het echter evenmin heeten, reeds daarom niet, wijl het een tendenz-geschrift is. Schmid schijnt een warme republikein te wezen, die den roman gebruikt als voertuig zijner overtuiging, dat een regeerend vorst geen waarachtig vrijzinnig man kan zijn; dat de vrijzinnigheid ten onder gaat op den troon. In hoeverre de auteur als Duitscher en met 't oog op de daar heerschende toestanden recht heeft tot die overtuiging; in hoeverre hij goed deed om door middel van een roman propaganda te maken voor zijne zienswijze, laat ik in het midden. Ik wil mij op zijn standpunt plaatsen en van daaruit een oordeel vellen. En dan blijkt het, dat zijn geschrift mislukt is juist ten gevolge van den vorm. Immers wat de auteur blijkbaar wilde betoogen, wordt niet bewezen, omdat eene liefdeshistorie de zaak beslist. De vorst wordt niet ontrouw aan zijne vrijzinnige beginselen, omdat 't vasthouden daarvan op den troon eene onmogelijkheid is, maar ten gevolge van persoonlijke redenen, waarbij lage hartstochten in 't spel zijn. De conclusie deugt

niet, wijl de praemissen valsch zijn; ik wijt het aan den romanvorm dat zij valsch gesteld werden. Overigens bevat het boek veel dat der lezing overwaard is: schoone passages, edele gedachten, fijne karakterteekening. Hier en daar is het schilderachtig; de teekening van een oproer, dat daarin voorkomt, verraadt een meesterhand. Als de romandichter Schmid zich scheiden wilde van den tendenz-man, die propaganda maakt voor zijne staatkundige denkbeelden, m.a.w. als hij begreep, dat beider arbeid op een verschillend terrein ligt, dan zouden beide partijen daarbij winnen. Wij hebben met den romandichter te doen, en als er een keuze moet plaats hebben, dan hoop ik, dat de politicus zal ondergaan in den dichter; op het laatste gebied ligt voorzeker zijne kracht. Den wensch naar nadere kennismaking wil ik gaarne uitspreken, doch slechts onder voorwaarde, dat mijne straks genoemde verwachting tot werkelijkheid worde. Voor hem zelven hoop ik, dat hij een volgend maal een even goeden vertolker zal hebben als thans; enkele weinige uitzonderingen ongerekend, is de vertaling gelukkig geslaagd.

Wie de schrijfster van ‘Mary Powell’ was, is mij onbekend. Of zij in die hoedanigheid een goeden naam heeft bij 'tpubliek, kan ik volstrekt niet bepalen. Wel durf ik verzekeren, dat velen een aangenamen indruk zullen ontvangen van de schetsjes die Ella voor ons publiek op uitnemende wijze vertolkte, al ware een enkel misschien beter achterwege gebleven als te veel van lokale kleur. Er ligt een frisch waas over die eenvoudige tafereeltjes, meerendeels als uit het leven gegrepen; kleine genrestukjes zijn deze schetsen, die een weldadigen invloed moeten te weeg brengen. Wien het bij zijne lektuur allereerst te doen is om ingewikkelde intrigues, die de verbeelding in spanning houden, late dit boeksken veilig ongelezen; wie echter nog iets meer begeert, en oog en hart heeft voor eenvoud en natuur, zal de schrijfster en de vertaalster dank zeggen voor haren arbeid en stellig den wensch naar *meer* moeielijk onderdrukken. Men klaagt zoo dikwijls over groote schaarschte aan goede lektuur voor onze aankomende meisjes; deze schetsjes voldoen aan die behoefte, en Ella verricht een goed en een verdienstelijk werk, wanneer zij meer zulke plantjes van vreemden bodem bij ons inheemsch tracht te maken.

Gaarne leg ik dezelfde goede getuigenis af van 't bundeltje dat

wij aan Agatha, de verdienstelijke redactrice van ‘Ons Streven’, danken. ‘Op eigen wieken drijven’ is van andere allooi dan de straks genoemde verhalen, maar behoort tot dezelfde klasse van lektuur en voorziet in dezelfde behoefte. In Agatha's weekblad als feuilleton opgenomen, liepen deze losse verhalen, die allen de vrouwen-quaestie behandelen, allicht gevaar, om 't lot der meeste couranten-artikels te ondergaan. En zij verdienden meerder en duurzamer bekendheid, waarom wij met ingenomenheid zagen, dat zij in een bundeltje bijeengebracht werden. Beiden de onbekende auteur en zij die haar introduceerde, zijn warme voorstanderessen eener betere ontwikkeling van de vrouw, maar zij behooren geenszins tot de radicalen op dit gebied. Een heethoofdige emancipatie-vriend of vriendin zal met beiden geen vrede hebben, als hij afgaat op deze schetsjes. Mijns erachtens is dat de lof en de verdienste dezer verhalen: zij doen recht wedervaren ook aan de schaduwzijden van 't bedoelde streven. Agatha toont hier aan de hand van hare ons onbekende geestverwante, dat de vrouw, waar zij gelukkig tracht te worden door arbeid in ruimer kring, dan haar tot dusverre gegund werd, daarom niet mag ophouden *vrouw* te wezen; dat het ‘ewig-weibliche’ onder alles moet en kan bewaard blijven.

In schijnbare tegenstelling met onzen als materialistisch gelaakten tijd, staat zeker onmiskenbaar streven van onze dagen, om alles en allerlei in romantischen of novellistischen vorm te kleeden. De geschiedenis en de vragen van den dag worden in roman-vorm behandeld, wat zeker niet ten bate der wetenschap strekt. Ik noemde de tegenstelling dan ook maar schijnbaar; want beide verschijnselen staan in nauw verband; de eigenlijke oorzaak van beide ligt in gemis aan diepte en degelijkheid. Doch hoe dit ook zij, 't romantisch streven gaat zoover, dat sommigen zelfs de jongste geschiedenis van den dag in dien vorm hebben beschreven en aaneengevoegde dagblad-artikelen hebben omgewerkt tot een roman of novelle. De tijd is nog niet daar, om de geschiedenis van den dag te schrijven, allerminst in den roman-vorm; niemand heeft 't recht, om thans levende personen tot helden van verdichte verhalen te maken, dewijl de grondslag moet gelegd worden door strenge historie-studie, die in 't heden te dien opzichte nog niet is gemaakt. Aan dit verkeerde streven heeft George Born zich gewaagd: vorst Bismarck is zijn held, wiens persoon hij verheerlijkt

als ‘de ijzeren graaf’. Ik bejammer het, dat zooveel talent besteed is aan een boek, dat van te voren als mislukt moest beschouwd worden. Sommige Duitschers mogen in hun chauvinisme deze apotheose van den rijkskanselier met ingenomenheid begroeten, ik hoop, dat de auteur zich daardoor niet op een dwaalspoor zal laten leiden. Hij toont te veel kunstenaar te zijn ook in dit mislukte boek, om bij kalm overleg, niet zelf te gevoelen dat zijne kracht beter besteed kan worden. Ik houd mij overtuigd, dat w i l l e n voor hem k u n n e n is. De vertaler zal wel doen, voortaan te bedenken, dat niet alle romans op onzen bodem behoeven overgebracht te worden; wie behagen schept in vertalen en de kunst verstaat, vindt goede stof te over.

Zeker engelsch dagblad heeft vóor eenigen tijd veler jacht op, en zucht naar akeligheden naar behooren getuchtigd. Als iemand kunsten verricht en daarbij gevaar loopt zijn hals te breken, heeft hij grooten toeloop; doch niet alzoo, wanneer 't gevaar niet aanwezig is. Diezelfde jacht op akeligheden bezielt ons roman-verslindend publiek; hoe geheimzinniger en vreeslijker de toestanden zijn, des te meer toejuiching vindt een roman bij de groote menigte. Het recept van een roman, die grooten opgang zal maken, bestaat in de samenkoppeling van een paar moorden met een echtbreuk, wat valschheid en meer van dat allooi. Sommige auteurs, en daaronder enkele verdienstelijk zelfs, hebben de slechte manieren van 't publiek in deze overgenomen: bij de narigheden wordt een dosis geheimzinnigheid gevoegd, en zoo een product geleverd, dat de meest beruchte ridderromans naar de kroon steekt. Onze groote kritikus sprak van ‘hartstocht en nog eens hartstocht’, misschien ware het juister gezegd: ‘sensatie! en nog eens sensatie!’ Er is verschil: daar zijn er, die slechts tot op zekere hoogte dien slechten smaak van 't publiek dienen, en daarom zich tevreden stellen met geheimzinnige verwikkelingen; daar zijn er ook die beide, de geheimzinnigheid en de narigheden, ten beste geven. De eerste verdient minder afkeuring dan de laatste; maar beiden treft 't vonnis, dat zij hunne koninklijke kunst ontsieren; dat zij natuur en waarheid verzaken. De werkelijkheid is zoo romantisch, dat wij die valsche romantiek niet behoeven, om der fantazie haar voedsel te geven; de vraag is slechts, of de kunstenaar met zijn tooverstaf de poëzie weet te vinden en te doen vinden. Tot de sensatie-romans der minste soort naar de boven aangegeven klassificatie behoort Hamelijn Smith's ‘Donkere

paden', tot die andere en betere klasse Golo Raimund's 'Dezelfde en toch eene andere.' Van beide boeken kan ik mij voorstellen, dat zij als handelsartikelen gezocht zijn; maar kunstenaars hebben toch iets anders te doen dan goede koopwaar te leveren. Hamelijn Smith teekent een onmogelijk monster en onnatuurlijke toestanden, Golo Raimund hoogst onwaarschijnlijke verwikkelingen. Geen enkele persoon in den eenen zoo min als in den anderen roman boezemt ons op zich zelf belangstelling in; wat hen belangwekkend kan maken, zijn hunne lotgevallen. Verdienen zij als zoodanig geteekend te worden? Ik zeg onvoorwaardelijk neen! Toch kan dit mijn laatste woord niet zijn. Slechte manieren van onbekwame schrijvers ging ik liefst met stilzwijgen voorbij; de bespreking van beide deze romans moge bewijzen, dat ik èn Smith èn Raimund tot betere dingen bekwaam reken. Ik bejammer het, dat zoodanige auteurs hunne kunst aldus verlagen. De vertalers die zich van hunne taak op enkele uitzonderingen na - en ik heb hier vooral 't oog op sommige germanismen van den tweeden vertolker - niet onverdienstelijk kweten, zijn bij 't doen hunner keuzen wellicht te rade gegaan met gunstig bekende namen; mogen zij hieruit leeren, dat de vlag niet altoos de lading kan dekken.

Het drietal, dat ik in de laatste plaats noemde: 'Hagar Winter', 'Judith' en 'Eene dochter Heths' is van vrij wat beter gehalte. Zijn zij niet alle drie op gelijke lijn te plaatsen, is de middelste de minste en komt de eerepalm, wat fijnheid van teekening betreft, ongetwijfeld aan den laatste toe, toch heeft elk voor zich verdienste, vooral bij vergelijking met zoo menigen roman, die heden ten dage het licht ziet. Elk dezer auteurs heeft bepaald karakterstudie gemaakt en karakters geteekend. Wij komen hier met persoonlijkheden in aanraking, die ons belang inboezemen om hetgeen zij zijn, en niet alleenlijk om datgene wat er met hen geschied is. Gij legt dan ook geen dezer boeken onbevredigd uit de handen; hier worden noch engelen noch duivelen geteekend, maar menschen zooals wij, met deugden en gebreken. Van sommige figuren durf ik gerust verklaren, dat de kennismaking iets verkwikkelijks, iets opwekkends voor ons heeft, hier tot beschaming, ginds tot waarschuwing voor ons zelven: wij kunnen met hen mede leven en met hen mede gevoelen; wat ons boeit, is niet de intrigue, maar de wording en ontwikkeling der karakters. Ook

is er in elk dezer romans leven en handeling; zij zijn niet gerekt, maar evenmin al te schetsmatig bewerkt. Ik deel opzettelijk niets van den inhoud mede, om in geen enkel opzicht 't genot van nieuwheid bij de lektuur te bederven, doch ik durf ze onvoorwaardelijk aanbevelen aan de bestuurders onzer leesgezelschappen. Wie als zoodanig dit drietal of een of meer daarvan aankoopt, verwerft zich stellig den dank zijner leden. Vertalers en uitgevers hebben aan den vorm de noodige zorg besteed; van den eerste is het merkbaar, dat zij hunne taak met ingenomenheid volbrachten. Zijn deze romans daarom kunstvoortbrengselen van den eersten rang? In geenen deele: ik moet u te binnen brengen wat ik aanvankelijk opmerkte, gelijk ik het mij zelven deed. Maar wel gevoel ik mij gedrongen, met het oog op dit drietal, den wensch uit te spreken, dat onze boekenmarkt, wat romanliteratuur betreft, doorgaande van soortgelijke artikelen moge voorzien zijn.

Zierikzee, Maart 1874.
J.H.C. HEIJSE.

De traditiën van De Chambord.

I

Wie zich den 3^{den} Mei 1814 te Parijs bevond, kon een vreemdsoortigen optocht aanschouwen. In een kales met acht paarden bespannen deed Lodewijk XVIII, aan wiens zijde de hertogin van Angoulême was gezeten, zijn intocht in de hoofdstad van zijn rijk. Achter het vorstelijk rijtuig volgde een aanzienlijke stoet. Eerst de graaf van Artois, broeder des konings, en zijne twee zonen, Augoulême en Berri. Daarna tal van militairen en hovelingen. Geheel Europa scheen zich hier rendez-vous te hebben gegeven. Alle volken en tongen waren vertegenwoordigd. Het was de bontste en rijkste militaire tentoonstelling, die deze eeuw nog aanschouwde. Een vreemden indruk, te midden van al die tegen Frankrijk verbonden uniformen, maakte het, de koetsiers en pages van den koninklijken wagen in de livrei van Napoleon, gelijk ook de maarschalken en Fransche militairen in de uniform van het keizerrijk gekleed te zien. Trouwens, het waren ook paarden van den keizerlijken stal, die den Bourbon binnen Parijs trokken.

Wie in deze zonderlinge combinatie eene symbolische voorstelling van den waren staat van zaken wilde zoeken en vinden, oordeelde niet onjuist. Niet eigen verdiensten, maar de fouten des keizers hadden het pad voor de Bourbons geeffend. Niet door eigen militair talent of ook slechts inspanning, maar door de overwinningen der geallieerden herwonnen zij den troon. Vreemde krachten brachten hen terug, die in Frankrijk vreemdelingen waren.

Meer dan twintig jaren waren zij buiten Frankrijk geweest. Schitterende bladzijden waren tot de geschiedenis van hun vaderland toegevoegd, maar niet door hen. Zoo de moord van Enghien hen niet met den stralenkrans van het martelaarschap

had gesierd, hunne namen zouden niet genoemd zijn, dan waar van machtelooze protesten, samenzweringen en opstanden sprake was. Vergeten hadden zij in den vreemde geleefd, tot den dag, dat krachtiger handen dan de hunne het trotsche gebouw nederwierpen, welks stichting zij met jaloersche woede hadden aangezien. Toen kwamen zij uit hun schuilhoek te voorschijn, om te oogsten wat zij niet gezaaid hadden, en traden zij Frankrijk binnen, als heeren en meesters, die na jaren afwezigheid, wel zoo goed wilden zijn hun legitiem eigendom op nieuw in bezit te nemen. Deze plechtigheid, de terugkeer van den wettigen heer, had thans, op dezen 3^{den} Mei plaats. Veel was er veranderd in hun afwezigheid. Een geheel nieuw geslacht was er in Frankrijk opgestaan, dat hen niet kende, en ook hun vreemd was. Met verwondering zagen koning en natie elkander op dezen dag aan. Zouden zij elkander begrijpen? Zouden zij zich verstaan? Zou deze gepoeierde zestigjarige - zoo vroegen zich de nadenkenden onder de toeschouwers af - de man zijn, om aan Frankrijk nevens den vrede de vrijheid te schenken?

Lodewijk XVIII was een Bourbon, die veel gezien en, in onderscheiding van zijn familie, veel geleerd had. Toen de revolutie van 1789 naderde en de oude monarchie ineenzonk, was hij populair. Zijn scherp verstand had hem de beteekenis van den tiers etat doen inzien: en in 1788 was hij de eenige Prins van den bloede geweest, die in de vergadering der notabelen voor de dubbele vertegenwoordiging had gestemd. Berekening of overtuiging - dit is onverschillig: een feit was het, dat hij de revolutie had toegelachen. Hij had Frankrijk ook niet verlaten, dan toen zijn eigen veiligheid scheen bedreigd. In zijn ballingschap, nadat de pogingen om met geweld den troon te heroveren, waren mislukt, had hij in literarische studiën vergoeding gezocht en gevonden. Doch deze bezigheid, al werd zij een enkele maal werkzaamheid, had hem de oogen niet doen sluiten voor het grootsche wereldtooneel, waarvan hij toeschouwer mocht zijn, eerst uit Mittau, later uit Hartwell. De stoutheid van het trotsche gebouw, dat het eerste keizerrijk werd geheeten, had minder indruk op hem gemaakt, dan de houding der personen, die eerst de revolutie, in hare verschillende phasen, en daarna den keizer hadden gediend. Lodewijk XVIII had uit zijn schuilhoek zooveel kniebuigingen voor 't succes waargenomen, dat hij aan de macht van beginselen niet meer geloofde en het eigenbelang voor de hoogste, ja eenige

drijfveer der menschelijke handelingen hield. Hij had de menschen leeren minachten. Hij achtte ze niet veel waard: ook niet veel zorg of moeite. Merkwaardig kwam dit levensresultaat met zijn physieke neigingen overeen, want, arme podagrist die hij was, lachten rust en kalmte hem boven alles aan. Lodewijk XVIII was, toen hij den troon besteeg, een gezet, oud heer, met een gunstig, soms zelfs indrukwekkend voorkomen, die, zwak en sukkelend van gezondheid, het niet onaardig vond zijn carrière als koning te eindigen en meer hield van het schrijven van nette briefjes en het zamenknutselen van versjes dan van werken en inspanning. Zijn geestkracht was door jaren werkeloosheid, door lichaamslijden, door geringschatting van menschen en door gemis aan overtuiging gebroken. Hij begreep zeer goed, dat men met een twintigjarige volksontwikkeling had te rekenen, en dacht er niet aan, om een absoluut koning als voor 1789 te willen zijn. De vruchten der revolutie, rechten van vertegenwoordiging, gelijkheid voor de wet, vrijheid van godsdienst enz. erkende hij, zonder dat het hem veel moeite kostte. Maar de erkenning en waarborging dezer rechten in een grondwet wilde hij niet, als de voorwaarde zijner aanneming door de natie, zich afgedwongen zien; wel ze zelfstandig, uit de volheid van zijn vorstelijk gezag, schenken. Dit was het eenige punt, waarop hij nog prikkelbaar was en steeds bleef. Zijn autoriteit wilde hij wel zelve wettelijk beperken, maar anderen hadden het recht niet, zijn wil aan banden te leggen. Wie hem wilde regeeren, kon alleen slagen, door hem te belezen, dat hij zijn eigen zin deed, zijn eigen uitnemend inzicht volgde. Wie hem, met minachting voor zijn meeningen, wilde dwingen om een anderen weg te gaan, dan hij goed oordeelde, stuitte op een hardnekkigheid, die door niets te breken was. Maar voor 't overige liet hij alles gaan, en konden zijn ministers in zijn naam doen, wat zij goed vonden, zoo zij zijn rust maar niet stoorden of zijn autoriteit niet kwetsten.

Onder zulk een man was er voor krachtiger naburen, al waren zij intellectueel zijne minderen, een ruim arbeidsveld geopend. De emigranten, die met de Bourbons waren teruggekomen, trokken van deze lijdelijkheid des konings uitnemend partij. Zij beschouwden Frankrijk, als indertijd de Israëlieten het land Kanaän: een land van melk en honig, maar voor hen alleen. De Charte belette - jammer genoeg! - om de wet-

tige eigenaars der nationale goederen, die door de Revolutie aan adel en geestelijkheid waren ontnomen, van hun eigendom te berooven: maar zij belette niet, om hen te verontrusten en te bedreigen. De Charte belette wel om allen, die sinds het vertrek der Bourbons, in welke betrekking ook, jegens hun vaderland zich hadden onderscheiden, te straffen: niet, om hen zooveel mogelijk te ontslaan, en in hun plaats of naast en boven hen mannen te stellen, wier eenige verdienste in de deelneming aan de emigratie of in het voeren der wapenen tegen Frankrijk was gelegen. Om in de oogen der heerschende partij, reeds na de restauratie van 1814, genade te vinden, was verloochening van het eigen verleden, hoe roemrijk ook, een eerste vereischte. De diensten, aan het land onder de revolutie of onder het keizerrijk bewezen, kwamen niet in aanmerking dan als grond van beschuldiging. Zelfs de arme weezen van het Legioen van Eer, en de vreemdelingen, die voor Frankrijks roem hun bloed hadden gestort en in het Hotel des Invalides uitrustten, vonden geen genade, maar werden smadelijk tot armoede verwezen.

Lodewijk XVIII zag deze dingen aan, keurde de driftige politiek af, schudde het hoofd, zuchtte eens, maar kwam niet tusschenbeide.

In 1815 waagde Napoleon zijn stoutmoedigen aanslag: en nu bleek het, hoe inpopulair de Bourbons in weinige maanden waren geworden. Was de geestdrift voor het herstelde Keizerrijk, nadat de eerste bedwelming der overrassing was geweken, niet overmate groot, nog geringer bleek de sympathie voor het gouvernement, dat als een waterbel uiteenspatte. Indien de groote mogendheden niet op nieuw tusschenbeide waren gekomen, geen Bourbon zou zich meer op den Franschen troon hebben neergezet. Maar Waterloo redde het legitieme koningschap en aan de hand van Wellington keerde de verdreven vorst terug. De moderne Prometheus werd aan de rots van St. Helena geketend: en de geallieerden legerden zich in Frankrijk, om de rechten der legitimiteit te bewaken en te beschermen.

Op een man als Lodewijk XVIII moest de duidelijk gebleken stemming der natie verbitterend werken. Schaamte over de nieuwe vernederingen, die hij onderging, werkte met toorn over den afval samen, om hem meer dan vroeger tot de denkbeelden der ultra-royalisten te doen overhellen. Ook in zijne oogen verdiende het zwart verraad straf. Minder dan te

voren was hij nu geneigd om den blinden ijver van hen, die zich de steunpilaren van zijn troon en zijn dynastie noemden, tegen te gaan of te beperken. Hij leende thans de hand tot maatregelen, die hij nog voor weinige maanden zou hebben afgekeurd.

In de nieuwe vertegenwoordiging, die onder den druk van de bezetting der geallieerden werd gekozen, hadden de contrarevolutionairen de overhand. Zij steunden de regeering in alles wat zij vroeg. Het afvallige leger werd ontbonden; een aantal Bonapartisten en revolutionairen uit den lande gebannen: de persoonlijke vrijheid aan banden gelegd, en prijs gegeven aan de willekeur der politie; buitengewone rechtbanken met buitengewone bevoegdheid in de provinciën opgericht. Doch de reactie was niet tevreden met deze wettelijke macht, en achtte zich niet door haar gebonden of beperkt, maar overschreed ze verre. De geestverwanten der emigranten organiseerden in de provinciën het opgeruid gemeen; en benden plunderaars en moordenaars volvoerden de wraakoefeningen der royalistische comités op schuldigen en onschuldigen. Moorden, in wettelijken en onwettelijken vorm, volgden elkander op. De ongelukkige Protestanten in Nimes en omstreken, gelijk de arme Mohammedanen in Marseille, moesten de bescherming, hun door Napoleon verleend, met verlies van goederen en leven duur betalen. Een jaar lang was Frankrijk het tooneel van wraakoefeningen, in de herinnering der natie als *het schrikbewind der lelievlag* berucht.

Aan hoeveel willekeur en wetschennis de vervolging ook schuldig was en hoe groot ook het getal der ongelukkigen, die voor eigen schuld of die hunner vaderen moesten boeten, in de oogen der contrarevolutionaire meerderheid had het gouvernement, dat tot deze reactie de hand leende of ze toeliet, slechts de eerste schrede op den goeden weg gedaan. De Chambre des Députés, door Lodewijk XVIII in een vlaag van ingenomenheid als Chambre introuvable geroemd, dacht er niet aan om de wetten te handhaven, en duidde het zelfs aan de regeering zeer euvel, zoo zij een enkele maal, hoe zwak en aarzelend ook, een geringe poging deed om den overmoed en het ruw geweld der woeste ijveraars te beteugelen. De vertegenwoordiging van 1815 klaagde, dat de koning de rechten, door de grondwet gewaarborgd, niet schenden wilde. Om Frankrijk geheel en al uit de bedwelming der revolutie te

redden, waren, huns inziens, geheel andere maatregelen noodig. Straf van de schuldige personen werd in de eerste plaats vereischt. Het schrikbewind van 1793 werd onverholen als een navolgingswaardig voorbeeld aanbevolen. De Veteranen der revolutie moesten getroffen worden, zeide de la Bourdonnaie. ‘Gij zult aan Frankrijk een voorbeeld van gematigdheid en deugd geven - verkondigde hij aan zijne medeleden - door deze trotsche mannen van de hoogte neer te werpen, die zij door hunne misdaden hebben bereikt. Om hunne booze aanslagen te verijdelen, behoeven wij boeien, beulen en doodstraffen. De dood, de dood alleen vermag hunne medeplichtigen schrik in te boezemen en een einde te maken aan hunne complotten. In de geschiedenis zelve der Revolutie zult gij zien, dat onder de meest gematigde besturen de opstanden het talrijkst waren, terwijl onder het bewind der Conventie, onder den ijzeren scepter van den tyran de gevaarlijkste aanslagen tegen de tyrannie slechts een klein getal van samenzweerders hebben verleid. Alleen door een heilzamen schrik in de harten der rebellen te werpen, zult gij hun misdadige plannen voorkomen. Slechts door de hoofden der aanvoerders te doen vallen, zult gij het oproer uiteenjagen. Verdedigers der menschheid! hebt den moed, om stroomen bloeds te sparen, eenige droppelen te vergieten.’ Deze vurige lofredenaar van het schrikbewind der revolutie zag echter de voorstellen, die hij tot uitvoering zijner geliefkoosde ideeën deed, door de meerderheid der Kamer niet aangenomen. Maar wat de invloed van Lodewijks ministers bij deze gelegenheid vermocht, bleek hij niet steeds te vermogen, en met iedere belangrijke discussie werd de klove grooter, die het gouvernement en de meerderheid der vertegenwoordiging scheidde. De contrarevolutionaire partij kwam er openlijk voor uit, dat zij terugkeer tot het ancien regime eischte. Niet de wet, maar het koninklijk welbehagen, als voor 1789, moest het land regeeren. Aan den adel en de geestelijkheid moesten de oude goederen worden teruggegeven: en de tegenwoordige eigenaars, hoe onschuldig ook aan de handelingen der Revolutionaire vergaderingen, eenvoudig worden beroofd. Tot confiscatie van goederen moest Frankrijk wederkeeren, om revolutionairen en Bonapartisten te straffen. Suspecte personen behoorden ontslagen en vervangen te worden door trouwe aanhangers der monarchie. Aan de kerk, als voor 1789, moest het toezicht over de geestelijke ontwikkeling der natie op nieuw worden

toevertrouwd: finantieele en politieke zelfstandigheid haar daartoe worden verzekerd. De burgerlijke stand moest worden opgeheven, en het houden der registers weder, als voor 25 jaren, aan de dienaren der kerk, tot bevestiging van haar invloed, overgelaten.

In verschillenden vorm werden deze en dergelijke eischen door de contrarevolutionaire partij in en buiten de Kamer aan de regeering gesteld. Maar Lodewijk XVIII, spoedig bekoeld, wilde er niet van hooren. Tot een enkele concessie, de afschaffing der echtscheiding, liet hij zich bewegen, maar hij weigerde verder terug te gaan. Hij was te nuchter, oordeelde te koel en te gezond, om niet in te zien, dat het onmogelijk was den stroom der volksontwikkeling in de oude bedding terug te dringen. Als Karel II had hij geen lust in een nieuwe ballingschap, en deze hing hem boven het hoofd, zoo hij den weg der contrarevolutie betrad.

Met ergernis keerde de ultrapartij zich van hem af. Hij was altijd een ongeloovige, een voltairiaan geweest, schimpte zij. Maar Artois was een ander man: een waar koning van Gods genade. Men moest hem in Lodewijks plaats stellen.

Zulke woorden en zulke plannen waren niet geschikt, om den ouden Lodewijk te winnen. Naijverig op zijn autoriteit, was hij het tegenover ieder, ook tegenover zijn broeder, zijn eersten onderdaan. De voorkeur, die aan Artois werd gegeven, kwetste en verbitterde hem en deed hem bereidwillig het oor leenen aan de raadgevingen van zijn ministers en aan de waarschuwingen der vreemde gezanten. In September 1816 vermande hij zich tot een kloek besluit en ontbond de Chambre des Députés. Frankrijk moest zelve beslissen, of het met den Koning de Grondwet wilde handhaven, of een contra-revolutie verlangde.

De uitslag bewees, dat de raadslieden der kroon goed hadden gezien. De nieuwe Kamer van Gedeputeerden steunde hun meer gematigde politiek. Vier jaar werden aan Frankrijk geschonken, waarin de contrarevolutie te vergeefs hare wenschen zocht te verkrijgen. Het ministerie Decazes hield, schoon niet altijd met gelijke kracht, de rechten der natie, in de Charte gewaarborgd, vast. De meerderheid der vertegenwoordiging was warm koningsgezind, niet voor uitbreiding van den volksinvloed op het bestuur gestemd, maar evenmin genegen om den Staat prijs te geven aan de twee standen, adel en geestelijkheid, die voor 1789 hadden geheerscht.

Twee groote maatregelen zijn de voornaamste vruchten op wetgevend gebied van dit geheel eenige tijdperk in de geschiedenis der Bourbons. Een kieswet brak het overwicht van groote landeigenaars, dat gewoonlijk slechts ten gunste van geprivilegieerde standen werkt, en schonk aan de bourgeoisie, den welvarenden middenstand der natie, het recht om haar vertegenwoordigers bij de kroon rechtstreeks af te vaardigen. Werd hiermede het wettig bestaan van den tiers état op politiek terrein tegenover adel en geestelijkheid gehandhaafd, een tweede wetsvoordracht, door beide kamers aangenomen, handhaafde geen geringer beginsel. Een nieuwe legerorganisatie opende aan de krijgers der republiek en van Napoleon den terugkeer in de gelederen, en stelde de bevordering tot hooger rangen afhankelijk van kennis en ondervinding, niet van gunst. Deze regeling was niet alleen een maatregel van verzoening, tegenover het in 1815 ontbonden leger, maar handhaafde en waarborgde tevens een groot beginsel, dat de revolutie had doen zegevieren, de toegankelijkheid van alle betrekkingen voor allen.

Met onuitsprekelijke verbittering zagen de contrarevolutionairen het gouvernement van Lodewijk den grondwettigen weg betreden, en de rechten der natie handhaven. Niets werd door hen gespaard, om aan de regeering moeielijkheden in den weg te leggen. Op de overwinning konden zij vooreerst niet hopen, maar in de toekomst mochten zij die verwachten. Zij hadden bondgenooten buiten de vertegenwoordiging, op wie zij rekenen konden.

Artois, de aanstaande troonsopvolger, de broeder des konings, was het hoofd hunner partij. In het Pavillon Marsan - een deel der Louvre - gezeten, leidde hij de oppositie zijner geestverwanten tegen de regeering, en schrikte zelfs niet terug, herhaaldelijk Lodewijks bestuur bij de groote mogendheden van Europa aan te klagen. Van hem, als de doodsklok over den koning zou luiden, mocht men de zege der ware beginselen verwachten.

Een geestelijke corporatie stond dit hoofd der contrarevolutie ter zijde. Onder den naam van *de Congregatie* was voor 1789 eene vereeniging bekend, die zich met de bekeering der heidenen bezig hield. Onder het keizerrijk richtte zij hare belangstellende zorgen op Frankrijk. Als geheim genootschap in de laatste jaren van Napoleon werkzaam, breidde zij haar arbeidsveld en werkzaam-

heid na de restauratie op ernstige wijze uit. Door eenige sluwe Jezuiten geleid, streefde zij er naar om alle standen en alle gewesten onder haar invloed te brengen. Hare missionarissen doorkruisten geheel Frankrijk. Waar zij het houten kruis plantten, in de steden of op het vlakke veld, stroomde de nieuwsgierige en lichtgeloovige menigte toe. Dan klonk de vermanende stem des predikers, die het der aandachtige schare voorhield, hoe zwaar hunne vaderen en zij tegen God hadden gezondigd: hoe al de jammeren der Revolutie, de nederlagen der laatste jaren, de mislukking van den oogst enz. de vruchten waren van de Godverloochenende beginselen der Revolutie, in de Grondwet gehandhaafd; hoe terugkeer tot het ancien regime, het absoluut vorstelijk gezag, de alleenheerschappij van het katholiek geloof, de onderwerping aan de kerk en bovenal de teruggave van de nationale goederen aan adel en geestelijkheid, de onmisbare voorwaarden der volksherstelling waren.

Wat deze missionarissen aan de menigte verkondigden, werd aan de meer ontwikkelden der natie in de geschriften van de Bonald, Lamennais en de Maistre geleerd. Terugkeer tot de leerstellingen van Hildebrand en tot de theocratie kon alleen Frankrijk uit de klauwen der revolutie redden. Chateaubriand, die in de dagen van het keizerrijk het heerschend ongeloof had bestreden, door niet de waarheid, maar de schoonheid van het Christendom voor de oogen te doen schitteren, leende thans zijn talentvolle en dienstvaardige pen tot de aanbeveling van denkbeelden, die hij na weinige jaren zou bestrijden.

De omkeer der geesten, die elke gewichtige politieke beweging vergezelt en volgt, kwam ook thans deze lofredenaars van 't verledene ten goede. De schokken der laatste jaren waren te onverwacht, te algemeen en te ingrijpend geweest, dan dat niet onwillekeurig menigeen begon te twijfelen aan de waarheid van meeningen en overtuigingen, die hij jaren had lief gehad. De opgaande zon werpt meer zichtbare stralen uit dan de nedergaande; wat wonder, dat zij meer de oogen tot zich trekt! De goedkeuring des hemels, die voor den onontwikkelde in het succes is gelegen, is een apologeet, die den bekeerde tot zelfs in eigen oogen verheft, en hem, hoe weinig ook, doet deelen in den aureool van heiligheid, die de kleine schare van getrouwen, welke voor Baäl de knieën niet bogen, wijdt en verlicht. Eerlijke twijfel en berekening van het eigenbelang, scepticisme en speculatiegeest werkten te zamen om het pad voor de con-

trarevolutie te effenen. Toch duurde het tot 1820, eer dat de regeering voor haar boog en zich overwonnen verklaarde. En zelfs toen was het niet het beleid van de hoofden der partij, maar de dolk van een moordenaar, die aan hare denkbeelden den weg wees en de zege verschafte.

In den avond van den 13^{den} Febr. 1820 werd de hertog van Berri, jongste zoon van Artois, bij het uitgaan der Opera vermoord. Een politieke geestdrijver, Louvel, was de schuldige. Ondanks het strengste onderzoek werd er geen spoor van medeplichtigen, wier bestaan trouwens de moordenaar ontkende, gevonden. Toch werd deze moord door Artois en de zijnen voor een vrucht der regeeringspolitiek uitgekreten. Artois trok, volgens de bittere uitdrukking van Talleyrand, bij het bebloede lijk van zijn kind een wissel op zijn aanstaand koningschap. Met aandrang vorderde hij van Lodewijk ontslag van zijn mimisters; en de bleeke dochter van Maria Antoinette, die niet bij machte was om de bittere souvenirs van hare jeugd te onderdrukken, achtte het niet beneden zich een voetval voor haar oom te doen, om den val van Decases te verkrijgen.

Tegen beter overtuiging liet Lodewijk XVIII, in wien de toenemende gebreken des ouderdoms ook de rest van zijn geestkracht hadden ondermijnd, zich door het gesmeek en gejammer zijner bloedverwanten bewegen en gaf toe. Uit de handen van zijn broeder ontving hij een nieuw ministerie, later vervangen door een tweede, dat de inzichten der contrarevolutionairen beter vertegenwoordigde. Sinds hield hij op te regeeren, al leefde hij nog. Het werk van verzoening, dat hij had opgebouwd, zag hij afbreken. De kieswet, waaraan Frankrijk gehecht was, viel en werd vervangen door een andere, die de groote landeigenaars begunstigde, indirecte verkiezingen invoerde en den duur der Kamer op zeven jaar stelde. De Congregatie werd door de regeering openlijk gesteund en haar invloed bevorderd. Het lager onderwijs werd zooveel mogelijk in handen van geestelijken gesteld: het hooger met een gelijk lot bedreigd: de journalistiek aan banden gelegd, en onverholen het plan uitgesproken om aan adel en geestelijkheid de bezittingen, door de Revolutie haar ontnomen, terug te geven.

Met de berusting van den afgeleefde, die de verkeerdheid inziet, maar de kracht tot verzet mist, schikte Lodewijk zich in zijn lot, en troostte zich in het vriendelijke gezelschap der schoone Madame de Cayla, door de teerhartige zorg der lief-

derijke Congregatie hem aan de hand gedaan. Hij zag, maar had de kracht niet om tusschenbeide te komen; hij zag de natie zich in twee kampen splitsen, en de leus: revolutie of contrarevolutie, het schibboleth der partijen worden. Achter cynische minachting zocht de oude man zijn wrok, over den dwang, hem aangedaan, en het bitter gevoel van zijn machteloosheid, te verbergen. ‘Ik vind het wel aardig bij mijn leven eens te zien hoe het na mijn dood gaan zal’, schimpte hij.

Vier jaar zette hij dat leven voort, zonder koning te zijn dan in naam. Wat in de jaren 1816-20 was opgebouwd, viel met iederen dag meer uiteen. Maar te midden van deze puinen oogstte hij van zijn eerbied voor de rechten en de ontwikkeling des volks een vrucht, die aan geen zijner opvolgers ten deel viel. Toen hij den 17^{den} Sept. 1824 de oogen sloot, was hij de eerste en de laatste der Fransche vorsten in de 19^{e} eeuw, wien het vergund werd aan 't hoofd van zijn volk, in zijn paleis te sterven.

II.

Indien zedelijke ernst en vastheid van overtuiging de hoogste eischen waren, die tijdgenoot en nageslacht aan een staatsman en vorst mochten stellen, de nagedachtenis van Karel X zou geen andere gevoelens dan die van achting en waardeering opwekken. Doch de beginselen, die regeeringen huldigen en toepassen, grijpen te diep op het leven der volken in, en werken te lang op het geluk en ongeluk van tal van geslachten na, dan dat zij verdedigd en verschoond kunnen worden door een beroep op burgerdeugden hunner voorstanders. En wie, als de opvolger van Lodewijk XVIII, zich op een droit divin, dat de monarchie zou bezitten, beroept om de wettigheid zijner handelingen te staven, hij heeft volkomen recht zich te beklagen, dat hij niet door zijn pairs wordt geoordeeld, wanneer een ander rechter dan het droit divin der wereldontwikkeling hem vrijspreekt of veroordeelt.

De oude monarchie rustte op twee pijlers, adel en geestelijkheid. Traditioneele machten, groot geworden op den grond van het leenstelsel, hadden zij na de 16de eeuw meer en meer haar beteekenis voor den staat ingeboet. Gedecimeerd door de bur-

gerkrijgen was de oude machtige leenadel door en na Lodewijk XIV tot hofadel gezonken. De geestelijkheid had in de 18de eeuw, in den strijd met de ontwaakte philosophie, den bodem van haar rechtsbestaan verloren. Zij was niet langer de representante van de geestesontwikkeling en het geloof der natie. Toen de revolutie naderde, waren zij beide niets dan geprivilegieerde standen, te meer gehaat naarmate het tijdperk van hun onmisbaarheid verder in de herinnering was teruggeweken, en de overtuiging van hun overtolligheid, machteloosheid ten goede, ja schadelijkheid dieper was doorgedrongen en algemeener heerschte.

In hunne plaats was, naar de profetie van Sieyès, de derde stand getreden. Zijn verleden was een martelaarshistorie, die eeuwen omvatte. Aanvangende bij den eersten vrijverklaarden lijfeigene, die eigendom verkreeg, liep zij door de eeuwen van Europa's maatschappelijke ontwikkeling tot den nacht van 4 Augustus 1789 voort, toen alle privilegie op het altaar des vaderlands werd opgeofferd, De derde stand was gevormd door allen, die, werkende met hoofd of hand, een voldoende mate van welvaart en ontwikkeling hadden verkregen, om beide te waardeeren en op prijs te stellen: die, op verschillende trappen van den maatschappelijken ladder geplaatst, met onwil het privilegie, aan erfelijke titels geschonken, hadden verdragen, en voortaan geen andere bevoorrechting zouden vergunnen, dan die het natuurlijk loon is van persoonlijke geestkracht en eigen inspanning. Vandaar dat wegneming der slagboomen, die de persoonlijke en maatschappelijke ontwikkeling en werkzaamheid belemmerde en beperkte, de hoofdeisch was geweest, dien deze stand aan de Revolutie had gesteld. De politieke vrijheden, door de omwenteling geschonken, waren de noodzakelijke gevolgen van zijn zegepraal. Zonder gelijkheid voor de wet, toegankelijkheid van alle betrekkingen voor allen, vrijheid van geweten, vrijheid van denken enz., was toch alle persoonlijke inspanning ijdel.

Het bedreigen, in hoe betrekkelijk geringe mate ook, van sommige dezer revolutierechten, die voor Frankrijk levensbehoeften waren geworden, had in niet mindere mate dan het militarisme de harten der bourgeoisie van Napoleon vervreemd. Lodewijk XVIII, die in de Charte de overwinningen van den tiers etat als grondslagen van het staatsleven had gewaarborgd, had daarmede den hechtsten grondslag voor zijn dynastie gelegd. Maar zijn opvolger, zonder eerbied voor de vrucht van eeuwen

ontwikkeling, door God gewaarmerkt, schrikte niet terug er de schendende hand aan te slaan.

Voor Karel X was het lange leven zonder veel nut voorbijgegaan. Wat hij geloofde en voorstond was niet het resultaat van eigen onderzoek en nadenken, maar het kort begrip van wat in de dagen zijner jeugd hem door anderen was geleerd. Lodewijk had nagedacht, zich rekenschap van waarheid en onwaarheid trachten te geven, en was geëindigd met een scepticus en een intellectueele epicurist te worden. Karel was niets geworden: hij was gebleven, wat hij in 1788 was geweest: het kind van de meeningen van anderen. Gelijk voor dertig jaar dacht hij in 1825 over de revolutie: nu evenmin als toen begreep hij haar of haar kracht: nu, evenmin als toen zag hij het onvermogen zijner geleende overtuiging in, om haar te vernietigen. Wat anderen hem hadden ingeprent was met de jaren in hem vastgeworteld, alsof hij zelf het met geestesinspanning, door nadenken en waarneming, had verworven. De grootsche tooneelen, die zijn oog had aanschouwd, hadden hun invloed op hem gemist, omdat hij ze niet begrepen had. Het schavot van Lodewijk XVI en het ineenstorten van het keizerrijk had hij aangestaard met de naïve boosheid en blijdschap van een kind, dat zich geen rekenschap weet te geven van hetgeen groote menschen doen, maar alleen oordeelt naar de indrukken van zijn opvoeding. Artois was steeds om zijn ridderlijkheid bekend geweest: een roem, die zijn slanke gestalte, de vlugheid van zijn lichaamsbewegingen, zijn hoffelijkheid jegens dames en zijn gevoeligheid voor vrouwelijk schoon hem al vroeg hadden doen verwerven. Op het politiek gebied was hij ook een ridder, de ridder van een ondergegane maatschappelijke orde: trouw aan de dame van zijn hart, de theocratie: blind voor de gebreken der schoone, wier kleuren hij droog en aan wie hij zijn eer prijs gaf: en daarom eerst haar speelbal en later haar slachtoffer.

Er was niemand in Frankrijk, die zich in de beteekenis van zijn troonsbestijging vergiste. Een paar ondergeschikte maatregelen in de eerste dagen mochten hem een korte populariteit schenken, de natie wist wat zij van hem te verwachten had. Het ministerie Villèle, dat aan het bestuur was, toen hij optrad, was door hem aangewezen. De maatregelen, die in de laatste jaren waren doorgedreven, werden door zijne lofredenaars en aanhangers de inleiding tot zijn groot werk genoemd.

Door de troonsbestijging van Karel X werd de richting van het gouvernement niet gewijzigd, integendeel bevestigd en bestendigd. Consequenter en krachtiger dan tot dusver zou de geest der contrarevolutie heerschen en het geheele staatsleven doortrekken, nu het hoofd der oppositie zelf de kroon van Frankrijk droeg.

In Dec. 1824 opende Karel X de eerste samenkomst der vertegenwoordiging. Na eenige woorden van hulde aan de nagedachtenis zijns broeders vervolgde hij:

‘De koning, mijn broeder, had maatregelen beraamd, om de laatste wonden der Revolutie te heelen. Het oogenblik is gekomen, om zijne wijze plannen uit te voeren. De toestand der finantiën vergunt een grootsche daad van rechtvaardigheid en wijze staatkunde, zonder de belastingen te verhoogen.

Ik wil, dat de plechtigheid mijner kroning de eerste zitting van mijne regeering besluite. Gij zult, mijne heeren, daarbij tegenwoordig zijn. Gebogen voor hetzelfde altaar, waar Clovis de heilige olie ontving, en in tegenwoordigheid van Hem, die volken en vorsten richt, zal ik den eed hernieuwen, om te handhaven en te doen opvolgen de wetten van den staat en de instellingen, door mijn broeder verleend; zal ik de goddelijke voorzienigheid danken, dat zij zich van mij wil bedienen om de laatste wonden van mijn volk te heelen: en haar smeeken, dat zij voortga dit schoone Frankrijk te zegenen, dat ik trotsch ben te besturen.’

Wat Karel met die toegezegde daad van rechtvaardigheid bedoelde, was een publiek geheim. Het ministerie bracht een wet ter tafel, waarbij omstreeks een milliard franken aan de emigranten tot schadeloosstelling werd geschonken. Al kwam een deel aan enkele tegenstanders der regeering ten goede, het meerendeel herstelde de finantiële krachten van trouwe geestverwanten. Ondanks den tegenstand van velen, waaronder stemmen werden gehoord, die ook voor de Protestanten, slachtoffers van de opheffing van het Edict van Nantes, schadeloosstelling vroegen, kwam de wet tot stand.

Doch de restauratie van den adel mocht niet een bloot finantiële zijn. Lodewijk XVIII had, uit afkeer van de keizerlijke garde, de oude namen der koninklijke lijfwacht van 1789 hersteld. Karel X herstelde thans de oude namen voor de leden der vorstelijke familie en hunne hofhouding. Angoulême, die

slechts 50 jaar was, pronkte voortaan met den jeugdigen titel van Dauphin. Zijne kamerheeren, bejaarde mannen als hij, werden, gelijk voor 1789, voortaan als *menins* begroet.

Maar niet ieder kan oude titels voeren, en oude titels waarborgen de adellijke geslachten niet voor ondergang. De gelijke verdeeling der erfenissen belemmerde, in de oogen der regeering, de vorming van die groote fortuinen, welke de adel noodig had, om aan zijne politieke aanspraken ten minste eenigen schijn van billijkheid te geven. Zij stelde daarom in 1826 een wetsontwerp voor, waarbij het afgeschafte recht van eerstgeboorte weer in 't leven werd geroepen, en de eigenaars van een zeker vermogen werden gerechtigd een deel als majoraat voor hun oudsten zoon vast te stellen. Onverholen kwamen de ministers er voor uit, dat het hun doel was, een nieuwe aristocratie te scheppen. Merkwaardig waren de woorden van den officiëelen lofredenaar, de Peyronnet, die de gelijke verdeeling der erfenissen zeer natuurlijk in een republiek, maar de ongelijke een eisch van den monarchalen staatsvorm achtte. ‘L'homme, dans l'état de nature, n'a que des affections simples et bornées qui ne vont pas au delà de l'existence et du bien être physique de ceux qui en sont l'objet: il aime ses enfants sans doute, mais son amour se contente de peu: il lui suffit qu'ils vivent et ne souffrent point. L'homme, dans l'état de société, a des affections plus étendues et plus compliquées. Ce n'est pas seulement l'existence physique qu'il a donnée, c'est encore une existence morale et civile, il n'a pas seulement des fils, mais une famille. - - Les sentiments que vous invoquez sont naturels sans doute, mais seulement dans l'état sauvage et grossier d'une nature ignorante et brutale. Ils sont naturels au milieu des bois. C'eux que j'invoque sont les sentiments naturels de l'homme moral, de l'homme cultivé et poli.’

Het was een groote teleurstelling, dat de vaders en oudste zonen in Frankrijk er anders over dachten. Zij bestormden de Pairskamer, die het eerst over de voordracht had te beslissen, met hunne petitiën. De ouder- en broederliefde scheen, zonderling genoeg, door de Revolutie zoo overprikkeld, dat de bedreigde zusters en jongere broeders in de aanstaande geprivilegieerden warme verdedigers hunner belangen vonden. Gelukkig waren de Pairs van Frankrijk niet zeer met Villèle en de zijnen ingenomen. Onder het dankbaar gejuich der natie, viel het wetsontwerp (8 April 1826).

Nog geen anderhalf jaar was Karel X koning, toen het hoogste college der vertegenwoordiging zijne regeering dit echec deed lijden. Had de poging tot herstel van den adel als politicken stand op zich zelf gestaan, misschien ware zij gelukt. Maar nevens den adel, poogde de regeering ook de geestelijkheid, den tweeden pijler van het ancien regime, uit het stof der revolutie op te richten.

Nog in de laatste dagen van Lodewijk XVIII had Karel een besluit doen nemen, waarbij aan eenige hooge geestelijken der katholieke kerk plaats in den Staatsraad was geschonken (26 Aug. 1824), en zelfs hun rang in het politiek lichaam naar hun rang in de kerkelijke hierarchie geregeld. De invloed der nieuwe leden werd aanstonds gevoeld, en een wetsontwerp, dat dadelijk na Karels troonsbestijging werd ingediend, bewees, hoe gewillig de regeering voor hun eischen boog.

Dit nieuwe ontwerp verrijkte het Fransche strafrecht met een nieuwe misdaad. Zij heette sacrilége, heiligschennis. Om aan den godsdienst te geven, wat hem toekwam, zoo als de Peyronnet zeide, stelden de ministers voor, de onteering (profanation) der heilige vaten, bij den eeredienst in gebruik, met den dood: die der gewijde hostie met de straf des vadermoorders, d.i. de doodstraf na voorafgegane verminking, te treffen.

In nog sterkere mate, dan bij de wet over de schadeloosstelling der emigranten het geval was geweest, schonk dit ontwerp aan de natie de gelegenheid om te doorzien, waarheen de partij, die het ministerie beheerschte, haar leiden wilde. Scherp en onweerlegbaar stelden in de Pairskamer Molé en de Broglie in 't licht, hoe het regeeringsvoorstel in lijnrechten strijd was met Art. 5 van de Charte, dat vrijheid van godsdienst erkende, en dus aannam, dat er nevens Katholieke ook Protestantsche en Joodsche Franschen waren. ‘Wie in een Protestantsche kerk inbreekt - zeide de laatste - en de een of andere handeling van profanie bedrijft, wordt gestraft met een kortere of langere gevangenschap, of met een hoogere of lagere boete. Maar wie in de Katholieke kerk vaatwerk of een hostie, die beide gewijd zijn, profaneert, zal de doodstraf ondergaan. Niet de bloot materieele misdaad straft gij in dit geval: maar het gebrek aan eerbied, voortspruitende uit ongeloof aan het dogme van de waarachtige tegenwoordigheid. Gij straft niet de rustverstoring, maar de zonde, de ketterij. Het is voor de eerste maal, sedert 40 jaar, dat men een kerkelijk dogma tot den rang van wettelijke waar-

heid (vérité légale) wil verheffen en het wereldlijk gezag belasten met de vaststelling en handhaving van een kerkelijk geloofsartikel'.

Onverholen kwam de Bonald voor de bedoelingen der kerkelijke partij, tot wier woordvoerders hij behoorde, uit. 'De openbare vervolging en bestraffing is in de maatschappij de noodzakelijke plaatsvervanging van de persoonlijke wraak. Overal, waar het openbaar gezag machteloos is, ziet men dat de individuen hunne eigene wrekers zijn. Men ergert er zich aan, dat de doodstraf op de misdaad van sacrilège is gesteld. Laten wij de waarheid durven zeggen. Zijn de braven verschuldigd hun leven te geven ten dienste en bate der maatschappij, dat der slechten moet dienen tot exempel. Bovendien, den heiligschenner met den dood straffende, wat doet men anders, dan hem naar zijn natuurlijken rechter verwijzen? Een der sprekers heeft opgemerkt, dat de godsdienst den mensch beveelt te vergeven: het is zoo, doch gelijktijdig schrijft zij aan het gezag voor, om te straffen. Want, zegt de Apostel, niet zonder reden draagt de overheid het zwaard. De Verlosser heeft voor zijn beulen wel genade gevraagd: maar *God heeft Hem niet verhoord*'. Tegenover een haat en hartstocht, als uit dergelijke mededeclingen sprak, baatten geen argumenten. Een oogenblik hoopten de tegenstanders der wet, dat de hooge geestelijken, die in de Pairskamer zaten, zouden medewerken om ten minste de doodstraf uit de wet te lichten. In 't vorige jaar toch had de aartsbisschop van Parijs verklaard, dat 'tegenover een wet, die voor sommige gevallen de doodstraf bepaalde, de bisschoppen, dienaren van een God, op aarde gekomen om te redden, niet om te verderven, de vrijheid vroegen om zich van stemming te onthouden'. Thans vroegen noch namen zij die vrijheid. De kans van geloofsvervolging, die het ontwerp hun schonk, was te liefelijk en te welkom, dan dat de verlokking niet onweerstaanbaar zijn zou. Een dezer nobele christenleeraars, de kardinaal de la Fare, nam op zich de verandering hunner conscientiën toe te lichten. 'Na ernstig en zorgvuldig onderzoek - zoo sprak hij - zijn de kerkelijke pairs tot het inzicht gekomen, dat, zoo hun ministerie en de kerkelijke gelofte hen verbieden als rechters te stemmen, waar het de toepassing der strafwetten geldt, niets hen kan noch mag beletten, om, als leden van het Wetgevend Lichaam, tot de vaststelling van wetten, zelfs van strafwetten, samen te werken'. Dank zij deze

gelukkige vinding, togen zij met frisschen moed aan 't werk en het waren hunne geestelijke stemmen, die de doodstraf in de wet behielden. Ecclesia non sitit sanguinem!

Met even weinig gevolg als in de Kamer der Pairs werd het middeleeuwsch ontwerp in de Chambre des Députés bestreden. Te vergeefs deed Royer Collard zijn welsprekende stem hooren, en schandvlekte de voordracht als eene openbaring ‘van het theocratisch beginsel, dat beide den godsdienst en den staat bedreigt en te hatelijker is, omdat nu niet meer, als in de dagen van barbaarschheid en onwetendheid, het de eerlijke razernij van overdreven geloofsijver is, die den fakkel der vervolging ontsteekt. Er zijn geen Dominicussen meer, en wij zijn ook geen Albigenzen. De theocratie van onzen tijd is minder religieus dan politiek: zij is slechts een enkele golf van den stroom der reactie, die ons dreigt mede te sleepen: haar contrarevolutionair karakter is haar voornaamste aanbeveling. Ongetwijfeld is de revolutie goddeloos geweest tot fanatisme, ja tot gruwelijke wreedheid toe. Maar men bedenke het wel: juist dit heeft haar ten gronde gericht. En aan de contrarevolutie kan men voorspellen, dat wraakoefeningen, al staan zij slechts op het papier, tegen haar zullen getuigen, en haar op hare beurt zullen verlammen en schandvlekken’. De openlijke schending der Charte, die dit ontwerp bevatte, werd door Benjamin Constant onweerlegbaar aangewezen. ‘Er is in Frankrijk, behalve andere niet Katholieke kerken, nog een godsdienst, die de Luthersche heet. Zij leert niet de transsubstantiatie, maar de consubstantiatie. Vergunt men ook aan haar, ter wille van dit speciale dogma, een speciale bescherming? Neen: wie het Luthersche mysterie zal schenden, zal slechts als rustverstoorder gestraft worden: maar wie zich vergrijpt aan het katholieke, als schuldig aan sacrilège.... Waarom dit verschil? Omdat het de bedoeling niet is aan ieder bijzonder dogma een bijzonderen waarborg te verzekeren, maar alleen een privilegie aan één enkel geloof te schenken’. Tegen dergelijke aanvallen was de bisschop van Hermopolis, ministre des affaires ecclésiastiques, niet bestand. Hij poogde zich te redden, door de bewering, dat de katholieke godsdienst staatsgodsdienst in Frankrijk was: en dus het leerstuk der waarachtige tegenwoordigheid staatsdogma. Overigens was zijn bisschoppelijk gewaad breed genoeg om tevens als mantel der liefde dient te doen.

‘Zegt men, dat het Evangelie een wet van genade is? Zeker

is het Evangelie een wet van liefde. Hij beveelt zijne vijanden lief te hebben en verbiedt de wraak aan particulieren, maar sedert wanneer heeft het het zwaard der gerechtigheid aan de burgerlijke autoriteit ontnomen? Bedenkt eens, waartoe zulk een uitlegging der christelijke liefde leiden zou. Geen christelijk soldaat noch christelijke rechter zou dan kunnen bestaan: de soldaat zou den dood van de hand van anderen moeten afwachten, maar hem zelf niet mogen geven: en de rechter zou niet mogen vonnissen!.....

..... Men moet onderscheid maken tusschen den particulier en den wetgever: de eerste kan medelijden hebben met de schuldigen: de laatste is verplicht de wetten te maken, die de misdaad voorkomen of straffen.... Na de wet te hebben vastgesteld, zouden wij de eersten zijn, om in de cel neer te dalen, waarin de schuldige is gezeten; de eersten, om hem de vertroostingen van een godsdienst aan te bieden, die niets dan liefde en vergiffenis van beleedigingen ademt. Wij zouden hem opwekken om met berusting den dood te ondergaan, die hij verdiend heeft. Wij zouden den moed hebben hem op de doodskar te vergezellen, met hem het schavot te bestijgen, hem bij te staan tot het laatste oogenblik en hem, als een broeder, voor de oogen van God, den vader van alle menschenkinderen, te omhelzen'.

In dezelfde dagen, dat met zulke hartelijke argumenten deze beruchte en nuttelooze wet op de heiligschennis werd aangenomen, was de publieke opinie door een derde wetsvoorstel van niet minder gewicht in beweging gebracht. Tot dusver was voor de vestiging van zoogenaamde communautés religieuses de goedkeuring van den wetgever noodig. Het ministerie stelde voor, dat voortaan vrouwelijke vereenigingen van dezen aard slechts des konings toestemming zouden behoeven. De bedoeling was duidelijk en voor niemand geheim. Volgens het oude Fransche recht kon geen religieuse broederschap werkzaam zijn, zonder uitdrukkelijke vergunning des konings, bij brieven gezegeld met het groot zegel, en ingeschreven bij 't Parlement. De wet van 1817 had de goedkeuring van de verschillende deelen der wetgevende macht voorgeschreven. Door thans de vrouwen, die zich in kloosters wilden vereenigen, te ontheffen van de vergunning der Kamers, werd een eerste stap gedaan op den weg, om ook de mannelijke zoogenaamde godsdienstige communautés slechts van het welbehagen des konings afhankelijk

te stellen. De Jezuiten waren in Frankrijk verboden, wie zou dit verbod kunnen handhaven, indien Karel het recht had om vergunning tot vestiging te verleenen aan wie hem goed dacht? De Kamer der Pairs erkende ten volle de groote beteekenis van het regeeringsvoorstel, en liet zich volstrekt niet misleiden door de zonderlinge betoogen van de Villèle, dat de mannelijke vereenigingen onderworpen zouden blijven aan de bestaande eischen, maar hetzelfde van vrouwelijke te blijven vorderen, een inbreuk moest heeten op het koninklijk prerogatief. Gemakkelijk was het voor Pasquier, die reeds in de vorige zitting een gelijkluidend voorstel had bestreden en doen verwerpen, aan te wijzen dat dit prerogatief, waarop men thans ten gunste der vrouwen zich beriep, evenzeer gold waar het mannelijke vereenigingen betrof. Hij diende daarom een amendement in, waarbij de vrijheid der koninklijke erkenning werd beperkt tot uitbreidingen van reeds bestaande vereenigingen, maar voor nieuwe vestigingen het wettelijk vereischte van goedkeuring door de Kamers behouden bleef. Ondanks de heftige bestrijding van het ministerie werd dit amendement aangenomen, en daardoor het doel der voorstellers den bodem ingeslagen.

Het kan geen verwondering wekken, dat zulke wetsvoorstellen, die zoo duidelijk het streven openbaarden om de rechten van den staat te onderwerpen aan de belangen der kerk, en de resultaten van 30 jaren volkslijden aan de oude machten prijs te geven, een algemeene agitatie wakker riepen en voedden, die wrange vruchten voor de toekomst dreigde af te werpen. Het was onmiskenbaar, dat de mannen des bestuurs, 'tzij uit overtuiging, 'tzij uit gehechtheid aan hunne zetels, aan de bevelen van een partij gehoorzaamden, die een geheele contrarevolutie beoogde. In de zitting van 1824 was het programma dier partij blootgelegd. Afschaffing van de goddelooze wetten der revolutie: straf van de misdaad van heiligschennis; achterstelling van het burgerlijk huwelijk aan de kerkelijke inzegening; herstel van de politieke zelfstandigheid van den geestetelijken stand; schadeloosstelling van de emigranten; herziening der Codes, om ze in overeenstemming te brengen, zoo 't heette, met de religieuse gevoelens der natie en de rechten der kroon - dit waren voor twee jaar de hoofdeischen geweest. Nog geen jaar was Karel X aan de regeering of een deel was uitgevoerd. Welken waarborg bezat de natie, dat het overige zou achterwege blijven?

In den persoon des konings bezat zij dien wel het allerminst. Ook wie niet wist, wat geen der kamerleden onbekend was, dat Karel de wetten op de vrouwelijke corporatiën en op de sacrilège als zijn eigen werk beschouwde, waaraan hij gehecht was, zoodat hij in de naïveteit van zijn kinderlijk geloof en zijn volslagen gemis aan politiek inzicht zelfs niet begreep, hoe iemand eenig bezwaar tegen zulke voortreffelijke wetten kon hebben - ook wie dit niet wist, hij kon om andere redenen geen vertrouwen in dezen vorst stellen. Karel had in 1815, bij den inval van Napoleon, den eed op de Charte gedaan. Toen zijn broeder was gestorven, had hij beloofd de Charte te zullen handhaven: en hij herhaalde zijn eed bij zijn plechtige krooning te Rheims, in Mei 1825. Maar wat baatten al deze eeden en beloften? De plechtigheid te Rheims was niet geschikt om gerust te stellen, want niets bewees zij nadrukkelijker dan Karels lichtgeloovigheid en blinde onderwerping aan de kerk.

De zalving der koningen van Frankrijk had oudtijds in de Cathedraal van Rheims plaats, omdat daar een fleschje met olie berustte, indertijd, volgens de traditie, door een engel uit den hemel aangevoerd, en het eerst gebruikt bij de zalving van Clovis. Sinds had het eeuwen door dienst gedaan, zonder ooit uitgeput te worden. In 1793 had de Nationale Conventie, in haar haat tegen het koningschap, het oude fleschje doen stukwerpen. Niettemin - in 1825 was het weer kant en klaar, en druppelde er de oude olie op het hoofd van den lichtgeloovigen koning uit!

Maar er was meer. Keizer Napoleon had bij zijn krooning zich zelven de kroon op 't hoofd geplaatst: Karel X ontving hem uit de handen des bisschops, als ware zijn gezag een gift der kerk. Eindelijk: ofschoon hij in de Charte gelijke bescherming aan alle eerediensten had bezworen, zwoer hij hier den Katholieken godsdienst te zullen handhaven. Hoe waren die eeden te vereenigen?

De geruststelling, die de persoon des konings niet schonk, was evenmin bij zijne raadslieden te vinden. Sterker nog dan hunne wetsvoorstellen openbaarde de geest des bestuurs de geheime gezindheid van de naaste dienaren der kroon. De regeering oefende een onmatigen invloed op de departementale besturen, ten gunste van de kerkelijk politieke partij, uit. De meest verdienstelijke mannen, die zich aan deze niet onderwierpen, werden onder voorwendsel van revlutionaire zonde achtergesteld

of ontslagen. Hypocrisie was het hoofdvereischte voor het welslagen in iedere carrière. De kerken der niet-Katholieken werden, waar de regeering het kon, gesloten: de volksscholen steeds meer en meer overgegeven aan aanhangers der congregatie, door het volk schimpende ignorantijnen genoemd, en door den abt Fraystinous, als grootmeester aan het hoofd der Université geplaatst, en als ministre des affaires ecclesiastiques tot uitbreiding der kerkelijke macht wettelijk geroepen, ook over het hooger onderwijs het toezicht der congregatie uitgeoefend. In de kamer van afgevaardigden aarzelden de contrarevolutionairen niet, om de Charte openlijk ‘den gehaaten waarborg van de vruchten der revolutie’ te schelden. Ambtenaren, die verdacht werden de richting der regeering af te keuren of het uitspraken, werden afgezet. Wie klaagde, vervolgd. De Journalistiek zag zich herhaaldelijk voor de rechtbanken geroepen, om zich te verantwoorden wegens hare bestrijding van de maatregelen en den geest der regeering.

In de departementen werd haar voorbeeld gevolgd. De ambtenaren van den staat schenen geen hoogere roeping te kennen, dan om de kerkelijke partij, die Frankrijks ontwikkeling naar het hart stak, ten dienste te staan. Land en steden waren vervuld van de missiën der congregatie. Waar zij verschenen, stelden de besturen zich onder haar bevelen. De tooneelvertooningen werden gedurende den duur der missiën gesloten, omdat de concurrentie te ernstig en te gevaarlijk was, inzonderheid als, gelijk in deze jaren bij toeneming geschiedde, *Tartuffe* werd opgevoerd. Toch was het de schuld der missionarissen niet altijd, zoo het publiek de nabootsing voor het origineel verkoos. Want menigmaal waren hunne representatiën even vermakelijk als leerrijk. In het departement de la Meurthe werd op verschillende plaatsen en bij herhaling voor den avonddienst een sermoen over het jongste oordeel aangekondigd. Geloovigen en nieuwsgierigen vulden het kerkgebouw en hoorden de predikatie van den missionaris aan, die zijn sermoen rekte tot de duisternis, een voorbode van die der helle, begon te vallen. Langzamerhand werd de stem zwakker, naarmate het daglicht week en het kerkgebouw een spookachtiger aanzien verkreeg. Eindelijk was alles stil: een algemeen zwijgen heerschte, in afwachting der dingen, die komen zullen. Op eenmaal - daar rolt de donder: allerlei ontploffingen van voetzoekers en pistolen, uit alle hoeken van

het kerkgebouw, schokken en schudden de geprikkelde zenuwen, inzonderheid van het vrouwelijk personeel, dat beangst voor de komst des Heeren opvliegt, zich zoekt te redden, en een tooneel van namelooze verwarring veroorzaakt, die de agitatie der ontstelden, in hun angst niet wetende wat te doen, nog vermeerdert. Met wellust staren de missionarissen op de bedrogen menigte, die te vergeefs zich wringt en woelt om aan de biologische betoovering te ontsnappen. Doch hoort - daar klinkt van het koor der kerk het blijde gezang der hemelsche koren. Op de aan allen bekende wijs van het: *où peut-on être mieux qu'au sein de sa famille* prijzen de zaligen hun geluk en wekken zij de jaloezie der nog niet tot hun hemel verhoogden op!

Ook andere middelen dan deze bezigden de dienaren der congregatie, om het rijk huns heeren te bevorderen. Processiën werden georganiseerd en de deelneming door moreelen en immoreelen dwang tot plicht gemaakt. De openbare straat werd voor de kerkelijke vertooning prijs gegeven, en de politie beijverde zich om het aanzien der geestelijkheid te verhoogen, door de gewilligheid, waarmede zij als hare dienaresse bij zulke gelegenheden optrad. Vrijheid van godsdienst, ofschoon in de Charte erkend, hield feitelijk op te bestaan. Protestantsche kinderen werden aan hunne ouders ontroofd en in kloosters gestoken. De troost der katholieke religie werd aan tegenstanders van de politiek-kerkelijke partij, zoowel op het sterfbed als bij begrafenissen, geweigerd. Gemengde huwelijken waren in den ban, ofschoon door den staat erkend. De kerkelijke inzegening werd niet toegestaan of slechts geschonken op voorwaarden, even onteerend voor de kieschheid van den eischer, als strijdig met de rechten der individuen en den geest der Charte.

Het kan geen verwondering wekken, dat een dergelijk stoutmoedig optreden van de in 1789 overwonnen machten een storm van onrust en bekommering in 't leven riep. Meer en meer werd de overtuiging heerschende, dat een dergelijke staat van zaken niet duren kon. De natie was in twee kampen verdeeld, gereed om naar de wapenen te grijpen. Zij, die de schimmen van 't verleden hadden opgeroepen, zagen met lachend vertrouwen de toekomst te gemoet. Het aanvankelijk slagen scheen hun de overwinning te beloven: slechts het stuiptrekken der revolutie nog hadden zij te overwinnen.

Maar zij bedrogen zich. Gereed de moderne maatschappij

den doodsteek toe te brengen, zonk hun op eenmaal het wapen uit de hand.

Op den 5^{den} Mei 1821 was op St. Helena keizer Napoleon gestorven. Schijnbaar zonder diepen indruk te maken, was de tijding door Frankrijk ontvangen. Maar in waarheid oefende zij grooten invloed. De dood van den machtigen keizer verbrak de vrees voor een terugkeer van zijn militair despotisme, die zoo velen voor de Bourbons had gewonnen. Herinneringen herleefden, die jaren lang waren onderdrukt. De zon van Austerlitz had voor den Franschman, trotsch op zijn vaderland en zijn roem, nog niets van haar gloed, van haar licht verloren. Wat beteekende, vergeleken met de overwinningen van het keizerrijk, die nietige Trocadero-tocht, tot herstelling van een despoot als Ferdinand VII?

Ook andere herinneringen, dan die van roem en overwinning, riep de dood van den balling op St. Helena wakker. De zoon der revolutie mocht, gelijk zijne tegenstanders zeiden, zijne moeder op 't kleed hebben getreden, hij had haar niet naar 't hart gestoken. Had de despotieke keizer niet de vrijheid van godsdienst geëerbiedigd, de gelijkheid voor de wet gehandhaafd en den staat vrij gehouden van kerkelijke overheersching? En - zoo vroeg de menigte zich af - wat een Napoleon had verschoond, zou men prijs geven aan een Bourbon!

Met diepen schimp waren de tegenstanders der Charte gewoon van de groote revolutie te spreken, welke die rechten had geschonken. Met Robespierre en Marat schenen zij het meest vertrouwd: de namen dezer mannen dienden hun tot vogelverschrikkers bij het onkundig publiek. Velen huiverden onwillekeurig terug, om openlijk te aanvaarden, wat hun als de erfenis van de moordenaars van het schrikbewind werd voorgesteld. Zij schrikten terug, om het zich zelf te bekennen, en hoeveel meer om het uit te spreken, dat zij de denkbeelden, de beginselen der Revolutie, die zooveel bloed had vergoten, boven die van het ancien regime verkozen! In de heerschende richting op literarisch gebied vonden zij geen steunpunt, geen veiligen gids, die tot vastheid en zekerheid van overtuiging kon brengen. De helden der romantische school waren uit afkeer van den ondervonden of hun overgeleverden dwang van het literarisch klassicisme onder het keizerrijk teruggekeerd tot de fantastische scheppingen der middeleeuwen, die

hun volle speelruimte schonken voor de oefening en ontwikkeling van een overprikkelde verbeelding, die noch door eischen der kunst noch door de levende behoeften der volksontwikkeling zich aan banden wilde zien gelegd. Zich vermeiende in hun denkbeeldige vrijheid, zagen zij met minachting en afkeer op het woelen en strijden der menschenwereld neer, wier onrust zij begrijpen noch deelen konden, omdat zij een bedreiging scheen van de wellustige ruste hunner aesthetische genietingen, die hun het hoogste levensdoel toeschenen. Rijker aan fantaisie dan aan kennis wisten zij niet de beteekenis van de worsteling, die zij beleefden, zich bewust te worden: en vermochten dus evenmin anderen tot juist inzicht te brengen - Als zij, had jaren lang een aanzienlijk deel van het Fransch publiek, gewoon hen toe te juichen, het staatkundig en religieuse leven des tijds nauwelijks zijn verheven aandacht waard geacht. Maar naarmate de stroom der reactie hooger steeg, het gevaar voor de individueele vrijheid toenam, werd de overtuiging algemeener dat het spel der fantasie een allerliefste bezigheid is in de ledige uren van het dolce far niente, maar geen wapenen schenkt, die, in den kamp tegen den belager van ons leven, hoop op de overwinning geeft. Slechts een heilige overtuiging en het plichtgevoel jegens een volgend geslacht is in staat een volk tot opstaan uit de dommelende ruste te bewegen. Maar noch overtuiging noch plichtgevoel had de Romantische school in de natie wakker geroepen en onderhouden. Aarzelende en weifelende, onzeker welken weg te betreden, aangelokt door de beginselen van 1789, maar afgeschrikt door de hatelijke gestalten der Terroristen, wankelde de publieke opinie, het openbaar geweten, tusschen de strijdende partijen.

Het is de roem van Louis Adolphe Thiers, aan deze wankeling des Franschen volks een einde te hebben gemaakt. Toen de jarenlange aanvallen op de personen en de euveldaden der revolutie de natie den weg bijster maakten, greep hij haar bij de hand en leidde haar in de geschiedenis der omwenteling binnen. Niet als artist, ofschoon een kunstwerk scheppende, maar als politicus ontrolde hij de bladen der historie voor hare oogen: voor de ouderen, die renegaten waren geworden aan de liefde hunner jeugd, een beschamend verwijt: voor de jongeren een openbaring van de macht en de passie eener overtuiging. Hij deed haar zien, dat een wet van noodzakelijkheid de ontwikkeling der gebeurtenissen en de handelingen der individuen

bepaalt: dat geen persoonlijke luim of willekeur de historie schept, maar zij het kind is van een hoogere oorzaak, noem ze voorzienigheid of fatum, in wier handen het individu slechts het, dikwijls onwillig, zelden bewuste, werktuig is. Hij deed haar de botsing der strijdende beginselen als een onvermijdelijke kennen: maakte haar opmerkzaam op de eigenaardigheid der individuen, die geen andere rol dan de door hen gespeelde voor hen mogelijk maakte. Hij leidde haar binnen in de Tuileriën, in de beraadslagingen van het koningschap, dat niet dan onwillig, en nooit ten volle oprecht, het hoofd boog voor de overweldigende macht der moderne staatsbeginselen. Hij voerde haar rond in de rijen van het gepeupel, deed haar stilstaan bij de Septembermoorden, en wees haar de slachtoffers en de slachters aan. In de kabinetten der Europeesche mogendheden, tegen Frankrijk en tot Frankrijks verdeeling verbonden, leerde hij haar de beteekenis van de revolutiekrijgen inzien. Hij reisde de slagvelden met haar rond, en wees haar aan, hoe in iedere nederlaag als 't ware het zaad van een toekomstige zegepraal werd uitgestrooid. Lofredenaar en apologeet der revolutie - zelfs waar de lofrede en de apologie hadden kunnen gemist worden - scheidde Thiers de zaak van de personen: de vrucht des akkers, van de bezoedelde hand des zaaiers. ‘Wij hebben hun gedrag niet te verdedigen: wel, hun werk te handhaven.’

En de natie, verzoend met de omwenteling, toen zij de wereldgebeurtenis begreep, nam dat woord als haar programma over.

In de twee kamers van vertegenwoordiging had tot 1826 eene meerderheid gewoonlijk de regeering gesteund. Maar de kerkelijke richting van het ministerie ontbond die meerderheid. Een aanzienlijk deel der afgevaardigden en der Pairs vingen aan tegenstand te bieden. Zij wilden den staat niet opofferen aan de kerk: of, zoo als het in de uitdrukking van den tijd luidt, zij wilden niet toelaten, dat de kroon van Frankrijk op het altaar werd gelegd. Warme aanhangers van de monarchie, vurige tegenstanders van de liberale partij, die het koninklijk gezag wilden beperken, kwamen zij niet dan met moeite en langzamerhand er toe, om openlijk tegen de contrarevolutionairen, hun vroegere bondgenooten, waar het de verdediging van de rechten der legitimiteit gold, op te treden. Aanvankelijk stelden zij zich tevreden met zachte waarschuwingen en vermaningen, doch de onverzettelijkheid en lichtvaardigheid der

regeering, die zich meer en meer aan de eischen der geestelijkheid onderwierp, maakte hun eerlang een krachtigen en openlijken wederstand tot gebiedende plicht.

In het jaar 1825 was te Rome het groot kerkelijk jubileum gevierd. Geheel onnoodig, alleen om de Congregatie te believen, verzocht en verkreeg de Fransche regeering van den paus vergunning, om dit feest in Frankrijk nog eens dunnetjes over te vieren. Den 15^{den} Februari 1826 had de plechtige opening plaats. Gedurende maanden vertoonde Parijs een tooneel van machts- en praalvertooning der kerk, als geen der levenden, hoe oud ook, zich herinnerde ooit aanschouwd te hebben. Vier groote processiën, door duizende priesters geleid, trokken op verschillende tijden de straten der hoofdstad door, De koning en de leden van het vorstelijk huis verschenen hier voor hun volk, in het gevolg der geestelijkheid. De bezetting van Parijs, de ambtenaren der regeering, ieder die, op welke wijze ook, afhankelijk was, werd gedwongen door zijne deelneming den luister der kerk te verhoogen.

Als sprak dit onwaardig tooneel niet luide genoeg door zich zelf, achtte de ultramontaansche pers zich verplicht zijne beteekenis toe te lichten. Na de Restauratie, schreef de *Mémorial catholique*, waren er in Frankrijk drie scherp geteekende partijen geweest: de liberalen of jacobijnen, de royalisten en de ministerieelen. Maar deze partijen verkeerden in volle ontbinding en het oogenblik naderde, waarin er niet meer dan twee zouden zijn: ‘celui qui se soumettrait d'une manière absolue à la puissance spirituelle du pape, et celui qui ne reconnaîtrait que la souveraineté humaine, le parti du ciel et le parti de l'enfer.’

Zulke daden en zulke woorden misten hun uitwerking niet. Een kreet van ergernis en onverholen schaamte ging er op, bij deze openlijke prostitutie van den staat. Zelfs Villèle was getroffen door de ongeveinsde afkeuring en verontwaardiging van het volk. ‘L'aspect du peuple - schreef hij in zijn *Journal* en berichtte hij aan den koning - indiquait un grand mécontentement. On pouvait lire sur tous les visages que la population souffrait de voir son roi suivant humblement le clergé.’ Welke was toch die geheimzinnige macht, vroeg men zich af, die alle autoriteit voor zich deed bukken?

Een ultraroyalist, een onverdacht aanhanger der Bourbons, voor wie hij ballingschap en armoede had verdragen, gaf het

antwoord. Te midden van de bedwelming en dronkenschap van den kerkelijken overmoed verliet een boekske, nauwelijks drie honderd bladzijden groot, de pers. *Mémoire à consulter*[1] was de titel, dien de auteur, de graaf de Montlosier, aan zijn geschrift, vol aanklacht en openbaring, schonk. Met echte bescheiden in de hand lichtte hij *le gouvernement occulte* der congregatie toe. Hij legde de organisatie der vereeniging bloot, ontdekte de wegen, waarlangs zij haar invloed verkreeg en ontwikkelde, wees de middelen aan, waarover zij beschikte, en duidde personen aan, die tot haar behoorde. Hij bewees, dat geheel Frankrijk in haar netten was verstrikt: dat zij de regeering beheerschte; de administratie beval; de heiligheid des gezins schond; het familieleven verwoestte. ‘Vroeger - riep hij aan Frankrijk toe - vroeger was het spionneeren een verachtelijk werk. De congregatie stempelt het tot een vroom, een eerlijk werk’. Zoowel de lagere als de hoogere standen staan onder haar bevelen en gehoorzamen haar. ‘Au moyen d'une association dite de Saint-Joseph, tous les ouvriers sont aujourdhui enrégimentés et disciplinés: il y a dans chaque quartier une espèce de centenier qui est un bourgeois considéré dans l'arrondissement. Le général en chef est l'abbé L....., jésuite secret.’ Tot de dienstboden toe staan in haren dienst.

Met de teekening van haar invloed en macht ging de historische uiteenzetting gepaard van het volkomen onwettige van het bestaan van dergelijke vereenigingen in Frankrijk. Na aangewezen te hebben, hoe sedert eeuwen veroordeeling op veroordeeling de Jesuïten in Frankrijk had getroffen, en hoe die vonnissen en parlementsbesluiten, nooit opgeheven, nog altijd rechtsgeldigheid bezaten, vatte hij de slotsommen van zijn onderzoek in deze stellingen samen:

1°. Les quatre grandes calamités qui j'ai signalées, savoir: la congrégation, le jésuitisme, l'ultramontanisme, le système d'envahissement des prêtres, menacent la sureté de l'Etat, celle de la société, celle de la religion.

2°. Ces quatre grandes-calamités ne sont point dans une espèce nouvelle qui aurait pu échapper à la surveillance ou à la

1 De volledige titel is: *Mémoire à consulter sur un système religieux et politique tendant à renverser la religion, la société et le trone*. Paris, 1826.
In weinige maanden beleefde dit boek zeven drukken. Ik bezit en ken slechts den eerste.

précision du législateur: elles sont notées par nos anciennes lois et chargées de leur anathême.

3°. Ces anciennes lois ne sont ni abrogées, ni tombées en désuétude: elles sont dans leur pleine et entière vigueur: elles sont confirmées en plusieurs cas par les lois nouvelles.

4°. L'infraction portée à ces lois constitue un délit.

5°. Attendu que ce délit menace la sûreté du trône, celle de la société et de la religion, il se classe parmi les crimes de lèse-majesté.

Het is onmogelijk den indruk te beschrijven, dien deze Memorie maakte. Tot dusver had de regeering steeds het bestaan der Jesuïten in Frankrijk ontkend, en de congregatie als een onschuldige, vrome, godsdienstige vereeniging voorgesteld en verdedigd. Met groote verschooning had Monthlosier de ministers van Karel X behandeld. ‘On imagina de faire entrer tous à la fois le ministère dans la congrégation et la congrégation dans le ministère. Dejà les postes, la police de Paris, sa direction générale, avaient été données aux affiliés. Il ne manquait plus que d'enrôler les principaux ministres euxmêmes. Je ne puis ou je ne veux rien affirmer de positif. Je sais seulement que les bruits les plus ridicules en ce genre ont couru.’ Toch scheen de regeering, machteloos tegen de openbaringen van de Montlosier, verder ontkennen overbodig te achten, en wierp zij openlijk het masker af. De trouwe royalist werd beroofd van het jaargeld, dat de Bourbons hem in vroeger dagen, tot belooning van zijn bewezen diensten en tot vergoeding van om hunnentwil geleden lijden, hadden geschonken. En bij deze persoonlijke wraakoefening bleef het niet. Met naïve schaamteloosheid werd, na tien jaar van officieele ontkenning, het bestaan der congregatie en der Jesuïten erkend. ‘Certains hommes, verklaarde de minister Frayssinous, appartenant à la société dont il s'agit, sont rentrés en France après la tourmente révolutionaire, et y ont été *supportés, tolérés*, par Buonaparte. On doit donc les considérer comme des hommes qui ne méritent nullement d'être chassés de la France. Sans doute, s'il s'agissait de donner à cette Société une existence civile, il faudrait, non pas seulement une ordonnance, mais une loi. Mais nous n'avons *pas encore* à délibérer s'il faut admettre ou rejeter cette société.’ Ondanks dit voor de Bourbons bijkans belachelijk, en zeker onwaardig, wegschuilen achter het keizerrijk, maakte de verklaring een diepen en blij-

venden indruk; maar niet dien, welken de regeering wenschte. Wel poogde Frayssinous zijne bekentenissen, die voor de regeering zoo compromettant waren, te verzwakken door de bewering, dat de JesuÏten slechts in zeven petits seminaires onderricht gaven en dus hun invloed bijzonder gering was te achten en daarom niet te vreezen: doch zijn eigene woorden legden getuigenis af, dat de invloed der denkbeelden, door de gevreesde orde voorgestaan, niet tot de grenzen van een of meer seminarien zich bepaalde. Bij de bespreking van klachten, die tegen de contrarevolutionaire partij waren ingebracht, schrikte de minister niet terug voor deze verklaring: ‘on accuse le clergé de vouloir s'emparer des registres de l'état civil. Je ferai d'abord observer que le choix des dépositaires de ces registres ne fait rien aux droits civils. L'autorité les confiait autrefois aux ecclésiastiques: l'Assemblée Constituante a jugé à propos de les leur retirer: la loi est donc maîtresse de confier ces registres à qui lui plaît. Dans l'état actuel des choses, un obstacle, il est vrai, semblerait se présenter: certains mariages, permis par la loi civile, sont repoussés par la loi religieuse. Il serait à désirer que cette difficulté n'existât plus: et un temps viendra, je l'espère, où elle disparaîtra, où les deux législations seront en harmonie. On signale encore les inconvénients de l'antériorité du mariage religieux; mais n'est-il pas extraordinaire qu'au sein d'une nation catholique le mariage des catholiques se passe comme un simple contrat de vente ou de louage? L'opinion est unanime sur ce point: il faudra trouver le moyen, tout en respectant la loi civile, *d'empêcher les mariages qui ne seraient pas consacrés par la religion*.’

Welk een eerbied voor de grondslagen van den modernen staat had men te verwachten van een man, die zulke denkbeelden toegedaan was?

Casimir Perier, tot wiens schitterendste levensperiode deze jaren behooren, was in vollen nadruk volksvertegenwoordiger, toen hij de ministerieele schuldbelijkdenis beantwoordde met den uitroep: ‘la voilà enfin reconnue officiellement cette congregation mystérieuse, dont l'existence a été si souvent, si formellement niée à cette tribune et par les feuilles ministérielles! Prenons acte, Messieurs, de cette déclaration faite par l'autorité compétente. Le fait matériel existe donc: ce n'est point un fantôme qu'il soit impossible de saisir:’ en de belachelijke bewering, dat de invloed der Jesuïten gering was, omdat zij

slechts in zeven inrichtingen onderwijs gaven, weerlegde door de eenvoudige opmerking, dat zeven inrichtingen van onderwijs dus stonden onder de bevelen van een societeit, die geen wettig bestaan had. Wie heeft, vroeg hij, aan de bisschoppen het recht gegeven om hun wil in plaats der staatswetten te stellen? Zoo zij heden zeven petits seminaires in handen der Jesuïten stellen, hangt het van hun willekeur af, morgen hun een grooter getal over te geven. ‘Qu'en résulterait-il? que toute l'éducation de votre jeunesse serait soustraite à l'éducation civile, et confiées à des corporations défendues par la loi.... Comment voulez-vous que les jeunes gens pussent être élevés dans le respect des lois, lorsque ceux qui les enseignent existent contrairement aux lois?.... On prétend que cette société n'a aucune influence. Quoi! elle n'a pas d'influence, lorsqu'elle peut former des établissements ayant douze à quinze cents élèves.... Cependant, on y apprend la musique, on y apprend à danser et à faire des armes. Ce n'est assurément pas à des jeunes gens, destinés à l'état ecclesiastique, que cette éducation est donnée.’

Ook in de Pairskamer gaf het vraagstuk, door de Montlosier aan de orde gesteld, tot bespreking en bestrijding aanleiding. Afgeschrikt door de nadrukkelijke taal, die hij in de Chambre des Deputés had moeten aanhooren, sloeg Frayssinous een vrij wat lager toon hier aan. Hij erkende, dat een wet noodig was om het bestaan der Jesuïten in Frankrijk te wettigen, maar voegde er bij, dat tot het oogenblik, dat de regeering het voegzaam zou oordeelen een dergelijk ontwerp in te dienen en te discussieeren, de paters slechts getolereerd werden. ‘Ainsi - antwoordde Pasquier - on peut tolérer l'existence d'une société, d'une communauté d'hommes qui ne saurait se former sans le consentement du pouvoir législatif: les Jésuites peuvent exister *de fait*, bien que l'autorisation des deux chambres soit indispensable à leur rétablissement, la tolérance remplace la loi, on *tolère* ce que la loi *défend*. Un tel état de choses est, au moins, fort extraordinaire....’

Maar nadrukkelijker en scherper dan in de kamers van vertegenwoordiging kon geschieden, spraken de tegenstanders van de dienaren der congregatie hun verontwaardiging buiten de kamers uit. Van ministers, die jarenlang de natie hadden misleid, was alles te duchten. ‘De Jesuïten - schreef de Keratry in de *Constitutionnel* - zijn dan officieel erkend! en bij monde

van wien? van een bisschop, een grand-maître de l'université, een minister van openbaar onderwijs! Wat een geveinsdheid voordat het zoo ver kwam! wat een ontkenningen! wat een ontwijkende antwoorden! wat een logens, opgestapeld in geschriften en op de tribune! Maar waartoe dienen de kamers, waartoe de wetten, indien zij openlijk door de bisschoppen kunnen geschonden worden en een minister die schending verdedigt? Zou men bij zulk een schandaal er niet bijna toe komen, om in den minister een advokaat der Jesuïten te zien, een wapenheraut vooruitgezonden om hun aanwezigheid te proclameeren, een voorlooper, om den weg tot hun legale erkenning te banen?' In enkele kernachtige woorden kenmerkte het *Journal des Debats* den toestand: 'le ministère se constitue, devant les mandataires du pays, en état de sédition contre notre ordre légal tout entier.... Un ordre de choses nouveau commence; ce qui était obscur éclate maintenant; ce qui est douteux est prouvé. La France saura, dans quelques jours, ce qu'est devenue cette maxime tutélaire; qu'il faut toujours que force reste à la loi.'

Te vergeefs poogde het ministerie den opgestoken storm te bezweren. Alle machten vereenigden zich tegen hen. Bij vonnis van het Hof van Parijs verklaarde de rechterlijke macht, dat de Jesuïtenorde in Frankrijk was verboden, en dus niet dan door wetsschennis kon bestaan. Na deze uitspraak gold geen verschil meer van staatkundige partij bij allen, die den staat niet aan de kerk wilden onderwerpen. Montlosier's geschrift, de discussiën in de vertegenwoordiging, de vonnissen der rechtbanken maakten aan alle verwarring en misverstand een einde. Een politieke vereeniging onder kerkelijke vlag bedreigde de vrijheid der natie. De wetten des lands werden door de regeering niet gehandhaafd, maar de overtreding toegelaten. Dit stond vast. Wat Villèle en zijne ambtgenooten ook deden om aan den strijd te ontsnappen, of de aandacht af te leiden, niets mocht baten. De meest uiteenloopende mannen reikten elkander tegen hen de hand. Chateaubriand en Thiers streden, ieder op zijne wijze, voor de rechten van den staat.

Bijkans een jaar duurde de worsteling tusschen de regeering en de natie. Geen kunstmiddelen baatten. Onvermoeid zetten de tegenstanders, in en buiten de kamers, den strijd voort

Toen ook drukpersvervolgingen geen redding aanbrachten, poogde Karel X aan de natie het zwijgen op te leggen. Een wetsontwerp, dat wetenschappelijke productie en den gewonen boekhandel, de journalistiek en de drukkerijen gelijkelijk met den ondergang bedreigde, joeg mannen van allerlei rang en stand in de gelederen van Villèle's bestrijders. De meerderheid van de Chambre des Députés was nog gedienstig genoeg om het werk van de Peyronnet aan te nemen, maar de Chambre des Pairs sprong ditmaal, als meermalen, voor de vrijheid der pers in de bres. Het ontwerp werd ingetrokken, om het voor verwerping door het hooge college te bewaren (17 April 1827).

Met al het zelfvertrouwen van den speler, die ofschoon in al zijn berekeningen bedrogen, liever ook het laatste verliest, dan het spel te staken, volhardde Villèle. Bij ordonnantiën van 5 Nov. werd de *Chambre des Députés* ontbonden en 76 nieuwe leden der Pairskamer benoemd. Verblind door eerzucht, waaraan hij herhaaldelijk zijn betere overtuiging had opgeofferd, dacht Villèle er niet aan, dat de uitslag van het beroep op het volk ongunstig kon zijn. Maar de natie was het spel met haar rechten en belangen moede. De contrarevolutie, die terugkeer tot voor 1789 verlangde, werd op het slagveld der verkiezingen verslagen. Onwillig en met loome schreden, na nog het uiterste te hebben aangewend, om te blijven, trad de Villèle van het ministerie terug. Zijn meester liet slechts onwillig hem gaan: deze dienaar was een man naar zijn hart geweest.

Zonder Villèle, maar nog de kroon van Frankrijk dragende, trad Karel X het jaar 1828 in.

III.

‘Een ministerie, dat niet wil heengaan, blijft lang zitten.’ Deze geestige opmerking van een beroemd landgenoot is niet de eenige verklaring, die voor het langdurig verzet van het ministerie Villèle kan gegeven worden. Zij bleven niet bloot uit lust tot blijven, maar ook door den wil des konings, die hun tegenstand schraagde en hen staande hield, zoolang hij vermocht. Want Karel X was met het ministerie Villèle als zijn eigen pleegkind ingenomen. De staatkunde, die zij volgden,

was zijn politiek; het doel, dat zij najaagden, het zijne. Zoolang zij ministers waren, kon hij zijn rust houden, volkomen verzekerd, dat zij slechts in zijn geest zouden werken. Het ontslag, dat hij genoodzaakt was hun te geven, was daarom - en daarom niet het minst - hem zoo onaangenaam. Hun nederlaag was de zijne geweest. Voortaan was zijn rust ten einde en moest hij waken, dat er niet in lijnrechten strijd met zijn wil werd bestuurd. Een der eerste keeren, dat hij met zijn nieuwe ministers te zamen kwam, gaf hij hun met een naïveteit, die zijn volkomen gemis aan inzicht in de eischen der constitutioneele monarchie bewees, te kennen, dat hij wel van personen wisselde, maar zijn eigen systeem zou handhaven. En hij toonde spoedig, hoe hij het meende. Toen in April 1828 de gouverneur van den jongen kleinzoon, die in 1873 als graaf van Chambord de publieke opinie eenigen tijd zou bezig houden, overleed, koos Karel X een[1] der afgetreden ministers, een bekend lid der congregatie, tot zijn opvolger. Zulk een openlijk partij trekken des konings maakte de stelling van het nieuwe ministerie, waarin de gematigde de Martignac de voornaamste plaats innam, bij uitstek moeilijk. Zij waren opgetreden om voldoening te verschaffen aan de vertegenwoordiging, die, door de natie gesteund, handhaving van de wetten des lands vorderde. In strijd met deze hadden hunne voorgangers de Jesuïten toegelaten, en hun in tal van inrichtingen vergund onderwijs te geven. Wat de natie thans wachtte en eischte, was niet twijfelachtig. Maar Karel X wilde van geen maatregelen tegen zijn vrienden hooren. Onverbiddelijk wees hij elk aanzoek van zijn ministers af, om de kamers tevreden te stellen.

Wat de ministers niet door eigen overredingskracht vermochten, brachten de afgevaardigden te weeg. Er werd een voorstel ingediend om Villèle en zijne ambtgenooten in staat van beschuldiging te stellen. Karel X had zijne overtuiging lief, zeer lief: maar het gevaar, dat zijne werktuigen en geestverwanten dreigde, brak zijn onverzettelijkheid.

Den 16^{den} Juni 1828 verscheen een koninklijke verordening, waarbij drie belangrijke beslissingen werden bekend gemaakt. Geestelijke scholen[2], bestuurd door leden van een congregatie,

1 Baron de Damas.
2 Met name de *écoles secondaires ecclesiastiques*, op acht plaatsen bestaande.

die in Frankrijk niet wettig bestond, werden onderworpen aan de universiteit, d.i. aan het staatstoezicht. Hun getal werd voor 't vervolg vastgesteld en het maximum der leerlingen, die allen internes moesten zijn, bepaald. In geen der geestelijke scholen mocht voortaan onderwijs worden gegeven door personen, die niet schriftelijk de verklaring aflegden, dat zij geen lid van eenig onwettig bestaande vereeniging waren. Om tevens het bewijs te geven, hoe zeer de regeering de reguliere geestelijkheid achtte, werden een aantal beurzen voor de opleiding van katholieke geestelijken toegezegd.

Doch deze waardeering en ondersteuning van den godsdienst baatten niet, om de politieke partij der congregatie en Jesuïten, die, schoon in geen der artikelen genoemd, metterdaad de getroffenen waren, tot onderwerping te bewegen. Als wilden zij het bewijs leveren, dat hunne tegenstanders in geen enkel opzicht hunne gevaarlijkheid voor den staat overdreven hadden voorgesteld, weigerden zij aan den koninklijken last te voldoen. Vijftien jaar hadden zij tijd gehad, door de oogluiking der regeering, om zich te nestelen en te versterken. Allerlei rangen, ook die der kerkelijke hierarchie, waren door hen ingenomen. Een eerste aanval, hoe krachtig ook, kon hen niet verlammen. Een aantal bisschoppen kwam in openlijk verzet, en richtte tot den koning een adres, waarin zij onverholen hem gehoorzaamheid weigerden. ‘Ons geweten schrijft ons voor, Gode meer te gehoorzamen dan de menschen: non possumus.’

Wat zou de regeering doen? De legitieme koning ving aan te oogsten, wat hij gezaaid had. Zijn wereldlijk gezag werd openlijk als ‘la seconde majesté’ beneden de geestelijke autoriteit gesteld. De Martignac en zijne ambtgenooten achtten het gevaarlijk, met de hoofden der Fransche kerk in rechtstreekschen strijd te geraken. Een redmiddel, een uitweg werd gezocht en gelukkig gevonden. Een zending naar Rome deed het opperhoofd der katholieke kerkgemeenschap tusschen beide komen. De paus sprak: het *non possumus* bleek een phrase en de bisschoppen gehoorzaamden.

Zoo verre was het in Frankrijk gekomen. Een vreemd vorst, gelijk reeds in die dagen werd gezegd, regeerde Frankrijk en besliste over de al of niet gehoorzaamheid der onderdanen van een legitiemen koning, een koning van Gods genade. Aan ieder ander vorst, die gevoel van waardigheid had, zouden de schellen van de oogen zijn gevallen. Maar voor Karel X

scheen de vernedering, die hij onderging, een spoorslag te meer, om op het ingeslagen pad, dat hem ten verderve zou leiden, te volharden.

Het was alleen het gevaar zijner vorige ministers geweest, dat hem de voorstellen van zijne tegenwoordige raadslieden had doen aannemen. Vereenigd met de vertegenwoordiging hadden zij hem gedrongen tot hetgeen hij afkeurde, onder belofte dat zij hun invloed zouden doen gelden om de vervolging van de Villèle te voorkomen. Zij hadden trouw hun woord gehouden en de dreigende wolk was voorbijgedreven. Met het ophouden van de oorzaak week ook de vrucht. Karel X, gerustgesteld aangaande het lot zijner vrienden, keerde zich van zijn tegenwoordige ministers af, en schonk hun een ruim deel van den haat, dien hij voor de bestrijders en tegenstanders zijner meeningen gevoelde. Zoo hij hen nog duldde, het was alleen, omdat hij het tijdstip niet geschikt achtte, om hen weg te jagen. Hij rekende er op, dat de voorstanders der Charte onderling verdeeld zouden raken. De gematigheid der ministers, hun ontzien van personen, hun onvermogen dien ten gevolge om krachtig te besturen, moest ontvredenheid wakker roepen, die in hun machteloosheid op wetgevend gebied, het noodzakelijk gevolg van het gering prestige, dat zij tegenover de vertegenwoordiging bezaten, maar al te rijk en krachtig voedsel zou vinden. Met groot geduld wachtte de koning zijn tijd af, en met beleid deed hij inmiddels al het mogelijke, om de Martignac en zijne ambtgenooten te ondermijnen. Openlijk spotte hij met de welsprekendheid van den eerste en complimenteerde hij hunne tegenstanders in de Kamer. Zoo veel hij kon wierp hij hun hinderpalen in den weg: de maatregelen, door hen voorgesteld, die hun positie konden versterken, weigerde hij goed te keuren: en als een en andermaal een vacature in hun midden ontstond, koos hij bij voorkeur den minst beduidende der kandidaten. Zulk een houding kon natuurlijk niet geheim blijven noch uitwerking missen. De aanhangers van het gevallen ministerie, door den koning zelven bemoedigd, bestreden de Martignac met al de wapenen, die hun ten dienste stonden. De ministerieele partij, spotten ze, moest niet al te veel op haar zege rekenen: de overwinning zou niet lang duren. De Villèle zou binnen kort aan 't bestuur wederkeeren. Geruchten van kabinetswijzigingen, van een samentrekking van troepen, van een coup d'état, die op handen was, en het legitime koningschap zou

bevrijden van zijn vijanden, werden gretig verspreid en geloofd. Wekten zij blijdschap bij de contrarevolutionairen, aan de meerderheid der natie, die bij de verkiezingen van 1827 zich tegen het eigen systeem van Karel X had verklaard, klonken zij als eene bedreiging in de ooren. Nu bleek het, dat men niets gewonnen had door de optreding van een ministerie, vol van achtingswaardige mannen, maar zonder een politiek hoofd en zonder moed of kracht, om de tegenstanders der Grondwet in toom te houden, des noods met geweld te onderdrukken. De agitatie, die een oogenblik bij Villèle's val was bedaard, herleefde met meer kracht dan te voren, en breidde zich in ruimer kringen uit. De dreigende woorden, de overmoedige toon, de tartende houding, de hernieuwde aanvallen op de Charte, van de contrarevolutionaire partij, alles vereenigde zich, om de overtuiging te vestigen, dat men met de verwijdering van een minister niets gewonnen had en niets winnen zou, zoo lang aan 't hoofd van den staat een man als Karel X stond, onvatbaar voor overreding, met de hardnekkigheid van den onkundige aan de idealen van zijn vooroordeelen gehecht. Een wapenstilstand en niets meer bleek thans de optreding van de Martignac te zijn geweest. De beslissende worsteling moest nog komen: en, ieder zag het, naderde. Voor- en tegenstanders der Charte vingen aan hunne krachten samen te trekken, de gelederen hunner partijgenooten te overzien, de weerzijdsche krachten te meten, als aan den avond voor een strijd op leven en dood.

Met innige vreugde zag de koning van Gods genade dien toestand, dien hij had helpen scheppen, aan. Uit dezen chaos zou zich het licht ontwikkelen van den dag, waarop hij het goddelijk recht van zijn kroon in de oogen zijner onderdanen zou doen schitteren. De misleide natie, bedwelmd door de goddelooze theoriën der Revolutie, weigerde zijne vaderlijke raadgevingen op te volgen, en aan adel en geestelijkheid den invloed te hergeven, die gedurende eeuwen het geluk des Franschen volks had verzekerd. De bourgeoisie, de met hoofd en hand werkende burgerij, wilde de plaats niet ruimen, die zij door misdadige schennis der ordeningen Gods op politiek terrein had veroverd. Als de redder van het bedrogen volk zou de legitieme koning tusschen beide treden. Krachtens zijn vorstelijk welbehagen, waarvan hij alleen aan den Heer van hemel en aarde rekenschap was verschuldigd, zou hij Frankrijk redden en orde gebieden.

In de Julimaand van 1829 sloeg het lang verbeide uur. De verwerping van een paar wetsvoorstellen gaf den koning het voorwendsel aan de hand, om zijn ministerie te ontslaan.

Nu was Karel vrij en het oogenblik van handelen gekomen. De medewerkers, de werktuigen van zijn wil, stonden gereed.

Den 9^{den} Aug. 1829 maakte de *Moniteur* aan Frankrijk bekend, dat het aan Z.M. had behaagd een nieuw ministerie te benoemen.

Bovenaan op de lijst stond prins Jules de Polignac, zoon van de hertogin de Polignac, wier vriendschappelijke betrekking tot Maria Antoinette zoo noodlottig voor de ongelukkige vorstin was geweest. Sedert jaren met den koning bevriend, had hij niet dan sedert de laatste jaren, in de oogen van het publiek en ook van Karel zelven, voor een serieus man gegolden. Door Chateaubriand tot gezant te Londen benoemd, had hij gaandeweg invloed gekregen. De herstelling van het eerstgeboorterecht, die de Pairs in 1826 hadden verworpen, was door hem aan de Villèle, die het denkbeeld afkeurde maar het steunde om de gunst van 't hof te behouden, ingeblazen. Toen hij in 1815 als Pair den eed op de Charte had moeten doen, had hij bezwaar gemaakt omdat de rechten der kerk niet behoorlijk waren gehandhaafd. Zonder buitengewone bekwaamheden, maar stoutmoedig uit gebrek aan kennis der bezwaren, gold hij voor de uitdrukking van 's konings geheimste gedachten. Zijn naam was een programma, dat onvereenigbaar was met de Charte, zoodat men van zijn optreden alles moest vreezen. Want, al was het waarheid, dat zijn verblijf in Engeland hem met het parlementaire leven meer vertrouwd en bevriend had gemaakt, als een machinerie bij uitstek geschikt om door een krachtig staatsman gericht te worden, niemand betwijfelde, dat de Polignae deze machinerie, zoo zij voor zijne handen wat onwillig en stroef bleek, niet aarzelen zou te verbreken. Blind belijder van het droit divin der kroon en een bewonderend aanhanger van den persoon des konings, was hij tevens een onderworpen en bijgeloovig zoon der kerk. Het ministerschap van dezen man was een oorlogsverklaring aan de Charte.

En niet alleen het zijne. De namen van zijne ambtgenooten behoorden tot de meest inpopulaire in Frankrijk. Zij klonken als een beleediging, een bespotting van alles, wat de natie lief had. Geen enkel dier mannen, die niet of behoord had tot de emigranten of deel genomen aan de opstanden in de Vendée

of om handelingen in vroegere betrekkingen niet gehaat was of in de publieke opinie onteerd. Zelfs voor Bourmont, die Frankrijk bij Waterloo had verraden, was Karel X niet teruggeschrikt. De emigratie, de samenzweringen onder het keizerrijk, de schande van Waterloo, het schrikbewind van de lelievlag - het stond alles op eenmaal met bloedige trekken de natie voor den geest, toen zij de namen dezer mannen las, door Karel X in een noodlottig uur tot ministers gekozen. Indien de bitterste vijanden der dynastie de keuze hadden gedaan, om haar te doen vallen, zij hadden niet gelukkiger kunnen slagen dan in de samenstelling van dit hatelijk kabinet, door het hof en de sacristie in 't leven geroepen.

Toen het eerste gerucht zich verspreidde, wekte het slechts gelach en ongeloof op. Men dacht dat het een canard van dezen of genen spotvogel was. Maar toen het waarheid bleek, verhief zich in geheel het land één kreet van afkeuring, één storm van verontwaardiging. ‘Son avénement sépare la France en deux: - schreef *la Globe* - la cour d'un côté, de l'autre la nation.’

Doch geen orgaan was meer de juiste uitdrukking zoowel van de ergernis en verontwaardiging, die de tegenstanders der Bourbons, als van de weemoedige smart en het pijnlijk voorgevoel der komende dingen, die hunne aanhangers vervulden, dan het *Journal des Debats*.

‘Zoo is dan op nieuw de band van vertrouwen verscheurd, die volk en koning verbond. Op nieuw komt de haat der hovelingen, de afkeer van alle vrijheid, die de kerk bezielt, het vooroordeel der emigranten zich tusschen Frankrijk en zijn vorst werpen. Wat de natie door 40 jaren lijden en werkzaamheid heeft gewonnen, dat dreigt men haar te ontnemen: het juk, waaraan zij met al de kracht van haar wil weerstand biedt, wil men haar met geweld opleggen.

Gematigdheid in de uitoefening des gezags wordt voortaan onmogelijk. Zij, die nu ministers zijn, zouden niet kunnen, al wilden zij, gematigd wezen. De haat, dien zij wakker roepen, is te diep geworteld dan dat zij dien niet beantwoorden. Gevreesd door Frankrijk, werden zij voor Frankrijk geducht. Misschien, dat zij in de eerste dagen de woorden Charte en Vrijheid zullen stamelen: maar hun stotteren zal hen verraden. Men zal er slechts de taal van vrees of veinzerij in lezen.

Wat zijn de plannen van deze mannen? Zullen zij hun steun zoeken in de kracht der bajonetten? Maar ook de ba-

jonetten zijn intelligent geworden; zij kennen en eerbiedigen de wet. Zullen zij de Charte verscheuren, waarop het gezag van den opvolger van Lodewijk XVIII steunt? Dat zij het wel bedenken. De Charte heeft een kracht, waarop alle aanslagen van het despotisme zullen afstuiten. Uit gehoorzaamheid aan de wet betaalt het volk duizend millioenen: op de bevelen van een minister betaalt het er geen twee. Tegen onwettige belastingen zal ook hier, als in Engeland, een Hampden opstaan, om ze te doen vallen. Hampden! moet die naam, het symbool van burgerkrijg, aan Frankrijk worden herinnerd? Ongelukkig Frankrijk! ongelukkige koning!'

Is dit beroemde artikel niet een echo van de bekende profetie van de Chateaubriand, die reeds in 1827 had geschreven: 'de wagen rolt den afgrond te gemoet, en wij kunnen hem niet tegenhouden. Er rust een fatum op de Bourbons!'

Doch zij zelve wisten het niet, en wat allen zagen en hoorden, zij zagen noch hoorden het. Met elken dag werd het aan alle partijen duidelijker, dat de Bourbons slechts dienen konden in een staatsorde van willekeur, privilegie en dwang. Wie voor een dergelijk regime den tijd voorbijgegaan erkende, sprak daarmede het doodvonnis over de dynastie uit, die slechts in dien bedorven atmospheer leven kon. Alleen in een ancien regime paste dit vorstenhuis. Met onvermijdelijke noodzakelijkheid, uit gehoorzaamheid aan de wetten van zijn eigen leven, wierp het thans aan de natie den handschoen toe. Het moest beslist worden, of Frankrijk zou bestuurd worden in zijn eigen belang of slechts ontgonnen, als een stuk lands, in het voordeel der Bourbons. In het laatste geval kon er van geen teergevoeligheid over gekwetste nationale eer en waardigheid sprake zijn, daar de eer des konings de eer van Frankrijk was. 'L'état c'est moi.' In het eerste geval was er in dit land geen plaats eer voor deze dynastie.

Met volle bewustheid nam de natie den handschoen op, door het vorstenhuis haar toegeworpen. Overtuigd, dat men de zwaarste misdaad van deze ministers kon veronderstellen, richtte de bevolking in verschillende departementen vereenigingen op, wier leden zich tot weigering van belasting verbonden, zoo de regeering de Charte schond. Hooge staatsambtenaren, leden van den staatsraad en anderen, namen hun ontslag, onwillig een de Polignac, la Bourdonnaie, de Bourmont enz. te dienen.

De 70jarige Lafayette, 'de held van 1789,' was toevallig

in het zuiden des lands. Op het bericht van het nieuwe ministerie werd zijn naam onmiddellijk het symbool van den tegenstand. Allerlei ovatiën werden hem en in hem aan de beginselen van de groote revolutie gebracht. Op verschillende plaatsen werden feesten en banquetten georganiseerd, waar de politieke toestand werd besproken, en vanwaar de vurige woorden van den wakkeren grijsaard als zoo vele vonken over het land vlogen. '"Geen concessiën meer"' - zoo sprak Lafayette te Grenoble - '"geen concessiën meer!" schrijven de organen der regeering: "de strijd is aangevangen tusschen het koningschap en de revolutie." Welnu - het zij zoo. Ook Frankrijk zegt: "geen concessiën meer." De natie kent hare rechten en zal ze handhaven.'

Te vergeefs zocht de regeering steun bij de rechterlijke macht. De vereenigingen tot weigering van belastingen, zoo het ministerie de Charte schond, werden door haar niet strafbaar verklaard. Het Journal des Débats, vervolgd wegens het bovenstaand artikel, werd vrijgesproken.

Met elken dag steeg de spanning, aangevuurd en geprikkeld door de honende taal van de organen der regeering. Haar eigen geestverwanten goten door overmoed en laaghartigheid olie in het vuur. Toen Labourdonnaie wegens zijn volslagen ongeschiktheid, na weinige weken, zijn ontslag moest nemen, vermeerderde hij den angst des publieks en de verbittering tegen zijn vroegere ambtgenooten door de, toen logenachtige, verklaring: 'il s'agissait de jouer ma tête: j'ai voulu tenir les cartes.'

Er zijn oogenblikken in het leven der volken, waarin de macht der openbare meening als een lavastroom alles met zich sleept. Toen het jaar 1830 aanbrak en de eerste ontmoeting tusschen de ministers en de kamers zoude plaats hebben, was er geen twijfel aan, dat de vertegenwoordiging den val van het ministerie zou eischen. Zij kon niet anders. In de vijf maanden van zijn bestaan had het kabinet niets gedaan, dat de algemeene vrees scheen te wettigen: maar de antecedenten der personen waren zoo ongunstig, dat er geen kalmte in het land zou wederkeeren, voordat zij waren afgetreden. De meerderheid der kamers kon daarom, zoo zij het vertrouwen der natie wilde behouden, niet wankelen. Trouwens, zij dacht er niet aan, want zij deelde in het heerschende wantrouwen, al zag zij beter dan

de groote menigte vooruit, waartoe de eerste daad van verzet wellicht voeren kon. Maar het koningschap kwam haar te hulp, en met bewonderingswaardige zelfverblinding deed het juist alles, wat noodig was, om ook de laatste en de geringste aarzeling in de vertegenwoordiging te doen ophouden.

Den 2^{den} Maart, in een der zalen van de Louvre, opende de koning de zitting van 1830. In gespannen verwachting was de troonrede te gemoet gezien: in ademlooze stilte werd zij aangehoord. De vorstelijke spreker deelde veel mede, bijv. de oorlogsverklaring aan Algiers, wat in andere oogenblikken tot toejuiching zou hebben verleid, doch nu met stilzwijgen werd vernomen. Eéne bezorgdheid vervulde allen, toen de koning vervolgde:

'De Charte heeft de vrijheden des volks onder bescherming van de rechten mijner kroon geplaatst. Die rechten zijn heilig. Het is mijn plicht jegens mijn volk ze ongeschonden aan mijne opvolgers over te geven.

Pairs van Frankrijk! afgevaardigden der departementen! ik twijfel niet aan uwe medewerking, om het goede tot stand te brengen, dat ik wil. Gij zult met minachting aan de onwaardige verdenkingen, door kwaadwilligheid uitgestrooid, geloof weigeren. Indien misdadige manoeuvres aan mijn gouvernement hinderpalen zouden in den weg werpen, die ik hier niet *kan* - de koning herhaalde en verbeterde - die ik hier niet *wil* voorzien, dan zou ik de kracht om ze te boven te komen, vinden in mijn vast besluit om de openbare rust te handhaven, in het rechtmatig vertrouwen der Franschen, in hun liefde tot hun vorst!'

Een klein deel der aanwezigen juichte die dreigende woorden toe. Maar de groote meerderheid nam een doodelijk stilzwijgen in acht. De koning, die op een zenuwachtig-krachtigen en plechtigen toon had gesproken, werd door die houding verlegen. Om het voorhoofd zich af te vegen, wilde hij even zijn hoed afnemen, maar in zijn verwarring stiet hij hem af. De koningshoed viel op den grond. Louis Philippe greep hem op, en gaf hem aan den eigenaar terug.

Over eenige maanden zou hij hem op nieuw oprapen, maar dan het teruggeven vergeten.

De dreigende woorden van Karel waren bestemd, om den tegenstand, dien de ministers verwachtten, te breken, door vrees in te boezemen. Maar zij troffen een geheel ander

wit. Beide kamers van vertegenwoordiging achtten het thans hun plicht, tegenover die taal, nadrukkelijk voor de rechten des volks op te komen. In de meest hoffelijke vormen, maar met kracht en warmte, sprak de Chambre des Pairs, duidelijker dan ooit te voren, haar gehechtheid aan de bestaande staatsinstellingen en aan de Charte uit en eindigde haar adres van antwoord niet, zonder den koning te herinneren: ‘les droits de la couronne sont inséparables des libertés nationales.’ De zin en bedoeling was duidelijk, zelfs voor een ministerie, door de Chateaubriand gekarakteriseerd als ‘ignorante de son pays et de son siècle.’

De Chambre des Députés stelden zich niet met een zoo korte vermaning tevreden. Zij begreep geroepen te zijn, om breeder onderricht te geven; of, zoo als Guizot - die, pas in de kamer gekomen, zijn politieke carrière, zoo rijk aan schoone woorden, in deze dagen aanving - het uitdrukte: de kamer was zich bewust, dat haar stem alleen de illusiën van het gouvernement kon verdrijven. ‘La vérité a déjà assez de peine à arriver jusqu'au cabinet des rois: ne l'y envoyons point faible et pâle.’ En zwak noch mat was het adres, dat na eenige dagen van warmen strijd door de meerderheid der kamer, 221 leden, werd aangenomen. Na bespreking der verschillende andere onderwerpen, in de troonrede aangeroerd, werd de zinsnede over de medewerking der kamers op deze wijze beantwoord: ‘er heerscht een algemeene onrust in den lande, waarvan wij ons verplicht achten U.M. de reden te openbaren. De Charte, die wij aan uw voorganger danken, en die U.M. het vaste voornemen heeft te handhaven, stelt als een recht de interventie des lands bij de behandeling der openbare belangen vast. Zij is en moet indirect zijn, binnen behoorlijke grenzen beperkt; maar tevens, wat de resultaten betreft, stellig en beslist werken. Zij stelt de voortdurende samenwerking en overeenstemming van de politieke inzichten van uw gouvernement met de wenschen des volks tot de onmisbare voorwaarde voor den geregelden loop der zaken. Sire! onze loyauteit, onze trouw verplicht ons het uit te spreken: die samenwerking, die overeenstemming bestaat niet.

Een onbillijk wantrouwen van de gevoelens des volks kenmerkt het bestuur: uw volk bedroeft er zich over, want het is een beleediging voor hen: het verontrust er zich over, want het is een bedreiging voor zijne vrijheden.

Tusschen hen, die een zoo vreedzame, een zoo trouwe natie miskennen, en ons, die met volle overtuiging hare angsten en hare smarten in uwe handen uitstorten, moge uwe wijsheid beslissen. Uw koninklijk prerogatief stelt U.M. in staat om tusschen de verschillende staatsmachten de harmonie te handhaven, die, door de constitutie gevorderd, de eerste en onmisbare voorwaarde is voor de sterkte van uw troon en de grootheid van Frankrijk!'

Zulk een taal was nog nooit tot Karel gesproken. Maar zij maakte geen indruk. Hij verklaarde, dat zijn besluit onherroepelijk was, en zond de kamer naar huis. Na eenige weken werd de Chambre des Députés ontbonden en nieuwe verkiezingen uitgeschreven. Persoonlijk wendde zich de legitieme koning, als vader des volks, gelijk hij zeide, bedroefd, als koning beleedigd, tot de kiezers in een proclamatie, waarin hij op nieuw handhaving der Charte en der constitutioneele instellingen beloofde.

Maar Frankrijk geloofde noch begeerde zijn vaderschap, en vertrouwde zijn beloften niet. Het wilde niet bestuurd worden door ministers, die de Charte slechts zouden uitvoeren, behoudens de rechten der kerk. De natie verwierp Polignac, zijn aanslagen en zijn medeplichtigen. De overgroote meerderheid der nieuw gekozenen was aan het ministerie vijandig. Zelfs geen enkele der gehate 221, die, naar het merkwaardig profetisch woord van een ministerieel orgaan, den dag na de aanneming van het adres geschreven, *het eerste manifest van de Revolutie van* 1830 hadden goedgekeurd, werd gemist.

Thans was voor Karel X het lang voorziene oogenblik gekomen, waarin hij uit de volheid van zijn koninklijk gezag de monarchie en den godsdienst zou redden en de revolutie onderdrukken. Wat nog voor weinige weken, gelijk het bekende rapport van de Polignac bewijst, als vermijdbaar en waarschijnlijk geheel onnoodig werd voorgesteld, scheen thans aan Karel en zijne raadslieden een gebiedende plicht toe. Steunende op zijn droit divin, dat hem boven menschelijke wetten en eigen eeden verhief, aarzelde hij niet. Op Zondag 25 Juli, na zich door het hooren der mis tot den meineed te hebben voorbereid en gesterkt, onderteekende hij in zijn paleis te St. Cloud een viertal koninklijke ordonnantiën, waarbij hij de herhaaldelijk bezworen Charte in tal van artikelen schond. De censuur werd hersteld, en voor onbepaalden tijd de vrijheid der drukpers geschorst; de pas gekozen kamer van afgevaardigden

ontbonden en een nieuwe samengeroepen, uit minder leden bestaande en gekozen volgens een nieuwe, eigenmachtig vastgestelde wet, waarbij verschillende rechten werden geschonden en ontnomen.

Zoo hield Karel X, de legitieme koning, de koning van Gods genade den eed aan zijn volk gedaan. Met het doodvonnis over de Grondwet onderteekende hij dat zijner dynastie.

Het was Zondag 25 Juli. Drie dagen later was Parijs in opstand. De nationale garde, de burgerij der hoofdstad, stiet den meineedigen vorst van den troon. Acht dagen later verliet hij het land, dat hij nimmer weer zou zien. De algemeene verachting en een vergeten graf was alles, wat hem in den vreemde wachtte en restte.

Van de legitieme rechten van dezen man is Chambord de wettige erfgenaam. God behoede Frankrijk en Europa voor die erfenis!

4 Juli 1874.

THEOD. JORISSEN.

1675.

Bij de oorlogen, door de Republiek der Vereenigde Nederlanden tegen Lodewijk XIV gevoerd, munt het jaar 1675 geenszins uit door den omvang of het belang van de toen volbrachte krijgsverrichtingen; integendeel, die krijgsverrichtingen zijn, voor zoo ver de Nederlandsche wapenmacht daaraan heeft deelgenomen, van een weinig beduidenden aard geweest. Maar in een ander opzicht is het verhaal der gebeurtenissen van 1675 van groot belang, omdat daarbij feiten voorkomen, die ons een duidelijk inzicht geven in de onderlinge verhouding der oorlogvoerende partijen, en in denkwijze en het oordeel van Frankrijks regeerders over hun grooten tegenstander, Willem de derde. Het is daarom dat wij het niet ondieustig hebben geacht, ons in deze bladen eenigszins op te houden bij de gebeurtenissen van dat jaar; wij hopen daarbij op de welwillende aandacht van onze lezers; zij, die behebt zijn met de watervrees voor *l'histoire-bataille*, kunnen de geruststellende verzekering ontvangen, dat wij hier zeer weinig van veldslagen en belegeringen zullen zeggen, en meer van staatszaken dan van krijgszaken zullen gewagen.

Onder de werken, die wij bij dezen arbeid geraadpleegd hebben, behoort ook Camille Rousset's ‘*histoire de Louvois et de son administration politique et militaire jusqu'à la paix de Nimègue;*’ - een werk dat nog niet in het licht was verschenen bij onze vroegere opstellen over de krijgsverrichtingen van 1672-1674. Thans zullen wij Rousset nog al veel aanhalen; zijne zeer goed geschrevene geschiedenis heeft ook daarom zoo hooge waarde, omdat de fransche schrijver daarbij als bron heeft gebruikt, de ‘*Correspondance de Louvois*,’ eene reusachtige verzameling van brieven en bescheiden, niet minder dan 900 deelen uitmakende, waarvan zoo wat twee derde - een 600 deelen - oorspronkelijke stukken inhouden.

Uit Rousset's werk kan men opmaken, wat Louvois - lange jaren de alvermogende staatsdienaar van Lodewijk XIV -

zegt en denkt over de gebeurtenissen en menschen van dien tijd, en hoe hij oordeelt over de Hollanders van de zeventiende eeuw en over Wilem de derde; en het is ons noodig dit te weten. Niet, dat wij die woorden van den franschen minister als orakeltaal moeten aannemen, en zijn oordeel als onfeilbaar eerbiedigen; - verre van daar: het is het oordeel van een vijand, die, in zijne ruwe hartstochtelijke taal, vaak de uiterste grenzen van het cynismus nabijkomt, en die, herhaaldelijk, onze teederste gevoelens van vaderlandsliefde en onzen eerbied voor menschelijkheid en recht op de onmeedoogendste wijze beleedigt en kwetst. Maar ook de kennis van zulk een partijdig, vijandig oordeel heeft groote waarde: men verkrijgt daardoor de kennis van hem die het uit; Louvois, door over onze voorouders te oordeelen, geeft tevens den maatstaf om zijne eigene waarde, of onwaarde te leeren kennen. Bovendien, de geschiedenis mag geene belangrijke getuigenis verwaarloozen; zij moet ook de meest tegenstrijdige aanhooren; dit is het beste middel om de waarheid nabij te komen.

Een tijdsverloop van drie jaren - van 1672 tot 1675 - had de meest afwisselende krijgskansen opgeleverd. Bij den aanvang van den oorlog, in de eerste helft van 1672, is de Republiek op het punt van te vergaan; zij wordt behouden, vooral door de geestkracht van Willem de derde; en in de laatste maanden van het jaar zet zij, vol zelfvertrouwen, den kamp met Frankrijk voort. In 1673 treedt Lodewijk XIV aanvankelijk nog als aanvaller op, en doet het sterke Maastricht voor zijne wapenen bezwijken; maar spoedig worden de rollen geheel omgewisseld: Willem de derde brengt den oorlog over aan Rhijn en Moezel, en dwingt, door meesterlijke strategische handelingen, de fransche legermacht om Holland te ontruimen. Eindelijk, in 1674, is de stadhouder vol grootsche verwachtingen en koestert de niet ongegronde hoop van de Oranjevaandels op Frankrijk's bodem te ontplooien; maar door verschillende oorzaken wordt die hoop verijdeld, die verwachtingen teleurgesteld, en de lauweren in den roemvollen slag van Séneffe verworven en bij den heldenstrijd om de vesting Grave, worden gekocht door zoo zware verliezen, dat daaraan hoofdzakelijk de weinige veerkracht moet worden toegeschreven, waarmede door

de Republiek in 1675 de oorlog is gevoerd geworden. Op overspanning volgde zwakheid.

In 1675 was, bij beide partijen, de neiging sterker geworden om den oorlog tot een einde te brengen; er was meer toenadering gekomen; en vooral aan de fransche zijde was er eene groote verandering ontstaan in het oordeel over den vijand. - Wij willen dit, eenigszins meer uitvoerig, toelichten.

Wie van het Frankrijk van de tweede helft der zeventiende eeuw spreekt, die moet allereerst spreken van den koning; want, in zijne bekende woorden: '*l'état c'est moi*,' was weinig overdrijving. Een trotsche minachting, dit was aanvankelijk het heerschende kenmerk van Lodewijk's gevoelens ten aanzien van onze Hollanders; en die gevoelens kwamen op de duidelijkste wijze uit, toen hij, in 1672, elken redelijken en eenigszins aanneembaren vrede weigerde. Eene trotsche minachting ook was - ten minste aanvankelijk - 's konings gezindheid ten aanzien van Willem de derde, in wien hij langen tijd niets anders scheen te zien dan eene soort van rebel, die, misschien alleen uit vrees voor gerechte straf, in zijn opstand bleef volharden, maar die altijd weer te winnen zou zijn, zoodra Lodewijk hem maar in genade wilde aannemen.

Tot dat laatste scheen, bij den aanvang van 1675, de fransche koning al meer en meer te neigen; er was van lieverlede eenige wijziging gekomen in zijne inzichten; hij begon de waarde van zijn tegenstander eenigszins in te zien. Reeds op het einde van 1672, toen Willem de derde zoo verrassend het beleg sloeg voor Charleroi, boezemde dit den franschen koning - volgens zijne eigene woorden - 'une inquiètude furieuse' in; hij schreef toen aan Louvois: 'je considère cette conjoncture comme une des plus importantes que je verrais jamais.' Twee jaren later, bij het begin van den veldtocht van 1674, is de naam van Willem de derde reeds zoo indrukwekkend geworden in Frankrijk, dat men in ernst daar beducht is voor eene inval van de heirmacht der bondgenooten, die ook in de bedoelingen lag van den stadhouder. De sterkte dier heirmacht zeer overdrijvende, schrijft Ruvigni, een der fransche krijgsbevelhebbers, aan den koning, dat de Prins was 'à la tête d'une armée de 90,000 hommes, avec laquelle il se vantait *d'aller traîter les dames à Versailles*

et d'hiverner en France.' - Wij halen dit aan alleen om het duidelijk te maken, wat toen de openbare meening in Frankrijk over Willem de derde dacht; niet, omdat wij gelooven dat de stadhouder werkelijk die woorden gebezigd heeft: zulk een grootspraak lag niet in hem; nog minder, om op zulk een lossen toon over vrouwen te spreken; ten dien aanzien gaan de lasteringen van zijne vijanden eene geheel andere richting uit.

Ook ten aanzien van de Republiek zelve kwam Lodewijk tot billijker beschouwingen. Dat Amsterdam zich in 1672 niet aan de Franschen had onderworpen, moet - volgens Lodewijk - het werk zijn geweest van enkele leden der stadsregeering, die alle onderhandeling afkeurden. Niet op het oogenblik zelve, maar een of twee jaar later, brengt Lodewijk hulde aan die daad en betuigt zijne ongeveinsde bewondering voor het vrije volk, dat zijn grond onder water zette, liever dan dien door vreemde dwingelandij te zien overheerschen. 'La résolution de mettre tout le pays sous l'eau fût un peu violente,' dit zijn de woorden die hij hier bezigt; 'mais que ne fait on point pour se soustraire d'une domination étrangère? Et je ne saurais m'empêcher d'estimer et de louer le zêle et la fermeté de ceux qui rompirent la négociation d'Amsterdam, quoique leur avis, si salutaire pour leur patrie, ait porté un grand préjudice à mon service.'

Bij al zijne gebreken en ondeugden, was er toch in Lodewijk XIV een gevoel voor grootheid, dat een betere natuur kenmerkt.

Die betere natuur was, én Louvois, én zijn handlanger Luxembourg, geheel vreemd gebleven, die beide mannen, wier hand, in 1672 en 1673, zoo zwaar heeft gedrukt op ons geteisterd vaderland. In die beide mannen vertoont zich de geest des kwaads, soms, in zijne afzichtelijkste gedaante; ruw, onbarmhartig, wreed en zedeloos, overladen zij het ongelukkige land dat zij teisteren, nog met spot en hoon, en het cynismus van hun taal is soms nog stuitender dan dat van hunne daden.

De wreedheden door Luxembourg in Holland gepleegd, en die hem in onze geschiedenis de treurige vermaardheid van een franschen Alva hebben gegeven, worden door Rousset eenigszins verontschuldigd met het oorlogsrecht van dien tijd; toch erkent hij, dat dit recht op barbaarsche wijze werd toegepast:

(Rousset, 1^{e} deel, blz. 392-393): 'Noch Louvois, noch Luxembourg, hebben dus dit stelsel uitgedacht; maar indien

zij, wat dit aangaat, gewaarborgd zijn tegen de blaam der geschiedenis, dan blijven zij toch altijd verantwoordelijk voor de daden van wreedheid, die zij hebben bevolen, aangemoedigd, of toegelaten. Als Luxembourg aan Louvois schrijft: “je vous ai mandé que nous avions brûlé la plus belle maison du plus haut huppé d'Amsterdam; elle coutait à bâtir 25,000 écus; cela n'a pas fait venir personne” (27 September 1672), dan moet men de verantwoording hiervoor niet schuiven op Luxembourg, maar wel op eene abstracte onbelichaamde kracht, op het recht van den oorlog. Maar zoodra men weer den mensch ziet, door zijn koude ongevoeligheid, door zijn bijtenden spot, de wreedheid verdubbelende van de wet die hij uitvoert, dan heeft de geschiedenis het recht om zich tot hem te wenden en hem over te leveren aan het strenge oordeel van de openbare meening.....’

Rousset deelt vervolgens eenige uittreksels mede uit de bekende brieven van Luxembourg tijdens hij hier in Holland oorloogde; en hij besluit met de woorden: ‘dit kenschetst dien mensch.’ - Wij willen een oogenblik hierbij stilstaan.

Het woord ‘brandschatting’ duidt aan, het heffen van eene schatting, of contributie, op straffe van, bij het niet voldoen van die schatting, de woningen te zien in brand steken. Het heffen van brandschattingen was gebruikelijk bij de toenmalige oorlogen; - zelfs in ónze dagen is dat gebruik nog niet geheel verdwenen. Op die gronden kan men dus Luxembourg's handelingen in 1673 *eenigszins* verdedigen.

Maar het blijft toch eene jammerlijke verdediging; want het is toch duidelijk, dat dit heffen van brandschattingen niet met onverbiddelijke gestrengheid behoeft te geschieden; het is toch duidelijk, dat men niet behoeft te beginnen met de huizen te verbranden, terwijl men nog niet eens weet of de eigenaars de gevorderde contributie willen betalen, terwijl men die contributie niet eens vordert! En dan, het vermoorden van ongewapenden, van weerloozen, van vrouwen en kinderen, door welk oorlogsrecht wordt dát gewettigd? - Luxembourg en Louvois verdienen dus, om het toen gepleegde, als gewetenlooze wreedaards gebrandmerkt te blijven; vooral verdienen zij dat, wanneer men opmerkt, op welk een lossen, spottenden toon zij van die gruwelen gewagen; men wordt ziek van de geestigheid dier ellendelingen!

Te *begrijpen* is hun gedrag zeer goed; vooral van Luxembourg; hij, afstammeling van de Montmorency's, en die, als hertog

van Luxembourg, tot een stamhuis behoorde dat keizers had opgeleverd, moest met minachting nederzien op een volk van kooplieden; hij, oorlogsman van top tot teen, kon misschien vergevensgezind zijn ten aanzien van zijne vijanden, die ook oorlogslieden waren, maar niet ten aanzien van burgerij, van wat hij, minachtend, '*le bourgeois*' noemde; - men was toen in de zeventiende eeuw en niet in de negentiende: - hij, aanbidder van de grootheid zijns konings, kon niets dan haat koesteren tegen hen, die de macht van Lodewijk XIV durfden trotseeren; hij, katholiek der zeventiende eeuw, kende geen mededoogen ten aanzien van ketters. Want al was Luxembourg een man zonder eer of zedelijkheid, die zelfs van giftmengerij werd beschuldigd, en die niet schroomde in zijne brieven zich schuldig te maken aan profane spotternijen over het bijbelwoord, - dat belet niet, dat hij een ijveraar was voor zijne kerk. In die hooggeroemde zeventiende eeuw kon men zonder eer en deugd zijn; men kon zedeloos zijn in de hoogste mate; men kon de ergste gruwelen bedrijven; - maar stipt moest men aan zijne kerk blijven hechten, en haar, ten minste uiterlijk, diepen eerbied betoonen.

Wij zeiden, dat Luxembourg misschien gunstiger gezind was ten aanzien van zijne vijanden, die ook oorlogslieden waren; maar toch als hij gewaagt van het hollandsche krijgswezen van die dagen, dan ook is zijne taal in de hoogste mate krenkend voor ons. Misschien is dit eenigermate verklaarbaar door de lafheid van velen onzer, bij den aanvang van den veldtocht van 1672, maar zeker, later, onverklaarbaar, toen zoo menig heldenfeit die aanvankelijke lafheid had uitgewischt. Toen Naarden, in 1673 door den franschen bevelhebber Dupas, na eene slechte verdediging, werd overgegeven, gebruikte Luxembourg de uitdrukking: 'il a rendu sa place *à la Hollandaise*;' en nog den 15^{den} Augustus 1675 schrijft hij aan Louvois, sprekende over het leger van Willem de derde in de Nederlanden: 'l'armée ennemie est pourtant forte; il y est venu quelque canaille de Hollande, et l'on dit qu'on y en attend encore. Tout cela ne me fera pas tourner ma méchante cervelle.' - Hoe of hij, *na* Séneffe, '*canaille de Hollande*' durft zeggen!

Luxemboug is, evenwel, in vele opzichten, niets anders ge-

weest dan het werktuig van Louvois; en het is meer bij dien vermaarden minister, dat wij ons moeten ophouden: langejaren is hij in Frankrijk de spil geweest, waarop schier alles draaide; en in die jaren heeft het lot van Europa afgehangen van Frankrijk. Het is dus noodig om duidelijker te doen uitkomen, wie Louvois was, en hoe hij dacht en handelde ten aanzien van de Republiek; eerst dán kan men beoordeelen, of het terecht of ten onrechte is, wanneer hij met zulk een zwarte kool in ónze geschiedenis staat geteekend. Uit Rousset's werk kan men Louvois leeren kennen; en zeer zeker wordt hij daarin niet te ongunstig voorgesteld.

In ons oog is Louvois een man geweest zonder menschelijk gevoel, een gewetenlooze wreedaard, die zich om goddelijke noch menschelijke wetten bekreunde. Wij haten hem; en juist daarom zullen wij trachten al het goede op te noemen, dat met mogelijkheid van hem kan gezegd worden.

Oneerlijk was hij niet; - hij verwaarloosde wel zijne eigene belangen niet, hij verarmde niet in zijne hooge staatsbetrekking; maar, in vergelijking met zijne tijdgenooten, moet men hem eerlijk noemen, en niet bezeten door den geldduivel.

Zijne zedelijkheid gaf ook weinig stof tot aanmerkingen. Hoewel getrouwd en vader van een talrijk gezin, had hij wel eens maitressen; een enkelen keer was hij de minnaar van eene getrouwde vrouw, wier man, een geheel onbeduidend wezen, dan ook zijn vriend werd en door hem met ambten werd bevoorrecht, - de gewone laagheden, waartoe men veelal gedwongen wordt bij de overtreding van het gebod: ‘gij zult niet begeeren uws naasten huisvrouw.’ Maar, neemt men in aanmerking de zeden van dien tijd, en de omstandigheid dat mevrouw Louvois ons wordt afgeschilderd als een dom en onbehagelijk schepsel. dan zou het onbillijk zijn, of puriteinsche overdrijving verraden, wanneer men Louvois wilde hard vallen en veroordeelen om zijne minnarijen, - trouwens weinig in getal.

Een zwak of te toegevend vader was hij ook niet. Integendeel, hij betoonde harde, onverbiddelijke strengheid ten aanzien van zijne zonen, als zij van hun plicht afweken. Dezelfde ijzeren hand, waarmede hij het roer van den staat vasthield, deed zich ook gelden bij de regeling zijner huiselijke zaken.

Als minister waakte hij ijverig, krachtig en onvermoeid voor de belangen van zijn koning; hij kende rust noch duur, waar het die belangen gold; hij offerde alles daarvoor op, zijn tijd,

zijn krachten van geest en lichaam, - maar men moet er bijvoegen: ook zijn eer en geweten.

De werking van Louvois heeft zich voornamelijk in krijgszaken doen gevoelen; daarin schitterde hij; in andere zaken, niet. Onder anderen van staathuishoudkunde had hij even weinig begrip, als een turksche pacha dit kan hebben: in de eene of andere garnizoensplaats was de huishuur te hoog geworden; Louvois, om dit te keer te gaan, gelastte eenvoudigweg, dat, als dit niet ophield, de verhuurders gestraft moesten worden met inkwartiering en in de gevangenis moesten worden gezet. Ook met de schoone kunsten moest men hem niet aankomen: als hij een enkelen keer daarmeê te doen had, dan bleek het spoedig, hoe weinig hij daarin te huis was. Voor het een of ander museum, of tot versiering van het een of ander landsgebouw, moesten er eens marmeren beelden in Italië worden gekocht. Louvois gelastte, dat die beelden niet naakt mochten zijn, maar gedrapeerd. Deed hij dit uit gevoel van betamelijkheid, of op esthetische gronden? - och neen, volstrekt niet: hij deed dit, omdat de gedrapeerde beelden voor minder geld waren te verkrijgen dan de naakte. Zuinigheid in het beheer van 's lands gelden is altijd een karaktertrek van Louvois geweest; een zeer loffelijke karaktertrek.

Als oorlogsminister is Louvois groot geweest; aan hem is het uitmuntende van de fransche legers van dien tijd te danken; die legers zijn zijne schepping; en vele van de krijgsinstellingen, door hem in het leven geroepen, verdienen hoogen lof. Hij had het genie om te organiseeren, zeker in even hooge mate als later Carnot of Scharnhorst: hij bracht orde en regelmaat bij de fransche legers; de soldaat werd behoorlijk gekleed en gevoed en betaald; de schandelijke bedriegerijen van vroeger hielden, grootendeels, op, en zij die zich daaraan schuldig maakten, hadden geldboeten, gevangenis, cassatie te wachten, de onverbiddelijkheid, waarmede Louvois hierin te werk ging, had ten gevolge, dat de '*passe volanten*' en '*mortepaaijen*' in het fransche leger bijna geheel verdwenen. De wapening der soldaten werd verbeterd, de magazijnen en tuighuizen van alles rijkelijk voorzien, het leger aanmerkelijk uitgebreid, en tal van steden op nieuw, of beter, versterkt. Oefening en krijgstucht - die twee hoofdzaken bij elk leger - werden door Louvois rusteloos behartigd; en, zonder op vroegere gebruiken te letten, die bijna rechten waren geworden, regelde Louvois de dienst-

verrichtingen en de bevorderingen volgens andere voorschriften, die den koning en zijn minister veel meer vrijheid van handeling gaven, en juist daardoor de afkeuring opwekten van Saint-Simon, naijverig op de oude voorrechten van den adel.

De verhouding van Louvois tot de hooge bevelhebbers van het fransche leger had hare moeielijke zijde, door het verschil in zijne afkomst en in de afkomst van de meeste dier bevelhebbers. Onder de fransche legerhoofden van dien tijd kon men er opnoemen, die van vorstelijk geslacht waren: Condé, Turenne, Luxembourg; de meeste anderen waren van ouden adel, van zeer aanzienlijke afkomst; de burgerlijken - om ons zoo eens uit te drukken - zooals Vauban en Catinat, waren zeldzaam. Louvois daarentegen, was wel door den koning tot markies de Louvois verheven; maar hij was toch maar de zoon van Letellier, de zoon van een man die uit den burgerstand afkomstig was en zich alleen door langdurige en goede diensten tot een hoog staatsambt had verheven.

In onze dagen zou zulk eene omstandigheid Louvois volstrekt geen bezwaar in den weg hebben gelegd; in dien tijd wèl; het verschil der standen was toen oneindig grooter. Louvois had echter de gunst des konings voor zich; hij was een paar jaar jonger dan Lodewijk, en deze had zich reeds vroeg aan hem gehecht en den jongen Letellier reeds op twintigjarigen leeftijd in die hooge betrekking geplaatst, die hij, onafgebroken, een dertigtal jaar lang heeft bekleed. - Tusschen beide gezegd: die lange duur van Louvois's ministerie is ook eene der hoofdoorzaken, waarom hij zooveel heeft tot stand gebracht. Om wat belangrijks te doen moet men tijd hebben; en ziedaar eene der redenen, waarom er thans zoo weinig belangrijks in het krijgswezen gebeurt. Wat wilt gij in 's hemelsnaam van een minister van oorlog verwachten, die het maar een jaar blijft, en dit vooruit weet! - Lodewijk had den jongen Letellier als het ware in de regeerkunst ingewijd; hij verbeeldde zich te goeder trouw, dat zijn minister van oorlog eigenlijk zijn leerling was; en Louvois was sluw genoeg om den koning in dien waan te laten, en daardoor langen tijd diens volle vertrouwen te genieten en een grooten invloed op hem uit te oefenen.

Louvois wist, tegenover de fransche legerhoofden, uitermate goed zijn gezag te doen gelden. Als een voornaam middel bezigde hij daartoe de intendanten, die hij bij de legers plaatste;

die heeren waren, geheel en al, van hem afhankelijk; het waren zijne ‘dwarskijkers’, die den stelligen last hadden, van hem dadelijk alles te berigten wat er in het leger bijzonders voorviel; die intendanten mengden zich soms in de taak van het legerhoofd, niet meer of niet minder dan of zij gedeputeerden te velde waren geweest. Tegen sommige legerhoofden sloeg Louvois wel eens een zeer hoogen toon aan: hij vorderde onbepaalde gehoorzaamheid aan 's Konings bevelen, - dat wil zeggen, aan de zijne. Onwil, tegenstand, zelfs van de hoogste krijgsbevelhebbers, ging hij met de meeste strengheid te keer: meer dan eens dreigde hij zulk een bevelhebber met de ongenade des Konings, met afzetting, met verbanning, met gevangenzetting in de Bastille. De eenheid van handelen in het fransche krijgswezen liet niets te wenschen over onder het bestuur van Louvois; alles ging van hem uit; - misschien wel te veel; soms meer dan goed en verstandig was.

Louvois is, kort voor zijn dood, zoo goed als in ongenade gevallen; en, vreemd genoeg, die ongenade schijnt hij zich vooral berokkend te hebben door eene handeling, die inderdaad van toewijding getuigt aan zijn Koning. Ziehier wat daarvan wordt gezegd.

Lodewijk XIV, hoe veelvuldige oorlogen hij ook voerde, en hoezeer hij herhaaldelijk aan het hoofd van zijne legers is verschenen, was toch inderdaad geen veldheer; aan den stelselmatigen, bijna wiskundigen belegeringsoorlog gaf hij verreweg de voorkeur boven de krijgsverrigtingen in het open veld; en voor het leveren van een veldslag deinsde hij terug. Die zwakheid des franschen Konings kwam nooit zoo duidelijk uit, dan bij eene gebeurtenis tijdens den veldtocht van 1676 in de Spaansche Nederlanden.

Den 2^{den} Mei 1676 wordt Bouchain belegerd door den hertog van Orléans, met een gedeelte van het fransche leger, terwijl Lodewijk XIV met de hoofdmacht stelling neemt tusschen Sebourg en Quiévrain, om dat beleg te dekken. Willem de derde trekt door een snellen, verrassenden marsch eensklaps op Valenciennes, tusschen Bouchain en het kamp van Lodewijk XIV; ‘had Lodewijk XIV’, zegt Rousset (2e deel, blz. 220) ‘niet goede berichtgevers gehad, dan was Monsieur’ (de hertog van Orléans, 's Konings broeder) ‘verloren.’ Maar Lodewijk is in tijds teruggegaan, de Schelde overgetrokken tusschen Bouchain en Valenciennes, en neemt stelling bij Denain.

Den 10^{den} Mei gaat het leger van Lodewijk XIV vooruit, naar de zijde van Valenciennes, en vindt bij Heurtebise, voorwaarts van die vesting, het leger van Willem de derde. Zal men aanvallen en slag leveren? De kansen van een veldslag zijn in het voordeel van het sterkere en betere fransche leger, en Lodewijk brandt van verlangen om de vermetelheid te straffen van dien jongeling, die zoo de wapenmagt van Frankrijk's Koning durft trotseeren. Maar die jongeling is de held van Séneffe, het legerhoofd, dat daar den kamp tegen Condé voerde en roemrijk ten einde bracht. Hetzelfde mogt hier ook eens gebeuren; ook hier mogt de lelievaan eens onderdoen voor het oranjevaandel; Lodewijk mocht eens geslagen worden. De Koning deinst terug voor het denkbeeld van zoo duldeloos een hoon; de mogelijkheid van eene nederlaag te ondergaan maakt hem afkeerig van een veldslag; maar hij wil den schijn niet hebben van zelf af te zien van den strijd; hij wil op anderen de verantwoording doen nederkomen van die zwakke handeling. De Koning roept een krijgsraad bijeen en onderwerpt daaraan de vraag, of men slag zal leveren, ja dan neen?

Louvois vat het eerst het woord op, toont aan in welken toestand men zich bevindt, en, 's Konings ware gezindheid doorgrondende, raadt hij den veldslag af. Drie maarschalken - Créqui, Schomberg en Lafeuillade - ook ziende vanwaar de wind komt, stemmen met Louvois; alleen de maarschalk De Lorge, minder goed hoveling dan de anderen, stemt voor den veldslag. De Koning volgt het gevoelen van de meerderheid: ‘comme vous avez tous plus d'expérience que moi, je cède, mais à regret.’ De stelling van het fransche leger werd versterkt en er had geen veldslag plaats, daar Willem de derde het ook ongeraden achtte om aan te vallen.

‘Op die wijze’, zegt Rousset (blz. 223-224), ‘was het, dat Lodewijk XIV de schoonste gelegenheid die hij ooit heeft gehad om een veldslag te winnen, voorbij liet gaan; hij had aan zijne zijde alles wat ter overwinning voert; hij had alle kansen aan zijne zijde, - behalve, natuurlijk, die eene noodlottige kans, die de fortuin altijd voor zich behoudt, om de grootste veldheeren daaraan te herinneren, dat, indien de krijgskunst al eene edele en verhevene wetenschap is, zij evenwel, spijt alle berekeningen van hun genie, toch geen wiskunst is, maar altijd op de eene of andere wijze afhangt van het spel van het toeval. Het is die ééne kans, die Lodewijk XIV heeft doen aarzelen; hij is

bang geweest, niet om slag te leveren, maar om geslagen te worden; bij hem was het niet het hart dat vreesachtig of wantrouwend was, maar de trots maakte hem zoo. Louvois was bekend met die zwakheid in zijn karakter; ook de maarschalken waren daarmede bekend; waarom vroeg de Koning hun raad; was het niet om, als de zaken slecht gingen, de schuld op hen te verhalen? Voor die verantwoordelijkheid deinsden zij terug; hadden zij ongelijk? Saint-Simon, die met een wel te rechtvaardigen ijver de meening verdedigt van den maarschalk De Lorge, zijn schoonvader, laat zich eene uitdrukking ontvallen, die de tegenstanders van den maarschalk gelijk geeft: “zij waren verlegen met 's Konings persoon.” En inderdaad, daar Lodewijk XIV van een opperbevelhebber niets anders had dan den naam, was zijne aanwezigheid hinderlijk bij het leger. Louvois had dus gelijk, met het slag leveren af te raden; Créqui, La Feuillade en Schomberg hadden dus gegronde redenen om zich bij het gevoelen van Louvois aan te sluiten; waarom hen dan beschuldigd van oogendienaars te zijn?....’

Waarom? op die vraag van Rousset zou men kunnen antwoorden: omdat zij het algemeen belang hooger hadden moeten stellen dan het bijzonder belang des Konings.

Hoezeer dus Louvois hier, bij dat beleg van Bouchain, geheel in den geest van den franschen Koning had gehandeld, bleef deze echter, door een vreemde en onbillijke tegenstrijdigheid, wrokken tegen den minister, die door zijn raad den Koning verhinderd had zich op den roem van een gewonnen veldslag te kunnen verhoovaardigen. Men vindt dit duidelijk vermeld in het dagboek van Dangeau; - Dangeau, de hoveling, die al het dagelijksche doen en laten van zijn vereerden Vorst heeft opgeteekend, met eene nauwkeurigheid die tot in kleinigheden vervalt, en met eene vreesachtige voorzichtigheid die terugdeinst voor de uiting van het minste vrije oordeel. Dangeau was een van die *Don Abbondio's*, die men aan alle hoven ontmoet - ook wel elders - maar die vooral talrijk waren aan het hof van den vergoden Lodewijk XIV:

..... ‘hij’ (Lodewijk XIV) ‘had op zijns harten bodem een niet te verwinnen spijt van die gunst der fortuin ongebruikt te hebben laten voorbijgaan, en tegen Louvois een wrok, die, aanvankelijk bedekt en bedwongen, zelfs schijnbaar uitgewischt, toch na verloop van tijd steeds toenam, naarmate de heerschzuchtige aard van zijn minister hem duidelijker en ondragelijker werd.

Nog drie en twintig jaren na dien dag van Heurtebise, nog acht jaar na den dood van Louvois, gaf Lodewijk XIV, ten aanhoore zijner hovelingen, lucht aan zijn misnoegen. Op Donderdag 16 April 1699, zegt Dangeau, wandelde de koning 's namiddags in zijne tuinen te Marly; onder die wandeling viel het gesprek op den dag, toen hij zijne legerplaats opsloeg bij Valenciennes; op zachten toon zeide hij ons: “que c'était le jour de sa vie où il avait fait le plus de fautes: qu'il n'y pensait jamais sans une extrême douleur, qu'il y rêvait quelquefois la nuit et se reveillait toujours en colère, parce qu'il avait manqué une occasion sûre de défaire les ennemis; il en rejeta la principale faute sur un homme qu'il nous nomma, et ajouta même que c'était un homme insupportable en ces occasions-là, comme partout ailleurs.” - Die man, wien Dangeau niet durft noemen, uit overmaat van voorzichtigheid zelfs ten aanzien van de dooden, is Louvois.’ (Rousset, 2e deel, blz. 226-227).

Er is beweerd - onder anderen door Saint-Simon - dat Louvois in zijne laatste levensdagen zoozeer in ongenade was gevallen, dat er reeds bevel was gegeven om hem in de *Bastille* op te sluiten, en dat de minister, om die vernedering te ontgaan, toen door vergift een einde aan zijn leven heeft gemaakt. Louvois is plotselings en onverwacht gestorven, en het vermoeden heeft bestaan, dat die dood niet natuurlijk is geweest; zoo vindt men onder anderen in Wagenaar, dat zij, die het in 1692 op het leven van Willem de derde toelegden, den minister Barbésieux voor zich poogden te winnen, door hem diets te maken, dat zijn vader, Louvois, door toedoen van den stadhouder vergiftigd was geworden. Al die beweringen zijn echter op goede gronden tegengesproken geworden; en het schijnt zoo goed als bewezen, dat Louvois aan niets anders gestorven is als aan een beroerte. Wat echter ook bewezen schijnt, dat is dat Louvois op het einde van zijn leven wel degelijk de gunst van Lodewijk XIV had verloren, en dat die koninklijke egoïst niet de minste gedachtenis meer had behouden van dertig jaren trouwe dienst en toewijding; een dienst die van rusten wist noch verpoozen, eene toewijding die voor niets terugdeinsde, zelfs niet voor de misdaad!

O ondank der grooten, wat komt gij vaak voor in de geschiedenis! Hoe waar is het, als reeds de Psalmist zegt: ‘Stel niet in Prinsen uw vertrouwen’, of wanneer een onzer treur-

speldichters van den ouden stempel - De Marre in de *Jakoba van Beijeren* - zijn Frank van Borselen doet zeggen:

> ‘hoe! is 't u onbewust
> dat onderdanen van een uitgestrekt vermogen
> het naast zijn aan hun val? dat ze in der vorsten oogen
> misdadig worden als 't geluk hen zóó verheft,
> dat hun verdienste 't loon dier Prinsen overtreft?’

of wanneer Shakespeare, in zijne onsterfelijke poezij, den gevallen staatsman Wolsey dus in klachten doet uitbarsten tegen Cromwell, zijn vertrouweling:

‘IJdele praal en glorie van deze wereld, ik haat u! Ik voel mijn hart vernieuwd: o hoe ellendig is die rampzalige die op vorstengunst bouwt! tusschen dien glimlach waarnaar hij streeft, dat vriendelijk gelaat der vorsten, en hun ongenade, ontmoet hij meer angsten en vreezen, dan krijg of liefde opleveren; en valt hij, dan valt hij als Lucifer, zonder hoop van ooit weer op te staan.....O Cromwell, Cromwell, had ik maar mijn God gediend met de helft van den ijver waarmede ik mijn Koning diende, hij zou mij, op mijn ouden dag, niet naakt en weerloos aan mijne vijanden hebben prijs gegeven.’

Zóó was Louvois in het algemeen; wat is hij in het bijzonder geweest ten aanzien van de Republiek, ten aanzien van Willem de derde? - Rousset vermeldt, dienaangaande, niet alleen de daden, maar ook de woorden van Lodewijk's alvermogenden minister.

Dat de afpersingen en wreedheden, in 1672-1673 door de fransche legers in Holland gepleegd, hoofdzakelijk aan Louvois zijn te wijten, lijdt niet den minsten twijfel; ten overvloede halen wij hier, dienaangaande, nog eenige getuigenissen uit Rousset aan:

(1^{e} deel, blz. 435): Nooit en nergens ter wereld, in welken tijd en onder welke regeering het ook zij, heeft de geest van fiskaliteit meer overmaat van list en van stoutheid ten toon gespreid. De intendant Robert is, waarlijk, een toonbeeld, en Luxembourg kan hem niet genoeg bewonderen: ‘M. Robert’, zeide hij, ‘fait le diable à quatre; il vend de méchants meubles des confiscations, dont je ne donnerais pas un sol, de grosses

sommes; et je pense qu'il en tirera des Etats, ce qui me paraissait aisé comme de tirer de l'huile d'un mur.' Er bestaan eenige staaltjes van die verwonderlijke bekwaamheid. Ontleenen wij die aan de Hollandsche schotschriften? in geenen deele; wij ontleenen die aan de briefwisseling van Robert zelven: en wij geven de verzekering, dat dezelfde feiten zich nog minder hatelijk en stuitend voordoen in het hartstochtelijk verhaal van het verontwaardigde schotschrift, dan in het eenvoudig verslag van hem welke die feiten pleegt.

Daarop laat Rousset eene uitvoerige opgave volgen van bijzonderheden over die geldafpersingen van Robert, en voegt daarbij (blz. 441-442):

'Hoe is het mogelijk dat Louvois niet eenig mededoogen gevoelde voor dat ongelukkige Holland, "où il était mort une furieuse quantité de peuple, où les eaux avaient apporté des millions de bestiaux morts et noyés?" Het is Luxembourg die zóó den toestand afschildert; - maar Luxembourg vindt daarin alleen aanleiding tot spotternij..... en Louvois antwoordt hem op gelijken toon.... Louvois, Luxembourg en Robert waren voor elkander geschapen.'

Fransche officieren - onder anderen Stouppa - zijn verontwaardigd over wat in Holland gebeurt; zij brengen daarover klachten in, tot aan het hof van Lodewijk XIV, tot in Parijs. Potsierlijk is Luxembourg's verontwaardiging daarover:

(blz. 443-444): 'Il y a de grands coquins parmi nous', riep Luxembourg. Vergis u niet: Luxembourg doelde hiermede niet op de schurken, maar op hen die de schurken bestreden en die zijne eigene handelingen veroordeelden. Die 'coquins' had men zelfs aan het hof, zelfs in de *antichambre* van Louvois, zelfs in de vertrekken van Lodewijk XIV; de Bisschop van Utrecht had ze daar gezien en gehoord, bij een reis die hij dien winter naar Saint-Germain deed. Eenige edellieden hadden hem een bezoek gebracht in zijne herberg '*à l'imâge de notre Dâme*', en hadden toen den jammerlijken toestand van zijne provincie beklaagd, en met verfoeiing gesproken van het geweld waaraan zij ten prooi was; een hunner was zelfs zóó ver gegaan in zijne veroordeeling van de handelingen der Franschen, dat de eenvoudige Bisschop, toen hij te Utrecht terug was, op naïve wijze aan Luxembourg zeide: 'l'on parle librement en France, et chacun dit son avis.' Louvois had gaarne die menschen willen kennen; Luxembourg ook: 'pour moi', zeide

hij, ‘j'avoue que je ne sais ce que je ne serais point capable de faire contre telle canaille.’ Maar de Bisschop kon, of wilde, geen namen noemen, hetzij uit voorzichtigheid, hetzij omdat hij werkelijk niet wist, wie die onbekende vrienden van Holland waren. Maar voor ons is het belangrijk te weten en in het licht te stellen, dat er, zelfs toen Lodewijk's regeering ten toppunt van luister was, aan het hof eene soort van oppositie bestond en eene zekere vrijheid van spreken.

Die haat en wreedheid van Louvois ten aanzien van Holland, gingen gepaard met verregaande minachting; en wie wat teergevoelig is, zal zich ergeren over de honende en verguizende uitdrukkingen door Louvois en de zijnen ten aanzien van onze voorouders gebezigd. In 1673 komt te Keulen een soort van vredescongres bijeen, dat echter niets tot stand brengt; Louvois schrijft, bij die gelegenheid: ‘si les Hollandais étaient des hommes, il y a longtemps qu'ils auraient fait la paix: mais comme ce sont des bêtes qui se laissent conduire par des gens qui ne songent qu'à leurs intérêts, il vaut mieux se préparer à la guerre, que de se relâcher sur quelque apparence de paix.’ Nog beleedigender toon bezigt hij, als hij aan Luxemburg en aan D'Estrades gelast, om aan de Hollandsche gevolmachtigden, bij hun doortocht, de eerbewijzingen te geven die hun toekomen: ‘le Roi m'a commandé de vous dire’, zoo schreef hij hun, ‘que nonobstant le mépris que l'on doit avoir pour les gens de cette nation, il faut les traîter comme des ambassadeurs’.

(Rousset, 1e deel, blz. 445): Toen Hindostan in 1857 opstond, hebben de Engelschen met niet meer haat en verachting kunnen gewagen van de volgelingen van Nena Sahib, dan Louvois van de Hollanders van 1672. Hebben wij dus eenig recht om *zijn* naam te verfoeien!

Luxemburg verlaat Holland in het voorjaar van 1673, en de Fransche Alva wordt daar, in het opperbevel, vervangen door den prins van Condé. Op menig slagveld is Condé op zeer spilzieke wijze te werk gegaan met het bloed zijner soldaten, maar, buiten het slagveld, was hij zeer menschelijk. Zijne komst in Holland zou dus zeker het lot van ons land verzacht hebben, indien hij vrij in zijne handelingen was geweest; maar dit was hij niet: ook hij hing af van den alvermogenden minister. Door zijn krijgsroem, zijn grooten naam en zijne verwantschap met het vorstelijk huis, had Condé, ware er oppositiegeest in hem geweest, het den minister lastig

kunnen maken; maar Condé was toen der tijd volstrekt geen opposant meer; integendeel, hij had een onbepaalden eerbied en toewijding ten aanzien van Lodewijk XIV; het is alsof hij weer goed wilde maken, wat hij misdreven had tijdens de *Fronde*, toen hij de wapenen had gevoerd tegen zijn Koning en tegen zijn vaderland. Bij harde, onmenschelijke bevelen of voorschriften, waagt Condé wel eene tegenwerping, hoewel altijd in zeer beleefde woorden: maar houdt Louvois vol, dan onderwerpt zich het legerhoofd. Zoo, hier in Holland, in 1673:

(Rousset, 1e deel, blz. 448): ‘Maar wat hem’ (Condé) vooral bedroefde, was de jammerlijke toestand des lands. Condé, die zonder twijfel, te midden van een veldslag, in zijne vurige drift, een menschenleven niet hoog stelde, was, buiten den strijd, een zeer menschelijk wezen. Hij voerde een geheel andere taal tegen Louvois dan de taal van den intendant Robert, of van den hertog De Luxembourg. ‘Je ne saurais m'empêcher de vous dire’, zoo schreef hij hem, ‘que je trouve les esprits de ces peuples tout autres que l'année passée; ils sont tous au désespoir, à cause des taxes insupportables qu'on leur fait tous les jours. Il me semble que le profit qu'on en a tiré, au dela de ce qu'on aurait pu en tirer par la douceur, est bien médiocre, et qu'il ne valait pas l'aversion cruelle qu'on s'est attirée. Je ne sais s'il est de l'interêt du Roi de continuer.’

Maar Louvois gelast hem, op dien voet voort te gaan:

(blz. 449): ‘Le Roi’, antwoordde hij, ‘sait fort bien que les taxes qu'il a commandé à M. Robert, par des ordres réitérés, de faire sur les peuples de La Hollande, ne peuvent les avoir mis de bonne humeur, ni leur faire souhaiter de rester sous sa domination; mais sa Majesté a trouvé que de l'argent valait mieux que leurs bonnes grâces, et qu'outre cela, il était fort utile de faire crier, en Hollande, tous les particuliers qui perdraient leurs biens. C'est pourquoi elle désire qu'on continue à tenir la même conduite qu'on a tenue jusqu'à présent à cet égard, et que votre Altesse paraisse aussi impitoyable à ceux qui lui viennent faire des représentations, que vous le seriez peu, si vous suiviez votre naturel. Sa Majesté juge à propos que vous continuiez à faire brûler tout le plus que vous pourrez, afin qui les Hollandais ne recoivent aucun soulagement. Quand votre Altesse ne ferait dans toute la campagne, qu'obliger les Hollandais à couper leurs digues et à faire entrer la mer dans leur pays, ce serait toujours un grand avantage, puisque, deux

mois après, ils seraient infailliblement réduits à faire la paix aux conditions que l'on voudrait.'

Cynieker taal is wel moeielijk te bedenken; maar Condé onderwerpt zich daaraan; om zijn geweten gerust te stellen, gaat hij nog tot een laatst protest over, maar voegt er dan op droeven toon bij: 'je vais pourtant prendre mon front d'airain, puisque vous le voulez ainsi, et être le plus impitoyable du monde.' (Brieven van 5 en 8 Mei 1673.)

Vraagt men: wie is schuldig aan de gruwelen, door de Franschen in 1672-1673 in ons land bedreven? dan moet het antwoord zijn: Louvois. 't Is waar, hij handelde in naam van zijn Koning, en op dien Koning drukt dus ook de verantwoordelijkheid; maar begreep Lodewijk XIV het gewicht en den omvang der handelingen die zijn minister hem aanraadde? Het was Luxembourg, het was Robert, die zulke gruwelen pleegden, - met onmenschelijke hardheid en wreedheid; maar die hardheid en wreedheid werden door Louvois geprezen niet alleen, maar zelfs uitdrukkelijk voorgeschreven; hij, dus, is de hoofdschuldige, en de haat dien Holland hem toedraagt, is rechtmatig.

Zoo lang mogelijk teisterde de fransche minister het ongelukkige Holland. Willem de derde neemt Naarden (12 September 1673), en dit doet de fransche bewindhebbers inzien, dat zij in Holland te veel vestingen hebben, en dat het beter is dat getal te verminderen; dan kunnen de overblijvende beter worden verdedigd, en dan kan men Willem de derde beletten, om zulk eene onderneming, als die tegen Naarden, te herhalen. Maar Louvois wil, dat de Hollandsche steden, die men zal verlaten, zoo veel mogelijk worden verwoest of verbrand; de tegenspoed verdubbelt de woede van den geweldenaar. Zie hier wat Rousset daarover zegt (1^{e} deel, blz. 484-485):

'Si nous avions quelques places de moins', schreef Luxembourg (15 September), 'nous aurions plus de troupes pour en garnir les autres.' Louvois machtigde hem, om, dadelijk en zonder nader bericht, de steden te doen ontmantelen die hem daartoe het meest geschikt zouden voorkomen, omdat het noodzakelijk was, het koste wat het wilde, den Prins van Oranje te beletten, nieuwe voordeelen te behalen; en niet alleen moet men de op te geven steden ontmantelen, maar men moet ze zelfs geheel afbranden, opdat de vijand daar noch vervoermiddel noch onderkomen vinde (20 September). 'De intendant Robert, de uitvoerder der wreede bevelen' (strikt genomen

gebruikt Rousset hier eene hardere uitdrukking: *l'exécuteur des hautes oeuvres*, de beul), ‘had voorschriften die wreed en bepaald waren: ontmantelen, afbranden en de inwoners tot den bedelstaf brengen.’ Louvois schreef hem den 16^{den} October: ‘je suis persuadé que ce n'est pas une chose aisée, que de faire nourrir les troupes par les villes que l'on voudra abandonner; que cela excitera beaucoup de crieries, et pourra causer la désertion; mais il vaut mieux que toutes les villes de Hollande périssent et désertent, que les troupes du Roi. Il ne faut point se rebuter, et quand en un jour on a fait abattre vingt maisons, il en faut abattre autant le lendemain et ne pas se lasser. Cependant il est à propos que vous commenciez à taxer les maisons des absents à tant par jour, et à faute de payer que vous commenciez à les faire démolir, donnant aux soldats les bois et les tuiles, afin que rien n'en reste aux propriétaires.’ Die daden van geweld zijn niet te rechtvaardigen; men kan ze zelfs niet verontschuldigen, als een uiterst middel om den wederstand der Hollanders te doen ophouden. Het is niet anders dan de jammerlijke wraak van teleurgestelden trots.

Hartstochtelijk vijandig tegen het Hollandsche volk, koesterde Louvois, aanvankelijk, ook jegens Willem de derde, een gevoel van haat niet alleen - dat te begrijpen was - maar ook van geringschatting, die minder was te rechtvaardigen.

In 1673 tracht Willem de derde Holland alom bondgenooten te verwerven, en begint reeds toen die reeks van handelingen, die hem later tot den grootsten staatsman van Europa hebben gestempeld. Het genie, bij zijn eerste optreding, heeft met miskenning te worstelen; eerst later wordt het naar waarde gehuldigd. Zoo ook hier; Louvois, die iets verneemt van de wijdstrekkende ontwerpen van den stadhouder, acht zich bevoegd om die met bijtenden spot te bejegenen: ‘le Prince d'Orange’, zoo schrijft hij aan Stouppa, ‘a sans doute ouï dire qu'Alexandre disposait ainsi des royaumes, et quoiqu'il n'ait ni sa bravoure, ni son bon sens, ni ses armées, il a cru qu'il serait l'Alexandre de ce siècle-ci, s'il pouvait l'imiter en cette distribution, quelque imaginaire qu'elle fût. Si j'avais assez de temps pour lire l'histoire de don Quichotte, je pourrais finir cette lettre par une comparaison qui ressemble assez à celui dont je parle...’ (Rousset, 1e deel, blz. 433).

De dag zal komen waarop men op anderen toon van Willem de derde zal spreken. Reeds spoedig ontstaat dan ook verandering in deze denkwijze van de fransche bewindhebbers; Frankrijk begint den oorlog eenigsins moede te worden, eenigszins naar den vrede uit te zien; natuurlijk naar een vrede die het grooter en magtiger maakt en een deel zijner veroveringen laat behouden.

Reeds in 1674, nog vóór den slag van Seneffe, worden er van de fransche zijde openingen gedaan tot vredesonderhandelingen met de republiek en pogingen aangewend om met den stadhouder in gemeenschap te komen. Door tusschenkomst van graaf D'Estrades - de fransche opperbevelhebber te Maastricht - voert Louvois eene briefwisseling met een De Launoy, volgens Rousset ‘een der vertrouwdste dienaren van den Prins van Oranje.’ Die De Launoy, dienaar van den Prins van Oranje en tevens correspondent van Louvois, komt in Rousset's werk meer dan eens voor.

De ware beteekenis van die verstandhouding tusschen De Launoy en den franschen minister is niet duidelijk; het is moeielijk om te zeggen, of die verstandhouding eene schuldige of eene onschuldige zaak is geweest. Het kan zeer wel zijn dat het met voorkennis en goedkeuring van Willem de derde is geweest dat De Launoy briefwisseling onderhield met Louvois en D'Estrades; de stadhouder zal misschien daardoor op de hoogte hebben willen blijven van de gezindheid van de fransche regeering en van den toestand van zaken in Frankrijk; mogelijk heeft hij daardoor den vrede, waartoe het toch eindelijk eens moest komen, willen voorbereiden; want zeer waar is het wat Schiller zijn Wallenstein doet zeggen: ‘indien men gedurende den oorlog niet reeds begint aan het doen ophouden van den oorlog, hoe zal men dan ooit tot vrede geraken?’ Zoo iets is volstrekt niet af te keuren, integendeel het is lofwaardig; maar zoo iets is toch altijd een zeer moeielijke en gevaarlijke handeling, vooral voor de ondergeschikte agenten, omdat men bij die verstandhouding met den vijand lichtelijk te ver gaat; en dan wordt het landverraad. Buat, tijdens den tweeden Engelschen oorlog, houdt, met voorkennis van den raadpensionaris De Witt, briefwisseling met Engeland, en doet daarmede niet anders dan wat goed en geoorloofd is; maar Buat overschrijdt, bij die briefwisseling, zijne lastgeving en schrijft ten voordeele van de vijanden der Republiek, en daardoor vervalt hij met recht

onder het bereik der strafwet. Is het met De Launoy misschien ook zoo gegaan; was hij misschien door Willem de derde tot die briefwisseling gemachtigd, maar heeft hij mogelijk een misdadig gebruik van die machtiging gemaakt? of heeft hij mogelijk, geheel zonder machtiging, die briefwisseling met den vijand aangeknoopt?

Wij weten het niet; wij kunnen die vragen niet op stellige wijze beantwoorden. Moesten wij eene meening uitbrengen, dan zou het zijn, dat die briefwisseling van De Launoy nog al tamelijk onschuldig van aard is geweest. Wij gronden die meening daarop, dat in de aanhalingen uit die briefwisseling, die bij Rousset te vinden zijn, eigenlijk niets voorkomt waardoor Frankrijk zeer wordt bevoordeeld of de bondgenooten zeer worden benadeeld: het zijn gewoonlijk zaken, waar men in Frankrijk niet bijzonder veel aan heeft, of die men in Frankrijk reeds vroeger had kunnen weten.

Zie hier wat bij Rousset voorkomt over die toenadering tusschen de fransche bewindhebbers en Willem de derde in 1674:

(2^{e} deel, blz. 56-58): ‘Reeds den 29sten Mei had hij’ (Louvois) ‘aan graaf D'Estrades - wiens oude betrekkingen met het huis van Oranje op nieuw waren aangeknoopt, door tusschenkomst van den heer De Launoy - voorschriften gezonden, ten doel hebbende tot eene rechtstreeksche onderhandeling te komen tusschen den prins van Oranje en Lodewijk XIV. De prins, zeide men, had ongetwijfeld te veel verstand om geloof te slaan aan wat kwaadwilligen valschelijk verspreidden, dat de Koning van Frankrijk hem ongenegen was en hem verachtte, terwijl de waarheid was, dat de Koning niets liever wenschte dan den stadhouder behulpzaam te zijn in het handhaven van diens gezag, tegen de welbekende ijverzucht van de Staten-Generaal.’ (In eene noot leest men: ‘tous les discours qu'on a tenus contre son Altesse à Utrecht l'ont persuadée du peu d'estime que le Roi de France fait de sa personne.’ Brief van den 30sten April van den correspondent van D'Estrades.)

Hoewel die poging tot toenadering geen weerklank had gevonden, werd Louvois daardoor niet afgeschrikt. Te nauwernood had hij de eerste tijding gekregen van den slag van Séneffe, of, er niet aan twijfelende dat daardoor verslagenheid en onderlinge verdeeldheid bij de bondgenooten zou ontstaan, hervatte hij zijne poging, en stelde voor om den knoop door te hakken en maar dadelijk vrede te sluiten te Maastricht, voor-

dat iemand er iets van wist. 't Is waar, moet men den correspondent van D'Estrades gelooven, dan had de prins van Oranje, in het eerste oogenblik, eene hevige verbittering tegen de Spanjaarden aan den dag gelegd: ‘il est’, zeide die briefschrijver, ‘outré au dernier point contre cette maudite race.’ (Brief van 14^{den} Augustus aan D'Estrades.)

Tot nu toe had Louvois maar onbepaalde en algemeene voorstellen gedaan; den 19^{den} Augustus kwam hij met iets stelligs voor den dag: voor den Prins van Oranje, de erfelijkheid van het stadhouderschap in het huis van Nassau, en de handhaving van de buitengewone macht, thans door den stadhouder uitgeoefend; ‘au lieu’, zeide hij, ‘que la grandeur de M. le prince d'Orange parait présentement dans un état violent, et appuyée sur des choses qui apparemment ne sauraient durer, elle trouverait un appui solide dans l'amitié de Sa Majesté’. Wat Duitschland aanging, moest men terugkeeren tot den vrede van Westfalen; met de Spanjaarden tot den vrede van Aken, behalve dat Franchecomté aan Frankrijk werd afgestaan; eindelijk, eene wapenstilstand van twee maanden, om aan de Duitschers en Spanjaarden tijd te geven, die voorwaarden te overwegen en aan te nemen; maar in ieder geval zou de vrede worden gesloten en geteekend door den Koning van Frankrijk en door den Prins van Oranje, handelende voor de Staten-Generaal. Het is van belang hierbij op te merken, dat Louvois zich volstrekt niet uitliet over de vorderingen der Hollanders, met name over het teruggeven van Grave en Maastricht.

Maar de Prins van Oranje had zich reeds weer verzoend met de Spanjaarden, en was besloten zijne belangen niet af te scheiden van die van Holland, en de belangen van Holland niet van die harer bondgenooten. Toch, meer om de geheime en wezenlijke bedoelingen van Lodewijk XIV te leeren kennen dan om in ernst eene vredesonderhandeling te beginnen, stemde hij er in toe om den griffier van de provincie Utrecht, Pesters, een bloedverwant en vriend van den raadpensionaris Fagel, naar Maastricht te zenden, naar graaf D'Estrades. Louvois, van zijne zijde, gaf den graaf de aanbeveling om den Hollandschen gemachtigde te laten spreken, zijne voorstellen aan te hooren, en niet dan met de uiterste omzichtigheid 's Konings laatste besluit kenbaar te maken, daarin bestaande om Grave terug te geven, maar Maastricht te behouden onder betaling van eene aanmerkelijke somme gelds aan den Prius van Oranje.

Graaf D'Estrades had geen gelegenheid om veel slimheid aan te wenden; want Pesters verklaarde al dadelijk, dat hij alleen kon onderhandelen op den grondslag van den Westfaalschen en van den Pyreneeschen vrede, daaronder begrepen het herstel van de heerschappij van den hertog van Lotharingen. Toch gaf hij in eene tweede zamenkomst te verstaan, dat de Prins van Oranje er de Spanjaarden toe zou kunnen brengen, er niet op aan te dringen om geheel en al terug te keeren tot den Pyreneeschen vrede, mits de Koning van Frankrijk hun, behalve Franche-Comté, nog Ath en Charleroi in de Nederlanden teruggaf. Onder die voorwaarden was het onmogelijk tot een vergelijk te komen; en de onderhandelingen werden, zoo niet afgebroken, ten minste geschorst, door de afreis van Pesters, die naar den Prins van Oranje vertrekt, om, zoo hij zeide, nieuwe voorschriften te ontvangen.

Later wordt Grave, na een merkwaardig beleg, aan Willem de derde overgegeven (26 October 1674); en bij die overgave gaat de stadhouder met zoo veel wellevendheid te werk ten aanzien van Chamilly, den heldhaftigen verdediger van die vesting, dat dit zelfs den argwaan opwekt van enkele der fransche staatsdienaars, onder anderen van Letellier, den vader van Louvois:

(Rousset, 2e deel, blz. 68): ‘De persoonlijke beleefdheid die de Prins van Oranje aan Chamilly en aan diens staf bewees, wekte den argwaan op van den ouden Letellier, wantrouwend uit ondervinding: “ce n'est pas à mon sens”, zoo schreef hij aan graaf D'Estrades, “une marque de son inclination à rentrer dans les bonnes graces du Roi; il l'a sans doute fait pour se faire honneur et pour marquer qu'il estime les honnêtes gens et aime la vertu.” Niets gegronder dan die onderstelling; maar met dat scherpe inzicht ging bij Letellier een gevoel gepaard van spijt en verbittering tegen den Prins van Oranje, die pas, door zijne minachtende onverschilligheid, den vaderlijken trots van Lodewijk XIV had gekrenkt, en afbreuk had gedaan aan den roem van voorzichtigheid en beleid van diens ouden staatsdienaar.....’

Dit laatste zinspeelt op het voornemen, om Willem de derde tot vrouw te geven Mademoiselle de Blois, eene dochter van Lodewijk XIV bij La Vallière; Mademoiselle de Blois was toen elf jaren oud; dus, een huwelijk in de toekomst. Den 16^{den} October schrijft Letellier aan D'Estrades, dat, wanneer Pesters

terugkomt te Maastricht, deze met omzichtigheid daarover moet worden gepolst:

(Rousset, 2e deel, blz. 69)..... ‘Antwoordde de Prins ronduit - zoo als Saint-Simon beweert - dat de Prinsen van Oranje gewoon waren de wettige dochters van groote Koningen te trouwen, en niet hunne basterden? - Waarschijnlijk is dat niet: ten minste, dat antwoord werd niet op officieele wijzen gegeven.....’

Niet op officiëele wijze? - dat ontbrak er ook nog maar aan. Ook wij gelooven niet, dat Willem de derde op het huwelijksvoorstel geantwoord heeft met de woorden die Saint-Simon vermeldt; *cela sent trop la phrase*. Saint-Simon is een uitmuntend, soms een meesterlijk schrijver; maar men moet hem niet onvoorwaardelijk gelooven; niet, dat hij opzettelijk te kort doet aan de waarheid; maar hij is niet scherp genoeg in het onderzoek van de waarheid; hij teekent maar op, wat algemeen geloofd wordt, wat hij zelf gelooft. Toch kan het zeer wel zijn, dat aan Willem de derde de hand is aangeboden van die onechte dochter van Lodewijk, en het afwijzen van dat aanbod is zeer natuurlijk, als men in aanmerking neemt het fiere karakter van den stadhouder, en de dwaasheid die er in zou gelegen zijn om den geest van het Hollandsche volk van zich te vervreemden, door het aangaan van zulk eene verbintenis met Frankrijk.

Nog moet vermeld worden, dat toen de vloot der Republiek in 1674 de fransche kusten bedreigde en daar zelfs eene landing van de Hollanders plaats had onder den graaf van Hoorne, Louvois, in de menschelijke wijze waarop de Nederlandsche troepen daar te werk waren gegaan, aanleiding vond om eenige plichtplegingen aan den Prins van Oranje te doen maken: die plichtplegingen mogen dan oprecht gemeend zijn geweest, of halve spotternij, zooals Rousset onderstelt:

(2e deel, blz. 117).... Was het uit spotternij of in ernst, dat hij (Louvois) den Prins van Oranje deed dank zeggen voor de menschelijkheid, die de graaf van Hoorne, zijn onderbevelhebber, te Noirmoutier en te Belle-Ile betoond had; ‘ne doutant pas’, voegde hij er bij, ‘que la modération du comte de Horn ne lui ait été ordonnée par M. le Prince d'Orange.’ (Brief van 11 Juli van Louvois aan D'Estrades.)

Zoo was er reeds, bij verschillende gelegenheden, eenige toenadering gekomen tusschen Frankrijk en Willem de derde; en

die toenadering nam - volgens Rousset - zeer toe door eene gebeurtenis, die in het begin van 1675 bij ons voorviel, en die, naar de fransche bewindslieden hoopten, verwijdering zou brengen tusschen Willem de derde en het hollandsche volk, en daardoor den stadhouder gunstiger zou stemmen voor de staatkunde van Frankrijk.

In de zeventiende eeuw had men in Europa niets dan republieken en absolute monarchiën; in de laatste oefende één mensch een onbeperkt gezag uit, weinig of niet begrensd door wetten of oude herkomsten. Een Europeesch vorst, die het maar eenigszins behendig aanlegde, kon toen met zijne onderdanen omspringen en over hun leven en hunne bezittingen beschikken, even goed als in der tijd Darius en Xerxes dit met hunne Perzen konden doen; en als dit in de zeventiende eeuw op minder wreede en barbaarsche wijze geschiedde, dan moet men dit danken aan de grootere uitbreiding van verlichting en beschaving en aan den invloed van het Christendom. In de republieken van het Europa der zeventiende eeuw was het oppergezag in handen van eenige mannen - in onze republiek was hun getal nog al aanmerkelijk; - de macht was in handen van regeerende standen, klassen of lichamen; en wat niet tot die standen, klassen of lichamen behoorde, dat genoot maar eene zeer beperkte mate van vrijheid. Daar was zoo veel overdrijving niet in, toen, een groote twintig jaar geleden, de zoon van een friesch Grietman tegen Koning Willem III zeide: ‘mijn vader had in zijne grietenij evenveel te zeggen als de grootvader van Uwe Majesteit over het Russische rijk.’

De algemeene burgerlijke vrijheid, op de wetten gegrond, is de vrucht geweest van den constitutioneelen regeeringsvorm; en die regeeringsvorm bestond, in de zeventiende eeuw, in Europa nog niet. Men moet ons hier Engeland niet tegenwerpen; want het is eerst na de troonsbeklimming van Willem de derde, dat Engeland begonnen is een geregelden constitutioneelen regeeringsvorm te verkrijgen; vóór dien tijd is daar nog niets geregeld; het is, vóór dien tijd, nog een toestand van wording, van worsteling en strijd, waarbij dan eens de eene partij overwint, dan eens de andere, en dan ook hare overwinning tot het uiterste voortzet; waarbij dan eens de partij van het Par-

lement en van het volk zegeviert, de Republiek invoert en Koning Karel I op het schavot doet sterven; dan weer de Stuarts de vrijheidsmannen kerkeren en dooden, en den triomf vieren van het absolutismus en van het goddelijk recht der vorsten.

Vóór den opstand tegen Spanje bestond bij ons den eenhoofdigen regeeringsvorm. Onze vorsten uit het huis van Bourgondië of van Oostenrijk regeerden, onder verschillende titels, over de verschillende Nederlandsche gewesten: zij waren graven van Holland, van Zeeland, van Vlaanderen, hertogen van Brabant enz. Die vorsten hadden wel Staten naast zich, en werden wel eenigszins gebonden door oude herkomsten of privilegiën; maar - wil herhalen het - met eenige behendigheid oefenden zij inderdaad een volstrekt gezag uit. Zie maar, onder anderen, hoe Karel de vijfde regeert.

Bij het afschudden van het Spaansche juk was er kans dat de eenhoofdige regeering bij ons bleef bestaan. Het voornemen bestond om Willem de eerste tot graaf van Holland en Zeeland te verheffen, en alleen de dood van dien grooten man heeft de verwezenlijking van dat voornemen belet, die reeds vrij ver gevorderd was. Na dien tijd bleef de Republiekinsche regeeringsvorm ons deel: het stadhouderschap en de Staten, die twee antagonistische instellingen. De eenhoofdige regeeringsvorm zou, denkelijk meer eenheid en kracht gegeven hebben aan onze werking naar buiten als mogendheid; zou zij, binnenslands, evenveel vrijheid hebben gegeven?

Genoten wij dan toen vrijheid? zal men misschien vragen. Ons antwoord is: ja en neen: *neen*, wanneer men het vergelijkt bij de vrijheid die wij *thans* genieten; *ja*, wanneer men het vergelijkt bij den toestand van de andere Europeesche volkeren van de zeventiende eeuw. Onze vroegere Republiek wordt vaak op eene onbillijke wijze beoordeeld: niets is gemakkelijker dan, het heden als maatstaf nemende, aan te wijzen dat er vroeger veel slechts was, veel willekeur, veel onderdrukking; maar de billijkheid vordert, dat men onze Republiek van de zeventiende eeuw vergelijkt met de andere Europeesche staten *van denzelfden tijd*; en doet men dit, dan komt men tot de uitkomst, dat in die dagen een Amsterdammer of een Hagenaar oneindig meer vrijheid en rechtszekerheid genoot, dan een inwoner van Parijs, Weenen of Madrid.

Maar, wat hiervan ook zij, of de eenhoofdige regeering al

dan niet wenschelijk voor ons was, wij kwamen er niet toe om dien regeeringsvorm aan te nemen, zelfs niet toen Prins Maurits de partij van Oldenbarneveld had overwonnen; zelfs niet toen Willem de tweede zijn *coup d'état* had verricht. Maar in 1675 werd eene ernstige poging beproefd om Willem de derde tot het vorstelijk gezag te verheffen; en zeker, wanneer die poging ooit kans had van te gelukken, dan was het toen, daar het hollandsche volk den heldhaftigen stadhouder te recht vereerde en vergoodde, als den man waaraan het in 1672 zijne redding had te danken gehad. - En toch is die poging mislukt.

Is die poging uitgegaan van Willem de derde zelf? - om die vraag met *ja* te kunnen beantwoorden, ontbreekt het aan stellige bewijzen; maar komt het alleen aan op zedelijke overtuiging, dan kan men gerustelijk antwoorden: ja, Willem de derde heeft in 1675 er naar gestreefd om Soeverein over de Nederlanden te worden; dit blijkt uit de menschen welke toen die poging beproefden; dit blijkt uit het hevige misnoegen, uit den toorn, dien het mislukken dier poging bij den stadhouder opwekte. Maar, voorzichtig en verstandig, zooals - in den regel - Willem de derde bij staatshandelingen was, wist hij hier zich te onthouden van elken openlijken stap, die zijne ware gezindheid openbaar zou hebben gemaakt; zelf handelde hij niet, maar hij deed anderen handelen.

Onder die anderen was de hoofdpersoon, de drijver en bestuurder van alles, de raadpensionaris Fagel; Fagel, de vriend en vertrouwde, de rechterhand van Willem de derde.

Wie eenigszins met onze geschiedenis bekend is, weet dat Fagel toen eene schitterende rol heeft gespeeld; dat hij onder onze groote staatsmannen moet gerekend worden. Na het vermoorden van De Witt, in 1672, werd Fagel raadpensionaris, en bleef dit tot aan zijn dood, die in 1688 voorviel; door zijne uitstekende bekwaamheden was hij, in die zestien jaren tijds, met en naast Willem de derde, het eigenlijke hoofd van de Republiek; en die zestien jaren zijn voor de Vereenigde Nederlanden een belangrijk en gevaarvol tijdvak geweest.

Vóór 1672 was Fagel de vriend en vertrouwde van Jan de Witt; na 1672 is hij het geweest van Willem de derde. Die ommekeer zou ten strengste te veroordeelen zijn, ware zij het gevolg geweest van eigenbelang en eerzucht, het gevolg van die drijfveer die zoo menig nieteling er toe brengt, om te verguizen wat hij aanbad, en te aanbidden wat hij verguisde; maar die

ommekeer was bij Fagel de vrucht der vaste overtuiging, dat Willem de derde toen onmisbaar was voor het behoud der Republiek, en dat dus de plicht der vaderlandsliefde hem voorschreef om zich bij den stadhouder aan te sluiten en hem te steunen. Die ommekeer is dus bij Fagel geenszins te veroordeelen, maar integendeel te prijzen; op haar is geenszins van toepassing het '*le cynisme des apostasies*', de uitdrukking door den vermaarden franschen redenaar Berryer eenmaal gebezigd ten aanzien van zulk een ommekeer in het staatkundige.

Om de souvereiniteit van Willem de derde tot stand te brengen, moest men beginnen met één der gewesten, in de hoop, dat de andere gewesten dan dat voorbeeld zouden volgen. De keus hiertoe viel op Gelderland; en niet vreemd: Gelderland, pas weer ontrukt aan de fransche heerschappij, moest het als eene soort van gunst beschouwen, weer in de Unie te worden opgenomen; het was dus natuurlijk dat het er naar zou streven om de minderheid, uit zulk een toestand voortvloeiende, eenigszins te doen opwegen door een nauwere aansluiting aan den stadhouder; die stadhouder was bovendien door de Algemeene Staten gemachtigd om in Gelderland de regeering op nieuw te regelen, en oefende dus ook daardoor grooten invloed uit in dat gewest; een groot deel van den Gelderschen adel was zeer oranjegezind; en in enkele steden van Gelderland waren verwanten van Fagel in de regeering, die dus zijne pogingen konden ondersteunen. Dit is iets dat men bij het schatten en beoordeelen van de regeeringen onzer vroegere Republiek nooit uit het oog mag verliezen, dat het zeer dikwijls *familie-regeeringen* waren, waarvan de leden elkander schraagden en ondersteunden en een taaien weerstand boden aan alles wat hun vreemd was.

Er waren dus redenen te over, om de poging tot het verwerven van de soevereiniteit in Gelderland te beginnen; en de eerste stad waarmede men aanving was Nijmegen. In die stad had Fagel een broeder en een zwager in de regeering: Nicolaas Fagel en van Hoekelum; terwijl een ander zijner verwanten, Klerk, secretaris was der Staten van het kwartier van Nijmegen, en, door zijn bekwaamheid daar veel invloed had. De vereenigde werking van die mannen maakte dan ook, dat men het daar dadelijk eens was om Willem de derde de souvereiniteit over Gelderland aan te bieden. In Arnhem zette een Bentink de zaak op het touw; evenzeer met goed gevolg. Ook in de andere steden van Gellderland deed men de gilden en de gemeenten

polsen; overal goedkeuring en instemming; de zaak ging als van een leien dakje; en toen in het begin van Januari 1675 de provisioneele regeering van Gelderland bijeenkwam, nam deze dan ook den 29^{den} dier maand, met eenparigheid van stemmen, een besluit, om de ‘hooge regeering’ van Gelder en Zutfen aan den Prins van Oranje en aan diens ‘mannelijke nakomelingen’ op te dragen, onder den titel van *Hertog van Gelder* en *Graaf van Zutfen*.

Toen ter tijd was Willem de derde te Amerongen en te Dieren, misschien ook op het Loo, dat van zijn tijd dagteekent. De stadhouder bracht daar den ganschen dag door met de jacht; de staatkunde was hem natuurlijk daar geheel en al vreemd; hij bemoeide er zich niet meê; hij dacht er zelfs niet aan; alleen het jachtvermaak hield hem dag aan dag bezig; - men weet dat voor Willem de derde de jacht het middel was om zich af te zonderen en in de stilte der bosschen en heidevlakten van de Veluwe zijne grootsche staatsplannen te beramen en te bewerken; bij hem was de jacht wel een geliefkoosde uitspanning, maar ook dikwijls slechts een voorwendsel. ‘Welke bijzondere reden kan hij toch weer hebben, om ziek te zijn?’ zeide Talleyrand van een man, in wiens handelingen hij altijd berekeningen en bijoogmerken vermoedde; had Talleyrand in de zeventiende eeuw geleefd, denkelijk zou hij van Willem de derde ook wel eens gezegd hebben: ‘welke bijzondere reden kon hij toch weer hebben om op de jacht te gaan?’

Als Willem de derde en de zijnen den dag jagende hadden doorgebracht, dan volgde er meestal een gemeenschappelijke maaltijd, waarbij de jachtgezellen de tafelvreugde genoten. Onze voorouders waren juist geen waterdrinkers of afschaffers; en als bij zulk eene gelegenheid de beker lustig rondging, dan werd herhaaldelijk de gezondheid gedronken van ‘den Hertog van Gelder’, en met geestdrift die dronk toegejuicht door de Geldersche edelen en door de jeugdige hovelingen van den stadhouder. Eens zelfs waagde men het om op de gezondheid te drinken van den ‘Graaf van Holland’; toen echter hield Willem de derde zich alsof hij dit afkeurde: hij was te staatkundig om zoo openlijk voor zijn toeleg uit te komen.

Toen de Geldersche regeering op officieele wijze aan Willem de derde de souvereiniteit over Gelderland aanbood, wilde de stadhouder niet dadelijk een beslissend antwoord geven, maar eerst het gevoelen van de andere gewesten leeren kennen. De

vraag, waarop nu alles aankwam, was: zouden die andere gewesten het voorbeeld van Gelderland volgen, of ten minste die handeling van Gelderland goedkeuren? - zoo niet, dan was het voor Willem de derde een te gevaarlijk spel, om de hertoglijke kroon aan te nemen.

In Utrecht, waar Fagel ook al weer een zijner verwanten in de regeering had, viel men het voornemen van Gelderland toe, en gaven de Staten aan Willem de derde den raad, om de aangeboden kroon aan te nemen. Maar in Holland mislukte de toeleg; en dat was beslissend; want Holland was toen eigenlijk de republiek.

Wel waren de edelen en verschillende Hollandsche steden er voor, om den prins aan te raden het aanbod van Gelderland aan te nemen; maar een aantal andere steden waren er tegen, zeggende onder anderen: ‘dat alle nieuwigheden gevaarlijk waren. De prinsen van Oranje hadden zich altoos met de waardigheid van stadhouder tevreden gehouden, en 't was te hopen dat zij het ook in het vervolg zouden doen. Zijne hoogheid zou meer gezag en gunst bij het volk hebben als stadhouder, dan als sourverein. Het opleggen van belastingen, dat dan zijn werk zou zijn, maakte de staten meer of min gehaat bij de gemeente. Men moest hierom den prins raden, voor zijn eigene veiligheid te zorgen, 's volks gunst en achting te bewaren en zich niet verder uit te breiden.’

Dit is eene vrij duidelijke en ronde taal, die niets van vleierij heeft. Onder de bestrijders van het Geldersche hertogschap had men steden als Haarlem, Delft, Leiden, en vooral Amsterdam; en met zulke bestrijders viel er moeielijk meer aan te denken, om de zaak door te zetten. Fagel, bij wien men zocht te weten te komen wat het gevoelen was van den prins zelven, antwoordde voorzichtig, dat den prins ‘de zaak onverschillig was.’

Wat opmerkelijk is, dat is, dat zelfs het zoo Oranjegezinde Zeeland het aannemen van de hertoglijke kroon van Gelderland op de krachtigste wijze bestreed. De taal, in Zeeland daarover gevoerd, is veel nadrukkelijker dan wat door de Hollandsche steden was gezegd; die taal grenst aan het hartstochtelijke, aan het hevige:

‘Men behoorde vooral in acht te nemen,’ luidde het daarin onder anderen, hoe dit werk bij den gemeenen man zou opgenomen worden; ook dat, onder een eenhoofdige regeering, de koophandel den rug ingereden werd, de wisselbanken hun krediet verloren, en de Oost- en West-Indische maatschappij onveilig

stonden. Eindelijk waren er ook groote zwarigheden te voorzien in 't stuk der opvolging; want schoon de zaken onder 't opperbebewind van zijne hoogheid al wel mogten gaan, had men nochtans te duchten, dat de nazaten, van een andere inborst zijnde, 't land zouden kunnen storten in merkelijke ongelegenheden...

.... ‘Ook was de naam van een oppervorst, sedert de afzwering des konings van Spanje, hatelijk geworden bij de gemeente; terwijl de prins, als stadhouder, hoogelijk geacht en bemind was, en zelfs in die hoedanigheid de voornaamste deelen der oppermacht uitoefende, ofschoon zij den staten der bijzondere gewesten in eigendom bleef toebehooren; waarom men zulken onder 's prinsen beste vrienden hield, die hem rieden de aanbieding van Gelderland af te slaan, en daarentegen de oude en loffelijke regeering dezer landen te handhaven.....

.... Dat de bloote titel van *Hertog* of *Graaf* den prins geen meer gezag geven kon, dan hij reeds had; dat de ingezetenen, onder den zoeten naam van *vrijheid*, ook veel meer tot de gemeene lasten zouden willen opbrengen, dan zij onder een oppervorst zouden willen doen, gelijk de vorige tijden geleerd hadden; dat Gelderland, voorgaande, de andere gewesten zou schijnen te trekken, om zich insgelijks te begeven onder eene eenhoofdige regeering; doch dat dit niet zou kunnen geschieden, zonder veel onrust te veroorzaken; dat het ook eene ondankbaarheid jegens God zijn zou, zulk eene regeering te veranderen, die nu door de oudheid en door 's hemels zegen zoozeer bekrachtigd was.’

Bij een staatsstuk van onze Hollanders uit de zeventiende eeuw is het een gewone zaak, de heilige Schrift te zien aanhalen, of daarop te zien verwijzen. Dit had ook hier plaats bij dit advies der staten van Zeeland; men gaf den prins den raad, ‘de aanbieding der hooge regeering van Gelderland af te slaan, naar het loffelijk voorbeeld van Gideon, wien Israël, door hem uit de slavernij der Midianieten verlost, diergelijk eene aanbieding gedaan had.’

Het was den 16^{den} Februari 1675, dat de staten van Zeeland hun advies aan Willem de derde inzonden; maar de stadhouder had het niet afgewacht, om een besluit te nemen; reeds wat er in de Hollandsche statenvergadering was gesproken, maakte de aanneming van de Geldersche hertogskroon onmogelijk. Den 15^{den} Februari begaf de prins zich naar Arnhem, en weinig dagen later bedankte hij de Geldersche staten voor het gedane

aanbod der soevereiniteit, dat hij van de hand wees; hij nam echter het erfelijk stadhouderschap en het kapitein-generaalen admiraalschap over Gelderland aan, en bij de regeling van het bestuur van dit gewest, ontving zijn gezag eene aanmerkelijke uitbreiding.

Fagel had van die troonsaanbieding gezegd, dat den Prins ‘de zaak onverschillig was.’ Hoe weinig waarheid die woorden behelsden, blijkt ten duidelijkste uit de taal, die, na de beslissing dier zaak, door. Willem de derde zelf werd gevoerd. Den Staten van Utrecht dank zeggende voor het geven van hun raad, voegde, de stadhouder daarbij, ‘dat hij met groot genoegen had gezien, dat zijn voorslag onder hen geen argwaan verwekt had, gelijk in andere gewesten, daar men had voorgegeven, dat hij door den tegenwoordigen oorlog niet dan zijne eigene grootheid gezocht had.’ De zijdelingsche berisping in die woorden gelegen voor de andere gewesten, was echter niets, in vergelijking van de hevige taal door den stadhouder rechtstreeks gericht tot de Staten van Zeeland, dien hij al het gewicht van zijn toorn deed gevoelen; zijn schrijven aan die van Zeeland schijnt ingegeven door de verontwaardiging, die aan den Latijnschen hekeldichter zijne zangen ingaf; het is eene welsprekende, maar heftige akte van beschuldiging tegen de statenpartij. Men oordeele:

Na den Staten dank gezegd te hebben voor hun raad, vervolgt de stadhouder: dat, onaangezien zijne pogingen altoos gestrekt hadden om den staat te redden uit de rampen, waarin die sedert vier en twintig jaar vervallen was, en bij zijne vrijheid en voorrechten te bewaren, hij, zelfs uit de adviezen van eenige leden van Zeeland, met groote smart had vernomen, dat men andere gedachten van hem had, waardoor ook in de gemeente een argwaan verwekt was, alsof hij 't op het verkrijgen van de soevereiniteit over de landen toegelegd had, en daardoor op het wegnemen der vrijheid, het verbannen van den koophandel, het sloopen der Indische maatschappijen, het verzwakken van het krediet der wisselbanken en het vernietigen der schuldbrieven loopende ten laste van de landen; - tot welke *hatelijke* en *boosaardige* vermoedens hij, zijns wetens, nimmer eenige reden gegeven had.

Zij, die voorheen 't bewind der regeering in handen gehad hadden, hadden hem willen uitsluiten van de waardigheden, door zijne voorouders, zeer ten dienste van de landen, bekleed;

en 't geen zij hem daarvan nog als een gunst laten wilden, derwijze bepaald, dat hij buiten staat gesteld was om 's lands oirbaar te betrachten naar behooren. Men had hem de voorrechten, die altijd aan zijne bijzondere goederen gehecht geweest waren, gezocht te benemen. Al wat tot zijne verkleining en verdrukking ter hand genomen werd, doopte men vast met den naam van *voorstaan der vrijheden en voorrechten van de landen*; terwijl de zoogenaamde voorstanders der voorrechten en vrijheden, slechts voorstanders van hunne eigene grootschheid en aanzien waren, zich verhieven boven hunne medeburgers, en zich op allerlei wijze drongen in 't bewind, de regeering der steden schikkende naar hun' zin, zonder veel acht te geven op privilegiën. Hij had zich daarentegen, tot het begin van den tegenwoordigen oorlog toe, alleenlijk tot lijden en verdragen moeten schikken, maar daarna getoond, dat hij zijn goed, eer en leven niet te waardig hield, om 't land bij zijne vrijheid, voorrechten, koophandel, zeevaart en middelen te bewaren.

Wien kon vergeten zijn, hoe zeer vele regenten, toen 't in den jare 1672 aankwam op het voorstaan van de vrijheid en den godsdienst met goed en bloed, besloten hadden, op zeer schandelijke voorwaarden, te verdragen met den vijand; en hoe zij, die meest gesnoefd hadden van 't voorstaan der vrijheid, de voorbarigsten waren geweest om een verdrag te sluiten, waardoor godsdienst, vrijheid, voorrechten, en alles, op eens verloren geweest zouden zijn? Wien was onbekend, hoe hij, zich verlatende op de gunst des Almachtigen, deze schandelijke onderhandeling, zooveel in hem was, had tegengesproken en belet; schoon hij, door 't aanhouden van den oorlog, in zijne eigene goederen, voor zoover die in andere landen gelegen waren, meer leed, dan iemand van 's lands ingezetenen? Elk wist dat, toen de vijand daarna onder de voorwaarden van den vrede wilde doen stellen, dat hem de opperste macht der landen zou afgestaan worden, hij zich even sterk gekant had tegen zulk een vrede. 't Was daarenboven openbaar, hoe hij in den jare 1672, toen de burgerij, misnoegd op hare regenten, die allen veranderd wilde hebben, zijn best gedaan had om de gerezen onlusten te stillen, zonder zich te willen bedienen van deze gelegenheid om meer gezag te verkrijgen, 't welk hem anders zeer licht te doen geweest zou zijn.

'Zou hij de soevereiniteit dan nu zoeken, daar hij ze afge-

slagen had toen ze hem aangeboden werd, en geen meerder gezag begeerd toen hij 't lichtelijk verkrijgen kon? Zoo hij, door het aannemen der soevereiniteit van Gelderland, de andere gewesten had willen opwekken om hem dergelijke opdracht te doen, kon hij ze immers aanvaard hebben, zonder de Staten deswege vooraf te raadplegen? Hij wenschte daarom wel te weten, welke daad hij onwetend begaan mocht hebben, waardoor hij zulk een argwaan verwekt had. De leden hadden hem dienst gedaan met hem te raden naar hunne ware meening en hun raad met redenen te bekleeden; maar hij beklaagde zich alleen, dat men hem bij 's lands goede ingezetenen bezwaard had met hatelijke vermoedens. Immers had hij de aanbieding der Gelderschen zonder aarzelen, en eer hij den brief der Staten van Zeeland ontvangen had, van de hand gewezen, onaangezien hij tot het tegendeel geraden was door zeer vele leden der andere gewesten. Ook had hij nooit genegenheid tot zulke waardigheden gehad, en hij kon den Staten verzekeren, dat zijn afkeer daarvan nimmer veranderen zou.'

(Volgens *de Hollantze Mercurius*, 26^{e} deel, blz. 45, heeft Willem de derde in zijn brief aan de Staten van Zeeland, sprekende over de soevereiniteit gezegd:... 'maar opentlyck betuygt dat wy daer van hadden de uytterste aversie.')

Voorts twijfelde hij, of 't voorbeeld van Gideon wel genoeg op hem paste. 't Ware zeker te wenschen, dat al 't volk zich zóó gedroeg, dat het den naam van *Gods volk* met recht dragen mocht. Maar men had voorheen doen zien, dat men op die *erfenis des Heeren* zooveel staats niet maakte, toen men kon goedvinden de drie gewesten die nu zoo gelukkiglijk tot het verbond teruggebracht waren, over te geven aan een vijand die een godsdienst beleed, strijdig met den waren hervormden, minder zwarigheid makende in zulk een afstand dan men nu argwaan had opgevat tegen hem, omdat Gelderland hem de waardigheid van hertog en graaf wilde opdragen, onder beding dat hij dit gewest bij de Unie bewaren zou. Uit zulk een gedrag mocht men veeleer duchten, dat eens zou kunnen bewaarheid worden, 't geen Gods woord van 't huis Gideon's getuigde, *dat*, naamlijk, *de Kinderen Israël's niet dachten aan den Heer hunnen God, die ze gered had van de hand aller hunner vijanden van rondsomme, en dat zij geen weldadigheid deden bij den huize Jerubäals, dat is Gideon's, naar al het goed, dat hij bij Israël gedaan had*; - te meer omdat hij

hiervan, ten aanzien van de diensten zijner voorouderen, ook in Zeeland, zulke levende blijken ondervonden had.

‘Doch hij hoopte liever, dat God zijne goede inzichten verder zegenen zou, en dat de kwalijkgezinden door den tijd genezen zouden worden van de verkeerde indruksels welke zij opgevat hadden; terwijl de genegenheid die verscheiden goede regenten en vele goede ingezetenen hem toedroegen, hem nooit zou doen verslappen in den ijver om den Staat wel te doen. Op alles had hij zich wat breeder moeten uitlaten, omdat hij bevonden had, dat beide, de brief en het besluit der Staten van Zeeland, met de verschillende gevoelens der leden, door den druk gemeen gemeekt waren en aan kwalijkgezinden gelegenheid gaven om 't volk in te boezemen, dat zelfs eenige regenten argwaan tegen hem hadden opgenomen.’

De brief van Willem de derde is in de hoogste mate merkwaardig voor de kennis van het karakter van dien held: meestal spaarzaam en omzichtig met zijne woorden, en door zijn krachtigen wil de hevige hartstochten bedwingende die in hem woelden, gaf hij toch, bij enkele gelegenheden, aan zijn drift den vrijen teugel; en dan was zijn gesproken of geschreven woord een alles overweldigende stroom, een vuur dat verteerde, een knods die verpletterde. Wat een gloed, wat een hevigheid, wat een wegsleepende kracht, in de taal van dezen brief aan de Zeeuwsche Staten! De stadhouder valt daarin, zonder eenige weerhouding of verbloeming, aan op de statenpartij, op de ‘kwalijkgezinden,’ zooals hij ze noemt. ‘Voorstanders van 's lands vrijheden en privilegiën noemt gij u,’ - zoo spreekt hij tot de tegenpartij - ‘en gij zijt niets anders dan voorstanders van uwe eigene grootheid; vrijheid, privilegiën, godsdienst, - alles, in één woord - waart gij in 1672 op het punt prijs te geven, in plaats van die met goed en bloed voor te staan, zoo als het uw plicht was; gij zoudt toen met den vijand een schandelijk verdrag hebben gesloten, had ik het niet belet. Gij haalt het voorbeeld van *Gideon* aan, gij spreekt van *Gods volk*, van de *erfenis des Heeren*; - dacht gij aan dat alles, toen gij, in 1672, Gelderland en andere gewesten wildet afstaan “aan een vijand die een godsdienst beleed, strijdig met den waren Hervormden?” Het voorbeeld van Gideon is alleen van toepassing hier, als men let op den ondank van de kinderen Israëls ten aanzien van den huize Gideon's. En nu gaat gij

mij kwaadwillig ten laste leggen, dat ik naar de soevereiniteit streef; mij, die in 1672 die soevereiniteit gemakkelijk had kunnen meester worden, maar die haar toen niet heb gewild! Nooit heb ik genegenheid gehad voor zulk een oppergezag, en mijn afkeer daarvan zal nimmer veranderen.'

Dat laatste herinnert eenigszins aan den versregel, die, in Voltaire's treurspel, Cesar in den mond wordt gelegd:

'Pour moi, qui tiens le trône égal à l'infamie.'

Napoleon, met Talma hierover sprekende, zeide dat de acteur hier duidelijk moet doen uitkomen, dat Caesar zoo maar spreekt ten believe van zijne Romeinen, maar dat zijne ware meening geheel anders is. Zoo is het ook onmogelijk om te gelooven, dat Willem de derde waarheid sprak, toen hij zeide, afkeerig te zijn en te blijven van de oppermacht: dat is een gezegde voor den grooten hoop, en meer niet; dat zijn van die officieele leugens, die daarmede verontschuldigd kunnen worden, dat zij eigenlijk geen deskundigen meer kunnen misleiden; zij beduiden even weinig, als, bijvoorbeeld, in een brief de uitdrukking 'uw gehoorzame dienaar,' - eene uitdrukking, die ook niemand in letterlijken zin moet opnemen.

Zoo zijn er meer aanmerkingen te maken op dien brief van den stadhouder: als hij, bijvoorbeeld, van het roemvolle, stadhouderlooze tijdperk na den dood van Willem de tweede zegt, 'dat de Staat sedert vier en twintig jaren in rampen vervallen was,' dan is dit een geheel valsche voorstelling van onze geschiedenis. Wij hebben dien brief van Willem de derde krachtig en vurig genoemd; wij zeggen daarmede volstrekt niet, dat alles in dien brief *waar* is.

Ook op de betuigingen van de Staten kan men soortgelijke aanmerkingen maken. Als de Staten zeggen, dat zij meenen de beste vrienden van den Prins te zijn door hem het aannemen van dat Geldersche hertogschap af te raden; dat de Prins als soeverein in een veel slechteren toestand zal komen, want dat hij dan de man is die de belastingen oplegt en die zich daardoor hatelijk maakt bij de gemeente; dat de Staten wel zoo goed willen zijn, om die hatelijkheid op zich zelve te blijven laden; - dan zijn dat betuigingen, wier onoprechtheid te duidelijk in het oog valt, dan dat het noodig is daarop bijzonder te moeten wijzen.

Beide partijen - zoowel de Prins als de Staten - komen

overigens op één punt, zonder veel bewimpeling, voor hun gevoelen uit: de Prins voor de suprematie van het huis van Oranje, dat rechtmatige aanspraak heeft op den dank van Nederland, zooals het huis van Gideon op den dank van Israël; de Staten voor hún oppergezag, dat zij zeer duidelijk op den voorgrond stellen, door te doen uitkomen, dat Willem de derde wel ‘de voornaamste deelen van de oppermacht uitoefent,’ maar dat die oppermacht toch ‘aan de Staten der bijzondere gewesten in eigendom blijft toebehooren.’

Voorts een herhaald beroep van de Staten op het gevaarlijke van nieuwigheden en het veranderen van eene regeering, ‘zoozeer bekrachtigd door de oudheid en door 's hemels zegen;’ op het hatelijke van den naam van ‘oppervorst;’ en op ‘het zoete van het woord vrijheid.’ Het is soms, alsof men de uitdrukking der denkwijze leest van de Staten van het oude Griekenland; - met dit onderscheid evenwel, dat dáár die vrijheid het deel was van alle burgers; hier alleen van de regeerende familiën. Want het is eene dwaling bij Rousset, wanneer hij zegt, dat het Hollandsche *volk* afkeerig was van de aanneming der soevereiniteit door Willem de derde: het Hollandsche *volk* heeft daarin zeer weinig zijne stem doen hooren; het was het regeerende gedeelte van dat volk, dat de aanneming van die soevereiniteit heeft tegengewerkt.

Maar die regenten, die staten, die stedenbesturen, waren toch, pas in 1672, door Willem de derde uit zijne aanhangers samengesteld, die daar zijne tegenstanders hadden verdrongen; hoe kwam het dan dat, nauw twee jaar later, die Staten zijne inzichten zoo weerstreefden?

Om de eenvoudige reden, dat er in die regeeringslichamen een krachtige, taaie, weinig veranderende geest heerschte, die zeer spoedig werd aangenomen, ook door hen, die, bij het intreden bij die regeeringslichamen, door geheel andere gevoelens waren bezield. Dat vaste, onveranderlijke, voortdurende, maakt de kracht uit van zulke regeeringslichamen; zie maar het Engelsche hoogerhuis, of de Roomsch-Katholieke priesterschap. Een vurig aanhanger van de stadhouderlijke partij wordt in 1672 lid van een der regeeringscollegies in Holland; zeer spoedig neemt hij den geest van dat collegie over; zeer spoedig ziet hij in, welk een macht hij als lid van dat collegie uitoefent, wordt naijverig op die macht, vijandig aan alles wat die macht zou kunnen verkleinen, en zoo, ongemerkt en op de natuur-

lijkste wijze, verandert een prinsgezinde zeer spoedig in een staatsgezinde.

Maar de Staten deden dwaas - zal men misschien zeggen - met Willem de derde eene soevereiniteit te onthouden, die hem geen grootere macht gaf, dan de macht die hij reeds uitoefende als stadhouder. Die bedenking zou maar schijnbaar gegrond zijn. De Staten, Willem de derde eenmaal aannemende als soeverein, gaven voor goed de soevereiniteit uit hunne handen; als stadhouder oefende Willem de derde wel eene zeer groote macht uit, even groot, grooter misschien, dan wanneer hij soeverein was geweest; maar het recht der soevereiniteit bleef nu toch altijd bij de Staten; en daarom konden zij, bij de eerste de beste gelegenheid, ook de macht weer aan zich trekken, - zooals dan ook gebeurd is, dadelijk na den dood van den stadhouder.

Rousset, van die mislukte poging van Willem de derde gewagende om zich met het soevereine gezag te doen bekleeden, brengt dit in verband met de toenadering, die er in het begin van 1675 plaats had tusschen den stadhouder en Frankrijk.

(2^{e} deel, blz. 129 en volgende): ‘Aan den anderen kant had de Prins van Oranje, juist toen, in Holland eene poging beproefd en eene neêrlaag geleden, die zijn gezag een gevoeligen stoot gaf, en daardoor meer kracht bijzette aan de republikeinsche burgerij, het handeldrijvende deel des volks, dat het meest naar den vrede neigde. 's Prinsen eerzucht had zich niet tevreden gesteld met het erfelijk stadhouderschap, en met de bevoegdheid - zoo weinig overeen te brengen met 's lands vrijheden - om de regeeringen der steden te benoemen; door de Staten van Gelderland deed hij zich den hertogstitel oyer dat gewest aanbieden, in de hoop dat de andere gewesten dat voorbeeld zouden volgen, en zij het dictatorschap, dat hem verleend was om het buitengewone gevaar waarin de Republiek verkeerde, zouden veranderen in eene wettige soevereiniteit. De provincie Utrecht verklaarde zich ten gunste van wat de stadhouder heimelijk wenschte; maar in Holland en Zeeland deed dit zulk een hevig verzet ontstaan onder het volk - dat de eerste oorzaak was geweest van zijne verheffing en dat die op onstuimige wijze steunde - dat hij zich haastte om, door eene weigering, zijne Geldersche vrienden te verloochenen,

die vol verslagenheid ontwaarden, dat zij, voor niets, hun naam in opspraak hadden gebracht.

Ziet men hoe terzelfder tijd de Prins van Oranje er naar streeft om de verstandhouding met D'Estrades weer aan te knoopen, en welke voorschriften hij daartoe aan Pesters geeft, dan zal men in dat streven en in den pas ondervonden tegenspoed wel iets meer zien dan een geheel toevallige gelijktijdigheid. “De heer Pesters,” - zoo waren zijne voorschriften van den 15^{den} Februari, - “zal graaf d'Estrades onderhouden over den stand mijner zaken, over mijne handelingen tijdens den laatsten veldtocht, zoowel ten aanzien van den keizer als van Spanje; over de moeielijkheden waarin zij mij gebracht hebben, en over het geduld dat ik heb moeten oefenen om alle bezwaren te boven te komen. De heer Pesters moet niets verzuimen wat kan strekken om hem te overtuigen, dat ik oprechtelijk wensch weer dezelfde verbintenissen met Frankrijk aan te gaan, als mijne voorgangers, en dat ik, zoodra ik dit met eer kan doen, de gelegenheid niet zal laten voorbijgaan.” Wij moeten echter aanmerken, dat graaf d'Estrades zeer twijfelde aan de oprechtheid van den Prins van Oranje: “je crois connûitre son esprit,” - schreef hij, eenige maanden vroeger, aan Letellier, - comme ayant eu la dernière confiance en moi jusqu'à l'âge de dix-sept ans, que je sortis de mou ambassade. Je dois vous dire, Monsieur, que ce Prince a du coeur, de la fermeté, de l'ambition et du jugement; mais qu'il est fort dissimulé, et interessé à un point jusqu'à passer pour avare.’ (20 November 1674.)

De oppositie, met elken dag in Holland meer te duchten, klaagde vooral over den ondergang van den handel; daarom kwam de Prins van Oranje op het denkbeeld, om aan Frankrijk het hervatten van den handel voor te slaan, als een stap tot den vrede tusschen de beide landen. Louvois had hier niets tegen, mits als voorwaarde en waarborg van dit handelsverdrag werd aangenomen de geheele staking van de krijgsverrichtingen op zee; en dit kwam niet overeen met 's Prinsen belang als admiraal. (Rousset zou zich hier juister uitgedrukt hebben, had hij gesproken van ‘het belang der Republiek,’ die, ter zee, toen sterker was dan Frankrijk.)

Voor het overige beantwoordde Louvois 's Prinsen voorkomendheid op zeer vriendelijke wijze. ‘Sa Majesté,’ zoo schreef hij aan graaf d'Estrades, ‘trouve bon qu'en répondant à votre

ami, vōus l'assuriez qu'elle a pour M. le Prince d'Orange toute l'estime que sa vertu mérite, et qu'à l'égard de l'amitié de Sa Majesté, il ne tiendra qu'à lui qu'il ne se l'acquière au dernier point, et que par une union sincère d'intérêts, il ne se mette en état de faire ce qu'il voudra au pays où il est; et que vous croyez que son maître a trop d'esprit pour ne pas connâitre que les gens qui lui font des relations contraires lui parlent de ce qu'ils ne connaissent pas, et assurément selon leur intérêt, sans avoir régard à la vérité. Quand au traité de commerce, l'intention de Sa Majesté est que vous lui répondiez que celui de France va parfaitement bien par le moyen des Anglais, et qu'ainsi Sa Majesté trouve que ce serait donner des armes à ses ennemis que d'entendre à un pareil traité, sans que l'on fît une parfaite cessation d'armes par mer; et qu'à l'égard de ce que le sieur Pesters vous a dit des bonnes dispositions de M. le Prince d'Orange et de M. Fagel, et de ce qu'il est persuadé que ce traité leur donnera moyen de travailler dans les villes à entendre à la paix, Sa Majesté est assez bien informée des dispositions des peuples de Hollande pour ne pas ignorer qu'il n'y a personne qui n'y soit absolument disposé, et que si M. le Prince d'Orange et M. Fagel étaient dans les mêmes sentiments, elle serait bientôt conclue.' (9 en 11 Maart.)

Toch, hoezeer hij door dit ironische antwoord aan den Prins van Oranje toonde welke waarde hij hechtte aan diens welwillende betuigingen, gaf hij graaf d'Estrades, die de hoop begon op te geven, den 20sten Maart de aanbeveling, om zijne verstandhouding met Pesters en Launoy niet af te breken; niet alleen om de inlichtingen die daardoor te verkrijgen waren, maar ook 'om den Prins van Oranje niet geheel en al den weg af te sluiten om weer in 's konings gunst te komen' (*de pouvoir revenir au Roi*). De onderhandelingen - of liever de besprekingen - bleven dus voortgaan, maar zonder veel voortvarendheid of belangstelling; alleen toen eens de Hollandsche gevolmachtigde eenigszins had gezinspeeld op Maastricht, verbood Louvois dadelijk aan graaf d'Estrades, om, op dit punt, naar iets hoegenaamd te luisteren: 'Si le Sieur Pesters vous reparle de la restitution de Maestricht,' zoo schreef hij hem den 29sten Maart, 'vous lui répondrez nettement que si M. le Prince d'Orange a résolu de ne point faire la paix sans le ravoir, son plus court sera de le reprendre, parce qu'assurément Sa Majesté ne se resoudra jamais à restituer cette place.'

Nooit? - Bij den Nijmeegschen vrede van 1678 *is* Maastricht teruggegeven. Bij diplomatische handelingen hebben de woorden *nooit* en *altijd* eene geheel andere beteekenis dan in het gewone leven.

Kort na het mislukken van dat Geldersche hertogschap, wordt Willem de derde gevaarlijk ziek: hij krijgt de pokken, de ziekte waaraan zijn vader, ook jong, gestorven was. De zoon bleef echter behouden, deels ook dank zij de trouwe en zelfopofferende zorg van zijn vriend Bentinck, die, in weerwil van het besmettelijke der ziekte, dag en nacht bij den stadhouder bleef waken. Over die ziekte zegt Rousset:

'In dien tusschentijd' (tijdens de onderhandelingen tusschen d'Estrades en Pesters) werd de Prins van Oranje plotseling en zeer gevaarlijk ziek. Eene groote ontroering bracht dit te weeg in geheel Holland, maar vooral onder zijn aanhangers. De raadpensionaris Fagel ontveinsde zijn onrust niet: 'Goede God, in welk een toestand zouden wij allen geraken, mijn waarde vriend!' - zoo schreef hij den 18^{den} April aan Pesters - 'als Zijne Hoogheid ons kwam te ontvallen? Het is zaak om in alle gewesten openbare gebeden te doen, opdat het Gode moge behagen de harten te neigen tot het sluiten van een goed vredesverdrag.'

De staatslieden in Frankrijk waren niet minder verrast en getroffen door dit nieuws; de dood van den Prins van Oranje was de ontbinding van de coalitie; en reeds zijn ziekte werkte nadeelig op haar. Om op alles voorbereid te zijn, gelastte Louvois aan graaf d'Estrades, om aan Pesters uit naam des konings betuigingen van gelukwensching over te brengen, als de Prins van zijne ziekte herstelde; en, mocht hij er aan bezwijken, betuigingen van rouwbeklag, gepaard met de nadrukkelijke belofte van den raadpensionaris Fagel in zijn ambt te helpen handhaven, wanneer hij het welbegrepen belang van zijn eigen land en het belang van Frankrijk wilde voorstaan.

De Prins genas, en stellig spoediger dan Louvois het wel gewenscht had; toch schreef hij (Louvois) aan graaf d'Estrades een brief die een officieel karakter had en daardoor nog meer waarde gaf aan de gevoelens daarin uitgedrukt: 'le Roi' - zoo schreef de minister - 'ayant appris que M. le Prince d'Orange était entièrement délivré de sa maladie, Sa Majesté m'a commandé de vous faire savoir qu'elle désire que vous témoigniez au Sieur Pesters, pour en faire part à M. le Prince

d'Orange, qu'elle a reçu avec bien de la joie cette bonne nouvelle, et que la conduite qu'il a tenue depuis quelques années n'ayant point étouffé les sentiments d'amitié que Sa Majesté a toujours eus pour lui, elle a été fort en peine des premières nouvelles qu'elle avait eues de son indisposition, et a été informée avec beaucoup de plaisir de son entière convalescence.' (Brief van 25 April, van Louvois aan d'Estrades.)

Een korten tijd heeft er nu eene goede verstandhouding plaats tusschen Frankrijk en Willem de derde; het zou harttreffend en zielroerend zijn, wanneer niet het denkbeeld bovenkwam, dat oprechtheid en goede trouw bij dit alles ver te zoeken zijn, - zoowel aan den eenen kant als aan den anderen.

(Rousset, tweede deel, blz. 137-141): De betuigingen door Lodewijk XIV tot den Prins van Oranje gericht, om hem geluk te wenschen met het herstel van zijne gezondheid, hadden in geheel Holland een grooten indruk gemaakt. De Prins beijverde zich om graaf d'Estrades te antwoorden - den 2^{den} Mei - dat, daar hij zich niet rechtstreeks durfde wenden tot Zijne Allerchristelijkste Majesteit, hij d'Estrades verzocht, bij dien vorst de tolk te zijn van zijne erkentelijkheid, en hem te betuigen, dat de noodlottige omstandigheden des tijds niet verhinderden dat hij voor diens koninklijken persoon dezelfde eerbied en hoogachting had, die hij altijd daarvoor had gekoesterd.

Maar wat van nog veel meer belang was dan die wisseling van beleefdheden, was, dat de raadpensionaris Fagel den 21sten April aan Pesters de stellige opdracht zond, om van graaf d'Estrades te vernemen, welke voorstellen de Staten-Generaal konden doen - zonder daarmede hunne belangen of hunne eer te krenken - om weer in 's konings gunst te komen en tot hunne oude verbintenissen met Frankrijk.

Louvois antwoordde dadelijk, den 1sten Mei, met een uitvoerig schrijven, dat men tot drie of vier punten kan terugbrengen, die, in de hoofdzaak, uitmaken wat door Lodewijk XIV werd gevraagd, of veeleer, wat hij wilde dat men hem aanbood: van den kant der Hollanders, den afstand van Maastricht en van, het Overmaasche, en de vernieuwing van de vroeger bestaande staats- en handelsverdragen; van den kant der Spanjaarden den afstand van alle reeds gemaakte veroveringen en zelfs die welke nog gemaakt zouden worden vóór het sluiten van den vrede, zonder dat er eenige omwisseling hoegenaamd zou plaats hebben van vestingen; van den kant van Duitschland, een geheelen en volledigen terugkeer

tot den Westfaalschen vrede, het teruggeven van de stad Trier door den koning, het teruggeven door den keizer van de 50,000 kronen die men te Keulen in bezit had genomen, het in vrijheid stellen van vorst Wilhelm van Furstemberg; in het algemeene vredesverdrag volstrekt geen bepaling ten voordeele van den hertog van Lotharingen, verbindende de koning zich echter om hem zijne staten terug te geven, maar alleen uit vrijen wil, als gunst; eindelijk, zonder vredesverdrag en vóór den zeer waarschijnlijken aanvang der vijandelijkheden, moesten Frnakrijk en de Staten-Generaal, dadelijk en rechtstreeks, vrede sluiten, hetzij door bemiddeling van graaf d'Estrades en van Pesters; hetzij - als de Staten-Generaal meer luister wilden bijzetten aan die handeling - door gezanten, wier eenige taak zou zijn dit vredesverdrag te onderteekenen.

Die voorwaarden, en vooral die afdoende handelingen, kenmerkten een minister, die meer de gewoonte had om snellen voortgang te geven aan krijgszaken, dan om met geduld de teêre draden te ontwarren van de diplomatieke weefsels. Geen wonder dus, dat noch vorm, noch inhoud, aanlokkelijk genoeg waren voor de Hollandsche staatslieden, om hen er toe te brengen, de acte van eerbeid en onderwerping, die Louvois hun zoo goedwillig ten richtsnoer toezond, af te schrijven en te onderteekenen. De onderhandelingen daarover begonnen zelfs niet; en de verstandhouding bleef kwijnende, zonder evenwel geheel te worden afgebroken.

Den 14^{den} Mei, toen hij op het punt was van naar het leger te gaan, schreef de Prins van Oranje nog aan Pesters: ‘bij dezen veldtocht reken ik alleen op wat ik aan Hollandsche troepen bij mij heb, en volstrekt niet op wat de Spanjaarden beloven. Wij moeten zien met eer uit dien toestand van zaken te komen, en er ons nooit weer in begeven. Ik heb u reeds gemeld, dat zoodra de gelegenheid daartoe zich voordoet, ik haar niet voorbij zal laten gaan. Tracht steeds goede vrienden te blijven met graaf d'Estrades.’

Van zijne zijde verzuimde Louvois ook niet, om, na den Prins van Oranje de gelukwenschingen van Lodewijk XIV te hebben overgebracht, hem, persoonlijk, zijne plichtplegingen te maken. Men weet dat, in 1672, een fransch edelman, de graaf De Montbas, onder den Prins van Oranje, het hollandsche leger aanvoerde. Het woedende volk beschuldigde hem toen, van, door een opzettelijk verzuim, den overtocht van den Rhijn gemakkelijk gemaakt te hebben voor de krijgsmacht van Lo-

dewijk XIV; hij had daarop de wijk genomen, eerst naar Utrecht bij den hertog De Luxembourg, later naar Frankrijk, waarheen men hem vergund had terug te keeren. Dikwijls zag men hem in de *antichambre* van Louvois, en, terecht of ten onrechte, onderstelde men, dat er een goede verstandhouding tusschen hen bestond, waarover de Prins van Oranje meende, zich op eenigszins bitteren toon te moeten beklagen, daar hij wist, dat Montbas zeer veel kwaad van hem sprak.

Zoodra dit ter ooren kwam van Louvois, die reeds te velde was, beijverde hij zich om uit Charleroi aan graaf d'Estrades te schrijven: ‘Je ne sais pas si M. de Montbas parle ailleurs avec peu de respect de la personne de M. le Prince d'Orange; mais je puis vous répondre qu'après ce que M. le Prince d'Orange a fait la campagne dernière et le compte que j'ai entendu que M. de Chamilly a rendu au Roi de la manière dont il a conduit le siège de Grave, depuis qu'il y est arrivé, et de celle dont il s'est exposé, je n'aurais guère bonne opinion, et n'entretiendrais pas une seconde fois un homme qui me voudrait mal parler de lui; et pour vous ouvrir tout à fait mon coeur sur ce sujet, je vous dirai que j'ai un regret sensible de voir que M. le Prince d'Orange persiste dans le méchant parti où il est, par la connaissance que j'ai que, quelque mérite qu'il ait, la méchante conduite on mauvaise foi de ses alliés lui attirera quelque chose de fácheux, au lieu que, s'il était uni d'interêt avec le Roi, il me semble que le Roi et M, le Prince d'Orange pourraient faire de grandes choses ensemble, et qui seraient également avantageuses à la France et à la Hollande. Il faut espérer que quelque succès favorable à Sa Majesté fera ouvrir les yeux à M. le Prince d'Orange, et le portera à profiter de la disposition où Sa Majesté parait être de le recevoir dans ses bonnes grâces, s'il y a bientôt recours; et je puis vous assurer que, si une fois il y était rentré, je n'oublierais rien pour faire en sorte que cela durât longtemps, et rendre à M. le Prince d'Orange tous les services qui pourraient dépendre de moi.’ (24 Mei.)

‘Zooveel wellevendheid aan weerszijden verhinderde echter niet dat men zich tot den strijd bereidde. De vermoeienissen van den laatsten veldtocht; de groote verliezen toen door de bondgenooten geleden, gedurende den winter nog toegenomen door de desertie onder de Spaansche troepen, die niet betaald werden; de onkunde of zorgeloosheid van de generaals en van de legerbe-

heerders, die, alleen op het laatste oogenblik, dachten aan leeftocht, wapens en krijgsbehoeften; de oorlogsverklaring van Zweden' (Zweden had zich ten voordeele van Lodewijk XIV verklaard, en neutraliseerde daardoor den keurvorst van Brandenburg); 'eindelijk de verandering die in de Nederlanden was voorgevallen, waar het Spaansche hof graaf Monterey - in de vijandschap vervallen van den Prins van Oranje - vervangen had door den hertog De Villa-Hermosa: al die oorzaken te zamen, hadden de legers der bondgenooten lang doen blijven in hunne winterkwartieren. Zulke bezwaren waren Lodewijk XIV vreemd; dank zij Louvois werd het leger steeds tijdig voltallig gemaakt; de talrijke magazijnen, geplaatst op de punten waar zij noodig waren, hadden altijd een goeden voorraad, sommige van wapens en buskruid, de andere van meel, haver en ander paardevoer; de vestingen waren van leeftocht voorzien; "de *commissaires des guerres*" werden aangespoord door de Intendanten, en de Intendanten weer door den minister. In één woord, het leger was altijd gereed voor den oorlog.'

Wat hier van Montbas gezegd wordt, dat deze, in 1672, onder Willem de derde, het Hollandsche leger aanvoerde, is niet geheel en al juist: Montbas was toen niet anders, dan een van de hoogere bevelhebbers van dat leger, kommissaris-generaal van de ruiterij.

Voor het overige bevestigt deze aanhaling uit Rousset al weer wat wij vroeger gezegd hebben, dat Lodewijk XIV zijn grooten tegenstander Willem de derde langen tijd niet anders heeft beschouwd dan als een soort van rebel, die, alleen uit vrees voor verdiende straf, in zijn opstand blijft volharden. 'Hoe jammer van dien Prins van Oranje: een man die wezenlijk veel goeds en groots heeft, maar die den verkeerden weg opgaat door zijn dwaas en misdadig verzet tegen den Koning. Komt de Prins maar eens tot inkeer en berouw, maakt hij maar wat spoed om gebruik te maken van 's Konings genade, dan kan alles nog wel goed voor hem afloopen en zal hij wel weer in de gunst van Zijne Majesteit komen; en is het eenmaal zóó ver, dan belooft Louvois zijne bescherming aan den Prins en zal die minister hem alle mogelijke diensten bewijzen.' - Ziedaar zoo wat, op welken toon de regeerders van Frankrijk in 1675 over Willem de derde spraken of schreven; toen nog een welwillende toon, - al is het dan ook een welwillendheid die beleedigt; - maar 'de rebel' kwam *niet* tot inkeer en

onderwerping; en de welwillendheid van de Fransche regeerders veranderde toen, van lieverlede, in krachtigen haat, die er niet tegen opzag om door sluipmoordenaars het leven van Frankrijk's vijand te belagen.

Die kennis van de verhouding tusschen de Fransche regeering en Willem de derde in 1675, is belangrijker dan het verhaal van de krijgsverrichtingen van dat jaar, waartoe wij thans zullen overgaan. Wij zullen ons daarbij voornamelijk ophouden bij de krijgsverrichtingen in de Nederlanden.

Vooraf, een enkele aanmerking over het Fransche krijgswezen van dien tijd: men stelt zich dat wel eens te rooskleurig voor. In een machtig rijk als het Frankrijk van Lodewijk XIV, in een geheel militairen staat, onder een oorlogsminister zoo krachtig en bekwaam als Louvois, zal zeker, meent men soms, het krijgswezen in volmaakte orde zijn geweest. Zegt niet Rousset, ter plaatse die wij zoo even hebben aangehaald: ‘het leger was altijd gereed voor den oorlog’? Die meening wordt eenigszins tegengesproken door eene andere plaats, uit hetzelfde werk van denzelfden schrijver (2^{e} deel, blz. 126-127):

‘....Vele der veldbataillons (*bataillons de guerre*) hadden zich voltallig gemaakt ten koste van de garnizoenskompagnieën, waaruit de officieren bijna alle manschappen hadden genomen, die in staat waren om te dienen. Die wijze van aanvulling was echter zóó gevaarlijk voor de veiligheid der vestingen, dat Vauban meende, dit op de krachtigste wijze aan den minister te moeten onder het oog brengen: “cela va toujours de mal en pis et me fait trembler,” schreef hij hem; “car, quand je vois des places gardées par des garnisons composées de compagnies d'enfants et de pauvres petits misérables qu'on enlève violemment de chez eux ou qu'on escamote en cent différentes manières, qui sont commandées par des officiers la plus grande part aussi misérables qu'eux, en vérité j'appréhende pour la monarchie; d'autant plus qu'il n'y a que peu ou point de fondement à faire sur eux; vu même que, dans la plupart des places, les soldats sont logés comme des porcs, à demi nus, à demi mourants de faim; ce qui, au dire des prêtres et médécins qui en ont soin, est la principale cause des maladies et de la mortalité que l'on voit règner parmi eux.” - Bij

Louvois was het voldoende hem op een misbruik te wijzen, om het bij den wortel te doen bestrijden; jammer dat hier die wortel zeer vast zat, in het bijzonder belang van sommige bevelhebbers der vestingen: die bevelhebbers wierven voor een spotprijs jonge soldaten aan, en deden die dan met winst weer over, zoodra zij tamelijk geoefend waren om te velde te kunnen dienen...'

Bij ons ontbreekt het niet aan mannen, die dadelijk van het geheel verval van het leger spreken, wanneer maar een enkele bagagewagen ontbreekt, of een enkel soldaat zich moet behelpen met een kwartiermuts in stede van een chacot. Daarom heeft het zijn nut, eens te wijzen op die gebrekkige zijde van het Fransche krijgswezen onder Louvois, en daaraan te herininneren, dat, mét zulk een krijgswezen, Frankrijk toen toch de eerste militaire mogendheid van Europa is geweest. Te streven naar het bereiken van de volmaaktheid, is goed en verstandig; maar het is dwaas en slecht, de meening te verkondigen, dat alles reddeloos verloren is, omdat men de volmaaktheid niet heeft bereikt.

Tijdens het jaar 1674 was in Frankrijk de helft van de '*arrière-ban*' opgeroepen. Rousset beweert, dat dit toen volstrekt geen nut opleverde, omdat, wat er militairs was bij den adel, reeds bij leger of vloot diende. Toch riep men daar, in 1675, ook de andere helft van dien '*arrière-ban*' op, maar alleen als fiskale maatregel: de edelen moesten niet zelf opkomen, maar voor hunne niet-opkomst eene belasting opbrengen. Voor dat geld werden eenige kompagnieën *chevaux-légers* opgericht.

Vóór dat nog de krijgsverrichtingen in 1675 in de Nederlanden aanvangen, maakt d'Estrades, met eene Fransche troepenafdeeling uit Maastricht, zich meester van de citadel der stad Luik (31 Maart): tot groote verbazing van de Luikenaars en van den kardinaal van Baden, en tot grooten spijt van de bondgenooten en vooral van den prins van Oranje, die, nog drie maanden daarna, aan Fagel schreef: 'gij weet hoe vaak ik naar Brussel heb geschreven, om het in bezit nemen van die sterkte aan te raden; en toch hebben al mijne raadgevingen niets gebaat; de Spanjaarden en Duitschers hebben onze zaak geheel bedorven, door de citadel van Luik te laten wegnemen; gij ziet daar nu de gevolgen van.' (5 Juli.) (Rousset, 2^{e} dl., blz. 144).

Het bisdom Luik was een onzijdige staat; maar wat baat de onzijdigheid, als men haar niet weet te doen eerbiedigen? Het in bezit nemen van de citadel van Luik was zeker, van de zijde der Franschen, eene wederrechtelijke handeling, even wederrechtelijk als - bij voorbeeld - in de oude Grieksche geschiedenis, het bezetten van de citadel van Thebe - de *Kadmeïa* - door de Spartanen; maar, hadden de Franschen de Luiksche citadel niet bezet, dan hadden de bondgenooten het misschien gedaan. Soortgelijke handelingen zijn niets vreemds; men moet ze veroordeelen, maar men moet er zich niet over verwonderen.

Die ‘kardinaal van Baden’, waarvan hier gewaagd wordt in die plaats uit Rousset, was tevens kanunnik te Luik, en juist toen naar die stad gegaan, om daar de Duitsche belangen te behartigen; zijne bagaadje was door de Fransche bezetting van Maastricht genomen; Louvois gelastte toen aan een zijner agenten te Luik, om daar te verzekeren, dat in die bagaadje een brief was gevonden van den Duitschen keizer; die agent moest zulk een brief maar opstellen, en door dit valsche stuk hoopte men de Luikenaars te vervreemden van Duitschland. Een zeer eerlijk middel, niet waar lezer? zeer stichtelijk? - Maar, voordat wij daarover aan de zeventiende eeuw een zedepreek houden, dienen wij te onderzoeken, of, ook in onzen tijd, de diplomatie geheel vrij is van zulke schrijftvervalschingen.

Over het leger, waarmede Lodewijk XIV in persoon in 1675 in de Nederlanden wilde oorlogen, vindt men bij Rousset het volgende:

(2^{e} deel, blz. 146): ‘De samenstelling van 's konings leger werd den 3^{den} Mei als volgt vastgesteld door Louvois, en goedgekeurd door Lodewijk XIV:47 bataillons voetvolk, ingedeeld in zeven brigaden, en bovendien nog 2 bataillons fuseliers tot begeleiding en dekking van de artillerie; 25 eskadrons, 3 brigaden uitmakende, samengesteld uit de *Maison du Roi* en uit de *Gendarmerie;* 100 eskadrons lichte ruiterij, in tien brigaden; bovendien nog 15 eskadrons dragonders, tot ééne brigade vereenigd. In alles was dit eene macht van meer dan 60,000 man (de samenstelling van de artillerie wordt niet opgegeven).’

Het leger van Willem de derde was veel minder sterk: bij de Hollandsche krijgsmacht voegden de Spanjaarden slechts eene kleine afdeeling, en eerst in het laatste gedeelte van den veld-

tocht trokken Duitsche troepen naar de Nederlanden. De Fransche koning had dus volle vrijheid bij zijne operatiën in de Nederlanden; toch heeft hij, in 1675, daar weinig bijzonders uitgericht: hij heeft toen voordeelen behaald, maar op lange na niet die voordeelen, die bij zijne overmacht te verwachten waren.

(Rousset, 2^{e} deel, blz. 147): ‘Lodewijk XIV vertrok den 11^{den} Mei uit Saint-Germain, aanvaardde het opperbevel over de tusschen Ham en Cateau-Cambresis bijeengetrokken troepen, en ging den 18^{den} vooruit op Le Quesnoy; hier hield hij de Spaansche vestingen aan de Schelde in groote onrust, en trok daarna rechts af, den loop van de Sambre volgende. Gedurende den marsch van 's konings leger hadden de maarschalk Créqui en de markies De Rochefort, de een van Charleville komende, de ander van Philippeville, hunne afdeelingen den 19^{den} Mei vereenigd onder de muren van Diuant; de stad en het kasteel van Dinant, op de beide oevers van de Maas aangevallen, kapituleerden den 28sten. In de eerste dagen van het beleg was Louvois vooruitgegaan tot Florennes, voorbij Charleroi, om een mondgesprek te houden met den maarschalk Créqui, ter zake van de vesting Limburg, die Lodewijk eerst voornemens was te belegeren, dadelijk na de inneming van Dinant.....’

Van dat belegeren van Limburg wordt echter vooreerst afgezien, en Créqui naar de Moezel en Sarre gezonden, om, zoo noodig, Turenne daar te kunnen bijstaan, die toen het hoofd had te bieden aan twee Duitsche legers: het eene, het keizerlijke, onder Montecuculi, naar de zijde van Straatsburg; het andere, onder den hertog van Lotharingen, aan den Beneden-Rhijn, bij Bonn en Keulen. Het koninklijke leger valt nu het kleine, meer nabijzijnde, Hoei aan:

(Rousset, 2e deel, blz. 147-149): ‘Terwijl hij’ (Créqui), ‘dien marsch deed, volgde de markies De Rochefort den rechteroever van de Maas en begon den 1sten Juni de berenning van Hoei, die voltooid werd op den anderen oever door eene afdeeling van 's konings leger. Te Falais gelegerd’ (een plaatsje bij de Méhaigne, een paar uur ten noordwesten van Hoei), dekte Lodewijk een beleg, dat echter geen vijand van buiten toen bij machte was te verhinderen. De prins van Oranje en de hertog De Villa-Hermosa werden verrast door het invallen van 's konings leger; de eerste, nog lijdende aan de gevolgen zijner ziekte, was bezig zijn leger te Bergen-op-Zoom bijeen te trekken; de tweede, die meer goeden wil had dan macht, kon,

na aftrek van de bezettingen der vestingen, ter nauwernood 6000 man te velde brengen. Onbekommerd over dit beleg, nam Louvois er den tijd van, om aan graaf d'Estrades, in de citadel van Luik, een bezoek te brengen, waarvan de Luikenaars de kosten moesten betalen, juist niet in geld, maar in granen en in paardenvoer, ten behoeve van de bezetting van Maastricht. De verdedigers van Hoei kapituleerden den 6^{den} Juni.

'Na eenige beraadslagingen nam Lodewijk XIV zijn voornemen weer op, om Limburg te belegeren, eene vrij sterke vesting, en de hoofdstad van een hertogdom dat tot de Nederlanden behoorde. Limburg ligt op den rechteroever, maar op eenigen afstand van de Maas, en vormde, met Luik en Maastricht, een strategischen driehoek, die niet zonder belang was.'

Strategische driehoek; hier speelde misschien den Franschen schrijver de *strategische vierhoek* voor den geest, die de Oostenrijkers in Lombardije hadden, en waarvan, in der tijd, zoo tot vervelens toe werd gewaagd. Dat zijn van die groote woorden, die eigenlijk niets beduiden, en die gebruikt worden, zooals Goethe zegt, daar, waar een helder begrip van de zaak ontbreekt.

'De eerste werkzaamheden van het beleg werden den 9^{den} Juni begonnen door den markies De Rochefort, terwijl 's konings leger een kamp betrok bij Nay, aan de Maas, tusschen Maastricht en Viset.'

Omdat er op dat oogenblik minder vrees was voor den Rhijn, werd Créqui teruggeroepen.

.....Hij beijverde zich om zijne troepen, zeer vermoeid door zeventien dagen marcheerens, aan het beleg van Limburg te doen deelnemen, waarover Condé het bestuur had aanvaard.

'Den prins van Oranje en den hertog De Villa-Hermosa was het eindelijk gelukt, bij Leuven, 35 à 40,000 man bijeen te brengen, waarmede zij, over Diest, op Roermond trokken, aan de samenvloeiing van Maas en Roer. Toen hij tijding kreeg van die beweging, ging Lodewijk XIV op den rechteroever van de Maas over, en nam stelling, den 19^{den} Juni, te Neufchâteau, bij Dalem, op den weg van Roermond op Limburg. Dienzelfden dag gaf Condé het bestuur van het beleg aan zijn zoon over, om zelf den koning met raad te kunnen bijstaan, voor het geval dat de vijand slag zou willen leveren om de vesting te ontzetten. Maar de prins van Oranje, wiens leger minstens een derde zwakker was dan dat des konings, achtte het zelfs niet raadzaam om den afstand van 12 à 15 mijlen, tusschen de beide legers, kleiner te maken; en den volgenden dag (20 Juni)

trad de graaf van Nassau, de bevelhebber binnen Limburg, in onderhandeling, na eene verdediging die nog al krachtdadig was geweest. Den 22sten nam een Fransche bezetting de vesting in bezit, wier werken dadelijk weer werden opgemaakt....'

Créqui wordt daarop teruggezonden naar Trier.

(Rousset, 2e deel, blz. 149-151): Toen Lodewijk XIV Limburg had genomen, ging hij weer over op den linkeroever van de Maas, en trok, over Tongeren, Sint-Truyen en Thienen, naar de zijde van Leuven en Brussel; de prins van Oranje haastte zich toen om Roermond te verlaten, en bereikte, door geforceerde marschen, den omtrek van Mechelen, terwijl hij Diest deed bezetten, op den rechterflank, maar op een eerbiedigen afstand van het marcheerende Fransche leger. Verscheiden dagen was Braband in angst. Zeker is het, dat Lodewijk XIV het voornemen had, of dat men hem den raad gaf, nog eene groote vesting te belegeren; welke, is onbekend. Den 5den Juli schreef Louvois, uit de legerplaats bij Sint-Truyen, aan de intendanten van de meest nabijzijnde Fransche gewesten en vestingen, en gelastte hen, tegen den 20sten Juli, eenige honderde karren gereed te hebben en 8400 boeren, ingedeeld in afdeelingen van 100 man, en met de noodige gereedschappen voor aardwerken, zooals het maken van circonvallatie-liniën; en hij nam de voorzorg van er bij te voegen: 'vous les pouvez assurer qu'ils ne seront employés à aucun ouvrage où le canon ni le mousquet puisse porter.' Zes dagen later werden de intendanten uitgenoodigd om die bevelen voorloopig nog niet uit te voeren. Het leger was toen reeds weer in beweging om Charleroi meer nabij te komen. Na eene afdeeling voetvolk, onder den markies De la Trousse, ter versterking van den maarschalk Créqui te hebben afgezonden, gaf Lodewijk XIV den 17den Juli het bevel over het leger aan den prins van Condé over.

Hij kwam te Versailles terug, opgetogen daarover, dat hij zelf geen belegeringen had verricht, maar de belegeraars had gedekt; opgetogen daarover, dat hij in het open veld was opgetreden en zich blootgesteld had om slag te moeten leveren; vooral opgetogen, omdat hij geprezen werd door Turenne, die uit de Rhijnstreken aan Louvois had geschreven: 'on ne saurait dire combien a éclaté partout la marche que le roi a faite et la résolution qu'il a prise de s'avancer en personne plus avant que Dalem, après avoir passé la Meuse pour couvrir le siège de Limbourg, dans le temps qu'une armée si consi-

dérable des ennemis s'approche pour secourir la place. J'en ai une extrême inquiétude, quoiqu il n'y ait rien eu de si beau ni de si glorieux pour Sa Majesté.'

In den regel is Turenne geen vleier; hier echter heeft het er wel wat van; want waarlijk het was niet zoo'n heldenstuk, om met een leger van 60,000 man vooruit te rukken tot Dalem, tegen een vijand die er maar 35 à 40,000 telde, en nog maar te Roermond stond, een paar dagmarschen van Dalem verwijderd. Minstens genomen moet men Turenne's woorden hier onjuist of overdreven noemen. Rousset erkent dit dan ook, daar hij in eene noot zegt: 'Turenne schatte 's vijands macht sterker dan zij was. Hij schreef den 30sten Juni, toen hij de overgave van Limburg nog niet kende.'

Die opgaven van Rousset over de krijgsverrichtingen van 1675 in de Nederlanden komen in de hoofdzaak overeen met wat ónze schrijvers daarvan zeggen. In de 'Hollantze Mercurius' (het 26^{e} deel) vindt men: dat den 21sten Mei Willem de derde te Roozendaal, bij Bergen-op-Zoom, is gekomen, en den 26sten vandaar met het leger op marsch is gegaan naar Duffel, in het Antwerpensche; dat den 13^{den} Juni het vereenigde Hollandsche en Spaansche leger van Leuven is opgebroken naar Diest; den 15^{den} naar Peer; en van daar, over Weert, naar Roermond, waar het, den 19^{den} Juni, op den rechteroever van de Maas overging, en zich te Gangelt vereenigde met 7 à 8000 man Duitsche ruiterij van Zell en Osnabruck, die bij Mühlheim den Rhijn waren overgegaan. Willem de derde was echter te zwak om Limburg te ontzetten, en die vesting, verdedigd door prins Johan François van Nassau, met eene bezetting van 2000 man, behalve nog 500 boeren, werd den 22sten Juni door de Franschen in bezit genomen. De stadhouder ging daarop, den 23sten Juni, te Roermond weer op den linkeroever van de Maas over, en trok, over Weert en Peer, naar Sichem en Aerschot.

In het voorbijgaan eene aanmerking op Wagenaar.

Wij behooren volstrekt niet tot hen, die, uit de hoogte en met geringschatting, op dien schrijver neêrzien; integendeel, wij gelooven dat hij in vele opzichten uitmuntende hoedanigheden heeft, die aan zijne 'vaderlandsche geschiedenis' eene blijvende waarde bijzetten. Maar wij raden iedereen af, om onze *krijgs*-geschiedenis bij hem te bestudeeren; want daar weet hij niets van, en die behandelt hij maar in het voorbijgaan, oppervlakkig en gebrekkig.

Onder anderen hier, bij dat beleg van Limburg, zegt Wagenaar, dat Willem de derde de overgave van die vesting vernam, terwijl hij tot haar ontzet oprukte, en daartoe ‘te Mühlheim de Roer overtrok’. Nu is er wel een Mühlheim aan de Roer; maar niet aan de Roer, die bij Roermond in de Maas valt; wel aan de Roer, een rechterzijrivier van den Rhijn. Dat Mühlheim ligt op den *rechter*oever van den Rhijn; en zeer zeker zal Willem de derde, om van Roermond op Limburg te trekken, niet eerst op den rechter Rhijnoever zijn overgegaan. Wagenaar heeft de eene rivier de Roer voor de andere genomen, of is in de war geraakt met die Duitsche ruiterij van Zell en Osnabruck, die te Mühlheim den *Rhijn* is overgegaan. Zooveel is zeker, dat Wagenaar de zaak onbegrijpelijk maakt; denkelijk heeft hij zelf ze niet begrepen.

Na het vertrek van Lodewijk XIV was eerst Condé opperbevelhebber over het Fransche leger in de Nederlanden, later Luxembourg, en dat leger was tot op 40,000 man verminderd, door het afzenden van verschillende afdeelingen naar Bretagne, naar de Moezel en naar den Elzas en Lotharingen. Met die macht was Luxembourg niet in staat nieuwe voordeelen te behalen, maar wel sterk genoeg, om den prins van Oranje te beletten, dit te doen; alleen werd de kleine vesting Binche, waar slechts 2 à 300 man in bezetting was, door Willem de derde genomen, maar later weer ontruimd. Luxembourg liet de krijgstucht bij zijn leger tamelijk verslappen, en werd daarover onderhouden door Louvois, die aandrong op het nemen van strengere maatregelen; dit geschiedde, en bij eene wapenschouwing op den 14^{den} October, verklaarde Luxembourg dat het Fransche leger er weer uitmuntend uitzag. Maar toen kwam het er niet meer op aan; de veldtocht was zoo goed als geëindigd.

(Rousset, 2^{e} deel, blz. 193-194): ‘De prins van Oranje, die bijna even misnoegd was op den hertog De Villa Hermosa als vroeger op graaf Monterey, had Binch toen juist weer ontruimd, - het eenige en onbeduidende voordeel door hem behaald, - en was reeds met het grootste deel zijns legers op weg om naar Holland terug te keeren, het overige deel aan de Spanjaarden latende, om gedurende den winter hunne vestingen te bezetten. Zelfs de maarschalk d'Humières had een soort van voordeel behaald. In vereeniging met den markies De Chamilly, den bevelhebber van Oudenaarden, had hij, van den 6^{den} tot den 8sten October, een strooptocht gedaan in het land van Waas.

Eenig verlies leed hij door het geschutvuur van de eitadel van Gent, die hij op korten afstand moest voorbijtrekken, door een gevecht en door kleine schermutselingen: maar hij had meer dan 2000 huizen en kasteelen en de prachtigste dorpen der wereld verbrand.'

Men ziet dus, dat die verwoesting van de Paltz in 1674 geen op zich zelf staand feit is geweest; dit afbranden van het land van Waas in 1675 was eigenlijk hetzelfde, alleen op wat kleinere schaal. Beide feiten komen ten laste van Frankrijk; maar de waarheid vordert te erkennen, dat de bondgenooten ook wel eens hetzelfde hebben gedaan, - zoodat, als men alles nagaat, de eene partij de andere niet heel veel te verwijten had. Men zondigde aan weerszijden.

Die veldtocht van 1675 in de Nederlanden draagt hetzelfde kenmerk als meer andere veldtochten van Willem de derde, namelijk, dat hij daarbij de minderheid had in strijdkrachten. Het leger van Lodewijk XIV telde 60,000 man, dat van de bondgenooten 35 à 40,000; en terwijl het eerste een en hetzelfde leger was, bestond het andere uit *twee* verschillende legers, waarvan het Spaansche altijd uitermate gebrekkig was, wat uitrusting en verzorging betreft. Het lijdt dus niet den minsten twijfel, dat er in 1675 in de Nederlanden aan de Fransche zijde eene groote overmacht was. Wat moest dus in dien toestand Willem de derde doen? - groote voordeelen behalen, daaraan viel niet te denken; een beslissenden slag wagen, - dat zou dwaasheid zijn geweest; de kansen waren te ongunstig. Neen, aan Willem de derde bleef niets over, dan den vijand te beletten *groote* voordeelen te behalen; hem den tijd te laten doorbrengen met *kleine* ondernemingen, en, op die wijze, den oorlog te rekken. Dat was, in 1675, de taak van Willem de derde; en die taak heeft hij, - toen, even als bij meer andere veldtochten, - op meesterlijke wijze vervuld. Het Fransche leger heeft toen Dinant, Hoei en Limburg genomen, drie onbeduidende vestingen, wier verlies weinig ter zake afdeed; terwijl, bij de sterkte van dat leger, er gegronde vrees bestond, dat het groote Brabandsche steden zou bemachtigen, en daardoor aan den oorlog een wending zou geven, beslissend nadeelig voor de bondgenooten.

Als men dát overweegt, dan vindt men het volgende oordeel van Rousset (2^{e} deel, blz. 152) denkelijk minder juist:

Wij mogen niet verzwijgen, dat, van zijne zijde, de prins van Oranje - zeker niet uit ijdelheid, maar uit staatkundigen

nooddwang - zelf aan zijne vrienden eene lofspraak in de pen gaf, waartoe hij misschien minder gerechtigd was. ‘Het is noodig,’ zoo schreef hij aan Fagel, ‘dat gij in alle steden van Holland de mare verkondigt, - gij moet er zelfs in persoon heengaan, om met de burgemeesters en pensionarissen te spreken, - dat ik mij beijverd heb om, door een buitengewoon snellen marsch, de steden Leuven, Mechelen en Brussel te redden, die onfeilbaar verloren zouden zijn gegaan, ware ik den vijand niet voorkomen, door Diest te bezetten: hierdoor heb ik aan de geheel ontmoedigde Brabanders weer een riem onder het hart gestoken, en de ontwerpen onzer vijanden verijdeld. Ik zend last aan den heer Pesters, om in Utrecht, Gelderland en Overijssel hetzelfde te doen als gij in Holland, en aan den prins van Nassau, om even zoo te handelen in Friesland en Groningen.’

Een kort woord over de krijgsverrichtingen van 1675 op andere gedeelten van het oorlogstooneel.

In 1675 gaat er eene ster van de eerste grootte aan den krijgshemel onder: Turenne wordt te Saszbach door een kanonskogel gedood, den 27sten Juli 1675. Turenne's dood vermeldende, voegt Rousset er bij:

‘Men verhaalt dat Montecuculi’ (het keizerlijke legerhoofd, de bekwame tegenstander van Turenne), na zich een oogenblik, bedacht te hebben, op ernstigen toon zeide: ‘van daag is een man gestorven, die het menschdom tot eere was.’ Een verheven gezegde, dat in zijne eenvoudige waarheid meer weegt dan al de rhetorica der lijkredenen. Het is de zeggingskracht van het verstand; zie hier de zeggingskracht van het gevoel: ‘Toen onze veldheer gedood werd, waren wij verweesde kinderen.’ Wie heeft dat gezegd? Wie heeft dien anderen kreet der smarte geslaakt: ‘de wonde is te groot, en bloedt nog?’ - Men weet het niet; het is geschreven door een ongenoemde, aan een ongenoemde. Waarom is het noodig, om die onkunde te doen ophouden? Die namelooze brief van den 2^{den} Augustus is de brief van allen, aan allen; het is de algemeene klacht van geheel het leger, na zes dagen van sprakelooze droefheid en verslagenheid. (2e deel, blz. 161.)

Condé vervangt Turenne in het opperbevel aan den Rhijn; en in afwachting van diens komst, neemt Duras dat opperbevel

waar. Toen Turenne gesneuveld was, stelde Lodewijk XIV - 30 Julij - in plaats van dien éénen maarschalk, *acht* andere maarschalken aan; namelijk: Navailles, d'Estrades, Schomberg, Duras, Vivonne, de la Feuillade, Luxembourg en Rochefort: - de *kwantitcit* moest hier vergoeden, wat aan de *kwaliteit* te kort schoot. De Franschen, altijd uit op geestige spotternij, spraken toen van Turenne en van zijne acht plaatsvervangers, als van '*ce beau Louis-d'or changé en Louis de cinq-sous*.'

Wie in een groot man altijd een ideaal zoekt, die zal misschien wel wat aan te merken hebben op Turenne: het voeren van de wapenen tegen zijn vaderland; zijn veranderen van godsdienst; het verwoesten van de Paltz, en enkele onberaden handelingen, waartoe zijne neiging voor de vrouwen hem bracht. Wie *niet* naar idealen zoekt; wie weet, dat de grootste mannen hunne zwakheden en ondeugden hebben gehad; wie overtuigd is, dat de billijkheid vordert, iemand te beoordeelen naar den tijd waarin hij leeft, en zijne waarde af te meten naar de waarde zijner tijdgenooten, - die zal hoog wegloopen met Turenne. Als legerhoofd is het ontegenzeggelijk, dat Turenne de grootste is geweest van zijn tijd; zelfs Napoleon erkent zijne uitstekendheid, - Napoleon, de bevoegdste beoordeelaar en stellig niet de toegevendste.

'Een ongeluk komt zelden alleen;' - in den zomer van 1675 ondervond Frankrijk de waarheid van dit spreekwoord. Nóg was het in rouw over het sneuvelen van zijn grooten veldheer, toen het getroffen werd door oorlogsrampen aan de Moezel; oorlogsrampen, die gepaard gingen met oneer. Roemvol is Turenne's dood; schandelijk de overgave van Trier.

Créqui voerde het bevel over de fransche krijgsmacht aan de Moezel. Die maarschalk, wiens karakter zeer ongunstig wordt afgeschilderd door zijne tijdgenooten, muntte ook niet uit als legerhoofd, - ten minste wat de bekwaamheid betreft; maar, dapperheid kan men hem in geenen deele ontzeggen.

Den 11^{den} Augustus 1675 heeft er te Konz-Saarbruck, nabij Trier, een veldslag plaats tusschen het leger van Créqui en dat van den hertog van Lotharingen; - de laatste was zelf afwezig; de Duitschers werden hier aangevoerd door een hertog van Zell. De strijd liep beslissend nadeelig af voor de Franschen, die hier geheel werden geslagen: 'het was geen nederlaag maar een volslagen vlucht,' zegt Rousset (2e deel, blz. 177). Daarop wordt Trier belegerd, waarbinnen zich Créqui had ge-

worpen; den 6^{den} September wordt die stad overgegeven, - niet door den bevelhebber, maar door de in opstand gekomen fransche bezetting. Het hoofd der muiters, de kapitein Bois-Jourdan, - hij behoorde nog wel tot het beroemde regiment van Navarre! - sloot eigenmachtig eene kapitulatie met den vijand, nadat hij te vergeefs Créqui had willen dwingen, zelfs door bedreigingen, om haar te onderteekenen; ‘nooit,’ zegt Voltaire, ‘is eene lafheid, met zooveel stoutmoedigheid gepleegd.’ Met eenige trouw gebleven officieren nam Créqui de wijk binnen een der kerken van Trier, en werd daar gevangen genomen.

Wat was de straf van de Triersche muiters, toen zij weer op fransch grondgebied waren gekomen? - Rousset zegt dit op blz. 177 van zijn tweede deel.

‘Zoodra zij te Metz waren aangekomen, gelastte de koning aan den maarschalk De Rochefort, om de ruiters en dragonders’ (zij waren de ergste muiters geweest) te splitsen in afdeelingen van twintig man, en uit elke afdeeling er dadelijk een te laten ophangen, die door het lot daartoe zou worden aangewezen. Wat de officieren betreft, zie hier wat Louvois daarover schreef aan den intendant Barillon de Morangis: ‘il faut faire le procès, non seulement aux officiers qui sont nôtés d'avoir désobéi à M. le Maréchal De Créqui ou cabalé, mais encore aux commandants des corps qui ne pourront point justifier d'avoir fait quelque chose de fort vigoureux contre ceux qui se sont révoltés, et etablir pour principe, qu'un commandant qui ne se commet pas pour arrêter un désordre doit être traité comme s'il l'avait suscité, par ce qu'il donne par sa faiblesse la hardiesse aux gens d'exécuter des choses qu'ils ne feraient pas, s'ils le voyaient ferme dans son devoir. Le Roi ne veut point entendre parler des informations que par le jugement et la sevère punition des coupables; n'y ayant ni parents, ni alliances, ni services passés, qui puissent porter qui que ce soit à sauver ou épargner des gens qui ont mal fait leur devoir dans une occasion comme celle-là.’ - Wat zouden er een muiterijen bij leger of volk, opstanden, burgeroorlogen, zelfs omwentelingen zijn voorkomen of onderdrukt, waren er altijd maar eenige mannen geweest, vast besloten om het beginsel toe te passen, hier door Louvois uitgesproken! 't Is waar, dit vordert deugden, die zeldzamer zijn in deze wereld en minder worden beloond, dan krijgsmoed; het vordert burgerlijken moed,

een krachtig gevoel van plicht, en geheele toewijding aan de wet.

'Louvois ondervond dit al dadelijk op bedroevende wijze. De krijgsraad sprak alleen over drie officieren het schuldig uit: over Bois-Jourdan, die onthoofd werd, en over twee andere officieren, die alleen gestraft werden met cassatie en geldboete.....'

In weerwil dus van dit krachtig schrijven van Louvois, mag men hier de vraag stellen: waar werd de krijgstucht beter gehandhaafd, bij de legers van Willem de derde, of bij de fransche legers?

Om dezen tijd, den 17^{den} September 1675, stierf de oude hertog van Lotharingen, die altijd met Frankrijk overhoop lag en daardoor gedurig zijn land moest verlaten; 'hij bracht zijn leven door met zijne staten te verliezen en met legers op de been te brengen,' zegt Voltaire van hem. Aan den Rhijn, waar nu Condé tegenover Montecuculi stond, gebeurde er verder niets, en dit hoofdzakelijk, omdat - zooals Rousset zegt - de beide legerhoofden te oud waren om iets te willen ondernemen: 'Montecuculi was ouder dan Condé, evenals deze geteisterd door vroegtijdige kwalen en ongemakken, ontevreden over iedereen, verdrietig, wantrouwend, en meer ernstig bekommerd over zijne troepen dan Condé over de zijne; daarom wilde hij het laatste tijdperk van een waarlijk glorievolle loopbaan niet in gevaar brengen door het leveren van een onzekeren veldslag en door het bestrijden van zulk een geduchten tegenstander....' (2e deel, blz. 188).

En omdat de legerhoofden oud waren en naar rust verlangden, moesten de legers niets doen! Een wonderlijke tijd, toen; want in onze dagen heeft zeker het persoonlijk karakter van den veldheer ook wel degelijk invloed op den gang der oorlogszaken, maar toch, zulk een langdurige werkeloosheid zou nu niet toegelaten worden.

Een fransch leger, dat, onder Schomberg, in Roussillon, tegen de Spanjaarden werkzaam was, had den 29sten Juli 1675 de vesting Bellegarde genomen. Daarna was echter, aan de zuidelijke grens van Frankrijk, tegen den vijand weinig of niets meer verricht, maar de macht van Schomberg gedeeltelijk

gebruikt om het oproerige Bordeaux te straffen, en opstanden te onderdrukken in Bretagne en Guyenne. Dit ging op geen zachte wijze: ‘meer dan twaalfhonderd huisgezinnen,’ zegt Rousset (blz. 200), ‘hadden de stad’ (Bordeaux) ‘verlaten, en de handel was schier verdwenen. Maar Guyenne en Bretagne hadden de macht en den lust verloren tot nieuwe opstanden.’

Die oproeren schijnen te weeg gebracht te zijn, meer door den zwaren druk der belastingen, dan door godsdienstige vervolgingen. Volgens sommige schrijvers hadden die opstandelingen van Bretagne en Guyenne de bondgenooten om hulp aangezocht en de toezegging daarvan verkregen; Rousset bewaart daarover het stilzwijgen, zoodat het schijnt, dat in de papieren van Louvois niets voorkomt over zulk eene verstandhouding tusschen de bondgenooten en de opstandelingen in Frankrijk.

Wat moet nu het eindoordeel zijn over het oorlogsjaar 1675?

Dit: als men de mindere sterkte der bondgenooten, in de Nederlanden, in aanmerking neemt, - de Nederlanden, het voornaamste tooneel van den oorlog - dan is dit oorlogsjaar voor hen naar wensch afgeloopen; zij hebben daar kleine nadeelen geleden, - maar nadeelen die geheel onbeduidend waren en volstrekt geen beslissenden invloed konden hebben op den gang des oorlogs, vooral niet, omdat zij ruimschoots werden opgewogen door grootere nadeelen, door Frankrijk of zijne bondgenooten elders ondervonden. Over het geheel komt het eigenlijk daarop neêr: dat de krijgsverrichtingen van 1675 voor geen der beide partijen van een eenigszins beslissenden aard zijn geweest; dat door die krijgsverrichtingen de sterkteverhouding der oorlogvoerenden niet merkbaar is veranderd; dat geen van de beide partijen, toen, de overwinning is nader gekomen, en, door die overwinning, het einde van den oorlog, en dat dus dit einde alleen was te wachten van de steeds toenemende uitputting van krachten, zoowel aan de eene als aan de andere zijde.

Die voorstelling komt vrij wel overeen met wat Rousset in het algemeen zegt over de gebeurtenissen van 1675 (2e deel, blz. 201):

Omstreeks half Augustus kon de Prins van Oranje met zelfvoldoening op den gang der gebeurtenissen nederzien: Tu-

renne gesneuveld; Montecuculi in den Elzas doorgedrongen; Créqui geslagen en krijgesgevangen; Trier hernomen; fransche provinciën in opstand, of met opstand dreigende; de Zweden door den Keurvorst van Brandenburg geslagen. - Hij schreef dan ook aan Fagel: ‘de gebeurtenissen bewijzen, dat het beter is geweest, geen haast te maken met het vrede sluiten.’

Den 31sten December schrijft Launoy aan den maarschalk d'Estrades: ‘de Prins de Vaudemont is bij zijne hoogheid namens den hertog de Villa Hermosa, en de markies de Crana namens den keizer, om tegen den vrede te spreken, daar zij veel hoop schijnen te koesteren op een voorspoedigen veldtocht; de keurvorst van Brandenburg wendt dezelfde pogingen aan door zijn resident, en belooft zelfs gedurende den winter den oorlog voort te zetten, als zijne hoogheid den vrede minstens nog een jaar wil uitstellen; maar ik hoop, dat de fransche gevolmagtigden, te Nijmegen gekomen, zulke aannemelijke voorstellen zullen doen, dat daardoor de kuiperijen van den Prins de Vaudemont en van den Markies de Grana geheel en al verijdeld worden.

Zoo weinig verband was er nog maar over tusschen de bondgenooten, na den veldtocht van 1675; daarom ook spoorde Louvois, van zijne zijde, op schertsenden toon, den hertog de Luxembourg aan, om zóó te werk te gaan, dat ‘les étrangers ne deviennent pas plus difficiles dans les traités dont ils nous menacent cet hiver.’

Er begint meer neiging te komen om den oorlog te eindigen; en de vredesonderhandelingen te Nijmegen vangen aan; - toch duurt het nog bijna drie jaar, eer dat die onderhandelingen tot een vrede leiden, en er zijn bij ons schrijvers, die zelfs dien vrede van 1678 nog voorbarig hebben geacht; - geheel ten onrechte.

Wat bij die gebeurtenissen van 1675 onmiskenbaar is, dat is het steeds toenemen der grootheid van Willem de derde, die al meer en meer de grootheid van Lodewijk XIV overschaduwt; hij wordt de held van zijne eeuw. Onwillekeurig komt daarbij in 't geheugen, wat, jong zijnde, Victor Hugo den grooten franschen keizer heeft toegeroepen:

‘Tu domines nôtre âge, ange ou démon, qu'importe!
Ton aigle dans son vol hâletant nous emporto,
L'oeil même qui te fuit te retrouve partout;
Toujours sur nos tableaux tu jettes ta grande ombre;
Toujours Napoléon, éblouissant et sombre,
Sur le seuil du siècle est debout.’

Datzelfde had de zeventiende eeuw van Willem de derde kunnen zeggen: hij was het leven en de ziel van zijn tijd; zelfs zijne vijanden kunnen die waarheid niet langer ontkennen.

Koning Jakobus II, door de omwenteling van 1688 van den Engelschen troon verdreven, heeft met zijne vrouw een gastvrije wijkplaats in Frankrijk gevonden; de Engelsche koningin maakt daar gunstiger indruk dan de koning, die zoo weinig gevoeligheid aan den dag legt, ‘dat men daardoor met hem te doen heeft,’ en aan een gastmaal ‘maar eet, alsof er geen Prins van Oranje op de wereld was.’ Ziedaar het oordeel van madame de Sévigné, die krachtvolle geestige vrouw, die in haren gemeenzamen en schilderachtigen stijl er nooit voor terugdeinst om de zaken bij den rechten naam te noemen. In haren brief van den 11^{den} Januari 1689 schrijft zij:

..... ‘On est content de cette Reine’ (de Engelsche koningin), ‘elle a beaucoup d'esprit; tout ce qu'elle dit est juste et de bon sens. Son mari n'est pas de même: il a bien du courage, mais un esprit commun, qui conte tout ce qui s'est passé en Angleterre avec une insensibilité qui en donne pour lui. Il est bon homme et prend part à tous les plaisirs de Versailles.’

Wat later, in een brief van den 11^{den} Maart, gewaagt madame de Sevigné van een *souper* aan Jakobus II gegeven door den Hertog de Chaulnes, den gouverneur van Bretagne: en zij zegt:

‘Il mangea, ce Roi, comme s'il n'y avait point de Prince d'Orange dans le monde;’

en dan laat zij er op volgen, als om eene tegenstelling te maken:

‘Quel diantre d'homme que ce Prince d'Orange! Quand on songe que lui seul met toute l'Europe en mouvement! Quelle étoile!’

‘*Quelle étoile!*’ Ja, wél is het een schitterend gesternate

geweest, die Willem de derde! Een ideaal moet men alweer niet zoeken in hem: idealen onder de groote mannen komen zelden of nooit voor. Er is in Willem de derde veel dat niet aantrekt, maar afstoot; hij had zijne gebreken, zijne ondeugden; - maar, mét dat alles, en in weerwil van dat alles, is hij een der grootste mannen geweest die in de nieuwere geschiedenis voorkomen. Het woord van madame de Sévigné over hem, is waarheid; de nakomelingschap heeft hier het oordeel van den tijdgenoot bekrachtigd, - iets, wat niet altijd gebeurt.

's Gravenhage, 10 Juni 1874.
W.J. KNOOP.

Ostende en Vlissingen.

De tweede April 1838 vormt een donkere bladzijde in onze parlementaire geschiedenis. De Regeering van Koning Willem I, die, wat men haar ook moge kunnen verwijten, den lof verdient van onbekrompenheid in de bevordering van handel en nijverheid door den aanleg van groote openbare werken, had een voorstel gedaan tot verbinding onzer groote handelsteden met den Rhijn door middel van spoorwegen. België was voorgegaan, en arbeidde met kracht aan de voltooiing van zijn spoorwegnet; de Regeering begreep, dat Nederland niet mocht achterblijven. Maar de Tweede Kamer wilde het anders. Elders, zoo heette het, mocht men onbesuisd de nieuwigheid der ijzeren spoorwegen hebben omhelsd, het was zeer de vraag of Engelschen, Franschen, Duitschers en Belgen daarin wel duurzaam hun waarachtig voordeel zouden vinden, en in elk geval behoorde Nederland, met zijn weinig uitgebreid territoir en zijn voortreffelijke, goedkoope waterwegen, bedachtzamer en verstandiger te zijn; hier waren geen ‘vliegende ijzerbanen’ noodig, en de verplaatsing van den handel uit Amsterdam en Rotterdam naar Arnhem, die bij uitvoering van het voorgedragen plan te wachten stond, mocht in geen geval door de uitgave van millioenen uit de benarde schatkist worden in de hand gewerkt; zelfs dan, wanneer de Belgische spoorbaan reeds tot Keulen was verlengd, hetgeen echter op verre na het geval niet was en wellicht nimmer worden zou, zou de Belgische concurrentie geenszins te duchten zijn, daar onze koopsteden altijd tot minderen prijs en met genoegzamen spoed de koopwaren naar Keulen zouden kunnen afzetten. Het voorstel der Regeering werd op den genoemden datum met 46 tegen 2 stemmen verworpen; en meer dan twintig jaren zouden verloopen, eer de nationale bedachtzaamheid met den bouw van een spoorwegnet op staatskosten genoegen zou nemen.

Die twintig jaren, die Belgische kloekheid op Nederlandsche

langzaamheid heeft vooruit gehad, zijn voor onze Zuidelijke naburen niet zonder vrucht gebleven. Ondanks de natuurlijke voordeelen, die ligging, rivieren en havens ons Nederlanders aanbieden, zijn de Belgen ons boven het hoofd gewassen. Hun uitgebreid spoorwegnet heeft hun land tot een middelpunt gemaakt van internationaal verkeer, en aan hun handel en nijverheid een ongekende vlucht geschonken. De cijfers spreken. De gezamenlijke waarde van den algemeenen in- en uitvoer steeg van 1846 tot 1871 in België van 634 tot 4497 millioen francs[1], in Nederland van 457 tot 1435 millioen gulden: hier tot ruim het drievoud, ginds tot het zevenvoud. Met andere woorden: in een tijdvak van vijfentwintig jaren heeft België, welks handelsbeweging in den aanvang door de onze aanzienlijk werd overtroffen, ons niet alleen ingehaald maar verre achter zich gelaten.

Of Nederland door schade en schande wijs zou zijn geworden? Of de overtuiging algemeen ingang zou hebben gevonden, dat de stroom der handelsbeweging zich immer met mathematische nauwkeurigheid de gemakkelijkste bedding weet uit te kiezen? Of traagheid gepaard aan eigenwaan, locale nijver en *pennywisdom* voor goed tot zwijgen zouden zijn gebracht? Aan bemoedigende verschijnselen ontbreekt het zeker niet geheel, al zijn er teekenen aan den hemel, die doen vreezen dat ons volk met de lessen der ondervinding nog niet voldoende zijn voordeel heeft gedaan. Zooveel is zeker, dat wij ook thans nog van onze Zuidelijke naburen veel kunnen leeren. De volgende bladzijden zullen ons voeren op een gebied, aan dat der spoorwegen nauw verwant, en waar Belgische energie tot dusver gunstig afsteekt bij Nederlandschen slendergeest. Moge een niet verre toekomst bewijzen, dat hier te lande een betere geest is ontwaakt, dat het gegeven voorbeeld niet vruchteloos is geweest!

I.

De noodzakelijkheid om de spoorwegen over zee te verlengen, door middel van een rechtstreeksche postverbinding met Enge-

1 Annuaire de l'Economie Politique et de la Statistique, par M. Maurice Block.

land, werd in België reeds vroegtijdig diep gevoeld. Sedert het jaar 1834 belastte Engeland zich met het vervoer der brievenmalen, tegen een jaarlijksch subsidie van de Belgische Regeering; het vervoer geschiedde viermaal 's weeks. Het Belgische Gouvernement begreep echter, dat een dagelijksche maildienst een onmisbaar complement der in aanbouw zijnde spoorwegen was, en benoemde een commissie om de zaak te onderzoeken. Deze concludeerde ten gunste eener regelmatige stoompakketvaart tusschen Ostende en Dover, geëxploiteerd door den Staat. Dientengevolge werd in 1844 een wetsontwerp ingediend en in het volgend jaar door de Kamers aangenomen, waarbij de Regeering werd gemachtigd tot aankoop van drie stoomschepen. In 1846 trad de eerste Belgische mailsteamer in dienst, om een jaar later door twee andere te worden gevolgd. De dienst geschiedde nu dagelijks of liever elken nacht, voor de eene helft met Belgische, voor de andere helft met Engelsche schepen: de laatsten behoorden aan een particuliere maatschappij, de compagnie Churchward. Het was echter het onafgebroken streven der Belgische Regeering, om de Engelsche mailbooten uit de vaart te verdringen en zelf de geheele postgemeenschap tusschen Ostende en Dover in handen te krijgen. Naar aanleiding van den ongunstigen toestand der maatschappij Churchward stelde zij in 1857 aan het Kabinet van Westminster voor, om zich geheel met het brievenvervoer te belasten, tegen genot van gelijk subsidie als de genoemde maatschappij tot dusver ontving, welk voorstel evenwel werd afgewezen. Nieuwe voorstellen in denzelfden geest vonden te Londen geen ongunstig onthaal, doch de beslissing werd verdaagd totdat het contract Churchward zou zijn afgeloopen, hetgeen volgens het Britsche Gouvernement in 1863 het geval zou zijn.

Maar nog vóór dat tijdstip vond de Belgische Regeering gelegenheid om te toonen, hoe zeer het haar ernst was met den wensch om de geheele lijn Ostende-Dover te exploiteeren. Gedreven door de opening eener concurreerende pakketvaart tusschen Calais en Dover en door de wereldtentoonstelling te Londen, besloot zij in 1862 nevens den bestaanden nachtdienst (die voor de ééne helft in haar handen, voor de wederhelft in die der maatschappij Churchward was) een dagdienst op te richten, waardoor aan de menigvuldige klachten van Engelsche en Duitsche zijde over het langzaam vervoer der brieven zou worden tegemoetgekomen. Met goedkeuring der Kamers werd

een vierde steamer gebouwd en de dagdienst 1 Mei 1862 geopend; de Engelsche post kwam dientengevolge in Duitschland twaalf uren en in de daarachter gelegen landen een geheel etmaal vroeger aan. De Belgische Regeering verbond zich dezen dienst niet weder te staken, dan na hem een jaar te voren te hebben opgezegd. Maar iets dergelijks lag allerminst in haar bedoeling. Integendeel, toen de Britsche postadministratie in December 1862 het brievenvervoer tusschen Ostende en Dover op nieuw wilde aanbesteden, haastte zich de Belgische Minister van Buitenlandsche Zaken om, met herhaling van vroegere voorstellen, aan het Engelsche Gouvernement aan te bieden den geheelen nachtdienst tusschen Ostende en Dover op zich te nemen, tegen een jaarlijksch subsidie van 100,000 francs. Ditmaal vond het aanbod gehoor; maar het duurde tot den 28sten Mei, eer de vereischte goedkeuring van het Lagerhuis kon worden verkregen. Reeds den 20sten Juni zou de nieuwe dienst moeten worden geopend; het scheen onmogelijk in den tijd van drie weken de noodige maatregelen te treffen; de maatschappij Churchward rekende er reeds op, dat België aan de gesloten overeenkomst niet zou kunnen voldoen, en hield haar schepen in gereedheid om elk oogenblik brievenmalen en reizigers te kunnen overbrengen. Maar het Brusselsche Kabinet wilde zich niet aldus de vrucht van zijn jarenlang streven weder laten ontrooven. Ofschoon er geen sprake van kon zijn om vooraf de Kamers te raadplegen, huurde het terstond tegen hoogen prijs twee Engelsche stoomschepen, liet den dienst daarmede op den bepaalden tijd aanvangen, en opende, mede in Engeland, onderhandelingen om twee steamers aan te koopen. Die onderhandelingen leidden tot het gewenschte resultaat; de Wetgevende Macht keurde de handelingen der Regeering goed en stond de noodige fondsen voor den aankoop toe; en de lijn Ostende-Dover was geheel in Belgische handen, die haar niet weder zouden loslaten.

Het materiëel, waarover men beschikken kon, bleek echter al spoedig onvoldoende. De reeds vrij oude en niet zeer groote stoombooten, waarmede de dienst werd verricht, haalden te Dover het vertrek van den trein, wanneer wind en getij gunstig waren, maar kwamen bij den geringsten tegenspoed te laat. De onregelmatigheid van aankomst veroorzaakte nieuwe klachten van de Engelsche en Pruisische postadministratiën, welke laatste bij gebrek aan beter den weg over Ostende gekozen had. De

nieuwe booten van Calais en Boulogne trokken het meerendeel der reizigers. Men besloot daarom de pakketbooten van Ostende achtereenvolgens door stoomschepen van grooter kaliber te vervangen. De steamer *Louise-Marie*, waarvoor in 1866 een crediet van 625,000 francs werd toegestaan en die op het eind van Mei 1867 in de vaart kwam, werd bestemd om als type te dienen. Sedert werden bijna elk jaar gelden aangevraagd en toegestaan om stoomschepen van gelijke afmetingen te laten bouwen. In 1869 trad de *Leopold I*, in 1870 de *Marie-Henriette* in dienst; nog in datzelfde jaar werden credieten geopend voor den aanbouw van twee dergelijke steamers, die in 1871 van stapel liepen en de namen *Comte de Flandre* en *Comtesse de Flandre* erlangden. In Mei 1871 vergrootte men het aantal vaarten met vier in de week, door den dienst ook tot den Zondag uit te breiden. Daardoor werd het aanvankelijk vastgesteld aantal van vijf steamers type *Louise-Marie* onvoldoende. Toen in den aanvang van 1872 de aanbouw van een zesde stoomschip werd voorgesteld, drong de commissie van rapporteurs der Kamer van Afgevaardigden er op aan, om toch vooral spoedig tot de aanschaffing van een zevende over te gaan, waartoe inderdaad in den loop van het jaar 1873 werd besloten, zoodat op dit oogenblik de Belgische Regeering voor de lijn Ostende-Dover over zeven pakketbooten van hetzelfde type, een reserve-steamer niet medegerekend, kan beschikken.

Een groot deel dezer bijzonderheden is ontleend aan het met veel zorg bewerkt verslag eener commissie, in 1868 door het Belgische Gouvernement benoemd om de tweeledige vraag te onderzoeken, of de pakketvaart tusschen Ostende en Dover behoorde te worden in stand gehouden, en zoo ja, of hij van staatswege of door particulieren moest worden geëxploiteerd. Aanleiding daartoe hadden gegeven de voorstellen van een paar ondernemers, om zich tegen genot van een subsidie met dezen dienst te belasten - welke trouwens door de commissie, en op haar advies door de Regeering, onvoorwaardelijk werden afgewezen - en wellicht ook de minder gunstige financiëele uitkomsten, sedert de opening van den dagdienst in 1862 verkregen. Terwijl toch, volgens de berekening der commissie, de lijn Ostende-Dover tusschen 1846 en 1863 gemiddeld een jaarlijksch overschot van 103,697 frs. opleverde, gaf zij in de vier volgende jaren gemiddeld een tekort van 114,519 frs.

Een resultaat, waarbij evenwel verschillende besparingen, door den maildienst verkregen, buiten rekening zijn gelaten, en onder meer niet gelet is op het subsidie, in vroeger jaren door België aan Engeland voor het brievenvervoer betaald. Bovendien mag men aannemen, dat de financiëele crisis, de cholera-epidemie en de Duitsche oorlog van het jaar 1866 nadeelig op de ontvangsten hebben gewerkt, terwijl de uitgaven door de groote reparatiën, die de oude booten telkens vereischten, en door de aanwerving van vreemd scheepsvolk en den aankoop van vreemde booten onder nadeelige voorwaarden, om van den immer stijgenden prijs der brandstoffen niet te spreken, hooger dan vroeger moesten klimmen. De gegevens ontbreken mij om te berekenen, welke geldelijke resultaten sedert 1868 zijn bereikt; maar dat de onvermoeide pogingen, om de lijn Ostende-Dover zooveel mogelijk aan de behoeften van het verkeer te doen beantwoorden, niet onbeloond zijn gebleven, blijkt onwederlegbaar uit het volgend staatje, aan officiëele opgaven ontleend:

Jaren.	**Ontvangsten in francs.**	**Aantal reizigers.**
1868	448,128	14,048
1869	520,720	18,125
1870	928,560	37,376
1871[1]	1,624,949	68,198
1872	1,220,000[2]	49,726

De directe postverbinding met Engeland pleegt trouwens in België niet in de eerste plaats te worden beschouwd uit het oogpunt der rechtstreeksche voordeelen, die zij in de schatkist doet vloeien. Men ziet er meer in; men begrijpt dat het vervoer van brieven en reizigers over de staatsspoorwegen, dat een gevolg is van de pakketvaart, voor het land ook dan nog een milde bron van inkomsten zou zijn, wanneer de fiscus op den duur bij deze verloor; men beschouwt de handhaving van den geregelden postdienst tusschen Ostende en Dover als een eisch van nationale waardigheid. Het denkbeeld, om den in 1862

1 De buitengewoon hooge cijfers van dit jaar zijn voor een deel toe te schrijven aan de omstandigheid, dat de vaart van Calais ten gevolge van den oorlog gedurende de eerste maanden van 1871 gestremd was.

2 Dit cijfer is approximatief.

ingevoerden dagdienst weder op te heffen, wordt door de straks vermelde commissie onder anderen bestreden met het argument, dat de aldus verminkte dienst de concurrentie niet zou kunnen volhouden tegen de lijn van Calais, en tegen eene, die men in Nederland mocht willen oprichten. Een der gronden van de commissie tegen de overgave der lijn Ostende Dover aan de particuliere industrie is deze, dat de Regeering dan niet langer volkomen vrij zou zijn in de regeling van den postdienst naar de behoeften van het verkeer. '*Disons encore*,' zoo laat zij zich uit, '*que la ligne d' Ostende supprimée ou seulement cédée à l'industrie privée, le Gouvernement conserverait difficilement la libre direction de ses relations postales. Comment pourrait-il proposer ou accepter des modifications aux conventions internationales, ou introduire dans le service de la poste les changements qui seraient reconnus nécessaires, si le service d'Ostende à Douvres n'existait plus ou n'était plus à sa complète disposition?*' Men kan omtrent de meest gewenschte wijze van exploitatie een andere meening zijn toegedaan, doch zal moeten erkennen dat deze woorden een argument bevatten ten gunste eener eigen postverbinding, waarvan de waarheid elders dan in België smartelijk wordt gevoeld. Kort en krachtig wordt de noodzakelijkheid eener rechtstreeksche postgemeenschap met Engeland aangetoond door den Belgischen Minister van Openbare Werken van 1858. '*La question*,' zoo schrijft hij, '*dans tout état de choses, n'est pas une question d'argent: c'est une nécessité internationale. Le transit des lettres par Calais serait, d'une part, l'abandon du port d'Ostende et du chemin de fer depuis Gand, et, d'autre part, la perte de notre indépendance sous le rapport postal, et de notre influence à l'égard des nombreux Gouvernements étrangers auxquels nous servons d'intermédiaire*.' Met andere woorden: zonder maildienst loopt de spoorweg dood op het strand en hangt de Regeering voor het brievenvervoer van de genade van vreemde mogendheden af. Terecht noemt dan ook de Antwerpsche Kamer van Koophandel het behoud der lijn Ostende-Dover een groote vraag van nationaal belang en nationale onafhankelijkheid, en haar eventuëele opheffing een onberekenbaar nadeel voor het land. En een ander Minister van Openbare Werken schrijft in 1854 aan zijn ambtgenoot voor Buitenlandsche Zaken, dat de zoo gelukkig verkregen betrekkingen en doorvoer *tot elken prijs* voor België moeten worden behouden.

Verdient alzoo de op dit gebied in België betoonde energie bewondering, het is niet te loochenen, dat de aldus opgerichte en in stand gehouden verbinding veel te wenschen overlaat. Men heeft gedaan wat men vermocht; maar de middelen, waarover men te beschikken had, waren gebrekkig. Tegen de exploitatie eener stoomvaartlijn door den Staat bestaan reeds in het algemeen groote bezwaren. In den regel exploiteert de Staat duurder dan particulieren, die, door den prikkel van het eigenbelang gedreven, veel weten te bezuinigen en veelal een onvermoeide werkzaamheid ten toon spreiden. Wat de lijn Ostende-Dover in het bijzonder betreft, weegt dit bezwaar dubbel door de omstandigheid, dat de booten onder het kommando van Belgische zeeofficieren staan. België bezit geen noemenswaardige marine, en kan aan boord der pakketbooten geen officieren plaatsen, door jarenlange ondervinding met den dienst ter zee vertrouwd. Men mag dan ook ten sterkste betwijfelen, of deze organisatie der pakketvaart aan haar welslagen bevorderlijk is geweest, in 't bijzonder, of zij heeft medegewerkt om vele reizigers te lokken. Trouwens men heeft zich eerst in de laatste jaren op het vervoer van reizigers toegelegd. Vroeger was dit geheel bijzaak, en stond het brievenvervoer sterk op den voorgrond; zoozeer zelfs, dat de Engelsche postadministratie herhaaldelijk op het staken van alle vervoer van reizigers aandrong, omdat hun ontscheping een aanzienlijk tijdverlies veroorzaakte, en de treinen zonder dat zooveel eerder met de postpakketten zouden kunnen vertrekken. Die aandrang stond in verband met een ander, niet weg te nemen gebrek, dat de lijn Ostende-Dover kenmerkt. Hoe krachtig men ook in de laatste jaren is voortgegaan met het bouwen van grootere booten dan vroeger werden gebruikt, men heeft het nooit zoover kunnen brengen, dat de tijd van aankomst volkomen regelmatig werd en er zekerheid bestond om een nauw aansluitenden trein te halen. Voor een volkomen regelmatige vaart zijn groote booten met zeer krachtige werktuigen noodig, en de steamers type *Louise-Marie*, hoezeer men er ook in België mede ingenomen moge zijn, zijn geen stoomschepen eerste klasse, waarvoor de haven van Ostende ten eenenmale ongeschikt zou zijn. Die haven is blootgesteld aan het geweld der Noorden- en Westenwinden, die haar in den winter vaak ontoegankelijk maken. Bij slecht weder moet het vertrek der booten niet zelden tot het volgend getij worden uitgesteld, Bij gelegenheid van een der credietaanvragen tot het

bouwen van steamers werd in een der Kamers op de aanschaffing van grootere schepen aangedrongen; doch de Regeering moest antwoorden dat het type *Alexandra* (een der booten tusschen Calais en Dover varende), met een diepgang van 7 voet 2 duim, het grootste was waaraan voor Ostende te denken viel. De pakketvaart van België op Engeland zal dus wel altijd gebrekkig blijven; want hoeveel geestkracht onze Zuidelijke naburen ook tot haar behoud en haar verbetering mogen aan den dag leggen, Ostende tot een zeehaven van den eersten rang te maken vermogen zij niet. Maar ook op dit gebied kunnen met gebrekkige middelen goede resultaten worden verkregen, wanneer zij, die over betere middelen beschikken, deze ongebruikt laten.

II.

In dat geval verkeert Nederland. Het bezit in Vlissingen een haven, waarin stoomschepen eerste klasse ten allen tijde kunnen binnenkomen, en die door een kostbaren spoorweg met de groote koopsteden en met het buitenland verbonden is - en het verzendt zijn brieven over Ostende! Dat de regeling der Engelsche post dientengevolge uiterst gebrekkig is, ligt in den aard der zaak. Gedurende den jongsten winterdienst der spoorwegen was zij zóó hemeltergend, dat de Amsterdamsche handel besloot zich er mede te bemoeien; hetgeen veel zegt. De Amsterdamsche Kamer van Koophandel wendde zich tot den Minister van Financiën om verbetering. Een zestigtal handelshuizen sloot zich bij haar aan, en richtte tevens een adres in denzelfden geest tot de Tweede Kamer, die het aan de Regeering verzond met verzoek om inlichtingen; die inlichtingen werden 1 Mei jl. ontvangen, en 17 Juni bracht een commissie naar aanleiding daarvan een rapport uit, dat bij het uiteengaan der Kamer onafgedaan bleef. Gelijk men weet, bestaan er twee Engelsche posten. De eerste vertrekt des avonds ten 8.50 uit Londen, kwam tot 1 Juni jl. twintig minuten na het vertrek van den trein naar Boxtel-Utrecht te Tilburg aan, en was eerst des namiddags ten 4.25 te Amsterdam, zoodat de distributie der brieven aldaar geschiedde nadat de handelskantoren gesloten waren. De tweede post wordt des morgens ten 7.45 verzonden,

en was tot het genoemde tijdstip des avonds ten 6.45 te Antwerpen, vijfentwintig minuten nadat de laatste trein naar Nederland vertrokken was; zij vertoefde derhalve des nachts te Antwerpen, en kwam eerst in den volgenden namiddag te Amsterdam, alwaar de brieven na beurstijd werden uitgegeven. De eene post was dus bijna een etmaal, de andere veel langer onderweg. Sedert 1 Juni, toen de zomerdienst der spoorwegen in werking trad, is hierin eenige verbetering gebracht. Dank zij de herstelde aansluiting te Tilburg, komt de eerste Engelsche post thans des namiddags ten 2.- te Amsterdam[1]; en ook voor de tweede post is te Antwerpen de noodige aansluiting tot stand gebracht, zoodat de brieven nog denzelfden avond ten 10.30 te Rotterdam zijn, daar overnachten, en den volgenden morgen tijdig te Amsterdam aankomen.

Doch ondanks deze verbeteringen is de dienst nog steeds ellendig geregeld, en zal dit blijven, zoolang hij den omweg over Ostende zal moeten maken. Ook thans nog komt de post, die des avonds uit Londen vertrekt, te Antwerpen ruim zes uren vroeger aan dan te Amsterdam; aldaar en te Keulen ontvangt men haar ongeveer terzelfder tijd. Met de tweede post is het veel erger gesteld. Deze is veertien uren vroeger te Antwerpen, en, daar zij tusschen Ostende en Keulen niet behoeft te overnachten, in laatstgenoemde plaats negen uren vroeger dan te Amsterdam. Op deze wijze profiteert men van Nederland's uitnemend gunstige ligging!

De straks vermelde inlichtingen, onderteekend door de Ministers van Financiën en van Binnenlandsche Zaken aan de Tweede Kamer toegezonden, zijn merkwaardig, minder om hetgeen zij bevatten dan om hetgeen er in gemist wordt. Men vindt er een algeheele erkenning van de feiten waarover de Amsterdamsche handelaars klagen, een uiteenzetting van de wijze hoe de ellendige regeling van den winterdienst 1873/74 in de wereld is gekomen, een poging om aan te toonen dat deze regeling nog de beste is die met den bestaanden loop der treinen kon worden verkregen[2]. Doch wat men er eigenlijk in de eerste plaats zou zoeken, een bespreking van de middelen die tot verbetering der postgemeenschap met Engeland kunnen lei-

1 Sedert 7 Augustus ‘bij wijze van proef’ ten 1.5 (Nederlandsche Staats-Courant van 7 Augustus 1874).

2 Dit betoog is sedert wederlegd in de brochure: ‘De Postquaestie’, door Mr. H.v.d.G. Utrecht, 1874.

den, ontbreekt geheel. De administratie der posterijen is blijkbaar overtuigd alles gedaan te hebben wat bij mogelijkheid van haar kon gevergd worden, wanneer zij de verschillende spoorwegmaatschappijen, die tot kosteloos vervoer der brieven verplicht zijn, den grootst mogelijken last heeft opgelegd. Dat zij geen particuliere maatschappij bestuurt, wier aandeelhouders hooge dividenden verlangen, maar een openbaren dienst, waarbij niet het voordeelig saldo, maar de belangen van het publiek op den voorgrond staan, schijnt haar niet in de gedachten te komen. Zij slaat de handen in elkaâr van verbazing en ontsteltenis, wanneer een spoorwegmaatschappij haar voorslaat eenige duizenden guldens uit te geven voor een trein, die verlies oplevert maar in hooge mate in het belang van den handel is, en verwaardigt zich niet dergelijk voorstel ook slechts in overweging te nemen[1]. Zij zou niet inhaliger kunnen zijn wanneer het brievenvervoer den Staat tonnen gouds kostte, in plaats van een bron van inkomsten te zijn, die voor het loopend dienstjaar op ruim zeven ton gouds begroot is en in werkelijkheid licht negen ton zal bedragen. Leg haar ernstige grieven voor tegen de dienstregeling; zij zal ze naast zich deponeeren, zelfs geen poging wagen om de trouwens onbetwistbare feiten, waarop gij u beroept, tegen te spreken, en, wanneer zij geen kans ziet om van de spoorwegmaatschappijen gratis verbetering te erlangen, de zaken laten zooals zij zijn. In haar welgevulde beurs te tasten om haar eigen taak - en niet die der spoorwegmaatschappijen - naar behooren te vervullen, zij denkt er niet aan. Vaste, zelfstandige posttreinen te organiseeren, vertrekkende op uren geschikt voor het brievenvervoer (en niet voor het reizend publiek, waarvan de belangen veelal tegen die der posterijen indruischen); treinen, die door de postadministratie bekostigd worden en dus van de verschillende spoorwegdirectiën onaf hankelijk zijn; dit schijnt een weelde te zijn, die men zich overal, behalve alleen in Nederland, mag veroorloven.

Het is meer dan tijd om met deze verouderde tradities te breken, om de regeling van het brievenvervoer met de behoeften van den handel in overeenstemming te brengen, en om ons van de Belgische administratie onafhankelijk te maken. Dit kan alleen geschieden door de oprichting eener geregelde pak-

1 ‘De Postquaestie’, blz. 7.

ketvaart op Engeland, uitgaande van Vlissingen. Het mag overbodig heeten de voortreffelijke hoedanigheden van deze haven, die beter is dan eenige andere beoosten het Kanaal, in herinnering te brengen. Zij biedt overvloedige ruimte aan voor tal van stoomschepen eerste klasse, met een diepgang van 20 voet en meer, die haar ten allen tijde, onder alle windstreken, en ook dan, wanneer onze overige havens door het ijs zijn afgesloten, kunnen bereiken. De haven van Ostende, volgens de verklaring der Belgische Regeering ongeschikt voor schepen van meer diepgang dan 7 voet 2 duim, en bij stormweder niet zelden ontoegankelijk, kan zich in de verte niet met haar meten. Het is waar, dat Ostende minder ver van de Engelsche kust verwijderd ligt dan Vlissingen. Daarentegen wint Vlissingen het met betrekking tot den afstand van de voornaamste koopsteden van Duitschland. Men oordeele.

Afstanden in spoorwegkilometers[1].

Namen der plaatsen.	**van Ostende.**	**van Vlissingen.**	**Verschil ten voordeele van Vlissingen.**
Aken	273	237	36
Bazel	756	750	6
Berlijn	881	793	88
Bremen	613	475	138
Dresden	956	881	75
Dusseldorp	359	265	94
Elberfeld	388	294	94
Hamburg	727	589	138
Keulen	343	296	47
Leipzig	900	764	136
Mainz	528	478	50
München	990	934	56
Neurenberg	807	757	50
Praag	1164	1083	81
Weenen	1397	1276	121

1 Deze cijfers zijn ontleend aan de tabel, behoorende bij het artikel van den heer W.V. getiteld ‘Vlissingen’, in ‘de Gids’ van October 1873. Daarbij is gerekend op de voltooiing van sommige nog in aanbouw zijnde of nog slechts geprojecteerde spoorweglijnen, o.a. van een lijn Antwerpen-Tilburg-Nijmegen. Op dit oogenblik is de verhouding, vooral ten aanzien van Noord-Duitschland, nòg meer ten voordeele van Vlissingen dan volgens bovenstaande opgaaf.

Neemt men nu in aanmerking, dat zoowel van Engelsche als van Duitsche zijde bij voortduring geklaagd wordt over de onregelmatigheid van den postdienst over Ostende, en dat een meer regelmatige vaart uitsluitend te verkrijgen is door stoomschepen eerste klasse, die te Vlissingen wèl, maar te Ostende niet kunnen binnenkomen, dan mag men aannemen dat een pakketvaart tusschen Vlissingen en Engeland veel kans zou hebben op een mailcontract met het Britsche Gouvernement, met het daaraan verbonden subsidie, en genoegzaam zeker zou zijn van het brievenvervoer uit Duitschland met de daarachter gelegen landen, zooals Rusland en Oostenrijk, op de Belgische lijn te veroveren. Genoegzaam zeker; want voor dit vervoer wordt naar een regelmatiger en sneller postverbinding uitgezien; en aan beide eischen kan Vlissingen voldoen.

Maar waarom Vlissingen, en altijd weer Vlissingen? Waarom niet Rotterdam, dat reeds een uitgebreiden handel bezit en nog veel gunstiger gelegen is? Zoo dikwijls er sprake van is om de eenige voortreffelijke haven, die wij bezitten, ook te gebruiken, en den kostbaren Zeeuwschen spoorweg niet langer te laten doodloopen, komt er uit Rotterdam een brochure, waarin bovenstaande tegenwerping met meer of minder talent wordt ontwikkeld, en een plan, om de communicatie waaraan behoefte bestaat van Rotterdam uit tot stand te brengen. Van het plan, ditmaal bestaande in een dagelijksche vaart der Harwich-booten, heeft men in de laatste twee maanden niets meer vernomen: wellicht zal het op nieuw te berde komen, wanneer het denkbeeld eener pakketvaart van Vlissingen op een der Engelsche havens een vasten vorm zal hebben aangenomen. De brochure is deze keer naamloos, en strekt ter beantwoording van het straks genoemd betoog van den heer Mr. H.v.d.G.[1]. Men moet billijk zijn tegenover die onafgebroken pogingen van Rotterdam, om zich als het uitgangspunt bij uitnemendheid der overzeesche scheepvaart te handhaven. Van Rotterdam kan tot zekere hoogte hetzelfde gezegd worden, dat van de werkzaamheid der Belgische Regeering met betrekking tot Ostende geldt: men heeft er met gebrekkige middelen alles gedaan, wat energie en ondernemingsgeest vermochten. De stoomvaart tusschen

1 ‘Rotterdam en Vlissingen, naar aanleiding der brochure van Mr. H.v.d.G. over onze Postverbinding met Groot-Brittanje, door een' Belangstellende. Gedrukt te Rotterdam bij M. Wijt & Zonen. 1874’.

Rotterdam en New-York is slechts één bewijs uit vele. Maar de Rotterdammer bezit in hooge mate *les défauts de ses qualités*. Fier als hij is, en met recht, op de stad zijner inwoning met hare kloeke reeders en ondernemende kooplieden, kost het hem moeite zijn blik boven haar te verheffen, en zich een denkbeeld te vormen van een verkeer, dat althans voor het tegenwoordige moet uitgaan van een andere Nederlandsche plaats dan Rotterdam, omdat Rotterdam er het uitgangspunt niet van *kan* wezen. Te vergeefs zal men hem trachten te overtuigen dat een brug over zee, haar eindpunt moge dan in Amerika of in Engeland gelegen zijn, niet gebouwd wordt dan met stoomschepen van de grootste soort, aan de strengste eischen van snelheid, regelmatige vaart en voortreffelijke inrichting voldoende, en dat er zonder zoodanige steamers niet aan te denken valt om centrum te worden van internationaal verkeer, om een doorvoer van brieven en reizigers van genoegzaam belang te verkrijgen. Hij zal onverstoorbaar blijven antwoorden, dat Rotterdam reeds nu een aanzienlijke koopstad is, en dat er ook vele pakketvaarten bestaan met schepen van niet zeer grooten diepgang. Dat hij aldus juist dezelfde redeneering volgt, die zesendertig jaren geleden er toe leidde om, met het oog op onze voortreffelijke waterwegen, vooreerst geen spoorwegen te bouwen, kan hij, energiek en ondernemend als hij is in merg en been, niet inzien.

Van dien min of meer beperkten gezichtskring draagt iedere bladzijde van het geschrift van den ‘belangstellenden’ Rotterdammer (want alleen een bewoner der Maasstad kan zóó schrijven) de onmiskenbare sporen. Het komt er niet zooveel op aan, beweert hij, of een postverbinding regelmatig is, mits zij slechts snel zij; heeft men tusschen beide te kiezen, dan moet spoed voorgaan. Voorzeker, wanneer het alleen geldt Rotterdam met Engeland te verbinden, dan is het wel een ongerief, als de post nu en dan te laat aankomt, maar verdient het toch ook waardeering, wanneer de brieven in de meeste gevallen tijdig kunnen worden rondgedeeld. Maar zoodra de verbinding verder reikt, zoodra Nederland een schakel is in de keten van internationale verbindingen, moet regelmatigheid van aankomst op den voorgrond staan. Een posttrein bijvoorbeeld naar St. Petersburg kan niet wachten op een boot, die wegens ruw weder niet zoo snel als gewoonlijk kan varen, of op het getij wacht om den havenmond binnen te stoomen. Zoodra de regelmaat

der vaarten iets te wenschen overlaat, moet men een ruime tusschenpoos nemen tusschen de aankomst der booten en het vertrek der correspondeerende treinen, en verdwijnt de snelheid van vervoer, die hoofdvereischte van elke postverbinding is. De massa der brieven, heet het verder, is niet voor Vlissingen, maar voor Amsterdam, Rotterdam, 's Gravenhage enz. bestemd, en Vlissingen ligt op vrij grooten afstand van deze plaatsen. Toegegeven, maar de reden, waarom een postverbinding met Engeland juist Vlissingen tot uitgangspunt moet hebben, is volstrekt niet gelegen in het locaal belang van deze plaats, doch alleen in het nationaal belang om den grooten stroom van brieven en reizigers over Nederland te leiden; de kleine vertraging, voor Rotterdam en andere plaatsen misschien door het vervoer over Vlissingen te weeg te brengen, verzinkt in het niet bij de voordeelen, die deze plaats voor het buitenland aanbiedt; de Harwich-booten zouden wel Nederland, maar zeker niet Noordwestelijk Europa met Engeland kunnen verbinden. Het zou verder, volgens den ‘belangstellende’, een voordeel zijn voor de passagiers, om aan boord der Harwich-booten langs Maassluis te worden vervoerd, omdat in dien tusschentijd de douane-formaliteiten kunnen worden verricht en de passagiers zich van de onaangenaamheden der reis kunnen herstellen. Aan de brieven schijnt bij deze redeneering volstrekt niet gedacht; men schijnt voorts te rekenen op zeer onervaren douanen, die voor hun onderzoek niet minder dan twee uren tijds zouden behoeven, en op zeer gedemoraliseerde passagiers, die liever aan boord eener stoomboot dan aan land van de zeeziekte zouden willen bekomen.

Deze proefjes van betoogtrant schijnen voldoende om de welmeenende kortzichtigheid te doen kennen, waarmede het denkbeeld eener postgemeenschap met Engeland over Vlissingen uit Rotterdam wordt bestreden. Men wil ten gunste van Rotterdam de hoop laten gelden, dat de nieuwe waterweg eerlang voor stoomschepen eerste klasse toegankelijk zal worden; en in geval van ijsgang wenscht men ontscheping der postpakketten te Maassluis en verder vervoer langs een eventuëelen spoorweg Rotterdam-Hoek van Holland. Dit laatste denkbeeld sluit de erkentenis in zich, dat men niet verder ziet dan de torens zijner woonplaats. Of zou men meenen, dat Duitschland, Oostenrijk, Rusland, of zelfs de Noordelijke gewesten van ons eigen land, gediend zouden zijn met een postverbinding, die des

winters nu en dan ten gerieve der Rotterdammers over Maassluis en het Westland liep? Wanneer overigens de nieuwe waterweg eenmaal voor schepen van 60 decimeters diepgang toegankelijk zal zijn, zal Rotterdam als uitgangspunt eener postverbinding met Engeland, gelijk van zoo menige andere verbinding, ongetwijfeld zeer ernstig in aanmerking komen. Maar één vogel in de hand is beter dan tien in de lucht, en het gaat niet aan, thans een uitmuntende haven ongebruikt te laten, in de hoop op een waterweg, die in de toekomst aan zijn roeping kan beantwoorden, en op een spoorweg, die nog moet geprojecteerd worden.

III.

Onafhankelijkheid der postverbinding tusschen Nederland en Engeland van de Belgische administratie is derhalve, de commissie uit de Tweede Kamer tot onderzoek der van de Regeering verkregen inlichtingen zeide het met volkomen recht, een dringende noodzakelijkheid geworden, en kan vooralsnog alleen door een maildienst van Vlissingen uit op doeltreffende wijze worden verkregen. Zonder verlenging van den Zeeuwschen spoorweg over zee zijn de daaraan bestede millioenen weggeworpen geld; daarentegen zijn de voordeelen, die voor de spoorwegen en voor de nationale welvaart zullen voortvloeien uit het hernemen onzer natuurlijke en historische positie als beurtschippers van een groot deel van Europa, zoo onschatbaar, dat zij zelfs voor aanzienlijke financiëele opofferingen niet te duur zouden gekocht zijn. Trouwens er zullen geen groote opofferingen meer noodig zijn, om een maildienst van Vlissingen op Engeland tot stand te brengen. Een weinig gezonde ondernemingsgeest bij den handel en het kapitaal, een weinig onbekrompenheid bij de Regeering, en Nederland zal niet langer voor België behoeven onder te doen. De edele vorst, wien de nationale scheepvaart en nijverheid reeds zooveel te danken hebben, Z.K.H. Prins Hendrik der Nederlanden, heeft zich, blijkens een bericht in de Staats-Courant van 11 Juni jl., aan het hoofd gesteld van een comité ‘tot het in het leven roepen eener directe post- en handelsverbinding tusschen Nederland en Engeland met stoomschepen onder Nederlandsche vlag, in

de eerste plaats aanvangende met die uit Vlissingen, om, bij geschiktheid van meerdere havens in Nederland, aan die verbinding zoodanige uitbreiding te geven als in het algemeen belang zal blijken wenschelijk en noodig te zijn.' Het comité heeft derhalve het juiste standpunt ingenomen. Het zal zijn stoomschepen uit Amsterdam en Rotterdam laten varen, wanneer mettertijd die koopsteden voor schepen van grooten diepgang toegankelijk zullen zijn geworden; maar het heeft terecht begrepen, dat voor het oogenblik alleen Vlissingen als plaats van afvaart in aanmerking kan komen. Slechts door scheeve voorstelling der feiten, uit localen naijver voortgesproten, kan de juistheid van dit standpunt worden betwist.

Zal het comité in zijn poging slagen? De uitzichten zijn gunstig. Het gemis eener dagelijksche stoompakketvaart op Engeland is een wezenlijke leemte in ons nationaal bestaan. Er is kans, dat een Nederlandsche maildienst vroeger of later het vervoer der brieven uit Engeland naar het vasteland verkrijge, waarvoor Engeland thans aan België een jaarlijksch subsidie van frs. 112,000 à 114,000 uitkeert; hooge waarschijnlijkheid, dat hij reeds terstond geheel of gedeeltelijk voor de Duitsche en Russische posten naar Engeland zal worden gebruikt, waarvoor de vergoeding, die België thans geniet, per gewicht wordt berekend en een zeer aanzienlijk bedrag bereikt. Dat de Nederlandsche Regeering zich haasten zal om de nationale onderneming te bevorderen en zich tegelijk van het subsidie van ongeveer ƒ 40,000, dat zij thans jaarlijks aan België voor het brievenvervoer betaalt, te ontslaan, ligt voor de hand. De vraag is alleen, hoe zij de op te richten pakketvaart zal beschouwen. Mocht zij haar onverhoopt opvatten als een gemakkelijk middel, om zonder kosten of moeite aan de klachten van den handel over de slechte regeling van het brievenvervoer te ontsnappen, of om wellicht eenige duizenden guldens te besparen, dan zou het eventuëel mislukken der onderneming een zware verantwoordelijkheid laden op haar hoofd. Men mag echter een betere verwachting koesteren. De Regeering zal, naar men mag vertrouwen, beseffen hetgeen de administratie der posterijen meermalen heeft uit het oog verloren, dat het in handen van den Staat gemonopoliseerd brievenvervoer niet is een onderdeel van het belastingstelsel, maar een tak van publieken dienst, die in de eerste plaats met het oog op de behoeften van handel en nijverheid moet worden beheerd. Zij

zal niet inhalig zijn bij de vaststelling der retributie, die de op te richten onderneming voor het vervoer der brieven en depêches zal genieten. Zij zal aan het comité een subsidie toezeggen, indien het dat mocht behoeven, of, zoo het dat niet verlangt, het ter wille zijn in de vaststelling van zoodanige vrijgevige bepalingen, als aan de toekomstige pakketvaart bevorderlijk kunnen zijn. Zij zal zich, in één woord, doordrongen toonen van het bewustzijn dat het kapitaal, aan de oprichting eener pakketvaart van Vlissingen op Engeland besteed, zekere en overvloedige renten zal dragen, en krachtig medewerken om eindelijk ook Nederland in het bezit te stellen van hetgeen België reeds bijna dertig jaren geleden heeft weten te verkrijgen!

Den Haag, Juli 1874.
J.D. VEEGENS.

De maatstaf der kunst.

Reeds dikwijls werd mijn aandacht getrokken door het zonderlinge begrip, dat hier te lande ten opzichte der kunstwaarde van schilderijen bestaat. Een onlangs in de *Kunstkronijk* geplaatst stuk[1], waarin, hoewel kennelijk zonder opzet, een karikatuur van de gewone zienswijs geleverd werd, gaf mij aanleiding om te beproeven die der schilders onder woorden te brengen.

Al wie kunstbeoordeelingen in tijdschriften en couranten heeft gelezen, weet dat men over het algemeen[2] de hoofdzaak van een schilderij zoekt in de voorstelling, die in den catalogus vermeld wordt of althans beschreven kan worden. Die voorstelling wordt de inhoud genoemd, en vormen en kleuren heeten de vorm, de uitvoering, de materieele zijde van het stuk. Al zijn vormen en kleuren in een schilderij schoon, zegt men dan, zoo de inhoud niet tevens belangrijk is, dan is het geen waar kunstwerk. De gedachte van een schilderij wordt verheven, aandoenlijk, aangenaam, onbeduidend, triviaal, enz.

1 De heer van der Ley leidde ons in een opstel getiteld: '*Genieten*' op een tentoonstelling van schilderijen rond; hij onderscheidde de stukken in twee soorten, de verkeerde soort, waarvan de waarde alleen in de natuurlijke afbeelding van allerlei voorwerpen ligt, en de goede, waarbij men die in de 'gedachte' zoeken moet. De schrijver maakte ons hierbij duidelijk, wat hij onder de 'gedachte' verstaat. Een schilderij, dat hem bijzonder aantrok, stelde een vrouw voor, die in de open deur eener woning een' man, die op de deur toetreedt, omhelst. Op een bordje aan de deur staat te lezen: 'de weduwe Bas, naaister'. Dat bordje moet ons onderrichten, dat die vrouw haar man dood had gewaand en met handenarbeid den kost moest verdienen. Wij begrijpen, althans met een weinig goeden wil, dat zij hem thans terugziet. Ten slotte van zijn verhaal, dat (NB.) meer bevat dan op het schilderij te zien kan zijn, roept de schrijver uit: 'Ziet, mijneheeren van het penseel, dat is schilderen!' Hij noemt het stuk een waar kunstwerk op grond dat het een moment voorstelt uit een aandoenlijke geschiedenis.

2 Het is mij aangenaam een uitzondering te kunnen vermelden. De heer A. Pierson heeft meer dan eens naar het hart des schilders over beeldende kunst geschreven.

genoemd, naar de gedachten, welke de voorstelling, in woorden uitgedrukt, kan opwekken. Men verhaalt, welke voorwerpen op het schilderij te zien zijn, om zijn meening omtrent de kunstwaarde te staven. Men laakt een schilderij, omdat er een voorname plaats op wordt ingenomen door de afbeelding van een voorwerp, dat men leelijk of onbeduidend pleegt te noemen; men prijst een ander stuk, omdat de afgebeelde voorwerpen in de werkelijkheid belang zouden inboezemen. Een schilder wordt als taak opgelegd voorvallen of toestanden, waarvan men gaarne hoort, te laten zien. Schilderijen moeten ongeveer wezen, wat de prentjes zijn in een roman, illustraties, waarvan de beteekenis niet in haar zelve, maar elders moet gezocht worden. De ware kunstenaar doet, volgens die zienswijs, zijn inspiratie niet op in de zichtbare natuur, maar bestudeert haar eerst voor de uitvoering van zijn plan, of, om de woorden van den heer Pierson te bezigen, waar deze de algemeene denkwijs bestrijdt: ‘Een fraai schilderij ontstaat (volgens de aanhangers dier meening) op de volgende wijze: Men neemt een verhaal uit de gewijde of ongewijde geschiedenis en men maakt er een prent bij, waarop alles te zien staat, wat in het verhaal te lezen valt, of wel, men neemt een denkbeeld, ik zal zeggen: Christus, alle ongelukkigen troostende, en nu schildert men heel veel ongelukkigen, met een man in het midden, die zoowat kijkt alsof hij die menschen troost.’ Het is duidelijk, dat, volgens deze zienswijs, de gedachte van den schilder eerst dan begrepen wordt door den beschouwer, als hij naar de beteekenis van al de afgebeelde voorwerpen heeft gevraagd, alles wat hij ziet, om zoo te zeggen, eerst in woorden heeft overgebracht, en dan weêr tot een geheel verbonden. Het schilderij spreekt daarbij niet onmiddellijk tot den geest, maar heeft een symbolische beteekenis: het moet vertaald worden. Metterdaad wordt dus van een schilderij een soort van litterarische waarde geëischt, daar de gedachte, die het opwekt, in woorden wordt gekleed.

Als die gezochte beteekenis niet te vinden is, en het dus zeer duidelijk in het oog springt, dat de schilder bij het maken van zijn stuk een anderen weg is gegaan dan dien men wenscht, is men dadelijk gereed hem voor een nabootser der natuur uit te maken. De schrijvers noemen hem dan een ‘realist’ en meenen dikwijls, dat hij zonder keus schildert wat hem voor de hand komt en dat hij met zijn werk voldaan is, zoodra het op

de natuur gelijkt. Tegenover dezen worden dan de anderen gesteld als ‘idealisten’ of ‘dichterlijke schilders’, die een ‘gedachte’ in hun werk leggen[1]. Ook wordt aan de onderscheidene genres verschillende rang toegekend, daar het eene voorwerp in de werkelijkheid belangrijker is dan het ander. Zelfs worden zij nu en dan onderscheiden als verschillende soorten van kunst[2].

Om de gegrondheid van de meening der schrijvers te onderzoeken, is het noodig te weten, hoe een goed schilderij werkelijk ontstaat.

De schilder heeft, ten gevolge van voortdurende waarneming der zichtbare natuur, steeds vormen en kleuren voor zijn aandacht. Als nu eens wat hij ziet zijn schoonheidsgevoel sterk aandoet, zal hij in zijn verbeelding een volkomen harmonisch geheel zien en aanleiding hebben ontvangen tot het ontwerpen

1 Zoo werd onlangs een buitenlandsch schilder, die geen hert kon schilderen, zonder het hoofd van een jagertje er bij, dat over het randje van een rots heen kijkt en geen hond zonder een menschelijke uitdrukking in zijn oogen en een lijkkist of zoo iets naast hem, om die reden een dichterlijk schilder genoemd. Het verdient opmerking, dat een tijdschrift uit het vaderland van den bedoelden schilder de oud-hollandsche stillevens hooger stelde, en daarmeê juist het tegendeel zeî van wat een hollandsch blad beweerde. Ik wil hier nog bijvoegen dat de ‘gedachte’ des schilders somtijds ook in het louter volgen van historische bijzonderheden wordt gezocht. Toen Rembrandt zijn ‘Simson’ geschilderd had, bewonderde een tijdgenoot hem omdat hij de bruiloftsgasten niet op stoelen had gezet maar op rustbanken gelegd, omdat hij Simson lang haar had gegeven, en dergelijke. Hij noemde dit een blijk van ‘hooge en verre nagedachten.’ Een onzer tijdgenooten, een geleerd kunsthistoricus, schreef daarvan: ‘Men ziet, dat onder de tijdgenooten er ook waren, die in Rembrandts werken niet alleen een vaardigen borstel, maar ook een fijnen geest wisten te erkennen.’

2 Men kan hiervan een curieus voorbeeld vinden in een opstel, getiteld: ‘Kunst en Volksleven’ en geplaatst in de *Kunstkronijk*, jaarg. 1868. In een onlangs uitgekomen, zoogenaamde ‘Schets der Schoonheidsleer’, die voor Nederland heet bewerkt en met een ‘Voorwoord’ voorzien werd door Prof. B. de Poorter, wordt dezelfde meening verkondigd. Wij lezen daar: ‘(de bloem- en dier-schilderkunst) heeft, voor zoover zij op zich zelve staat, nog slechts eene artistische waarde. Aesthetisch wordt zij eerst dan, als in het bloem- of dierstuk eene bepaalde gedachte zinnebeeldig wordt voorgesteld. Evenwel, dan treedt zij niet langer zelfsta ndig op, maar komt eenvoudig als bijwerk en toevoegsel op eene schilderij voor.’ Verder: dat het landschap veel meer ingewikkeld is dan het eerstgenoemde genre en eerst aesthetische waarde verkrijgt door de stoffage; dat het portret een platte navolging is der natuur, enz. Ook overigens verdient dit boekje aanbeveling als voorbeeld van de wijze waarop een *faiseur d'aesthétique* zich over kunst uitlaat. Één staaltje slechts (blz. 2): ‘Het eigenlijke doel der aesthetica is dus, om het *schoone in de kunst* tot een zeker wijsgeerig zelfbewustzijn te verheffen.’

van een schilderij. Nu eens zal hij een compositie maken, die geheel andere voorwerpen te zien geeft dan in de natuur aanwezig waren; dan weêr zal hij wat in de natuur voorhanden was, bijna geheel willen volgen. Maar in beide gevallen tracht hij niet een afbeelding te geven van de natuur, zooals zij is (wat ook een onmogelijkheid mag genoemd worden), maar een beeld van het visioen dat zijn verbeelding aanschouwde. Dat visioen is zijn ideaal. De natuurlijke vormen en kleuren wekten hem tot de schepping van dat ideaal en het schilderij is de, altijd onvolkomen, uitdrukking. Wat werkelijk in de natuur voorviel, toen hij zijn schilderij concipieerde, is hem geheel onverschillig; het kan hem niet schelen of de aard der voorwerpen, de bezigheid der menschen, die hij zag, aan iets anders dan aan zijn gevoel voor zichtbaar schoon belang inboezemen konden. Maar even als het voorwerpen waren, welke die vormen en kleuren vertoonden, zal hij zijn ideaal ook trachten te kleeden in de gedaante van natuurlijke voorwerpen. Doch die afbeeldsels zijn slechts de vorm; om het gewrocht zijner verbeelding, de harmonie van kleuren en van vormen, is het hem te doen.

Daar nu vormen en kleuren niet in woorden vallen uit te drukken, moet hij zijn gedachte schilderen. Of, om met den reeds aangehaalden schrijver te spreken, ‘de schilder heeft met zijn penseel iets te zeggen, wat op geen andere wijze gezegd kan worden.’ Wie dus verhaalt, welke voorwerpen de schilder gadesloeg, toen hij het stuk concipiëerde, of welke voorwerpen er op zijn afgebeeld, verhaalt niets van de gedachte des schilders. De afbeelding van voorwerpen is slechts het middel. Nu eischt het schilderij zekere samenwerking van die onderscheiden voorwerpen, zekere eenheid in de voorstelling. Er is in de natuur een verband tusschen het uiterlijk voorkomen en den aard der dingen. Wil dus dat uiterlijk voorkomen een harmonisch geheel opleveren, dan moeten de afgebeelde voorwerpen, om zoo te zeggen, ééne daad doen of in éénen toestand verkeeren. Zoo komt de zoogenaamde voorstelling tot stand, die in den regel door de natuur zelve aan de hand wordt gedaan. Om een voorbeeld te geven. Een schilder heeft aan het strand een tegenstelling opgemerkt, die hem aangenaam aandeed. Laat ons onderstellen, dat hij nu de voorwerpen wil schilderen, die hij zag, visschers, schepen, zand, water, lucht, enz., dan zal hij die zaken zoo willen schilderen dat zij de aandacht concentreeren en van zelf leiden tot de bedoelde eenheid van kleuren en

vormen. Wanneer wij aannemen, dat hij meent het gewenschte effect het best te zullen verkrijgen door de figuren dicht bij elkaâr te plaatsen, kan hij er mogelijk aan denken om een afslag van visch voor te stellen of een drenkeling, die door zeeluî wordt opgenomen om weggedragen te worden. En ook zijn keus tusschen die beide voorstellingen zal wederom niet bepaald worden door de vraag waarvan het belangrijkst is om te hooren spreken, maar hij zal - ik neem een mogelijk geval uit duizenden - omdat de bruine kleur van vele vischmanden of omdat de vorm van die voorwerpen hem voordeelig voorkomt voor zijn compositie, zijn keus op het eerste kunnen vestigen. De voorstelling is dus een ondergeschikte zaak, de vorm, waarin hij zijn ideaal zoekt te kleeden.

Zoo is het ook duidelijk, dat schilderijen in gedachte zeer na verwant kunnen zijn, al doet de klasse der afgebeelde voorwerpen het eene tot een ander genre rekenen dan het ander. Dat de genres in rang zouden verschillen, is louter een hersenschim; het stilleven staat *per se* even hoog als het figuurschilderij. De kunstwaarde hangt van andere zaken af; of de schilder gevoel heeft gehad om het zichtbaar schoon der natuur op te merken, verbeelding om in gedachte er een harmonisch geheel in te zien, studie, oefening, ijver, enz., om de uitdrukking van dat ideaal zoo volkomen mogelijk te maken. Naarmate de kunstenaar die hoedanigheden bezit, zal het schilderij hoog kunnen staan in wezenlijke waarde. De voorstelling komt slechts in aanmerking bij de bepaling van de waarde voor den smaak van dezen of genen en voor de mode van den dag.

Ook langs den weg der redenering geraken wij tot dezelfde uitkomst.

De schoone kunsten zijn verschillende vormen van poëzie, de onderscheiden wijzen, waarop het dichterlijk gemoed zich uit. Alles nu, waarmeê de menschelijke geest zich bezig houdt, kleedt zich van zelf in woorden, alles op twee onderwerpen na, het spel van tonen en dat van kleuren en vormen. Dit is de reden van bestaan der toonkunst en der beeldende kunst.

Niet alleen heeft de beeldende kunst een terrein, waarop zij alleen kan werken, het is ook het eenige, waar zij in staat is om zelfstandig, onafhankelijk op te treden en tot het gemoed te spreken zonder bemiddeling van een derden persoon. De schilder, die iets anders dan zichtbaar schoon wenscht uit te drukken, kan het, om zoo te zeggen, niet alleen af, en doet

bovendien vrij overtollige moeite. Men denke zich slechts een schilderij met een historische voorstelling, die door den schilder zou zijn gekozen, niet om den schilderachtigen toestand, maar om het feit; waartoe dient dan zijn stuk? Een goed geschreven verhaal geeft met minder omslag den indruk, dien hij met zijn schilderij maken wil, en het verhaal kan nog niet eens geheel ontbeerd worden. De beeldende kunstenaar maakt daarom gaarne, als er woorden noodig zijn om een gedachte uit te drukken, plaats voor den dichter. Allegorie of symboliek is zijn taak niet, al geeft hij er zich soms meê af, zooals een dichter ook wel eens een bijschrijftje of een gelegenheidsversje maakt. Alleen in zoover zichtbaar schoon op het schilderij aanwezig is, kan dit waarde bezitten als kunstwerk; wat daarbuiten valt op te merken, moge als herinnering soms aangenaam zijn voor dezen of genen, en den schilder, zooals vooral bij historiestukken het geval is, veel moeite hebben gekost, daar kon het den waren kunstenaar nooit om te doen zijn.

De slotsom is dus weder, dat van een goed schilderij de gedachte niet in woorden, maar alleen in vormen en kleuren valt uit te drukken.

Keeren wij thans terug tot de schrijvers. Het is ons gebleken, dat de hoofdzaak van een schilderij in iets anders ligt, dan waarin die door hen gezocht wordt. Datgene, waar de kunstenaar zijn geheele ziel aan heeft gegeven, waaraan hij, in geestdrift ontstoken, al de krachten van zijn gevoel en verbeelding heeft gewijd, gaan zij met onverschilligheid voorbij. Zij zien niet waarin de gedachte werkelijk is gelegen en vragen naar een ‘gedachte’ van litterarischen aard. Hun zienswijs is zoo geheel anders, dat het wel de moeite waard mag heeten, naar een verklaring te zoeken.

Ook zeer on ontwikkelde menschen vermaken zich met schilderijen. De vraag in hoeverre schoonheidsgevoel bij dien algemeenen zin reeds werkzaam is, kunnen wij thans daarlaten. Zeker is het, dat hun genoegen meer heeft van een bewonderen van kunstvaardigheid, dan van dichterlijk genot. Men ‘vindt mooi’, omdat (of men meent althans, dat dit de oorzaak is van de aangename gewaarwording die men ondervindt) de afgebeelde voorwerpen op de natuur gelijken. Wie nadenkt, is hiermeê echter niet tevreden. Hij begrijpt, dat het schoonheidsgevoel door iets anders moet worden aangedaan. Wassen beelden, hoewel veel natuurlijker dan schilderijen, schenken hem die aan-

gename gewaarwording niet. De kunst zou niet met zooveel liefde worden beoefend, als zij niet tot het gemoed sprak. Deze overwegingen drijven den beschouwer om naar een hoogere beteekenis te zoeken. Maar is zijn gevoel voor zichtbaar schoon niet genoegzaam ontwikkeld om de gedachte des schilders volkomen te gevoelen, m.a.w., waardeert hij het schoone van het stuk niet, dan gaat hij de beteekenis zoeken waar zij niet te vinden is, nl. buiten het zichtbaar schoon. Het ligt dan het naast voor de hand om te vragen welke voorwerpen er op staan en naar den indruk, welken die voorwerpen in de werkelijkheid op hem zouden maken, het schilderij te beoordeelen. Zoo meent hij dan, dat het den schilder te doen was om, laat ons het gebezigde voorbeeld weêr gebruiken, ‘de drenkeling’ of ‘afslag van visch’, dat een drenkeling of een afslag den schilder heeft geinspireerd. Dan vraagt hij in de tweede plaats of die zaken goed zijn geschilderd en meent daarmeê de beoordeeling te hebben afgedaan, hoewel hij juist op het eenige, waar het op aankomt, op de gedachte van den kunstenaar, die onafscheidelijk is verbonden met de harmonie van vormen en van kleuren, zelfs niet gelet heeft. Het kan bevreemding wekken, dat vergelijking met de dichtkunst niet tot minder oppervlakkig inzicht heeft geleid. Keurt men een treurspel van Shakespeare af, omdat wij daaruit zien (als wij dit niet reeds wisten) dat Richard III een slecht mensch was, een roman van Dickens, omdat ons blijkt, dat de personen, die hem aan zijn Pecksniff geholpen hebben, huichelden? Of bewondert men den eerstgenoemden, omdat zijn Richard zoo geheel de Richard III der geschiedenis is en zou men, als Pecksniff werkelijk bestond, die karakterteekening roemen omdat zij precies op het origineel geleek? Mij dunkt, wij verlangen niet naar kennismaking met de origineelen, maar wij hebben die stukken lief omdat het genie der schrijvers tot ons spreekt. Evenzoo erkenne men, dat, als b.v. Frans Hals een heerlijk schilderij gemaakt heeft, hoewel zijn model blijkbaar een leelijk mensch is geweest, de inhoud van dat stuk niet is een leelijk mensch, maar het schoone, dat de verbeelding des kunstenaar heeft geschapen naar aanleiding van wat hij in de natuur zag. Nu gebeurt het vaak, dat juist de groote kunstenaars in de onaanzienlijkste stof hun idealen scheppen. Voor de kunst is die stof onverschillig en voor den kunstenaar was zij het alleen in zoover niet als zij (getuige zijn keus) beter dan de eerste de beste in staat schijnt

te zijn geweest hem te inspireeren van de zijde, waar hij haar waarnam. De stof was slechts een middel, en is het kunstwerk schoon, dan is dat middel bruikbaar gebleken.

Telkens wordt bij het aandringen op wat men ten onrechte ‘gedachte’ noemt en bij de verzekering, dat de kunst strekken moet tot verheffing en veredeling (alsof hieromtrent en niet omtrent de wijze, waarop de schilderkunst dat doen kan, verschil van gevoelen bestond), telkens wordt daarbij herhaald: kleuren en lijnen zijn materiëele zaken[1]. Alsof dit er iets toe deed! Men zou even goed bij de beoordeeling van een muziekstuk kunnen zeggen: tonen zijn maar materieele zaken en bij die van een dichtstuk kunnen verklaren: het komt er niet op aan wat er staat, want woorden zijn materiëele zaken. Immers, al is iemands geestelijk nog zoo ontwikkeld, er is een tastbare stof noodig om tot zijn geest te spreken. Wat heeft hij er aan om een dichtstuk te hooren, als de teweeggebrachte luchtgolvingen niet zoodanig zijn, dat het trommelvlies van zijn gehoororgaan zekere bekende opeenvolgingen van aandoeningen ondervindt, m.a.w. als hij de taal niet verstaat. Zoo moet de beschouwer van een schilderij ook de taal des schilders, d.w.z. kleuren en vormen, verstaan om diens gedachte te kunnen gevoelen, daar die in de harmonie dier materiëele zaken is uitgedrukt. Nu kan iemand, die voor zichtbaar schoon geen ontwikkeld gevoel heeft, het wel betreuren, dat de gedachte des schilders niet ook door andere zintuigen dan het gezicht is te vatten, maar het is niet anders. Een ander die geen muziekaal gehoor heeft, moet er in berusten, dat de toonkunstenaar zijn gedachte niet heeft geschilderd. Sommige gedachten zijn nu eenmaal aan woorden, andere aan geluidstonen, andere weêr aan vormen en kleuren verbonden. Wenschte iemand een gedachte, op ééne wijs uitgedrukt, op een andere kenbaar te maken, hij zou haar moeten afscheiden van de stof en weêr aan een andere stof verbinden. Wie hiervan de mogelijkheid aanneemt en gevoel en gehoor voor muziek bezit, beproeve een ander, die wel schoonheidsgevoel heeft, maar dat niet door het zintuig van het muziekaal gehoor werkt, een symphonie van Beethoven te leeren kennen. Waar het op aankomt is natuurlijk de gedachte van den componist. De vraag is slechts

1 Van dezelfde beteekenis is het banale zeggen: bij dit schilderij geniet niet alleen het oog, maar ook het gemoed.

of die gekend kan worden, zonder dat het stuk zelf gehoord wordt. Verhaalt gij den doove, wat, naar men zegt, Beethoven aanleiding gaf tot zijn stuk, dan zal hij u antwoorden, dat een ander daarin ook aanleiding kon vinden tot een muziekale compositie, maar omdat hij Beethoven niet is, en zijn gedachten dus weêr anders zijn, er iets geheel anders van maken zou. Verhaalt gij welke aandoening gij bij het hooren ondervindt, dan zal hij zeggen: verscheiden zaken zouden die aandoening kunnen wekken. Tot het begrip van het stuk zelf, tot de kennis dus van 's kunstenaars gedachte, verleent alleen het muziekaal gehoor den toegang. Evenzoo is de poging om de gedachte van een schilderij uit te spreken, geheel hopeloos; men mag de voorstelling beschrijven en zeggen welken indruk men van het stuk ondervindt, meer kan men niet doen.

Men meent somtijds, dat de schrijvers over schilderkunst den dienst der poëzie verdedigen tegen het prozaïsme der schilders, maar feitelijk heeft het omgekeerde plaats. Wie in datgene, wat in woorden kan beschreven worden, de gedachte des schilders zoekt, miskent de schilderkunst als zelfstandige vorm van poëzie en gebruikt haar hoogstens als hulpmiddel. Afbeeldingen maken moet voor hem de hoofdzaak zijn, en zoo komt de lof door de schrijvers aan sommige schilderijen toegebracht, feitelijk op een door henzelve (en terecht) afgekeurd ophemelen van kunstvaardigheid neder.

Het is waar, niet alle schrijvers gaan zoover van aan het door een schilder geschapen schoon op zich zelf alle poëzie te ontzeggen. Er zijn ook, die beiden, schilders en schrijvers, tevreden willen stellen[1]. Zij spreken als iemand, die mij

1 Zoo roemt een bekwaam kunsthistoricus een schilderij van Rembrandt om het schoon geheel van kleuren en vormen als een groot kunstwerk en verrast dan den lezer met het betoog, dat Rembrandt toch zoo'n heel groot kunstenaar niet zou geweest zijn als er niet nog iets anders in zijn stukken viel op te merken. Zoo beweert de heer Opzoomer in zijn opstel over ‘het schoonheidsgevoel’ (*De waarheid e.h.k.*) op de eene bladzijde, dat de inhoud (de voorstelling, die beschreven kan worden, wordt bedoeld) den schoonen vorm (hiermeê wordt het harmonisch geheel van vormen en van kleuren gemeend) waard moet zijn en op een andere bladzijde, dat een alledaagsch onderwerp door de opvatting van het genie wordt geadeld, hoewel de schrijver weêr op een derde (wegens de zoogenaamde ‘onderwerpen’) verklaart, dat de oud-hollandsche kunst geen grootsche en verheven gedachten heeft. Tot deze tegenstrijdigheden leidt van zelf de twijfel tusschen twee beschouwingen, die onmogelijk samen kunnen gaan. Hetzelfde vinden wij bij den heer Ch. Boissevain in ‘de Gids’ van Juni 1872. De geachte schrijver spreekt nu eens van poezië, sentiment, enz. in een stilleven en schijnt zich dan weêr niet te kunnen voorstellen, dat een stilleven om iets anders dan om *la difficulté vaincue* valt te roemen. Ook overigens wordt de door mij bestreden zienswijs zeer uitvoerig in het laatst aangehaalde stuk ontwikkeld.

onlangs een prent liet zien, een zoogenaamd historisch landschap, en vroeg of ik, als nu het landschap door een uitmuntend schilder was gemaakt, het toch niet liever met dan zonder *die* figuren zou willen om ‘dat idee er dan nog bij’ te hebben. Wij zouden hierop kunnen antwoorden, dat het hart van den kunstenaar niet op twee plaatsen tegelijk kan zijn. Als hij, wiens geest vervuld is met wat zijn verbeelding, bevrucht door de zichtbare natuur, aanschouwde, zijn gedachte, onafscheidelijk met vorm en kleur verbonden, wil uitdrukken, dan kan hij niet tevens nog den indruk van iets anders willen te weeg brengen. Men haalt misschien historiestukken als tegenbewijs aan. Ten onrechte. Een goed historiestuk is evenmin een amfibie als een ander kunststuk; het is geen historiestuk in dien zin, dat het om het feit der voorstelling is gemaakt, maar een figuurschilderij, dat de maker, om zijn doel te bereiken, het best in een historische voorstelling kon kleeden[1]. Het kan derhalve als poëem, als kunstwerk, even goed begrepen worden door iemand, die niets van geschiedenis weet, als door een ander, die er goed in thuis is[2].

Er is een tijd geweest dat de schilders zich onderwierpen aan het vooroordeel, dat zij hun idealen slechts daar mochten zoeken, waar anderen de hunne reeds hadden gevonden, een tijd, waarin men geen zichtbaar schoon schiep dan in vormen, die herinneringen konden opwekken aan wat men elders schoon noemde. De Oud-Hollanders hebben den roem van onder de

1 De zoogenaamd gewijde kunst van Rembrandt is geen gewijde kunst, maar composities uit de Amsterdamsche jodenbuurt met een titel uit den bijbel. Hij zag b.v. een menigte menschen in een lichteffect, dat hem trof. Dan ging hij dat maken en teekende de figuren zoo, dat het Jezus die de zieken geneest of zoo iets kon heeten. Thoré karakteriseert zoo juist stukken van Rembrandt, als hij zegt: ‘een reiziger, die gewond wordt overgebracht naar een herberg (genaamd de barmhartige Samaritaan); twee mannen, die aan de tafel van een dorpsherberg een van hun vrienden herkennen (genaamd de Emmausgangers); het huisgezin van een timmerman (genaamd de heilige familie).’

2 Men vergelijke, wat de heer Pierson daarover schreef, in *Richting en Leven*, II, blz. 391 vg.

eersten te zijn geweest, die dat juk van de schouders wierpen. Onze oude Meesters vroegen niet: wat wil de Kerk, of wat verlangen de dichters, maar wat eischt mijn ideaal? Wat kwam het er op aan of zich dat voor hun verbeelding in vormen kleedde, die een ander niet aanstonden, omdat *hij* er nooit eenig ideaal in had gezien; het was hun te doen om het schoone uit te drukken. Moediger en krachtiger heeft zich nooit de vereering van het ideaal in de kunst verheven boven conventioneele wanbegrippen, dan in het werk dier groote poëeten[1].

Nu zou men meenen, dat in een land, hetwelk zulke mannen heeft voortgebracht, het wezen der kunst wel juist opgevat zou worden. Als de oud-Hollandsche schilders niet geleefd hadden en iemand kwam dan aan met de denkbeelden, welke ik heb getracht te ontwikkelen, men zou tot hem zeggen: wat wilt gij redeneeren! Dat er groote schilders in uw land opstaan en men zal het onhoudbare der gewone denkwijs gevoelen.

Maar het schijnt dat de arbeid der oud-hollandsche schilders in dit opzicht nog zonder vrucht is geweest. Hun werk is anders, zouden wij zeggen, overtuigend genoeg. Bezoek het Museum van der Hoop en gij vindt een reeks van heerlijke stukken, die volgens de gewone denkwijs altegaâr prullen moesten zijn, en daarnaast nieuwere schilderijen, waarvan enkele zoo in het oog loopend leelijk, dat het den schijn heeft alsof ze daar enkel tot contrast zijn geplaatst en die toch onloochenbaar met ‘mooie ideeën’ behebt zijn. De groote oud-hollandsche schilders toonen ons in een overstelpenden overvloed van meesterstukken, dat inspiratie door zichtbaar schoon tot de hoogste vlucht kan verheffen naar de ideale wereld der poëzie en dat Moeder Natuur geen enkele klasse van voorwerpen van haar hemelsch licht heeft verstoken. Zij maken het den schrijvers lastig genoeg.

1 Toch schreef niet lang geleden een onzer vaderlandsche geleerden in een geschiedenis onzer letterkunde, dat de Hollanders geen poëtisch volk zijn. Wat zou Engeland zeggen, als een van zijn zonen het Engelsche volk poëzie ontzeî, omdat de schilderkunst daar altijd op lagen trap heeft gestaan! Hij zou het toch met evenveel recht doen. - De tegenwoordige miskenning der oud-hollandsche schilders is trouwens een voortzetting van die hunner tijdgenooten. Men weet dat Rembrandt door de toongevende letterkundigen en dichters van zijn tijd geïgnoreerd werd. Tot schade voorzeker van onze letterkunde en daardoor ook van onze volksontwikkeling. Had Vondel hem begrepen, wellicht had hij van hem geleerd dat de poëet, die zijne kunst waard wil zijn, geen slaaf mag wezen van traditioneele vormen en willekeurige stelsels.

Daar na verloop van veel tijd het oordeel van bevoegde rechters doorgaans gezag verkrijgt, neemt men aan, dat de oud-hollandsche schilders groot waren. Maar nu treft het dat juist de belangrijkste schilderijen uit dien tijd zoogenaamde ‘onbelangrijke’ of zooals het ook wel heet ‘nietswaardige’ onderwerpen hebben. Portretten van regenten, van schutters, van gildemeesters, stapels doode visch en gevogelte, keukens, koeien, binnenhuizen met een vrouwtje, dat uit den kelder komt, of met een moeder, die bezig is het hoofd van haar kind te kammen, voorgeveltjes zonder stoffage van eenig belang, zijn toch waarlijk geen voorstellingen, die men poëtisch of treffend pleegt te noemen. Maar nu hebben de schrijvers er iets op gevonden om met ingenomenheid van die schilderijen te kunnen spreken zonder uitdrukkelijk hun eigen theorie aan te tasten. Zij roemen ze als natuurlijke afbeeldingen van het leven onzer voorouders. Die voorouders zijn belangrijk; derhalve moet ‘de gedachte’ schoon heeten. Men bedenkt niet, dat hieruit volgen zou, dat die stukken dan als kunstwerk geen oortje waard waren, toen die voorouders nog leefden, m.a.w. dat men ze daarmeê alleen prijst als historische curiositeit. In plaats van consequent aan onze voorname oude Meesters den naam van kunstenaar te ontzeggen, doet men hoogstens, waarschijnlijk uit onwillekeurig ontzag voor de vereering dier Meesters door deskundigen, de schijnbaar bescheiden verklaring, dat men toch iets mist in de galerijen van oude schilderstukken. Doch als het er op aankomt om te zeggen ‘wat men mist’ dan blijkt het dat het is ideaal, hooge vlucht, verheffing, of hoe men het noemen moge, in elk geval de voorwaarde van alle ware poëzie[1]. En wat men prijst is zoogenaamde virtuositeit. Inderdaad, men zou wel doen den naam virtuoos hun te geven, wien het om handige uitvoering te doen is en die zekere gemaniereerdheid voor schoonheid willen doen doorgaan; de oud-hollandsche schilders staan er te hoog voor. Zij betoonden zich ware poëeten, bij wie de uitvoering geen doel is, maar medegetuigt van het

1 Zoo schreef de heer Alberdingk Thijm in zijn *Bulletin périodique de la Dietsche Warande* (10e afl., 2e deel): ‘j'ai eu la maladresse de rechercher, dans cette collection précieuse (het was de laatste tentoonstelling van oude kunst op *Arti*) les traces du culte de l'idéal.’ De heer Boissevain ging in zijn reeds aangehaald opstel nog verder en ontzegt den oud-hollandschen schilders schoonheidsgevoel. Dit klinkt waarlijk alsof men beweerde dat de oude Fritz of de eerste Napoleon geen veldheersgenie hadden.

meesterschap van den geest over de stof. Wie in hen geen poëeten van den eersten rang erkent, verstaat de taal der schilders niet. Verplaatsen wij ons in gedachte, om een einde aan deze beschouwingen te maken, voor een van Rembrandts schilderijen, voor dat majestueuse gewrocht, dat den naam van ‘de staalmeesters’ draagt. Geen dichter is in staat ons grootscher eenvoud en koninklijker pracht te doen gevoelen, dan wij hier aanschouwen. Wij worden aan de hand des kunstenaars in een betere wereld verplaatst, een wereld van verheven harmonie, waar niets onedel is of zwak. Alles werkt samen om ons één krachtigen onverdeelden indruk te geven van een hoogeren kring van gedachten, dan waarin wij ons bewegen. Waaraan danken wij die stemming? Aan de voorstelling? Maar die is immers nietsbeduidend. Vijf heeren met een bode, die niets uitvoeren dan dat ze present zijn in de vergadering, waar, voor zoover wij zien, niets belangrijks aan de orde is. Aan bedriegelijke nabootsing der natuur dan? Allerminst. Als wij de gezichten op het schilderij vergelijken met die van de menschen, die het vertrek, waar wij staan, binnenkomen, zien wij dat de natuur er voor onze oogen anders uitziet. Aan handige uitvoering misschien? Wij denken er zelfs niet aan. Wat ons gemoed verheft en ons den grooten Meester schier als een hooger wezen doet vereeren, is de heerlijke harmonie van kleuren, het beeld van het visioen, dat de verbeelding van den poëet mocht aanschouwen, toen de natuur zich in zekere vormen (in casu: staalmeesters) aan hem vertoonde.

Ik hoop hiermeê het bedoelde misverstand duidelijk te hebben gemaakt ook voor hen, die anders weinig aanleiding vinden om daarover na te denken, en, hoe gebrekkig dan ook, te hebben aangetoond, dat wat een schilderij tot de orde der poëtische gewrochten kan doen behooren, niet de gezochte beteekenis is, maar de voor ieder, die de taal des schilders verstaat, *zichtbare* uitdrukking van de gedachte, welke den kunstenaar bij zijn werk bezielde.

Amsterdam, April 1874.

F.P. TER MEULEN.

Bibliographisch album.

Archief van het kadaster, onder redactie van O. Gleuns. 1° *jaargang, aflevering* 1 *en* 2. *Te Groningen bij J.B. Wolters*, 1874.

Er zijn niet vele instellingen van deze eeuw, van haar eerste deel bovenal, die nuttiger en weldadiger zijn voor de maatschappij, ook door eene betere regeling der grondbelasting maar oneindig meer door een deugdelijker en meer nauwkeurige aanwijzing van de grenzen van elk perceel, dan die van het kadaster. Men kan zich zelfs niet voorstellen, dat er vroeger niet oneindig meer quaestien te dier zake zijn ontstaan en hoe die zijn opgelost geworden zonder den Gordiaanschen knoop door te hakken. Zoo het mogelijk was dat men de rechtspraak van een vorig tijdvak aan een onderzoek konde onderwerpen, zoude men hoogstwaarschijnlijk bevinden, dat in vele gevallen ongetwijfeld de Gordiaansche knoop werkelijk is doorgehakt geworden. Maar phantaisiën over dat thema kunnen onmogelijk leiden tot een praktisch resultaat en vallen dus niet in mijn smaak. Het zij ter loops gezegd, dat, hoe gelukkig wij ook waren door het herkrijgen van ons nationaal volksbestaan en hoe zwaar zich dan ook de druk eener vreemde heerschappij had doen gevoelen, wij toch niet weinig aan dien noodlottigen tijd te danken hebben. Ons staatsgebouw van de vorige eeuw moest, vermolmd als het was, bij de eerste windvlaag wel ineenstorten, maar aan dien tijd van jammer en doorleefden druk danken wij nevens de opheffing der partijschappen veel, wat wij anders nooit zouden hebben verkregen, onder meer *eenheid van wetgeving*, eene onberekenbare weldaad voor een volk, en *de invoering van het kadaster*[1]. Nu en dan,

1 Frankrijk is echter op verre na niet de eerste staat waar het kadaster is ingevoerd. Het bestond lang te voren, o.a. in Lombardije.

hoe gelukkig wij ook zijn als zelfstandig volk en onder eene beminde dynastie, komt de gedachte nog wel eens op, of wij die zegeningen wel waardig zijn en of wij niet door het kinderachtig vasthouden aan eigen opiniën en gebrek aan zelfbeheersching, *die het tot stand komen van nagenoeg alles beletten*, verdienden gekromd te gaan onder het ijzeren juk van den alleenheerscher? Maar de weemoed over den tegenwoordigen politieken toestand mag mij niet verleiden sprongen te maken buiten mijn bestek: ik wilde spreken over het *kadaster*. Die instelling is, gelijk alle menschelijk werk, onvolkomen; ten deele is dat zeker te wijten aan de ambtenaren met dien tak van dienst belast, maar zeker voor een nog grooter deel aan de openbare ambtenaren, wier stukken daarop van invloed zijn, en ook aan het publiek. Maar 't is ook veel gemakkelijker te schreeuwen en te kraaien over het minder dengdelijke van eenige instelling, dan zich zelf de moeite te geven tot die deugdelijkheid mede te werken. Daarvoor toch wordt meer werkzaamheid, nauwkeurigheid en belangloosheid vereischt dan van 't meerendeel der openbare ambtenaren en verdere burgers van den staat kan worden verwacht. Men doet hier niet gaarne iets voor *niet met al*; want de bevordering van het algemeen belang wordt door velen niet geteld, en, wat daarop ongetwijfeld van invloed is, door de massa ook niet gewaardeerd. En zoo spreekt men dan voortdurend over den splinter des anderen en is blind voor den balk in zijn eigen oog.

Hoe meer eene instelling bekend gemaakt wordt, hoe meer zij *kan*, wij hopen het, *zal* worden gewaardeerd, en daarom begroeten wij met vreugde het *Archief van het kadaster*, aan het hoofd dezer beschouwing vermeld, een tijdschrift dat de bekendheid met de nuttige instelling bevorderen en ieder zijne plichten leeren kan. In de goed geschreven inleiding wordt geklaagd over kleingeestige vrees voor openbaarheid en over eene liefde tot geheimzinnigheid aan velen, bepaaldelijk aan ambtenaren, eigen. Wie, die eenige ondervinding heeft, onderschrijft niet de deugdelijkheid dier klacht!

Verleden jaar had ik, ten dienste van de commissie voor de spoorwegbeweging in West-Friesland, behoefte aan enkele cijfers, die mij, voor zoover zij daar te verkrijgen waren, rechtstreeks en welwillend door het departement van financiën werden verstrekt. Aan zeker bureau in de provincie werden mij echter, bij afwezigheid van den chef, die opgaven geweigerd, op grond dat ik ze

toch zeker niet zou noodig hobben in mijne betrekking. Nu, dat was waar, de subalterne ambtenaar (sommige lieden hebben zonderlinge liefhebberijen) had eene resolutie opgedolven, meer dan 20 jaren oud, meen ik, waarbij dat zou verboden zijn. Die resolutie was nooit ingetrokken anders dan door den veranderden geest des tijds, welke openbaarheid tot leuze heeft, en zoo was de subalterne ambtenaar volkomen in zijn recht; de chef haastte zich echter mij, bij zijne terugkomst, alles te doen toekomen, wat ik noodig had ter bevordering, niet van *ambtelijk*, maar van het *algemeen* belang.

'Speciale organen dus, voor ieder vak of combinatie van eenige gelijksoortige vakken (*maar vooral niet uitsluitend voor of door ambtenaren*), zouden naar onze bescheiden meening (zoo spreekt de heer Gleuns) in de klachten kunnen voorzien.'

Ik vereenig mij volkomen met dat oordeel, het cursief gedrukte is van mij; ik erken, dat er orde en tucht moet zijn, ook in de ambtenaarswereld, en dat ieder lager geplaatste de bevelen moet volgen van zijn hoogere in rang, *gegeven binnen den kring van zijn bevoegdheid;* maar ik wensch in de noodige waarborgen van eenheid van zin bij eene administratie geen graf gedolven te zien voor zelfstandigheid en onafhankelijkheid. En dat merkt men in de ambtenaarswereld veel te veel op; *intelligentie* is daar niet alledaagsch, *vastheid van karakter* helaas nog zeldzamer. En wil ook ik, dat men wel onderscheide, keur ik, gelijk Z.E. de Minister van Financiën, ten hoogste af praemature mededeeling, welke den tak van dienst, waarbij men geplaatst is, aan grooten last en ook aan nadeel kan blootstellen, zoo is het niet te ontkennen, dat ook die mededeelingen, waardoor het algemeen belang ongetwijfeld bevorderd wordt, de ontevredenheid kunnen opwekken van hooger geplaatste, soms afgunstige personen. Het is wenschelijk, dat eene gelegenheid gegeven worde om ook anders dan onderteekend te schrijven, met een redacteur, verantwoordelijk niet alleen jegens de maatschappij, maar mede jegens de personen, die hem hunne bijdragen toevertrouwen. De plicht jegens die laatsten, die niet, als de maatschappij, wapenen hebben om zich te verdedigen, moet, dunkt mij, nog ernstiger en strenger worden opgevat, en de persoon van den Redacteur behoort dus alle vertrouwen in te boezemen.

De inhoud van den eersten jaargang, aflevering 1 en 2, bestaat uit het volgende:

Inleiding.
Beoordeelende beschouwing van de voorschriften gegeven en van den arbeid verricht bij de samenstelling en de bijhouding der kadastrale stukken, door Dr. G.A. Venema.
Naschrift.
Het kadaster en de grondbelasting, van Léon Walras, door S.E.W. Roorda van Eysinga.
Eene toepassing van de methode der kleinste vierkanten op een vraagstuk uit de lage geödesie, door Ch.M. Schols.
Over de beteekenis van de methode der kleinste vierkanten in de gewone landmeetkunde, van prof. Wilhelm Jordan, te Carlsruhe.
Ambtenaars-examen in Indië, 1872, en de boussole tranchemontagne, door O. Gleuns.
Aant. bij blz. 102, door G.
Het prisma van Bauernfeind, door Ch.M. Schols.
Het kadaster in Italië.
Het kadaster in Indië, van O.L.
De kadastrale opmeting van Trans-Kaukasie in hare juridische grondslagen en technische uitvoering, geschetst door den werk. staatsraad J.P. Staretsky.
Kadastreering van het hertogdom Nassau.
Het geographisch instituut te Madrid.
Een goed voorbeeld gegeven door een kleinen staat.
Kadastrale statistiek.
De beteekenis van het kadaster voor Java.
Onregelmatige afwijkingen der magneetnaald.
Varia. Landmeetkunde en verkrijging van eigendom aan de Kaap de Goede Hoop. Pseudo-kadaster in W. Indië. Nieuwe uitzichten (Fotografische opnemingen à vol d'oiseau). Kosten en tijd vereischt voor het kadaster van enkele landen. - Het kadaster enz. in Oostenrijk. - Landmeters en adj. landmeters in N.O. Indië. Verslag omtrent het vergelijkend examen voor adspirant-landmeters hier te lande, 1873.
Personeel (1 Mei 1874).

Het eerste stuk, de *beoordeelende beschouwing enz.* van Dr. Venema, wettigt reeds alleen de hulde aan de nagedachtenis van dien talentvollen schrijver toegebracht. In het *technisch* deel van het kadaster, als minder behoorende tot mijn werkkring en studiën,

wil ik mij volstrekt niet verdiepen; wat over de werking en het gevolg van sommige wetten, gelijk b.v. wijlen de wet op ontginningen, landverbeteringen enz., dd. 6 Juni 1840 Stbl. n°. 17, wordt opgemerkt, strookt, gelijk bleek uit het mondeling en schriftelijk debat, waaraan ik meermalen deelnam, geheel met mijne opvatting. De wetgever wilde, hij zeide dat althans, landverbeteringen en landontginningen bevorderen, en zijne bepalingen deden den eerlijken man, die zich aan haar onderwierp, *tijdelijken*, den smokkelaar daarentegen *voortdurenden* vrijdom van verhooging genieten. Zeker waren de landmeters van den velddienst belast met *opsporingen;* het vervullen van dien plicht vergrootte echter den duur der reis en dus de kosten, 't leidde hoogst zelden tot eenig blijk van aanmoediging, en vele landmeters hadden voordezen, velen hebben nog, ondanks een wel wat verbeterden toestand, meer behoefte aan een '*reëel compliment*'. Maar de ambtenaren van het kadaster behooren tot de afdeeling *Registratie* en daar gold voordezen, daar geldt bij bevordering nog altijd het alle ambitie doodend stelsel van ancienniteit. Die dus maar vroeg begonnen is en het lang uithoudt, is zeker er te komen, bijna onverschillig wat hij ook deed of nog doet. Maar ik wensch liever dat thema niet verder uit te pluizen.

Het kadaster en de grondbelasting door Leon Walras, opgenomen in de Biblothèque universelle en Revue Suisse van Nov. en Dec. 1873 en daaruit vertaald door den heer Roorda van Eysinga, is een allerbelangrijkst stuk, waaruit, naar 't mij voorkomt, deskundigen en nog meer het groote publiek veel kunnen leeren. De schrijver schijnt doorkneed te zijn in de stof en heeft eene benijdenswaardige gave van duidelijke voorstelling. Onder zeer vele belangrijke bijzonderheden deelt hij mede, dat er in 1851 in Frankrijk nog zeer groote ongelijkheid in den aanslag bestond: de eene eigenaar betaalde 25 pCt., de andere slechts 3 pCt. van zijn werkelijk inkomen. Dat is dus een verschil van 1-8; ik merkte dat in ons land op van 1-3, maar als men het oog vestigt op voormalige heidegronden en moerassen, waarvan geene aangifte gedaan is en die er zijn doorgeslopen, kan dat verschil bij ons te lande gerekend worden wel even hoog, zoo zelfs niet nog wat hooger te zijn. Men ziet echter aan dat goed geschreven stuk van een blijkbaar overigens zeer scherpzinnigen schrijver, hoe zeer nationale en politieke haat kan verblinden. Er worden toch door hem tegen het stelsel van eenen

Duitschen schrijver, den heer Le Couppy, kennelijk onjuiste aanmerkingen gemaakt, welke de redacteur van het *Tijdschrift*, de heer O. Gleuns, in zijne aanteekeningen, zeer te recht als ongegrond bestempelt.

Ik wensch de bespreking van eenige der volgende onderwerpen liever aan meer bevoegden over te laten.

Hel kadaster in Italië door *Hudry-Menos* is een lezenswaardig stuk, (waarschijnlijk bij uittreksel) overgenomen uit de Bibliothèque universelle van December 1872. Is het werkelijk een troost voor ongelukkigen medgezellen te hebben, dien schralen troost vinden wij ook hier; maar men vergete niet, dat Italië, 't welk zich nog maar zoo kort in zijne eenheid verheugt, meer redenen van verschooning voor het gebrekkige, 't welk zijne instelling nog aankleeft, heeft aan te voeren dan Nederland.

Niet minder aandacht, vooral omdat het ons zelf aangaat, verdient het volgend stuk, *het kadaster in Indië*, van v.L., overgenomen uit de Indiër van 11 Dec. 1873. Bekend is het, dat het gevoelen der liberalen over de behandeling welke onze koloniën moeten ondergaan, verdeeld is, en dat niet weinigen, schoon zij ook het gouden kalf geenszins willen aanbidden, de stelling zijn toegedaan, dat Nederland in en buiten Europa één is, gelijkelijk gerechtigd tot lusten, gelijkelijk verplicht tot lasten, beide natuurlijk naar zijne ontwikkeling en krachten. Maar zelfs zij, die deze stelling zijn toegedaan en het bezit van koloniën, als de moederstaat er geen rechtstreeksche voordeelen van mag plukken, voor dien nadeelig en gevaarlijk achten, zullen wel allen eenstemmig van oordeel zijn, dat onze Tweede Kamer der Staten-Generaal door het navolgende geen nieuwen lauwerkrans verworven heeft. De Tweede Kamer toch heeft zich in haar verslag over een meerdere uitgaaf van ƒ 80,000 's jaars voor het kadaster te Batavia aldus uitgelaten:

In eene der afdeelingen zag men met schrik eene som uitgetrokken voor de verbetering van het kadaster. Deze leden vreesden, dat, was men eenmaal aan zulk een veelomvattenden arbeid op Java begonnen, de kosten daarvan langzamerhand verbazend zouden stijgen. In hun oog kon men zich daar wel met de topographischstatistische opname vergenoegen, en moest deze post dus worden weggelaten. Ook in andere afdeelingen wekte de beraamde uitzending van ingenieurs, bewaarders, landmeters enz., voor dit

doel, waarvan in de noot 144 melding wordt gemaakt, bezorgdheid op. Men wilde daar nader hebben aangetoond, welke voordeelen voor de schatkist van een goed kadaster op Java, of bij voorraad alleen te Batavia, te wachten zijn.

De vraag was voor die heeren derhalve niet, of de verzekering van den eigendom in eene zoo belangrijke handelsplaats als Batavia een goed kadaster vordert; dat ging hun niet aan; zij wilden uitgecijferd hebben dat de schatkist er voordeel van zou trekken.

'We kunnen die Dreissig Dukaten-mannen eenigermate gerust stellen. In ons oog is deze post van uitgaaf, een der voorstellen waarvoor men den Minister dank verschuldigd is, slechts een nietig begin. Maar deze uitgaaf wordt door alle belangen gevorderd en belooft rijke vruchten. De "schrik" is nu eens doorstaan, en wij willen hopen dat, is eenmaal hier het kadaster goed geregeld, dit allerwege zal worden vervolgd.'

En zal de fiscus ongetwijfeld, gelijk ook het voorbeeld van Britsch-Indië bewijst, voordeelen putten uit eene goede kadastreering, de staat heeft ook groot belang bij de welvaart en zekerheid zijner burgers. Hij zorge dus, zooals in Nederland geschiedt, al is dat dan ook niet altijd onverbeterlijk en onovertrefbaar, dat het kadaster zij niet alleen een hulpmiddel tot heffing der grondbelasting, maar ook om den grondeigendom te waarborgen. Maar de zorg en bemoeiing van den staat bepale zich niet daartoe. Hij benadeele ook niet het publiek belang door de aanstelling van personen tot zekere ambtsbetrekking, óf daartoe volkomen ongeschikt óf welker geschiktheid althans nog blijken moet. Een en ander is veel te veel geschied en vindt nog plaats. In het laatste, nog het minst te veroordeelen geval, wordt dat publiek belang althans aan een gevaarlijke proef blootgesteld. Evenzeer wordt het publiek belang benadeeld door het uitreiken van diplomata aan personen geheel onbekwaam voor hun aanstaanden werkkring. Heeft eene behoorlijke meetkundige opneming wel geenszins dat gevolg als eene goede kadastreering, niemand zal haar gewicht ontkennen voor eigenaar of huurder. En er is nog oneindig grootere behoefte aan, daar, waar gelijk op Java, de kadastreering ontbreekt. Het publiek doet, zegt men, veelal een goede keus, doch er moet gelegenheid bestaan tot die keus. En die bestond voor jaren, bestaat nog waarschijnlijk niet op *Java*. En had men daar ook geen recht, aanvankelijk zoolang men

nog geen droevig leergeld gegeven had, te vertrouwen op het werk van civiele landmeters, gediplomeerd door de Regeering in het Moederland?

Het betrokken kon. besluit is van 31 Juli 1826 Stsbl. N°. 63 en verschilt daarin van het nu vigeerende, waarbij het uitoefenen van het bedrijf van landmeter geheel vrij wordt gelaten, dat men zulks niet mocht doen zonder diploma, onder verwijzing naar de straffen bepaald bij de wet van 6 Maart 1818 Staatsblad N°. 12. Er is bij dat besluit geen programma opgenomen, er wordt zelfs daarbij de bevoegdheid niet verleend aan den Minister van Binnenlandsche Zaken dat uit te vaardigen.

Het staat mij toch voor, dat ik een programma bezeten heb, vastgesteld door den toenmaligen Minister van Binnenlandsche Zaken van Gobbelschroy, en dat de daarbij gestelde vereischten vrij gering waren. Dat programma is intusschen bij mij niet meer voorhanden. Men moest zich, om tot dat examen te worden toegelaten, wenden tot den Gouverneur der Provincie; het onderzoek was opgedragen aan eene commissie met den hoofdingenieur van den Waterstaat als vasten voorzitter, terwijl hem in ieder voorkomend geval werden toegevoegd twee gezworen landmeters. Kan het ook van invloed geweest zijn op de toelating, dat de uitreiking der akte van bekwaamheid aan de commissie ƒ 25 opleverde en zij bij afwijzing voor niet gewerkt had? (art. 2). Ten aanzien van de bevoegdheid der landmeters van het kadaster voor bijzondere werkzaamheden bevatte die wet de navolgende bepalingen:

Die der 1^{e} kl. konden zich bij de rechtbank, zitting houdende in de hoofdplaats der provincie, om eene commissie aanmelden; die der 2^{e} kl. waren onderworpen aan *dat prachtig examen*. Is de geldelijke prikkel, de belooning der commissie, nu in 't spel geweest, men weet het niet. Zeker is het, dat men zelden van afwijzingen hoorde.

Mij is zelfs bekend een geval van toelating van een jong mensch, die geruimen tijd aan mijne bewaring werkzaam geweest en daarvan nog vóór dat examen, met volle instemming der kadastrale ambtenaren, was verwijderd geworden, niet alleen wegens volkomen onbekwaamheid en ongeschiktheid, maar tevens wegens alle gemis van aanleg. En *dat jonge mensch werd toegelaten*. De maatschappij heeft daarvan geen nadeel gehad, want de jongen is gestorven vóór zijn

vertrek naar Indië. De beweegredenen, die den mensch doen handelen, moeten aan zijn eigen geweten worden overgelaten, maar het publiek belang eischte dat de aandacht van den Minister van Binnenlandsche Zaken, destijds den heer Thorbecke, gevestigd werd op de groote gemakkelijkheid, met welke dat diploma verleend werd en op het nadeel dat zich, blijkens betrouwbare berichten uit Indië, daardoor aldaar deed gevoelen. Men wachtte lang op eenigen maatregel; de persoon, die tot betere waarborgen had geädviseerd, werd niet gehoord, evenmin, voor zoo ver men weet, de daartoe geroepen deskundigen, waaronder wel in de eerste plaats zullen moeten worden verstaan bekwame ambtenaren van het kadaster. Ware dat het geval geweest, er zoude zonder twijfel rekening zijn gehouden, niet alleen met de voor de betrekking noodige kennis, maar ook met de vermoedelijke gevolgen. Voldoende kennis is zeker altijd en overal noodig, maar men stelle zijne eischen hooger of lager naarmate van de meerdere of mindere talrijkheid van het personeel, begeerig zich aan zekeren werkkring te wijden. Stelt men, gelijk gebeurd is, de eischen bespottelijk hoog, men zal daardoor veroorzaken dat er niet in de behoefte voorzien wordt, en dat is natuurlijk nog erger dan het iets te licht stellen der eischen. De kamer-geleerde staat in zoodanige regeling veel ten achteren bij den man der praktijk.

En zoo verscheen dan plotseling het kon. besl. van 28 Juli 1862, Stsbl. N°. 87, 't welk ja het uitoefenen der landmeetkunde geheel vrij laat, doch voor het verkrijgen van een diploma eischen stelde, *als overgang vooral bespottelijk zwaar*. Men kan dat zeggen, ook al wordt het tegenwoordige examen voor de kadastrale ambtenaren, laatstelijk gewijzigd bij kon. besl. van 12 januari 1872, Stsbl. N°. 18, niet lichter geacht. Tusschen beiden toch liggen tien jaren en de vruchten in dat tijdvak door het middelbaar onderwijs verkregen. Ik zoude wel eens willen weten, hoe vele personen zich aan dat examen voor civiel landmeter onderworpen hebben en ook toegelaten zijn; ook, mijn geheugen heeft mij hier toch geen part gespeeld, ook herinner ik mij niets van eene commissie voor dat examen. En was mij ook al de eerste samenstelling ontsnapt, zoo is het toch wel niet waarschijnlijk, dat in die commissie inmiddels geene vacaturen zouden zijn ontstaan door bedanken en overlijden. Ik zag niets van eenige aanvulling. Wie snakt hier niet, met mij, naar licht en opheldering?

Wij nemen uit het volgend stuk:

‘De kadastrale opmeting van Trans-Kaukasië in hare juridische grondslagen en technische uitvoering, geschetst door den werk. staatsraad J.N.O.P. Staritski, chef van de Trans-Kaukasische Meetkamer en lid van den Raad van den Grootvorst-Stadhouder van Kaukasië’, overgenomen uit de Peterm.

Mittheilungen, gaarne den aanhef over:

Ofschoon in Frankrijk, Napoleon I in tegenstelling van alle andere Europeesche landen, waar het later ingevoerde kadaster slechts fiskale doeleinden beoogde en wel voornamelijk als middel, om, zoo nauwkeurig mogelijk, het belastbaar vermogen van grond en bodem te bepalen - van het in zijn rijk aangelegde kadaster verlangde: qu'il peut et doit même nécessairement servir de titre en justice, pour prouver la propriété, et qu'il soit le grand-livre terrier de la France, meenden de fransche regtbanken het kadaster als bewijs in regten te moeten wraken, toen zich eenige twisten opdeden en men zijne (hare) uitspraken te hulp wilde roepen.

‘Dit was een natuurlijk gevolg van de wijze, waarop men in der tijd de grensscheidingen had opgenomen. Men volgde daarbij de uitspraken van eigene gemeentelijke ambtenaren, indicateurs’. In de Russische wetgeving bestaat dat gebrek niet. Hier zijn het de eigenaren zelve die binnen een zekeren termijn verplicht zijn hunne afscheidingen kontradiktoir aan de kadastrale overheid aan te wijzen.

‘Suum cuique’ of in den Russischen vorm van de gulden spreuk: ‘Ieder blijve bij het zijne voor nu en voor altijd,’ was de grondregel, ‘dien keizerin Katharina II als richtsnoer aannam bij het reeds sedert 1765 georganiseerde kadaster van het Russische rijk.

Rusland, waar van grond en bodem slechts een gering bedrag aan belasting wordt geheven, ging dus reeds vroeg bij zijn kadaster van het juridische in plaats van het algemeen gebruikelijke finantieele standpunt uit.

De Trans-Kaukasische Meetkamer werd wegens lokale eigenaardigheden, o.a. het groote gebrek aan rechtsgeldige dokumenten, in den laatsten tijd op een voet ingericht, die in vele opzichten verschilt van het algemeene kadaster van het Russische rijk. Daarbij is ijverig gelet op de methoden die zich in verschillende andere landen van Europa als goed hebben doen kennen.

Groote uitgestrektheden gronds lagen onbearbeid en hadden geenen bekenden eigenaar of bezitter. Nauwelijks evenwel bleek het onbeduidendste plekje gronds eenige waarde te hebben voor den landbouw of voor eenige industrieele onderneming, of van alle zijden deden zich aanspraken hooren.

Zoodanige onzekerheid van het grondbezit moest noodzakelijk een noodlottig verlammenden invloed uitoefenen op den landbouw, de industrie en het grondkrediet. De kroonlanden, die der kerk en die van de vrije kroonboeren, de in Trans-Kaukasië zoo gewichtige bosschen, leden allen evenzeer onder dezen onzaligen toestand.

Het voornemen der regeering om deze verkeerde toestanden langs radikalen en snellen weg te verbeteren gaf in 1862 aanleiding tot het vestigen van de Trans-Kaukasische Meetkamer te Tiflis.

Een zeker aantal daaraan ondergeschikte meet-commissiën, die onder hunne leden een rechtsgeleerde, een landmeter en een gedeputeerde uit de plaatselijke grondbezitters tellen, trekken gedurende acht maanden van het jaar het land door en stellen volgens de kontradictoire opgaven der grondbezitters de grenzen van ieder perceel vast, dat voorts met door de wet daartoe aangewezen grenssteenen wordt voorzien en met de grootste nauwkeurigheid in kaart wordt gebracht.

Alle zich voordoende geschillen trachten de meetcommissiën bij te leggen door persoonlijke bemoeiing harer leden of langs scheidsrechterlijke uitspraak. Gelukt dit niet, dan vellen zij een vonnis in eerste instantie en de partijen houden het recht om in laatste instantie te appelleeren aan een collegie van 6 à 7 hoofdambtenaren van de meetkamer te Tiflis. Deze uitspraak laat geen verder appel toe. De manier van procedeeren is geregeld volgens de meest liberale juridische opvattingen der nieuwere tijden. De proceduren worden in het openbaar en mondeling gehouden.’

Dat een dergelijk kadaster tot veel meer beslommeringen en uitgaven leidt dan bij ons te lande het geval is, is buiten tegenspraak, maar niemand gewis zal de meerdere voortreffelijkheid ontkennen.

't Is voor het doel, 't welk ik mij voorstel, geenszins noodig en mij natuurlijk ook niet wel mogelijk, alle stukken te bespreken, die in het tijdschrift voorkomen. Wat de *kadastrale statistiek* betreft, uit ik den wensch, dat in eene volgende aflevering zal wor-

den opgenomen het verslag der vergadering van de Vereeniging voor Statistiek, den 11^{den} April 1874 te Amsterdam gehouden.

Het blijkt, dat men in de toelating bij het kadaster thans werkelijk niet lichtvaardig te werk gaat; in 1873 zijn van de 14 aspirant-landmeters slechts 7 geslaagd voor het landmetersexamen 3^{e} kl., terwijl voor het aspiranten-examen zich 33 lief hebbers opgedaan hebben. Hoevele aspiranten nu onlangs voor het landmetersexamen zijn bezweken, is mij niet bekend. Eene openbaarmaking van het verslag der staatscommissie, hetwelk ook opgenomen is in het archief, is allezins nuttig in 't belang, zoo der jongelieden, die zich aan 't kadaster willen toewijden, als van het algemeen. Het geeft tevens een waarborg voor onpartijdigheid. Niets werkt daarop nuttiger dan openbaarheid. Het zij mij echter vergund de wenschen, welke ik ten opzichte van vergelijkende examens sinds zoovele jaren voed en meermalen te kennen gaf, ook nu nog eens mede te deelen. Niemand zeker heeft recht op eenigen werkkring, indien hij niet, ten genoegen van de daartoe bevoegde macht, doet blijken van *bekwaam*- en *geschiktheid*. Nu kan men bij genoegzame vermogens en vooral bij ernstige studie zich de bekwaamheid, die echter wel moet onderscheiden worden van geschiktheid, eigen maken, doch niemand kan zorgen bekwamer te zijn of bekwamer te *schijnen* dan een ander. *Te schijnen*. Is er toch wel eenig lid der commissie, de bekwaamste en gemoedelijkste niet uitgesloten, die den uitslag van een examen een onfeilbaren maatstaf durft te noemen? Dat men op dat examen geheel of grootendeels moet afgaan, spreekt echter van zelf. Ik heb jongelieden gekend, bij de registratie vooral, die, niettegenstaande groote bekwaamheden, zijn afgewezen. Ik herinner er mij één, die misschien met den hoogst geplaatste gelijk stond, zoo zelfs dien niet overtrof, en die toch afgewezen is. Maar ik deed de commissie, 't is meer dan 20 jaren geleden, deswege geen verwijt. Dat jonge mensch was in tegenwoordigheid van meerdere personen zoo onbeschrijfelijk bedremmeld, dat ik, toen nog genoegzaam bekend met de wetten op registratie enz., dien uitslag heb voorspeld. Indien nu de commissie, waaromtrent ik nooit klachten hoorde, alles doet wat zij kan, om de jongelui op hun gemak te stellen, heeft zij te dien aanzien zich niets te verwijten, want zij moet op het examen afgaan. Maar de verplichting tot toelating van een vast getal, zonder eenige speling, zou mij zoodanig bezwaard heb-

ben, dat ik, ware mij ooit de eer aangedaan van eene benoeming in eene commissie, daarvoor zeer zeker zou hebben bedankt. Ik zou de beslissing van '*te zijn of niet te zijn*' niet op mij hebben durven of willen nemen, ook omdat men zeker, vooral daar, waar gelijk bij het kadaster, twee examens zijn, evenzeer moet zien op *aanleg* als op *bekwaamheid*. Mijne wenschen zouden deze zijn: bepaal voor alle vakken een *minimum* van kennis, breid dat bij groote liefhebberij uit, natuurlijk bij een openbaar gemaakt programma, doch laat toe een ieder, die beantwoordt aan de daar gestelde eischen. Nu wil ik geene verwarring brengen in de regeling eener administratie en haar dus meerdere surnumerairs of aspiranten opdringen dan zij werkelijk behoeft, doch ik wensch, gelijk eens, in 't voorjaar van 1851, bij de registratie gebeurd is, iedereen toe te laten en een nommer te geven, die aan de eischen beantwoordt[1]. Men bepale, nu de ouderdom van Methusalem niet meer bereikt wordt, des noods een leeftijd, na welken men niet meer plaatst. De schaduwzijde dezer regeling valt ongetwijfeld op het volgend geslacht. Doch men kan, wanneer, gelijk behoorde, jaarlijks openbare mededeeling plaats vond van het nog voorradig getal genommerden bevoegd tot plaatsing, het vermoedelijk tijdstip van een nieuw examen berekenen. Daar men op deze wijze, bij genoegzame bekwaamheid althans, verzekerd zou kunnen zijn van eene plaatsing, geloof ik niet, dat het gehalte der jonge lieden er door zou verminderen. Ik noemde ook *geschiktheid;* de ongeschiktheid zal slechts zelden kunnen uitkomen bij het examen, maar meer bij de dienstverrichting blijken; de beoordeeling daarvan moet uit den aard der zaak aan elk betrokken bestuur worden overgelaten, en schoon hier *willekeur* mogelijk is en men bij de verwijdering uit den staatsdienst de regeering daarvan lichtelijk zal betichten, zoo mag zij zich hier volstrekt aan geen banden leggen.

Wat mij verder ten aanzien van het kadaster op het hart ligt, ook naar aanleiding van onderscheidene artikelen in dagbladen, hoop ik weldra op andere wijze mede te deelen. En hiermede neem ik afscheid van het *Archief*. Niettegenstaande ik op den duur meer systematische orde zou wenschen en niet zulk een groote ruimte gebezigd zou willen zien voor het buitenland, hoe belangrijk dan ook het

1 Bij het kadaster moet dat ook geschied zijn in het najaar van 1847.

medegedeelde zij, en al erken ik dat het ons dikwijls een goede wenk kan zijn ter navolging, reken ik, voor zoover ik mij een oordeel kan aanmatigen, de eerste proeve goed geslaagd, wensch ik den talentvollen redacteur lust, moed en kracht, om zijne taak, die niet altijd even dankbaar zal zijn (dat begrijpe hij vooral), voort te zetten, waarbij het hem ook niet aan medewerking en zedelijken steun moge ontbreken. En de gunstig bekende uitgever, die zijn goeden naam staafde door de afleveringen, welke het licht zagen, worde beloond door een genoegzaam, zoo mogelijk steeds vermeerderend getal abonnés!

Hoorn, 1 Aug. 1874.
A. VAN ECK.

Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon, door Johan Winkler, 2 dln. **500** *en* **449** *blz. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff.*

Over de hooge waarde der tongvallen is reeds zóóveel geschreven, dat men zich al een op dit punt bijzonder ongeloovig publiek zou moeten voorstellen, om er nog eens een lans voor te breken. Zelfs lieden, die zich zelden of nooit met taalkundige vraagstukken afgeven, offeren nu en dan op het altaar der linguistiek door het mededeelen van deze of gene bijzonderheid van het dialect hunner geboortestreek of woonplaats. In den regel getuigen dergelijke bijdragen wel meer van liefde voor curiosa en rariteiten dan van een heilige geestdrift voor de taal des volks, maar het valt moeielijk te loochenen, dat zulk slag van mededeelers een, zij het dan ook zeer duister, besef heeft van iets goeds, iets nuttigs te verrichten door dingen bekend te maken, die de aandacht van den taalgeleerde overwaardig zijn. De germanist, die de moeite neemt het voortdurend aangroeiend heer onzer provinciale almanakken, jaarboekjes enz. enz. te doorbladeren, wordt herhaaldelijk verrast door bijzonderheden in den gewestelijken taalschat, wier bestaan hij te voren niet vermoed had. Als zijn boekenwijsheid ten einde is en hij zich met de verklaring van een oud woord of duistere glosse vruchteloos het hoofd gebroken heeft, vindt hij die niet zelden dáár, waar hij ze tot nog toe niet gezocht had - in het dialect van boeren of visscherlui, waarmede hij zich nog niet verwaardigd had kennis te maken. De ethnoloog, die na lange geduldige proefnemingen tot het aangename besluit is gekomen, dat schedelmeting en wat dies meer zij zeer bedrieglijke uitkomsten opleveren tot specificeering van ras of stam, ziet zich ten slotte verplicht uit den mond des volks de oplossing te gaan vernemen van raadselen en vragen, waarop zijn hooggeloofde natuurkennis in gebreke bleef een afdoend antwoord te geven. Maar - en het mag wel overbodig heeten het op te merken - meer dan alle anderen te zamen heeft de linguist, d.i. hij die zich toewijdt niet aan de taal*kunde*, die de taal als *middel*, maar aan de taal*wetenschap*, die de taal als *doel* en *alleen* om haar zelve beoefent, meer dan die allen heeft *hij* er belang bij, dat de volkstaal in haar

geheelen rijkdom en bonte verscheidenheid methodisch onderzocht en wetenschappelijk behandeld wordt. Het spreekt wel vanzelf, dat de eischen, die men aan den dialectenbeoefenaar (in den waren zin des woords) stellen moet, bijzonder zwaar zijn. Hij moet een man zijn, die even goed bekend is met den vroegeren toestand der taal als met den hedendaagschen; gewoon in zijne onderzoekingen historisch te werk te gaan; toegerust met eene ruime mate van veelzijdige kennis en daardoor in staat gesteld om in de van elkander het meest verschillende dialecten het overeenkomstige en gemeenschappelijke op te sporen en in het ware licht te stellen; hem mag evenmin ontbreken een fijn oor, geoefend in de moeielijke kunst om de klankschakeeringen der gesproken taal nauwkeurig te onderscheiden, als de wetenschap om het gehoorde naar den eisch der phonetiek behoorlijk voor te stellen. Dat van hen, die zich aan de studie der volkstaal wijden, uiterst weinigen aan dit ideaal beantwoorden, is alleszins natuurlijk. Trouwens, de taalwetenschap zelve is nog van te jonge dagteekening, dan dat we recht zouden hebben van al hare apostelen te sanguinische verwachtingen te koesteren. Veeleer betaamt het ons dankbaar te zijn voor alles, wat, al is het dan op zeer onvolmaakte wijze, in haar belang verricht wordt. Nog voor betrekkelijk korten tijd heeft een smaakvol geleerde, aan wien de linguistiek nog meer hare populariteit dan hare ontwikkeling te danken heeft, de bekende Oxforder hoogleeraar Max Müller, in zijne geestige *Lectures* aangetoond, dat ieder, die ijver en lust heeft, een steentje aandragen kan voor het grootsche gebouw der taalwetenschap. Maar het spreekt wel vanzelf, dat het meer lieden gegeven is om de bescheiden rol van opperman te vervullen, dan om de taak van den architect op zich te nemen, voor deze kan alleen de geleerde, dien ik zoo even in vluchtige trekken schetste, in aanmerking komen. Voor het aandragen van kalk, steenen en andere materialen is ieder met wat goeden wil in staat - strikt genomen wordt daarvoor niet eens vereischt, dat de belangstellende medewerker de eenvoudige kunst van lezen en schrijven versta. Men wane echter niet, dat alleen door de mededeeling van liefhebberende taalbeoefenaars eenig dialect behoorlijk bekend kan worden: het verzamelen van woorden en spreekwijzen is, hoe belangrijk ook, toch maar een van de vele deelen van het geheel. De beschrijving van de phonetiek en het

grammatisch samenstel van een tongval kan slechts aan weinige en dat wel uiterst bekwame handen worden toevertrouwd. Bedenkt men nu, dat de kennis der dialecten voornamelijk (althans tot nog toe) geput moet worden uit de opgaven van dilettanten, wier mildheid in het mededeelen van woordjes en zegswijzen vaak alleen door de karigheid in de phonetische en grammatische beschrijving geëvenaard wordt, dan zal men zich wel geen overdreven voorstelling maken van de hoogte, waarop onze taalwetenschap in dit opzicht staat. Daarbij komt, dat over zeer vele hoogst belangrijke dialecten zoo goed als niets is te boek gesteld en dat door het zorgwekkend voortwoekeren der algemeene beschaafde taal menige tongval uitgestorven zal zijn op den dag, dat men het betreuren zal buiten staat te zijn om door het doode schrift te vereeuwigen hetgeen in de *struggle for life* is verloren gegaan.

Door een ‘algemeen Nederduitsch en Friesch dialecticon’ heeft de heer Winkler getracht aan onze gebrekkige kennis der tongvallen eenigermate te gemoet te komen. Door het voorbeeld van Stalder gevoelde hij zich opgewekt om de gelijkenis van den Verloren Zoon als tekst te bezigen en dat voor niet minder dan 186 deels gewestelijke, deels stedelijke tongvallen. De overvloedige stof en de op een paar uitzonderingen na onafgebroken en schier gelijkluidende reeks van verloren zonen mogen eenigermate tot verontschuldiging dienen voor het lang uitblijven dezer aankondiging. Ik heb het werk van den heer W. met het grootste genoegen, zelfs op zeer veel plaatsen herhaaldelijk en met de grootste nauwkeurigheid doorgelezen; alleen van de stedelijke tongvallen heb ik hier en daar een verloren zoontje laten glippen, omdat stadstaal doorgaans een onzuiver mengelmoes is van de heterogeenste bestanddeelen en omdat de eentonigheid van het onderwerp de lectuur van het boek in zeker opzicht bijzonder vermoeiend maakt. De heer W. heeft terecht begrepen, dat één persoon, die over zijn tijd vrijelijk beschikken kan, meer tot stand kan brengen dan een ‘commissie’ van door ambtsbezigheden gebonden lieden, die de even treurige als verschoonbare gewoonte hebben van de zaak op de lange baan te schuiven, doordien de een het op den ander laat aankomen. Door een onvermoeide briefwisseling is het hem gelukt genoemd aanzienlijk bedrag van proefjes der nog gesprokene Nederduitsche tongvallen te verzamelen. Natuurlijk is hij voor de dwalingen zijner zegslieden

niet aansprakelijk[1] en kan een recensent van de gewone soort evenmin contrôle uitoefenen over de juiste opteekening van dialecten, die zich over de lange strook gronds van westelijk Rusland tot noordelijk Frankrijk uitstrekken. Het eenige, waarvoor de Schrijver verantwoordelijk is, bestaat in het cement, dat hij bezigde om de steentjes samen te voegen, of, om het zonder beeldspraak uit te drukken, de indeeling der tongvallen en de aanteekeningen, die hij met kwistige hand in zijn boek heeft aangebracht. Over de keuze van het onderwerp, dat niet alleen, als de heer W. schijnt te meenen, door Stalder, maar reeds vóór hem door Radlof (die Sprachen der Germanen in ihren sämmtlichen Mundarten, 1817) werd gebezigd, valt weinig te zeggen, daar het bij proefjes van deze soort meer op het ‘hoe’ dan op het ‘wat’ aankomt. Niemand zal zoo dwaas zijn te veronderstellen, dat eene enkele gelijkenis of een Onze Vader genoeg stof aanbiedt om een tongval te leeren kennen: men zou even goed kunnen beweren, dat een tobbe met water een geschikt terrein is om te leeren zwemmen. Daarom kunnen we a priori reeds vaststellen, dat gezegd Nederduitsch en Friesch idioticon trots zijn weidschen titel niet veel meer is dan een hoogst bescheidene proeve om eenige eigenaardigheden van de daarin vervatte tongvallen, al naar gelang de tekst het gedoogde, te doen uitkomen. Alleen het overzicht der gezamenlijke hoofdtongvallen, dat men aldus verkrijgt, kan eenigermate het gemis der détails vergoeden. Doch meer waarde kan men aan een werk, dat op zulk een breede schaal is opgezet, billijkerwijze niet toekennen. In negenhonderd bladzijden kon de Schrijver veel afdoen, genoeg om een referent in geen geringe verlegenheid te brengen, maar niet het duizendste deel van wat hij door de lichtvaardige keuze des titels eigenlijk op zich

1 Onjuist zijn b.v. van het ‘beschaafde’ Haarlemsch woorden en vormen als *ate, booie* (voor *boereknechs*), *uw, as een, kuste 'em* enz. Ook mist de schriftelijke voorstelling in vele gevallen de noodige duidelijkheid: zoo verkeert de lezer het geheele boek door in volkomen onzekerheid aangaande de harde of zachte uitspraak der sluitletters *d* en *b*. Wat zijn b.v. saxonismen als *god* en *kind* vergeleken met *wiärt, braut* in het Munstersch? Wat is *gemakd* in de taal van het graafschap Meurs? Wat *fremb* in het Keulsch? Ook ontbreekt in het stuk over Gorkum de vermelding van *gij*, waardoor de heer W. tot de verkeerde slotsom komt, dat het woord in de Hollandsche tongvallen niet meer voorkomt en slechts tot de Nederlandsche schrijftaal behoort.

genomen had. Ik bepaal mij dan ook eenvoudig tot het bespreken van eenige punten: de twee lijvige boekdeelen aan een uitvoerige critiek te onderwerpen, is mijn plan niet. Maar alvorens mijn oordeel te zeggen over de wijze, waarop zich de heer Winkler van zijne taak gekweten heeft, vestig ik de aandacht van den belangstellenden lezer op een paar dialecten, die wegens hunne bijzondere merkwaardigheid vóór de overige een nadere kennismaking verdienen. In de eerste plaats wijs ik op het Munstersch, dat natuurlijk de aandacht van ieder tot zich moet trekken, die met den Hêliand bekend is: immers één der beide handschriften, de Monacensis, is, naar men algemeen op voorgang van Heyne aanneemt, in den omtrek van Munster, en, wat meer zegt, in de taal dier landstreek opgesteld. Opmerkelijk nu is het, dat twee merkwaardige klankverschijnselen, die blijkens de door den heer W. medegedeelde parabel thans in het Munstersch schering en inslag zijn, in de taal van genoemden codex ten eenen male ontbreken, maar daarentegen, schoon sporadisch, voorkomen in het andere handschift, den Cottonianus, die volgens Heyne een in het Werdensch dialect overgeschreven tekst bevat. Deze klankverschijnselen zijn de gerekte *uo*-klank in *kuoten, wuonen*, die geheel overeenkomt met oude vormen als *guod* (god), *thuoh* (doch), *thuoloian* (dulden), *muohti* (mochte) enz.; en de breking der *i* in *wiärt, stiäket, iäten*, die aan het welbekende *georno, steorro* herinnert, dat zeker taalkenner op de snuggere gedachte bracht, dat de Hêliand oorspronkelijk in het Angelsaksisch zou zijn opgesteld. Deze overeenkomstige gevallen bewijzen weer, hoe noodzakelijk de kennis der volkstaal is en welk een belangrijken invloed ze kan hebben op onze oud-Germaansche taalwetenschap. Ik wil volstrekt niet beweren, dat de gissing van den heer Heyne onjuist is en dat de codex Monacensis het taaleigen van Munster *niet* vertegenwoordigt, maar wil alleen doen uitkomen, dat een voortgezet onderzoek naar de verhouding der Westfaalsche tongvallen onderling in dezen oneindig meer waarde heeft dan de zeer lacuneuze taalkennis opgedaan uit oude charters, die ons in de meeste gevallen omtrent het vaderland der schrijvers in onzekerheid laten. In de tweede plaats wijs ik op het zeer interessante staaltje van den Urker tongval, terecht door den heer W. ‘een der merkwaardigste en bijzonderste dialecten van Nederland’ genoemd. Het ware te wenschen, dat de heer Koffeman (of een andere auto-

riteit) zijn krachten wijdde aan eene uitvoerige beschrijving van het vocalisme en de buigingsvormen van het Urksch, dat in mijne oogen meer waarde heeft dan alle stedelijke tongvallen te zamen. De drievoudige *a*-klank, de in vele gevallen bewaarde *i*, de ‘in geen enkel ander Nederduitsch dialect’ voorkomende *ee*-klank, die aan onze *ij* beantwoordt, zullen wel niet de eenige merkwaardigheden der taal van het phonetisch vrij conservatieve eilandje uitmaken.

Vragen we nu, op welke wijze de heer W. zijne met veel zorg en moeite bijeengebrachte bouwstof geordend, ingedeeld en behandeld heeft. Over 't algemeen heeft hij zich hierbij van den waren, zuiver taalkundigen maatstaf bediend en Saksisch, Frankisch en Friesch naar den aard der taalvormen onderscheiden: ten minste, wanneer we dit mogen opmaken uit de resultaten der schifting, die voor ons liggen. In hoeverre de Auteur hierbij met het oordeel van anderen zijn voordeel gedaan heeft, behoeven we niet te onderzoeken, daar dit tot de meerdere of mindere juistheid zijner indeeling niets afdoet. Maar toch moet ik opmerken, dat hij zelden of nooit op duidelijke wijze reden geeft van zijn zienswijze. *Waarom* een taal Frankisch of Saksisch verdient te heeten (om van het Friesch maar niet te reppen, dat terstond door zijn karakteristieke vormen zelfs den meest ongeoefende in 't oog valt), blijft den lezer het geheele boek door verborgen. Nu en dan heeft evenwel de heer W. den ongelukkigen inval van bij een of ander woord aan te teekenen: ‘dit of dat is e c h t Frankisch of Saksisch’; zuiver, onvervalscht Frankisch heet b.v. *eweg* (in ouder vorm *en wege, en weg*, thans ons bijwoord *weg*). Waarom niet? Maar even goed had de Auteur van woorden als *huis, man, os*, de echt Frankische natuur kunnen vermelden. Wie twijfelt er aan? Maar zoowel dat adverbium als de drie genoemde woorden komen ook in andere talen b.v. het Angelsaksisch en Engelsch voor. Het is de vraag niet, of een woord o o k Frankisch, maar of het u i t s l u i t e n d , s p e c i f i e k Frankisch is of was. Alleen in dit laatste geval kan men zeggen, dat het taaleigen, waarin het voorkomt, tot de Frankische hoofdgroep behoort, ten minste wanneer geene andere redenen daartegen pleiten en aan de mogelijkheid van ontleening niet gedacht kan worden. Toch is een argument, dat op een of meer van dergelijke specifica berust, van zeer twijfelachtige kracht, aangezien onze kennis van den geheelen taalschat van

een land of gewest ook in de gunstigste gevallen zeer gebrekkig is. Van oneindig meer beteekenis zijn de woord- en buigingsv o r m e n . Deze zijn in de meeste gevallen zóózeer onderscheiden, dat het zekere gidsen zijn, om ons bij het beoordeelen der taalsoort voor dwalen te behoeden. En juist op de woord- en buigingsvormen is door den heer W. òf in 't geheel niet gelet, òf niet behoorlijk acht gegeven. Dit laatste valt b.v. in 't oog, wanneer de Schrijver ons verzekert, dat accusatieven als *mik* en *dik niet zuiver* Nedersaksisch zijn, en dat terwijl ze zich tot op den huidigen dag in het Westfaalsch hebben gehandhaafd, gelijk hij ook niet nalaat uitdrukkelijk te vermelden. En alsof deze tegenstrijdigheid niet groot genoeg ware, gaat de Auteur een stap verder, door op blz. 236 aan te teekenen, dat ‘het echt-Nederduitsche *seei, sij, si*, voor het hd. *sich*, in Sauerland (waarin NB. het zuiverst Westfaalsch gesproken wordt) o o k al begint te verouderen en te w i j k e n voor den vorm *sik*, die niet zuiver Nederduitsch is, maar slechts de Nederduitsche uitspraak van hd. *sich!*' Een bladzijde verder wordt ons aangaande *dik* en *mik* wederom hetzelfde meegedeeld. Waaruit volgt, dat we ons de Sauerlanders te denken hebben als lieden, die intuïtief Grimm's wet der klankverschuiving hebben toegepast op een Hoogduitsch woord, ten einde dit in den vorm te brengen, die sinds eeuwen aan genoemde echt Saksische pronomina eigen was. Bovendien vergeet de Auteur dat een vorm als *sich* op zich zelf even goed in de Sauerlandsche uitspraak paste als de gelijkluidende imperativus van het ww. *zien*. Hoe jammer dat onze Limburgers niet, door hetzelfde onbedrieglijke taalinstinct geleid, gemelde *rückverschiebung* hebben toegepast en op het voetspoor van die bewonderenswaardige Sauerlanders hunne *mich*'s en *dich*'s tegen de ordentelijke *mik*'s en *dik*'s hebben ingewisseld! - Maar de pronomina zijn de eenige woordjes niet, die zich over de miskenning des hceren Winkler te beklagen hebben. Zoo lezen we blz. 36, dat *vermeethte* (verhuurde) ‘niet zuiver Nederduitsch is, maar het Hoogduitsche *vermiethete* op Nederduitsche wijze uitgesproken;’ blz. 86 ‘dat *nere* in het Gosharder Friesch een germanisme’ is; op blz. 257, dat fri. *kaem* (kwam), eng. *came* en hd. *kam* zonder *w* ‘zuiverder en oorspronkelijker’ zijn dan ‘Hollandsch’ *kwam* met *w*; evenals het Keulsche *kott* (kwaad) in zijne soort voortreffelijker is dan het ‘specifiek’ Hollandsche *kwaad* met *w*, welke vorm echter niet zóó specifiek is

of hij wordt eenige bladzijden vroeger (blz. 246) in den tongval van Geldern aangetroffen. Zoo heet voorts *koss* (konde) ‘zuiver’ Frankisch, daarentegen *kon, konde* ‘Saksisch’; de Hindelooper praeterita *koast* en *bigoast* (begon) zijn ‘merkwaardiger wijze naar Frankische wijze’ gevormd. Dergelijke staaltjes geven den taalbeoefenaar juist geen hoog denkbeeld van de kennis, waarover de Schrijver bij het bewerken van zijn dialecticon beschikken kon. Vele dezer dwalingen hadden kunnen voorkomen worden, wanneer hij de geringe moeite genomen had zich van goede spraakkunsten en woordenboeken inzonderheid der oud-Germaansche talen te bedienen, in plaats van zoo maar neer te schrijven, wat hem zonder eenig nadenken of onderzoek uit de pen vloeide. Een oppervlakkige kennismaking met het eerste deel van Grimm's Grammatik of met het beknopter werkje van Heyne had hem een geheel ander denkbeeld gegeven van wat men onder zuiverheid of oorspronkelijkheid van een taal of tongval te verstaan heeft. Natuurlijk wordt deze alleen beoordeeld naar de meerdere of mindere overeenkomst met den typus of, gelijk de heer W. het noemt, het ‘oorbeeld’ van den taaltak, waartoe die taal of tongval behoort. Naar gelang de oorspronkelijke toestand der phonetiek en flexie getrouwer bewaard is gebleven, is een taal zuiverder of ‘oorspronkelijker.’ Derhalve let men bij het beoordeelen dezer eigenschappen op de conservatieve natuur der klanken en buigingsvormen in de eerste, op de consequente ontwikkeling er van in de tweede plaats. Met het oog op deze vereischten zal geen germanist het den heer Winkler nazeggen, dat het Maastrichtsch ongetwijfeld een der ‘zuiverste en echt frankische’ tongvallen van Nederland is Juist het tegenovergestelde is waar. Wie de voortreffelijke studie van den heer Franquinet aandachtig heeft gelezen, zal zich juist verbazen over het feit, dat vele oorspronkelijk verschillende klanken in dit dialect tot een en denzelfden klinker of tweeklank zijn samengesmolten, terwijl daarentegen oorspronkelijk geheel gelijke klanken door rekking als anderszins op de meest grillige en willekeurige wijze uiteengeloopen zijn: men vergelijke b.v. *hoeg* (hoog) met *ong* (oog) en *huit* (hoofd); *schoem* (schuim) met *doum* (duim) enz. enz. Ik vestig opzettelijk de aandacht op deze zeer zeker ondergeschikte punten, omdat er de hoogte der taalkundige ontwikkeling van den Auteur zonneklaar uit blijkt. Geen verwondering zal het dan baren, dat de Schrijver ook

in de classificatie der dialecten wel eens den bal misslaat en Friesch, Frankisch en Saksisch niet behoorlijk uiteen weet te houden, doordien hij de vrijheid neemt om in die gevallen, waarin zijne kennis hem in den steek laat, uit de afkomst of liever uit de vermeende afkomst van een volk den aard zijner taal op te maken. Zoo acht hij zich ontslagen van de trouwens bijzonder zware taak om de elementen der hem ter beschikking gestelde stof aan een grondige analyse te onderwerpen en zoekt hij hulp bij een wetenschap, die niet bij machte is in dezen de linguistiek te vervangen. Men zou met deze zonderlinge opvatting nog eenigermate vrede kunnen hebben, wanneer des Schrijvers historische kennis ruimschoots opwoog tegen zijue talrijke tekortkomingen in het taalkundig onderzoek. Maar ook op gene valt helaas vrij wat af te dingen. Zoo heeten de Caninefaten ‘ongetwijfeld’ echte Friezen. Het woord ‘ongetwijfeld’ schijnt hier de kracht te hebben van een ethnologisch argument. (In het voorbijgaan merk ik op, dat de verklaring ‘konijnenvangers’ op blz. 67 van het tweede deel zonder aarzeling wordt overgenomen. Waarom niet ‘konijnenvatters?’ De liefhebberij van het konijnen*valten* ware zeker nog kunstiger!) Holland, heet het elders, is van oudsher, evenals westelijk Utrecht, door Friezen bewoond geweest: ‘in de eerste duizend jaren van onze tijdrekening sprak de bevolking van de verschillende gouwen, die thans Holland en westelijk Utrecht vormen, *ongetwijfeld* de Friesche taal, wijl die bevolking goed Friesch was.’ Evenals boven de geloofwaardigheid van Tacitus en Caesar door een ‘ongetwijfeld’ van de zijde des Schrijvers geheel te niet wordt gedaan, zoo ook hier; en tevens wordt aan alle Hollandsch-Utrechtsche charters, waarvan er geen enkel door een specifiek Friesch woord voor de stelling des Schrijvers pleit, hunne bewijskracht voor de echt Frankische natuur der oude Hollandsche en Utrechtsche taal ontnomen. Doch zien we, hoe de Auteur verder redeneert: ‘Uit de snel zich verheffende, bloeiende, toen nog nieuwe steden van Vlaanderen en Brabant, zoowel als van het toen reeds sedert veel langeren tijd Christelijke en meer beschaafde land aan den Beneden-Rijn kwam den Hollanders, die toen nog (!) zuivere (!!) Friezen waren, ontwikkeling en beschaving.... Er zetten zich vreemdelingen, Vlamingen, Brabanders en Bovenlanders in deze nieuwe Hollandsche steden neer en oefenden er grooten (!) invloed op de taal der

inwoners uit, zoodat weldra de stedelingen, de poorters g e e n F r i e s c h m e e r s p r a k e n , maar Nederduitsch.' De dorpelingen hebben dit fraaie voorbeeld gevolgd en uit dit Vlaamsch-Brabantsch-Hoogduitsch-Friesch 'mengelmoes' is het hedendaagsch Hollandsch ontstaan, dat de heer W. zoo goed is ons onder den naam van 'Friso-frankisch' voor te stellen. Gelijk men ziet, het handjevol vreemdelingen heeft hier wonderen gewrocht. Terwijl de Franken in Frankrijk, de Normandiërs in Engeland, de Goten in Spanje enz. enz. allen de taal der onderworpen volksmassa aannamen, hebben hier de numeriek sterkere Friezen het onderspit gedolven en onder den overweldigenden invloed van een handvol buitenlandsche kramers en kooplui het voorvaderlijke goed voor een vreemd rommelzootje prijs gegeven. Men zou nu verwachten, dat ten minste uit het accent het Friesch karakter der Hollanders nog blijken zou. Want, merkt de Schrijver op, 'zijn eigen tongval te verbreken, zijn eigene spraak zoo volkomen te verkrachten, dat men den aangeboren tongval n i e t m i n o f m e e r d u i d e l i j k doet hooren, is velen menschen hoogst moeilijk, bijna onmogelijk..... Slechts menschen, die zeer valsch van aard zijn en die het ver gebracht hebben in de duivelsche kunst om zich zelven geweld aan te doen en anders zich voor te doen als ze werkelijk zijn, kunnen dit.' In deze duivelsche kunst nu schijnen (dank zij den beschavenden invloed van uitheemsche schacheraars) de Friezen van Holland en Utrecht, het zóóver gebracht te hebben, dat thans, gelijk de heer W. getuigt, 'ieder Hollander duidelijk hooren doet, dat hij een Hollander, niet een Fries of iets (*sic*) anders is.' De duivelachtige natuur dier 'goede' Friezen kan misschien tot illustratie dienen van de welkbekende uitdrukking '*rudes, bestiales Frisones*' der middeleeuwen. Thans begrijpen we eerst, hoe het komt, dat de letters *g, v, z* in het begin der woorden door Hollanders zóó worden uitgesproken, dat geen Fries ze kan nazeggen, maar daarvoor een *gu, f, s* hooren laat. Het zit 'm in de ontaarde natuur dier goede Friezen, thans 'dwaze,' 'domme,' 'zich alles aanmatigende,' 'overal de eerste viool spelende' enz. enz. Hollanders. Aldus schrijft men een geschiedenis der Nederlandsche, oorspronkelijk Hollandsche taal *in majorem Frisiae gloriam!* Het fabelachtig rijk van Frizo wordt geheel in den geest van het *Oeralinda*-boek uitgebreid van Denemarken tot Vlaanderen, en wat

daar thans woont, spreekt òf ‘zuiver’ Friesch, òf iets, waarvoor de heer W. zonder complimenten het woord *Friso* plaatst, als daar is *Friso-frankisch, Friso-saksisch!* Eveneens moeten de Amsterdammers oorspronkelijk Friesch gesproken hebben: in de eerste plaats geeft de heer W. hoog op van de ‘met bewijzen gestaafde denkwijze’ van den heer Ter Gouw, welke bewijzen echter zeer wijselijk verzwegen worden; in de tweede plaats vergast hij ons op de uitboezeming: ‘Men sla slechts de werken van den volgeestigen, echt volksaardigen (*populairen*) Gijsbrand (*sic*) Adriaenszen Bredero op, om in i e d e r e n regel van zijn verzen talrijke, duidelijke sporen aan te treffen van de Friesche taal.’ Hoe jammer, dat de Schrijver zich niet verwaardigd heeft aan den twijfel van ongeloovigen, als referent dezes, door 't aanwijzen dier sporen eens voorgoed een eind te maken. Ongetwijfeld komen er in Bredero half Friesche woorden als *bijtse, ongdieft* enz. voor, maar daarop de stelling te bouwen, dat Amsterdamsch eigenlijk Friesch is, is even hachelijk als te beweren, dat het Hoogduitsch is, omdat dezelfde comicus woorden als *tsaart, gaaroes*, enz. gebruikt. Evenmin als eenige overloopers iets bewijzen tegen de nationaliteit van een leger, bewijzen zulke indringers iets tegen het Frankische karakter van het Amsterdamsch. Of verbeeldt de heer W. zich, dat de *ie*-klank van het Noordhollandsch taaleigen de questie uitmaken kan? Zoo ja, welnu dan schrome hij niet de Vlamingen insgelijks tot Friezen om te stempelen, omdat ze van *verdielen, ien, twie* enz. spreken. Op dezelfde wijze redeneerende zou men even goed (of even slecht) kunnen staande houden, dat Gijsbert Japicx' moedertaal Hollandsch was, omdat we ‘op elken regel de talrijke, duidelijke’ sporen van den Hollandschen invloed op zijn Friesch kunnen aanwijzen.

Ziehier mijn hoofdbedenkingen tegen de wijze, waarop de Schrijver in zijne rangschikking der dialecten is te werk gegaan. Het zou evenwel hoogst onbillijk zijn niet te erkennen, dat in spijt van deze feilen en zonderlinge dwalingen zijn werk in vele opzichten nuttig en verdienstelijk is. Inzonderheid zijn het de Inleidingen, die allen lof waardig zijn wegens de voorbeeldig nauwkeurige vermelding van al wat over en in de verschillende tongvallen geschreven is. Door dit vrij volledig overzicht van de literatuur van zijn onderwerp heeft de heer W. hen, die niet in de gelegenheid zijn overal om te snuffelen, ten zeerste aan zich verplicht. In dit opzicht is

zijn werk een ware verrijking onzer letterkunde. Ook de Aanteekeningen sluiten zich zeer goed aan de met zorg bewerkte inleidingen aan. Maar de Auteur heeft zich ook hier niet voor struikelingen op het gebied der taalkunde kunnen behoeden. Niet zelden waagt hij zich aan verklaringen en taalkundige beschouwingen, die meer van zijn liefde voor het vak, dan van zijn grondige kennis getuigen. Om een paar voorbeelden te noemen: de vorm *gane* (gaan) wordt verklaard als omzetting van *ga-en*, welk monster nooit anders dan in de verbeelding des Schrijvers bestaan heeft; *bachl(en)* (achter) heet voorts verwant met eng. *back;* de *r* van den ndd. verl. tijd *dehler* (deelde) heet van dezelfde natuur te zijn als die van den Deenschen persoonsuitgang *er* in *bringer* enz.; ndl. *louter* zou eigenlijk *luiter* of *luider* moeten klinken; maastr. *stiirkop* zou verbasterd zijn uit *stiifkop*, o m d a t het geen *stierenkop* kan zijn!! enz. enz. Het lust me niet het lange zondenregister uit te schrijven, dat ik onder het lezen opgemaakt heb; maar toch mag ik niet nalaten den ontaalkundigen lezer van het dialecticon tegen dergelijke onjuistheden te waarschuwen, al loop ik zoodoende gevaar om door den Schrijver gerangschikt te worden onder de ‘kleingeestige vitters en bedillers, die gaarne al de misstellingen opsnorren en ze als bewijs hunner geleerdheid en zijner domheid in een tijdschrift laten opnemen, om ze hem met een vriendelijk valsch lachje voor te leggen’. Ook nog een ander punt kan ik niet onaangeroerd laten. Ik heb er namelijk niets tegen, dat de Schrijver, wat zijn persoon aangaat, met volstrekte minachting op Groningers en Hollanders nederziet. Men is dit trouwens van Friezen gewoon. Maar het geeft m.i. geen pas zich door dergelijke antipathieën te laten leiden, waar het neerkomt op de waardeering der dialecten, die deze nietswaardigen spreken. Van de Groningers heet het (en deze uiting klinkt vreemd in den mond van een dialectenliefhebber), dat ze ‘tot overmaat van ramp aan hun tongval verslaafd zijn’. ‘Het Groningerlandsch (*sic*) is voor fijn gevoelige ooren [als die des Auteurs] niets meer of minder dan afschuwelijk en onuitstaanbaar’. Het is ‘van alle (NB!) grootendeels *von Haus aus* reeds harde en zware, onaangenaam in de ooren klinkende Saksische tongvallen het hardste, zwaarste, leelijkste’ en ‘wordt in onaangenaamheid voor 't gehoor door geen enkelen Nederduitschen tongval overtroffen, ja, de leelijkste Hollandsche tongvallen zoo als het Leidsch b.v., klinken nog zacht en be-

vallig, als men ze met 't Groningerlandsch vergelijkt'. Neemt men nu in aanmerking, dat de Groningers oorspronkelijk (altoos volgens den Auteur) 'edele, vrije Friezen' waren, en dat deze 'in menigen klank en vorm hunne afkomst nog heden ten dage verraden', dan zou men niet geheel ten onrechte de vraag kunnen opwerpen, of het dan niet aan den invloed van het Friesch te wijten zou zijn, dat het Groningsch 'in leelijkheid en hardheid' de overige Saksische dialecten overtreft. Ongetwijfeld zou de Schrijver niet gaarne hierop bevestigend antwoorden. Zijn stamgenooten noemt hij zelden anders dan met de respectabele epitheta 'edel en vrij'. Maar Franken en Saksen blijven Franken en Saksen zonder meer. Zoo iets staat gelijk met van zich zelven te spreken als van den Weledelgeboren Heer, maar van anderen als van Jan, Piet of Klaas. Onverklaarbaar vindt hij het ook, dat die 'edele en trotsche Friezen hun eigene, schoone en rijke taal lieten varen en de minder schoone en armere taal der Saksen aannamen'. De Schrijver heeft derhalve (het vraagstuk zelve daargelaten, dat in geen geval op eene voor die trotsche edelingen vleiende wijze kan worden uitgemaakt) maar even over 't hoofd gezien, dat de oudere poëtische literatuur van het schoone en rijke Friesch gelijk nul is, terwijl juist in dat 'arme' oud-Saksisch een heldendicht, de Hêliand, bewaard is, dat in rijkdom van poëzie en keurigheid van taal en stijl voor geen enkel middeleeuwsch kunstwerk behoeft onder te doen. Ik zeg deze dingen niet, om iets van de hooge waarde van het Friesch af te dingen, of omdat ik het den heer W. euvel dui, dat hij zijn moedertaal vurig liefheeft en vereert - integendeel: ik beaam ten volle alles wat hij over het zachte en toch kernachtige Friesch met warmte en geestdrift zegt; op menige, waarlijk schoone bladzijde van zijn werk komt het *pectus quod disertum facit* voortreffelijk uit en het aan het Friesch gewijde hoofdstuk is het beste van het geheele boek. Maar ik ontken, dat de Schrijver het recht heeft het Friesch *ten koste* van andere talen of tongvallen te verheffen, met welke hij zich niet eens de moeite gegeven heeft kennis te maken, of wel, waarop hij uit provinciale bekrompenheid van uit de hoogte nederziet, omdat het volk, dat die taal of dien tongval spreekt, niet de eer heeft hem te behagen. In een werk, dat zuiver wetenschappelijk moet wezen, zijn expectoraties als 'dwaze Hollanders', 'domme Hollanders', 'Hollandsche pronkers', 'de Hollanders, die overal

de eerste viool willen spelen en zich alles aanmatigen', even misplaatst als het eeuwig gejammer over 'het Hollandsch', 'het wanluidende Hollandsch' in verband met het feit, dat de Hollanders dat leelijke, wanluidende dialect 'mooi' vinden en slechts van 'Hollandsch' praten, waar ze 'Nederlandsch' moesten zeggen, omdat 'Holland in hun oog Nederland is', enz. enz. De anti-Hollandschgezinde Schrijver weet dus niet, of liever *wil* dus niet weten, dat geen mensch in geheel Nederland in het dagelijksch leven het woord 'Nederlandsch' bezigt, om hetzij onze schrijftaal hetzij onze beschaafde spreektaal aan te duiden. Zelfs de heer W. doet het niet, maar is de eenige in Noord-Nederland die er een kunstje op weet door den thans zeer dubbelzinnigen term 'Nederduitsch' te bezigen, waar een gewoon sterveling 'Hollandsch' zegt of 'Nederlandsch' schrijft. Bovendien als er één stam ter wereld onschuldig aan is, dat de naam van zijn dialect de gebruikelijke benaming is geworden voor de taal van 't gansche volk, dan zijn het juist die ongelukkige Hollanders. Dezen hebben steeds gesproken van 'Duitsch'; zoo zegt b.v. Krelis Louwen: 'We praeten ummers allemael Oprechte zuiv're *Duitsche* tael'; òf wel, ze maakten het wat geleerder en schreven over hunne 'Nederduitsche tale'. Nog in 1826 verscheen Willem Bilderdijk's 'Nederduitsche Spraakleer'. Maar juist de bewoners der gewesten, wier taal van dat 'Duitsch' der Hollanders afweek, brachten den term 'Hollandsch' in zwang, om er de κοινὴ mede aan te duiden, die in Holland ontstaan was, en zich van daar uit verbreidde. De naam 'Nederlandsch' is voor zoover ik weet het eerst door Ypey in 1812 gebezigd, en werd algemeen toen Grimm ons leerde van 'Niederländisch' of 'Mittelniederländsch' te spreken. In zekeren zin is het woord *Nederlandsch*, en in alle opzichten het woord *Middelnederlandsch* een germanisme. Wat intusschen geen verstandig man zal afschrikken om er een gepast gebruik van te maken. Doch genoeg over de vele gebreken, die het werk van den heer W. aankleven. Tot mijn leedwezen ben ik er in den loop mijner aankondiging toe gekomen om enkele met meer uitvoerigheid te bespreken dan ik mij voorgenomen had. Onrechtvaardig zou het zijn alleen over de zwakke zijde van het boek uit te weiden en het vele voortreffelijke in dezen veelomvattenden arbeid te vergeten. Ontegenzeggelijk heeft de Schrijver een uitgebreide kennis van de tongvallen, die hier te lande en in Duitschland gesproken

worden. En niet alleen voor de taal, maar ook voor de zeden en gebruiken van het volk heeft hij een open oog en een warm hart: vaak hangt hij, waar het te pas komt, een aardig tafereeltje op van het volksleven, iets wat men in een ‘Dialecticon’ juist niet zoeken zou. Terwijl de eentonige teksten ten slotte zeer vervelend en slaapverwekkend worden, is dit de tekst van den heer Winkler nooit: zoowel Inleidingen als Aanteekeningen zijn ware oäzen in de dorre woestijn der verloren zonen. Wat meer is, op den grondslag van het Algemeen Dialecticon kan met vrucht worden voortgebouwd. Den heer W. komt de zeer benijdenswaardige eer toe de eerste te zijn geweest, die van onze tongvallen een behoorlijk overzicht heeft gegeven; thans rust op anderen de plicht hem na te volgen en ook het hunne bij te brengen ten einde onze kennis in dit opzicht zoo volledig mogelijk te maken. Het spreekt wel vanzelf, dat dezen wijs zullen doen met zich tot ons land te bepalen en het terrein van Noord-Duitschland aan onze oostelijke naburen over te laten. Een eigenlijk gezegd Nederlandsch Dialecticon moge het Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon spoedig op waardige wijze vervangen! Zullen we daartoe de krachten moeten derven van hem, die het laatste heeft tot stand gebracht? We hopen het niet en spreken den wensch uit, dat de Schrijver den lust zal gevoelen, om ook daaraan met de hem eigene energie mede te werken!

Leiden, 18 Juni.
P.J. COSIJN.

***Plicht en Roeping der Vrouw. Vrij bewerkt naar het Engelsch van Mrs. Ellis, door Christine Muller (Schrijfster van Lief en Leed uit een kleine Wereld), Arnhem, van Egmond en Heuvelink*, 1874.**

‘Every man should have in him some considerable infusion of feminine character; especially a novelist should have the delicate perception, the sensibility to emotion and the interest in small details, which only women exhibit in perfection. Indeed this is so true, that there seems to be at present some probability that the art of novelwriting will pass altogether into feminine hands. It may be long before the advocates of woman's rights will conquer other provinces of labour.’ En wanneer Leslie Stephen, aan wiens Hours in a Library ik deze woorden ontleen, er dan bijvoegt, dat de vrouwen in Engeland al bijna het monopolie hebben vermeesterd van de ‘immense novel manufacturing industry of England,’ dan kan ik nauwelijks den wensch onderdrukken, dat het laatste ook van ons land waar mocht zijn. Immers dan hadden wij toch eindelijk eens iets meer degelijks genoten van de zoo natuurlijke begeerte der vrouwen om onafhankelijk in de maatschappij op te treden, dan die eindelooze en tot vervelens toe herkauwde beweringen, dat de vrouw in verstand en ijver met den man gelijkstaat. Die klagende zielen, welke nu in de rol van martelaressen den kostbaren tijd ijdel en doelloos verspillen en door haar gejammer eer antipathie dan sympathie wekken, ze zouden dan nuttig werken èn voor zich zelve èn voor de maatschappij. Want juist zij zouden onze oorspronkelijke roman-literatuur zoo uitnemend kunnen verrijken en verbeteren en een heilzamen invloed oefenen op ons lezend publiek, door gevoel en waardeering te winnen voor al wat goed is en edel en schoon.

Dat ik Leslie Stephen's woorden aanhaal wanneer ik een boek moet aankondigen op welks titel de naam van Christine Muller staat, bevreemdt zeker niemand. Immers ook zij - gelukkig dat ik hier dat woordje *ook* mag gebruiken, - heeft voldingend bewezen, dat de Engelschman gelijk heeft in zijn beweren, dat de vrouw uitnemend bevoegd is om op het gebied der literatuur een eerste plaats in te nemen. Maar juist daarom doet 't mij leed, dat de schrijfster, die zulk een goeden indruk gemaakt heeft door haar

oorspronkelijk werk, nu den goeden weg verlaat, en de zooveel lager rol van vertaalster of bewerkster op zich neemt. Reeds in dat voortdurend wegschuilen achter den naam van een ander, - had zij dan nog maar een voornaam gekozen, - ligt een zekere zwakheid, en nu zou ik 't inderdaad betreuren, wanneer zij ook nog terug ging deinzen voor het maken van een nieuw oorspronkelijk werk. Rijzen, steeds hooger klimmen, moet men in de wereld, onverschillig welken werkkring men vrijwillig gekozen heeft, en dat moet vooral in onze dagen de vrouw die zulk een bemoedigend voorbeeld geeft aan hare zusteren, die niets vuriger wenschen dan zelfstandiger op te treden.

Toch leze men in het bovenstaande geen veroordeeling van het boekje van Mrs. Ellis, oud en welbekend, hoewel het niet veel nieuws, niet veel oorspronkelijks inhoudt, en wel wat zeer laag bij den grond blijft. Integendeel verheug ik mij over ieder bedaard en verstandig woord op dit terrein. Sedert Mill's wijze van opvatting van het huwelijk duidelijk gebleken is uit zijn Autobiographie, zullen de vrouwen vooral zeker minder invloed hechten aan zijne beschouwingen over de plaats welke de vrouw in de maatschappij moet innemen, zoo als die in zijn bekende ‘Subjection of Women’ neergelegd zijn, dan bij het verschijnen van dat boek - bij gelukkig sommigen maar, - het geval was. Want 't scheen dat toen zelfs dwaasheden als de bewering, dat ‘de huisvader zijn gezin m e e s t a l beschouwt als een school van koppigheid, aanmatiging en verfijnde zelfzucht’ en meer dergelijke fraaiigheden nog niet eens voldoende waren, om het beschaafd publiek zulk een werk te doen veroordeelen. Een ieder evenwel, die ten minste geen vreemdeling is in de gezinnen der groote en kleine wereld, weet maar al te goed, dat in verreweg de meesten juist de vrouw oppermachtig den schepter voert, en gelukkig waarlijk ook. Maar ook Mill heeft door zijn overdrijving het gewone gevolg gehad zelf af te breken wat hij met zooveel moeite had opgebouwd, en daarom is er aan *goede* literatuur over dit onderwerp inderdaad nog altijd groot gebrek.

Niet als zoodanig echter durf ik dit boekje aanbevelen. 't Is daarvoor wat al te onbeduidend, te weinig frisch en te alledaagsch. Intusschen wijst 't minder op de rechten, dan wel op de plichten der vrouwen, en dat noem ik gelukkig. Ook houdt 't den zoo heilzamen raad in, dat de vrouwen toch den noodigen zedelijken

moed mogen winnen om te trachten door een nuttig en winstgevend bedrijf die onafhankelijkheid in de maatschappij te verkrijgen, welke inderdaad onder de begeerlijkste goederen der wereld mag gerekend worden. Schijnbaar slechts, hebben de mannen al die bedrijven in pacht, en dat nog alleen, omdat de vrouwen hen lijdelijk in het ongestoord bezit daarvan laten. Want dat het karig bezoldigd en geestdoovend leventje aan telegraaftoestel en post- of spoorwegluikje, 't geen de mannen enkel aannemen wanneer zij geen opwekkelijker en meer prikkelend bestaan kunnen vinden, begeerlijk zou genoemd worden door de vrouwen, die juist van haar kennis en ijver en wakkerheid en wilskracht om zelfs zeer hoog te klimmen waarlijk genoeg opgeven, dat mag ik niet onderstellen zelfs. Hooger natuurlijk reiken hare wenschen, hooger ook dan naar school- en leer- en provisiekamer, hoe uitnemend een werkkring de vrouw daar ook vinden kan, en hoe weldadig zij juist daar hare eigenaardige gaven en haren onwaardeerbaren tact kan doen gelden. In het woelige en bedrijvige leven der wereld, wil ook zij nu een plaats innemen, en gerechtigd noemt zij zich daartoe, evenknie zich gevoelende van de mannen, welke daar nu den boventoon voeren. - Maar wanneer iemand mij voortdurend betoogt, even knap en ijverig te zijn als anderen en toch altijd achteruitgezet te worden, dan lach ik om zijn blijkbaar gebrek aan tact of moed om zich te doen gelden, waardoor hij altijd de overwonnen man blijft, en ik vraag hem dan om een enkel handjevol bewijzen in de plaats van zijn stortvloed van woorden. En nu vraag ik evenzoo aan de vrouwen, die altijd haar gelijkheid met den man betoogen en toch klagen niet vooruit te kunnen komen, om het bewijs voor die bewering, waartegen ik haar dan graag de moeite van het betoog gun.

Ook heb ik recht dat te vragen, want de gelegenheid om dat bewijs te geven staat dagelijks voor haar open. Op het gebied der letteren en der kunsten, op dat van handel en nijverheid, bestaat geen monopolie ter behoeve eener sekse. Voor mannen en vrouwen beide is daar de toegang altijd vrij. Of zou 't zoo moeilijk zijn de namen te noemen der vrouwen, die als schrijfsters of als schilderessen eene eereplaats bekleeden, en om vooral in 't buitenland vrouwen aan te wijzen, die aan magazijn en winkel zoo groot een crediet hebben weten te geven, dat tot de grootste kooplui en fabriekanten toe 't haar als om strijd opdringen bijna? Maar dan ook niet hooghartig den

rug toegekeerd aan die toonbank of lessenaar, en toch geklaagd over gebrek aan middelen van bestaan! Alsof de karig bezoldigde ambtenaar, werktuigelijk zijn slaafsch leventje voortsleepende, hooger in rang stond dan de onafhankelijke en goed gezeten winkelier. Christine Muller beweert dan ook terecht, als zij aan de vrouw dien zedelijken moed wil inblazen om zich boven ‘de vooroordeelen te verheffen als zou 't een vernedering zijn als de vrouw in haar eigen onderhoud voorziet, dat het grootste bezwaar voor als nog niet in de keuze der werkzaamheden gelegen is.’ Gelukkig woord, bemoedigende erkenning, die daarenboven volkomen juist is. Dat de *vele* vrouwen die ‘genoeg verstand en zedelijken moed bezitten om zelve de hand aan het werk te slaan, en, het zoogenoemde fatsoen prijsgevende, niet langer ledig en onafhankelijk nederzitten, terwijl de waardigheid van haar gedrag geen oogenblik haar naam van fatsoenlijke vrouw in gevaar brengt, toch van onnoemelijk veel strijd met de publieke opinie en vastgewortelde vooroordeelen kunnen vertellen,’ gaarne wil ik 't gelooven, maar ik vraag tevens op mijne beurt, wie vestigt de publieke opinie op het punt van fatsoen? Immers juist de vrouw, ja de vrouw bij uitsluiting en bij voorkeur zelfs! En dan vraag ik ook, of er zooveel minder moed toe behoort om de maatschappij te trotseeren door een optreden in toon en houding en gebaren en door het gebruiken van woorden en uitdrukkingen in het gesprek en in schrift vooral, welke zelfs de ruwe man niet gaarne bezigen zou, dan wel om een winstgevend bedrijf te oefenen, welks aard overeenkomt met de eigenaardigheden der vrouw, en dat enkel en alleen omdat de eigenlijke dame tot nu toe niet gewoon was zoo iets te doen! De mannen die in het bedrijvige leven verkeeren, hebben omtrent dat ouderwetsche begrip van rang en stand in de maatschappij, gelukkig al zeer vrijzinnige begrippen. Dergelijke ijdeltuiterijen worden al meer en meer verbannen naar die kleine provinciestadjes, alwaar een adel met even veel kinderen als weinig geld en werk, zijn eenige bezigheid en genot zoekt in 't bewaren van een hem door niemand benijd noch betwist sociaal isolement van het overige menschdom. Maar de vrouwen hanteeren die slagboomen van fatsoen nog zoo gaarne en met een zeker genot zelfs, en dus aan de zusteren, niet aan de mannen komt het verwijt toe, minachting te hebben voor het eerlijk en winstgevend bedrijf, door de vrouw

van karakter en kennis en beschaving geoefend. Vooral echter bedenke men, dat dergelijke vooroordeelen al zeer spoedig het veld zullen ruimen voor gezonder begrippen zoodra de ervaring dag aan dag bewijst, hoe gelukkig zij èn voor zich zelve èn voor hare betrekkingen èn voor de maatschappij zijn die doen wat haar hand vindt om te doen, te rade gaande met haar gevoel van plicht en blind voor de kleingeestigheid van praatzieke vrouwen. Dan echter moeten ook de voor die bedrijven zoo noodige bekwaamheden gewonnen worden. Niet een poespas van allerlei wetenschappen, maar degelijke en grondige kennis van datgene wat het beroep der keuze eischt. De vrouw van middelen ga daar ter schole waar alleen algemeen ontwikkelend onderwijs verstrekt en geene enkele wetenschap bijna geheel voorbijgegaan wordt, maar de onbemiddelde vrouw bezoeke de industrieschool, waarvan Amsterdam reeds een waar model vermag te toonen. Eene grootscher, breeder en nog degelijker opvatting der daar aangevangen taak hangt enkel af van een meerdere waardeering en van een ruimer bezoek dier inderdaad zoo hoogst nuttige inrichting.

Heb ik dit boekske aangeprezen, reeds om de zoo heilzame aansporing der vrouwen welke het bevat tot het zoeken van winstgevenden arbeid op het vrij gebied, te meer rust dan ook de verplichting op mij met ernst en nadruk te wijzen op een ketterij die het verkondigt, en die te gevaarlijker is naarmate ze meer gehoord wordt en te gereeder ingang dreigt te winnen, nu ze onder het gezag van Christine Muller verschijnt. Door die ongelukkige halfheid van dat gedeeltelijk vertalen en gedeeltelijk omwerken, weet ik niet of de Engelsche dan wel de Hollandsche vrouw de schuld daarvan moet dragen, maar in elk geval heeft de laatste de door mij gewraakte zinsneden in onze taal weêrgegeven. Ze luiden aldus: ‘Handel en nijverheid zijn door concurrentie, hooge loonen en verplichte sier zoozeer opgevoerd, dat slechts de grootste inspanning eenige winsten kan doen afwerpen en wie daarin achter blijft, gaat ten onder.

Een zaak waaraan men zich slechts ten halve wijdt, gaat te niet, en de man die de zijne verwaarloost om eenigen vrijen tijd voor zich te houden, loopt gevaar, dat armoede en bankroet zijn deel worden.

Maar het is niet het individu wien wij dit alles moeten verwijten. De fout ligt in de geheele samenstelling der hedendaagsche maatschappij en wel zou het gelukkig wezen, indien daarin verbetering kwam.’

Hoe nu? Mag men het een *verwijt* noemen, dat de menschen zich tegenwoordig met zulk een ijver en zoo onverdeeld aan hun beroep wijden, dat hij, die geen gelijken tred met hen houdt, onmiddellijk overvleugeld wordt? Zou dat een *verbetering* in de samenstelling der maatschappij mogen heeten, indien ook de man, die zijne zaken minder ijverig opneemt om vrijen tijd voor zich zelven te winnen, geen gevaarlijk spel speelde? Neen, dat onvoorzichtig en ongelukkig beweren kan niet ernstig gemeend zijn. Wie zijn 't, die zich *om de veranderde wijze van werken* op het gebied der bedrijvigheid terugtrekken? Immers niet de wakkeren die overal de steden uitbreiden en verfraaien, die havenwerken en markten bouwen, die fabrieken oprichten en telkens nieuw vindingen doen en die de wetenschap, meer en meer als de bron van hun arbeid waardeeren. Of waarmede zou dan die toch wel niet te loochenen verbetering van steden en van levenswijze en van kleeding betaald worden, indien niet uit telkens op nieuw gemaakte winsten? Klaag over de toenemende weelde, ik ga daarin met u mede, maar die weelde wordt dan toch betaald. Immers tegenover de tien en twintig gezinnen die ge kunt opnoemen achteruit te zijn gegaan, wijs ik u op die tallooze nieuwe paleizen soms, welke bewoond worden door menschen wier namen gij misschien niet eens kent, maar die dan toch blijkbaar de middelen hebben om hun huur te betalen. En alweer vraag ik u naar de bron daarvan. Want dat beursspel blijvenden rijkdom schept, weet ge wel beter. De speler die rijk wordt, sterft meest arm. Zouden wij daarenboven in die verbeterde middelen van gemeenschap en verkeer en van voortbrenging mogen roemen, indien men zich niet onverdeeld aan zijn beroep wijdde? Maar alle halfheid eindigt immers in mislukking, en gelukkig waarlijk. Neen, hij die veel tijd aan zijn beroep geven moet en wil, hij heeft ook den meesten vrijen tijd. Noem dit geen gezochte aardigheid, maar zie om u heen en zeg mij, wie u den degelijksten arbeid levert, en blijkbaar de vrucht van de meeste studie en overdenking, de man die niets te doen heeft en bij zijn opstaan even goed kan gaan wandelen als werken, of hij die zijn snipperuren, aan het druk beroep ontwoekerd, waardeert en er met de uiterste spaarzaamheid mede omgaat? Die arbeid in vrijen tijd wordt voor den werkelooze inspanning, maar voor den werkzame uitspanning. Bij den laatste zitten hart en hoofd beide bij den arbeid voor. Lees de brieven van Sir George

Cornewal Lewis, waarin hij den spot drijft met Gladstone's bewering, geen tijd te kunnen vinden voor een geliefkoosde onderzoeking op het gebied der oude letteren, zoolang het Parlement zitting houdt. Hij zelf geeft wel stukken over de moeielijkste vraagstukken op dat terrein, hoewel hij minister is! En niemand zeker zal Sir George anders dan bewonderd hebben in de waarneming zijner veelvuldige ministerieele betrekkingen! Neen, juist de bedrijvige vindt altijd vrijen tijd voor zijne geliefkoosde studiën, maar de werkelooze moet dien zoeken. Daarom noeme niemand 't een ongeluk voor de beschaving, dat handel en nijverheid tegenwoordig op geenerlei andere wijze vruchten afwerpen dan door onverdeelde toewijding, en erkenne een ieder 't vooral, dat die vruchten thans rijker zijn dan ooit vroeger. Noem mij dan maar de handels- of fabriekssteden die achteruit gaan, en ontken 't dat de fraaie streken van ons land vooral, als huis aan huis, van die toenemende algemeene welvaart luide getuigen!

Maar die overijld ter neder geschreven zinsnede zou mij de grenzen van deze aankondiging doen overschrijden. De schrijfster zelve zal het onjuiste er van inzien en erkennen hoe gevaarlijk, ja hoe ontmoedigend haar leer dreigt te zijn. Of meent zij inderdaad dat de maatschappij veranderen zal? Neen, alleen gansche en onverdeelde toewijding aan den arbeid dien men vrijwillig gekozen heeft, verzekert een meesterschap daarin, en gelukkig degenen die dat reeds vroegtijdig inzien. Nauwelijks heeft dat beroep de middelen verschaft om onafhankelijk in de maatschappij op te treden, of ruimschoots is de gelegenheid daar om de allengs juist door dien arbeid meer ontwikkelde gaven van hoofd en hart ook aan iets anders en hoogers nog te besteden, dan aan de verkrijging van het immers al zoo rijkelijk gewonnen dagelijksch brood alleen.

Moge dit werkje daartoe bijdragen, dat de vrouwen onder ons ijveriger zoeken naar eerlijken en winstgevenden arbeid, niet verstrekt door den karigen meester die alle ambten in den lande te begeven heeft, maar de vrucht van eigen kracht en eigen kennis. Waarlijk, de zoo vele hulpeloos ter neder zittenden onder ons, hunkerende naar afleiding en verstrooiing en naar een middel van bestaan, ze zullen meer gebaat zijn door een werkzaam leven op het terrein van letteren of kunst of van handel en nijverheid, dan door de bevoegdheid om als evenknie van den man in raadszaal en bij stembus op te treden.

M.

Welke moet de houding zijn van de liberale partij tegenover de nieuw optredende regeering? Een erstige vraag, gesteld en beantwoord door een pur-sang-liberaal. Te's Gravenhage, bij P.J. Kraft. 28 blz.

Dit boekje is met eenige pretentie in de wereld getreden. Met een ‘van den schrijver ter bespreking’ is het aan dagbladen en tijdschriften rondgezonden. In den titel zelven klinkt zoo iets van ‘ik, de schrijver, weet het en zal het u zeggen’ De kwalificatie, die de auteur zich zelven geeft, van *pur-sang*-liberaal te zijn, is daarbij niet zonder gewicht. En ook de beide motto's, die den omslag versieren, Thorbecke's bekend woord ‘Wacht op onze daden,’ en des schrijvers eigen woord (verg. blz. 5) ‘Van de waarheid moeten wij tot het licht komen’ hebben hunne beteekenis. Vooral deze laatste orakelspreuk (die men evengoed zou kunnen omkeeren) schijnt bestemd om indruk te maken.

Men is geneigd den wensch uit te spreken, dat de raadsman, die met zooveel geruchts optreedt, zijn naam niet verborgen had gehouden. Men moet verlangen persoonlijk kennis te maken met iemand, die het zoo goed weet en zoo flink zal zeggen. Nogtans, ook in dit opzicht moet de vrijheid der drukpers ten volle geëerbiedigd worden. Een auteur kan zijne goede redenen hebben om zich niet te noemen. Tast hij iemand aan in zijn recht of zijne eer, welnu, de wet geeft de middelen aan om hem tot verantwoording te roepen. Voor 't overige gaat ons recht tegenover hem niet verder dan dat van te beoordeelen en, zoo 't ons lust, te veroordeelen wat hij geschreven heeft. Is dit waar en goed, wij kunnen er ons voordeel meê doen, is het onwaar en schadelijk, wij mogen het bestrijden. IJdele nieuwsgierigheid, ingenomenheid voor of tegen, spijt, boosheid en dergelijke motieven, die ons begeerig zouden maken te weten met wien wij hier te doen hebben, moeten buiten het spel blijven. Zoo wordt het bij ons ook begrepen. Wie vraagt b.v. de *Arnhemsche Courant* of *de Tijd* naar de namen hunner redacteuren en medewerkers? En wie, zoo hij al daarnaar vroeg, zou niet ten antwoord krijgen: Gij hebt daarmede niet te maken?

De onbekende auteur kan in zooverre tevreden zijn, dat de ‘bespreking’ van zijn geschrift niet uitgebleven is. De dagbladpers

heeft er een aantal artikelen aan gewijd. Doch hier vindt zijne voldoening ook hare grens. Dat noch de clericale, noch de *pur-sang*-conservatieve pers ingenomenheid aan den dag zou leggen met zijn werk, kon hij voorzien. Maar ook de liberale heeft zijnen goeden raad niet met onvoorwaardelijke instemming aangenomen en zelfs geweigerd de waarheid, waaruit zij tot het licht moest komen, d.i. met andere woorden, de juistheid der beschouwingen, waarop de schrijver zijn goeden raad grondt, te erkennen.

Aan wien de schuld? - Ik vrees, dat de schrijver ze voor het grootste deel zich zelven zal moeten wijten. 't Is waar, de regel, dat niemand zich gaarne harde waarheden, hoe heilzaam ook, hoort zeggen, kan ook hier gelden, en de houding van de organen der liberale partij jegens ‘den vriend die haar heur feilen toont,’ laat zich misschien ten deele hieruit verklaren. Maar ook de meestgezeggelijke en leerzaamste liberaal moet zich teleurgesteld gevoelen, en zal na de lezing van deze acht en twintig bladzijden onwillekeurig voor zijne oogen het beeld zien verschijnen van den berg die een muis baarde. Immers van die acht-en-twintig bladzijden zijn er juist drie gewijd zijn aan de beantwoording der ernstige vraag: ‘welke moet de houding zijn van de liberale partij tegenover de nieuw optredende regeering?’ De schrijver noemt zelf dit antwoord ‘kort en duidelijk, ruiterlijk, onbewimpeld eerlijk.’ Ik wil aan al die goede eigenschappen niets te kort doen en allerminst de beknoptheid als eene fout toerekenen. Maar in zijne nuchtere soberheid neemt dit ernstig antwoord wel eenigszins het karakter aan van *les vérités de M. de la Palisse*. Het is namelijk tweeledig, in verband met tweederlei onderstelling omtrent het politiek gestel van het aanstaande ministerie Heemskerk. Ingeval dit zal blijken te zijn een *clerikaal-conservatief* kabinet, dàn (zoo luidt de raad) ‘geen stap meegaan met het kabinet-Heemskerk.’ Doch zal het nieuwe gouvernement slechts ‘in naam een conservatief, met der daad een liberaal gouvernement’ blijken, ‘dàn medewerking, krachtige ondersteuning zelfs, *onder zekere voorwaarden*.’ Ik laat nu daar, dat het aldus gestelde dilemma weinig bemoedigend is ten aanzien van het politiek doorzicht en de vastheid van beginselen van den formeerder van het nieuwe kabinet en dat het zelfs in het gunstigste geval nog bedenkelijk kan wezen meê te gaan met iemand, die gelijkelijk in staat geacht wordt twee lijnrecht uiteen-

loopende koersen in te slaan. Maar wat hiervan zij, zooveel is zeker, dat de liberale partij het tweeledig advies met een ‘aangenomen voor kennisgeving’ kan begroeten. Alleen, dunkt mij, zou zij nog aanspraak mogen maken van haren mentor te vernemen, welke ‘die zekere voorwaarden’ zijn, onder welke zij den heer Heemskerk zou mogen vergunnen met haar mede te gaan. Hadde het hem behaagd deze kenbaar te maken, zijn ernstig antwoord had misschien in ernstige overweging genomen kunnen worden.

Maar het advies, in drie bladzijden samengevat, wordt voorafgegaan door een betoog, dat vijf-en-twintig bladzijden beslaat, en de schrijver zal wellicht beweren, dat wij de kracht en beteekenis van zijn geschrift niet in dat mager advies, maar in dit breedvoerig vertoog hebben te zoeken. Hij zou gelijk hebben indien er eenig redelijk verband tusschen de praemissen en de conclusie te ontdekken ware. Doch hier juist ligt de teleurstelling, die alle organen der liberale partij, ook de zachtstgestemde, tegen den schrijver in verzet gebracht heeft. De conclusie is: met het kabinet Heemskerk meêgaan wanneer het een liberaal gouvernement blijkt te zijn; de praemisse is eene doorgaande akte van beschuldiging tegen de liberale partij, de liberale kamerleden, de liberale ministeriën, de liberale leuzen, de liberale praktijk en de liberale politiek, in één woord, tegen het gansche liberale bedrijf sedert 1848. ‘In een vierde van een eeuw werd betrekkelijk weinig belangrijks en nog minder roemrijks door de liberalen gewrocht.’ - Wat zij nog deden ‘was slechts een gevolg van den drang der publieke opinie, somwijlen een noode onderwerping daaraan, een meêdoen *à tort et à travers*, geen uitvloeisel van de deugden, van de beginselen der liberale partij.’ - ‘Onze voornaamste staatslieden zijn tegenwoordig zoo klein van beginselen. Onze liberale theoriën zijn niets meer dan klanken.’ - ‘Men noeme in onze Tweede Kamer b.v. slechts één waarlijk liberaal man - en de felste kritiek zal zwijgen. Zelfs de heer van Houten - hij, die als de meest geavanceerde geldt onder de liberalen - berekent nog al te veel.’ - Ook Thorbecke was niet liberaal, slechts autocratisch-liberaal; hij regeerde niet *met*, maar *over* de wetgevende macht. Als lid der Kamer of als minister des konings, was hij steeds de leider der vergadering en deze niet liberaal genoeg om, ondanks die leiding en tegenover een Thorbecke, zelfstandig te blijven. - Op prak-

tisch gebied is er door de liberalen niets uitgericht: ‘Wat is er tot regeling van ons rechtswezen, wat voor onze defensie, wat voor de verbetering van ons kiesstelsel, wat voor ons belastingsysteem, wat voor ons hooger onderwijs - om van het middelbaar en lager niet te spreken - wat tot oplossing van al de groote vraagstukken van binnenlandsche staatkunde gedaan? Niets, niets!’ - Ziedaar eenige ‘motieven en feiten’ tot staving van ‘de gestrenge uitspraak over de politiek, die de schrijver dezer regelen zich 't tot eene eer rekent te belijden, niet slechts ten opzichte van onze Volksvertegenwoordiging, maar ook tegenover de liberale partij in 't algemeen.’ - Niettemin ‘het is aan de liberale partij - en aan haar nog altijd alléén - om Vaderland en Dynastie voor onafzienbare rampen te behoeden.’ - ‘De te volgen weg’ (wij keeren terug tot de conclusie) is aangewezen. Hij is tweederlei: ‘Tegen een kabinet-Heemskerk van den ouden stempel: onverzoenlijke strijd. Voor een ministerie-Heemskerk alleen in naam: welwillenheid en medewerking. Zoo eischt 's lands belang.’

De aangehaalde zinsneden zijn voldoende om al het gebrekkige van de redeneering des schrijvers te doen uitkomen; zinledige phrasen, onduidelijke uitdrukkingen, scheeve voorstellingen, overdrijving, die tot onwaarheid overslaat, eindelijk, de zonderlingste tegenspraak met zich zelven. Het meest curieuse staaltje van zulke tegenspraak vinden wij op blz. 12, waar de census-kwestie eerst genoemd wordt ‘*au fond* een liberaal vraagstuk bij uitnemendheid’, terwijl eenige regels verder wordtverklaard, dat de eensus-kwestie ‘te vroeg tot een liberaal onderwerp van regeeringszorg gemaakt werd.’

Met dat al ware het verkeerd, dit geschrift eenvoudig tot de prullenmand te doemen. Met al zijne fouten heeft het zijne beteekenis; en wat het, hoe gebrekkig dan ook, ons zegt, verdient, dat wij er over nadenken. Het is een teeken des tijds. Ik althans verdenk den schrijver niet (zoo als sommigen gedaan hebben) van een vermomd conservatief te zijn, die door een kunstgreep de liberalen zou willen verlokken om het eerlang te verwachten bewind van den leider der conservatieve partij te ondersteunen. Ik geloof aan zijne goede trouw, zoowel in den raad, dien hij geeft, als in zijne beschouwingen. En ik meen, dat de grondfout zijner redeneering, de bron van al de feilen, die zijn werk ontsieren,

niet het minst van zijne vreemde inconsequentiën, gezocht moet worden in eene verwarring van begrippen, eene vermenging van tweederlei onderscheiden beteekenis van het woord *liberaal*, het begrip, om het zoo eens uit te drukken, in *abstracto* en dat in *concreto*. Ik acht hem een gemoedelijken voorstander van hetgeen men in algemeenen zin noemt liberale begrippen, die behoefte gevoelt zijne ontveredenheid uit te spreken over het bedrijf en verzuim van de staatslieden, vooral van de kamerleden, die in eng bepaalden zin gezegd worden de liberale partij te vormen. Hij meent op te merken, dat de partij, die met dezen kenmerkenden stempel onderscheiden wordt, de beginselen, waaraan zij haren naam ontleent, verloochent, althans niet met innige liefde omhelst, niet met kracht verdedigt, niet met ernst en volharding in praktijk brengt. En hij komt tot het besluit, dat de partij, door zoo te handelen, zich zelve tot machteloosheid veroordeelt, aan die beginselen afbreuk doet, en het vaderland, dat alleen onder de toepassing dezer beginselen welvaren kan, aan gevaren blootstelt.

Had de schrijver nu kunnen goedvinden, dit alles wat eenvoudiger, wat duidelijker, met wat minder opgeschroefde volzinnen te zeggen; had hij, met wat meer waardeering van het goede dat er werkelijk gesticht is, wat meer bepaald de fouten aangewezen die er begaan worden, had hij zich daarbij weten te onthouden van dat verbijsterend woordenspel, hij zou zich zelven de vreemde houding hebben bespaard van een man te zijn, die er in roemt e e n liberaal te zijn, niettegenstaande hij tegen d e liberalen alle mogelijke grieven heeft, en hij zou, in plaats van tegenspraak en bespotting, bij velen instemming en erkentenis gevonden hebben.

Waarschijnlijk zou hij dan ook een meer open oog gehad hebben voor de wezenlijke oorzaken van den staat van verwarring, waarin onze politieke toestand geraakt is. Hij zou hebben kunnen waarnemen, dat niet aan de liberale partij als zoodanig noch aan de liberalen alléén de schuld daarvan geweten moet worden; dat een gedeelte dier schuld op rekening komt van het hoopje verstokte conservatieven, dat er steeds op uit geweest is, den gang der zaken te stremmen en van elke gelegenheid gebruik te maken om aan de ministers der overzijde een nederlaag toe te brengen; dat de stoornissen in den vasten regelmatigen gang van ons politiek leven niet het minst ontstaan uit het optreden van kerkelijke partijen in den

staat, die geen politiek doel nastreven, geen politiek karakter kunnen hebben, maar naar invloed, overwicht en heerschappij dingen om hare bijzondere inzichten door te drijven. Wanneer hij dit alles naar den eisch der waarheid en der billijkheid mede in rekening gebracht had, dan zou hij met meer recht ook de leiders en vertegenwoordigers der liberale partij op hunne tekortkomingen hebben mogen wijzen, op hunne onderlinge verdeeldheid, op het toegeven aan persoonlijke grieven, op het hechten aan eigen individueele inzichten, op gebrek aan ernst, vooral op het gemis van eenen krachtigen wil, die, met ter zijde zetting van bedenkingen, bezwaren en vreesachtigheden, met zelfbeheersching en, zoo noodig, met zelfverloochening, machtig is om een groot doel in het oog te vatten en te bereiken. Dan zou hij een prijselijk werk verricht hebben.

Evenwel, ik herhaal, het boekje heeft zijne beteekenis - als een teeken des tijds. Wat het zegt, had het anders en beter kunnen zeggen; maar onder den gebrekkigen vorm ligt een kern van waarheid. Het is ons nuttig, dat de dingen, die het zegt, ons gezegd worden, zij het dan ook op verschillenden trant en toon, maar herhaaldelijk en luide en met klem, opdat wij er naar luisteren en er gehoor aan geven. Ik acht het ijdel en onvoegzaam, der liberale partij reeds bij voorbaat de gedragslijn tegenover een ministerie, dat nog komen zal, voor te teekenen. Maar ik houd mij met den schrijver overtuigd, dat onder de partijverhoudingen hier te lande de liberale partij nog altijd de toekomst des vaderlands in hare handen heeft. Zij handhave zich in die eervolle stelling. Maar zij beseffe ook de zware verantwoordelijkheid, die haar daarmede is opgelegd.

16 Augustus.

S.V.

***De Geschiedenis van Jozua Marvel. Uit het Engelsch van B.L. Farjeon, door Mevr. Koorders, Boeke. 2 dln. Amsterdam, P.N. van Kampen*, 1872.**

***Grif. Eene Australische Geschiedenis, door B.L. Farjeon, schrijver van Jozua Marvel. Uit het Engelsch, door B. Tideman Jz. 2 dln. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon*, 1873.**
***Oost West, 't huis best. Eene kerstvertelling van B.L. Farjeon. Uit het Engelsch, door P. Boeke. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon*, 1874.**

In den nazomer van het zoo treurig vermaarde jaar 1870, toen ons werelddeel in geduchte spanning verkeerde door den vreeselijken worstelstrijd tusschen Frankrijk en Duitschland, kreeg een Hollandsche Oostinjevaarder, die op de terugreis naar het vaderland was, in het kanaal een Engelschen loods aan boord. Op de vraag van één der talrijke passagiers naar het laatste nieuws in Europa, antwoordde de zeeman met diepen weemoed: ‘Dickens is dood.’ Deze droevige gebeurtenis had de ziel van dezen man des volks zoo geheel en al vervuld, dat het andere, ook die vreeselijke worsteling tusschen beide reuzen-volken, daardoor op den achtergrond was gedrongen.

Inderdaad deze anekdote is een welsprekend bewijs van den ontzaglijken invloed, dien Dickens heeft uitgeoefend op zijn volk; zijn sterven was in den vollen zin des woords een nationale ramp. Meer nog: wat zijn eigen volk gevoelde, heeft voor een deel ook buiten de grenzen van zijn vaderland weeklank gevonden. Duizenden op het vaste land van Europa en in andere werelddeelen hebben getreurd over zijn heengaan, en zullen nog lang levendig het gemis gevoelen van dien geheel eenigen romandichter, die met zijn rijke verbeelding, zijn edel gemoed en zijn warm hart een weldoener is geweest voor talloos velen in allerlei omstandigheden des levens.

Wanneer nu weinig tijds na het sterven van zulk een gevierden en geliefden schrijver een auteur optreedt, van wien de mare gaat, dat hij veel overeenkomst met den gestorvene heeft, dan is menigeen in gespannen verwachting naar de nadere kennismaking met hem,

die ons, luidens het loopend gerucht, eenigermate het vorlies van den grooten doode zal kunnen vergoeden. Dit was het geval met den man, wiens geschriften ik aan het hoofd dezer regelen noemde. Bij het optreden van Farjeon met zijn eersteling ‘Jozua Marvel’ is in Engeland van verschillende zijden verklaard, dat wij hier een tweeden Dickens ontmoeten; dat tal van punten van overeenstemming tusschen beiden gevonden worden; dat de levende aanstonds aan den doode doet denken. Zoodanige oordeelvelling moge schijnbaar een loftuiting zijn, zij strekt in den regel niet ten gunste van hem, wien zij geldt. De levende kan gemeenlijk de vergelijking met den doode moeilijk doorstaan; hoeveel te minder dan als die doode D i c k e n s heet. Farjeon's vrienden - en onder hen voorzeker hebben wij deze beoordeelaars te zoeken - deden hem een ondienst, toen zij zijne reputatie op zoo zware proef stelden, toen zij hem, als het ware met geweld, beroemd wilden maken. Is het velen als mij gegaan, dan heeft ‘Jozua Marvel’ hen teleurgesteld, en wel juist ter oorzake van de reputatie, die door welwillende maar te gelijkertijd onhandige vrienden daarvan was uitgegaan. Immers de gedachte aan Dickens, die daardoor werd opgewekt, kan niet anders dan ongunstig werken, wat betreft de kennismaking met Jozua Marvel. Bij mij was dit in die mate het geval, dat ik allicht onbillijk zou geweest zijn in mijn oordeel, wanneer het uitgesproken ware onder den eersten indruk. Verschillende omstandigheden echter hebben die aankondiging vertraagd en inmiddels is de eersteling door twee andere geschriften gevolgd. Wanneer ik het drietal overzie, vooral wanneer ik te rade ga met de geleidelijke ontwikkeling, die zich daarin vertoont, kan ik mij eenigermate verklaren, hoe men tot de straks genoemde vergelijking gekomen is, al billijk ik ze daarom ook niet. Dickens' talent overmeestert en beheerscht; hij sleept ons, ondanks ons zelven, mede. In dat opzicht nu - om niets anders nog te zeggen - kan Farjeon niet in de schaduw staan van den grooten meester. Zijne verbeelding is niet zoo krachtig en niet zoo helder; hij weet ons daarom niet met zulk een toovermacht te boeien.

Doch in stede van deze vergelijking in het breede uit te werken, acht ik het beter, dat wij Farjeon zelfstandig beschouwen, geheel buiten verband met zijn grooten voorganger. Het oordeel over hem zal dan rechtvaardiger wezen. En dan moet mij, nu het drietal

geschriften bijeengebracht is, onmiddellijk de bekentenis van 't hart, dat er daarin belangrijke opklimming is aan te wijzen. ‘Grif’ munt uit boven ‘Jozua Marvel’, maar ‘Oost West, thuis best’ spant de kroon. De auteur heeft een rijke verbeelding, eene zeldzame opmerkingsgave, diep gevoel en een warm, liefhebbend hart voor hetgeen gering of verworpen is in de oogen der wereld. Bij voorkeur kiest hij zijne helden en heldinnen onder de paria's der maatschappij, en weet met fijnen takt het goud op te delven, dat onder die ruwe vormen begraven ligt. Het onaanzienlijke trekt hem aan, niet omdat het onaanzienlijk is, maar wijl hij met kennersoog het goede en schoone daarin heeft leeren opmerken en dat ook aanschouwelijk wil maken voor anderen. Wat met deze voorliefde ten nauwste samenhangt, is zijne neiging, om beelden uit de kinderwereld te teckenen en zijne schetsen te stoffeeren met figuren, aan dien kring ontleend, waarvoor hij onmiskenbaar talent bezit. Naast deze deugd staan echter ook gebreken. De verbeelding van Farjeon kent maat noch teugel, zoodat zijne schilderingen nu en dan in het ongerijmde vervallen. In zijne conceptie is hij niet zeer gelukkig, en de ontknooping zijner verhalen is bepaald gezocht. Hij verplaatst ze in verre, grootendeels onbekende gewesten, doch daardoor is de waarschijnlijkheid niet gered. Indien de schrijver zich kon losmaken van zijne zucht, om met zijne lezers zwerftochten naar Australië te doen, zouden zijne geschriften daardoor stellig winnen, ook omdat zij zoodoende bevrijd werden van zekere eentonigheid. Ik kan niet uitmaken of persoonlijke levenservaring dan wel studie hem in deze richting geleid hebben; doch hoe dan ook, het is noodig, dat hij meer afwisseling brengt in zijne concepties dan tot dusverre het geval was.

Behoudens deze aanmerkingen, die ik liever nog opmerkingen zou willen heeten, verdienen deze geschriften warme aanbeveling. Eene uitvoerige inhoudsopgave komt mij niet gewenscht voor. Het bovenstaande zal voldoende wezen, om aan te duiden wat men van de kennismaking te wachten heeft. Indien altoos zulke pennevruchten van vreemden bodem bij ons werden overgebracht, zouden wij stof tot tevredenheid hebben, omdat goede, oorspronkelijke romans ten onzent eene zeldzame verschijning zijn, en de geest des tijds medebrengt, dat wij voortdurend behoefte hebben aan dit genre van literatuur. En is hier voedsel voor verstand en hart beide,

vooral voor het laatste, wat stellig van menigen roman, die heden ten dage verschijnt, niet kan gezegd worden. Fijne karakterontleding is de gave niet van dezen auteur, maar hij weet zoo te schilderen, dat sommige figuren, die hij ten tooneele voert, als in levenden lijve voor ons staan. Ook zijn enkele hier geteekende figuren meer dan vluchtige verschijningen; er blijft den lezer stellig iets van hen bij. De verklaring waarom het derde geschrift mij het meeste aantrekt, ligt mijns inziens in het schetsmatig karakter daarvan. Groote, uitgewerkte romans zijn waarschijnlijk des schrijvers fort niet. Schetsen te leveren, zulks is zijn eigenaardig talent. Hoe meer hij zich in die richting beweegt, des te grooter zal zeker de ingenomenheid met zijne geschriften zijn. De vertalers hebben zich op loffelijke wijze van hunne taak gekweten; trouwens over elk der drie genoemde boeken ligt zulks een frisch waas, dat de vertolking stellig een aangename arbeid mocht heeten, eene getuigenis, die van soortgelijk werk niet altoos kan worden afgelegd. Al zijn wij zulks van deze uitgevers gewoon, kan ik toch niet nalaten op te merken, dat zij ook bij deze uitgaven voor een aangenaam uiterlijk zorgden.

Zierikzee, Juli 1874.
J.H.C. HEIJSE.

Het boek, getiteld: De wijsheid van Salomo.

Zoolang er nog zoo velen zijn, voor wie de apokriefe boeken des O.T. een nagenoeg geheel onbekend gebied, eene terra incognita zijn, mag het zeker voor geen overbodig werk geacht worden eens op een enkel punt van deze zoo hoogst belangrijke letterkunde de aandacht te vestigen. De apokriefen des O.T. zijn zoo niet de eenige, dan toch de voornaamste letterkundige documenten, die de ledige ruimte tusschen het O. en het N.T. eenigermate aanvullen en over de letterkunde der Hebreërs, over hunne geestgesteldheid en godsdienstige denkwijze in dat tijdvak eenig licht verspreiden. En het is een hoogst belangrijk tijdvak, die tijd, die van den bevrijdingsstrijd onder de Makkabeërhelden tot aan de laatste helft der eerste eeuw onzer jaartelling is verloopen. In dien tijd toch heeft zich in de Joodsche natie die eigenaardige denkwijze vastgezet, die men Judaïsme mag heeten en waaraan het christendom in latere tijden zich historisch heeft aangesloten. Al wat strekken kan om ons den geschiedkundigen bodem, waarop het christendom is geworteld en waaruit de oudste christelijke geschriften, die wij in het N.T. bezitten, zijn voortgesproten, nader te doen kennen, mag wel als eene bijdrage worden beschouwd voor de regte kennis en waardering van het oorspronkelijk christendom.

Onder de apokriefe schriften des O.T. verdient het boek, dat den titel draagt: *De Wijsheid van Salomo*, bovenal de aandacht. Als men het boek van Jezus Sirach's zoon gelezen heeft en daarop terstond dat van Salomo's Wijsheid laat volgen, dan moet wel het groote verschil, hetwelk tusschen deze twee geschriften bestaat, iederen lezer treffen. Bij al den lof, dien de wijze Sirach's zoon met zijne spreuken en lessen bij tijdgenoot en nageslacht heeft verworven, zal men zich toch gedrongen

gevoelen om te erkennen, dat het boek van Salomo's Wijsheid, hoewel veel minder bekend dan het eerste, toch in belangrijkheid van inhoud en onberispelijkheid van vorm verre boven dat van zijnen medewijze staat. Waarin nu de hooge waarde gelegen is, welke wij met recht aan dit boek meenen te mogen toekennen, zal bij de nadere behandeling van zelf in het oog vallen.

Mijn doel is geenszins eene volledige historisch-kritische inleiding tot dit geschrift te geven, maar alleen het algemeene karakter van dit werk in 't licht te stellen, of meer bepaald uitgedrukt, de plaats aan te wijzen, die het boek van Salomo's Wijsheid in de ontwikkeling der Hebreeuwsche letterkunde inneemt.

De behandeling van dit onderwerp laat zich gevoegelijk in de volgende acht afdeelingen splitsen:

I. De chokma-litteratuur der Hebreërs
II. De verhouding tusschen de *Σοφία Σειράχ* en de *Σοφία Σαλωμών*.
III. De wijsheid in het boek der Wijsheid.
IV. De inhoud,
V. De taal en de stijl,
VI. De schrijver van het boek der Wijsheid.
VII. Voor wie en met welk doel en wanneer is het boek der Wijsheid geschreven?
VIII. De verhouding, waarin het boek der Wijsheid staat tot de latere ontwikkeling der christelijke leer.

I. De chokma-litteratuur der Hebreërs.[1]

Het boek der Wijsheid sluit zich zeer naauw aan dien tak der Hebreeuwsche letterkunde aan, dien men *de chokma-litteratuur* of de letterkunde der wijsheidsleer kan noemen.

Dat *de wijzen* nevens de priesters en profeten eene bepaalde klasse vormden van erkende en hooggeachte mannen, die van oudsher hunnen invloed op de geheele leiding en ontwikkeling

1 Wij hebben bij dit gedeelte van ons onderzoek gebruik gemaakt van het voortreffelijk geschrift van Dr. J. Hooykaas, Geschiedenis van de beoefening der Wijsheid onder de Hebreërs, 1862.

van Israëls volk uitoefenden, blijkt boven alle tegenspraak uit de getuigenis van Jeremia (hfd. 18:18). Jeremia's vijanden stellen zich tegen hem met te zeggen: ‘komt aan, laat ons gedachten tegen Jeremia denken: want de wet zal niet vergaan van den priester, noch de raad van den wijze, noch het woord van den profeet; komt aan, laat ons hem slaan met de tong en laat ons niet luisteren naar eenige zijner woorden.’ Zoolang wij nog, willen ze zeggen, תּוֹרָה, wet van onze priesters, עֵצָה, raad van onze wijzen en דָּבָר, woord van onze profeten erlangen, hebben wij niets met dien onheilsprofeet, dien zwaartillenden boetprediker te maken. Er bestonden derhalve drie klassen van mannen, aan wier zorg Israëls leiding was opgedragen, priesters, wijzen en profeten (כֹּהֲנִים, חֲכָמִים en נְבִיאִים). Het raad geven is hier derhalve de bepaalde werkzaamheid van den wijze, die hier wel op ééne lijn geplaatst wordt met den priester en profeet, maar toch van dezen zoo wordt onderscheiden, dat aan hem een geheel eigenaardig karakter wordt toegekend. Het is derhalve een titel, die gegeven werd niet om een zeker ambt of stand, maar om eene zekere werkzaamheid of rigting aan te duiden, waarin de wijsheid zich bij uitnemendheid openbaarde.

Maar waarin bestond nu die wijsheid, wier bezit aan sommigen in Israëls volk den eeretitel van *wijzen* gaf? Wij hebben hier geheel buiten te sluiten, wat wij in onzen tijd onder den naam van geleerdheid of wetenschappelijkheid verstaan. Het hoofdbegrip, aan dit woord te hechten, is overal hetzelfde, namelijk werkdadige, toegepaste, praktische ervarenheid. Vandaar wordt het gebruikt van kunstvaardigheid en bekwaamheid tot zijn vak of bedrijf, b.v. in bouwkunst en koophandel, in staatsmanskunst en regeringsbeleid. ‘Het is de bekwaamheid’, zegt Hooykaas, ‘om onder gegevene omstandigheden de beste middelen te kiezen tot bereiking van zijn doel, die ervarenheid, waardoor men op ieder oogenblik, bij elke omstandigheid weet, wat men doen of laten moet en altijd raad heeft voor anderen; met een woord practische levenswijsheid, die eene rijke ondervinding, de gave van opmerking, scherpzinnigheid, tegenwoordigheid van geest, vrijheid van vooroordeelen en zelf- en menschenkennis vooronderstelt. De mannen, die in deze levenswijsheid uitmuntten, die er bepaald hun werk van maakten om aan anderen hunne raadgevingen en vermaningen mede te deelen, droegen bij de Hebreërs den eerenaam van Wijzen.’

Maar hieruit volgt dan ook, dat deze wijsheid zich kennelijk

onderscheidde van de priesterlijke of wettische en van de profetische of theocratische rigting. ‘Als de lessen der ondervinding, het vrije onderzoek en het onafhankelijk nadenken’, zegt Dr. Hooykaas, ‘regel en maatstaf waren, waren zulks niet, althans niet ter laatster instantie, de bepalingen van de Mozaïsche wet en de diep in het leven ingrijpende voorschriften der eeredienst (priesterlijke of levitische rigting); - waren zulks niet de denkbeelden, voortvloeijende uit het geloof aan Jahveh's bijzondere betrekking tot zijn volk en aan de daarmede zamenhangende hoogere roeping van Israël (theocratische of profetische rigting).’ Het laat zich dus zeer wel begrijpen, dat het Israëlitische volk, gelijk wij uit Jeremia zien, zeer juist en scherp zijne wijzen van zijne profeten en priesters wist te onderscheiden.

Israëls volk mag met regt het volk der godsdienst heeten. Godsdienst toch was de ziel en het middenpunt van de geheele inrigting van den Staat en van het maatschappelijke en huiselijke leven. Aan haar wijdden Israëls groote mannen alle gaven en krachten des geestes. Het spreekt dan ook wel van zelf, dat de mannen, die den eeretitel van *wijzen* droegen, met dit in Israël levend godsdienstig beginsel waren bezield, en dat de wijsheid, die zij verkondigden, ook op dien godsdienstigen grondslag was gebouwd. Dit wordt dan ook door de wijzen zelve rond en open erkend. ‘Jahveh te vreezen is het begin (רֵאשִׁית) der wijsheid’, zoo luidt het Spr. 1:9 en 9:10. ‘De vreeze des Heeren - dat is wijsheid; en van het kwaad te wijken is - verstand’, zegt de schrijver van het boek Job, hfd. 28:28. Wij kunnen niet anders verwachten, dan dat de meesten en zeker de besten en grootsten onder de wijzen godsdienstig waren; dat moest wel in deze omgeving. ‘Maar’, gelijk Dr. Hooykaas teregt opmerkt, ‘niet als godsdienstig, of omdat zij zulks waren, waren zij wijzen. Bij hen toch was niet de godsdienstige idee, maar de ervaring bron van kennis en leidsvrouw des levens. En hoewel ook de ervaring leert, dat deugd en zedelijkheid de eenige en zekere waarborgen zijn van huiselijk en maatschappelijk geluk, zoo is toch de godsdienst niet het leidend beginsel van deze rigting. Als beweegredenen gelden hier meer de ondervinding van de voordeelige en nadeelige gevolgen van de vreeze Gods dan wel haar innerlijk wezen. De chokma der Hebreërs was meer universalistisch en humanistisch.’

Zeer juist en beknopt drukt Dr. C.L.W. Grimm het karakter der Hebreeuwsche wijsheidsleer aldus uit: ‘Diese Weis-

heitslehre entsprang aus derjenigen Geistesrichtung des israelitischen Volkes, welche, obschon im Gegensatz zur strengeren priesterlich-gesetzlichen und theokratischen Denkweise, doch auf dem Grunde des väterlichen Gottesglauben, in freier, populär-religiöser Reflexion über die geselligen, sittlichen und religiösen Verhältnisse der Menschen sich bewegte, die Räthsel der Welt und des Menschenlebens, so weit sie die praktischen Interessen des Gemüths und Gewissens berühren, zu lösen und, besonders in Form von Gnomen, die Normen für das Verhalten des Menschen zu bestimmen suchte'[1].

Dat de oude theologen in navolging van de kerkvaders van eene wijsbegeerte der Hebreërs spraken en dat de geleerde Buddeus eene *Introductio ad historiam philosophiae Hebraeorum* kon schrijven, zal wel niemand vreemd voorkomen. Maar dat Bruch zijne '*Weisheitslehre der Hebraër*, in 1851 uitgekomen, ein Beytrag zur Geschichte der Philosophie' kon noemen, dat de scherpzinnige Ewald zelfs in zijne *Jahrbücher* 1848 de chokma der Hebreërs voor eene wijsbegeerte kon houden, is zeer vreemd. Philosophie in den gebruikelijken zin des woords is volstrekt geene zaak voor den geest, die het Hebreërvolk bezielde. Het miste er het orgaan, den aanleg, de vatbaarheid voor. De Hebreeuwsche wijzen hebben niets anders op het oog dan alleen de praktijk des levens. Dr. Hooykaas heeft eene proeve gegeven van eene geschiedenis van de beoefening der wijsheid onder de Hebreërs. Hij heeft de veranderingen en wijzigingen nagespoord, die de wijsheidsleer bij de Israëlieten heeft ondergaan, zooals die uit de verschillende spreuken verzamelingen, die wij in de Spreuken van Salomo, in het boek Job, in den Prediker en in Jezus Sirach bezitten, gekend worden. Hij verdeelt deze geschiedenis in drie tijdvakken. In het eerste, van Salomo tot den val van Samaria (omstreeks 1000-721), werd vooral in het noordelijk rijk de wijsheid met vrucht beoefend. Zij vertoont zich hier geheel in haar oorspronkelijk karakter. 'Ook bij de vroomsten, zegt Hooykaas, bewaarde zij haar geheel ontheocratisch karakter, aan de eischen der zedelijkheid paarde zich altijd de stem van wereldsche voorzigtigheid; voor- en nadeel was de eenige be-

1 In de inleiding op zijn uitstekenden commentaar in het *Kurzgefasstes Excgetisches Handbuch zu den Apoeryphen des alten Testaments. Sechste Lieferung.* 1860, s. 1.

weegreden, de ervaring de eenige bron.' 'Ook rees er nog geene enkele bedenking op tegen het godsbestuur en de regtvaardige vergelding van goed en kwaad: het oude Hebreeuwsche geloof, de grondslag van de vermaningen der wijsheid, dat deugd met voorspoed, zonde met onheil onafscheidelijk verbonden was, bleef heerschend tot het einde. Het leven had voor hen geene raadselen; hun zelfvertrouwen werd nooit beschaamd; de poging om den gang van alles te begrijpen, leed nog geen schipbreuk.' 'Zij achtten de wijsheid het hoogste goed voor den mensch, ook boven de godsdienst te waarderen, die slechts haar *aanvang* kan heeten, en bij gevolg stelden zij den wijze boven den vrome.'

Gedurende het tweede tijdvak, van den val van Samaria tot den terugkeer uit Babel (721-536), wordt de wijsheid in het rijk van Juda beoefend. In dit tijdvak, hetwelk wij uit enkele spreukenverzamelingen en vooral uit het boek Job kennen, kwam de wijsheid reeds meer onder profetischen invloed. De aandacht der wijzen werd meer afgeleid van het onmiddellijk praktisch levensbestuur, zoodat zij thans Gods regtvaardigheid en de vergelding gaan onderzoeken. Maar welke pogingen daartoe ook in het werk werden gesteld om het raadsel op te lossen, zij bleken vruchteloos te zijn. Het verkrijgen van de wijsheid wordt onmogelijk gesteld, de godsdienst moet haar gemis vergoeden.

Het derde tijdvak, van den terugkeer uit Babel tot Jezus Sirach (536-190), draagt weder een geheel ander karakter. De eigenlijke chokma-rigting was tegelijk met Juda's volksbestaan voor altijd ondergegaan. Toch ontwaakte na de ballingschap weder eene soort van wijsheidsbeoefening. In den schrijver van de Koheleth zien wij een wijze van den ouden stempel, die met zijn twijfel en scepticisme eigenlijk in het tweede tijdvak te huis behoort. De wijsheidsbeoefening, zooals wij die bij Jezus Sirach's zoon leeren kennen, is reeds geheel onder het gezag der wet; de wijze is in den schriftgeleerde ondergegaan. De wijsheid vindt hare volkomene uitdrukking en verwezenlijking in de betrachting der wet. Wij weten den gang van de wijsheidsbeoefening niet beter aan te geven dan met de woorden van Dr. Hooykaas, blz. 296: 'Het helderst treedt het onderscheid aan het licht, als men vraagt naar de verhouding tusschen godsdienst en wijsheid. Het antwoord luidt altijd: dat verband is zeer naauw en zeer innig. Maar in den aanvang heette het: de wijsheid is het hoogste goed; om tot haar te geraken moet men beginnen met godsdienstig te zijn; dit is

de eerste schrede ter bereiking van het hoogste levensdoel; wie godsdienstig is, is nog niet wijs; hij bezit slechts den aanleg en moet zich bij voortduring ontwikkelen. Daarna: de wijsheid is wel het hoogste en heerlijkste, maar zij is voor den mensch onbereikbaar; hij vergenoege zich met het mindere; hij zij godsdienstig en zoeke daarin zijne wijsheid. Ten laatste: de godsdienst is het hoogste; niet slechts bestaat de wijsheid juist in de godsdienst, maar tot de godsdienst moet de beoefening der wijsheid leiden; wie wijs is, is nog niet godsdienstig; hij moet daartoe op den ingeslagen weg verder voortgaan.'

Van deze beschouwing uitgaande, heeft dan ook Dr. Hooykaas het boek der wijsheid van Salomo geheel buiten den kring zijner geschiedenis der wijsheidsbeoefening gesloten en er slechts ter loops melding van gemaakt. In den strengsten zin des woords behoort volgens hem Jezus Sirach ook niet meer tot de vertegenwoordigers der chokma-rigting; nog veel minder de schrijver van de wijsheid van Salomo.

Wij meenen echter volkomen regt te hebben hier van Dr. Hooykaas te verschillen en wel degelijk het boek van Salomo's wijsheid tot de chokma-letterkunde der Hebreën te moeten rekenen. Dr. Hooykaas heeft zich zelven in de noodzakelijkheid gebragt om aan Jezus Sirach niet dan des noods eene plaats in deze letterkunde toe te staan en den schrijver van Salomo's wijsheid geheel buiten te sluiten, omdat hij in de bepaling van de wijsheid zelve reeds de kenmerkende trekken heeft opgenomen, die meer in 't bijzonder aan het eerste en tweede tijdvak van de wijsheidsbeoefening eigen zijn. Het hoofdbegrip van wijsheid is overal en altijd werkdadige, toegepaste, practische ervarenheid. Nu lag het geheel in den aard der zaak, dat de beoefening der wijsheid in de vroegste tijden van Israëls geschiedenis vrij bleef van den priesterlijken of levitischen en van den theocratischen of profetischen invloed. Was zij in het eerste tijdvak geheel zuiver gebleven, in het tweede kwam zij reeds, gelijk hij zelf erkent, meer onder profetischen en theocratischen invloed. Maar nu lag het ook in den aard der zaak, dat zij in lateren tijd, vooral na Esra, toen de wet en de profeten een steeds toenemend gezag op het godsdienstig en zedelijk gebied hadden verkregen, ook een meer wettisch karakter moest aannemen. De wijsheid bleef desniettemin even hoog in eere, en Israëls volk had ook onder zijne schrijftgeleerden mannen, die den eeretitel van wijzen met regt mogten

dragen, al was het ook, dat zij aan de betrachting der wet eene vroeger ongekende waarde toekenden. Onder deze mannen behoorde ook Jezus Sirach's zoon. Wel stond volgens hem de wet in het hoogste aanzien en gold hare betrachting als ware wijsheid en ware godsvrucht: wel was Israëls volk, naar zijn oordeel, het door God uitverkoren en bevoorregte volk. Maar daarom verloochende hij volstrekt niet het oorspronkelijk karakter der oud-Hebreeuwsche wijsheid. Hij sprak daarom hfd. 18:12 het universalisme der wijzen zoo duidelijk mogelijk uit, als hij zegt:

> ‘Het erbarmen des menschen strekt zich uit tot zijn naaste,
> Maar Gods ontferming over alle menschen.
> Hij wijst te regt en kastijdt en leert
> En brengt ze terug op den goeden weg, als een herder zijne kudde.
> Hij ontfermt zich over hen, die de kastijding aannemen
> En die tot zijne geboden hun toevlugt nemen.’

Hij kent aan het eigen geweten zijne volle regten toe, als hij hfd. 35:22 zegt:

> Vertrouw op u zelf bij al wat gij doet:
> Want ook dat is het houden der geboden,

en hfd. 35:13:

> ‘Wat uw hart u raadt, laat dat gelden;
> Want niemand is u trouwer dan dit.’

Wel dringt hij er op aan, dat men de priesters eeren, milde offerhanden brengen en zich aan de bestaande eeredienst zal houden, maar hij laat niet onopgemerkt, dat dit alleen waarde heeft, inzooverre zich daarin eene zedelijke gesteldheid uitdrukt. Daarom legt hij overal het grootste gewigt op de zedelijke geboden der wet en wel inzonderheid op de weldadigheid, die hem geldt als eene offerhande, den Heer zelven gebragt.

Neemt men nu daarbij nog in aanmerking, dat de vorm van de gnomische poësie der oude wijzen, het parallelisme van den versbouw, getrouw is bijgehouden, dan heeft men geen regt tot de bewering van Dr. Hooykaas: ‘zoo zeker als Prediker tot de chokma behoort, even zeker behoort Jezus Sirach er niet toe.’ Maar wat voor Jezus Sirach's zoon geldt, geldt evenzeer voor den schrijver van het boek der wijsheid; en wij meenen daarom met volkomen regt te mogen aannemen, dat de chokma-literatuur niet met den Prediker, ook niet met

Jezus Sirach is gesloten, maar dat veeleer met dezen een nieuw tijdvak voor deze letterkunde aanvangt, waarvan in de eerste plaats als hoofdgetuigen en vertegenwoordigers optreden Jezus Sirach's zoon en - de schrijver van Salomo's Wijsheid.

II. De verhouding tusschen de wijsheid van Sirach en de wijsheid van Salomo.

De wijsheid van Jezus Sirach's zoon draagt het echt Palestijnsche karakter aan haar voorhoofd geschreven. De schrijver was, zooals zijn kleinzoon in de voorrede getuigt, een man, die zich aan de studie van ‘de wet, de profeten en de andere boeken der vaderen gewijd had en die daarin eene niet geringe mate van kennis had opgedaan.’ Daarom gevoelde hij zich gedrongen ook zelf ‘iets op te stellen, wat op leering en wijsheid betrekking had.’ Hij was een inwoner van Jerusalem, de zetel en het middenpunt van de Israëlitische schriftgeleerdheid en godsdienstkennis.

De schrijver schreef dus als Jood voor Joden in de Hebreeuwsche taal, en wel zeker niet later dan 10 of 20 jaren na den dood van den beroemden hoogepriester Simon II, gestorven 199 v.C.; derhalve in een tijd, waarin reeds aan de schriften des O.T. groot gezag en aan de wet en hare betrachting hooge waarde werd toegekend. Wijsheid is hem het hoogste, waarnaar de mensch kan streven; maar de weg om tot die wijsheid te komen ligt deels in de studie der heilige schriften, in welke de schat der wijsheid verborgen ligt, deels in de waarneming en ervaring zoowel van de physische als van de zedelijke natuur. Zijn doel is praktisch-zedelijk. Hij wil aantoonen, hoe de vrome Israëliet zich in de verschillende omstandigheden des levens heeft te gedragen. Zijne levensregelen rusten wel grootendeels op godsdienstige en zedelijke motieven; doch hij sluit de berekening van hetgeen nuttig en heilzaam is, geenszins buiten. De schrijver was een echte Israëliet, een zuiver O.T.sche type, sterk en zwak beide op zijn particularistisch standpunt. Zijn godsbegrip was het O.T.sche: tot een zuiver geestelijk godsbegrip verheft hij zich niet. De wereld is Gods werk en Israël Gods uitverkoren volk: de joodsche theocratie is het

middenpunt der geschiedenis. De vreeze Gods is het hoogste; met haar zijn steeds geluk, heil en goede naam verbonden; verderf en ellende treffen allen, die van haar afvallen. De vergelding in dit leven is het noodwendig gevolg van Gods regtvaardigheid. De kring van denkbeelden, waarin de schrijver zich beweegt, is het Judaïsme, zoo als het in het begin van de tweede eeuw voor onzejaartelling in Palestina werd gevonden.

Als men na de lezing van de *Σοφία Σειράχ* tot die van de *Σοφία Σαλωμών* overgaat, dan merkt men al aanstonds, dat men een geheel ander gebied is ingetreden. Zoo duidelijk Jezus Sirach's zoon de kenteekenen van Palestynschen oorsprong aan zich draagt, zoo sterk komen bij dezen de trekken van Alexandrijnsche eigenaardigheid te voorschijn. Zoowel de inhoud als de vorm van het geschrift doen ons eenen beschaafden, klassisch gevormden man kennen, die zich vele denkbeelden en spreekwijzen uit de toenmaals in Alexandrië in zwang zijnde Grieksche wijsbegeerte heeft eigen gemaakt. Dat Welte in zijne *Einleitung in die deuterokanonische Schriften des A.T.* S. 170, en Schmieder, *Ueber das Buch der Weisheit* S. 6, het philosophisch-Alexandrijnsch karakter hebben kunnen loochenen en daarentegen beweren, dat de schrijver zijne zuiver O.T.sche denkbeelden slechts hier en daar in Platonische en philosophische vormen heeft uitgedrukt, laat zich alleen verklaren uit hunne zucht om het boek zoo na mogelijk bij de kanonische schriften des O.T. te plaatsen.

Toen Alexander de Groote op de smalle landtong, die het meer Mareotis van de Middellandsche Zee scheidt, niet ver van het eiland Pharus, de stad, naar zijnen naam genoemd, stichtte, gaf hij bewijs van zijn schrander inzigt en van zijn staatkundig beleid. Gelegen tusschen twee werelddeelen met de ruime zee voor zich, die den toegang tot de geheele zuidkust van Europa opende, was Alexandrië door de natuur zelve aangewezen om een van de aanzienlijkste handelsteden der oudheid te worden. Van ruime havens voorzien, was zij de geschiktste plaats om den overvloed der Egyptische korenschuren naar Rome en overal heen te verzenden en daarvoor den rijkdom der wereld in te ruilen. Onder begunstiging van Alexander's opvolgers steeg zij door haren uitgebreiden handel zeer spoedig tot eene verbazende hoogte, zoodat zij in den tijd van haren bloei 300,000 vrije inwoners telde.

Reeds van hare stichting af had een aanzienlijk aantal Joden

zich aldaar gevestigd. De droevige toestand, waarin Israëls volk in den eersten tijd na zijn terugkeer uit Babel zich in het vaderland bevond, de zware tijden, die het doorleefde, toen het nu eens onder Egyptische, dan onder Syrische overheerschers zuchtte, werkte niet weinig mede om vele Israëlieten den vaderlandschen grond te doen verlaten, ten einde elders rust en fortuin te zoeken, die het vaderland hun niet kon schenken. Al spoedig was Alexandrië een der hoofdpunten, waarheen de Joodsche emigratie zich rigtte. Onder het bestuur der eerste Egyptische koningen genoten zij niet alleen volkomen vrijheid van godsdienst, maar ook eigene geregtspleging en nog vele andere gunsten. Door handel en fabrieken verwierven zij zich rijkdom en aanzien en hadden daar een tweede vaderland gevonden.

Al spoedig werd Alexandrië, niet het minst door de begunstiging van hare vorsten, een beroemde zetel van wetenschap. Daar vestigden zich al spoedig geleerden uit alle streken der wereld en openden hunne scholen voor de leergierige jongelingschap. Daar ontstond al spoedig de rijkste bibliotheek, die de oudheid kende, waarin alle schatten van wetenschap uit de geheele wereld waren bijeengebragt. Athene gaf niet meer, zooals vroeger, den toon aan in wetenschap en wijsbegeerte en letterkunde. Alexandrië kon door den rijkdom harer hulpmiddelen den wedstrijd met Athene met eere volhouden en streefde haar in menig opzigt voorbij.

Het kon wel niet anders, of de welvarende Joodsche bevolking van Alexandrië moest daar spoedig een eigenaardig karakter aannemen, dat aanmerkelijk van dat der Palestyners verschilde. De Joodsche emigrant bleef ook in den vreemde wel getrouw aan de wet en instellingen der vaderen; maar de dagelijksche omgang met vreemden sleep ongemerkt de scherpste kanten van het Palestynsch particularisme af. Een zekere graad van wereldburgerlijke verdraagzaamheld gaf aan de theocratische denkwijze eene veel mildere gedaante.

Niet weinig bragt daartoe bij, dat de Grieksche taal van lieverlede bij de geëmigreerde Joden moedertaal werd. De Joden, die zich in den vreemde neerzetten, waren door de omstandigheden gedrongen zich de Grieksche taal eigen te maken. Na een of twee geslachten was de kennis der Hebreeuwsche taal verdwenen of althans tot die weinigen beperkt, die van de heilige schriften der vaderen een onderwerp van studie hadden gemaakt. Toen sedert den tijd van Ptolomeus Philadelphus

de Grieksche vertaling van het O.T. van lieverlede tot stand kwam en dankbaar werd aangenomen, werd de codex Hebreus al meer en meer uit de synagoge verdrongen. De Hebreeuwsche taal mogt als heilige taal worden vereerd, zij werd door de buitenlandsche Joden niet meer verstaan en behoudens enkele uitzonderingen niet meer beoefend.

Alexandrië was eenmaal een zetel van wetenschap en geleerdheid. Het lag geheel in den aard der zaak, dat onder de Grieksch sprekende aanzienlijke Joden alras de invloed bespeurd moest worden van den geest, die de Alexandrijnsche geleerdheid kenmerkte. Door de kennis en het gebruik der Grieksche taal was de slagboom weggevallen, die de Joden van het verkeer der geleerde wereld hield gescheiden.

De wijsbegeerte, die onder de Ptolomeërs te Alexandrië in bloei was gekomen, droeg een eclectisch karakter. Plato gold daar als de groote wijsgeer, maar men voegde er bij, wat men bij Aristoteles, de Stoïcijnen en elders vond. Men boog en kneedde Plato's systeem in vormen, waarin deze wijsgeer zijne denkbeelden vaak niet herkend zou hebben. Waar nu onder de Joodsche bevolking mannen optraden, door liefde tot wetenschap bezield, stonden zij ook bij al hun vasthouden aan hunne nationale godsdienst onder den invloed van den geest der Alexandrijnsche school.

Stellen wij nu Jezus ben Sirach naast den schrijver van den Sophia Salomonis, dan zien wij hier twee sterk sprekende en scherp onderscheiden vertegenwoordigers van de twee zeer uiteenloopende Palestijnsche en Alexandrijnsche rigtingen. Jezus ben Sirach, de type van de Palestynsche rigting, schreef zijn werk in de Hebreeuwsche taal. De vorm, dien hij koos, is het parallelisme der oud-Israëlitische gnomici van het spreukenboek; de inhoud is de uitdrukking van de godsdienstige denkwijze van het oude Israël onder de wet. De schrijver van de Sophia Salomonis, de type van het in het buitenland verstrooide Israël, denkt en schrijft in de Grieksche taal. Hij kiest den meer vrijen vorm van redenering en betoog, zoo als die bij de Alexandrijnsche letterkundigen gevonden werd, met een van de oude gnomici ontleend, maar minder scherp afgemeten en minder trouw volgehouden parallelisme der volzinnen. De inhoud van zijn geschrift is geheel in overeenstemming met wat bij het beschaafde Joodsche publiek te Alexandrië de godsdienstige denkwijze van die dagen mogt heeten.

Beide rigtingen bestonden nevens elkander en beiden hadden regt van bestaan. Beiden waren zich ook zeer goed bewust van het tusschen hen bestaande verschil. De Palestijnsche Joden, die zich zelven voor de bij uitstek regtzinnigen hielden, zagen met eene zekere minachting neder op de Grieksche beschaving hunner buitenlandsche geloofsgenooten. Zij gaven alleen, zoo als Josefus verklaart, de getuigenis van wijsheid aan hen, 'die de wetten goed wisten en den zin der heilige schriften konden verklaren'[1], maar in onbekrompen geestbeschaving moesten zij bij hunne buitenlandsche volksgenooten achterstaan.

Zoo men de geschiedenis van de beoefening der wijsheid bij het Hebreeuwsche volk wil voortzetten en ten einde brengen, wat Dr. Hooykaas niet heeft gedaan, zal men met Jezus ben Sirach en den schrijver van de Sophia Salomonis een nieuw tijdvak moeten aanvangen, waarin de beoefening der wijsheid twee wegen heeft ingeslagen, den eenen door Ben Sirach gekozen, die voortloopt tot Jeruzalems verwoesting en toen, zoo als Dr. Hooykaas zich zeer juist uitdrukt, 'gevlugt is in de scholen der Rabbijnen' (blz. 294); den anderen, door den schrijver der Sophia betreden, die uitloopt deels op de wijsbegeerte, waarvan Philo als vertegenwoordiger mag gelden, deels op de dogmatiek der christelijke kerk.

Beiden, Ben Sirach en de schrijver der Sophia, staan geheel onafhankelijk van elkander. Geen spoor is mij voorgekomen, dat de een den ander heeft gekend of gebruikt. De kleinzoon van Jezus zegt alleen, dat hij in het 38^{e} jaar van Euergetes in Egypte komende en daar vertoevende, eene niet geringe verscheidenheid van denkwijze, of liever nog, een verschil van opvatting, dat zich niet over een klein gedeelte der denkwijze uitstrekte, opmerkte[2]. Daarom oordeelde hij het zeer noodig (*ἀναγκαιότατον*) het werk van zijnen grootvader te vertalen voor hen, die in den 'vreemde willen leeren en zich voorbereiden om naar de wet zedelijk te leven'[3]. De kleinzoon merkte dus het verschil tusschen Palestijnsch en Alexandrinsch zeer wel op, en om de voorkeur, die hij aan het eerste gaf, en welligt ook om een zeker

1 Josefus, Joodsche oudheden, 1. 20, e. 11, § 2: *τοῖς τὰ νόμιμα σαφῶς ἐπι□αμένοις καὶ τὴν τῶν ἱερῶν γραμμάτων δύναμιν ἑρμηνεῦσαι δυναμένοις.*

2 *συγχρονίσας οὐ μικρᾶς παιδείας ἀφόμοιον.*

3 *τοῖς ἐν νῇ παροικίᾳ βουλομένοις φιλομαθεῖν, προκατασκευαζομένοις τὰ ἤθη ἐν νόμῳ βιοτεύειν.* Wij hebben van deze niet zeer duidelijke woorden de vertaling van Dyserinck overgenomen.

tegenwigt tegen het overheerschend Alexandrinisme aan de hand te geven, vertaalde hij het boek van zijnen grootvader. Met deze vertaling en de Sophia, nagenoeg in denzelfden tijd uitgegeven, staan wij dus juist aan den tweesprong, waar de beoefening der oud-Hebreeuwsche wijsheid zich in twee rigtingen, de Palestijnsche en Alexandrijnsche, scheidt. Bij deze laatste hebben wij ons van nu af te bepalen.

III. De wijsheid in het boek der Wijsheid.

De hoofdgedachte, die de geheele wijsheidslitteratuur der Hebreërs doordringt, is, zoo als wij hebben aangewezen, geheel van praktische strekking. De wijsheid geeft den regten maatstaf aan, waarnaar men in de verschillende omstandigheden zijn geheele doen en laten, zijn streven en trachten heeft in te rigten. Maar de Hebreër maakte geen scherp onderscheid tusschen de theoretische en practische zijde der wijsheid. Wel treedt in de oudste wijsheidsschriften de practische zijde der wijsheid op den voorgrond; maar in de latere wordt ook aan het theoretische, het regte inzigt der dingen, eene ruime plaats gegeven. De wijsheid bepaalt haar werkzaamheid niet meer tot het doen en laten der menschen, maar breidt ze ook uit tot het kennen en weten der dingen, en omvat dan alle takken van menschelijke wetenschap en kennis, den geheelen omvang van het menschelijke weten, zoowel van de zigtbare als onzigtbare wereld.

Welken omvang de schrijver van dit boek aan de wijsheid toekent, blijkt vooral uit hetgeen wij hfd. 7:17-21 lezen. ‘Hij zelf heeft mij gegeven,’ zegt hij daar, ‘de onbedriegelijke kennis der dingen (*τῶν ὄντων γνῶσιν αψευδῆ*), te weten het zamenstel der wereld en de kracht der elementen, begin en einde en midden der tijden, de wisselingen der zonnestanden (*τροπῶν ἀλλαγάς*) en de veranderingen der tijden, de wentelingen der jaarkringen en de stellingen der gesternten, de eigenschappen der levende wezens en de driften der wilde dieren, de vermogens der geesten en de bedenkingen der menschen, de verscheidenheden der planten en de krachten der wortels; al wat verborgen en wat openbaar is, kende ik.’ Als in éénen adem

vat hij hier dus zamen de geheele encyclopaedie der Alexandrijnsche geleerdheid. Inzigt in den zamenhang van den wereldbouw, chronologie, natuur- en sterrekunde, zoölogie en pneumatologie, botanie en pharmacie en het geheele menschenleven ligt voor haar open. De wijze kent 'het oude, het verledene en speurt het toekomende vooruit; hij verstaat de wendingen der reden (*τὰς στροφὰς λόγων*) en de oplossingen van raadsels; hij weet vooraf teekenen en wonderen (*σημεῖα καὶ τέρατα*) en de uitgangen, de eindelijke uitkomsten van gelegenheden en tijden.' De omvang der menschelijke wijsheid is dus zoo onbegrensd, dat men daarop de bepaling der Stoïcijnen kan toepassen, die ook in het 4de Boek der Maccab., hfd. 1:16 wordt aangehaald: de kennis van goddelijke en menschelijke dingen en van derzelver oorzaken (*γνῶσις θείων καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων καὶ τῶν τούτων αἰτιῶν*).

Wij zien hieruit, dat de wijsheid sedert Salomo's tijd haar gebied aanmerkelijk had uitgezet en vooral in Alexandrië alle menschelijke wetenschap omvatte. Bij den Palestijner Jezus ben Sirach bepaalt de gezigtskring van den wijze zich meer tot het praktisch levensgebied. Wat zijne rijke levenservaring hem heeft geleerd aangaande de kunst om goed en gelukkig te leven, dat schrijft hij ten bate zijner tijdgenooten neder. Hij beweegt zich geheel in de lijn, die door de oude spreukenverzamelaars bij Israëls volk was aangewezen. De schrijver van het boek der Wijsheid vergenoegt zich daar niet mede. In eene stad, waar wetenschap en wijsbegeerte haren zetel hadden gevestigd, is de wijze in zijn oog de man, die staat op de hoogte der wetenschap van zijnen tijd, en die hare uitkomsten zich heeft eigen gemaakt.

Men denke echter niet, dat onze schrijver daarmede is afgeweken van de oorspronkelijke rigting der Hebreeuwsche wijzen, dat hij dus op een dwaalweg is geraakt, die eindelijk uit moest loopen op een der wijsgeerige stelsels der heidensche wereld, met verloochening en opoffering van het beginsel, waarvan de oud-Hebreeuwsche wijsheid was uitgegaan. Het was er verre vandaan, dat hij daardoor den gemeenschappelijken bodem zou verlaten, waarop de wijsheid van Israëls oudere en nieuwere wijzen zoowel op Palestijnschen als Alexandrijnschen bodem hare diepste wortelen had geschoten.

Een wijze uit den oud-christelijken tijd heeft gezegd: 'Alle goede gave en alle volmaakte gifte is van boven, van den Vader

der lichten afkomende, bij wien geene verandering is of schaduwe van omkeering' (Jac. 1:17); zoo heeft ook alle menschelijke wijsheid haren grond en bron in de oorspronkelijke goddelijke wijsheid. Dit lezen wij reeds in het voorwerk, dat voor de verschillende oude spreukenverzamelingen werd geplaatst: 'Jahveh geeft wijsheid; uit zijnen mond is kennis en verstand.' (Spr. 2:6.) Waar de mensch zich dus in het bezit van ware wijsheid mag verheugen, heeft hij die te danken aan God, van wien ze aan hem is meegedeeld. Jezus ben Sirach begint zijne wijsheidspreuken met de verklaring: 'Alle wijsheid komt van den Heer en bij Hem is zij van eeuwigheid' hfd. 1:1. Ook bij onzen schrijver is het de goddelijke wijsheidsgeest, die alle reine denkende geesten doordringt (*διὰ πάντων χωροῦν πνευμάτων νοερῶν καθαρῶν λεπτοτάτων*) hfd. 7:23. Van daar dan ook, dat somtijds de lof der menschelijke wijsheid geheel met die der goddelijke zamenvalt en zich daarin oplost: wat zeer natuurlijk is, zoodra men de wijsheid, die in God is, zich als de bron denkt, uit welke de menschelijke wijsheid vloeit. Als de schrijver van het 3de hfd. van Salomo's spreuken de menschelijke wijsheid roemt om de gelukkige vruchten, die zij voortbrengt: 'zij is kostelijker dan robijnen, en al wat u lusten mag is met haar niet te vergelijken: Langheid der dagen is in hare regterhand; in hare linkerhand rijkdom en eere; hare wegen zijn wegen der liefelijkheid en al hare paden vrede' (vs. 15-17), dan eindigt zijne lofspraak in de verheffing der goddelijke wijsheid: 'Jahveh heeft de aarde door wijsheid gegrond, de hemelen door verstandigheid bereid; door zijne wetenschap zijn de afgronden gekloven en de wolken druppen dauw' (vs. 19-20), en terstond daarop volgt weder de vermaning: 'Mijn zoon, laat ze niet afwijken van uwe oogen: bewaar de bestendige wijsheid en bedachtzaamheid'. (vs. 21.)

In ons boek treedt vooral de goddelijke wijsheid bijzonder op den voorgrond, veel meer nog dan in het spreukenboek en bij Jezus Sirach's zoon. Gelijk door de menschelijke wijsheid niets anders verstaan wordt, dan het kort begrip van alle hoogere zoowel verstandelijke als zedelijke eigenschappen des menschen, zoo zijn in het begrip der goddelijke wijsheid alle volmaaktheden Gods begrepen, die Hij in zijne betrekking tot de wereld, in hare schepping, onderhouding en besturing openbaart. Zij is, de *γενέτις* d.i. de genetrix, de moeder van al wat goed is (hfd. 7:12); zij heet '*ἡ πάντων τεχνίτις*, de

kunstige voortbrengster van alle dingen (hfd. 8:22).' Zeer juist drukt Dr. Grimm het denkbeeld van den schrijver uit, als hij van de wijsheid zegt: 'Sie ist die intelligente Kraft und Wirksamkeit Gottes, eine Emanation aus Gott, in welcher sich das göttliche Wesen selbst rein abspiegelt nach seiner Wirksamkeit und Güte, ausgerüstet mit göttlichen Eigenschaften; sie ist mit Gott innig verwandt, sie stand Ihm bei der Weltbildung als Künstlerin des All's zur Seite; sie dehnt sich aus durch das ganze Weltall und giebt ihm Halt und Festigkeit und regiert Alles; sie ist eingeweiht in die göttliche Einsicht, mittelst ihrer fasst Gott seine Beschlüsse; sie ist demnach das schöpferische und bildende Princip Gottes in der physischen Weltordnung, aber nicht weniger auch in der moralischen. Denn durch sie schuf Gott den Menschen und rüstete ihn aus mit Fähigkeiten, welche ihn zum Herrn der Schöpfung erheben; sie ist fort und fort Grund und Quell aller menschlichen Einsicht und Tugend. Das ganze Geisterreich durchströmend hegt sie besondere Liebe zu den Menschen und theilt sich denen unter ihnen mit, welche durch sittliche Lauterkeit und eifriges Streben nach ihr, insbesondere auch durch Gebet um sie ihrer würdig sind. Sie verherrlicht sich in der Leitung der Frommen, insonderheit des israëlitischen Volks als eines frommen Volkes, und ist in dieser Hinsicht identisch mit *Vorsehung*. Als Kraft und Wirksamkeit Gottes in der physischen und moralischen Welt ist sie identisch mit dem Geiste Gottes' (blz. 34).

Wij kunnen niet nalaten hier eene plaats aan te halen, waarin de schrijver het wezen der godddelijke wijsheid zoo hoog mogelijk verheerlijkt. Hij put zijn geheelen taalrijkdom uit om haar in al haar omvang en diepte af te teekenen en omschrijft haar met niet minder dan 21 adjectieven, om hare goddelijke eigenschappen aan te duiden. Men vindt deze beschrijving hfd. 7:22, 23: want deze, namelijk de goddelijke wijsheid, is - doch wij moeten hier volstrekt de oorspronkelijke woorden met toegevoegde verklaring geven - *αὐτὴ γάρ ἐςι*[1] *πνεῦμα νοερὸν* (van *νοῦς*, een verstandige, denkende geest),

1 De gewone lezing is *ἐν αὐτῇ*. Zij komt in den Cod. Vat., in nog zes andere Codd. en in de vier oude vertalingen voor. Zij geeft ook een zeer goeden zin. Er kan zeer wel gezegd worden, dat in de wijsheid, in haar werken en streven, zich een geest openbaart, zoo als die met de in den tekst genoemde praedicaten wordt beschreven. Wij meenen echter de voorkeur te moeten geven aan de lezing *αὐτή* of *αὐτή*, die in den Cod. Alex. en in nog negen andere Codd. gevonden wordt, waarvan vijf *αὐτή*, de overige *αὐτή* lezen. Het is den schrijver van dit boek eigen de wijsheid Gods en den geest Gods geheel te identificeren, b.v. hfd. 1:6, 7:7; 9:17. Voor *αὐτή* pleit nog bovendien, dat de schrijver gewoon is met dit pronomen de wijsheid als het verhevene onderwerp van zijn geschrift met een zekeren nadruk aan te duiden, b.v. hfd. 7:29; 8:2, 7,9; 10:1, 5, 10, 13, 15. Welligt heeft de gewone lezing haar ontstaan te danken aan christelijke afschrijvers, om zoo den heiligen geest als derden persoon, van den Zoon Gods, dien men in de *σοφία* vond, te onderscheiden, zoo als dan ook vele latere theologen in de lezing *ἐν αὐτῇ* een bewijs meenden te vinden van de onderscheiding van den tweeden en derden persoon in de drieëenheid. Vgl. Grimm, in zijn Commentaar, blz. 152.

ἅγιον (heilig), *μονογενές*, (eenig, slechts in één exemplaar aanwezig), *πολυμερές* (veelzijdig, namelijk in zijne werkingen en gaven), *λεπτὸν* (dun, fijn, van daar onstoffelijk), *εὐκίνητον* (zich ligt bewegend), *τρανὸν* (van *τετραίνω*, doorboren, dus doordringend of klaar, helder, met het oog op het lichtwezen der wijsheid), *ἀμόλυντον* (onbevlekkelijk), *σαφές* (onbedriegelijk in hare gedachten en besluiten), *ἀπήμαντον* (passief, ontrefbaar, onaanroerbaar door indrukken van buiten), *φιλάγαθον* (het goede liefhebbend), *ὄξυ* (scherp, snijdend, om in de materie alles tot bepaalde doeleinden te scheiden en te ordenen), *ἀκώλυτον* (door niets verhinderd in hare werkende kracht), *εὐεργετικὸν* (weldoend), *φιλάνθρωπον* (menschen liefhebbend), *βέβαιον* (vast, onveranderlijk zoowel in physischen als ethischen zin), *ἀσφαλές* (zeker, onfeilbaar in hare werkingen), *ἀμέριμνον* (zorgenvrij, zich zelf genoeg, zalig), *παντοδύναμον* (alles vermogend), *πανεπίσκοπον* (het toezigt hebbend over alle dingen), *καὶ διὰ πάντων χωρούν πνευμάτων νοερῶν καθαρῶν λεπτοτάτων* (alle denkende, reine, fijnste geesten doordringend).

Tot nadere bepaling en motivering der 3 × 7 aan de Wijsheid toegekende praedicaten laat de schrijver er dan terstond in vs. 24-26 op volgen: ‘Want de Wijsheid is bewegelijker (*κινητικότερον*) dan alle beweging, zij doordringt toch en gaat door alle dingen van wege hare reinheid (*καθαρότης*) want zij is adem (*ἀτμὶς*) van Gods magt en reine uitvloeijng (*ἀπόῤῥοια εἰλικρινής*) van de heerlijkheid des Almagtigen: daarom valt in haar niets onreins (*οὐδὲν μεμιαμμένον*), want zij is afstraling (*ἀπαύγασμα*) van het eeuwige licht, en een vlekkelooze spiegel (*ἔσοπτρον ἀκηλίδωτον*) van Gods werkzaamheid en beeld zijner goedheid.’

Als wij nu deze schildering der goddelijke wijsheid vergelijken met die, welke wij in het Spreukenboek en bij Jezus

Sirach'szoon vinden, dan merken wij tusschen deze beiden een groot verschil. Het lag geheel in de denkwijze der oude Hebreërs zich de wijsheid als een persoon voor te stellen, en als zoodanig te laten spreken en handelen. Zoo wordt in het 8ste hfd. der Spreuken de Wijsheid zelve aldus sprekende ingevoerd: 'Tot u, o mannen! roep ik en mijne stem is tot de menschenkinderen' (vs. 4). 'Ik Wijsheid bewoon de schranderheid (עָרְמָה), en vind de kennis van alle zinrijke bedenkingen' (דַּעַת מְזִמּוֹת) (vs. 12)[1]. Javeh schiep mij (קָנָנִי), aanvang zijns wegs (רֵאשִׁית דַּרְכּוֹ) vóór zijne werken van oudsher (vs. 22)[2]. 'Ik was geboren als de afgronden nog niet waren, als er nog geene fonteinen waren, zwaar van water; eer de bergen gevestigd waren; vóór de heuvelen was ik geboren; toen Hij de hemelen bereidde, was ik daar; toen Hij eenen cirkel over het vlak des afgronds beschreef; toen Hij de opperwolken van boven bevestigde; toen Hij de fonteinen des afgronds vastmaakte; toen Hij de zee haar perk zette, opdat de wateren zijn bevel niet zouden overtreden; toen Hij de grondvesten der aarde stelde; toen was ik een voedsterling bij Hem, en ik was dagelijks zijne vermakingen, ten allen tijde voor zijn aangezigt spelende; spelende in de wereld zijns aardrijks en mijne vermakingen zijn met der menschen kinderen' 24-31. 'Door mij regeeren de koningen en vorsten stellen geregtigheid; door mij heerschen de heerschers en de prinsen, alle regters der aarde' (vs. 15:16). Bij Jezus Sirach vinden wij dezelfde voorstelling weder. Zoo zegt hij onder anderen: 'Voor allen werd de wijsheid geschapen en de kennis des verstands is van eeuwigheid. Een is wijs en zeer geducht, gezeten op zijn troon: de Heer. Hij schiep haar en zag en openbaarde haar en goot haar over al zijne werken uit; met alle vleesch was zij naar zijne gave, en Hij verleende haar aan

1 Door de vertaling van van der Palm: 'Ik, Wijsheid, ben der schranderheids geburin' wordt de volle kracht van dit gezegde niet teruggegeven. Het geeft veeleer te kennen, dat de Wijsheid de schranderheid tot hare woonstede heeft genomen, en dus over haar als een haar toebehoorend huis vrij beschikt.

2 De oude christelijke schriftuitleggers vertaalden gewoonlijk deze woorden aldus: 'de Heer bezat mij, dat is, had mij bij zich als zijn dierbaarst eigendom', omdat zij het begrip van eene schepping der Wijsheid, naar hunne voorstelling gelijk aan den logos, in de H.S. niet konden toelaten. Zij worden daarin ook door van der Palm gevolgd. De Septuaginta hebben hier reeds den regten zin gevat door te vertalen *ἔκτισέ με*. Wij moeten hier niet voorbijzien, dat de woorden 'het begin zijns wegs' onmiddellijk tot het object der rede behooren, in dezen zijn: Hij schiep mij, het begin of de eersteling van alles, wat hij schiep, voor al zijne andere werken.

allen, die Hem liefhebben' (hfd. 1:5, 4; 1-10). Dergelijke uitdrukkingen vinden wij ook in ons Wijsheidsboek. Zij wandelt ook daar rond, zoekende die harer waardig zijn, en verschijnt hun welwillend op de wegen en komt hun in al hun bedenken vriendelijk te gemoet (hfd. 6:16); daarom heeft dan ook de wijze haar lief gekregen en van zijn jeugd af opgezocht en getracht haar als zijne bruid te verwerven en is een beminnaar van hare schoonheid geworden (hfd. 8:2).

In alle deze en dergelijke uitdrukkingen, vinden wij niets anders dan eene dichterlijk-rhetorische personificatie der Wijsheid. Haar beeld stond zoo hoog, dat men, om haar regt te kennen en te bewonderen, haar moest aanschouwen, zooals zij sprekend en handelend optreedt. Maar wat wij zoo even uit het boek der Wijsheid hebben aangehaald, gaat veel verder dan eene poëtische en rhetorische personificatie. Het lijdt geen twijfel, dat de schrijver zich hier de Wijsheid denkt als eene uit God geëmaneerde, de geheele wereld doordringende substantie of geestelijke kracht, die echter, hoewel uitvloeisel en afstraling der godheid, met God in de naauwste innigste verbindtenis blijft. Hoewel aan haar goddelijke eigenschappen en krachten worden toegekend, heeft zij toch geen bestaan op zich zelve, buiten hare verbindtenis met God. Zij is hem wel eene uit God geëmaneerde, de physische en zedelijke wereld doordringende substantie, maar nog geenszins eene goddelijke hypostase, zoodat aan haar individueel zelfbewustzijn, derhalve eene eigene persoonlijkheid zou worden toegeschreven. Onder de 21 praedicaten der wijsheid komen er wel voor, die betrekking hebben tot verstand en wil, zooals *νοερόν, πανεπίσκοπον, φιλάνθρωπον*; doch dit laat zich daaruit verklaren, dat de van God uitstralende wijsheid, zoodra zij zich als werkende kracht in de wereld openbaarde, de eigenschappen droeg, die aan haar oorspronkelijke bron, aan God zelven, eigen waren. Volgens onzen schrijver waren *σοφία* en *πνεῦμα κυρίου* geheel identisch. In hfd. 7:22 wordt uitdrukkelijk gezegd: *αὐτὴ ἐςι πνεῦμα νοερόν κ. τ. λ.* Aan den *πνεῦμα θεοῦ* wordt toegeschreven, wat elders aan de *σοφία* wordt toegekend, b.v. hfd 1:7, dat de geest des Heeren de aarde vervult (*ὅτι πνεῦμα κυρίου πεπλήρωκε τὴν οἰκουμένην*); daarom is hij wat het gansch heelal zamenhoudt (*τὸ συνέχον τά πάντα*), zoodat het niet uit elkander valt, de het heelal doordringende vervullende, zamenhoudende godskracht; derhalve geheel hetzelfde wat hfd. 7:24 en 8:1 van

de wijsheid gezegd wordt[1]. Men ziet hier duidelijk eene toenadering van de oud testamentische grondgedachten tot de leer der Stoïcynsche wijsgeeren van eene het heelal doordringende wereldziel. Hoogst waarschijnlijk dacht de schrijver zich de *σοφία* bloot als de in de wereld te voorschijn tredende, haar doordringende, in haar werkende en zich openbarende godskracht, wel te onderscheiden van het goddelijk wezen zelf, zooals het in zich zelf bestaat. Van dat wezen Gods is de *σοφία* eene *ἄτμις*, eene *ἀπόῤῥοια*, een *ἀπαύγασμα*, derhalve in den meest eigenlijken zin des woords eene *emanatie*. Men behoefde in deze rigting slechts eene schrede verder te gaan om tot eene geheele hypostasering der *σοφία* en tot Philo's logosbegrip te komen. Vinden wij hier de Joodsche Alexandrynsche denkwijze nog in kiem en wording, bij Philo vinden wij ze veel meer als gerijpte vrucht.

IV. Inhoud van het boek der Wijsheid.

Na de hoofdgedachte van het boek in 't licht gesteld te hebben, dienen wij een beknopt overzigt te geven van zijnen inhoud.

Zeer gevoegelijk kan men dit werk in drie hoofdafdeelingen scheiden. In het *eerste* deel hfd. 1-5 vinden wij eene aanbeveling van de Wijsheid als leidsvrouw tot een onsterfelijk zalig leven; in het *tweede* hfd. 6-9 wordt zij aangeprezen van wege haar goddelijk wezen en hare algemeene verstandelijke en zedelijke eigenschappen; en eindelijk in het *derde* hfd. 10-19 wordt hare waarde aangetoond uit hare zegenrijke werkingen in de oud-Israëlitische geschiedenis.

De schrijver begint met eene vermaning aan de heerschers (*οἱ κρίνοντες τὴν γῆν*) om naar wijsheid te streven. Hij waarschut tegen alle onzuiverheid in denken en handelen, inzonderheid tegen godslasterlijke woorden, waardoor de mensch de hoop eener zalige onsterfelijkheid verliest (hfd. 1). Dan laat hij de ongeloovige vrijgeesten zelve hunne godslasterlijke opvatting van het menschelijk leven en deszelfs bedoeling uitspreken, alsmede hunne vijandige gezindheid tegen de vromen, de aan de voorvaderlijke godsdienst getrouw gebleven Israëlie-

1 *διήκει καὶ χωρεὶ διὰ πάντων* en *διατείνει ἀπὸ πέρατος εἰς πέρας εὐρώ□ως καὶ διοτκεῖ τὰ πάντα χρή□ως.*

ten (hfd. 2). Volslagen ontkenning van een leven na den dood was deze vrijgeesten eigen. Hij voert ze aldus sprekende in: ‘Zij zeggen onder elkander, niet regt redenerende: kort en droevig is ons leven, en er is geene genezing bij den dood des menschen, en er is niemand bekend, die uit het doodenrijk terugkeerde. Door een toeval (*αὐτοσχεδίως*) zijn wij geboren, en hier namaals zullen wij zijn, als niet bestaan hebbende, want de adem in onze neusgaten is rook en het denken een vonk, door den hartsslag ontstaan (*ὁ λόγος σπινθὴρ ἐν κινὴσει καρδίας ἡμῶν*.) Is die vonk uitgebluscht, dan wordt het ligchaam stof en de geest wordt verstrooid als ijle lucht’ (vs. 1-3). De gevolgtrekking lag dan ook voor de hand: ‘Laat ons het goede, dat er is, genieten en de wereld genieten ijverig als in de jeugd. Laat ons ons verzadigen met kostelijken wijn en zalven en laat de bloem der lente ons niet voorbijgaan. Bekransen wij ons met rozenknoppen, eer zij verwelken’ (vs. 6-8). En daarmede gingen gepaard haat en onderdrukking der vormen. In hun overmoed luidt hunne taal: ‘Onze sterkte zij ons wet der geregtigheid; want het zwakke wordt als onnut beschimpt. Laat ons den regtvaardige belagen, omdat hij ons van geen dienst is en hij onze werken tegenstaat en ons wetsovertredingen verwijt. Hij is ons tot een beschaming onzer gezindheden. Zelfs zijn aanblik is ons lastig, omdat zijn leven niet gelijkt op dat van anderen’ (vs. 11-15). Hij treedt wel niet in eene wederlegging van deze verderfelijke grondbeginsels, maar wijst op het groote verschil, dat er met opzigt tot leven en lot zoowel hier als hier namaals bestaat tusschen deze van God afgevallen goddeloozen en de aan God getrouwe vromen (hfd. 2:21; hfd. 5). Ook het aardsche lijden, dat hen mag treffen, wordt over hen toegelaten tot hunne beproeving en loutering, om ze voor een toekomstig zalig leven te vormen. ‘Een weinig getuchtigd, worden ze grootendeels beweldadigd, want God stelde hen op de proef en bevond ze zijner waardig. Als goud in den smeltkroes heeft Hij ze gelouterd en als eene volkomene offerhande heeft Hij ze aangenomen’ (hfd. 3, 4, 5). Ook in dit leven zullen ze nieuwe kracht ontvangen en hunne vijanden overwinnen. ‘Zij zullen de heidenen oordeelen en de volken beheerschen en de Heer zal over hen koning zijn tot in eeuwigheid’ (vs. 8). Maar de goddeloozen zullen straf ontvangen en hunne bedoelingen zullen beschaamd worden. De vromen, al worden zij ook niet met een talrijk kroost gezegend,

zullen in den hemel voor hunne deugd beloond worden, en gaan, al bereiken zij geen hoogen ouderdom, tot een beter leven over. ‘Als de regtvaardige vroegtijdig sterft, zal hij de zalige rust zijn ingegaan. Want een eervolle ouderdom bestaat niet in den langen levenstijd en is niet bepaald door het getal van jaren. Verstandig zijn is voor menschen grijsheid en een onbevlekt leven is de hoogte des ouderdoms’ (*ἡλικία γήρως βίος ἀκηλίδωτος*, hfd. 4:7-9.) De goddeloozen begrijpen dit nu nog wel niet, maar zij zullen het eenmaal zien. Zeer schoon is die gedachte uitgevoerd in de toespraak, die ze dan tot elkander rigten. ‘Dan zullen ze tot elkander zeggen, berouw hebbende en in zieleangst zuchtende: Dat was de man, dien wij eens tot een voorwerp van gelach en een hoonend spreekwoord stelden. Wij dwazen hielden zijn leven voor eene dwaasheid en zijn einde voor eerloos. Hoe wordt hij nu onder de kinderen Gods geteld, en hoe is zijn deel nu onder de heiligen! Wij zijn dus afgedwaald van den weg der waarheid en het licht der geregtigheid scheen voor ons niet en de zon is voor ons niet opgegaan. Wat baatte ons de overmoed, en wat heeft de rijkdom met zijne pralerij ons aangebragt? Dat alles is verdwenen als eene schaduw en als een voorbijgaand gerucht, als een schip, dat het schuimende water doorsnijdt, en welks spoor, als het voorbij is, niet meer is te vinden; zoo zijn ook wij, nadat wij geboren waren, weder verdwenen en wij hebben geen teeken van deugd aan te wijzen, maar zijn in onze boosheid verteerd. Want de hoop van den goddelooze is als stof, door den wind gejaagd, en als ligt kaf, door den storm gedreven, en wordt als rook door den wind verstrooid en gaat voorbij als de gedachtenis van een gast, die slechts één dag vertoeft. Maar de regtvaardigen leven tot in eeuwigheid en hun loon is in den Heer en de zorg voor hun welzijn is bij den Allerhoogste’ (Hfd. 5:3, 4, 6, 8-10, 13-15).

Het *tweede* gedeelte vangt aan met eene vermaning tot ‘de koningen en de regters van de einden der aarde,’ om zich wijsheid te verwerven, daar zij hunne magt en heerschappij van God hebben ontvangen, maar daarvan geen gebruik gemaakt hebben naar zijn welbehagen. Daarom zal een zwaar oordeel hen treffen, hetwelk zij dan alleen kunnen ontgaan, als zij luisteren naar de lessen en voorschriften der wijsheid (hfd. 6). ‘Want de Heer van alles ontziet geen persoon en vreest geen grootheid. Want Hij heeft den groote en den kleine gemaakt

en zorgt gelijkelijk voor allen. Maar over de magtigen gaat een scherp onderzoek. Daarom zijn mijne woorden tot u gerigt, o Vorsten! opdat gij wijsheid moogt leeren en niet zondigen' (vs. 7-9). Het is niet zwaar tot het bezit van wijsheid te geraken, zoo men daarnaar maar ernstig streeft; want zij komt allen, die naar haar begeerig zijn, vriendelijk te gemoet. Daarom moeten koningen en vorsten vooral haar hoog schatten. 'Indien gij dan, o vorsten der volken! u verblijdt in troonen en schepters, eert dan de wijsheid, opdat gij tot in eeuwigheid moogt heerschen' (vs. 21).

Voor hij nu de hooge waarde der wijsheid en de voorwaarden, waarop zij verkregen wordt, in het licht stelt, laat hij zich over zich zelven nader uit en verklaart, dat hij met alle andere menschen denzelfden oorsprong, hetzelfde uiteinde en dezelfde behoeften heeft (hfd. 7). 'Ook ik,' zegt hij, 'ben een sterfelijk mensch, gelijk aan allen en afstammeling van den uit de aarde geworden eerstgeschapene (*γηγενοῦς ἀπόγονος πρωτοπλάςου*). Ook ik ademde na mijn geboorte de allen gemeene lucht in en viel neer op de aarde, die van allen hetzelfde ondervindt, terwijl de eerste toon, dien ik slaakte, gelijk bij allen, was het gelijke weenen (*πρώτην φωνὴν τὴν ὁμοίαν πᾶσιν ἴσα κλαίων*), want geen koning heeft een anderen aanvang des levens; maar één is aller intrede in het leven en aller uitgang gelijk' (vs. 1, 3, 5, 6). Dat hij vermanend voor anderen optreedt, geschiedt dus niet om zijn hoogen stand, maar om de gave der wijsheid, hem van God verleend en voor ieder te verkrijgen. Daarom had hij God om wijsheid gebeden en ze ook verkregen. Hij had hare alles te boven gaande waarde ingezien en ze boven alle aardsche goederen en wereldschen luister gesteld en tevens ervaren, dat ook de aardsche goederen hem door haar ten deele zijn gevallen. 'Zonder erg (*ἀδόλως*) heb ik ze geleerd, en zonder afgunst (*ἀφθόνως*) deel ik ze mede; haren rijkdom verberg ik mij niet; want zij is een onuitputtelijke schat voor menschen; die daarvan gebruik maken, verwerven zich vriendschap bij God' (vs. 13, 14). Dan beschrijft hij den omvang van veelzijdige wetenschap hem door de wijsheid ten deel gevallen, en schetst haar in haar goddelijk wezen en hare het gansch heelal doordringende werkzaamheid met de woorden, boven door ons reeds aangehaald (vs. 22-26).

De schrijver verhaalt vervolgens, hoe het van der jeugd af zijn lust is geweest naar wijsheid te trachten, niet slechts omdat

zij in de innigste verbindtenis met God zelven staat, maar ook omdat zij een onberekenbaren zegen uitstort over het geheele menschelijk leven en daarom inzonderheid voor bestuurders der volken onmisbaar en volstrekt noodzakelijk is (hfd. 8). ‘Daarom besloot ik,’ zegt hij, ‘haar te kiezen tot levensgezellin, wetende, dat zij mij tot eene raadgeefster zijn zal van goede dingen en een troost in zorgen en droefenis. Door haar zal ik geëerd zijn in de volksvergaderingen en als jongeling eere bij de ouden hebben. Door haar zal ik onsterfelijkheid verwerven en zal eene eeuwige gedachtenis nalaten bij het nageslacht. Ik zal volken beheerschen en natiën zullen mij onderdanig zijn’ (vs. 9, 10, 13, 14). Daar hij bij dit alles erkend had, dat de wijsheid slechts van God kan komen, had hij zich tot dezen gewend om haar van Hem af te smeeken.

In het 9de hoofdstuk lezen wij dan zijn gebed om wijsheid. De spreker beroept zich daarbij op Gods barmhartigheid en op zijne almagt en wijsheid, welke Hij inzonderheid daarin toonde, dat Hij den mensch in staat stelde Heer der schepping te zijn. Hij motiveert vervolgens zijne bede door de natuurlijke zwakheid, die hij met alle menschen gemeen heeft, en inzonderheid daardoor, dat hij tot een koninklijken heerscher bestemd was en de opdragt had verkregen den tempel te bouwen op Gods heiligen berg. Alleen met hulp der goddelijke wijsheid kan hij aan deze schoone en gewigtige roeping voldoen. ‘Zend haar,’ zegt hij, ‘van den troon uwer heerlijkheid, opdat zij mij bijstaande, met mij arbeide en ik wete, wat u welbehagelijk is. Want zij weet en verstaat alle dingen en zal mij in mijne handelingen verstandig leiden en mij bewaren in haren glans’ (vs. 10, 11). Het natuurlijke denken des menschen is zwak en onzeker. Slechts door de gave der wijsheid kent men Gods wil. ‘Wie zou uw wil kennen, indien gij geene wijsheid gaaft en uwen heiligen geest van boven zondt?’ Zóó alleen worden de paden der aardebewoners regt en leeren de menschen, wat u welbehagelijk is, en door de wijsheid worden zij behouden (vs. 17, 18).

Het laatste gedeelte des boeks van het 10de tot 19de hfd. draagt een geheel ander karakter. Het bevat eene aanbeveling der wijsheid om hare zegenrijke werkingen in de oud-Israëlitische geschiedenis. Hij tracht aan te wijzen, dat door haar alleen zoowel enkele uitstekende vromen beschermd en gezegend, als ook het geheele volk van afgoderij behoed en tot het bezit van het beloofde land gebragt is. Terwijl hij van de

gebeurtenissen tot aan den tijd van Mozes slechts in korte trekken melding maakt, vertoeft hij met bijzondere voorliefde bij den uittogt uit Egypte en de omzwerving in de Arabische woestijn. Uit het geheel tegenovergestelde lot der Israëlieten en van hunne vijanden, de Egyptenaren en Kanaänieten, en wel inzonderheid der eersten, toont hij aan, dat de dwaasheid, het tegengestelde van de wijsheid, zich openbaarde als afgoderij en allerlei zedeloosheid, ellende en onheïl ten gevolge had. Deze geschiedkundige voorstelling heeft vele traditioneele versieringen en overdrijvingen, van welke het moeijelijk is uit te maken, of ze aan mondelijke sagen, of aan verloren schriftelijke documenten zijn ontleend, dan of ze op rekening van de eigene fantasie des schrijvers zijn te plaatsen. In dit geheele stuk noemt hij geene namen, maar duidt de personen, die hij op het oog heeft, door zekere uit hunne geschiedenis ontleende eigenschappen of daden aan, die hen voor iedereen kenbaar maken. Zoo noemt hij Adam *πρωτόπλαϛον πατέρα κόσμου*, Noach *τὸν δίκαιον*, Lot *δίκαιον φύγοντα πῦρ*, Jacob *φυγάδα ὀργῆς ἀδελφοῦ*, Jozef den *πραθέντα δίκαιον*, Mozes den *θεράπων κυρίου*. De wijsheid verschijnt hier overal als de leidende en beschermende hemelsche magt, die tusschen God en Israël staat, en valt als goddelijke wijsheid geheel zamen met het begrip van goddelijke voorzienigheid en als menschelijke wijsheid met dat van vroomheid en deugd.

Nadat hij hfd. 10 de oude geschiedenis van Israël doorloopen en hfd. 11:1-15 bijzonder het geheel tegengestelde lot van de Israëlieten en Egyptenaren geschilderd heeft, neemt hij daaruit aanleiding zijne beschouwingen over de goddelijke strafgeregtigheid, zoowel wat haar wezen als wat haar doel betreft, breedvoerig uiteen te zetten (hfd. 11:16-hfd. 12). Hoewel God krachtens zijne almagt geheel vrij is in zijne straffende geregtigheid, zoo wordt deze toch door zijne wijsheid en liefde bepaald. Zij bedoelt dan ook niet de uitroeijing der goddeloozen, maar om ze door tuchtiging tot bekeering te brengen. Gij bestraft de van u afgewekenen voor en na, en hen herinnerend aan datgene, waarin zij zondigen, wijst gij hen teregt, opdat zij, van hunne boosheid bevrijd, zich op u geloovig verlaten, o Heer! (12 vs. 2). De in dit betoog gedurig voorkomende vermelding van de afgoderij der Kanaänieten en der Egyptenaren geeft hem aanleiding tot eene breedvoerige beschouwing der afgoderij van hfd. 13 tot 15. Hij schildert daarin de afgo-

dendienst, zoowel de meer reine, die in vereering der natuurkrachten en scheppingswerken bestaat, als de grovere, wier voorwerp het werk van menschenhanden is, wijst dan vervolgens den oorsprong van de afgoden- en beeldendienst aan en haren verderfelijken invloed op de zedelijkheid. Hij stelt daartegen over, hoe de regte kennisse Gods zedelijke reinheid uitwerkt en tot eene zalige onsterfelijkheid leidt. Aan het slot schildert hij de dwaasheid en den onzin van de afgoden- en beeldendienst nagenoeg op dezelfde manier en met dezelfde bijtende ironie, als wij hier en daar bij de profeten des O.T. vinden.

Aan het slot hfd. 16-19 vinden wij eene zeer breedvoerige vergelijking van het verschillende lot, hetwelk de Israëlieten en de Egyptenaren wedervoer ten tijde van den uittogt uit Egypte. Hij had hfd. 11:16 de grondstelling uitgesproken: ‘waardoor iemand zondigt, daardoor wordt hij gestraft’[1] Voegt daar nu bij de stelling hfd. 11:5: ‘waardoor (Israëls) vijanden gestraft worden, daardoor juist worden de Israëlieten in hunne verlegenheid beweldadigd’[2], dan hebt gij het thema, hetwelk hier tot overlading toe wordt uitgewerkt. Hadden de Egyptenaren door hun dierendienst gezondigd, zij worden ook daarvoor door dieren gestraft. Werden de Egyptenaren door dieren, door kikvorschen en vliegen, geplaagd, zoodat hun de lust van eten ontging, door dieren, door de kwakkelen in de woestijn, werd de honger der Israëlieten gestild. Bij de Egyptenaren de verderfelijke werking van regen, hagel en vuur, bij de Israëlieten de zegen van het manna, een soort van hemelschen regen; bij de Egyptenaren digte nachtelijke duisternis, bij de Israëlieten het helderste daglicht; bij de Egyptenaren kindermoord en dood der eerstgeborenen, bij de Israëlieten leven en verlossing van vijanden; bij de Egyptenaren ondergang in de wateren der Roode Zee, bij de Israëlieten een drooge weg over den zeebodem. Dit geheele stuk is vol fantastische versieringen en zeer gewrongene en gekunstelde vergelijkingen. Wij zullen ons daarom ook niet inlaten met eene nadere ontleding van den inhoud. De schrijver sluit zijn werk met eene lofprijzing op Jahveh, Israëls God. ‘In alles hebt gij, o Heer! uw volk groot gemaakt en verheerlijkt en niet voorbijgezien, daar gij het altijd en overal hebt bijgestaan’ (hfd. 19:22).

1 *δὶ ὧν τις ἁμαρτάνει, διά τοντῶυ κολάζεται*
2 *ἑκολάσ-θηααν οί ἔχρρο῎ι αύτῶν, διά τούτων αίτοι ἀπορουῦντ῎σ ∈ί∈ργ∈τήθησαν.*

V. Taal en stijl van het boek der Wijsheid.

Men behoeft het boek der Wijsheid slechts met aandacht te lezen, om zich er van te overtuigen, dat het in het Grieksch gedacht en geschreven is. Wel vertoont dit Grieksch eene hier minder daar meer doorschemerend Hebreeuwsch koloriet; doch het zuiver Grieksche taalkarakter is zoo in het oog vallend, dat het hebraïserend koloriet daarbij geheel op den achtergrond treedt. Het laat zich zeer wel verklaren, dat een Grieksch sprekende Alexandrijnsche Jood, gewoon aan den stijl en de taal der Grieksche vertaling des O.T., ook in zijn schrijfstijl de eigenaardigheid van het bijbelsch en kerkelijk spraakgebruik liet doorschemeren.

Wij vinden vooral in de eerste tien hoofdstukken ook het eigenaardige parallelismus weder, hetwelk in de Psalmen, het boek Job en de Spreuken voorkomt. Doch dit verwondert ons evenmin; het was eenmaal de eigenaardige trant en bovendien bij uitstek geschikt voor dit soort van letterkunde. Vergelijken wij echter het parallelisme, hetwelk bij Jezus Sirach'szoon gevonden wordt, met hetgeen wij hier voor ons hebben, dan zien wij, dat het bij den eerste veel strenger en kunstmatiger wordt volgehouden dan in het boek der Wijsheid, waar het nu en dan door den parenetischen toon wordt afgewisseld. In het laatste gedeelte, van hfd. 10 af, komt het parallelisme minder uit, omdat daar eene historische stof tot leering en vermaning wordt bewerkt. Doch ook zelfs in dit gedeelte ontbreekt het niet geheel, maar vertoont zich hier en daar, even als in het eerste gedeelte. Verg. hfd. 12:12, 18; 14:2, 15:11; 16:28.

Ook aan Hebraïsmen ontbreekt het in het boek der Wijsheid niet geheel. Daartoe mogen wij rekenen uitdrukkingen, zoo als hfd. 1:1, *ἁπλότης καρδίας*, יֹשֶׁר לֵבָב, eenvoud, argeloosheid, de eigenschap van een kinderlijk gemoed, hier parallel naast *ἀγαθότης*; hfd. 2:9, *μ∈ρὶε*, חֵלֶק en *κλῆρος*, נַחֲלָה in den zin van levenslot, alleen aan het Joodsch-Grieksch eigen; hfd. 2:15, *τρ ἰβοι*, אֳרְחוֹת in den zin van zedelijke rigtingen en handelwijzen; 2:16, *λογἰζεσ θαι εἴς τι*, נֶחְשַׁב לְ, gerekend worden voor iets, gelden voor iets; 13:9; 14:6; 18; 4, *αἰών* עוֹלָם in de beteekenis van wereld; 6:2, *ἐνωτἰζε σθαι*, הַאֲזִינוּ, in de ooren opnemen van *οὖς*, ter harte nemen; 6:14, *ορθρἰζειν ἐπἰ τι*, הַשְׁכִּים, vroeg opstaan, vandaar ijverig naar iets jagen.

Enkele woorden zijn aan het bijbelsche en kerkelijke spraakgebruik ontleend en komen in den zin, waarin zij hier gebruikt worden, bij klassieke schrijvers niet voor, zoo als *ἐπισκοπή, κοιτή, εὐλογία, σκάνδαλον*. Het hebraïserend koloriet komt ook uit in de meestal zeer eenvoudige zamenvoeging der zinnen door *καί, δέ, διὰ τοῦτο, διό, γάρ, ὅτι*. Echter bewijzen ook enkele voorbeelden van meer zamengestelden periodenbouw, dat de schrijver zeer goed de eigenaardigheid van den Griekschen stijl verstond en wist te gebruiken.

Dat de schrijver zich verschuilt onder den persoon van Salomo, was welligt een reden te meer, waarom hij het in Salomo's Spreuken voorkomende parallelisme als vorm koos en onwillekeurig vele hebraïserende uitdrukkingen gebruikte, die in de gewone spreektaal van beschaafde Alexandrijnsche Joden waren opgenomen.

Maar behoudens deze hebraïserende kleur draagt het boek der Wijsheid geheel het echt Grieksche taalkarakter. Dit blijkt inzonderheid uit den rijkdom en afwisseling van adjectieven, die hem bij zijne telkens terugkeerende antithesen ten dienste staan en die hij met echt Grieksche buigzaamheid weet zamen te stellen. Ik noem slechts enkele voorbeelden: *ὑπέρμαχος*, 10:20; *ὁμοιοπαθής*, 7:3; *γηγενής*, 7:1; *πολυχρόνιος*, 2:10; *ὀλιγοχρόνιος*, 9:5; *πολύφροντις*, 9:15; *πετρόβολος*, 5:22; *παντοδύναμος*, 7:23; *πανεπίσκοπος*, 7:23; *πρωτόπλαστος*, 7:1; *δυσδιήγητος*, 17:1, en vele anderen. Uitdrukkingen als *ἀγῶνα νικῦν*, 4:2; *ἀγῶνα βραβεύειν*, 10:12; *πρυτάνεις* 13:2; *ἀμβροσία τροφή*, 19:21; spreekwijzen uit de Platonische en Stoïsche wijsbegeerte ontleend, als *ὕλη ἄμορφος*, 11:17; *πρόνοια*, 14:3; 17:2; *πνεῦμα νοερόν*, 7:22; zeer vele lievelingsuitdrukkingen, die gedurig weder voorkomen, zoo als *ἐξεταζειν, δοκιμάζειν, ἐντρέπεσθαι, πειράζειν*, in de beteekenis van ervaren, en eindelijk de telkens voorkomende paronomasiën en zamenvoegingen van klankverwante of gelijkeindigende woorden in dezelfde zinnen, soms wel wat te veel gezocht en te kwistig aangewend, b.v. *παροδεύσω - συνοδεύσω*, hfd. 6:21, 22; *εὐώδωσε - διώδευσαν*, 11:1; *παίσιν - ἐμπαιγμὸν - παιγνίοις*, 12:25; *δίκαιος - δικαίως - καταδικάσαι*, 12:15; *ἄργα - ἔργα*, 14:5, en dergelijke bewijzen ontegensprekelijk, dat de schrijver gewoon was in het Grieksch te denken en te spreken.

Het is daarom zeer te verwonderen, dat er desniettegenstaande geleerden geweest zijn, die beweerden, dat het bock der Wijsheid, zoo al niet geheel, gelijk Grotius meende, dan toch

voor een zeker gedeelte Grieksche vertaling van een Hebreeuwschen grondtekst is geweest. Zoo meende Houbigantius[1] in de eerste 9 hoofdstukken de sporen van eene overzetting uit een Hebreeuwsch origineel te vinden. Hij kwam te eerder tot dit vermoeden, omdat hij dan de eerste 9 hoofdstukken althans voor een werk van koning Salomo kon houden, en het laatste deel voor een toevoegsel van den vertaler, die dit gedeelte in het Grieksch had overgezet. Zoo bleef de kanoniciteit van het geschrift beter bewaard.

Meer bevreemding baart het, dat in lateren tijd Bretschneider[2] kon beweren, dat het eerste gedeelte van hfd. 1-6:8 een fragment was van een oorspronkelijk in het Hebreeuwsch geschreven grooter werk, dat ten tijde van Antiochus Epiphanes tegen de van het Jodendom afvallige Joden door een Palestijnschen Jood geschreven zou zijn, terwijl de volgende afdeelingen van lateren oorsprong en in het Grieksch zouden zijn opgesteld. Engelbreth heeft later[3] de verdediging van dit gevoelen nog eens op zich genomen.

Wij houden ons overtuigd, dat Hieronymus reeds het juiste heeft getroffen, toen hij schreef: ‘Liber, qui Sapientia Salomonis inscribitur, apud Hebraeos nusquam est, quin et ipse stylus Graecam eloquentiam redolet’[4]. En met regt: men behoeft slechts Jezus ben Sirach naast het boek der Wijsheid te leggen, om het groote verschil van origineel en vertaling te tasten. Het valt zoo heel moeijelijk niet om het eerste geschrift in het Hebreeuwsch terug te vertalen, gelijk Lowth dit reeds met het 23ste hfd. in zijn werk *De sacra poesi Hebraeorum*, en Fritsche met verscheidene andere stukken heeft beproefd; maar de Wijsheid van Salomo in het Hebreeuwsch weder te geven, achten wij onuitvoerbaar. Niemand, zelfs Bretschneider niet, heeft dit kunststuk dan ook ooit beproefd.

Van den stijl hebben wij bij de opgave van den inhoud reeds eenige proeven gegeven. Hier en daar heerscht een rustige en kalme leer-, betoog- en vermaantoon; maar dikwijls verheft zich ook de stijl tot eene rhetorisch-dichterlijke hoogte, b.v. in het tweede hoofdstuk, waar hij de wereld- en levensbeschouwing der vrijgeesten van zijnen tijd schildert. Dan schept hij behagen

1 Notae criticae in omnes V.T. libros, t. 1, prol., p. 116, 121, 177.
2 De libri Sapientiae parti priore cap. 1-11 e duobus libellis diversis conflata, 1804.
3 Libri Sap. Sal. interpretandi specimina, 1816.
4 Praefatio in libr. Sal.

in een rijkdom van beelden en sierlijke antithesen. Maar dit doet hem ook wel eens de grenzen van een waarlijk fraaijen stijl te buiten gaan. Vooral in het laatste gedeelte, bij de door hem behandelde historische leerstof, wordt hij vaak vermoeijend door breedsprakigheid en gekunsteld door gezochte en fantastische opsiering. Vooral die breedvoerige tegenstelling van de Egyptenaren en de hen treffende straffen en van de Israëlieten en de door hen ervaren zegeningen is zoo uitgewerkt, dat men er met Buddeus[1] met regt van kan zeggen: 'ad nauseam usque exornata. Istudque studium rhetorum more omnia exaggerandi auctorem eo usque abripuit, ut veritatem quoque historicam corrumperet ac depravaret.'

VI. De schrijver van het boek der Wijsheid.

De schrijver begint eerst in het 7de hfd. van zich zelven te spreken en stelt zich daar voor als een man, die, hoe hoog geplaatst, toch mensch is gelijk ieder ander. In hfd. 8:10 noemt hij zich een jong mensch (*ὁ νέος*), die door zijne wijsheid zich eene roemrijke regering bereidt: hfd. 9:7 zegt hij: 'Gij o God! hebt mij uitverkoren tot koning van uw volk en regter van uwe zonen en dochteren', en hij verklaart bestemd te zijn om op den heiligen berg een tempel te bouwen. Het is dus Salomo, die in dit boek sprekend optreedt en zijne wijsheid verkondigt.

Als wij echter de bescheidene wijze, waarop hij zich als Salomo aanduidt, vergelijken met de opene en pralende manier, waarop Koheleth zich als Salomo voordoet, dan treft ons het groote verschil. Daar luidt het: 'Ik, Koheleth, was koning over Israël', Pred. 1:12, met eene breede opsomming van zijne bedrijven en ervaringen. Hier vinden wij eene van allen ophef vervreemde aanduiding des persoons. Het is alsof de auteur niet dan met een zekeren schroom de rol van Salomo op zich neemt. Dit verhinderde echter niet, dat het boek den titel van *Σοφία Σαλωμών* verkreeg en in de Syrische en Arabische vertaling uitdrukkelijk als een werk van Salomo erkend en ook als zoodanig door vele kerkvaders en rabbijnen en latere katholieke theologen werd aangehaald. Anderen deinsden wel terug voor dit stoute waagstuk, maar meenden toch, zoo als Bellarminus

1 Institut. theol. dogm., p. 145.

en Huetius, een echte Salomonische kern te mogen aannemen, die dan later door een Griekschen Jood op zeer vrije manier in den tegenwoordigen vorm zou zijn verwerkt.

Wij hebben boven reeds aangewezen, dat de auteur geen Palestijnsche, maar Alexandrijnsche Jood geweest is. Zijn ruim overzigt over de verschillende vakken van het menschelijke weten hfd. 7:17-20; 8:8, zijne kennis van de Epicureïsche leer van het toeval en van de materialistische beschouwing van het wezen en lot der ziel (hfd. 2:2), zijne opmerking van de vorderingen der heidenen in de navorsching der dingen (hfd. 13:9)[1], zijne waardering van de kunst en de beeldtenissen der goden (14:18), zijne beschouwing der wereld van de zijde harer schoonheid en van God als oorspronkelijk beginsel van het schoone, tal van voorstellingen en spreekwijzen, door hem uit de Grieksche wijsbegeerte overgenomen, zijn in het oog vallende bewijzen, dat wij den schrijver van dit boek nergens te zoeken hebben, dan in de bloeijende Jodengemeente van Alexandrië.

Maar zou men nu ook den man kunnen uitvinden, die de schrijver van het boek der Wijsheid is geweest? Sommigen hebben dit gemeend. Lutterbeck heeft[2] het vermoeden uitgesproken, dat de geleerde Alexandrijnsche Jood Aristobulus, die in het midden van de 2de eeuw voor C. leefde, de auteur geweest zou zijn[3]. Maar wat wij aangaande dezen uit Eusebius, *Praeparatio evang.*, weten, geeft nog geen grond hem daarvoor te houden. De leer toch van de Wijsheid als goddelijk beginsel, hem daar toegeschreven, is van te algemeenen aard, om tot het auteurschap van Aristobulus te besluiten. Bovendien is deze hypothese in strijd met den inhoud van het boek. Van een man als Aristobulus, die een gunsteling was van Ptolomeus Philometor, was niet te verwachten, dat hij zoo hevig tegen de koningen en vorsten der aarde uit zou varen, als hij doet, waar hij zegt: ‘hoewel gij dienaars zijt van Gods regering en daaraan onderworpen, hebt gij niet naar regt gevonnisd, noch de wet bewaard, noch naar Gods wil gewandeld. Vreeselijk en snel zal Hij over u komen;

1 ‘Zij hebben geen aanspraak op verschooning (*οὐδ'αὐτοί συγγνωζοί*); want indien zij in staat waren zooveel te weten, dat zij de wereld konden uitvorschen (*ζοχάσασθαι τόν αἰῶνα*), hoe vonden zij Hem dan niet spoediger, die de Heer der wereld is?’

2 Die N.T.sche Lehrbegriffe, 1852.

3 Over dezen Aristobulus verdient gelezen te worden het Academisch proefschrift van J.C. Schagen van Soelen: Over den oorsprong der Grieksche vertaling van de Pentateuch volgens de LXX, blz. 14-39.

want een streng oordeel gaat over hen, die in hoogheid zijn; want de geringste vindt uit medelijden verschooning, maar de magtigen worden magtig getuchtigd' (*δυνατοί δυνατῶς*), hfd. 6:2-6. Zoo kon geen gunsteling van Philometor spreken, onder wiens regering de Egyptische Joden ongemeene voorregten genoten.

Anderen hebben gemeend, dat Philo de schrijver van dit boek zou zijn. Reeds ten tijde van Hieronymus bestond deze meening. 'Nonnulli scriptorum veterum hunc (librum Sapientiae) esse Philonis Judaei affirmant' (praef. in libr. Sal.). Toen Philo, naar den keizer Caligula afgevaardigd, om dezen te bewegen, dat hij het bevel om het beeld van den keizer in de synagoge te plaatsen mogt intrekken, met smaad werd afgewezen, zou hij tot troost van zijne geloofsgenooten en tot waarschuwing hunner onderdrukkers dit boek hebben geschreven. Dan bij alle overeenkomst van godsdienstige en theologische rigting bestaat er toch zulk een groot verschil in denkwijze tusschen Philo en den auteur der Wijsheid, zoowel met opzigt tot de logosleer, als ook in stijl en schrijfwijze, dat deze hypothese als eene volstrekt ongegronde gissing mag worden beschouwd.

In lateren tijd hebben Kirschbaum[1], Weisse[2] en Noack[3] het gevoelen verdedigd, dat het boek der wijsheid van eenen christen geschreven zou zijn. Zij beroepen zich daarbij op zekere christelijke denkbeelden en voorstellingen, die zij voorgeven in dit boek te vinden. Noack meent zelf in den Alexandrijner Apollos, den medehelper van Paulus, den auteur van dit geschrift te hebben gevonden, die het kort na de groote Jodenvervolging te Alexandrië onder Caligula tusschen het jaar 38 en 40 geschreven zou hebben. Onder Salomo wil hij ook niet den historischen Salomo, maar Christus, den Salomo in hoogeren zin, den messiaanschen koning verstaan hebben.

Wij zullen ons met de weerlegging van deze avontuurlijke hypothesen niet verder inlaten, daar wij straks nog op de verhouding van het boek der Wijsheid tot de christelijke leer zullen terugkomen. Als uitkomst van ons onderzoek, kunnen wij vaststellen, dat over de persoonlijkheid van den schrijver zich niets naders laat bepalen, dan dat hij een wijsgeerig gevormde Alexandrijnsche Jood is geweest.

1 Der jüdische Alexandrinismus, eine Erfindung Chr. Lehrer, 1841.
2 Onder andere schriften, die Evangelienfrage, 1856.
3 Der Ursprung des Christenthums, 1837.

VII. Voor wie, met welk doel en wanneer is het boek der Wijsheid geschreven?

Dat de vermanende en bestraffende rede in hfd. 1 en 6 gerigt wordt tot de heerschers, koningen en regters van de einden der aarde, geeft nog volstrekt geen regt om aan te nemen, dat dit boek inzonderheid voor dezen en dus voor heidensche lezers bestemd zou zijn. Wij hebben die toespraak aan de heerschers en koningen bloot te houden voor eene rhetorische apostrophe, die welligt haren grond daarin heeft, dat ook een koning als spreker wordt ingevoerd. Wat was natuurlijker, dan dat hij het woord inzonderheid rigtte tot zijne standgenooten? Dat hij in het historisch gedeelte nergens de namen der door hem aangehaalde personen noemt, maar ze allen naar hunne uit het O.T. bekende daden en lotgevallen kenschetst, bewijst genoegzaam, dat hij zich als lezers van zijn boek zijne Joodsche volksgenooten voorstelde.

Wie hij onder dezen inzonderheid op het oog had, komt duidelijk uit in de eerste vijf hoofdstukken van het boek. Hij bestrijdt hier eene zekere klasse van menschen onder zijn eigen volk. Zij komen hier voor als afvallige, ongodsdienstige, heidenschgezinde menschen, die van den Heer zijn afgevallen (*ἀποζάντες τοῦ χυρίου*), die den regtvaardige verachten, die tegen de wet zondigen. Hunne denkwijze komt duidelijk uit in de rede, die hij hun in het 2de hfd. in den mond legt en die wij boven hebben aangehaald.

Hoe laat zich nu het ontstaaan van zulk een ongodsdienstige heidenschgezinde partij onder Israëls volk verklaren? Wij moeten niet voorbijzien, dat er een scherpe en onafgebroken strijd bestond tusschen den inhoud van Israëls theocratisch geloof en den werkelijken, dikwijls zeer ellendigen toestand des volks. De verdrukking van Gods uitverkoren volk, het lijden der vromen, bleef altijd voor Israël een onoplosbaar raadsel. Het geloof aan regtvaardige vergelding stootte overal tegen de werkelijkheid. Vandaar dat reeds van ouds bij velen twijfelingen opkwamen tegen de waarheid der theocratische vergeldingsidee. Wij hooren die twijfelingen reeds in den 37sten en 73sten psalm en op vele andere plaatsen. Het geheele boek Job is eene theodicee, die wel het vraagstuk niet oplost, maar den twijfelaar tot absolute berusting voert. Maar er waren er ook, die

aan den twijfel toegaven en tot ongeloof werden weggesleept. Zeer sterk en juist wordt dit uitgedrukt door Sefanja hfd. 1:12: Ik zal bezoeking doen over de mannen, die in hun hart zeggen: Jahveh doet geen goed, noch Hij doet geen kwaad. (verg. Jes. 5:18-20 en Mal. 3:13-15). Anderen vormden zich eene wereld- en levensbeschouwing, die wel niet allen godsdienstigen inhoud miste, maar die alle menschelijk streven voor ijdel en nietig hield en daarom een vrolijk en dankbaar levensgenot boven alles aanbeval. Zóó doet de schrijver van de Koheleth. Maar zulk een scepticisme nam een gevaarlijk karakter aan en leidde tot volslagen ongeloof en afval van God, sedert onder de Grieksche heerschappij het mozaïsme door de heidenen bespot en de overgang tot het heidendom met eer en voordeelen werd beloond. In Palestina bereikte deze afval zijne hoogte onder Antiochus IV Epiphanes, maar ook in Egypte deed zich onder gelijke omstandigheden hetzelfde verschijnsel voor.

Tegen deze afvallige, heidenschgezinde Joden rigt de schrijver zijne bestraffende reden. Hij stelt ze voor als godslasteraars, als materialisten, als loochenaars der onsterfelijkheid, voor wie zingenot het hoogste goed en den vrome te honen en te verdrukken de grootste vreugde is. Hij tracht aan te toonen, dat alle tegenstrijdigheden worden opgelost door het geloof aan de onsterfelijkheid. Het lijden der vromen is dan in Gods hand het middel tot hunne loutering, terwijl de regtvaardige straf den goddelooze na dit leven treft (hfd. 2).

Er bestaat zeker tusschen de denkwijze dezer Alexandrijnsche vrijgeesten en die welke in de Koheleth wordt uitgedrukt, eene groote verwantschap en overeenkomst. Beide vloeijen zij kennelijk uit dezelfde bron, beide hebben zij dezelfde troostelooze beschouwing van het leven na den dood, beide bevelen zij voor alle dingen het genot des levens aan. Maar er bestaat daarbij ook één opmerkelijk verschil. Koheleth houdt zich bij al zijn scepticisme toch binnen het gebied der godsdienstigheid; de vreeze Gods blijft bij hem onaangetast; ja zij is hem de eenige veilige toevlugt bij allen twijfel. De Alexandrijnsche vrijgeesten daarentegen hebben alle godsdienst laten varen. Koheleth prijst wel het genieten van het goede des levens, dat God ons geeft, met een opgeruimd en tevreden gemoed, maar de Alexandrijnsche losbollen roemen een wild en teugelloos zwelgen in zinnelust als eenigste en hoogste levensdoel. Van de zucht om den vrome te kwellen en te ver-

drukken, die de Alexandrijners bezielde, vinden wij bij Koheleth geene sporen. Daar er in de rede der Alexandrijnsche vrijdenkers hfd. 2:1-9 eene in het oog vallende, somtijds bijna woordelijke overeenkomst met gelijkluidende plaatsen in de Koheleth gevonden wordt, is het vermoeden van Dr. Grimm niet van grond ontbloot, ‘dat de Alexandrijnsche vrijgeesten, tegenover hunne volksgenooten, die aan hunnen godsdienst getrouw bleven, het boek Koheleth misduidden en misbruikten ook wel, daar Koheleth Salomo's naam draagt, hen met het gezag van Salomo, als ideaal der wijsheid, zochten te verslaan, te meer daar zij in Salomo's weelderig leven genoeg gronden voor hunne zucht naar zingenot konden vinden.’

Maar de bestrijding van de Alexandrijnsche vrijgeesten was niet het eenige, dat den schrijver de pen deed opvatten. Zijne volksgenooten smachten in zijn tijd in Egypte onder zware verdrukkingen. Daarom schildert hij met eene voor ons vermoeijende uitvoerigheid de tijden van Israëls dienstbaarheid in Egypte en de straffen, die Israëls onderdrukkers troffen. Hij wil zijnen volksgenooten bij hunne verdrukkingen een spiegel voorhouden, zoowel van hun toenmalig lijden als van de nabijzijnde schitterende uitredding en regtvaardiging. Daar afval van de ware godsdienst de bron is van alle ellende, vlecht hij in zijne historische aanwijzing de episode in over den oorprong, de dwaasheid en de verderfelijke uitwerking der afgodendienst in hare veelvuldige gestalten, terwijl hij wijst op haren val en den eindelijken triomf der ware godsdienst. ‘De afgodendienst was er niet van den beginne en zij zal niet zijn tot in eeuwigheid’ (hfd. 14:13), en ‘door uwe zonen zal het onverderfelijk licht der wet aan de wereld worden gegeven’ (hfd. 18:4).

In tegenstelling met het frivole ongeloof en het bijgeloof der afgodendienst prijst hij de wijsheid aan en in haar de ware godsdienst, die, van God uitgegaan, tot gemeenschap met God en eene zalige onsterfelijkheid voert, die ook uitwendigen welstand geeft en die, zoo ze eens op vorstentroonen erkend en door de volken gevolgd wordt, Gods koningrijk op aarde zal vestigen.

Het doel van den schrijver is derhalve deels apologetisch, deels polemisch en in zijne hoofdstrekking parenetisch. Hij wil de aan hunnen God getrouw gebleven Egyptische Joden vertroosten onder hunnen druk en versterken in hun theocratisch geloof, de wankelenden in dit geloof steunen en de reeds afgevallenen tot God den Vader terugbrengen; welligt ook wel

degenen, die zich door de Grieksche beschaving en wijsbegeerte aangetrokken gevoelden, op het gemoed drukken, dat alles, wat de Grieksche wijsbegeerte en wetenschap als waar en goed bevatten, in volle mate door de Israëlitische wijsheid werd aangeboden.

Een belangrijk voordeel mogt de schrijver zich daarvan beloven, dat hij zijne aanbeveling der wijsheid onder Salomo's naam tot zijne lezers rigtte. Zoo als David bij de Joden als het ideaal van heldenmoed en poësie bekend stond, zoo hield het nageslacht Salomo voor den vertegenwoordiger van alle wijsheid. David werd de collectiefnaam voor het gewijde lied, Salomo voor de wijsheidsletterkunde. Daarom gaven latere wijzen zooals de verzamelaar der Spreuken, en de schrijver van Koheleth hunne leeringen en vermaningen op Salomo's naam. En als de Alexandrijnsche vrijgeesten misschien hunne levensbeschouwing met het schild van Koheleth dekten, dan moest de auteur van het boek der Wijsheid zich des te eerder gedrongen gevoelen, in tegenstelling met de valsche wijsheid zijner tegenpartijders, Israël's wijsten koning te laten verkondigen, hoe alleen de ware wijsheid het ware heil der menschheid bevorderen en het dreigend godsgerigt afwenden kon.

Hoogst moeijelijk is het met eenige juistheid den tijd te gissen, waarin dit boek zal zijn opgesteld. Het bevat geene bepaalde data, waaruit men met eenigen grond tot den tijd van het ontstaan kan besluiten, maar slechts algemeene aanduidingen, die tot eene altijd onzekere raming leiden.

Vooreerst komt hier in aanmerking, dat er plaatsen voorkomen, waar de schrijver het oog schijnt gehad te hebben op de Grieksche vertaling van het O.T. Men kan zich hier beroepen op hfd. 6:7, *οὐ γὰρ ὑποζελεῖται πρόσωπον ὁ πάντων δεσπότης*; vgl. Deut. 1:17, *οὐ μὴ ὑποζειλῃ πρόσωπον ἀνθρώπου*; op hfd. 11:4, *ἐκ πέτρας ἀκροτόμου ὕδωρ*; vgl. Deut. 8:15, *ἐκ πέτρας ἀκροτόμου πήγην ὕδατος*, en zoo ook op cap. 12:8; 16:22; 19:21. Van meer belang is nog hfd. 15:10, *σπόδος καρδία αὐτοῦ*; woordelijk ontleend uit Jes. 44:20, *γνῶθι ὅτὶ σπόδος ἡ καρδία αὐτῶν*, eene geheel foutieve vertaling van לֵצִ֣ים אֵפֶ֔ר לֵ֥ב הִשְׁתֹּ֖אוֹ, d.i.: hij jaagt asch na (onze vertaling: hij voedt zich met asch): het hart is bedrogen, heeft hem afgeleid. De LXX hebben hier voor רֹעֶת gelezen רֹעֵת, of liever nog רֹעֵ֥ה חֹאֵ֖ר van רָעָה, en onze schrijver heeft deze foutieve vertaling overgenomen. Zoo is het ook hfd. 2:11, verg. Jes. 3, 10.

Uit deze plaatsen blijkt dus, dat de schrijver van het boek der Wijsheid de vertaling der LXX heeft gekend en gebruikt. Nu hebben de nog vrij onzekere onderzoekingen over den onderdom der Grieksche vertaling althans tot dit resultaat gevoerd, dat met de vertaling van den Pentateuchus een begin is gemaakt onder de regering van Ptolemaeus II Philadelphus, die van 284-246 koning was, en dat de overige boeken eerst in lateren tijd zijn vertaald. Heeft nu de schrijver van Salomo's Wijsheid van die vertaling gebruik gemaakt, dan moet hij geleefd hebben na de regering van Ptolomeus Philadelphus.

Een *tweede* datum is, dat in hfd. 11:16-19 voorondersteld wordt, dat de Egyptische Joden zware onderdrukkingen van de bewoners van Egypte hadden te dulden. Nu verhaalt wel Josephus, dat er van Alexanders tijd af tusschen de Joden en heidenen eene veete bestond[1] en dat de Joden van de heidenen vele lasteringen en aanvallen te verduren hadden[2], maar het is van de andere zijde ook bekend, dat zij van de eerste Ptolemeën buitengemeen werden begunstigd en hoog bij het hof stonden aangeschreven. Mogt ook hier en daar de volkshaat zich tegen hen openbaren, van verdrukking kon er geene sprake zijn. Volgens het 3de boek der Maccabeën had de eerste zware vervolging der Egyptische Joden plaats onder Ptolemeus IV Philopator omstreeks 217 v.C. Maar het geschiedkundige feit, dat bij dit fabelachtig verhaal tot grondslag ligt, had volgens Josephus[3] eerst plaats bij den aanvang der regering van Ptolemeus VII Physcon, 145-117 v.C. en is door den schrijver van het 3de boek der Maccabeën in een vroegeren tijd verschoven. Ook de laatste Kleopatra was den Joden vijandig gezind en zeer zware verdrukkingen hadden zij onder Caligula 38-40 en onder Nero 66 te lijden.

In de *derde* plaats komt hier zeer in aanmerking de verhouding, die er bestaat tusschen het boek der Wijsheid en de geschriften van den Jood Philo, vooral met opzigt tot de logosleer van den laatste. Het logos-begrip komt overal bij Philo voor als een reeds gangbaar en algemeen begrip, dat hij niet eerst ontwikkelde en verdedigde, maar dat reeds in de wijsgeerige scholen van Alexandrië als een erkend en aangenomen idee ingang had gevonden. Zoo de logos-leer reeds bekend

1 Josephus, bell. Jud. II, 18. 7.
2 Josephus, contra Apiona 1:25.
3 Contra Apiona 2:5.

geweest ware in den tijd, toen het boek der Wijsheid werd opgesteld, zou het al zeer bevreemdend zijn geweest, dat de schrijver de *σοφία* als goddelijke middelkracht en middeloorzaak nergens met den naam van *λόγος* had aangeduid, daar toch beide begrippen in den grond wezenlijk gelijk zijn. De *σοφία*, hoe naauw ook met den *λόγος* van Philo verwant, heeft nog niet dien omvattenden inhoud, is nog niet met die speculatieve scherpte uitgewerkt, is nog niet tot *λόγος* geworden. Daar er echter tot deze vervorming en ontwikkeling van de *σοφία*, zoo als ze hier voorkomt, tot de volledig uitgewerkte *λόγος*-leer van Philo een geruime tijd verloopen moet zijn, moet altijd het ontstaan van het boek der Wijsheid veel vroeger gesteld worden dan Philo's leeftijd. Dr. Grimm meent daarom de vervaardiging van dit boek te moeten stellen tusschen de jaren 145 en 50 v.C.

Nu is er nog eene omstandigheid, die onzes inziens niet mag worden voorbijgezien. Wij hebben boven reeds vermeld, dat de schrijvers van de *σοφία Σειράχ* en de *σοφία Σαλωμών* van elkander geen gebruik gemaakt hebben en hoogst waarschijnlijk elkander niet hebben gekend. Wanneer wij nu in aanmerking nemen, dat, zoo als Fritsche in de Inleiding van zijn Commentaar, blz. 13 en verv., heeft aangewezen, Jezus ben Sirach zijne wijsheid in het Hebreeuwsch kort na den dood van den Hoogepriester Simon II, gestorven in het jaar 199, in het licht gaf en dat zijn kleinzoon, die in het 38ste jaar van Ptolemeus Euergetes II of Physcon, d.i. in het jaar 132 v.C., naar Egypte verhuisde, en, na eenigen tijd daar vertoefd te hebben, het werk van zijn grootvader in het Grieksch vertaalde, dan worden wij er als van zelf toe geleid, om het boek der Wijsheid van Salomo te plaatsen in den omtrek van denzelfden tijd, waarin de Wijsheid van Sirach's zoon vertaald is, dat is eenigen tijd na het jaar 132. De verdrukking der Joden, waarop de schrijver doelt, zal dan geweest zijn, die onder Ptolemeus VII Physcon tusschen 145 en 117 heeft plaats gehad en die in den tijd, waarin dit werk geschreven werd, nog in levendige herinnering was en welligt nog niet geheel had opgehouden, maar door de vijandschap van Ptolemeus tegen den Joodschen bevelhebber des legers nog in hare gevolgen voortduurde.

VIII. De verhouding, waarin het boek der Wijsheid staat tot de latere ontwikkeling der Christelijke leer.

Zullen wij de volle beteekenis van het boek der Wijsheid verstaan, dan is het niet genoeg, dat wij weten, in welke verhouding het staat tot de vroegere voortbrengselen van de wijsheids-litteratuur der Hebreërs, welke plaats het naar zijn inhoud en vorm in die letterkunde inneemt, maar dan dienen wij ook de verhouding te kennen, waarin het staat tot de verschijnselen op wijsgeerig en theologisch gebied in lateren tijd. Indien toch dit werk een niet onbelangrijke schakel is geweest in de keten van ontwikkeling op het gebied des geestes, dan is het zeker niet van belang ontbloot dit nader uit te vorschen. Aan het eene uiteinde van die keten ligt de godsdienstleer van het oude Israël in hare eerste ontwikkeling, zoo als wij die kennen uit de schriften des O.V., en aan het andere uiteinde de godsdienstleer der Christelijke kerk, zoo als die zich van den tijd van Jezus en zijne apostelen af in hare rijke dogmengeschiedenis vertoont. Het tusscheninliggend veld bevat de tusschenschakels, die het eene aan het andere, de leer des O. aan die des N.V. verbinden. Al wat strekken kan dien trapsgewijzen overgang na te sporen, is zeker van het hoogste belang. Wij willen onderzoeken, welk licht het boek der Wijsheid daarover verbreidt.

Wij laten hier eene algemeene aanmerking voorafgaan. Het is bekend, dat de christelijke dogmengeschiedenis vooral in haar eerste tijdperk den veelvermogenden invloed van de Alexandrijnsche school in niet geringe mate heeft ondervonden. De Alexandrijnsche katechetenschool, die onder Pantaenus, Clemens en Origenes in de christenwereld in zoo hoog aanzien stond, was in den grond niets anders dan eene christelijke voortzetting van de heidensche en joodsche wijsgeerige scholen van Alexandrië. Zij stond even als deze onder den invloed der Platonische wijsbegeerte. Het kan ons dus niet verwonderen, dat van vele ideeën, die wij later in de christelijke school van Alexandrië aantreffen, de kiemen en sporen reeds bij Philo en in minder ontwikkelden vorm in het boek der Wijsheid worden aangetroffen; dat wij dus in dezen eene voorbereiding zien van de Alexandrijnsche rigting der dogmen-ontwikkeling in de christelijke kerk.

Wij bepalen ons hier slechts bij enkele punten, die ons het meest belangrijk zijn voorgekomen.

1°. *Vooreerst* noemen wij hier de schepping der wereld uit vormlooze stof (*ἐξ ἀμόρφου ὕλης*). De schrijver der Wijsheid laat zich nergens over de leer der schepping uit. Hij blijft staan bij het eenvoudige Oud-Testamentische idee van God, als schepper van alle dingen. Op ééne plaats laat hij zich echter over één punt nader uit. Hfd. 11:17 voegt hij aan Gods almagtige hand (*πανταδύναμος χεὶρ*) het praedicaat toe, 'die de wereld geschapen heeft uit vormelooze stof.' (*ἡ κτίσασα τὸν κόσμον ἐξ ἀμόρφου ὕλης*) *ὕλν*, eigenlijk hout, bouwhout, werd sedert den tijd van Aristoteles vrij algemeen gebruikt om het materiaal uit te drukken, waaruit God de wereld had gevormd. Plato gebruikt echter dit woord niet in dezen zin, ofschoon de daarmede bedoelde zaak tot de grondleeringen zijner wijsbegeerte behoort. Eerst later werd *ὕλν* de gangbare uitdrukking om de wereldstof aan te duiden. Deze *ὕλν* werd beschouwd als *ἄμορφος*, vormloos. Want toen de Grieksche wijsbegeerte eens gekomen was tot de idee van een rein geestelijk en intelligent beginsel der wereld (*ὁ νοῦς*), was het zeer natuurlijk, dat zij er ook naar streefde om zich dat beginsel vrij en onafhankelijk werkend voor te stellen. Toen zij echter daarbij tevens de Aristotelische grondstelling, dat onmogelijk uit niets iets kan worden[1], had vastgesteld, was zij wel gedwongen eene oorspronkelijke wereldstof aan te nemen. Maar om nu de goddelijke vrijmagt onbeperkt te laten, werd aan de wereldstof elke eigenschap, alle eigendommelijkheid ontzegd, waardoor het wereldvormend beginsel eenigszins beperkt of bepaald zou kunnen worden; de stof was door geene enkele eigenheid verhinderd alle mogelijke vormen van het vormend goddelijk verstand aan te nemen. Daarom is bij alle Platonici de *ὕλη ἄμορφος*, zonder vorm, zonder gestalte[2]. Philo nam deze leer van eene wereldstof over. In overeenstemming met het spraakgebruik der Stoïcijnen is God de actieve oorzaak (*τὸ δραςήριον αἴτιον*), de stof de passieve (*τὸ παθητὸν αἴτιον*) en

1 Arist. Phys. 1:4, 9, *τὸ ἐκ μὴ ὄντων γίνεσθαι ἀδύνατον*.
2 Zeer juist is dit uitgedrukt in de Timacus Locr.: *ταύταν δὲ τὰν ὕλαν ἀΐδιον μὲν ἔφα, οὐ μὰν ἀκίνατον, ἄμορφον δὲ καθ αὐτὰν καὶ ἀδχημάτιστον, δεχομέναν δὲ πᾶσαν μόρφαν*.

voor eene eigenlijke creatio e nihilo of schepping der stof is er in zijn stelsel geene plaats. Ook de LXX hebben bij hunne vertaling van het תֹהוּ וָבֹהוּ, Gen. 1:2, door *ἀόρατος καὶ ἀκατασκεύαστος* aan de Platonische *ὕλη* gedacht, zoodat men in deze vertaling eene bevestiging kan vinden van het Platonisch begrip eener *ὕλη ἄμορφος*.

Wij vinden hier dus eene afwijking van de Joodsche theologie, die de leerstelling, dat God de wereld uit niets heeft geschapen[1], in haar systeem had opgenomen, en wel eene afwijking onder invloed van de in Alexandrië gangbare Platonische wijsbegeerte. Hoewel de Christelijke kerk zich aan de oud-Israëlitische voorstelling hield, zoo vinden wij toch nog de nawerking van deze afwijking bij de oudste kerkvaders. Zoo zegt Justinus Martyr, dat God, daar Hij goed was, alle dingen in den beginne geschapen heeft uit vormlooze stof wegens de menschen (*δημιουργῆσαι ἐξ ἀμόρφου ὕλης δί' ἀνθρώπους*) (Apol. 1:10), p. 58, hoewel hij elders de voortbrenging der stof aan God toeschreef (Cohort ad Graecos, c. 22), p. 145. Ook Hermogenes, die in de tweede eeuw leefde, moet de leer van eene eeuwige stof zeer scherpzinnig hebben verdedigd, zoo als wij weten uit de weerlegging, die Tertullianus van zijn gevoelen gaf (contra Herm.). Hoewel Origines niet regtstreeks de eeuwigheid der stof leerde, sprak hij toch van eene eeuwige schepping, omdat hij zich geenen rustenden God (*θεὸν ἐν παταπαύσει*) denken kon. Hoe dit denkbeeld van eene *ὕλη ἄμορφος* zich in de Gnostische secten heeft voortgezet, behoeft hier niet nader te worden aangewezen.

2°. Wij vestigen in de *tweede* plaats onze aandacht op de leer van het voorbestaan der ziel.

De plaats, die hier in aanmerking komt, vindt men hfd. 8:19, 20. Hij toont daar aan, dat men, welk een aangeboren aanleg men ook voor het goede mag hebben, toch de ware wijsheid alleen kan erlangen door Gods genadige beschikking op het gebed. Hij zegt dan: Ik was een kind van goeden aanleg (*παὶς εὐφυής*) en kreeg (*ἔλαχον*) eene goede ziel, of liever (*μαλλον δέ*), daar ik goed was (*ἀγαθος ὢν*), kwam ik in een onbevlekt ligchaam (*σῶμα ἀμίαντον*). Bij deze woorden ligt de gedachte te gronde, dat zijne ziel reeds voor hare ver-

1 *ὅτι ἐξ οόκ ὄντων ἐποίησεν αὐτὰ* sc. *τὸν οὔρανον καὶ τὴν γῆν ὁ θεός* (2 Macc. 7; 28).

eeniging met het ligchaam *goed* was; dat zij derhalve toen reeds een bestaan had, en dat zij, juist omdat zij goed was (*ἀγαθὸς ὤν*), ook met een onbevlekt ligchaam verbonden werd, zoodat hij reeds bij zijne geboorte naar ligchaam en ziel beide een *παῖς εὐφυής* mogt heeten.

De schrijver beschouwde het ligchaam, omdat het behoorde tot de materie, als den zetel van het zedelijk kwaad. ‘De wijsheid woont niet’, zegt hij hfd. 1:4, ‘in eene ziel vol slechte kunstgrepen (*εἰς ψυχήν κακότεχνον*) en woont niet in een ligchaam in zonde verzonken (*κατάχρεῳ ἁμαρτίας*)’ ‘Het sterfelijk ligchaam bezwaart de ziel (*βαρύνει*) en de aardsche tent drukt den veel zorgenden geest (*νοῦν πολυφροντίδα*)’. Hij spreekt daarmede eene grondgedachte uit der Platonische en Stoïcische wijsbegeerte, die in de destijds syncretistische school te Alexandrië algemeen werd gehuldigd. Het is hetzelfde, wat Seneca verklaart, als hij zegt: ‘Dit ligchaam is het bezwaar en de straf der ziel; terwijl het drukt, wordt zij beklemd en is in boeijen, tenzij de wijsbegeerte te hulp komt en haar zich laat verkwikken door de beschouwing van de natuur der dingen en haar van het aardsche opvoert tot het goddelijke’[1]. Door de scherpe tegenstelling van ziel en ligchaam, waarbij het ligchaam als de kerker der ziel gedacht werd, moest Plato er wel toe komen aan de ziel een voorbestaan toe te kennen. De schrijver der Wijsheid wijzigt echter eenigszins de Platonische voorstelling. Hij vooronderstelt twee soorten van praeëxisterende zielen, goede en booze. Bij Plato vinden wij alleen, dat de ziel, hoe meer zij zich in haar vooraardsch bestaan in de aanschouwing van het hemelsche verdiept heeft, zich des te meer hier op aarde zal getrokken gevoelen naar de kennis van het ware en goede. Philo gaat nog eene schrede verder dan het boek der Wijsheid. Hij onderscheidt ook twee soorten van praeëxisterende zielen, van welke sommige zich door het aardsche en zinnelijke aangetrokken gevoelen, andere daarentegen niet. De eerste alleen worden met menschelijke ligchamen verbonden, terwijl de andere dienende geesten worden, door welker tusschenkomst God de menschelijke aangelegenheden regelt. Van de eersten verzinken sommigen gedurende het aardsche leven in zinnelijken lust, terwijl anderen zich van de boeijen der zinnelijkheid trachten te ont-

1 Corpus hoc animi pondus ae poena est: premente illo urgetur, in vinculis est, nisi accessit philosophia et illum respirare rerum naturae spectaculo ussit et a terrenis dimisit ad divina. Sen. ep. 65.

slaan en reikhalzen naar den terugkeer in het hemelsche vaderland. Onze schrijver dacht zich waarschijnlijk het onderscheid tusschen goede en booze zielen als gradueel, in dier voege, dat deze meer en gene minder zich van het aardsche en zinnelijke aangetrokken gevoelden.

Deze leer der zielen-praeëxistentie, onder den invloed van Platonische denkbeelden reeds in haren primitieven vorm bij onzen schrijver aanwezig en door Philo verder ontwikkeld, vond in de christelijke Alexandrijnsche school een hoofdverdediger in Origenes. Hij leerde, dat de zielen tot straf voor hare vroegere zonden in aardsche ligchamen werden gebannen, en bragt zijne leer daardoor in verbinding met de goddelijke strafgeregtigheid en de menschelijke vrijheid. Deze leer vond echter geen opgang in de katholieke kerk. Door Tertullianus vooral werd de leer van de voortplanting der zielen per traducem de grondslag van de kerkelijke dogmatiek; en zoo in lateren tijd deze of gene nog een voorbestaan der zielen mogt leeren, werd hij geacht afgedwaald te zijn op heretisch terrein.

3°. In de *derde* plaats komt hier in aanmerking de leer der onsterfelijkheid.

Zeer duidelijk spreekt hij deze gedachte uit, hfd. 2:23. ‘God heeft den mensch geschapen tot onsterfelijkheid (*ἐπ᾽ ἀφθαρσίᾳ*) en heeft hem een beeld gemaakt van zijn eigen wezen (*τῆς ἰδίας ἰδιοτήτος*)’. De onsterfelijkheid heeft dus haar grond in de wezensverwantschap des menschen met God. Deze gedachte ontvangt nog nadere opheldering uit hfd. 1:12, waar hij van den dood, het tegengestelde van de *ἀφθαρσία*, zegt: ‘ijvert niet naar den dood (*μὴ ζηλοῦτε θάνατον*) door dwaling uwes levens, en haalt u het verderf (*ὄλεθρον*) niet aan door de werken uwer handen.’ Het hardnekkig volharden der goddeloozen in de zonde was hem een moedwillig ‘zoeken van den dood’. Zijn gedachtengang komt hierop nader: God heeft den mensch geschapen tot onsterfelijkheid (hfd. 2:23); ‘maar door den nijd des duivels is de dood in de wereld gekomen’, (hfd. 2:24); echter vallen niet allen den dood ten deel, maar door wijsheid en deugd geraakt de mensch tot onsterfelijkheid: ‘De geregtigheid is onsterfelijk’ voert tot onsterfelijkheid, zegt hij (hfd. 1:15). ‘Betrachting der wetten is bevestiging der onverderfelijkheid’ (hfd. 6:18). ‘De onsterfelijkheid is in de verwantschap der wijsheid (*ἐν τῇ συγγενείᾳ τῆς σοφίας*) (hfd. 8:17)’. Gods magt te kennen is de wortel der onsterfelijkheid (*ῥρίζα ἀθανασίας*)

(hfd. 15:3). ‘De zielen der regtvaardigen zijn in Gods hand’ en mogen zij naar de meening der dwazen schijnbaar gestorven zijn ‘zij zijn in vrede’ (hfd. 3:1-3). ‘Een regtvaardige, zoo hij al vroeg mogt sterven, zal in ruste zijn’ hfd. 4:7. De goddeloozen treft de straf des doods (1:12, 16; 2:25); als die straf hen heeft getroffen, lijden zij smarten (*ἔσονται ἐν ὀδύνῃ*) (4; 19).

Wij zullen zeker de meening dezer gezegden het zuiverst in den geest des schrijvers opvatten, als wij het begrip van *ἀφθαρσία* en *ἀθανασία* in praegnanten zin nemen van eene *zalige* onsterfelijkheid, van een leven in gemeenschap met God in den hemel. Het tegengestelde, *θάνατος*, is dan geenszins eene volkomene vernietiging, maar negatief het gemis van de zalige onsterfelijkheid en positief de door het pijnigend schuldbewustzijn treurige toestand der zielen na den dood, die de schrijver hoogst waarschijnlijk in den hades plaatste (hfd. 1:14; 17:14, 21). Door *θάνατος* wordt hier dus hetzelfde verstaan, wat de schrijver van de Apoc. hfd. 2:11; 21:8 *δεύτερος θάνατος* en de christelijke kerk later mors aeterna noemde. De dag des oordeels (*καιρὸς ἐπισποπῆς*, hfd. 3:7, *ἐπισκοπή ψυχῶν*, vs. 13, *ἡμέρα διαγνώσεως*, vs. 18) kan bij gevolg alleen verstaan worden als eene beeldsprakige aanduiding van den tijd der goddelijke beslissing, waardoor voor ieder in het bijzonder de vergelding op de voorschreven wijze een aanvang neemt, hetzij hij in de zalige onsterfelijkheid, het ware leven bij God, wordt opgenomen, hetzij hij in den treurigen toestand van het leven in den hades wordt verwezen. Van een tusschentoestand na den dood tot den dag des oordeels komt bij onzen schrijver geen spoor voor. Hij heeft zich derhalve hoogst waarschijnlijk voorgesteld, dat de zielen na den dood zonder herstelling of wederopwekking des ligchaams den staat der vergelding aanvangen, geheel in overeenstemming met de Platonische voorstelling der Alexandrijnsche eschatologie.

Wij hebben dus in het boek der Wijsheid een afdoend bewijs, dat het geloof aan de onsterfelijkheid der zielen toen reeds een belangrijk bestanddeel uitmaakte van de godsdienstige denkwijze der Alexandrijnsche Joden. Dat het echter verre van algemeen was, blijkt daaruit, dat de wederlegging en bestrijding van de vrijdenkers en ongeloovigen, die met alle leven na den dood den spot dreven, mede de bedoeling van dit geschrift is geweest. Hij treedt niet alleen als een ijverig ver-

dediger van deze leer op, maar maakt van haar een vlijtig gebruik, deels om tot een zedelijk en godsdienstig leven op te wekken; want alleen door deugd en geregtigheid kan de mensch eene zalige onsterfelijkheid erlangen; deels om Gods regtvaardigheid in het besturen van der menschen lotgevallen te verdedigen; want alleen op dit standpunt kan het lijden van den regtvaardige als tuchtmiddel worden beschouwd om hem voor eene zalige onsterfelijkheid te bereiden.

Het hooge belang van het boek der Wijsheid zal ons te meer in het oog vallen, als wij in acht nemen, dat in het nagenoeg gelijktijdig geschrift van Jezus Sirach's zoon geen spoor voorkomt van het geloof aan eene persoonlijke onsterfelijkeid. Daar heet het: ‘In het rijk der dooden is er geen genot’ hfd. 14:19. ‘Wie toch looft den Allerhoogste in het doodenrijk in stede van hen, die leven en eere toebrengen? Van een doode, die geen aanzijn heeft (*ἀπὸ νεχροῦ ὡς μηδέ ὄντος*), gaat het loflied verloren; wie leeft en gezond is, looft den Heer’ (hfd. 17:27, 28) en zoo ook nog op vele andere plaatsen. Hij spreekt derhalve van den dood, als den tijd des eeuwigen slaaps (*καιρὸς κοιμήσεως αἰῶνος* hfd. 46:19) en ontleent nergens eenig zedelijk motief aan de hope een beteren levens; eene persoonlijke onsterfelijkheid kent hij niet.

Wij zullen ons geenszins met het onderzoek inlaten, hoe en wanneer het eerst het geloof aan eene persoonlijke onsterfelijkheid, aan een zich zelf bewust leven na den dood bij Israëls volk is ontstaan en hoe het zich daar van lieverlede heeft verbreid. Wij houden ons hier alleen aan het feit, dat dit geloof, ten tijde van het ontstaan van het boek der Wijsheid in dien vorm, waarin het daar voorkomt, bij de Alexandrijnsche Joden reeds bestond. Dat het niet bij Jezus Sirach voorkomt, geeft volstrekt geen regt tot de bewering, dat het bij de Palestijnsche Joden niet gevonden werd. Integendeel, in de overblijfsels van Israëls letterkunde, onder de Perzische en Egyptisch-Syrische heerschappij, vinden wij de duidelijkste bewijzen, dat het geloof aan een onsterfelijk leven in het volksgeloof reeds was opgenomen. Maar het was op verre na niet algemeen, noch te Alexandrië, noch in Palestina. Terwijl het in de Farizeërs zijne verdedigers vond, had het in de Sadduceërs zijne bestrijders. Zoo bleef het tot den tijd van Jezus en zijne apostelen. In de oude apostolische kerk neemt de Platonisch-Alexandrijnsche onsterfelijkheidsleer den eigenaardigen vorm aan van eene op-

standing der dooden (*ἀνάζασις τῶν νεκρῶν*). Van eene herstelling der ligchamen vinden wij in het boek der Wijsheid geene sporen. Als wij daar lezen: ‘In den tijd hunner bezoeking (*ἐν καιρῷ ἐπισκοπῆς αὐτῶν*), d.i. in den tijd, als God op de vromen in gunst zal nederzien, zullen zij blinken (*ἀναλάμψουσι*) en als vonken door de stoppels varen, d.i. hunne tegenstanders verteren’ (hfd. 3:7), hebben wij daarbij niet aan de reine etherische ligchamen te denken, waarmede de zielen der vromen in den tijd der opstanding bekleed zullen worden, zoo als Engelbreth en Gfrörer het opvatten, maar veelmeer aan de glansrijke periode der vrome Israëlieten, die hen eens op deze aarde wachtte. Dat in het boek der Wijsheid alleen melding wordt gemaakt van eene onsterfelijkheid der zielen, maar in 't geheel niet van eene opwekking der ligchamen en hunne wedervereeniging met de zielen, laat zich uitnemend verklaren uit de idealistische en idealiserende rigting der Alexandrijnsche school.

Het Christendom sloot zich met opzigt tot deze leer veel naauwer aan de Palestijnsche rigting aan. Voortbouwende op den grondslag, dien het in de latere schriften des O.T. in Deuteromium, Deutero-Jesaja, Ezechiël, Daniël en enkele apokryphen vond aangewezen, heeft het oude apostolisch Christendom aan zijne onsterfelijkheidsleer van den beginne af den vorm van eene opstanding der dooden gegeven. De regtzinnige kerkvaders vatten deze leer naar de letter op en dachten zich daarbij eene herleving van hetzelfde ligchaam, 'twelk de mensch op aarde had. Maar eene nawerking van de idealistische rigting der Alexandrijnsche school merken wij op bij Clemens Alexandrinus, die de leer der opstanding nagenoeg niet aanroert, hoe dikwijls hij ook van de onsterfelijkheid der zielen spreekt, en bij Origines, die, waar hij het kerkelijke dogma tegen Celsus verdedigt, zorgvuldig alles daaruit verwijdert, wat den tegenstanders aanleiding tot spot kan geven. Ook is het bekend dat de Gnostieken de opstanding der gestorven ligchamen geheel verwierpen; zij paste in hun idealistisch stelsel niet.

4°. Wij willen eindelijk ten *vierde* nog melding maken van de logos-leer. Wij kunnen hierover kort zijn, omdat wij boven reeds hebben aangetoond, dat de schrijver van het boek der Wijsheid door de *σοφία* nagenoeg hetzelfde verstond, wat in lateren tijd door Philo onder *λόγος* werd verstaan. Deze woorden zijn hun uitdrukking van dezelfde gedachte. Zij denken

zich daarbij het orgaan, het vermiddelende wezen, waardoor God, de boven al het eindige verhevene geest, met het eindige in verbindtenis treedt, door hetwelk Hij de wereld schept, op haar werkt en zich aan haar openbaart. Het was dus volstrekt niet vreemd, dat het Christendom de Alexandrijnsche logos-leer zich toeëigende. Wij zullen hier niet beslissen, of Philo zich den logos als eene werkelijke hypostase, als eene voor zich bestaande persoonlijkheid dacht, dan of hij ze zich als eene van God emanerende, overal tegenwoordige, alles doordringende kracht voorstelde, zoo als de schrijver der Wijsheid. Het eerste komt ons echter het meest waarschijnlijk voor.

De Christelijke kerk vond derhalve deze speculatieve idee reeds werkelijk aanwezig en in de wijsgeerige wereld aangenomen. Het lag daarom in den aard der zaak, dat zij zich deze idee toeëigende. Zij bleef hier echter geen speculatieve idee, maar verkreeg eene praktisch-religieuse gestalte, toen Johannes de logos-idee op den Christus toepaste en haar de zinvolle uitdrukking gaf: *ὁ λόγος σὰρξ ἐγένετο* (Joh. 1:14). Deze Christelijk-Johanneïsche logos, in den grond niets anders dan de toepassing van de Alexandrijnsche *σοφία* en *λόγος* op den persoon van J.C., werd zoo eigendom van de Christelijke dogmatiek, nu niet bloot meer als eene abstracte idee, maar als eene historische werkelijkheid en godsdienstige waarheid. Daardoor vooral is uitgewerkt, dat de logos-idee reeds van den beginne af de wortel was, waaruit de Christelijke theologie zich heeft ontwikkeld, dat zij de moeder van de triniteits-leer is geworden, die den denkenden geest der Christenen gedurende de eerste eeuwen zoo wakker en werkzaam hield.

Vatten wij nu, wat wij aangaande de verhouding van het boek der Wijsheid tot de latere ontwikkeling der christelijke leer gezegd hebben, te zamen, dan hebben wij volkomen regt om aan te nemen, dat de Alexandrijnsche school, waarvan het boek der Wijsheid een der oudste tolken is, ook nog in de christelijke kerk heeft nagewerkt, deels door denkbeelden, die zich hebben voortgezet op het gebied van heretische dwalingen, deels door ideeën, die in hare toepassing door den christelijken geest gewijzigd, grondideeën zijn gebleven der christelijke dogmatiek.

Dr. A.T. REITSMA.

Een casus positie.

Aan welk een benauwden politieken dampkring zijn wij eindelijk ontkomen, en hoe verlammend werkte ze terug op heel ons staatkundig leven! Eene onverschilligheid, aanstekelijker dan de warmste geestdrift ooit zijn kan, had zich allengs over alle klassen van onze maatschappij uitgestrekt. Eigen apathie af te schudden en anderen te brengen tot soortgelijke daad, scheen boven het vermogen van wie ook. Men had het Parlement den rug toegekeerd; alle politieke beschouwingen, voor zoover de bladen zich daaraan waagden, maanden lang ongelezen gelaten, en dan ook maanden lang geleefd zonder iets te hooren òf van conservatief òf van liberaal. Wie kon het ons euvel duiden? Of was het te vergen, dat wij ons op den duur zouden verdiepen in parlementaire debatten, enkel merkwaardig om hunne kleingeestigheid? ‘Wanneer het Parlement - dus mompelden duizenden - meer oor en oog heeft voor zijne kleine, nietige twisten dan voor de nooden en behoeften van het rijke volksleven, doe dan het volk alzoo, en zoeke het elders voor zijn geest edeler bezigheid, dan het, de parlementaire annalen doorsnuffelende, vinden kan. Laat regeeren wie regeeren wil; men moge op het Binnenhof nog hechten aan politieke onderscheidingen, wij niet meer; men moge zich daar nog warm maken voor deze of gene kleur, ons laat elke kleurschakeering koud, want wij weten dat ten slotte alle kleuren slechts de wisselende symbolen zijn van één zelfde onmacht. Mocht vroeger of later in dien chaos nog een vrucht rijpen, het zal voor ons dan tijd genoeg zijn haar te proeven: hare bereiding is in elk geval te onsmakelijk om er op toe te zien.’

Het culmineerend punt in die algemeene onverschilligheid was de lang gerekte, de eindelooze ministerieele crisis. Het indifferentisme was van de lagere kringen tot de hoogste doorgedrongen; de behoefte om aan de crisis een einde te maken,

scheen nauwlijks gevoeld te worden. Bestond er eigenlijk wel zulk eene crisis? Men moest soms de dagbladen in handen nemen om tot zekerheid te komen. En toch wist iedereen, dat er veel meer in het spel was dan eene loutere personenkwestie; dat de liberale partij, welke nu zes jaren lang het bestuur in handen had, dat bestuur zou moeten opofferen. Wie bekreunde er zich om? Zij had zich zelve vermoord, en der zelfmoordenares voegt geen eerzame begrafenis. Treurig sterven, dat sterven zonder rouwbeklag, ook van de zijde der best beproefde, der meest oprechte vrienden. Onwillekeurig dacht men terug aan 1853, toen diezelfde partij voor het eerst sinds 1848 onder de aanvallen van haar tegenstanders bezweek. Welk een contrast tusschen de opgewektheid van die dagen en de doodsche kalmte van thans! Maar het was in 1853 dan ook strijdende voor een zijner beste en schoonste beginselen, zijn meest ondubbelzinnig eigendom, dat het liberalisme midden in zijn volle kracht, zijn rijk en vruchtbaar leven, gebroken werd; terwijl het thans berooid en arm het slachtoffer werd van eene dier uitputtende ziekten, welke haar sloopingswerk zóó langzaam verrichten, dat het juiste oogenblik waarop het leven in den dood overgaat, nauwlijks met het bloote oog kan worden waargenomen. Nog eens: treurig sterfbed voor eene groote politieke partij!

Ik denk er niet aan om van het vonnis, door de openbare meening over de liberale partij gewezen, in hooger beroep te komen. Maar nu dat vonnis daar ligt, wordt het dunkt mij hoog tijd, dat er een einde kome aan onze onverschilligheid. Zonder vrees van voor onbescheiden door te gaan mogen wij veilig beweren, dat het Parlement onze tegenwoordigheid bij zijne debatten, onze belangstellende aandacht niet missen kan. Ons regeeringsstelsel is gebouwd op de onderstelling van voortdurende samenwerking tusschen vertegenwoordiging en vertegenwoordigden, en door op den duur die samenwerking te onthouden zou men bijna medeplichtig worden aan poging tot slooping van dat stelsel. Ik voor mij althans schrik voor die medeplichtigheid terug, vooral nu het Parlement onder inderdaad moeielijke omstandigheden zijn arbeid gaat hervatten.

Of ik daarom de leemte, uit een stilzwijgen van anderhalf jaar geboren, zou willen aanvullen, en den draad van de geschiedenis onzer politieke ellende weder opvatten, daar waar ik die de laatste maal afbrak? Waarlijk niet. Voor retrospec-

tieve beschouwingen is het nu allerminst tijd. Laat de parlementaire geschiedenis van de laatste twee jaren voorshands veilig een gesloten boek blijven. Wat zij leerzaams behelst hebben wij ons sinds lang eigen gemaakt, en omtrent de beteekenis van hare lessen bestaat eene merkwaardige overeenstemming van denkbeelden. Aan eene nieuwe acte van beschuldiging tegen de liberale partij als regeeringspartij is waarlijk geen behoefte. De openbare meening, welke jaren lang de meerderheid van de Kamer als eene onschendbare bejegende en slechts voor de regeering kritiek over had, is in den laatsten tijd tot het tegenovergestelde uiterste gekomen. Alle slagen komen nu op den rug van de volksvertegenwoordiging neder, en het publiek, als het slaat, slaat hard. Voor het leerstuk van de verzachtende omstandigheden heeft het oor noch oog. Toen het eerste strenge woord met schier eenparige toejuiching ontvangen was, ontstond er een algemeene aandrang bij het publiek om in de rangen van het Openbaar Ministerie plaats te nemen. Elkeen wilde als beschuldiger optreden, en daar natuurlijk niemand meende iets gezegd te hebben zoolang hij niet meer zeide dan zijne voorgangers, zoo kwam men uit den aard der zaak allengs tot de meest eenzijdige oordeelvellingen.

Ik heb te veel en te dikwijls op hetzelfde aanbeeld geslagen om nu recht te hebben tegen anderen op te komen, die sedert hetzelfde deden. Maar nog geheel daargelaten of men niet allengs te ver ging in die veroordeeling; of men genoeg rekening hield van hetgeen meer ten laste komt van de omstandigheden dan van de personen; vóór alles of men genoeg erkende dat de meerderheid, niet in het minst in hare tekortkomingen en gebreken, de trouwe vertegenwoordigster is geweest van het nederlandsche volk, zoo blijft dit in elk geval waar, dat nu het doel dat men met die scherpe kritiek beoogde, ruimschoots is bereikt, hare voortzetting slechts kwaad kan stichten. Hoe de openbare meening over de Kamer denkt is haar volkomen bekend; zij heeft acte genomen van uwe bezwaren. Al heeft zij uwe klaagschriften als ongezegeld ter zijde gelegd, houdt u overtuigd dat zij daaraan werkelijk eene aandacht wijdde vrij wat grooter dan in den regel aan gezegelde adressen te beurt valt. Dat de Kamer diep doordrongen is van het bewustzijn harer impopulariteit weten niet slechts de ingewijden, maar kan ook de meest oppervlakkige lezer van het Bijblad weten, zoo duidelijk openbaart zich dat bewustzijn in de beraadslagingen van

den jongsten tijd. Er is in die beraadslagingen nu en dan eene stemverheffing, welke van zekere gejaagdheid getuigt, terwijl de telkens herhaalde verklaring, dat men zich aan geen invloed van buiten storen zal, het bestaan van dien storenden invloed zonneklaar bewijst.

Welnu ons politiek scepticisme heeft waarlijk geen nieuw voedsel noodig, en de overmoed van de liberale partij, binnen en buiten de Kamer, is tegenwoordig niet zoo groot, dat er behoefte zou kunnen bestaan dien te temperen. Integendeel, te doen wat mogelijk is om het geschokte vertrouwen op eigen kracht te herstellen, om het geloof aan de deugdelijkheid van ons regeeringsstelsel te versterken, om tot volharding en moedbetoon aan te sporen, is nu naar mijne overtuiging dringende plicht. Het is hoog noodig daarvoor te zorgen, dat onder zoovele harde verwijten, zoovele sombere voorstellingen, de oogen des volks het vermogen niet verliezen om ook de lichtzijden van onzen toestand waar te nemen. Want laten wij het volmondig erkennen: al stond de vrije keus aan ons, wij zouden het regeeringsstelsel waaronder wij leven voor geen ander ter wereld willen ruilen. Zeker, waar het om opbouwen te doen was heeft het, althans in de laatste tien jaren, ook onze meest gematigde wenschen niet kunnen bevredigen; maar onvermogend om te stichten, bleek het althans een sterke schutsmuur ter beveiliging van onze burgerlijke en staatkundige vrijheid; en gelukkig de volken die onder de schaduw van zulk een schutsmuur leven!

Maar afgescheiden van die algemeene motieven, bestaan er op dit oogenblik redenen te over om aan de wederwaardigheden van ons politieke leven volle aandacht te schenken. Wij staan aan den ingang van eene nieuwe parlementaire periode, en wel eene zoo vreemd, als Nederland er sedert 1848 misschien nog geen beleefde. Waarheen men den blik ook wendt, overal stuit het oog op klippen, welke een regelmatig verkeer tusschen Regeering en Kamer belemmeren, zoo niet onmogelijk maken. Onder zeer anormale omstandigheden geboren, kan het ministerie, ook met de beste bedoelingen, de gebreken van die geboorte niet van zich afzetten. Het parlementaire stelsel is nu eenmaal de regeering van de meerderheid, en dat stelsel toe te passen zonder dat aan die eerste voorwaarde worde voldaan, is waarlijk geen gemakkelijke taak. Het vorig Kabinet gevoelde dit, en vandaar dat het bij zijn optreden luide verkon-

digde, dat de beginselen van de meerderheid zijne beginselen waren. Voortreffelijk, maar hoe echt constitutioneel ook, zoo kleefde aan die verklaring toch dit nadeel, dat zij zich beriep op beginselen, welke men niet kende, en niet kende om de eenvoudige reden, dat ze aan de meerderheid zelve allerminst duidelijk voor oogen stonden. Een ministerie nu heeft niet, als eene kiesvereeniging, aan louter leuzen genoeg. De ervaring heeft het geleerd: de geschiedenis van het nu ontbonden Kabinet is het verhaal van een doorloopend misverstand tusschen Regeering en Kamer. Gedreven door de ernstige begeerte om zich innig bij de meerderheid aan te sluiten, bleek het dat eerstgenoemde, behalve op koloniaal gebied, nergens het woord konde vinden, dat de meerderheid op de lippen had; zoo dikwijls zij haar doel bereikt achtte, week dit doel terug; zoo dikwijls zij de meerderheid meende te omklemmen, bleek het dat zij een louter nevelbeeld in de armen sloot. Opvolger van Thorbecke wilde het ministerie-de Vries, terwijl het zich aansloot aan de algemeene politiek van den overleden staatsman, toch daarvoor waken, dat het in zijn verkeer met de Kamer, dat hoekige en kantige, dat overheerschende vermeed, waardoor Thorbecke, vooral in de laatste tijden, zooveel aanstoot had gegeven. De Kamer heeft zich al zeer weinig erkentelijk getoond voor die toewijding, die welwillendheid, die zucht om het gemeen overleg te bevorderen. En het publiek dat buiten stond? Meer dan eens nam het de vraag op de lippen: of uit de begeerte om de gebreken van den meester te vermijden, geen kwalen waren voortgekomen van vrij wat bedenkelijker aard; de vraag of in die zoogenaamde gebreken, welke men dus zorgvuldig meed, niet juist voor een deel het geheim van Thorbecke's regeerkracht schuilde? Omdat de Kamer in opstand komt tegen een heerschend minister, daarom is het niet gezegd, dat zij de leiding van zulk een minister missen kan.

Maar ik zoude op de nu afgesloten periode van ons parlementaire leven niet terugkomen. Trouwens, hoe de Heer Heemskerk zijn Kabinet ook bij de Kamer inleide, zeker niet met de woorden, welke in het programma van Mr. de Vries op den voorgrond stonden. Al bedoelde hij hetzelfde - wat ik niet geloof - toch zoude hij zich wachten nu reeds duidelijk voor die bedoeling uit te komen. Het kan niet anders of wij krijgen, althans aanvankelijk, met een ministerie van de minderheid te doen, en ziedaar de groote anomalie. Ik weet

wel dat zulk een ministerie bestaanbaar is; de tegenwoordige minister van Koloniën heeft ons, reeds vele jaren geleden, in ditzelfde tijdschrift de zegepraal van dergelijk bewind geschetst - maar de hoofdpersoon van die schets heette William Pitt. En nu vrees ik niet dat iemand mij van te ver gedreven scepticisme zal beschuldigen, wanneer ik beweer, dat wat mogelijk was aan Pitt, daarom nog niet valt binnen de grenzen, welke in het jaar des Heeren 1874 aan het vermogen van nederlandsche staatslieden gesteld zijn, hoe die staatslieden ook heeten. Daarenboven, toen Pitt zijn waagstuk zegevierend volvoerde, stond hij jong en frisch, bijna zonder verleden, tegenover het parlement; terwijl het hoofd van ons tegenwoordig kabinet eene politieke reistasch met zich brengt, eenmaal opgevuld met artikelen, welke in den volstrektsten zin tot de parlementaire contrabande behooren. Ik vraag geen visitatie, en neem blindelings de verklaring aan, dat van bedoelde artikelen in de nieuwe bagage zelfs geen spoor te vinden is; maar zult gij het der meerderheid euvel duiden, wanneer het mocht blijken, dat zij haar oog maar niet van die oude reistasch kan afwenden?

Dat het ministerie gelooft aan de mogelijkheid om over al de bezwaren, welke het wachten, te zegevieren, getuigt het feit van zijn optreden; en men kan vertrouwen stellen in dat geloof, dus door bekwame mannen beleden, zonder nog een helder inzicht te hebben in de middelen, welke men gebruiken moet, om het zoover te kunnen brengen. Meerdere wegen staan open, maar de kunst is er een te vinden, welke met eenige waarschijnhjkheid tot de overwinning leidt. De partij op het politieke schaakbord, welke de regeering aanvaardt, is zeker niet verloren, maar zij staat onbetwistbaar hachelijk; en geen wonder dat liefhebbers van parlementaire tournooien nieuwsgierig uitzien naar de taktiek, welke men zal beproeven om dat spel te verbeteren en langzamerhand te ontsnappen aan de aanvallen, welke van alle kanten dreigen.

Het is intusschen geen ijdele nieuwsgierigheid alleen, welke er ons toe leidt, den gang van het spel oplettend te volgen. Parlementaire tournooien hebben voor ons sinds lang hunne aantrekkelijkheid verloren. Wij kunnen echter niet vergeten, dat in dat spel ook de levensbelangen betrokken zijn van die groote liberale partij, zonder welker welvaart wij op den duur aan de welvaart van het vaderland zelf zouden moeten wanhopen. Is het te verwachten, dat het tijdvak dat zij tegemoet gaat,

voor haar een tijdvak van herschepping, van volkomen wedergeboorte zijn zal? Met vertrouwen te antwoorden is hier althans niet minder moeilijk dan zoo even bij de vraag, welke ik aan het adres van de nieuwe Regeering richtte. In de kunst van oppositie voeren hebben onze politieke partijen het nog niet veel verder gebracht dan in de bouwkunst. De zwakheid van de liberalen als regeering mocht in de eerste plaats geweten worden aan de houding, welke zij zelven vroeger tegenover vijandige kabinetten hadden aangenomen; terwijl de nieuwe ministerieele partij zeker geen gevaarlijker kiem van verderf met zich medebrengt, dan opgesloten ligt in de onwaardige rol, welke zij als oppositie speelde. De onbillijke, onpraktische eischen, als oppositie gedaan, de onnatuurlijke verbindingen dan aangeknoopt, zijn even zoo vele wissels, welker vervaltijd aanbreekt met den dag waarop die oppositie Regeering wordt. En de Hemel weet hoe onbesuisd en roekeloos hier met dat wisseltrekken wordt omgesprongen!

Het tegenwoordig oogenblik is eigenaardig gekozen, niet om zich te verdiepen in zeer gewaagde gissingen naar de waarschijnlijke houding welke Regeering en Kamer tegenover elkander zullen aannemen, maar om eenvoudig de vraag te stellen: hoe zou men wenschen dat die houding ware in het welbegrepen belang van Nederland, en lettende op den bijzonderen toestand waarin ons politieke leven verkeert? De dag der beslissing is na ophanden, en spoedig genoeg komt de tijd, waarop men gebeurde zaken zal kunnen beoordeelen en kritiek oefenen over gepleegde handelingen. Maar op het oogenblik dat ik schrijf, staan wij nog aan deze zijde van de troonrede; er is nog niets gepraejudicieerd, geen stap gedaan, geen woord gesproken. De toestand welke voor ons ligt is nog juist die, welke bestond toen de nieuwe Regeering hare taak aanvaardde. Hoe heeft zij, lettende op dien toestand, zich te gedragen om staande te blijven?

Geen twijfel of ook de Heer Heemskerk zal geheel vervuld zijn met die vraag, wanneer hij zich straks naar het gebouw der Tweede Kamer begeeft, om het zittingsjaar der Staten-Generaal te sluiten, en tevens, met veel eerbied - want het is 's Konings last die wordt uitgevoerd - maar toch ook met een tintje ironie - want het is de Heer Heemskerk die spreekt - de Kamer dank te zeggen ‘voor hare trouwe behartiging van

's lands zaken.' De Minister zal gereedelijk erkennen, dat, zal het antwoord op de voor hem alles beheerschende vraag goed zijn, het vóór alles steunen moet op eene deugdelijke waardeering van het karakter dier Kamer, welke hij na eene afwezigheid van juist één jaar, weer binnentreedt; zeker met den scherpen blik van vroeger, maar, laat ons hopen, zonder de blinde driften, welke zoo dikwijls dien blik benevelden. Uitstekend jurist als hij is, weet de Heer Heemskerk, dat even als in het proces op de casus positie alles aankomt, even als in het burgerlijk leven van de tien geschillen negen wegvallen, zoodra men zich heeft kunnen verstaan omtrent de feiten, waarover de kwestie loopt; zoo ook op politiek terrein de casus positie veelal beslissend is. Zeg mij duidelijk en goed, welk het karakter is van de Kamer, die daar tegenover u staat, en ik zal u zeggen hoe gij u hebt te gedragen, om meester te worden van den toestand. Immers de goed geconstateerde feiten zullen met logische noodzakelijkheid op één gedragslijn wijzen, welke alleen bruikbaar is. Tast gij mis, tien tegen één, dat de fout schuilde in de gebrekkige waardeering van de feiten die voor u lagen.

Ik gevoel lust op het voetspoor van den Minister, maar geheel voor eigen rekening, den arbeid te verrichten, welke hem meer dan ooit zal bezig houden. Aan hem als aan mij zullen bij het zoeken naar het karakter van de Kamer, vóór alles oude en wel bekende feiten en verschijnselen voor den geest spelen; maar bij de casus positie komt het in de eerste plaats op nauwkeurigheid en volledigheid aan. Men moet alle feiten, de veel en de weinig bekende, in hun onderling verband kunnen overzien, om die logische conclusie te trekken, waarom het hem en natuurlijk ook mij uitsluitend te doen is.

De Kamer zelve komt ons bij de vervulling van onzen arbeid niet weinig tegemoet. De laatste jaren toch zijn in zooverre zelfs bij uitstek vruchtbaar geweest, als zij ons een grooten stap verder brachten op den weg, welke tot zelfkennis leidt. Wat ik ruim anderhalf jaar geleden het meest wenschelijk noemde, dat namelijk de Regeering de Kamer beurtelings zou stellen voor al de groote kwestiën, welke den hoofdinhoud van het zoogenaamde liberale programma uitmaken, teneinde haar te dwingen

die te beslissen, is werkelijk gebeurd; en de uitkomst is geweest, niet dat men die kwestiën oploste, maar dat men stuk voor stuk het programma afbrak. Belangrijk resultaat inderdaad, want zoolang omtrent het meer of minder ernstige van dat programma niet was beslist, bleef vruchtbare samenwerking tusschen Kamer en Regeering, hoe deze laatste dan ook mocht zijn ingericht, eene volstrekte onmogelijkheid. Een Kabinet dat nu nog wil optreden met de taak om dat zoogenaamde programma uit te voeren, weet vooraf met volkomen zekerheid, dat het een zelfmoord gaat plegen. Het komt strijden met eene partij, welke nergens te vinden is, allerminst in Nederland. Zeker de liberalen willen hervorming van het belastingstelsel, betere regeling van het kiesrecht, doelmatige landsverdediging; maar iets dergelijks willen allen. Niet de wensch naar hervorming schept de praktische politieke partij, maar de onderlinge overeenstemming omtrent de middelen, welke tot het gewenschte doel kunnen leiden, en deze overeenstemming is nergens te vinden.

Wie twijfelt, hij raadplege de stemlijsten, waarin het vonnis te lezen staat, dat over de voornaamste wetten, in de laatste jaren behandeld, gewezen werd. Het lievelingsdenkbeeld van zoovele liberalen: invoering van een *incometax*, vindt bij niemand krachtiger bestrijding dan bij den Heer Kappeyne, dien de meest geavanceerden anders op menig gebied aan hunne zijde hebben. Pleiten de Heeren van Houten en Gratama voor algemeene census-verlaging, dan staat de Heer de Roo op om hen te bestrijden; en ijvert deze voor algemeenen dienstplicht, dan kan hij zeker zijn, dat hij diezelfde Heeren vooraan onder zijne tegenstanders zal aantreffen. Toen nog maar weinige maanden geleden de Heer van Houten zijn wetsontwerp tot wettelijke beperking van den kinderarbeid verdedigde, verklaarden de sprekers uit het liberale kamp zich schier eenparig tegen het voorstel, om hier te lande den eersten stap te doen op een weg, welke tot algemeenen schoolplicht leidt; terwijl bijna alleen protesteerden tegen wat zij noemden de al te radicale theorieën, door den afgevaardigde van Groningen omtrent de verhouding van Staat tot Maatschappij verkondigd. Slechts bij zeer enkelen zijner medeleden vond Mr. van Houten warme ondersteuning ook voor dat gedeelte van het voorstel, dat zijne politieke vrienden niet aan durfden, en onder die enkelen stond... Mr. Wintgens vooraan. Ga nu eens met zulke resultaten voor

oogen het programma schrijven van onze liberale partij! Even als overal op de wereld, ontmoet men ook in Nederland geavanceerde denkbeelden op staatkundig gebied, maar van eene partij, draagster van die denkbeelden en eensgezind omtrent de middelen, door welke zij zouden kunnen worden verwezenlijkt, daarvan is ten onzent nog geen spoor te vinden. Geen drie, geen twee leden van onze volksvertegenwoordiging, die in zooverre eene partij vormen.

Wil dit nu zeggen dat het begrip ‘liberale partij’ voor ons alle beteekenis heeft verloren? Allerminst, maar men houde in het oog, dat het vooral eene historische beteekenis heeft. Onze liberale partij is die, welke zich reeds begon te vormen onder de regeering van Willem I, en later onder leiding van Thorbecke tot volkomen bewustzijn kwam van haar streven; 't is de partij, welke gestreden heeft voor eene geheele omkeering in ons constitutioneele stelsel, in zooverre als zij het overwicht in de regeering van de kroon bij de volksvertegenwoordiging wilde overbrengen; de partij, welke, geloovende aan de wonderbare kracht van de vrijheid, op elk gebied gestreden heeft voor zelfregeering, en tegenover een staatswezen, dat, dergelijk zelfbestuur wantrouwende, zijne vaderlijke zorgen over alles en allen wilde uitstrekken, de emancipatie van het individu, van provincie en gemeente, van handel en nijverheid heeft voorgestaan. Bij de grondwetsherziening van 1848 vierde die partij haar volledigen triumf, en zoolang het er sedert om te doen was de vruchten van dezen triumf in te zamelen en de verworven vrijheid op elk gebied krachtig te organiseeren, bleef zij, innig overtuigd van de voortreffelijkheid van haar doel, eensgezind bij het toepassen van de middelen, welke daartoe leiden moesten.

Ik noemde de overwinning, door de liberalen behaald, eene volledige, en inderdaad, volledi ger kon het niet. Niet alleen dat zij de meerderheid verwierf en die handhaafde, maar zij vernietigde allengs de minderheid geheel. Reeds in 1848 aanmerkelijk gesmaldeeld, vergeleken bij hetgeen de partij van Willem I vroeger geweest was, verloor deze sedert allengs meer terrein en loste zij zich eindelijk in de gelederen harer tegenstanders geheel op. De beginselen van die tegenstanders werden haar beginselen, eerst schuchter beleden, maar welhaast meer openhartig, en ten slotte met volkomen overtuiging. Geen partij in Nederland, - ik spreek niet van enkele personen - welke omtrent emancipatie van het individu, van handel en nijverheid, van

provincie en gemeente, van het parlement, andere denkbeelden is toegedaan dan sedert 1848 de denkbeelden zijn geweest van de liberale partij; haar advies van die dagen is nu het advies van de geheele wereld geworden. Ik weet wel dat, midden in den verkiezingsstrijd, de tegenstanders nog altijd gaarne gewagen van eene radicale bent, welke, het gezag van de Kroon ondermijnende, een parlementair alvermogen najaagt; maar voor het bestrijden van soortgelijke reclames zal het hier wel de plaats niet zijn. Het feit is onloochenbaar - en aan dat feit heb ik genoeg - dat sedert 1848 nog nooit gebleken is van een zoogenaamd conservatief ministerie, 'twelk tegenover de Kroon een ander karakter aannam dan welk liberaal Kabinet ook; nog nooit van eene conservatieve partij, welke als oppositie getoond heeft dat het haar ernst was met eene beperking van den parlementairen invloed ten voordeele van het zelfstandig gezag van de Kroon. Wel bestond er soms verschil van meening over de opvatting van dit of dat grondwetsartikel, en bij het bestaan van zoodanig verschil heeft men van conservatieve zijde wel eens beweerd, dat het haar doel was aan de Kroon meerdere zelfstandigheid te verzekeren, maar de onoprechtheid van die leuze bleek uit de opvolgende handelingen altijd zonneklaar. Van het tegenwoordig parlementair overwicht willen de conservatieven evenmin als de liberalen in de Kamer een enkel greintje prijs geven. Heeft dat overwicht zich allengs verder uitgebreid dan de grondwet van 1848 bedoelde - en ik voor mij blijf nog altijd die meening toegedaan - dan is dit het gevolg van handelingen, waartoe alle partijen in gelijke mate hebben bijgedragen. Slechts eenmaal sedert 1848 werd een der groote beginselen, in dat jaar verworven, ernstig bedreigd, namelijk bij de kerkelijke bewegingen van 1853. Die bewegingen kostten aan de liberale partij het regeeringsgezag, maar haar beginsel zegevierde. Wat er zonder haar fellen tegenstand van de vrije kerk in den vrijen staat zou geworden zijn, valt moeilijk te zeggen; maar dit is zeker, dat, had toen die tegenstand ontbroken, en de oude protestantsche partij, gedragen door de opgezweepte hartstochten, aan hare neigingen en sympathieën vrijelijk kunnen voldoen, onze kerkelijke zelfstandigheid op vrij wat minder vasten bodem zoude rusten dan nu het geval is, en de vrees voor navolging van Duitschland en Zwitserland op het gebied van kerkelijke wetgeving ook vrij wat meer gegrond zou zijn.

Langen tijd bleef er intusschen één gebied over waarop de voorstanders van liberale ontwikkeling en van behoud in scherp geteekende partijen tegenover elkander stonden, namelijk het koloniale. Aan de eene zijde de bewonderaars van het stelsel waaraan Graaf van den Bosch zijn naam gegeven heeft, die dit stelsel in al zijne hoofdbeginselen wilden gehandhaafd hebben; en aan de andere zijde de koloniale hervormers. Maar ook die strijd is reeds ettelijke jaren geleden beslist: het stelsel van den Bosch bestaat niet meer; velen mogen het betreuren, niemand die het feit loochent, of ook maar denkt aan de mogelijkheid om het zuiver te herstellen. De vraag naar de wijze waarop de finantieële betrekkingen tusschen moederland en kolonien geregeld moeten worden, is zeker nog onbeslist, maar ook daaromtrent kan men in den laatsten tijd eene merkbare toenadering tusschen vroeger zeer uiteenloopende denkbeelden bespeuren. In elk geval kan men ook hier niet meer zeggen, dat de liberale en conservatieve partij, elk met een duidelijk geteekend programma, tegenover elkander staan. Het gaat nu met de koloniale hervorming als met elke andere: de voor- en tegenstanders van de verschillende stelsels leven bont dooreengemengd in de rijen van dezelfde politieke partij, terwijl de overtuiging allengs verder om zich grijpt, dat de oplossing der koloniale verwikkelingen meer een kwestie van personen dan van regeeringsstelsel is. Hier, als bijna overal, is nu het zoeken naar mannen, berekend voor de moeielijke taak van het oogenblik, hoofdzaak geworden. De partij welke zulke mannen levert en hen, in de eerste plaats in Indië zelf, aan het roer brengt, is een goed eind gevorderd met de taak om zich eene meerderheid te verschaffen, want bij den strijd van het oogenblik zijn niet zoozeer de beginselen zelven in het spel als wel vragen, welke de verstandige toepassing raken van hetgeen naar algemeene overtuiging werkelijk noodig is.

De dagbladen deelden dezer dagen mede, dat Mr. Pijnappel, door het bestuur eener kiesvereeniging te Amersfoort aangezocht om zijne staatkundige gevoelens nader te ontwikkelen, de ontvangen vraag beantwoord had met de interessante mededeeling, dat hij was liberaal-conservatief en conservatief-liberaal. Het antwoord schijnt niemand bevredigd te hebben; de kiezers verklaarden zich buiten staat den zin van zulk eene politieke geloofsbelijdenis te vatten, en zochten daarom naar een anderen candidaat, die duidelijker taal sprak. Zeer natuurlijk, want helder

was de verklaring zeker niet; maar wanneer de kiezers, in plaats van het onmogelijke te beproeven en naar het verband te zoeken tusschen woorden, welke elkander buitensluiten, eene andere methode gevolgd en ingaande tot zich zelven, zich de vraag hadden voorgelegd: wat zijn wij? - dan twijfel ik niet, of de meesten hunner zouden tot eene conclusie zijn gekomen, even verbijsterend als die, welke in de verklaring van Mr. Pijnappel lag opgesloten. De zin der gebezigde woorden zoude in dat geval zeker nog even onverklaarbaar zijn; maar dit althans zou blijken, dat wie tegenwoordig in Nederland zijne staatkundige gevoelens wil openbaren, dan het verstandigst handelt, wanneer hij de woorden liberaal en conservatief eenvoudig van zijn programma schrapt. Immers, hoe zinrijk ook op zich zelven en hoe dikwijls ook volkomen geschikt om de algemeene geestesrichting van een individu te vertolken, in het staatkundig leven van Nederland, zooals dat thans is, hebben de bedoelde woorden dien duidelijken zin geheel verloren. 't Is er mede als met de oude muntstukken, welke door langdurig gebruik zoo zeer zijn afgesleten, dat men ook met de grootste inspanning den oorspronkelijken stempel niet meer herkennen kan.

Ik wensch intusschen goed begrepen te worden. Men verdenke mij niet van politiek Daltonnisme, en geloove nog veel minder dat de natuurlijke grenzen uit te wisschen, welke vrijzinnigheid van behoudzucht scheiden, mijne geheime bedoeling zoude zijn. Dwaze bedoeling, alsof die twee groote polen, welke den menschelijken geest ten allen tijde hebben aangetrokken, en hem zullen blijven trekken zoolang die geest leeft, konden worden weggenomen. Ik wensch den grooten strijd tusschen ontwikkeling en behoud niet gesmoord, ook niet geschorst, maar veeleer sterker te hebben aangebonden dan voorheen. Ik geloof dat voor de groote hervormingen op het gebied van staat en maatschappij, waaraan de wereld behoefte heeft, een veel inniger zucht naar ontwikkeling, een veel warmer streven naar vooruitgang noodig is, dan nu wordt waargenomen, en mede te werken tot het aanvuren van dat streven blijft mijne liefste taak. Maar een parlement is geen vergadering van wijsgeeren, en eene politieke partij-groepeering heeft slechts beteekenis voor zoover zij steunt op deugdelijke kennis van het doel, dat men door gemeenschappelijke krachtsinspanning bereiken wil. Welnu ik beweer dat die deugdelijke kennis thans nog ontbreekt; dat een duidelijk bewustzijn van hetgeen men eigenlijk bedoelt, voor

zoo ver dit verder reikt dan handhaving der beginselen van 1848, bij de menigte nu nog niet wordt aangetroffen, en dus ook nog niet vatbaar is in eenige partij-organisatie te worden uitgedrukt; ik beweer dat men de vrucht niet moet plukken eer zij rijp is, en dat wij, liever dan mede te werken tot het inzamelen van onrijp ooft, naar de mate onzer krachten de rijpwording moeten bevorderen.

Wij mogen welhaast de verschijning te gemoet zien van een nieuw tijdschrift, bestemd om de zoogenaamde geavanceerde denkbeelden op het gebied van staat en maatschappij te verdedigen en te verspreiden. Met uitstekend genoegen heb ik van het daartoe strekkend plan kennis genomen en het hartelijk toegejuicht, want inderdaad alleen door die denkbeelden telkens weder aan het publiek voor te leggen en daarover discussie uit te lokken, kunnen wij komen eerst tot gevestigde meeningen en dan tot eene gezonde partij-organisatie op die gevestigde meeningen gegrond.

Indien dus de groote meerderheid van de leden onzer volksvertegenwoordiging, even als het volk zelf, in den loop der tijden allengs gekomen is tot het wanhopig standpunt, dat de Heer Pijnappel in zijne vreemde formule trachtte uit te drukken, vanwaar dan die scheiding tusschen liberalen en conservatieven, welke strenger schijnt te worden, naarmate zij in den boezem van het volk meer wordt uitgewischt? Mocht de Heer Heemskerk bij de hernieuwde kennismaking op Saturdag 19 September zich die vraag voorleggen, dan twijfel ik niet, of hij vindt zonder moeite het antwoord, want hij is met onze parlementaire geschiedenis sedert 1848 volkomen vertrouwd. Immers al is het waar, dat de oude conservatieven zich in het liberalisme van '48 hebben opgelost, die oplossing is niet verkregen zonder strijd, en die strijd heeft litteekenen achtergelaten. De overwonnenen van gisteren hebben de geleden nederlaag niet vergeten, en zucht om eene nederlaag te wreken, ligt in de menschelijke natuur; zij zijn volkomen bekeerd, maar juist omdat die bekeering er hen toe bracht, beginselen aan te kleven, welke zij vroeger openlijk bestreden, zoo is de neiging om die nieuwe beginselen zoo weinig mogelijk op den voorgrond te stellen, alleszins verklaarbaar. Voeg daarbij: eenerzijds persoonlijke sympathiën of antipathiën, sterke maatschappelijke invloeden, overblijfselen van een socialen toestand, welke sinds

lang heeft opgehouden te bestaan, en anderzijds het onloochenbare feit, dat de onbestemde liefde en de even onbestemde vrees voor nieuwe denkbeelden en toestanden door alle tijden heen onder de menschenkinderen zeer ongelijkmatig waren verdeeld, en wij zullen de oplossing van het raadsel niet ver meer te zoeken hebben. Jaren lang openbaarde zich die oppositie als eene louter individueele, soms zeer scherpzinnig, vaak uiterst kleingeestig, maar in elk geval veel te zwak om de groote meerderheid in haren arbeid: het uitwerken van de beginselen, in de grondwet van 1848 neergelegd - te kunnen storen. Eerst met de opkomst der kerkelijke partijen erlangt zij kracht en vastheid; maar naarmate die kracht toeneemt, verzwakt ook het productief vermogen van het parlement; terwijl zij thans, in hare volle ontwikkeling, eene onvruchtbaarheid heeft uitgewerkt, zoo volkomen, dat deze, naar algemeene erkentenis, niet langer kan aanhouden, zonder ons regeeringsstelsel zelf in ernstig gevaar te brengen. In de volstrekte noodzakelijkheid om aan dien toestand een einde te maken, ligt het gewicht van het oogenblik.

De kerkelijke partijen, op zich zelven zeer eerzame matronen, spelen in ons staatkundig leven, in onze volksvertegenwoordiging vooral, de rol van de verleiding, in de meest alledaagsche, meest triviale beteekenis van het woord. De schuld ligt niet bij de mannen die haar vertegenwoordigen, maar in hare natuur, in het eenvoudige feit dat zij kerkelijke partijen zijn, dat wil zeggen, partijen die door een zuiver kerkelijk belang verbonden, de behartiging van dat belang op staatkundig gebied najagen, en dus ook vrij natuurlijk haar voordeel zoeken, daar waar zij het vinden kunnen. Dat de ultramontaansche partij hier en elders dat karakter draagt, is een geheim voor niemand. Onderling innig verbonden en van de buitenwereld afgesloten, sedert de hooge geestelijkheid den oorlog verklaarde aan den modernen staat, leven hare leden hier te lande zonder groote illusiën, maar altijd *au qui vive*. IJverig pleitbezorgster van een bijzonder belang, tracht de partij dat belang te dienen waar zij kan: de geringste kleinigheid, welke haar ten goede komt, wordt dankbaar aanvaard, onverschillig de hand die ze aanbiedt, en ook het grootste geschenk kan haar niet tevreden stellen, omdat ook het grootste geschenk dat denkbaar is, in elk geval geheel onvoldoende zoude zijn ter verwezenlijking van hare idealen.

Veel minder scherp geteekend is zeker het karakter van hen, die zich nog altijd bij voorkeur antirevolutionairen noemen, maar daarom toch wezenlijk niet van anderen aard. Jaren lang heeft de heer Groen van Prinsterer de staatkundige denkbeelden van de zich dus noemenden trachten te verspreiden; maar inderdaad met zeer weinig gevolg. Onder zijne geloofsgenooten waren er selchts enkelen die hem schenen te begrijpen, en bij hen die buiten stonden en zich eenigszins aan de kwestie lieten gelegen liggen, was misverstand regel. Over het algemeen boezemden zijne beschouwingen in het parlement alleen belangstelling is om het meesterlijk talent waarmede zij werden voorgedragen; voortgevloeid uit een gedachtengang aan de meesten volkomen vreemd, achtten zeer weinigen het de moeite waardig ze nauwkeurig te ontleden; wel wetende dat hare algemeene verspreiding in Nederland niet zeer te vreezen was. Daarbij kwam dat de eigenaardige wijze van polemiseeren door den heer Groen aangenomen, de gelegenheid tot het voeren van een regelmatig debat vrij wel buitensloot. Geheel anders werd de toestand reeds kort na 1857, toen de leider van de antirevolutionairen met een praktischen eisch te voorschijn kwam, namelijk wijziging van de pas aangenomen schoolwet. Aanvankelijk werd die eisch, ook onder de zijnen, door slechts weinigen - en buiten hun midden door ongeveer niemand gedeeld; maar - merkwaardig bewijs inderdaad wat energie en wilskracht vermogen en hoe men door met rusteloozen ijver altijd voor hetzelfde denkbeeld op te komen, dat denkbeeld kan verspreiden, - na verloop van weinig jaren had de eerst eenzame klager een geheel leger achter zich. Wat aanvankelijk slechts hem ondragelijk toescheen, werd al spoedig ondragelijk voor duizenden; en daaronder - wie zal zeggen hoevelen? - die zonder zijne voorlichting er nooit aan zouden hebben gedacht, dat hun door de bedoelde wet eenige last te dragen was opgelegd. Groote krachten, welke tot nog toe sluimerden, werden wakker geschud en kwamen bij de stembus getuigenis afleggen van haar geloof, dat wil zeggen protesteeren tegen de schoolwet. De antirevolutionaire partij, vroeger een naam, erlangde thans eene gewichtige politieke beteekenis.

Niet het minst voor ‘het tweedrachtig liberale gezelschap’, zoo als Groen van Prinsterer het meermalen doopte. Die afdeeling van dat gezelschap, welke, om al de redenen welke ik zoo even noemde, zich niet dan morrend had aangesloten bij de jongere

leden door Thorbecke geleid, en ongaarne eene goede kans om hen in hun streven te belemmeren, ongebruikt liet, zag zich nu de gelegenheid geopend, om, dank zij die nieuwe krachten, een politieken invloed te verwerven, van welken vroeger geen sprake zijn kon. Reeds eenmaal, in 1853, had men met behulp van de kerkelijke hulptroepen een schitterende overwinning bevochten; was het dan wonder dat de verleiding om van hunne diensten partij te trekken, ook later onweerstaanbaar bleek? Dat juist die afdeeling van het liberale leger de antirevolutionairen tot zich riep, lag voor de hand: vooreerst omdat de woordvoerders van de partij haar maatschappelijk het meest verwant waren, en ten andere omdat men van de theoriën door Groen van Prinsterer verkondigd, althans dit had begrepen, dat zij lijnrecht gekant zijn tegen het moderne liberalisme. Dat liberalisme met eene zekere voorname minachting te bejegenen en voorts met deelneming en onuitputtelijk geduld te luisteren naar alle klachten tegen de schoolwet die inkwamen, was langen tijd het eenig noodige om zich de gewenschte hulp te verzekeren. Met den dag nam men toe in krachten en toen eindelijk ook de Roomsch Catholieken openlijk met het liberalisme braken en zich bij zijne tegenstanders aansloten, was het groote doel bereikt. De naam was spoedig gevonden: als groote antiradicale partij zou men in gesloten gelederen tegen het liberalisme optrekken en dit welhaast overvleugelen.

De overwinning volgde inderdaad, maar helaas niet de billijke verdeeling van den buit. Groen van Prinsterer was ook nu de eerste die het opmerkte en op boedelscheiding aandrong; weer stond hij aanvankelijk alleen, maar weer slaagde hij er in ten slotte al de zijnen rondom zich te vereenigen. Men had - dus werd er geklaagd - een contract gesloten *facio ut facias*, en zie, na het *facio* bleef het *facias* achterwege. Wat raakten den antirevolutionairen die zoogenaamde conservatieve belangen; wisten zij dan niet dat er tusschen de dragers van die belangen en de liberalen, of radicalen, zoo als zij nu heeten moesten, kerkelijk en politisch een sprekende familietrek bestond? Het was om schoolwet- zoo al niet om grondwet-herziening te doen, en kon men zeggen dat het verbond ook maar één stap nader had gebracht tot dat alleen gewenschte doel? Daarenboven men had de krachten gewogen van de verschillende elementen waaruit de vereenigde legermacht was samengesteld, en zie, dat tellen en wegen had een merkwaardig resultaat opge-

leverd. Het had namelijk zonneklaar bewezen, dat wat tot nog toe hulpmacht heette, eigenlijk de hoofdmacht uitmaakte. Waarom dan den strijd niet liever voor eigen rekening voortgezet; 't is waar, met minder kans op overwinning, maar toch ook met de zekerheid, dat, kwam die overwinning ooit, de buit noodzakelijk zoude volgen? Aan pogingen om den opstekenden storm te bezweren, heeft het niet ontbroken; maar te vergeefs, de scheuring volgde, en ieder weet welke merkwaardige resultaten zij opleverde. De Heer Heemskerk, zelf een der eerste slachtoffers, heeft nu, in de Kamer terugkeerende, die sterk sprekende resultaten vóór zich en moet daarmede rekening houden.

De antirevolutionairen zijn inderdaad aangegroeid tot eene belangrijke fractie in ons Parlement, welke daar onbetwistbaar grooten invloed zal uitoefenen. De partij is zich van hare kracht volkomen bewust, en geeft met die beminnelijke vrijmoedigheid, welke zij zoo gelukkig weet te paren aan hare christelijke bescheidenheid, daarvan in hare organen gaarne hoog op. Niet geheel zonder grond zeker, ofschoon zij nu ook meer en meer bloot staat aan het ernstig gevaar van haar wezenlijke kracht verre te overschatten. Het is al dadelijk zonneklaar voor ieder die zich de moeite geeft om rond te zien, dat de antirevolutionairen nog armer zijn aan parlementaire krachten dan welke partij of fractie ook. Het valt toch niet te loochenen, dat, belangrijke uitzonderingen daargelaten, de wanverhouding tusschen qualiteit en quantiteit bij deze partij allengs grooter wordt. Het nadeel ware dragelijker, wanneer zoovelen harer leden geen onweerstaanbare behoefte gevoelden om telkens en telkens weder ook in het Parlement belijdenis af te leggen van hunne overtuiging. Stemmen is hun niet genoeg; zij moeten getuigen. Maar ook de welwillendste kritiek kan niet verzwijgen, dat het met vorm en inhoud van die getuigenis veelal allertreurigst gesteld is: aan de banaliteit van de parlementaire debatten hebben zij met een paar roomsch-catholieke medeleden en een enkel *enfant perdu* onder de conservatieven, in veel ruimer mate bijgedragen dan in verhouding tot hun zielental oirbaar is. Men schatte dit nadeel niet gering, want niemand zal betwisten, dat eene parlementaire richting, om zich voortdurend te ontwikkelen, haar zedelijk gezag ook aan andersdenkenden moet weten op te leggen. Niet alleen is nu van dergelijk gezag geen sprake, maar ik houd het er zelfs voor, dat de anti-

revolutionairen, sedert de dagen toen zij in de Tweede Kamer geen andere woordvoerders hadden dan de Heeren Groen van Prinsterer, Mackay en van Lijnden, even veel aan prestige verloren hebben als zij aan numerieke krachten wonnen.

De overtuiging welke ik hier uitspreek, wordt vermoedelijk, tot op zekere hoogte althans, door de eigen hoofden van de partij gedeeld; wie weet hoe sterk zij gewogen heeft op het besluit van den heer Kuyper om zelf het lidmaatschap van de Kamer te aanvaarden. Ik treed ook hier niet in retrospectieve beschouwingen, maar moet toch even constateeren, dat deze uitstekende banierdrager tot nog toe weinig reden heeft gehad om zich over het genomen besluit te verheugen. Trots zijne groote talenten, - talenten welke zich ook in de discussie duidelijk openbaren - is het hem aan te zien, dat hij zich in het kleed van volksvertegenwoordiger nog niet te huis gevoelt; de parlementaire dampkring is hem vreemd; misschien ook de gave, zoo onmisbaar in het parlement, om de stemming der vergadering gemakkelijk te vatten, en dus, al sprekende, zekere grenzen te eerbiedigen, welke men, zonder eigen invloed in gevaar te brengen, niet kan overschrijden. Zijn betoogtrant is voor een geheel ander auditorium berekend dan voor het weinig wijsgeerig, zeer nuchter en zeer practisch gehoor van eene parlementaire vergadering. Vandaar het gevaar: òf dat hij zich verdiepe in bijzonderheden, welke de tegenpartij, als niet ter zake dienende, met een hooghartig stilzwijgen voorbijgaat, òf dat hij zich wage aan voorstellen, welke in die praktische vergadering niet te huis behooren. Deze en dergelijke bezwaren, zoo dikwijls aan het novitiaat verbonden, waren gemakkelijk te overwinnen, indien het eigenaardig standpunt, dat de heer Kuyper bij zijne partij inneemt, hem hier niet in den weg stond. Dat standpunt bracht hem er toe, ook reeds dadelijk in de Kamer den toon van een gezaghebbende aan te slaan, en op dit stuk pleegt een groote wetgevende vergadering zeer kitteloorig te zijn: zij wil gezag schenken, maar het haar opgelegde niet aanvaarden. Alleen in het parlement zelf kan men opgroeien tot leider van eene parlementaire partij. Soms is die groei zeer voorspoedig en snel, doch soms ook uiterst langzaam; maar in elk geval moet de leider zijn een product van binnenlandsche nijverheid; invoer van buiten wordt in dit zeer protectionistisch gezelschap niet toegelaten. De omstandigheden kunnen nog veranderen, maar, gelijk het zich nu laat

aanzien, zal de afgevaardigde uit Gouda in de Kamer meer een afstuitende dan een aantrekkende kracht zijn, meer bijdragen om de zijnen te ontbinden dan nieuwe krachten aan de zijnen toe te voegen.

Het is dan ook niet in het parlement, dat dr. Kuyper een gevaarlijk tegenstander dreigt te worden: zijn groote kracht ligt daarbuiten, in zijne heerschappij over dat gedeelte van het kiezersvolk, dat zijne geloofsbelijdenis deelt. Bewust van die kracht, is hare voortdurende ontwikkeling zijn groote streven geworden; en wie zal zeggen, hoeveel zijne partijgenooten verschuldigd zijn aan den rusteloozen ijver en het onmiskenbaar talent, dat hij daarbij ten toon spreidde? Sedert hij de onmiddellijke leiding van *de Standaard* op zich nam, en de antirevolutionairen kloek besloten bij de verkiezingen op eigen wieken te drijven, wordt hunnerzijds aan ‘de bearbeiding’ der districten, zooals het heet, een ongeloofelijke zorg besteed. Wie lust heeft dien arbeid te bespieden, moet verbaasd staan over de methode, ik zou haast zeggen de netheid, waarmede het werk wordt uitgevoerd. De vuile, lasterlijke pamfletten, welke elders tot het onmisbaar geleide van elke verkiezing behooren, worden hier zorgvuldig vermeden; de toon is gematigd, maar vol ernst en volkomen berekend voor het publiek, dat men voor oogen heeft; de schijnbaar onbeduidendste middelen worden niet te klein geacht, maar ook de groote zonder schroom te baat genomen, als bijv. in het afgeloopen jaar het houden van een algemeenen bedestond aan den avond van den dag, welke den grooten verkiezingsstrijd voorafging. Schuilt de kunst van den werver hierin, dat hij van eene zekere hoeveelheid gelijkgezinden het grootst mogelijk gedeelte productief make voor de stembus, dan zijn de antirevolutionairen onze meesters in die kunst. Uitnemende industrieelen weten zij uit eene gegeven hoeveelheid riet meer suikerdeelen te putten dan eene andere partij doen kan. Het percentage van de tarra is bij hen tot zijn minimum teruggebracht.

Maar ook welk een arbeid, welk een studie eer het doel bereikt is! Wilt gij die moeite en die studie peilen, lees dan bijv. hoe nog dezer dagen *de Standaard* de verkiezingen te Tiel en Amersfoort inleidde. ‘Tiel is een district, waarin we uiterst zwak, Amersfoort een streek, waarin we betrekkelijk het sterkst zijn.’ Men zal dus - meent gij - alle beschikbare krachten op Amersfoort richten en Tiel verwaarloozen.

Allerminst, de antirevolutionair verwaarloost niets. Luister slechts naar het te Amsterdam gevestige orgaan. ‘Het district Tiel bestaat uit drie stukken, waarvan het eerste in Utrecht, de twee overige in Gelderland liggen. Het stuk in Utrecht vormt een driehoek, met Driebergen als top, waarvan twee lijnen, de één naar Wijk-bij-Duurstede, de andere naar Rhenen loopt.’ De hand op het hart, hoevelen onder mijne lezers, die, wanneer hun de vraag werd voorgelegd, òf, ik zeg niet een vreemd, maar hun eigen kiesdistrict den vorm heeft van een driehoek of een paralellogram, met een dragelijk antwoord gereed zouden zijn? Toch beteekent die kennis van den algemeenen geografischen vorm nog niets; *de Standaard* weet u vrij wat anders mede te deelen. ‘Doorn, Cothen en Odijk zijn in dit (eerste) stuk de eenige dorpen, waar we op meer dan enkele stemmen rekenen kunnen. De streek van Langbroek staat geheel onder den invloed van groote landbezitters, wier steun ongetwijfeld voor Ridder van Rappard zal zijn. Het tweede stuk ligt in de *Betuwe* en loopt van Rumpt tot Doodewaart in de lengte, en van Kuilenburg tot Varik in de breedte. Asch, Buren, Varik, Kesteren, Lienden en Ophemert zijn in dit stuk nog onze beste punten. In het derde stuk eindelijk, dat in den *Bommelerwaard* ligt, valt nog het meest te rekenen op de streek om Bruchem en Kerkwijk.’ Het uitzicht is dus vrij treurig. Maar waarom u dan zooveel moeite gegeven? ‘Wijl ook in dit district, hoe langzaam ook, vooruitgang merkbaar is, vooral in de streek van Geldermalsem, Meteren, Tuyl en Varik.’ Welk eene kennis, maar welk een ijver tevens! Te hopen waar geen hoop meer is, en te midden van den moeitevollen arbeid geen andere vertroosting te behoeven dan de wetenschap, dat omstreeks Tuyl en Varik eene kleine beterschap werd waargenomen! Het worde niet schaamte beleden: onder de gewichtige plaatsen, welker politiek gehalte ik hier kennen leerde, waren er ettelijke mij zelfs niet bij name bekend.

Het was mij, dit alles lezende, alsof ik aan de zijde van een man, die zijn leven met het verschalken der zoet-waterbewoners heeft doorgebracht, langs de oevers van een meer dwaalde. Onkundig als ik ben, zegt die watervlakte mij niets, en kan alleen het spelen van de zonnestralen in den kalmen stroom mijne aandacht boeien. Hoe geheel anders mijn tochtgenoot. Hij laat het oog, half gesloten, weiden over de ruime vlakte; aan zijn scherpen blik ontsnapt niets; terwijl voor mij alles zich oplost

in een groot eenerlei, leest hij op de nietigste waterplant, in de flauwste kleurschakeering, in eene nauw zichtbare trilling aan de oppervlakte, als in een open boek de geheimen van de waterwereld. Zijne rechterhand wordt eindelijk opgeheven, en, deze beurtelings richtende naar de verschillende deelen van het meer, zegt hij op dien toon van gezag, welke zelfs elke gedachte aan tegenspraak buitensluit: ‘hier zit visch, daar niet.’

Het was mij eene wezenlijke verademing, aan het slot van het artikel, waar de verkiezing te Amersfoort besproken wordt, te lezen: ‘Het bijzonder voorrecht van deze verkiezing is, dat ze geen bearbeiding van het district vereischt. Ze is in meer dan één opzicht eene tweede herstemming... De correspondenten kennen hun terrein en hun adressen. Geen nieuw spoor behoeft gelegd. Het toen gebruikte kan nog bereden.’ Goddank!

En inderdaad men had goed gezien: de zegepraal was volkomen. De *Standaard* erkent het met innige dankbaarheid, maar met verootmoediging tevens. ‘Ook van de stembus’ - dus eindigt hij zijn triumflied - ‘geldt het woord van den Spreukendichter: “Het lot wordt in den schoot geworpen, maar het beleid daarvan is bij den Heere.”’ Vergun mij, bid ik u, de omzetting van één enkele letter, en het woord van den oosterschen wijze klinkt als orakeltaal, terwijl het tevens ophoudt stuitend te zijn voor de candidaten van de minderheid. ‘Het lot wordt in den schoot geworpen, maar het beleid daarvan is bij de Heeren.’

Maar komen wij terug tot de Tweede Kamer, waar de oogst van al dien arbeid opgestapeld ligt. Het groote voordeel, met dien oogst verkregen, schuilt naar het oordeel van Dr. Kuyper hierin, dat de antirevolutionairen sedert hunne emancipatie eene zelfstandige politieke partij uitmaken. Is dat oordeel juist? Ik voor mij noem het liever eene illusie, waardoor aan eene belangrijke fractie van de Kamer eene geheel andere beteekenis gegeven wordt dan haar inderdaad toekomt. Omdat de antirevolutionaire partij zich ook beweegt op het gebied van den Staat, waar deze met hare belangen in aanraking komt, daarom kan zij nog geen aanspraak maken op den naam van *algemeene politieke* partij. Ook zonder nog de ervaring te raadplegen, komen wij reeds met behulp van de meest eenvoudige logica tot dergelijke conclusie. Immers het product van eene zuiver en zeer uitsluitend kerkelijke krachtsinspanning, kan toch niet

anders dan een kerkelijk karakter dragen. En inderdaad zoo is het. De grondslag waarop de leden staan - ik neem het aan zonder onderzoek - is de gemeenschappelijke belijdenis van dezelfde oud-gereformeerde kerkleer; het gemeenschappelijk belang dat hen vereenigt en tot samenwerking noopt, datgene dus wat hen tot partij maakt - want zonder belang geen partij, - is de verdediging van het kerkbelang, zooals zij dat opvatten, tegenover den Staat. Dat belang kan zich over velerlei uitstrekken, maar op dit oogenblik bepaalt het zich tot twee hoofdpunten: strijd tegen de schoolwet, omdat deze, naar de oud Gereformeerden meenen, de verbreiding van hun kerkleer in den weg staat; strijd voor het losmaken van alle, ook financieele, banden, welke den Staat nog aan de Kerk binden, omdat zij vertrouwen, dat, eenmaal die banden doorgesneden, de waggelende kerkelijke organisatie, die zij verfoeien, van zelve zal ineenstorten. Worden die belangen, welke hen brachten waar zij staan, bedreigd, dan vindt men hen zonder afspraak, door louter instinct gedreven, in de eerste rangen der verdedigers; zijn die belangen buiten spel, dan houdt elk verband op en volgt ieder den weg, welke naar zijne bijzondere staatkundige inzichten de meest doelmatige is. Natuurlijk, want het motief van de vereeniging is niet de Staat maar de Kerk; daar, en daar alleen, ligt de magneet die samentrekt en samenhoudt. De ervaring is met deze conclusie geheel in overeenstemming. Hoe grooter het ledental wordt, waarover de partij te beschikken heeft, hoe duidelijker het verschil van algemeen staatkundige inzichten zich openbaart. Verreweg de meeste leden behooren door hunne maatschappelijke verhouding, hunne neigingen en antecedenten, tot die afdeeling van de groote liberale partij, welke het liberalisme slechts *du bout des dents* heeft aangenomen, maar het zeker niet zoude hebben uitgedacht, had het vóór haar niet bestaan. Enkelen staan meer nabij de andere afdeeling van dezelfde liberale partij en gaan liefst mede met de gematigden uit haar midden. Eén lid eindelijk, en wel de heer Kuyper zelf, komt onverholen uit voor zijne democratische sympathiën. Gedogen de kerkelijke belangen dat hij met de geavanceerden medega, dan gaat hij liefst nog een paar stappen verder dan de radicalen, die hij in de voorste gelederen aantreft.

De *Standaard* heeft in den laatsten tijd meer dan eens geklaagd over die politieke losbandigheid der zijnen, en juist daar-

door de juistheid bewezen van de stelling welke ik hier verdedig. Immers hadden wij met een zuiver staatkundige partij te doen, die losbandigheid zou onmogelijk kunnen voorkomen. Zoo ver het gemeenschappelijk belang bestaat, bindt het ook, en blijft het binden. De liberalen vormen een politieke partij voor zoo ver als het te doen is om de verdediging van de liberale beginselen, in de grondwet van 1848 neêrgelegd. Hebt gij ooit gezien dat zij weigerden zich aaneen te sluiten, waar het de verdediging van die beginselen gold? De klacht van de *Standaard* is dan ook volkomen onbillijk, want hij verlangt dat de partij nog buiten hare natuurlijke grenzen invloed uitoefene, dat zij nog handele waar zij niet meer is. Het antwoord op de vraag: hoe ver de vereeniging reikt, wordt natuurlijk bepaald door de lengte van het touw, dat alle leden samensnoert: en het touw reikt hier niet verder dan uw kerk lang is. Men kan wel onder bedreiging van stembus-wraak samenwerking eischen in alle groote politieke kwestiën, onverschillig of deze al dan niet met het kerkelijk belang in aanraking komen: maar gesteld dat die bedreiging baatte - wat ik hier allerminst waarschijnlijk acht - ook dan nog zou men geen politieke partij gevormd, maar alleen in naam van het kerkelijk belang een algemeen politiek nihilisme hebben opgelegd.

Ik zou mij zeer moeten bedriegen, wanneer het mislukken van alle pogingen om zijne partij tot eene zuiver staatkundige te maken, niet eene van de grootste grieven was, welke Dr. Kuyper in zijn politieke leven ondervindt. Wie weet of hij niet het getrouwste, het best bearbeide zijner kiesdistricten aan de tegenvoeters zou willen prijsgeven, in ruil voor een politiek programma, dat ook de niet kerkelijke belangen omvattende, wezenlijk antirevolutionair was, dat wil zeggen iets anders dan andere programma's: noch liberaal noch conservatief noch radicaal, maar kort af antirevolutionair. Ik maak die begeerte op uit de moeite die hij zich heeft gegeven om zulk een programma op te stellen, vooreerst in de *Standaard*, maar dan ook in zijne bekende lezing ‘Het Calvinisme, oorsprong en waarborg onzer constitutioneele vrijheden’. En wat is het resultaat geweest? Dat hij een fonkelnieuw programma stelde, 'twelk vermoedelijk geen twee van zijne partijgenooten in de Kamer zouden willen teekenen, een programma, dat Stahl - de eenige man die de antirevolutionaire denkbeelden tot een praktisch regeeringsstelsel heeft trachten te verwerken - zoo hij nog leefde

en nog lust tot tegenspraak gevoelde, zou kunnen beantwoorden met een *Wider Kuyper*, zoo als hij eens *Die Zeichen der Zeit* met een *Wider Bunsen* beantwoordden.

En zie dan ook eens hoe die schrijver, zoo scherp, zoo helder en zoo precies, waar hij kerkelijke eischen formuleert, tot jammerlijke phraseologie de toevlucht neemt, zoodra hij komt tot dat gedeelte van zijn politiek programma, dat met de belangen van zijne kerk rechtstreeks niets meer gemeen heeft. Met zichtbare inspanning tracht hij althans iets te vinden dat specifiek antirevolutionair is, maar, helaas, hij vindt het nergens. ‘Voor Indië een rechtvaardig bestuur.’ - Maar is er dan één partij in Nederland die een onrechtvaardig bestuur tot leuze kiest? ‘Eene historische ontwikkeling van het recht en niet eene revolutionaire’. - Maar bestaat over de noodzakelijkheid van zulk eene rechtsontwikkeling tegenwoordig dan nog strijd onder de juristen? Zoek waar gij wilt, bij de theoretici of bij de praktijk, aan de hoogeschool of aan de balie, onder mannen van alle kleur en stempel, en zie eens of gij er een half dozijn bijeen kunt brengen, dat lust zou hebben u op dit punt tegen te spreken. ‘Een zoo laag mogelijk bedrag van oorlogskosten?’ - want hoe vreemd het ook klinke, ook die eisch is een vrucht, gerijpt aan den breed getakten boom van het oude calvinisme; zij het ook dat deze boom, dus beladen, groot gevaar loopt uit de familie van de eiken in die van de kerstboomen over te gaan. Maar ik bedrieg mij immers niet, wanneer ik meen, dat zulk een eisch omtrent onkostbare legerorganisatie gedeeld wordt door duizenden en duizenden in den lande, die niet gewoon zijn in de schaduw van den eeuwenheugenden eik uit te rusten. ‘Erkenning van het feit dat zonder gezond godsdienstig leven het een volk niet wel kan gaan.’ - Is die erkenning dan nog noodig? Hoevelen zijn er in onze dagen, voor zoover zij ernstig hebben nagedacht over het wel en wee van Staten, die weigeren te erkennen, dat de godsdienstzin van de natie het krachtigste cement is van het staatsgebouw? Neen, geloof het wel, wanneer wij strijden met uwe richting, dan loopt de strijd allerminst over soortgelijke theses. Integendeel, het behoort veeleer tot onze grootste grieven tegenover u, dat gij, in allerlei staatkundige krakeelen verdiept, te veel van uwen kostbaren tijd onttrekt aan hetgeen ook in ons oog het meest noodige is: het aankweeken van godsdienstzin. Wij vreezen met de Tocqueville en duizenden, dat het politiek uniform, waarin gij

uwe Kerk gestoken hebt, ten slotte het bederf van die Kerk zijn zal.

Eindelijk de census-kwestie. Bestaat er eene eigenaardige opvatting van die kwestie, welke noch liberaal, noch conservatief, maar zuiver antirevolutionair is? Zeker, zoo niet allen dan willen toch de meesten, die de richting van Dr. Kuyper volgen, uitbreiding van het stemrecht. Maar waarom? Is het een staatkundig of een kerkelijk motief dat hen drijft? Gelooven zij dat de Staat beter zal worden geregeerd, wanneer meerderen geroepen worden invloed op die regeering uit te oefenen; of willen zij zulk een maatregel om het voordeel dat daaruit voor hunne kerkelijke richting kan voortvloeien? Laat de ervaring het antwoord geven. De minister Geertsema stelt een censusverlaging voor, welke voornamelijk aan de steden en slechts voor een klein deel aan het platteland ten goede komt. Zeer velen achten zulk een maatregel echter onvoldoende en verlangen meer. Dus ook de antirevolutionairen, die daarom eene belangrijker verlaging ten behoeve van het platteland aanbevelen. Hun amendement wordt echter verworpen. En wat gebeurt nu? Zij die zich op een algemeen staatkundig standpunt stellen, die verlaging van census willen óf als een recht óf in het belang van goed staatsbeleid, die, als de Heeren van Houten en Gratama, zelfs niet zouden opzien tegen de invoering van het algemeen stemrecht, zij stemmen vóór het wetsontwerp. En natuurlijk; het brengt in de verste verte niet wat zij wenschen, maar het is onbetwistbaar een stap in de richting, welke naar hunne overtuiging de alleen goede is. En de antirevolutionairen, voorstellers van het meer geavanceerde amendement? Zij stemmen tegen; slechts één hunner maakt een uitzondering. Ik kan dat votum kerkelijk zeer gemakkelijk, maar politisch onmogelijk verklaren; en naar alle regelen van de kunst, houd ik dus aan de natuurlijke interpretatie vast. De kleine verlaging op het platteland zal ons - dus wordt spoedig uitgerekend - geen noemenswaardige winst, de groote verlaging in de steden vrij zeker verlies opleveren; eindresultaat: nadeel, ergo tegen. Ik weet wel, *de Standaard* heeft eene andere verklaring aan de hand gedaan, en het doen voorkomen, als hadde het hier gegolden een *reculer pour mieux sauter*; maar hij houde het mij ten goede, dat ik de acceptatie van die noodmunt weiger. De heeren kennen de politieke kaart van het land veel te grondig, om niet te weten, dat er in lange jaren aan eene verlaging van den

census niet gedacht kan worden, en zeker nu veel minder dan het geval zoude zijn geweest wanneer men den eersten stap op de nieuwe baan eenvoudig had medegemaakt.

Zijne pogingen om de antirevolutionairen tot eene goed afgeronde en zuiver politieke partij te maken, met een duidelijk omschreven programma en strenge tucht, hebben dus tot heden voor den heer Kuyper nog maar weinig vruchten opgeleverd, weinig meer dan de treurige hebbelijkheid, om bij alle gelegenheden *à tort et à travers* met woorden te spelen. Mr. van Houten heeft er eenmaal op gewezen en den heer Kuyper onder het oog gebracht, dat, waar hij sprak van antirevolutionair, hij naar de eischen van zijn eigen betoog moest spreken van ‘met kennis van zaken,’ en waar hij gewaagde van revolutionair, alleen de uitdrukking ‘zonder kennis van zaken’ op hare plaats was. En inderdaad, zoo is het; maar waarom dan moedwillig de heerschende spraakverwarring nog te vergrooten? Waarom telkens aan het kind zijn eigen naam te onthouden, den naam, dien het voor het oog van de gansche wereld draagt? Ook hier heeft men het voorbeeld van Groen van Prinsterer slecht nageleefd, mij dunkt tot schade van eigen zaak. Immers de hoer Groen is er met groot talent in geslaagd het begrip ‘antirevolutionair’ jaren lang in een zekeren *nimbus* te hullen; het tot een soort van mysterie te maken. Slechts enkelen die het vatten, maar velen die geloofden dat daarachter werkelijk een afgerond politiek stelsel te vinden was. Dr. Kuyper gooit het woord te grabbelen en is op weg het in korten tijd volkomen te verslijten. Ik geloof dat hij wel zou doen die hebbelijkheid op te geven, want zoover ik zien kan, steekt daarin voor eigen zaak ook niet het kleinste voordeel. Maar misschien zie ik verkeerd en hebben wij ook hier met de vrucht van rijp overleg te doen. Natuurlijk dat ik in dat geval mijn verzoek als niet gedaan wil hebben aangemerkt.

Tot zoover hetgeen ik in den aanvang de vrijheid nam eene parlementaire casus positie te noemen. Bij de heropening van de Kamers vindt het Ministerie tegenover zich eene meerderheid, eensgezind omtrent de groote beginselen van vrijgevig regeeringsbeleid, in de grondwet van 1848 neergelegd, maar voorts gescheiden door antecedenten, krakcelen, maatschappelijke invloeden en voor een deel ook door de hier sterker, daar minder sterke neiging voor groote maatschappelijke hervormin-

gen, maar een neiging toch bij ongeveer allen veel te onbestemd om tot eene nieuwe praktische partijgroepeering te kunnen aanleiding geven. Naast die meerderheid staan twee invloedrijke partijen, wier leden als individuen bij de verschillende fractiën van de meerderheid te huis behooren, maar als partijgenooten bijzondere kerkelijke belangen bij den Staat bepleiten. 't Zijn in zekeren zin de ministeriën van eeredienst, die van de groene tafel verbannen, nu in het parlement zijn overgeplant; met dit onderscheid alleen, vooreerst dat zij nu een collegialen vorm hebben aangenomen, en ten andere, dat er niet langer sprake is van een ministerie van ‘Hervormde en andere’ eerediensten, zelfs niet van een voor de Hervormden alleen, maar louter van een ministerie voor oud-Gereformeerde eeredienst. De andere kerkgenootschappen, halve en geheele, schijnen het vooralsnog zonder bijzondere vertegenwoordiging wel te kunnen stellen. Vroeger onder de verschillende fractiën van de meerderheid vermengd, hebben de kerkelijken zich nu laatstelijk geheel afgescheiden, omdat de ervaring hen leerde, dat zonder scheiding het doel dat zij beoogen, volstrekt onbereikbaar is. Thans aan eigen krachten overgelaten, staan zij daar, wachtende op de krakeelen die uitbreken, en bereid om zich dan te voegen aan die zijde, waar voor hare zaak het meest te verdienen is. De aanprijzing van deze zeker doodeenvoudige taktiek kan men dag aan dag in de hoofdorganen dier partijen aantreffen: de inkleeding van de gedachte moge eenigszins verschillen, maar de gedachte zelve is geen andere, kan trouwens geen andere zijn, dan ik hier mededeelde. Wat nu de getalsterkte van die verschillende groepen betreft, zoo zij het genoeg te herinneren, dat als bij het uitbreken van twisten de malcontenten onder de liberalen zich vereenigen met de kerkelijke partijen, zij juist sterk genoeg zijn, niet om de tegenstanders te overheerschen, maar om deze geheel in bedwang te houden en tot volstrekte werkeloosheid te doemen.

De bovenstaande schets - ik erken het gaarne - is een zeer nuchtere; eene bloote herinnering aan algemeen bekende feiten; wat zij zegt weet ieder, althans mij is in den laatsten tijd geen beschouwing omtrent de machtsverhouding in de Tweede Kamer onder de oogen gekomen, welke in hoofdzaak van het bovenstaande afwijkt. Maar waarom dan op al dat

bekende terug te komen? Omdat de feiten, welke aan de geheele wereld bekend zijn, door minstens de helft van de wereld vergeten worden, zoodra het er om te doen is het bekende toe te passen. Gij twist over de houding, welke de Regeering behoort aan te nemen om zich staande te houden, terwijl de bekende maar telkens vergeten feiten zoo duidelijk spreken, dat zij elke aanleiding tot twist moesten buitensluiten. Reken daarom - dus dacht ik - niet te veel op het geheugen uwer lezers; getroost u de moeite van eene geregelde casus positie, en de juistheid van de gevolgtrekking daaruit afgeleid, zal dadelijk zonneklaar worden.

Schijnbaar kan het jonge Kabinet, om zijn zucht naar zelfbehoud te bevredigen, twee verschillende en zeer uiteenloopende wegen inslaan. De eerste weg is de oude, de weg in 1866 gelegd: het herstel van de coalitie tusschen malcontenten en kerkelijken. Maar onder de gunstigste omstandigheden zou men, dien weg volgende, toch slechts dit uitwerken, dat het ministerie misschien sterk genoeg werd om niet te sterven, maar zeker te zwak bleef om vruchtbaar werkzaam te zijn. Gekomen om met kracht te regeeren, zou het bij gemis van noemenswaardige meerderheid, zijn ellendig bestaan met moeite voortsleepen, speelbal van de luimen van den eersten den besten afgevaardigde, die goedvond om een gril de meerderheid te verplaatsen. Maar nauwelijks is men dien weg opgegaan, of het blijkt duidelijk, dat ze bij gemis van onderhoud in den laatsten tijd volstrekt onbegaanbaar is geworden. De kerkelijken hebben namelijk *grève* gemaakt en de oude hand- en spandiensten eenvoudig opgezegd. De antirevolutionairen met name klagen bitter over de allertreurigste ervaring die zij hebben opgedaan van het verkoopen op crediet, en verkondigen daarom luide, dat zij in vervolg niet anders dan à comptant leveren zullen. Raadpleeg hunne organen, gij vindt dat besluit in nommer voor nommer afgedrukt. Met woorden en beloften komt het ministerie-Heemskerk door zijne eerste, maar zeker niet door zijne tweede begrooting heen. Er moet betaald worden, en wel met andere en betere munt dan reeds in 1868 - men herinnert het zich - zoo hooghartig werd afgewezen. Gesteld, hoe onwaarschijnlijk het zij, dat het Kabinet tot zulk eene betaling in echte munt besloot, waar blijven dan de derden in het verbond, zij, die ik kortheidshalve de malcontenten noemde? Vergeet het niet, die mannen, liberaal door aanhuwelijking, zijn door geboorte warme

vrienden van de hoofdbeginselen onzer schoolwet, en niet minder warme vijanden van alles wat naar kerkelijke overheersching zweemt. Zij hebben die sympathiën en antipathiën met de moedermelk ingezogen en deze vormen nu hun kostbaarst erfgoed, hunne beste traditiën uit de dagen van vóór 1848. Zij hebben vroeger het grootste offer gebracht, dat zij aan partijzucht brengen konden, toen zij met de lippen, maar ook met de lippen alleen, u de dubbelzinnige phrasen nazegden, welke de kerkelijken moesten streelen. Maar vraag ook niet meer dan phrasen, eisch geen ernstige betaling, want op den dag dat gij zulk een eisch stelt, zult gij ervaren, dat zij in veel grooteren getale naar het kamp van de tegenpartij overloopen dan noodig is om u beslist in de minderheid te brengen. Men kan dan ja nog eens hulp zoeken bij de groote maatregelen van vroeger, maar de ervaring heeft het u immers tot tweemaal toe geleerd, dat uwe tegenpartij onoverwinnelijk is op het terrein waarop gij haar dan zoudt moeten bestrijden. Hoe men het ook keere, den hierbedoelden ouden weg volgende, staat het ministerie-Heemskerk binnen den tijd van twaalf maanden voor een afgrond, aan welken het vruchteloos zal trachten te ontsnappen. En wie weet, in plaats van éénjarige- kon dan wel eens levenslange opsluiting in den Hoogen Raad de straf worden van den recidivist.

Loopt dus die weg dood, er is daarentegen een andere, welke even zeker tot het gewenschte doel voert als eerstgenoemde daarvan afleidt. Op dien weg is het ook om verzoening te doen, maar om eene volkomen natuurlijke, om een ter zijde stellen van alles wat naar dubbelzinnigheid zweemt, om waarheid in het staatsbeleid, niet als leus maar als feit. Het is er om te doen om post te vatten op dien breeden liberalen grondslag in 1848 gelegd, welke alle liberalen, jonge en oude, zwakke en sterke, als hun gemeenschappelijken vaderlandschen bodem erkennen, en al de woorden die men spreekt, alle daden die men pleegt, te doortrekken van den geest, welke tot den natuurlijken dampkring van dien bodem behoort. Het is er om te doen om van den aanvang af het licht te doen vallen op het oudste en roemrijkste kwartier van het gemeenschappelijk wapenbord, dat kwartier 't welk eenerzijds getuigt van onbegrensden eerbied voor godsdienstige vrijheid, maar anderzijds, en juist als uitvloeisel van dien eerbied, ook van den onverwrikbaren wil om tegenover welke kerkelijke aanmatiging ook, pal te staan

voor de rechten van den staat en van deze noch tittel noch jota prijs te geven. Het is er om te doen om nog eens een van die allen twijfel opheffende, allen achterdocht bannende woorden te vinden waarmede de heer Heemskerk in '66 zijne regeering inleidde, en dan..... om naar dat woord te leven.

Zou, wanneer dat standpunt werd ingenomen en trouw gehandhaafd, het ministerie met zijne parlementaire vrienden de heerschende partij van gisteren tot samenwerking bereid vinden? Het is mogelijk dat ik mij bedrieg, maar mij dunkt alle voorteekenen wijzen op een gunstig antwoord. Het geloof dat men dit ministerie zal kunnen steunen is weinig - maar de begeerte om het te doen zeer algemeen verspreid. Indien de nu overwonnenen den strijd op nieuw aangorden, dan zal het zijn door nood gedrongen en met weerzin. Immers de meest gewone aanleiding tot zulk een strijd, de zucht om portefeuilles te veroveren, is zoo al niet geheel uitgebluscht, dan toch eene nauw merkbare en uiterst zwakke verzuchting geworden. Indien de heer Heemskerk zijne vroegere tegenstanders in de eerste jaren wil ontheffen van de verplichting om zelven te regeeren, zal hij hun een wezenlijken dienst bewijzen. En mocht dit vooruitzicht falen, mocht de oude sleur toch bovendrijven en bij de beoordeeling van de producten, welke van dit ministerie komen, de kwaliteit niets, het certificaat van oorsprong alles zijn; welnu laat de heer Heemskerk dan den strijd moedig aanvaarden, want hij zal dan een terrein hebben ingenomen, even gunstig voor hem, als nadeelig voor zijne tegenstanders. Ik weet wel het wordt bijna belachelijk dezerzijds nog met stembuswraak te dreigen. Geen volkje zoo goedhartig en zoo zacht als onze liberale kiezers; 't zijn lammeren, aan klagend blaten gewoon, maar van geen bijten wetende. En toch, wordt de kwestie zoo zuiver gesteld als ik hier bedoelde, dan blijf ik gelooven, dat men zich op den dag des oordeels zoude verbazen over de breede schaar van lammeren, welke als wolven uitgedost, in het strijdperk terugkwamen.

Nog één vraag dient opgehelderd, en wel een zeer belangrijke. Indien een zuivere casus positie de gedragslijn, welke het nieuwe ministerie behoort te volgen, zoo duidelijk in het licht stelt, hoe komt het dan, dat men, om het volgen van die gedragslijn te waarborgen, de toevlucht neemt tot iemand, in wiens verleden zulke waarborgen allerminst te vinden zijn, en -

zonderling genoeg - hoe komt het dat de openbare meening tot op zekere hoogte instemt met die keuze? Immers de gedragslijn hier geschetst, is in de Kamer werkelijk de gedragslijn van enkele, meestal talentvolle mannen, wier invloed in het parlement onbetwistbaar groot en daar buiten nog veel grooter is. Waarom niet aan die mannen eene taak opgedragen, welke zij alleen kunnen vervullen, zonder dat zij van hunne sympathiën of antipathiën iets behoeven op te offeren? Deze vraag is zoo natuurlijk en zoo streng logisch, dat zij van zelve bij elkeen moet oprijzen. En inderdaad in de laatste jaren is geen ministerieele crisis voorgekomen, of het was op deze mannen, dat het publiek, zoekende naar de meest geschikte plaatsvervangers, dadelijk de aandacht vestigde. Hunne namen vindt men onveranderlijk op de eerste candidaten-lijsten, dat wil zeggen op de lijsten, welke in een dagblad-bureau of aan een koffiehuis-tafel hare wieg hebben. Maar verder dan tot die eerste lijsten brengen zij het ook niet; in de Staatscourant althans heeft men hunne namen niet te zoeken. Waarom niet? Om twee redenen, dunkt mij. Vooreerst omdat het hun aan regeerlust en ten andere omdat het hun ook aan regeerkracht hapert. Aan regeerlust vooreerst. Het zijn de mannen van wie de heer van de Putte getuigde, dat zij in dagen van ministerieele crisis niet t'huis geven; en natuurlijk dat men het ministerie slechts kan recruteeren in kringen, waar de mannen wonen, die niet alleen dergelijk bevel versmaden, maar veeleer in dagen van crisis de deur aanzetten, zich permanent verklaren op hunne studeerkamer en, moeten zij van huis, dan toch de boodschap achterlaten waar men hen in geval van nood vinden kan. In de omgeving van den heer Heemskerk is die klasse van menschen rijk vertegenwoordigd, te rijk misschien. Maar ook gebrekkige regeerkracht in de tweede plaats. En nu geloove men niet, dat ik mij hier zou willen wagen aan een indiscreet onderzoek naar meer of minder groote persoonlijke talenten: de zwakheid, welke ik bedoel, ligt in de omstandigheden, niet in de personen. Het standpunt dat de bedoelde mannen in de Kamer innemen, brengt van zelf mede dat zij geheel alleen staan. *Filles sans dot* zouden zij, de regeering aanvaardende, geenerlei aardsche goederen ten huwelijk brengen, niets dan een eerlijk hart en reine bedoelingen. Zonder gevolg optredende, zouden zij om te slagen in hunne staatkunde twee - zegge twee - fractiën van de groote liberale partij tot het be-

trachten van een verstandige politiek moeten overhalen; en de Hemel weet hoeveel moeite het kost maar één van beiden er toe te brengen, dat zij aan de eischen van het nuchter gezond verstand een gewillig oor leene! Er moest dus elders gekozen worden, en is het dan wonder, dat ten slotte de keuze viel op iemand, bij wien men regeerlust en regeerkracht in zeldzaam sterke mate vereenigd aantreft.

Maar de betrekkelijke instemming van het publiek met die keuze? Ook hier heeft men het antwoord niet ver te zoeken. Nederland heeft op dit oogenblik eene ontzaggelijke behoefte aan regeering, krachtige en sterke regeering, en wel nergens meer dan juist bij het Departement van Binnenlandsche Zaken. Er hebben zich daar in den laatsten tijd allerlei kwestien opgehoopt waaraan de grootste materiëele belangen van het vaderland innig verbonden zijn: kwestiën van spoor- en waterwegen, welker deugdelijke oplossing eenerzijds niet kan worden uitgesteld, maar ook anderzijds niet mogelijk is zonder een ijzeren hand, een meer dan gewone mate van scherpzinnigheid, een stalen ijver. Men kent niemand beter dan de heer Heemskerk in staat al die hooge eischen te bevredigen. De betrekkelijke instemming die hij ondervindt is een ongeveinsde hulde aan zijne persoonlijke talenten gebracht, eene hulde te kostbaarder omdat zij komt ook van mannen, die niet gewoon waren hem te vleien en deze gewoonte ook zeker nu niet hebben aangeleerd. Hunne keus geldt den man, niet den politicus. Zij hebben gevraagd, met klimmenden aandrang gevraagd, naar een hand tot regeeren in staat, en toen zij meenden dat men gevonden had, hebben zij aan alle politieke overwegingen het zwijgen opgelegd. De heer Heemskerk - en hij zal wel doen te bevelen dat hem dit in den vroegen ochtend van elken nieuwen dag plechtig worde herinnerd - is gekozen en kan op medewerking rekenen, niet *parceque* maar *quoique*.

Gesteld die medewerking komt en het ministerie regeert met strenge inachtneming van de regelen hierboven aangegeven, zou dan de meerderheid krachtig genoeg wezen om zoo vele gewichtige wetten tot stand te brengen als sinds jaren aan de orde zijn? Is die algemeene overeenstemming omtrent de groote regeeringsbeginselen van 1848 ten slotte niet een veel te zwak verband voor krachtige partijorganisatie? Het ministerie zal, geloof ik, vóór alles wel doen, wanneer het niet dadelijk van al te grooten ijver op wetgevend gebied blijk geeft. Mij

dunkt dat als de Minister van Binnenlandsche Zaken in het eerste jaar van zijn bestuur die groote materieele belangen regelt, welke ik zoo even bedoelde, en ettelijke kleine maar hoogst nuttige ontwerpen, reeds vroeger ook door hem behandeld, tot een goed einde brengt - ik denk bijv. aan de ontwerpen op de Banken van Leening en betrekkelijk het oprichten van fabrieken, welker gemis in het Staatsblad door de praktijk met den dag sterker wordt gevoeld - de natie alle reden zoude hebben over een goeden oogst te juichen. Maar ik houd het daarenboven allezins mogelijk, dat ook gewichtiger aangelegenheden: schutterijen of Hooger Onderwijs, met deze regeering geregeld worden. Immers de hoofdreden waarom tot nog toe het erlangen van een voldoende meerderheid zoo bij uitstek moeilijk was, lag juist in die kunstmatige scheiding, welke ten gevolge van mijne casus positie ophoudt te bestaan.

't Is waar, ook onder de gunstigste omstandigheden blijven de leemten, welke op aanvulling wachten, in grooten getale over: hervorming van belastingstelsel, van rechtswezen, van militie, enz. kan op den duur niet worden vermeden. Zal nu bij eene meerderheid als ik mij die voorstel, het gematigd en behoudend element niet te sterk op den voorgrond treden? Zal de krachtige zucht naar vooruitgang, zonder welke geen groote hervorming ooit tot stand komt, niet al te veel ontbreken? Ik vrees het zeer, en wacht dan ook allerminst van dit Kabinet de bevrediging van zoo groote wenschen. Men veroorlove mij echter de vraag: of men dan betere vruchten heeft geplukt van de methode, welke thans gevolgd wordt? De groote fout was, dunkt mij, tot nog toe deze, dat men uitging van de stelling als zouden aan algemeene politieke beginselen, liberale of conservatieve, ook noodzakelijk verbonden zijn bepaalde inzichten omtrent alle groote maatschappelijke hervormingen; zoodat men enkel noodig had te weten welk staatkundig beginsel een bepaald persoon is toegedaan, om ook zijne inzichten te kennen omtrent al die groote hervormingen, van welke sprake is. Geen onderstelling valscher dan deze: de ervaring leerde het telkens. Zoo dikwijls men een programma trachtte te leveren, dat b.v. denkbeelden van de liberale school omtrent de groote vraagstukken van den dag, duidelijk zou omschrijven, kwam men tot eene schets, welke sprekend geleek op een caricatuur. Al die programma's, altijd opgesteld met hetzelfde doel, namelijk om zooveel mogelijk overal punten op de ie's

te plaatsen, zij hadden ten slotte slechts één eigenschap gemeen, namelijk het volstrekte gemis van meergenoemde punten. Om te slagen zal het, geloof ik, noodig zijn, dat men eindelijk eens ophoude al die vraagstukken te behandelen als vruchten aan één zelfden boom gekweekt, dat men er eindelijk eens toe kome ze, naar engelschen trant, één voor één te brengen niet enkel vóór het Parlement, maar ook vóór het kiezersvolk. Is eene gewichtige belastinghervorming aanhangig, dan worde de vraag: vóór of tegen die hervorming de eenige leus aan de stembus; en geloof het wel, bij het stellen van die leuzen zullen onze kiezers van hunne candidaten geen antwoord behoeven te vreezen, dat zooveel verlegenheid wekt, als nu onlangs te Amersfoort het antwoord van Mr. Pijnappel. De weg is lang, ik geef het toe, maar 't is een weg; men zal ja kruipen, maar sinds tien jaren hebben wij stilgestaan. Welnu, bij stilstaan vergeleken, is kruipen vliegen.

Of ik geloof dat uit mijn casus positie werkelijk die alleen logische conclusie zal worden opgemaakt, welke ik zoo even noemde? Ik zou wenschen dat mijn geloof sterker ware. Het is ten slotte, zoowel bij de Regeering als bij de Kamer, om een wedstrijd tusschen gezond verstand en hartstocht te doen, en helaas, de ervaring leert, dat zij die bij dergelijken wedstrijd voor de overwinning van den hartstocht borg spreken, meestal goede zaken doen. De antecedenten van den Heer Heemskerk zijn zoo versch en zoo scherp afgeteekend, nog minder de antecedenten van den minister dan die, welke hij als leider van de oppositie heeft achtergelaten. En toch de nieuwe minister moet nu zijn oude tegenstanders bewegen, ongeveer in geen enkel opzicht het voorbeeld te volgen, door hem zelven tot nu kort geleden in de oppositie gegeven. Voeg hierbij dat onder de groote gaven van het hoofd der nieuwe regeering juist niet die zekere tact behoort, waardoor men in geval van nood met een *saut périlleux* aan de gevolgen van eene eerste fout ontsnapt. De geschiedenis van 1866 tot 1868 is niet het minst in dat opzicht bijzonder leerrijk; 't is de geschiedenis van een Kabinet, dat waar het misgreep, in de ontwikkeling dier misgrepen blijk gaf van inderdaad wanhopige consequentie. Dus op zich zelf reeds reden

genoeg om niet dan aarzelend te antwoorden. Maar het gevaar schuilt niet bij den Minister van Binnenlandsche Zaken alleen. De herinneringen, welke de Heer van Goltstein zoowel in de Eerste als in de Tweede Kamer heeft achtergelaten, zijn inderdaad niet zeer bemoedigend. Zijn zwanenzang in de Eerste Kamer bij de behandeling van het voorstel-van Houten, ademt een geheel anderen geest, dan waarmede men den nieuwen bewindvoerder zoo gaarne bezield zoude weten; en in de Tweede Kamer staat zijn naam geboekt als schepper van het dubbelzinnigste amendement in zake van lager onderwijs, dat ooit die achtbare vergadering bezig hield. Bij den Minister van Justitie is het eindelijk nog erger. Daar zijn het niet enkel welbekende antecedenten, welke vrees verwekken voor de toekomst, maar zijne benoeming zelve is reeds op zich zelf een zeer bedenkelijk verschijnsel, dat maar al te zeer getuigt, hoe bij de samenstelling van dit ministerie een andere geest heeft voorgezeten dan die, welke naar mijne innige overtuiging alleen het einde van onze politieke jammeren brengen kan. Immers als uitnemend jurist was Mr. Wintgens de aangewezen Minister van Justitie in het tegenwoordig Kabinet. De voorkeur aan Baron van Lijnden gegeven, kan niet steunen op het geloof aan zijn hooger juridiek vermogen, en moet dus in verband staan met zijne betrekking tot de antirevolutionaire partij. Die partij nu - wij zagen het boven - beteekent niets en kan niets beteekenen dan een protest tegen de hoofdbeginselen onzer schoolwet. Men bracht zulk een protest in de regeering, op hetzelfde oogenblik waarop dit de groote hoofdzaak was: alles te bannen wat naar dubbelzinnigheid zweemt en de meerderheid wel te doordringen van de overtuiging, dat een smet te werpen op de staatsschool, door het nieuwe bewind niet zou worden geduld. 't Is waar, Baron van Lijnden staat op de grenzen tusschen de antirevolutionairen en conservatieven, maar deze omstandigheid maakt het verschijnsel bedenkelijker in plaats van beter. Is zijn optreden meer dan voldoende om bij de eene helft van de Kamer wantrouwen te wekken, het is op verre niet sprekend genoeg om de andere helft gerust te stellen.

Maar wat van dit alles ook zij of worde, hiervan kan men vrij zeker zijn, dat de verschijning van het tweede ministerie-Heemskerk op de verdere ontwikkeling van ons politieke leven een overwegenden invloed zal uitoefenen en dus in meerdere op-

zichten wezenlijk een politiek waagstuk heeten mag. Onder gunstige omstandigheden wordt het een zegen voor Nederland, omdat het den factiegeest doodt en den grondslag legt van eene nieuwe gezonde partij-groepeering, met de wezenlijke denkbeelden en de wezenlijke behoeften van het nederlandsche volk in overeenstemming. Onder ongunstige omstandigheden strooit het gif in de nog bloedende wonden. De gevolgen zijn in dat geval niet te voorzien; maar dit staat vast, dat dit gif zich niet enkel zoude oplossen in volstrekte onvruchtbaarheid, maar ons geheele regeeringsstelsel zou aantasten en dit met verderf bedreigen.

Intusschen, òf het een òf het ander. Is dan geen derde politieke gedragslijn denkbaar? Toch! Men kan ook een parodie leveren op het voortreffelijk begrip: ‘conciliante staatkunde.’ Men kan trachten zich staande te houden tusschen twee uitersten; men kan aan de eene zijde iets beloven, en toch niet veel; aan de andere zijde wel niet de hand toesteken, maar toch een pink. De vrucht van zulk eene staatkunde is niet moeilijk te voorspellen: men stoot af zonder tevens aan te trekken; er wordt te veel gedaan om het oude verbond nog te kunnen handhaven, te weinig om het nieuwe te bezegelen. Eindresultaat: volkomen isolement. Van alle politiek is deze natuurlijk de onzinnigste. Ook de onwaarschijnlijkste? Wij zullen zien.

Leiden, 19 September 1874.
J.T. BUIJS.

Iets over ons krijgswezen.

Pro Patria; weekblad; de 41 eerste nummers (29 Juli 1873-5 Mei 1874). Utrecht.

Een klein jaar geleden (29 Juli 1873) is te Utrecht het eerste nummer in het licht verschenen van *Pro Patria*, een weekblad, gewijd aan de belangen van het Nederlandsche Krijgswezen. Daartoe uitgenoodigd door *de Gids*, willen wij de aandacht van het algemeen trachten te vestigen op dat nieuwe weekblad; het verdient die aandacht ten volle; het wordt geschreven met de beste inzichten en met onmiskenbaar talent; en de redactie van Pro Patria moet ook daarom hoogen lof erlangen, omdat de zeer nuttige taak, die zij onderneemt, tevens eene zeer ondankbare taak is, die weinig gewaardeerd wordt door het algemeen; het algemeen gaat, in den regel, zelfs de beste krijgskundige geschriften, met voorname onverschilligheid, onopgemerkt voorbij.

In de tot nu toe verschenen nummers van Pro Patria worden een aantal onderwerpen behandeld, waarop men de Fransche woorden: '*palpitants d'actualité*' kan toepassen; en zij worden op uitnemende wijze behandeld; dit moet ieder erkennen, al deelt men ook niet altijd in de meeningen van dit Utrechtsche weekblad. Het ligt natuurlijk buiten ons bestek om stil te staan bij *alle* zaken, waarover Pro Patria schrijft; - daartoe achten wij ons tevens minder bevoegd; - maar over enkele van die zaken willen wij hier een kort woord zeggen. Wij kiezen daartoe uit: de Atsjinsche oorlog; de afschaffing van de plaatsvervanging, en de vestingwet. Wat wij daarover zullen zeggen, zal niets meer zijn dan eene bespreking, naar aanleiding van wat door Pro Patria daarover is gezegd; geenszins eene

bestrijding of wederlegging; zoo ver gaan wij niet. Integendeel, wij zullen niets anders doen dan onze meeningen te uiten; en daar, waar die soms afwijken van de meeningen, in Pro Patria verkondigd, is het zeer goed mogelijk dat de waarheid minder aan onze zijde is dan aan de zijde van dit weekblad.

In den laatsten tijd hebben drie der Staten van Europa oorlogen gevoerd tegen barbaarsche volken; Rusland tegen Khiwa; de Engelschen op de Goudkust; wij tegen Atsjin. Eene vergelijking van die drie oorlogen valt niet uit in het nadeel van Nederland.

Wat de Russen tegen Khiwa hebben uitgevoerd, wat het ware doel van hun krijgstocht is geweest en wat de gevolgen daarvan zullen zijn, dat valt moeielijk met juistheid te zeggen; daaromtrent bestaat nog te groote onbekendheid.

Midden-Azië is tot nu toe voor ons een weinig bekend deel der aarde; slechts enkele moedige reizigers zijn tot daar doorgedrongen, met eene onverschrokkenheid, niet onderdoende voor de onverschrokkenheid van hem, die zich waagt in een perk van verscheurende dieren; want de Europaan, die Midden-Azië doorreist, heeft niet alleen te doen met de soms doodende werking der luchtstreek en met de verschrikkingen der woestijn; meer dan door die beide wordt hij bedreigd door het Mahomedaansche fanatismus, dat in het vermoorden van den vreemden ongeloovige eene den profeet welgevallige daad ziet. Door list, door onversaagdheid, door tegenwoordigheid van geest, door zich te onderwerpen aan erge vernederingen en zijne toevlucht te nemen tot vermomming en bedrog, kan een enkel Europeesch reiziger er soms in slagen om Midden-Azië te doortrekken; wat hij dàn ziet is echter luttel en onbeduidend, in vergelijking van wat hij moest zien om den waren toestand van zaken te leeren kennen.

Maar kan men dan Midden-Azië niet leeren kennen, door de Russische legerscharen, daar, op hunne tochten te vergezellen? - Wij gelooven, dat men op die vraag ontkennend moet antwoorden, en dat men - door eene andere oorzaak - ook op die wijze niet tot de waarheid komt.

Het wordt algemeen erkend, dat geene regeering de Russische evenaart in de behendigheid om de vreemden, die Rusland be-

zoeken, den waren toestand van zaken te verbergen en alles op het schoonst, op het gunstigst voor te stellen. Toen in de vorige eeuw Keizerin Katharina de tweede hare bekende reis naar de Krim deed, liet, op dien watertocht, haar gunsteling Potemkin tooneeldecoratiën op de oevers der rivieren plaatsen: lagchende dorpen, koornvelden, weidende kudden, goed gekleede herders, moesten de Keizerin doen gelooven, dat zij eene bloeiende landstreek doortrok. Op kleinere schaal en op andere wijze heeft zoo iets, nog heden ten dage, in Rusland plaats; en dat kàn daar, omdat daar vele middelen van onderzoek ontbreken; de openbare behandeling der algemeene belangen is daar nog iets denkbeeldigs; de drukpers in Rusland is niet daar om naar waarheid in te lichten, maar om te zeggen wat de Regeering voorschrijft of toelaat. De vreemde reiziger ziet dus, in Rusland, alles zooals de Regeering wil dat hij het zal zien, zoo rooskleurig mogelijk; en wanneer die reiziger, bij de zijnen teruggekeerd, de ontvangen indrukken voor waarheid wil doen gelden, dan kan men hem veilig toeroepen wat, in Langendijk's blijspel, de schildknaap van den dolenden ridder aan zijn meester toeroept:

‘Merlijn, de toovenaar, draait weer een rad voor je oogen!’

Mogen wij echter oordeelen over den veldtocht tegen Khiwa, naar wat daarvan bekend is gemaakt, dan komt dit oordeel hierop neer;

De Russische krijgsmacht, in getalsterkte zoo gering, dat men daaraan nauwelijks den naam van *leger* kan geven, was voor den tocht naar Khiwa zoo goed mogelijk uitgerust; en de beste maatregelen waren genomen om de moeielijkheden en gevaren, verbonden aan den marsch door de woestijn, zooveel doenlijk te boven te komen. Toch moeten - indien er geene overdrijving is in het verhaal van dien tocht - die moeielijkheden en gevaren zoo ontzettend groot zijn geweest, dat, daarover te hebben gezegevierd, eene mate van heldenmoed bij de Russen aanduidt, waarvoor men diepen eerbied moet koesteren: de Russen van Khiwa zijn de waardige wapenbroeders geweest van die onvolprezen verdedigers van Sebastopol, die daar, door hun moed en zelfopoffering, hebben goed gemaakt wat er toen gebrekkigs was in de legerleiding bij de Russen. Maar, alle hulde bewijzende aan Kaufmann's dappere soldaten voor hunne worsteling tegen de vijandige natuur, moet men er bijvoegen, dat de natuur ook de eenige ernstige vijand is geweest, dien zij te bestrijden hebben gehad; want de krijgsverrichtingen in en bij Khiwa zijn

van een minder beduidenden aard geweest, en de zege der Russen, daarbij, geen oogenblik twijfelachtig.

Wat den krijgstocht der Engelschen tegen Ashantee betreft, daarover kan men met meer juistheid oordeelen. Engeland is het land der openbaarheid; men moet daarop bedacht zijn, dat de Engelsche drukpers vaak overdrijft, eenzijdig is, partijdig, de zaken vaak ongunstiger voorstelt dan zij het zijn; - toch kan men, door het raadplegen van die drukpers, de waarheid nabij komen.

De afstand aan Engeland van onze bezittingen op de Kust van Guinee heeft hier te lande een tegenstand ontmoet, die zeer goed te begrijpen is, indien men let op onze oude roemrijke herinneringen uit de dagen van de Ruyter, en op de meening, dat er nog eenmaal van die bezittingen wat goeds zou zijn te maken. De laatste gebeurtenissen zullen echter hebben doen inzien, dat het toch eigenlijk eene verstandige handeling is geweest af te zien van eenige onbeduidende sterkten, die ons noch eer, noch voordeel aanbrachten. Onze vestiging op de Kust van Guinee was in een jammerlijken toestand, die eene krijtende tegenstelling uitmaakte met de Ruyters roem; en die vestiging te verbeteren, uit te breiden, in Afrika op te treden als kampvechters voor verlichting en beschaving, - was dat goed uitvoerbaar? Bestaat er veel kans om de geheel verdierlijkte volksstammen op de Goudkust te beschaven, te ontwikkelen, te veredelen? Is die taak niet veel te zwaar voor het kleine Nederland; zal zij zelfs uitgevoerd kunnen worden door het machtige Engeland?

Wij, in onze hoedanigheid van kleine natie, konden ten minste het nog eenigszins vinden met de Afrikaansche volksstammen, waarmede men op Elmina in aanraking kwam: wij waren omzichtig, wij gaven wat toe, wij deden geschenken; en slechts zelden namen wij onze toevlucht tot wapengeweld. Met het groote Engeland was dit een geheel ander geval: dat voerde dadelijk een hoogen toon en sprak als gebieder; het stelde zijne eischen aan de Ashantijnen; en toen die eischen niet werden ingewilligd, toen schoot er niets anders over dan oorlog te voeren. Men had te stout gesproken, om nu nog werkeloos te kunnen blijven, wilde men zich niet blootstellen aan bespotting en oneer.

Er is een tijd geweest, waarin de Brit, in welk land ter wereld hij ook den voet zette, door de vrees voor Engeland's

wapenmacht beschermd was, en overal optrad met het fiere gevoel van meerderheid, dat den Romeinschen burger kenmerkte tijdens den bloeitijd der Republiek. Die dagen zijn voor Engeland voorbij; een enkele maal *spreken* Engeland's regeerders nog wel als vroeger Chattam en Pitt; maar zij *handelen* niet meer als Chattam en als Pitt. Engeland heeft een overdreven liefde voor den vrede gekregen, en afkeer van elken oorlog, zelfs van den rechtvaardigsten; en in zijn blinden ijver voor de ontwikkeling van volksrijkdom en volkswelvaart, vergeet het soms de eischen van de volkseer. Vandaar dat het voeren van een oorlog tegen de Ashantijnen in Engeland meer weerzin dan geestdrift opwekte.

Daar was ook weinig aanlokkelijks in dien oorlog: stoffelijke voordeelen waren daarbij niet te verwachten; eer was er ook weinig in te leggen in den strijd tegen een hoop wilden; - wilden, wat de wreedheid betreft, maar zonder den moed die onbeschaafde volken vaak eigen is; - en toch zou men bij dien oorlog zeer groote bezwaren hebben te overwinnen. De landstreek was moeielijk; bruikbare wegen vond men daar niet; men moest die wegen maken, - de gesteldheid van zaken waarin ook wij vaak verkeeren bij onze Indische oorlogen; en wat het ergste was, men had te doen met de moordende ongezondheid van de luchtstreek, die dag aan dag een aantal offers zou wegsleepen; zoodat, bij lang verwijl aan de Goudkust, een Engelsche legermacht gevaar liep geheel te niet te gaan. Men moest oorlog voeren; men moest het een of ander doen om de Ashantijnen te straffen en Engeland's eer te handhaven; maar, was dat gedaan, dan moest men ook dadelijk den oorlog staken en onverwijld de Goudkust wêer verlaten. De voorschriften, door de Engelsche regeering aan haren veldheer tegen de Ashantijnen te geven, konden teruggebracht worden tot de bekende woorden van Oldenbarneveld tegen den scherprechter: ‘maak het kort.’

De generaal Wolseley heeft zulke voorschriften zeer goed opgevolgd, en, in den kortst mogelijken tijd, den oorlog ten einde gebracht: Commassie, 's vijands hoofdplaats, is door de Engelschen verbrand; er is vrede gesloten met de Ashantijnen; de Ashantijnen hebben eene oorlogschatting beloofd; - die oorlogschatting, beduidt die veel? dat vredesverdrag, heeft dat eenige waarde? en wat wil het verbranden van een negerdorp zeggen? - De beantwoording van die vragen zal doen zien,

dat Engeland met dien oorlog eigenlijk niets heeft gewonnen; maar, schijnbaar ten minste, is Engeland's eer ongekrenkt. Engeland heeft zijn legerhoofd en zijne soldaten als overwinnaars ontvangen en als overwinnaars beloond; zeer billijk: want die Engelsche troepen verdienen hoogen lof voor den onbezweken moed waarmede zij de overgroote bezwaren van landstreek en van luchtstreek zijn te boven gekomen. Maar de krijgsverrichtingen, de gevechten, zijn van minder gewicht geweest; men had te doen met een vijand waar weinig kracht bij zat; en, bij wat Wolseley heeft uitgevoerd, moet men volstrekt niet denken aan de wapenfeiten van de Clive's en van de Wolfe's, of van andere legerhoofden uit Engeland's heldentijd.

Wat nu onzen oorlog tegen Atsjin betreft, daarbij hebben ook wij te worstelen gehad met eene moeielijke, ons onbekende landstreek, waar ook wij de wegen niet hebben gevonden, maar ze hebben moeten maken; bij dien oorlog zijn ook wij op geduchte wijze geteisterd geworden door doodelijke ziekten, die tal van onze brave wapenbroeders hebben weggesleept; - maar, wat noch de Russen te Khiwa, noch de Engelschen aan de Goudkust is te beurt gevallen, dat is, dat wij te Atsjin een vijand tegenover ons hebben gehad, dien het zeer moeielijk was te bestrijden, en daarom zeer roemvol te overwinnen. Men kan zeker zeer veel kwaad zeggen van de Atsjineezen, zonder hen daarom nog te belasteren; men kan hen wreed, verraderlijk, zedeloos noemen; maar, wat niet ontkend kan worden, dat is, dat zij hun land verdedigen met voorbeeldelooze dapperheid, waarbij de geestdrift van dweepzieke Mahomedanen bestuurd en geregeld wordt door lessen van Europeesche krijgskunst. Nog nooit hebben wij in Indië zulk een legermacht bijeen gehad; maar ook nog nooit hadden wij met zulk een geduchten vijand te kampen. Die Atsjinesche oorlog wijkt geheel en al af van onze gewone Indische krijgsverrichtingen; zij heeft veel meer van den kamp, in vroeger eeuwen, tusschen Mooren en Spanjaarden gevoerd; er hebben daar wapenfeiten plaats gehad, die de Cid zich tot eer zou gerekend hebben.

En de uitkomst? Daarover kunnen de gevoelens verschillen; onze meening is deze: *mislukt* is de tweede expeditie tegen Atsjin niet; maar, zij is *slechts ten halve gelukt*. Het rijk van Atsjin is niet tenondergebracht, en de oorlog is niet geëindigd; integendeel, het vooruitzicht bestaat dat die oorlog nog jaren zal duren; dat het nog jaren zal duren voordat Atsjin aan ons

onderworpen is. Hoe weinig aangenaam dit vooruitzicht ook zij, zoo kan toch de toekomst dit vergoeden; want, Atsjin gebreideld, dan zijn wij meester van geheel Sumatra. Daarom ook doet men verkeerd, met het voeren van dien oorlog zoo af te keuren; die oorlog lag op onzen weg, kon misschien nog een paar jaren worden uitgesteld, maar moest toch eindelijk uitbreken; en dan zouden wij misschien grootere bezwaren hebben ontmoet, dan die waarmede wij nu worstelen.

Wanneer hier de meening wordt geuit, dat de tweede Atsjinesche expeditie maar half is gelukt, dan moet er echter bijgevoegd worden, dat, wat de eer der wapenen betreft, de expeditie ten volle is geslaagd. Van Swieten en Verspijck hebben zich hier een naam verworven, die eervol in 's lands geschiedboeken zal worden opgeteekend; de Nederlandsche zee- en landmacht hebben hier krijgsdeugden doen blijken, die landgenoot en vreemdeling eerbied inboezemen; en de vele wapenbroeders, die daar glorievol zijn gevallen, getuigen voor onzen heldengeest.

Zie daar den *algemeenen* indruk welken de tweede Atsjinesche expeditie maakt; de *bijzonderheden* zijn nog te weinig bekend om er met juistheid over te oordeelen; en niets is verkeerder dan kritiek te willen uitoefenen over wapenfeiten die zoo pas zijn voorgevallen, en die men dus nog maar oppervlakkig kent. Of *die* marsch anders had kunnen zijn ingericht; of *dat* bivouac anders had kunnen worden gekozen; wie zal het zeggen? Maar zoo veel is zeker, dat ons leger in tal van gevechten, tegen een zeer dapperen vijand, overwonnen heeft, en zich meester heeft gemaakt van het versterkte paleis van onzen vijand. En men kome hier niet aan met die dwaze tegenwerping, dat de kraton ontruimd was, toen wij dien namen; zeker, het nemen van een leêgen kraton zou zeer weinig beteekenen, als dit feit op zich zelf stond; maar het staat niet op zich zelve: als de kraton leêg was, dan is dit *door* de vroegere gevechten; door een langen, moeitevollen, hardnekkigen strijd; door den dood van tal van onze brave wapenbroeders. Verklein hun rechtmatigen roem niet.

Wij hebben den oorlog nog niet ten einde gebracht, omdat wij te doen hebben met een te sterken vijand, - veel sterker dan wij verwacht hadden; - en ziedaar ook, hoofdzakelijk, waaraan het mislukken van de eerste expeditie is te wijten; het is niet noodig die mislukking toe te schrijven aan minder beleid bij de aanvoerders. Een bevelhebber die niet slaagt in

eene krijgsonderneming, ondervindt zeer dikwijls veroordeeling van de zijde van het algemeen, dat alleen op de uitkomst let; maar in die veroordeeling is vaak eene groote onbillijkheid gelegen; na gedane zaken is het gemakkelijk de eene of andere handeling af te keuren; maar die afkeuring heeft dán alleen waarde, als men bewijst dat, tijdens de handeling, alle omstandigheden even goed bekend waren als tijdens het uitspreken dier afkeuring. Bij gemis aan officiëele en stellige bescheiden is het moeielijk om hier op beslissenden toon te spreken; maar toch komt het ons voor, dat men onbillijk is ten aanzien van de aanvoerders bij de eerste expeditie. Wij zijn toen afgeslagen geworden; maar waar staat geschreven dat wij, bij onze oorlogen, altijd moeten overwinnen? en heeft het maar half gelukken van de zooveel sterkere tweede expeditie niet overtuigend doen zien dat men geen recht had om te eischen dat de eerste zoude gelukken, die zooveel zwakker was?

Toen, in de dagen der grijze oudheid, Demosthenes zijne Olynthische redevoeringen hield om zijne landgenooten op te wekken tot geestkracht, drong hij, onder anderen, telkens en telkens bij de Atheners er op aan, dat zij den krijgsdienst in persoon zouden verrichten, en niet door geld zich daarvan afkoopen. Te vergeefs! Het wufte volk bleef doof voor de welsprekendheid van zijn grooten redenaar; en weinige jaren later was Athene zijne vrijheid kwijt en boog onder het juk van den Macedonischen koning. Zal het ons ook zoo gaan? Ook bij ons is herhaaldelijk - maar tot heden te vergeefs! - onzen landgenooten toegeroepen: schaf toch de plaatsvervanging voor den krijgsdienst af!

Onder hen, welke het onvermoeidst die roepstem hebben doen hooren, moet vooral genoemd worden de kapitein van Tuerenhout, een van die talentvolle officieren, die bij het Nederlandsche leger niet tot de zeldzaamheden behooren. Met onvolprezen ijver heeft van Tuerenhout door woord en door schrift aangedrongen op de afschaffing van de plaatsvervanging bij ons krijgswezen. Met welke uitkomst? Ondervindt van Tuerenhout's taal bestrijding en wederlegging; worden zijne meeningen veroordeeld, zijne handelingen gegispt? - Volstrekt niet; hij wordt geprezen en toegejuicht; men hoort hem met genoegen; in de vergaderingen

waar hij spreekt, stemt men met hem in; - maar daarbij blijft het ook; verder gebeurt er niets; tot handelen wordt het algemeen niet aangedreven. Ons volk doet soms denken aan een stilstaand water: een steen, dien men er in werpt, verwekt een oogenblik beweging; maar weldra verdwijnt de laatste der zich uitbreidende kringen op de oppervlakte van het water, en alles keert tot den vorigen stilstand terug. Het is soms om wanhopig te worden, en om, met den Joodschen veldheer uit Racine's treurspel, uit te roepen:

> ‘Hé, que puis-je, au milieu de ce peuple abattu?
> Benjamin est sans force, et Juda sans vertu.’

Ten vorigen jare was eindelijk, na lang tobben en zwoegen, een ontwerp van wet bij de Kamer ingekomen, waarin de afschaffing van de plaatsvervanging werd voorgesteld. Het zou zeker moeielijk vallen om de stelling vol te houden, dat die voorgestelde wet goed was en van een groot regeeringsbeleid getuigde; maar in die wet was een artikel 3, dat het beginsel van de afschaffing der plaatsvervanging inhield; en over dat artikel werd het allereerst gestemd. Dus, verwerp de geheele wet, als die gebrekkig en slecht is; maar neem ten minste dat artikel 3 aan; dan weet de regeering waaraan zij zich te houden heeft; dan kan zij, daarnaar, de nieuwe militiewet inrichten; want het is zeer duidelijk, dat die wet geheel anders moet zijn, naarmate de plaatsvervanging wordt behouden of afgeschaft. Welnu, dat artikel 3 is verworpen geworden, met 43 stemmen tegen 25; 25 leden van de Tweede Kamer hebben dus gezegd: de plaatsvervanging moet worden afgeschaft; 43 leden: de plaatsvervanging moet worden behouden. Eene ongelukkige uitkomst!

Het is in den laatsten tijd eenigszins in zwang gekomen om met geringschatting van onze volksvertegenwoordiging te gewagen; men doet daaraan verkeerd, want dat is onverstandig en onbillijk. Onze Tweede Kamer verdient, in vele opzichten, de hoogachting en sympathie van het algemeen; men kan van haar de getuigenis geven, dat zij is eene vergadering van eerlijke en kundige mannen, die oprechtelijk naar het goede streven, al is het dat zij zich dikwijls vergissen in de keuze der middelen om dat goede te bereiken. Wat rechtschapenheid en wat kennis aangaat, staat de Nederlandsche Volksvertegenwoordiging hooger dan ieder ander Parlement.

En toch brengt onze wetgevende vergadering weinig tot stand; dit kan niet ontkend worden. Vanwaar dit verschijnsel?

Onze Tweede Kamer, met al hare uitmuntende hoedanigheden, heeft toch ook gebreken, die belemmerend werken bij de taak van wetten maken; gebreken, die ook de gebreken zijn van het Nederlandsche volk, waarvan zij de denkwijze maar al te trouw afspiegelt. Men vergist zich, als men beweert, dat onze Tweede Kamer niet de ware vertegenwoordiging is van het Nederlandsche volk: de Kamer is wel degelijk een beeld, een afdruksel van het volk; en het ware te wenschen, dat dit beeld minder gelijkend was, en de Kamer zich geheel wist vrij te houden van meeningen, die bij onze landgenooten heerschende zijn, en die nadeelig werken op de ontwikkeling van ons volkswelzijn en van onze volksgrootheid.

Daar wordt wel eens gevallen over het excentrieke van enkele der sprekers in onze Tweede Kamer; ook ten onrechte; want in eene zoo talrijke vergadering zal zoo iets *altijd* voorkomen; en zeer zeker vindt men, in het grootste gedeelte van de uitgesprokene redevoeringen of adviezen, degelijke en verstandige taal, die men op hoogen prijs zou stellen, kwam zij maar wat minder overvloedig voor. Want dat is een gebrek bij ons, dat er te veel gesproken wordt; drie vierde van de adviezen, in de Tweede Kamer uitgebracht, kon gerust achterwege zijn gebleven zonder nadeel voor de algemeene zaak. Thorbecke placht herhaaldelijk aan te manen tot ‘zelfbeperking’ in het spreken; die aanmaningen hebben weinig gebaat.

Onze omslachtige wijze van de openbare aangelegenheden te behandelen, onze onverantwoordelijke tijdverspilling daarbij, dat is ook iets dat de Kamer gemeen heeft met het geheele volk. Wij hebben er geen slag van om iets goed en spoedig tot stand te brengen; wij kleven het geheel verkeerde denkbeeld aan, dat men daartoe *Commissiën* moet hebben; de slechtste wijze van werken. Kies één bekwaam man uit, dan is er kans dat er spoedig iets goeds tot stand komt, iets, dat door de bevoegde machten wordt aangenomen en door het algemeen toegejuicht; kies *tien* bekwame mannen uit voor hetzelfde werk, en dan wordt er *traag* gewerkt en *gebrekkig* gewerkt, misschien *in het geheel niet* gewerkt; misschien is er dan veel kans, dat, na jaar en dag, de Commissie nog niets heeft tot stand gebracht en dat zij het verzoek inzendt om *diligent te worden verklaard*, - de bespottelijke uitdrukking, waarmeê men een vrijbrief vraagt voor traagheid of niets doen.

En de tijdverspilling!

Er zijn zeker weinig Nederlanders van den fatsoenlijken stand, die niet lid zijn geweest van de eene of andere vergadering of commissie; maar wie het eerst zulk een lidmaatschap bekleedt en vroeger gewoon was aan stiptheid, orde en voortvarendheid, dien is het zekerlijk daarbij vreemd te moede. Gij komt op het bepaalde uur ter plaatse der vergadering, - misschien iets vroeger; gij zijt daar de eerste, dat is natuurlijk; de kamerbewaarders of boden, of wat het zij, zien u met groote verwonderde oogen aan; gij kunt duidelijk op hun gelaat lezen: ‘die weet ook nog niet hoe het hier toegaat.’ Na lang wachten komt er een tweede lid, dat zich verontschuldigt over zijn vroeg komen, - het is reeds een kwartier uurs over den tijd; - hij was juist in de buurt en daarom was hij maar regelrecht naar de vergadering gegaan. Van lieverlede komen er meer leden; en een half uur na den bepaalden tijd vraagt de voorzitter: ‘wat dunken de heeren? zullen we maar beginnen, - of zullen we nog wat wachten of mijnheer *deze*, en mijnheer *gene*, misschien nog komen?’ Daarover wordt dan nog wijd en breed gepraat, op zeer huiselijke wijze: ‘A. meent gehoord te hebben, dat mijnheer *deze* een zieke te huis heeft, daardoor zal hij misschien verhinderd zijn; B. herinnert zich, dat mijnheer *gene* hem gezegd heeft, dat hij heden uit de stad moest.’ De zitting wordt eindelijk geopend door den voorzitter met het gewone: ‘Mag ik mijnheer den secretaris verzoeken om de notulen van de vorige vergadering voor te lezen?’ en na die lezing volgt evenzeer het gewone: ‘heeft een van de heeren ook wat aan te merken op de notulen?’ Dan kan er dikwijls nog tijd verspild worden doordat een der leden ‘met bescheidenheid’ de aanmerking maakt, dat in de notulen staat, dat hij gezegd zou hebben ‘nogtans,’ terwijl hij zeer zeker weet dat hij gezegd heeft ‘evenwel.’ Dan begint het eigenlijke werk; maar op dezelfde trage, omslachtige, tijddoodende wijze; zoodat het niets te verwonderen is, dat men in eenige *uren* niet zooveel doet, als één mensch alleen in evenveel *minuten* had kunnen doen; - en, veel beter doen. Het is dan ook een gewone zaak, dat zulk eene vergadering daarmede eindigt, dat men besluit, om vooreerst nog maar geen besluit te nemen.

Traagheid, uitstellen, terugdeinzen voor elke afdoende handeling, niets doen, te werk gaan alsof men nog honderd jaar levens voor de borst had, de zaken tot in het oneindige verschuiven, - is dat handelen zooals het behoort, is dat zijn plicht doen? En

toch, zóó gaat het bij ons toe; want eene vergadering zooals de hier geschetste is geen spotbeeld der overdrijving, maar aan de werkelijkheid ontleend. O, zeker, daar zijn eervolle uitzonderingen - te eervoller omdat zij zeldzaam zijn; - maar bij de meeste onzer vergaderingen wordt op de onverantwoordelijkste wijze de tijd verspild; - de kostbare tijd, die nooit terugkomt en die ons gegeven is om nuttig te gebruiken en niet om te verbeuzelen.

Behalve breedsprakigheid en tijdverspilling is er nog een derde oorzaak - misschien wel de sterkste - die de werkzaamheid van onze Tweede Kamer zoo weinig goede vruchten doet dragen: het is het gemis van eenheid van handelen; het overdreven vasthouden aan eigen inzichten; de afkeer om zich naar de meeningen van anderen te voegen.

Ziedaar weer een karaktertrek, dien de Kamer gemeen heeft met het geheele Nederlandsche volk; en een karaktertrek, dien men eerbiedigen moet; want zij ontspruit uit een waarlijk edele en groote hoedanigheid, uit afkeer van dwang, uit een fier gevoel van onafhankelijkheid. De Nederlander van onze dagen is nog altijd zooals Voltaire hem schetste:

> ‘La grandeur du Batave est de vivre sans mâitre;’

en met hart en ziel hopen wij, dat die geest altijd in ons zal blijven wonen. Maar, ook hierbij moeten wij ons voor overdrijving wachten. Wij moeten begrijpen, dat, om wat goeds tot stand te brengen, eenheid van handelen een volstrekt vereischte is; dat men zich tot een ijdel streven doemt, als iedereen niets anders wil volgen dan zijne eigene inzichten; dat men vaak, ter wille van het algemeen belang, een deel zijner meeningen ten offer moet brengen aan de meeningen van anderen; dat eene staatspartij alle kracht en invloed mist, als zij niet de leiding volgt van één bekwaam hoofd; en dat gehoorzaamheid en zelfverloochening - bij het krijgswezen volstrekt onontbeerlijke vereischten - toch ook bij het Staatswezen niet geheel kunnen worden gemist. Ziedaar waarheden, waarvan onze Tweede Kamer nog niet genoeg doordrongen is.

Het is zoo niet te verwonderen, dat onze Tweede Kamer huiverig is geweest om de plaatsvervanging af te schaffen; de Kamer wist, dat het volk, dat zij vertegenwoordigt, die plaatsvervanging wilde behouden, en het heeft der Kamer aan zedelijke kracht ontbroken, om, in weerwil van dat volk, het goede tot stand te brengen. De Kamer is daarenboven slecht gera-

den geworden; hare leden, die zij - en te recht - als deskundigen beschouwt, zijn als pleitredenaars ten voordeele van de plaatsvervanging opgetreden. Vreemd, dat mannen van zoo uitstekende bekwaamheden zoo geheel en al op een dwaalweg kunnen geraken, en dat zij niet geluisterd hebben naar zoo menige krachtige stem, in en buiten het leger, die het kwade van de plaatsvervanging zoo duidelijk heeft verkondigd.

Napleiten helpt niets; en dus zullen wij hier niet, wijd en breed, aantoonen, dat, wat in de Kamer ten voordeele van de plaatsvervanging is gezegd, redenen waren van een weinig beteekenenden en weinig afdoenden aard, voorwendsels om niet tot handelen over te gaan, beschouwingen die alleen bijzaken golden en de hoofdzaak onaangeroerd lieten. Het is onnoodig om hierop nogmaals terug te komen, nadat in menig geschrift dat onderwerp reeds zoo dikwijls is behandeld, - ook op uitmuntende wijze in de nummers van Pro Patria. Wij willen alleen een oogenblik bij twee punten blijven stilstaan, die daarbij in meerdere of mindere mate zijn besproken: bij de kazerneering, en bij de militaire opleiding van ons leger.

‘Zoo lang de kazernen niet beter zijn,’ - is in onze Tweede Kamer gezegd - ‘geef ik mijne stem niet aan de afschaffing van de plaatsvervanging.’ Is dat een goed beredeneerde taal? De plaatsvervanging is goed, of kwaad; is zij goed, behoud haar; is zij kwaad, schaf haar af; maar stel die afschaffing niet afhankelijk van eene voorwaarde, die misschien nog in lang niet zal vervuld worden. - Eene andere voorgestane meening kwam eenigszins neer op de geheele afschaffing van de kazernen; men moest de soldaten buiten de kazernen laten wonen; men moest de kazernen alleen aanwijzen als verblijfplaats voor hen die zich misdroegen; - of hierbij wel veel gedacht is aan de eischen van orde, van tucht, van eenheid, van krijgsgeest? of beschouwt men die eischen als verouderd, of als onbeteekenend? - Maar men is, ten aanzien van de kazernen, nog wel veel verder gegaan in zijne vorderingen. In een goed geschreven dagblad, dat doorgaat voor een van de beste organen der liberale partij, is in ernst de meening verkondigd, dat men op de kazernen het cellulaire stelsel moest toepassen, en ieder soldaat zijn eigen slaapkamer moest hebben; - een zeer gematigde eisch, voorwaar; want de schrijver had ook wel kunnen vorderen, dat ieder soldaat bovendien nog eene woonkamer moest hebben om zijne vrienden te ontvangen!

Dat onze kazernen gebrekkig zijn en verbetering vereischen,

kan niemand ontkennen; maar daarom behoeft men nog niet in te stemmen met al de overdrijvingen, met al de dwaasheden, die thans daarover worden verkondigd. Laat ons toch het gezond verstand niet geheel op zijde schuiven. Vele van de voorgestelde verbeteringen aan onze kazernen zijn onuitvoerbaar, niet alleen wegens de groote geldkosten daaraan verbonden, maar ook wegens de eischen van het krijgswezen; de kazernen moeten dienen om *soldaten* te vormen; dat wil zeggen, om mannen te vormen, gewoon aan een matig en gehard leven, gewoon aan ontberingen, gewoon om voor zich zelven te zorgen. De slechte toestand van de kazernen wordt ook overdreven voorgesteld; het is zeer zeker dat het grootste gedeelte van onze soldaten in de kazernen veel beter zijn gehuisvest, daar veel beter zijn gekleed en gevoed, dan het geval zou zijn geweest indien zij in de ouderlijke woning waren gebleven; en met al de kracht van onze overtuiging spreken wij het tegen, dat het verblijf in de kazernen tot verwildering en zedeloosheid zou leiden; het tegendeel is waar: dáár wordt men aan orde en eenvoud gewend; en een menigte officieren, waarop het Nederlandsche leger met recht roem draagt, hebben hunne vorming ontvangen in de kazerne.

Wat de militaire opleiding van ons leger betreft, daaromtrent bestaat bij ons te veel de meening, dat alles zich daarbij bepaalt tot de oefening in de behandeling der wapenen, en dat, als schutterijen en weerbaarheids-korpsen zich maar die oefening hebben eigen gemaakt, zij als eene goede legermacht kunnen worden beschouwd.

In een geschrift van 1867, over het Fransche krijgswezen, heeft Changarnier de wapenoefeningen genoemd ‘het onbeduidendste deel van de opleiding van den soldaat’ *(cette moindre partie de l'éducation du soldat);* en daar is veel waarheid in die woorden van den Franschen generaal. Bij ons gaat men wel eens te werk, alsof de man, die de wapenoefeningen geleerd heeft, daardoor een soldaat is; men zal u in ernst vragen: hoeveel tijd is er noodig om de wapenoefeningen te leeren? evenzoo als men soms vraagt: in hoeveel lessen kan men dansen of schermen leeren? Men vergeet daarbij, dat, om den soldaat te vormen, er nog iets anders noodig is, dan hem te leeren hoe hij een geweer gebruikt, een kanon bedient, of met een paard omgaat; dat men hem daartoe soldatengeest moet geven, de eigenschappen en het karakter van een soldaat.

Wat dat is, behoeft niet gezegd te worden aan hen die tot

den krijgsstand behooren; aan hen die *niet* daartoe behooren zullen wij zeggen: de soldaat moet leeren voor zich zelf te zorgen, zich te behelpen; hij moet tegen vermoeienissen gehard worden, ontberingen weten te verduren; hij moet zich aan zijne wapenbroeders aansluiten, vertrouwen hebben in zijne bevelhebbers en in zich zelf; vooral moet hij aan orde en krijgstucht gewend zijn; hij moet, in de moeielijkste omstandigheden, weten te gehoorzamen, zonder morren. Waar leert men dat alles, waar vormt men het karakter van den soldaat? Bij het leger. Van daar die meerdere militaire waarde van het leger, boven de militaire waarde van schutterijen en weerbaarheids-korpsen: die schutterijen zullen het krachtigste medewerken tot de landsverdediging, wanneer zij bestaan uit menschen die tot het leger hebben behoord; die weerbaarheids-korpsen zullen het beste zijn, als zij zich nauw aansluiten - reeds in vredestijd - bij korpsen van het leger.

Maar zorg daarbij - daarop komt alles aan - dat het leger zelve goed blijft; dat het zijne krijgsdeugden blijve behouden, zijn diep gevoel van eer en plicht. Laat alleen de militaire bevelhebbers over het leger beschikken; onttrek het aan elken vreemden en onheilstichtenden invloed, zoowel aan de inmenging van onberadene staatslichamen, als aan die van eene eenzijdige drukpers, en vooral aan de woelingen van twistzaaiende geestelijken. Bismarck heeft een waar woord gesproken, toen hij zeide: ‘het is niet goed dat de soldaat meer luistert naar zijn dominé of pastoor, dan naar zijn kapitein.’

De stemmen die uit het leger opgaan, ook vele stemmen buiten het leger, bestrijden met kracht de plaatsvervanging; wij sluiten ons ten volle bij die bestrijding aan; maar minder goed vinden wij den aandrang, om, nu reeds dadelijk, op nieuw de afschaffing van de plaatsvervanging te beproeven. Van zulk eene poging zou weinig goeds zijn te verwachten; de Kamer kan niet zoo dadelijk en in eens terugkomen op de door haar genomen beslissing; geen minister van oorlog is het aan te raden om het voorstel daartoe te doen; wij moeten dus nog eenigen tijd geduld hebben, en ons intusschen behelpen met andere middelen om ons krijgswezen in stand te houden. De afschaffing van de plaatsvervanging hebben wij liever van daag dan morgen; maar wij vreezen dat, als men ze van daag beproeft, dit op teleurstelling zal uitloopen en daardoor het oogenblik van die afschaffing nog verder verwijderd zal worden.

Hebben wij het voorrecht gehad, weinig in meening te verschillen met Pro Patria, wat den Atsjineschen oorlog en wat de plaatsvervanging betreft, minder gelukkig zijn wij ten aanzien van de vestingwet: daarin bestaat een hemelsbreed verschil van gevoelen tusschen het geachte weekblad en ons; terwijl Pro Patria die vestingwet ‘met warme ingenomenheid’ begroet (N°. 34 en 35), is, naar onze overtuiging, de aanneming van die wet eene ramp voor ons krijgswezen.

Een samenloop van verschillende omstandigheden heeft het aanzijn gegeven aan die ongelukkige wet.

Al meer en meer is het algemeen tot de overtuiging gekomen dat ons krijgswezen op zulk een voet moet zijn, dat daardoor Neêrlands onafhankelijkheid, wordt die door vreemden aangerand, gehandhaafd kan worden. De stem van hen die elke verdediging ontraden, is de stem van slechts een kleine minderheid; zelfs Neêrland's groote staatsman, die wel eens verdacht werd van mindere ingenomenheid met het krijgswezen - geheel ten onrechte die verdenking: want reeds in 1858, zoo niet vroeger, hadden Thorbecke's studiën ook dat krijgswezen ten onderwerp -, zelfs hij had gezegd: ‘het is niet de vraag of wij ons *kunnen* verdedigen, maar wij *moeten* ons verdedigen, en zoo goed mogelijk.’

De aanneming van de vestingwet is eene instemming met het ‘wij moeten ons verdedigen;’ maar Thorbecke had er bijgevoegd: ‘zoo goed mogelijk;’ voldoet de nieuwe wet ook aan *die* voorwaarde?

Reeds jaren was deze zaak bij de Kamer hangende en slepende; gedurig was er eene nieuwe vestingwet voorgesteld en telkens waren daarbij de sommen grooter geworden; van *tien* millioen was het cijfer tot *dertig* millioen geklommen; het was de geschiedenis van de Sibillynsche boeken; en er bestond eene onbestemde vrees, dat, bij langer verwijl, dat cijfer nóg zou klimmen. De Kamer was de zaak moe; zij wilde die vestingwet niet langer zien op de lijst van hare werkzaamheden. Daarbij kwam, dat de Kamer in den laatsten tijd nog al belangrijke wetsvoorstellen had verworpen, en daardoor wel eens het ongenoegen van het algemeen had opgewekt; zij wilde nu toonen, dat zij ook wetten kon aannemen, dat zij ook iets tot stand kon brengen. Kortelings was de afschaffing van de plaatsvervanging afgestemd; de aanneming van de vestingwet zou eenigszins eene soort van vergoeding daarvoor zijn; daardoor zou men het blijk

geven, dat men ons krijgswezen behartigde; *soldaten* had men geweigerd, maar in vergoeding daarvan wilde men *forten* bouwen; voor de *doode* strijdkrachten zou men zorgen, om te doen vergeven dat men de *levende* strijdkrachten verwaarloosde.

Daar kwam nog iets bij. Voor velen van onze landgenooten heeft het woord ‘vaderlandsliefde’ eene zeer bijzondere beteekenis: het beteekent bij hen niet liefde voor het geheele vaderland, maar wel liefde voor het gewest, waartoe zij behooren, voor de stad, waar zij wonen. Voor dat gewest, voor die stad, ijveren zij met eene geestkracht, met eene vasthoudendheid, waarvoor men eerbied zou moeten hebben, waren zij op beter, op edeler wijze aangewend; kunnen die menschen iets winnen ten voordeele van dat deel van het vaderland, dan juichen zij, als gold het eene groote overwinning, al is het dan ook eene overwinning van het bijzonder belang op het algemeen, en al is dat voordeel dan ook behaald ten koste van het welzijn van geheel Nederland. Voor dat onzalige particularismus was de nieuwe vestingwet iets zeer gewenscht, omdat, door die wet, verschillende steden zouden ophouden vestingen te zijn.

En eindelijk, behalve die gunstige gezindheid van de Kamer ten aanzien van de vestingwet, - die, bij haar, zeer kundige en welsprekende verdedigers heeft gevonden, - viel die wet ook het voorrecht ten deel, dat de Minister van Oorlog, die haar voorstelde, het talent bezat van goed met de Kamer te kunnen omgraan. De generaal Weitzel had reeds lang, bij het leger, de algemeene hoogachting en sympathie verworven, zoowel om zijne kennis als om zijn karakter; maar de laatste tijd heeft bewezen, dat hij, ook als minister, zijne waarde heeft en goed voldoet aan de constitutioneele eischen; bij de beraadslagingen van eene wetgevende vergadering is hij op zijne plaats: hij heeft daar gevatheid, kalmte, de vaardigheid van vlug en goed te spreken, en de gelukkige eigenschap van niet hardnekkig vast te houden aan eene eenmaal geuite meening.

Die laatste eigenschap werd hier op eene vrij harde proef gesteld. De Minister stelde eene vestingwet voor en verdedigde die met nadruk; eene wet, die bepaalde dat er schatten gelds besteed moesten worden aan den bouw van nieuwe vestingwerken; - en diezelfde Minister had, nog kort te voren, het nut en het belang van vestingen bestreden, het bestaan van vestingen een betreurenswaardig feit genoemd, en betoogd, dat het er op aankwam om de *levende* strijdkrachten te organiseeren en niet

de *doode*. Den schrijver van deze bladen is toen zelfs de eer ten deel gevallen, van door zijn hooggeachten wapenbroeder te worden gerangschikt onder hen, ‘wier helder brein door het vesting-dogma wordt verstrikt.’

> ‘De generaal Knoop - anders waarlijk geen vestingvriend - zegt ergens: “dat er vestingen moeten zijn, wordt door niemand betwist.” Wanneer de generaal in deze woorden eenvoudig een betreurenswaardig feit had willen constateeren, dan zou er helaas niets tegen in te brengen zijn; maar hij heeft er eene absolute waarheid mede willen verkondigen; hij heeft blijkbaar in abstracto den regel willen stellen, dat aan eene verdediging zonder vestingen niet kan worden gedacht, en dat is onjuist.’
>
> (*De organisatie bij de wet onzer strijdkrachten te land. Door den kolonel A.W.P. Weitzel*.)

Dit geschrift is van 1871, de vestingwet van 1874. In drie jaren tijds kan veel veranderen; en de meeningen over de vestingen *moeten*, bij ons, wel gedurig wijziging ondergaan.

Er is geen land ter wereld, waar - door nieuwe kanalen en wegen of door droogmakingen - de grond meer veranderingen ondergaat dan Nederland; en daar ons vestingstelsel in verband moet blijven met de gesteldheid van den grond, volgt er uit, dat men gedurig dat stelsel moet veranderen; wat heden misschien goed is, heeft over weinig jaren geen *raison d'être* meer; men moet dus de bestaande werken weer afbreken, weer nieuwe werken bouwen; het is een eindeloos gesukkel. Als er wat gezond verstand bestond bij de regeling van ons krijgswezen, dan zou men reeds lang ingezien hebben, dat het dwaasheid is op deze wijze te werk te gaan; en dat men niet zich moet afmatten en uitputten voor vestingen, wier waarde zoo voorbijgaande is, - voorbijgaande overal, maar vooral bij ons; - maar dat men zorgen moet voor het leger, waarvan de waarde blijvend is.

Een zeer geestig redenaar heeft laatst in de Tweede Kamer gezegd, dat een leger vestingen moet hebben, want dat zelfs Leonidas met zijn driehonderd Spartanen alleen daarom aan de overmacht het hoofd kon bieden, omdat hij eene stelling bezette, die de sterkte van eene vesting had. Toen hij dit zeide heeft die spreker - de heer Rutgers van Rozenburg - twee zaken uit het oog verloren: vooreerst, dat niemand er op aandringt om volstrekt geen vestingen te hebben - het is alleen

tegen de overmaat dat wordt geijverd; en ten tweede, dat men overal in Holland stellingen kan vinden, van even groote natuurlijke sterkte als die van Leonidas bij Thermopyle.

Onze voorname grief tegen deze vestingwet is: dat, door dit eindeloos forten bouwen het leger verwaarloosd wordt. Nu kunnen die forten min of meer voordeelig zijn; in den regel is dat voordeel van een twijfelachtigen, en vooral van een voorbijgaanden aard; in den regel deugen die forten over eenige jaren weer niet, of hebben dan weer alle belang verloren. Maar het leger hceft altijd waarde; het leger is altijd noodig; het leger is de hoofdzaak. Zorg dus eerst voor het leger, en bouw daarna zooveel vestingen als gij wilt; - of, wat ruim zoo verstandig is, doe aan de vestingen niets meer dan volstrekt noodig is, en vooral, trek zooveel mogelijk partij van wat reeds bestaat.

Maar neen, - is het antwoord - een nieuw vestingstelsel, en dat zonder de minste gebreken. Het moet niet de vraag zijn: òf leger, òf vestingen; maar het moet zijn: èn leger, èn vestingen.

Behoort er niet een kinderlijke eenvoud toe om bij ons, thans, zulk een eisch te stellen? Heeft men daarbij wel eenigszins acht gegeven op de werkelijkheid?

Wat is die werkelijkheid? - Er moeten nu, in acht jaren tijds, een dertig millioen verbouwd worden aan vestingen. Wij noemen het cijfer, dat de wet noemt; het is wel zeer waarschijnlijk, dat dit cijfer veel grooter zal worden, dat het tot veertig of vijftig millioen zal klimmen, maar wij houden ons aan de dertig millioen. Dat is dus, gedurende acht jaren, eene jaarlijksche verhooging van het budget van oorlog met vier millioen; gedurende die acht jaren bedraagt dus dat budget *twintig millioen*. Op welke verhooging hoopt gij nu nog ten behoeve van het leger?

Wij hebben nooit in dat dwaze geschreeuw gedeeld, dat aan ons leger alle kracht en waarde wil ontzeggen; maar dat er bij ons leger verschillende zaken veranderd en verbeterd moeten worden, dat lijdt bij ons geen twijfel; en dat die veranderingen en verbeteringen geld kosten - evenmin. Dus, om maar iets te noemen: onze kavalerie moet meer paarden hebben; onze veldartillerie moet aanmerkelijk worden uitgebreid; - wij noemen maar het eerste wat ons voor den geest komt; - maar iedereen zal toestemmen, dat, wanneer wij ten behoeve van het leger -

juister gezegd, van de *levende strijdkrachten* - het budget van oorlog met *twee millioen* 's jaars willen verhoogen, wij een zeer bescheiden eisch doen. Maar het is ongerijmd om te gelooven, dat de Volksvertegenwoordiging thans die verhooging van twee millioen zal toestaan: gij hebt die verhooging onmogelijk gemaakt door die vestingwet.

Heeft men daaraan dan niet gedacht, toen men op zoo dwaze wijze deze ongelukkige wet heeft doorgedreven? - Hij, die stem heeft in de regeling van groote volksbelangen, is dan toch wel eenigszins gehouden, alvorens tot eene handeling te besluiten, hare gevolgen te overwegen; is dat hier gedaan? Het kan zijn, maar wij twijfelen er sterk aan; wij gelooven hier, veeleer, aan een kortzichtig en onnadenkend handelen; aan een gemis van alle staatsmanswijsheid, dat strenge afkeuring verdient.

Maar als al die nieuwe vestingwerken er zijn, heeft men dan ten minste een goed verdedigingsstelsel, wat de *doode strijdkrachten* betreft? - Och neen! zelfs de voornaamste ijveraars voor deze wet erkennen, dat dit verdedigingsstelsel uitermate gebrekkig zal zijn, en zelfs in de hoofdzaken veel te wenschen zal overlaten.

Maar waarom die vestingwet dan aangenomen?

Waarom? Omdat er iets moest gedaan worden; omdat er iets moest worden tot stand gebracht; omdat wij eene manifestatie moesten doen tegen het buitenland; omdat wij blijk moesten geven, dat het behoud van onze onafhankelijkheid ons opofferingen waard is; omdat wij het voorbeeld moesten volgen van Engeland, dat schatten verspild heeft aan onnoodige versterkingen; het voorbeeld van Italië, dat op weg is om hetzelfde te doen. - Het is haast niet te gelooven, dat in ernst *zulke* redenen zijn aangevoerd. Dus, omdat anderen dwaas zijn, moeten ook wij dwaasheden doen? Men kan hier niet eens het bekende gezegde toepassen: '*la France est assez riche pour payer sa gloire*,' want hier zou het moeten zijn: *pour payer ses folies*.

Een van de jammerlijke gevolgen van deze wet is het verlaten van de stelling bij Groningen; men heeft, door dat verlaten, toegegeven aan den nadrukkelijk uitgesproken wensch der Groningers, om hun gewest niet te begrijpen onder de te verdedigen deelen van ons land. Die wensch vindt vooral hare uiting in een werk van den heer J.P. Koster: '*De provincie Groningen en hare defensie in de laatste twee eeuwen*;' een

met groot talent geschreven werk, maar een talent, dat voor eene partijzaak misbruikt wordt; een vrucht van dat jammerlijke particularismus, dat alleen let op het welzijn van een deel des vaderlands en daarom het welzijn van het geheel verwaarloost. In dat geschrift van den heer Koster worden de bezwaren, nadeelen en onkosten van de verdediging van het Groningsche op het breedste uitgemeten, en aangetoond, dat zulk eene verdediging weinig of geen kansen heeft van tot iets goeds te leiden. Daar is, blijkbaar, overdrijving in die redeneeringen, en wij gelooven, dat men verkeerd doet met, daarop, de regeling van ons verdedigingsselsel te willen bouwen. Wij gelooven dat de mogelijkheid bestaat, om het noordelijk gedeelte van de provincie Groningen goed ter verdediging in te richten; in vele opzichten zou dit voordeelig zijn.

Als wij de verdediging van Groningen opgeven en Groningen en Delfzijl ontmantelen - zooals de vestingwet bepaalt - dan is het zeer duidelijk, dat, bij een oorlog met Duitschland, de Duitsche legers dadelijk Groningen en Friesland bezetten. De hulpmiddelen van die rijke gewesten aan granen, aan paardevoer, aan slachtvee en paarden, ook aan geld, zullen dan geheel en al ten dienste staan van den vijand, die zich niet ontzien zal om daarvan ruimschoots gebruik te maken; want, ook na de ondervinding van den oorlog van 1870, zullen er zeker niet velen worden gevonden, die met den heer Koster instemmen als hij zegt (op blz. 91 van zijn werk):

> ‘Rooven, plunderen, brandschatten en brandstichten behooren tot het vroegere, niet meer tot het hedendaagsche oorlogsrecht. De legers worden, ook in vijandelijk land, in den regel van mond- en andere behoeften uit hun eigen land voorzien, door uitmuntend georganiseerde transportdiensten, en slechts bij uitzondering of voor een gering deel, door rekwisitiën op de plaats zelve.’

Groningen en Friesland zullen dus al hunne hulpmiddelen, die wij daarboven opgenoemd hebben, ter beschikking van den vijand moeten stellen; en of daarvoor altijd schadevergoeding zal worden gegeven, is zeer de vraag. Door die hulpmiddelen wordt den vijand het oorlogvoeren in Holland gemakkelijker; hij kan nu die hulpmiddelen bezigen tot onderhoud van zijn leger; hij behoeft nu zooveel minder aan te voeren uit zijn eigen land. Ook ons spoorwegmaterieel in Groningen en Friesland zal misschien in 's vijands handen vallen, en kan hem dan

dienen; 's vijands inval kan misschien met zooveel snelheid plaats hebben, dat het moeite zal kosten om dat materieel naar Holland in veiligheid te brengen. Evenzoo zal het groot aantal vaartuigen, dat men in Friesland en Groningen vindt, denkelijk niet te redden zijn; dat zal denkelijk de buit worden van den vijand, die, van die vaartuigen en van de Friesche havens, partij kan trekken om ons aan de overzijde van de Zuiderzee, in Noord-Holland, te komen verontrusten. Hoe zal het gaan met de schutterijen, met de volkswapening in Groningen en Friesland? Is er kans op om die tijdig naar Holland over te brengen? Wij twijfelen er sterk aan; wij gelooven, dat het al zeer wel zal zijn, als men den vijand belet de korpsen van het leger af te snijden, die in Friesland en Groningen in bezetting zijn.

Al die nadeelen zijn de onvermijdelijke gevolgen van het afzien van de verdediging van Groningen; en niemand kan ontkennen, dat die nadeelen zeer groot zijn.

Behoud de stelling bij Groningen, en gij vermijdt die nadeelen. Allereerst vinden dan de schutterijen of volkswapeningen van Drenthe, Friesland en Groningen eene wijkplaats, die zij tijdig kunnen bereiken, en waar men van die bestanddeelen goede bataillons kan vormen; zonder dat, waren die bestanddeelen denkelijk voor ons verloren, en het verdedigen van Groningen zal het leger dus *meer* troepen opleveren, dan het aan het leger troepen ontneemt. Vervolgens zal, indien *wij* Groningen bezet blijven houden, de vijand ook veel minder partij kunnen trekken van de hulpmiddelen die Friesland en Groningen opleveren voor het onderhoud van een leger; die hulpmiddelen zullen veel meer óns ten bate komen; de noordelijke helft van Groningen is dan buiten 's vijands bereik; en in Friesland kan die vijand wel doordringen, maar toch alleen dán wanneer zijne macht sterk genoeg is, om niet te vreezen te hebben van afgesneden te worden door onze krijgsmacht in het Groningsche; met eene kleine onbeduidende afdeeling zal de vijand het niet wagen tot in Friesland door te dringen. Onze stelling in Groningen verzekert ons dus meer het behoud van onze noordelijke provincieën; en daar de troepenmacht in het Groningsche, als de oorlog langer duurt, al meer en meer geoefend kan worden, en dus beter, zoo kan die macht later aanvallend optreden in zuidelijke richting; en om dit tegen te gaan, zal de vijand gedwongen zijn eene sterke afdeeling tegenover haar achter te laten.

Onbetwistbaar zijn die voordeelen van de stelling bij Groningen; en die stelling heeft dan ook, in de Kamer, krachtige voorstanders gevonden bij hen, die daar in krijgszaken hunne medeleden voorlichten; - het heeft niet gebaat. Toen, om het nadeel eenigszins op te wegen dat uit het verlaten van Groningen voortvloeit, is eene stelling aan den Beneden-IJsel voorgeslagen; het nut, het hooge belang, - om niet te zeggen de noodzakelijkheid - van die stelling, is door de heeren Stieltjes en De Roo van Alderwerelt, met hun gewoon talent, aangetoond; zelfs de heer Storm van 's Gravensande, langen tijd een ander gevoelen toegedaan, heeft zich door de krachtige redeneering zijner medeleden laten overtuigen. Maar ook dit heeft niet gebaat; die stelling bij den Beneden-IJsel is *niet* in de wet opgenomen.

Eene jammerlijke wet, maar toch eene *wet:* men moet er zich aan onderwerpen. Na alles wat wij vroeger daarvoor hebben gezegd, zouden wij dan ook verder daarover hebben gezwegen; maar de lofrede door Pro Patria over die wet aangeheven, dwingt ons tot deze tegenverklaring; wel hem, die niet tot die wet heeft medegewerkt, op wien de verantwoordelijkheid voor die wet niet drukt, en die haar zoo lang mogelijk bestreden heeft, naar de mate van zijne geringe krachten, maar met volle overtuiging.

's Gravenhage 30 Mei 1874.
W.J. KNOOP.

Asschepoester.

Sla een Engelsche boekenlijst, een welgeordenden catalogus, een bibliographisch handboek op, zoek de rubriek *Science* en ge vindt niets dan titels van werken over Wis-, Natuur- en Werktuigkunde; bespiegelende Wijsbegeerte en Ethnographie hebben in later tijd een plaatsje gekregen; maar te vergeefs zoekt zij werken over philologie of linguistiek. Wel komen deze vakken soms onder een afzonderlijk hoofd voor, maar altijd stelt men ze lager dan de rest. Men komt in verzoeking om met Chatterton in Alfred de Vigny's drama van dien naam uit te roepen: ‘Is dan de eenige wetenschap de wetenschap der cijfers? Is Pythagoras de god der wereld?’

Men heeft die vraag op allerlei wijzen beantwoord en men heeft de antwoorden op allerlei wijzen bestreden. Men heeft met warmte betoogd, dat in ons land en aan onze scholen de taal- en letterkunde niet wordt achtergesteld bij de wis- en natuurkundige wetenschappen. Men is verder gegaan en heeft willen bewijzen - met cijfers willen bewijzen, - dat er evenveel tijd wordt besteed aan de eerste groep als aan de laatste, ja zelfs..... dat de resultaten in beide gelijk waren!!

Ziehier twee vragen.

1°. Waarom zijn er bij de 46 Hoogere Burgerscholen maar 19 waar de betrekking van Directeur aan een Literator is opgedragen, en wel slechts in 8 gevallen aan een die Nederlandsch of eene vreemde taal onderwijst? (In 10 gevallen is 't aan een, die Aardrijkskunde of Geschiedenis onderwijst, in 1 geval aan een, die Wiskunde en Kosmographie onderwijst).

2°. Waarom is er aan geen enkele Hoogeschool een leerstoel voor de nieuwere talen en de nieuwere letterkunde?

Geschiedenis heeft nog genade gevonden en wordt als wetenschap beschouwd. Na '63 heeft men aan de Aardrijkskunde een waardiger plaats toegekend en de oprichting van het Aard-

rijkskundig Genootschap zoowel als de verdienstelijke werkzaamheden van eenige der oprichters zullen ongetwijfeld ook dit vak in eere brengen en misschien een leerstoel voor Aardrijkskunde doen verrijzen. Maar de talen zijn onverbiddelijk uitgesloten en waar omstandigheden op inkrimping doen peinzen, daar is de eisch dadelijk: ‘des noods met verlies van een paar talen’ of wel ‘het komt der commissie voor, dat men aan het taalonderwijs wel wat minder uren kon besteden.’

Aan geen enkele inrichting dacht men er aan, het onderwijs in een der Wis- of Natuurkundige Wetenschappen te doen geven aan de *vierde* en *vijfde* klasse *gecombineerd;* slechts bij *talen* deed zich dit merkwaardig verschijnsel voor. Nergens zag men zooveel combinatiën dan juist bij de talen en terwijl de kabinetten voor Natuurkunde, Natuurlijke Historie en Scheikunde overal te vinden zijn en vaak met overdadige kosten zijn ingericht en onnoodige uitbreiding erlangen, is het aantal bibliotheken niet noemenswaardig en zijn vele van de bestaande bespottelijk klein.

Aan tal van inrichtingen is het onderwijs bijv. in de Wiskunde gesplitst en wel zóo, dat een leeraar in de drie lagere klassen zich bepaaldelijk met een gedeelte belast en een ander in de twee hoogere met een ander, zoodat ieder van hen in de eerste plaats de studie van zijn deel kan volmaken. Bij de talen komt dit niet dan hoogst zeldzaam voor en is er geen sprake van, dat men het geheele veld te groot acht en het daarom verdeelt, maar bepaalt men er zich toe, eenen leeraar van het onderwijs in de laagste klasse of de twee laagste klassen te ontslaan, om tijd te winnen.

Aan de meeste inrichtingen genieten de leeraren in de Wisen Natuurkundige wetenschappen hooger tratement, dan de leeraren in de talen; nergens komt het omgekeerde voor.

Vergelijkt men dezen toestand met hetgeen men dienaangaande in Duitschland vindt, dan zal men weinig verschil ontdekken en is zelfs dit verschil in ons land noch eenigszins ten voordeele van de talen.

In Duitschland komen echter op *andere* wijze de talen tot haar recht, althans eenigermate: aan sommige universiteiten worden privaat-collegiën gegeven en aan eenige gymnasiën heeft men het taalonderwijs, soms ook het onderwijs in literatuur, op meer wetenschappelijke wijze ingericht, hetgeen door een langeren duur van den cursus en door het onderwijs in de oude

talen mogelijk werd gemaakt, zonder dat men aan de andere vakken veel tijd behoefde te onttrekken.

Ziedaar eenige feiten, die bezwaarlijk tegenspraak lijden en bewijzen mogen tegen hen, die het bezwaar maakten A. Beer's uitspraak ook op *onze* hoogere burgerscholen toe te passen, dat ze nl. scholen voor het onderwijs in Wis- en Natuurkunde waren, waar ook gelegenheid bestond, talen te leeren.

Maar een bewijs boven alle bewijzen levert ons de ‘publieke opinie’ zoowel van het *groote* als van het *kleine* publiek.

Het groote publiek kende de ‘Fransche’ scholen. We weten zeer goed, dat - enkele gelukkige uitzonderingen daargelaten - ik noem alleen bijv. van der Hoeven en Maatjes - tal van onderwijzers aan deze inrichtingen, spijt examens en schoolcommissiën, minder *in staat waren eene taal te onderwijzen*, dan wel *de les te overhooren* (en hoe?) *en de thema's te corrigeeren*, het laatste soms naar gedrukte of geschreven *corrigés*; getuige de opgang, dien zulke werkjes maakten, waarvan tevens een *corrigé* of eene *partie du maître* verkrijgbaar was.

Het groote publiek nu stelt den leeraar in de eene of andere taal en letterkunde gelijk met den *voormaligen* ‘Franschen meester’ en vindt aan den man volstrekt niets bijzonders; want ach, zoo'n beetje Fransch kennen zij zelf ook; 't is soms zeer weinig, maar dat wordt voorbijgezien. Maar de leeraar in de Wiskunde, en dan die in de Natuurkunde, maar vooral die in de Chemie - dat zijn geleerde mannen.

En al heeft een leeraar in de talen nog zooveel *gestudeerd*, hij is nooit ‘student geweest’ en zulk studeeren heet anders, dan wat deze of gene philosoof wellicht gedaan heeft. Deze heeft den titel *Dr.* en de ander *niet* - hoe kan er nu nog twijfel bestaan, wie de knapste is?

En aan welke inrichting oordeelt de leerling anders, dan de boven omschreven ouders?

De Directeur is philosoof, een groot aantal leeraren zijn het ook; slechts die drie, hoogstens vier leeraren in de talen hebben geen academischen graad - zij zijn de *dii minores*, daar is geen twijfel aan. Voor *alle* onderwijs bijzondere hulpmiddelen, alleen voor het taalonderwijs *niet*. Zelfs geen platen bij de meesterstukken der letterkunde; ongetwijfeld moet dit onderwijs *minder* waarde hebben.

Het is echter niet voldoende, het feit te constateeren; we dienen de oorzaak te kennen en de geneesmiddelen voor dezen ziekelijken toestand aan de hand te geven.

Heeft men zich inderdaad volkomen op de hoogte gesteld van de taak, die het onderwijs in de taal- en letterkunde op zich moet nemen? Is het algemeen wel goed onderricht van de plaats, die dit onderwijs in de opvoeding innemen *moet*?

Ik ben zoo vrij, dit te betwijfelen.

De groote eisch der ouders is, dat de leerlingen de vreemde talen leeren *spreken*, en de groote klacht, dat ze 't niet genoeg of niet goed genoeg doen, en dat een leerling die eind-examen gedaan heeft, nog lang niet deugt voor correspondent in vier talen. Ja 't is een historisch feit, dat de president eener commissie van toezicht aan een docent gemoedelijk den raad gaf, de jongelui toch niet ‘van Shakespeare’ te laten lezen, omdat ze niet het Engelsch uit den ouden tijd, maar het hedendaagsche Engelsch moesten leeren. Beter was het, zoo meende hij, dat ze een flinken koopmansbrief leerden schrijven.

De hoogere burgerschool zou dus, naar het oordeel van gemelden president, die in zijn oordeel, naar mij bij herhaling bleek, volstrekt niet alleen staat, met het taalonderwijs geen ander doel beoogen, dan de leerlingen vreemde talen te leeren *spreken*. Was dit de zaak, dan zou een handelsreiziger of een reisbediende waarschijnlijk beter dienst doen dan eenig leeraar; zonder zich nl. met eenigen half- of kwartgeleerden omhaal in te laten, zou deze dadelijk een of andere papegaaien-theorie toepassen en de leerlingen zouden weldra praten, praten, praten.

Toch ben ik zoo vrij met zoovele niet-onderwijzers van opinie te verschillen.

Van het oogenblik af, dat de wet van '57 was afgekondigd, weerklonk er een roepstem door den lande, die dreunend en daverend ‘algemeene ontwikkeling’, ‘veelzijdige ontwikkeling’ deed hooren en sinds '63 is het geroep tot een oorverdoovend geschreeuw aangegroeid en... men stelt zich tevreden met eene opvoeding, waarbij de lichamelijke ontwikkeling onvoldoende is en waarbij voor aesthetische ontwikkeling zeer weinig wordt gedaan. Men stelt zich tevreden met eene opvoeding, waarbij als *verstandsoefening* (want als iets anders behoort 't niet thuis op de hoogere burgerschool) onderwijs wordt gegeven in wis- en natuurkundige wetenschappen, maar - waarbij de ontwikkeling op andere wijze geheel op den achtergrond treedt.

Zal de candidaat (jammer, dat *abiturient* niet in gebruik is, dat éene bastaardwoord zou bij de velen, die we gebruiken niet schaden) werkelijk alzijdig ontwikkeld zijn, dan moet hij

niet alleen *mathematisch*, maar ook wel degelijk *literarisch* en *aesthetisch* ontwikkeld worden.

Ziedaar een eisch! Ik zal dien niet staven door citaten in allerlei talen; ik heb een hekel aan citaten en gebruik ze dan ook alleen uit armoede of uit gemakzucht; uit armoede, daar waar het mij aan eigen bewijzen en aan eigen ervaring ontbreekt; uit gemazucht, zoo vaak ik opzie tegen de moeite om breedvoerig te zeggen, wat een of ander groot man zoo goed en zoo kort heeft gezegd. Bovendien, onze hedendaagsche literatuur bestaat - althans in Nederland - voor zeven achtsten uit citaten; we hebben citaten van een regel, van een bladzijde, van een vel - ja er zijn citaten in drie deelen. Laat mij dien ballast niet vermeerderen en laat mij als bewezen aannemen, dat onze jongens, om inderdaad *volledig* ontwikkeld te zijn, ook literarisch-aesthetisch ontwikkeld moeten wezen. Mij dunkt, dit is eene zaak, die van zelf spreekt.

Deze ontwikkeling laat veel te wenschen over en de leerlingen leveren, zonder de oorzaak te weten, daarvan het meest doorslaand bewijs, door het onderwijs in de talen beneden het andere onderwijs te schatten.

De kleine jongen, die sedert een paar maanden, althans sedert een jaar muziekles heeft, *moet* weten in welken toonaard een stuk is gezet, in welke maat het is geschreven. Maar de leerling der derde klasse weet lang niet altijd, met welk rijm en in welke maat een of ander dichtstuk is gedicht.

De oudere leerling zal weten, *waarom* een marsch niet in de ⅞ maat of een jubellied niet in ½ maat wordt geschreven, en waarom een lijkzang en een bruiloftslied niet dezelfde voorteekening hebben.

De leeraar in de wiskunde, om bij de school te blijven, is niet tevreden met de mededeeling, dat tweevlakkige hoeken evenredig zijn met hunne standhoeken, of dat de inhoud van een bol = $4/3\ \pi R^3$ is, hij verlangt, dat de leerling beide zaken verklare en bewijze. De leeraar in de chemie vordert dat de formule voor de een of andere stof worde ontwikkeld en soms proefondervindelijk gestaafd en de leeraar in de natuurlijke historie begint honderdmaal met: ‘hoe komt het’...?...

Van dat alles vindt bij het onderwijs in talen geen spoor. Het *waarom* bepaalt zich tot het opgeven van den regel, die het tegenovergestelde verbiedt, en vandaar de ongelukkige formule in het antwoord: ‘omdat anders.....’, een antwoord in strijd met de eerste beginselen der logica.

Zoo de leerling nu ziet, dat de wiskunstenaar, de natuurkundige, de scheikundige e.a. verklaring en bewijs geven voor hetgeen zij leeren en dat dit zelfs bij staathuishoudkunde, staatsinrichting, ja zelfs bij teekenen - vooral lijnteekenen - het geval is, alleen bij het taalonderwijs niet, zal hij dan niet van zelf gaan gelooven, dat de taalmeester wel iemand van minder allooi is en zijne lessen van minder waarde zijn?

Daar is hier geen sprake van meerder of minder respect, er kan geen quaestie zijn van eenig beweren aangaande welwillendheid of wat dan ook; waar dit 't geval is, zal 't veelal de schuld van den leeraar, maar niet van zijn vak zijn; maar er is sprake van de moeite, die de jongelui zich geven voor 't eene vak, meer dan voor 't andere; van de waarde, die ze hechten aan het eene, tegen de weinige waarde, die ze hechten aan het andere vak; van den hoogen dunk, dien ze hebben van de bekwaamheid van Dr. A. of Mr. B., tegenover den geringeren dunk van die van hunnen taalmeester.

En 't is waarlijk evenmin gekwetste ijdelheid als *jalousie de métier* die mij zoo doet spreken; het is alleen omdat ik duidelijk wil aantoonen, dat het taalonderwijs bij ons inderdaad veel te laag staat aangeschreven om doel te kunnen treffen.

Is het *niet* waar, dat een leerling der vijfde klasse zeggen zal: Dit uur kan ik onmogelijk verzuimen, dan hebben we natuurkunde, dat uur kan ik wél verzuimen, dat is zoo erg niet, dan hebben we maar (!) Engelsch'?

In onze jeugd volgen we gewoonlijk bij ons beoordeelen een meer logischen gang van denken dan later, wanneer beschouwingen van allerlei aard al spoedig ons oordeel in gevaar brengen. De jongelui meenen dan ook, zeer logisch redeneerende, wel tot het besluit te moeten komen, dat hij, die bewijzen voor zijne redeneeringen en stellingen aanvoert, wel hooger moet staan dan hij, die stellingen opgeeft zonder ze te bewijzen. Bovendien krijgt hij hooger dunk van den man, die telkens met de nieuwste ontdekkingen op wetenschappelijk gebied nieuw leven aan zijne lessen bijzet, de aandacht prikkelt en steeds arbeidt aan het beter en juister inzicht van hetgeen hij eenmaal leerde, dan van den man, die hoogstens komt vertellen, dat een nieuwe ster aan den letterkundigen hemel is opgegaan of dat een nieuw werk van een bekend schrijver is verschenen.

De oorzaak der minachting van het taalonderwijs ligt dus niet bij de leerlingen; de oorzaak ligt in het onderwijs zelf en

wel in de daarbij gevolgde methode. Maar deze methode is door de omstandigheden totnogtoe gebiedend gevorderd en die omstandigheden vinden hun oorzaak in het miskennen van het doel van het taalonderwijs, traditioneel en officieel.

Traditioneel houdt men het er voor, dat taalonderwijs slechts praters, letterkundig onderwijs wandelende catalogi moet vormen.

Officieel vordert de wet, dat de aanstaande Leeraar ‘alleen in zooverre grammaticale kennis bezit, *als die uit een vaardig mondeling en schriftelijk gebruik kan blijken*. Zoo staat er letterlijk. 't Vragen naar wetenschappelijk inzicht, naar het *waarom* is dus volgens den letter van de wet verboden..... ofschoon de leerlingen der H.B., volgens het programma voor de eind-examens, rekenschap van hun grammaticaal doen en laten moeten weten te geven. Zoodat dus van den discipel in zeker opzicht meer wordt geeischt dan van den docent’[1].

Maar de ontwerper der wet op het M.O. is in dezen van geen andere meening geweest, dan het grootste gedeelte der natie, dat, niet op de hoogte van een vijfjarigen cursus voor taal- en letterkunde, in eene verbetering van het bestaande alle heil zag en de volmaaktheid meende te vinden, zonder te bedenken, dat, zoo ergens, althans bij het taalonderwijs geheele herschepping noodig was. Men dacht aan de oude ‘Fransche school’ gelijk men bij de oprichting van sommige Hoogere Burgerscholen dacht aan een ideaal van eene school voor uitgebreid lager onderwijs, heel royaal ingericht, elke klasse in een afzonderlijk locaal en een massa secondanten. De Directeur was dan hoofdonderwijzer.

Maar het is niet de inrichting van het gebouw, maar wel de methode, die het verschil geeft tusschen de Lagere en de Middelbare School, en evenmin als een *hoogst bekwaam* Leeraar- zonder meer - geschikt is voor Hoogleeraar, evenmin is een *hoogst bekwaam* Hoofdonderwijzer - zonder meer - geschikt voor Leeraar.

Aan de lagere school was men aan de *onwetenschappelijke* methode gewoon, de methode, die daar *bepaald 't huis behoort*, die feiten geeft en niets dan feiten, die vóor alle dingen let op het practisch nut, op de geschiktheid voor 't leven, dewijl de lagere school hoofdzakelijk bestemd is voor leerlingen, die

1 Woorden van een geacht geleerde, wiens naam ik meen, voor als nog te moeten verzwijgen.

later geen ander onderwijs ontvangen. Wel moet verstandsontwikkeling daar op den voorgrond staan, maar in zake onderwijs - slechts een deel der schoolopvoeding - moet *kennen* voor *weten* gaan. Daarom beklaag ik de leerlingen van *die* jonge onderwijzers, die hun ideaal zien in 't geven van een zoogenaamden cursus in al de vakken vermeld in art. 1 der Wet op het L.O. In de lagere school kon daarom het spreken van talen en het grammaticaal schrijven voldoende geacht worden en het komt mij hoogst ondoelmatig voor, daar verder te gaan. Zelfs bij het onderwijs in de moedertaal behoort men zich op de lagere school van alle onvruchtbare bespiegelingen te onthouden en zijn zoogenaamde ‘woordafleiding’ en vaak vrij gezochte ‘woordverklaring’ alles behalve aan te bevelen. Zoo het onderwijs in talen op de lagere school zoover gaat. dat de leerlingen begrijpen, wat ze lezen, zoo komt den onderwijzers aldaar alle lof toe - *minder* mag de school niet geven, *meer* moet ze niet geven en kan ze ook niet geven.

Een Duitsch geleerde noemt de *Realschule* eene ‘allgemeine menschliche und allseitige Bildungsanstalt’. Ik geloof, dat ik geen beteren wensch kan uitspreken voor het M.O. dat mij dierbaar is, dan dat onze Hoogere Burgerscholen dat inderdaad zijn of worden.

Indien dat mogelijk is, dan moet echter het taalonderwijs een geheel anderen vorm aannemen en een geheel ander doel beoogen, dan het doel op de lagere school.

De Hoogere Burgerschool vereischt meer dan eenige andere de zorg en den steun van alle weldenkenden, omdat zij eene zoo bij uitstek moeielijke taak te vervullen heeft. Zij behoort tot het lager onderwijs in zoo verre zij leerlingen heeft, die later geen onderwijs meer zullen ontvangen; ze behoort tot het Hooger Onderwijs in zooverre zij leerlingen heeft, die zich aan de beoefening der wetenschap zullen wijden.

Daarom moet hare methode het midden houden tusschen de feitenkennis der Lagere en de bronnenstudie der Hooge School. De Hoogere Burgerschool toch moet vormen *voor het leven*, maar zonder het wetenschappelijk streven uit het oog te verliezen en zonder tegenover de wetenschap ooit iets anders te zijn dan leerling. Is het de taak der Hoogescholen de wetenschap vooruit te brengen, het is de taak der Hoogere Burgerscholen, die resultaten ter kennis der leerlingen te brengen - dezen te doen *begrijpen*, welken weg de wetenschap volgde, maar

zonder ooit zelf dien weg te *mogen* of te *kunnen* gaan, dan tot overgroot nadeel der leerlingen.

De bepaling van Hoogere Burgerschool, boven gegeven, is zóo algemeen, dat het geen wonder is, zoo men bij een dergelijke inrichting het niet eens is over het doel en de inrichting der Hoogere Burgerscholen. Immers, terwijl de een daarin eene voorbereidingsschool voor de polytechnische school wil zien, begeert men op kleine plaatsen, dat het eene handelsschool zij en vordert weer een derde, en deze zeker met het meeste recht, dat ze zij eene voorbereiding voor het leven, eene inrichting waar ‘vorming van den mensch’ als taak is voorgeschreven en waar geen sprake is van opleiding voor eenig beroep, gelijk ook het ontwerp van wet voor het Hooger Onderwijs uitdrukkelijk te kennen geeft, dat de Hoogeschool geen predikanten, advocaten, geneesheeren of leeraren moet vormen. Vandaar terecht de klacht ook in Duitschland sinds jaren uitgesproken, ‘dasz die Realschule mit ihrer bis zur analytischen Geometrie des Raums ausgedehnten Mathematik, mit ihrer bis zur speciellen Krystallographie, mathem. Physik u.s.w. erweiterten Naturwissenschaft, nicht mehr eine Schule des Bürgerstandes, sondern eine wissenschaftliche Lehranstalt ist, die für eine rein wissenschaftliche Berufsbildung vorbereitet.’

Is zoo inderdaad het doel der Hoogere Burgerschool omschreven, dan is 't ook niet moeielijk na te gaan, welk deel daarbij aan het taalonderwijs wordt opgedragen.

Gelijk de wet en de programma's spreken van onderwijs in taal en letterkunde, dus van *twee* zaken, zoo is dan ook het doel, dat dit onderwijs beoogt, tweeledig.

Het onderwijs in de *taal* zal, even als het onderwijs in de andere vakken, moeten dienen om de leerlingen ‘onder het aanleeren van gepaste kundigheden’ te ontwikkelen en met oordeel te leeren denken en spreken. Zij zullen daarbij allicht een voldoenden voorraad woorden opdoen en genoeg hooren spreken en zelf spreken, om zich later te kunnen redden en bij omgang met vreemdelingen of verblijf in het buitenland, in betrekkelijk zeer korten tijd zoover instaat zijn zich zoo gemakkelijk van de taal te bedienen, als men dat van een fatsoenlijk man kan verwachten. Dit laatste reeds op de school te krijgen is misschien mogelijk in plaatsen, waar veel vreemdelingen komen en de leerling dus ook nog van iemand anders dan van den leeraar de vreemde taal hoort spreken;

overigens zijn de onderwerpen, die besproken kunnen worden, niet zoozeer gevarieerd en is de tijd, dien men besteden kan, niet zóo groot, dat de gesprekken voldoende voorbereiding zijn.

Waar echter sprake is van *ontwikkeling*, daar is het niet voldoende, dat de leerling eenige taalregels van buiten leere en die leere toepassen. Het is niet voldoende, dat hij in vier talen vier definities van het werkwoord leere, hij moet leeren te bepalen welke van de vier de beste zij - althans als hij bepalingen leert!

Gelijk het nu geen enkelen wiskundige zal invallen zijn onderwijs te laten bestaan uit eene opsomming van stellingen, bepalingen en formulen, zoo behoort ook de taalkundige eveneens bij het taalonderwijs niet alleen het geheugen, maar ook het verstand bezig te houden en nog iets anders te doen dan taalregels, bepalingen en woorden te geven.

Gelijk de dier- of plantkundige wil, dat de leerling elk dier, elke plant leere beschouwen in betrekking tot alle dieren, tot alle planten, ja zelfs tot alle organismen zonder onderscheid, zoo behoort ook de taalkundige elken taalregel te beschouwen in verband met het geheele organisme der taal en zelfs met dat van de verschillende talen, die de leerling beoefent. Hij behoort te zorgen, dat de leerling niet alleen den regel kent, maar ook wete, waarom de regel zóo luidt en niet anders. Dan eerst zal men kunnen vragen: ‘*Waarom* is deze of gene vorm zóo of zóo? Voorshands *kan* men dit niet vragen en is 't alleen: ‘Volgens welken regel is deze vorm zoo of zoo?

Moet niet een nadenkende leerling zich verwonderen als hij hoort, dat de woorden op dezen of genen uitgang alle dit of dat geslacht hebben en hem wordt niet gezegd, wat er de oorzaak van is, of wel hoe het komt, dat in al de talen, die hij leert, het verschijnsel zich voordoet, dat het geslacht gedeeltelijk door den uitgang bepaald wordt? Niet alleen *wanneer* de Conjunctivus gebruikt wordt, maar ook, *waarom* dàn, is van gewicht, en ongetwijfeld moet men op de Hoogere Burgerschool de reden nagaan, waarom gen*e*tief beter is dan gen*i*tief en hoe het komt, dat hetzelfde werkwoord in verschillende talen geheel verschillende bepalingen heeft.

Reeds sedert lang heeft men aan de noodzakelijkheid van een meer wetenschappelijk onderwijs in de taalkunde gedacht en daarom *zeer dikke* spraakkunsten geschreven. Deze werkten de zaak echter niet in de hand, maar maakten het onderwijs

slechts hoe langer hoe droger, en geen wonder: ze bevatten oneindig meer taal*regels* en meer uitzonderingen, maar taal*wetten* kwamen er niet in voor.

Hoe men spellen moest, werd geleerd; dat er veranderingen in de spelling komen, werd soms vermeld; maar wat die veranderingen in 't leven roept, daarover bewaarde men een plechtig stilzwijgen.

Een heilig licht van wetenschappelijkheid bestraalde de arme taalkunde, toen de ‘analyse’ werd uitgevonden. Met een ijver, een betere zaak waardig, begon men te classificeeren tot in het oneindige, en had de taalkunde eerst de leerlingen verveeld, thans maakte ze hen wanhopig. De syntaxis, zoo zei men, is het eigenlijke wezen der taal, en daarom moeten de leerlingen de zinnen kunnen onderscheiden. Niets is meer waar dan dat. Maar het middel werd weldra doel, en ziedaar een doolhof van zinledige frazen, en een leger soorten van zinnen, waarbij de leerling op zijn hoogst eene bepaling krijgt, waaraan hij zich kan vasthouden, bij de steeds weerkeerende vraag: wat is dat voor een zin? en waarom?

Ik laat nog daar den wijsgeerigen bombast, die zich verdiept in bespiegelingen over alle taalregels en de jongens alleen leert wat ze sinds lang weten of niet behoeven te weten; beschouwingen bijv. over de verschillende soorten van comparatieven, uitweidingen over *oordeel, gedachte, begrip*, enz. bespreking der vraag of er een absolute praesens is of niet en derg.

Zoo de 19^{e} eeuw zich voordeelig van hare voorgangers onderscheidt en ontwikkeling en verlichting groote vorderingen hebben gemaakt, 't is ongetwijfeld alleen aan de vorderingen in de natuurkundige wetenschappen te danken.

Maar niet altijd hebben deze vakken tot de wetenschappen behoord, en de natuurkunde zoowel als de scheikunde, de twee wetenschappen, die het grootste aandeel hadden aan de veranderde beschouwingswijze der meeste zaken, waren voor niet zoo langen tijd nog niet in het gebied der wetenschappen opgenomen.

Wat ze geworden zijn, werden ze door de methode, en zal het taalonderwijs worden, wat het wezen moet, dan moet het ook de methode der natuurwetenschappen overnemen. Deze methode heeft twee karaktertrekken:

1°. ze gaat steeds *vergelijkender*wijze te werk;

2°. ze vervolgt elk verschijnsel teruggaande tot in zijn oorsprong.

Laat ons zien wat er van die methode bij het taalonderwijs kan worden, en onderzoeken we eerst of de werkzaamheden die bij de natuurwetenschappen voorafgaan:

1°. het opsporen der kenmerken;

2°. het classificeeren;

ook bij het taalonderwijs te pas kunnen komen.

Gelijk de leerling in de dierkunde voor alle dingen door het zien van levende of opgezette exemplaren of wel door het zien van afbeeldingen het dier moet leeren kennen, eer hij de verschillende eigenschappen nagaat en bekend wordt met nut en gebruik, zoo dient hij ook bij het onderwijs in de taal te beginnen met eene nauwkeurige kennismaking met de woorden.

Deze kennismaking dient om den grond te leggen tot de eerste classificatie, en even dwaas als het zou zijn te willen, dat de leerling eerst eene definitie van een zoogdier van buiten leerde, eer hij zou te weten komen, dat paarden en koeien zoogdieren zijn, even ondoelmatig is het, de leerlingen de woordsoorten te leeren door definitiën. Deze toch zijn het eind der wetenschap - ze behooren niet van buiten geleerd, maar door den onderzoeker zelf gemaakt te worden.

Gelijk in de dier- en plantkunde nu, de leerling eerst tal van dieren en planten ziet en de namen leert en dan bijna zonder te weten hoe, voor goed van de meest gebruikelijke dieren weet, of het zoogdieren of visschen, insekten of vogels zijn, zoo behoort ook de leerling door lezen en hooren lezen, door hooren praten en zelf praten - hoe gebrekkig dan ook bij vreemde talen - tot de wetenschap te geraken, tot welke woordsoort ieder woord behoort. Hij zal dat weten, zonder hooggeleerde definitiën, hoogstens door omschrijvingen, maar veelal zonder wetenschappelijke waarde en het groote middel zal zijn, dat hij de woorden heeft zien gebruiken en zelf heeft gebruikt en daardoor weet, welken dienst zij in den zin doen.

Gaat men bij dieren, planten en mineralen tot nauwkeuriger, meer wetenschappelijke onderscheiding over, dringt men door in de fijnste onderscheidingen om daarna de verschillende exemplaren te determineeren, zoo nauwkeurig als maar mogelijk is, het kon de vraag zijn of dit bij het onderwijs in talen evenzeer noodzakelijk moet geacht worden.

Naarmate de leerling meer leest en vooral zich meer gewent, zich mondeling of schriftelijk van de taal te bedienen, leert

hij nauwkeuriger de waarde en kracht der woorden kennen en zou weldra tot de meergemelde classificatie kunnen overgaan.

Het zou zeker niet onmogelijk zijn den woordenschat eener taal te classificeeren volgens den begripsinhoud der woorden en uitdrukkingen. De bezwaren, aan die classificatie verbonden, zijn niet grooter dan die, waarmee de botanici en zoölogen te worstelen hebben bij 't vormen hunner natuurlijke systemen en van *Roget* voor 't Engelsch, van *Sanders* voor 't Hoogduitsch hebben we vrij volledige lijsten, waarin de woorden der taal aldus zijn saamgebracht. Voor den leerling is echter een dergelijke arbeid onnoodig. Immers, terwijl de *naam* van het dier of de plant hem nog geen denkbeeld geeft van de geaardheid of de soort van 't dier, is dit bij woorden wel 't geval, omdat de naam van het woord en 't woord zelf een is.

Sedert de dier-, plant- en delfstofkunde echter tot den rang van wetenschappen verheven zijn, is de kennis van den naam en de geaardheid der dieren, de kennis van den naam, de kleur, den vorm en derg. van planten en delfstoffen slechts het begin der studie. Het eigenlijke doel toch is, de wetten op te sporen, volgens welke de bezielde en de onbezielde natuur bestaat en zich ontwikkelt en vervormt.

Zoo moet dan ook het taalonderwijs zich niet in de eerste plaats ten taak stellen, woorden te leeren en woordvormen te kennen, maar de wetten te leeren kennen, volgens welke de talen gevormd zijn en gebruikt worden.

Daartoe is noodig, dat men inderdaad de verschijnselen in de verschillende talen met elkander vergelijke en langs dien weg kome tot de oorzaak der verschijnselen en dus ook vaak terugga tot eene taal, die tot eene oudere periode behoort, om te zien welke gemeenschappelijke grondslag voor dezen of genen regel bestaat.

Zal de leerling daardoor logisch leeren denken en spreken, iets hetwelk de tot dus verre gevolgde leerwijze bezwaarlijk zal uitwerken - het spreken zal er niet te minder om worden.

Waar de leerling thans herhaaldelijk het zelfde woord onder verschillende vormen leert kennen, daar zal hij dan aan één vorm genoeg hebben en met de noodige uitlegging van dien vorm andere vormen afleiden, gelijk Larousse in zijn Lexicologie laat doen.

Maar op dit punt verheffen zich veler stemmen en men beweert, dat dit onmogelijk en onnatuurlijk is. ‘Als het zoo onderwezen moet worden,’ zoo heet 't, ‘dan moeten we we-

tenschnppelijke studiën laten voorafgaan, dan moeten de jongens Latijn en Grieksch kennen en wat doen aan Gothisch en Sanskriet. Wat moet daarvan terecht komen?'

Het tegendeel is waar. Niet voor de school is de wetenschap geschikt, en zoo goed als de leeraar in de zoölogie het recht heeft, zijnen leerlingen de beschouwingen van Darwin, Haeckel en Lyell mede te deelen en 't resultaat dier beschouwingen er bij, zonder dat hij met hen al de waarnemingen behoeft te doen, die deze geleerden deden om als het ware hunne waarnemingen te controleeren - zoo heeft m.i. de leeraar in de talen het recht gebruik te maken van de resultaten der studiën van Max Muller, Farrar, Whitney, Bleek, Schleicher, Steinthal, Geiger e.a., zonder dat hij alleen of met zijne leerlingen nog eens denzelfden weg moest gaan, dien deze geleerden gingen.

Maar zoo de onwetenschappelijkheid, waarop men wijst, de vrees voor ketterijen doet ontstaan, zoo waarschuw ik juist voor 't gebied, waarop die ketterijen 't meest konden voorkomen en wel: woordafleiding en beschouwingen over den oorsprong der taal. Met beide moet zeer voorzichtig vorden omgegaan en 't komt me voor, dat 't eerste slechts bij uitzondering en alleen in de hoogste noodzakelijkheid moet voorkomen, en al wil ik mij 't recht voorbehouden soms een woordvorm aan te halen uit eene taal, die de leerlingen niet beoefenen, ik zou er mij ten sterkste tegen verklaren, dat men den weg der Duitsche philologen volgende, de studie der *taal* uitsluitend maakte tot eene studie van *woorden*. Dat zou den leerling koud laten en dus geen nut hebben. En wat 't tweede aangaat, dat ik desnoods wil opgeven, waarom zou de leeraar in de talen niet mogen spreken over den oorsprong der taal, zoo goed als de zoöloog over den oorsprong van den mensch?

Zal het onderwijs zóo worden ingericht, dan moet er echter in de eerste plaats samenwerking tusschen de leeraren zijn en wel zooveel, dat ze allen de methode volgen, die bij de natuurwetenschappen zulke goede diensten bewijst.

Er is zoo eindeloos veel over *methode* geschreven en gesproken, dat men 't woord aarzelend nederschrijft. 'Volgens *mijne* methode,' dat is 't stopwoord waarmede boekenfabrikanten nieuwe spraakkunsten en nieuwe handleidingen voor scheikunde, natuurkunde of wiskunde de wereld inzenden, al is er overvloed van die dingen, die eigenlijk niet eens noodig moesten wezen.

‘Volgens *mijne* methode’! alsof de man volgens een geheel nieuwe zienswijze de zaak was gaan beschouwen, die met een geheel ander oog had bekeken als andere menschen. Hoe men iemand eene zaak duidelijk maakt, ja dàt hangt af van de individualiteit van den docent, en *hoe* hij dat doet, zal hij bezwaarlijk kunnen opschrijven, want hij zal dezelfde zaak heden op deze, morgen op die wijze duidelijk maken en voor één leerling zoo, voor een ander weer anders. Ook geeft 't boek bezwaarlijk meer dan *feiten*, hier en daar toegelicht, en dit laatste komt toch verder rechtstreeks van den leeraar. Voor den docent, die een dozijn jaren en meer op allerlei wijzen beproefd heeft de jongens vooruit te helpen en de zaken duidelijker en duidelijker voor te stellen, is 't dan ook een inderdaad vermakelijk tooneel, een jong collega, sedert drie maanden bezig, met zeker *aplomb* te hooren verzekeren, dat *hij* ‘gewoon is 't zóo te doen’ of wel dat dit of dat boek niet geschikt is voor ‘zijne methode.’

A propos van methode nu, de wijze waarop de onderwijzer zijne leerlingen zoekt te doen verstaan en begrijpen, wat hij zegt; te doen onthouden, wat hij onderwijst, deze, met alle mogelijke hulpmiddelen, mnemotechnische kunstjes, ezelsbruggetjes enz. enz., is volstrekt individueel, maar heeft ook volstrekt niets te maken met de methode; de *manier van onderwijs geven* heeft niets gemeens met de leerwijze, de *wijze van voorstelling der feiten*, en terwijl ieder de eene of andere manier van onderwijs geven heeft, als hij ten minste onderwijs zal geven, zoo zijn er zeker onderwijzers te vinden, die zelf geen voorstelling van feiten hebben, veelmin ze aan de leerlingen kunnen geven en die dus geheel vreemd blijven aan *de* leerwijze.

Van deze toeh zijn er maar twee: de goede en de slechte.

De *goede* is de voorstelling der feiten, gelijk die past bij den gang der ontwikkeling, bij de wijze van denken in den tijd, waarin wij leven. Wij hebben niet te vragen of de menschheid in dit opzicht eenstemmig denkt.

We hebben overal de historische-vergelijkende methode in toepassing gebracht en daaraan de heerlijkste resultaten de danken gehad.

Vergelijkende mythologie, taalstudie, aardrijkskunde - welke drie wetenschappen hebben ooit in zoo korten tijd zulke reusachtige vorderingen gemaakt!

En waarom zou de school, althans de Hoogere Burgerschool, bij het taalonderwijs geen partij trekken van hetgeen bij ander onderwijs zoo goede vruchten draagt?

Dit *moet* ze, maar ze *kan* het ook, en zoo de leeraren zich daartoe verstaan, behoeft nog niemand zijne individualiteit op te offeren. We hebben daarbij echter niet genoeg aan samenwerking der leeraren en goeden wil. We hebben leeraren noodig, die *vier* talen verstaan - waren 't er meer, 't zou te beter zijn, maar minstens *vier*, en we hebben er, die 't niet verder gebracht hebben dan tot *éene*.

Wat moet de chemicus, die vreemdeling is in de physica, wat de historicus, die niets weet van aardrijkskunde?

Men eischt, dat de philosoof college hebbe gehouden in alle verwante vakken en verleent hem 't recht ze alle te doceeren, onverschillig of hij op de hoogte is of niet. Maar voor talen is 't voldoende, meent men, dat iemand eene taal kan ‘spreken’ en vergunt hem 't radicaal voor die éene taal.

De philosoof zal dan ook zijne studieboeken hebben in 't Fransch, Engelsch en Duitsch en zich verheven achten boven den docent, die wel eene taal of talen bestudeert, maar geen wis- en natuurkunde, of natuurlijke historie en chemie, terwijl hij wis- en natuurkunde of natuurlijke historie en chemie bestudeert en toch ook ‘zijne talen kent.’ Aan taal*studie* denkt men zelfs niet.

Zoo is ons onderwijs in talen goed genoeg om aan de studie der andere vakken mede te werken, en tal van ouders zwijgen van ‘talen spreken’, maar verzekeren zeer modest, dat ze tevreden zijn als hun kinderen de talen maar wat lezen kunnen, zoo'n roman of een studiewerk kunnen verstaan.

In de keuken blijven, de zusters helpen optooien en nederig en bescheiden zijn, dat is hare taak - maar hoezeer ook rijker begaafd of minstens even begaafd als de zusters, komt voor haar geen uitnoodiging van den koning - voor haar geen rijtuig van de ouders voor.

Of Asschepoester nog eens eenmaal met den prins trouwen en aan zijne zijde in een gouden koets rondrijden zou?

Maar de wet spreekt niet alleen over *taal*onderwijs.

Art. 17 der wet op het M.O. zegt dat:

Aan de hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus wordt onderwijs gegeven in (o.a.):

l. de nederlandsche taal en letterkunde,
m. de fransche taal en letterkunde,
n. de engelsche taal en letterkunde,
o. de hoogduitsche taal en letterkunde.

Het geheele artikel werd zonder beraadslaging en zonder hoofdelijke stemming goedgekeurd.

Wel had men nog een enkel woord gezegd van *wiskunde* en *staatsinrichting*; maar de wetgever achtte zeker de zaak zoo duidelijk genoeg aangewezen en niemand scheen aangaande doel, strekking of omvang van het *letterkundig onderwijs* of liever het *onderwijs in de letterkunde* eenige bespreking noodzakelijk te achten.

Heeft men bij *taal en letterkunde* aan iets anders gedacht, dat men denken zou bij *taal- en letterkunde?* Of heeft men er in 't geheel niet over nagedacht? Ik geloof het laatste.

Laat mij hier herhalen, wat ik in de voorrede van mijn *Literary Reader* schreef.

Wat Gaston Boissier in de eerste plaats de taak van 't onderwijs noemt: '*apprendre à lire au peuple, rendre aux classes lettrées le gout des études sérieuses*, is voorzeker ook de taak van ons M.O., want de toenemende vloed van dagbladen en tijdschriften en de toenemende menigte van vertaalde romans met de schaarschte van degelijke oorspronkelijke Nederlandsche werken, bewijst *niet*, dat er in ons land steeds meer en degelijker gelezen wordt.

Onze smaakvolle letterkundige Charles Boissevain sprak dan ook terecht in *de Gids* van Maart '71 van ons volk, wiens hopelooze voorliefde voor "la littérature aisée" met den dag toeneemt en tot hetwelk men hetzelfde zou kunnen zeggen, dat Cherubini eens een vorst toevoegde: Sire, vous n'aimez pas la musique qui vous dérange.'

Het is de roeping van het M.O. daarin verandering te brengen, en als onze jongens niet op 'mijn vriend Salomo' zullen gaan lijken, dan dienen ze bij al de mathesis en al de chemie en physica, die ze leeren, toch ook iets te hebben, dat - om voor eenzijdige ontwikkeling te waken - minder tot het verstand dan tot het gevoel spreekt.

Ik heb met liefde de wis- en natuurkundige wetenschappen beoefend en nog heb ik vaak vele genoegelijke oogenblikken

aan de studie dier vakken te danken; maar hij, die zich alleen aan die studie wijdt en koud is voor alles, wat daarbuiten ligt, is mi een ongelukkig wezen. Wie bij *la belle Rosine* van Wiertz aan 't aantal ruggewervels denkt, of Wieniawski hoorende, de theorie van 't geluid nagaat, is hoogstens een ‘homme machine.’

Daarom eischt ook Charles Boissevain:

‘Op de scholen behoort veel werk van poëzie gemaakt te worden, ten einde het vermogen der jongelieden te ontwikkelen en hen te leeren met hunne ziel en verbeelding zaken te zien en te bedenken, welke niet door de zinnen kunnen waargenomen worden.’

Velen scharen zich aan zijne zijde; maar tal van tijdschriften dagbladartikelen bewijzen, hoeveel utopieën men uitvindt en wat men al zoo vordert van het onderwijs in taal- en letterkunde.

Sommigen verwonderen zich, dat een leerling eener Hoogere Burgerschool, die eindexamen heeft gedaan, niet elken schrijver en elk schrijvertje kent en alles gelezen heeft wat goed is.

Anderen vorderen, dat de leerlingen geleerd hebben zich te verdiepen in philosophische beschouwingen over den aard en de strekking, de betrekkelijke waarde enz. enz. van tal van werken, die ze nooit gelezen hebben.

Tegenover die hooge eischen staan onverbiddelijk de *twee* uren per week in de hoogste klassen.

Zooveel van de taal leeren, dat men de werken in die taal geschreven, kan verstaan, is zeer wel mogelijk in *vijf* jaren tijds. Dit behoort nog tot het gebied van het taalonderwijs. Maar wat het onderwijs in letterkunde aangaat, dit is met het oog op den korten tijd, die er aan kan besteed worden, natuurlijk niet naar alle eischen te geven, maar zoo we nagaan, wat doel men er mede hebben moet, zal het blijken, dat men tijd genoeg heeft, mits 't vak niet achtergesteld worde bij andere vakken.

Het onderwijs in de letterkunde is als leervak daarom zoo hoogst noodzakelijk, omdat het het eenige is, waarbij de stof *geheel* op den achtergrond treedt, en dus ook het eenige, dat de fantasie voedt en den hartstocht kan leiden. Daarom rust op dat onderwijs dan ook een zware taak.

De poëzie van een volk drukt, meer dan eenig ander voortbrengsel van den geest, de mate van ontwikkeling uit en is

een ware maatstaf voor de richting, waarin eene natie zich ontwikkelt. Waar ik nu van ‘letterkunde’ spreek, kan bezwaarlijk gedacht worden aan den geheelen letterkundigen schat eener natie, al de letterkundige voortbrengselen op elk gebied. Er kan natuurlijk alleen gehandeld worden over romans, tooneelstukken en gedichten en eenige weinige wetenschappelijke werken, die grooten invloed op den maatschappelijken toestand hebben gehad. Zoodoende wordt de geschiedenis der letteren de geschiedenis der ontwikkeling van een volk, en heeft de docent de gedenkwaardige feiten in de geschiedenis der letteren na te gaan en met zijne leerlingen te onderzoeken, van welken invloed ze waren op de ontwikkeling des volks *zooals zich die vertoont in de werken uit dien tijd*.

Ook in dezen ga men vergelijkend te werk, ook in dezen wijze men aan *waarom* de toestand was, gelijk we dien kennen.

Dezelfde gebeurtenissen toch vertoonden op bijna gelijke wijze hun invloed op de ontwikkeling der verschillende volken, en in ons land zoowel als in de aangrenzende vertoont zich in de letterkunde de invloed van de invoering van het christendom, de kruistochten, de bijbelvertaling, de dertigjarige oorlog, de regeering van Lodewijk XIV en derg.

Dat dit alles juist kort behandeld *moet* worden zal het doel treffen, behoeft wel geen betoog. De beschouwing der *voornaamste* schrijvers toch biedt de gelegenheid om tal van verschijnselen aan te duiden en te verklaren. Dat de schrijvers bestonden en wat ze schreven, - dit, beweert men, behooren welopgevoede jongelieden te weten, - maar even noodzakelijk is het, dat ze weten *waarom* de schrijvers schreven, gelijk ze dat hebben gedaan.

Waarom Klopstock in zijn tijd werd vergood en thans wordt vergeten, waarom we geen epen meer hebben hoewel ze in de 18^{e} eeuw golden voor de verhevenste dichtsoort, waarom de grootste modellen juist uit Engeland kwamen, waarom wij zoo rijk zijn aan vertaalde poëzie, waarom alle verschijnselen - ook ziekteverschijnselen - zich te eeniger tijde steeds later in ons land vertoonen dan in een ander land, dit en honderd andere zaken behooren tot de onderwerpen, die behandeld dienen te worden en waarvoor men eenige dozijnen namen van schrijvers en een reeks jaartallen en titels van boeken kan weglaten.

De letterkundige vorming is inderdaad op den geheelen mensch berekend en dient tevens eenigszins tegemoet te komen, waar

de aesthetiek in de rij der vakken werd vergeten. Waar en hoe moet de kunstzin worden opgewekt anders dan bij het onderwijs in de letterkunde, waarbij zich zooveel gelegenheden aanbieden om een enkele vonk van kunstgloed in de ziel der hoorders te doen opgaan.

Blijve het der 19e eeuw niet tot eene schande aangerekend, dat ze op ieder gebied voorwaarts streefde en zelfs beweerde *kunst* te beschermen en aan te kweeken, maar juist *dat* deel van het onderwijs verwaarloosde, welks vormende kracht alleen voor de kunst kan vatbaar maken. Blijve haar niet de beschuldiging als een vlek aankleven, dat ze van koude zelfzucht en koele berekening leefde en het levensbloed deed verstijven, dewijl zij aan de ziel onthield, wat alleen haar kan verwarmen: den adem der waarachtige kunst onder een der eenvoudigste vormen, den bezielenden adem der poëzie.

Goes.

T.H. DE BEER.

Weergevonden.

Een kamerspel.

Personen:

Freule EMMELINE VAN HAVICKHORST, *bijna* 50 *jaar; deftig en gratieus in kleeding en bewegingen*.
AGNES VAN HAVICKHORST, Weduwe DE GRAVE, 25 *jaar; in den lichten rouw gekleed*.
Jonker ENNO VAN DEN BERGH, 30 *jaar; flink, martiaal, maar beschaafd. Burgerlijke kleeding, het lintje van het Legioen van Eer in zijn knoopsgat*.
De heer N.O. VAN DEN BERG, *tusschen* 50 *en* 60 *jaar; in een nieuw zomerpak en met witten zijden hoed*.
De heer EDUARD VAN DEN BERG, *gelijke leeftijd; forsch en zwaarlijvig, gebruind gelaat, kale schedel*.
EVERT. *Eenvoudige liverei. De afgemeten vormen van een oud-gediende*.
Tijd en plaats der handeling: *Een September-avond* 1874. *De villa Rozenheuvel bij Velp*.

Eerste tooneel.

Freule EMMELINE, AGNES. (In een smaakvol gemeubileerd salon aan de theetafel. Freule Emmeline voor het theeblad, met de Haarlemsche Courant. Tegenover haar Agnes, met een tapisseriewerk.)

Freule EMMELINE (*zich inschenkende*.)
Nog een kopje, lieve?

AGNES.
Dank u, tante.

Freule EMMELINE (*de courant doorloopende*.)
Heden, weet je al dat Louise van Balveren weer een zoon heeft?

AGNES.
Neen, tante, wanneer?

Freulo EMMELINE.
Den zevenden September. Is dat niet haar derde kind? Dat arme vrouwtje krijgt ook een zwaar huishouden. Wanneer is zij ook getrouwd?

AGNES (*geeuwende*).
Een half jaar vóór mij.

Freule EMMELINE.
Dus in ruim vijf jaar drie kinderen! 't Zijn dotjes, dat is waar. Maar ze zal er wat mee te stellen krijgen. Ik beklaag haar.

AGNES.
Waarom, tante? Zij heeft een flink man, lieve kinderen, een ruim huis, bediening zooveel zij begeert, kan doen wat haar behaagt...

Freule EMMELINE.
Ja maar, kind, denk eens, zooveel zorgen....

AGNES.
Zou je haar gelukkiger noemen als zij kinderloos was.... (*zuchtend, voor zich*) als ik?

Tweede tooneel.

EVERT (*komt met een visilekaartje binnen, dat hij aan Freule Emmeline overreikt*).
Kompliment, en of deze heer ook over een half uur belet doet?

Freule EMMELINE (*het kaartje inziende*).
Van den Berg.... Wie kan dat zijn?

AGNES.
Wien zegt u, tante?

Freule EMMELINE (*nog eens lezende, geaecentueerd*).
N... O... van... den... Berg...

AGNES (*voor zich, eenigszins onthutst*).
Enno van den Berg - mon beau danseur!

Freule EMMELINE.
Wat zullen we zeggen, lieve?

AGNES.
Ik, ik.. weet niet, tante... u kon...

Freule EMMELINE (*tot Evert*).
Wie brengt dit kaartje?

EVERT.
De knecht van Naeff, uit het Heerenlogement. Hij zeide, dat die mijnheer de dames dringend wenschte te spreken over eene belangrijke zaak.

Freule EMMELINE (*tot Agnes*).

Nu, wat dunkt u?

AGNES.
U moost hom maar ontvangen.

Freulo EMMELINE.
Ja maar, 't is toch wat vroomd, zoo laat op den avond! Een onbekende! van den Berg, - N.O. van den Berg. Wie kan hij zijn? Wat zou hij willen?

AGNES.
Dat alles zal hij zolf u zeggen als je hem te woord staat.

Freule EMMELINE.
Zeker wel. Maar ik zou toch graag vooraf eenigszins willen weten met wien ik te doen heb.

AGNES.
Dat zegt het kaartje. Met mijnheer van den Berg.

Freule EMMELINE.
Maar wie of wat is mijnheer van den Berg?

AGNES.
Ja, dat kan van alles wezen. Misschien een dominé, die bijdragen inzamelt voor de zendingszaak, of een colporteur, die u wil laten inteekenen op een serie preeken, of een wijnkoopor, die u om de klandisie komt bedelen, of een boomkweeker met nieuwe planten of een behanger met nieuwe patronen, of een koopman in schoensmeer, of een pédicure.... of mogelijk wel een rentenier, die hierover op Berkenhoven onze buurman wil worden. Van den Berg is een naam voor iedereen. Berend, de boer achter de Geitenkamp, heet van den Berg, en de fiere Baron van Bella Vista heet zoo. Het eenig verschil is maar in de spelling. De gewone menschen schrijven *van den Berg* met een *g*. Die wat voornamer willen zijn, zetten er een *h* achter, *g h;* nog hooger wordt het *van den Berch*, met *c h;* de superlatief is met *g c h, van den Bergch*. Hoe staat er op het kaartje? (*zij wil het nemen*.)

Freule EMMELINE (*leest het kaartje op nieuw en legt het in haar sleutelmandje*).
N.O. van den Berg, met een *g*.

AGNES.
Dus maar een gewoon mensch!

Freule EMMELINE.
Zie je er dan goen bezwaar in, kindlief?

AGNES.
Dat u hem spreekt? In 't minste niet.

Freule EMMELINE.
Nu, Evert, zeg dan maar, dat wij mijnheer zullen verwachten.

EVERT.
Zeer wel, freule. (*af*.)

Derde tooneel.

AGNES.
Tante, zal ik mij verwijderen als die heer komt?

Freule EMMELINE.
Wel neen, lieve. Waartoe?

AGNES.
Och tante, hij mocht eens geheimen met u te verhandelen hebben.

Freule EMMELINE.
Hij vroeg immers naar *de dames?* Gij waart er het sterkste voor, dat wij hem ontvangen zouden.

AGNES.
Dat *u* hem ontvangen zoudt, tante.

Freule EMMELINE.
En wil je er mij nu alleen voor laten zitten? Dat gaat niet aan.

AGNES.
Waarom niet?

Freule EMMELINE.
Omdat.... omdat.... Ik zou het zelfs beter vinden dat jij hem eerst alleen te woord stondt.

AGNES.
Ik, tante? In geen geval, volstrekt niet.

Freule EMMELINE.
Kind, wat ben je geagiteerd. Is er iets?

AGNES.
Maar tante, u lijkt mij ook niet kalm. Scheelt u wat?

Freule EMMELINE.
Och, neen, neen! - een invallende gedachte. Geef mij uw eau de cologne even aan.

AGNES.
Tante!.... zullen wij Evert dien knecht achterna zenden om te zeggen, dat wij van dit verzoek verschoond wenschen te blijven?

Freule EMMELINE.
Neen, laat het er nu maar bij blijven. Ik moet hem zien. Maar je moogt mij niet alleen laten. (*Beide dames schikken wat aan haar toilet.*)

AGNES (*voor den spiegel*).
Ik begrijp er niets van. Misschien is het gek van *mij*, dat ik er tegen op zie. Toch kan 't niemand anders zijn. Enno, Enno van den Berg. Maar tante! Hoe kan die door dien naam zoo van streek raken? (*zich omkeerende*) Hemel, tante!

Freule EMMELINE (*is in haar stoel gezonken, met den zakdoek voor 't gezicht*).
Kom bij mij zitten, kindlief. Hier, naast mij. Ik moet u zeggen

wat mij zoo verrast, zoo beknelt. De naam op dit kaartje heeft droevige herinneringen bij mij opgewekt; herinneringen aan eene smart, zoo groot als gij nooit gekend hebt.

AGNES.
Tante! hoe kunje dát zeggen?

Freule EMMELINE.
Vergeef mij, beste. De smart is egoïst. Ik weet het, gij hebt ook uw leed te dragen gehad. Na een huwelijk van pas twee jaren heb je uw braven echtgenoot verloren, met wien je zoo gelukkig waart.

AGNES (*voor zich*).
Indien zij alles wist!....

Freule EMMELINE.
Maar, hoe ook zwaar beproefd, ge hebt toch niet geleden als ik. Ge hebt toch, al was het kort, het geluk gekend. Gij hebt met de volle goedkeuring uwer ouders u verbonden aan den man, die u liefhad, dien ge wederliefde kondt schenken, die u een aangenaam leven in de beste kringen der residentie kon bereiden, die u, ook toen hij u ontviel, de middelen kon nalaten om deftig in uw stand te leven, en zelfs mij, arme zwervelinge, een zoet tehuis te schenken.

AGNES (*haar omhelzende*).
Ik bid u, lieve tante, spreek daar niet van.

Freule EMMELINE.
Zeg mij, kind, wat ge ook verloren hebt, kunt gij, als ik, uw leven een mislukt leven noemen? Ik spreek er niet van, dat het een leven van ontbering was. Maar het was tevens een leven van opoffering, van worsteling met mij zelve, van spijt en zelfverwijt, omdat ik den man, dien ik liefhad, van mij heb gewezen: een leven van wrevel tegen den hoogmoed mijns vaders, die mij tot dat besluit dreef. Gij zijt althans gelukkig geweest en kunt nog gelukkig zijn.

AGNES.
O tante, zoo ik op mijne beurt spreken mocht....

Freule EMMELINE.
Luister, kind, ik heb op dit oogenblik behoefte u alles te zeggen wat ik jaren en jaren lang in stilte in mij heb omgedragen. Het is nu bijna dertig jaren geleden. Wij woonden toen te Utrecht, waar papa lid van Gedeputeerde Staten was. Wij hadden het niet ruim, maar moesten toch in de aanzienlijkste kringen verkeeren. Onze adel gaf ons daar den toegang en de betrekking mijns vaders bracht het mede. Wij verteerden zelfs meer dan goed was. Ik wist daar natuurlijk niet van. Ik was een jong meisje, levenslustig en, zooals men zeide, mooi en aanvallig. Misschien hoopte papa wel op eene goede partij voor mij en begreep hij, dat ik daarom vooral veel in de wereld moest verschijnen. Op een bal bij den Gouverneur ontmoette ik Eduard van den Berg, den zoon van een Amsterdamschen

koopman. De kennismaking werd voortgezet toen ik dien winter bij een mijner schoolvriendinnen te Amsterdam logeerde. Wij kregen elkander lief. Eduard deed aanzoek bij mijnen vader, maar werd afgewezen.

AGNES.
Eene oude geschiedenis, die altijd nieuw blijft.

Freule EMMELINE.
Papa had, zooals ik zeide, iets beters voor mij in het oog. De familie was er vreeselijk tegen. Was het nog een bankier, een millionair, een afstammeling van een der Patricische geslachten geweest! Maar de zoon van een suikerbakker op de Prinsengracht! Mijne eigene vriendinnen, die ik in het vertrouwen genomen had, dreven den spot met mij.

AGNES.
En gij, tante?

Freule EMMELINE.
Ik was niet opgewassen tegen al dien wederstand. Eduard, verslagen en verstoord, ging naar de Oost. Kort daarna stierf papa aan een beroerte, meer schuld dan goed achterlatende. Daar stond ik, arme wees! Mijn eenige broeder, uw vader, deed wat hij kon. Maar hij kon met zijn gering officierstraktement zelf nauwelijks rondkomen. En ook later, toen hij getrouwd was, mocht ik hem niet tot ballast zijn bij zijne gedurige verhuizingen van garnizoen naar garnizoen. De goede partijen, die zich in de verte hadden voorgedaan, wilden van de *arme* freule niets weten. Mijn stand, zoo beweerde de familie, gedoogde niet, dat ik voor mij zelve zorgde. Zoo werd mijn lot, het genadebrood te eten bij verwanten, die mij noode onder hun dak opnamen en mij dat soms wèl deden gevoelen.

AGNES.
Arme, arme tante! - En van den Berg? Hoordet gij nooit van hem?

Freule EMMELINE.
Alleen nu en dan van ter zijde. Hij kreeg een suikerplantage, wat, naar men zegt, toen een zeer voordeelige zaak was. Hij trouwde, ik denk *par dépit*, met de dochter van een resident. Maar ik geloof niet, dat hij gelukkig geweest is. En zijn vrouw en kinderen zijn allen gestorven. Verleden jaar hoorde ik, dat hij sukkelend was en naar 't vaderland dacht terug te keeren. - Begrijpt gij nu mijne ontsteltenis bij het zien van dit kaartje?

AGNES.
Volkomen. Evenwel, de voornaam is anders. Niet Eduard, maar...

Freule EMMELINE.
Dat is zoo! ... en toch!... ik heb een voorgevoel... Ach, misschien komt een zijner verwanten mij een laatsten groet van hem brengen. - Zou het ook niet mogelijk kunnen zijn, dat hij zelf om eene of andere roden...

AGNES.
Tante! Ik mag u niet langer in dien waan laten. Dit bezoek, ik ben er zeker van, geldt niet u, maar mij.

Freule EMMELINE.
U, kind! Is 't mogelijk?

AGNES.
Ja, mij. Uwe geschiedenis is de mijne. Wel luidt zij iets anders, maar zij is dezelfde. Ook ik heb eenmaal een offer moeten brengen, en den man, dien ik liefhad, zien henengaan, zonder afscheid zelfs, om te huwen met iemand, wien ik alleen achting kon toodragen. Ik heb mijn leed verkropt en mijn plicht gedaan.

Freule EMMELINE.
Dat hebt gij! Met engelachtig geduld hebt gij uwen armen man gedurende zijn treurig ziekbed verpleegd.

AGNES.
Ik heb mijn plicht gedaan. Maar hoe ik ook gebeden en gestreden heb, ik heb hèm niet kunnen vergeten. En nu, tante (*haar om den hals vallende*) ....

Freule EMMELINE.
Wees kalm, mijn beste.

AGNES.
Nu heb ik, niet een voorgevoel, maar een sterk vermoeden, neen, de zekerheid, dat ik hem zal wederzien.

Freule EMMELINE.
Maar, zeg mij, wie was dat dan? Wat is er eigenlijk met u gebeurd? ik heb nooit daarvan gehoord.

AGNES.
Gij waart toen met nicht Adelheid in Italië, en later - gij weet, papa sprak niet gaarne over huiselijke omstandigheden. En ik deed mijn best om het verleden te vergeten, dat toch voor goed afgesloten was.

Freule EMMELINE.
Maar nu moet je mij dan toch vertellen...

Vierde tooneel.

EVERT (*binnenkomende*).
Freule, daar is de heer van den Berg, de heer van dat kaartje.

AGNES.
O!

Freule EMMELINE.
Laat hem binnenkomen. Neen, wacht nog, Evert; zet hier een stoel voor mijnheer - hier. En (*tot Agnes*) herstel u, lieve. -

En, Evert, ruim het theegoed weg. Zoo, nu, (*tot Agnes*) lieve, geef mij uwe tapisserie in handen. Evert, breng mijnheer maar hier (*Evert af*). Wie zal het zijn?

AGNES.
Wie? (*zij zet zich met een boek aan de tafel.*)

Vijfde tooneel.

De heer N.O. VAN DEN BERG *komt buigende binnen.*

AGNES (*met een zucht van berusting*).
Ce n'est pas mon beau danseur.

VAN DEN BERG.
Uw dienaar, dames. Hoe varen de dames? Ik hoop, dat ik de dames niet geneer?

Freule EMMELINE (*deftig buigende*).
Mijnheer?

VAN DEN BERG.
Van den Berg, makelaar in suiker, van de firma van den Berg en van Daalen, te Amsterdam. Ik had de dames om een onderhoud verzocht.

Freule EMMELINE.
Ga zitten, mijnheer.

VAN DEN BERG (*tot Freule Emmeline, verlegen*).
Mooi weertje van daag, mevrouw. Oostewind.

AGNES.
Mijne tante, de freule van Havickhorst.

VAN DEN BERG (*tot Agnes*).
O, excuseer, juffrouw.

Freule EMMELINE.
Mijne nicht, mevrouw de weduwe de Grave.

VAN DEN BERG.
Ah zoo! excuseer mevrouw.

Freule EMMELINE.
U hadt gewenscht ons te spreken over eene dringende zaak.

VAN DEN BERG.
Ja mevrouw, freule wil ik zeggen. Excuseer zoo ik op een ongelegen oogenblik u kom lastig vallen. Maar wij kooplui, als het zaken geldt, moeten de oogenblikken waarnemen.

Freule EMMELINE.
Wij hebben u ontvangen, mijnheer, en zijn bereid u te hooren.

VAN DEN BERG.
Excuseer. U moet dan weten dames, dat ik met mijne vrouw sedert eenige dagen hier gelogeerd ben, bij Naeff. Het is nu op

de beurs de komkommertijd, en ik dacht, ik kon het er wel eens van nemen. Wij waren nog nooit in Velp geweest, ziet u; en dat moet ik u zeggen, 't is bij Naeff wel duur, maar men heeft het er goed. Een uitmuntende tafel. Alleen zou ik willen....

AGNES (*ongeduldig*).
Dat er wat minder lastige vliegen waren.

VAN DEN BERG.
Dat is waar ook, mevrouw, die hebben we in stad niet zoo erg. Maar ter zake. Ik was dan sedert eenige dagen bij Naeff gelogeerd, toen ik gisteren uit den Haag een brief kreeg van mijn broer, die sedert een paar maanden in 't land terug is, uit de Oost, weet u?

Freule EMMELINE en AGNES (*elkander aanziende*).
Ha!

VAN DEN BERG.
En die mij schreef, dat hij in de Haarlemsche courant had gezien, dat overmorgen het landgoed Berkenhoven, hier tegenover, in veiling kwam, dat hij dat zou willen koopen, dat ik het maar eens moest opnemen en het vóór de veiling uit de hand moest zien te krijgen - à tout prix - en dat....

AGNES.
En dat u ons de primeur van dat nieuwtje moest gunnen.

VAN DEN BERG.
Excuseer, mevrouw.... en dat ik evenwel vóór dat ik definitief den koop sloot, eerst belet moest vragen bij de dames van Rozenheuvel, dat is hier, ziet u.

Freule EMMELINE (*voor zich*).
O, mijn voorgevoel!

AGNES.
Maar mijnheer, wat kan ons die koop van uwen broeder aangaan?

VAN DEN BERG.
Dat heb ik aan mijne vrouw ook gezegd. Maar die Oosterlingen kunnen zoo zonderling zijn, u weet dat niet. Nu, kort en goed, dames, ik heb van morgen den koop gesloten, onder voorbehoud van goedkeuring, en aan mijn broeder getelegrafeerd. En wat gebeurt er? Terwijl wij aan 't dessert zitten, bij Naeff, komt hij met den trein van zes uur tien minuten aanstuiven en staat vóór ons...

Freule EMMELINE.
Hij zelf, hij hier?

VAN DEN BERG.
Ja Juffrouw, freule wil ik zeggen. Ik was er niet minder verbaasd van dan u. Maar die Oosterlingen, u weet het niet, ze zijn zoo heet gebakerd. Kortom, hij verlangde dat ik dadelijk naar u toe zou gaan om voor hem belet te vragen.

AGNES.
Maar nog eens, mijnheer, wat hebben wij met de zaken van uwen broeder uit te staan?

VAN DEN BERG.
Dat vroeg ik hem ook, mevrouw. Maar hij zeide, dat dat *zijn* zaak was, en dat hij in geen geval den koop zou laten doorgaan als de dames van Rozenheuvel, dat zijt u, er tegen hadden. Als zij hem niet tot buurman begeerden, zeide hij, dan zou hij haar geen verdriet willen doen.

AGNES.
Wel beleefd. Of drijft hij den spot met ons?

VAN DEN BERG.
Zoo dacht ik eerst ook. Maar hij meent het ernstig; zoo zeer, dat hij mij heeft opgedragen de dames te verzoeken om hem nog van avond te willen ontvangen.

Freule EMMELINE.
Van avond!

VAN DEN BERG.
Ja freule. Hij laat er geen gras over groeien. Zoo zijn die Oosterlingen. En ik moet u zeggen, er is reden tot haast. De zaak moet morgen beklonken zijn.

Freule EMMELINE.
Maar, waarom dan toch?... wij weten immers niets van uw broeder af. Wat is hij?

VAN DEN BERG.
O soliede genoeg. Hij was dertig jaren suikerplanter in Pasaroeang, in den Oosthoek, weet u? Hij heeft daar beste zaken gemaakt en komt schatrijk terug. Hij wil nu hier gaan rentenieren. Mijn firma kan u de beste informatiën van hem geven.

Freule EMMELINE.
Maar wie is hij? Hoe heet hij?

VAN DEN BERG.
Wel, freule, als ik; van den Berg, Eduard van den Berg; ik ben Nicodemus Otto.

Freule EMMELINE.
Eduard!

AGNES.
Verraad u niet, tante.

VAN DEN BERG (*op zijn horloge ziende*).
Alzoo dames, gij hebt er niet tegen? Hij wou volstrekt, dat ik met rijtuig hierheen ging, ofschoon ik het niet de kosten waard vond voor dat endje. Maar die Oosterlingen smijten met het geld om zich heen, u weet het niet. Ik kan hem halen en binnen een half uur terug zijn. Geeft u mij permissie?

AGNES.
Stem toe, tante. Beter dadelijk te weten waar wij aan toe zijn, dan een nacht van onrust en spanning. Hij zou u morgen toch niet mot rust laten.

Freule EMMELINE (*aarzelend*).
Nu dan, mijnheer. Verzoek uwen broeder te komen.

VAN DEN BERG.
Ik ga hem halen. Excuseer, dat ik u zoo lastig val. Maar de zaken, weet u, zaken gaan voor! Daar hebben misschien de dames zoo geen begrip van. Excuseer, excuseer (*af*).

Zesde tooneel.

Freule EMMELINE.
Wie had zoo iets kunnen denken?

AGNES.
Spoedig, tante. Overleg, hoe gij uwen ouden vriend zult ontvangen.

Freule EMMELINE.
Ach, spot niet. Je blijft toch bij mij?

AGNES.
Wol foei, als fâcheuse troisième!

Freule EMMELINE
In ernst, je zoudt er mij een grooten dienst mee doen.

AGNES.
Nu dan, ook in ernst, lieve tante, laat mij eenige oogenblikken aan mij zelve over. Ik ben kinderachtig, ik weet het, maar ik heb mij zelve eene dwaze teleurstelling bereid. Ik heb mij groot gehouden zoolang die mijnheer er was. Laat mij nu...

Freule EMMELINE.
Arm kind. 't Is waar ook. Uw geheim. Kom, verhaal mij daarvan, misschien kan ik u troosten.

AGNES.
Liever morgen.

Freule EMMELINE.
Anders, wij hebben nog wel een kwartier den tijd....

Zevende tooneel.

EVERT (*met een brief*).
Daar is een heer, die mij dezen brief gaf om dadelijk aan de freule te overhandigen. Hij wacht op antwoord.

Freule EMMELINE (*den brief gelezen hebbende*).
Nu al! zoo snel? Niet mogelijk. - Evert, waar liet je dien heer?

EVERT.
In de spreekkamer, freule. Maar hij is er in 't donker; mag ik hem even licht brengen (*af*).

AGNES.
Is *hij* daar, tante?

Freule EMMELINE (*haar den brief gevende*).
Lees zelve.

AGNES (*lezende*).
'Indien freule Emmeline van Havickhorst eenen armen zwerveling eenige oogenblikken afzonderlijk gehoor zou willen verleenen op zoodanigen tijd als haar het best zal voegen, dan zal zij ongemeen verplichten
HEd. Dw. Dienaar,
E. VAN DEN BERGH.'
In waarheid, zeer galant getourneerd. Maar zie eens, tante!

Freule EMMELINE.
Wat, lieve?

AGNES.
Uw oude vriend is, sedert hij rijk werd, ook voornaam geworden. Hij schrijft van den Bergh met *gh*. Zie maar.

Freule EMMELINE.
Ondeugd! - Maar hij moet antwoord hebben. Hij wacht.

AGNES.
Nu, laat hem binnenkomen.

Freule EMMELINE.
Je blijft dan hier.

AGNES.
Thans in géen geval. Hij wil u immers alleen spreken. Zie maar, 'afzonderlijk onderhoud' staat er.

Freule EMMELINE.
Ik bid u.

AGNES.
Hij zou mij weinig dankbaar zijn. Maar ik zal in de buurt blijven, hiernaast in de Serre. Evert zal daar wel de hanglamp voor mij aansteken, en ik zal mij vergasten aan de lotgevallen van *die zweite Frau*. Luistervinkje zal ik niet spelen. Maar als u mij noodig hebt, ben ik te vinden. Je m'esquive (*af door een zijdeur*).

Freule EMMELINE (*haar naroepende*).
Agnes! - (*Na een oogenblik aarzelen, belt zij en zegt tot Evert, die inkomt*) Laat dien heer binnenkomen (*Evert af*).
Zoo zal ik hem dan wederzien na dertig jaren! Wat zal hij veranderd zijn. Dertig jaren! En men zegt dat de jaren in de Oost dubbel tellen.

Achtste tooneel.

Jonker ENNO (*binnenkomende*).
Vergeef mij, freule, zoo ik u overlast doe. Ik had mij niet durven vleien, dat ge mij onmiddellijk zoudt toelaten. Heb dank voor uwe groote goedheid.

Freule EMMELINE (*de oogen opslaande*.)
Is *hij* dat? Veranderd is hij wel, maar niet verouderd. Ben ik dan alleen ouder geworden? (*In den spiegel siende*).

Jonker ENNO.
Mijn onbescheiden verzoek heeft u toch niet te zeer verrast?

Freule EMMELINE.
Vergeef mij, mijnheer. Ik wachtte.... niet u! Wie, mag ik vragen... heb ik de eer...

Jonker ENNO.
Jonker Enno van den Bergh, laatstelijk kapitein bij het Indische leger.

Freule EMMELINE (*voor zich*).
Jonker Enno - kapitein - ik wist wel dat het Eduard niet zijn kon; (*tot Enno*) vergeef mij een oogenblik van verwarring. En uw verlangen?

Jonker ENNO.
Verschoon mij, freule, zoo ik iets ga zeggen, dat onheusch klinkt. Mijn bezoek geldt eigenlijk.... niet u, maar.... uwe nicht.

Freule EMMELINE.
Mijne nicht, Agnes, de weduwe de Grave?

Jonker ENNO.
Dezelfde.

Freule EMMELINE (*voor zich*).
Daar gaat mij een licht op... Enno, Agnes, haar geheim! (*tot Enno*) Zet u, mijnheer, ik ben tot uwe dienst. Maar (*verlegen*) ik wacht nog meer bezoek.

Jonker ENNO.
Ik ben u te meer dankbaar voor uwe goedheid, freule. Ik zal het kort maken. Maar ik moet toch eenig geduld van u vergen om eene droeve geschiedenis aan te hooren.

Freule EMMELINE.
Eene droeve geschiedenis! Helaas, die ken ik. Maar neen, niet de uwe. Ik luister.

Jonker ENNO.
Ik zeide u reeds, freule, dat ik Indisch militair ben, of liever was. Voor weinig weken ben ik in het vaderland teruggekomen, dat ik nu zes jaren geleden met het bitterst leed in het hart ver-

liet. Uw broeder was toen luitenant-kolonel bij het zevende, te Arnhem.

Freule EMMELINE.
Laat zien, vóór zes jaren, in '68. Juist....

Jonker ENNO.
Ook ik was daar in garnizoen, als tweede luitenant bij de artillerie. Ik kwam veel bij den overste aan huis, maar heb er u, geloof ik, nooit ontmoet.

Freule EMMELINE.
Juist; in dien tijd was ik veel en ver op reis.

Jonker ENNO.
Ik maakte kennis met uwe nicht. Wij dansten veel te zamen; wij musiceerden soms te zamen; wij hadden buitenpartijtjes, en haar vader ontving mij in zijn huis. Ik kreeg haar lief. Kan het anders? Zij was zoo schoon, zoo goed, zoo lieftallig, zoo geestig. En ik verbeeldde mij soms, wij verstonden elkander. Met haar, met haar alleen zou ik gelukkig kunnen zijn. Dat voelde ik.

Freule EMMELINE.
En zij?

Jonker ENNO.
Ik dorst haar nog niet van liefde spreken. Ach ik was al gelukkig genoeg, en vreesde, door een onvoorzichtig woord mijn eigen geluk te verstoren. Het was mij al zaligheid, haar in stilte te mogen beminnen, en haar bijkans elken dag te zien. Helaas, mijn geluk werd al te wreed verstoord.

Freule EMMELINE (*voor zich*).
Wordt mij daar mijne eigene geschiedenis verhaald?

Jonker ENNO.
Uw broeder zag scherp. Hij doorgrondde wat mijn gemood vervulde. Op zekeren morgen liet hij mij bij zich roepen. Jonker, zeide hij, gij hebt liefde opgevat voor mijne dochter. Het is mijn plicht u te waarschuwen nu het nog tijd is. Zij mag uwe vrouw niet worden. - Ik bekende hem, dat hij de waarheid gegist had, ik bad hem, ik smeekte hem, ik eischte rekenschap van zijne weigering. - Ik ben bereid u die te geven, sprak hij. Ik acht u hoog en ben u genegen, maar juist daarom, omdat ik uw geluk wil en dat van mijne dochter, zal ik nooit mijne toestemming tot dat huwelijk geven. Gij zijt edel, braaf, en een goed officier: maar, het moet gezegd worden, zonder vermogen en zonder uitzichten. Ook ik heb geen middelen. Door pijnlijke ervaring heb ik zelf geleerd, wat het kost, stand en rang op te houden - zonder geld. Voor die levenslange beproeving wil ik u, wil ik mijn kind bewaren. Nu is het nog tijd. Straks zou het te laat kunnen zijn. Gij moet ons verlaten. Ik eisch dat van u als een man van eer, en hoe

het mij ook smart, ik ontzeg u van heden af mijn huis. Wees een man. Vaarwel! - Met dit woord liet hij mij gaan. Ik was verslagen, wanhopig. Maar dat woord: WEES EEN MAN! bleef mij in de ooren klinken. Ik *wilde* een man zijn. Ik wilde haar verdienen. En ik nam mij voor, rijk te worden om dan terug te komen.

Freule EMMELINE.
En wist zij....?

Jonker ENNO.
Ik zag haar niet weder. En geen letter schrifts werd er tusschen ons gewisseld. Ik had mijn eerewoord gegeven. - De gelegenheid was mij gunstig. Bij ons gouvernement was eene aanvraag uit Japan gekomen om eenen officier die instructie zou kunnen geven in de krijgswetenschap. Door bemiddeling van uwen broeder werd mij die vereerende taak opgedragen. Ik was spoedig reisvaardig; maar nog vóór mijn vertrek moest ik vernemen, dat Agnes, mijne Agnes, helaas! verloofd was aan den Referendaris de Grave. Wat haar tot dien overhaasten stap kon hebben bewogen, was mij een raadsel.

Freule EMMELINE.
Ik kan het gissen. - Maar ga voort.

Jonker ENNO.
Drie jaren was ik te Nangasaki aan de militaire school werkzaam. Maar ik had weinig voldoening. Wel verdiende ik geld, veel geld. Doch mijn arbeid droeg weinig vrucht. Het gaat niet aan, die lieden zonder grondige voorbereiding in onze westersche wetenschappen te willen inwijden. Mijn ijdel werk verdroot mij; ik verveelde mij; ik was ongelukkig, diep ongelukkig. Ik had behoefte aan een leven van afwisseling, van afleiding, een leven van strijd, van gevaren, om haar te kunnen vergeten, die voor mij verloren was.

Freule EMMELINE.
En gij vondt dat?

Jonker ENNO.
Toevallig. Een Franschman, met wien ik in Japan bevriend geworden was, stelde mij voor, met hem naar Saigon te gaan. Daar konden wij tijgerjaehten houden, en olifanten dooden, aan expeditiën tot onderzoek der binnenlanden ons aansluiten; daar was voortdurend strijd met de inlandsche bevolking, die den vreemdeling noode duldde. Daar heb ik werkelijk in een frisch en druk leven mijn leed bijkans vorgeten.

Freule EMMELINE (*op zijne decoratie doelende*).
En de eer van den Hollandschen naam opgehouden!

Jonker ENNO (*buigende*).
Dank u, freule! - Toen, nu ruim een jaar geleden, kwam tot mij het gerucht van den oorlog mot Atsjin; van het mislukken der eerste expeditio, van den dood van generaal Köhler en van zoo vele

brave strijdmakkers. Mijn vaderland eischte den arm zijner zonen. Ik haastte mij naar Batavia, en verkreeg, dat ik bij de tweede expeditie werd ingedeeld. - Daar heb ik mannenkracht leeren kennen. Ik ben getuige geweest van de dapperheid onzer Hollandsche jongens tegenover den woedenden vijand. Ik was getuige van de grootheid van ziel waarmede zij ontbering en lijden en de vreeselijkste van alle ziekten en een roemloozen dood trotseerden. Daar eindelijk vond ik ook voor mij zelven volkomen vrede. Het was mij eene verheffende gedachte, dat elk oogenblik ook ik geroepen kon worden mijn leven voor mijn vaderland te geven. - Maar zie, daar vernam ik, op zekeren avond in het bivouak van Penajoeng, van een mijner voormalige kameraden, uit Nederland bij het Indische leger gedetacheerd, dat Agnes sedert twee jaren weduwe, dat Agnes vrij was. Nu wilde ik leven! Eene ernstige wonde, bij eene schermutseling met den vijand opgedaan, gaf mij aanspraak om mijn ontslag te vragen en tot herstel van gezondheid naar Nederland te vertrekken. - En nu, sedert vier weken ben ik weder in het land.

Freule EMMELINE.
En wat u heden herwaarts voert, laat zich gissen.

Jonker ENNO.
Vergun mij nog een paar woorden. Ik heb mij dadelijk na mijne terugkomst bij den kolonel, uwen broeder, in den Haag vervoegd en mijn eerewoord ingelost. Hij drukte mij de hand en sprak: Gij hebt u braaf gehouden; ik ben trotsch op u! - Freule, hoe mij dat woord wèl deed behoef ik u niet te zeggen. Toen haastte ik mij naar Arnhem.

Freule EMMELINE.
En waarom bracht gij ons niet al vroeger een bezoek?

Jonker ENNO.
Ik, ik had den moed niet! De kolonel had mij geen hoop willen geven. Onderzoek zelf! zeide hij. Ik wist volstrekt niet, hoe Agnes over mij zou denken, ik wist niet eens of zij wel ooit iets voor mij gevoeld had. Misschien treurde zij nog over het verlies van haren echtgenoot en zou het wreed zijn hare droefheid te storen. En... ik was bang! bang voor de gevolgen van een overijlden stap, van een te haastig woord, dat misschien voor goed mijne uitzichten kon vernietigen. - Ik hoopte haar met u hier of daar toevallig te ontmoeten, haar te kunnen gadeslaan. Maar te vergeefs!

Freule EMMELINE.
Wij gaan weinig uit.

Jonker ENNO.
Zoo zwierf ik dan rond in deze van ouds mij welbekende oorden en vond er een zoeten troost in, oude herinneringen voor den geest terug te roepen. Ik vond hier veel veranderd, menig plekje ook,

mij zoo bekend alsof ik er gisteren pas geweest was. Ik vond Beekhuizen mishandeld, Biljoen ontadeld, maar in het vorstelijke Rosendaal mocht ik mij weer verlustigen, met zijne prachtige bosschen, zijne golvende heuvelen, zijne sierlijke waterwerken, zijne statige lanen, zijne bekoorlijke bijpaadjes en verscholen hoekjes, die ik vroeger doorkruist had, soms aan hare zijde, waar ik mij ook nu weder zoo te huis gevoelde. Daar zag ik haar dezen morgen voor het eerst weder.

Freule EMMELINE.
Heden morgen!

Jonker ENNO.
Zij zat te lezen op de bank bij den grooten vijver. Ik kwam daar toevallig langs. Ik had wel voor haar willen nederknielen. Maar verrast, ontsteld stoof ik haar voorbij - om haar van verre uit het groen te bespieden. Ik geloof niet, dat zij mij opgemerkt heeft.

Freule EMMELINE.
Hm!

Jonker ENNO.
Ik raapte nu al mijn moed bijeen. Ik besloot, u om een geheim onderhoud te vragen op een ongewoon uur in den donker des avonds, om van u antwoord te vernemen op de vragen: mag ik hopen, moet ik vreezen? - en zoo dit antwoord ongunstig mocht zijn, mij morgen vroeg weer voor goed te verwijderen en de wijde wereld in te gaan.

Freule EMMELINE (*hem de hand reikende*).
Ik dank u voor uw vertrouwen.

Jonker ENNO.
En nu, uw antwoord....

Freule EMMELINE.
Wil nog een oogenblik geduld hebben (*af door de zijdeur*).

Negende tooneel.

Freule EMMELINE (*komt met Agnes aan de hand terug*).
Deze alleen kan u het antwoord geven.

Jonker ENNO (*onthutst buigende*).
Mevrouw!

AGNES.
Mijnheer!

Jonker ENNO (*na eenige oogenblikken van aarzeling*).
Agnes!

AGNES.
Enno! (*zij reiken elkaar de hand.*)

Freule EMMELINE (*met welgevallen op hen ziende*).
Weergevonden!

Tiende tooneel.

EVERT (*de vleugeldeuren breed openslaande*).
De heeren van den Berg.

Freule EMMELINE (*verschrikt*).
Hoe kon ik vergeten...

EDUARD VAN DEN BERG (*met zijn broeder binnenstuivende, met een stentorstem*).
Mijne Emmeline! Weergevonden!

Freule EMMELINE.
Eduard! - *Zij valt in zwijm en wordt opgevangen in de armen der gebroeders van den Berg. Tableau. Het gordijn valt*).

ERNST.

Liederen van Mirza Schaffy. (Friedrich Bodenstedt.)

Uit het boek Zuléikha.

1.

Als eenmaal onder 's hemels zangakkoorden
Het paradijs den vromen opengaat,
En, saâmgeschaard uit alle wereldoorden,
De menigte vol angst en twijfel staat; -

Zal ik alléén, bij al die zondaarsoorten,
Daar zonder vreezen, zonder hopen staan,
Dewijl sinds lang, op aarde, alle poorten
Van 't Paradijs door U mij open staan!

2.

De roos heeft smartelijk getreurd:
‘De geur verdwijnt, de pracht verkleurt,
Die mij de lente had gegeven!’ -

Ik heb de treurende opgebeurd:
‘Weet, dat ge in al mijn liedren geurt,
En U verwierft een eeuwig leven!’ -

3.

Wel weet ik kransen saam te binden
Van bloemen, frisch en zelf geplukt,
Ook wel het rechte woord te vinden,
Ben ik verblijd of neergedrukt.

Zoolang ik mijn gevoel kan noemen
   En meester mijner zinnen ben,
Beschik ik over alle bloemen
   En alle geesten, die ik ken. -

Maar bij *haar* woord, *haar* kus, *haar* blikken,
   Bij 't zaligst van mijn zalig lot,
In 't vol genot der oogenblikken,
   In 't oogenblik van 't vol genot;

Dan kan mijn lied geen toon meer slaken,
   Dan zwijgt zelfs nachtegalenslag;
Het hoogste heil is, wat men smaken
   Maar met geen woord beschrijven mag.

Wie kan de zuiderzonne malen,
   Haar hoogsten gloed, in 't middaglicht?
Wiens oog aanschouwt nog zulke stralen
   Van aangezicht tot aangezicht?

4.

Ik zaligste der zaligen! terwijl
De domme wereld in haar wentling zucht,
En iedereen op zijne wijs het heil
Dat voor de voeten ligt, misbruikt, ontvlucht;
Terwijl men paapsch het eigen vleesch kastijdt,
En waant, de hemel zal eens schaadloos stellen
Voor al de op aarde dóórgelegen knië'n,
Of wèl zich aan het profeteeren wijdt
En dingen van de toekomst gaat vertellen,
Die de een zoo min als de ander heeft gezien:
Dan kniel ik voor 't altaar der liefde neder,
En schrijf mijn vreugdedronken lied uit teeder
Vergunnende oogen af; de gouden wijn
Die nevens mij uit fonkelende schalen
Verlokkend geurt, verjaagt alle aardsche pijn.
Ik zeg: men kan in deze tranendalen
Bij liefde en wijn als in den hemel zijn! -

Uit het boek tot lof van de wijn.

5.

Verbitter U het jonge leven niet,
Versmaad, wat God U heeft gegeven, niet!

Verban der liefde heilige openbaring
En 't nat der druiven uit uw leven niet!

Zie vriend, een schooner loon, dan wijn en liefde
Biedt U deze aarde voor uw streven niet!

Vereer die beiden als uw aardsche goden
En andre goden duld daarneven niet!

De dwazen, die tot nà hun sterven smachten,
Zij laten leven, maar zij leven niet.

De mufti kan met hel en duivel dreigen,
De wijzen hooren dat, en beven niet.

De mufti denkt wel: ik weet alles beter -
Maar Mirza vindt zijn kennis zoo verheven niet. -

Uit het boek der spreuken.

6.

't Is niet moeilijk, een deftige plooi te bewaren
En een deftig gezicht,
En de dingen voor leelijk of mooi te verklaren
Met veel gewicht;

En te zeggen: ‘wat mij bevalt, dat moet wel goed zijn,
Wat mij niet bevalt, niet!’ -
Mocht ge altijd voor zulke kritieken behoed zijn,
Gij en uw lied!

7.

Waaraan herkent ge, vriend de schoonste bloemen?
- Aan vorm en kleur! -

Waaraan herkent ge, vriend, de beste wijnen?
- Aan smaak en geur! -
Waaraan herkent ge, vriend, de beste menschen?
- Aan hun humeur! -
Waaraan herkent ge, vriend, den scheik en mufti?
- Aan de kapoets! -
Ga, en gebruik uw kennis, vriend, uw antwoord
Heeft zeer veel goeds, -

Uit het boek Tiflis.

8.

De Schach had eens met eigen hand
Een manifest geschreven,
Toen is al 't volk in 't Farzenland
Verwonderd staan gebleven;

Hoe schoon, hoe wijs zijn taal en woord!
Riep 't volk - en tot belooning
Werd overal de kreet gehoord:
Heil, heil den Farzenkoning!

Mirza-Schaffy vroeg, schrikvermand,
Aan wie zoo roepen dorsten:
‘Verwacht men dan in 't Farzenland
Zóó weinig van zijn Vorsten?

Stelt men zoo laag in 't Farzenland,
't Geen Koningen bedrijven,
Dat men dus juicht, als met verstand
Ze eens handelen en schrijven?’

Uit het boek Hafisa.

9.

Ginds staat de Elborus met zijn voet
Als in een lentetuin,
Terwijl de felle sneeuwjacht woedt
En dwarrelt om zijn kruin.

In zijn verheven wintergloed
Gelijkt die bergtop mij;
De schoone lente, die zijn voet
Met bloemen tooit, zijt gij.

Uit de nieuwe spreuken der wijsheid.

10.

Wie kan van bloemen
De geuren roemen.
Eer hij de bloemen
Geroken heeft?
Wie kan de bloemen
Zijn eigen noemen,
Eer hij de bloemen
Gebroken heeft?

11.

Wel hebben scherpe messen 't meest te lijden; -
Maar zouden botte daarom beter snijden?

Uit de aanhangsels.

12.

Zij zag op straat den wijzen man
En vroeg hem: - kunt gij schrijven? - ja!
- Zoo schrijf voor mij een talisman! -
Kan die uw leed verdrijven? - ja! -

Fluks greep hij naar den kalemdan
- Neen -, sprak zij, kom met mij in huis,
Dáár schrijft ge mij den talisman! -
En mag 'k dan bij u blijven? - ja! -

En in haar woning moest ik gaan....,
Mirza-Schaffy, het duurde lang! -
Doch: schreeft ge haar den talisman,
En hielp het lange blijven? - ja!

DR. A.TH. VAN KRIEKEN.
Docent der Rechten aan de Universiteit te Göttingen.

Bibliographisch album.

Geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs, door Dr. F. Dittes. Vrij in het Nederlandsch vertaald door J. Versluys. Groningen, 1874. *P. Noordhoff en M. Smit*.

Dr. F. Dittes, de directeur van het *Lehrer-Paedagogium* te Weenen, is hier te lande gunstig bekend. Voor eenige jaren werd zijne *Schets der opvoed- en onderwijskunde* in het Nederlandsch vertaald en zeer gunstig opgenomen. Zelfs al had de omslag van dit nieuwe boek het niet vermeld, toch zou ik mij herinnerd hebben, dat een zoo uitstekend opvoedkundige als de heer M. Leopold in *de Gids* van Juni 1870 de vertaling van dat keurige werk, van welke nu al een tweede druk verschijnt, met ingenomenheid en warmte had aanbevolen. Zoo zette ik mij tot de lectuur van den arbeid van den heer Versluys, in de verwachting met iets buitengemeen voortreffelijks kennis te zullen maken, maar, met leedwezen moet ik het zeggen, ik ben bitter teleurgesteld. Ik acht mij verplicht van mijne bevinding rekenschap te geven; want, hoe verdrietig het is een slordig en onkritisch werk na te pluizen, toch meen ik, dat in billijkheid het Nederlandsch publiek behoort te worden in staat gesteld, om te beoordeelen, of de talrijke misgrepen en tekortkomingen den Duitschen schrijver moeten worden te laste gelegd of den Hollandschen vertaler.

Om met iets geheel uiterlijks te beginnen: het oorspronkelijk werk telt 244 bladzijden, de vertaling 209. Neemt men daarbij in aanmerking, dat het Hollandsche boek veel wijder gedrukt is, dan komt men tot het resultaat, dat ruim een vierde door het snoeimes gevallen is. Intusschen heeft de heer Versluys het een en ander over Nederlandsche toestanden aan zijn werk toegevoegd en, brengt men deze bladzijden in mindering, dan blijkt het, dat hij niet veel meer dan de helft van zijn origineel gespaard heeft.

Wij zullen nagaan, welke beginselen hem bij deze ‘vrije vertaling’ geleid hebben.

Het eenvoudigste middel ter verklaring van sommige ongerijmde drukfouten in enkele Latijnsche woorden bestaat daarin, dat wij de schuld werpen op den corrector der heeren Noordhoff en Smit. Wij kunnen dezen verder nog beladen met eenige vergrijpen tegen de Nederlandsche spraakkunst, bijv. blz. 143 *hun tegenwoordigheid*, alhoewel van meisjes spraak is, en daarmede den armen man als zondebok de woestijn inzenden. Maar daarmede ontsnappen wij niet aan het vermoeden, dat de heer Versluys slechts zeer gebrekkig Duitsch verstaat. *Junkerthum und Soldatenwesen* wordt blz. 39 eenvoudig maar onjuist teruggegeven door *Jonkerdom en krijgswezen. Schöngeister* zijn niet kortweg *beoefenaars der schoone kunsten*, gelijk blz. 62 staat te lezen. Het *noodzakelijkste* onderwijs in den catechismus blz. 84 heet bij Dittes zelven *nothdürftig*. Rousseau ziet blz. 140 in gezondheid en kracht een steun voor *vroolijkheid* en geneigdheid tot het goede; maar *Frohsinn* is geene *vroolijkheid*. Van Fröbel sprekende zegt Dr. Dittes, dat *man gar ein schwindelhaftes Gewerbe aus dem Kindergarten machte;* volgens den vertaler blz. 192 beschouwde men den kindertuin als een middel om *bovenmatig veel* geld te verdienen. Diezelfde Fröbel, doch dat is vergeeflijker, kreeg het eerste onderwijs in het ouderlijk huis en bezocht daarna, van zijn *vierde* jaar af, de volksschool, blz. 189. Dittes zegt van zijn *tiende* jaar, dat verstaanbaarder is. Eindelijk vind ik waarlijk blz. 62 van zonen gesproken, die door *hofmeesters* onderwezen worden.

In de voorrede maakt de heer Versluys reeds bij voorbaat eenige verontschuldigingen voor de Germanismen, die men mogt aantreffen. Absolutie zij hem van harte geschonken, mits hij mij vrijheid late nog even aan te stippen de zinsverbijsterende uitdrukking op blz. 195, waar hij, trouwens in navolging des Duitschers, spreekt van *ontbindend-samenstellend spreek-schrijf-leesonderwijs*.

Niet zoo zachtmoedig zal men mogen oordeelen, als het blijkt, dat de heer Versluys een boek vertaalt, dat hij zelf niet genoegzaam begrijpt. Zie hier twee vermakelijke staaltjes. Blz. 104 klaagt Luther over scholen, waar een jongen twintig of dertig jaar lang *over Alexander* leerde en toch niets wist. Over Alexander? Nihilne subolet?.... Welzeker, zoo is het. Luther schreef: *über dem Donat*

und Alexander. De heer Versluys wete, dat Donatus en Alexander de auteurs zijn van twee wijdbefaamde schoolboeken. Luther wist wel waarom hij den derden naamval gebruikte, maar dat ontgaat ons, Hollanders, wel eens. Bedenkelijker intusschen is de misvatting op blz. 158. Joseph II, lezen wij aldaar, opende door het in 1781 uitgevaardigde edikt van verdraagzaamheid ook voor de *oud-katholieke* scholen den weg tot vrije ontwikkeling. Ja, dat staat er: *voor de* oud-katholieke *scholen*. Wie durft nu nog twijfelen, dat Joseph II zijn tijd vooruit was? Jammer dat Dittes spreekt van *akatholischen schulen*, hetgeen niet volkomen hetzelfde is.

Maar dat zijn alles kleinigheden, waarmede ik den lezer ophoud. Er is erger. Dr. Dittes is, als aanhanger van Diesterweg, in de Christelijke kerk eene beslist vrijzinnige richting toegedaan, maar het is uit zijne andere werken genoegzaam bekend, dat hij hooge waarde hecht aan den geopenbaarden godsdienst en aan eene waarlijk Christelijke opvoeding. Zijne Schets der opvoed- en onderwijskunde kan dit zooveel noodig bewijzen. Daarentegen is het niet te verwonderen, dat, aan de ongevallen van Diesterweg gedachtig en voortdurend wakker gehouden door de omgeving, waarin hij zich te Weenen bevindt, hij de weldaden der vrijzinnige Oostenrijksche schoolwet van 14 Mei 1869 dankbaar geniet, maar uit herinnering aan vroeger doorleefde toestanden, zich nog dikwijls met bitterheid uitlaat over den doodelijken invloed van de geestelijkheid op het onderwijs. De eerst kortelings verworven onafhankelijkheid der school van de kerk wordt begrijpelijkerwijze luider geprezen en dankbaarder herdacht, dan in Holland gewoonte is, waar niemand gelooft, dat de zuurverworven vrijheid ernstig gevaar loopt. De heer Versluys heeft al die kreten van verontwaardiging over eeuwenlange onderdrukking zorgvuldig behouden, maar gedreven door zijne levendige antipathie tegen de Christelijke kerk, heeft hij met nauwgezetheid alles weggesneden, wat mocht gelden voor instemming met de grondwaarheden des Christendoms. Zijne zuiveringswoede schijnt mij niet alleen kleingeestig, maar het komt mij ook voor, dat hij meerder vrijheid genomen heeft, dan hem als vertaler kan worden toegekend. Indien Dr. Dittes zijne bewerking inzag, zou hij zich stellig op bitteren toon en met volle recht beklagen. Natuurlijk staat het den heer Versluys ten volle vrij als schrijver op te treden in welke richting hij goedvindt, maar hij heeft niet bedacht, dat

Dr. Dittes ook recht had te vorderen, dat men bij de overbrenging zijn werk niet zou misvormen.

Zulk eene zware beschuldiging moet deugdelijk bewezen worden: de lezer moge mij de langdradigheid ten goede houden. Blz 10 = 6: ‘de Semieten kunnen zich beroemen de drie monotheistische godsdiensten geschapen te hebben.’ Zoo iets ergert den heer Versluys, want hij vindt daarin niets om zich op te beroemen, en hij schrapt het. - De Chineezen worden door Dittes het eerst behandeld; de heer Versluys vult een paar bladzijden met een excerpt der studie van onzen van Limburg Brouwer over de moraal van Confucius. Dat is zeer goed en loffelijk, hoewel het toch ook waar is, dat de mededeelingen van Dittes niet zoo gebrekkig zijn, als de heer Versluys het in zijn voorrede wil laten doorschemeren. ‘Er is geene spraak van aanbieden der andere wang, nadat men op de eene een slag heeft gekregen.’ Aldus onze landgenoot in *de Gids* van Mei 1872. De heer Versluys versiert die woorden met de volgende opmerking, welke van Limburg Brouwer zeker niet zou beaamd hebben: ‘Omtrent het vergelden van kwaad is de leer van Confucius minder zoetsappig dan die welke in Europa wordt geleerd - en niet in toepassing gebracht.’ Ook zonder mijne aanwijzing gevoelt de lezer de onnoozele kwaadaardigheid van het epitheton *zoetsappig*. - Insgelijks is het onwedersproken en uitsluitend eigendom van den heer Versluys, wat op blz. 16 staat te lezen: ‘De Chineezen zullen er zeker nooit toe komen, hunne zuivere, edele, geheel met hun aard overeenkomende zedenleer (lees zedeleer) van Confucius vaarwel te zeggen.’ Daar er op die plaats van de Christelijke zending spraak is, moet ik wel gelooven, dat deze woorden zijn nedergeschreven met het oog op den ouden regel: - de heer Versluys vergeve mij genadiglijk dit Latijn - qui de altero ait, de altero negat. - Blz 41 = 31: ‘der Israelitische Nationalsinn und Nationalstolz machten den Herrn der Welt gern zum blossen Volksgott.’ De geheele bladzijde mag overigens blijven, maar welke bekrompenheid zou het zijn van een *Herr der Welt* te spreken! - Blz. 44 = 33 noemt Dittes het Christendom ‘die humanste aller Religionen.’ Een onderwijzer der jeugd wacht zich tegenwoordig zulke woorden op de lippen te nemen. - Blz. 83 = 66 schrijft men in Weenen: ‘Die entarteten Römer waren nicht mehr im Stande, das Evangelium Jesu in seiner Tiefe zu fassen, um aus

ihm die Heilung ihrer Leiden und ein neues Leben zu schöpfen.' Al wordt de samenhang dan ook verbroken, toch laat men in Groningen dergelijke bekrompen spraakwendingen uit den ouden tijd liever geheel weg. Onmiddellijk daarop wordt gesproken van '*Das* höchste Wesen.' Met het onbepalend lidwoord: '*Een* hoogste wezen,' schijnt de uitdrukking voor eene objectieve en historische voorstelling verkieslijker. Inderdaad ik weet niet, wat ik van dit fanatisme van het ongeloof moet zeggen.

Dr. Dittes zet uiteen, waarom het Christendom juist bij de oude Germanen een vruchtbaren bodem vond om zich te ontwikkelen. Men kan reeds denken, hoeveel blz. 84 = 67 zullen hebben te lijden gehad van het Groninger snoeimes. De lezer der Hollandsche vertaling krijgt nu den indruk, dat in den grond der zaak de Christenzendelingen aan de Germanen niets nieuws gebracht hebben, dewijl deze, welbeschouwd, het Christendom in practijk brachten, nog voordat zij het bij name kenden. Het krijgt zelfs den schijn, dat het Christendom aan de Germanen veel meer verplicht is, dan de Germanen aan het Christendom. Maar Dr. Dittes had ook geschreven de onvertaalbare woorden: 'Das Evangelium Jesu ist im Gegensatze zu aller Engherzigkeit der alten Welt die Botschaft der Humanität, des Universalismus, des Weltbürgerthums.' Dit en nog veel meer wordt zonder genade geschrapt. Zelfs geeft onze landgenoot niet toe, dat het 'Evangelium Jesu bildende Kraft' heeft. Ook het begin der kort daarop volgende zeventiende paragraaf is door het weglaten van eenige ergerlijke en aanstootelijke woorden onverstaanbaar geworden. Bedenk eens, het Christendom wil den mensch brengen tot de 'Freiheit der Kinder Gottes.' En verder blz. 89 = 71 'Im Wesen Gottes'. ... weg daarmede en wederom wordt er eene halve bladzijde opgeofferd.

Tot nog toe zagen wij den heer Versluys in fanatieke woede zich slechts keeren tegen enkele uitdrukkingen en hoogstens een enkele bladzijde opofferen. Maar daar komt § 24, blz. 113-118 med.: *Paedagogische Bedeutung der Kirchenreformation*. Wel zegt Dittes: 'die Errichtung von Schulen war eines der wichtigsten Werke der Reformation, und die Idee der allgemeinen Volksschule ergab sich mit Nothwendigkeit aus dem Grundgedanken des Protestantismus;' wel is het ondoenlijk de geschiedenis der paedagogiek te begrijpen, als men dezen machtigen factor over het hoofd

ziet; wel komt zonder deze paragraaf de daarop volgende: *Luther tegenover het onderwijs* op onverwachte wijze als uit de lucht vallen; maar dat alles gaat den heer Versluys niet aan. Katholicisme en Protestantisme, het is hem alles een: de dominé gaat in het zwart zoo goed als de pastoor; leve de ‘zuivere, edele zedenleer van Confucius’!

De heer Versluys schijnt een eclecticus te zijn. Dittes schrijft in § 27 zeven of acht bladzijden over de Duitsche volksschool in het tijdvak der hervorming. In plaats daarvan geeft de heer Versluys op blz. 110 en 111 eene niet bijster levendige beschrijving van Nederlandsche toestanden in hetzelfde tijdvak. Maar Dittes beweert ook, dat althans in het tijdvak der hervorming de kerk niet mag gezegd worden, de moeder der school te zijn geweest. Deze gulden woorden zijn aller aanneming waardig en mogen den Nederlandschen lezer niet onthouden worden.

Zie hier nog vier staaltjes van kinderachtige kleingeestigheid, blz. 182 = 144: ‘Rousseau's methode van opvoeding loopt uit op eene opzettelijke, bijna gewelddadige vertraging van de ontwikkeling van het kind, vooral van zijn zedelijke en aesthetische beschaving’. Dittes had geschreven: ‘namentlich seiner sittlichen, aesthetischen und *religiösen* Bildung’. En terstond daarop: ‘voor het weten, de deugd, smaak, enz. kan en moet de grondslag veel vroeger gelegd worden dan Rousseau het doen wil’. Dittes had gesproken van *Wissen, Tugend, Geschmack*, Religion, *u.s.w.* Uit het program van Basedow blz. 186 = 147 vervallen natuurlijk de woorden: ‘Im Philanthropin ist anfangs erst Erbauung zum Glauben an Gott den Schöpfer, Erhalter und Herrn der Welt’. Eindelijk blz. 192 = 152 noemt Dittes het een vooruitgang, dat tegen het midden der voorgaande eeuw men in Duitschland op het voorbeeld van Francke voor het godsdienstonderwijs op de Evangelische scholen naast het van buiten leeren van den catechismus ook het Bijbellezen begon in te voeren. De heer Versluys kan niet begrijpen, dat iemand hierin vooruitgang kan zien en laat de phrase maar weg.

De heftige uitdrukkingen, waarin de heer Versluys zijn afkeer van alle ‘priesterheerschappij’ te kennen geeft, worden bij Dittes wel gevonden; maar door het zorgvuldig bewaren dier soms hartstochtelijke bewoordingen en het even zorgvuldig wegsnijden van al wat op den godsdienst betrekking heeft, is de kleur van het

Duitsche boek in de vertaling tot onherkenbaar worden toe veranderd. Juist op dezelfde wijze staat het geschapen met den afkeer van den heer Versluys voor het Latijn, volgens hem den grond van alle boosheid. Uitdrukkingen als die op blz. 113 staan wel in het oorspronkelijk, doch met heel wat onschuldiger bedoeling. De eigen meening van den Weener paedagoog over de studie van het Latijn staat in zijn boek te lezen, blz. 159: zijne woorden zijn in het Hollandsch niet bewaard: ‘Die lateinische Sprache war allmälig zur Sprache der gesammten Gelehrsamkeit geworden: sie sollte die Schätze alles Wissens aufspeichern, und den Gedankensaustausch über alle Scheidewände der Nationen hinweg vermitteln. Ganz gut. Aber wo blieb daz Volk?..... Daher muss das erneuerte Emporkommen unserer Muttersprache im 17 Jahrhunderte als eine entscheidende Wendung in der Geschichte der deutschen Volksbildung bezeichnet werden.’ Wat is er van de zaak? De heer Versluijs heeft niet opgelet, dat Dr. Dittes op den titel verklaart zijn boek te bestemmen *für deutsche Volksschullehrer*. Uit de geschiedenis der paedagogiek worden derhalve slechts die hoofdstukken medegedeeld, die voor onderwijzers in de volksschool van dadelijk belang zijn. Alleen datgene wordt besproken, wat binnen den gezichteinder van het gewone lager onderwijs valt. Dittes zegt dit uitdrukkelijk blz. 8 en in de voorrede blz. V: ‘Noch muss ich ausdrücklich auf den Titelzusatz verweisen: “für deutsche Volksschullehrer”. Was für diese nach meinem Dafürhalten keinen Werth hat, nur Ballast wäre, oder was sie auf andern Wegen lernen, habe ich aus vorliegendem Buche ausgeschlossen’. De heer Versluys wil blijkbaar den indruk opwekken, dat hij aan de koopers van zijn boek eene algemeene geschiedenis der paedagogiek aanbiedt, maar inderdaad geeft Dr. Dittes niets als de geschiedenis van het gewoon lager of volksonderwijs en wel, voor zoover den tijd na de reformatie betreft, in Duitschland alleen. Daar nu het volksonderwijs uit den aard der zaak alleen in de moedertaal kan gegeven worden, is in dezen samenhang voor Dr. Dittes gedurende eeuwen het Latijn het groote struikelblok, waardoor werkelijk opbeurend schoolonderwijs onmogelijk werd gemaakt. Hierin heeft hij volkomen gelijk, maar het zou niettemin van groote bekrompenheid getuigen, indien men nu verder in de algemeene geschiedenis der paedagogiek in de nieuwere tijden het Latijn kortweg met den naam van struikelblok ging be-

stempelen. Wel klaagt Dittes over de onredelijke bescherming door de katholieke kerk aan het Latijn verleend - men vindt al die plaatsen in de Hollandsche vertaling -, maar hij weet toch ook wel, blz. 205: ‘Jede Idee braucht Zeit ehe sie sich Bahn bricht’. Men kon eertijds het Latijn bij het lager onderwijs even weinig missen, als men het thans kan gebruiken. Alle pogingen om een anderen weg in te slaan, werden door den tijdgeest verijdeld. Comenius schreef zijne Didactica Magna in het Boheemsch, maar ter algemeene verspreiding moest hij ze in het Latijn vertalen; thans beveelt de heer Versluys de Duitsche vertaling aan, want *Latina non leguntur*. Kepler schreef eerst in het Duitsch, maar moest, om verstaan te worden, de Latijnsche vertaling der kunstwoorden aan zijn werk toevoegen. Descartes stelde zijn *Discours de la Méthode* in het Fransch op; binnen zeven jaren was zijn boek in het Latijn vertaald. En nog veel later moest Basedow zijne leerlingen, ook de jongste, in het Latijn spreken oefenen, als hij zijn Philanthropin niet wilde laten leegloopen. Op dezelfde wijze moest von Rochow op zijne scholen wel den catechismus behouden, want hij kon de eischen van zijn tijd en zijne omgeving niet in den wind slaan. Dr. Dittes weet dat alles beter dan ik, maar de heer Versluys is van meening, dat schoolwetten aan een volk kunnen worden opgelegd, even als een exercitie-reglement aan onlangs aangeworven recruten. Blz. 203 schrijft hij, dat het dwaas is, een wet op het lager onderwijs te laten samenstellen door een staatkundige en niet door eenige mannen van het onderwijs. Er is aldaar spraak van de wet van 1857 en de door den heer Versluys bedoelde staatkundige is de door vriend en vijand hooggeschatte van Rappard; maar ik voor mij zou alsnog zwarigheid maken, den heer Versluys als lid eener dusdanige commissie te laten zitting nemen. ‘Die Ideale’, zegt von Raumer, ‘bestimmen die Richtung und Arbeit der Einzelnen wie der Völker, Unterricht und Erziehung werden durch das Bildungsideal bestimmt, sie sind Wege und Beweger zum Bildungsziele’. Ook de heer Versluys heeft zijn *Bildungsideal* en dat is zijn recht, maar blijkens zijn op groote schaal ondernomen zuiveringsproces kan hij niet begrijpen, dat men ooit recht heeft gehad, zich een ander ideaal voor oogen te stellen. De vooruitgang, waarvan de geschiedenis der paedagogiek ons het beeld voor oogen stelt, bestaat niet hoofdzakelijk in de betere keuze der leerstof, want

daarin moet de school zich schikken naar de maatschappij, maar in de verbeterde methode, waarin zij de vrije hand heeft.

In één voornaam opzicht kan ik mij niet vereenigen met het plan, dat Dr. Dittes bij dit werk gevolgd heeft. De geschiedenis der paedagogiek is een onderdeel van de geschiedenis der beschaving, maar het komt mij voor, dat eerst met den tijd der renaissance dit onderdeel op eene afzonderlijke behandeling aanspraak kan maken. Dat heeft von Raumer zeer goed ingezien, maar Dr. Dittes, die de wetenschap nog wel alleen aan *volksschullehrer* voordraagt, haalt de zaak hooger op. ‘Men mag beweren, dat de opvoeding zoo oud is als het menschdom, in zekeren zin zelfs ouder.’ Dittes heeft het oog op de stellingen van Darwin. *Passons au déluge*. Bijna een derde gedeelte van het werk wordt besteed tot korte overzichten der inrichtingen van onderwijs bij de volken der oudheid tot op Karel den Groote. Het spreekt van zelf, dat die overzichten uiterst kleurloos en onvlledig zijn. Het is wezenlijk der moeite niet waard stil te staan bij die Perzen, die, raad eens, de opleiding tot *staatsburger* als het einddoel der opvoeding beschouwden, bij Lycurgus, die - zeker zeer opmerkelijk - volgens het bekende verhaal zijne snoepachtige jonge Spartanen niet wilde gestraft hebben, als zij loos genoeg waren geweest hunne buit ongemerkt in veiligheid te brengen, of bij de afgezaagde geschiedenis van de moeder van Coriolanus en die der Gracchen. Laat dat alles op zijn plaats wezen in eene geschiedenis der beschaving, voor de paedagogiek is hieruit niet het allerminste te leeren.

Eerst met de behandeling van de tweede helft der middeleeuwen krijgt het werk van Dittes voor ons wezenlijk belang. Hij erkent, dat de levensbeschrijvingen der beroemdste paedagogen de kern van het geheel moeten uitmaken: dat hebben alle goede schrijvers over paedagogiek ingezien. Maar nu gaat de heer Versluys aan het inkorten. Melanchthon, Trotzendorf, Sturm, Neander, Flattich, de medewerkers van Basedow, om van de nieuweren te zwijgen, ontbreken geheel. Bij anderen, bijv. Ratich, Comenius, Francke, von Rochow, Felbiger, Keldermann, krijgen wij slechts een meer of minder mager uittreksel. De aanschouwelijkheid is bijna overal aan de zucht tot kortheid opgeofferd. Hoe licht had omgekeerd de vertaler het een en ander kunnen aanvullen met mededeelingen over Duitsche schrijvers, die door Nederlandsche opstellen of vertalingen

binnen aller bereik gebracht zijn! Zoo bijv. Hamann, die door Pierson bij ons is binnengeleid; Jean Paul, wiens Levana in het Hollandsch vertaald is; Niemeyer, wiens uitvoerig werk in de vaderlandsche bewerking veel te weinig verspreid schijnt, mogelijk wel ten gevolge van het niet altijd even onberispelijke der taal; Kellner eindelijk, wiens Aphorismen aanleiding hebben gegeven tot dat keurige boekje van Leopold.

Ik ben nog niet aan het einde van mijn zondenlijstje. Ook de naam van Fellenberg zoekt men bij den heer Versluys te vergeefs, Fellenberg, die door de Raadt hier meer bekend is geworden. Evenmin werd de groote, de bewonderenswaardige Oberlin der vermelding waardig gekeurd, over wien de Nederlandsche lezer had kunnen verwezen worden tot een der vroegere jaargangen van den Practischen Volksalmanak. Ook Guggenbühl viel, wiens verdiensten door van Koetsvelds bemoeingen hier te lande niet onbekend zijn. Alles is in één woord weggemaaid, wat betrekking had op het onderwijs voor doofstommen, blinden, idioten en verwaarloosden. Die grootsche scheppingen van den nieuweren tijd schijnen der vermelding niet waard. Toen de heer Versluys over Heinicke las en wat hij gedaan heeft ten behoeve der doofstommen, dacht hij er niet eens aan, dat hij zich in de stad van Guyot bevond.

Dr. Dittes spreekt natuurlijk zeer uitvoerig over de Duitsche volksschool; ook hier gaat de vertaler aan het snoeien in het wilde. De paragraaf bijv. over *Volksbildung und Schule im* 17 *Jahrhundert* laat hij geheel weg, maar die andere over hetzelfde onderwerp in de volgende eeuw laat hij voor een goed deel onveranderd staan. Dittes kon voor zijne *Volksschullehrer* zich zonder schade tot Duitschland bepalen: waarom moet in dit Hollandsche boek van alle vreemde landen alleen Duitschland in aanmerking komen? 't Is waar, de heer Versluys heeft eene paragraaf over Jacotot aan von Raumer ontleend, maar overigens niets over den tegenwoordigen toestand van het lager onderwijs in Frankrijk, in Engeland, in America. Meent de heer Versluys wezenlijk en in ernst, dat daar niets voor ons valt te leeren, omdat *wir es schon so herrlich weit gebracht haben?*

Maar ik zou bijna vergeten, dat de heer Versluys zelf beweert, eene vrije vertaling te leveren. Zijne toevoegsels over de Chineezen en over Jacotot stipte ik reeds aan. Verder behooren daartoe twee bladzijden, 76 en 77, over het onderwijs in Nederland in het tijdvak

van Karel den Groote, blz. 86, 87, 88 over de scholen in de tweede helft der middeleeuwen, blz. 94 - 101 over de broeders des gemeenen levens, blz. 110 over de volksschool in de zestiende eeuw: alles even doodsch en waterig; eindelijk van blz. 165 tot 177 de tamelijk overtollige en woordelijke mededeeling van de voornaamste artikelen uit de wet van 1807, met het daarbij behoorend Reglement aanex Verordening, Instructie en Schoolorde. Dan nog eene bladzijde over de Nederlandsche onderwijzersgezelschappen en daarmede uit. Geen woord over de wet van 1857, behalve den dwazen uitval dien ik boven mededeelde, niets over die van 2 Mei 1863, bijna niets over Prinsen, volstrekt niets over Görlitz, de Raadt, Brugsma en zoovele anderen. Inderdaad zeer weinig na de schelklinkende voorrede.

Hiermede neem ik afscheid van den heer Versluys. Ik zou eindigen met een welgemeenden raad, maar ik vrees, dat ik hem niet in de rechte stemming heb gebracht, om dien nu van mij aan te nemen.

Amsterdam,
S.A. NABER.
24 Juni 1874.

***Geschiedenis van den Nieuweren Tijd* (1815-1871), *vervolg van F.C. Schlosser's Algemeene Geschiedenis, door Oscar Jäger. Uit het Hoogduitsch vertaald door H.C.H. Reyers*. 1^e^ *Aflev. - Rotterdam, Otto Petri*, 1874.**

De nieuwe organisatie van het Europeesche statenstelsel, het herstel van den vrede tusschen de volken na een langdurigen algemeenen oorlog, het begin van den bijna in alle landen gevoerden strijd tusschen de nieuwe en de oude politieke beginselen, hebben 1815 met recht als een mijlpaal op den weg der Europeesche Geschiedenis aangewezen. Daar de worsteling tusschen de Revolutie en de Reactie nog aanhoudt, daar de politieke kaart van Europa nog altijd de schikkingen van 1814-15 voor den geest roept, daar geen zóo geweldige gebeurtenissen als de Fransche Omwenteling en de Veroveringsoorlogen van Napoleon intusschen de wereld geschokt hebben, kan men het tijdvak, dat met 1815 begonnen is,

als nog voortdurende beschouwen, al is er sinds een halve eeuw veel gebeurd en veranderd, al is er op het gebied der feiten en der opinies veel voorgevallen. Eigenaardig is het, dat wij nog steeds de geschiedenis van den tijd van '15 eenigermate als *histoire contemporaine* begroeten, al leven er nog maar zeer weinigen, die het zoogenaamde tijdperk van den *vijftienjarigen vrede* als volwassen personen mede doorleefd hebben, en al behooren de levende en werkende staatslieden en de militairen, die hun loopbaan vóor '30 aanvingen, hoe langer te meer, tot de groote zeldzaamheden. Aan de geheele geschiedenis van die vijf-en-zestig jaren is ook nog de moeielijkheid gemeen, om tot alle bronnen toegang te krijgen; voor de beoordeeling van gebeurtenissen en personen is daarom, maar niet alleen daarom, onpartijdigheid niet steeds mogelijk.

Het schrijven van een Geschiedenis van den Nieuweren Tijd, loopende over het tijdvak van '15-'71 is dus volkomen gerechtvaardigd, en ook reeds meermalen op min of meer uitvoerige schaal beproefd. Daar ook voor het groote publiek, dat zich om het lang vervlogen verleden weinig bekommert, de wordingsgeschiedenis der hedendaagsche staatkundige en maatschappelijke toestanden en meeningen veel belang en aantrekkelijkheid bezit, is de verschijning van zulk een Nieuwste Geschiedenis in den regel bijna altijd welkom aan een uitgebreiden kring van lezers. Ook zij, die bij ons te lande minder gemakkelijk vreemde talen lezen, verlangen vaak met de gebeurtenissen der laatst verloopen halve eeuw nader bekend te worden; de vertaling van het Duitsche geschiedwerk is daarom niet nutteloos.

Of nu het boek van O. Jäger het beste is, dat ter vertaling in het Nederlandsch gekozen had kunnen worden? Zeker is het een verdienste, dat het ons tot op de jongste groote gebeurtenissen, tot in den Fransch-Duitschen oorlog, tot den val van het Napoleontische, tot de oprichting van het Duitsche Keizerrijk voert. Ook is de behandeling vrij uitvoerig en de voorstelling duidelijk. In het algemeen bestaat er dus geen reden, om het oorspronkelijke werk bij anderen, die dezelfde stof behandelen, achter te stellen. Dat het zich aan den anderen kant ook niet door buitengewone verdiensten onderscheidt, meenen wij uit de verschenen Eerste Aflevering der Nederlandsche vertaling te kunnen aantoonen.

Hiervoor eenige bewijzen.

In de *Inleiding*, waar het Weener Congres behandeld wordt, lezen wij: ‘Zoo werd Holland door België, het hertogdom Luxemburg en het hertogdom Limburg vergroot’[1]. Wat Limburg daar beteekent, begrijpen wij niet. Toen eens besloten was, uit de vroegere Republiek der VII Provinciën en uit de vroegere Oostenrijksche Nederlanden een nieuw Koninkrijk samen te stellen, was Limburg, zoo niet uitdrukkelijk uitgezonderd, van zelf daaronder begrepen. Vóor 1792 bestond er een Oostenrijksch en een Staatsch-Limburg; moest dat niet natuurlijk het lot der vrije en der Oostenrijksche Nederlanden volgen? Het is waar, dat in het Noord-oosten aan de nieuwe provincie Limburg eenige plaatsjes en districten toegevoegd werden, die van 1713 tot 1792 tot Pruisisch Gelderland behoord hadden, en dat Pruisen zeer gaarne niet slechts die plaatsen en landstreken behouden, maar zelfs zijn grenzen tot aan de Maas uitgebreid had willen zien. Maar dit geeft nog geen recht te beweren, dat het koninkrijk der Nederlanden op het Weener Congres met Limburg vergroot is.

In een Hollandsche vertaling vooral ontmoetten wij ongaarne bij die gelegenheid het ‘hertogdom Limburg.’ Van 1815-1839 was Limburg niet anders een hertogdom dan in den zin waarin men ook Braband en Gelderland zoo had kunnen noemen. Eerst het scheidingstractaat tusschen de beide koninkrijken, de Nederlanden en België, heeft tot de abnormaliteit aanleiding gegeven, dat het gedeelte van Limburg, dat aan onzen koning verbleef, tegelijker tijd een provincie van het Rijk en een hertogdom van den vorst kon heeten.

In diezelfde Inleiding vinden wij de vraag besproken, waarom de verbonden monarchen de Elzas en Lotharingen niet aan Frankrijk ontnomen hebben. ‘Men had,’ zoo luidt het antwoord, ‘toen de legers der bondgenooten Frankrijk binnentrokken, de houding aangenomen, alsof de strijd slechts tegen Napoleon, niet tegen Frankrijk werd gevoerd, en op grond van deze laakbare en verderfelijke fictie waren bij den eersten Parijzer vrede aan het weder Bourbonsch geworden Frankrijk de grenzen van het revolutionaire Frankrijk, de grenzen van 1 Januari 1792 toegestaan.... Ook de tweede strijd en de overwinning op Napoleon en Frankrijk behaald, veran-

1 Ned. Vert. blz. 12.

derde deze in het oog loopende begunstiging van het overwonnen land slechts weinig.' *Is* dit intusschen een solutie? Want nu blijft nog altijd de vraag, waarom zulk een fictie aangegrepen werd, waarom Frankrijk begunstigd werd? Wilde Jäger alleen het feit, de beslissing, meêdeelen, men kon er vrede meê hebben; nu hij tot de oorzaken der dingen wenscht op te klimmen, blijft hij in gebreke. Die oorzaken nu zijn bekend en o.a. te vinden in de 'Diplomatische Geschichte der Jahre 1813, 1814 und 1815 (Leipzig, Brockhaus, 1863). Daaruit nu blijkt, dat de Russische Diplomatie een vergrooting en vooral een versterking van Duitschland tegenwerkte. Zelf kon Rusland van een beperking der Fransche grenzen geen voordeel genieten; nu gunde het ook aan Duitschland geen uitbreiding van grenzen, en vooral geen veiliger grenzen, die het bondgenootschap met, de afhankelijkheid van den Czar in gevaar konden brengen. 'Es ist klar,' zeide Stein tot Gagern, 'die Russen wollen dass wir verwundbar bleiben.' Wien zouden ook Elzas en Lotharingen toebedeeld worden? Van alle Duitsche regeeringen bezat Oostenrijk er toen nog de meeste sympathie. Een oogenblik was er ook sprake van het formeeren van een nieuwen staat ten behoeve van Aartshertog Karel. De jaloezie van Pruisen stijfde toen den onwil van Rusland, en Oostenrijk liet het plan varen, maar om nu met Alexander iedere aanhechting van het land tusschen den Rijn en de Vogezen aan Duitschland tegen te werken. Even als Rusland Duitschland in het westen door Frankrijk's overmacht bedreigd wilde laten, wenschte Oostenrijk zich onontbeerlijk te maken voor een verdediging van Duitschland's grenzen aan den Boven-Rijn.

Nog één punt uit de Inleiding. Jäger vindt de beoordeeling der Heilige Alliantie als een 'vermomde absolutistische zamenzwering tegen het verleenen van constitutioneele rechten aan de volken' niet juist. Over de opvatting van 't geen de monarchen onder hun roeping als *Familiënväter* verstonden, willen wij niet twisten; evenmin over hun denkbeeld, om hun volken wel de uitoefening van plichten voor te houden, en niet van hun rechten te gewagen. Maar nu de schrijver niet vermeldt, dat er ook geheime artikelen bestouden, maakt hij zich medeplichtig, en wel door het *crimen reticentiae:* hij verbergt zijn lezers het billijkste motief van wantrouwen, dat de tijdgenoot kon hebben, die zich bovendien gerechtigd achtte, om naar de vruchten den boom te beoordeelen.

Na de behandeling van het Congres begint de Eerste Afdeeling betiteld: de Restauratie 1815-1820, en vangt de geschiedenis der verschillende landen aan. Bij een behandeling der Algemeene Geschiedenis staat men steeds voor het netelige vraagstuk der synchronistische of der ethnographische behandeling. Daar beide, consequent toegepast, haar bezwaren hebben, worden zij het best verbonden. In een dergelijken vorm heeft ook de schrijver zijn verhaal willen gieten. Is hij daarin gelukkig geslaagd? In de boven aangeduide Eerste Afdeeling merken wij aanstonds een rubriek op, A. - Germaansche staten en worden die were in afdeelingen gesplitst: 1. Scandinavië, 2. Groot-Brittanje, 3. Duitschland enz. enz.; on van al deze landen wordt nu de geschiedenis tot 1820 afgedaan. Het maakt waarlijk op den lezer een zonderlingen indruk, na de algemeene Europeesche kwesties op het Weener Congres te hebben doorloopen, na te hebben hooren gewagen van het democratische beginsel, van de verheffing der volken, van de zucht tot vrijheid, van de eenheid der Europeesche beschaving, in eens het gebied van een rijk van den derden rang binnengeleid te worden. Waarom niet begonnen met de twee landen, waarin zich de gevolgen der Revolutie en der onafhankelijkheidsoorlogen 't sterkst deden gevoelen, met Frankrijk en met Duitschland? Daarna tot Zuid-Europa overgegaan om dan telkens de inwendige geschiedenissen af te wisselen en te verbinden door de onderlinge aanrakingspunten, door de vorsten- en ministercongressen, waaraan het tijdvak der Restauratie zoo rijk was? Die staten, waarin zich gedurende een kortere of langere reeks van jaren de geest van het tijdperk niet openbaart, moeten dan hun beurt afwachten tot op het oogenblik dat er iets merkwaardigs voorvalt, dat aanleiding geeft, om ze te vermelden en om tevens de bijzondere feiten der speciaal inwendige geschiedenis te behandelen. Gemakkelijk voor den schrijver is ongetwijfeld zulk een behandelingwijze niet, maar des te meer voor den lezer, voor wiens blikken en geest zij de ontwikkeling van het eigenlijke karakter van het tijdvak en van den gang der politieke gebeurtenissen ontrolt, ten koste hoogstens van eenige détails, die hem toch weldra ontgaan. Men verlieze ook niet uit het oog, dat bij een methode, als de thans gekozene, de lezer het gevaar loopt, hetgeen hij over een of ander land gelezen heeft, weer vergeten te hebben, als hij na de tournée van alle Europeesche, Amerikaansche, Aziatische en Afrikaansche

landen gemaakt te hebben, eindelijk weer b.v. naar Zweden en Noorwegen moet overstappen. Er ontbreekt bij zulk een plan een natuurlijke orde, zoowel als een artistieke inrichting. Wij erkennen intusschen gaarne, dat het niet zoo gemakkelijk is, in een uitvoerige Algemeene geschiedenis van den jongsten tijd het uitstekende model te volgen, dat ons Michelet in zijn *Précis de l'histoire Moderne* geschonken heeft.

Ook troffen ons in deze Eerste Afdeeling wel eenige onjuistheden of scheeve voorstellingen. ‘Jahn,’ heet het, ‘werd door de juiste gedachte geleid, dat tegenover den diep ingewortelden ploertengeest, vooral een lichamelijk gezond en krachtig geslacht gevormd moest worden, dacht op de tournooiplaats den grondslag voor een nieuw Duitschland te leggen’[1]. Wij voor ons vinden ‘vater Jahn’ toch ook zelven vrij ploertig, als hij verkondigt, dat wie zijn dochter Fransch liet leeren, haar even goed onderwijs kon laten geven in de onzedelijkheid.... Jahn gebruikte natuurlijk een veel krasser uitdrukking, gelijk aan die, waarmee de Bijbel de aanhankelijkheid aan den afgodendienst, vooral aan dien van Astarte karakteriseert. Elders lezers wij, dat de taak, om vier en half millioen Duitschers - tot Pruisen te maken, hoogst eervol, maar zeker niet zoo schielijk als het liberalisme eischte en niet zonder vele verkeerde stappen en misslagen door Pruisen volbracht werd. Wat het liberalisme eischen mocht was eenvoudig, dat de koning van Pruisen het woord gestand deed, dat hij nog in Mei 1815, toen Napoleon scepter en zwaard weder aangevat had, aan zijn volken had verpand; dat hij de belofte nakwam van Constitutie en Vertegenwoordiging. Maar Oscar Jäger is Pruis of modern Duitscher genoeg om te oordeelen, ‘dat de meer dreigende taak, om in dezen voor de helft nieuwen staat éenheid van regeering te scheppen, reeds moeilijk genoeg was, en eerst volbracht moest zijn, voordat een levensvatbare Constitutie met Vertegenwoordiging kon ingevoerd worden.’ Alsof het een axioma is, dat een Grondwet en een nationale Vertegenwoordiging het vormen van de staatseenheid in den weg zouden gestaan hebben.

Hoe sterk de invloed der laatste gebeurtenissen op Jäger's opinies geweest is, blijkt ook daaruit, dat hij er aan Beieren een

1 Ned. Vert. blz. 33.

verwijt van maakt, dat het in de Grondwet van '18 dit land als een voor eeuwige tijden onafhankelijk koninkrijk voorstelde. Deze voorstelling - het betrekkelijke der eeuwigheid bij wetten en staatsinstellingen altijd daargelaten - was intusschen in volkomen overeenstemming met de inrichting van den Duitschen Bond. Lezen wij niet verder bij Jäger zelf[1], dat reeds in art. 6 van den eersten Parijzer vrede bepaald was: ‘de Duitsche Staten zullen onafhankelijk en door een federatieven band vereenigd zijn?’

Wij zien dus, wat wij van den voortzetter van Schlosser's Geschiedenis te wachten hebben op het gebied der Duitsche geschiedbeschouwing. Voegen wij die eenzijdigheid, die vermenging van politiek met historie, bij het gebrekkige van het plan, dan zouden wij geneigd zijn, reeds voorloopig het werk van Jäger tot de middelmatige te rekenen.

En nu de vertaling?

Wij citeerden boven een plaats, waarin aan het woord *ploertengeest* een burgerrecht in de Nederlandsche schrijftaal toegekend werd, dat wij er gaarne aan blijven betwisten. Daarbij heeft de lezer ook ongetwijfeld opgemerkt, dat *tournooiplaats* ons als een vertaling van *Turnplatz* voorgezet wordt. Van onjuiste vertalingen, van Germanismen, schenkt deze eerste aflevering reeds vrij wat voorbeelden. Wij rekenen hier o.a. toe: op blz. 9 ‘Napoleon's *universele* rijk’ en op blz. 17 de Fransche *biljetten*, waarin iemand zijn wegblijven van de zittingen van het Congres verontschuldigt; den ‘Stuttgarder *residentieburger* van blz. 41; en den *Voorsprong* dien Beieren, op blz. 40, den grooten staten in de openbare meening af wil winnen. Zonderling is voorts de uitdrukking, die wij op blz. 29 aantroffen: ‘De brutale handelwijze van eenige escadrons huzaren, die niets ontziende, van hunne blanke wapens - waarom niet *wapenen*, of nog liever *sabels*? - gebruik maakten, deed zware verwondingen ontstaan.’ Dus de handelwijze deed verwondingen ontstaan? Neen, dat kan niet; want wij lezen onmiddellijk daarna: ‘Een paar dooden, vele gewonden, vele in het gedrang zwaar gekwetsten maakten voor de opgewonden phantasie des volks.... deze booze (?) gebeurtenis tot het bloedbad van Manchester.’ Niet slechts verwondingen derhalve, maar ook sterfgevallen deed de bru-

1 Ned. Vert. blz. 15.

tale handelwijze der huzaren ontstaan. Wij wagen haast de gissing, dat de vertaling juist geweest was, indien er sprake was van diepe *wonden*, die het gedrag der militairen in de gemoederen des volks sloeg. Ook elders stuit men niet zelden op meer Duitsche dan duidelijke volzinnen, b.v. ‘Wat de regeling van het grondgebied betreft, zoo behield Saksen twee vijfden van zijn oorspronkelijk gebied, en hij, wien dit verblijdde, den koningstitel.’ Die blijde man is ongetwijfeld de koning, maar was 't ook niet diezelfde die ⅖ van zijn grondgebied behield; het land Saksen kon toch onmogelijk ⅖ van Saksen behouden, daar van dat zelfde Saksen ⅗ aan Pruisen kwam, en die vijfvijfden samen tot dusverre Saksen hadden uitgemaakt.

Doch wij willen deze aankondiging eindigen met de hoop, dat de vertaler de moeilijkheid om van het Duitsch in onze taal goed en duidelijk over te brengen met meer succès te boven mag komen. Dan zal ook deze vertaling even bruikbaar zijn en even veel nut kunnen stichten als menig ander werk over de geschiedenis van den nieuwen tijd, niet minder, maar ook niet meer.

U. Juni 1874.
L. D. H.

***Grieksche Mythologie. Eene schets door Dr. J.W.G. van Oordt. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff*, 1874.**

Mijn oordeel over dit nieuwe boek van Dr. van Oordt wensch ik vast te knoopen aan eene opmerking over de aanleiding, waaraan het zijn oorsprong te danken heeft. Volgens eene oude gewoonte, die sedert onheugelijke jaren bij onze vaderlandsche Latijnsche scholen gevolgd werd, verstrekt het Haagsche Gymnasium op afzonderlijk daarvoor bestemde lesuren het noodige onderricht in de Grieksche mythologie, maar met den loop der tijden zijn die lessen geheel van aard veranderd. Vroeger diende de mythologie uitsluitend als hulpwetenschap tot beter begrip der oude dichters; maar eensdeels heeft men ingezien, dat het hiertoe vereischte bij de interpretatie der afzonderlijke auteurs in voldoende mate kan worden afgehandeld en gedeeltelijk ook behoort tot de vele zaken, die aan de eigen voorbereiding der leerlingen kunnen worden overgelaten;

anderdeels heeft de beoefening der mythologie eene nieuwe richting genomen en maakt zij thans aanspraak op den naam van zelfstandige wetenschap. Aan dien invloed der nieuwe denkbeelden kunnen de leeraren zich niet onttrekken en zij zouden het niet willen, zoo zij het konden. In naam geven zij hetzelfde onderwijs, inderdaad bewegen zij zich op het uitgestrekt nieuw aangeworven terrein. Evenwel behoort, naar mijne bescheiden meening, de beoefening der mythologie als zelfstandige wetenschap niet tot den kring van het gymnasiaal onderwijs. Ik zou het zeer toejuichen als aan onze Hoogescholen voor deze nieuwe studie eene plaats mogt worden ingeruimd; maar bij het voorbereidend hooger onderwijs zal men ten uiterste spaarzaam moeten zijn in het vermeerderen der leerstof. Deze opvatting intusschen, welke ik hier zonder de vereischte uitwerking ter neder schrijf, mag van geen invloed zijn bij de beoordeeling van het werk van den heer van Oordt. Er wordt hem opgelegd aan de Haagsche Latinisten onderwijs in de mythologie te geven, en, als eenmaal deze verplichting bestaat, dan geef ik zonder voorbehoud toe, dat dit onderwijs moet gegeven worden in den trant, waarop deze schets is bewerkt. De geheel zekere resultaten van de onderzoekingen der laatste tientallen van jaren mogen niet met stilzwijgen worden voorbijgegaan.

Het zou mij leed doen, als mijne opmerking over het m.i. minder doelmatige van afzonderlijk onderwijs in de mythologie den heer van Oordt een onaangenaam oogenblik had bezorgd De oude roem van het Haagsch gymnasium wordt door hem met eere opgehouden en ik houd mij verzekerd, dat zijn lessen door de leerlingen op hoogen prijs gesteld worden. Met levendige belangstelling heb ik met dezen arbeid kennis gemaakt en ik zou ondankbaar zijn, als ik niet erkende uit de lectuur veel te hebben geleerd. Dat ik op enkele plaatsen met den schrijver van meening durf verschillen, vermindert mijne ingenomenheid niet.

Voor twee soorten van lezers kan deze schets nuttig zijn: in de eerste plaats voor de leerlingen, die daarin een leiddraad bezitten bij het onderwijs; in de tweede plaats zal zij ook met vrucht worden ter hand genomen door hen, voor wie de mythologie een bekend terrein van studie is. Alleen voor onbijgestane zelfoefening van minkundigen is het boek volstrekt niet bestemd, gelijk tamelijk uitdrukkelijk staat te lezen, blz. 37, 45 en 181, waar de schrijver

erkent, dat hij niet naar volledigheid heeft gestreefd, maar slechts de richting heeft aangegeven, waarin het onderzoek der mythologische verhalen zich moet bewegen. Intusschen had voor beide bovenbedoelde soorten van lezers wellicht toch nog iets meer kunnen gedaan worden. In het belang der leerlingen hadden met passende spaarzaamheid eenige citaten kunnen zijn bijgevoegd uit de oude schrijvers, die in hunne handen zijn. Evenzoo had de deskundige lezer gaarne eenige korte aanteekeningen aangetroffen - bijv. aan het slot van het boek -, waaruit hij had kunnen nagaan op welken grond sommige stellingen steunen, waar Dr. van Oordt zijn eigen weg schijnt te gaan. In de meeste gevallen zou licht een enkel woord voldoende zijn geweest; de bruikbaarheid van het boek voor andere inrichtingen van onderwijs zou daardoor niet onbelangrijk verhoogd zijn.

Wanneer men vraagt, wat het werk van Dr. van Oordt onderscheidt van de vele handleidingen over mythologie, die in het Hollandsch bestaan, en waarom het bijv. wenschelijk kon zijn na het boekje van Stoll nu reeds eene nieuwe bewerking in het licht te zenden, dan luidt, dunkt mij, het antwoord, dat de heer van Oordt ook de resultaten der vergelijkende mythologie binnen den kring van zijn onderwijs wenschte te trekken. Dit geschiedt evenwel met groote soberheid en voorzichtigheid; alleen datgene wordt vermeld wat volkomen vaststaat en alle vertoon van geleerdheid is zorgvuldig vermeden. Men zou zelfs wenschen, dat de schrijver een enkelen stap verder had willen gaan. Wel wordt aan resultaten van Egyptische onderzoekingen blz. 21 een buitengemeen gewicht gehecht; wel wordt blz. 82 Helena met Saramâ geidentificeerd, welke overeenkomst toch waarlijk niet zoo zonneklaar is; maar de overeenstemming van Athene en Ahanâ, Daphne en Dahanâ, Hermes en Sâramêya, Charites en Haritas, Cerberus en Sarvara, Orthrus en Vritra, wordt door den heer van Oordt blijkbaar niet overtuigend geacht.

Deze twijfelingen doen aan de duidelijkheid hier en daar noodwendig afbreuk, maar schadelijker is de onbestemdheid, waarmede somwijlen de woorden mythe, sage en sprookje gebruikt worden. Wat op bladz. 8 en 109 dienaangaande staat, mag geen aanspraak maken op den naam van eene genoegzaam scherp begrensde definitie en oogenschijnlijk zijn met deze beide plaatsen in strijd som-

mige uitdrukkingen op blz. 14, 51, 54, 92 en 138. Het is mij niet gelukt de bedoeling des schrijvers volkomen te vatten.

Voor zoover het mogelijk is de onderscheiding vast te houden, gaat bij Dr. van Oordt het volkssprookje vooraf, dan volgt de heldensage en eerst in de laatste plaats komt de godensage. Ik had wel gewenscht, dat de schrijver had opgegeven, om welke reden hij van de meer gewone volgorde is afgeweken; hij had daarvoor ongetwijfeld goede gronden, maar duidelijk zijn zijn zij niet geworden. Ook in enkele bijzonderheden waag ik het slechts met eenige wijziging zijn gevoelen tot het mijne te maken. Blz. 10 wordt, dunkt mij, aan Lachmann nog te veel toegegeven. Nutzhorn heeft m.i. voldingend aangetoond, dat lang vóór Pisistratus de Ilias noodwendig den vorm moet gehad hebben, dien zij in het algemeen nog heeft. Wat over de Aeoliers gezegd wordt op blz. 29, komt mij niet duidelijk en overtuigend voor en met name zie ik niet in, hoe op deze wijze de eigenaardigheden van het Aeolische dialect hare verklaring vinden. Blz. 38 zag ik liever geen gebruik gemaakt van het blijkbaar later toegevoegde slot van het zevende boek der Ilias. Blz. 65 schijnt mij de verklaring der Cadmusmythe al zeer onzeker, als ook blz. 87 die van de verhouding van Aegina tot de Aeaciden. Eindelijk verdient nog wel eens nagezien te worden, wat op blz. 176 over de Bacchische vrouwenschaar gezegd wordt, die *in historische tijden* 's winters op den top van den Parnassus zal zijn samen gekomen.

Nog ééne opmerking van wat meerder gewicht moet mij uit de pen. Het komt mij voor, dat een der resultaten der vergelijkende mythologie, welke het veiligst kan worden aangenomen, deze is, dat Djaushpitar-Jupiter den daghemel voorstelt en Varunas-Uranus den sterrenhemel. Niettemin volgt Dr. van Oordt de gewone voorstelling, volgens welke Uranus, Cronus en Jupiter in genealogische verhouding tot elkander worden voorgesteld. Uranus en Jupiter zijn van gelijktijdigen, eeuwenheugenden oorsprong, meent Max Müller; tusschen hen is Cronus eerst veel later geintercaleerd. Toch vind ik blz. 117 dat Cronus tot een ouder godengeslacht behoort; blz. 120 is Cronus de voorganger van Zeus en blz. 130 wordt de geboorte van Athene uit Zeus aangemerkt als het *vervolg* van de verhalen omtrent hetgeen Uranus en Cronus met hunne kinderen gedaan hadden. Niet *vervolg* zou ik zeggen, maar *voorbeeld*.

De heer van Oordt moge in het bovenstaande de bewijzen zien van de belangstelling, waarmede ik zijn arbeid gevolgd heb. Zijn boek zij aanbevolen aan alle docenten, die tijd en gelegenheid hebben om de mythologie met hunne leerlingen ernstig, grondig en eenigszins uitvoerig te behandelen. Voor kinderen en halfblinde leidslieden heeft hij niet geschreven.

Amsterdam,
S.A. NABER.
29 Juni 1874.

***Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutfen, tot op den slag van Woeringen*, 5 *Junij* 1288, *door Mr. L.A.J.W. baron Sloet, oud griffier van Gelderland. 's Gravenhage, M. Nijhoff*, 1872, 8°.**

Het Charterboek van Gelderland door den hoogleeraar Bondam, in het begin dezer eeuw uitgegeven, was voor zijnen tijd een zeer verdienstelijk en met groote zorg en geleerdheid bearbeid werk; maar sedert dien tijd, nu de archieven overal geopend worden, zijn er zoovele onbekende oorkonden te voorschijn gekomen en zijn de eischen der wetenschap zooveel strenger geworden, dat dit werk niet meer voldoen kon en de onvolledigheid steeds grooter werd. Het was daarom een gelukkig denkbeeld van den heer Sloet om een geheel nieuw oorkondenboek van dit gewest zamen te stellen, dat alle de oorkonden van den oudsten tijd tot op den slag van Woeringen bevattende, zich aan Nijhoffs bekende Gedenkwaardigheden zou aansluiten. Van dit werk liggen nu de twee eerste afleveringen voor ons, de derde en laatste is ter perse en zal zoo wij hopen, nog in den loop dezes jaars het licht zien.

Wanneer men deze verzameling met die van Bondam vergelijkt, zal men vinden dat de voorraad meer dan verdriedubbeld is en terwijl de eerste doorgaans slechts meer of minder goede afschriften bezigde, zijn hier een aantal oorkonden naar de origineelen afgedrukt, terwijl ook voor de overigen meestal de oudste en beste afschriften gebezigd zijn. Maar de heer Sloet is nog een stap verder gegaan en heeft ook de plaatsen uit de gelijktijdige kronijken, die tot toelichting der eigenlijke oorkonden dienen, in zijne verzameling opgenomen. Hierdoor wordt voor den gebruiker van dit werk de

zamenhang der enkele feiten veel duidelijker gemaakt, maar men loopt ook hierdoor ligter gevaar van onvolledig te worden, want welk eene taak is het niet om alle die oude annalisten en levens van heiligen te doorbladeren om er alles uit op te visschen, wat voor de geschiedenis van een of ander gewest van eenig belang is, behalve dat zij veelal elkander naschrijven, somtijds met eenige bijvoeging. Toch geloof ik dat men reden heeft daarvoor dankbaar te zijn, daar die kronyken niet in ieders bereik zijn en men hier nu het belangrijkste wat tot opheldering der charters strekken kan, tevens ter hand heeft.

Bondam had zijnen tekst met zeer geleerde, maar ook zeer wijdloopige aanteekeningen gestoffeerd; de tegenwoordige uitgever is in dit opzigt veel soberder, en geeft alleen wat tot kritiek, tot tijdsbepaling of tot noodige toelichting van personen en zaken dienen kan, zonder verder uit te weiden. Ook in dit opzigt is dus verbetering op te merken.

De heer S. heeft, zooals ik van nabij weet en ook uit het boek zelf genoegzaam blijkt, geene moeite gespaard om uit allerlei schuilhoeken zijne bouwstoffen bijeen te zoeken. Toch geloof ik dat er nog veel verborgen gebleven is. Voor het Frankische tijdvak is Gelderland veel rijker in oorkonden dan Holland, maar met de 13de eeuw verandert dit en wint het laatste gewest het ver, gelijk daar ook de grafelijke brieven ouder zijn. Daar kan men de erfopvolging in een aantal goederen sedert de 13de eeuw nagaan, hier is dit niet dikwijls het geval. Wanneer eenmaal het rijke provinciaal archief in een geschikter lokaal zal zijn overgebragt, waar de oorkonden niet, zooals thans, op elkander gestapeld liggen en dan het oude archief van het Hof daarmede vereenigd wordt - en beide is dringende behoefte - dan komt ook daaruit misschien nog het een en ander te voorschijn, wat niemand vermoed had. Het is zeker, de oorlogen van Karel van Egmond, de opheffing der kloosters en de verkoop hunner papieren, en ook latere onverschilligheid heeft veel doen verloren gaan, maar wat ijver en onvermoeide nasporing nog redden kunnen, daarvan is dit werk een schoon bewijs.

Maar ik wil ook de bedenkingen niet terughouden, die mij bij het doorloopen van dit werk zijn voorgekomen. Ik vrees niet daarmede de eigenliefde des schrijvers te kwetsen. Mijn vriend verwacht dat ik mijn meening rondborstig uitspreek.

Onder de opgenomen oorkonden zijn er althans twee, die mij zeer verdacht voorkomen. Het zijn de nummers 233 en 273. Bij de eerste geeft heer Diederik van Amersfoort het goed Davitslaer ten Zutphenschen regte aan zijnen schoonzoon Hugo Buter, en bevestigt dit door het aanhangen van zijn zegel. Mij is geen tweede voorbeeld bekend, dat een eenvoudig edelman *in dien tijd* zoo zegelt. Ook de melding van *pactum Zeitphanisense*, toen Zutphen nog niet eens eene stad was, is verdacht, en Hugo Buter komt het eerst in 1143 en later in 1155 voor. Het tweede charter is eene verklaring van bisschop Andreas van 1138, dat Arnoldus Aspermontius miles, en zijne vrouw eenig land geschonken hebben aan de cathedrale kerk van S. Maarten te Utrecht, welk goed gelegen was *in praefali domini dominio Lindinia*. Mij dunkt deze laatste zinsnede en de naam *Aspermontius* verraden een lateren verdichter; in de 12de eeuw zou men eer *de Aspermonte en de Liendna* geschreven hebben. Ook is de brief afkomstig uit de *annales de la maison de Lynden* van Butkens en men weet wat dit zeggen wil. Maar zoo de uitgever van het oorkondenboek den brief voor echt houdt, waarom heeft hij dan den bevestigingsbrief van 26 Mei 1180 niet opgenomen, die mede bij Butkens en daaruit overgenomen bij Bondam gedrukt is? Mij komt het voor dat beide deze brieven in later tijd ten behoeve vau stamboomen gesmeed zijn.

Eene andere bedenking heb ik tegen de lezing *stenere* voor *stevere*, in eenen brief van 1046, n°. 161, waar mijns inziens de aangegeven grenslijn wel langs Staveren of Borchorst in Overijssel, maar bezwaarlijk, zooals de heer S. meent, langs Steenderen bij Doesburg gaan kan; ook twijfel ik of daar een bosch was.

Over schrijf- en drukfouten wil ik hier niet spreken. Ieder die dergelijke stukken uitgegeven heeft, weet hoe bezwaarlijk het is daarvan vrij te blijven, daar men nog altijd iets over het hoofd ziet en de zetters door het uitvallen van woorden of letters, soms weder nieuwe fouten maken. Hiervoor *veniam petimusque damusque vicissim*, slechts een paar zinstorende wil ik hier aanteekenen en die misschien nog den ouden afschrijver te wijten zijn, maar gerust verbeterd hadden kunnen worden. In n°. 93 staat: ‘concedimus episcopo licentiam in predicto loco *Teht* nominato, monetam faciendi.’ Hier moet zonder eenigen twijfel *Treht*, dat is, Utrecht gelezen worden. In n°. 229 staat *adiudicavimus* lees *abiudicavimus*, want het ambt werd

den beschuldigde ontnomen; eindelijk in n°. 244 lees ik: ‘comes Theodericus de *Upage*, hetgeen wel *Uplage* zijn zal.’

In het algemeen merkt men op hoe verschillend en slordig dikwijls de namen van personen en plaatsen in de oude afschriften, ja in de oorspronkelijke brieven zelve geschreven worden. *Walterus de Capele*, die in 1203 genoemd wordt, is waarschijnlijk dezelfde als *Walterus de Keppele*, die in 1200 voorkomt, ofschoon Heela, maar ik denk bij vergissing, eenen lateren Wouter van der Capellen vermeldt. Waarschijnlijk zal dit alles in de registers van het werk opgehelderd worden.

Doch genoeg aanmerkingen. Liever breng ik den geleerden schrijver dank toe voor de vele moeite aan dit voor de oudere geschiedenis van Gelderland zoo gewigtige werk besteed, dat bovendien nog met fraaije facsimilés van de merkwaardigste oorkonden versierd is. Mogt hij er ook nog eene geslachttafel der graven bijvoegen die zeer welkom zijn zou, vooral naar de gegevens van het werk en met voorbijgaan van het onzekere. Zal nu weldra Overijssel dat voorbeeld volgen? Wij willen het hopen.

L.Ph.C.B.

Naar aanleiding van zekere kritiek.

In het Juni-nummer van *de Gids* heeft de heer Baudet een kritiek van mijn *Leerboek der Cosmografie* geplaatst, over wier toon en strekking ik mij alleen de opmerking veroorloof, dat zij mij minder aanbevelingswaardig voorkomen.

Op zulke aanvallen antwoordt men niet, en ik heb daarom tot dusver gezwegen. Bij nader inzien is het mij echter gebleken, dat ik wel niet verplicht was een antwoord te geven aan den heer Baudet, maar dat ik aan het publiek eenige ophelderingen schuldig ben.

Het is toch niet onmogelijk dat velen, die alleen de recensie en niet mijn boekje hebben gelezen, tot de slotsom gekomen zijn, dat de heer B. een dienst aan het onderwijs bewezen heeft, toen hij de fouten van mijn leerboek aan de kaak stelde.

Toegevende, dat die heer juist niet is wat men een aangenaam mensch noemt, zouden zij kunnen meenen, dat hij terecht op groote gebreken in mijn geschrift wijst.

Met het oog op deze mogelijkheid wensch ik de kritische methode van den heer B. eenigszins toe te lichten.

De recensie begint met eenige algemeene beschouwingen over het groot aantal leerboeken die de wet op het M.O. in het leven heeft geroepen. Zoo als overal is er ook hier kaf onder het koren. ‘Onder het masker der behoefte aan een leerboek is ook de speculatie opgetreden, en heeft trachten gebruik te maken van de stijgende vraag om producten te fabriceeren, die als surrogaten voor betere waar nog aftrek vinden, gesteund vooreerst door het gedwongen debiet aan de leerlingen van den schrijver en soms door zijn titel en positie.’

Zullen niet de meeste lezers hieruit affeiden dat ook het *Leerboek der Cosmografie* van Dr. J.L. Hoorweg, dat ter

nadere toelichting van deze algemeene beschouwingen in het vervolg der recensie wordt afgemaakt, door den schrijverfabrikant op speculatie is geschreven en door de leerlingen van genoemden speculant moet gekocht worden?

Toch weet niemand beter dan de heer B., dat ik geen onderwijs geef in cosmografie. De heer B. doceert dat vak aan dezelfde school waar ik onderwijs geef in natuurkunde, enz.

Omtrent dit punt zijn verdere commentaren volmaakt overbodig.

Overgaande tot zijne kritiek leidt de heer B. zijne aanmerkingen in met het citeeren van de eischen, door het Fransche comité voor openbaar onderwijs in 1793 gesteld. ‘La régularité du plan, l'exactitude des définitions, la justesse des pensées et la correction du style’, ziodaar de eischen, zegt de heer B., die even goed thans gelden als toen. Zoo de lezer niet dadelijk inziet, waartoe dit citaat dienen moet, bedenke hij, dat het Fransche comité meer aan den *vorm*, in den ruimsten zin van het woord, dan aan den *inhoud* van de leerboeken gedacht moet hebben, toen het deze eischen stelde. Dit kwam den heer B. uitstekend te pas. Immers bij het lezen van mijn leerboek had hij de opmerking gemaakt, dat er op taal en stijl nog al wat af te dingen viel. Den inhoud te beoordeelen viel hem moeielijker. Wat kon hij dus beter doen dan zijne af brekende kritiek te plaatsen onder de hoede van een oud fransch regeeringsvoorschrift, welks opstellers bijna alleen aan taal en stijl schijnen gedacht te hebben? Had hij zelf die eischen, en niets meer, aan een leerboek gesteld, dan zou iedereen dadelijk gemerkt hebben dat het hoofdvereischte, een deugdelijke *inhoud*, daarbij vergeten was, of althans slechts zeer onbepaald door de ‘justesse des pensées’ uitgedrukt werd. Maar nu hij de eischen citeert, en nog wel in een vreemde taal citeert, worden zij door vele lezers als geloofsartikelen aangenomen.

Inderdaad ligt het eigenaardige van Baudets recensie in de handigheid, waarmede hij eenige, soms kinderachtige, soms gegronde aanmerkingen op taal en stijl weet te doen doorgaan voor een kritiek op den inhoud. Zoo citeert hij b.v.

‘Is Venus in of nabij een der knoopen van hare loopbaan, dan bevindt zij zich met de zon en de aarde in één vlak en moet de zonneschijf passeeren’.

En knoopt daaraan de volgende welwillende opmerking:

‘Aan Dr. Hoorweg kan tot oefening worden opgegeven een

stand van de middelpunten der drie hemellichamen uit te denken, waarin zij niet in één plat vlak liggen.'

Het is duidelijk, dat er in plaats van 'met de zon en de aarde in één vlak', moet staan:

'in het vlak, waarin de aardbaan ligt.'

Een andere eigenschap van Baudet's recensie is minder nieuw. Zij bestaat in het onvolledig citeeren. Zoo b.v. citeert hij:

'Bij deze reizen heeft men nooit uitstekende kanten of spitsen aangetroffen. Wel vindt men hier en daar hooge bergen, enz' en maakt dan de opmerking:

'Geen uitstekende kanten of spitsen, maar toch wel hooge bergen. Hoe is dat te rijmen?

Al die verbazing zou den heer B. en den lezers van *de Gids* bespaard zijn, als hij in plaats van 'enz.' te zetten en de handen in elkaar te slaan, den zin uitgelezen had. Want er staat:

'Wel vindt men hier en daar hooge bergen, maar de hoogte daarvan is altijd onaanzienlijk in vergelijking van het oppervlak dat zij beslaan.'

Bij sommige gelegenheden maakt zich de heer B. het recenseeren nog gemakkelijker.

Dan verzint hij eenvoudig de een of andere dwaasheid en doet het voorkomen alsof die in mijn leerboek stond.

Zoo vermeldt hij dat ik een meridiaancirkel met behulp van magneten wil stellen, terwijl iedereen lezen kan dat ik daarvoor een geheel andere methode aanbeveel.

Zoo citeert hij:

'Een parabool is een lijn, die in plaats van in zich zelve weder te keeren twee takken heeft, die tot in het oneindige verloopen.'

en zegt dan:

'Daaruit volgt natuurlijk, *dat een parabool door één gegeven bepaald wordt* (blz. 81):

C'est clair comme du chocolat!'

Intusschen *volgt* die eigenschap in mijn boekje niet uit de zoogenaamde 'definitie,' maar die eigenschap wordt later eenvoudig *vermeld*.

Zeer karakteristiek is ook een citaat uit 'Kaiser's Sterrenhemel', welk citaat moet bewijzen hoe dom het van mij was, de schijngestalten van *Mars* te ontkennen. Ieder, die genoemde plaats in Kaiser's boek opslaat, maar verder leest dan B. aan-

geeft, zal bespeuren, dat ook K. aan Mars geen eigenlijke phasen toeschrijft.

In dergelijke handigheden ligt de kracht van den heer B. Waar hij werkelijk den inhoud van mijn leerboek bespreekt, blijkt het menigmaal, dat die grootendeels buiten zijn gezichtskring ligt.

Zoo houdt hij het voor een leemte in mijn boek, dat ik niet gesproken heb over de ‘oostelijke afwijking der lichamen bij den val,’ en schijnt dus niet te weten, dat al die proeven hoegenaamd geen vertrouwen verdienen.

Zoo spreekt hij over de verbazende moeielijkheid van de vraag naar den omtrek van een meridiaan der afgeplatte aarde, en vermoedt dus niet, dat datzelfde vraagstuk, bij zeer geoorloofde benadering, zeer gemakkelijk is op te lossen.

Zoo maakt hij er een grief van, dat ik niet gesproken heb over de ‘vervroeging en vertraging van vloed en eb.’ Het is zeker niet al te gewaagd uit deze opmerking af te leiden, dat de heer B. zijne cosmografie alleen uit populaire handboekjes geleerd heeft. Anders zou hij toch moeten inzien, dat men over eb en vloed op de hoogere burgerschool moeielijk te weinig kan zeggen. Dat geheele hoofdstuk is wat zwaar, niet alleen voor de leerlingen, maar ook voor sommige leeraren in de cosmografie, wier wiskundige studiën vóór of met de parabool geëindigd zijn.

Zoo verzwijgt hij het geheele vijfde hoofdstuk van mijn boekje, waarin ik o.a. de resultaten der spectraal-analyse bespreek, dus zaken behandel, die men in de bestaande leerboeken niet of slechts ter loops vindt vermeld. Waarom heeft de heer B. deze schoone gelegenheid laten glippen, om ook daar zijn kritiek uit te oefenen?

Zoo duizelt hij bij Herschell's elementaire theorie van de storingen, in Hoofdstuk VI vermeld.

En hiermede heb ik gezegd, wat ik aan het publiek te zeggen had. Wilde ik voortgaan met mijne aanwijzing van de onjuistheden, de misvattingen, de leemten in de aankondiging van mijn leerbock, dan zou ik meer tijd moeten besteden dan die aankondiging verdient. Indien ik niet erkennen moest, dat de taal en de stijl in mijn boek werkelijk te wenschen overlaten,

en dat de correctie gebrekkig is - omstandigheden, die ik alleen verontschuldigen kan door de haast waarmede het boek gedrukt is - dan zou ik het niet noodig geacht hebben, een woord aan den aanval van den heer B. te verspillen. Thans echter vreesde ik, dat niet ieder lezer dadelijk zou inzien, dat 's heeren B.'s wetenschappelijke kennis de vergelijking kan doorstaan met de welwillendheid, die zoo schitterend uit zijne recensie blijkt. Daarom scheen het mij niet overbodig aan te toonen, dat men uit den hoogen toon, waarop iemand spreekt, niet met zekerheid kan afleiden, dat hij de zaken kent.

Bij de keuze van den toon, waarin zijne recensie geschreven is, heeft de heer B., die zoo goed thuis is in den Faust, waarschijnlijk gedacht aan de snuggere opmerking van *Frosch* in *Auerbach's Keller:*

> Sie sehen stolz und unzufrieden aus,
> Sie scheinen mir aus einem edlen Haus.

Maar hij heeft zijn rol overdreven. Hij is waarlijk al te ‘stolz und unzufrieden.’

Zelfs *Frosch* zou achter zijne manieren geen edel huis vermoeden.

En daarenboven heeft hij vergeten te bedenken, dat *Frosch* en zijns gelijken wel de meerderheid hebben in ‘*Auerbach's Keller*,’ maar niet onder de lezers van *de Gids*.

Utrecht, Juli 1874.

HOORWEG.

Maurice en de arbeiders.

I.

In de eerste week van April 1872 werd Maurice te Londen begraven. Een lijkrede werd den 7^{den} van die maand ter zijner nagedachtenis gehouden door den in Engeland bekenden geestelijke Brooke, in welke rede werd uitéengezet dat de man, die daar op 67jarigen leeftijd naar de groeve was gedragen, een der diepste, hooghartigste en edelmoedigste geesten was geweest, die het Engeland der XIX^{de} eeuw had gekend. Een man van 't woord en van de daad. Een man, die den stoot had gegeven tot een flinker opvatting der theologische wetenschap onder zijn landgenooten: - die voor hen op den voorgrond had gesteld, dat een streng en stevig vasthouden aan het oude godsdienstig geloof wel degelijk vereenigbaar was met een ruime sympathie voor de zaak van den vooruitgang der maatschappij: - die in één woord in de oude kerkelijke vormen van zijn land nieuw, frisch leven had pogen te doen stroomen: - en bovendien een man, die met vurig enthousiasme het lot der armen, der verdrukten, der verwaarloosden, vooral der arbeiders zich had aangetrokken, hij, die zich in de dagen van 1848 in het conservatieve Engeland een Christen-socialist had durven noemen.

En hetgeen Brooke daar voor zijn gehoor in de kapel der Yorkstraat ontwikkelde[1], was en wordt door zooveel andere, in ons land meer bekende, namen verklaard. Noemen wij slechts enkele getuigen. Bunsen, de Pruisische gezant te Londen, had, toen hij in zijn boek Hippolytus zijn schoone aphorismen over een wijsgeerige geschiedenis der Christelijke kerk invoegde,

1 Frederick Denison Maurice, A sermon preached by the Rev. Stopford A. Brooke, M.A. Honorary Chaplain to the Queen, at York-street Chapel, St. James, on Sunday April 7 1872. London, Henry S. King & Co., 1872, p. 1-31.

stellingen, waarin hij als 't ware een wapenschouwing hield over de verschillende nieuwe levenwekkende elementen in de landen van Europa, aan Maurice's arbeid een eereplaats gegeven. Hij had in Engeland twee hoofdrichtingen en scholen opgemerkt, die van Carlyle en die van Maurice. Het stelsel van Maurice werd nu uitvoerig door Bunsen besproken en vooral daarop gewezen, dat volgens Maurice de menschheid zich moest opheffen om het koningrijk Gods, een ordelijk in Christus geconstitueerden staat, te verwerkelijken[1]. - Door V.A. Huber werd sinds in 1844 en vooral in zijn Reisebriefe van 1854 voortdurend de aandacht van het Duitsche volk op Maurice gevestigd, als op den voortreffelijksten en meest uitnemenden der vele mannen, waarmede hij in aanraking was gekomen, die slechts de fout had van misschien te veel te willen idealiseeren. - Van een gansch anderen kant heeft John Stuart Mill in zijn autobiografie zijn hulde aan Maurice gebracht in bladzijden, die evenzeer het karakter van Mill vereeren, als zij aantoonen welk een geur Maurice rondom zich verspreidde[2]. - Eindelijk heeft de ook in ons land gewaardeerde schrijver van Tom Brown's Schooldays, het parlementslid Hughes, onlangs in de voorrede voor enkele lezingen van Maurice ons het beeld van zijn vriend geteekend, als van den veelzijdigsten geest en tevens van den krachtigen man, die het bewustzijn had een taak te volbrengen, door den levenden God op zijn schouders gelegd, en die deze taak tot het einde toe heeft volbracht.

Wij roepen geen andere getuigen op. Zeker is het, dat Maurice een der ‘superieure’ mannen van onze eeuw is geweest. Wij achten ons nu geheel onbevoegd om zijn beteekenis voor de Engelsche theologie in 't licht te stellen, maar gaarne zouden wij van onze zijde hem willen waardeeren, voor zoo verre zijn naam voorkomt op die aangrijpende bladzijde der geschiedenis van de XIX^{de} eeuw: de opheffing en langzame bevrijding der Engelsche arbeidersklasse. In dat opzicht heeft hij, dunkt mij, aan de mannen der kerk hier en daar een voorbeeld gegeven.

Maar er is meer. Maurice was een der gevleugelde geesten van onze eeuw. Hij was niet bang voor een weinigje hooger vlucht. Van uit de hoogte in gloed van zonnestralen zag hij

1 Zie Chr. C.J. Bunsen, Hippolytus und seine Zeit. Anfänge und Aussichten des Christenthums und der Menschheit, 1852, Band I, pag. 270-272.

2 Zie Autobiography, p. 152-154.

naar de toekomst. Nu zulke mannen allengs van 't tooneel dezer aarde weder verdwijnen, nu het jonge geslacht meer sceptisch, schouderophalend, de wereldsche zaken bekijkt, is het misschien goed de herinnering te bewaren aan personen, die ons anders onbegrijpelijk zouden worden. Zelfs het vreemde van 't geval verdient wellicht onze aandacht. Vooral nu diezelfde eenigszins mystieke man zoo practisch optrad in hetgeen wij thans noemen ‘de sociale questie’.

II.

Een blik op de Engelsche arbeiderstanden is echter eerst noodzakelijk. Het waren booze tijden voor de werklieden van Groot-Brittanje, toen na de ontdekkingen van Arkwright, Watt en Fulton, de industrie geholpen door de machines hen in 't begin onzer eeuw in 't gareel wist te brengen. De machine werd hoofdzaak, de arbeider bijzaak. De machine kon altijd doorwerken; dus werd de arbeidsdag voor den aan het ijzeren stoomtuig vastgeklonken werkman ook steeds verlengd: de machine had niet altijd voor de mindere verrichtingen en bediening den sterk gespierden arm van den man noodig; dus werden ook de onrijpe arbeidskrachten, die der vrouwen en kinderen, in de fabrieken opgenomen. En op die wijze werden nu de machines en haar aanhangsels - mannen, vrouwen, kinderen - met helschen gloed opgestookt en aan 't werk gesteld; 't product moest zoo groot mogelijk en zoo goedkoop mogelijk zijn, om op de wereldmarkt de concurrentie te kunnen overwinnen, en op den producent werd al zeer weinig gelet.

Ik wijs slechts even met den vinger uit de verte, als in vogelvlucht, waar de zwarte rook een oogenblik wegtrekt, op den jammer, die 't gevolg van dat systeem was. De twee groote parlementaire enquêtes van 1842 en van 1862-1866 hebben in Engeland tooneelen aan 't licht gebracht, waarbij de groepen uit Dante's Hel verbleeken[1]. - Hier ongehoord overwerken bij de staalfabrikatie, waar de smeltovens niet mochten uitdooven,

1 Op de gegevens der eerste enquête van 1842 berust de schildering, die Friedrich Engels in 1845 schreef: ‘Die Lage der arbeitenden Klassen in England.’

daar er te veel tijd zou verloren gaan om het vuur weder aan te leggen en den noodigen graad van hitte te bekomen: een beschouwing, waarbij naïef werd te verstaan gegeven, dat, om de brandstof niet te verspillen, men wel het leven der arbeiders mocht gebruiken. - Dáár de droevige ondervinding in Lancashire en Cheshire opgedaan, dat een donkere tijd van crisis, als tijdens den Amerikaanschen burgeroorlog, toen de katoen niet meer in de Engelsche havens aankwam, toch wel zijn lichtzijden had: de vrouwen der arbeiders hadden nu tijd haar kinderen zelven te voeden en te verzorgen; de sterfte onder de kinderen werd dus minder, en (grillige luim van 't toeval!) de arbeidersmeisjes - zij die aan de fabrieken voor de geheele wereld spinden - leerden nu voor het eerst 't gewone naaiwerk. - Hier weder de verklaring van een fabriekant, dat hij uitsluitend vrouwen bij zijn mechanische weefstoelen gebruikte, en de voorkeur gaf aan gehuwde vrouwen, vooral als zij een groot huisgezin hadden, dat van haar voor 't onderhoud afhing: die vrouwen waren dan, volgens hem, veel opmerkzamer en leerzamer dan ongetrouwde, en tot de uiterste inspanning van krachten gedwongen om de noodzakelijke levensmiddelen te verdienen. - Ginds kinderen van 7 à 8 jaren, die, volgens het rapport van 1863, in de fabrieken van aardewerk, tot 15 uur moesten werken, toestanden waarbij het den leden der enquêtecommissie bang om 't harte werd, en slechts geëvenaard door de akeligheden van 't lot der kinderen, die onze lucifers vervaardigen. - Onze vingerwijzing glijdt heen over de voorvallen der kant-fabricatie te Nottingham, waar het volgens 't rapport van 1860 bleek dat kinderen van 9 à 10 jaar van 2, 3, 4 uur des morgens uit hun armzalige bedden werden losgerukt en gedwongen tot 10, 11 à 12 uur 's nachts te werken. Ook spreken wij niet van de verderfelijke gevolgen voor kinderen van 't werken des nachts: noch van 't werk in de glasblazerijen, waar nog in 1865 geconstateerd werd, dat de arbeidende kinderen geen regelmatigen tijd van eten konden bekomen, daar anders een bepaald quantum hitte, dat uit den oven straalde, zuiver verlies zou zijn. Wij willen niet uitvoerig hier schilderen: slechts even aanstippen: meer en meer beginnen de middelklassen thans oogen te krijgen om al die akeligheden te zien. Er was een tijd - hij is nog zoo ver niet achter ons - toen ter wille van de onmetelijk aangroeiende productie dit alles verborgen bleef; men zag 't eenvoudig niet, met de beste

bedoelingen bleef men blind, zoodat, om een sprekend voorbeeld te nemen, de Engelsche Bijbelmaatschappij in haar ijver om toch schielijk met een aantal gebonden bijbels klaar te wezen, ten einde de heidenen in de verte te bekeeren, er nooit op gelet had dat haar boekbinderij in de City van 't Christelijk Londen vooral jonge meisjes van 14 à 15 jaar gebruikte, die tot 10, 11, 12 en 1 uur 's nachts te zamen met de oude arbeiders in het meest gemengde gezelschap samenwerkten. ‘De meesters’, zoo zegt de enquête, ‘verlokten die meisjes tot dat late werken door extra loon en geld voor een goed avondeten in de kroegen; een groote liederlijkheid heerschte onder haar.’ Men zag 't niet. Van tijd tot tijd schrikte de welgestelde burgerij op, wanneer eens een blik in de woningen van zulke arbeiders werd gewaagd, en toestanden werden ontdekt, waarbij een koude rilling den toeschouwer over den rug liep. - Waar men zoo naar toe ging? Het rapport van 1865 wees 't aan, toen de commissie vragen ging doen naar de verstandelijke ontwikkeling der kinderen dezer arbeidersklasse. Ziehier enkele antwoorden, die 't gemiddelde teekenen. De één (12 jaar oud) weet niet of er een koning of koningin in Engeland is: een tweede (12 jaar) weet niets van Engeland, weet ook niet of hij daarin woont: een derde (14 jaar) weet niets van Londen: een ander heeft nooit van God of Christus gehoord. In één woord een groote verwildering en barbaarschheid moest noodzakelijkerwijze het einde zijn van de ellende en van het gebrek. Lichamelijk, verstandelijk en zedelijk waren de Engelsche arbeiders diep gezonken[1]. Het scheen een reuzenwerk ze uit den met loodzware dampen overdekten jammerpoel te kunnen opbeuren. Maar het moest geschieden, wilde niet Engeland te- gronde gaan. De opheffing, de bevrijding der werklieden uit dien modder, uit dien zwarten verpestenden rook, moest geschieden: het kostte wat het wilde.

1 Wie deze Engelsche arbeiderstoestanden wil leeren kennen, verzuime ook niet te lezen K. Marx, Das Kapital, en daarvan het 8ste hoofdstuk, p. 222-302, het 13de hoofdstuk, p. 384-506, en het 23ste en 24ste hoofdstuk, p. 674-794. Wij citeeren de tweede editie van 1873. Zoo lastig de redeneerende en bewijsvoerende hoofdstukken van het boek van Marx mogen zijn, zoo door trokken als zij van de Hegelsche philosophie (soms een waar jargon) ons toeschijnen, zóó eenzijdig zij voortdraven op enkele premissen: - zoo uitnemend zijn naar ons inzien de bovenaangehaalde beschrijvende en historische gedeelten, die trouwens geheel en al op de officieele stukken zijn gebaseerd. De voorbeelden die wij citeerden, vindt men ook o.a. bij Marx, p. 260, 412, 421, 238, 240 en 501, 237, 261, 569 en 255.

Dit moet erkend worden, dat de arbeiders in Engeland begonnen zijn zich zelven te helpen.

De twee machtige raderen, die zij gebruikten om uit den poel van ellende zich naar boven te heffen, waren en zijn de trades-unions en het coöperatie-stelsel.

De trades-unions - het is zoo overtuigend door Brentano in zijn uitnemend boek aangetoond - ontstonden uit de overlevering der oude gilden. In de dagen der gilden waren de arbeiders aanééngesloten, bereid en verplicht om elkander te helpen en te ondersteunen. Die traditie van het vroegere gildenidee werd in den eigen boezem der Engelsche arbeiders nu weder wakker en nam weder een bepaalden vorm aan. De arbeiders sloten zich overal aanéén, gelijk zij het de kapitalisten zagen doen. Hier waren het menschen, gelijk het daar vooral kapitalen waren die zich verbonden. Zij vormden een organisatie, om aan de kapitalisten zekere eischen te kunnen stellen. De arbeiders begonnen daarvoor bijdragen bijeen te brengen, omslagen onder elkander te heffen. En die eischen betroffen niet zoozeer loonsverhooging, als wel het pogen om het leven van den arbeider gelijkmatig, geregeld en zeker te maken[1]. In het begin is de trades-union niet anders dan een beschutting van den arbeider tegen de bijzondere nadeelen, welke met zijn beroep van arbeider verbonden zijn: zij beoogt een ondersteuning der leden, wanneer deze buiten werk zijn, wanneer zij van de ééne plaats naar de andere reizen, wanneer ongeluk hen treft, wanneer er bij het sterven geld moet wezen voor de begrafenis en de achtergeblevenen[2]. Allengs wordt de verbinding sterker en grooter. Een bepaalde confederatie met eigen wetten en eigen rechtspraak, eigen financiën en verschillende filiaalvereenigingen. Vastgehouden wordt aan het denkbeeld der aanéénsluiting: de bijéengebrachte gelden zijn niet het eigendom van de filiaalvereeniging, die ze bijeenbrengt, maar van het geheel, de trades-union. Terwijl dus in het begin de trades-union een onderlinge verzekeringmaatschappij der arbeiders is, met eigen ziekenkas, invaliedenkas, begrafeniskas, enz., wordt de tradesunion weldra een wapen om conditiën te stellen aan de patronen. Het doel werd nu, zich te plaatsen op het terrein van vraag en aanbod, en dus op vraag en aanbod van arbeidskrachten

1 Zie Brentano, Die Arbeitergilden der Gegenwart, II, p. 38 en 34.
2 Zie Brentano, Die Arbeitergilden der Gegenwart, I, p. 138/139, 216.

in te werken en die te regelen. De kapitalisten verklaarden dat de arbeid een koopwaar is als ieder andere, wier waarde door vraag en aanbod geregeld wordt; welnu, zij zullen dit standpunt aannemen en door zich te verbinden hun koopwaar (den arbeid) zoo duur mogelijk verkoopen[1]. De arbeidsmarkt moet overeenkomstig hun standpunt nu goed en gelijkmatig verzorgd zijn. Vooral moet er van den kant der arbeiders gewaakt worden, dat er geen wanverhouding zij tusschen het aantal leerlingen en arbeiders, zoodat de patroon als het ware steeds zou kunnen werken met onmondige leerlingen, en voorts dat er geen overwerk van de arbeiders gevorderd wordt. De arbeiders willen zoo weder de leemte vullen, ontstaan wijl de vroegere wetten van Elizabeth betrekkelijk de verhouding tusschen leerlingen en arbeiders door de wetgeving, zeer tegen hun wil, in 1814 waren opgeheven. Om zulk een doel te bereiken, moesten de arbeiders zich in corporaties aaneensluiten. En de trades-union is dan ook niet anders dan een duurzaam georganiseerde systematische coalitie der arbeiders, een coalitie waardoor den arbeider de zelfstandigheid en vrijheid wordt gegeven, die hij als individu niet had. De strike is slechts middel. Daarvoor zorgden nu de trades-unions zooveel doenlijk slechts goede arbeiders in elk hunner corporaties op te nemen, ten einde een gezonde vereeniging te zijn. En het doel werd tweeledig: den arbeidsdag voor hen, hun vrouwen en kinderen te verkorten, op tien uren te stellen en dan het loon te verhoogen. Dit doel werd allengs ongeveer verkregen. Allerlei misbruiken werden nu tevens voet voor voet in die questie van den arbeidstijd en van het loon door de arbeiders zelven opgeruimd. Er was hier zooveel te verbeteren, want de patronen waren door dit loon meesters van de arbeiders en maakten van zulk een toestand een verbazend misbruik. Wat kostte het een moeite de patronen werkelijk te nopen het loon voluit te betalen - het in geld in plaats van in waren te geven (trucksysteem) - niet te lange betalingstermijnen aan te wenden, waarvan vooruitbetalingen en kortingen het gevolg waren - de patronen af te leeren, zelven huizen te leveren aan de arbeiders, of het loon te confisceeren door boetes voor quasi slecht werk, door valsche weegbruggen en slecht wegen bij de kolenmijnen - de tusschenpersonen, de ronselaars, tusschen patroon en arbei-

1 Zie Brentano, Die Arbeitergilden, etc., II, p. 130 seqq. en 188 seqq.

ders te doen verdwijnen - eindelijk (wij kunnen niet alles noemen) de patronen te dwingen het loon niet in de kroeg door een kroeghouder te doen betalen, waardoor van de zwakkeren het geld allereerst in sterken drank verdween. Dit alles gedaan te krijgen, kostte ontzaggelijk veel moeite. De strijd daarover tusschen arbeiders en patroons duurt nog altijd voort. De vorm waaronder de arbeiders konden ontslagen worden, de vraag hoe lang van te voren het werk kon worden opgezegd, voegde zich daarbij. Doch de arbeiders hadden bij dat alles slechts één zaak op het oog: vastheid hunner positie te krijgen. Het is waar, de trades-unions zijn zeer éénzijdig, bijna éénoogig: maar er was in den toestand der arbeiders ook veel te verbeteren. Het is een oorlogstoestand waarin de arbeiders zich steeds stellen, maar de vraag en aanbodstheorie is in werkelijkheid altijd een oorlog op de markt. De eenige volkomen juiste grief (want op plaatselijke en eenigszins toevallige misbruiken, als in 1867 te Sheffield, behoeven wij thans niet te letten) is deze, dat vooral de trades-unions den knapperen werkman beletten van zijn superioriteit te profiteeren, omdat anders de minder bevoorrechte benadeeld zou worden[1]; dit is zeer zeker een fout, een kanker, maar men voege er in één adem bij, dat de trades-unions zorgden voor de massa, voor de groote menigte der arbeiders.

Niet voor de massa, slechts voor de besten onder hen werkte die andere hefboom der arbeidersklasse: het coöperatie-stelsel. Dat coöperatie-idee staat ongetwijfeld hooger dan het begrip der trades-unions. Terwijl de trades-unions de onderscheiding van patroon (kapitalist) en arbeiders blijven erkennen, willen de leiders der coöperatie die onderscheiding opheffen. Men gaat dus verder. Doch juist om die reden is coöperatie meer de zaak der élite van de werklieden; zij is bijna een onbereikbare zaak voor de massa[2]. De massa kan desnoods een corporatie, geen coöperatie vormen. Die dit laatste mogelijk achten, gaan van de onderstelling uit, dat alle menschen gelijkelijk voortreffelijk in moreel opzicht kunnen wezen. Zelfs het resultaat van Rochdale geeft voedsel tot het vermoeden, dat de scheiding tusschen kapitalist en loonarbeider ten lange leste

1 Zie Herbert Spencer, Sociology, 1873, p. 252.

2 Zie ook Brentano, Die Arbeitergilden, etc., II, p. 322, 324/327, 334/335. Men rekent dat niet meer dan 300,000 werklieden in Engeland thans aan die coöperatieve beweging actief deel nemen.

weder opkomt: arbeiders werden toegelaten die geen aandeelhouders waren: zoodat dan de arbeiders-questie weder niet in hun geest opgelost wordt. Niettemin kan men het coöperatieidee, mits het maar niet als panacée wordt opgevat, niet te hoog prijzen. En voortreffelijke diensten heeft het aan de Engelsche arbeiders bewezen. Sinds de socialist Owen[1] - aan wien de arbeiders zooveel verplicht zijn - het idee voor hen uitwerkte, en het associatie-begrip in dien vorm voor hen aannemelijk maakte, heeft dan ook de coöperatie werkelijk reeds tallooze weldaden aangebracht. Wel was er een oogenblik gevaar dat het denkbeeld een verkeerde plooi zou aannemen, daar Owen zelf allerlei alliage er aan toevoegde, en het wilde verbinden met een nieuwen vorm van crediet en munt: - doch weldra, losgemaakt van die zoogenaamde ‘arbeidsbeurs’, begon het begrip gezond in Rochdale zich te ontwikkelen en van daaruit overal in de burgerijen en knappe arbeidsklassen wortel te schieten. Thans zijn allen het er over eens, dat de coöperatie vooral zoo uitnemend is, wegens de zedelijke verheffing, die zij aan het bestaan der arbeiders geeft. De moreele waarde is dan ook de hoogste lof dien men aan de coöperatie kan geven. Hier wordt de persoon zelf verbeterd. Waar de coöperatie de stormen en worstelingen van een eerste vestiging heeft kunnen doorstaan, daar is onder de arbeiders het misbruik van sterken drank opgehouden, daar vormen zich nieuwe gezonde banden tusschen de werklieden, daar wordt een familie-gevoel onder hen wakker; en terwijl zij dus finantieel winnen, verheffen zij zich tevens in karakter[2].

Dit dan waren de twee hefboomen, waarmede de Engelsche arbeiders hun toestand verbeterden. Toen zij bezig waren met deze vervormingen, voegden zich allerlei nieuwe en vruchtbare denkbeelden in het gewoel der vele plannen. Aan den éénen kant werd de klem gelegd op het denkbeeld van ‘copartnership’, waardoor de arbeider een zeker aandeel in de winst van het kapitaal zou moeten hebben; een begrip dat echter nog veel meer een élite en kern van arbeiders onderstelde, daar het geheel en al berustte op de intelligentie der arbeiders en zon-

1 Zie A.J Booth, Robert Owen, the founder of socialism in England, 1869, p. 129 en volgende, en Robert Dale Owen, Threading my way, 1874, p. 241 en 242.

2 Zie vooral J.M. Ludlow and Lloyd Jones, Progress of the Working Class, 1832-1867. 1867, p. 131-145.

der onderwijs bijna niet mogelijk was[1]. Dáár werd alle heil gezocht in het vormen van arbeidersrechtbanken, raden van conciliatie en arbitratie tusschen patroon en arbeiders, welke rechtbanken dan over de bestaande en toekomstige arbeidsvoorwaarden zouden oordeelen. Dit denkbeeld wies welig op, sinds de fabriekant Mundella te Nottingham omstreeks 1860, te midden der vele kousenweverijen in zijn omtrek, zulk een raad van arbitratie vestigde, en de rechter Rupert Kettle te Wolverhampton voor de bouwondernemingen aldaar bepaalde scheidsrechters deed benoemen. De één (Mundella) wilde vooral twisten vermijden, de ander (Kettle) ontstane twisten bijleggen; Mundella wilde vereeniging, tezamenvoeging, Kettle een voor beide partijen bindend verdrag[2]: - beiden deden onbegrijpelijk veel goed. Zoo waren er anderen die bijna uitsluitend op beter woningen, of op beter armenwetten de aandacht wilden vestigen; doch welke ook deze verdere plannen waren, de arbeiders hadden door hun trade-unions en coöperatie-inrichtingen zelven den eersten grondslag van hun bevrijding gelegd. De Engelsche arbeiders hadden allereerst vertrouwen op zich zelven gehad.

De wetgeving was nu in Engeland langzaam die beweging der arbeiders gevolgd. Reeds veel vroeger, in 1824, was vooral op aandringen van Joseph Hume, aan de arbeiders de vrijheid gegeven om zich te kunnen combineeren, waren de coalitie-wetten afgeschaft, waardoor de trades-unions rechtens mogelijk werden. En toen nu de toestanden te jammervol bleken, is de Engelsche Staat in het arbeidersvraagstuk meer dadelijk gaan ingrijpen. De wet heeft den arbeid der vrouwen en kinderen geregeld. Toen is - stuk voor stuk - het afgeronde geheel der zoogenaamde Factory-acts tot stand gekomen, een veelszins voortreffelijk geheel, brekende met de wetenschap van den dag, maar het resultaat van ware menschlievendheid[3]. Cobden en Bright begrepen niet veel van 't heilzame dier wetten; zij waren meestal op de hand der fabriekanten-partij; professor Senior leende zijn pen om zulke

1 Zie ook H. Fawcett and M.G. Fawcett, Essays and Lectures on social and political subjects, 1872, p. 167, 168.
2 Zie Gustav Eberty, Denkschrift über gewerbliche Schiedsgerichte, 1872, p. 7-17.
3 Zie over de gansche wetgeving, behalve Ludlow en Jones, p. 26-39 seqq., en Marx Kapital, p. 278-302, vooral het zeer goede boekje, Die Engelsche Fabrikgesetzgebung von Dr. Ernst von Plener, Wien, 1871, p. 4-89.

wetten te bestrijden; de Times nam zijn gewoon egoïstisch standpunt ook bij de behandeling dezer wetten in; Macaulay daarentegen had in dit tijdsgewricht den staatsmansblik, en deed zijn stoute rede ten voordeele van den Bill der 10 uren in het Parlement hooren. Het samenstel der wetten, waarop wij doelen, zijn zeven groote wetten, die den arbeidstijd voor vrouwen en kinderen regelen: een zoogenaamden normaal-arbeidsdag van tien uren voor die vrouwen en kinderen en indirect dus voor de mannelijke arbeiders zelven vaststellen: maatregelen verordenen, om het den fabriekanten onmogelijk te maken, door kunstig ingedeelde werktijden (door de zoogenaamde relais, wanneer een troepje kinderen door een ander troepje werd afgelost) den vastgestelden arbeidstijd voor kinderen te overschrijden: en voorts inspecteurs aanstellen om tegen verder inbreuk dier wetten te waken. De eerste 4 wetten regelen den arbeid van vrouwen en kinderen in de textiele industrie (wollenweverijen enz.). Het zijn de wetten van 29 Augustus 1833, de fabriekwet van 1844, de wet van 1847 en de wet van 1850[1]. Hand aan hand ging daarmede de eerste groote parlementaire enquête over de fabriekstoestanden en de wet van 1842 op de mijnen, waarbij de arbeid der vrouwen in de mijnen geheel werd verboden. Sinds scheen de wetgeving op dit stuk eenigszins te rusten[2], toen van 1862 tot 1866 de tweede groote parlementaire enquête over de fabriekstoestanden werd gehouden, en ten gevolge van die enquête dezelfde bepalingen, die op de textiele industrie van toepassing waren, ook werden uitgebreid op alle andere bedrijven en arbeidstakken. Het zijn de twee uitbreidingswetten van 15 en 21 Augustus 1867; allermerkwaardigste staatstukken, waarbij feitelijk de normaal-arbeidsdag voor de Engelsche fabriekarbeiders in Engeland is ingevoerd, en het stelsel der inspecteurs (twee inspecteurs met vele onderinspecteurs) zeer is uitgebreid[3]. Volledig is nu in geheel de

1 Deze 4 wetten waren voorbereid door vier kleinere, die van Sir Robert Peel, den vader, van 1802, de wet van 1819, de wet van Sir John Hobbouse van 1825, en de wet van 1831, de eerste grootere wet. Nevens haar is dan nog te noemen de wet van 1845 op den arbeid van vrouwen en kinderen in de katoendrukkerijen.

2 Wel is nog op te merken, over hetzelfde onderwerp, een supplementwet van Augustus 1853, een wet op de zijdefabrieken, een wet van Aug. 1860 op de bleekerijen en van Aug. 1861 op de kantindustrie, een wet van 13 Julij 1863 op de bakkerijen en aanvullingswetten op de mijnen van 1840 en Aug. 1862 en later van 1871/72.

3 Ook deze wetten van 1867 waren voorafgegaan door eenige kleinere, zoo op den arbeid van het aardewerk, van de kleermakers, van de schoorsteenvegers, van de dameskleeding, van de papierfabrieken, glasblazerijen en metalen-industrie.

industrie het overwerken van vrouwen en kinderen en feitelijk van de mannelijke arbeiders afgeschaft; de arbeidsdag is ongeveer 9 à 10 uren geworden: nergens wordt in Engeland des Zaterdags na 2 uur des middags gewerkt: en kinderen onder zekeren leeftijd zijn geheel en al uit de fabrieken verwijderd. Voor den producent is nu ten minste (wij zonderen natuurlijk de landbouwtoestanden uit) gezorgd; en zonderling: terwijl men voor den producent zoo zorgde - ten spijt van de wetenschap van den dag - is tevens de productie in die jaren ontzettend vermeerderd[1]. Wetten die waarborgen zochten te stellen voor den gezondheidstoestand in fabrieken en mijnen, volgden hierop. En evenwijdig met deze wetten liepen voorts de wetten die de ontwikkeling van het associatie-wezen onder de arbeiders mogelijk maakten, en die het den werklieden veroorloofden op deze wijze meesters van het verzamelde eigendom te blijven. Gladstone heeft in dit opzicht zich bijzonder verdienstelijk voor de arbeiders gemaakt.

Zoo zorgde de Engelsche Staat, langzaam maar vast de ontwikkeling volgende, die door de arbeidersmaatschappij zelve aan de hand werd gedaan. De gezonde elementen kregen zoo kracht zich te ontwikkelen; het zuivere scheidde zich af van het onreine, en vaste lijnen werden getrokken, die aanwezen langs welke richting de verdere opheffing der arbeidersklasse in Engeland moest voortgaan.

In Engeland heeft zich dan ook het merkwaardige verschijnsel voorgedaan, dat, toen de storm een oogenblik opstak, toen de arbeiders met een soort van geweld dadelijk een betere positie wilden innemen, die beweging van tumult en van onrust en van hartstocht van zelf na eenigen tijd brak, als een machtelooze golf tegen de Westkappelsche dijk. De grondslagen der stevige organisatie waren gelegd, en al werden zij een oogenblik door de hoogste golven overhuifd, zij bleven stand houden. Toch was die revolutionnaire beweging kolossaal. Wij bedoelen natuurlijk het Chartisme. Die er aan deelnamen, bedoelden niet anders dan de staatsmacht in handen der arbeidende klassen te brengen, en dán de maatschappij zelve geheel en al in het belang der arbeiders te vervormen en te

1 Zie von Plener, p. 97, 98.

fatsoeneeren[1]. In de twee aanloopen die dit Chartisme nam, van 1837-1840 en van 1842-1848, leed het beide keeren van zelf schipbreuk. De zoogenaamde Heilige maand der algemeene arbeidstaking kon nooit volledig doorgezet worden. Noch de vurige woede van O'Connor, noch de socialistische kreten van den methodistischen prediker Stephens, noch Vincent, noch de sympathieke Lovett, noch Thomas Cooper de dichter, noch Ernest Jones vermochten op den duur de arbeidersmassaas te bewegen die langzame maar zekere en geleidelijke ontwikkeling te storen, die dwars door het tumult der Chartisten de werklieden reeds tot enkele vaste resultaten leidde. Deze bleven zich dus bepalen bij hun trades-unions[2], begonnen de coöperatieve beweging zonder eenig bijwerk van Owen, en poogden met behulp van fabriekswetten voor goed perken te zetten aan de arbeidgevers, zoodra deze vergaten dat de handen hunner arbeiders werkelijk de handen van menschen waren, van gelijke beweging als zij. O'Connors diktatuur over de massaas was 10 April 1848 gebroken. Zij wilden zijn dwaallicht niet verder volgen. Hij zelf stierf (1855) in een krankzinnigengesticht.

Doch nu, na het mislukken van de Chartistische beweging, en bij het licht dat verschillende enquêtes hadden doen opgaan over de worsteling, die de arbeiders tegen het gebrek en tegen de verdierlijking te voeren hadden, begonnen enkelen uit de hoogere en meer verlichte standen van Engeland te begrijpen, dat hier een schoone en hooge taak te volvoeren was, om de arbeiders te steunen in hun poging om werkelijk vrije, zelfstandige menschen, vrij dienende leden van een gezond maatschappelijk organisme te worden. Een intellectueele en moreele opvoeding was hier te beginnen. En tevens kon hier verzoening der verschillende klassen worden tot stand gebracht, wanneer men met sympathie tot die arbeiders naderde. Het oogmerk was dus tweeledig. Een voorlichting op alle wijzen voor de arbeiders, en tevens een uiteenzetting voor de heerschende klasse dat de arbeiders in hun recht waren, wanneer zij zich wilden vereenigen om collectief gedaan te krijgen, wat

1 Zie daarover William Nassau Molesworth, the History of England from the year 1830-1874, Ed. 1872, vol. II, p. 273 seqq, en een goed opstel van Brentano in de Mei- en Juni-nummers van de Preussische Jahrbücher van 1874.

2 De trades-unions wilden met de zaak van het Chartisme niet te doen hebben, en stonden inderdaad tegenover het Chartisme. Zie Brentano, Gewerbvereine, p. 332 en 333, en Preusische Jahrbücher, Mei 1874, p. 435.

het individu niet vermocht. Sinds 1848 zien wij zulke arbeidersvrienden uit de hoogere standen nu aan het werk gaan. Het had den werklieden wel nooit geheel aan beschermers en helpers ontbroken. Wij noemen den vader van Sir Robert Peel, Lord Broughton, Joseph Hume, voorts den tory fabriekant Richard Oastler, Thomas Sadler, en boven allen den graaf Shaftesbury, vooral toen deze nog als Lord Ashley in het Lagerhuis zitting had, en zijn naam aan de belangrijkste fabriekwetten, aan de enquêtes en aan de wet op den arbeid in de mijnen verbond. Andere parlementsleden volgden dit voorbeeld. Doch niet altijd was de hulp geheel onbaatzuchtig. De tories hielpen soms wel eens als voor den fabriek-arbeid wetten moesten worden gemaakt, en de whigs daarentegen wilden den arbeiders op 't land meer voordeelen geven; want de arbeidgevers in de fabrieken waren meestal whigs, en de landeigenaren en pachters voor het meerendeel tory; en op den rug van den arbeider werd zóó het spel tusschen whigs en tories gespeeld; zelfs Lord Shaftesbury - hoe edel van bedoelingen - geraakte ééns zoo in de klem[1]. Er was dus nog gelegenheid voor andere hulp. Naast de fabriek-inspecteurs, de aangewezen beschermers der arbeiders, - wij mogen hier niet met stilzwijgen den naam van Leonard Horner voorbijgaan, die onvermoeid de volledige toepassing der fabriekswetten ten voordeele der arbeiders eischte - was er plaats voor de edele zelfverloochende hulp van geheel vrijen aard. En ziehier ons tot Maurice gebracht. Hij was het, die, omgeven van enkele jongere vrienden, de taak aanvaardde, om zooveel hij kon, de arbeiders hooger op te heffen, het coöperatie-idee voor te staan, doch tevens in alle opzichten de arbeidende klassen als het ware hooger onderwijs te geven. Hij en zijn vrienden waren het, van wie John Stuart Mill in zijn Beginselen van Staathuishoudkunde de eenvoudige maar treffende woorden gebruikte[2]: ‘Aan hun edele bemoeiingen kan nauwelijks te veel lof worden geschonken.’

III.

Wie was Maurice?

Voor de meesten onzer zal - afgescheiden nu van den stoot

1 Zie Marx, Kapital, p. 705.
2 Zie Book IV, ch. VII, § 6, People's Edition, p. 471.

door Maurice in de theologie of in de arbeidersquaestie gegeven - zijn naam het meest verbonden blijven met dien van zijn in 1844 op 38jarigen leeftijd gestorven zwager John Sterling. Men kent ook in ons land gelukkig de schoone biografie, die Carlyle aan John Sterling heeft gewijd - misschien het natuurlijkste en eenvoudigste boek dat deze later veelal bij schokken en rukken voortgaande Schot heeft geschreven. Men ziet in dit boek werkelijk dien John Sterling: den artistieken, blonden, slanken man, met zijn zwakke gezondheid, die meestal het gevolg scheen van te groote overprikkeling van het bloed, met zijn levensmoed en levensvreugde, met zijn kinderlijk reine opvatting van alle zaken, met zijn hoffelijke beleefdheid, met zijn ongeloofelijke gemakkelijkheid van werken en schrijven, met dat *brillante* dat hem eigen was, met de gave van te kunnen spreken als redenaar, met zijn steeds te groote haast, met zijn onmogelijkheid om ergens stil te zitten. Dwalend, reizend, als het ware improviseerend - en in zulke improvisatiën (hetzij in poësie of in gewoon proza) het geurigste van zijn edel en wat etherisch gemoed u ten beste gevend - is hij zoo duidelijk geteekend, dat gij het niet vreemd zoudt vinden, als hij in ééns op zijn bevallige, half achtelooze wijze in een stoel naast u zat, indien zijn goedige maar rusteloos stralende oogen u aanzagen, en hij half lachend opgewekt zijn bezielde gesprekken over alles waarin hij belang stelde (en dit was bijna in alles) met u begon. Of liever we hebben weleens in ons midden zulke vrienden als Sterling gezien en gekend. Welnu, in datzelfde boek van Carlyle wordt ook dikwijls een zijdelingsche lichtstraal geworpen op den zielsvriend van Sterling, op Frederic Maurice.

Zij troffen elkander op de academie te Cambridge. Maurice was een jaar ouder; hij was in 1805 geboren, de zoon van een predikant der Unitarissen van eenigen naam. Zij waren 19 à 20 jaar oud en beide in Trinity-College onder de leiding van den bekenden en toen nog jongen Julius Hare. Zij behoorden tot de allerbeste studenten: in hun kring bewogen zich allerlei later bekende mannen, Richard Milnes, Charles Buller, John Kemble, Spedding, en zij hadden een debating-club, de Unie, waar Sterling zich als de jonge redenaar bij uitnemendheid deed kennen. Van Trinity-College gingen zij een paar jaren in Trinity-Hall over; Sterling zou de rechten, Maurice de theologie studeeren. Maar de eerste kwam er niet toe om wer-

kelijk een graad in de rechten te bekomen, en Maurice kreeg gewetensbezwaren. Hij was toen reeds een geloovige maar zeer subtiele geest, en het kwam hem voor dat hij toch eigenlijk niet in volle oprechtheid de 39 artikelen van de Anglicaansche kerk kon onderteekenen. Daarbij werkten misschien de invloeden en tradities der Unitarissen. Kortom, hij nam een eerlijk besluit en zeide vaarwel aan de vooruitzichten die het welbestede academisch leven hem opende (een fellowship was hem, den met roem bekenden student, reeds aangeboden) en besloot vooreerst alléén van zijn pen te gaan leven.

In 1828 vinden wij hen beiden in Londen. Zij zijn door het geld van Sterling meester geworden van een orgaan, dat wekelijks uitkwam, the Athenaeum. Het thans onder dien titel zoo bekende weekschrift, the Athenaeum, was een paar jaren vroeger gesticht door een zekeren Buckingham. Het bloeide echter niet bepaald. Sterling en Maurice kochten het en begonnen het naar hun beste gaven vol te schrijven. Het was vooral de hooge geest van Maurice die zich nu begon te ontwikkelen. Sterling erkende het later aan Hare: ‘al het goede dat gij in het Athenaeum hebt gevonden, is voor verreweg het grootste deel het werk van Maurice; wanneer ik wat goeds heb gedaan, dan ben ik zelden meer geweest dan het zandpad dat door zijn voetstappen werd gedrukt en die behield.’ Maurice was zóó bezig in geheel literarischen arbeid. Wij vinden hem zelfs aan het schrijven van een roman, onder den titel van ‘Eustace Conway, of broeder en zuster’. Omstreeks het jaar 1830 verkocht hij het handschrift van zijn roman aan den uitgever Bentley. Bentley gaf dien roman eerst een jaar of vier later anoniem uit. De auteur was toen reeds uit zijn bepaald letterkundigen arbeid overgegaan tot den dienst der kerk, en was zijn eigen roman vergeten. Vreemd zag hij in 1834 op, toen hij door middel van Bentley een uitdaging tot een duel ontving van den bekenden Captain Marryat, die niet met zijn naam liet sollen. Maurice toch kende in 1830 den naam van Marryat niet, en had den gewonen of huis-boosdoener van zijn roman met dien naam vereerd, zonder iets kwaads te bedoelen. Het spreekt wel van zelf, dat er van het duel - nu nog wel aan een geestelijke aangeboden - niets kwam.

Want Maurice was geestelijke geworden. Hetgeen hij in 1827 uit gewetensbezwaren had geweigerd, was hij na 1830 toch gaan doen. Terwijl hij in Londen leefde, het Athenaeum

redigeerde, en met Sterling in een bepaalden kring van vrienden omging - oude bekenden uit Cambridge, als Charles Buller en Trench, bij wien zich ook John Stuart Mill voegde - terwijl zij op alle geestespaden hun weg zochten en de aspiratiën van hun ziel volgden, kwamen beiden onder de betoovering van een machtigen Engelschen geest, van Coleridge.

Zelfs nu nog, nadat hij zoolang reeds gestorven is (hij stierf in 1834), is men het niet geheel eens over de waarachtige beteekenis van den dichter en wijsgeer Samuel Taylor Coleridge. Trouwens de eigen werken, waarin hij moeite heeft gedaan om als het ware zijn karakter en zijn doel aan de menschen te verduidelijken - wij denken aan de twee deelen Biographia Literaria or biographical sketches of my literary life and opinions - zijn juist geschikt om nu nog elken lezer, die daarin het raadsel van het bestaan van Coleridge poogt te ontwarren, op de ergste wijze te verbijsteren. Het best verstaan wij hem, wanneer wij ons hem voorstellen als een uiting van den geest der opkomende XIX^{de} eeuw, die protesteerde tegen de 'Aufklärungsperiode' van de achttiende eeuw. Waar de 18^{e} eeuw door verstand, door verlichting, door het streven naar het positieve nut, door raisonnement, door de richting van een goed bestuurd eigenbelang, door het letten in de eerste plaats op de uitwerking of de gevolgen, en niet te willen tobben over de oorzaak, door berekening, het geluk der menschen meende te vinden of te bevorderen: - daar riep het begin van onze eeuw vooral op het gevoel, de aspiraties naar iets hoogers, de poëzie. De regeneratie der menschheid moest komen door impulsies ten goede en door een streven naar iets hoogers: op inwendige motieven moest worden gelet. Die omkeer van den stroom der gedachten toonde zich in Duitschland het zichtbaarst in de philosophie, in de romantiek; het ging daar samen met den opgewekten zin voor de muziek. Men dreef voort op aspiraties; godsdienst en gedachten kregen iets onbewusts, iets geheimzinnigs. Coleridge nu was in Engeland de man, die zulk een levensbeschouwing uitéénzette, die leerde ueêrzien op de magere en negatieve resultaten van een zoogenaamd rationalisme, die slechts een hoonlach over had voor de uitspraken van het gewoon gezond verstand, die met zekeren heiligen schroom het oude traditioneele volksgeloof leerde naderen. Het leven moest met enthousiasme worden geleid, en poëzie was het éénig ware: een soort van mystiek was in den godsdienst het voornaamste;

inwendig moest alle bekeering zijn; aan uitwendige verbeteringen der menschen te denken, was zotheid.

Coleridge, in het jaar 1828 omstreeks 55 jaar oud, woonde in die dagen in het huis zijner goede vrienden Gilman te Highgate, en zag van dien heuvel van Highgate neêr op het gewoel en op den rook van Londen. Hij had allengs iets van een ziener en van een profeet gekregen. In Engeland werd hij voor de éénige gehouden, die het Duitsche transcendentalisme begreep, de eenige die het onderscheid wist tusschen rede (Vernunft) en gewoon gezond verstand. In het begin had men zich over hem verbaasd; allengs had men den man vereerd, die na Hume en Voltaire zich zelven een orthodox Christen noemde en die der Anglicaansche kerk het ‘esto perpetua’ durfde toeroepen. En nu ouder geworden, hield hij tot ieder, die bij hem kwam, zijne op eigenaardigen zangerigen toon uitgesproken monologen, waarin hij het atheïsme en het materialisme van onzen tijd aanklaagde. Het gezag, dat hij uitoefende, was zeer groot. Op John Sterling was de inwerking volgens Carlyle meer voorbijgaand; toch constateeren wij dat Sterling, na zijn huwelijk met Susannah Barton en na een verblijf in de West-Indiën, nog zoozeer met die theologische questies vervuld was, dat hij in het midden van 1833 zelf geestelijke werd, hoewel hij het niet lang bleef; op Maurice was Coleridge's invloed blijvend, al wijzigden zich de vormen en al kwamen er nieuwe richtingen bij. Een eerste gevolg daarvan was dat Maurice de Anglicaansche kerk met gansch andere oogen begon aan te zien. Veel, waartegen het gezond verstand opkwam, kon nu op mystieke wijze als symbool worden uitgelegd: - en de bezwaren tegen de 39 artikelen, die eens als lood bij hem wogen, werden thans niet meer geteld. Onderteekenen beteekende geen dienstbaarheid, zeide hij nu[1]; en in de Anglicaansche kerk zou hij, volgens zijn meening, al die vrijheid en zelfstandigheid genieten, die hij eischte. Hij zou zijn afgebroken theologische studiën voortzetten, maar thans te Oxford. Hij volbracht zijn taak, en de academie te Cambridge vereerde zich zelve, en toonde op hoe hoogen prijs zij hem stelde, door hem uit de verte en eershalve mede den begeerden graad te schenken.

1 Hij zette dit verder uitéén in een brochure, die in 1835 verscheen, getiteld: Subscription no Bondage.

Hij werd nu predikant, en zijn eerste standplaats was een klein dorpje in Warwickshire. Hij bleef er echter niet lang, want in 1836 (op 31jarigen leeftijd) werd hij ‘chaplain’ benoemd van GUY'S HOSPITAAL te Londen. Die betrekking vervulde hij tien jaren met groote liefde en met heiligen ijver. De verhouding tot Sterling, die intusschen reeds niet meer predikant was, en wiens ziekte-toestand tot gedurig reizen naar het Zuiden aanleiding gaf, werd nog inniger, doordat Maurice in 1837 huwde met een jongere zuster van Sterlings vrouw, met Anna Barton, de dochter van den generaal van dien naam, ‘a gentle excellent female soul’, zegt Carlyle. Daar in Guy's Hospitaal begon nu de richting van Maurice's geest zich meer bepaald te teekenen. Zijn preeken voor de patiënten van dat gesticht werden stukken van een geheel eigenaardige kleur. De indruk, dien deze preken maakten, wordt ons het best wellicht geschilderd door Bunsen, die omstreeks dien tijd gezant te Londen was[1]. Hoort b.v. eenige uitingen van dien staatsman uit het jaar 1839. ‘Heden, Vrijdag 8 Maart, ben ik in Guy's Hospitaal geweest. Niets kan aangrijpender zijn dan alles wat ik hier zag en hoorde; de eenvoudige prediking van het Evangelie door een der zelfstandigste en diepste geesten onder de geleerdste mannen van Engeland, tot een gemeente, zoo als Christus ze had, namelijk van kreupelen, verlamden, blinden, zelfs bezetenen, oude mannen en vrouwen en zieken, die deels genezing wachten, deels den dood te-gemoet zien. De preek was bewonderenswaardig; de laatste helft *ew tempore*, zoo als ik later hoorde, doch schijnbaar voorgelezen.’ Twee dagen later was Bunsen weder onder Maurice's gehoor. ‘Wij kwamen’, zoo schrijft hij Maandag 11 Maart, ‘gisteren nog vroeg genoeg in Guy's Hospitaal. Maurice sprak over de derde verzoeking van Christus - hoe Hem alle rijken der aarde getoond werden - een der schoonste en diepste leerredenen, die ik ooit heb gehoord, en toch in een voor deze schare geheel verstaanbaren vorm’, en dan volgt een kort overzicht van die preek. In een brief van Bunsen van 26 Mei wordt lang stilgestaan bij de verkwikking, die Bunsen en zijn vrouw in de kapel van Guy's Hospitaal genoten; ‘het was geen gewone

1 Zie Bunsen, aus seinen Briefe und nach eigener Erinnerung, geschildert von seiner Wittwe, Deutsche Ausgabe von F. Nippold, zweiter Band, 1869, p. 48, 50, 62, enz.

eeredienst, geen eenvoudige aflezing van gebeden, maar Maurice bad met zoo innigen ernst, dat het moeielijk zou geweest zijn niet met hem te bidden', enz. Kortom, Maurice was als prediker een ongewone verschijning. Zijn gedachten waren zeer diep, getuige zijn in 1838 uitgekomen boek 'the Kingdom of Christ.' Zijn persoon oefende daarbij een zekere betoovering uit - men kwam onder den invloed van een zeer krachtigen geest, die u niet losliet, maar tot zelf-onderzoek dwong. Zijn manieren hadden iets zachts, eenvoudigs, zonder zweem zelfs van aanmatiging. In den persoonlijken iudruk, dien hij op zijn gehoor achtereenvolgens wist te oefenen, hebben velen, die in denkwijze met hem verschillen, het geheim van zijn kracht gezien. En dit alles kwam hem nu op den kansel van zelf ten goede.

Hij hield daarenboven allerlei voordrachten en lezingen, die meestal later werden gedrukt. Voordrachten voor de studenten in Guy's Hospitaal: wij wijzen op zijn rede 'On Words', in 1838 gehouden (opgenomen in het boek: the Friendship of Books), voorts op lezingen On Education, een reeks voordrachten in 1839 gehouden en toen uitgegeven Dat stelsel van lezingen en voordrachten zou nog grooter uitbreiding ontvangen, toen Maurice bij zijne betrekking in Guy's Hospitaal, in 1840, de benoeming ontving van Professor der nieuwe geschiedenis, Engelsche literatuur en kerkhistorie aan het KINGS-COLLEGE te Londen. Hij heeft den aard van den werkkring, dien hij daar opvatte, zelf beschreven in de voorrede van zijn boek 'Learning and Working'. Hij omschrijft ze aldus: 'ik had de eer dertien jaren lang verbonden te zijn aan een college, opgericht en gevestigd in het bijzonder ten dienste der middelklassen, en dat wel in twee hoedanigheden, als onderwijzer voor hen die zich zelven voor de grootere Universiteiten of voor de bezigheden in de wereld voorbereidden, en als leeraar voor dezulken, die bestemd waren voor parochie-geestelijken, gewoonlijk in arme en nederige buurten.' Hij vatte de taak, die hij hier had te vervullen, breed op. Een nieuwe geest werd door hem in de beenderen der Engelsche theologie geblazen. Inderdaad was de Engelsche theologie in onze eeuw, nadat de geest der puriteinsche en methodistische denkbeelden van Wesley en de zijnen vervlogen was, omstreeks 1830, als het ware 't dorre beenderenveld, waarvan de profeet spreekt. Er moest een opwekking hier op dit veld plaats hebben. Een frissche wind moest ko-

men. Die nu de Engelsche theologie goed kennen, willen de herleving van die theologie uit de oude versteende vormen - een herleving die door Coleridge's stem was opgeroepen en voorbereid - terugvoeren tot twee personen. De ééne is John Henry Newman, de ander is onze Maurice. Beide gingen bij hun ontwikkeling uit van een zeer positieven grondslag: van een aanloop tot nieuwere moderne opvatting der religie is bij hen geen spoor. Newman, een der nobelste en talentvolste mannen van Engeland, ging meer en meer zijn blik op het verleden werpen; eerst beproefde hij het met 't puseïsme; weldra dreef consequenter opvatting hem in den schoot der Roomsch-Catholieke kerk. Maurice daarentegen vestigde zijn oogen dadelijk ook op het heden en op de toekomst. Voor hem was een verbinding der traditie met bijna geävanceerde ideeën hoofdzaak. Hij zocht en meende te vinden een vast Christelijk geloof, vereenigbaar met vooruitgang. Tegenstrijdigheden schenen hem hier niet af te schrikken; juist waar een opkomend geslacht later contradicties zou meenen te bespeuren, zag hij ontwikkeling. Tegen paradoxen zag hij niet op. Het was hem echter vooral te doen om impulsies te geven: een eigenlijk theologisch systeem gaf hij niet. Als wij enkele hoofdtrekken van den theologant Maurice zouden durven schetsen, zoo als die blijken uit verschillende van zijn uitsluitend godgeleerde werken, b.v. the Kingdom of Christ, dan zouden ons dit de kenmerkende lijnen willen toeschijnen[1]: Vooreerst een op den voorgrond stellen, dat God zich zelf en niet stelsels omtrent zich zelven aan ons geopenbaard heeft; dat theologie dus een verklaring is van Gods wil en daden in betrekking tot ons, en geen collectie van theorieën over Hem; in dogma's mocht 's menschen geest zich niet gevangen geven; God - zoo ging Maurice dan voort - openbaarde zich aan het hart van een ieder; een directe intuïtie werd dus door Maurice geleerd: als door inwendig licht zag en gevoelde men God. God was in Maurice's opvatting dus de persoonlijke levende God, niet een bloote abstractie. Eindelijk God was onze Vader. Op dit laatste punt werd vooral de klem gelegd. - Wij behoeven dit alles niet breed uitéén te zetten; wij wijzen er slechts op, hoe nu in Maurice's voorstelling de orthodoxe dogmatiek niet bepaald

1 Zie ook Leslic Stephen, Mr. Maurice's theology, Meinummer 1874 van the Fortnightly Review.

onjuist was, maar slechts onvolledig; die oude leerstelsels waren slechts aanwijzingen om te begrijpen, maar behelsden niet de volle waarheid. Alles kreeg bij hem den vorm van aspoiratie. Maurice was zoo sterk mogelijk gekeerd tegen de zucht om een theologische waarheid als monopolie te constitueeren. Neen, alles werd ruim en mild beschouwd. En het liefst werd dit alles in de historie ontvouwd, want geheel het leven en bestaan der menschen in de geschiedenis en in het heden was een lange opvoeding der menscheid door God zelven. Het heden van Engeland was de opvoeding van Engeland door God. - Die nu deze theologische denkbeelden van Maurice volgden, maakten de opmerking, dat men bij Maurice, niettegenstaande zijn schijnbaar historische bewijsvoering, toch veel te veel in een atmosfeer van wolken en nevelen verkeerde; de vaste grond scheen te ontbreken. Maurice - zoo zeide men - verklaart de verschillende godsdienstvormen, door er zijn eigen denkbeelden in over te gieten, en ze u dan voor te stellen. Hij spiritualiseert alles. Zijn uitlegging van den Bijbel is vol allegorieën. Tusschen redeneering en indruk of emotie is bij hem gering verschil. Doch zelfs zij, die in deze kritiek het verst gingen, die zelfs soms beweerden dat zijn taal in een ander dialect moest worden overgezet, erkenden toch dat hier in allen geval leven was, geen opgave van bloote formules. En dan moesten diezelfde beoordeelaars tevens toegeven dat hier altijd een beroep werd gedaan op de gewone geloovigen. De diepste beginselen - zoo leerde Maurice - zijn altijd die, welke even zoo goed begrepen worden door den man van het volk, als door den grondigsten geleerde. Ook in zijn theologische uiteenzetting wendde hij zich tot de armen, tot de verdrukten, tot hen die leden, en als zij hem begrepen, als zij weder de verhevenheid van het Christendom gevoelden en zich dies gelukkig rekenden in hun ellende, dan meende hij zijn werk te doen. Dit was het reëele dat hij op het oog had, de vaste grond waarop hij stond, de werkelijkheid, die door zijn onderwijs en toespraken werd bedoeld. Christus, sprekende in zijn bergrede, stelde zich in verbinding met hen die leden en verdrukt waren: ‘Zalig zijt gij zoo u de menschen vervolgen.’ En Maurice volgde dit voorbeeld. ‘Barmhartigheid, barmhartigheid’ scheen zijn mond toe te roepen aan hen, die de leuze van het Christendom wilden begrijpen.

Zoo dan ontvouwde Maurice als prediker en theoloog, als

‘chaplain’ in Guy's Hospitaal, als professor van het Kings-College zijne denkbeelden en gedachten. Hij werd een persoon op wien het licht viel. Andersdenkenden als Carlyle zochten hem overal op. Doch tevens kreeg hij reeds die soort van achting en consideratie, die zoo dikwijls bewerkt dat men - waar hooge ambten en betrekkingen te begeven zijn - eenigszins ter zijde wordt gelaten. Het nieuwe, het van den gewonen vorm afwijkende compromitteert altijd de mannen der wereld. Eerst later zou dit tegenover Maurice geheel en al het geval zijn; thans werd hij nog tot het een en ander geroepen. Zoo zien wij hem in 1845 de zoogenaamde ‘Boyle Lectures’ houden in een der kerken van Londen. Hij sprak daar de voordrachten uit, die later gedrukt werden onder den titel ‘the Religions of the World, and their relations to Christianity’. Doch voor ons is opmerkelijker, dat hij in 1846, terwijl hij zijn professoraat aan King's-College behield, zijn eerste betrekking aan Guy's Hospitaal vaarwel zegde, nu hij ‘chaplain’ werd aan LINCOLN'S INN, en tevens benoemd om dáár de lezingen te houden, waarvoor Bisschop Warburton vroeger een vaste beurs had gesticht.

Die betrekking van Maurice tot Lincoln's Inn (welke tot het jaar 1860 bleef voortduren) is nu in allerlei opzichten belangrijk geworden. Het was oogenschijnlijk haast een zaak van vorm, van etiket: maar het toevallige werd ditmaal door een diepen geest tot een werkelijkheid, tot een samenhang en samenwerking vervormd en gestempeld. Men weet dat Lincoln's Inn de oude gebouwen zijn, die de hooge rechtszaal van Engeland, de Temple, omgeven. Dáár hebben in allerlei kamertjes de advocaten hun domicilie, dáár moeten de jonge rechtsgeleerden hun oefeningstijd doorloopen, dáár vormen zij allen een ‘broederschap’; en, zooals meest alle oude stichtingen in Engeland, heeft Lincoln's Inn voor zijn bewoners een eigen kapel, en zijn er beurzen voor vaste godsdienstige lezingen. De Temple en Lincoln's Inn zijn aan ons Hollanders wellicht het teekenachtigst voorgesteld door Dickens in zijn Bleakhouse, door Thackeray in zijn Pendennis; en wij zien daar de jonge juristen hun tijd doorbrengen, werkend, of afwachtend of soms de praktijk komt opdagen. Met die jonge juristen nu kwam in 1846 Maurice in enge betrekking. Hij begon voor hen zijn lezingen, en het stoutste en diepste, wat hij had overpeinsd, werd voor hen uitgesproken. Die lezingen werden achtereenvolgens boeken. Wij zullen er slechts enkele opnoemen, want de reeks van Maurice's geschrif-

ten vult geheele planken in een bibliotheek. Zoo zijn in de kapel van Lincoln's Inn in 1848/1849 uitgesproken ‘the Expository Sermons on the Prayer-Book’, - in 1851 ‘the Patriarchs and Lawgivers of the Old Testament’, - dan ‘the Prophets and Kings of the Old Testament’, - dan ‘the Gospel of the Kingdom of Heaven’, - voorts ‘the Gospel of St. John’ in 1856, enz., enz., boeken die telkens herhaalde drukken beleefden. - Doch voor ons doel, en wij mogen het veilig zeggen, voor geheel de ontwikkeling van Maurice en van het werk dat hij meende te moeten verrichten, zijn deze lezingen niet het belangrijkste deel van zijn arbeid in Lincoln's Inn. Het wezenlijk gewichtige lag in de samenwerking, die den theoloog Maurice dáár verbond aan enkele zeer begaafde jonge advocaten, en in de vruchten van die samenwerking. Wat toch was het geval? Maurice, die van zijn verheven standpunt de leer van de Bergrede wederom aan de armen en verdrukten wilde brengen, die in Engeland bij de hoogere klassen het gevoel wilde wakker schudden, dat het hun schuld was zoo de verwildering en verdierlijking der arbeidende klassen toenam: Maurice vond daar in Lincoln's Inn enkele jonge lieden, die, van een ander standpunt uitgaande, van een anderen kant komende, hetzelfde veld en terrein der arbeidende standen naderden, met éénzelfde doel van verbetering en vervorming. Ook zij wilden hún betrekking, hún beroep bij het woord nemen: zij moesten de rechten van verdrukten verdedigen: welnu, het was niet te ontkennen dat op het gebied der arbeidersquaestie allerlei juridieke vormen konden worden uitgedacht of bevestigd, waardoor onrecht voor de arbeiders werd hersteld, het lot dier standen veel dragelijker zoude worden, en zelfs kansen werden geopend om den graad van hun ontwikkeling op te heffen. Maurice kwam als van de hoogte der bergen; de jonge advocaten klommen zachtkens van beneden af uit de vlakte. Doch zij ontmoetten zich daar in Lincoln's Inn, en nauw hadden zij kennis gemaakt of de band was gesloten. De jonge leden der balie erkenden dadelijk den begaafden theoloog als hun hoofd en leider, en zij togen aan het werk. Er moesten - dit stond bij hen allen vast - reddende daden plaats grijpen: en het Christendom - dit was evenzeer hun overtuiging - kon aan die reddende daden zijn wijding geven. Het tijdstip waarop Maurice en de advocaten zich verbonden, was een in de Europeesche geschiedenis veelbeteekenend jaar. Men schreef weldra 1848.

IV.

Het jaar 1848 maakte een geweldigen indruk op Maurice. In de opdracht van zijn boek: Learning and Working, aan zijn vriend den advocaat J.M. Ludlow, lezen wij deze woorden: ‘Een brief, dien ik van u in het begin van het jaar 1848 ontving, toen gij Parijs onmiddellijk na de verdrijving van het huis van Orleans had gezien, had een zeer machtigen indruk op mijn gedachten van dien tijd, en heeft daaraan sedert voor altijd een vasten plooi gegeven. Ik begreep door dien brief, beter dan ik ooit te voren had gedaan, hoe hol en voos die stoffelijke beschaving was, van welke Louis Philippe de groote held was, en die wij een tijd lang haast in ons Engeland hadden willen overnemen en vereeren. Ik gevoelde, sterker dan ik ooit vroeger vermocht, hoe zeer het de plicht van iedereen, en boven allen van ieder dienaar der kerk was, te trachten dat het beginsel en de macht der christelijke beschaving - welke niet op zelfzuchtigheid is gevestigd, en niet op materieele schatten of genietingen alléén gericht is - in het verleden mocht worden erkend en de toekomst mocht beheerschen. Wel wisten wij zeer goed hoe weinig wij beiden konden uitrichten, om het kwade te weêrstaan of het goede te bevorderen. Maar wij wisten ook dat, wat wij konden doen, wij verplicht waren te doen.’ En Maurice, de dienaar der kerk, besloot dus zich aan te gorden om een voorbeeld te geven. De beginselen waarvan hij uitging, waren in zijn eigen woorden de volgende: ‘Wij waren er vast van overtuigd’, zoo zegt hij, ‘dat geheel ons land eerst heil kon verwachten van een opheffing der arbeidende klasse, en dat geheel het land zou moeten ten ondergang zinken, zoo die oprijzing niet plaats had. Wij koesterden niet den droom, dat de arbeidende klasse een weldaad ontving, indien zij haar arbeidend karakter verloor en nu op haar gemak zou kunnen leven. Neen, wij dachten veeleer dat ALLEN de waarde en de achting van den arbeid, de zegeningen van zelfbeheersching moesten leeren. Tegelijkertijd begrepen wij, dat wij niet van verstandelijke of zedelijke verbetering aan menschen, die veel leden, veel ontbering hadden, konden spreken, tenzij wij eerst belang stelden in hun gezondheidstoestand en in hun gewone bezigheden; maar wij gevoelden ook dat elke belangstelling in dit opzicht geheel en al verspild zou zijn, wanneer zij niet het middel was om hun het gevoel

van eigenwaarde als personen, geschapen naar Gods evenbeeld, terug te geven. Nooit hebben wij gedacht dat wij hen konden helpen individueel wijs of individueel goed te worden, wanneer wij vergaten dat zij sociale (maatschappelijke) wezens waren, aan elkander verbonden door banden van familie, nabuurschap, land of van gemeenschappelijke menschheid. Wij meenden dat wij hen niet konden doen verstaan wat die gemeenschappelijke menschheid was, of zelfs wat in elk der meer ondergeschikte kringen is vervat, zoo wij hun niet konden spreken van een Zoon des Menschen, in wien zij een gemeenschappelijk belang moesten stellen. Wij geloofden, dat wij, om dit te doen, nog dieper moesten gaan, en uitgaan van het begrip, dat de Zoon des Menschen tevens Gods Zoon moest zijn, en dat er geen Broederschap voor menschelijke wezens kon zijn, zoo er niet een gemeenschappelijk Vaderschap was.'

De hefboom, dien Maurice nu ter hand nam om de arbeidersklasse uit de diepte te doen oprijzen, was het associatiebeginsel. Het sociale element moest in de menschelijke maatschappij worden wakker geroepen. De oude economisten hadden alles gebaseerd op 't individu en op den afzonderlijken werkkring van elken individu. Een verstandig egoïsme (zeiden zij) was de richting van des menschen streven: en in concurrentie tegen elkander werd door de menschen de volksproductie voortgebracht. Maurice nu meende dat er andere krachten sluimerden in het menschdom, krachten, die voortkwamen uit den familieband, krachten, die op een gemeenschapsgevoel en samenwerking doelden. Het samenzijn, samengaan, samenwerken, was even merkbaar als het vormen der particuliere kringen. Naast den individueelen drang stond de sociale vorm. En het best uitte zich die laatste vorm in de associatiën der werklieden en hunne coöperatieve inrichtingen. Hij begon nu in 1849 te werken aan het vestigen van een 'SOCIETY FOR PROMOTING WORKING MEN'S ASSOCIATIONS'. Het zou zijn een maatschappij ter bevordering van de coöperatieve beweging onder de arbeiders; aan welke coöperatieve beweging Maurice vooral de Christelijke wijding, zoo als hij het noemde, zou trachten te geven.

Met zijn jongere vrienden uit Lincoln's Inn werden nu allerlei plannen te dien einde besproken[1]. Daar waren onder

1 Zie de ontwikkeling bij V.A. Huber, Genossenschaftliche Briefe aus Belgiën, Frankreich und Engeland (Reisebriefe aus dem jahre 1854), Band II, p. 38-47 en 161-185.

de nog niet oude leden der balie verschillende goede koppen en edele harten, die het in deze quaestie der arbeidende klassen geheel met hem ééns waren. De wanden der oude kleine kamers, die tot juridieke domiciliën dezer mannen van het recht dienden, weêrgalmden weldra van allerlei discussiën over deze materie. Er moest iets gedaan worden: een reddende daad was noodig, zoo luidde aller uitspraak. Onder de jonge advocaten die nu Maurice omgaven, merkte men het meest op John Malcolm Ludlow en Thomas Hughes, beide thans overal bekende namen, en F.J. Furnivall. Bij hen voegden zich anderen; wij noemen den jongen en fieren pair Lord Goderich, later meer bekend als Markies van Ripon, wiens overgang tot het Catholieke geloof in onze dagen de verbolgenheid der heeren krantenschrijvers in de Times opwekte; wij gedenken ook de beide tories E. Vansittart Neale en A. Vansittart; terwijl weldra bij hen zich een ander toen jong geestelijke voegde, de beroemde Charles Kingley.

Met dezen staf werkende, en vooral leunende op zijn rechtsgeleerde vrienden, begon Maurice zijn ‘maatschappij’ in het leven te doen treden. De Juristen konden hier zooveel helpen, door aan zulk een maatschappij tevens de praktische taak te geven om in de wetgeving al de hindernissen op te ruimen die der coöperatie in den weg stonden. In Februari 1850 was men met de stichting der maatschappij gereed. Zij zoude heeten de Society for promoting working men's associations. De leden der maatschappij wierpen zich dus op tot bevorderaars (promotoren) van het associatie-wezen; en het beginsel van hun arbeid zou in het Christendom geworteld zijn. De inleiding der statuten van hun maatschappij drukte dan ook geheel en al deze strekking uit. De woorden dier inleiding zijn belangrijk genoeg om ze hier over te nemen. ‘Daar de Promotoren, enz. zich vereenigd hebben, om de grondbeginselen van het Christendom toe te passen op handel en industrie, en daar zij wenschen deze beginselen scherper vast te stellen, zooals zij ze in Gods woord vinden, opdat zij als grondslagen van een tot dit doel gevormde vereeniging kunnen dienen, zoo verklaren zij: 1°. De menschelijke maatschappij is een lichaam, dat uit veel leden bestaat, niet een massa van onder elkander strijdende

atomen. 2°. Echte arbeiders moeten arbeidsgezellen, geassocieerden, geen concurrenten zijn. 3°. Een beginsel van rechtvaardigheid, niet van zelfzucht, moet in het ruilverkeer heerschen.'

Het doel was de coöperatieve beweging te helpen. Alleerst ging men invloed uitoefenen op het Parlement, ten einde betere wetten te verkrijgen voor deze soort van associaties. Er was een jong lid van het Parlement, de heer Slaney, die als vriend der heeren van Lincoln's Inn zich bereid verklaarde de zaak in het Huis der Gemeenten te brengen. Alle stukken werden hem gesuppediteerd en Slaney kreeg werkelijk gedaan dat hem in 1853 door het Parlement een Comité voor deze zaak werd toegestaan. Zoo kwam een lijvig rapport tot stand[1]. De grootere dagbladen moesten zich ook allengs wel met de quaestie gaan bezig houden. Meetings in localen, commissie-vergaderingen, lezingen, discussiën en debatten werden nu door de Promotoren overal aangelegd en gehouden. Voordrachten voor een gemengd publiek over deze materie hadden plaats. In Londen verkreeg men voor de maatschappij in Castle Street een geschikt lokaal, the Hall of association. Kortom, een geheele agitatie werd voor die zaak in het leven geroepen. De grootste moeielijkheid was een eigen orgaan te stichten en te verkrijgen. Want van de gewone dagbladen hadden zij natuurlijk weinig hulp te verwachten. Deze dienden de bezittende klassen in hun afkeer tegen alle verandering, die zou kunnen uitloopen op wijziging der maatschappelijke wetten van distributie, zoo als de klassieke en abstracte school der Economie die nu éénmaal had vastgesteld. Het woord Socialisten was dan ook reeds dikwijls gehoord, als er sprake was van deze poging van Maurice en zijn vrienden uit Lincoln's Inn. Welnu, Maurice en zijn vrienden waren moedig en durfden den handschoen aan het egoïsme dier berispers toewerpen. Toen zij eindelijk op het einde van 1850 gereed waren met een eigen weekschrift, gaven zij daaraan den naam van: de Christen Socialist (the Christian Socialist.

In onze dagen zou zulk een naam, door een geacht geestelijke aan zijn arbeid gegeven, nog altijd de meeste gemoederen verschrikken; hoeveel te meer deed dit feit het Engeland van voor 25 jaar, dat zoo even gebeefd had voor de Chartisten,

1 Zie een anecdote uit dit rapport bij V.A. Huber's Concordia, Zweites Heft, 1861, p. 47.

ontzetten. De verbinding van Christendom en socialistische denkbeelden - zelfs wanneer men dit socialisme nu inkromp tot het eenvoudigste, tot het omgekeerde van zelfzucht en van woedende concurrentie - scheen vreemd. Toch was de houding van den Christen Socialist zoo waardig, alles werd door zoo diepen zedelijken ernst doordrongen, de inhoud toonde zulk een reeks en verscheidenheid van uitingen der Christelijke beschaving ook in poëtischen vorm; zoo veelbeteekenende gaven van opvatting en behandeling en weergeven der zwaarste stoffen werden tentoongspreid, dat er alleen maar één bedenking overbleef, of zulk een blad wel waarlijk populair ook voor de arbeidende klassen kon zijn. Inderdaad, het blad vond geen publiek, en na wat worstelens gaf men het eindelijk op. Sinds bleven de Promotoren slechts kleine brochures uitgeven, onder den titel van Tracts on Christian Socialism. Maurice, Ludlow en Hughes schreven telkens van die brochures, die blijvende waarde hebben[1], en die de leuze, waaronder men streed, waarlijk niet verloochenden.

In het jaar 1853 genoot de vereeniging der Promotoren een bepaalden triomf. Het ontwerp van Slaney, zooals de advocaten van Lincoln's Inn dit voor hem gereed hadden gemaakt, werd wet, zoodat de coöperatieve associaties zich voortaan als wettige maatschappijen konden laten registreeren. De leemten, die deze eerste wet nog vertoonde, werden sinds dien tijd nog aangevuld door een nieuwe wet, die Lord Goderich door het Parlement wist te doen aannemen. De wet van Slaney heette een wet voor ‘industrial and provident societies’, en met het oog op deze bewoordingen werd dan ook nu door de Promotoren de naam van hun vereeniging veranderd. Zij zou voort aan heeten:

1 De Tracts on Christian Socialism behelsden bijv. de volgende onderwerpen: Tract n°. 1, Dialogue between Somebody (a person of respectability) and Nobody (the writer) - tract n°. 2, geschreven door Hughes, History of the Working tailors association - tract n°. 3, what Christian Socialism has to do with the question at present agitating the church - tract n°. 4, geschreven door Ludlow, the Working Associations of Paris - tract n°. 5, the society for promoting working men's associations - tract n°. 6, geschreven door Ludlow, Prevailing Idolatries or hints for political Economists - tract n°. 7, a dialogue between two clergymen, on the doctrine of circumstances as it affects Priests and People - tract n°. 8, A Clergyman's Answer to the question on what grounds can you associate with men generally, enz. - Daarnaast werden dan ook nog uitgegeven tracts by Christian Socialists, zoo n°. 1, Stories on English History, n°. 2, Cheap Clothes and Nasty by Parson Lot, n°. 3, Labour and the Poor, door Ludlow.

‘Association for promoting industrial and provident societies.’ Het doel bleef natuurlijk hetzelfde en Maurice bleef de voorzitter. De statuten werden echter nu nog eenigszins uitgebreid. Voorbehouden werd een nadere aansluiting aan een nog te vormen unie van zulke coöperatieve genootschappen, a union of industrial and provident societies, en als naaste werkkring werd nu ook het volgende vastgesteld: men zou rechtsbijstand verleenen aan alle vereenigingen, die zich onder de nieuwe wet (die van Slaney) of op andere wijze in den geest der beginselen van de maatschappij der Promotoren hadden geconstitueerd of dit wenschten te doen; men zou ze met betrouwbare *trustees* (curatoren) voorzien, en de bezwaren, die ze mochten hebben, bij de wettige overheid ondersteunen. Eindelijk zou dan nog een Centrale Raad worden opgericht, die uit gedelegeerden van alle met de maatschappij der Promotoren in nadere betrekking staande associaties bestond, en die het orgaan tusschen alle vereenigingen zou zijn.

Zoo werkte dan de Maatschappij voort. Maurice's geest bleef alles bezielen. Een klein schisma, door een tot de Engelsche kerk overgegaan Franschman, een vroegere Fouriërist, Jules Lechevalier de St. André, in 1853 opgewekt, deed de oorspronkelijke oprichters slechts te meer aan elkander hechten. Het getal der te Londen zijnde leden steeg in dit jaar 1853 tot 70, waaronder 9 juristen, 9 geestelijken, 2 parlementsleden, 2 Pairs van het Rijk (Viscount Goderich en Lord R. Montague) en 10 leden die aan de geleerde of beschaafde standen toebehoorden; de overige leden waren arbeiders. - Het was een op doortastende wijze uitgevoerde toenadering tot de arbeidende klasse, en een grootsche poging om het sociale beginsel meer en meer tot grondslag der onderlinge betrekkingen der menschen in hun arbeid te maken. Tegenover het welbegrepen egoïsme, dat het drijvend beginsel der economie was, werd het communauteitsgevoel opgeroepen: het gevoel van te-zamen te behooren ook in den arbeid: de vatbaarheid voor opoffering ter wille van een gemeenschappelijk belang: de zelfverloochenende liefde, die het heil der anderen bedoelt. Wanneer dit begrip, dat nu sliep, maar ééns door den adem van den Christelijken godsdienst weder was opgewekt, zouden - zoo meende Maurice - vele kloven gedempt worden, vele grenslijnen zich vrij wat minder scherper gekleurd vertoonen. Het fraterniteitsgevoel zou wakker worden, en dienende liefde ook voor de arbeiders weder een

ideaal zijn. Om dit doel te bereiken, wilden Maurice en zijn vrienden een soort van voogdij op zich nemen, om de coöperatie overal te bevorderen.

De poging blijft geheel en al haar waarde behouden, al moet het erkend worden, dat na den eersten arbeid, en na verloop van eenige jaren, de ondervinding werd opgedaan dat de arbeiders in dit opzicht vrij wel aan zich zelven konden overgelaten worden[1]. Maurice en zijn vrienden hadden het geluk te mogen bemerken, dat de mannen van Rochdale en andere coöperatieve pioniers zeer spoedig door hunne daden bewezen, dat zulk een voogdij als de Promotoren hadden bedoeld, in de hoofdtakken der coöperatie overbodig was. Maar Maurice had door zijn machtige stem bewerkt, dat een deel der publieke opinie zich gunstig voor de zaak begon te stemmen: en, wat de arbeiders betreft, het werd door hen weder gevoeld, dat er in Engeland waarachtig fatsoenlijke mannen waren, Gentlemen, die in een samengaan met de Workingmen niet juist bedoelden het kuipen of werven voor politieke doeleinden.

De persoon van Maurice teekende zich hier in zijn volle aantrekkelijkheid. Zijn ongewone werkzaamheid kwam duidelijk aan het licht. En in al wat hij deed, was zijn werk goed. Hughes, die dat schoone portret van hem levert in de voorrede van ‘the friendship of books’, spreekt er van hoe deze hooge en soms eenigszins mystieke geest in de meest practische vragen altijd de zaken bij het rechte eind opnam. Hij had bijna altijd gelijk. Zelfs in zulke quaesties als de beste methode om laarzen en schoenen door associatie te vervaardigen en te verkoopen. Hij was - en ditzelfde had ieder reeds getroffen toen hij nog aan Guy's Hospitaal was - de type van kracht. De krachtigste man, dien ik ooit gezien heb, zegt een zijner oudste vrienden, indien het kracht heet, met gezetheid en taaiheid het geheele werk af te doen, dat aan een man gesteld is, zonder zich te laten afschrikken door eenigen twijfel of moeielijkheid. Maar die kracht was volgens hem niet de zijne, maar van een Hooger Wil, die door zijn zwakheid zich openbaarde. Het was de sterkte, niet van zelfverheffing, maar van overgave van zich zelven, de sterkte van een Paulus.

En te meer moet dit alles gewaardeerd worden, omdat - al

1 Zie V.A. Huber, Sociale Fragen, n°. VII. Die Arbeiterfrage in England, 1869, p. IX, en Huber's Concordia. Erstes Heft, 1861, p. 15.

mocht hij de hulp van een Charles Kingsley verworven hebben - de Engelsche samenleving en de Engelsche geestelijkheid zich bijna vierkant tegenover zijn streven stelden. Wij hebben daarvan een aardig voorbeeld in het leven van den ook in Holland welbekenden geestelijke Frederick Robertson[1]. Ook deze had in zijn evangelieprediking denkbeelden over de sociale ellende, die niet zoo ver afweken van die van Maurice. Er was, behoudens veel verschil over kerkelijke quaesties, een soortgelijke strekking ten bate der werklieden bij Robertson waar te nemen, als die wij hebben opgemerkt bij Maurice. Het lijden der arbeidende klasse werd zoo sterk mogelijk door hem gevoeld. Doch diezelfde Robertson scheidt zich nu zoo ver mogelijk van Maurice af, zoodra dat woord ‘Christelijk Socialisme’ door Maurice en Kingsley is genoemd. Er is in het tweede deel der brieven van Robertson een diep aandoenlijke brief van Maurice, die evenzeer getuigt van de impopulariteit waarmede hij te worstelen had, als van den nobelen aard, die hem daarbij blijft bezielen. Het toeval wilde dat Robertson in Juni 1851 een serie van preeken voor de werklieden opende met een leerrede over ‘de Boodschap van de Kerk aan de rijken dezer aarde.’ Deze preek, waarin de rijken nog al sterk werden wakker geschud, en vooral de omstandigheid, dat die leerrede de eerste was van een reeks van preeken, waarvan het programma eenigszins door de vrienden van Maurice was vastgesteld, maakte dat Robertson in de dagbladen aangevallen werd als één der Christelijke socialisten, en volgens de loffelijke gewoonte dier bladen, dadelijk uitgescholden. Naar aanleiding daarvan vinden wij nu dezen brief van Maurice aan Robertson van 26 Juni 1851, die geen opheldering verder behoeft: ‘Mijn waarde Heer Robertson. Ik vrees zeer, dat ik er toe gebracht ben om den pijnlijken toestand te vergeten, waarin ik u gesleept heb. Sterk heeft mij, sinds ik u gisteren avond zag, de gedachte verontrust, dat wij uw invloed kunnen hebben verzwakt, en u het harde oordeel van velen hebben bezorgd, door u in betrekking *met ons en onze impopulariteit* te brengen... Ik kan u alleen vragen mij vergiffenis te schenken, dat ik aanleiding heb gegeven dat men u in dien kring heeft geplaatst. Ik meen, wanneer gij er niet tegen zijt, een ernstigen brief aan de Daily

1 Zie Life and Lettres of Frederick W. Robertson M.A. incumbent of Trinity chapel, Brighton, 1847-53, edited by Stopford A. Brooke. Third edition, 1866, vol. II, p. 2-18.

News te schrijven, waarin ik volkomen hun recht zal erkennen om wat zij ook willen over de Christelijke Socialisten te zeggen, maar waarin ik hun verzoeken zal, u niet met ons te verwarren, daar gij u nooit bij dien naam wenschte te noemen... Weet gij een beter weg, zeg het mij; laat mij intusschen, wat ook geschiede, het uitspreken, hoe bitter het genoegen van met u kennis gemaakt te hebben, vermengd is met smart, bij de gedachte dat ik u meer dan ooit heb doen gevoelen de scheiding, de verdeeling en verwarring van de Kerk.' Mij dunkt dit voorbeeld is sprekend genoeg.

Wanneer een man als Robertson zoo dacht, dan kan men begrijpen hoe de eigenlijke mannen der High-Church over Maurice en zijn denkbeelden spraken. Reeds zijn pogingen om de orthodoxe theologie wat ruimer en milder te maken, wekten hun ergernis op. Met zijn plannen voor de arbeiders wilden zij in het allerminst iets te maken hebben. Trouwens in Maurice, die tot de partij der Broad-Church behoorde, zagen zij nog altijd den zoon van den ouden Unitaris. Doch afgescheiden van de High-Church, begon nu ook de zuiver Evangelische partij, die tot nu toe tolerantie en liberale opvattingen had voorgestaan, argwaan tegen Maurice te voeden. De Curatoren van Kings-College, wier professor hij was, begonnen het hoofd te schudden. Juist had hij in 1853 een boek, Theological Essays, uitgegeven, waarin onder anderen de eeuwigheid der helstraffen door hem was betwijfeld. Dit schreeuwde om wraak. Dr. Jelf vooral was onder de Curatoren toen de heftigste[1]. Hij drong aan op ontzetting als professor. En werkelijk gebeurde het krasse feit, dat de zeer positief-Christelijke Maurice, een der beste wetenschappelijke vertegenwoordigers der Engelsche theologie, de uitmuntende opwekker der jeugd, de geleerde, die onlangs het beroemde werk 'History of Moral and Metaphysical Philosophy' uitgegeven had, zijn ontslag kreeg[2].

Maurice was een tijd lang bij uitstek impopulair.

1 Zie the Athenaeum, 6 April 1872, p. 433, en the Inquirer, 6 April 1872, p. 221.

2 Een gansche reeks van brochures zag daarover het licht, zoo van Maurice zelven, Letter to Dr. Jelf - letter to the Bishop of London - als van zijn vrienden, b.v. Ludlow: King's College and Mr. Maurice, the facts, enz. enz.

V.

Maar er was werkelijk kracht in dien man. Onvervaard en rustig werkte hij zijn plannen omtrent de arbeiders verder uit. De coöperatieve beweging onder de arbeiders ging nu stil en met vasten tred voort. Geen onmiddellijke hulp scheen verder noodig. Maar Engeland had - naar Maurice's opvatting - nog een andere schuld aan de werklieden te betalen. Er moest dringend gezorgd worden voor gelegenheid tot beter onderwijs. Maurice nu meende dat hij en zijn vrienden hier een nieuwen weg konden inslaan en een bepaalde leemte aanvullen. Hij had zijn betrekking aan Lincoln's Inn behouden en hij kon altijd rekenen op den steun der advocaten, die hem in zijn campagne der Christen-Socialisten hadden gevolgd. Hij stelde hun nu voor, een geheel nieuw werk ten beste der arbeiders te beginnen. Namelijk een avondschool op te richten voor volwassen werklieden, die des daags bezig waren met handenarbeid. Maar hij bedoelde een school, die al zeer nabij aan een academie grensde. Er moest dáár zeer goed en zeer ontwikkeld onderwijs te verkrijgen zijn. En daarom meende Maurice, dat hij zelf en zijn vrienden beginnen moesten met de reeks van lessen te geven. Dat plan werd nu in de eerste helft van het jaar 1854 door hem meer en meer tot rijpheid gebracht. Men zou een ‘WORKING MEN'S COLLEGE’ stichten. Toen de organisatie geheel gereed was, besloot Maurice allereerst het publiek volledig over het plan in te lichten.

Het programma en het doel van dat Working Men's College, 'twelk in November 1854 in het noordelijk gedeelte van Londen zou worden geopend, werd overeenkomstig dat voornemen door Maurice als ideaal ontvouwd in zes lezingen, door hem in Juni en Juli 1854 te Londen gehouden, en die tot een boek verzameld zijn, onder den titel van ‘Learning and Working’. We zullen die zeer opmerkelijke lezingen pogen te analyseeren.

De titel van dit boek drukte kort en kernachtig uit wat men beoogde: het verband tusschen weten en werken voor de arbeiders. Aan volwassen werklieden zou gelegenheid verschaft worden om tegen eenige betaling in de avonduren, na den arbeid, een reeks van lessen te volgen over bepaalde vakken van wetenschap. Een geregelde cursus over verschillende onderwerpen zou dus in dit College der Werklieden door Maurice

en zijn vrienden worden gehouden. Maurice poogde nu in zijn zes lezingen vooral hierop de klem te leggen, dat men, door zóó de volwassenen, die reeds aan het werk waren, weder tot het leeren te nopen, niets bepaald nieuws of vreemds verrichtte. Integendeel. Zulk een opvoeding en onderwijs der volwassenen, thans door de omstandigheden zoo dringend vereischt, was er vroeger in de middeleeuwen en later altijd geweest. Er was toen verband tusschen de wijsheid van het boek en den arbeid. De universiteiten der middeleeuwen bedoelden niet anders; de jongens- en meisjesscholen hebben zich dan ook eerst uit dit onderwijs der volwassenen in Europa ontwikkeld. Zoo waren in die vroegere eeuwen voor de volwassenen school en leven steeds verbonden. Eerst later werden school en wereld twee geheel van elkander afgescheiden sferen. Die scheiding is hoe langer hoe grooter geworden: de lagere standen leden hieronder het meest, totdat men eindelijk in onze dagen voor het feit stond, dat er rondom ons een bevolking was opgegroeid zonder kennis, zonder middelen om kennis te verkrijgen. Toen is men begonnen te begrijpen, dat het verderf der lagere klassen wel eens eindigen kon met het verderf van allen; men is haastig iets gaan doen om verbetering in den toestand te brengen; men heeft spoedig getracht de kinderen dier onwetende bevolking wat lezen, schrijven en rekenen te leeren; dit was dan ten minste iets. Intusschen is daar waarlijk niet alles mede gedaan. Men moet trachten weder verzoening te brengen tusschen het Leeren en het Werken - ze weder voor de arbeiders zelven tot éénheid voeren. Die taak begint vooral na de school. Wij moeten ons niet voorstellen - zegt Maurice - alsof de volwassenen in de middeleeuwen, als zij door Charlemagne's toedoen of door zendelingen werden geleerd, nog niets wisten: neen, zij hadden indrukken gekregen en verwerkt, die hen in het leven reeds hadden opgevoed: zon, maan en sterren waren hun over het hoofd gegaan: de aarde die zij hadden bebouwd, de zee die zij hadden beploegd, de vertrouwelijke liefde van kinderen, broeders en zusters, vrouwen en echtgenooten: dit alles was school voor hen geweest. Zóó zijn ook onze werklieden reeds eenigszins voorbereid; - doch minder dan vroeger: zij hebben in het begin onzer eeuw zoo weinig vrijen tijd en rust gehad. Meer dan ooit moeten wij dus weder handen aan 't werk slaan, om den arbeid te doen samenstemmen met 't verkrijgen van kennis. Er moet veel

worden ingehaald, wil men weder toestanden verkrijgen als onder koningin Elizabeth.

Met heerlijke voorbeelden uit Miltons geschriften wordt nu de harmonie tusschen het leeren en het arbeiden geschilderd. De wijsheid wordt anders zoo licht een weven van spinnewebben, als de werkelijkheid van den arbeid daarmede niet samengaat. De beste scholier op onze academies gevoelt het altijd en droomt er onder zijn studiën reeds van iets te *doen*. Het weten wil altijd vergezeld gaan met handelen. Ieder kent het strenge woord: 'die niet werkt zal ook niet eten,' maar hand aan hand schijnt daarmede op aarde het vonnis te gaan: 'wanneer iemand niet werken wil, zoo zal hij ook niet meer denken.' Wij moeten ons dus niet laten afschrikken - zegt Maurice - om die vereeniging van weten en werken voor onze arbeiders door te zetten. Allerlei ontmoedigende ondervindingen zullen wij opdoen: maar die hinderpalen komen juist uit de verkeerde begrippen èn van arbeid èn van het leven, verkeerde begrippen die samenhangen met vereering van geld alléén, en die Engeland moet vaarwel zeggen, wil haar beschaving zich blijven handhaven. Arbeid moet weder in rust geschieden, niet onder het koortsachtig jagen als in een rosmolen. Die waarachtig produceert, doet het in stilte en kalmte. Doch in de tegenwoordige tijden is er haast geen sprake meer van, dat arbeid de vrucht van een roeping moet zijn: neen, het is alsof alle arbeid bestaat voor het geld dat er uit voortkomt. Zulk een beschouwing is de dood: zij heeft den arbeider tot slaaf gemaakt. Om uit die slavernij den arbeid te bevrijden, om het denkbeeld van werk te verheffen, daarvoor heeft Maurice - hij herinnert er (pag. 95) met fierheid aan - omstreeks 1848 met eenige vrienden zoo krachtig mogelijk het 'associatie-idee' zoeken te verdedigen en te heroveren voor de werklieden. Het vestigen nu van het Werkmanscollege bedoelt hetzelfde, is de sluitsteen van het gebouw der coöpertie. Zonder waarachtig onderwijs, zonder wezenlijke verlichting kan het sociale idee zich niet juist ontwikkelen. Maar het moet niet het oppervlakkig onderwijs van den dag wezen. Verbetering zal er alleen komen, wanneer men werkelijk den werkman laat deelen in de schatten van wijsheid die andere klassen reeds genieten, en hun een deel van het voedsel geeft, niet de kruimkens hun overlaat, die van de tafel der rijken vallen. Doet het ook om uwentwil, - zoo roept Maurice den rijkeren toe - er is ge-

vaar dat gij alléén geldjagers wordt; denkt er aan dat gij soms noodig kunt hebben dat uit de klassen der werklieden zelven een Bunyan oprijst om u den beteren weg te wijzen.

En onder dat streven om de werklieden tot grooter ontwikkeling te roepen, kunnen er toch ook bemoedigende voorvallen plaats hebben. Herinnert ge u - zegt Maurice - met hoeveel ingenomenheid de arbeiders de pogingen hebben begroet om goede muziek onder hen te verspreiden. Het zal ons gelukken ook met andere kennis en wetenschap. Indien slechts ons onderwijs strekt om de werklieden waarachtig vrij te maken. Nu gevoelen zij zich meestal niet vrij. - En naast dat beginsel van vrijheid moet dan in de tweede plaats voor hen op den voorgrond gesteld worden het begrip van orde. Trouwens de arbeiders begeeren zelven reeds overal organisatie; zij trekken reeds lijnen en koorden die wij slechts te richten, te plooien en te bevestigen hebben. - Vraagt men nu speciaal wat hun in zulk een instelling als het Werkmanscollege moet geleerd worden, dan antwoordt Maurice: het beste. Elk onderwerp, elk vak dat hun moet worden geleerd, moet uitgaan van een beginsel. Hij die het onderwijst, moet zelf een man van gedachten wezen. Eclectisme mag niet worden toegelaten. En voorts schrome men niet de moeielijkste onderwerpen te behandelen, mits het uitgangspunt een gegeven zij, dat de werklieden dadelijk begrijpen, waarin zij leven. Begin niet met definities en verdeelingen, maar laat uit uwe uiteenzetting de verdeeling van zelve volgen, zegt Maurice.

Zoo wenscht hij zelfs de politiek voor hen te doen behandelen, de rol der Whigs en Tories hun duidelijk te maken - want werklieden zijn geen kinderen, zij hebben van dit alles gehoord: - zoo hun geschiedenis te leeren, en vooral het leven, het drama, de actie hun daarin te ontvouwen: - zoo geographie - zoo de ethica - zoo de poëzie volgens Shakespere - zoo de kunst om schilderijen te waardeeren - zoo de logica - zoo de taalkunde - zoo de physiologie - zoo mechanica en mathesis - zoo eindelijk zelfs de christelijke theologie. Want Maurice wil op alle punten de mannen-arbeiders (later hoopt hij ook de vrouwen te kunnen oproepen) tot compleete menschen maken. Ook amusementen kunnen in het college hun worden gegeven, mits ook hier alles hoog wordt opgevat, zoo als een Milton dat in verheven erust bedacht.

Maurice toont nu in zijn laatste lezing aan, dat ‘wij’, de

geleerden en beter ontwikkelden, die taak ten beste der arbeiders moeten aanvaarden. Het zal wel moeielijk zijn, daar de hoogere klassen reeds zoo dikwijls aan de arbeiders gezondigd hebben, en deze dus bezwaarlijk te overtuigen zijn, dat die hoogere klassen nu een werk doen zonder eenige zelfzuchtige motieven; maar het moet gewaagd worden. Wij moeten het den werkman leeren gevoelen, dat de dagelijksche gewone arbeid van het leven vereenigbaar is, ja in de strengste harmonie zich bevindt met de beste en hoogste kennis. Mannen met vereelte handen, die tot nu alleen leden der fabriek zijn, moeten ook leden van een college worden, en het is onze schuld, zoo wij hun niet aan het verstand kunnen brengen dat wij een werkelijke vereeniging (gezelschap) van onderling leeren en onderwijzen - een vennootschap van arbeid bedoelen. De werklieden zijn het waard dat men zich deze moeite geeft. Zij vertegenwoordigen de groote klasse der menschheid, waarin wel soms de kiemen van het slechtste kwaad, maar ook het zaad van het beste goed ligt verscholen. Voor het stand houden onzer beschaving hebben wij hen noodig. Als Engelsche burgers moeten zij worden behandeld. Op de onderwijzers zal het in het eerst vooral aankomen, dezen plicht en deze moeielijke roeping goed te beseffen.

'Welnu, mijn vrienden en ik - in het bewustzijn dat hier een plicht te doen is - zullen het beproeven. God heeft ons opgevoed om onzen broederen werklieden op onze beurt een opvoeding te geven. Wij moeten hen van een dood gewicht tot een levende kracht maken; van de sleur der machine hen roepen tot de inwendige veêrkracht van den geest.' Zoo riep Maurice, en zij, die deze korte ontvouwing van beginselen met ons hebben gevolgd, zullen hebben ingezien dat werkelijk hier een vast plan werd uitgewerkt, een verdere ontwikkeling van zijn vroegere sociale ideeën, en dat bij dit alles de Christelijke wijding werd volgehouden[1].

Maar hoe ideëel! zoo meenen wij reeds enkele onzer lezers te hooren mompelen. Indien zij er maar niet bijvoegen: hoe onpractisch! Want het Werkmans-College, in November 1854 geopend, met het meest weidsche programma van lessen, met een staf van mannen als onderwijzers, die de allerbeste talenten van Engeland op elk gebied waren - Ruskin leerde er, om

1 Zie V.A. Huber, Reisebriefe, II, p. 168.

slechts één naam te noemen, de beginselen van het teekenen -, met een overvloed van gelegenheid om allerlei wetenschap te hooren, met een organisatie alsof werkelijk een academie werd gevestigd, datzelfde Werkmans-College heeft onder de leiding van een president als Maurice een hoogen bloei verkregen, en is een waar model-college gebleven. In 1857 kon reeds een statig gebouw gekocht worden. Het getal van hen die kwamen om van het onderwijs gebruik te maken, was in het eerste jaar 145; in December 1865 telde men 509 scholieren. De geldmiddelen bleven toevloeien, en de jaarlijksche verslagen toonden aan dat finantieel het college zeer gunstig stond.

En Maurice zelf, die een ideaal had willen verwerkelijken, dat dan door anderen kon worden nagevolgd, bezielde al zijn vrienden, die daar met hem onderwezen, zijn Ludlow, Hughes, Furnivall, Ruskin, John Martineau, Rosetti, Westlake, enz. enz. Het onderwijs omvatte in de verschillende zalen wekelijks 23 vakken, en met Maurice waren meestal 15 geleerden of mannen der kunst bezig het beste, wat zij vroeger gegaard hadden, aan de arbeiders mede te deelen. Hoe hoog Maurice vooral zijn taak opvatte, kan het best blijken wanneer wij slechts enkele der lezingen inzien, die Hughes verzameld heeft in het kostelijk boek ‘the Friendship of books.’ De lezingen ‘Ancient History’ - ‘English History’ - ‘Spenser's Faerie Queene’ - en ‘Acquisition and Illumination’ zijn in het Werkmans-College gehouden. Het boek ‘the Epistles of St. John’, is ontstaan uit voordrachten daar aangehoord. Zoo als de allerbeste muziek voor een gehoor van arbeiders was gebracht, moest nu de hoogste wijsheid hun worden ontwikkeld. Trouwens, dit is waarlijk goed en schoon, wat zoowel door den geleerde als door den eenvoudige van harte kan worden gewaardeerd en genoten.

Het Werkmans-College was Maurice's liefste schepping, en toen hij gestorven was, hebben dan ook zijn vereerders (zie Athenaeum van 27 April 1872) begrepen dat de beste hulde, die zij Maurice konden bewijzen, bestond in het geven van gelden tot nieuwe blijvende stichtingen, verbonden aan dat College.

VI.

Eenige jaren verliepen. Maurice gaf weder allerlei theologische boeken uit, en hield zich onafgebroken bezig met zijn Werkman's-College. Professor was hij niet meer; geestelijke, slechts in zoover hij verbonden bleef aan Lincoln's Inn. In het jaar 1860 had er echter een groote verandering in zijn werkzaamheid plaats. Hij werd benoemd tot vasten predikant aan St. Peter's Kapel te Londen, en gaf nu tegelijkertijd de betrekking op, die hem aan Lincoln's Inn hechtte.

Even scherp als vroeger bleef echter de blik, dien hij op de arbeiderstoestanden in Engeland vestigde. Volledіger en meer afgerond waren telkens de denkbeelden, die hij over de arbeiders vormde en uitsprak. Het zou vooral blijken in het begin van het jaar 1866. De gansche Engelsche samenleving hield zich sinds eenige maanden bezig met een te ontwerpen nieuwe Reform-Bill. Men schreef 1865. Lord Palmerston leefde nog, en als voorbode van de latere groote ontwerpen van Gladstone van 1866 en van Disraëli van 1867 (welk laatste ontwerp, zooals men weet, werkelijk wet werd) had het Parlementslid Baines, door het kabinet van Palmerston flauwtjes ondersteund, het voorstel gedaan om den census aanmerkelijk te verlagen. Lowe had toen uitdrukking gegeven aan de benauwde vrees en tegenstand der liberalen tegen zulk een verlaging; een angst die hem en zijn volgers in 1866 den naam van Adullamieten bezorgde, daar de bijbelvaste Bright deed opmerken dat de vreesachtige Whigs tot Lowe bijdraaiden, gelijk ‘alle man die benauwd was’ tot David kwam, die in Adullams spelonk zich had verborgen. Dat oogenblik koos Maurice uit om het goed recht der arbeiders tot het zich doen vertegenwoordigen in het Parlement, te bepleiten. Hij deed het in een betrekkelijk klein boek, getiteld: de werkman en het kiesrecht. ‘The Workman and the Franchise, chapters from English History on the representation and education of the People’.

De wijze waarop Maurice het recht der arbeiders in deze zaak verdedigde, was zeer eigenaardig. Lowe had te verstaan gegeven dat een uitbreiding van het kiesrecht een concessie was aan de domme massa. Aan dat woord knoopte Maurice zijn betoog vast. Hij gaf toe dat, wanneer de arbeiders nog die onbewerktuigde massa waren, die hoop dorre zand-

korrels zonder samenhang, zonder middelpunt, stuifzand door elken wind naar andere richting weggeblazen, alléén iets beteekenend door het aantal, door het cijfer: - dat dán van geen kiesrecht sprake kon zijn. In zooverre had Lowe gelijk. Maar Maurice meende te kunnen bewijzen dat de arbeiders wel degelijk door hun trades-unions, door hun coöperatieve beweging, zelfs door het vormen van hun weêrbaarheidscorpsen, tot organisatiën gekomen waren, kringen met eigen beweging en leven, met eigen groeikracht: - en dat zij in zooverre, als een geconstitueerde georganiseerde macht, recht hadden om zich op eenigerlei wijze te doen vertegenwoordigen. Een diep woord van Shakespere is volgens Maurice de maatstaf, waarnaar men moet beoordeelen of zekere klasse rijp is voor het staatsleven. Als Coriolanus, in het drama van dien naam, zijn bittere minachting voor het volk wil uitdrukken, dan voegt hij hun toe: ‘Gij fragmenten!’ - Welnu, zoolang zekere klasse niets anders is dan een hoop fragmenten, stukken en brokken zonder verband, zonder geheel, dan beteekent zij nog niets, ook niets voor het staatsleven.

De geheele Engelsche geschiedenis werd nu - met dat woord voor oogen - door Maurice doorloopen. De opkomst van iedere klasse in het Engelsche staatsleven werd kortelijk toegelicht en tegelijk de aandacht er op gevestigd, dat ieder reeds vertegenwoordigde klasse telkens den opkomenden stand, die nog buiten den kring van den staat stond, in fragmentarischen toestand poogde te houden. Slechts met zeker geweld kon die dan de poort van het staatswezen binnendringen. Dit was het geval met den adel, toen deze zich naast de Normandische Koningen wist te plaatsen. Zoo deden later de Commons om zich naast Koning en Lords te constitueeren. Telkens kon dit gedaan worden, omdat de klasse, die het doordreef, een goed georganiseerd geheel was. De gewichtigste phases der Engelsche geschiedenis werden zoo door Maurice behandeld, vooral de rol der Puriteinen en van Cromwell goed geteekend, en uitvoerig wederom stilgestaan bij Milton, Maurice's ideaal, totdat hij kwam tot de achttiende eeuw, met al haar corruptie en al haar gisting. Toen op het einde van de 18^{e} eeuw had een nieuwe revolutie in het Engelsche staatswezen plaats: de industrieele omwenteling van Watt en Arkwright. Gebruik makende van de machten, door deze toovenaars ontketend, had een gedeelte der nieuwe nu opkomende industrieele standen zich weten te organiseeren, en hadden

deze allengs ook hun plaats in den kring van het staatswezen van Engeland gevraagd. Zij maakten dat deel uit, hetwelk vooral het kapitaal in die industrieele beweging vertegenwoordigde. Zij gingen steunen op de begrippen door de groote Fransche Revolutie geformuleerd, spelden theorieën van volkssouvereiniteit, van recht der meerderheid, en in 1831 wisten zij werkelijk door de Reform bill van Lord Grey hun plaats in den staat te veroveren. Het waren de middelklassen die toen in den staatskring werden opgenomen. Zij hadden zich geconstitueerd, en getrouw aan hetgeen hun voorgangers in dezelfde positie gedaan hadden, poogden zij nu het tweede deel der klasse, die door de revolutie van Watt en Arkwright was opgekomen, als fragmenten op een afstand te houden, en hun den toegang tot den staat te verbieden. Doch de Engelsche arbeiders onzer eeuw hebben het niet toegelaten. Zij hebben beproefd meer te wezen dan het onsamenhangend stuifzand. Zij hebben zich tot maatschappijen pogen te vormen. Eerst zuiver negatief, slechts afwerend, in hun trades-unions; weldra meer positief in hun coöperatieve beweging en in hun verschillende associatiën. Maurice meent dat die arbeiders welkom geheeten moeten worden in hun verschillende maatschappelijke inrichtingen en plannen. Slechts dan zijn zij, als een door stormwind opgezweepte vernielende stofmassa, te vreezen, als zij niet zijn georganiseerd, als zij slechts ontelbare atomen zijn, waarvan een buiten hen staande kracht, een verkeerde leider (men denke aan de hoofden der Chartisten) zich bedient. Neen, de Engelsche arbeiders zijn in het jaar 1866 niet meer die losse massa; zij weten wat orde is; onder hen werken reeds zeer vaste motieven. Anders voorwaar was hun edele houding, tijdens de katoencrisis gedurende den Amerikaanschen burgeroorlog, niet te verklaren. Onder een of anderen vorm moet de staatskring voor hen geopend worden, en gelijk de middelklassen nu sinds dertig jaren zich met lof hebben bezig gehouden om de quaestiën tusschen grond en industrie, tusschen de stellingen der economisten en de belangen van landbouw en handel op te lossen, zullen de arbeidende klassen in de volgende jaren ons helpen om de quaestie tusschen kapitaal en arbeid bij te leggen.

Maurice verwacht heil voor zijn land van dat intreden der arbeiders in den staatscirkel. Zij kunnen helpen om aan de geheele Engelsche maatschappij een meer nationaal, een minder zelfzuchtigen toon te geven. Dit moet echter wèl op den voor-

grond staan, dat het nooit de ellendige theorie der nummers en der cijfers, der meerderheid of van het algemeen stemrecht is, die Engeland moet regeeren. Ook niet de belangen en het overwicht van het geld. Neen, de werklieden kunnen alleen binnen den staatskring komen, voorzoover zij een organisatie vormen, en voorzoover zij overtuigingen hebben. Wellicht zullen zij dan een correctief uitmaken tegen de thans alles overvleugelende geld-denkbeelden der middelklasse; gelijk in Amerika de vroegere werkman Lincoln toch voor het eerst de stem van het geweten deed hooren, toen de knappe vertegenwoordigers en voorstanders der belangen slechts compromissen wisten te knutselen.

VII.

Het boekje ‘de Werkman en het Kiesrecht’ was dus niet anders dan een grootsche opwekking aan de arbeiders, om meer dan fragmenten te zijn, om zich leden te gevoelen der bewerktuigde maatschappij. Er bleef nu na deze ontvouwing nog een andere taak over: namelijk een breede schilderij te ontwerpen en te leveren van de geheele menschelijke maatschappij. Dit is dan ook werkelijk het laatste hoofdwerk van Maurice geweest. Wij bedoelen het schoone boek ‘Social Morality’. De uiterlijke aanleiding tot het opstellen van dit boek was de volgende. Maurice was in het jaar 1866 benoemd tot hoogleeraar in de ‘casuïstry and moral philosophy’ aan de academie te Cambridge. Voorlezingen voor de studenten moesten nu worden gegeven, en nadat eerst een reeks voorlezingen over ‘het geweten’ waren gehouden (later ook in een boekdeel verzameld), hield Maurice in 1869 zijn voordrachten over de Maatschappelijke Zedeleer.

De samenhang tusschen deze studiën en hetgeen vroeger door hem was gedacht, geschreven en gedaan voor de arbeiders, was duidelijk. Thans moesten alle klassen van menschen, alle rangen en standen, dus ook de arbeiders, er aan herinnerd worden, dat het leven hier op aarde niet mag zijn een egoïstisch volgen van eigen individueelen wil of wensch, maar een samenleven en samenwerken is. De ééne stand moest gevoelen dat zijn werken en doen van beslissenden invloed op het lot van den anderen was, daar allen van elkander afhankelijk blijven. Alle

klassen moesten begrijpen dat zij voor elkander verantwoordelijk waren. Welke nu de zelfverloochenende drijfveeren waren, die het heil der anderen in de eerste plaats bedoelden, moest en kon worden nagespoord. Er was noodzakelijkheid om dit onderzoek te beginnen, omdat onze eeuw maar al te geneigd was geweest de maatschappij zich voor te stellen als gebouwd op het eigendom, en niet op betrekkingen en verhoudingen der menschen. Die betrekkingen echter waren de grondslag der zeden en gewoonten onder de menschen, vormden de basis der maatschappij.

In eene studie als deze kon natuurlijk in 't groot een economie, een plan, een huishouden der menschheid worden geteekend. Want al die verhoudingen en toestanden waarin de mensch zich geplaatst vond - toestanden die hij op zijn beurt trachten zou te vervormen - waren tegelijk als zoovele onzichtbare draden die te zamen een groot weefsel vormden. Zij wezen (wanneer men dit weefsel analyseerde) een evenredigheid en orde aan, die volkomen zou passen in de orde van het Heelal. Bij het opmerken der harmonie zou men zich nog dikwijls kunnen vergissen - gelijk de oogen soms schemeren, wanneer men vast staart op de strepen van den dageraad vóórdat de zon is opgegaan - doch men zou zeer zeker de grondslagen van maatschappelijken vrede vinden. En toegerust met die kennis, zou men kunnen opkomen tegen de euvelen die de tegenwoordige maatschappij der menschen soms onduldbaar maken. Men zou dringend kunnen aanmanen tot grooter aansluiting der deelen van de menschelijke samenleving, tot demping der kloven tusschen de standen, die anders hoe langer hoe breeder en dieper zouden worden, en tot uitwissching der grenslijnen, die soms zoo scherp van kleur schenen te zijn. Maurice bleef bij het uitwerken van zulke denkbeelden ook geheel en al in zijn geheel als vroeger dienaar der kerk, daar het toch het werk der kerk is - al verzuimt zij het zoo dikwijls - om éénheid te brengen in de verdeeldheden der menschen, om onder hen altijd-door te wijzen op de beginselen van liefde en zelfverloochening.

Bij de oneindige wisseling en wenteling der maatschappelijke oppervlakte, bij het gecompliceerde van haar toestanden voor zoover zij zich het eerst aan onze oogen vertoonen, bij de plasticiteit van al haar vormen, die in oneindig aantal gemodelleerd en geremodelleerd konden worden, moest men nu, ten

einde op dit terrein eenige vastheid te bekomen, zoo sterk mogelijk vaarwel zeggen aan het denkbeeld dat de maatschappij ooit kon bestaan hebben uit een massa éénheden, een menigte atomen. Neen, er was dadelijk onder de menschen een band geweest. Wij kiezen niet dien band; wij vinden dien. De mensch vond zich in een orde van betrekkingen, die hij niet straffeloos kon schenden. Hij is lid van een familie, lid van een natie; het één is zoowel een feit als het ander. Niet het tellen der hoofden mag dus het begin zijn bij zulk een studie der maatschappij, maar wel het doen opmerken der verschillende groepen. De eenvoudigste groep is de éénheid van alles, niet het individu.

Maurice tracht nu in zijn boek alle verschijnselen der maatschappij, alle verhoudingen en betrekkingen te rangschikken onder drie groote kringen. Hij beschouwt het menschdom als groepeering in familiën, als groepeering in natiën, en als samenvoeging tot één Geheel. Het doel is om tevens het licht te doen vallen op de wanorde in de huishoudens, op de bittere rampen in de natiën, op de ontzettende tegenstrijdigheden in een maatschappij, die zegt alle menschen te omvatten. Wij zullen trachten - hoe moeielijk het ook zij - van het boek een overzicht te geven. Onze lezers begrijpen dat zij slechts een dor geraamte krijgen, ontdaan van alle schoonheid der vormen en kleuren.

Eerst behandelt Maurice dus uit dit oogpunt den kring der familie, van het huisgezin.

Vierderlei verschillende verhoudingen of betrekkingen worden hier besproken, de betrekking van ouders en kinderen, van echtgenooten onderling, van broeders en zusters, van meesters en dienaars. Zij omvatten dan ook het geheele huis: ze zijn niet het bijkomende, het ornament van ons bestaan hier op aarde, maar het merg van ons zijn, ons eigenlijk wezen: zij vormen onze rust, onze jubel of de tragedie van ons leven. Bij het bespreken der verhouding tusschen ouders en kinderen, wordt de klem hierop gelegd, dat men zich dadelijk vindt in een kring van autoriteit, en van daarmede samenhangende gehoorzaamheid. Autoriteit en gehoorzaamheid worden dan ook als de fundamenteele beginselen der maatschappij gesteld. Alles wordt echter in het huisgezin getemperd door den invloed der moeder. Het kind groeit in dien kring op, om de erfenis van den vader over te nemen, zelfstandig de taak van den vader voort te zetten. Vaste teekening wordt aan deze voorstelling

van het begrip autoriteit gegeven, door het op te zoeken in de geschiedenis, en wel bij de Romeinen met hun vaderlijke macht. De kracht van de ouderlijke woorden blijft echter overal dezelfde. Half verdorven rassen, die zeker zich niet kunnen opheffen door al hun naamlooze vennootschappen of vergelijkende examina, kunnen misschien wakker worden op den waarschuwenden klank van eens vaders stem, weder herleven door de gezonde atmosfeer van het familie-leven. - Na de verhouding tusschen ouders en kinderen behandeld te hebben, gaat Maurice zijn oogen vestigen op het huwelijk. Ook dit is een toestand, waar men intreedt. Het gevoel van onvolledigheid brengt man en vrouw tot elkander. De één leunt op de ander. De trouw aan elkander is hier het fondament. Dit beginsel der trouw is dus het element dat door het huwelijk in de maatschappij is gebracht. Waren het bij het autoriteitsbeginsel de Romeinen die de beste voorbeelden aan de hand gaven, Maurice zoekt voor zijn idee ‘trouw’ zijn ophelderingen bij de Grieken, vooral in de zangen van Homerus. De Grieken, met hun elementen van smaak, affectie en keuze, die daarom in theorie het huwelijk artistiek als een combinatie van het mannelijke en vrouwelijke in den mensch behandelden. Telkens komen de Grieksche denkers en dichters op het huwelijk terug; hun tragedies zijn een schildering van het wee der gebroken huwelijksbetrekking. De heiligheid van het huwelijk (monogamie) blijft een vast cement der maatschappij. Zij beduidt waarachtige gelijkheid van beide deelen, want de ééne sexe mag niet verheerlijkt worden ten koste der andere. - Thans ontleedt Maurice den kring en de betrekkingen van broeders en zusters. Hier is het gemeenschappelijk bloed, de consanguïniteit, het element dat de verhoudingen beheerscht. Één oorsprong houdt broeders en zusters te zamen: de naam, soms het graf, van den vader. Het broederlijk gevoel, de oude betoovering van het ouderlijk huis. windt als met onzichtbare draden zich telkens in alle plannen, die den band der broeders zouden dreigen te breken. Het ‘ik ben uw broeder’ van Jozef, doet alle harten der kinderen door de gansche historie heên kloppen. Men gevoelt het, dat men voor zich alleen dár zaligheid geniet, wanneer men zegen aan anderen weet te geven. Soms is het alsof onze eeuw, den band van het bloed gering achtend, zich tevreden wilde stellen met de metaphoor en met dat wat de Fransche Revolutie fraterniteit noemde: maar weldra ziet men in, dat men met die phrase

niet ver komt. Neen, de waarachtige broederlijke betrekking is nog het beste tegenwicht tegen de vernietigende strekking der concurrentie. Die een broeder is, heeft de kracht om te lijden en een slachtoffer te zijn, maar hij zal zóó de maatschappij van het verderf helpen redden. - Eindelijk wordt de verhouding bezien van heer en dienaar. Maurice toont aan hoe thans (nu van slavernij geen sprake meer kan zijn) het geld- en eigendomsidee toch hier als bederf binnensluipt. ‘Ik heb hem betaald: dus wat wil hij meer?’ wordt van den éénen kant geuit. ‘Ik ben hem niets verplicht; hij heeft mijn arbeid gehad’, wordt daarop geantwoord. De éénige betrekking tusschen heer en dienaar zou dus door 't geld worden gevormd. Maurice gaat natuurlijk van een gansch ander standpunt uit. De dienaar is een deel van het huis. Wederzijdsche eerbied moet hen vereenigen. Want ook de meester is dienaar op zijn beurt, in welke werkzaamheid of ambt hij ook bezig is. Niet een gelijkmaking van beiden kan hier verbeteren in dien zin, dat heeren en dienaren allen meesters worden: maar wèl het gevoel, dat een ieder op aarde in zijn kring ‘dient’. Dit gevoel moet de meesters bezielen, en 't huis, neen, de maatschappij zal er goed bij varen. - Alles nu samentrekkende wat hij over den kring der familie gezegd heeft, wijst Maurice er ten slotte op, dat die betrekkingen en verhoudingen in het huis de leden van het gezin van zelven wezen naar hooger Goddelijke inrichtingen. De zoon eerbiedigde de autoriteit van den vader, als van den oorsprong van zijn leven; maar de vader vroeg en zocht naar den oorsprong van het leven en het zijn. Een vereering ontstond in de familie, in het huisgezin, een vereering die bij de ontwikkelde volken dus niet uit den angst of bewondering der donkere natuurkrachten, maar uit den blik op de betrekkingen en verhoudingen onderling in de familie ontstond. Men zag op tot de Goden, beschermers van den huiselijken haard, den God van het Huis. Met die betrekkingen en verhoudingen verbonden zich de denkbeelden van herinneren en vooruitzien, van verleden en toekomst, van onsterfelijkheid. Het Huis begon zijn offerhande te brengen aan het Hoogste Beginsel.

Na de verhoudingen in het huisgezin, den kring der familie, dus behandeld te hebben, gaat Maurice de hoofdelementen van den veel grooteren kring, dien der natie, bespreken.

Dit verband der natie wordt wederom van verschillende zijden bezien. - Eerst wijdt Maurice aan dit onderwerp een

hoofdstuk, dat hij noemt: ‘Uw nabuur en Gij’. Hij voert u nogmaals in het huis, en toont u den jongen, die reeds niet meer tevreden is met de verhoudingen in huis, voor wien dat reeds niet ruim genoeg meer is, en die de jongens in de buurt opzoekt, straks op school ze als vrienden zal vinden. Het is de oorsprong van het vormen van een nieuwen cirkel: grooter dan die oude van het huisgezin en van den bloedsband. Maar de beide sferen, al hebben zij elk andere stralen, weven zich toch tot één web. Die tweede kring, gebazeerd op buurtschap, zal nu de grondslag vooral der natie worden. Twee factoren zullen in dien nieuwen kring altijd duidelijk op den voorgrond staan: nabijheid in de ruimte, en zucht van een ieder om als individu zijn plaats en onderscheid te behouden. Een waar nationaal man is altijd een sterke individualiteit. De groote Duitsche wijsgeer Fichte, wiens stelsel alles terugbracht op het ‘ik’, was tevens de man door wiens redevoeringen Duitschland als één volk zich ophief en zich tot nationaliteit vormde tegenover Napoleon. De natie op haar beurt maakt dan wederom het individu sterk. Het één werkt op het ander in. - Is de natie zóó tot stand gekomen, dan is het eerste wat in die natie de aandacht trekt ‘de wet’. Men vindt die wet. Het is niet langer het bevel van een vader, maar een bevel dat, al weet men niet wie het gegeven heeft, even goed gehoorzaamd moet worden. Onder die wet is ieder verantwoordelijk voor zich zelven; voor die wet zijn allen gelijk; ieder is door die wet gebonden. De leden der natie gevoelen daardoor een band, al hebben zij geen sympathie voor elkander. Het voorbeeld van Shylock uit ‘de koopman van Venetië’ wordt op meesterlijke wijze door Maurice in deze ontvouwing gebruikt. Ontkend wordt dat de wet juist altijd een uitdrukking is van het gevoelen der meerderheid, maar des te duidelijker wordt hierop gewezen, dat elke wet de reeds bestaande verhouding tot verplichting stempelt. Een ieder gevoelt nu die verplichting als band voor zich, maar ook voor zijn nabuur. Maar de wet doet nog meer dan bevestigen datgene wat de familiekring reeds gaf. De wet leert eerbied te hebben voor het leven en den persoon van elk individu; de wet beveiligt de positie en den goeden naam van elken mensch; de wet leert achting te hebben voor het eigendom, dat nu individueel particulier eigendom wordt, niet meer als in de familie tot de gemeenschap behoort; de wet maakt ieder opmerkzaam op eigen begeerlijkheid en leert

hem zich daarvoor te wachten, door zijn ‘gij moogt niet....’. De wet vormt een kring van rechtvaardigheid en tevens, als uit tegenstelling, van genade en vergiffenis. - Het tweede waarop in den kring der natie de aandacht valt, is ‘de taal’. De taal is het middel om de natiën te onderscheiden. Als het begrip natie zwak is, komt de verscheidenheid niet tot zijn recht. Men spreekt dan latijn als in de middeleeuwen, Fransch als in de eeuw van Lodewijk XIV. Maar is de natie krachtig, dan ontwikkelt zich de spraak. De spraak is dan de uitdrukking der gedachten. Het is als het ware een onderling verbond om niet te liegen. In een patriarchalen tijd is ieder slechts waarheidslievend voor zijn eigen clan: nu heeft men daar geen vrede mede. Woorden worden uitdrukkingen van contracten en verbintenissen onder de menschen. De reservatio mentis (geestelijk voorbehoud) is het eigendom van lieden die zich weinig met nationaal leven vereenzelvigen. Weldoeners zijn het, die als een Dante, een Wycliffe, een Luther, een taal voor de natiën stempelen; die woorden tot levendige dingen, met handen en voeten, maken. Want het woord is een levend woord, niet een verzameling van doode letters. Boeken maken soms te veel het woord dood. Dat mag niet. Blijft het woord leven, dan kan men spreken van een man van zijn woord, dan is de nationale taal een taal vol groeikracht en leven, zonder bastaardwoorden, een oprechte taal: een taal der waarheid. Een Parlement kan dan iets meer zijn dan een praatcollege. ‘Indien wat elk afzonderlijk spreekt den stempel van oprechtheid en manlijkheid draagt, dan zal wat wij gezamenlijk spreken noch beuzelachtig noch onwaar zijn’. - Als derde hoofdmoment in een natie wordt dan op ‘de regeering’ het oog gevestigd: de regeering die de wet voor een volk uitvoert. Nu meent Maurice nog altijd de klem te moeten leggen op het begrip loyauteit met betrekking tot de regeering. Loyauteit jegens den koning, zooals de Cavalieren dat toonden, of tegenover de wet, zooals Milton het opvatte. Die loyauteit is echter een volkomen vereischte ook voor een democratischen staat, des te meer omdat zulk een maatschappij toch al te veel zich laat verleiden door zucht naar heerschappij en lust naar winst. Zonder loyauteit gaat zulk een democratie te niet. Tegenwoordig is ons geslacht geneigd te veel op de administratie te letten. Een gouvernement daarentegen mag niet, volgens Maurice, als een instrument, als iets wat buiten ons

staat, worden behandeld. Het moet met en in ons opgroeien, en die staatsvorm, die voor het volk het beste past, zal ook de beste administratie geven. - Zoo constitueert zich dan allengs de natie. En hier ontmoet Maurice het feit, dat de natiën meestal tot haar bestaan, tot haar veerkracht komen door den oorlog. Het begrip ‘oorlog’ wordt dus onderzocht. De waardeering van den krijg wordt nu ingelascht. Oorlog is meer dan een noodzakelijk kwaad, vloeit nog uit iets anders voort dan uit instinct van zelfbehoud. Vredestoestanden werken verslappend op de ziel, wanneer gevoeld wordt dat het recht wordt vertrapt, en de geldmotieven den edelen zin naar vrijheid in slaap wiegen. Voor een zedelijke verplichting, voor een handhaving der wet mag oorlog gevoerd worden, en het nationale leven zal heerlijk uit zulk een kamp oprijzen. - Ook deze nationale verhoudingen wekken nu van zelven op tot vereering van het Hoogere, van den Redder uit alle verdrukking, den Bestraffer van alle onrecht, den Wetgever, den Koning van den koning. Één volk heeft dat in een heerlijk monument het best getoond, namelijk Israël, in zijn Psalmen. Hoort hoe die Psalmen, terwijl zij het nationale leven teekenen, aanroepen den God der Vaderen, dus der natie, den God der Rechtvaardigheid, den Verbonds-God, die geen onoprechtheid in taal of woord zou dulden, den God tot wien de koning David als tot een Koning spreekt, den God eindelijk der Heirscharen. Met de Psalmen hebben alle natiën van Europa zich tot nu toe vereenzelvigd, en in die woorden der psalmen hebben zij elk haar vereering geuit. Elke natie boog het hoofd, als die tonen ten Hemel ruischten.

Thans gaat Maurice den kring zoo ver mogelijk verwijden, en het menschdom beschouwen, voor zoover het zich tot een Algemeene Maatschappij onder een levend Hoofd constitueert.

Hij gaat in de historie de pogingen na die daartoe strekten. De eerste groote poging van belang is de vestiging van het Universeele Rijk door de Romeinsche keizers. Het karakteristieke van zulk een Universeel Rijk - een Caesarisme, een Imperium - wordt nu uiteengezet. De kenmerkende trekken wijzen allen op een uitwisschen der nationale eigenaardigheden. Niet een verbond van natiën, iets internationaals, wordt gezocht, maar een opheffing daarvan onder iets algemeens. Op de taal is dit merkbaar; de beste keizers schrijven geen latijn meer. Bij de ontwikkeling der rechtsbegrippen vindt men een zoogenaamd

natuurrecht. Een nationale godsdienst is niet meer noodig, tolerantie voor alle godsdiensten is toegelaten. Alleen één conditie wordt als noodzakelijk geëischt, dat de keizer, het hoofd van het Rijk (zij het dan ook voor den vorm) als godheid wordt aangebeden. En voorts wordt dan dit Rijk door legioenen van soldaten bijeengehouden: die zijn de machtselementen van het Rijk. - Terwijl nu dit universeele Rijk zich aldus zocht te constitueeren, was echter reeds een mededinger opgestaan. Mannen, komende uit Israël, spraken van een Christenwereld, van het vestigen van een algemeenen band, van een rijk, dat zij noemden het Koningrijk der Hemelen. In werkelijkheid kwamen zij op met den eisch, dat het geheele menschdom zich zou constitueeren tot een Universeel Huisgezin. Het programma daarvoor nu waren de woorden die Christus in de Bergrede had doen hooren. Daarin was het ideaal van 's menschen streven en leven ontsluierd. Het waren beginselen voor een over alle menschen zich uitstrekkende familie. Het nationale leven scheen hier geschorst. En de leerlingen die het eerst zulke begrippen gingen verwerkelijken, vonden het zelfs consequent, het particulier eigendom op te heffen en geheel en al als broeders te leven. - Toen nu het Algemeene Rijk dezen mededinger zag, vond hij hem in 't eerst niet zeer gevaarlijk; de Imperatoren beschouwden het eerst als een godsdienst, zooals de andere godsdiensten, en weken niet af van hun idee van verdraagzaamheid. Doch weldra bemerkten de keizers (en het waren de beste keizers die het 't scherpst inzagen) dat zij zich vergist hadden. Het nieuwe beginsel was iets diepers dan één der vele godsdiensten. Aan het ééne, wat door het Rijk als conditie van de Christenen werd geëischt, om den keizer voor den vorm als Godheid aan te roepen, werd niet door hen voldaan. Zij hadden zich zelven met hart en ziel aan een anderen God overgegeven. En nu, na het verwerpen dezer proef, begint de vijandelijke aanraking en de worsteling der twee werelden: van het Rijk dat op macht is gebaseerd, en van de Christelijke familie, die op overgave van zich zelven steunt. - De worsteling der twee wereldbeschouwingen eindigde, zooals bekend is, daarmede, dat het Rijk, bij monde van Constantijn, boog voor het Christelijk Beginsel. Zoo had dan het denkbeeld der Universeele Familie het gewonnen, doch slechts schijnbaar. Veel tegenstrijdigheden bleven bestaan. Het scheen werkelijk alsof een alliantie der twee werelden was

beproefd. Het gevolg was, dat het verchristelijkt Rijk inderdaad voos bleek te zijn. Na een bestaan van duizend jaren ging het te niet. Deze algemeene kring, waarvan Constantinopel het middelpunt was geweest, had geen levensvatbaarheid. Evenmin echter de Universeele Familie, die zich te Rome als een Latijnsch Christendom vestigde. De universeele familie huldigde zelfs als Kerk (niettegenstaande de schoone protesten der Franciscanen, die weder als in de allereerste dagen der Christenen een gemeenschappelijk eigendom leerden) in den lateren tijd een soort van geld-dienst. Het resultaat was, dat op het einde der middeleeuwen overal weder het nationale idee opkwam. De algemeene kring, ook die der Universeele Familie, werd als zoodanig verworpen. - De Hervorming is in zeker opzicht een worsteling van het Individu, straks van de Natie, tegen het quasi-Universeele. Alles wordt door de Hervorming weder teruggebracht op elken bijzonderen persoon. 'Ik geloof' dat is de grondslag. Tegenover die Hervormingsideeën organiseerde de Latijnsche kerk nu, als haar uiterste consequentie, de Jesuïten, met het meest volkomen opgaan der leden in de Maatschappij van Jezus; tegenover geloof werd nu gesteld volstrekte gehoorzaamheid. Maar het baatte niet. De Hervorming riep van haar kant haar beste troepen op in de Calvinisten (de schoone bladzijde van Maurice over de Calvinisten is bij ons meer algemeen bekend gemaakt door Dr. A. Kuyper), en de strijd woedde voort. De Hervorming gaf het ten minste volstrekt niet op. - Doch één ding moest erkend worden: had ook het Protestantisme zich verzet tegen den gelddienst der Roomsche kerk in de 16e eeuw, zoo dreven ook de Hervormingsideeën, met haar wijzen op het individueele, naar een verkeerden grondslag der maatschappij. Individuen en natiën zijn altijd de behouders en bewaarders van eigendom. *Zij* kunnen ons niet aantoonen een *menschelijke* basis voor de maatschappij, die verhoeden kan dat 'eigendom' als de grondslag van alles wordt aangenomen. Waar moet men dus de menschelijke basis zoeken? Volgens Maurice zijn nu de 18^{e} en 19^{e} eeuw bezig geweest buiten de theologie om dien menschelijken grondslag na te sporen. Wat de menschelijke natuur is op zich zelve, wordt nagegaan. Denkbeelden van een algemeen maatschappelijk verdrag, van een staat als dwingende macht, werden opgesteld. Hobbes, Locke, Shaftesbury, Hume, Adam Smith, Bentham en Kant pogen elk op eigen wijze de fundamenten der maat-

schappij te vinden, elders dan in het eigendom; Rousseau werkte het probleem mede uit, en het scheen een oogenblik alsof men iets zocht, waar het volk geen belang in stelde, toen plotseling bij het uitbreken der Fransche Revolutie, in één machtigen kreet, het verlangen van het volk werd gehoord; men schreef naast het woord vrijheid, gelijkheid, met vlammende letteren dat andere woord: Broederschap. - Dat woord Broederschap kwam voort uit den boezem der Franschen, het volk der organisatie, der combinatie: het volk dat altijd het begrip van samenleven, van maatschappij, van gezelschap het hoogst heeft gesteld, en niet alles deed steunen op het begrip individualiteit. De revolutie kon echter dat begrip Fraterniteit niet doorzetten; evenmin vermocht Napoleon het te doen, die het bedierf. De orde van zaken der Restauratie, met het hoofd van het Latijnsche Christendom aan de spits, wilde er niet van weten. De inrichtingen der restauratie hadden slechts bezitters op het oog, en zochten hen in hun rechten te beveiligen. Tegen de politiek van het behoud en der legitimiteit, door de wapenen gehandhaafd, kon het begrip van fraterniteit, een vaag begrip trouwens, niet opkomen. Het uitte zich van tijd tot tijd in communistische en socialistische vizioenen en combinaties, op welke men echter volgens Maurice niet zóó moet neêrzien als de gewoonte is. Bij allen is de overtuiging te vinden, dat ergens (zij weten niet waar) een algemeene menschelijke familie te vinden is. Diezelfde drang deed in de XIXe eeuw de bepaling en vereering van het moderne begrip der Humaniteit ontstaan; een begrip dat stellig hooger staat dan het achttiende eeuwsche begrip der menschelijke natuur. Dit moderne begrip der Menschheid, zooals het door Auguste Comte is geconstrueerd, wordt nu door Maurice uitvoerig ontleed. De trekken en vormen van dit begrip worden één voor één aangewezen; de methode der natuurstudie die het aanprijst; het onderscheid der jaren en opvattingen der menschheid, in zooverre theologie correspondeert met de kindschheid der natiën, en thans eerst de rijpe leeftijd is bereikt, die wetenschappelijke voorstellingen vraagt; de orde en hierarchie der studiën met die der Humaniteit aan de spits; de allesomvatbaarheid van het begrip dat ook de vrouw tot haar recht doet komen; de optimistische behandeling van het menschdom tegenover Calvinistisch neêrzien op den mensch; het stellen van liefde, niet van zelfzucht, als menschelijke karaktertrek, en de voorrang die aan het hart

boven de intelligentie wordt gegeven. Doch, en dit is Maurice's conclusie, de opvatting van Comte, hoe schoon ook, zag de ware Menschheid niet: Comte had alleen kennis genomen van het Christendom der theologanten, en had het dus den rug toegekeerd: hij had nu slechts in het oog een algemeen Menschdom, maar zonder Hoofd. Doch om goed geconstitueerd te zijn, om te vrijwaren voor eigen vereering, voor vereering van eigen neigingen en concepties, moet het Menschdom een Hoofd hebben. De opvatting van Comte maakt van de menschheid iets wat aan 't Caesaristische Rijk, iets wat aan China herinnert. En er is iets beters dan dit alles: het oude beginsel, aan Galiléa's meeren en aan de oevers der Jordaan gepredikt, het idee der algemeene Christelijke Familie.

En Maurice ontvouwt nu naar mijn inzien op voortreffelijke wijze, in hoeverre dit oude programma DER BERGREDE nog altijd de grondwet is ook voor onze nieuwe omstandigheden en levensgewoonten. Met Gunning zouden wij deze bladzijden kunnen noemen: bladzijden van de meest verheven Christelijke Staathuishoudkunde[1]. Het is een aansporing om die voorschriften van Christus eens naar de letter te willen opvolgen: in het gewone leven daarnaar het gedrag in te richten: in onzen handel en in ons fabriekwezen dien christelijken geest toe te passen. Trouwens, de feiten zelven om ons heên roepen ons op om toch de handen aan het werk te slaan. ‘Elke blik op de straten van Londen en Parijs leidt ons er toe, vooral als we in de woningen zelven hebben durven gaan. Veel, zeer veel is reeds gedaan voor de verbetering dezer straten en huizen door mechanische vervormingen, toepassing der gezondheidsleer en wijze wetgeving. Maar daar zijn gewoonten van mannen en vrouwen, welke al die verbeteringen, al die regelen der gezondheidsleer en al die wijze wetten op niets doen uitloopen. Die moeten hervormd worden. Geen vrees voor straf, geen hoop op belooning kan het doen. Een Geest kan alleen dat sociale en individueele leven doen herboren worden.’ Die Geest is nu geopenbaard volgens Maurice in de Bergrede. Zij leert hoe de belangen der wet en der maatschappelijke orde kunnen worden bevorderd, wanneer men die wet en die orde niet beschouwt

1 Zie de twee opmerkelijke opstellen van J.H. Gunning, naar aanleiding van the true History of Joshua Davidson, Protestantsche Bijdragen, vierde jaargang, vierde stuk, en vijfde jaargang, eerste stuk, 1873, 1874.

als middelen om eigen voordeel te vermeerderen, eigen bezit te handhaven; maar wanneer men uitgaat van de stelling, dat een menschelijke ziel meer waard is dan al het eigendom. Zij leert dat de begrippen van het mijn en dijn eerst dan iets beteekenen, wanneer zij gegrondvest zijn op een Hooger begrip, dat de menschheid kan verdedigen tegen zelfzucht. Zij leert dat arbeid eerst ware arbeid is, wanneer zij het rustelooze karakter, dat thans aan alle werk eigen schijnt te zijn, weder verliest. Vrije arbeid mag niet gedaan worden alleen met het oog op succès. Het is een roeping, een levens-uiting der persoonlijkheid. Zij leert - maar ik wijs slechts op hoofdtrekken uit Maurice's betoog, een betoog, dat daarmede sluit, dat de Bergrede waarlijk het omgekeerde is van iets weekelijks, tenzij moed wordt gelijkgesteld met 't gevoel van opgeblazen zelfwaarde.

VIII.

Maurice is weinige jaren na het uitgeven van dit boek in de armen der dochters van zijn ouden vriend Sterling te Londen (April 1872) gestorven. Tot op zijn dood toe is hij bezig geweest met allerlei studiën en geschriften[1]. Hij verdedigde nog op het laatst de 39 artikelen der Anglicaansche kerk. Al heeft die Engelsche kerk hem geen waardigheid van eenig belang willen toevertrouwen, geen heeft haar trouwer gediend dan Maurice. Wij hebben dan ook slechts een deel zijner werkzaamheid ontvouwd, in onze opvatting echter niet het onbelangrijkste. Want inniger protest tegen den Mammon onzer eeuw is wel niet gesproken dan door den mond van Maurice. De smartkreet ‘uit de diepten’ (de profundis), die van uit de arbeidersklassen is opgegaan, heeft haast bij niemand zulk een roerend antwoord gevonden, als hetgeen weêrklinkt in Maurice's toespraak tot de rijkere klassen: ‘Barmhartigheid, Barmhartigheid.’

Wel zullen er velen zijn, die blijven twijfelen of Maurice de

1 Maurice had, na den dood zijner vrouw, Anna Barton, later een tweede huwelijk aangegaan met de zuster van Julius Hare. Julius Hare zelf was intusschen gehuwd met een van Maurice's zusters. Daar Hare ook de beste vriend van Sterling was geweest, sprak men van den Maurice-Hare-Sterlingkring.

oplossing van het vraagstuk werkelijk goed gevonden heeft. Ook op zijn poging voor de arbeiders zullen velen toepassen het woord dat Matthew Arnold[1] ongeveer over zijn theologische werken gebruikte: ‘Met vuur en diepe aandacht heeft hij 't woud met wild afgezet en doorgejaagd - maar 't hert is niet door hem getroffen.’

Is er echter één onder ons, in de 19de eeuw, die zich zelven bewust is dat hij op 't sociale jachtterrein het wild wel schoot?

Heeft John Stuart Mill 't misschien gedaan?

Helaas! ons blijft tegenwoordig soms niet veel anders over dan alles goed af te zetten en voorts te luisteren naar het tikken van 't wereld-uurwerk.

H.P.G. QUACK.

1 Matthew Arnold, Literature and Dogma, fourth Edition, 1874, p. 347.

Een handelsgeschiedenis.

Leone Levi begint zijn bekende History of British Commerce met de mededeeling van het hem onverklaarbare feit, dat er in de laatste honderd jaar geen geschiedenis van den Engelschen bandel verschenen is, hoewel de bouwstoffen daarvoor toch rijker waren dan ooit. En ook de enkele Duitschers die zich in de jongste jaren met het samenstellen eener handelsgeschiedenis hebben bezig gehouden, klagen over het gebrek aan voorgangers die zij kunnen raadplegen, ja zij verwonderen er zich over, dat hunne zoo werkzame en geleerde landgenooten huiverig schijnen te zijn om op dit gebied van hunne zoo groote vaardigheid als schrijvers een proeve af te leggen. Niet anders ook ging het hier te lande. Immers met uitzondering van de Rooy's Geschiedenis van den Nederlandschen handel hebben wij, sedert de verschijning van Luzac's Hollands Rijkdom, geen volledige handelsgeschiedenis bij ons mogen begroeten, gesteld dat men dien naam aan de omwerking van de Serionne's boek geven wil. Wel hebben hier en elders enkele groote handelsfeiten hunne geschiedschrijvers gevonden, en zijn bij elke handelscrisis onmiddellijk tal van pennen vaardig geworden om de oorzaak daarvan aan te toonen; reeds de bekende verhandeling van J. van Ouwerkerk de Vries over de Oorzaken van het verval des Nederlandschen handels en Portielje's Geschiedenis van den handel in 1844, getuigen daarvan bij ons op uitnemende wijze. Maar al die schrijvers, en de beide laatste vooral, hadden een bepaald doel voor oogen, en de geschiedenis van onzen handel in zijn geheel, ze blijft ontbreken.

Evenwel bestaat er aan zulk een werk groote behoefte. Wij Nederlanders toch hebben daarin wel wat gemeens met de Spaansche hidalgos, dat ook wij, zoodra wij ons commercieel wapenschild als oud en hoog en groot en aanzienlijk willen doen gelden, ons alleen door een beroep op het voorgeslacht kunnen

redden. Want waarlijk, onze kwijnende handel en zoo geleidelijk wegzinkende scheepvaart zijn niet geschikt, om ons tot groote aanspraken in den vreemde het recht te verleenen. En wanneer wij onze jongens nu willen opwekken tot wakkerheid en ondernemingsgeest, dan moeten wij hun wel het bewijs geven dat 't niet hapert aan de ligging van ons land of aan de gesteldheid van onzen bodem wanneer zij de mannen van handel en scheepvaart meer hooren klagen dan roemen, maar aan de krachtelooze zonen van eens zoo krachtige vaderen. Niet dat de kooplui en zeelui ten onzent, als bij uitzondering, zoo veel achterstaan in wakkerheid en energie bij hunne voorgangers, integendeel, zij werken nog en woekeren nog met de gaven en de gelegenheden hun verleend; maar bij geheel ons volk zoekt ge te vergeefs den flinken geest van een vroeger geslacht, den lust en den moed, ja de behoefte om iets groots tot stand te brengen. Doordring het opkomend geslacht met de denkbeelden van hen die ons land groot en machtig en rijk gemaakt hebben, en ge hebt de kans ten minste, ge hebt althans de poging beproefd, om hen op te wekken tot een flinker optreden op dat gebied van arbeid, hetwelk zij zullen gekozen hebben. Maar die denkbeelden zullen zij dan toch wel alleen kunnen aannemen en in zich verwerken, wanneer zij zich eerst door een ijverige studie der handelsgeschiedenis van ons land geheel gemeenzaam gemaakt hebben met de tijden onzer grootheid en met de mannen, die toen de omstandigheden wel naar hun wil schenen te leiden, ja te dwingen. En daarvoor is eene geschiedenis van onze handel noodig, geschreven door den man van onze dagen, opdat vooral datgene spreke en uitkome, wat van overwegend gewicht mag geacht worden voor de tijden en omstandigheden waarin zij verkeeren, die ter schole wenschen te gaan bij het voorgeslacht.

Of de koopman de penvoerder moet zijn van zulk een werk, daaraan twijfel ik. Voor het tot stand brengen van zulk een arbeid zijn studiën noodig, waaraan eene andere en meer wetenschappelijke opleiding moet voorafgegaan zijn dan die, welke de overgroote meerderheid der kooplui hier te lande genoten heeft, en stellig een vrij wat oordeelkundiger en soberder vooral, dan het opkomend handelsgeslacht nu geniet. Want was vroeger de hoeveelheid kennis waarmede de aanstaande koopman naar het kantoor gezonden werd al zeer gering; werd hij toen rijp geacht voor de praktijk, eer hij eigenlijk nog met de eenvoudigste theorie zelfs kennis had kunnen maken, tegenwoordig wordt hij voor

alle degelijke studie onvatbaar gemaakt door een opeenstapeling van vakken in een enkel leerjaar, en dat nog wel gewoonlijk in het laatste vooral, juist in dat jaar dus, waarin hem veeleer ruimschoots aanleiding en tijd moest verstrekt worden om het vroeger geleerde nog eens met kalmte en bedaarheid na te gaan, opdat hij het gemis van alle wetenschappelijke leiding te veiliger zou kunnen doorstaan. Eer nog zal de scholier van het te sobere onderwijs van vroeger jaren zich tot de studie van een bepaald onderwerp kunnen zetten, dan de volgeling van het overladen leerstelsel onzer dagen, die wel als gedwongen wordt zich aan niets vast te houden, maar voortdurend luchtig van het een op het ander te trippelen. Men schijnt tegenwoordig te denken dat de hersenen van een jongmensch een elastieke zak zijn, waarin men met kracht en moeite elke ongeloofelijke hoeveelheid wetenschap kan inwringen, en er zich niet aan te storen dat die boel toch verwerkt moet worden, indien er althans eenig nut van gedijen zal.

Daarenboven, niet een ieder die wil is dichter, zegt de Franschman, en zoo ook is 't met hem die geschiedschrijver worden wil. Niet eenvoudig de begeerte daartoe is voldoende om ook het doel te bereiken. Wetenschappelijk ontwikkeld, beweerde ik, moet hij zijn die zich tot historische studiën aangordt, en ik wacht gerust het antwoord af op die vraag van de enkelen onder ons, die daaraan hun leven wijden. 't Is niet genoeg dat men de feiten en denkbeelden, welke op het handelsgebied treden, door eigen ervaring op dat veld beter en juister kan begrijpen en doorzien dan de man van enkel wetenschap, maar men moet reeds over de waarheid en juistheid van die feiten kunnen oordeelen, eer nog van hunne waardeering sprake kan zijn. Daarvoor is een geoefend oog onmisbaar. In onze archieven vooral schuilen voorzeker nog tallooze belangrijke bijzonderheden over onzen vroegeren handel, en menig half verklaard feit van onze handelsgeschiedenis zou zeker voldoende opgehelderd worden, indien maar die bescheiden gevonden werden welke tot de ontraadseling daarvan noodig zijn. Hoe echter die stukken te vinden, hoe ze ook nog te ontcijferen als men ze al toevallig ontdekt, indien niet kennis de zoekende hand leidt en oefening het oog daartoe gevormd heeft. De meerdere belangstelling welke onze archieven in de laatste jaren vinden, en de hoogere wetenschappelijke ontwikkeling welke men tegenwoordig van hen eischt aan wie men de

zorg voor die zwijgende maar waarlijk niet doode getuigen van vroeger recht en onrecht en lief en leed opdraagt, ze waarborgen ons, dat allengs meer licht over onze oude, ook handelsgeschiedenis, zal verspreid worden, dan vroeger geschiedde. Maar daarom juist zij die taak alleen aan den bevoegden gelaten, en eerbiedige men de verdeeling van arbeid ook op dit gebied, opdat de resultaten te beter zijn.

Over het gebrek aan voorgangers klagen zij die een handelsgeschiedenis schrijven, want niemand bijna kunnen zij raadplegen, en alle bouwstoffen moeten zij zelf zoeken. Nieuwe moeielijkheid voor den man wiens opleiding hem niet gemeenzaam heeft gemaakt met de bronnen waaruit de geschiedschrijver moet putten en die, ook dan wanneer een vriendelijke gids hem de namen dier bronnen al noemt en de plaats harer ligging al aanwijst, nog niet de kracht en het eigenaardig gehalte harer wateren kent. Vooral voor den koopman-historicus zou die onkunde tot noodlottige uitkomsten kunnen leiden. Immers de waarde van het door hem geleverd werk moet vooral daardoor verhoogd worden, dat zijn ervaring op het gebied 't welk hij hier onder de voeten heeft, hem in staat stelt de feiten en denkbeelden der vroegere tijden niet enkel weer te geven, maar daarvan den oorsprong en de beteekenis, ja de gevolgen, zoo helder en klaar te ontwikkelen en daaraan zulk een beteekenis bij te zetten, dat ze nu in een geheel ander licht voorkomen dan vroeger, en het oordeel daarover zelfs van den man van wetenschap, geheel wijzigen, zoo niet beheerschen. Maar is de mededeeling van elke historische onjuistheid altijd te betreuren, ze is dat dubbel wanneer ze den grond uitmaakt van een beschouwing van deskundigen welke te meer ingang vindt, omdat ze op het gezag van die kennis steunt, en dat wel vooral bij hen, die zelf buiten staat zijn het vaste of vooze van dien grond te onderzoeken. Gemakkelijker en deugdelijker zal de man van wetenschap deze taak vervullen, die geheel een wetenschappelijke moet genoemd worden, al wint de man van praktijk 't hem af in het oordeelen over de feiten. En natuurlijk ook; ieders eigenaardige bekwaamheden zijn de vrucht van ieders eigenaardige opleiding. Ge zult mij dan ook zeker niet op een Roscoe wijzen, die, hoewel koopman zijnde, toch groot historieschrijver was, noch op een Grote, wiens naam niet dan met eerbied door de eerste geschiedkundigen genoemd wordt, want ge weet 't immers, dat de eerste de meeste jaren van zijn leven in de

rechtspraktijk sleet en niet dan weinige, en die nog wel met een allerongelukkigst gevolg, in den handel, terwijl de andere, door zijn universitaire opleiding en warme sympathie voor de wetenschap, geheel en al de man van studie was, en niet dan door vaderlijken dwang de bankierszaken dreef, welke hij op vijftigjarigen leeftijd, dankbaar en meer dan overvoldaan, voor goed vaarwel zei. Liever wijs ik dan tot betoog van mijn beweren op dienzelfden Luzac en op Portielje, en op dien anderen gelukkigen beoefenaar onzer handelsgeschiedenis, wien ik in dit tijdschrift moeielijk kan noemen, en eindelijk en niet 't minst waarlijk, op den te vroeg overleden Otto van Rees. Diens studiën over Pieter de la Court en van Hogendorp en zijne geschiedenis der Staathuishoudkunde in Nederland, zijn juist voor den handelaar uitnemende geschriften. En waren 't kooplui, die ons over le Maire mededeelingen gaven en de Bijdragen tot de Geschiedenis onzer Kolonisatie in Noord-Amerika leverden? Is bij 't lezen van de Jonge's zoo uitnemend werk over de Opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië ooit het denkbeeld bij u gerezen, dat gebrek aan handelservaring dien schrijver parten heeft gespeeld, al zegt hij zelf in de voorrede van het zesde deel: ‘Feiten en handelingen zijn niet te verstaan, indien men de beginselen niet kent, waaruit de feiten voortspruiten en waardoor de handelingen worden beheerscht?’ Maar sterker nog. Ge kent Laspeijres, den vreemdeling, die ons Nederlanders op gelukkige, maar op wel wat nationaal beschamende wijze, een zoo volledige schets geleverd heeft van de economische toestanden van ons land tijdens de republiek. Toch zal ook bij hem het gemis van kennis van den handel u niet hinderlijk zijn geweest, terwijl hij daarenboven niet eens in een atmospheer van handel geboren en getogen is, 't geen den schrijvers hier te lande nog eenigszins ten goede komt. - Maar ik verdwaal daar onwillekeurig naar den vreemde, en wil dan ook alleen nog wijzen op den reeds genoemden hoogleeraar Leone Levi. ten betooge, dat 't bijna nooit de namen van handelsmannen zijn die op de titels staan van die geschiedboeken, welke juist voor den koopman de belangrijkste heeten. En meer dan vreemd of toevallig zou 't dan toch wel zijn, dat zoowel hier te lande als elders altijd anderen dan de daartoe als met den vinger aangewezen en meest bevoegden een werk verrichten van zulk een speciaal karakter, als een geschiedenis van den handel overal zal genoemd worden. Daar-

enboven is die geschiedenis toch ook inderdaad niets anders, dan een getrouw weergeven van de economische toestanden van een land op een bepaald gebied van arbeid, hier dat van handel, ginds van scheepvaart of van nijverheid, of van welken tak van volksbestaan ook.

Intusschen, niet de schrijver, maar de inhoud van een boek heeft voor ons de meeste waarde. 't Zij de goede handelsgeschiedenis geschreven worde door den man van het historie- dan wel van het handelsvak, het werk zelf is voor ons begeerlijk; en een weldaad aan zijn land bewijst hij, die de taak aanvaardt niet alleen, maar die haar ook goed voltooit. Juist in onze dagen vooral is de verschijning van zulk een werk van groote waarde. Langzamerhand begint dan toch het bewustzijn bij ons te ontwaken, dat de Nederlanders op het veld van arbeid, en wel vooral op dat van den handel en de scheepvaart, geen gelijken tred meer houden met den vreemdeling. Zoo lang ons door het stelsel van differentiële regten van in- en uitvoer op Java het leeuwenaandeel in het verkeer met die kolonie bijna nog meer opgedrongen werd dan dat wij het wisten te verkrijgen en te behouden, hadden wij door onze overmacht in een handel, die zulke groote cijfers levert, nog altijd een zeker relief naar buiten, en nog al stof ook tot tevredenheid in ons binnenste. Met eenige zelfvoldoening konden wij altijd wijzen op dat verkeer, en de levendigheid daarvan ontnam ons den eigenlijken dwang, om nog meer naar andere handelskanalen om te zien. Er moge al een zeker vermoeden bij sommigen sluimeren, dat het bestaande onvoldoende is, dat geheel andere gevoel echter, hetwelk noodig is om niet alleen zelf de kracht te hebben met zijn omgeving en zijne gewoonten te breken, maar om ook anderen van het onmisbare daarvan te overtuigen, 't ontbreekt geheel. Men is wel niet ongenegen een anderen weg op te gaan, men spreekt er zelfs wel eens van, men keurt 't niet af wanneer anderen er op aandringen, maar te vergeefs zal men zelfs bij de wakkeren in den lande dien als 't ware duldeloozen prikkel tot verbetering zoeken, zonder welken niets flinks en degelijks tot stand komt. Geen wroegend schuldbesef woelt er bij het tegenwoordig geslacht, dat het een oud adellijken handelsnaam niet heeft opgehouden, want in de geschiedenis van die vroegere jaren zijn wij, zoo al geen vreemdelingen, dan toch verre van bekend met de namen zelfs der wakkere kooplui, aan wie wij nog heden ten dage Oost en West te danken hebben. Nauwelijks weten

wij 't, dat onze vlag eens oppermachtig woei in die landen welke nu het middenpunt zijn van den wereldhandel, en waar de voortbrenging der stapelartikelen van den handel 't grootst is. Onbekend met een verleden, dat toch zware verplichtingen op ons legt, en lang in slaap gewiegd door een stelsel van bescherming, dat ons brood gaf, al maakte het ons dan ook niet rijk, dommelden wij voort, hoewel tot degelijker arbeid in staat.

Datzelfde stelsel van bescherming op Java echter, hetwelk ons maar al te lang deed sluimeren, schijnt ons ook weder wakker te schudden, nu wij zelf er gelukkig het doodvonnis over hebben uitgesproken. Nog maar weinige maanden lang hebben wij een vrijer douanenstelsel op Java toegepast, en reeds schijnt de voorspelling gewettigd te zijn van hen die beweerden, dat een gelijkstelling van den vreemdeling met den Nederlander op de markten van Java, nadeelig werken zou op de hoeveelheid der toevoeren van suiker althans, naar het moederland. Het verlies van een gedeelte van onzen zoo aanzienlijken suikerhandel begint deze en gene dan ook al te vreezen, ja te verwachten. Reeds wordt dit zoo overwegend artikel van handel en van nijverheid niet weinig gedrukt door de verkeerde werking van het tractaat der vier mogendheden aangaande de regeling der accijnsen, en geeft ook de afschaffing van alle suikerrechten in Groot-Brittanje aanleiding tot bekommernis bij de velen, die van dezen tak van handel hun bestaan wachten. Nieuwe redenen tot bezorgdheid kunnen dus hier allerminst geduld worden. Den handel en de verwerking der suiker hier te lande te verliezen, daarvan kan noch mag natuurlijk sprake zelfs zijn. Alzoo is het oogenblik dus gekomen, waarop de belangen van deze nijverheid ernstig en gezet overwogen moeten worden door die regeering, welke zoowel het koloniaal stelsel op Java, als het accijnsstelselsel in Nederland, voortdurend geregeld en gewijzigd heeft op de wijze, waarvan wij thans de gevolgen ondervinden. Was uitsluiting van den vreemdeling op Java op den duur onmogelijk en doodend voor de belangen van die kolonie, even onmogelijk is 't dat de overgang van den ouden kunstmatigen stand van zaken tot een nieuwen en gezonden, zonder schokken geschiede. Groot beleid dus is daartoe noodig van de zijde van hen, die over dat oude en dat nieuwe vrij willekeurig beschikken, maar ook de groote verplichting rust op hen dat zij waken voor de belangen

van hen, die zij door hunne wetgeving als gedwongen hebben hunne kapitalen in die richting aan te wenden, alwaar andere toestanden ze nu met gevaar dreigen. Gemakkelijker valt 't de bescherming te gunnen dan die later weder op te heffen, zonder daarbij grovelijk onrecht te doen juist aan hen, wier voordeel men trachtte te bevorderen. Binnen zeer korten tijd zelfs zal de wetgever dan ook wel genoodzaakt zijn maatregelen te nemen in het belang onzer suikernijverheid, welke ons den waarborg leveren voor het behoud van een tak van volkswelvaart, die voor arm en rijk onmisbaar mag genoemd worden.

En nauw hangt daarmede samen een wijziging van ons regeeringsbeleid in Indië. De particuliere nijverheid moet in dat land tot die ontwikkeling kunnen komen waarvoor een ieder, der zake kundig, haar niet alleen vatbaar acht maar die zelfs als overgroot voorspelt, zoodra slechts de gelegenheid daar is om er de Europeesche kapitalen met zekerheid te beleggen, al moge dan ook niemand den waarschijnlijken omvang daarvan nu reeds kunnen ramen of schatten. Breekt de regeering met het oude en verouderde stelsel van bescherming wat den in- en uitvoerhandel op Java betreft, dan ook rust op haar de plicht om niet alleen afbrekend, maar tevens opbouwend te werk te gaan. Worden de hinderpalen weggeruimd welke tot nu toe den vreemdeling in zijn verkeer met Java belemmerden, ook de hinderpalen moeten dan weggeruimd worden welke nog altijd de Nederlanders belemmeren, om op Java zelf winstgevend te arbeiden. De meest angstvallige zorg zij gebillijkt voor den waarborg der rechten van den inlander, maar de Nederlander, ontzet van de voorrechten hem tot nu toe in den handel met die kolonie toegekend, ja als gedreven naar dien handel door het lokaas der bescherming, zij 't dan ook dat hij er, onzichtbaar, meer door geschaad dan door gebaat zij, hij heeft recht van zijne regeering te verlangen dat hem nu dan ook de gelegenheid gegeven worde winstgevend te werken in dat land, welks bezit immers van overwegend belang voor ons volk mag genoemd worden. Niet de regeering, welke ook, noch de bevoorrechte maatschappij, hoe ook geacht, zijn de geschiktste personen om een groot en vruchtbaar land tot ontwikkeling te brengen. Dat kan alleen, maar dat kan ook uitnemend, de vrije arbeid van hem, die eigen kapitaal waagt aan de onderneming welke hij zelf bestuurt en die door eigen kennis en vlijt, maar vooral ook door de eigen verantwoordelijkheid voor elke handeling, moet gedijen.

Maar allicht zullen juist zij, die volkomen deelen in mijne wenschen dat Java eindelijk geheel vrij gemaakt moet worden van die lastige leibanden welke de regeering het nog voortdurend aanlegt, dat verlangen niet kunnen rijmen met mijn beroep op onze oude handelsgeschiedenis. Immers indien ooit van dwang en heerschzucht en uitsluiting van den een ter bevoorrechting van den ander sprake is geweest, dan was 't wel in onze koloniën, ten tijde van onzen hoogsten bloei. Juist dat vigeerend stelsel van uitsluiting en belemmering, waartegen ik te velde trek, is geschoeid op de leest van vroegere dagen. En hij die klaagt over de erfelijke zonden van den zoon, zal toch wel niet de hoofdzonde in den vader eeren. - Krachtiger argument tot billijking van mijn klacht over de gebrekkige kennis van onze handelsgeschiedenis, kon mij moeielijk geleverd worden. Want daargelaten nog, dat wel niemand een stelsel van koloniaal beheer, hetwelk voor meer dan twee en een halve eeuw als deugdelijk bewezen werd, reeds daarom nog heden ten dage zal aanprijzen, zoo zal toch wel een ieder de grootste verdienste van elk regeeringsstelsel, welk ook, daarin voornamelijk erkennen, dat het volkomen voorziet in de behoefte der tijden. Dat nu mocht ten volle gezegd worden van ons vroeger koloniaal stelsel. Het moge te lang volgehouden zijn, het moge later aanleiding gegeven hebben tot misbruiken, niet daarom mogen wij het minder achten; want de fout lag toen in het bestendigen van datgene wat eens uitnemend, maar nu niet langer, aan de eischen der telkens wisselende tijden voldeed. Zondigden onze voorvaderen dus door te behouden wat veranderd had moeten worden, gewijzigd althans, hoe dringt dan juist die erkentenis ons, die zelf weer invoerden wat zij te lang behielden, tot de studie der geschiedenis dier tijden. Dan heeft die niet enkel groote waarde voor ons, maar ze wordt ons inderdaad als onmisbaar en, in ons eigen belang, gebiedend voorgeschreven zelfs. Immers dat is de ervaring raadplegen, die ervaring, welke men juist in den handel altijd op zoo hoogen prijs stelt en waarvoor de koopman alle theorie wil laten wijken. Zich te spiegelen aan een ander is niet alleen zacht en gemakkelijk, maar plicht tevens.

Niet echter met het oog op de Oost-Indische Compagnie alleen, deed ik een beroep op onze oude handelsgeschiedenis. 't Waren niet de dagen van uitsluiting en bescherming, waarvan de herinnering mij 't meest geschikt toescheen om aan het

opkomend geslacht onder ons den moed in te blazen, welken wij, ouderen van dagen, blijkbaar niet bezitten, maar veeleer de tijden welke aan de oprichting van dat eens zoo machtig lichaam voorafgingen. 't Zijn die tijden waarin de mannen gevormd werden, die juist door hunne verre zeereizen den moed en den tact en het beleid en den ondernemingsgeest van ons volk zoozeer hadden gewekt en verhoogd en ontwikkeld, dat ze de latere dagen van onze handelsgrootheid hadden voorbereid. Die onbekende tocht om de Kaap de Goede Hoop heen, kwam hen niet eens gewaagd meer voor. Immers, zij hadden den weg naar Indië wel langs Zuid-Amerika of, wat nog sterker is, langs den Noordpool gezocht. Ik bedoel die tijden, waarin Burgemeester en Schepenen van Amsterdam aan de Staten-Generaal konden schrijven: ‘in 't stuk der koopvaardij en menigte van schepen gaan deze landen, den Koningrijke van Vrankrijk en Engelandt te zamen zooverre te boven, dat daarvan naauwlijks eenige comparatie mag worden gemaakt.’

En gansch niet toevallig, maar wel degelijk met opzet, wijs ik daarop in deze dagen, nu allen in den lande die maar eenig gezag in zake van scheepvaart hebben, opgeroepen zijn voor de volksvertegenwoordigers, om de oorzaken aan te geven van den zinkenden toestand onzer koopvaardijvloot, en misschien ook wel, de middelen om onze scheepvaart nog in tijds voor geheelen ondergang te behoeden. Let op het verschil der tijden, let op de haast tergende tegenstelling. Toen daden, thans woorden. Alsof woorden echter hier veel zouden uitrichten, en dat vooral bij hen, die zich immers in de laatste tijden juist aan woorden zoo overrijk, maar aan daden zoo arm betoond hebben, ‘Voor welhaast drie eeuwen,’ lezen wij bij de Jonge, ‘bezigde Noord-Nederland 180 groote koopvaardijschepen, bemand met 8600 zeelieden in de groote vaart, die de dragers waren van den roem en de schatten van de nog steeds worstelende republiek.’ En thans, nu er bij het tegenwoordig geslacht der Nederlanders alleen sprake kan zijn van een worstelen tegen den ontzenuwenden invloed van het bezit van een te grooten rijkdom haast, de vrucht van een jarenlange vrede en van bloeiende koloniën, thans ontwaart men eerst ter elfder ure, dat de nationale scheepvaart als ongemerkt verdwijnt, zonder dat men zich nog eens rekenschap van dat verschijnsel weet te geven. Want dat de jongste ontwikkeling onzer handelsvloot het gevolg was van hooge regeeringsvrachten en een

beurtsgewijze vast emplooi, van een monopolie in de vaart tusschen het moederland en een rijke kolonie, en van een douanestelsel, hetwelk den vreemdeling aldaar den toegang wel niet weigerde maar hem dien dan toch belemmerde, daaraan dacht men niet. Evenmin ook scheen men te beseffen, dat zulk een stelsel op den duur verslappend moet werken op elk volk, het meest flinke en wakkere niet uitgezonderd. Lang gewende men ons alleen op krukken te loopen, zoodat wij wel hulpeloos moesten staan, toen die steunsels eindelijk weggenomen werden. Dat is een geheel andere taktiek, dan iemand als te dwingen zelf bronnen van bestaan op te sporen. Of is u doeltreffender middel bekend om een volk te verzwakken, dan het stelselmatig te leeren zich toch niet in te spannen, maar rustig en kalm de vruchten te genieten, welke eene zorgende regeering aan hare bevoorrechte onderdanen zal uitdeelen. Breken met de oude traditiën was dat zeker, maar wat nood! Nederland had al van oudsher den eerenaam de bakermat te zijn van staatkundige en handelsvrijheid, en de enkele inbreuk welke het op dat stelsel maakte in het beheer zijner grootste kolonie, was zoo natuurlijk en zoo volkomen gewettigd! Nooit kon daardoor het beginsel geschokt en het prestige van ons land geschonden worden, zoo heette 't.

Zoet gefluit van den vogelaar! Hoe zich hier dat spelen met beginselen wreekte. Alleen op Java behoefden wij af te wijken van het beginsel van handelsvrijheid, gaf men voor, maar toch, indien 't wenschelijk, ja noodig was, dat onze eigene nijverheid aan de bewoners van Java de Europeesche fabriekaten leverde, - en wie zou het tegendeel durven beweren, - dan was 't ook noodig, dat wij een eigen nijverheid kweekten, zoo luidde verder de bewering. Onmogelijk scheen dat echter zonder bescherming, in den beginne althans, van den inheemschen fabriekant. En zoo hebben wij een tarief van rechten, ook voor Nederland, gekregen, hetwelk, ten spijt van herhaalde veranderingen die inderdaad verbeteringen waren, toch nog zoo sterk den invloed draagt van het beschermende O.I. stelsel, dat geen man van beginselen in dat samenstel van vrijheid en beperking de uiting kan ontdekken van een liberale handelspolitiek. Het belang van den handel zou medebrengen, dat het zeventigtal hoofdartikelen van ons tarief tot een half dozijn, zij 't tot een geheel dozijn, verminderd werd, maar wie van onze wetgevers heeft den moed tot zulk een voorstel, zelfs

indien hij de overtuiging der wenschelijkheid bezat! Immers nog altijd heet 't, dat die nijverheid meer bescherming noodig heeft dan de zoo natuurlijke, welke de landgenoot bezit door een volledige kennis van de behoeften der zijnen en den gemakkelijken weg, langs welken hij daarin kan voorzien. Een uniformtarief is wenschelijk, ook voor Indië. Maar wie durfde dat voorstel nog te doen bij de jongste tariefsherziening voor Java, dankbaar als men reeds was over de eindelijke afschaffing der differenteele rechten? Zelfs tegen de toch zoo algemeen veroordeelde uitvoerrechten waagde men 't niet een protest in te leveren, zoo huiverig was men ook het goede te verspelen door het meerdere, hoe raadzaam en wenschelijk ook, te verlangen. Toch blijkt 't voldingend uit de gebrekkige en belemmerende werking der tariefwet in Indië, dat een beknopt en uniformtarief, met betere waarborgen voor de bepaling der waarde, wenschelijk is. Misschien komt die verbetering nog eer wij 't denken, omdat nu toch eens het beginsel gelukkig bij ons post gevat heeft, dat rechten van in- en uitvoer, alleen nog als baten der schatkist mogen geheven worden. Maar immers zelfs uit dat in het staatkundige zoo liberale Twenthe werd een angstkreet vernomen, toen de regeering de differentieele rechten wilde afschaffen. Wat moeten dan de ook politiek behoudende streken wel uitroepen, indien men eens hier te lande alle bescherming uit onze tarieven verdrijven wil. En toch, zoo lang ge geen grooter vrijheden toelaat aan onze grenzen, zoo lang ge nog een overgroot aantal artikelen, tot in de meest verschillende schakeeringen toe, eerst aan den argusblik van den fiscus wilt onderwerpen, zoo lang ge dus slagboomen blijft behouden tusschen voorbrengers en verbruikers, zoo lang ge door lastige en kostbare en tijdroovende formaliteiten den vreemdeling belet, Nederland tot brug te gebruiken voor zijn handel, en aan Neêrlands havens en Neêrlands vloot, dus kunstmatig, dat emplooi ontneemt over welks gemis ge klaagt, zoo lang baat het uitnemendst antwoord niet op de meest vernuftige vraag. Raadpleeg de ligging van ons land, erken dat die lange strook aan zee, welke het uitmaakt, door de natuur als gevormd is tot de reede van hen die achter onze landgrenzen wonen, en voorzie die reede met breede en diepe kanalen, leidende naar ruime en veilige havens en kaden waar de markten zich dan wel van zelf zullen vormen, mits maar niet de zorgende hand der regeering de eene koopwaar vrij toelaat maar

aan de andere een tol oplegt. Geef aan hem die werken wil liever de gereedschappen, de middelen om te werken, dan dat ge u in de keus van zijn arbeid mengt. Even goed als ge bruggen hebt geslagen over Maas en Waal en Moerdijk en waar niet al, span evenzeer een postbrug naar Engeland en naar Amerika, en dat wel in dien vrij wat minder kostbaren vorm van snelle booten, want daaraan is behoefte, groote en dringende behoefte. Vlissingen hebt ge uitmuntend toegerust; alleen op ééne enkele weigering nog maar heeft die Kamer terug te komen, welke zich in de jongste jaren zoo zeer heeft onderscheiden door ware liberaliteit en doorzicht, in treurige tegenstelling met hare zuster, zoodat de natie weet van haar alles goeds te mogen blijven verwachten. Geef aan die haven van Vlissingen al dat leven, hetwelk ge er aan bijzetten kunt door uw postverkeer, en laat geen kleingeestige naijver van anderen u terughouden daarvoor die plaats te kiezen, welke immers reeds een vluchtige, of laat ik liever zeggen een onbevangen blik op de kaart, u als de meest geschikte aanwijst. Kleingeestigheid, ja die zonde, want juist door haar geheimen invloed rijst dat euvel inderdaad bij ons tot den rang eener zonde, ze worde niet geduld, waar 't de oplossing van groote vraagstukken geldt. Of al ambten en de daaraan verbonden belooningen vervallen, dat mag voor de regeering geen hinderpaal zijn om zelf de uitvoering van die werken te aanvaarden, welker voltooiing een levensvraag is voor onzen handel en onze scheepvaart. Een koopstad als Amsterdam mag niet langer angstvallig vermeden worden door den vreemdeling omdat de toegang onmogelijk is voor het volgeladen schip, maar ze moet juist zoo gemakkelijk te bereiken zijn, dat de zeeman er als bij voorkeur den steven heenwendt. Dat is in het belang van geheel het land, even als de nieuwe waterweg van Rotterdam en de verbeterde havens van Harlingen en van Vlissingen, en elke spoorlijn en spoorbrug, en kunstweg of kanaal in ons land, dat is. Immers de welvaart der eene plaats komt der andere te goed, omdat de lasten gezamenlijk gedragen en gedeeld worden. Laat Amsterdam vervallen tot een binnenstad, en verdeel in uwe gedachten het aandeel der belastingen, 't welk die stad nu opbrengt, over de andere gemeenten des lands, of liever nog, geef aan Amsterdam en Rotterdam en Vlissingen havens die met de beste van het buitenland kunnen wedijveren, en schat de voordeelen der bedrijvigheid en toenemende handels-

beweging van die plaatsen voor geheel het land, en wanneer ge dan die rekeningen tegen elkander overstelt, zal 't wel niet lang twijfelachtig zijn, wat het welzijn van geheel de natie eischt. Maar dan hoore de vertegenwoordiging van een volk, dat in scheepvaart en handel zijn bestaan zoekt, 't niet langer met kalmte en gelatenheid aan, wanneer een Minister wel erkent dat de grootste havenwerken welke wij hier te lande nog ooit ontworpen - mocht ik maar kunnen zeggen voltooid - hebben, in een treurigen toestand verkeeren en dringend voorziening eischen, maar.... dat hij opziet tegen de hooge kosten welke dat herstel vordert!!! Niet de noodzakelijkheid van het werk, maar de financieele moeielijkheid klemde bij hem 't meest. Angstvallige vrees om geld uit te geven, zelfs daar waar dat geld ruime winsten belooft af te werpen in den vorm van meer welvaart in een groote stad, regeerde hem. 't Is het oude gezegde van Bastiat: ‘wat men ziet en wat men niet ziet.’ Zelfs de Minister scheen 't niet op te merken, dat juist de kosten aan groote werken van onbetwistbaar openbaar nut besteed, de rijkste bronnen van inkomsten voor den staat worden, soms echter onzichtbaar. Durft men 't dan het volk en zijner vertegenwoordiging wel euvel duiden, wanneer men ook bij hen dat huiverachtige ontmoet om van den enkelen gulden te scheiden, al is ook de overtuiging levendig dien dubbel terug te zullen krijgen? Maar rijk noch groot wordt het volk, waar die angstvalligheid bij zijne regenten huist.

Vijftien oorzaken somde Sir Josiah Child op voor den bloei van den Hollandschen handel, toen hij zijn bekende Discourse upon Trade, ongeveer 1670 in 't licht gaf. Groote zorg voor de koopwaren, goedkoop bevaren van groote schepen, lage invoerrechten, goedkoop geld, banken, goed wisselrecht, commercieele rechtsbedeeling, aanmoediging van nieuwe bedrijven, openbare registers van onroerend eigendom, mercantiele opvoeding der jeugd, zuinige levenswijze, gelijk erfrecht, zorg voor de armen, vrijheid van godsdienst, en eindelijk, zitting onder de vertegenwoordigers des volks van de kooplieden die in vreemde landen niet alleen de theorie, maar ook de praktijk van den handel hadden geleerd. Maar dat was in tijden toen handel en scheepvaart nog zoozeer de haast uitsluitende middelen van bestaan van geheel het volk uitmaakten, dat commercieele belangen bijna evenveel wogen in de hoogste regeeringslichamen als de staatkundige. De belangen van handel en politiek waren toen zoozeer vereenigd, dat men ze nauwelijks scheiden

kon. Hoe geheel anders is 't nu. Wanneer ge tegenwoordig de naamlijst nagaat der leden van Kamers en Staten en Raden, dan vindt ge in al die lichamen onder de zeer vele rechtsgeleerden een groot aantal, die tevens leden zijn der rechterlijke macht. 't Schijnt wel haast, dat de hoofden der Kiesvereenigingen hunne landgenooten tegenwoordig op de bank der beschuldigden willen plaatsen! Nu is 't voorzeker een allerbegeerlijkst getuigenis voor de snelheid, waarmede onze rechtsbedeeling plaats vindt, dat de mannen, die de zorg daarvoor in de eerste plaats op zich genomen hebben, na de vervulling dier taak, nog vrijen tijd genoeg over hebben voor de waarneming der algemeene belangen. Maar eene geheel andere vraag is 't, of eene Vertegenwoordiging, grootendeels zamengesteld uit mannen van één richting, zich niet angstvallig heeft te onthouden van elke andere dan de hoogst noodige inmenging in zaken van handel en scheepvaart, omdat, zoo iemand, dan hun voorzeker met name, de eischen der praktijk daarvan geheel vreemd zijn. En hoe de uitsluitend theoretische kennis eenvoudige zaken van handel duister en onbegrijpelijk kan maken, dat heeft het lot der jongste muntwet ons geleerd. De wenschelijkheid voor een handeldrijvend en klein volk, om zich in zijn muntstelsel niet te isoleeren van de naburige groote rijken, en het gemak voor een ieder, en voor de bedrijvigen vooral, alle ontvangsten en betalingen voortaan te doen in den beknopteren vorm van het goud en niet langer in dien van het min waardige en dus lijviger zilver, die beide hoofdgronden, welke de aanneming der wet in het belang des lands voorschreven, ze werden waarschijnlijk als te eenvoudig, over 't hoofd gezien. Allerlei onderstellingen en berekeningen en spitsvondigheden moesten daarentegen het eenvoudige beginsel der wet verwarren en duister maken, en wat aanvankelijk voor niemand twijfelachtig was, ontaardde al spoedig in de meest hopeloos onbegrijpelijke zaak. Dat is niet in het belang des lands, wanneer de wetgevende macht een steekspel van woorden houdt, en het gelukkig gekozen woord, hoe geestig en vernuftig ook, de maatregelen die noodzakelijk zijn, tegenhoudt of verijdelt. In de meest gezochte en gewrongen termen wordt voortdurend als het begeerlijkste der toekomst gesteld, de vrijmaking van Neerland's financiën van het koloniaal batig saldo. Maar 't blijft bij die opgeschroefde phrase, want de middelen om daartoe te geraken worden niet met beide handen gretig aangegrepen, maar ze worden wel met beide handen

als moedwillig weggestooten. Immers die middelen, dat zijn natuurlijk de gelegenheden welke men aan het volk verstrekt om gemakkelijker en beter en sneller, en dus winstgevender, zijn arbeid te verrichten, meer voort te brengen en alzoo in welvaart te stijgen. Zekerder en grooter baten tevens kan de schatkist nooit winnen dan die, welke voortspruiten uit de verhoogde welvaart van het volk. Maar dan ook moet men te zijner tijd den moed en het doorzicht hebben, om de uitgaaf te beschouwen als het middel van inkomst. Een enkel feit. Ons verkeer met Duitschland is groot en zal nog ontzaggelijk toenemen, zoodra onze zeehavens verbeterd zijn en een wijd vertakte stoomvaart aldaar onzen naburen de gelegenheid verschaft hunne goederen over ons land te ontbieden en te verzenden. Maar de toestand van het vaarwater in den Rijn is gebrekkig en eischt dringend verbetering, want deze, reeds door de natuur aangewezen verbindingsweg tusschen de beide landen, is onmisbaar voor het vervoer vooral van die vele goederen, welke, in verhouding tot hun omvang of zwaarte, weinig waarde hebben. Die goederen toch kunnen het dure landstransport niet dragen en ze zijn tevens de begeerlijkste lading voor onze groote zeeschepen. Nu ontkent de regeering de noodzakelijkheid dier verbetering geenszins, integendeel, sedert jaren worden er zelfs allerlei plannen beraamd om er in te voorzien, maar 't blijft bij die heilige voornemens, welke soms zelfs in den mond van ministers beloften worden; verder komen ze echter niet. Intusschen zullen alleen dan onze betere havens en landwegen volkomen aan hun doel beantwoorden, indien de binnenlandsche waterwegen het zoo gewenscht verkeer daarvoor aanbrengen. Zulk een voortdurend verschuiven en uitstellen nu van werken, aan welker noodzakelijkheid niemand twijfelt, moest niet langer geduld worden door een flinke Vertegenwoordiging.

Maar de koopman-staatsman, in wien eens Sir Josiah Child mede de kracht van Holland's grootheid zag, hij zetelt niet meer in 's lands vergaderzaal. De tijden zijn voorbij, waarin elke maatregel tot uitbreiding van handelsbetrekkingen in den vreemde toejuiching en ondersteuning vond bij de regenten des lands, omdat die regenten zelf, zoo al niet bij ervaring dan toch door persoonlijk onderzoek en veeljarige studie, met handel en scheepvaart meer dan bekend, ja vertrouwd waren. 't Gebeurde in die dagen niet zelden, dat de handelslui en zeevarenden verrast werden door de juistheid van blik in hun wereld, waar-

van de wetgevers het bewijs gaven. Erkende hinderpalen voor de oefening van het eerlijk bedrijf lijdelijk aan te zien, was toen nog niet tot een gewoonte geworden. 't Is zoo, geheel andere omstandigheden maken de toestanden van vroeger thans onmogelijk. Werkzaam lid te zijn der wetgevende macht en tevens ijverig koopman, is met de tegenwoordige eischen van den handel niet wel overeen te brengen. Maar daarentegen hebben wij juist in onze dagen tal van mannen in ons midden voor wier opleiding moeite noch kosten gespaard zijn, die de zorg voor het dagelijksch brood niet kennen, en wien de plichten van een bezoldigd ambt niet voorschrijven elders te zijn dan in de hofstad, en voor wie 't een onderscheiding moet wezen, de belangen des lands in de wetgevende Kamers voor te staan. 't Is op hen, dat de natie het beroep mag doen kennis te nemen van de behoeften des volks, het volk na te gaan bij zijn arbeid, en 't zich dan tot taak te stellen om als vertegenwoordiger der algemeene belangen dien arbeid te steunen en te bevorderen. En vooral thans mag die stem gehoord worden, omdat de betrekking van afgevaardigde des volks nu zeker meer dan ooit geheele toewijding, en vooral, eene volkomene onafhankelijkheid eischt.

Er bestaat echter een uitnemende gelegenheid voor de vertegenwoordiging om de behoeften en begeerten en de klachten zelfs der nijveren in den lande te vernemen, en dat wel door het houden der in Engeland zoo gebruikelijke enquêtes. Niet dan hoogst zelden worden zij echter, ongelukkig genoeg, bij ons gehouden. De pas afgeloopene, tot onderzoek naar de oorzaken van het verval onzer koopvaardijvloot, scheen velen dan ook eene zonderlinge zaak te zijn. Eer een treurige zaak, zou ik die enquête willen noemen, ja een veeg teeken voor ons land, en dat wel in dubbele mate. Immers treurig is vooreerst het feit, dat eene natie als de onze, eens de eerste der zeevarende, zoo weinig trouw gebleven is aan hare traditiën; en treurig daarenboven is de openlijke bekentenis der vertegenwoordiging van die natie, zoo onbekend te zijn gebleven met den toestand van eene der oudste en rijkste bronnen van ons volksbestaan, dat ze elders dan uit haar midden, de kennis moet putten van de oorzaken van dat verval. Toch verheug ik er mij over, dat het onderzoek heeft plaats gehad. Immers dit gelukkig resultaat althans zullen wij er door winnen, dat wij uit den mond van hen, die door hun dagelijksch bedrijf onze vloot in al hare

behoeften kennen, een trouw beeld van den tegenwoordigen toestand verkrijgen. Als onwillekeurig zullen daarenboven die oorzaken van achteruitgang tot opmerkingen en wenken leiden aangaande de middelen van herstel. Ik twijfel dan ook niet dat het gesprokene in die samenkomsten, te boek en verkrijgbaar gesteld door de Regeering, een gretige ontvangst vinden zal bij het groote publiek.

Maar dat groote publiek wacht weinig goeds van die enquête, beweert men. Schouderophalend en half glimlachend vraagt 't aan hen die de verslagen van het onderhoud met ongeduld verbeiden, of zij dan verwachten dat van al die woorden nieuwe schepen zullen gebouwd worden, en dat al die wenken en raadgevingen winstgevende vrachten voor die bodems zullen uitmaken. IJskoude onverschilligheid alzoo zelfs voor datgene, wat toch in het waarachtig belang van allen gedaan wordt. - Maar wij zijn lang verzadigd van al die groote woorden en fraaie beloften, roept men ons toe, en hunkeren eindelijk naar daden. Verwijt ons geen gemis aan enthousiasme, heet 't, dat wij, na jaar op jaar allerlei beloften aangehoord te hebben die nooit vervuld werden, eindelijk tot ongeloof vervallen omtrent krachtbetoon van de regeering. En dan volgt de overbekende, en helaas te over lange lijst van maatregelen, die genomen zouden worden om de scheepvaart te bevorderen, om instellingen ter bevordering van kennis en wetenschap te hervormen en te verbeteren, om gebouwen te doen verrijzen die de vroedsten van het levend- en de wonderwerken van een vroeger geslacht zullen huisvesten, om een juister verdeeling te maken van de algemeene lasten, zoowel in financieelen als in militairen zin, ja om wat niet al tot stand te brengen hetwelk alleen heden slechts geopperd schijnt te worden om morgen als belofte, maar ook nooit als iets hooger, paradedienst te doen.

Toegegeven den grond tot klagen, maar dan toch ook de wedervraag gericht tot hen die alzoo murmureeren, of zij dan, ieder in hun bescheiden kring, alles hebben gedaan wat zij vermochten tot bevordering der algemeene belangen en tot grootmaking van hun land. Was de koopman onder ons zoo ondernemend, de zeevarende zoo wakker, de nijvere zoo vruchtbaar, de man der wetenschap een licht voor den vreemde, en de man der kunst inderdaad geniaal in zijn opvatting? Had gemakzucht dan hen niet verleid, om liever morgen te beramen wanneer zij datgene ten uitvoer zouden brengen, 't geen nog heden voor den avond zoo flink tot stand had kunnen komen, en had speelzucht hen niet verlokt

liever een plaats te zoeken aan de groene tafel, welke velen al op de koopmansbeurzen meenen te ontwaren, dan op markt of schip of in verre koloniën? Alsof klachten over alles en allen, ooit verbetering kunnen aanbrengen, en alsof niet ieders arbeid en inspanning, in een oogwenk, tot het voortreffelijkste toe, te voorschijn zou roepen, indien men slechts wilde medewerken om datgene tot stand te brengen over welks gemis men wel luidkeels klaagt, maar waarvoor men weigert zich de minste inspanning te getroosten. Ook ik noem 't gansch geen gelukkig teeken des tijds, dat de eerste enquête bij ons, zulk een treurige oorzaak heeft; ook ik wacht van de meest omvangrijke vragen en gelukkigst gedraaide antwoorden, geen heil voor onze vloot. Maar wel verwacht ik van het eergevoel onzer natie, dat het bekend worden van dat beschamend feit: *onze koopvaardijvloot is in verval*, door geheel het volk zal opgenomen worden als een nationale oneer. Ik verwacht, dat men die bekentenis, openlijk en nog wel van regeeringswege uitgesproken, zal opnemen als een beleediging, als iets krenkends, waartegen het gevoel rebelleeren moet van den zoon van onzen, in dezen inderdaad klassieken bodem. Ik verwacht dat men zich haasten zal die woorden als niet langer waar te bewijzen, omdat men 't niet dulden wil of langer aanzien, dat een volk, geboren en getogen en levende en zich geneerende aan de zee, toch een vreemdeling dreigt te worden voor die allen, welke de zee bevaren. Zie, die gelukkige uitkomst wacht ik van de enquête. Want dit bedenke men wel, 't geldt hier niet eene ziekte, waarvan men eerst de verschijnselen nauwkeurig kennen moet alvorens men tot de genezing kan overgaan, maar 't geldt hier eenvoudig den slapende wakker te schudden en te waarschuwen, dat de vreemdeling meester dreigt te worden op zijn erf.

Hoe die wensch, die verwachting, die eisch zoo ge wilt, dwaas gescholden zal worden door hen, die wanhopen aan eene herleving van den ouden moed bij ons volk. Niet zelfs ten deele wijten zij het verval onzer vloot aan onbekendheid met den toestand daarvan, maar aan onmacht, om als kleine natie te wedijveren met machtiger naburen. Men kent en ziet den achteruitgang wel degelijk, maar men berust er in. Geef mij het hout en het ijzer en de steenkolen even goedkoop als de nabuur die verwerken kan, geef mij even ruime en diepe toegangen naar de zeehavens en even uitmuntende reeden, met alle mogelijke hulpmiddelen voorzien, als hem ten dienste staan, geef mij even

grif en billijk en bij even aanzienlijke bedragen de kapitalen waarover hij beschikken kan, en ge zult niet langer behoeven te jammeren over het verval onzer vloot, zoo spreekt men. - Waarom bij al die eischen de eenvoudige begeerte niet ook opgenoemd, naar even veel ondernemingsgeest als in dien vreemdeling huist, ja als de enkelen onzer landgenooten, die, bij gelukkige en loffelijke uitzondering, hun beroep als reeders nog blijven volhouden en geld en tijd en kennis nog blijven beleggen in dat voorvaderlijk bedrijf. Of al op onze werven niet zoo luid meer als vroeger de moker weergalmt, en vele elders gebouwde schepen tegenwoordig onder Nederlandsche vlag varen, is mij, voor een deel althans, onverschillig. Immers ik vraag niet op welke wijze de reeder eigenaar is geworden van zijn schip, want 't zij hij het liet bouwen of het kocht, hij waagde er zijn geld aan en verrijkte er onze vloot mede. Maar daarenboven, wanneer het aantal eigen schepen toeneemt en dat in tijden zonder bescherming, zoodat eigen vaart en vrachtvaart voor vreemdeling en landgenoot beide openstaan, dan wint ook de gewoonte weder veld onder ons om zich aan de scheepvaart te wijden, en weer worden onze havens de van oudsher bekende markten waarop een ieder die schepen noodig heeft, ze zoekt. Niet het geïsoleerde schip trekt de aandacht, maar op het mastbosch is ieders oog gevestigd. En nauwelijks zijn de dagen voorbij waarin de winsten van den reeder weinig uitlokkend waren, maar lokken hoogere vrachten aan om nieuwe bodems te zoeken, of ook de scheepbouw herleeft daar waar de scheepvaart bloeit, nooit, waar ook die tot de lang vervlogen traditiën behoort.

Eenzijdig echter dreigen zulke beschouwingen te worden. Immers 't zou haast den schijn krijgen als ging bij ons elk bedrijf uitmuntend, alleen maar de zeevaart niet. En dat denkbeeld zou enkel ontstaan, omdat 't der vertegenwoordiging nu eens goedgedacht heeft daarover het vonnis uit te spreken. IJdele zelfbegoocheling. Houdt ook maar eene enquête over andere bedrijven. Moeielijk is 't onder cijfers te brengen, of onze nijverheid in de laatste jaren gelijken tred voorwaarts gehouden heeft met de reuzenschreden welke zij in het buitenland deed, maar niet moeielijk is 't om zelfs met een paar getallen te doen zien, dat onze handel waarlijk evenmin als de scheepvaart een vlucht nam, waardoor onze nationale ijdelheid zich gestreeld mag voelen. Sla de statistiek der laatste 25 jaar maar op. Ge zult daar vinden als gemiddelde cijfers van den

	1847-1856.	**1857-1866.**	**1871.**
Algemeenen Invoer	ƒ 313,340,000	ƒ 454,339,000	ƒ 785,480,000
waaronder van			
Java	ƒ 69,227,000	ƒ 84,670,000	ƒ 101,392,000
Groot-Brittanje	ƒ 81,537,000	ƒ 118,967,000	ƒ 247,036,000
Pruissen	ƒ 62,467,000	ƒ 108,913,000	ƒ 170,037,000
en			
Algemeenen Uitvoer	ƒ 259,816,000	ƒ 388,512,000	ƒ 649,487,000
waaronder naar			
Java	ƒ 17,876,000	ƒ 41,054,000	ƒ 40,815,000
Groot-Brittanje	ƒ 60,392,000	ƒ 93,100,000	ƒ 161,553,000
Pruissen	ƒ 120,350,000	ƒ 139,368,000	ƒ 270,657,000

Tegen het tiental jaren van 1847-56 en van 1857-66 bedroeg dus in 1871 de vermeerdering van den

	1857-66.	**1871.**
Algemeenen Invoer	ƒ 141	ƒ 331 millioen
Algemeenen Uitvoer	ƒ 128	ƒ 261 millioen
en tot die vermeerdering leverden, evenzeer door grootere cijfers dan in het vorige tijdvak,		
Groot-Brittanje invoer	ƒ 37	ƒ 130 millioen
Groot-Brittanje uitvoer	ƒ 33	ƒ 68 millioen
Pruissen invoer	ƒ 46	ƒ 62 millioen
Pruissen uitvoer	ƒ 37	ƒ 131 millioen
en daarentegen onze eigene beschermde koloniën		
Java invoer	ƒ 15	ƒ 17 millioen
Java uitvoer	ƒ 23	ƒ 0 millioen

Sterker bewijs, dat de grootere cijfers van onze handelsbeweging meer aan onzen doorvoerhandel te danken zijn dan aan onzen eigen handel, en wel 't allerminst aan ons zoo angstvallig beschermd verkeer met Java, is wel niet te geven. Maar ik acht't hier minder de plaats voor statistieke berekeningen; elders hoop ik binnen kort de door de Regeering uitgegeven handelsstatistiek der laatste 25 jaar te bespreken. Deze enkele cijfers zijn ook toereikend om mijn bewering te wettigen, dat waarlijk

niet alleen de toestand van de scheepvaart de bezorgdheid wekken mag van hen, die als vertegenwoordigers van geheel het Nederlandsche volk, ook de belangen van elke nijverheid in den lande moeten trachten te bevorderen.

Mijne ingenomenheid met het houden dezer enquête over de scheepvaart, zou mij dus naar een dergelijk onderzoek naar den

toestand van onzen handel doen verlangen, meent men misschien. Geenszins, want ik geloof dat de oorzaken waardoor onze handel minder in bloei toeneemt dan elders het geval is, gemakkelijker op te sporen en meer algemeen bekend zijn. Geheel onwillekeurig waarschijnlijk, maar juist door het onbewuste misschien te juister, zijn die oorzaken daarenboven volkomen helder blootgelegd in een geschrift, hetwelk dezer dagen in het licht verschenen is en mij tot het opteekenen dezer beschouwingen de pen in handen gegeven heeft. En 't is opmerkelijk inderdaad, dat terwijl ik hier voortdurend de belangstelling trachtte te wekken voor onze handelsgeschiedenis van voor twee en drie eeuwen, opdat de sprekende voorbeelden van hetgeen cordaatheid en een ijzeren wil vermogen het opkomend geslacht zouden bezielen, dat ook nu weer een handelsgeschiedenis, maar helaas van de laatste jaren, mij de gereede aanleiding geeft om te waarschuwen voor handelingen, waaraan de min gunstige toestand van onzen tegenwoordigen handel vooral, te wijten is. Ik bedoel de Geschiedenis van den Handel van Nederland van 1830 tot 1870, welke onlangs verschenen is[1], en vraag voor dat boekje uw aandacht.

't Is een koopman, aan wien wij deze geschiedenis te danken hebben, zoo leert ons de voorrede, maar een koopman die deelt in mijn hoog opzien tegen het schrijven van zulk een werk door den handelaar, die - maar is de man van de beurs wel anders denkbaar? - met zaken overladen is. Lang heeft hij dan ook geaarzeld om die taak te aanvaarden, maar de armoede van onze literatuur op dit gebied en ‘de groote behoefte voor onze toekomstige handelaren op hoogere burgeren handelscholen om door een beknopt beredeneerd verslag bekend gemaakt te worden met de groote veranderingen en omkeering van zaken en toestanden op handelsgebied, waarmede zij in hun volgend leven nog dikwijls rekening zullen hebben te houden, deed mij in de eerste plaats hiertoe besluiten.’ Met opzet geef ik de eigene woorden van den schrijver terug, zoowel omdat ik volkomen instem met zijn bewering omtrent de onmisbaarheid van zulk een geschiedenis, als omdat ik scherp de beweegredenen wil doen uitkomen die hem bij zijn arbeid

1 Proeve eener Handelsgeschiedenis van Nederland, over de jaren 1830-1870 in vier tienjarige tijdvakken verdeeld door J.J. de Lange. Rotterdam, Nijgh en van Ditmar, 1874.

geleid hebben. Immers op die beweegredenen moet het groote publiek hier meer dan ooit letten, omdat vooral de onvruchtbaarheid onzer literatuur hem gedreven heeft tot een werk, waarvan hij de bezwaren niet licht telt. En zij 't al geen afdoende reden, dat men iets zelf onderneemt omdat een ander er zich niet aan waagt, wel degelijk moet die reden erkend en gewaardeerd worden en in 't oog gehouden, bij de beoordeeling van zulk een werk. - Toch wil ik daarom nog in geenen deele beweren dat de schrijver juist deed een taak op zich te nemen, waarvan hij de moeielijkheden erkent, en dat vooral niet, nu hij de voorrede besluit met de gulle en ongekunstelde, maar hier wel wat al te naïve erkentenis: ‘Niemand meer dan ik is overtuigd, dat mijn werk zeer onvolkomen is; tijd en bronnen ontbreken mij echter voor dit oogenblik. Tijd, hoop ik spoedig meêr te vinden, bronnen, wacht ik voor een groot gedeelte van het publiek.’ Juist die erkentenis had hem immers, zij 't ook ter elfder ure, moeten doen inzien, dat hij zich roekeloos ging wagen aan een arbeid die reeds daarom ver boven zijne krachten ging, omdat de onmisbare elementen daarvoor hem ontbraken. Is toch tijd onmisbaar voor elken, maar vooral voor een wetenschappelijken arbeid, opdat elk woord en elk feit nauwkeurig gewikt en gewogen kunne worden eer men het opteekent en vooral het ‘beredeneere’, niet minder onmisbaar is een overvloed van bronnen zelfs voor zulk een geschiedenis, en dat met name, wanneer een werk zal dienen voor het onderwijs aan de middelbare scholen. Immers de ervaring bewijst 't ons dagelijks, dat het schrijven van goede leerboeken voor die scholen al een zeer moeielijke taak is, die wel velen aanvaarden, maar waarin maar zeer enkelen slagen. Maar bovenal moeielijk moet die taak genoemd worden waar 't de handleiding geldt van een vak, waaraan op die scholen natuurlijk maar weinig tijd kan besteed worden, waarvan bijna geen enkel leeraar zijne bepaalde studie gemaakt heeft, en waarvoor de bronnen, wij zagen 't herhaaldelijk, meer dan bij eenig ander onderwerp, ontbreken. Hier dus moet het leerboek eene volledigheid en grondigheid bezitten, welke groote eischen aan den schrijver stellen, en daarenboven uitmunten door eene bondigheid en beknoptheid, waarvoor eene meer dan gewone vaardigheid in het voeren der pen, onmisbaar is. En voldoet het werk aan die voorwaarden niet, en niet ten volle, dan dreigt het eer kwaad te doen dan goed. Neen,

moge men den schrijver al veel vergeven, die in gemoede overtuigd was voldoende te kunnen beschikken over den noodigen tijd en de noodige bronnen eer hij zijn arbeid begon, ook al blijkt het tegendeel aan het publiek, hem die erkent de onmisbare elementen van zijn werk nog te ontberen, maar hoopt ze weldra te zullen verkrijgen, en die toch zijn werk levert, hem mag men veroordeelend toevoegen: waarom dan niet gewacht?

Maar nog eene andere reden geeft mij het recht weinig ingenomen te zijn met dit werk. In diezelfde voorrede klaagt de schrijver ‘bij den treurigen gang van zaken hier te lande, op staatkundig gebied, in zijn naaste omgeving zoo velen in hun liberale overtuiging aan het wankelen te zien gaan, en vermeende hij, dat het zijn nut kon hebben, al was het dan maar bij wijze van een proeve, in korte trekken in herinnering te brengen, welke weldaden de meer vrijzinnige richting in onze wetgeving over ons land verspreid heeft.’ Nu moet ik, die ons tijdelijk politiek *malaise* waarlijk niet gaarne ‘een treurigen gang van zaken op staatkundig gebied’ zou noemen, en die door mijne geheele onbekendheid met den schrijver onmogelijk over diens omgeving oordeelen kan, deze woorden betreuren, zoowel om de plaats waar ze staan, als om het karakter dat ze aan het werk geven. Niet door een voorbijgaand feit mag iemand gedreven worden tot een zoo veel omvattenden en moeielijken arbeid als het schrijven onzer handelsgeschiedenis moet genoemd worden, en niet aan het bevorderen eener bepaalde richting in het staatkundige mag hij een arbeid dienstbaar maken zoo ernstig en waardig, als die welke hij heeft opgevat. De kleingeestigheid en bekrompenheid, onafscheidelijk van elke partij, op welk gebied ook, ze blijve vreemd aan een werk, hetwelk juist door de onbevangenheid en onpartijdigheid, door de eerlijkheid en de goede tronw waarmede de feiten zijn weergegeven en voorgesteld, tot een licht en baken verstrekken moet aan de nog jeugdige en dus onervaren handelsmannen. Daarentegen zou dat werk hen misleiden, ja hun tot een dwaalster worden, indien het belang van deze of gene politieke richting de pen van den schrijver had bestuurd. Zonder eenig boos opzet, zonder schijn of schaduw zelfs van de minste kwade trouw, wordt toch al licht een feit gunstig of ongunstig voorgesteld, geprezen of veroordeeld, indien de penvoerder wel de waarheid, maar toch ook zijne politieke partij hulde wil doen, en dus niet de waarheid bij uitsluiting. Zonderling echter,

dat deze schrijver zelf bij verre na zoo liberaal niet is op het handelsgebied, als ik hoop dat het opkomend geslacht zal zijn. Meer dan een enkel maal geeft hij gelegenheid hem te betrappen op eene ingenomenheid met de inmenging van hoogere machten in den vrijen loop des handels, die mij hinderde niet alleen, maar vooral hier ter plaatse en na zijn politieke ontboezeming, inderdaad verbaasde.

't Bevreemde niemand, dat ik begin met den wensch naar het verschijnen eener geschiedenis van onzen handel; dat ik het gebrek aan lust of moed, zoowel hier als elders, om zulk een werk te schrijven, betreur, en dat 't toch niet woorden overvloeiende van lof zijn, waarmede ik dit boek begroet. Want juist dat ik zoo hooge waarde hecht aan zulk eene geschiedenis, en dat ik de verschijning daarvan vooral zoozeer wensch in het belang van het opkomend geslacht, bewijst voldingend, dat ik alleen van een werk spreek hetwelk den toets der degelijkheid kan doorstaan. Niet het luchtig product van de vluchtig opgevatte en vlug volbrachte taak begroet ik blijde, maar de vrucht van gezet onderzoek en deugdelijke kennis. En juist omdat ik van den waren koopman verwacht dat hij overladen is met bezigheden, terwijl toch de zoodanige alleen zulk een werk leveren kan, althans indien het geoefend koopmansoog de feiten zal ontleden, en omdat ik weet, dat ijverige studie en navorschingen in archieven moeielijk te vereenigen zijn met de vervulling van druk kantoorwerk, en omdat ik eindelijk eer wetenschap dan ervaring noodig acht voor zulk een arbeid, daarom waagde ik 't niet te onderstellen zelfs dat anderen dan de speciaal daartoe opgeleide mannen, op dit veld den eereprijs zouden verwinnen. Maar ter zake.

Oldenbarnevelt verklaarde bij artikel 101 van zijne verhooren: ‘dat hij vuyte registeren en memoriën van de heeren Staaten van Hollant ende West-Vriesland bevonden heeft, dat van alle tijden in deselve landen bij de regeerders van dien en van de principaalste steden verstaan is geweest, alle privative Octroijen in 't stuk van de navigatie, handelinge en commercie, de welstand van de landen en steeden en ingesetenen te wesen prejudiciabel, ende dat zij daaromme met grooten ernst hen daartegens altijts hebben gestelt en geopposeert, 't zelve verwerpende als monopolie tegens de vrije navigatie en traffijke, die voor alle man gemeen te moeten gemaincteneert werden, geagt werden.’ Gulden woorden, nog

voor onzen tijd ook. Dat getuigenis van Oldenbarnevelt, in antwoord op de vraag zijner rechters waarom hij de oprichting der West Indische Compagnie steeds had tegengewerkt, was ook volstrekt niet moeielijk te rijmen met zijn krachtige medehulp tot vestiging der Oost Indische Compagnie. Immers in de eerste zag hij alleen het doel om Spaansche schepen en zilvervloten te plunderen en te nemen, terwijl de laatste daarentegen juist handel wilde drijven en volksplantingen stichten en alleen dan oorlogvoeren, zoodra de bereiking van dat doel en de eigene veiligheid het dringend eischten. Ook waren reeds sedert lange jaren tal van kooplieden, met groote wakkerheid en moed en met uitnemend gevolg, werkzaam in den handel op Oost-Indië. De Oost Indische Compagnie zou dus eenvoudig de reeds bestaande vennootschappen vereenigen tot één groot geheel, staande onder het beheer van alle deelhebbers, opdat men krachtiger zou zijn tegen den algemeenen vijand en het gewonnen terrein vergrooten, niet verliezen. Dat die maatregel staatkundig juist was, bleek uit het getuigenis van den admiraal van Arragon, bij Nieuwpoort gevangen genomen, dat de aaneensluiting der enkele handelaars tot één machtige maatschappij grooter slag was voor Spanje en Portugal, dan de vereeniging van alle gewesten bij de Unie van Utrecht.

Ik breng hier deze feiten alleen in herinnering om den indruk weg te nemen, als zou uit de oprichting der Oost Indische Compagnie duidelijk blijken, dat in de glorierijkste dagen van ons land het beginsel van bescherming van den handel bij de toenmalige regenten had voorgezeten. De vrije vaart en de handel op Oost-Indië waren juist levendig en groot eer de regeering er zich anders mede inliet, dan door de bekende uitsluitende vergunning tot het doen van vier of zes reizen naar de nieuw ontdekte plaats, een premie dus, uitlokkende tot de ontdekkingstochten. En eerst toen de onafhankelijke koopman en zeevaarder bescherming noodig hadden tegen 's lands vijand, werd meer uit 't oogpunt van veiligheid dan uit dat van aanwakkering van den handel, het monopolie der Oost Indische Compagnie verleend.

Hoe geheel anders dus dan in 1824, bij de oprichting der Nederlandsche Handelmaatschappij. In de zeventiende eeuw zien wij kooplui, van wier wakkerheid 's lands regeering partij trekt ter bevordering der algemeene belangen, in de negentiende daarentegen een regeering, of liever een koning, die moedelooze han-

delaars meende te moeten steunen, opdat de bronnen van nationaal bestaan niet zouden opdrogen. Toch is het gevolg van beide maatregelen, die bescherming tot gevolg of reeds tot doel hadden, onvermijdelijk hetzelfde geweest, noodlottig natuurlijk. Datgene wat ten algemeenen nutte werd gedaan, bleek al spoedig voordeelig voor enkelen en nadeelig voor allen. In beide gevallen werd de vrije ontwikkeling niet belet maar belemmerd, en reeds die belemmering werkte noodlottig. Alweer leerde de ervaring, dat niemand straffeloos den gezonde leert op krukken te loopen, want dat men kreupelen en hulpeloozeu vormt, nooit echter zelfstandige menschen. En wanneer een mijner landgenooten 't nu in druk doet voorkomen, als zou de geschiedenis van den Nederlandschen handel in de laatste veertig jaren zich eigenlijk oplossen in het verslag der handelingen van ‘die krachtige en wel bestuurde vereeniging van toereikend vermogen en gemeenschappelijken arbeid, waardoor een nieuw leven aan alles kan worden aangebragt,’ met welke woorden de Nederlandsche Handelmaatschappij officieel aan den volke werd voorgesteld, dan betreur ik die bewering, indien ze juist, maar ik protesteer er tegen, indien ze onjuist is. En ik meen recht te hebben tot het laatste, en daarin verheug ik mij.

Hoe echter eene handelsgeschiedenis, opgevat in den beperkten zin om hoofdzakelijk de verrichtingen eener van regeeringswege krachtig beschermde maatschappij weer te geven, uit de pen kan vloeien van een schrijver die door zijn werk in herinnering wenscht te brengen welke weldaden de meer vrijzinnige wetgeving in onze wetgeving over ons land verspreid heeft, is mij een raadsel. Immers die maatschappij en de telkens vernieuwde verlenging van haar charter zal dan toch wel nooit als een bewijs van liberale wetgeving kunnen aangehaald worden!

Evenzeer is 't mij een raadsel, waarom deze geschiedenis van onzen handel in vier tienjarige tijdvakken verdeeld is. Bij de statistiek heeft men de gewoonte reeksen van gelijke grootte te maken, ten einde verschillende daarvan met elkander te vergelijken; maar indien de bewerker niet zeer nauwkeurig nagaat of de feiten van enkele dier reeksen ook soms beheerscht worden door buitengewone omstandigheden, in zulk een tijdvak voorgevallen, dan loopt hij groot gevaar tot zeer verkeerde gevolgtrekkingen te komen. Bij elke geschiedenis echter, en vooral bij eene geschiedenis van den handel, moeten de gebeurtenissen zelf de grenzen van ieder tijdvak aanwijzen en bepalen, op

straffe van anders te ontaarden in een rist van feiten, werktuigelijk aaneengeregen, zonder eenig plan en zonder orde. De feiten moeten juist als de vertegenwoordigers en de gevolgen der heerschende begrippen en gewoonten voor ons staan, en elk tijdvak moet alzoo een bepaald karakter dragen. Een revolutie, een staatkundige gebeurtenis die invloed heeft op het regeeringsbeleid, een crisis, een nieuwe uitvinding welke oude gewoonten en gebruiken van den handel geheel verandert, alles wat noodzaakt tot het breken met oude toestanden, zal dan van zelf tot het openen en sluiten van tijdvakken aanleiding geven, al naarmate hij den invloed dier gebeurtenissen hoog of laag stelt, nooit echter een willekeurig gekozen aantal jaren, van vijf of tien of van een dozijn. Niemand zal zich verwonderen, wanneer de schrijver van een geschiedenis van onzen handel bij de verdeeling zijner tijdvakken te rade gaat met een jaar als dat van 1824, de oprichting der Nederlandsche Handelmaatschappij, of van 1830, wegens den oorlog met België, van 1835, naar aanleiding van de invoering van het schaalrecht voor de granen, of van 1848, om de handels- en staatkundige crisis, van 1850, als het begin eener nieuwe handelspolitiek, van 1857, naar aanleiding der handelscrisis, ja zelfs van 1872, ten gevolge der zegeviering van althans ietwat liberaler begrippen bij de wetgevende macht, ten aanzien van het douanenstelsel op Java, want al die feiten brachten inderdaad een groote verandering in den handel te weeg. Wil men liever grootere tijdvakken kiezen, men neme alleen staatkundige feiten van overwegend belang, en de enkele handelscrisis die een meer dan voorbijgaanden invloed oefende; maar in elk geval zij er een plan, eene methode, zonder welke zulk eene geschiedenis eenvoudig afdaalt tot een min of meer juiste of min of meer volledige kroniek.

Reeds dadelijk bij de behandeling van het eerste tiental jaren blijkt 't al, dat wij hier eenvoudig te doen hebben met de opsomming van enkele losse feiten, geenszins met een geschiedenis, welke ons het beeld der tijden levendig en helder voor den geest brengt. Java en nog eens Java, en altijd door wat de Nederlandsche Handelmaatschappij alzoo deed en veroorzaakte, vult bladzijde aan bladzijde, en dat met zoo weinig waardeering van het medegedeelde, dat zelfs de inschrijving van bijna zesmaal het kapitaal dier maatschappij hier voorgesteld wordt als een bewijs der nationale ingenomenheid met het doel dier stichting

en niet als de meest gewone speculatie der geldmarkt. Zoo protectionistisch gezind was ons volk toen echter nog niet; dat kwam eerst later. Onze handel met andere landen dan Java wordt nauwelijks genoemd, en toeh was juist het jaar 1831 daarvoor zoo gewichtig en gaf daaraan zulk een geweldigen stoot, door de fnuiking der mededinging van het zoo machtige Antwerpen, ten gevolge van den Belgischen opstand. Ons scheepvaartverkeer van 9922 schepen met 1,145,778 tonnen in 1831, en van 11,530 schepen met 1,507,362 tonnen, waarvan nog geen negen honderd met ruim zestigduizend tonnen voor rekening van koloniën en visscherij komt, getuigt luide voor onzen toen zelfs zeer levendigen handel buiten Java. Wij telden in 1839 dan ook 1628 schepen met 306,666 tonnen tegen 1252 schepen met 165,878 tonnen in 1831. Evenmin wordt met nadruk gewezen op de beruchte schaalrechten voor de granen, bij de wet van 29 December 1835 ingevoerd, maar wel op de voorloopige wet van September in dit jaar. Toch weet ieder handelaar, welk een overwegenden invloed die wet geoefend heeft op onzen graanhandel, en levendig staat mij nog de opgewondenheid voor den geest, die elke bepaling der middenprijzen steeds op markt en beurs veroorzaakte. Hoe kolossaal was toen het verkeer in granen met Engeland, en hoe aanzienlijk waren de kapitalen, destijds in onzen graanhandel belegd. Wetten op de droogmaking van Zuidplas en Haarlemmermeer worden genoemd, en te recht gewezen op het zoo belangrijke feit der invoering van spoorwegen hier te lande. Maar terwijl de Noord-Amerikaansche geldcrisis van 1837 hier wel tot haar eisch komt, en ook de invoering van het tegenwoordige Wetboek van Koophandel in 1838 wordt medegedeeld, missen wij zelfs een enkel woord omtrent twee feiten, die toch een ieder bij de bloote vermelding reeds van aangelegenheden van dezen aard, onmiddellijk voor den geest komen. Dat ik de vernieuwing van het octrooi der Nederlandsche Bank in dat zelfde jaar 1838 bedoel, begrijpt men, en tevens de gewichtige beteekenis van het recht, door dat nieuwe wetboek verkregen, om naamlooze vennootschappen met beperkte verantwoording der aandeelhouders op te richten, iets wat de regeering tot dusverre alleen als een gunst kon verleenen. Maar ook later, in 1843, wordt geen woord gerept van het zoo overwegend belangrijk privilegie aan de Nederlandsche Bank toegekend in den vrijdom van zegel en registratie, waardoor zij feitelijk het monopolie verkreeg der

uitgifte van bankbiljetten. Ook over onzen zoo aanzienlijken geldhandel geen woord.

Die geheel willekeurige en door niets gewettigde verdeeling der geschiedenis in tijdvakken van tien jaren, speelt den schrijver reeds parten bij 1840-1849. Te recht worden de onvermijdelijk treurige gevolgen van de kunstmatige ontwikkeling onzer volksbedrijvigheid vermeld, maar al spoedig moeten de politieke gebeurtenissen van die jaren de noodige stof leveren. Op eens staan wij dan ook in het midden van het jaar 1848, met al zijne politieke en financieele moeielijkheden. Hoe echter een waar voorstander van vrijheid van verkeer zijn goedkeuring hechten kan aan de reeds toenmaals door velen zoo zeer veroordeelde tijdelijke sluiting der Amsterdamsche effectenbeurs in 1848, is mij onbegrijpelijk. Zeer te recht heeft men zich dan ook later bij dergelijke moeielijkheden wel gewacht voor zulk een maatregel, en aan de zaken den onbelemmerden loop gelaten. Dat tal van handelsrampen, waardoor het jaar 1848 voor altijd met een zwarte kool geteekend blijft, is later dan ook gelukkig voorkomen. De ervaring heeft ook hier weer geleerd, dat 't vooral in moeielijke omstandigheden gevaarlijk is den handel te stremmen, en dat men de eerlijken, die men wil beschermen, daardoor juist tot de slachtoffers maakt. Verder wordt het beter douanentarief, gelukkig ook de afschaffing van het schaalrecht der granen en de uitvinding der telegraphie vermeld, en eindelijk de koffiecombinatie van het jaar 1844 herdacht, maar over den vrijen goederen- en over den geldhandel al weder geen woord.

Dankbaarder stof leveren de jaren 1850-1859. De ontdekking der goudmijnen in Californië en Australië, de afschaffing der eens tegen Holland gerichte Navigationlaw en der scheepvaartwetten van ons land, later een vrijer wetgeving op de vischvangst, ze waren zoo vele heugelijke feiten voor den handelaar, die in het begin van dat tiental jaren dan ook overvloedige gelegenheid had om door rijke winsten dubbel de verliezen van de laatste jaren te dekken. Daarenboven bloeide de scheepvaart door de plotselinge vraag naar bodems voor het vervoer der producten, welke de door zijn gouddelven eensklaps rijk geworden en nu brooddronken Europeaan, in Australië en Californië met fabelachtige prijzen betaalde. Maar elke overspanning heeft slechts een korten levenstijd, en in 1857 werden bijna alle beurzen der wereld geteisterd door een

handelscrisis, die gelukkig hare weerga nog niet gevonden heeft. Hoe alweer een zoo groot voorstander van vrijheid van beweging aan de Nederlandsche Bank dank kan toebrengen voor een ‘met takt ondersteunen van den handel’, en aan de Nederlandsche Handelmaatschappij voor het ophouden der prijzen van de koffie door zich van de markt terug te trekken, is vreemd. Die ingenomenheid moge geheel strooken met de goedkeuring der tijdelijke sluiting van de effectenbeurs in 1848, dergelijke maatregelen, natuurlijk éénig en alleen voortspruitende uit zelfverdediging tegen dreigende gevaren, bestendigen gewoonlijk den kranken toestand eener crisis veel langer, dan bij een ongehinderden loop der zaken het geval zou zijn. Ze hebben dit groote gevaar voor den niet in alle geheimen ingewijden handelaar, dat hij vertrouwen stelt in den man die de moeielijke omstandigheden is doorgekomen, zonder te weten dat machtigeren dan hij hem slechts tijdelijk steunen. - Weer wordt aan onzen handel buiten Java en aan onzen geldhandel geen plaatsje ingeruimd.

Eindelijk 1860-1869. Een soort van gouden tijd. Overal ontwikkeling en welvaart, niet weinig ook ten gevolge van ruimer toepassing van liberaler begrippen op het verkeer van de volken onderling. Ongelukkig bragt de oorlog tusschen de Vereenigde Staten van Noord-Amerika lang een grooten omkeer in dien gunstigen toestand te weeg, maar de daardoor onvermijdelijke rijzing der katoenprijzen en de groote speculatiën in dit artikel hebben, althans voor ons land, een gelukkig gevolg gehad. Immers, en ik geef hier liever de eigene woorden van den schrijver weder: ‘op het einde van 1869 gelooven wij te kunnen zeggen, dat er zich voor goed een markt van dit artikel alhier te lande gevestigd heeft.’ Ook aan het artikel koffie wordt weer een groote ruimte toegekend en, zonderling genoeg, op nieuw door den man van handelsvrijheid met lof gewaagd van een poging der Nederlandsche Handelmaatschappij om de prijzen van dit artikel niet te veel te laten dalen. De handelscrisis van 1867 wordt met zwarte kleuren geschilderd, maar hoe men de overdreven speculatiën, welke tot die crisis aanleiding gaven, veroordeelen, en tegelijk, als in éénen adem, het denkbeeld dat aan het Credit Mobiliër tot grondslag diende goedkeuren kan, is mij onverklaarbaar. Spel en niets dan spel, was immers het éénig doel der oprichting van die Parijsche instelling, van welke niet eens kan gezegd worden dat ze haar roem overleefde, omdat ze dien nooit behaalde! - Enkele op-

merkingen omtrent sommige takken van nijverheid hier te lande en een beeld van onze scheepvaart, - niet ook van onzen algemeenen en geldhandel - besluiten dit tijdvak, en tevens het geheele werk.

Vluchtig, maar zoo ik vertrouw met onpartijdigheid, heb ik den schrijver gevolgd. Dat zijn arbeid niet beantwoordt aan hetgeen ik in een geschiedenis van onzen handel hoopte te vinden, heb ik met vrijmoedigheid, moge 't zijn met bescheidenheid en zachtheid tevens, gezegd. Ik zou ook de pen niet opgenomen hebben om mijn oordeel over dit werk uit te spreken, indien niet de schrijver in de voorrede zijn wensch had te kennen gegeven, dat het op onze hoogere burger- en handelsscholen tot leiddraad mocht genomen worden. En ik herhaal 't nog eens, dat op die inrichtingen voor dit bepaalde vak zoo weinig tijd over is en zoo weinig bepaalde studie daarvan bij de leeraren gevonden wordt, dat inderdaad niets anders dan een uitnemend handboek aldaar werkelijk nut kan stichten. En dien naam durf ik althans aan dit werk niet toe te kennen. Ik moge 't gelukkig achten dat een koopman, overladen met bezigheden, zijne vrije uren geeft aan het schrijven eener geschiedenis van dat bedrijf waaraan hij zich met geheel zijn hart toewijdt, alweer moet ik de bedoeling afscheiden van de resultaten, en bij alle waardeering der eerste, mag ik daardoor mijn oordeel over de laatste niet wijzigen.

Laat deze poging tot het leveren eener geschiedenis van onzen handel, eene poging te hooger te waardeeren bij den vervaardiger, omdat hij reeds bij den aanvang van zijn arbeid ruiterlijk erkende de noodige elementen tot flinke vervulling zijner taak te missen, een nieuwe prikkel zijn voor de enkele bevoegden onder ons, tot zulk een inderdaad onmisbaar werk. Een kwistige rijkdom van materialen staat ter beschikking van hem, die met een kennersoog in de groeven de juiste steenen weet op te sporen en te kiezen, welke hij voor de degelijkheid van zijn gebouw noodig heeft. En in een land, welks traditiën spreken van een handel en een scheepvaart, eens grooter dan van natiën die met ettelijke veelvouden ons in bevolking en grondgebied overtreffen, en waarvan de inwoners nog heden ten dage kooplieden in hun hart zijn, al staan zij ook niet als zoodanig in de registers der patenten opgeteekend, getuige immers de al-

gemeene belangstelling voor die enkele rubriek in onze dagbladen welke alleen met cijfers is bezet; in zulk een land leeft zelfs de geleerde in een dampkring van handel, en wordt hij veel vatbaarder gemaakt voor het verstaan van handelsbegrippen, dan de inwoner van de meest wetenschappelijke stad der wereld. De Nederlandsche geschiedkundige is de aangewezen schrijver eener handelsgeschiedenis, en van die van ons land met name.

Bijna betreur ik 't echter deze regelen geschreven te hebben. Zoo ongaarne ontvang ik den letterkundigen arbeid van een medewerker op het handelsterrein, en van een medestander in de bevordering van vrijzinnige handelsbegrippen, met andere woorden, dan die van warme ingenomenheid zelfs. Bij ervaring weet ik 't, hoe moeielijk 't den koopman valt de grenzen van zijn arbeidsveld te overschrijden. Een zeker gevoel van partijdigheid zou mij eer over het werk van den mede-handelaar het min vordiende woord van lof op de lippen brengen, dan het hoe ook gewettigde woord van blaam. Maar onze handel, en alles wat tot bevordering daarvan strekken kan, wekt te veel belangstelling bij mij op, dan dat ik 't van mij zou kunnen verkrijgen het stilzwijgen te bewaren zoodra die handel, welke reeds zulk eene treurige eenzijdigheid vertoont, en die zich maar niet schijnt te kunnen losmaken van de strikken waarin een beschermend koloniaal stelsel hem al sedert jaren gevangen houdt, als nog eenzijdiger en als nog afhankelijker voorgesteld wordt, dan hij, helaas, reeds in werkelijkheid is. Vooral mag een vakgenoot zich daar niet aan schuldig maken, zij 't ook, gaarne wil ik het gelooven, geheel onwillekeurig. Zoo licht vervalt men tot de dwaling, om aan Nederland geen ander aandeel meer toe te kennen in den wereldhandel, dan wat het door middel eener bevoorrechte maatschappij met Java omzet. Toch mag die dwaling niet op onze scholen verbreid worden, en daarom kom ik er tegen op. Teeken met kleuren, zoo scherp uitkomende als ge wilt, het veel te bekrompene en te eenzijdige van onzen handel, maar ga niet zoo ver om in de handelingen van een van regeeringingswege opgericht handelslichaam ons geheele handelsverkeer opgelost te zien. Immers in de jaren 1866 tot 1870 bedroeg onze geheele invoer van Java, beschermd en vrij, niet meer dan 17 pCt. van onzen geheelen invoer en ongeveer 9½ pCt. van onzen totalen uitvoer! Ook buiten Java dus, ook buiten de Nederlandsche Handelmaatschappij om alzoo, en ook buiten onzen zoo aanzienlijken doorvoerhandel, had

Nederland nog altijd een belangrijk eigen verkeer met den vreemde. En juist dat vrije verkeer met Java en met andere landen neemt voortdurend toe; de schrijver zelf wijst op een lichtpunt wat het laatste betreft, dat ik nog niet eens zoo geheel zou durven aannemen. De staten van in- en uitvoer, ook van de jaren welke aan 1870 voorafgingen, bewijzen die toeneming van den particulieren handel voldingend, zoodat de schrijver niet zou mogen beweren, dat die verblijdende verschijnselen eerst dagteekenen na het slotjaar van zijne geschiedenis. Werd evenwel die verontschuldiging aangevoerd, dan voorzeker zou de verwijtende vraag dubbel mogen klemmen, waarom dan vastgehouden aan die willekeurige verdeeling in tijdvakken welke niet door gebeurtenissen aangewezen werden, maar eenvoudig door een rond getal van cijfers, ook zelfs nog toen 't bleek, dat die verdeeling afbreuk deed aan de waardeering van onzen nationalen arbeid. 't Is daarenboven niet wel denkbaar, dat men eene geschiedenis van den handel der laatste jaren schrijft, zonder eenigermate althans onder den indruk te zijn van de gebeurtenissen van den dag, en dat vooral niet bij hem, die zelf een zoo werkzaam aandeel neemt in datgene waarvan hij verslag en rekenschap geeft.

Maar nog om eene andere reden zou ik 't bijna betreuren, hier ter plaatse mijn oordeel over dit werk te hebben uitgesproken. Daardoor toch heb ik mij beroofd van het voorrecht die wapenen tot mijne verdediging te gebruiken, welke voor een strijd als deze de meest geschikte zijn. Ik bedoel natuurlijk de cijfers der statistiek. Reeds heb ik daarvan echter misschien zelfs misbruik gemaakt bij mijn voorpostengevecht, en ik waag 't niet ze hier op nieuw aan te wenden, uit vrees van ook nog den enkelen lezer, die mij tot dusverre trouw bleef, op de vlucht te jagen. Toch zouden die cijfers, opgehelderd door er de goederen welke ze leverden bij te vermelden, voldingend bewijzen, dat inderdaad onze vrije handel buiten Java, hoe klein ook, evenwel bij verre na zoo onbelangrijk niet is om met stilzwijgen voorbijgegaan te worden. De volgorde der landen, naarmate van het bedrag van ons verkeer, bewijst reeds, dat wij niet met Java alleen handel drijven. Ontleedt het totaal van onzen omzet met Groot-Brittanje, en reeds de handelscijfers welke de voortbrenging van onzen eigen bodem te voorschijn roept zullen hem, die nooit aan dergelijke opgaven eenige aandacht geeft, ongetwijfeld door hunne grootte verbazen. Staat de Brit boven

aan op de lijst van onzen invoer en de tweede op die van den uitvoer, Pruissen neemt daar omgekeerd de eerste en tweede plaats in. En wanneer ge de lijst der goederen nagaat, welke de ƒ 165 en de ƒ 196 millioen leverden die wij in 1870 van daar in- en daarheen uitvoerden, zult ge grooter hoeveelheden van artikelen aantreffen welke niets te maken hebben met onzen doorvoer en beschermden handel op Java, dan ge naar de ƒ 25 millioen aan koffie welke wij derwaarts zonden, allicht denken zoudt. België volgt in rang, wat den uitvoer betreft, terwijl Java onzen nabuur bij den invoer voorgaat maar bij den uitvoer volgt, en alweer vindt ge tal van goederen die dat verkeer voeden, welke in geenerlei verband staan tot onzen kolonialen handel. Rusland, Amerika, Frankrijk en de Engelsche Oost Indische bezittingen volgen dan bij den invoer, terwijl Italië, Frankrijk, Hamburg, Rusland en Zweden de rangorde van den uitvoer voortzetten. Dat ons verkeer met al die landen zeer weinig afhangt van ons koloniaal bezit begrijpt een ieder, Italië natuurlijk uitgezonderd, waarheen wij in 1870 nog voor ƒ 11 millioen suiker zonden, het product van onze raffinaderijen. En nog nam ik 1870, hoewel latere jaren gunstiger uitkomsten voor mij zouden opleveren. Maar ik waag 't niet hier verder stil te staan bij mededeelingen van dezen aard, die elders beter op hun plaats zijn. Zonder dan ook lange reeksen van cijfers te geven, wensch ik alleen nog te wijzen op onzen toch geheel vrijen graanhandel, die zoo aanzienlijk blijft, dat ook niemand weigeren zal daaraan in de geschiedboeken van onzen handel een eereplaats toe te kennen.

En een eerste plaats in zulk een geschiedenis komt ongetwijfeld toe aan onzen geld- en fondsenhandel. Men moge dat feit betreuren, men moge als Nederlander lang niet met even verheugde blikken de rijke winsten, daarin behaald, aanschouwen, als de zelfs veel kariger uitkomsten van het goederenverkeer, ja men moge 't een ongeluk voor ons land noemen, dat de handel in fondsen 't bij ons in de laatste jaren van dien in producten heeft afgewonnen, niet alleen in belangrijkheid van omzet maar ook aan invloed op onze commercieele gewoonten en begrippen, dat is hier niet de vraag. Sympathie noch antipathie mag de pen besturen en leiden van den geschiedschrijver, maar alleen de begeerte volkomen juist alle toestanden te kennen en te teekenen die binnen de grenzen liggen van het gebied, waarop hij arbeidt. Niet alleen eenzijdig

en onvolledig wordt daarenboven de handelsgeschiedenis, waarin zulk een hoogst belangrijk gedeelte van ons verkeer niet of slechts ter loops en oppervlakkig behandeld wordt, maar de schrijver miskent daardoor geheel den invloed, die juist het eigenaardig karakter van den fondsenhandel onvermijdelijk oefenen moet op den handel in goederen, een invloed, die ontzaggelijk groot is. Het speculatieve karakter, dat onze handel in de laatste jaren veel meer aangenomen heeft dan vroeger het geval was, en dan ik wenschelijk durf te noemen, wordt zoo al niet gewekt, dan toch gevoed, door het fondsenspel. Men ziet in korten tijd groote fortuinen maken door menschen, die eenvoudig den moed hadden hun eenig kapitaal, een onbesproken naam, te wagen aan de kansen van rijzing en daling der effectenprijzen, en de meeste inschikkelijkheid betoonen aan degenen wien de fortuin zoo weinig gunstig was dat zij, in plaats van zoo als in den beginne, niets te bezitten, ten slotte veel schuldig waren; en de koopman vraagt zich dan allicht af, waarom aan anderen alleen die kansen van winst zonder verlies gelaten en er niet ook zelf in gedeeld? De koopman in goederen kan moeielijk beginnen zonder eigen kapitaal en loopt dus altijd gevaar iets van het zijne te verliezen, terwijl hij, bij wanbetaling, niet op zooveel verschooning rekenen kan. Het karakter van zijn omzet is ook eenvormig. Geregeld dezelfde winsten, wel toenemende, maar langzaam. De artikelen, waarin hij handel drijft, zijn niet aan die dagelijksche en plotselinge en kolossale rijzingen en dalingen onderhevig, bieden derhalve niet zoo vele en groote kansen aan van winst en verlies, als de fondsen. Wil hij dus in zijn bedrijf ook de gelegenheid vinden om heden rijk en morgen... iets anders te worden, dan moet ook hij een meer speculatief karakter aan zijn handel geven, en al die geijkte gewoonten der effectenbeurs overnemen van koopen en verkoopen op latere termijnen, met eenvoudige verrekening van prijsverschil, en vooral zonder feitelijke levering van het gekochte, opdat toch alle uitschot, ja tijdelijk vertoon zelfs van kapitaal, ten strengste voorkomen worde. En inderdaad is hier en daar aan dien wensch al vrij rijkelijk voldaan, 'tgeen te spoediger gelukte, omdat vele verbruikers van goederen in den leveringhandel een welkome gelegenheid vonden om zich voor hunne latere behoefte van de noodige grondstof tijdig, en voor een bepaalden prijs, te voorzien. Schijn en werkelijkheid hielpen elkander alzoo uitnemend. Hoe verder verwijderd men is van den liefst zeer

laat gestelden dag van afrekening, hoe veelvuldiger de gelegenheid natuurlijk, om tal van wisselingen in dien prijs te brengen, en de enkele partij goederen telkens en telkens weêr van eigenaar te doen verwisselen, eer de eindtermijn daar is. Dat zulk een gedurig overgaan van hetzelfde goed, altijd in belofte, van den eenen eigenaar op den anderen, juist geen onverschillige zaak is voor velen ter beurze, is niet zoo ontzaggelijk moeielijk te begrijpen. En dat het stelsel van den leveringhandel al op zeer vernuftige wijze tot volmaaktheid gebracht kan worden, zou ik uit menig treffend voorbeeld kunnen bewijzen. Het bezwaar echter, dat ik in de te groote uitbreiding van den speculatiehandel zie, ligt voornamelijk in den afbreuk welke daardoor onvermijdelijk gedaan wordt aan den feitelijken handel in goederen. Er moge grond zijn voor de bewering, dat de meerdere gelegenheid welke daardoor tot verkoopen gegeven wordt ook tot grootere inkoopen lokt, en dat van menig artikel niet zooveel van den vreemde aangevoerd zou worden, indien de kooper niet verzekerd ware van een gereeden verkoop op elk uur van dien dag, waarop hem dat wenschelijk moge voorkomen; evenveel grond heeft de bedenking, dat de overdreven speculatiehandel tallooze malen den koopman belet de noodige uitbreiding aan zijn gewonen handel te geven, omdat zijn kapitaal vastgelegd is. Bij vele koopen en verkoopen op een laten termijn kunnen de kansen ongedacht tegenloopen en zoo groot een kapitaal eischen, enkel en alleen om den gedwongen en ruïneusen verkoop te voorkomen, dat daardoor aan het ondernemen van andere zaken niet gedacht kan worden. Dat geval komt meer voor, dan de niet-handelaar zou vermoeden. Maar evenzeer kunnen de voordeelen van dien leveringshandel voor enkelen soms zoo groot zijn, dat ze bij zeer velen allen lust uitdooven zich in andere dan die soort van ondernemingen te steken. Zoo ontstaat langzamerhand de speculant en doodt den koopman, al moge de eerste nog lang des laatsten naam dragen, schoon ten onrechte.

De invloed van ons koloniaal beschermend stelsel heeft veel tot die ontaarding van den handel bijgedragen. Eerst doodde de overmacht van een machtig handelslichaam, als de Nederlandsche Handelmaatschappij, de mededinging van hen, die dezelfde zaken dreven als zij, maar wat nood, het consignatiestelsel verzekerde immers aan onze markt een grooten toevoer van producten, wier verkoop voor menig koopman een ruime bron van inkom-

sten beloofde te worden. Maar de kunstmatige veilingen veroorzaakten ook een kunstmatigen handel, en eischten heden een groot kapitaal hetwelk morgen weer ongebruikt lag, indien men althans niet onder de bevoorrechten behoorde, wien de betaling gemakkelijker gemaakt werd. De minister verklaarde 't immers openlijk in de Kamers, dat de veilingen niet ieder afzonderlijk konden afgerekend worden. Onvermijdelijk trok dat stelsel van periodiek veilen der kolossale hoeveelheden Oost-Indische regeerings-producten de algemeene aandacht van den handel, en evenzeer als de scheepvaart, en later ook de nijverheid, zich gaarne bijna cynsbaar maakten aan dat en kele handelslichaam, hetwelk over zoo vele goede gaven te beschikken had, zoo werd een te groot gedeelte van den handel, ook allengs, afhankelijk van die inrichting. Kunstige combinatiën en speculatiën, met het oog op die kunstmatige veilingen, waren het onvermijdelijk gevolg van dien toestand; en er zijn inderdaad oogenblikken geweest, waarin de Nederlandsche handel dreigde zich zoodanig op te lossen in de bevoorrechte handelsinrichting, dat men eene geschiedkundige commerciëele beschouwing als die van den schrijver der Proeve, toen bijna gewettigd had mogen noemen. Gelukkig is de natie bij tijds tot inkeer gekomen. De gevaren van den toestand zijn erkend, de behoefte aan meer vrijheid werd gevoeld, de eenzijdigheid van het stelsel heeft plaats gemaakt voor breeder ontwikkeling, en de begeerte naar een zelfstandiger werken op het terrein van den handel, bleek vooral uit den ontwakenden lust naar nieuwe zaken, op een onbeschermd gebied. Maar juist van die tijden van overgang in den goederenhandel dagteekent ook de nieuwe richting van den gelden fondsenhandel. Te gelijk met het ontwaken der kooplui, zijn ook de mannen van het financiewezen tot nieuwe denkbeelden gekomen. Bij den dageraad van den goederenhandel, prijkte ook de gouden zon der papierenwereld in vollen luister. Nauwelijks was 't gebleken, welk een onwaardeerbare hulp die ruimer en gemakkelijker geldmarkt voor de goederenmarkt was, of het verbond tusschen die beide was gesloten; en de gewoonten van de eene, dat waren al spoedig de vaste en weldra geliefde gebruiken der andere. Nooit had de goederenspeculant tot die hoogte kunnen klimmen, indien niet de moderne geldman hem geleerd en geholpen en gesteund had. En verkeerd noem ik 't en eenzijdig, dien invloed der eene op de andere te miskennen, ja ik acht 't onmogelijk over de eene te oordeelen,

zonder met de andere volkomen gemeenzaam te zijn. Daarom kan ik mij geene geschiedenis van den handel der laatste jaren voorstellen of die begrijpen, waarin het leeuwenaandeel van den geld- en fondsenhandel niet erkend, ja nauwelijks genoemd wordt.

In 1522 verbood de Germaansche Rijksdag alle Vennootschappen die meer dan vijftig duizend kapitaal bezaten, want, zoo luidde de bewering, ‘die moesten noodwendig tot een monopolie leiden.’ Die tijden zijn voorbij, en gelukkig. De mensch is tegenwoordig vrij en verstandig genoeg, om geen monopolie van enkel geld meer te duchten; maar evenzeer is hij helder inziende genoeg om langzamerhand elk monopolie van regeeringswege te betreuren en te duchten als belemmerend voor de vrije ontwikkeling der krachten. En dat noem ik inderdaad een verblijdend terugkeeren naar de denkbeelden van die oude dagen van ons land, toen de republiek machtiger en krachtiger en bloeiender was dan ooit. Wel wies toen het monopolie der Oost-Indische-Compagnie en won aan kracht, maar toen ook stond onmiddellijk een man als Pieter de la Count op, om in zijne zoo overbekende ‘Aanwijsing der heilsame politieke gronden en maximen van de Republike van Holland en West-Vriesland,’ dat groeiend monopolie, waarvan hij het nut in den aanvang erkende, te bestrijden. Raadpleeg eenvoudig de opschriften van enkele hoofdstukken van dat werk, en reeds daaruit zal het zoo uitnemend commerciëel karakter helder te voorschijn komen van die op zoo kernachtige wijze gegeven beschouwingen van 't geen voor de welvaart van ons land niet wenschelijk, maar noodig was. En nu acht ik 't onze dagen, bij de kiemende en haast groeiende erkentenis, dat er in de wijze waarop wij op de verschillende terreinen van volksbedrijvigheid arbeiden eene verandering moet komen, en bij de weifeling die zich onder ons openbaart omtrent de behoefte aan vrijheid of bescherming, bij de begeerte ook om nieuwe toestanden te voorschijn te roepen, inderdaad opwekkend, ja bezielend voor den man van ijver en van bedrijf, die ware en zoo bondige stellingen te lezen welke hier als opschriften dienen, maar die nauwelijks verklaring en toelichting meer noodig hebben, omdat ze in zulk een beknopten vorm zoo veel zeggen. Neem hoofdstuk zes, en ge zult het zoo juiste betoog vinden van het ook nog heden ten dage door ons blijkbaar zoo zeer miskende feit: ‘Dat Holland seer wel om zijn voedsel uvt der zee te raapen; ende door

andere konsten te bekoomen;' terwyl hoofdstuk zeven u zal bewijzen, dat er 'In Europa geen Lant is tot de Negotie bequamer als Holland, en hoe groot een middel van subsistentie de Negotie soude kunnen zijn.' Een volgend hoofstuk, en ge leest: 'Dat alle ingeseetene van Holland, in vrijheyt zynde, door een gemeen, wel en qualik varen, wonderlik aan een zyn gekoppelt; 't welk ook door een rouw overslagh, omtrent der Inwoonderen getal, en door wat middel sy gevoet werden, in 't particulier gegist ofte aangewesen wert.' Nog moet ons de stem van bijna twee eeuwen her aangenaam in de ooren klinken, die ons verkondigt 'dat Holland een kooprycker Lant is, als ooit in de Wereld was,' en een ieder zal nog de stelling toejuichen, al moge hij ook te vergeefs naar de vervulling verlangen, 'dat men de Vissers, Handelaers in handwercken, de Negotianten, ende de Reeders in scheepen ofte op vragt aanleggers, in die qualiteyt, gansch niet behoorde te beswaaren, met haar onder eenig pretext ietwes aan het Gemeenelant te doen betalen.'

Uitnemend boekske, om de commerciëele en tevens staatkundige begrippen van die dagen te leeren kennen. Geen wonder ook, wanneer men in den schrijver den grooten vriend herkent van Johan de Witt, een vriendschap die zoo innig was en zoo bekend, dat na den moord aan Holland's grootsten staatsman gepleegd, ook de la Court groot gevaar liep zijn leven te verliezen. Een opengesneden hond hing toen voor zijn deur, met de dreigende woorden:

> La Court, zoo je niet snoert uw mond,
> Doen wij je als deezen hond.

Treurige taal voorzeker, treurig uitvloeisel van partijwoede. Maar wij verbazen ons daarover zeker niet, of liever, wij zullen wel doen dat treurig feit even leerrijk voor ons te beschouwen, als de heilzame lessen welke hij ons heeft nagelaten omtrent het aankweeken van onze takken van volksbestaan. Hij kende ons volk, in zijne commerciëele en politieke behoeften en krachten, en hij had een liefde voor dat land waarvan hij het welvaren met zooveel ijver en warmte voorstond, dat wij hem wel daarvoor moeten bewonderen, moeielijk echter hem daarin kunnen evenaren. En daarom juist wijs ik ook op hem als een dier nog door de geschiedenis tot ons sprekende tolken van dat vroeger geslacht, hetwelk ons inderdaad door zijn wakkerheid en moed niet eenvoudig overtrof, maar nog beschaamt.

Inderdaad, dat bladeren in de geschiedboeken van onzen ouden handel heeft iets bezielends. Welk een stoot zou 't aan ons volk geven, indien het dat wakker voorgeslacht eens in zijn arbeid als voor zich zag optreden. Hoe moeten hem, die de kennis voor zulk een taak bezit en die over de bronnen daarvoor beschikken kan, de vingers tintelen, om ze met de pen als voor ons te teekenen, die wakkere mannen, waaraan wij althans een naam als handelsnatie te danken hebben zoo oud en zoo hoog en zoo aanzienlijk, dat de adeldom van andere volken daarbij haast iets verdachts krijgt. Gelukkig dan ook, dat nieuwe beoefenaars van die geschiedenis onder ons opstaan, want zij geven ons althans de hoop dat wij van hunne hand die Nederlandsche Handelsgeschiedenis ontvangen zullen welke wel lang begeerd werd, maar die ook de meest welmeenende Proeve ons nog niet leverde. De hoop echter die zich in 1867 opdeed, dat een onder de geschiedkundigen zoo goed klinkende naam als dien van Mr. H.W. Tydeman, weer door den kleinzoon op het arbeidsveld van den grootvader herleven zou, werd helaas! verijdeld. Nauwelijks toch was het zoo uitnemende werk ‘de Nederlandsche Handelmaatschappij, eene bijdrage tot hare geschiedenis en waardeering in verband met het koloniaal beheer,’ van zijne hand verschenen en met erkentelijkheid, door menigen handelaar vooral, ontvangen, of de dood nam den jonkman weg, die voor onze handelsgeschiedenis zoo veel beloofde. Moge een ander de plaats aanvullen, waarop wij hem zoo gaarne hadden behouden! - Dat ik hiermede het oog heb op den schrijver, die ons voor korten tijd als een nieuw bewijs zijner ijverige studie in de oude geschiedbladen van ons volk, de geschiedenis der Noordsche Compagnie[1], schonk, bevreemdt voorzeker niemand. Nog minder echter zal dat den lezer verwonderen, die het genot heeft gehad zich te vermeiden in de werkelijk boeiende beschrijving van die zoo weinig bekende en toch inderdaad zoo hoogst belangrijke maatschap, welke ‘voortaan een afschrikkend voorbeeld was dat overal werd aangehaald, waar het gold de nadeelen van monopolie en bescherming overtuigend te bewijzen: de geschiedenis der bevoorrechte vereeniging werd een krachtig wapen in de handen der mannen van vrijheid en vooruitgang,’ zoo als het slotwoord van den schrijver luidt. In 1614 verrezen,

1 Geschiedenis der Noordsche Compagnie door Mr. S. Muller Fzoon.

zag men diezelfde Compagnie, welke de machtigsten in den lande tot haar steun en hulp en voorspraak had, en wier voortdurende eischen naar nog meer bescherming, van het bewind steeds inwilliging vonden, opdat haar monopolie van Spitsbergen een rijke mijn van winst zou maken voor de visscherij, die kweekschool van onze zeevaarders en van onze handelslui, reeds in het jaar 1642 eer wegteren dan wegsterven. ‘Als ongemerkt, liep haar octroy in 't wilde ende desert.’ Leerrijk voorbeeld alweer uit die dagen, toen de Oost Indische en de West Indische en de Noordsche Compagnie rijk en groot en machtig en geëerd waren om de voorrechten welke zij genoten, en door maar al te velen gevierd werden, om de voordeelen welke ze aan enkelen verschaften. Met toejuiching bij haar geboorte begroet, bleek 't al na weinig jaren dat haar bestaan niet houdbaar, enkel maar rekbaar was. - Nauwelijks was dan ook die gemonopoliseerde instelling verdwenen en de vrijheid van bedrijf op het ruime sop erkend, of de kostbare maar allerbelangrijkste nederzettingen in het Noorden verdwenen, en het her- en derwaarts zwalkende visscherschip wist vrij wat gelukkiger jacht te maken op den walvisch. In weinig tijds was de walvischvangst grooter en rijker dan ooit te voren. Zoo pleit ook alweer dit weldadig getuigenis voor de vrijheid van arbeid. Toch mag 't den geschiedschrijver van die Noordsche Compagnie nagezegd worden, dat het ook nog heden ten dage voor ons, het late nageslacht, ‘inderdaad belangwekkend is die kooplieden, die eenvoudige zeelieden der zestiende eeuw, zich te zien inspannen om een nieuw bedrijf te grondvesten; het is een tooneel dat onze bewondering opwekt te zien, hoe die onervaren mannen, van alle kanten besprongen en met den ondergang bedreigd, weldra den palm der overwinning wegdragen, en al hunne mededingers in dat nog zoo kort geleden hun onbekende bedrijf, overtreffen, - hoe zij, de bewoners van een spanne grond, de barre en bijna ongekende kusten der IJszee met een drukte en gewoel vervullen die nog na verloop van eeuwen algemeene belangstelling wekken.’

Maar waartoe overgenomen wat door den druk publiek domein is, anders dan om er nogmaals op te wijzen, dat de handelsgeschiedenis van ons volk lessen bevat, juist voor het tegenwoordig geslacht van overwegend belang. Immers waarschuwend wijst ze ons op de onvermijdelijke nadeelen van

alle monopolie, van elke bescherming, van elke bevoorrechting op het gebied van handel en nijverheid en scheepvaart. Maar gelukkig wijst ze ons ook op de glorierijke gevolgen voor hem, die moed paart aan kennis, en wiens ijver niet verflauwt maar veeleer geprikkeld wordt, door aanvankelijke teleurstelling en zelfs langdurigen tegenspoed. Geen handel die in spel dreigt te ontaarden, geen handel ook die bescherming vraagt tegen den vreemdeling, geen handel vooral waarvan de regeering het hoofd is, zal Nederland groot maken en de oude energie hergeven. Maar dat kan en dat zal een handel die voortspruit uit den drang des harten van een volk hetwelk zijn commerciëelen adeldom niet alleen erkent en waardeert, maar dien ook wil en weet te handhaven, zoo als dat de zonen van zulk een voorgeslacht betaamt. Vosmaer heeft het recht ons Nederlanders toe te roepen:

‘Pocht op uw vroegere helden ter zee niet,
volgt ze met daden.
Nieuwere banen alom, ontsluitend
in iedere wereld.’

P.N. MULLER.

Beethoven-Litteratuur.

> De zucht om te verklaren en op te helderen staat vaak het weten in den weg.
> MULTATULI, *Ideën*.

1. Ludwig van Beethoven's Leben, von Alexander Wheelock Thayer. Nach dem Original-manuscript deutsch bearbeitet. Deel I en II. Berlin. - 2. Beethoven's Leben, von Ludwig Nohl. Dl. I, II en III. Leipzig. - 3. Beethoven, Liszt, Wagner. Ein Bild der Kunstbewegung unseres Jahrhunderts, von Prof. Ludwig Nohl. Wien 1874.

In onze dagen van spoorwegen en telegrafen zijn wij zoodanig aan snelheid van leven gewend geraakt, dat wij jongeren van dagen ons nauw een denkbeeld kunnen vormen van de wereld van vóór dertig, veertig jaren. En de ouderen, die hierin nog met hun geheugen te rade kunnen gaan, - zij schijnen zich die voorstelling nimmer te *willen* vormen, dan bij die enkele gelegenheden, waar zij ter handhaving van hun prestige tegenover de wufte jeugd, den goeden ouden tijd ophemelen. Zij zijn volstrekt niet minder verwend dan wij, vooral ook niet minder ongeduldig. Of zou die zestigjarige heer, met wien ik zoo menigmaal de reis van Amsterdam naar Driebergen gedaan heb, zou die zich den tijd niet herinnerd hebben, toen er een volle dag noodig was om van Amsterdam naar Arnhem te komen? En toch zou zelfs het Handelsblad de beleedigingen niet durven drukken, die hij der Rhijnspoorwegdirectie naar 't hoofd slingerde, als wij zonder noodzaak tien of twintig minuten te Utrecht bleven stoppen: en ik geloof het alleen aan mijne innemende, verzoenende urbaniteit te mogen toeschrijven, zoo hij 't mij ooit vergeven heeft, dat de trein te Zeist-Driebergen ophield, o.a. om er mij uit te laten stappen.

Gelukkig bestaat er nog een gebied, waarop die gejaagdheid van onzen tijd niet doorgedrongen is, en waar wij ons in de moeilijke taak kunnen oefenen, die van Alphen bezong. Het

schrijven van boeken gaat nog altoos even langzaam als toen Doctor Strong, de meester van David Copperfield, zijn woordenboek schreef, - en van woordenboeken sprekende, kunnen wij geen schitterender bewijs van de hier geopperde stelling bijbrengen dan ons eigen, dierbaar Nederlandsch Woordenboek. Wij spreken hier natuurlijk niet van de schrijvers van spoorwegromans; de vlugheid waarmede die auteurs hunne kostbare lettervruchten aan een nimmer verzadigd publiek voorzetten, houdt gelijke vaart met de snelheid althans van een personentrein, en die gaat toch vrij wat sneller dan de ouderwetsche diligence. Alleen de werken, die ernstige studie vereischen, hebben wij hier op het oog; en er schijnt nog niets op gevonden te zijn om een grondige behandeling b.v. van historische bescheiden *à la minute* te doen geschieden.

't Is al vier jaren geleden, dat ik in dit tijdschrift de hoop uitdrukte, dat eindelijk een werk zou voltooid worden, waarvan toen slechts één deel verschenen was, en dat ons een duidelijk, licht te herkennen en met de waarheid overeenstemmend karakterbeeld van Beethoven kon leveren. Een klein jaar na die ontboezeming verscheen het tweede deel van Thayer's Biographie van Beethoven, dat ons tot het jaar 1806 brengt, en daarbij is het tot dusver gebleven. Van de biographie van Nohl, die ik destijds ook ter loops besprak, waren toen slechts de twee eerste deelen verschenen; het derde zag eerst voor een maand of wat het licht. Wie weet hoe lang wij nog te wachten zullen hebben op de volgende deelen van Thayer's boek, op het laatste van Nohl?

Wij maken er den schrijvers geen verwijt van. Zij hebben veel tijd noodig gehad om de veelomvattende studiën ten einde te brengen, waarvan beider werk getuigt, - en ieder van hen verontschuldigt zich in de voorrede van het tweede deel om redenen van slechte gezondheid. Evenwel, juist het contrast tusschen de snelle opvolging der nieuwigheden in het maatschappelijk leven aan den eenen kant, en de langzame, intermittente wijze waarop onze kennis van den grooten componist wordt vermeerderd, - juist die tegenstelling maakt ons ongeduldig. Misschien laten wij ons door dat ongeduld te ver meesleepen, als wij reeds nu een overzicht geven van die twee nog onvoltooide werken. Intusschen, beide zijn reeds ver genoeg gevorderd om ons een oordeel te vergunnen omtrent het plan van 't gebouw, de soliditeit van 't materiaal en de uitvoering

der détails; en de schrijvers zijn door hun talent wel geschikt om als vertegenwoordigers op te treden van twee geheel uiteenloopende richtingen in de behandeling der kunstgeschiedenis. Van daar, dat een onderzoek naar hetgeen zij geleverd hebben, ook nu reeds belangrijke resultaten schijnt te beloven.

Het boek van den Amerikaan A. Wheelock Thayer is de vrucht van een meer dan twintigjarige studie, - en in den vorm waarin het voor ons ligt, ook de vrucht van de samenwerking van twee schrijvers. Want toen Thayer tot de uitgave van zijn eerste deel besloot, bewogen hem twee redenen om een duitsche bearbeiding van zijn werk aan de engelsche te doen voorafgaan. In Amerika toch is eene uitgave in afzonderlijk, niet gelijktijdig verschijnende deelen, niet gebruikelijk; en misschien, zoo dacht de schrijver, zou de verschijning van een eerste deel al spoedig de mededeeling uitlokken van bijzonderheden, hem tot dusverre onbekend, van terechtwijzingen bij mogelijke vergissingen, - in één woord, misschien zou langs dien weg de kennis van Beethoven's leven gebaat worden, en daarom alleen was het hem te doen. Hij belastte dus zijn vriend H. Deiters te Bonn met een duitsche bewerking van het boek, - en reeds dadelijk bleek dat de aldus bestede tijd niet verloren tijd mocht heeten; - immers Deiters vulde de door Thayer verzamelde documenten aan met het materiaal, door sommige archieven sedert Thayer's onderzoek aangewonnen, - en deelde o.a. in eene bijlage het zeer interessante handschrift van Fischer mede, dat eerst na de voltooiing van 't eerste deel te zijner kennis kwam, en waaruit met aanwending van gezonde critiek, omtrent de kinderjaren van den kunstenaar tal van bijzonderheden waren te putten[1].

Wat den vorm van het aldus ontstane boek aangaat, schoon of smaakvol is die niet te noemen. Thayer, misschien te puriteinsch in zijne opvatting, meende dat het weergeven

1 Gottfried Fischer (geb. 1780, dus tien jaren jonger dan Beethoven) was de zoon van den eigenaar van het huis, waar volgens sommigen Beethoven geboren is, en liet bij zijn dood een voor de drukpers half gereed gemaakt handschrift na, waarin hij zijne herinneringen en die zijner 18 jaren oudere zuster opteekende, betreffende de Beethovens, die eenige jaren bij Fischer's vader gewoond hebben, schoon juist *niet* op het tijdstip toen de componist het levenslicht zag.

der historische documenten in de moderne taal van den duitschen bewerker, allicht aanleiding kon geven tot vergissingen en gevaarlijk kon worden voor de nauwkeurige voorstelling der waarheid, het eenige waarom de schrijver zich bekommerde; - en Deiters voerde de ontvangen instructie stiptelijk uit. Van daar dat deze biographie van Beethoven voor een eenigszins ruimeren kring van lezers weinig aantrekkelijks biedt. Hoofdzakelijk bestaat zij uit eene reeks van historische of biographische bescheiden, naar rang van tijdsorde geschikt en door een verbindend verhaal aan elkaar geregen, - of door critische beschouwingen van elkaar gescheiden. De lezing van zulk een boek is vermoeiend en de bewerker heeft het overbodig geacht den lezer de taak gemakkelijker te maken, door hem in een uitvoerige inhoudsopgave een overzicht van het gelezene te geven. Indien Carlyle deze biographie ooit in handen krijgt, vreezen wij dat de Heer Deiters er niet genadig zal afkomen, want een boek zonder inhoudsopgave is voor den grooten schotschen ziener een gruwel, - en hij heeft niet ongelijk.

In alle geval zal het niet ondienstig zijn, hier te herhalen wat wij voor ons, na de lezing van het voortreffelijk werk, noodig geacht hebben op te teekenen, - ten einde een overzicht te erlangen van de resultaten, die Thayer verkrijgt.

Al terstond het eerste boek, handelende over Muziek en Musici te Bonn, van 1689 tot 1784, toont aan, dat de schrijver een juist denkbeeld heeft van 't geen zijne taak, de levensgeschiedenis van den grootsten ‘Musiker’ der wereld, meebracht. Het *milieu*, waarin Beethoven groot gebracht werd, was door en door muzikaal, en bood dus de schoonste gelegenheid tot ontwikkeling van het machtige talent, dat in den knaap schuilde. Thayer's onvermoeid nasporen in de keurvorstelijke archieven, thans bij het provinciaal Archief te Dusseldorf ingelijfd, stelt hem in staat een vrij duidelijk denkbeeld te geven van het ontstaan van dien toestand.

't Waren rijke potentaten, die keulsche keurvorsten, - en hunne hofhouding te Bonn wordt allerwege als eene der prachtigste beschreven, die men in de 18de eeuw kon aantreffen. 't Waren ook vroolijke potentaten, althans de meesten van hen; en zij waren niet ongeneigd, de wereld van hare prettige zijden op te vatten, al droegen zij de insigniën eener hooge

kerkelijke waardigheid. Daar was b.v. een Josef Clemens, uit het Beiersche stamhuis, die in den spaanschen successieoorlog naar Frankrijk verdreven, zijn prachtige hofhouding te Valenciennes voortzette, en van wien St. Simon het volgende verhaalt: hij liet eens afkondigen, dat hij op 1 April zou preeken, waarop natuurlijk, al ware 't slechts om de zeldzaamheid van 't feit, de gansche kerk volliep: Josef Clemens beklom den kansel, maakte een deftige buiging, sloeg een kruis en galmde uit: ‘Prosit April!’, waarop hij onder trompetgeschal en paukengedonder den kansel verliet. Een ander, Clemens August, eveneens een Wittelsbach, ging eens op weg naar Munchen om zijne verwanten te bezoeken; onder weg moest hij zich wegens ongesteldheid een dag te Ehrenbreitstein, bij zijn medekeurvorst van Trier, ophouden: aan tafel kon hij niets eten, doch later bezweek hij voor de verzoeking om een achttal toertjes te dansen met de zuster van zijn gastheer; 't bleek voor den 60jarigen zieke na de vermoeienis der reis een ietwat krasse uitspanning; in de balzaal viel hij flauw, werd naar zijn slaapvertrek gebracht en stierf den volgenden dag. Zijn opvolger, Maximilian Friedrich van Königsegg-Rothenfels, liet de zaken van staat gaarne over aan zijn Minister Graaf van Belderbusch, die dan ook in navolging van zijn ideaal, Frederik den Groote, aan 't hervormen ging, 't geen vooral in de finantiën lang niet overbodig was, dank zij der pronkzucht van den vorigen Keurvorst en diens liefhebberij voor italiaansche bouwkunst. Maximilian Friedrich hield zich liever op met de dames van zijn hof, vooral met de schoone Caroline von Satzenhofen, Abdis van Vilich, in wier gunsten overigens ook de Minister v. Belderbusch zijn deel had.

Met dat al waren de streken, waarover deze levenslustige kerkvoogden regeerden, in vergelijking met de meeste overige landen van Europa zeer welvarend, en de bevolking over het algemeen genomen tevreden met haar lot. Het geld, dat zij voor hunne verkwistingen noodig hadden, vloeide hun toe uit de groote inkomsten der kerkelijke goederen, aan hun zetel verbonden, uit enkele weinig drukkende belastingen, uit de Rhijntollen, en soms ook, althans in de eerste helft der 18de eeuw, uit de subsidiën, waarmede Frankrijk hen aan zijne belangen trachtte te verbinden. Het moest al een zeer kostbare liefhebberij zijn, die een vorst als Clemens August een zwaren schuldenlast op den hals schoof.

De Keurvorsten ‘leefden en lieten leven’ en als men hen in hun gewone doen maar had laten begaan, dan was er geen reden, waarom het keurvorstendom Keulen niet nog eeuwenlang op denzelfden voet ware blijven bestaan,... altoos indien die lastige fransche revolutie met hare naweeëen achterwege gebleven ware; - maar daaraan dacht nog niemand.

De voornaamste liefhebberij nu van de vier laatste keurvorsten van Keulen was die voor de muziek en het tooneel, en daaraan is 't te danken dat het anders bekrompen, kleingeestig materieele leven van een kleine duitsche hofstad voor de geschiedenis der kunst en der beschaving van overwegend belang geworden is.

Op welk onbeholpen wijze zich die vorstelijke liefhebberij ook soms openbaarde, - en Thayer geeft er menigvuldige bewijzen van[1], - het resultaat was toch, dat zich te Bonn tijdens de geboorte van Beethoven een goed en geroutineerd orkest bevond, en dat Bonn genoegzaam in de muziekale wereld bekend was, om de voortreffelijkste musici uit geheel Duitschland, met uitzondering wellicht alleen van Weenen, derwaarts te lokken. Het spreekt van zelf, dat de kerkelijke plechtigheden onder zulke muziekminnende vorsten met zooveel mogelijk muziekalen luister werden uitgedost, en, daar van de wereldsche zaken het tooneel en de opera het meest in den smaak vielen van H. Hoog Eerwaarden, zoo geschiedde het, dat Max Friedrich bij zijn dood in 1784 over een volledig bezet Doxal[2] of kerkelijk koor en orkest, en bovendien over een volledig opera- en tooneelgezelschap kon beschikken.

Onder diens opvolger ging het met de muziek te Bonn niet minder voorspoedig. De moeder van dezen laatsten keulschen keurvorst, Maria Theresia van Oostenrijk, had zelf reeds als

1 O.a. de brief, waarbij Josef Clemens muziek van zijn maaksel aan den Hofkammerrath Rauch toezendt. Wel mocht hij die compositiën ‘auf eine wunderliche weisz’ ontstaan noemen. Immers zegt hij: ‘weillen weder Noten kenne, noch die musicque imb geringsten verstehe....’ heeft hij den ‘*methodum* der Imben’ gevolgd, ‘welche aus denen schönsten Blumen das Honig herausziehen und solches zusammen tragen, also auch ich alles was ich componiert habe, allein genommen von gueten Meistern, deren Musicalien mir gefallen...’

2 Volgens Deiters (Aanm. bij Dl. I. p. 15) is dit oorspronkelijk de naam geweest van den verhoogden lezenaar waar het Evangelie werd voorgelezen; later de plaats, waar de bij de godsdienstige plechtigheden gebruikelijke gezangen werden uitgevoerd.

kind veel smaak voor de muziek aan den dag gelegd, en liet in dit opzicht aan al haar kinderen een vrij volledige opleiding geven, die althans bij twee van hen zeer gunstige uitkomsten opleverde. Gelijk onder Josef de bloei der muziek te Weenen alle overige steden van Europa in de schaduw stelde, en aldaar een muziekale atmospheer ontstond, waarin Gluck, Haydn en Mozart hunne talenten tot volle rijpheid brachten, - zoo was, wel is waar op kleinere schaal, de regeering van Max Frans voor westelijk Duitschland het tijdperk van den hoogsten bloei der toonkunst. De ‘Hofmusik’ werd, gelijk te Bonn bij elke wisseling van regeering plag te geschieden, op nieuw georganiseerd en thans met enkele nieuwe krachten vermeerderd, en later, toen eenige jaren van strenge spaarzaamheid de staatsfinantiën weer in orde gebracht hadden, volgde Max Frans ook het voorbeeld van zijn voorganger en dat van zijn broeder te Weenen, door weder een troep samen te stellen voor het nationale tooneel (1788).

Op de door Thayer medegedeelde lijsten van de leden der keurvorstelijke ‘Hofmusik’ komt de naam Beethoven het eerst in 1733 voor. Toen werd zekere Ludwig van Beethoven tot baszanger op den Doxal aangesteld, tegen het voor dien tijd vrij aanzienlijk honorarium van 400 gulden. Hij stamde van een zuid-nederlandsche familie af (eerst in de nabijheid van Leuven, later te Antwerpen woonachtig), en had het ouderlijke huis, naar men zegt wegens oneenigheden met zijne ouders, verlaten. Te Bonn schijnt zijn talent zoowel als zijn karakter hem goed vooruitgeholpen te hebben. Toen hij stierf (1773) had hij sedert twaalf jaren de eervolle betrekking van ‘Kapelmeister’ der keurvorstelijke hofmuziek bekleed, en genoot hij de achting van allen die hem kenden. In zijne familie had hij echter vele zorgen te verduren. Zijne vrouw was aan den drank verslaafd en moest eindelijk in een klooster te Keulen in den kost gedaan worden, toen de samenleving met haar ondragelijk begon te worden. Ook hun eenige zoon Johan bleek later met dien hartstocht behebd te zijn. Werd hij hiertoe alleen door het voorbeeld van zijne moeder verleid, of misschien ook door de buitengewone verzoeking, waaraan de man blootstond, daar de waardige kapelmeester zijne inkomsten door een kleinen wijnhandel trachtte te vermeerderen? Genoeg, de treurige kwaal vertoonde zich bij Johan reeds vroeg en zijne levenswijze werd er niet geregelder op, toen hij in 1767 met Maria

Magdalena Kewerich huwde, dochter van den eersten kok aan 't keurvorstelijk hof te Ehrenbreitstein en weduwe van den keurvorstelijken kamerdienaar Laym, - een huwelijk, dat in de oogen van den ouden kapelmeester bepaald een *mésalliance* was. Johan was al op zijn twaalfde jaar als sopranist, later als contraltist, eindelijk toen hij volwassen was als tenor bij de hofmuziek aangesteld; evenwel werd hem eerst op zijn 24ste jaar een jaargeld van 100 thl. toegelegd, - en 't is op dit inkomen, waarbij de opbrengst van eenige weinige zanglessen dient gevoegd te worden, dat hij 3½ jaren later het bedoelde huwelijk aanging. Het spreekt van zelf, dat het jeugdige huisgezin, vooral na den dood van den ordelijken kapelmeester, het niet ruim had. Wel werd het tractement van Johan bij twee volgende gelegenheden eenigzins verhoogd, - maar ook het aantal kinderen begon langzamerhand toe te nemen, en wat des vaders ongeregelde levenswijs bedierf, werd niet verholpen door buitengewone energie bij de moeder: goedhartig, liefderijk voor hare kinderen en door dezen innig geliefd, vergevensgezind ook voor de zwakheden van haar man, schijnt zij de kracht niet gehad te hebben om de wereld rondom haar te beheerschen en te hervormen.

Het gevolg kon niet uitblijven: welvaart was in 't huisgezin der Beethovens niet te zoeken.

Onder zulke bekrompen omstandigheden werd Ludwig van Beethoven geboren (16 December 1770) en grootgebracht.

Hoe langer zoo meer geraakten de finantiën achteruit, - en 't is geen wonder, dat de vader, zoodra hij het buitengewone talent van zijn oudsten zoon ontdekte, op het denkbeeld kwam, er een wonderkind van te maken. Het gewone onderwijs moest daaronder wel lijden. Op een der openbare scholen leerde Lodewijk lezen, schrijven, rekenen en een weinig latijn; doch hij verliet die school op zijn 12de jaar, en kreeg sedert geen onderwijs meer. De orthographie van den grooten meester bleef dan ook uiterst gebrekkig, en van rekenen had hij zijn gansche leven geen flauw begrip. Wat hij in latere jaren te weten kwam, dankte hij geheel aan de uitgebreide lectuur, waarin hij steeds genot schepte, en die zijn merkwaardig geheugen zeer vruchtbaar voor zijne ontwikkeling maakte.

Des te meer werd door den vader op de muziekale opleiding van den knaap gelet. Eerst gaf hij hem zelf onderwijs op de piano, en met ruwe bedreigingen, soms met gevoelige straffen

werd het kind tot voortdurende oefening aangezet. Geen enkel onder zijne schoolkameraden, die hunne herinneringen omtrent hem opteekenden, spreekt bij hem van geneigdheid tot kinderspelen, geen van hen herinnert zich grappen, waarbij hij eene rol gespeeld, of tochten in de omstreken, waaraan hij deelgenomen heeft. Schuw, stil, afgetrokken, zoo wordt hij ons afgeschilderd: en de ontwikkeling van het vermogen om zijne gedachten in woorden uit te drukken werd in die gunstigste jaren geheel verwaarloosd. Muziek, niets dan muziek was zijn dagelijksch werk.

Daarin maakte hij wel is waar groote vorderingen. Op zijn negende jaar was hij het onderwijs van zijn vader reeds ontwassen: een huisgenoot, Tobias Pfeiffer, tenor-zanger bij de Hofopera, en tevens goed pianospeler, nam die taak toen over, - maar gelijk alles in dat huisgezin ging ook dit zeer ongeregeld toe. Als Pfeiffer 's nachts laat met Johan v. Beethoven uit het wijnhuis terugkwam, dan werd Lodewijk vaak uit zijn bed gehaald en tot den morgen aan het musiceeren gezet. In diezelfde jaren ontving hij van den stokouden van den Eeden, die reeds in 1729 hoforganist was geworden, onderwijs in 't orgelspel, - later ook van diens opvolger Christian Gottlob Neefe; deze gaf hem tevens les in de leer der harmonie en in den generaalbas. Eindelijk beoefende hij ook het viool- en altspel, onder de leiding van een der bekwaamste leden der keurvorstelijke kapel, Frans Ries.

Hoe spoedig de leerling van deze uitsluitend muziekale opleiding, al was die althans aanvankelijk tegen zijn zin, vruchten plukte, blijkt uit het feit, dat Neefe hem op zijn elfde jaar reeds als zijn plaatsvervanger aan 't orgel kon aanstellen (1782), daar hij door telkens toenemende bezigheden verhinderd werd zijn ambt zelf waar te nemen; en toen Neefe in het volgend jaar tijdelijk tot kapelmeester en algemeen directeur der keurvorstelijke muziek werd benoemd, en alzoo niet meer zelf de operarepetitiën kon leiden, werd de jonge Beethoven door hem als ‘Cembalist im Orchester’ aangesteld; d.w.z. dat de 12jarige jongeling, staande voor een in 't orkest geplaatste piano en uit de partituur lezende, de leiding der repetitiën op zich nam. In 't zelfde jaar (1783) werden ook drie sonaten van den knaap uitgegeven en met een uiterst bloemrijke dedicatie aan den Keurvorst Max Friedrich opgedragen. Zulk eene opdracht geschiedde meestal uit dankbaarheid of als *captatio benevolentiae;*

in dit geval kan zij dus veilig in verband gebracht worden met het verzoek, in den aanvang van 1784 door Beethoven aan den Keurvorst gericht, om eene aanstelling te ontvangen als bezoldigd organist (tot dusver was zijne werkzaamheid geheel onbezoldigd); - een verzoek, waarop door den Keurvorst gunstig werd beschikt, doch zonder bepaling van salaris. Practisch gevolg had deze stap voorloopig nog niet, - daar Max Friedrich op 15 April overleed, en het tooneelgezelschap met vier weken tractement ontslagen werd. Neefe kon dus zijne plaats aan 't orgel weer innemen, en de aanstelling van Beethoven bleef voorloopig buiten werking. Eerst onder den nieuwen Keurvorst, Max Frans, werd hij benoemd (27 Juni 1784) en wel met een tractement van 150 gulden; vier jaren later, toen Max Frans het Nationaal Theater weer oprichtte, werd hij ook daar als altist in het orkest aangesteld.

Daar had hij, gelijk reeds vroeger onder Max Friedrich, de beste gelegenheid om kennis van de muziek en vooral van de instrumentatie op te doen; hij doorliep in dit opzicht eene school gelijk noch Haydn, noch Mozart die ooit zoo vroeg of zoo volledig hadden gevonden. Ook met de dramatische en de opera-litteratuur van den dag kon hij hier bekend worden. Wel was, vooral onder den vóórlaatsten Keurvorst, de lichtere italiaansche en fransche muziek te Bonn bijna uitsluitend in trek, gelijk Thayer door uitvoerige mededeeling van de titels der in deze jaren uitgevoerde werken aantoont, doch onder Max Frans kreeg men toch ook al verschillende opera's van ernstiger gehalte te hooren, waaronder vooral de meesterwerken van Gluck en Mozart op den altist in 't orkest een machtigen indruk moeten gemaakt hebben. - En voorts waakte Neefe, wiens onderricht ten minste tot 1787 duurde, dat zijn leerling ook het degelijkste in de toonkunst steeds voor oogen kreeg[1], - en reeds in 1783 kon hij, van Beethoven als van een der meest belovende toonkunstenaars gewagende, als voorbeeld van diens ontwikkeling er bijvoegen, dat hij bijna het geheele ‘Wohltemperirte Klavier’ van Bach in de vingeren had, - zeker voor een 12jarigen knaap geen geringe zaak. ‘Dieses junge Genie verdiente Unterstützung, dass er reisen konnte’, zoo gaat Neefe

1 Neefe was een leerling van Johan Adam Hiller, een welbekend operacomponist van dien tijd, en vurig bewonderaar van Händel, wiens werken hij het eerst in Duitschland deed uitvoeren, en van John. Seb. Bach, van wien hij als Cantor der Thomasschule te Leipzig een opvolger was.

voort; ‘er würde gewisz ein zweiter Wolfgang Amadeus Mozart werden, wenn er so fortschritte, wie er angefangen’.

Aan dezen wensch werd in 't jaar 1787, en wel in de maanden April tot Juli, voldaan, denkelijk door vooruitbetaling van eenige kwartalen van Beethoven's tractement. Hij kreeg toen eenigen tijd verlof om naar Weenen te gaan, - waarschijnlijk met het doel om daar van Mozart nog eenig pianoonderwijs te genieten. Dat doel werd intusschen niet bereikt: wel gaf Mozart, die destijds zijn hoofd vol had van de compositie van den Don Juan, den jeugdigen pianist eenige lessen, maar 't is niet eens zeker of dat wel pianolessen geweest zijn: althans klaagde Beethoven later, dat Mozart hem nooit iets had voorgespeeld. Bij de eerste ontmoeting met den beroemden meester liet Beethoven hem iets hooren, waarbij Mozart nog al koel bleef, daar hij het voor een ingestudeerd parade-stuk hield; Beethoven, in zijne eer geraakt, ging toen aan 't fantaseeren op een thema, dat hij zich door Mozart liet opgeven. Zoo meesterlijk kweet hij zich van die taak, dat Mozart met meer en meer spanning zijn spel gadesloeg, - eindelijk in verrukking opstond, zachtjes naar een aangrenzende kamer, waar eenige vrienden bijeen waren, heenging en levendig uitriep: ‘Let op dien jongen, die zal in de wereld eens van zich doen spreken’[1].

Doch het verblijf te Weenen duurde niet lang. De slechte gezondheidstoestand zijner geliefde moeder riep Beethoven reeds in Juni terug; hij mocht haar nog wederzien, doch den 17^{den} Juli 1787 overleed zij.

Een moeilijke tijd begon nu voor den zestienjarigen jongeling. Het verlies van zijne moeder trof hem te smartelijker, naarmate zijne verhouding tot zijn vader minder hartelijk was: en hoe kon die hartelijk zijn, terwijl de ongelukkige hartstocht den dronkaard al dieper en dieper deed zinken? Ook de zorg voor de twee, behalve Lodewijk nog overgebleven zoons, Johan en Caspar, begon op de schouders van den oudste te drukken; eindelijk kwam het zoo ver, dat Lodewijk uitdrukkelijk aan den Keurvorst het verzoek moest richten om zijn vader uit den hofdienst te ontslaan, met behoud van de helft van zijn tractement, terwijl de andere helft aan hem, Lodewijk, zou

1 Een van de weinige, door platen vereeuwigde anecdoten omtrent kunstenaars, die op een historischen oorspong kunnen bogen. Mozart's Leben van Jahn, Dl. II, pag. 33, 2de uitg.

worden uitgekeerd ter voorziening in de opvoeding zijner broeders. Het verzoek werd op 20 November 1789 ingewilligd.

Hoe treurig de huiselijke omstandigheden waren, die zulk een stap wettigden, vooral bij iemand als Beethoven, die zijne moeder innig lief gehad had en die later zulk een onuitputtelijke liefde voor zijne broeders aan den dag legde, hoe weinig bevorderlijk zulk een omgeving moest zijn voor de beschaving van den jeugdigen kunstenaar, - het loopt in het oog. Het gevaar van verwildering was groot, vooral daar, gelijk wij weten, de eerste opvoeding van den knaap ook al veel te wenschen overgelaten had. Dubbel te waardeeren was 't dus voor Beethoven, dat hij in de laatste jaren, vooral sedert den dood zijner moeder, in den huiselijken kring werd opgenomen van een der meest beschaafde familiën in 't keurvorstendom, de von Breunings. Waarschijnlijk bij Ries, die tegelijk aan Beethoven en aan Stephan von Breuning vioolles gaf, was de kennismaking aangevangen; later begon Beethoven pianolessen te geven aan Eleonore en aan Lorenz. De weduwe van den ‘Hofrath’ Emanuel Joseph von Breuning schijnt een tweede moeder voor den jongen kunstenaar geworden te zijn; en haar verstandige, liefderijke raadgevingen werden door den opvliegenden, aan de zelfbeperking van een beschaafden omgang zoo weinig gewenden jongeling gaarne aangenomen. In dezen kring kwamen voor het eerst de vroolijke uitingen van Beethoven's jeugd voor den dag; ‘hier voelde hij zich vrij, hier bewoog hij zich met gemak, alles werkte samen om hem vroolijk te stemmen en zijn geest te ontwikkelen... hier ook maakte hij het eerst kennis met de duitsche litteratuur en ontving hij de eerste vorming voor het maatschappelijke leven.’

Aldus Dr. Wegeler, later de echtgenoot van Eleonore von Breuning, die den kunstenaar in deze jaren bijna dagelijks ontmoette, en wiens mededeelingen dus van groote waarde zijn voor den biograaf van Beethoven. Dat die mededeelingen echter voor sommige feiten, waarbij Wegeler zelf niet rechtstreeks betrokken was, herziening behoeven, dat toont Thayer met uitnemende scherpzinnigheid aan, waar Wegeler den graaf von Waldstein den vroegsten ‘Maecenas’ en begunstiger van Beethoven noemt, en de aanstelling van Beethoven tot organist aan diens tusschenkomst toeschrijft. Langs een verren omweg, die van Thayer's onvermoeid napluizen in oude documenten, en van de zekerheid zijner combinatie-gave een hoogen dunk geeft,

stelt hij onomstootelijk vast, dat Waldstein eerst tusschen 4 Mei en 17 Juni 1787 te Bonn is kunnen aankomen, toen Beethoven dus al langen tijd de bedoelde betrekking bekleedde.

Waldstein intusschen, die als novicius bij de Duitsche Orde een jaar aan 't hof van den Grootmeester dier Orde, den Keurvorst Max Frans, kwam doorbrengen, en daarna verder te Bonn bleef, - Waldstein bleek wel degelijk een goed vriend en begunstiger van den jeugdigen componist te zijn. Meer dan eens wist hij hem ook geldelijke ondersteuning te doen toekomen, en dat langs een weg die Beethoven, hoe prikkelbaar anders op het punt van eer, niet kon kwetsen. Zelf een voortreffelijk beoefenaar der toonkunst, leerde hij in Beethoven den man kennen, die alléén in staat zou zijn om hem het gemis van Mozart te vergoeden, dien hij te Weenen gekend en bewonderd had.

Want ondertusschen was de roem van den jongen kunstenaar in de muziekwereld te Bonn al hooger en hooger gestegen. Niet alleen als virtuoos, schoon hij als pianospeler geen mededinger had, en hij dan ook in 1789 den titel van kamermusicus van den Keurvorst kreeg, - ook als improvisator op het klavier en als componist begon Beethoven naam te krijgen. Iedereen verbaasde de rijkdom en de nieuwheid zijner scheppingen, waarvan al vele destijds bekend moeten geweest zijn. Want behalve de in deze periode uitgegeven werken, waarvan Thayer een uitvoerige lijst geeft, zijn onderscheidene compositiën, die tot dusver aan een later tijdperk in 's meesters leven werden toegeschreven, reeds in dezen tijd gecomponeerd en door Beethoven in de muziekale kringen, die zijn spel opluisterde, voorgedragen. Onder anderen is dit bijna zeker van de drie trio's op. 1, van het nagelaten trio in Es, van de nagelaten drie pianoquartetten, en van onderscheidene sonates, die eerst later te Weenen het licht zagen.

Alleen als men dit aanneemt, is 't dan ook te verklaren hoe Waldstein, en later Vader Haydn, toen die in 1792 van zijne eerste Londensche reis over Bonn terugkeerde, zulk een hoogen dunk van de machtige toekomst van den jongen componist konden krijgen. Deze eerste ontmoeting met den grijzen toondichter kan ook wel de aanleiding geweest zijn van Beethoven's verplaatsing naar Weenen. De wensch daartoe zal reeds lang bij hem bestaan hebben. Immers, het levendige bewustzijn, dat hij van zijn groote gave had, moest hem onweerstaan-

baar daarheen drijven, waar hij zijne opleiding onder de meest beroemde meesters van zijn tijd kon voltooien, naar dat Weenen, waar hij zijn eigen talent kon afmeten aan de vergelijking met die meesters, zelfs met dien grootsten van allen, Mozart, die voor een jaar gestorven was, en wiens waarde eerst nu volmondig en zonder tegenspraak werd erkend. Maar tusschen wenschen en kunnen is de afstand groot. Waar zou de arme hoforganist en kamermusicus, met het onderhoud van twee broeders belast, waar zou hij de middelen vinden, om zulk een verre reis te doen? - Nu had Haydn beloofd, ja misschien gevraagd, om de verdere opleiding van zulk een talent op zich te mogen nemen; nu kon Beethoven, door zijn begunstiger Graaf Waldstein geruggesteund, zich tot den Keurvorst wenden, met het verzoek, om met behoud van zijn tractement eenige jaren onder Haydn's leiding te gaan doorbrengen; - en na eenige maanden werd hem die gunst toegestaan. Op het laatst van 1792 (tusschen 30 October en 3 November) zien wij hem naar Weenen vertrekken.

Ongeveer gelijktijdig vertrokken nog vele anderen uit Bonn; o.a. de Keurvorst en zijn geheele hof, vluchtende voor de troepen der fransche revolutie, die dezen stillen kweekhof der duitsche kunst met hunne Marseillaise kwamen storen. En schoon Max Frans in 't volgend jaar nog eens te Bonn terugkeerde, was 't slechts een korte vreugde voor hem en zijne hofmuziek; in de eerste dagen van September 1794 zag hij zich weer genoodzaakt te vertrekken, ditmaal voor goed, en Pichegru trok den 7^{den} October te Bonn binnen.

Op een document, eigenhandig door den gewezen Keurvorst opgesteld, toen hij nog hoopte zijn bisschopszetel te Munster te kunnen behouden, en dat de namen bevat van alle kunstenaren van zijne kapel, die hij, 't zij in dienst of in pensioen wilde houden, vinden wij de volgende aanteekening:

‘Beethoven - bleibt ohne Gehalt in Wien bis er eingerufen wird.’

Daar kwam echter niets van, en noch de Keurvorst noch zijn gewezen ‘Hofkammermusiker’, zag ooit de lachende boorden weer van den Rhijn.

Dat onder zulke omstandigheden de toekomst van den componist, wat het geldelijke betreft, niet rooskleurig was, behoeft geen betoog: te meer daar zijn vader, eer Lodewijk een maand te Weenen was geweest, vam te sterven, en de zorg voor

zijne twee broeders nu geheel op hem kwam te rusten. In werkelijkheid echter ging alles veel beter dan men zou gedacht hebben, en daartoe werkte in de eerste plaats mede, dat er wellicht nimmer een plaats of een tijd geweest is, waar de instrumentaalmuziek in al haar vormen zoo hooggeschat en zoo veel beoefend werd als te Weenen in 't eind der vorige eeuw. Thayer geeft ons daarvan in zijn hoofdstuk: ‘die Musik in Wien im Jahre 1793’, een aanschouwelijk beeld, een waardig tegenhanger van hetgeen Jahn omtrent een vroeger tijdperk daarvan meedeelt.[1].

Voor Beethoven was dit een tweeledig voordeel. Aan den eenen kant toch vond hij in de talrijke adellijke huizen, waar muziek beoefend werd en waartoe hem de uitgebreide familiebetrekkingen van zijn beschermer Waldstein den toegang verschaften, - ruimschoots gelegenheid om zijn talent als virtuoos en als componist te doen waardeeren, - en dit werkte natuurlijk ook gunstig op de geldelijke voordeelen, die hij bij de uitgave zijner compositiën kon bedingen. Maar, wat voor de kunst van veel meer belang is, - te Weenen waren, behalve in de twee opera's, ook bij ten minste drie groote heeren, de vorsten Lobkowitz, Schwarzenberg en Auersperg volledige orkesten; men vond er uitstekende beoefenaars der kamermuziek, en een der vroegste Weener vrienden van Beethoven, Vorst Lichnowsky, bij wien de componist jaren lang in huis gewoond heeft, gaf elken vrijdag-morgen eene quartet-uitvoering, waartoe Schuppanzigh, Sina, Weisz en Kraft medewerkten: ‘in der That,’ zegt Thayer, ‘ein Quartet von Knabenvirtuosen, aus welchem Beethoven, der einige Jahre älter war, alles machen konnte was er wollte.’ Tal van virtuozen woonden te Weenen of lieten er zich ten minste dikwijls hooren. Was een betere omgeving denkbaar voor de ontwikkeling van hem, die eenmaal de grootste van alle instrumentaal-componisten zou worden?

Aanvankelijk intusschen was hij gekomen om onder Haydn compositie te studeeren. 't Is nog steeds eene vraag of hij dat wel gedaan heeft, namelijk ernstig, niet in den zin van student *a non studendo*[2]. Thayer heeft m.i. gelijk als hij, steunende

1 Jahn, Mozart, Dl. I, pag. 625 vlg.

2 Het verhaal steunt op een ontboezeming van Albrechtsberger zelf, - door Ries medegedeeld en bij Seyfried herhaald. - Ferdinand Ries, de zoon van den vioolspeler te Bonn, kwam in 1801 naar Weenen en genoot daar vier jaren lang het onderwijs van Beethoven. In 1838 gaf hij tegelijk en in overleg met Dr. Wegeler, zijne herinneringen aan den grooten componist in 't licht. - Ignaz von Seyfried, jarenlang directeur der Opera in het Theater an der Wien, en in vriendschappelijken omgang met Beethoven verkeerende, gaf later een boek uit onder den naam van: ‘Beethoven's Studiën,’ waarin hij o.a. den inhoud van sommige muziekale handschriften van Beethoven analyseert, en wel met eene groote mate van dichterlijke vrijheid, gelijk Nottebohm heeft aangetoond.

op de ook door Gust. Nottebohm onderzochte handschriften van Beethoven, het verhaal tegenspreekt, dat èn Haydn èn Albrechtsberger in Beethoven een eigenzinnigen en koppigen leerling vonden, die verschillende dingen niet had willen leeren. De stukken in Beethoven's eigen hand zijn daar om te bewijzen, dat hij in deze eerste jaren van zijn verblijf te Weenen een geregelden cursus in de verschillende onderdeelen der compositie-leer heeft doorloopen. Wel is 't niet meer dan natuurlijk, dat een jong kunstenaar, die al zelf veel gecomponeerd had, en zich daarbij alleen had laten leiden door den hem aangeboren smaak[1], dikwijls tegen de verouderde leermethode, waaraan waarschijnlijk Haydn en zeker Albrechtsberger nog hechtten, moest opkomen; maar even natuurlijk achten wij het, dat hij wilde weten wat die oudere leerwijze aan de hand deed, al behield hij zich zelf het eindoordeel voor omtrent de toepassing bij eigen compositie.

Eigenzinnigheid evenwel is een fout, waarvan onze componist moeilijk is vrij te pleiten, gelijk uit menig staaltje kan blijken, dat door geloofwaardige getuigen wordt meêgedeeld. Ook in zijne verhouding tot den goeden ouden ‘Papa’ Haydn is zijne rol lang niet zoo als de ‘Beethovener,’ gelijk Florestan-Schumann ze zou noemen, die zouden wenschen voor te stellen. Haydn verzuimt in het door Beethoven geleverde werk enkele fouten te verbeteren; daarop door Schenk, later componist van den ‘Dorfbarbier,’ attent gemaakt, verdenkt Beethoven zijn leermeester terstond van 't niet goed met hem te meenen, - en neemt nu heimelijk onderwijs bij Schenk, terwijl hij voor de leus het hem door Haydn opgegeven werk door dezen laat nazien. Dit wantrouwen duurde nog lange jaren - en was toch geheel ongegrond, gelijk ieder, die Haydn's vriendelijk, van alle wangunst afkeerig karakter kende, kon getuigen.

1 ‘Was Fehler angeht,’ teekende Beethoven later zelf eens aan, ‘so brauchte ich wegen mir selbst beinahe dieses nie zu lernen; ich hatte von Kindheit an ein solch zartes Gefühl, dass ich es ausübte ohne zu wissen, dass es so sein müsse oder anders sein könne.’

Het zal ook wel de reden geweest zijn, waarom de uitnoodiging van Haydn, om met hem naar Londen te gaan, door Beethoven niet werd aangenomen. Deze tweede reis van Haydn geschiedde in 1794, en in diens afwezigheid zette Beethoven zijne studiën voort onder Albrechtsberger, - terwijl hij tevens bij Salieri de opera-compositie beoefende.

Hoe lang deze leerjaren onder de leiding van anderen duurden is niet volkomen zeker. In den aanvang van 1796 waren die in alle geval afgeloopen. In Februari van dat jaar vinden wij Beethoven te Praag, waarheen hij waarschijnlijk met zijn begunstiger, Vorst Lichnowsky, was gegaan; en het succes, dat hem daar te beurt viel, moedigde hem aan, om zijne reis verder over Dresden en Leipzig naar Berlijn voort te zetten. Aan 't hof van Fredrik Willem II werd zijn spel hoogelijk bewonderd; het schijnt zelfs dat men er aan gedacht heeft, hem daar eene permanente aanstelling te geven. Daar kwam echter niet van, en deze kunstreis, de eerste en laatste die Beethoven ondernam, had geen ander gevolg dan zijn roem als kunstenaar te verspreiden, en hem in aanraking te brengen met eenige in de muziekwereld welbekende persoonlijkheden; o.a. met Zelter, den correspondent en, om zoo te zeggen, den adviseur van Goethe, als deze zich een oordeel over muziek wilde vormen; - en met prins Louis Ferdinand van Pruissen, wiens muzikaal talent zelfs bij Beethoven, dien men niet van hoofsche vleierij kan verdenken, bewondering wekte.

Van de eerstvolgende jaren (tot 1800) zijn weinig bijzonderheden aangaande Beethoven's leven te Weenen, in dit korte bestek voor mededeeling vatbaar. Hetgeen wij daarvan bij Thayer vinden, toont ons den meester in de uitoefening zijner kunst, al hooger en hooger strevend; de reeks van zijne compositiën wordt vermeerderd met een groot aantal werken, waaronder sommige van de schoonste der sonates voor piano en voor piano en viool, het quintet voor piano en blaas-instrumenten, Op. 16, het groote septet, Op. 20, de twee piano-concerten in C en in B, eindelijk de zes eerste strijkquartetten, Op. 18, en de eerste symphonie, die Beethoven voor 't eerst in eene zoogenaamde Akademie, - d.i. een openbaar concert, te zijnen voordeele georganiseerd, ten gehoore bracht (2 April 1800).

In dit overzicht evenwel van de uitkomsten van Thayer's onderzoek zou de bespreking van des meesters werken niet veel meer dan een droge opsomming kunnen zijn. De schrijver

laat, met een tintje van ironie, de omschrijving van de aesthetische waarde dier werken aan hen over, die er lust toe gevoelen, en bepaalt zich bij de vaststelling van het tijdstip, waarop elk dier werken ontstaan en uitgegeven is. Zonder geheele bladzijden over te schrijven, zouden wij hier geen denkbeeld kunnen geven van de nauwgezetheid en de scherpzinnigheid, waarmede hij bij de bepaling dier chronologie te werk gaat. Reeds vroeger had hij aan deze biographie een ‘Chronologisches Verzeichnisz’ van Beethoven's werken doen voorafgaan, dat door de nieuwste schrijvers over Beethoven te recht als de beste bron van kennis werd gebruikt. Verder voortgezette studie doet hem van vroeger geopperde stellingen hier en daar de bevestiging of de weêrlegging vinden; ook deze laatste deelt hij openhartig aan zijne lezers mede: iets dat het vertrouwen op zijn waarheidsliefde onwrikbaar maakt[1].

Met het jaar 1800 begint in het leven van Beethoven een nieuwe periode; ware hij vóór dat tijdstip gestorven, de muziekgeschiedenis zou hem slechts vermelden als groot virtuoos en als veelbelovend componist; than echter begint die reeks van werken van grooteren vorm, waarin hij eerst in zijn volle, vóór en na hem ongeëvenaarde macht zou schitteren, - de zoogenaamde kamermuziek, de symphonie en de opera; - tevens echter heeft dit jaar in zijn leven een tragische beteekenis, - omdat nu voor het eerst de overtuiging zich bij hem begint te vestigen, dat de gehoorziekte, waarvan de eerste sporen zich sedert eenigen tijd geopenbaard hadden, ongeneeslijk zou blijken. Juist deze jaren, waarin de kwaal langzaam maar onophoudelijk toeneemt, waarin de componist-virtuoos achtereenvolgens alle reisplannen moet opgeven, die hem genot, roem en voordeel beloofden, - waarin hij, levenslustig en in 't volle bewustzijn van zijne gaven, zich te vergeefs tracht te verzetten tegen de vreeselijke werkelijkheid, die hem van de helft van zijn kunstenaarsleven moet berooven, - juist deze jaren moeten het rampzaligst geweest zijn voor het hartstochtelijke karakter van den ongelukkigen kunstenaar. De toenemende doofheid en de vergeefsche hulp, die Beethoven daartegen van allen kant inroept, - die strijd tegen het noodlot vormt den donkeren achtergrond, waarop de heerlijkste scheppingen van den kun-

1 Wij zullen later zien, dat deze toets niet met evenveel succes op andere Beethoven-vereerders kan worden toegepast.

stenaar met verdubbelden glans te voorschijn treden. Want 't is in dezen tijd, toen de ‘traurige Resignation’ nog niet gekomen was, waartoe hij zijn toevlucht eenmaal zou moeten nemen, - 't is in dezen tijd, dat hij ons de Appassionata schonk en de C-dur sonate, de Kreutzer-sonate en het vioolconcert, het tripleconcert, Op. 56, en de quartetten. Op. 59, eindelijk den Fidelio en de 3de, de 4de en de 5de Symphonie uitgaf of componeerde.

Het tweede deel van Thayers biographie, het laatste dat tot dusver verscheen, eindigt met het jaar 1806, en brengt ons aldus aan 't einde van deze periode in 't gemoedsleven van den componist; zeer juist plaatst onze auteur het tijdstip der overwinning van Beethoven over zijn angst, over zijne wanhoop, op het oogenblik toen hij, te midden der schetsen voor de quartetten, Op. 59 (volgens eigenhandige aanteekening van Beethoven zijn zij op 26 Mei 1806 begonnen), de volgende half verstaanbare woorden neerschrift:

Eben so wie Du Dich hier in den Strudel der Gesellschaft stürzest, eben so möglich ist 's Opern trotz allen gesellschaftlichen Hindernissen zu schreiben.

‘*Kein Geheimnisz sei dein Nichthören mehr* - auch bey der Kunst.’

Eer wij ons het beeld voor oogen trachten te stellen van den mensch Beethoven, zooals Thayer hem ons doet kennen, dient er op gewezen te worden, met welke nauwkeurigheid en waarheidsliefde de nog voorhanden berichten zijn opgespoord, aangaande de personen, waarmede de componist in de tot dusver behandelde perioden van zijn levensloop omgegaan heeft; en hoe de schrijver steeds tracht zooveel mogelijk den aard van dien omgang, de soort en den graad van vertrouwelijkheid, die tusschen hen heerschte, te bepalen. Jammer maar dat hier, als op zoovele andere plaatsen van het boek, de bewijsstukken uit memoires, brieven en couranten bijeengebracht, woordelijk medegedeeld worden, - zoodat den lezer de taak wordt overgelaten die materialen te verwerken tot een beeld van Beethoven te midden zijner vrienden.

Van die omgeving behooren in de eerste plaats de twee broeders van den componist genoemd te worden, die hem kort na den dood van zijn vader naar Weenen waren gevolgd. De

jongste, Johan, was reeds te Bonn in de leer geweest bij een apotheker, en kreeg thans eene plaats in eene apotheek in de Kärnterstrasse, waar hij vrij spoedig tot een zekeren graad van welvaart opklom, die in een lateren tijd door voordeelige speculatiën nog veel vermeerderd werd. Kaspar of Karl (gelijk hij later genoemd werd) was voor een muzikale loopbaan opgeleid; te Weenen gaf hij dan ook pianolessen en kreeg bovendien omstreeks het jaar 1800 eene aanstelling als ‘Kassaofficier’ bij de ‘Klassen-Steuer-Kasse,’ met een tractement van 250 fl., 'tgeen hem met de opbrengst van zijne lessen, bij de voorbeeldelooze geodkoopheid van 't leven te Weenen in dien tijd, een voldoend bestaan moest verzekeren. In 1806 ging hij een voordeelig huwelijk aan, althans wat het geldelijke betrof; voor broeder Lodewijk werd het slechte gedrag van Karl's vrouw, vóór en na diens dood, de bron van tallooze kwellingen. Intusschen kan men niet zeggen, dat de beide jongere broeders den oudere in deze jaren tot last waren; in vele opzichten zelfs was Karl's kennis van muziek en van administratie niet onvoordeelig bij de onderhandelingen van den meester met de uitgevers zijner werken, al mocht die tusschenkomst soms wat voorbarig zijn, en bij den opvliegenden en toch weekhartigen componist aanleiding geven tot geweldige uitbarstingen van ras weer vergeten toorn.

Opvliegend en weekhartig tevens toonde Beethoven zich zij geheele leven lang, - en in buitengewone mate. Behalve Zmeskall van Domanovecz, die van de eerste komst van den componist af tot aan zijn dood, 35 jaren lang zijn getrouwe bewonderaar en vriend, ja soms raadgever en helper bleef, - helper bij de uitvoeringen der quartetten, helper ook in 't versnijden van pennen, en in 't huren van dienstboden, vakken waarmeê Beethoven altoos gesukkeld heeft, - behalve Amenda, met wien hij later zeer vertrouwelijke brieven wisselde, maar wiens omgang niet lang kan geduurd hebben, daar hij reeds vóór 1800 naar zijn vaderland Kurland teruggekeerd was, - en Lorenz von Breuning, die evenwel reeds voor 1800 gestorven was, - behalve deze drie personen is er geen enkel zijner vrienden, aan wien niet tijdelijk althans, de vriendschap werd opgezegd, ten gevolge van onaangenaamheden, waaraan Beethoven, gelijk in vele gevallen door Thayer is aangetoond, zeker voor het grootste deel schuld had. Zoo met Wegeler, zoo met Stephan von Breuning, zoo met Lichnowsky; - kwam

hij dan tot de erkentenis van zijn ongelijk, dan was hij wel is waar steeds bereid in meer dan volle mate vergoeding te geven voor het gedane onrecht[1], dan kon hij even overdreven zijn in de uiting van zijn berouw, als hij het bij de uitbarsting van zijn toorn was geweest: niettemin maakte dit den omgang met hem uiterst moeilijk; en 't spreekt van zelf, dat zijn doofheid de strekking moet gehad hebben om de neiging tot wantrouwen, waaraan hij maar al te zeer toegaf, te versterken.

Wat Beethoven's omgang met de zwakkere helft van 't menschelijke geslacht betreft, daaromtrent is de getuigenis van Wegeler, dat hij hem bijna nimmer zonder liefde voor de een of andere dame gekend heeft, van veel gewicht; ook getuigt Wegeler, dat de componist menige verovering gemaakt had, die eenen Adonis niet zou gelukt zijn. Thayer's nuchtere geest, aan Wegeler's getuigenis zijne volle waarde latende, onderwerpt de lange lijst van meisjes, waaraan de overlevering de liefde van Beethoven heeft toegekend, aan een zeer strenge critiek; twee van die geliefden, waaraan dezelfde overlevering een overwegenden invloed toekent op het ontstaan en het inspireeren van groote werken van den componist, worden, in die hoedanigheid althans, door Thayer meedoogenloos geweerd. Aangaande Eleonore von Breuning, later de vrouw van Dr. Wegeler, neemt hij niet eens aan, dat Beethoven ooit iets anders dan vriendschap voor haar gekoesterd heeft, gelijk ook m.i. door de bekende feiten en brieven wordt bevestigd; - en zoo vervalt de stelling, dat de naam, dien Beethoven voor zijn Fidelio bestemde, een herinnering was aan langvervlogen liefde. Met nog veel meer klem betoogt Thayer, dat de liefde van Beethoven voor de gra-

1 Allerzonderlingst komt dit contrast voor den dag in twee briefjes aan den 17jarigen Hummel, den gewezen leerling van Mozart, die Beethoven waarschijnlijk omtrent 1795 te Weenen leerde kennen. Het eerste luidt:
‘Komme er nicht mehr zu mir! er ist ein falscher Hund und falsche Hunde hole der Schinder.

BEETHOVEN.’
Den volgenden dag ontvangt H. weer een brief:
‘Hertzens Natzerl!
Du bist ein ehrlicher Kerl und hattest Recht, das sehe ich ein; komm also diesen Nachmittag zu mir, du findest auch den Schuppanzigh und wir Beide wollen dich rüffeln, knüffeln und schütteln, dasz du deine Freude dran haben sollst.
Dich küszt
Dein BEETHOVEN,
auch Mehlschöberl genannt.’

vin Giulietta Guicciardi, die voor *alle* biografen een heerlijke gelegenheid geweest is, om er de wonderen der Cis-moll sonate en van de grootste werken uit de jaren 1801-1806 mede te verklaren, - dat die liefde hoogstwaarschijnlijk van zeer korten duur, en zeer zeker van betrekkelijk koelen aard geweest is, - daar de eenige ondubbelzinnige uiting daaromtrent, die authentiek kan heeten, en die in een langen brief van 16 November 1801 aan Wegeler voorkomt, wel te kennen geeft, dat de schrijver dat meisje zeer gaarne tot vrouw zou nemen, maar er tevens bijvoegt: ‘leider ist sie nicht von meinem Stande, - und jetzt - könnte ich nun freilich nicht heirathen; ich musz mich nun noch wacker herumtummeln. Wäre mein Gehör nicht, ich wäre schon lange die halbe Welt durchgereiset und das musz ich. Für mich giebt es kein gröszeres Vergnügen, als meine Kunst zu treiben und zu zeigen.’ Iemand die zoo spreekt, merkt Thayer te recht aan, is door de schichten van Amor niet gevaarlijk gekwetst[1]. Den eenigen grondslag, waarop sedert Schindler alle biografen van Beethoven het verhaal opbouwen van deze ongelukkige liefde, die nog wel op een poging tot zelfmoord zou zijn uitgeloopen, - dien grondslag vormen drie brieven van de hand van Beethoven, na diens dood in een geheime lade van een oude kast gevonden. Die brieven bevatten zeer zeker de meest hartstochtelijke uiting van liefde, die ooit in druk verschenen is. Maar, vraagt Thayer heel koeltjes, wie zegt dat

1 Nog eens liet Beethoven zich over deze liefde uit, en wel tegenover Schindler, in 1821, toen Giulietta, thans Gräfin Gallenberg, weer te Weenen was gekomen. Het gesprek werd in een openbaar lokaal gehouden, waar 't niet raadzaam was zulke teedere onderwerpen hardop te bespreken, en daarom schreef ditmaal ook Beethoven zijne woorden in het conversatie-boek op, dat anders alleen voor zijne interlocutores diende; - maar over de duidelijkheid zijner verklaring, die hij in zijn gebrekkig fransch verkoos af te leggen, valt niet te roemen. Zie hier de woorden: ‘J'étois bien aimé d'elle et plus que jamais son époux. Il étoit pourtant plus son amant que moi, mais par elle j'apprenois de son misère et je trouvois un homme de bien, qui me donnoit la somme de 500 fl. pour le soulager enz.’ (Thayer Dl. II. p. 170, Schindler aanhalende.) Deze woorden worden door Schindler, en zelfs door Thayer als een bewijs aangenomen, dat er een tijd geweest is, waarop Beethoven zeer verliefd was op Giulietta. Ik zou er eer uit opmaken dat Giulietta zeer verliefd op Beethoven was, maar deze niet zoo zeer op haar. Of laten bovenstaande woorden niet ook deze uitlegging toe: ‘J'etois bien aimé d'elle et plus que jamais son époux (ne l'a été). Il étoit pourtant ‘plus son amant (i.e. il l'aimoit pourtant plus) que moi enz.’ Vooral acht ik deze uitlegging waarschijnlijk, wanneer ik later Beethoven in dit zelfde gesprek hoor zeggen: ‘Und wenn ich hätte meine Lebenskraft *mit dem Leben* so hingeben wollen, was wäre für das Edle, Bessere geblieben?’

die aan Giulietta Guicciardi geschreven zijn, gelijk Schindler en zijne naschrijvers aannemen? Zij zijn niet geadresseerd. Er wordt in gewaagd van een badplaats, waar de schrijver op dat oogenblik de kuur gebruikt, en de brieven zijn aldus gedagteekend: ‘Am 6 Juli Morgens;’ - ‘Abends, Montags am 7 Juli;’ - ‘Guten Morgen am 7 Juli.’ Onze schrijver heeft zich de moeite gegeven die datums aan den almanak te toetsen, en vindt nu, dat de dagteekening Maandag 6 Juli, alleen kan passen op de jaren 1795, toen Giulietta pas elf jaar oud was, - 1801, toen Beethoven geen badkuur gebruikt heeft, gelijk uit de brieven blijkt, die hij in dit jaar aan zijn vriend Dr. Wegeler richt en waarin hij uitvoerig de behandeling zijner ziekte door de Weener artsen beschrijft, - en 1807, toen Giulietta reeds met den Graaf von Gallenberg was gehuwd: - terwijl aan eene vergissing van Beethoven bij het dagteekenen niet valt te denken, daar hij den tweeden en derden brief als *postscripta* van den eersten schrijft, en als reden daarvan opgeeft, dat hij des morgens niet bij tijds voor de post kon klaar komen, die slechts des *maandags* en des donderdags vertrekt, zoodat hij wel degelijk een reden had om te weten, dat hij zijn eerste postscriptum op maandag schreef. De slotsom is natuurlijk, dat de brieven niet in 1801 en dus niet aan Giulietta Guicciardi geschreven zijn. Ook de opdracht van de Cis-moll sonate bewijst niet veel voor de inspiratie door Giulietta; wij weten immers, dat die opdracht slechts geschiedde als vergoeding voor die van het Rondo in G-dur Op. 51, 't welk Beethoven aan de gravin Lichnowsky beloofd, en bij vergissing aan Giulietta opgedragen had![1]

Is het eindelijk niet al a priori onwaarschijnlijk, dat iemand die, gelijk Wegeler van Beethoven getuigt, reeds van zijn vroege jeugd af nimmer zonder liefde was, en van wiens liefde het voorwerp zoo dikwijls veranderde als bij Beethoven 't geval was, is 't niet onwaarschijnlijk, dat zoo iemand van zijn 31ste tot zijn 35ste jaar zoo geheel onder de heerschappij van dien hartstocht zou geraken, als noodig ware om de dithyramben te wettigen, waarin de meeste biografen of quasi-biografen van Beethoven hun wellust vinden?

1 Ludwig Nohl. Beethoven's Leben, Dl. II, Aanmerk, 69. Men lette wel op dat het Nohl is, die dit door O. Jahn medegedeelde feit aanhaalt, ofschoon hij tot de meest dichterlijke *brodeurs* behoort op het thema der opdracht aan Giulietta.

Doch genoeg over deze questie, waarbij wij wat langer zijn blijven stilstaan, om eene proeve te geven van Thayer's critischen zin bij 't gebruiken van het biographische materiaal voor zijn werk.

Het kan niet anders, of ieder, die zich van Beethoven's karakter uit de overige tot dusver verschenen biographiën een beeld heeft trachten te vormen, moet na de lezing van Thayer's werk eenigszins teleurgesteld zijn. Wij gelooven zoo gaarne het goede, het heroïsche van dengeen, dien wij als een heros der kunst vereeren: wordt ons dan helder als de dag bewezen, dat ook hem in niet geringe mate de zwakheden der menschelijke natuur aankleefden, dan smart ons dat, gelijk het verlies van een dierbare illusie ons smart. En toch, waarheid boven al, zij de leus van hem die zich aan geschiedenis wijdt. Daarom zeggen wij 't Thayer volmondig na, dat het toch nog eenige menschengeslachten te vroeg is, om Beethoven ‘als een halfmythische persoonlijkheid te beschouwen, of om te ontdekken, dat zijne briefjes aan vrienden, waarin hij om pennen vraagt, of voorstellen doet om in logementen te gaan eten, of zich over dienstboden beklaagt, dat dat ‘cyclopische Felsblöcke’ zijn, die gelijk het *chops and tomata sauce* van Mr. Pickwick ondoorgrondelijke diepten van gedachten bevatten. Onze tijd moet zich getroosten, in Beethoven, bij al zijne grootheid, een door en door menschelijke natuur te vinden, die, schoon toegerust met buitengewone krachten, tevens van den anderen kant buitengewone zwakheden aan den dag legt.’[1]

En nu moge men in de gebrekkige opleiding van den knaap, in de onverstandige, ongelijkmatige en ruwe discipline van zijn vader, in de destijds zeker loszinnige muzikanten-omgeving waaraan Beethoven zoo vroeg werd overgelaten, de verklaring of de verontschuldiging vinden van die zwakheden: het blijft een feit dat die bestonden, - een feit, dat de componist nimmer in de geringste mate zijne sterke hartstochten wist te bedwingen, dat zijne gemoedstemming altoos van het eene uiterste tot het andere oversloeg, - dat hij reeds in zijn vroegste jaren een mate van zelfbewustzijn aan den dag legde[2], waarmee geen tijdgenoot, veel minder ouderen van dagen, vrede konden hebben, -

1 Dl. II p. 65.
2 Ik zeg niet *had*, - want wie kan een Beethoven dat euvel duiden?

dat zijne onorde in alledaagsche zaken hem dikwijls het slachtoffer deed worden van onverstandige of van kwaadwillige raadgevers.

Evenwel, ook al erkent men deze gebreken, - die trouwens op den duur den componist zelf meer nadeel berokkenden dan dengenen, met wien hij omging, - er blijft genoeg over in Beethoven's natuur, dat hem ook als mensch een hoogen rang doet bekleeden. Er moet in zijne persoonlijkheid, afgescheiden van zijn kunstenaarsgave, toch veel goeds geweest zijn, indien, gelijk Thayer zich uitdrukt, eene zoo edele vrouw als Mevrouw von Breuning zich door den onbeschaafden, somberen, door de pokken geschonden jongeling voelde aangetrokken. Ook later is hij steeds omringd door oprecht aan hem gehechte vrienden, niet slechts door bewonderaars van zijne kunst. Hoe laat zich dat verklaren, tenzij men aanneme, dat de diepte van menschelijk gevoel, de reinheid van bedoelingen, de verhevenheid zijner opvatting van menschelijke plichten, die in alle brieven van onzen meester doorstralen, ook in zijn omgang eene macht uitoefenden, die de vrienden sterker aantrok dan onrechtvaardige uitvallen en uitingen van ongegrond wantrouwen hen konden verwijderen.

En daarom is 't niet meer dan een oogenblikkelijke teleurstelling, indien het beeld van den mensch Beethoven, in plaats van als vroeger een homerischen god voor te stellen, een minder verhevene, doch meer mogelijke, meer werkelijke gestalte aanneemt. Er blijft nog ontzaglijk veel te waardeeren en lief te hebben in dat tot menschelijke afmetingen teruggebrachte beeld.

Wie het heroïsche zoekt, hij wende zich tot den kunstenaar Beethoven. Van hem, den doofwordenden of dooven componist van ‘Namenlose Freude’, van het finale der C-moll Symphonie, van ‘Freude, schöner Götterfunken,’ van de Missa solennis, - van hem zal hij leeren wat heldenmoed, wat heldenkracht zij!

Niet iedereen (de eerlijkheid dwingt ons het te erkennen) is zoo ingenomen als wij, met de biographie van Beethoven door Thayer: verre van dien! Al moest men toegeven, dat de feiten door hem met onnavolgbare nauwgezetheid waren opgespoord en vastgesteld, toch bevredigde zijn werk, ook afgezien van den gebrekkigen vorm, waarvan wij reeds gesproken hebben, een geheele categorie van schrijvers volstrekt niet; 't waren zij, die de biographie van Beethoven als voorwendsel genomen

hadden voor litterarische pronkstukken of als uitgangspunt voor de verkondiging van aesthetische theoriën, en derzulken aantal is legio. Trouwens, men kan 't hun niet kwalijk nemen: 't is wel wat hard, van zich te moeten hooren zeggen wat Thayer (in de Bijlage van zijn tweede deel, pag. 365) neerschrijft: ‘Ob die folgenden Citaten wirklich historisch sind oder zu den absurden Phantasiestücken über Beethoven gerechnet werden müssen, welche Richard Wagner, Luise Mühlbach, Elise Polko *et id omne genus* der Gartenlaube und ähnlichen “litterarischen” Tagesblättern geliefert haben, dafür gibt es wahrscheinlich heute kein Mittel sicherer Entscheidung.’

Die schrijvers vonden al spoedig na de verschijning van dit tweede deel een welsprekenden woordvoerder in Ludwig Nohl, privaat docent in de muziekgeschiedenis te Heidelberg, vroeger professor in dat vak te Munchen, een man die ontegenzeggelijk groote verdiensten gehad heeft in 't vermeerderen van de kennis van Beethoven's persoonlijkheid, daar hij de eerste eenigszins volledige collectie van 's meesters brieven heeft uitgegeven. Vooral dat Thayer zich op zulk een minachtende wijze had durven uitlaten over Richard Wagner bracht bij dezen schrijver de gal in beweging. ‘Begrijpt hij dan niet,’ zoo vroeg Nohl, ‘dat hij met deze zoo lichtvaardig uitgesproken veroordeeling van eene der grootste ‘künstlerische Erscheinungen’ van onzen en ook wel van alle tijden, zich zelf letterlijk het hoofd heeft afgehouwen en aldus onweerlegbaar bewezen heeft, dat zijne biographische voorstelling van Beethoven ten eenenmale zonder hoofd is bewerkt? Wie zoo over een Richard Wagner schrijven kan, vermag die wel een Beethoven, 't zij als mensch of als kunstenaar, in zijn innerlijk wezen te verstaan?’[1]

Feiten? vraagt Nohl ook, na erkend te hebben hoeveel Thayer althans van die waar aan de markt brengt, - feiten? wat beteekenen die op zich zelf? Is het niet juist de roeping *alles künstlerischen wie geistigen Thuns* ons van die *stockende und starrende Materie* te bevrijden? Bij Thayer vliegen ‘feiten’ en ‘feiten’ in de rondte, zoodat men zijn hoofd niet sekuur is en met het behagelijke gevoel van den geädelden bankier in 't blijspel, wordt gedurig met deze harde thalers van feiten gerammeld en onze Lieve Heer met ‘goede werken’ geprezen!

1 Beethoven, Liszt, Wagner, ein Bild der Kunstbewegung unseres Jahrhunderts, - van Prof. Dr. Ludwig Nohl. Mit dem Bildnisz des Verfassers, Wien 1874, § IV. Zur Biographie Beethoven's, 1871, p. 70. vlg.

Neen, geheel andere dingen zijn voor een biographie nog noodig dan kennis van feiten. Als b.v. Nohl volhoudt, dat Beethoven in 1796 Weenen verliet met het doel om te Berlijn eene aanstelling te krijgen, 't geen Thayer weerlegd heeft door er op te wijzen, dat hij uit Praag van zijn Berlijnsch reisplan schrijft als van een nieuw opgekomen denkbeeld, - dan beroept Nohl zich op.... *die Natur der Sache*, die hij uit een andere bron dan de feiten schijnt te kennen. Als Thayer een brief meedeelt, door Beethoven aan zekere getrouwde dame en aan haar man geschreven, waarin hij zich verdedigt tegen de verdenking als of hij een al te warme neiging gevoelde voor de dame, en als Beethoven bij die gelegenheid een werkelijk schoone uiteenzetting geeft van zijne beginselen ten aanzien der verhouding, die hij tegenover eens andermans vrouw in acht neemt, dan ziet Nohl daarin ‘in zekeren zin de zelfverdediging tegen het onwillekeurig gevoel van toegenegenheid, dat hem tot het beminnenswaardig wezen aantrekt en dat toch op zich zelf verre van onrecht is’, - en zoo houdt hij vol, dat Beethoven verliefd geweest is op Mevrouw Bigot, ofschoon het eenige hierop betrekkelijke document juist het tegendeel zegt. Maar om zoo iets te ontdekken, zegt hij zelf, daartoe is het ontleedmes der critiek niet voldoende; de reine aard van zulk een geheim verbergt zich snel en schuw voor het oog van den banalen Philister, die met den ‘zedelijken ernst’ der overgeleverde moraal en met de ‘Selbstgewiszheit’ van het ‘historisch onderzoek’ over het fijnste en meest individueele ‘Weben’ van 's menschen borst uitspraak wil doen!

Neen, zoo zegt Nohl verder, de taak van Beethoven's biograaf is geheel anders dan Thayer die opvat: hij moet ons van het *rein menschelijke* in des kunstenaars werken rekenschap geven. Want alleen zoo herstelt men den samenhang van dit ‘Schaffen’ met het werkelijke leven en bevrucht men wederom zelf dit leven, ‘doordien het genie, d.i. de voortbrengende geest, als zuiver menschelijke geest te voorschijn komt, die in al wat is leeft en werkt, en dus ook in ons zelf dezen reinen menschengeest opwekt en versterkt’[1].

Indien men dat nog niet duidelijk genoeg vindt, dan kan men zich om nadere inlichting bij den hr. Nohl zelf vervogen.

1 L.c. p. 83.

Want ook hij heeft een leven van Beethoven geschreven, waarvan het eerste deel vóór het eerste deel van Thayer (1864), het tweede vóór het tweede deel van Thayer (1867), en het derde eerst in dit jaar verschenen is[1], terwijl wij nog een laatste deel te wachten zijn. De tot dusver verschenen deelen brengen ons reeds een geheel eind verder dan Thayer, in zoover wij hier Beethoven's levensloop tot het jaar 1823 kunnen vervolgen, toen de Missa solennis en de negende Symphonie al gecomponeerd waren, - en wij kunnen ons dus bijna volledig op de hoogte stellen van hetgeen de hr. Nohl onder eene kunstenaarsbiographie verstaat.

Zulk een biographie dus, (in casu die van Beethoven) moet, volgens het door Nohl gegeven voorbeeld, beginnen met een hoofdstuk getiteld ‘Niederrheinland’, gevolgd door een hoofdstuk: ‘Ancien régime’. *Procédant du général au particulier*, net als de gouverneur van de kinderen Crépin bij Töpfer, worden hier de algemeene karaktertrekken: 1°. van den Germaan, 2°. van den Noord-Germaan, 3°. van den Rijnlander, uitvoerig beschreven, en dat moest, omdat Beethoven de type is van alle drie. De missie van de germaansche natuur is ‘das Irdische zu vergeistigen und den Menschen über das Niedere hinweg zum directen Verkehr mit dem Uebersinnlichen zu erheben’, - en van die missie is er geen heerlijker voorbeeld (‘Beispiel’ (sic)) dan Beethoven. De Noordduitscher bezit der ernstige, innige, gemoedvolle (in tegenstelling van gemoedelijke) natuur van het germaansche ras, en tevens het daaruit ‘naturgemäsz’ ontwikkelde humoristische element in hoogere mate dan de Zuidduitscher; zoo ook Beethoven. De Nederrijnlander heeft door zijn handelsverkeer met vreemden, vooral met Franschen, een levendigen zin verkregen voor de uitdrukkingen van zijn ‘Geist’ in schoone, klare vormen; daarbij is hij opgewekt, vroolijk en tot allerlei boert en pret bereid, dikwijls ook door het gebruik van den heerlijken Rijnschen wijn, die niet zooals de zuidelijke wijnen meer tot voeding dient (?), maar die de edelste deelen van den zinnelijken mensch prikkelt. En zoo vindt Nohl diezelfde nederrijnsche karaktertrekken ook in Beethoven[2]. De beschrijving van het Ancien régime,

1 Beethoven's Leben, von Ludwig Nohl. Leipzig, bij Günther.

2 De schrijver laat er zich niet over uit of de Vöslauer, Oesterreicher, Ruster, en andere merken die Beethoven waarschijnlijk te Weenen dronk, dezelfde uitwerking hadden als de Rijnsche wijn. - Overigens vindt Nohl ook dat de keuken aan den Rijn voortreffelijk is. Toch niet in de meeste hôtels?

die hierop volgt, heeft ten doel aan te toonen, welke de sociale en politieke toestand was waarin Duitschland, tijdens de geboorte van Beethoven, verkeerde; dit moest geschieden, omdat Beethoven later zoo veel belangstelling in de openbare zaak aan den dag legde en omdat de terugslag van vele groote gebeurtenissen (volgens Nohl) in des meesters werken telkens is op te merken; het moest geschieden, omdat Beethoven juist in den tijd toen hij er het meest ontvankelijk voor was, den ‘Geist der Zeit’ in zijn gemoed opnam, en daardoor ook ‘der grösste Fortschrittsmann des Jahrhunderts wurde.’

Zoo weten wij dus al, dat Beethoven de type van den Germaan, den Noord-Germaan en den Nederrijnlander, en tevens de grootste Fortschrittsmann der eeuw is, eer wij van zijn geboorte te hooren krijgen.

Nu volgt een beschrijving van het tooneel en van de muziek te Bonn onder Max Friedrich en eenige hoofdstukken later ook onder Max Frans, die in nauwkeurigheid en rijkdom van détails geen vergelijking kan doorstaan met de ‘Hundert Jahre Bonner Musik’ bij Thayer; - maar dit zijn dan ook alles feiten, en daaraan weten wij dat Nohl niet zoo veel hecht. Van Beethoven's optreden in 't orkest vernemen wij bij Nohl met zekerheid eerst in 1787; terwijl wij hem bij Thayer reeds op zijn twaalfde jaar als cembalist in 't orkest hebben zien staan. Overigens is het geen wonder, dat Nohl op dergelijke punten minder goed ingelicht is dan Thayer; het keurvorstelijk archief, thans in het provinciaal archief te Dusseldorf opgenomen, heeft hij niet doorgesnuffeld. Het eenige stuk, dat hij er uit kent, is hem ‘mit dankenswerther Bereitwilligkeit’ door een zeker Geheimarchiv-Rath in afschrift meegedeeld.[1] Des te meer uittreksels geeft Nohl uit zijne zeer uitgebreide lectuur over het drama van die dagen, waarvan ook Beethoven zooveel geprofiteerd heeft, indien 't waar is, dat de symphoniën van Beethoven, gelijk Nohl zegt, waarlijk dramatische schilderijen zijn, voorstellingen van de groote worstelingen zoowel van den individuëelen mensch als van de menschheid, en dat wel in ‘persönlichster Rede, in volkommen lebendiger Gegenwart der handelnden Personen.’[2] Thayer hield die symphoniën misschien ook wel voor drama's, maar zeker, gelijk trouwens de gansche wereld, hield hij

1 Beethoven's Leben, Deel I, Aanm. 26, pag. 385.
2 Ibid. pag. 133.

ze voor de grootste meesterstukken van instrumentatie, die wij kennen; en daarom zijn wij hem ook bizonder dankbaar voor de moeite die hij er aan besteedt, om ons de orkestschool te doen kennen, die Beethoven doorliep.

Het Wohltemperirte Klavier en de muzikale opleiding van Beethoven geeft onzen schrijver een zeer diepzinnig betoog in de pen over het protestantsche karakter van Bach's muziek, en 't streng zedelijke, van de wereld afkeerige in diens richting, die zoo scherp contrasteert met de levenslustige neigingen, die de achttiende eeuw daartegenover stelde en waarvan Gluck en Haydn de muzikale woordvoerders waren.[1] Datzelfde thema vormt, op eenigszins andere wijze gevarieerd, den inhoud van het hoofdstuk: *die Musik in Oestreich*; hier is het de ernstige, critische geest der Noordduitschers en de combinatiegave van Bach, die in tegenstelling gebracht wordt met de levendige zinnelijkheid, de prikkelbare verbeeldingskracht en de muzikale gaven der zuidoostelijke Duitschers en Hongaren. Verrassend is hier de wending, waarmede de heer Nohl den lezer, die zich reeds lang afgevraagd heeft, wat al dat moois met Beethoven te doen heeft, - tot den componist terugbrengt. Het hoogste wat die zuidoostelijke muziek had voortgebracht, was de uitdrukking van de machten der natuur, van de liefelijke opwellingen des harten, van den storm der gevoelens, die Mozart in al hare schakeeringen zoo onvergelijkelijk schoon had geschilderd. ‘Beethoven had de roeping om den *geest der Duitschers* in de muziek binnen te leiden. Met deze daad geschiedde eerst het hoogste, wat de duitsche geest, die pas op nieuw begon te verrijzen, voor de kunst der tonen vermocht te doen. Beethoven wist, dat hij de drager van deze hooge roeping was, en naar deze innerlijke bestemming regelde zich voortaan ook zijn uiterlijk leven.’ En daarmee eindigt het hoofdstuk![2]

Maar het zou ons te lang ophouden, zoo wij op dezen trant de drie deelen der Beethoven-biographie van Nohl wilden doorloopen. 't Is ons te doen om te weten, wat die auteur verstaat

1 Beethoven's Leben, p. 100 en vlg.

2 C.c. p. 190 vlg. Ik heb letterlijk vertaald. Dat echter ook voor Duitschers in de oorspronkelijke woorden nog iets onklaars moet liggen, bewijst de hierbij door den auteur gevoegde aanteekening (pag. 392): ‘Wie dies gemeint ist und dass hier unter ‘Geist’ nicht die Summe der menschlic hen Fähigkeiten, nicht der Gegensatz zu ‘Leib’ sondern zum blossen Sinnen und Empfinden zu verstehen ist, wird sich später zeigen, enz.’ Ik kan overigens niet zeggen, dat Nohl zijn belofte is nagekomen.

onder de uitdrukking: den samenhang herstellen tusschen het rein menschelijke en het ‘Schaffen’[1] van den componist. En daartoe moeten wij naslaan, wat hij over sommige der meest bekende compositiën van Beethoven zegt. Als voorbeeld kiezen wij in de eerste plaats de Eroïca-symphonie.

Historisch staat omtrent deze compositie vast, gelijk beide, Thayer en Nohl aannemen, dat Beethoven, die een groote bewondering en sympathie koesterde voor de schitterende daden van den jeugdigen generaal Bonaparte, dien hij als den voorvechter der gezegende fransche Revolutie beschouwde, door Bernadotte (in 1798 fransch gezant te Weenen), aangespoord werd om een groot werk op den heldhaftigen krijgsman te componeeren, - en dat het titelblad van de partituur der Eroïca, die in Mei 1804 voltooid moet zijn geweest, den naam van Bonaparte droeg; voorts dat Beethoven, in woede ontstoken bij de ontvangst van 't bericht, dat Napoleon zich tot keizer had laten verheffen, dat titelblad afscheurde en wegwierp. Nu schrijft Nohl, die bij de uitgave van zijn tweede deel nog niet beter wist of de symphonie was eerst in Augustus 1804 voltooid,[2] eerst een lang betoog om te bewijzen hoe waarschijnlijk en natuurlijk het is dat Beethoven Napoleon als generaal der Republiek bewonderd heeft[3], en vindt nu de geschiedenis van de Revolutie-oorlogen terug in die symphonie; hij noemt haar (Dl. II, pag. 415) ‘das getreue Abbild der grossen geschichtlichen Kämpfe der Revolutionszeit und ihrer Folgen und eine Art von tief erregendem Vorbild für die kriegerischen Heldenthaten, womit die Nation später den unzerstörbaren Kern ihres Wesens und ihr Recht zur Selbstständigkeit von neuem muthig bethätigte!’ En op een andere plaats, waar hij de muziekale waarde van het werk voorloopig bespreekt - (want definitief zal dat pas in het deel dat nog komen zal, geschieden) daar roemt hij, gelijk trouwens alle andere beoordeelaars van deze symphonie, de heerlijke ‘Architectonik’ van het geheel. Overal spreekt hij van de Eroïca als van een geheel, en onderscheidt niet tusschen de verschillende deelen. Maar daar ver-

1 Ik wenschte wel, dat wij eene goed hollandsche uitdrukking hadden voor dit woord, waarvan de beteekenis tusschen scheppen (erschaffen) en voortbrengen (erzeugen) in ligt.

2 Het eenige nog bestaande manuscript van de partituur draagt namelijk de dagteekening Aug. 1804.

3 Dl. II, p. 185 vlg.

schijnt het tweede deel van de biographie van Thayer, met het bewijs, dat de symphonie al vroeger voltooid was dan Nohl aangenomen had, namelijk in Mei in plaats van in Augustus 1804, en dat Beethoven al sedert eenige jaren de hoofdtrekken van het werk had ontworpen. Welk psychologisch proces zich bij onzen schrijver nu heeft voorgedaan, is moeilijk te verklaren; maar hij maakt uit die rectificatie van Thayer op, dat Beethoven reeds vroeger dan in Mei 1804 (het tijdstip der verheffing van Bonaparte tot keizer) het eigenlijke wezen van den grooten generaal had doorgrond, - en daar nu eenmaal ‘das rein menschliche,’ d.i. in ons geval de politieke sympathie, in samenhang moet gebracht worden met de compositie, nu krijgen wij van den schrijver de bekentenis te hooren: dat hij nu eerst begrijpt, waarom de beide laatste deelen der symphonie zoo veel minder ‘inneren Gehalt’ hebben dan de twee eerste. Beethoven had zijn geloof verloren aan den held, die de zegeningen der revolutie zou verspreiden, - van waar zou hij dan den ‘Impuls’ gekregen hebben, om die daden met de volle ‘Energie der wirklichen Anschauung,’ met de middelen zijner kunst voor te stellen?[1]

En vroeger dan, toen Nohl nog meende dat Beethoven zijne illusiën tot na de voltooiing der symphonie behouden had, welke beteekenis had toen dat mindere gehalte der beide laatste deelen? O, moge die late ontdekking een vingerwijzing zijn!

Een tweede voorbeeld van de wijze, waarop onze auteur den samenhang van kunst en werkelijkheid tracht aan te wijzen, vinden wij in zijne opvatting van Beethoven's liefde voor de gravin Guicciardi. Hij volgt bij deze episode de oude overlevering[2], en legt bijzonder veel gewicht op de anecdote, volgens welke de componist, door de ontrouw van zijne geliefde tot wanhoop gebracht, gepoogd zou hebben zich van honger te laten sterven, 't geen alleen door de tusschenkomst van zekeren muziekmeester ten huize van Beethoven's vriendin, de gravin Erdödy, zou zijn voorkomen. ‘Wij leeren daaruit duidelijk genoeg,’ zegt Nohl (Dl. II p. 143), ‘de vreeselijke grootte der smart kennen, die den Titanszoon omklemt en in de diepste diepten der vernietiging neerstort, even als de grootte van zijn geluk hem tot het firmament had omhoog geheven, zoodat hij

1 Beethoven, Liszt, Wagner, v. Nohl, p. 78.
2 Gelijk trouwens ook wij in ons artikel in 't Januari-nummer 1871 van dit tijdschrift deden, eer Thayer's tweede deel ons had bekeerd.

aan den disch der goden als evenknie waande aan te zitten.' De uitwerking nu van dat vreeselijke innerlijke drama ontdekt Nohl in de 'stürmisch-poëtische' sonate in D-moll Op. 31 N°. 2. 'Welk hoogste gevoel van geluk de ongelukkige meester in dit laatste jaar genoten had, hoe hij vervolgens in de diepte zijner ziel geworsteld en overwonnen had, dat is in dit wonderbare gedicht in korte, maar krachtige en bijna dramatisch aanschouwelijk-makende woorden uitgedrukt.' (p. 162.) En als eenige hoofdstukken verder de compositie van den Fidelio wordt besproken, dan wordt Beethoven, volgens Nohl, bij de keuze van het libretto geleid, eensdeels door de politieke strekking van den tekst (de vindicatie van het recht en de vrijheid der gevangenen), - maar ook vooral door de voorstelling van de trouwe liefde tusschen man en vrouw, gelijk die tekst ze geeft; eene liefde, zoo geheel naar het hart van Beethoven, 'fest wie die Veste des Himmels,' gelijk in een der beroemde brieven staat, die volgens Nohl aan Giulietta Guicciardi geschreven zijn; en als dan Leonore in den angst harer ziel luistert of hij het is, voor wien zij het graf graaft, hij, de onuitsprekelijk geliefde, met onnoemelijk lijden gezochte echtgenoot, - als dan het 'Halt' weerklinkt, en dat heerlijke 'Tödt' erst sein Weib' - dan gevoelt ieder toehoorder, dat Beethoven hier met zijn eigen hartebloed geschreven heeft, en dat zal men gevoelen, zoolang er harten kloppen (p. 211).

Zoo stonden de zaken in 1867, toen Nohl zijn tweede deel uitgaf. Maar ziet, daar komt in 1871 die lastige Thayer onweerlegbaar betoogen, dat de brieven, waarop de liefdesgeschiedenis in hoofdzaak berust, niet aan Giulietta, en hoogst waarschijnlijk eerst anderhalf jaar na de eerste uitvoering van den Fidelio geschreven zijn, en dat de poging tot zelfmoord, indien die op iets meer blijkt neer te komen dan een los praatje, niet kan vallen in deze periode van 's meesters leven..... En dan heeft hij nog de ondeugendheid er bij te voegen: 'Zeker, het heeft den schijn van koelbloedige wreedheid, zoo onbarmhartig het romantische gebouw te vernielen, dat zich dertig jaren lang op het zandige fundament verheven heeft, dat Schindler in zijn verhaal van de Gravin Guicciardi gelegd had, en waarvan, door middel van een denkbeeldig verband, de opera Leonore een aanzienlijk bestanddeel vormt. *Facts are stubborn things*, zegt het engelsche spreekwoord, en in dit geval zijn de feiten niet met den roman overéén te brengen. Er bestaat een oude

anecdote van een redenaar die, toen men hem vertelde, dat zijne meening in zekere quaestie rechtstreeks indruischte tegen de feiten, antwoordde: ‘des te erger voor de feiten!’ Wij bevelen dit voorbeeld den schrijvers van Beethoven-romans aan.’ (Thayer, Dl. II p. 281 vlg.)

Zoo vreemd het ons toeschijne, 't heeft er toch veel van, alsof Nohl deze aanbeveling ter harte genomen heeft. De brieven, dat moet hij toegeven, zijn niet aan Giulietta geschreven; de geschiedenis van de poging tot zelfmoord, die hij overigens als authentiek blijft beschouwen, moet (naar hij zelf kort na de verschijning van het tweede deel zijner biographie ontdekt heeft) in een veel latere periode geplaatst worden; en toch vindt Nohl in de enkele woorden van Beethoven aan Wegeler, in de opdracht van de Cis-moll sonate aan Giulietta, en *vooral* in het gesprek van Beethoven met Schindler[1] in 1821, gronden en aanknoopingspunten genoeg om de liefde van Beethoven voor zijne Giulietta ‘eine tiefe und entscheidende Leidenschaft’ te noemen, - ‘eine tiefste Lebenserfahrung,’ wier natuur meebrengt ‘unser ganzes Innere neu zu fundamentiren und zu modeln,’ en daarom blijft voor hem de samenhang tusschen dezen hartstocht en de voorstelling van vrouwelijke ‘Herzenstreue’ in den Fidelio onaangetast[2].

Wij hebben er vrede mede - indien dat tot Nohl's geluk kan bijdragen, - maar bekennen, dat de D-moll sonate en het ‘Tödt' erst sein Weib’ van Leonore, door dien samenhang met een zeer problematischen hartstocht, voor ons noch meer verstaanbaar, noch ook meer hartroerend geworden zijn, - 'tgeen trouwens niet noodig was.

Maar tevens is de meening bij ons vrij wel bevestigd, dat het doel, dat zich deze biograaf van Beethoven gesteld heeft, om namelijk den samenhang aan te toonen tusschen 't zuiver menschelijke in den kunstenaar en de door hem gecomponeerde werken, - dat dit doel tot dusver geheel gemist is. Waar men zoo moet omspringen met feiten, om die in een vooraf gevormd systeem te doen passen, daar is, dunkt ons, het systeem veroordeeld.

Men versta ons wel: wij willen niet ontkennen, dat er een samenhang *bestaat* tusschen het karakter, de hartstochten, het leven van den toondichter en de werken die hij schept. Het zou ongerijmd zijn den componist in twee helften te snijden,

1 Zie hierboven bl. 297, noot.
2 Beethoven, Liszt, Wagner, v. Nohl, p. 74 vlg.

en die helften met twee etiketten, *mensch* en *componist*, te willen onderscheiden. Wij wenschen alleen te doen opmerken, dat er geen mogelijkheid bestaat om den aard van dien samenhang in woorden uit te drukken, - althans niet zoolang de psychologie en de physiologie in gebreke blijven ons de raadselen van het 'Schaffen' bij den componist te verklaren, - en dat de pogingen, die men daartoe aanwendt, niet slechts mislukken, maar gevaarlijk zijn o.a. voor de taal, waarin men zich uitdrukt.

Immers, gaan wij na welken weg de biograaf daarbij volgt. Een geschikt voorbeeld biedt ons hetgeen Nohl omtrent het trio Opus. 70, N°. 1, vertelt. Volgens hem had Beethoven in 1807 weêr een teedere passie opgevat voor Therese Malfatti, de destijds 14jarige dochter van een rijken grondbezitter te Weenen; een tijdlang ging alles goed, maar in de lente van 1808 schijnt men den componist te verstaan gegeven te hebben, dat Therese niet voor hem bestemd was en dat de voortzetting van zijne bezoeken gemist kon worden. 'Hoe het nu in de ziel des meesters gestormd heeft,' zegt Nohl, '...dat leeren ons het best zijne werken, die nu een welsprekendheid, een kort-aangebonden energie van inhoud en spraak verkrijgen, gelijk ze tot dusver ook bij Beethoven slechts een uitzondering vormden.' Wij nemen zonder onderzoek aan, dat de omstandigheden zoo waren als onze schrijver ze meedeelt[1], - ook dat het trio Op. 70, N°. 1, werkelijk in dien zomer is gecomponeerd. Maar wat leert ons nu dat trio omtrent den storm in Beethoven's ziel? 'Het meest verstaanbaar' antwoordt Nohl, 'en men kan bijna zeggen met rhetorischen pathos, spreekt het eerste der trio's, Op. 70, dezen zielstoestand uit en het vaste voornemen (van den componist) voortaan slechts op zich zelf te staan en geen acht te slaan op de wereld en haar lijden en tegenstrijdigheden.'

Ziehier nu, hoe ik mij den gedachtengang van Nohl voorstel. De schrijver, dit trio als toelichting willende gebruiken bij een episode uit Beethoven's leven, is begonnen met er eene soort

1 Thayer is nog niet zoo ver met zijne biographie gevorderd, - maar geeft toch al bij voorbaat te kennen, dat hij het verhaal van de liefde des 36 of 37jarigen meesters voor een 14jarig meisje nog al kras vindt. Dat neemt hem Nohl dan weer erg kwalijk. Is Göthe dan niet nog op zijn 75ste jaar verliefd geworden? Dat is immers juist het voordeel van een kunstenaarsnatuur! (Beeth., Liszt, Wagner, v. Nohl, p. 74) - alsof Thayer het krasse van 't geval aan de mannelijke zijde vond.

paraphrase van te maken, die hem toescheen met het algemeen karakter der muziek niet in strijd te zijn, - en die tevens in 't kader paste van de omstandigheden, waarin Beethoven vóór of tijdens de compositie verkeerde; en nu tracht hij ons wijs te maken, dat de door hem gemaakte paraphrase de taal is, die Beethoven gesproken heeft. Wij willen gelooven, dat de auteur hier oprecht te werk gaat, en dat hij werkelijk in het trio het voornemen van Beethoven, om zich van de wereld af te scheiden, hoort doorklinken. Maar welk middel heeft hij om ook ons daarvan te overtuigen? Immers, geen ander dan het gesproken of geschreven woord. Elk woord nu heeft een bepaalde, voor het verstand bevattelijke beteekenis, die overal en altijd voor dengene, die het hoort uitspreken, dezelfde blijft. De muziek daarentegen gebruikt vormen, uitdrukkingen, waaraan het verstand geen bepaald omschreven voorstellingen kan vastknoopen, tenzij langs zuiver conventioneelen weg, zooals b.v. bij de trompetsignalen, waaraan de tirailleurs in hun bewegingen gehoorzamen. Hoe is het nu mogelijk in woorden te omschrijven wat de componist bedoeld heeft? En omgekeerd, hoe is het mogelijk, dat muziek op verstaanbare wijze het verstaanbare begrip: voornemen om dit of dat te doen, - ik zeg niet uitspreke, - maar zelfs in de verste verte aanduide?

Men behoeft het trio Op. 70. N°. 1, dus niet eens gehoord of gespeeld te hebben, om *a priori* reeds te zeggen, dat er in de door Nohl gegeven omschrijving misbruik gemaakt wordt van woorden. Ja, wij gaan verder, - ook indien Beethoven zelf, gelijk hij soms, doch hier niet doet, in woorden aangeduid had, dat bij de compositie van dit werk een bepaalde voorstelling bij hem had voorgezeten, - ook dan nog zouden wij aan die woorden geen andere kracht kunnen geven dan die van een meer authentieke paraphrase, nimmer die van eene interpretatie.[1]

Wij zouden hier nog veel soortgelijke voorbeelden kunnen aanhalen van 't geen Nohl bedoelt, als hij van den biograaf eischt, dat hij den samenhang tusschen het menschelijke in den kunstenaar, en de werken van den kunstenaar herstelle. Wij

1 Een merkwaardig voorbeeld hiervan is het vierde deel van het strijkquartet Op. 135, aan 't hoofd waarvan Beethoven de woorden plaatste: '*Der schwer gefasste Entschlusz*' en daaronder de hoofdmotieven van dit finale met de woorden: *Muss es sein? - Es muss sein. Es muss sein.* - Ik zou willen weten, of iemand die bedoeling uit het finale zelf zou hebben ontdekt, zoo de componist dat opschrift achterwege gelaten had.

zouden dan, vooral in het pas verschenen derde deel der biographie, vermakelijke proeven krijgen van 't geen Nohl's landgenooten ‘Deutelei’ noemen; zoo b.v., wanneer hij van het thema in het *Credo* der *Missa solennis*, waarop de woorden ‘*Et vitam venturi*’ gezongen worden, de volgende onvertaalbare paraphrase geeft (Dl. III, p. 229.): ‘....Das harmonisch-melodische Material der entscheidenden Worte ‘Ein ewiges Leben’ ist der reine Dreiklang der Dur-Tonart, und zwar von der Dominante zur Tonika fallend, (NB!) wie alles Werden und Gewordene sich auf den Grund des Seins senkt und da durch stetige Erneuerung seiner selbst an dem ewigen Leben theilnimmt!’ Of verkiest men een juweeltje te bewonderen uit de analyse der Negende Symphonie? Men hoore (p. 423): ‘Denn wie sehr es der Befreiung des Ichs von sich selbst, des Willens von seinem Wollen bedarf um wirklich auch zum Genuss seiner selbst zu gelangen, das sagte uns schon im 1^{en} Satz jenes sogenannte zweite Thema (in B) mit seinen auf- und niedersteigenden Terzen der Bläser und dem Pochen der Geiger.’

Maar waartoe nog meer bewijzen aangehaald van hetgeen onze diepe overtuiging is, dat het namelijk onmogelijk is, de taal der muziek in gesproken woorden over te zetten?

Evenals de beeldende kunst heeft de muziek iets voor zich zelve te zeggen, iets, dat door geen andere menschelijke uiting kan worden vervangen; ja, meer nog dan de beeldende kunst. Want deze bedient zich van vormen en beelden, die zich aan ons oog voordoen, die in de werkelijkheid bestaan; zij moet zich aan die werkelijkheid onderwerpen en haar navolgen, ten einde haar iedee te verwezenlijken. Zoo kan ten minste het onderwerp in woorden omschreven worden, waarin de schilder en de beeldhouwer zijne kunst openbaart, en het is zelfs denkbaar, dat men uit de beschrijving van eene schilderij, mits die geschiede door iemand, die èn de schilderkunst èn de taal volkomen machtig is, - een vrij juiste voorstelling krijge van het onderwerp en van de behandeling door den schilder. De toonkunst is nog veel onafhankelijker, veel immaterieeler dan de plastische; - en de middelen, waarmede zij onzen geest meesleept, waarmede zij ons gemoed opzweept en weer tot bedaren brengt, ja zelfs onze zinnen bevangt en betoovert, 't zijn vormen, die buiten haar gebied niet bestaan, combinatiën van tonen, waaraan het verstand, hoezeer zij ook het product zijn van intellectueelen arbeid, geen beteekenis kan hechten, en

waarvan de zin dus ook in woorden niet omschreven kan worden.

Hieruit volgt, dat de compositiën van een toondichter als biographische documenten weinig waarde hebben, en wij achten de nauwkeurige opsporing en de oordeelkundige samenstelling van zoogenaamd droge feiten, die wij in Thayer's biographie van Beethoven aantreffen, wij achten die methode voor de kennis van Beethoven's ‘reines Menschenthum’ van oneindig grootere waarde, dan de soms schitterende, soms vernuftige, maar steeds willekeurige uitleggingen, die Nohl aan de werken van den meester geeft.

‘Bestaat er eene aesthetiek van de muziek, die u bevredigt?’ vroeg mij jaren geleden eens een onzer grootste letterkundigen, na afloop van een concert, waar het finale van de zevende symphonie mij in zijn wilden, bruischenden bacchantendans had meegesleept. De vraag viel mij koud op 't lijf en ik wist haar niet bevredigend te beantwoorden. Hij, die ze had gedaan, begon toen een zeer logisch betoog, dat hij, bij gebreke van zulk eene aesthetiek, niet gedwongen kon worden dit werk mooi te vinden. Ik gaf hem alles gaaf toe, 't spreekt van zelf, - en vergat niet bij t' huis komen naar eene bevredigende aesthetiek van de muziek uit te zien, iets waarmede ik mij in mijne ledige uren nog steeds bezig houd. Inmiddels ben ik voortgegaan met Beethoven's muziek veel te hooren en te genieten, - en, *en fait d'esthétique*, tracht ik mij onderwijl tevreden te stellen met de uitspraak van twee mannen, aan wien men althans geen muziekalen zin kan ontzeggen.

De eerste is Beethoven zelf, die eens aan Bettina Brentano zeide (Nohl, dl. II, pag. 319): ‘die Welt muss ich verachten, die nicht ahnt, dass Musik höhere Offenbarung ist als alle Weisheit und Philosophie.’

De tweede uitspraak is bij Jean Paul te vinden, in de Flegeljahre (N°. 61, die Neujahrsnacht). Zij luidt: ‘Eigentlich versteht niemand als nur Gott unsere Musik; wir machen sie, wie taubstumme Schüler Worte, und vernehmen selber nicht die Sprache die wir reden.’

17 October 1874.

J.A. SILLEM.

Iteretur decoctum.

Sunt quibus in satyra videar nimis acer....
Quid faciam praescribe. Quiescas.....
.....Peream male, sinon
Optimum erat: verum nequeo dormire.
Horatius.

Daar zijn in de wereld een menigte menschen, die, wanneer zij zich op de eene of andere wijze ongesteld gevoelen, zoo afkeerig zijn van het aanwenden van geneesmiddelen, dat zij hun kwalen onverzorgd laten, en in hun onbezonnenheid tegen het toenemen daarvan niet de minste voorzorgsmaatregelen treffen. Zij weten zeer goed dat het kwaad voortwoekert, en wisten zij het niet, van tijd tot tijd worden zij door nijpende pijnen daaraan herinnerd; doch langzamerhand raakt men ook hieraan gewoon, en men wordt niet eer op ernstiger geneesmiddelen bedacht, voordat de ziekte ongeneeslijk geworden is en het graf reeds geopend staat.

Hen die deze neiging bezitten kan men niet vaak genoeg tegen hun eigen loomheid waarschuwen; een enkele vermaning baat niet; wil men tot handelen opwekken, dan behoort voortdurend met steeds sterker klem op het naderend gevaar gewezen en op de noodzakelijkheid aangedrongen te worden om het te keeren.

Voorzeker niets wekt krachtiger uit den slaap dan een onverwachte donderslag, maar ook aan knaleffekten raakt men zoetjes aan gewend, en ik ken matrozen wier slaap door het dagelijksche morgenschot niet gestoord wordt. Niettegenstaande deze ontmoedigende beschouwing, blijft het plicht steeds met stalen geduld pogingen in het werk te stellen om lethargische toestanden te verbeteren.

Op geen ander gebied misschien is in Nederland de neiging tot indommelen grooter dan op dat der schoone kunsten en

hier vooral heeft de Italiaansche reiziger gelijk, die onlangs ons land bezocht: ‘Si dorme in questo paese, diceva il Diderot viaggiando in Olanda, e questa esclamazione mi venne piu volte sulle labbra.....[1]. Hij die alarm roept, wordt slechts een of twee malen aangehoord, en het groote publiek, na hem akte te hebben gegeven van de juistheid zijner klachten, is in gemoede overtuigd al datgene gedaan te hebben, wat in billijkheid geëischt mag worden.

Ja zelfs zij die van wege hunne nauwe betrekking tot de kunst schijnbaar de natuurlijke bondgenooten moesten zijn van den alarmroeper, en die hun stem bij de zijne behoorden te voegen, betoonen zich onaangenaam aangedaan over het waarschuwend woord dat de ingedutte menigte tracht wakker te schudden. Nog onlangs kon men dit waarnemen, toen een welbekend beoefenaar der schoone kunsten in geestigen vorm de aandacht vestigde op het sinds jaren voortdurende gevaar van brand dat het Trippenhuis bedreigt, een gevaar waaraan verreweg de meesten onzer landgenooten, na het eenmaal erkend te hebben, geen oogenblik meer denken. Hij vertelde schertsend hoe de Amsterdamsche brandweer zich dagelijks oefende in het redden van Rembrandts Nachtwacht en van de zes of zeven millioenen waarmede het Trippenhuis ‘volgepropt’ is. Het verhaal was zoo gekruid, dat zelfs de raad van bestuur ontwaakte; doch blijkbaar achtte men de klucht niet aardig en ondervond men de onaangename gewaarwording, die de stoornis in een vasten slaap steeds vergezelt. Een lid van den raad - die koddig genoeg het brandweerverhaal als ernstig gemeend opvatte - gaf in een dagblad-artikel aan zijn slecht humeur lucht en noodigde alle weldenkenden tot vernieuwde gerustheid en rust uit[2], door te verzekeren dat er voor dertig jaren reeds een brandreglement gemaakt was, en dat er scherpe

1 ‘Men slaapt in dit land, zeide Diderot op een reis door Holland, en deze uitroep kwam ook mij meermalen op de lippen.’
Olanda di Edmondo de Amicis. Firenze 1874, blz. 245.

2 Zie hier wat hij letterlijk schreef: ‘Overigens geloof ik niet *dat het meer noodig is* op het brandgevaar voor het Museum attent te maken; menigeen heeft zich daarmede *beziggehouden*, en zoo men zich de petroleum-*quaestie* van voor een paar jaren herinnert, zal men ook weten, dat de Raad van bestuur daarvoor *niet blind is*. (*Niet blind* is delicieus.)..... *Het komt mij voor dat ongerustheid en wantrouwen bij het publiek op te wekken* eer schadelijk dan nuttig is!’ Slaap, kindje, slaap!....

kerfmessen gereed lagen, om daarmede de doeken der onsterfelijke Hollandsche meesters af te snijden. Hoe de op paneel of op koper geschilderde stukken uitgeknipt zullen worden, werd wel is waar niet verteld, doch de natie zal desniettemin wederom bedaard gaan slapen.

Onthutsingen, hoe pikant, hoe smartelijk ook, vermogen niet het publiek op den duur wakker te houden. Dikwijls zijn zij zelfs niet in staat de minste emotie te veroorzaken. Wie heeft bijvoorbeeld zich bekreund om den toestand van het Ethnographisch museum te Leiden, gelijk die geschetst werd in het officiëel over 1873 uitgebracht verslag? Toch was er voor Nederland, dat zich zoo gaarne de tweede koloniale mogendheid der wereld noemt, reden te over om beschamende bespiegelingen te houden. In dat verslag werd niet alleen voor de tiende maal verhaald, hoe het huis dat tot museum dient, zoo klein is, dat de op elkaar gestapelde voorwerpen nauwelijks voor één persoon een doorgang overlaten, en de helft der collecties steeds in kisten gepakt moet blijven, maar daar stond ook te lezen, dat over een geheel jaar de aanwinsten zich bepaalden 1°. tot een boekwerk door het ministerie van binnenlandsche zaken aangeboden en 2°. tot een Javaanschen kris! Dit verslag dat in elk ander land als een akte van beschuldiging tegen de regeering zou gegolden hebben, werd door de regeering zelve koelbloedig in de officiëele Staats-Courant geplaatst, koelbloedig door onze landgenooten gelezen of niet gelezen; en men mag voorspellen dat ook wanneer in het volgend jaar de direkteur ons rapporteert dat er zelfs geen kris meer ingekomen is, zijn mededeeling met dezelfde verlichte onverschilligheid begroet zal worden, die hem dit jaar te beurt viel.

De oorzaak van deze apathie moet gezocht worden in een algemeen gebrek aan belangstelling in al wat de kunst betreft, en deze onverschilligheid is een gevolg van onkunde, een vrucht van onze eenzijdige ontwikkeling. Het gezegde, dat onbekend ook onbemind maakt, geldt hier in al zijn kracht. Hoe zal men de schoone kunsten beminnen, en daarin eenig belang stellen, wanneer men niet weet wat kunst is, en hoe zal men dit weten, als bij onze geheele opvoeding de studie der schoone kunsten als onbeduidend of nutteloos beschouwd en geweerd wordt.

Men zou ons volk onrecht doen, indien men beweerde dat het uitsluitend voor stoffelijke belangen in geestdrift onstoken

kan worden. Dit moge voor een gedeelte onzer landgenooten waar zijn, het geldt zeker niet voor allen. Eerbied voor de nagedachtenis van groote mannen, gehechtheid aan ouden roem, liefde voor deugd en wetenschap ontbreken niet. Maar de geestdrift waartoe men zich laat meêslepen is eenzijdig, zij wordt gekweekt door de opvoeding die wij van kindsbeen af genoten, en wijl deze in den regel allerminst artistiek is, blijven ook voor alles, wat smaak en kunst betreft, het oog blind en het hart gesloten.

Reeds op de lagere scholen leert men met eerbied den naam van den Zwijger als dien van den vader des vaderlands uitspreken, en op lateren leeftijd verdedigt men met instinktmatige liefde zijn nagedachtenis tegen elke kritiek. Maar dat het Hof te Delft, eenmaal zijn paleis, en waarin hij onder de hand van een moordenaar bezweek, een morsige kazerne werd, daarom bekommert zich niemand; want hier staan wij op het gebied van smaak en van architektuur, en dit gebied is een terra incognita.

Met schier kinderachtige vasthoudendheid weigeren velen aan Laurens Coster den roem van de uitvinding der boekdrukkunst te ontzeggen, want reeds op school stelde de leermeester hun den man met de letter A in de hand voor. Even veel moeite als het kosten zal 's mans glorie uit de hersenen te verwijderen van hen, die in de orthodoxe leer van Coster zijn opgevoed, even lastig zal het wezen een algemeen en levendig enthousiasme op te wekken voor die onbetwistbare Haarlemsche glorie, welke Frans Hals heet, en het zal jaren duren eer men het standbeeld van den pseudo-boekdrukker in dat van den onsterfelijken schilder overgiet.

Geen echt vaderlander, die niet fier het hoofd in den nek draagt wanneer hij de verdiensten van den fameusen haringkaker Jan Beukelsz. hoort prijzen; het is wel uitsluitend aan dezen gelukkigen vischbereider toe te schrijven, dat het bestaan der gemeente Biervliet aan onze kinderen geopenbaard wordt. De artistieke zijde van de haringkakerij intusschen boeit niemand, en de drie prachtig geschilderde glazen, ter eere van Jan Beukelsz. in 1660-1661 in de kerk van Biervliet geplaatst, worden op de noodlottigste wijze door diezelfde Biervlieters verwaarloosd, die stellig als één man zouden opstaan wanneer iemand het waagde aan den roem van hun ouden stadgenoot te tornen.

Waartoe meerder voorbeelden; ieder, die over de zaak wil nadenken, zal er zelf genoeg kunnen vinden tot staving mijner bewering, dat de geestdrift voor hetgeen de kunst en de daarmede verwante wetenschappen raakt, bijna niet bestaat.

De reden daarvan ligt niet in het lage peil, waarop zich de wetenschap in het algemeen bevindt. Schier alle wetenschappen worden in Nederland met ijver en roem beoefend, doch onze wetenschappelijke mannen zijn eenzijdig ontwikkeld, en hoe groot de mate hunner kennis ook zij, hoe veelzijdig die ook genoemd moge worden, artistieke kennis, goede smaak bij al wat beeldende kunsten betreft, ontbreken doorgaans ten eenenmale. Niet alleen voor het groote publiek, maar ook voor onze beroemdste geleerden is de kunst een doode letter, en het is alsof deze niet als een bestanddeel van beschaving mag gelden.

Ik ken een Latijnsche school in een der voornaamste steden van ons land, waar dagelijks een groot aantal leeraars vertoeven, mannen, die ongetwijfeld, wat beschaving en letterkundige ontwikkeling betreft, geacht mogen worden ver boven de menigte verheven te zijn. De schoonheden van vroeger en later dichters zijn hun bekend en zonder een woord te vergeten zullen zij de verzen van Homerus, Horatius, Vondel en Racine verklaren en doen waardeeren. Welnu, in diezelfde Latijnsche school bevindt zich een klein vertrek, dat als turfhok dient. De turven, de steenkolen, het gruis liggen daar tegen de wanden opgestapeld, en die wanden zijn bekleed met XVII^{de} eeuwsche behangseltapijten! Niemand betreurt dat, niemand denkt er aan die behangsels, welke als kunstvoortbrengselen de aandacht verdienen, voor ondergang te bewaren; want de beeldende kunst lag buiten het veld van studie, en voor denzelfden litterator, die den Griekschen tekst van Penelope's historie bestudeert, heeft de geschiedenis van artistieke tapisseriën niets aanlokkelijks.

De ontzachelijk groote wanverhouding tusschen artistieke en wetenschappelijke beschaving kan duidelijk blijken wanneer men het oog laat gaan over onze universitaire maatschappijen. Groningen, Utrecht en Leiden zijn zeker meer dan andere steden vervuld met een wetenschappelijke atmospheer. Daar vereenigen zich, onder leiding van een menigte uitstekende mannen, zij die de wetenschap in al haar omvang om haar zelve beoefenen. Daar arbeiden talrijke geleerden, die op het gebied der beschaving Neêrlands roem instandhouden en verbreiden. Op één

punt intusschen is het leven schier geheel uitgedoofd. Kunstzin is er onbekend. Het onderwijs, hoe uitstekend het overigens ook zijn moge, laat zich zelden met de artistieke zijde der zaken in, en ik ken professoren, die met bewonderenswaardige scherpzinnigheid een proparoxytonon bestrijden en het mechanisme van een hexameter verklaren, doch die er niet aan denken bij hun verhandelingen over Grieksche en Romeinsche letteren of oudheden met een enkel woord te gewagen van die artistieke beschaving van Athene en van Rome, welke nog heden ten dage op onze moderne maatschappijen haar krachtigen invloed doet gevoelen.

Toch houd ik het er voor, dat de studie van Homerus, Sophocles, Cicero en Horatius niet eenvoudig een oefening in grammatica en syxtaxis behoort te zijn, maar dat daarbij een kijkje in de maatschappij van Grieken en Romeinen wenschelijk is; en wil men die maatschappij kennen, dan mag de groote plaats, die de schoone kunsten in het leven dier volken innamen, niet uit het oog verloren worden.

Van welk nut zouden niet b.v. te Leiden de rijke musea kunnen zijn, indien men daarvan tot vermeerdering van artistieke kennis gebruik wilde maken! Maar schier niemand denkt er te Leiden aan om eenigen tijd tot beoefening der kunst af te zonderen. Een hoogleeraar betreedt het museum van oudheden alleen wanneer hij ‘logeetjes over heeft,’ die hij den tijd moet helpen korten. De kunstbeschouwingen, die 's winters te Leiden georganiseerd worden, verheugen zich in het bezoek van hoogstens twee van de veertig professoren, en in het prenten-kabinet heb ik er in acht jaren tijds slechts één ontmoet.

Is het dan wel te verwonderen, dat te Leiden iemand, die ‘aan kunst doet,’ nagenoeg gelijk gesteld wordt met een verzamelaar van postzegeltjes, en gerekend alleen daarom verontschuldigd te mogen worden, omdat zijn liefhebberij tot de kategorie der ‘onschuldige’ behoort? Is het te verwonderen, dat in diezelfde Sleutelstad, welke in de XVI^{de} en XVII^{de} eeuw door en door artistiek was, thans alle zin voor kunst uitgedoofd is, en dat, waar het geldt het zonder reden vernielen van oude monumenten, zij, die in de rij der meest ontwikkelden staan, de eersten zijn om vandalisme te bevorderen en te vergoelijken?

Het mag een bedroevend teeken des tijds genoemd worden, dat de thans onder den moker vallende Hoogewoerdspoort allereerst bezweek onder het votum van twee hoogleeraren, wier

speciale studiën zeker geen waarborgen gaven voor een grondige kennis, hetzij van aesthetica, hetzij van bouwkunst, maar wier verlichting en uitmuntende fijnheid van smaak op elk ander gebied, mochten doen verwachten dat zij aan het oordeel van beroemde architekten meer gewicht toekenden, dan aan eigen bespiegelingen.

Dan, de treurige geschiedenis der Hoogewoerdspoort behoeft niet alleen bewijs te leveren voor het eenzijdige en onartistieke dat de te Leiden verzamelde wetenschap en beschaving kenmerkt. Dit feit spreekt uit den geheelen toestand. Hoe is het anders te verklaren, dat zonder het minste verzet van welke zijde ook, voortdurend alle monumenten welke in de akademiestad verrijzen, van wansmaak getuigen? Hoe kan men begrijpen, dat wanneer onder voorwendsel van restauratie de oude gebouwen en kunstvoorwerpen bedorven worden, niemand een enkel woord van afkeuring of waarschuwing laat hooren, tenzij men tot deze verklaring zijn toevlucht neme, dat er in werkelijkheid niemand is die het opmerkt, niemand die onderscheid weet te maken tusschen schoon en leelijk, niemand eindelijk die zich daaraan gelegen laat liggen?

Te Leiden, in de St. Pieterskerk, bevond zich een fraai eikenhouten ameublement, benevens een preekstoel en een koorhek die tot de schoonsten van dien aard in Nederland behooren. De preekstoel, een heerlijk gewrocht uit het begin der XVI^{de} eeuw, is smaakvol geteekend en prijkt met uitmuntend snijwerk in eikenhout. Het koorhek dat uit de XVI^{de} eeuw dagteekent, bestaat uit een eikenhouten entablement op koperen zuiltjes rustend; de fries is met allerlei beeldjes en bladwerk in den zuiversten stijl der renaissance, door de hand van een voortreffelijk kunstenaar versierd.

Ongeveer veertien jaren geleden is aan dat ameublement een gruwelijk vandalisme gepleegd. De banken zijn door moderne zitplaatsen zonder stijl en zonder karakter vervangen. Aan den preekstoel is een allerongelukkigste trap bevestigd, waaraan men zonder eenig goed gevolg gothische vormen heeft *willen* geven. De eikenhouten preekstoel zelf is met een soort van oranje verf dik besmeerd, terwijl de zandsteenen voet gemarmerd is; en de verver heeft zoo weinig geweten wat hij deed, dat hij zelfs niet eens er op gelet heeft, waar de houten preekstoel eindigde, en waar de steenen voet begon; een gedeelte van den voet is ook al in oranje gehuld! Het koorhek hebben de barbaren

even dwaas opgeknapt; de vlakke paneelen zijn geel, en het fijne beeldhouwwerk is donker groengeverfd, waarschijnlijk om brons na te bootsen!

Dat zulke praktijken op Urk of Schiermonnikoog plaats hebben, zou te vergeven zijn, maar dat in Neêrlands Atheen dergelijke dingen gebeuren, en dat zij zonder een enkelen kreet van verontwaardiging op te wekken, gebeuren, zie, lezer, dat bewijst dat er aan de algemeene beschaving nog vrij wat ontbreekt.

Wat te Leiden kan gezien worden, is ook in Groningen en Utrecht helaas maar al te waar. Ook daar wordt enkel Minerva geëerd en offert niemand aan Apollo. Of getuigt het soms niet van volslagen gebrek aan kunstzin, dat sinds vijftig jaren te Utrecht het geheele professorale corps, dagelijks zich naar de akademie begevend, nooit een ernstige klacht heeft doen hooren over den waarlijk schandelijken toestand waarin de schoone kloostergangen van den dom verkeeren, en over de onbarmhartige verknoeiïngen, welke dit monument heeft moeten ondergaan? Heeft ooit iemand zich bekommerd om de noodlottige mishandelingen die Utrecht's schoone kerkgebouwen voortdurend hebben te lijden gehad!

Is de artistieke thermometer in onze akademiesteden, de brandpunten van wetenschap en beschaving, tot op vriespunt gedaald, in de andere plaatsen van ons land is het niet beter gesteld, en men mag beweren dat over het algemeen kunstzin niet dan sporadisch aangetroffen wordt. Hoe steekt deze toestand bij dien van naburige landen af; hoe verschilt hij van hetgeen men in ons eigen land in vroeger eeuwen kon waarnemen. Van de XV^{de} tot de XVIII^{de} eeuw was er geen stadje zoo klein, of men had er liefde voor de kunst en kennis er van. Kunst was iets zoo natuurlijks, zoo eenvoudigs, dat de mogelijkheid bijna niet bestond iets te maken, dat niet artistiek was. Bezoek het geringste dorp, het verst afgelegen nest van Nederland, en gij zult de hand van artistiek ontwikkelde werklieden herkennen in kerkgebouwen en in grafsteenen, in het snijwerk van kerkorgel of preekstoel, in het gesmeed ijzer dat als anker dienst doet of dat uithangborden draagt; de oude huizen en de gevelsteenen van al onze steden, van plaatsen zooals Hoorn, Enkhuizen, Alkmaar, Bommel, Vlissingen, enz. getuigen van het bestaan van talrijke werklieden, bij wie kunst en kennis hand aan hand gingen.

Hoe is het tegenwoordig gesteld?

Wat is er van onze ambachtslieden, van onze bazen geworden, zelfs van die bazen die het praedikaat van architekt voeren? Niet alleen zijn zij niet in staat iets dragelijks te scheppen, maar zelfs wanneer zij oude zaken te herstellen of te onderhouden hebben, staan hun de handen ongeloofelijk scheef; de eerste gronden van de vakken, die zij beoefenen, zijn hun onbekend. Een voorbeeld zal aantoonen tot welk uiterst laag pijl men tegenwoordig gedaald is.

Te Doesburg is een prachtige kerk uit het laatst der XV^{de} eeuw. Dit gebouw, uit drie schepen bestaande en rustende op 14 zeer hooge slanke zuilen, behoort tot de voornaamste monumenten van Nederland. Men heeft de restauratie daarvan ondernomen en daarbij dezelfde verkeerdheden gepleegd, die reeds zooveel kerken van ons land hebben bedorven: fijne ornementen in steen gehouwen zijn namelijk onbarmhartig weggekapt en door onoogelijke profielen in portlandsche cement vervangen; maar het is niet daarover, dat ik wil spreken; de cementbepleistering is een epidemie, waaraan thans algemeen gelaboreerd wordt, en Doesburg verdient uit dat oogpunt niet meer de aandacht dan Utrecht, Amsterdam, den Haag, of welke andere stad ook.

Wat Doesburg onderscheidt is de ongeloofelijke manier, waarop de ramen zoogenaamd gerestaur eerd zijn. Men heeft de oude ‘meneaux’ door dunne, schrale, ijzeren stijlen en traceeringen vervangen en deze besmeerd met een lichtgele verf, afgewisseld door onregelmatig geplaatste bruinachtige ellipsen. Blijkbaar is de bedoeling geweest de eene of andere houtsoort na te bootsen. Dit is nog het ergste niet, maar men heeft ook nog uitwendig de steenen bogen der ramen met diezelfde kleur bedekt en daarbij hier en daar vierkante tongen over den vlakken muur geschilderd! alles om den toeschouwer te doen gelooven, dat de schoone steenen raambogen houten construkties zijn, die hier geheel misplaatst zouden zijn.

Deze gruwelen laten zich daardoor verklaren, dat de restaurateur der kerk een timmerman is, die zich geen andere ramen kan voorstellen dan gewone houten vensterramen met klossen, zooals die in de tegenwoordige spekulatiehuizen aangebracht worden. Maar is deze verklaring een verontschuldiging? en mag men zich niet afvragen of ooit in ons land in vroeger tijden, ik zeg niet een timmerman, maar een eenvoudige timmermansknecht, zoozeer elk begrip van construktie verloren zou hebben?

Het meest bedroevende daarbij is niet zoozeer het feit zelf als de omstandigheid, dat niemand daardoor getroffen wordt. En toch, hoe gemakkelijk ware het niet - indien men slechts eenig belang stelde in de kunst - het bewustzijn te verkrijgen, dat onze artistieke toestand treurig is. Wil men met een oogopslag zien, hoe het b.v. met onze architektuur gesteld is, men behoeft slechts even in het naburige België te gaan en de gebouwen te vergelijken, die daar in de 30 laatste jaren gesticht zijn, met die, welke wij hebben opgetrokken Vergelijk, ik bid u, onzen Hoogen Raad met het Paleis van Justitie, dat thans te Brussel verrijst; vergelijk ons Ministerie van Koloniën, ons Ministerie van Finantiën, met het gebouw in de Rue Ducale gesticht, en met die, welke weldra de buurt van de Rue de Louvain zullen versieren. Aanschouw de overkapping van de beurs te Rotterdam en bekijk daarna die der beurs te Antwerpen. Plaats de Amsterdamsche beurs naast die van Brussel; niet dat ik deze laatste in alle bijzonderheden zou willen verdedigen, maar ik geloof dat er, èn wat conceptie èn wat kunstzin betreft, veel voor ons uit te leeren is. Wilt gij stationsgebouwen vergelijken, ga dan naar de Gare du Nord of naar de Gare du Midi. Overdekte markten? Bezoek de nieuwe Halles centrales te Brussel, en herinner u daarna de vischmarkten te 's Gravenhage en te Amsterdam. Overdekte galerijen? Begeef u naar Luik, naar Brussel, en wandel daar door de galerie St. Hubert en de galerie du commerce; bij ons bestaan zulke overdekte doorgangen met winkels nog niet. Ik vergis mij, er is er één, die ongelukkig niet viel in den smaak van onze winkeliers; ik bedoel de passage te Amsterdam door het Oud-Mannenhuis, waar tot nog toe geen andere industrieel vertoeft dan een van de tocht en de vochtigheid versteende blindeman, die Säkerhäts Tandstickors verkoopt.

Waar de architektuur niet bloeit is het niet te verwachten dat beeldhouwkunst en schilderkunst welig tieren: en inderdaad ook deze zijn in Nederland krank. Dat onze beeldhouwkunst sinds de XVIIe eeuw sterk achteruitgegaan is, en slechts door zeer enkelen met meer of minder succes beoefend wordt, zal wel zonder moeite toegegeven worden. De schilderkunst daarentegen schijnt den meesten menschen toe op een zeer voldoende hoogte te staan. Ik herinner mij hoe tijdens de Weensche tentoonstelling alle dagbladen eenstemmig raasden en tierden tegen de bewering van een Duitscher dat ten onzent de kunst

‘nicht viel leistete.’ Het onbegrensde van de woorden ‘viel’ en ‘nicht viel’ maakt het moeilijk dit gezegde als basis eener diskussie te nemen. Maar wanneer wij onbevooroordeeld en gemoedelijk elkaar afvragen of onze schilderschool waarlijk onverdeelde bewondering en tevredenheid verdient, mag er wel eenig voorbehoud gemaakt worden. Ik wil niet beweren dat wij ons niet verheugen in het bezit van eenige voortreffelijke meesters, die eenmaal naast de schilders der XVIe en XVIIe eeuw vermeld zullen worden: maar ik kan niet toegeven dat onze schilderschool in haar geheel met die van vroeger tijd en in sommige opzichten met die van België, Frankrijk en Duitschland vergeleken kan worden. Men bedenke slechts hoe tegenwoordig alleen het landschap, de marine en het genre beoefend worden. De groote historie-schildering, zoowel wat godsdienstige en mythologische als wat zuiver geschiedkundige tafereelen betreft, telt geen enkelen beoefenaar, evenmin als de groote dekoratieve schilderkunst die vroeger onze kerken met prachtige muurschilderingen versierde[1]. Vooral opmerkelijk is ons volkomen gebrek aan portretschilders in een land dat in dezen tak der kunst een nergens geëvenaarden roem behaald heeft. Wie zal het op zich durven nemen om onze tegenwoordige gemeenteraden en rustende schutterij-officieren te malen, zooals Rembrandt, van der Helst, van Ravestein, Hals en zoo vele anderen de regenten en de doeleschutters vereeuwigd hebben? 't Is waar dat onze tijdgenooten zich liever/2 maal voor ƒ 6 laten fotografeeren en zich troosten met de gedachte dat de clichés voor nabestellingen worden bewaard, dan zich te laten penseelen door de hand van een artist, een overpeinzing die ons weer terugvoert tot de grondgedachte van dit geschrift, namelijk het algemeen gebrek aan kunstzin.

Dit gebrek is ook de oorspronkelijke oorzaak van den kwij-

1 Het verslag van de Hoofd-Commissie voor de Weener Tentoonstelling in 1873 zegt daarvan op bldz. 278: ‘Aan onze schilderschool ontbreekt de zoogenaamd groot-historische kunst .... omdat bij ons door de Regeering nooit historie-schilderingen besteld worden. Heeft Nederland geen geschiedenis? Doch laat ons liever vragen: waar zou men ze plaatsen? Wij hebben immers geen Museën!’ Ik zou daar wel willen bijvoegen dat wij er ook niet aan denken om wanneer wij groote publieke gebouwen oprichten, op de muren iets anders aan te brengen als witte kalk en gestukadoorde krullen. Niet de stichting van Musea alleen, ook de kunstzin die tot inwendige versiering van groote gebouwen doet besluiten, zal de groote kunst kunnen doen herleven.

nenden toestand waarin onze kunst-industrie verkeert. Om zich van de middelmatigheid van deze te overtuigen, heeft men slechts te lezen al wat door bevoegde beoordeelaars zoowel uit den vreemde als uit ons land en in de eerste plaats door de leden der Weensche tentoonstellings-kommissie gezegd is, naar aanleiding van de bezendingen onzer industrieelen naar de oevers van den Donau. De onlangs te Brussel geopende tentoonstelling van kunst-industrie zal wel alle Nederlanders die haar bezochten genoopt hebben te erkennen, dat wij nog een grooten afstand hebben af te leggen eer wij onze zuidelijke naburen ter zijde kunnen streven. Meubelen, beeldhouwwerk, bronzen, gesmeed ijzer, boekbinderij, behangseltapijten, gedrukt en verguld leder, tot spiegellijsten, kunstbloemen en cartonnages toe, alles getuigde er van een ernstig streven naar artistieke produktie: hoevelen dezer industriën worden bij ons niet of slechts middelmatig beoefend? En waarom? Onze fabrikanten behelpen zich met werklieden die zekere technische vaardigheid bezitten, maar aan wie geen artistieke kennis gevraagd wordt. Een werkman die tevens kunstenaar is - zooals hij dit in vroeger tijden steeds was - kan ten onzent niet geplaatst worden, want hem in het land en in het leven te houden, zou te veel kosten en er zou geen mogelijkheid zijn in een verhooging van den prijs der door hem vervaardigde artikelen een vergoeding te vinden, omdat ons publiek ongeneigd is iets meer te betalen voor de artistieke eigenschappen van eenig fabrikaat. Dat onze industrie, voor zooverre zij de kennis van de schoone kunsten vereischt, achterlijk is, moet dus niet eenvoudig aan den voortbrenger geweten worden; ook de verbruiker, die voor kunst onverschillig is, en liever goedkoop en leelijk dan duur en fraai werk koopt, draagt daarvan de schuld.

Het is derhalve duidelijk dat, zoolang de denkwijs van ons publiek niet verbetert, ook het gehalte onzer kunst-industrie niet toenemen zal, en dat wat men ook beproeve door middel van ambachtscholen enz. aan den werkman te verbeteren, niets baten zal wanneer niet tegelijker tijd gearbeid wordt aan veredeling van den smaak van het publiek. Misschien zal iemand vragen, of er wel reden bestaat om hard te klagen, wanneer de verbruiker met de smakelooze produkten die men hem aanbiedt tevreden, en de producent aanwezig is, die deze voortbrengselen levert, en of er wel aanleiding bestaat den publieken geest te wijzigen enkel om nieuwe eischen te doen geboren

worden, die geen ander doel schijnen te hebben dan om de middelen te verbeteren welke aan die eischen voldoening moeten geven.

Men mag daarop antwoorden, dat niet uit het oog moet verloren worden, dat thans minder dan ooit een volk beschouwd mag worden als geheel alleen op de wereld bestaande, en dat men produktie en consumtie niet door een landsgrens beperkt mag achten. Elke industrie opent een bron van rijkdom en van welvaart en moet om te kunnen bloeien de neiging bezitten hare produkten steeds in wijder kring te verspreiden. Geen staatkundige of nationale grenzen kunnen haar op den duur beperken, en de hoofdbelemmering die de industrieel te overwinnen heeft is de concurrentie. Om aan eigen produkten boven eens andermans voortbrengselen de voorkeur te doen geven, moet men ze doen uitmunten door goedkoopte en deugdelijkheid, deugdelijkheid op elk gebied, ook op dat der kunst, daar waar kunst te pas komt. Is derhalve de industrie van eenig volk gebrekkig uit het oogpunt der kunst, dan zal zij - tenzij uiterst hooge tarieven van inkomende rechten de middelmatigheid in bescherming nemen - door de meer artistieke industriën van naburige volken verdrongen worden voor zooverre er nog in den boezem der onbeschaafde natie menschen zijn die om kunstvoorwerpen vragen; en wat erger is, zij zal niet in staat zijn op vreemde markten de concurrentie te ondernemen. De lands-industrie, en dus een bron van welvaart, zal op den duur kwijnen.

De feiten bewijzen de juistheid dezer redeneering. Moeten wij niet - zoodra wij iets begeeren dat van smaak getuigt - Saksische porceleinen, Boheemsche glazen, Fransche spiegels, Fransche of Belgische meubelen, quincailleriën, bronzen, juweelen, gouden en zilveren werken, behangsels, gordijnen en tapisseriën nemen? En welke vreemdeling zal het in het hoofd krijgen zich voor deze artikelen tot de Nederlandsche industrie te wenden? De produkten onzer vroegere kunst-industrie worden gretig door het buitenland gezocht en hetgeen wij in de XV-XVIIIe eeuw vervaardigden houdt de concurrentie op de markten van Londen, Brussel en Parijs vol. Ons oud Delftsch aardewerk wordt door vreemdelingen tegen ontzettend hooge prijzen opgekocht en onlangs werd een verzameling muurtegeltjes naar St. Petersburg verzonden. Thans treft men nog slechts een tweetal fabrieken aan, wier voortbrengselen zoo weinig

artistiek zijn dat niemand er naar omziet. Er behoorde toch slechts wat meer kunst aan ten koste gelegd te worden, om ze aftrek te doen vinden, en de moderne keramisten van Frankrijk en Engeland zijn daar om te bewijzen dat door dezen tak van industrie goede zaken kunnen gemaakt worden.

Het zijn niet alleen de bloei der industrie en de verbetering van een bron van welvaart en rijkdom die een transformatie van den openbaren geest vereischen. De beschaving in het algemeen gebiedt de bevordering van den kunstzin. De tegenwerping, welke ik straks voordroeg en die gegrond is op een kalme tevredenheid met een toestand van middelmatigheid, welke niet ontkend, en evenmin veroordeeld wordt, die tegenwerping kan even goed gebezigd worden om elken vooruitgang te wraken. Waarom moest men - van regeeringswege nog wel - spoorwegen aanleggen, wanneer het groote publiek met trekschuiten en diligences tevreden was. Aldus voortredeneerende zou men gemakkelijk een geheel volk in zijn primitieven toestand terugdenken, en het op klompen of zelfs barvoets laten loopen, en de geheele ontwikkeling en beschaving eener maatschappij tot nul kunnen herleiden.

Het zou hier wellicht de plaats wezen om uit te weiden over de groote beteekenis die de kunst heeft als middel tot beschaving en veredeling van den mensch. Doch ik zal mij in dit opstel bepalen steeds enkel de stoffelijke voordeelen die de kunst afwerpt als argument voor haar verzorging te bezigen.

Wanneer men toch in Nederland met eenige hoop op goed gevolg belangstelling voor de kunst wil opwekken, komt mij het meest praktisch voor, zuiver stoffelijke gezichtspunten te kiezen.

Is verbetering van het artistiek leven in Nederland een dringende noodzakelijkheid geworden, dan rijst de vraag wie in de eerste plaats geroepen is daaraan de hand te leggen, en welke de maatregelen zijn die aangeprezen mogen worden.

Waren onze landgenooten geneigd om in den vreemde ter school te gaan, dan zou sinds lang bij ons vaststaan dat in de eerste plaats de regeering geroepen is ook de kunst als een echt staatsbelang te behartigen. Ongelukkig hebben onze staatslieden tot in den laatsten tijd steeds gehandeld alsof zij niet wisten wat elders door de regeering voor kunst gedaan

wordt, en wanneer het hun soms onmogelijk gemaakt werd onwetendheid te veinzen, verscholen zij zich met onuitsprekelijke deftigheid en helaas met voortdurend geluk achter de machtspreuk: kunst is geen regeeringszaak. De hardnekkigheid waarmede onze ministers dat holle woord verdedigd hebben, was niet in een diepe overtuiging van zijn juistheid gegrond. De ware reden was van geheel huishoudelijken aard. Elke minister van binnenlandsche zaken - en het is in zijn departement dat het woord *Kunst* in het opschrift van een der afdeelingen staat - elke minister begreep dat zoodra er iets voor de kunst gedaan moest worden, daarvoor gelden noodig waren, die het eindcijfer zijner begrooting zouden verhoogen. Dit eindcijfer zoo laag mogelijk te houden is met het oog op de onmeedoogende snoeimessen der kamers het hoofdstreven dat een minister gedurende de zomermaanden bezielt. Mocht hij van zelf daartoe niet voldoende geneigd wezen, zijn collega van finantiën is daar om hem tot inkrimping aan te zetten. Er wordt in den ministerraad niet gevraagd: wat is er noodig? Er wordt niet moedig besloten, zoo de middelen ontoereikend zijn om de werkelijke behoeften te bevredigen, naar verbetering dier middelen om te zien, hetgeen tot eene trouwens niet eeuwig meer uit te stellen belasting-hervorming leiden moest, - maar daar eenvoudig een ten opzichte der behoeften willekeurig eindcijfer bepaald, en die belangen waarvoor de gelden aldus komen te vervallen blijven onbevredigd. Alleen de belangen waarvoor het te verwachten is dat het hardst geschreeuwd zal worden, blijven op de begrooting vermeld.

Is het dan te verwonderen dat bij de algemeene onverschilligheid onzer landgenooten voor al wat kunst betreft, de kunst steeds het eerst aan de beurt lag om van de begrooting verwijderd te worden? Liet zich om de vijf jaren de stem van eenig kamerlid als die van den roepende in de woestijn hooren, dan werd uit het ministeriële arsenaal het oude schild te voorschijn gehaald, waarop met groote letters te lezen staat: kunst is geen regeeringszaak.

De eerste die den moed gehad heeft met het oude onwaardige stelsel te breken was de minister Geertsema, wien het als een onbetwistbare verdienste toegerekend zal worden, dat hij zich de belangen der kunst heeft aangetrokken, toen hij een kollege van adviseurs oprichtte, bestemd om in zaken van kunst de regeering voor te lichten.

Maar men wane niet dat deze maatregel voldoende zal zijn om den toestand te verbeteren. Raadgevingen en adviezen zullen niets uitrichten wanneer de regeering die ze ontvangt, wanneer de natie, die ten slotte de ware belanghebbende is, weinig lust gevoelt om zich aan kunst gelegen te laten liggen.

Mag men nu reeds zeggen dat die lust levendig is? Ik geloof het niet. Wel hoort men meer dan vroeger over kunst praten, wel wordt met meer vrijmoedigheid van de regeering verlangd dat zij binnen de palen van haren werkkring het noodige zal doen, maar om overtuigd te worden dat het oprecht meenens is, moet ik gezien hebben dat de ontluikende belangstelling zich in iets anders dan woorden geuit heeft. Wie telt niet een menigte vrienden die in de aandoenlijkste bewoordingen hun beproefde gehechtheid verzekeren, maar hoe spoedig verdwijnen zij spoorloos wanneer men hun om praktische hulp vraagt! Ik vrees, dat ook zij die zich met zeker welgevallen voorstanders der kunst noemen, duizend en een uitvlucht zullen hebben, wanneer men hun voor die arme kunst de noodige penningen afsmeekt. En natuurlijk: de liefde die men voorgeeft is niet ernstig gemeend, en kan dit niet zijn, zoolang men niet vast overtuigd is, dat het voorwerp dier liefde recht heeft daarop aanspraak te maken.

Ik voor mij zou ook niet gaarne - zelfs al ware dit te verkrijgen - een belangstelling voor de kunst zien ontstaan, die niet op een innige overtuiging gegrondvest ware. De zaak die het geldt is te edel en te ernstig om te kunnen aannemen, hetgeen uit medelijden of uit gunst toegeworpen wordt. Zulke giften zijn overigens wisselvallig en het geldt hier meer dan een voorbijgaande behoefte.

Wil men derhalve voor de kunst oprechte belangstelling bij regeering en kamers wekken, dan behoort men het goed recht der kunst op staatszorg aan te toonen, en te bewijzen, dat zij die misschien in gemoede mochten gelooven dat kunst geen regeeringszaak is, in dwaling verkeeren.

Het is waar dat het leveren van dit bewijs langzamerhand vervelend wordt en dat het hoog tijd is, dat dit punt niet meer onder de kwestieuse gerangschikt worde. Maar zoolang er nog regeeringsmannen en kamerleden bestaan - en er zijn er nog - die de machtspreuk op de lippen hebben, moet men met christelijke liefde aan hun bekeering arbeiden.

Niet lang geleden was ik in de gelegenheid een verstokt

zondaar over dit punt te onderhouden. In den aanvang bleek het dat aan kunst niet zonder een glimlach gedacht kon worden. Men stelde zich de zaak louter voor onder de gedaante van een langharig, met een slappen fantastischen hoed gedekten artist en onder die van een versuften collectionneur, die zijne verzameling vult met sporten uit de ladder Jacobs of met fleschjes Aegyptische duisternis of met hetgeen men bric-à-brac en oudroest noemt.

Nadat deze populaire voorstelling voor ernstiger gedachtenwisseling plaats gemaakt had, trachtte ik de zaak met nadruk te bepleiten, en ab ovo beginnende legde ik er mij op toe alles wat naar poëzie of enthousiasme zweemde uit te sluiten. Alleen op materiëele gronden beproefde ik instemming te verkrijgen.

Ik ging uit van de stelling, dat elk volk de bevrediging zijner materiëele behoeften door arbeid moet verzekeren. Lokale omstandigheden bepalen den omvang van dien arbeid: de Indiaan behoeft minder te werken dan de Nederlander om voedsel, kleeding en huisvesting te bekomen. De omvang dier behoeften wordt met de vermeerdering der beschaving grooter, en men mag aannemen dat de Batavieren minder noodig hadden dan wij. Aan den anderen kant biedt de beschaving steeds talrijker middelen aan om in de klimmende behoeften te voorzien. Die middelen worden gevonden onder anderen in het trekken van produkten van den grond: bosschen, landbouw, veeteelt; dan in het bewerken van produkten: industrie; verder in de omzetting van onbewerkte en bewerkte voortbrengselen: handel, scheepvaart.

Onder de middelen ter bevordering onzer behoeften is de industrie dat, waarbij zich in de ruimste mate de gelukkige gevolgen van vermeerderde ontwikkeling en beschaving vertoonen, Immers wanneer grooter kennis van den landbouw in staat is de produkten van een akker te verdubbelen, zal meerder wetenschap op de industrie toegepast, de waarde van een ruwen klomp ijzer honderdvoudig kunnen vermeerderen.

Voor de industrie is dus de ontwikkeling der intelligentie een hoofdzaak, en deze ontwikkeling moet op tweeërlei gebied plaats vinden, op technisch en op artistiek gebied, want de industrie produceert voorwerpen tot wier vervaardiging technische, wetenschappelijke bekwaamheid noodig is, voorwerpen waarbij het op artistieken zin aankomt, en zaken waarvoor beiden noodig zijn.

Vermeerdering van wetenschap en van kunstzin is derhalve

noodig, wil men de industrie in staat stellen het maximum af te werpen van de daardoor te behalen winsten.

De zorg nu voor deze vermeerdering moet tusschen de individuën en tusschen de algemeenheid, door de regeering vertegenwoordigd, verdeeld worden. Men zegt dikwijls, dat steeds zooveel mogelijk aan de bedrijvigheid van het individu moet overgelaten worden, en stellig heeft men gelijk. Maar dit beginsel behoort dat ander ekonomisch voorschrift niet uit te sluiten, volgens hetwelk de regeering geroepen is handelend op te treden daar waar het individu of volstrekt niet, of niet doelmatig kan handelen, of daar waar het door zelf te handelen een kwaad zou stichten, grooter dan het goed dat men wenschte te bereiken. Het is op grond van dezen regel, dat van staatswege de justitie, de policie, de defensie, de posterijen, de telegraphie, enz. geregeld en verzekerd worden. Het gaat ook niet aan a priori te zeggen, dat de staat zich met een of ander belang volstrekt niet in te laten heeft. De beslissing hieromtrent hangt van lokale omstandigheden en van bestaande toestanden af. Zoo is de zorg voor de ontwikkeling en de beschaving der burgers, die hoofdzakelijk door het onderwijs bevorderd wordt, in sommige landen aan het individu, in andere geheel of gedeeltelijk aan de regeering opgedragen.

In Nederland is het een feit, dat voor een goed deel die zorg van staatswege gedragen wordt, ook wat betreft de wetenschappelijke ontwikkeling voor zoover die aan de industrie ten bate moet komen.

Van beiden één: òf de staat wil voortgaan die zorg te dragen, maar dan moet hij niet alleen de zuiver wetenschappelijke, technische ontwikkeling bevorderen, maar ook de artistieke, want zoowel van de eene als van de andere hangt de bloei der industrie af; òf hij wil dit niet, en dan behoort hij consequent zich *geheel en al* te onttrekken aan de vroeger op zich genomen verplichting en het geheele staatsonderwijs afschaffen.

Alleen dan zou de staat zich kunnen ontheffen van den last om zijn verplichting in haar geheelen omvang te vervullen, wanneer men kon bewijzen dat aan bijzondere zorgen een gedeelte van de taak veilig kan overgelaten worden.

Kan nu dit bewijs voor Nederland geleverd worden? Kan er beweerd worden dat de bijzondere krachten toereikend zijn om de artistieke ontwikkeling onzer industrie te bevorderen, en om de daarbij noodige verspreiding van kunstzin onder ons

volk te verzekeren? De kwijnende toestand onzer nijverheid, het ontbreken van de voornaamste middelen tot bereiking van het doel, geven daarop het antwoord. Wel vindt men eenige partikuliere scholen, doch de hulpmiddelen bij het onderwijs, de modellen in een kunstmuseum verzameld, ontbreken geheel en al. Er is gebrek aan eenheid van beginselen en van denkbeelden, aan eenheid van wil. Er heerscht een doodelijke slaap. Of het wenschelijk ware, dat het individu het initiatief nam, dat vraagstuk is onverschillig, wanneer, zooals hier het geval is, gekonstateerd kan worden, dat daartoe niet de minste kans bestaat.

De omstandigheid eindelijk, dat de staat zich belast heeft met het wetenschappelijk onderwijs en dat de daarvoor vereischte hulpmiddelen (musea) ontbreken, heeft ten gevolge dat het staatsonderwijs voor de helft onvruchtbaar blijft, zoodat het in het belang van dit onderwijs is, tegelijker tijd de ontwikkeling van de kunstkennis te verzorgen.

Het zou niet moeielijk wezen deze droge argumentatie aan te vullen met een beroep op de ontelbare regeerings-handelingen, welke zij, die tegen kunstbevordering pleiten, volkomen bereid zijn goed te keuren en te prijzen. Waarom - zoo zou men mogen vragen - staat men gelden af om, ten behoeve der industrie, van staatswege kanalen te graven, wegen aan te leggen, of om diplomaten te bekostigen die tarieven moeten regelen en traktaten sluiten. Heeft dan de nijverheid minder behoefte aan verbreiding van kunstzin, dan aan vermeerdering van middelen van gemeenschap, of aan verlaging van inkomende rechten? en zal men veel uitgericht hebben, wanneer de wegen naar alle markten open zullen staan en onze produkten zoo smakeloos blijven, dat niemand ze ontbieden wil?

Men zou ook mogen vragen, of het wel zeer logisch is, dat de staat telkens gelden toestaat om de voortbrengselen onzer nijverheid naar wereldtentoonstellingen te zenden, telkens commissiën benoemt om verslag uit te brengen nopens den toestand waarin onze nijverheid verkeert, en niettegenstaande de onbewimpelde klachten dezer commissiën en herhaalde waarschuwingen wat betreft den achteruitgang van onzen kunstzin, niets zou doen om verbetering aan te brengen. Men leze het verslag der Nederlandsche hoofd-commissie omtrent de wereld-expositie te Weenen in 1873, waar onverbloemd onze zwakheid wordt aangetoond, en gezegd wordt dat wij zelfs niet in staat waren

de ingezonden voorwerpen smaakvol uit te stallen. Men zie daar hoe weinig wij het besef van het voortwoekerend kwaad schijnen te bezitten, en hoe, terwijl alle andere natiën de handen uit de mouwen gestoken hebben, wij niet denken aan de maatregelen die onze kunst-industrie moeten opbeuren.

'Invloed van musea op de kunst-nijverheid is tot nu toe in Nederland onbekend. Nederland, de bakermat van de meeste der industrieën, het land dat in de 16e en 17e eeuwen in Europa den toon gaf op industrieel gebied, bezit geen enkel museum, waarin de bewijzen zijner vroegere grootheid verzameld zijn, en die tot voorbeeld en opwekking zouden kunnen dienen voor het tegenwoordig geslacht, hetwelk, zoo als schier iedere bladzijde van ons rapport het ontegenzeggelijk aantoont, op industrieel terrein en vooral op kunstnijverheids-terrein zoo zeer ten achteren is geraakt!'[1]

Wat zal het nu baten dat er wederom een ton gegeven wordt om onze produkten naar Philadelphia te zenden, wanneer wij niet te gelijker tijd ernstig bedacht zijn, om de waarlijk niet meer geheimzinnige kwaal te genezen? Zullen wij dan voortdurend den kanker die aan onze kunstnijverheid knaagt van de eene tentoonstelling naar de andere sleepen, als om tot repoussoir te dienen voor de overige beschaafde volken der wereld, en zouden de Staten-generaal, die onlangs onnadenkend ƒ 1000 toestonden, om in beginsel uit te maken dat de staat zich om onze nijverheid te Philadelphia bekommeren zou, niet veel verstandiger gehandeld hebben door te vragen, dat de regeering eindelijk begon, allereerst in ons eigen land de industie te gemoet te komen? Wat wij te Philadelphia kunnen leeren, weten wij reeds lang; het komt er dus slechts op aan van de ontvangen lessen partij te trekken.

Ik wenschte dat wij ons meer spiegelden aan hetgeen onze buurlieden doen; deden wij dat met den ernstigen zin, om van eens andermans ondervinding gebruik te maken, dan zoude onze vaste gewoonte om steeds een tiental jaren ten achteren te zijn, althans dit goede gevolg hebben dat wij in het bezit waren van al die aanwijzingen, die elke noodelooze of onzekere proefneming voorkomen. Ongelukkig blijven wij vaak werkeloos, en bepalen ons bij het opteekenen van elders verkregen oogsten, zonder zelven een graankorrel te zaaien.

1 Verslag, blz. 231.

En toch de overweging wat er op het gebied der kunstindustrie ontkiemen kan, wanneer men zijn akker verzorgen wil, moest ons tot handelen aanzetten. Een blik op Engelands nijverheid moge daartoe bijdragen.

Tot in 1851 had daar de regeering evenmin als hier iets gedaan. De Londensche tentoonstelling echter deed de oogen openen, en van dat oogenblik af bemoeide zich de staat ernstig met kunst en kunstnijverheid. Een afzonderlijk ministerie (Science and Art Departement) werd ingesteld, en de noodige moeite en het noodige geld werden met praktischen zin besteed. De groote instelling van het South Kensington Museum en de verbetering en uitbreiding van het teekenonderwijs werden georganiseerd. In 1870-71 waren er, behalve de normaalschool van South Kensington met 994 leerlingen, 117 andere scholen met 20,290 leerlingen. Met inbegrip van 12,119 scholieren in 352 avondscholen verdeeld, en van 147,243 behoeftige kinderen die het elementair onderwijs in 1359 teekenscholen genoten, werd in 1870 aan een totaal van 187,916 personen het teekenen geleerd.

De buitengewoon groote invloed dien deze maatregelen voor de veredeling en verspreiding van den kunstzin, en voor de verbetering der industrie reeds gehad hebben, wordt aangetoond door de vermeerdering van den uitvoer van voortbrengselen van kunstindustrie en door een vergelijking met de cijfers die de produktie doen kennen van Frankrijk, het land dat tot nog toe het monopolie der kunstnijverheid bezat.

Van 1847 tot 1856 bereikte de vermeerdering van Fransche exportaties de som van 1174 millioen franken, waarvan 418 millioen of 35 pCt. de waarde vertegenwoordigen van de voortbrengselen der kunstindustrie.

Van 1847 tot 1868 daarentegen bedragen deze produkten op een totale vermeerdering van uitvoer van 2070 millioen, slechts een som van 350 millioen, derhalve nauwelijks 16 pCt. De verhouding daalde dus meer dan de helft in 12 jaren tijds!

In Engeland was van 1847 tot 1868 de vermeerdering van den uitvoer 3000 millioen (1000 millioen meer dan in Frankrijk). Daarvan was er voor 558 millioen, d.i. 28 pCt., aan kunstindustrie-produkten, dus 505 millioen, of 12 pCt., meer dan in Frankrijk.

Terwijl derhalve in dit laatste land het aandeel van de voorwerpen tot wier vervaardiging kunst vereischt wordt, van de

eerste periode (1847-1856) tot de tweede (1847-1868) in de algemeene vermeerdering van den uitvoer daalde van 35 pCt. tot op 16 pCt., of van 418 tot 350 millioen, bleef dit in Engeland op 28 pCt. (van 413 op 855 millioen).

Om bij de uitbreiding van handel en nijverheid deze verhouding te bestendigen, moest dus de som der uitgevoerde voorwerpen van kunstindustrie in Engeland met 445 millioen vermeerderen, terwijl die in Frankrijk met 68 verminderde (van 418 op 350 millioen)[1].

Voor lieden die op cijfers gesteld zijn en die het vooruitzicht van zekere dividenden begeeren, moge in het voorgaande stof tot vruchtbare overpeinzing gevonden worden. En indien zij wenschen te weten of reeds andere natiën het voetspoor van Engeland gedrukt hebben, dan behoeven zij slechts na te gaan, hoe schier overal nieuwe maatregelen genomen zijn, om ten behoeve der industrie kunstzin te ontwikkelen, niettegenstaande er vroeger reeds meer dan in Engeland door middel van goed verzorgde musea enz., voor kunst gedaan was. Zoo is in Frankrijk de Union Centrale des Beaux-arts appliqués à l'Industrie ontstaan, in Oostenrijk het teekenonderwijs in de volksscholen verplichtend gemaakt, en zoowel een normaalschool voor teekenonderwijzers als het Oesterreichische Museum opgericht.

In Beieren breidde men de Kunstgewerbeschule en het germaansche museum te Neurenberg uit, en al de Duitsche Staten stichtten scholen en verzamelingen. Pruissen richtte te Berlijn het grootsche Gewerbe Museum op, en Rusland kreeg te Moskou de school van Stroganoff. België eindelijk, dat steeds zooveel voor kunst gedaan had, is thans bezig het teekenonderwijs op ruime schaal te verbeteren en uit te breiden.

Nederland mag niet langer onverschillig blijven. Het is meer dan tijd, dat krachtig gehandeld worde, en de regeering zou een zware verantwoordelijkheid op zich laden, indien zij naliet belangstelling te toonen in een zaak, die alle andere staten als een gewichtig maatschappelijk vraagstuk beschouwen.

Er zal gehandeld moeten worden en er zal geld noodig zijn; aan activiteit zal het niet ontbreken, wanneer eenmaal het beginsel zonder terughouding uitgesproken, en de weg tot berei-

1 Zie Chronique des Arts, 1870, N°. 10 en 16, en het Engelsche statistical abstract.

king van het doel aangewezen zal zijn; geld kunnen wij tegenwoordig beter dan ooit aan dit nuttig, echt vaderlandslievend werk geven, want sinds dertig jaren zijn onze finantiën niet in bloeiender staat geweest.

Het beginsel heet: verspreiding van kunstzin, veredeling van den goeden smaak is een staatsbelang, een regeeringszaak.

De middelen tot verwezenlijking van dit principe zijn vele. Ik zal slechts bij enkelen stilstaan.

In de eerste plaats de verbetering en de uitbreiding van het teekenonderwijs. Dit onderwijs, dat een der krachtigste hefboomen levert voor opvoeding en ontwikkeling, heeft in onze scholen niet de plaats ingenomen, waarop zijn invloed aanspraak heeft. Voor den kunstenaar, den bouwkundige, den industrieel is het onmisbaar; voor allen is het nuttig. Het doet den smaak van geheel het volk tot een hooger peil klimmen, omdat het den producent bekwamer maakt, den verbruiker ontwikkelt en beschaaft.

Op welke wijze hier verbetering aangebracht moet worden, is een vraag vaarvan de bespreking de perken van dit opstel te buiten gaat, doch welke eene afzonderlijke studie overwaardig is. Het zij thans voldoende te constateeren dat het teekenonderwijs in Nederland gebrekkig is.

Gebrekkig vooreerst omdat het niet genoeg verspreid is. Noch op de lagere, noch op vele middelbare, noch op de Latijnsche scholen wordt dit onderwijs genoegzaam gegeven, en de inrichtingen, welke speciaal voor teeken-onderwijs bestemd zijn, gaan meest allen gebukt onder geldelijken nood. Met talrijke finantiëele moeilijkheden hebben zij te kampen, en wanneer zij subsidiën genieten, mag men dikwijls daarvan zeggen: trop pour mourir, trop peu pour vivre[1]. Hangen zij geheel of gedeeltelijk van bijzondere milddadigheid af, dan ondervinden zij al de teleurstellingen, die een om aalmoezen smeekende ongelukkige pleegt te doorstaan; nog onlangs ontwaarde dit de Akademie van beeldende kunsten te 's Gravenhage, die op 300 circulaires, welke de hoogst aangeslagen bewoners der residentie

1 Koning Willem I kende aan onderscheiden Noord- en Zuid-Nederlandsche teeken-akademiën subsidiën toe. Sinds 1830 hebben deze laatste de schatkist natuurlijk niet meer bezwaard, en het getal der gesubsidieerde Noord-Nederlandsche akademiën is nooit vermeerderd, zoodat het rijk steeds alleen die te Groningen en te 's Hertogenbosch met ƒ 2750 ondersteunt. Onze zuinige ministers hebben zich dus op dit punt niet over de Belgische revolutie te beklagen gehad.

om hulp baden, slechts 29 toezeggingen ontving! Een oudminister, die in onderscheiden departementen belangstelling in de algemeene zaak geleerd kon hebben, gaf den brenger der circulaire in kernachtigen, schoon minder gekuischten vorm, ten antwoord, dat hij onmiddellijk had op te... wandelen, en het is natuurlijk, dat waar de meest ontwikkelden het nut van het onderwijs in de schoone kunsten niet duidelijker inzien, de massa daarvoor stekeblind is.

Een ander groot bezwaar, dat het teeken-onderwijs verhindert goede vruchten af te werpen, is de slechte methode, die op vele plaatsen gevolgd wordt. Wel is er op dit punt eenige verbetering merkbaar, doch deze is nog zeer gering. De laatste tentoonstelling van teekeningen der ambacht- en der burger dag- en avondscholen te Rotterdam heeft doen zien, dat, terwijl wel is waar het teekenen naar draadfiguren en naar pleistermodellen meer en meer in zwang is gekomen, de leerlingen desniettemin nog steeds geplaagd worden met het kopiëeren van graphische voorbeelden en het vervaardigen van milliarden arceeringen[1]. Het wordt hoog tijd aan dit laatste een einde te maken; niets doodt meer de ambitie en heeft minder nut dan het teekenen van schaduwruitjes en het copiëeren van graphische modellen; een jongen die op deze wijze de groep van Laocoon natobt, kan met evenveel nut een kaart van de Zeeuwsche stroomen copiëeren. Het is niet te doen hem een copie te doen leveren van een copie (gelijk het graphische model is), maar om hem op het vlakke papier de voorwerpen terug te doen geven, die als een lichaam in de natuur voorkomen. Daarvoor moet hij leeren zien, en om dat te leeren, moet het teeken-onderwijs gegrond zijn op de basis der beschrijvende meetkunst en zich van geen andere modellen dan van werkelijke voorwerpen bedienen.

Dit wordt nog niet genoegzaam ingezien; in onderscheiden ambachtscholen laat men aan de jongens teekeningen vervaardigen van voorwerpen, die in hun vak te pas komen, doch in stede van die onmiddellijk naar de natuur te doen teekenen,

1 Het heeft mij getroffen, dat de niet talrijke pleistermodellen, waarvan, blijkens de Rotterdamsche tentoonstelling, op onze scholen gebruik gemaakt wordt, alleen naar Grieksche, Romeinsche en Fransche origineelen gegoten zijn. Daaronder bevond zich geen enkel Nederlandsch beeldhouwwerk. Het is zeer toe te juichen, dat op de begrooting voor 1875 gelden worden aangevraagd om ook een aanvang te maken met het afgieten van Hollandsche sculpturen en zoodoende onze nationale kunst eindelijk te doen waardeeren en nut te doen stichten.

legt men hun lithographiën voor! Vandaar dat zij na drie of vier jaar studie nauwelijks in staat zijn een stoel naar de natuur, laat staan uit het geheugen, te schetsen.

In andere scholen gaat de phantasie van de meesters alle begrip te boven. Aan kinderen van tien en twaalf jaren uit den werkenden stand worden steendrukken te facsimileeren gegeven, die Amerikaansche landschappen, Afrikaansche negerkoppen en Parijsche cocotte-tronies voorstellen. Of het niet beter ware hun den poot van een tafel te leeren maken!

Trouwens, het gehalte van ons onderwijzend personeel is zeer slecht, tengevolge van het hoogst gebrekkig normaal onderwijs. Bij de laatste examens tot verkrijging van akten voor het middelbaar onderwijs werden er van de 18 sollicitanten slechts 2 toegelaten, niettegenstaande de groote toegevendheid der examinatoren. Zoolang geen ernstige verbeteringen worden aangebracht en zoolang het teeken-onderwijs zoo weinig gewaardeerd wordt, dat de bezoldiging der docenten gelijk staat met die van dansmeesters, zal deze toestand even treurig blijven.

In Belgie, waar dit punt reeds sinds 1869 groote bezorgdheid wekte, zijn onlangs twee uitvoerige verslagen openbaar gemaakt, die voor ons land een schat van nuttige wenken bevatten, en waarvan ik de lezing sterk durf aanbevelen aan ieder die het gewicht van het teekenonderwijs beseft en vooral aan hen die het niet beseffen[1].

Een andere groote hefboom tot verspreiding van kunstzin vormen de openbare verzamelingen, die men de laboratoria, de bibliotheken, de arsenalen voor artisten en kunstindustrieelen mag noemen, en die als krachtige schaven op de ruwe, ongepolijste schors van het groote publiek werken.

Ook daaraan is in Nederland niet genoegzaam de aandacht gewijd, en het is overbekend dat de toestand waarin onze musea verkeeren geheel en al onhoudbaar is geworden.

Het is dan ook onmogelijk langer te wachten met een algeheele hervorming die leven zal brengen, waar dood en bederf tot nog toe heerschten, en die ten koste van betrekkelijk geringe sommen de millioenen produktief zullen maken, welke sinds een halve eeuw letterlijk bijna geen andere uitwerking

1 Enseignement des arts du dessin, rapports des délégués charges par le gouvernement de l'inspection des Académies des Beaux-Arts et des Ecoles de dessin du Royaume de Belgique. (door Louis de Taye en T. Caneel). Bruxelles. Dehou. 1874.

hebben gehad dan het opwekken van den spotlust der vreemde bezoekers die in 's rijks pakhuizen te recht kwamen.

In de eerste plaats moet er logies voor die millioenen in gereedheid gebracht worden: te Amsterdam voor het stapelmagazijn op het Trippenhuis; te Leiden voor de Javaansche, Carthaagsche, Grieksche, Romeinsche, Aegyptische en Balaafvche oudheden, die zeker 2000 jaren geleden niet gedroomd hadden dat zij ontscheept zouden worden in een gewone heerenhuizinge en erf staande en gelegen op de Breedstraat van Neerlands Atheen! Te Leiden ook voor het Ethnographisch entrepot; te 's Hage voor de collectie van het Mauritshuis en onze oude meesters; te Haarlem voor onze moderne schilders; ten slotte hier of daar voor de thans eindelijk ondernomen verzameling oud-Nederlandsche kunst.

Schoon de minister van oorlog 4 millioen vraagt voor de vestingen en de waterstaat de kleinigheid van 15½ millioen verzoekt voor verbetering van rivieren en voor onderhoud, herstel en verbetering van wegen en bruggen, enz., zal ik geen minister durven voorstellen om de kamers uit te noodigen onze oude schuld aan de musea in eens uit te betalen, alhoewel de som voor onze finantiën wel te dragen zou zijn. Doch indien onze verzamelingen geduldig zijn - en op dit punt heeft niemand haar iets te verwijten - de tijd komt toch eenmaal dat langer uitstel onverantwoordelijk en dat het plicht wordt de handen aan het werk te slaan.

Dit heeft de tweede kamer zelve gevoeld toen zij in 1872 het Trippenhuis op de begrooting ‘memoriseerde’. Wel is het jammer geweest dat de minister toenmaals niet onmiddellijk het enthousiasme van al onze vertegenwoordigers op één na, door een flink cijfer boekte; doch dit kan nog iederen dag geschieden, en ik hoop dat het spoedig gebeuren zal. De schuld aan onze musea die gedelgd moet worden is niet twijfelachtig: de toestand van de beurs van den debiteur ‘schijnt niet onbevredigend’. Althans ik zie dat de opbrengst der rijksmiddelen over de 9 eerste maanden des jaars de raming met ruim 5 millioen te boven gaat en dat er verwacht wordt dat het dienstjaar 1874 met een bate van 6 à 7 millioen boven de raming zal worden afgesloten.

Als er van die 7 millioen eens één in den schoot van Apollo viel, waarlijk het ministerie van finantiën zou na een korte emotie nog wel voort kunnen leven, en Nederland zou weer recht hebben het hoofd omhoog te dragen!

Onze regeeringsmannen moeten een overtuiging bezitten,

òf de musea zijn nuttig en wenschelijk, òf zij zijn dit niet; in het laatste geval is het onverantwoordelijk dat men niet sinds lang die kapitalen te gelde gemaakt heeft; in het eerste is het plicht ze te houden en te onderhouden. En indien men dit wil, weet ik niet waarop gewacht wordt om dien plicht na te komen, tenzij men een gouden regen verlangt, nog overvloediger dan die waarin zich de natie verheugt.

In de tweede plaats moet er werk gemaakt worden van de aanvulling onzer musea. Evenzeer als een boekerij heeft een museum daaraan behoefte. Tengevolge van onze onverschilligheid hebben wij dertig jaren lang duizend gelegenheden voorbij laten gaan om de talrijke leemten onzer verzamelingen aan te vullen; gelegenheden die of volstrekt niet meer of niet even goedkoop meer terug zullen keeren. Tallooze schatten die letterlijk ‘voor een appel en een ei’ ons hadden kunnen worden, versieren thans voor immer de musea van Frankrijk, Belgie, Duitschland, Rusland, Engeland en zelfs van Amerika, waar men behalve aan petroleum en katoen ook aan de kunst denkt.

Dien appel en dat ei hebben wij er niet voor overgehad, en thans zal het moeite inhebben om tegen billijken prijs nog een of ander stuk ten behoeve van het publiek dat onze ververzamelingen bezoekt te verkrijgen. Wilt gij hooren wat wij voor kunsten en wetenschappen te zamen over gehad hebben? De heer Wintgens heeft het in 1862 aan de tweede kamer verteld, toen na een eerste vermindering van ƒ 100,000, een nieuwe van ƒ 10,000 werd voorgesteld; ik zal het herhalen: wij hebben toen ter tijd voor het immaterieel welzijn van den lande overgehad de somma van ƒ 142,792! nog niet een derde gedeelte van de kosten van een regement infanterie!

Wij zijn vooruitgegaan, maar niet zeer hard: dit jaar gaven wij ƒ 208,965 uit en voor 1875 vraagt de regeering ƒ 265,715 aan, waarop de kamer - om er de gewoonte niet van te verliezen - misschien nog wel een dubbeltje beknibbelen zal.

Dat wij nog een eind wegs in te halen hebben kunnen een paar cijfers duidelijk aantoonen. Van 1852 tot 1869 zijn de uitgaven voor den algemeenen dienst gestegen van 33 tot 57 millioen, zonder de ontzettende sommen mede te rekenen die buitengewoon werden uitgegeven voor amortisatie van schuld, voor spoorwegen en voor andere openbare werken[1]. Gedu-

1 Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje, 1870 bl. 218.

rende dien tijd zijn de uitgaven voor kunsten en wetenschappen stilstaand gebleven en is er zelfs teruggang geweest.

Begeert gij andere cijfers?

Terwijl in vergelijking met die van 1849, de begrooting van uitgaaf voor 1875 vermeerderd is met ƒ 47,859,000, zegge bijna 48 millioen, zijn de kosten voor kunsten en wetenschappen met niet meer dan ƒ 149,855 toegenomen!

Als er aan de ruif van den staat gegeten is, waarlijk de kunst heeft er niet veel van genoten, en indien thans sommige nog onbevredigde behoeften een plaats aan den disch wenschen in te nemen, laten zij de kunst ten minste niet verder wegstooten en haar den schralen kost die haar werd overgelaten, niet uit de handen rukken. Veeleer zou haar eindelijk eens een goed gevulde schotel toegestoken mogen worden, opdat zij een weinig bij zou kunnen komen.

Het is niet te ontkennen dat er een lichtstraal door de wolken komt breken, maar het is nog een flauwe, gelijk eene die zich door een lang opeengepakten nevel een tragen weg baant.

Dit beeld kwam mij voor den geest, toen ik in de begrooting voor het aanstaand jaar tot mijne vreugde las, dat de minister van binnenlandsche zaken den post voor aankoop van boekwerken en andere voorwerpen verhoogen wilde, op grond dat de ƒ 12,000 die daarvoor tot nog toe bestemd werden (waarvan ƒ 4000 voor boekwerken en ƒ 4000 voor moderne schilderijen), ten eenenmale onvoldoende waren om onze musea te verrijken en voorwerpen aan te koopen, die gevaar loopen naar het buitenland te gaan en op wier behoud Nederland prijs moet stellen.

Voorzeker is het een groot feit, dat de regeering zelve komt verklaren, dat ƒ 4000 ontoereikend zijn tot ‘*verrijking*’ van de verzameling schilderijen te Amsterdam, van de collectie prenten aldaar, van het museum van schilderijen te 's Hage, van het kabinet van zeldzaamheden en van het ondernomen museum van oud-Nederlandsche kunst.

Maar het schijnt zeer twijfelachtig, of er met een verhooging van ƒ 10,000, zoo als de regeering voorstelt, veel te verbeteren zal vallen.

De prijzen van schilderijen en van voorwerpen van kunst zijn gestegen, even goed als die van bouwmaterialen, van landerijen, van brood, enz. Een goede schilderij - en ik ken Frans Halsen die gevaar loopen het land te verlaten - moet tegenwoordig flink betaald worden: oude voorwerpen van kunst, die in het ontworpen museum èn voor het publiek èn voor den kunst-indus-

triëel in groote hoeveelheid en verscheidenheid verzameld moeten worden, zijn tegen de vreemde opkoopers, die ons land als voorraadschuur behandelen, niet zonder geld te verdedigen! Is het dan wel waarschijnlijk, dat met ƒ 14,000 vijf musea's gevoed zullen kunnen worden?[1]

Ik spreek niet van andere verzamelingen, wier schraal inkomen elken belangrijken aankoop verbiedt, zoo als de munt- en penning-kabinetten te 's Hage en te Leiden, het museum van oudheden, het Ethnographisch Museum en het prenten-kabinet aldaar, inrichtingen die steeds wachten op de betere tijden die komen zullen.

Van den tegenwoordigen minister van binnenlandsche zaken mag men met grond verwachten dat hij op onbekrompen wijze de belangen van kunsten en wetenschappen zal bevorderen. Bij de begrootings-diskussiën van December 1861, bracht de heer Thorbecke, met de hem eigenaardige droogte van uitdrukking, de toenmaals half dood geworgde kunsten en wetenschappen den genadeslag toe, met de woorden: ‘de Minister ziet in die onderwerpen of in de zorg daarvoor “*een publieke zaak;*” ik meen, zij zijn geene regeerings- of staatszaak.’ Onder de weinige leden der kamer, die tegen deze stelling opkwamen, behoorde de heer Heemskerk Azn., die verklaarde met zekeren schroom het woord op te vatten, ‘omdat de kamer reeds zooveel bezuinigingen had gebracht in de afdeelingen onderwijs en kunsten en wetenschappen. Ik onderdruk, zoo vervolgde hij, de gevoelens, welke eenige van deze bezuinigingen bij mij hebben opgewekt; dit alleen wil ik zeggen, dat men in alle andere landen hen *liberaal* noemt, die voor dergelijke onderwerpen geld overhebben.... waar het volksbeschaving en ontwikkeling van jeugdigen en ouderen betreft, is de algemeene beteekenis van liberaal, dat hij dit is, die zich vrijgevig betoont.’

Een derde punt, waarop de aandacht gevestigd moet worden is de reorganisatie van het beheer onzer musea. Volgens de tegenwoordige wanorde van zaken, zijn onze verzamelingen

1 Voor enkele dier musea is er op de begrooting sinds onheuchelijke tijden, loffelijker gewoonte, een post uitgetrokken, getiteld: ‘Kosten van buitengewoon opzicht, onderhoud, herstelling, huishoudelijke uitgaven, reis- en verblijfkosten *en aankoopen:*’ de magere koe die voor zoo talrijke behoeften gemolken wordt, schenkt alleen lafenis aan oppassers, schoorsteenvegers en schoonmaaksters. Men heeft dan ook de oprechtheid gehad, het woord *aankoopen* op het budget van het Mauritshuis te schrappen, bij welke gelegenheid de schatkist een benefice van ƒ 14 genoten heeft.

zonder contrôle, zonder verantwoordelijkheid, aan colleges of directeuren overgegeven. Te Amsterdam heeft men een raad van bestuur, te 's Hage zijn er directeuren, te Haarlem is er een hybridische regeering, samengesteld uit den Amsterdamschen raad van bestuur en den Haagschen directeur; te Leiden hebben sommige musea een directeur of een sinds jaren voorloopigen directeur, andere hebben buitendien de curatoren der hoogeschool als opperbestuur. Deze laatste verzamelingen behooren meer aan de akademie, dan aan den staat der Nederlanden, en daar de akademie als het ware een ‘enclave’ vormt met eigen inzichten en met aanspraak op eigen rechten, zoo heeft de landsregeering feitelijk langzamerhand haar invloed op het bestuur der musea zien verminderen. Niets is koddiger dan van nabij na te gaan, hoe al die verschillende, verouderde en verwarde mechanismen werken, en hoe de sinds lang verroeste wielen en versleten touwen van deze machines schuren en trekken, wanneer er van tijd tot tijd beweging in komt. Ook de reglementen en instructies, volgens welke gehandeld moet worden, zijn dikwijls als curiositeiten merkwaardig, hetgeen begrijpelijk is, als men weet dat b.v. de instructie voor den directeur van het kabinet van zeldzaamheden te 's Gravenhage dagteekent van het jaar onzes Heeren 1800 en zestien, en dat van den directeur van het kabinet van schilderijen aldaar, ab anno Incarnationis 1800 ende zeventien. Daarin kan men o.a. vinden hoe de correspondentie des directeurs ‘zooveel immer mogelijk door het Commissariaat-Generaal zal gaan, ten einde bezwaar van porten voor den lande te vermijden!’ Trouwens deze instructies hebben geenerlei praktische waarde, want zij zijn nooit nageleefd. Zoo dragen de twee vermelde instructiën den directeuren op het vervaardigen van een ‘*nauwkeurigen Catalogus*’ en ieder weet hoe aan die opdracht gevolg is gegeven.

In die instructie komt een artikel voor, dat de directeurs gelast ‘om te zien naar gelegenheden tot aanvulling van het Kabinet, en daartoe wanneer dezelve zich aanbieden, de noodige voordragt aan den Commissaris-Generaal te doen.’ Men mag het een directeur vergeven dat hij, wanneer de regeering aan de vijftigste voordracht evenmin gevolg gegeven heeft als aan de negen-en-veertig vorige, zich ontslagen rekent van de verplichting om dit artikel zijner instructie na te leven. Maar wat moet men denken van een directeur, die, wanneer de regeering hem raadpleegt omtrent den aankoop van zeker voorwerp antwoordt gelijk nog niet zeer lang geleden geschied

is? Het gold een stuk dat den minister per brief door een naïeven eigenaar te koop werd aangeboden. De directeur, aan wien de minister advies vroeg, vond het gemakkelijk een buitenlandschen vriend te raadplegen. Deze schrijft na zes maanden, dat hij het stuk niet kent en den eigenaar evenmin, doch dat *het hem niet verwonderen zou*, indien men hier te doen had met een eigenaar, die zich zonder reden groote verwachtingen van zijn eigendom voorgesteld had Een onderstelling die natuurlijk op niets berustte. En wat doet nu onze directeur, die geroepen was aan de regeering licht te verstrekken, en die evenmin als zijn vriend het voorwerp gezien had? Hij adviseerde om zich conform het buitenlandsch bericht te gedragen, en.... niets te doen!

Dat eindelijk de bedoelde instructiën soms moeilijk streng na te leven zijn, kan blijken uit het volgend artikel, dat niets minder dan een mirakel eischt.

‘Bij alle nieuwe aankoopen, bij het noodige onderhoud der schilderijen, bij het doen vervaardigen van lijsten voor de schilderijen en bij al wat verder eenige kosten veroorzaakt, zal de directeur de meest mogelijke bezuiniging in acht nemen, doch niettemin te weeg brengen dat alles behoorlijk volgens de waardigheid van het Kabinet en met den meesten spoed geschiede!’

Bij een reorganisatie zal behooren gezorgd te worden voor een ernstige verantwoordelijkheid van hen aan wier zorgen 's rijks schatten zijn toevertrouwd, en voor een nauwkeurige contrôle op hun beheer. Men achte beide niet overbodig; ik ken een museum waarvan de thans overleden directeur vele van de beste voorwerpen ontvreemd heeft, en een ander waaruit allermerkwaardigste zaken, ten gevolge van een slecht, schoon eerlijk en te goeder trouw gevoerd beheer, voor goed verdwenen zijn. Als daar onze rekenkamer iets in te zien had gehad, dan zou er wat harder geklaagd zijn dan over de theelepeltjes van de heeren der Rotterdamsche gevangenis!

In de laatste plaats hebben de meesten onzer musea behoefte aan een beter personeel dan dat hetwelk tot nog toe met het beheer belast is. Wat toch zal een reorganisatie baten, wanneer de mannen die volgens deze werkzaam moeten wezen, voor hun taak niet berekend zijn. Zonder instructies noch reglementen komt men met knappe lieden verder dan met prachtige verordeningen en brekebeenen.

Helaas deze waarheid, die ieder mij gaaf toegeven zal, wordt in de praktijk bitter weinig geëerbiedigd. Hoe onbruikbaar een ambtenaar ook zij, wanneer hij niet uit eigen beweging verkiest

heen te gaan, kan hij in zijn betrekking verouderen en versteenen, zonder dat de regeering er toe overgaat hem onder dankbetuiging voor de vele en gewichtige den lande bewezen diensten eervol te ontslaan. Zij hebben in hun museum post gevat, en half geïdentifieerd met de antiquiteiten die dit vullen, zien zij met den glimlach van een Chineesch spekmannetje op de lippen, ministers optreden en ministers vallen.

De inamovibiliteit die deze lieden met de leden der rechterlijke macht deelen, is door geen leeftijd, door geen lichaamsgebreken beperkt, en zij heeft dit bijzonder nadeel, dat zij niet door het optreden van plaatsvervangers onschadelijk gemaakt kan worden, want plaatsvervangers zijn er niet, en zoo zij er waren, zijn zij uitgestorven.

Dat deze toestand bestaat en bestaan blijft is wederom een gevolg van de oneindige onverschilligheid die ten aanzien onzer musea geheerscht heeft, en van de ‘camaraderie’ die in een klein land als het onze, de personen steeds redt en de belangen ten gronde richt. Men heeft den moed niet altijd, de ongeschiktheid van een ambtenaar aan te toonen, en men zal zich wel wachten dit te doen, wanneer het zou moeten geschieden ten behoeve van een zoo onbeduidend belang als dat onzer musea. Voor een rijks-museum is immers ieder geschikt! en heeft zich niet onlangs iemand doen aanbevelen voor een betrekking bij een onzer verzamelingen van schilderijen, op grond dat hij als pianospeler onder de kunstbeoefenaars gerekend mocht worden!

Mogen wij van dezen niet zeggen:

> Illi robur et aes triplex
> Circa pectus erat!

Het ergste is dat de inamovibiliteit, welke een museum-directeur aanvankelijk aan de onverschilligheid van regeering en geregeerden, vervolgens aan de ‘camaraderie’ zijner vrienden verschuldigd is, eindelijk versterkt en verzekerd wordt door den onvermijdelijken loop der jaren, zoodat men mag stellen dat het weerstandsvermogen van zulk een ambtenaar jaarlijks in een meetkunstige reeks, 2, 4, 8, 16, 32 enz. toeneemt. Hem, die daarna komt vragen of een verandering van personeel niet wenschelijk zou zijn, wordt gewezen op hoogen ouderdom, op grijze haren. Minder dan iemand zal ik den eerbied misprijzen, dien de ouderdom inboezemt. Maar van dien eerbied mag geen misbruik gemaakt worden; men is gerechtigd te vragen of hij, van wien men thans geen werkzaamheid meer eischen kan, dertig jaren vroeger zijn plicht vervuld heeft, en zoo hij dit niet

deed, zou ik willen weten of dan de kleur der haren voldoende is om eerbied af te dwingen?

En desniettegenstaande zou ik kunnen billijken dat men oude lieden ontzag, wanneer althans door het aanstellen van een plaatsvervanger gezorgd werd dat 's rijks belangen werden behartigd. Wanneer het waar is dat de ambtenaar ten behoeve van het museum, en niet dit ten behoeve van den ambtenaar is ingesteld, dan moeten weldra voorzieningen getroffen worden om de millioenen welke onze verzamelingen vullen aan goede handen toe te vertrouwen. Gold het millioenen koffie, ik zou niet anders spreken.

Hoe noodig het is dat eindelijk een nieuw leven geboren worde, zou een onderzoek naar schier al onze musea kunnen bewijzen. Als een staaltje zal ik enkele bijzonderheden meedeelen aangaande het beheer van het Leidsche munt- en penning-kabinet, aan het hoofd waarvan slechts sinds eenige jaren een kundig en ijverig directeur geplaatst werd. Het oppertoezicht over deze verzameling is in handen van de curatoren der Leidsche hoogeschool, van welke sinds vier jaren slechts één het kabinet bezocht heeft. Deze belangstelling houdt gelijken tred met die van het Leidsche publiek: de student die den drempel van het museum betreden zal is nog niet geboren. Van de hoogleeraren is er in vier jaren tijds slechts eenmaal één binnengegaan: nooit lezer! zult gij raden met welk doel. De 8e Februari, de dies natalis der hoogeschool, naderde: er moesten medailles uitgedeeld worden aan de schrijvers van bekroonde prijsvragen; doch de Utrechtsche munt had het zoo druk met het aanmunten van het uit Indië toevloeiend goud, dat de zes eerepenningen voor de wetenschap bestemd op den bepaalden dag niet gereed konden zijn. Goede raad was duur! maar de Leidsche senaat ontdekte gelukkig nog in den middag van den 7^{en} Februari een middel om de waardigheid der akademie te redden. Een hoogleeraar werd naar het penningkabinet gezonden, dat hij denkelijk met behulp van een wegwijzer ontdekte, en waar hij.... om zes ledige medaille-doosjes vroeg, die hem in staat zouden stellen den volgenden dag onder het afsteken van een toepasselijke aanspraak die elegante beweging van den rechter arm uit te voeren waarmede het gebruikelijk is het eermetaal uit te reiken!

Vraagt gij nu aan een Leidschen curator of hem het penningkabinet niet ter harte gaat, dan zal hij u zonder te lachen antwoorden dat hem zijn oogappel niet dierbaarder is. Toch

schijnt aan de waarheid van zulk een gezegde wel getwijfeld te mogen worden, wanneer men nagaat in welken toestand de verzameling verkeert en hoe weinig er gelet wordt op het gevoerde beheer. De tegenwoordige directeur heeft ongeloofelijk veel moeite gehad om op de hoogte te komen van hetgeen de collectie bevat. en natuurlijk: zijn voorlaatste voorganger had letterlijk niets uitgevoerd om een onderzoek magelijk te maken. Ja toch: hij hield een inventaris, waarin de ingekomen stukken werden opgeteekend, en die zoo prachtig is dat alleen een fac-simile of misschien een keukenboekje een juist denkbeeld zou kunnen geven: nummers, omschrijving, orde? niets van dat al. De landen waartoe de munten behooren zijn niet eenmaal onderscheiden, en b.v. de Portugeesche en Braziliaansche munten zijn telkens verward. En dit is, men lette het wel op, een officieel stuk, gewichtig omdat het de grondslag moet wezen voor den later te maken wetenschappelijken catalogus, en het eenige dokument waaruit de oorsprong van ieder stuk der verzameling kon gekend worden.

Ook hield de man er een geschreven catalogus, den wetenschappelijken catalogus, op na, die de namen der soevereinen bevatte, maar waarin geen enkele munt opgeteekend was.

Het mooiste van al zijn registers was een dik quarto boek van best hollandsch papier, getiteld: *Register op de verschillende deelen van den Catalogus*. Dit merkwaardig boek is van de middeneeuwsche handschriften hierdoor onderscheiden, dat deze laatsten vaak veel tekst maar geen titel bevatten, terwijl het Leidsche manuscript wel een titel maar geen enkele jota tekst vertoont!

Zulke tekortkomingen van directeuren zijn alleen te verklaren in een land waar de directeuren zelven in de meening verkeeren dat er in een museum ‘niets te doen valt’. En dat er zoodanigen zijn kan nog het volgende verhaal aantoonen. Ruim 8 jaren geleden gebeurde het dat een onderdirecteur, die gedurende 30 jaren niets had uitgevoerd, van vermoeienis kwam te sterven. Er meldde zich bij den directeur een kundig en ijverig jong mensch aan, die reeds blijken gegeven had van grondige en uitgebreide kennis van kunstzaken en die thans een europeeschen naam als kunstcriticus verworven heeft: hij gaf zijn wensch te kennen om de plaats van onderdirecteur te vervullen, en verzocht den directeur om hem zijn steun te verleenen: ‘Och’ - zoo luidde het antwoord, ‘ik zou om die plaats maar niet solliciteeren; ik heb aan de regeering reeds

te kennen gegeven dat die best onvervuld kon blijven; want.... er valt hier toch niets te doen!'

Er viel niets te doen!.... Was dan reeds alles gedaan? Waren de voorwerpen dan reeds - zooals de instructies bevalen - gecatalogiseerd? Krioelde de lijst welke men de bezoekers verkocht, niet van duizend fouten die reeds herhaaldelijk de lachspieren van vreemdelingen in beweging gebracht hadden? Waren de voorwerpen ook maar goed bekeken, en had men reeds gezien dat b.v. een stuk aan Vinckeboons toegedicht voluit geteekend was Keirincx? dat een ander aan van Poelenburg toegeschreven, voluit onderteekend was A.A. Cuylenborch.

Was er niet te zorgen dat de vochtigheid de pastels der galerij niet vernielde, met paddestoelen bedekte, die nog ten huidigen dage ongemerkt voortgroeien! Was er ten slotte niet te arbeiden om het museum vruchtbaar te maken en het te doen beantwoorden aan zijn doel! Er viel niets te doen!

O zalig zij, die niet weten wat ergernis is en wier bloed niet sneller loopt bij het zien van zooveel.....

Laat ons van onderwerp veranderen, lezer, en nog een oogenblik stilstaan bij een laatste middel, waardoor de regeering krachtig op de ontwikkeling van den goeden smaak kan werken. Ik bedoel de gebouwen die van staatswege opgericht worden.

Is de invloed van musea groot tot veredeling van den smaak van hen die ze bezoeken, monumenten oefenen ontegenzeggelijk een krachtige werking uit op den geest van de menigte die zelden onze kabinetten binnentreedt. Met het oog daarop, evenzeer als uit een gevoel van waardigheid behoort de staat te zorgen dat in zijn gebouwen kunstzin te erkennen zij, hetgeen er volstrekt niet toe behoeft te leiden ze ondoelmatig of kostbaar te maken,

> .....non ego avarum
> Cum veto te fieri, vappam jubeo ac nebulonem.

Hieraan is tot nog toe niet gedacht en de wijze waarop 's rijks gebouwen worden beheerd sluit de hoop uit dat het anders zal worden. Dit beheer is toevertrouwd aan verschillende directiën, die geloof ik, niet geacht mogen worden voor hare taak volkomen berekend te zijn; het departement van oorlog laat bouwen door de genie en het ministerie van binnenlandsche zaken, dat verreweg de meeste gebouwen verzorgt, heeft deze toevertrouwd aan de ingenieurs van den waterstaat, die daarvoor zonder vergoeding werken moeten, terwijl er

een afzonderlijk beheer is ingericht voor de gebouwen in de residentie, dat gedeeltelijk aan het persooneel van den waterstaat opgedragen is.

Ik wil niets afdingen op de groote verdiensten waardoor de corpsen der genie en van den waterstaat zich kenmerken en die ongetwijfeld met dankbaarheid vermeld moeten worden: daar wordt veel en onvermoeid gearbeid, en niet zelden met opoffering der gezondheid en van stoffelijke voordeelen.

Maar ik geloof dat er van beide deze corpsen een arbeid gevergd wordt dien men niet eischen moest. Het stichten van gebouwen voor den burgerlijken dienst moest - meen ik - noch aan de genie noch aan den waterstaat opgedragen worden.

Het is niet te vergen dat een officier die zich op de hoogte moet houden van de steeds meer uitgebreide verdedigingskunst, wiens studiën van de akademie af op forten en wallen gericht zijn, ook nog eene zoodanige kennis van de bouwkunst en de architektuur verzamelde, als noodig is om goede en smaakvolle (schoon eenvoudige) kazernes, arsenalen en hospitalen te bouwen.

Evenmin mag men eischen dat de schoone bouwkunst een hoofdonderwerp vorme van de studie van den ingenieur, die waarlijk zijn tijd geheel noodig heeft om zich aan de wetenschap van aarde- en waterwerken te wijden, waarin de waterstaat door geen ander corps overtroffen wordt.

En toch eischt de regeering dit, ofschoon de ondervinding geleerd heeft dat de gebouwen welke wij aan de genie en aan den waterstaat te danken hebben niet uitmunten door architektonische schoonheid en zelfs niet altijd door stevigheid. Dit laatste woord mag vreemd klinken, toch is het dikwijls juist: ik zou meer dan één openbaar gebouw kunnen noemen, dat weinig jaren na zijne oprichting groote herstellingen behoefde en niet lang geleden werd mij verhaald hoe in een fonkelnieuw gebouw men genoodzaakt was, tot installatie van een gewone boekenkast, een ijzeren stang door het plafond heen aan den nok van het dak te bevestigen, ten einde daaraan het onmisbaar meubel op te hangen.

Er zijn onder de ingenieurs van den waterstaat en onder de officieren van de genie verschillende mannen, die met de hierboven gemaakte opmerking gereedelijk instemmen en die met mij meenen dat het in het belang van het rij en van die corpsen zelve zou zijn, indien even als in alle andere landen het beheer van 's lands gebouwen afzonderlijk werd gevoerd door bekwame burgerlijke architekten: het denkbeeld verdient

thans te meer overweging, nu de droogmaking der Zuiderzee de ingenieurs van den waterstaat tot nieuwen arbeid zal noodzaken en nu de minister van oorlog reeds te kennen heeft gegeven dat hij civiele architekten en ingenieurs zal behoeven om vestingen te bouwen. Als men dan toch civiele bouwkundigen moet gebruiken, dan schijnt het natuurlijker hun de oprichting van ministeriën en kazernes, dan de droogmaking van plassen en het opwerpen van batterijen toe te vertrouwen.

Met de oprichting van nieuwe gebouwen staat de instandhouding van oude monumenten in nauw verband. Dit punt - dat een opzettelijke studie overwaardig is, - wil ik thans alleen aanroeren, omdat het ook behoort de aandacht der regeering te trekken zoodra deze voor de belangen der kunst niet meer onverschillig is. Twee zaken heeft hier de regeering te doen; in de eerste plaats moet zij krachtig tot instandhouding onzer monumenten medewerken: vervolgens behoort zij invloed te oefenen ten einde te verkrijgen dat de restauratie van oude gebouwen *behoorlijk* geschiede. Op krachtige hulp vooral komt het aan. De meeste gebouwen waarop Nederland fier mag zijn, behooren aan gemeente- en aan kerkbesturen die dikwijls de gelden voor instandhouding of herstel niet vermogen bijeen te brengen. Wel zou dit vermogen in sommige gevallen grooter zijn, indien de belangstelling levendiger was, doch vaak is werkelijke behoefte niet te ontkennen. In zulke omstandigheden is het de vraag of de natie in haar geheel zich aan een of ander monument behoort gelegen te laten liggen: zoo ja, dan moet op onbekrompen wijze de behulpzame hand verleend worden.

Er werden onlangs (12 October) door den Belgischen minister van binnenlandsche zaken eenige behartigingswaardige woorden uitgesproken, bij de opening van het archaeologisch museum van Luik, thans gevestigd in het bisschoppelijk paleis, voor welks restauratie de regeering meer dan 2 millioen francs gegeven heeft. Ook in Nederland verdienen die woorden weerklank te vinden: ‘Les musées sont pour l'historien autant de sources d'informations positives, qui suppléent au silence des documents écrits ou qui permettent d'en contrôler la sincérité. Le patriotisme s'accroît et s'affermit à cette étude approfondie et constante du passé. La patrie mieux connue nous devient en effet plus chère, car l'homme n'aime parfaitement que ce qu'il connaît bien.

....Le concours du gouvernement n'a fait dèfaut à aucun des efforts, à ancune des entreprises qui ont été tentées de-

puis un grand nombre d'années pour remettre en lumière les traits perdus ou défigurés de notre passé national. Nous pouvons même dire, qu'il a, le premier, montré l'exemple du respect que l'on doit aux anciens monuments qui sont les glorieux héritages de nos pères. Presque au lendemain du jour de notre reconstitution politique, il créait, à l'initiation personnelle du Roi Leopold Ier, la Commission Royale des Monuments, *et les Chambres déposaient dans la loi Communale le principe des garanties qui doivent servir non seulement à préserver nos édifices de la pioche des démolisseurs, mais encore à en assurer la conservation dans leur intégrité originale*. Par un ensemble de mesures tutélaires, une égale sollicitude s'étendit à toutes les oeuvres d'art, qui sont en quelque sorte le patrimoine de la nation. Les édifices qui tombaient de vétusté devinrent l'objet des soins les plus consciencieux et reparurent dans leur beauté native. Les chefs-d'oeuvre de la peinture, nos magnifiques verrières, les objets du mobilier sacré et profane qui témoignent si hautement de la supériorité de nos anciens métiers, reçurent des soins attentifs de restauration et de conservation. Dans une période de 22 ans (1838-1860) plus de 125 monuments de premier ordre, tant civils que religieux, et plus de 400 vieux édifices dignes d'un certain intérêt, ont été restaurés, consolidés ou rendus à leur style primitif.

L'action bienfaisante de l'Etat ne s'est par ralentie depuis et ses sacrifices se sont accrus.

l'Etat n'a pas été seul, du reste, à s'imposer des *sacrifices. Les provinces, les communes, les fabriques d'église, ont uni leurs efforts à ceux du gouvernement et ont contribué avec lui aux dépenses que nécessitait la restauration de nos antiques monuments*.'[1]

Het zal lang duren eer de Nederlandsche regeering met evenveel voldoening op volbrachte restauratiën zal kunnen neerzien en eer zij zal mogen verklaren dat zij voor oude monumenten zorg gedragen heeft. Op dit oogenblik althans vernemen wij een officieele verklaring die wel als tegenhanger van de redevoering des Belgischen minister dienen kan. Het Koloniaal Verslag van 1874 zegt op bl. 128, naar aanleiding van het Departement van burgerlijke werken: 'In de afdeeling Modjokerto (Soerabaya) werd *veel gebruik gemaakt van de in vroegere tijden (!) gebakken steenen*, afkomstig van de bouwprodukten van het rijk van Modjopahit. Deze steenen zijn van grootere

1 Moniteur Belge, 16 Oct. 1874.

afmetingen en van betere qualiteit dan die welke thans aangemaakt en in den handel gebracht worden.'

In het vorige jaar sloopte men de ruïnen van den tempel van Brambanan om er spoorwegen mee te bouwen. Inderdaad een oud monument trekt alleen dan onze aandacht, wanneer het steenen levert van *betere qualiteit!*

Ook dit punt kan, gelijk ik straks zeide, tot lange bespiegelingen aanleiding geven, en ik vrees dat ik reeds misbruik heb gemaakt van het geduld van den lezer.

Indien ik hem vermoeid heb, dan zal althans naar ik hoop deze overtuiging gevestigd zijn dat de betrekking van de regeering tot de kunst aanleiding kan geven tot velerlei beschouwing, en ik wensch dat - schoon ik er mij op toegelegd heb er eenigen met een minimum van deftigheid voor te dragen - het geacht moge worden een onderwerp te zijn dat ernstige overweging ten volle verdient.

Bij het nederleggen der pen vraag ik mij onwillekeurig af, of het geduld en de volharding waarmede op hetzelfde aanbeeld gehamerd wordt wel iets meer zal veroorzaken dan een schrillen klank, waarvan de herhaling eentonig en de uitwerking gering is? Zullen de pogingen van hen, die de regeering aansporen tot behartiging van het groote belang der kunst, blijken vruchtbaar geweest te zijn?

Ik twijfel, zoolang het volk zelf niet ondubbelzinnig toont dat het ernstig de zaak der schoone kunsten wenscht behartigd te zien.

Doch waarom zou het dit niet toonen, waarom zouden zij die beschaving willen en naar vooruitgang streven niet de handen ineenslaan om als een krachtige bond op te treden ten einde de regeering te steunen in de goede maatregelen die in den laatsten tijd genomen zijn, en de natie uit te noodigen tot bereiking van het groote doel mede te werken?

Is niet de kunst even goed als het dagblad-zegel waard dat ieder zich daarom zou bekommeren, en zou een associatie van allen die het wel meenen met de kunst niet evenveel kans van slagen hebben als die welke voor goedkoope couranten vocht?

Ook dit zijn vragen, waarvan de bespreking niet weinig aanlokkelijks voor mij heeft. Ik roep u dus, waarde lezer, geen 'vaarwel,' maar een 'tot wederziens' toe.

den Haag, 17 October 1874.

VICTOR DE STUDERS.

Bibliographisch album.

N.P. van den Berg, De Muntquaestie met betrekking tot Indië. Batavia **1874.**

Een verzadigd Engelschman schreef eens in het vreemdelingenboek van een Zwitsersch Hotel: ‘Wheree'er you come, no better place you 'll find: We came to luncheon, and behold! we've dined’. Een soortgelijke verrassing werd ons bereid door den heer den Berg. Dat de bestrijding, die zijne brochure over ‘de Munthervorming in Nederland en hare gevolgen voor Ned.-Indië’ heeft uitgelokt, door hem beantwoord zou worden, wij mochten het hopen; maar een tijdschriftartikel, een nieuwe brochure, had onze billijkste eischen bevredigd. Wij ontvangen echter een boek van 284 bladzijden, ten deele wel herdruk van vroeger uitgegeven, maar toch meest geheel nieuwe opstellen bevattende. Het is een werk, dat den schrijver eer aandoet; een boek om op een zeer bereikbare plaats in uw bibliotheek te zetten en telkens te raadplegen. Hadden wij ons op een lunch voorbereid, het diner bleek zeer verteerbaar.

Er is één gedeelte van dit werk, waarop ik inzonderheid de aandacht van den lezer zou willen vestigen; ik bedoel de redeneering, voorkomende op blz. 62-77: een model van eenvoudige en gezonde logica en van groot practisch belang in verband met de muntquaestie. Men herinnert zich, hoe levendig de Minister van Delden is aangevallen, omdat hij de regeling van het Indische muntwezen wilde zien uitgesteld, tot een beslissing over het Nederlandsche zou zijn genomen. Dat mocht niet gebeuren. De Indische muntquaestie behoorde bij die van het moederland. Men kon over de voorgedragen wet niet oordeelen, zoo men niet wist, welke gevolgen zij zou hebben voor Indië. Nederland en de Oost, zoo werd zelfs betoogd, moesten in ieder geval één muntstelsel behouden; de handel zou anders

benadeeld worden, de comptabiliteit in de war loopen, het batig slot niet te berekenen zijn. - Wie over deze bezwaren kalm nadacht, had moeite om hun gewicht te beseffen. Hij vroeg zich, of het ter wille van Indië of ter wille van Nederland was, dat men eenheid van standpenning tusschen die beide tot elken prijs wilde behouden? In het eerste geval lag de opmerking voor de hand, dat men toch moeilijk, alleen ten gerieve van Indië, Nederland in het bezit kan laten van een onbruikbaar geworden muntstelsel. In het laatste geval viel het niet moeilijk aan te toonen, dat Nederland *veel* meer belang heeft bij eenheid van muntmetaal met zijn naburen dan bij eenheid van standpenning met zijn koloniën. Wat beteekent onze koloniale handel, vergeleken met onzen handel in Europa? Men denke hierbij niet alleen aan het goederenverkeer, maar ook aan den uitgebreiden fondsen- en wisselhandel. - In dien geest werd herhaaldelijk door den Minister gesproken, maar het mocht niet baten. Het bleef een ernstig bezwaar tegen de voorgedragen wet, dat hare aanneming misschien de bestaande munteenheid met Indië verbreken zou.

Maar nu leze men wat de heer van den Berg hierover schrijft. Zoo iemand, dan zal de president van de Java-Bank, die vroeger het Hoofdagentschap der Indische Handelsbank heeft bestuurd en dus rijk is aan practische ervaring op dit gebied, wel weten, of munteenheid tusschen Nederland en Indië een groot voordeel is te achten. Daar hij bovendien een oplossing der muntquaestie voorstaat, volgens welke in kolonie en moederland beide het goud zou worden ingevoerd, moest hij uit den aard der zaak gunstig gestemd zijn voor ieder argument, dat de bereiking van zijn doel kon bevorderen. Wat vinden wij echter in zijn boek? Hij acht het bedoelde argument ‘een der zwakste, waarvan de tegenstanders der wet zich bediend hebben’, en laat op deze bewering het betoog volgen, dat wij straks hebben geroemd. Noch voor den handel, noch voor de administratie, stelt hij op munteenheid met Nederland hoogen prijs. Ja, op administratief gebied moet de verbreking dier eenheid, naar hij oordeelt, zelfs ‘een eind maken aan een verwarring van begrippen,’ waartegen de schrijver reeds herhaaldelijk is opgekomen. ‘De Nederlandsche en de Indische standpenning mogen intrinsiek en uiterlijk volkomen gelijk zijn, zoolang Indië het geld, dat het voor zijne circulatie behoeft, uit Nederland ontvangt, kan

de in Utrecht geslagen gulden bij aanbreng alhier niet meer dezelfde waarde hebben als toen hij nog in Nederland circuleerde' (pag. 74). 'Voor zoover ik heb kunnen nagaan - zoo lezen wij verder - is noch van den kant der regeering noch van den kant van den handel in Britsch-Indië ooit een enkele klacht vernomen over het niet bestaan van munteenheid met Engeland. Wel heeft men bij herhaling de wenschelijkheid betoogd om ook in Britsch-Indië het goud als standaard aan te nemen, maar zoo weinig stond het denkbeeld van met Engeland een zelfde muntstelsel te verkrijgen hierbij op den voorgrond, dat het voorstel van Sir Charles Trevelyan, om den sovereign ook in Indië wettig betaalmiddel te maken, nimmer in ernstige overweging is genomen. Het werd integendeel krachtig bestreden door de commissie, die in 1866 van regeeringswege belast werd met het instellen van een onderzoek naar de werking van de in Indië bestaande muntregeling, en wanneer toen ter tijde de invoering van den gouden standaard haar beslag had kunnen krijgen, zou zeer waarschijnlijk de voorkeur zijn gegeven aan een gouden muntstuk, dat in zoover van den sovereign zou verschild hebben, als noodig zou geweest zijn om het, met het oog op de toenmalige waardeverhouding tusschen goud en zilver, volkomen in waarde gelijk te doen staan met tien zilveren ropijen' (pag. 75-76). De slotsom van 's schrijvers betoog is dan ook, 'dat eenheid van muntwezen tusschen Nederland en Nederlandsch-Indië niet noodzakelijk is, mits ieder stelsel slechts geëvenredigd zij aan de behoeften der bevolking, waarvoor het bestemd is, en het op een deugdzamen grondslag ruste' (104).

Dit alles is volkomen hetzelfde, als hetgeen tijdens de behandeling der Muntwet door den Minister en anderen is bepleit; het is te hopen dat de argumenten, die thans door den heer van den Berg zijn voorgedragen, meer indruk zullen maken dan wat destijds is gezegd. De Indische muntquaestie is een quaestie op zich zelve. Veel moeilijker dan de Nederlandsche, is zij tevens minder urgent. Al moest in Indië het goud éénige standpenning worden, toch zou het niet noodig, misschien niet eens wenschelijk zijn, de Indische en de Nederlandsche munthervorming gelijktijdig te doen plaats vinden; de laatste zal waarlijk al genoeg tijd en moeite kosten, want op eens kan men al het ontmunte zilver van Nederland niet

verkoopen; gunstige omstandigheden moeten telkens worden gebruikt. Waarom dan niet, overeenkomstig het voorstel der afgetreden regeering, eerst over Nederland beslist, en dan later, als de zaak tot volkomen rijpheid gebracht en van alle kanten toegelicht is, over Indië een besluit genomen? Het eenige bezwaar hiertegen kon zijn, dat moederland en kolonie tot elken prijs munteenheid moesten behouden; doch na het betoog van den heer van den Berg kan dit moeilijk meer worden aangevoerd, tenzij men kans ziet om zijn redeneering te wederleggen.

In dit opzicht bleek onze schrijver een welkome bondgenoot; dit zelfde blijft hij ons ook, als wij de wenschelijkheid bepleiten van in Nederland den gouden standaard in te voeren. In de keus der argumenten bij dit laatste pleidooi staan wij echter niet meer naast elkander: voor den heer van den Berg is de vermoedelijke daling, voor mij zijn de voorraads- en prijsveranderingen, die het zilver in toenemende mate zal ondergaan, hoofdmotief om op munthervorming aan te dringen. Aan daling en prijsveranderingen gelooven wij beide; doch naar mijne opvatting zal de daling op den duur niet zeer belangrijk, naar het gevoelen van den heer van den Berg zullen de prijsveranderingen niet zeer bedenkelijk zijn. Over een en ander nog een kort woord; allereerst over de vermoedelijke daling van het zilver.

Het spreekt van zelf, dat het zilver deprecieeren moet; in den eersten tijd, zoolang Duitschland bezig is zijn voorraad te verkoopen, kan zelfs die depreciatie *hoogst* belangrijk worden; wij kunnen op de zilvermarkt wonderlijke dingen beleven. Het spreekt evenzeer van zelf, dat de voormalige zilverprijzen, tenzij onvoorziene gebeurtenissen plaats grijpen, niet zullen terugkeeren. Maar zal het verschil tusschen den ouden en den nieuwen prijs ten slotte zeer groot zijn? Dit hangt daarvan af, of er een uitgebreide markt bestaat, waar de overtollige voorraad van Europa tot verlaagde, maar geen sterk verlaagde prijzen, zal kunnen heenvloeien. Zulk een markt meende ik in Azië te vinden, en het scheen mij niet twijfelachtig, of hier het overtollig zilver van Europa zal worden opgenomen. Alle koopwaren zoeken de hoogste markt. Daalt nu het zilver in Europa, terwijl het ginds nog niet is gedaald, dan moet het zoolang naar Azië stroomen tot de depreciatie dáár even groot is geworden

als zij hier is. De heer van den Berg verwerpt deze redeneering. Hij raadpleegt de betalingsbalans tusschen Azië en Europa en is van oordeel, dat slechts zóóveel zilver naar Azië verhuizen kan, als vereischt wordt om het saldo te dekken, dat Europa jaarlijks aan dat werelddeel schuldig blijft. Men zal zich herinneren wat schrijver dezes hiertegen heeft aangevoerd: juist de daling van het zilver zal de betalingsbalans geheel veranderen. Azië's wisselkoersen op Europa zullen daardoor aanmerkelijk stijgen en dit zal den uitvoer van Aziatische producten bevorderen, den invoer van Europeesche goederen tegengaan. Stelt men de aanvankelijke daling op 10 percent b.v., dan zal het zijn, als ware door alle Aziatische regeeringen een uitvoerpremie en een extra-invoerrecht van dat bedrag verordend; en wie zou weigeren om aan zulk een maatregel, gesteld dat hij genomen werd, invloed toe te kennen op de cijfers van uit- en invoeren?

De heer van den Berg beantwoordt nu dit argument ongeveer aldus (zie pag. 125-7): Wanneer ik voor eene partij koffie ter waarde van ƒ 100,000 bij den uitvoer een premie ontvang van 5 à 10 pCt. en voor een partij lijnwaden aan mijn adres van gelijk geldswaardig bedrag een buitengewoon invoerrecht van 5 à 10 pCt. te betalen heb, dan komt de zaak voor mij per slot van rekening op hetzelfde neder, of de bedoelde maatregel niet genomen ware. Voor mij, maar ook voor den vriend in Europa; want de prijzen in Azië zullen zich gericht hebben naar premie en invoerrechten (in casu naar de veranderde wisselkoersen); de koffie in Europa zal niet beter te staan komen, de lijnwaden in Azië zullen *netto* niet minder opbrengen, dan voorheen. Met andere woorden: als het zilver daalt, zal er eenvoudig meer geld noodig zijn voor het verkeer; verder zal niets veranderen.

Het betoog is onberispelijk, voor zoover het den toestand beschrijft, die bestaan zal, zoodra het zilver in Azië gedeprecieerd *is;* maar eilieve, hoe is die depreciatie mogelijk, hoe kan de daling van den zilverprijs zich ook tot Azië uitstrekken, indien dat werelddeel geen grooter hoeveelheden zilver opneemt? Gij hebt gelijk: als de prijzen in Azië, zoowel van uitvoer- als van invoerproducten, zich naar de verlaagde waarde van het zilver hebben gericht, dan zal hierin geen reden zijn gelegen om tusschen Azië en Europa een grooter of een ander goederenverkeer te verwachten dan nu bestaat.

Zoolang echter de prijzen in Azië onveranderd zijn gebleven, moet een koersverhooging van 10 pCt. alle Aziatische uitvoerproducten in Europa hooger, alle Europeesche uitvoerproducten in Azië lager doen te staan komen, dan voorheen. Dit zal de betalingsbalans tusschen Azië en Europa wijzigen: wij zullen meer goederen van Azië ontbieden, er minder kunnen plaatsen. Dientengevolge zal meer zilver naar Azië wegvloeien, en zóólang zal dit moeten geschieden, tot daar ginds alle prijzen genoegzaam gestegen zijn; anders gezegd, tot de zilverdepreciatie in Azië gelijk is geworden aan die in Europa.

De heer van den Berg is in een zonderlinge vergissing vervallen. Aan afvloeiing van meer zilver naar Azië wil hij niet gelooven; toch gelooft hij, blijkens zijn betoog, zeer bepaaldelijk, dat de daling van het zilver in Azië met die in Europa gelijken tred zal houden. Dit is wondergeloof. Door welke macht kan de waarde van het zilver in Azië dalen, hoe kunnen daar alle prijzen zich naar de verlaagde zilverwaarde richten, tenzij door minder vraag of meer aanbod van zilver in dat werelddeel? Verminderde vraag voor zilver staat in Azië niet te duchten: dus moet de depreciatie door meer aanbod geschieden, en de heer van den Berg, zoo hij aan haar gelooft, kan niet ontkomen aan de noodzakelijkheid om deze slotsom juist te noemen: Daalt het zilver in Europa, dan moeten de zilveruitvoeren naar Azië vermeerderen. Een gevolg aan te nemen, maar niet de eenige natuurlijke oorzaak die dat gevolg kan teweegbrengen, gaat niet aan. Niets geschiedt van zelf; ook geen zilver-depreciatie in Azië. Weigert men te gelooven aan de wegvloeiing van het zilver, men ontkenne dan ook dat in Azië alle goederenprijzen, die in dat metaal zijn uitgedrukt, zullen stijgen. Maar ontkent men dit, dan gebruike men geen voorbeelden en argumenten, waarin zulk een stijging als iets noodzakelijks is ondersteld. Noodzakelijk is zij zeker, maar slechts wegens de oorzaak, welker bestaan men loochent.

Dezelfde dwaling keert later terug, als de schrijver de meening tracht te wederleggen, volgens welke een veranderde waardeverhouding tusschen de twee metalen uitvoer van goud uit Azië naar Europa moet veroorzaken. Die meening blijft mij nog altijd waarschijnlijk voorkomen; want als een goudstuk, dat vroeger 10 ropijen gold, 11 ropijen waard is geworden, zal wel menig inlander zijn goud tegen zilver verruilen. Dat op dit oogenblik nog geen goud uit Azië komt, bewijst niets;

een hooge prijs vermag soms, wat een lage niet vermocht. De heer van den Berg is echter van een ander gevoelen. ‘Eene depreciatie van het zilver (zoo lezen wij blz. 280) doet niet alleen de marktwaarde van het goud rijzen; alle andere artikelen, die tegen zilver verruild worden, stijgen eveneens in prijs, en nu is het mij niet duidelijk, dat de bewoners van Indië zich meer dan anders aangespoord zullen gevoelen om zich b.v. tegen 12 zilveren ropijen van een opgespaarden sovereign te ontdoen, wanneer zij diezelfde 12 ropijen noodig hebben om iets te koopen, wat zij vroeger voor 10 ropijen zouden hebben kunnen machtig worden.’

Men ziet dat de schrijver weder uitgaat van de stelling: het zilver zal in Azië deprecieeren. Die depreciatie blijft echter bij hem een magisch verschijnsel, een gevolg zonder oorzaak, want de eenige *denkbare* oorzaak zou zijn: aanvoer van zilver, en aan deze mogen wij niet gelooven. Zal verdere discussie met den heer van den Berg over dit onderwerp mogelijk worden, dan zal de geachte schrijver moeten beginnen met ons te zeggen, door welk proces de zilverdepreciatie, die hij in Azië verwacht, naar zijne opvatting zal plaats grijpen. Met den besten wil ben ik niet in staat om uit te vinden waarin dit proces kan bestaan.

Thans nog een woord over de fluctuatiën der prijzen. Toen de minderheid der Tweede Kamer bekomen was van haar schrik voor eene duurzame, zeer belangrijke daling van het zilver, was zij op eens gerustgesteld en kon zij niet langer begrijpen, dat er nog eerlijke en verstandige menschen waren die uit overtuiging munthervorming bepleitten. Zoo op den duur voor een zilveren gulden, zij het ook na een tijd van overgang, maar ongeveer evenveel te krijgen is als voorheen, wat kan men dan meer verlangen? Is dit laatste waarschijnlijk, dan *vivat* het zilver! Ik hoopte echter, dat de heer van den Berg een beter standpunt had gekozen, en het gewrongene, het ongezonde zou inzien van den toestand, waarin Nederland door handhaving van het zilver komen moet. Hij raadpleegt te veel zijn Indische ervaring, die hem elders zoo uitstekend van dienst was, maar hem hier niet baten kon. Het verschil tusschen het moederland en haar kolonie is zeer groot, wat den invloed betreft, dien beiden van prijs- en voorraadsveranderingen op de zilvermarkt zullen ondervinden. Nederland heeft een zeer uitgebreiden, Java in het

geheel geen fondsenhandel. Nederland ligt in het brandpunt, Java op den verren zoom van het geld- en handelsverkeer der beschaafde volken. Geen nood, dat men Java steeds tot bergplaats zou kiezen voor tijdelijken overvloed van zilver op de Europeesche markt; Nederland daarentegen loopt wel degelijk dat gevaar. Juist dat aanmerkelijk verschil geeft aan de Nederlandsche en de koloniale muntquaestie elk een afzonderlijk bestaan. Met belangstelling neem ik akte van 's schrijvers verklaring omtrent het weinig schadelijke der toekomstige zilverfluctuatiën voor Indië; zelfs een ‘kunstmatigen zilvervijver’ daar te scheppen, acht hij onnoodig, zoo het alleen moet dienen om haar invloed op Indië te keeren. De heer van den Berg geloove, dat wij zijne inlichtingen omtrent het land, dat hij bewoont, dankbaar en met vertrouwen aaunemen. Maar zoo min als Indische toestanden naar Nederlandsche, mogen Nederlandsche toestanden naar Indische beoordeeld, en stellingen, die waar zijn van een koloniale maatschappij, zonder kritiek voor een maatschappij als de onze geldig verklaard worden. Het is reeds zoo dikwijls aangetoond, dat het verdrietig wordt, het nog eens te moeten betoogen: de toestand van isolement, waarin Nederland door behoud van het zilver komen zou, kan slechts nadeelig werken op onzen handel en onze credietmarkt. Wat de maatregelen van Duitschland en de Latijnsche Unie inzonderheid aan Europa ontnomen hebben, is een aantal plaatsen waar de zilvervoorraad, die zich bijwijlen te Londen verzamelt, *als muntmetaal* kan heevloeien, en waar men zich bij opkomende vraag opnieuw van zilver kan voorzien. Het is niet te verwachten, dat Azië in dit opzicht de rol zal kunnen vervullen, die vroeger Duitschland en laatstelijk ook de Latijnsche Unie vervulde; de vraag van Azië kan wel verhinderen dat de gemiddelde zilverprijs over een langdurig tijdsverloop belangrijk daalt, maar geen dalingen van een maand of een half jaar voorkomen. Azië kan voor Europa geen *tijdelijke* bergplaats van *tijdelijk* overtollig zilver worden. Het ligt te ver van ons af, en al lag het dichter bij, zijn bankwezen is niet ontwikkeld genoeg. Schier de eenige vaste bergplaats zou Nederland worden, indien het den zilveren standpenning behield; maar daardoor zou zijn credietmarkt, de waarde van zijn ruilmiddel, schokken ondervinden, waaraan wij het niet mogen blootstellen.

Ik mag echter niet verzwijgen, dat de heer van den Berg tegen

die schokken een palliatief heeft gevonden. ‘Blijft het zilver in Nederland standaard, dan zal natuurlijk de Nederlandsche Bank naar de mate van hare krachten zilver blijven koopen. Zij is op den duur de eenige koopster in Nederland, die de markt van ongemunt zilver beheerschen en regelen kan; en zoodoende zal zij ten allen tijde bij machte zijn om door een beleidvol beheer op dit gebied belangrijke fluctuatiën in den prijs van het edel metaal, en bijgevolg ook fluctuatiën in de wisselkoersen op landen met den gouden standaard te voorkomen’[1]. Dit wil met andere woorden zeggen, dat de Bank het kwaad slechts verhoeden kan door af te wijken van een regel, die aan de Engelsche Bank bij de wet van 1844 als een verplichting is opgelegd, en welks vrijwillige betrachting hier zoo heilzaam is gebleken: de regel namelijk om tot een vasten prijs al het muntmetaal te koopen dat in het land wordt aangevoerd. Door dat stelsel van vaste aankoopen werd steeds aan de daling der wisselkoersen het hoogst mogelijke grenspunt gesteld, versterkte de Bank gedurig hare krachten, zoodat zij in staat was om in tijden van crisis den handel op ruimen voet te ondersteunen, en bleef daarenboven de waarde van ons ruilmiddel altijd in nauw verband met die van het metaal, waaruit het vervaardigd is. Daardoor werd tevens voorkomen, dat meer zilver werd vermunt dan de geldomloop vereischte en bij uitvoer van metaal muntkosten verloren gingen. Het middel, dat de heer van den Berg aanprijst, bestaat dus in het verlaten van een regel, die door een verstandige bankpolitiek wordt voorgeschreven. Een uitstekend middel voorwaar! - Maar hoe weinig heil daarenboven is er van te verwachten! De Bank kan de markt van ongemunt zilver onmogelijk ‘beheerschen en regelen.’ Koopt zij geen zilver meer, zoodra de wisselkoersen en prijzen het toelaten, zullen de bankiers het doen. Zij zullen dat zilver laten vermunten en, indien de Munt bezet is, des noods tijdelijk beleenen. Tin-ceêlen zijn thans een zeer gewild onderpand; zullen zilverceêlen het minder zijn? Men zal misschien opmerken, dat thans, nu zilver voor ƒ 99 per kilo kan worden aangevoerd, toch geen aanvoer van dat metaal plaats vindt; maar men is er niet zeker van, dat men het aangevoerde kan vermunten en men is daarvan, sedert de heropening der Munt op 1° Mei, geen oogenblik zeker geweest. Laat

1 Blz. 139.

alle onzekerheid dienaangaande verdwijnen, laat de rechtstoestand, die sedert 1847 bestaat, voor goed terugkeeren, en men zal geheel andere dingen zien gebeuren dan sedert 1° Mei zijn waargenomen. Hoe kan men den loop der wisselkoersen, ja hoe kan men *iets* van hetgeen op de geldmarkt sedert 1° Mei is voorgevallen, tot maatstaf kiezen voor de toekomst? De staat van zaken was zoo abnormaal mogelijk, omdat hij door niemand als definitief werd aangemerkt en iedereen steeds een hernieuwde schorsing der zilveraanmunting mogelijk achtte.

Ik wil den Heer van den Berg niet op den voet volgen en laat dus een aantal onderwerpen onaangeroerd, die hij behandeld heeft. Hiertoe behoort ook de vraag, of Indië, indien het zijn zilvercirculatie behield en in Nederland het goud werd ingevoerd, behoefte zou hebben aan een eigen Munt. De argumenten, die de schrijver aanvoert voor een bevestigend antwoord op deze vraag, zijn zeer zeker alle aandacht waardig, maar de quaestie zelve kan veilig voorshands blijven rusten; is eenmaal bepaald dat Indië bij het zilver blijft, dan zal het tijd genoeg zijn om daarover van gedachten te wisselen. Liever wensch ik van deze gelegenheid gebruik te maken om nog een woord te zeggen over het onlangs ingediende wetsontwerp, waarbij een nieuwe schorsing of beperking der zilveraanmunting wordt voorgesteld.

Het ontwerp kan ongetwijfeld bogen op een zekere soort van originaliteit. De een wil als standaardmetaal het zilver, de ander het goud niet hebben, en nu zegt de Minister: voorloopig krijgt gij geen van beiden; goud zult gij niet kunnen munten en zilver evenmin. Waat inderdaad, als dit ontwerp tot wet wordt verheven, zal Nederland voorloopig geen *standaard* hebben. Een standaard toch is iets, waarnaar de waarde van het ruilmiddel zich richt, en zoolang de voorgedragen wet van kracht zal zijn, zal de waarde van ons geld zich naar geen der twee metalen kunnen richten. Het is waar, een gulden zal nooit *minder* waard kunnen zijn dan 9,45 gram zilver, maar wel *meer*, en *hoeveel* meer is niet te bepalen. Aan de *rijzing* onzer wisselkoersen zal eene natuurlijke, zij het ook een zeer hooge, grens zijn gesteld: zoodra het voordeel geeft om zilver van hier uit te voeren, zullen zij niet meer kunnen stijgen. Maar aan hunne *daling* zal iedere grens ontbreken: de koers op Londen, die

nu ƒ 11.83 is, kan dalen tot ƒ 11.70, tot ƒ 11.60 en misschien nog lager; in de regeling van ons muntwezen zal niets zijn, dat het verhindert. Mij dunkt, dat uit deze bloote uiteenzetting van den toestand, dien men scheppen wil, reeds blijkt, hoe weinig aannemelijk het voorstel is. In den laatsten tijd werd onze aandacht gedurig bepaald bij het gevaar van een onmatige *rijzing* der wisselkoersen; maar ook een onmatige *daling* heeft hare nadeelen, die door de exporteurs levendig worden gevoeld. Heeft men een gouden of zilveren *standaard*, is er een metaal dat, zoover de muntkrachten reiken, ten allen tijde in gemunt geld kan worden omgezet, dan heeft de daling der wisselkoersen hare natuurlijke grenzen; zoodra zij een zeker punt bereikt, geeft het dan voordeel om goud of zilver te ontbieden, in plaats van wissels te trekken. Maar wordt het nu voorgedragen wetsontwerp aangenomen, dan zal goud zoowel als zilver in Nederland speculatieartikel, immers geen van beiden muntmetaal zijn. Ging nu dit ontwerp vergezeld van een ander, waarbij een definitieve regeling van ons muntwezen werd voorgesteld, dan zou men er vrede bij kunnen hebben. Nu de regeering echter een voorloopigen toestand wil scheppen en verder op dit oogenblik niets doet, nu, dunkt mij, kan men bezwaarlijk met haar medegaan. ‘Il n'y a rien qui dure comme le provisoire.’

En waarom niet een definitieve regeling voorgeteld? De Minister verklaart zelf in zijn Memorie van Toelichting, dat de feiten hebben bewaarheid, wat de theorie had voorspeld; als dat zoo is, waarom dan langer geaarzeld? Wij weten thans nauwkeurig, waaraan wij ons te houden hebben: Duitschland toont volstrekt geen plan te hebben om op zijn besluiten terug te komen; de Latijnsche Unie, die het aanmunten van zilver heeft beperkt, zal zeer zeker toekomende jaar niet anders handelen, nu het zilver op nieuw is gedaald; en de verwachtingen van sommigen, die zich verbeeldden dat Amerika den zilveren standaard ging invoeren, zijn gebleken volkomen ongegrond te zijn. Men staat dus voor geen bijzondere onzekerheden. Wat wij noodig hebben, is niet een voorloopige wet, maar juist een wet, die de muntquaestie oplost en ons uit den voorloopigen toestand, waarin wij reeds al te lang verkeerd hebben, bevrijdt.

Het is reeds bijna een jaar geleden, dat de Kamer van Koophandel van Amsterdam zich tot de Tweede Kamer wendde met het verzoek om hare beslissing over de toen aanhangige Muntwet niet

uit te stellen. En thans zou men andermaal een voorloopigen toestand scheppen, wie weet voor hoe lang!

Ik eindig hier deze beschouwingen. Van de spijs, die thans werd voorgezet, heeft het publiek reeds te veel *luncheons* en *dinners* gehad! Moge onze Wetgevende Macht maar spoedig in de gelegenheid komen om door een verstandig besluit haar voor goed van ons politiek menu te verwijderen.

N.G. PIERSON.

Penserosa. Eene novelle, door M. van Walcheren. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon, 1874.

Indien ik mij niet bedrieg, hebben wij in deze novelle de eersteling te begroeten van eene jeugdige schrijfster. Reeds om die reden verdient het boek onze belangstelling. De rij onzer oorspronkelijke novellen is niet zoo uitgebreid, om onverschillig te zijn voor eene nieuwe verschijning op dit gebied.

Bij den eersten indruk komt het mij voor, dat de lezing van ‘Hilda’ niet zonder uitwerking is gebleven op de inspiratie der schrijfster, in zooverre ook zij zich daardoor aangetrokken gevoelde om hare krachten te beproeven aan hetzelfde genre: aan den wijsgeerig-theologischen roman. Doel en gedachte heeft zij nedergelegd in het aan Lessing ontleende motto:

> Hat von
> Euch jeder seinen Ring von seinem Vater,
> So glaube jeder sicher seinen Ring
> Den echten.

De heldin van het boek, eene jeugdige gravin, wordt ons voorgesteld als eene vrouwelijke rationalist. Haar vader, wiens testament aan zeker testament uit een franschen roman herinnert, heeft haar in eenige bladzijden vol bitterheid, gekrenkte eerzucht en scepticisme zijne denkbeelden achtergelaten omtrent godsdienst, waarheid en zedelijkheid. Die denkbeelden vormen den richtsnoer voor het leven zijner dochter, die met haar hooghartig en onafhankelijk karakter hare geheele omgeving imponeert, en niet het minst hare eenvoudige en bekrompene moeder, die spoedig na den

dood van den graaf eene mésalliance aangaat met een koopman. Ziedaar de bezitster van den eenen ring.

De tegenpartij wordt gevormd door een jong orthodox en mystisch predikant, aan wien de schrijfster den romanesken naam van Arthur Milano en eene standplaats in dezelfde stad heeft gegeven.

Eene dramatische ontmoeting in het bosch brengt hen met elkander in aanraking, en weldra ontstaat tusschen hen eene vurige genegenheid, die evenwel niet vormelijk beleden en uitgesproken wordt.

Had nu de jeugdige prediker zich vergenoegd met de toepassing van Lessing's zedeles, en niet geëischt, dat de schoone Penserosa denzelfden religieusen ring droeg als hij, de jongelieden zouden zich tot een gelukkig paar kunnen hebben vereenigd. Maar Milano vorderde in de vrouw, die de zijne zou heeten, dezelfde positiefchristelijke en specifiek-rechtzinnige begrippen, die hij bezat, en de dochter van den adellijken scepticus liet zich niet bekeeren of overreden, hoewel zij - in dat opzicht verstandiger dan de predikant - van hare zijde niet de minste poging aanwendt, om hem in *zijne* overtuiging te schokken, of tot de hare over te halen.

Het gevolg is, dat deze roman zonder huwelijk eindigt, en beiden een tamelijk vreugdeloos, schoon ook door plichtsbetrachting verzoet, leven leiden. Het is mij niet duidelijk, aan welke der beide richtingen de schrijfster de voorkeur geeft; zij bewaart eene souvereine onzijdigheid, maar daar zij aan hare heldin de rationalistische of - zoo men wil - humanistische rol heeft toebedeeld, zou men kunnen vermoeden, dat haar verstand in stilte naar die zijde neigt.

Eene eerste proeve is zeldzaam een meesterstuk, en verdient reeds sympathie en aanmoediging, wanneer zij de bewijzen vertoont van studie en talent. Deze novelle bevat zoovele schoone episoden, en is in sommige harer momenten zoo goed gedacht en gevoeld, dat haar auteur voorzeker aanspraak heeft op een welwillenden welkomstgroet op het letterkundig gebied. Vooral de vruchten der ééne, de groote overwinning, die Milano op hare levensopvatting behaalt, zijn met talent geschilderd. De overgang van het koude, egoïstische en hoogmoedige in hare natuur tot een leven van toewijding aan anderen, behoort tot de best geslaagde gedeelten van het boek. De karakterteekening is echter over het algemeen zwak en onnatuurlijk. Noch de graaf Delmare, noch zijne vrouw, de al te naïve en onnozele Aline, noch de predikant verschijnen ons als wezens van

vleesch en bloed en van gelijke bewegingen als wij. Deze fout is de fout van het genre en tegelijk hare veroordeeling, uit het oogpunt der kunst beschouwd.

Zoogenaamde tendenz-romans of wijsgeerige novellen geven ons niet een greep uit het rijke en volle menschenleven, met al zijne onvoorziene incidenten en inconsequenties, met zijnen voortdurenden strijd tusschen het booze en het goede, zijne kleine oorzaken van groote gevolgen, zijn warmen en snellen polsslag en hartklop, maar brengen slechts belichaamde ideeën en aangekleede abstracties voor onzen blik, die wij niet kunnen tasten en voelen, en wier absolute totaliteit reeds hare onmogelijkheid bewijst.

Ik wensch niets liever dan dezen onaesthetischen weg verlaten te zien door onze auteurs, vooral door onze vrouwelijke auteurs. Laat aan het betoog wat des betoogs is, maar geef aan de kunst wat haar toebehoort. De ware studie voor den mensch is de mensch. Dit geldt in de eerste plaats voor den novellenschrijver.

Zijne inspiratie ontleene hij aan de natuur, aan het leven, niet aan een of ander dogma of wijsgeerig begrip.

Een open oog, een schrandere opmerkingsgave komen den kunstenaar meer te pas dan eene diepgevoelde philosophische overtuiging of de proselietenmakerij voor eene godsdienstige richting of een rationalistisch systeem.

Maar al heb ik hiermede een ongunstig oordeel geveld over het genre in het algemeen, ik heb daardoor niet gezegd, dat er ook op dat gebied niets schoons kan worden geleverd. De novelle van Mej. van Walcheren is in het genre eene welgeslaagde proeve, maar zij zou voor haar talent een vruchtbaarder veld vinden, en de gaven, die zij door haar boek bewijst te bezitten, beter kunnen ontwikkelen en openbaren, wanneer zij Göthe's les wilde opvolgen en voor den eeuwig groenen boom des levens aan de grauwe theorie vaarwel wilde zeggen.

JOH. C.Z.

Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje voor* 1874, *uitgegeven door de Vereeniging voor de Statistiek in Nederland. Zes en twintigste Jaargang. Amsterdam, E.S. Witkamp.

Dank zij het goed overleg van den voorzitter der Vereeniging voor de Statistiek en hoofdredacteur van het Jaarboekje, Jhr. Mr. de Bosch Kemper, en den onvermoeiden ijver van zijnen Amanuensis, den heer E.S. Witkamp, is het ditmaal mogen gelukken, het Jaarboekje voor 1874 in het midden des jaars te doen verschijnen. Verleden jaar kon het eerst het licht zien toen de jaarkring, waarvoor het bestemd was, haast ten einde spoedde. Wij mogen ons vleien, dat in 1875 de uitgave wederom met een paar maanden vervroegd zal worden.

Voor een groot deel is de tijdiger uitgaaf gevolg van eene verandering in de inrichting van het Jaarboekje. Het ‘Algemeen Overzicht’ van den toestand des Rijks in Europa is thans in een anderen vorm bewerkt dan vroeger. Als grondslag is genomen de Schets voor de Algemeene Statistiek van Nederland, welke door de Vereeniging bewerkt wordt. En voor zooverre deze reeds is verschenen, sluit het Overzicht in het Jaarboekje zich aan aan hetgeen dáárin is opgenomen. Door deze methode van bewerking is het Overzicht ook onafhankelijk gemaakt van de hoofdbron, waaruit het vroeger geput werd, de Provinciale Verslagen. Deze Verslagen, welke in de zomervergadering der Provinciale Staten worden aangeboden en eerst daarna voor het publiek verkrijgbaar zijn, moesten vroeger voor het Overzicht in de maanden Juli en Augustus bewerkt worden; en ondanks allen ijver bij de bewerking en spoed bij het drukken kon het niet anders, of de uitgave van het Jaarboekje moest daardoor zeer vertraagd worden.

Deze nieuwe wijze van bewerking is blijkens de voorrede ditmaal als ‘Proeve’ opgenomen. Zijn daartegen gegronde bedenkingen te maken, men gelieve ze mede te deelen. Mij komt het voor, dat de proeve wel geslaagd is en dat men op den ingeslagen weg kan voortgaan.

Voor een ander deel is de vroegere verschijning van het Jaarboekje te danken aan een minder verblijdend verschijnsel: gebrek aan medewerking bij de leden der Vereeniging. Het is noodig,

dat hierover een openhartig woord gesproken worde. Het M e n g e l w e r k , dat de tweede, kleinere helft van het Jaarboekje inneemt, onderscheidt zich, - het moet eerlijk gezegd worden, - ditmaal niet door degelijkheid. Behoudens enkele goede bijdragen (waarvan ik echter géène bepaald noemen zal, om niet onwillekeurig den regel: qui dicit de uno de altero negat, in het geheugen te roepen), bestaat het voor een niet gering gedeelte uit v u l s e l . Deels is dit nu hieraan te wijten, dat de voortvarende redactie oordeelde, niet te mogen wachten op wel toegezegde maar niet tijdig ingezonden bijdragen; deels ook, helaas, aan het verschijnsel, dat het den leden der Vereeniging aan lust of aan tijd schijnt te ontbreken, om aan het Jaarboekje belangrijke studiën op het gebied der statistiek te leveren. Volgens de naamlijst is het getal der leden tot ongeveer 400 geklommen. Hoe gaarne zouden wij zien, dat er onder dezen, vooral ook onder de jongeren onder hen, eenigen gevonden werden, die nog door meer afdoende medewerking dan het betalen eener contributie van hunne belangstelling in het doel der Vereeniging blijk gaven.

Eene compensatie voor dit gemis aan belangrijke opstellen bekomen wij echter in de uitvoerige en getrouwe mededeeling van het wetenschappelijk debat, dat in de bijeenkomst der Vereeniging op 11 April 1874 gevoerd is. En hiervan is de vroegtijdige verschijning van het Jaarboekje nu niet gevolg maar oorzaak. Wel is ook verleden jaar in het boekje, dat eerst in December verscheen, het verslag opgenomen van de vergadering die in April te voren was gehouden. Doch op den duur zou het Bestuur der Vereeniging bezwaar hebben moeten maken het verslag zóó lang aan het publiek te onthouden en, even als vroeger, tot een ander tijdschrift de toevlucht hebben moeten nemen om aan de gevoerde discussiën ruimere openbaarheid te geven. Wordt nu, gelijk wij hopen en verwachten mogen, de uitgave van het Jaarboekje in het volgende jaar nog weder eenige weken vervroegd, de frischheid van deze mededeelingen zal er nog bij winnen. Het is toch te verwachten, dat dergelijke wetenschappelijke debatten voortaan tot de goede gewoonten van de ‘Vereeniging voor de Statistiek in Nederland’ zullen blijven behooren.

S.V.

De Muntquaestie voor Nederlandsch-Indië.

Sedert de verwerping der voorgedragen Muntwet door de Tweede Kamer in Maart 1874, heeft het niet ontbroken aan publieke bespreking van de verschillende argumenten, op grond waarvan de Kamer weigerde mede te werken tot de invoering van den gouden standaard op de wijze als door de Regeering wenschelijk werd geoordeeld.

Nieuwe bewijsgronden zijn bijna niet aan te voeren[1] vóór of tegen het destijds gesteld beginsel, dat de invoering van den gouden standaard beter voor Nederland is dan het behoud van den zilveren.

Maar een van de door de Kamer geopperde bezwaren, dat

1 Een argument, ten voordeele van den gouden standaard, is echter, voor zoover ik na kan gaan, nog niet gebezigd, en wel het volgende:
De in een land circuleerende munt moet volgens de Staathuishoudkunde zooveel mogelijk in waarde overeenkomen met de hoeveelheid edel metaal, waaruit dat geld bestaat.
Dit is thans niet het geval. De Hollandsche gulden is ruim 5 pCt. meer waard dan de 9.45 w.f.z., die hij bevat.
De handel streeft er naar dat verschil te doen verdwijnen, d.i. zilver aan te voeren en tot Ned. geld te doen vermunten; maar omdat er slechts ééne Munt is, kan die niet aan alle aanvragen voldoen In 5 md. werd slechts ruim 20 millioen gemunt.
Ware goud nu de eenige standaard, dan zou zoodanig verschil, dat toch op den duur verdwijnen moet en dat plotseling, d.i. op hoogst nadeelige wijze verdwijnen kan, reeds lang hebben opgehouden te bestaan. Want bij dezelfde capaciteit zou de Munt eene waarde van 15 à 16 maal 20 millioen gouden guldens hebben kunnen slaan; eene hoeveelheid, ruim voldoende om in de vraag naar gemunt geld, als gevolg van goedkoope wissels, ruimschoots te voorzien, of m.a.w. de wissel ware reeds lang tot zijn normalen stand teruggekeerd.

op het lot van de voorgedragen wet een grooten, misschien wel een overwegenden invloed heeft uitgeoefend, schijnt eene nadere bespreking overwaardig te zijn, omdat de lezing van al hetgeen daaromtrent is gezegd, den indruk maakt, dat de meest bevoegde personen, op enkelen na, het bestaan van dat bezwaar erkenden, maar zonder de middelen aan te geven die zouden moeten worden aangewend om mogelijk schadelijke gevolgen te voorkomen, waarom zij het aan de toekomst wilden overlaten, om die maatregelen te nemen, welke dan mochten blijken noodig te zijn.

Ik bedoel het gemis aan bepalingen in de voorgedragen wet omtrent het muntwezen in Ned.-Indië, tengevolge waarvan, bij aanneming van den gouden standaard voor Nederland, de in 1854 met groote kosten tot stand gebragte eenheid van munt tusschen het moederland en de koloniën weder zou worden verbroken.

Sommigen, waaronder vooral de heer N.G. Pierson in zijne bekende brochure: Twee adviezen over muntwezen, beweren dat de nadeelen, verbonden aan een langer vasthouden aan den zilveren standaard door Nederland, veel grooter zijn dan het ongerief, door de verbreking der munteenheid met Java te veroorzaken, terwijl voor Java zelf het nadeel van die verbreking minder weegt dan dat, 't welk men aan dat land zou toebrengen door de invoering van den gouden standaard.

Maar anderen zijn van oordeel, dat de verbreking dier eenheid grooter schade zal veroorzaken dan men zich wel voorstelt, en dat alle argumenten tegen het voortdurend gebruik van zilveren munt hier te lande evenzeer gelden voor Java, zoodat de wetgever, die de Ned.-Indische belangen in gelijke mate moet behartigen als die van het moederland, bij gebleken wenschelijkheid om in het Hollandsch muntwezen eene wijziging te brengen, op grond van datzelfde motief ook verandering moet brengen in dat Indisch muntwezen, om dat te beschermen tegen dezelfde gevaren, die erkend worden Nederland te bedreigen.

Het standpunt, door de Regeering ten aanzien van deze quaestie ingenomen, was eene afwachtende houding; de Nederlandsche autoriteiten hadden uitgemaakt, dat verandering voor Nederland noodzakelijk was; maar uit Indië was men nog adviezen wachtende, en het was nog niet gebleken of diezelfde noodzakelijkheid voor Ned-Indië bestond.

Vele leden van de Tweede Kamer konden zich met die rede-

neering niet vereenigen en verlangden, dat, in de hoofdzaak althans, geen twijfel zou overblijven omtrent hetgeen Java te wachten stond. Maar niettegenstaande den gebezigden aandrang werd geen verder licht gegeven.

De lezing van die debatten en van de bekende brochures der eeren Pierson en van den Berg (De munthervorming in Ned.-Indië) doet de vraag rijzen: welke dan toch eigenlijk die zóó dikwijls geroemde voordeelen zijn van eenheid van muntstelsel voor Nederland en zijne koloniën? en waarin dus de nadeelen zouden bestaan, die door verbreking dier eenheid geboren worden?

Zij, die over dit onderwerp spraken of schreven, hadden omtrent die voor- of nadeelen reeds eene gevestigde overtuiging, welke hun als uitgangspunt diende voor hunne verdere redeneering: dat regeling voor Nederland, zonder gelijktijdige regeling voor Indië, al of niet wenschelijk zou zijn, maar juist die grondslag kwam mij, leek, voor niet duidelijk genoeg te zijn toegelicht voor leeken.

Ik wensch dus, na uiteenzetting van de gevolgen, die de aanneming van den gouden standaard in Nederland voor het Indische muntwezen zal hebben, de vraag te behandelen: of iets - en wat - voor de koloniën gedaan moet worden indien Nederland tot dien maatregel mocht overgaan.

De nadeelen, die men voor 't laatste land te gemoet ziet, wanneer het den zilveren standaard blijft behouden, komen in 't kort hierop neêr:

Bij daling van het zilver zal de wissel op landen, waar goud in omloop is, stijgen, en indien dat verschijnsel lang aanhoudt, zullen de prijzen van alle goederen evenzeer eene verhooging ondergaan.

Vermeerdert dat metaal na eenigen tijd weder in waarde, dan wordt het zilvergeld ook weer duur. Gestadige afwisseling in het koopvermogen van onze munt is te voorzien en zal onzekerheid en schokken in den handel te weeg brengen.

De vraag rijst: of diezelfde verschijnselen zich ook in Indië zullen vertoonen, - en, zoo ja, of zij daar in sterker of in minder mate hun invloed zullen doen gevoelen?

De grootste factor, waardoor de waardewisseling van eenig muntmetaal van het eene land naar het andere wordt overgebracht, is de wissel. Hooge koersen stellen den importeur in de noodzakelijkheid veel voor zijne ingevoerde goederen te vragen en geven den exporteur aanleiding de prijzen voor binnenlandsche

koopers te verhoogen, vermits anders de een niets invoert, - de ander alles uitvoert.

Het is dus niet geheel overbodig in 't kort de wetten na te gaan, waardoor de prijs van den wissel voornamelijk wordt geregeerd, ook omdat te dien aanzien in de Tweede Kamer eene stelling werd verdedigd, die betwistbaar mag heeten.

De heer Bredius toch zeide, dat de koers van den wissel wordt beheerscht door vier factoren, waarvan de eerste (de stand van den handelsbalans, d.i. de vraag en het aanbod) verreweg den grootsten invloed uitoefent.

Naar mijne meening is de wissel een gewoon handelsartikel, en is de koers onderworpen aan alle economische wetten, die den prijs bepalen, maar juist daarom is de factor, die den meest overwegenden invloed daarop uitoefent, niet die van vraag en aanbod.

Evenzeer als eenig artikel niet wordt geproduceerd beneden de kosten van productie, of verkocht kan worden boven zeker bedrag, waarvoor men een ander, volkomen dezelfde diensten bewijzend artikel bekomt, - zal een wissel op den duur niet worden getrokken tegen een koers, waarop het den trekker voordeeliger uitkomt geld te ontbieden, of wel verkocht voor meer dan de nemer zal moeten afzonderen om de som, die hij op eene andere plaats noodig heeft, daarheen te zenden.

Vraag en aanbod kunnen de prijzen op den duur niet dwingen die hun gestelde grenzen te overschrijden, maar eene wijziging in die limites zal wel haren invloed doen gevoelen, zelfs wanneer die verandering zoo gering is, dat de bestaande prijs nog binnen de nieuwe grenzen blijft. Immers, als de productiekosten verminderen, neemt de winst op het geproduceerde toe, maar de concurrentie doet de meerdere winst weder snel verdwijnen, d.i. verlaagt den prijs.

Dat gevolg zal zich te eer voordoen, wanneer twee oorzaken samengaan, d.i. de kosten van productie toenemen, en tegelijk een concurreerend artikel moeielijker te bekomen is, of wel het laatste goedkooper wordt, terwijl de productieprijs vermindert.

Het is echter zeer licht mogelijk, dat zoodanige verschijnselen in omgekeerde richting werken: dat nl. de productiekosten dalen, en het concurreerend artikel in waarde stijgt, - of wel de minste prijs wordt verhoogd, terwijl het andere artikel daalt. In 't eerste geval zal de waarde veel meer afwisselen, d.i. meer luisteren naar de wet van vraag en aanbod, - in 't laatste

geval daarentegen ontstaat een betrekkelijk vaste prijs, waarop die factor geen noemenswaardigen invloed kan uitoefenen.

Deze regels toepassende op wissels, mag de conclusie allezins gewettigd heeten, dat, vermits de waarde van het ruilmiddel in een land wordt bepaald door den wisselkoers, - maatregelen die men op het stuk van munt wenscht te nemen, steeds de strekking moeten hebben, om den prijs der wissels zooveel mogelijk te beperken binnen enge limites.

Zien wij thans, wat, overeenkomstig die theorieën, het gevolg zou zijn van de verbreking der munteenheid tusschen Nederland en zijne kolonieën?

De gewone wisselkoers[1] wordt, zoo als bekend is, op Java steeds genoteerd op deze wijze: dat men opgeeft, hoeveel guldens in Holland, 6 maanden na dato, zullen betaald worden aan iemand, die in Indië ƒ 100 aan den verkooper van dergelijke aanwijzing afdraagt.

De hoogste prijs, dien een trekker thans kan bedingen, is circa 100.

Verlangt de verkooper meer, dan zendt de kooper zilveren specie naar Nederland, en betaalt daarmee zijne schuld, wat hem kost:

Aan vracht	½ pCt. (voor kleine bedragen ¾ pCt.)
Aan assurantie	⅝ pCt.
totaal	1⅛ tot 1⅜ pCt.

Maar vermits de wissel pas betaalbaar is 6 md. na dato, en het transport van zilver per stoomboot slechts 6 weken duurt, wint hij ruim 4 à 4½ maand, gedurende welke hij zijn geld op rente uitzet à circa 4 à 5 pCt. 's jaars, en dus maakt circa 1½ pCt.

De kosten bedroegen 1⅛ à 1⅜ met nog een kleinigheid voor emballage, afscheeploonen enz.

Indien een kooper van wissels voor zijne ƒ 100 Ind. Cour. dus niet kan bedingen eene vordering in Holland 6 md. daarna betaalbaar met minstens 100 gulden, zendt hij Indische guldens en kwijt daarmede zijne schuld in Nederland.

De laagste prijs is ongeveer 105 à 105½.

1 Gemakshalve wordt hier, waar van koers van N. Ind. wissels sprake is, steeds bedoeld een koers van 6 md. dato, ook voor Gouvernementswissels, hoezeer die op korter termijn (8 d. dato) worden getrokken.

Wanneer een Nederlander op 1 Julij aan een te Batavia gevestigden handelaar moet betalen 105 Holl. guldens, en hij zendt die 7½ maand te voren naar Java, hetgeen kost aan vracht en assurantie 1⅛ à ⅜, terwijl hij bovendien wegens 7½ maand vervroegde betaling rente berekent à 6 pCt. of 3½ pCt., dan kost het uitgezonden zilver den Bataviaschen handelaar 4⅝ à ⅞, met nog een kleinigheid voor emballage, afscheeploonen enz., stelle ⅛ of ƒ 5. - à 4.75; welke onkosten, van de geheele gezonden som afgetrokken, ten gevolge hebben, dat de Ned.-Ind. koopman ten slotte voor zijne vordering per 1 Julij op Holland, op Java 6 md. te voren, of op 1 Januarij ontvangt 100 Ind. gulden.

Moet hij dus voor de ƒ 100 Ind. Court., die hij ontvangt, grooter aanwijzing afstaan dan van ƒ 105, dan verliest hij, en zal er voortaan de voorkeur aan geven geen wissel meer te trekken, maar uit Nederland zilveren munt te ontbieden, die hij op Java als wettig betaalmiddel kan gebruiken.

De prijs der wissels op Holland moet dus, indien hij werkelijk luistert naar de hem gestelde limites, in den laatsten tijd zich bewogen hebben tusschen 100 à 105.

Dat dit werkelijk het geval is geweest, bewijst de geschiedenis.

Bij verbreking der munt-eenheid zal de kooper van Ind. wissels zijn zilver niet meer kunnen gebruiken, om schulden in Nederland aangegaan, te kwijten. Hij zal, indien de wissel hem te duur voorkomt, zilver naar Europa moeten zenden, waarschijnlijk naar Londen, en zoodoende de kans loopen van een voor die operatie schadelijken koers van Holland op Londen. Wel zal het zilver in denzelfden tijd als vroeger in Europa aankomen, maar alvorens het verkocht en de opbrengst in handen is van den Nederlandschen schuldeischer, verloopen zeker 14 dagen, wat een renteverlies vertegenwoordigt van ongeveer ¼ pCt.

Behalve de straks genoemde 1⅛ à ⅜ moet hij, die zilver remitteert, dus nog betalen minstens ¼ à ½ pCt. voor rente, vracht naar Londen, commissie verkoop aldaar, terwijl hij zeker voor de kans, dat de Eng. wissel in Holland goedkoop wordt, of het zilver in waarde daalt binnen de 6 weken à 2 maanden, die het transport duurt, 1½ à 2 pCt. zal moeten stellen.

Dezelfde persoon, die vroeger nooit hooger koers behoefde af te wachten dan van 100, zal dus bij verbreking der munteenheid, nog wissels nemen, al kan hij voor zijne 100 Ind. gld. geen grooter vordering op Nederland bekomen dan van ƒ 98. -

Omgekeerd zal de trekker, zoo hij wenschelijk acht zilver te ontbieden, dat in Engeland moeten doen opkoopen, waaraan dezelfde risico's en kosten verbonden zijn, als bij verkoop. Hij zal dat te Utrecht (of te Batavia) moeten doen vermunten, waarmeê tijdverlies gepaard gaat, - kortom, hij zal nog de voorkeur geven aan het trekken van wissels, al verlangt de nemer voor zijne ƒ 100 Ind. Ct., eene aanwijzing op Holland groot 107 à 108, terwijl hij vroeger voor dien prijs geen hooger bedrag behoefde te verkoopen dan van ƒ 105.

De verbreking der munteenheid tusschen Nederland en Indië zal dus ten gevolge hebben, dat de productie of minste prijs der wissels twee en meer procenten daalt, en dat artikel dus zooveel lager kan worden, - daarentegen de hoogste koers rijst, waaruit volgt, dat die in het algemeen belang genomen maatregel ten aanzien van Java juist de zeer verkeerde strekking heeft, om den wisselkoers onzeker, ja tot een bedrag van circa 10 pCt., alleen afhankelijk te maken van den afwisselenden invloed van vraag en aanbod, en er wordt derhalve aan het Ind. ruilmiddel eene zekere vastheid van waarde wordt ontnomen, die het thans bezit.

Maar werken die wetten, welke den koers limiteeren, wel op Java, of storen de prijzen zich soms niet daaraan, omdat de afstand en het daarmede gepaard gaand tijdverlies en andere moeielijkheden, het toch voor koopers of verkoopers onraad zaam maken, zich van het met wissels concurreerend artikel (muntmetaal, dat men verzendt) te bedienen? en is de wisselprijs tot dusverre alleen, of althans grootendeels, geregeerd door den invloed van vraag en aanbod?

Die vragen moeten m.i. in dezen zin beantwoord worden, dat wellicht nergens sterker de werking is gebleken, welke door die concurrentie op den prijs van wissels is uitgeoefend, dan juist in Azië (Britsch-Indië en Java.)

Het bewijs voor die stelling wordt ruimschoots door de geschiedenis geleverd.

In 1839 werd de Javabank ontheven van de verplichting om hare biljetten te verzilveren, en deed het zilvergeld 20 pCt. en meer agio boven het circuleerend koper. Nemers van wissels moesten dus dat agio betalen om zich de voor eventueele remises benoodigde hoeveelheid zilver aan te schaffen - trekkers konden dat agio verdienen door zilver aan te voeren. De wissels werden 20 en meer percenten duurder.

In 1846 werd papieren munt ingevoerd, die later zou worden ingewisseld tegen zilver. Het weinige zilver, dat nog in omloop was, deed 10 à 15 pCt. agio, en zou de verkooper van wissels dus nog met voordeel zilver hebben kunnen aanvoeren bij koersen van 98, ja 94. Maar al spoedig werd een besluit uitgevaardigd, dat bij erkende behoefte steeds Gouvernementswissels zouden te bekomen zijn tegen koers 95. Die bepaling deed den agio bijna verdwijnen en had op den prijs der wissels dezelfde uitwerking als de duurste limite. Nemers konden nu wel geen zilver remitteeren als de wissel te duur werd, maar zij gaven in dat geval de voorkeur aan het goedkooper, Gouvernementspapier.

De koers bleef steeds op 95 genoteerd, tot dat in 1853 de zekerheid werd gegeven, dat een volkomen met het Nederlandsch ruilmiddel overeenkomende munt op Java zou worden ingevoerd, en werd toen ongeveer pari.

Aanzienlijke wijzigingen in de limites werkten dus sterk op den prijs, terwijl de invloed, dien vraag en aanbod daarop uitoefenden, dezelfde bleef.

Sedert 1854, toen de Nederlandsche munt op Java in omloop werd gebracht, zijn de kosten voor het vervoer door het stoombootverkeer, de mindere assurantiepremiën enz. afgenomen.

Terwijl vroeger 100 Holl. guldens, na aftrek van alle kosten van verzending enz., in Indië slechts opbrachten 92 Ind gld. (koers 108), brengen ze nu op 95 (koers 105), en omgekeerd waren 100 Ind. gld., naar Nederland getransporteerd, bij aankomst waard, vroeger 98 à 99, nu 100. De koersen waren mitsdien in de eerste jaren na de invoering der muntwet beperkt tusschen 98 à 108, later tusschen 100 à 105, en de uitkomst leert niet alleen, dat de wissels werkelijk nooit hooger of lager zijn geweest, maar zelfs dat ze in de eerste jaren sterker hebben gefluctueerd dan in de laatste, zoodat bijv. koersen van 99¼ en ½, of van ruim 105 tot 108, zooals die nog in 1851 en 1862 gekend zijn, op eene enkele uitzondering van korten duur na in 1870 (bij het uitbreken van den Fransch-Duitschen oorlog), sedert 1868 niet meer zijn voorgekomen.

De prijs der Java-wissels heeft dus steeds gelijken tred gehouden, en is een gevolg geweest van de wijzigingen, die de limites ondergingen, onverschillig of die veranderingen veel of weinig bedroegen. Hadden vraag en aanbod een overwegenden

invloed daarop uitgeoefend, dan zou er geen reden bestaan hebben voor dergelijke veranderingen, als nu plaats hebben gehad. De omstandigheden, die op dien factor werkten (waarde van inen uitvoeren), bleven nagenoeg dezelfde.

Ook in Britsch Indië hebben de prijzen der wissels zich in den regel bewogen binnen de grenzen hun door het concurreerend artikel gesteld, maar met dit verschil, dat de koersen daar veel meer uiteenliepen dan op Java, soms 11 en 12 pCt., en slechts 3 pCt. in 2 van de 12 jaren 1861-72; - terwijl op ééne enkele uitzondering na, in 1862, de Java-koersen nooit sterker hebben gevarieerd dan 4 à 5 pCt., en slechts 2 pCt in 5 van diezelfde 12 jaren. Verg. Overzicht der wisselkoersen voorkomende in ‘de Munthervorming enz.’, door N.P. van den Berg.

Maar al die verschijnselen zijn een bewijs te meer voor de stelling, dat de prijzen der Aziatische wissels voornamelijk luisteren naar de hun gestelde limites.

Want Britsch-Indië heeft niet dezelfde munt als Engeland. Het kan dus geen gemunt zilver invoeren bij te lage koersen, maar alleen ongemunt. De Britsch-Indische koopman, die zilver wil ontbieden, moet boven de transport- en andere kosten, die zijn Ned. Ind. collega heeft te voldoen, nog een muntloon (2 1/10 pCt.) en commissie voor inkoop betalen, alvorens hij het geïmporteerd metaal als geld kan gebruiken. De wissel kan in Britsch-Indië nog bijna 2¼ pCt. goedkooper worden, dan de voor Java genoemde goedkoopste prijs, alvorens het zaak wordt muntmetaal in te voeren, en de grenzen, waarbinnen de Eng. Indische wissel zich beweegt, staan verder uiteen. Juist daardoor echter worden, overeenkomstig de reeds ontwikkelde theorieën, de verschijnselen verklaard, dat de prijzen meer uiteenliepen, en ten deele ook, dat de gemiddelde prijs minder bedroeg.

Daar is een tijd geweest, dat Britsch-Indië zeer veel geld noodig had voor den aanleg van spoorwegen en daarna als koopprijs voor de groote hoeveelheden katoen, die het produceerde (1854-1868). Een paar maal werd de wissel gedurende dat tijdvak zeer goedkoop, omdat zilver tijdelijk niet te bekomen was. Het Britsch-Ind. Gouvernement nam toen het besluit, om de Eng. Sovereign in de staatskassen aan te nemen tot den koers van 10 rupees per £, en hoewel laatstgenoemde munt, volgens de destijds heerschende verhouding tusschen goud

en zilver, veel meer waarde (1 sh.) had, dan de hoeveelheid zilver vervat in 10 rupees, werden tal van sovereigns naar Calcutta gebracht, en werd de wissel weldra duurder.

Die navraag naar import-artikelen, in den vorm waarin Britsch-Indië die voornamelijk begeerde (geld voor den aanleg van spoorwegen en de uitbreiding der katoen-industrie), bedroeg hoogst aanzienlijke sommen. De spoorwegen kostten £ 90 millioen, de uitvoer van katoen vertegenwoordigde eene waarde van £ 30 millioen jaarlijks, tegen 20 millioen pro 1871/2, en 15 millioen, waarop de uitvoer in 1870/1 werd geschat. Gemiddeld had Britsch-Indië in de jaren 1860 tot 1868/9 zeker ruim 10 millioen £ meer te vorderen dan vóór 1860 en na 1869, en kon dus voor zooveel meer wissels te koop aanbieden.

De geheele waarde der exporten wordt opgegeven gemiddeld te bedragen tusschen de 56 en 60 millioen £. Het totaal bedrag van aangeboden wissels kan dus hoogstens zooveel zijn (in werkelijkheid natuurlijk minder).

Nu ligt het in den aard der zaak dat, indien het aanbod van een artikel met ⅙ toeneemt, zonder dat de vraag vermeerdert[1], de prijs ontzettend moet dalen.

Toch werd de koers slechts enkele procenten lager, en wel omdat trekkers niet meer wissels produceerden dan hoogst noodig was, en in hunne behoefte voorzagen door het ontbieden van muntmetaal.

Van die dagen dateert de bekende silverdrain, die van 1854 - 1869 reusachtige proportieën aannam, maar de geschiedenis van dien tijd levert dan ook het beste bewijs, dat een groote verandering in het normale aanbod van wissels geene daarmede overeenkomende wijziging in den prijs van dat artikel veroorzaakt, maar hoofdzakelijk haren invloed uitoefent op de verzending van edel metaal.

In 1870 rees de wissel en werd £ 600,000 aan zilver door het Br. Ind Gouv. naar Londen geremitteerd, waardoor de koers weder daalde, hoezeer de katoenoogst toen geraamd werd £ 15 millioen minder te zullen bedragen, dan in vorige jaren, en men dus op grond van een veel minder aanbod van wissels, eer stijging had mogen verwachten.

1 De waarde der invoeren wordt opgegeven:

1861/2	£ 22,320,432	en specie £ 14,951,985
1869/9	£ 35,793,767	en specie £ 15,149,424
1869/70	£ 32,927,520	en specie £ 13,954,807
1870/71	£ 33,413,906	en specie £ 5,444,823

Misschien zal men wijzen op den belangrijken in- en uitvoer van Javaasch zilver na 1854, die niet had kunnen plaats grijpen, indien de aangegeven regelen voor Ned.-Indië golden, omdat de wisselkoersen steeds binnen de limites bleven.

Het antwoord op die tegenwerping ligt voor de hand.

De particulier moet, bij het maken der vergelijking van wat hem voordeeliger uitkomt: zilver te ontbieden of wissels te trekken tegen zekeren koers, 7½ maand rente in rekening brengen wegens vervroegde betaling door den betrokkene, in geval zilver wordt gezonden, wat hem te staan komt op 3 à 4 pCt.

Maar de Regeering stelt die renten ter zijde en ontbiedt zilver, zoodra zij voor de ƒ 100, die de nemer van hare wissels in Indië betaalt, meer moet afgeven dan eene aanwijzing in Nederland betaalbaar met 100⅛ à ⅜ en vermits zoo hooge prijs menigmaal niet te bedingen was, werd veel zilver door haar naar Java gezonden.

Het verschijnsel van den invoer is dus geene uitzondering op de wetten, die den wisselkoers regeeren, maar wordt juist daardoor verklaard, vermits de goedkoopste prijs van Gouvernementswissels om bijzondere redenen veel hooger is, dan die van particulier papier.

Door dien maatregel van de Regeering om telkens zilver in te voeren, werd het ruilmiddel op Java overvloedig en minder waard dan in de naburige landen. Britsch-Indië kwam zijn wissels op Java verkoopen, waar het voor dat artikel 5 en meer procenten kon bekomen, en voerde de daarvoor ontvangen specie uit. Dat is de oorzaak van den uitvoer van zilver uit Java in 1860 en volgende jaren.

Maar een ander gevolg van die wijze van handelen is, dat de wissels op Java in den regel iets duurder moeten zijn dan in omringende landen, omdat de Regeering goedvindt Java van goedkooper zilvergeld te voorzien, dan Britsch-Indië bijv. zich kan aanschaffen. Toch zijn de wissels in het laatste land in den laatsten tijd duur geworden, in verhouding tot vroeger[1], terwijl de Ned. Ind. prijzen stationair bleven, en in dit jaar wel iets, echter niet veel hooger zijn geworden, maar ook de

1 De gemiddelde koersen van 1861/1866 waren 1 rupee = ruim 2 shilling koersen van 1867/1872 1 rupee = 1/11 tot 2 sh. terwijl die in 1873 en 1874 steeds hooger werden, en sedert Augustus alleen koersen bekend zijn van 1/10 à 1/10·5 of 2 p. per rupee (gelijk ca. 8 pCt.) duurder.

oorzaak van die wijziging in de vroegere verhouding moet steeds gezocht worden in de werking der limites. Door de daling van het zilver te Londen werd de goedkoopste prijs van wissels verhoogd voor Britsch-Indië, maar niet voor Java, dat zijn geld uitsluitend moet trekken uit Nederland, waar het in verhouding tot de waarde op de open markt nog duur is te noemen.

Met het bovenstaande vermeen ik genoegzaam te hebben aangetoond, dat de wetten die de wisselkoersen regeeren, volkomen van toepassing zijn voor Indische wissels en dat niet de factor van vraag en aanbod, maar wel de grenzen, waarbinnen de prijzen zich kunnen bewegen, den meest overwegenden invloed daarop uitoefenen, zoodat, zelfs wanneer nieuwe behoeften of buitengewone omstandigheden eene groote wijziging brengen in het gewone aanbod van wissels, de prijs, ten gevolge van de krachtige werking dier limites, niet in dezelfde verhouding verandert.

Eventueele daling in de zilverprijzen zal zich dus, bij verbreking der munteenheid, wel degelijk op Java doen gevoelen, omdat de minste en hoogste prijzen van den wissel daardoor gelijktijdig worden opgezet, evenzeer als die thans invloed uitoefent op de Br. Ind. koersen, die tegenwoordig geregeld worden genoteerd à 1/10¼ of daaromstreeks, terwijl diezelfde koers vroeger slechts een enkele maal werd betaald, en o.a. nog in 1870 den uitvoer van £ 600,000 zilver naar Engeland ten gevolge had.

Al is echter bewezen, dat Indische wissels in het algemeen luisteren naar gewone economische wetten, dan is daarmee nog niet aangetoond, dat tijdelijke wisselingen in de waarde van zilver zich aan het in Indië circuleerend geld zullen mededeelen.

Zoodra de munteenheid wordt verbroken, en bijv. het zilver te Londen in waarde daalt, zal één van deze drie gevolgen zich moeten voordoen:

1. Of de wisselkoers luistert naar de nieuwe limites, en dat is m.i. het waarschijnlijkste geval. Maar dan ook heeft de depreciatie van het Indisch ruilmiddel een aanvang genomen en staat het zilver in Azië tot goud nagenoeg in dezelfde verhouding als in Europa.

2. Of wel, de koers luistert niet naar de nieuwe limites, en groote hoeveelheden zilver worden ingevoerd.

Lang kan die metaalverplaatsing echter niet aanhouden, zonder dat de koers zich daarnaar regelt, en dus hetzelfde nadeel zich doet gevoelen als sub 1. Daarvoor staat de geschiedenis van al wat vroeger op Java en nog van 1860/1867 in Br. Indië gebeurd is, ons borg, tenzij in de toekomst dezelfde oorzaken geheel andere gevolgen mochten hebben.

3. Of de koers luistert niet naar de veranderde limites, en toch hebben er geen verzendingen van metaal plaats, ten minste geen zoodanige, waardoor nadeelige gevolgen ontstaan.

Deze stelling wordt tot zekere hoogte door den Heer Pierson verdedigd.

Naar mijne meening nu kan dat verschijnsel zich niet voordoen dan bij toepassing van bijzondere maatregelen, bijvoorbeeld:

a. Wanneer het Gouvernement evenals vóór 1854 een prijs vaststelt, waarvoor steeds wissels zijn te bekomen.

Die koers zal dan in ieder geval moeten bedragen 101 of daaromstreeks (op 6/md. dato). Anders wordt de depreciatie erkend.

Maar wanneer het zilver in waarde blijft dalen, zoodat de Regeering het door haar ingewisseld Hollandsch geld met 5 à 6 pCt. verlies in Europa moet gaan verkoopen, zal zij zoodanigen maatregel niet lang volhouden, want bij dergelijke vermindering zou er nog voordeel mede te behalen zijn door dat zilver naar Java te zenden, al steeg de koers, die voor Gouvernementswissels te bedingen zou zijn, tot 96.

Bovendien zou het voor particulieren rekening geven, om zilver op Java in te voeren bij een koers van 101. Het Gouvernement zou zijn wissels dus goedkooper afgeven dan de minste prijs, dien een particulier zou bedingen, - ja, bij verdere daling zou men zilver gaan invoeren om daarvoor Gouvernementswissels te koopen.

Op den duur zou dergelijke maatregel niet in stand kunnen gehouden worden, al moge die tijdelijk, en als overgangsmaatregel aanbeveling verdienen.

b. Dergelijk feit als sub. 3 is genoemd, is ook denkbaar, wanneer de muntslag uit den aard der zaak beperkt is, of geheel verboden wordt.

Die oorzaak werkt thans in Nederland, waar de Munt slechts betrekkelijk weinig geld kan afleveren, hoezeer het verschijnsel m.i. in niet mindere mate wordt bevorderd door de

omstandigheid, dat de handel er op vertrouwt, dat het Holl. zilver binnen kort tegen goud zal worden ingewisseld, en de Staat de alsdan te lijden schade voor zijne rekening zal nemen.

Zonder Munt, of met beperkte gelegenheid tot aanmunting, is de goedkoopste limite der wisselkoersen zeker weinig beteekenend. De trekkers moeten zich getroosten voor hunne wissels te nemen, wat men geven wil.

Maar de wetten der natuur worden niet straffeloos geschonden. Bij verbod van muntslag komt eindelijk een oogenblik, waarop bijv. de Bank in ongelegenheid geraakt, en al wilde men dan weder de verzilvering der biljetten verbieden, dan zouden nieuwe nadeelen ontstaan, zooals agio van klinkende specie, uitvoer, enz.

Waar de aanmunting niet verboden wordt, werkt de Munt krachtig door, en voldoet eindelijk aan hare bestemming. Het ruilmiddel, dat mogelijk nog om bijzondere redenen veel meer waarde heeft dan het muntmetaal, waaruit het is samengesteld, wordt te overvloedig, en wordt daardoor juist de oorzaak weggenomen, waaraan het die bijzondere waarde te danken had. Want, al ware het mogelijk, zooals dezer dagen in een ingezonden stuk in een der dagbladen werd beweerd, dat het ruilmiddel bij ruime hoeveelheid die extra-waarde bleef behouden, dan nog zou uitvoer moeten volgen, omdat men het zilver niet consumeert, en dan zouden trekkers van wissels dat buiten'slands weder kunnen opkoopen, waar het zijn bijzondere waarde als munt niet heeft (althans onze Holl. gulden niet) en hunne lang miskende rechten doen gelden.

Dergelijke wisselingen gaan echter niet geleidelijk, maar veroorzaken schokken.

Al het bovenstaande is op Java toepasselijk, omdat het Gouvernement veel munt zal invoeren, liever dan wissels afgeven bij de tegenwoordige koersen, en Britsch Indië, waar de koersen gestegen zijn, geen zilver uit Java zal trekken, zoodat er overvloed van ruilmiddel zal ontstaan, welke nog zal toenemen, wanneer de Munt voor particulieren openstaat, en deze, bij de tegenwoordige koersen van 101 à 102, groote voordeelen zullen behalen door het ontbieden van zilver.

Overvloed van geld tast de prijzen op Java spoediger aan dan in Europa, zooals ik straks nader hoop aan te toonen.

De redenen, die de heer Pierson aanvoert tot staving van zijn gevoelen, dat Indië niet veel nadeel zal ondervinden van eene eventueele verbreking der munteenheid, komen in het kort hierop neder:

Die schrijver ontkent niet de gevolgen, die eene vermindering in de waarde van zilver ten laatste ook voor het Indische ruilmiddel zoude hebben, - maar wel, dat zoodanige langdurige depreciatie te wachten is.

> ‘Geen duurzame daling, omdat Azië nog te veel zilver behoeft, maar vele schommelingen, omdat die behoeften op onregelmatige wijze zich doen gevoelen.
> Indië heeft van dergelijke fluctuaties niets te vreezen, omdat het te ver verwijderd ligt van de plaats, waar ze ontstaan.’

Ik heb boven reeds aangetoond dat de wissel op Java vele veranderingen onderging (van 75 tot 108 gedurende de jaren 1844-1854), en het is bekend, dat het aanbod van wissels, bijv. bij de verscheping der grootste producten. oneindig grooter is dan in andere maanden, terwijl de vraag naar wissels door importeurs mag geacht worden het geheele jaar door dezelfde te blijven. Men kan dus zeggen, dat de invloed, dien vraag en aanbod op de wisselkoersen uitoefenen, meer kans heeft zich op Java te doen gevoelen dan in Nederland, en is het daar, meer dan ergens anders, zaak de limites, die den koers bedwingen, te beperken, - althans niet uit te breiden.

Maar de verbreking der munteenheid heeft juist het boven reeds besproken nadeel ten gevolge, dat die grenzen minstens[1]

1 Ik geloof, dat het woord ‘minstens’ niet ten onrechte hier wordt gebezigd. De Br. Ind. Munten vorderen hooge muntloonen, en nog wordt door het Gouvernement op den muntslag verloren. Het is dus niet te onderstellen, dat de Ned. Ind. Regeering minder muntloon zou vorderen, indien ooit tot de oprichting van een Munt te Batavia werd besloten, wat toch, zooals de heer v.d. Berg aantoont, ten slotte noodig zal zijn, als de eenheid van munt wordt verbroken.
Ieder die te Bombay of Calcutta laat aanmunten ontvangt dadelijk na het ‘assay’ van het afgeleverd zilver, een mandaat, dat feitelijk onmiddellijk bij de Staatskas betaalbaar is. Of het Ned. Ind. Gouvernement echter tot zoodanigen, met de traditieën van het moederland geheel in strijd zijnden maatregel, zou overgaan, durf ik betwijfelen. Het renteverlies veroorzaakt door den tijd, gedurende welken men wachten moet, zal zeker dikwijls aanzienlijk zijn, en de operatie soms geheel onmogelijk maken, wat op 't zelfde nederkomt, alsof de limite van goedkoopsten prijs veel, soms onbepaald wordt uitgezet.
De Eng. wissel is thans, in verhouding tot de zilverprijzen, 4 à 5 pCt. te goedkoop, maar dergelijk verschijnsel zou nimmer mogelijk zijn, indien hetzelfde geld in Engeland en Nederland circuleerde.
Wanneer echter zoodanig verschijnsel zich kan voordoen in den handel tusschen twee naburige staten, dan zijn *a fortiori* veel grooter afwisselingen mogelijk in den koers tusschen Nederland en Java, zoodra beide landen niet meer hetzelfde geld gebruiken.

2 pCt. in iedere richting worden uitgezet, terwijl de grootste handelaar in wissels (het Gouvernement), die eenige vastheid gaf aan den prijs van het artikel, van de markt zal verdwijnen. Men mag met gerustheid koersen voorspellen, evenals in Br.-Indië varieerende tusschen 98 en 108, zonder dat de zilverprijzen daarop nog eenigen invloed uitoefenen.

Al heeft Java dan niet het voor Nederland gevreesde nadeel te duchten, dat schommelingen in de zilverprijzen tot een bedrag van ruim 2 pCt, onder of boven de tegenwoordige noteering, daarmede overeenkomende wisselingen in de prijzen van wissels zullen veroorzaken, - de aanleiding tot diezelfde variaties in den koers der Java-wissels ontstaat door de verbreking der munteenheid, m.a.w. andere oorzaken hebben voor beide landen hetzelfde nadeel: grooter onzekerheid in de wisselkoersen, en wel tot een bedrag van 4 pCt.

Ik zou niet gaarne tegen den heer Pierson in het strijdperk treden, wanneer hij betoogt, dat er alle waarschijnlijkheid bestaat, dat de vroegere verhouding van goud tot zilver binnen eenigen tijd weder zal worden hersteld, d.i. dat het zilver weder duurder zal worden, en er dus geen blijvende depreciatie te wachten is, maar slechts schommelingen, omdat de vraag naar zilver voor Azië, Zuid-Amerika enz., grooter zal worden, zoodra dat metaal goedkooper wordt.

Alleen wensch ik op te merken, dat het mij voorkomt, dat aan Azië in de onmiddellijke toekomst, d.i. bijv. in de eerste 4, 5 jaren, eene te groote beteekenis wordt gegeven als kooper van zilver.

De tijden der zoogenaamde ‘silverdrain’ zijn voorbij, waarin Britsch Indië jaarlijks ruim £ 15 millioen aan goud en zilver trok[1], en de redenen, die tot die buitengewone vraag aanlei-

1 Volgens het verslag, opgemaakt door eene commissie uit het Engelsche Lagerhuis, bedroeg de invoer van edele metalen in Britsch Indië gedurende 1860/9 £ 159,783,019 meer dan de uitvoer.
Te Bombay alleen werd in het tijdvak 1848 1854 gemiddeld per jaar slechts £ 555,480 aan zilver meer in- dan uitgevoerd - tegen £ 4,368,798 per jaar in het tijdvak 1855/61 of £ 6,605,433 in de jaren 1861/63.
Volgens het verslag van de Staats-kommissie werd in 1871 slechts circa 3,700,000 £ en in 1872 5,500,000 £ zilver uitgevoerd - waarmeê te vergelijken: het kol. verslag van Britsch Indië pro 1871/2, waarin wordt opgegeven dat de invoer van zilver en goud in dat jaar bedroeg £ 11,573,813.

ding gaven, bestaan niet meer. Spoorwegen worden niet meer gemaakt en vereischen niet langer den aanvoer van kapitaal in den daarvoor meest geschikten vorm: geld, om de arbeiders te betalen, terwijl de vraag naar O.-Ind. katoen sedert het einde van den Amerikaanschen oorlog weêr belangrijk is afgenomen.

Nu moge de Heer Pierson beweren, dat niet de waarde van in- en uitvoeren, maar alleen de waarde van het zilver dit vraagstuk beheerscht, maar ik kan die stelling niet toegeven. Spoorwegen werden niet gemaakt, en katoen werd niet gekweekt, *omdat* zilver in Br. Indië meer koopvermogen had dan elders, maar als gevolg van die beide oorzaken ontstond in dat land groote vraag naar kapitaal. De meest voor het doel (uitbreiding der industrie) geschikte vorm, waardoor in die behoefte kon worden voorzien, was zilver en daarom ontstond groote navraag naar dat artikel en werd het duurder, - maar die vraag, die oorzaak van duurte, ontstond door redenen, waarmeê het verschil in waarde van dat metaal in Europa en Azië niets te maken heeft.

Zoolang dus geen dergelijke feiten zich weder voordoen, is het niet te verwachten dat Br. Indië evenveel geld zal trekken als gedurende de jaren 1854-1869 het geval was, - integendeel de spoorwegen met Engelsch geld gebouwd, zullen hunne steeds klimmende opbrengsten moeten terugzenden.

Al wordt dus het zilver in Europa goedkooper en stijgt de Ind. wisselkoers, en al wordt ten gevolge daarvan wat meer geëxporteerd, - zoolang geene bijzondere redenen hun invloed uitoefenen - en die zijn thans niet te voorzien - mag men verwachten dat de tegenwoordige toestand niet zal veranderen, en de vraag naar zilver voor het Oosten te gering zal zijn, om de daling daarvan in Europa op krachtige wijze tegen te gaan.

Ten bewijze daarvan strekke de tegenwoordige (in vergelijking met vroeger veel hoogere) stand van den Br. Ind. wisselkoers, die toch nog geen invoer van zilver toelaat.

Wat Java betreft, meen ik te mogen betwijfelen, of het zilver daar meer waarde heeft dan in Nederland. Integendeel de wissels blijven duur, zijn in den laatsten tijd zelfs de limite genaderd,

waarop het voordeel geeft zilver terug te voeren, terwijl de exporten ten gevolge van de stijging in prijs der koloniale producten belangrijk zijn toegenomen, en men dus op grond daarvan eer had mogen verwachten grooter aanbiedingen van wissels en goedkooper prijs, - een en ander als natuurlijk gevolg van de door de Regeering gevolgde gedragslijn, om zilver in te voeren, zoodra de koers 101 wordt, waardoor het ruilmiddel te overvloedig wordt en deprecieert.

Terwijl dus de productie van zilver toe-, althans niet afneemt, en Europa met zijne veel metaal eischende muntstelsels veel minder vraagt, - in de eerste jaren zelfs het artikel te koop aanbiedt, is de vraag voor Britsch Indië gedaald (volgens de berekeningen der Staats-commissie van 169 mm. gulden zilver in 1862-65 tot 44½ mm. in 1871)[1]. Het zilver moet dus nog in de eerste jaren wel goedkoop blijven, tenzij de vraag voor Azië weder zeer toeneemt, en dat zal niet geschieden, alvorens.

òf buitengewone omstandigheden zich voordoen, waardoor een enorme vraag naar geld ontstaat, maar die vooralsnog niet worden voorzien, en waarop men dus niet mag rekenen als op een factor, die de waarde van zilver spoedig aanzienlijk zal verhoogen, wanneer men niet eens kan onderstellen, waarin dergelijke omstandigheden zullen bestaan, en de waarschijnlijkheid kan aantoonen, dat ze zullen geboren worden,

òf wel het zilver zoo zeer in waarde vermindert, dat Azië van die goedkoope prijzen gebruik maakt om meer te koopen, maar dan ligt het voor de hand, dat Azië alleen goedkoop zal koopen, d.i. den prijs niet zal opzetten.

Dat tijdelijke wisselingen in de waarde van zilver op Java minder gevoeld zullen worden dan in Nederland, beweert de Heer Pierson voornamelijk op grond van de volgende argumenten:

Gemunt zilver rijst of daalt alleen in dezelfde proportie als ongemunt metaal, indien er veel gelegenheid bestaat tot aanmunten, en banken het zilver opkoopen. De Javasche Bank kan niet koopen, en de munt is te ver van Java verwijderd.

Het speculeeren op muntmetaal is een zaak, die veel kapitaal vereischt, en is mogelijk in Nederland, wegens de nabijheid

1 Vergelijk N.P.v.d. Berg, de Munt-kwestie, waarin over dit vraagstuk breedvoerige mededeelingen worden gedaan.

der Engelsche zilvermarkt, waardoor de voor dien handel benoodigde sommen snel terugkeeren, maar moeielijker op Java, waar zoo groote kapitalen niet voorhanden zijn, en waar men zich, juist omdat de operatie zoo veel langer en wisselvalliger is, niet met een geringe winst zal tevreden stellen.

Eerst bij langdurige en groote dalingen in de zilverprijzen zal dus op Java gevaar ontstaan voor uit- of invoer van munt.

Eindelijk staat het ruilmiddel in een land niet zoo ras aan depreciatie bloot, wanneer de invoer van munt belangrijk toeneemt, omdat een tijdelijke overvloed van geld allereerst op den rentestandaard werkt, die daardoor wordt verlaagd. Juist ten gevolge daarvan echter wordt de handel verlevendigd, en ontstaat nieuwe vraag naar geld, die alleen soms in staat is de nadeelige gevolgen van tijdelijken overvloed te keer te gaan.

Alvorens iets in het midden te brengen tegen de conclusie, die de Hr. Pierson uit die argumenten trekt, zal moeten worden uitgemaakt, wat eigenlijk bedoeld werd met de kortstondige waardewisselingen, die genoemde schrijver als aanstaande voorspelde.

Wanneer de hr. Pierson daarmeê alleen het oog heeft op schommelingen in de zilverprijzen, die enkele weken of maanden aanhouden en twee of drie pCt. verschil in de prijzen van zilver veroorzaken, dan geef ik gaarne toe, dat zulke waardewisselingen haren invloed op Java niet op merkbare wijze zullen doen gevoelen.

Daarentegen geloof ik, op grond van het straks reeds aangevoerde, dat bij verbreking der munteenheid, de Indische koersen tot zekere mate oneindig wisselvalliger zullen zijn dan de Nederlandsche, en bij langdurige of sterke schommelingen, zooals men die voor het zilver mag te gemoet zien, - de afstand wel een factor is, waardoor belet wordt, dat de Indische wissels even snel worden aangedaan als de Hollandsche, - daarentegen andere voor Indië geldende redenen juist ten gevolge hebben, dat de Java-wissels sneller en op veel nadeeliger wijs *kunnen* worden aangedaan.

Wel is waar zal de Java-Bank geen zilver opkoopen en de Munt slechts tot zekere grenzen in een eventueele vraag naar ruilmiddel kunnen voorzien, maar voor Java gelden daarentegen bijzondere omstandigheden, die den in- of uitvoer van zilver in de hand kunnen werken.

Vooreerst wordt de koers bij verbreking der munteenheid veel meer afwisselend, van 98-108. - Zeer zeker zal nu, als de wissel bijv. 98 staat, eene verlaging van den zilverprijs ad 5 pCt. geen invloed uitoefenen, maar het tegendeel kan even goed plaats vinden: de koers kan 108 zijn, als een daling bekend wordt, en dan zal het voordeel op den invoer van zilver zóó groot zijn, dat de wissel binnen weinig tijd tot de nieuwe limite zal moeten rijzen.

Dergelijke invoer wordt op Java gemakkelijker gemaakt door de omstandigheid, dat verschillende vreemde munten (dollars, Spaansche matten) onder de daar wonende vreemde Oosterlingen eene bepaalde handelswaarde hebben.

In de tweede plaats is het bekend, dat in den regel het grootste aanbod van wissels op Java ter markt komt, en dus de prijs goedkooper wordt tegen den tijd, dat de geoogste producten worden verscheept, terwijl ook de kapitalen, die de industrie voor de exploitatie der landbouw-ondernemingen behoeft, op gezette tijden worden gevraagd.

Men weet, in één woord, lang vooruit, wanneer men geld noodig heeft.

Is nu de koers bijv. in April of Mei betrekkelijk goedkoop, en is het zilver in waarde gedaald, dan kan ieder koopman gemakkelijk berekenen, dat er nog winst is te behalen, als hij geld ontbiedt, hetwelk hij pas, maar dan ook zeker, na enkele maanden noodig heeft, wanneer de wissel in den regel goedkooper is.

De bedenkingen tegen de waarschijnlijkheid, dat men in Indië op zilver als handelswaar zal gaan speculeeren, komen mij dan ook niet voor zóó gewichtig te zijn. De operatie loopt vlugger af, dan men zich wel voorstelt, behoeft volstrekt niet onderworpen te zijn aan risico van verlies, en vereischt des noods geen kapitaal.

Een enkel voorbeeld moge deze bewering duidelijk maken.

Bij verbreking der munteenheid zijn koersen van 105 en lager, zeer mogelijk. Wat belet nu, dat een der talrijke banken te Batavia tot de volgende transactie besluit, bij het lezen van een telegram, dat het zilver te Londen genoteerd is à 57½ p.

Het Bat. kantoor telegrafeert aan zijn Londenschen correspondent om bijv. te koopen 945,000 wichtjes fijn zilver, en remitteert tegelijk tegen koers 105 een wissel ad ƒ 97919 Holl. ct.

Dat zilver wordt naar Nederland gezonden en aldaar binnen stel 1 maand vermunt, om dan in den vorm van 100,000 Ned.

Ind. guldens naar Java te worden gezonden, waar het binnen 3 maanden na afzending van het telegram aankomt.

De Bank is dan in 3 md. weder in het bezit van haar geld.

Wat zal die operatie nu kosten?

Inkoop 945,000 w.f.z. tegen 57½ p. per Eng.	ons st. zilver	£ 7870.4.2
Commissie, vracht en assurantie naar Holland	½ pCt	£ 39.9.1
Vracht naar Indië	½ pCt	£ 39.9.1
Assurantie	⅝ pCt	£ 49.3.9
	Totaal	£ 7998.6.1
Wat, het pond sterling berekend à ƒ 12, gelijkstaat met eene waarde in Holl. courant ad		ƒ 95979.65
Hierbij nog 2/m. rente à 6 pCt		ƒ 959.79
Dan moet de Eng. correspondent ontvangen		ƒ 96939.44
De hem geremitteerde wissel op 6/m. dato was groot	ƒ 97919.-	
Af 4/m. disconto à 3 pCt	ƒ 979.19	
		ƒ 96939.81
en is de rekening te Londen dus vereffend		
De Bank te Batavia ontving		ƒ 100,000 Ind. C^{t}.
waarvoor 3/m. te voren werd betaald voor de genoemde remise	ƒ 93,256 Ind. C^{t}.	
Bij 3/m. rente à 6 pCt.	ƒ 1,398 Ind. C^{t}.	
en nog b.v. ½ pCt. voor muntloon, kosten van afscheep, eventueel hooger disconto in Europa dan 3 pCt	ƒ 466 Ind. C^{t}.	
		ƒ 95,120 Ind. C^{t}.
De winst bedraagt dus		ƒ 4,880 Ind. C^{t}.

of bijna 5 pCt. in drie maanden, terwijl men hierbij vooral in het oog moet houden, dat de speculatie volstrekt geen kans van verlies opleverde. Men kan toch, op een

renteverlies van enkele weken, gedurende welke het zilver langer aan de Munt blijft liggen dan men zich heeft voorgesteld, tot op één gulden na, te voren berekenen hoeveel de winst zal bedragen - en, zooals de Hr. Pierson terecht aanmerkt, men kan ook die onzekerheid wegnemen, door per telegram te informeeren of de Munt eene bestelling kan uitvoeren.

Wel voert de Hr. Pierson hiertegen aan, dat dergelijke speculatie geheel kan mislukken door eene rijzing van den Engelschen koers hier te lande op het oogenblik dat de gezonden

remise in Europa aankomt, maar tegen dat gevaar kan men zich volkomen wapenen door een wissel op Londen te koopen, die te Batavia even goed, en (het £ à ƒ 12 berekend) in den regel even goedkoop te bekomen is.

In Nederland zal overigens, althans in den eersten tijd, wel zilver te koop zijn, - de operatie wordt dan nog winstgevender.

Of wel, zal men zeggen, de koers van de wissels zal gedurende de drie maanden weder rijzen en de Bat. handelaar zal dan liever voor de door hem geremitteerde som wissels afgeven, dan die in den vorm van munt doen uitkomen. Dát gevaar vrees ik ook, - maar het zal geen speculant terughouden, want de winst *is* dan in ieder geval reeds gemaakt en kan alleen nog grooter worden. Maar juist dát zal waarschijnlijk geschieden, en heeft dan schommelingen ten gevolge, welke allicht meer zullen bedragen, dan die men voor Nederland te gemoet ziet.

Waarom echter alleen het oog gevestigd op speculaties? De voornaamste, zoo niet bijna alle kooplieden op Java staan in eenige betrekking tot de industrie, en weten dat op gezette tijden geld noodig is. Zij kunnen lang te voren berekenen, wanneer hunne meeste wissels moeten gerealiseerd worden. Voorziet men nu, dat die koopwaar goedkoop zal worden juist op het oogenblik dat men er meê aan de markt *moet* komen, - men zal niet aarzelen om de Hollandsche correspondenten te verzoeken geld te zenden, in plaats van wissels te honoreeren.

Waar 4, 5 pCt. winst te behalen is, zal de Indische koopman allezins in staat zijn, zijne Hollandsche vrienden voor de vervroegde betaling op zoodanige wijze schadeloos te stellen, dat zij gaarne daartoe zullen willen medewerken. Voor hen die zoo handelen, is kapitaal geen vereischte, alleen krediet: Het voor dergelijke operaties benoodigd kapitaal wordt door de Hollandsche kassen geleverd

Daar is nog eene omstandigheid, die speciaal voor Indië geldt, waar nog geen Munt is, en waardoor de invoer van zilver kan bevorderd worden.

Hoe zal men toch verhinderen, dat volwichtig zilvergeld wordt nagemaakt? In dergelijke namaak zijn de inlanders zeer bedreven en de werktuigen daarvoor gebruikt zijn zoo eenvoudig mogelijk: een paar stukjes zacht hout zijn al wat men daartoe behoeft. De op die wijze verkregen munt werd tot

dusverre valsch verklaard, omdat het gehalte bleek te laag te zijn of de stukken te licht waren, enz. Maar wanneer het zilver veel in prijs vermindert, wie zal dan kunnen beletten, dat namaak van volwichtige munt op groote schaal plaats vindt? Men kan op Java alleen constateeren of eenig geldstuk genoeg zilver bevat. Verdere details van bewerking kan alleen een technicus beoordeelen, en een Muntcollegie ontbreekt op Java!

De Heer Pierson voert verder aan, dat veel ruilmiddel in de eerste plaats werkt op den rentestandaard en maakt die stelling ook voor den minst ingewijde zoo duidelijk mogelijk.

Maar juist die factor, waardoor de depreciatie van de munt gedurende eenigen tijd verhinderd wordt zich aan de prijzen mede te deelen, kan op Java veel minder invloed uitoefenen dan in Nederland.

Veel geld en lage rente lokken uit tot het sluiten van beleeningen om voor het aldus verkregen geld weder fondsen in te koopen, of tot het aangaan van andere operaties, die binnen korten tijd afloopen.

Maar in Indië kan men geen fondsen koopen, en kan men nieuw geld voornamelijk slechts aanwenden tot uitbreiding der landbouw-industrie[1], terwijl de handel, die nieuwe transacties zou willen aangaan, juist door de ligging van Java wordt verhinderd in het doen van zaken, die binnen enkele weken afloopen. Alles werkt daar meer op tijd geen landbouwer zal geld opnemen tegen lage rente voor een of twee maanden, zooals de beursspeculant doet, - maar ook de geldschieter laat zijn geld liever eenigen tijd renteloos liggen dan het jaren lang vast te zetten tegen eene z.i. ongeëvenredigde rente. In één woord: de rentestandaard wordt minder snel aangedaan en kan weinig of niet medewerken om den invloed tegen te gaan, dien depreciatie van de munt op de prijzen uitoefent.

Hetzelfde is toepasselijk op het hulpmiddel der fiduciaire betaalmiddelen. Op Java bestaat niet die uitgebreide geldmarkt en dat goed georganiseerd bankwezen, hetwelk in Europa dikwijls in staat is alle nadeelige gevolgen af te wenden, die een

1 Blijkens het verslag der Escompto-Maatschappij te Batavia werd door die vereeniging een aanzienlijke som, waarvoor men geen tijdelijke belegging wist te vinden, bij eene der groote Hollandsche credietvereenigingen in depôt gegeven.

tijdelijke overvloed of schaarschte van het ruilmiddel zou kunnen veroorzaken[1].

Ten bewijze daarvan wensch ik te wijzen op Britsch Indië, waar de dikwijls genoemde silverdrain een ontzettenden invloed heeft uitgeoefend op alle prijzen.

In Julij 1863 werd eene commissie benoemd, die in last had een onderzoek in te stellen naar de veranderingen in de prijzen der voornaamste goederen, loonen en huren op de militaire stations in West-Britsch Indië.

Die kommissie bragt in Maart 1864 een zeer uitvoerig verslag uit, waarin de prijzen zijn opgenomen van een aantal zaken gedurende de laatste 40 jaren.

Daaruit blijkt dat die tot het jaar 1849 nagenoeg dezelfde zijn gebleven, om echter in het tijdvak 1850-1859 en vooral in de jaren 1860-1863 enorm te stijgen. Een enkel cijfer vinde hier zijne plaats:

Jaren.	**Koren. Hoeveelheid tola's voor 1 rupee.**	**Rijst. Hoeveelheid tola's voor 1 rupee.**	**Loonen ambachtsman.**	**Loonen koelies.**
1830-39	1,335-1,284	1,591-1,440		14/9-11/3
1840-49	1,556-1,245	1,800-1,440	28/10-25/6	12/3-11/10
1850-59	1,393-1,137	1,520- 960	32/7 -29/9	14/2-
1860-63	988- 860	1,160- 670	49/8 -46/6	19/4-15/6

Op grond van deze en zeer vele andere aangehaalde feiten kwam de commissie tot het besluit, dat er acht door haar genoemde oorzaken zijn te vinden voor de geconstateerde verhooging van alle prijzen, waarvan de eerste is de invoer van zilver, die in 1854 een aanvang nam en vooral in en ná 1860 groote proporties aannam, terwijl alle zeven anderen in werkelijkheid slechts een uitvloeisel zijn van die eerste en hoofdoorzaak.

Bij gelegenheid van eene enquête door het Engelsch Parlement bevolen omtrent de Britsch-Indische geldmiddelen, werd die waardevermindering van het Indische geld sedert de laatste 15 jaren herhaalde malen ter sprake gebracht en verklaarden *alle* deskundigen, die destijds gehoord werden, dat de prijs van

1 In Europa bijv. wordt de wisselkoers ten deele ook geregeerd door den effectenhandel. Bij te hooge koersen kan men van vervallen coupons, afgeloste obligatieën enz., als remise-artikel gebruik maken, - hetwelk in Indië onmogelijk is.

alles met 25 tot 50 pCt en van sommige zaken tot 100 pCt. was gestegen sedert, - en als gevolg van den silverdrain.[1]

Ik geloof met het bovenstaande mijne stelling voldoende te hebben toegelicht:

dat door muntverbreking één nadeel in ieder geval voor Ned.-Indië geboren wordt, daarin bestaande, dat de wisselkoersen twee procent meer kunnen rijzen of dalen. dan tot dusverre het geval was,

dat wel is waar de groote afstand tusschen Europa en Java onder gewone omstandighedeu, d.i. wanneer het Indisch ruilmiddel de Europeesche zilvermarkt volgt en dus de nadeelen ondervindt die voor Nederland worden gevreesd, - zal beletten dat geringe schommelingen in de zilverwaarde op Java worden gevoeld,

maar bijzondere voor dat land geldende oorzaken ten gevolge hebben dat, als het Indisch geld eenigen tijd van de Europeesche marktwaarde afwijkt, - dit toch onmogelijk lang kan duren en de daaruit voortspruitende gevolgen veel nadeeliger fluctuaties in den wisselkoers en grooter invloed op de waarde van het Indisch ruilmiddel kunnen veroorzaken dan hier te lande,

terwijl, als alleen geringe schommelingen te duchten zijn, Nederland al evenmin gevaren loopt als Java.

Bij de verdediging der voorgedragen wet in de 2de Kamer stelde de Regeering zich op een minder absoluut standpunt. Zij ontkende niet de mogelijkheid dat het ruilmiddel in Ned. Indië in het vervolg door dezelfde gevaren zou bedreigd worden als het Nederlandsche, maar beweerde dat er allezins tijd was om - hangende de inwisseling van het zilver hier te lande - de voor de kolonieën noodige maatregelen te treffen.

In hoeverre mag nu die bewering als waarschijnlijk worden toegegeven?

De toekomst van het Ned. Ind. muntwezen kan bij de aanneming van den gouden standaard voor Nederland in twee tijdperken worden gesplitst:

Het eerste, gedurende hetwelk de Nederlandsche en dus ook de Ned. Ind. zilveren munt hier te lande tegen den daarvoor bij de wet gestelden koers wordt ingewisseld.

1 Vide Questions 6265-1006-996-1098-1635 1637-8132, enz. en appendix to Report from the select Committee on East India finance - Ordered by the House of Commons to be printed in 1871 and 1872.

Het tweede, waarin die inwisseling heeft opgehouden.

Gedurende het eerste tijdperk zal, zooals de Hr. Pierson te recht aanmerkt, voor Indië slechts een Munt op papier bestaan. Alle krachten zullen moeten ingespannen worden, om het voor Nederland benoodigd goud aan te maken. Men zou den muntslag voor Indië bovendien wel moeten verbieden, om de aanmunting te voorkomen van zoogenaamde Ned. Ind. guldens, die, na misschien pro forma de grenzen gepasseerd te zijn, weder naar Nederland ter inwisseling zouden worden teruggezonden.

Verkoopers van wissels zullen dus genoegen moeten nemen met den laagsten prijs, dien men hun aanbiedt. Het concurreerend artikel kunnen zij niet doen aanmaken.

Maar gedurende dit tijdperk circuleeren er nog genoeg Holl. zilveren guldens en rijksdaalders, die c.q. als remises naar Indië kunnen gezonden worden.

Koopers blijven vooralsnog niet meer geven dan 100 Ind. guldens voor circa 100 Holl. courant. Anders remitteeren zij zilver, dat in Nederland tegen het nieuwe geld wordt ingewisseld.

In het begin blijft de toestand dus nog, zooals die thans is. Dezelfde limites blijven een overwegenden invloed uitoefenen op den koers der wissels.

Maar al spoedig zal de Regeering, zooals zij reeds te kennen gaf, de voorkeur geven aan het invoeren op Java van het ingewisseld Hollandsch zilver boven een verkoop daarvan in Europa met bijv. 5 pCt. verlies.

De Eng. Ind. wissels zijn duurder geworden en veroorloven niet, dat het op Java overtollige zilver naar Britsch-Indië wordt weggevoerd.

Als eerste gevolg mag men dus verwachten overvloed van ruilmiddel op Java en neiging om goedkoop te worden.

Het Gouvernement trekt geen wissels meer, omdat het meer voordeel geeft het Holl. zilver in te voeren. Door dat te Londen te verkoopen verliest het bijv. 5 pCt. Het transport naar Java kost slechts ruim 1 pCt. Zoolang dus de wissels niet 4 pCt duurder worden dan de parikoers, verkoopt het die niet. Als gevolg daarvan komen zij, die gewoon waren Gouvernementspapier te koopen, het getal vermeerderen van de vragers naar particuliere wissels, en worden die laatsten duurder.

Java ziet de waarde van zijn muntmateriaal dalen, en weet,

dat het binnen een gegeven tijd voor 15.604 eenheden zilver niet meer, evenals tijdens de inwisseling, kan bekomen 1 deel goud, maar dat het binnen kort, om diezelfde hoeveelheid goud te koopen, ruim 16 deelen zilver zal moeten geven. Trekkers voorzien, dat zij, zoodra de Munt vrij is, niet meer dan bijv. 101 Holl. ct. zullen behoeven te geven voor de ƒ 100, die zij in Indië ontvangen - nemers weten, dat zij binnen kort zich nog tevreden zullen moeten stellen met wissels op Holland ad 93 en hooger. Het gevolg laat zich niet wachten: verkoopers trekken zoo min mogelijk, koopers nemen zooveel mogelijk.

De Java-wissels zijn, als het natuurlijk gevolg van de maatregelen der Regeering, in den regel duurder dan in Britisch-Indië. Tijdelijk moge die verhouding verbroken zijn, omdat het zilver voor Britsch-Indië goedkooper is geworden, en voor Java nog niet, - zoodra die oorzaak wegvalt, of met zekerheid te voorzien is dat ze binnen kort zal worden weggenomen, herstelt de natuurlijke verhouding zich weder, en moet het Holl.-Indisch ruilmiddel wel goedkooper worden, omdat het Gouvernement een deel der productiekosten voor zijne rekening neemt. De Eng. Indische wissels zijn reeds gestegen - de Javasche zullen dat voorbeeld volgen.

Vier factoren dus, die den koers der wissels opdrijven of omgekeerd de waarde van het zilvergeld deprecieeren, en de verzending van dat artikel in de hand werken naar Nederland, waar het tijdelijk nog eene hoogere waarde heeft. Zoolang nu geen bijzondere uitvoer van een of ander artikel plaats vindt, dat een grooter aanbod van wissels ten gevolge heeft, of een buitengewone vraag naar geld ontstaat - en beide omstandigheden worden, geloof ik, door niemand in de eerste jaren voor Java voorzien, - mag men aannemen, dat de koers der Javawissels, bij blijvende waardevermindering van het zilver, door die vier factoren krachtig zal worden aangedaan.

Nu reeds klimt de koers telkens tot dat uiterste punt, waarop het voordeel gaat geven zilver uit te voeren. De voorspelling is dus niet gewaagd, dat bij verder stilzwijgen der Regeering omtrent hare voornemens ten aanzien der Indische munt, een groot deel van het op Java circuleerend medium, dat toch nu reeds te overvloedig mag heeten, naar Nederland zal terugvloeien, om tegen goud te worden ingewisseld.

Mocht de koers veel rijzen, dan zal die uitvoer op groote schaal plaats grijpen, en schokken in de circulatie zouden mogelijk kunnen ontstaan.

De aandrang door sommige leden in de 2de Kamer gebezigd, dat de Regeering ten minste iets zou mededeelen omtrent hare plannen voor Ned.-Indië, omdat de belangen van de kolonie niet mogen achterstaan bij die van het moederland, komt mij dus voor wel eenigszins gewettigd te zijn, te meer omdat meermalen het verlangen bleek om de ingewisselde Holl. munt op Java te spuien.

Het moge nu waar zijn, dat bij de invoering van goudgeld hier te lande, dezelfde wettelijke toestand voor Indië nog eenigen tijd blijft voortduren, - toch geloof ik, dat het gevolg van dergelijken maatregel voor Nederland, zonder dat gelijktijdig eenige bepaling voor Indië wordt gemaakt, zal zijn:

Stijging der Ind. wisselkoersen en depreciatie van het ruilmiddel, hetwelk door particulieren naar Nederland zal worden uitgevoerd, om door het Gouvernement weer te worden teruggezonden.

Welke verschijnselen meer zullen toenemen, naarmate het zilver te Londen daalt, - de Br.- Ind. koersen stijgen, - en vooral wanneer het Gouvernement niet anders bekend maakt omtrent zijne voornemens ten aanzien van Java, dan de enkele uitdrukkingen tot dusverre gebezigd, waaruit de bedoeling kan worden opgemaakt dat Java maar zijn zilvergeld moet behouden, waardoor men in staat zal zijn het hier te lande ingewisselde met voordeel daarginds weder in omloop te brengen.

Over hetgeen, bij voortdurend stilzitten, in het tweede tijdperk op Java zal gebeuren, handelde ik boven reeds breedvoeriger.

Zelfs wanneer dezelfde verhouding tusschen goud en zilver blijft bestaan, die bij de muntwet voor de inwisseling zal worden aangenomen, kunnen de Ind. koersen, die nu feitelijk varieeren tusschen 100 en 103, in 't vervolg afwisselen tusschen 98 en 108.

Heeft dan eene rijzing plaats van het zilver op een oogenblik dat de wissel juist zijn goedkoopste standpunt bereikte, of een daling, als de wissel zeer duur is, dan zal die schommeling geene gevolgen hebben voor Java, maar gebeurt het tegendeel, wat even goed mogelijk is, dan werken de limites des te krachtiger en veroorzaken schokken in de prijzen van wissels, of wel groote uit- of invoeren van geld, die op den duur

dezelfde nadeelen berokkenen. In ieder geval kan en zal de Ind. munt niet lang ongevoelig blijven voor veranderingen in de zilverprijzen ad 5 pCt., die men op grond van de in dit jaar opgedane ondervinding in de toekomst als mogelijk en waarschijnlijk mag onderstellen.

Het zekerste middel om Indië tegen de gevaren te beschermen, die zijn ruilmiddel bedreigen, is de aanneming van den gouden standaard gelijktijdig met Nederland, zooals de Hr. v.d. Berg in zijne reeds genoemde brochure duidelijk uiteenzet.

Maar tegen het gebruik van goud als standaardmunt in Indië bestaan groote bezwaren, die door den Hr. Pierson worden opgenoemd en door den Hr. v.d. Berg niet worden ontkend.

Bovendien is eene gelijktijdige invoering van goudgeld in Nederland en Indië eene onmogelijkheid. De vraag rijst dus of er geene overgangsmaatregelen mogelijk zouden zijn, waardoor de nadeelen die men voorziet vooreerst worden afgewend, en de quaestie nog niet dadelijk wordt beslist, of de moeielijkheden verbonden aan het gebruik van goud in Indië kunnen opwegen tegen de gevaren, waarmêe de zilvermunt daar wordt bedreigd.

Zoodanige bepalingen kunnen m.i. gemaakt worden, en, zoo die al geen voordeel mochten aanbrengen, zal daardoor toch nimmer nadeel ontstaan.

Ook bij de toelichting van dit punt wensch ik de verdeeling in twee tijdperken te volgen, straks reeds aangegeven.

I^{e} tijdperk, gedurende hetwelk het zilver hier te lande wordt ingewisseld.

Het Gouvernement geve in de eerste plaats de verzekering dat het Indisch geld zal worden beveiligd tegen depreciatie, wanneer die bijv. een zekere grens mocht overschrijden.

In de tweede plaats zullen Gouv. wissels verkrijgbaar moeten gesteld worden tegen een vasten koers van omstreeks 100 (6 md. na dato).

Maar, zal men zeggen, indien de koers dan hooger mocht worden, verliest het Gouvernement, vooreerst door goedkooper te trekken dan anderen, ten tweede omdat het zijn Holl. zilver niet meer op Java in circulatie kan brengen.

Ik geef dat niet toe, 1°. omdat ik niet geloof, dat iemand voor eenigen wissel duurder prijs zal willen betalen, dan waarvoor hij er een bij het Gouvernement kan bekomen, en 2°. zal

die maatregel toch nooit meer verlies aan den Staat berokkenen, dan zoo er niets wordt gedaan.

Want, zoodra de koers hooger wordt dan 100 (in welk geval de Regeering verliest bij verkoop van wissels tegen dien prijs), zal het Ind. zilver ongetwijfeld naar Nederland worden uitgevoerd, om daar tegen goud te worden ingeruild.

Gesteld eens, dat het zilver 5 pCt. daalde beneden den voor de inwisseling gestelden prijs, zoodat het voor de Regeering op hetzelfde zou neerkomen om het Hollandsch zilver naar Java te voeren of te trekken tegen den koers van 96 - dan zou verkoop van wissels a pari tot een bedrag van ƒ 1000,000 een verlies berokkenen van ƒ 40,000, maar werd die koers niet vastgesteld, dan zouden die 1,000,000 guldens door den handel naar Nederland worden opgezonden en daar weder door de Regeering moeten worden ingewisseld, hetgeen haar ten slotte op ƒ 50,000 verlies zou te staan komen.

Twee omstandigheden zijn slechts mogelijk:

òf de werkelijke waarde van wissels is dezelfde als de door het Gouvernement vastgestelde koers, - en dan werkt de maatregel niet of veroorzaakt geen schade.

òf de Regeering zou hooger prijs kunnen bedingen, maar die winstderving weegt op, ja bedraagt nog ruim 1 pCt. minder dan het verlies, bij inwisseling van naar Nederland gezonden zilvergeld te lijden.

Gedurende het eerste tijdperk zal dus in ieder geval zoodanige duurste koers moeten worden vastgesteld, waardoor het Gouvernement wordt gevrijwaard tegen schade, en groote uitvoeren van Ned. Ind. munt met alle nadeelige gevolgen daarvan worden voorkomen. De mogelijkheid bestaat, dat na afloop van dat tijdperk, de tegenwoordige daling van het zilver weder voor rijzing plaats heeft gemaakt, - en zou die maatregel alleen dan voorloopig voldoende zijn om veel nadeel te voorkomen.

Wanneer de waardevermindering van zilver blijft aanhouden, is een groote schok voor het Indisch muntwezen te verwachten, zoodra de inwisseling van zilver tegen goud in Nederland heeft opgehouden, en daarmêe te gelijk de mogelijkheid verdwijnt voor koopers van wissels om geld te remitteeren bij koersen van 100 of hooger, terwijl de trekkers er voordeel in zien om zilver bij zoodanige koersen te ontbieden. De wissels zullen

dan binnen een zeer kort tijdperk zich naar de nieuwe limites moeten voegen, d.i. ettelijke procenten in prijs stijgen.

Om dat nadeel te voorkomen, moeten in tijds de noodige maatregelen worden getroffen, indien het den Ned. wetgever namelijk ernst is om het Ind. ruilmiddel te beveiligen tegen eventueele depreciatie, die zekere grenzen overschrijdt, - en dus niet wordt opgezien tegen de kosten en bezwaren om ook in Indië den gouden standaard in te voeren, wanneer overtuigend mocht blijken, dat de Ned.-Ind. munt door de wisselingen der zilverprijzen in Europa wordt aangedaan.

Tot zekere mate zal de waarde van het geld kunnen verhoogd worden door den verkoop van zooveel gouvernementsproducten op Java, of althans van wissels, dat het zoogenaamd administratief te kort geheel verdwijnt en niet meer zilver door de Regeering wordt ingevoerd.

Als gevolg daarvan, zou de Regeering geen duurder wissels meer verkoopen of goedkooper munt aanvoeren dan de handel kan doen.

De toestand zou ongeveer worden als volgt:

Het Gouvernement brengt nu zilver aan tot een

bedrag van bijv	ƒ 1000
en trekt wissels tot een bedrag van	ƒ 1000
(tot dekking van het tekort);	
particulieren verkoopen wissels tot een bedrag van	ƒ 3000
totaal	ƒ 5000

Indien nu zooveel koffie (of wissels) worden verkocht op Java, dat de Regeering geen geld meer behoeft te ontbieden, dan komt aan de markt een aanbod van wissels ad ƒ 5000 (als: van vroeger ƒ 3000, en nieuwe van het Gouvernement of van de koopers der verkochte producten ƒ 2000), maar de vraag naar wissels blijft dezelfde, t.w. ƒ 4000.

Het gevolg zal natuurlijk zijn, dat de koers goedkooper wordt.

Dergelijke maatregel zal echter vooreerst nog wel niet genomen worden: de belangen van den Nederlandschen handel zouden zich te sterk daartegen verzetten.

In de tweede plaats zou Indië worden gebaat door de invoering van den dubbelen standaard, wanneer namelijk de omstandigheden, na afloop der inwisseling van zilver hier te lande, zulks veroorloven, d.i. geen groote veranderingen hebben gebracht in den tegenwoordigen toestand.

De Staatscommissie zegt, dat de dubbele standaard is af te

keuren, tenzij dezelfde wettelijke verhouding tusschen beide metalen in een groot aantal landen wordt aangenomen.

Natuurlijk is daarvan voor Java geen sprake, maar toch geloof ik dat de maatregel, mits onder zekere voorwaarden, aanbeveling kan verdienen.

Vooraf dient met een enkel woord besproken te worden, welke de bezwaren zijn tegen het gebruik van goud en zilver gezamenlijk.

Het meest waardige van die metalen zal, zooals bekend is, uit de circulatie verdwijnen zoodra de prijs daarvan op de wereldmarkt afwijkt van den wettigen koers.

Niet iedere afwijking zal echter dien uitvoer veroorzaken, maar alleen de zoodanige, waardoor het buitenland in staat wordt gesteld het goedkooper metaal in te voeren en tegen het duurder in te ruilen, tenzij de wisselkoers door bijzondere omstandigheden buiten de limites treedt en in- of uitvoer toelaat van muntmetaal, in welk geval het meest waardige in de eerste plaats wordt uitgevoerd.

Voor Java nu is, zoodra dezelfde gouden munt als in Nederland wordt ingevoerd, geen enkele factor veranderd, die op den prijs der wissels invloed heeft.

Koopers zullen goud uitvoeren zoodra de wissel duurder wordt dan	100.
De goedkoopste koers is thans	105 à ½
waarbij te voegen commissie voor den inkoop van zilver, muntloon, tijdverlies en risico, dat de Munt niet dadelijk geld kan slaan	stelle 2
	107 à ½
waarvan af: een mindere prijs, dien men bij daling per prijzen voor zilver zal moeten betalen	stelle 5 à 6

De koers blijft dus practisch gelimiteerd tusschen 100 en 102, en dat die grenzen enger worden, behoort, zooals ik reeds stelde, het streven te zijn bij alle maatregelen, die men op het gebied van het muntwezen meent te moeten nemen.

Wordt het zilver 2 pCt. duurder, dan kan geen uitvoer volgen zelfs bij koersen van 100, omdat de Ned.-Ind. munt geen wettelijke waarde meer zou hebben in Nederland, en dus als metaal moet verkocht worden, wat op circa 2 pCt. komt te staan aan commissie, risico's tegen nadeelige koersen tusschen Engeland en Nederland en mogelijke daling in den prijs.

Eerst wanneer zilver meer dan 2 pCt. afwijkt van de voor

Ned.-Indië vastgestelde verhouding, zal de wissel goedkooper worden, terwijl die niet minder kan worden dan 105, vermits anders trekkers de voorkeur geven aan het ontbieden van goud.

Bij eene rijzing van het zilver met circa 5 pCt. wordt de koers dus beperkt tusschen 103 en 105.

Zal men wellicht het Holl. goud, evenals vroeger het zilver, uitvoeren naar omringende landen? Dat metaal zou toch, ingeval van daling der zilverprijzen, op Java goedkooper zijn getarifeerd dan elders, waarbij nog de omstandigheid komt, dat het Ned.-Ind. ruilmiddel door de groote aanvoeren voor rekekening van het Gouvernement toch reeds te goedkoop is.

Het antwoord op die vraag kan in weinige woorden gegeven worden:

Het Ned.-Ind. geld werd vroeger uitgevoerd naar omringende landen, omdat de wissels op Java duurder waren. De verkooper van Britsch-Indische wissels, die dus zilver noodig had, verkocht zijne koopwaar op Java, waar hij meer van het door hem gezochte artikel daarvoor bekwam, en voerde dat uit.

Maar wanneer de daling van het zilver aanhoudt, worden Br.-Ind. wissels duurder, terwijl de prijs van Javasche dezelfde blijft, en daarom juist zal men geen wissels op Java komen verkoopen.

Stel bijv. eens, dat de Eng.-Ind. koers werd 97, zoodat het voor dat land voordeel zou geven goud als remise-artikel te gebruiken.

Dan zal Britsch-Indië, om dat metaal te bekomen, zijne wissels op Java moeten verkoopen. Het ontvangt dan goud, zendt dat naar Londen en wint op die operatie bijv. 2 à 3 pCt. (ongerekend de daarop vallende kosten).

Daarentegen verliest het 3 of 4 pCt., omdat de wisselkoers op Java dezelfde is gebleven als thans (100 à 101) en de wissels dus zooveel goedkooper zijn verkocht.

Zoolang de Eng.-Ind. koersen niet duurder worden dan 100, kan Britsch-Indië geen goud als remise gebruiken, maar alleen als muntmatcriaal, en de wettelijke verhouding tusschen beide metalen in dat land is zoozeer in het nadeel van goud (1:15), dat niemand er zelfs aan denken zal om het altijd veel hooger getarifeerde Ned.-Ind. goud te gaan opkoopen.

Andere naburige landen gebruiken geen goud als munt, - uitvoer daarheen is niet te verwachten, althans op niet grooter schaal dan van zilver thans, - en die uitvoer wordt ruimschoots gedekt door de aanvoeren van het Gouvernement.

Australië produceert goud en zal dat zeker niet op Java komen koopen.

Misschien zal men beweren. dat de wissels toch zullen stijgen, en als gevolg daarvan uitvoer van goud als van het meest waardig metaal zal plaats vinden.

Ik ontken die mogelijkheid niet, ten minste tot zekere mate, en wel om de reeds genoemde reden, dat er m.i. meer munt door de Regeering op Java wordt aangevoerd dan noodig is om in de daar bestaande behoefte aan ruilmiddel te voorzien.

Dat ‘te veel’ zal, indien het nl. werkelijk bestaat, moeten worden uitgevoerd, maar het behoeft geen betoog dat er geen nadeelige gevolgen ontstaan, indien alleen wordt uitgevoerd, wat een land toch niet gebruiken kan, en, behoudens die onderstelling, geloof ik niet dat er eenig gevaar bestaat voor hooger koersen dan de tegenwoordige. Alles wat gebeurt, heeft eene oorzaak, maar voor dergelijk feit zou onmogelijk eenige reden kunnen worden aangewezen, tenzij een bijzondere, thans onbekende, ja onwaarschijnlijke vraag ontstond naar wissels, waaraan niet zou kunnen voldaan worden, zoodat de munt ten gevolge van die vraag naar geld, uit Indië zou worden weggevoerd.

Bij het maken van wetten kan men niet met volkomen zekerheid de toekomst voorzien, maar men beoordeelt het nut van een te nemen maatregel naar hetgeen de waarschijnlijkheid leert dat gebeuren zal.

Welke zal nu de toekomst van Java zijn? Het consignatiestelsel wordt meer en meer verlaten en daarmeê zullen verdwijnen de uitvoeren van Gouvernementsproducten en invoeren van munt.

De prijzen der Aziatische producten nemen steeds toe, en de nijverheid op Java breidt zich aanzienlijk uit. De waarde der exporten vermeerdert en men mag, als gevolg daarvan, grooter aanbiedingen van wissels te gemoet zien.

Wel neemt ook de welvaart toe en daarmeê de waarde van hetgeen wordt ingevoerd, waardoor grooter vraag naar wissels ontstaat, maar ik geloof toch niet te veel te zeggen, wanneer ik beweer, dat die importen vooreerst niet evenveel, althans niet meer zullen bedragen dan de hoogere waarde der exporten.

Eindelijk zal men voor Java allengs moeten overgaan tot den aanleg van spoorwegen op groote schaal. Die zullen veel geld kosten, en, onverschillig of de Staat die maakt of particulieren - het daarvoor noodige kapitaal zal uit Nederland moeten komen.

Een en ander geldt in minder of meerder mate voor geheel Azië, dat nog ontzettend kan ontwikkeld worden en dan weder veel zilver behoeft.

De omstandigheden, die men mag en kan voorzien, zullen dus ten gevolge hebben: goedkooper wissels of duurder geld, zeer zeker niet in de onmiddellijke toekomt, maar wel over enkele of meer jaren.

Wat die onmiddellijke toekomst echter aangaat, zoo is juist bij de daling van het zilver, geen goedkooper wissel te verwachten. Britsch-Indië noch Java hebben geld noodig - dat getuigen de tegenwoordige koersen, en grooter vraag naar geld om bijzondere redenen (bijv. omdat er zoo als in 1873 gevaar bestaat voor hongersnood), is vooreerst niet te voorzien.

Maar juist daarom zou het dubbel te betreuren zijn, indien thans, na de verbreking der munteenheid, de Ind. wissel ettelijke procenten moest rijzen, om daarna weder goedkooper te worden, wanneer eene van die omstandigheden, die men voor de toekomst mag voorspellen, haren invloed doet gevoelen.

Men behoeft zich in één woord niet ongerust te maken, dat bij behoud van dezelfde omstandigheden die op den koers werken, de wissel duurder zal worden en blijven tot tijd en wijlen er weder vraag naar geld voor Azië ontstaat, - en in ieder geval zou zoodanige tijdelijke duurte een kwaad zijn, dat men met alle kracht moet trachten te keer te gaan, en niet in de hand werken.

Zoodra echter in de waardeverhouding tusschen goud en zilver grooter verschil wordt geconstateerd dan van circa 6 pCt., zal het goud verdwijnen.

Dan toch zou Ned.-Indië dat metaal zenden naar Londen, waar het 6 pCt. meer zilver bekomt, dan het voor dezelfde hoeveelheid op Java kan ontvangen, en voert het in Engeland gekochte zilver weder in.

Ik ontken geenszins de mogelijkheid, dat zoo groote verschillen zullen ontstaan, en als gevolg daarvan het goud uit Java zal verdwijnen, maar vooreerst zal door de invoeren voor Gouvernementsrekening ook in de toekomst al even goed in de behoefte aan ruilmiddel kunnen voorzien worden als tot dusverre, terwijl van den wissel mag verwacht worden, dat hij op den duur goedkooper zal worden en daardoor den uitvoer van goud zal tegengaan, want wie eene aanwijzing kan koopen in

Europa betaalbaar met 101 gouden guldens, zal geen 100 dergelijke stukken uit Java uitvoeren.

Bij zoodanige fluctuaties zal de zaak vooreerst wel hierop neêrkomen, dat veel zilver op Java wordt ingevoerd door particulieren en goud door het Gouvernement, waarvan dan weder het gevolg zal zijn: goedkoop ruilmiddel, tenzij de meerdere vraag naar geld voor uitbreiding der industrie, aanleg van spoorwegen enz., de waarde doet rijzen. En mocht dat het geval niet zijn en de koersen toch weêr stijgen met uitvoer van goud als aankleve van dien, - ja zelfs een tijdelijke beperking van de aanmunting van zilver niet bij machte zijn het kwaad te keeren, - dan zal het tijdstip zijn aangebroken om uit te maken, dat de invoering van den enkelen gouden standaard het eenige middel is om de nadeelen af te weren, waarmeê het Ned.-Ind. ruilmiddel wordt bedreigd.

Met opzet sprak ik niet over de mogelijkheid, dat Australie goud zal zenden, waardoor het eventueel uit Java uitgevoerde weder zou kunnen worden aangevuld.

De Australische Sovereigns zouden toch geen baat kunnen aanbrengen, tenzij een legale koers daaraan werd toegekend, en een Munt zou op Java moeten verrijzen.

Tegen die oprichting bestaan echter groote bezwaren, nl. zoolang de mogelijkheid bestaat om hetzelfde geld voor moederland én koloniën te behouden.

Het gemunt geld moet zooveel mogelijk in waarde overeenkomen met de hoeveelheid metaal, waaruit het is samengesteld, d.i. de kosten van vermunting moeten tot een minimum worden teruggebracht.

De ondervinding in Britsch-Indië opgedaan leert echter, dat men daar (te Madras) reeds een Munt heeft moeten sluiten, wegens gebrek aan werk, terwijl die inrichtingen aan het Gouvernement schatten kosten. Het gevolg is dan ook een zeer hoog muntloon (2 1/10 pCt. voor zilver, 1.025 pCt. voor goud) en zou de Ned. Regeering bij oprichting van een Munt op Java zeker niet minder vorderen om dan toch nog groote schade te lijden[1].

1 Kosten van exploitatie der Munten in Britsch-Indië (ongerekend de vermindering in waarde van gebouwen, slijtage, machines enz. en de betalingen in Engeland):

1869/70 £ 88049 tegen een	opbrengst van £ 138581.
1870/71 £ 68114 tegen een getaxeerde	opbrengst van £ 50000.

Men berekent, dat minstens 3 millioen £ aan eene Munt moeten worden gemunt, om geen verlies te lijden

Nu kan men zich, met uitzondering van China en Australië, geen land denken in de nabijheid van Java gelegen, waar het edele metaal niet uit Europa wordt aangevoerd en wel met meer kosten dan op Java geschiedt door het Gouvernement. Het is dus elders duurder, en juist daarom is het beter, dat de Munt blijft, waar zij nu is: nabij de plaats, waar het muntmetaal voor Java het goedkoopst te bekomen is.

Wel is waar bestaat de mogelijkheid, dat uit Australië bij toenemende handelsrelaties goedkooper goud zal zijn te ontbieden dan uit Europa, maar dat verschil weegt al spoedig op tegen de kosten van veel hooger kosten van bewerking. Door een koers vast te stellen voor Sovereigns zelfs tot 1 pCt. beneden de waarde van Hollandsch goud, waartoe de Ind. muntwet aan de Regering de bevoegheid verleent, zou de handel nog steeds in staat zijn Australische Sovereigns aan te voeren, en zoodanige zeer kostbare inrichting[1] zou althans vooreerst nog niet noodzakelijk worden.

Australië zelf zendt veel ongemunt goud naar Engeland en schijnt dus nog eenig voordeel te zien in eene vermunting te Londen.

Ik ontveins mij niet, dat de invoering van den dubbelen standaard op Java schadelijke gevolgen kan hebben, zoodra het ruilmiddel aldaar duurder wordt en een gelijktijdige rijzing der zilverwaarde op de Europeesche markt wordt geconstateerd.

Terwijl de limites der wisselkoersen, bij dezelfde verhouding tusschen goud en zilver als bij de wet voor Ned.-Indië zou moeten worden bepaald, bedragen 100 tot 105, zou eene verhooging van den zilverprijs ad bijv. 6 pCt., die limites doen worden circa 104 tot 105, en wanneer daarbij komt een grooter aanbod van wissels, kan de koers allicht 106 worden en den invoer van goud ten gevolge hebben.

Maar op zich zelf beteekent invoer niet anders dan dat er behoefte bestaat, - en uitvoer van zilver zou bij een koers van 106 nog niet te duchten zijn, zelfs wanneer dat metaal 7 pCt. in waarde was gestegen.

Alleen wanneer de rijzing 8 pCt. en meer bedraagt, zou het voordeel geven zilver uit te voeren bij koersen van 106, terwijl die prijs niet kan dalen, omdat het goud binnenstroomt.

1 De inrichting der Munt voor koper te Calcutta kostte ruim 40000 l., - en er werd in 1861/2 bovendien nog 17000 l. besteed voor veranderingen in de andere gebouwen, die noodig waren geworden, nadat besloten was ook koperen munt te Calcutta te slaan.

Maar ook dan weder zal het bewijs geleverd zijn, dat de dubbele standaard niet meer bij machte is de nadeelen af te wenden, die het Indisch muntwezen ondervindt van de schommelingen in de zilverwaarde, en zal men voor Java den enkelen gouden of zilveren standaard moeten aannemen.

Het gevaar nu, dat men al spoedig om de bovengenoemde redenen den dubbelen standaard zal moeten verlaten, hangt ten nauwste samen met den koers bij de inwisseling vast te stellen. Wijkt die veel af van de actueele verhouding tusschen de twee metalen op de wereldmarkt, de kansen, dat het een of het andere gevaar zal ontstaan, zullen in gelijke mate vermeerderen.

Zoolang echter de dubbele standaard gehandhaafd kan worden, wordt én de buitenlandsche én de binnenlandsche handel gebaat - en indien er alleen fluctuaties te vreezen zijn, dan is die maatregel voldoende om alle nadeelen tegen te gaan, onverschillig hoe lang eene verandering in de wettelijk vastgestelde verhouding duurt, en mits die slechts niet meer bedraagt dan ongeveer 6 pCt.

Maar bij grooter verschillen kan de dubbele standaard geen hulp bieden. Wanneer die echter worden geconstateerd en uitvoer van het een of het andere metaal plaats vindt, is het bewijs geleverd dat het Ned.-Ind. ruilmiddel den invloed van die wisselingen ondervindt, en dan is tevens uitgemaakt, dat het zilver voor Java niet langer als ruilmiddel te gebruiken is.

Sommige leden van de Tweede Kamer wilden de Holl. pasmunt gelijk stellen met de Ned.-Ind. standaardpenningen - m.a.w. Nederland moest de thans circuleerende rijksdaalders en guldens als pasmunt behouden.

Wanneer het zeker was, dat het zilver steeds enkele procenten bleef beneden de bij de wet daarvoor vastgestelde waarde, zou die maatregel allicht het gewenschte doel hebben, - maar de invoering van goud zou dan ook onnoodig zijn.

Zoodra het verschil evenwel iets grooter wordt, zou Nederland het gevaar loopen, dat Indische standpenningen werden aangemunt, om, na mogelijk de Hollandsche grens te zijn gepasseerd, weder terug te keeren, en de circuleerende hoeveelheid pasmunt op onrustbarende wijze te vermeerderen.

Mocht daarentegen het zilver duurder worden, dan zou de Ned. pasmunt al spoedig de grenzen voor goed overgaan.

En ook Ned.-Indië wordt door dergelijken maatregel weinig gebaat

Wordt het zilver goedkooper en stijgt de koers, dan nog zouden koopers van wissels hun zilver munt niet als remise-artikel kunnen gebruiken, want Nederland zou er op den duur geen genoegen meê nemen, dat Java zijne schulden in pasmunt kweet. Stijging van wisselkoersen zou niet kunnen belet worden.

In het tegenovergestelde geval, wanneer het zilver duurder wordt, verdwijnt de pasmunt uit Nederland en tegelijk daarmede de mogelijkheid voor Indië om geld uit het moederland te ontbieden wanneer de koers te goedkoop wordt. Al wederom dus zou eene prijsverlaging der wissels niet worden tegengegaan.

Indië wordt dus niet geholpen, en Nederland zou alle nadeelen ondervinden, verbonden aan het bezit van een dubbelen standaard in een land, waar de kosten van het ruilen van het minst- tegen het meestwaardig metaal slechts weinig bedragen (bijv. 1 pCt.), en waar dus die ruiling onmiddellijk plaats vindt zoodra grooter verschil dan van 1 pCt. in de onderlinge verhouding tusschen goud en zilver op de wereldmarkt ontstaat.

Nog een woord over hetgeen de invoering van den dubbelen standaard op Java aan den Staat zou kunnen kosten.

Natuurlijk behoort men zich bij de beoordeeling daarvan op het standpunt te plaatsen, dat Nederland verplicht is het Ind. muntwezen tegen dezelfde gevaren in bescherming te nemen, die het voor zijn eigen ruilmiddel vreest, waarmeê niet bedoeld wordt de stelling te verdedigen, dat de Staat de houders van munt ten allen tijde zal moeten waarborgen tegen eventueele depreciatie, maar wel dat de wetgever, wanneer hij oordeelt dat het zilver in Nederland om zekere redenen door goud moet vervangen worden, hetzelfde zal behooren te doen voor Ned.-Indië, zoodra bewezen is, dat diezelfde bezwaren tegen het voortdurend gebruik van zilver ook daar gelden, welke verplichting te meer drukt, omdat de tegenwoordige waarde van het Indisch geld een gevoelige vermindering zou ondergaan juist door hetgeen ten behoeve van Nederland wordt gedaan. Bestond er geene eenheid, de munt op Java zou bij de tegenwoordige neiging der koersen welligt reeds een paar procenten goedkooper zijn dan het geval is. De meerdere waarde, die het geld thans op Java bezit, mag daaraan door de Regeering niet worden ontnomen,

zonder dat zij daarvoor in een of anderen vorm vergoeding schenkt.

Het is echter nog niet gebleken, dat de invoering van den gouden standaard ook op Java noodzakelijk is, vermits, volgens de meening van sommige zeer bevoegde deskundigen, een tijdelijke daling of rijzing in de zilverprijzen minder schadelijke gevolgen zal hebben voor Java dan voor Nederland. Maar juist omdat niemand ontkent, dat een langdurige wisseling haren invloed ook zal doen gevoelen op Java, en het dus maar alleen de vraag is, of de fluctuaties, die men voorziet, van langen duur zullen zijn, - zou de aanneming van den dubbelen standaard voor Java een geschikt middel zijn, om zonder vrees voor onmiddellijke nadeelen, af te wachten wat de toekomst omtrent de waarde van het zilver zal leeren.

Van het beginsel uitgaande, dat het den Nederlandschen wetgever ernst is Java te beschermen tegen dezelfde nadeelen, die hij voor het Nederlandsch muntwezen vreest, stel ik de twee alleen mogelijke gevallen:

Na de invoering van den dubbelen standaard, volgt het Indisch zilver eene eventueele langdurige waarde-vermindering van dat metaal *al* of *niet*.

In het eerste geval wordt het goud uitgevoerd.

Dat verschijnsel is slechts van tijdelijken aard (omdat er te veel ruilmiddel op Java is), en in dat geval is de hoeveelheid goud, die door het Gouvernement wordt ingevoerd tot dekking van het administratief te kort, voldoende om den wisselkoers te dwingen niet te hoog te worden, terwijl, zoodra het overcompleet is weggevloeid, het goud weder op Java blijft, - of het is langdurig en mag men, op grond van de reeds besproken overwegingen, geene verbetering in den toestand verwachten, en alsdan zou tot de invoering van den enkelen gouden standaard moeten besloten worden, maar dan ook ligt het voor de hand dat iedere zilveren gulden, die het Gouvernement heeft ingevoerd, later weder met verlies moet worden ingewisseld, - daarentegen op de reeds gezonden gouden munt niet weder behoeft verloren te worden.

Hebben de maatregelen daarentegen het gewenschte gevolg, dan zouden die den Staat geen geld kosten.

Wellicht zal men beweren, dat de Regeering zekere schade lijdt door goud naar Java te zenden, in stede van zilver, dat

bij de inwisseling in Nederland is verkregen en nu met verlies van de hand moet worden gezet.

Dergelijke redeneering is echter onjuist: omdat dat verlies reeds was geleden, en al wilde de Regeering zulks voorloopig niet erkennen en het Holl. zilvergeld op Java in omloop brengen, dan zou zij later toch genoodzaakt zijn die zelfde schade aan Java te vergoeden.

Eene vergelijking van hetgeen de Regeering zou moeten betalen, indien zij niets doet, met de kosten voor de invoering van den dubbelen standaard gelijktijdig met, of kort na de verandering hier te lande, zal die bewering duidelijk maken:

Aannemende dat het zilver hier wordt ingewisseld tegen zekeren koers overeenkomende met de op de markt bestaande verhouding tusschen beide metalen, - en daarna bijv. 5 pCt. goedkooper wordt: dan zal het Gouvernement, dat bijv. 1 millioen Holl. zilveren guldens beschikbaar heeft, daarvoor eene hoeveelheid goud kunnen koopen, waaruit 950,000 gouden guldens kunnen vervaardigd worden.

Wanneer nu bij de invoering van goud hier te lande de 1,000,000 zilveren guldens naar Java worden gezonden, rijst de wisselkoers en wordt om de bovengenoemde redenen een bedrag van bijv. 1 millioen Ind. guldens uit Java naar Nederland gezonden, waar de Regeering die weder moet inwisselen.

Zij betaalt dan de transportkosten en deprecieert bovendien het Indisch geld.

Al wordt de uitvoer van munt uit Java belet tijdens de inwisseling hier te lande, dan nog zal Nederland later het gezonden zilver weder met verlies moeten opkoopen, zoodra het de daarvoor te stellen limite van depreciatie heeft bereikt.

Wanneer 950,000 gouden guldens worden ingevoerd, verdwijnen die uit het verkeer of niet, - maar in ieder geval behoeft de Regeering die niet meer in te wisselen, zoodra het blijkt, dat ook Java tot voorkoming van groote nadeelen, het zilvergeld zal moeten vaarwel zeggen.

De geheele zaak komt hierop nêer, dat de Staat het in Nederland in omloop zijnde zilvergeld meent te moeten loslaten, maar met diezelfde in een ander gedeelte van het rijk circuleerende munt, op grond van verschillende verwachtingen, meent te mogen speculeeren à la hausse, doch de rechtvaardigheid brengt mede, dat alsdan aan Java de verzekering worde ge-

schonken, dat indien die speculatie verkeerd afloopt, de schade die door dergelijke verkeerde inzichten mogt ontstaan, aan Java zal worden vergoed.

Een koopman zal, in tijden van crisis, de oorzaken trachten weg te nemen, waardoor de waarde nog verminderd wordt van eenig artikel dat hij in voorraad heeft, of waarvoor hij instaat, - maar hij zal die niet zoeken te vermeerderen.

Diezelfde gedragslijn behoort door het Gouvernement te worden gevolgd ten aanzien van Java. Groote aanvoeren van zilver zouden de kansen der depreciatie doen vermeerderen, en de schade, ten slotte te betalen, zou verre de onmiddellijke winsten overtreffen, die behaald werden door den tijdelijken verkoop van Holl. geld op Java tegen iets hooger prijzen, dan op de wereldmarkt te bedingen waren.

Daarentegen zal de aanvoer van goud juist eene waardeverhooging van de tegenwoordige Ind. munt ten gevolge hebben, waardoor de Regeering misschien zelfs in staat zou worden gesteld een gedeelte van het ingewisseld Hollandsch geld later toch nog op Java in te voeren, wanneer het gevaar voor depreciatie mocht geweken zijn.

Het Gouvernement drijft thans een voordeeligen handel in zilver, dat naar Java wordt verzonden, zoodra de koers goedkooper wordt dan zekere som, waarvoor de particulier zijn wissels nog moet afgeven.

Daarvan ondervindt het publiek echter de nadeelen in den vorm van goedkoop geld, maar die depreciatie heeft een grens.

Wordt de bestaande munteenheid verbroken, dan wordt die grens verplaatst en worden de nadeelen dus grooter.

Zoolang nu de Staat dien handel niet prijs wil geven, stelle hij zich ten minste tevreden met de voordeelen, die tot dusverre werden genoten, maar verlange niet nog meer winst te behalen ten koste van Indië.

Het uitzenden van 1000 gulden in goud, zoodra dat metaal in Nederland als standaard is aangenomen, komt voor het Gouvernement op hetzelfde nêer als het zenden van 1000 gulden in zilver thans. Maar de eerstgenoemde factuur zou voor Indië meer waard zijn. Die hoogere waarde worde dan aan de kolonie geschonken, sinds die voor het moederland geen verlies, maar alleen grooter winstderving vertegenwoordigt!

Mocht men van meening zijn, dat de Staat niet verantwoordelijk is voor eventueele depreciatie van de circuleerende munt in een deel van zijn grondgebied, hoewel die juist krachtig werd bevorderd door de maatregelen, genomen in het belang van het andere deel, - dan nog vergete men niet, dat de Regeering als houder van millioenen guldens, als grootste importeur van allerlei goederen, vooral ook van munt, - ook het meeste belang heeft dat het artikel niet in waarde dale. Belastingen te verhoogen, is altijd moeielijk maar al blijft de opbrengst der koffie dezelfde, - er zal meer (minwaardig) geld moeten betaald worden voor plantloonen.

Misschien zal men een beroep doen op de dikwijls mislukte pogingen om in Britsch-Indië goud nevens zilver in omloop te brengen, maar dat argument bewijst nog volstrekt niet de onjuistheid van de bewering, dat, tenzij grooter veranderingen in de zilverprijzen ontstaan dan in de laatste 30 jaren gekend zijn, de dubbele standaard nog langen tijd op Java goede diensten zal kunnen bewijzen.

In Britsch-Indië werd het goud niet, als 't ware bijna kosteloos, door de Regeering ingevoerd, en werd het steeds veel te laag getarifeerd (1:15). De koers, waartegen de Eng. Sovereign in de Britsch- Indische Staatskassen wordt aangenomen, is sedert 1860 verhoogd tot 10¼ rupees, terwijl men te Londen bij den tegenwoordigen prijs van 57¾ p. per st. ons zilver, voor £ 1 eene hoeveelheid zilver kan koopen gelijkstaande met het fijn zilver vervat in 11 rupees 3 anna's. Al trekt men van het verschil ad 15 anna's 4 anna's af voor muntloon, dan nog is het goud ruim 6 pCt. te laag gearifeerd, en toch zijn tal van sovereigns in omloop en neemt de invoer van gouden munt veel sterker toe dan die van zilver.

Ik acht het evenwel overbodig hieromtrent in nadere bijzonderheden te treden, vermits ik, nadat dit opstel reeds gereed lag, eene verhandeling las van den Heer van den Berg over het muntwezen in Britsch-Indië, waarin de schrijver, met de hem eigene helderheid en nauwkeurigheid, de in dat land genomen maatregelen op het stuk van muntwezen bespreekt en met cijfers aantoont, dat Br. Indië, niettegenstaande den nadeeligen koers, aanzienlijke hoeveelheden sovereigns tot zich trekt.

Ook komt een betoog, dat bij sterker fluctuaties dan van 6 pCt. in de onderlinge verhouding tusschen goud en zilver, aan het eerste als muntmetaal de voorkeur moet geschonken worden, thans overbodig voor, na kennisneming van hetgeen

ten dien aanzien op m.i. overtuigende wijze door dienzelfden schrijver is gezegd in een ander stuk, te vinden in denzelfden bundel, als waarin de zoo even genoemde verhandeling is opgenomen[1].

Wat echter ook waar moge zijn van de bovenstaande beschouwingen, - afgescheiden van de vraag, of andere dan de hier aangeprezen middelen moeten worden toegepast, - ja zelfs van de vraag of er wel in 't geheel maatregelen moeten genomen worden, - staat ééne zaak vast, t.w. dat, zoodra de wetgever eenmaal heeft uitgemaakt, dat het Hollandsche muntwezen wordt bedreigd door gevaren, die den overgang tot goud noodzakelijk maken, - minstens de onzekerheid ontstaat of het Ned. Ind. ruilmiddel niet door diezelfde nadeelen zal worden aangetast, en is het de plicht van den wetgever die af te wenden, wanneer dat kan geschieden, zonder schade toe te brengen aan hooger of gewichtiger belangen.

De Regeering nu kan aan die onzekerheid een einde maken door het afleggen van de verklaring, wat in zekere uiterste gevallen voor Ned. Indië zal gedaan worden, en behoort dat te doen, omdat daardoor noch aan Nederlandsche, noch aan Indische belangen eenig nadeel hoegenaamd wordt toegebracht.

Want het vermoeden, dat het zilvergeld op Java door dezelfde gevaren wordt bedreigd als in Nederland, is *onjuist* of *gegrond*.

In 't eerste geval zal eene voorafgaande wilsverklaring omtrent hetgeen zal geschieden, wanneer zoodanige gevaren ontstaan, nimmer eenig gevolg hebben, omdat de voorwaarde, waaronder de toezegging werd gedaan, nooit werd vervuld, en in het tweede geval zal de Regeering, wanneer zij vroeger hulp heeft beloofd tegen zekere eventueele nadeelen, wanneer het oogenblik van handelen zal zijn aangebroken, geen gulden meer of minder moeten uitgeven, dan indien zij steeds het stilzwijgen had bewaard.

Mogt onverhoopt besloten worden de kolonieën in ieder geval aan haar lot over te laten, dan betaalt de Staat nooit iets, en dus ook niets *meer*, dan wanneer zulks te voren niet was meegedeeld.

Zoodanige voorafgaande beslissing kan derhalve nimmer nadeel veroorzaken.

Maar zij voorkomt dat wel, en geeft dus voordeel, omdat bijv. een voorafgaande toezegging alleen krachtig zal medewerken,

1 (v.d. Berg, de Muntkwestie met betrekking tot Indië, waarvan met een der laatste mails enkele exemplaren hier te lande zijn gekomen).

ja misschien, indien de depreciatie van het zilver niet te groote afmetingen aanneemt en enkele min beduidende maatregelen worden genomen, alleen voldoende zal zijn om alle dreigende gevaren af te wenden, even als de zekerheid, die nog vóór de invoering van zilvergeld op Java gegeven werd, dat de intrinsiek nietswaardige recepis bij inwisseling met den Holl. zilveren gulden zou worden gelijk gesteld, de waarde van die recepis 5 pCt. deed stijgen.

In ieder geval wordt aan de onzekerheid, die thans bestaat, een einde gemaakt.

De natuurlijke toestand verdient altijd de voorkeur boven een kunstmatige, en tot die laatste soort reken ik te behoooren de positie, waarin het Ind. ruilmiddel zou geraken, wanneer Nederland de bestaande munteenheid verbreekt, omdat gevaren zijn zilvergeld bedreigen, zonder gelijktijdig te zeggen, wat voor Java zal gedaan worden, indien later blijken mocht, dat diezelfde omstandigheden zich ook daar voordoen. Dan toch blijft de hoop bestaan, dat Nederland getrouw zal blijven aan het in 1854 gesteld beginsel, totdat bij het ontstaan van sommige verschijnselen, de publieke opinie het gevaar voorstelt als veel meer dreigende, dan wellicht het geval is, en tot andere uitersten overslaat. Verre daarboven is te verkiezen de zekerheid, dat de op Java circuleerende munt denzelfden weg zal bewandelen als die van naburige Staten. Eventueele depreciatie zal dan geleidelijk hare werking doen gevoelen, zonder van tijd tot tijd in haren natuurlijken loop te worden tegengehouden door het gezegde van een Minister of de beraadslagingen en stemmingen van de Volksvertegenwoordiging, waaraan ieder een andere uitlegging geeft, en waardoor allerlei verwachtingen worden opgewekt.

Misschien zal men hiertegen in het midden brengen, dat, zelfs wanneer het zeker ware dat de afwisselingen in de zilverprijzen zich even krachtig zullen doen gevoelen op Java als voor Nederland wordt te gemoet gezien, - het nog niet vaststaat, dat de daardoor te veroorzaken nadeelen zullen opwegen tegen de moeielijkheden aan de invoering van den enkelen gouden standaard op Java verbonden, maar ik geloof niet, dat die tegenwerping kan opgaan.

De Regeering moet toch omtrent dit punt eenig beginsel hebben vastgesteld: bijv. dat de gouden standaard op Java niet moet worden aangenomen, zelfs al wordt de waarde van het zilver gelijk aan die van koper.

Die stelling zal wel door niemand worden verdedigd, maar men vergete niet, dat de Regeering tot dusver ook nog niets omtrent hare voornemens ten aanzien van Indië heeft gezegd.

Zij verklare ten minste iets, - zij het dan ook dat zij zoodanig beginsel is toegedaan, - dan kan de vertegenwoordiging beslissen, of zij die meening deelt over het onnoodige of onmogelijke om het Indisch muntwezen niet vroeger te veranderen, dan wanneer het nadeel dat men voorziet, zóó kolossale proportieën heeft aangenomen, - dan wel of zij daarmeê geen genoegen neemt, maar vordert dat het Ind. ruilmiddel in ieder geval worde gevrijwaard tegen eene eventueele depreciatie, die zekere daarvoor te stellen grenzen zal overschrijden.

Zij die groote nadeelen te gemoet zien van de verbreking der munteenheid en het behoud van den zilveren standaard voor Java, worden door dergelijke eventueel te te nemen beslissing gerust gesteld, - die 't niet doen, ontvangen iets dat hun deert noch baat, maar Indië zal zekerheid bekomen omtrent hetgeen het te wachten staat, en zelfs wanneer de beslissing in zijn nadeel mocht uitvallen, zal het in staat zijn zich voor te bereiden op de natuurlijke gevolgen van eventueele depreciatie van zijn ruilmiddel.

Un homme averti en vaut deux!

's Hage, 1 November 1874.

J.P. VAN BOSSE.

Naschrift.

Zooals met een enkel woord werd opgemerkt, lag dit opstel reeds voor den druk gereed, toen de mail enkele exemplaren aanbracht van de drie brochures door den hr. van den Berg over dit onderwerp geschreven en in één' bundel vereenigd onder den titel: ‘de Muntkwestie, met betrekking tot Indië’, na lezing waarvan eene bekorting van het bovenstaande allezins wenschelijk voorkwam, omdat sommige stellingen reeds op veel duidelijker wijze door den hr. van den Berg waren ontwikkeld. Slechts enkele cijfers werden behouden, waar die niet overeenkomen met de in genoemde brochures genoemde, omdat ik mijne opgaven ontleende aan de officieele stukken aan het Eng. parlement ingediend. Zij brengen echter geene wijziging in de conclusies, die men uit die feiten kan trekken.

Een andere opmerking geldt den vergelijkenden staat van Britsch Indische- en Java-wissels, opgenomen achter de eerste

brochure. Te dien aanzien mag, geloof ik, de vraag gedaan worden, of bij de berekening van het aantal procenten voor welke de Eng. Ind. wissel goedkooper werd verkocht, wel is acht geslagen op de omstandigheid dat de koers dier wissels genoteerd wordt op 6/md. *zicht* en niet op 6/md. *dato*, waaruit volgt dat de Eng. Ind. wissel circa eene maand langer looptijd heeft en om die reden ca. ½ pCt goedkooper moet zijn.

De hr. van den Berg declineert m.i. verder te veel de voordeelen der bestaande munteenheid.

Die voordeelen zijn voorzeker niet onmetelijk groot, maar ze zijn toch ook niet geheel weg te cijferen. Op blz. 72 der 2de verhandeling wordt de vraag gedaan: Is er ooit iemand geweest, die er aan gedacht heeft zijne in Nederland aangegane schulden te betalen door toezending van geld? Daarop antwoord ik: zeker niet, - omdat zoodanige remise tot dusverre nog altijd nadeeliger is geweest dan het koopen van wissels

Maar voorbeelden zijn mij bekend van instructies die in den laatsten tijd, bij het voortdurend stijgen der koersen, uit Indië zijn gevraagd en gegeven, om zilvergeld te zenden, zoo de koers hooger mocht worden dan pari.

Het is wel nooit te bewijzen, dat eenig feit op andere wijze zou hebben plaats gehad, indien andere omstandigheden zich hadden voorgedaan, m.a.w. dat de wissel hooger of lager zou geweest zijn sedert 1857, indien geene munteenheid had bestaan; maar toch komt het mij voor dat die stelling waarschijnlijk is, op grond van de in het begin dezes aangehaalde verschijnselen. Ik zou de vraag van den hr. v.d. Berg met een wedervraag willen beantwoorden, t.w.: Indien men, bij het bestaan van munteenheid, reeds opziet tegen dergelijke verzending van geld, - zal men dan nog niet veel meer bezwaar maken, zoodra het te zenden zilver niet meer als tot dusverre, rechtstreeks kan dienen tot kwijting van aangegane schulden, maar daarmede eerst nog handel moet gedreven worden?

M.i. echter zijn dit punten van ondergeschikt belang. De Hr. v.d. Berg verklaart zich in ieder geval niet tegen munteenheid.

Maar er is eene opmerking van meer gewicht. Zij geldt blz. 266 en volg. van de verhandeling over het muntwezen in Britsch Indië, waarin de schrijver de verklaring geeft van het verschijnsel, dat de waarde der exporten uit Britsch Indië veel meer bedraagt dan die der importen.

Dat verschil wordt volgens den hr. v.d. Berg nagenoeg aan-

gezuiverd door de Gouvernementswissels uit Engeland op Britsch Indië getrokken.

Ik geloof niet, dat die redeneering kan opgaan. Door die wisseltrekking ontvangt Br. Indië niets meer dan het betaalt. De Indische houders incasseeren het geld van de Indische betrokkenen, maar het saldo van de handelsbalans ondergaat daardoor geene verandering.

De redeneering: ‘Hoe meer wissels (in Engeland) nu door den secretaris van Staat ter beschikking van het publiek worden gesteld, hoe kleiner de behoefte wordt aan remise in edel metaal’, enz., komt mij dan ook voor onvolledig te zijn.

Om dit duidelijk te maken, zij het mij geoorloofd een oogenblik de onderstelling te maken, dat Engeland niet op Britsch Indie had getrokken voor hetgeen het van dat laatste land te vorderen had. - Dan zou Britsch Indië zijn schuld hebben afbetaald door remises in baar geld, of in wissels. - Gaf het aan 't eerste de voorkeur, dan zou van 1860/6 een bedrag van £ 34,000/m aan zilver naar Engeland zijn teruggezonden, en de totale waarde der exporten uit Britsch Indië ware met even groot bedrag verhoogd. - Zoo wissels waren aangekocht, dan zou er voor even veel meer zijn getrokken, dan thans is geschied - d.i. de trekkers zouden niet verplicht zijn geweest het equivaleerend bedrag in zilver te ontbieden. De totale som van geïmporteerd zilver zou met £ 34,800 zijn verminderd.

Het verkoopen van wissels in Engeland ontheft de nemers dus wel van de noodzakelijkheid om zilver te zenden en de waarde der importen te vermeerderen, maar niet minder het Indisch Gouvernement van diezelfde verplichting om zilver te zenden of de waarde der exporten te verhoogen, en brengt dus geene verandering in den stand van de handelsbalans. Het saldo daarvan, zooals dat door den hr. v.d. Berg wordt opgegeven in het: ‘Overzicht van den stand der handelsbalans in Britsch Indië’, moet worden vermeerderd met de in de 9de kolom van dien staat voorkomende cijfers: India council bills, en blijft dus onverklaarbaar groot, tenzij men gaat denken aan den invloed, dien het heffen van inkomende rechten uitoefent op de waarde van geïmporteerde goederen, en aan de velen, die de winsten, welke ze in Indië behalen, in den vreemde weder verteren.

v.B.

Naar Amerika.

Fr. Gerstäcker, Naar Amerika. Een verhaal, 3 dln. Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon. 2e druk, 1874.

Het is misschien gevaarlijk een titel van een ander over te nemen, wanneer men eene geheel verschillende wijze van behandeling volgt. Gerstäcker gaf een verhaal, of wat men in het gewone leven een roman noemt. Ik denk aan de hand der statistiek de beteekenis der landverhuizing naar Amerika te bestudeeren. Hij schetste de lotgevallen van landverhuizers niet alleen in betrekking tot hun welvaart of armoede, maar ook tot hun geluk of ongeluk in de liefde. Kon hij schilderen, ik zal eenvoudig optellen en aftrekken. Hij mocht dan ook ongestraft drie deelen vullen.

Gerstäckers roman is een oude bekende; hij werd een twintigtal jaren geleden geschreven. Maar al is er in die 20 jaren veel gebeurd en veel veranderd, al zijn die 20 jaar voor Amerika van meer beteekenis dan eene geheele eeuw voor Europa, toch vindt men in dien roman zeer veel dat nog van toepassing is. Wel geschiedt de overtocht der landverhuizers haast niet meer per zeilschip, wel zou nu New-York de landingsplaats in den roman moeten zijn en zijn Indiana en Milwaukee reeds lang de kinderschoenen ontwassen, maar de geschetste lotgevallen blijven mogelijk en waar, al moet het tooneel meer westwaarts verlegd worden. Arkansas kan echter nu nog voorbeelden van squatters en backwoodsmen leveren, van misdadigers die zelfs vrouw en kinderen niet ontzien.

Ik heb mij niet ten doel gesteld de letterkundige waarde van dezen roman te beoordeelen, maar als schets van de mogelijke lotgevallen van landverhuizers in Amerika acht ik dien zeer hoog. Natuurlijk zal niet iedereen door dezelfde onge-

lukken getroffen worden en is niet voor allen hetzelfde van toepassing, omdat sommigen beter hunne maatregelen nemen of een ander doel hebben, maar iedereen zal er wat in vinden, dat hem op gevaren opmerkzaam maken of tot waarschuwing strekken kan.

Het eerste deel kan misschien daarvoor overgeslagen worden, wat de introductie der personen en het leven op het zeilschip bevat; men zou zelfs het 3de deel kunnen ontberen, wat met romantische ontknoopingen is gevuld, om des te meer het 2de deel te waardeeren. Hierin vindt men schilderingen van het leven in eene groote Amerikaansche haven als New-Orleans, van de Mississippi, van de Ohio, van de hoeven in Amerika, speciaal in Indiana, van de loghouses, van de bedrijvigheid in die streken, en van de gejaagdheid waarin iedereen verkeert om geld te verdienen, zoodat hij van prijzen van granen enz. steeds den mond vol, maar geen oog voor de schoonheid der natuur heeft. Daarin verkrijgen tallooze opmerkingen over het Amerikaansche leven en karakter ongedwongen eene plaats; men wordt er herinnerd aan de moeilijkheid voor den nieuw aangekomene om de *keuze* te doen van de plek, waar hij zijne nieuwe toekomst zal beginnen; men maakt er kennis met de speculanten in town-lots, die van eene nieuwe stad zooveel goeds zich voorspiegelen, dat zij niet alleen vreemden misleiden maar haast zelven het gaan gelooven. Men hoort er de kabbelende beek en den leemigen zandigen grond prijzen, die in den mond van elken Amerikaan bestorven zijn; men verneemt er ook iets van de military grants, waarmede de opkoopers de groene boeren grof bedriegen.

De opmerking dat de scheepsgezagvoerders medelijdend de landverhuizers aanzien, die zij overvoeren, omdat zij eenigen reeds hebben zien terugkeeren vol teleurstelling, of omdat zij weten hoe moeilijk de nieuwelingen het hebben in de haven van aankomst, waar zoovelen op hen azen - die opmerking moet tot kalmte stemmen en op hen, die toch gaan, een heilzamen indruk maken. Die teleurstellingen, zegt Gerstäcker, heeft men te huis wel voorzien en overwogen, maar nu het er werkelijk zoo uitziet, wordt de borst toch beklemd. Geduld - ja, dat neemt men zich voor te oefenen, - maar geduld is eene schoone zaak voor hem, die zekerheid heeft, dat hij slagen zal en die intusschen heeft om te eten. Werken wil men, maar het minste werk te moeten aanvaarden, en toch te zien dat de Amerikanen u daarin ver de baas zijn, en dan nog goeden moed te houden,

dat heeft veel te beteekenen. In Europa heeft de arme daglooner zich tallooze ontberingen getroost van af het oogenblik dat hij het besluit tot emigreeren nam. Hij heeft welgemoed met vrouw en kinderen de reis te voet afgelegd en zijn pak zelf gedragen van uit het binnenland naar de boot; - maar nu in Amerika nog eens hetzelfde te moeten doen, eigenlijk erger nog, in het vreemde land eerst werk te moeten zoeken om een stuk brood te verdienen, - daartoe behoort meer dan geduld. Moed en volharding zijn de daarvoor vereischte hoe danigheden: alleen sterke hoofden kunnen die ontgoocheling doorstaan.

Gerstäcker kent de werkelijkheid en geeft daarvan eene duidelijke voorstelling. Het is daarom een gelukkig denkbeeld der heeren van Kampen & Zoon geweest, om eene goedkoope nieuwe uitgave van dezen roman te bezorgen, in een tijd, nu ook ten onzent de aandacht weder meer op landverhuizing gericht wordt. Menigeen kan daaraan nuttige wenken ontleenen, niemand - dan de onbesliste plannenmakers en voor hen zou dit zeker een zegen zijn, - zal daardoor worden afgeschrikt om naar Amerika te trekken. Amerika biedt zooveel aanlokkelijks en waarlijk goeds, dat ernstige lieden zich niet laten bang maken door de teleurstellingen van anderen en zelfs niet door de slechte kansen, welke ook in Amerika zeer talrijk zijn. De roman zelf kan dit bewijzen, want al wilde Gerstäcker afschrikken, hij liet toch aan het goede alle recht wedervaren, en zijne schilderingen van dat goede moeten bij nadenkenden indruk maken, des te dieper naarmate men ziet, dat hij met landverhuizen niet ingenomen is.

Er is in de laatste twee of drie jaren in ons vaderland eene beweging op touw gezet om onze landslieden naar Amerika te doen verhuizen, waardoor alle vragen betrekkelijk de landverhuizing op nieuw aan de orde zijn gesteld. Daarbij zullen de nuchtere schetsen van het practische leven, welke Gerstäcker geeft, een goeden invloed hebben tegenover de opgesmukte verhalen en groote cijfers, die wij met zekere studie onder de oogen van het publiek zien brengen. Die aanmoediging der landverhuizers vereischt des te meer nauwlettend toezicht, omdat zij uitgaat van philanthropie en dus eene slechte leiding de droevigste teleurstellingen kan opleveren.

I.

Dat de landverhuizing van Europa zich voornamelijk naar de Vereenigde Staten van Noord-Amerika richt, is een bekend feit. Onder landverhuizers verstaat men eigenlijk Europeanen, die naar Noord-Amerika trekken, alsof er niet nog vele andere landen zijn, waarheen zij hunne schreden kunnen richten. Australië b.v., biedt uitstekenden grond en een zeer gunstig klimaat; Canada is niet zoo bar koud als sommigen wel denken, maar toch komen Australië en Canada veel minder in aanmerking, zelfs in Engeland.

Waarom toch wordt die voorkeur aan de Vereenigde Staten geschonken? Het klinkt misschien vreemd, vooral als men bedenkt, dat de landverhuizers uit de volksklasse en wel voornamelijk uit den boerenstand, zeker de minst ontwikkelden, komen, maar de grond van die voorkeur is de politieke vrijheid en gelijkheid, waarop men in Amerika vast rekenen kan. De algemeene oorzaak van landverhuizing is de wensch om tot welvaart te geraken, of althans zijn bestaan te verbeteren.

De meest mogelijke zekerheid, dat men waarlijk de vruchten zal plukken van het hard werken, wat men weet ook in het nieuwe vaderland te moeten doen, zonder van de vruchten een groot gedeelte aan anderen te moeten afstaan - die onbetwiste zekerheid levert alleen Amerika. Alle burgers zijn niet alleen gelijk voor de wet, maar ook in werkelijkheid; ieder is onafhankelijk man en alleen zich zelven verantwoording schuldig. Deze maatschappelijke gelijkheid maakt de politieke volkomen en het algemeene stemrecht tot eene waarheid. De regeering bestaat ter wille van en door het volk, maar staat niet als in vele groote Europeesche rijken boven het volk.

Toegegeven dat de boer uit Posen of Zwaben, de daglooner uit Ierland, of zelfs de Gelderschman of Zeeuw zich niet voldoende rekenschap kunnen geven van de grondslagen der Amerikaansche constitutie, zij weten toch zeer goed dat in Amerika niemand hun in den weg staat, dat zij niemand om vergunning hebben te vragen, terwijl zij in Europa geen stap verzetten kunnen zonder goedkeuring der overheid.

Een uitvloeisel van die maatschappelijke gelijkheid ziet men in het feit, dat de Amerikaansche landbouwer, b.v. in zijne kleeding, niet onderscheiden is van den stedeling. In Europa heeft in elke streek de landman zijne eigenaardige kleederdracht;

wij hebben hem er lief om, al hebben wij te lijden van zijne boerschheid en achterlijkheid, die corrollaria van den eenvoud. Maar in Amerika is een Fries, een Zeeuw, of zelfs een Marker, wanneer die in het verre westen is verzeild, niet te herkennen van een bewoner van St. Paul of Milwaukee of Chicago. Men lacht er om - of vindt het ten minste eene aardigheid, - dat de boerinnen of hare dochters, die in huis hard moeten werken, bij het in Amerika algemeen heerschende gebrek aan dienstboden, na volbrachten arbeid een toertje te paard gaan rijden en chignons of eenige andere excentriciteit dragen. Maar men ziet dan het karakteristieke van dit feit over het hoofd; de boeren doen hetzelfde als de steêlui, omdat zij zich volkomen gelijk gevoelen; zonder eigenwaan, al zijn zij rijker, zonder valsche schaamte, al kunnen zij zich even goed bewegen.

Mogen wij aan dat bewustzijn van gelijkheid - bij volkomen vrijheid niet te vergeten - niet nog een ander feit toeschrijven, t.w. de algemeene verspreiding van het onderwijs. Het is waar dat in de constitutie van elken Amerikaanschen Staat de plicht is opgelegd om overal voor voldoend openbaar onderwijs te zorgen, en ik wil aan die hoofdoorzaak niets te kort doen. Erkennen wij nog dat, én door de bepaling, dat daar waar minstens 50 huisgezinnen bijeen wonen eene school moet bestaan, én door de ruime fundaties voor kosten van scholen (in de nieuwere Staten o.a. door aanzienlijke landschenkingen) de uitvoering van dien plicht is gewaarborgd en mogelijk gemaakt. Maar dan blijft nog de vraag: waarom de boer, die in Europa onverschillig voor - indien niet vijandig tegen - het onderwijs is, in Amerika hoogen prijs daarop stelt, en zeker zijne kinderen naar de school zendt, wanneer hij niet ook zelf nog onderricht gaat nemen. Moet men dit niet toeschrijven aan het bewustzijn dat hij nu bezit, dat hij gelijke rechten en plichten heeft als de steêlui en dat, deze niet beter zijnde, hij zich ook door hen niet mag laten overtreffen. Ook hij moet de courant kunnen lezen, omdat ook hij geroepen wordt aandeel te nemen in de beslissing van alle vraagstukken zoowel lokale als gewestelijke of ook de Unie betreffende. Die constitutioneele bepalingen tot bevordering van het onderwijs, hoe voortreffelijk en doeltreffend ook, zouden zeker zulk een gunstig resultaat niet hebben, indien niet de bevolking zelve zoo hoogen prijs stelde op onderwijs. Die bevolking echter bestaat voor een groot deel uit landverhuizers, nog pas kort gevestigd,

en die in Europa het onderwijs zoo weinig waardeerden, daar ten minste waar de gelegenheid geboden werd.

Er is nog een reden van de voorkeur door landverhuizers aan de Vereenigde Staten geschonken. Ook in andere landen kan men hooge dagloonen, gezond klimaat, vruchtbaar en goedkoop land vinden, maar zij worden door de Vereenigde Staten overtroffen door het uitgebreide spoorwegnet dat deze bezitten. Hierdoor worden de beste landerijen in ieders bereik gebracht, maar wordt vooral aan de landbouwproducten in het verre binnenland waarde gegeven, omdat deze aan de markt kunnen gebracht worden, waar men ze ten allen tijde en in elke hoeveelheid verkoopen kan. Wij Nederlanders hebben wel getoond dat voordeel te ken˚nen; menige Amerikaansche spoorweg zoude niet gebouwd zijn of niet die uitbreiding hebben gekregen, indien niet Nederland het noodige geld had verstrekt.

Doch dit heeft geene betrekking tot ons tegenwoordig onderwerp. Dank zij het rusteloos bouwen - voor wiens geld en tot welken prijs dan ook - hadden de Vereenigde Staten op het einde van 1873 70,000 miles spoorweg voltooid op hun grondgebied van circa 2½ millioen □ miles, bewoond door ruim 40 millioen menschen, dus 1 mile spoorweg per 34 □ miles en per 566 inwoners. Het meest treffende bewijs is wel dit, dat van die 70,000 miles ruim 66,000 geheel in exploitatie waren, terwijl 2 jaar te voren, dus in 1871, dit cijfer was 44,000 miles, zoodat in die 2 jaren tijds het aantal miles in exploitatie met 50 pct. is toegenomen. In Amerika gaat alles zoo snel dat zaken, die eenige, b.v. een tiental jaren oud zijn, reeds tot de verouderde behooren. Men hechte dan ook niet veel aan de vergelijking met 10 of 20 jaren geleden. Maar 2 jaar is zelfs voor Amerika nog vlug. Men bedenke eens wat in dien tusschentijd bij ons tot stand gekomen is. Hoeveel dichter naderde het Noordzeekanaal tot zijne voltooiing: hoeveel voeten diepgang werden toegedaan aan den Rotterdamschen waterweg; hoeveel kilometers won het Nederlandsche spoorwegnet? (De Oosterspoorweg werd in 1871 aangevangen en kwam in Juni 1874 gereed voor 66 kilometers.)

Om het voordeel van een uitgebreid spoorwegnet duidelijker te maken, vergelijke men hiermede eens den toestand van Australië. Om de vergelijking zoo gunstig mogelijk te doen uitvallen, bepale men die tot de 3 westelijke provinciën; dan zien wij dat

Victoria	heeft 332 miles spoorw. op □ miles en 730,000 inw. 81,198
New South-Wales	heeft 403 miles spoorw. op □ miles en 519,182 inw. 323,437
Queensland	heeft 206 miles spoorw. op □ miles en 120,306 inw. 678,600

of te zamen 1 mile spoorweg per 1100 □ miles en per 1400 inwoners. Dus in vergelijking met de geheele Unie (zonder uitzondering der woestenijen) 1/80 van de verhouding tot het grondgebied en ⅔ van de verhouding tot de bevolking. Californië, dat ook veel kustgebied heeft en dus gevoegelijk met deze westelijke kustlanden van Australië kan vergeleken worden, telt op de helft van het grondgebied van New-South-Wales slechts een honderdduizend inwoners meer, maar bezit 3 maal meer spoorwegen. In vergelijking met Victoria, heeft Californië de dubbele grootte en ruim honderdduizend inwoners minder, maar toch het 3½ voud spoorweg.

Men heeft dikwijls hooren verzekeren, dat Amerika aan de spoorwegen zijne ontwikkeling te danken heeft en dat deze eerst reuzenschreden deed, toen de spoorwegbouw begon, maar weinigen kunnen zich daarvan eene voorstelling maken. Niet iedereen beseft dat daar de spoorweg veelal den eersten gebaanden weg vormt. In de streek waar de spoorweg wordt aangelegd, is geen straatweg, geen kanaal, zelfs geen voetpad door het bosch te bekennen. Naar een ver gelegen fort gingen eens of tweemaal per jaar transporten levensmiddelen enz., maar deze banen geen weg; soms wordt ook de winter gekozen om het transport per slede over de sneeuw te doen. Men denkt daaraan niet, wanneer men op de effectenlijst de naam van een spoorweg leest, men gelooft dan aan de verbinding van twee plaatsen - of plaatsjes - want men weet niet dat die streek mijlen in de ronde nooit is gepasseerd geworden, dan misschien door Indianen, die geen rijwegen behoeven. De spoorweg moet de dorpen, of liever steden - want dorpen kent men in de Amerikaansche terminologie niet - creëeren, waarin de menschen moeten komen wonen, die over den spoorweg zullen rijden, enz.

Dit geldt voor het passagiersvervoer. Met het goederenvervoer is het niet anders gesteld. De spoorweg moet beginnen met zijn eigen benoodigdheden te vervoeren; eerst de rails, dan de planken, deuren en vensters voor de stations en al wat voor de exploitatie noodig is. Tegelijk daarmede ontstaat het vervoer voor de ‘stores’, de winkels a l'instar van het verkoophuis, waar de werklieden zich alles kunnen aanschaffen, van kleederen en gereedschappen tot champagne toe. Allengs

wordt het vervoer uitgebreid, wanneer de farmers komen en landbouwwerktuigen worden aangevoerd, tot eindelijk de retourvracht, het graan, de mais of tarwe opdaagt. Nu is het pleit gewonnen. Daar waar niets was, zijn steden gesticht, hoeven aangelegd en worden producten verkregen. De spoorweg heeft zijn doel bereikt, hij plukt de vruchten van zijn streven.

Het land dat tot dusverre geene waarde had, is dadelijk een begeerlijk voorwerp geworden sedert het aan een spoorweg ligt. De mare van het spoorwegplan had reeds velen vooruit doen gaan, die in allerijl bezit hebben genomen, om er later anderen, de eigenlijke ontginners, gelukkig mede te kunnen maken, mits hun plaats bespreken betaald worde. De ontginner breekt den grond en verbouwt de producten, waar hij weet dat hij ze naar eene markt kan brengen, daar ze waarde hebben en hij ze dus te gelde maken kan.

Van den spoorweg hangt 't dus af of de producten te verkoopen zijn. De landbouwer gevoelt dit en vreest instinctmatig in den spoorweg den monopolist van het vervoer, zoodat hij zeer spoedig over te hooge vrachten klaagt, van afpersing en kwellen gaat spreken, enz. De spoorweg aan de andere zijde moet hooge vrachten vorderen, omdat hij òf duur exploiteert wanneer hij bij kleine partijen vrachten aanneemt - en dan nog wel altijd in ééne richting - òf over verre afstanden vervoeren moet. Hieruit zijn de grieven en twisten ontstaan, die in verschillende Staten aanleiding gegeven hebben tot een openlijken oorlog tusschen landbouwers en spoorwegen. De landbouwers hebben zich vereenigd tot ‘granges’ en vervolgen nu de spoorwegen. Bij de verkiezingen hebben zij den kreet: lage spoorwegtarieven aangeheven en gezegevierd, zoodat zij in de voornaamste westelijke Staten wetten hebben kunnen doordrijven, waarbij op straf van vervallingverklaring der concessie bepaalde tarieven zijn voorgeschreven.

Men zou het ondankbaarheid kunnen noemen, indien dit woord niet te verheven ware bij de beoordeeling der verhouding tusschen eene spoorwegmaatschappij en de landbouwers. Toch heeft elke Noord-Amerikaansche westelijke Staat zijn opkomst allermeest aan de spoorwegen te danken. In den beginne was men dan ook bereid elke vracht te betalen. Later toen men zelf tot eenige welvaart was gekomen en zich meer onafhankelijk begon te gevoelen, maar toen ook de spoorweg meer voordeel begon te plukken, wilde men de rollen omkeeren en

nu den spoorweg aan zich ondergeschikt maken. Evenals een burgeroorlog gewoonlijk de meest verwoede gevechten oplevert, omdat de opstandeling zich wreken wil over de geledene onderdrukking, zoo is ook de verbittering tegen de spoorwegmaatschappijen het grootst bij hen, die vroeger het meest door haar bevoordeeld zijn.

Doch bij de beoordeeling dezer verhouding verlieze men niet uit het oog het gewicht van de tariefquaestiën. Hoe verder in het Westen, des te duurder is het transport naar de graanmarkten en des te geringer wordt de winst van den landbouwer. In jaren van voorspoedige graanoogsten drukt de vracht b.v. van de westelijke grenzen van Jowa of Minnesota of zelfs van Illinois naar Chicago en Milwaukee zwaar, en blijft er weinig over voor den landbouwer. De invloed van die vrachten wordt vooral duidelijk, wanneer men bedenkt, dat zelfs te Chicago en Milwaukee, hoe groote markten overigens ook, de prijzen sterk gedrukt worden door de vrachten van daar naar New-York en eindelijk door die naar Europa, waar eerst de eigenlijke waarde voor den verbruiker bedongen kan worden.

Het is dan ook dikwijls voorgekomen, dat de landbouwer zijne producten liever tot beestenvoeder of zelfs tot brandstof bezigde, dan dat hij die naar den spoorweg bracht. Ligt zijne hoeve een 20 miles (32 kilometers of ca 6 uren gaans) van den spoorweg verwijderd en moet hij zich, boven zijn arbeid in het veld, nog de moeite getroosten zijn oogst naar het verafgelegen station te rijden om ten slotte eenige weinige centen daarvoor te ontvangen, zoo weinig dat hij niet eens een paar laarzen voor een wagenvracht graan zou kunnen koopen, dan gaat hij liever er toe over zijn product tot dergelijke, zelfs onnatuurlijke doeleinden te gebruiken. Dit geldt vooral voor mais of ‘corn’; de waarde van tarwe is hooger en zij kan dus vrachtprijzen dragen, welke van mais alle winst wegnemen. In districten waar voornamelijk tarwe wordt verbouwd, zijn dan ook de klachten het minst luide, maar de druk wordt ondragelijk genoemd in de mais-produceerende districten. Nu is mais een der stapelproducten van de Vereenigde Staten: de oogst van 1870 leverde daarvan 276 millioen HL of 760 millioen bushels op, terwijl die van tarwe 105 millioen HL. of 287 millioen bushels bedroeg.

Maar ook voor tarwe is van veel belang de vraag: hoeveel bedraagt de vracht? Wanneer tarwe is genoteerd, gelijk in 1870

te Liverpool	$ 1.42 gond per bushel,
te New-York	$ 1.25 currency per bushel,
te Chicago of Milwaukee	$ 1.- currency = 87 cents goud per bushel, of respective $ 1.46 goud[1], 1.09 en 0.97 currency, als 25 September 1874.

dan is het van het grootste belang te weten, hoeveel de vracht van de hoeve of van het naastbijgelegen spoorwegstation naar Chicago of Milwaukee bedroeg. Daarvoor hangt men geheel van de spoorwegmaatschappij af. Vordert deze 21 cents per bushel als in den winter van 1872, dan kunnen groote klachten niet uitblijven. De landbouwer heeft natuurlijk het oog gevestigd op den hoogsten prijs, op dien te Liverpool, en wordt daardoor zoo verblind dat hij de quaestie van transport geheel vergeet. Wanneer hij dus op de plaats zelve slechts eenige centen ontvangt, dan is het niet onnatuurlijk dat hij over afzetting, enz. klaagt. Hij deed beter een ander gewas te verbouwen, doch dergelijke verandering kan niet zoo spoedig worden ingevoerd, dat men de fluctuatiën der markt zou kunnen volgen. Niet elk oogenblik kan men overgaan tot dat artikel, dat den hoogsten prijs geldt, zelfs niet indien men dit voorzien kon reeds in den zaaitijd. Maar ook in Amerika moet de regel worden in acht genomen, dat de mensch van brood alleen niet leven kan en dat men dus verscheidenheid in de teelt van producten moet hebben.

Het nut van de spoorwegen zal dan ook door de landbouwers weder algemeen erkend worden; zij blijven bij uitstek het middel tot verdeeling van den rijkdom, gelijk de oude orthodoxe staathuishoudkunde dat noemt. Wat zouden Illinois, Jowa, Minnesota, Wisconsin zijn zonder spoorwegen. Hoe klein zou Chicago zijn gebleven, dat nu een getal inwoners heeft zoo groot als Amsterdam, met eene drukte van verkeer als Londen. Daarom roepen nu ook Dakotah, Nebraska, Colorado, New-Mexico naar spoorwegen. Zij kunnen roemen op land, niet minder in qualiteit dan dat van die Staten; zij bezitten minerale schatten van grooteren rijkdom dan een hunner.

Deze drie dan zijn de groote voordeelen, welke de Vereenigde Staten opleveren boven eenig ander land ter wereld. Onbeperkte vrijheid en gelijkheid, buitengewone zorg voor het

1 De noteering te Liverpool is die voor Engelsche tarwe. Amerikaansche is minder geldig. 64/8 per quarter van 8 bushels is 5/10 per bushel of $ 1.46 goud.

onderwijs en een uitgebreid spoorwegnet. In Canada en Australië vindt men evenzeer een gezond klimaat en uitstekend land voor eene luttele som gelds, of zelfs om niet te verkrijgen: ook daar zijn de belastingen gering, is men vrij van militairen dienst, heeft men vrijheid van godsdienst, maar de drie uiteengezette voordeelen ontbreken daar of worden niet in die mate aangetroffen.

Het is echter wel der moeite waard nog met een enkel woord stil te staan bij de overige vereischten voor landverhuizing, welke men ook elders aantreft; 't komt mij zelfs voor, dat de mate, waarin Amerika die oplevert, grooter is dan in eenig ander land.

Grondeigendom is gemakkelijk te verkrijgen. Door zich te vestigen, een huis te bouwen, het land te ontginnen en te verklaren dat men Amerikaansch burger wil worden, verkrijgt men na volbrenging van 5 jaren 160 acres = 64 hectaren gronds. De onkosten bedragen slechts eenige weinige dollars voor registratie bij de vestiging en later voor het eigendomsbewijs. Maar om deze wijze te kunnen volgen moet men precies weten, welk land Staats-eigendom is, hetgeen voor een immigrant, een nieuweling, zeer moeilijk is, omdat de grenzen van dien eigendom nergens duidelijk maar alleen op het papier bij het landkantoor worden aangegeven. Hoe zal een vreemdeling die een terrein heeft uitgekozen, b.v. aan den rand eener prairie, precies op de kadastrale kaart aanduiden, waar dat terrein gelegen is? Vergist hij zich en komt hij op eens anders eigendom te land, dan baten zijn 5 jarig verblijf, enz. niet, maar loopt hij nog gevaar, dat die ander de vruchten plukt van zijnen arbeid. Langs een spoorweg, die eene landschenking heeft ontvangen, is dit uitzoeken van een homestead nog moeilijker.

De meeste immigranten koopen dan ook liever het benoodigde land: voor 4 à 6 dollar per acre kunnen zij in het Westen land verkrijgen (ƒ 21 à ƒ 31½ per hectare), hetgeen zij in termijnen, behoudens rentevergoeding, kunnen betalen.

Canada verkoopt, op het voorbeeld der V.S., volgens eene wet van 1872, in Manitoba het land voor $ 1 per acre tot een maximum van 640 acres aan een kooper, en schenkt 160 acres als homestead na een 3 jarig verblijf en ontginning. Maar Manitoba ligt tusschen 96 en 99° WL. van Greenwich,

noordelijk van Dakotah en van den noordwestelijken hoek van Minnesota; het telt pas een 2000 tal blanken. In Ontario kan men 100 acres of meer om niet verkrijgen, maar in eene streek ver van een spoorweg gelegen.

In Australië gelden in elke provincie andere bepalingen betrekkelijk den verkoop van land; door alle echter is de minimum-prijs gesteld op ongeveer £ 1. per acre. In New-South-Wales kan men, 5/ of ¼ van den koopprijs contant betalende, het saldo over 3 jaar in eens of bij termijnen van minstens 1/ per jaar voldoen, in het laatste geval met rentevergoeding ad 5 pCt. Victoria staat toe eene betaling van 1/ in elke der eerste 6 halfjaren en dan het saldo van 14/ in eens af. Beide provinciën hechten daaraan allerlei voorwaarden omtrent de ontginning. Queensland alleen kent ‘homesteads’ van 120 acres bouwland of 320 acres bouwland en weide, maar heft eene jaarlijksche belasting van 9 d. per acre bouwland en 6 d. voor weide. Het geeft ook zijn land goedkooper, t.w. voor 15, 10 of 5/ naar qualiteit.

Men ziet het, de prijzen komen hooger te staan dan in Amerika, en toch ligt het land niet zoo binnen het bereik als dat in Amerika, dank zij de spoorwegen.

Dat het niet alleen de uitstekende qualiteit van het land is wat de landverhuizers lokt, wordt het best bewezen door een voorbeeld hetwelk wij in Europa waarnemen. Waarom gaan de landverhuizers niet naar Hongarije, Posen of Oost-Pruisen, waar zij uitstekend land te ontginnen vinden met veel minder moeite als in Amerika en zonder die reis over zee? Dit idée, waarvoor Fr. List sterk heeft geijverd, wordt ook door Roscher en Kapp aangegeven. Zij zouden dat veel liever zien, vooral lettende op het aantal Duitschers dat dan voor het vaderland behouden zou blijven. Om het land goedkoop of zelfs om niet te geven, daartoe zouden Pruisen en Oostenrijk misschien nog wel te bewegen zijn, maar dan komen weder de militaire dienst, de godsdienstvrijheid, de hooge belastingen in aanmerking, en in deze opzichten zal Amerika het nog langen tijd van Europa blijven winnen.

Wat verscheidenheid van klimaat betreft is er geen land als de Vereenigde Staten. Ieder landverhuizer zoekt zooveel mogelijk een klimaat, dat zachter is dan dat waarin hij tot dusver leefde; verbetering is ook in dit opzicht zijn zoeken. Maar het verschil mag niet te groot zijn.

De census van 1870 geeft de bewijzen, hoe de verschillende nationaliteiten over de Vereenigde Staten verdeeld zijn. Natuurlijk na aftrek van hen, die te New-York zijn gebleven. Daar komen bijna allen aan, daar blijven de meesten, die niet met een bepaald plan, maar alleen met de algemeene begeerte om hun fortuin te maken, gekomen zijn. Zoo zijn van 1,690,000 Duitschers c^{a}. 317,000; van 2,625,000 Engelschen en Ieren, 670,000 in de stad New-York gebleven, zonder nog New-Jersey te rekenen.

Men vindt dan, b.v. van de 17,000 Italianen in de Unie, 3,600 in New-York, 4,600 in Californië en 1884 in Louisiana (waarvan 1566 in New-Orleans).

Maar de emigratie van Italië gaat voornamelijk naar Brazilië. Een beter voorbeeld levert die der Zweden en Noren, waarvan dikwijls gewag is gemaakt, en waarvan in het bijzonder is opgemerkt, dat die naar Minnesota is gericht. Zij die voor Minnesota ijveren, doen het zelfs voorkomen, alsof vooral in het Noorden van dezen Staat de Zweden en Noren zich hebben gevestigd. Nu is het mogelijk dat in de laatste jaren - na 1870 - meer Noren daarheen zijn getrokken, maar dit getal kan nog niet groot zijn en staat zeker achter bij dat wat bij den census in andere streken is bevonden. De kaart tegenover pag. 343 van vol. I. Ninth census geeft met een oogopslag te zien, dat die immigratie eigenlijk geconcentreerd is langs de Mississippi, bij het snijpunt van de grenzen der drie Staten Jowa, Minnesota en Wisconsin. Wel bieden St. Paul en omstreken nog eene eenigszins belangrijke nederzetting, maar toch worden de meesten in de andere Staten gevonden. Zoo zijn van de 97,000 Zweden in Amerika ca. 3000 in Illinois, 21,000 in Minnesota, 10,800 in Jowa enz., en van de 114,000 Noren, 40,000 in Wisconsin, 36,000 in Minnesota, 17,000 in Jowa, ca. 12,000 in Illinois enz.

Ik herhaal het: mogelijk zijn in de laatste 3 jaren, 1871/3, vele Noren zich in het Noorden komen vestigen, maar toch blijft 't een feit, dat van de 200,000 Zweden en Noren, die reeds vroeger naar de Unie gekomen zijn, verreweg de meesten eene meer zuidelijke vestiging verkozen.

Raadpleegt men de kaart van de Duitsche nederzettingen, dan ziet men dat deze begrensd zijn ten zuiden door de Ohiorivier, ten westen door de Missouri en ten noorden door de meren of eigenlijk door de 45ste parallel. De Duitsche

bevolking is het talrijkst in Illinois (te Chicago 52,000), langs de Mississippi, en bedraagt alleen in dezen Staat 203,000. Daarbij moeten de 113,000 Duitschers van Missouri (60,000 in St. Louis) en de 66,000 van Jowa geteld worden om een denkbeeld te geven van de Duitsche kolonies aldaar. Ohio telt 282,000 Duitschers over den geheelen Staat verspreid, maar in massa's bij Cincinnati (50,000 in de stad zelve) en tusschen Cleveland en Sandusky langs het meer Erie opeengehoopt.

Het meest opmerkelijk zijn echter de dichte nederzettingen van Duitschers langs de Niagara en vooral die langs de westelijke oevers van het meer Michigan met het middenpunt Milwaukee. Deze stad, gelijk men weet, voornamelijk door Hamburgers gesticht, telt 22,000 Duitschers.

De Engelschen bleven meest in de oostelijke Staten New-Jersey, Connecticut, Massachusetts enz., waar ook de meeste Ieren te vinden zijn. Overigens zijn de Ieren evenals de Duitschers over de noordelijke en westelijke Staten verspreid, terwijl de Engelschen meer bijeen blijven.

Van de onderverdeelingen der Duitschers als de Beyeren, Badensers, Hanoveranen, Hessen, Wurtembergers enz., valt niets omtrent de verkiezing van klimaat af te leiden; van de Beyeren, b.v. vindt men evenveel (11,000) in Wisconsin als in Missouri, in Kentucky (6,000) als in Michigan.

Er zijn dus nog andere redenen van voorkeur aan eene bepaalde landstreek in het spel, als b.v., dat men zich wenscht aan te sluiten bij eene reeds bestaande volkplanting van landslieden. Het klimaat is dan ook geen beslissende reden van keuze. Ook schijnt er eenige grond om aan te nemen, dat het verschil in klimaat tusschen de Staten der Unie geene uitersten oplevert, dat er vele en zachte overgangen zijn, en dat alleen de zuidelijke en de noordelijke Staten aan de grenzen van de 45ste en van de 30ste parallel waarlijk onoverkomelijke verschillen en bezwaren opleveren.

Van daar ook, dat een man als Fr. Kapp, die jaren lang in Amerika de landverhuizing gadesloeg, zeggen kan: In natuurlijke voordeelen ligt het noordwesten ver bij de noordwestelijkste der Zuidelijke Staten achter. Virginië, Kentucky en Tennessee b.v. zijn ware lustoorden, en worden in vruchtbaarheid van grond door geen Staat der Unie overtroffen. Maar de politieke toestand van deze Staten maakt

het voor den landverhuizer weinig gewenscht om zich daar te vestigen.

Ik meen mij bij deze klimaat-quaestie te mogen onthouden van eene vermelding der statistiek van den thermometerstand, enz.; over de geheele Unie zouden tal van waarnemingen vergeleken moeten worden. De gemiddelde cijfers toch acht ik voor vergelijking geheel onvatbaar. Ik vind het zelfs een ongelukkig middel om eene gemiddelde warmte of koude te berekenen, door de warmste met de koudste standen op te tellen en die dan door het aantal dagen te verdeelen. Wat baat het b.v., of men in een Staat (Minnesota) in Januari gemiddeld 19°. 4 Fahrenheit heeft, wanneer men eenige dagen van 36°. in dezelfde maand ziet afgewisseld door dagen van 5°.-0 van Fahrenheit, of ook wanneer men in Februari een gemiddeld cijfer van 18°.7 verkrijgt, met een warmsten dag van 41°. en een koudsten van 15°. beneden 0. Even bedriegelijk zijn de gemiddelde cijfers van den zomer; Juni, Juli en Augustus met gemiddelde van 64, 69 en 68 leverden warmste dagen van 89, 90 en 84 op, tegen koudste van 47, 56 en 56. In 1855 vinden wij daar een maximum van 96°. en een minimum van 33-0 van Fahrenheit.

Men zou misschien met het laatste cijfer schrik aanjagen aan hem, die niet weet dat bij zulke koude in dien Staat volkomen windstilte heerscht, en men de koude in het eerste oogenblik bijna niet bemerkt.

Die gemiddelden geven weinig licht. In New-York b.v. is 't in den zomer drukkend heet, in den winter soms zeer koel. Maakt men een gemiddeld cijfer van de beide uitersten, of ook van de cijfers van al de dagen eener maand, hoeveel zal men dan wijzer zijn geworden? Datgene waar het op aankomt is, dat men wete welke uitersten men te doorstaan zal hebben. Verreweg de veiligste baken daarvoor is de voorlichting van een vertrouwd persoon en eene verklaring omtrent zijne eigene levenservaring. Hoewel daarbij nog ontzaglijk veel valt te bedenken, als b.v. het lichaamsgestel van den raadgever in vergelijking tot dat van den raadvragende, kan men daarop beter vertrouwen dan op de cijfers der thermometerwaarnemingen, welke alleen de deskundigen behoorlijk beoordeelen kunnen, en die behandelen ze dan ook met de uiterste voorzichtigheid.

In het algemeen kan van alle meest bevolkte Staten der

Unie gezegd worden, dat daar sterke afwisselingen van den thermometer zijn en dagen van groote hitte staan tegenover dagen van sneeuwstormen en strenge vorst. Wanneer het verre Westen nog meer bekend en bevolkt wordt, zal men de bewering bevestigd vinden, dat langs de zuidzeekust in noordelijk Californië, in Oregon, tot zelfs in Washington Territory het meest gelijke klimaat, met zeer weinig koude in den winter, gevonden wordt[1]. Doch de moeilijkste quaestie is daarbij: hoe daarheen te komen. Voor landverhuizing uit Europa op groote schaal is deze reis nog te kostbaar en te moeilijk wegens zijn langen duur.

Dat echter zoovelen uit Europa toch dergelijke lange reis aanvaarden en dichter tot de Zuidzeekust, althans een duizendtal miles verder, reizen dan de meeste landverhuizers, is het gevolg van een ander voordeel, dat de Vereenigde Staten bieden, te weten de vrijheid van godsdienst, eene vrijheid, die zoover zich uitstrekt, dat zelfs leeringen strijdig met de burgerlijke wetten toegelaten worden. De Mormonen, buiten de wetten tredende door de veelwijverij, blijven ongestraft door

1 Eene vergelijking van gemiddelden kan misschien hier van nut zijn. Wij vinden b.v. van Fort Snelling in Minnesota (dicht bij St. Paul), gelegen op 44° 50' N.B. en 93° 10' W.L. van Greenwich en van Fort Vancouver, in Washington territory op 45° 30' N.B. en 122° 30' W.L. de volgende gemiddelden volgens Fahrenheit:

	Snelling.		**Vancouver.**		**Nederland**
	1853.	**1854.**	**1853.**	**1854.**	**gem. v. 25 jaren.**
Januari	14.03	1.30	37.81	-	35.4
Februari	6.69	15.40	42.13	38.05	37.2
Maart	23.-	30.74	46.58	45.-	40.8
April	44.97	48.54	54.16	52.43	48.8
Mei	54.97	57.82	60.-	57.18	55.8
Juni	67.83	70.01	63.09	56.85	62.4
Juli	70.60	75.04	70.83	67.90	65.2
Augustus	71.27	71.12	64.04	66.-	64.2
September	60.04	61.66	60.28	60.54	59.
October	45.60	52.10	53.51	51.96	50.7
November	29.60	32.30	45.37	52.49	41.
December	18.23	20.65	41.78	36.81	36.9

De hoeveelheid regen, gevallen te Fort Snelling, bedroeg in 1853 20.47, en te Fort Vancouver 42.07 inches. In Nederland valt, volgens de waarnemingen gedurende 25 jaren te Utrecht, gemiddeld 691.7 millimeters of 27.23 inches per jaar. Dr. v. Schevichaven zegt in zijne beschrijving van Minnesota p. 5: 'de gemiddelde zomertemperatuur 70°. 6 komt overeen met die van Baden, de wintertemperatuur 16°. 2 met die van Moskou.' Er is dus eene scherpe afwisseling. Ten onzent zijn die cijfers 63°. 9 en 36°. 5.

de onmacht der federale regeering om in eene alleen staande communauteit, zoo ver afgelegen van alle andere, de wetten te handhaven. Doch de mogelijkheid om overal in de Unie koloniën te stichten, ingericht naar de eigenaardige grondstellingen der stichters, wordt door verschillende godsdienstsekten hoog gewaardeerd. Daarvan is dan ook dikwijls gebruik gemaakt, gelijk bewezen wordt door de tallooze sekten, welke men in de Vereenigde Staten aantreft.

Een duidelijk bewijs vinden wij daarvan ook in de vestigingen van Nederlandsche landverhuizers in Jowa en in Michigan in de jaren 1845 en volgende, voornamelijk gedreven door de begeerte om daar eene eigene gemeente te stichten onder leiding van hun herder.

Ook nu nog zijn nieuwe voorbeelden aan te voeren van de voorkeur, die ook in deze opzichten aan Amerika geschonken wordt. De Mennonieten, het in Zuid-Rusland niet langer kunnende uithouden, richten in grooten getale hunne schreden naar Yancton in Dakotah. De zuidoostelijke hoek van dit territorium gaat dientengevolge eene schoone toekomst te gemoet.

Wat doet wel de regeering der Unie, of wat doen de regeeringen der verschillende Staten, om landverhuizers te lokken of om hun de reis gemakkelijk te maken?

De immigratie toch is voor de Vereenigde Staten van de grootste beteekenis. In een vijftigtal jaren (1820-1870) zijn 7½ millioen menschen de bevolking komen vermeerderen, hetgeen ongeveer ¼ uitmaakt der totale vermeerdering van de bevolking met ca. 29 millioen (in 1820 9,600,000 en in 1870 38½ millioen). In de decenniën 1851/60, toen 2,598,000 en 1861/70, toen 2,491,000 landverhuizers zich kwamen nederzetten, was hun aandeel in den aanwas zelfs meer dan ⅓.

Onder die 38½ millioen kwamen 5½ millioen voor in den vreemde, en 9,700,000, dus ca. ¼, uit vreemde ouders (beiden vreemdelingen) geboren. In sommige Staten, waar in de laatste jaren de landverhuizers zich meerendeels vestigden, als New-York, Minnesota, Wisconsin, Californië, is meer dan ⅓ der bevolking uit vreemde ouders geboren. Die verhouding is ⅕ in Illinois en Jowa, hetgeen aantoont dat daar velen zich hebben gevestigd, komende uit de andere Staten der Unie. De vreemdelingen echter vermeerderden ook in deze Staten met 60 en 90 pCt. boven het cijfer van 1860 en telden 500,000 en 200,000, terwijl Minnesota er 160,000, Wisconsin 364,000 en Californië 209,000 bevatte.

Behalve de numerieke vermeerdering ook de moreele en de maatschappelijke beteekenis aan te toonen, zou ons te ver leiden. Is die beteekenis ook niet algemeen bekend? Wat zouden Illinois, Jowa en Californië nu zijn - om van de andere niet te spreken - of Minnesota, dat in 1850 6000 en in 1870 439,000 inwoners telde? Men ga eens na het aantal bebouwde acres, de belastbare waarde van de eigendommen nu en een tien- of twintig-tal jaren geleden, en men zal verrassende cijfers zien. Fr. Kapp en Edw. Young, de statistici van de immigratie in Noord-Amerika, zijn gaan berekenen, welke waarde ieder immigrant vertegenwoordigde. Zij lieten zich daarbij verleiden tot de poging om van de aankomelingen te weten te komen, hoeveel geld ieder medebracht. Maar de boeren koesterden argwaan over die nieuwsgierigheid en lieten slechts eenige weinige dollars zien, die zij in klinkende munt bij zich hadden. De statistici moesten dus toch voor hunne berekeningen als basis nemen eenige geïsoleerde feiten, die toevallig ter hunner kennis gekomen waren. De een spreekt dan ook van 150 thl., de ander van $68. Doch de immigrant vertegenwoordigt zeker eene hoogere waarde; zijn arbeid zal land ontginnen en rijkdom scheppen. Dit in aanmerking nemende, komen dan de beide genoemde autoriteiten op 650 thlr. en $800 per hoofd. Kapp gaat eindelijk nog verder en berekent, dat bij gemiddeld 200,000 landverhuizers per jaar, Duitschland 30 millioen thaler in geld en 100 millioen kapitaal verliest. In eene ronde som, zegt hij, geeft dus Europa dagelijks 1 millioen dollars kapitaalwaarde aan de Vereenigde Staten. Dat is een sterk sprekend cijfer dat indruk maken moet. Althans op dezulken, die door het zien van vele boomen een oog voor het bosch verloren hebben. Maar zij, die zich eene voorstelling weten te maken van het nut, dat een gezeten landman als burger van den Staat oplevert, en van de waarde, welke hij met zijn gezin vertegenwoordigt, zullen aan dergelijke berekeningen niet veel hechten. Daartegenover komt toch nog zeer veel in aanmerking, als, b.v. dat zoolang de landverhuizing niet massaal is, zoolang niet geheele dorpen of landstreken worden ontvolkt, de plaats der vertrekkenden terstond wordt ingenomen door anderen, die vroeger of geen, of niet dan een moeilijk bestaan konden vinden.

Al is dus ieder landverhuizer niet een zuiver verlies voor zijn moederland, hij is toch zeer zeker eene groote aanwinst

daar, waar hij zich nederzet. Dit wordt in Amerika zonder uitzondering erkend.

De federale regeering bepaalt hare aanmoediging der immigratie echter tot de vrijgevige wetgeving omtrent den grondeigendom. Zij heeft zelfs tot hare schade ondervonden, dat zij hiermede voorzichtig moet zijn om het misbruik te voorkomen, dat Amerikanen òf op eigen naam òf op naam van landverhuizers daarvan maken. Zoo was het een bezwaar tegen het wetsvoorstel, om voor de Russische Mennonieten eene uitgestrekte landstreek beschikbaar te stellen en dus uitzondering te maken op de wet, waarbij door homestead of preëmption iedereen 160 acres kan verkrijgen. Men vreesde de landspeculanten, die spoedig van de onervarenheid der Russen gebruik zouden maken; men vreesde ook het precedent.

Men zou onder de middelen tot bevordering der landverhuizing nog kunnen rekenen de uitgave van rapporten en statistieken omtrent de landverhuizing, landbouw, grondgesteldheid van eenige Staten enz., waaraan veel ten koste wordt gelegd, zoodat die stukken in kolossale getallen worden verspreid zelfs in Europa.

Voor de goede behandeling van den landverhuizer in Amerika vermag de federale regeering niets; zoodra hij den voet aan wal zet, staat hij onder de wet van den Staat, waarin hij zich bevindt. Wel heeft de Staatssecretaris voor de buitenlandsche zaken pogingen aangewend, om bij internationale overeenkomst maatregelen te treffen, welke eene goede behandeling op zee aan boord van het schip zouden verzekeren, doch omtrent het verblijf in het binnenland vermag de regeering niets. De reis per spoorweg levert niet minder bezwaar op dan die op zee; de immigranten-treinen ondervinden meest onnoodig lang oponthoud: soms moeten zij uren staan wachten op een station, en de immigranten moeten dagen en nachten achtereen in de waggons doorbrengen, aan de dure buffetten der stations hunne levensmiddelen koopen enz. Er is echter geene autoriteit, die hen daartegen behoeden kan.

Alleen in de havens, waar zij landen, vinden de landverhuizers eenige bescherming, in het bijzonder te New-York, waar de bekende inrichting van Castle Garden gevonden wordt. Hier worden zij in alle opzichten geholpen en verzorgd tot zij de wijde wereld ingaan. Opmerking verdient het echter, dat die inrichting indertijd is opgericht door eene par-

ticuliere vereeniging en eerst later onder bestuur der Staatsautoriteiten is gekomen.

Slechts enkele Staten nemen rechtstreeksche maatregelen om de landverhuizing naar hun gebied te bevorderen, en zenden agenten of wervers naar Europa. Maar de spoorwegmaatschappijen toonen ten dezen opzichte nog meer activiteit en hare agenten verdringen die van den Staat.

Geen Amerikaansche Staat heeft ooit gedaan wat de Australische provinciën doen. Deze hebben agenten te Londen, die op verschillende wijzen de landverhuizers helpen kunnen. Alleen Victoria heeft in den laatsten tijd zijne gunstige bepalingen ingetrokken en verleent geen hulp meer. Geheel gratis overtocht wordt echter niet gegeven, dan alleen bij uitzondering voor vrouwelijke dienstboden of landbouwers, welke door den agent die gunst worden waardig gekeurd. In de meeste gevallen betaalt de kolonie een gedeelte, b.v. £ 5, der passagekosten ad ca. £ 11. Nieuw-Zeeland opende voor 1871 en 1872 telkens een crediet van £ 200,000 voor invoer van immigranten. Op die wijze worden de kosten van de reis naar Australië ongeveer gelijk met die naar Noord-Amerika, gewoonlijk £ 5.5 bedragende. Is de emigrant onvermogend om ook dit te betalen, dan wordt hij verder geholpen, mits hij voor het ontbrekende eene promesse geeft voor het dubbele bedrag (b.v. voor £ 8 indien hij slechts £ 1 zelf betaalt). Queensland geeft hem dan, als die promesse in de kolonie is afbetaald, eene aanwijzing op land voor eene waarde van £ 20 per persoon.

Door die agenten zijn reeds verscheidene ladingen geëxpedieerd. Zoo las men in de Times van 4 Augustus 1874, dat den 27sten Juli het 139ste schip was uitgezeild voor het bureau van Queensland, ingevolge het landorder-systeem. In 1872 werden naar Nieuw-Zeeland geholpen 6279 personen, naar Queensland 2343 en nog 1331 naar Victoria op eene totaal-emigratie naar die provinciën van 6616, 2380 en 5269.

Er is echter behalve den invloed op den landverhuizer zelven een nadeel voor den Staat in die hulp gelegen. Deze premiën werken wel om emigranten te trekken, maar eenmaal genoten, vermogen zij niet hen te houden. Spoedig verlaten zij de provincie, die hen hielp, voor eene andere, waar zij meenen nog beter te zullen slagen.

II.

Wij hebben ons tot dusverre bezig gehouden met hetgeen aan gene zijde van den Oceaan geschiedt, doch ook de beteekenis der landverhuizing voor het moederland verdient onderzoek.

Is het voordeel van den een ook hier een nadeel voor den ander? Verliest Europa wat Amerika wint? Ja, zeggen de statistici Engel en Kapp in hunne berekening der kapitaalwaarde van elken emigrant, die dan natuurlijk de vermeerdering van het kapitaal van Amerika moeten afschrijven op het kapitaal van Europa. Doch dit is door overmaat van bejag op juistheid onjuist. Ik wil eens aannemen, dat de winstrekening goed is, al komen er nog zooveel schadeposten in aanmerking voor de talrijke landverhuizers, die in New-York blijven en tot armoede vervallende, aan de gemeente daar zeker groot verlies berokkenen. Maar men vergeet, dat de landverhuizer zijne waarde eigenlijk ontleent aan Amerika. De handwerksman, die Europa verlaat omdat hij ter nauwernood een stuk brood verdienen kan, wordt hier niet gemist; zijne plaats is spoedig door een ander vervuld. Maar in Amerika, waar hij door een goed loon in staat wordt gesteld in zijne behoeften te voorzien, is zijne waarde veel hooger. De wet van vraag en aanbod doet zich ook hier weder gelden.

Het sterkste voorbeeld hiervan levert wel de geschiedenis der Iersche emigratie. Iedere Ier van de 1½ millioen, die in de noodlottige jaren van 1846 en volgende hun land verlieten, verlichtte zijn vaderland en was eene aanwinst voor Amerika. Zelfs zij, die het minst ontwikkeld waren en dus de geringste waarde hadden, waren in vele gevallen nog bruikbaar; maar het voornaamste was, dat de besten onder hen, die in hun vaderland een rampzalig leven leidden, in Amerika ten minste gelegenheid vonden in hun levensonderhoud te voorzien. In plaats van een verlies voor hun land, was hun vertrek ongetwijfeld eene winst. Ja, indien het mogelijk ware geweest den toestand van Ierland als met een tooverslag te veranderen, wanneer een dictator iedereen gelegenheid tot arbeid en een klein kapitaaltje had kunnen verschaffen en tevens de groote landgoederen had verdeeld onder de arbeiders, in één woord, indien eene groote sociale omwenteling had kunnen plaats grijpen, dan had Ierland geen zijner zonen kunnen missen en had ook

allen gelukkig gemaakt, - maar zulke onderstellingen zijn alleen op het papier mogelijk.

In Duitschland zijn soms enkele streken door de landverhuizing als geheel ontvolkt. Baden, Beieren, Wurtemberg. Hanover, Mecklenburg en dergelijke Staten hebben in grooten getale hunne landslieden naar Amerika zien vertrekken. Er bleven daar soms niet genoeg over om de opengevallen plaatsen te bezetten en de bestaande productie vol te houden. Doch de ware oorzaak van dat verval ligt dieper en is niet de landverhuizing, die zelve slechts een gevolg is. De slechte regeering, de onmogelijkheid om zijn bestaan te verbeteren, of eenige andere reden die de meesten deed verhuizen, bleef van kracht voor de achterblijvenden. Hieraan, niet aan de landverhuizing, is de achteruitgang van die streken te wijten. Met andere woorden: indien niemand het land verlaten had, zou de achteruitgang toch hebben plaats gehad; alleen hadden zooveel meer menschen daaronder geleden.

De Duitsche regeeringen kunnen dat niet aldus begrijpen; zij zien met leede oogen zoovelen vertrekken, die als militairen of als belastingschuldigen nog den Staat moesten dienen. Want het zijn niet de armsten, die het land verlaten, noch ook de ouden van dagen, die in het leger toch geen dienst meer kunnen doen. Vroeger reeds legden die regeeringen den landverhuizers allerlei hinderpalen in den weg, maar zelfs tegenwoordig nog doet de keizerlijke regeering al wat zij vermag, hoewel niet zoo bepaald optredende. De ‘Entlassungs Scheine’ zijn moeilijker te verkrijgen; den spoorwegen is een wenk gegeven om hunne tarieven te verhoogen, die zij in deze tijden maar al te gaarne opvolgden. In het Parlement zelf zijn stemmen opgegaan om de regeering te bewegen nog meer moeilijkheden te berokkenen; de Pommersche edellieden hebben met naïven trots straffen - en wat niet al - geëischt tegen die landverhuizers. Maar te vergeefs; zij vermochten niet een dam op te werpen, die dezen stroom kon keeren; misschien zijn zij er in geslaagd enkelen te ontmoedigen. Welke moeite men zich gegeven heeft in het uitdenken van middelen, blijkt uit het voorstel, dat men een schip zoude uitrusten om uit Amerika de teleurgestelde Duitschers terug te voeren, die dan, te huis teruggekeerd, een afschrikkend voorbeeld konden leveren. De omstandigheden zijn den ontwerper van dit voorstel dienstig geweest, want tegenwoordig keeren velen uit Amerika terug,

en de ondervinding zal moeten leeren of daarmede voor goed een ommekeer in de landverhuizing heeft plaats gehad. Ik kan zulks niet gelooven; dat repatrieeren is een gevolg van tijdelijken overvoer der Amerikaansche arbeidsmarkt, toen de vraag naar arbeid tengevolge van de crisis van 1873 zeer beperkt was geworden. Juist tijdens die crisis zijn velen naar Amerika getrokken, die nu, uit wanhoop dat zij niet voldoende werk konden vinden, teruggekeerd zijn[1]. Daaronder komen dus voornamelijk handwerkslieden en fabriek-arbeiders voor, maar, naar het schijnt, ook eenige landbouwers. Daarbij is gekomen, dat de stoombootmaatschappijen tot alle prijzen vrachten aannamen, omdat de handel en de uitvoer zooveel minder levendig, waren en dat zij dus de passagiers-tarieven als het ware om het hardst hebben verlaagd. De Amerikanen hebben aanvankelijk gemeend, dat die belangrijke terugvloeiing voornamelijk toe te schrijven was aan de begeerte van velen, om van de lage vrachten gebruik te maken en de vrienden in Europa eens weder te bezoeken. Velen mogen aldus gehandeld hebben, hun getal is echter betrekkelijk klein tegenover dat der teleurgestelden.

Engeland heeft een ander begrip dan Duitschland van de landverhuizing; het totaal der geëmigreerde Engelschen, Schotten en Ieren overtreft zeker dat der Duitschers, maar de Engelsche regeering laat de landverhuizing haar loop, alsof ook zij doordrongen ware van het begrip, dat elke Engelschman in den vreemde de consumtie van Engelsche manufacturen en andere nijverheidsartikelen bevordert. Het is mogelijk dat deze commercieele politiek door de Engelsche regeering begrepen is; waar toch worden door de regeering de commercieele belangen der natie beter begrepen en bevorderd, dan in Engeland? Maar daarbij komt zeker ook de regel, dat wat zijne materieele welvaart betreft, ieder voor zich zelven heeft te zorgen. Toen dan ook eenige jaren geleden - in 1870 - eene beweging op touw gezet werd, om van de regeering een voorschot van £ 2 millioen te verkrijgen, ten einde daarvoor een honderdduizendtal emigranten te doen verhuizen, ging in den lande een kreet

1 Men heeft berekend, dat een half millioen arbeiders aan den spoorwegaanleg werkte; geen wonder dus, dat, toen de bouw van nieuwe lijnen gestaakt werd, zelfs in Amerika eene tijdelijke stagnatie ontstaan is, alvorens al die overtollige handen een ander emplooi konden vinden.

op, die het plan terstond deed mislukken. De behoefte om toch iets te doen in de omstandigheden, waarin men toen verkeerde, was echter zoo groot, dat personaadjes als de lord Mayor van Londen zich lieten medesleepen. De publieke opinie, geleid door de Economist, had echter dat plan spoedig in duigen geslagen. ‘Dat Smith van St. Pancras belasting betalen, of gelijk Mr. Torrens het voorstelde, gedwongen worden zou zijn geld te leenen, opdat O' Brien van Cashel een welgesteld Amerikaan zou worden, - op deze verrukkelijke dwaasheid (exquisite absurdity) kwam het geheele plan neder,’ zeide the Economist (v. 20 Januari 1870).

De hulp voor emigratie naar Australië, geheel in het belang der kolonie gegeven, hebben wij reeds vermeld. Doch er wordt in Engeland ook hulp verstrekt met een liefdadig doel. Er zijn Unions, die het zich ten taak stellen, lieden, die te huis niet voldoende brood kunnen verdienen, naar Amerika of naar Australië te zenden. Die vereenigingen zijn vrij talrijk, doch er bestaan geene verzamelstaten van hare resultaten. Onlangs heeft men ook getracht, tijdens de strike van de boerenarbeiders in Engeland, dezen in grooten getale naar Amerika te doen verhuizen, doch dit plan, met hoeveel talent ook door Arch verdedigd, is niet tot uitvoering gekomen, zoowel omdat het haast onmogelijk is, door arbeiders op een gegeven oogenblik eene groote som gelds te doen bijeenbrengen, welke voor eene massale verhuizing noodig is, als ook omdat tijdelijk, tengevolge van de crisis, door de ongunstige omstandigheden in Amerika er toen moeilijk werk te vinden was.

Buiten die Unions houden nog verschillende particulieren zich met het bevorderen der landverhuizing bezig. Een ieder kent b.v. de pogingen van Mis Rye, die met ladingen jonge dienstmeisjes naar Canada trok. Aan hare persoonlijke leiding zijn de goede resultaten te danken, welke zij heeft mogen verkrijgen.

De liefdadigheid onderneemt zeker een der moeielijkste werken, wanneer zij hulpbehoevenden gaat verplaatsen in een vreemd land, waar deze voor zich zelven alles moeten scheppen. Dit is eene der sterkste beproevingen, waaraan men den mensch kan onderwerpen. De fout toch van hen die gebrek lijden, zelfs van de besten onder hen, van de zoogenaamde eerlijke armoede, mag men toeschrijven aan het gemis van energie. Men kan dit verklaren, verschoonen zelfs, op grond dat de omstandig-

heden machtiger zijn dan de wil, en alleen eene zeer krachtige energie, welke bij den mensch tot de uitzonderingen behoort, den staat van armoede vermag te overwinnen waarin zij verkeeren; maar als regel geldt, dat gemis van energie eene voorname oorzaak van den voortduur hunner armoede is. De uitzonderingen bevestigen hier den regel.

Nu onderwerpt men juist hen, wier energie in het moederland te kort schoot, aan die vuurproef van overplanting in een vreemd land, waar men, om onder dak te komen, de boomen eerst moet vellen, waarvan het huis moet gebouwd worden; om brood te hebben, eerst den grond moet ontginnen, enz. Soms komen onder die hulpbehoevenden lieden voor, die een ambacht kennen, maar meestal hebben zij niets geleerd, zijn het lieden van twaalf ambachten en dertien ongelukken. Dezulken zou men aan den landbouw zetten, de meest onervarenen zouden juist verplicht worden alles te scheppen, - is het wonder dat er zoovelen in het nieuwe land mislukken en dat dan hunne ellende nog zooveel te grooter is, al ware het alleen door de teleurstelling na de kortstondige hoop?

Waarlijk, hulp te verleenen om iemand in staat te stellen te emigreeren, is eene daad van de grootste verantwoordelijkheid. Voor een ander te willen is misschien mogelijk, wanneer men dien ander steeds vergezelt, doch zoodra deze gemeenschap verbroken wordt, ontstaat halfheid van wil en gevaar voor het mislukken der beste bedoelingen.

Hieraan is het maatschappelijk verongelukken van zoovele emigranten te wijten. Wel zijn er ook velen goed geslaagd, maar in verhouding tot het totaal is hun aantal niet groot.

Eene andere wijze van hulp is het vooruitbetalen of overzenden der passagekosten door hen, die in Amerika gevestigd en geslaagd zijn, ten behoeve van familieleden of vrienden, die in het moederland zijn achtergebleven. Daarvoor worden jaarlijks groote bijdragen overgemaakt; b.v. naar Engeland ruim £ 700,000 per jaar (in 1852/4 zelfs ruim £ 1½ millioen per jaar), zoodat in de 25 jaren 1848/72 in het geheel ruim £ 17¾ millioen waren overgezonden. Van de £ 750,000 in 1872 kwamen £ 300,000 voor in Amerika vooruitbetaalde passagegelden via Liverpool. Zoo was ook voor 8,541 Noren en Zweden van de 12,371, die in 1869 van Christiania naar Amerika zeilden, de passage vooruitbetaald.

Deze wijze heeft een ontzaglijk voordeel boven die van het

uitzenden van emigranten. De familieleden en vrienden toch vinden in het land hunner nieuwe vestiging hulp van vrienden, die bezwaren opheffen en hinderpalen wegnemen kunnen, welke zij anders op hun weg hadden ontmoet. Zij vinden de hulp daar, waar zij die behoeven: de uitgezondenen laten alle hulp achter.

Men zal beweren, dat ook in het nieuwe vaderland de emigrant hulp met raad en daad kan vinden. In Canada en Australië b.v. hebben de Engelsche liefdadige instellingen hare agenten of vertegenwoordigers. Bovendien zijn alle rechtschapen menschen in de koloniën steeds bereid de nieuw aangekomenen terecht te wijzen en te helpen. Maar daartegenover staan er helaas zoo velen, die er op uit zijn om hun voordeel te doen met de onervarenheid der nieuw aangekomenen, ja die daartoe geen bedrog ontzien. Wilde men iederen emigrant behoorlijk vrijwaren voor alle misleiding, men zou voor elk een specialen agent moeten aanstellen, die hem overal vergezelde, gesteld dat het mogelijk ware zoovele betrouwbare agenten, vrij van alle baatzucht, te vinden. Van het eerste oogenblik dat de emigrant aan wal stapt, loopt hij gevaar, hetzij hij eene tijdelijke verblijfplaats zoekt in de haven van aankomst, hetzij hij zich direct naar een spoorwegstation begeeft; wanneer hij zijn spoorwegkaartje nemen, geld wisselen wil, of wat ook, altijd staat hij bloot aan onedele speculatie. Een ieder, die gereisd heeft, kent die gevaren, maar de onervarene, minder ontwikkelde landbouwer of ambachtsman staat daaraan veel meer bloot. Men mag veilig aannemen, dat iedereen voor die misleiding is gewaarschuwd, maar toch betalen verreweg de meesten leergeld en begrijpen 't eerst recht, wanneer zij de droevige ervaring hebben opgedaan.

Wat de philanthropie al niet heeft uitgedacht om kwade praktijk tegen te gaan, verdient bewondering. Het meest bekende voorbeeld is de inrichting van Castle Garden in New-York, waar jaarlijks een 250,000 immigranten landen. Het zou ons te ver leiden die hier uitvoerig te beschrijven. Alleen vermelden wij, dat zij, indertijd door eene particuliere Commissie tot stand gebracht, nu onder beheer van de State-commissioners of emigration staat en hare kosten bestreden worden uit het hoofdgeld van $ 1.50, dat voor elken emigrant moet worden voldaan door het schip. De reederijen klagen hierover en dreigen het vervoer naar Boston, Philadelphia enz. te richten, maar de commissioners vragen eene vermeerdering van die taxe, omdat zij

niet alle kosten der inrichting (waaronder ook een hospitaal) bestrijden kunnen. Stippen wij alleen hier aan, dat een man, die zich beroemd en bemind gemaakt heeft door zijn lidmaatschap van die Commisie, de heer Verplanck, een afstammeling was van eene Hollandsche familie. Bij zijn overlijden in 1870, na eene 20jarige werkzaamheid in die Commissie, werd hij inderdaad algemeen betreurd.

Buitendien bestaan er over geheel Amerika verspreid nog vele bijzondere vereenigingen of commissies, voornamelijk van Duitschers, om aan landslieden, in geval van nood, hulp te verleenen.

Maar er is nog eene phase in de reis der emigranten, welke de aandacht bijzonder waard is en waarbij ruimte is voor menige verbetering.

Het is niet noodig, dat men eene reis gedaan hebbe op eene groote transatlantische stoomboot, waarop een duizendtal emigranten zijn ingescheept, om te bevroeden, welke bezwaren eene dusdanige opeenhooping van menschen in een klein bestek moet opleveren, vooral niet als men bedenkt, dat bij ongunstig weder de poorten der toegangen tot het dek gesloten zijn en die massa dagen en nachten achtereen in het tusschendek moet verblijven. Men stelle zich die massa eens voor: Ieren, Duitsche boeren, Polen, of wie niet al; geen hunner aan zindelijkheid gewoon, of indien zij dit zijn, dan des te meer lijdende van onzindelijkheid van anderen. Dan komt zeeziekte en ledigheid; men kan elkanders gezelschap niet ontloopen. Men slaapt, gelijk het heet, in afzonderlijke kooien, maar hoe zijn die ingericht? Twee of drie verdiepingen boven elkander, tusschen welke een gang is opgengehouden. Op die verdieping is door een paar planken eene afscheiding gemaakt, waarin een stroozak kan liggen; hij die, te bed liggende, zijn hoofd een weinig opheft, kan alles overzien. Nu zijn op de best ingerichte schepen voor gehuwde lieden en voor vrouwen afzonderlijke ruimten bestemd, doch dit wil niet veel meer zeggen, dan dat alle gehuwden bij elkander zijn en vlak daarbij de ongehuwde of alleen-reizende vrouwen of meisjes. De afscheidingen met een paar planken zijn overal voldoende geacht. De bediening aan boord geschiedt echter uitsluitend door mannen of jongens; voor de tusschendekspassagiers is geen vrouwelijke hulp aanwezig.

De gelegenheden om zich te wasschen bestaan uit eenige rijen waschbakken of gootsteenen; stel een tiental rijen, elk van

5 voor een 1000tal passagiers, dan weet men wat te denken van de waschgelegenheid. Met de privaten is het niet veel beter gesteld en de zindelijkheid daarvan laat alles te wenschen over. Voor de maaltijden wordt voldoend en behoorlijk voedsel verstrekt; hoeveelheid en qualiteit zijn beter dan de meeste emigranten te huis gewoon zijn geweest. Maar de wijze van toebereiding is gebrekkig; er wordt vooral geklaagd over het brood en over de aardappelen.

Ten slotte bedenke men eens, welken invloed in een reisgezelschap, dat een 14 dagen verplicht is te zamen te blijven, een die zich slecht gedraagt, dronken of ruw is, hebben kan. En dan, hoeveel zulke lieden onder een duizendtal menschen kunnen voorkomen; hoe die door samenwerking hun invloed kunnen vermenigvuldigen. Men vindt ze onder de landlieden, zoowel als onder hen, die uit de achterbuurten der groote steden komen.

Waarlijk, de reis van een emigrant biedt weinig aangenaams of zelfs dragelijks. Vroeger golden de bezwaren nog meer, toen men zich van zeilschepen bediende, omdat daar én de inrichtingen veel minder goed waren én de reis zooveel langer duurde. De sterfte aan boord der zeilschepen was dan ook soms verschrikkelijk groot, waarvan helaas de onmenschelijkheid der reeders eene voorname oorzaak was. Men hale de voorbeelden niet op, welke de Hollandsche reeders in de vorige eeuw of zelfs nog in het begin van deze eeuw hebben geleverd; onze reederijen zijn zwaar - maar niet onverdiend - gestraft door het geheele verlies van het landverhuizersvervoer. Ook baat het niet daartegenover voorbeelden te stellen van Hamburger of Bremer schepen, als b.v. de Leibnitz in 1868, - of andere, waarop de cholera, pokken, roodvonk of typhus droevige verwoestingen hebben aangericht.

In de havens van uitklaring der emigrantenschepen wordt van overheidswege toezicht uitgoefend op de inrichting dier schepen. Doch zelfs wanneer de wettelijke bepalingen goed worden toegepast en het toezicht nauwgezet geschiedt, blijft 't toch onmogelijk alle minder goede praktijken te voorkomen. Ook mag de wetgever niet te veel eischen; anders zou hij de stoombootreederij misschien te zware voorwaarden gaan stellen. Aan de onderlinge concurrentie der stoombootlijnen en ook aan de openbare meening moet overgelaten worden, de wettelijke bepalingen aan te vullen en te controleeren. Daar de vrachten

gelijk zijn, rest der concurreerende Maatschappij geen ander middel om de landverhuizers of tusschendekspassagiers naar zich toe te lokken, dan door te wedijveren in goede behandeling en goede inrichtingen aan boord. De ‘White Star line’ b.v. heeft in deze een goeden invloed gehad en de anderen genoopt tot verschillende verbeteringen. Doch ook de publieke meening vermag iets. Van tijd tot tijd vindt men in de Amerikaansche couranten uitvoerige rapporten van personen, die òf met een bijzonderen last, òf uit eigen beweging de behandeling der tusschendekspassagiers en de inrichtingen op de booten hebben onderzocht[1]; soms hebben zij daartoe zelven eene reis als zoodanig gemaakt. Eindelijk hebben verschillende philanthropische vereenigingen of speciale van overheidswege ingestelde commissiën zich de taak van bescherming der landverhuizers aangetrokken, als te Bremen en te Hamburg het ‘Bureau für Auswanderer, enz. Deze strekken hare zorgen uit tot aan land, voor dat de landverhuizer zich inscheept, zien toe dat zijn contract met de reederij richtig zij en dat hij goede waar kan bekomen, wanneer hij zijn beddegoed, vorken, messen enz. voor de reis koopt.

Wil men te veel reglementeeren, men streeft het doel voorbij; zonder alle reglementeering alles over te laten aan de wet van vraag en aanbod, gaat ook niet. De contracteerende partijen zijn niet gelijk; aan de eene zijde de machtige reederij, aan de andere de weinig ontwikkelde landverhuizer. Daarom moet de openbare macht toezicht houden en den landverhuizer zooveel mogelijk waarborgen voor eene goede behandeling verschaffen. De ondervinding heeft de noodzakelijkheid daarvan bewezen; de groote moeilijkheid blijft echter de uitvoering der gegeven voorschriften of waarborgen ten allen tijde te verzekeren. Is het schip eens in zee, dan kan de gezagvoerder onbeperkte macht doen gelden, zooals de formule het uitdrukt: ‘Ik... schipper naast God.’

In de vorige eeuw waren die voorzorgen, was dat philanthropische streven onbekend. Er werd ook niet gedacht aan hulp voor hen, die den overtocht niet konden bekostigen. De landverhuizer moest geheel zich zelven helpen. Er was toen echter een middel in zwang om onvermogenden toch over zee te helpen,

1 In het vorige jaar heeft ook het Engelsche Medische Tijdschrift ‘*the Lancet*’ zich daarmede bezig gehouden.

dat tot de grofste misbruiken heeft aanleiding gegeven. De reederij stond hun toe in Amerika de passage in te verdienen; de landverhuizer verhuurde zich dan in Amerika voor een zeker aantal jaren, en het bedongen loon werd bij vooruitbetaling aan den scheepsgezagvoerder gegeven om de schuld der passage af te lossen.

In theorie heeft deze wijze van handelen veel aanlokkelijks. Geheel door eigen energie bereikt de landverhuizer dan zijn doel; hij behoeft geen steun te vragen. Maar de practijk heeft helaas hoogst droevige ervaringen opgeleverd en het onhoudbare van die theorie bewezen. Dat inverdienen der passage deed een toestand geboren worden erger dan slavernij; de meester in Amerika maakte meestal groot misbruik van het contract, dat voor een zeker aantal jaren gesloten werd, maar ook de scheepsgezagvoerder als agent der reederij beschouwde den landverhuizer als een voorwerp van handel, en trachtte met de grootste hardvochtigheid zooveel geld mogelijk op hem te verdienen. Geen familiebanden werden ontzien, vrouwen of dochters werden in ellende gestort, - in één woord alles wat van de slavernij gezegd is, was op het lot van landverhuizers, die hunne passage moesten inverdienen, van toepassing. Ongelukkig genoeg voor ons land, viel de proef van die methode in een tijd, toen de Hollandsche reeders de Duitschers naar Amerika overvoerden, en is de qualificatie der landverhuizings-agenten als zielverkoopers, aan onze taal ontleend, eene blijvende herinnering daarvan geworden.

Hoe moeilijk de quaestie der bevordering van de landverhuizing ook zij, hoe zou men toch niet verlangen krachtige maatregelen daarvoor te nemen. Men bedenke eens de ellende, die door velen in Europa wordt geleden in voedsel, in kleeding, in woning, in ontwikkeling, en stelle daartegenover de goede toekomst, die in Amerika *kan* bereikt worden. Wel staan tegenover de hoogere loonen ook hoogere prijzen van levensmiddelen, kleeding en andere benoodigdheden; wel moet b.v. de arbeider, die de wildernis gaat ontginnen of die een spoorweg gaat aanleggen in onbewoonde streken, zijn kost duur betalen, maar die kost is ontzaglijk veel krachtiger dan die, welken hij in Europa kon bekomen. Hij kan werkelijk en geregeld vleesch verkrijgen. Welke sensatie moet dit niet maken op vrienden of familieleden, die in Europa achterbleven. Is het wonder wanneer deze hulp komen vragen, indien zij zelven zich niet redden kunnen, en zou het mogelijk zijn die te weigeren aan

een, die innig gelooft door die hulp voor goed uit de ellende verlost te worden. Hij weet niet welke beproevingen hij zal te doorstaan hebben, alvorens dien beteren toestand duurzaam bereikt te hebben, maar hij weet zeker, dat niet erger hem treffen kan dan de toestand, waaronder hij nu gebukt gaat.

Voor den oppervlakkigen beschouwer schijnt er in Europa inderdaad overbevolking te bestaan. Het moge waar zijn, dat meerdere energie eene grootere mate van nut daaruit zou kunnen trekken, maar de uitslag is onzeker of alleen in eene meer verwijderde toekomst te verkrijgen. Wanneer men b.v. waarneemt, dat boeren op gehuurde plaatsen niet vooruitgaan, dat sommigen niet dan met groote moeite hunne pacht kunnen opbrengen, en toch wanneer zij door eene of andere omstandigheid hunne hoeve moeten verlaten, aan een wissen ondergang blootgesteld zijn, bij de moeilijkheid om eene andere hoeve te verkrijgen. Meerdere kennis van landbouw, ontginning van woeste gronden (ten onzent heide), zou zeker verbetering aanbrengen, maar slechts voor weinigen; en dan nog wordt voor ontginning van heide een belangrijk kapitaal gevorderd. Bij dien toestand is het geen wonder, dat men op de gedachte komt om hen over te brengen in een land, waar zij hunne kennis en klein kapitaal met vrucht gebruiken en dan ook tot welvaart komen kunnen.

Maar men zal dit niet doen, althans niet stelselmatig; op groote schaal dat gedeelte der bevolking te doen emigreeren, wat men zou aanzien als overbevolking, is eene hersenschim, wanneer het in de uitvoering geen misdaad zou worden. Misschien is het mogelijk eene groote menigte menschen te overreden om hun land te verlaten, maar men denke zich eens die massa te gelijk aangevoerd in een vreemd land. Wie zal voldoende voor haar zorgen, de hulpbehoevenden terechtwijzen, den wankelmoedigen moed inspreken kunnen? Men kan dan ook er niet aan denken juist hen te doen emigreeren, die men het liefst zou wegzenden. In de nieuwe wereld is nog minder dan in de oude plaats voor de armoedigen, krachteloozen of ongelukkigen. De ellende, die te New-York b.v. geleden wordt, is zeker niet minder dan die in vele plaatsen van Europa; in de nieuwe wereld geraken de zwakken veel eerder onder den voet dan in de oude.

Massale landverhuizingen hebben dan ook niet plaats gevonden onder de leiding van de regeering of van eenige groote

corporatie. Zij kwamen alleen voort uit natuurlijke drijfveeren. Die van Ierland geschiedde om den hongersnood te ontgaan, die van Duitschland meest om binnenlandsche onlusten of oorlogen. Na 1830, na 1848, in 1867/8 en laatstelijk na 1870 hebben de Duitschers in groote getalen hun land verlaten. Dan eens kwamen uit Baden, dan weder uit Holstein, Hessen, Nassau, Hanover of Bohemen de meesten, al naarmate oorlog of politieke beroering het land geteisterd hadden. Uit Holstein, Hessen en Nassau kwamen in 1867/71 44 pCt. der landverhuizers uit het Duitsche Rijk, terwijl de bevolking van deze provinciën nog niet ⅕ van die van het rijk uitmaakt. In de jaren 1867/71 verdubbelde de geheele landverhuizing uit Duitschland, en bedroeg 2 pCt. van de bevolking tegen 1 pCt. per jaar in 1860/6.

Hongersnood of duurte van levensmiddelen, oorlog, binnenlandsche politieke onlusten of godsdienstvervolgingen zijn de voorname beweegredenen van die landverhuizing geweest. Het eenige wat daarvan afschrikken kan, is dan ook, wanneer diezelfde omstandigheden zich in Amerika vertoonen; een geweldige crisis in de handelswereld als in 1857, en als de pas afgeloopen crisis van 1873, of een burgeroorlog als in 1860/4 in Amerika woedde, houden dan van de landverhuizing terug.

III.

Het zoo belangrijke onderwerp der landverhuizing heeft in de laatste jaren ook in Nederland de aandacht weder getrokken, en wel in drieërlei richting.

De oude quaestie toch: of men uit Nederland landbouwers naar Oost-Indië zou overbrengen, om, volgens een vast plan van kolonisatie, het Europeesche element in Indië te versterken en tevens de welvaart van vele Nederlanders te bevorderen, door hen in het bereik te brengen van de schatten, die Indië's bodem opleveren kan, is in het vorige jaar weder op het tapijt gebracht. Wel herinnerde men zich de ervaringen, door onze voorouders opgedaan, wier herhaalde pogingen telkens mislukten. Maar men vleide zich, dat de oorzaak daarvan voornamelijk lag in de qualiteit der uitgezondenen, die zeer veel te wenschen overliet. Indien men, in plaats van bij voorkeur de laagste maatschappelijke rangen te nemen, eens lieden koos, wier

physiek en moraliteit gunstige kansen boden, zou de proef beter slagen, meende men. De indruk van het rapport der Staatscommissie van 1857 was verflauwd; men had vergeten, hoe eene autoriteit, als prof. Donders, op hygiënische gronden de onmogelijkheid van Europeesche kolonisatie in Indië had bewezen. Men achtte de quaestie vatbaar voor ernstig debat. Dit had dan ook plaats. In het vorige jaar werd in het Indisch genootschap de quaestie opnieuw uitvoerig en veelzijdig behandeld, waarbij vooral de heeren Cornelis de Groot en Robidé van der Aa in het strijdperk traden en de overwinning, ernstig betwist, eindelijk aan den laatsten, den bestrijder der kolonisatie, verbleef.

Indien de landverhuizing niet naar Indië gericht mag worden, dan toch ga zij niet voor het moederland verloren, was de wensch, dien de vrienden van Suriname daarop deden hooren. Velen onder hen gordden zich aan ter verdediging van hun lievelingsdenkbeeld en namen de pen op om den breeden stroom van brochures, die jaarlijks ten onzent allerlei plannen verwateren, te doen zwellen. Doch zij mochten geen verder succes behalen dan ons te overtuigen van hunne liefde voor onze West-Indische bezittingen, van de heerlijke vruchtbare landouwen, die daar braak liggen - om ons tot den wensch te brengen, dat anderen zich geroepen mogen gevoelen daarvan de vruchten te gaan plukken. Want vruchtbaarheid van het land alleen is niet voldoende; het klimaat moet ook van onze gading zijn en de instellingen en regeering van het land bovendien moeten ons waarborgen, dat wij in volkomen zekerheid volledige vrijheid van handelen hebben en dus zelven de vruchten van ons werken genieten zullen. Nu moge Suriname veel vruchtbaar land opleveren, het klimaat moge in sommige gedeelten niet dien slechten naam verdienen, dien het bij het publiek heeft, toch is het zeer twijfelachtig of de politieke toestand wel het verhuizen naar Suriname aanlokkelijk maakt.

Dezelfde opmerking geldt eigenlijk ook voor Oost-Indië, en in het algemeen voor elke kolonie. De afhankelijkheid van het moederland verhindert overal de politieke - of wil men liever, maatschappelijke - vrijheid. Het is zacht zich te spiegelen aan anderen, en wij kunnen dan wijzen op de ervaring van Engeland. Australië werd voor landverhuizing gezocht, toen het een eigen bestuur had gekregen, Canada evenzoo. Daarbij komt, dat men in deze gewesten niet te rekenen heeft met eene talrijke bevolking van inboorlingen, als in Britsch-Indië, -

evenals op Java - tegenover wie het gezag moet worden gehandhaafd, en dus reden gegeven wordt tot inmenging van de regeering, welke niet bestaat in gewesten, alleen door Europeanen of hunne afstammelingen bevolkt.

Eindelijk kan eigenlijke landverhuizing naar de koloniën moeilijk slagen, omdat die, voornamelijk bestaande uit lieden, die door handenarbeid in hun onderhoud moeten voorzien, in de kolonie, waar de arbeid niet in eere is, waar reeds de inboorlingen voldoende werkkrachten leveren, niet het terrein vindt, dat zij behoeft. In plaats van aan handwerkslieden of landbouwers, heeft men in de kolonie behoefte aan personen, die den arbeid der inboorlingen leiden en ontwikkelen kunnen.

De landverhuizing van Nederlanders is dan ook alleen gericht naar de Vereenigde Staten. Het aantal van hen, die naar Australië, de kaap de Goede Hoop enz. vertrekken, is betrekkelijk gering, en men kan dus veilig aannemen, dat allen, die in de jaarlijksche verslagen der provincie worden opgesomd, als landverhuizers naar de Vereenigde Staten zijn vertrokken. Zijn daaronder soms lieden geteld, die eene andere bestemming hadden gekozen, men kan deze in compensatie brengen met hen, wier vertrek onbekend bleef aan de autoriteiten. Want ten onzent zijn geene formaliteiten te vervullen bij landverhuizing; in groote gemeenten b.v. kunnen er velen vertrekken zonder dat het gemerkt wordt.

Raadplegen wij die statistiek, om ons eenig denkbeeld te vormen van de beteekenis der landverhuizing uit Nederland. De geregelde opgaven van elke provincie dagteekenen van 1845 en 1846. Van 1845 tot 1864 vinden wij dan opgegeven 31,976 personen, van 1865 tot 1873 26,523, of te zamen 58,499 personen. In de jaren 1871, 1872 en 1873 vertrokken 9,422 personen, zoodat het totaal van 1845 tot ult^{o}. 1870 bedroeg 49,577. Nu vindt men bij den census van 1870 in Amerika opgegeven: inwoners in Holland geboren 46,801. Het verschil (ad 2776) tusschen beide cijfers is dus gering. Van hen, die in het begin van dat zesentwintigjarig tijdvak vertrokken, waren in 1870 zeker reeds velen overleden. Men kan dus veilig de cijfers der provinciale verslagen als minima aannemen. Het jaar van de grootste emigratie was 1847, toen 5322 personen emigreerden; met het voorgaande en de beide volgende jaren telt men in de 4 jaren, 1846/9, toen de groote exodus van afgescheidenen onder Ds. van Raalte naar Michigan,

en onder Ds. Scholte naar Pella in Jowa plaats had, 11,315 personen of meer dan ⅓ van het geheele 20jarig tijdvak 1845/64. Daarna neemt men weder eene levendige landverhuizing waar voor de jaren 1853/6 met 9,258 personen (in 1854 alleen 3611), voorts in 1866/9 (in 1867 alleen 4187), terwijl eindelijk in 1871 opnieuw de lust tot emigratie sterk aangewakkerd werd, waarvan 1873 het hoogste cijfer levert met 3867. In het tijdvak 1865/73 is ook de beweging veel aanzienlijker geweest dan in de voorgaande 9 jaren, 1857/64; deze gaven per jaar een gemiddeld cijfer van 1,054, hetgeen voor 1865/73 bedroeg 2,947. Dit groote verschil vindt zijne verklaring in de omstandigheid, dat in de jaren 1859/64 de emigratie het geringst was (gemiddeld 946 per jaar), zoodat voor 1859 het laagst bekende cijfer van alle jaren, t.w. 497, aangeteekend werd.

Vergelijken wij onze emigratie met die van Groot-Brittannië en Ierland en van Duitschland, waartoe wij het veiligst de cijfers der Amerikaansche statistiek kunnen nemen. Nu werden, gelijk wij reeds gezien hebben, in 1870 in de Vereenigde Staten geteld 2,625,971 personen, geboren in Groot-Brittannië en Ierland; 1,690,410 geboren in Duitschland, (met uitsluiting van Oostenrijk) en 46,801 geboren in Holland. Toetsen wij deze getallen aan die der bevolking in 1871 in Groot-Brittannië en Ierland van 31,857,000, in het Duitsche Rijk (behalve Elzas-Lotharingen) van 39,508,000, en in Nederland van 3,579,000. dan zien wij, dat tegenover de bevolking in het moederland de nationalen, wonende in de Vereenigde Staten, uitmaken, 8.2 pCt. voor Groot-Brittannië en Ierland, 4.3 pCt. voor Duitschland en 1.3 pCt. voor Nederland. Verder staat:

	Bevolking in V.S.
Zweden	4,204,000:97,327 = 100:2.3
Noorwegen	1,760,000:114,243 = 100:6.4
Denemarken	1,784,741:30,098 = 100:1.7
Zwitserland	2,269,147:75,145 = 100:3.3

Nederland heeft dus in verhouding weinig van zijne bevolking afgestaan aan de Vereenigde Staten. De toename van de landverhuizing in de laatste jaren kon eenige wijziging in die verhouding brengen, maar toch blijft die voor 1873 nog beneden 1.08 per mille der bevolking, terwijl wij zagen dat voor Duitschland in 1867/71 de verhouding gemiddeld per jaar 2 per mille of het dubbel was.

Wat het aandeel betreft der verschillende provinciën in de emigratie, ziet men dat Gelderland het grootste contingent leverde of 13,103, dan volgt Zeeland met 12,341, Groningen met 7,290, Zuid-Holland met 7,269, Noord-Holland met 4,964 enz. In 1847, 1854, 1867, de jaren van de grootste emigratie, telt men uit enkele provinciën soms een duizendtal, maar de onderlinge verhouding wordt zelden verbroken. Een enkele maal slechts ziet men dat gebeuren, als b.v. toen Limburg in 1862/3 869 personen zag vertrekken, of op eens de helft van zijne geheele landverhuizing in 29 jaren tijds, en dat nog wel in 2 jaren, toen in de overige provinciën de verhuizing onbeteekenend was. Onder de oorzaken der emigratie hebben wij voor Nederland gelukkig niet te wijzen op oorlogen, of het zich onttrekken aan militaire plichten. Ten onzent komt zoo niet het vluchten voor geloofsvervolging in het spel, dan toch de wensch om een oord op te zoeken, waar men geheel vrij en alleen onder gelijkgezinden levende, volgens zijne godsdienstige overtuiging kan handelen, zonder aanstoot van andersdenkenden te lijden. Het is bekend, dat de emigratie uit onze noordelijke provinciën vooral door deze drijfveer is te verklaren. Maar daarbij komt ook de wensch om zijn lot te verbeteren en een grooter deel der aardsche goederen deelachtig te worden.

Het is reeds aangestipt, hoe men in den boerenstand aan eene zekere mate van overbevolking lijdt, zoodat het voor vele boeren bijna onmogelijk is eene hoeve te vinden. De concurrentie dientengevolge onder dezen stand ontstaan, heeft ook de pachten soms zeer opgedreven, hooger dan velen opbrengen kunnen, zoodat er onder de pachters zeer velen zijn, wien het niet voorspoedig gaat. Notarissen ten platten lande kennen dien toestand en hebben veelvuldig gelegenheid daarvan treurige bewijzen te zien bij boedelredding enz.

Kunnen de pachters besluiten, voor zij hun klein kapitaaltje hebben verloren, naar de Vereenigde Staten te gaan, hebben zij moed de moeilijkheden te trotseeren, welke emigratie oplevert, zij zullen daar vinden wat zij hier missen: goed land waarvan zij de vruchten zullen plukken. Hunne kinderen vooral zullen den meerderen welstand ondervinden, dien zij in Amerika kunnen bereiken. De ouders zelven zullen het beste deel van hun leven moeten zwoegen en alleen een gelukkigen ouden dag beleven, maar het zijn de kinderen, die den voorspoed genieten zullen.

Gelijke opmerking geldt voor de handwerkslieden. De bekwamen, ijverigen en krachtigen onder hen kunnen zeker in Amerika een beteren toestand bereiken, maar hoevele bezwaren hebben zij niet te overwinnen, al was het alleen maar om zich de vreemde wijze van werken eigen te maken.

Wanneer Amerika dan zooveel goeds biedt ook voor Nederlanders, is het dan niet zaak onze landgenooten op te wekken tot landverhuizing, hun die voordeelen onder de oogen te brengen, hun de gelegenheid gemakkelijker te maken, in een woord hen voort te helpen naar Amerika, zooals wij zoo gaarne in elk ander opzicht hen voorthelpen. Zou men niet zelfs een stap verder moeten gaan en lieden, wien het onmogelijk is hier in het levensonderhoud van hun gezin te voorzien, maar die gezond en krachtig zijn, die werken kunnen en willen, de middelen te verschaffen om in Amerika de gelegenheid te vinden, die zij hier te vergeefs zoeken.

Het is een gevaarlijk werk. Dat zij, die het toch ondernemen, dit karakter erkennen, ziet men bewezen door het feit, dat daarvoor comité's worden opgericht. Voor datgene toch, waarvan men zelf de verantwoordelijkheid niet wil dragen, of wat men begrijpt dat aan het enkele individu niet wordt toevertrouwd, richt men een comité op. Dit moge niet meer waar - dan toch altijd eenigszins - zijn dan elke andere paradox, men zal toch erkennen, dat wanneer A of B zijne landgenooten gelukkiger wil maken door hen over de zee te helpen, hij voor dit liefdewerk zich omringt van eenige andere enthusiasten, die even warm gevoelen, al zijn zij minder door ijver ontstoken tot handelen, en dat hij dan namens het comité optreedt, met een zeker prestige bekleed.

Behalve in Engeland, als b.v. Miss Rye, is mij niet bekend dat individuën zich met het bevorderen der landverhuizing inlieten. Ook in Engeland echter hebben de comités de overhand; ten onzent zijn zij nog schaarsch; in Duitschland worden ze, zoover mij bekend, niet gevonden.

Wij kennen er nu hier te lande een, t.w. de vereeniging tot ondersteuning der emigratie van minvermogenden naar den Noordamerikaanschen Staat Minnesota, gesticht den 13^{den} Maart 1873 (reglement goedgekeurd bij Kon. besluit van 30 October 1873, n°. 30 Ned. Staatscourant v. 12 Februari 1874). Vroeger moet er ook eens door 3 dames een comité zijn opgericht (zie Economist 1861, p. 384) onder den titel van:

Vrouwenvereeniging tot bevordering der landverhuizing, vooral voor vrouwen en meisjes, speciaal met het doel om onvermogenden, die zich bij haar aanmelden, voort te helpen. Doch van dit comité heb ik niets naders vernomen. Het thans bestaande comité beperkt zijn werkkring hier tot minvermogenden en aan de andere zijde tot Minnesota, maar Minnesota maakt zoozeer een hoofddoel uit van de werkzaamheid van de vereeniging en hare stichters, dat zij nog in andere qualiteit t.w. als cargadoors of agenten der Northern Pacific-Spoorwegmaatschappij - sedert bankroet - de landverhuizing ook van gegoeden naar Minnesota bevorderen.

Deze vereeniging heeft eene zonderlinge wijze van werken; hare leden betalen eene jaarlijksche contributie van ƒ 5, en zoodra de kas een zekere som (ik meen ƒ 500) bevat, wordt deze som door het bestuur aan een lid toegewezen als reisgeld naar Amerika; op deze wijze kan dan 99 jaar later de laatste van het honderdtal geholpen worden, mits er altijd honderd blijven contribueeren. Het is misschien de bedoeling om van eenige goedige welgestelde, lieden die contributie ad ƒ 5 te verkrijgen, die velen gemakkelijk geven voor een weldadig doel.

Er is reeds een dergelijke uitverkorene in Minnesota geplaatst en die laat nu recht dankbaar zijn zoet gefluit hooren in het maandblad ‘de Landverhuizer’. Indien allen tot en met den 100sten even tevreden zijn, heeft de vereeniging een groot succes behaald. Maar dat mogen wij afwachten.

Het is waar, dat hij nu reeds niet alleen staat en dat er anderen zijn, die met hem den lof zingen van Minnesota. Ik wil gelooven met volkomen recht. Minnesota ondervindt voorspoed en heeft veel rijk land, maar het treft des te aangenamer sommige dier lofzangen te hooren van enkelen, wanneer men een paar jaar geleden van diezelfde personen brieven heeft ontvangen met het dringende verzoek om voorspraak tot het bekomen van eene aanstelling of eenige betrekking. Is het onverwacht en buitengewoon slagen van die personen niet bekend geworden, dan mag men zich misschien verwonderen over den ommekeer in hun lot, of anders hunne geloofwaardigheid niet ten volle vertrouwen.

Doch Minnesota is zeker een rijk land. Toch ontkennen de voorvechters niet, dat de winters daar bar streng kunnen zijn, alleen trachten zij de blaam - zoo die daarin steekt - af te schuiven door te wijzen op enkele koude dagen of sneeuw-

buien in meer zuidelijke Staten, als Jowa. Alsof men kon beweren, dat de winters te St. Petersburg voor Italianen zeer goed te dragen zouden zijn, omdat misschien te Rome wel eens sneeuw is gevallen.

Het klimaat in Minnesota is ruw, in den winter te koud, in den zomer te drukkend om dezen Staat als bij uitzondering tot het doel der Nederlandsche landverhuizing te maken. Er wordt niet beweerd, dat zij het daar niet kunnen uithouden, maar wel dat zij zich in minder noordelijk gelegen Staten behagelijker zullen gevoelen en hun besluit tot landverhuizing daar in één opzicht te meer zullen roemen.

Die voorkeur voor Minnesota is voor Zweden en Noren volkomen gewettigd, voor Nederlanders niet; zij kunnen beter vinden. Dat toch die Staat hier zoo sterk is aangeprezen, heeft een anderen grond dan de voortreffelijkheid van grond en klimaat, en wel deze, dat daarin de St. Paul en Pacific-Spoorweg is gelegen, waarvoor uitsluitend in Nederland het geld is opgebracht, zoodat hier op Minnesota meer de aandacht is gevallen en daarmede nauwe betrekkingen bestonden, terwijl ook de Northern Pacific-Spoorweg in Nederland zijne agenten heeft gevonden.

De stichting dier langnamige vereeniging toch is uitgegaan van agenten van den Northern Pacific-Spoorweg; zij richtten dan ook de personen, die zij hadden aangeworven, naar de landerijen van den Northern Pacific, ja wat meer is, zij gaven deze geheel over in handen van den spoorweg, die hunne vestiging langs zijne lijn gaarne en met de beste zorgen (door het eigenbelang voorgeschreven) bestierde. Die stichters zien dan ook geheel door de oogen van die Spoorwegmaatschappij. Als antwoord toch op de vraag naar bewijzen voor de soliditeit der zaak (de bevordering der emigratie naar Minnesota), gaven zij als waarborg op 1°. hunne namen; 2°. de algemeen erkende eerlijkheid van de directie der Northern Pacific-Spoorwegmaatschappij, waarvan ieder bankier en ieder die met Amerika bekend is, kan getuigen; 3°. de omstandigheid, dat de obligatiën dier Maatschappij in Amerika à pari, in Londen 92½ pCt. staan.

Dergelijke stoutmoedigheid is alleen mogelijk, wanneer men de gevaren in het geheel niet kent; zonder van den tweeden waarborg te spreken mag men er toch wel op wijzen, dat de derde, de noteering te Londen en zelfs die in Amerika, geheel fictief waren, hetgeen men zeer gemakkelijk had kunnen te weten komen.

Het is uiterst moeielijk van Europa uit de landverhuizing naar Amerika te bestieren; de landverhuizers krijgen dan toch hunne inlichtingen uit de tweede hand, en de personen of comités, die de inlichtingen geven, dragen de verantwoordelijkheid van hetgeen anderen hun hebben medegedeeld. Zonder nu nog het gevaar van kwade trouw overdreven voor te stellen, moet men toch zeker rekenen op al te gunstig gekleurde voorstellingen, of, wil men liever, op het te licht tellen van bezwaren. De Amerikanen, vooral zij, die belang hebben bij de landverhuizing, kunnen niet anders dan hun land roemen. Tegenover dit erkend feit kan men op zijne hoede zijn, maar wanneer Nederlanders dergelijke voorstellingen hier onder hun eigen naam verbreiden, dan staat men ongewapend en geeft zich licht gevangen door hetgeen uit betrouwbaren mond wordt vernomen.

Men zal mij waarschijnlijk tegenwerpen, dat ik feitelijk de landverhuizing bestrijd, wanneer ik die menschlievende propoganda afkeur; wanneer ik er echter niet in geslaagd ben, door hetgeen ik tot dusver heb geschreven, te bewijzen hoe onjuist die beschuldiging zou zijn, wensch ik op te merken, dat ik niet uitga van de meening, dat het doel de middelen wettigt.

Zonder eenige propoganda is het toenemen der landverhuizing niet mogelijk, maar dan is slechts eene enkele wijze van propaganda geoorloofd, te weten die, welke uitgaat van de vrienden of familieleden, welke reeds naar Amerika verhuisden; over deze kunnen de landgenooten met kennis van zaken oordeelen. Gaan die vrienden of familieleden soms te ver in hunne aanbevelingen en geven zij aanleiding tot teleurstellingen, hun is het dan ook mogelijk te herstellen wat zij verkeerd deden, zij kunnen dan met raad en daad ter zijde staan, zij kunnen hulp verleenen daar waar die noodig is. Indien ik in de termen viel om te emigreeren, ik zou dit dan ook zeker niet doen, wanneer ik er niet op rekenen kon personen aan te treffen, die met raad en daad mij ter zijde zouden willen staan. De landverhuizing van individuën levert groote moeielijkheden, welke eenige familiën vereenigd gemakkelijk te boven komen; het is niet alleen de verdeeling van arbeid, maar ook de hulp van eene vriendenhand, die dan de taak zooveel verlicht.

Men weet wat in Duitschland de brieven van de eerstvertrokkenen, wat voor Ierland de vooruitbetaalde reiskosten gedaan hebben; voor ons land late men ook vrije werking aan de mededeelingen, die uit Jowa of Michigan komen, of zelfs uit

Minnesota, mits die niet opgesmukt worden om te dienen voor eene courant. Het streelend gevoel dat onze proza gedrukt zal worden, heeft soms een nadeeligen invloed op den eenvoud van ons verhaal. Dit kan dan ook teleurstellingen veroorzaken, die van vertrouwde mededeelingen aan vrienden of familieleden niet te vreezen zijn.

Ik wensch slechts eene zaak, dat is, dat ieder die landverhuizersagenten op onwaarheid betrapt, deze onverbiddelijk tentoonstelle. Men zegt wel: de waarheid achterhaalt ze wel, maar wat kan dit nog baten aan gene zijde van den Oceaan. Dan klinkt het schrikkelijke ‘te laat’ in de ooren en de moeilijkheden zijn ontzaglijk vergroot, omdat men met teleurstellingen is begonnen en eerst de verloren moed herwonnen moet worden.

De regeering blijve ook in deze aangelegenheid zooveel mogelijk onzijdig: zij mag alleen bedrog of oplichterij te keer gaan of trachten te voorkomen. Alleen door goede bepalingen op de logementen en agenten voor landverhuizers, alsmede omtrent de inrichtingen van schepen, die landverhuizers willen overbrengen, is zij bij machte iets te doen. Die bepalingen zijn in ons land goed getroffen, voor zooveel althans de nog beperkte ondervinding leert, want het vervoer van landverhuizers over ons land is nog gering en buiten verhouding tot dat van andere landen.

De regeering echter bevordere geene landverhuizing; begrijpt zij dat Nederlanders in den vreemde, en in het bijzonder in Amerika, tot hoogere welvaart zouden kunnen komen, zij grijpe dan in eigen boezem en spanne alle krachten in om de instellingen van ons vaderland te verbeteren, zoodat zij met die van Amerika kunnen wedijveren. Erkennen wij, dat het onderwijs, de maatschappelijke en politieke gelijkheid, een uitgebreid spoorwegnet, de Europeanen naar Amerika lokken, dan geen dag verzuimd en alles in het werk gesteld om met Amerika ook in die opzichten gelijk te worden. Wat ontbreekt ons daartoe? Schieten wij te kort in rijkdom, of in energie, of in een ontwikkeld zedelijk bewustzijn? Wel neen. Wij kunnen geene minderheid erkennen in vergelijking met Amerika, en behoeven dat ook zeker niet, wanneer wij maar alle krachten inspannen om den bloei van het vaderland te bevorderen.

N.J. DEN TEX.

Mill over godsdienst.

Three Essays on Religion by John Stuart Mill, London, Longmans, Green, enz., 1874; 257 bladzijden, met een Introductory Notice van Helen Taylor.

Het bankroet is niet te verbloemen, maar laat ons zien hoeveel ten honderd er nog te redden valt. Ziedaar, wanneer men de theologie in engeren zin als den persoon aanmerkt, die hier insolvent verklaard werd, den korten inhoud van dit laatste geschrift van Mill. Om het niet terstond als al te zonderling ter zijde te leggen, moet men beginnen met zich onder een luchtpomp te plaatsen die de atmosfeer van het duitsche absolute uit ons perst. Verwacht geen verhandeling hetzij over het wezen en het volstrekte recht van den godsdienst of over het vermogen van den menschelijken geest om zich tot de kennis van theologische waarheid te verheffen. Gegeven de theologische overtuigingen van engelsche kristenen in doorsnede, aangenomen het door en door onwetenschappelijk karakter dier overtuigingen, vraagt Mill verder, wat er nog in die overtuigingen is, niet dat zich bewijzen laat, maar waartegen niets afdoends in te brengen valt, en dat zij, die er behoefte aan hebben, dus mogen vasthouden zonder te moeten vreezen, dat de ongeloovige wetenschap het hun te eeniger tijd ontrooven zal. Uw God, zoo ongeveer spreekt hij die kristenen toe, uw God kan ik u onmogelijk laten; het begrip dat gij u tot dusver van hem gevormd hebt, is al te ongerijmd; maar een God, dien ik u straks beschrijven zal, blijf ik u gunnen. Het is een wezen met beperkte macht, met wellicht beperkte wijsheid, dat blijkbaar welwillend jegens u gezind is, maar waarvan het even blijkbaar moet heeten, dat het wel gewichtiger dingen aan het hoofd heeft dan u volkomen gelukkig te maken. Zijt gij er op gesteld dat wezen te blijven vereeren en liefhebben, ik kan het u in naam mijner wetenschap of mijner dialektiek niet verhinderen. Ik zelf heb inmiddels een anderen godsdienst, dien

van het Humanitarisme. Deze godsdienst is èn in zichzelf beter, èn kan, mits behoorlijk en vroeg genoeg aan het opkomend geslacht ingeprent, voor maatschappelijke orde en vooruitgang gunstiger werken dan uw overgeleverd kristendom, waarvan men de goede en eerbiedwaardige zijde niet behoeft te miskennen, om te kunnen beweren, dat het in menig opzicht het zedelijk gevoel vervalscht en het verstand in slaap wiegt.

Op de volgende wijze wordt deze hoofdgedachte uitgewerkt.

I.

Daar Mill's geschrift vooral een geding is, dat tegen de zoogenoemde natuurlijke Godskennis wordt gevoerd, geldt zijn onderzoek in de eerste plaats de begrippen die met dat woord *natuurlijk* plegen verbonden te worden. ‘Natuurlijk’ wordt meestal vereenzelvigd met het goede, het aanbevelenswaardige, of, zoo al niet hiermede, dan toch in elk geval met het verschoonbare. Is deze gunstige opvatting van het woord *natuurlijk* gegrond? Om het te beslissen, behoort men zich eerst rekenschap te geven van de beteekenissen waarin het woord voorkomt. De natuur van een voorwerp, van het water bijvoorbeeld of van een dier, heet het geheel van zijne vermogens of eigenschappen. Daarmede in overeenstemming spreekt men in het algemeen van de Natuur, en bedoelt dan de som van de vermogens of eigenschappen van alle dingen, de som dus van alle werkelijke en mogelijke verschijnselen. In dezen zin is het woord natuur eenvoudig een kollektieven naam, maar het heeft ook nog een anderen zin, namelijk wanneer het een tegenstelling moet vormen met het woord kunst. Uit de omstandigheid dat het woord natuur hier eene tegenstelling duldt, blijkt reeds dat het in een anderen zin genomen wordt, want daareven omvatte het juist al het bestaande, zonder eenige uitzondering; en houdt men die eerste beteekenis streng vast, dan behoort ook de kunst tot de natuur, daar de kunst met geene andere middelen werken kan, dan die, welke de natuur tot hare beschikking stelt. Al wat menschelijke kunst vermag, vermag zij uitsluitend door de natuurwetten te laten werken op bouwstoffen, aan de natuur ontleend. Zelfs de wil, het verstand en de spierkracht, voor het tot stand komen van een kunstwerk gevorderd, behooren tot het groot geheel van de natuur. Wil

men derhalve kunst en natuur met elkander eene tegenstelling laten vormen, zoo moet natuur niet alle, maar alleen die verschijnselen omvatten, die zonder de opzettelijke tusschenkomst van den mensch worden voortgebracht.

Wanneer nu het volgen van de natuur, het kiezen van de natuur tot leidsvrouw, - is dit niet de geijkte frase? - ons als leefregel wordt voorgesteld, neemt men dan het woord natuur in de eerste of in de tweede beteekenis? In de eerste, waarin dat woord alles omvat? Geenszins; want dan is de aanbeveling niet meer noodig; niemand, hoe hij ook leve, kan dan anders leven dan volgens de natuur. De tweede beteekenis baat ons evenmin. De regel heeft dus geenerlei waarde, tenzij men er onder versta de aanbeveling van zóo te leven als uit het kennen van de wetten der natuur en hare werkingen voor een verstandig man voortvloeit. Wie toch zou de natuur, gelijk zij zonder 's menschen tusschenkomst werkt, zich ten voorbeeld willen stellen? Is de natuur goed, wanneer de mensch er zich slechts niet mee bemoeit? Ware dit zoo, dan zou geheele werkeloosheid onzerzijds de eerste plicht zijn, want niets kunnen wij doen zonder ons in eenig opzicht met den loop van de natuur te bemoeien; in het beste geval zouden wij uitsluitend naar instinkten mogen handelen, omdat instinkten gerekend kunnen worden tot die natuur, die door geene inmenging van menschen bedorven werd. Wij weten evenwel, hoe die natuur er uit zou zien, indien zij niet door ons zoogenaamd bedorven, inderdaad op alle punten verbeterd werd. Al wat wij van dien aard verrichten, is onwillekeurig een kritiek van de natuur. Van daar dat maatregelen tegen de werking der natuur vaak godsdienstige bezwaren wakker maken. Geen wonder: is de natuur het werk van een rechtvaardig en liefderijk God, dan kan de mensch er niets aan verbeteren. Blijkt het evenwel, dat dit toch moet geschieden, dan, - de gevolgtrekking ligt voor de hand, - is die natuur ook niet het werk van een rechtvaardig en liefderijk God. De waarneming van de natuur kan deze gevolgtrekking slechts bevestigen. Zij stoort zich aan onze wenschen noch belangen. Bijna al hetgeen, waarvoor een mensch opgehangen of gevangen gezet wordt, doet de natuur dagelijks. Elk die leeft, vermoordt zij; de meesten, na hen op het wreedst te hebben gekweld. Zij is het die ons radbraakt, ons voor de wilde dieren werpt, onder steenen verbrijzelt, van honger doet sterven, van koû doet bevriezen, vindingrijker in hare wreed-

heid dan een Nabis of een Domitianus. De edelsten worden getroffen met de slechtsten, de edelsten ten gevolge van hun edel bedrijf. Weggemaaid wordt de man, de vrouw van wier bestaan het geluk van velen, het uitzicht van onderscheidene geslachten afhangt. Zoo gebrekkig is de inrichting waaraan de soort hare vernieuwing dankt, dat geen menschelijk wezen geboren wordt, zonder dat een ander menschelijk wezen uren en dagen op de folterbank wordt uitgestrekt, ja niet zelden den geest moet geven. Neemt Natuur niet terstond ons leven, hoe roekeloos gaat zij met onze levensmiddelen om, die zij bederft, vergiftigt, verwoest, als waren zij niet onontbeerlijk. Belijd dat dit alles wijze doeleinden heeft, het baat u niet, want wij zouden met wijze doeleinden toch nooit hetzelfde mogen doen, en kunnen de natuur dus niet ten voorbeeld kiezen. Bovendien: het aannemen van die wijze doeleinden, worden zij in iets anders gezocht dan in het willen aanvuren der menschelijke werkzaamheid, moet tot dezelfde zorgeloosheid leiden, waarvan wij zooeven spraken. Want beschikt de natuur al dat lijden, opdat het goede er uit voorkome, dan kunnen wij dat lijden ook niet trachten te keeren zonder tevens het goede te verijdelen, dat beoogd werd. De theodicee bovendien, die daarin ligt dat het goede uit het kwade voortkomt, wordt geneutraliseerd door de opmerking, dat hetgeen aanvankelijk goed was ook menigmaal het kwade baart. Hoe menig verschijnsel door den tijdgenoot als providentiëel gezegend, wordt door een wijzer nageslacht als een bron van ramp betreurd. Het is verder een van de vaste regels der natuur, - en dit maakt een deel uit van hare gewone onrechtvaardigheid, - dat aan hem die heeft, gegeven wordt, en van hem, die niet heeft, genomen wordt ook hetgeen hij heeft. Wie leert gemakkelijk? Die alreede veel weet. Wie verdient licht geld? Die reeds vermogen bezit.

Al deze en soortgelijke onbetwistbare opmerkingen leiden bij Mill tot een besluit waarmee de natuurlijke godgeleerdheid terstond gemoeid is. Is de Natuur zoo wreed, zoo grillig als wij haar kennen, dan kan God niet haar schepper zijn, zonder dat elke beschuldiging, die men tegen de Natuur kan inbrengen, ook Hem moet treffen. Is de Schepper namelijk almachtig, kan Hij wat Hij wil, dan is er geen ontkomen aan de gevolgtrekking, dat Hij al de ellende dezer aarde gewild heeft. Wil men derhalve onpartijdige beschouwing van de natuur, - zulk eene beschouwing waarbij men zijn hart niet verhardt en het lijden

lijden noemt, - met de voorstelling van een liefderijk God verbinden, dan blijft er niets anders over, dan ons de macht van dat liefderijke hoogste wezen *beperkt* te denken. Bestaat het goede niet anders dan op voorwaarde van met het kwade te worstelen te hebben, zoo heeft een God, die liefde zal zijn, dit blijkbaar niet anders *kunnen* inrichten, met andere woorden: zoo moeten wij Hem almacht ontzeggen. Wij staan hier, volgens Mill, voor een onverbiddelijk alternatief: de natuur predikt een God die óf almachtig, maar dan geen liefde is, daar Hij de eigenlijke bewerker van ons lijden moet heeten, òf die liefde rijk is maar niet almachtig, daar Hij ons het lijden niet heeft kunnen besparen. Wil men dit alternatief niet aanvaarden, zoo zal men toch altijd moeten toegeven, dat, is èn de Natuur èn de mensch het werk van een liefderijk God, deze de Natuur om geen andere reden op de bekende wijze kan hebben ingericht, dan opdat de mensch Gods medehelper zou zijn bij het verbeteren van de Natuur, waardoor hare onfeilbaarheid komt te vervallen en tevens hare geschiktheid om door ons als voorbeeld voor ons doen en laten te worden gekozen.

In hare laatste verschansingen teruggedreven, klemt de leer van het ‘Volgen der Natuur’ zich aan het menschelijk instinkt vast, aan die aandriften, die als het ware de bakens zijn bij het gebruik van de Rede, omdat men er geen gehoor aan geven kan, zonder tot het goede geleid te worden. Maar staat het dan vast, vraagt Mill van uit zijn empirisch standpunt, dat die aandriften natuurlijk mogen heeten en niet veeleer een goed zijn, verkregen juist door nadenken, door eene met groote inspanning behaalde overwinning op hetgeen de menschelijke natuur aanvankelijk medebracht? Is niet al het goede in ons het gevolg daarvan, dat wij op het een of ander punt tam zijn gemaakt? Indien iets, zoo schijnt hun, die er behoefte aan hebben, zindelijkheid een instinkt. De ervaring leert, dat de groote meerderheid der menschen de onzindelijkheid liefheeft als een oude gemakkelijke kamerjapon. Een soortgelijk getuigenis geeft de ervaring omtrent de beweerde natuurlijkheid van alle andere deugden, met name van die der rechtvaardigheid, welke zich in het eerst altijd aan de hand van positieve wetten ontwikkelt, om eerst later het uitvloeisel te zijn van een, dan schijnbaar, natuurlijk gevoel. Komt *justitia* niet van *ius* (wet)? Hoogstens zou men kunnen volhouden, dat in sommige personen het goede natuurlijk moet zijn geweest, gelijk het kwade in anderen. Maar

dan heeft toch altijd die kleine minderheid hetgeen in de groote meerderheid natuurlijk was moeten verbeteren, ja meestal uitroeien, en is ook hier de zegepraal van het goede het gevolg, niet van de onbelemmerde werking der natuur in haren geheelen omvang, maar van een zekere keus uit het zeer ongelijksoortige, dat de natuur gelijkelijk aanbood. Die keus te doen en dan het gekozene aan te kweeken en te ontwikkelen, is juist het werk der beschaving, welker onmisbaarheid het levendigst gevoeld wordt wanneer wij op de instinkten der dieren letten, die, goed in sommige gevallen, over het geheel de dierenwereld maken tot een tooneel van onderlinge verdelging, dat eerder de verlustiging van een demon, dan de schepping van een liefderijk God schijnt te zijn. Neemt men aan, dat ook in de dierenwereld Gods wil geschiedt, die wereld waarin de zwakke altijd het slachtoffer is van den sterkere, en kiest men den God, die zich in die wereld openbaart ten voorbeeld, dan loopt men bijzonder veel gevaar van zeer snel achter de traliën te komen.

De vraag of iets al dan niet met de natuur overeenstemt, heeft dus volgens Mill niets te maken met de vraag naar het onderscheid tusschen goed en kwaad, daar beide, goed en kwaad, even natuurlijk zijn. In den regel noemt dan ook elk datgene natuurlijk waarvan hij de kiemen in zichzelven waarneemt. Wanneer de menschen iets dat zij laken moeten, nogtans eenigszins verontschuldigen, omdat zij het zoo begrijpelijk, zoo natuurlijk vinden, wil dit meestal zeggen, dat zij zich de mogelijkheid kunnen voorstellen van tot het plegen van dezelfde daad verleid te worden. Velen hebben eene groote toegeeflijkheid voor hetgeen zij ook zouden kunnen doen en daarentegen niets dan hardheid over voor hetgeen hen toevallig niet verlokken zou, ofschoon het op zichzelf dikwerf minder slecht kan zijn dan het eerste. Dit is, gelijk van zelf spreekt, louter willekeur, en dus kan ook in dezen zin het woord natuurlijk ons geenerlei maatstaf van zedelijkheid of zedelijke beoordeeling verschaffen. Neen, zoo besluit Mill dit gedeelte van zijn werk, het welzijn van gevoelende wezens kan niet het eenige, kan niet het voorname doel zijn van de natuur in haar geheel. Het goede dat wij van haar ontvangen, danken wij meestal aan onze eigene inspanning. Al wat in de natuur een weldadig oogmerk verraadt, bewijst tevens, dat hij, die dit oogmerk bezat, niet over almacht kon beschikken. Het verbeteren van de natuur is daarom onze eigenlijke levenstaak.

II.

Zijn deze eerste beschouwingen reeds niet bijzonder geschikt het godsdienstig gevoel van onzen tijd te schragen, de tweede verhandeling *Utility of Religion* is reeds door zijn titel niet in staat ons van de stevigheid van de algemeene overtuiging omtrent de waarheid van den godsdienst een hoog denkbeeld te geven. Mill erkent dit zelf, waar hij zegt (blz. 69): ‘if religion, or any particular form of it is true, its usefulness follows without other proof.’ Het is nu, dat de vraag naar het nut van den godsdienst te pas komt, nu, daar het godsdienstig geloof meer bepaald wordt door den wensch om te gelooven dan door het oordeel over de gegrondheid van het geloof dat men omhelst.

Voor alle dingen betreurt Mill het ten zeerste, dat, indien godsdienst werkelijk zoo nuttig is als men het ons herhaaldelijk verzekert, het redelijk onderzoek altijd omgekocht, het verstand altijd vervalscht moet worden eer het, wat het dan nuttig zal zijn te gelooven, bevestigen kan. Dezen staat van zaken noemt hij te recht, ofschoon zeer karakteristiek, ‘most uncomfortable.’ Velen, die zonder persoonlijke godsdienstige overtuiging, om nuttigheidsredenen aan den godsdienst blijven vasthouden, bevinden zich in een pijnlijk dilemma. Zij moeten het éene edele doelwit aan het andere opofferen: de bevordering van de waarheid aan de bevordering van het algemeen welzijn. Het gevolg van dit konflikt moet zijn, dat men voor het eene of voor het andere doelwit, misschien ten slotte wel voor beide, onverschillig wordt. Het is daarom alleszins aan de orde, ons eens af te vragen of die godsdienst, ten welks voordeele zoo menigeen de waarheid ten onder houdt, al dat wetenschappelijk geknutsel wel waard is, of het doel, dat gewoonlijk alleen de godsdienst geacht wordt te kunnen bereiken, niet ook langs anderen weg en dan veel beter bereikt kan worden, waarbij het verstand zich niets behoeft op te dringen, en veeleer de gelegenheid erlangt om nu al zijn kracht aan te wenden, ten einde andere bronnen van deugd en geluk op te sporen, bronnen, welker aanprijzing niet gelijk die van den godsdienst verloochening van onzen waarheidszin noodzakelijk maakt.

Mill houdt zich slechts een oogenblik op bij de onloochenbare omstandigheid, dat de godsdienst, ja veel zegen bereid,

maar ook veel kwaad berokkend heeft; daar het niet mag vergeten worden, dat de godsdienst zijn schadelijk karakter gaandeweg verliest. Hij doet evenwel opmerken dat de onheilen door de religie veroorzaakt, nu zij, als grootendeels tot het verledene behoorende, geene argumenten meer ten haren nadeele kunnen zijn, niettemin sterk in mindering van hare zegeningen komen, daar zij toonen dat het zedelijk gevoel der menschheid in menig belangrijk opzicht zonder en in weerwil van de religie vooruitgegaan is, en dat hetgeen men ons als den weldadigsten invloed leert beschouwen, inderdaad dien invloed zoo weinig heeft uitgeoefend, dat de mensch juist de religie eerst heeft moeten verbeteren, om haar in staat te stellen uitsluitend zegenrijk te werken.

Wat is nu het nut van den godsdienst 1°. voor ons maatschappelijk, 2°. voor ons individuëel leven?

Mill acht het nut van den godsdienst voor de maatschappij onmiskenbaar, maar hij stelt zich de vraag, of de godsdienst niet vooral daarom nuttig is geweest, omdat hij altijd verbonden bleek met drie krachten, die bij uitnemendheid maatschappelijke krachten mogen heeten: gezag, opvoeding, openbare meening. De godsdienst trad op met bovennatuurlijk gezag, had de opvoeding in handen, heerschte over de openbare meening. Eer wij dus van het nuttige der religie zuiver als religie mogen spreken, hebben wij te onderzoeken of, wanneer het een of ander bloot zedekundig stelsel dezelfde verbindingen kon aangaan, en dus kon hebben onwrikbaar gezag, de gelegenheid om den menschen van hunne vroegste jeugd af aan ingescherpt te worden en, eindelijk, heerschappij over en den steun van de openbare meening, of dan van dat stelsel niet volkomen dezelfde nuttige werking zou uitgaan, die thans, bloot empirisch, aan de religie toekomt. Tot zulk een onderzoek acht Mill zich te meer gerechtigd, nu het naar zijn gevoelen blijkt, dat de godsdienst, van deze drieledige verbinding ontdaan, weinig vat meer heeft op het menschelijk gemoed. Hoe kwijnt hij, waar het geloof aan zijn bovennatuurlijken oorsprong is verdwenen; hoe gering is zijn invloed, waar hij niet van den aanvang de geheele opvoeding heeft doordrongen; wat wordt er weinig acht op godsdienstige verplichtingen geslagen, zoodra zij niet langer door de openbare meening gerugsteund worden. Van de waarheid dezer laatste opmerking achtte Bentham reeds de meer of min zuiver kerkelijke beloften een merkwaardig voorbeeld.

Elk toekomstig lid eener engelsche landsuniversiteit zweert trouw aan de belijdenis der Anglikaansche kerk, waaraan bij ons de belofte bij gelegenheid van de aanneming eenigszins beantwoordt. Wie acht zich hierin door zijn woord gebonden? En dat enkel niet, omdat de openbare meening van niemand onverbrekelijke trouw aan eene kerkelijke belijdenis verwacht. De vrouw die hare huwlijksgelofte verbreekt, en de vrouw die op belangrijke punten het geloof van haren aannemingstijd verloochent, doen, uit een zuiver godsdienstig oogpunt en bloot formeel beschouwd, volkomen hetzelfde. Over het eerste gevoelt zij de bitterste gewetenswroegingen die haar tot zelfmoord kunnen voeren, het laatste berokkent haar zelfs niet altijd een slapeloozen nacht. Kan men dan wel zeggen, vraagt Mill, dat de godsdienst, geheel op zich zelf, groote kracht, en dus groot nut heeft voor de maatschappij?

Overgaande tot het bespreken van het nut van den godsdienst voor het individu, begint Mill met de redenen te ontvouwen, die de gehechtheid aan religie ook in den beschaafden geest in zijn oog alleszins verklaren. Als proeve van den gloed, die den stijl van dezen logischen anatoom soms kan doortintelen, willen wij het volgende in het oorspronkelijk aanhalen:

> ‘A sufficient explanation of this will, I conceive, be found in the small limits of man's certain knowledge, and the boundlessness of his desire to know. Human existence is girt round with mystery: the narrow region of our experience is a small island in the midst of a boundless sea which at once awes our feelings and stimulates our imagination by its vastness and its obscurity. To add to the mystery, the domain of our earthly existence is not only an island in infinite space, but also in infinite time. The past and the future are alike shrouded from us: we neither know the origin of anything which is, nor its final destination. If we feel deeply interested in knowing that there are myriads of worlds at an immeasurable, and to our faculties inconceivable, distance from us in space; if we are eager to discover what little we can about these worlds, and when we cannot know what they are, can never satiate ourselves with speculating on what they may be; is it not a matter of far deeper interest to us to learn, or even to conjecture from whence came this nearer world which we inhabit; what cause or agency made it what it is, and on what powers depend its future fate? Who would not desire this more ardently than any other conceivable knowledge, so long as there appeared the slightest hope of attaining it? What would not one give for any credible tidings

> from that mysterious region, any glimpse into it which might enable us to see the smallest light through its darkness, especially any theory of it which we could believe, and which represented it as tenanted by a benignant and not a hostile influence..... So long as human life is insufficient to satisfy human aspirations, so long there will be a craving for higher things, which find its most obvious satisfaction in religion. So long as earthly life is full of sufferings, so long there will be need of consolations which the hope of heaven affords to the selfish, the love of God to the tender and grateful.
> The value, therefore, of religion to the individual, both in the past and present, as source of personal satisfaction and of elevated feelings, is not to be disputed.'

Niettemin vraagt Mill of wij, om deze voordeelen te verkrijgen, de grenzen van de wereld, die wij bewonen, moeten overschrijden? Kan het idealiseeren van ons aardsche leven, het aankweeken van eene hooge opvatting van hetgeen waartoe dat leven kan gemaakt worden, ons niet een poësie, ja een religie in den besten zin des woords verschaffen, die het gevoel adelen en die, worden zij evenzeer door de opvoeding behoorlijk ontwikkeld, zelfs beter dan eenig geloof aan het bovennatuurlijke in staat zullen zijn om aan ons gedrag eene hoogere wijding te geven?

Het is niet twijfelachtig, dat Mill zelf op deze vragen, en dat met volle overtuiging, bevestigend antwoordt. Al blijft met deze beschouwing onze gezichtseinder beperkt, het is een even onware als lage opvatting van de menschelijke natuur, te meenen, dat, wanneer wij den dood de grens achten van ons leven, wij daarom voor alles onverschillig zouden zijn wat na ons ontstaan zal: de mensch is in staat de diepste belangstelling te koesteren voor hetgeen eerst tot stand zal komen, nadat zijne oogen zich reeds lang gesloten hebben. Het leven der menschheid, al is het onze kort, is praktisch zoo goed als oneindig, en daarbij vatbaar om voortdurend gelukkiger en edeler gemaakt te worden; daardoor geeft het aan onze aspiratiën een waardig voorwerp. Schijnt dit voorwerp klein in het oog van hem, die van eeuwige gelukzaligheden droomt, grooter evenredigheden neemt het aan voor hem, voor wien deze gelukzaligheden dan ook slechts droomen zijn, welke voortaan tot een onherroepelijk verleden behooren.

Gelijk men in de oudheid de liefde tot het vaderland in zekeren zin onafhankelijk van allen godsdienst een krachtige be-

weegreden tot zedelijkheid heeft zien worden, zoo kan men in onzen tijd van de liefde tot de menschheid hetzelfde verwachten. Bij de beoefening dier zuiver humanitaristische zedelijkheid zal vooral het bewustzijn ons tot loon verstrekken, dat onze voortreffelijken dooden, dat een Howard, een Washington, een Antoninus of Kristus met onze daden zouden gesympathiseerd hebben. De beoefening dier zedelijkheid mag inderdaad godsdienst heeten, want het krachtig en ernstig gericht zijn van onze aandoeningen en begeerten op een ideaal voorwerp, waarvan erkend wordt dat het de hoogste voortreffelijkheid bezit en over al de voorwerpen onzer zelfzucht moet zegepralen, dat is het wezen van den godsdienst. De ‘Religion of Humanity’ wordt door Mill geacht aan deze voorwaarden te voldoen, en wel even goed als de beste, en beter dan de minder ontwikkelde vormen der bovennatuurlijke religie.

Iets later noemt hij zijne humanitaristische religie den beste van alle godsdiensten. Zij is onbaatzuchtig, daar zij geen stelsel van eeuwige straffen en belooningen heeft; zij verkracht het verstand noch doet het insluimeren, want zij eischt niet het aannemen van leerstellingen die het verstand toch nooit volkomen kan rechtvaardigen; zij vervalscht niet het zedelijk gevoel door aan de aanbidding een God op te dringen die, is Hij de almachtige Schepper van hemel en aarde, inderdaad niet aanbiddenswaardig is, ja die, heeft Hij hel en duivel gemaakt, niet anders verdient genoemd te worden dan een ‘dreadful idealisation of wickedness.’ Wil men nu dien humanitaristischen godsdienst met een zekere theologie verbinden, dan kan het slechts de theologie van het dualisme zijn, volgens welke God de in zijn macht beperkte oorzaak is van al de lichtzijden der wereld.

In één opzicht zal voor velen de ‘Religion of Humanity’ bij de supranaturalistische godsdiensten achterstaan, welke een hoop des eeuwigen levens hebben. Maar ook dit baart Mill geen ernstig bezwaar. Want het verlangen naar, de behoefte aan onsterfelijkheid is het gevolg van ons lijden. Gaat de menschheid vooruit, wordt door onze vereenigde humanitaristische pogingen het leven eens zoo, dat het uitnemendste daarvan niet meer moeite en verdriet behoeft te heeten, dan kan de tijd komen, waarin niet de vernietiging maar de onsterfelijkheid een ondragelijk denkbeeld wordt, waarin de mensch, ofschoon zich hier te huis gevoelende en volstrekt niet reikhalzende naar het einde,

nogtans troost zou vinden in het denkbeeld, dat hij niet voor alle eeuwigheid geketend is aan een zelfbewust leven, waarvan niets hem waarborgt, dat hij altijd wenschen zal het te behouden. De eeuwige rust van het graf zal dan geen verschrikking meer hebben.

III.

Mill acht zelf zijne polemiek geheel in overeenstemming met den geest van den tijd. In de Inleiding van zijne derde verhandeling, die aan de beoordeeling van het Theïsme gewijd is, beschrijft hij de verandering die de negentiende eeuw in deze polemiek heeft gebracht. De achttiende eeuw bestreed het overgeleverd Kristendom, in de overtuiging dat de menschheid baat kon vinden bij de bloote ontkenning, de omverwerping van elk bijgeloof; wij trachten thans op te bouwen. Zij zag in den godsdienst iets volstrekt schadelijks: wij erkennen de diensten welke de religie aan de menschheid in een vroeger tijdperk van ontwikkeling bewezen heeft. Zij vroeg hare wapenen uitsluitend aan de logika; wij vragen ze in de eerste plaats aan de wetenschap. Zij zag in den godsdienst opzettelijke vinding en zelfs bedrog; wij achten elken godsdienstvorm de vrucht van een bepaalden toestand der beschaving. Het voordeel van deze laatste beschouwing is niet gering te schatten, aangezien onze overtuiging omtrent een bestreden punt nooit volkomen gegrond kan zijn, tenzij wij ons rekenschap kunnen geven van de wording der tegenovergestelde overtuiging. Vooral is dit het geval wanneer die tegenovergestelde overtuiging nog gekoesterd wordt door een aanzienlijk deel der beschaafde menschheid, wat ten aanzien van het Theïsme verzekerd mag worden en zelfs als een der krachtigste argumenten ten gunste van het Theïsme pleegt te worden aangevoerd.

Niettemin acht Mill het onmisbaar, dat er van tijd tot tijd een onderzoek der gewone godsdienstige voorstellingen uit het zuiver logische oogpunt worde ingesteld. De logika is ook de leer van de voorwaarden die vervuld moeten zijn, zal een bewijs een bewijs mogen heeten. Het is dus geheel in de orde, dat Mill de grondslagen van het Theïsme aan de logika wil toetsen. Het Monotheïsme, dat in strijd met het Veelgodendom, de eendrachtige samenwerking van onveranderlijke natuurwetten

niet buitensluit, is de eenige godsdienstige voorstelling, die op het bezit van een wetenschappelijken grondslag aanspraak maken mag, en zelfs mede uit eene wetenschappelijke behoefte is ontstaan. Gewoon een begin te vinden voor elk bepaald verschijnsel, en aan elk verschijnsel een ander te zien voorafgaan, dat wij dan de oorzaak van het eerste noemen, moet de men schelijke geest er wel toe komen, naar de oorzaak van het geheel te vragen, waarvan elk bijzonder verschijnsel slechts een onderdeel is, te vragen naar hetgeen er was eer de Natuur er was. Op die vraag bleef het Theïsme, de leer van een God als Schepper en Bestuurder der wereld (want dezen ruimen zin schijnt het engelsche woord *Theïsm* te hebben) lang het eenige bevredigende antwoord.

Mill wenscht nu te onderzoeken: 1°. of het aanemen van een Schepper door de zekere uitkomsten der wetenschap niet gelogenstraft wordt; 2°. ondersteld, dat het niet gelogenstraft wordt, of de redenen waarom wij een Schepper aannemen door de logika gebillijkt worden.

Er is een Theïsme, dat lijnrecht tegen alle wetenschap indruischt: het Theïsme, volgens hetwelk de wereld bestuurd wordt naar de besluiten van een veranderlijken wil. Maar niet onbestaanbaar met de wetenschap is die godsdienstige voorstelling, die de wereld wel door God, maar toch naar onveranderlijke wetten laat besturen. Immers, dat die onveranderlijke wetten door God zijn vastgesteld, wordt alleen door de kennis van het bestaan en de werking dier wetten nog niet uitgesloten, maar moet voorloopig als eene hypothese aangemerkt worden, waarvan men dient te onderzoeken of zij op stevige gronden rust. Het blijft bij dit onderzoek onverschillig of die wetten het uitvloeisel zijn van een eens genomen besluit, dan wel van een nog telkens herhaalde wilsuiting van God.

Het eerste argument voor het bestaan van een Wereldschepper en - Regeerder is het argument krachtens hetwelk de wereld, op grond van de algemeenheid der kausaliteitswet, eene oorzaak moet hebben. De zwakheid van dit bewijs ligt, volgens Mill, in de te groote uitbreiding, gegeven aan het gebied waarop wij de werking dier wet zouden hebben waargenomen. Wij zien niet dat alles een oorzaak heeft. Wij kennen inderdaad zeer veel dat zijn bestaan niet uit een oorzaak afleidt. Een oorzaak vinden wij alleen voor elke gebeurtenis of verandering. Er is in de Natuur een onveranderlijk en een veranderlijk bestand-

deel: de veranderingen zijn altijd gevolgen van voorafgaande veranderingen: van het veranderlijke dwingt niets ons te verzekeren, dat het gevolg van iets anders moet zijn. Slechts een weinig nauwkeurig spraakgebruik doet ons bijvoorbeeld van de vereeniging van water- en zuurstof als van de oorzaak van het water spreken, terwijl wij haar uitsluitend de oorzaak moesten noemen, die bewerkt dat het water begint te bestaan. Het water is een voorwerp. Voorwerpen hebben geene oorzaak. Beginnen te bestaan is een gebeurtenis; daarvoor moet eene oorzaak zijn.

Het onveranderlijke in het Heelal is, algemeen uitgedrukt, arbeidsvermogen en zijn omvang. Daarin hebben wij de eenige oorzaak te zoeken van hetgeen er voorvalt, want alles waarvoor wij een oorzaak te zoeken hebben, laat zich terugbrengen tot de mate en de omstandigheden, waarin dat arbeidsvermogen werkt Zijn absolute som blijft altijd dezelfde. Dat konstante arbeidsvermogen eens gegeven, is er kans op verklaring van al de verschijnselen.

Maar, zegt men, dat arbeidsvermogen, die kracht zelve wijst op Geest, welke alleen kracht voort kan brengen; of, juister nog, Geest is een kracht, en uit die kracht moet alle andere kracht worden afgeleid, want geest is het eenige dat verandering teweeg kan brengen. Terwijl elke kracht slechts de gedaanteverwisseling is van eene andere kracht, die dus reeds bestond voor die gedaanteverwisseling plaats greep, zien wij alleen bij een door den mensch gewilde beweging kracht *beginnen* te ontstaan. Eerst was er slechts Wil; daarna is er Kracht. Nu behoort Wil tot den geest. Zijn wij dus, zoo besluit men, niet gerechtigd op grond dier ervaring aan te nemen, althans te vermoeden, dat oorspronkelijk alle kracht van Geest is uitgegaan?

Men vergeet evenwel, dat dit argument geen steek kan houden, zonder dat de geheele wet van het behoud van arbeidsvermogen daarmee wordt vernietigd. Er is natuurlijk geen vaste som van kracht in de wereld, wanneer zij door den Wil vermeerderd kan worden. Staat die wet vast, en dat was ons gemeenschappelijk uitgangspunt, dan heeft de Wil, wel verre van kracht voort te brengen, slechts over een gegeven hoeveelheid van kracht te beschikken en slechts het vermogen om die konstante hoeveelheid uit den vorm, waarin zij aanwezig is, in een anderen vorm over te brengen. Wil kan dus niet de eerste oor-

zaak zijn, want Wil onderstelt altoos reeds het voorhanden zijn van kracht, en, naar menschelijke ervaring te oordeelen, heeft kracht derhalve al de attributen van iets eeuwigs en ongeschapens. Zou men nog wenschen aan te voeren, dat Wil voor het minst even zelfstandig moet zijn, daar Wil alleen die gedaanteverwisseling van kracht kan te voorschijn roepen, dan moet hierop geantwoord worden, dat Wil dat vermogen niet uitsluitend bezit, maar het met andere oorzaken, bijvoorbeeld scheikundige werking, deelen moet. Houdt men eindelijk die zelfstandigheid vol, op grond daarvan, dat Wil tot den geest behoort en geest alleen in geest zijn oorzaak kan vinden, zoo ziet men, het is meer opgemerkt, voorbij, dat er dan geen reden is om bij den goddelijken Geest te blijven staan, daar ook deze een anderen geest als zijn oorzaak eischt. Het behoeft echter niet vermeld te worden, dat die geheele stelling: geest komt alleen van geest, niet aan de ervaring ontleend is, want wij weten, dat het menschelijk geslacht eens op deze aarde een begin heeft gehad. Maar dan moeten er ook in de natuur kiemen zijn geweest, waaruit de mensch, dus waaruit geest zich kon ontwikkelen, hetgeen allerminst hem bevreemden kan, die allerwege het edelere uit het onedelere ziet voortkomen.

Uit deze kritiek trekt Mill het besluit, dat het aan de beweerde algemeenheid der natuurwet ontleende argument niets hoegenaamd bewijst, aangezien er geen oorzaak noodig is voor hetgeen nooit een begin heeft gehad. Nu hebben, voor zooveel wij de ervaring volgen, stof en kracht nooit een begin gehad, wat van geest niet kan gezegd worden. Het bestaan der wereld op zich zelf wijst mitsdien niet op eene hoogste oorzaak. Zullen wij verplicht worden haar aan te nemen, dan kan uitsluitend hetgeen in de wereld is, ons daartoe nopen. De belangrijke vraag is deze: openbaart hetgeen in de wereld is een plan, en zulk een plan als van een redelijken ontwerper afkomstig moet zijn?

Eer Mill deze vraag beantwoordt, verwijlt hij nog een oogenblik bij de algemeenheid van het godsdienstig geloof, waarin voor niet weinigen de grond ligt tot het vermoeden, dat dit geloof zich niet bedriegt. Immers, zoo beweert men, een overtuiging, die men overal, bij de wilden en bij velen van de beste denkers weervindt, moet een aangeboren, een ingeschapen geloof zijn. Maar waarom zegt men dat? Wat de wilden gelooven is niet hetzelfde als wat die denkers gelooven. De wilden schrijven eenvoudig leven en bewustheid toe aan al de machten in de

natuur, waarvan zij den oorsprong niet kennen of de werking niet kunnen nagaan. In dezen ‘blunder’ hunner onwetenheid de hand van het Hoogste Wezen te zien, dat zijnen schepselen eene instinktieve kennis van zijn bestaan inplantte, ‘is a poor compliment to the Deity.’ De denkers daarentegen, een Sokrates, een Leibnitz, die aan Gods bestaan vasthielden, hebben nooit beweerd, dat zij dit geloof als een ingeschapen gevoel bezaten; integendeel, zij hebben hun recht om een God te prediken, op argumenten of op openbaring gebouwd. Eerst wanneer de aanwezigheid van het godsdienstig geloof uit geen andere reden kon verklaard worden, zouden wij het recht hebben tot de verklaring uit een zelfstandig godsdienstig gevoel of instinkt de toevlucht te nemen. Maar ook dan zou het besluit uit dat instinkt tot de waarachtigheid van het voorwerp, waarop het geacht wordt zich te richten, eene cirkelredeneering zijn. Hoe toch weten wij, dat een instinkt ons niet bedriegt, tenzij wij vooraf weten, dat het een liefderijk God is, die ons dat instinkt gegeven heeft. De leer van instinkten die ons niet misleiden zullen, van eene innerlijke zelfbewustheid die niet liegen kan enz., dit een en ander maakt deel uit van een op timisme, dat, hoe gewettigd ook wanneer men eens aan een God gelooft, die de almachtige Liefde is, niets dan ‘the oddest of all speculative delusions’ wordt, zoodra men er een bewijs uit wil smeden voor het bestaan van die almachtige Liefde.

Nu gaat Mill over tot hetgeen hij het ernstigste bewijs acht, het teleologische, waarbij uit het doel, waaraan vele natuurverschijnselen blijkbaar moeten beantwoorden, tot een hoogste verstand besloten wordt die dat doel heeft gesteld. Wij zijn gerechtigd, zoo luidt het in de hoofdzaak, aan te nemen, dat dingen, welke voort te brengen de menschelijke macht te boven gaat, maar die op de werken van den mensch in alles gelijken, behalve in de macht die zij openbaren, door een verstand in het aanzijn werden geroepen, dat met eene grootere dan menschelijke macht is toegerust. Mill is van oordeel, dat dit argument, op zuivere induktie steunende, de schepping der wereld door een geest zeer waarschijnlijk maakt of liever zou maken, indien het Darwinisme ons niet had leeren inzien en erkennen, dat men ook zonder het aannemen van eene intelligente oorzaak zich rekenschap kan geven van hetgeen een vooraf vastgesteld doel scheen te prediken met het oog waarop velerlei in de wereld is ingericht.

Het eerste gedeelte van de verhandeling over het Theïsme is met deze kritiek ten einde. Het tweede houdt zich bezig met de attributen van de godheid, wier bestaan nu toegegeven wordt. De bepaling van Gods macht wordt in onmiddellijk verband gebracht met de bespreking van het teleologische bewijs. Al wat, zegt Mill, in de wereld een plan verraadt, is tevens een getuigenis ten nadeele van de almacht van Hem, die dat plan gemaakt heeft. Een plan onderstelt een doel; een doel het aanwenden van middelen. Maar wie middelen moet aanwenden, is beperkt in zijne macht. Wie grijpt naar middelen, die louter door zijn woord alles in het aanzijn kan roepen? Het gebruik van middelen onderstelt, dat de middelen kunnen uitrichten wat de onmiddellijke werking van hem, die ze gebruikt, niet uitrichten kan. Anders zijn het geene middelen, maar hinderpalen. De mensch bedient zich van geene machinerie om zijn arm te bewegen. Wanneer hij er zich van bedient, is het omdat verlamming zijn wil verhindert invloed uit te oefenen op de beweging van zijn arm. Eene aandachtige en vernuftige keus van middelen is nog in veel sterker mate het kenteeken van beperkte macht. Kan wijsheid zich openbaren in de keus van middelen, wanneer die middelen hunne gepastheid uitsluitend ontleenen aan den wil van hem, die ze aanwendt, en die wil dezelfde gepastheid aan geheel andere middelen had kunnen verzekeren? Wijsheid en overleg betoonen zich in het overwinnen van moeilijkheden, waarvoor evenwel geen plaatsruimte is zoodra wij over een wezen spreken, dat geene zwarigheden kent. Wat de natuurlijke godgeleerdheid ten gunste van Gods wijsheid aanvoert, komt dus noodzakelijk in mindering van Gods almacht. Zijn wijsheid heeft zich moeten schikken naar omstandigheden, die van zijn wil onafhankelijk waren; zijne doeleinden heeft hij niet kunnen bereiken dan op de voorwaarden, door die omstandigheden gesteld; omstandigheden, waarvan wij reeds gezien hebben, dat zij in het algemeen met de ongeschapen stof en kracht gegeven waren.

Men beweert, dat God alleen middelen heeft gebruikt om sporen achter te laten, die ons tot het ontdekken van zijne scheppende hand konden leiden. Het baat niet, want de Almacht had slechts te willen gehad en wij zouden de goddelijke wijsheid hebben erkend. Ja, antwoordt men, maar wij kunnen niet weten welke wijze redenen God gehad heeft om niet te doen wat Hij nogtans had kunnen doen. Nieuwe beperking

van zijn almacht. Is wat blijkbaar goed ware geweest niet tot stand gekomen, zoo is het opgeofferd aan iets beters. Maar het moeten opofferen van het goede aan het betere is niet de daad van eene macht, die het goede en het betere gelijkelijk kan voortbrengen. Is God almachtig, dan moet Hijzelf gewild hebben, dat het betere het goede uitsloot.

Met de eigenschap der absolute wijsheid Gods staat het, volgens Mill, niet veel gunstiger geschapen. In de inrichting der wereld kunnen wij, wel is waar, eene hooge mate van wijsheid bewonderen, maar wij kunnen niet met zekerheid uitmaken of die wijsheid niet nog grooter had kunnen zijn, dat is: of de wereld niet beter zou zijn geslaagd, ware die wijsheid nog grooter geweest. Bewonderenswaardig is het organisme van het menschelijk lichaam, maar toch zou men wel willen weten of zoo samengesteld een werktuig er niet op gemaakt had kunnen worden, om het iets langer uit te houden en niet zoo licht en zoo vaak in de war te raken? Waarom moest het menschelijk geslacht ontelbare eeuwen in ellende en dierlijkheid voortkruipen, eer het den zeer onvoldoenden trap van verstand, deugd en geluk bereikte, waarop wij ons thans bevinden? Misschien kon de goddelijke macht het niet anders inrichten, maar even mogelijk dat zij het ook wel beter had kunnen doen, als hare wijsheid maar hooger had gestaan.

Wordt de eigenschap der almacht geloochend en die der volstrekte wijsheid in het onzekere gelaten, dan acht Mill de eigenschap der goddelijke liefde veel lichter te handhaven, en zichzelven gelukkig, dat hij geene wanhopige pogingen in het werk heeft te stellen om oneindige liefde en rechtvaardigheid met almacht overeen te brengen in het wezen dat een wereld heeft geschapen gelijk de onze is. Elke theodicee van dien aard ‘exhibits to excess the revolting spectacle of a jesuitical defence of moral enormities.’ Noem daarentegen de goddelijke almacht beperkt, en de liefde Gods kan alles zijn wat de vroomste ziel er van gelooft Men kan dan aannemen, dat de Godheid telkens uit twee kwaden het beste gekozen heeft.

Men kan dit aanemen, maar het is eene andere vraag of men er zich redelijkerwijs toe genoopt voelt. Wat God bedoeld heeft, kunnen wij toch altoos bezwaarlijk buiten de werkelijkheid om te weten te komen, en het blijft dus, volgens Mill, een gewaagd beweren, dat Gods liefde, had zij er slechts de middelen toe gehad, groot genoeg zou zijn geweest om de we-

reld beter te maken dan zij nu blijkt te zijn. Indien de treurige toestand der wereld eens het gevolg ware niet enkel van beperkte almacht, maar ook van beperkte liefde? daarvan dus, dat ons geluk God niet in de allereerste plaats ter harte ging? Wie zal het met zekerheid bevestigen of tegenspreken? Hoe tastbaar en talrijk ook in het oog van Mill de verschijnselen mogen zijn, die er voor pleiten dat God ons welgezind is, toch meent hij het recht te hebben tot de verklaring, dat ‘if the motive of the Deity for creating sentient beings was the happiness of the beings he created, his purpose, in our corner of the universe at least, must be pronounced, taking past ages and all countries and races into account, to have been thus far an ignominious failure.’ En antwoordt men, dat God ons niet terstond, onmiddellijk gelukkiger kon maken, maar ons de vatbaarheid heeft geschonken om door ontwikkeling voortdurend gelukkiger en beter te worden, zoo herneemt Mill: ‘it is to suppose, that God could not, at the first instance, create anything better than a Bosjesman or an Andaman islander, or something still lower; and yet was able to endow the Bosjesman or the Andaman islander with the power of raising himself into a Newton or a Fénélon.’

Ten slotte roert Mill nog even het vraagstuk van Gods rechtvaardigheid aan, maar alleen om te belijden, dat hij er in de wereld geen schijn of schaduw van ondekken kan; en, tot aanmoediging van alle leeraars van het bovenzinnelijke en hoogleeraren in de theologia naturalis, vat hij zijne uitkomsten op de volgende wijze samen:

De natuurlijke godskennis is de kennis van een wezen, groot van, maar beperkt in macht, van groot, misschien onbeperkt, misschien ook zeer beperkt verstand; een wezen, dat wel eenigszins acht slaat op ons geluk, maar moeilijk geacht kan worden ons tot ons geluk te hebben geschapen. Ziedaar, zegt Mill, den God der theologia naturalis, en elk bekoorlijker denkbeeld van de Godheid dan dit is slechts de vrucht van onze wenschen of van het onderwijs eener werkelijke of ingebeelde openbaring.

Wij zullen straks zien wat Mill van de openbaring denkt, maar moeten hem nog eerst hooren over dat gewichtig bestanddeel van het nieuwere Theïsme, het geloof aan de onsterfelijkheid. Scherp is zijne kritiek van hen, die, op grond van de toch altoos slechts empirisch onmisbare verbinding tusschen de werkzaamheid van onzen geest en ons bezit van zekere organen,

die werkzaamheid zonder dat bezit onmogelijk, en dus wederrechtelijk die verbinding het gevolg achten van eene metafysische noodzakelijkheid, waarvan het bestaan door niets gewaarborgd is. Niets verzet zich tegen de onderstelling, dat dezelfde gedachten, gewaarwordingen en bewegingen van den wil welke ons in dit leven eigen zijn, elders onder andere voorwaarden voortgezet worden of van nieuws beginnen, evenzeer als wij onderstellen mogen, dat in andere gedeelten van het Heelal andere gedachten en gewaarwordingen dan die wij kennen onder andere voorwaarden gevonden worden. Er is dus, volgens Mill, wetenschappelijk niets afdoends tegen de leer der onsterfelijkheid te zeggen, wanneer men daarbij slechts bedenkt, dat er evenmin een afdoend bewijs vóor die leer kan worden aangevoerd.

De wederlegging van een ander bezwaar stelt den schrijver in de gelegenheid de volle konsekwentie van zijn wijsgeerig idealisme te ontplooien. Alles vergaat, zelf het schoonste, waarom niet ook de mensch? heeft men gevraagd. Waarom ook de mensch? luidt Mill's eenvoudige wedervraag. Wat is het schoonste der zoogenaamd onbezielde stof, bij den geest vergeleken? Gevoel en gedachte hebben meer realiteit dan iets ter wereld; zijn het eenige, waarvan wij zeker weten dat het realiteit heeft, daar al het overige slechts de onbekende voorwaarde is, waarop gevoel en gedachte in dit ons aardsche leven bestaan. Afgezien van onze bewustheid, heeft stof slechts een hypothetisch en onzelfstandig aanzijn, is stof slechts een postulaat van onze gewaarwordingen. Stof nemen wij nooit waar, wij hebben zelfs geen bewustheid van het bestaan van stof, maar uitsluitend van de gewaarwordingen, waarvan men onderstelt dat zij door stof worden opgewekt. Stof is in waarheid slechts een naam voor onze verwachting van zekere gewaarwordingen, of voor ons geloof dat wij na bepaalde gewaarwordingen andere bepaalde gewaarwordingen zullen hebben. Dat nu deze mogelijkheid van gewaarwordingen te ondervinden ophoudt, is dát een voldoende reden om aan het voortbestaan van den geest te twijfelen? Het ophouden van een betrekkelijke werkelijkheid (stof) zal het ophouden insluiten van hetgeen een zelfstandige werkelijkheid heeft? '*Mind is the only reality of which we have any evidence!*' Dit neemt natuurlijk niet weg, dat de geest onder *kan* gaan. Mill heeft alleen willen zeggen, dat het vraagstuk der onsterfelijkheid in zijn geheel blijft, wat ook onze ervaring getuige. De leer der onsterfelijkheid is een van

die zeer weinige leerstukken, waarvoor of waartegen geen enkel afdoend bewijs kan worden aangevoerd, terwijl de afwezigheid van elk bewijs er vóór niet, gelijk dit zoo dikwerf het geval is, een sterk vermoeden doet ontstaan ten gunste van de ontkenning. Voor de hoop der onsterfelijkheid blijft dus plaatsruimte over, al mogen wij in die hoop of in hare algemeenheid nooit een argument zien, daar elk argument van dien aard rust op het redeneeren uit een goddelijke liefde en macht waarvan de zoogenaamde natuurlijke godskennis ons onmogelijk zeggen kan hoever zij reiken.

Licht de openbaring ons daaromtrent volledіger in? Deze vraag, die ook hier onwillekeurig oprijst, voert ons van zelve tot het onderzoek naar de geloofsbrieven van alle openbaring, een onderzoek waartoe Mill thans overgaat. De vraag, die hem daarbij zal bezighouden, is alleen deze: Welke soort van bewijs moeten wij vorderen, zal het ons mogelijk zijn de waarachtigheid van eene openbaring aan te nemen? Welke zijn de algemeene voorwaarden, die dit bewijs zal hebben te vervullen? Zijn die voorwaarden van zulk een aard, dat zij, te oordeelen naar onze overige wetenschap, vervuld kunnen worden?

Men heeft uitwendige en inwendige bewijzen aangevoerd. De laatsten waren ontleend aan de voortreffelijkheid van hetgeen de beweerde openbaring ons mededeelt. Maar het zal altijd moeilijk zijn uit te maken, dat de menschelijke geestvermogens niet in staat waren te ontdekken hetgeen waarvan zij wel in staat moeten zijn, de hooge voortreffelijkheid te erkennen. Alleen uitwendige bewijzen komen dus, volgens Mill, in aanmerking. De openbaring kan zich alleen legitimeeren door bovennaturlijke verschijnselen. Kan men zulke verschijnselen ooit konstateeren? Van de wonderen, die de openbaring moeten schragen, beweert niemand, dat zij nog plaats grijpen. Men moet ze dus aannemen op gezag van schriftelijke mededeelingen. Zij berichten daarbij van wonderen, die het buitengewoon moeilijk zou zijn geweest als feiten te verifiëeren, laat staan als zulke feiten, die onmogelijk het gevolg konden zijn van natuurlijke oorzaken. Mill neemt hier de bewijsvoering van Hume gewijzigd op: de geloofwaardigheid van wonderen berust op het getuigenis van de berichtgevers. De ervaring dat zulk een getuigenis, onder zekere voorwaarden, betrouwbaar pleegt te zijn, doet ons daaraan geloof schenken. Maar dezelfde ervaring leert ons, dat dit getuigenis, zelfs onder de gunstigste voorwaarden, opzettelijk of

onopzettelijk vervalscht kan zijn. Wanneer dus het berichte feit van dien aard is, dat het meer afwijkt van de ervaring dan onbetrouwbaarheid van getuigen, mogen wij het niet waarschijnlijk, niet geloofwaardig noemen. Dezen regel volgt elk in het gewone leven, en wie het niet doet, kan er op rekenen dat hij voor zijne lichtgeloovigheid zal hebben te boeten. Nu is een wonder in de hoogste mate met alle ervaring in strijd, anders ware het geen wonder. De gevolgtrekking ligt voor de hand.

Men antwoordt, en volgens Mill met recht, dat het, met het oog op de overvloedige berichten die wij omtrent wonderen hebben, juist de vraag is, of wonderen met alle ervaring in strijd zijn. Hij wil dus liever vragen: van welke ervaring is de bewijskracht grooter, van haar die vóor of van haar die tegen het gebeurd zijn van wonderen pleit? Zijn antwoord is niet dubbelzinnig, aangezien een wonder niet het gevolg is van een ons onbekende wet, maar de loochening van het bestaan van volstrekt onveranderlijke wetten. Zulke wetten aan te nemen is te beweren, dat een verschijnsel altijd zijn oorzaak moet vinden in een verschijnsel. Een wonder nu heet zijn oorzaak te vinden, niet in een verschijnsel, maar in den goddelijken wil, terwijl deze oorzaak niet wordt waargenomen (gelijk dit geval is, waar aan den menschelijken wil werkingen worden toegeschreven) maar enkel ondersteld wordt en dat alleen, wijl men geene andere oorzaak kan bedenken. Tegenover deze onderstelling zal altijd eene veel grootere waarschijnlijkheid toekomen aan de hypothese, volgens welke het bedoelde feit in een ander, ons wellicht nog onbekend, verschijnsel zijn verklaring vindt. Want de eerste grondbeginselen van een gezond oordeel verbieden ons een gevolg toe te schrijven aan eene oorzaak, waar wij door de ervaring hoegenaamd geen kennis van hebben, tenzij wij zeker weten dat al de oorzaken, die wij kennen, stellig uitgesloten zijn.

Om deze en andere redenen, die in ons vaderland reeds te dikwerf aangevoerd zijn, dan dat de herhaling er van den lezers van dit tijdschrift nog eenige belangstelling zou kunnen inboezemen, zegt Mill ten slotte: wonderen kunnen geen aanspraak maken op den naam van geschiedkundige feiten en hebben dus ten gunste van de openbaring geenerlei bewijskracht. Niettemin acht hij, dat ten gunste van het openbaringsgeloof het volgende mag gezegd worden:

Overwegende, dat de inrichting van de natuur hier en daar

pleit voor het werkelijk bestaan van een schepper, voor zijne welwillende gezindheid jegens zijne schepselen, van welke welwillendheid evenwel niet verzekerd kan worden, dat zij de eenige drangreden is van zijn gedrag jegens hen;

Overwegende, dat al wat Gods liefde bewijst, tevens een bewijs is voor de beperktheid van zijn macht, en dat wij, uit hoofde van onze onbekendheid met de grenzen zijner macht, met kunnen beslissen of Hij in staat was zoowel al het goede te volbrengen dat Hij ons had toegedacht, als het goede dat de menschheid werkelijk ontving haar op een vroeger tijdstip harer ontwikkeling te verleenen;

Overwegende, verder, dat eene onschatbare gave ons gewerd, welke niet in hetgeen er aan voorafging hare volledige verklaring vindt, maar naar alle apparentie verschuldigd is aan de bijzondere begaafdheid van één man, die beweerde al wat hij ons schonk van God te hebben ontvangen, - zijn wij gerechtigd te zeggen, dat er in deze bewering zelve niets ligt wat haar volstrekt verhindert waarheid te behelzen, of ons verhindert te hopen, dat zij misschien waar is. Het getuigenis van Jezus omtrent den bovennatuurlijken oorsprong van hetgeen hij ons gaf, is evenwel niet afdoende, want in de vóor-wetenschappelijke tijden schreef men elk ongewoon vermogen van den geest, waarvan men de oorzaak niet kende, aan goddelijke inspiratie toe. De beste menschen gingen daarin voor; uit nederigheid; zij wilden niet aan eigen verdienste denken.

Uit ons verslag blijkt reeds, wat evenwel door Mill nog uitdrukkelijk bevestigd wordt, dat de denkende geest, volgens hem, tegenover de vragen, die met den godsdienst gesteld zijn, geene andere dan een skeptische houding kan aannemen. Geloof noch ongeloof; onzekerheid zal ten aanzien dier vragen het laatste woord der wetenschap van onzen tijd moeten zijn. Hetgeen de kristelijke wereld van God verzekert, kan niet bewezen worden; het is slechts een der lagere graden van waarschijnlijkheid; hetgeen eigenlijk alleen daaraan te danken valt, dat de onwaarheid van de kristelijke belijdenis niet onwederlegbaar kan worden aangetoond. Dat die belijdenis met de waarheid overeenstemt blijft altijd mogelijk, en deze mogelijkheid hebben zij het recht in gemoede vol te houden, die daaraan behoefte gevoelen. Het geheele gebied van het bovennatuurlijke is daarmede, volgens onzen schrijver, van het gebied des geloofs verwezen naar dat der hoop en daar zal het blijven.

Is het onverstandig de hoop te voeden, dat het Theïsme in het algemeen waarheid behelst, dat de wereld der godsdienstige verbeelding werkelijkheid bezit? Mill acht dit optimisme niet onverstandig, immers niet schadelijk voor onze geestelijke ontwikkeling, indien de vorming en verlichting van ons verstand er slechts gelijken tred mede houden. Is het nog altijd mogelijk aan de vertroostende leer van het Theïsme te gelooven, zonder reeds daardoor tot onredelijkheid te vervallen, zoo acht Mill dit zelfs raadzaam voor het onderhouden van eene opgeruimde stemming, welke bij uitnemendheid in staat is ons tot werkzaamheid aan te sporen. Laat dus Verbeelding en Rede zusterlijk hand in hand gaan! De Verbeelding de bloemen strooien over het pad, langs hetwelk de Rede niets dan waarheid zoekt. Het Pessimisme ontzenuwt onze kracht, verontreinigt onzen geest door ons steeds bij het lage en gemeene te doen verwijlen, door ons steeds opmerkzaam te maken op de ironie der natuur, en ons daardoor gedurig die ontmoedigende vraag op de lippen te brengen: is het de moeite waard? Laat ons dus, terwij wij het noch weten noch grond kunnen vinden om het te gelooven, hopen dat er een zedelijk volmaakt wezen bestaat. Verbeelding, met dat wezen verkeerende, zal ons geheele leven tot een hooger waterpas opvoeren; want niets verheft gelijk de behoefte om de goedkeuring van dat wezen tot den maatstaf van ons gedrag te maken. Onze God zij dus de verpersoonlijking, door middel der verbeelding, van ons eigen zedelijk ideaal. Krachtig wordt zij daarbij ondersteund door het overgeleverde Kristusbeeld, waarmee wij van kindsbeen aan bekend zijn. Dit beeld is onvergankelijk en is de ware goddelijke macht onder ons. Kristus is de God van Europa geworden. Hij, en niet de God der Joden en der natuur, heeft een hoogstweldadigen invloed op de nieuwere volkeren uitgeoefend. En wat de kritiek van het verstand ons ook ontroove, Kristus blijft ons, die eenige figuur in de geschiedenis van ons geslacht; eenig, ook voor hen die aan zijne zending niet gelooven, maar nog altijd geen beter leefregel weten te vinden dan dezen; leef zoo, dat Kristus uw gedrag zou kunnen goedkeuren. Leven wij werkelijk zoo, dan zijn wij medehelpers van God in zijn strijd met het booze, een strijd omtrent welks bevredigend einde Mill betuigt geen twijfel te koesteren.

IV.

Onze beschouwing van het geschrift, waarvan wij gepoogd hebben een getrouw verslag te geven, mag niet anders beginnen dan met het brengen van onze hulde aan den schrijver zoowel voor de omstandigheid, dat hij de godsdienstige vraag besproken heeft als inzonderheid voor den toon waarop hij het heeft gedaan. Dat mannen als Mill en Tyndall, mannen, mannen van wetenschap, leeken, niet ongevoelig blijken te zijn voor een der belangrijkste vraagstukken van onzen tijd: de betrekking waarin wij, die van den boom der negentiende-eeuwsche wetenschap gegeten hebben, ons behooren te stellen tot den overgeleverden godsdienst der europeesche menschheid, een godsdienst, waarin ook wij geboren en grootgebracht zijn: dit op zich zelf verdient reeds al onze erkenning en erkentelijkheid, vooral wanneer wij bedenken aan hoeveel miskenning en erger dan dat zij zich bij talloos velen door deze daad blootstellen. Het ware te wenschen, dat elk, die er de bevoegdheid toe bezit, ons een geschrift naliet als dat van Mill, het testament van zijn innerlijk leven, waarin een kort en bondig antwoord werd gegeven op de vraag: ‘wie hast du's mit der Religion?’

Mocht zulk een antwoord dan maar altijd gegeven worden op den toon dien Mill heeft aangeslagen. In dit opzicht is zijn geschrift een model. Het behandelt afgetrokkene en verhevene onderwerpen, maar doet het in gewone, menschelijke, algemeen verstaanbare taal. Het boek heeft geen enkele noot aan den voet der bladzijden, pronkt met geene geleerdheid of duistere en geheimizinnige termen. In ons land, gelijk in Duitschland, stelt men er nog weinig prijs op, dat de taal der wetenschap een zuivere en beschaafde taal zij, dat is een taal, door beschaafde menschen te begrijpen. Wij moeten de zee oversteken om al het aangename te leeren gevoelen van het behandelen der wetenschappelijke vraagstukken op eene wijze, waarvoor eene ontwikkelde vrouw ons den handdruk harer erkentelijkheid kan geven. Met de pedanterie, die in noodeloozen omhaal bestaat, in aangenomene deftigheid, in het gaarne gebruiken van zoogenaamde stadhuiswoorden heulen wij nog, waarschijnlijk omdat wij nog altijd vreezen, dat wij zonder dien opschik voor oppervlakkig zullen gehouden worden. Toch is soberheid en bescheidenheid het kenmerk van een welopgevoed

man. Ook de wetenschappelijkheid heeft hare ‘tale Kanaans’, die niet minder onverdragelijk is dan die der vroomheid. Ik aarzel niet mijne jeugdige medebroeders in het wetenschappelijk schrijversgild op den stijl van Mill, van Tyndall, van Spencer, van die geheele nieuwere wijsgeerige school in Engeland, - Darwin niet te vergeten, - als op een voorbeeld te wijzen dat zij niet vlijtig genoeg kunnen bestudeeren. Dan zullen zij het geheim ontdekken, waardoor men lezers of hoorders boeit eene kunst waarin onze universiteiten nog altijd versmaden eenig onderricht te geven en die toch voor de toekomstige leiders der openbare meening onontbeerlijk is. De stijl van mannen als Mill en Tyndall onderscheidt zich onder meer door de gemakkelijkheid waarmee van het gelijkvloersche tot het verhevene wordt overgegaan. Die stijl is als de toon van een blaasinstrument, dien men in een oogenblik naar welgevallen kan laten zwellen. Van dien stijl zou men, met toespeling op een bekend fransch spreekwoord, kunnen zeggen: de l'ordinaire au sublime il n'y a qu'un pas.

Niet minder dan om den letterkundigen vorm moet het geschrift van Mill geprezen worden om zijn mannelijke oprechtheid. Zonder deze zedelijke eigenschap zou die letterkundige vorm ook zoo hoog niet kunnen staan. Of is het niet de oprechtheid, die ons het gebruik van dubbelzinnige uitdrukkingen doet vermijden, en ons een doorzichtigen schrijftrant tot een duren plicht maakt? Mill is in ondubbelzinnigheid vooruitgegaan. In zijne Logika sprak hij nog soms alsof hij de openbare meening onder zijne kerkelijke landgenooten wilde ontzien. Thans is hem elke terughouding vreemd. Hij stoort zich noch aan de vooroordeelen der geloovigen noch aan die der ongeloovigen. Hij zegt met de grootste eenvoudigheid allerlei beurtelings voor allen verbazingwekkende dingen, alleen omdat hij ze voor waar houdt. Afwisselend moet hij de toongevers op het gebied der Kerk en daarbuiten ergeren, afwisselend voor een ketter en voor een achterblijver aangezien worden: het ontlokt hem geene enkele plichtpleging of verontschuldiging. Hier is een man, zoo ergens. Hij zegt wat hij, niet wat men denkt; wat hij voor zichzelf kan verantwoorden; niet wat anderen behaagt.

Deze zelfstandigheid verleent aan zijn boek nog eene goede eigenschap: Kalmte. Mill, - maar van hoevele bestrijders van het overgeleverde kan men hetzelfde zeggen? - heeft niets van een zeloot. De dweepachtigheid der meeste ongeloovigen

is bedroevend groot. Zij onderzoeken niet, zij vallen aan; zij vallen niet aan, zij loopen storm. In het nieuwe dat zij meenen gevonden te hebben, en dat vaak zoo weinig nieuw is, betoonen zij zich even bijgeloovig als de aanhangers van het oude in hun overgeleverd stelsel. Er is geen dwazer associatie van denkbeelden noch die minder met de ervaring der jongste tijden overeenstemt dan de associatie, die alleen geloof met onverdraagzaamheid verbindt. Er is een ongeloof, dat niet na kan laten propaganda te maken. Die wonderlijke inbeelding der achttiende eeuw, volgens welke het geluk der menschheid reeds in de afwezigheid van alle bijgeloof zou liggen, is nog niet geheel verdwenen. De pure ontkenning wordt nog vaak vergood, en menigeen besteedt zijn leven aan uit te leggen hoe het niet is, en kwijt zich van deze onloochenbaar nuttige taak niet gelijk iemand die een moeilijken plicht vervult, maar met kennelijke ingenomenheid, zich verkneukelend en verkneuterend bij elken slag dien hij toebrengt aan hetgeen tot hiertoe de steun was van zooveler inwendig leven. Menigeen schijnt zich ook door ik weet niet welk een geheimzinnige noodzakelijkheid gedreven te gevoelen om op de eene of andere wijze partij te kiezen, alsof wij altijd en overal slechts de keus hadden tusschen geloof en ongeloof. De benijdbare kalmte van Mill stelt hem in staat om te weten waar hij kan noch behoeft te beslissen. Hij geeft zich niet den schijn van alwetendheid of onfeilbaarheid. Hij laat staan wat zijn denken hem niet dwingt omver te halen.

Dit staat in verband met hetgeen ik in de laatste plaats als de verdienste van dit geschrift wensch te vermelden: een zekere waardeering van het geloof der kristenheid. Blijkbaar maakt Mill zelf geen aanspraak meer op den kristennaam; het kristelijk geloof in zijn geheel is hij afgestorven; maar daarom sluit hij het oog niet voor al het goede, dat dit geloof in de wereld tot stand heeft gebracht. Al weet hij beter dan iemand hoeveel kwaads het heeft gebrouwd, hij erkent daarom niet minder de vatbaarheid van dat geloof om gelouterd, om met den vooruitgang der beschaving in gedeeltelijke overeenstemming gebracht te worden. Hij, de grootmeester der logika, erkent niet slechts het goed recht der verbeelding, ook der godsdienstige verbeelding; hij roept haar te hulp, hij vraagt hare diensten voor het geven van vorm en inhoud aan de wereld onzer hoop. Waarop rust die waardeering bij Mill? Hij dankt haar ongetwijfeld mede aan zijn onbenevelden blik op de werkelijkheid

met hare wanklanken en haar lijden zoowel als met haar getuigenis ten gunste van de macht van het goede. Een atheïstisch pessimisme en een pantheïstisch optimisme, verblindheid voor het goede en verblindheid voor zonde en smart, is heden ten dage beurtelings de eenzijdigheid van de meeste wijsgeeren, en het geheim van het onbevredigende hunner stelsels. Vooral dat optimisme, dat eene volledige theodicee meent geleverd te hebben, wanneer het krachtens een aprioristisch beginsel het kwade ‘noodzakelijk’ heeft genoemd, mag bij Mill ter school gaan, en van hem leeren, dat het lijden zich niet laat wegredeneeren; dat wij, het lijden gevoclende of medegevoelen de, op allerlei vragen het antwoord moeten schuldig blijven, en beter doen met dat eerlijk te erkennen, in stede van ons groot en vreemd te houden aan een zoo indrukwekkend gedeelte der werkelijkheid als ten gevolge van dat lijden nagenoeg, dikwerf zelfs geheel, zonder verklaring blijft.

Wij hebben de goede eigenschappen van Mill's geschrift *On Religion* naar vermogen in het licht gesteld. Men zal reeds bemerkt hebben, dat zij vooral in verband stonden met den vorm van het boek en met de persoonlijkheid van den schrijver. Verder kan onze lof dan ook niet gaan. Deze drie verhandelingen hebben ons, in weerwil van menige treffende en leerzame bladzijde, nu wij weten dat zij van Mill afkomstig zijn, teleurstelling gebaard en ons in de overtuiging versterkt, dat Mill met al zijne scherpzinnigheid en dialektische vaardigheid geen wijsgeerige geest is, immers zelfs niet dien samenhang in zijne beschouwingen weet te brengen waarvoor zij vatbaar zijn. Ook hier, evenals in zijn *On Liberty*, komen redeneeringen voor, die Mill, naar mijne wijze van zien, nooit had kunnen gebruiken, indien hij altijd aan zijne eigene logische beginselen indachtig ware geweest. Met deze opmerking, die ik zoo aanstonds hoop te staven, is tevens het oogpunt aangewezen, waaruit ik Mill's geschrift wensch te beoordeelen. Had Mill het recht dit boek te schrijven zooals het daar ligt? Moeht hij zich van de argumentatie bedienen, waarop een goed deel van zijne kritiek van het Theïsme berust? Of hij er wel aan deed het Theïsme te verwerpen, laat ik hier geheel in het midden, omdat ik een zoo gewichtig punt niet kan uitmaken binnen de grenzen van een tijdschriftartikel. Ik neem aan dat hij het verwerpen mocht; mocht hij het doen op de gronden die hij aanvoert?

Die vraag acht ik ontkennend te beautwoorden. De aangevoerde gronden passen niet in zijne Logika. De gang van zijn betoog is toch in het algemeen deze: Overzien wij de verschijnselen der wereld met het doel om tot de kennis van de eerste oorzaak dier verschijnselen op te klimmen, dan vinden wij niet het volstrekte wezen van het Theïsme, maar een God, wiens macht zeker, wiens wijsheid wellicht beperkt is, en aan wiens liefde wij, alleen bij deze vooronderstelling, gelooven mogen, al moeten wij toegeven, dat die liefde niet het eenige is dat hem drijft. Wij vinden zulk een God, omdat een wereld, die naast zooveel goeds zooveel ellende bevat, onmogelijk het werk kan zijn van eene hoogste liefde, die over niets minder dan almacht beschikt. Wij zouden die liefde geheel kunnen ontkennen om daarmee de almacht te redden, maar er is daarvoor te veel in de wereld, dat op ons geluk berekend schijnt te zijn. Wij nemen haar dus onder de goddelijke eigenschappen op, maar zooveel wij aan de zijde der liefde opnemen, zooveel trekken wij af aan de zijde der almacht en misschien ook aan die der wijsheid; want, aangenomen zelfs, dat het goddelijk wezen bij de inrichting der wereld met groote moeilijkheden had te kampen, blijft het altijd de vraag of God, met grooter wijsheid toegerust, die moeilijkheden niet beter ware te boven gekomen.

De grondslag van dit betoog is de leer van de gelijksoortigheid van oorzaak en gevolg, en de daarmee samenhangende leer van de zoogenaamde *causa efficiens*, die stelt, dat er in eene oorzaak een kracht ligt, welke het te voorschijn komen van een zeker gevolg bewerkt, zoodat er tusschen de oorzaak en het gevolg een verband bestaat, waaraan eene metafysische noodzakelijkheid moet worden toegeschreven. Van zijn kunsttermen ontdaan, beteekent dit: 1°. dat er niets in het gevolg kan zijn, dat niet reeds in de oorzaak was; 2°. dat eene oorzaak niet slechts een zeker gevolg heeft, maar het bovendien in zich zelf ondenkbaar is, dat zij een ander gevolg hadde. Tegenover deze leer staat die, volgens welke men dat beweerde axioom: niets in het gevolg wat niet in de oorzaak was, voor een volstrekt onbewezene stelling houdt, aan de oorzaak geenerlei geheimzinnige werking toekent, en dus een oorzaak niet voor een ding aanziet, dat iets ter wereld bewerkt; en eindelijk, volgens welke men het niet in zich zelf ondenkbaar durft noemen, dat al de ons bekende oorzaken ook geheel andere dan

de ons bekende gevolgen hadden. - Met deze leer omtrent het denkbeeld, dat met het woord oorzaak te verbinden is, hangt nog eene andere ten nauwste samen, welke predikt: 1°. dat de menschelijke wetenschap uitsluitend naar oorzaken van veranderingen te zoeken heeft; 2°. dat voor haar de oorzaak van een verschijnsel altijd zelf weer een verschijnsel moet zijn. Wij mogen hier nog bijvoegen, dat de geheele beschouwing, waaraan wij deze onderscheidene stellingen omtrent de bepaling van het woord oorzaak ontleenen, medebrengt, dat men over het algemeen niet naar oorzaken van gegevene gevolgen, maar veeleer naar gevolgen van gegevene oorzaken zoekt, en aan het eerste dan alleen met eenig zelfvertrouwen zijne krachten wijdt, wanneer men de proef op de som nemen, d.i. van de beweerde oorzaak weer afdalen kan tot het verschijnsel, waarmee zij als oorzaak in verband werd gebracht.

De beschouwing, die wij hier ontvouwden, is die van Mill, zoodra hij zich zuiver theoretisch met logische vragen bezighoudt. Dit is elk bekend die Mill's *System of inductive Logic* en zijn werk over Auguste Comte en het Positivisme gelezen heeft.

Men ziet reeds, hoezeer de betoogtrant, die aan Mill's bestrijding van het Theïsme ten grondslag ligt, met deze beschouwing strijdt, en haar inderdaad op ieder punt wederspreekt. Vooreerst zoekt Mill in dit geschrift naar de oorzaak van een gegeven gevolg en wel naar zulk een oorzaak, van welker bestaan geen waarmerk te vinden is, daar men van die oorzaak nooit weer tot het gevolg af kan dalen. Het gegeven gevolg is hier: de som van lief en leed in de wereld. Van waar komt zij? Mil antwoordt: van goddelijke welwillendheid verbonden met beperkte macht en wellicht met beperkte wijsheid. Het kan natuurlijk wel zoo zijn, maar een ander antwoord is volstrekt niet buitengesloten. Dat de som van lief en leed juist die oorzaak heeft, daarvan kan Mill, volgens de beschouwing die hij voor het overige is toegedaan, gelijk van zelf spreekt, niets hoegenaamd weten, zoodra hij namelijk die som uit iets anders dan uit de samenwerking van eindige dingen wil afleiden. Vervolgens neemt hij, door Gods liefde en beperkte macht de oorzaak te noemen van het betrekkelijk goede in de wereld, het woord oorzaak in eene beteekenis, waarop onze wetenschap van de mate waarin hij met het Positivisme (de leer van Auguste Comte) instemt, ons zeker niet voorbereid had. Te zeggen: er

moet iets goeds zijn in het wezen dat het goede in de wereld heeft voortgebracht, is niet geoorloofd, tenzij men als bewezen stelle, dat oorzaak en gevolg altijd gelijksoortig zijn, en dus een oorzaak iets is, dat iets anders bewerkt; het is bovendien ontrouw worden, 1°. aan de leer, dat wij de wet der oorzakelijkheid alleen op veranderingen mogen toepassen, - daar het goede in de wereld toch moeilijk eene verandering kan genoemd worden; - 2°. aan de stelling, dat wij alleen zulke oorzaken van verschijnselen mogen aannemen als op hare beurt weder verschijnselen zijn, daar men het goede in het goddelijk wezen toch kwalijk onder de verschijnselen rangschikken kan. Mill toont met dit een en ander zijne eigene kritiek van het kosmologisch bewijs voor het bestaan van God geheel vergeten te zijn, van dat bewijs, dat op grond van de algemeenheid van de wet van oorzaak en gevolg ook voor de wereld eene oorzaak vordert. Die kritiek, wij herinneren het ons, rustte op de erkenning, dat wij nog nooit stof en kracht, maar uitsluitend hare gedaanteverwisselingen door iets anders hebben zien voorafgaan, zoodat in zijn oog stof en kracht geheel aan het denkbeeld van eene eerste, hoogste oorzaak beantwoorden. Maar indien nu die kritiek, gelijk Mill zelf natuurlijk gelooven moet, toereikende is om de beweerde noodzakelijkheid te vernietigen van een oorzaak te stellen voor de wereld in haar geheel, zal diezelfde kritiek dan plaats laten voor de noodzakelijkheid van eene oorzaak te stellen voor de wereld in een harer deelen, namelijk voor het goede dat er in gevonden wordt?

Niet minder dan met die waarheden van het Positivisme, die hij in zijn boek over Comte onderschrijft, is zijn werk *On Religion* met dat Idealisme in strijd, dat hij in zijn werk over *Sir Hamilton's Philosophy* beleden heeft. In onderscheiding van die richting der bespiegelende wijsbegeerte, welke men tot dusver met dien naam bestempeld heeft, zou men het Idealisme van Mill, Tyndall, Helmholtz en anderen misschien niet geheel ongelukkig *symbolisch Idealisme* kunnen doopen, wijl deze wijsgeeren het bestaan van een wereld buiten ons niet loochenen, maar, ofschoon in de wereld die wij waarnemen slechts de som van onze eigene vooorstellingen (ideën) ziende, elke voorstelling of idee voor een symbolum of teeken houden, dat er in de ons voor het overige geheel onbekende wereld buiten ons iets, men weet natuurlijk niet wat, plaats gegrepen heeft. Overeenkomstig dit symbolisch Idealisme, - waarvan ik ruim drie jaren geleden

in dit zelfde tijdschrift[1] het wettig ontstaan uit de fysiologische onderzoekingen van onzen tijd heb trachten aan te toonen, en dat Prof. Land destijds niet met het Idealisme van Fichte op éene lijn had behooren te stellen, - zijn de zoogenaamde eigenschappen der dingen slechts namen voor zekere gewaarwordingen die wij ondervinden, voor zekere wijzigingen van ons zelfbewustzijn. Zelfs al waren het eigenschappen in den eigenlijken zin des woords, zou het niet aangaan daarvan iets algemeens te abstraheeren, bijvoorbeeld van Zoetheid of Zuurheid te spreken en dan voor die abstraktiën eene oorzaak op te sporen. Maar het behoeft wel geen betoog, dat dit nog oneindig veel minder geoorloofd is, nu deze eigenschappen tot toestanden van ons bewustzijn werden herleid. Geschiedde dit te recht voor die eigenschappen, die binnen het gebied der zinnelijke waarneming vallen, zoo kan er geen enkele reden zijn om een anderen weg te volgen voor die eigenschappen der dingen welke het voorwerp zijn van onze esthetische of van onze zedelijke waardeering. Ware het dus onzinnig in het hoogste wezen naar iets te zoeken dat als oorzaak aan dát gevolg beantwoordde, dat wij Zoetheid of Zuurheid noemen, dan mag het vooral niet minder ongerijmd heeten, in datzelfde hoogste wezen eene oorzakelijkheid te willen ontdekken van hetgeen waaraan wij den naam geven van Liefelijkheid of Doelmatigheid. De vier gebezigde woorden met het achtervoegsel *heid* zijn eenvoudig algemeene benamingen, en onder elke van deze benamingen begrijpen wij het karakter dat telkens aan eene reeks van gewaarwordingen of aandoeningen toekomt, in hoevele opzichten zij voor het overige ook van elkander verschillen mogen. Tegen dit een een en ander zou de Mill van de induktieve Logika niets hebben ingebracht, maar waarom is de Mill van *On Religion* er dan toe gekomen om, den ouden betoogtrant volgende, voor Liefelijkheid, Droefheid, Doelmatigheid, enz., eene bovennatuurlijke oorzaak te willen vinden. Hij, met zijne logische beginselen, had de natuurlijke Godskennis niet mogen bestrijden met de bewering: uwe bovennatuurlijke oorzaak is zoo absoluut niet als gij u haar voorstelt, maar enkel met de bewering: uwe bovennatuurlijke oorzaak, hoe ook gekleurd, hetzij gij haar onbepaalde of beperkte macht, liefde en wijsheid toekent, ligt én als oorzaak, in den zin door u bedoeld, én als bovennatuurlijke

1 Zie *de Gids* van Juni, 1871.

oorzaak, ten eenemale buiten het gebied van het menschelijk onderzoek. Zoo alleen ware Mill zich zelven getrouw gebleven, en had hij kunnen verhinderen dat wij hier, gelijk bij zijne meeste werken met uitzondering van de Logika, ons gedurig geneigd voelen hem toe te roepen: Maar Mill, lees toch eens de Logika van Mill.

Op mijn herhaald *waarom* van daareven antwoordt iemand wellicht, dat de Schrijver zich op het standpunt zijner wederpartij, op dat van de aanhangers der natuurlijke Godskennis heeft geplaatst, hen op hun eigen terrein en met hunne eigene wapenen heeft willen bestrijden en daarom hun betoogtrant overgenomen heeft. Ik doe vooreerst opmerken, dat Mill, ware dit zijne bedoeling geweest, ons wel met een enkel woord had mogen waarschuwen. Doch ik ga verder en houd staande, dat deze onderstelling door het geheele geschrift wedersproken wordt. Vooreerst zou het bevreemding mogen wekken, niet dat men een wederpartij ook, maar dat men haar uitsluitend met hare eigene wapenen bestreed. Verder hebben wij gezien, dat Mill besluit tot de mogelijkheid van de gedeeltelijke waarheid der theïstische voorstelling, en aan die mogelijkheid onze hoop wil verbinden. Maar er is geen enkele reden om de gedeeltelijke waarheid van die voorstelling als altijd mogelijk aan te nemen, wanneer de oude betoogtrant principiëel verkeerd is. Mill heeft dien betoogtrant dus wel degelijk overgenomen. Hij heeft het echter gedaan zoo als men doet wat niet uit onze innerlijke natuur voortvloeit; en van daar eene halfheid, eene tweeslachtigheid in dit geschrift, die bevreemding wekt. Hij kan het bestaan van God niet bewijzen, maar acht het toch bewijsbaar dat God liefde is met beperkte macht. Hij ziet in God niet het absolute wezen, maar acht het toch wenschelijk dat wij om zullen gaan met God als het ‘volmaakte’ wezen. Weinig weet hij te zeggen voor de nuttigheid van den godsdienst, en niettemin zal de gedachte aan God wijding en adel aan ons bestaan kunnen verleenen. De hoop der onsterfelijkheid ruilt hij gaarne voor die der eeuwige rust in het graf; nogtans zal onze verbeelding zich met een hiernamaals moeten bezighouden. Hij schrijft een boek, dat wegens zijne loochening van Gods almacht nooit aan hem had kunnen behagen, die zelfs geen vogel, geen haar van ons hoofd aan het Godsbestuur onttrokken wilde zien; hetgeen niet wegneemt, dat wij in de goedkeuring van Jezus van Nazareth den maatstaf van ons gedrag moeten zoe-

ken, alsof die maatstaf het schrijven van *On Religion* niet als godslasterlijk veroordeelen zou. Gods macht is beperkt, en toch weet Mill zeker dat God zegevieren zal.

Hoezeer logische overdrijving, hetgeen de Duitscher *consequenzmacherei* noemt, stellig af te keuren is, zoo kan toch de tweeslachtigheid, waarop ik wees, geen andere uitwerking hebben dan dat wij dit geschrift van Mill onbevredigend moeten noemen. Is het ons om godsdienst te doen in den eerlijken en ernstigen zin van het woord, zoo laten wij ons niet tevreden stellen met een God, die slechts eenige moeilijkheden meer overwinnen kan dan de mensch, die niet als de Volmaakte, en dus in het geheel niet kan worden aangebeden, zonder dat er een soort van afgoderij plaats vindt. Is het daarentegen uitgemaakt, dat Rede en Openbaring mij onmogelijk een hooger dan zulk een wezen kunnen doen vinden, wiens liefde, macht en wijsheid als die der menschen beperkt zijn, zoo moet ik de behoefte aan aanbidding verloochenen en eerlijk erkennen, dat er thans geen godsdienst meer is. Want al is historisch de godsdienst met denkbeelden bestaanbaar geweest, die logisch met de voorstelling van een absoluut wezen niet te vereenigen waren, heden ten dage, bij de ontwikkeling van ons denken en vooral van onze zelfbewustheid, kunnen wij in gemoede niet meer nederknielen voor een God die het ja goed meent, maar de handen gebonden heeft en de uitnemendheid van wiens verstand minstens problematiek moet heeten. Mill zelf knielt voor zulk een God dan ook niet neder, hij is een aanhanger van hetgeen hij de *Religion of Humanity* noemt. Over deze willekeurige benaming van eene gezindheid die wel zoo eenvoudig en natuurlijk als een zuiver zedelijke gezindheid gekwalificeerd kan worden, willen wij niet twisten, allerminst nu sommige moderne predikanten de ‘atheïstische schakeering van den godsdienst’ aanbevelen, waarmee zij in mijn oog meer blijk geven van vindingrijkheid dan van gezond oordeel. Maar wat wij Mill euvel duiden is, dat hij, zelf eens deze *Religion of Humanity* toegedaan, niet een veel vernietigender kritiek van het Theïsme geschreven heeft, in stede van het verminkt en gehavend hun toe te werpen, die hij, onwellevend genoeg, in staat acht in zulk eene armzalige Godsleer de uitdrukking te vinden van hun hoogste, van hun godsdienstig leven. Had hij het Theïsme minder genadig behandeld, hij zou grooter eerbied hebben getoond te bezitten voor het verschijnsel van den godsdienst.

De praktische fout van het Humanitarisme religie te doopen, treedt daarin aan het licht. Men kan aan het woord religie dien verdraaiden zin niet geven, tenzij men voor het eigenlijk kenmerkende van den godsdienst de oogen sluite. Het innigst karakter van den godsdienst moet men miskennen, om vrijheid te vinden godsdienst en zedelijkheid te vereenzelvigen. Dat Mill dit karakter miskent, blijkt uit zijn onderzoek naar het Nut van den Godsdienst. Hier, waar de vraag naar de waarheid geheel uitgesloten bleef, had hij eene schoone gelegenheid om van den weldadigen invloed der religie al het goede te zeggen, dat hij er van wist. En wat geeft hij ons te lezen? Het geheele nut van den godsdienst schijnt hem daarin gelegen te zijn, dat hij den steun van een bovennatuurlijk gezag, van de opvoeding en van de openbare meening aan het een of ander stelsel van zedelijkheid geeft, en verder een zekere verhevene weetgierigheid bevredigt. Met zulk eene oppervlakkige karakteristiek van den godsdienstigen invloed stelt een man als Mill zich tevreden. Hij ziet vooral de maatschappelijke, veel minder de individueele zijde van den godsdienst. Dat het nut van den godsdienst in de eerste plaats moet gezocht worden in hetgeen onze eigene persoonlijkheid er aan heeft, in de rust die de mensch er in vindt, juist wanneer hij zich nog iets anders gevoelt te zijn dan lid van het groot maatschappelijk geheel, daarbij staat Mill nauwlijks stil. Spreekt men van nut, dan verdient de vraag toch overweging of de man, die elken morgen zijn deel van moeite en zorg aanvaardt, die den maatschappelijken vooruitgang en het geluk zijner omgeving als het doel van zijn streven erkent en, in weerwil van zooveel als hem ontmoedigt, ja dreigt te verlammen, nederig maar volhardend dit doel iets nader poogt te komen, of zulk een man niet veel beter berekend zal zijn voor zijn taak wanneer hij een verborgen leven heeft met God, wanneer hij gelooven kan dat hij een eeuwig en onveranderlijk steunpunt bezit, een vriend der ziel, tot wien hij kan spreken: ‘alles wisselt, Gij houdt stand!’ Nog eens: of er voor zulk een geloof een redelijke grond is, behoeft hier niet onderzocht te worden, maar, over *Utility of Religion* handelende, kan men de *zedelijke* kracht die van zulk een geloof uit moet gaan niet veronachtzamen zonder zich aan een wetenschappelijke fout schuldig te maken, immers zonder den omvang te miskennen van het onderwerp waarmee men zich bezig houdt.

Niettemin mag de schrijver dezer regelen, wil hij eerlijk zijn, niet met een afkeurend woord van dit boek afscheid nemen. De kritiek van het Theïsme is hem niet radikaal; de waardeering van het gevoel, dat in het Theïsme zijn uitdrukking pleegt te vinden, is hem niet diep genoeg; van een humanitarischen godsdienst te spreken, schijnt hem in strijd met de les der logika, die wil dat benamingen hare vaste beteekenis zullen behouden; in weerwil van dit een en ander heeft hij dit zonderling geschrift van Mill liefgekregen. Het heeft op zijn gevoel eene uitwerking gehad, niet ongelijk aan die, welke van sommige stukken van Beethoven pleegt uit te gaan, waarbij wij zoo diep ondervinden, dat het lijden de bodem is waarin het schoonste en verhevenste ontluikt. Grootsch en stout is de wijze waarop Mill, wars van elke oppervlakkige theodicee, de wanklanken der natuur, een met allerlei zwarigheden worstelend Godsbestuur, een in lijden en strijden gedoopte wereld voor onze verbeelding verlevendigt. De dichter in ons heeft dien God lief, die het niet voor het gebieden heeft, maar slechts in den hoogsten ons bekenden vorm het Goede vertegenwoordigt in zijne pijnlijke worsteling met het kwaad. En wie zal zeggen of deze schepping van Mill's verbeelding niet bestemd is den skeptischen wijsgeer het beste deel te doen terugvinden van het geloof zooveler edele geesten in en buiten het kristendom: het geloof aan een lijdenden God, symbool van de bewustheid, dat rustelooze worsteling, waarin wij gedurig dreigen te bezwijken, maar dagelijks van nieuws moed vatten tot dat alles volbracht zij, de wet is van dat leven waaraan de denkende, gevoelende en handelende mensch waarde kan hechten.

Utrecht.

A. PIERSON.

Emancipatoria.

Emancipatoria. Een Fantaisie van Werther, schrijver van ‘de Sociale Kwestie’. Amsterdam, Gebr. Kraay, 1874. 2 dl.

Het was een bijzonder droge zomer. Zelden zijn er in een zeker tijdsbestek zoo weinig centimeters vocht gevallen. Heerlijk weêr om te reizen, zoo gestadig, zoo consequent. Men kon er zoo vast op bouwen, en zoo gerust zijn plannen maken voor toertjes op morgen en overmorgen en op den volgenden Zondag. Een zomer zonder teleurstellingen en een najaar.... een najaar, zoo mooi en zoo warm als het oudste lid van de redactie van *de Gids* zich niet herinneren kan ooit te hebben beleefd.

Wij ondervinden er dan nu ook de gevolgen van. Het schijnt, dat er *bon an mal an* altijd ongeveer dezelfde hoeveelheid hemelwater op het aardrijk behoort te worden uitgestort. Het volumen, dat zich anders over vier maanden verdeelde, plaste nu in vier weken op ons neder, tot groot voordeel voor de scheepvaart op de rivieren, die door de langdurige vroegere droogte gestremd was, tot groote verkwikking van de dorstige klei, van de turfmolmachtige tuinaarde en van het onverzadelijke zand, maar tot groot ongerief van mij en mijnsgelijken, bewoners van eene theoretisch zindelijke, maar in de werkeijkheid zeer vuile en morsige stad.

Ik voor mij houd meer van gelijke verdeeling. Ik word liever eens in de veertien dagen nat dan veertien dagen achteréén. 't Kwam mij ook in deze maand zoo slecht gelegen. De maand November is eene maand van visites. De meeste familles krijgen dan genoeg van de genietingen van het buitenleven, en stroomen van Bloemendaal, van Zeist-Driebergen, van het Gooi, van Arnhem-Velp naar de stad, dat is, naar Amsterdam. Ik heb onder mijne famille vele van die familles, die het slacht-

offer zijn van buitens of optrekjes, die ze ieder voorjaar met hetzelfde genoegen weêr betrekken, maar ieder najaar met nog oneindig meer genoegen weêr verlaten. Het spreekt van zelven, dat zij mij met verontwaardiging zouden aanzien, als ik durfde beweren, dat zij de ware, echte buitenlui niet zijn. Zulk eene beschouwing zou kant noch wal raken en eene volkomen miskenning zijn van hunne eenvoudige, landelijke zeden en hun ingenomenheid met de stille eenzaamheid, de golvende graanvelden, de ruischende bosschen, de paarsche hei, het gele zand of de malsche groene weiden met koebeesten aan een dampig, zilverig slootje.

Ik mag voor die liefhebberij niet ondankbaar zijn. Ik ben daaraan menigen genoegelijken zomer-Zondag verplicht. Voor een retourbillet, een gulden fooi aan de booien en twee kwartjes fooi aan den koetsier en een knap paar handschoenen worden mijne idyllische en arcadische behoeften op die wijze in het schoone jaargetij voldoende bevredigd, vooral op die dagen, dat ik landelijke families bezoek, die in den omtrek van den Haag buiten zijn, en die mij het muziek in het Bosch laten hooren en met mij dineeren in de groote Badhuis te Scheveningen, waarvan de eenvoud en de stilte mij altijd het meest toelachen en het ernstigst stemmen. Maar wie eene villa moge hebben aan den Scheveningschen weg, of te Rijswijk of Voorburg, niet alzoo mijne goede oude tante. Ze woont op een buiten te 's-Graveland, waar haar ouders en grootouders ook reeds hebben gewoond, en dat bijna tien minuten gaans ligt van den grooten weg en een vol uur rijdens van de station Loenen-Vreeland. Hoever het ligt van de station Hilversum ben ik niet bij machte geweest te constateeren, daar tante ook dezen zomer mij steeds met haar rijtuig van Loenen liet afhalen, blijkbaar onbewust van het bestaan van een Oosterspoorweg.

Ik houd ontzettend veel van tante, en ik weet, dat zij ook ontzettend veel van mij houdt. Ik heb groote en onschatbare verplichtingen aan haar, maar de grootste en onschatbaarste verplichting, die ik aan haar heb, is hare persoon en hare persoonlijkheid. Tante is al oud, tante heeft geene kinderen; zij leeft met een gezelschapsjuffrouw en aan logées ontbreekt het haar niet.

Zij is een ouderwetsche vrouw met ouderwetsche begrippen van weldadigheid. Al hare dienstboden, al hare gepensioneerden

en gealimenteerden kunnen haar, uit een geldelijk oogpunt, zonder bekommernis zien heengaan. De weldoende hand zal voor hen niet sterven. Al hare bloedverwanten, wien eene ondersteuning of eenige ruimere middelen niet onwelkom zijn, kunnen gerust tot haar komen. Zij zal stellig geen hunner ongetroost wegzenden, en de troost, dien zij geeft, zal van een vriendelijk en opbeurend woord vergezeld gaan. In weêrwil van haar leeftijd, is zij nog altijd eene flinke, cordate vrouw, met vaste beginselen en bepaalde opinies. Verstandig en degelijk is ze haar geheele leven geweest, en ik hoop, dat zij het tot het laatst zal mogen blijven. Het ras, waartoe tante behoort, wordt zoo zeldzaam, dat ik haar wel de onsterfelijkheid zou willen toewenschen.

Ook tante is deze maand weêr in stad gekomen, vooreerst om de gezelligheid en ten behoeve van hare meiden, die 's winters toch graag bij hunne familie willen zijn, en ten tweede, omdat 's-Graveland wel wat vochtig is, al kan tante buiten ook goed stoken en al is het huis zoo solide gebouwd als een stadshuis, ik bedoel, van de zeventiende af achttiende eeuw.

Die terugkomst wordt mij altijd eene week vooruit gemeld met opgave van het juiste uur, waarop tante denkt af te rijden - zij gaat niet met de spoor - en van den vermoedelijken tijd, waarop tante hoopt aan te komen. Na bureau-tijd ga ik er dan dadelijk heen om haar goeden dag te zeggen en te zien, hoe zij er uitziet. Dat bezoek duurt echter zeer kort. Men begrijpt, hoe vreeselijk veel er te doen is bij die thuiskomst, hoewel de meiden al een paar uren vroeger met den spoortrein zijn gearriveerd. De mandjes en reistaschjes en al de ‘brekende waar’, die noodzakelijk in het rijtuig moeten worden medegebracht, vereischen veel tijd en zorg voor de ontpakking. Tante gaat dien avond dan ook vroeg naar bed, niet omdat ze vermoeid is, maar omdat het voor Sientje en Truitje, en vooral voor Daatje, zulk een drukke dag is geweest. Verbeeldt u, ze zijn al van ochtend om 6 in de weer geweest, en dan die reis met de spoor en het uitpakken, het klaar maken en opdoen van het eten! De drie gratiën mochten eens flauw vallen!

De aartsvaderlijke of liever aartsmoederlijke verhouding - wij moeten toch noodzakelijk ook aartsmoeders gehad hebben, al worden ze niet vermeld - tusschen meesteres en dienstbaren, die in haar huis bestaat, heb ik nergens anders ontmoet. Ik betrapte er tante dikwijls op, dat zij eene harer meiden aansprak als ‘kind’. Dit trof mij omdat ik de meeste dames eene

geheel andere beschouwing hoorde uiten omtrent hare dienstboden, vooral in dezen verdorven tijd, waarin men om de drie of zes maanden verplicht is, van personeel te wisselen. Allermerkwaardigst! Bij haar stalen de keukenmeiden niet en waren zij na den eten niet dronken; bij haar was de werkmeid niet onwillig of onhandig en de linnenmeid niet lui of te nuffig. Ik ben als oude jongeheer niet in staat dit natuurverschijnsel te verklaren.

Als tante dan eenige dagen gecaseerd was in de stad en het geheele huis in orde en norm, dan werd ik te eten gevraagd, te eten op de ouderwetsche manier, met den geheelen avond er bij. Van comparities of vergaderingen mocht geen sprake zijn. Diners, die om acht uur afloopen, kende tante niet. Maar zij had niet tegen een cigaar; zij vond zelfs een cigaar gezellig, mits men er bij praatte en thee dronk en er niet bij indutte. Zij had een grooten afkeer van siesta's en begreep niet, dat het digestie-proces de hulp van Morpheus vorderde. Niettegenstaande haar hoogen leeftijd, bleef zij recht als een kaars in een hoogen leunstoel zitten en gevoelde niets van die aanvechtingen, die een bevredigde eetlust bij sommige zenuwachtige of bloedrijke individuen te voorschijn pleegt te roepen. Zij nam haar haakwerk - een reuzenarbeid, bestaande uit honderde vierkante lapjes, die bestemd waren later samen een één- of twee persoons sprei te vormen - ter hand, praatte en wilde dat er gepraat werd, maar liefst niet over personen van hare kennis, maar over de gebeurtenissen van den dag en de nieuwtjes der stad.

Het was dan op een van deze natte Novemberdagen, dat ik de prettige, goed verlichte, maar wel wat warme huiskamer van tante binnentrad. Zij was niet alleen, er was *prié*. Behalve hare adjudant, waren er twee nichten van tante en van mij, eene oudere en eene jongere. Het vrouwelijk element speelde natuurlijk bij tante de hoofdrol, en zij was de eerste om het te erkennen, als ze mij soms lachende vergeleek bij mallen Jan onder de hoenders, eene vleierij, die mij, van ieder ander en op elken anderen toon uitgesproken, matig zou hebben behaagd.

- Je komt weer net op 't tipje, zei tante, nadat ze mij de hand had gedrukt en ik de nichten en de adjudant had begroet.

- Was er wat nieuws op de sociëteit?

- Niets bijzonders, tante, ten minste niets wat u zou interesseeren.

- Waarom zou het mij niet interesseeren? vroeg tante, - jelui denkt, geloof ik, altijd, dat wij ons voor niets belangrijks interesseeren, omdat we 't niet kunnen begrijpen. Ik stel belang in alles, als het maar niet de Tweede Kamer is.

- Dat weet ik, tante, hernam ik, - maar een commercetje, gearroseerd met gewichtige aanmerkingen over rijmen en kleuren en met de gewone heeren-aardigheden over... u weet wel! interesseeren u toch ook niet.

Tante houdt niet van politiek, van verkiezingen, van de Tweede Kamer, en vindt het zeer verkeerd, dat iedereen zich met staatkunde bemoeit. Met Thorbecke is ze echter een jaar vóór zijn dood verzoend, waarschijnlijk omdat ze aan hem begon te wennen.

- Je moest je schamen, Bernard! om op klaarlichten dag kaart te spelen. Dat komt er van, jongen! als men een oude vrijer wordt. Dan krijgt men allerlei slechte gewoonten. Ik heb je dikwijls genoeg gewaarschuwd.

- Dat hebt u ook, tante, zei ik, - maar ik speelde geen kaart, maar domino.

- Zoo, antwoordde tante, - dat is wat anders.

Het *menu* van tante's diners bood mij zelden groote verrassingen. Ik wist, dat de goede vrouw voor mij altijd twee schotels van Zomerdijk Bussink liet komen: oesterpasteitjes of vleeschpasteitjes, een ossentong met ragoût of een ossenhaas à la jardinière. Al het overige eten maakt Sientje klaar. Sientje braadt voortreffelijk patrijzen en snippen met hun spekje en hun broodtje, en kookt onberispelijk groenten uit blikken busjes. Men noemt dat verduurzaamde levensmiddelen. Te mijner eer verschijnt ook onveranderlijk Marsalla en een flesch oude Cantemerle, en ter eere van alle verjaardagen drinken wij Sillery mousseux. Het eten van oesters wordt door tante ook als een verjaardag beschouwd.

De beide nichten, die ik bij tante ontmoette, waren zeer verschillende personen. De oudere - ze was boven de achten-twintig - was eene ongehuwde jonge dame, die op kamers woonde en veel uit logeeren ging in den zomer, en veel uit dineeren en ‘op avondjes’ in den winter. In het bezit van een

onafhankelijk fortuin, dat zij reeds vroeg van hare ouders geerfd had, en lang niet leelijk, was zij in hare jeugd wel wat difficiel geweest in hare keuze van een echtgenoot. Althans, zoo dacht tante er over, die op het punt van huwelijken vrij modern en democratisch was en ieder fatsoenlijk, braaf en oppassend jongmensch voor hare nichtjes als eene convenable partij beschouwde, al had zijn grootvader niet op het regeeringskussen gezeten. Mijne nicht Cateau echter eischte in den gelukkige, die haar naar de trouwkamer eerste klasse zou geleiden, goede geboorte, uiterlijke schoonheid, een mooie maatschappelijke positie, veel verstand, veel smaak en elegante manieren; ze had daarbij nog preferenties voor de soort van kring, waarin zij door dien gelukkige zou worden opgenomen, en voor de soort van schoonheid, die hij behoorde te bezitten. Hij moest blond zijn, lang en svelte; hij moest een ovaal gezicht hebben, geen snorren dragen, lange, magere handen en kleine, smalle voeten er op nahouden, en honderd andere détails meer, welke haar in hare keuze zoodanig beperkten, dat zij eindigde met niemand gelukkig te maken.

Geheel anders was mijn jongere nichtje Marie, in de wandeling Mies genoemd. Ze was een minderjarig meisje, zooals men ze in boeken beschreven vindt, lief, eenvoudig, hartelijk en zacht, vol toewijding en plichtgevoel, altijd in hetzelfde opgeruimde, tevredene humeur, bedeeld met eene groote mate van practisch verstand, uitstekende ménagère en volleerde pleegzuster. Ze had het thuis lang niet prettig. Mijn oom - haar vader - was een vrij egoïste en knorrige podagrist, en tante was geene gemakkelijke tante en daarbij bijna stokdoof.

Oom, die van huis uit een zeer beperkt maar een mooi en voornaam man was, had het ongeluk zich zelven voor zeer slim aan te zien en met zijn tijd meê te willen gaan. Daaronder verstond oom het liefhebberen in de *haute finance*. Zijn stelregel was, dat men een achterdeurtje voor de fortuin moest openzetten. Hij had zoovele achterdeurtjes opengezet, dat door eene van deze een goed deel van zijne ouderlijke erfenis verdween, tot groot ongerief voor zijn talrijk gezin - Mies was de oudste van tien kinderen - en tot ontzettend nadeel voor het humeur zijner vrouw en voor zijne eigene gemoedsstemming.

Als het niet om Mies ware geweest, zouden deze oom en

tante stellig behoord hebben tot die, bij wie ik alleen verjaaren nieuwjaars-visites aflegde.

De Cantemerle was op; het dessert was afgenomen; het damasten tafelkleed had plaats gemaakt voor een grijs linnen met sterretjes, en het theeblad was binnengebracht. Tante had met haar haakwerk plaats genomen in haren leunstoel - waarin zij nooit leunde - bij den haard. Ik hing achterover in een voltaire aan de andere zijde met de geoorloofde eigaar. De drie andere dames zaten om het grijs linnen tafelkleed, de adjudant aan het theeblad, de nichtjes met borduur- en tapisseriewerk.

- Nu, jongen! wat is er nu voor nieuws in Amsterdam? vroeg tante.

- Nieuws, tante? Een heele boêl nieuws. Er zijn heeren, die met dames wegloopen, en er zijn dames, die met heeren op reis gaan.

- Je weet wel, zei tante kortaf, met een blik op de meisjes, - dat dergelijke cancans mij niet interesseeren.

- Ja, dan is er nog politiek nieuws, hernam ik.

- Van de Staten-Generaal of van mijnheer Heemskerk? vroeg tante, - daar wil ik ook niets van hooren. Dat gekrieuw in den Haag verveelt mij. In mijn tijd was men minister totdat men zelf bedankte of stierf, of totdat de Koning goedvond een ander te benoemen.

- Neen, tante! van de stad.

- Zoo, jongen, dat is wat anders. De stad gaat ons allen aan.

- Twee wethouders hebben bedankt en er zijn nieuwe benoemd. Wij hebben in den laatsten tijd onstuimige raadsvergaderingen gehad, die voor geen Tweede Kamer behoefden onder te doen.

- Dat is jammer, zei tante - die voortdurende wisseling van personen is niet goed voor de stad. In mijn tijd zaten de wethouders hun leven lang. Maar waarom moeten ze nu ook alles publiek behandelen, Bernard?

- Omdat het het publiek belang geldt, tante! Het was de kwestie van faecalien.

- o Ja, zei tante - Sarphati.

Het is eene eigenaardigheid van tante, dat zij nooit van meststoffen kan hooren spreken of zij denkt aan Sarphati, die voor haar niet zoozeer de stichter van het Paleis voor Volksvlijt, als de directeur van de landbouw- en mestcompagnie is geweest.

Daar ik zelf echter geene specialiteit ben in deze onwelriekende zaak, gevoelde ik geene verplichting haar met liernurspoel- of tonnenstelsel bezig te houden.

- Ben je ook bij Mina Kruseman geweest? vroeg Cateau, terwijl ze haar tapisserienaald vaststak in het hart van een roos. Cateau begint eene onrustbarende neiging te vertoonen voor dames, die aan emancipatie doen.

- Neen, zei ik - 't was zulk slecht weêr en het trok mij ook niet aan.

- Ziedaar weêr het algemeene *parti-pris*. Omdat eene *vrouw* schrijft en spreekt. trekt het je niet aan.

- Met je permissie, Cateau! Ik heb geene vooroordeelen tegen dames, die schrijven en spreken, alleen tegen jonge of oude vrouwen, die met voorbedachten rade *van* zich doen spreken. Ik bewonder en eerbiedig mevrouw Bosboom, ik waardeer Christine Muller, Agatha en vele anderen, ik herlees met genoegen Sara Burgerhart en Willem Leevend, en ik huldig het talent van de talrijke vrouwelijke auteurs, die het sieraad zij der engelsche letterkunde. Maar *show* en ophef geniet ik niet; jachtmakerij op theatrale effecten maakt mij niet weemoedig, maar wee, en opzettelijke excentriciteit stoot mij af, zelfs bij groote geniën.

- Maar je kunt er immers niet over oordeelen, omdat je er niet geweest bent? zei Cateau.

- Toch wel eenigszins, hernam ik, - ik heb het Allerhande Bundeltje van de Moderne Judith en Kunst en Kritiek van Stella Oristorio di Frama, cantatrice, gelezen, en ik heb juffrouw Kruseman tweemaal gehoord, ééns, toen ze met juffrouw Betsy Perk in de Keizerskroon optrad, en ééns, toen ze in het Park hare Echtscheiding of haar Huwelijk in Indiën voordroeg. Je ziet dus, dat ik haar niet ignoreer.

- Zoo, en hoe vindt je haar voordracht?

- Soms heel lief, met veel nuanceering en gemakkelijkheid, niet zonder schalkheid en meer dan vrijmoedig. Maar ze heeft, dunkt me, eene groote fout als declamatrice en lectrice. Ik weet er geen ander woord voor dan: valsch van kleur.

- 't Is of je van een schilderij spreekt, zei Mies.

- Ja, de tableaux of voorstellingen, die juffrouw Kruseman door woorden wenscht te geven, bedoelen zekere overeenkomst met schilderijen. Wat voor deze de kleur is, is voor het ta-

bleau in woorden de toon. Het komt mij voor, dat die toon dikwijls averechtsch is; zij is hoog en schel, waar ze diep en sonore moest zijn, en klinkt dikwijls schor, waar verheffing wordt verwacht. Ik weet niet of het aan den omvang en het timbre van haar stem, aan haar uitspraak of aan hare manier moet worden geweten, maar stellig is het, dat zij tegenovergestelde effecten teweeg brengt van die men gestemd is te verwachten. In de komedie....

- Zoo, heb je haar in de komedie ook gezien? vroeg tante.

- Ja, tante! De eerste keer, dat zij optrad als Louise in hare Echtscheiding, heb ik haar gezien, en ik heb ook daar verbaasd gestaan over het gemak, waarmede zij optrad op een tooneel, dat haar, zoo men zegt, geheel vreemd is. Zij zegt goed, zij acteert doorgaans juist, hare poses zijn wat theatraal maar niet onbevallig; maar ook daar sloeg zij soms zulk een verkeerden toon aan, dat het effect, dat zij beoogde, geheel verloren ging. Als jufvrouw Kruseman nog iets jonger was en haar geëmancipeerd karakter haar veroorloofde naar raad te luisteren en eigen gebreken in te zien, dan zou ik zeggen, dat zij eene zeer goede actrice zou kunnen worden.

- Me dunkt, zei Cateau - dat Bernard water in zijn wijn begint te doen. Mina Kruseman schijnt dan toch veel talent te bezitten, al trekt ze je niet aan.

- Heb ik gezegd dat ze geen talent bezit? Neen, juffrouw Kruseman is een zeer begaafd persoon. Ik spreek evenmin als Hroswitha van mijnheer Shakspeare, of van mijnheer Göthe, maar dit is voor mij - immers voor als nog - geen voldoende reden om juffrouw Kruseman niet meer juffrouw te noemen. Juffrouw Kruseman is stellig veel jonger dan die twee anderen.

- Het is eene begaafde persoon, ging ik voort. - Van natuurlijke charmes mag ik niet spreken, want ze zou dat kwalijk nemen. Ze wenscht, dat men over de sexe glisseert. Ze leest of zegt heel goed op, ze is eene fatsoenlijke vrouw met fatsoenlijken toon en fatsoenlijke manieren, en haar aanleg voor het tooneel is onmiskenbaar. Maar hare begaafdheid als auteur houdt geen gelijken tred met haar talent voor voordracht, en als dramatisch auteur heeft zij zelfs *l'enfance de l'art* nog niet bereikt. Ze kan nog niet spellen. Haar stuk, tante! is geen stuk, maar bestaat uit zestien *levers de rideau*, uit zestien tableaux vivants of chineesche schimmen. Er is geen en-

kele rol in. Als lokale voorstelling van een indisch huishouden en indische toestanden zou men enkele tooneelen kunnen photografiëeren, en men zou dat gemakkelijker kunnen doen, omdat de personen er zoo weinig bij uitvoeren.

- Maar er zit toch eene schoone ernstige gedachte en een diepe moraal in. Ze waarschuwt ons tegen een huwelijk uit dwang en toont ons daarvan de rampzalige gevolgen, bij de onverbreekbaarheid van zulk een huwelijk, zei Cateau met veel vuur.

- Cateau, Cateau! riep ik lachende uit, - je bent al goed in de leer. Huwelijken, aangegaan voor een, twee of drie jaren, voor zoolang als men elkander niet verveelt, en bevoegdheid om te ieder uur de samenwoning op te zeggen - misschien zes weken vooraf kennis gevende? - vormen artikel 1 van het emancipatie-programma. Maar ik weet niet, of de moraal er bijzonder mede gebaat zou worden. Er zijn ongetwijfeld vele ongelukkige huwelijken, ook zelfs onder de zoogenaamde huwelijken uit inclinatie, maar zou de toestand beter worden, wanneer het huwelijk een dagelijks verbreekbare band ware? Maar wij, Cateau! kunnen daarover alleen theoretische bespiegelingen houden.

Cateau kreeg een kleur, en Mies kleurde van den terugslag. Tante glimlachte even, maar trok haar gezicht spoedig in de gewone plooi.

- Ik begrijp niet, zei ze - waar de meisjes en vrouwen tegenwoordig al die vreemde begrippen van daan halen. Wij, vrouwen, hebben even goed onze roeping als de mannen. Niemand is er, die niet een plicht te vervullen heeft, waarin zij een ernstige levenstaak vindt. Mies zorgt voor hare ouders en voor hare broêrs en zusters en beheert het heele huishouden. Zij is altijd bedrijvig en altijd opgeruimd. Ik geloof niet dat er vele heeren zijn, die een ernstiger en gewichtiger levensroeping te vervullen hebben. En als Cateau wil, kan zij met haar geld en haar goed hart en helder hoofd even degelijke bezigheid vinden. Zij behoeft maar om zich heen te zien, in den kring van onze familie, in den kring harer kennissen en van hare omgeving. Haar hand zal genoeg te doen vinden. Ik zelve leid nu een plantenleven. Mijne levenstaak was eigenlijk met den dood van je oom afgeloopen. Ik heb voor geene kinderen te zorgen of te denken; de juffrouw bestuurt het huishouden, en toch

verveel ik mij niet en acht mijn leven niet doelloos. Er zijn er gelukkig nog vele, die mij niet gaarne zouden missen en die mij als noodig beschouwen.

- Of er, tante, bevestigde ik met volle overtuiging. - Wie zou er op mij knorren en mij ‘jongen’ noemen, als u er niet meer was? En wie zou er, in mijn dwaze buien van melancholie en ontevredenheid, mij een hart onder den riem steken en door hare gezonde levensbeschouwing mij van mijne kuren en mijn opstand en hoovaardij genezen?

- Dat komt omdat je niemand anders en beters in mijne plaats hebt willen kiezen, lacht tante, - je bent nog jong - ik trek naar de vijftig - ‘en je moet je vooral door die emancipatie-begrippen niet van een huwelijk laten terughouden. Ik zeg maar met mijn domme verstand, dat dit onze bestemming is.’

- Ja maar, tante! gesteld eens, dat ik Cateau vroeg en ze mij aannam....

- Dat zou ik nooit, riep Cateau.

- Gesteld, dat je 't deedt, wat zou ik dan voor een leven hebben? Voortdurende angst voor ontbinding van mijn huwelijk, voor opzegging van den dienst, met het vooruitzicht weder als oude jongeheer op straat te staan.

- Als je 't er naar maakte, zei Cateau, - dan zou dat nog het beste zijn wat je kon overkomen.

- In zeker opzicht ja, want dan bleef mij, altoos volgens diezelfde sociale en moreele beginselen, de kans over den volgenden dag een ander huwelijk voor vijf of zes weken aan te gaan.

- Maar dat zijn afschuwelijke en onzedelijke principes, zei tante, en Mies keek mij met hare zachte, blauwe oogen in verbazing aan.

- Aan zulke huwelijken zou men in mijn tijd, ging tante voort, - een heel anderen naam gegeven hebben.

- Men was toen nog niet op de hoogte van de noodlottige gevolgen van de ontbindbaarheid van den huwelijksband. Het huwelijk was toen een eigen huis, maar het moet een hôtel garni worden.

Cateau was gepiqueerd, en hoewel ik voor eene blijvende rancune tusschen ons niet bang was, vond ik het toch veiliger, en vooral beleefder, eene kleine toenadering te beproeven.

- Ik beken, zei ik, - dat ik de emancipatie-theorie wat

consequent heb gekleurd en dat er een soort van streven is om het lot van de vrouw te verbeteren en haar arbeidsveld uit te breiden, dat ook emancipatie wordt genoemd, waarvoor ik groote sympathie en belangstelling gevoel. Maar juist daarom betreur ik de gedragingen en allures van juffrouw Kruseman. Zij doet zelve afbreuk aan hare zaak en die harer zusteren. Zij neemt eene tartende houding aan: zij schijnt opspraak te zoeken en den twist uit te lokken. Ik spreek niet van haren revolver, ongetwijfeld het onschuldigste en edelste harer wapenen, maar van haar woord, dat lang niet geestig en vernuftig, maar slechts *zeer* overmoedig en vrij ruw wordt geslingerd naar de mannen der wetenschap en der letteren, of eigenlijk naar alle 'ellendelingen van mannen.' Die toon verdient afkeuring, allereerst van de zijde harer eigene bondgenooten en beschermelingen; ze zou kunnen naderen tot marktgeschreeuw en charlatanisme. De volkstribuun in haar moet geen familietrek krijgen met zekere ongepatenteerde tandmeesters, die hunne oratorische en andere gaven op een plein ten beste geven.

- Ik keur ook niet alles goed, antwoordde Cateau, eenigszins kalmer, - wat Mina Kruseman doet, spreekt en schrijft, hoewel ik over de mannen en over het hart der mannen mijne eigene denkbeelden heb. - Tante, Mies en ik keken elkaâr even meesmuilend aan. - 'Maar jij overdrijft erg, Bernard! als je meent, dat de zaak der emancipatie zelve door haar in gevaar kan worden gebracht. Wijs mij een enkel slecht gevolg van haar voorbeeld!'

- Juffrouw Baart, zei ik goedig.

- Zoo, hebt je die ook al gehoord, anti-emancipatie-man? En hoe beviel je Elise Baart?

- Ziet ze er niet heel lief uit? merkte Mies schalk op.

- Juffrouw Baart ziet er heel lief uit, Mies! antwoordde ik, - maar dat wist ik heusch niet toen ik naar Frascati ging om haar te hooren.

- Was het dien avond mooi weêr? vroeg Cateau.

- Je schijnt nog aan de zuiverheid mijner motieven te twijfelen, hernam ik, - het weer was slecht, maar de lectrice was eene nieuwe verschijning.

- En eene *liebliche Erscheinung* ook, zoo men zegt.

- Het liefelijke doet nooit kwaad aan eene verschijning. En er zijn beroemde chanteuses geweest, die ik liever niet gezien,

maar alleen achter de coulisses gehoord had. Daartoe behoort deze adepte der emancipatie niet.

- En hoe ziet zoo'n juffrouw er eigenlijk wel uit, die in 't publiek voordraagt? vroeg tante nieuwsgierig.

- Met variaties, tante, antwoordde ik, - ik heb ze gezien in een stemmig zwart zijdje, in glimmend zwart satijn, in bruin merinos, in groen fluweel en in wit neteldoek. Juffrouw Baart droeg een elegant wit baltoilet, wel niet geheel open, alleen *en coeur* en met eene prachtige ruche. Ik heb zelden zulk een gracieuse pouf en nooit zulk eene mooie traîne gezien. Ik was blij, dat ik niet met haar in een *Lanciers* stond. De mouwen waren allerliefst van binnen opengewerkt, en een mignon blauw dasje omstrikte de hals van de voorlezeres.

- Als je zulk eene beschrijving van het toilet van Mina Kruseman gaaft, zou ze zeer boos op je zijn.

- Ik vrees het; maar ik hoop, dat juffrouw Baart's Judithachtige ferociteit minder ontwikkeld zal zijn. Ik kan toch niet helpen, dat tante nieuwsgierig is naar haar toilet, en dat juffrouw Baart eene jonge blondine is. Is het wel, tante?

- Neen, jongen! het is mijn schuld, dat ge haar toilet hebt beschreven. Maar van een heer vraagt men ook wel, of hij een witte das en zijn decoraties droeg, of in een zwart jasje optrad. Maar hoe droeg zij voor?

- Precies als juffrouw Kruseman. Zij was daarop gecalqueerd. Dezelfde gestes, dezelfde beweging op het tooneel, dezelfde stembuigingen, dezelfde wijze van vasthouden van het keurig gebonden manuscript en, eindelijk, hetzelfde emancipatiethema: een ongelukkig huwelijk en het inconveniënt, dat men er niet naar verkiezing een einde aan kan maken, en het treurig lot eener oude ongehuwde juffrouw in tegenstelling van dat van hare zuster, die zich in het bedrijvige leven geëmancipeerd had en zeer gelukkig was gehuwd geweest, misschien omdat het huwelijk maar zoo kort geduurd had. De man werkte mede, door na 1½ of 2 jaar te sterven en daardoor eene scheiding te provoceeren. Ziedaar de twee verhaaltjes, die zij ons voordroeg met eene lieve, duidelijke, maar niet zeer krachtige stem, zonder overdreven pathos, behalve bij die passages, waarbij de bewuste ‘ellendelingen’ werden afgestraft.

- Je hebt deze lectrice opmerkzaam gevolgd, zei mijn nichtje Mies, - ik wed, dat ze indruk op je heeft gemaakt.

- Zeer zeker, den indruk, dat ik oprecht betreur, dat zij haar talent dienstbaar maakt aan eene theorie, die in mijn oog zoo valsch is, en wier verkondiging in een vrouwenmond met al de détails, die er bij behooren, zoo weinig aantrekkelijk klinkt.

- De heeren maken ook altijd zulke onkiesche gevolgtrekkingen, meende Cateau - waaraan de schrijfster zeker nooit gedacht heeft.

- Ik kan u verzekeren, dat men geene gevolgtrekkingen behoeft te maken, maar dat ons verschillende zaken volkomen duidelijk worden voorgesteld, die een meisje niet weten moest, of waarvan zij hare kennis althans niet moest openbaren ten aanhoore der tegenpartij, dat wil zeggen: van mannen.

Tante, die met hare ouderwetsche zeden toch zeer verdraagzaam was en een verlichte wereldbeschouwing huldigde, die menige jongere van dagen beschaamde; tante, die in weêrwil harer positie, geene kleingeestige vooroordeelen kende en in iedereen karakter en talent wist te waardeeren, had aandachtig geluisterd en soms ernstig het hoofd geschud.

- Het is al heel treurig, zeide zij, - dat tegenwoordig bij alles zooveel overdrijving heerscht. Wat beweegt een jongmeisje in het openbaar met bitterheid uit te varen tegen maatschappelijke instellingen, die ze te nauwernood begrijpt, en sociale hervormingen te preeken, waarvan zij de strekking en draagkracht zeker niet kan omvatten? Ik ben het met Bernard eens, dat niets de vrouw belet eene schrijfster, eene kunstenares, eene actrice te worden, en de talenten, die zij bezit, vrij te ontwikkelen. Ook heb ik er op zich zelven niets tegen, dat eene vrouw voorlezingen houdt. Eigenaardiger vind ik het echter, dat zij niet publiek optreedt, indien het niet volstrekt noodzakelijk is. Ons gebied is toch niet de openbaarheid; er valt in onzen eigen kring, op ons eigen veld zooveel te doen, dat dikwijls wordt verwaarloosd of geminacht, dat wij waarlijk niet verre af behoeven te zoeken wat dicht bij ligt. Als een meisje in haar eigen onderhoud moet voorzien, keur ik niet af, dat zij naar kunst of litteratuur grijpt, indien zij zich ongeschikt acht voor de huishouding of voor de verzorging en het onderwijs van kinderen. Maar ik kan mij niet begrijpen, dat zij uit louter zucht tot schittering of tot effect zich *persoonlijk* aan de beoordeeling van het groote publiek onderwerpt; - met hare werken is het wat anders. Die zijn

even impersoneel als de werken van mannen. Schilderijen, boetseerwerk, boeken zijn voorwerpen, waarvan de menigte kennis mag nemen zonder naar de sexe van den maker te vragen; maar eene vrouw, een meisje is niet een voorwerp.

- Uit mijn hart gesproken, tante! dat is ook de beschouwing van ons mannen. Eene actrice, eene chanteuse moet natuurlijk zich zelve geven, maar ik geloof ook, dat gij juist om die reden uwe dochter of uwe nichtjes niet gaarne zonder noodzaak en alleen uit eerzucht die kunstvakken zoudt zien beoefenen. Niet om de kunst zelve; zij staat even hoog als elke andere, maar om de onvermijdelijke omgeving, waarin zij voert, de onafwijsbare verhoudingen, waarin zij plaatst, het niet te miskennen gevaar waaraan zij blootstelt. De emancipatie gaat echter nog veel verder. Zij is niet tevreden met al de werkzaamheden, die tot het domein der vrouw behooren, met volledige annexatie van het gebied van kunsten en wetenschappen; zij verlangt, dat de vrouw met den man gelijkelijk mededinge naar iedere betrekking en naar elken post. In den handel, in de nijverheid, in het staatsbestuur, bij telegrafie, posterijen en spoorwegen moet voor haar evenzeer plaats worden gemaakt. Men meent daardoor de middelen van bestaan te verbeteren, maar men vergeet, dat men door die concurrentie der beide geslachten slechts de loonen en salarissen zal verlagen en den arbeid schaarscher maken. Men schijnt zich niet te herinneren welken gewichtigen invloed nu reeds zoowel de gehuwde als de ongehuwde vrouw, hoewel zij niet werkend optreedt, op ieder gebied uitoefent. In allen geestesarbeid, in de politiek en in de groote handelsondernemingen speelt de vrouw eene overwegende rol. De mannen trachten het nog wel eens te ontkennen, maar de vrouwen weten het zeer goed.

- Maar waarin zoudt gij dan de oplossing van de sociale hervorming van den toestand der vrouw zoeken? vroeg Cateau.

- Ik ben bang, dat gij boos zult worden, als ik het zeg.

- Volstrekt niet; ik wil wel eens hooren, wat de heeren der schepping over ons hebben beslist.

- Welnu dan. Vooreerst, zet ik alle groote woorden op zij en spreek niet van hervorming of revolutie, maar van geleidelijke verbetering Uwe emancipatie, of laat ik liever zeggen, uw grooter aandeel van levensgeluk - want dat zal toch wel het doel, en de emancipatie slechts het middel zijn - moet

het gevolg wezen van beter onderwijs, gezonder lichamelijke ontwikkeling, minder luxe en minder ijdelheid, of, zoo gij wilt, van verhoogde degelijkheid en ernst met eene verlaagde temperatuur van behaagzucht.

- Van behaagzucht zult gij de voorstandsters der emancipatie toch wel niet beschuldigen?

- Hm! Ik ben niet overtuigd. Er kan evenzeer coquetterie schuilen in een *superbe dédain* als in een beminnelijken lonk.

- Ja, op die wijs kan je alles wel ten slechtste uitleggen.

- Niet ten slechtste, maar op de meest natuurlijke wijs. Maar denk niet, Cateau! dat wij mannen ook met ons aandeel van geluk tevreden zijn. Wij hebben ook dringend eene emancipatie noodig, en nu ga ik uw hart veroveren. Ik spreek niet eens van onze emancipatie van de schutterij en de nationale militie, van het propaedeutisch en alle vergelijkende examens, van ons lidmaatschap van vervelende colleges en onze verplichting tot het bijwonen van vergaderingen of het bezoeken van een duf en benauwd beurslokaal. Ik spreek alleen van ons als mensch, als manmensch. Wij behoeven tot onze emancipatie bijna hetzelfde als gij. Ook onze opvoeding en ons onderwijs zijn gebrekkig; ook ons ontbreekt een gezonde leefregel; de gymnastiek van geest en lichaam laten veel te wenschen over. Onze arbeidskracht en onze werklust zijn niet genoegzaam ontwikkeld; wij hebben te vele behoeften en doen te groote eischen. Ook ons moest de ernst des levens heiliger zijn. En als dan beide geslachten eenvoudiger, krachtiger en gezonder waren, moesten er meer huwelijken gesloten worden, niet voor zes maanden, maar - ongeëmancipeerd - voor het leven; moesten.....

Een luid gelach stoorde mij in den vloed mijner welsprekendheid; Mies en Cateau schaterden; de juffrouw kon hare hilariteit niet bedwingen en zelfs tante zag mij glimlachend aan.

- Overheerlijk, Bernard! wat heb je daar mooi je eigen vonnis gesproken.

Mijn eigen vonnis? 't Was waarachtig waar ook; ik had mijn celibaat vergeten. Gek geval voor een redenaar!

- Welke treurige begripsverwarring! hernam ik medelijdend, - ik sprak immers van de toekomst en niet van het verleden? Ik behoor tot het verledene, en daarbij, Tante weet..

- Ja, Bernard! bevestigde tante, - ik weet het.

Wat tante en ik wisten gaat den lezer niet aan. Ik maak geen paradepaard van mijn hart.

Men kan zich voorstellen, met welk een overwinnenden blik ik mijne beide nichtjes na deze wonderdadige ontkoming aan een groot gevaar voor mijn succès als apostel aankeek. De juffrouw keek ik niet aan, want zij waschte de kopjes. Maar er stond geschreven, dat mijn hoogmoed dien avond tot den val zou komen. Mijn triomf duurde niet lang.

- Hé ja, zei tante, - wat is dat voor een boek, dat van Gogh mij op bezien heeft gezonden? Och, juffrouw, wilt u 't eens even aan Mijnheer geven?

De juffrouw stond op en bracht mij het boek, of liever de boeken. Het waren twee deelen. Ik sloeg den titel op en las: ‘Emancipatoria, een fantasie van Werther.’ Ik kreeg eene kleur, maar gelukkig kwam ik na eene kleine worsteling mijne ijdelheid te boven.

- Dat is een heel mooi boek, tante! dat ik u stellig raad te koopen en u door de juffrouw - de juffrouw was vijftig jaar - ‘te laten voorlezen. Al de diepzinnige gelee rdheid, die ik u van avond verkondigd heb, tot groot vermaak vooral van Cateau, heb ik juist vóor veertien dagen uit dat boek gehaald.’

- Geleende veêren, zei Cateau.

- Neen, gekochte, antwoordde ik.

- En staan daar nu waarlijk al die beschouwingen in, die je ons van avond met zooveel front hebt voorgedragen? glimlachte tante.

- Ja, tante, en nog veel meer! Emancipatoria is een heel interessant en daarbij een hoogst onderhoudend boek. De schrijver is een man van groot talent, van veel kennis, veel geest en eene hooge mate van verbeeldingskracht. In den vorm van een roman, van eene vertelling uit de Duizend-en-een-Nacht, geeft hij ons een beeld van de maatschappij, die uit de verwezenlijking der utopiën onzer emancipatrices zou geboren worden. Eene maatschappij, waarin de rollen geheel verwisseld zijn, eene maatschappij, die op haar hoofd staat, maar daarom toch nog verre van humoristisch is. Eene, naar mijn oordeel als man, gezonde opvatting van het zoogenaamde vraagstuk der vrouwelijke emancipatie spreekt uit elke bladzijde van dit merkwaardige boek, dat ik in de handen wensch van alle jongere en oudere

dames, die door deze ziekte, welke contagieus dreigt te worden, zijn aangetast.

- Mag ik het ook lezen? vroeg Mies.

- Liever niet, zei ik, - je hebt het niet noodig, maar voor Cateau zou 't eene goede lectuur zijn.

- Dankje, zei Cateau, - ik weet al vooruit al de argumenten, die je schrijver bezigt.

- Neen, hernam ik, - dat weet je niet, en je zult het heel vermakelijk vinden eens kennis te maken met eene maatschappij, waarin de vrouwen al de mannen-rollen vervullen, en de mannen alleen voor kruiers, huis- en lijfknechts en andere soort van dommekracht worden gebruikt, met inbegrip van ingrediënt van dat zekere tijdelijke huwelijk, dat zoo onzeker en daarom voor de emancipatoriaansche vrouwen, met hare vaste beginselen omtrent vrije liefde, zoo bekoorlijk is.

- Ik dacht, zei tante, - dat ze in dat land, om geheel consequent te zijn, de mannen zouden hebben afgeschaft?

- Ja, tante! wat zal ik u zeggen? Ik dacht het ook, maar... maar indien Marie eens een paar albums uit de binnenkamer ging halen.

Marie verdween in de binnenkamer.

- Maar, ging ik voort, - het gouvernement van Emancipatoria heeft begrepen, dat er voor hazenpeper nog altoos hazen noodig zijn. Dat zijn wij.

- *Glissons*, zei tante; - dus je raadt me bepaald aan, het boek van Werther te lezen?

- Ongetwijfeld, tante, maar zonder Marie. De auteur heeft mijn hart gestolen door zijn vernuft en zijne gave van voorstelling en ik zou hem gaarne leeren kennen. Indien ik eene aanmerking heb, dan is het deze, dat onder den rijkdom van plastische détails, van romantische grepen en peripethiën, de grondgedachte te veel naar den achtergrond wijkt. Nog eene andere opmerking heb ik omtrent de persoonlijkheid van den schrijver. Hij kent niet alleen Genesis I vers 27 en Prediker VII vers 28, waarnaar hij verwijst, maar hij heeft blijkbaar met vrucht gestudeerd in Genesis XXXIX, hetgeen hem tot groote eer en aanbeveling verstrekt.

- Laten we 't eens opslaan, zei tante.

- Liever niet, zei ik, Marie ziende binnenkomen, - u zult al lezende of luisterende bemerken, wat ik bedoel.

- 't Is toch niet....? vroeg tante.

- 't Is niets dan, zoo ik hoop, een heilzaam en krachtig werkend antidotum voor de gevaarlijke patiënten, die aan de ziekte van den dag lijden.

't Was vrij laat geworden. Tante's pendule sloeg elf uur.

- Wordt jelui door de meid gehaald? vroeg ik aan mijne beide nichtjes.

Mies zei, dat haar oudste broêr haar zou komen afhalen; Cateau bleek op mij gerekend te hebben.

Ik bracht dus Cateau naar huis. Zij was stil en afgetrokken.

'*Sans rancune*,' zei ik, afscheid nemende en haar de hand gevende.

'*Sans rancune*, Bernard! slaap wél en dankje voor je geleide.'

BERN. KOSTER.

Bibliographisch album.

Brieven van Jan Frans Willems aan Jeronimo de Vries, K.A. Vervier, E.J. Potgieter, F.H. Mertens, J.B. David, enz., verzameld door Max Rooses. Gent, 1874.
Levensschets van Jan Frans Willems, door Max Rooses. Gent, 1874.

In den brief van 28 September 1824 aan mijnen oom Jeronimo de Vries, bij de toezending van een tractaatje over de Hollandsche en Vlaamsche schrijfwijzen van het Nederduitsch, schrijft Willems:

‘Gij zult zien, dat het voor het genootschap *Concordia* van Brussel bestemd was. Kemper, onze onvergetelijke en door mij en mijne gade met heete tranen betreurde vriend Kemper, heeft mij tot het schrijven naar deze prijsvraag aangezet, ja gedwongen. De brave man heeft echter den uitslag niet beleefd. En ik - ik stelde er mijn grootste genoegen in, hem hierin voldoening te geven. Mijne beste belooning zoude geweest zijn zijne goedkeuring te hebben verdiend. Dat is nu, helaas! zoo niet, wij mogen tegen den wil van God niet murmureren.’

De brieven van Willems, thans uitgegeven, zijn geschreven van 1818 tot 1844; zij toonen duidelijk, dat hij het land zijner geboorte hartelijk lief had en deel nam in de staatkundige gebeurtenissen van zijn tijd.

Beide deze omstandigheden schijnen de redactie van *de Gids* bewogen te hebben van mij eene aankondiging van de aan het hoofd vermelde geschriften te vragen. En in de onderstelling, dat ik daardoor niet verplicht word op zuiver letterkundig gebied, dat vreemd is aan mijne studiën, mij te bewegen, voldoe ik zeer gaarne aan die uitnoodiging, omdat ik reeds als kind Willems hartelijk heb lief gehad en de geschiedenis van den tijd, door hem beleefd, een bijzonder onderwerp van mijn onderzoek in de laatste jaren is geweest.

De groote verdiensten van Willems als moedig en volhardend hoofdman der Vlaamsche beweging, ter bevordering van de Nederlandsche letterkunde, zijn, bij zijne begrafenis en bij de oprichting van het monument ter zijner eere, zoo krachtig aangewezen en zoo uit het hart bezongen door Snellaert, Serrure, baron Jales de Saint-Genois, Prudens van Duyse en Th. van Rijswijck, dat het zou kunnen schijnen dat de heer Max Rooses niets meer kon toevoegen aan de kennis van dien edelen strijder voor zijne moedertaal. En toch heeft hij dit gedaan: hij heeft Willems in zijn inwendig leven doen kennen in de vertrouwelijke brieven door hem te midden van den strijd geschreven, en in de levensschets heeft hij alles verzameld en aan onpartijdige critiek onderworpen, wat anderen over hem geschreven hadden en met nieuwe bijzonderheden aangevuld, zoodat thans eerst het volkomen beeld van den edelen Willems kan gekend worden.

Aan de zeer nauwkeurige levensschets en de aanteekeningen voeg ik een kleine verbetering toe, ook omdat zij aanleiding geeft tot mededeeling van een nog onuitgegeven brief.

De voorstelling van Max Rooses, op blz 206, dat mijn vader door tusschenkomst van Jeronimo de Vries in kennis met Willems is gekomen, is minder juist. Het omgekeerde heeft plaats gehad. De aanleiding tot die kennismaking was geheel eene politieke, maar eene met de zuiverste staatkundige beginselen in overeenstemming. De mededeeling van de bijzonderheden daarvan kan ook strekken om enkele uitdrukkingen in de uitgegeven brieven voorkomende op te helderen.

Mijn vader en Falck waren in het studentenleven aan het Amsterdamsche Athenaeum warme vrienden; zij hadden te zamen de schoone verwachtingen van Januari 1795 toegejuicht; te zamen hadden zij na eenige weinige maanden reeds ingezien, dat de woorden ‘vrijheid’ en ‘vaderlandsliefde’ door velen slechts als leus werden gebruikt. Door gelijkheid van ontwikkeling geestverwant, begrepen zij later elkander met een enkel woord en ondersteunden elkander, waar zij een gemeenschappelijk doel beoogden. De vereeniging met België had Falck met schoone verwachtingen voor de toekomst vervuld; mijn vader had die vereeniging niet gewenscht, omdat hij de moeilijkheden daaraan verbonden voorzag; maar beiden waren overtuigd, dat de krachtigste middelen, die aangewend konden

worden, om de vereeniging te bevorderen, waren: zorg voor een goed lager onderwijs, opdat het hart en het verstand voor het goede en het ware gelijkelijk geopend zouden zijn, en - aankweeking en bevordering van een gemeenschappelijke letterkunde. Kleine omstandigheden bepaalden de gevolgen dier gemeenschappelijke overtuiging. Reeds onder de Fransche overheersching had mijn vader, des zomers te Baarn vertoevende en daar een onderwijzer zoekende voor zijne oudste kinderen (ik was nog zeer jong), kennis gemaakt met den later zoo bekend geworden B. Schreuder. Nauwlijks was door de Mogendheden tot de vereeniging van België en Noord-Nederland besloten, toen mijn vader aan Falck den helderdenkenden, bekwamen en gemoedelijken Roomsch-Katholieken onderwijzer te Baarn aanbeval, als den meest geschikten man om aan het hoofd te staan van een normaal-school voor het lager onderwijs in België. Schreuder had, naar België vertrekkende, gelijk zulks in den aard der zaak lag, de onbeschreven opdracht, de beoefening van de Nederlandsche letterkunde zooveel mogelijk te bevorderen en zich aan te sluiten aan hen, die gezind waren, bij gemeenschappelijke beoefening der moedertaal, de samensmelting van Zuid- en Noord-Nederland te bevorderen. Bij zijn eerste bezoek te Lier had Schreuder reeds kennis gemaakt, ten huize van de familie Bergman, met Willems. In Holland voor eenige dagen teruggekeerd om Falck en mijn vader verslag te doen, hoe hij de zaken in België gevonden had, was hij reeds opgetogen over den uitnemenden Willems, als de rechte man om de bedoelingen der Nederlandsche regeering op het taalgebied te ondersteunen. Aansluiting van de Belgische aan de Noord-Nederlandsche letterkundigen was daarbij wenschelijk. Schreuder wekte, in overleg met mijnen vader, Willems op, aan mijnen oom Jeronimo de Vries te schrijven; dit geschiedde blijkens den eersten brief door Max Rooses medegedeeld. Jeronimo de Vries was wel de geschikte man om met oprechte Vlamingen gulle vriendschap te sluiten en hunne belangstelling in de Nederlandsche letterkunde te ondersteunen. Mijn vader werd uit staatkunde de beschermer van Willems, maar was ook weldra zijn vriend door gemeenschappelijk streven naar een nationaal doel.

Toen de in den zomer van 1821 hervatte zitting der Staten-generaal naar alle waarschijnlijkheid eenige weken zou aanhouden, besloot mijn vader zijne vrouw en kinderen mede naar Brussel te nemen

en voor den aanvang der parlementaire werkzaamheden zijne vrienden Schreuder te Lier en Willems te Antwerpen te bezoeken. De eerste reis laat bij een knaap van 13 jaren levendige indrukken achter. De jeugd is geneigd te generaliseeren. Waar men nog uit de verte de oppervlakkte ziet, onderscheidt men niet. Voor den eerstbeginnenden gymnasiast zijn alle Grieken wijs en alle Romeinen dapper; in 1821, nadat de felle oppositiekreet van clericalen en Franschgezinde Belgen tot in de binnenkamer van het ouderlijk huis was doorgedrongen, zag ik in alle Belgen vijanden van Koning en Vaderland en in alle Belgische Katholieken menschen, die niet te vertrouwen waren. Het bezoek bij Willems deed mij geheel van gedachten veranderen. Hij was toen nog geen dertig jaren en eerst een paar jaren gehuwd. Welk een gulheid heerschte in dat huisgezin. Hoe recht hartelijk was de ontvangst. Welk een oprechtheid sprak uit gelaat en manieren. Met welk een geestdrift was hij bezield voor de Nederlandsche letterkunde en de vereeniging van Nederland en België. Met welk een vrijheid sprak hij over de aanmatigingen der priesterpartij en hoe vol hartelijke liefde was hij voor mijn vader.

Ik had nooit gedacht in een Belg en in een Katholiek zoo veel warme liefde tot Nederland, zooveel vertrouwelijkheid jegens Protestanten te zullen aantreffen. Hij had mijn hart geheel gewonnen.

Brieven van Willems aan mijn vader heb ik niet gevonden. Waarschijnlijk hebben zij ook niet bestaan. Mijn vader schreef zoo weinig mogelijk brieven bij het vele schrijven waartoe zijne werkzaamheden hem riepen. Hij was meer een trouwe vriend in daden, dan in vertrouwelijke briefwisseling. Het is inzonderheid aan zijne voorspraak bij koning en minister, dat Willems de benoeming van ontvanger der registratie te Antwerpen verschuldigd was, gelijk trouwens uit de brieven door Max Rooses uitgegeven genoegzaam blijkt. Willems erkende dit bij meer dan eene gelegenheid. Uit mijns vaders bibliotheek bezit ik nog Willems' *Verhandeling over de Nederduitsche taal* enz., prachtig in rood marokijn ingebonden, verguld op snede, met de inscriptie: ‘ten blijke van achting en erkentenis van den schrijver J.F. Willems’ en toen drie jaren na het bezoek bij Willems te Antwerpen, mijn vader plotseling overleed, schreven Willems en zijne echtgenoote aan mijne bedroefde moeder:

‘Met een onbeschrijflijk hartzeer vernemen wij den dood van

uwen echtgenoot en zijn allergevoeligst getroffen over dien onverwachten slag, die u en de uwen, het vaderland en de letteren een onherstelbaar verlies doet ondergaan. Ook wij verliezen veel, een vriend, een weldoener, dien wij als een vader eerbiedigden, die na God de bewerker van ons geluk en welvaren was.'

Middelmatige menschen vergeten nooit hunne eigene verdiensten en klagen voortdurend over miskenning; edele naturen, met een geopend hart voor liefde, hebben een gevoel van dankbaarheid ook daar waar zij alles aan eigen verdiensten verschuldigd zijn. Dezelfde edele karaktertrek, die in den brief aan mijne moeder doorstraalt, kenmerkt ook den brief aan J. de Vries, na zijne benoeming tot correspondent van het Instituut, door Max Rooses medegedeeld.

Voor de geschiedenis van onze vereeniging met België, bieden de beide geschriften, wat de bijzonderheden betreft, zeer weinig nieuws. Hetgeen tot heden onbekend was, is beperkt tot een enkele bijzonderheid. Het is de mededeeling van een Fransch geschrift, ten doel hebbende den Prins van Oranje tot koning in België uit te roepen en dat te Antwerpen is aangeplakt geweest. Volgens Max Rooses was Willems daarvan de steller. Jammer dat de dagteekening van dat stuk niet is opgespoord kunnen worden; daardoor alleen zou de tegenstrijdigheid weggenomen zijn, die er thans bestaat tusschen het stuk zelf, dat blijkens de slotwoorden schijnt opgesteld na 26 November 1830, op welken dag de vervallenverklaring van de Oranje-Nassau's door het Belgisch congres plaats vond - en het geschrevene door Max Rooses, dat de bedoeling van het stuk mislukte door die vervallenverklaring. Ons schijnt het stuk geschreven in het begin van 1831, toen er vrees bestond voor eene nauwere aaneensluiting van België aan Frankrijk door eene keuze van den Prins van Nemours tot Koning van België.

Al nam Willems een warm deel in de groote staatkundige gebeurtenissen van zijn vaderland, de nauwgezette ontvanger der registratie, die al zijn vrijen tijd besteedde aan zijne geliefkoosde letterkundige oefeningen, is blijkbaar niet ingewijd geweest in de intieme geschiedenis van het koninkrijk der Nederlanden. Hij zou in dit geval anders over onderscheiden zaken geoordeeld hebben. Hij zou bijvoorbeeld (*Brieven* blz. 52) niet geschreven hebben van de Nederlandsche regeering: 'dat zij de kerk buiten de kerk wilde verbeteren,'

wanneer hij met de geheele geschiedenis van de oprichting van het *Collegium philosophicum* was bekend geweest en geweten had, dat het alleen een onvergeeflijk verzuim van den pas opgetreden minister van Gobbelschroy is geweest, dat de bisschop van Antwerpen niet vooraf is geraadpleegd, waardoor zeer terecht de Roomsch-Katholieke geestelijkheid in België zich beleedigd moest gevoelen, vooral nadat aan dit niet-raadplegen dadelijk groote ruchtbaarheid was gegeven.

Het deed mij echter zeer groot genoegen bij Willems het volgende te lezen:

'Het oprichten van het Collegium philosophicum doet den Koning en zijn algemeen geprezen gouvernement veel kwaad, niet zoozeer, omdat men de zaak, op zich zelve beschouwd[1], afkeurt; maar omdat men den rechten weg niet is ingeslagen. Het lijdt geen den minsten twijfel, dat, wanneer Z.M. omtrent zulke instelling met den Aartsbisschop vooraf had geraadpleegd, het oprichten van zulk een college zelfs met dezelfde professoren ware tot stand gekomen en ware toegejuicht geweest'. Door dit gevoelen van Willems wordt bevestigd hetgeen ik schreef in mijne *Geschiedenis vóor* 1830, blz. 619: 'Met juister inzicht in den wezenlijken volkstoestand, had de regeering, vooral in overleg met een zoo welwillend man als den aartsbisschop, de zaken anders kunnen regelen'. De juistheid van deze opvatting is door een zeer hooggeacht beoordeelaar in *de Tijdspiegel* in twijfel getrokken, doch wordt thans door het geschrevene van Willems bevestigd.

Leveren de beide geschriften voor den geschiedvorscher, die met hartstochtelijke nieuwsgierigheid nieuwe geheel onbekende bijzon-

1 De zaak zelve: Deze was niet, zooals algemeen uitgestrooid werd, de *Seminaria* voor Roomsch-Katholieke geestelijken onder bestuur van de regeering te brengen; de inrichting der bisschoppelijke seminaria wilde de regeering geheel aan de kerk overlaten, - maar de regeering wenschte alleen dat de *voorbereidende* studiën, de studiën in de letteren en de geschiedenis, aan eene onzijdig wetenschappelijke inrichting zouden plaats hebben. Dotrenge en Reyphins hebben daarin de regeering krachtig verdedigd tegen de verkeerde voorstelling van de Belgische clericalen. Hetgeen de Nederlandsche regeering wilde, was niet eene navolging van het Seminarium van Jozef II, maar van hetgeen door Roomsch-Katholieke geestelijken zelven onder Koning Lodewijk Napoleon was voorgesteld. Zie de stukken in mijn *Geschiedenis* vóor 1830.

derheden opspoort, weinig stof tot bevrediging, zij zijn van het hoogste gewicht voor de algemeene geschiedenis van het vereenigde Koninkrijk der Nederlanden, - voor de internationale verhouding tusschen de Nederlanders en die Belgen, die met ons dezelfde moedertaal liefhebben, - en voor den belangrijken strijd onzer dagen op kerkelijk godsdienstig gebied.

Hoe noodig ook de kennis van bijzonderheden moge zijn als aanknoopingspunten in de groote gebeurtenissen, de eigenlijke volksgeschiedenis bestaat in de kennis van den stroom der volksgedachten, in de kennis van de groote partijen en richtingen, die de nationale gedachten verdeelen.

De zeer vele geschriften van Theodoor Juste, ter verheerlijking van de Belgische omwenteling geschreven, zijn hoogst partijdig, en daarenboven oncritisch bearbeid, al zijn zij ook bij de beoefening der geschiedenis onmisbaar door de vele stukken, die door hem het eerst zijn uitgegeven. Hebben de Gerlache en Tonissen de geschiedenis geschreven van het clericale standpunt, met die welvoegelijkheid, die aan mannen van kennis en beschaving eigen is; J.B. van der Meulen heeft hetzelfde gedaan in gemeene taal en lasterlijke partijdigheid in zijne: *Geschiedenis van Willem den koppige, ingedrongen Koning der Nederlanden*, Brussel 1833. Louis Hijmans heeft uit het liberale standpunt begonnen zijn *Histoire politique et parlementair e de la Belgique*, 1869, waarvan men met verlangen het vervolg te gemoet ziet.

Te midden van deze verscheidenheid doen de *brieven* van Willems en diens *levensschets* door Max Rooses ons de partij kennen van de Vlamingers, die oprecht de vereeniging van Zuid- en Noord-Nederland wenschten. Belgen zooals Geelhand, Sandelin, Snellaert en Willems waren in oprechtheid aan Noord-Nederland verbonden, en niet minder wenschten Falck, Ewijck, Kemper, Potgieter en Jeronimo de Vries de verbroedering tusschen Noord en Zuid. Maar toen het voortdurend schelden der Belgische dagbladen op ‘la domination Hollandaise’ en het oproer, in Brussel begonnen, overal ondersteuning vonden, hadden de meeste Noord-Nederlanders ook te veel gevoel van eigen vaderlandsliefde om op dien algemeenen kreet van scheiding, die in het Zuiden opging, niet te antwoorden: ‘Wilt gij de vereeniging niet, dan ook willen wij zoo spoedig mogelijk afschei-

ding'. Dat zulk een antwoord aan de Vlaamsche Oranjepartij ongevallig was, is natuurlijk, maar Willems gaat te ver, wanneer hij alleen aan naijver op Autwerpen die Noord-Nederlandsche zucht naar afscheiding toeschrijft, en waar hij in 1838 en 1839, bij zijne staatsburgerlijke gehechtheid aan den nieuwen Belgischen staat, kwalijk zijn vreugde kan verbergen, 'dat het egoïstische Holland, hetwelk zoo maar op het eerste geschreeuw van scheiding door een klein hoopje muiters fiat geroepen heeft, eerst duchtig de kosten van het proces zal dragen - en den Belgischen achterstand en bijna geheel de Nederlandsche schuld zal moeten betalen', is hij niet geheel nauwkeurig en toont hij onkundig te zijn van de diplomatieke intriges, waarvan wij het slachtoffer geweest zijn.

De regeering van Willem I over het vereenigd Koninkrijk der Nederlanders is hoogst moeielijk geweest.

Met een enkele pennestreek schrijven de politieke criticasters: 'Willem I heeft België niet kunnen behouden, omdat hij niet constitutioneel geregeerd heeft.' Wanneer zij hier door constitutioneel regeeren het parlementaire stelsel verstaan, verraden ze daardoor hunne onkunde in het wezenlijke volksleven. Het parlementarisme is een stelsel, dat de schoonste en edelste vruchten kan voortbrengen in een land, waar slechts twee partijen - van vooruitgang en behoud - bestaan, en wanneer daarbij al de kiezers, naar hunne overtuiging, zonder bijoogmerken, de eerlijkste en bekwaamste personen hunner richting tot volksvertegenwoordigers kiezen en dezen volgens hun geweten het algemeen nationaal belang behartigen zonder zich daarvan door eenige provinciale of bijzondere belangen te laten aftrekken. Maar de parlementaire regeering is onuitvoerlijk in een land, waar drie of meerdere partijen bestaan. Willem I was niet alleen geplaatst tusschen het handelsbelang der Noord-Nederlanders en het protectionistisch stelsel, dat vóor 1830 zeer eenzijdig in België de belangen van landbouw en fabrieken voorstond, maar tusschen Roomsch-Katholieken en Protestanten, beiden even onverdraagzaam, - tusschen liberalen en aristocraten, - tusschen Franschgezinde Waalsche Belgen en Vlamingen, die in oprechtheid de vereeniging wenschten, ofschoon de groote meerderheid, ook van hen, een geopend oor bleef houden voor de inblazingen der geestelijkheid. Geen parlementair stelsel zou immer een duurzame vereeniging hebben kunnen tot stand brengen. Daartoe kon alleen dienen een krachtig algemeen bestuur

dat door zijne ambtenaren en door vertrouwde personen een geopend oog had voor alle volksbelangen, ook voor die der minderheid, - gepaard met eene alles omvattende verantwoordelijkheid voor den rechter, voor de volksvertegenwoordiging en voor het publiek. Maar het ongeluk heeft gewild, dat de regeering van Willem 1, na door kracht en beleid vele moeielijkheden overwonnen te hebben, in 1825 door allerlei onhandigheden de geestelijkheid en de liberalen evenzeer in het harnas heeft gejaagd en dat zij uit de gevaren, waarmede l'union Catholique-liberale haar bedreigde, zich heeft zoeken te redden door allerlei concessies, die haar geen steun gaven bij de partij, die men poogde te winnen, maar inwendig alle eigen kracht wegnam. Voordat de regeering zich weder kon herstellen, brak de Fransche omwenteling uit, die gevolgd werd door het Belgische oproer in Brussel, dat zeer waarschijnlijk door krachtige maatregelen in den eersten aanvang gedempt had kunnen worden, zoo Willem I niet bevolen had bij mogelijke onrustige bewegingen de zachtste middelen van bedwang aan te wenden.

Opmerkelijk is wat Max Rooses op bl. 42 van de levensschets schrijft van de partij waartoe Willems behoorde:

‘Zij wilde den Staat steunen en beminde Nederland meer dan Rome of Frankrijk; zij had geen macht of invloed genoeg verkregen om hare inzichten te verwezenlijken. De tijd alleen had kunnen versterken en haar in staat stellen om het hoofd te bieden aan de priesters, edellieden en dagbladschrijvers tegen het bestuur verbonden, maar de tijd ontbrak. Op vijftien jaar hervormt men geen volk, zelfs wanneer men minder belemmerd en tegengewerkt wordt dan het toenmalig Staatsbestuur.’ Een gelijke gedachte bezielde Willem I na zijne abdicatie. In gesprekken die hij voerde met zijnen hof-maarschalk en adjudanten, die hem naar Berlijn gevolgd waren, stortte hij dikwijls zijn hart uit. België en Nederland beiden had hij niet opgehouden lief te hebben. ‘Welk een schoon Koninkrijk was het,’ zeide hij dikwijls, ‘maar meer dan een menschenleeftijd was noodig geweest om twee volken, zoolang in godsdienst en denkwijze verdeeld, weder te vereenigen; de Fransche omwenteling verijdelde mijne pogingen.’

Thans is de scheiding tusschen België en Nederland voor goed volbracht. Noch Belgen noch Noord-Nederlanders wenschen het

herstel der staatkundige vereeniging. Maar allen die de Nederlandsche letterkunde en den vrijen, oprechten geest, die daarin heerscht, lief hebben, gevoelen zich toch op het nauwst verbonden. Stoffelijke belangen verdeelen dikwijls, ook dan, wanneer het staatsrecht een staatseenheid heeft uitgesproken; in de menschelijke samenleving staat het volksleven, zich openbarende in eene nationale letterkunde, hooger dan de staatsburgerlijke gemeenschap. Evenals de mensch uit zich zelven alleen zich niet ontwikkelen kan, zoo mogen ook de volken zich niet afsluiten binnen de grenzen door het staatsgezag bepaald. En gelijk de individueele mensch zijne edelste ontwikkeling vindt in den kring, waarin hij zijne gedachten het gemakkelijkst uitstort, in den kring waar zijn moedertaal wordt gesproken, zoo vinden die volken, die een gemeenschappelijke taal en eene gemeenschappelijke letterkunde bezitten, in elkanders verkeer de beste gelegenheid zich te ontwikkelen. Uit de brieven door Max Rooses medegedeeld blijkt het, dat Willems en de Vries oprecht hunne gevoelens aan elkander mededeelden over de deugden en gebreken van Belgen en Hollanders; dat zij beiden bezield waren door eene gemeenschappelijke overtuiging, dat door de beoefening der nationale letterkunde de nationale zeden bewaard en veredeld kunnen worden. De Vlaamsche Belgen hebben getoond en toonen nog, dat zij de gemeenschappelijke beoefening met de Nederlandsche letterkundigen op zeer hoogen prijs stellen; de Noord-Nederlanders van hunne zijde moeten niet minder de Vlaamsche letterkunde waardeeren.

Het volksleven wordt door allerlei invloeden bewogen. Het leven der letterkundigen in de steden bij velerlei boeken en wetenschappelijk verkeer is beschaafder en meer ontwikkeld; maar dat mannen, op het land gevormd, hunne gezonde en natuurlijke gedachten uitspreken, is niet minder noodig. In de geschiedenis der volksontwikkeling heeft het zijn voordeel, dat taalgenooten nu eens vereenigd en dan weder staatsrechtelijk gescheiden zijn. Hetgeen Willems ergens opmerkt, dat de Belgen meer nog dan de Noord-Nederlanders van de zeden der Oud-Nederlanders hebben overgehouden, is in vele opzichten waar. Daarbij is de Vlaamsche letterkunde langen tijd bijna uitsluitend volksletterkunde geweest; zij heeft een gemoedelijk, natuurlijk, oprecht karakter, ook in den vertrouwelijken briefstijl. De brieven van Willems zullen bij de lezing gewis strekken om de overtuiging te versterken, dat er een innige verwant-

schap tusschen Zuid- en Noord-Nederlanders bestaat, die onderhouden moet worden ter bevordering van het vrije en gemoedelijke volksleven in het geheele Nederland.

Nog een paar opmerkingen over het gewicht van de beide geschriften voor den tegenwoordigen tijd op kerkelijk godsdienstig gebied.

Willems trad het maatschappelijk leven in toen het Fransche keizerrijk in puin stortte en de kerk van Rome op die puinhoopen haar verloren gezag poogde te herstellen; in plaats van te zorgen voor de uitbreiding van den algemeenen godsdienst van geest en waarheid en hem van dwalingen te zuiveren, hetgeen alleen de schoone roeping van het kerkgezag in de christelijke gemeenschap kan en mag zijn, zocht zij, onder invloed van de ultramontaansche partij, opnieuw te heerschen op elk gebied van het maatschappelijk leven.

Vandaar een vernieuwde strijd tusschen Kerk en Staat, tusschen clericalen en liberalen, tusschen Roomschen en Protestanten. Willems nam, door de omstandigheden gedwongen, aan dien strijd deel. Hij verzette zich tegen den priesterlijken overmoed, die zijne vrijheid als letterkundige te na kwam, tegen den priester Beulens en den kanunnik Thijs, die zijne godsdienstige gevoelens hadden verdacht gemaakt en zijn oordeel over de censuur in de Oostenrijksche Nederlanden hadden aangevallen. Door overtuigende voorbeelden toonde hij aan, dat de vroegere censuur goede boeken geweerd en zedelooze en bespottelijke mirakelverhalen had goedgekeurd. Willems had in de Roomsch-Katholieke kerk de gehechtheid aan uniteit, - den eeredienst, die tot den geheelen mensch spreekt, - de uitsluiting van theologische disputen, die zoo dikwijls het hart bederven, - met warmte lief, maar in zijn levensroeping, om de waarheid in de letterkundige geschiedenis te handhaven, week hij niet voor priesterlijke aanmatiging. ‘Willems was,’ gelijk Max Rooses het uitdrukt, ‘ernstig godsdienstig, zonder dweepzucht, vriend van zijn kerk, maar vijand van de Jezuïten en andere Ultramontaansche dweepers.’ Hij heeft onder het uiterlijke en vormelijke, waardoor de Roomsche kerk indruk zoekt te maken, zijn natuurlijk verstand als mensch, zijn natuurlijk gevoel als vader niet verloren; hij wil voor de opvoeding van zijne kinderen liever een

aanzienlijk legaat uit de erfenis van zijnen oom behouden dan het uit te keeren aan de kerk voor flambouwen bij de processiën, behalve 2000 zielmissen. ‘Die flambouwen,’ schrijft hij aan de Vries (*Brieven*, blz. 70), ‘liggen mij aan de maag. Louter ostentatie, zonder voordeel of nut.’ Elders drukt hij zijn blijdschap uit, dat een zijner dochters gaat huwen en haar plan, om in een klooster te gaan, heeft opgegeven. Willems is een diep godsdienstig mensch, die getrouw is aan zijn plicht en aan zijn geweten; hij veinst niet. Hij is een man des vredes in de kerk; hij geeft aan de Vries zijn diepe droefheid te kennen, dat het staatsgezag door onhandige besluiten de rust in de kerk verstoord heeft, maar hij is geen zwakke Roomsche, die uit vrees voor de geestelijkheid zwijgt, waar hij als letterkundige de waarheid moet zeggen, en wanneer de regeering hare rechten handhaaft. Het gezonde verstand van Willems doet hem zeer juist het ware van het schijnbare onderscheiden. De krachtige houding van de Nederlandsche regeering tegen den oproerigen bisschop van Gent en de priesters, die de wetten des lands schonden, in 1818-1820, met de milde tegemoetkoming aan de behoefte der Roomsch-Katholieke kerken, keurt hij goed. ‘Dank hebbe,’ schrijft hij den 5^{den} April 1825, ‘onze brave koning, er bestaat thans geen enkele partijschap meer, zelfs niet in Vlaanderen, waar Broglie groot kwaad gesticht had.’

En deze gunstige gevolgen van een standvastig regeeringsbeleid, gepaard met welwillendheid om aan rechtmatige wenschen te voldoen, werden bijna algemeen erkend in het voorjaar van 1825, voordat de onvoorzichtige en roekelooze invoering van het Collegium philosophicum de tweedracht weder opwekte. En toen de regeering om de tweedracht, door laakbare onhandigheid ontstaan, te doen ophouden allerlei concessies deed, barstte de verontwaardiging van Willems los: ‘Fransche taal en Fransche jesuiten, die moeten wij hebben - en dan zijn wij klaar, dan zullen wij oprechte Nederlanders zijn. Het is schande gelijk het gouvernement met al die Franschen boeleert,’ schrijft hij den 28sten December 1829, en den 6^{den} Juli 1830, na de besluiten omtrent het onderwijs en de taal van 27 Mei en 4 Juni 1830, stort hij op nieuw zijne afkeuring over die verkeerde conciliante richting uit: ‘Het heeft onzen koning behaagd te decreteeren, dat er twee verschillende Nederlanden zullen zijn, een Noord en een Zuid, in taal en op-

voeding, in godsdienst en politiek. Waar een kleinzoon van Willem I laf genoeg is om meer dan twee-derden der Nederlandsche natie aan Franschen en Jezuiten af te staan, en onherroepelijk van het overige derde af te scheiden, wat zullen wij, kleine onaanzienlijke mannekens, dan anders te betrachten hebben, dan met den dollen hoop en, in den vollen triomf der opposite, mede te roepen: vivent les jesuites; à bas les Hollandais! à bas le Neerlandsime~ Ja, lieve Vriend! daar gaat het heen, en daar moet het heen, nn de koming aan zijne grootste vijanden gewonnen zaak geeft. De laatste besluiten voor taal en onderwijs hebben, of kunnen hem de gemoederen niet doen winnen.'

De kerkstaatsrechtelijke geschillen zijn thans weder aan de orde van den dag, in bijna geheel Europa en ook in ons Vaderland.

De staatkunde die alleen kan bevredigen is de krachtige staatkunde, in den geest van Willem I van 1815-1825, die aan den eenen kant niets toegeeft aan clericale eischen, en aan de andere zijde mildelijk rechtmatige wenschen verhoort. Onvoorzichtige handelingen, zooals in 1825, en concessies zooals in 1829 en 1830, leiden ten verderve.

Dezelfde gezonde zin, die Willems doet onderscheiden tusschen een krachtig regeeringsstelsel, dat in wezenlijkheid vrede aanbrengt, en een weifelende conciliante richting, in concessies zich openbarende, die verdeelt en verzwakt, kenmerkt ook zijn schrijven omtrent de godsdienstverschillen onder bijzondere personen. Willems is te sterk aan zijn kerkgeloof gehecht, te oprecht en te mededeelzaam van aard, om zijne overtuigingen te bedekken; hij roemt de verdraagzaamheid van de Roomsch-Katholieken, waarmede hij omgaat, en hij laat zich zeer sterk uit over de onverdraagzaamheid en kleingeestige leerstellinge twisten der Protestanten in de Noordelijke provinciën. Jeronimo de Vries is een warm Protestant; ook hij kan niet zwijgen van hetgeen hij gelooft; hij is overtuigd dat alleen het vrije onderzoek en niet het gezag tot eenheid kan brengen. Terwijl de Vries Hugo de Groot verdedigt tegen de beschuldiging, dat hij tot de Katholieke kerk zou zijn overgegaan, valt Willems zijnen vriend daarover aan en ziet in Hugo de Groot een ware Katholiek. De briefwisseling doet een warmen Katholiek en een niet minder warmen Protestant kennen, die hunne geloofsvoertuigingen tegen elkander verdedigen, en toch wijst zij bijna op elke bladzijde, dat

door beide vrienden een godsdienst boven geloofsverdeeldheid erkend wordt, die in liefde tot het heilige zijnen grond en in het leven zijne openbaring heeft, een liefde tot het ware en goede, een liefde tot God, in wien al het volmaakte verpersoonlijkt wordt. Aan bijzondere meeningen van zich zelven, van zijne kerk, van zijne partij vast te houden, alsof in die verschillen de hoofdzaak gelegen was, verdeelt; te zoeken waarin men overeenstemt, elkanders bedoelingen te eerbiedigen terwijl men eigen overtuigingen met warme oprechtheid belijdt, vereenigt. Waar men in de letterkunde te zamen het schoone en het ware zoekt en erkent, daar vermenigvuldigt zich telkens meer de overeenstemming, wordt men tot elkander gebracht, ook in hetgeen tot het wezen van den algemeenen godsdienst behoort.

De brieven van Willems bezitten niet alleen eene groote belangrijkheid voor de geschiedenis der Nederlandsche letterkunde, zij hebben ook een uitnemend gewicht om, in den tegenwoordigen tijd, een man te doen kennen, die met standvastigen moed getrouw was aan zijn levensroeping, - een man, die met warme gehechtheid aan het Katholicisme, de Ultramontaansche richting afkeurde, - een man, die bij een warm gevoel voor het schoone in oude en nieuwe letterkunde, een geopend hart had om het godsdienstige leven te erkennen ook bij hen, die in kerkgeloof van hem verschilden.

De kennis van zulk een weldenkend mensch kan weldadig werken in onzen tijd van kerkelijke heerschzucht en persoonlijke partijdritt.

Dank zij den Heer Max Rooses toegebracht voor zijne beide uitgaven.

October 1874.

J. DE BOSCH KEMPER.

***Vragen des Tijds, onder redactie van Mr. W. Heineken, Mr. S. van Houten, Mr. A. Kerdijk, Mr. B.H. Pekelharing, Mr. J.D. Veegens. (Inhoud: I. Het communisme en socialisme tegenover de staathuishoudkunde, door Mr. B.H. Pekelharing. II. De onderwijskwestie, door Mr. A. Kerdijk. III. Herinneringen en vooruitzichten, door Mr. J.D. Veegens. IV. Naar aanleiding van het Eisenacher congres, door Mr. A. Kerdijk.) Haarlem, Kruseman en Tjeenk Willink*.**

Gaarne brengen wij dit nieuwe Tijdschrift eenen vriendelijken en kameraadschappelijken groet. Sedert geruimen tijd reeds bij voorraad aangekondigd, werd zijne verschijning ook door ons met belangstelling tegemoet gezien. De namen der redacteuren hebben eenen goeden klank. Rondom den Heer van Houten, wien leettijd en ervaring, veelzijdige studiën en maatschappelijke positie, niet het minst ook beslist gekozen en volhardend gevolgde richting in het politieke leven recht geven, als hoofd en leider op te treden, scharen zich eenige jonge mannen, kundig, wakker en door de edele aandrift om het goede te stichten, geprikkeld. Men mag verwachten, dat zijn naam en hun ijver deze nieuwe vrucht der periodieke pers gelijkelijk bij ons publiek zullen aanbevelen.

Er is eene bedenking te maken, en ik heb ze trouwens reeds vernomen. Was de verschijning van een nieuw Tijdschrift noodig om aan de ‘Vragen des Tijds’ hare voldoende behandeling te verzekeren? Hebben wij niet al weekbladen en maandschriften te kust en te keur, waar deze auteurs naar eigen keus eene plaats - hun zonder twijfel met voorkomende welwillendheid afgestaan - zouden hebben kunnen vinden, om hunne denkbeelden over de voorkomende vragen des tijds ten beste van het algemeen openbaar te maken? Loopt ons lezend publiek niet gevaar, meer dan verzadigd te worden? Ware het niet beter geweest, voegde men er eenigszins ondeugend bij, dat deze auteurs, die in hunne economische leer het individualisme bestrijden, van hunne zijde liever hadden getracht mede te werken tot meer centralisatie, waaraan wij Nederlanders, zoo ergens. niet het minst in onze literatuur, behoefte hebben? Zal men, eindelijk, ook hier niet wederom over eenigen tijd, als de

eerste aandrift uitgeput en de aanvankelijk vergaderde opleg verbruikt is, dat ziekte-verschijnsel hebben waar te nemen, waaraan al onze Tijdschriften, ook de degelijkste, lijden, dat men ter wille van de aangegane verbintenis om zoo of zoo veel vellen druks op vaste tijden te leveren, den inhoud opoffert aan den omvang?

Ook ik meen, dat aan deze bedenkingen niet alle grond ontbreekt. Maar ik wil er gaarne mijnerzijds tegen aanvoeren, dat mij althans de veelzijdigheid en verscheidenheid op het veld onzer letterkunde niet onbehagelijk is. Zij is het eenige middel om aan elke opinie, aan elke richting hare volkomen vrije uiting te geven. Gelijk in zoovele andere opzichten acht ik ook op het gebied des geestelijken levens de geringst mogelijke mate van centralisatie passend aan den geest en de behoeften des Nederlandschen volks.

Bovendien, de Redacteuren van de ‘Vragen des Tijds’ zullen kunnen antwoorden, dat zij voor het Nederlandsch publiek met eene zelfstandige en scherp afgebakende richting optreden, voor welke een eigen orgaan eene tot nog toe onvervulde behoefte is; dat zij een eigen vaandel ontplooien, waaromheen alle gelijkgezinden, in den lande verspreid, zich kunnen scharen; en dat zij alzoo, werkelijk centraliseerend, eene macht verzamelen en ordenen tot het voeren van den grooten strijd, waarin zij voor hunne beginselen op de overwinning hopen.

In dezen geest toch spreekt tot ons het Prospectus, waarin zij van hunne inzichten en bedoelingen rekenschap geven. Zij verklaren daarin.... doch het mag wel in zijn geheel overgenomen worden. Het luidt dus:

‘Wij beleven ernstige dagen. Zelden hebben gewichtiger maatschappelijke en staatkundige vraagstukken dringender dan thans hunne oplossing verbeid. Niet alleen de noodzakelijkheid van handhaving en verdediging der reeds verkregen instellingen van den nieuweren tijd, maar ook en bovenal de vraag, op welke wijze in den algemeenen oeconomischen toestand verbetering zij aan te brengen, houdt alom de aandacht der voorstanders van een regelmatige ontwikkeling in staat en maatschappij gespannen.

De politieke crisis, waarin met name Nederland gedurende de laatste jaren heeft verkeerd, hangt met het groote vraagstuk van onzen tijd ten nauwste samen. De periode der zuiver staatkundige hervormingen schijnt met den dood van den staatsman,

die haar verpersoonlijking was, afgesloten. Die der oeconomische hervormingen is haar eerste phase, waarin de bevoorrechte belangen nog weerstand bieden aan de eischen des tijds, ingetreden. Vermoedelijk zal de dringende noodzakelijkheid, om het peil der algemeene welvaart te verhoogen, dezen tegenweer tot korter duur beperker dan het zich thans laat aanzien. Maar zoolang hij niet is opgegeven, blijft de politieke toestand van Nederland abnormaal.

Onder deze omstandigheden meenden wij dat een nieuw tijdschrift, 't welk de maatschappelijke en staatkundige vragen van den dag zou behandelen, en de openbare meening ten gunste der vereische harvormingen zou trachten te stemmen, voor velen een welkome verschijning zou zijn. Aan overmaat van *public spirit* lijdt het Nederlandsche volk niet; moge deze nieuwe onderneming iets bijdragen om den polsslag van het politiek leven der natie te versnellen!

DE REDACTIE.'

Men ziet, de Redactie van de 'Vragen des Tijds' heeft een hooger doel, dan eenvoudig het getal tijdschriften in Nederland met nog één te vermeerderen. Zij wil de openbare meening winnen voor oeconomische hervormingen, die volgens het oordeel van hare leden door den maatschappelijken en politieken toestand van Nederland geëischt worden.

Het kan der moeite waard zijn, na te gaan, hoe deze eerste aflevering aan het voorgestelde doel beantwoordt. Ronduit gesproken, zij is mij in dit opzicht niet meegevallen. De meester heeft aan zijne jongeren, - of zoo dit woord te forsch is voor de bescheidenheid van den Heer van Houten - de leider heeft aan zijne volgelingen het woord gelaten. Van deze hebben de Heeren Pekelharing en Veegens elk één, de Heer Kerdijk twee artikelen geleverd, die men zeker met genoegen zal lezen en overdenken, die ook wel in de keus der stoffe, in betoogtrant en in het bezigen vau zekere termen en spraakwendingen een eigen richting openbaren, maar die toch in elk ander niet al te exclusief tijdschrift van liberale kleur, dat zijne lezers op de hoogte van de kwestiën van den dag tracht te houden, eene plaats zouden hebben gevonden. Men had allereerst aan het hoofd van het orgaan der nieuwe richting verwacht een flink uitgewerkt Programma van die hervormingen, welke

de tijd eischt, van de groote Vragen des Tijds, die dringend oplossing behoeven, en van den weg, die gevolgd moet worden om tot de oplossing te komen. Maar zulk Programma ontbreektgeheel. Van de niet geheel overtollige toelichting en toepassing der eenigszins rekbare uitdrukkingen van het Prospectus moeten wij ons vooreerst spenen.

Het duidelijkst spreekt nog, als ik wel zie, het eerste opstel van den Heer Kerdijk, dat over ‘d e O n d e r w i j s k w e s t i e ’. Over 't geheel behaagt mij dit het best. Er is een overtuiging, een gloed in, die u voor den schrijver inneemt. Het woord op blz. 29: ‘Het warme bloed heeft zijn aandeel in hetgeen ik daar schreef’, is geen overdrijving. Wanneer dat warme bloed later eens tot kalmer polsslag zal overgegaan zijn, dan zal zijn stijl gekuischter kunnen worden, minder gekruid met groote woorden, die ons nu soms in 't voorbijgaan een glimlach om de lippen brengen, minder overladen met beeldspraken, wier opeenstapeling ons hier en daar bijkans verbijstert, maar zeker zal hij er niet beter in slagen, ‘de lauwen warm te maken’. En zoo hem dit nu gelukt, hij zal een goed werk gedaan hebben. Het verwijt, dat hij tot ons allen, tot de liberalen niet het minst, richt, dat wij om de *school*-kwestie de *onderwijs*-kwestie voorbijzien, is verdiend. Blijve dan van nu aan, ik wensch het met hem, de o n d e r w i j s -kwestie eene van de eerste vragen des tijds tot zij opgelost is. Wellicht zal hàre oplossing ook die der s c h o o l kwestie een goed eind verder brengen.

De ‘H e r i n n e r i n g e n en V o o r u i t z i c h t e n ’ van den Heer Veegens zijn meesterlijk in den vorm. De inhoud doet al te veel denken aan het oude liedje:

> C'est la faute de Voltaire,
> C'est la faute de Rousseau.

Het zondenregister, der liberale partij ten onzent in de laatste jaren aangeschreven, is groot, wie zal het niet erkennen; en het kan haar goed zijn, dat het haar ter vermaning worde voorgehouden. Maar de beschuldiging, dat de liberale partij met opzet de censusherziening verijdeld heeft en moedwillig het wetsvoorstel van den Heer van Houten verregaand verminkt heeft, omdat zij als vertegenwoordigende *la bourgeoisie satisfaite* alle hervorming zou tegenwerken die aan de klassen onder haar ten goede zou komen, moet

nog gestaafd worden. Hier ontbreekt de onbevangen blik. En het warme bloed kan daartegen niet in rekening komen.

'Het Eisenacher congres' is eene levendige en geestige teekening van de persoonlijkheid der Duitsche mannen, die als de leiders en de woordvoerders van het nog jeugdig katheder-socialisme zijn opgetreden. Het opstel van den Heer Pekelharing, dat de aflevering opent, 'het communisme en socialisme tegenover de staathuishoudkunde' is bestemd om aan de geloofsbelijdenis dier mannen ook in Nederland meer bekendheid en ingang te verschaffen. Zoo vullen deze twee elkander aan. De laatstgenoemde is wel de zwakste van de vier bijdragen. Ik zeg dit niet omdat ik in het net en helder geschreven vertoog iets berispelijks vind. Maar oorspronkelijk bestemd tot inleidende voordracht bij de opening van des Hoogleeraars lessen aan de Polytechnische School, heeft het in vorm en inhoud al te veel de herinnering aan die bestemming bewaard, om te passen in het kader van een tijdschrift, dat tot devies heeft aangenomen:

> 'En toute saison
> Combattre c'est ma vie.'

Eene professorale inwijdingsrede kan niet aan 'het warme bloed' hare inspiratiën vragen, en de verplichting, den leeraar opgelegd, om bij het wetenschappelijk onderzoek de objectiviteit te betrachten, is kwalijk overeen te brengen met het eigenaardig subjectivisme van strijdvoerende partijen.

Aan wie nu in dit orgaan eener strijdvoerende partij de strijd wordt aangeboden, is voor niemand meer een raadsel. De antecedenten van de meesten der redacteuren geven voldoende aanwijzingen, en ofschoon ook al het Prospectus ruimte tot gissing en vergissing overlaat, en een duidelijk geformuleerd Programma ontbreekt, in de opstellen zelve wordt op meer dan ééne merkwaardige bladzijde onbewimpeld uitgesproken tegen wie men den kamp wil voeren. Het is tegen de liberalen, of liever - want de mannen van deze richting bewegen zich bij voorkeur op het terrein der abstractiën - tegen 'het liberalisme' dat de wapenen zijn gewet. En wel tegen het liberalisme alleen, althans in de eerste plaats. Dit gaat zoo verre, dat men zelfs verklaart gaarne (behoudens latere

vereffening) het bondgenootschap te zullen aannemen van elke andere abstractie die van oudsher aan dat liberalisme vijandig is geweest, van het orthodoxisme en clericalisme zoowel als van het conservatisme. De Heer Kerdijk zegt (blz. 79) ‘'t Is immers bekend genoeg, dat de sociale hervorming onder de godsdienstig-orthodoxen en staatkundig-reactionnairen warme vrienden telt. En verwonderen kan het mij niet; want dat de hervormende richting op economisch gebied, waar zij het ethische element meer op den voorgrond wil doen treden, met de genoemde partijen ten aanzien der arbeiderskwestie meer punten van aanraking heeft dan met de zoogenaamd vrijzinnige bourgeoisie satisfaite, is een feit dat zich overal openbaart. Ook hier te lande; en bedrieg ik mij niet, dan zal zich dat hoe langer hoe meer openbaren en gunstig *kunnen* werken.’ De Heer Veegens is wel is waar minder toeschietelijk jegens de clericale partijen; maar hij wenscht en hoopt de vorming eener krachtige conservatieve partij als middel om de tegenwoordige liberale partij op te ruimen en eene nieuwe partijverdeeling voor te bereiden. Hij schrijft (blz. 55): ‘De vervanging van het moegestreden kabinet de Vries door een conservatief ministerie is het tweede feit, dat recht geeft de toekomst eenigszins helderder in te zien.’ En (blz. 56): ‘Men spare mij de opsomming der jammeren, die der liberale partij haar populariteit hebben gekost. Het zij voldoende te constateeren wat ieder weet, dat namelijk het liberalisme door hetgeen zijne vertegenwoordigers hebben gedaan en nagelaten, zijn prestige schier geheel heeft verloren, en dat eerlijke lieden, die buiten den strijd der partijen zijn gebleven, er bijna toe zijn gekomen zich hun vrijzinnige denkbeelden te schamen, uit vrees van voor medeplichtig aan de parlementaire gebeurtenissen der laatste jaren te worden gehouden.’ Beiden, zoowel de Heer Veegens als de Heer Kerdijk, begroeten dan ook de optreding van het conservatief ministerie (al zijn zij over zijne plannen en bedoelingen nog niet volkomen gerust) als den dageraad eens nieuwen levens.

Ik zal nu geenszins den handschoen voor de liberale partij opnemen. Ik heb hierboven reeds te kennen gegeven, dat ik het goed voor haar acht, dat haar hare tekortkomingen ernstig worden voorgehouden, en dat ik daarom de verschijning van de ‘Vragen des Tijds’ met ingenomenheid begroet. Ik mag misschien een stap verder gaan en er aan herinneren, hoe ik zelf al sinds lang en herhaaldelijk

in dit tijdschrift en elders[1] ernstig gewaarschuwd heb, dat zij hare taak niet voor afgedaan rekene en in behagelijke rust indommele. En daarom nog eens, de uitgave van dit Tijdschrift, het optreden van deze groep van jonge mannen in ons midden, die zich een schoon en edel doel hebben voorgesteld en het met energie nastreven, is mij een welkom verschijnsel.

Zoo zij er dan strijd! Strijd is de voorwaarde des levens. En laat het een ernstige, een levendige strijd zijn. Maar ééne voorwaarde. Ik eisch niet, dat men zich van eenzijdigheid onthoude; zulk een eisch zou eene contradictio in adjecto wezen, waar het bestaan van strijd wordt toegegeven. Maar ik vraag dat men zich wederkeerig niet van waardeering ontslagen achte.

De strijd zal niet aan ernst verliezen wanneer hij met hoffelijke wapenen gevoerd wordt. Wat bate geeft het u wanneer gij gedurig uwen tegenstanders voor de oogen der volksklasse, voor wier belangen gij zegt te ijveren, met den naam van *bourgeoisie satisfaite* brandmerkt? Wat zullen zij er bij winnen zoo ze u op hunne beurt het verwijt tegenslingeren dat gij aanbidders zijt *du saint prolétariat?* In Duitschland zijn de op zich zelf tamelijk onschuldige uitdrukkingen *Katheder-socialisten* en *Manchesterschool* gaandeweg beruchte spotnamen geworden alleen geschikt om te verbitteren. En hoeveel kwaad bloed daardoor gezet is, bewijzen de laagheden en lafheden waarmede men elkander daar overgiet. Ik heb mij eene kleine, uitgelezen verzameling ‘Schmähschriften’ vergaderd, waarin Oppenheim c.s. en Wagner c.s. elkander wederkeerig de ooren wasschen, maar die ten slotte niets bewijzen dan dit ééne, hoe eene edele zaak door wilden hartstocht bezoedeld kan worden. De Heer Kerdijk haalt zelf (moet ik zeggen, niet zonder welgevallen?) een woord van Wagner tegen Oppenheim (blz. 67) aan, dat tot den graad der leelijke insinuatiën afdaalt. Trouwens, dat Wagner den mond van grofheden vol heeft, is ons Nederlanders uit de oorlogslitteratuur van 1870 voldoende bekend.

Maar ik vraag waardeering ook nog in anderen, in hoogeren zin. Wie zou voor weinige jaren hebben gedacht, dat het woord ‘Manchesterschool’ ooit een scheldnaam zou kunnen worden, als bij

1 *Tafelkout*, Gids, Januari 1866. *Onze politieke opvoeding*, Gids, December 1866. *Onze grondwet; feestrede op* 3 *November* 1873.

hem door het hooren van dat woord de herinnering levendig werd aan den glorierijken strijd voor de volksbelangen tegen monopolie en privilege, met zooveel moed, met zooveel kracht, met zooveel geloof, met zooveel volharding, met zooveel zelfopoffering gevoerd, als hij zich daarbij de edele figuur voor den geest bracht van Richard Cobden, wien Sir Robert Peel in die altijd gedenkwaardige rede van 29 Juni 1846, toen de strijd volstreden en de zege behaald was, de schoonste burgerkroon op het hoofd drukte!

Zonderlinge loop der menschelijke dingen. Is onze zwakheid dan voor eeuwig gedoemd, den rechten weg des vooruitgangs mis te loopen? Er was een tijd toen ons jongeren werd voorgehouden: ‘Gelooft in de vrijheid!’ - Wij hebben in haar geloofd, wij hebben voor haar gestreden, wij hebben in hare zegepralen ons verblijd, zegepralen van welke wij meenden dat kerk en staat en maatschappij nu en voortaan de schoonste vruchten zouden genieten. Nu klinkt het woord: ‘Geloof in den dwang! Daar is alleen heil te wachten wanneer de Staat met zijne macht dwingend en organiseerend optreedt tegenover den strijd der belangen en kerk en gemeente en maatschappij naar welgestelde regelen in voegen zet.’ - En onze vrijheidsliefde, die éenmaal onze roem was, wordt ons heden als een grove zonde toegerekend.

Welnu, het zij zoo. Het zij, dat de eischen *dezes* tijds een anderen weg gebieden te volgen dan die de onze was. Maar gij, die ons den nieuwen weg opent en de maatschappij daarop naar den nieuwen heilstaat voortstuwt, verzuimt niet, eene enkele maal den blik terug te slaan op dien, welken wij hebben afgelegd. En zoo het dan al zal blijken dat het liberalisme in onze dagen heeft uitgediend, gij zult wellicht moeten erkennen, dat ook dit liberalisme, op zijn verleden terugziende, het recht heeft de woorden op de lippen te nemen, met welke de staatsman, dien ik zooeven noemde, van zijn ambt afscheid nam: ‘It may be that I shall leave a name sometimes remembered with expressions of good will in the abodes of those whose lot it is to labour and to earn their daily bread by the sweat of their brow, when they shall recruit their exhausted strength with abundant and untaxed food, the sweeter because it is no longer leavened by a sense of injustice.’

20 November.

S. VISSERING.

***Emma Es. Twee om een, oorspronkelijke roman in twee deelen. Arnhem, H.W. van Marle*, 1874.**

Oorspronkelijk noemt de schrijfster haar werk. Dat *kan* beteekenen, dat zij de stof welke zij verwerkt, of de wijze waarop zij die behandelt, voor nieuw, nog nimmer vertoond, wil doen doorgaan. Maar wie zal den moed hebben zoo rechtstreeks in tegenspraak te komen met de nog altijd ware spreuk van Salomo? Ach neen! dat oorspronkelijk moet hier een andere beteekenis hebben, en die is niet ver te zoeken. Men behoeft slechts het boek om te keeren, en dan vindt men op de achterzijde van den omslag de aankondiging van zes vertaalde romans en van twee verzamelingen van novellen, gedeeltelijk ook vertaald, - alles bij één en denzelfden uitgever verschenen of veschijnende. Deze verhouding van een tot zes of acht geeft, naar ik meen, een vrij juist beeld van die tusschen de cijfers der oorspronkelijke en der vertaalde werken waarmee ons romanlezend publiek zich geneert. Daaruit blijkt o.a. dat de vraag naar romans bij ons Nederlanders veel sterker is dan wij zelf in staat zijn te bevredigen, en dat laat zich gereedelijk verklaren. Drie à vier millioen Nederlanders kunnen te zamen of afzonderlijk niet evenveel romans schrijven, als b.v. de zestig millioen Duitsch sprekende bewoners van den aardbol. Elk individueele romanlezer in Nederland daarentegen kan jaarlijks gemiddeld een even groot aantal romans verslinden als in Duitschland. Onze Nederlandsche romanlezer zou dus, zoo hij alleen oorspronkelijke werken te zien kreeg, al spoedig (stel in de derde of vierde maand van 't jaar) van voedsel voor zijn geest en zijn gemoed verstoken zijn. Om nu aan de gevolgen van deze economische toestanden te ontsnappen, - toestanden welke veel overeenkomst hebben met die, waarop Malthus zijn beroemde bevolkingstheorie heeft gegrond, - staan slechts twee wegen open: óf de weg der *contrainte morale*, die den romanlezer er toe zou brengen om slechts zelden aan zijne lusten bot te vieren, - óf de toepassing van den *free trade* tot in de uiterste consequentie, en de voorziening van de Hollandsche markt met de voortbrengselen der vreemde romanlitteratuur, voor Hollandschen smaak min of meer geprepareerd en met Hollandsche inpakking voorzien. De eerstgenoemde weg heeft op dit gebied, even

als op dat der bevolkingspraktijk, voor het gros van ons publiek weinig aanlokkelijks; dat publiek stroomt dus, gedreven door ongetemden hartstocht en ook door het eigenbelang der Heeren uitgevers, den breeden weg der vertalingen op.

En zoo komt het, dat de Hollandsche romanschrijver uit gevoe van eigenwaarde genoodzaakt is zijn werk met het etiket oorspronkelijk te voorzien. Deed hij het niet, dan zou in ons land de eerste vraag van den lezer zijn: Van wien heeft hij 't vertaald?

Welnu, zulk een oorspronkelijke roman verdient meer waardeering dan een vertaalde, dat spreekt van zelf: ook al weer omdat er bij ons *nog* meer menschen zijn die een boek uit het Duitsch, Engelsch of Fransch dragelijk kunnen vertalen dan zelf een dragelijken roman leveren.

Maar ook daargelaten de oorspronkelijkheid van haar roman, verdient Mej. Emma Es, die wij voor het eerst op dit gebied ontmoeten, gelezen te worden, vooreerst om de negative reden, die bij mij steeds veel weegt, dat zij met haar roman niets wil *bewijzen*, - en dan ook en vooral omdat wij hier een in vele opzichten welgelukte analyse van karakters vinden, en omdat sommige althans der figuren die zij ons voorstelt, menschen van vleesch en bloed zijn, zooals zij in werkelijkheid bestaan, - 't zijn geen abstractiën gelijk zoo dikwijls de helden van tendenz-romans, - ook niet wondermenschen, zooals de verwrongen voortbrengselen welke een gewone fantasie, tot gloeihitte verhit, kan produceeren.

Deze verdienste ken ik in de eerste plaats toe aan de heldin van het boek, Meadiea Roland, meestal Méa genoemd, 't geen zich laat begrijpen, daar de herhaalde uitspreking van dien vreemden naam voluit de menschelijke tongspieren te veel zoude vermoeien. Zij is de dochter van een bankier te Utrecht, die bij den aanvang van 't verhaal pas overleden is en wiens zwager en associé Weilers zich door vervalsching van boeken en verduistering van een bestaand contract bijna het gansche vermogen der weduwe en weeze heeft weten toe te eigenen. In zeer armoedige omstandigheden wordt Méa in een Neder-betuwsch dorp door hare moeder grootgebracht, en vindt in de familie van den burgemeester van Boschwijk, den Heer Nichtevoort, een trouwen vriendenkring niet alleen, maar ook in den zoon, August Nichtevoort, dengeen, wien zij haar hart zal schenken. Na den dood der moeder neemt Méa eene plaats als gezel-

schapsjuffrouw aan bij eene Groningsche familie Issy-le Fort die te Amsterdam komt wonen. Daar komt zij ook in aanraking met de familie Dijkmans, verwanten van de Nichtevoorts, waar twee dochters zijn, wier geheel uiteenloopende karakters menigmaal in aardige tegenstelling gebracht worden met elkaar en met de ernstige, fijngevoelige en trotsche natuur van Méa. De analyse van dit karakter, de invloed daarop van de omgeving waarin Méa verkeert, het ontstaan van hare liefde voor August Nichtevoort, eene liefde die eerst lang verzwegen en ouderdrukt wordt, omdat Méa meent dat August een andere bemint, - en dan de beschrijving der zonnige dagen die op de ontdekking volgen van August's liefde voor haar, - 't zijn zaken, wier analogen al in eindeloos veel romans zijn behandeld, maar die door de natuurlijke en ware voorstelling hier nieuwe aan trekkelijkheid verkrijgen. Ook Emma Dijkmans, die August Nichtevoort eveneens bemint, maar hare liefde overwint, zoodra zij bemerkt dat zij door die liefde in botsing zou komen met haar beste vriendin, ook zij is goed geteekend; - en bij den lezer blijft slechts een geheime twijfel over, of de aldus overwonnen liefde wel bijzonder krachtig geweest is.

Van geheel tegenovergestelden aard, maar even welgelukt is de figuur van Ole Larsen, met oom Weilers de vertegenwoordiger van het booze principe in den roman. Hij is Deen van afkomst en door een Amsterdamschen oom en tante opgevoed. Met August Nichtevoort is hij op eene kostschool bekend geworden, later in zijn studententijd door August, die even als Ole aan het Athenaeum studeert, met de Dijkmansen in kennis gebracht. Aanvankelijk niet *actief* slecht, alleen egoïst en onverschillig, met een vluggen geest begaafd, doch zonder eenige applicatie, wordt zijn karakter door den omgang met loszinnige en cynische vrienden, en door zijn liederlijk gedrag al meer en meer verhard. Deze levenswijze ondermijnt allengs zijn gestel, en zijne verkwistingen brengen hem in schulden en in de macht van woekeraars als den jood Fazie, - en van Weilers, die dezen zijn geld voorschiet. Een oogenblik meent hij zijn fortuin te herstellen, door een huwelijk met de oudste dochter van Dr. Dijkmans, Johanna, die door het gunstige uiterlijk en de amusante gesprekken van Larsen, en vooral ook door haar wufte, geheel op uiterlijkheden gerichte neigingen zich tot hem aangetrokken gevoelt. Een nieuw schandaal uit Ole's levenswijze leidt tot de af-

breking van het engagement, en kort daarna ontvalt den geruïneerden student zijn laatste steun, - zijne tante sterft. Zij is op de hoogte gebracht van 't feit dat Ole de studie der theologie allerminst gelijk zij wenschte behartigt, en dit gevoegd bij den herhaaldelijk gebleken en door de tante verholpen financieelen nood van den student heeft haar doen besluiten hem nagenoeg geheel te onterven. Ole vlucht nu voor zijn booze crediteuren en duikt, na eenigen tijd '*onder water*' geleefd te hebben, weer op als klerk op 't kantoor van Weilers, te Utrecht, die in de antecedenten van den gesjeesden student gronden heeft meenen te vinden voor de verwachting dat hij een geschikt werktuig zou zijn voor de min of meer lichtschuwende operatiën van zijne bankierszaak. Hierin echter rekent hij buiten den waard: want het eerste voorbeeld, dat Ole van zijne geschiktheid geeft, is de ontdekking van de kwade praktijken waaraan zich Weilers schuldig gemaakt heeft tegenover Méa. Met dit geheim en een groote som gelds, die hij uit het bureau van zijn chef heeft medegenomen, maakt zich Ole uit de voeten, ten einde uit de verte zijne voorwaarden te stellen voor de teruggave der papieren, die Weilers compromitteeren. Het gelukt hem evenwel niet; want Weilers heeft, na van de wanhoop hersteld te zijn, waarin Ole's ontdekking hem stort, - zelf ook niets haastigers te doen gehad, dan spoorloos te verdwijnen, 't geen hem langen tijd gelukt. Ole bedenkt nu een ander middel om zijn doel te bereiken; met zijn geheim zal hij het recht van Méa op haar fortuin doen herstellen, - maar alleen onder voorwaarde dat zij hem hare hand schenke; zoodoende zal hij zelf rijk worden en tevens zijn haat koelen jegens August Nichtevoort. Want dit is een der meest treffende en van menschkunde getuigende trekken in Ole's ook overigens goed geteekend karakter: zijne verhouding tot August Nichtevoort verandert van een bijna vriendschappelijke, toen zij schoolkameraden waren, onmerkbaar en door verloop van tijd tot een geweldigen haat, en dat juist om de diensten die August hem bewijst, en omdat Ole's lasterlijke uitstrooisels omtrent August dezen op den duur niet deren. In zijn nieuwen toeleg wordt hij onbewust geholpen door Weilers, wiens belang thans medebrengt dat August niet met Méa trouwe, ten einde de ontdekking te voorkomen van het misbruik van vertrouwen, waaromtrent Weilers weet dat Méa meer dan een bloot vermoeden heeft. Hij weet wantrouwen tusschen de beide geliefden te doen ontstaan, bij

gelegenheid dat August ter voleinding van zijne studie sommige Duitsche Universiteiten gaat bezoeken. Méa, die onlangs de familie Issy-le Fort had moeten verlaten, omdat de zoon des huizes zijne liefde voor haar niet verborg, en de moeder toch zulk eene mésalliance, - ook al had Méa gewild, - niet wilde goedkeuren; - Méa had weer eene plaats als gezelschapsjufvrouw bij een andere familie aangenomen, waaarvan de toon en de omgang haar echter volstrekt niet bevielen. Bijna wanhopig over de vermeende onverschilligheid van August, die haar nooit meer schrijft, ontvangt zij nu een brief, namens haar oom en voogd uit Londen geschreven...

Doch ik wil de episoden van dit laatste deel niet verder vervolgen. Ik wil den schijn niet op mij laden van die onverantwoordelijke nieuwsgierigheid te billijken, die zoo menige lezeres het laatste hoofdstuk van een roman doet lezen vóór het eerste. Alsof de auteur niet althans het beneficie mocht hebben van de spanning waarmee men hem in zijne dikwijls zoo moeielijk verkregen verwikkelingen en oplossingen volgt, zoo lang men niet weet of *hij* en *zij* elkaar ten slotte krijgen, eene spanning, die geheel ophoudt, zoodra de uitkomst bekend is!

Terugkeerende tot de taak van den recensent, meen ik in 't voorgaande de hoofddeugden van den roman aangestipt te hebben: natuurlijke, ware, tastbare voorstelling van bestaande karakters, vooral bij de twee hoofdpersonen. Aan de minder belangrijke personen is, naar ik zou meenen, minder zorg besteed: of bedrieg ik mij als ik August Nichtevoort eigenlijk al te voortreffelijk vind? Hoe gaarne men met zulke brave menschen te doen hebbe, in zwart op wit vertoond, hebben zij een tintje van eentonigheid, dat den lezer verveelt. Daarentegen is oom Weilers weer zoo monotoon slecht en gemeen, dat ook de beschouwing van diens figuur weinig afwisseling biedt Hij is de conventioneele boef die in de meeste middelmatige romans ook voorkomt, en dien ik o.a. ook daarom uit dit werk had willen missen. Want juist in Ole Larsen heeft ons de schrijfster getoond, dat zij wel degelijk verscheidenheid wist te brengen in de beschrijving van een slecht karakter; - dat zij de wording van zulk een karakter begreep, en ook inzag dat een boef niet in eens zoo slim wordt als langdurige oefening hem kan maken.

Het doet overigens goed te bespeuren, hoe storend de afschu-

welijke figuur van Weilers op 't gemoed der schrijfster zelve werkt, - zoo zelfs dat zij hem, en door hem ook anderen al heel rare dingen laat doen. Het middel dat Weilers gebruikt om Méa en August met elkaar te brouilleeren is 1°. het omkoopen van het dienstmeisje bij de familie waar Méa woont, ten einde alle brieven die deze schrijft of ontvangt te onderscheppen, - waarbij ik mijn hooge bewondering moet uitdrukken voor de handigheid waarmede dat dienstmeisje moet zijn te werk gegaan om de brieven die Méa schreef, alle aan de brievenbus te onthouden; 2°. stopt Weilers in een der aldus verkregen enveloppen van August een briefje aan Méa door hem in nagemaakte hand geschreven, als afkomstig van August, waarin het bericht staat dat August naar Duitschland gaat en Méa een nader adres zal opgeven. Behalve de geringe opmerkingsgave die Méa bij 't ontvangen van dit briefje aan den dag legt, - men zou hier bijna denken aan het refrein volgens 't welk de liefde ons ‘so dumm, so dumm, so dumm’ maakt, - is het m.i. met hetgeen wij tot dusver van Méa weten, volstrekt niet te rijmen, indien zij uit dat briefje terstond het vermoeden put dat August haar niet meer bemint, een vermoeden dat na veertien dagen zonder brief van August tot zekerheid wordt. Dit wantrouwen is dan de bron van alle ongelegenheden, waarin de heldin later geraakt, en wij zouden wel wenschen dat zij daartoe een betere aanleiding had gehad, omdat wij in haar een minder achterdochtige, een edeler en sterker natuur meenden te zien, dan uit deze episode blijkt.

Nog een andermaal heeft de vreeselijke geest, dien zij zelf opgeroepen had, onze schrijfster een part gespeeld en haar kunstzin beneveld. 't Is in 't hoofdstuk waar de laatste oogenblikken van oom Weilers worden beschreven. Mej. Emma Es vindt, en terecht, diens gedrag zoo afkeurenswaardig, dat zij gaarne de Absolute Justitie zou willen verzoenen, door den lezers het schouwspel van een bestraften misdadiger te geven. Weilers wordt dan ook door Méa en de Nichtevoorts ontdekt, en eindigt in eene vlaag van wanhoop, angst en berouw, zijn leven, door zich uit een hooge verdieping op straat neer te storten. Maar in plaats van ons dat meer aan te duiden dan te schilderen, wil ons de schrijfster de volle akeligheid der straf laten beseffen, die zij den boosdoener doet ondergaan, en wij krijgen dus de beschrijving van een visioen dat Weilers in zijn laatste oogenblik komt folteren, en dat heel akelig en naar,

maar misschien ook wel wat lachwekkend is, want de geesten die den wanhopigen zondaar vervolgen en met hem worstelen, doen geheel anders dan hunne prototypen in de werkelijkheid zouden gedaan hebben. De lijdende, onderworpene weduwe Roland, hier verschijnt ze met ‘fonkelende oogen, door woede saamgeperste lippen, gebalde vuisten, welke den ongelukkige dreigen.’ En Méa, die wij, ja als een ernstige en energieke natuur kennen, maar toch ook als een type van fijngevoeligheid, van zachtheid en vergevensgezindheid, - in 't visioen is ze even kwaadaardig als de geest van hare moeder, en laat zich zelfs tot een scheldpartij verleiden, die men bij haar niet mocht verwachten.

Of is het niet alleen de zucht tot bevrediging van ons gevoel van rechtvaardigheid, die onze schrijfster dezen misslag heeft doen begaan? Moet men ook denken aan een zekeren verkeerden smaak, die zich ook elders in den roman vertoont, waar de verhouding tusschen de onderscheiden episoden wel eens uit het oog verloren wordt? 't Is moeilijk voorbeelden te geven, zonder geheele bladzijden over te schrijven. De lezer van den roman zal 't waarschijnlijk met mij eens zijn, dat er veel bekort kan worden, dat vooral in het eerste deel van het boek te lang wordt stilgestaan bij personen, wier invloed op de handeling zeer gering blijkt te zijn, dat geheele bladzijden ons noch in de handeling, noch in de waardeering der handelende personen vooruitbrengen; - dat men toch ook niet, om die bladzijden te verdedigen, op de buitengewone belangrijkheid of de litterarische schoonheid van den inhoud kan wijzen. Als een voorbeeld van dit laatste wijs ik op de lange diatribe over het reizen in diligences, in hoofdstuk V van 't eerste boek.

Deze fout nu maakt dat de roman den lezer eerst veel te laat begint te boeien. Wel weet ik, dat niet die romans altoos de beste zijn, waarin men door een kunstige aanwending van verrassende en schijnbaar onoplosbare verwikkelingen voortdurend in spanning gehouden wordt; maar toch, vooral van een nieuw auteur moet het boek reeds in den aanvang den indruk geven, dat het den lezer zal interesseeren, 't zij door de levendigheid der actie, of door den pikanten en smaakvollen verhaaltrant; mist men dien indruk bij 't begin, dan is de kans groot, dat het boek terzijde gelegd zal worden, want er is geen onenergieker ras dan dat der romanlezers.

En dat *Twee om een* gelezen worde, dat wensch ik zeer, - zoo

in 't belang van den lezer, die 't geheele boek uitleest, als in dat van de schrijfster, die daardoor aangemoedigd zal worden om ons nieuwe proeven te geven van haar onmiskenbaar talent in 't voorstellen van ware menschelijke karakters, 't geen ten slotte toch het hoofdvereischte is voor een goeden roman.

Twee vragen nog eer ik eindig. Waarom heeft Mejufvr. Emma Es haar roman *Twee om een* genoemd? Is 't omdat Ole Larsen en August Nichtevoort beiden aanspraak maken op de hand van Méa? maar dan vergeet de schrijfster den derden pretendent, George le Fort, en dan had het boek *Drie om een* moeten heeten. Is 't omdat behalve Méa ook Emma op August verliefd is? Maar de persoon van Emma en hare liefde bekleeden zulk een ondergeschikte plaats in den roman, dat men de vermelding daarvan niet in den titel kan verwachten. Is 't omdat Mea, door den dood van oom Weilers, die geen testament nalaat, niet alleen haar eigen fortuin maar ook dat van Weilers krijgt? De veronderstelling is te dwaas, en dringt zich alleen bij mij op, omdat ik met den titel geen weg weet.

De tweede vraag die ik opper, is misschien indiscreet, maar zoovelen zullen die doen, dat ik mij lafhartig achter die menigte durf verschuilen. Is de naam Emma Es een bevallige pseudoniem, - en zoo ja (gelijk ik waarschijnlijk acht), - is 't dan een heer of een dame die zich daarachter verbergt? Tot dusver ben ik natuurlijk van de voor de hand liggende veronderstelling uitgegaan, dat Emma Es eene dame was. Ziehier hoe 't komt dat ik er thans niet zoo zeker van ben. Dadelijk bespeurt men dat de auteur te Amsterdam niet t'huis behoort; ‘als we toch den Amsterdammer uithangen,’ zegt zij ergens, en op diezelfde plaats geeft zij aan een huis op het Koningsplein een uitzicht op de Keizersgracht. Prijzenswaardig is dan ook de voorzichtigheid waarmede Amsterdamsche toestanden worden beschreven: en de familiën bij wie wij ingeleid worden, zijn alle drie eerst zeer kort te Amsterdam gevestigd. Dit verklaart o.a. den ernst waarmede sommige erg onbeduidende dingen in dien kring behandeld worden. Want, al ben ik de laatste om te ontkennen, dat Amsterdam in vele opzichten *petite ville* is, zoo meen ik toch, dat in echt-Amsterdamsche kringen het eenvoudige feit, dat August Nichtevoort op straat gezien is, sprekende met een hoogst fastoenlijke dame in den rouw ('t was Méa) al wist men niet dat hij die kende, - dat zulk een feit niet aanleiding zou geven

tot zulke zwaarwichtige discussiën als er bij de uit Utrecht afkomstige familie Dijkmans over gevoerd worden. Maar nu is het tevens een merkwaardig iets, dat enkele der best gelukte tafereelen in het boek een vrij intieme kennis met sommige zijden van het Amsterdamsche leven veronderstellen, - en wel van die zijden, waarmede een beschaafde vrouw *niet* in aanraking komt. Ik bedoel voornamelijk de onderhandelingen van Ole Larsen met den Jood Fazie, en meer nog de meesterlijke schildering van het dronkemansstandje in het Café chantant in de Nes. Ook de volkomen uit het leven gegrepen beschrijving van August Nichtevoort's kostschooltijd doet aan een mannelijken oorsprong denken.

En toch zou ik noode tot de overtuiging gebracht worden, dat onze auteur niet tot het zwakkere geslacht behoort, waarvan de productiviteit op 't gebied der romanlitteratuur in de laatste jaren het epitheton ‘zwakker’ geheel logenstraft. Er is in den roman n zijn geheel genomen, wat gedachtengang, ook wat stijl aangaat, - iets bepaald vrouwelijks, al weet ik niet aan te wijzen waarin dat ligt.

Zou 't ook kunnen zijn, dat een broeder van Mejufvrouw Emma Es op kostschool en later student aan 't Athenaeum illustre geweest is en in die periode zijn uitnemende gave van opmerking ook aan 't nachtelijk of Nes-leven van Amsterdam heeft gewijd?

Maar ik merk dat ik daar zelf in het maken van een roman verval, die in deze afdeeling van dit tijdschrift niet t'huis behoort.

Nov. 74.
J.A.S.

***Old Kensington, door Miss Thackeray. Haarlem, Kruseman en Tjeenk Willink*, 1874.**
***De laatste van haar Geslacht, door Louise von François. Arnhem, H.W. van Marle*, 1874.**
***De Beijersche Hiezel en Noord en Zuid, van Herman Schmid. Alkmaar, P. Kluitman*, 1874.**
***Ons eigen Boek, door H. Koorders Boeke. Amsterdam, P.N. van Kampen en Zoon. I*, 1874.**
***Algemeene Bibliotheek, N°*. 56-80. *Leiden, A.W. Sythoff*.**

De klachten over den stortvloed van vertalingen waarmede ons lezend publiek overstroomd wordt, zijn evenmin ongewoon als ongegrond. De vrees is gewettigd, dat onze landgenooten daardoor meer en meer ontwend zullen worden aan het lezen hunner eigen taal, en onjuist kan de bewering niet genoemd worden, dat de vertalers niet altijd de gewenschte nauwgezetheid in acht nemen bij de keuze hunner stof. Maar daarom is 't te meer plicht, een woord van erkentelijkheid te doen hooren, zoodra die vertalers onze letterkunde inderdaad verrijken door hun arbeid, en zoo wijs ik met ingenomenheid op althans drie der vier hierboven vermelde boeken, omdat die in waarheid der kennisneming overwaard zijn.

Dat ik hiermede in de eerste plaats het oog heb op de pennevrucht van Thackeray's geniale dochter zal niemand bevreemden, die mij de eer gegund heeft een blik te slaan op de zoo aanprijzende woorden, welke ik daarover in het Novembernommer van verleden jaar liet hooren. Nog altijd blijf ik Old Kensington op één lijn stellen met Middlemarch, en ik zou zelfs aarzelen bijna, een keus tusschen die beide te doen. Levende en sprekende en handelende en vooral diep gevoelende personen, staan in de bladen van beide schrijfsters voor ons; en het gemis van een eigenlijken knoop in het verhaal bemerken wij niet, omdat we als in de werkelijkheid met hen verkeeren, die hier, van volslagen vreemdelingen, eensklaps onze trouwe en warme vrienden worden. Dat danken wij aan het helder oog en aan het nobel hart van haar, die ons een Dorothea, en hier een Dolly, op het papier wisten te tooveren, en dat danken wij ook aan Louise von François, die in ‘de Laatste van haar Geslacht’ een even waardige en beminnelijke vrouw voor

ons geteekend - waarlijk niet geschetst - heeft, als Lady Sarah door ieder lezer van Old Kensington zal genoemd worden. Inderdaad bestaat er verwantschap tusschen de methode der Engelsche en Duitsche schrijfster. Beide laten het volle licht vallen op het inwendig leven der personen welke zij aan ons voorstellen; de drijfveeren die tot de handelingen leiden zijn meer het onderwerp van haar studie, dan die handelingen zelf. De karakterschilderingen zijn hoofdzaak, en de intrigue is meer de lijst waarin het werk der kunstenares gevat is, dan zoo als in de meeste romans, blijkbaar het hoofddoel van het boek. Beide hebben tot de eigenlijke spil van haar verhaal eene vrouw van jaren gekozen, zwaar beproefd maar eer geheiligd dan gebukt door het leed, en hoewel krachtig en zelfstandig handelende, toch overvloeiende van teederheid zoodra 't de jeugdige weeze geldt. Nog meer kunst is ontwikkeld in de Duitsche dan in de Engelsche bladen, meer zorg is daarin besteed aan den knoop, opdat die de aandacht van den lezer wekke en boeie en ten slotte bevredige. Maar somber als de kring van de oude Lady Sarah en plechtig bijna als die van de oude freule mag heeten, in beide gevoelen wij ons toch te huis, omdat wij, onder al dat sombere der omgeving, den invloed van eene inderdaad nobele en trouwe ziel dankbaar gevoelen en waardeeren.

Had Herman Schmid ons niet al zoo veel en zoo dikwijls reeds van zijn geliefde Beijersche Hoog-Alpen verteld, dan zou ik zijn Noord en Zuid ook rangschikken onder die vertaalde boeken welke wij als een verrijking onzer letterkunde dankbaar mogen begroeten. Want inderdaad is het een verhaal waarin de karakters al zeer goed volgehouden en met zulk een gemoedelijkheid en toch met zooveel vastheid van hand geteekend zijn, dat de meesterpen er niet in te miskennen is. Ook hier is ernst de grondtoon. Ook hier wordt alles ten offer gebracht aan de beste drijfveeren van inderdaad edele gevoelens. Maar ongelukkig heeft de vertaler van twee geheel zelfstandige verhalen één werk van twee deelen gemaakt, en nu wil ik waarlijk de verantwoordelijkheid niet op mij nemen het geheel aan te bevelen, terwijl de overzetting van het tweede verhaal mij inderdaad onbegrijpelijk is. Immers indien ergens de treurige gevolgen van Herman Schmids gejaagdheid van schrijven duidelijk blijkt, dan is 't in den Beijerschen Hiezel, een verhaal waarvan de aanleg veel belooft, maar dat ontaard is in een gewoon roover-

historietje, waarvoor de aandacht telkens op nieuw gewekt moet worden door tafereelen die onderling wedijveren door zonderlingheid en onwaarschijnlijkheid, terwijl geen enkel afgewerkt is. Haast ondeugend zou ik 't van den uitgever noemen juist deze keus te doen uit de werken van een schrijver, die immers in haast lastigen overvloed den vertaler stof levert, om inderdaad meesterlijke stukken uit den vreemde naar den eigen hof over te brengen. Waarom dan niet liever een Concordia genomen, al wil ik daarom aan die laatste pennevrucht van eenigen omvang van dezen schrijver, nog geenszins de voorkeur geven boven veel wat reeds in zijne Gesammelte Schriften voorkomt. Herman Schmid bezit de voor alle degelijk werk zoo gevaarlijke gaaf om ongestraft telkens weer een nieuw verhaal te kunnen beginnen zonder vooraf nauwkeurig de schets te hebben geteekend, verzekerd zijnde dat zijn vruchtbare geest en vaardige pen hem wel onder den arbeid tot een goed einde zullen leiden. En indien de uitzonderingen ook bij hem den regel zullen bewijzen, dan durf ik beweren dat de vertaler hier juist die uitzondering gekozen heeft.

Vertalen en altijd weer vertalen, dat schijnt de begeerte te zijn van hen onder ons, die toch door hnn boeiend weergeven van de gedachten van anderen het bewijs leveren, dat de pen in hunne handen een gedwee en lenig werktuig is, 't welk hun volkomen ten dienste staat. Waarom dan niet liever de eigene gedachte door die zoo vaardige pen op 't papier gebracht? vragen velen, en onder die velen behoor ik. Maar in billijkheid moet ik toch ook erkennen dat men dank schuldig is aan hen, die door hun vertolken dat goede op onzen bodem overbrengen, 't geen tot nu toe alleen bij den vreemdeling welig opschoot. Zoo is bij ons de voorraad tot lectuur voor onze arbeidende klasse niet groot. Onze eigene schrijvers schijnen weinig lust te hebben daarvoor hunne krachten in te spannen. Daarom begroetik met ingenomenheid Ons eigen Boek van H. Koorders-Boeke, hetwelk dien titel met recht draagt, omdat de vertaalster voor de Fabriekschool te Haarlem allerlei vertellingen en versjes uit 't Engelsch in onze taal heeft overgebracht, welke voor dat gemengd publiek van jonge kinderen en volwassen mannen en vrouwen, die naast elkander op de schoolbank plaats nemen, een verkwikkelijke stof leveren voor hoofd en voor hart. Ongetwijfeld zou 't mij aangenamer zijn, wanneer die vertellingen en versjes geenerlei ken-

merk droegen van hun vreemde afkomst en tot in merg en been toe nationaal waren, zoodat ze tevens het vaderlandsche gevoel in die nog onbedreven gemoederen versterkten. Maar naast den wensch dien ik hier uitspreek mag ik toch in billijkheid niet de voldoening onderdrukken welke ik onder de lectuur van deze, voor dit publiek inderdaad al zeer geschikte lectuur heb mogen vinden, enkel en alleen omdat ik liever Hollandsche gedachte en de volkomen Hollandsche voorstelling, voor den Hollandschen arbeider gewenscht had. Dankbaar aanvaard ik datgene wat mij hier werd gegeven, maar ik doe het toch wel degelijk met een warm en dringend woord van opwekking aan die velen of die enkelen onder ons, wier hoofd en hart en hand degelijke lectuur aan onzen landgenoot uit den arbeidersstand kunnen verschaffen, op dat gebied te leveren, wat zij vermogen. Duizenden en tien en honderd duizenden zullen hen in stilte zegenen, wanneer zij het opwekkend en bezielend woord richten tot hen, die helaas! zoo weinig kennen van 't geen boven het materiëel genot staat.

Ook voor hen, die bij hun lectuur hoogere eischen mogen doen gelden dan de gezinnen onzer arbeiders, is de hulp onzer populaire schrijvers onmisbaar, indien althans het algemeene peil van beschaving onder ons volk verhoogd zal worden. Uitnemend is de gelegenheid welke de Algemeene Bibliotheek hun daarvoor aanbiedt, waarvan het doel immers is degelijke lectuur in een zoo beknopten vorm en tot zulk een lagen prijs verkrijgbaar te stellen, dat ze onder het bereik van een ieder gebracht wordt. Maar ook die onderneming vindt, althans bij onze schrijvers, geen steun. Het stapeltje van vijf en twintig duidelijk gedrukte en keurig uitgevoerde deeltjes, welke onder de nommers 56 tot 80 voor mij liggen, bevat weder meestal bloemlezingen of vertalingen, maar weinige oorspronkelijke stukken, met opzet voor deze uitgaaf geschreven. Immers dat laatste mag ik evenmin zeggen van Cremers novellen, als van het omgewerkte artikel van den hoogleeraar Donders, over het oog, noch van vele der overige stukjes van Hollandsche schrijvers, waaronder Dr. Jan ten Brink's aardige studie der drie volksliederen, het Wilhehnuslied, de Marseillaise en die Wacht am Rhein, zeker een eerste plaats inneemt. Toch kan zulk een Bibliotheek alleen dan tot eene in waarheid Algemeene gemaakt worden, zoodra de mannen die volkomen in en met hun tijd leven en gevoelen, de vruchten

van hun kennis en onderzoek en ervaring aan den tijdgenoot mededeelen. De stempel der actualiteit, die het geschrift dan draagt, zal de waarde en den invloed daarvan verhoogen. Ons gevoel van nationaliteit worde niet verzwakt, door te veel vreemde lectuur onder alle klassen onzer maatschappij te brengen; en niet een geheel ijdele wensch blijve 't, dat weldra onder het jongere geslacht zoo veel deugdelijke letterkundigen mogen opstaan dat hij, die onder ons goede lectuur verlangt, bij voorkeur naar de werken van den landgenoot de hand uitsteekt.

M.

Register der in dezen jaargang behandelde werken.

Acquoy (Dr. J.G.R.), Jan van Venray en de wording en vestiging der Herv. gemeente te Zalt-Bommel.	Dl. II. Blz. 196.
Agatha, Op eigen wieken drijven.	Dl. III. Blz. 364.
Archief van het kadaster, onder redactie van O. Gleuns.	Dl. III. Blz. 515.
Auerbach (Berth.), Waldfried.	Dl. III. Blz. 188.
Bemmelen (J.A. van), Repertorium annuum literaturae botanicae periodicae.	Dl. II. Blz. 366.
Berg (G. van den), De jonker van Adrichem.	Dl. III. Blz. 191.
Berg (N.P. van den), De Muntquaestie met betrekking tot Indië.	Dl. IV. Blz. 353.
Bibliotheek (Algemeene), N°. 56-80.	Dl. IV. Blz. 544.
Black (W.), Eene dochter Heths. }	Dl. III. Blz. 364.
Born (G.F.), De ijzeren graaf. }	Dl. III. Blz. 364.
Brink (Dr. J. ten), E.G. Bulwer Lytton. Biographie en kritiek.	Dl. II. Blz. 372.
Brunner (Dr. H.), Die Entstehung der Schwurgerichte.	Dl. III. Blz. 1.
Cretier (Dr. H.), Handleiding voor analytische chemie, ten gebruike bij het middelbaar onderwijs.	Dl. II. Blz. 551.
Darwin (Ch.), Het uitdrukken der gemoedsaandoeningen bij den mensch en de dieren.	Dl. I. Blz. 567.
Denkschrift über die Schöffengerichte, ausgearbeitet im Kön. Preuss. Justiz-Ministerium.	Dl. III. Blz. 1.
Dittes (Dr. F.), Geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs.	Dl. IV. Blz. 152.
Doedes (Prof. J.I.), De toepassing van de ontwikkelingstheorie, niet aan te bevelen voor de Geschiedenis der Godsdiensten.	Dl. II. Blz. 421.
Duymaer van Twist (Mr. A.J.), Reis door den Minahassa en den Molukschen Archipel.	Dl. I. Blz. 217.
Eilerts de Haan (A.F.), De Noord-Nederlandsche	Dl. II. Blz. 276.

Landbouw-Koloniën. Eene studie over de Maatschappij van Weldadigheid.

Ellis (Mrs.), Plicht en roeping der vrouw, vrij bewerkt door Christine Muller. Dl. III. Blz. 544.

Elvers (Rud.), Victor Aimé Huber, sein Werden und Wirken. Dl. I. Blz. 318.

Enklaar (Dr. J.E.), Leerboek der anorganische scheikunde, op proefondervindelijken grondslag. Dl. III. Blz. 243.

Epistolae Burmannorum ad amicos.	Dl. II. Blz. 376.
Es (Emma), Twee om één.	Dl. IV. Blz. 535.
Farjeon (B.L.), De geschiedenis van Jozua Marvel. }	Dl. III. Blz. 557.
Farjeon (B.L.), Grif. Eene Australische geschiedenis. }	Dl. III. Blz. 557.
Farjeon (B.L.), Oost, West, Thuis best.	Dl. III. Blz. 557.
Fechner (C.Th.), Einige Ideen zur Schöpfungs- und Entwickelungsgeschichte der Organismen.	Dl. I. Blz. 401.
François (Louise von), De laatste van haar geslacht.	Dl. IV. Blz. 544.
Gallé (F.), De ziel van Wilg en Beek.	Dl. III. Blz. 364.
Gallée (J.H.), Bijdrage tot de geschiedenis der dramatische vertooningen in de Nederlanden.	Dl. III. Blz. 352.
Gerstäcker (F.), Naar Amerika, 3 dln., 2e dr.	Dl. IV. Blz. 417.
Glaser (Dr. J.), Anklage, Wahrspruch und Rechtsmittel im Englischen Schwurgerichtsverfahren.	Dl. III. Blz. 1.
Gruau de la Barre, La branche ainée des Bourbons.	Dl. I. Blz. 593.
Gunning (J.W.), De beginselen der algemeene scheikunde.	Dl. I. Blz. 376.
Hager Winter.	Dl. III. Blz. 364.
Hase (Dr. K.), Idealen en afdwalingen. Herinneringen mijner jeugd.	Dl. I. Blz. 560.
Hausrath (Prof. A.), Neutestamentische Zeitgeschichte, III, 1.	Dl. I. Blz. 1.
Hellwald (F. von), Geschichte des Holländischen Theaters.	Dl. I. Blz. 510.
Helten (Dr. W.L. van), Fünfzig Bemerkungen zum Grimmschen Wörterbuche.	Dl. III. Blz. 340.
Hervorming (De) der Molukken (Tijdschrift voor Ned.-Indië).	Dl. I. Blz. 247.
Heyse (P.), De kinderen der wereld.	Dl. III. Blz. 145.
Hoorweg (Dr. J.L.), Leerboek der Cosmografie.	Dl. II. Blz. 557.

Huberts (Dr. W.J.A.), Hist.-Geogr. Atlas der Algemeene en Vaderlandsche Geschiedenis.	Dl. II. Blz. 365.
Indische Marine (De), Wederlegging enz.	Dl. I. Blz. 375.
Ising (Arnold), Wallace's Reizen door den O.-I. Archipel, voor jonge lezers bewerkt.	Dl. I. Blz. 574.
Jäger (Oscar), Geschiedenis van den nieuweren tijd (1815-1871), 1e afl.	Dl. IV. Blz. 162.
Jager (Dr. A. de), Woordenboek der frequentatieven in het Nederlandsch.	Dl. II. Blz. 356.
Jhering (Dr. R. van), Der Kampf um's Recht. }	Dl. II. Blz. 201.
Jhering (Dr. R. van), De strijd om het Recht. }	Dl. II. Blz. 201.
Jonckbloet (Dr. W.J.A.), Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde, 2e deel, 2e helft.	Dl. I. Blz. 526.
Jottrand (L.), Nederduitsche gewrochten van den Nederlandschen Waal.	Dl. I. Blz. 206.
Jozua Davids (De ware geschiedenis van).	Dl. I. Blz. 471.
Kinker (Mr. Joh.), Kant's Kritiek der zuivere rede.	Dl. I. Blz. 206.
Koorders (H.), Boeke, Ons eigen boek.	Dl. IV. Blz. 544.
Kroon (Dr. J.J.), Mythologisch Woordenboek.	Dl. III. Blz. 348.
Kruseman (Mina), De Moderne Judith. }	Dl. I. Blz. 389.
Kruseman (Mina), Een Huwelijk in Indië. }	Dl. I. Blz. 389.

Lang (H.), Martin Luther, ein religiöses Charakterbild.	Dl. I. Blz. 196.
Lans (P.C.), Rosengain.	Dl. I. Blz. 217.
Lenz (M.), Spâss an Ierscht. Liddercher an Gedichten.	Dl. II. Blz. 180.
Linden (Mr. H.O. van der), Banda en zijne bewoners.	Dl. I. Blz. 217.
Loffelt (A.C.), Ons Tooneel en het Nederlandsch Tooneelverbond.	Dl. I. Blz. 510.
Luther (Maarten), een profetisch karakter, enz.	Dl. I. Blz. 196.
Mac Carthy (J), Judith.	Dl. III. Blz. 364.
Mähl (Joachim), Zigeuner Mieke.	Dl. II. Blz. 361.
Marlitt (E.), De tweede Vrouw.	Dl. III. Blz. 186.
Mayer (Dr. S.), Geschwornengerichte und Schöffengerichte.	Dl. III. Blz. 1.
Mill (J.S.), On Liberty.	Dl. III. Blz. 271.
Mill (J.S.), Three essays on religion.	Dl. IV. Blz. 458.
Montgoméry (Florence), Gedwarsboomd.	Dl. III. Blz. 186.
Müller (Dr. P.L.), Wilhelm III von Oranien und Georg Friedrich von Waldeck.	Dl. III. Blz. 179.
Nog maar eens en andere verhalen.	Dl. III. Blz. 364.
Nohl (L.), Beethoven's Leben. }	Dl. IV. Blz. 276.
Nohl (L.), Beethoven, Liszt, Wagner. }	Dl. IV. Blz. 276.
Oordt (Dr. J.W.G. van), Grieksche Mythologie.	Dl. IV. Blz. 169.
Oosterzee (J.J. van), Op reis.	Dl. II. Blz. 361.
Philosophische beschouwingen, strekkende ter bestrijding van het Nihilisme.	Dl. I. Blz. 369.
Pierson (N.G.), Twee Adviezen over Muntwezen.	Dl. I. Blz. 579.
Pro Patria, Weekblad. N°. 1-41.	Dl. IV. Blz. 86.
Raimund (G.), Dezelfde en toch eene andere.	Dl. III. Blz. 364.
Ranke (L. von), Aus dem Briefwechsel Friedrich Wilhelm's IV mit Bunsen.	Dl. I. Blz. 91.
Regeerings en volkszaak. De stem eens roependen in de Woestijn.	Dl. II. Blz. 193.

Reinwardt, Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel.	Dl. I. Blz. 217.
Rooses (Max.), Levensschets van J.F. Willems.	Dl. IV. Blz. 513.
Rössing (J.H.), Geschiedenis der Stichting en feestelijke opening van den Schouwburg.	Dl. I. Blz. 510.
Rousset, Histoire de Louvois et de son administration politique et militaire jusqu'à la paix de Nimègue.	Dl. III. Blz. 422.
Schiller (Herm.), Geschichte des Römischen Kaiserreichs unter der Regierung des Nero.	Dl. I. Blz. 1.
Schmid (H.), Vorst en Burger.	Dl. III. Blz. 364.
Schmid (H.), De Beijersche Hiezel.	Dl. IV. Blz. 544.
Sicherer en Akveld, Hoogduitsch-Nederlandsch en Nederlandsch-Hoogduitsch Woordenboek.	Dl. I. Blz. 553.
Sloet (Mr. L.A.J.W. Baron), Oorkondenboek der Graafschappen Gelre en Zutfen tot op den slag bij Woeringen.	Dl. IV. Blz. 173.
Smith (H.), Donkere paden.	Dl. III. Blz. 364.
Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje voor 1874.	Dl. IV. Blz. 367.

Stoppelaar (Mr. J.H. de), Inventaris van het oud archief der stad Middelburg.	Dl. II. Blz. 567.
Swinderen (Jhr. Mr. O.Q. van), Het leekenelement in de Strafrechtspleging.	Dl. III. Blz. 1.
Thackeray (Miss.), Old Kensington.	Dl. IV. Blz. 544.
Thoden van Velzen (H.), Proeve van onderzoek naar de Vrijheid van den Mensch.	Dl. II. Blz. 228.
Thayer (A.W.), Ludwig v. Beethovens Leben.	Dl. IV. Blz. 276.
Tissot van Patot (L.), Staats-onderwijs in de kazerne.	Dl. II. Blz. 537.
Toestand (De) der Nederlandsche Marine in 1873.	Dl. I. Blz. 375.
Tresling (Dr. S. Stratingh), Het bouwen van Arbeiderswoningen.	Dl. III. Blz. 166.
Velde (Lt. Col. van de), Tactique appliquée au terrain.	Dl. III. Blz. 356.
Verslag over den toestand van handel, scheepvaart en nijverheid te Amsterdam in 1873. Opgemaakt door de Kamer van Koophandel en Fabrieken aldaar.	Dl. II. Blz. 451.
Veth (P.J.), Atchin en zijne betrekking tot Nederland.	Dl. I. Blz. 215.
Vragen des tijds, Eerste jaargang, 1e aflevering.	Dl. IV. Blz. 527.
Walcheren (M. van), Penserosa.	Dl. IV. Blz. 364.
Wallace (A. Russel), Insulinde, vertaald door Prof. Veth.	Dl. I. Blz. 247.
Waterman (J.), Volkshuishoudkunde.	Dl. I. Blz. 399.
Welke moet de houding zijn van de liberale partij tegenover de nieuw optredende regeering?	Dl. III. Blz. 551.
Werther, Emancipatoria, eene fantasie.	Dl. IV. Blz. 484.
Willems (J.F.), Brieven, verzameld door Max Rooses.	Dl. IV. Blz. 513.
Winkler (Johan), Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialection.	Dl. III. Blz. 529.
Worboise, Chrystabel.	Dl. II. Blz. 361.
Wijbrands (C.N.), Het Amsterdamsche Tooneel.	I 510; Dl. III. Blz. 86.

Is de Maatschappij van Weldadigheid eene instelling van armenzorg?

De Maatschappij van Weldadigheid is langs tweeledigen weg gevonnisd.

Er zijn er, die met luttel zaakkennis, gehoord getuigen van dubbelzinnig karakter, of steunend op een principium a priori, haar ter dood veroordeelden.

Er zijn er, die na kennisname van geschriften, welke niet altijd op zuivere wijs haar karakter, haar doel en de door haar verkregen rezultaten in het licht stelden, een soit disant wetenschappelijk doodvonnis over haar uitspraken.

De Maatschappij van Weldadigheid appelleert echter ter laatster instantie tegen een doodvonnis van welken aard dan ook; tegen een mort sans phrase zoowel als tegen een mort avec phrases.

Zij doet dat krachtens de beginselen, welke der stichting ten grondslag werden gelegd; inzonderheid krachtens de beginselen, welke zij sedert 1859 openlijk als de hare verkondigd heeft.

Het verheugde mij zeer, toen ik, *de Gids* van Mei jl. ter hand nemend, daarin onder het opschrift: ‘Armenzorg en Nijverheid’ een opstel aantrof van Mr. W. Thorbecke, geschreven naar aanleiding van eene studie van mij over de M.v.W.[1]

De reden van die vreugde lag voor de hand. Reeds in 1872 had ik, onmiddellijk nadat mijn boek in het licht ver-

1 De Noord-Nederlandsche landbouwkoloniën. Eene studie over de Maatschappij van Weldadigheid, door A.F. Eilerts de Haan. Amsterdam, D.B. Centen. 1872.

scheen, een exemplaar ter beoordeeling doen toekomen aan de redaktie van *de Gids*. Twee jaren bijna gingen voorbij, zonder dat de verwachte recenzie verscheen, en ik dacht onwillekeurig aan een mort sans phrase, toegepast, of op den schrijver der studie, of op de M.v.W., wat voor een van beiden altijd treurig moest zijn, inzonderheid, wanneer de M.v.W. hier de lijdende persoon werd.

Met de grootste belangstelling begon ik de lektuur van het opstel in het Mei-nummer, in de verwachting een kritiek te zullen vinden op eene negenjarige, ik durf verklaren nauwgezette en onpartijdige studie.

De naam van den schrijver van het opstel, ik mag dit niet ontveinzen, verrukte mij, en ik dacht bij me zelf, ge hebt daar een kampioen tegenover u, die zijn riddersporen als ekonoom en als deskundige in armenzaken verdienen wil en zal; die u zal wijzen op de gebreken welke uw werk aankleven; die na hier en daar met het scherpe ontleedmes te hebben gewerkt, en een enkele pleister te hebben gelegd op gemaakte wonden, als een gewoon bevoegd recensent zal eindigen. Ik ben in mijne verwachting teleurgesteld. Ja, ik ben dat in velerlei opzicht. Te vergeefs zocht ik eene juiste kritiek, die ten doel heeft, het schuim van het heldere water te scheiden. Dat bleek me dan ook spoedig niet het doel van den schrijver te zijn.

Wellicht vergis ik mij, en in dit geval zal ik onmiddellijk zeggen, poenitet..., maar het opstel van den heer Thorbecke maakte op mij dezen indruk. De heer T. heeft zijn studie gemaakt van armenzorg en nijverheid, heeft daar veel en ernstig over nagedacht. Wanneer men over eene zaak heeft nagedacht, dan begint men langzamerhand voor zich zelf konkluziën te maken, en die konkluziën als kinderen zijner gedachte lief te krijgen, ja men maakt er zich soms wel eens een stokpaardje van. Op dat stokpaardje gezeten heeft men kans blunders te begaan. De blunder door den heer T. begaan is deze, dat hij ijverig gebruik makend van mijn boek, zooals hij zelf erkent, en allen, die het boek gelezen hebben erkennen zullen, tot rezultaten gekomen is, juist tegenovergesteld aan die, waartoe men komen moet, wanneer men de Maatschappij van Weldadigheid aan de hand van hare belangrijke geschiedenis, in beginsel, aard en wezen heeft leeren kennen.

Dit nu is het demonstrandum, waartoe ik overga, na den

heer Thorbecke mijn hartelijken dank betuigd te hebben, dat hij niet zooals velen, de M.v.W. een mort sans phrase wilde doen sterven, maar een gemotiveerd doodvonnis over haar heeft willen uitspreken, want zijne konkluzie is niet anders dan een *doodvonnis*.

De heer T. stelt in zijn opstel telkens op den voorgrond, dat de M.v.W. eene instelling tot armenonderhoud is; dat zij zulks is krachtens haar karakter en de beginselen waarop zij steunt. Dat zij gedurende haar veeljarig bestaan getoond heeft zulks te zijn. Hij verbindt daaraan de gedachte, dat zij was eene nijverheidsinstelling, dit echter van ziekelijken aard, daar geen vrije ontwikkeling aan deze onderneming ten grondslag lag. Op kunstmatige wijze in het leven geroepen, werd zij op kunstmatige wijze in het leven gehouden.

Hooren wij slechts wat de heer T zegt.

Sprekend over de rezultaten der stichting, geeft hij dienaangaande het volgend verslag: ‘De verwachte uitkomst werd niet verkregen. De grond werd niet zoo vruchtbaar, de kolonisatie vormde niet zulke landbouwers, dat in de opbrengst kolonie en kolonisten het onderhoud en de middelen tot gestadige uitbreiding en belangrijke voordeelen konden vinden. Toen de 16 jaren verloopen waren, en de tijd der wording van de Maatschappij verstreken was, kon kolonie noch kolonist zich onderhouden, *kon aan uitbreiding of voortzetting der armenzorg ook buiten de koloniën niet worden gedacht*,[1] was de Maatschappij integendeel niet in staat hare schulden te betalen, of hare andere verplichtingen na te komen.[2]

Het onderzoek van den heer T. heeft, volgens mededeeling des schrijvers ten doel, na te gaan, aan welke oorzaak de aanhoudende tegenspoed der M. moet worden toegeschreven. Daarom weidt hij niet uit over het voortreffelijk oogmerk der oprichters en bestuurders der M., noch over de wijze waarop de M. hare taak als armeninstelling heeft opgevat en vervuld, evenmin over den aard en de betrekking tusschen Staat en M. en over de vraag hoe de laatste ekonomisch heeft gewerkt; noch of de armoede door haar toedoen al dan niet

1 Ik parafeer deze woorden.
2 *Gids*, Mei 1874, p. 277-278.

verminderd is. De grenzen van zijn onderzoek zijn veel bescheidener. ‘Het kan, al ware het slechts dit, de ware oorzaak der ziekte in het licht stellende, daarmede tevens de middelen tot herstel aanwijzen en de vraag doen beantwoorden, of men zich thans op den rechten weg bevindt.’[1]

Maar alvorens die ware oorzaak der ziekte in het licht te stellen, wijst schrijver op verschillende omstandigheden, waaraan men tot nu toe, hoewel ten onrechte, volgens zijn bewering den tegenspoed der M. geweten heeft.

Wij moeten kort bij zijn kritiek op vroeger gemaakte diagnozen stilstaan.

Men schreef, zoo zegt schrijver, de zwakheid der M. toe aan afwijking van het oorspronkelijk plan: alleen aan die behoeftigen arbeid te verschaffen, die tot arbeid in staat waren. Deze afwijking verklaart den tegenspoed niet. De schade daardoor geleden, hoofdzakelijk gevolg van door het rijk opgezonden bedelaars, werd door het rijk vergoed.[2]

Zij is ook niet te wijten hieraan, dat men afwijkend van het oorspronkelijk beginsel: die niet werkt, zal niet eten, de kolonisten begon te onderhouden voor den arbeidt dien zij verrichtten. ‘Deze afwijking was onvermijdelijk. De M.v.W. is eene instelling tot verpleging van behoeftigen; zij neemt hare bestedelingen geheel voor hare rekening; zij verbindt zich die lieden te verplegen. Armenzorg heeft den arme te verplegen, omdat hij arm is, zonder te vragen of hij arbeidt. De Maatschappij kon zich dus krachtens haar beginsel en karakter, en van hetgeen zij op zich genomen had, aan verpleging niet onttrekken ook van hen, die het niet verdienden. Deze afwijking ligt in het karakter der Maatschappij.’ De oorzaak is dus hooger gelegen.[3]

Ook aan de opname van bedelaars, waaraan men den achteruitgang der Maatschappij toeschreef, is de ziekte der M. niet te wijten, want het rijk vergoedde, wat men op de bedelaars schade eed en ‘in elk geval betrad de Maatschappij door opneming van bedelaars dien weg (dien der armenzorg) niet verder, dan zij dit reeds deed door de verpleging, geheel naar willekeur van andere behoeftigen, welke zij geheel voor hare rekening nam.’[4]

1 *Gids.* Mei p. 278.
2 *Gids*, p. 279.
3 *Gids*, p. 280.
4 *Gids*, p. 281.

Ook aan de andere oorzaken, tot nu toe opgegeven, om om den ziekte-toestand te verklaren, mag geen gewicht worden gehecht; noch aan de verwijdering van van den Bosch van het werk in 1827, want bij diens vertrek naar Indië was de M. reeds krank; noch aan misrekening in zake van bemesting, want: ‘met de betaling eener wellicht hooge som is men dit bezwaar te boven.’[1]

Evenmm moet de ziekte worden toegeschreven aan de organizatie van het bestuur, hoe foutief dit ook was; ook niet aan het stelsel van geheimhouding, hoe verderfelijk dit ook werkte.

Allen, die aan eene of meerdere der bovengenoemde oorzaken den achteruitgang der M. toeschreven, hebben, de heer Thorbecke meent dit in weinige regelen aan te toonen, gedwaald. Hoewel sedert 1859 de zaak beter georganizeerd werd, bleef, niettegenstaaude de vruchten dier betere organizatie spoedig merkbaar werden, de Maatschappij niet van tegenspoed vrij. Wel waren de verliezen geringer, bevonden landbouw en fabriekwezen zich in eenen beteren toestand, doch in haar bestaan kon de M. ook na de reorganizatie niet voorzien. De verkeerde organizatie bleek dus evenmin de oorzaak van den tegenspoed der M. te zijn. Eene nadere hervorming bleef steeds noodig.[2]

Tot dusver de kritiek des heeren T. op vroeger gemaakte diagnozen. Toen ik de 9 bladzijden, welke die kritiek beslaat, gelezen had, wist ik niet, waarover ik mij meer verbazen moest, over het stilzwijgen, dat schrijver in acht neemt ten opzichte van de vele motieven, door onderscheiden schrijvers aangevoerd, als zij hunne zienswijze ontwikkelen over de oorzaken van den ziektetoestand der M., dan wel over het weinig gemotiveerd vonnis, dat hij uitspreekt over denkbeelden voor en na geopperd, en door mij in mijn boek gememoreerd.

Was mijn oog reeds bij eene eerste vluchtige lezing van het artikel op tal van onjuistheden gevallen, waaraan de heer T. zich schuldig maakt, een tweede aandachtiger beschouwing van het opstel bracht mij tot de overtuiging, dat de schrijver, niettegenstaande hij kennis genomen heeft van de brochures van van den Bosch, van den arbeid der Staats-Kommissie van 1843, van de beschouwingen der hh. Quarles van Ufford en Staringh en van mijne studie, nog vreemdeling is op het gebied der

1 *Gids*, p. 282
2 *Gids*, p. 287.

M.v.W. en van hare landbouwkoloniën. Niet zonder aarzeling spreek ik deze kritiek uit, maar ik ben het verplicht aan de M.v.W. welke misschien door een Gids-artikel, en dat wel van de hand des heeren Thorbecke, in de schatting van velen zou dalen. Ik ga dus, alvorens één oogenblik te verwijlen, bij wat de heer T. de ware oorzaak noemt van den aanhoudenden tegenspoed der M., bewijzen, dat hij niet op de hoogte is van de ziekte, om de eenvoudige reden dat hij de kranke, of laat ik me juister uitdrukken, omdat hij den voormaligen patiënt niet kent.

Neen, de heer T. kent de Maatschappij van Weldadigheid niet. Hij heeft eenige perioden uit hare geschiedenis als maatstaf genomen, om het geheel te beoordeelen. Had hij gezegd: eene reeks van jaren heeft de Maatschappij behoeftigen verpleegd, armenzorg uitgeoefend, onmiddellijk zou ik gezegd hebben: gij zijt volmaakt in uw recht met dit te beweren, want, van het oogenblik af aan, dat de M. invalieden in hare koloniën opnam, was zij feitelijk afgeweken van haar oorspronkelijk systeem. Van het oogenblik af aan dat zij kontrakten sloot met de Regeering over het plaatsen van bedelaars in hare koloniën en gestichten, verloor zij haar oorspronkelijk preventief karakter, en werd zij eene armenverpleging op groote en dure schaal.

Toen zij, bevreesd voor de publieke opinie, die beweerde, dat de kolonisten in de koloniën verhongerden, haar zuiver ekonomisch systeem '*die niet werkt, zal niet eten*' liet varen, en daarvoor in de plaats stelde, dat beginsellooze: '*voor het werk, dat de kolonist verricht, al is dat nog zoo gering, zal de M. hem onderhouden*,' brak zij, ook wat de vrije koloniën aangaat, voor langen tijd met haar verleden.

Welk was dat verleden?

Het was, ik erken het, van korten duur geweest, maar het bestond, dat kan niet ontkend worden.

Dit verleden nu kenmerkte zich door zijn preventief karakter, gelijk Jhr. Mr. J.K.W. Quarles van Ufford zoo duidelijk in de Economist doet uitkomen als hij zegt: 'Het eigenlijk karakter der M.v.W. was aanvankelijk meer preventief dan repressief. Het laatste karakter nam zij pas aan, toen haar de zorgen der bedelaarsgestichten werden opgedragen.'

De M. beoogde opvoeding van hare kolonisten tot een zelfstandig bestaan, en zij wierp in hare oprichtingsphase alle onderhoud van armen, als harer onwaardig, verre van zich.

Ik verzoek den heer T. mij uit de vele geschriften van van den Bosch, vóór 1819 in het licht verschenen, aan te wijzen, dat de stichters der Maatschappij armenzorg beoogden. Het doel van den Generaal was, koloniën te stichten, landbouwende koloniën, waar de aarde, die algemeene voedstermoeder, den arbeid der arbeiders zou beloonen, en hun een eerlijk zelfbestaan voor hen zelven en hunne familiën verschaffen.

Wanneer men nu dit met den naam van armen-onderhoud gelieft te bestempelen, dan weet ik niet, wat we te verstaan hebben onder arbeidzaamheid, die haar eigen brood zoekt.

Toch wil de heer T. de Maatschappij van Weldadigheid niet anders kwalificeeren dan als eene instelling van armenonderhoud. Als hij, gelijk ik mededeelde, zegt: ‘De Maatschappij kon zich dus krachtens haar beginsel en karakter..... aan verpleging niet onttrekken’ dan doelen die woorden op de Maatschappij in haar geheel, en niet op bizondere perioden harer geschiedenis.

Ik stel, tegenover zijn, ik noem het een apodiktisch beweren, deze thesis: De heer van den Bosch heeft in niet eene zijner verhandelingen over de te stichten M.v.W. aanleiding gegeven, dat men hem zou kunnen beschuldigen, eene inrichting tot armenonderhoud in het leven te hebben willen roepen. En ik knoop er, om nog sterker te spreken deze andere thesis aan vast: In de organieke wetten der M.v.W. vinden we geen aanleiding, aan te nemen, dat de M. armenzorg in den zin van armenonderhoud beoogde.

Ik heb zooveel mogelijk gekoncentreerd, omdat ik niet in herhalingen wil treden. Mijn zoo aanstonds geciteerd boek bevat mijne gemotiveerde beschouwingen en kritiek over de M. Maar ik mag niet nalaten den heer Thorbecke eenige oogenblikken op den voet te volgen, ten einde hem te wijzen op groote fouten, die hij begaat bij de waardeering der M., en die, m.i. hiervan het gevolg zijn, dat hij zijne theoriën in zake armenzorg verbonden met nijverheid, op de M. wil toepassen.

Op de reeds aangehaalde bladzijden 276 en 277 van het Gidsnommer lees ik: ‘Deze kolonie moest..... aan hare productiviteit de middelen ontleenen tot gestadige uitbreiding en tot voortzetting van het werk der armenzorg ook buiten de koloniën der Maatschappij’. Ik kan niet gissen aan welke bron de heer Thorbecke deze, mij geheel nieuwe beschouwing

over het doel der M.v.W. ontleent. Zeer gaarne werd ik hier van op de hoogte gesteld. In mijne studie, en ik weet, dat ik het in deze bij 't rechte eind heb, deelde ik ongeveer het volgende mede. Van den Bosch wilde de heide van Steenwijk tot Groningen kolonizeeren, maar niet in dezer voege, dat de eene kolonie als 't ware de andere zou teelen. Zijn plan was het volgende.

De Maatschappij van Weldadigheid, door de weldadigheid onzer landgenooten in het leven geroepen en ondersteund, en dus vooral niet te verwarren met eene maatschappij (vennootschap) of nijverheidsonderneming, die geldbelegging of winst beoogt, koopt gronden, bouwt op die gronden woningen, plaatst in die woningen gezinnen, die behoefte hebben aan werk, goede leiding en tucht, bij gebreke waarvan zij langzamerhand als armen zouden moeten verzorgd worden, en dus in de kategorie vallen door den heer Thorbecke bedoeld. Zoodra de gezinnen den landbouwarbeid in den grond geleerd, en het bewijs geleverd hebben, dat zij zich zelfstandig kunnen bewegen, worden zij pachters van huis en grond, echter op voorwaarde, dat zij onderworpen blijven aan de bepalingen van het regelment, hetwelk ten doel heeft, orde, arbeidzaamheid en zedelijkheid aan te kweeken, terwijl school- en leerplicht als conditio sine qua non op den voorgrond staan.

Mag nu dit plan, dat, met alle zeer te betreuren en door mij veroordeelde afwijkingen, in de koloniën der M.v.W. Frederiksoord c.a. door alle tijden toegepast is, met eenigen grond onder de rubriek: ‘armenzorg’ gebracht worden?

Ik betwijfel, neen, negeer het pozitief.

Wanneer de eerste kolonie en train was, werd op dezelfde wijze eene tweede kolonie gesticht, waar nieuwe gezinnen geplaatst werden, die even als de eerste langs denzelfden weg, door opvoeding en zelfhelp tot een zelfstandig bestaan moesten komen. Op deze wijze wilde van den Bosch door voortgaande kolonizatie een dam opwerpen tegen het steeds voortwoekerend pauperisme.

De heer Thorbecke zal dunkt mij, het groote onderscheid gevoelen, dat er bestaat tusschen de voorstelling, die hij zich vormt van het doel der stichting, en het reëele standpunt, waarop de stichter stond.

't Is werkelijk een principiëel verschil. Volgens den heer T. moesten uit de eerste kolonie de middelen voortvloeien tot

gestadige uitbreiding en tot voortzetting van het werk der armenzorg ook buiten de koloniën der Maatschappij.

Volgens van den Bosch moest ‘à l'instar’ der eerste kolonie, wanneer deze slaagde, eene reeks van koloniën zich geheel onafhankelijk van elkander ontwikkelen. De middelen tot het instandbrengen dezer kolonizatie moesten gevonden worden uit de kontributiën der leden van de M.v.W., die in tal van gemeenten afdeelingen vormden, aan welke recht van plaatsing van gezinnen op hoeven van 2½ hektare grond toegekend werden, voor elke ƒ 1700, welke het kredit harer rekening aanwees. In mijne geschiedenis heb ik breedvoerig aangetoond, dat de aldus door vrijwillige bijdragen van weldadige landgenooten gestichte maatschappij met gemeentebesturen en korporatiën kontrakten sloot, tot opname van gezinnen, vondelingen, weezen en verlaten kinderen. Maar ook deze kontraktueele weg was geene andere dan die, welke bij de plaatsing van gezinnen door de afdeelingen ingeslagen was.

De afzonderlijke personen, boven bedoeld, en in den regel bestedelingen genoemd, maar geen bestedelingen in de beteekenis, die de heer Thorbecke er aan hecht, zouden bij de huisgezinnen worden ingedeeld en dezelfde opvoeding genieten als de kinderen der kolonisten[1].

Dus van armenzorg of armenverpleging geen sprake, maar wel van ontwikkeling van de bewoners der Maatschappij tot een zelfstandig bestaan.

De werking nu, welke deze kolonizatie buiten de koloniën moest uitoefenen, was eene andere dan de heer T. zich dat voorstelt. Zij moest zijn, niet: ‘eene voortdurende uitbreiding der armenzorg ook buiten de koloniën’ maar, zooals ik in mijn studie duidelijk meen te hebben aangetoond: opvoeding tot zelfstandige arbeiders, die wat ze in de koloniën leerden, overal daarbuiten in toepassing konden brengen.

Van den Bosch meende en betoogde, dat zulke in de koloniën ontwikkelde arbeiders, der algemeene industrie en den landbouw ten bate zouden komen[2], Hij heeft zich daarin niet vergist. De Maatschappij heeft tal van fiksche arbeiders zoo aan den landbouw als aan de industrie geleverd. Honderden

1 De Maatschappij van Weezenverpleging, onlangs opgericht, beoogt in deze in hoofdzaak hetzelfde als van den Bosch in 1818.

2 Eilerts de Haan, p. 7.

zijn in betrekkingen gekomen, die hun niet alleen een ruim middel van bestaan, maar een stand in de maatschappij hebben verschaft, die de tamelijk hooggespannen verwachting van van den Bosch overtreft. Velen van hen, die als zoodanig niet geslaagd zijn, en zich als arbeiders in de nabijheid der koloniën gevestigd hebben, ontgonnen daar heidevelden, en leven er van hunnen arbeid.

Dat er ook uitzonderingen zijn en enkelen terugzonken in de poelen van ellende, waaruit men trachtte hen te redden, ligt voor de hand, maar dat zijn en blijven uitzonderingen, terwijl het regel is, dat zij, die hunne opvoeding in de M. ontvingen, zich onderscheiden door arbeidzaamheid, zucht tot orde en door eene zekere mate van beschaving, die steeds een' gunstigen indruk maakt op allen, die met hen in aanraking komen.

In dien zin mogen we spreken van eene werking der koloniën naar buiten, die nog al wat verschilt van de door den heer Thorbecke bedoelde ‘voortzetting van het werk der armenzorg ook buiten de koloniën der Maatschappij.’

Na zich eenmaal op dit standpunt geplaatst te hebben, beoordeelt de heer T. vandaar den ziektetoestand, en komt tot de reeds medegedeelde kritiek over diagnozen, door anderen gemaakt; eene kritiek, welke nu, 't kon niet anders, onjuist moest worden.

Duidelijk blijkt dit, wanneer we onze aandacht vestigen op het volgende.

De heer T. zegt: ‘dat de afwijking van het oorspronkelijk systeem, “die niet arbeidt, zal niet eten,” onvermijdelijk was, want de M.v.W. is eene instelling tot verpleging van behoeftigen. Zij neemt hare bestedelingen geheel voor hare rekening, zij verbindt zich die lieden te verplegen. Armenzorg heeft den arme te verplegen, zonder te vragen of hij arbeidt. “De M. kon zich dus, uit kracht van haar beginsel en karakter en van hetgeen zij op zich genomen had, aan verpleging niet onttrekken, ook van hen, die het niet verdienden.” De afwijking ligt in het karakter der Maatschappij’[1]. En op eene volgende bladzijde, na beweerd te hebben dat de schade, die op de bedelaars geleden werd, geheel vergoed werd door het rijk: In elk geval betrad de Maatschappij door de opneming van bedelaars dien weg (die der armenzorg) niet verder, dan zij

1 *Gids*, pag. 280.

dit reeds deed *geheel naar willekeur*[1] van andere behoeftigen, welke zij geheel voor hare rekening nam[2]. Na hetgeen ik mededeelde over wat m.i. het ware karakter en beginsel der M. is, behoef ik hierop thans niet terug te komen. Genoeg zij het ter herinnering te brengen, dat, zoo het recht in deze aan mijne zijde is, wat ik niet betwijfel, de M. krachtens haar beginsel en karakter, onmiddellijk de menschen, die, om welke oorzaken dan ook, ongeschikt waren om tot een zelfstandig bestaan te geraken, had mogen, ja had moeten terugzenden. Hare organieke wetten geboden dat niet alleen, maar het was ook in het belang der kontraktanten, die huisgezinnen, welke voor de kolonizatie geschikt waren, hadden opgezonden.

Had men van den beginne af aan gestreng èn karakter èn beginselen gehandhaafd, de zaken zouden gewis dien treurigen loop niet genomen hebben, als nu het geval is geweest.

Deze afwijking was dus niet eene onvermijdelijke; zij mag het toenmalig bestuur worden toegerekend als eene groote zonde tegen karakter en beginsel der M., welke niet als instelling tot verpleging van behoeftigen in het leven geroepen, ook de verplichting niet had, behoeftigen te verplegen.

Bezien we van dit standpunt de zaak, dan zeggen we dat de heer Thorbecke geheel in zijn recht is met te beweren: ‘dat de M. door opneming van bedelaars dien weg (dien der armenzorg) niet verder betrad dan zij dit reeds deed geheel naar willekeur van andere behoeftigen, welke zij geheel voor hare rekening nam.’

Ja, wel was dat *eene geheel willekeurige daad*, in strijd met karakter, beginsel en statuten der Maatschappij van Weldadigheid.

De fout, die de heer T. in zijn kritiek der door anderen opgegeven oorzaken van het verval der Maatschappij begaat, is deze, dat hij de bevolking der vrije koloniën op eene lijn plaatst met die der gestichten; eene fout, welke, door velen begaan, altijd door het bestuur der M. bestreden werd en bestreden zal worden.

‘De M.v.W. is eene instelling tot verpleging van behoeftigen. Zij neemt hare bestedelingen geheel voor hare rekening,’ zoo zegt de heer T.[3].

1 Ik parafeer.
2 *Gids*, pag. 281.
3 *Gids*, pag. 280.

Volgens het karakter en beginsel der M., waarvan hier alleen kwestie is, bestond er een werkelijk onderscheid tusschen de bevolking der vrije koloniën en die der gestichten. De eerste bestond uit huisgezinnen, die, op hoeven in de vrije koloniën geplaatst, daar door eigen arbeid in hunne behoeften moesten voorzien[1]. De tweede daarentegen uit lieden van allerlei gehalte, die voor de sommen, welke daarvoor door het rijk werden uitgekeerd, moesten gevoed en gekleed, in één woord onderhouden worden, dus bestedelingen in den waren zin des woords[2]. Heeft het bestuur der M. zich bezondigd door ontrouw aan haar beginsel en karakter, deze bevolking gedurende vele jaren te onderhouden voor het werk dat zij verrichtte, toch mag de bevolking der vrije koloniën nimmer onder dezelfde kategorie geplaatst worden als de bovengenoemde bestedelingen[3]. Zij was van een geheel ander gehalte.

'Maar,' zoo spreekt de heer T. wellicht, 'er werden toch ook bestedelingen geplaatst in de vrije koloniën.' Volkomen juist, dat geschiedde vroeger en het geschiedt nog heden, maar op eene andere wijze dan de heer T. het zich schijnt voor te stellen.

De bestedelingen in de vrije koloniën zijn in den regel ouderlooze of verlaten kinderen of meer bejaarden, die door omstandigheden, onafhankelijk van hun wil, niet in staat zijn in hun onderhoud te voorzien. Zij worden echter niet verpleegd op kosten van de Maatschappij in een gesticht of waar dan ook, maar zij worden geplaatst bij gezinnen, altijd echter wanneer deze zulks wenschen en er om vragen. Het arbeiders- of vrijboer-huisgezin krijgt voor zulk een bestedeling eene billijke tegemoetkoming, niet uit de fondsen der M., maar van de korporatie of van den partikulier, die dezen bestedeling opzendt en die *alle* kosten vergoedt. De M. verpleegt dus niet, maar het huisgezin waar de bestedeling geplaatst is. Wij staan hier dus voor een feit, hetwelk men in de gewone maatschappij overal kan waarnemen en waarop de beschuldiging niet mag worden gegrond, dat de M.v.W. voor hare rekening bestedelingen verpleegt.

Dat de ziekte-toestand der M. niet moet geweten worden

1 Eilerts de Haan, pag. 31 verv.
2 Eilerts de Haan, pag. 40 verv.
3 Frederiksoord en de overige vrije koloniën liggen 7 uur verwijderd van de strafkoloniën Ommerschans en Veenhuizen.

aan de verwijdering van van den Bosch in 1827, ik ben het met den heer T. volkomen eens. Dat de verkeerde organizatie, de geheimhouding, enz., evenmin de groote oorzaken waren, ik stem het toe. Wel deed dit alles de grootte van den schuldenlast belangrijk toenemen, maar het waren niet de oorzaken van den val der M. Ik meen dit ook overtuigend in mijne Studie te hebben aangetoond. Maar wat de beschouwing van den heer T. over de misrekening in den landbouw in 't algemeen en de kosten van bemesting in 't bijzonder betreft, verschillen mijne denkbeelden zeer van de zijne.

De heer T. stapt er zeer vluchtig over heen. Op bladz. 298 zegt hij: dat het koloniale huishouden niet ingericht was, gelijk dat bij eene productieve landbouw-onderneming behoort. Dat het land slecht verdeeld was; de arbeid niet met werktuigen verricht werd. Dat de gebouwen niet talrijk genoeg en de communicatiemiddelen gebrekkig waren. Dat de werkkrachten niet vereenigd waren op het punt, waar zij dat behoorden te zijn. Dat de landbouw niet op betere, de houtteelt niet op schralere gronden werd uitgeoefend. Dat vruchtwisseling, bemesting en veeteelt veel te wenschen overlieten, enz.

Redenen genoeg naar onze bescheiden meening, om, zonder verder naar eenige andere oorzaak om te zien, eene gewone landbouw-onderneming totaal te doen mislukken.

De heer T. beschouwt dit alles, zoowel als de misrekeningen, b.v. van de kosten van bemesting, als bijzaak. ‘Dergelijke misrekening’ zegt hij, ‘kan een tijdelijk nadeel veroorzaken, niet een aanhoudende achteruitgang’[1]. En welke gronden worden voor dit beweren aangevoerd. Geen andere dan deze: ‘Met de betaling eener welligt hooge som is men dergelijk nadeel te boven.’

Ik ontken het ten stelligste, en onderwerp aan het oordeel van ieder deskundige de vraag, of eene fabriek, een nijverheidsof landbouw-onderneming, kans van slagen heeft, wanneer niet een kundig fabriekant, industriëel of landbouwer respektievelijk aan het hoofd staat van die ondernemingen; of wanneer, gelijk met de M.v.W. voor 1859 het geval was, ontginning en landbouw op zoo groote schaal bestuurd worden van uit Haagsche bureelen.

Waarlijk! de heer Thorbecke behoeft den storenden invloed

1 *Gids*, pag. 282.

van armenzorg op nijverheid[1], niet als oorzaak van achteruitgang te noemen, waar hij zelf zoovele invloeden citeert, die niet alleen storend, maar vernietigend moesten werken op den gang van zaken en het gelukken der landbouw-koloniën.

‘Niet enkel de geheele onderneming, ook de enkele arbeider werd in de vrije keuze van zijn weg en middelen belemmerd,’ zegt de heer Torbecke.

Dit is waar, maar niet omdat, zooals hij er op laat volgen ‘de vereeniging van armenzorg en nijverheid, de armenzorg te ver leidde,’ maar alweder omdat het bestuur te 's Hage zijn zetel gevestigd hebbende, meende, dat men van daar uit met papier, pennen en inkt land ontginnen kon, en landbouw drijven, terwijl noch aan den direkteur, noch aan iemand der plaatselijke direktie, vrijheid van handelen gegeven werd.

Dat is het, wat naar mijne meening belemmerend gewerkt heeft op de geheele onderneming, op den hoogsten ambtenaar, en op den geringsten arbeider.

En wat betreft het financieel mislukken van heideontginningen en landbouw-ondernemingen, de M.v.W. staat in deze niet alleen. Eene misrekening als die der M. is de kanker geweest, die aan vele landbouw-ontginningen op groote schaal geknaagd heeft, en menigeen, die meende rijk te zullen worden, arm maakte.

De denkbeelden van den oud direkteur der M., de heer van Konijnenburg, over deze aangelegenheid zijn werkelijk behartiging waard[2].

Ieder die genoegzaam bekend is met heide-ontginning zal mij onmiddelijk toestemmen, dat misrekeningen, door onkunde of gemis aan ervaring veroorzaakt, niet maar een tijdelijk nadeel te weeg brengen, maar de ruine zijn van iedere vrije landbouw-onderneming of heide-ontginning, inzonderheid dan, wanneer, zooals in de koloniën het geval was, land en waterwegen ontbreken, en geen natuurlijk wei- en hooiland in voldoende uitgestrektheid aanwezig is, om die uitbreiding te geven aan den veestapel, welke het in kultuur gebrachte land vereischt.

De grenzen van mijn opstel gedoogen thans geene verdere

1 *Gids*, pag. 299.

2 J.v. Konijnenburg. De toestand der vrije koloniën enz. Meppel, H ten Brink, 1859.

uitweiding. Mocht de heer T. met mij in gevoelen blijven verschillen, dan zal ik hem later gaarne te woord staan. Voorloopig stel ik, om dat de zaak mij zoo hoogst belangrijk voorkomt, dat zij niet met opoffering van groote sommen zelfs kon verholpen worden, deze thesis: Misrekening in de produktieve krachten van den bodem was, in verband beschouwd met de twee reeds vroeger gestelde thesis, de oorzaak van den ziektetoestand der M.v.W. voor 1859.

Dat de M.v.W. van vóór 1859, wat haar karakter en beginselen aangaat, niet mag worden gepromoveerd, of laat ik liever zeggen, gedeklineerd tot eene inrichting van armenzorg of armen onderhoud, meen ik, al is het dan ook in korte trekken, te hebben aangetoond. Het werkelijk kort betoog des heeren T., geeft mij het recht tot eene beknopte weêrlegging, te meer daar ik, wijl ik hier om de plaatsruimte slechts in algemeenheden kan treden, den belangstellende verwijzen mag naar mijne nog al uitvoerige studie over de M.v.W.

Wilde ik de zaak kategorisch behandelen, dan moest ik nu punt II in het Gidsnummer, waar de heer T. spreekt over de '*ware oorzaak*' van den tegenspoed der M. gaan beschouwen. Ik doe dit echter niet, omdat ik vermoed, dat eene andere taktiek mij spoediger tot mijn doel zal brengen. Die taktiek is na te gaan, of wellicht de Maatschappij van Weldadigheid haar oorspronkelijk karakter en beginsel, waarvan een vorig bestuur geheel willekeurig afweek, in hare statuten, sedert 1859 van kracht, op legale wijze vernietigde; of door de omstandigheden daartoe gedwongen, later in de praktijk verloochende.

Beknopheid gepaard aan zaakrijkheid schijnt me altijd toe het ideaal, waarnaar een schrijver streven moet. Maar men kan werkelijk ook bij het streven naar dit ideaal zich aan overdrijving schuldig maken. Ik geloof dat de heer T. dit doet bij zijn waardeering der M. na hare reorganizatie.

Het slot van zijn artikel luidt aldus: 'De Maatschappij is dus op den weg om in het bezit te geraken der middelen van onderhoud, d.i. de voorwaarde voor het bestaan eener armeninrichting. En hiermede legt de M.v.W. het steunen op productiviteit vaarwel zeggend, het karakter eener onder-

neming van nijverheid, en tevens haar kunstmatig tweeslachtig karakter af'[1].

Bij eene dergelijke konkluzie zoekt men van zelf naar een afdoend betoog. Ik deed het ten minste, en ik vond de bewijsvoering voor deze werkelijk veelbeteekenende woorden, welke het kriterium in zich bevatten van eenen vijftienjarigen moedigen en ernstigen strijd, gestreden door de kommissarissen en den direkteur der M., tegen geduchte en minder te vreezen vijanden, om haar aan haar beginsel en karakter te doen beantwoorden, vervat in enkele weinige bladzijden van het artikel.

Den inhoud ga ik thans toetsen aan de werkelijkheid.

De heer T. toont zich, de reorganizatie der M. in 1859 besprekend, dankbaar, maar niet voldaan[2]. Na geheel overeenkomstig de waarheid in enkele forsche trekken, de reorganizatie van het bestuur der M. geschetst te hebben, gaat zij aldus voort. 'De vruchtbare gevolgen dezer betere organisatie werden spoedig merkbaar. Toch bleef de M. niet van tegenspoed vrij. Wel waren de verliezen geringer, bevonden landbouw en fabriekwezen zich in beteren toestand, doch in haar bestaan kon de Maatschappij, ook na hare reorganisatie, niet voorzien. De verkeerde organisatie bleek dus evenmin de oorzaak van den tegenspoed der Maatschappij te zijn. Eene nadere hervorming bleek steeds noodig.'

Hier ziet de heer T. eene groote, zeer belangrijke zaak over het hoofd, en wel deze, dat als eene instelling van dien omvang als de landbouwkoloniën geheel bedorven is, zelfs een volmaakt bestuur haar niet in enkele jaren geheel herstellen kan. Een failliete boedel kan door een bekwaam boedelberedder in weinig tijd beredderd worden; maar gronden, die door een verkeerd landbouwsysteem, waarin de roofbouw een hoofdrol speelde, om redenen door den heer T. zelf ontwikkeld, bedorven zijn, worden niet tengevolge eener reorganizatie van het systeem onmiddelijk weder vruchtbaar; een verziekelijkt fabriekwezen wordt niet aanstonds weer op normalen voet gebracht. Een verwaarloosde bodem, waar men bosschen had moeten aanleggen reeds jaren herwaarts, maar dien men nog meer verarmde, door hem te berooven van zijne dunne humuslaag, ten bate van zijn roofbouw op andere gronden, prijkt niet aan-

1 *Gids*, pag. 309.
2 *Gids*, pag. 287.

stonds met welige bosschen, welke de groote uitgaven voor arbeidsloon en beplanting vergoeden.

De likwidatie van den faillieten boedel der M.v.W. kon met goedvinden der krediteuren in betrekkelijk korten tijd plaats vinden; de scheiding der vrije koloniën van de gestichten door enkele handteekeningen tot een feit gemaakt worden, dat alles bleek mogelijk te zijn. Maar het bestuur der M. kon niet voorkomen, dat zelfs met het beste stelsel in de eerste jaren na de reorganizatie verliezen werden geleden, te meer, daar niet alleen landbouw, fabrieksnijverheid en boschkultuur eene geheel nieuwe levensperiode moesten intreden, maar ook de bevolking der koloniën, die wat hare arbeidskrachten aangaat, veel geleden had tengevolge van de willekeurige afwijking van het vroegere karakter der M. met een geheel nieuw, frisch levensbeginsel moest worden vervuld.

Ieder die op de hoogte is van de verplichting, die de kommissarissen der M. in 1859 op zich namen, zal moeten toestemmen, dat hare taak niet maar hierin bestond, de middelen te vinden, ten einde de armenzorg met zoo goed mogelijk succes voort te zetten, den abnormalen toestand te rekken, en zoo den duur der M. eenige jaren te verlengen, maar juist hierin: haar preventief karakter van alle onzuivere bestanddeelen te reinigen[1].

De heer T. is er verre van verwijderd, het hiermede eens te zijn. Deze voortdurende tegenspoed, al bestond zij dan ook in mindere mate dan vroeger, vindt hare oorzaak niet in de bezwaren, welke van zelf verbonden moesten zijn aan eene reorganizatie op zoo groote schaal, maar hierin, dat de M. ook na 1859 haar dubbelzinnig karakter behield, dat zij half instelling van armenzorg, half onderneming van nijverheid bleef.

Ik vestig om mijn betoog logisch te volgen de aandacht op het eerste punt van beschuldiging, en vraag: Was na 1859 de M.v.W. instelling van armenzorg? Op grond van Art. 1, der Statuten van de M. meen ik, dat in 1859 de M. tot haar oorspronkelijk beginsel, waarvan men zoo willekeurig en tot schade van koloniën en kolonisten afweek terug keerde. Maar dat ‘mihi constat’ is, ik erken het, niet voldoende. 't Is me daarom aangenaam, dat ik het nader kan toelichten, want dit Art. 1 heeft eene geschiedenis. Reeds in het begin

1 Eilers de Haan, p. 186-285.

van 1860, dus onmiddelijk na de reorganizatie der M. kwam de vraag ter sprake, of de M. was eene instelling, die voortdurende armenzorg ten doel heeft, dan wel eene, die de bestemming heeft, armoede te voorkomen.

Enkele omliggende gemeenten, of liever gemeenten binnen wier grenzen de koloniën gelegen zijn, speciaal Vledder en Steenwijkerwold waren de eerste zienswijze toegedaan, en meenden dat op haar Art. 7 der Armenwet van 1855 van toepassing was. Kommissarissen der M.v.W. die reeds op hunne eerste vergadering de vraag overwogen hadden, of de M. nadat zij van de bedelaars gestichten gescheiden was, ook in haren tegenwoordigen toestand tot de armeninrichtingen behoort, waren op grond van Art. 1 der Statuten, in verband beschouwd met Art. 1 al. 2 der armenwet tot het besluit gekomen, dat de armenwet niet van toepassing was op de M. Deze toch komt armoede voor, maar verzorgt geen armen, en zoo luidde het eind der konklussie: ‘niet uit de armenwet maar uit het Burgerlijk Wetboek en hare erkenning door den Koning bezit de Maatschappij de bevoegdheid, tot het aangaan van burgerlijke handelingen’.

Vledder en Steenwijkerwold handhaafden hun sustenu.

Eene uitvoerige korrespondentie tusschen de M. en genoemde gemeenten, waarin de Gedeputeerde Staten van Drenthe, Overijssel en Friesland betrokken werden[1] was het gevolg van dit konflikt, hetwelk eindelijk aan de beslissing van den Minister van Binnenlandsche Zaken onderworpen werd. Z.E. won het advies in van den Staatsraad Faber van Riemsdijk, tevens Landsadvokaat.

Het advies van dien rechtsgeleerde, die ook zoo goed op de hoogte was van de zaken der M.v.W. komt hierop neêr. Dat hij het geheel eens is met de Kommissarissen der M., dat ook hij het preventief karakter der M. erkent. ‘Alleen,’ zoo eindigt het advies, ‘meen ik nog daarbij te moeten voegen, dat de naam van Maatschappij van Weldadigheid, waaraan de Burgemeester van Vledder zooveel schijnt te hechten, naar mijn inzien niets afdoet, immers zeker niet voldoende is, om op grond daarvan te beslissen, dat de wet tot regeling van het

1 De Gedeputeerde Staten van Drenthe en Overijssel deelden de zienswijze der betrokken gemeentebesturen; die van Friesland waren het eens met Kommissarissen der M.v.W.

armbestuur op deze Maatschappij van toepassing is. Wel is waar wordt bij Art. 1 dier wet in den aanhef de uitdrukking:

“Instellingen van Weldadigheid” aangetroffen, doch de inhoud toont duidelijk, dat niet de benaming, maar de aard, de strekking der instellingen is, die bepaalt, of zij in de eerste of tweede zinsnede van het wetsartikel vallen, en of dus de armenwet daarop al dan niet van toepassing is, zoodat het zeer mogelijk is, dat eene instelling den naam voert van Instelling van Weldadigheid, en echter in den zin der wet niet in de eerste maar in de tweede zinsnede van Art. 1 valt.

Wat nu den aard en de strekking der M.v.W. betreft, zoo meen ik, dat uit hare Statuten, en meer bepaaldelijk uit Art. 1 derzelve blijkt, dat haar doel is armoede te voorkomen, en geenszins om armen te verzorgen, en de onlangs door Kommissarissen uitgegeven beschouwingen over de M.v.W. bevestigen mij in dit gevoelen, terwijl ik het onnoodig acht stil te staan bij Art. 28 der armenwet, waarop de burgemeester van Vledder zich mede beroept, omdat die wet dagteekent van 28 Juni 1854, terwijl de tegenwoordige toestand der M.v.W. waartoe de mij voorgestelde vraag uitsluitend betrekking heeft, van lateren oorsprong is.’

Met den blik op den inhoud en de geschiedenis van Art. 1 der Statuten, hetwelk het karakter der herboren M.v.W. omschrijft, mag men dus maar niet met eene enkele machtspreuk konstateeren, dat zij sedert 1859 langs legale wegen geworden is eene instelling tot armenonderhoud. Mij blijkt er luce clarius uit, dat juist het genoemde art. het tegenovergestelde beoogt, n.l. voorkoming van armoede.

Maar is dan wellicht het bestuur der gereorganizeerde Maatschappij in de fout vervallen, begaan door de voormalige Kommissie van Weldadigheid? Was de drang der omstandigheden het wellicht te machtig, zoodat het, hoewel met weerzin, de statuten moest schenden? Of hebben de afdeelingen der M. op de eene of andere algemeene vergadering het bestuur tot die afwijking genoopt?

Raadplegen we alweêr de geschiedenis. In 1864 dus vier jaren na de reorganizatie ontstond er weder eene krizis voor de M. waarvan ik de oorzaken in details mededeelde[1].

Welke waren de oorzaken van die krizis?

1 Eilerts de Haan, p. 205-229.

De heer Thorbecke zegt: ‘omdat men in 1859 den weg tot herstel niet vierkant, niet met klaar besef insloeg[1].’ Wat hij daaronder verstaat, blijkt uit het volgende: ‘wil men den tegenspoed der Maatschappij doen ophouden, men neme de oorzaak daarvan weg, men ontneme de M. haar dubbelzinnig karakter. Zij houde op half instelling van armenzorg, half onderneming van nijverheid te zijn. Zij worde zuiver eene instelling van armenzorg. En de voorwaarden van slagen, d.i. van duurzaam bestaan zullen aanwezig zijn[2].

Ik voor mij verheug mij, dat Art. 1 der Statuten eenen anderen weg aanwees, die dan ook m.i. door het bestuur der Maatschappij van Weldadigheid na de reorganizatie vierkant en met klaar besef werd ingeslagen. Maar het vond op dien weg groote hindernissen. Ik heb er in mijn boek zóó lang bij stilgestaan, dat ik meen deze thans niet te behoeven mede te deelen, en volstaan kan met de mededeeling der hoofdbelemmering. Deze was gebrek aan voldoend bedrijfskapitaal.

Bij de scheiding van de gestichten werd de M.v.W. wel ontheven van den schuldenlast, die haar drukte, maar rijk aan gronden doch arm aan bedrijfskapitaal moest zij een Tantaluslijden doorstaan.

Wateren, eene oorspronkelijke bezitting der M. in de nabijheid der vrije koloniën gelegen, werd haar bij de scheiding gelaten, en ter verkoop aangewezen, moest de opbrengst van die bezitting strekken tot bedrijfskapitaal. En ziet! in plaats van ƒ 138.031.18 waarop het goed getaxeerd was, bracht het bij de finale toewijzing slechts ƒ 84.919.49 op, dus ruim een halve ton gouds minder dan waarop men rekende[3].

Voorwaar een belangrijk verschil, hetwelk eenen overwegenden invloed moest uitoefenen op de komptabiliteit.

Had het bestuur der M. een voldoend bedrijfskapitaal, geevenredigd aan den omvang der reorganizatie, ter zijner beschikking gehad, zoodat het rustig den ingeslagen weg had kunnen bewandelen, dan had het, ik ben er van overtuigd, al de aan de algemeene vergadering van Juni 1863 medegedeelde bezwaren kunnen overwinnen, en zou het gezegevierd hebben over alles, wat het belemmerde in de verwerkelijking van Art. 1 der Statuten.

1 Gids, p. 307, 308.
2 Gids, p. 306, 307.
3 Eilerts de Haan, p. 208.

Nu dit niet het geval was, nu de middelen tot herstel niet aanwezig waren, omdat het benoodigde bedrijfskapitaal ontbrak, lag het op zijn weg aan de afdeelingen volledige mededeeling te doen van de belemmeringen, welke ten gevolge van geldgebrek niet konden overwonnen worden.

Hierin ligt ook de beweegrede welke Kommissarissen drong tot de voorstellen, welke op de Juni-vergadering in 1863 kommissionaal gemaakt, na lange diskussiën op de September-vergadering van dat zelfde jaar verworpen werden. Tusschen de Kommissarissen en de Kommissie bestond echter niet een principiëel verschil, zooals de heer Thorbecke beweert. Hij zegt: ‘Het bestuur stelde dus voor, de armenzorg vaarwel te zeggen, de commissie wilde de armenzorg behouden en de nijverheid ter zijde stellen. Het klaar besef, dat men met het tweeslachtig stelsel moest breken, had zich dus in 't algemeen van de hoofden meester gemaakt’[1].

Ik heb beide vergaderingen bijgewoond, maar heb, 't heeft misschien aan mij gelegen, geen sporen ontdekt van dat ‘klaar besef’ hetwelk zich volgens den heer T. van de hoofden had meester gemaakt.

Een klaar besef beheerschte allen, die op deze vergaderingen aanwezig waren, 't was dit: er moet gehandeld worden, krachtig gehandeld, zal de M. niet te gronde gaan. Maar over het: ‘hoe te handelen?’ liepen de denkbeelden zeer uiteen.

Er moet krachtig gehandeld worden en ook spoedig. Dat klaar besef beheerschte de Kommissarissen der M. die niet om de instelling te behouden, haar wilden vervormen in eene nijverheidsonderneming, maar die, om het geheel te redden, voorstelden een gedeelte op te offeren.

Dat de afgevaardigden en leden der M. de voorstellen van Kommissarissen ook zoo begrepen hebben, blijkt duidelijk uit de gevoerde debatten, waaraan steller dezes het genoegen had deel te nemen. Een moment uit dit debat zal dit dunkt me, klaar in 't licht zal stellen.

Toen er lang gediskussieerd was, stond de grijze W.H. Suringar op, en nam het woord. Hij vergeleek den toestand der bevolking met dien van eene menigte drenkelingen. ‘Wanneer er 25 in het water liggen en men kan er 17 behouden, moet men dan de voorkeur geven ze allen te laten verdrinken, omdat

1 Gids, p. 308.

het behoud van de 17 de moeite niet waard is?' Hij gelooft niet 'dat iemand deze barbaarsche leer is toegedaan.' Spreker betoogde verder, dat als de door Kommissarissen voorgestelde hervormingen mochten worden aangenomen, de M.v.W. niet zou worden eene nijverheidsonderneming, maar dat zij ook dan haar weldadig karakter zou behouden.

Redden wat gered kan worden, dat was de leuze der Kommissarissen, al moest men er dan ook, hoewel noode toe overgaan, een gedeelte der bevolking te verwijderen. Dat klaar besef beheerschte ook de in Juni benoemde Kommissie, bestaande uit de H.H.J.M. de Kempenaar, J.K.W. Quarles van Ufford en F.J.J. van Eijsinga. Volgens den heer Thorbecke wilde deze kommisie de armenzorg behouden, de nijverheid vaarwel zeggen.

Dus Quarles van Ufford, de man die in de Economist zoo vinnig kampte voor het preventief karakter der M.v.W. tot wier hervorming hij in geschrifte en met der daad mede werkte, zou als lid der genoemde kommissie, den weg der armenzorg hebben willen inslaan, of laat ik juister spreken, hebben willen behouden en bestendigen, wat volgens zijn in 't licht verschenen denkbeelden nooit bestaan had. Waren zijn kollega's er voor geweest, van de M.v.W. eene instelling van armenzorg te maken, ik ben er van overtuigd, hij zou er, met al de kracht die in hem is, tegen geprotesteerd hebben, en zijn protest aan de vergadering hebben medegedeeld, zoo hij in de minderheid was geweest bij het vaststellen der punten van konkluzie.

De zaak was eenvoudig deze. De Kommissie voedde de hoop, die later door de ervaring niet beschaamd werd, dat het geheel zou kunnen worden gered zonder opoffering van een gedeelte. Daarom, ja daarom alleen, werden de voorstellen der kommissie op de Septembervergadering aangenomen, door de afgevaardigden der afdeelingen.

Maar noch Kommissarissen, noch de Kommissie, noch de Afdeelingen dachten er aan, Art. 1 der Statuten prijs te geven, het preventief karakter der M.v.W. op te heffen, of haar het karakter te geven eener instelling van armenzorg, of armenonderhoud.

De Kommissarissen benoemd in 1859 hadden, ingevolge het votum der Septembervergadering, hun mandaat neêrgelegd, daar zij geen kans zagen, overeenkomstig den wensch der vergadering, het geheel te redden. Andere Kommissarissen traden

nu op, en schrijver dezes, die toen in de onmiddelijke nabijheid der koloniën woonde, mocht hun arbeid en dien van den Direkteur der M. van nabij gadeslaan. De ondervinding door hem opgedaan is deze, dat langzamerhand het ziekelijke,[1] hetwelk zoo veel jaren de M.v.W. aankleefde, verdween. Door een als het ware herboren landbouw werden van zelf betere arbeiders gevormd. De kolonist-arbeiders begonnen er nu na te streven vrijboer te worden. De aldus van kolonist-arbeiders tot vrijboer gepromoveerden vonden in den winter, wanneer er in de heidestreken vaak gebrek aan werk is, een ruim veld van arbeid, bij de door het bestuur met zorg behartigde boschkultuur. Kleine industriën, in sommige tijden van het jaar zoo nuttig, wanneer ze beschouwd worden als onderdeelen van het onderwijs, hetwelk aan kinderen dezer oorden verstrekt wordt, vervingen langzamerhand het, de heer T. heeft hierin volmaakt gelijk, het voormalige ziekelijke fabriekwezen, hetwelk alleen door protektie van regeeringswege schijnbare winsten schonk, maar bij konkurrentie verlies zou hebben gegeven.

Inzonderheid deed het schrijver dezes genoegen, dat de Kommissarissen het denkbeeld: ‘de Maatschappij moet ons onderhouden’ bij de bevolking met wortel en tak uitroeiden, en haar noopten tot vlijt en krachtsinspanning.

‘Het welzijn der M. dat is ook uw welzijn,’ dit was het aanbeeld waarop Kommissarissen voortdurend klopten, dit was de stimulus, die tot krachtsinspanning en vlijt moest opwekken, en dat ook gedaan heeft.

De ervaring toch leerde het, dat het bestuur juist heeft gezien.

Langs dien weg heeft dan ook de M.v.W. in de laatste jaren eenen allergunstigsten invloed uitgeoefend op de bevolking, welke er nu meer dan ooit van doordrongen is, dat het bestuur het wel met haar meent en ook met hare kinderen, die in de koloniën eene voortreffelijke opvoeding ontvangen, op humane wijze geprikkeld worden, om eene zelfstandige loopbaan te zoeken in de gewone maatschappij, en ook in de gelegenheid gesteld er eene te vinden.

Het lag in den aard der zaak, dat dit alles niet kon worden tot stand gebracht uit de fondsen, welke der M. ten dienste stonden. Wij zagen het, een voldoend bedrijfskapitaal ontbrak;

1 Ik bedoel hier niet verbinding van armenzorg met nijverheid.

het verbeterde landbouwsysteem kostte veel, en vorderde, in plaats van dadelijk baten af te werpen, jaren achtereen groote sommen; de voor aanleg van bosschen uitgegeven gelden, zullen pas na jaren rendeeren.

Hierbij moet nog het volgende wel overwogen worden. Wanneer een partikulier eene landbouwonderneming op touw zet, dan kiest hij daartoe de uitstekendste arbeiders, en ontslaat hij degenen, die hem niet bevallen. De Maatschappij daarentegen, wier taak is, door opvoeding armoede te voorkomen, en niet om door eene voordeelige exploitatie rijk te worden, moest vele menschen gebruiken, die hoewel den aanleg bezittend goede landbouwers te worden, dat werkelijk bij hunne opname nog niet waren. Daarentegen moest zij dikwijls menschen zien vertrekken, die zij zoo goed kon gebruiken, maar die zij toch gaarne ontsloeg, omdat die menschen nu het doelwit huns levens bereikten, waartoe de M. hen krachtens haar beginsel moest opvoeden.

Daarom riep de M. even als zoo menige instelling, de hulp van Nederland in. Daarom doet zij dat bij voortduring, tot dat, *en die dag zal aanbreken*, hare produktie de groote uitgaven, welke een preventief stelsel noodzakelijk vordert, met renten teruggeeft.

Gelieft men nu die vraag om hulp, dat schenken van hulp te noemen: vraag naar en schenking van bedeeling aan armen, mij goed, maar dan raad ik om der konsekwentie wille aan, alle mogelijke bijdragen, welke geschonken worden aan instellingen, welke de ontwikkeling en zedelijke verheffing onzer lagere volksklasse ten doel hebben met dien naam te bestempelen.

In mijne schatting zijn kontributiën, giften en legaten, die in het belang der M. geofferd worden, geen aalmoezen aan armen, of aan eene inrichting tot armenonderhoud geschonken, maar bijdragen tot instandhouding eener instelling, wier bestuur met zelfbewustzijn en een klaar besef van zijn roeping armoede wil voorkomen, door opvoeding van de bevolking der koloniën, door opvoeding van het opkomend geslacht.

Het godsdienstonderwijs dat aan de kinderen der verschillende gezindten gegeven wordt, de voortreffelijke rijksscholen, de landbouw- en de bosch-kultuur[1] kleine industriën, naai- en

1 Ik hoop dat het bestuur ook nog eens de middelen zal vinden, om aan daartoe geschikte jongelieden de tuinierkunst te doen onderwijzen door een bekwaam tuinier.

breidscholen enz., op goedkoopen maar doelmatigen voet ingericht, zijn bewijzen voor den ernst waarmede het bestuur der M. zijne moeilijke taak behartigt.

De heer Thorbecke zegt: ‘De Maatschappij zal eene zuivere instelling van armenzorg geworden zijn, wanneer zij in het bezit der middelen is gesteld, om zich te onderhouden, wanneer zij deze niet meer aan hare productiviteit ontleenen moet. Het is onverschillig op welke wijze zij zich de middelen van duurzaam onderhoud verschaft, door inkrimping, door vermeerdering van de waarde en inkomsten harer bezittingen, dan wel door het bijeenbrengen van een afzonderlijk kapitaal van onderhoud. Mits zij de middelen van onderhoud niet meer in hare productiviteit hoeft te zoeken. Dit laatste is het kenmerk eener onderneming van nijverheid’[1].

Tegen deze logika is niets in te brengen. Wanneer de Maatschappij, brekend met haar beginsel, dien weg inslaat, zal zij eene instelling van armenonderhoud geworden zijn, en zeker op den duur eene rijke instelling worden. Maar dan zal zij nog iets anders geworden zijn. Dan zal zij na het vernietigen van het sedert eenige jaren gewekte leven, ik noem het een nieuw, schoon, frisch leven, hetwelk de banden slakend van vadsigheid, en de krachten schenkend tot een baanbreken in de menschelijke maatschappij; een leven wiens openbaringen ik zamenvat in deze woorden: ‘le couronnement de l'oeuvre colonial’, geworden zijn een kunstmatige teelt van bedelaars en proletariers.

Wanneer dus Kommissarissen, en ik ben er van overtuigd, zij zullen het doen, terwijl zij den heer Thorbecke dank zeggen, dat hij tijd en gedachte heeft willen wijden aan eene instelling, die overwaard is aandachtig bestudeerd te worden, en waarop geen mort sans phrase mag worden toegepast, zijn advies voor notifikatie aannemen, als in strijd met het karakter en beginsel der M.v.W. (uitgedrukt in art. 1 harer statuten) en met het welbegrepen belang der bevolking; en rustig maar tevens kloek, gelijk zij dat tot nu toe deden, voortgaan op het ingeslagen pad, dan zullen zij ongetwijfeld slagen.

Misschien zal dan wel deze of gene doktrinair op ekonomisch of ander gebied optreden en zeggen: Gij bezondigt u tegen de door ons uitgevonden en geproklameerde wetten. Geen nood.

1 *Gids*, blz. 307.

Doktrines en proklamatiën hebben tot nu toe de wereld niet veel verder gebracht. De ernstige studie over de waarachtige belangen der menschheid is nimmer zonder vrucht gebleven.

De heer Thorbecke zal 't mij ten goede duiden, dat ik na het aangevoerde, niet meer stil sta, bij wat hij in punt II van zijn artikel de ware oorzaak van den ziektetoestand der M. noemt. Over het kunstmatige fabriekwezen, dat lange jaren de Maatschappij ontsierde, en in deze Maatschappij geen raison d'être had, zijn wij het eens. Daar dit fabriekwezen nu tot de geschiedenis behoort, behoeft er trouwens niet meer over gesproken te worden.

Daar ik ontken, dat de M.v.W. vóór 1859 wat karakter en beginsel aangaat, eene instelling van armenzorg was, terwijl zij slechts door willekeurige afwijking van beide (karakter en beginsel) eene zoodanige instelling werd; daar ik ontken, dat de M. na 1859 eene dergelijke strekking had, gelijk ik meen overtuigend te hebben aangetoond, is van zelf een der faktoren van het, volgens den heer Thorbecke, onnatuurlijke huwelijk vervallen, en kan er, wat de M.v.W. aangaat, geen sprake meer wezen van verbinding van armenzorg met nijverheid, omdat de eerste er niet bekend is.[1]

Ternaard, Augustus 1874.

A.F. EILERTS DE HAAN.

1 Daar de Redaktie van *de Gids* meende dit opstel niet te mogen plaatsen in het officieel gedeelte van haar tijdschrift, daar het volgens haar eene antikritiek bevat, maak ik van haar aanbod gebruik, om het in het Bijblad te plaatsen.